ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ

ΤΟΜΟΣ Λ΄ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΜΑΡΤΙΟΣ 1959 ΤΕΥΧΟΣ Α΄

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1959

ΘΕΟΛΟΓΙΑ 'Επιστημονικὸν περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν ὑπὸ τῆς 'Ιερᾶς Συνόδου τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος. Διευθύνουσα 'Επιτροπή: 'Ο 'Αρχιεπίσκοπος 'Αθηνῶν Θεόκλητος, καὶ οἱ καθηγηταὶ Παναγιώτης Μπρατσιώτης, Βασίλειος Βέλλας καὶ 'Ιωάννης Καρμίρης.

THÉOLOGIE Revue trimestrielle. Comité de rédaction: Theoclitos, Archevêque d'Athènes, Prof. Panayiotis Bratsiotis, Prof. Basile Vellas, Prof. Jean Karmiris.--19, Rue Philotheis 19. Athènes, Grèce.

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ "ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ,,

1) 'Η «Θεολογία» διευθύνεται ὑπὸ τετραμελοῦς Συντακτικῆς 'Επιτροπῆς ὁριζομένης ὑπὸ τῆς 'Ι. Συνόδου. Κατ' ἔτος ἐκδίδονται ἀνὰ τρίμηνον τέσσαρα τεύχη ἀποτελοῦντα τόμον ἐξ 680 σελίδων.

2) 'Εν τῇ «Θεολογίᾳ» δημοσιεύονται πρωτότυποι ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Θεολογικὴν ἐπιστήμην ἢ τὰς συγγενεῖς πρὸς αὐτὴν ἐπιστήμας. Αἱ ἀποστελλόμεναι ἐργασίαι δέον: 1) νὰ εἶναι ἐντελῶς πλήρεις καὶ 2) νὰ μὴ ὑπερβαίνωσι τὰ 2-2$^{1}/_{2}$ τυπογραφικὰ φύλλα. Δι' ὡρισμένας περιπτώσεις ἡ 'Επιτροπὴ ἐπιφυλάσσει δι' ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα νὰ δεχθῇ καὶ μείζονας τῶν 2. τ.φ. πραγματείας.

3) Αἱ ἀποστελλόμεναι πραγματεῖαι δέον νὰ εἶναι γεγραμμέναι εἰς τὴν 'Ελληνικὴν γλῶσσαν ἢ εἰς μίαν τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν καὶ' αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν τρόπον ἄνευ προσωπικῆς ἐπιθέσεως ἢ ἀντεγκλήσεως.

4) 'Η Συντακτικὴ 'Επιτροπὴ ἀποφαίνεται ἐπὶ τῆς δημοσιεύσεως ἢ μὴ τῶν εἰς αὐτὴν ἀποστελλομένων ἐργασιῶν. Οὐδεμία ἐργασία δημοσιεύεται ἄνευ ἐγκρίσεως τῆς Επιτροπῆς.

5) Αἱ πρὸς δημοσίευσιν ἐγκρινόμεναι μελέται δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν προτεραιότητος ἀποστολῆς, εἰ μὴ ἐξαιρετικοὶ ὅλως λόγοι ἐπιβάλλουσι τὴν ἄμεσον δημοσίευσιν. Οὐδεμία μεταβολὴ ἐπιτρέπεται μετὰ τὴν ἔγκρισιν ἢ ἐπὶ τοῦ Τυπογραφείου.

6) Τὰ πρὸς δημοσίευσιν στελλόμενα χειρόγραφα δέον νὰ εἶναι εὐανάγνωστα, εἰ δυνατὸν δακτυλογραφημένα, καὶ γεγραμμένα ἐπὶ τῆς μιᾶς μόνον ὄψεως τοῦ χάρτου. Οὐδὲν χειρόγραφον ἐπιστρέφεται.

7) Εἰς τοὺς συνεργάτας τῆς «Θεολογίας» παρέχονται 100 ἀντίτυπα ἐξ ἀνατυπώσεως τῶν μελετῶν αὐτῶν ἐν περιπτώσει ρητῆς αὐτῶν ἐπιθυμίας. Διὰ τὰ ἐπὶ πλέον ἀντίτυπα, οἱ συνεργάται πρέπει νὰ ἔρχωνται οἱ ἴδιοι προσωπικῶς εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Τυπογραφείου.

8) Οἱ συνεργάται λαμβάνουσι δωρεὰν τὸ περιοδικόν, διαρκούσης τῆς συνεργασίας αὐτῶν. Τρία δὲ ἀνάτυπα δι' ἑκάστην βιβλιοκρισίαν παρέχονται δωρεὰν εἰς τοὺς βιβλιοκριτάς.

9) Παντὸς συγγράμματος ἀποστελλομένου πρὸς τὴν Διεύθυνσιν γίνεται μνεία ἐν τῷ τμήματι τοῦ Βιβλιογραφικοῦ Δελτίου.

10) 'Η «Θεολογία» ἀνταλλάσσεται πρὸς πᾶν ἐπιστημονικὸν περιοδικόν.

11) Πᾶν χειρόγραφον πέμπεται πρὸς τὴν Διεύθυνσιν (Φιλοθέης 19, 'Αθῆναι).

12) Τὸ περιοδικὸν εἰς οὐδένα παρέχεται δωρεάν.

13) 'Η ἐτησία συνδρομὴ τῆς «Θεολογίας» ὡρίσθη εἰς 100 Δραχμάς. Οἱ φοιτηταὶ τῆς Θεολογίας καὶ οἱ καθηγηταὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐν τοῖς Σχολείοις πληρώνουσι τὸ ἥμισυ.

14) Ἕκαστον τεῦχος τῆς «Θεολογίας» τιμᾶται Δρχ. 25.

15) ***Πᾶσα ἐντολὴ πρὸς ἐγγραφὴν δέον νὰ συνοδεύηται ἀναποφεύκτως ὑπὸ τοῦ ἀντιτίμου (Δρχ. 100) καὶ ἐπ' ὀνόματι τῆς Διαχειρίσεως τῆς «'Εκκλησίας», Φιλοθέης 19, 'Αθῆναι.***

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΓ' ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ ΤΕΥΧΟΣ Α'

ZUR FRAGE DER ENTSTEHUNG DER DIOECESE DES ERZBISTUMS VON ACHRIDA UND DER NOTITIAE N° 3 BEI PARTHEY (1)

Communication gehalten den 19-9-1958 in Abt. Theologie und Kirchengeschichte des XI Intern. Byz. Kongresses in München(*)

VON

DR. GER. I. KONIDARIS
PROFESSOR AN DER UNIV. ATHEN

Einleitendes:

H. Gelzer hatte Recht, wenn er im Jahre 1900 in seiner grundlegenden Abhandlung über die «Ungedruckten und ungenügend veröffentlichten Texte der Not. Episcopatuum,die der Bayerischen Akademie vorgelegt worden ist, feststellte: «Die Schicksale von Dristra (der bulgarischen Metropole des XI. Jahrhunderts) sind dunkel». Gelzer besprach damals den ersten Teil einer unedierten, interressanten Notitia Episcopatuum des Codex Nr. 1372 der Nationalbibliothek in Athen, in der die Erzbistümer von Bulgarien und Cypern eine besondere und hochinteressante Stellung in der Rangordnung der Metropolen und autokeph. erzbischöflichen Sitze des ökumenischen Patriachats einnehmen.[2] In der Ausgabe dieses ersten Teils besprach er manche Fragen, vor allem die Frage der Entstehungszeit dieser Notitia die er wohl mit Recht der Tzimiskeszeit (969-76) zuschrieb[3]. Gelzer schrieb: «Um die Zeit dieser Notitia zu bestimmen, genügt die Anführung des Metropolen-und Autokephalenverzeichnisses. Ich habe deshalb vom Abdruck der ganzen No-

1. Der vollständige Titel dieser Communication sollte lauten: Zur Frage der Entstehungszeit eines Teiles des Sprengels des Erzbistums von Achrida, die Bennenung seines Dioecesangebietes als Bulgarien und die Zeitbestimmung der Not. No 3 bei Parthey.

(*) Ἀνακοίνωσις γενομένη τὴν 19ην Σ/βρίου 1958 εἰς τὸ ΙΑ' Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Βυζαντινολόγων ἐν Μονάχῳ, τμῆμα Θεολογίας καὶ Ἐκκλ. Ἱστορίας.

2. Vgl. meine Communicationen in Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Athen 1943 (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) herausgegeben 1950, S. 306-313.

3. H. Gelzer notiert: Ungenügende Beschreibung bei I. καὶ A. Σακελλίων, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ATHEN 1892, S. 249. Es handelt sich um ein Grossfolio, 488 Blatt, in prachtvoller Schrift, angefertigt im Jahre 1779.

titia abgesehen, um nicht unnötigerweise nahezu identische oder vielfach verwandte Texte stets aufs neue vorzuführen» (S. 569).

Am Ende seiner Besprechung dieser Notitiae des Tzimiskes, in der das Metropolenverzeichnis mit Hydrus, Keltzene und Taron endigt, fügt er hinzu: «Einer wenig jüngeren Epoche enstammt die Notitia, welche in sehr zahlreichen, zum Teil um jüngere Zusätze vermehrten Handschriften erhalten und am bequemsten in Not. III bei Parthey (S. 101-131) zugänglich ist. Das Metropolenverzeichnis endigt mit Keltzene und Kolonia...».

«Die zahlreichen, bis in die Zeit des Alexios Komnenos errichteten Metropolen werden nicht weiter eingereiht. Nur ein aus älterer Quelle herübergenommener, für die Alexios-Zeit gar nicht mehr zutreffender Anhang beschäftigt sich mit den von Rom und Antiochien losgelösten Eparchien; endlich findet sich in gewissen Handschriftenklassen ein im XIII. Jahrhundert angefertigter Zusatz über Russland. Wenn wir von diesen Zusätzen absehen, haben wir als Grundtext eine mit Koloneia abbrechende Eparchien- Beschreibung, welche kurze Zeit nach der Notitia des Codex Athen. 1372 abgeschlossen» gewesen sein muss. «Um einen lediglich approximativen Ansatz zu geben, setze ich sie gegen 980» (S. 575). Wer den oben angegebenen kurzen Bericht aufmerksam liest, die Geschichte der Balkanhalbinsel dieser Zeit untersucht, vor allen Dingen die Geschichte der nordgriechischen Metropolen, und dazu die Notitia Episcopatuum des Patriarchats von Konstantinopel des X. und XI. Jahrhunderts zum Vergleich mit der von Achrida heranzieht (Molibdobullen von Basilius II., herausgegeben von Gelzer im 2. Band der Byz. Zeitschrift, S. 42-46), dem machen folgende Tatsachen einen besonderen Eindruck:

1. In den drei Verordnungen des Basilius erscheinen plötzlich 31 Suffraganbischöfe unter dem Erzbischof von Achrida und ganz Bulgarien (1020), von denen 12 den nordgriechischen Metropolen angehörten.

2. Wird in der zweiten Verordnung des Basilius II. Boulgaroktonos (976-1025) zugesichert, dass seine Erlasse an Johannes, den bulgarischen Erzbischof von Achrida, keine Neuerungen einführen würden, wenn letzterer ein so und so grosses Gebiet aus den nordgriechischen Gebiete dem Erzbistums abtrete (Ἀρχιεπισκοπὴ Βουλγαρίας, vgl. in Byz. Zeitschrift, II S. 42-46), und zwar auf das Gesuch des Erzbischofs Johannes hin. Das 2. Molibdoboullon behauptet auch, dass er (Basilius) nur die Bistümer, die dem bulgarischen Erzbischof zur Zeit der Bulgarenkönige Petrus (927-969) und Samuel (976-1014) unter-

stellt waren, zurückgegeben habe. Nachdem er die übrigen Burgen aufgezählt hat, fährt er fort: «Τὰ αὐτὰ θεσπίζομεν ἔχειν καὶ διακρατεῖν τὸν νυνὶ ἁγιώτατον Ἀρχιεπίσκοπον... εἰ γὰρ τῆς χώρας ἐγκρατεῖς ἐγενόμεθα, ἀλλὰ τὰ ταύτης δίκαια ἀπαράσπαστα διετηρήσαμεν ἐπικυροῦντες αὐτὰ διὰ χρυσοβούλλων καὶ σιγιλλίων ἡμῶν».

Deshalb wies er die Proteste, die die benachbarten Metropoliten von Thessalonich, Naupaktos, Dyrrachion und Larissa erhoben hatten, zurück.

3. Während uns die Zurückweisung der Proteste der Metropoliten von Thessaloniki, Naupaktos und Larissa durch Kaiser Basilius II. als unbegründet erscheint, 2 Bistümer von Thessaloniki[4], eins von Larissa[5] und 4 von Naupaktos[6] waren ihnen nämlich schon zur Zeit Leos des Weisen, Konstantins Porphyrogenitos und Tzimiskes unterstellt, scheint uns dagegen auf den ersten Blick die Zurückweisung der Proteste des Metropoliten von Dyrrachion einigermassen begründet zu sein; denn die 3 Bistümer, die südlich von Dyrrachion lagen, erscheinen erst in Not. 3 und nicht früher; d. h., dass es sich um ganz junge Gründungen handelte. Könnte Basilius II. der Gründer dieser Bistümer sein und in seiner Verordnung schreiben, dass diese Bistümer schon zur Zeit des Zaren Petrus vorhanden gewessen sind? Schwierige Probleme sind hier zu lösen, und beim Vergleich aller Quellen sind verschiedene Gedanken möglich. Dieser Umstand und die Tatsache: 1), dass eine verhältnismässig grosse Anzahl von Bistümern in Not.3 zuerst erscheinen oder im Vergleich zu Not. des X. Jh (906-72) fehlen, und 2), dass eine Anzahl von Bistümern in dem unedierten Teil der Notitia des Tzimiskes zum ersten Mal erscheinen, hatte mich dazugeführt, den unedierten Teil der Notitiae des Tzimiskes harauszugeben[7] und im Vergleich zur Notitia des X. und XI. Jh. auch diejenige von Achrida zu studieren. In diesem Zusammenhang ist es für das Problem der Entstehungszeit des Bestandteiles der Diöcese von Achrida von Bedeutung, die Frage nach der Entstehungszeit der 3 Bistümer von Dyrrachion, die dem Erzbischof von Achrida unterstellt waren, zu stellen, denn sie fehlen in der Not. des Leo, in Nov. Tactica und Tzimiskes (Codex von Athen). Ausserdem muss man hinzufügen, dass eine grosse Anzahl von Bistü-

4. Ὁ Σερβίων καὶ ὁ Βερροίας.

5. Ὁ Σταγῶν.

6. Ὁ Ἰωαννίνων, ὁ Φωτικῆς, ὁ Ἀδριανουπόλεως καὶ ὁ Βουθρωτοῦ.

* Das Bistum Χιμάρας, erscheint erst in Not. 3, also nach der Not. des Tzimiskes des Codex der Nationalbibl. in Athen No. 1372.

7. Das werden wir im griechischen Text der Communication machen.

mern der nordgriechischen Metropolen: Thessalonich, Dyrrachion und Larissa erst in Not. 3 erscheinen[8]. Das ist von grosser Bedeutung für die Klärung der dunkelen Geschichte des X. und der Anfänge des XI. Jhdts. in Nordgriechenland und in der Balkanhalbinsel.

I.

Es ist unzweifelhaft, dass die Erforschung und Vergleichung der Not. Episcopatuum, die aufs glänzendste von H. Gelzer, E. Gerland und V. Laurent gefördert worden ist, keineswegs abgeschlossen ist. Ich arbeite auf Grund der griechischen Quellen. Die in bulgarischer Sprache verfassten Abhandlungen von Snegarov über Achrida sind mir nicht zugänglich[9].

Von besonderer Wichtigkeit für unsere Fragestellung ist aber, wie ich glauben möchte, die Tatsache, dass die 2 Abhandlungen von H. Gelzer über die ungedruckte Notitia und über Achrida folgende zwei Fragen nicht klar stellten:

1. Die Beschaffenheit des Diöcesansprengels des Erzbistums von Achrida (Alter der Bistümer und Zeit ihrer Unterstellung unter den Erzbischof von Achrida). Die Geschichte Bulgariens und des nordwestlichen

8. Siehe Anhang: die Tabellen der Bistümer.

9. Snegarov, La ville d' Ochrida, Aperçu historique, in «Revue Macédonien», Band 4, Heft a. (1928), S. 91-138, Heft b. S. 65-98, Heft c. S. 57-88 (Bulgarisch, mit einer franz. Zusammenfassung). D. Zakythinos, in «'Επετ.'Εταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», τόμ. ΙΖ (1941, S. 223-4) hat vor Augen die Quellen nach 1020, während die schwierigen Probleme der Entstehung des Erzbistums von Achrida vor 1020 liegen. Achris erscheint als Erzbistum erst in Verordnung I des Basilius B. Dass Achris vor 1010 ein Bistum gewesen ist, kann niemand nachweisen. Die Notiz im Konzil 879 «'Αχρίδης Γαβριὴλ»» ist ein unicum. H. Gelzer hatte sich auf Grund des Parisinus Gr. 880 (fol. 407, V, S. 99) über die Bulgarische Patriarchen sogeäussert :

1. Damianos, erster Patriarch unter Symeon (893-927) und Peter (927-968) residiert in Drster s. Δρίστα - Δορόστολον Silistria (Vgl. Gelzer: Ungedruckte Texte, 572).

2. Germanos (Gabriel) in Voden und Prespa.

3. Philippos in Achrida.

4. David, Erwähnung 1016, Cerdren II, 463, 9 und 1018, Cedren II 467,19.

5. Iohannes führt wieder den Titel Erzbischof von 1019 an (z. Zeit Basilius II, vgl. Verord. I in Byz. Zeitschr. II oben).

Gegen die Besetzung der Gebiete um Achris durch die Bulgaren (813-980) sprechen die Quellen, siehe Xanalatos: Die Grenzen des Hellenentums in Balkan (mit Karten und Notitzen), Athen 1945 (Griech.) S. 24-29. Eine Zusammenarbeit in der Mission zwischen Griechen und Bulgaren den in westlichen Gebieten der Sklawinias, zwischen den Grenzen der Themata Thessaloniki und Dyrrachion, erscheint durch die Vita Clementis von Belica als möglich. Doch muss die Frage neu untersucht werden (Vgl. Karte I in Βολερὸν von Kyriakides).

Makedonien der Zeit von 976-1010 ist zum Teil dunkel[10]. Deshalb gehen die Meinungen über die Entstehungsgeschichte des Reiches Samuels auseinander (Ostrogorsky, Gesch. des Byz. Staates I, S. 242. Anm.1). Für die Geschichte der byzantinisch-bulgarischen Gebietsverhältnisse zur Zeit des Tzimiskes sind die Notitia Episcopatuum des X. Jahrhunderts und vor allen Dingen diejenige Tzimiskes und Not. 3 bei Parthey von grosser Bedeutung. H. Gelzer (S. 572) meinte, dass im Jahre 972, also nach Einnahme von Δρίστρα (Silistria) durch Tzimiskes, «dem autonomen bulgarischen Erzbischof zu Drister nur die dem Reiche einverleibten Donaubulgaren, Makedonien und der Westen blieben unabhängig und hatten ihren eigenen Patriarchen, der erst in Triaditza, in Vodena und Prespa (nach dem Katalog des Kaisers Basilius II. dann in Vodena und Miglena) und hierauf in Achrida residierte. (Byz. Zeitschrift II, S. 44.) Ostrogorsky, Gesch des des Byzant. Staates (242. Anm 1) gestützt auf D. Anastasijevic (L'hypothèse de la Bulgarie Occidentale, Recueil Uspenskij I, 1930 S. 20 ff) meint, dass Tzimiskes sich das gesamte Bulgarien unterworfen hatte[11] und dass erst durch den Aufstand der Kometopuli

---

10. bei H. Gelzer, Ungedruckte Texte S. 568-572. Vgl. auch den unedierten Teil des Codex 1372 der Nationalbibl. von Athen den ich im griechischen Texte dieser Communication beifügen werde.

11. Vasiliev (History of the Byz. Empire, griech. Übersetzung aus der 2. engl. Ausg. durch Savramis, Athen 1954) bemerkt: «In dieser Epoche waren die Verhältnisse in Ost-und Westbulgarien ungeklärt und die damalige Situation ein verwickeltes Problem auf. Neuerdings ist die Hypothese vertreten worden,dass Iohannes Tzimiskes Ost-und West-Bulgarien eroberte (972-976) und dass erst nach seinem Tode, und zwar zur Zeit der inneren Unruhen des Byz. Reiches (Vgl. Ostrogorsky, Geschichte des Byz. Staates, Aufl. S. 239 ff) sich Samuel gegen Byzanz erhob und im Westen ein slawisch-makedonisches Imperium begründete (Anm. 5. 5, S. 397;siehe Bull. de la Societé scient. de Skoprje III, 1927 S. 1-12. Serbisch - französich. «Melanges Uspensky»; siehe auch Ivanov, Die Abstammung der Famil. des Zaren Samuel in dem V.N. Zlatarsky gewidmeten S. 55, bulg). Um aber ein richtiges Urteil über die Verhältnisse im Westen zu fällen, muss man die in Anhang dieser Communication beigefügtenTabellen aus den Notitiae Episcopatuum des X.Jahrhunderts von Naupaktos und Dyrrachion vor Augen haben.Man muss vor allen Dingen in Betracht ziehen, dass im τακτικὸν des Tzimiskes (971-2) in Codex von Athen 1372, das Erzbistum von Bulgarien unter den Patriarchalische Hoheit erscheint. Es handelt sich um das eigentliche Bulgarien zwischen Donau, Bidin, Πυρότ, Kistendil Hemmus, Sliwen, Mesembria (Vgl. meine Communication in der Athener Akademie vom Jahre 1943). Die Residenz des Erzbischofs war officiell Drster, während Damianos nach Parsimus Graec. 880 «καθηρέθη παρὰ Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ» wie oben, bei Gelzer: Der Patriarchat von Achrida 1902, S. 6. Wurde zur Zeit der Byz. Herreschaft ein Erzbischof in Dristra erwähnt? Wahrscheinlich. Wann Germanos Gabriel in Voden und Prespa intronisiert wurde wissen wir nicht.

von 976 das Land befreit und ein neues Reich in Makedonien begründet wurde. Er (Ostrogorsky) meint, dass beide Theorien (von Ost. une-West-Bulgarien oder dem gesamten Gebiet von B.) von einer falschen Vorstellung ausgehen, da sie sich die Unterwerfung eines Landes nur in Form einer regelrechten Okkupation des gesamten Territoriums denken. In der Tat gaben die Quellen, wie Anastasijevic mit Recht hervorhebt, keine feste Handhabe für die Annahme, dass neben einem östlichen ein selbständiges westliches Bulgarenreich je bestanden habe; und ebensowenig lässt sich auch die Annahme eines Aufstandes der Kometopuli vor 976 aus den Ouellen begründen (die Nachricht des Skylitzes-Kedren II, 347 ist offensichtlich falsch eingereiht; vgl. Adonz, Samuel S. 5ff. Runciman, Bulg. Empire 218).

Diese Meinung ist richtig, allerdings nur, sofern man zu den Quellen auch die Notitiae Episcopatuum von Leo VI., Konstantin VII. und Tzimiskes mitrechnet. Aus diesen geht hervor, dass die Notitiae «die kirchlichen Zustände unter Leo und Konstantin Porphyrogenitus darstellen (Gelzer : Ungedruckte Texte 1900, S. 549/50). Danach gehörten die Bistümer des Metropolitansprengels von Naupaktos, d.h. Thema Nikopolis, bis Bouthroton und des Metropolitansprengels von Dyrrachion[12] zum Gebiet der gleichnamigen Themata von Byzanz. Der Name Bulgarien dürfte ausserhalb der nordöstlichen Grenzen dieser Themata bis zum Jahre 976 im Gebrauch gewesen sein dem eigentlichen Bulgarien zwischen Sophia, Donau, Schwarzem Mer und Hemus. Es fragt sich aber :

2. Wann und wie kam es, dass der geographisch-nationale Terminus Βουλγαρία,welcher im 8.10.Jh. hauptsächlich im Gebiet der Moesia Inferior die Vorherrschaft erlangte, im XI. Jh. auf das Gebiet von Achrida ausgedehnt worden ist?

Um diese Fragen zu beantworten, ist es eine der wichtigsten Voraussetzungen, dass wir die Entstehungszeit der Not. 3 bei Parthey genauer bestimmen. In den Einleitungsworten dieses Referates habe ich die Annäherungschronologie Gelzers angegeben, also gegen «980», d. h. in den ersten 4 Jahren der Herrschaft von Basilius dem II. Bulgaroktonos. Aber es fragt sich, ob diese 4 unruhigen und dunklen Jahre (976-80) der Empörung Samuels von Bulgarien gegen die seit dem Jahre 971 bestehende Byzantinische Herrschaft dazu geeignet waren, neue Bistümer zu gründen. Denn, wenn wir die Not. Leos VI., die Nova Tac-

12. Vgl. meine Communication auf den IX. Byz. Kongress in Thessal. S 185 f. 188-193.

tica des Konst. Porphyrogenitos, Tzimiskes, Not. 3 und das Verzeichnis von Achrida mit der Vulgata des Leo Diatyposis (Not. des Alexis Komnenos) vergleichen, ist es fraglich, ob man die Veränderungen, die in Codex 1372 von Athen und Not. 3 vorkommen, in die erste Zeit der Regierung von Basilius II. ansetzen darf oder ob es richtiger ist, die Entstehungszeit dieser Notitia in die letzten 4 Jahre der Regierung des Tzimiskes (972-6) vorzuverlegen; also gleich nach Abfassung der Not. des Codex 1372 der Nationalbibliothek von Athen. Um diese Frage zu lösen, müssen wir das Material zusammenstellen.

Dem zum Erzbischof degradierten Bulgarischen Patriarchen, der seit der Wende des 10. zum 11. Jh. (um das Jahr 1008-10) seinen Sitz in Achrida hatte, sind folgende Bistümer aus der Diözese von Dyrrachion, Thessalonich, Naupacktos (Nikopolis, also Epirus, das alte, nun Thema Nicopolis) und Thessalien entnommen und ihm unterstellt worden:

A. Aus dem Metropolitansprengel von Dyrrachion:

1. a) (1 Verordn.) 3. [13] ὁ Γλαβινίτσης. In der Not. der Bilderstürmer (731-746) erscheint er nur unter dem Namen Ἀκροκεραυνίας als 9 Suffraganbischof von Dyrrachion (De Boor, in Zeitschrift f. K. gesch. Bd. 14, S.526) Zum ersten Mal erscheint der Ort unter dem slavischen Namen Glavinica in Vita S. Clementis S. 24 (also im 10 Jahrh.)· «καὶ κατ' Ἀχρίδα καὶ Γλαβινίτσαν ἀναπαύσεως τόπους αὐτῷ ἐχαρίσατο» (vgl. S. 29). Dann verschwindet er und erscheint wieder in Not. 3, 614, als 4. Bistum (bei Parthey S. 125) unter Dyrrachion aber unter dem Doppelnamen «ὁ Γλαβινίτζας ἤτοι Ἀκροκεραυνίας». Ebenso in Not. X, 696. (Für weitere Nachr. siehe Gelzer: Byz. Zeitschr. Band. II, S. 49).

2. b). (1 Verordn.) 12. ὁ Βελεγράδων-ὁ Πολυχεροπόλεως d. h. als Suffraganbischof unter Dyrrachion in Not. 3, 619. Es handelt sich um

---

13. Die Nummern sind H. Gelzers: Das Patriarchat von Achrida 1902, S. 4, entnommen (Der Text in Byz. Zeitchr. II, 1893, S. 4). Kyriakides hatte schon in seiner Abhandlung über die «Nordgrenzen des Hellentums» (Thessaloniki 1946, S. 39 n. 61) bemerkt, dass «die Kurze vorläufige Herrschaft Samuels in den westlichen Eparchien von Byzanz dazu beigetragen hatte, dass West -und Nord-Makedonien von den Byzantinern als Bulgarien bezeichnet wurde. Auch im XIV. Jahrh. werden von den Byzantinern Βούλγαροι alle die gennannt, die aus Bulgarien kamen, wenn sie auch Griechen waren. Den Namen «Bulgaren» hatten wir Griechen auf die Slaven und andere Völkerschaften übertragen. K. Amantos (Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους B. 1947, S. 173 - 5), sagt, dass, so lange Samuel seinen Hauptsitz in Makedonien hatte, es verständlich ist, dass es Bulgaria genannt wurde, wie es bei Kedrenos (geschieht?) (Vgl. Nik. Gregoras, 127. Τὸ δὲ ὄνομα καθ' ἅπερ ἄλλο τι μνημεῖον ἐκείνων ἐναπολέλειπται τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ.

die Stadt Berat (Vgl. Sufflay: Städte und Burgen Albaniens, S. 32, und Γερ. Ι. Κονιδάρης : in Πρακτικὰ τοῦ Θ' Διεθνοῦς Συνεδρίου τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Band II, S. 197, Anm. 4).

3. c). (2. Verordn.) 22 ὁ Τζερνίκου. Zum ersten Mal begegnet das Bistum als Suffraganbistum in Not. 3, 618.

B. Aus der Metropolitan-Dioecese von Thessalonich.

4. a) (1. Verordn.) 17. ὁ Σερβίων (in Not. Leo VI. u. Nova Tactica). Tzim. ὁ τῶν Σερβίων als 4 Bischof. In Not. 3 auch als 4 ὁ Σερβίων.

5. b). (2. Verordn.) 29. ὁ Πέτρου begegnet zuerst in Not. 3, 204 (Parthey S. 109) als Suffrganbischof ὁ Πέτρας.

6. c) (3. Verordn.) 31. ὁ Βερροίας 2 als Bischof Suffr. in der Not. Leo VI, Nov. Tact. und Tzimiskes. Aber in der Not. 3, 452 figuriert Berrea als Matropole, ohne Nummer, nach Mokissos. Kreta (29-30) und Seleukia in Isaurien aber ohne Bistümer (S. 119 bei Parthey, wo wir lesen: Τῷ Βερροίας θρόνος ὑποκείμενος οὐκ ἔστι). Siehe Kameniaten in Theoph. Cont. 496.

C. Aus Naupaktos - Nikopolis, (das alte Epirus, nun Thema Nikopolis).

7. a). (2. Verordn). 23. ὁ Χιμαίρας. (Name wie heute) begegnet als Suffraganbistum zuerst in Not. 3, 532. Die folgenden Bistümer werden schon in den der Mitte des 10 Jh. angehörenden Nova Tactica erwähnt.

8. b). (2. Verordn.) 24. Ὁ Ἀδριανουπόλεως. Altes Bistum (Siehe bei Konidaris wie oben. S. 160) als 10 Suffraganb istum im Not 3, 530 (Vgl Hierocl. und No 7 und bei Gelzer, Ungedruckte Texte, bei Not. der Bilderst. de Boor S. 526, Leo VI. und Nov Tact, u Tzim). Es fehlt nur in Not. 6, 8, 9, u. des. Basil. von Ialimbana. Dasselbe gilt für die folgenden Bistümer.

9. c). (2 Verordn.) 25. «ὁ Φωτικῆς». Der Name fehlt, aber Gelzer (Byz. Zeitschr. II, S. 56) hat Recht, wenn er behauptet: «es ist wohl Βελλᾶς zu ergänzen, während in N. Tact. des Konst. Porphyr. und des Tzimiskes hinzugefügt wird: «ἤτοι Βελλᾶς.» (Gelzer: Βέλλης! ὁ Βέλλης Not. X, 622 ὁ Βελᾶς). Aber Demetrius Chomatianus (13. Jahrh.) nennt beide Bistümer nebeneinander 162 : «τῶν ἱερωτάτων ἐπισκόπων τοῦτε Βελᾶς καὶ τοῦ Δρυϊνουπόλεως» (wie heute die Metropole heisst). In Not. 3, 529 wird sie nur unter dem alten Namen erwähnt.

10. d) (2. Verordn.) 26 ὁ Βοθρώτου. Dieses altes Bistum erscheint als 5. Suffraganbistum in Not. 3, 532. (Vgl. Konidaris in Prakt. des IX. Intern. Byz. Kongresses in Thessalonich, S. 160.)

11. e) (2. Verordn.) 27 ὁ Ἰωαννίνων. Erstes Auftreten in den Akten der Photiana Synode (879). Als Suffraganbistum in Not. Leo VI., Nov. Tact. des Porphyr; Tzimiskes (Codex von Athen 1372) und in Not 3,528.

D) A u s T h e s s a l i e n (L a r i s s a).

12 α) (3. Verordn.) 30 ὁ Σταγῶν. Erstes Auftreten in Takt. Leo VI., auch in Nova Tactica, Tzimiskes und Not 3, 502.

Aus meiner Aufzählung ergibt es sich, dass über ein Drittel (12 von 31 d. Diözesen) der Bistümer des Erzbistums von Achrida zum Gebiete der nordgriechischen Metropolen gehörten bzw. ihnen unterstellt waren. Hätten wir auch die Bistümer(1) Kastoria, (5). Pelagonia, (19).Bodina und (28) Kozila, mitgezählt, die unzweifelhaft auch dem nordgriechischen Gebiete angehörten, so würde sich ergeben, dass über die Hälfte (16 von 31) des Sprengels des Achridensischen Erzbischofs griechisch war. Und doch wird das Erzbistum von Achrida, auch nachdem die Erzbistümer von Trnovo (1185) und Pec (1219) gegründet worden waren, Bulgarisches Erzbistum («Βουλγαρικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ oder Ἀρχιεπισκοπὴ Βουλγαρίας) genannt (vgl. Gelzer, Das Patriarchat von Achrida, 1902 S. 9, 3 u. s. f.). Diese Tatsache ist meiner Ansicht nach nur daraus zu erklären, dass der Erzbischof des eigentlichen Bulgariens, von dem in Notitia des Tzimiskes die Rede ist (bei Gelzer, Ungedruckte Texte S.569, und D. Patr. von Achrida S. 4) seine Residenz von Drster, das 971 wieder oströmich geworden war, nach Sredec (Triaditza), dann nach Vidin (bis 1002) und Moglena und endlich nach Achrida verlegt hat. Für unsere Frage ist von entscheidender Bedeutung nicht nur die auf diesem Gebiet, wenn auch kurze Zeit, dauernde Herrschaft der Bulgaren Samuels, sondern auch die Tatsache, dass der Patriarch (dann E r z b i s c h o f) v o n B u l g a r i e n n a c h 1 0 0 2 - 1 0 1 0 E r z b i s c h o f v o n A c h r i d a g e w o r d e n i s t. Damit wurde der nationale bzw. geographische Name «Bulgaria» für das Gebiet Nordmazedoniens und für einen Teil der Themen von Dyrrachion und Nicopolis in der Zeit 976-1010 eingeführt und dann beibehalten. Die Frage ist, warum der Name beibelhalten wurde[14].

Die Antwort ist leicht zu geben: durch die 3 Verordnungen des Basi-

---

14. Auch der konservative Charakter der Kirche hatte dazu beigetragen. Amantos (S. oben S. 178) meint, dass der Titel Ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας beibehalten wurde auch nach der Auflösung des Staates von Samuel, weil dieses Gebiet durch Samuel im Besitz der Bulgaren war. A. stützt sich auf den Chronisten, der

lius II. (1014-1020) ist der Name für dieses Gebiet festgelegt worden. In der I. Verordnung heisst es schon: *'Ιωάννην 'Αρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας* ἐκυρώσαμεν εἶναι καὶ τὰ τῇ *'Αρχιεπισκοπῇ* προσήκοντα ἰθύνεσθαι δεδώκαμεν αὐτῷ τὸ παρὸν σιγίλλιον τῆς βασιλείας ἡμῶν. Δι' οὗ παρακελευόμεθα αὐτὸν μὲν τὸν 'Αρχιεπίσκοπον ἔχειν εἰς τὰ Κάστρα τῆς ἐνορίας αὐτοῦ ἤγουν εἰς τὴν 'Αχρίδα, τὴν Πρέσπαν, τὸν Μόκρον καὶ τὴν Κίτζαβιν».

In der 2. Verordnung heisst es. «'Επεὶ ὁ ἁγιώτατος 'Αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ᾐτήσατο ἐκθέσθαι σιγίλλιον διαλαμβάνον *περὶ πάσης ἐπισκοπῆς Βουλγαρικῆς*, ὁπόσην τὴν ἐνορίαν ἔχει, ποιῆσαι καὶ ἕτερον σιγίλλιον περὶ τῶν λοιπῶν ἐπισκοπειῶν τῶν μὴ συναριθμηθέντων(!) ἐν τῷ προτέρῳ σιγιλλίῳ τῶν κατ' αὐτῶν λοιπῶν ἐπισκοπειῶν διὰ τὸ τοὺς γειτνιάζοντας μητροπολίτας καθαρπάσαι ταύτας, ἐκ τῆς Βουλγαρικῆς 'Ενορίας καὶ πρὸς αὐτοὺς οἰκειῶσαι...» θεσπίζομεν u. s. w. Es ist öfters in der Verordnung die Rede von der «Βουλγαρικὴ ἐνορία».

Im 12. Jh. ist es dem Nilus Doxapatris ziemlich gewiss, dass das gesamte Gebiet des von Konstantinopel unabhänigen Erzbistums von Bulgarien früher nicht Bulgarien war: μὴ οὖσα ἐξ ἀρχῆς Βουλγαρία, ὕστερον δὲ διὰ τὸ αὐτὴν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κυριευθῆναι λέγεται Βουλγαρία, ἔμεινε οὖν καὶ αὐτὴ αὐτοκέφαλος διὰ τὸ ὑπὸ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἀποσπασθῆναι τῆς χειρὸς τῶν Βουλγάρων, ἤτοι τοῦ Βασιλέως Κυροῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου» d. h. des Basilius II. Boulgaroktonos (siehe den Text bei Parthey S. 285-6).

Auch nach der Gründung der Erzbistümer von Pec (1219) und Tyrnovon, die den slavischen und bulgarischen Charakter der Diocesansprengels von Achrida übernommen haben (Stephanides), ist der Name 'Αρχιεπισκοπὴ Βουλγαρίας geblieben. Die Kirche ist immer konservativ.

Wenden wir uns endlich zu den übrigen Fragen unserer kleinen Untersuchung über die Entstehung eines Teiles der Bistümer des Erzbistums von Achrida und ganz Bulgarien.

Wann sind die neuen griechischen Bistümer von Achrida gegründet worden? Ist die Zusicherung der Verordnung des Basilius, dass die benachbarten Metropoliten «καθήρπασαν». Ist es wahr, was in

---

sagt. Τῆς προσηγορίας τοῦ Ἔθνους ἐκεῖσε διαδοθείσης Βουλγαρίας ὁ χῶρος μετωνομάσθη καὶ μητρόπολις Βουλγαρίας, ἡ πρώτη 'Ιουστινιανή. Die eigentlich bulgarischen Metropolen von Δρίστα und Βιδύνη hatten diesen Namen nicht immer in der Notitia Episcopatum. Zur Zeit des Türkenherrschaft wurde der Name «Πάσης Βουλγαρίας» auch zum Titel des Erzbischofs von Tyrnovon, während der «protothronos» von Achris, Kastoria, als «Ἔξαρχος πάσης Βουλγαρίας» bezeichnet wurde· Siehe Στεφανίδου, 'Εκκλ. 'Ιστορία 1948- S. 666.

dieser Verordnung steht, dass die griechischen Bistümer, die oben genannt wurden, schon zur Zeit Peters und Samuels (927-69 und 976-1014) dem Bulgarischen Patriarch unterstellt waren?

1. Durch die oben erwähnten Nachrichten der byzant. Quellen sind uns die Proteste der benachbarten Metropoliten von Achrida wohl verständlich, ausser denjenigen von Dyrrachion. Während die Metropoliten von Thessalonich, Naupaktos und Larissa 9 Bistümer verloren haben, erscheinen auf den ersten Blick die Bistümer im südlichen Gebiet des Thema Dyrrachion als neue Gründungen. Alle drei werden in Not. Leo, Nova Tatica und Tzimiskes nicht genannt. Der Metropolit von Dyrrachion hatte damals (906-972) nur 4 neue Bistümer, alle in Nordalbanien. Plötzlich erscheint in Not. 3 der Metropolit von Dyrrachion mit 15 Bistümern (Not 3). Wann sind sie gegründet, und wann sind die 3 von den 15 weggenommen und dem Patriarchen von Achris unterstellt worden? Ist es richtig, dass die griechischen Bistümer unter Peter und Samuel standen? Wir begreifen also, warum eine förmliche Reaktion der 3 betreffenden Metropoliten eintrat und warum diese viele Jahre andauerte, bis zu der Zeit, in der die Metropoliten von Thessalonich, Naupaktos und Larissa ihre Suffraganbistümer zurückerhielten. Wir begreifen aber nicht, warum der Bischof von Dyrrachion so energisch protestierte. Um diese Frage zu klären, ist es von entscheidender Bedeutung, dass man über die Entstehungszeit der obengenannten 3 Suffraganbistümer von Achrida gut orientiert ist. Deswegen gewinnt die Not. 3 an Bedeutung, denn Sie ist das Bindeglied zwischen der Not. Episcopatuum des Patriarchats von Konstantinopel zur Zeit des Tzimiskes und der Zeit der sogenannten Vulgata des «Leo» διατύπωσις (Not. 2 bei Parthey S. 94), die der Zeit der Komnenen (Gelzer: Ungedruckte Texte S. 568-586) angehört.

2. Für eine genauere Chronologie unserer Notitia, d. h. der letzten 4 Regierungsjahre des Kaisers J. Tzimiskes (972-6), nach der Abfassung der Notitiae des Codex 1372 der Nationalbibliothek von Athen also, sind folgende Momente in Betracht zu ziehen:

1. dass 4 von den 12 Bistümern der Kirchen von Nordgriechenland aus dieser Zeit stammen. Dies ist von grösster Bedeutung für die in verschiedenen Punkten aufzuweisende Verwandtschaft der Not. 3 mit derjenigen des Tzimiskes, obwohl der Abschreiber des 17. Jh. den Text, den er abschrieb, nicht gut lesen konnte. Es handelt sich um «παραναγνώσεις».

2. Die dreissigste Metropole von Kreta. Diese alte Metropole, die zum zweiten Mal in der Notitia des Oekumenischen Patriarchats in un-

serer Not. 3 erscheint (zum ersten Mal begegnet sie in Not. Leo III. und Konst. V., 731-46), gehört zu der Insel, die Nikiphoros Phokas im Jahre 961 aus der Araberherrschaft für Byzanz zurückgewonnen hatte. Deshalb muss sie spätestens zur Zeit des Tzimiskes kirchlich neu konstituiert und dem Verband von Konstantinopel einverleibt worden sein.

3. Die Beförderung der alten, aus der Apostelzeit bekannten, Stadt und des späteren Bistums von Berroia (Βέρροια) in Zentralmakedonien, das früher zum Gebiet des Metropoliten von Thessalonich gehörte, kann auch in einer friedlichen Zeit stattgefunden haben. Diese Behauptung passt auf die Zeit des Tzimiskes. Das Lobdes Kekaumenos (aus dem X. Jh.) für die Stadt Berroia ist für deren Bedeutung charakteristisch. Die Stadt ist erst im Jahre 989 von dem «Bulgarenzar» Samuel im Besitz gemnommen worden. Auch die neuen Bistümer von Thessalonich: Kampanias, Petras, Herkoulion, d. h. Ardamereos, Litis, Rentinis, Bardirioten Turken (wegen des 2. Erlasses des Basilius mitgezählt, vgl. Byz. Zeitschr. II, 46) weisen auf die friedliche Zeit der letzten 4 Jahre der Regierung des Tzimiskes. Bei dieser Gelegenheit ist, aller Wahrscheinlichkeit nach, als neues Bistum unter Thessalonich das Bistum «Ἱερισσοῦ ἤτοι Ἁγ. Ὄρους» (Not. 3, 206 bei Parthey) gegründet worden, denn im unedierten Teil des Codex 1372 von Athen wird es nicht erwähnt. Der Kaiser Tzimiskes aber ist derjenige byzantinische Herrscher, der nach 971, also nach Abfassung des Urtextes des Codex 1372 der Nationalbibliothek von Athen, im Jahre 972 dem Mönchtum von Athos (Athanasios Athonitis) sozusagen seine Magna Charta gegeben hat. Die Weise dieser Benennung (ἤτοι Ἁγ. Ὄρους) lässt darauf schliessen, dass dem Bischof von Ἱερισσὸς kein Aufsichtsrecht zuerkannt wurde. Die Macht über die Athos-Klöster ging später in die Hände des Protos (πρῶτος) und der Synaxis der Äbte über.

Aus meiner Untersuchung geht hervor, dass die Zusicherung der Erlasse von Basilius, wonach er keine Neuerung einführe, nicht zutreffend war. Denn durch die Notitiae Episcopatuum, die die wirklichen Gebietsverhältnisse des X. Jahrhunderts wiedergeben, gehörten zur Zeit Leos VI, (907), Konstantin Porphyrogenitos (Nova Tactica von 959) und Tzimiskes (bis zum J. 976), also zur Zeit der Bulgarenkönige Petrus (927-969) und Boris II. (969-972) die Bistümer Σερβίων und Βερροίας zur Diözese des Metropoliten von Thessaloniki; Ἀδριανουπόλεως, Φωτικῆς, Ἰωαννίνων und Βουθρωτοῦ zu der des Metropoliten von Naupaktos τῆς Νικοπόλεως; und endlich Σταγῶν zu der des Metropoliten von Larissa in Thessalien. Die Themata Dyrrachion und Nikopolis (Hauptstadt

Naupaktos) gehörten also zu Byzanz. Erst im Jahre 989 hat Samuel Edessa und Berroia erobert, und nach 997 fällt wohl die Einnanme Dyrrachions und die Einverleibung von Rascien und Diokleia (Ostrogorsky, 247). In den Jahren 972-6 gehörten diese Gebiete also zum Byz. Reich. Wenn auch der ganz vereinzelt dastehenden Mitteilung des späteren Priesters von Diokleia, nach welcher Tzimiskes Serbien - und folglich auch Makedonien - besetzt habon soll, keine Bedeutung beizumessen ist, (nach Ostrogorsky, 244 Anm. 1) sind wir der Meinung:

b) dass, auf Grund meiner Ausfühungen, die Notitia 3 (bei Parthey) von entscheidenter Bedeutung ist für die Kenntnis der Tätigkeit des Tzimiskes (und der Kirche von Byzanz) in Makedonien, Thessalien und in den Themata von Dyrrachion und Nikopolis gleich nach seinem Sieg vom Jahre 971. Die Bistümer dieser Gebiete, die in den Verordnungen des Basilius figurieren, sind entweder älter als die Zeit des Tzimiskes oder dessen Gründungen (972-6). Als Samuel Ende des Jahrhunderts diese Gebiete in Besitz nahm, hatte er sie also dem Bulgarischen Patriarchen unterstellt (seine Residenz war um das Jahr 1010 in Achrida). Darum waren die energischen Proteste des Metropoliten von Dyrrachion wohl begründet; denn die Bistümer Γλαβινίτσης, Βελεγράδων und Τζερνίκου waren zur Zeit des Tzimiskes gegründet worden und lange Zeit (972/6-997) Dyrrachion unterstellt. Die Not.3 ist also sehr wichtig für die Erforschung der Vorgeschichte des griechischen Teiles der Diözese von Achrida.

c) Auf Grund dieser Notitia sind problematisch geworden nicht nur die Zusicherungen der II. und III. Verordnung des Basilius (oben S. 506), sondern auch die Bulgarischen Karten und die Karte des ersten Bulgarischen Reiches, die Ostrogorsky (S. 211) «auf der Grundlage von Zlatarki, Geschichte der Bulgaren, und Runciman, Bulgarian Empire, skizziert hatte.

d). Die gegenüber der Bulg. Kirche grosszügige Politik des Tzimiskes (siehe meine oben gennannte Communikation vom Jahre 1943) ist von Basilius II. so weit getrieben worden, dass er die Berichterstattung des Bulgaren Johannes, Erzbischof von Achris und ganz Bulgarien, widerspruchlos, akzeptierte, nach der die Bistümer, die Samuel den Metropoliten von Dyrrachion, Naupaktos und Thessaloniki entrissen und dem Patriarchat von Achrida unterstellt hatte, seit der Zeit des Petrus von Bulgarien unter Bulgarischer Herrschaft gestanden hätten.

e). Auf Grund meiner Ausführungen bin ich der Ansicht, dass eine Untersuchung der Notitia 4 des Parisinus 880 über die Erzbischöfe von Achrida, im Zusammenhang mit der Vita des Clemens, Bischofs von Belica, erforderlich ist.

f). Das weitere Studium der Einzelheiten der Not. 3, dh. sowohl der wichtigen[15] Zusätze und Auslassungen von Bistümern, als auch der Rangordnung in der Bistümerliste und vor allen Dingen der Gründung von neuen Bistümern in Thessalien, Makedonien, im Thema Dyrrachion und auch in Kleinasien wird, wie ich glauben möchte, neue Beweise für unsere Datieruug dieser Notitiae (972-976) erbringen. Auch das Fehlen von Bistümern, die im Codex 1372 erscheinen, wird in dieser Untersuchung von Bedeutung sein. Wenn alle diese Vorfragen geklärt worden sind, wird vielleicht in einer anderen Communication die Frage nach der Entstehung der gesamten Diözesanordnung und der Zuständigkeit des Erzbischofs von Achrida und ganz Bulgarien in ein neues Licht treten. Deshalb scheint es mir, dass eine neue Untersuchung nötig ist. Weitere Einzelheiten dieser Untersuchung werden im ausführlichen griechischen Text geboten.

---

15. In Anhang sehen wir, dass der Metropolit von Dyrrachion in Not. 3, 11 neue Bistümer unter sich hatte. Diese werden in der Notitia des Codex von Athen (1372) die dem Anfang der Regierung von Tzimiskes angehören(972),nicht erwähnt. Dass sie am Anfang der Regierung des Basilius gegründet worden sind, ist unwahrscheinlich. Nach Ostrogorsky (S. 242.Anm,1) geht aus den Quellen klar genug hervor, dass Tzimiskes - ebenso wie Syatislav - Makedonien nie betreten hat. Die Einnhme der Hauptstadt und die Absetzung des Staatsoberhauptes bedeutete eben die Unterwerfung des Landes, ohne dass sein Territorium Schritt für Schritt besetzt zu werden brauchte. Freilich konnte die Herrschaft, die sich auf die Unterwerfung des Zentrums beschränkte, bei veränderter Gesamtlage von der Peripherie aus unschwer abgeworfen werden; und ebendies ist nach dem Tode des Johannes Tzimiskes geschehen». Die Bistümer von Dyrrachion, die zuerst in Not. 3 erscheinen, gehörten a) zum Gebiet von Dalmatien und b) zu dem südlichen Teile des Themas Dyrrachion, das die Bulgaren früher besessen haben (zwischen Dyrrazo und Bouthroton). Dieser Teil scheint zur Zeit des Tzimiskes, d. h. bis zum Jahre 972, kein Bistum gehabt zu haben. Dyrrachion fiel in die Hände Samuels erst im Jahre 998. Und damit sind die Nachrichten der Notitia Episcopatuum über die Metropolitansprengel von Thessaloniki, Thessalonien, Naupaktos - Nikopolis - und Dyrrachion als richtig zu bezeichnen.

ANHANG

Tabellen der Metropolitansprengel von Thessalonich, Larissa, Naupactos (Nikopolis) und Dyrrachion im Vergleich zu Achrida aus der Notitiae Episcopatuum des X und des XI Jahrhunderts.

NOTITIAE EPISCOPATUUM — ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

901 - 907	959	971	972 - 976	Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος (Διαταγ. Βασιλείου Β'
δ ὁ Ρογῶν	δ ὁ Ρογῶν	δ ὁ Ρογῶν	δ'. ὁ Ρηγῶν	
ε ὁ Ἰωαννίνων	ε ὁ Ἰωαννίνων	ε ὁ Ἰωαννίνων	ε'. ὁ Ἰωαννίνων	[ηστ'] ὁ Ἰωαννίνων
στ ὁ Φωτικῆς	στ ὁ Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς	στ ὁ Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς	στ'. ὁ Φωτικῆς	ηδ'.] ὁ Φωτικῆς
			ζ'. ὁ Ἀδριανουπόλεως	[ηζ'.] Ἀδριανουπόλεως
ζ ὁ Ἀδριανουπόλεως	ζ ὁ Ἀδριανουπόλεως	ζ ὁ Ἀδριανουπόλεως	η'. ὁ Βουθρωτοῦ	[ηε'.] ὁ Βοθρωτοῦ
η ὁ Βοθρωτοῦ	η ὁ Βοθρωτοῦ	η ὁ Βουθρωτοῦ	θ'. ὁ Χιμάρας	[ηβ'.] ὁ Χιμαίρας
		Θρόνος τεσσαρακοστὸς		
† Τῷ Δυρραχίῳ ΜΒ	ΜΒ Τῷ Δυρραχίῳ	Ἐπαρχίας ΜΒ ὁ Δυρραχίου	δεύτερος τῷ Δυρραχίου	
α ὁ τῶν Στεφανιάκων	α ὁ τῶν Στεφανιακῶν	α ὁ τῶν Στεφανιάκων	α'. ὁ τῶν Στεφανιακῶν	
β ὁ Χουναβίας	β ὁ Χουναβίας	β ὁ Χουναβίας	β'. ὁ Χουνοβίας	
γ ὁ Κροῶν	γ ὁ Κροῶν	γ ὁ Κροῶν	γ'. ὁ Κροῶν	
δ ὁ Ἐλισσοῦ	δ ὁ Ἐλισσοῦ	δ ὁ Ἐλισσοῦ	δ'. ὁ Ἐλισσοῦ	
			ε'. ὁ Διοκλείας	
			στ'. ὁ Σκοδρῶν	
			ζ'. ὁ Δριβάστου	
			η'. ὁ Πολάθων	
			θ'. ὁ Γλαβινίτζας ἤτοι Ἀκροκεραννείας	(β') Γλαβινίτζης
			ι'. ὁ Αὐλωνείας	
			ια'. ὁ Λυκινίδων	
			ιβ'. ὁ Ἀντιβάρεως	
			ιγ'. ὁ Τζερινίκου	(κα') Τσερνίκου
			ιδ'. ὁ Πολυχεροπόλεως	(κα) Βελεγράδων
			ιε'. ὁ Γραδιτζίου	

NOTITIAE EPISCOPATUUM – ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

901 - 907*	959**	971/2***	972 - 976	Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος (Διατάγματα τοῦ 1020 Βασιλείου Β΄)	Τακτικὸν Ἀλεξίου Κομνηνοῦ 1084
Τάξις τῶν ὑποκειμένων μητροπόλεων τῷ ἀποστολικῷ καὶ Πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς Θεοφυλάκτου Βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως. Αὕτη ἡ τάξις ἐκ συνοδικῆς διασκέψεως τὸ ἀκριβὲς εἰλῆφει, καθὼς σήμερον ἐν τῷ ἱερῷ Χαρτοφυλακείῳ ἀναγέγραπται.	(Τάξις τῶν Μητροπόλεων τῶν ὑποκειμένων τῷ τῆς Βασιλίδος θρόνῳ).	Τάξις τῶν ὑποκειμένων μητροπόλεων τῷ ἀποστολικῷ καὶ πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς Θεοφυλάκτου καὶ Βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως. Eine besondere Taxis zwischen den Metropoliten. Ὁ Βουλγαρίας ὁ Κύπρου	Not. 3 bei Parthey (σελ.)		Ἡ γεγονυῖα διατύπωσις παρὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὅπως ἔχουσι τάξεως οἱ θρόνοι τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ὑποκειμένων τῷ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως
+ Τῇ Θεσσαλονίκῃ Θεσσαλίας ΙΣΤ.	ΙΣΤ. Τῇ Θεσσαλονίκῃ τῆς Θεσσαλίας	Ἐπαρχίοις Θετταλίας ιστ΄ ὁ Θεσσαλονίκης. Aus der unedierten Teil der Notitiae des kodex 1372 im Athen.	Θρόνος εκκαιδέκατος τῷ Θεσσαλονίκης πάσης Θετταλίας		
α ὁ τοῦ Κίτρους	α ὁ τοῦ Κίτρου	α ὁ Κίτρου	α΄. ὁ Κίτρους		α΄. ὁ Κίτρους
β ὁ Βεροίης	β ὁ Βεροίας	β ὁ Βεροίας	β΄. ὁ Βερροίας*	(λ΄) ὁ Βερροίας *	β΄. ὁ Βερροίας
γ ὁ Δρουγουβιτίας	γ ὁ Δουργουβιτίου	γ ὁ Δουργουβιτίας	γ΄. ὁ Δρουγουβιτίων		γ΄. ὁ Δρουγουβιτείων
δ ὁ τῶν Σερβίων	δ ὁ τῶν Σερβίων	δ ὁ τῶν Σερβίων	δ΄. ὁ Σερβίων	(ζ΄) ὁ Σερβίων	δ΄. ὁ Σερβίων
ε ὁ Κασσανδρείας	ε ὁ Κασανδρείας	ε ὁ Κασανδρείας	ε΄. ὁ Κασσανδρίας		ε΄. ὁ Κασανδρείας
			στ΄. ὁ Καμπανίας ἤτοι Καστρίου		στ΄. ὁ Καμπανίας ἤτοι Καστρίου
			ζ΄. ὁ Πέτρας	(κη΄) ὁ Πέτρου	ζ΄. ὁ Πέτρας
			η΄. ὁ Ἑρκουλίων ἤτοι Ἀρδαμέρεως		η΄ ὁ Ἑρκούλεον ἤτοι Ἀρδαμερέως
			θ΄. ὁ Ἱερισσοῦ ἤτοι Ἁγίου ὄρους		θ΄ ὁ Ἱερισσοῦ ἤτοι Ἁγίου ὄρους
			ι΄. ὁ Λίτης καὶ Ρεντίνης		ι΄. ὁ Λίτης
			ια΄ ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων		ια΄. ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τυρίων

* Ἐμφανίζεται κατωτέρω πρὸ τοῦ 31ου ὡς μητροπολίτης ἄνευ ἐπισκοπῶν

* H. Gelzer, ἐνθ' ἀνωτ.

** Georgii Cyprii, von Gelzer, S 67.

*** H. Gelzer, ἐνθ' ἀνωτ. S 569.

NOTITIAE EPISCOPATUUM – ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

901 - 907	959	971	972 - 976	Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος (Διαταγ. Βασιλείου Β')
ῑ ὁ Σταγῶν	ῑ ὁ Σταγῶν	ῑ ὁ Σταγῶν	η'. ὁ Στάγων ι', ὁ Δομενίκου ια'. ὁ Κατρίας ιβ' ὁ Γαρδικίου ιγ' ὁ ἑτέρας Γαρδικίας ιδ'. ὁ Ἐχίνου ιε ὁ Περιστερᾶς ιστ'. ὁ Ραδοβισδίου ιζ'. ὁ Πατζουνᾶς ιη . ὁ Βεσένης ιθ ὁ Σλοπέλου κ'. ὁ Καλλινδοῦ κα'. ὁ Μαρμαριτζίου κβ'. ὁ Κολύδρου κγ'. ὁ Λυτζᾶς κδ'. ὁ Χαρμένων κε'. ὁ Βουνένης κστ'. ὁ Ἁλμυροῦ κζ'. ὁ Ὀξυμοκόβου κη'. ὁ Βιαίνης	[κα] ὁ Σταγῶν*
† Τῇ Ναυπάκτῳ Νικοπόλεως ΛΕ̅	ΛΕ̅. Τῇ Ναυπάκτῳ Νικοπόλεως	Ἐπαρχία Νικοπόλεως λε Ναυπάκτου	Θρόνος τριακοστὸς πέμπτος τῷ Ναυπάκτου, Αἰτωλίας	
ᾱ ὁ Βουνδίτζης	ᾱ ὁ Μουνδίτζης	ᾱ ὁ Βαβυδίτζης	α'. ὁ Βουνδίτζης	
β̄ ὁ Ἀετοῦ	β̄ ὁ Ἀετοῦ	β̄ ὁ Ἀετοῦ	β . ὁ Ἀετοῦ	
γ̄ ὁ Ἀγχελῴου	γ' ὁ Ἀχελῴου	γ̄ ὁ Ἀγχελόου	γ'. ὁ Ἀχελώου	

*Γον Διάταγμα Βασιλείου

† Τῇ Λαρίσσῃ τῆς Ἑλλάδος ΛΔ.	ΛΔ Τῇ Λαρίσσῃ τῆς Ἑλλάδος	Ἐπαρχίας Ἑλλάδος λδ ὁ Λαρίσσης	Θρόνος τριακοστὸς τέταρτος Τῷ Λαρίσσης, δευτέρας Θετταλίας καὶ πάσης Ἑλλάδος	Μέρος τούτων ὑπὸ τὴν Ἀχριδῶν (2ον Διάταγ. Βασιλείου)
α ὁ Δημητριάδος	α ὁ Δημητριάδος	α Δημητριάδος	β΄. ὁ Δημητριάδος	
β ὁ Φαρσάλου	β ὁ Φαρσαύλου	β ὁ Φαρσάλων	α΄. ὁ Φαρσάλου	
γ ὁ Θουμακοῦ	γ ὁ Θαυμακοῦ	γ ὁ Θαυμακοῦ		
δ ὁ Ζητουνίου	δ ὁ Ζητουνίου	δ ὁ Ζητουνίου	γ΄. ὁ Ζητονίου	
ε ὁ Ἐζεροῦ	ε ὁ Ἐξεροῦ	ε ὁ Ἐζεροῦ	δ΄. ὁ Ἐζέρου	
στ ὁ Λοιδορικίου	στ ὁ Λοιδορικίου	στ ὁ Λοιδορικίου	ε΄ ὁ Λοιδορικίου	
ζ ὁ Τρίκκης	ζ ὁ Τρίκκης	ζ ὁ Τρικιῆς	ζ. ὁ Τρίκκης	
η ὁ Ἐχίνου	η ὁ Ἐχίνου	η ὁ Ἐχίνου	η΄ ὁ Ἐχίνου	
θ ὁ Κολύδρου	θ ὁ Κολίδρου	θ ὁ Καλιδροῦ	θ ὁ Κολύδρου	

* H. Gelzer

Η ΠΕΡΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΙΔΕΑ

(ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ)

ΥΠΟ

ΑΝΔΡΕΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, δ. Θ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Στωϊκὴ Φιλοσοφία

1. Τὰς περὶ φθορᾶς καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ παντὸς θεωρίας, ὡς μέχρι τοῦδε ἐμελετήσαμεν, ἔμελλεν ἐν ἐναρμονισμῷ μάλιστα πρὸς τὰς τῶν Πυθαγορείων καὶ τὰς τοῦ Ἡρακλείτου[52α] διδασκαλίας, νὰ διδάξῃ ἐπὶ τὸ τελειότερον καὶ συστηματικώτερον ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία.

Συμφώνως πρὸς τὴν κοσμογονίαν τῶν Στωϊκῶν, ἐκ τῆς ἀρχικῆς οὐσίας τοῦ παντός, ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ θείου πυρός, ἀπορρέουσι πάντα τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα, βάσει ἐσωτερικῆς τινος νομοτελείας, καὶ δὴ καὶ καθ' οἷον τρόπον τὸ ζῶον ἢ τὸ φυτὸν προέρχονται ἐκ τοῦ ἀντιστοίχου αὐτῶν σπέρματος[53].

Μετὰ τὴν παρέλευσιν ὡρισμένης κοσμικῆς περιόδου, ἐξαρτωμένης ἐκ τῆς περιοδικῆς τῶν πλανητῶν κινήσεως, ἤτοι τῆς ἐπιστροφῆς των εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον τοῦ στερεώματος (μέγιστος ἐνιαυτὸς), ἡ θεότης ἐπαναφέρει τὰ ὄντα πάντα εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς, καθ' ὅσον διά τινος ἐκπυρώσεως τὰ πάντα ἀναλύονται εἰς τὸ ἀρχικὸν θεῖον πῦρ. Τοῦθ' ὅπερ παραμένει ἐν τῇ ἀρχαίᾳ αὐτοῦ καθαρότητι, εἶναι ἡ θεία οὐσία (ἀρχαῖον πῦρ). Μετὰ τὴν τοῦ παντὸς ἐκπύρωσιν, ἐκ τοῦ αὐτοῦ θείου πυρὸς ἄρχεται αὖθις ἡ νέα διακόσμησις τοῦ παντός, ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἤδη διαλυθέντος κόσμου. Ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ διακοσμήσει ἀποκαθίσταται πανομοιοτύπως ὁ παλαιὸς κόσμος μέχρι καὶ αὐτῶν εἰσέτι τῶν μικροτέρων λεπτομερειῶν αὐτοῦ, τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐναλλαγὴ αὕτη ἐκπυρώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κόσμου διεξάγεται, κατὰ τοὺς Στωϊκούς, ἐπ' ἄπειρον[54].

---

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 540 τοῦ προηγουμένου τόμου.

52α. Hans von Arnim, Die europäische Philosophie des Altertums, ἐν Allgemeine Geschichte der Philosophie, zw. Aufl., Berlin 1923, σελ. 215.

53. Διογένους, VII. 136: «Κατ' ἀρχὰς μὲν οὖν καθ' αὐτὸν ὄντα (τὸν Θεὸν) τρέπειν τὴν πᾶσαν οὐσίαν δι' ἀέρος εἰς ὕδωρ. καὶ ὥσπερ ἐν τῇ γονῇ τὸ σπέρμα περιέχεται, οὕτω καὶ τοῦτον σπερματικὸν λόγον ὄντα τοῦ κόσμου τοιόνδε ὑπολιπέσθαι ἐν τῷ ὑγρῷ...» Πρβλ. Στοβαίου Ἐκλογαί, 1,171. 2w, παρὰ Arnim J., Stoicorum veterum Fragmenta, Lipsiase 1903, t. 2, fr. 596.

54. Σχετικὰ χωρία παραθέτομεν κατωτέρω:
Πρβλ. Λακταντίου, div. instit VII, 23 (Arnim ἐνθ' ἀνωτ., fr. 623): «Chrysippus, in
» libris quos de providentia scripsit, cum de innovatione mundi loqueretur,
» haec intulit: τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, δῆλος ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ
» τὸ τελευτῆσαι πάλιν περιόδων τινῶν εἰλημμένων χρόνου εἰς ὃ νῦν ἐσμεν κατα-
» στήσεσθαι σχῆμα».

Ὅτι βεβαίως ὑπόβαθρον τῶν τοιούτων περὶ κόσμου δοξασιῶν τῶν Στωϊκῶν ὑπόκειται ἡ πανθεϊστικὴ αὐτῶν περὶ τοῦ σύμπαντος ἐκδοχή, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν. Ἐν τῷ περὶ κόσμου συστήματι τῶν Στωϊκῶν οὐδὲν τὸ αὐθύπαρκτον ἢ αὐθυπόστατον δύναται νὰ ὑπάρχῃ. Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ πυρὸς προερχόμενα τὰ δημιουργήματα πάντα, εἰς τοῦτο πάλιν καταλήγουσι. Τὰ δεδημιουργημένα ὄντα ὑπήκουσιν εἰς ἀδήριτόν τινα ἀνάγκην, ζῶσι καὶ κινοῦνται ἀπαρεγκλήτως βάσει τοῦ ἐν τοῖς οὖσιν ἐγκειμένου καθολικοῦ νόμου. Ἐν ἄλλαις

—Εὐσεβίου, Εὐαγγ. Προπαρ., βιβλ. 15,18, P.M. Gr. 21,1348: «Ἀρέσκει γὰρ τοῖς Στωϊ-» κοῖς φιλοσόφοις τὴν ὅλην οὐσίαν εἰς πῦρ μεταβάλλειν, οἷον εἰς σπέρμα,καὶ πάλιν ἐκ » τούτου αὐτὴν ἀποτελεῖσθαι τὴν διακόσμησιν, οἵα τὸ πρότερον ἦν. Καὶ τοῦτο τὸ » δόγμα ἀπὸ τῆς αἱρέσεως οἱ πρῶτοι καὶ πρεσβύτατοι προσήκαντο, Ζήνων τε καὶ » Κλεάνθης καὶ Χρύσιππος. Τὸν μὲν γὰρ τούτου μαθητήν, καὶ διάδοχον τῆς σχολῆς » Ζήνωνα φασιν ἐπισχεῖν περὶ τῆς ἐκπυρώσεως τῶν ὅλων». Βλ. καὶ Ἀρείου » Διδύμου, fr.36, Diels, Doxogr. Graeci, S. 468, 8.

—Εὐσεβίου, αὐτ. P.M. Gr. 21, 1348: «Ἐπὶ τοσοῦτο δὲ προελθὼν ὁ κοινὸς λόγος, καὶ κοι-» νὴ φύσις, μείζων καὶ πλείων γενομένη, τέλος ἀναξηράνασα πάντα, καὶ εἰς ἑαυ-» τὴν ἀναλαβοῦσα, ἐν τῇ πάσῃ οὐσίᾳ γίνεται, ἐπανελθοῦσα εἰς τὸν πρῶτον ῥηθέντα » λόγον, καὶ εἰς την ἀνάστασιν ἐκείνην τὴν ποιοῦσαν ἐνιαυτὸν τὸν μέγι-» στον, καθ' ὃν ἀπ' ἀρχῆς μόνης εἰς αὐτὴν πάλιν γίνεται ἡ ἀποκατάστασις. » Ἐπανελθοῦσα, διὰ τάξιν, ἀφ' οἵας διακοσμεῖν ὡσαύτως ἤρξατο, κατὰ λόγον » πάλιν τὴν αὐτὴν διεξαγωγὴν ποιεῖται, τῶν τοιούτων περιόδων ἐξ ἀϊδίου γινο-» μένων ἀκαταπαύστως».

—Νεμεσίου, de nat. hom. cp. 38, p. 277, Arnim 2, fr. 625: «Στωϊκοί φασιν ἀποκαθι-» σταμένους τοὺς πλανήτας εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον κατά τε μῆκος καὶ πλάτος, ἔνθα » τὴν ἀρχὴν ἕκαστος ἦν, ὅτε τὸ πρῶτον ὁ κόσμος συνέστη, ἐν ῥηταῖς χρόνων περιόδοις » ἐκπύρωσιν καὶ φθορὰν τῶν ὄντων ἀπεργάζεσθαι. καὶ πάλιν ἐξ ὑπαρχῆς εἰς τὸ » αὐτὸ τὸν κόσμον ἀποκαθίστασθαι· τῶν ἀστέρων ὁμοίως πάλιν φερομένων » ἕκαστον ἐν τῇ προτέρᾳ περιόδῳ γινόμενον ἀπαραλλάκτως ἀποτελεῖσθαι· ἔσεσθαι » γὰρ πάλιν Σωκράτη καὶ Πλάτωνα καὶ ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων σὺν τοῖς αὐτοῖς » καὶ φίλοις καὶ πολίταις· καὶ τὰ αὐτὰ πείσεσθαι καὶ τὰ αὐτὰ μετα » χειριεῖσθαι, καὶ πᾶσαν πόλιν καὶ κώμην καὶ ἀγρὸν ὁμοίως ἀποκαθίστα-» σθαι οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ πολλάκις· μᾶλλον δὲ εἰς ἄπει-» ρον καὶ ἀτελεύτητον τὰ αὐτὰ ἀποκαθίστασθαι· τοὺς » δὲ θεοὺς τοὺς μὴ ὑποκειμένους τῇ φθορᾷ, ταύτῃ παρακολουθήσαντας μιᾷ περιόδῳ, » γινώσκειν ἐκ ταύτης πάντα τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι ἐν ταῖς ἑξῆς περιόδοις· οὐδὲν γὰρ » ξένον ἔσεσθαι παρὰ τὰ γενόμενα πρότερον, ἀλλὰ πάντα ὡσαύτως ἀπαραλλάκτως».

—Ὠριγένους κατὰ Κέλσου, βιβλ. V, 20, P.M.Gr 11,1209-1212: «Φασι δὴ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, κατὰ περίοδον ἐκπύρωσιν τοῦ παντὸς γίνεσθαι, ὡς ἑξῆς αὐτῇ διακόσμησιν πάντ' ἀπαράλλακτα ἔχουσαν ὡς πρὸς τὴν προτέραν διακόσμησιν.... Οὗτοι δ' οἱ ἄνδρες φασι τῇ ἑξῆς περιόδῳτοιαῦτα ἔσεσθαι καὶ Σωκράτην μὲν πάλιν Σωφρονίσκου υἱὸν καὶ Ἀθηναῖον ἔσεσθαι, καὶ Φαινερέτην γημαμένην Σωφρονίσκῳ, πάλιν αὐτὸν γεννήσειν». Βλ. καὶ βιβλ. IV,68, P.M.Gr 11,1136-1137, Περὶ Ἀρχῶν, II, 3. Ἐν συνεχείᾳ παράβαλε: Arnim 2, fr. 630: Κλήμ. Ἀλεξ., Στρωμ. V,1, fr. 632: Πλουτ. περὶ τῶν ἐκλελ. χρηστηρ. 29, fr. 611: Φίλωνος, de incorr. mundi, p. 254,7 καὶ 250,9, Arnim I, fr. 98: Ἀριστοκλ., ἀπὸ τοῦ ζ' περὶ φιλοσοφίας, παρ' Εὐσεβίῳ, εὐαγγ. προπαρ. 15, fr 109: Τατιανοῦ, adv. Graec. 5, κ.ἄ.

λέξεσι τὰ πάντα διευθύνει καὶ κατευθύνει ἡ εἱμαρμένη[55]. Αὕτη δέ, κατὰ τοὺς Στωϊκούς, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ ἀρχικὴ τοῦ παντὸς οὐσία, ἡ διὰ πάντων διήκουσα καὶ τὰ πάντα πληροῦσα ἀρχή, τὸ δημιουργικὸν καὶ διακοσμητικὸν ἀρχαῖον πῦρ, ἡ καθολικὴ τοῦ παντὸς ψυχή. Καθ' ὅσον δὲ ἡ ἐνέργεια τῆς εἱμαρμένης ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον εἶναι λόγος καὶ νομοτέλεια, δύναται αὕτη νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς τοῦ παντὸς λόγος, ὡς καθολικὸς νόμος, ὡς ἔλλογος μορφὴ τῆς πορείας τοῦ κόσμου. Καλεῖται δὲ καὶ λόγος σπερματικός, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀπόλυτον διαμορφωτικὴν καὶ διακοσμητικὴν φυσικὴν δύναμιν.[56] Ἐν ἑνὶ λόγῳ ἡ εἱμαρμένη συμπίπτει πρὸς τὴν θεότητα. Ἡ φυσικὴ κατὰ ταῦτα ἑτεραρχία τῶν Στωϊκῶν, εἶναι ἄμεσος ἀπόρροια τοῦ πανθεϊσμοῦ των. Ἂν ὑπῆρχέ τι ἐκτὸς τῆς εἱμαρμένης κείμενον, μὴ ἐξ αὐτῆς ἀμέσως ἐξαρτώμενον καὶ ἀπολύτως προσδιοριζόμενον, τότε ἡ θεία δύναμις δὲν θὰ ἦτο ἡ διὰ πάντων διήκουσα καὶ τὰ πάντα διαμορφοῦσα ἀρχή, ἡ ἀπόλυτος αἰτία τῶν ὄντων, ἡ πάντα ἀείποτε καὶ ἀμεταβλήτως διακρατοῦσα καὶ συνέχουσα. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τῶν πάντων ἄρχει ἡ εἱμαρμένη[57], εἶναι φανερὸν ὅτι καὶ τὰς ἐκπυρώσεις καὶ ἀποκαταστάσεις τοῦ κόσμου ἡ ἰδία ἐπιτελεῖ, ὡς ρυθμιστικὴ καὶ διακοσμητικὴ ἀρχή, καὶ δὴ κατ' ἀπόλυτον νομοτέλειαν καὶ ὁμοιομόρφως[58].

Ἀνακολούθως ὅμως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, καὶ μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν αὐτῶν προσώπων ἐν ταῖς αὐταῖς τοῦ βίου συνθήκαις καθ' ἑκάστην νέαν διακόσμησιν, ἠγέρθησαν ὡρισμέναι ἀντιρρήσεις ἀπὸ μέρους ἐνίων Στωϊκῶν, μετριασάντων τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις καὶ διδαξάντων,

55. Διογένους, VII. 149: «καθ' εἱμαρμένην δέ φασι τὰ πάντα γίνεσθαι Χρύσιππος... ἔστι δ' εἱρμαμένη αἰτία τῶν ὄντων εἱρομένη ἢ λόγος καθ' ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται». Πρβλ. Κικέρωνος, de divin. I. 55.125, Σενέκα, Natur. Qaest., 11.36, Aët Plac. 1. 28.3., Diels, Dox.. graeci, S. 323: «εἱμαρμένη ἐστιν ὁ τοῦ κόσμου λόγος... λόγος καθ' ὃν τὰ μὲν γεγονότα γέγονε, τὰ δὲ γιγνόμενα γίγνεται, τὰ δὲ γενησόμενα γενήσεται».

56. Μάρκου Αὐρ. Ἀντωνίνου, IV. 14: «ἐναφανισθήσῃ τῷ γεννήσαντι μᾶλλον δὲ ἀναληφθήσῃ εἰς τὸν λόγον τὸν σπερματικὸν κατὰ μεταβολήν».

57. Τὰ περὶ εἱμαρμένης βεβαίως διδάγματα δὲν ἦσαν διδάγματα ἀποκλειστικὰ τῶν Στωϊκῶν. Ἡ πίστις εἰς αὐτήν, ὡς εἰς ρυθμίζουσαν ἀτέγκτως τὰ πάντα καὶ τὰ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ἀρχήν, ἦτο βαθύτατα ἐγκεχαραγμένη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ ψυχῇ. Πρβλ. Εὐσεβίου, Εὐαγγ. Προπαρ. βιβλ. IV,3,P.M.Gr. 21, 244: «τὸν γοῦν Οἰδίποδα καὶ τὸν Ἀλέξαν»δρον τὸν τοῦ Πριάμου, καὶ αὐτὸς ὁ Χρύσιππος φησι πολλὰ μηχανησαμένων τῶν γονέων, »ὥστε ἀποκτεῖναι, ἵνα τὸ ἐπ' αὐτῶν προρρηθὲν αὐτοῖς κακὸν φυλάξωνται, μὴ δυνηθῆναι. Οὕτως »οὐδὲν ὄφελος οὐδὲ αὐτοῖς τῆς τῶν κακῶν προαγορεύσεώς φησιν εἶναι διὰ τὴν ἐκ τῆς εἱμαρμένης αἰτίαν». Βλ. καὶ Max Wundt, Geschichte der griechischen Ethik, 1,σ. 230.

58. Ὅτι ἡ περὶ εἱμαρμένης ἐκδοχὴ τῶν Στωϊκῶν ὑπέστη ἐν προκειμένῳ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀστρολογίας τῶν Χαλδαίων, εἶναι φανερόν. Ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν ἀστέρων ἐξηρτῶντο πάντα τὰ ἐπὶ γῆς συμβαίνοντα (ἀντίληψις εὑροῦσα ἀπήχησιν καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ Ἀριστοτέλει καὶ Πλάτωνι, Τίμαιος 37Δ 38C), τοῦθ' ὅπερ ἀπεδέχθησαν καὶ οἱ Στωϊκοί, εὔδηλον ὅτι οἱ τελευταῖοι οὗτοι συνέδεσαν τὰ περὶ εἱμαρμένης, ὡς αἰωνίως ἀναπαραγούσης ἑαυτήν, πρὸς τὰς ὁμοίας τῶν ἄστρων περιοδικὰς κινήσεις τοῦ συστήματος τῶν Χαλδαίων. Ὁ κόσμος φθείρεται καὶ ἀποκαθίσταται καθ' εἱμαρμένην, ἤτοι κατὰ σχέσιν ἀνάλογον πρὸς τὰς καθωρισμένας τῶν ἄστρων τροχιάς.

ὅτι ἐν ἑκάστῃ διακοσμήσει δὲν ἀναφαίνονται τὰ αὐτὰ πρόσωπα, ἐν ταῖς αὐταῖς τοῦ βίου συνθήκαις, ἀλλὰ πρόσωπα ἀπαράλλακτα (ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὅμοια) πρὸς τὰ προηγούμενα, ἐν ἀπαραλλάκτοις τοῦ βίου συνθήκαις[59]. Ὅτι βεβαίως τοῦτο συγκρούεται πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς Στοᾶς, εἶναι οἴκοθεν φανερόν. Ἐφ' ὅσον τὰ πάντα κανονίζει ἀπαραλλάκτως ἡ εἱμαρμένη, τάς τε φθορὰς καὶ ἀποκαταστάσεις τοῦ κόσμου, πῶς εἶναι νοητόν—συμφώνως πρὸς τὴν ἔνστασιν τοῦ Ὠριγένους—τὸ μὲν κοσμικὸν σύστημα νὰ εἶναι ἀπολύτως τὸ αὐτό, τὰ δὲ ἐπὶ μέρους πρόσωπα νὰ διαφέρωσιν ἀλλήλων ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον; Τὸ τελευταῖον τοῦτο θὰ ἀντέβαινε προφανῶς πρὸς τὰ περὶ εἱμαρμένης διδάγματα καὶ πρὸς τὴν καθόλου φυσικὴν ἑτεραρχίαν τοῦ Στωϊκοῦ συστήματος.

Ἄξιον ἀναδείξεως ὡσαύτως τυγχάνει, ὅτι ἐν τῷ περὶ εἱμαρμένης συστήματι τούτῳ τῶν Στωϊκῶν δὲν ἐλλείπει παντελῶς καὶ τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον. Τοῦτο ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὰς ἐκπυρώσεις, τῶν ὁποίων σκοπὸς ἐνίοτε τυγχάνει ἡ τοῦ κόσμου κάθαρσις[60]. Μετὰ τὴν ἐκπύρωσιν οὐδ' ἐλάχιστον κακὸν ἀπομένει, διέπει δὲ τὰ πάντα ὁ λόγος καὶ ἡ σοφία. [61]Ἐν τῷ ἠθικῷ τούτῳ τελεολογισμῷ δύναται νὰ ἐναρμονισθῇ ὡσαύτως καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Χρυσίππου, ὅπως πάσῃ θυσίᾳ περισώσῃ τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν ἀπὸ τὸν σιδηροῦν κλοιὸν τῆς εἱμαρμένης. Κατὰ τὸν Χρύσιππον, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Κικέρων (de fato, 41 Arnim, μν. ἔρ. fr. 974), ἡ μοῖρα προσδιορίζει μὲν τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, οὐχὶ ὅμως ὡς «causa perfecta», ἀλλ' ὡς «causa adjuvans». Ἡ ἡμετέρα βούλησις ἔχει τὴν δυνατότητα ἐκλογῆς καὶ αὐτοδιορισμοῦ, παραμένουσα ἀείποτε ὑπόλογος[62].

Ἀφ' ἑαυτοῦ ὅμως φανερόν, ὅτι ἡ «ἡμιετεραρχικὴ» αὕτη ἐκδοχή, δι' ἧς ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις προσπαθεῖ νὰ θραύσῃ τὸν κύκλον τῆς εἱμαρμένης,

---

59. Ὠριγένης, κατὰ Κέλσου, 4.68.,P.M.Gr. 11, 1137: «Πειρώμενοι μέντοι θεραπεύειν πως τὰς ἐπεμφάσεις οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἀπαραλλάκτως φασιν ἔσεσθαι κατὰ περίοδον τοῖς ἀπὸ τῶν προτέρων περιόδων πάντας· ἵνα μὴ Σωκράτης πάλιν λέγηται, ἀλλ' ἀπαράλλακτος τις τῷ Σωκράτει, γαμήσων ἀπαράλλακτον τὴν Ξανθίππην, καὶ κατηγορηθησόμενος ὑπὸ ἀπαραλλάκτων Ἀνύτῳ καὶ Μελίτῳ». Βλ. καὶ V. 20, P.M. Gr. 11, 1212.

60. Ἱππολύτου Φιλοσοφ. 1,21, Π.Μ..Gr 16,3049: «Προσδέχονται δὲ ἐκπύρωσιν ἔσεσθαι καὶ κάθαρσιν τοῦ κόσμου, οἱ μὲν παντὸς οἱ δὲ μέρους, καὶ κατὰ μέρος αὐτὸν καθαίρεσθαι λέγουσιν». Πρβλ. καὶ Πλουτάρχου περὶ τῶν κοιν. ἐνν. πρὸς τοὺς Στωϊκούς, 17 (Arnim, St. vet. Fr., 2, fr. 606).

61. Σενέκα, Natur. Qaest., 3.30 Πρβλ. P. Wendland, Philosoph. Schrift über die Vorsehung, 1892, σ. 12 — J. Kroll, D. Lehren des Herm. Trismeg., 1914, σ. 170 κ. ἑ.

62. Ἀλεξ. Ἀφροδ., de fato, 37 (Arnim, 2 fr. 1005): «οὐ πάντα μέν ἐστι καθ' εἱμαρμένην, οὐκ ἔστι δὲ ἀκώλυτος καὶ ἀπαρεμπόδιστος ἡ τοῦ κόσμου διοίκησις. οὐδὲ ἔστι μὲν τοῦτο, οὐκ ἔστι δὲ κόσμος, οὐδὲ ἔστι μὲν κόσμος, οὐκ εἰσιν δὲ θεοί. εἰ δὲ εἰσιν θεοί, εἰσιν ἀγαθοὶ οἱ θεοί. ἀλλ' εἰ τοῦτο, ἔστιν ἀρετή. ἀλλ' εἰ ἔστιν ἀρετή, ἔστι φρόνησις. ἀλλ' εἰ τοῦτο, ἐστιν ἐπιστήμη ποιητέων καὶ οὐ ποιητέων.

καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν παλιγγενεσίαν ἢ ἀποκατάστασιν τοῦ κόσμου[63]. Διὸ καὶ ἕτεροι Στωϊκοὶ (Κλεάνθης, Σενέκας) ἐπανέκαμψαν εἰς τὰ περὶ ἀπολύτου μοιρολατρείας Στωϊκὰ διδάγματα[64].

2. Τὸ ἀνωτέρω ἐκτεθὲν περὶ φθορᾶς καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κόσμου δόγμα τῶν ἀρχαίων Στωϊκῶν ἀπετέλεσε θέμα σφοδρῶν ἀμφισβητήσεων παρὰ τῇ Μέσῃ ἰδίᾳ Στοᾷ. Οἱ τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀμφιοβητήσαντες ἐγένοντο Βοηθὸς ὁ Σιδώνιος, τῆς παλαιᾶς Σχολῆς, καὶ ὁ Παναίτιος. Οὗτοι, ἀποδεχθέντες τὰς περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου ἰδέας τοῦ 'Αριστοτέλους καὶ Θεοφράστου, ἦλθον, ὡς ἦτο ἑπόμενον, εἰς ὀξεῖαν σύγκρουσιν πρὸς τὰς περὶ φθορᾶς τοῦ κόσμου διδασκαλίας τῆς ἰδίας αὐτῶν Σχολῆς[65]. Τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα τοῦΒοηθοῦ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) 'Η καταστροφὴ τοῦ κόσμου ἔδει νὰ ἐπισυμβῇ ἄνευ ποιητικῆς αἰτίας, καθ' ὅσον ἐκτὸς τοῦ κόσμου οὐδὲν ὑπάρχει πλὴν τοῦ κενοῦ,οὐδεμία αἰτία δυναμένη νὰ ἐπιφέρῃ τὴν καταστροφὴν τοῦ κόσμου,

β) 'Εκ τῶν ὑφισταμένων εἰδῶν «καταστροφῆς, οὐδεμία, δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τοῦ κόσμου,

γ) 'Η θεότης, μετὰ τὴν ἐκπύρωσιν τοῦ κόσμου, οὐδὲν ἀντικείμενον τῆς ἑαυτῆς δραστηριότητος κατέχουσα, θὰ ἐβυθίζετο εἰς ἀδράνειαν, μάλιστα δὲ θὰ ἔπρεπε, καθ' ὅ καθολικὴ τοῦ κόσμου ψυχή, νὰ συναπαχθῇ μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν καταστροφήν, καὶ

δ) Μετὰ τὴν πλήρη εἰς πῦρ ἀνάλυσιν τοῦ κόσμου, θὰ ἔπρεπε καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ πῦρ, ἐλλείψει πλέον τροφῆς καὶ ὕλης πρὸς ἐκδαπάνησιν, νὰ διαλυθῇ, ὅτε προφανῶς ἡ νέα διακόσμησις καὶ ἀποκατάστασις ἀποβαίνουσιν ἀδύνατοι[66]. Τῶν αὐτῶν ἰδεῶν ἐνεφορεῖτο καὶ ὁ 'Επίκτητος, μάλιστα δὲ μὲ διαθέσεις σκωπτικὰς ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ παλαιὸν δόγμα. 'Ο φιλόσοφος παρεισάγει τὸν Δία, μετὰ τὴν ἐκπύρωσιν τοῦ κόσμου, ἔρημον καὶ μόνον νὰ θρηνῇ καὶ νὰ ταλανίζῃ ἑαυτόν, ὡς μὴ ἔχοντα οὔτε τὴν "Ηραν οὔτε τὴν 'Αθηνᾶν, κ.λ.π[67].

---

63. Stohmann, μν. ἔρ., σ. 36

64. Σενέκα, ad Lucilium, Epist. Moral., lib. XVII-XVIII, ep. 107: «...Ducunt volentem fata, nolentem trahunt».

65. Φίλωνος, aet. mund,. ἔκδ. Cohn-Wendland, VI, σ. 96-97: «Βοηθὸς γοῦν ὁ Σιδώνιος καὶ Παναίτιος τὰς ἐκπυρώσεις καὶ παλλιγενεσίας καταλιπόντες πρὸς θειότερον δόγμα τὸ τῆς ἀφθαρσίας τοῦ κόσμου παντὸς ηὐτομόλησαν». Βλ. καὶ Διογένους VII, 142: «Παναίτιος δ' ἄφθαρτον ἀπεφήνατο τὸν κόσμον». Ὅρα σχετικῶς: A. Schmekel, Die Philosophie der Mittleren Stoa in ihrem geschichtlichen Zusammenhang dargestellt. Berlin 1892. σ. 188,308 κ.ἑ.—P. Barth, Die Stoa, Stuttgart 1908. σ. 40—E. Elourdy, Die Sozialphilosophie d. Stoa 1936, σ. 207 κ.ἑ. Περὶ τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ Ποσειδωνίου, Πρβλ. J. Heinemann, Posidonios' metaphys. Schriften 2, 1928, σ. 303-318.

66. Zeller, Die Philosophie der Griechen, VI Aufl. dritt. Teil, σ. 576.

67. 'Αρριανοῦ, 'Επικτ. Διατρ. III. 13.4: «ἐπεὶ εἰ τὸ μόνον εἶναι ἀρκεῖ πρὸς τὸ ἔρημον εἶναι, λέγε, ὅτι καὶ Ζεὺς ἐν τῇ ἐκπυρώσει ἔρημός ἐστι καὶ κατακλαίει αὐτὸς ἑαυτοῦ. τάλας ἐγώ, οὔτε τὴν "Ηραν ἔχω, οὔτε τὴν 'Αθηνᾶν». κ.λ.π.

Τέλος, ὁ τελευταῖος τῶν Στωϊκῶν, Μᾶρκος Αὐρήλιος, ἐπανῆλθεν εἰς τὸ παλαιὸν τῆς Σχολῆς δόγμα, κατὰ τρόπον οὐδαμῶς ἀπαντῶντα εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς Μέσης καὶ Νεωτέρας Στοᾶς, διδάξας τὴν ἀπολύτως ὁμοιόμορφον «περιοδικὴν ἀναγέννησιν τῆς ψυχῆς», ἐν ταῖς παλιγγενεσίαις καὶ ἀποκαταστάσεσι τῶν πάντων[68].

Καὶ ταῦτα μὲν σχετικῶς πρὸς τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας τῶν Στωϊκῶν. Παρὰ τὰς ἑκάστοτε ἀναφανείσας ἐν τοῖς κόλποις τῆςΣχολῆς διαφωνίας, τὸ σχετικὸν δόγμα τῆς Στοᾶς παραμένει ἕν: ἡ περιοδικὴ φθορὰ καὶ ἀποκατάστασις τῶν πάντων, ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ ὑποκειμενικὴ τῶν ὄντων παλιγγενεσία, ὑπαγορευομένη ὑπὸ τῆς εἱμαρμένης, τῆς καθολικῆς ταύτης τοῦ κόσμου ψυχῆς, ἐν ἀμέσῳ ἐξαρτήσει πρὸς τὰ τῆς ἀστρολογίας τῶν Χαλδαίων, ἤτοι τὰ περὶ μεγίστου ἐνιαυτοῦ διδάγματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα ἐν τῷ Νεοπλατωτισμῷ.

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως ἰδέα φέρεται ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ νεοπλατωνικῷ φιλοσοφικῷ συστήματι, πολλάκις μάλιστα ἐν ἐννοίᾳ σωτηριολογικῇ, δηλοῦσα τὴν εἴσοδον τῆς μὴ λελυτρωμένης ψυχῆς εἰς τὸν περιοδικὸν κύκλον τῶν γεννήσεων, ἐπὶ σκοπῷ ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν διὰ καθάρσεως ἀποκατάστασιν αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν της θέσιν[69].

Ἐν Στωϊκῇ ἐννοίᾳ τὴν περιοδικὴν ἀνακύκλησιν τοῦ κόσμου ἐδίδαξεν ὁ Πλωτῖνος. Κατὰ τὸν φιλόσοφον ὁ μὲν κόσμος εἶναι αἰώνιος, οἱ «λόγοι» ὅμως τῶν φαινομένων εἶναι τῷ ἀριθμῷ περιωρισμένοι καὶ πεπερασμένοι. Ἑπομένως, διὰ νὰ δύνανται οὗτοι νὰ πληροῦσιν αἰωνίως τὸν ἀτελεύτητον χρόνον, δέον ὅπως περιοδικῶς ἀνακυκλοῦνται καὶ ἐπαναλαμβάνωνται: «εἰ οὖν ὁ κόσμος μὴ ἀνθρώπου μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν καθ' ἕκαστα ζώων, καὶ ἡ ψυχή· ἄπειρον οὖν τὸ τῶν λόγων ἔσται, εἰ μὴ ἀνακάμπτει περιόδοις καὶ οὕτως ἡ ἀπειρία ἔσται

---

68. Μάρκου Αὐρ. Ἀντωνίνου, τὰ εἰς ἑαυτόν, βιβλ. ΙΑ', 1: «ἔτι δὲ περιέρχεται (ἡ λογικὴ ψυχὴ) τὸν ὅλον κόσμον καὶ τὸ περὶ αὐτὸν κενὸν καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν ἀπειρίαν τοῦ αἰῶνος ἐκτείνεται καὶ τὴν περιοδικὴν παλιγγενεσίαν τῶν ὅλων ἐμπεριλαμβάνει καὶ περινοεῖ καὶ θεωρεῖ ὅτι οὐδὲν νεώτερον ὄψονται οἱ μεθ' ἡμᾶς οὐδὲ περιττότερον εἶδον οἱ πρὸ ἡμῶν...», καὶ Ζ'. 19,2-3: «Πόσους ἤδη ὁ αἰὼν Χρυσίππους, πόσους Σωκράτεις, πόσους Ἐπικτήτους καταπέπωκεν», κ.λ.π.

69. Πρβλ. Ἰαμβλίχου, παρὰ Johannes Laurentius Lydus, ἔκδ. I. Bekker. ἐν Corpus Historiae Byzantinae, 1837, IV, 149: «ἐν τῷ πρώτῳ τῆς περὶ καθόδου ψυχῆς πραγματείας καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτῶν μέμνηται». Ὅρα καὶ Πρόκλου Διαδόχου στοιχείωσις θεολογική, 199 ἐν E. R. Dodds, Proclus, The Elements of Theology, Oxford 1933, σ, 174: «Πᾶσα ψυχὴ ἐγκόσμιος περιόδοις χρῆται τῆς οἰκείας ζωῆς καὶ ἀποκαταστάσεως».

πεπερασμένη ὅταν τ' αὐτὰ ἀποδιδῶται...ἡ δὲ πᾶσα περίοδος πάντας ἔχει τοὺς λόγους, αὖθις δὲ τὰ αὐτὰ πάλιν κατὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους»[70].

Τὰ αὐτὰ πού διδάσκει καὶ ὁ Πρόκλος. Κατ' αὐτόν, τὸ φυσικὸν σύμπαν τυγχάνει περιωρισμένον, ἐκτὸς ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι τὰ πεπερασμένα σώματα εἶναι δυνάμει διαιρετὰ ἐπ' ἄπειρον. Μία δὲ ἐντὸς περιωρισμένου χώρου κίνησις, διὰ νὰ ἐξακολουθῇ διηνεκῶς, μάλιστα μέσα εἰς τὰ πλαίσια περιωρισμένου τινὸς χρόνου, πρέπει νὰ ἐπανακάμπτῃ περιοδικῶς εἰς τὴν ἀφετηρίαν αὐτῆς. Τοιαύτη κίνησις, συνεχὴς καὶ διηνεκής, εἶναι μόνον ἡ κυκλικὴ κίνησις, ὡς ἡ τῶν οὐρανίων σωμάτων:

«Πᾶν τὸ χρόνου μετέχον, ἀεὶ δὲ κινούμενον περιόδοις μετρεῖται. διότι μὲν γὰρ χρόνου μετέχει, μέτρον καὶ ὅρου μετείληφεν ἡ κίνησις, καὶ κατ' ἀριθμὸν πορεύεται· διότι δὲ ἀεὶ κινεῖται, καὶ τὸ ἀεὶ τοῦτο οὐκ αἰώνιον ἐστιν, καὶ χρονικὸν, ἀνάγκη χρῆσθαι περιόδοις· ἡ μὲν γὰρ κίνησις μεταβολή τις ἐστιν ἀφ' ἑτέρων εἰς ἕτερα. τὰ δὲ ὄντα ὥρισται καὶ τοῖς πλήθεσι καὶ τοῖς μεγέθεσι· τούτων δὲ ὡρισμένων, οὔτε κατ' εὐθεῖαν ἄπειρος ἡ μετάβασις ἐστιν οὔτε τὸ ἀεὶ κινούμενον πεπερασμένως μεταβαίνειν δυνατόν. ἀπὸ τῶν αὐτῶν ἄρα ἐπὶ τὰ αὐτὰ πάλιν ἥξει τὸ ἀεὶ κινούμενον, ὥστε ποιῆσαι περίοδον[71].

Τὴν τοιαύτην κυκλικὴν περίοδον τελεῖ ἀκριβῶς καὶ ἡ ψυχή. Κατὰ τὸν Πρόκλον, ἡ κυκλικὴ περίοδος τῆς ψυχῆς, ἀποτελοῦσα τὴν «οἰκείαν» αὐτῆς ζωήν, εἶναι οὐχὶ ἁπλῆ τις ἀνθρωπίνη ζωή, ἀλλὰ κύκλος ἐμπειρίας, ἤτοι τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τῆς «καθόδου» τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχικήν της καθαρότητα[72]. Ὁ τοιοῦτος χρόνος, κατὰ τὸν φιλόσοφον, ἐμπεριλαμβάνει οὐχὶ μίαν ἀνθρωπίνην ζωήν, ἀλλὰ πλείονας, τελεῖται δὲ βαθμηδὸν διά τινος ἐσωτερικῆς πνευματικῆς καθάρσεως[73].

Περαιτέρω ἡ κυκλικὴ αὕτη περίοδος, ἡ εἰς ἀποκατάστασιν ἀπολήγουσα, δὲν ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ψυχήν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ εἰς τὸν σύμπαντα κόσμον. Ἡ περίοδος τῆς τοῦ κόσμου ψυχῆς ἀποτελεῖ τὸν «καθόλου χρόνον». Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὡς θὰ ἠδύνατό τις φυσικῶς νὰ συμπε-

70. Πλωτίνου 'Εννεάδες, V.7.1. καὶ 3, παρ' Em. Brehier, Plotin Ennéades, V, Paris 1931, σ. 123 κ.έ., βλ. καὶ V.7.3: «ὁπόσον γὰρ δεῖ τὸν κόσμον εἶναι καὶ ὁπόσα ἐν τῷ ἑαυτοῦ βίῳ διεξελεύσεται, κεῖται ἐξ ἀρχῆς ἐν τῷ ἔχοντι τοὺς λόγους».

71. Πρόκλου Διαδ. στοιχ. θεολ., παρὰ Dodds, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 172.

72. «Πᾶσα ψυχὴ ἐγκόσμιος περιόδοις χρῆται τῆς οἰκείας ζωῆς καὶ ἀποκαταστάσεως. ...δῆλον ὅτι καὶ πᾶσα ψυχὴ ἐγκόσμιος, κίνησιν ἔχουσα καὶ ἐνεργοῦσα κατὰ χρόνον, περιόδους τε τῶν κινήσεων ἕξει καὶ ἀποκαταστάσεις. πᾶσα γὰρ περίοδος τῶν ἀϊδίων ἀποκαταστατική ἐστιν (ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 174). Ἐν τῷ Φαίδρῳ (248 Ε κ.έ.), τὸ διάστημα τοῦτο κατὰ μέσον ὅρον διαρκεῖ 3.000 ἔτη καὶ περιλαμβάνει τρεῖς ἐνσαρκώσεις. Ἀφ' ἑτέρου ἐν τῷ Τιμαίῳ ἡ ἐπιστροφὴ τῆς ψυχῆς εἰς τὸ οἰκεῖον αὐτῆς ἄστρον δυνατὸν νὰ γίνῃ καὶ μετὰ μίαν ἐνσάρκωσιν. Κατὰ τὸν Πρόκλον ὅμως ταῦτα δὲν ἀποτελοῦσι πλήρη τινὰ ἀποκατάστασιν (Βλ. Diehl E., Procli Diadochi in Platonis Timaeum Commentaria, III 291, 27 κ.έ.

73. Εἰς Τίμαιον, III 237, 3.

ράνη, ἀπεριόριστον χρόνον, ἀλλὰ πλήρη κύκλον κοσμικῆς ἐμπειρίας, ἀπολῃγούσης εἰς παγκόσμιον ἀποκατάστασιν, καὶ ἀκολουθουμένης ὑπὸ ἀπεριορίστων καὶ πανομοιοτύπων κοσμικῶν κύκλων: «(Ὁ χρόνος) κυκλούμενος μετὰ τὴν πᾶσαν ἀνέλιξιν τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως ἀποκαθιστάμενος οὕτω καὶ τὰς τῶν ἄλλων ἀποκαθίστησι περιόδους»[74].

Καὶ ταῦτα μὲν ἐν συντομίᾳ τὰ σχετικὰ φιλοσοφήματα τῶν Νεοπλατωνικῶν.

Εἶναι ἄξιον ἀναδείξεως ἐνταῦθα, ὅτι τὸ παλαιὸν περὶ ἐκπυρώσεως καὶ φθορᾶς τοῦ κόσμου δόγμα οὐδόλως ἀπαντᾷ ἐν τῷ συστήματι τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Ἀντ' αὐτοῦ τὸ τέλος καὶ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κόσμου διεξάγονται ἄνευ καταστροφῆς, συμφώνως πρὸς τὰς περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου ἰδέας τοῦ συστήματος. Εἶναι βεβαίως φανερὰ ἡ ἐκ μέρους τῆς Στοᾶς ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν ὄντων δοξασιῶν τῶν Νεοπλατωνικῶν[75]. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῆς ψυχῆς ἰδέα μετὰ τὴν κάθοδον αὐτῆς καὶ δὴ καὶ κατόπιν μακροῦ χρόνου καθαρμοῦ καὶ δι' ἀλλεπαλλήλων μετενσαρκώσεων, ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῶν σχετικῶν δοξασιῶν τῶν Νεοπλατωνικῶν. Τὸ σωτηριολογικὸν στοιχεῖον παρ' αὐτοῖς εἶναι ἔκδηλον.

II.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως διδασκαλία ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ τῇ Κ. Διαθήκῃ.

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα, τόσον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς περιοδικῆς παλιγγενεσίας τῶν ὄντων, ἣν μέχρι τοῦδε ἐμελετήσαμεν, ὅσον καὶ ἐν τῇ θεολογικῇ ἐννοίᾳ αὐτῆς, ἤτοι τῆς ἐπιστροφῆς τῶν πάντων, καὶ αὐτοῦ εἰσέτι τοῦ Σατανᾶ, εἰς τοὺς κόλπους τῆς θείας ἀγαθότητος, οὐδαμῶς ἀπαντῶσιν ἔν τε τῇ Ἰουδαϊκῇ γραμματείᾳ καὶ τῇ Κ. Διαθήκῃ[76].

1. Ἰουδαϊκὴ Γραμματεία

Ἐν τῇ μεταφράσει τῶν Ο' ἡ λέξις ἀποκατάστασις οὐδόλως χρησιμοποιεῖται. Ἀντ' αὐτῆς φέρεται συχνὰ τὸ ῥῆμα «ἀποκαθίστημι», ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐκ τῆς βαβυλωνείου αἰχμαλωσίας ἀπελευθερώσεως τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῆς ἐπανεγκαταστάσεως αὐτῶν εἰς τὴν παλαιάν των χώραν[77].

---

74. Εἰς Τίμαιον, III. 29.18. Πρβλ. αὐτ. 278. 17: «πάντα γὰρ ἀνελιττόμενα τὰ σχήματα τοῦ παντός... ἀεὶ δὲ τὰ αὐτὰ σχήματα πάλιν καὶ πάλιν»

75. Dodds, μν. ἔργ., σ. 302.

76. Bartmann B. Lehrbuch der Dogmatik, dritte Aufl., zweit. Band, Fr. im. Br. σ. 480.

77. Πρβλ. Ἱερ. 15, 18: «ἐὰν ἐπιστρέψῃς καὶ ἀποκαταστήσω σε», 16,15: «ἀποκαταστήσω αὐτοὺς εἰς τὴν γῆν αὐτῶν», 23.8, 24.6, Ἐζ. 16.55.

'Εν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐπιστροφῆς χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «ἀποκατάστασις» ὅ,τε 'Αριστέας[78] καὶ ὁ 'Ιώσηπος[79], ἐνῷ παρὰ Φίλωνι, πρὸς τῇ ἀνωτέρω ἐννοίᾳ, γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς τελείας ἀποκαταστάσεως τῆς ψυχῆς ἐν τῇ τετάρτῃ ἑβδομάδι τοῦ βίου[80].

Τὸ δόγμα τῆς ἀρχαίας 'Ελληνικῆς φιλοσοφίας περὶ ἐκπυρώσεων καὶ περιοδικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, ὡς ἐδίδαξε κυρίως ἡ Στοά, οὐδαμῶς ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ ἐν γένει γραμματείᾳ[81].

'Η εὐρυτέρα βεβαίως ἔννοια τῆς ἀποκαταστάσεως ὑπάρχει, πλὴν αὕτη φέρει κατ' ἀρχὰς μὲν ἐθνικοπολιτικὸν καὶ μεσσιανικὸν χαρακτῆρα, ἀργότερον δὲ ἐσχατολογικόν. Αἱ προσδοκίαι περὶ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς θείας βασιλείας, ἡ ἀπελευθέρωσις καὶ ἡ κάθαρσις τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ἡ κοσμοκρατορία τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους, ἡ βασιλικὴ ἐξουσία τοῦ Μεσσίου καὶ ἡ ἐπισυναγωγὴ τῶν διεσκορπισμένων 'Ιουδαίων, ἡ αἴγλη τῆς 'Ιερουσαλὴμ καὶ τὸ φοβερὸν τῆς ἁγίας γῆς, τὰ ἀγαθὰ πάντα μιᾶς ἐξωτερικῆς εὐδαιμονίας ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίᾳ, πάντα ταῦτα μαρτυροῦσι περὶ τῶν ἐθνικοπολιτικῶν ἐν τῇ περιόδῳ τοῦ Μεσσίου προσδοκιῶν καὶ ὀνείρων τόσον τοῦ 'Ιουδαϊσμοῦ τῆς Π. Διαθήκης ὅσον καὶ τοῦ μεταγενεστέρου ἑλληνιστικοῦ τοιούτου[82]. Οἱ 'Ιουδαῖοι προσέμενον τὸν Μεσσίον, ἵνα καταστήσῃ αὐτοὺς κράτος ἰσχυρὸν καὶ ἔθνος μέγα, ἐν ἐπιγείῳ αἴγλῃ καὶ λαμπρότητι.

'Αφ' ἑτέρου ὅμως, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, αἱ προσδοκίαι τῶν 'Ιουδαίων λαμβάνουσι βαθμηδὸν χαρακτῆρα ἐσχατολογικόν. Οὕτως ἐν τῇ ραββινικῇ καὶ ἀποκαλυπτικῇ θεολογίᾳ ἀρχίζει νὰ διαμορφοῦται ἡ περὶ μέλλοντος αἰῶνος διδασκαλία ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν παρόντα αἰῶνα, μὲ ἐνδιάμεσον μεταξὺ τούτων περίοδον τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεσσίου. Γίνεται λόγος ὡσαύτως περὶ ἀναστάσεως ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ κρίσεως τοῦ κόσμου, αἵτινες, ἀρχόμενοι μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεσσίου, θὰ χρησιμεύσωσιν ὡς προοίμια τοῦ μέλλοντος αἰῶνος (olam)[83]. "Ολοι οἱ ἄνθρωποι θὰ παραστῶσι πρὸ τοῦ θείου κριτηρίου, ὁ δὲ θάνατος καὶ ὁ Σατανᾶς θὰ ὑπερνικηθῶσι. Τοιουτοτρόπως διαμορφοῦνται βαθμηδὸν αἱ νέαι προσδοκίαι περὶ οὐρανίου σωτῆρος καὶ οὐρανίας 'Ιερουσαλήμ, περὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ "Αδου, περὶ αἰωνίας μακαριότητος καὶ καταδίκης. Δημιουργεῖται ἡ προσδοκία ἑνὸς νέου κόσμου, ὅστις τοσοῦτον διαφέρει τοῦ παρόντος ἐπιγείου. 'Η νέα αὕτη ἐσχατολογία, ἀντὶ τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ἔχει τώρα περιεχόμενόν της τρία τινά: τὸν ὑλικὸν κόσμον, τὴν ἀνθρωπό-

---

78. 'Επιστ. 123.

79. 'Ιουδ. 'Αρχαιολ., 11. 63, 11.3.8: «Καὶ πάντα ὅσα Κῦρος πρὸ αὐτοῦ ἐβουλήθη περὶ τῆς τῶν 'Ιουδαίων ἀποκαταστάσεως, ταῦτα καὶ Δαρεῖος διετάξατο».

80. Quis Rerum Divin. Heres sit, 293.

81. Lenz, ἀποκατάστασις, ἐν Reallex. für Ant. und Christentum, τ. A. σ. 512.

82. Πρβλ. Voltz Paul, Die Eschatologie der jüdischen gemeinde, Tubingen, 1934, σελ. 63.

83. "Ορα μαρτυρίας παρὰ Voltz, ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 71 κ.ἑ.

τητα καὶ τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα. Εἰς τὸ ἐθνικομεσσιανικὸν ἐνδιαφέρον τῆς παλαιᾶς προφητείας προστίθεται, ἐν τῇ νέᾳ ἀποκαλυπτικῇ ἐσχατολογίᾳ, τὸ κοσμικὸν στοιχεῖον. Ἐκ τοῦ μεσσιανισμοῦ τοῦ παλαιοτέρου Ἰσραὴλ γεννᾶται νέα τις κοσμοθεωρία, ἥτις ἐκλαμβάνει τὴν πορείαν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ κόσμου ὡς τι μέγα καὶ ἑνιαῖον δρᾶμα[84].

Σημειωτέον βεβαίως ὅτι ἡ περὶ αἰώνων ἰδέα αὕτη τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν περὶ «αἰώνων» θεωρίαν τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, ἧς τὴν κυριωτέραν μορφήν, ἤτοι τὰς περὶ φθορᾶς καὶ γενέσεως τοῦ κόσμου θεωρίας, διέδωσεν ἡ Στοά[85]. Χαρακτηριστικὸν τῆς περὶ δύο αἰώνων θεωρίας τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τυγχάνει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ὀξεῖα ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν δύο τούτων αἰώνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ αἰώνιον τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ γίνῃ ὀξὺς διαχωρισμὸς τῶν λελυτρωμένων ἐκ τῶν καταδεδικασμένων.

2. Καινὴ Διαθήκη

Ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως ἰδέα φέρει χαρακτῆρα κατ' ἐξοχὴν ἐσχατολογικόν, χρησιμοποιουμένη ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐπὶ τῷ τέλει τῶν αἰώνων ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἀνακαινίσεως τοῦ ὑλικοῦ τούτου κόσμου[86] καὶ τῆς πληρώσεως τῆς θείας βασιλείας, ἔνθα ὁ θεὸς ἔσται τὰ πάντα τοῖς πᾶσιν.

Ἡ φράσις «ἀποκατάστασις πάντων» ἀπαντᾷ ἅπαξ μόνον ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ἐν τῷ κλασσικῷ χωρίῳ τῶν Πράξεων, 3, 20-21:

«Ὅπως ἂν ἔλθωσιν καιροὶ ἀναψύξεως ἀπὸ προσώπου τοῦ Κυρίου καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν Χριστὸν Ἰησοῦν ὅν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ Θεὸς διὰ στόματος τῶν ἁγίων ἀπ' αἰῶνος αὐτοῦ προφητῶν».

Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἀνωτέρου χωρίου τῶν Πράξεων παρουσιάζει ἀρκετὰς δυσχερείας, τῶν ἑρμηνευτῶν διαφωνούντων μεταξύ των, ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐν αὐτῷ ἀναφερομένης ἀποκαταστάσεως. Οὕτω, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐκλάβῃ τὴν ἀποκατάστασιν ἐν ἐννοίᾳ ἐσχατολογικῇ, ὡς δηλοῦσαν τὴν μεγάλην ἡμέραν τοῦ Κυρίου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον προηγεῖται ἡ τοῦ Πέτρου πρὸς τὸν λαὸν παραίνεσις εἰς μετάνοιαν, ἐν τῇ προοπτικῇ μάλιστα τῆς ἐλεύσεως καιρῶν πνευματικῆς ἀναψύξεως, ἐν τῇ δευτέρᾳ παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου, ὅτε θὰ γίνῃ

84. Bousset W., Die Religion des Judent., im spathell. Zeitalter, σ. 501-502

85. Κατὰ τὸν Bousset, ἐνθ. ἀν. 502 κ.ἑ., ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν νέων ἐσχατολογικῶν προσδοκιῶν τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ πιθανῶς νὰ ἐπέδρασαν ἡ Βαβυλώνειος καὶ Ἰρανικὴ θρησκεία, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἰδέαν μεγάλων κοσμικῶν περιόδων ἴσης χρονικῆς διαρκείας, ἐν ἐξαρτήσει μάλιστα ἀπὸ ἀστρικοὺς ὑπολογισμούς.

86. Ludwig Ott, Grundriss der Katholischen Dogmatik, Freib. 1952, σ. 551 — F. Hunermann, Apokatastasis, ἐν Lexikon für Theologie und Kirche, Fr. im Br., 1930, σ. 542 543.

ἡ ἀνανέωσις τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καὶ ἡ ὁριστικὴ πραγματοποίησις τῶν ὅσων ἐπηγγείλατο ὁ Θεὸς διὰ στόματος τῶν ἁγίων αὐτοῦ προφητῶν [87].

'Αφ' ἑτέρου ὅμως ἡ θρησκειολογικὴ προσέγγισις τοῦ χωρίου, ἀναγινώσκουσα ὡς σύνολον τὴν φράσιν «ἀποκατάστασις πάντων», ἑρμηνεύει ταύτην ὡς καθολικὴν ἐπαναφορὰν τῶν πάντων εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν κατάστασιν, ὡς ταύτην ἠθέλησεν ὁ θεός, διετάραξεν ὅμως ἡ ἁμαρτία [88].

Ὅτι βεβαίως ἡ τελευταία αὕτη ἐκδοχή, συγκρουομένη πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς Γραφῆς, τυγχάνει ἀπαράδεκτος, θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ.

Οἱ θιασῶται τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας, παρὰ τὰς ποικίλας παρ' ἑνὶ ἑκάστῳ παραλλαγάς, συμφωνοῦσι γενικῶς ἐπὶ τοῦ αἰτήματος τῆς καθολικῆς σωτηρίας τῆς ἀνθρωπότητος, στηρίζουσι δὲ τὴν ἄποψίν των ταύτην ἐπὶ τῶν κάτωθι ἐπιχειρημάτων:

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα συμβιβάζεται:

1. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ Θεοῦ. Τοῦτον βλέπουσιν ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ τῶν Πράξεων, ἔνθα τὴν ἀποκατάστασιν νοοῦσιν ὡς ἐπαναφορὰν εἰς τὴν ἀρχαίαν κατάστασιν, ἅπαξ ἀπολεσθεῖσαν. Τὸ τέλος πρέπει νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τὴν ἀρχήν [89].
2. Πρὸς τὸ σωτήριον ἔργον τοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ ἡ ἀποκατάστασις ἐπιτελεῖται: Ρωμ. 5.18: « Ἄρα οὖν ὡς δι' ἑνὸς παραπτώματος εἰς πάντας ἀνθρώπους εἰς κατάκριμα, οὕτως καὶ δι' ἑνὸς δικαιώματος εἰς πάντας ἀνθρώπους εἰς δικαίωσιν ζωῆς» [90].
3. Πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τῆς τελειωτικῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως. Ἡ ἀποκατάστασις πληροῦται διὰ τῆς θείας ἐνοικήσεως ἐν ἑκάστῃ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ: 1. Κορινθ. 15 23-28: Ἕκαστος δὲ ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι· ἀπαρχὴ Χριστὸς, ἔπειτα οἱ «τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, εἶτα τὸ τέλος, ὅταν παραδιδῷ «τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ καὶ Πατρί, ὅταν καταργήσῃ πᾶσαν «ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν. δεῖ «γὰρ αὐτὸν βασιλεύειν ἄχρις οὗ θῇ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας «αὐτοῦ.» ἔσχατος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος·

87. Πρβλ. Mehat Apocatastase, ἐν Vigiliae Christianae, τόμ. IX σ. 209 — Oswald J. H., Eschatologie, Paderborn 187, σ. 64-65 — J. Kostlin, Apokatastasis, ἐν Realencyklopädie für Protestantische Theologie und kirche, erst. Band, Leipz. 1896, σελ. 616.

88. Οὕτως οἱ Bonnet, Preuschen, Loisy, παρὰ Mehat, ἔνθ. ἀνωτ., σ.208.

89. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀφετηρίαν τῶν Ὠριγενείων περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων δοξασιῶν.

90. Πρβλ. καὶ Ἑβρ. 2.9: «τὸν δὲ βραχύ τι παρ' ἀγγέλους ἠλαττωμένον βλέπομεν Ἰησοῦν διὰ τὸ πάθημα τοῦ θανάτου δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφανωμένον, ὅπως χάριτι Θεοῦ ὑπὲρ παντὸς γεύσηται θανάτου».

«πάντα γὰρ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ». ὅταν δὲ εἴπῃ ὅτι πάντα «ὑποτέτακται, δῆλον ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα. ὅταν «δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται «τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τὰ πάντα, ἵνα ᾖ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν[91].»

Καί ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὸν πρῶτον διϊσχυρισμὸν, πρὸς τοῖς ἤδη λεχθεῖσι, σημειωτέον ὅτι ἡ ἀποκατάστασις δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν καθολικὴν ἐπιστροφὴν τῶν πάντων ἐν τῷ θεῷ, ὡς θέλουσιν οἱ ἀνωτέρω ἑρμηνευταί, ἀλλ' εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν προφητικῶν ρήσεων[92], καὶ δὴ καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ ἀποκατάστασιν τοῦ σώματος τῶν πιστευόντων. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην καὶ καθολικὴν ἀποκατάστασιν, ἤτοι ἐπιστροφὴν τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν ἐν γένει εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Θεοῦ. Πλὴν τούτου, ἡ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία «ὧν», συνδεομένη πρὸς τὴν λέξιν «πάντων», δύναται νὰ σημαίνῃ καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς φύσεως, ἤτοι τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ κόσμου, οὗτινος ἡ φυσικὴ τάξις διεταράχθη ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου, ἀρθέντος τοῦ φυσικοῦ κακοῦ, ὑφ' ᾧ στενάζει ὁ ὑλικὸς κόσμος, καὶ κριθείσης τῆς ἁμαρτίας (τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ,) ἥ τε φύσις ἀποκαθίσταται ἐν τῇ φυσικῇ αὐτῆς τάξει, καὶ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ αἰωνίῳ τοῦ Θεοῦ βασιλείᾳ.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν δεύτερον διϊσχυρισμόν, τὸ παρατιθέμενον χωρίον Ρωμ. 5,18, καθὼς καὶ πάντα τὰ συναφῆ χωρία, δὲν σημαίνουσιν ἀναγκαίως τὴν καθολικὴν σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' ἐξαίρουσι τὴν καθολι-

---

91. Τὴν γνώμην των ταύτην στηρίζουσι περαιτέρω καὶ διὰ σειρᾶς ἄλλων γραφικῶν χωρίων: Ἰωάν. 6.37 39: «Πᾶν ὃ δίδωσίν μοι ὁ Πατὴρ πρὸς ἐμὲ ἥξει... τοῦτο δὲ ἐστιν τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, ἵνα πᾶν ὃ δέδωκέ μοι μὴ ἀπολέσω ἐξ αὐτοῦ ἀλλ' ἀναστήσω αὐτὸ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ», 12,32: «κἀγὼ ἐὰν ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς πάντας ἑλκύσω πρὸς ἐμαυτὸν», 1 Κορ. 15 22: «ὥσπερ γὰρ ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἀποθνήσκουσιν, οὕτως καὶ ἐν τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσονται.» 2 Κορ. 5,19: «... ὡς ὅτι θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσων ἑαυτῷ...» Ἐφεσ. 1 10: «..ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς», 1 Τιμ. 2,3.4.5: «τοῦτο καλὸν καὶ ἀποδεκτὸν ἐνώπιον τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ, ὅς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν, εἷς γὰρ Θεός.... ὁ δοὺς ἑαυτὸν ἀντίλυτρον ὑπὲρ πάντων, τὸ μαρτύριον καιροῖς ἰδίοις», Τίτ. 2_{11}: «Ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις...», 2 Πέτρου 3,9: «οὐ βραδύνει Κύριος τῆς ἐπαγγελίας..., ἀλλὰ μακροθυμεῖ εἰς ὑμᾶς, μὴ βουλόμενος τινας ἀπολέσθαι ἀλλὰ πάντας εἰς μετάνοιαν χωρῆσαι, 1 Ἰωάν. 22: «καὶ αὐτός ἱλασμὸς ἐστιν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, οὐ περὶ τῶν ἡμετέρων δὲ μόνον ἀλλὰ καὶ περὶ ὅλου τοῦ κόσμου», Ἀποκ. 20,14: «καὶ ὁ θάνατος καὶ ὁ Ἅδης ἐβλήθησαν εἰς τὴν λίμνην τοῦ πυρός». Πρβλ. Odgers G. Ed., Universalism, ἐν Encyclopaedia of Religion and Ethics, by J. Hastings, New York 1934, σελ. 530.

92. Emil Brunner, Die christliche Lehre von Gott, Dogmatik, Band 1, Zürich 1946, σ. 379 380—J. Schwane, Dogmengeschichte der vornicänischen Zeit, erst. Babd, zweit. Aufl., Fr. im Br., 1892. σ. 375.

κ ό τ η τ α τοῦ ἔργου τοῦ Σωτῆρος, ὡς καθολικοῦ δευτέρου Ἀδάμ, ὡς δευτέρου γενάρχου, καὶ δὴ καὶ ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸν πρῶτον. Καὶ θέλει μὲν ὁ Θεὸς τοὺς πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι, πλήν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς Γραφῆς, οὐχὶ οἱ πάντες σώζονται, καίπερ ἔχοντες τὴν πρὸς σωτηρίαν δυνατότητα δυνάμει τοῦ σωτηρίου ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ μόνοι ο ἱ θ έ λ ο ν τ ε ς σ ω θ ῆ ν α ι καὶ συνεργαζόμενοι πρὸς τοῦτο μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Τέλος καὶ ὁ τρίτος διϊσχυρισμὸς κατ' οὐδένα τρόπον δικαιολογεῖ τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέαν. Ὅτι ὁ Χριστὸς θὰ ὑποταγῇ εἰς τὸν Πατέρα αὐτοῦ, τοῦτο σημαίνει τὸ πέρας πλέον τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ του ἀξιώματος. Ἡ ἀνθρωπότης τοῦ Χριστοῦ θὰ εἶναι ἐφεξῆς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λελυτρωμένου σώματος τῶν ἁγίων εἰς αἰώνιον ὕμνον τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς Πατὴρ θὰ εἶναι τὰ πάντα τοῖς πᾶσιν, καθ' ὅσον θὰ κατέχῃ πλέον ἀπολύτως, ἄνευ τῆς μεσιτείας τοῦ Χριστοῦ, τὴν κυριαρχίαν τοῦ σύμπαντος. Πρὸς τούτοις ὅμως δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν καὶ ὀρθοδόξως τὴν τῶν πάντων ἀποκατάστασιν. Ὁ Θεὸς δύναται κάλλιστα νὰ εἶναι καὶ ἐν τοῖς κεκολασμένοις καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ Σατανᾷ, πλὴν ὅμως ἀρνητικῶς, καθ' ὅσον οὗτοι θὰ ὑπείκωσιν ἀνοικειοθελῶς τῇ πανσθενουργῷ τοῦ Θεοῦ δυνάμει, τοῦθ' ὅπερ θὰ συντείνῃ ἐπὶ μᾶλλον εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς θείας δόξης καὶ δυνάμεως.

Ἀλλ' ἂν ἀπομένῃ ποιά τις ἀμφιβολία, ταύτην αἴρουσι τὰ ποικίλα τῆς Γραφῆς χωρία, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ αἰωνίου πυρὸς ἡτοιμασμένου τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ (Ματθ. 25. 41), περὶ γεέννης, ὅπου ὁ σκώληξ οὐ τελευτᾷ καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται (Μάρκ. 9 48), περὶ πολλῶν μὲν κλητῶν, ὀλίγων ὅμως ἐκλεκτῶν (Ματθ. 22,14, Λουκᾶ 12 23 κ.ἑ), περὶ ἁμαρτίας μὴ δυναμένης συγχωρηθῆναι οὔτε ἐν τῷ νῦν αἰῶνι οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι (Ματθ. 12 [32]»), περὶ ἀνθρώπου, ὅστις θὰ ἦτο καλὸν νὰ μὴ ἐγεννᾶτο διόλου (Μάρκ. 14[21]), καὶ γενικῶς τὰ χωρία ἐκεῖνα, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐπὶ τῷ τέλει τοῦ κόσμου καθολικῆς κρίσεως τῆς ἀνθρωπότητος, περὶ ζωῆς αἰωνίου, ἀλλὰ καὶ περὶ κολάσεως (Ματθ. 25 [30-46]).

Ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Παύλῳ, ἔνθα ἐξαίρεται κατ' ἐξοχὴν ἡ καθολικότης τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, δὲν ἐλλείπουσι χωρία ἀποκλείοντα τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέαν. Οὕτως ἐν Ρ ω μ. 8. 29 ἐξαίρεται ἡ θεία ἐκλογὴ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς σωζομένους: «οὓς προέγνω, καὶ προώρισεν συμμόρφους τῆς εἰκόνος τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ», 9,11: «ἵνα ἡ κατ' ἐκλογὴν πρόθεσις τοῦ Θεοῦ μένῃ, οὐκ ἐξ ἔργων ἀλλ' ἐκ τοῦ καλοῦντος...» Ἐφ. 1[4]: «καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς πρὸ καταβολῆς κόσμου». Ὡσαύτως ὁ θεῖος Ἀπόστολος ὁμιλεῖ περὶ διπλῆς κρίσεως τῶν ἀνθρώπων Ρωμ. 1,4 κ.ἑ.: «Τοῖς μὲν καθ' ὑπομονὴν ἔργου ἀγαθοῦ δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσιν ζωὴν αἰώνιον· τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας καὶ ἀπειθοῦσι μὲν τῇ ἀληθείᾳ πειθομένοις δὲ τῇ ἀδικίᾳ, ὀργὴ καὶ θυμὸς..,» 2 Κορ. 5 [10]: «τοὺς γὰρ πάντας ἡμᾶς φανερωθῆναι δεῖ ἔμπροσθεν τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, ἵνα κομίσηται ἕκαστος

τὰ διὰ τοῦ σώματος πρὸς ἃ ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθὸν εἴτε φαῦλον», μάλιστα δὲ περὶ αἰωνίου ὀλέθρου καὶ καταδίκης τῶν ἀσεβῶν ἀπὸ προσώπου τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ (2 Θεσσαλ. 1,9-10) κ.ἄ.

Ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἐλέχθησαν, οὐδεμία ἀμφιβολία παραμένει ὅτι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Κ. Διαθήκης οὐδεμίαν θέσιν δύναται νὰ ἔχῃ ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα. Περὶ ἀποκαταστάσεως βεβαίως γίνεται λόγος, ταύτην ὅμως δέον ὅπως ἑρμηνεύσωμεν συμφώνως πρὸς τὸ καθόλου πνεῦμα τῆς Γραφῆς. Ὡς ἤδη εἴπομεν, δυνάμεθα καὶ ὀρθοδόξως νὰ δεχθῶμεν τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως ἰδέαν, πλὴν ἐν τῇ ἐσχατολογικῇ αὐτῆς ἐννοίᾳ, ὥς τινος ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, τῆς τε ὑλικῆς φύσεως καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ[93], ἐν ᾗ ὁ Θεὸς ἔσται τὰ πάντα τοῖς πᾶσιν, ἀρνητικῶς δὲ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀντιθέῳ δυνάμει. Οἴκοθεν φανερὸν ὅτι αἱ περὶ φθορᾶς καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κόσμου ἰδέαι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ περὶ αἰώνων θεωρίαι τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, εἶναι τελείως ξέναι τοῦ πνεύματος τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ Κ. Διαθήκη μίαν μόνον φθορὰν τοῦ κόσμου καὶ ἀνακαίνισιν διδάσκει (2 Πέτρ. 3,10), τὴν ἐπὶ τῷ τέλει τῶν αἰώνων. Ὁ δεύτερος αἰών, ὁ μετὰ τὴν κρίσιν ἀρχόμενος, εἶναι αἰὼν ἀτελεύτητος καὶ αἰώνιος. Περιοδικὴ φθορὰ καὶ ἀποκατάστασις τοῦ κόσμου, ὡς ἐδίδαξεν ἡ Στοά, εἶναι τελείως ἀνήκουστα παρὰ τῇ Γραφῇ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως διδασκαλία τῶν Γνωστικῶν.

Περὶ ἀποκαταστάσεως ὁμιλοῦσι καὶ οἱ Γνωστικοί. Ἐν τῇ μυθοπλαστούσῃ θεολογίᾳ αὐτῶν ἐνυπάρχει ἡ ἰδέα τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως, στοιχεῖα ἅτινα ἐξῆρεν ἰδιαζόντως ὁ Ὠριγένης, καὶ ὧν ἀσφαλῶς ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν [94], παρὰ τὴν γνωστὴν πολεμικήν του ἐναντίον τοῦ γνωστικισμοῦ γενικῶς.

Καὶ πρῶτον μὲν οἱ Βαλεντινιανοὶ γνωστικοὶ γνωρίζουσι τὴν ἀστρονομικὴν ἔννοιαν τῆς ἀποκαταστάσεως, ὡς μαρτυρεῖ περὶ τούτων ὁ Εἰρηναῖος [95], ὁμιλοῦσι δὲ γενικῶς καὶ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν ὅλων[96].

Εἰδικώτερον τὴν ἀποκατάστασιν ἐκλαμβάνουσιν ἐν ἐννοίᾳ σωτηριο-

93. Meyers Lexikon, Apokatastasis, erst. Band, Leipz. 1924.

94. Mehat, Apokatastase, Vig. Christ., t. IX, σ. 199.— Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte, erst. Band, Tüb. 1909, σ. 693.

95. «Καὶ τὸν ἥλιον δὲ ἐν δεκαδύο μησὶ περιεχόμενον καὶ τερματίζοντα τὴν κυκλικὴν αὐτοῦ ἀποκατάστασιν...» (Εἰρην., κατὰ Αἱρέσ. 1.17,1,P.M. Gr. 7/1, σ. 640).

96. «Τότε δὲ καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ὅλων ἔφη (Μᾶρκος) γενέσθαι, ὅταν τὰ πάντα κατελθόντα εἰς τὸ ἓν γράμμα, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐκφώνησιν ἠχήσῃ» (Εἰρ. κατὰ Αἱρ. 1.14.1, P.M. Gr. 7/1, σ. 597).

λογικῇ [97], ὡς βλέπομεν κυρίως ἐν τῷ μύθῳ τῆς Σοφίας[98]. Αὕτη, ἐξ ἐπάρσεως, ἐπιθυμήσασα νὰ πλησιάσῃ τὸν ἀρχαῖον Πατέρα καὶ νὰ περιπτυχθῇ τὸ ἄπειρον αὐτοῦ μέγεθος, ἐξώσθη τοῦ Πληρώματος. Ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῆς δὲ ταύτῃ ἀσφαλῶς θὰ κατεστρέφετο, ἐὰν δὲν ἐπείθετο ὑπὸ τοῦ Ὅρου, ὅτι ὁ ὕψιστος Θεὸς τυγχάνει πάντῃ ἀκατάληπτος. Μετανοήσασα ἡ Σοφία ἐπέστρεψε πάλιν πρὸς τὸν Πατέρα, ὅστις καὶ ὥρισεν ὅπως καθαρθῇ αὕτη καὶ παρηγορηθῇ ὑπὸ τοῦ Ὅρου, ἀποκατασταθῇ δὲ εἰς τὴν προτέραν αὐτῆς ἐν τῷ Πληρώματι θέσιν, ἅπαξ καὶ ἀπεχωρίσθη τῆς «ἐνθυμήσεως» καὶ τοῦ ἐπιγενομένου πάθους [99].

Παρὰ δὲ τῷ Βασιλείδῃ ἡ ἀποκατάστασις νοεῖται ὡς τις φυλοκρίνησις τῶν συγκεχυμένων θείων στοιχείων καὶ ἐν καιρῷ ἐπιστροφὴ τούτων εἰς τὴν οἰκείαν αὐτοῖς κατάστασιν. Περὶ τῶν δοξασιῶν τοῦ Βασιλείδου μᾶς ὁμιλεῖ ὁ Ἱππόλυτος εἰς τὰ φιλοσοφούμενα αὐτοῦ[100]. Ἡ θεότης κατὰ τὴν Βασιλείδην χαρακτηρίζεται ὡς «οὐκ ὢν Θεός». Ὑπ' αὐτοῦ ἐδημιουργήθη τὸ σπέρμα τοῦ παντός, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπῆρχε τριττή τις υἱότης. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη, ἡ τοῦ οὐκ ὄντος Θεοῦ υἱότης, ἀπέπτη εὐθὺς ἀμέσως πρὸς τὸν Πατέρα αὐτῆς. Ὁμοίως ἀπέπτη καὶ ἡ δευτέρα, δεηθεῖσα ὅμως, καθὸ ὁ παχυλοτέρα υἱότης, τῶν πτερύγων τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ὅπερ πάλιν, ὡς μεθόριον Πνεῦμα, παρέμεινε πλησίον τοῦ βασιλείου τοῦ Θεοῦ. Ἡ τρίτη τέλος υἱότης παρέμεινεν εἰς τοὺς οἴκους τοῦ σπέρματος τῶν ὅλων. Ἐκ τούτου ἀπέρρευσε κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ μέγας Ἄρχων, ὅστις ἔτεκεν υἱὸν (Ὀγδοάς), εἶτα δὲ δεύτερός τις Ἄρχων, ὅστις ὁμοίως ἔτεκεν υἱὸν (Ἑβδομάς). Ἐπειδὴ δὲ ἔπρεπε καὶ ἡ τρίτη υἱότης νὰ ἀποκατασταθῇ παρὰ τῷ Θεῷ, πρὸς τὸν σκυπὸν τοῦτον ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον τὸ εὐαγγέλιον, καὶ δὴ καὶ μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς περιόδου τοῦ μεγάλου Ἄρχοντος, ὅστις ἐνόμιζεν ἑαυτὸν ὡς τὸν μόνον Θεόν, ὡς καὶ τοῦ δευτέρου Ἄρχοντος, τοῦ Θεοῦ τοῦ νόμου καὶ τῶν Προφητῶν. Τοῦτο συνέβη, καθ' ὅσον ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου Ἄρχοντος, κατανοήσας, τῇ ἐμπνεύσει τοῦ μεθορίου Πνεύματος, τὴν ἔννοιαν τῆς μακαρίας υἱότητος, ἀπεκάλυψε ταύτην εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν μέγαν Ἄρχοντα, ὅστις μετενόησε διὰ τὴν ἁμαρτίαν, ἣν διέπραξεν, ἐκλαβὼν ἑαυτὸν ὡς τὸν τοῦ παντὸς Θεόν, ὁμοίως δ' ἀπεκάλυψε καὶ εἰς τὸν υἱὸν τοῦ δευτέρου Ἄρχοντος, ὅστις πάλιν διεφώτισεν ἐπὶ τούτου τὸν ἴδιον αὐτοῦ

---

97. Οὕτως ὁ Ἡρακλέων, παρ' Ὠριγένει, ὑπόμν. εἰς Ἰωάννην, 13,46.

98. Uberwegs, Grundriss der Geschichte der Philosophie, zw. Teil, σ. 37.

99. Πρβλ. Εἰρην. κατὰ Αἱρ., I.2.4., P.M.Gr. 7 /1, σ. 460: «Διὰ δὲ τοῦ Ὅρου τούτου φασι κεκαθάρθαι καὶ ἐστηρίχθαι τὴν Σοφίαν, καὶ ἀποκατασταθῆναι τῇ συζυγίᾳ. Χωρισθείσης γὰρ τῆς ἐνθυμήσεως ἀπ' αὐτῆς, σὺν τῷ ἐπιγενομένῳ πάθει, αὐτὴν μὲν ἐντὸς Πρηλώματος εἶναι», αὐτόθι 1.2.5. P.M.Gr. 7 /1 σ. 461: «Μετὰ δὲ τὸ ἀφορισθῆναι ταύτην ἐκτὸς τοῦ Πληρώματος τῶν Αἰώνων, τήν τε μητέρα αὐτῆς ἀποκατασταθῆναι τῇ ἰδίᾳ συζυγίᾳ...» Πρβλ. καὶ 1.8.4., P.M.Gr,7 /1, σ. 529.

100. Πρβλ. Leonard Atzberger, Geschichte der christlichen Eschatologie innerhalb der vornicänischen Zeit, Fr. im Br., 1896, σ. 197.

Πατέρα. Ἐκ τῆς Ἑβδομάδος κατῆλθε τὸ φῶς ἐπὶ τὸν Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τῆς Μαρίας. Οὕτως ἔδει νὰ χρηματίσῃ ἡ ἀπαρχὴ τῆς φυλοκρινήσεως τῶν συγκεχυμένων στοιχείων, μάλιστα δὲ διὰ τοῦ πάθους αὐτοῦ. Ἀποκατασταθείσης, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, καὶ τῆς τρίτης υἱότητος παρὰ τῇ μακαρίᾳ υἱότητι, ἔπρεπε καὶ ἡ τοῦ Ἰησοῦ υἱότης ὡσαύτως νὰ ἀνέλθῃ πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τῆς καθάρσεως. Μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Ἰησοῦ, ὅτε ὁ παρὼν κόσμος περατοῦται, ὁ Θεὸς θὰ ἐπιρρίψῃ εἰς σύμπαντα τὸν κόσμον τὴν μεγάλην ἄγνοιαν, οὕτως ὥστε τὰ πάντα νὰ παραμένωσιν ἐφεξῆς ἐν τοῖς οἰκείοις αὐτῶν ὁρίοις, οὐδὲν δὲ νὰ προσπαθῇ νὰ ὑπερβῇ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν. Ἡ ἄγνοια αὕτη θὰ χαρίσῃ ὡσαύτως εἰρήνην καὶ εἰς τοὺς ἄρχοντας τῆς Ἑβδομάδος καὶ Ὀγδοάδος, μεθ' ὃ θὰ συνετελεσθῇ ἡ μεγάλη ἀποκατάστασις τῶν πάντων[101].

Εἰς ἀμφότερα τὰ μυθεύματα ταῦτα τῶν Γνωστικῶν βασικὴ ἰδέα τυγχάνει ἡ ἀπολύτρωσις, ἤτοι ἡ ἐπιστροφὴ τῶν θείων στοιχείων εἰς τὴν οἰκείαν αὐτῶν θέσιν, ὅτε ἡ τάξις, ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἁρμονία, θὰ βασιλεύσωσιν εἰς τοὺς οὐρανίους κόσμους. Τοῦτο θὰ ἀποτελέσῃ, ὡς ἐλέχθη, καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχεγόνου τάξεως τῶν πραγμάτων[102].

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ι΄. Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία ἐν τῇ γραμματείᾳ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Ἡ ἀποκατάστασις παρὰ τῷ Κλήμεντι Ἀλεξανδρεῖ.

Οὐδὲν θετικὸν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἐν σχέσει πρὸς τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως.

Ὁ ἱερὸς Πατὴρ χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον «ἀποκατάστασις», ἄλλοτε μὲν ἐν ἐννοίᾳ ἠθικῇ, πρὸς δήλωσιν τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως τῆς προσκτωμένης διὰ τῆς μετανοίας καὶ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ[103], ἄλλοτε δὲ ἐν ἐννοίᾳ ἐσχατολογικῇ[104], πλὴν ἄνευ παραθέσεως γραφικῶν μαρτυριῶν, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ ἔτι

101. Πρβλ. Ἱππολύτου φιλοσοφούμενα ἢ κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος, 20 27, P.M. Gr. 16, 3302-3322—Βλ. καὶ Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωματεῖς 2.8, P.M.Gr. 8, 973.

102. G. Bareille, Gnosticisme, ἐν Diction. de Théologie Catholique. Paris 1915, t. VI, σ. 1462.

103. «Ἔμπαλιν δέ, τὰ μὲν ἔργα τοῦ Κυρίου, τουτέστι τὰς ἐντολάς, ἀγαπητέον καὶ ποιητέον, τὰ δὲ ἔργα τοῦ διαβόλου φοβητέον καὶ οὐ ποιητέον· ὁ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ φόβος παιδεύει καὶ εἰς ἀγάπην ἀποκαθίστησιν» (Στρωμ. II.12, P.M.Gr. 8,σ. 993)

104. «ἥ τε πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον ὡς οἷόν τε ἐξομοίωσις τέλος ἐστι, καὶ εἰς τὴν τελείαν υἱοθεσίαν διὰ τοῦ Υἱοῦ ἀποκατάστασις, δοξάζουσα ἀεὶ τὸν Πατέρα διὰ τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως «(Στρωμ. II.12, P.M.Gr. 8, 1084).

δυσχερῆ τὴν ἑρμηνείαν τῆς σκέψεως αὐτοῦ[105]. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἐννοίᾳ χρησιμοποιεῖται μάλιστα ἡ λέξις ἀ ν ά π α υ σ ι ς ὡς συνώνυμον τῆς ἀποκαταστάσεως[106], χωρὶς ὅμως νὰ δηλοῦται σαφῶς ἡ ἔννοια τοῦ ἱεροῦ Πατρός. Εἰς ἄλλας πάλιν περιπτώσεις ὁ ἱερὸς Κλήμης παραπέμπει εἰς τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας τῶν Βαλεντινιανῶν (ὁμιλεῖ, λόγου χάριν, περὶ ἀποκαταστάσεως τῆς ἐκλογῆς)[107], χωρὶς ὅμως νὰ φαίνεται ἂν χρησιμοποιῇ ταύτας πρὸς πολεμικοὺς ἢ ὄχι σκοπούς.

Περαιτέρω ὁ ἱερὸς Πατὴρ ὁμιλεῖ περὶ ἀποκαταστάσεως εἰς τὰ ἀκόλουθα χωρία:

1. Σ τ ρ ω μ. II, 22, P.M.Gr. 8 1084 A: «Διττὴν δὲ εἰδὼς τὴν ἐλπίδα, τὴν μὲν προσδοκωμένην, τὴν δὲ ἀπειλημμένην, ἤδη τέλος διδάσκει τὴν τ ῆ ς ἐ λ π ί δ ο ς ἀ π ο κ α τ ά σ τ α σ ι ν»,

2. Σ τ ρ ω μ . II, 22, P.M.Gr. 8 1084 B: «Δι' ἣν ἀγάπην καὶ εἰς τὴν ἐ λ π ί δ α ἀ π ο κ α τ ά σ τ α σ ι ς, ἣν ἀνάπαυσιν ἀλλαχοῦ λέγει ἀποκεῖσθαι ἡμῖν».

3. Σ τ ρ ω μ . II, 22, P.M.Gr. 8, 1085 A: «Ὁ δὲ ἐμοῦ ἀκούων, κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι πεποιθώς· ἡ γὰρ τῆς ἐ λ π ί δ ο ς ἀ π ο κ α τ ά σ τ α σ ι ς ὁμωνύμως ἐλπὶς εἴρηται»,

4. Σ τ ρ ω μ . II. 22 P.M.Gr. 8, 1085 B: «Τὴν ἐξομοίωσιν τοίνυν τῷ Θεῷ, εἰς ὅσον οἷόν τε ἦν δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι, σκοπὸν τῆς πίστεως ὑποτίθεται· τέλος δὲ τὴν ἐπὶ τῇ πίστει τῆς ἐ π α γ γ ε λ ί α ς ἀ π ο κ α τ ά σ τ α σ ι ν».

Ἐν τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις ἀσφαλῶς ἀπουσιάζει ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστροφῆς. Ἡ ἀποκατάστασις συνυφαίνεται μᾶλλον πρὸς τὴν πλήρωσιν τῆς χριστιανικῆς ἐλπίδος καὶ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ. Ὅτι δέον νὰ νοήσωμεν ταῦτα ἐσχατολογικῶς εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν. Ἡ χριστιανικὴ ἐλπὶς θὰ πληρωθῇ ἀσφαλῶς καὶ ὁριστικῶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

Ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηριχθῇ ἂν ὁ ἱερὸς Κλήμης ἐγένετο ὑπέρμαχος τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας. Τὸν ὅρον ἀσφαλῶς γνωρίζει, πλὴν δίδει εἰς αὐτὸν ἔννοιαν χριστιανικήν, καὶ δὴ καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς περὶ ἐσχατολογίας διδασκαλίας αὐτοῦ. Ἡ ἀποκατάστασις ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ πλήρωσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος.

---

105. Ὁ Κλήμης φέρεται ἀγνοῶν τὸ χωρίον τῶν Πράξεων 3,21, φαίνεται δ' ἀντλῶν ἐκ ξένων πρὸς τὴν Γραφὴν πηγῶν, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὁ ὅρος «ἀποκατάστασις» ἦτο εὑρέως διαδεδομένος (Ὠρ ιγ. P.M.Gr. 1350: «ἐ ν τ ῇ λ ε γ ο μ έ ν η ἀ π ο κ α τ α σ τ ά σ ε ι», πρβλ. καὶ Mehat. μν. ἔργ. σ. 204.

106. Στρωμ. II 22, P.M. Gr. 8, 1084.

107. Στρωμ. III.9, P.M.Gr. 8. 1165, Στρωμ. II.8, P.M.Gr. 8, 972.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία τοῦ Ὠριγένους.

Τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέαν ἔμελλε νὰ εἰσαγάγῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν δογμάτων ὁ Ὠριγένης. Ἡ ἰδέα αὕτη ἀπετέλεσεν οὐ μόνον τὸν ἄξονα περὶ τὸν ὁποῖον ἐστράφη ἡ ἐσχατολογία αὐτοῦ[108], ἀλλὰ καὶ ἓν τῶν κεντρικωτέρων σημείων τοῦ ὅλου θεολογικοῦ του συστήματος[109]. Ἀνὴρ κατ' ἐξοχὴν θεολόγος καὶ μύστης συγχρόνως τῆς πλατωνικῆς καὶ νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας προσεπάθησεν ἐν τῇ τῶν πάντων ἀποκαταστάσει νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν ὀντολογικὸν ἰδανισμόν του, τὴν ἐν τῷ Θεῷ ἁρμονίαν πάσης τῆς φύσεως, κατόπιν τῆς ἐλευθέρας ἐκνικήσεως τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας. Κατὰ τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τοῦ Ὠριγένους, τὸ πέρας τοῦ κόσμου δέον νὰ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ· ἐφ' ὅσον δὲ τὰ πάντα ἦσαν κατ' ἀρχὰς παρὰ τῷ Θεῷ, ὑφ' οὗ καὶ εἰς τὸ εἶναι προήχθησαν, ἀπεσκίρτησαν δ' ἐλευθέρως ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητος, πρέπει τὰ αὐτὰ δημιουργήματα, καὶ αὐταὶ εἰσέτι αἱ δυνάμεις τοῦ κακοῦ, πάλιν ἐλευθέρως καὶ οἰκειοθελῶς νὰ ἐπιστρέψωσι βαθμηδὸν πρὸς τὸν Θεόν, κατόπιν μακρᾶς καθάρσεως, ἐνδεχομένως δὲ καὶ εἰς σειρὰν αἰώνων καὶ κόσμων, ὥστε νὰ καταστῇ ἐν τέλει ὁ Θεὸς τοῖς πᾶσι τὰ πάντα. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ ἀποκατάστασις αὕτη θὰ εἶναι τελεσίδικος καὶ διαρκής. Ἐφ' ὅσον τὰ λογικὰ δημιουργήματα θὰ διασώζωσι τὴν ἐλευθερίαν των, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἁμαρτήσωσι καὶ πάλιν, ὅτε θὰ δημιουργηθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ νέος τις ὑλικὸς κόσμος πρὸς κάθαρσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν πεπτωκότων, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

Καὶ αὕτη μὲν ἐν βασικαῖς γραμμαῖς ἡ διδασκαλία τοῦ Ὠριγένους, ἐν τῇ ὁποίᾳ, ὡς βλέπομεν, συμπλέκονται, πλὴν τῶν ἐσχατολογικῶν, καὶ ἰδέαι θεολογικαὶ καὶ ἀνθρωπολογικαί. Λεπτομερεστέραν εἰκόνα τούτων δίδομεν ἐν τοῖς ἑξῆς.

1. Κατὰ τὸν Ὠριγένη ὁ παρὼν κόσμος εἶναι δημιούργημα τῆς θείας βουλῆς καὶ ἀγαθότητος[110]. Εἶναι δὲ δημιούργημα αἰώνιον. Ἡ δημιουργικὴ δύναμις τοῦ Θεοῦ, καθ' ὃ δηλωτικὴ τῆς θείας παντοδυναμίας, εἶναι πάντοτε ἐνεργὸς παρὰ τῷ Θεῷ. Ἡ ἔγχρονος δημιουργία θέτει σειρὰν προβλημάτων διὰ

---

108. Κατὰ τὸν Atzberger δὲν δύναται κατ' οὐσίαν νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐσχατολογίας παρ' Ὠριγένει, ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν αὐτῆς ἔννοιαν, ἀλλ' ἁπλῶς μόνον περὶ τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀέναον ἐξέλιξιν τοῦτε πνευματικοῦ καὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου (geschichte der christl. Eschatologie..., σ. 456)

109. Κατὰ τὸν Lenz ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως ἰδέα ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ θεογικοφιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Ὠριγένους (Apokatastasis ἐν Reallex. für Ant. und Christentum, σ. 514).,

110. «Hic cum «in principio crearet» ea, quae creare voulit, id est rationabiles naturas, nullam babuit aliam creandi causam, nisi se ipsem, id est bonitatem suam» (Περὶ Ἀρχῶν 2.9.6.).

τὸν 'Ωριγένη. Πρῶτον, διότι πρὸ τῆς δημιουργίας, ἡ θεία οὐσία θὰ παρέμενεν ἀδρανής, τοῦθ' ὅπερ τυγχάνει ἀσεβὲς καὶ παράλογον. Δεύτερον, διότι ἡ θεία ἀγαθότης καὶ παντοδυναμία, μὴ ἔχουσαι πεδίον ἐμπράκτου ἐνασκήσεως καὶ ἐξωτερικεύσεως, θὰ ἦσαν ἐλλιπεῖς. Τρίτον, ἐὰν προήγετο ὁ Θεὸς ε'ς τὴν ἐν χρόνῳ δημιουργίαν τοῦ κόσμου, θὰ παρετηρεῖτο πρόοδος ἐν τῇ θείᾳ οὐσίᾳ, ὅπερ προφανῶς λυμαίνεται τὸ ἀναλλοίωτον αὐτῆς[111]. Τοῦτο ὅμως οὐδαμῶς δηλοῖ, ὅτι ὁ κόσμος θὰ ἔχῃ καὶ αἰωνίαν τὴν ὕπαρξιν. Πᾶν τὸ δεδημιουργημένον κινεῖται κατ' ἀνάγκην ἐντὸς περιωρισμένων τῷ ἀριθμῷ καὶ διαγεγραμμένων ὁρίων. 'Εφ' ὅσον δ' ὁ κόσμος ἔσχεν ἀρχὴν διὰ τῆς θείας δυνάμεως, ἀσφαλῶς θὰ ἔχῃ καὶ τέλος. Ἄλλωστε, κατὰ τὸν 'Ωριγένη, οὗτος δὲν εἶναι καὶ ὁ μόνος δυνατὸς κόσμος, ἀλλ' ἀποτελεῖ κρίκον ἐν τῇ συνεχεῖ ἁλύσει τῶν δυνατῶν κόσμων. Μετὰ τὴν καταστροφήν τοῦ παρόντος, θὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ ἕτερος, ὅπως καὶ πρὸ τοῦ κόσμου τούτου προηγήθησαν καὶ ἄλλοι κόσμοι, δημιουργήματα τῆς αὐτῆς τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητος καὶ παντοδυναμίας[112].

2. Κατὰ τὸν 'Ωριγένη ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε κατ' ἀρχὰς ὡρισμένον ἀριθμὸν πνευμάτων, καὶ δὴ τοσοῦτον, ὅσον ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ ἡ θεία αὐτοῦ παντοδυναμία[113]. Καθ' ὅσον δὲ ἐν τῇ ἀναλλοιώτῳ θείᾳ φύσει ἀπουσιάζει πᾶσα ποικιλία καὶ μεταβολή, ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὰ πνεύματα πάντα ἴσα μεταξύ των[114]. 'Αντιθέτως πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν τὰ πνεύματα, καθ' ὅ δεδημιουργημένα, εἶναι κατ' ἀνάγκην τρεπτὰ καὶ μεταβλητά[115]. 'Εν ἀντιθέσει δὲ πάλιν πρὸς τὰ μὴ πνευματικὰ δημιουργήματα, εἶναι ὄντα ἐλεύθερα[116], φέροντα ἐν ἑαυτοῖς ἐν τῇ ἰδίᾳ πνευματικότητι, τὴν δύναμιν πρὸς κίνησιν καὶ μεταβολήν, οὐδαμῶς

---

111. Περὶ 'Αρχῶν, 3.5.3, 1.4.3, 1.2.10.

112. Π. 'Αρχ. 3.5.3. Πρβλ. καὶ 'Ιερωνύμου Epist. CXXIV.5, ad Avit., P.L., t. XXII. c.1063—Διὰ τῆς περὶ σειρᾶς ἀλληλοδιαδόχων κόσμων διδασκαλίας του ὁ 'Ωριγένης πλησιάζει πως τὴν ἀντίστοιχον διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας ἑλλην. φιλοσοφίας. Παρὰ ταῦτα ὅμως οὐσιώδεις διαφοραὶ διαχωρίζουσι τὸ σύστημα τοῦ 'Ωριγένους ἀπὸ τὰ περὶ παλιγγενεσίας ἰδίως διδάγματα τῶν Στωϊκῶν (Πρβλ. G. Bardy, Origéne, ἐν Dict. Th. Cath. Paris 1931, t. 11, σ. 1549). 'Εν τῇ περὶ κόσμων διδασκαλίᾳ τοῦ 'Ωριγένους βασικὸς παράγων τίθεται ἡ ἐλευθέρα βούλησις τῶν λογικῶν ὄντων (Π.'Αρχ. II,9,5. 165,Z 25.27 ἔκδ. Kotschau), ἐνῶ παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς τὸ πᾶν διαθέτει καὶ κατευθύνει ἡ εἱμαρμένη. Τὴν εἱμαρμένην τῶν Στωϊκῶν καταπολεμεῖ σφοδρῶς ὁ 'Ωριγένης, καθὼς καὶ τὸ σύστοιχον αὐτῆς, τὴν ἀστρολογίαν τῶν Χαλδαίων («ἡμεῖς δὲ οὔτε τὴν κατακλυσμὸν οὔτε τὴν ἐκπύρωσιν κύκλοις καὶ ἀστέρων περιόδοις ἀπατίθεμεν», Arnim, St. Vet. Fragm., II. 628), ἣν μάλιστα χαρακτηρίζει ὡς «sapientiam hujus mundi et principium hujus mundi» (Π. 'Αρχ. 3,3, S. 257, ἔκδ. Kotschau). 'Αλλαχοῦ πάλιν τὴν Στωϊκὴν διδασκαλίαν πολεμεῖ κατὰ μέτωπον (Π. 'Αρχ. 23, S. 119, Z. 4-15, Kotschau).

113. Π. 'Αρχ. 2.9.1., P.M.Gr. 11. 225.

114. «aequales creavit omnes ac similes quos creavit, quippe cum nulla ei causa varietatis ac diversitatis existeret» (Π. 'Αρχ. 2.9.6. P.M.Gr. 11.230).

115. Περὶ 'Αρχ. 2.9.2.

116. «Arbitrii facultate donatae sunt» (Π.'Αρχ. 2.9.6. P.M.Gr. 11,230).

ἐξαναγκαζόμενα, παρὰ τὴν θέλησιν αὐτῶν, νὰ κατευθύνωνται πρὸς οἱονδήποτε σκοπόν[117]. Ὡς ἐλεύθερα λογικὰ ὄντα εἶχον ἐξ ἀρχῆς τὴν δυνατότητα εἴτε τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως καὶ τελειοποιήσεως, ὅτε θὰ ἦσαν ἄξια ἀμοιβῆς καὶ ἐπαίνου, εἴτε πάλιν τῆς ἀποσκιρτήσεως ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ, εἰς ἣν περίπτωσιν θὰ ἦσαν ἄξια ψόγου καὶ τιμωρίας[118]. Ἐκ τῶν πνευμάτων τούτων τὰ μὲν παρέμειναν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον προσκεκολλημένα εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ ἀπετέλεσαν τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις, καταλαβόντα ἀνάλογον θέσιν ἐν τῷ οὐρανίῳ κόσμῳ. Ἄλλα πάλιν, λαβόντα κόρον τῆς παρὰ τῷ Θεῷ ζωῆς, ὑπέστησαν, οἰκείᾳ βουλήσει, ὀδυνηρὰν πτῶσιν ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ. Ταῦτα ἀπετέλεσαν τὸν Σατανᾶν καὶ τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ, ζῶντα εἰς τὸν ἀέρα καὶ περιβεβλημένα σκοτεινὰ αἰθέρια σώματα[119]. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἵστανται οἱ ἄνθρωποι. Τούτων αἱ ψυχαὶ εἶναι πεπτωκότα ὑπεραισθητὰ πνεύματα. ἀναλόγως δὲ τῆς ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπομακρύνσεως αὐτῶν ἐνεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ἀνάλογα σώματα ὑλικά[120]. Ἑκάστη ἀνθρωπίνη ψυχή, οἱονεὶ ἀποψυγεῖσα ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης, ἔρχεται μεμολυσμένη εἰς τὸν κόσμον, ἔνθα οἰκεῖ ἐν σώματι ὑλικῷ, πρὸς κάθαρσιν ἐκ τῆς ἁμαρτίας αὐτῆς. Εἰς τὴν τοιαύτην κάθαρσιν ἐξυπηρετεῖ ὁμοίως καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοῦτο δημιουργηθεὶς ὑλικὸς κόσμος. Ἡ πτῶσις τῶν δαιμόνων καὶ τῶν ἀνθρώπων εἶναι, κατὰ ταῦτα, ἡ πραγματικὴ αἰτία τοῦ ὑλικοῦ σύμπαντος. Ἡ ὕπαρξις ἑπομένως τοῦ κόσμου δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν καὶ πρώτως δημιουργία, ἀλλ' ἔνδειξις μᾶλλον καταπτώσεως καὶ ἐκφυλισμοῦ.

3. Ἡ εἰς πτῶσιν ἐξολίσθησις τῶν λογικῶν ὄντων δὲν ἐπέφερε καὶ τὴν ματαίωσιν τῆς περὶ δημιουργίας βουλῆς τοῦ Θεοῦ, καθ' ὅσον καὶ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν ὁ Θεὸς παραμένει ὁ πατὴρ τῆς δημιουργίας.

Κατὰ τὸν Ὠριγένη τὰ πάντα προώρισται νὰ ἐπιστρέψωσι πάλιν εἰς τὸν Θεόν. Βασικὴ προϋπόθεσις τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλίας του ὑπῆρξεν, ὡς ἤδη ἐτονίσθη, ἡ τῆς ἰδανιζούσης φιλοσοφίας ἰδέα, ὅτι τὸ τέλος τοῦ κόσμου πρέπει νὰ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ[121]. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ πάντα ἦσαν κάποτε ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὸν Θεόν, ἑπόμενον ὅτι, τόσον ὁ σκοπὸς τῆς σωτηρίας, ὅσον καὶ ἡ καθόλου ἐξέλιξις τοῦ κόσμου δέον πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην νὰ κατατείνωσιν, εἰς τὴν ἀποκατάστασιν δηλαδὴ τῶν πάντων παρὰ τῇ θείᾳ ἀγαθότητι. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων πόλων, τῆς ἐκ τοῦ

---

117. Περὶ Ἀρχ. 2.1.2.

118. Περὶ Ἀρχ. 1.5.2.

119. Κατὰ Κέλσου, 4.92

120. Περὶ Ἀρχ. 2.8. 3-4, 1.7. 4, 2.6.3., 3.1.20.21.35- Εἶναι βεβαίως φανερόν, ὅτι τόσον ἡ περὶ καταγωγῆς τῆς ψυχῆς διδασκαλία τοῦ Ὠριγένους, ὅσον καὶ ἡ πρόχρονος πτῶσις αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ τῶν πνευμάτων, ἀποτελοῦσι διδάγματα πλατωνικὰ (Πρβλ. Atzberger, Die christl. Eschatologie in den Stadien ihrer Offenbarung, σ. 134 κ.ἑ., Hunermann, μν, ἔρ. σ. 543.

121. «Semper similis est finis initiis (Π. Ἀρχ. 1.6.2., P.M.Gr. 11,166). Πρβλ. καὶ 3.6.3.

Θεοῦ πτώσεως τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτοῦ παρὰ τῷ Θεῷ, κινεῖται τὸ ὅλον θεολογικὸν σύστημα τοῦ Ὠριγένους καὶ ἐκφράζεται γενικῶς τὸ θρησκευτικὸν αὐτοῦ συναίσθημα[122].

4. Βιβλικὰς μαρτυρίας στηριζούσας τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλίαν του ὁ Ὠριγένης χρησιμοποιεῖ τὰ γραφικὰ χωρία,

1 Κορ. 15, 26-28:

«verum etiam in consummatione saeculi semet ipso completens, »quos subicit patri et qui per eum veniunt at salutem, cum ipsis »et in ipsis ipse quoque «subjectus» dicitur patri, dum «omnia in »ipso constant», «et ipse est caput» omnium, «et in ipso» est salu-»tem consequentium «plenitudo». Hoc ergo est quod de eo dicit »apostolus: «Cum autem omnia ei fuerint subjecta, tunc et ipse »filius subjectus erit ei, qui sibi subdidit omnia, ut sit deus »omnia in omnibus»[123].

«Per singulos auten «omnia» erit hoc modo, ui quiquid rationa-»bilis mens, expurgata omni vitiorum faece atque omni penitus »abstersa nube malitiae, vel sentire vel intellegere vel cogitare »sentiat, deum cogitet, videat, deum teneat, omnis motus sui »deus modus et mensura sit[124]»,

Ρωμ. 5, 17, ἔνθα ἐπεξηγῶν τὸ π ά ν τ α σημειοῖ:

«Et ut evidentius ostenderet omnes homines et multas homines »idem esse, addit his: «Sicut enim per inobedientiam unins ho-»minis peccatores constituti sunt multi, ita et per unius obedien-»tiam justi constituentur multi»[125] καὶ

Ρ ω μ. 11,36 ἔνθα τὴν φράσιν εἰ ς α ὐ τ ὸ ν ἐξηγεῖ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι πάντα τὰ δεδημιουργημένα ὄντα θὰ τύχωσι κάποτε τῆς σωτηρίας, καθ' ὅσον τὸ κέντρον τῆς ὑπάρξεώς των ἔχουσιν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.[126]

5. Ἡ παρὰ τῷ Θεῷ ἐπιστροφὴ τῶν πνευμάτων προώρισται νὰ γίνῃ κατόπιν μακρᾶς καθάρσεως αὐτῶν ἐκ τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας. Πρὸς τοῦτο συντελεστικαὶ τυγχάνουσιν αἱ πολυειδεῖς τιμωρίαι καὶ ποιναί, ἅς ὁ Θεὸς ἐπάγει εἰς τὰ λογικὰ αὐτοῦ δημιουργήματα. Ὁ χαρακτὴρ τῶν ποινῶν τούτων εἶναι καθαρῶς παιδαγωγικός, ἀποσκοπῶν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ψυχικὴν θεραπείαν τῶν κολαζομένων. Κατὰ τὸν Ὠριγένη, ἂν ἡ ποινὴ δὲν συνεβάλλετο εἰς τὴν μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφὴν τῶν ἁμαρτωλῶν, ὁ ἀγαθὸς Θεὸς οὐδέποτε θὰ ἐπέβαλλεν αὐτὴν εἰς τὰ λογικά Του δημιουργήματα. Ἀντιθέτως,

122. R. Seeberg, Lehrbuch der Dogmengeschichte, erst. Band, Leipz. 1920, σ. 550.

123. Περὶ Ἀρχῶν, 3.5.6.

124. Περὶ Ἀρχῶν, 3.6.3.

125. Εἰς τὴν πρὸς Ρωμ. 5.1, P.M.rG. 16, 1006—Βλ. αὐτ. 9,41, P.M.Cr. 16. 1243.

126. Κατὰ Κέλσου 6.65.

ὃν τρόπον ὁ καλός καὶ στοργικὸς πατὴρ τιμωρεῖ τὸν υἱόν του διὰ νὰ τὸν παιδαγωγήσῃ, καὶ ὁ συνετὸς διδάσκαλος τιμωρεῖ τὸν ἔνοχον μαθητήν, μάλιστα μὲ πρόσωπον πολλάκις αὐστηρόν, ἐκ φόβου μήπως οὗτος καταστραφῇ, αἰσθανόμενος ὅτι συνεχῶς ἀγαπᾶται, οὕτω καὶ τοῦ Θεοῦ ἡ παιδαγωγία, ἂν καὶ πολλάκις πικρά, χρησιμεύει πρὸς ἴασιν καὶ ἀνόρθωσιν. Ὁ θεὸς εἶναι ἰατρός, εἶναι πατήρ. Δὲν εἶναι σκληρὸς καὶ ἀδυσώπητος αὐθέντης, ἀλλὰ γλυκὺς καὶ ἤπιος παιδαγωγός[127]. Αἱ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπαγόμεναι ποιναὶ εἶναι φάρμακα πνευματικά, ἅτινα ἀναλίσκουσι τὴν ἁμαρτίαν καὶ προξενοῦσι τὴν ἠθικὴν μεταβολὴν τῶν ἁμαρτωλῶν ψυχῶν[128].

6. Αἱ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπιβαλλόμεναι ποιναί, ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς παρούσης ζωῆς, συνεχίζονται καὶ ἐπέκεινα, ἐν τῇ μετὰ θάνατον ζωῇ. Βασικὸν στοιχεῖον τῆς ἐσχατολογίας τοῦ Ὠριγένους τυγχάνει ἡ διδασκαλία περὶ «καθαρσίου πυρός»[129],ἐν τῷ ὁποίῳ παραδίδονταιμετὰ θάνατον πᾶσαι αἱ ψυχαὶ πρὸς κάθαρσιν. Τὸ καθάρσιον τοῦτο πῦρ χρησιμεύει ὡσαύτως καὶ πρὸς κάθαρσιν τοῦ κόσμου ἐκ τῆς φθορᾶς καὶ πρὸς ἀνακαίνισιν τοῦ παντός[130].

Κατὰ τὸν Ὠριγένη τὸ καθάρσιον πῦρ δὲν εἶναι ὑλικόν, ἀλλὰ πνευματικόν[131] γεννώμενον ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἁμαρτωλοῦ. Τροφὴν τοῦ πυρὸς τούτου ἀποτελοῦσιν αἱ ἁμαρτίαι ἑνὸς ἑκάστου, ὅν τρόπον καὶ αἱ ἀνθυγιειναὶ τροφαὶ ἀποτελοῦσι τὴν ὕλην καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ σωματικοῦ πυρετοῦ. Ἡ συνείδησις τότε, τῇ ἐπηρείᾳ τῇ θείᾳ, ἀναμιμνήσκεται τὴν ἐπαίσχυντον ἱστορίαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ βίου της, ἔσωθεν δ' ὠθουμένη ὁδηγεῖται εἰς συντριβὴν καὶ μετάνοιαν. Διὰ νὰ ἐννοήσῃ τις τὴν φύσιν τοῦ πυρὸς τούτου, ἀρκεῖ νὰ ἀναμνησθῇ τὴν φλόγα σφοδρῶν παθῶν τῆς ψυχῆς, οἷον τοῦ ἔρωτος, τοῦ φθόνου, τοῦ μίσους, κ.τ.τ. Ἡ πνευματικὴ ὀδύνη τῆς συνειδήσεως εἶναι συντελεστικὴ πρὸς κάθαρσιν[132].

Ἀλλαχοῦ πάλιν ἐξαίρων τὸν ἐπανορθωτικὸν χαρακτῆρα τῶν ποινῶν, παρατηρεῖ: «Ἐὰν διὰ νὰ ἀνακτήσωμεν τὴν ὑγείαν τοῦ σώματος χρειαζόμεθα *φάρμακα δριμέα καὶ ἰσχυρὰ ἔν ὄψει τῶν ἀσθενειῶν, ἅς ἐδημιουργήσαμεν διὰ τῆς κακῆς διατροφῆς καὶ τῶν δηλητηρίων· ἂν ἐνίοτε ἡ φύσιςτῆς ἀσθενείας ἀπαιτεῖ τὴν τραχεῖαν χρῆσιν τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ σιδήρου· καὶ ἂν τὸ κακόν, ὑπερβαί-*

---

127. Π. Ἀρχ. 2.10.6, παρὰ Daniélou, Origéne, «Le genie du Christianisme», Paris 1948, σ. 272.

128. Κατὰ Κέλσου, 3.75.

129. Ἡ περὶ καθαρσίου πυρὸς ἰδέα, ἀπαντῶσα ὡσαύτως καὶ ἐν τῇ δυτικῇ Θεολογίᾳ (Κυπρ. ἐπ. 55.20, Τερτυλλ. de monog. 10, de an. 58, Μινουκ. Φηλ. Oct. 35), ὑπενθυμίζει τὰς ἀρχαίας ἀντιλήψεις περὶ καθαρσίου δυνάμεως τοῦ πυρὸς τοῦ Ἅδου (Πλάτ. Φαίδ. 62, Βιργ. Αἰν. VI. 742). Πρβλ. Seeberg, μν. ἔργ. σ. 552, ὑποσ. 1.

130. Κατὰ Κέλσου, 4.21: «Οὐκ ἀρνούμεθα τὸ καθάρσιον πῦρ καὶ τὴν τοῦ κόσμου φθορὰν ἐπὶ καθαιρέσει τῆς κακίας καὶ ἀνακαινήσει τοῦ παντός».

131. Κατὰ Κέλσου, 4.13, P.M.Gr. 11·1044.

132. Π. Ἀρχ. 2.10.4.5·, P.M.Gr. 11.236, Ἱερων. epist. CXXIV ad Avitum, παρὰ M. Richard Enfer d' aprés les Péres ,ἐν Dict. Th. Cath., Paris 1924 t. V, σ. 60.

νον πᾶν μέτρον, ἔχει ἀνάγκην τοῦ πυρὸς ὅπως ἐκδαπανήσῃ τὰ βαθέα σπέρματα τῆς κακίας, κατὰ μείζονα λόγον καὶ ὁ Θεὸς, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ αὐτοῦ ὅπως ἐξαλείψῃ τὴν κακίαν, τὴν παγιωθεῖσαν καὶ ἰσχυροποιηθεῖσαν διὰ τοῦ πλήθους τῶν ἁμαρτιῶν καὶ ἠθικῶν ἐγκλημάτων μας, πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ παρομοίας ὀδυνηρὰς θεραπείας, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ ἐφαρμόσῃ καὶ τὸ πῦρ δι' ἐκείνους, ὅτινες ἀπώλεσαν πᾶσαν ὑγείαν ψυχῆς... τοῦθ' ὅπερ βοηθεῖ ἡμᾶς νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι ἡ θεραπευτικὴ αὕτη μέθοδος, ἣν οἱ ἰατροὶ χρησιμοποιοῦσι διὰ νὰ ἔλθωσιν εις βοήθειαν κατὰ τῶν ὀχλήσεων ἡμῶν καὶ νὰ ἀποκαταστήσωσι τὴν ὑγείαν διὰ θεραπειῶν σκληρῶν, ὁ Θεὸς τὴν χρησιμοποιεῖ δι' ἐκείνους, οἵτινες ἐξέπεσαν, ὅν τρόπον καὶ ὁ προφήτης Ἱερεμίας ἔλαβε τὴν ἐντολὴν ὅπως παρουσιάσῃ εἰς τὰ ἔθνη τὸ ποτήριον τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ, ἵνα πίωσι καὶ καταστῶσιν ὡσεὶ ἔξαλλα καὶ ἐμέσουν, τοῦ Θεοῦ ἐπάγοντος τὴ ἀπειλήν: ὅστις δὲν πίει, οὐ μὴ καθαρισθῇ. Ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ συντελεῖ εἰς τὴν κάθαρσιν τῶν ψυχῶν[133].

7. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ χαρακτὴρ τοῦ καθαρσίου πυρὸς εἶναι παιδαγωγικός, συμφώνως πρὸς τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, τοῦ θέλοντος νὰ ἐλευθερώσῃ τὰ πνεύματα ἐκ τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας. Πρὸς ταῦτα συμφωνεῖ καὶ ἡ ἑτέρα γνώμη τοῦ Ὠριγένους, ἀποδεχομένου τὸ π ρ ό σ κ α ι ρ ο ν τῶν ποινῶν και τῶν κολάσεων τῶν ἁμαρτωλῶν. Καὶ φαίνεται μὲν ἐνίοτε ὁ Ὠριγένης ἀποδεχόμενος τὸ αἰώνιον[134] τῶν κολάσεων. Τοῦτο ὅμως πράττει ἐκ συγκαταβάσεως μᾶλλον πρὸς τοὺς ἁπλουστέρους, τοὺς ὁποίους ὁ φόβος τῶν κολάσεων δύναται, ὡς χαλινός, νὰ συγκρατήσῃ ἐκ τῆς ἁμαρτίας[135]. Πέραν τούτου ὅμως

133. Περὶ Ἀρχῶν, 2.10.6—Εἰς ἕτερον πάλιν σημεῖον ὁ Ὠριγένης παρατηρεῖ, ὅτι ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων ἀνάπτει ἐν τῷ καθαρσίῳ τῆς γεέννης τόπῳ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φλόγα ἀνάλογον πρὸς τὰς ἐν τῷ ἐπιγείῳ βίῳ ἁμαρτίας του. Ἐν δεδομένῃ στιγμῇ ἡ ἐν τῇ ψυχῇ συσσωρευθεῖσα καθ' ὅλην τὸν βίον ἁμαρτία ἀρχίζει νὰ κοχλάζῃ. ἡ δὲ ψυχή, λεία τῆς φλογὸς ἣν ἐπὶ γῆς ἐθησαύρισε, δοκιμάζει τὰ πλέον φρικτὰ βασανιστήρια. Εἰς ταῦτα ἔρχεται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἄφατος ὀδύνη αὐτῆς ἐπὶ τῇ συναισθήσει ὅτι τυγχάνει ἀπεσπασμένη τοῦ Θεοῦ, μεθ' οὗ ἔπρεπε νὰ ἦτο ἡνωμένη, ὀδύνη παραπλήσιος ἐκείνης, ἣν αἰσθανόμεθα, ὅταν ἀποσπᾶται βιαίως μέλος τι ἐκ τοῦ σώματος ἡμῶν. Διεσπασμένη, κατὰ ταῦτα, ἡ ψυχὴ θὰ παρέχῃ τὸ θέαμα τῆς ἀταξίας καὶ τῆς συγχύσεως (Περὶ Ἀρχῶν, 3.10.4.5).

134. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ὠριγένης ἐκδέχεται κατὰ πολλοὺς τρόπους τὴν σημασίαν τοῦ ἐπιθέτου «αἰώνιος». Ἐν εἰδικῇ καὶ στενῇ ἐννοίᾳ αἰώνιος καλεῖται ὁ μὴ ἔχων οὔτε ἀρχὴν οὔτε πέρας, τοῦθ' ὅπερ κυριολεκτεῖται ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ (Sempiternum vel aetarnum proprie dicitur, quod neque initium ut esset habuit, neque cessare umquam potest esse quod est (Εἰς Ρωμ. 6.5.) Περαιτέρω δηλοῖ τὸν μὴ ἔχοντα ἁπλῶς πέρας, ἐνῶ ἄλλοτε σημαίνει τὸν μὴ ἔχοντα μὲν πέρας κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, οὐχὶ ὅμως καὶ ἔν τινι τῶν μελλόντων αἰώνων. Τέλος αἰώνιος δύναται νὰ σημαίνῃ ἁπλῶς καὶ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐπὶ γῆς βίου τοῦ ἀνθρώπου (Πρβλ. A t z b e r g e r, Geschichte der christl. Eschatologie innerhalb der vornicänischen Zeit, σ. 504, καὶ G. M ü l l e r, Origenes und die Apokatastasis, ἐν Theologische Zeitschrift, Heft 3, Mai—Juni, 1958, σ. 184.

135. Κατὰ Κέλσου, 6.26. P.M.Gr. 11. 1332, 3.79.P.Gr. 11.1025.

ἀποδέχεται ἐσωτερικωτέραν τινὰ ὄψιν τοῦ πράγματος, ζημιοῦσαν μᾶλλον τοὺς ἁπλουστέρους[136], ἁρμόζουσαν ὅμως εἰς τοὺς τελειοτέρους καὶ γνωστικωτέρους χριστιανούς. Οὕτως, ἀντεπερχόμενος κατὰ τοῦ Κέλσου, τοῦ εἰρωνικῶς παρατηροῦντος ὅτι διὰ τῆς περὶ καθαρσίου πυρὸς διδασκαλίας των οἱ χριστιανοὶ μεταποιοῦσι τὸν Θεὸν εἰς μάγειρον (!), ἀναγκάζεται νὰ ἀναπτύξῃ διδασκαλίαν, ὀλιγώτερον μὲν ἁρμόζουσαν εἰς τοὺς ἁπλοϊκούς, δι' οὓς αὕτη εὑρίσκεται συνεσκιασμένη ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ, φανερὰν ὅμως εἰς τὰ προσεκτικὰ καὶ καλλιεργημένα πνεύματα, διὰ τὰ ὁποῖα τὸ πῦρ τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικὸν εὐεργεσίας ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ διὰ τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην αὐτοῦ[137]. Ὡς εὐεργετικὸν ὅμως τὸ πῦρ, εὐνόητον ὅτι θὰ ἔχῃ καὶ πέρας, συμπληρωθείσης τῆς καθάρσεως τῶν πνευμάτων. Περὶ τούτου ὁ Ὠριγένης ποιεῖται εὐρύτατον λόγον ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ[138].

8. Διὰ τοῦ καθαρσίου πυρὸς προώρισται νὰ καθαρθῶσι πᾶσαι αἱ ἁμαρτωλαὶ ψυχαί, συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν εἰσέτι τῶν ἀντιθέων δυνάμεων, καὶ μάλιστα βαθμηδὸν καὶ ἐλευθέρως, καὶ δὴ καὶ ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῆς ἁμαρτωλότητος αὐτῶν, εἰς σειρὰν δὲ αἰώνων καὶ κόσμων, οἵτινες θὰ ἐπακολουθήσωσι μετὰ τὸν παρόντα αἰῶνα.

Καὶ περὶ μὲν τῆς ἐπιστροφῆς τῶν πονηρῶν πνευμάτων[139] καὶ τοῦ Σατανᾶ ὁμιλεῖ πολλαχῶς ὁ Ὠριγένης[140] παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνίοτε διστάζει νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ζητήματος τούτου, ἐπαφιέμενος εἰς τὴν κρίσιν τῶν ἀναγνωστῶν του[141]. Ἡ ἐπιστροφὴ ὅμως τοῦ Σατανᾶ συμφωνεῖ κατὰ πάντα πρὸς τὰς προϋποθέσεις τοῦ θεολογικοφιλοσοφικοῦ του συστήματος. Ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ δυνατότης ἐπιστροφῆς καὶ σωτηρίας τοῦ διαβόλου, τότε τὸ κράτος τοῦ Θεοῦ δὲν θὰ εἶναι ἀπόλυτον, τὰ π ά ν τ α δὲ δὲν θὰ ἀποκατασταθῶσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν κατάστασιν. Ἐξ ἄλλου, οὐδὲν ἐκ τῶν πλασμάτων τῆς θείας ἀγαθότητος εἶναι ποτε δυνατὸν νὰ καταστραφῇ, πλὴν τῆς ἐχθρικῆς πρὸς τὸν Θεὸν διαθέσεως τοῦ λογικοῦ δημιουργήματος, ἥτις ὅμως δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὥς τι θεόθεν δεδομένον τῷ πνεύματι, ἀλλ' ἀπορρέει ἐκ τῆς λογικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ τούτου τοῦ δημιουργήματος. Θὰ ἀπολεσθῇ δὲ μόνον ὑπὸ τὴν ἔποψιν ὅτι δὲν θὰ εἶναι πλέον ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ[142].

---

136. Κατὰ Κέλσου 6. 26, P.M.Gr. 11.1332.

137. Κατὰ Κέλσου, 5. 15, P.M.Gr. 11. 1204.

138. Πρβλ. G. B a r d y, Origéne, Dict. Th. Catholique, σ. 1547.

139. «Ἐπεὶ τί δήποτε ἄνθρωποι μὲν μετάνοιαν ἐπιδέχονται, ἐξ ἀπιστίας εἰς πίστιν μεταβάλλουσιν, ἐπὶ δὲ τῶν δυνάμεων τὸ παραπλήσιον ὀκνήσομεν;» (Εἰς τὸ κ. Ἰωάνν. 13.58, P.M. Gr. 14, 512).

140. Περὶ Ἀρχῶν, I.6.I., P.M.Gr. 11.165. Πρβλ. F r. L o o f s, Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte, Halle 1906, σ. 201.

141. Περὶ Ἀρχῶν, 1.6.3.

142. Περὶ Ἀρχῶν, 3.6.5.

Πλὴν τούτων ἡ θέσις ἑκάστου πνεύματος, εἴτε καλοῦ εἴτε κακοῦ, ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐκ τῆς ἔναντι τοῦ ἀγαθοῦ θέσεως αὐτοῦ. Ὅπως οἱ ἄγγελοι κατέλαβον τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτοῖς θέσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὕτω καὶ οἱ δαίμονες, χωρὶς νὰ ἔχωσι δημιουργηθῆ κακοὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀπετέλεσαν τὰς δυνάμεις καὶ τὰς ἐξουσίας τοῦ σκότους. Ἡ δυσκολία, κατὰ ταῦτα, τῆς ἐπιστροφῆς των δὲν ἔγκειται ἔν τινι φυσικῇ αὐτῶν ἀδυναμίᾳ, ἀλλ'ἐν τῇ ἀπροθυμίᾳ τῆς βουλήσεώς των, ἥτις, μετὰ τὴν πτῶσιν, ἀρέσκεται εἰς τὴν συνεχῆ διάπραξιν τῆς ἁμαρτίας[143]. Κατὰ ταῦτα ὁ διάβολος, παρ' ὅλον ὅτι θὰ τύχῃ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τιμωρίας (Π. 'Αρχ. I.6.3), ὅμως ἔν τινι τῶν μελλόντων αἰώνων θὰ ἀπαλλαγῇ τῶν ποινῶν καὶ θὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Θεόν. Κατὰ τὸν 'Ωριγένη, οὐ μόνον εἰς τοὺς ποιμένας τῆς Βηθλεὲμ ἀνηγγέλθη ὑπὸ τῶν ἀγγέλων τὸ εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας, ἀλλ' ἐπὶ τῷ τέλει τῶν αἰώνων ἄγγελος Κυρίου, εἰς τὸν ἀέρα πετόμενος, θὰ ἀναγγείλῃ καὶ αὖθις εἰς πάντας τοὺς λαοὺς τὸ εὐαγγέλιον, καθ' ὅσον ὁ ἀγαθὸς Πατὴρ οὐδαμῶς θέλει ἐγκαταλείψει τοὺς ἐκπεσόντας ἀπ' αὐτοῦ[144]. Ὅ τε 'Ιωάννης καὶ ὁ Χριστὸς ἐκήρυξαν μετάνοιαν τόσον εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὅσον καὶ εἰς τοὺς ἀγγέλους καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους δυνάμεις, ὅπως ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ 'Ιησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπιγείων καὶ ἐπουρανίων καὶ καταχθονίων[145]. Ὅταν δὲ ὁ 'Απόστολος ἐν I Κορ., 15,26 λέγῃ, ὅτι ὡς ὕστατος ἐχθρὸς θὰ ἐκνικηθῇ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ὁ θάνατος, διὰ τοῦ θανάτου τούτου νοητέος ὁ διάβολος. 'Αφ' ἑτέρου τὸ κράτος τοῦ θανάτου δὲν δύναται νὰ εἶναι ἰσόχρονον καὶ ἰσότιμον πρὸς τὸ κράτος τῆς ζωῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἂν ὄντως ἦτο αἰώνιον, τότε δὲν θὰ εὑρίσκετο εἰς κατάστασιν ἁπλῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὸ κράτος τῆς ζωῆς, ἀλλὰ θὰ ἦτο καὶ ὁμοδύναμον καὶ ἰσότιμον πρὸς αὐτό[146].

10. Ὅτι πάλιν ἡ κάθαρσις τῶν πάντων θὰ λάβῃ χώραν βαθμηδόν, ἐλευθέρως καὶ εἰς ἀλλεπαλλήλους αἰῶνας, εἶναι ὁμοίως δίδαγμα σταθερὸν τοῦ 'Ωριγένους[147].

Ἡ ἀποκατάστασις τῶν πάντων τότε θὰ ἐπιτευχθῇ, ὅταν διὰ τῶν παιδαγωγικῶν ποινῶν, ἃς θὰ ἐπιβάλῃ ὁ Θεός, πᾶσα ἡ λογικὴ δημιουργία, ὅλως ἐλευθέρως καὶ αὐτοβούλως, ὑπαχθῇ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς θείας κυριότητος. 'Επειδὴ ὅμως ὁ βαθμὸς καθαρότητος τῶν πνευμάτων ποικίλλει ἄλλοτε ἄλλως,

---

143. Περὶ 'Αρχῶν, 1.8.4., P.M.Gr. 11.180.

144. Εἰς τὸ κ. 'Ιωάν., I. 13, P.M.Gr. 14.68.

145. Εἰς τὸ κ. Λουκᾶν, ὁμ. 23, P.M. Gr. 13. 1864.

146. Εἰς τὴν πρὸς Ρωμ., 5.7. P.M.Gr. 14. 1037. Ὡς βλέπομεν, ἡ ἐν τῷ τέλει τῶν αἰώνων δυαρχία τῶν ὄντων ἐντονώτατα ἀπασχολεῖ τὸν 'Ωριγένη. Αὕτη φθείρει τὰς βάσεις τοῦ θεολογικοῦ του συστήματος, καταλύει τὴν ἔννοιαν οὐ μόνον τῆς θείας ἀγαθότητος, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπολύτου καὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ Θεοῦ. Ὁ 'Ωριγένης δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ τὸ τέλος τοῦ κόσμου διάφορον τῆς ἀρχῆς, ἐκτὸς τῆς θείας ἑνότητος, διεσπασμένον καὶ κατατετμημένον. Ὁ κόσμος ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Θεόν.

147. «Semper enim similis est finis initiis et ideo sicut unus omnium finis,it ab uno initio multitudo differentiae ac vatietates, quae rursum per bonitaten Dei et

ἕπεται ὅτι καὶ ὁ χρόνος τῆς καθάρσεως αὐτῶν δὲν θὰ εἶναι ὁ αὐτός. Ἄλλα μὲν πνεύματα θὰ καθαρθῶσιν ἐνωρίτερον, ἀλλὰ δὲ πάλιν ἀργότερον. Καὶ τινὰ μὲν ἐν τούτῳ τῷ αἰῶνι, ἄλλα ἐν τῷ μέλλοντι, ἕτερα δὲ πάλιν, εἰς τοὺς ἐπερχομένους αἰῶνας. Κατὰ ταῦτα, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ σειρὰ ἀλληλοδιαδόχων αἰώνων καὶ κόσμων, ὅπως ἐπιτευχθῇ ἐν αὐτοῖς ἡ κάθαρσις ὁλοκλήρου τῆς λογικῆς δημιουργίας.

Ταύτην τὴν ἀλληγορικὴν ἔννοιαν ἔχει, κατὰ τὸν Ὠριγένη, τὸ Ἰωβηλαῖον ἔτος τοῦ Νόμου, ἤτοι ἡ ἑβδομὰς τῶν ἑβδομάδων, ἡ Πεντηκοστή. Ἂν ἡ ἑβδομὰς ἐμφαίνῃ τὸν χρόνον τοῦ κόσμου, ἡ ἑβδομὰς τῶν ἑβδομάδων συμβολίζει τοὺς ἀλληλοδιαδόχους κόσμους, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ κάθαρσις τῶν ψυχῶν[148]. Ὁ Ὠριγένης σχετικῶς σκέπτεται ὡς ἑξῆς: Εἶναι δυνατὸν πλείονες αἰῶνες νὰ ἔχωσι συμπληρώσει, οὕτως εἰπεῖν, ἕν ἔτος αἰώνων, τῶν ὁποίων ὁ παρὼν αἰὼν ἀποτελεῖ τὸ ἐπιστέγασμα, μεθ' ὃ ἕτεροι αἰῶνες θὰ ἀκολουθήσωσι, τῶν ὁποίων ὁ μέλλων αἰών θὰ εἶναι ἡ ἀπαρχή. Εἰς τοὺς μέλλοντας τούτους αἰῶνας ὁ Θεὸς θὰ φανερώσῃ τὸν πλοῦτον τῆς χρηστότητος αὐτοῦ, εἰς τρόπον ὥστε, καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ βλασφημήσας κατὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ κατεχόμενος ὑπὸ τῆς βαρείας ταύτης ἁμαρτίας ἔν τε τῷ παρόντι καὶ τῷ μέλλοντι αἰῶνι, νὰ τύχῃ ποιᾶς τινος μεταχειρίσεως ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ[149].

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ σκέψις τοῦ Ὠριγένους εἶναι σαφής. Ὁ παρὼν κόσμος δὲν εἶναι ὁ μοναδικός. Πρὸ αὐτοῦ πολλοὶ παρῆλθον, ὅπως καὶ μετ' αὐτὸν ἕτεροι θὰ ἀκολουθήσουν. Εἰς τοὺς ἀπεράντους τούτους αἰῶνας τὸ ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας τρωθὲν πνευματικὸν τοῦ Θεοῦ δημιούργημα προώρισται νὰ τύχῃ τῆς συγγνώμης καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τοὺς κόλπους τῆς θείας ἀγαθότητος, μηδ'

---

subjectionem Christi atquae unitatem Spiritus Sancti in unum finem, qui sit initio similis, revocantur... Existimo hunc ordinem humani generis institutum, qui utique in futuro saeculo vel supervenientibus saeculis, cum coelumnovum et terra nova secundum Isaiam erit, restituetur in illam unitatem, quam promittit Dominus Jesus Jo. 17, 21-23» (Π. Ἀρχῶν, 1.6.2., P.M.Gr. 11.168)— Καὶ αὐτ. 3,P.M.Gr. 11.1169: «Jam vero si aliqui ex his ordinibus, qui sub principati diaboli agunt ac malitiae ejus obtemperant, poterunt aliquando in futuris saeculis converti ad bonitatem pro eo, quod est in ipsis liberis facultas arbitriis».

148. D a n i é l o u, Origéne, σ. 279.

149. Εἰς τὸ κ. Ματθ. 14.3, 12. 36. παρὰ Danielou, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 279-280. Πρβλ. καὶ περὶ Προσευχῆς, 27, P.M.Gr. 11.520: «Καὶ περὶ τηλικούτων στοχαζόμενος, νομίζω ὅτι ὥσπερ συντέλεια τοῦ ἐνιαυτοῦ ὁ τελευταῖος ἐστι μὴν μεθ' ὃν ἀρχὴ μηνὸς ἑτέρου ἐνίσταται· οὕτω μήποτε πλειόνων αἰώνων οἱονεὶ ἐνιαυτὸν αἰώνων συμπληρούντων, συντέλεια ἐστιν ὁ ἐνεστὼς αἰών, μεθ' ὃν μέλλοντες τινες αἰῶνες ἐνστήσονται, ὧν ἀρχὴ ἐστιν ὁ μέλλων, καὶ ἐν ἐκείνοις τοῖς μέλλουσιν ἐνδείξεται ὁ Θεὸς τὸν πλοῦτον τῆς χάριτος αὐτοῦ ἐν χρηστότητι, τοῦ ἁμαρτωλοτάτου καὶ εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα δυσφημήσαντος κρατουμένου παρὰ τῆς ἁμαρτίας ἐν ὅλῳ τῳ ἐνεστῶτι αἰῶνι, καὶ ἀρχῆθεν μέχρι τέλους τῷ μέλλοντι μετὰ ταῦτα οὐκ οἶδ' ὅπως οἰκονομησομένου».

αὐτοῦ ἐξαιρουμένου τοῦ βλασφημήσαντος κατὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος, καί, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου, μὴ δυναμένου νὰ συγχωρηθῇ οὔτε ἐν τῷ νῦν αἰῶνι οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι.

11. Εὐνόητον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι, κατὰ τὸν 'Ωριγένη, ἡ διαδοχὴ τῶν αἰώνων θὰ ἀκολουθήσῃ ἄνοδον βαθμιαίας βελτιώσεως καὶ δὴ καὶ ἐν ἐξαρτήσει πρὸς τὴν ἐλευθέραν καὶ προϊοῦσαν ἐπιστροφὴν τῶν πνευμάτων. Τὸ πεδίον τῆς ἠθικῆς καθάρσεως ὁσημέραι ἐπεκτεινόμενον θὰ λήξῃ μὲ τὴν ἐκνίκησιν τοῦ τελευταίου ἐχθροῦ, τοῦ θανάτου ἢ τοῦ δαίμονος. 'Η ἀναίρεσις τῆς κακίας ὑπὸ τοῦ πανσθενοῦς Λόγου θὰ εἶναι τὸ ἐπιστέγασμα τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῆς καθάρσεως[150].

Τοῦτο θὰ συμπέσῃ μὲ τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου, καθ' ἣν θὰ λάβῃ χώραν καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν σωμάτων. Τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων ἐνεργῶς ὑπερεμάχησεν ὁ 'Ωριγένης, ἀντικρούων τὰς κακοδοξίας τῶν αἱρετικῶν. Αὕτη θὰ γίνῃ συμφώνως πρὸς τὰς ἐπαγγελίας τῆς Γραφῆς καὶ καθ' ὅσον τὸ σῶμα πρέπει νὰ γίνῃ ὡσαύτως μέτοχον τοῦ ἐπαίνου ἢ τῆς τιμωρίας. 'Ο 'Ωριγένης ὅμως ἐνεργῶς ἀπέρριψε τὴν φυσικὴν ἢ ὑλικὴν ταυτότητα τοῦ ἀναστησομένου σώματος πρὸς τὸ ἐπίγειον[151]. Κατὰ τὴν γνώμην του τὸ σῶμα θὰ ἀναστῇ ἐκ τῶν νεκρῶν δυνάμει τῆς ἐν τῷ ἐπιγείῳ σώματι ἐγκρυπτομένης ἐντελεχείας ἢ ἰδέας αὐτοῦ, ὃν τρόπον καὶ ἡ ἐν τῷ σπόρῳ ἐγκειμένη ἐντελέχεια ἀναπτύσσει τοῦτον εἰς φυτὸν τέλειον. Εἶναι φανερὰ βεβαίως ἐν προκειμένῳ ἡ προσπάθεια τοῦ 'Ωριγένους ὅπως, διὰ τῆς περὶ ἀναστάσεως τῶν σωμάτων διδασκαλίας του, ἀκολουθήσῃ εἰς τὰ ἴχνη τῆς ἐπισήμου 'Εκκλησίας. Αἱ φιλοσοφικαὶ ὅμως προϋποθέσεις του δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο ἀσφαλῶς καὶ πλήρως. Συμφώνως πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Πλωτίνου, μόνον τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ πνεύματος ἠδύνατο κατ' οὐσίαν νὰ ἀποδεχθῇ[152]. Ἄλλωστε, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν βασικὴν τοῦ 'Ωριγένους ἀρχὴν τὸ τέλος πρέπει νὰ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὴν ἀρχήν, ἐν ἀρχῇ δὲ ὑπῆρχον παρὰ τῷ Θεῷ καθαρὰ μόνον πνεύματα, ἕπεται ὅτι καὶ κατὰ τὸ τέλος τὰ αὐτὰ πνεύματα πρέπει νὰ ὑπάρξωσιν, ἀπορριφθείσης τῆς ὑλικότητος τῶν σωμάτων.

12. Μετὰ τὴν τελειωτικὴν ἐκμηδένισιν τῆς κακίας θὰ γίνῃ ἡ γενικὴ ἀποκατάστασις τῶν πάντων. 'Ο Κύριος, μετὰ τὴν ὑποταγὴν καὶ τοῦ τελευταίου ἐχθροῦ, θὰ ὑποταγῇ ὁμοίως εἰς τὸν οὐράνιον αὐτοῦ Πατέρα, ὅστις, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς Γαφῆς, ἔσται τοῖς πᾶσι τὰ πάντα. 'Εν τῇ ἀποκαταστάσει ταύτῃ

---

150. «Πάντων γὰρ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ κακῶν δυνατώτερος ὢν ὁ λόγος καὶ ἡ ἐν αὐτῷ θεραπεία προσάγει κατὰ βούλησιν Θεοῦ ἑκάστῳ αὐτήν, καὶ τὸ τέλος τῶν πραγμάτων ἀναιρεθῆναι ἐστι τὴν κακίαν» (Κατὰ Κέλσου, 8. 72).

151. Περὶ 'Αρχῶν, 3.6.6.— Πρβλ. καὶ Seeberg, μν. ἔργ. σ. 552.

152. Περὶ 'Αρχῶν, 2.3.7., P.M.Gr. 11.197

σύμπασα ἡ λογικὴ δημιουργία θὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Θεόν, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ ἦτο. Οὐδὲν μένει ἐκτὸς τοῦ κράτους τῆς θείας βασιλείας καὶ ἀγαθότητος. Τὰ πνεύματα, ἀποβαλόντα τὸ σαρκικόν των περίβλημα, καθαρὰ πλέον καὶ ἀμίαντα, μὴ ἐπιδεχόμενα τὴν τῶν παθῶν συσκότισιν, θὰ μυηθῶσιν εἰς τὰ μυστήρια τοῦ παντός[153], καὶ ἀτενίζοντα πρόσωπον πρὸς πρόσωπον τὸ θεῖον καὶ τὰς λογικὰς φύσεις, θὰ ἐπιτύχωσι τὴν τελειοποίησιν αὐτῶν[154]. Τότε θὰ κηρυχθῇ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὸ «αἰώνιον εὐαγγέλιον», ὅπερ θὰ ἔχῃ τὴν αὐτὴν σχέσιν πρὸς τὸ ἐν χρόνῳ εὐαγγέλιον, οἵαν τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔχει πρὸς τὸν νόμον[155]. Ὅπως δὲ ἡ Π. Διαθήκη ἐγένετο σκιὰ τῆς Καινῆς, οὕτω καὶ αὕτη θὰ εἶναι σκιώδης ἐν σχέσει πρὸς τὸ αἰώνιον εὐαγγέλιον. Διὰ πρώτην φορὰν θὰ ἀποκαλυφθῇ ἐν τῇ αἰωνιότητι τὸ πνευματικὸν εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον θὰ φανερώσῃ εἰς τὸν κόσμον τῶν πνευμάτων τὴν αἰώνιον οὐσίαν τῶν ὄντων. Πᾶν τὸ ἐν χρόνῳ ὑπάρχον εἶναι σκιὰ καὶ ὁμοίωσις τῆς αἰωνίου πραγματικότητος τῶν πνευμάτων[156].

13. Καὶ αὕτη μὲν ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία τοῦ Ὠριγένους. Ἐρωτᾶται ὅμως: Ἡ ἀποκατάστασις αὕτη θὰ εἶναι ὁριστικὴ πλέον καὶ σταθερὰ ἢ θὰ εἶναι ἁπλῶς φάσις τις ἐπὶ μέρους ἐν τῇ περὶ διαδοχῆς τῶν κόσμων διδασκαλίᾳ αὐτοῦ;

Τὸ τελευταῖον τοῦτο μᾶλλον συμβιβάζεται πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ θεολογικοῦ συστήματος τοῦ Ὠριγένους. Αἱ ἀρχαὶ αὗται εἶναι δύο· ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ θεία ἀγαθότης καὶ παντοδυναμία, ἀείποτε ἐνεργῶς ἐκδηλούμεναι καὶ ἐξωτερικευόμεναι, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία. Διὰ τῶν πρώτων ἐδημιουργήθη ἀπ' αἰῶνος ὁ κόσμος τῶν πνευμάτων, ἐνῷ διὰ τῆς δευτέρας ἐξέκλινε τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐφ' ὅσον ὅμως τὰ λογικὰ ὄντα ἐν τῇ τῶν πάντων ἀποκαταστάσει κατ' οὐδένα τρόπον θὰ ἀπολέσωσι τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν[157], ἕπεται ὅτι θὰ ὑφίσταται πάντοτε, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ, τὸ ἐνδεχόμενον τῆς πτώσεώς των, ὅτε θὰ δημιουργηθῇ ἄλλη σειρὰ κόσμων πρὸς δευτέραν ἀποκατάστασιν τῶν πεπτωκότων καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς·

«Ex quo opinamur quoniam quidem sicut frequenter diximus, »immortalis est anima et aeterna quod in multis et sine fine »spatiis per immensa et diversa saecula possibile est ut vel a »summo bono ad infina mala descendat, vel ab ultimis malis »ad summa bona reparetur». (Π. Ἀρχ., 3. 1. 21, P.M.Gr. 11. 302).

---

153. Περὶ Ἀρχῶν, 2.11.7· P.M. Gr. 11.246-247.

154. Περὶ Ἀρχῶν, 3.6.8.

155. Περὶ Ἀρχῶν 2.11.7, P.M. Gr. 11.246-247.

156. Εἰς τὸ κ. Ἰωάνν. 1.7. 39 κ.ἑ.— Πρβλ. Seeberg, μν. ἔργ. σ. 554.

157. «Libertas enim arbitrii semper naturae rationabili permanebit». «Manere quidem naturae rationabili semper liberum arbitrium non negamus» (Εἰς Ρωμ. 5. 10, P.M.Gr. 16. 1052, 1053).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω βλέπομεν σαφῶς κατὰ ποῖον τρόπον ὁ Ὠριγένης ἐκδέχεται τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου. Πεποικισμένα τὰ πνεύματα διὰ τῆς λογικῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν οὐδέποτε θὰ ἀπολέσουν, θὰ εἶναι πάντοτε εἰς θέσιν νὰ ἐκλέγωσι μεταξὺ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ[158]. Ἐξ ἀγγέλων καθιστάμενα δαίμονες καὶ ἐκ δαιμόνων ἄγγελοι, ἡ ἐξέλιξις αὐτῶν θὰ εἶναι συνεχὴς καὶ ἀδιάκοπος. Οἱ κόσμοι θὰ διαδέχωνται ἀλλήλους, χωρὶς ποτε νὰ ὑπάρξῃ περίπτωσις παγίας καὶ σταθερᾶς καταστάσεως. Ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν κόσμων ἡ ἀποκατάστασις τῶν πάντων θὰ ἀποτελῇ ἁπλῆν ἐπὶ μέρους φάσιν, ἁπλοῦν ἐπεισόδιον ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου[159].

Σημείωσις

1. Ὅτι διὰ τῶν ἀνωτέρω δοξασιῶν του ὁ Ὠριγένης ἀποδέχεται ἐμμέσως καὶ τὸ αἰώνιον τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, παρὰ τὰς θεμελιώδεις διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ ὕλης καὶ πνεύματος, εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν. Ἐφ' ὅσον τὰ πνεύματα προώρισται νὰ διέρχωνται αἰωνίως διὰ σειρᾶς ἐξελίξεων, ἡ ἐνδεχομένη ἐλευθέρα πτῶσις αὐτῶν θὰ καθιστᾷ πάντοτε δυνατὴν καὶ τὴν ἑκάστοτε δημιουργίαν τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ὅστις θὰ χρησιμεύῃ πρὸς κάθαρσιν τῶν πεπτωκότων. Ἂν βεβαίως τὰ πνεύματα παρέμενον μονίμως ἐν τῷ ἀγαθῷ, τότε τόσον ὁ κόσμος ὅσον καὶ τὰ ὑλικὰ σώματα, καθ' ὃ ἄχρηστα, θὰ ἐχώρουν εἰς τὸ μηδέν, ὡς τὸ πάλαι ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐπλάσθησαν[160]. Ἐφ' ὅσον ὅμως ὑπάρχει πάντοτε τὸ δυνατὸν τῆς ὑποτροπῆς, τὰ σώματα θὰ εἶναι μὲν ἄχρηστα μέχρι τῆς πτώσεως τῶν πνευμάτων, μετ' αὐτὴν ὅμως θὰ ἔλθωσι πάλιν εἰς τὸ εἶναι, καὶ δὴ καὶ ποικίλλοντα ἀναλόγως τῆς ἠθικῆς ἐξελίξεως τῶν πνευμάτων. Ἑπομένως ὁ σωματικὸς κόσμος θὰ ὑπάρχῃ τόσον, ὅσον καὶ τὰ πνεύματα, τῶν ὁποίων θὰ ἀποτελῇ τὸ ἑκάστοτε ἐξωτερικὸν περίβλημα. Καθ' ὅσον ὅμως τὰ πνεύματα θὰ ὑφίστανται αἰωνίως, οὕτω καὶ ὁ σωματικὸς κόσμος θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην αἰώνιος.

2. Τὰ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδάγματα τοῦ Ὠριγένους, παρὰ τὰ κοινὰ σημεῖα, ὅμως διαφέρουσιν οὐσιωδῶς τῶν ἀντιστοίχων διδαγμά-

---

158. Πενὶ Ἀρχῶν, 3.1.21. P.M. Gr. 11.296.

159. Ἐν τούτοις εἰς δύο χωρία αὐτοῦ ὁ Ὠριγένης ἀποδέχεται τὸ ἀντίθετον: Περὶ Ἀρχῶν, 3.6.6, P.M.Gr.11. 339: In quo statu(ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων)etiam permanere semper et immutabiliter creatoris voluntate est credendum, fidem rei faciente sententia apostoli dicentis: donum habemus non manu factam, aeternam in coelis.» Ἐν δὲ τῷ ὑπομνήματι αὐτοῦ εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν 5. 10. P.M. Gr. 14. 1052 κ. ἑ., αἱ περὶ ἐλευθερίας καὶ πτώσεως ἰδέαι αὐτοῦ ἀνασκευάζονται διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι ἡ θεία ἀγάπη θὰ παγιώσῃ τὴν ἐν τῷ Θεῷ παραμονὴν τῶν πνευμάτων διὰ τῆς ἀποτροπῆς τῆς πτώσεως, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ καταστρέψῃ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν. Τὰ χωρία ὅμως ταῦτα δυνατὸν νὰ ἦσαν μεταγενέστεραι προσθῆκαι τοῦ Ρουφίνου. Πρβλ. χωρία ἐπιβεβαιοῦντα τὸ ἀντίθετον παρὰ R i c h a r d, Enfer d' après les Pères, Dict. Th. Cath., t.5, σ. 60.

160. Περὶ Ἀρχῶν, 2·3.2· P.M.Gr. 11. 188, 189.

των τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας, τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν, ἐπικρίνει σφοδρῶς ὁ Ὠριγένης.

Αἱ περὶ παλιγγενεσίας τῶν ὄντων διδασκαλίαι τῶν Στωϊκῶν προσπίπτουσι τῷ Ὠριγένει τελείως ἀκατανόητοι. Ἂν ἡ διὰ μέσου τῶν αἰώνων περιοδικὴ ἐπανάληψις τῶν κόσμων ἦτο ἀπολύτως ἡ αὐτή, τότε θὰ ἔπρεπεν ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὔα, ἐν τῇ νέᾳ τοῦ κόσμου διακοσμήσει, τὰ αὐτὰ νὰ πράξωσιν, οἷα καὶ πρότερον, ὁ αὐτὸς κατακλυσμὸς νὰ ἐπακολουθήσῃ, ὁ αὐτὸς Μωϋσῆς πλῆθος 600.000 νὰ ἐλευθερώσῃ ἐκ τῆς Αἰγύπτου. Ὁμοίως ὁ Ἰούδας θὰ ἔπρεπε νὰ προδώσῃ δεύτερον τὸν Κύριον, ὁ Παῦλος νὰ φυλλάττῃ ὡσαύτως τὰ ἱμάτια τῶν λιθοβολούντων τὸν Στέφανον κ.ο.κ. Τοῦτο ὅμως θὰ ἀντέκειτο ἄρδην πρὸς τὴν βασικὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἥτις κανονίζει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλ' οὔτε ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ κοσμικῇ περιόδῳ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνακυκλοῦνται αἱ ἴδιαι ψυχαί, μὲ τὸ αὐτὸ περιεχόμενον ἐπιθυμιῶν καὶ πράξεων. Ἀντιθέτως, ταύτας προσδιορίζει κατὰ κανόνα ἡ πνευματικὴ αὐτῶν ἐλευθερία[161].

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπιχείρημα ἐνίων Στωϊκῶν, ὅτι οἱ κόσμοι θὰ εἶναι μὲν ἀπολύτως οἱ αὐτοί, ὅμως οἱ ἄνθρωποι θὰ εἶναι ἁπλῶς ὅμοιοι μεταξύ των, ὁ Ὠριγένης εὑρίσκει ἀκατανόητον «Οὐκ οἶδα δὲ πῶς ὁ μὲν κόσμος ἀεὶ ὁ αὐτὸς ἐστὶ καὶ οὐκ ἀπαράλλακτος ἕτερος ἑτέρῳ· τὰ δ' ἐν αὐτῷ οὐ τὰ αὐτά, ἀλλ' ἀπαράλλακτα»[162].

Κατὰ τὸν Ὠριγένη, ὁ ἑκάστοτε κόσμος περικλείει περιοδικότητα γεγονότων ἐπανακαμπτόντων μὲν εἰς τὴν ἀφετηρίαν αὐτῶν, μὲ διάφορον ὅμως ἑκάστοτε περιεχόμενον. Ἑκάστη κοσμικὴ περίοδος ἔχει βεβαίως τὸ ποιητικὸν αὐτῆς αἴτιον, ἡ σειρὰ ὅμως τῶν αἰτίων τούτων δὲν ἔχει πάντοτε καὶ τὴν αὐτὴν ἀφετηρίαν. Ἐν τῇ πυραμίδι τῶν αἰτίων δὲν εὑρίσκεται φυσική τις δύναμις, ἡ εἱμαρμένη, ἥτις καὶ ἀπαραλλάκτως, κατὰ νόμους φυσικούς, ἀναπαράγει τοὺς κόσμους, ἀλλὰ τὰ πνευματικὰ ὄντα, μὲ τὴν λογικήν των ἐλευθερίαν, ἅτινα προκαλοῦσι τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν τῶν κόσμων. Διὰ τῆς περὶ λογικῆς ἐλευθερίας διδασκαλίας του ὁ Ὠριγένης ἀσφαλῶς ἀποφεύγει τὴν φυσικὴν ἑτεραρχίαν τοῦ Στωϊκοῦ συστήματος.

Ὁμοίως τὴν καταστροφὴν τοῦ κόσμου δὲν ἐπιφέρουσιν αἱ ἐπανακάμψεις τῶν ἀστέρων εἰς τὰ αὐτὰ σημεῖα τοῦ οὐρανοῦ, συμφώνως πρὸς τὰ ἀστρολογικὰ διδάγματα τῶν Χαλδαίων, ἀλλὰ λόγοι ἠθικοί, ἤτοι ἡ κακία τῶν λογικῶν ὄντων. Ὅταν αὕτη ἐπεκταθῇ καὶ ἀποκτήσῃ κυριαρχίαν ἐν τῷ κόσμῳ, τότε ἐπέρχεται ἡ δι' ὕδατος ἢ καὶ πυρὸς καταστροφὴ αὐτοῦ[163].

161. Περὶ Ἀρχῶν 2.3.4, P.M.Gr. 11, 192—193

162. Κατὰ Κέλσου, 4.68, P.M. Gr. 11.1137.

163. Κατὰ Κέλσου, 4.12, P.M.Gr. 11. 1041: «Ἡμεῖς δὲ οὔτε κατακλυσμὸν οὔτε τὴν ἐκπύρωσιν κύκλοις καὶ ἀστέρων περιόδοις ἀνατίθεμεν ἀλλὰ τὴν τούτων αἰτίαν φαμὲν εἶναι κακίαν ἐπὶ πλεῖον χεομένην, καὶ καθαιρομένην κατακλυσμῷ ἢ ἐκπυρώσει». Προφανῶς

Καὶ ἐπειράθη μὲν ἐν τῷ Στωϊκισμῷ, ὡς εἴδομεν, νὰ παρασταθῇ ἐπὶ τὸ ἠθικώτερον ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία αὐτῶν. Ἡ ἀπόπειρά των ὅμως νὰ διασώσωσι τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν καὶ μάλιστα νὰ συμβιβάσωσιν αὐτὴν πρὸς τὰ περὶ εἱμαρμένης γενικώτερα διδάγματά των, ἀπέτυχε[164].

Τέλος, ἀντὶ τῆς εἱμαρμένης τοῦ πανθεϊσμοῦ τῶν Στωϊκῶν, ἥτις φθείρει τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας[165], ὁ Ὠριγένης ἀποδέχεται ὡς αἰτίαν ρυθμιστικὴν τῆς ἐξελίξεως τῶν κόσμων καὶ προνοητικήν, τὴν δύναμιν τοῦ λόγου[166].

3. Τὰς περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν καὶ προχρόνου πτώσεως αὐτῶν ἰδέας τοῦ Ὠριγένους, καθὼς καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ περὶ ἀτελευτήτου διαδοχῆς τῶν κόσμων, καὶ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, καθ' ὅ ἀντιβαινούσας πρὸς τὰ δεδομένα τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως, κατεδίκασεν ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία τῷ 543 μ.Χ., ἐν τῇ ἐνδημούσῃ Συνόδῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως[167], ἐπικυρωσάσης τὴν καταδίκην ταύτην καὶ τῆς Ε'. Οἰκουμενικῆς Συνόδου[168].

(Συνεχίζεται)

ὑπαινίσσεται ἐνταῦθα τὸν κατακλυσμὸν τῆς Π.Δ. καὶ τὴν διὰ πυρὸς καταστροφὴν τῶν Σοδόμων καὶ Γομόρρων.

164. Πρβλ. Meyer, Zur Lehre von der ewigen Wiederkunft aller Dinge, Fest. Alb. Ehrhard, σ. 372.

165. Κατὰ Κέλσου, 4.67,5.21, P.M. Gr. 11.1136, 1213.

166. «Οἱ μὲν οὖν ἀπὸ τῆς Στοᾶς, ἐπικρατήσαντος ὡς οἷόν τε τοῦ ἰσχυροτέρου τῶν ἄλλων στοιχείου, τὴν ἐκπύρωσιν ἔσεσθαι πάντων εἰς πῦρ μεταβαλλόντων· ἡμεῖς δὲ τῆς φύσεως φαμὲν ὅλης κρατῆσαι ποτε τὸν λόγον, καὶ μεταποιῆσαι πᾶσαν ψυχὴν εἰς τὴν ἑαυτοῦ τελειότητα (Κατὰ Κέλσου, 8, 72, P.M.Gr. 11. 1624).

167. Πρβλ. Denzinger H.—Cl, Bannwart, Enchiridion Symbolorum, ἔκδ. 17, Fr. in Br., 1928: «Εἴ τις λέγει ἢ ἔχει προυπάρχειν τὰς τῶν ἀνθρώπων ψυχάς, οἷα πρώην νόας οὔσας καὶ ἁγίας δυνάμεις· κόρον δὲ λαβούσας τῆς θείας θεωρίας, καὶ πρὸς τὸ χεῖρον τραπείσας, καὶ διὰ τοῦτο ἀποψυγείσας μὲν τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης, ἐντεῦθεν δὲ ψυχὰς ὀνομασθείσας, καὶ τιμωρίας χάριν εἰς σώματα καταπεμφθείσας, ἀνάθεμα ἔστω» (Κανὼν 1, συνόδου 543, σελ. 87).

«Εἴ τις λέγει ἢ ἔχει, πρόσκαιρον εἶναι τὴν τῶν δαιμόνων, καὶ ἀσεβῶν ἀνθρώπων κόλασιν, καὶ τέλος κατά τινα χρόνον αὐτὴν ἕξειν, ἤγουν ἀποκατάστασιν γενέσθαι δαιμόνων, ἢ ἀσεβῶν ἀνθρώπων, ἀνάθεμα ἔστω» (Κανὼν 9 σελ. 89).

168. «Εἴ τις μὴ ἀναθεματίζει Ἄρειον, Εὐνόμιον....καὶ Ὠριγένην μετὰ τῶν ἀσεβῶν αὐτῶν συγγραμμάτων...» (5 Οἰκουμ. Σύνοδος, καν. ια', Denzinger σ. 96). Πρβλ. καὶ Ζωναρᾶ Χρονικόν, 14, 8, P.M.Gr. 134, 1248.

Η ΠΙΣΤΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΩΣ ΚΑΝΩΝ ΖΩΗΣ (33-600 Μ. Χ.)

(ΣΥΜΒΟΛΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ)

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, δ. Θ.

Β) ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Κρατικὴ πολιτικὴ εἰς ζητήματα πίστεως. Ἀρειανικὴ ἔρις.

Αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ὡς ἀνεπτύχθησαν ὑπὸ τὸ ἐκχριστιανισθὲν ἤδη Κράτος, ἑρμηνεύονται ἄριστα ὑπὸ τὸ φῶς τῶν δογματικῶν ἐρίδων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἤδη ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸ τέλος τῶν διωγμῶν, ἡ Ἐκκλησία εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀντιμετωπίσῃ μέγαν κίνδυνον προερχόμενον ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τῶν αἱρέσεων, ὧν τὴν ἀπαρχὴν ἀπετέλεσεν ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀρείου, ἥτις συνεκλόνισεν ἐκ θεμελίων τὴν ἐσωτερικὴν εἰρήνην καὶ σταθερότητα αὐτῆς. Πρὸ τῆς ἀνωμάλου καταστάσεως, ἣν ἐδημιούργησαν αἱ περὶ τὴν αἵρεσιν ταύτην ἐσωτερικαὶ δογματικαὶ ἐκκλησιαστικαὶ ἔριδες, ἡ Πολιτεία, ὡς εἰκός, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παραμείνῃ ἀδιάφορος. Τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου κρατικὴν πολιτικὴν ἐμφαίνει σαφῶς τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἐπέδειξεν ὁ Κωνσταντῖνος πρὸς εἰρηνικὴν διευθέτησιν τῶν λαβουσῶν χώραν δογματικῶν διαφορῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἑνότητος τοῦ Κράτους καὶ τῆς δημοσίας τάξεως, ἐθεώρει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἕνα τῶν σπουδαιοτέρων παραγόντων πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν αὐτοῦ τούτων. Εἶναι βέβαιον ὅτι οὐδαμῶς ἀντελαμβάνετο τὴν λεπτὴν σημασίαν τῶν ὑπὸ συζήτησιν ἐπιμάχων θεμάτων, ἀλλ' ὡς ὀξυνούστατος πολιτικὸς διέγνωσεν ὅτι εἰς τὴν διαίρεσιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς ἀντιμαχομένας μερίδας ἐνυπῆρχε σοβαρὸς κίνδυνος διαταράξεως τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἐνήργησε πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο πρὸς ἀποτροπὴν τοιούτων διαιρέσεων. Ἀλλ' ἡ φύσις τῶν δογματικῶν διαφορῶν ἦτο τοιαύτη καὶ ὁ κίνδυνος, ὃν διέτρεχεν ἡ Χριστιανικὴ πίστις ἐξ ἐνδεχομένης ἐπικρατήσεως τῶν ἀντιπάλων τῆς ὀρθοδοξούσης μερίδος τόσον μέγας, ἡ δὲ ἐμμονὴ καὶ προσήλωσις ἑκάστης μερίδος εἰς τὰς ἑαυτῆς ἀπόψεις τοσοῦτον ἰσχυραί, ὥστε ἄμεσος συμβιβασμὸς αὐτῶν ὑπῆρξεν ἀδύνατος. Διὰ τὸν Κωνσταντῖνον, ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀρειανικὴν ἔριν, ἀμφότεραι αἱ μερίδες ὑπεστήριζον τὴν αὐτὴν διδασκαλίαν, αἱ δὲ διαφοραὶ αὐτῶν ὠφείλοντο εἰς σχολαστικὰς λεπτολογίας. Εἰς ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, ἐπί-

σκοπον Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Ἄρειον [1] ἐπὶ τῆς διενέξεως αὐτῶν, ἐκθέτει κατὰ θαυμαστὸν τρόπον τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀπόψεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς διαφορᾶς αὐτῶν, ὡς καὶ τὴν στάσιν αὐτοῦ ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας γενικῶς καὶ ὁρίζει λίαν σαφῶς τὰς κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἡ ἔρις, ἥτις ἠγέρθη εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον διατάρασσε τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ εἰρήνην καὶ ἐζημίου τὰς ἁρμονικὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους, ἐνέπιπτεν ἀναγκαίως εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς Πολιτείας. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἤδη ἀναγνωρισθῆ ὡς ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν τῷ Κράτει καὶ μέγα μέρος τοῦ λαοῦ ἠκολούθει τὴν νέαν πίστιν, ὁ Κωνσταντῖνος δὲ ἐνδιεφέρετο οὐχὶ ἁπλῶς νὰ ἐπιτύχῃ τὸν συμβιβασμὸν τῶν ἀπόψεων τῶν διαφωνουσῶν μερίδων, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν διαταραχθεῖσαν εἰρήνην, ἣν ἐθεώρει ὡς θελεμιώδη συντελεστὴν τῆς δημοσίας εὐημερίας. Διακατείχετο ἀπὸ ἰσχυρότατον αἴσθημα ἀγάπης πρὸς τοὺς Χριστιανούς, οὓς ἀπεκάλει «λαὸν τοῦ Θεοῦ» καὶ «ἀδελφοὺς» αὐτοῦ, ὡς καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἣν ἐπεθύμει νὰ ἴδῃ πάλιν ἀδιασπάστως ἡνωμένην καὶ τὴν ἀδελφικὴν ἀγάπην μεταξὺ τοῦ λαοῦ ἀνανεουμένην. Ἐνῷ δὲ προσφέρει τὰς καλὰς αὐτοῦ ὑπηρεσίας ὡς εἰρηνοποιὸς μεταξὺ τῶν διαμαχομένων ἀφ' ἑνός, ὁμιλεῖ, ἀφ' ἑτέρου, μετά τινος αὐθεντίας Χριστιανοῦ ἡγεμόνος, οὗτινος δικαίωμα καὶ καθῆκον ἦτο νὰ περιφρουρῇ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν εὐημερίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτος οὐδεμίαν ἐπιθυμίαν ἢ τάσιν ἐκδηλοῖ ἵνα ἐπιβάλῃ τὴν διευθέτησιν τῆς ἔριδος ὥς τις δικαστής, οὐδὲ διατάσσει ὥς τις κυρίαρχος, καθὼς πιθανῶς τις ἐκ τῶν προκατόχων αὐτοῦ ἤθελε πράξει εὑρισκόμενος εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ. Ἰδεῶδες καὶ ἀρχὴ αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ πίστις ὅτι ἡ ἐξουσία τῆς Πολιτείας δὲν ἔπρεπε νὰ τίθηται ὑπεράνω τῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀποφασίζῃ μόνη ἐπὶ ζητημάτων πίστεως. Συνεπὴς πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην ὁ Κωνσταντῖνος, ὅταν ἐπείσθη ὅτι ἡ Ἀρειανικὴ ἔρις δὲν ἦτο ἐκ τῶν διαφορῶν ἐκείνων, αἵτινες ἠδύναντο εὐκόλως δι' ἀμοιβαίων ὑποχωρήσεων καὶ συμβιβασμῶν νὰ διευθετηθῶσι, καθὼς ἐνόμισεν ἀρχικῶς, συνεκάλεσε τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ἵνα ἀποφανθῶσιν ἀπὸ κοινοῦ ποία θὰ ἦτο ἡ πίστις τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ ἐπιμάχου θέματος. Τὴν ἀρχὴν ταύτην εἶχεν ἀκολουθήσει πρό τινων ἐτῶν πρὸς ἄρσιν τῆς διαφωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀφρικῆς εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἐπισκόπου Καικιλιανοῦ [2] καὶ πρὸς κατά-

---

1. Εὐσεβίου, Βίος Κων. II, 68-72 MPG, 20, 1040B2-1043B.

2. Εὐσεβίου Ἐ. Ἱ., X, MPG, 20, 885Cἑξ. Οἱ Δονατισταὶ διετείνοντο ὅτι ὁ Καικιλιανὸς εἶχε χειροτονηθῆ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Φήλικος, ὅστις κατὰ τὸν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμὸν εἶχεν ἀποδείξει ἑαυτὸν προδότην τῆς πίστεως, διότι παρέδωσεν εἰς τοὺς ἐθνικοὺς τὰς ἁγίας Γραφάς. Ἐντεῦθεν ὑπεστήριζον ὅτι ἡ χειροτονία τοῦ Καικιλιανοῦ ἦτο ἄκυρος καί, ἐγκαταστήσαντες ἰδικόν των ἐπίσκοπον εἰς τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ, ὑπῆρξαν αἰτία τοῦ γνωστοῦ ἡμῖν σχίσματος τῶν Δονατιστῶν.

παυσιν ἄλλων τινῶν ἐρίδων, συγκαλέσας τὴν ἐν Ἀρελάτῃ σύνοδον[1]. Εἰς τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον ὁ Κωνσταντῖνος ἐξέθεσε περισσότερον σαφῶς τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, καὶ ἐξεδήλωσε τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον αὐτοῦ πρὸς διατήρησιν τῆς εἰρηνικῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Καίτοι δέ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὴν σύγκλησιν τῆς Συνόδου εἰσηγήθη ὁ Ὅσιος Κορδούης, τὴν πρωτοβουλίαν ἔσχεν αὐτὸς οὗτος ὁ Κωνσταντῖνος, εἶναι δ' αὕτη λίαν ἐνδεικτικὴ τοῦ ἀσυνήθους ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ πρὸς κατάπαυσιν τῆς ἐγερθείσης ἔριδος καὶ ὑπὲρ τῆς προόδου τῆς Ἐκκλησίας. Κατέβαλεν ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θησαυροφυλακίου τὰ ἔξοδα τῆς Συνόδου καὶ ἔλαβε τὰ προσήκοντα μέτρα ἀσφαλείας διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθερίας τῶν συζητήσεων. Προήδρευσεν ὁ ἴδιος καὶ ἐνεκαινίασε τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου, ἐκφωνήσας θαυμάσιον λόγον πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀφῆκε νὰ ἐκχυθῇ ὁλόκληρος ὁ πλοῦτος τῶν ἀνωτέρων αἰσθημάτων ἀγάπης αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δὲν παρέλειψε νὰ ἐκφράσῃ τὴν βαθεῖαν ἀπογοήτευσιν αὐτοῦ διὰ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διάστασιν, ἣν ρητῶς χαρακτηρίζει ὡς βλασφημίαν κατὰ τοῦ θείου νόμου ἐμπνευσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ κακοῦ καὶ ἀποφαίνεται ὅτι «παντὸς πολέμου καὶ μάχης δεινὴ καὶ χαλεπωτέρα ἡ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ ἐμφύλιος νενόμισται στάσις καὶ μᾶλλον ταῦτα τῶν ἔξωθεν λυπηρὰ καταφαίνεται». Ἐν τέλει ὑπομνιμνήσκει εἰς τοὺς ἐπισκόπους τὸ καθῆκον αὐτῶν νὰ διατηρῶσι μεταξὺ αὐτῶν ὁμοφροσύνην, ἵνα δύνανται νὰ κηρύττωσιν ὁμοφροσύνην καὶ εἰς τοὺς ἄλλους καὶ ἐν κατακλεῖδι ποιεῖται πρὸς αὐτοὺς τὴν ἀκόλουθον θερμὴν ἔκκλησιν: «Μὴ δὴ οὖν μέλλετε, ὦ φίλοι δὴ λειτουργοὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κοινοῦ πάντων ἡμῶν δεσπότου καὶ σωτῆρος ἀγαθοὶ θεράποντες, τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἴτια ἐντεῦθεν ἤδη φέρειν εἰς μέσον ἀρξάμενοι πάντα σύνδεσμον ἀμφιλογίας νόμοις εἰρήνης ἐπιλύσασθαι. Οὕτω γὰρ καὶ τῷ ἐπὶ πάντων Θεῷ ἀρεστὰ διαπεπραγμένοι εἴητε ἄν, κἀμοὶ τῷ ὑμετέρῳ συνθεράποντι ὑπερβάλλουσαν δώσητε τὴν χάριν»[2].

Ἡ ἀντίληψις τοῦ Κωνσταντίνου ὅτι οὗτος ἦτο «συνθεράπων τῶν ἐπισκόπων» ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ Θεοῦ, ἤ, ταὐτὸν εἰπεῖν, «ἐπίσκοπος τῶν ἐκτὸς»[3], τίτλον τὸν ὁποῖον οὗτος ἰδιοποιήθη βραδύτερον, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς πίστεως αὐτοῦ, ὅτι ὁ ἴδιος ἠδύνατο νὰ ἀσκῇ λειτουργίαν θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος μεγάλης σπουδαιότητος. Ἐν τῷ νῷ αὐτοῦ ὁ λαὸς τῆς αὐτοκρατορίας, ἐφ' ὅσον ἀπετέλει τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, ἦτο ἐν ταὐτῷ τὸ ὑπήκοον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὁ «λαὸς τοῦ Θεοῦ». Ἐφ' ὅσον δέ, ἐξ ἄλλου, ἐπιστεύετο ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶχε θείαν τὴν προέλευσιν, ὁ Κωνσταντῖνος, κατ' ἀκολουθίαν, ἐπίστευσεν ὅτι ὁ ἴδιος ὡς τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἀνώτατος πολιτικὸς ἄρχων, διὰ τοῦ

1. Εὐσεβίου, Ἐ. Ἰ., Χ, 5 MPG, 20,889Βἑξ.
2. Εὐσεβίου, Βίος Κων. ΙΙΙ, 12 MPG. 20,1068-1069.
3. Ὅρα σελ. 64 καὶ 64 σημ. 5.

ὁποίου ἠσκεῖτο ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, εἶχεν, ὅπως καὶ οἱ ἐπίσκοποι, ἀφιερωθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ εἰς τὴν ἐπίβλεψιν καὶ διατήρησιν τῆς ἐξωτερικῆς εἰρήνης καὶ τῆς δημοσίας τάξεως καὶ εἰς τὸ νὰ βοηθῇ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς θείας αὐτῆς ἀποστολῆς ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς τὸ κοινὸν ἀγαθόν.

Ἡ ἀπόφασις τοῦ Κωνσταντίνου νὰ συγκαλέσῃ τὴν Σύνοδον τῆς Νικαίας εἶναι καθ' ἑαυτὴν γεγονὸς ὑπερτάτης σπουδαιότητος καὶ δεῖται προσεκτικῆς μελέτης, διότι ἐγκαινιάζει τακτικήν, ἥτις διὰ πρώτην φορὰν λαμβάνει χώραν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς διοικήσεως τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ, τόσον μάλιστα Ρωμαῖος, ὥστε οὔτε τὴν ἑλληνικὴν ὡμίλει ὀρθῶς. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συγκλήσεως τῶν πόλεων εἰς περιπτώσεις ἀνάγκης ἦτο πρᾶξις ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως ἐντελῶς ἄγνωστος εἰς τοὺς Ρωμαίους. Ἐνῷ δηλαδὴ ἐν Ἑλλάδι αἱ διάφοροι πόλεις καὶ πολιτεῖαι συνῆλθον πολλάκις ἀπὸ κοινοῦ, ἵνα συζητήσωσι προβλήματα πανελληνίου ἐνδιαφέροντος καὶ ἰδιαζόντως εἰς περιπτώσεις πολέμων ἐναντίον τῶν Μήδων, τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ Ρώμη διεκδικοῦσα τὸ δικαίωμα νὰ κυβερνᾷ διὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Συκλήτου, κατ' ἀρχὰς μὲν τὴν Ἰταλίαν, μετὰ ταῦτα δὲ ὁλόκληρον τὸν κόσμον, οὐδέποτε συνεκάλεσε τὰς ἀνὰ τὴν ἀχανῆ Ρωμαϊκὴν ἐπικράτειαν πόλεις, ἢ τὰ ὑπ' αὐτὴν ἔθνη εἰς κοινὴν σύνοδον[1]. Ἀλλ' ὁ Κωνσταντῖνος οὐδεμίαν ἀνάγκην εἶχε νὰ υἱοθετήσῃ ὅ,τι ἐν Ἑλλάδι ἀπετέλει κοινὴν πρᾶξιν εἰς τὰς σχέσεις τῶν διαφόρων πόλεων προκειμένου νὰ λάβῃ ἀποφάσεις ἐπὶ τῆς συγκεκριμένης ταύτης περιπτώσεως. Ἁπλῶς ἔπραξεν ἐκεῖνο, ὅπερ εἶχεν ἐγκαινιασθῆ ὡς νόμιμος ἐκκλησιαστικὴ πρᾶξις ἤδη ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων. Τὸ νέον εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν εἶναι ὅτι ἡ Πολιτεία θεωρεῖ ὑπέρτατον αὐτῆς καθῆκον νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ φέρῃ ἀποτελεσματικῶς εἰς πέρας τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ μεγαλυτέρα συμβολὴ τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν Χριστιανισμὸν εὕρηται εἰς τὴν πίστιν, ἣν ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας διεκήρυξε τῇ ὑποστηρίξει αὐτοῦ, χωρὶς βεβαίως ἐπεμβάσεως ἐκ μέρους αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν διατύπωσιν τῶν δογματικῶν ὅρων αὐτῆς. Τὸ ἀπέραντον Κράτος, οὗτινος ὁ βασιλεὺς συνεκάλεσε τὴν Σύνοδον τῆς Νικαίας καὶ προήδρευσεν αὐτῆς διελύθη πρὸ πολλοῦ. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων αὐτοῦ διάφορα ἄλλα κράτη ἱδρύθησαν καὶ νέα ἔθνη ἐσχηματίσθησαν. Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου νέαι τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι ἀνεπτύχθησαν καὶ νέοι θεμελιώδεις νόμοι ρυθμίζουσι τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ζωὴν καὶ πολιτικὴν τῶν ἐθνῶν. Νέαι ἀνάγκαι ἐγεννήθησαν καὶ νέαι θεωρίαι καὶ ἀντιλήψεις ἀνεφανίσθησαν, αἱ δὲ ὑλικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀπόψεις τῶν κατοίκων τοῦ ἡμετέρου πλανήτου ἐντελῶς μετεβλήθησαν. Ἐν τούτοις, ἡ Πίστις τῆς Νικαίας ὁμολογεῖται ἔτι καὶ θὰ ὁμολογῆται ἕως ὅτου θὰ ὑπάρχωσιν ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης

1. Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστ. Ἑλλ. Ἔθνους, ΙΙβ, σελ. 117.

ἄνθρωποι, ὑπὸ πασῶν τῶν χριστιανικῶν ὁμολογιῶν εἰς πᾶσαν γωνίαν τῆς οἰκουμένης, εἰς πάσας τὰς γλώσσας τῶν ἀνθρώπων καὶ δι' αὐτῶν τούτων τῶν λέξεων καὶ φράσεων δι' ὧν οἱ ἅγιοι ἐκεῖνοι ἄνδρες διετύπωσαν αὐτήν.[1]

Τὸν ὅρον τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας ὁ Κωνσταντῖνος ἐπεκύρωσε διὰ νόμου. Τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ διὰ πάντας τοὺς ὅρους τῶν ἐπισκόπων τοὺς ἐν Συνόδοις διατυπωθέντας, ἵνα μὴ οἱ ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν δύνανται νὰ ἀρνηθῶσι τὸ κῦρος αὐτῶν.[2]

Ἠθικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἀκολουθίαι τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας.

Τὸ ὑπὸ τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας διατυπωθὲν Σύμβολον Πίστεως εἰς Τριαδικὸν Θεόν, ὡς συνεπληρώθη ὑπὸ τῆς Δευτέρας Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὀλίγα ἔτη βραδύτερον διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ἄρθρου «εἰς Μίαν, Ἁγίαν, Καθολικὴν καὶ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν», εἰς εὐρυτέραν ἀνάλυσιν, ὡδήγησεν εἰς ἀκολουθίας μεγίστης ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς σημασίας. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀθανασίου ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι «ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ» καὶ οὐχὶ «ὅμοιος τῇ οὐσίᾳ», ὡς ἐδόξαζεν ὁ Ἄρειος καὶ οἱ περὶ αὐτόν, ὑπῆρξεν ἡ βάσις, ἐφ' ἧς ἔκτοτε ἡ Χριστιανικὴ θεολογία ἐθεμελίωσε τὴν ἀνθρωπίνην ἀξίαν ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης στηριχθεὶς ὁ Ἀθανάσιος ἠδυνήθη νὰ ὑποστηρίξῃ λογικῶς ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, Θεὸς ὢν ἀληθινός, ἐγένετο διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ ἄνθρωπος ἀληθινός, «ἵνα τῷ κατὰ φύσιν τῆς θεότητος συνάψῃ τὸν φύσει ἄνθρωπον, καὶ βεβαία γένηται ἡ σωτηρία καὶ ἡ θεοποίησις αὐτοῦ»[3]. Ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας ταύτης στηριχθεῖσαι αἱ μεταγενέστεραι Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι ἐπλάτυναν τὸ περιεχόμενον τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας ὁρίσασαι ὅτι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀνέλαβεν ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, συνισταμένην ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς λογικῆς, ἐχούσης νοῦν καὶ ἐλευθέραν βούλησιν, ἤτοι πᾶν ὅ,τι συνιστᾷ τὴν πλήρη καὶ ὡλοκληρωμένην ἀνθρωπίνην προσωπικότητα. Διότι ἐὰν ὁ Λόγος εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἠκρωτηριασμένην κατὰ τὸν νοῦν, ὡς ἐφρόνει ὁ Ἀπολλινάριος, ἢ ἐστερημένην ἀνθρωπίνου θελήματος, ὡς ἐδόξαζον οἱ Μονοθελῆται, πλήρης ἀπολύτρωσις καὶ θεοποίησις τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ἀδύνατος. Οὕτως, ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ «ἦλθεν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ζητῆσαι καὶ σῶσαι τὸ ἀπολωλός» (Λκ. 19. 10), ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρωπήσεως, οὕτως ὑπὸ τῶν Συνόδων διατυπωθέντος, ἀπέκτησε τὸ ἀληθὲς αὐτοῦ περιεχόμενον. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος πολὺ ὀλίγην, εἰ καί τινα, ἀξίαν ἀπέδιδεν εἰς τὸ

1. Πρβλ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, μν. ἔργ. ΙΙβ. σελ. 120.

2. Εὐσεβίου, Βίος Κων. IV, 27 MPG, 20 1176B9: «Τοὺς τῶν ἐπισκόπων ὅρους τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας ἐπεσφραγίζετο ὡς μὴ ἐξεῖναι τοῖς τῶν ἐθνῶν ἄρχουσι τὰ δόξαντα παραλύειν». Σωζομ. Ἐ. Ἱ., 9 MPG, 67, 884C4: «Ἀμετατρέπτους τε εἶναι τῶν συνόδων τοὺς ὅρους (ἐκέλευσε)». Εὐσεβ. μν. ἔργ., III, 23 MPG, 20, 1084C5: «Καὶ τὰ τῆς συνόδου δόγματα κυρῶν ἐπεσφραγίσατο».

3. Κατὰ Ἀρειανῶν, Λόγος II, 70 MPG, 26, 296B9 ἑξ.

ἄτομον. Ἠδύνατο ἐλευθέρως καὶ τῇ ἐπινεύσῃ τοῦ νόμου νὰ περιάγῃ εἰς κατάστασιν δουλείας τὸν ἀδύνατον, νὰ ἐκθέτῃ τὰ τέκνα, νὰ ἐξουθενῇ τὴν γυναῖκα, νὰ ἀντιπαρέρχηται ἀδιάφορος πρὸ τῶν δεομένων βοηθείας λόγῳ ἀσθενείας, ἢ ἐνδείας, ἢ οἱασδήποτε δυστυχίας. Ὑπὸ τὸ φῶς ὅμως τῆς νέας πίστεως, τὸ ἄτομον ἄνθρωπος, ἀδιάφορον ἄν ἰσχυρὸς ἢ ἀδύνατος, πλούσιος ἢ πτωχός, ἐλεύθερος ἢ δοῦλος, ἄρσεν ἢ θῆλυ, βασιλεὺς ἢ ὑπήκοος, δίκαιος ἢ ἁμαρτωλός, ἀνεξαρτήτως ἀξιώματος ἢ κοινωνικῆς τάξεως, ἀπέκτησεν ἀνεκτίμητον καὶ ἀναπαλλοτρίωτον ἠθικὴν ἀξίαν. Ἡ ἀξία αὕτη ἔγκειται εἰς τὴν ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀδελφοῦ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὸν Χριστόν, τὸν Υἱόν τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὴν ἰδιότητα αὐτοῦ ὡς κατὰ χάριν υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν Πατέρα τοῦ πρωτοτόκου ἀδελφοῦ αὐτοῦ, τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἥτις ἤδη εἶχε πλήρως ἀποκαλυφθῇ εἰς τὰ ὄμματα τῶν πιστῶν. Ἡ δύναμις τῆς πίστεως ταύτης ὑπάρχει ἔκτοτε ἐν ἐνεργείᾳ εἰς τὸ πλυσχιδὲς κοινωνικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν νομοθεσίαν τῆς πολιτείας, εἰς τὴν βαθμιαίαν βελτίωσιν τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως τῶν δούλων, εἰς τὴν καταδίκην κακῶν συνηθειῶν τοῦ μὴ χριστιανικοῦ κόσμου, αἵτινες κατερράκουν τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος· Ἡ δύναμις αὕτη τῆς κοινῆς πίστεως, ἥτις μυστηριωδῶς, ἀνεπαισθήτως καὶ ἀθορύβως δρῶσα, μετέβαλε τὸν ἐν παρακμῇ παλαιὸν κόσμον εἰς κόσμον νέον, ἀποτελεῖ καὶ σήμερον τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου θεμελιοῦνται αἱ ἐλπίδες μεγίστης μερίδος τῆς σημερινῆς κοινωνίας περὶ τῆς ὀρθῆς λύσεως τῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἀτομικῶν καὶ κοινῶν, καὶ ἐργάζεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πρὸς μεταβολὴν τῆς ἁμαρτωλῆς σημερινῆς κοινωνίας εἰς βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.

Σπουδαιότης καὶ ἠθικὸν κῦρος τοῦ κλήρου.

Ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο ὁ πρῶτος Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ, ὅστις ἐπεκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τῶν ἐπισκοπικῶν συνόδων ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων[1] καὶ περιέβαλεν αὐτὰς μετ᾽ ἴσης ἰσχύος μεθ᾽ ἧς καὶ τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας, κατὰ τὸ παράδειγμα δ᾽ αὐτοῦ ἐπολιτεύθησαν καὶ οἱ ἄλλοι μετ᾽ αὐτὸν αὐτοκράτορες. Οὕτως, οἱ ὅροι τῆς πίστεως, οἵτινες διετυπώθησαν ἐν Οἰκουμενικαῖς Συνόδοις ἤρξαντο περιβαλλόμενοι σπουδαιότατον κῦρος κανονικόν τε καὶ νομικόν, ὅπερ ἀνεγνωρίσθη οὐ μόνον ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας, καὶ ἐθεωρήθησαν ἀλάθητοι, ὡς διατυπωθέντες ὑπὸ τὴν καθοδηγίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος, λόγον ποιούμενος περὶ τῶν ὅρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου, ἀποφαίνεται ὅτι «ὃ τοῖς τριακοσίοις ἤρεσεν ἐπισκόποις, οὐδέν ἐστιν ἕτερον, ἢ τοῦ Θεοῦ γνώμη, μάλιστά γε ὅπου τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τοιούτων καὶ τηλικούτων ἀνδρῶν ταῖς διανοίαις ἐγ-

1. Εὐσεβίου, Βίος Κων. III, 23, IV, 27, MPG, 20, 1084C5, 1176B9.

κείμενον τὴν θείαν βούλησιν ἐξεφώτισεν»[1], κατ' ἀκολουθίαν δέ, πᾶν τὸ ἐν τοῖς ἁγίοις συνεδρίοις τῶν ἐπισκόπων πραττόμενον, «τοῦτο πρὸς τὴν θείαν βούλησιν ἔχει τὴν ἀναφοράν»[2]. Ἔτι μεγαλύτερον κῦρος προσέδοσαν εἰς τοὺς ὅρους τῶν Συνόδων οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἐξ ὧν ὁ μὲν Μέγας Βασίλειος ἐβεβαίου ὅτι οἱ τριακόσιοι δέκα ὀκτὼ Πατέρες «οὐκ ἄνευ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐνεργείας ἀπεφθέγξαντο»[3], ὁ δὲ Σωκράτης, γράφων πρὸς ἀντίκρουσιν τοῦ Μακεδονιανοῦ ἱστορικοῦ Σαββίνου, ὅστις τοὺς Πατέρας τῆς Νικαίας ἀπεκάλει ἀμαθεῖς, λέγει ὅτι ὁ Σαββῖνος δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅτι ἄν καὶ ἀπαίδευτοι οἱ ἄνδρες τῆς Συνόδου «κατελάμποντο ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ οὐδαμῶς ἀστοχῆσαι τῆς ἀληθείας ἐδύναντο»[4]. Παρόμοια ὑπεστήριξαν καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς, εἴτε δεχόμενοι τὰς ἀποφάνσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ὡς ἰσοκύρους τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων[5], εἴτε ἐκδεχόμενοι ταύτας ὡς «θεόθεν ἐμπνευσθείσας»[6], εἴτε χαρακτηρίζοντες αὐτὰς ὡς «διὰ τοῦ Ἁγίου ἀληθῶς Πνεύματος διατύπωσιν» καὶ ὡς πνευματικὰ θεσπίσματα, ἅτινα οὐδεὶς πρέπει νὰ τολμᾷ νὰ ἀθετῇ[7], καὶ ὡς «haereditaria signacula»[8]. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις περὶ τῶν ἀποφάνσεων τῶν Πατέρων, ὡς ἦτο φυσικόν, προσέδωκε περισσότερον κῦρος καὶ μεγαλυτέραν σπουδαιότητα εἰς ὁλόκληρον τὸν κλῆρον. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, σὺν τῇ συνεχεῖ αὐξήσει τῆς ἰσχύος τῆς Ἐκκλησίας, προσείλκυσεν εἰς τὰς τάξεις τοῦ κλήρου τοὺς ἱκανωτέρους ἄνδρας τῆς ἐποχῆς καὶ κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες εἴς τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν ὑπῆρξαν πολὺ ἱκανώτεροι τῶν συγχρόνων ἑλλήνων ἱερέων, φιλοσόφων ἢ ῥητόρων»[9].

Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ προαγωγῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας τοῦ Κράτους τὰ προηγούμενα δικαιώματα τοῦ κλήρου καὶ συγκεκριμένως τὸ δικαίωμα τῆς ἐποπτείας ἐπὶ τῶν ἠθῶν καὶ τὸ καθῆκον ἐπεμβάσεως ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων καὶ τῶν δυστυχῶν προσέλαβον πρόσθετον σπουδαιότητα. Οἱ κρατικοὶ λειτουργοί, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες, ἐφ' ὅσον εἶχον ἀσπασθῇ τὸν Χριστιανισμόν, ὑπήχθησαν εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν ἐπισκόπων

1. Σωκράτους, Ἐ. Ἱ., I, 9 MPG, 67, 85C5 ἑξ.

2. Εὐσεβίου, Βίος Κων., II, 20 MPG, 20, 1080A6, Σωκρ., ἔν. ἀν. MPG, 67, 88B.

3. Ἐπιστ. 114, MPG, 32,529A6.

4. Σωκρ. ἔνθ. ἀν. Πρβλ. Ἰσιδ. Πηλουσιώτου IV, Ἐπιστ. 99 MPG, 78, 1165A3 καὶ Μ. Ἀθανασίου, Περὶ Συνόδων, 43 MPG, 26, 768Dἑξ.

5. Γρηγορίου τοῦ Μεγ. Ἐπιστ. I. 25, III, 10, IV, 38. Πρβλ. Ἰουστ. Νεαρὰν 131.

6. Ἰσιδ. Πηλουσιώτη IV, Ἐπιστ. 96. Λέοντος Ρώμ. Ἐπιστ. 111 καὶ Mansi, 6, 228.

7. Λέοντος Ρώμης, Ἐπιστ. 105 καὶ 106, Mansi, 6, 196, 201.

8. Ambros., De fide III, 15 MPL, 96, 639. Ὅρα Π. Τρεμπέλα, Οἱ Λαϊκοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, Ἀθῆναι 1957, ἔκδ. «Ἐνορίας», σελ. 136/7.

9. H. O. Taylor, The Mediaeval Mind I, σελ. 50.

ὡς ἐποπτῶν τῶν δημοσίων ἠθῶν[1], καὶ πταίοντες διωρθοῦντο ὑπ' αὐτῶν[2]. Οὕτως ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς ἠδύνατο νὰ λέγῃ εἰς τοὺς ἡγεμόνας καὶ τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας· «Ὁ τοῦ Χριστοῦ νόμος ὑποτίθησιν ὑμᾶς τῇ ἐμῇ δυναστείᾳ καὶ τῷ ἐμῷ βήματι. Ἄρχομεν γὰρ καὶ αὐτοί· προσθήσω δέ, ὅτι καὶ τὴν μείζονα καὶ τελεωτέραν ἀρχήν· ἢ δεῖ τὸ πνεῦμα ὑποχωρῆσαι τῇ σαρκί, καὶ τοῖς γηίνοις τὰ ἐπουράνια»[3]. Ἡ ἐπέμβασις αὐτῶν εἰς περιπτώσεις καταχρήσεως ἐξουσίας ὑπὸ τῶν ἀρχόντων εἰς βάρος τοῦ λαοῦ ἦτο ἰσχυρὰ καὶ ἀποτελεσματική. Οὕτως ὁ Ἀθανάσιος ἀφώρισε τὸν ἡγεμόνα τῆς Λιβύης διὰ σκληρότητα καὶ κατάχρησιν ἐξουσίας καὶ ἐνεκοίνωσε τοῦτο δι' ἐπιστολῶν εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἀπαντῶν αὐτῷ βεβαιοῖ, ὅτι σύμπαν τὸ ποίμνιον τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ θέλει θεωρεῖ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἀφορισθέντα ἄξιον ἀποσροφῆς καὶ οὐδεὶς θέλει δώσει αὐτῷ πῦρ, ἢ ὕδωρ, ἢ θέλει δεχθῇ αὐτὸν ὑπὸ τὴν ἑαυτοῦ στέγην[4]. Περισσότερον ἐνδεικτικὸν τοῦ κύρους καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ κλήρου εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Συνεσίου, ἐπισκόπου Πτολεμαΐδος καὶ Πενταπόλεως. Οὗτος ἀπεδύθη εἰς σκληρὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Ἀνδρονίκου, κυβερνήτου Πενταπόλεως, ὅστις εἶχε μεταβάλει τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης εἰς εὐκαιρίαν ἀπαισίας βαρβαρότητος. Πρὸς τοῦτο εἶχεν ἐφεύρει νέα ὄργανα βασανισμοῦ, ἅτινα ἐχρησιμοποίει χωρὶς ἐλέους χάριν ἀνηθίκου χρηματισμοῦ. Ὁ λαὸς ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ αὐτοῦ παρεπονέθη εἰς τὸν Συνέσιον. Οὗτος πρέβη πρῶτον εἰς τὰς δεούσας νουθεσίας πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον, ὅστις καίτοι Χριστιανὸς περιεφρόνησε τὰς προτροπὰς τοῦ ἐπισκόπου[5]. Ὁ Συνέσιος τότε ἀφώρισεν αὐτὸν καὶ γνωρίζων εἰς τοὺς ἐπισκόπους τὸ ληφθὲν ὑπ' αὐτοῦ μέτρον κατὰ τοῦ Ἀνδρονίκου παρήγγελλεν αὐτοῖς· «Ἀνδρονίκῳ καὶ τοῖς αὐτοῦ...μηδὲν ἀνοιγνύσθω τέμενος τοῦ Θεοῦ· ἅπας αὐτοῖς ὁ ἱερὸς ἀποκεκλείσθω καὶ σηκὸς καὶ περίβολος. Οὐκ ἔστι τῷ διαβόλῳ μέρος ἐν τῷ παραδείσῳ· ὃς κἂν λάθῃ διαδὺς ἐξελαύνεται. Παραινῶ μὲν οὖν καὶ ἰδιώτῃ παντὶ καὶ ἄρχοντι, μήτε ὁμορόφιον αὐτῷ μήτε ὁμοτράπεζον γενέσθαι· ἱερεῦσι δὲ διαφερόντως, οἳ μήτε ζῶντας αὐτοὺς προσεροῦσι, μήτε τελευτήσαντας συμπροπέμψουσι»[6]. Βραδύτερον ὁ ἴδιος ἐμεσίτευσε παρὰ τῷ Θεοφίλῳ, ἐπισκόπῳ Ἀλεξανδρείας, ζητήσας ὑπὲρ τοῦ Ἀνδρονίκου, ἐπιδειξαμένου πραγματικὴν μετάνοιαν, ἐπιείκειαν[7].

Τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι ἐνδεικτικὰ ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ βαθμοῦ

1. I. Gieseler, μν. ἔργ. § 91, σελ. 369.

2. Ἰσιδ. Πηλουσ V, Ἐπιστ. 268 MPG, 78, 1492D: «Πάλαι μὲν ἱερωσύνη πταίουσαν τὴν βασιλείαν διωρθοῦτο καὶ ἐσωφρόνιζε».

3. Λόγος XVII, 8 MPG, 35, 976A12 ἑξ.

4. Βασιλείου, Ἐπιστ. 61 MPG, 32, 416/7.

5. Κ. Ἀμάντου, Ἱστ. Βυζαν. Κράτους (ΙΒΚ) Ι, σελ. 63, B. J. Kidd, The History of the Church (HC) I, σελ. 52, J. Gieseler, TBCH, § 91, σημ. 8. Συνεσίου Πτολ. Ἐπιστ. 58 MPG, 66, 1401B.

6. Συνεσίου Πτολ. Ἐπιστ. 58 MPG, 66, 1401C11.

7. Συνεσίου Πτολ. Ἐπιστ. 89 MPG, 66, 1456D.

μέχρι τοῦ ὁποίου ἐξικνεῖτο ἡ κατάχρησις ἐξουσίας ὑπὸ ἀσυνειδήτων καὶ ἀνεξελέγκτων ἀρχόντων κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἰδίᾳ εἰς τὰς ἀπομεμακρυσμένας ἐπαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς εὐεργετικῆς διὰ τὸν λαὸν ἐπεμβάσεως ἰσχυρῶν, θαρραλέων καὶ ἀληθῶν ἐπισκόπων. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας κατέλαβε τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον κατόπιν ἀγῶνος ἐναντίον τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ὅστις ἀντετίθετο εἰς τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Κυρίλλου, κατὰ δὲ τὸν Σωκράτην, «ἐξ ἐκείνου (τοῦ Κυρίλλου) ἡ ἐπισκοπὴ Ἀλεξανδρείας παρὰ τῆς ἱερατικῆς τάξεως καταδυναστεύειν τῶν πραγμάτων ἔλαβε τὴν ἀρχήν»[1]. Ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς διηγεῖται ἡμῖν περὶ τῶν ἐρίδων μεταξὺ Κυρίλλου καὶ Ὀρέστου, ἐπάρχου Αἰγύπτου, ὅστις καὶ πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Κυρίλλου εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας ἀντετίθετο εἰς τὴν ὑπερβολικὴν δύναμιν τῶν ἐπισκόπων, διότι δὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξουσίαν τῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως διοριζομένων εἰς τὰς κρατικὰς θέσεις ἀρχόντων. Κατὰ τοῦ Κυρίλλου δὲ κατεφέρετο ὁ Ὀρέστης, διότι οὗτος διεξεδίκει δι' ἑαυτὸν τὸ δικαίωμα τῆς ἐποπτείας τῶν διαταγῶν τοῦ Διοικητοῦ.[2]

Τοιοῦτον κῦρος καὶ τοιαύτην ἠθικὴν δύναμιν περιβληθεὶς ὁ κλῆρος καὶ μάλιστα οἱ ἐπίσκοποι, οὐδόλως ἐδίσταζον νὰ ἀσκῶσιν αὐστηρὰν κριτικὴν τῆς ἀσυμβιβάστου πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἠθικὰς ἀρχὰς πολιτικῆς οὐ μόνον τῶν ἄλλων ἀρχόντων, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος. Οὕτως, ὁ Χρυσόστομος ἤλεγξεν εὐθαρσῶς καὶ δριμέως τὴν Εὐδοκίαν, σύζυγον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου, λόγῳ τοῦ στηθέντος ἀργυροῦ ἀνδριάντος αὐτῆς ἔξωθι τῆς ἐκκλησίας «ἣ ἐπώνυμον Σοφία»[3]. Ὁ Ἀμβρόσιος, ἐπίσκοπος Μεδιολάνων, ἐξηνάγκασε τὸν Θεοδόσιον Ι νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τοὺς περὶ μετανοίας ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας διὰ τὴν ὁμαδικὴν σφαγὴν ἑπτὰ χιλιάδων ἐν Θεσσαλονίκῃ (390 μ.Χ.) τῇ διαταγῇ αὐτοῦ[4].

Τὸ καθῆκον τῆς ἐπεμβάσεως τῶν ἐπισκόπων ὑπὲρ τῶν ἀτυχούντων, σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου, προσεκτήσατο τὴν ἰσχὺν δικαιώματος πρὸς μεσολάβησιν παρὰ τῇ πολιτικῇ ἐξουσίᾳ, ὅπερ οὗτοι ἤσκουν δυναμικώτατα καὶ μάλιστα ὅταν ἐπρόκειτο περὶ προσώπων περιπεσάντων εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἡμέρας καὶ ἕνεκα τούτου ἀντιμετώπιζον τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου, ἣν οἱ Χριστιανοὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀπεδοκίμαζον μετ' ἀποτροπιασμοῦ. Τὸ δικαίωμα τῆς μεσολαβήσεως τῶν ἐπισκόπων παρὰ τῇ πολιτικῇ ἀρχῇ ὑπῆρξε συχνότατα λίαν εὐεργετικόν. Οὕτως, ὅταν τῷ ἔτει 383 μ.Χ. ὁ στασιαστὴς

1. Σωκράτους, Ἐ. Ἱ. VII, 7 MPG, 67, 749C ἑξ.

2. Σωκρατ., Ἐ. Ἱ. VII, 13 MPG, 67, 764A: «Ὁ Ὀρέστης δὲ καὶ πρότερον μὲν ἐμίσει τὴν δυναστείαν τῶν ἐπισκόπων, ὅτι παρῃροῦντο πολὺ τῆς ἐξουσίας τῶν ἐκ βασιλέως ἄρχειν τεταγμένων. Μάλιστα δὲ ὅτι ἐποπτεύειν αὐτοῦ τὰς διατυπώσεις Κύριλλος ἐβούλετο».

3. Σωκράτους, Ἐ. Ι. VI, 18 MPG, 67, 716C ἑξ.

4. Rufinus, II, 18 MPL, 21 525B, Σωζομ. Ἐ. Ἱ. VII, 25 MPG, 67, 1493A, Θεοδωρ. V, 17 MPG, 82, 1232C.

Μάξιμος ἐφόνευσε τὸν Γρατιανόν, ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, τῇ παρακλήσει τῆς βασιλίσσης Ἰουστίνης, μετέβη προσωπικῶς πρὸς συνάντησιν τοῦ Μαξίμου καὶ ἔπεισεν αὐτὸν νὰ ἀπόσχῃ εἰσβολῆς εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ νὰ σεβασθῇ τὰ βασιλικὰ δικαιώματα τοῦ δωδεκαετοῦς Οὐαλεντινιανοῦ II. Ὁ Μάξιμος πράγματι συνεμορφώθη πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Ἀμβροσίου καὶ ἐτήρησε τὴν ὑπόσχεσιν αὐτοῦ μέχρι τοῦ 389, ὅτε ἐπιχειρήσας νὰ καθυποτάξῃ τὴν Ἰταλίαν κατετροπώθη καὶ κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου I [1]. Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος τούτου εἰς τὸν κλῆρον διηυκόλυνε καὶ τὴν μεταβίβασιν τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀσύλου ἐκ τῶν ἐθνικῶν ναῶν εἰς τὰς Χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ὅπερ μετὰ ταῦτα ἐπεκυρώθη καὶ ἐπισήμως καὶ αὐστηρῶς καθωρίσθη ὑπὸ Θεοδοσίου II κατὰ τὸ ἔτος 431 μ.Χ.[2].

Τὰ προνόμια ταῦτα τῶν ἐπισκόπων, βεβαίως, εἶχον καὶ ἕν ἄλλο ἀποτέλεσμα, ὅπερ χρήζει ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως. Εἰς προγενεστέρους καιροὺς

1. Δ. Μπαλάνου Πατρολογία, σελ. 445, Σωκράτους Ἐ. Ἱ. V, 11, 14, MPG, 67, 596B, 600C, Σωζομ. Ἐ. Ἱ. VII, 13, 14 MPC, 67, 1449B, 1452B.

2. Cod. Theod. IX, 45. 1. 4. Τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσύλου, ὅπερ ἄλλοτε εἶχον τὰ ἐθνικὰ ἱερά, διεβιβάσθη κατὰ φυσικόν τινα τρόπον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τοὺς χριστιανικοὺς ναούς. Ἡ ἀρχὴ τοῦ θεσμοῦ ἀνατρέχει εἰς τὸ παρελθὸν ὡς δικαίωμα, ὅπερ εἶχον ὡρισμένοι ναοὶ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, καὶ εἶχε σκοπὸν νὰ προστατεύῃ τοὺς ἀτυχοῦντας ἔναντι τῆς βαναυσότητος καὶ θηριωδίας τῶν διωκτῶν αὐτῶν, ἢ νὰ παρέχῃ καταφύγιον εἰς τοὺς ἀθῴους κατὰ τῆς παρανόμου βίας, ἢ ἀκόμη νὰ παρέχῃ προστασίαν εἰς τοὺς ἐγκληματίας ἐναντίον τῆς φιλεκδίκου μανίας τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀδικηθέντων, μέχρι τῆς δίκης αὐτῶν συμφώνως τῷ νόμῳ. Ἀλλὰ τὸ δικαίωμα τοῦτο, ὡς τοιοῦτον, κατήντησε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ θεωρῆται ἑκάστοτε ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς ἀπαράδεκτος ἐπέμβασις εἰς τὴν φυσικὴν λειτουργίαν τῶν νόμων καὶ τῆς δικαιοσύνης. Οὕτως ὁ Τιβέριος κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦτο μᾶλλον λυσιτελὲς νὰ περιορίσῃ, ἢ καταργήσῃ τοιοῦτον δικαίωμα, ὅπερ εἶχον πολλοὶ ἐθνικοὶ ναοὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ἀσίᾳ. Ἐπὶ Θεοδοσίου I ἐψηφίσθη νόμος ἐξαιρῶν τοὺς μεγάλους ἐγκληματίας καὶ τοὺς ὀφειλέτας, οἵτινες προσεποιοῦντο τοὺς Χριστιανούς, τοῦ προνομίου τοῦ ἀσύλου (Cod. Theod. IX, 45. 1-3). Ἀλλ' ὁ νόμος τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 397, ὃν εἰσηγήθη ὁ Εὐτρόπιος, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ στερήσῃ τοῦ ἀσύλου τὰ θύματα τῆς ζηλοτύπου φιλοδοξίας καὶ φιλαργυρίας αὐτοῦ, διέτασσεν ὅπως ὁ κλῆρος ἢ οἱ μοναχοὶ παραδίδωσιν εἰς τοὺς δικαστὰς τοὺς φυγάδας ἐκείνους, οἵτινες ἤθελον καταφύγει ζητοῦντες ἄσυλον εἰς τοὺς ναοὺς ἢ τὰς Μονὰς αὐτῶν, ἀνεγνώριζεν ὅμως εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα νὰ ὑποβάλλωσιν ἐφέσεις ὑπὲρ αὐτῶν εἰς τὰ δικαστήρια (Cod. Theod. ἔνθ. ἀν., Σωκράτους Ἐ. Ἱ., VI, 5 MPG, 67, 873A, Σωζομ. Ἐ. Ἱ. VIII, 7 MPG, 67, 1533B4). Πόσον ὅμως ἰσχυρὰ ἦτο ἡ ἐπιρροὴ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοιαύτας περιπτώσεις μαρτυρεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Εὐτρόπιος, ὅταν ἡ τύχη ἐστράφη ἐναντίον αὐτοῦ, ἐπεκαλέσθη τὴν προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας, καίτοι ὁ ἴδιος εἶχε καταργήσει τὸ προνόμιον τοῦ ἀσύλου αὐτῆς. Ὁ Χρυσόστομος δέ, προσφέρων αὐτῷ τὴν προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἣν οὗτος ἐξελιπάρησεν, ἔλεγεν αὐτῷ: Οἱ προσποιούμενοί σοι τοὺς φίλους «ἐδραπέτευσαν, ἠρνήσαντο τὴν φιλίαν, ἀσφάλειαν ἑαυτοῖς διὰ τῆς σῆς ἀγωνίας πορίζουσιν. Ἀλλ' οὐχ ἡμεῖς οὕτως, ἀλλὰ καὶ τοῦ δυσχεραίνοντός σου οὐκ ἀποπηδῶμεν, καὶ νῦν πεσόντα περιστέλλομεν καὶ θεραπεύομεν. Καὶ ἡ μὲν Ἐκκλησία πολεμηθεῖσα παρὰ σοῦ τοὺς κόλπους ἥπλωσε καὶ ἀπεδέξατο· τὰ δὲ θεραπευθέντα θέατρα, ὑπὲρ ὧν πολλάκις πρὸς ἡμᾶς ἠγανάκτεις, προύδωκε καὶ ἀπώλεσε» (Πρὸς Εὐτρόπιον Ὁμ. 1η, MPG, 52,392).

ὁ ἀγὼν εἰς ὅν εἶχεν ἐμπλακῆ ὁ Χριστιανισμὸς κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν κίνδυνοι ἀπέτρεπον τοὺς ἀδιαφόρους καὶ τοὺς ὑποκριτὰς νὰ κατατάσσωνται εἰς τὰς τάξεις τῶν Χριστιανῶν. Τότε ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς ἐξέλεγον τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἐφρόντιζον νὰ ἐκλέγωσι τοὺς καταλληλοτέρους ἄνδρας διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου. Ἀλλ' ὅταν ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς Πολιτείας, ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος, καὶ μάλιστα τῶν πόλεων ἐκείνων, αἵτινες εἶχον σπουδαιότητά τινα ὡς ἕδραι πολιτικῶν διοικήσεων, ἤρχισε νὰ θεωρῆται θέσις ἀνωτέρου ἀξιώματος καὶ ἀντικείμενον ἱκανοποιήσεως φιλοδοξιῶν. Ἤδη ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου ἀπέκτησεν ἐπίσης εἶδός τι πολιτικῆς σπουδαιότητος καὶ ἕνεκα τούτου αὐτοκράτορές τινες ἐπενέβαινον εἰς τὰ δικαιώματα τοῦ πληρώτος τῶν πιστῶν καὶ διώριζον εἰς τὰς ἐπισκοπὰς ἐπισκόπους τῶν ἰδικῶν των προτιμήσεων, καθὼς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Νεκταρίου, τοῦ προκατόχου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ ἱστορία πληροφορεῖ ἐπίσης ἡμᾶς περὶ φιλοδόξων καὶ δυναμικῶν προσώπων, ἅτινα ἐποιήσαντο χρῆσιν καὶ τῆς βίας ἀκόμη πρὸς κατάληψιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος. Τὸ ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα οὐχὶ σπανίως διηρεῖτο εἰς μερίδας ζητούσας νὰ ἀναδείξωσιν ἐπισκόπους τοὺς ἰδικούς των ὑποψηφίους. Ἐνίοτε ἡ περὶ τὴν ἐκλογὴν ἐπισκόπου διαμάχη ἐξειλίσσετο εἰς θυελλώδεις καὶ αἱματηρὰς ὀχλαγωγίας.[1] Εἰς τοιαῦτα ἀτυχῆ γεγονότα τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἀναφερόμενος ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἀσκεῖ δριμύτατον ἔλεγχον ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν κατάληψιν τῆς ἐπισκοπῆς ὡσεὶ ἐπρόκειτο περὶ κοσμικῆς τινος θέσεως. Ἵνα κερδήσωμεν, λέγει, δόξαν καὶ τιμὴν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων διακινδυνεύομεν τὴν σωτηρίαν ἡμῶν... Ὕπαρχοι καὶ λοιποὶ κοσμικοὶ ἄρχοντες δὲν ἀπολαύουσι τοσαύτης τιμῆς, ὅσης ὁ τῆς Ἐκκλησίας ἄρχων. Ὑπάγετε εἰς τὴν βασιλικὴν αὐλήν, ἢ εἰς τοὺς οἴκους τῶν ἀρχόντων καὶ ἀρχοντισσῶν καὶ ποῖον εὑρίσκετε ἐκεῖ πρῶτον; Οὐδεὶς ἕτερος τοῦ ἐπισκόπου προτετίμηται[2]. Ὁ ἴδιος, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἀσυνέπειαν ὡρισμένων ἐπισκόπων πρὸς τὸ ἀξίωμα αὐτῶν, λέγει· Ἐὰν ἡμεῖς εἴμεθα ὡς πρέπει Χριστιανοί, οὐδεὶς θὰ ἦτο εἰσέτι ἐθνικός. Οὐδεὶς ὅμως προσέρχεται, διότι οἱ διδασκόμενοι δίδουσι προσοχὴν εἰς τὴν ἀρετὴν τῶν διδασκάλων. Ὅταν δὲ βλέπωσι καὶ ἡμᾶς ἔχοντας τὰς αὐτὰς μὲ ἐκείνους ἐπιθυμίας, ἐφιεμένους τοῦ ἄρχειν, τοῦ τιμᾶσθαι ὑπὸ τοῦ κόσμου, πῶς θὰ δυνηθῶσι νὰ θαυμάσωσι τὸν Χριστιανισμόν; βλέπουσι τὸν βίον ἡμῶν ἀξιόμεμπτον καὶ τὰς ψυχὰς ἡμῶν γηΐνας. «Τὰ χρήματα ὁμοίως πρὸς αὐτοὺς θαυμάζομεν. Πολλῷ δὲ καὶ πλέον... Ὁμοίως δόξης ἐρῶμεν καὶ δυναστείας, ὑπὲρ φυλαργυρίας κατακόπτοντες ἑαυτούς»[3].

Ἐξ ἄλλων πηγῶν μανθάνομεν ἐπίσης ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολλὰ ἀνάξια πρόσωπα εἶχον ἀναβιβασθῆ εἰς τὰ ἀνώτατα ἐκκλησιαστικὰ

1. Σωκράτους, Ἐ. Ἰ., IV, 29 MPG, 67, 541Bἑξ.
2. Εἰς Πράξεις, Ὁμ. 3η, 5 MPG, 60, 40 ἑξ.
3. Εἰς 1 Τιμ. Ὁμ. 10η, 3 MPG, 62, 551.

ἀξιώματα καὶ ἐγένοντο ποιηταὶ σκανδάλων ἐπὶ μεγίστῃ ζημίᾳ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς λέγει μετὰ πολλῆς πικρίας. «Ἠσχύνθην ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ὅσοι, μηδὲν τῶν πολλῶν ὄντες βελτίους, μεγάλα μὲν οὖν εἰ καὶ μὴ πολλῷ χείρους, ἀνίπτοις χερσίν, ὅ δὴ λέγεται, καὶ ἀμυήτοις ψυχαῖς τοῖς ἁγιωτάτοις ἑαυτοὺς ἐπεισάγουσι· καὶ πρὶν ἄξιοι γενέσθαι προσιέναι τοῖς ἱεροῖς μεταποιοῦνται τοῦ βήματος, θλίβονταί τε καὶ ὠθοῦνται περὶ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, ὥσπερ οὐκ ἀρετῆς τύπον, ἀλλ' ἀφορμὴν βίου τὴν τάξιν ταύτην εἶναι νομίζοντες, οὐδὲ λειτουργίαν ὑπεύθυνον, ἀλλ' ἀρχὴν ἀνεξέλεγκτον»[1]. Ὡσαύτως καὶ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης θρηνεῖ διὰ τὸ κατάντημα εἰς ὅ περιήχθη τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου, ὅπερ μετέπεσεν ἀπὸ ἱερωσύνης εἰς τυραννίδα, ἀπὸ ταπεινοφροσύνης εἰς ὑπερηφανίαν, ἀπὸ νηστείας εἰς τρυφήν, ἀπὸ ἔργον οἰκονόμου εἰς ἔργον αὐθέντου· διότι οἱ ἐπίσκοποι ἀπαιτοῦσι νὰ ἄρχωσιν οὐχὶ ὡς οἰκονόμοι μυστηρίων Θεοῦ, ἀλλ' ὡς αὐθένται, ἰδιοποιηθέντες δι' ἑαυτοὺς τὴν ἀρχήν[2].

Δικαστικὴ δικαιοδοσία τῶν ἐπισκόπων

Ἡ ἠθικὴ ἐπίδρασις τοῦ κλήρου ἐγένετο αἰσθητὴ καὶ ἐπὶ ἑνὸς ἄλλου τομέως τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἡ διὰ νόμου ἐπικύρωσις, μεθ' ἧς, ὡς ἤδη εἴπομεν, οἱ αὐτοκράτορες περιέβαλλον τὰς ἀποφάνσεις τῶν ἐπισκόπων ἐν ταῖς Συνόδοις, τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν ρύθμισιν ἐκκλησιστικῶν ζητημάτων προσέδωκεν αὐτοῖς εἰδικήν τινα δικαστικὴν δικαιοδοσίαν ἐπὶ τοῦ ὑπ' αὐτοὺς κλήρου, ὅστις εἰς περίπτωσιν παραβάσεως τῶν νόμων ὤφειλε νὰ δικάζηται οὐχὶ ὑπὸ τῶν πολιτικῶν, ἀλλ' ὑπὸ πνευματικῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων[3]. Μόνον δίκαι κληρικῶν διὰ πολιτικὰ ἢ ποινικὰ ἀδικήματα ἔδει νὰ δικάζωνται ὑπὸ τακτικῶν ἢ ἐκτάκτων δικαστῶν, ἢ ὑπὸ κρατικῶν λειτουργῶν ἀνωτέρου βαθμοῦ[4]. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας οἱ κληρικοὶ ἀπήλαυον εἰδικῆς προστασίας ὑπὸ τοῦ νόμου ἀπαγορεύοντος τὴν κακὴν μεταχείρησιν αὐτῶν, ἀλλ' ἐὰν κατὰ τὴν διαδικασίαν ἀπεδεικνύοντο ἔνοχοι ὑπέκειντο εἰς αὐστηροτάτας ποινάς, διότι εἶχον ποιήσει κακὴν χρῆσιν τῆς προστασίας, ἣν παρεῖχεν αὐτοῖς ὁ νόμος[5].

Ἀλλ' ἡ δικαστικὴ δικαιοδοσία τῶν ἐπισκόπων δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τὸν κλῆρον. Λόγῳ τῆς γνώμης τοῦ λαοῦ περὶ ἀμεροληψίας τῶν ἐπισκόπων

---

1. Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς Πόντον φυγῆς, Λόγος 2ος, 8 MPG, 35, 416B7.
2. Ἰσιδ. Πηλουσ. V, Ἐπιστ. 21 MPG, 78, 1337C. Ὅρα πλείστους χαρακτηρισμοὺς ἀναξίων ἐπισκόπων παρὰ Γρηγορίῳ Ναζιανζηνῷ «Ἔπος εἰς ἑαυτὸν καὶ περὶ ἐπισκόπων» (MPG, 37, 1166ἑξ.), ὧν οἱ χαρακτηριστικώτεροι ἐν στίχοις 640, 647, 430-1, 432 ἑξ., 425ἑξ., καὶ 334-341.
3. Cod. Theod. XVI, 11. 12.
4. Cod. Theod. XVI, 2, 23.
5. Cod. Theod. XII, 105-115.

καὶ τοῦ σεβασμοῦ οὗτινος οὗτοι ἀπήλαυον παρὰ τῷ λαῷ, ἡ κοινὴ γνώμη ἐξεδήλου πολλάκις τὴν προτίμησιν αὐτῆς νὰ ἔχῃ διαιτητὰς τοὺς ἐπισκόπους εἰς περιπτώσεις ἀστικῶν διαφορῶν, οὕτως ὥστε οἱ ἐπίσκοποι ἤσκουν καὶ εἰδικήν τινα δικαστικὴν λειτουργίαν[1], ἀναγνωρισθεῖσαν καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας, αἱ δὲ ἀποφάσεις αὐτῶν δὲν ὑπέκειντο εἰς ἔφεσιν[2]. Τὸ προνόμιον τοῦτο ἀπενεμήθη αὐτοῖς τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅστις, κατ' Εὐσέβιον, τοὺς ἱερεῖς ἀνεγνώριζεν ὡς παντὸς δικαστοῦ δοκιμωτέρους[3]. Περισσότερον σαφὴς ἐπ' αὐτοῦ εἶναι ὁ Σωζόμενος βεβαιῶν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς διαδίκους ἐὰν ἐπεθύμουν νὰ παραιτῶνται τῆς κρίσεως τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων καὶ νὰ ἐπικαλῶνται τὴν κρίσιν τῶν ἐπισκόπων καὶ ἐθέσπισεν ὅπως αἱ δικαστικαὶ ἀποφάσεις τῶν ἐπισκόπων εἶναι ἐπίσημοι καὶ ἰσχυρότεραι ἢ αἱ τοιαῦται τῶν πολιτικῶν δικαστῶν, ὡσεὶ εἶχον ἐξενεχθῆ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ βασιλέως[4]. Τὸ προνόμιον τοῦτο ἐπεκυρώθη ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου ΙΙ[5], τῇ εἰσηγήσει τοῦ Ἀνθεμίου, ὅστις ἦτο εἷς τῶν ἀνωτέρων πολιτικῶν ἀξιωματούχων τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπολαύων, λόγῳ τῆς εὐνοϊκῆς πολιτικῆς αὐτοῦ ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας, ἐξαιρετικῆς τιμῆς ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν[6]. Διὰ τοῦ νόμου τούτου ὁ Θεοδόσιος ἀνεγνώριζε τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἐπισκόπων ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἀξιωματούχων καὶ ἐπεκύρου τὴν δικαστικὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν[7].

Κρατικαὶ ἐπεμβάσεις ἐπὶ θεμάτων Ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας.

Ἐν τούτοις δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ σύστημα σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ὡς τοῦτο διεμορφώθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐνεῖχε καὶ εἶδός τι ἐξαρτήσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῆς Πολτείας εἰς πολλὰς περιπτώσεις. Εἰς τοὺς αὐτοκράτορας παρείχοντο πολλάκις, ἀκόμη καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἐπισκόπων, εὐκαιρίαι ἐπεμβάσεων εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας πράγματα. Εἰς περιπτώσεις δογματικῶν ἐρίδων, παραδείγματος χάριν, ἐφ' ὅσον οὗτοι συνεφώνουν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἱεραρχίας, ὤφειλον νὰ ἀνέχωνται μόνον τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν,

1. J. Gieseler, TBCH, § 91, σ. 361 σημ. 4.
2. Cod. Theod., I καὶ IV.
3. Εὐσεβίου, Βίος Κων IV, 27 MPG, 20, 1176B13.
4. Σωζομ., Ἐ. Ἱ., I, 9 MPG, 67, 884B12 ἑξ.
5. Cod. Just., I, 4. 8.
6. Ὁ Χρυσόστομος, ὁμιλῶν περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἀνθίμου καὶ τῶν ἀξιωμάτων, δι' ὧν οὗτος εἶχε τιμηθῇ ὡς ἀνώτατος κρατικὸς λειτουργός, λέγει περὶ αὐτοῦ. Τὰ ἀξιώματα δὲν κοσμοῦσί σε, ὦ Ἀνθέμιε, ἀλλὰ τὰ ἀξιώματα τιμῶνται ὑπὸ σοῦ· διότι ἡ ἀρετὴ εἶναι τόσον λεπτὸν πρᾶγμα, ὥστε δὲν δανείζεται τιμὰς ἔξωθεν, ἀλλὰ προσθέτει ταύτας ἑαυτῇ ἔσωθεν. Παρέχει τιμὴν εἰς τὰ ἀξιώματα, ἐνῷ αὕτη οὐδεμίαν τιμὴν ἀρύεται ἐξ αὐτῶν... Δὲν ἀγαπῶμεν τὸν ὕπαρχον καὶ τὸν ὕπατον, ἀλλὰ τὸν δεσπότην μου, τὸν ἡμερώτατον Ἀνθέμιον, τὸν πολλῆς μὲν συνέσεως, πολλῆς δὲ γέμοντα φιλοσοφίας (Ἐπιστ. 147., MPG, 52, 699).
7. Κ. Ἀμάντου. Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, σελ. 99.

τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο διεξεδίκουν δι' ἑαυτὰς πολλαὶ μερίδες. Ἐπίσης τῇ αἰτήσει τῆς ἱεραρχίας οἱ αὐτοκράτορες συνεκάλουν τοὺς ἐπισκόπους εἰς Συνόδους[1], ἵνα ἀποφανθῶσι ποία τῶν διαμαχομένων μερίδων ἐπρέσβευε τὴν ἀληθῆ πίστιν καί, κατ' ἀκολουθίαν, εἰς ποίαν ἐξ αὐτῶν ἥρμοζεν ἡ προσηγορία Καθολικὴ Ἐκκλησία[2]. Ἐξ ἄλλου καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπίσκοποι ἐθεώρουν ἐπιβεβλημένον εἰς ἑαυτοὺς νὰ ὑποβάλλωσι τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν εἰς τοὺς αὐτοκράτορας, ἵνα προσδίδωσιν αὐταῖς καὶ πολιτικὸν κῦρος[3]. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀφ' ἑτέρου, εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἤδη ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἐξέλαβεν ἑαυτὸν ὥς τινα «κοινὸν ἐπίσκοπον ἐκ Θεοῦ καθεσταμένον», οὕτινος καθῆκον ἦτο ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης εἰς περιπτώσεις δογματικῶν ἐρίδων διὰ τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν Συνόδων, ἅς συνεκάλει καὶ ὑπεστήριζεν οἰκονομικῶς[4]. Ὁ Εὐσέβιος πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι ἤκουσεν ἰδίοις ὠσὶ τὸν Κωνσταντῖνον λέγοντα πρὸς ἀριθμόν τινα ἐπισκόπων, οὓς εἶχε προσκαλέσει εἰς κοινὸν δεῖπνον. «Ὑμεῖς μὲν τῶν εἴσω τῆς Ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ Θεοῦ καθεσταμένος ἐπίσκοπος ἂν εἴην»[5]. Συνεπὴς πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ

---

1. Σωκράτους, Ἐ. Ἱ., Υ, Προοίμ. (MPG, 67, 565B9: «Ἀφ' οὗ χριστιανίζειν ἤρξαντο (οἱ βασιλεῖς) τὰ τῆς Ἐκκλησίας πράγματα ἤρτητο ἐξ αὐτῶν καὶ αἱ μέγισται σύνοδοι τῇ γνώμῃ αὐτῶν γεγόνασι καὶ γίνονται».

2. Πρβλ. J. Gieseler, μν. ἔργ. § 92.

3. Οὕτως, ἡ Δευτέρα Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἔγραψε πρὸς τὸν Θεοδόσιον Ι: «Δεόμεθα τῆς σῆς ἡμερότητος γράμμασι τῆς σῆς εὐσεβείας ἐπικυρωθῆναι τῆς συνόδου τὴν ψῆφον· ἵν' ὥσπερ τῆς κλήσεως γράμμασι τὴν Ἐκκλησίαν τετίμηκας, οὕτω καὶ τῶν δοξάντων ἐπισφραγίσῃς τὸ τέλος» (Mansi, III, σελ. 557).

4. Εὐσεβίου, Βίος Κωνστ. Ι, 44 MPG, 20, 957C11ἑξ. Πρβλ. Σωκράτους, Ἐ. Ἱ. V, 7 MPG, 67, 573B11.

5. Εὐσεβίου, Βίος Κων. VI, 24 MPG, 20, 1172A7ἑξ. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Κωνσαντῖνος ἰδιοποιήθη τὸν τίτλον «ἐπίσκοπος τῶν ἐκτὸς» εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ τίτλου «pontifex maximus», ὃν ὤφειλε νὰ ἀποβάλῃ ὡς ἀνακόλουθον πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν (S. H. Latourelle, HEC σελ. 277). Ὁ τίτλος οὗτος ἐν πάσει περιπτώσει δὲν ἔφερε χαρακτῆρα ἱερωσύνης, ἀλλ' ἐσήμαινεν ἁπλῶς τὸ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας ἐνδιαφέρον τῆς Πολιτείας καὶ τὴν καλὴν θέλησιν τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς συνεργασίαν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἄσκησιν ἱερᾶς ἀποστολῆς σκοπούσης τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως (πρβλ. J. Gieseler, TBCH, σελ. 537). Τῷ ὄντι πληροφορούμεθα ὅτι ἐν ἔτει 448 ἡ ὑπὸ τοῦ Φλαβιανοῦ συγκροτηθεῖσα ἐνδημοῦσα Σύνοδος ἐν Κωμνσταντινουπόλει ἐπευφήμησε τὸν αὐτοκράτορα Ζήνωνα διὰ τῶν λέξεων «πολλὰ τὰ ἔτη τῷ ἀρχιερεῖ βασιλεῖ» (Mansi, VI, σελ. 733), ὡς καὶ οἱ μετασχόντες τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐπίσκοποι προσεφώνησαν τὸν βασιλέα «τῷ ἱερεῖ, τῷ βασιλεῖ» (Mansi, VII, σελ. 177), ὁ δὲ χαιρετισμὸς οὗτος ἀπενέμετο ἐφεξῆς αὐτῷ παρόντι εἰς δημοσίας ἑορτάς. Συμφώνως πρὸς ταῦτα, ὁ Λέων ὁ Ἴσαυρος περὶ τῷ 730 ἔγραψε τῷ Πάπα Γρηγορίῳ: «Βασιλεύς εἰμι καὶ ἱερεύς» (Mansi, XII, σελ. 976). Ἀλλ' οἱ τίτλοι οὗτοι «βασιλεὺς» καὶ «ἱερεὺς» ἦσαν σημαντικοὶ τοῦ εἴδους τῶν πρὸς τὸν λαὸν προσφερομένων ἐξωτερικῶν ὑπηρεσιῶν, αἵτινες ἀσφαλῶς οὐδεμίαν ἔννοιαν μυστηριακῆς ἱερωσύνης εἶχον, ὡς ἐσφαλμένως ὑπέθεσεν ὁ J. Gieseler (μν. ἔργ. § 92). Εἶναι ἑπομένως προφανὲς ὅτι ὁ Gieseler καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ πολλοὶ ἄλλοι

ταύτην ὁ Κωνσταντῖνος ἐπώπτευεν ἐφ' ὅλων τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ καὶ παρώτρυνεν αὐτοὺς ὅπως διάγωσιν εὐσεβῶς πάσει δυνάμει.

Εἰς πολλὰς περιπτώσεις οἱ αὐτοκράτορες ἤσκησαν ὁμολογουμένως πίεσιν ἐπὶ τῶν ἐπισκόπων νὰ ἀποδεχθῶσι τὰς ἀπόψεις αὐτῶν εἰς ζητήματα εὐταξίας, οὐχὶ δὲ σπανίως καὶ εἰς ζητήματα πίστεως. Καὶ αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, τελῶν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν ἡμιαρειανῶν φίλων αὐτοῦ καὶ μάλιστα τοῦ ἐπιστηθίου φίλου καὶ βιογράφου αὐτοῦ Εὐσεβίου, ἀπέστειλεν, εἰς Αἴγυπτον Διονύσιον τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν, ἐξουσιοδοτήσας αὐτὸν ὅπως ἐξαναγκάσῃ διὰ τῆς βίας ὡρισμένους ἐπισκόπους, ὀπαδοὺς τοῦ Ἀθανασίου, ὡς καὶ αὐτὸν τὸν Ἀθανάσιον, νὰ ἐμφανισθῶσιν ἐνώπιον τῆς Ἀρειανῆς Συνόδου ἐν Τύρῳ (335 μ. Χ), ἵνα δικασθῶσιν ὑπ' αὐτῆς.[1] Ὁ Κωνστάντιος ἐπίσης, ὡς φανατικὸς Ἀρειανός, ἐξώρισε τὸν Ἀθανάσιον καὶ ἐξησφάλισε τὴν καταδίκην αὐτοῦ ἐν Μεδιολάνοις κατόπιν πιέσεων καὶ ἀπειλῶν πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, πρὸς οὓς ἔγραφεν· «Ὅπερ ἐγὼ βούλομαι, τοῦτο κανὼν νομιζέσθω· οὕτω γάρ μου λέγοντος ἀνέχονται οἱ τῆς Συρίας λεγόμενοι ἐπίσκοποι· ἢ τοίνυν πείθεσθε, ἢ καὶ ὑμεῖς ὑπερόριοι γενήσεσθε»[2]. Ὁ ἴδιος ἀπεπειράθη δι' ἀπειλῶν νὰ πείσῃ τὸν Ὅσιον Κορδούης νὰ δώσῃ τὴν ψῆφον αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐν Σιρμίῳ (357 μ.Χ.) συνόδου. Ὁ Ἀρκάδιος (383-408) ἐξώρισε κατ' ἐπανάληψιν τὸν Χρυσόστομον, παρασυρθεὶς εἰς τοῦτο ὑπὸ τῆς συζύγου αὐτοῦ Εὐδοξίας[3]. Βραδύτερον ὁ Ζήνων, σκοπῶν νὰ επιτύχῃ τὴν ἕνωσιν τῶν διισταμένων μερίδων ἐν Ἀνατολῇ, ἐξέδωκε διάταγμα, τὸ ὑπὸ τῆς ἱστορίας γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἑνωτικὸν τοῦ Ζήνωνος» (482 μ.Χ.)[4], καὶ ἐπειράθη νὰ ἐπιβάλῃ τοῦτο ὡς καθολικὴν πίστιν. Καὶ ὁ Οὐαλεντιανιανὸς ΙΙΙ, τῷ 445 ἐπενέβη εἰς τὴν ἔριν μεταξὺ Πάπα Λέοντος καὶ ἐπισκόπου Ἱλαρίωνος, νομοθετήσας τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα[5].

Ἀληθῶς εἰπεῖν, τινὰς τῶν ἐπεμβάσεων τούτων τῆς Πολιτείας εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας προυκάλει αὐτὴ αὕτη ἡ Ἐκκλησία, ἰδίως εἰς ζητήματα πειθαρχίας καὶ ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας. Τοιαύτην ἐπέμβασιν, μεταξὺ ἄλλων, προυκάλεσε δι' αἰτήσεως αὐτῆς ἡ ἐν Ῥώμῃ Σύνοδος τῷ 382

ξένοι συγγραφεῖς, παρεξήγησε τὴν ἐκ παραδόσεως εὐγένειαν τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς ἄρχοντας αὐτῶν ὡς ἐθελοδουλίαν. Ἐὰν ὑπὸ τῆς Γραφῆς οἱ Χριστιανοὶ ὡς ἀποτε,-λοῦντες συλλήβδην τὸ Χριστανικὸν πλήρωμα καλοῦνται «βασίλειον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον» (1 Πέτρ. 6.9) καὶ «βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς» (Ἀποκ. 5.10), ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἠδύναντο οἱ τίτλοι «ἀρχιερεύς», «βασιλεὺς» καὶ «ἱερεὺς» νὰ ἀποδίδωνται ἐξ ἴσου ὀρθῶς καὶ εἰς πάντα Χριστανὸν βασιλέα.

1. Εὐσεβίου, Βίος Κων., IV, 42 MPG. 20 1192B11 ἑξ., Σωκράτους, Ἐ. Ἰ., 28 MPG, 67, 157 ἑξ.

2. Μεγ. Ἀθανασίου, Ἱστορία Ἀρειανῶν, 33, MPG 25, 73C.

3. Σωκράτους, Ἐ. Ἰ. VI, 15, 18 MPG, 67, 708B ἑξ., 716C ἑξ.

4. Εὐαγρίου, Ἐ. Ἰ., III, 14 MPG, 86[2], 2620Cἑξ.

5. Λέοντος, Ἐπιστ. 11 MPL. 44, 639ἑξ.

πρὸς τὸν Οὐαλεριανὸν ΙΙ, ἵνα καθορίσῃ τὴν ἀπαίτησιν τῆς ἕδρας τῆς Ρώμης περὶ δικαιοδοσίας αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Δύσεως[1]. Πρέπει ὅμως νὰ διευκρινισθῇ, ὅτι αἱ ἐπεμβάσεις αὗται τῆς Πολιτείας, σκοποῦσαι τὴν ὑποταγὴν τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἀποτελοῦσι πρᾶξιν γενικῶς ὑπὸ τῆς Πολιτείας ἀσκουμένην, πολλῷ δ' ἧττον κατάστασιν κανονικῶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωριζομένην. Τοὐναντίον μάλιστα αὗται ὑπῆρξαν μεμονωμένα παραδείγματα ἐκτροπῶν ἀπὸ τῶν κανονικῶν καὶ νομίμων σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, εἰς τοιαύτας δὲ περιπτώσεις ἡ Ἐκκλησία ἀντέδρασεν ἰσχυρῶς καὶ ὑπεστήριξε σθεναρῶς τὸ δικαίωμα τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς. Μεταξὺ πολλῶν παραδειγμάτων τὸ μᾶλλον γνωστὸν εἶναι τὸ τοῦ περιωνύμου Ὁσίου, ἐπισκόπου Κορδούης. Ἀπαντῶν, οὗτος εἰς τὸν Κωνστάντιον, ὅστις ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν, ἐπειράθη δι' ἀπειλῶν νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτὸν νὰ κοινωνήσῃ πρὸς τοὺς Ἀρειανούς, ἀπέστειλεν αὐτῷ ἐπιστολὴν ἐν τῇ ὁποίᾳ κατ' ἐξαίρετον τρόπον περιγράφει τὴν ἀντίληψιν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἐξουσιῶν καὶ ἥτις ἔχει ὡς ἑξῆς. «Παῦσαι, παρακαλῶ, καὶ μνήσθητι ὅτι θνητὸς ἄνθρωπος τυγχάνεις· φοβήθητι τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως· φύλαξον σεαυτὸν εἰς ἐκείνην καθαρόν. Μὴ τίθει σευτὸν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά, μηδὲ σὺ περὶ τούτων ἡμῖν παρακλεύου· ἀλλὰ μᾶλλον παρ' ἡμῶν σὺ μάνθανε ταῦτα. Σοὶ βασιλείαν ὁ Θεὸς ἐνεχείρισεν· ἡμῖν τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπίστευσε. Καὶ ὥσπερ ὁ τὴν σὴν ἀρχὴν ὑποκλέπτων ἀντιλέγει τῷ διαταξαμένῳ Θεῷ, οὕτω φοβήθητι μὴ καὶ σύ, τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἕλκων εἰς ἑαυτόν, ὑπεύθυνος ἐγκλήματι μεγάλῳ γένῃ. Ἀπόδοτε, γέγραπται, τὰ καίσαρος καίσαρι, καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ. Οὔτε τοίνυν ἄρχειν ἡμῖν ἐπὶ τῆς γῆς ἔξεστιν, οὔτε σὺ θυμιᾶν ἐξουσίαν ἔχεις, βασιλεῦ. Ταῦτα μὲν κηδόμενος τῆς σῆς σωτηρίας γράφω· ἐγὼ οὔτε Ἀρειανοῖς συγκατατίθεμαι, ἀλλὰ καὶ τὴν αἵρεσιν αὐτῶν ἀναθεματίζω. Οὔτε κατὰ Ἀθανασίου γράφω, ὅν ἡμεῖς τε καὶ ἡ Ρωμαίων Ἐκκλησία καὶ πᾶσα ἡ σύνοδος ἐκαθάρισεν»[2]. Ὁμοίως καὶ ὁ Λεόντιος, ἐπίσκοπος Τριπόλεως τῆς Λυδίας, τὴν πρόθεσιν ταύτην τοῦ Κωνσταντίου πρὸς ὑποταγὴν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς ἑαυτοῦ θελήσεις ἐλέγχων, λέγει πρὸς αὐτὸν παρρησίᾳ ἐνώπιον ἐπισκόπων· «Θαυμάζω ὅπως ἕτερα διέπειν ταχθεὶς ἑτέροις ἐπιχειρεῖς, στρατιωτικῶν μὲν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων προεστηκώς, ἐπισκόποις δὲ περὶ τῶν εἰς μόνους ἐπισκόπους ἡκόντων δραττόμενος»[3]. Παρόμοιον εἶναι καὶ τὸ παράδειγμα Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, ἐπισκόπου Καισαρείας. Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Οὐάλης, σκοπῶν τὴν ἐπιβολὴν τοῦ Ἀρειανισμοῦ κατὰ πάντα δυνατὸν τρόπον, ἀπέστειλε τὸν Μόδεστον ἵνα ἐξαναγκάσῃ δι' ἀπειλῶν τὸν Βασίλειον νὰ ὑποταγῇ εἰς τὰς θελήσεις αὐτοῦ, ὁ Βασίλειος ἀπήντησεν εὐθαρσῶς. «Πῦρ καὶ ξίφος καὶ θῆρες καὶ οἱ τὰς σάρκας τέμνοντες ὄνυχες, τρυφὴ

1. Παρὰ MPL, 13,381.
2. Παρ' Ἀθανασίῳ, Ἱστορία Ἀρειανῶν, 44, MPG, 25, 745 ἑξ.
3. Παρὰ Σουΐδᾳ, λεξιν Λεόντιος.

μᾶλλον ἡμῖν εἰσιν ἢ κατάπληξις. Πρὸς τοῦτο ὕβριζε, ἀπείλει, ποίει πᾶν ὅ,τι οὖν ἂν ᾖ βουλομένῳ σοι, τῆς ἐξουσίας ἀπόλαυε. Ἀκουέτω τοῦτο καὶ βασιλεύς, ὡς ἡμᾶς γε οὐχ αἱρήσεις, οὐδὲ πείσεις συνθέσθαι τῇ ἀσεβείᾳ κἂν ἀπειλῆς χαλεπώτερα»[1].

Τὸ «Ἑνωτικὸν τοῦ Ζήνωνος» ἀντεμετωπίσθη ἐπίσης μετὰ μεγάλης ἀντιδράσεως, μάλιστα δὲ ἐν τῇ Δύσει, καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιδράσεως ταύτης ὁ Πάπας Σιμπλίκιος ἀφώρισε τοὺς Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας καὶ αὐτὸν τὸν αὐτοκράτορα[2]. Ἡ ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενινικὴ Σύνοδος διὰ τῆς τετάρτης πράξεως αὐτῆς[3] ἠκύρωσεν αὐτοκρατορικὸν διάταγμα περὶ προαγωγῆς τοῦ ἐπισκόπου Βηρυττοῦ εἰς Μητροπολίτην, ὅστις κατόπιν τούτου ἐπεζήτησε νὰ καταπατήσῃ τὰ δικαιώματα τοῦ Μητροπολίτου Τύρου, ὑφ' ὅν τέως δετέλει, καὶ διὰ τοῦ ΙΒ' κανόνος αὐτῆς[4] καθώρισεν ὅτι ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ἐπισκοπή τις προβιβασθῇ διὰ βασιλικῶν γραμμάτων εἰς Μητρόπολιν, τὰ ἐπ' αὐτῆς δικαιώματα τοῦ παλαιοῦ Μητροπολίτου παραμένουσιν ἄθικτα καὶ ἀκέραια.[5]

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, αἱ ἐπεμβάσεις αὗται τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἐντελῶς μεμονωμέναι καθ' ἑαυτὰς ἐν τῇ ροῇ τῆς ἱστορίας τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, δὲν ἀπετέλουν γενικὸν καὶ μόνιμον κανόνα. Ἐφ' ὅσον οἱ κύκλοι τῆς δράσεως ἀμφοτέρων τῶν ἐξουσιῶν ἐν πολλοῖς συνέπιπτον, ἀμφοτέρων δὲ αἱ ἐνέργειαι ἀφεώρων εἰς τὴν αὐτὴν κοινωνίαν ἀνθρώπων, καὶ ἐφ' ὅσον αἱ λειτουργίαι αὐτῶν ἠσκοῦντο ὑπὸ ἀτελῶν ὀργάνων, ὡς ἦσαν οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται, συγκρούσεις μεταξὺ αὐτῶν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἦσαν ἀναπόφευκτοι. Ἡ ὀρθὴ ὁδὸς πρὸς τὴν πρόοδον, κατ' ἀπαράβατόν τινα νόμον, διανοίγεται πάντοτε κατόπιν σκληροῦ ἀγῶνος καὶ διὰ μέσου μακρᾶς πείρας, ἥτις καίτοι σκληρὰ καὶ ἐπίπονος, εἶναι, οὐχ ἧττον, διὰ τοῦτον ἀκριβῶς τὸν λόγον, τὰ μέγιστα διδακτικὴ καὶ λυσιτελής. Ἡ ἐκκλησία, προσπαθοῦσα νὰ ἐξασφαλίσῃ καὶ κατοχυρώσῃ τὴν θέσιν αὐτῆς ἐν μιᾷ κοινωνίᾳ ὑπὸ συνθήκας αἵτινες ὑπῆρχον εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος καὶ ἐξηκολούθησαν ὑφιστάμεναι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Χριστιανικὸν Κράτος τῶν πρώτων χρόνων, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀποφύγῃ τὸν νόμον τοῦτον τοῦ ἀγῶνος. Οὕτω παρεκκλίσεις ἀπὸ τῶν κυρίων καὶ θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς ἰσότητος τῶν δύο ἐξουσιῶν ἐλάμβανον ἐνίοτε χώραν. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται εἰς περιπτώσεις ἐσωτερικῶν ἐκκλη-

---

1. Γρηγ. Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιτάφιος εἰς Βασίλειον, 50, MPG, 36,561A9.
2. H. Bettenson, Christian Documents, σελ. 125. Ὅρα περισσοτέρας λεπτομερείας παρὰ C. J. Hefele, HCC, vol. IV, σελ. 28ἑξ.
3. Mansi, VII, σελ. 88-97.
4. Ράλλη καὶ Ποτλῆ Σύνταγμα Ἱερῶν Κανόνων (PII) Β'. σελ. 246.
5. Πρβλ. Π. Τρέμπελα, «Ἀρχαὶ κρατήσασαι ἐν τῇ ἀνακηρύξει τοῦ αὐτοκεφάλου» ἐν περιοδ. «Θεολογία», τομ. ΚΗ', τεῦχ. Α, σελ. 10 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Οἱ λαϊκοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔκδοσις «Ἐνορίας, Ἀθῆναι 1957, σελ. 157 ἑξ.

σιαστικῶν ἐρίδων προυκάλουν τὴν ἐπέμβασιν τῆς Πολιτείας, ἵνα τῇ βοηθείᾳ αὐτῆς ἐπιβάλλωσι τὰς ἑαυτῶν δογματικὰς ἀντιλήψεις, καὶ ἡ ἀσθενεστέρα τῶν διισταμένων μερίδων ἐζήτει ἐπίσης τὴν προστασίαν τῆς Πολιτείας ἐναντίον τῶν διωγμῶν τῆς ἰσχυροτέρας. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἡ ὀρθὴ πίστις τῆς Ἐκλησίας, παρ' ὅλας τὰς κρατικὰς ἐπεμβάσεις ἐπεκράτησεν, αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐπανῆλθον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσότητος καὶ τῆς εἰλικρινοῦς συνεργασίας τῶν δύο ἐξουσιῶν.

Γενικὴ ἀνασκόπισις τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

Ἀνασκοποῦντες τὴν ἱστορίαν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Ἡ κυρία βάσις ἐφ' ἧς ἐθεμελιώθησαν αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὑπῆρξεν ἡ πολιτική, ἣν ἐνεκαινίασεν ὁ πρῶτος Χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, ὁ Κωνσταντῖνος. Ἡ ἀρετὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας ἔγκειται εἰς ὅ,τι οὗτος ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς ὅ,τι ἀπέφυγε νὰ πράξῃ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀνεγνώρισε τὴν de facto θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς imperii in imperio. Ἐξετίμησε δεόντως καὶ καθώρισε διὰ τῆς ἑαυτοῦ πράξεως τὴν ὀρθὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τῆς ὑπ' αὐτὸν Πολιτείας. Ἀπέφυγε νὰ ὑπερβῇ τὰ ὅρια τῶν ἰδίων προνομίων, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐδίστασε νὰ ἀναπτύξῃ πρωτοβουλίαν, ἐνίοτε δὲ καὶ νὰ ἐπεμβαίνῃ, ὅταν ἐνόμιζε τοῦτο ἀναγκαῖον. Ἀκριβῶς εἰπεῖν, ἡ προσωπικὴ πολιτεία τοῦ Κωνσταντίνου δὲν εἶναι τελείως ἀπηλλαγμένη παραβιάσεων τῶν κανόνων, τῶν διεπόντων τὰς ὀρθὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἃς οὗτος ἐνεκαινίασεν, ἀλλ' αἱ παραβάσεις αὗται ἦσαν ἐλάχισται. Ἐκεῖνο ὅμως εἰς τὸ ὁποῖον δέον νὰ δοθῇ μεγαλυτέρα ἔμφασις εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι αἱ θεμελιώδεις ἀρχαί, αἵτινες ὤφειλον νὰ ρυθμίζωσι τὴν συνεργασίαν Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, εἶχον ἤδη πλήρως καθορισθῇ, τὸ δὲ σύστημα τῶν σχέσεων ἀμφοτέρων τῶν ἐξουσιῶν τούτων, ὅπερ εἰσήγαγεν ὁ Κωνσταντῖνος, ἐτηρήθη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ ὑπὸ τῶν περισσοτέρων Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων.

Ἡ θεωρία περὶ Κράτους ὡς ἐξουσίας ἀπὸ Θεοῦ καθεσταμένης, τροποποιεῖται βαθμηδὸν συμφώνως πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις. Εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο συνέβαλον δύο λόγοι. Ὁ εἷς λόγος εἶναι ὅτι πᾶσα ἡ κρατικὴ ἐξουσία, νομοθετική, ἐκτελεστική, πολιτική, στρατιωτικὴ καὶ θρησκευτική, εἶχε συγκεντρωθῇ εἰς ἓν πρόσωπον, τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ ἄλλος λόγος εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία ὠργανώθη τόσον τελείως καὶ ἦτο τόσον αὐτόνομος ὅσον καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ Κράτος. Ἡ μόνη διαφορὰ ὑπῆρχεν εἰς τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἠξίου ἐξ ὁλοκλήρου δι' ἑαυτὴν τὴν θρησκευτικὴν ἐξουσίαν. Ἅπαξ δὲ τὸ Κράτος ἐγένετο Χριστανικὸν καὶ ἀνεγνώρισε τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν ὡς ἰδίαν θρησκείαν, οὐδαμῶς ἦτο δύσκολον εἰς τὸν Χριστιανὸν αὐτοκράτορα νὰ

μεταβιβάσῃ τὸ προνόμιον τῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ἔπραξεν ὁ Κωνσταντῖνος. Ἔκτοτε ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Πολιτεία ἀπέβησαν δύο διακεκριμέναι ἀλλήλων δυνάμεις, ἴσαι πρὸς ἀλλήλας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἀξιοῖ δι' ἑαυτὴν τὴν ἄσκησιν ὡρισμένης ἐξουσίας ἐν τῇ αὐτῇ κοινωνίᾳ. Ἀμφότεραι καταλαμβάνουσι τὸν αὐτὸν χῶρον, ἀλλ' ἐκτελοῦσι διαφορετικὰς λειτουργίας. Ἡ μία εἶναι ἐλλιπὴς ἄνευ τῆς ἄλλης. Ἡ Ἐκκλησία οὐδὲν ὀφείλει νὰ πράττῃ τὸ εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς πολίτικῆς κυβερνήσεως ἀναγόμενον. Ἡ ἄμυνα τῆς ἐπικρατείας κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ἡ δατήρησις τῆς ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας καὶ τάξεως, ἡ δίωξις καὶ ἡ τιμωρία τοῦ ἐγκλήματος καὶ ἡ προστασία τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ ἀνήκουσιν εἰς τὸ Κράτος. Ἔνθα ἡ δύναμις τῆς Πολιτείας ἐξαντλεῖται, ἐκεῖ ἄρχεται ἡ δύναμις τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Καῖσαρ δύναται νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἐξωτερικὴν ὑπακοὴν διὰ τοῦ ξίφους. Ἡ Ἐκκλησία οὐδαμῶς ἀναμειγνύεται εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἀλλὰ προχωροῦσα περαιτέρω διδάσκει τοὺς πολίτας νὰ ἀναγνωρίζωσι τὰς ὑφισταμένας πολιτικὰς ἐξουσίας ὡς ἀπὸ Θεοῦ τεταγμένας (Ρωμ. 13.1) καὶ ἐξαίρει ὡς καθῆκον τὴν ἑκουσίαν εἰς αὐτὰς ὑποταγήν, «οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργήν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν» (Ρωμ. 13.5). Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δύναται νὰ καταστέλλῃ καὶ τιμωρῇ τὸ ἔγκλημα, εἰ καὶ οὐχὶ πάντοτε, ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ καταστείλῃ τὸ ἠθικὸν κακόν, ἢ νὰ θέσῃ χεῖρα ἐπὶ τῆς ἁμαρτίας. Ἡ Ἐκκλησία κύριον ἔργον αὐτῆς ἔχει τὴν καταπολέμησιν τῆς ἁμαρτίας, ἥτις εἶναι ἡ ρίζα πάσης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀναταραχῆς. Ἐν συντόμῳ εἰπεῖν, τὸ Κράτος δύναται νὰ ἐπιλαμβάνηται τῆς θεραπείας κακῶν, σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὰ ὑλικὰ διαφέροντα καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ζωὴν τῶν πολιτῶν, ἐνῷ ἡ πίστις, αἱ ἐλπίδες καὶ αἱ πνευματικαὶ ἐπιδιώξεις τῆς ψυχῆς, αἵτινες εἶναι κατ' οὐσίαν τὰ ἐσωτερικὰ κίνητρα καὶ οἱ ρυθμισταὶ τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς, εἶναι ἀντικείμενα ὑπαγόμενα ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ πνευματικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ ταῦτα, σύγκρουσις τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ Χριστιανικοῦ Κράτους καὶ τῆς Χριστανικῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ, ὑπὸ τὸν ὅρον βεβαίως, ὅτι ἑκάστη τῶν δύο ἐξουσιῶν ἀναγνωρίζει ἑκουσίως τὰ δικαιώματα τῆς ἄλλης ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς ἰδίας αὐτῆς ἁρμοδιότητος.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν τῷ προχριστιανικῷ κόσμῳ.

Ἀνατρέχοντες εἰς τὸ παρελθὸν πληροφορούμεθα ἔκ τε τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱστορίας ὅτι ἡ οἰκογένεια ὑπῆρξεν ὁ ἀρχαιότερος κοινωνικὸς θεσμὸς καὶ ἡ πρωταρχικὴ βάσις καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ πρωτογόνου ἀνθρωπίνου βίου. Εἰς πᾶσαν πρωτόγονον κοινωνίαν ὁ μόνος ἐν ἰσχύι νόμος, ὅστις ἐρρύθμιζε τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον, ἦτο ἡ ἀπόλυτος καὶ ἀνεξέλεγκτος πατρικὴ ἐξουσία ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς περουσίας τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας. Τὴν πρωτόγονον ταύτην ἐξουσίαν τοῦ ἀνδρός, ὡς ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογενείας, ἀπαντῶμεν καὶ εἰς αὐτὰς ἔτι τὰς ὠργανωμένας καὶ πολιτικῶς προηγμένας κοινωνίας, ὡς ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Ρωμαϊκή, κατωχυρωμένην καὶ νομικῶς.

Τῆς ἰδέας ταύτης περὶ ἀπολύτου καὶ ἀνεξελέγκτου ἐξουσίας τοῦ ἀνδρός, ὡς κεφαλῆς τῆς οἰκογενείας, ἀναγκαία συνέπεια ὑπῆρξεν ἡ θεωρία ὅτι ἡ γυνὴ ὑπελείπετο οὐχὶ μόνον φυσικῶς, οὖσα ἀσθενεστέρα τοῦ ἀνδρός[1], ἀλλ' ὅτι καὶ νομικῶς ἦτο κατωτέρα αὐτοῦ. Οὕτως, ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἀπέβη οὐχὶ ἁπλῶς ὑποδεεστέρα τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πράξει ὑπελαμβάνετο ὡς κτῆμα καὶ δούλη τοῦ ἀνδρὸς καὶ κατήντησεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ παίγνιον καὶ ὄργανον ἱκανοποιήσεως τῶν κατωτέρων ὁρμῶν αὐτοῦ, ὑπολαμβανομένη ὡς παιδοποιητικὴ μηχανή, δοχεῖον ἡδονῆς καὶ πρὸς πᾶν κακὸν εὐεπίφορος καὶ ἐπιτηδεία[2]. Ἀκόμη καὶ νομοθέται, φιλόσοφοι καὶ ποιηταί, ὡς ὁ Σόλων, ὁ Σωκράτης, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Μένανδρος καὶ ἄλλοι, δὲν ἦσαν ἀπηλλαγμένοι τοιούτων κατὰ τῆς γυναικὸς προκαταλήψεων. Καὶ ὁ μὲν Σόλων ἐφρόνει ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι «φορτίον χαλεπόν»[3], ὁ δὲ Φιλήμων «ἀθάνατόν ἐστι κακὸν ἀναγκαῖον γυνή» (ἐννοεῖται ἡ γαμετή)[4]. Ὁ Σωκράτης ἐρωτηθείς ποτε «ποῖοι τῶν ἀνθρώπων μεταμέλλονται;» «οἱ γήμαντες»[5], ἀπεκρίθη. Ὁ κωμικὸς Ἱππῶναξ (ἀπ. 29) ἔλεγεν ἐπίσης· «δύ' ἡμέραι γυναικός εἰσιν ἥδισται, ὅταν γαμῇ τις κἀκφέρῃ τεθνηκυῖαν», πρὸς ὅν συνεφώνει καὶ ὁ Χαιρήμων, λέγων· «γυναῖκα θάπτειν κρεῖτόν ἐστιν ἢ γαμεῖν»[6]. Τῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων ἐχόμενος καὶ ὁ Μένανδρος ἔλεγεν εἰς τὸν μέλλοντα νὰ ἔλθῃ εἰς γάμον νέον· «γαμεῖν

---

1. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Ι, β. 12.
2. Π. Μπρατσιώτου. Ἡ γυνὴ ἐν τῇ Βίβλῳ, σελ. 9.
3. Παρὰ Χ. Βουλοδήμου, Δοκίμιον ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1903, σελ. 4, 5.
4. Ἔνθ. ἀν., σελ. 4.
5. Αὐτόθι, σελ. 5.
6. Αὐτόθι, σελ. 6.

κεκρικότα δεῖ σε γινώσκειν ὅτι ἀγαθὸν μέγα ἕξεις ἂν λάβῃς μικρὸν κακόν»[1], ἐνῷ ὁ Φιλήτας ἐβεβαίου αὐτόν· «βίον καλὸν ζῇς, ἐὰν γυναῖκα μὴ λάβῃς»[2]. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ γυνὴ ἐθεωρεῖτο ὡς παιδοποιητικὴ μηχανὴ παρεβάλλετο περιφρονητικῶς πρὸς τὴν ἀροτριουμένην γῆν, ὡς γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῆς φράσεως «ἐπὶ γνησίων παίδων ἀρότρῳ»[3], ἥτις εἶχε καταστῆ λίαν συνήθης ἔκφρασις, δηλωτικὴ τοῦ προορισμοῦ τῆς γυναικὸς ἐν τῷ γάμῳ. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ πατήρ, ἐκδίδων τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς γάμον ἔλεγε πρὸς τὸν νυμφίον· «παίδων ἐπ' ἀρότρῳ γνησίων διδωμί σοι τὴν ἐμὴν θυγατέρα» (Μενάνδρου ἀπ. 704)[4].

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν δημόσιον βίον, οὐδεμία εἰς αὐτὸν συμμετοχὴ ἦτο ἐπιτετραμμένη εἰς τὴν γυναῖκα, ἥτις ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ παραμένῃ ἔγκλειστος ἐν τῷ οἴκῳ, συμφώνως πρὸς παλαιότατον πάγκοινον ἔθος. Μόνον εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, ἰδίᾳ ὅταν ἡ πόλις ἐκινδύνευε νὰ πέσῃ εἰς χεῖρας ἐπερχομένων ἐχθρῶν, ἐπετρέπετο εἰς τὴν γυναῖκα νὰ ἐξέλθῃ τοῦ οἴκου τῇ συνοδείᾳ θεραπαινίδων. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ παιδεία ἐθεωρεῖτο ὡς στερουμένη σπουδαιότητος ἢ καὶ ἐπιζημία διὰ τὴν γυναῖκα. Ἕνεκα τούτου, ὡς παραδίδει ὁ Ξενοφῶν[5], ἐλαμβάνετο πρόνοια ὅπως ἡ γυνὴ βλέπῃ, ἀκούῃ καὶ λέγῃ ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγώτερα. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι παραδείγματα μεμορφωμένων γυναικῶν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον δὲν ἦσαν σπάνια, ὡς τὸ τῆς ποιητρίας Σαπφοῦς τῆς Λεσβίας, τῆς φιλοσόφου Ἀσπασίας τῆς Μιλησίας, συζύγου τοῦ Περικλέους, καὶ ἄλλων, ἀλλὰ τὰ παραδείγματα ταῦτα ἦσαν ὀλίγαι ἐξαιρέσεις ἐπικυροῦσαι μᾶλλον τὸν γενικὸν κανόνα.

Περισσότερον δυσμενὴς ἦτο ἡ θέσις τῆς γυναικὸς παρὰ τοῖς ἀνατολικοῖς λαοῖς. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κομφουκίου, ἡ γυνὴ ὀφείλει ὑπακοὴν εἰς τὸν ἄνδρα καὶ βοηθεῖ αὐτὸν νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀρχάς. Ἕνεκα τούτου οὐδὲν δύναται νὰ ἀποφασίζῃ περὶ ἑαυτῆς καὶ ὑπόκειται εἰς τὸν κανόνα τῶν τριῶν ὑπακοῶν, καθ' ὃν ἡ μὲν ἄγαμος ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ εἰς τὸν πατέρα καὶ τὸν πρεσβύτερον ἀδελφόν, ἡ δὲ ὕπανδρος εἰς τὸν ἄνδρα αὐτῆς καὶ ὅταν ὁ σύζυγος αὐτῆς εἶναι γέρων ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ εἰς τὸν υἱόν αὐτῆς[6]. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας ταύτης ἡ γυνὴ ἐστερεῖτο ἰδίας προσωπικότητος καὶ ἐτέ-

1. Αὐτόθι.
2. Ἔνθ. ἀν., σελ. 6.
3. Αὐτόθι, σελ. 4, 7.
4. Παρὰ τὰς δυσμενεῖς ταύτας περὶ γυναικὸς κρίσεις ὑπῆρχον παρ' Ἕλλησι καὶ ἄλλοι, οἵτινες οὐδαμῶς ἐδίστασαν νὰ πλέξωσι τὸ ἐγκώμιον τῆς ἀγαθῆς γυναικός, ὡς παράγοντος εὐτυχίας ἐν τῷ οἰκογενειακῷ βίῳ. Οὕτως ὁ Ἡσίοδος (Ἔργα καὶ ἡμέραι 702) λέγει· «οὐ μὲν γάρ τι γυναικὸς ἀνὴρ ληΐζετ' ἄμεινον τῆς ἀγαθῆς, τῆς δ' αὖ τε κακῆς οὐ ρίγιον ἄλλο» Τὰ αὐτὰ φρονοῦσι καὶ οἱ Σιμωνίδης (ἀπ. 6) Σοφοκλῆς (ἀπ. 617) καὶ Εὐριπίδης (Ὀρέστης 602, ἀπ. 497), ὁ δὲ Θέογνις (1225) ρητῶς λέγει, ὅτι «οὐδὲν ἀγαθῆς γλυκερώτερόν ἐστι γυναικός».
5. Παρὰ Χ. Βουλοδήμῳ, μν. ἔργ. τόμ. Α', ἐν Ὀδυσσῷ 1875, σελ. 176.
6. Παρὰ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 455.

λει ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀνδρός. Ἐντεῦθεν οὐδαμῶς εἶναι ἄπορον ὅτι ἐν Κίνᾳ καὶ Ἰνδίαις ὑφίστατο ἐν ἐφαρμογῇ τὸ βάρβαρον καὶ ἀπάνθρωπον ἔθιμον τῆς ἑκουσίας ἢ ἀκουσίας ταφῆς τῆς καταλειφθείσης ἐν ζωῇ γυναικὸς μετὰ τοῦ ἀποθανόντος ἀνδρὸς αὐτῆς, καὶ μάλιστα ὅταν οὗτος κατεῖχεν ἐξέχουσάν τινα θέσιν[1]. Ἐπίσης ἐκ τοῦ Ἡροδότου μανθάνομεν ὅτι παρὰ τοῖς Βαβυλωνίοις ὑπῆρχεν ἐν ἰσχύι νόμος, «ὁ αἴσχιστος τῶν νόμων», ὡς οὗτος χαρακτηρίζει αὐτόν, δυνάμει τοῦ ὁποίου πᾶσα γυνὴ ὑπεχρεοῦτο νὰ εἰσέλθῃ ἅπαξ τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ζωὴν αὐτῆς εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, ἐκ τοῦ ὁποίου δὲν ἐπετρέπετο εἰς αὐτὴν νὰ ἐξέλθῃ πρὶν ἢ συνέλθῃ μετ᾽ ἀνδρὸς ξένου[2].

Ἐλαφρῶς πλεονεκτικωτέρα ἦτο ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ὑπὸ τὸν Μωσαϊκὸν Νόμον. Ἡ ἰουδαία γυνὴ ἀπήλαυε δικαιωμάτων τινῶν ἰσότητος πρὸς τὸν ἄνδρα. Ἀμφότεροι, ἀνὴρ καὶ γυνή, ἐν τῷ δεσμῷ τοῦ γάμου ἦσαν ἐξ ἴσου ὑποχρεωμένοι νὰ φυλάττωσιν ἀμοιβαίαν πίστιν καὶ ἐν περιπτώσει μοιχείας ὁ νόμος ἐπέβαλλε τὴν αὐτὴν ποινὴν τοῦ θανάτου εἰς ἀμφοτέρους τοὺς παραβάτας (Λευτ. 22.22). Ὁ ἀνὴρ, ὅστις ἤθελε στερήσει βιαίως παρθένον τινὰ τῆς παρθενίας αὐτῆς ὑπεχρεοῦτο ὑπὸ τοῦ νόμου, ἐκτὸς τῆς ἀποζημιώσεως τῶν πεντήκοντα σίκλων εἰς τὸν πατέρα τῆς ἀδικηθείσης, νὰ νυμφευθῇ αὐτήν, μὴ δυνάμενος νὰ διαζευχθῇ αὐτὴν διὰ βίου (Δευτ. 22.28-29). Ἡ ἀρετὴ τῆς γυναικὸς ἀνεγνωρίζετο πλήρως καὶ ἐνίοτε ἐξέχουσαι γυναῖκες ἀναφέρονται ὡς ὑπερακοντίσασαι εἰς ἀρετὴν καὶ ἱκανότητα τὸ ἄρρεν φῦλον, ἀποδείξασαι ἑαυτὰς δοκιμωτάτας χειριστρίας τῶν τυχῶν τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ ἵδρυσις τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ δημιουργία καὶ προαγωγὴ τῆς οἰκογενειακῆς εὐτυχίας ἐξηρτᾶτο κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς γυναικός, ὡς ἡ μακρὰ πεῖρα ἀπεδείκνυε, πρὸς ἣν συνεπὴς ἡ λαϊκὴ σοφία ἐδίδασκε «σοφαὶ γυναῖκες ᾠκοδόμησαν οἴκους, ἡ δὲ ἄφρων κατέσκαψε ταῖς ἰδίαις χερσὶν αὐτῆς» (Παρμ. 14.1).

Ἐν τούτοις καὶ ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ κοινωνίᾳ ἡ θέσις τῆς γυναικὸς δὲν ἦτο τόσον πλεονεκτικὴ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοιαύτην τῆς ὁμοφύλου αὐτῆς εἰς τὰς ἄλλας κοινωνίας, ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Καὶ παρ᾽ ἰουδαίοις ὑπῆρχε νόμῳ καθιδρυμένη ἡ πολυγαμία, ἥτις καθίστα τὴν ζωὴν τῆς γυναικὸς ἐν τῷ οἴκῳ μαρτυρικήν[3]. Ἡ θέσις αὐτῆς ἐν τῷ γάμῳ ἦτο πάντοτε ἀβεβαία, ἐφ᾽ ὅσον ὁ σύζυγος αὐτῆς εἶχεν ἐκ τοῦ νόμου τὸ δικαίωμα νὰ ἀποπέμπῃ αὐτὴν κατὰ βούλησιν, ὑποχρεούμενος μόνον νὰ παραδίδῃ εἰς χεῖρας αὐτῆς ἔγγραφον τὴν ἀποπομπὴν (Δευτ. 24.1). Σὺν πᾶσι τούτοις, ἡ γυνὴ ἔκυπτε πάντοτε ὑπὸ τὸ βάρος τῆς παραβάσεως τῆς προμήτορος αὐτῆς Εὔας[4], ἕνεκα δὲ τούτου καὶ πρὸς τιμωρίαν αὐτῆς ἐτέλει κατὰ τὸν νόμον ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς

---

1. Δημ. Μπαλάνου, Ἡ θέσις τῆς γυναικὸς κλπ., ἐν Ἀθήναις 1910, σελ. 5.
2. Ἱστοριῶν I, 199.
3. Πρβλ. Β. Βέλλα, «Ὁ Ἰσραηλ. Γάμος», σελ. 13ἑξ.
4. Γεν. 3.6., Σοφ. Σειράχ. 25.24. Ἀπήχησις τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἀπαντᾷ πιθανῶς καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην· πρβλ. 1 Τιμ. 2.14 καὶ 2 Κορ. 11.3.

(Γεν. 3.16). Ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἣν εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις ἐπέβαλλεν ὁ νόμος, οὐδέποτε σχεδὸν ἐτηρεῖτο ἐν τῇ πράξει, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἐπ' αὐτοφώρῳ καταληφθείσης μοιχαλίδος (Ἰω. 8.3-11), πληροφορούμεθα ὅτι ἡ τιμωρία τοῦ ἐγκλήματος τῆς μοιχείας, ἣν προέβλεπεν ὁ νόμος, δὲν ἐπεβάλλετο εἰς ἀμφοτέρους τοὺς παραβάτας, ὡς εἶναι πρόδηλον ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ φαρισαῖοι ἤγαγον πρὸς τὸν Ἰησοῦν τὴν δυστυχῆ ἐκείνην γυναῖκα μόνην καὶ οὐχί, ὡς ὁ νόμος ἐπέτασσεν, μετὰ τοῦ ἀνδρὸς, μεθ' οὗ κατελήφθη ἐπ' αὐτοφώρῳ ἀτιμάζουσα τὸν ἄνδρα αὐτῆς. Ἐν συνεχείᾳ οὗτοι ἐπικαλοῦνται τὸν νόμον, ὡς δῆθεν ἐντελλόμενον «τὰς τοιαύτας λιθάζειν» (Δευτ. 22. 21), ἐνῷ ἐν τῇ πραγματικότητι ὁ νόμος τὴν ποινὴν ταύτην ἐπέβαλλεν εἰς τὴν γυναῖκα ἐκείνην, ἥτις κατὰ τὸν γάμον ἤθελεν εὑρεθῇ «μὴ παρθένος» καὶ οὐχὶ τὴν ἄλλην διάταξιν τοῦ νόμου, ἥτις ἐπέβαλλε τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ἐπί μοιχείᾳ καταλαμβανομένους. (Δευτ. 22. 22), ἣν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικαλεσθῶσιν εἰς τὴν εἰδικὴν ταύτην περίπτωσιν, ὅπερ δείκνυσιν ὅτι ὁ ἀνὴρ ἐν τῇ πράξει ἐξῃρεῖτο τῆς ποινῆς διὰ τὸ ἀδίκημα τῆς ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχείας. Ἑπομένως, ἡ θέσις τῆς ἰουδαίας γυναικὸς δὲν ἦτο καὶ κατὰ πολὺ ἀνωτέρα τῆς μὴ ἰουδαίας, τοὐλάχιστον ἀπό τινων ἀπόψεων[1]. Οὕτω, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰησοῦ ἀπαντᾷ καὶ παρ' ἰουδαίοις τοιαύτη σκληρότης ἔναντι τῆς γυναικός, οἵα σχεδὸν καὶ παρ' ἐθνικοῖς. Ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰησοῦ ἰουδαῖος εὕρισκεν ἀπολύτως φυσικὸν δι' ἑαυτὸν καὶ νομικῶς ἐπιτετραμμένον νὰ ἀποπέμπῃ τὴ γυναῖκα αὐτοῦ «διὰ πᾶσαν αἰτίαν», οὕτως ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἰησοῦ, ὅταν ἤκουσαν αὐτὸν διδάσκοντα τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου, συνεπέραναν· «εἰ οὕτως ἐστὶν ἡ αἰτία τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, οὐ συμφέρει γαμῆσαι» (Ματθ. 19.10).

Κατὰ γενικὸν κανόνα, ἐν τῷ ἀρχαίῳ κόσμῳ ἡ γυνὴ ἐντὸς τῆς οἰκογενείας ἔδει νὰ τελῇ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν ἀρρένων συγγενῶν αὐτῆς, ἵνα ἡ περιουσία αὐτῆς παραμένῃ εἰς τὴν κυριότητα τῆς οἰκογενείας καὶ ἵνα μὴ ἡ γυνὴ δύναται νὰ μετέχῃ ἀνεξελέγκτως τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ δημοσίου βίου. Ὑπὸ τὸν Ρωμαϊκὸν νόμον, ἐφ' ὅσον ἦτο ἄγαμος, ἡ ἰδιοκτησία αὐτῆς δὲν ἠδύνατο νὰ διατεθῇ ὑπ' αὐτῆς ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ ἐπιτρόπου αὐτῆς. Δὲν ἠδύνατο νὰ συμμετέχῃ εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς οἰκογενείας, οὔτε εἰς τὰς οἰκονομικὰς ὑποθέσεις, οὔτε εἰς τὰς λοιπὰς ἐκδηλώσεις τοῦ δημοσίου βίου καί, πρὸς τούτοις, οἰκογενειακὸν δικαστήριον ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ αὐτῇ τὰς βαρυτάτας τῶν ποινῶν εἰς περιπτώσεις ὡρισμένων παραβάσεων[2]. Ὡς μήτηρ, οὐδεμίαν ἐξουσίαν ἤσκει ἐπὶ τῶν ἰδίων αὐτῆς τέκνων οὐδὲ εἶχε δικαίωμά τι κληρονομικὸν ἐπὶ τῆς περιουσίας αὐτῶν. Τὰ τέκνα δὲν ἀνῆκον εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτῆς, ἀλλ' εἰς τὴν οἰκογένειαν

1. Πλείονα περὶ τῆς θέσεως τῆς γυναικὸς ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ κοινωνίᾳ ὅρα Β. Βέλλα «Ὁ Ἰσραηλητικὸς Γάμος», Ἀθῆναι 1935.

2. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 19.

τοῦ πατρὸς αὐτῶν. Κατ' ἀκολουθίαν ἐάν τι ἐκ τῶν τέκνων αὐτῆς ἐπεθύμει νὰ ἔλθῃ εἰς γάμον οὐδεμίαν ἀνάγκην εἶχε τῆς συγκαταθέσεως αὐτῆς. Ὡς σύζυγος, κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν νόμον, ὑπέκειτο εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, ὅστις εἶχε δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐπ' αὐτῆς καὶ ἤσκει ἀπόλυτον ἔλεγχον ἐπὶ τῆς περιουσίας αὐτῆς. Ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀνδρὸς ὁ νόμος ὑπελάμβανεν αὐτὴν οὐχὶ ἴσην πρὸς τὸν ἄνδρα, ἀλλὰ ὡς θετὴν θυγατέρα αὐτοῦ καὶ ὡς ἀδελφὴν τῶν ἑαυτῆς τέκνων καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην ἐκληρονόμει τὸν ἄνδρα αὐτῆς[1]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ νομικὴ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸν ἄνδρα ἦτο σχέσις θυγατρὸς πρὸς πατέρα, πᾶσα ἡ προίξ ἢ ἡ περιουσία αὐτῆς μετεβιβάζετο εἰς τὴν κυριότητα τοῦ συζύγου αὐτῆς, εἰς ὅν ἀνῆκε καὶ πᾶν ὅ,τι αὕτη ἐκέρδιζεν ἐκ προσωπικῆς ἐργασίας, οὕτως ὥστε αὕτη οὐδὲν εἶχεν ἴδιον[2]. Καθὼς τὰ τέκνα καὶ οἱ δοῦλοι, οὕτω καὶ ἡ γυνὴ ἅμα τῷ γάμῳ ἀπέβαλλεν ὅλα τὰ δικαιώματα αὐτῆς, οἱ δὲ ἐκ πατρὸς συγγενεῖς αὐτῆς ἀπεστεροῦντο τοῦ δικαιώματος τῆς ἐπιτροπείας ἐπ' αὐτῆς, πᾶν δ' ὅ,τι, ἀνῆκεν εἰς αὐτὴν οὐδεμιᾶς αἰτίας ἕνεκα ἐπεστρέφετο εἰς αὐτούς[3]. Οἱοσδήποτε καὶ ἂν ἦτο ὁ σκοπὸς τῶν μέτρων τούτων, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ταῦτα ὑπηγορεύθησαν ὑπὸ λανθανούσης τινὸς προκαταλήψεως τοῦ νομοθέτου, ἐνδεικτικῆς τῆς ἄκρας περιφρονήσεως, ἣν ὁ ἀρχαῖος κόσμος ᾐσθάνετο διὰ τὴν γυναῖκα, παντάπασι ξένης πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, οἰκείας δὲ μᾶλλον τῇ Στωϊκῇ Σχολῇ[4], καθ' ἣν ἡ ἐπιτροπεία τῆς γυναικὸς ἦτο ἀναγκαία λόγῳ τῆς ἐλαφρονοίας αὐτῆς καὶ τῆς ἀσταθείας τῶν ἑαυτῆς προθέσεων[5]. Ἰδέαν τινὰ περὶ τῆς βαθείας καταπτώσεως τῆς Ρωμαίας γυναικὸς λαμβάνομεν ἐκ τῶν ἀντιλήψεων ἠθικολόγων καὶ φιλοσόφων τινῶν τῆς ἐποχῆς, ἀντιπροσωπευτικαὶ τῶν ὁποίων εἶναι αἱ ἰδέαι τοῦ Πορκίου Κάτωνος (234-149 π.Χ.) καὶ τοῦ Σενέκα (4. π.Χ. -65), ἐξ ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἐμέμφετο τὰς γυναῖκας διότι, ὅταν ἀπέκτων ἐλευθερίαν, ἐπεδίδοντο εἰς παντὸς εἴδους ἀκολασίας καὶ διότι παρεγνώριζον τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνδρὸς καὶ παρημέλουν τὴν ἀξιοπρέπειαν αὐτοῦ, ὁ δὲ δεύτερος στιγματίζει τὴν γυναῖκα ὡς ἀνόητον καὶ ἄγριον πλᾶσμα, ἀνίκανον νὰ χαλιναγωγήσῃ τὴν φιληδονίαν αὐτῆς[6].

Τοιαύτη, ἐν συντόμῳ, ἦτο ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν ταῖς προχριστιανικαῖς κοινωνίαις, ἧς αἱ ἄμεσοι συνέπειαι ἦσαν εἰδεχθεῖς κοινωνικαὶ πληγαὶ καὶ κακίαι, ὡς ἡ πολυγαμία, ἡ ἱερὰ πορνεία[7], ἡ δημοσία πορνεία, ὁ ἑταιρισμὸς καὶ ἡ παιδεραστία, αἵτινες κατέτρωγον τὴν καρδίαν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἀπετέλουν ὄνειδος διὰ πεπολιτισμένας κοινωνίας, ὡς ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Ρωμαϊκή·

1. Gai., 2, 139, 140, 159.
2. Gai., 2, 89. 90. 68, Ulp., 19, 18. 19.
3. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 20.
4. C. Brace, ἔνθ. ἀν.
5. Gai., Comm. I, 144, παρὰ C. Brace, ἔνθ. ἀν.
6. Παρὰ C. Brace Gesta Christi, σελ. 24.
7. Τὸ ἐν Κορίνθῳ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, ὡς παραδίδει ὁ Στράβων, (σελ. 378), «οὕτω πλούσιον ὑπῆρξεν, ὥστε πλείους ἢ χιλίας ἱεροδούλους ἐκέκτητο ἑταίρας».

Θέσις τῆς γυναικὸς κατὰ τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν.

Ἡ Χριστιανικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς θέσεως τῆς γυναικὸς ἦτο ἀκριβῶς ἀντίθετος ἐκείνης τοῦ μὴ χριστιανικοῦ κόσμου. Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Χριστιανικῆς δασκαλίας ἡ γυνὴ εἶναι ἠθικῶς ἀπολύτως ἴση καὶ ἰσότιμος πρὸς τὸν ἄνδρα. Ἡ ἀπόλυτος αὕτη ἰσοτιμία ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἐν τῷ γάμῳ ἐμφαίνεται σαφῶς ἐκ τῆς διηγήσεως περὶ δημιουργίας ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς (Γεν. 2.21-24), ἣν ὑπηνίχθη καὶ ὁ Ἰησοῦς (Μτ. 19.4), ὅτε ἐνομοθέτει τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου, καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ γυνὴ ἐδημιουργήθη οὐχὶ διὰ κεχωρισμένης δημιουργικῆς πράξεως, ὡς ὁ ἀνὴρ, ἀλλ' ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνδρὸς. Καὶ πρὸς κατασφάλισιν τῆς ἰσοτιμίσας ταύτης ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἔλαβεν εἰδικὴν μέριμναν πρὸς βεβαίωσιν ἡμῶν, ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστῶν καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς (Γεν. 2.23), ἵνα ἡ ἰσότης καὶ ἰσοτιμία ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς μὴ δύναται ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ ἀμφισβητηθῇ. Τὸ γεγονὸς δ' ὅτι ὁ Δημιουργὸς ἐδημιούργησε τὴν γυναῖκα ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνδρὸς κέκτηται μεγίστην καὶ σπουδαιοτάτην σημασίαν. Δὲν ἔλαβε δηλαδὴ ὁ Θεὸς τὴν πρὸς δημιουργίαν τῆς γυναικὸς ὕλην ἐκ τῆς γῆς, ἵνα μὴ ὁ ἀνὴρ ξένην πρὸς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν θεωρήσῃ αὐτήν, ἀλλ' ἐχρήσατο μέρει τοῦ σώματος τοῦ ἀνδρός, ἵνα τὴν ἑνότητα καὶ ταυτότητα τῆς φύσεως ἀμφοτέρων δηλοτέραν καταστήσῃ. Δὲν ἔλαβε δὲ πάλιν τὴν πρὸς δημιουργίαν αὐτῆς ὕλην ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρός, ἵνα μὴ τὴν γυναῖκα εἰς κυρίαν καὶ κυβερνήτην τοῦ ἀνδρὸς προαγάγῃ, οὐδὲ ἐκ τῶν ποδῶν, ἵνα μὴ αὐτὴν ὑποτελῆ, ἢ δούλην, ἢ ὑποπόδιον αὐτοῦ καταστήσῃ ἀλλ' ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ, ἵνα ἐντονώτερον καὶ σαφέστερον δηλώσῃ τὴν πρὸς ἀμφοτέρους ἰσότητα καὶ ἵνα θέσῃ τὴν γυναῖκα παρὰ τὸ πλευρὸν καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἀνδρός, ὡς τὴν ἀνεκτίμητον αὐτοῦ σύντροφον καὶ βοηθόν. Ἡ ἰσότης καὶ ἰσοτιμία αὕτη γίνεται ἔτι περισσότερον πρόδηλος ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀμφότεροι, ὅ τε ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, ἐδημιουργήθησαν «κατ' εἰκόνα Θεοῦ» (Γεν. 1.27). Ἀλλ' ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ὡς ἠθικῆς προσωπικότητος, κατὰ τὴν Χριστιανικὴν ἀντίληψιν, ἀποκατεστάθη πλήρως ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς ἐνανθρωπήσεως, εἰς ἣν ἡ γυνὴ προσέφερεν εἰδικὴν καὶ σπουδαίαν συμβολὴν ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Παρθένου Μαρίας, τῆς Μητρὸς τοῦ Ἰησοῦ. Εἶναι, τῷ ὄντι, ἐξαιρετικὴ ἡ τιμὴ καὶ μεγάλη ἡ χάρις, ἣν εὗρεν ἡ γυνὴ παρὰ τῷ Θεῷ εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χριστὸς ἐγεννήθη ἐκ τῆς ταπεινῆς μὲν καὶ ἀγνώστου, ἀλλ' εὐλογημένης ἐν γναιξί, τῆς σεμνῆς καὶ ἁγνῆς Παρθένου τῆς Ναζαρέτ Μαρίας, τοῦ ἀληθοῦς τούτου ἐγκαλλωπίσματος τοῦ γυναικείου φύλου. Ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Παρθένου Μαρίας ἡ πτῶσις τῆς προμήτορος αὐτῆς Εὔας ἐπηνωρθώθη πλήρως καὶ ἡ γυνὴ ἀνέκτησε τὴν πρώτην αὐτῆς τιμὴν καὶ ἀξιοπρέπειαν.

Ἐντεῦθεν καὶ ἡ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς περὶ γυναικὸς ἀντίληψις οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει πρὸς ἐκείνην τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς νέας

πίστεως καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἡ Χριστιανὴ γυνὴ εὗρε τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἠθικὴν ἄνοδον, ἥτις ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστος εἰς τὸν ἐθνικὸν κόσμον. Ἡ ἱστορία διέσωσε μέχρι ἡμῶν παραδείγματα γυναικῶν διαγουσῶν προηγουμένως ἁμαρτωλὸν βίον, αἵτινες ἅμα ὡς ἐπλησίασαν τὸν Χριστὸν καὶ ἠσπάσθησαν τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἀνεγεννήθησαν ἐντελῶς καὶ ἀπέβησαν ἄξιαι τοῦ κοινοῦ σεβασμοῦ. Τὰ δικαιώματα αὐτῆς ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ἀποκατεστάθησαν πλήρως. Ἡ ἰδέα περὶ ἀγορᾶς τῆς γυναικὸς ἐν τῷ γάμῳ παρεχώρησε τὴν θέσιν αὐτῆς εἰς τὸ ἔθος τῆς προικός[1]. Ἡ γυνὴ καὶ κατὰ τὴν Χριστιανικὴν Ἠθικὴν ὀφείλει ὑποταγὴν εἰς τὸν ἄνδρα αὐτῆς, ὅστις εἶναι ἡ κεφαλὴ αὐτῆς (Ἐφ. 5.22, 23.33), ἀλλ' ἡ ὑποταγὴ αὕτη ἔχει ἤδη ἐξιδανικευθῇ ὑπὸ τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ κατέληξε νὰ σημαίνῃ σχέσιν μεταξὺ δύο οὐσιωδῶν συστατικῶν μερῶν συγκεκριμένης τινὸς ἑνότητος τεθεμελιωμένης ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀγάπης, ὅπως ἡ ἑνότης μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας (Ἐφ. 5.29). Σημαίνει ἀκόμη τὴν ἱεραρχίαν τῆς διοικήσεως τῆς οἰκογενείας καὶ οὐδὲν συγγενὲς ἔχει πρὸς τὴν πατρικὴν ἐξουσίαν τοῦ Ρωμαίου patris familias. Ἡ σύζυγος δὲν θεωρεῖται δούλη, ἢ θετὴ θυγάτηρ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, ὡς ὁ Ρωμαῖος νομοθέτης ὑπελάμβανεν αὐτήν, ἀλλ' ἀληθὴς συντελεστὴς εἰς τὴν εὐημερίαν τῆς οἰκογενείας. Ὀφείλει ὑπακοὴν εἰς τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα, ἀλλὰ διὰ τοῦ εὐγενοῦς χαρακτῆρος καὶ τῶν ἀρετῶν αὐτῆς δύναται νὰ ἀποβῇ ἀνεκτίμητος σύμβουλος τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς καὶ νὰ ἐμπνέῃ καὶ κατευθύνῃ αὐτὸν πρὸς ἀνώτερον ἠθικὸν βίον[2].

Κατὰ τὴν Χριστιανικὴν ἀντίληψιν, τὰ τέκνα δὲν ἀνήκουσι πλέον εἰς τὸν πατέρα μόνον, ὡς κατὰ τὸν Ρωμαῖον νομοθέτην, ἀλλ' εἰς ἀμφοτέρους τοὺς γονεῖς, ἡ δὲ μήτηρ ἀποβαίνει ἡ πραγματικὴ τροφὸς καὶ παιδαγωγὸς αὐτῶν. Τῷ ὄντι δὲ αἱ Χριστιαναὶ γυναῖκες ὡς μητέρες ἀνέδειξαν ἑαυτὰς ἰδεώδεις παι-

1. E. Oliver, The Social Achievements of the Christian Church, σελ. 73.

2. Ἰδοὺ πῶς ζωγραφίζει τὴν προσωπογραφίαν τῆς χριστιανῆς συζύγου ὁ ἀμίμητος τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου χρωστήρ· Ἡ γυνή, λέγει, «τὸν πλείονα χρόνον ἔνδον κάθηται, καὶ δυνατὸν αὐτήν τε φιλοσοφεῖν, καὶ τὸν ἄνδρα δεχομένην, τεταραγμένον καταστέλλειν, ρυθμίζειν, περικόπτειν αὐτοῦ τὰ περιττὰ καὶ ἄγρια τῶν λογισμῶν, καὶ οὕτω πάλιν ἐκπέμπειν, ὅσα μὲν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς ἐφελκύσατο κακὰ ἀποθέμενον, ὅσα δὲ ἀπὸ τῆς οἰκίας ἔμαθε καλὰ μεθ' ἑαυτοῦ φέροντα· οὐδὲν γὰρ ἰσχυρότερον γυναικὸς εὐλαβοῦς καὶ συνετῆς πρὸς τὸ ρυθμίζειν ἄνδρα καὶ διαπλάττειν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν ἐν οἷς ἂν θέλῃ. Οὔτε γὰρ φίλων, οὔτε διδασκάλων, οὔτε ἀρχόντων οὕτως ἀνέξεται, ὡς τῆς συνοίκου παραινούσης, καὶ συμβουλευούσης. Ἔχει γάρ τινα καὶ ἡδονὴν ἡ παραίνεσις διὰ τὸ σφόδρα φιλεῖσθαι τὴν συμβουλεύουσαν... Ὅταν σὲ μὴ πονηρὰν οὖσαν ἴδῃ, μηδὲ πολυτελῆ καὶ φιλόκοσμον, μηδὲ προσόδους χρημάτων ἀπαιτοῦσαν περιττάς, ἀλλ' ἀρκουμένην τοῖς οὖσι... οἷον ὅταν χρυσίου μὴ ζητῇς, μηδὲ μαργαρίτας, μηδὲ ἱματισμῶν πολυτέλειαν· ἀλλ' ἀντὶ τούτων κοσμιότητα, σωφροσύνην, εὔνοιαν καὶ παρὰ σαυτῆς ταῦτα εἰσάγῃς καὶ παρ' ἐκείνου ταῦτα ἀπαιτῇς... τότε καὶ συμβουλευούσης ἀνέξεται...Ὥστε εἰ βούλει ἀνδρὶ ἀρέσκειν, κόσμει τὴν ψυχὴν σωφροσύνῃ, εὐλαβείᾳ, προστασίᾳ οἰκείοις... Οὐ γὰρ γῆρας καταλύει τὸν κόσμον τοῦτον, οὐ νόσος ἀπόλλυσι» (Εἰς Ἰω. Ὁμ. 62α, 3 καὶ 4 MPG, 59, 340-341).

δαγωγοὺς τῶν ἑαυτῶν τέκνων οὕτως, ὥστε νὰ μὴ εἴμεθα ἐκτὸς τῆς ἀληθείας ἐὰν εἴπωμεν ὅτι οἱ μεγαλείτεροι Χριστιανοὶ ἡγέται πάσης ἐποχῆς εἶχον ἀνατραφῆ ὑπὸ μεγάλων Χριστιανῶν μητέρων. Παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ἡ σεμνότης τῆς γυναικὸς ἐνομίζετο ὥς τι τὸ ἀνάρμοστον, καὶ ὅμως ἡ σεμνοπρέπεια, ὁ ἁγνὸς καὶ εὐγενὴς βίος τῶν Χριστιανῶν γυναικῶν, ἤσκει τοιαύτην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν, ὥστε ὁ Λιβάνιος, παρὰ τὴν σφοδρὰν αὐτοῦ προκατάληψιν ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν, δὲν ἠδυνήθη νὰ μὴ ἀναφωνήσῃ πρὸ τῆς ὑπερόχου ἠθικῆς τῶν Χριστιανῶν γυναικῶν· «Βαβαί! οἷαι γυναῖκες παρὰ Χριστιανοῖς εἰσιν!

Ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου

Ἐξ ὅσων ἤδη ἐλέχθησαν περὶ τῆς θέσεως τῆς γυναικὸς κατέστη ἀρκούντως φανερὸν ὅτι ἡ ἔννοια περὶ τῆς ἀξίας τοῦ γάμου καὶ τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἦτο σχετικὴ πρὸς τὰς ἰδαζούσας περὶ γυναικὸς ἀντιλήψεις, αἵτινες ἐπεκράτουν εἰς ἑκάστην ἐποχὴν ἢ κοινωνίαν.

Αἱ πρῶται μορφαὶ τοῦ γάμου εἰς τὰς πρωτογόνους κοινωνίας ὑποτίθεται ὅτι ἦσαν ἐκεῖναι καθ' ἃς ὁ βουλόμενος νὰ ἔλθῃ εἰς γάμου κοινωνίαν ὤφειλεν ἢ νὰ ἀπαγάγῃ[1] ἢ νὰ ἀγοράσῃ τὴν γυναῖκα, ἣν ἐπρόκειτο νὰ νυμφευθῇ. Ἀναμφιβόλως ἡ δευτέρα ἦτο ἡ συνηθεστέρα μορφὴ γάμου, ἥτις εἰς χρόνους ἀμέσως πρὸ τῆς ἱστορικῆς περιόδου ἦτο ἐν κοινῇ χρήσει[2]. Μανθάνομεν ἐκ τοῦ Ὁμήρου ὅτι ὁ νυμφίος ἔδιδεν εἰς τὴν νύμφην ἕ δ ν α[3], ἤτοι δῶρα, τὰ ὁποῖα ὁ πατὴρ αὐτῆς ἠδύνατο νὰ οἰκειοποιηθῇ ὡς τὴν ἀξίαν τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ. Τοιαῦτα δῶρα μνομονεύονται ἐπίσης καὶ ὑπὸ μεταγενεστέρων ποιητῶν, ὡς τοῦ Αἰσχύλου[4], τοῦ Πινδάρου[5] καὶ τοῦ Εὐριπίδου[6]. Ἐνίοτε ὁ πατὴρ τῆς νύμφης προσέφερεν εἰς τὸν γαμβρὸν μ ε ί λ ι α[7] (προγαμιαῖα δῶρα) καὶ ἐνταῦθα πιθανῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἀρχὴ τοῦ περὶ προικὸς ἔθους.

Κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ θεμελιώδης σκοπὸς τοῦ γάμου ἦτο ἡ τεκνογονία[8], καὶ μάλιστα ἡ εἰς ἄνδρας αὔξησις τῆς στρατιωτικῆς

---

1. Τοιοῦτον τι ἔθος ὑφίστατο παρὰ Λακεδαιμονίοις, ὡς παραδίδει ὁ Πλούταρχος (Λυκούργου, 15).

2. Πρβλ. Β. Β έ λ λ α, μν. ἔργ., σελ. 17.

3. Ὀδύσσεια α 276ἑξ.

4. Προμηθεύς, στ. 558.

5. Πυθ., στ. 176.

6. Ἀνδρομάχη, 2.

7. Ἰλιάς, Ι 147, 289.

8. Πρβλ. Π υ θ α γ ό ρ ο υ παρ' Ἰαμβλίχῳ, Βίος Πυθαγόρου, 18, 83, Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Σόλων, 20, Π λ ά τ ω ν ο ς, Συμπόσιον 206C, E, Νόμ. 4, 721C, Δ η μ ο σ θ. Κατὰ Νεαίρας, 1386, 122, Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Περὶ Ψυχῆς, II, 4, 2. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν καὶ θεωρεῖ ἀναγκαίαν τὴν τεκνογονίαν διὰ τὴν πλήρη εὐτυχίαν τῶν συζύγων (Ἠθ. Νικ. I, 8, 15) καὶ τὴν σταθερότητα τοῦ γάμου, τῆς πείρας μαρτυρούσης, ὅτι «θᾶττον οἱ ἄτεκνοι

δυνάμεως τῆς πόλεως, σκοπὸς πρὸς τὸν ὁποῖον ἦτο ἀπολύτως ἀσυνεπὴς ἡ καὶ ὑπὸ τῆς πολιτείας ἀναγνωριζομένη ἀρχὴ τῆς ἀνεξελέγκτου ἐξουσίας τοῦ πατρὸς νὰ φονεύῃ ἢ ἐκθέτῃ τὰ τέκνα αὐτοῦ ἄνευ αἰσθήματός τινος ἐνοχῆς. Ὁ γάμος ἑπομένως ὑπελαμβάνετο ὡς καθῆκον τοῦ πολίτου πρὸς τὴν πολιτείαν. Ἐν Ἑλλάδι, καὶ μάλιστα ἐν Ἀθήναις καὶ Σπάρτῃ, ὁ νόμος προέβλεπε περὶ γραφῆς ἀγαμίου[1], τουτέστι περὶ ἀπαγγελίας κατηγορίας ἐναντίον τῶν πολιτῶν ἐκείνων, οἵτινες ἀπέφευγον τὸν γάμον, καὶ περὶ γραφῆς κακογαμίου, ἤτοι περὶ ἀπαγγελίας κατηγορίας κατ' ἐκείνων, οἵτινες συνῆπτον ἀναρμόστους γάμους. Ἐν Σπάρτῃ ὁ νόμος προέβλεπεν ἐπὶ πλέον καὶ περὶ γραφῆς ὀψιγαμίου, δηλαδὴ περὶ κατηγορίας ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐτέλουν γάμους εἰς προκεχωρημένην ἡλικίαν. Αἱ νομικαὶ διατάξεις αὗται, περιοριστικαί, τῷ ὄντι, τῆς ἀτομικῆς τοῦ πολίτου ἐλευθερίας ἐπὶ σοβαρωτάτου καὶ καθαρῶς προσωπικοῦ θέματος, ἐδικαιολογοῦντο ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τόσον ὁ ἐλαττωματικὸς γάμος, ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ νέους πολίτας πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ Κράτους, ὅσον καὶ ἡ ἀγαμία, διὰ τὸν αὐτὸν ἐπίσης λόγον, ἐχαρακτηρίζοντο ὡς μορφαὶ παραμελήσεως ὑψίστου πρὸς τὴν πολιτείαν καὶ τοὺς θεοὺς καθήκοντος[2]. Ἐν τούτοις, πολῖται τῆς ἀνωτέρας τάξεως εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ἐπετρέπετο νὰ ἔχωσι παλλακάς, ὡς ἐπίσης καὶ σχέσεις μετὰ ἑταιρῶν, αἵτινες συνήθως ἦσαν δοῦλαι[3].

Καθὼς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, ὁ γάμος ἐθεωρεῖτο καθῆκον τῶν πολιτῶν, ἵνα δίδωσιν υἱοὺς καὶ θυγατέρας εἰς τὴν πατρίδα. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου ὁ γάμος ὑπελαμβάνετο οὐ μόνον ὡς ὁ θεμέλιος λίθος τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ὡς αὐτὸ τοῦτο τὸ θεμέλιον τοῦ Κράτους, ἐφ' ὅσον ἐπρομήθευεν εἰς αὐτὸ νέους πρὸς συνεχῆ καὶ σταθερὰν ἀνανέωσιν τῆς εἰς ἄνδρας δυνάμεως τῶν Ρωμαϊκῶν στρατιῶν[4]. Τὸ καθῆκον τοῦτο τοῦ Ρωμαίου πολίτου ὑπερετόνιζεν ἡ ἀντίστοιχος ὕπαρξις καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις νόμων, οἵτινες ἐπέβαλλον βαρυτάτας ποινὰς εἰς τοὺς ἄπαιδας[5].

διαλύονται· τὰ γὰρ τέκνα κοινὸν ἀγαθὸν ἀμφοῖν· συνέχει δὲ τὸ κοινόν», ἐν τούτοις φρονεῖ ὅτι καὶ ἄλλοι σκοποί, πλὴν τῆς τεκνογονίας, δύνανται νὰ ἐξυπηρετῶνται ἐν τῷ γάμῳ ('Ηθ. Νικ. VIII, 12, 7).

1. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 4, 721 D: «Μὴ πειθόμενος δ' αὖ (τῷ νόμῳ) μηδὲ γαμεῖν ἔτη τριάκοντα γεγονὼς καὶ πέντε, ζημιούσθω μὲν κατ' ἐνιαυτόν τόσῳ καὶ τόσῳ, ἵνα μὴ δοκῇ τὴν μοναυλίαν κέρδος καὶ ραστώνην φέρειν».

2. Ὁ Πλάτων διδάσκει ὅτι οἱ γονεῖς διὰ τῆς τεκνογονίας μετέχουσι τῆς ἀθανασίας, διότι διὰ τῶν τέκνων μεταβιβάζουσι τὴν λαμπάδα τῆς ζωῆς ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, γεννῶντες δὲ καὶ ἐκτρέφοντες παῖδας θεραπεύουσιν ἀεὶ θεοὺς καὶ νόμους (Νόμ. 6.776Β).

3. Πρβλ. Δημοσθένους, Κατὰ Νεαίρας, 1386, 122· «Τὰς μὲν ἑταίρας ἡδονῆς ἕνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας, τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν».

4. J. B. Firth, Constantine the Great, New York 1905, σελ. 349.

5. Εὐσεβ., Βίος Κων. IV, 26, MPG, 20 1173Β, Σωζομ. 'Ε. 'Ι., I, 9, MPG, 67,881Cἑξ.

Ἐν Ρώμῃ ὑπῆρχον τρεῖς μορφαὶ γάμου· α) ὁ θρησκευτικὸς γάμος (comfarreatio)[1], β) ὁ δι' ὠνήσεως γάμος (coemtio), συνιστάμενος εἰς εἰκονικὴν ἀγορὰν τῆς γυναικὸς ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς[2], καὶ γ) ὁ γάμος κατόπιν τῆς λόγῳ συνοικήσεως ἐπὶ ἕν τουλάχιστον ἔτος ὑπαγωγῆς τῆς γυναικὸς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀνδρὸς (usus)[3]. Καὶ τὰ τρία ταῦτα εἴδη τοῦ γάμου ἀνεγνωρίζοντο ὑπὸ τοῦ νόμου, ὅστις παρεῖχεν εἰς τὸν ἄνδρα ἀπόλυτον ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ[4]. Ἡ σύζυγος οὐδὲν ἠδύνατο νὰ κερδίζῃ ἐκ προσωπικῆς ἐργασίας, ἢ ἄλλως νὰ κατέχῃ τι, δι' ἑαυτήν. Πάντα τὰ ἑαυτῆς ἀνῆκον εἰς τὸν σύζυγον. Εἰς περίπτωσιν θανάτου τοῦ συζύγου ἡ σύζυγος ἠδύνατο νὰ μετέχῃ τῆς περιουσίας αὐτοῦ μόνον ὡς συγκληρονόμος μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς[5], ἐνῷ ἐὰν αὕτη ἀπέθνησκε πρώτη, πάντα τὰ ἑαυτῆς, ἀκόμη καὶ ἡ προίξ αὐτῆς, περιήρχοντο εἰς τὴν κατοχὴν καὶ κυριότητα τοῦ συζύγου.

Παραλλήλως πρὸς τὰ εἴδη ταῦτα τοῦ γάμου, μία νέα μορφὴ γάμου, ὁ ἐλεύθερος γάμος (sine manu), παρουσιάσθη βαθμηδὸν πρὸς τὸ συμφέρον τῆς γυναικός, ὡς εἶδός τι ἀντιδράσεως πρὸς τὰς προηγουμένας μορφὰς γάμου, αἵτινες ηὐνόουν τὸν ἄνδρα. Καίτοι ὁ ἐλεύθερος γάμος δὲν ἐθεωρεῖτο πάντοτε ἄξιος σεβασμοῦ, ἐν τούτοις εἶχεν ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τὰ ἐκ τῆς τοιαύτης ἑνώσεως τέκνα ἐθεωροῦντο νόμιμα καὶ ὑπέκειντο εἰς τὴν πατρικὴν ἐξουσίαν. Ἡ γυνὴ συνέζη μετὰ το συζύγου αὐτῆς, ἀλλ' ἦτο ἐλευθέρα νὰ λατρεύῃ τοὺς ἰδίους αὐτῆς θεούς, νὰ κατέχῃ καὶ διαχειρίζηται τὴν ἑαυτῆς περιουσίαν καὶ νὰ ἐξακολουθῇ ἔτι νὰ διατηρῇ τοὺς δεσμοὺς μετὰ τῆς πατρικῆς αὐτῆς οἰκογενείας. Τόσον ὁ σύζυγος ὅσον καὶ ἡ σύζυγος ἐκέκτηντο ἰδίαν περιουσίαν καὶ ἠδύναντο νὰ ἐγείρωσιν ἀγωγὴν διὰ χρηματικὰς διαφορὰς ἐναντίον ἀλλήλων. Ἐν τῷ εἴδει τούτῳ τοῦ γάμου ἡ γυνὴ ἐκαλεῖτο uxor, ἢ matrona, ἐνῷ ἐν τῇ ἀρχαιοτέρα μορφῇ γάμου ἀπενέμετο αὐτῇ ὁ εὐγενὴς καὶ ὑπερήφανος τίτλος mater familias. Ἡ παλαιοτέρα μορφὴ τοῦ γάμου usus ἠδύνατο νὰ μεταβληθῇ εἰς ἐλεύθερον γάμον, ἐὰν ἡ σύζυγος ἀπουσίαζε τῆς συζυγικῆς στέγης τοὐλάχιστον τρὶς ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου[6], ὅπως ἀντιθέτως ὁ ἐλεύθερος γάμος (sine manu) ἠδύνατο δι' ἀμοιβαίας συναινέσεως τῶν συζύγων νὰ μεταβληθῇ εἰς αὐστηρὸν καλούμενον γάμον διὰ τοῦ usus[7]. Ἐκτὸς τῶν εἰδῶν τούτων γάμου ἐπὶ Αὐγούστου ἐγένετο τὸ πρῶτον παραδεκτὴ ὑπὸ τοῦ νόμου ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα παλλακεία (concubinatus) παράνομος πρότερον θεωρουμένη ἄνευ τελέ-

1. Διον. 2, 25.

2. Gaius, 1, 114-115.

3. Gaius, 1, 111. Παρὰ Κ. Φρεαρίτη, Πολιτικὴ Ρωμαϊκὴ Νομοθεσία (ΠΡΝ), σελ. 427/8, ὑποσημ. (α-γ).

4. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 20.

5. Gai. 2, 139, 140, 159, παρὰ Κ. Φρεαρίτη ΠΡΝ, σελ. 426, σημ. (β) (συνέχεια ἐκ σελ. 425).

6. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 21.

7. Κ. Φρεαρίτου, ΠΡΝ, σελ. 429.

σεως νομίμου γάμου ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συμβίωσις, ἥτις βραδύτερον διὰ τοῦ Ἰουλίου καὶ Παπίου Ποππαίου νόμου (L. 3. D. de concub.) ἔλαβε τὸ πρῶτον σύστασιν καὶ χαρακτῆρα νόμιμον[1]. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ ὁ αὐστηρὸς γάμος ἦτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ μόνον εἶδος γάμου, ἔπειτα ὅμως ὁ ἐλεύθερος γάμος, εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν νομοθεσίαν ὑπὸ τῶν Ἐτρούσκων, ἐγένετο ἐπικρατέστερος, ἕως ὅτου τέλος ἀπέβη καὶ ὁ μόνος (Tacit. Annal. 4, 16), ὡς συμφωνότερος πρὸς τὰ ἤθη τῆς ἐποχῆς[2].

Οὕτως, ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Πολιτείᾳ ἐδημιουργήθησαν δύο ἄκρα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ γάμου· ἡ ὑπέρμετρος ἐξουσία τοῦ ἀνδρός, συμφώνως πρὸς τὰς παλαιὰς μορφὰς τοῦ γάμου, καὶ ἡ καθ' ὑπερβολὴν χαλαρότης τοῦ γαμικοῦ δεσμοῦ, συμφώνως πρὸς τὸν ἐλεύθερον γάμον, ὅστις ἀπέβαινεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον κοινὸν ἔθος. Αἱ διάφοροι μορφαὶ γάμου εἶναι ἐν μέτρῳ τινὶ ἐνδεικτικαὶ τῆς χαλαρότητος τῶν ἠθῶν τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας καὶ τῆς διαφθορᾶς ἐξ ἧς ἔπασχεν ἡ Ρωμαϊκὴ οἰκογένεια κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Χριστιανικῆς ἐποχῆς. Τὸ αἴσθημα τῆς ἁγνότητος ἐν τῷ γάμῳ εἶχεν ἐντλῶς ἀπολεσθῆ καὶ μάλιστα εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις, οὕτως ὥστε ἡ Ρωμαϊκὴ σύγκλητος, ἐν ἔτει 19 μ.Χ., ὑπεχρεώθη νὰ θεσπίσῃ νόμον, καθ' ὅν ἀπηγορεύετο εἰς γυναῖκα, ἧς ὁ πάππος, ἢ ὁ πατήρ, ἢ ὁ σύζυγος ἐχρημάτισε Ρωμαῖος ἀξιωματοῦχος, νὰ ἐκδίδῃ ἑαυτὴν ἐπὶ χρήμασι. Τὸ μέτρον τοῦτο ἦτο ἀπολύτως δεδικαιολογημένον, καθ' ὅσον ὑπῆρχον παραδείγματα Ρωμαίων δεσποινῶν, αἵτινες, ἀδιαφοροῦσαι διὰ τὴν κοινωνικὴν αὐτῶν καταγωγήν, ἠτίμαζον διὰ τῆς διαγωγῆς αὐτῶν τὰς ἑαυτῶν οἰκογενείας, αἵτινες εἶχον προσφέρει ὑπηρεσίας εἰς τὴν Πολιτείαν. Φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἦσαν σπάνια τὰ παραδείγματα, ὡς ἐκεῖνο Ρωμαίας τινὸς γυναικός, ἧς ὁ πατὴρ ἔφερε τὸ ἀξίωμα τοῦ πραίτωρος, παρουσιασθείσης εἰς τὰς πολιτικὰς ἀρχάς, ἵνα ζητήσῃ ὅπως ἐπιτραπῇ εἰς αὐτὴν νὰ ἀσκῇ δημοσίᾳ τὸ ἐπάγγελμα τῆς ἐλευθερίας γυναικός[3]. «Εἶναι ἐνδεχόμενον», ὡς λέγει ὁ Brace, «νὰ ὑπερβάλλωμεν τὴν διαφθορὰν τῆς ἐποχῆς κρίνοντες μᾶλλον ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων, τῶν σατυρικῶν καὶ τῶν συμπύκνων φράσεων τῶν ἱστορικῶν, ἐν τούτοις, τοιαῦτα νομοθετικὰ μέτρα, ἅτινα παρεθέσαμεν παραλαβόντες ἐκ τοῦ Τακίτου, εἶναι εἶδός τι μαρτυρίας, ἥτις δὲν δύναται εὐκόλως νὰ ἀνατραπῇ»[4].

Ὅλως τοὐναντίον πρὸς τὸ καθεστὼς τοῦ γάμου ὑπὸ τὸν Ρωμαϊκὸν νόμον, οἱ Χριστιανοὶ ἐπίστευον ὅτι ὁ γάμος δὲν ἦτο ἁπλῶς θεσμὸς θεμελιούμενος ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ νόμου, ἀλλὰ μυστικὴ ἕνωσις ἱερωτάτου χαρακτῆρος. Σκοπὸς αὐτοῦ δὲν ἦτο μόνον ἡ διαιώνισις τοῦ εἴδους, ὡς ἐφρόνει ὁ ἀρχαῖος κόσμος, ἀλλ' ἐπίσης ἡ πραγμάτωσις τῆς ἐν τελείᾳ ἀγάπῃ ἑνώσεως ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἥτις ἀντιπροσωπεύει τὸν τέλειον τύπον τῆς ὡς ἓν ὅλον θεωρουμένης

1. Κ. Φρεαρίτου, ΠΡΝ, σελ. 431, 432/3.
2. Κ. Φρεαρίτου, ΠΡΝ, σελ. 427, σημ. (α) (συνέχεια ἐκ σελ. 425).
3. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 24.
4. Gesta Christi, ἔνθ. ἀν.

ἀνθρωπίνης φύσεως. Διότι, κατὰ τὴν Χριστιανικὴν ἀντίληψιν, ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ὡς ὅλον συνίσταται οὐχὶ ἐκ τοῦ ἀτόμου μόνον, ἀλλ' ἐκ τῶν δύο φύλων. Τὸ ἄτομον καθ' ἑαυτὸ δὲν εἶναι τέλειον καὶ τοῦτο δείκνυται ἐκ τῆς ἀνικανότητος αὐτοῦ νὰ ἀναπαραγάγῃ ἑαυτὸ μόνον. Τὸ ζεῦγος, τουτέστιν ἡ ἕνωσις δύο ἀτόμων, ἑνὸς ἄρρενος καὶ ἑνὸς θήλεος, ἐν τῇ τοῦ γάμου κοινωνίᾳ, συμπληρούντων ἄλληλα σωματικῶς καὶ πνευματικῶς, συνίστησι τὴν τελείαν ἕνωσιν, τὴν μόνην ἱκανὴν νὰ ἀναπαραγάγῃ καὶ διαιωνίσῃ τὸ γένος καὶ ἀποτελεῖ τὰ δύο ἀναγκαῖα συστατικὰ μέρη τῆς πρώτης κοινωνικῆς ἑνότητος, τῆς οἰκογενείας, ἥτις εἶναι τὸ στερεὸν βάθρον, ἐφ' οὗ θεμελιοῦται πᾶσα κοινωνία, καὶ τὸ μοναδικὸν περιβάλλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἄρχεται, καλλιεργεῖται καὶ προάγεται ὁ κοινωνικὸς καὶ θρησκευτικὸς βίος. Ἡ τοιαύτη ἔννοια τοῦ γάμου στηρίζεται ἐπὶ τῆς πίστεως περὶ τοῦ γαμικοῦ δεσμοῦ ὡς μυστικῆς καὶ ἱερᾶς ἑνώσεως, συσταθείσης ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Δημιουργοῦ, ὅστις ἅμα τῇ δημιουργίᾳ τοῦ πρώτου ἀνθρωπίνου ζεύγους, «ηὐλόγησεν» αὐτὸ καὶ εἶπεν «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε» (Γεν. 1.27-28). Τὸν γάμον, ὡς ἱερὸν θεσμὸν θρησκευτικοῦ καὶ ἱεροῦ χαρακτῆρος, ἐμφαίνει καὶ ἡ εἰς τὸν ἐν Κανᾷ γάμον παρουσία καὶ τὸ κατὰ τὸν γάμον ἐκεῖνον πρῶτον θαῦμα τοῦ Σωτῆρος (Ἰω. 2. 1-11), ἰδιαίτατα δὲ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ὅτι ἐν τῷ γάμῳ ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ «οὐκέτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία» (Μτ. 19.6), οὐχὶ ἁπλῶς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παροδικῆς φυσικῆς ἑνώσεως κατὰ τὴν σαρκικὴν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ὁμιλίαν, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς διαρκοῦς καὶ ἀδιαλύτου ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς εἰς ἓν σῶμα συζεύξεως, πραγματοποιουμένης μυστηριωδῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὴν διὰ τῆς συζεύξεως ταύτης ἕνωσιν ἡ σὰρξ τῆς γυναικός, ἀπό τε ἠθικῆς καὶ δογματικῆς ἐννοίας, ταυτίζεται πρὸς τὴν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τἀνάπαλιν (Ἐφ. 5.28-31). Διὰ τοῦτο, αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς περαιτέρω, ἵνα μὴ οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν καταλίπῃ περὶ τοῦ ἀληθοῦς νοήματος τῶν λόγων αὐτοῦ, ἐντέλλεται συμπερασματικῶς· «Ὃ οὖν ὁ Θεὸς συνέζευξεν ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω» (Μτ. 19. 6). Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ σῶμα τοῦ εἰς Χριστὸν πιστεύοντος ὑπολαμβάνεται ὡς «ναὸς τοῦ ἁγίου Πνεύματος» (1 Κορ. 6.19), ὁ γάμος δὲν ἦτο ἁπλῶς φυσική τις τῶν δύο φύλων καὶ νόμιμος κοινωνία, ἀλλ' ἱερὰ ἕνωσις, καθὼς ἡ ἕνωσις Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας (Ἐφ. 5.23-24), ἐνῷ πάντα τὰ ἄλλα εἴδη παρανόμου σαρκικῆς ὁμιλίας ἀπεδοκιμάζοντο ὡς βεβήλωσις τοῦ γάμου. Ἐντεῦθεν ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἀπῄτει πρὸ τοῦ γάμου μὲν ἄκραν καθαρότητα βίου ἀπό τε τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα[1], μετὰ δὲ τὸν γάμον ἀπόλυτον συζυγικὴν πίστιν εἰς ἀλλήλους. Ἡ ἀρχὴ δ' αὕτη δὲν παρέμενε γράμμα νεκρόν, ἀλλ' ὑπῆρχεν ἐν ἐφαρμογῇ εἰς τὸν προσωπικὸν βίον παντὸς ἀληθοῦς Χριστιανοῦ. Οὕτως, ἡ ἀνορθωτικὴ καὶ ὑγιὴς αὕτη ἀρχὴ περὶ ἠθικῆς καθαρότητος, ἐξ ἴσου ἀπέχουσα τῶν δύο ἄκρων, τῆς αἰσθησιοκρα-

1. Πρβλ. Χρυσοστόμου, Εἰς 1 Τιμ. Ὁμ. 9η, 2 MPG, 62,546: «Ταχέως αὐτοῖς (τοῖς νέοις) γυναῖκας ἄγωμεν ὥστε καθαρὰ αὐτῶν τὰ σώματα καὶ ἀνέπαφα δέχεσθαι τὴν νύμφην».

τίας καὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ, ἧς φορεὺς καὶ ἔδαφος πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν καὶ καλλιέργειαν ὑπῆρξεν ὁ καθόλου Χριστιανικὸς βίος, ἀπέβη ἐν τῇ πραγματικόκότητι ὁ νέος καὶ πανίσχυρος παράγων, ἐργαζόμενος βαθμιαίως τὴν κάθαρσιν καὶ τὸν ἐξαγνισμὸν τῆς Ἑλληνορρωμαϊκῆς κοινωνίας ἐκ τοῦ δυσώδους φυράματος τῶν ποικίλων ἐλαττωμάτων καὶ τῶν κακῶν συνηθειῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἡ ἰδέα περὶ τῆς ἱερότητος ἐν τῇ ἑνώσει τοῦ γάμου ὑπῆρξεν ἐπὶ τοσοῦτον ἰσχυρά, ὥστε πλεῖστοι Χριστιανοὶ ἐπίστευον, ὅτι ὁ δεσμὸς τοῦ γάμου ἦτό τι περισσότερον τῆς ἁπλῆς ἑνώσεως σωμάτων καὶ ὅτι, κατ᾿ἀκολουθίαν, ἡ ἐν τῷ γάμῳ λαμβάνουσα χώραν ἕνωσις ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἑνὸς τῶν συζύγων. Ἐπιστεύετο δηλαδὴ ὅτι ὁ ἐν τῇ ζωῇ καταλειφθεὶς ἕτερος τῶν συζύγων ἠδύνατο ἔτι καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μεθ᾿ οὗ εἶχε συνδεθῇ διὰ τοῦ δεσμοῦ τοῦ γάμου νὰ ἐπικοινωνῇ μετ᾿ αὐτοῦ ἐν ἀγάπῃ καὶ προσευχῇ. Ὁ Τερτυλλιανὸς προχωρῶν περαιτέρω ἐδίδασκεν ὅτι κατὰ τὴν ἀνάστασιν ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ ἔμελλον νὰ συναντηθῶσιν εἰς αἰωνίαν πνευματικὴν ἕνωσιν[1]. Μία δὲ ἐκ τῶν μᾶλλον προτιμωμένων ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ συχνότατα ἀπαντῶσα, εἰς ἐπιτυμβίους πλάκας τῶν χριστιανικῶν τάφων τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἦτο ἡ περιέχουσα τὴν ἰδέαν, ὅτι «ὁ κοιμηθεὶς (ἢ ἡ κοιμηθεῖσα) ἐχρημάτισε σύζυγος μιᾶς μόνον γυναικὸς (ἢ σύζυγος ἑνὸς μόνον ἀνδρὸς) κατὰ τὸν ἐπὶ γῆς βίον»[2], ἥτις ἐμφαίνει ὅτι ἡ πίστις αὕτη ἦτο συνήθης. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ὡδήγησεν ἀμέσως εἰς τὴν πίστιν, ὅτι ὁ πρῶτος γάμος εἶναι ἐπιτετραμμένος, ἐνῷ ὁ δεύτερος, καθόσον ἐπιστεύετο ὅτι ὁ μεταφυσικὸς δεσμὸς τοῦ πρώτου γάμου παρεβιάζετο δι᾿ αὐτοῦ, ἐνομίζετο ἐφάρματος[3] καὶ ἕνεκα τούτου κατεδικάζετο. Οὕτως ἡ ἐν Νεοκαισαρείᾳ Σύνοδος (314-315) ἐπιτάσσει τὸν ἱερέα ὅπως μετὰ τὴν ἱερολογίαν ἀπέρχηται καὶ μὴ λαμβάνῃ μέρος εἰς τὸ γαμήλιον γεῦμα τοῦ τελέσαντος δεύτερον γάμον[4]. Ἡ μαρτυρία αὕτη περὶ τῆς ἱερολογίας ὡς συστατικῆς τοῦ γάμου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνος ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ ἱερολογία τοῦ Χριστιανικοῦ γάμου ὑφίστατο πρὸ πολλοῦ ἤδη. Ὄντως δὲ ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις ὅτι ὁ γάμος παρὰ Χριστιανοῖς ἱερολογεῖτο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς συστάσεως τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ περὶ γάμου ἀντίληψις ὡς θεοσυστάτου θεσμοῦ, γραφικῶς μαρτυρομένου (Γεν. 1.27-28,

1. De monogamia X, MPL, 2,992.

2. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 32.

3. Ὁ Ἀθηναγόρας, (Πρεσβεία MPG, 6,965) θεωρεῖ τὸν δεύτερον γάμον εὐπρεπῆ μοιχείαν, ὁ δὲ Μ. Βασίλειος (MPG 32,672) κωλύει τοὺς διγάμους τῆς θείας κοινωνίας ἐπὶ ἓν ἔτος. Πρβλ. καὶ Συν. Λαοδ. καν. 1ον.

4. Κανὼν 7. Πρβλ. καὶ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, ἀπόκρισιν εἰς ἐρ. ΙΑ΄ τῶν 150 Πατέρων (381), ΡΠ, Δ΄, σελ. 337. Ὁ Ἀριστηνός, ἑρμηνεύων τὸν κανόνα τοῦτον λέγει ὅτι «ὁ ἱερεὺς εὐλογήσας τὸν δίγαμον τῆς τραπέζης ὀφείλει ὑπαναχωρεῖν, καὶ μὴ συνεστιασθῆναι αὐτῷ (ΡΠ, ΙΙΙ σελ. 82). Ὁ κανὼν οὗτος φαίνεται ὅτι ἔσχε προσωρινὴν μόνον ἰσχύν, διότι, ὡς λέγει ὁ Βαλσαμὼν (ΡΠ, ΙΙΙ, σελ. 81), «μηδὲ τῶν ἁπάντων δευτερογαμήσαντα ἐπιτιμηθῆναί ποτε, μηδὲ τὴν τοιαύτην ἱερολογίαν ἐμποδίζεσθαι, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ ἔστιν ὅτε

2.22-24, Μτ. 19.6, 1 Κορ. 7.10), ἀσφαλῶς ἀπῄτει τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ταμιούχου τῆς χάριτος δι' εὐλογίας ἕνωσιν τῶν εἰς γάμον συζευγνυμένων. Ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου αἰῶνος ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας ἀπαιτεῖ «τοῖς γαμουμένοις καὶ ταῖς γαμουμέναις μετὰ γνώμης ἐπισκόπου τὴν ἕνωσιν ποιεῖσθαι, ἵνα ὁ γάμος ᾖ κατὰ Κύριον καὶ μὴ κατ' ἐπιθυμίαν»[1], ὑπαινισσόμενος προφανῶς παρεκκλίσεις ἐξ ὑφισταμένου ἤδη ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους. Ἡ φράσις μάλιστα αὐτοῦ «ἵνα ὁ γάμος ᾖ κατὰ Κύριον καὶ μὴ κατ' ἐπιθυμίαν» δὲν εἶναι ἁπλῶς ἔνδειξις, ἀλλὰ σαφὴς μαρτυρία ὅτι οὐ μόνον ἡ γνώμη τοῦ ἐπισκόπου, ἀλλὰ καὶ εἶδός τι ἱερολογίας ἦτο ἀπαραίτητον διὰ τὴν «κατὰ Κύριον» σύναψιν γάμου. Ἕνα περίπου αἰῶνα βραδύτερον συναντῶμεν παρὰ Τερτυλλιανῷ (160-230) τὴν γνώμην ὅτι αἱ κρύφιοι ἑνώσεις, αἱ μὴ πρότερον εἰς τὴν ἐκκλησίαν δηλωθεῖσαι, εἶναι ἀσεβεῖς καὶ ὅμοιαι πρὸς πορνείαν[2]. Μεταγενέστεραι μαρτυρίαι, ἀπηχοῦσαι παλαιοτάτην συνήθειαν, πληροφοροῦσιν ἡμᾶς, ὅτι καὶ «στέφανοι ταῖς κεφαλαῖς (τῶν νεονύμφων) ἐπιτίθενται, σύμβολον νίκης, ὅτι ἀήττητοι γενόμενοι οὕτως εἰσέρχονται τῇ εὐνῇ, ὅτι μὴ κατηγωνίσθησαν ὑπὸ τῆς ἡδονῆς» πρὸ τοῦ γάμου αὐτῶν[3].

Παρὰ ταῦτα, μέχρι τοῦ 542 οὐδεὶς λόγος γίνεται ὑπὸ τῶν πολιτικῶν νόμων περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱερολογίας ὡς οὐσιώδους ὅρου τῆς νομιμότητος τοῦ γάμου. Αὕτη ἐπιτάσσεται ἀπολύτως ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπὸ τῆς 89ης Νεαρᾶς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἐν ἔτει 893, ἔκτοτε δὲ πᾶς γάμος ἄνευ ἱερολογίας ἐθεωρεῖτο ἄκυρος. Ἡ Νεαρὰ ὅμως αὕτη δὲν εἰσήγαγέ τι νέον εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν νομοθεσίαν[4], ἀλλ' ἁπλῶς περιέβαλε διὰ νομικῆς ἰσχύος τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὑφισταμένην ἐξ ἀρχῆς ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν, καθότι ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐπενέβαινε καὶ ἡγίαζε διὰ τῶν εὐχῶν αὐτῆς τὴν εἰς γάμου κοινωνίαν τῶν μελῶν αὐτῆς[5]. Ἐντεῦθεν γάμος μὴ δι' ἱερολογίας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἁγιασθεὶς ἠδύνατο μὲν νὰ εἶναι πολιτικῶς

ἐπιτρέπεται διὰ πιττακίου χαρτοφυλακικοῦ, εἴδομεν δὲ καὶ πατριάρχην καὶ ἑτέρους ἀρχιερεῖς συνεσθίοντας μετὰ δευτερογάμων βασιλέων καὶ ἄλλων μεγιστάνων, διό φαμεν, ὅτι κἂν ἐπιτιμίῳ καιρικῆς ἀκοινωνησίας ἐκ τῶν ῥηθέντων κανόνων οἱ δευτερογαμήσαντες ὑπόκεινται, ἀλλ' ὁ τῆς ἑνώσεως τόμος, ὁ καταστρωθεὶς ὑφ' ἡμῶν εἰς τὸν δ' κανόνα τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἐξισώσας τῷ πρώτῳ γάμῳ διόλου τὸν δεύτερον, καὶ εἰπών ποτε καὶ οὗτοι ἐπιτιμᾶσθαι ὀφείλουσιν, ἔλυσε τὸ ἐπιτίμιον».

1. Πρὸς Πολύκαρπον, 5, 2 ΒΕΠ. 2, 283, 318.

2. De pudicitia 4, MPL, 2,1038B13: «Ideo penes non occultae conjuctiones, id est, non prius abud ecclesiam professe iuxta moechiam et fornicationem iudicari periclitantur».

3. Χρυσόστομος, Εἰς 1 Τιμ., Ὁμ. 9η, 2, MPG, 62, 546, στ. 51.

4. Κ. Φρεαρίτου ΠΡΝ, σελ. 445 (σημ. (β) τῆς σελ. 443.)

5. Κ. Φεραρίτου, ἔνθ. ἀν., Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, (ΒΒΠ), Τόμ. 4ος, Ἀθῆναι 1951, σελ. 93 σημ. 2. Πρβλ. καὶ E. Herman, De benedictione nuptiali quit statuerit jus byzantinum, sive ecclesiasticum sive civile, ἐν Orient. Christ. Period. 4 (1938), 199-234, ἔνθα ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ εὐλογία τοῦ γάμου ὑπὸ τῆς

ἰσχυρός, ἠθικῶς ὅμως καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἐθεωρεῖτο ἐλάχιστα διαφέρων τῆς πορνείας[1].

Εἰς τὴν κλίμακα τῆς ἱεραρχίας τῶν ἀξιῶν ὁ γάμος ὡς μυστήριον ἐτίθετο εἰς κατωτέραν μοῖραν ἢ ἡ ἱερωσύνη. Οὕτω, μολονότι ἠδύναντο καὶ ἔγγαμοι ἄνδρες νὰ χειροτονηθῶσιν ἱερεῖς ἢ ἐπίσκοποι, μετὰ τὴν χειροτονίαν ἀπηγορεύετο αὐτοῖς νὰ ἔλθωσιν εἰς γάμον[2]. Ἐν τῇ πράξει ἡ Ἐκκλησία ἀπεδέχθη τὸν δεύτερον γάμον μόνον διὰ τοὺς λαϊκούς, ἀπαγορεύσασα τὴν χειροτονίαν εἰς τοὺς ἀνωτέρους βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης (ἀπὸ τοῦ διακόνου καὶ ἄνω) ἐκείνων, οἵτινες μετὰ τὸ βάπτισμα εἶχον τελέσει δεύτερον γάμον, ἢ γάμον μετὰ χήρας ἢ διεζευγμένης[3], κληρικοὶ δὲ κατώτεροι, οἵτινες εἶχον ἔλθει δὶς εἰς γάμον, ἢ ἔστω καὶ εἰς πρῶτον γάμον μετὰ χήρας γυναικός, δὲν ἐπετρέπετο νὰ προαχθῶσιν εἰς τοὺς ἀνωτέρους βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης[4]. Ὁ τρίτος γάμος ἐθεωρήθη ἐπιτετραμμένος ἐξ ἀνάγκης, ἀλλ' οἱ τρίγαμοι ἐτιμωροῦντο δι' ἀποχῆς ἐκ τῆς θείας κοινωνίας ἐπὶ δύο ἕως πέντε ἔτη[5].

Ἡ ἀντίληψις περὶ προσωπικῆς ὑποχρεωτικῆς καθαρότητος ὡδήγησέ τινας εἰς τὸν ὑπερτονισμὸν τῆς καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἀπαντώσης ἰδέας τῆς ἀγαμίας (Μτ. 19. 12, 1 Κορ. 7.8, 32, 34), ἣν οὗτοι ἐθεώρησαν ὡς τὸν ἁρμόζοντα εἰς τὸν ἀληθῆ Χριστιανὸν βίον[6]. Τὸ γεγονὸς τοῦτο πάλιν παρέσχεν ἔδαφος πρὸς ἐκδήλωσιν δύο τάσεων, τῆς ἀποστροφῆς τοῦ γάμου ὥς τινος πράγματος βδελυκτοῦ καὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ ἢ μοναχισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία κατεδίκασε τὴν πρώτην τάσιν καὶ ηὐνόησε τὸν δευτέραν. Οὕτως ἡ ἐν Γάγκρᾳ Σύνοδος

Ἐκκλησίας ὑπῆρχεν ἤδη ἐνωρὶς (παρ' Ἱερ. Κοτσώνη, Προβλήματα τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας» ἐν Ἀθήναις 1957, σελ. 205 σημ. 630).

1. Tertul. Ad uxorem, II, κεφ, τελευταῖον, Κλημ. Ἀλεξανδρέως, Παιδαγ. III, 11, MPG. 8,637B4, Συν. Καρχηδ. (389), καν. 13.

2. ΣΤ' Οἰκ. Συν., καν. 6. Πρβλ. C. Hefele, The History of the Christian Councils from the Original Documents (HCC), I, σελ. 435. Τὴν τοιαύτην διάκρισιν ἀγνοεῖ πως ὁ 10ος κανὼν τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ συνόδου, ἐπιτρέπων εἰς τὸν ἤδη κεχειροτονημένον πρεσβύτερον ἢ διάκονον νὰ ἔλθῃ εἰς γάμον, ἐὰν κατὰ τὴν χειροτονίαν εἶχε δηλώσει τοῦτο. Τὸν κανόνα ὅμως τοῦτον κατήργησεν ὁ 6ος κανὼν τῆς ΣΤ' Οἰκ. Συνόδου, ὁρίσας ὅτι μετὰ τὴν χειροτονίαν ὁ ὑποδιάκονος, ὁ διάκονος καὶ ὁ πρεσβύτερος «μηδαμῶς ἔχειν ἄδειαν ἑαυτῷ συνιστᾶν συνοικέσιον».

3. Ἁγίων Ἀποστόλων, καν. 17 καὶ 18, ΣΤ' Οἰκ. Συν. καν. 3.

4. Σύνοδος ἐν Orange (441 μ.Χ.), καν. 25. Μία κατηγορία ἐναντίον τοῦ Νεστορίου ἦτο καὶ ὅτι οὗτος εἶχε νυμφευθῇ δὶς ὡς λαϊκός. Ὁ Θεοδώρητος, ὑπερασπιζόμενος τὸν Νεστόριον διὰ τὸν μέγαν ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τοὺς πτωχούς, παρατηρεῖ ὅτι καὶ εἰς προγενεστέρους χρόνους εἶχόν τινες χειροτονηθῇ λόγῳ τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτῶν ἀρετῶν, μλονότι εἶχον, ὡς καὶ ὁ Νεστόριος, νυμφευθῇ δὶς (C. Hefele, HCC, III, σελ. 184).

5. C. Hefele, HCC, III, σελ. 225.

6. Ἡ τάσις αὕτη ἀπαντᾷ κυρίως παρὰ τοῖς αἱρετικοῖς Μαρκιωνίταις Μανιχαίοις καὶ Εὐσταθιανοῖς, οἵτινες κατεδίκαζον τὸν γάμον ὡς θετικὴν ἁμαρτίαν (πρβλ. C. Hefele, μν. ἔργ. II, σελ. 331).

(μέσα δ' αἰ.) ἀναθεματίζει τὴν γυναῖκα, ἥτις ἐγκαταλείπει τὸν σύζυγον αὐτῆς καὶ χωρίζει ἑαυτὴν λόγῳ ἀποστροφῆς τοῦ ἐγγάμου βίου[1], ὡς καὶ πάντα ὅστις περιφρονεῖ τὸν γάμον, ἀποστρέφεται καὶ μέμφεται τὴν γυναῖκα, ἥτις συγκοιμᾶται τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς ὥς τινα μὴ δυναμένην νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ[2]. Ὁ 51ος κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐπιβάλλει τὴν ποινὴν τῆς καθαιρέσεως εἰς τὸν ἐπίσκοπον ἢ τὸν πρεσβύτερον, ἢ τὸν διάκονον, καὶ τὴν τοῦ ἀφορισμοῦ εἰς τὸν λαϊκόν, ὅστις ἀπέχει τοῦ γάμου, οὐχὶ χάριν ἀσκήσεως, ἀλλὰ λόγῳ ἀποστροφῆς, διότι τοιαύτη τις ἀντίληψις ἐνέχει μομφὴν κατ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον ἄρσεν καὶ θῆλυ. Ὁ ἀσκητισμός, ὅστις ἐξεδηλώθη ἐν ἀρχῇ ὡς διαμαρτυρία κατὰ τῆς ἐπικρατούσης ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν, καὶ οὗτινος ἡγετικαὶ μορφαὶ ἦσαν ὁ Παχώμιος, ὁ Παῦλος ἐκ Θηβαΐδος τῆς Αἰγύπτου καὶ ὁ μέγας Ἀντώνιος, ταχέως ἀνεπτύχθη καὶ ὠργανώθη εἰς τὸ μοναχικὸν σύστημα, ὅπερ ἀληθῶς ἔπαιξε σπουδαιότατον ρόλον ἀπό τε ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπόψεως[3]. Τὸ μοναστικὸν κίνημα περιλαμβάνεται εἰς εἰδικὸν κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡς τοιοῦτον κεῖται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ἐρεύνης. Πρέπει ὅμως ὁπωσδήποτε νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ μοναστικὸν ἰδεῶδες ἤσκησεν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς στάσεως τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ γάμου. Οὕτως, ἡ Ἐκλησία, ἐνῷ ἀρχικῶς κατεδίκαζεν ἐκείνους, οἵτινες προυτίμων τὴν ἀγαμίαν διότι ἐβδελύττοντο τὸν γάμον, ἐθέσπισε βραδύτερον τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀγαμίαν, τῶν ἐπισκόπων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ κλήρου ἐν τῇ Δύσει. Τοῦτο δὲ διότι ἐκρίθη λυσιτελέστερον νὰ μένῃ ὁ κλῆρος ἐλεύθερος καὶ ἀπερίσπαστος οἰκογενειακῶν μεριμνῶν, ἵνα δύναται νὰ ἀφιερῶται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Εὐαγγελίου, εἰδικῶς δὲ ἐν τῇ Δύσει διότι ἐπιστεύετο ἐπιπροσθέτως ὅτι καὶ εἶδός τι ἠθικῆς μολύνσεως προσήπτετο τῇ ψυχῇ μέσῳ τῆς σαρκικῆς ὁμιλίας τῶν συζύγων. Ἡ ἀρχαιοτέρα διάταξις, ἡ καθιεροῦσα ὑποχρεωτικὴν τὴν ἀγαμίαν τοῦ κλήρου ἐν τῇ Δύσει εὕρηται εἰς τὸν 33ον κανόνα τῆς ἐν Ἐλβίρᾳ Συνόδου (305-306). Κατὰ τὸν περίφημον τοῦτον κανόνα, οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι, καὶ γενικῶς ὅλοι οἱ κληρικοὶ εἰς οὓς ἔχει εἰδικῶς ἀνατεθῇ νὰ ὑπηρετῶσιν εἰς τὸ θυσιαστήριον, ὤφειλον ἐπὶ ποινῇ καθαιρέσεως νὰ ἀπέχωσι τοῦ λοιποῦ τῶν συζυγικῶν αὐτῶν σχέσεων ἐὰν ἦσαν ἔγγαμοι πρὸ τῆς χειροτονίας αὐτῶν. Ἡ ἀπαγόρευσις ἡ ἀφορῶσα τοὺς κληρικοὺς «εἰς οὓς ἔχει ἀνατεθῇ νὰ ὑπηρετῶσιν εἰς τὸ θυσιαστήριον» εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Σύνοδος ἐπρέσβευεν ὅτι εἶδός τι ἠθικῆς μολύνσεως λαμβάνει χώραν κατὰ τὴν σαρκικὴν ὁμιλίαν τῶν συζύγων, ἥτις καθιστᾷ τὸν ἔγγαμον κληρικὸν ἀνίκανον, ἢ καὶ ἀνάξιον, νὰ

1. Κανὼν 14.

2. Κανὼν 1.

3. Περὶ τῆς κοινωνικῆς σημασίας τοῦ Μοναχικοῦ βίου ὅρα E. Oliver SACC, σελ. 66-68 καὶ W. Stephens, Saint John Chrysostom, His Life and Times, σελ. 59-64 καὶ 72-77.

ὑπηρετῇ εἰς τὸ θυσιαστήριον. Διάφοροι ἄλλαι Σύνοδοι ἐν τῇ Δύσει συνηγόρησαν ὑπὲρ τοῦ μέτρου τούτου[1] καὶ ἡ Δευτέρα ἐν Ἀρελάτῃ Σύνοδος, τῷ 452, ἐθέσπισεν ὅπως «οὐδεὶς ἔγγαμος προάγηται εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ πρεσβυτέρου, ἐκτὸς ἐὰν προηγουμένως δώσῃ ὅρκον ἁγνότητος»[2]. Βραδύτερον ἡ ἀγαμία τοῦ κλήρου ἐπεκράτησεν ὡς νόμος, γενόμενος γενικῶς ἀποδεκτὸς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Δύσει, εἰς ὃν ὑπήχθησαν καὶ οἱ κατώτεροι κληρικοί[3].

Ἐν Ἀνατολῇ ἡ ἀγαμία τοῦ κλήρου οὐδέποτε ἐπεβλήθη ὑποχρεωτικῶς ὑπὸ ἐκκλησιαστικοῦ τινος νόμου. Πᾶν τοὐναντίον πρὸς τὰ ἐν τῇ Δύσει θεσπισθέντα ὁ 5ος κανὼν τῶν Ἀποστόλων ἀπαγορεύει εἰς τὸν ἐπίσκοπον ἢ τὸν πρεσβύτερον ἢ τὸν διάκονον νὰ ἀποπέμπῃ τὴν σύζυγον αὐτοῦ ἐπὶ προφάσει ἐγκρατείας (ἁγνότητος) καὶ ἀπειλεῖ καθαίρεσιν ἢ ἀφορισμὸν κατὰ παντός, ὅστις ἤθελεν ἐπιμείνει εἰς τὴν ἀποδοκιμαζομένην ταύτην πρᾶξιν[4]. Ὅταν δὲ διὰ πρώτην φορὰν πρότασις νόμου ὑπεβλήθη, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Ὁσίου Κορδούης[5], εἰς τὴν ἔγκρισιν τῆς ἐν Νικαίᾳ Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, συνήντησε τοσαύτην ἀντίδρασιν κατὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς γενομένην συζήτησιν, ὥστε τελικῶς ἀπερρίφθη ὑπ' αὐτῆς. Αἱ λεπτομέρειαι τῆς συζητήσεως ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διεσώθησαν μέχρι ἡμῶν ὑπὸ τοῦ Σωκράτους[6], τοῦ Σωζομένου[7], καὶ τοῦ Γελασίου Κυζικηνοῦ[8], περίληψις τῆς ὁποίας, κατὰ τὸν Hefele[9], ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Ὁ νόμος οὗτος εἶχε σκοπὸν νὰ ἀπαγορεύσῃ εἰς πάντας τοὺς ἐπισκόπους, ἱερεῖς καὶ διακόνους, οἵτινες ἦσαν κατὰ τὴν χειροτονίαν αὐτῶν ἔγγαμοι, νὰ συνεχίσωσι ζῶντες μετὰ τῶν συζύγων αὐτῶν. Ἀλλά, λέγουσιν οἱ ἱστορικοὶ οὗτοι, ὁ νόμος ἐπολεμήθη μετὰ παρρησίας καὶ ἀποφασιστικότητος ὑπὸ τοῦ

---

1. Ἐν ἔτει 386 μ.Χ., σύνοδος τις ἐν Ῥώμῃ συμβουλεύει ὅπως ἱερεῖς καὶ λευῖται μὴ ζῶσι μετὰ τῶν συζύγων αὐτῶν (καν. 9, παρὰ C. Hefele, μν. ἔργ. II, σελ. 387). Τῷ 389, ἡ ἐν Καρθαγένῃ Σύνοδος (καν. 3 καὶ 4) ὑποχρεοῖ τοὺς ἐπισκόπους, τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς διακόνους νὰ ἀπέχωσι τῶν συζύγων αὐτῶν, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν 5ον κανόνα τῶν Ἀποστόλων, ἐπιτάσσοντα· «Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα μὴ ἐκβαλέτω προφάσει εὐλαβείας». Τῷ 402, ἡ ἐν Ῥώμῃ Σύνοδος ὑπὸ τὸν Ἰννοκέντιον I διέτασσεν ὅπως οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι δέον νὰ ὦσιν ἄγαμοι, οἱ δὲ κανόνες 22 καὶ 23 τῆς ἐν Orange (441 μ. Χ.) Συνόδου ἐπιβάλλουσιν εἰς τὸν κλῆρον νὰ δίδῃ ὅρκον ἁγνότητος ἐπὶ ποινῇ καθαιρέσεως (C. Hefele, HCC, II, σελ. 429, III, σελ. 163).

2. Κανὼν 2.

3. Πρβλ. ΣΤ΄ Οἰκ. Συν. καν. 3.

4. Πρβλ. ΣΤ΄ Οἰκ. Συνόδου καν. 12 καὶ 13.

5. Πρβλ. C. Hefele, HCC, I, σελ. 436.

6. Ἐ. Ἱ., I, 11 MPG, 67, 101 C ἑξ.

7. Ἐ. Ἱ., 23 MPG, 67, 925 B ἑξ.

8. Σύνταγμα τῶν κατὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ Ἁγίαν Σύνοδον πραχθέντων II, 32 MPG, 84, 1336 ἑξ. καὶ παρὰ Mansi, 2, 906.

9. C. Hefele, HCC, I, σελ. 435 ἑξ.

Παφνουτίου, ἐπισκόπου πόλεώς τινος τῆς ἄνω Θηβαΐδος τῆς Αἰγύπτου, ἀνδρὸς μεγάλης φήμης, ἀπολέσαντος ἕνα τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ κατὰ τὸν ἐπὶ Μαξιμιανοῦ διωγμόν[1]. Οὗτος ἦτο ἐπίσης ὀνομαστὸς διὰ τὰ θαύματα αὐτοῦ καὶ ἀπήλαυε τοσούτου σεβασμοῦ παρὰ τῷ αὐτοκράτορι, ὥστε οὗτος συχνάκις ἠσπάζετο τὸ κενὸν κοίλωμα τοῦ ἀπολεσθέντος ὀφθαλμοῦ αὐτοῦ[2]. Ὁ Παφνούτιος ἐβόησε γεγωνυίᾳ τῇ φωνῇ, ὑποστηρίξας ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ μὴ θέσῃ ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ κλήρου ζυγὸν ὑπεράγαν βαρύν, διότι ὁ γάμος καὶ ἡ γαμικὴ σχέσις ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς εἶναι πράγματα καθ' ἑαυτὰ τίμια καὶ ἀμίαντα, οὐδεμίαν ἠθικὴν κηλῖδα προσάπτοντα· ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ μὴ ζημιώσῃ ἑαυτὴν διὰ τῆς καθιερώσεως ἑνὸς τοιούτου μέτρου, καθόσον δὲν δύνανται πάντες νὰ ἀντέχωσιν εἰς τὴν τῆς αὐστηρᾶς ἐγκρατείας ἄσκησιν, οὐδὲ ἴσως θέλει οὕτω διαφυλαχθῇ ἡ τῆς ἑκάστου γυναικὸς σωφροσύνη. Τοιουτοτρόπως (διὰ τῆς μὴ ἀπαγορεύσεως τῆς γαμικῆς σχέσεως) ἡ ἀρετὴ τῆς συζύγου τοῦ κληρικοῦ θέλει ἀσφαλέστερον περιφρουρεῖται, διότι ἐὰν ὁ σύζυγος αὐτῆς ἀπέχῃ τῶν συζυγικῶν αὐτοῦ καθηκόντων, αὕτη πιθανῶς νὰ εὕρῃ ζημίαν ἀλλαχόθεν. Ἡ σαρκικὴ ὁμιλία τοῦ ἀνδρὸς μετὰ τῆς νομίμου αὐτοῦ συζύγου εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τόσον ἁγνή ὅσον καὶ ἡ ἀπ' αὐτῆς ἀποχή. Θὰ ἦτο ἑπομένως ἀρκετόν, κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἐὰν εἰς ἐκείνους, οἵτινες ἐχειροτονήθησαν ἄγαμοι, ἀπαγορευθῇ ὁ γάμος μετὰ τὴν χειροτονίαν, ἀλλ' ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐτέλεσαν γάμον μόνον ἅπαξ ὡς λαϊκοί, μὴ ὑποχρεωθῶσι νὰ χωρίσωσι τὰς συζύγους αὐτῶν.

Ὁ λόγος οὗτος τοῦ Παφνουτίου ἐνεποίησε μεγάλην ἐντύπωσιν, καθ' ὅσον οὗτος οὐδέποτε ἔζησεν ἔγγαμον βίον, ἢ ἄλλως πως εἶχέ ποτε σαρκικὴν μετὰ γυναικὸς ὁμιλίαν. Ἡ Σύνοδος ἔλαβε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τοὺς λόγους τούτους τοῦ Αἰγυπτίου ἐπισκόπου, ἐθεώρησε τὴν ἐπὶ τοῦ νόμου συζήτησιν περαιωθεῖσαν καὶ ἀφῆκεν εἰς ἕκαστον κληρικὸν τὴν εὐθύνην νὰ ἀποφασίσῃ τὰ καθ' ἑαυτὸν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ὡς ἐνόμιζε καλλίτερον. Ἡ θέσις, ἣν ὑπεστήριξεν ὁ Παφνούτιος, ἐγένετο ἔκτοτε ἀποδεκτὴ ὑπὸ τῆς κατ' Ἀνατολὰς Ἐκκλησίας ὡς ἐπίσημος ἐκκλησιαστικὴ πρᾶξις. Ἐδέχθη αὕτη εἰς τὸν κλῆρον τόσον τοὺς ἀγάμους, ὅσον καὶ τοὺς ἐγγάμους, καὶ διὰ λόγους ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας υἱοθέτησε βραδύτερον ἐν τῇ πράξει τὴν προαγωγὴν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου μόνον ἀγάμων κληρικῶν[3]. Ἀπηγόρευσε τὸν γάμον μετὰ τὴν χειροτονίαν, ἐκτὸς ἐὰν ὁ κληρικὸς ἦτο ἀναγνώστης ἢ ψάλτης[4], ἀλλ' οὐδέποτε ἠμφεσβήτησε τὴν ἁγνότητα καὶ καθαρότητα τοῦ ἐγγάμου βίου.

---

1. Rufinus I, 4 MPL 21, 479C5.
2. Rufiuus I, 4 MPL 21, 471A.
3. ΣΤ' Οἰκ. Συν., καν. 12. Πρβλ. καὶ καν. 13 τῆς αὐτῆς Συνόδου.
4. Ἁγίων Ἀποστ., καν. 27 (25).

Τὸ διαζύγιον.

Ὡς ἤδη ἀνωτέρω εἴπομεν, ὁ γάμος παρὰ τῷ ἀρχαίῳ κόσμῳ ἦτο ἐπὶ τοσοῦτον ἐπισφαλής, ὥστε ὁ ἀνὴρ ἠδύνατο κατὰ βούλησιν νὰ διαζευχθῇ τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα, ἀκόμη καὶ δι' ἀσημάντους ἀφορμάς.'Αληθῶς εἰπεῖν, ὁ Ρωμαϊκὸς νόμος ἦτο λίαν αὐστηρὸς εἰς τὰς διατάξεις αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ διαζύγιον καί, ὡς λέγεται, ἐπὶ ἑξακόσια ἔτη ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ρώμης τὸ διαζύγιον ἦτο σχεδὸν ἄγνωστον εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν κοινωνίαν[1]. 'Αλλὰ διαρκοῦντος τοῦ πρώτου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ καὶ τοῦ πρώτου αἰῶνος μετὰ Χριστὸν ἡ διαφθορὰ τῶν ἠθῶν ἦτο τόσον μεγάλη καὶ ὁ δεσμὸς τοῦ γάμου ἀπέβη ἐπὶ τοσοῦτον χαλαρός, ὥστε τὸ διαζύγιον εἶχε καταντήσει ὑπόθεσις μεγίστης εὐκολίας. 'Εκτὸς τῶν ἄλλων αἰτίων, ὁ ἐλεύθερος γάμος παρέσχε φυσικῶς τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν ἀνεξέλεγκτον ἐλευθερίαν πρὸς διαζύγιον. Αἴτησιν διαζυγίου ἠδύνατο νὰ ὑποβάλῃ ἑκάτερος τῶν συζύγων ἐκφράζων γραπτῶς τὴν πρὸς τοῦτο ἐπιθυμίαν αὐτοῦ. Συνήθως αἱ γυναῖκες ἐποίουν χρῆσιν τοῦ δικαιώματος τούτου συχνότερον ἢ οἱ ἄνδρες καὶ ἐπὶ Αὐγούστου ὁ ἀριθμὸς τῶν διαζυγίων ηὐξήθη εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε οὗτος μάτην ἐπειράθη νὰ περιορίσῃ τὸ κακὸν νομοθετικῶς[2]. Ὁ Σενέκας ὁμιλεῖ περὶ καθημερινῶν διαζυγίων (quotidiana repudia) καὶ λέγει χαρακτηριστικῶς, ὅτι αἱ ἐκ καταγωγῆς εὐγενεῖς Ρωμαῖαι δέσποιναι ἠρίθμουν τὰ ἔτη τῆς ἡλικίας αὐτῶν οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπάτων, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συζύγων, οὓς εἶχον ἢ ὑπὸ τῶν ὁποίων εἶχον διαζευχθῇ[3]. Ὁ Πλούταρχος[4] ἱστορεῖ, ὅτι ὁ Αἰμίλιος Παῦλος, Ρωμαῖος ὕπατος, διέλυσε τὸν γάμον αὐτοῦ μετὰ τῆς Παπιρίας, θυγατρὸς τοῦ ὑπατικοῦ Μάσωνος, «καίπερ ἐξ αὐτῆς καλλιτεκνότατος γενόμενος», ἄνευ σοβαρᾶς αἰτίας, καὶ ὁ Σενέκας ἀναφέρει ἄλλην τινὰ Ρωμαίαν, ὀνομαζομένην Πάουλαν Οὐαλερίαν, ἥτις διεζεύχθη τὸν ἄνδρα αὐτῆς ἄνευ αἰτίας τινὸς κατὰ τὴν διάρκειαν ἀπουσίας αὐτοῦ εἰς ταξίδιον, ἵνα συζευχθῇ ἕτερον[5]. Ὁ Γιουβενάλιος ὁμιλεῖ περὶ γυναικός τινος, ἥτις εἶχε συζευχθῇ καὶ διαζευχθῇ ὀκτὼ ἄνδρας ἐντὸς πέντε ἐτῶν[6], ὁ δὲ Martial (40—102 μ. Χ.) παρατηρεῖ λίαν ὀρθῶς ὅτι «ἡ γυνὴ ἥτις ὑπανδρεύεται τοσοῦτον

---

1. Tertul. Apologeticus, 6.
2. Brace, Gesta Christi, σελ. 23.
3. C. Brace, ἔνθ. ἀν. Ὅρα καὶ F. Farrar, Ὁ 'Αντίχριστος (μετάφρ.) Πειραιεὺς 1921, σελ. 21.
4. Αἰμίλιος Παῦλος, V. 2: «Αἰτία δὲ γεγραμμένη τῆς διαστάσεως οὐκ ἦλθεν εἰς ἡμᾶς ἀλλ' ἔοικεν ἀληθής τις εἶναι λόγος περὶ γάμου λύσεως γενόμενος, ὡς ἀνὴρ Ρωμαῖος ,ἀπεπέμπετο γυναῖκα, τῶν δὲ φίλων νουθετούντων αὐτόν, «Οὐχὶ σώφρων; οὐκ εὔμορφος; οὐχὶ παιδοποιός;» προτείνας τὸ ὑπόδημα (κάλτιον αὐτὸ Ρωμαῖοι καλοῦσιν) εἶπεν· «Οὐκ εὐπρεπὴς οὗτος; οὐ νεουργής; ἀλλ' οὐκ ἂν εἰδείη τις ὑμῶν, καθ' ὅ τι θλίβεται μέρος οὑμὸς πούς».
5. Παρὰ C. Brace, μν. ἔργ., σελ. 25.
6. Sat. VI. παρὰ C. Brace, Cesta Christi, σελ. 23 ἑξ.

συχνὰ οὐδαμῶς ὑπανδρεύεται· εἶναι, ἁπλούστατα, πόρνη»[1]. Καὶ αὐτὸς ὁ Κικέρων λέγεται ὅτι διεζεύχθη τὴν σύζυγον αὐτοῦ Τερεντίαν καὶ συνεζεύχθη τὴν πλουσίαν Πουπλίαν, ἵνα ἐκ τῆς προικὸς αὐτῆς ἐξοφλήσῃ τοὺς πιστωτὰς αὐτοῦ, ἣν βραδύτερον διεζεύχθη ἐπίσης[2]. Μνημονεύονται ὡσαύτως πρόσωπα, ὧν οἱ γάμοι καὶ τὰ διαζύγια ἔφθανον εἰς ἀριθμὸν ἀπιστεύτως μέγαν, ἐκ τῶν ὁποίων γνωστότερος εἶναι ὁ Μαικήνας, ὅστις, κατὰ τὸν Σενέκαν[3], εἶχε χιλιάκις συνάψει γάμον! Τα παραδείγματα ταῦτα εἶναι λίαν ἐνδεικτικὰ τῆς χαλαρότητος τῶν ἠθῶν τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἥτις ὑπῆρξε τοσοῦτον ὑπέρμετρος καὶ οἱ Ρωμαῖοι εἶχον ἐπὶ τοσοῦτον ἐξοικειωθῆ πρὸς τὴν εὐκολίαν μεθ' ἧς ἐλάμβανον χώραν τὰ διαζύγια, ὥστε ὁ μὲν Τάκιτος χαρακτηρίζει τὴν συχνότητα τῶν διαζυγίων ὡς magnum adulterium[4], ὁ δὲ Τερτυλλιανός, ὀλίγον βραδύτερον, λέγει ὅτι τὸ διαζύγιον ἀπέβη φυσικὸν ἐπακολούθημα τοῦ Ρωμαϊκοῦ γάμου[5].

Εἶναι ἐντεῦθεν οἴκοθεν φανερόν, ὅτι ἡ παρακμὴ τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου παρὰ τῇ Ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ προήγαγε τὴν ἀπροθυμίαν πρὸς ἀνάληψιν τῶν καθηκόντων τῶν γονέων, ἣν τὸ κράτος ὑπελάμβανεν ὡς μέγαν κίνδυνον. Ἦτο ὅμως τόσον ἑλκυστικὸς ὁ βίος ἄνευ τῆς περὶ τῶν τέκνων φροντίδος, ὥστε οἱ νόμοι τοῦ Ἰουλίου ἀπεδείχθησαν ἀνίσχυροι νὰ περιορίσωσι τὸ κακὸν τοῦτο, καθόσον ἡ θεραπεία αὐτοῦ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Τάκιτος, «ἦτο χείρων τῆς νόσου»[6].

Ἀπολύτως ἀντίθετος πρὸς τὴν πρᾶξιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἐν σχέσει πρὸς τὸν γάμον καὶ τὴν λύσιν αὐτοῦ προβάλλει ἡ περὶ ἀδιαλύτου τοῦ γάμουΧριστιανικὴ διδασκαλία. Ἤδη ὁ Ἰησοῦς εἶχεν ἀποδώσει εἰς τὸν γάμον ἀνωτέραν ἀξίαν. Περιέγραψε τὸν γάμον ὡς τὸν πρῶτον θεσμόν, ὅν συνέστησεν αὐτὸς ὁ Θεός, ὅταν «ἀπ' ἀρχῆς ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον ἄρσεν καὶ θῆλυ» (Μτ. 19.4) καὶ εἶπεν ὅτι «ἕνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν, ὥστε οὐκέτι εἰσὶ δύο ἀλλὰ σὰρξ μία. Ὅ οὖν ὁ Θεὸς συνέζευξεν ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω» (Μτ. 19. 5-6). «Οἱ λόγοι οὗτοι», ὡς λίαν ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Brace, «εἶναι τόσον σαφεῖς καὶ ὡρισμένοι, ὥστε παρανόησις ἢ παρερμηνεία αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ἢ τοῦ ἀντιγραφέως εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος. Ὁ Ἰησοῦς ἡρμήνευσε τὸν δεσμὸν τοῦ γάμου ὡς συνάπτοντα περισσότερον παντὸς ἄλλου τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν εἰς ἕν. Προεῖδε τὰ ἄπειρα κακά, ἅτινα ἤθελον προκύψει ἐν τῷ κόσμῳ ἐκ τῆς χαλαρότητος τοῦ δεσμοῦ τούτου, οἷον τὴν διάλυσιν οἰκογενειῶν, τὴν παραμέλησιν καὶ τὴν δυστυχίαν τῶν τέκνων, τὴν ὑποδεεστέραν θέσιν τῆς γυναι-

---

1. Ἐπιστ. VI, 7: «Quae nubit toties, non nubit; adultera lege est.»
2. C. Brace, Gesta Cristi, σελ. 25.
3. Παρὰ C. Brace, ἔνθ. ἀν.
4. C. Brace, Cesta Christi, σελ. 24.
5. Ἀπολογητικός, VI.
6. Annal. III, 25. Πρβλ. J. B. Firth, μν. ἔργ., σελ. 349 ἑξ.

κός, ἣν ἐνέχει τὸ διαζύγιον, τὸν πειρασμὸν τοῦ ἀνδρὸς νὰ ἐκλέγῃ καὶ ἀποπέμπῃ τὴν γυναῖκα κατὰ βούλησιν, τὴν κατάπτωσιν καὶ τὸν ὄλεθρον τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου, κακά, ἅτινα ἀναποδράστως ἕπονται τοῦ γάμου, ὅστις συνάπτεται καὶ διαλύεται ἐπὶ πάσῃ ἰδιοτροπίᾳ... Ἠσθάνθη τὴν ἱερότητα τῆς ἑνώσεως ἐν τῷ γάμῳ τόσον βαθέως, ὥστε νὰ νομοθετήσῃ ὅτι ἡ διάλυσις αὐτῆς εἶναι ἐπιτρεπτὴ μόνον ἐπὶ μιᾷ αἰτίᾳ—τῇ παρανομίᾳ εἰς τὸν δεσμόν, ἢ τῷ αὐτῇ ἰσοδυνάμῳ»[1].

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ὁ Ἰησοῦς κηρύσσει τὸν γάμον ἱερὸν θεσμόν, περιορίζει εἰς τὸ ἐλάχιστον τοὺς λόγους διαζυγίου καὶ ἀνυψοῖ τὴν θέσιν τῆς γυναικὸς —τῆς μιᾶς γυναικός, συζύγου ἑνὸς ἀνδρὸς—καὶ οὕτως ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀπόλυτον ἰσότητα μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Ὁ δεσμὸς τοῦ γάμου κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ εἶναι τόσον ἱερός, ὥστε ἐν ποιᾷ τινι ἐννοίᾳ ἡ ἱερότης αὐτοῦ ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη ἀκόμη καὶ μετὰ τὸ διαζύγιον, ἐφ' ὅσον «ὅς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ εἰ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ καὶ γαμήσῃ ἄλλην μοιχᾶται· καὶ ὁ ἀπολελυμένην γαμήσας μοιχᾶται» (Μτ. 19.9). Ἐπὶ τῆς ἰδέας ταύτης ἐρειδόμενος ὁ Ἑρμᾶς, ἐνῷ ἐθεώρει τὸ διαζύγιον ἐπιβαλλόμενον εἰς περίπτωσιν ἀπιστίας τῆς γυναικός, ἀπηγόρευε τὸν νέον γάμον[2], τὴν αὐτὴν δὲ γνώμην εἶχε καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς[3]. Κατὰ τὸν Ἑρμᾶν, ἡ μὴ σύναψις δευτέρου γάμου μετὰ τὸ διαζύγιον, ἐφ' ὅσον ἔζη ἡ διαζευχθεῖσα, εἶναι καθῆκον διὰ τὸν ἄνδρα ἐπὶ τῇ ἐλπίδι μετανοίας τῆς συζύγου, ὅτε ὁ ἀνὴρ ὀφείλει νὰ λάβῃ αὐτὴν εἰς τὰ ἴδια ἐκ νέου[4]. Ἐνταῦθα ὁ Ἑρμᾶς εἰσηγεῖται διδασκαλίαν, ἥτις βραδύτερον, κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα, ἐγένετο ἀποδεκτὴ ὡς ἐπίσημος πρᾶξις τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἐπιβάλλει τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν διαζυγίου δι' ἀποχρῶντα λόγον, μὴ ἐπιτρέπουσα νέον γάμον, ὅταν ἀμφότεροι οἱ διαζευχθέντες εὑρίσκωνται ἐν ζωῇ.

(Συνεχίζεται)

1. Cesta Christi, σελ. 30 ἑξ.
2. Ποιμήν, ἐντ. δ' Ι, 4-6, ΒΕΠ, 3,54,
3 De pudicitia, X, MPL 2, 1052D.
4. Ποιμήν, ἐντ. δ', Ι, 8, ΒΕΠ, 3,54.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΕΝ ΤΗι ΨΥΧΟΛΟΓΙΑι ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ

1. Τὸ πρόβλημα τῆς νομοτελείας τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Κύριον ἔργον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ περιγραφὴ καὶ ἑρμηνεία τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἑπομένως ἡ ἀνάλυσις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, «καθ'ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς ἐξελίξεώς του καὶ κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς μορφάς, καὶ δὴ τόσον ὡς καταστάσεων ὅσον καὶ ὡς λειτουργιῶν»[1]. Κατὰ τὴν διεξαγωγὴν ὅμως τοῦ ἔργου τούτου συναντᾷ τις ἀπειραρίθμους δυσχερείας οὐχὶ μόνον εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐξευρέσεως τοῦ καταλλήλου θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τρόπον καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐπεξεργασίας αὐτοῦ καὶ δὴ εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ καθορισμοῦ τῆς νομοτελείας ὑφ' ἣν τελοῦν τὰ ἐπὶ μέρους θρησκευτικὰ ψυχικὰ φαινόμενα ὡς καὶ σύνολος ὁ θρησκευτικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας θέλει ἑαυτήν, κατ' ἀρχήν, ἐμπειρικὴν ἐπιστήμην καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποσκοπεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν ἁπλῶς τῆς ἰδιοτυπίας καὶ ἰδιομορφίας τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων καὶ τῆς νομοτελείας αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Μάλιστα ὁ W. Gruehn εἰς τὸ ἄρτι ἐκδοθὲν ἔργον αὐτοῦ «Ἡ Εὐσέβεια τοῦ παρόντος» τονίζει ἰδιαζόντως τὸν ἀκραιφνῆ ἐμπειρικὸν χαρακτῆρα τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἰσχυριζόμενος, ὅτι «οὐδεμίαν ἄλλην μέθοδον κατέχομεν σήμερον ἐκτὸς τῆς ἐμπειρικῆς, ἥτις παρέχει πλουσίας δυνατότητας πρὸς ἄμεσον γνῶσιν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος»[2]. Ἡ μέχρι τοῦδε ὅμως ἱστορία τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας καταδεικνύει, ὅτι δὲν εἶναι τοσοῦτον εὔκολος ὁ καθορισμὸς τῆς ἐν λόγῳ νομοτελείας, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπόσχεται ὁ ἐμπειρικὸς χαρακτὴρ τῆς ψυχολογίας αὐτῆς. Κατὰ κανόνα ἐνῷ ὁ καθορισμὸς τῆς ἰδιοτυπίας καὶ ἰδιομορφίας τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῆς νομοτελείας ὑφ' ἣν τελοῦν ταῦτα εἶναι οὐχὶ μόνον εὐχερής, ἀλλὰ καὶ διακρίνεται διὰ τὸν ἀντικειμενικὸν καὶ γενικὸν κῦρος ἔχοντα χαρακτῆρα αὐτοῦ (ἐφ' ὅσον ἐξ οἱασδήποτε

1. Ν. Λούβαρι, Ἡ ψυχολογία τῆς Θρησκείας καὶ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν Θεολογίαν, «Θεολογία», τόμος ΚΒ' τεῦχος Δ' (1951) σελ. 590.

2. W. Gruehn, Die frömmigkeit der Gegenwart. 1956. Σελ. 26. Ἴδε καὶ ἐν σελ. 22 «Als weitaus zuverlässigtes, exaktes und zugleich ergiebigstes Verfahren hat sich die experimentelle Methode bewährt».

ἀφετηρίας καὶ ἂν ἐκκινήσῃ τις κατὰ τὴν σπουδὴν φυσικοῦ τινὸς φαινομένου θὰ καταλήξῃ εἰς τὸ αὐτὸ τέλος, εἰς τὸ ὁποῖον καταντᾷ ἕτερός τις τὴν αὐτὴν σπουδὴν ἐπιδιώκων καὶ ἐξ ἑτέρας ἐκκινῶν ἀφετηρίας), εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὁ καθορισμὸς οὗτος εἰς τὰ ἐπὶ μέρους, ἀλλὰ πολλάκις καὶ εἰς τὰ οὐσιώδη, εἶναι ἑκάστοτε τοσοῦτον διάφορος ὥστε νὰ ἐπικρατῇ ἀπὸ μακροῦ ὀξεῖα μεθοδολογικὴ ἔρις περὶ τὰ προβλήματα, τοῦ τρόπου καὶ τῶν βάσεων ἐφ' ὧν δέον νὰ ἑδράζεται ἡ νομοτέλεια αὕτη. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῷ μέχρι σήμερον ἔχει ἀσχοληθῇ μέγας ἀριθμὸς θρησκειοψυχολόγων περὶ τὴν σπουδὴν καὶ ἑρμηνείαν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων, τὰ θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἀπόψεις αὐτῶν δύνανται νὰ συμπέσουν εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐλάχιστα, μαρτυρεῖ περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ὀξύτητος τῆς ἐν λόγῳ ἔριδος. Τοῦτο κυρίως συμβαίνει διότι ἐπηρεάζει σημαντικῶς τὸν καθορισμὸν τῆς νομοτελείας τῶν φαινομένων τούτων, πλὴν τῶν ἄλλων, καὶ ὁ ὑποκειμενικὸς παράγων τοῦ ἐρευνητοῦ, ὅστις κυρίως μετέχει εἰς τὸν καθορισμὸν αὐτὸν διὰ τῆς ἐνσυνειδήτου ἢ ἀσυνειδήτου διατυπώσεως ὑποκειμενικῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων. Σκοπὸς δὲ τῆς παρούσης συντόμου μελέτης εἶναι ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ προβλήματος τούτου, τῶν ἀξιολογικῶν δηλ. κρίσεων ἐν τῇ προσπαθείᾳ τοῦ καθορισμοῦ τῆς νομοτελείας τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ γενικώτερον ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς θρησκείας. 'Αναμφιβόλως ἡ διατύπωσις ἀξιολογικῶν κρίσεων περὶ τῶν ὑπὸ σπουδὴν καὶ ἑρμηνείαν φαινομένων τούτων ἀποκλείεται τελείως ἐκ τοῦ ἔργου τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης. Κατὰ τὸν N. Λούβαριν «ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ἐπιστήμη ἐρευνῶσα ἁπλῶς τὰ ψυχικὰ δεδομένα τῆς θρησκείας ἢ ἄλλως τὴν θρησκείαν ὡς ψυχικὴν πραγματικότητα. Διὰ τοῦτο οὔτε ἀξιολογικὰς κρίσεις περὶ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων εἶναι ἁρμοδία νὰ ἐκφέρῃ οὔτε περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας νὰ ἀποφαίνεται»[1]. 'Αλλὰ καὶ κατὰ τὸν G. Berguer «διὰ τὴν ψυχολογίαν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι ἓν γεγονὸς,τὸ ὁποῖον ὀφείλει ἁπλῶς νὰ ἀναλύσῃ καὶ νὰ παρακολουθήσῃ τὰς μορφολογικάς του ἐξελίξεις ἄνευ ἁρμοδιότητος συζητήσεως περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς του ἀξίας ἢ τῆς νομιμότητός του»[2]. 'Η θεμελιώδης ὅμως αὕτη μεθοδικὴ ἀρχή, ὡς δεικνύει ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ κυρίως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάμιξιν τῶν ὑποκειμενικῶν κρίσεων τοῦ ἐρευνητοῦ περὶ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τίθεται συχνάκις ὑπὸ μορφὴν ὀξυτάτου προβλήματος τὸ ἐρώτημα: Δύναται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας νὰ φθάσῃ ποτὲ εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν διατύπωσιν καὶ τὸν καθορισμὸν τῆς νομοτελείας τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων;

1. «Θεολογία», ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 591 καὶ E. Berggrav, 'Η ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας. Σελ. 6.

2. G. Berguer, Traitè de psychologie de la religion, p. 6

2. Ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτὴρ τῶν θρησκειοψυχολογικῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων.

Οὕτω κυριώτατον πρόβλημα τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας παραμένει πάντοτε ἡ ἐπίτευξις τοῦ ἀντικειμενικοῦ χαρακτῆρος τῆς μεθοδολογικῆς ὁδοῦ, εἰς ἣν τρέπεται αὕτη πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ δυσχεροῦς αὐτῆς ἔργου. Ἐφ' ὅσον ἡ ψυχολογία αὐτοχαρακτηρίζεται συνήθως ὡς ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη καὶ ἐπιδιώκει τὴν πραγμάτωσιν τῶν σκοπῶν αὐτῆς ἐπεξεργαζομένη τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ τῇ βοηθείᾳ ἐμπειρικῶν μέσων, θὰ ὤφειλεν ἡ ὅλη αὐτῆς μεθοδολογικὴ ὁδὸς νὰ εἶχεν αὐτοδικαίως ἀκραιφνῆ ἐμπειρικὸν χαρακτῆρα. Ἐπαλήθευσις δὲ τοῦ γεγονότος τούτου θὰ ὤφειλε νὰ ἀπετέλει ἡ συμφωνία τῶν θρησκειοψυχολόγων τοὐλάχιστον εἰς τὰ πορίσματα ἐκεῖνα, ἅτινα σχετίζονται πρὸς τὰ κεντρικὰ καὶ συνήθη φαινόμενα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Ὡς ὅμως ἤδη ἐλέχθη, ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας δὲν μαρτυρεῖ τοιοῦτόν τι. Ὀφείλομεν διὰ τοῦτο νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον δύνανται ἅπασαι αἱ προϋποθέσεις ἐν γένει τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης νὰ διεκδικήσουν ἀντικειμενικὸν χαρακτῆρα καὶ ἑπομένως ἂν ὁ ἀντικειμενικὸς χαρακτὴρ τῶν θρησκειοψυχολογικῶν πορισμάτων συνιστᾷ ἀναμφισβήτητον πραγματικότητα.

Ὡς κύριος σκοπὸς τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ὁρίζεται συνήθως ἡ συστηματικὴ (καὶ κατὰ Gruehn ἀκριβὴς — exakt) σπουδὴ καὶ μελέτη τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων, πρὸς βαθυτέραν καὶ πληρεστέραν κατανόησιν καὶ ἑρμηνείαν τοῦ καθόλου θρησκευτικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου, ἤτοι π ρ ὸ ς ἀ π ό κ τ η σ ι ν «ἀ κ ρ ι β ο ῦ ς» γ ν ώ σ ε ω ς π ε ρ ὶ τ ο ῦ θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ο ῦ β ι ώ μ α τ ο ς α ὐ τ ο ῦ. Ἡ συγκεκριμένη ὅμως αὕτη ἐπιδίωξις συνδέει ἤδη τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας πρὸς τὸ γ ν ω σ ι ο λ ο γ ι κ ὸ ν π ρ ό β λ η μ α εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι ὁ θρησκειοψυχολόγος ἐρευνητής. Θέτει δηλ. τὸ ἐρώτημα· δ ύ ν α τ α ι ἡ θ ρ η σ κ ε ι ο ψ υ χ ο λ ο γ ι κ ὴ σ π ο υ δ ὴ ν ὰ ἀ π ο λ ή ξ ῃ ε ἰ ς ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ῶ ς ἔ γ κ υ ρ α π ο ρ ί σ μ α τ α τ. ἔ. ε ἰ ς τ ὴ ν δ ι ὰ τ ῆ ς θ ρ η σ κ ε ι ο ψ υ χ ο λ ο γ ι κ ῆ ς γ ν ώ σ ε ω ς σ ύ λ λ η ψ ι ν τ ῆ ς π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ ο ς τ ο ῦ θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ο ῦ β ι ώ μ α τ ο ς τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ; Ἐφ' ὅσον δηλ. σκοπὸς τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἀλήθεια[1], δύναται ἡ ἐν λόγῳ σπουδὴ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἀληθῆ καὶ ἑπομένως ἀντικειμενικὴν γνῶσιν τῆς ὑφῆς καὶ τῆς φύσεως τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων ὡς καὶ τοῦ ὅλου θρησκευτικοῦ βιώματος ὡς ἑνὸς ψυχικοῦ γίγνεσθαι; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς ἀπαντήσεως, ἥτις εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς τὸ

---

1. Πρβλ. G. K r o p p. Erkenntnistheorie. I. Allgemeine Grundlegung. Berlin. 1950. S.9...betrifft die Theorie der Erkenntnis doch eine Geltungsfrage: Worin besteht das Wesen der Wahrheit und wie ist es möglich, zu objektiven Aussagen über die gegenständliche Welt zu gelangen?

π ῶ ς ἐπιδιώκει τὴν ἀπόκτησιν αὐτὴν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Ὁ ἐμπειρικὸς ὅμως χαρακτὴρ αὐτῆς σαφῶς ἐπιμαρτυρεῖ, ὅτι εἰς τὴν γνῶσιν αὐτὴν πειρᾶται νὰ φθάσῃ αὕτη διὰ τῆς ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ῆ ς σπουδῆς τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων τ. ἔ. διὰ τῆς ἀπομονώσεως αὐτῶν καὶ τῆς ἐξασφαλίσεως τοῦ καθαρῶς ψυχικοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν. Ἄρα ἐπιδίωξις τῆς ἀληθείας μέσῳ τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος. Ἀλλὰ εἶναι γεγονὸς μεμαρτυρημένον, ὅτι ἡ ψυχικὴ πραγματικότης δὲν δύναται αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἀσφαλῆ γνῶσιν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ μάλιστα τῆς νομοτελείας, ὑφ' ἣν ταῦτα τελοῦν. Εἰς τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν ἀπολήγει τις ἐὰν ἐνθυμηθῇ τὴν ἀδυναμίαν τῆς ψυχολογιαρχίας (Psychologismus) νὰ προσφέρῃ ὁπωσδήποτε ἀληθῆ γνῶσιν. Κατὰ τὸν Alexander von Varga «τὸ θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς ψυχολογιαρχίας ἀξιοῖ νὰ ἐξηγῇ τις τὸ πᾶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος...δίδει ὅμως ἡ ψυχικὴ πραγματικότης μίαν ἀντίστοιχον βάσιν διὰ νὰ διευκρινισθῇ ἡ ἀλήθεια, τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα της;»[1]. Τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν ἰσχύει μόνον περὶ τῆς γνώσεως ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς θρησκειοψυχολογικῆς γνώσεως, δεδομένου ὅτι καὶ αὕτη συνδέεται ἐν τέλει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ κύρους τῆς θρησκείας, ἐφ' ὅσον ὡς λέγει ὁ Ν. Λούβαρις, ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας προετοιμάζει τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας.[2] Ὡς δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ Gerhart Kropp «ὁ ψυχολογικὸς τύπος ἀληθείας προδίδει ὑποκειμενικο-ἐμπειρικὴν τάσιν»[3]. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι κατὰ τὴν ψυχολογικὴν σπουδὴν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ἐπικρατεῖ τὸ ὑποκειμενικόν, ἐφ' ὅσον ἡ σπουδὴ αὕτη κατευθύνεται ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τῶν ἐμπειρικῶν ψυχικῶν δεδομένων. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Λούβαριν «ἡ ἐμπειρία, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν μοναδικὴν βάσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ στηρίξωμεν τὰ πάντα ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ. Τοῦτο θὰ ὡδήγει εἰς ἄκρατον καὶ ἅμα ἐπικίνδυνον ὑποκειμενισμὸν καὶ θὰ ἠπείλει τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν ἀξιοῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἡ θρησκεία»[4]. Ἑπομένως εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ψυχολογιαρχία ὁδηγεῖ εἰς ὑποκειμενισμὸν καί, ὡς λέγει ὁ Varga, εἰς σχετικισμόν. Οὕτω κ α θ α ρ ῶ ς ψυχολογικὴ σπουδὴ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων διαπράττει τὸ αὐτὸ λάθος, ὅπερ καὶ ἡ τῶν θρησκευμάτων ἱστορία, ἡ ὁποία διὰ τῆς καταδείξεως τῶν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ποικίλων μορφῶν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καταντᾷ εἰς σχετικοκρατίαν, ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας[5].

---

1. A. v o n V a r g a. Einführung in die Erkenntnislehre. S. 28

2. Ν. Λ ο ύ β α ρ ι, Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας κλπ. «Θεολογία», τόμ. ΚΓ' (1952) τεῦχος Β' σελ. 194.

3. G. K r o p p, ἔνθ. ἀν. σελ. 14.

4. Ν. Λ ο ύ β α ρ ι, Ἡ ψυχολογία κλπ. «Θεολογία», τόμ. ΚΓ' (1952) τεῦχος Α' σελ. 51.

5. Ν. Λ ο ύ β α ρ ι, «Θεολογία» Τόμος ΚΒ' (1951) τεῦχος Δ' σελ. 592.

Ὀφείλομεν, ὡς ἐκ τούτου, νά δεχθῶμεν ὅ,τι καὶ ὁ Varga περὶ τῆς γνώσεως ἐν γένει, ὅτι δηλ. «δὲν ὑπάρχει οὐδεμία δυνατότης νὰ ἐξηγήσῃ τις καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἀληθείας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος»[1].

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ἔνθα ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἐπιδιώκει πρακτικοὺς σκοποὺς γεννᾶται καὶ πάλι τὸ ἐρώτημα, ἄν δύναται καθαρῶς ψυχολογικὴ σπουδὴ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων νὰ πορίσῃ γνώσεις καταλλήλους πρὸς τοιούτους σκοπούς. Καὶ ἐνταῦθα, ὡς εἶναι ἑπόμενον, δέον νὰ δοθῇ ἀρνητικὴ ἀπάντησις, ἐφ' ὅσον εὐκόλως δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ, ὅτι ἡ καθοδήγησις πρὸς πρακτικὴν βίωσιν τῆς θρησκείας δὲν δύναται νὰ γίνῃ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει καθαρῶς θρησκειοψυχολογικῶν πορισμάτων. Ἀφοῦ δηλ. καθαρῶς θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα ἀπολήγουν εἰς πάντοτε ἐπικίνδυνον ὑποκειμενισμόν, δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ ὑποκειμενισμὸς οὗτος νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν πρακτικὴν βίωσιν τῆς θρησκείας, δεδομένου ὅτι αὕτη διέπεται ὑπὸ θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ νόμων ἀντικειμενικοῦ κύρους.

Φθάνομεν ἄρα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καθαρῶς ἐμπειρικὴ ψυχολογικὴ σπουδὴ καὶ ἑρμηνεία τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἄλλο τέρμα εἰ μὴ ὑποκειμενικὰς θρησκειοψυχολογικὰς κρίσεις καὶ ἀπόψεις.

3. Ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτὴρ τῶν μεθόδων προσκτήσεως τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ.

Ἡ ἀξίωσις τοῦ ἀντικειμενικοῦ χαρακτῆρος τῶν θρησκειοψυχολογικῶν ἐρευνῶν συνιστᾷ ὡς μεθοδικὸς κανὼν ἐν τῇ καθόλου ἐπιστήμῃ τὴν βάσιν, τὴν ἀφετηρίαν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς, διότι μόνον δι' αὐτῆς ἐξασφαλίζεται ἡ εὕρεσις τῆς ἀληθείας. Διὰ νὰ φθάσῃ ἡ ἐπιστήμη εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας ὀφείλει νὰ εἶναι ἀντικειμενική. Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας ὀφείλει νὰ εἶναι ἐξ ἴσου ἀντικειμενική. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἀφορῶσα ἐν προκειμένῳ εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν χαρακτῆρα τῶν μεθόδων ἐν γένει καὶ κατ' ἀρχήν, ἐνταῦθα, τῶν μεθόδων προσκτήσεως θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ γεννᾷ τὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τοῦ ἀντικειμενικοῦ χαρακτῆρος τῶν θεμελιωδῶν μεθόδων τοῦ πειράματος καὶ τῆς αὐτοπαρατηρησίας. Ἡ ἐπιστήμη ἡ ἐρευνῶσα ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἐπιστητοῦ διαφόρους τομεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους τὸ πείραμα καὶ ἡ παρατήρησις ἐξυπηρετοῦν ἄριστα τοὺς σκοποὺς αὐτῆς δύναται νὰ εἶναι ἀντικειμενική. Διότι τοὺς ἐν λόγῳ τομεῖς διέπουν, ὡς ἤδη εἴπομεν, σταθεροὶ νόμοι καὶ ἐξ οἱασδήποτε ἀφετηρίας καὶ ἄν ἐκκινήσῃ τις, ἐνεργῶν μετ' ἀκριβείας, θὰ φθάσῃ εἰς τὸ αὐτὸ τέρμα. Τὸ πεδίον ὅμως ἐφ' οὗ ἡ ψυχολογία

1. A. von Varga, ἔνθ. ἀν. σελ. 29.

τῆς θρησκείας ἐρευνᾷ καὶ ἐν γένει ὁ κατ' οὐσίαν μυστηριώδης χαρακτὴρ αὐτοῦ, δυσχεραίνουν τὴν «ἀντικειμενικὴν» ψυχολογικὴν σπουδήν. Ἐνταῦθα ὑπάρχει μία «πρωτότυπος» δυσχέρεια, ἥτις οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ συναντᾶται. Ἐνῷ δηλ. εἰς πάντα ἄλλον τομέα τῆς ἐπιστήμης τὸ ὑπὸ σπουδὴν καὶ ἔρευναν πεδίον ἐρεύνης κεῖται κατ' οὐσίαν ἐκτὸς τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ οὕτω κερδίζει αὐτομάτως τὸ πόρισμα αὐτοῦ εἰς ἀντικειμενικὴν ἀξίαν, εἰς τὸν ψυχολογικὸν τομέα τὸ πεδίον ἐρεύνης κεῖται κατ' οὐσίαν ἐντὸς τοῦ ἐρευνητοῦ, δηλ. τὸ ἐρευνῶν ἐγὼ εἶναι ταὐτοχρόνως καὶ ἐρευνώμενον πεδίον. Διότι, ὡς γνωστόν, ἡ μοναδικὴ πηγὴ γνώσεως καὶ σπουδῆς τῶν θρησκειοψυχολογικῶν φαινομένων εἶναι, οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ αὐτοπαρατηρησία. Κατὰ τὸν Ν. Λούβαριν «θεμελιώδης τρόπος γνώσεως παραμένει πανταχοῦ ἡ αὐτοπαρατηρησία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν τὴν βάσιν ὅλων τῶν μεθόδων»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Jung, κατὰ τὴν μελέτην τῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων «ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ ἀντικείμενον καὶ δυστυχῶς, ταὐτοχρόνως, τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς»[2]. Ἡ δυσχέρεια αὕτη μαρτυρεῖ ἤδη εὐγλώττως περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος τῶν διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας ἐνεργουμένων θρησκειοψυχολογικῶν ἐρευνῶν. Μὴ νομίσῃ δέ τις, ὅτι τὸ θρησκειοψυχολογικὸν πείραμα εὑρίσκεται εἰς καλυτέραν τῆς παρατηρήσεως μοῖραν ἐξ ἀπόψεως ἀντικειμενικῆς μεθοδολογικῆς ἀξίας. Διότι ἤδη εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας τὸ πείραμα συνδέεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς ὡρισμένας ὑποκειμενικὰς διαθέσεις καὶ προαισθήματα τοῦ ἐρευνητοῦ[3]. Κατὰ τὸν Berggrav κατὰ τὸ παρελθὸν ἠθέλησαν τινὲς «νὰ ἀποκλείσουν πᾶν ἴχνος ὑποκειμενικοῦ ἐπειδὴ ἐφρόνουν, ὅτι τοῦτο ματαιώνει πᾶσαν ἀκρίβειαν· ἐπόθουν νὰ εἶναι ὅλως διόλου ἀντικειμενικοί. Μόνον ἡ πραγματικότης ἔδει νὰ ὁμιλῇ μόνη αὐτή». Ἐν τούτοις «ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἤγαγεν ἡ ἥσυχος αὕτη ἀμφιβολία εἰς κριτικῶς ἐξηλεγμένην ἔννοιαν τῆς ἐπιστημονικότητος, συνεπείᾳ τῆς ὁποίας δὲν ἐπιχειροῦμεν πλέον νὰ ἐξοβελίσωμεν τὴν συμμετοχὴν τῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ ἀναγνωρίζομεν αὐτὴν ὥς τι δεδομένον»[4]. Παραθέτει δὲ τὴν γνώμην τοῦ Justus Liebic, καθ' ἣν «πείραμα, τοῦ ὁποίου δὲν προηγεῖται ἡ ἰδέα, ἔχει πρὸς τὴν ἔρευναν τὴν αὐτὴν σχέσιν, τὴν ὁποίαν ὁ κρότος νηπιακοῦ κροτάλου πρὸς τὴν μουσικήν». Κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς τὸ θρησκειοψυχολογικὸν πείραμα τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον πλεονάζει ἰδιαζόντως λόγῳ τῆς ταυτήσεως ἐρευνῶντος καὶ ἐρευνωμένου ἐγώ. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ πείραμα ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει εἶναι αὐτοπαρατηρησία, ἐφ' ὅσον μόνον μέσῳ αὐτῆς δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ νὰ κατανοήσωμεν τὰ κατ' αὐτὸ συντελούμενα. Ἑπομένως, ἡ αὐτοπαρατηρησία καὶ τὸ πείραμα φέρουν ἔντονον ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα. Ἂν λάβῃ δέ τις ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν

---

1. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία», τόμ. ΚΓ' (1952) τεῦχ. Α' σελ. 37.
2. C. G. Jung, Psychologie und Religion σελ. 91, « Die Psyche ist das Objekt der Psychologie und unglücklicherweise zugleich auch ihr Subjekt».
3. Berggrav, ἔνθ. ἀν. σελ. 167.
4. Berggrav, ἔνθ. ἀν. σελ. 168.

ψυχολογικὸν νόμον τῆς προβολῆς (Projektion), κατανοεῖ διατὶ πράγματι ἐν τέλει «ἡ αὐτοπαρατηρησία ὑπόκειται πανταχοῦ ὡς βάσις τῆς ἐρεύνης, τῆς κατανοήσεως καὶ ἑρμηνείας»[1], καὶ διατὶ ὁ Heinz Remplein[2] χαρακτηρίζει τὴν αὐτοπαρατηρησίαν (Selbstbeobachtung) ὡς τὴν βασιλικὴν ὁδὸν (Koenigsweg) τῆς ψυχολογικῆς σπουδῆς. Ἡ μοναδικὴ αὕτη θρησκειοψυχολογικὴ ἀξία τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ ταὐτοχρόνως ὁ ἔντονος αὐτῆς ὑποκειμενικὸς χρωματισμὸς ἐξηγοῦν διατὶ «ἡ ἐκλογὴ τῶν μεθόδων ἐξαρτᾶται, ἔστω καὶ ἀσυνειδήτως ἐκ τῶν κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀπορρέει ἡ περὶ θρησκείας ἀντίληψις τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ πλάτους τοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης...οὐδεμία τῶν μεθόδων εἶναι ἄμοιρος ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος»[3]. Ὁ ὑποκειμενικὸς δὲ οὗτος χαρακτὴρ τῶν μεθόδων ἐπηρεάζει τόσον πολὺ τὰ θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα, ὥστε αὐτὰ νὰ διαφέρουν ἑκάστοτε καὶ νὰ εἶναι πάντοτε σχετικὰ πρὸς τὰς ὑποκειμενικὰς ἀπόψεις καὶ κρίσεις τοῦ θρησκειοψυχολόγου ἐρευνητοῦ. Ὁ Jung μάλιστα λέγει, εἰς παρομοίαν περίπτωσιν, ὅτι ὑπάρχουν τόσαι ψυχολογίαι ὅσαι καὶ φιλοσοφίαι[4]. Ἀλλά, ὡς λέγει ὁ Ν. Λούβαρις «τῆς φιλοσοφίας ὑπάρχουν τόσοι ὁρισμοί, ὅσοι καὶ φιλόσοφοι. Τοῦτο ὀφείλεται...εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἕκαστος ἀφορμᾶται πρὸς τὸν ὁρισμὸν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως»[5]. Ἑπομένως ὑπάρχουν τόσαι ψυχολογίαι, ὅσοι καὶ ψυχολόγοι. Καὶ κατὰ φυσικὴν συνέπειαν θὰ ὑπάρχουν πάντοτε τόσαι ψυχολογίαι τῆς θρησκείας, ὅσοι καὶ θρησκειοψυχολόγοι, ἐφ' ὅσον ὁ χαρακτὴρ ὄχι μόνον τῶν ἐμπειρικῶν θρησκειοψυχολογικῶν δεδομένων, ἀλλὰ καὶ τῶν μεθόδων προσκτήσεως τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ εἶναι κατὰ μέγα μέρος ὑποκειμενικός.

4. Ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτὴρ τῶν μεθόδων ἐπεξεργασίας καὶ ἑρμηνείας τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ.

Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ συναχθέντος διὰ τοῦ πειράματος καὶ τῆς αὐτοπαρατηρησίας θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ ἐπιτελεῖται διὰ δύο, ἀντιθέτων κατὰ τὴν μεθοδικὴν ἐνέργειαν, τρόπων, τῆς συνθέσεως τ.ἔ. καὶ τῆς ἀναλύσεως.

Ἡ συνθετικὴ ἢ τυπολογικὴ μέθοδος ἔργον ἔχει «τὴν συγκρότησιν μορφολογίας τῆς θρησκείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐμπειρίας»[6]. Ἐπεξεργαζομένη δηλ. αὕτη τὸ θρησκειοψυχολογικὸν ὑλικὸν τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων ἀνακαλύπτει καὶ καθορίζει τὰς ὁμοιότητας καὶ τὰς διαφοράς, τὰς συγγενείας καὶ τὰς ἀντιθέσεις,

1. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία» τόμ. ΚΓ' (1952), τεῦχ. Α' σελ. 34.
2. H. Remplein, Die seelische Entwicklung in der Kindheit und Reifezeit. München—Basel, 1950 σελ. 31.
3. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία» τόμ. ΚΓ' (1952), τεῦχ. Α' σελ. 34.
4. C.G. Jung, Wirklichkeit der Seele, σελ. 9.
5. Ν. Λούβαρι, Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας. Τόμ. Α' σελ. 9.
6. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία», Τόμ. ΚΓ' (1952), τεχ. Α' σελ. 45.

αἵτινες ἐνυπάρχουν ἐν αὐτῷ καὶ οὕτω συνάγει καὶ καθορίζει τοὺς διαφόρους τύπους, καθ' οὓς τὰ θρησκευτικὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐκδηλοῦνται ὑπὸ ὡρισμένας συνθήκας καὶ λοιπὰς προϋποθέσεις. Συνάγει πρὸς τούτοις τοὺς νόμους, οἵτινες διέπουν τὴν ὅλην ὑφὴν καὶ ἐκδήλωσιν τῶν φαινομένων αὐτῶν, καθὼς καὶ τοῦ συνόλου θρησκευτικοῦ βίου ὡς ὀργανικῆς καὶ ζώσης ὁλότητος. Δηλ. ἡ θρησκειοψυχολογικὴ σύνθεσις προϋτίθεται τὴν τυπολόγησιν καὶ νομολόγησιν (κατὰ Λούβαριν) τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων καὶ γενικῶς τοῦ συνόλου θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ βίου. Οἱ δύο οὗτοι ἀντικειμενικοὶ σκοποὶ αὐτῆς ὡς καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δι' αὐτῶν σκοπεῖται ἐν τέλει ἡ ἑρμηνεία τῶν ἐν λόγῳ φαινομένων, ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς θρησκευτικὰς καὶ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου δεικνύουν, ὅτι ἡ θρησκειοψυχολογικὴ σύνθεσις εἶναι ἡ ἑρμηνευτικὴ ἐκείνη τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων μέθοδος, ἐκ τῆς ἀντικειμενικῆς ἐνεργείας τῆς ὁποίας ἤρτηται ὁ ἀντικειμενικὸς καθορισμὸς τῆς ἰδιοτυπίας καὶ ἰδιομορφίας καὶ δὴ τῆς νομοτελείας τῶν φαινομένων αὐτῶν.

Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα δύναται νὰ εἶναι αὕτη ἀντικειμενική; Κατὰ τὸν Λούβαριν «ἡ τυπολόγησις ὀφείλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, νὰ ἀποφεύγῃ λοιπὸν μεταφυσικάς, δογματικὰς καὶ φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις, ψυχολογικὰς προκαταλήψεις καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν ἀπορρεούσας ἀξιολογικὰς κρίσεις»[1]. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο πράγματι νὰ συμβῇ ἐὰν ὁ ἐρευνῶν ἐστερεῖτο τελείως τῶν προϋποθέσεων τούτων καὶ μάλιστα τὰς ἠγνόει παντελῶς, ἐὰν δηλ., τρόπον τινά, ἐστερεῖτο οὗτος ἰδίου ψυχικοῦ περιεχομένου, τὸ ὁποῖον συνήθως εἶναι ὁ φορεὺς τοιούτων προϋποθέσεων. Ἐφ' ὅσον ὅμως ὁ θρησκειοψυχολόγος εἶναι καὶ αὐτὸς ἀνθρωπίνη προσωπικότης καὶ δή, διὰ νὰ εἶναι τοιοῦτος, πλουσίως μεμορφωμένη, ἕπεται ὅτι, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι, εἶναι κάτοχος καὶ φορεὺς τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν. Δεδομένου δὲ ὅτι, δυνάμει τοῦ ψυχολογικοῦ νόμου τῆς προβολῆς καὶ τῆς ἐνσυνειδήτου αὐτοπαρατηρησίας, ἀντλεῖ οὗτος ἐκ τοῦ οἰκείου ψυχικοῦ περιεχομένου προκειμένου νὰ ἀποφανθῇ περὶ τῶν ἐμπειρικῶν θρησκειοψυχολογικῶν δεδομένων, εἶναι φυσικὸν νὰ μετέχῃ τῶν πορισμάτων αὐτῶν καὶ τὸ ὑποκειμενικόν του στοιχεῖον. Μάλιστα ὀφείλει νὰ ἀναγνωρίσῃ τις ὅτι «ἡ τυπολογικὴ σπροσπάθεια προϋποθέτει ὄχι συνήθη δύναμιν διαισθήσεως καὶ βιωματικὸν πλοῦτον». Δηλ. ἂν ὁ θρησκειοψυχολόγος δὲν ἔχει πεῖραν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐν γένει ζωῆς εἶναι ζήτημα ἂν δύναται νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὰς θρησκειοψυχολογικάς του ἐρεύνας. Ὀφείλει πράγματι νὰ διαθέτῃ οὗτος «ἑρμηνεύουσαν διαίσθησιν», ἡ ὁποία ἀφορμωμένη ἀπὸ τοῦ ἰδίου βιώματος «θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ λαμβάνῃ γνῶσιν τῶν αὐτῶν ἢ ἀναλόγων φαινομένων ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἄλλων». Διὰ τοῦτο ἔχει δίκαιον ὁ ρωμαιοκαθολικὸς θρησκειοψυχολόγος Wunderle, ὅστις λέγει, ὅτι «θρησκειοψυχολόγος δύναται νὰ εἶναι μόνον ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος συμπληρώνει διὰ τοῦ

1. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία» Τόμ. ΚΓ' (1952), τεῦχ. Α' σελ. 45.

πλούτου τῶν ἰδικῶν του βιωμάτων τὸ σχῆμα τῶν θεωρητικῶν γνώσεων, τὸ ὁποῖον συνεκρότησεν ἡ ἐρευνῶσα προσπάθειά του»[1]. Τοῦτο ὅμως σημαίνει ἤδη μίαν μεθοδολογικὴν ἀντίφασιν καὶ μίαν ὄξυνσιν τοῦ μεθοδολογικοῦ προβλήματος, διότι ἐξ ἑνὸς μὲν ζητεῖται παρὰ τοῦ ἐρευνητοῦ γνησία ἀντικειμενικὴ μεθοδικὴ ἐνέργεια ἄνευ ἀναμίξεως ὑποκειμενικῶν ἀξιολογικῶν στοιχείων, ἐξ ἑτέρου δὲ προϋποτίθεται ὡς ἀπαραίτητος ὅρος τῆς ἐρεύνης του ὁ «βιωματικός του πλοῦτος». Ἐπειδὴ δὲ εἶναι ἄκρως δυσχερὲς εἰς αὐτὸν νὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀντικειμενικὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου δέ, ταὐτοχρόνως, ὑποκειμενικὸς, ἀντλῶν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ πείρας, εἶναι ἐν τέλει, οὕτως ἢ ἄλλως, ὑποκειμενικός.

Τὰ αὐτά, ὡς εἶναι εὐνόητον, ἰσχύουν καὶ προκειμένου περὶ τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἀναλύσεως, ἐφ' ὅσον αὕτη «καταντᾷ εἰς ἐσχάτην τινὰ καὶ βαθυτάτην ἑρμηνείαν τῆς θρησκείας»[2]. Τοιαύτη ἑρμηνεία εἶναι ἀδύνατον νὰ δοθῇ ἄνευ συμμετοχῆς ὑποκειμενικῶν στοιχείων τοῦ ἐρευνητοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ἓν καθαρῶς ψυχικὸν γίγνεσθαι, ὥστε μόνη ἡ μελέτη τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων νὰ ἐξαρκῇ ὅπως παράσχῃ ἀντικειμενικὴν ἑρμηνείαν αὐτῆς. Ὡς ἀμφίπλευρος σχέσις ἀξιοῖ τὴν συμβολὴν πολλῶν παραγόντων πρὸς διατύπωσιν, ἔστω ψυχολογικῆς, ἑρμηνείας ἀνταποκρινομένης πρὸς τὴν ἰδιάζουσαν φύσιν καὶ μορφὴν αὐτῆς.

Ἄρα λοιπόν, ἐν τέλει, καὶ αἱ μέθοδοι ἐπεξεργασίας καὶ ἑρμηνείας τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ φέρουν, οὕτως ἢ ἄλλως, ὑποκειμενικὸν τόνον, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ ἀναπόφευκτον συνήχησιν κατὰ τὴν θρησκειοψυχολογικὴν ἔρευναν. Πᾶσα τοιαύτη ἔρευνα, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι, φέρει ἔκδηλον ὑποκειμενικὸν τόνον. Οὐδεὶς δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι ἐὰν ἦτο δυνατὸν εἷς Feuerbach καὶ εἷς Αὐγουστῖνος νὰ ἐνεργήσουν ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους καὶ τὰς αὐτὰς συνθήκας θρησκειοψυχολογικὴν ἔρευναν θὰ κατέληγον εἰς τὰ αὐτὰ πορίσματα. Τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ θρησκειοψυχολογικῇ ἐρεύνῃ δέον νὰ ἀναγνωρισθῇ a priori.

5. Τὸ μεθοδολογικὸν αἴτημα τῆς ἀποφυγῆς ἀξιολογικῶν κρίσεων.

Θεμελιῶδες θρησκειοψυχολογικὸν ἀξίωμα, ὡς ἐλέχθη ἤδη, εἶναι ἡ ἀποφυγὴ ἐκ μέρους τοῦ ἐρευνητοῦ διατυπώσεως ἀξιολογικῶν κρίσεων περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ κύρους, τόσον τῶν ἐπὶ μέρους θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων ὅσον καὶ τῆς θρησκείας ἐν γένει. Οὗτος ὀφείλει νὰ ἀρκεῖται μόνον εἰς «τὴν διαπίστωσιν ρυθμικῶν ἐπαναλήψεων τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων φαινομένων καὶ εἰς τὴν συγκρότησιν θρησκειοψυχολογικῶν τύπων». Κατὰ τὸν Gruen ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ὡς ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, ἐπεξεργάζεται τὰ γεγονότα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος τῆς ἀληθείας αὐτῶν[3].

1. N. Λούβαρι, ἔνθ. ἀν. σελ. 53.
2. N. Λούβαρι, «Θεολογία» τόμ. ΚΓ' (1952) τεῦχ. Α' σελ. 53.
3. W. Gruehn, Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, σελ. 27.

Κατὰ δὲ τὸν Berguer ἡ θρησκειοψυχολογικὴ σπουδὴ δὲν ἀποσκοπεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν βάσεων τῆς θρησκείας, οὔτε ἐξ ἄλλου εἰς τὴν κατάφασιν ἢ ἄρνησιν αὐτῆς[1]. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Λούβαριν «ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ἐπιστήμη ἐρευνῶσα ἁπλῶς τὰ ψυχικὰ δεδομένα τῆς θρησκείας ἢ ἄλλως τὴν θρησκείαν ὡς ψυχικὴν πραγματικότητα. Διὰ τοῦτο οὔτε ἀξιολογικὰς κρίσεις περὶ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων εἶναι ἁρμοδία νὰ ἐκφέρῃ, οὔτε περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας νὰ ἀποφαίνεται»[2]. Τὸ μεθοδολογικὸν τοῦτο αἴτημα δικαιολογεῖται πλήρως, ἐφ' ὅσον ἡ ἔρευνα τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ὀφείλει νὰ ἐντοπισθῇ καὶ περιορισθῇ εἰς τὰ ὅρια τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος. Ἄλλως δημιουργεῖται πράγματι τὸ πρόβλημα τῆς συγχύσεως τῶν πεδίων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας. Εἰς τοιαύτην σύγχυσιν ὠλίσθησε, κατὰ τὸν Λούβαριν[3] καὶ τὸν Gruehn[4], ὁ γερμανὸς θεολόγος Wobbermin, ὁ ὁποῖος συνέδεσεν τὴν ἔρευναν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων πρὸς τὰς ἐκ τῆς Ἁγ. Γραφῆς ἀπορρεούσας, σχετικὰς πρὸς αὐτά, ἀξιολογικὰς κρίσεις. Τοῦτο ὅμως ἐθεωρήθη ὡς ἀσυγχώρητον μεθοδολογικὸν σφάλμα, διὰ τοῦτο πολλοὶ ἀντέδρασαν κατ' αὐτοῦ (Troeltsh—Vorbbodt). Ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἔρευνα «οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν δικαίωσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν» τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων.

6. Ἡ ὀργανικὴ σχέσις τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων πρὸς τὰ θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα.

Ὅσον ὅμως ἁπλοῦν καὶ αὐτονόητον καὶ ἂν φαίνεται τὸ μεθοδολογικὸν τοῦτο αἴτημα τῆς ἀποφυγῆς τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων κατὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἰδιοτυπίας τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων,τόσον δυσχερεστέρα καθίσταται ἡ τήρησις καὶ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ κατὰ τὴν μεθοδικὴν θρησκειοψυχολογικὴν ἔρευναν. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποστηρίξῃ,ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ **Jung**, ὅτι ὑπάρχουν τόσαι ψυχολογίαι ὅσαι καὶ φιλοσοφίαι, ὡς καὶ τὰ ἤδη λεχθέντα, ὅτι εἶναι ἀδύνατος ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀξιώματος τούτου ἐκ μέρους τοῦ θρησκειοψυχολόγου. Διότι ἐφ' ὅσον ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἔρευνα γίνεται διὰ τὴν γνῶσιν σημαίνεται, ὡς εἴπομεν ἤδη, ὅτι ζητεῖται ἡ ἐ ξ ε ύ ρ ε υ σ ι ς τ ῆ ς ἀ λ η θ ε ί α ς περὶ τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τῆς ἰδιοτυπίας καὶ ἰδιομορφίας τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων, δεδομένου ἄλλως τε ὅτι, κατὰ τὸν Λούβαριν, «γνῶσις σημαίνει ἡ διὰ τῆς νοήσεως σύλληψις μιᾶς πραγματικότητος

---

1. G. Berguer, ἔνθ. ἀν., σελ. 4.
2. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία», Τόμ. ΚΒ' (1951) τεῦχ. Δ' σελ. 591.
3. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία», Τόμ. ΚΓ' (1952) τεῦχος Α' σελὶς 59.
4. W. Gruehn, Die Frömmigkeit... σελ. II «Wobbermin meint mit seiner «Transzentalpsychologie» (die einen unangenehmen Anklang an Spiritismus hat» so G. Vorbrodt) einen neues Beweis des Glaubens gefunden zu haben».—

ὡς ὑποχρεωτικῆς ἀληθείας»[1]. Ἕν, λοιπόν, θρησκειοψυχολογικὸν πόρισμα περὶ τῆς ἰδιοτυπίας καὶ ἰδιομορφίας ἑνὸς οἱουδήποτε θρησκειοψυχολογικοῦ φαινομένου, καὶ εἰς ἣν περίπτωσιν ἀκόμη δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ κριθῇ ἐκ τῆς ἐπόψεως «ἀληθὲς—ψευδὲς», «ὀρθὸν—ἐσφαλμένον», ὡς γνῶσιν παρέχον πρέπει νὰ παρέχῃ τὴν ἀλήθειαν. Ἑπομένως καὶ μόνος ὁ καθορισμὸς τῆς ἰδιοτυπίας του σημαίνει ἔμμεσον ἢ ὑποδηλουμένην ἀξιολογικὴν κρίσιν. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη γίνεται ἡ ἔρευνα πρὸς πρακτικοὺς σκοποὺς συμβαίνει ἔμμεσος διατύπωσις ἀξιολογικῶν κρίσεων, δεδομένου ὅτι εἶναι βέβαιον, ὅτι οὐδεὶς θρησκειοψυχολόγος θὰ καταλήξῃ εἰς θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀντιτίθενται πρὸς τὰς ὑποκειμενικὰς θρησκευτικάς του πεποιθήσεις. Ὁ ἐν τοῖς προηγουμένοις τονισθεὶς ὑποκειμενικὸς χαρακτὴρ τῆς ὅλης θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης ἐνισχύει ἔτι περισσότερον τὴν ἰδέαν, ὅτι εἶναι ἤδη a priori ἐξησφαλισμένη μία συμφωνία τῶν πορισμάτων αὐτῆς πρὸς τὴν πρακτικὴν αὐτῶν ἀξίαν, ὡς βιοῖ αὐτὴν ὁ ἐρευνητής. Εἶναι ἀδύνατον ἑπομένως καὶ ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης νὰ στεροῦνται ἐμμέσων ἀξιολογικῶν κρίσεων τὰ πορίσματα οἱουδήποτε θρησκειοψυχολόγου. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἐφ' ὅσον, ὡς λέγει ὁ Wunderle, καὶ ὡς εἶναι ἀληθές, εἶναι ἐπιβεβλημένον ὅπως, πρὸς ἀκριβεστέραν κατανόησιν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων, συμπληρώνῃ ὁ θρησκειοψυχολόγος τὰ πορίσματα αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ προσωπικοῦ βιωματικοῦ του πλούτου, εἶναι ἀναπόφευκτος ἡ ἀνάμιξις μετὰ τῶν πορισμάτων αὐτοῦ καὶ ἀτομικῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων. Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ προσωπικότης τοῦ θρησκειοψυχολόγου εἶναι μία σύνθεσις ἀξιολογικῶν ροπῶν καὶ καθ' ἣν στιγμὴν ἐκφράζεται διὰ τῆς προσωπικῆς βιωματικῆς του συμμετοχῆς εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν θρησκειοψυχολογικῶν του πορισμάτων δίδει διέξοδον καὶ τόπον ἐκφράσεως εἰς τὰς ἐν λόγῳ ροπάς. Πρὸς τοῖς ἀνωτέρω, τέλος, ἐρωτᾶται πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ στερῆται ἀξιολογικῶν κρίσεων ἓν θρησκειοψυχολογικὸν πόρισμα, τὸ ὁποῖον καθορίζει τὴν ὑφὴν καὶ μορφὴν ψυχικοῦ τινὸς περιεχομένου, τὸ ὁποῖον πάλιν εἶναι ἔκλυσις καὶ ὑλικὴ ἔκφρασις τῆς συναντήσεως δύο ἀξιῶν, τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγὼ καὶ τῆς ὑπερτάτης ἀξίας τοῦ Θεοῦ; Ἡ περὶ τοῦ περιγραφομένου καὶ ἑρμηνευομένου θρησκευτικοῦ φαινομένου ἀξιολογικὴ κρίσις εἶναι βαθύτατα συνυφασμένη μετὰ τῆς ὅλης θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης. Δηλ. εἶναι ὀργανικὴ ἡ σχέσις τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων πρὸς τὰ θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα. Ἔχει διὰ τοῦτο δίκαιον ὁ καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου E.B. Strauss, ὁ ὁποῖος ἀποφαίνεται, ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ ἀποξενώσῃ τις τὴν ψυχολογίαν μιᾶς φιλοσοφίας τῶν ἀξιῶν[2].

Ἡ διαπίστωσις αὐτὴ τῆς ὀργανικῆς σχέσεως τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων

1. E. Berggrav, ἔνθ. ἀν. σελ. 10.
2. E. B. Strauss, Quo Vadimus? Irrwege der Psychotherapie, σελ. 17.

πρὸς τὰ θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα μαρτυρεῖ περὶ τῶν δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας συναντᾷ ἡ ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ὅπως καταλήξῃ εἰς γενικὸν κῦρος ἔχοντα θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα. Πλήρη δὲ συνείδησιν καὶ συναίσθησιν τῶν δυσχερειῶν τούτων ἔχουν πάντες οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν ψυχολογίαν ταύτην. Ὁ Gruehn λέγει σχετικῶς «ὅσον πλουσία καὶ ἂν εἶναι ἡ μέχρι τοῦδε ἐξιστορηθεῖσα ἐξέλιξις τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ὅμως δὲν κατώρθωσεν εἰσέτι νὰ καταλήξῃ εἰς σύμφωνον γνώμην περὶ τῶν σπουδαιοτέρων πορισμάτων. Ἕνεκα τούτου μόνον ὑπὸ ὅρους δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ συστηματικῆς καὶ κατὰ σχέδιον προόδου τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης ἐν ταῖς μέχρι τοῦδε μνημονευθείσαις κατευθύνσεσι, τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τῶν θρησκειοψυχολογικῶν προβλημάτων. Ἡ κατάστασις αὕτη τῶν πραγμάτων ἄγει εἰς ὑπόθεσιν περὶ θεμελιωδῶν σφαλμάτων κατὰ τὴν μεθοδικὴν θέσιν τῶν προβλημάτων»[1]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Λούβαρις βεβαιοῖ ὅτι «ἡ ἐκ κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων ἐξάρτησις κατευθύνσεων καὶ μεθόδων εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως φανερά...ἡ κοσμοθεωριακὴ αὕτη ἐξάρτησις τῶν ψυχολογικῶν κατευθύνσεων καὶ μεθόδων ἀποτελεῖ ἕνα ἐκ τῶν λόγων τῆς κρίσεως, ἡ ὁποία σοβεῖ εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν καὶ ἡ ὁποία κατέστησε προβληματικὴν τὴν δυνατότητα ἑνιαίου ὁρισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ κατὰ τῆς κρίσεως ταύτης ἀντίδρασις δὲν κατώρθωσε νὰ ἄρῃ αὐτὴν ἀδιαβλήτως»[2].

Ἡ διαπιστουμένη ἀντίφασις μεταξὺ τοῦ μεθοδολογικοῦ αἰτήματος τῆς ἀποφυγῆς ἀξιολογικῶν κρίσεων καὶ τῆς πραγματικότητος τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης, ἡ ὁποία συνδέεται ὀργανικῶς πρὸς αὐτὰς δεικνύει ὅτι ἡ πειραματικὴ ἀπομόνωσις τῶνθ ρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων πρὸς καθαρὰν ψυχολογικὴν σπουδὴν εἶναι κατ' ἀρχήν τι ἀδύνατον. Ἐπὶ μόνης τῆς ἐμπειρίας βασιζομένη περιγραφὴ καὶ ἑρμηνεία τῶν φαινομένων τούτων δὲν δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς πραγματικῶς ἀντικειμενικὴν γνῶσιν τοῦ ψυχικοῦ γίγνεσθαι τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Μία προσεκτικὴ παρατήρησις τῶν μνημονευθέντων ἔργων τοῦ M. Gruehn «Ψυχολογία τῆς Θρησκείας» καὶ τοῦ X. Berguer «Πραγματεία περὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας», δύναται νὰ καταδείξῃ σαφῶς τὸν ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα τῶν θρησκειοψυχολογικῶν ἐρευνῶν καὶ ἑπομένως τὴν ὀργανικὴν πρὸς αὐτὰς σχέσιν τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων τοῦ ἐρευνητοῦ.

7. Ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτὴρ τῶν ἔργων τοῦ W. Gruehn καὶ G. Begruer

Ἓν θρησκευτικὸν ψυχικὸν φαινόμενον εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα ἢ ὁ χῶρος ἢ καλύτερον ὁ ναός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου συντελεῖται ἡ συνάντησις τοῦ θρησκεύοντος

1. W. Gruehn, Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, σελ. 34.
2. N. Λούβαρι, «Θεολογία», Τόμ. ΚΒ' τεῦχος Δ' (1951) σελ. 579 ἑξ.

ἐγὼ μετὰ τῆς ὑπερτάτης ἀξίας, τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν ὁ θρησκειοψυχολόγος ἐρευνητὴς εἶναι ρωμαιοκαθολικὸς ἢ διαμαρτυρόμενος εἶναι a priori βέβαιον, ὅτι τὰ πορίσματα εἰς τὰ ὁποῖα θὰ καταλήξῃ ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν καὶ ζωγραφικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον καὶ τὰς προϋποθέσεις καὶ τοὺς ὅρους καθ' οὓς πραγματοποιεῖται ἡ συνάντησις αὕτη θὰ εἶναι σύμφωνα πρὸς τὰς λατρευτικὰς καὶ δογματικὰς ἀρχὰς τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει. Τοῦτο διαπιστοῖ τις κατὰ τὴν μελέτην ἑνὸς οἱουδήποτε θρησκειοψυχολογικοῦ ἔργου. Λ.χ. γίνεται σήμερον δεκτόν, ὅτι οἱ δύο μεγάλοι καὶ διαπρεπεῖς σκαπανεῖς καὶ θεμελιωταὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ἀμερικανοὶ ψυχολόγοι, W. James καὶ E. Starbuck δὲν ἐπέτυχον νὰ περιγράψουν καὶ νὰ ἑρμηνεύσουν ἀντικειμενικῶς τὸ ψυχικὸν γίγνεσθαι τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Διὰ τὸν W. James λέγει ὁ Λούβαρις, ὅτι «νοθεύει τὴν ἐμπειρίαν διὰ προϋποθέσεων εἰλημμένων ἐκ τῆς κοσμοθεωρίας του»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Berguer «ὁ καθηγητὴς J. B. Pratt θεωρεῖ ὅτι ὁ James καὶ ὁ Starbuck..προὐχώρησαν πολὺ μακρὰν ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ αὐτῶν ὅπως δικαιώσουν τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῆς εὐαγγελικῆς θεολογίας»[2]. Ἐκτὸς ὅμως αὐτῶν, ὡς ἐλέχθη ἤδη, καὶ ἄλλοι θρησκειοψυχολόγοι παρουσιάζουν εἰς τὰ ἔργα των ἔκδηλον τὸν ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα. Δείγματος χάριν ἐξετάζομεν πρῶτον τὸ ἔργον τοῦ Gruehn καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ Berguer διὰ νὰ καταδείξωμεν τὸ ἀναμφισβήτητον γεγονὸς τῶν ἐν αὐτοῖς περιεχομένων ἀξιολογικῶν κρίσεων.

Ὁ Gruehn ἐν πρώτοις δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν ἐπὶ τῶν θρησκειοψυχολογικῶν του πορισμάτων προβολὴν τῶν ὑποκειμενικῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, ἀλλ' ἐπιχειρεῖ, ἐνσυνειδήτως ἢ ἀσυνειδήτως, μίαν θρησκειοψυχολογικὴν θεμελίωσιν τῆς διαμαρτυρομένης θεολογίας. Ἀναλύων τῆς γένεσιν τοῦ θεμελιώδους θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ γεγονότος κατὰ τὴν μελέτην τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν εἰδῶν αὐτοῦ, πειρᾶται νὰ ἐξάρῃ καὶ τονίσῃ ἰδιαζόντως τὴν ὁπωσδήποτε δευτερεύουσαν σημασίαν τῆς βουλήσεως κατὰ τὴν ἐξέλιξιν κυρίως τοῦ θρησκευτικοῦ τούτου ψυχικοῦ γεγονότος. Ἡ πρόθεσις του αὕτη καταφαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι παρατιθεμένων παρατηρήσεων αὐτοῦ. «Ἐὰν ἡ κριτική, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἐκ μέρους τῶν ρωμαιοκαθλικῶν, ἐξακολουθῇ ἀκόμη μετ' ἰσχυρογνωμοσύνης νὰ τονίζῃ ὑπερβαλλόντως τὰ βουλητικὰ γεγονότα ἐν τῷ θεμελιώδει θρησκευτικῷ ψυχικῷ γεγονότι, ἀντιδιαστελλομένη πρὸς τὰ ἡμέτερα πορίσματα περὶ τῆς ὑφῆς αὐτοῦ, τοῦτο προέρχεται ἁπλῶς καὶ μόνον ἐκ τοῦ ὅτι συγχέει τὸ θεμελιῶδες ψυχικὸν γεγονὸς μετὰ τῆς εἰσαγούσης αὐτὸ διαθέσεως. Τοιαῦται ἀβλεψίαι παρουσιάζονται εὐκολώτατα κατὰ τὴν διὰ χονδροειδεστέρων μέσων γιγνομένην ἀνάλυσιν. Πάντως ὅμως οὐδαμῶς τὸ θεμελιῶδες ψυχικὸν γεγονός, ἀλλὰ μόνον ἡ διάθεσις περιέχει ἰσχυρὰ βουλητικὰ στοιχεῖα. Ἀνεξαρτήτως

1. N. Λούβαρι, «Θεολογία», Τόμ. ΚΒ'. (1951) τεῦχος Δ' σελ. 598.
2. G. Berguer, ἔνθ. ἀν. σελ. 87.

πρὸς ταῦτα ἡ σπουδαιότης ἐν προκειμένῳ τῆς βουλήσεως οὐδόλως εἶναι ἀπόλυτος[1]. Αὕτη ἔχει μόνον ἀκτῖνά τινα δράσεως εἰς τὸ νὰ εὐνοῇ τὴν διάθεσιν, οὕτω δὲ καὶ τὸ ψυχικὸν γεγονὸς πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν. Πάλιν ὅμως καὶ ἐν αὐτῷ περιορίζεται διὰ τῶν δύο ἄλλων παραγόντων, οἵτινες συνεργοῦσιν εἰς τὸ ψυχικὸν γεγονός. Ἡ βούλησις π.χ. οὐδέποτε δύναται διὰ μιᾶς νὰ ἐκβιάσῃ μίαν πλήρως ἀνοικτὴν διάθεσιν ἐν ἀτόμῳ τινί, ὅπερ διαρκῶς εἶχε κριτικὴν διάθεσιν ἢ ἦτο κριτικῶς ἐκ τῆς φύσεως προδιατεθειμένον. Ἐὰν παρὰ ταῦτα ἐπιχειρήσῃ τοιοῦτόν τι, τότε θὰ καταλήξῃ εἰς ὅλως παρὰ φύσιν, εἰς ὑπερβολικὰ ἢ προσποιητὰ γεγονότα. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης οὐ μόνον ὁ ἰσχυρὸς τονισμός μιᾶς θρησκευτικῆς βουλησιαρχίας ἐν τῇ θεολογίᾳ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων παρουσιάζεται ὡς ὕποπτος, ἀλλὰ καὶ αἱ σύγχρονοι μυστικαὶ τάσεις, αἵτινες ἐπιχειροῦσι μίαν ἐποχὴν ὑπερκριτικὴν νὰ στρέψωσι διὰ τῆς βίας εἰς ἄλλην κατεύθυνσιν, εἶναι ἐξ ἴσου ἐπικίνδυνοι. Προκαλεῖ τὴν ἐντύπωσιν, ὡς ἐὰν πᾶς καθ' ἑαυτὸ μυστικισμὸς μόνον διὰ τῆς μεθόδου ταύτης θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραχθῇ, ἤτοι δι' ἀσκήσεως τῆς βουλήσεως, διὰ καθοδηγήσεως αὐτῆς δι' ἀσκήσεως εἰς συγκέντρωσιν τῆς βουλήσεως καὶ διὰ ἑκουσίας συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς (κατὰ A. Mager), διὰ μὴ εὐαγγελικῆς ὑπερβολῆς εἰς προσευχὰς καὶ νηστείας (πρβλ. τὸ Yoga ἐν τῇ ἰνδικῇ εὐσεβείᾳ). Ἡ θρησκεία ὅμως εἶναι κάτι τι ἀνώτερον τοῦ μυστικισμοῦ ἢ τῆς ὀρθολογικῆς νοησιαρχίας: διότι αὕτη δύναται νὰ προέλθῃ μόνον ἐκ τῆς ἐλευθερίας, καὶ δὴ ἐξ ἐκείνης τῆς ἐλευθερίας, πρὸς ἣν ὁ θεός φέρει ἀναγκαίως τὸν ἄνθρωπον ὁδηγῶν αὐτὸν ἐκ τῶν ἔνδον... Δικαίως ὅθεν λέγει ὁ K. Girgensohn· «ἡ βαθυτάτη ρίζα τῆς θρησκείας εὑρίσκεται ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως καὶ θελήσεως»[2]. Ἡ ἀπόρριψις αὕτη τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ὡς οὐσιώδους παράγοντος καὶ προϋποθέσεως τοῦ κεντρικοῦ θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ γεγονότος, ἥτις, ὡς γνωστόν, συνιστᾷ θεμελιώδη δογματικὴν ἀλήθειαν τῆς ἐκκλησίας τῶν διαμαρτυρομένων, ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν «θρησκειοψυχολογικὴν» διαπίστωσιν τῆς ἑτέρας, ἐπίσης οὐσιώδους προϋποθέσεως, ὅτι ἐφ' ὅσον «ἡ σπουδαιότης τῆς θελήσεως οὐδόλως εἶναι ἀπόλυτος» τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ. Πράγματι «αἱ ἐκδηλώσεις τῆς Θείας ἀποκαλύψεως, αὐτὸς ὁ Θεὸς προσέρχεται ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν ἕν ἕκαστον ἐγὼ»[3]. Ὁ θρησκευτικὸς ἄνθρωπος βλέπει ἐν προκειμένῳ σαφῆ τὴν σπουδαιότητα τῆς ὑπερβατικῆς θείας «ἡγεσίας». Οὗτος δὲν ἔχει μόνον τὴν συναίσθησιν, ὅτι εἶναι ὑποχείριος τυφλῆς τινὸς «μοίρας», ἀλλὰ καὶ ἑρμηνεύει τὴν καθοδήγησιν μὲ ὁλονὲν αὐξανομένην βαθύτητα καὶ ἐλευθερίαν ὡς ἐνέργειαν τοῦ ζῶντος Θεοῦ»[4].

---

1. Τὰς ὑπογραμμίσεις ἐσημειώσαμεν ἡμεῖς.
2. W. Gruehn, Ψυχολογία τῆς θρησκείας, σελ. 111 ἑξ.
3. W. Gruehn, ἔνθ. ἀν. σελ. 119.
4. W. Gruehn, ἔνθ. ἀνωτ, σελ. 118,

Δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ μὴ διαπιστωθῇ «θρησκειοψυχολογικῶς» καὶ ἡ ἀξία τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, τ. ἔ. τῆς Ἁγ. Γραφῆς ὡς οὐσιώδους προϋποθέσεως πρὸς γένεσιν τοῦ θεμελιώδους θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ γεγονότος. Διὰ τὴν γένεσιν τούτου, κατά Gruehn, ἀπαιτοῦνται ψυχολογικῶς τρεῖς παράγοντες. Ὁ εἷς εἶναι ὁ ὑποκειμενικός, τ. ἔ. ἡ διάθεσις (Einstellung). Ὁ ἕτερος εἶναι ὁ ἀτομικὸς δηλ. ἡ ἀτομικὴ ὑφή. Καὶ ὁ τρίτος ὁ ἀντικειμενικός, ἤτοι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν «ἐντύπωσιν προκαλεῖ καὶ διὰ τὴν μεταφυσικὴν κέκτηται σπουδαιότητα τὸ γεγονός, ὅτι διαρκῶς καὶ κατ' ἐπανάληψιν παρουσιάζεται ἐν τοῖς πειράμασι τὸ φαινόμενον, ὅτι μεταξὺ τῶν διαφορωτάτων θρησκευτικῶν φράσεων τὰ ἐκ τῶν ἁγίων γραφῶν προερχόμενα προκαλοῦσιν ἰδιαζόντως ζωηρὰ καὶ διαρκῆ ψυχικὰ γεγονότα. Οὐδεμία ποιητικὴ ἢ ὀξύνους διατύπωσις κατορθώνει νὰ ἐπιτύχῃ τὴν βαθύτητα τῶν ἐξόχων τούτων λόγων τῆς πίστεως. Ἐν προκειμένῳ ἡ ψυχολογία τῆς Θρησκείας ἵσταται πρὸ τοῦ αὐτοῦ μυστηρίου, ὅπως καὶ ἡ τῶν θρησκευμάτων καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως, αἵτινες οὐδεμίαν ἱκανοποιητικὴν λογικὴν ἐξήγησιν δύνανται νὰ παράσχωσι περὶ τῆς ἐπενεργείας ταύτης τῶν Γραφῶν»[1]. Τοῦτο πάντως ἐξηγεῖ κατὰ τὸν Γερμανὸν θρησκειοψυχολόγον διατὶ «τὸ κυρίως ἐπενεργοῦν δὲν εἶναι τὸ ψυχικὸν στοιχεῖον, ἀλλ' ὁ ἀντικειμενικὸς λόγος. Αὐτὸς κέκτηται τὴν κατ' ἐξοχὴν οὐσιώδη σημασίαν ἐν τῇ θρησκείᾳ. Πάντα τὰ ψυχικὰ γεγονότα ἐν τῇ γενέσει των ἀνάγονται κυρίως εἰς τὸν λόγον τοῦτον τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν ὄπισθεν αὐτοῦ ὑπάρχοντα Θεόν»[2]. Ἑπομένως «κατ' αὐτὴν (τὴν διάθεσιν) δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἀπαίτησις τοῦ Λουθήρου, ὅπως τὸ κήρυγμα ἐκλαμβάνεται ὡς λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ οὐχὶ ὡς λόγος ἀνθρώπου, κατ' αὐτὸν δὲ τὸν τρόπον δύνανται νὰ παράγωνται πραγματικὰ θρησκευτικὰ ψυχικὰ γεγονότα»[3]. Ἡ θρησκειοψυχολογικὴ αὕτη διαπίστωσις τῆς ἀληθείας τῶν προτεσταντικῶν δογματικῶν διδασκαλιῶν σημαίνει ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Λουθήρου συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὰ πορίσματα τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Πράγματι «γενικῶς δι' εἰπεῖν, ἡ ἐμπειρικὴ διαπίστωσις τῶν ὅρων τῆς γενέσεως τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν γεγονότων παρέχει μίαν εἰκόνα, ἥτις ὅλως παραδόξως συμφωνεῖ πρὸς τὰς σχετικὰς γνώμας τοῦ Λουθήρου». Ἐπίσης «ὅπως προκειμένου περὶ τοῦ θεμελιώδους θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ φαινομένου, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἀποκαλύπτομεν παραδόξως, ὅτι τὸ πειραματικῶς συλλαμβανόμενον ψυχικὸν γεγονὸς τῆς πίστεως διατελεῖ ἐν ἐκπληκτικῇ συμφωνίᾳ μετὰ τῆς ψυχολογικῆς ἀντιλήψεως τῶν εὐαγγελίων ὡς καὶ μετὰ τῶν παρατηρήσεων τοῦ Λουθήρου»[4]. Καὶ πάλιν «ἡ καταδειχθεῖσα αἰτιώδης σχέσις μεταξὺ ψυχικοῦ παράγοντος καὶ αὐθεντίας δεικνύει ἡμῖν καὶ τὴν ἐμπειρικὴν

1. W. Gruehn, ἔνθ. ἀν. σελ. 122.
2. W. Gruehn, ἔνθ. ἀν. σελ. 119.
3. W. Gruehn, ἔνθ. ἀν. σελ. 110.
4. W. Gruehn, ἔνθ. ἀν. σελ. 141.

δικαιολογίαν περὶ τῆς βαθείας γνώμης τοῦ Λουθήρου, ὅτι δηλ. οὐχὶ ὁ νόμος (ἡ αὐθεντία) ἄγει εἰς εἰρήνην πρὸς τὸν Θεόν...ἀλλ' ἀντιστρόφως, ἡ συμφιλίωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ...ἄγει εἰς ἀποδοχὴν τοῦ νόμου»[1]. Τέλος «εἶναι ἄξιον πολλοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ γεγονός, ὅτι τὰ πορίσματα τῆς νεωτέρας ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ἅτινα πολὺ πλησιάζουσι πρὸς τὰς θρησκειοψυχολογικὰς γνώμας τοῦ Λουθήρου, εἶναι καὶ ἐνταῦθα σύμφωνα πρὸς αὐτόν»[2]. Ἀλλὰ τὰ θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα τοῦ Gruehn δὲν ἐπικυρώνουν μόνον τὰς δογματικὰς διδασκαλίας τῆς ἐκκλησίας του. Ἀποδεικνύουν, κατ' αὐτόν, ὡς ἀβασίμους καὶ ἀληθεῖς τὰς διδασκαλίας ἄλλων ἐκκλησιῶν. Οὕτω ὁ μυστικισμὸς εἶναι μία ἀποπλάνησις τῆς εὐσεβείας[3]. Ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς δὲ αὐξήσεως τῆς βουλητικῆς ἐνεργείας κατὰ τὸ μυστικὸν θρησκευτικὸν ψυχικὸν γεγονὸς δύναται τὸ ἄτομον νὰ ὁδηγηθῇ «κατ' ἀνάγκην εἰς βαρείας, βαρυτάτας μάλιστα ὑποστροφὰς (εἰς ἐποχὰς μαρασμοῦ, ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ πλήρους ἐγκαταλήψεως ὑπ' αὐτοῦ· εἰς βαρεῖαν ταραχὴν τοῦ νευρικοῦ συστήματος, εἰς κεφαλαλγίας, εἰς πνευματικὴν κενότητα, εἰς ψευδαισθήσεις κλπ)· δύναται δὲ μάλιστα καὶ νὰ ἀποβῇ σχεδὸν ἄχρηστος εἰς τὴν θρησκευτικὴν διείσδυσιν εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον καὶ εἰς τὴν ἐπικράτησιν ἐπ' αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐντεῦθεν καθίσταται εὐνόητος καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ἐκτίμησις τῆς βουλήσεως ἐν τῷ μυστικισμῷ καὶ ἐν τῇ εὐνοούσῃ αὐτὸν ρωμαιοκαθολικῇ εὐσεβείᾳ»[4]. Ἀποφαίνεται δὲ κατὰ τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας τῶν ἐν τῷ ναῷ λατρευτικῶν μέσων, ὅταν λέγει ὅτι «ὅπως κατέδειξε λεπτομερῶς ὁ K. Girgensohn, ἡ ἐποπτικότης παρακωλύει πολλαχῶς τὰ ψυχικὰ γεγονότα καὶ δεσμεύει τὴν ἐνόρασιν»[5].

Οὕτω ὁ Gruehn ἐρευνῶν πειραματικῶς διαπιστοῖ, ὅτι ἡ Λουθηρανικὴ δογματικὴ διδασκαλία εἶναι κατὰ πάντα σύμφωνος πρὸς τὰ θρησκειοψυχολογικὰ πορίσματα. Ἂν ἦτο οὗτος ρωμαιοκαθολικὸς θὰ κατέληγε καὶ πάλιν εἰς τὰ αὐτὰ πορίσματα; Συμφώνως πρὸς ὅ, τι ἐλέχθη ἐν τοῖς προηγουμένοις εἶναι πρόδηλον, ὅτι τὰ πορίσματα του θὰ εἶχον τότε ἀνάλογον δογματικὴν ἀπόχρωσιν.

Ἀλλὰ πλὴν τοῦ Gruehn καὶ ὁ Berguer διαπιστοῖ πλήρη συμφωνίαν τῶν θρησκειοψυχολογικῶν πορισμάτων πρὸς τὰς δογματικὰς διδασκαλίας τῆς ἐκκλησίας τῶν διαμαρτυρομένων εἰς ἣν καὶ αὐτὸς ἀνήκει. Δεχόμενος τὰς θρησκειοψυχολογικὰς ἀπόψεις τῶν μεγάλων ἀμερικανικῶν θρησκειοψυχολόγων W. James καὶ E. Starbuck ὑποστηρίζει, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν ψυχικὸν γεγονὸς τελεῖται κυρίως ἐν τῷ ὑποσυνειδήτῳ (Subconscient) καὶ ἑπομένως ἡ βούλησις, ὡς καὶ παρὰ τῷ Gruehn, κατέχει δευτερεύουσαν μόνον θέσιν. «Ἐν τῇ αἰφνιδίᾳ ἐπιστροφῇ, λέγει οὗτος, τὸ ὑποσυνείδητον διαδραμα-

1. W. Gruehn, σελ. 135.
2. W. Gruehn, σελ. 127.
3. W. Gruehn, σελ. 20.
4. W. Gruehn, σελ. 94.
5. W. Gruehn, σελ. 121.

τίζει κεφαλαιώδη ρόλον».[1] Διὰ τοῦτο «εἰς τὰς αἰφνιδίους ἐπιστροφὰς ἡ θέλησις δίδει ἁπλῶς μίαν πρώτην ὤθησιν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἰδεώδους, ἀλλὰ ἐὰν ἐπιμείνῃ αὕτη εἰς τὴν προσπάθειάν της, ἡ προσπάθεια αὕτη συντρίβεται ἐπὶ χαλκίνου τινὸς τείχους. Διὰ νὰ χωρήσουν ὁμαλῶς τὰ πράγματα ἀπαιτεῖται, ὅπως ἡ βούλησις παραιτηθῇ τῆς προσπαθείας της, ὅπως δεχθῇ αὕτη νὰ ἐξαλειφθῇ... αὐτὴ ἡ ἀνικανότης τῆς βουλήσεως, νὰ ἐπιτύχῃ διὰ τῆς ἰδικῆς της δυνάμεως τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα περιέχεται, ἄλλως τε, κατὰ τρόπον ἀνάγλυφον εἰς πολλὰ ἐκ τῶν μεγάλων «Credo» τῶν διαμαρτυρομένων. Εἶναι ἡ ἀνικανότης τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου ἡ ὑποστηριχθεῖσα ὑπό τῶν Μεταρρυθμιστῶν καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Αὐγουστίνου. Χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐξ ὕψους βοήθειαν, καὶ αὐτὴ ἡ βοήθεια προσεγγίζει τὸν ἄνθρωπον διὰ τοῦ ἀσυνειδήτου (Inconscient)»[2]. Ἀλλά, ὡς γνωστόν, τὸ μέσον δι' οὗ σώζεται ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνον ἡ πίστις, ἡ ὁποία πάλιν, συμφώνως πρὸς θεμελιώδη δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν διαμαρτυρομένων, εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον (K. Holl, E. Seeberg). Τὸ αὐτὸ διαπιστοῖ καὶ ὁ Berguer κατὰ τὴν σπουδὴν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων. «Ἡ ψυχολογικὴ ὄψις τῆς πίστεως θεωρεῖται διττῶς. Ὁτὲ μὲν ἐμφανίζεται αὕτη ὡς μία παθητικὴ καὶ ἐνστικτώδης διάθεσις δοθεῖσα εἰς τὸ ἄτομον ἀθελήτως (Don de Dieu)... ὅτὲ δε, ἀντιθέτως, ὡς μία ἐνεργὸς διάθεσις, ἑκουσία καὶ ἐξηρτημένη ἐκ τοῦ ἀτόμου, καὶ τῆς ὁποίας εἶναι οὗτος ὑπεύθυνος».[3] Οὕτω διακρίνει τὴν κατάστασιν πίστεως (État de foi), ἡ ὁποία «εἶναι ἐκδήλωσις μιᾶς ὑποσυνειδήτου καταστάσεως» καὶ τὴν πρᾶξιν πίστεως (Acte de foi), ἡ ὁποία «εἶναι ἐνέργεια τῆς συνειδητῆς προσωπικότητος καὶ τῆς θελήσεως αὐτῆς».[4] Ἡ κατάστασις πίστεως, εἶναι κατὰ τὸν Berguer ἕν δῶρον τοῦ Θεοῦ, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς Ἁγ. Γραφῆς καὶ δὴ τοῦ χωρίου Ρωμ. 12,3, ἔνθα λέγεται, ὅτι ὁ Θεὸς ἐμέρισεν εἰς ἕκαστον ὡρισμένον μέτρον πίστεως καὶ τοῦ Λουκᾶ 17, 5, ἔνθα οἱ Ἀπόστολοι ζητοῦν ἀπὸ τὸν Κύριον νὰ τοὺς προσθέσῃ πίστιν. Εἶναι, λοιπόν, ἡ κατάστασις πίστεως (L'état de foi) «μία χάρις προσφερομένη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ». Διὰ νὰ κατανοήσῃ τις ὅμως τὴν πίστιν αὐτὴν ὀφείλει νὰ ἐννοήσῃ καλῶς τὴν πρᾶξιν πίστεως (Acte de foi). Κατὰ τὸν Berguer αἱ πράξεις πίστεως προκαλοῦνται ἐκ τῆς ἀμφιβολίας, ἄν διατελῇ τις ἢ ὄχι ἐν τῇ πίστει. «Ἡ εὐκαιρία τῆς πράξεως πίστεως εἶναι πάντοτε εἷς δισταγμὸς, μία ἀβεβαιότης, μία ἀμφιβολία, δηλ. μία ἔλλειψις καταστάσεως πίστεως, μία ἀνεπάρκεια καταστάσεως πίστεως. ...Ἐν τῇ καταστάσει πίστεως, ἡ στάσις τοῦ ὑποκειμένου εἶναι μία πλήρης ἀποδοχὴ τῆς πραγματικότητος

---

1. G. Berguer, ἔνθ. ἀν. σελ. 83.
2. G. Berguer, ἔνθ. ἀν. σελ. 82.
3. G. Berguer, ἔνθ. ἀν. σελ. 139.
4. G. Berguer. ἔνθ. ἀν. σελ. 139

τοῦ ἀντικειμένου τῆς πίστεως· μόλις ὅμως ἐμφανίζεται εἰς τὸ ὑποκείμενον μία ἀμφιβολία περὶ τῆς πραγματικότητος αὐτῆς εὐθὺς ἀμέσως ἐμφανίζεται ἡ κατάστασις πίστεως καὶ δὲν δύναται νὰ ἀποκατασταθῇ, εἰ μὴ μόνον διὰ μᾶς πράξεως στηριζομένης ἐπὶ συνειδητῶν αἰτίων. Μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς πράξεως αὐτῆς δὲν περιοριζόμεθα πλέον νὰ πιστεύωμεν ὑπονοουμένως, ἀλλὰ γνωρίζομεν ὅτι πιστεύωμεν»[1]. Δηλ. ἡ πρᾶξις πίστεως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς καταστάσεως πίστεως καὶ τὴν ἐνισχύει[2]. Πάντως ὅμως «ἡ πρᾶξις πίστεως ἕπεται πάντοτε καὶ προσδιορίζεται ὑπὸ μιᾶς ἀορίστου, ἐνστικτώδους καὶ ὑποσυνειδήτου καταστάσεως πίστεως»[3], ἡ ὁποία, ὡς εἶπεν, εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ. Αἱ θεμελιώδεις αὗται θρησκειοψυχολογικαὶ διαπιστώσεις τοῦ Berguer ἀρκοῦν, διὰ νὰ καταδείξουν καὶ ἐνταῦθα τὸν ἔντονον ὑποκειμενικὸν χρωματισμὸν τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης καὶ νὰ συμμαρτυρήσουν ὁμοῦ μετ' ἄλλων σχετικῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς βεβιασμένης καὶ ἐνσυνειδήτου ἢ μὴ συμφωνίας τῶν θρησκειοψυχολογικῶν πορισμάτων ἑκάστου ἐρευνητοῦ πρὸς τὰς ὑποκειμενικὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις.

8. Αἱ κύριαι ὄψεις τοῦ μεθοδολογικοῦ προβλήματος τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας.

Ὅ,τι ἐλέχθη μέχρι τοῦδε ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ, ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἐξαντλεῖ τὸ θέμα, παρουσιάζει ὅμως τὰς σπουδαιοτέρας πλευρὰς καὶ ὄψεις τοῦ μεθοδολογικοῦ προβλήματος τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας καὶ ἐπιτρέπει, μετὰ σύντομον ἀνασκόπησιν αὐτῶν, νὰ καθορισθῇ ἡ ὁδὸς δι' ἧς δύναταί τις νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν εὕρεσιν καὶ τὸν καθορισμὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πλησιέστερον πρὸς τὸ ἀντικειμενικῶς ὀρθὸν εὑρισκομένων θρησκειοψυχολογικῶν μεθόδων. Διεπιστώθη δηλ. μέχρι τοῦδε ὅτι·

1) **Καθαρῶς ἐμπειρικὴ μελέτη, σπουδὴ καὶ ἑρμηνεία τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων ἄγει εἰς ἀσυμφωνίαν μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν περὶ τῶν σπουδαιοτέρων θρησκειοψυχολογικῶν πορισμάτων.** Τοῦτο σημαίνει, ὅτι μόνη ἡ ἐμπειρία δὲν δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἀντικειμενικὸν κῦρος ἔχοντα τοιαῦτα πορίσματα. Καὶ μάλιστα ὅτι·

α) Ἐμπειρικὴ ἁπλῶς σπουδὴ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ὁδηγεῖ εἰς ὑποκειμενισμὸν ἀντιτιθέμενον πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν τῶν φαινομένων αὐτῶν.

β) Ἡ ἐπὶ μόνων τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων στηριζομένη θρησκειοψυχολογικὴ σπουδὴ ἄγει εἰς ψυχολογιαρχίαν (Psychologismus) καὶ δὴ

1. G. Berguer, σελ. 142.
2. G. Berguer, σελ. 145, 147.
3. G. Berguer, σελ. 145.

θεολογικήν, διὰ τῆς ὁποίας ὑπερτιμᾶται ἡ σπουδὴ αὕτη καὶ καθίσταται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἡ μόνη μέθοδος τῆς θεολογίας. Τοῦτο ἐκτὸς τοῦ ὅτι, ὡς ἐλέχθη, ἤδη, ὁδηγεῖ εἰς ὑποκειμενισμὸν καὶ σχετικοκρατίαν καταντᾷ καὶ εἰς παραγνώρισιν τῆς θεολογικῆς σπουδαιότητος καὶ βαρύτητος τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐξ ἧς λαμβάνει ἡ θεολογία τὸ πρὸς ἐπεξεργασίαν ὑλικὸν αὐτῆς καὶ μετὰ τῆς ὁποίας συνδέεται ὀργανικῶς καὶ ἀναποσπάστως[1].

2) Κατὰ τὴν σπουδὴν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων δὲν πρόκειται περὶ «ἐμπειρικῆς» σπουδῆς συμφώνως πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν δεδομένου, ὅτι τὸ ἐρευνῶν ἐγὼ εἶναι ταὐτοχρόνως καὶ ἐρευνώμενον πεδίον. Ἡ κεντρικὴ αὕτη δυσχέρεια ὀφειλομένη εἰς τὴν φύσιν τῶν ἐν λόγῳ φαινομένων κλονίζει ἤδη τὴν βάσιν τῶν κριτιρίων, δυνάμει τῶν ὁποίων χαρακτηρίζει τις τὰς θρησκευτικὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις ὡς «ἐμπειρικὰ» δεδομένα. Δεικνύει δηλ.ὅτι δὲν πρόκειται περὶ καθαρῶς ἐμπειρικῶν δεδομένων, ἐφ' ὅσον ἐλλείπει ἐνταῦθα ἡ κατὰ τὴν σπουδὴν τῶν φυσικῶν φαινομένων ἀπόστασις μεταξὺ ἐρευνητοῦ καὶ ἐρευνωμένου ἀντικειμένου. Ἐφ' ὅσον δηλ. κυρία μέθοδος ἐρεύνης εἶναι πάντοτε

---

1. Κατὰ τὸν Λούβαριν «ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας δὲν δύναται νὰ ἀποβῇ ἡ μόνη μέθοδος τῆς θεολογίας. Τὸ αἴτημα τοῦ ἀμερικανοῦ Leuba καὶ τοῦ γερμανοῦ Vorbbodt δὲν εὗρον διὰ τοῦτο ἀπήχησιν μεταξὺ τῶν θεολογικῶν κύκλων. Ὁ πρῶτος ἐπίστευεν ὅτι ἡ θεολογία ὤφειλε νὰ καταστῇ αὐστηρῶς ψυχολογικὴ ἐπιστήμη, ἐφ' ὅσον ἐπεθύμει νὰ διατηρήσῃ τὸν ἐπιστημονικόν της χαρακτῆρα. Ὁ δεύτερος προσεπάθησε νὰ μεταβάλῃ αὐτὴν εἰς ψυχολογίαν» («Θεολογία» τ. ΚΓ'/1952 Α'. σελ. 55). Τοιαῦται τάσεις σημαίνουν πολλάκις τελείαν ἄρνησιν τῆς πραγματικότητος τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἥτις μόνη καθορίζει τὴν ἀκολουθητέαν πορείαν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς ἐκκλησίας καὶ προσδιορίζει τὰ μέσα καὶ τὸν τρόπον τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς καὶ προόδου αὐτῆς. Εἶναι ἴσως οὐχὶ ἁπλῶς ἐκπληκτικόν, ἀλλὰ μᾶλλον σκανδαλιστικὸν τὸ γεγονός, καὶ διὰ τὸν πλέον φιλελεύθερον προτεστάντην, ὅτι ὁ Gruehn εἰς τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν καὶ μνημονευθὲν ἤδη ἔργον αὐτοῦ Die Frömmigkeit der Gegenwart, ἐκφράζει ἰσχυρογνωμόνως τὴν ὑπερβολικὴν καὶ ἀπεριόριστον ἐμπιστοσύνην του εἰς τὴν ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν ἀναμένων ἐξ αὐτῆς καὶ μόνον τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ προόδου τῆς ἐκκλησίας. «Ἡ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις κρατοῦσα περὶ θρησκείας ἀντίληψις, λέγει οὗτος, ἀπώλεσεν τὸ κῦρος αὐτῆς καὶ ἤδη ἀμφισβητεῖται. Ἀξιόλογος ἀριθμὸς πιστῶν, ὁλόκληρα ρεύματα τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ διέκοψαν τοὺς δεσμοὺς των μετὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ μορφώνουν ἰδίαν ἔννοιαν περὶ τῆς εὐσεβείας.... εἶναι φανερόν, ὅτι πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ μετὰ προσοχῆς, καθαρῶς ἐπιστημονικῶς, ἡ κατάστασις αὕτη τῶν πραγμάτων καὶ νὰ διευκρινισθῇ» (σελ. 7). Ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας θὰ ἀπαντήσῃ ἐπίσης εἰς τὸ ἐρώτημα: εἰς τὶ ὀφείλεται ἡ ὁλονὲν αὐξανομένη κατάπτωσις (Verfall) τῶν ἐκκλησιῶν μας (σελ. 8). Οὕτω παρίσταται ἡ θρησκειοψυχολογικὴ σπουδὴ ὡς τὸ μόνον μέσον διὰ νὰ ἔχωμεν μίαν ἀπάντησιν εἰς τὸ ποῦ ὀφείλεται ἡ «κατάπτωσις» τῆς ἐκκλησίας καὶ πῶς δύναται αὕτη νὰ ἀνορθωθῇ. Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος σημαίνει ἀπαράδεκτον ψυχολογιαρχίαν καί, ὡς ἐλέχθη, ἄρνησιν τῆς Θ. Ἀποκαλύψεως.

ἡ αὐτοπαρατηρησία (Selbstbeobachtung) πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ὑποκειμενικῆς κατὰ βάσιν πείρας, ἡ ὁποία εἶναι μὲν οὕτως ἢ ἄλλως «ἐμπειρικὸν δεδομένον» οὐχὶ ὅμως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Πρὸς τούτοις ἡ ὀργανικὴ ἐκβλάστησις τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ἐκ τῆς ἀκαθορίστου φύσεως τῶν βαθέων τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ ἐγὼ ἀφαιρεῖ ἐκ τῶν φαινομένων τούτων τὸ δικαίωμα τοῦ χαρακτηρισμοῦ ὡς «ἐμπειρικῶν». Ἀφοῦ δηλαδὴ τὰ ψυχικὰ θεμέλια καὶ αἱ ρίζαι αὐτῶν παραμένουν ἄγνωστοι καὶ δὲν δύνανται νὰ συλληφθοῦν, εἰς ἣν ἔκτασιν καὶ τὰ φυσικὰ δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἐμπειρικὰ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν τελευταίων τούτων.

3) Ἡ σύνολος ὑφὴ τοῦ θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ φαινομένου καὶ δὴ τοῦ κεντρικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος δὲν εἶναι ψυχικῆς μόνον φύσεως. Ἓν θρησκευτικὸν ψυχικὸν φαινόμενον καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸ θεμελιῶδες θρησκευτικὸν ψυχικὸν γεγονὸς δὲν εἶναι ψυχικῆς μόνον φύσεως. Εἶναι μία ὁλότης στοιχείων ἢ περιεχομένων ἐσώτατα μετ' ἀλλήλων συνυφασμένων. Ἡ ἐπιχειρουμένη διὰ τῆς θρησκειοψυχολογικῆς σπουδῆς ἀπομόνωσις τῆς ψυχικῆς ὑφῆς καὶ μελέτη καὶ ἑρμηνεία αὐτῆς ἐπὶ τῇ βάσει μεθόδων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν συνιστᾷ παραγνώρισιν τῆς ὁλότητος ταύτης, ἡ ὑπ' ὄψιν λῆψις τῆς ὁποίας δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς εὔστοχον ἑρμηνείαν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἐάν, ὡς εἴπομεν ἤδη, θεωρίσωμεν ὅτι τὸ θρησκευτικὸν ψυχικὸν φαινόμενον ὁμοιάζει πρὸς ναόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τελεῖται ἡ συνάντησις τοῦ ἐγὼ μετὰ τοῦ ὑπερδυνάμου ὄντος, τοῦ Θεοῦ, τότε μία ἀρχιτεκτονικὴ καὶ «οἰκοδομικὴ» σπουδὴ αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ φαινομένου «θρησκεία». Δυνατὸν νὰ ἐνδιαφέρῃ ἀμέσως τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν Θεολογίαν, ἡ ὁποία διὰ μιᾶς τοιαύτης σπουδῆς μόνον ἄκρως περιφερειακὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας δύναται νὰ μελετήσῃ. Ὡς ἤδη ἐλέχθη ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας προπαρασκευάζει τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Ἂν πράγματι πρέπῃ νὰ συμβαίνει αὐτὸ τότε, ἐφ' ὅσον «ἐμπειρικὴ» σπουδὴ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ὁμοιάζει πρὸς οἰκοδομικὴν καὶ ἀρχιτεκτονικὴν σπουδὴν ἑνὸς ναοῦ, διερωτᾶταί τις πῶς ἡ σπουδὴ τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐκτίσθη εἷς ναὸς δύναται νὰ προπαρασκευάσουν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς συναντήσεως τοῦ ἐγὼ μετὰ τοῦ Θεοῦ. Παρομοία ἀπομόνωσις ἐπεχειρήθη, ὡς γνωστόν, καὶ εἰς τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς ἀρνήσεως τοῦ ψυχικοῦ παράγοντος. Σήμερον ὅμως ἡ ἀμοιβαία καὶ ἀπαραγνώριστος σχέσις σώματος καὶ ψυχῆς εἶναι στοιχειῶδες ἰατρικὸν ἀξίωμα. Πᾶς ἰατρὸς γνωρίζει, ὅτι εἰς ἀντικειμενικῶς ἰσχύουσαν γνῶσιν φθάνει τις μόνον κατόπιν σπουδῆς ὑπὸ τὸ πρῖσμα μιᾶς ζώσης ψυχοσωματικῆς ὁλότητος. Εἰδικῶς δὲ περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ φαινομένου ὀφείλει τις νὰ ἀναγνωρίσῃ, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μέρος οὐχὶ μόνον μιᾶς ψυχικῆς ὁλότητος, ἀλλὰ καὶ ἑνὸς εὐρυτέρου ὅλου ἐκ

τοῦ ὁποίου, καὶ κατ' αὐτὴν ἔτι τὴν θρησκειοψυχολογικὴν σπουδήν, οὐδόλως πρέπει νὰ ἀποσπᾶται καὶ νὰ ἀπομονοῦται.

4) Ἐνῶ ἡ ἐμπειρικὴ σπουδὴ καὶ ἑρμηνεία τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων ἀξιοῖ προϋποθέσεις καὶ μεθόδους ἀντικειμενικοῦ χαρακτῆρος πρὸς διατύπωσιν ἀντικειμενικῶν θρησκειοψυχολογικῶν πορισμάτων, ἐν τούτοις ἄνευ ἰδίου σχετικοῦ βιωματικοῦ περιεχομένου εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσῃ ὀρθῶς τὰ φαινόμενα ταῦτα ὁ θρησκειοψυχολόγος ἐρευνητής. Πρόκειται δηλ. ἐνταῦθα, ὅπως ἀντιλαμβάνεται πᾶς τις, περὶ μιᾶς ὀξείας «μεθοδολογικῆς ἀντιφάσεως», διότι ἐνῶ ἀφ' ἑνὸς ζητεῖται ἀποκλεισμὸς παντὸς ὑποκειμενικοῦ στοιχείου καὶ ἀξιολογικῆς τινος κρίσεως, ἀφ' ἑτέρου τὰ ὑποκειμενικὰ θρησκευτικὰ βιώματα ἀναγνωρίζονται ὡς ὅρος ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης. Εἶναι ὅμως αὐτονόητον, ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ προσωπικότης τοῦ ἐρευνητοῦ, ὡς εἴπομεν, εἶναι, τρόπον τινά, οὕτως ἢ ἄλλως, δέσμη ἀξιολογικῶν ῥοπῶν οὐδὲν προϋποτιθέμενον βιωματικὸν περιεχόμενον δύναται, ὡς ἐκ τῆς σχέσεώς του πρὸς τὸ κέντρον τῆς προσωπικότητος τὸ ἐγώ, νὰ στερῆται ἀξιολογικῶν κρίσεων.

Οὕτω τὸ γενικὸν συμπέρασμα τῆς ἀναλύσεως τοῦ μεθοδολογικοῦ προβλήματος εἰς τὰς κυρίας αὐτοῦ ὄψεις δεικνύει, ὅτι εἰς γενικὸν κῦρος ἔχουσα γνῶσιν τοῦ θρησκευτικοῦ ψυχικοῦ βιώματος δὲν δύναται νὰ καταλήξῃ ἡ ἐμπειρικὴ ἁπλῶς σπουδὴ αὐτοῦ ἐκ μέρους τῆς ψυχολογίας. Ἀπαιτεῖται νὰ συμπληρωθῇ ἢ νὰ δοθῇ ἡ γνῶσις αὕτη «ἀλλαχόθεν», τοὐλάχιστον εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ κεντρικὰ θρησκευτικὰ βιώματα. Τὸ ἀντικειμενικῶς ὀρθὸν καὶ ἀληθὲς δέον νὰ δοθῇ «ἔξωθεν». Τότε μόνον δύναται καὶ ἐνταῦθα νὰ συμβῇ ὅ,τι ζητεῖ καὶ διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς γνώσεως ὁ von Varga. Κατ' αὐτὸν «μόνον ὅταν ἔχῃ δοθῇ καὶ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἀλήθεια δι' ἄλλης ὁδοῦ, δύναται ἡ ψυχολογία τῆς γνώσεως νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἐργασίαν της, ἥτις συνίσταται εἰς τοῦτο, νὰ φέρῃ αὕτη, κατὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἀλλαχόθεν διατηρουμένης ἀληθείας, εἰς ἐπιστημονικὴν παράστασιν ἐκδηλουμένας ψυχικὰς λειτουργίας»[1]. Ποία ὅμως εἶναι ἡ πηγὴ ἐκείνη, ἡ ὁποία δύναται νὰ παράσχῃ εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν περὶ τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ θρησκετικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου;

9. Οἱ ὅροι τῆς ἀντικειμενικῆς σπουδῆς τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Ἐφ' ὅσον ἡ θρησκεία καὶ δὴ ἡ χριστιανικὴ συνιστᾷ θρησκείαν, ἡ ὁποία δὲν ἐφευρέθη καὶ ἐπενοήθη ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐδόθη «ἀλλαχόθεν»,σημαί-

νει ὅτι ὀφείλει τὴν γένεσιν αὐτῆς εἰς παράγοντας ἀκραιφνοῦς ἀντικειμενικοῦ κύρους. Οἱ παράγοντες οὗτοι εἶναι, ὡς γνωστόν, ὁ Θεός, ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, καὶ ἡ θεία ἀποκάλυψις, ὡς ἔκφρασις τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ. Δια τῆς τελευταίας ταύτης «παρέδωκεν» εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὁ Θεὸς «κανόνας» καὶ «νόμους» καθολικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ κύρους,οἱ ὁποῖοι προσδιορίζουν σαφῶς καὶ διέπουν οὐχὶ μόνον τὸ κεντρικὸν θρησκευτικὸν βίωμα, ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς ἐπὶ μέρους θρησκευτικὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις. Εἶναι μάλιστα πρόδηλον τὸ γεγονὸς, ὅτι οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι πάντοτε σχετικοὶ καὶ σύμφωνοι πρὸς τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς εἶναι φυσικὸν ἡ σπουδὴ καὶ μελέτη αὐτῶν διαφωτίζει πληρέστερον καὶ τὰ κατὰ τὴν ἔκφρασιν καὶ ἐκδήλωσιν τῆς θρησκευτικῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἑπομένως πᾶσα θρησκειοψυχολογικὴ σπουδὴ ἐπιθυμοῦσα τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν ὀφείλει οὐχὶ ἁπλῶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν, ἀλλὰ νὰ ἔχῃ ὡς ἀφετηρίαν αὐτῆς τοὺς ἐν λόγῳ νόμους ἢ ἀρχάς.

Ἡ παραγνώρισις καὶ παραθεώρησις τῆς μεθοδολογικῆς σπουδαιότητος τοῦ ἀντικειμενικοῦ χαρακτῆρος τῶν δεδομένων τῆς θ. Ἀποκαλύψεως ὁδηγεῖ εἰς τό, συνήθως ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν ἐν γένει, διαπραττόμενον σφάλμα τὴν ἔρευναν δηλ. τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ. Λησμονεῖται δηλ. καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀξία τῆς πίστεως ὡς μέσου γνώσεως. Ἂν ἡ θρησκεία ἦτό τι τὸ τελείως ἁπτὸν καὶ ψηλαφητὸν διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ τότε θὰ ἤρκει μόνον ἡ πειραματικὴ μέθοδος καὶ σπουδή. Ἐφ' ὅσον ὅμως πᾶν θρησκευτικὸν ψυχικὸν φαινόμενον ἐνέχει τι τὸ ὑπὲρ λόγον, ὅπερ μόνον διὰ τῆς πίστεως δύναται νὰ συλληφθῇ, ὀφείλει ὁ θρησκειοψυχολόγος ἐρευνητὴς νὰ συμπληρώνῃ τὴν ἔρευναν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς πίστεως. Τοῦτο τονίζει καὶ ὁ Λούβαρις λέγων ὅτι «μέτρον καὶ κριτήριον τοῦ θρησκευτικοῦ βίου εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον ἐδόθη δι' ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ὁποίου ἔκφρασις εἶναι ἡ ἐκκλησία»[1].

Τὰ ἀνωτέρω δεικνύουν σαφῶς ὅτι πᾶσα θρησκειοψυχολογικὴ σπουδὴ ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἐκκίνησιν ἐκ τῶν γενικῶν ἢ μερικῶν ἀρχῶν καὶ νόμων,οἱ ὁποῖοι παρεδόθησαν ὑπὸ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ἀλλά, ὡς εἶναι φυσικόν, ὑπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὴν Ἱ. Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφήν. Ὄχι μόνον τὴν Ἱ. Παράδοσιν (τὴν Θεολογικὴν ἢ δογματικὴν)[1], οὔτε μόνον τὴν Ἁγ. Γραφήν, ἀλλ' ἀμφοτέρας ὀργανικὰς πρὸς ἀλλήλας ἡνωμένας. Οἱ δύο οὗτοι θεμελιώδεις παράγοντες θὰ καθορίσουν τὴν πορείαν, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ τέρμα τῆς θρησκειοψυχολογικῆς σπουδῆς, ἡ ὁποία οὕτω θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν

---

1. Ν. Λούβαρι, «Θεολογία», τόμ. ΚΓ' (1952) τεῦχος Α'. σελ. 51.

1. Β. Βέλλα, Ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ὀρθοδόξου ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. «Θεολογία» Τόμ. ΚΒ' (1951) στ. Δ' σελ. 602.

γνῶσιν τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων. Διότι θρησκειοψυχολογικὴ σπουδὴ ἐπιτελουμένη ἀσχέτως πρὸς τοὺς παράγοντας αὐτοὺς καὶ αὐτοκαλουμένη «ἐπιστημονικὴ» εἶναι βέβαιον, ὅτι θὰ καταλήξῃ εἰς πορίσματα μὴ συμφωνοῦντα πλήρως πρὸς τὴν Ἱ. Παράδοσιν καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, δηλ. πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἑπομένως δὲν θὰ εἶναι ἀντικειμενική, ἀφοῦ τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα περιέχεται μόνον ἐν τῇ θείᾳ ἀποκαλύψει. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία συνιστᾷ ἀποκάλυψιν, πᾶσα προσπάθεια μελέτης καὶ σπουδῆς τῶν θρησκευτικῶν ψυχικῶν φαινομένων σημαίνει ἑρμηνείαν τῆς ἀποκαλύψεως. Ἂν ὅμως ἡ ἑρμηνεία αὕτη γίνῃ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶναι ὁ μοναδικὸς αὐθεντικὸς ἑρμηνευτὴς τῆς ἀποκαλύψεως, τὰ πορίσματα εἰς τὰ ὁποῖα θὰ καταλήξῃ θὰ ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν τελευταίαν καὶ ἑπομένως δὲν θὰ συνιστοῦν ἀντικειμενικὴν ἑρμηνείαν. Δύναταί τις δὲ νὰ φθάσῃ (ὡς οἱ διαμαρτυρόμενοι θρησκειοψυχολόγοι) εἰς πορίσματα ἀντιφάσκοντα τόσον πρὸς τὴν Ἁγ. Γραφὴν ὅσον καὶ πρὸς τὴν Ἱ. Παράδοσιν. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς τονίζει καὶ ὁ Β. Βέλλας, ὅτι «ἡ Ἐκκλησία μας ἐπιτρέπει πᾶσαν ἔρευναν, γινομένην δι' ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν μέσων καὶ μεθόδων, διδάσκει ὅμως ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ αὐθεντικὸν κριτήριον, τὸν αὐθεντικὸν ἑρμηνευτὴν τῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ διδασκαλία αὕτη, ἥτις προέρχεται ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς ἐκκλησίας, ὡς τοῦ Θείου καθιδρύματος, οὗτινος κύριον ἔργον εἶναι ἡ διδασκαλία καὶ ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀποτελεῖ καὶ αἴτημα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ, διότι αἱ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ἐφαρμοζόμεναι μέθοδοι, ὡς προϊόντα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ὑπόκεινται εἰς πλάνην καὶ σφάλματα. Ἔχομεν λοιπὸν ἀνάγκην ἑνὸς κριτηρίου μετ' αὐθεντίας στηριζομένης οὐχὶ ἐπὶ ἀνθρωπίνων μέσων, ἑρμηνεύοντος τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν. Τὸ κριτήριον τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο τι ἢ ἡ ἐκκλησία».[2]

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα ἑπομένως τῆς παρούσης μελέτης εἶναι, ὅτι μία ὑγιὴς καὶ ἀντικειμενικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ὑποκειμενικῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων, ὀφείλει νὰ ἔχῃ γνώμονα καὶ ρυθμιστὴν τῆς ἐρεύνης αὐτῆς τὸ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας κατεχόμενον ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, διὰ νὰ ἀπολήγῃ πάντοτε εἰς πορίσματα καθολικοῦ καὶ πανανθρωπίνου κύρους.

---

2. Β. Βέλλα, ἔνθ. ἀν. σελ. 613.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΜΥΚΛΩΝ ΚΑΙ ΤΡΙΠΟΛΙΤΖΑΣ ΔΑΝΙΗΛ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (*)

ΥΠΟ

ΤΑΣΟΥ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Τὸ 1826 ὁ Τριπόλεως Δανιὴλ ἐθεώρησε χρέος του νὰ ὑποβάλῃ ὑπὸ τὴν κρίσιν συναδέλφων του ἀρχιερέων καὶ ἀκολούθως ὑπ' ὄψιν τῆς συγκαλουμένης Γ' Ἐθν. Συνελεύσεως σχέδιον ὀργανώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, οὐχὶ μικρᾶς ἀξίας. Εἶχεν ἐκδιωχθῆ σχεδὸν ὁ ἐχθρὸς ἐκ Πελοποννήσου καὶ τὸ ἔθνος μὲ ἀγωνίαν ἔβλεπε τοὺς ἐκ τοῦ Ἰμβραὴμ κινδύνους, παρηκολούθει τὰς ἐν Στερεᾷ ἐπιχειρήσεις καὶ συνεκράτει τὴν ἀναπνοήν του νὰ σταματήσουν πλέον αἱ ἔριδες τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν. Ἡ κατὰ τῆς κυβερνήσεως Α. Ζαΐμη ἀντιπολίτευσις εἶχεν ἐνταθῆ. Ὅ,τι ἐκερδήθη μὲ τόσον αἷμα, μὲ τόσα δεινὰ ἕξ χρόνων συνεχοῦς πολέμου, μὲ βασανιστήρια ἐντὸς τῆς εἱρκτῆς, ἠπειλεῖτο ἕνεκα τῶν διαιρέσεων τῶν ἡγετῶν. Χασματώδης ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἐπὶ τόσα ἔτη ἀκέφαλος καὶ ἀνοργάνωτος συνεκρατεῖτο κυρίως χάρις εἰς τὴν θερμὴν πίστιν ἁπλοϊκῶν ἀνθρώπων καὶ ἦτο καιρὸς νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς ὀργανουμένης πολιτείας.

Ἐπικαλεῖται λοιπὸν ὁ Τριπόλεως Δανιὴλ τὰς θείας γραφὰς καὶ τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις, τῶν ὁποίων καὶ λάτρις καὶ γνώστης ἀποδεικνύεται. Ἐξέφραζε δὲ διὰ τοῦ συντόμου σχεδίου του τὸ καθολικὸν αἴτημα τοῦ ἔθνους, νὰ στερεωθῇ τὸ κείμενον θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας, νὰ κατασταλῇ τὸ κλυδώνιον, *ἵνα ὁ λαὸς ὁ περιούσιος, ὑπὲρ οὗ ἐτύθη Χριστός, τὸ ἔθνος τὸ ἅγιον τῶν χριστιανῶν, μὴ ἀποτυφωθὲν ὑπάγῃ εἰς ἀπώλειαν*... Καὶ συγκεκριμένως, *ἐκ τῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βήματος, συνόδου συγκροτηθείσης, κοινῇ ψήφῳ ἐκλεχθέντες ἄνδρες εἰδήμονες καὶ ἀρετῇ ὡς ἔνεστι διαπρέποντες διορισθῶσι τρεῖς ἢ πέντε ὡς κυβερνῆται τοῦ κλυδωνιζομένου σκάφους τῆς Ἐκκλησίας*, ἵνα οὗτοι, ἐζήτει ὁ Δανιήλ, ἄνευ προσθήκης ἢ ἀφαιρέσεως τῶν παραδεδομένων, παρεδρεύοντες ὅπου ἡ Διοίκησις, ἀπηλλαγμένοι κοσμικῶν φροντίδων, ξένοι πρὸς τὰ πολιτικά, διευθετῶσι τὰ ἐκκλησιαστικὰ μὲ βάσιν τὸν Χριστόν, προνοῶσι διὰ τὰ εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἐκκλησίας ἀναγόμενα, ἐμπνέωσι τὴν πειθαρχίαν, συμπληρῶσι τὰς χηρευούσας ἐπαρχίας κλπ.[1] Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ Δανιὴλ διεῖδε καὶ ἐγκαίρως

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 582 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Μ. Οἰκονόμου, Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, σελ. 870—871. Πρβλ. Ν. Π. Παπαδοπούλου, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 253.

ἐξέφρασε τὴν ἀνάγκην ὀργανώσεως κεντρικῆς διοικήσεως τῆς 'Εκκλησίας, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀπασχολούντων αὐτὴν ζητημάτων.

'Αλλὰ τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχὴν ὁ Δανιὴλ δὲν δεικνύει τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον του διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα μόνον, διὰ τὰ ὁποῖα ἄλλως τε θὰ συνεχίσῃ ἐνδιαφερόμενος καὶ μετ' ἄλλων ἀρχιερέων, τῶν ἀξιολογωτέρων τῆς περιόδου, ἀλλ' αἰσθάνεται ὅτι ὀλέθριαι θ' ἀποβοῦν, ἐὰν ἐξακολουθήσουν, αἱ ἔριδες καὶ ἀντενέργειαι εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν κοινῶν. Πρὸ τοῦ θεάματος τῶν διῃρημένων 'Ελλήνων, κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς συγκροτήσεως τῆς Γ' 'Εθνικῆς Συνελεύσεως, τολμᾷ μετὰ τῶν συναδέλφων του Κορίνθου Κυρίλλου καὶ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ Διονυσίου, ν' ἀπευθύνῃ πρὸς τὴν 'Επιτροπὴν τῆς 'Εθνικῆς Συνελεύσεως συμβουλευτικὸν ἔγγραφον. Εἶναι τοῦτο ἀληθὴς κραυγὴ ἐκ βαθέων, ὑπογράμμισις εὐθυνῶν, σάλπισμα ἐθνικὸν ἐκ στόματος κύρους, κήρυγμα ἰσχυρόν, ὑπὲρ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης, τῆς εἰρήνης, τῆς ὁμονίας, παρακέλευσις περὶ ἄρσεως τοῦ ὀλεθρίου διαφράγματος τῆς διαστάσεως περὶ τοῦ τόπου τῆς συνελεύσεως καὶ συμφωνίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς συγκροτήσεως τῆς συνελεύσεως[1]. Καὶ ἡ φωνὴ αὕτη δὲν ἔμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος[2]. Κάτι περισσότερον, μάλιστα, ὅταν ἐπέκειτο ἡ μετάβασις εἰς Τροιζῆνα, οἱ ἐκεῖ εὑρεθέντες ἀρχιερεῖς, γράφει ὁ Φωτάκος, Κορίνθου Κύριλλος, Βρεσθένης Θεοδώρητος, Ρέοντος καὶ Πραστοῦ Διονύσιος, Τριπόλεως Δανιὴλ καὶ 'Ανδρούσης 'Ιωσήφ, ὡς καὶ ὅλοι οἱ πληρεξούσιοι,συνεδέθησαν μεταξύ των σφικτὰ καὶ ὡρκίσθησαν νὰ μείνουν ἑνωμένοι καὶ ἔτσι ἤρχισεν ἡ συνέλευσις τὰς ἐργασίας αὐτῆς[3].

'Υπὸ τὸ κράτος ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν σκέψεων οἱ πέντε ἀρχιερεῖς οὗτοι ὑπέβαλον ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἐν λόγῳ 'Εθν. Συνέλευσιν τῇ 21 Φεβρουαρίου 1827 ἐξ 'Ερμιόνης, διὰ τῆς ὁποίας περιγράφουν ἐν συντόμῳ τὴν διαμορφωθεῖσαν κατάστασιν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 'Αγῶνος καὶ ὁμιλοῦν περὶ τῆς κατ' ἄμφω σωτηρίας τῶν ποιμαινομένων λαῶν, προτείνοντες ὀρθῶς νὰ προσκληθοῦν καὶ οἱ ἄξιοι καὶ εἰδήμονες τῶν κανονικῶν ἀρχιερέων, ἵν' ἀπὸ κοινοῦ συσκεφθοῦν καὶ ἀποφασισθοῦν «τὰ ἀναγκαῖα εἰς διατήρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων»[4]. 'Η ἐν λόγῳ ἀναφορὰ εἰσήχθη εἰς τὴν Συνέλευσιν κατὰ τὴν Η' συνεδρίασιν τῆς 24 Φεβρουαρίου 1827, ἀνεγνώσθη καὶ ἔμεινεν εἰς σκέψιν[5]. Τὰς συνεδριάσεις τῆς 'Εθν.

1. Κατωτέρω, ἀνέκδοτον ἔγγραφον, ὑπ' ἀριθ. 26, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 9 Δεκ. 1826.

2. Κατωτέρω, ἡ ἀπάντησις τῆς 'Επιτροπῆς τῆς Συνελεύσεως, ἀπὸ 19 Δεκ. 1826, ἔγγραφον ὑπ' ἀριθ. 27.

3. Φ. Χρυσανθοπούλου—Φωτάκου, ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. Β', σελ. 385 (β' ἔκδ., τόμ. Δ' σελ. 702).

4. Κ. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 42-43 Πρβλ. Χρ. Παπαδοπούλου, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 31.

5. 'Ανδρ. Ζ. Μάμουκα, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς 'Ελλάδος, ἤτοι συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην 'Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832, τόμ. Ϛ', ἐν Πειραιεῖ 1839,

Συνελεύσεως παρακολουθοῦν οἱ πέντε ἀρχιερεῖς καὶ φέρονται ὑπογεγραμμένοι εἰς ἔγγραφα αὐτῆς, π.χ. πρὸς τὸν στρ. Κάνιγγ εἰς ΚΠολιν[1]. Ἀποκρινομένη ἡ πεντὰς τῶν ἀρχιερέων πρὸς τὸ αἴτημα τῆς Ἐθν. Συνελεύσεως, ἀπήντησε διὰ χειρὸς τοῦ Τριπόλεως Δανιὴλ καὶ τῶν ὑπογραφῶν ὅλων, τοῦ σχεδίου αὐτῆς ἀναγνωσθέντος εἰς τὴν ΚΖ′ συνεδρίασιν τῆς 9 Ἀπριλίου 1827 καὶ παραπεμφθέντος εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Θρησκευτικοῦ Ἐπιτροπήν. Τὰ προτεινόμενα δὲν ἀπέχουν πολὺ τῶν προσφάτως ὑπὸ τῶν Τριπόλεως, Κορίνθου καὶ Ῥέοντος καὶ Πραστοῦ ὑποδειχθέντων. Προτείνεται δηλ. τριμελὴς ἢ πενταμελὴς σύνοδος, ὑπὸ τὸ ὄνομα *Ἐπιτροπὴ Ἐκκλησιαστική*, ἐνιαυσίου θητείας, μὲ ἕδραν τὴν τῆς Διοικήσεως, ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτῆς τελοῦσα. Ἐκτὸς τῶν θεμάτων ποὺ σχέσιν θὰ εἶχον πρὸς τὸ δόγμα καὶ τοὺς κανόνας, πρὸς τοὺς ὁποίους θὰ ἐτηρεῖτο σεβασμὸς ἀπόλυτος, ἔργον τῆς τοιαύτης Ἐπιτροπῆς ὡρίζετο πᾶσα ἡ περὶ τῆς Ἐκκλησίας μέριμνα, ἐν σχέσει πρὸς τὴν πίστιν, τὴν διοίκησιν ἐν γένει, τὴν ἐκπροσώπησιν ἐν τῇ ξένῃ, τὸ κήρυγμα, τὰς ἐπισκοπάς, τὰ μοναστήρια, τὰ ἱερὰ σχολεῖα, τὰ ἐγκύκλια γράμματα, τὴν ἐκκλησιαστικοῦ χαρακτῆρος δικαιοσύνην, τὰ οἰκονομικὰ τῶν ἐκκλ. ἐπαρχιῶν, τὴν ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ οἰκουμ. Πατριαρχείου κλπ.[2]. Σχέδιον πράγματι καλόν, θίγον τὰ βασικώτερα σημεῖα τοῦ σπουδαίου θέματος, ἀληθὲς μνημεῖον[3], διὰ τὸ ὁποῖον, ὡς διεμορφώθη τελικῶς, ἀρκετὰ εἶχε μοχθήσει ἡ φωτεινὴ διάνοια τοῦ ἤδη πρό τινος ἐγκαταλιπόντος τὰ ἐγκόσμια πρωτεργάτου Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ, ἐκ τῆς ἐργασίας τοῦ ὁποίου πολὺ ὠφελήθη ὁ Τριπόλεως, ὁ καὶ πιθανώτατος συντάκτης τοῦ σχεδίου[4].

Ἐκ τῶν ὑποδειχθέντων διὰ τοῦ ἀνωτέρω σχεδίου ὁ μετ' οὐ πολὺ ὑπὸ τὰς εὐχὰς τοῦ ἔθνους ἐλθὼν εἰς τὴν ἐλευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα πρῶτος αὐτῆς Κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας ἔλαβε μόνον τὸ ὄνομα τῆς Ἐκκλησιαστι-

---

σελ. 108—112. Κατὰ τὴν συνεδρίασιν ΙΓ′ τῆς 3 Μαρτίου 1827 ἀπεφασίσθη καὶ ἐστάλη ἀπάντησις πρὸς τοὺς πέντε ἀρχιερεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐζητήθη νὰ συντάξουν καὶ ὑποβάλουν σχέδιον, *«βάσιν ἔχον τὸ πῶς ν' ἀνακαλέσωμεν τὸ θρησκευτικὸν σέβας, τὴν διατήρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, τὴν καλλιέργειαν τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν φώτων εἰς τὸ ἔθνος καὶ περὶ τοῦ πῶς ἁρμόζει νὰ κυβερνᾶται τὸ ἐκκλησιαστικόν»*. Α. Ζ. Μάμουκα, ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. Ζ′ ἐν Ἀθήναις 1840, σελ. 21—22. Πρβλ. J. Mansi, Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio, τόμ. XL, Παρίσιοι 1909, σελ. 157—158, 159—160. Κ. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 44. Χρ. Παπαδοπούλου, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 31.

1. Α. Ζ. Μάμουκα, ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. ς′ σελ. 86 — 88, κλπ.

2. Α. Ζ. Μάμουκα, ἔνθ. ἀνωτ, τόμ. Η′, ἐν Ἀθήναις 1840, σελ. 56, 146—150. Κ. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 44—47. Mansi, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 159—160.

3. Χρυσ. Παπαδοπούλου, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 31—32. Πολυκάρπου Συνοδινοῦ, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 135.

4. Μ. Οἰκονόμου, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 664—665, 871 κἑξ. Γ. Ι. Παπούλα, Γερμανοῦ Π. Πατρῶν μητροπολίτου, Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. γ′, ἐν Ἀθήναις 1900, σελ. 171 κἑξ., 206 κἑξ.

κῆς 'Επιτροπῆς, συσταθείσης διὰ τοῦ Δ' Ψηφίσματος, ἀλλὰ μὲ περιωρισμένην γνωμοδοτικὴν ἀποστολήν. Μετὰ πάροδον ἀρκετῶν μηνῶν, καὶ συγκεκριμένως τὴν 7 'Οκτωβρίου 1828, διωρίσθησαν πέντε μέλη τῆς 'Εκκλησιαστικῆς 'Επιτροπῆς, ἤτοι Αἰγίνης Γεράσιμος, Τριπόλεως Δανιήλ, Ταλαντίου Νεόφυτος, 'Ανδρούσης 'Ιωσήφ, Δαμαλῶν 'Ιωνᾶς. Οἱ ἀρχιερεῖς οὗτοι συγκεντρωθέντες ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν των εἰς Αἴγιναν, ἐνεφανίσθησαν ἐνώπιον τοῦ Κυβερνήτου, ἔλαβον ὁδηγίας περὶ τῆς ἀποστολῆς των καὶ ἐφεξῆς εἰσηγήθησαν ὡρισμένα μέτρα ἐπειγούσης μᾶλλον φύσεως, τρεχούσης καὶ δευτερευούσης. Μετ' ὀλίγον ἡ 'Επιτροπὴ ζητεῖ ὁδηγίας, περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς καὶ ὁ Κυβερνήτης σαφῶς καθορίζει περιωρισμένην ταύτην, συνισταμένην εἰς ἔρευναν τῆς καταστάσεως τῆς 'Εκκλησίας κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν, διὰ περιοδείας καὶ ἐπιτοπίου μελέτης. Περαιτέρω μάλιστα ὁ Κυβερνήτης παρέσχε πρὸς τὴν 'Εκκλησ.'Επιτροπὴν λεπτομερεστέρας ὁδηγίας, ἐφωδίασεν αὐτὴν διὰ γραμματέων καὶ ἐνέκρινε τὴν προκαταβολὴν ἀνὰ 1.000 γροσίων πρὸς ἕκαστον μέλος, ποσὸν ἰσοδυναμοῦν πρὸς ἀποζημίωσιν δύο μηνῶν, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ περιοδεύσῃ τὴν ἐλευθέραν 'Ελλάδα. Τὸ ἔργον της, πλὴν τῆς ἐπιτοπίου ἐρεύνης, ἦτο καθαρῶς πνευματικὸν καὶ ἐθνικόν, ἦτο μὲ εὐγενῆ ὑπόδειξιν τοῦ Κυβερνήτου προβολὴ τοῦ ἰδίου βίου ὡς ὑποδείγματος, ἦτο μία σπουδαία ἀποστολὴ πρὸς ταλαιπωρημένον λαόν, ποὺ εἶχεν ἀνάγκην παραμυθίας, διδασκαλίας, συμπαραστάσεως καὶ καθοδηγήσεως δι' ἀνασυγκρότησιν, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν κατὰ τόπους πολιτικῶν ἐκπροσώπων τῆς κυβερνήσεως, ἀπὸ ὑψηλῆς σκοπιᾶς. 'Ενεπιστεύετο ἡ μεγάλη καρδία τοῦ 'Ιω. Καποδίστρια εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς ἐκείνους λειτουργοὺς τῆς 'Εκκλησίας λεπτὴν ἀποστολήν, μέριμναν ὑπὲρ τοῦ λογικοῦ των ποιμνίου, προετοιμασίαν διὰ ριζικώτερα μέτρα, ποὺ ὅμως δὲν κατώρθωσε νὰ νομοθετήσῃ ἕνεκα τῆς δολοφονίας του, ποὺ πρέπει ἀδιστάκτως νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πλῆγμα διὰ τὴν ἀναγεννωμένην πατρίδα.

'Εκ τῶν δύο κλιμακίων, ποὺ διῃρέθη ἡ 'Εκκλησιαστικὴ 'Επιτροπή, τὸ ὑπὸ τὸν Τριπόλεως Δανιὴλ κατηυθύνθη τὴν 1 Φεβρουαρίου 1829 εἰς Πελοπόννησον καὶ ἐπὶ τρίμηνον εἰργάσθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυβερνήτου. Γνωρίζομεν ἱκανὰ ἐκ τῆς συντελεσθείσης ἐργασίας, ποὺ δὲν ὑπῆρξε καθόλου εὐκαταφρόνητος[1].

Περαιτέρω δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὸν Τριπόλεως Δανιήλ. 'Η περὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα μέριμνα ἀνετέθη μετὰ ταῦτα, λήγοντος τοῦ 1829 εἰς τὸν Ν. Χρυσόγελον, διαλυθείσης τῆς 'Εκκλησιαστικῆς 'Επιτροπῆς καὶ τῶν μελῶν αὐτῆς ἐπανελθόντων εἰς τὰ κύρια ἔργα των. 'Αναφέρεται ὅτι ἐκ τῶν πολλῶν ἐμπεριστάτων καὶ κανονι-

---

1. Βλ. πρὸ πάντων Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Η ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια διορισθεῖσα πανταμελὴς 'Εκκλησιαστικὴ 'Επιτροπὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς, ἐν 'Αθήναις 1954, σελ. 5 κέξ., ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, αἱ εἰδήσεις καὶ ἡ βιβλιογραφία.

κῶν ἀρχιερέων καὶ λοιπῶν κληρικῶν ποὺ ἀνέπτυσσον δρᾶσιν εἰς τὴν χώραν, ἤκμαζον καὶ ηὐδοκίμουν ἐν λόγοις κλπ. οἱ Τριπόλεως Δανιὴλ καὶ Ταλαντίου Νεόφυτος, ὁ μετὰ ταῦτα Ἀθηνῶν γενόμενος[1]. Τὴν 10 Ὀκτωβρίου 1831, ὁ Δανιὴλ ἐκοιμήθη τὸ ὕπνον τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ τιμίου καὶ τοῦ δικαίου χριστιανοῦ, εὑρισκόμενος εἰς τὴν ἐν Τριπολιτζᾷ οἰκίαν τοῦ μικροῦ ἀνεψιοῦ του Νικολάου Παπαδιαμαντοπούλου[2]. Οἱ ἀνεψιοὶ καὶ ἐξ ἀνεψιῶν γαμβροὶ τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς ἐμερίμνησαν περὶ τῆς πανδήμου καὶ ἐπιβλητικῆς ἐκφορᾶς τοῦ σεπτοῦ νεκροῦ καὶ ἐτακτοποίησαν τὰ ζητήματα τῆς κληρονομίας[3]. Ἐκλιπόντος τοῦ Δανιὴλ ὡρίσθη τοποτηρητὴς Τριπολιτζᾶς ὁ Βρεσθένης Θεοδώρητος[4].

Ὁ Δανιὴλ τὸ θέρος τοῦ 1822, ἀναπαυόμενος εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Μαινάλου ὄρους κειμένην παλαιὰν μονὴν τῆς Ἐπάνω Χρέπας[5], κατέγινεν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν δεινῶν τῆς ἐν Τριπόλει εἱρκτῆς ἐμμέτρως, διὰ στίχων ὁμοιοκαταλήκτων 752 ἐν ὅλῳ. Τὸ χειρόγραφον αὐτοῦ ὁ Δανιὴλ φαίνεται ὅτι ἐσκόπευε νὰ καταστήσῃ κάποτε κτῆμα κοινόν, ἀλλ' ὁ θάνατος προλαβὼν δὲν ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ πραγματοποιήσῃ τὰς προθέσεις του. Ἐγένετο ὅμως τοῦτο βραδύτερον. Τὸ χειρόγραφον περιῆλθεν εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Δανιὴλ Μιχαὴλ Οἰκονόμου Καζῆν[6], εἶχεν ὅμως λάβει γνῶσιν αὐτοῦ καὶ ὁ ἐκ τῶν κληρονόμων του Γ. Παπούλας[7], ὡς καὶ ἄλλοι τινές, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἰωάν. Φιλήμων, θεωρῶν τὸ ποίημα κατάλληλον νὰ διασκευασθῇ ὑπὸ εὐφυοῦς ποιητοῦ εἰς τραγῳδίαν ἐθνικοῦ περιεχομένου[8]. Μετὰ ταῦτα τὸ χειρόγραφον ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος Παπαδιαμαντοπούλου, ἐδωρήθη εἰς τὸν Δήμαρχον

---

1. Κ. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 71· ἄλλας τινὰς πενιχρὰς περὶ Δανιὴλ εἰδήσεις σελ. 8.

2. Οὗτος ἦτο υἱὸς τοῦ Ἀνδρέα Παπαδιαμαντοπούλου, ἐκ Δημητσάνης, ἀρχηγοῦ τῶν ὅπλων τοῦ τμήματος Βουνῶν καὶ Κάμπου τῆς ἐπαρχίας Καρυταίνης. Ὁ Νικόλαος Παπαδιαμαντόπουλος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὑποθηκοφύλαξ Τριπόλεως. Περὶ τοῦ πατρός του ὑπάρχει ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Ἀναφέρεται ὅτι κατῴκει εἰς τὴν λεγομένην παλαιὰν μητρόπολιν, κατέχων αὐτὴν ἐκ κληρονομίας τῆς οἰκογενείας Κουγιᾶ, ἐξ ἧς προήρχετο ἡ σύζυγός του. Δημ. Ἰ. Ἀθανασιάδου, Ἐπιφανεῖς Γορτύνιοι οἰκισταὶ τῆς Τριπολιτσᾶς, «Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον», τ. Γ' (1948), σελ. 17. Μήπως, ὅμως, τὸ εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Παπαδιαμαντοπούλου ἀκίνητον ἐκαλεῖτο, ἐκ τῆς διαμονῆς τοῦ ἀρχιρέως Δανιὴλ ἢ καὶ παλαιότερον τοῦ Νικηφόρου ἢ ἀμφοτέρων, παλαιὰ μητρόπολις;

3. Ἔγγραφα ὑπ' ἀριθ. 28,29,30.

4. Κ. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 18, ὅπου ἡ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου του τίθεται τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1831.

5. Περὶ τῆς μονῆς ταύτης προτιθέμεθα ἐν καιρῷ νὰ παρασκευάσωμεν ἴδιον μελέτημα ἐκ τοῦ εἰς χεῖρας ἡμῶν συγκεντρωμένου ὑλικοῦ.

6. Μ. Οἰκονόμου, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 219.

7. Ἀπομνημονεύματα Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ, ἔκδ. γ', σελ. 206.

8. Ἰω. Φιλήμονος, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 464.

'Αθηναίων καὶ ἐκεῖθεν φαίνεται κατέληξεν εἰς τὴν 'Εθνικὴν ἐν 'Αθήναις Βιβλιοθήκην. 'Εξεδόθησαν ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ εὑρέα ἀποσπάσματα τοῦ μακροῦ ποιήματός του[1].

"Αν ὁ Δανιὴλ κριθῇ μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα, τὸ στιχούργημά του εἶναι παιδαριῶδες, ἀσήμαντον, ἄσχετον πρὸς τὴν τέχνην. 'Ο μητροπολίτης ἀναμφιβόλως δὲν ἦτο ποιητής. 'Αλλὰ καὶ αἱ κατακτήσεις τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως τὸν καιρὸν ἐκεῖνον δὲν ἦσαν ἄξιαι σοβαρᾶς προσοχῆς."Αν ὁ Δανιὴλ ἠδύνατο νὰ προσαρμοσθῇ γλωσσικῶς καὶ ἀντλήσῃ ἀπὸ τὰς ἀνεκτιμήτους πηγὰς τῆς γνωστῆς τότε καὶ εὐδοκιμούσης δημώδους ποιήσεως, ἴσως θὰ εἶχε νὰ παρουσιάσῃ ἀξιόλογόν τι καὶ διὰ σήμερον ἀκόμη. Πάντως ἔγραψε μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς του καὶ ὀφείλομεν μὲ τὰ μέτρα ἐκεῖνα κρίνοντες τὸ στιχούργημα νὰ δεχθῶμεν αὐτὸ εὐμενῶς, τόσον περισσότερον μάλιστα διὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, τὸ ἱστορικόν.

'Η εἱρκτὴ ἐκληροδότησεν εἰς τὸν ἀρχιερέα φοβερὰν ποδαλγίαν, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας—τὸ λέγει ὁ ἴδιος—παρέμεινεν ἐπὶ τετράμηνον κατακλινόμενος, ἀλλὰ καὶ μόνιμος ἀσθένεια κατέστη ἡ πάθησις δι' αὐτόν. "Ενεκα τούτου ἀποσυρθεὶς εἰς τὴν ἐρημίαν τῆς μονῆς 'Επάνω Χρέπας κατέγινεν εἰς τὴν στιχουργίαν, μὲ πρόθεσιν νὰ μεταφέρῃ δοῦλος αὐτὸς τὸν ἐλεύθερον συνομιλητήν του εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς φυλακῆς, τὰ κατ' αὐτὴν καὶ τὰ μετ' αὐτήν. Δὲν ἠμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ εἰς τὴν πρόθεσιν ταύτην ἐπιτυγχάνει, ἀσχέτως τῆς ἀξίας τοῦ πολυστίχου κατασκευάσματος. Θὰ ἦτο ἀπείρως προτιμότερον νὰ ἐπέμενεν εἰς τὴν λεπτομερῆ περιγραφήν, θυσιάζων τὴν ὁμοιοκαταληξίαν καὶ τὴν ἠθικοδιδασκαλίαν, ἔστω καὶ μὲ τὴν γλωσσικὴν μορφὴν ποὺ ἔχει δώσει εἰς τὸ στιχούργημα. Τοὐλάχιστον θὰ εἴχαμεν μίαν αὐθεντικὴν περιγραφὴν τῶν δραματικῶς λαβόντων χώραν εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ σεραγίου. Δὲν ἠθέλησεν ὅμως. Καὶ ἔχομεν βεβαίως τοῦ διακόνου του τὴν περιγραφὴν τῆς εἱρκτῆς, ἀλλὰ θὰ εἴχαμεν καὶ δευτέραν, ἴσως ἀνωτέραν. Τώρα ἔχομεν συμπληρωματικὴν μόνον εἴς τινα σημεῖα τὴν ἔμμετρον τοῦ Δανιὴλ εἰς τὴν πεζὴν τοῦ 'Ιωσὴφ Ζαφειροπούλου.

Παρὰ τὰς βασικὰς ἀτελείας ταύτας τῆς ἐμμέτρου διηγήσεως, χρήσιμον ἐνομίσαμεν τὴν ἐν τῷ παρόντι μελετήματι ἐπανέκδοσιν αὐτῆς,διότι ἐν πρώτοις πρέπει νὰ καταστῇ προσιτὴ εἰς πάντα ἐπιθυμοῦντα νὰ πληροφορηθῇ περὶ τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς καὶ τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ νὰ τὰς ἐκθέτῃ, ἓν ἔτος μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν αὐτοῦ ἀπὸ τὸ ὑγρὸν καὶ σκοτεινὸν ὑπόγειον. Δεύτερον, μέσα εἰς τὸ στιχούργημα εὑρίσκει τις ὀξυτάτας παρατηρήσεις τοῦ Δανιήλ, διὰ τὰ περιστατικὰ ποὺ περιγράφει καί τινα ἀναμει-

1. 'Ιστορικὸν χειρόγραφον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τριπόλεως Δανιὴλ 1821, «'Ακρόπολις Φιλολογική», τόμ. Α' (1888/89), σελ. 361—363,375—377. Εἰς δευτέραν πλήρη ἔκδοσιν τὸ στιχούργημα ἐξεδόθη ὑπὸ Γ. Π. Κουρνούτου, Τὸ 'Απομνημόνευμα, Βασικὴ Βιβλιοθήκη. τόμ. 44, 'Αθῆναι [1953], σελ. 165—181.

χθέντα εἰς αὐτὰ ἄτομα. Τρίτον, ἡ ἔμμετρος περιγραφὴ αὕτη, μὲ τὰς μόλις ἀμυδρῶς διαφαινομένας ἐπιδράσεις γνωστῶν προτύπων, προσφιλῶν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ οὐχὶ σπανίως χρησιμοποιουμένων εἰς τὰ σχολεῖα τῆς περιόδου ταύτης [1], βοηθεῖ νὰ κατανοήσωμεν τὸ πνεῦμα ποὺ ἐχαρακτήριζε τὴν περίοδον τῆς δουλείας. Τέλος διὰ τὴν γλωσσικὴν μορφὴν τοῦ στιχουργήματος καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ στίχου, ποὺ ξεκινᾷ ὡς 15σύλλαβος ἰαμβικός, ἐναλλάσσεται ἐνιαχοῦ μὲ τροχαίους πόδας καὶ εἰς τὸ μέσον ἀντικαθίσταται ἀπὸ στίχους ἰαμβικοὺς δεκασυλλάβους, τεμνομένους ὑπερβατικῶς, διὰ νὰ ξεκουρασθῇ ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἐμμέτρου διαλόγου, μὲ διάφορον μέτρον καὶ διακοπὴν τῆς περιγραφῆς.

Αἱ ὀλίγαι εἰκόνες, τὸ διάχυτον εἰς τοὺς στίχους βαθὺ θρησκευτικὸν καὶ πατριωτικὸν συναίσθημα, αἱ εὔσχημοι παρασιωπήσεις καὶ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα καὶ ἦθος τοῦ Δανιὴλ ἀμβλύνουν τοῦ ἀναγνώστου τὰς ἐκ τῆς διηγήσεως θλιβερὰς ἐντυπώσεις καὶ μειώνουν τὰς τοιαύτας ἕνεκα τῶν ἐλλείψεων ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς τέχνης. Προτάσσεται ἡ ἔκδοσις τῶν ἐγγράφων, ὑπομνηματιζομένων βοηθητικῶς καὶ ἀκολουθεῖ τοῦ στιχουργήματος ἄνευ ἄλλων σχολίων[2]. Ἡ ἀρίθμησις τῶν ἐκδιδομένων ἐγγράφων γίνεται χρονολογικῶς.

---

1. Μὲ ἄλλας λέξεις, πρόκειται περὶ χρονικοῦ, καταλλήλου ν' ἀποβῇ ἀνάγνωσμα ἠθοπλαστικὸν καὶ πληροφοριακόν, οἷα ἄπειρα ἐκυκλοφοροῦντο διὰ τῶν μαθηματαρίων καὶ ἄλλων χειρογράφων εἰς χεῖρας τοῦ λαοῦ. Ταῦτα ἦσαν φαίνεται ἀρχικῶς δοκίμια, σπουδῆς ἢ παιδιᾶς χάριν ἐκπονούμενα, μετὰ ταῦτα ὅμως ἀπέβαινον τροφὴ πνευματικὴ τοῦ ἀφελεστέρου λαοῦ. Μεταξὺ τῶν μικρῶν τούτων χρονικῶν δυνάμεθα νὰ ξεχωρίσωμεν μερικὰ ἐπιτυχῆ, προερχόμενα ἀπὸ λογίων χειρῶν γραφίδας, ἀποτελοῦντα δὲ διὰ τοῦτο πηγὴν ἱστορικὴν ἀξιόλογον, ὡς π. χ. τὸ ἔμμετρον πατριαρχικὸν χρονικὸν Κυρίλλου τοῦ Λαυριώτου, ὑπὸ Μ. Γεδεὼν ἐκδοθέν, κλπ.

2. Ἐπὶ τοῦ νώτου τοῦ περαιτέρω ἐκδιδομένου ὑπ' ἀριθ. 25 ἐγγράφου ὁ Δανιὴλ εἶχε σημειώσει στίχους τινὰς τῆς ἐμμέτρου ἀφηγήσεώς του σποράδην, ἐξ οὗ μαρτυρεῖται ὅτι βραδύτερον ἐπεξειργάζετο οὗτος τὸ στιχούργημά του, βελτιώνων αὐτὸ μὲ νέους στίχους, συμπληροῦντας προηγουμένους, π. χ. περὶ τοῦ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, μετὰ τοῦ ὁποίου συνέδεε τὸν Δανιὴλ τρυφερὰ φιλία, διαπιστουμένη ἐκ τοῦ εἰς αὐτὸν τετραστίχου.

II

ΕΓΓΡΑΦΑ [1]

1. Φιλικὴ καὶ εὐχετικὴ ἐπιστολὴ ἱεροδιακόνου Φιλοθέου Παπαγεωργοπούλου, ἐξ Ἱεροσολύμων 11 Ἀπριλίου 1797. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν, φάκ. Μ 13, ἀριθ. 1. Φύλλον συνήθους ἀναφορᾶς διπλοῦν. Ἔξωθεν ἡ ἐπιγραφὴ πρὸς τὸν ἀποδέκτην, οὕτω: Τ ῷ λ ο γ ι ω τ ά τ ῳ Δ ι α μ α ν τ ῇ Ἀ ν δ ρ έ ο υ, δ ι δ α σ κ ά λ ῳ τ ῷ ἐ ν Χ ρ ι σ τ ῷ μ ο ι ἀ γ α π η τ ῷ, ἀ σ π α σ ί ω ς, ε ἰ ς Λ α γ κ ά δ ι α.

Ὁ γηραιὸς καὶ θεῖός μου τὴν εὔχεται ἐκ ψυχῆς.

† Ὁ ἀναστὰς σ(ωτὴ)ρ διαφυλάττοι τὴν λογιότητά σου ἐν μακροβιότητι ὑγιαίνουσαν καὶ τῶν ἐν Κ(υρί)ῳ ἐξαιτημάτ(ων) ἐπιτυγχάνουσαν. Κατὰ τοῦτο κἀγὼ οὐ παύω δεόμενος, ἔν τε τῷ ἁγίῳ Γολγοθᾶ, τῇ φρικτῇ ἀποκαθηλώσει, τῷ ζωηφόρῳ τάφῳ, τῇ εὑρέσει τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τῇ τῶν ἱματίων διαμερίσει, τῇ δίπηχυ ἐσχισμένῃ καὶ δράξ χασκούσῃ, ἐπ' ἐκφορᾷ ποτε τοῦ ἁγίου φωτὸς ἁγίᾳ κολώνῃ καὶ ἐν τῇ ἁγίᾳ Σιών, τῷ τε θεοτοκίῳ τάφῳ, τῷ τῆς προσευχῆς κήπῳ, τῷ ἁγίῳ ὄρει τῶν Ἐλαιῶν, ὅπου τὸ σωτήριον ἴχνος, τῇ ἁγίᾳ Φάτνῃ ἐν Βηθλεέμ, παρὰ τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἱεροῖς προσκυνήμασιν, ἵνα ὁ Σωτὴρ ἡμῶν σὺν τῇ σωματικῇ ὑγιείᾳ δώῃ σοι σύνεσιν, ὥστε τὸ χεῖρον ἀποβαλὼν ἐκλέξῃς τὸ βέλτιστον. Ἃ γὰρ ἐγὼ κατήρτισα ὁ φθόνος καθεῖλεν, ἐγὼ συνεβούλευσά σοι τὸ πρακτέον, ὁ φθόνος καὶ ἡ σὴ βλακεία τὸ ἐναντίον, βαβαὶ τῆς ἀποτυχίας· ἔλαθε φυγὼν ὁ πέρδιξ τὸν θηρευτήν.[2] Ἀλλ' ἡμεῖς γε, βέλτιστε, ὑγιεῖς κατευωδώθημεν εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν Ἱερουσαλὴμ καὶ τοῦ ἐφετοῦ ἀπολαύσαντες ἐχάρημεν χαρὰν μεγάλην, ἑορακότες τὰ σύμβολα τῆς ἐν σώματι παρουσίας καὶ δόξης τοῦ γλυκυτάτου Ἰησοῦ. Ὁ ἐμβλέπων καὶ γὰρ εὐλαβῶς πρὸς αὐτὰ καὶ περιδεῶς προσκυνῶν ἀφάτου εὐφροσύνης κορέννυται, αἰσθανόμενος θεϊκῆς χάριτος καὶ οὐρανίου ἀγαλλιάσεως. Τῷ ὄντι τὰ ἐνταῦθα ἡττῶσι τὴν ἀφήγησιν, ὅπως ἂν ἔχοι, ἡ δὲ κατὰ πᾶν Μέγα Σάββατον, δίκην ἡλίου, ἀνατολὴ καὶ ἐμφάνεια τοῦ ἁγίου φωτὸς ἡ εἰς ἡμῶν ἁγιασμὸν

---

1. Ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἐγγράφων ἀποκαθιστῶμεν σιωπηρῶς τὰ τυχὸν ὀρθογραφικὰ σφάλματα καὶ τὴν στίξιν, ἀναπτύσσομεν τὰς συντμήσεις καὶ βραχυγραφίας ἐντὸς παρενθέσεων, τὰ ἐλλείποντα λόγῳ φθορᾶς συμπληροῦμεν ἐντὸς ὀρθογωνίων ἀγκυλῶν [ ] καὶ θέτομεν ἐντὸς ἀμβλυγωνίων ⟨ ⟩ ἀγκυλῶν τὰς ἡμετέρας συμπληρώσεις. Τὰ πατριαρχικὰ γράμματα χωρίζομεν κατὰ στίχους διὰ καθέτων γραμμῶν καὶ ἀριθμοῦμεν ἐντὸς τοῦ κειμένου, τὰ δὲ λοιπὰ κείμενα ἀριθμοῦμεν ἔξωθεν, χάριν εὐκολίας τοῦ ἀναγνώστου.

2. Κατ' ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν, οἱ λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας μὲ πολλὴν εὐχέρειαν χρησιμοποιοῦν παρομοιώδεις φράσεις, εἰλημμένας ἐκ παντὸς εἴδους κειμένων. Τούτων ἡ ἐξακρίβωσις ἄνευ εἰδικῆς ἐρεύνης ἀποβαίνει δύσκολος.

καὶ φωτισμόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοῦ Κυρίου τῆς Ἀναστάσεως ἔνδειξιν γινομένη, φωτίζοι σε, ἀδελφέ, καὶ ἁγιάζοι σε διὰ βίου καὶ ὁδηγοῖ σε εἰς τὴν σωτήριον τρίβον· πιστοῦμαί σε, εἴ γε παρεγένου ἐνταῦθα, λαμπρᾶς ἂν εἴης τυχὼν τῆς τύχης τὸ συναμφότερον. Καὶ οὐ χρὴ περὶ τούτου μηκύνειν, ἀλλ' ἐρρέτωσαν οἱ ἐμποδὼν γεγονότες ἀπειρόκαλοι συγγενεῖς σου, τὸ κάλλιον σοῦ τάχα προκεκρικότες· οὗ γάρ τις τὴν γνῶσιν ἀφήρηται, τούτου κατηγορεῖ προχειρότατα, κατὰ τὸν εἰπόντα· σὺ δὲ ὑγίαινε, ἐν Κυρίῳ, ἡμῶν μνημονεύων, γράφων τε καὶ ἐπιποθῶν. Οὕτω ποιήσεις, ἑταῖρε τριπόθητε, καὶ ὃ σοι συντείνει ἁπροὶξ ταῖν χεροῖν κάτεχε.

Ἡ δὲ χάρις τοῦ Παναγίου Τάφου εἴη διὰ βίου μεταπεμπομένη σε

͵αψϟζῳ =⟨1797⟩ Ἀπριλίου ια' ἐξ Ἱερουσαλήμ

Τῆς λογιότητός της ὅλως ἀγαπητός ἐν Χ(ριστ)ῷ

ἀδελφὸς καὶ ἐν ἱεροδιακόνοις ἐλάχιστος

Φιλόθεος Παπαγεωργόπουλος.

2. Ὁμοία τοῦ αὐτοῦ, 13 Ἀπριλίου 1805. Ἐθν. Βιβλ., ὡς ἀνωτ., ἀριθ. 2. Ἔξωθεν: «Τῷ λογιωτάτῳ κυρίῳ Διαμαντῇ παπα—Παναγιωτοπούλῳ, τῷ λίαν μοι περιποθήτῳ, εὐχετικῶς, εἰς Δημητζάναν.

Τὴν φίλην μοι αὐτῆς ἐλλογιμότητα ὁλοψύχως εὐχόμενος ἡδέως προσαγορεύω σὺν τῷ Χ(ριστὸς) Ἀνέστη.

†Ἔλαβον περιχαρῶς τὸ ἐπισταλέν μοι αὐτῆς ἐλλόγιμον, τὸ πάλαι μοι ποθούμενον καὶ δι' αὐτοῦ εὐαγγελισθεὶς τὴν λίαν μοι ἐρατεινὴν αὐτῆς ὑγιείαν καὶ τὴν εἰς τὰ ἴδια παραμονὴν οὐδ' ἂν εἴποιμι ὅσης χαρᾶς ἐνεπλήσθην καὶ τῷ ἐν ὑγιείᾳ ταύτην περιφρουροῦντι ἁγίῳ θεῷ τὰ χαριστήρια ἔθυσα, ἐφ' οἷς δὲ βαλλομένην τῇ λύπῃ ἑώρων ἐν αὐτῷ τὴν αὐτῆς ἐλλογιμότητα συνδιετέθην τοῖς γεγραμμένοις καὶ τῇ ἀθυμίᾳ γέγονα ὑποβρύχιος. Φησί γὰρ ὡς τῶν ἐνταῦθα καλῶν μεμνημένη καιρί(ως) βάλλεται τὴν ψυχὴν ἀποτυχοῦσα οὗπερ ἂν ῥαδίως εἶχε καταλαβεῖν καί γε εἰκότως! Τὰ γὰρ ἐνταῦθα θεόθεν λαχόντα τὴν δόξαν οὐ μόνον ἰδιώταις εἰσὶν ἐπιθυμητά, ἀλλὰ καὶ βασιλεῦσι καὶ ἄρχουσι καὶ πᾶσιν ἁπλῶς ἀγαπητὰ γ' ὄντα τυγχάνει καὶ περιπόθητα!, καθάπερ ὁ θεσπέσιος ἔφη Δαβίδ, ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου, Κύριε[1]. Ἡ χάρις δὲ τῶν ἁγίων προσκυνημάτων οὐδέποτε τὸ σύνολον παραλλάττει, ἡ αὐτὴ εἰς ἀεὶ διαμένουσα, ἀλλ' οἱ κύνες, οἱ κατὰ τοῦ σταυρωθέντος μαινόμενοι,ὁσῶραι[2] ἡμᾶς παντοίοις βάλλουσι τοῖς δεινοῖς, ὑπουργοῦντες τῷ ἄρχοντι τοῦ κόσμου τούτου!

1. *Ψαλμ. ΠΓ' 2.*

2. *Ὁσῶραι, ἤτοι ὅσαι ὧραι, ἐνν. εἰσίν, δηλ. πᾶσαν ὥραν, ἐν παντὶ καιρῷ, καθὼς ὁσημέραι.*

Καὶ οὕτως ἕκαστον διὰ τὸ ἄστατον παραιτεῖσθαι καταναγκάζουσί τε καὶ ἀλλοιοῦσθαι. 'Αλλ' ὁ φύσει ἀναλλοίωτος τοῦτο μὴ συγχωρήσειε. 'Αλλ' ὦ φιλότης, δι' ὧν ἐκωλύθης τῆς ἐνταῦθα πορεί(ας) καὶ τούτων ἕνεκα ἐπὶ τοσοῦτον αὐτόθι ἐνδιατρίψας, αὖθις κωλύει περαιτέρω μὴ προελθεῖν, γένοιτ' ἂν κέρδος τῆς σῆς βελτιώσεως καὶ τοῦ τυχεῖν σε αὐτόθι καλλίονος τῆς καταστάσεως, τῶν μειζόνων ἀντεχόμενον παιδευμάτων. 'Εγὼ δὲ κληθεὶς ἔνθε οἱ πάναγνοι πόδες τοῦ Λόγου ἐβάδισαν μένω διακονῶν, ὅση δύναμις, τούτοις τοῖς πανευαγέσι προσκυνήμασι καὶ ἱκετεύ(ων) ὑπὲρ τῶν ποθούντων καὶ ποθουμέν(ων) μοι, ἔνθα τὸ δεσποτικὸν καὶ πολύτιμον ἔρρευσεν αἷμα καὶ τὸ τῆς 'Αναστάσεως ἐναρμόνιον ὑπερέλαμψε μέλος· σὺ δ' ἐπιστάμενος τὸ ἀμειγὲς καὶ ἰδιάζον τῆς πρὸς ἀλλήλους ἡμῶν εὐνοίας ἐπίστελλε ἡμῖν συνεχῶς, τῇ σιγῇ χαίρειν λέγων καὶ τὰ εὐκταιότατά μοι τῆς σῆς ὑγιείας ὑποδηλῶν. Ἣν ὁ Πανάγιος καὶ φωτοπάροχος Τάφος χαρίζοιτό σοι εἰς ἔτη πάμπολλα, σωτηριώδη καὶ πανευφρόσυνα.

'Εξ ἁγίας πόλεως 'Ιερουσαλὴμ ,αωεφ ⟨1805⟩ 'Απριλίου ιγη

Τῆς περιποθήτου μοι αὐτῆς ἐλλογιμότητος ἐν Χ(ριστ)ῷ διάπυρος εὐχέτης

(ἐν τῇ φᾳ) Φιλόθεος ἱερομόναχος

Τὴν κυρίαν αὐτῆς μητέρα καὶ ἀδέλφια της ὁλοψύχως εὐχόμενος προσαγορεύω. 'Ο γέρων π(ατρι)κῶς πάντας ὑμᾶς εὔχεται[1].

3. 'Αντίγραφον χρεωστικῆς ὁμολογίας Διαμαντῆ Παναγιωτοπούλου, πρὸς 'Ιω. Καράκαλλον, Τριέστι 1 Δεκ. 1820, διὰ 150 φιορίνια Βιέννης. 'Εθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 3.

Ἶσον ἀπαράλλακτον τῆς τοῦ Διαμαντῆ Παπαγιαννοπούλου ὁμολογίας[2]
Τριέστι 15 Μαΐου 1805

---

1. *'Ο ἐπιστέλλων ὁμιλεῖ περὶ ἀδελφῶν τοῦ Διαμαντῆ καὶ μητρός. 'Επομένως ὁ τελευταῖος ἦτο ἤδη ὀρφανὸς πατρός. 'Εκ τῶν ἀρρένων γνωρίζομεν ἀδελφὸν Μιχαὴλ μοναχὸν ἐν 'Αγίῳ Ὄρει (ἔγγρ. 6) καὶ Γεώργιον, ἀποθανόντα τὸ 1819 (ἔγγρ. 19). Μίαν θυγατέρα ἀδελφῆς τοῦ Δανιήλ, ὀνόματι Τρισεύγενην, διακρινομένην ἐπὶ κάλλει μάλιστα, εἶχε λάβει σύζυγον ὁ ἐκ Λαγκαδίων Π. Ντεληβοριᾶς, ἀσφαλῶς μερίμνῃ τοῦ Δανιήλ. 'Η ἀδελφὴ αὕτη τοῦ Δανιὴλ ἦτο σύζυγος τοῦ ἐκ Δημητσάνης Π. Καζῆ. Βλ. Μ. Οἰκονόμου, 'Ιστορικὰ τῆς 'Ελλην. παλιγγενεσίας, σελ. 537, ὑποσ. α.*

2. *Τὸ ὄνομα τοῦ Διαμαντῆ Παπαπαναγιωτοπούλου ἐκ παραδρομῆς τοῦ ἀντιγραφέως τῆς ὁμολογίας ἐγράφη Παπαγιαννοπούλου. 'Ο τὸ πρωτότυπον τῆς δανειστικῆς ὁμολογίας λαβὼν πρὸς εἴσπραξιν Δοσίθεος Μιχαλακόπουλος τῇ 1 Δεκ. 1820 διετέλεσεν ἡγούμενος τῆς ἐν Δημητσάνῃ μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, εὑρίσκετο δὲ εἰς ἀλληλογραφίαν ἤδη τὸ 1796 μετὰ τοῦ 'Ανθίμου Καρακάλλου καὶ τοῦ παρ' αὐτῷ εἰς Τεργέστην ἀνεψιοῦ του 'Ιωάννου Καρακάλλου, τοῦ καὶ δανειστοῦ τοῦ Διαμαντῆ. 'Επειδὴ ὁ πρ. Μεθώνης Ἄνθιμος διὰ χρημάτων ἐνίσχυε καὶ τὴν μονὴν τοῦ Φιλοσόφου, ὑποθέτομεν ὅτι τὴν παροῦσαν ὁμολογίαν παρέδωκεν εἰς τὸν ἀρχιμανδρίτην Δοσίθεον ἵνα εἰσπράξῃ πρὸς ὄφελος τῆς μονῆς. Βλ. καὶ Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Ἄνθιμος Καράκαλλος, σελ. 34—35,39. Ἄς σημειωθῇ, ὅτι ὄπισθεν τοῦ*

Διὰ τοῦ παρόντος μου χρεωστικοῦ γράμματος φανερώνω ἐγὼ ὁ ὑπογεγραμμένος, ὅτι ἔλαβον παρὰ τοῦ ἐδῶ κυρ-Ἰωάννου Καρακάλλου δανεικὰ εἰς φιορίνια Βιέννης τὸν ἀριθμὸν ἑκατὸν πενήντα, ἤτοι f.*150, τὰ ὁποῖα λογαριαζόμενα πρὸς παράδες 58 τὸ φιορίνι φέρουσι γρόσια διακόσια δέκα τρία καὶ παρ. τριάντα, ἤτοι γρ. 213, παρ. 30, τὰ ὁποῖα ὑπόσχομαι νὰ τοῦ τὰ ἐπιστρέψω μετ' εὐχαριστίας εἰς διάστημα ἑνὸς χρόνου, εἰ δὲ καὶ ἐξ ἐναντίας, ἐὰν δὲν ἤθελε ἡμπορέσω νὰ τοῦ τὰ ἐγχειρίσω μετὰ τὴν παρέλευσιν τοῦ χρόνου, νὰ τρέχωσι τὰ ἄνωθεν γρόσια μὲ τὸ διαφορόν τους πρὸς 10 τὰ 100 ἕως εἰς πρώτην του ζήτησιν καὶ ὀρδινίαν, ὑποσχόμενος ἕτοιμον τὴν πληρωμήν των, χωρὶς πρόφασιν καὶ ἀντιλογίαν καὶ πρὸς ἀσφάλειαν δίδεται τὸ παρὸν μου εἰς χεῖράς του.*

Διαμαντὴς Παπαγιαννόπουλος ὑπόσχομαι

Νικόλαος Πονηρόπουλος μαρτυρῶ

Δημήτριος Κοντογόνης μάρτυς

Τὴν κυρίαν ὁμολογίαν τοῦ παρόντος ἴσου ἔλαβον ἐπιτροπικῶς, πρὸς ζήζήτησιν τοῦ λογαριασμοῦ, ἐγὼ ὁ Δοσίθεος Μιχαλακοπούλου

Τῇ 1 Δεκεμβρίου 1820 Τριέστι

4. Πατριαρχικὴ πρᾶξις Κυρίλλου Ϛ' τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως, ἐπ' ἐκλογῇ ἀρχιεπισκόπου Ἀκόβων Δανιήλ, Ἰούνιος 1814[1]. Περγαμηνὴ διαστ. 0,53X0,44 μ., περικεκομμένη κατὰ τὸ ἄνω ἀριστερὸν ἄκρον καὶ ἀκανονίστως λήγουσα κάτω δεξιά. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 4.

Κύριλλος ἐλέῳ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

[2] *[Ὁ τῆς] σωτηρ)ίαις) ἡμῶν ἀρχηγὸς καὶ φιλάνθρωπος Κύριος, ὁ καὶ τὴν ἡμετέραν φορέσας σάρκα δι' ἄκραν αὐτοῦ φιλανθρωπίαν καὶ πνευματικοῖς χαρίσμασι κατακοσμήσας ἡμᾶς διὰ τῶν σοφῶν* [3] *[αὐτοῦ] ἀποστόλων, κλῆρον ἡμῖν ἐπαφῆκε τὴν ἀρχιερατικὴν ἐπίσκεψιν, ἵνα δι' αὐτῆς ἁγιαζόμενοι καὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἐλευθερούμενοι ἐν μετοχῇ γινώμεθα τῶν θείων μυ-* [4] *[στηρίων]· οὐδεμία γὰρ πόλις εὐσεβοῦσα ἄνευ αὐτῆς δύναται θεαρέστ[ως] ἐξοικονομεῖσθαι καὶ διευθύνεσθαι, καθὼς οὐδὲν σῶμα ἀνθρώπινον, χειρὶ θεοῦ πλασθὲν ζῆν καὶ [κι* [5] *νεῖσθαι] χωρὶς τῶν αἰσθήσεων καὶ τέλειον ἀνα-*

παρόντος ἴσου τῆς ὁμολογίας ἀνεγράφη: Ἀντίγραφον τῆς χρεωστικῆς ὁμολογίας τοῦ Διαμαντῆ Παπαγιαννοπούλου, διὰ γρόσια 213:30 παρὰ τοῦ κ. Ἰωάννου Καρακάλλου, Τριέστι 15 Μαΐου 1809.

1. Σχεδὸν αὐτουσίαν τὴν πρᾶξιν, προσηρμοσμένην εἰς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, παρέλαβεν ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε', προκειμένου περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ζαρνάτας Γαβριήλ, κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1819. Βλ. Π. Γ. Ζ ε ρ λ έ ν τ ο υ, Τάξις ἱεραρχικὴ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, ἡ μητρόπολις Ζαρνάτας καὶ αἱ ἐν Μάνῃ ἐπισκοπαί, ἐν Ἑρμουπόλει 1922, σελ. 19-22. Σ. Β. Κ ο υ γ έ α, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς Βλ. Μάνης, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 306-308. Ἐντεῦθεν συμπληροῦμεν τὰ κενὰ τοῦ γράμματος.

δείκνυσθαι. Οὕτως οὖν ἀναγκαιοτάτης οὔσης τῆς ἀρχιερωσύνης ἁπανταχοῦ, ἡ μετριότης ἡμῶν, οἷα τὴν ἀνωτάτην περιωπὴν τοῦ [οἰ|[6]κουμενικοῦ] θρόνου διέπειν λαχοῦσα καὶ τὴν μέριμναν τῶν ἁπανταχοῦ ἁγίων τοῦ θεοῦ ἐκκλησιῶν κληρωθεῖσα, νεύσει τῆς θεαρχικῆς προνοί(ας), κρεῖττον, οὐ δίκαιον ἔκρινε διαμένειν |[7] [ἐπὶ πολὺ] ἀπροστάτευτον καὶ τὴν ἁγιωτάτην ἀρχιεπισκοπὴν ᾿Ακόβων, ἅτε δὴ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀρχιερατεύοντος κυρίου Σιλβέστρου τὸ ζῆν ἐκμετρήσαντος καὶ εἰς τὰς οὐρανίους μο|[8][νὰς μετα]στάντος, ἀλλὰ γενναίαν κατεβάλομεν φροντίδα εἰς εὕρεσιν τοῦ ἀξίου προστησομένου αὐτῆς καὶ πνευματικῶς ποιμανοῦντος τὸ ἐν αὐτῇ χριστεπώνυμον πλήρωμα. |[9] [Καὶ δὴ ἡμε]τέρᾳ πατριαρχικῇ προτροπῇ καὶ ἀδείᾳ, κατὰ τὴν ἀνέκαθεν ἐπικρατοῦσαν ἱερὰν τῆς ᾿Εκκλησίας τάξιν καὶ διατύπωσιν, ψήφων κανονικῶν γενο|[10][μένων ἐν] τῷ κατὰ τὸν Κουρούτζεσμεν τοῦ καθ' ἡμᾶς καταστένου ἱερῷ ναῷ τοῦ ἁγίου ᾿Ιωάννου ὑπὸ τῶν ἐνδημούντων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιερέων, τῶν ἐν [11] ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, τοῦ ᾿Εφέσου κυρίου Διονυσίου, ἔχοντος καὶ τὰς γνώμας τοῦ τε Καισαρεί(ας) κυρ-Φιλοθέου, τοῦ ῾Ηρακλείας κυρίου|[12] Μελετίου καὶ τοῦ Νικομηδεί(ας) κυρ-᾿Αθανασίου, τοῦ Κυζίκου κυρ-Κωνσταντίου, ἔχοντος καὶ τὰς γνώμας τοῦ τε Χαλκηδόνος κυρίου Γερασίμου καὶ τοῦ Δέρκων κυρίου Γρηγορίου, |[13] τοῦ Τορνόβου κυρ-Μακαρίου καὶ τοῦ Νεοκαισαρεί(ας) κυρίου Μελετίου, ἔχοντος καὶ τὰς γνώμας τοῦ Εὐρίπου κυρ-Γρηγορίου καὶ τοῦ Πόσνας κυρίου ⟨Καλλινίκου⟩, προκέκριται καὶ προεξη|[14]λέχθη τῶν ἄλλων ὁ ὁσιολογιώτατος ἐν διδασκάλοις κυρ-Δανιήλ, ἀνὴρ θεοσεβής, εὐλαβής τε καὶ χρηστοῖς σεμνυνόμενος ἤθεσι, πρᾶος, σώφρων καὶ λόγοις ὡμιλη|[15]κὼς καὶ τῆς ἐνθέου παιδείας ἐχόμενος καὶ φωτὶ δυνάμενος τῆς ἱερᾶς, ὀρθῆς τε διδασκαλίας ποδηγετεῖν τὸν τοῦ Κυρίου λαόν, πρὸς τέλος σωτήριον καὶ ἄξιος εἰς πνευματι|[16]κὴν λαοῦ προστασίαν. Οὗτος τοίνυν τῇ ἐξουσίᾳ καὶ χάριτι καὶ ἐπικλήσει τοῦ παναγίου καὶ ζωαρχικοῦ πνεύματος ἀποκατασταθεὶς ἀναδέδεικται γνήσιος, νόμι|[17]μος καὶ κανονικὸς ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς ᾿Ακόβων καὶ ποιμὴν καὶ προστάτης πνευματικὸς συμπάσης τῆς ἐπαρχίας ταύτης καὶ κύριος πάντων τῶν |[18] κτημάτων καὶ ἀφιερωμάτων αὐτῆς, κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων. ᾿Οφείλει τοίνυν ὁ διαληφθεὶς ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος ᾿Ακόβων ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀ|[19]γαπητὸς ἡμῶν ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργὸς κ(ύριο)ς Δανιὴλ ἀπελθεῖν εἰς τὴν θεόθεν αὐτῷ λαχοῦσαν ἀρχιεπισκοπὴν ταύτην καὶ χερσὶν ἀμφοτέραις ἐπιλα|[20]βέσθαι αὐτῆς καὶ ἀντιλαβέσθαι καὶ πάσης τῆς ὑποκειμένης αὐτῇ ἐνορίας, ὡς γνήσιος αὐτῆς ποιμὴν καὶ ἀρχιερεύς, εὐλογεῖν τε καὶ ἁγιάζειν ἀρχιερατικῶς πάντας |[21] τοὺς ἐν αὐτῇ χριστιανοὺς καὶ πάντα τὰ ἀρχιερατικὰ ἐκτελεῖν μετὰ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως, κρίνειν τε καὶ ἀνακρίνειν νομίμως καὶ κα|[22]νονικῶς πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν ὑπόθεσιν καὶ εἰς τὸν τοῦ δικαίου τόπον ἀποκαθι-

στᾶν, κληρικούς τε καὶ ἀναγνώστας σφραγίζειν, ὑποδιακόνους |[23] καὶ διακόνους χειροτονεῖν καὶ εἰς τὸ τῶν πρεσβυτέρων προβιβάζειν ἀξίωμα, μοναχούς τε καὶ μοναζούσας κείρειν, θείους ναοὺς καθιεροῦν ἐπὶ σταυρο-|[24]πηγίοις ἰδίοις, πνευματικοὺς πατέρας ἐγκαθιστᾶν δι' ἰδίων ἐνταλτηρίων καὶ καταρτίζειν καὶ νουθετεῖν τὸν ἐν αὐτῇ χριστεπώνυμον λαόν, πάντα τὰ ψυ|[25]χωφελῆ καὶ σωτήρια δόγματά τε καὶ διδάγματα, τὰ πάντα τοῖς πᾶσι γενόμενα[1], κατὰ τὸν οὐρανοβάμονα θεῖον ἀπόστολον, ἵνα τοὺς πάν|[26]τας ἢ πλείονας κερδήσῃ[2] καὶ δεσπόζειν καὶ ἐξουσιάζειν πάντων τῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ταύτης ἀφιερωμάτων τε καὶ πραγμάτων, κινητῶν τε καὶ ἀκι|[27]νήτων καὶ ὡς οἷόν τε φροντίζειν τῆς συστάσεως καὶ αὐξήσεως καὶ βελτιώσε(ως) αὐτῶν, ὡσαύτως δεσπόζειν πασῶν τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ ἐκκλησι|[28]ῶν καὶ ἐνοριακῶν μοναστηρίων καὶ ἀκριβῶς θεωρεῖν τοὺς λογαριασμοὺς αὐτῶν καὶ καρποῦσθαι καὶ λαμβάνειν πάντα τὰ ἀνήκοντα αὐτῇ εἰσοδήματα |[29] καὶ δικαιώματα, σῷα καὶ ἀνελλιπῆ, κατὰ τὴν συνήθειαν καὶ πάντα τὰ ἄλλα ἐκτελεῖν, ὅσα τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἀνήκει, ὀφειλόντων καὶ πάντων τῶν ἐν τῇ ἐ|[30]παρχίᾳ ταύτῃ διατελούντων ὑποκειμένων ἐντιμοτάτων κληρικῶν, εὐλαβεστάτων ἱερέων, ὁσιωτάτων ἡγουμένων καὶ ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν καὶ χρη|[31]σίμων ἀρχόντων καὶ γερόντων καὶ προεστώτων καὶ παντὸς τοῦ χριστωνύμου πληρώματος ἀπονέμειν τῇ αὐτοῦ ἱερότητι πᾶσαν τιμὴν καὶ εὐλάβειαν καὶ δεξίωσιν|[32] καὶ κατὰ τὸ πρέπον καὶ δίκαιον ὑπείκειν καὶ ὑποτάσσεσθαι καὶ συντρέχειν καὶ βοηθεῖν αὐτῷ ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς αὐτοῦ χρείαις καὶ ὑποθέσεσι καὶ κατ'|[33] οὐδὲν αὐτῷ ἀντιφέρεσθαι ἢ ἐναντιοῦσθαι ἀτάκτως καὶ παρέχειν αὐτῷ εὐγνωμόν(ως) καὶ εὐπειθῶς πάντα τὰ ἀνήκοντα αὐτῷ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα καὶ δι|[34]καιώματα, σῷα καὶ ἀνελλιπῆ, δηλαδὴ οἱ μὲν ἱερεῖς τὰ κανονικὰ καὶ ἐμβατίκια, οἱ δὲ λαϊκοὶ τὰ συνοικέσια, τὰς πανηγύρεις, τὴν τοπικὴν ζητείαν, παρρησίας, |[35] προθέσεις, τεσσαρακονταλείτουργα καὶ ψυχομερίδια καὶ εἴ τι ἄλλο σύνηθες τῷ τόπῳ, μνημονεύειν τε τοῦ κανονικοῦ αὐτοῦ ὀνόματος ἐν πάσαις ταῖς ἱεραῖς τελε|[36]ταῖς καὶ ἀκολουθίαις, ὡς νενόμισται. Ὁ γὰρ παρὰ τὰ προσταττόμενα πράξας καὶ γνώμῃ στρεβλῇ ἀντικεῖσθαι τῷ ἀρχιερεῖ αὐτοῦ θέλων ἢ ἀντιλέγων |[37], ἢ κατακρατῶν τῶν συνήθων αὐτοῦ δικαιωμάτων καὶ τὴν προσήκουσαν τιμὴν μὴ ἀποδούς, ὁ τοιοῦτος ὡς ἀλαζὼν καὶ ἀδιάκριτος καὶ τῆς ἀγανακτήσε|[38]ως τοῦ θεοῦ εὑρεθήσεται καὶ παρ' ἡμῶν ἐπιτιμίοις βαρυτάτοις καθυποβληθή-

---

1. Παύλ., Α' Κορ., Θ' 22. Τὸ χωρίον εἶναι, «τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω». Ἐνταῦθα, ἡ μετοχὴ γινόμενα ἀναφέρεται εἰς τὰ δόγματα καὶ διδάγματα. Καὶ ὑποβοηθεῖται τὸ νόημα. Εἰς τὸ γράμμα τοῦ Γρηγορίου Ε' ἡ μετοχὴ γενόμενος εὐσταθεῖ μὲ ὑποκείμενον Ἀρχιεπίσκοπος, καίτοι ἐμεσολάβησαν τὰ πολλὰ ἀπαρέμφατα, ὑπὸ ταυτοπροσωπίαν ἐκφερόμενα.

2. Παύλ., Α' Κορ., Θ' 19.

σεται. Ἡ γὰρ πρὸς τὴν αὐτοῦ ἱερότητα γενομένη τιμὴ καὶ εὐπείθεια |[39]εἰς ἡμᾶς ἀναφέρεται καὶ δι' ἡμῶν πρὸς θεόν, οὗ τύπον οἱ ἀρχιερεῖς ἐπὶ γῆς σῴζουσιν. Ἐπὶ τούτοις οὖν ἅπασι καὶ ἡ παροῦσα ἐν μεμβράναις |[40]ἡμετέρα πατριαρχικὴ πρᾶξις ἀπολυθεῖσα δέδοται τῷ ῥηθέντι ἱερωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Ἀκόβων, συναδελφῷ ἡμῶν ἀγαπητῷ κυρίῳ Δανιὴλ εἰς νόμιμον καὶ |[41] διηνεκῆ τὴν ἀσφάλειαν. |[42] Ἐν ἔτει σωτηρίῳ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ δεκάτῳ τετάρτῳ, κατὰ μῆνα Ἰούνιον, ἐπὶ νεμήσεως δευτέρας.

|[43] † Κύριλλος ἐλέῳ θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπ(ος) Κ(ων)στ(αν)τινουπ(όλεως) Ν(έας) Ῥώμ(ης) κ(αὶ) Οἰκουμενικ(ὸς) Πατρι(άρ)χ(ης)

[44]| Μέγας Λογοθέτης Θεόδωρος.

5. Φιλικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Δέρκων Γρηγορίου, ἐκ ΚΠόλεως 5 Μαρτ. 1815, «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ ἐν Χριστῷ λίαν ἀγαπητῷ καὶ περιποθήτῳ ἀδελφῷ ἁγίῳ Ἀκόβων κῳ Δανιήλ, ἀσπασίως» *(ὄπισθεν)*. Ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς πρόσφατον τοῦ ἀποδέκτου· ἐκδηλοῖ δ' ὁ γράφων τὴν χαράν του διὰ τὴν σημειουμένην πρόοδον τοῦ φίλου του, ἐξαίρει τὰ ἐκ τῆς παιδείας ἀγαθὰ καὶ προσδοκᾷ τὴν ἐκτέλεσιν ὑποσχέσεως. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 14.

Τὴν περιπόθητον ἡμῖν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμεθα.

† Ὑπερήσθημεν, φίλτατε, δεξάμενοι τὸ ἀδελφικόν της, διὰ δὲ τὴν ἐξαγγελθεῖσαν ἡμῖν ἀγαθὴν ὑγιείαν της καὶ διὰ τὴν ἐπὶ τὰ ἴδια εὐκταίαν εὐόδωσίν της καὶ θυμήρη ἀπόλαυσιν τοῦ ἐμπιστευθέντος αὐτῇ λογικοῦ ποιμνίου. Εἴδομεν καὶ ὅσα παρενείρει εἰς τὴν ἐφεξῆς σὺν θεῷ τῷ εὐδοκοῦντι μελετηθεῖσαν πρόοδόν της, ἣν καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν ἔκτοτε ἔχομεν ἰδόντες ὅτι ὁ ἀρετὴν τιμῶν πρώτην ἀλήθειαν τιμᾷ καὶ μάλιστα ὡς ἀγαθοῦ παντὸς ἡγεμονεύουσαν. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο, ἀγαπητέ, πρὸς κοινὸν ἡμῖν συμφέρον ποιούμεθα, ἡμῖν μέν, ἵνα τιμῶντες τοὺς τὸν βίον κεκαθαρμένους συμμερισταὶ τῶν ἐκείνοις ἀποκειμένων στεφάνων γενώμεθα, τῶν οἴκοθεν ἀμοιροῦντες, τῇ δὲ ἀγάπῃ της ἵνα σφοδροτέραν τοῖς κατορθώμασι τὴν πρὸς τὸ κρεῖττον ἐπιθυμίαν προσθῶμεν. Εἰ γάρ, κατὰ Δημοσθένην,[1] ἡ μὲν ῥίζα τῆς παιδείας πικρά, οἱ δὲ καρποὶ γλυκεῖς, πολλῷ δὲ μᾶλλον τῶν ἐναρέτων, οἷς τὸ ἀξιόπιστον τῷ λόγῳ διὰ τοῦ βίου προστίθεται, οἱ καρποὶ γλυκύτεροι, ὅτε καὶ μαρτυρίαν καλὴν ἔχουσιν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον[2], ὅτι πανταχοῦ τὸ καθ' ἑαυτοὺς παρορῶσι πρὸς τὸ τῶν ἄλλων συμφέρον, ὡς χριστομίμη-

---

1 Ἰσοκράτης ἔφησε, τῆς παιδείας τὴν μὲν ῥίζαν εἶναι πικράν, τὸν δὲ καρπὸν εἶναι γλυκύν. Hermog 1 33, 1. W. Aphthon 1. σ. 63, 14. Liban prog. Chr. 111). Isocratis, Orationes, ed. altera curante Frid. Bllass, τόμ. II, Λιψία MDCCCLLXXXIX, σελ. 277 [Ἀποσπ. III, Ἀποφθ. β' 4].

2. Παύλ., Α' Τιμόθ. Γ' 7.

τοι καὶ φιλάνθρωποι. Διὸ καὶ ἡ πρὸς τούτους τιμὴ καὶ δεξίωσις πρὸς τὸν τῶν ὅλων δεσπότην διαβαίνει. Ὅθεν ἄς εἶναι πεπληροφορημένη, ἅμα εὐκαιρίας δραξάμενοι τῆς ἐλπιζομένης, φαμέν, ἐκείνης, ἐναγωνίως θέλομεν φιλοτιμηθῇ εἰς τὴν καταθύμιον σὺν θεῷ ἔκβασιν, εἰδότες ὅτι πολὺ προθυμότερον τότε τῆς ἀρετῆς ἀνθέξεται. Φθάνει μόνον ἐγκαίρως νὰ εἰδοποιηθῶμεν, ὅ δὴ καὶ περιμένοντες μένομεν ἐκκρεμεῖς τῆς ἀγάπης της.

͵αωιεῳ ⟨=1815⟩ Μαρτίου εη

Ὅλως εἰλικρινὴς (;) καὶ ἐν Χριστῷ αὐτῆς ἀδελφὸς

† Ὁ Δέρκων Γρηγόριος[1]

6. Ἀκόβων Δανιὴλ πρὸς τὸν πρ. ΚΠόλεως Γρηγόριον Ε΄, ἐν σχεδίῳ, ἐκ Λαγκαδίων 20 Μαΐου 1815, εὐχετικὴ ἐφ' ἑορταῖς Ἀναστάσεως Κυρίου καὶ πληροφοριακὴ περὶ ἑαυτοῦ, ὡς διδασκάλου καὶ εἶτα ἀρχιεπισκόπου Ἀκόβων. Ὁ γράφων παραπονεῖται διὰ τὴν περιωρισμένην ἐπαρχίαν του καὶ σκέψιν ἀνακοινοῖ περὶ παραιτήσεως. Εὐχαριστεῖ διὰ τὴν ἀποστολὴν βιβλίων καὶ 50 γροσίων πρὸς τὴν μητέρα του, παρακαλεῖ δὲ νὰ τύχῃ πατρικῶν καὶ συμβουλευτικῶν γραμμάτων. Γραφὴ λίαν ἐπιμελής, καθαρά, ἄνευ διαγραφῶν, ἄνευ σφαλμάτων, μαρτυρεῖ χαρακτῆρα σοβαρόν, πνεῦμα ἤρεμον, καθαρότητα σκέψεως. Συντμήσεις τινὲς καὶ συντομογραφίαι μετὰ δεξιότητος. Ἐθν. Βιβλιοθ., φ. Μ 13, ἀριθ. 5.

Τὴν θεοφρούρητον αὐτῆς παναγιότητα ἐδαφιαίως προσκυνῶ, μετ' εὐλαβείας ἀσπαζόμενος τὰς χαριτοβρύτους αὐτῆς χεῖρας.

† Ὁ ἀναστὰς σωτὴρ διαφυλάττοι αὐτὴν ἄνοσον, εὔθυμον, καὶ μακροβιοῦσαν, δι' ἡμῶν παραμυθίαν καὶ τὴν πολλῶν ὠφέλειαν. Ὁ γράψας οὕτω θάρρει πολλῷ καὶ παρρησιασθεὶς ἤδη διὰ τοῦ εὐτελοῦς μοι τούτου,

---

1. *Ὀπισθογράφως τῆς ἐπιστολῆς διὰ χειρὸς Ἀναγνώστη Παπαγιαννοπούλου, τοῦ Λεληγιάννη, ὅστις ἐμερίμνησε διὰ τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐπιστολῆς, προσετέθησαν ταῦτα:* ***Μέσον ἐμοῦ λάβετε τὸ παρὸν καὶ σᾶς προσκυνῶ ταπεινῶς. Μὲ συγχωρεῖτε, ὁποὺ δὲν εἶχα καιρὸν νὰ σᾶς γράψω ἰδίως, ἀγκαλὰ πρὸς τὰς ἀρχὰς Φεβρουαρίου μὲ τατάρην τοῦ ὑψηλοῦ σᾶς ἔγραψα εἰς πλάτος, περικλείοντάς σας καὶ ἐπιστολὴν πατριαρχικὴν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ καταλαμβάνετε καὶ ἀκολουθῆτε,***

1815 Μαρτίου 9 βασιλεύουσα

αναγ. παπαγ.

Τοῦ ἰδίου ὑπάρχει κατωτέρω, ἡ ὑπ' ἀριθ. 17, τοῦ ἔτους 1818, ἐπιστολή, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια, ἐνῷ ἡ μνημονευομένη ἐν τῷ παρόντι ὑστερογράφῳ δὲν φαίνεται περισωθεῖσα, ἄγνωστον δὲ εἶναι ποίαν πατριαρχικὴν ἐπιστολὴν ἐννοεῖ, πάντως ὄχι τὴν ὑπ' ἀριθ. 4 πατρ. πρᾶξιν ἐπ' ἐκλογῇ τοῦ Δανιήλ, διότι ταύτην θὰ ἔφερεν αὐτὸς μεθ' ἑαυτοῦ ἐπανελθὼν εἰς Λαγκάδια, ὡς μαρτύριον τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ἄκοβας.

εἰμὶ υἱὸς μὲν τοῦ ποτὲ 'Ανδρέα παπα-Παναγιωτοπούλου, Δημητζαναίου, ἀδελφὸς δὲ τοῦ αὐτόθι Μιχαὴλ μοναχοῦ (ὅν ἴσως γνωρίζει), ὅστις σχολαρχήσας πρῴην ἔν τινι χωρίῳ ἐνταῦθα χρόνον ἱκανόν, κατὰ τὸ παρελθὸν ᾳωιδον ⟨1814ον⟩ ἔτος, κατὰ μῆνα Μάιον, ζητηθεὶς οὐκ οἶδ' ὅπως παρὰ τοῦ ἐνταῦθα λαοῦ, διὰ τὸν θάνατον τοῦ προκατόχου ἀρχιεπισκόπου 'Ακόβων, ἀναδέξασθαι ἀρχιερωσύνην, κατὰ συγχώρησιν θείαν, ἢ τοὐναντίον κατὰ παραχώρησιν, ἀπῆλθον εἰς βασιλεύουσαν, ἔνθα διὰ γραμμάτων ἐντεῦθεν παρεστάθην τῇ 'Εκκλησίᾳ, ψηφισθεὶς μετ' ὀλίγας ἡμέρας παρ' αὐτῆς ὡς δημαίτητος δῆθεν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀρχιερατεῦσαι, ὅ καὶ ἐγένετο ἐπὶ τοῦ νῦν Κωνσταντινουπόλεως κυρίου Κυρίλλου, συνεργείᾳ καὶ συνδρομῇ τοῦ τε κυρίου 'Αναγνώστου Παπαγιαννοπούλου καὶ διὰ λόγων πολλῶν τοῦ ἁγίου Δέρκων κυρίου Γρηγορίου καὶ χειροτονηθεὶς κατὰ τὸν 'Ιούνιον τότε ἀρχιερεὺς ἐπὶ τῷ αὐτῷ ὀνόματι 'Ακόβων καὶ μείνας ἡμέρας τινὰς κατὰ συνήθειαν, ποτὲ μὲν ἐν οἴκοις τοῦ αὐτοῦ κυρίου 'Αναγνώστου, ποτὲ δὲ ἐν τῇ μητροπόλει διατρίβειν τοῦ ἁγίου Δέρκων, διὰ τὸ κατεπεῖγον, διὰ τὴν πανώλην, τὴν δίκην ἀμητοῦ[1] τότε θερίζουσαν τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεχώρησα ἐπιστρέψας εἰς τὰ ἴδια, τὰς παναγίους αὐτῆς εὐχὰς ἔχων συνοδοιπόρους. 'Εγένετο δὲ πᾶσα ἡ εἰς βασιλεύουσαν διαμονὴ ἡμέρας πεντήκοντα, ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ ὁδῷ. Φθάσας οὖν ἐν τῇ ἐσχατιᾷ μου ταύτῃ, τῇ περιοριζομένῃ ὑπὸ χωριδίων εἴκοσι ἢ καὶ ἐπέκεινα καὶ τούτων τζιφλικίων καὶ διελθὼν ὡς ἔθος ἅπασαν καὶ θεωρήσας τὰ κατ' αὐτήν, εἶπον, μάτην κεκλήρωται τοὔνομα.μάτην καλεῖται ἐπαρχία. Καὶ δικαίως ἔκτοτε ἔρχεταί μου εἰς νοῦν, ἵνα παραιτηθῶ ταύτης, διὰ τὸ μὴ δύνασθαί με μήτε ἐμαυτὸν κατὰ ψυχήν, μήτε ἄλλους ὠφελῆσαι. Καὶ εἴθε παρέλθοι ἀπ' ἐμοῦ τοῦτο τὸ ἐπικίνδυνον ἀσχόλημα. 'Εν τῷ μέσῳ τοῦ διαστήματος τούτου ἐδεξάμην ἐνταῦθα ἕν γράμμα παρὰ τοῦ διαληφθέντος ἀδελφοῦ μου Μιχαὴλ μετά τινων βιβλιαρίων παρὰ τῆς παναγιότητός της συνοδευμένον καὶ μεγάλως ἀνεσκίρτησα διὰ τὴν μνήμην ταύτην, ἧς ἠξίωσε τὸν δοῦλόν της, ἅμα δὲ διαλαμβάνον καὶ διὰ πεντήκοντα γρόσια, ἅ χάριν ἐλέους ἔστειλε τῇ γεροντίσσῃ μητρί μου, τὰ ὁποῖα πρὸ τῆς ἐμῆς ἐπιστροφῆς δεξαμένη διὰ τοῦ μακαρίτου χατζη-'Αγαπίου, ὅν ὁ Κύριος ἀναπαύσοι ἐν σκηναῖς ἁγίων [2], εὐχαρίστησε μεγάλως'

1. 'Ηλ. εἶναι παλαιοτάτη καὶ παρ' 'Ομήρῳ προπαροξύνεται, ἄ μ η τ ο ς = τὸ θερίζειν, ὁ θερισμός, ἐκ. ρ. ἀμάω, ἀλλὰ καὶ μεταγ. καὶ νεωτ. ἡ λ. σημαίνει τὸν ἐκ τοῦ θερισμοῦ συγκομιζόμενον καρπόν. Λίαν ἐκφραστικὴ ἡ ἐκ τῆς ἐπιδημίας τῆς πανώλους παρομοίωσις.

2. Πρόκειται περὶ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς σχολῆς Δημητσάνης καὶ οἰκουμενικοῦ ἱεροκήρυκος 'Αγαπίου Λεονάρδου, προσφάτως, τῇ 14 Φεβρ. 1815, ἀποθανόντος. Τὴν πρὸς τὸν ἄνδρα σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. πρὸς τὸ παρὸν ὑπὸ Τ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, "Ανθιμος Καράκαλλος, σελ. 40.

δεομένη ἔκτοτε, καίτοι κλινήρης οὖσα, νοερῶς τοῦ μισθαποδότου θεοῦ, ἵνα ἀντ' αὐτῶν καὶ τῶν πρὸ αὐτῶν ἑκατονταπλασίονα χαρίσηται τῇ παναγιότητί της ἐν τῇ τῶν οὐρανῶν βασιλείᾳ τὴν ἀμοιβήν. Ἡ ἀναξιότης μου, ἡ δειλία καὶ ἡ σύνοικός μοι συστολὴ οὐκ ἐῶσί με αἰτήσασθαι, ἵνα ἐς τοῦπιόν[1] ἀξιωθῶ πατρικῶν καὶ συμβουλευτικῶν αὐτῆς γραμμάτων, ἧς καὶ τὰ ἔτη εἶεν θεόθεν πλεῖστα καὶ σωτηρίας ἐχόμενα. ᾳωιεῳ ⟨1815⟩ Μαΐου κῃ̄ ἐκ Λαγκαδίων.

Τῆς ἡμετέρας πανσεβάστου μοι παναγιότητος
δοῦλος ταπεινὸς
καὶ πρόθυμος ταῖς ἐπιταγαῖς
† Ἀ κ ώ β (ων) Δ α ν ι ή λ.

(Συνεχίζεται)

---

1. *Ἴσως ἐ ς τ ο ῦ π ο ς = εἰς τὸ ἔπος, κατὰ κρᾶσιν, δηλ. ὡς λέγει ὁ λόγος, διὰ νὰ εἴπω.*

ΟΠΤΑΤΟΣ Ο ΜΙΛΗΒΗΣ († 392;)

ΥΠΟ

Ι. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, π. Θ.

Μεταξὺ τῶν μορφῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ αἴγλη καὶ ἡ λαμπρότης ἐπεσκιάσθη λόγῳ τῆς γειτνιάσεως πρὸς ἄλλας ἐκτυφλωτικῆς ὄντως ἀκτινοβολίας, ἐν προκειμένῳ τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου, δύναται ἀναμφιβόλως νὰ καταταχθῇ ἡ μορφὴ τοῦ σεμνοῦ ἐπισκόπου τῆς ἐν Νουμιδίᾳ Μιλήβης Ὀπτάτου, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «βιβλία ἑπτὰ» (Optati Milevitani libri numeri septem) ἀποτελεῖ ὄχι μόνον μίαν τῶν καλυτέρων ἱστορικῶν πηγῶν ἀναφορικῶς πρὸς τὸ σχίσμα τῶν Δονατιστῶν, ἀλλὰ καὶ προσπάθειαν ἀξιόλογον, ἥτις προετοίμασε καὶ προελείανε τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γνωστῆς αὐγουστινείου διδασκαλίας περὶ τῆς μὴ ἐξαρτήσεως τοῦ κύρους τῶν μυστηρίων ἐκ τῆς ἠθικῆς ὑποστάσεως τοῦ τελετεργοῦντος αὐτά, περὶ τῆς ἐνεργείας δλν. τῶν μυστηρίων ex opere operato.[1]

*

Β ί ο ς—Διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Ὀπτάτου, ὅστις δύναται μεταξὺ τῶν γνωστῶν μεγάλων προσωπικοτήτων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ Κυπριανοῦ τοῦ Λακταντίου, τοῦ Ἱλαρίου, τοῦ Βικτωρίνου, τοῦ Ἱερωνύμου, τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου νὰ καταταχθῇ, δὲν ἔχομεν εἰδήσεις. Πρῶτος ὁ Ἱερώνυμος γράφει περὶ αὐτοῦ ὅτι συνέγραψε ἕξ βιβλία, εἰς τὰ ὁποῖα ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ δονατιστικὸν κακὸν κακῶς ἔχει ἀναπτυχθῇ[2]. Ὁ Αὐγουστῖνος ἀποκαλεῖ αὐτὸν «venerabilis memoriae Milevitanus episcopus»[3] καὶ συγκαταριθμεῖ αὐτὸν μετὰ τῶν θεολόγων, οἵτινες μετὰ σκευῶν, ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν καὶ μετὰ ἱματισμοῦ φορτωμένοι ἐξῆλθον ἐκ τῆς Α ἰ γ ύ π τ ο υ[4], ἔτ.ἐ. μεταξὺ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι προσῆλθον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐξωπλισμένοι πλήρως μὲ τοὺς θησαυροὺς τῆς θύραθεν σοφίας.[5] Πράγματι κατὰ τὴν αὐτὴν μαρτυρίαν τοῦ Αὐγουστίνου, κατὰ τὴν νεότητα του ὑπῆρξεν ἐθνικός. Ὁ Αὐγουστῖνος ὄχι μόνον γνωρίζει τὸ ἔργον

---

1. Πρβλ. σχετικῶς P. Monceaux, Histoire littéraire de l'Afrique chr. Τόμ. V 1920 σελ. 305-306.

2. «In quibus asserit crimen donatiorum in nos falso retorqueri (De vir. ill. 110 P. L. 23,706).

3. Contr. ep. Purm. I, 3,5 P.L. 43,37.

4. De doctr. chr. II 40,56 P. L. 34,63 πρβλ. Ἐξ. γ' 22, ια' 2, ιβ' 35. Ἐπίσης ἴδε καὶ de unit eccl. XIX 50 P.L. 53,430, ὅπου χαρακτηρίζεται ὡς ἐξέχον κόσμημα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας.

5. Πρβλ. O. Bardenhewer, Geschichte der Altchristlichen Literatur Τόμ. Γ' 1912, σελ. 493.

του, ἀλλὰ εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν ἀντιδονατιστικῶν του συγγραφῶν χρησιμοποιεῖ αὐτό. Ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ Δονατισταὶ κατὰ τὴν μεγάλην ἐν Καρχηδόνι σύνοδον τοῦ 411 παραπέμπουν εἰς αὐτὸ (Ὀπτάτου α' 13,β'3, Αὐγουστίνου Brev. Coll. III 20, 38P.L. 63, 647, Ad donat. post collut. 31, 54 P.L. 63, 685, Epist. 143,9 P.L. 33, 581). Ἕνα αἰῶνα ἀργότερον ἀποκαλεῖται ὑπὸ Φουγεντίου, τοῦ Ρούσπης, «ἅγιος» καὶ τὸ ἔργον του συγκρίνεται πρὸς τὸ τοῦ Ἀμβροσίου καὶ Αὐγουστίνου.[1] Ὁ Βαρώνιος[2] τὸν ὀνομάζει «μάρτυρα» καὶ πράγματι ἡ μνήμη του ἄγεται κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν μαρτυρολόγιον τὴν 4ην Ἰουνίου. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως ναὸς ἢ θυσιαστήριον ἀφιερωμένον εἰς τὴν μνήμην του, κατὰ δὲ τὸ ὑποτιθέμενον ἔτος τοῦ θανάτου του (392) οὐδεὶς διωγμὸς διεξήχθη. Εἰς μίαν βυζαντινὴν τοιχογραφίαν (fresco) τοῦ παρεκκλησίου τοῦ πάπα Κορνηλίου εἰς τὸ κοιμητήριον τοῦ Ἁγ. Καλλίστου παρίσταται ὁ ἐπίσκοπος ἅγιος Ὀπτάτος μετὰ τοῦ πάπα Σίξτου ἔναντι τῶν μορφῶν τοῦ πάπα Κορνηλίου καὶ τοῦ Κυπριανοῦ[3]. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ τοῦ ἡμετέρου Ὀπτάτου. Ἐνταῦθα δὲ δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησίαν ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα πρόσωπα φέροντα τὸ αὐτὸ ὄνομα[4].

Ἡ ἕ δ ρ α τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Ὀπτάτου Milevis ἢ Mileum (σήμερον Mila), κειμένη εἰς ἀπόστασιν περίπου 50 χιλιομέτρων ΝΔ τῆς Κωνσταντίνης (Cirta τῶν Ρωμαίων), ἐν Νουμιδίᾳ, ὑπῆρξε φαίνεται ἀξιόλογον χριστιανικὸν κέντρον, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐχρημάτισεν ἕδρα δύο συνόδων, μιᾶς γενικῆς κατὰ τὴν 27.8.402 ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Καρχηδόνος Αὐρήλιον καὶ ἑτέρας

1. Ad monim. II 13,15 P.L. 65, 193. 19–5.
2. Ann. 4,243.
3. De Rossi, Roma sotteranea I σελ. 298 κ.ἑ. πιν. VI-VII.
4. α') Ἐπίσκοπος ἴσως Καρχηδόνος, ὁ ἀναφερόμενος ὡς ἐμφανισθεὶς μετὰ θάνατον ἐν ὁράματι εἰς τὸν μάρτυρα ἁγ. Σάτυρον (Visio Saturi εἰς Acta Sanct. 7 Μαρτ. τ. I. σ. 636), β') Ἀφρικανὸς ἐπίσκοπος ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Κυπριανοῦ (Ἐπιστ. 56), γ') Ὁμολογητὴς ἐν Καρχηδόνι χρηματίσας καὶ ὑποδιάκονος (Κυπριανοῦ ἐπ. 29 καὶ 35), δ') Ἐπίσκοπος ἀναφερόμενος εἰς τὰς Πράξεις τῆς ἁγ. Ἰουστίνης (Acta Sanct. 26 Σεπτ. τ. VII σ. 218), ε') Μάρτυς ἐν Σαραγόσσῃ, στ') Δονατιστὴς ἐπίσκοπος Θαμουγάνδης ἀναφερόμενος πολλάκις ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, ζ') Ἔπαρχος Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ 404, η') Ἕτερος ἐπίσκοπος πιθανῶς καὶ αὐτὸς Μιλήβης, ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου (Ἐπιστ. 141,169,13 καὶ 185,6 καὶ ἀλλαχοῦ. θ') Πρεσβύτερος κομιστὴς ἐπιστολῆς τοῦ Αὐγουστίνου πρὸς τὸν ἀνθύπατον τῆς Ἀφρικῆς Celer (Ἐπιστ. 190), ι') Ἐπίσκοπος Sitifa κατὰ τὸ ἔτος 525 ἀναφερόμενος εἰς τὴν προσφώνησιν τοῦ ἐπισκόπου Βονιφατίου πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Καρχηδόνος (Hardauin, II 1075), ια') Ἐπίσκοπος Auxerre κατὰ τὴν στ' ἑκατ. ἑορταζόμενος εἰς τὰς 18 Φεβρ. ιβ') Defensor, ἐπιφορτισθεὶς ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου ἐν ἔτει 603, ὅπως ἐξετάσῃ, ἐὰν ὡρισμένοι κληρικοὶ τῆς Νουρσίας εἶχον εἰς τὰς οἰκίας των γυναῖκας (Ἐπιστ. 13,35 πρβλ. καὶ 13,11 ὅπου πιθανὸν πρόκειται περὶ ἄλλου συνωνύμου), ιγ') ἡγούμενος τοῦ Monte Casino 752- 4 Ἰανουαρ. 760. Περὶ πάντων τῶν ὡς ἄνω βλέπε ἐν W. Smith and H. Wace, A Dictionary of Christian Biography τ. IV σελ. 90-95.

ἐκ 59 ἐπισκόπων τῆς Νουμιδίας, ἐν οἷς καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, κατὰ τῶν Πελαγιανῶν (416)[1] φαίνεται δὲ ὅτι τῆς Μιλήβης ταύτης ὁ ἀξιολογώτερος ἐπίσκοπος ὑπῆρξεν ὁ Ὀπτᾶτος.

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Ὀπτάτου.—Ἀφορμὴ τῆς συγγραφῆς. Ἡ ὡς ἄνω ἀναφερθεῖσα πραγματεία τοῦ Ὀπτάτου κατὰ τῶν Δονατιστῶν ὑπὸ τὴν μορφὴν ἐπιστολῆς πρὸς τὸν δονατιστὴν ἐπίσκοπον Καρχηδόνος Παρμενιανόν, διάδοχον Δονάτου τοῦ Μεγάλου, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓξ βιβλία, εἰς τὰ ὁποῖα προσετέθη ἀργότερον καὶ ἓν ἕβδομον. Ὁ Παρμενιανὸς διὰ σειρᾶς φυλλαδίων ἐναντίον τῆς «Ἐκκλησίας τῶν προδοτῶν» εἶχεν ἐπιτεθῆ σφοδρῶς κατὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τοῦ Ὀπτάτου ὑπῆρξεν ἡ ἀπάντησις εἰς τὰς συκοφαντίας καὶ τὰς κατηγορίας τῶν Δονατιστῶν, ἡ συζήτησις τῶν ἐπιχειρημάτων των καὶ ἡ πρόσκλησις πρὸς συμφιλίωσιν καὶ ἕνωσιν.

Ὁ χρόνος συντάξεως τοῦ ἔργου πρέπει νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 363-384. Διότι ὁ ἴδιος ἀναφέρει ἀφ' ἑνὸς ὅτι ἔγραψε 60 ἔτη μετὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Διοκλητιανοῦ (303)[2], ἀφ' ἑτέρου δὲ μνημονεύει ὡς συνάδελφον του («noster socius») τὸν Ρώμης Σιρίκιον,[3] ὅστις τὸ 384 διεδέχθη τὸν πάπαν Δάμασον. Ὁ Ἱερώνυμος ἐξ ἄλλου ἀναφέρει γενικῶς ὅτι ὁ Ὀπτᾶτος ἔγραψεν ἐπὶ Οὐαλεντινιανοῦ καὶ Οὐάλεντος (κοινὴ βασιλεία: 363-378)[4] καὶ ὡς ἐλέχθη ἤδη γνωρίζει μόνον ἓξ βιβλία, ἐνῶ σήμερον τὸ ἔργον φέρει τὴν μορφὴν ἑπτὰ βιβλίων. Ἡ ἐπικρατεστέρα γνώμη διὰ τὴν λύσιν τοῦ ὡς ἄνω ζητήματος εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Monceaux, καθ' ἣν μετὰ τὴν πρώτην εἰς ἓξ βιβλία ἔκδοσιν τοῦ ἔργου, ἄποψιν τεκμηριουμένην καὶ ὑπὸ ἐσωτερικῶν μαρτυριῶν ἕνεκα πιθανῶς τῆς ἀσκηθείσης κριτικῆς ἠκολούθησε δευτέρα ἀναθεωρημένη ἔκδοσις αὐτοῦ. Κατ' αὐτὴν ὁ Ὀπτᾶτος ἀφ' ἑνὸς μὲν διώρθωσε ἀριθμόν τινα χωρίων των ἓξ βιβλίων τοῦ ἔργου του π.χ.β' 3 καὶ 4 ὡς καὶ τοὺς καταλόγους τῶν παπῶν καὶ τῶν δονατιστῶν ἐπισκόπων τῆς Ρώμης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἤρχισε τὴν σύνταξιν ἑνὸς συμπληρώματος μὲ νέας τινας ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος. Τὴν ἔκδοσιν ταύτην, τὴν ὁποίαν δὲν προέλαβεν νὰ ἀποπερατώσῃ, ἔφερεν εἰς τὴν δημοσιότητα κάποιος ἄλλος, πιθανῶς κληρικὸς τοῦ περιβάλλοντός του, ἐκτελῶν προφορικὴν ἢ γραπτὴν ἐντολὴν τοῦ Ὀπτάτου. Ἀτυχῶς ὁ μαθητὴς οὗτος, ὅστις ἀπὸ τὸν Monceaux χαρακτηρίζεται ἀδέξιος καὶ ὄχι τόσον ἀκριβὴς[5] δὲν ἐφάνη ἀντάξιος τοῦ διδασκάλου. Οὕτω πολλὰ τεμάχια τοῦ παραρτήματος παρενεβλήθησαν εἰς τὸ γ' βιβλίον ἢ ἀλλαχοῦ (π.χ.

1. Πρβλ. J. Sauer ἄρθρον Mileve ἐν Lex. Theol. u. Kirche[2] 7,185.

2. α' 13: «Ferme ante annos sexaginta et tuod excurrit per totam Africam persecutionis est divagata tempestas.

3. β' 3.

4. Οὐαλεντινιανὸς (363-375), Οὐάλης (363-378).

5. «disciple aussi maladroit que peu scrupuleux» μν. ἔ. σ. 256.

ζ΄12=ζ΄5) καί τινα τεμάχια τοῦ κεφ. 1 ἐνοθεύθησαν. Κατὰ τὸν Monceaux (ἔ.ἀ. σ. 249) ὁ χρόνος τῆς α΄ ἐκδόσεως τοῦ ἔργου δέον νὰ τοποθετηθῇ τὸ 366-7, ἡ δὲ ἀναθεώρησις τοῦ ἔργου περὶ τὸ 385.

Ἀνάλυσις τοῦ ἔργου τοῦ Ὀπτάτου.

Τὸ α΄ βιβλίον ἀποτελεῖ ἱστορίαν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως τοῦ σχίσματος τῶν Δονατιστῶν. Ἐν αὐτῷ ὁ Ὀπτᾶτος, ἀφοῦ ἄρῃ πρῶτον δύο σφάλματα τοῦ Παρμενιανοῦ ὅστις ἀπέδιδε ἁμαρτωλότητα εἰς τὴν σάρκα τοῦ Χριστοῦ καὶ συνέχεεν αἱρετικοὺς καὶ σχισματικούς, ἔρχεται νὰ ἀποδείξῃ ὅτι σχισματικοὶ δὲν εἶναι οἱ ὀπαδοὶ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἰσχυρίζοντο οἱ Δονατισταί, ἀλλὰ τοὐναντίον αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἐπηκολούθησαν ἐν Καρχηδόνι τὸν μέγαν διωγμὸν τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐξιστοροῦνται ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς φακέλλου ἐγγράφων, μέρος τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι εὑρίσκετο εἰς τὴν κατοχήν του. Οὕτως ἀποδεικνύει ὅτι δημιουργοὶ τοῦ σχίσματος ἦσαν αὐτοὶ οἱ traditores, οἱ ὁποῖοι ἀντετάχθησαν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Μαγιωρῖνον καὶ τὸν ἀρχιδιάκονον καὶ διάδοχόν του Καικιλιανόν. Οἱ Δονατισταὶ παρὰ τὰς ἐκκλήσεις των πρὸς τὸν Μ. Κωνσταντῖνον κατεδικάσθησαν ὑπὸ τῆς συνόδου τῆς Ρώμης (313) καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐπίσημος δὲ ἔρευνα ἐκ μέρους τοῦ ἀνθυπάτου Αἰλιανοῦ ἀπέδειξε τὰς κατηγορίας των ἀσυστάτους.

Τὸ β΄ βιβλίον ἀντιμετωπίζει τὸ ζήτημα τῆς μιᾶς, ἁγίας, ἀληθοῦς Ἐκκλησίας. Ἐκ τῶν δύο εἰς τὴν Ἀφρικὴν εὑρισκομένων Ἐκκλησιῶν ἀσφαλῶς ἡ δονατιστικὴ δὲν δύναται νὰ ἐπικαλεσθῇ ὑπὲρ αὐτῆς τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς καθολικότητος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν Γραφὴν ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας. Ματαίως οἱ Δονατισταὶ ἐπικαλοῦνται ὅρους ὡς «καθέδρα», «ἄγγελος», «Πνεῦμα», «πηγή», «σφραγίς», οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν Παρμενιανὸν ἐξασφαλίζουν τὴν αὐθεντικότητα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἀληθὴς Ἐκκλησία εἶναι μόνον ἐκείνη, ἥτις εὑρίσκεται εἰς κοινωνίαν μετὰ τῆς ἕδρας τοῦ Πέτρου, ἐν τῇ ὁποίᾳ μόνῃ ἕδρᾳ ἡ ἑνότης ὑπὸ πάντων διατηρεῖται[1]. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ἐπιζητοῦν τὴν συμφιλίωσιν καὶ τὴν εἰρήνην ἐνῷ οἱ ἀντίπαλοί των δεικνύουν ἑκάστοτε τὰς ἐχθρικάς των διαθέσεις. Προσφάτως ἀκόμη κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐξετράπησαν εἰς ἱεροσύλους καὶ φονικὰς πράξεις, ἐνῷ ἐξ ἄλλου κατέλυσαν καὶ τοὺς πλέον στοιχειώδεις κανόνας τῆς χριστιανικῆς πειθαρχίας.

Βιβλίον γ΄. Αἱ διώξεις τὰς ὁποίας ὑπέστησαν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας οἱ Δονατισταὶ, οἵτινες παρουσιάζουν ἑαυτοὺς ὡς «τὴν ἐκκλησίαν τῶν μαρτύρων», δὲν ἐγένοντο κατὰ παρακίνησιν τῶν ὀπαδῶν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Δι᾽

1. «In qua una cathedra unitas ab omnibus servaretur» β΄ 2, P. L. 11,947 ἢ ἔκδ. Ziwsa σ. 36.

αὐτὰς μᾶλλον ἑαυτοὺς καὶ τοὺς προπάτοράς των, ἰδίᾳ τὸν ἀρχηγόν των Δονᾶτον πρέπει νὰ αἰτιῶνται, οἵτινες ἐδημιούργησαν τὸ σχῖσμα καὶ ὄχι μόνον προὐκάλεσαν τοσαύτην ἀναταραχὴν εἰς τοὺς κόλπους τῆς ᾿Εκκλησίας, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν δημοσίαν τάξιν διετάραξαν. Τὰ μέτρα τὰ ὁποῖα κατ᾿ αὐτῶν ἠναγκάσθησαν νὰ λάβουν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ὁ Μακρόβιος καὶ εἴ τις ἕτερος, ἦσαν σύμφωνα πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἤθελε νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἑνότης. Οἱ ὑπ᾿ αὐτῶν θεωρούμενοι ὡς μάρτυρες ἦσαν ὑπόλογοι τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ συνεπῶς οἱ ἴδιοι οἱ σχισματικοὶ εἶναι ὑπόλογοι διὰ τὴν κατ᾿ αὐτῶν λῆψιν τῶν καταναγκαστικῶν μέτρων.

Εἰς τὸ δ΄ βιβλίον ἀναιρεῖ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Παρμενιανοῦ, ὅστις ἑρμηνεύων ἐσφαλμένως τὰ ῥητὰ ῾Ησ. ζ στ΄ καὶ Ψ ρμ΄ 5 ἀνεγνώριζε δῆθεν ἐν τῷ προσώπῳ τῶν καθολικῶν τῆς ἐποχῆς του τοὺς ἁμαρτωλούς, οἱ ὁποῖοι καταδικάζονται εἰς τὴν ῾Αγ. Γραφήν. ῾Αμαρτωλοὶ κατὰ τὴν γραφικὴν ἔννοιαν εἶναι οἱ Δονατισταί, οἵτινες διέσπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν πειθαρχίαν, ἐπολλαπλασίασαν τὰς συκοφαντίας καὶ τὰ σκάνδαλα καὶ διέπραξαν παντὸς εἴδους κακοηθείας καὶ ἐγκλήματα.

Τὸ ε΄ βιβλίον πραγματεύεται περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου ζητήματος τῆς ἀναβαπτίσεως τῶν αἱρετικῶν. ᾿Εν προκειμένῳ ὁ ᾿Οπτᾶτος ἀποδέχεται τὴν ρωμαϊκὴν ἀντίληψιν, ἥτις κατὰ τὴν σύνοδον τῆς ᾿Αρελάτης (314) ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ὑπὸ τῆς ᾿Αφρικανικῆς ᾿Εκκλησίας, ὅτι δηλ. τὸ βάπτισμα τῶν αἱρετικῶν εἶναι ἔγκυρον, ἐφ᾿ ὅσον τελεῖται ἐν ὀνόματι τῆς ῾Αγ. Τριάδος, ἐνῷ οἱ Δονατισταὶ συμφώνως πρὸς τὴν παλαιὰν ἀντίληψιν τῆς ἀφρικανικῆς ἐκκλησίας (Κυπριανὸς) ἐφρόνουν ὅτι οἱ ἐκ τῶν αἱρέσεων προερχόμενοι δέον νὰ ἀναβαπτίζωνται. Τοῦτο ὁ ᾿Οπτᾶτος, λησμονῶν ἢ ἀγνοῶν τὴν πρόσφατον ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν χαρακτηρίζει ὡς τερατώδη καινοτομίαν, διότι καὶ κατ᾿ αὐτὰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Παρμενιανοῦ ἓν μόνον βάπτισμα ὑπάρχει. ᾿Εν αὐτῷ τελετουργεῖ ὄχι ἄνθρωπος, ἀλλ᾿ αὐτὸς ὁ Θεός, ἡ ῾Αγία Τριάς. Τὸ μυστήριον ἐνεργεῖ καθ᾿ ἑαυτό, ex opere operato ἀκόμη καὶ ὅταν τελεῖται ὑπὸ ἀναξίων κληρικῶν ἢ αἱρετικῶν καὶ δι᾿ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται. ῾Ο τελετουργὸς τοῦ μυστηρίου συγκρίνεται πρὸς τὸν κατασκευαστὴν πορφύρας, ὅστις δὲν παράγει μόνος τὸ πολύτιμον αὐτὸ χρῶμα, ἀλλὰ τὸ παραλαμβάνει ἀπὸ τὰ θαλάσσια κογχύλια. ᾿Εν τούτοις καὶ ἡ προσωπικὴ διάθεσις τοῦ συμμετέχοντος εἰς τὸ μυστήριον δέον νὰ λαμβάνεται ὑπ᾿ ὄψιν («Restut jam de credentis merito aliquid dicere, cujus est fides» 8 P.L. 11, 1060, Ziwsa σ. 137)

Τὸ στ΄ βιβλίον περιγράφει τὸν φανατισμὸν τῶν Δονατιστῶν, οἵτινες ἐπωφελούμενοι τῆς διὰ τῆς βασιλείας τοῦ ᾿Ιουλιανοῦ δημιουργηθείσης καταστάσεως διέπραξαν πλῆθος ὅλον ἀνοσιουργημάτων. ᾿Επιδραμόντες κατὰ τῶν ἐκκλη-

σιῶν θυσιστήρια ἀνέτρεψαν καὶ ἅγια ποτήρια ἔθραυσαν, ἀφήρεσαν ἐμβλήματα ἀφιερωμένων παρθένων διὰ νὰ τὰ ἐπιθέσουν ἐκ νέου κατόπιν μετανοίας καὶ νέας εὐχῆς, χειρόγραφα τῶν ἱερῶν κειμένων ἀφήρεσαν, κοιμητήρια προωριζόμενα διὰ τοὺς καθολικοὺς ἐσύλησαν καὶ ἱερὰ σκεύη ἐμίαναν. Ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ πλύνουν μὲ ἁλμυρὸν ὕδωρ τοὺς τοίχους καὶ τὸ ἔδαφος τῶν καθολικῶν ναῶν, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν λατρείαν των διὰ νὰ τοὺς ἐξαγνίσουν. Ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερόν των ἔγκλημα εἶναι ἡ σκανδαλώδης καὶ ἀξιοθρήνητος ἐπιτυχία τῆς προπαγάνδας των, διὰ τῆς ὁποίας παρασύρουν τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὴν ἀπώλειαν, ὅπως ἀκριβῶς ὁ κυνηγὸς συλλαμβάνει τὰ πτηνὰ διὰ τῆς παγίδος.

Τὸ προστεθὲν κατὰ τὴν β΄ ἔκδοσιν ζ΄ βιβλίον περιλαμβάνει τὰς ἀπαντήσεις τοῦ Ὀπτάτου εἰς τὰς ἕνεκα τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιβλίου προκληθείσας ἀντιδράσεις τῶν Δονατιστῶν. Καθ᾽ ἑαυτὸ πρόκειται περὶ ἑνὸς συμπιλήματος τεμαχίων διαφόρου προελεύσεως. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἕτοιμος νὰ δεχθῇ τοὺς σχισματικοὺς ἐὰν μετανοήσουν καὶ νὰ συγχωρήσῃ τοὺς προγόνους των, τοὺς δημιουργοὺς τοῦ σχίσματος. Ἐν τέλει ἐπισυνάπτονται τρεῖς μικραὶ πραγματεῖαι ἀνεξάρτητοι μεταξύ των καὶ προοριζόμεναι πιθανῶς διὰ νὰ παρεμβληθοῦν εἰς ἄλλα τμήματα τοῦ ἔργου. Δύο συζητήσεις περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἁγ. Γραφῶν, ζήτημα ἐγερθὲν προσφάτως ὑπὸ τῶν Δονατιστῶν καὶ μία ἀπολογία τοῦ Μακαρίου, τὸν ὁποῖον οὗτοι ἐπλησίασαν σκοπίμως πρὸς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, διὰ νὰ γίνῃ δεκτὸς εἰς κοινωνίαν ὑπ᾽ αὐτῶν.

Ἀξία τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου

Ὁ Ὀπτᾶτος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συγγραφεὺς προικισμένος. Ὑπὸ τοῦ Monceaux τοποθετεῖται εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ Κυπριανοῦ καὶ τοῦ Λακταντίου. Ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως δύναται νὰ σημειώσῃ τις τὰ ἀκόλουθα· Τὸ ὕφος του ἔχει κἄτι τὸ εὔρωστον καὶ ἀποφθεγματικὸν, ἂν καὶ εἴς τινα σημεῖα εἶναι πως σκληρὸν καὶ τραχύ.[1] Χάριν ἐμφάσεως μεταχειρίζεται ἐνίοτε πολλὰ συνώνυμα καὶ ἐνιαχοῦ συσσωρεύει συγκρίσεις καὶ μεταφορὰς ἀνεπιτυχεῖς. Παρὰ ὅμως τὰ τοιαύτης ὑφῆς ἐλαττώματα γενικῶς ἐμφανίζει τὸ ὕφος ἑνὸς ἀνδρὸς λογίου, εἴς τινα τεμάχια τοῦ ὁποίου δὲν ἀπουσιάζει ἡ λογοτεχνικὴ χάρις. Π.χ. δὲν λείπουν παντελῶς συγκρίσεις γραφικαὶ καὶ ποιητικαί. Ἐπίσης πολλάκις τὸν χαρακτηρίζει ἕνα πνεῦμα λεπτῆς εἰρωνείας ὅπως π.χ. ὅταν ἐμφανίζει τοὺς ἀντιπάλους του νὰ ἰσχυρίζωνται ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δέον νὰ θεωροῦνται ὡς οἱ ἐθνικοί. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον αἱ θέσεις του καθίστανται καταληπταί, συγκεκριμέναι καὶ ζωνταναί. Εἰς τοὺς ὅρους του ἀκόμη τὸν διακρίνει ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια. Πολλαὶ προτάσεις του εἶναι πράγματι ἁρμονικαὶ καὶ γενικῶς τὸ ἔργον του χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύναμιν ἐκθέσεως καὶ

1. Bardenhewer ἔ. , σ. 493, Altaner, Patrologie 1958⁵,334.

ἕνα αἴσθημα ἀναλογίας καὶ ἁρμονίας.[1] Ὁ Monceaux[2] τὸν χαρακτηρίζει γενικῶς ὡς ἕνα συγγραφέα ἀκριβῆ, ἐνεργητικόν, μὲ ποιητικὰς πτήσεις, μὲ μεγαλοφυεῖς εἰρωνικὰς συγκρίσεις, μὲ πνεῦμα, μὲ οἶστρον καὶ μὲ εὐγλωττίαν[3].

Ἀπὸ θεολογικῆς ἐπόψεως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Ὀπτᾶτος ἰδίᾳ ἐν τῷ β' αὐτοῦ βιβλίῳ προσπαθεῖ νὰ ὁρίσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀληθοῦς ἐκκλησίας καὶ ὅτι διατυπώνει τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῶν μυστηρίων. Ἐπ' αὐτοῦ θὰ στηριχθῇ ἀργότερον ὁ Αὐγουστῖνος, ὅστις κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν παρομοίωσιν τοῦ Monceaux[4] ἐν προκειμένῳ ἐτελειοποίησε τὴν πολεμικὴν μηχανήν, τὴν ὁποίαν ἐνεπνεύσθη καὶ κατεσκεύασεν ὁ Ὀπτᾶτος, ὅστις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ πρόδρομος καὶ διδάσκαλος αὐτοῦ. Ἓν ἄλλο ζήτημα τὸ ὁποῖον ἀντιμετωπίζει ὁ ἐπίσκοπος τῆς Μιλήβης εἶναι τὸ δύσκολον θέμα τῆς ἐξασκήσεως βίας κατὰ τῶν αἱρετικῶν. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Ὀπτᾶτος ἐμφανίζεται διστακτικός. Λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἄσκησις βίας, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀληθείας, δὲν συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ εὐαγγελίου ἐπιθυμεῖ, ὅπως τὴν σχετικὴν εὐθύνην ἔχῃ μόνον ἡ πολιτεία. Ἐπίσης δέχεται ὅτι ἡ ἄκρα αὐστηρότης οὐδέποτε συνεπάγεται καλὰ ἀποτελέσματα.

Ὁ Ὀπτᾶτος ὡς ἱστορικός.

Ὁ Ὀπτᾶτος φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος συγγραφεύς, ὅστις ἐκ μέρους τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ἀνέλαβε τὸ δύσκολον ἔργον τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν Δονατιστῶν. Καὶ κυρίως ἡ ἀξία τοῦ ἔργου του δὲν ἔγκειται εἰς τὴν πολεμικήν του καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν του κατὰ τῶν αἱρετικῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς. Οἱ Duschesne καὶ Monceaux ἀπέδειξαν τὴν εἰλικρίνειαν καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν του ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν γερμανῶν κριτικῶν Völter καὶ Seeck[5]. Διὰ πολλὰ τῶν γεγονότων εἶναι αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος. Ὅσα ὅμως δὲν γνωρίζει ἐξ ἀμέσου ἀντιλήψεως, ὡς τὰ τῆς ἐνάρξεως τοῦ σχίσματος, προσπαθεῖ νὰ τὰ ἐξιστορήσῃ στηριζόμενος ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους εἰς ἔγγραφα δλν. ἢ εἰς ἄλλας γραπτὰς μαρτυρίας ὡς αὐτοκρατορικὰ διατάγματα ἀναφορὰς κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων, ποιμαντορικὰς ἐγκυκλίους, πρακτικὰ δικῶν καὶ συνόδων, μηνύματα καὶ ἐπιστολὰς ἐπισκόπων. Αὐτὸς εἶναι ὁ περίφημος φάκελλος τοῦ Δονατισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἴσως προηγουμένως ἄλλος κληρικὸς τῆς ἀφρικανικῆς ἐκκλησίας πιθανῶς ἐκ Νουμιδίας (κατὰ τὸν Monceaux μν. ἐ. σ. 269), εἶχε σχηματίσει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 330-347 καὶ τὸν ὁποῖον παρέθεσεν εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του οἱονεὶ ὡς παράρτημα αὐτοῦ. Ὁ φάκελλος οὗ-

1. Monceaux μν. ἐ. σ. 304.
2. Αὐτόθι.
3. Παράδειγμα ρητορικῆς ἐξάρσεως τοῦ Ὀπτάτου ε' 20.
4. Μν. ἐ. σ. 306.
5. O. Bardenhewer, ἐ.ἀ. σ. 492,

τος διεσώθη εἰς τὸ χειρόγραφον de Cormely τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (ἀρ.1711) τοῦ Θ' αἰν. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κύρια μέρη τὴν Purgatio Caeciliani (ἢ Gesta apud Zenophilum) καὶ τὴν Purgatio Felicis καθὼς καὶ ἀπὸ 8 ἐπιστολὰς, ἐξ ὧν 6 τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου. Τὸ κείμενον τοῦ φακέλλου εὑρίσκει τις ἐν τῇ ἐκδόσει Ziwsa σ. 183-216[1].

Βεβαίως ἡ ἱστορικὴ ἀφήγησις τοῦ Ὀπτάτου παρουσιάζει κενὰ ἢ σφάλματα. Π.χ. οὔτε κἂν ὑποπτεύεται τὴν ὕπαρξιν τῆς συνόδου τῆς Ἀρελάτης (314) καὶ εἴς τινα σημεῖα εἶναι πως σκοτεινός[2]. Παρ' ὅλα αὐτὰ οὐδεὶς δύναται νὰ τοῦ ἀρνηθῇ τὴν εἰλικρίνειαν καὶ τὴν καλὴν πίστιν, τὸ χρῶμα τῆς παραστάσεως καὶ τὴν δύναμιν τῆς διαλεκτικῆς. Κατὰ τὸν O. Bardenhewer ὁ Ὀπτᾶτος καταλείπει τήν ἐντύπωσιν ἑνὸς τιμίου καὶ καλοῦ χαρακτῆρος ἀνδρός, ὅστις ἐμφορεῖται ἀπὸ τὰς καλυτέρας τῶν προθέσεων καὶ σχετικῶς πρὸς τὰ ἀμφισβητούμενα ζητήματα εὑρίσκεται καλῶς πληροφορημένος»[3]. Καὶ διὰ νὰ κατακλείσωμεν μὲ τὸ συμπέρασμα τοῦ πλέον ἐξαντλητικοῦ μελετητοῦ του, τοῦ Monceaux «Ὁ Ὀπτᾶτος ἀποδεικνύεται ταὐτοχρόνως ἐξηγητὴς καὶ διαλεκτικὸς, ρήτωρ καὶ ἱστορικὸς πάντοτε τίμιος καὶ εἰς ἐπίμετρον ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος»[4].

1. Περὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ φακέλλου λεπτομερῶς ἔπιθι Monceaux μν. ἔ. σ. 270. Γενικῶς δέ περὶ αὐτοῦ Turner ἐν Journal of Theological Studies 27,1925-6, 293-6 καὶ G. Roethe, Zur Geschichte der römischen Synoden des 3. u. 4. Jh. 1937,118-23).

2. Παράδειγμα σφαλμάτων ἢ σκοτεινῶν σημείων βλέπε παρὰ Monceaux μν. ἔ. σ. 275 ἑξ.

3. Μν. ἔ. σ. 493.

4. Μν. ἔ. σ 296.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Théodoret de Cyr. Thérapeutique des Maladies Helléniques. Texte critique. Introduction et notes de Pierre Cavinet. S. J. Δύο τόμοι σελ. 522. Lesé ditions du Cerf. Paris 1958.

Ἐν τοῖς δυσὶ τούτοις τόμοις τῆς γνωστῆς σπουδαίας γαλλικῆς σειρᾶς ἐκδόσεως ἀρχαίων καὶ μεταγενεστέρων πατέρων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως περιέχεται τὸ περισπούδαστον ἀπολογητικὸν ἔργον τοῦ Θεοδωρήτου, ἐπισκόπου Κύρου, «Ἑλληνικῶν παθημάτων Θεραπευτική», εἰσαγωγικῶς κριτικῶς καὶ ἑρμηνευτικῶς ἐπεξειργασμένον ὑπὸ τοῦ γάλλου ἰησουίτου Pierre Cavinet. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ὁ ἐκδότης πραγματεύεται περὶ τοῦ συγγραφέως, τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ καθ' ὅλου ἔργου αὐτοῦ (7—23), περὶ τοῦ προκειμένου ἔργου αὐτοῦ (σ. 24–47), περὶ τῆς ἀπολογητικῆς μεθόδου αὐτοῦ (σ. 48-59, περὶ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ὕφους αὐτοῦ (σ. 60–67) καὶ περὶ τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου, ὡς καὶ περὶ τῆς παρατιθεμένης γαλλικῆς μεταφράσεως μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας (σ. 68–87), μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ ἀναλυτικὸν περιεχόμενον τοῦ ἐκ 12 βιβλίων συγκειμένου ἔργου (σ. 91—99). Ἔπειτα παρατίθεται αὐτὸ τὸ κείμενον ἔν τε τῷ ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐκ παραλλήλου ἐν γαλλικῇ μεταφράσει μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων κριτικῶν καὶ ἑρμηνευτικῶν ὑποσημειώσεων (σελ. 100–446), Εἶτα ἐπισυνάπτονται πίνακες τῶν τε βιβλικῶν χωρίων καὶ τῶν ἀρχαίων καὶ ἄλλων συγγραφέων,ὡς καὶ τῶν κυρίων ὀνομάτων,ταξινομουμένων καθ' ὕλην, τέλος δὲ καὶ τῶν συνηθέστερον ἀπαντωσῶν ἑλληνικῶν λέξεων. Καὶ ἡ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἔκδοσις αὕτη περιποιεῖ τιμὴν εἴς τε τὴν συλλογὴν τῶν Sources Chrétiennes καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν ἐπιστήμην.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Σταύρου Νικολαΐδη. Ὁ Παῦλος. Ἀθῆναι. 1959, σελ. 336.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου, θεολόγος ἅμα καὶ νομικὸς καὶ πολιτικὸς (τέως βουλευτὴς καὶ ὑπουργὸς), τυγχάνει εὐρέως γνωστὸς παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ καὶ ἐξ ἄλλων περισπουδάστων ἐποικοδομητικῶν ἱστορικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐχάρισεν εἰς αὐτόν, οἷα εἶναι τὰ «Πίστις καὶ Ζωή»,«Ἀγάπη καὶ Ζωή», «Ὁ Ναζωραῖος», ὁ «Ἑλενόποντος» κλπ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀφιεροῦται εἰς τὴν λογοτεχνικὴν ἅμα καὶ ἐποικοδομητικὴν σκιαγράφησιν τῆς μοναδικῆς θρησκευτικῆς προσωπικότητος τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν, διά τὴν ὁποίαν σκιαγράφησιν προετιμήθη ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Π. Κανελλοπούλου ἐν τῷ ἔργῳ του «Ἐγεννήθηκα στὰ 1402» χρησιμοποιηθεῖσα μέθοδος τῆς «αὐτοβιογραφίας καὶ αὐτοψυχογραφίας». Ἀπαρτίζεται δὲ τὸ ἔργον τοῦτο,

ἐκτὸς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τοῦ ἐπιλόγου, ἐξ ἕξ κεφαλαίων, ἐν τοῖς ὁποίοις παρελαύνει, εἰς 53 πίνακας, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἀποστολικόν, διοργανωτικὸν καὶ συγγραφικὸν καὶ θεολογικὸν ἔργον τοῦ κορυφαίου ἀποστόλου ἀπὸ τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας ἐν Ταρσῷ μέχρι τοῦ ἐν Ρώμῃ μαρτυρίου αὐτοῦ.

Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 8–16), ἥτις φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «ὁ κόσμος καὶ ὁ Παῦλος», ἐξετάζεται ἡ διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς καταστροφῆς καὶ διὰ τὴν εὐημερίαν αὐτοῦ μεγίστη σημασία τοῦ κηρύγματος τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, τῆς ὁποίας ὁ ἄριστος ὑμνητὴς καὶ ἑρμηνευτὴς ὑπῆρξεν ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν. Ἡ αὐτοβιογραφία καὶ αὐτοψυχογραφία τοῦ ἀποστόλου τούτου, ἡ ὁποία φιλοτεχνεῖται μετὰ πλουσίου λογοτεχνικοῦ ταλάντου, διανθεῖται διὰ πλουσίων γεωγραφικῶν, ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, θρησκευτικῶν καὶ ψυχολογικῶν παρατηρήσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι προϊὸν πολλῶν καὶ παντοδαπῶν μελετῶν καὶ προσωπικῶν χαρισμάτων τοῦ συγγραφέως. Ἐν τῇ ἐκθέσει, ἡ ὁποία διακοσμεῖται δι᾽ ὡραίων εἰκόνων καὶ στηρίζεται κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον εἰς βαθεῖαν καὶ ἐν ὀρθοδόξῳ πνεύματι μελέτην τῶν ἱερῶν κειμένων, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς γνῶσιν τῶν θύραθεν πηγῶν καὶ δὴ καὶ τῶν λεγομένων ἀποκρύφων τῆς Κ.Δ. καὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ πεδίου τῆς δράσεως τοῦ Παύλου περιβάλλοντος, διαλάμπει ἡ εὐσέβεια τοῦ συγγραφέως. Ὁ μονόλογος τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ ἀποστόλου διακόπτεται,ἔστιν ὅτε,διὰ διαλόγου μετ᾽ ἄλλων προσώπων καὶ δι᾽ ἀφηγήσεως τοῦ Λουκᾶ, ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ τῆς πρὸς τὸν Παῦλον ἀποστροφῆς αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως ἐν ἐκρήξει τοῦ χριστιανικοῦ καὶ πατριωτικοῦ πάθους, ὁσάκις πρόκειται περὶ περιγραφῆς ἐκκλησίας ἐκριζωθείσης, γνωστοῦ ὄντος, ὅτι ὁ κ. Ν. ἕλκει τὸ γένος ἐκ τοῦ ἄλλοτε ἑλληνικωτάτου Πόντου καὶ τυγχάνει θῦμα τῆς τραγικῆς ἐκριζώσεως τῶν μικρασιατικῶν πληθυσμῶν ἐν ἔτει 1922. Ἐν τῷ πατριωτικῷ του πάθει φθάνει ὁ σ.μέχρις υἱοθετήσεως τῆς ἐκδοχῆς περὶ ἑλληνικῆς ἀπὸ μητρὸς καταγωγῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ περὶ εὐρείας ἑλληνικῆς μορφώσεως αὐτοῦ καὶ δὴ καὶ ἀναγνωρίσεως αὐτοῦ ὡς προδρόμου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου. Τὸ ὕψος τῆς αὐτοβιογραφίας κορυφοῦται ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Παύλου εἰς Ἀθήνας καὶ Κόρινθον, ὡς καὶ ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡ πατριωτικὴ συγκίνησις τοῦ συγγραφέως δεινοῦται ἐν τῷ κατανυκτικῷ καὶ συγκλονιστικῷ ἐπιλόγῳ τοῦ βιβλίου. Ἐνταῦθα, οἱονεὶ ἀπαντῶν οὗτος εἰς τὴν αὐτοβιογραφίαν τοῦ Παύλου, παραθέτει τὸ πρὸς αὐτὸν ἐγκώμιον Κλήμεντος, τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐπιστέφει τὸ ὡραῖον του ἔργον, ὅπερ εἶναι αὐτὸ τοῦτο ὕμνος πρὸς τὸν μέγιστον ἀπόστολον τῶν ἐλλήνων, μετὰ τῆς ἐκφράσεως τοῦ προσωπικοῦ του πόνου, πόνου ἀνθρώπου προερχομένου «ἀπὸ τὴν γῆν τοῦ ἀνείπωτου πόνου καὶ τοῦ μεγάλου θρήνου», θρηνοῦντος τὴν ἐκρίζωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Παύλου φυτευθεισῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Θράκης καὶ ἀγανακτοῦντος κατὰ μερικῶν σοφῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖοι διαστρέφοντες τὰ πράγματα ἀποδίδουν τὴν τρομε-

ρὰν καταστροφὴν εἰς τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν τῶν θυμάτων τοῦ ἐγωϊσμοῦ τῆς δῆθεν χριστιανικῆς Εὐρώπης. Τὸ ἔργον καταλήγει μετὰ τῆς ἀποστροφῆς τοῦ συγγραφέως ἀμέσως μὲν πρὸς τὸν Παῦλον, ἐμμέσως δὲ πρὸς τὴν δυτικὴν καὶ ὅλην τὴν Χριστιανοσύνην, ὅπως ἀναπροσανατολισθῇ πρὸς τὴν πνευματικὴν ἡγεσίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Παύλου καὶ ἐργασθῇ πρὸς ἐπικράτησιν καὶ πραγματοποίησιν τοῦ κηρύγματος τῆ χριστιανικῆς ἀγάπης.

Παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις, τὰς ὁποίας ἔχομεν ὡς πρός τε τὴν χρῆσιν τῆς αὐτοβιογραφικῆς μεθόδου,προκειμένου περὶ μοναδικῶν χριστιανικῶν προσωπικοτήτων, οἷος εἶναι ὁ Παῦλος, καὶ ὡς πρός τινα σημεῖα τῆς ἐκθέσεως αἰσθανόμεθα τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὀφείλονται χάριτες εἰς τὸν διαπρεπῆ συγγραφέα, ὅστις, πιστὸς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του καὶ τὴν πρώτην του ἐπιστήμην, ἐχάρισεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν χριστεπώνυμον πλήρωμα βιβλίον συνδυάζον λογοτεχνικὴν χάριν μετὰ δυνάμεως ἐποικοδομητικῆς, ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς τε καὶ ἐθνικῆς, καὶ ἄξιον νὰ κυκλοφορήσῃ ἐξ ἴσου εὐρέως παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, ὡς καὶ τὰ προηγούμενα ἔργα αὐτοῦ.

Θεοδώρου Κωνσταντίνου. Ὁ Μωϋσῆς. Ἐν Ἀθήναις. 1959, σ. 64.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου, καθηγητὴς τῶν θρησκευτικῶν ἐν τῷ Γυμνασίῳ καὶ ποιητής, συνεχίζων τὴν ὡραίαν του προσπάθειαν νὰ ἐντείνῃ εἰς ποιητικὰ μέτρα σπουδαῖα βιβλικὰ κείμενα, οἷα εἶναι οἱ Ψαλμοί, οἱ Μακαρισμοὶ καὶ ἡ Γένεσις, ἔρχεται ἐνταῦθα νὰ φιλοτεχνήσῃ ἓν εἶδος «Μωϋσιάδος»,δηλ. ἐπικὴν καὶ ἔμμετρον ἐπεξεργασίαν τῶν ἐξόχων διηγήσεων τῆς Πεντατεύχου καὶ μάλιστα τῆς Ἐξόδου περὶ τοῦ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ὡς μεγίστου προφήτου αὐτοῦ θεωρουμένου καὶ μιᾶς τῶν σπουδαιοτέρων φυσιογνωμιῶν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, τοῦ Μωϋσέως. Τοῦ ἐν λόγῳ ἔπους προτάσσεται στοχαστικὸς καὶ ὡραῖος πρόλογος ἐμπνεόμενος ἀπὸ ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς Π. Διαθήκης, ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ὁποίας ὑφαίνεται τὸ ἔπος τοῦτο. Ὁ ἀναγνώστης μεταφέρεται εἰς τὴν γῆν Μαδιάμ, ὅπου κατὰ τὴν βίβλον τῆς Ἐξόδου εἶχε καταφύγει ὁ Μωϋσῆς, ὑπηρετῶν παρὰ τῷ πενθερῷ του Ἰωθὸρ καὶ παρίσταται ἐνταῦθα ἀναπολῶν τὴν ἱστορίαν τοῦ λαοῦ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς αὐτῆς μελετῶν τὴν τότε παροῦσαν κατάστασιν αὐτοῦ μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς κλήσεώς του εἰς τὸ προφητικὸν ἀφιέρωμα καὶ τὴν ἡγεσίαν τοῦ δεινοπαθοῦντος λαοῦ. Ἕπεται ζωηρὰ ἐπικὴ ἀφήγησις τῶν ἐπακολουθησάντων ἱστορικῶν γεγονότων, μεθ᾽ ὧν συνείρεται καὶ ποιητικὴ ἀπόδοσις τριῶν σπουδαίων κειμένων τῆς Πεντατεύχου, ἤτοι τοῦ εὐχαριστηρίου ἐπινικίου ὕμνου ἐπὶ τῇ θαυμαστῇ διαβάσει τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης (Ἔξ. ιε᾽),τῶν προφητειῶν τοῦ Βαλαὰμ (Ἀριθμ. κβ. κ–δ᾽) καὶ τῆς κυκνείου ᾠδῆς τοῦ Μωϋσέως (Δευτερ.) λβ᾽), ἔπειτα δὲ καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ Δεκαλόγου εἰς δέκα σονέττα (Ἔξοδ. Κ᾽),μεθ᾽ ὃ συνεχίζεται ἡ ἐπικὴ ἀφήγησις τῶν τεσσαρακονταετῶν περιπετειῶν τοῦ προφήτου ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἐπισφραγιζομένων διὰ τοῦ θανάτου του.

Ἡ ἔμμετρος ἀπόδοσις τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, παρὰ τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος, εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἐξ ἐπόψεως λογοτεχνικῆς (ἐπιφυλάξεις ἔχομεν κυρίως ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία θὰ ἥρμοζεν ἴσως εἰς τὸ ὕψος τοῦ κειμένου νὰ εἶναι κάπως ὑψηλοτέρα) καὶ οὐσιαστικῆς, προϋποθέτουσα κατανόησιν τοῦ βιβλικοῦ κειμένου καὶ ψυχικὴν συμμετοχὴν εἰς τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως, ὅστις κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν εἶναι αὐτὸς ὁ Μωϋσῆς, «ὁ ἠγαπημένος ὑπὸ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, οὗ τὸ μνημόσυνον ἐν εὐλογίαις» (Σοφ. Σειρ. με´ 1) καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία εὐστόχως ἐνεῖδε τύπον ἅμα καὶ πρόδρομον τοῦ Χριστοῦ. Ταῦτα πάντα γνωρίζει καλῶς ὁ κ. Κ., ὡς καταφαίνεται ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ, τὸ ὁποῖον προδίδει, ἐκτὸς τῆς θεολογικῆς καὶ αἰσθητικὴν καὶ ψυχολογικὴν συγκρότησιν. Ἐχαρακτηρίσαμεν δὲ τὸ παρὸν ἔργον ὡς εἶδος ἔπους καὶ αὐτὰς τὰς βιβλικὰς διηγήσεις, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ποιητικὴν ἐπεξεργασίαν, ὡς ἐπικοάς, πρὸς ἅς ὅμως εἶναι ξένη ἐξ ἴσου ἡ μυθολογία πρὸς τὴν πολυθεΐαν. Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἔλλειψις τοῦ μυθικοῦ στοιχείου, ἥτις χαρακτηρίζει τό τε βιβλικὸν κείμενον καὶ τὴν «Μωϋσιάδα» τοῦ κ. Κωνσταντίνου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀρρενωπὸν καὶ ἡ λιτότης ἐν γένει τῆς ἀφηγήσεως αὐτοῦ, ἀφ' ἧς ἀπουσιάζουν τὰ κοσμιτικὰ ἐπίθετα καὶ εἰς τὴν ὁποίαν διαλάμπει ἡ εὐλάβεια. Εἰς τὸν ζηλωτὴν καὶ φιλοπονώτατον συγγραφέα καὶ ποιητὴν ὀφείλονται συγχαρητήρια καὶ εὐχαριστήρια.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Irénikon. Ἐξεδόθη τὸ 1ον τεῦχος τοῦ 1959 τοῦ γνωστοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ περιοδικοῦ τοῦ ἐν *Chevetogne* τοῦ Βελγίου *Prieuré Bénédictin d' Amay.* Περιεχόμενα. *Le prochain concile oecuménique. Onction chrismale et vie en Ghrist chez Nicol. Cabasilas (B. Bobrinskoy). Pourquoi une introduction à l' Oecuménisme (D. Rousseau). La réaction religieuse des Russes sovietiques à l' exposition de Bruxelles. Chronique religieuse. Notes et documents. Biblioqraphie. Livres reçus.*

Π. Ι. Μ.

Novum Teetamentum. Ἐξεδόθησαν τὰ ὑπ' ἀριθ. 3 καὶ 4 τοῦ II τόμου τοῦ ἐν *Leiden* τῆς Ὁλλανδίας ὑπὸ τοῦ γνωστοτάτου μεγάλου ἐκδοτικοῦ οἴκου *Brill* ἐκδιδομένου διεθνοῦς περιοδικοῦ τῆς Κ. Διαθήκης. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ περιοδικοῦ, καθηγητοῦ *de Zwaan*, τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ, ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἀλλοδαπῶν εἰδικῶν, ἐν οἷς ἀντιπροσωπεύεται καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, ἀνέλαβεν ὁ καθηγητὴς τοῦ ἐν Οὐτρέχτῃ Πανεπιστημίου *van Unnik.* Τὰ τεύχη ταῦτα περιέχουσι μελετήματα τῶν *J. Doeve, J. de Zwaan, H. Clavicr, Fr. Strobel, J. Dupont, J. Burkill, J. Birdsall, J. Manek* κ. ἄ.

Π. Ι. Μ.

H. H. Rowley, The Dead Sea Scrolls from Qumran. Sauthampton 1958.

Εἰς τὴν μικρὰν ταύτην ἐργασίαν, ἥτις ἀποτελεῖ ὁμιλίαν γενομένην ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Sauthampton, ὁ Καθηγητὴς κ. H.H. Rowley διαλαμβάνει περὶ τῶν ἐν Qumran τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης εὑρεθέντων χειρογράφων. Παραλείπων τὴν ἱστορίαν τῆς εὑρέσεως τῶν χειρογράφων ὁ σ. εἰσέρχεται ἀμέσως εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῶν κυριωτέρων χειρογράφων καὶ λαμβάνει θέσιν ἔναντι τῶν διαφόρων διατυπωθεισῶν ἑρμηνειῶν καὶ θεωριῶν. Καὶ ἐνταῦθα ὁ H. H. Rowley ὑποστηρίζει τὴν θέσιν, ἣν καὶ εἰς ἄλλα συγγράμματά του ἀνέπτυξε, ὅτι τὰ χειρόγραφα ἐναπετέθησαν εἰς τὰ σπήλαια πρὸ τοῦ 68 μ.Χ. καὶ εἶναι ἄρα προχριστιανικῆς προελεύσεως. Τοποθετεῖ δὲ καὶ ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ τὸν Διδάσκαλον τῆς Δικαιοσύνης κατὰ τὸν Β′ αἰ. π.Χ. Συγκρίνων τὸ βάπτισμα τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου πρὸς τὰ βαπτίσματα καὶ τοὺς καθαρμοὺς τῆς Κοινότητος τῆς Qumran εὑρίσκει ὅτι ἀπὸ τούτων ἔλειπε ὁ ἠθικὸς καθαρμός, ὅστις διακρίνει τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου. Τὴν Κοινότητα τῆς Qumran θεωρεῖ ὁ σ. συγγενῆ πρὸς τοὺς Ἐσσαίους. Ἀποκρούει δὲ ἐντόνως καὶ τὴν γνώμην τοῦ J. L. Teicher, συνταυτίζοντος αὐτὴν πρὸς τοὺς Ἐβιωνίτας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ H. E. del Medico συνταύτισιν αὐτῆς πρὸς τοὺς ζηλωτάς. Ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα ὁ σ. ἀναπτύσσει ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῶν χειρογράφων πρὸς τὴν Κ.Δ. Οὐδεμία συσχέτισις τοῦ Διδασκάλου τῆς Δικαιοσύνης πρὸς τὸν Ἱδρυτὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ κοινοῦ δείπνου τῆς Κοινότητος τῆς Qumran πρὸς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον τοῦ Κυρίου δύναται νὰ ὑπάρχῃ κατὰ τὸν σ. Εἰς ὀλίγας σελίδας θίγονται πλεῖστα σπουδαῖα θέματα μετὰ τῆς διακρινούσης τὸ σ. εὐθυκρισίας καὶ ὀξυνοίας.

Β. ΒΕΛΛΑΣ

Ἀσὲρ Ρ. Μωϋσῆ, Ἑλληνο-ἰουδαϊκαὶ μελέται. Ἀθῆναι 1958.

Ὁ γνωστὸς ἐν Ἑλλάδι λόγιος Ἰσραηλίτης κ. Ἀσὲρ Μωϋσῆ ἐξέδωκε εἰς ἕνα τόμον διάφορα ἄρθρα καὶ ὁμιλίας, τὰς ὁποίας εἶχε δημοσιεύσει εἴτε αὐτοτελῶς εἴτε εἰς διάφορα περιοδικὰ εἰς γλῶσσαν Ἑλληνικήν. Τὰ ἄρθρα καὶ ὁμιλίαι ἀναφέρονται εἰς διάφορα θέματα, κύριος ὅμως σκοπὸς εἶναι ἡ προσέγγισις τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ἰσραηλιτικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὑπογράμμισις τῶν κοινῶν σημείων ἐπαφῆς καὶ ἡ ἄρσις μερικῶν προκαταλήψεων κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου κλπ. Εὐχῆς ἔργον εἶναι νὰ συνεχισθῇ ἡ προσπάθεια αὕτη, διότι πράγματι οἱ δύο λαοὶ Ἑλληνικὸς καὶ Ἰουδαϊκὸς ἦλθον ἐν τῇ ἱστορικῇ των ἐξελίξει εἰς συνάφειαν, καθ' ὅσον ἀμφότεροι κατῴκουν τὸν περὶ τὴν Μεσόγειον χῶρον. Ἐκ τῶν περιεχομένων τοῦ τόμου σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ παράγραφος «Ἑλληνοϊουδαϊκὴ λεξικολογικὴ συγγένεια», ἐν ᾗ ὁ σ. ἐξετάζει τοπωνύμια τῆς Ἑλλάδος, προερχόμενα, κατ' αὐτόν, ἐκ Σημιτικῶν λέξεων καὶ παραθέτει πίνακα Ἑβραϊκῶν λέξεων, ἐξ ὧν παρήχθησαν Ἑλληνικαί, καὶ πίνακα Ἑλληνικῶν λέξεων, ἐξ ὧν παρήχθησαν Ἑβραϊκαί. Ὅτι

ἀλληλεπίδρασίς τις ἐπὶ τοῦ Λεξικολογίου ἀμφοτέρων τῶν γλωσσῶν ὑπῆρξε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς στενωτέρας ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Τὸ ἔδαφος ἐν πολλοῖς εἶναι τόσον ἀβέβαιον, ὥστε διστακτικὸς νὰ ἵσταταί τις ἐπὶ πολλῶν ὑπὸ τοῦ κ. Μωϋσῆ σημειουμένων λέξεων.—Ὁ ὅλος τόμος ἀναγινώσκεται εὐχαρίστως διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὸ σύντομον τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων.

Β. ΒΕΛΛΑΣ

André Grabar, L'iconoclasme byzantin. — Dossier archéologique, Paris, Collège de France, Fondation Schlumberger pour les études byzantines, 1957, pp. 277 + 163 planches.

Dans l' histoire de l'Orient chrétien, la crise iconoclaste, qui dura plus d' un siècle, occupe une positioncharnière: la lutte pour la défense des images et la victoire finale de l'Orthodoxie en 843 marquèrent profondément les siècles postérieurs. Depuis longtemps, cette période attire l' interêt des théologiens, des historiens de l' Église, des historiens de l' art de Byzance. M. Grabar y consacre, pour sa part, une étude d' ensemble, dont le titre, trop modeste, reflète insuffisamment la richesse: il s' agit, en effet, non seulement d' un «dossier archéologique», mais aussi d' une analyse à peu près exhaustive de l' ensemble des documents existants sur l' iconoclasme. S' il existe une période où l' art, la théologie et la politique sont vraiment inséparables, c' est bien celle qui vit le monde byzantin déchiré par la crise iconoclaste: la méthode de M. Grabar est donc celle qui s' imposait pour en aborder l' étude et le résultat est là pour en montrer tou te la fécondité. Autre originalité de l' ouvrage: l' auteur ne se limite pas à la période iconoclaste proprement dite (715-843), mais étudie aussi les signes avant-coureurs de la crise - en commençant par l' époque des successeurs immédiats de Justinien - et ses conséquences, qui suivirent la victoire des orthodoxes.

A l' époque préiconoclaste, les documents - notamment les monnaies et les sceaux - montrent les relations étroites qui existaient entre les images impériales et l' iconographie religieuse: ces relations reflètent fidèlement l' idéologie politique byzantine, celle de l' Empire théocratique, dont Justinien avait léfini le statut. Cet Empire chrétien, aux VIIe et VIIIe siècles, entra dans une lutte à mort avec les Perses d' abord, puis avec les Arabes, et il yeût alors ce que M.Grabar appelle «une «guerre par les images et les symboles» qui explique bien des aspects de la crise iconoclaste, les deux partis trouvant dans les figurations religieuses un moyen d' exprimer leur confession de foi ou leurs idées politiques. Cette opposition et cette «guerre froide» conduisaient

les uns et les autres à adopter les procédés de l'adversaire et provoqua ainsi une interprénétration profonde des idées et des méthodes.

L' étude de M. Grabar sur le Triomphe de l' Orthodoxie en 843, événement où les Byzantins virent une victoire définitive non seulement sur l' iconoclasme, mais sur toutes les hérésies, est elle aussi fondamentale: l' auteur y montre notamment comment s' est alors formée la consciece byzantine de posséder la forme parfaite et achevée - «harmonieuse comme un beau visage» (p. 204) - de la connaissance chrétienne. Cette fixité des formes et des formules constitue, en effet, l' un des traits dominants du christianisme byzantin postérieur. Notons ici combien il serait souhaitable de posséder une édition critique du document capital qui scella, en 843, la crise iconoclste: le Synodykon de l' Orthodoxie.

La présentation de l' ouvrage de M. Grabar est à la fois heureuse et originale: chaque chapitre est précédé d' un catalogue analytique détaillé des sources; le lecteur garde ainsi la liberté de juger lui-même de la vateur du raisonnement synthétique que donne ensuite l' auteur. Cette méthode de présentation est un modéle d' honneteté intellectuelle et d' objectivité: elle donne au livre une valeur exceptionnelle et permanente.

JEAN MEYENDORFF

V. Pavlovsky, Die Chronologie der Tätigkcit Esdras. Biblica, 1957, 275—305. 428—456.

Ὁ προσδιορισμὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔδρασαν δύο μεγάλαι προσωπικότητες τοῦ μεταιχμαλωσιακοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἤτοι οἱ Ἔσδρας καὶ Νεεμίας, καὶ δὴ ἡ χρονολογικὴ προτεραιότης μεταξύ των, ἀποτελοῦν ἕν ἐκ τῶν φλεγόντων σήμερον ἀλλὰ καὶ τῶν πλέον δυσεπιλύτων προβλημάτων τῆς Ἰουδαϊκῆς Ἱστορίας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι συμφώνως πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν πηγῶν παρεχομένας πληροφορίας ὁ Ἔσδρας ἀφίχθη καὶ ἔδρασεν ἐν Ἰερουσαλὴμ κατὰ τὸ 7ον καὶ ὁ Νεεμίας κατὰ τὸ 20ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρταξέρξου (Ἔσδρ. 7,9. Νεεμ. 1,1) καὶ συνεπῶς ὁ πρῶτος θεωρεῖται παλαιόθεν προγενέστερος τοῦ δευτέρου, οὐχ ἧττον ὅμως ἡ προτεραιότης αὕτη τοῦ Ἔσδρα ἠμφεσβητήθη πρὸ πολλοῦ καὶ δι' ἄλλους ἱστορικοὺς λόγους καὶ διότι δὲν ἀναφέρεταί που ἐὰν πρόκηται περὶ τοῦ ἰδίου Ἀρταξέρξου εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, ἐνῷ ἐξ ἄλλου δὲν θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ ἀναφερόμενος ἀριθμὸς 7 (τὸ 7ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρταξέρξου) εἶναι γνήσιος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον ζήτημα, παρατηρεῖται ὅτι ἐκ τῶν ἐκ τῆς Ἱστορίας γνωστῶν ἡμῖν τριῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρταξέρξου Περσῶν βασιλέων, ὁ τρίτος ἐξ αὐτῶν, ἤτοι ὁ Ἀρταξέρξης Ὦχος (358-337), δὲν λαμβάνεται ὑπ'

ὄψει ἐν προκειμένῳ, τοὐλάχιστον ὡς μὴ βασιλεύσας πέραν τῆς εἰκοσαετίας, ἐνῷ ἡ δρᾶσις τοῦ Νεεμίου ἐπεκτείνεται μέχρι καὶ τοῦ 32ου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ περὶ οὗ πρόκειται Ἀρταξέρξου. Συνεπῶς ὁ βασιλεὺς οὗτος δέον νὰ ἀναζητηθῇ μεταξὺ Ἀρταξέρξου τοῦ Α', τοῦ Μακρόχειρος (465-424) καὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Β', τοῦ Μνήμονος (404 -359). Ἐὰν δεχθῇ τις ὅτι πρόκειται περὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Α', ἡ ἄφιξις τοῦ Ἔσδρα εἰς Ἱερουσαλὴμ θὰ ἔλαβε χώραν τῷ 458, ἐὰν ὅμως πρόκηται περὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Β' μετατίθεται αὕτη εἰς τὸ ἔτος 398. Κατὰ τὴν παραδοσιακήν, οὕτως εἰπεῖν, ἄποψιν, ὁ Ἔσδρας ἀφίχθη εἰς Ἱερουσαλὴμ κατὰ τὸ 7ον ἔτος τῆς βασιλείας Ἀρταξέρξου τοῦ Α' (Β' Ἔσδρ. 7,9.), ἤτοι τῷ 458, ὁ δὲ Νεεμίας ἔδρασεν αὐτόθι ἀπὸ τοῦ 20ου μέχρι τοῦ 32ου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ ἰδίου Ἀρταξέρξου (ἐφ' ὅσον δι' ἱστορικοὺς λόγους ἀποκλείεται χρονικὴ τοποθέτησις τοῦ Νεεμίου ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Ἀρταξέρξου τοῦ Β', κυρίως διὰ λόγους σχετιζομένους πρὸς τὰ ἐκ τῶν παπύρων τῆς Ἐλεφαντίνης γνωστὰ ἡμῖν ἱστορικὰ γεγονότα), ἤτοι ἀπὸ 445-433 (Νεεμ. 1,1.2,1.5,14). Ἡ ἄποψις αὕτη ἐκυριάρχει μέχρι πρὸ ἑβδομηκονταετίας περίπου, ὅτε ὁ Vermes, κυρίως ὅμως καὶ ὁ van Hoonacker διὰ σειρᾶς ἐμπεριστατωμένων ἄρθρων κατεπολέμησαν ταύτην, ὑποστηρίξαντες ἐπὶ τῇ βάσει σοβαρῶν τεκμηρίων, ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἔσδρα ἔλαβε χώραν οὐχὶ ἐπὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Α', ἀλλ' ἐπὶ τοῦ Β', ἤτοι τῷ 398, τοποθετήσαντες οὕτω χρονικῶς τὸν Ἔσδραν μετὰ τὸν Νεεμίαν[1].

Τοῦτο ἐγένετο ἀφορμὴ νέων ἐρευνῶν καὶ ἀπαρχὴ ἐπιστημονικῶν διαμαχῶν, κατὰ τὰς ὁποίας πολλοὶ ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ van Hoonacker (Lagrange, Touzart, Mowinckel, Oesterley, Riccioti, A. Vincent, Snaith κ. π. ἄ.)[2], ἐνῶ εὐάριθμοί τινες, φρονοῦντες κυρίως ὅτι ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Νεεμίου προϋποθέτει τὸ ἔργον τοῦ Ἔσδρα, ἐστράφησαν κατὰ τῆς νέας θεωρίας (Sellin, R. Kittel, Schaeder κ.ἄ.).[3]

Ὡς ἦτο ἑπόμενον ὑπεστηρίχθησαν καὶ ἄλλαι, συμβιβαστικαί, ἀπόψεις, ὡς π.χ. ἡ περὶ συγχρόνου δράσεως ἀμφοτέρων τῶν προσωπικοτήτων τούτων (Meyer)[4] καὶ ἡ περὶ ἀφίξεως τοῦ Ἔσδρα εἰς Ἱερουσαλὴμ κατὰ τὸ μεταξὺ

---

1. Βλ. Vermes M., Précis d'histoire juive depuis les origines jusqu'à l'époque persanne, 1889, σ. 582. Τὰ πολυάριθμα ἄρθρα τοῦ van Hoonacker ἐδημοσιεύθησαν ἀπὸ τοῦ 1890 μέχρι τοῦ 1924, κυρίως ἐν Revue biblique καὶ Le Muséon.

2. Κατά τινα δὲ τρόπον συνετάχθη αὐτοῖς καὶ ὁ Rowley, καίτοι φρονεῖ ὅτι δὲν ἀποδεικνύεται θετικῶς ἡ προτεραιότης τοῦ Νεεμίου (βλ. The chronological order of Ezra and Nehemiah, ἐν Ignace Goldzier mem. vol., Budabest, 1948, σ. 133.

3. Ἀρχικῶς εἶχεν καὶ ὁ Eissfeldt στραφῆ κατ' αὐτῆς, ἀλλ' ἠναγκάσθη βραδύτερον νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν ἄποψίν του (βλ. τὴν νέαν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ: Einleitung in das Alte Testament, 2. Aufl., Tubingen, 1956, σ. 686). Ὡσαύτως καὶ ὁ de Vaux, παρὰ τὴν δημοσιευθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ (Suppl. Dict. de la Bible, IV, σ. 766), ἔχει ἐκφρασθῇ προφορικῶς ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ van Hoonacker.

4. Die Entstehung des Judentums, Halle, 1896, σ. 199.

τῆς πρώτης καὶ δευτέρας θητείας τοῦ Νεεμίου αὐτόθι χρονικὸν διάστημα (Rudolph)[1].

Τὴν τελευταίαν ἄποψιν εἶχεν ὑποστηρίξει ἄλλοτε καὶ ὁ Wellhausen,[2] εἰσηγηθεὶς μετατροπὴν τοῦ ἀριθμοῦ 7 εἰς 27, δι' οὗ προέκυπτε τὸ ἔτος 438, ἅτε τῆς πρώτης θητείας τοῦΝεεμίου ληξάσης κατὰ τὸ ἔτος 433, ἐνῷ ὁ Albright[3], χρησιμοποιῶν τὴν αὐτὴν μέθοδον, μετέτρεψεν τὸ 7 εἰς 37, μεταθέσας οὕτω τὸν Ἔσδραν μετὰ τὸν Νεεμίαν (ἔτ. 428). Ἄς σημειωθῇ δὲ χάριν τῆς ἱστορίας τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος προβλήματος, ὅτι ἡ ἔρευνα ἤγαγέ τινας εἰς τὴν διατύπωσιν καὶ λίαν ἀπιθάνων ἔτι δὲ καὶ ἀστόχων θεωριῶν, ὡς π.χ. ἡ περὶ ἀφίξεως τοῦ Ἔσδρα κατὰ τὸ ἔτος 538, ταὐτιζομένου τούτου πρὸς αὐτὸν τὸν Ζοροβάβελ (Riessler)[4], ἡ περὶ χρονικῆς τοποθετήσεως ἀμφοτέρων τῶν ἀνδρῶν ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀρταξέρξου τοῦ Β' (Haneberg)[5], ἐνῷ ἐξ ἄλλου δὲν ἔλλειψαν καὶ ἀστρονομικοὶ ἔτι ὑπολογισμοὶ καὶ δὴ λεπτομερέστατοι καὶ σχολαστικοί, πρὸς ἀπόδειξιν τῆς χρονολογικῆς προτεραιότητος τοῦ Ἔσδρα, δράσαντος κατὰ τὸ 7ον ἔτος τῆς βασιλείας Ἀρταξέρξου τοῦ Α' (Kugler)[6].

Αἱ θεωρίαι αὗται δὲν ἔτυχον σοβαρᾶς προσοχῆς ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶν, ὁπωσδήποτε ὅμως ἐδημιούργησαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ προκαλοῦν ἐπίτασιν τῶν σχετικῶν διαμαχῶν καὶ τῆς ἀλληλοσυγκρούσεως τῶν ἀπόψεων, ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ὑπῆρξεν καὶ ἡ ἐκδήλωσις ἀμφιβολιῶν ὡς πρὸς καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν ἱστορικότητα τῆς μορφῆς τοῦ Ἔσδρα, ἐφ' ὅσον ἄλλως τε εἶχε θεωρηθῇ οὗτος ὑπὸ τοῦ Torrey[7] ὡς μυθικὸν πρόσωπον, ἐπινοηθὲν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῶν βιβλίων τῶν Παραλειπομένων καὶ Ἔσδρα Νεεμίου, χάριν τῆς ἐξυπηρετήσεως ὡρισμένης πολιτικοθρησκευτικῆς καταστάσεως[8].

Ἄλλως τε καὶ αἱ εἰς τὸν τομέα τῆς ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς κριτικῆς γενόμεναι ἐργασίαι, δὲν συνέβαλον ἀρκούντως εἰς προσέγγισίν τινα τῶν διαφόρων ἀντιμαχομένων ἀπόψεων.

---

1. Esra und Nehemia, Tübingen, 1949, σ. XXVI-XXVII.

2. Die Rückkehr der juden aus dem babylonischen Exil, ἐν Nkgw, 1895, σ. 172.

3. Bibl. Archaeologist, 1946, σ. 14. Πρβλ. καὶ Von der Steinzeit zum Christentum, München, 1949, σ. 448.

4. Uber Nehemia's und Esra's, ἐν BZ, 1903, σ. 238.

5. Geschichte der Bibl. Offenbarung, σ, 428 ἑξ.

6. Von Moses bis Paulus, Münster, 1922, σ. 215-233.

7. Βλ. The composition and historical value of Ezra-Nehemiah ἐν BZAW, 1896, τ. II.

8. Ἡ πλήρης καὶ παράδοξος σιγὴ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἔσδρα, ἐν Σ. Σειρ. 49, II ἑξ., ἔνθα τὰ ἐγκώμια τοῦ Ζαροβάβελ, Ἰησοῦ (υἱοῦ Ἰωσεδὲκ) καὶ Νεεμίου, πλὴν τῶν γνωστῶν ἄλλων συμπερασμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ὡδήγησεν τοὺς ἐρευνητάς, θὰ ἐτροφοδότησεν, προφανῶς, καὶ τὴν κατὰ τῆς ἱστορικότητος τοῦ Ἔσδρα θεωρίαν.

Συνεπῶς τὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τοῦτο, παρὰ τὰς μέχρι τοῦδε καταβληθείσας προσπαθείας, ὄχι μόνον δὲν ἐπελύθη, ἀλλὰ προβάλλεται ὀξύτερον καὶ παρουσιάζεται ἔτι πλέον περιπεπλεγμένον.

Εἶναι, λοιπόν, πράγματι, ἱστορικὸν πρόσωπον ὁ Ἔσδρας; Καὶ πότε ἀφίχθη καὶ ἔδρασεν ἐν Ἰερουσαλήμ; Πρὸ τοῦ Νεεμίου, ὡς ἐπιστεύετο ἀρχικῶς, ἢ μετὰ τοῦτον; Καί, ἐφ' ὅσον οὗτος ὑπηρέτησε δὶς ἐν Ἰερουσαλήμ, ἡ ἐπίσκεψις ἐκείνου ἔλαβε χώραν μετὰ τὴν πρώτην, ἢ μετὰ τὴν δευτέραν θητείαν τούτου;

Τὸ πρῶτον ἐρώτημα οὐδόλως ἀπασχολεῖ τὸν Pavlovsky (ὀρθῶς δὲ ἐφ' ὅσον τὰ κατὰ τῆς ἱστορικότητος τοῦ Ἔσδρα ἐπιχειρήματα δὲν εὐσταθοῦν σήμερον), ὅστις ἀναφέρει ἁπλῶς, ὅτι διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ εἰσηγουμένης νέας θεωρίας κατοχυροῦται ἡ ἱστορικότης τοῦ Ἔσδρα (σ. 430). Οὕτως ἐξετάζει ὁ σ. τὴν δυνατότητα τῆς χρονολογικῆς προτεραιότητος τοῦ Ἔσδρα, ἢ συνυπάρξεως καὶ συγχρόνου δράσεως τῶν δύο ἀνδρῶν ἐν Ἰερουσαλήμ, ἢ ἐμφανίσεως τοῦ Ἔσδρα μετὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ Νεεμίου, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ δρᾶσις τοῦ Ἔσδρα δέον νὰ τοποθετηθῇ χρονικῶς μετὰ τὴν λῆξιν τῆς δευτέρας θητείας τοῦ Νεεμίου. Ἐπειδὴ δὲ παρομοία ἄποψις εἶχε καὶ ἄλλοτε, ὡς ἤδη ἐλέχθη, διατυπωθῇ ἀφ' ἑνός, καὶ τὰ διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνώμης ταύτης ἱστορικὰ ἐμπόδια δὲν δύνανται ἄλλως νὰ ὑπερπηδηθοῦν ἀφ' ἑτέρου, δίδει οὗτος νέαν τινὰ λύσιν τοῦ προβλήματος διὰ τῆς θεωρίας, ὅτι ὁ Ἔσδρας ἔδρασε μὲν κυρίως μετὰ τὴν δευτέραν θητείαν τοῦ Νεεμίου, ἀλλ' εἶχε μεσολαβήσει προηγουμένως καὶ δὴ μετὰ τὴν πρώτην, ἄλλη τις, «ἀνεπίσημος», ἐπίσκεψις τοῦ Ἔσδρα εἰς Ἰερουσαλήμ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἐγνώρισεν οὗτος τὴν κρατοῦσαν αὐτόθι κατάστασιν, καὶ προητοίμασεν τὴν «ἐπίσημον» πλέον μετάβασιν αὐτοῦ, ἡ ὁποία καὶ ἐπραγματοποιήθη ὀλίγον μετὰ τὴν δευτέραν θητείαν τοῦ Νεεμίου, ἤτοι τῷ 428 (37ον ἔτος τῆς βασιλείας Ἀρταξέρξου τοῦ Α').

Ὑποστηρίζων, λοιπόν, δύο ἐπισκέψεις τοῦ Ἔσδρα εἰς Ἰερουσαλήμ, ἤτοι μίαν «ἀνεπίσημον» καὶ μίαν «ἐπίσημον», φρονεῖ ὅτι ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἔγκειται ἡ πρωτοτυπία αὐτοῦ. Βεβαίως εἶναι δεδικαιολογημένη ἡ καύχησις τοῦ σ. διὰ συμβολὴν εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου, ἐφ' ὅσον μάλιστα, ὡς καὶ ὁ ἴδιος γράφει (σ. 456), οὔτε ὁ Noth, οὔτε ὁ Albright ἐπέτυχον μὲ τὰς εὐφυεῖς ἐν προκειμένῳ γνώμας των νὰ ἐπινοήσουν τοιαύτην ἀκριβῶς λύσιν.

Πρέπει ὅμως νὰ λεχθῇ, ὅτι ἤδη καὶ ὁ van Hoonacker εἶχε ῥίψει παρομίαν ἰδέαν, δεχόμενος μίαν ἄλλην ἐπίσκεψιν τοῦ Ἔσδρα εἰς Ἰερουσαλήμ, κατὰ

τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας θητείας τοῦ Νεεμίου αὐτόθι [1]. Ἀλλὰ τοῦτο παρασιωπᾶται ὑπὸ τοῦ σ. Ὁπωσδήποτε δὲν μοὶ φαίνεται ἐντελῶς πρωτότυπος ἡ ἰδέα ἀλλ' ἡ ἐπιχειρηματολογία, ἡ ὁποία ἐὰν ἦτο ἀρκούντως πειστική, θὰ ἐβοήθει, ὁμολογουμένως, εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος, διότι αὕτη φρονῶ ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς περὶ προτεραιότητος τοῦ Νεεμίου ἀπόψεως.

Ἄντικρυς ἀντίθετος πρὸς τὰς παλαιοτέρας γνώμας, καθ' ἃς ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Νεεμίου προϋποθέτει τὸ ἔργον τοῦ Ἔσδρα (de Vaux κ.ἄ.) [2], φρονεῖ ὁ σ. ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἔσδρα εἶναι συνέπεια τῆς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας θητείας τοῦ Νεεμίου ἀρξαμένης μεταρρυθμίσεως (σελ. 279. πρβλ. καὶ σ. 305). Τὴν κατὰ τὸ 7ον ἔτος τῆς βασιλείας Ἀρταξέρξου τοῦ Α' ἐπίσκεψιν ἀπορρίπτει, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτρέψῃ ἡ Περσικὴ Αὐλὴ μίαν τοιαύτην ἀποστολὴν ἐν καιρῷ ταραχῶν καὶ ἀνησυχητικῶν ἐξελίξεων (σ. 283, 286). Κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν ἀναστατώσεων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ διέλθουν τὰ καραβάνια ἄθικτα διὰ τῆς ἐρήμου, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ἐφωδιασμένα διὰ βασιλικῶν φιρμανίων. Συνεπῶς, κατὰ τὸν σ., δὲν θὰ ἐζήτει ὁ Ἔσδρας νὰ ἀναλάβῃ τοιαύτην ἐπικίνδυνον ἀποστολὴν (σ. 286). Ἔπραξε δὲ τοῦτο πολὺ βραδύτερον, ὅτε οἱ ἐν τῇ ὁδῷ κίνδυνοι εἶχον πλέον ἐκλείψει, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν ἐχρειάσθη νὰ λάβῃ στρατιωτικὴν συνοδείαν μεθ' ἑαυτοῦ (σ. 287).

Περὶ τοῦ ὅτι ὅμως δὲν ὑπῆρχον ἐμπόδια καὶ κίνδυνοι ἐκ τῶν ἐχθρῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ταξιδίου τοῦ Ἔσδρα, δὲν εἴμεθα βέβαιοι. Τοὐναντίον φαίνεται ὅτι θὰ διέβλεπεν ὁ Ἔσδρας σοβαροὺς κινδύνους, διότι πρὶν ἢ ἀναλάβῃ τὴν μεγάλην πορείαν συνεκέντρωσε τὸν λαὸν διὰ νὰ τὸν προετοιμάσῃ καταλλήλως καὶ τὸν ἐνημερώσῃ ἐπ' αὐτῶν, ἐζήτησε δὲ μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀντιμετώπισιν αὐτῶν. Τὸ ὅτι ἐξαίρεται ἐν συνεχείᾳ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀποστολὴ ἔφθασεν εἰς Ἱερουσαλὴμ εἰς καλὴν κατάστασιν, σημαίνει ἀκριβῶς, ὅτι ἐξηκολούθουν νὰ ὑπάρχουν καί τότε, ὅπως καὶ ἄλλοτε, οἱ ἐκ τῶν ἐχθρῶν κίνδυνοι, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν διέσωσεν αὐτὴν ὁ Θεὸς (βλ. Α' Ἔσδρ.8,49-53,60. Β' Ἔσδρ. 7,6,9. 8,21-22). Ἐξ ἄλλου ἡ ἀποφυγὴ χρησιμοποιήσεως στρατιωτικῆς βοηθείας διὰ τὴν ἀσφαλῆ μετάβασιν εἰς Ἱερουσαλήμ, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἔσδρα εἶχε θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, καὶ δὲν ἐπεθύμει οὗτος ὅπως παρουσιασθῇ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ μετὰ στρατιωτικῆς δυνάμεως, προκειμένου νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἀναληφθὲν ὑπ' αὐτοῦ σοβαρὸν θρησκευτικὸν ἔργον. Συνεπῶς δὲν νομίζω, ὅτι διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου ἐνισχύεται ἡ κατὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἔσδρα ἐν ἔτει 428 θεωρία.

---

1. Βλ. κυρίως Snaith N., The date of Ezra's arrival in Jerusalem, ἐν ZAW, 1951, σ. 54 καὶ Cazelles H., La mission D'Ezras, ἐν VT, 1954, σ. 117· Πρβλ. καὶ Rowley, μν. ἔ., σ. 149.

2. Βλ. ὅμως καὶ σημ. 3.

Εὐστόχως ὅμως παρατηρεῖ ὁ σ., ὅτι ἡ στάσις τοῦ Νεεμίου ἔναντι ὡρισμένων ζητημάτων, ὡς π.χ. τῶν μικτῶν γάμων, δὲν ἦτο ἡ αὐτὴ κατὰ τὴν πρώτην καὶ κατὰ τὴν δευτέραν θητείαν αὐτοῦ. Τὴν δευτέραν φορὰν θὰ ὑπέστη, προφανῶς καὶ ἐπίδρασιν τοῦ Ἔσδρα. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Ἔσδρας, ὡς προσεπάθησε νὰ ἀποδείξῃ ὁ σ., ἀποκλείεται νὰ ἔδρασε πρὸ τῆς δευτέρας θητείας τοῦ Νεεμίου ἢ καὶ κατ' αὐτήν, φαίνεται ὅτι ἐμεσολάβησεν ἰδιωτική τις καὶ ἀνεπίσημος ἐπίσκεψίς του εἰς Ἱερουσαλὴμ (σ. 429). Κατὰ τὴν ἀνεπίσημον ταύτην ἐπίσκεψιν θὰ ἀνεγνώσθη καὶ ὁ Νόμος ὑπὸ τοῦ Ἔσδρα ἐνώπιον τοῦ λαοῦ (σ. 430).

Βεβαίως ἡ ἐπινόησις εἶναι εὐφυής, καίτοι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, δὲν μοὶ φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ ἀπολύτως πρωτοτύπου ἰδέας. Διὰ τῆς ἀποδοχῆς δὲ τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι δυνατὸν νὰ παρακαμφθοῦν πλεῖσται ἱστορικαὶ δυσχέρειαι, καὶ νὰ ἐκλείψουν αἱ περὶ τῆς ἱστορικότητος τοῦ Ἔσδρα ἀμφισβητήσεις, ὡς ἀναφέρει καὶ ὁ σ. (σ. 430).

Οὐδεὶς ὅμως ὑπάρχει ἐν τῷ κειμένῳ ὑπαινιγμός, ὁ ὁποῖος νὰ δικαιολογῇ τὴν περὶ τῆς ἀνεπισήμου ταύτης ἐπισκέψεως ἄποψιν.

Ἄλλως τε πῶς ἦτο δυνατὸν μία ἐξέχουσα προσωπικότης, ὡς ὁ «Γραμματεὺς» Ἔσδρας, νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸ κοπιῶδες ἐκεῖνο ταξίδιον χωρὶς νὰ ἐκτελῇ ἐπίσημόν τινα ἀποστολήν; Καὶ ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ ἰδιωτικῆς ἐπισκέψεως, πῶς ἐνεφανίσθη ὡς ὑπεύθυνον πρόσωπον ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, καὶ πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπασχολῇ τοῦτον ἐπὶ τόσας ὥρας μὲ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Νόμου; Ἐκ τῆς ἐν Νεεμ. 8,1-12 διηγήσεως συμπεραίνεται, ὅτι θὰ ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ λαοῦ περιβεβλημένος κῦρος καὶ ἐξουσίαν. Πόθεν δὲ θὰ ἐπήγαζον ταῦτα, ἐὰν δὲν ἦτο ἐπισήμως ἀπεσταλμένος ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως, ὡς ἀκριβῶς ὁ Νεεμίας καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ; Ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν λαβόντων χώραν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην καθίσταται φανερόν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τελετῆς, ὑπενθυμιζούσης τὰς γνωστὰς ὡς ἐπισήμους παρ' Ἰσραήλ, καθ' ἃς ὄχι ἁπλοῦν πρόσωπον ἀλλ' αὐτὸς ὁ βασιλεύς, ἢ ὁ θρησκευτικὸς ἄρχων τοῦ λαοῦ ἀπηυθύνετο πρὸς αὐτὸν κατὰ παρόμοιον τρόπον, καὶ ὁ λαὸς ἀπήντα ὡς ἐν τῇ παρούσῃ περιπτώσει [1]).

Ἐὰν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐν Νεεμ. 8,9 ὁ Νεεμίας θεωρεῖται παρείσακτος (ἐφ' ὅσον ἐν 8,10 ὁμιλεῖ ἓν μόνον πρόσωπον) [2], πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἐπισημότερον ἔτι κῦρος εἰς τὸν Ἔσδραν, ὁ ὁποῖος μ ό ν ο ς ἀπησχόλει τὸν λαόν. Θὰ ἠδύνατο δὲ νὰ πράξῃ τοῦτο ἄνευ ἐπισήμου ἐντολῆς; Κατὰ τὸν σ. ὁ Ἔσδρας δὲν θὰ ἐζήτει ἄδειαν δι' ἐπίσημον μετάβασιν εἰς Ἱερουσαλήμ, ἐὰν δὲν ἐγνώριζεν τὴν ὑπάρχουσαν αὐτόθι κατάστασιν, ὁ δὲ βασιλεὺς ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ θὰ ἐνεπιστεύετο εἰς αὐτὸν μίαν τοιαύτην ἀποστολήν, οὔτε θὰ τοῦ παρεχώρει τό-

---

15. Βλ. κυρίως Α' Παρ. 16, 1 ἑξ., 36 καὶ Γ' Βασ. 8,14 (Ο'). Πρβλ. καὶ Δευτ. 24,15.
16. Βλ. καὶ R u d o l p h, μν. ἔ., σ. 148.

σους θησαυροὺς καὶ τιμαλφῆ ἀντικείμενα, ἐὰν δὲν εἶχε προηγουμένως πεισθῆ ὅτι οὗτος ἦτο κατάλληλος διὰ τοιοῦτο ἔργον (σ. 430). Καὶ ὅμως εἶναι γνωστόν, ὅτι ὑπὸ τοῦ Κύρου εἶχεν ἀνατεθῆ παρομοία καὶ πλέον δύσκολος, ἀπὸ ἄλλας ἀπόψεις, ἀποστολὴ εἰς τὸν Σασαβασὰρ שֵׁשְׁבַּצַּר, ὄχι μόνον χωρὶς νὰ εἶχεν οὗτος ἐπισκεφθῆ τὴν Ἰερουσαλήμ, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ εἶχε ἀποσταλῆ ἄλλος τις πρὸ αὐτοῦ, διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸ περιβάλλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐπρόκειτο νὰ δράσῃ ἡ πρώτη δοκιμαστική, τρόπον τινά, ἀποστολή. Ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἀρταξέρξου τοῦ Α' εἶχεν ἀποσταλῆ ὁ Νεεμίας, χωρὶς νὰ εἶχε λάβει οὗτος προηγουμένως προσωπικὴν ἀντίληψιν τῆς ἐν Ἰερουσαλὴμ καταστάσεως. Διατί, λοιπόν, ἔπρεπε νὰ ἀπῃτῆτο ἀπὸ τὸν Ἔσδραν, ὅπως ἐπισκεφθῇ ἀνεπισήμως πρῶτον τὴν Ἰερουσαλήμ, καὶ μόλις βραδύτερον νὰ ἀνατεθῇ εἰς αὐτὸν ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀποστολή; Μήπως ἐπρόκειτο περὶ τυχαίου προσώπου καὶ οὐχὶ περὶ ἀνδρὸς μεγάλης μορφώσεως, ὑπερτεροῦντος μάλιστα ἔναντι καὶ αὐτοῦ τοῦ Νεεμίου; Ἢ μήπως θὰ δὲν ἦτο τὸ ἔδαφος προπαρεσκευασμένον ἐκ μέρους τοῦ προπορευθέντος Νεεμίου;

Εἶναι πρόδηλον ὅτι τὴν περὶ ἀνεπισήμου ἐπισκέψεως τοῦ Ἔσδρα εἰς Ἰερουσαλὴμ θεωρίαν δὲν στηρίζουν ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα. Οὕτω τὸ πρόβλημα φαίνεται ὅτι οὔτε διὰ τῆς προσπαθείας τοῦ Pavlovsky ἐπιλύεται. Βεβαίως ἡ λύσις, ἡ ὁποία προτείνεται ὑπ' αὐτοῦ εἶναι, ἴσως, ἡ καλλιτέρα, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ἦτο περισσότερον ἰσχυρὰ ἡ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία.

Ὁπωσδήποτε ὅμως εἶναι ἄξιος πολλοῦ ἐπαίνου ὁ σ. διότι διὰ τῆς διεξοδικῆς αὐτοῦ ἐργασίας χαράσσει νέας κατευθύνσεις εἰς τὴν περαιτέρω ἔρευναν πρὸς ἐξεύρεσιν ἱκανοποιητικῆς τινος λύσεως τοῦ σπουδαιοτάτου καὶ ἀκανθώδους τούτου προβλήματος.

Π. ΣΙΜΩΤΑΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ Λ΄ ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ ΤΕΥΧΟΣ Β΄

ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ, ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ (*)

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΧΑΛΚΗΣ

ΑΙ « ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ » ΤΟΥ ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΥ

Λέγοντες ἐν τῷ εὐθὺς ἀνωτέρω κεφαλαίῳ, ὅτι « ἐν τῇ μελέτῃ καὶ δὴ τῇ ἄρσει τῶν θεωρητικῶν καὶ « θεολογικῶν » προϋποθέσεων τοῦ Προσηλυτισμοῦ εὑρίσκεται ἡ λυσιτελεστέρα ἀντιμετώπισις καὶ λύσις τούτου », εἴχομεν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν τὸ ἀναντίρρητον γεγονός, ὅτι περὶ τὸν Προσηλυτισμὸν ὑπάρχουσιν, εἴτε ἁπλῶς ἐμφανίζονται ὡς ὑπάρχουσαι, ὡρισμέναι τινὲς « προϋποθέσεις », θεωρητικαί, θεολογικαὶ καὶ ἄλλαι, αἵτινες καὶ προβάλλονται συνήθως, οὐχὶ βεβαίως ἀπὸ μέρους τῶν ὑφισταμένων προσηλυτιστικήν τινα δρᾶσιν Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως ὑπὸ τῶν προσηλυτιζουσῶν Ὁμολογιῶν, ὑφ' ὧν καὶ θεωροῦνται ὡς στηρίζουσαι καὶ δικαιολογοῦσαι, ἰδεολογικῶς καὶ ἄλλως, τὸν Προσηλυτισμόν.

Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν καὶ ἀντίληψιν ταύτην εὑρίσκομεν συνήθως τὰς « προϋποθέσεις » ταύτας προσαγομένας, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ γνωστῇ περὶ τὸ θέμα τοῦτο βιβλιογραφίᾳ, τῶν « προϋποθέσεων » δὲ τούτων ἀπήχησιν καὶ εὐρυτέραν μνείαν παρέχει καὶ τὸ σχετικόν, ὡς εἴπομεν, τρίτον Τμῆμα, περὶ « Βασικῶν Προϋποθέσεων » τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης καὶ σχολιασθείσης Ἐκθέσεως τῆς ἐπὶ τοῦ Προσηλυτισμοῦ Μεικτῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ παρὰ τὴν ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ γενομένην ἀντιδιαστολὴν μεταξὺ χριστιανικῆς μαρτυρίας καὶ Προσηλυτισμοῦ.

Ἀπὸ ταύτης τῆς ἀπόψεως ἡ ἐξέτασις ἐνταῦθα τῶν « προϋποθέσεων » τούτων τοῦ Προσηλυτισμοῦ τυγχάνει ἀπαραίτητος, ὄχι μόνον διὰ τὸν λόγον τοῦτον, καθ' ὅν, ὡς εἴπομεν, αὗται ἀποτελοῦσι τὴν οὐσιαστικωτέραν αἰτιολόγησιν τοῦ διεξαγομένου ἑκασταχοῦ Προσηλυτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι πᾶσα περὶ τὸ θέμα τοῦτο συζήτησις ἀναγκαστικῶς περιστρέφεται περὶ ταύτας, ὡς περὶ τὰ ἰδεολογικά, θεωρητικά, πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ ἰδίᾳ αἴτια, ἅτινα εὑρίσκονται εἰς τὴν βάσιν ὅλων τῶν ἐπὶ μέρους αἰτιατῶν ἐν τῷ Προσηλυτισμῷ,

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 511 τοῦ προηγουμένου τόμου.

εἰς τὴν βάσιν δηλονότι ὅλων τῶν ἀνωμάλων καὶ ἀπροβλέπτων ἐν πολλοῖς καταστάσεων ἐκείνων, ὅσας δημιουργεῖ παρὰ ταῖς ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίαις ὁ ἑκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ διεξαγόμενος Προσηλυτισμός.

Καὶ θὰ ἤρκει μὲν ἁπλῆ τις παράθεσις τῶν « προϋποθέσεων » τούτων τοῦ Προσηλυτισμοῦ καὶ τῶν εὐρυτέρων περὶ τούτων ἀντιλήψεων καὶ σκέψεων τῶν διατυπούντων ταύτας ἑτεροδόξων, πλὴν τῆς Ὀρθοδόξου ἀπόψεως καὶ ἑρμηνείας τούτων οὔσης διαφόρου οὐσιωδῶς, καὶ δὴ καὶ ἀντιτιθεμένης πρὸς τὸν τρόπον αἰτιολογήσεως τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν ὑποκειμενικῶν κατ' ἀρχὴν δι' ἑκάστην ἑτερόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ Ὁμολογίαν κριτηρίων, οἷαι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐνταῦθα « προϋποθέσεις » τοῦ Προσηλυτισμοῦ, δημιουργεῖται ἀφ' ἑαυτῆς ἡ ἀνάγκη τῆς παραθέσεως καὶ τῆς ἐκ παραλλήλου ἀναπτύξεως καὶ τῆς Ὀρθοδόξου ἅμα ἀπόψεως καὶ ἑρμηνείας τῶν περιέργων καθ' ἑαυτὰς « προϋποθέσεων » τούτων, δι' ὧν ζητεῖται ἡ δικαιολόγησις τοῦ ἑκάστοτε διεξαγομένου Προσηλυτισμοῦ.

Ὅτι δὲ αἱ « προϋποθέσεις » αὗται ἀποτελοῦσι τὰ κεφαλαιωδέστερα στοιχεῖα δικαιολογήσεως τῆς ἀσκουμένης κατὰ τόπους προσηλυτιστικῆς δράσεως, περὶ τούτου οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία. Πᾶσα μορφὴ Προσηλυτισμοῦ ἀσκουμένη ὑπὸ ὡρισμένας « προϋποθέσεις », θεωρεῖ ἑαυτὴν κατ' ἀρχὴν ἠτιολογημένην, διότι αὐτὸ κυρίως σημαίνει « προϋπόθεσις ». Σημαίνει, ὡς γνωστόν, τὴν κατὰ ὑπάρχοντά τινα λόγον ἢ ἰσχύουσάν τινα αἰτίαν ἐμφάνισιν ἐνεργείας τινος ὡς συγγνωστῆς ἢ ἐπιβαλλομένης ἐκ τῶν πραγμάτων.

Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος ἡμῶν Ἐκκλησία δὲν θεωρεῖ ὡς εὐσταθοῦσαν κατ' ἀρχὴν τὴν περὶ « προϋποθέσεων » ἐν τῷ Προσηλυτισμῷ φιλολογίαν ταύτην. Διότι προϋποθέσεις, καθιστῶσαι συγγνωστὴν ἢ δικαιολογοῦσαι ἢ καὶ ἐπιβάλλουσαι — ὅπερ χεῖρον — κατάστασίν τινα, νοοῦνται ἐκεῖ μόνον ἔνθα ἡ κατάστασις αὕτη εἶναι καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ μόνη ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβαλλομένη, καὶ ὡς τοιαύτη ἄρα ὡς ἡ μόνη ἀναπόφευκτος κρινομένη. Οὐδεὶς ὅμως δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ὁ Προσηλυτισμὸς εἶναι ὅρος « sine quem non » ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ θὰ ἴδωμεν μὲν πῶς ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν ἐκκλησιολογικῶν λεγομένων « προϋποθέσεων » τοῦ Προσηλυτισμοῦ κρίνεται οὗτος, ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη μορφὴ χριστιανικῆς μαρτυρίας, ὡς στοιχεῖον οἱονεὶ ἀναγόμενον εἰς τὴν « οὐσίαν » ἢ τὸ « εἶναι » τῆς Ἐκκλησίας, πλὴν τοῦτο δὲν εἶναι ἀρκετόν, ἵνα ἀποδείξῃ τὰς οὕτω λεγομένας « προϋποθέσεις » τοῦ Προσηλυτισμοῦ, προϊούσας πέραν τῶν ὅλων ὑποκειμενικὴν σημασίαν κεκτημένων κριτηρίων, τῶν μεμονωμένως ἰσχυόντων διὰ ταύτην ἢ ἐκείνην ἐκ τῶν Ἐκκλησιῶν ἢ Ὁμολογιῶν.

Θὰ ἦτο ἀσφαλῶς μειζόνως δεδικαιολογημένη ἡ συζήτησις αὕτη, ἐὰν περιεστρέφετο μᾶλλον περὶ τὰς προβαλλομένας ἀπ' εὐθείας τυχὸν δικαιολογήσεις τοῦ Προσηλυτισμοῦ. Ὀφείλομεν ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι τοιαῦται δικαιολογήσεις κατ' ἀρχὴν ἀποφεύγονται περὶ αὐτόν, κυριολεκτοῦνται δὲ αἱ

δικαιολογήσεις αὗται ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν λοιπῶν μορφῶν « μαρτυρίας », ἢ « εὐαγγελισμοῦ », ἢ « ἱεραποστολῆς » ἐντὸς τοῦ συγχρόνου Χριστιανισμοῦ. Κυριολεκτοῦνται δηλονότι ἐπὶ τῶν μορφῶν ἐκείνων τῆς δράσεως τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, αἵτινες ἐμπίπτουσιν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν εὐθυνῶν των ὡς «Ἐκκλησιῶν », ὅπως παράσχωσι μαρτυρίαν τῆς ἑαυτῶν πίστεως πρὸς πάντας.

Καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς πλευρᾶς ἀποτελεῖ πρᾶξιν δικαιοσύνης δι' ἡμᾶς νὰ εἴπωμεν ρητῶς, ὅτι ἐκτιμῶμεν πλήρως τὴν διαπιστουμένην τελευταίως ἀντιδιαστολὴν μεταξὺ χριστιανικῆς μαρτυρίας καθόλου καὶ Προσηλυτισμοῦ ἰδίᾳ ἐν τῇ ὑπαρχούσῃ γνωστῇ περὶ Προσηλυτισμοῦ φιλολογίᾳ τοῦ συγχρόνου Οἰκουμενισμοῦ, καὶ δὴ κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ταῦτα ἔτη, μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς εἰδικῆς περὶ Χριστιανικῆς Μαρτυρίας καὶ Προσηλυτισμοῦ Ἐκθέσεως τῆς Μεικτῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῆς εὐρείας συζητήσεως τοῦ ἐπιμάχου θέματος τῆς συγχωνεύσεως τοῦ Διεθνοῦς Συμβουλίου Ἱεραποστολῶν μετὰ τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν.

Πλὴν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀγνοήσωμεν καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Μαρτυρία, ὡς συγκεκριμένη εὐθύνη « ἐν τῷ παρέχειν ἕκαστον μαρτυρίαν τῆς ἑαυτοῦ πίστεως πρὸς πάντας » ἐμπλέκει ἀπ' εὐθείας, ὡς καὶ προλαβόντως εἴπομεν, ὅτε ἐκρίνομεν τὴν προμνημονευθεῖσαν Ἔκθεσιν ἀπὸ Ὀρθοδόξου πλευρᾶς, ἐμπλέκει καὶ τὸν Προσηλυτισμόν, ὁ δὲ διεξαγόμενος ἑκασταχοῦ Προσηλυτισμὸς καθ' ἑαυτόν, εἴτε ὡς ἠλλοιωμένη ἐκδήλωσις « μαρτυρίας » ἑρμηνευθῇ, εἴτε μονομερῶς ὡς πρᾶξις διεκκλησιαστικῆς ἀνωμαλίας ἐκληφθῇ, ἀσκεῖται πάντως πάντοτε ἐν ὀνόματι τῶν συγκεκριμένων τούτων « προϋποθέσεων », ἄνευ τῶν ὁποίων θὰ ἔμενεν ἀναιτιολόγητος καὶ ἀνεδαφικός.

Ἔλθωμεν δὴ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν « προϋποθέσεων » τούτων, τῶν ὅπως ποτ' ἂν ᾖ ὑφισταμένων νῦν ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ τοῦ Προσηλυτισμοῦ θεολογίᾳ.

Πρώτη ἐκ τούτων θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναφερθῇ ἡ ψυχολογικὴ τοιαύτη.

Ταύτην ἐν τῇ εὐθύνῃ τῆς Χριστιανικῆς Μαρτυρίας ἀναφέρει καὶ ἡ περὶ Προσηλυτισμοῦ Ἔκθεσις τοῦ Π. Σ. Ε., δι' ὅσων λέγει, ὅτι « πᾶσα Ἐκκλησία χριστιανικὴ ἔχει οὐχὶ μόνον τὸ δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑποχρέωσιν, ὅπως παρέχῃ τὴν ἑαυτῆς μαρτυρίαν πρὸς τὸν κόσμον ἐλευθέρως καὶ φανερῶς, ἐπιζητοῦσα νὰ κερδίσῃ ὀπαδοὺς πρὸς τὴν ἣν κέκτηται ἀποκεκαλυμμένην θεόθεν ἀλήθειαν », τοῦθ' ὅπερ ἰσχύει « οὐχὶ μόνον διὰ τὸν μὴ χριστιανικὸν κόσμον, ἀλλ' ἐπίσης καὶ δι' ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι κατ' ὄνομα μόνον ὑπάγονται εἰς μίαν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν » [74]. Ὁ δὲ Stephen C. Neill, ἐκ τῶν πρώτων

74. « Christian Witness ,Proselytism and Religious Liberty in the setting of the World Council of Churches. A provisional Report submitted to the member Churches for their consideration », ἐν W.C.C. Minutes and Reports of the Ninth Meeting of the Central Committee, Galyatetõ, Hungary, July 28 - August 5, 1956, p. 82. Πρβλ. Ecumenical Review, 9 (1956), p. 53.

ἀσχοληθέντων θεολογικῶς μὲ τὸ θέμα τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἐν τῷ Π. Σ. Ε., εἰς εἰδικὸν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου μνημόνειον αὐτοῦ, ὑποβληθὲν πρὸς μελέτην εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν «Περὶ Πίστεως καὶ Τάξεως», ἀφοῦ ἀναλύει τὴν ἀπέναντι τῆς ἐννοίας τῆς « ἀληθείας » ψυχολογικὴν ἅμα δὲ καὶ « ἐγωϊστικὴν » οἱονεὶ διάθεσιν ἑκάστης Ἐκκλησίας ἢ Ὁμολογίας, πιστευούσης ὁπωσδήποτε ὅτι αὐτὴ διακατέχει ὁλόκληρον τὴν ἀλήθειαν, ἤ καὶ μέρος ἔστω ταύτης, ἐπιλέγει χαρακτηριστικῶς, ὅτι « πᾶσα Ὁμολογία, ἥτις κέκτηται μίαν ἀποκλειστικήν, ἢ σχεδὸν ἀποκλειστικὴν ἀντίληψιν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὑπ' αὐτῆς διακατοχὴν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, ἀποβλέπει ὡς πρός τι τὸ φυσικόν, ἢ τοὐλάχιστον ὡς πρός τι τὸ ἄκρως πλεονεκτικόν, ἵνα προσαγάγη πρὸς τὸ φῶς τῆς ἀληθείας ταύτης κατὰ τὸ δυνατὸν περισσότερα ἄτομα ἢ περισσοτέρους ὁμίλους ἐκ τῶν ἀντιφρονούντων καὶ ἀπεσχισμένων χριστιανῶν . . . »[75].

Βάσις ἐν τῇ τοιαύτῃ ψυχολογικῇ προϋποθέσει τοῦ Προσηλυτισμοῦ τίθεται ἡ βαθυτάτη ἀνάγκη πάσης ψυχῆς, ὅπως μεταδώσῃ τὴν ὑπ' αὐτῆς διακατεχομένην ἀλήθειαν καὶ εἰς τοὺς μὴ κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτῆς διακατέχοντας ταύτην, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἵνα καταστήσῃ καὶ τούτους μετόχους τῶν ἐκ ταύτης ἱκανοποιήσεων, ψυχικῶν, πνευματικῶν, ἢ καὶ πρακτικωτέρων πως καὶ ὑλικωτέρων ἔτι, ἀναλόγως τοῦ τομέως εἰς ὃν ἐπεκτείνεται ὁ χαρακτὴρ τῆς ἑκάστοτε μεταδιδομένης ἀληθείας.

Ἡ τοιαύτη ψυχολογικὴ προϋπόθεσις, ἐν τῇ βάσει αὐτῆς, εἶναι ἀπολύτως δεδικαιολογημένη, τοὐλάχιστον κατ' ἀρχήν, διότι δὲν ἠμπορεῖ νὰ διαμφισβητηθῇ τοῦτο κυρίως, ὅτι ὑπὸ τὴν ψυχολογικὴν ταύτην « πίεσιν » τῆς μεταδόσεως τῆς διακατεχομένης ἀληθείας ἀπὸ μέρους πάντων τῶν ἐκπροσώπων τῶν μέχρι σήμερον ἀναφανεισῶν θρησκειῶν ἢ καὶ τῶν λοιπῶν ἔτι θύραθεν ἰδεολογιῶν γενικώτερον, καὶ ὑπὸ τὴν πνοὴν καὶ ὤθησιν τοῦ τοιούτου ψυχολογικοῦ παράγοντος ἐγνώρισαν τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν καὶ ἐν πολλοῖς καὶ φανατικωτέραν διάδοσιν πάντα τὰ γνωστὰ συστήματα καὶ ρεύματα, οἱασδήποτε μορφῆς καὶ ἀποχρώσεως καὶ ἐὰν ὑπῆρξαν ταῦτα, καὶ εἰς τὴν ψυχολογικὴν ταύτην ἀνάγκην ὀφείλεται κατ' ἀρχὴν ἡ ζέσις καὶ τὸ ἐνθουσιαστικὸν στοιχεῖον εἰς πᾶσαν ἰδεολογίαν, ἡ ὁποία εἴτε πραγματικῶς ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθείας, εἴτε καὶ ἁπλῶς νομιζομένη ὡς ἀληθής, καταγγέλλεται πανταχοῦ ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς.

Κατὰ ταῦτα ἐὰν θρησκεῖαι, οἷαι ἐν ἀπωτέρᾳ μὲν προοπτικῇ ὁ Βουδδισμὸς καὶ αἱ λοιπαὶ τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς θρησκεῖαι, αἱ τόσην διάδοσιν καὶ ἐξάπλωσιν γνωρίζουσαι, ἐν στενωτέρᾳ δὲ ἀντιλήψει ὁ Ἰουδαϊσμός, πάλαί τε καὶ νῦν, καὶ δὴ καὶ αὐτὸ τὸ Ἰσλάμ, ἐὰν ἐγνώρισαν καὶ ἐμφανίζωσι καὶ σήμερον ἔτι τόσην

---

75. Neill Stephen C., « Proselytism and Church Unity ». Memorandum prepared for Working Committee of Faith and Order, FOC Papers, no : 35, August 1953, § 5, p. 2.

εὐρύτητα καὶ ἐπέκτασιν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐὰν ἀσκῶσιν ἔργον « προσηλυτιστικὸν » εὐρὺ καὶ ἐπικινδύνως ἐνίοτε διὰ τὸν Χριστιανισμὸν ἐξελισσόμενον, τοῦτο ἀποδοτέον, κατὰ τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα τῆς Ψυχολογίας τῶν Θρησκειῶν [76], εἰς τὸν ψυχολογικὸν μόνον παράγοντα.

Ἐὰν δὲ ταῦτα ἰσχύωσι διὰ θρησκείας θέσιν σκιᾶς ἐπεχούσας ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν μόνην καὶ κατ' ἐξοχὴν θρησκείαν τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθείας, τὸν Χριστιανισμόν, πολλῷ μᾶλλον δέον νὰ θεωρηθῇ ὅτι ὁ ψυχολογικὸς παράγων ἐν τῇ διαθέσει καὶ τάσει τῶν ἑκασταχοῦ χριστιανῶν, ὅπως μεταδώσωσι τὴν ἣν ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοῦ Κυρίου, τῆς αὐτῆς πίστεως καὶ τοῦ αὐτοῦ βαπτίσματος κατέχουσιν ἀλήθειαν, ἰσχύει μειζόνως δι' αὐτόν, καὶ δὴ καὶ κατ' ἀπόλυτον λόγον. Ὁ χριστιανός, εἰς οἱανδήποτε ὁμάδα χριστιανικῆς κοινότητος καὶ ἐὰν ἀνήκῃ, ὀφείλει νὰ ἀνταποκριθῇ πρὸς τὴν κατ' ἀρχὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ὑποχρέωσιν ταύτην, ὅπως μεταδώσῃ τὴν ἀλήθειαν, ἣν πιστεύει ὅτι διακατέχει, ὑπακούων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν φωνὴν τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ψυχολογικὴν αὐτοῦ ὤθησιν καὶ « κλῆσιν » πρὸς τοῦτο.

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμεν ἰδιαιτέρως ἐπὶ τῆς οὑτωσὶ διατυπουμένης πρώτης ταύτης καὶ καθαρῶς ψυχολογικῆς « προϋποθέσεως », διότι πᾶς τις ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ὁ ψυχολογικὸς παράγων, περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος, κυριολεκτούμενος ἐπὶ τοῦ κατ' ἀρχὴν θέματος τῆς μεταδόσεως τῆς ἀληθείας, εἶναι ὄντως ὑπολογίσιμος καὶ σοβαρός, ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ καθόλου ἀναφερόμενος. Πολλὰ ὀφείλει ὁ Χριστιανισμός, ἔν τε τῇ πρώτῃ αὐτοῦ διαμορφώσει καὶ διαδόσει καὶ ἐν τῇ μετέπειτα ἱστορίᾳ καὶ τῇ εἰς τοὺς αἰῶνας ἀκμῇ αὐτοῦ, εἰς τὴν βαθυτάτην ταύτην ψυχολογικὴν ὤθησιν καὶ ὑποχρέωσιν τῶν χριστιανῶν, ὅπως μεταδίδωσι τὴν ἣν ἐκέκτηντο ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ κατὰ Χάριν ἀλήθειαν.

Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογηθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι ἐπὶ τελείως ἄλλου ἐδάφους κινεῖται ἡ κεφαλαιώδης αὕτη πραγματικότης τῆς ἐσωτέρας ψυχολογικῆς ὠθήσεως, ὅταν πρόκειται περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς συνόλου ἐν ταῖς πρὸς τοὺς ἔξω σχέσεσιν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ τελείως ἄλλου ἐδάφους θὰ πρέπῃ νὰ θεωρηθῇ, ὅτι κινῆται αὕτη, ἐφαρμοζομένη εἰς τὴν καθ' ἑαυτὴν ἥκιστα ὁμαλὴν περίπτωσιν τοῦ Προσηλυτισμοῦ.

Ἔχει ἐν ἑαυτῷ καὶ ὁ Προσηλυτισμὸς πλουσίως ἀντιπροσωπευόμενον τὸ ψυχολογικὸν στοιχεῖον, καὶ κινεῖται καὶ ὁ προσηλυτίζων χριστιανὸς ἐκ κινήτρου ἀναγομένου εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ αὐτοῦ ψυχολογικοῦ παράγοντος, ἀκριβῶς ὡς συμβαίνει καὶ ἐπὶ τοῦ ἱεραποστολικῶς παρέχοντος μαρτυρίαν τῆς ἑαυτοῦ πίστεως καὶ μεταδίδοντος τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν καὶ διδασκαλίαν εἰς τὸν μήπω ἀκροασάμενον τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ ἀφρικανόν, ἐπὶ παραδείγματι, ἢ ἀσιάτην. Πλὴν δέον εἰλικρινῶς νὰ ἀνομολογηθῇ, ὅτι ἡ ἐκ ψυχολογικῆς

76. Kraemer H., The Christian Message in a Non - christian World (London 1938), pp. 23 κ. ἑξ.

ἀνάγκης ὤθησις τοῦ προσηλυτίζοντος τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἐν τῇ πίστει ἐνέχει πάντως οὐκ ὀλίγα στοιχεῖα ἠθικῆς ἀπαξίας, ὅσα δὲν παρουσιάζει ἡ ἐκχριστιανίζουσα τὸν ἐθνικὸν ἢ ἀλλόθρησκον τάσις καὶ διάθεσις ἐν τῷ παρέχειν χριστιανικὴν ματυρίαν πρὸς τοὺς ἔξω.

Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἐξ ἄλλης προοπτικῆς ἐξετάζων ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Γ' αἰῶνος ἐτόνισε δεόντως καὶ ἐπιγραμματικῶς ὁ Τερτουλλιανός, σχολιάζων τὴν παρουσιαζομένην διὰ τοὺς περὶ αὐτὸν χριστιανοὺς περίπτωσιν, ὅπως ἀποδώσωσι λατρευτικὰς τιμὰς εἰς τὸν Ρωμαῖον Αὐτοκράτορα. Ἀρνούμενος τὴν « ὑποχρέωσιν » ταύτην εἰς τοὺς χριστιανοὺς διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ψιλὸς ἄνθρωπος [77], καὶ εἰδικεύων τὸν λόγον εἰς τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας ἑκάστου, ὅπως μὴ πιστεύῃ καὶ μὴ ἀποδέχηται, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ μὴ δεσμεύηται ἀπὸ πᾶν ὅ,τι οἱ ἄλλοι ἀποδέχονται ὡς ἀληθές, τοῦθ' ὅπερ ἐκεῖνος ὡς κατέχων τὴν πλήρη ἀλήθειαν, τὴν ἀληθῆ θρησκείαν, ἀποδέχεται ὡς παχυλὴν πλάνην καὶ δὴ καὶ ἀνοσιουργίαν, λέγει ἐπιγραμματικῶς τὰ ἑξῆς:

«Tamen humani juris et naturalis potestatis est unicuique, quod putaverit, celere; nec alii obest aut prodest, alterius religio. Sed nec religionis est cogere religionem, quae sponte suscipi debeat, mon v: cum et hostiae ab animo libendi expostulentur [78].

Καὶ ἀρκεῖ μέν, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, ἡ ψυχολογικὴ αὕτη ὤθησις παρ' ἑκάστῳ, ὅπως παράσχῃ μαρτυρίαν τῆς ἑαυτοῦ πίστεως, δὲν δικαιολογεῖ ὅμως, αὐτὴ καὶ μόνη, ὡς ἐσωτέρα κλῆσις τοῦ χριστιανοῦ, τὴν τάσιν καὶ προσπάθειαν τούτου, ἵνα ἀναλάβῃ προσηλυτιστικὸν ἔργον εἰς βάρος τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἐν τῇ πίστει. Ὁ γνωστὸς Ρωμαιοκαθολικὸς Θεολόγος π. Yves Congar ἐξετάσας εἰδικῶς τὸ θέμα τῶν σχέσεων Εὐαγγελισμοῦ (Ἱεραποστολῆς = Evangélisation) καὶ Προσηλυτισμοῦ (Proselytisme) ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τοῦ ψυχολογικοῦ ἐν ἀμφοτέροις παράγοντος, ὁμολογεῖ ὅτι ὑπάρχει βεβαίως παρ' ἑκατέρῳ τούτων εἰδική τις ψυχολογία, ἁπτομένη δεδικαιολογημένως τῶν μυχιωτάτων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, πλὴν ἐὰν θὰ ἔδει, λέγει, νὰ ἀποδοθῇ μονολεκτικῶς εἴς τε τὴν Ἱεραποστολὴν καὶ τὸν Προσηλυτισμὸν προσήκων τις χαρακτηρισμὸς καὶ ὁρισμός, διὰ μὲν τὴν πρώτην (τὴν Ἱεραποστολὴν) θὰ ἐλέγετο, ὅτι εἶναι « ζῆλος », διὰ δὲ τὸν δεύτερον (τὸν Προσηλυτισμόν), ὅτι εἶναι « ἀδιακρισία » [79].

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἐὰν ἐν ὀνόματι τῆς ψυχολογικῆς ταύτης προϋποθέσεως, τῆς ψυχολογικῆς ταύτης ἀνάγκης, ἠσκεῖτο σήμερον ὁ Προσηλυτισμός, θὰ κατεπατῶντο ἀρχαὶ θεμελιώδεις τῆς χριστιανοπρεποῦς ἐν τῷ

77. Tertullianus, Apologeticus, 32, PL 1, 447.

78. Tertullianus, Liber ad Scapulam, 2, PL 1, 699.

79. Congar Yves, Proselytisme et Evangélisation, ἐν Rythmes du Monde, 1947, p. 61.

κόσμῳ τάξεως καὶ θὰ προὐδίδοντο αὐταὶ αὗται αἱ ἱερώτεραι περὶ τῆς ἑκάστου σωτηρίας ἐν τῇ ἀληθεῖ Ἐκκλησίᾳ πεποιθήσεις καὶ αἱ περὶ ταύτης ἀσφαλεῖς διδασκαλίαι τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως [80].

Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται καὶ τοῦτο, ὅτι ὅσον ἐλευθέρως οἱοσδήτις χριστιανὸς δικαιοῦται, ἵνα, ὑπείκων εἰς τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ ὤθησιν, προβῇ εἰς τὴν μετάδοσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ κατεχομένης « ἀληθείας », ἐξ ἴσου ἐλευθέρως δικαιοῦται καὶ πᾶς τις ἄλλος συγχριστιανὸς αὐτοῦ, ἵνα, ὑπείκων καὶ οὗτος εἰς τὴν περὶ τοῦ ἀντιθέτου τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς ὤθησιν, ἀντιδράσῃ εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ὑπὸ τοῦ ἑτέρου μεταδιδομένης « ἀληθείας ». Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἄλλωστε ἔγκειται ὁλόκληρον τὸ ψυχολογικὸν βάθος τοῦ φαινομένου, ὅπερ καλοῦμεν « ἀνεξιθρησκείαν ». Αὕτη περισσότερον ἀπὸ μίαν κατάστασιν ἐννόμου καὶ ἔξωθεν ἐπιβαλλομένης τάξεως, εἶναι πρωτίστως καὶ κατ' ἀρχὴν καθεστὼς ψυχολογικὸν καὶ ψυχικὸν διμερές, καθεστὼς ὅπερ τότε μόνον θεωρεῖται καὶ εἶναι πλῆρες καὶ ὡλοκληρωμένον, ὅταν διὰ τῶν αὐτῶν μέτρων σταθμίζεται ἥ τε προσφορὰ καὶ ἡ ζήτησις ἐν τῷ θρησκευτικῷ πεδίῳ, ἡ προσφορὰ τῆς πραγματικῆς ἢ νομιζομένης ἀληθείας ἀπὸ μέρους τοῦ μεταδίδοντος καὶ προσφέροντος αὐτήν, καὶ ἡ ζήτησις καὶ ἀποδοχὴ αὐτῆς ἀπὸ μέρους τοῦ πρὸς ὃν γίνεται ἡ δόσις. Ἀλλ' ὁ ψυχολογικὸς παράγων εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις εἶναι ἀνυπολογίστου βαρύτητος καὶ ἐκτάσεως. Καὶ οὐδεὶς δύναται ἢ δικαιοῦται νὰ διαμφισβητήσῃ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τῷ προσηλυτιζομένῳ εἰς τὰς ψυχικὰς αὐτοῦ διαθέσεις καὶ προτιμήσεις, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀναγνωρισθῇ τὸ αὐτὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας καὶ εἰς τὸν προσηλυτίζοντα ὡς πρὸς τὴν προσηλυτιστικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ψυχικὴν ὤθησιν καὶ προτίμησιν [81].

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀναγνώρισις τῆς ψυχολογικῆς λεγομένης « προϋποθέσεως » τοῦ Προσηλυτισμοῦ εἶναι ὄχι μόνον δύσκολος καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνος ἐν τῇ ἐφαρμογῇ, ὡς ὁδηγοῦσα εἰς καταστάσεις πολυπλόκους καὶ βλαβερὰς ποικίλων ψυχικῶν παρορμήσεων, ἥκιστα ἁρμοζουσῶν ἐν τῷ θέματι τῆς μεταδόσεως τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας.

Δευτέρα ὑπὲρ τοῦ Προσηλυτισμοῦ « προϋπόθεσις » θὰ ἦτο ἡ ἰδεολογικὴ τοιαύτη.

Ἔγκειται δὲ αὕτη ἐν τῷ γεγονότι, καθ' ὃ ἡ γενικὴ τῶν λαῶν νομοθεσία, ὅσον καὶ ἡ εὐρυτέρα τῶν ἀνθρώπων συνείδησις προϋποθέτει καὶ περιλαμβάνει

80. Ἰδοὺ πῶς διατυποῖ τὰς ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἀπόψεις αὐτοῦ ὁ ἡμέτερος Léo Zander (Ecumenism and Proselytism, ἐν Ecumenical Review, 3 (1951), p. 261) : « For if I am in possession of the only salutary truth, I naturally seek to convert others to it...».

81. Leonard Aug., Liberté de la foi et Tolérance civile, ἐν τῇ ἐκδόσει « Tolérance et Communauté humaine chrétienne dans un monde divisé », κατὰ συνεργασίαν τῶν Roger Aubert, Louis Bouyer κλπ. (Tournai 1952), σελ. 149/150.

ἀπαραχάρακτον τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας, ἥτις ἐν τῇ ἀπολύτως ἐξειλιγμένῃ καὶ ὡλοκληρωμένῃ αὐτῆς διατυπώσει καὶ μορφῇ συναντᾶται ὡς « ἐλευθερία σκέψεως, συνειδήσεως καὶ θρησκείας », ἀναγνωριζομένη εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπεκτεινομένη ἐπὶ ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν κοινωνιῶν καὶ θεσμῶν, καὶ βεβαίως, ὡς εἰκός, καὶ ἐπὶ πασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν.

Ὡς τοιαύτη ἡ ἐλευθερία αὕτη εὑρίσκεται διατετυπωμένη ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν τοῖς ἐπισήμοις κειμένοις τόσον τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τοῦ Ο.Η.Ε. [82], ὅσον καὶ τῆς περιφήμου Οἰκουμενικῆς διακηρύξεως τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων [83], ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ εἰς τὰς διατάξεις τῶν ἐπὶ μέρους Συνταγμάτων τῶν ἐλευθέρων καὶ δημοκρατικῶν λαῶν [84], ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ παραλλήλου καὶ εἰς τὴν καθ' ὅλου φρασεολογίαν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Καταστατικοῦ αὐτοῦ τούτου τοῦ Π. Σ. Ε. [85], ὡς καὶ εἰς τὴν γνωστὴν διακήρυξιν τοῦ Torronto, ὡς εἴδομεν, ἔνθα ἀναφέρονται τὰ δικαιώματα καὶ αἱ εὐθύναι τῶν Ἐκκλησιῶν-μελῶν τοῦ Π. Σ. Ε., ὡς πρὸς τὴν ἀπρόσκοπτον καὶ ἐλευθέραν διενέργειαν καὶ ἄσκησιν τῶν εἰς τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν ὡς Ἐκκλησιῶν ἀναγομένων ἔργων. Εἰς τὴν ἐλευθερίαν ταύτην ρητῶς ἀναφέρεται καὶ ἡ περὶ Προσηλυτισμοῦ Ἔκθεσις τῆς Μεικτῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Π. Σ. Ε.

Καὶ ἡ ἐλευθερία αὕτη « σκέψεως, συνειδήσεως καὶ θρησκείας » νοεῖται, κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην ἰδεολογικήν, ὡς εἴπομεν, προϋπόθεσιν, ὄχι μόνον ὡς ἐλευθερία περὶ τὸ πιστεύειν ἢ καὶ λατρεύειν καὶ διενεργεῖν ἀκωλύτως τὰ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ μυστηριακὴν τοῦ χριστιανοῦ ζωὴν ἐμπίπτοντα καθήκοντα ἢ δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐλευθερία περὶ τὸ ἐκφράζειν, διατυποῦν καὶ διαδίδειν, καὶ ἄρα καὶ « προπαγανδίζειν » τὰς ὑπ' αὐτοῦ πρεσβευομένας ἀρχὰς καὶ θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, καὶ δὴ οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῷ ἁπλῷ σκοπῷ τοῦ καθιστᾶν ταύτας γνωστὰς τοῖς ἄλλοις, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῷ μᾶλλον συγκεκριμένῳ καὶ σαφεῖ σκοπῷ τοῦ κερδίζειν τινὰ ἢ τινὰς εἰς τὴν παράταξιν τῶν ἑαυτοῦ πεποιθήσεων. Τὸ μεταπείθειν τὸν ἄλλον κατὰ ἐλευθέραν συζήτησιν, ἀλλὰ καὶ τὸ μετέρχεσθαι πρὸς τοῦτο καὶ ἄλλα μέσα, ὑπὸ τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας ἐπιτρεπόμενα καὶ μὴ ἀποτελοῦντα ἐγκλήματα ἀναγόμενα εἰς τὴν συνήθη ποινικὴν νομολογίαν τῶν Κρατῶν, τοῦτο θεωρεῖται ὡς δικαίωμα ἐκ τῶν ἀναφαιρέτων

---

82. Northcott Cecil, Freedom of Religion. A Commentary on « A Charter of Religious Freedom » (London 1948), p. 29.

83. Δασκαλάκη Γ. Δ., Ἡ Οἰκουμενικὴ Διακήρυξις τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων (Ἀθῆναι 1953), σελ. 121.

84. Mirkine-Guetzevitch B., Les Constitutions de l'Europe Nouvelle, édit. 10 (Paris 1938) passim. Πρβλ. ἀπὸ ἀγγλικῆς πλευρᾶς, Northcott C., Freedom of Religion. A Commentary on « A Charter of Religious Freedom » (London 1948), pp. 8 καὶ 10.

τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, τῶν ἐντὸς ἐλευθέρων πολιτειῶν καὶ καθεστώτων διαβιούντων [85].

Κατὰ ταῦτα τὸ προσηλυτίζειν, ὡς πρᾶξις ἐμπίπτουσα ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἀτόμου ὅσον καὶ τῶν θεσμῶν, οἷαι, ὡς εἰκός, καὶ αἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι καὶ Ὁμολογίαι, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην « προϋπόθεσιν », ὡς πρᾶξις ἐπιτρεπομένη καὶ δὴ καὶ ἀναφαιρέτως συνυφασμένη μετὰ τῆς ἐλευθέρας διαρθρώσεως τῶν διεξαγουσῶν τὸν Προσηλυτισμὸν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν.

Αὐτονόητον ὅμως, ὅτι αἱ καθ' ἑαυτὰς ἰσχύουσαι αὗται ἀντιλήψεις περὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ περὶ ἐλευθερίας συνειδήσεως, λατρείας καὶ διαδόσεως τῶν θρησκευτικῶν ἑκάστου πεποιθήσεων, ὑπόκεινται καὶ εἰς ὡρισμένας τινὰς περιοριστικὰς καταστάσεις, προερχομένας καὶ ἐπιβαλλομένας ἀπὸ τὴν αὐτὴν ταύτην τὴν ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογὴν τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας κατὰ τόπους καὶ κατὰ περιπτώσεις.

Καὶ κατ' ἀρχὴν μὲν δέον νὰ ὁμολογήσωμεν εἰλικρινῶς, ὅτι ὑπάρχει διαφορά τις, καὶ δὴ οὐσιώδης, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐλευθερίας, θεωρουμένης οὑμανιστικῶς καὶ χριστιανικῶς [86]. Τοῦτο ἀκροθιγῶς ἐδηλώσαμεν καὶ πρότερον.

---

85. Ἴδε τὴν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης ἐξέτασιν τοῦ θέματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐν τῷ συντόμῳ ἄρθρῳ τοῦ Bates M. S., Religious Liberty. Recent Phases of the Problem, ἐν Ecumenical Review, 8 (1956), pp. 372/375.

86. Ἐλευθερία ἐν οὑμανιστικῇ ἀντιλήψει εἶναι ἡ «ἀπουσία πιέσεως ἢ περιορισμοῦ» Τοῦτο ἀπὸ ἀρνητικῆς πλευρᾶς. Ἐπὶ τὸ θετικώτερον, ἐλευθερία εἶναι « ἡ δυνατότης τοῦ πράττειν τι ἢ τοῦ ἀποβαίνειν τι τὸ ἄξιον καὶ καλόν ». Κατὰ ταῦτα ἡ ἐλευθερία προϋποθέτει τὴν δυνατότητα ἐκλογῆς ἀγαθῶν μέσων πρὸς ἀγαθὰς ἐκβάσεις, ἢ τοὐλάχιστον, τὴν δυνατότητα αὐτοπροαιρέτου ἐκλογῆς κατευθύνσεως καὶ πορείας ἐν τῇ ζωῇ, ὁδηγούσης πρός τι τὸ καλόν. Ἐννοεῖται, ὅτι πάντα ταῦτα ἀπαιτοῦσι ἀπὸ τοῦ ἀτόμου ἢ τοῦ ὁμίλου τῶν ἀνθρώπων, τῶν φερομένων πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, νὰ κέκτηνται ἐνεργὸν νοημοσύνην καὶ συνείδησιν ἐν ἐγρηγόρσει, διότι ἐλευθερία πρὸς κατὰ βούλησιν ἐπιτέλεσιν παντὸς ὅπερ δὲν εἶναι συνετόν, σοβαρὸν καὶ ἠθικὸν καθ' ἑαυτό, δὲν εἶναι ἐλευθερία, ἀλλὰ παρανενοημένη καὶ ἀσυνείδητος δρᾶσις. Διὸ καὶ ἐλευθερία ὑπάρχει ἐκεῖ ἔνθα ὑπάρχει ἡ ἔννοια τῆς νομίμου, τῆς ὠργανωμένης, τῆς κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ νόμου, τοῦ ἔθους, τῆς τάξεως καὶ τοῦ συνειδότος ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ οἰκοδομῇ τοῦ συνόλου καὶ ἐν ἐκτιμήσει τοῦ μερικωτέρου ὅσον καὶ τοῦ γενικωτέρου συμφέροντος. Εἶναι ἄρα ἡ ἐλευθερία, καθεστὼς εὐρυτάτων διὰ τὸν ἄνθρωπον δυνατοτήτων πάσης φύσεως, πλὴν καὶ καθεστὼς κινούμενον ἐντὸς ἠθικῶν, κοινωνικῶν, πολιτικῶν καὶ εὐρύτερον ἀνθρωπιστικῶν περιοριστικῶν διατάξεων, ὅσαι καθιστῶσι τὴν ἐλευθερίαν κατάστασιν εὐεργετικὴν διὰ τὸν ἐφιεμένον ταύτην, ὅσον καὶ διὰ τὸ στενώτερον ἢ εὐρύτερον περιβάλλον αὐτοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οὐδεμία διατάραξις ἢ στραγγαλισμὸς τῶν εὐεργετικῶν αὐτοῦ καταστάσεων ἐπιτρέπεται χάριν ἐξασφαλίσεως ὠφελημάτων τινῶν ὑπὲρ τοῦ ἀτόμου ἐν πνεύματι χρησιμοθηρικῷ, « utilitaristic ». Ἴδε Bates M. S., Religious Liberty ; An Inquiery (New York, Intern. Miss. Council καὶ London, 1945), σελ. 295. Πρβλ. καὶ τοὺς ὁρισμοὺς τοὺς παρεχομένους ἀπὸ οὑμανιστικῆς πλευρᾶς ὑπὸ τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ Sheen Fulton, Liberty, Equality and Fraternity (New York 1938), σελ. 1, καὶ ἀπὸ ἀγγλικανικῆς πλευρᾶς ὑπὸ Acton John, The History of Freedom and other Essays (London 1907), σελ. 3.

Ὅ,τι εἶναι οὑμανιστικῶς ἐλευθερία, τοῦτο δὲν εἶναι ἐλευθερία καὶ χριστιανικῶς. Καὶ ὅ,τι εἶναι ἐλευθερία διὰ τὸν κόσμον, τοῦτο δὲν εἶναι ἐλευθερία καὶ κατὰ Χριστόν [87]. Ἀντιθέτως. Ἐκεῖ ἔνθα ὁ κόσμος διαβλέπει ἐλευθερίαν καὶ καταστάσεις ἐλευθέρας ἐνεργείας, εἶναι δυνατόν, χριστιανικῶς σταθμιζομένων τῶν πραγμάτων, νὰ ὑπάρχῃ κατάστασις δουλείας, κατὰ τὴν ἀδιάψευστον προσωπικὴν ἐμπειρίαν αὐτοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου [88].

Ἀλλὰ καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς μεταφυσικῆς, οὕτως εἰπεῖν, ἀντιμετωπίσεως τῆς οὐσίας τῆς ἐλευθερίας ἐν χριστιανικῇ προοπτικῇ [89], τυγχάνει γεγονὸς ἀναντίρρητον, ὅτι ἡ ἐλευθερία, καὶ ἐντὸς τῶν κατὰ κόσμον συμβατικοτήτων θεωρουμένη, εἶναι διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ κατάστασις τὰ μάλιστα ἐξαρτωμένη ἀπὸ παράγοντας πολλάκις τελείως ἀσταθμίτους ἐκκλησιαστικῶς καὶ ὑφισταμένη ἀδιάκοπον τὴν ἐπιρροὴν ἐξωτερικῶν πιέσεων, προερχομένων ἐκ τῶν « μὴ-θεολογικῶν » λεγομένων παραγόντων, οἵτινες, εἰ μή τι ἄλλον, τοὐλάχιστον ἀλλοιοῦσι τὰς μορφὰς καὶ ἐκδηλώσεις τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅσον καὶ ἐν τῇ λοιπῇ κατὰ κόσμον ζωῇ [90]. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον προκειμένου περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας, ὡς καταστατικῆς ἢ ἐπιδιωκτέας συνολικῆς πραγματικότητος ἐν τῇ διαρθρώσει καὶ τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας καθόλου, ἀλλὰ προκειμένου καὶ περὶ τῶν μερικωτέρων μορφῶν ἐλευθερίας ἐν τῷ σώματι αὐτῆς, ὡς εἶναι ἡ ὑπὸ μελέτην ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, ἢ καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ ἀνεκτὸν καθεστὼς ἁπλούστερον τῆς ἀνεξιθρησκείας. Πᾶσαι αἱ μορφαὶ αὗται ἐλευθερίας ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας ὑπόκεινται εἰς διακυμάνσεις ἐκφάνσεων καὶ ἐκδηλώσεων, αἵτινες ποικίλλουσι κατὰ τὰς συνθήκας

---

87. Παρὰ Cecil Northcott συναντῶμεν τὴν ἀντίληψιν, ὅτι αἱ ἐλευθερίαι, οὑμανιστικὴ καὶ χριστιανική, εἶναι δύο πράγματα ἐφαπτόμενα ἢ καὶ συμπίπτοντα, ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὡς λέγει, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία προϋποθέτει πάσας τὰς λοιπὰς τοιαύτας. (Northcott Cecil, Freedom of Religion. A Commentary on « A Charter of Religious Freedom » (London 1948), pp. 4/5). Καίτοι ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία προϋποθέτει κατ᾽ ἀρχὴν πάσας τὰς λοιπὰς καὶ εἶναι οὕτως εἰπεῖν « τὸ ἄνθος πασῶν τῶν λοιπῶν ἐλευθεριῶν », ἐν τούτοις τοῦτο ἥκιστα δύναται νὰ σημαίνῃ, ὅτι αἱ δύο ἔννοιαι τῆς ἐλευθερίας, ἡ οὑμανιστικὴ καὶ ἡ χριστιανική, εἶναι ταυτόσημοι κατὰ πάντα. Αἱ μορφαὶ τῆς οὑμανιστικῆς ἐλευθερίας, καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς ὑψηλοτέρας καὶ πλέον ἀποκόσμου ὑφῆς, εἶναι ἐντετοπισμέναι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ ὑφίστανται τὰς ἐκ τούτου περιοριστικὰς ἐπιδράσεις. Ἐνῷ ἡ κατὰ Χριστὸν ἐλευθερία κινεῖται ἐπὶ ἐδάφους οὐχὶ ἁπλῶς πνευματικωτέρου, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς μυστικοῦ καὶ ὑπερκόσμου.

88. Ρωμ., 6, 16 κ. ἑξ.

89. Ἴδε σχετικῶς τὴν ἐμπεριστατωμένην καὶ περιεκτικὴν μελέτην τοῦ Hodgson L., The christian Idea of Liberty (London 1941) passim. καὶ ἰδίᾳ ἐν σελ. 16 κ. ἑξ., 28 κ. ἑξ.

90. Πρβλ. τὰ ὅσα ἐπιγραμματικῶς λέγει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ ἱερὸς Λακτάντιος, ἀπαριθμῶν τὰς περιοριστικὰς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καταστάσεις καὶ συνθήκας ἀνελευθερίας. Lactantius, Epitome Divinarum Institutionum, 54, PL 6, 1061 κ. ἑξ.

ὑπάρξεως καὶ διαβιώσεως ἑκάστης Ἐκκλησίας ἐν τῷ ἑαυτῆς περιβάλλοντι [91]. Τοῦτο ἰσχύει διὰ πάσας τὰς περιόδους καὶ διὰ πάσας τὰς περιπτώσεις τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπὶ παραδείγματι, ὅτε ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία, κατὰ τὴν περίοδον τῶν αἱρέσεων, ἔχαιρεν ἐλευθερίας, μία μεγάλη μερὶς χριστιανικῶν κοινοτήτων, αἱρετικῶν μὲν βεβαίως, θεωρουσῶν ὅμως ἑαυτὰς — ὡς μὴ ὤφελεν — ὡς γνησίας Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, παρεπονοῦντο διὰ καταστάσεις ἀνελευθερίας καὶ καταπιέσεων ἐν τῷ σώματι καὶ τῇ ζωῇ αὐτῶν. Καὶ τἀνάπαλιν, ὅτε ἡ ἀρειανή, ἐπὶ παραδείγματι, μερίς, μεσοῦντος τοῦ Δ΄ αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, ἤρχιζεν ἐπιβαλλομένη καὶ πιέζουσα τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν, τὴν Ὀρθόδοξον, ἡ τελευταία αὕτη κατήγγελλεν τὰς καταστάσεις ἀνελευθερίας, αἵτινες ἐβάρυνον ἐπὶ τῆς ζωῆς αὐτῆς [92].

---

91. Neill Stephen C., « Proselytism and Church Unity ». Memorandum prepared for Working Committee of Faith and Order, FOC Papers, no: 35, August 1953, § 3, pp. 1)2. Ὁ M. S. Bates (Religious Liberty. An Inquiery (New York - London 1945), pp. 300/301) ἀπαριθμεῖ μεταξὺ τῶν « μὴ - θεολογικῶν », δεσμευτικῶν δὲ τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παραγόντων τούτων, τὴν οἰκογένειαν, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, τὴν κοινὴν γνώμην, τὸν τύπον, τὰς μεθόδους ἀγωγῆς καὶ παιδείας καὶ ἄλλα, ἐν τέλει δὲ καὶ αὐτὸν τὸν θεσμὸν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας. Τῆς ἐλευθερίας, λέγει, μὴ δυναμένης νὰ νοηθῇ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ὡς δικαιώματος ἀχαλινώτου ἐπιτελέσεως πάσης οἱασδήποτε πράξεως, αὐτονόητον ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἀδυνατοῦν νὰ πράξωσί τι, ὅπερ θὰ προσέκρουε, κατά τινα τρόπον, εἰς τὴν καλῶς νοουμένην Ἠθικήν, ἢ τὴν χριστιανικὴν κοινωνικότητα, ἢ τὸ γενικώτερον καλόν, τὴν κοινὴν αἰδῶ κ.λ.π. Οὕτω π.χ. δὲν εἰσέρχονται ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἡ περὶ πολυγαμίας πρᾶξις τῶν Μορμόνων ἢ ὡρισμέναι ἀγριότητες παραφυάδος τινὸς τῶν Ἀναβαπτιστῶν κλπ. Παραδέχεται δὲ ὁ αὐτὸς Bates, ὅτι ἡ ἐλευθερία ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι « ἀπολύτου ἐκτάσεως », ἀλλ' ὑπόκειται εἰς καθοριστικὰς καὶ ρυθμιστικὰς διατάξεις καὶ ἀποφάσεις τῆς χριστιανικῆς ὁλότητος, τῆς μερικωτέρας χριστιανικῆς κοινότητος καὶ τελικῶς τοῦ Κράτους καὶ τῆς νομοθεσίας αὐτοῦ. «Ἔν τινι συγκεκριμένῃ κοινωνίᾳ, λέγει, εἰς συγκεκριμένην τινὰ χρονικὴν στιγμήν, δύνανται νὰ ὑπάρξωσι διαφοραὶ ἀντιλήψεως, ἑρμηνείας ἢ ὁρισμοῦ ἐπὶ θρησκευτικοῦ ἢ θεολογικοῦ τινος ζητήματος, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι ἐξουθενεῖται ἢ στραγγαλίζεται ἡ ἐλευθερία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Κοινότης καὶ αἱ ἀπαιτήσεις αὐτῆς, τὸ Κράτος καὶ τὰ συμφέροντα αὐτοῦ, ἀλλοιοῦσι ὡρισμένας πραγματικότητας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ... Ἀσφαλῶς δὲ τὰ ἄτομα καὶ οἱ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ δὲν δύνανται νὰ παράσχωσι μερικόν τινα καὶ ὑποκειμενικὸν ὁρισμὸν τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ νὰ ἐπιβάλωσι τοῦτον ἐπὶ τοῦ συνόλου. Κατὰ μείζονα δὲ λόγον ἡ εὐρεῖα ποικιλία τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κοινωνιῶν καὶ τῶν κρατῶν καὶ αἱ ποικίλαι ἠθικαὶ ἀντιλήψεις τῶν πολλῶν, εἰσάγουσι εἰς τὴν ζωὴν καὶ μεγάλην τινὰ ποικιλίαν ἑρμηνειῶν καὶ ἀντιλήψεων τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, αἵτινες καὶ διαφέρουσιν ἀλλήλων ἀκόμη καὶ διὰ τὰ μέλη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ σώματος, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς Ἐκκλησίας ἢ Ὁμολογίας,..».

92. Ἴδε σχετικῶς περὶ τῶν παραπόνων τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὰς καταστάσεις ἀνελευθερίας, ἐπιβαλλομένας ἀπὸ μέρους τῶν Ἀρειανῶν παρὰ Hilarius, Contra Arianos, 3, PL 10, 610/611. Ἴδε τὴν ἀνάπαλιν θέσιν παρὰ Hieronymus, Commentar. in Epist. ad Galatas, III, 5, 9, PL 26, 403. Εἶναι γνωστὴ δὲ καὶ ἡ ὀξεῖα θέσις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου κατὰ τῶν αἱρετικῶν τοῦ περιβάλλοντός του, κατὰ τῶν Δονατιστῶν ἰδίᾳ, ἐναντίον

Καὶ ἡ κατάστασις αὕτη συνεχίσθη ἐν ἁπάσῃ στιγμῇ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας [93].

Ἀλλ' ἵνα καταστήσωμεν ἔτι σαφεστέραν τὴν ἔννοιαν ταύτην τῆς ἐξαρτήσεως τῆς ἐλευθερίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἐκ τῶν ποικίλων καὶ διαφόρων παραγόντων τῆς ζωῆς, οἵτινες καίτοι δεσμεύουσι, κατά τινα τρόπον, τὰς συνθήκας διαβιώσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἐν τούτοις δὲν θεωροῦνται ὡς δημιουργοῦντες καταστάσεις ἀνελευθερίας δι' αὐτήν, ἢ ὡς ἐξουθενοῦντες τὴν ἐλευθερίαν δι' αὐτὴν καὶ διὰ τοὺς παραλλήλους πρὸς αὐτὴν θεσμοὺς τῆς κοινωνίας, δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ὡς παράδειγμα τὰς Ἐκκλησίας ἐκείνας, αἵτινες ὑπάρχουσιν ὡς « καθεστηκυῖαι » Ἐκκλησίαι ἐντὸς Πολιτειῶν, ἐχουσῶν ὡς ἐπίσημον ἐθνικὴν θρησκείαν αὐτῶν τὸ δόγμα τῶν Ἐκκλησιῶν ἐκείνων. Διὰ τὰς Ἐκκλησίας ταύτας — καὶ τοιαύτη εἶναι, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ περίπτωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος — Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία περιχωροῦσιν ἀλλήλας καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς ἐλευθερίας κινεῖται ὑπὸ τύπον διαφοροποιημένον ἢ ἐν ἄλλαις χώραις καὶ περὶ ἄλλων Ἐκκλησιῶν προκειμένου, χωρὶς ἐννοεῖται ἡ

τῶν ὁποίων ἐκίνησε καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν κρατικὴν μηχανήν, ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι ἦτο συμφορώτερον πάντως διὰ τοὺς αἱρετικοὺς καὶ σχισματικοὺς ὅπως βιασθῶσιν ἐν τῇ Θείᾳ Χάριτι καὶ δι' αὐτῶν ἔτι τῶν σκληρῶν μέσων καὶ τῶν καταδυναστεύσεων, παρὰ νὰ ἀποθάνωσιν ἄνευ τῆς δυνατότητος καὶ τῆς ἐσχάτης ἔστω ἐλπίδος, ὅπως ἀχθῶσιν εἰς σωτηρίαν. Γνωστὸν δὲ ὅτι ἡρμήνευσε κατὰ ἴδιον τρόπον καὶ τὸ γραφικὸν χωρίον « ἀνάγκασον εἰσελθεῖν » (Λουκ., 14, 26). Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἐπεβλήθησαν καὶ ἐπὶ ὁλοκλήρου τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνος καὶ ἐπεκράτησαν καθ' ὅλας τὰς γνωστὰς περιπτώσεις ἐλλείψεως ἀνεξιθρησκείας, ἅς ἐγνώρισεν ἡ Λατινικὴ Δύσις. Πρβλ. Carlyle A. J., Christian Church and Liberty (London 1924), pp. 89/94.

93. Ἡ μακρὰ περίοδος τοῦ Βυζαντινοῦ παρ' ἡμῖν Μεσαίωνος εἶναι ὡσαύτως πλήρης ἀναλόγων περιπτώσεων, πρὸς ἑκατέραν τῶν κατευθύνσεων. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Πατριάρχης Ἄνθιμος παύεται καὶ διώκεται ἐπὶ Εὐτυχιανισμῷ (536), οἱ Μανιχαῖοι τίθενται ἐκτὸς νόμου καὶ τιμωροῦνται διὰ θανατικῆς ποινῆς, εἰς τοὺς Μοντανιστὰς ἐν Φρυγίᾳ ἐπιβάλλεται ὁ ἀναβαπτισμὸς καὶ διώκονται οἱ ἀρχηγοί των, ἐκ τῶν Γνωστικῶν ἀφαιρεῖται τὸ δικαίωμα τῆς δημοσίας λατρείας καὶ ἀπαιτεῖται ἡ ἐντὸς τριμήνου ἐπιστροφή των εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἀπὸ τοὺς Ἐθνικοὺς ἀφαιρεῖται τὸ δικαίωμα τῆς πολιτογραφήσεώς των, σὺν ἄλλοις δὲ καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς παιδείας περιορίζεται, διαλύεται ἡ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ Διδάσκαλοι αὐτῆς ὑποχρεοῦνται νὰ ἐκλέξωσι μεταξὺ τῆς ἐπιστροφῆς των εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἢ τῆς ἐξορίας. (Browne L. E., The Eclipse of Christianity in Asia (Cambridge 1933), pp. 26/27). Ἐπὶ Ἡρακλείου ἀνάλογοι περιπτώσεις σημειοῦνται προκειμένου περὶ τῶν Μονοφυσιτῶν, διωκομένων ὑπὸ τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ τελευταία αὕτη ὑφίσταται πιέσεις σοβαρὰς ἀπὸ μέρους τῶν αἱρετικῶν τούτων ἐν ταῖς ἀπομεμακρυσμέναις ἰδίᾳ ἐπαρχίαις τοῦ Κράτους. Εἶναι γνωσταὶ ἄλλωστε αἱ καταπιέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ μέρους τῶν Ἀρειανῶν καὶ τῶν Ἀρειανιζόντων, εἰς ἐποχὴν ἐλαφρῶς προτέραν. Συνθῆκαι ἀνελευθερίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπικρατοῦν, κατὰ περιόδους καὶ κατὰ περιοχάς, καὶ ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς διογκουμένου Ἰσλάμ. Γνωσταὶ εἶναι ὡσαύτως καὶ καταστάσεις ἀνελευθερίας ἑκατέρωθεν καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Εἰκονομαχίας, ὡς καὶ κατὰ τὰ ἀκολουθήσαντα θλιβερὰ γεγονότα ἐξ ἀφορμῆς

ἐλευθερία καθ' ἑαυτὴν νὰ χάνῃ τι ἐκ τῶν οὐσιαστικῶν αὐτῆς χαρακτήρων [94]. Εἰς τὰς τοιαύτας χώρας ἡ « καθεστηκυῖα » ἢ « ἐθνικὴ » λεγομένη Ἐκκλησία θεωρεῖται κρατικῶς ὡς θεσμὸς διασφαλίζων τὴν ἐθνικὴν ἑνότητα, καὶ ἄρα ὡς θεσμὸς πλήρως δικαιούμενος ἵνα διεκδικήσῃ δι' ἑαυτὸν τὴν κρατικὴν προστασίαν καὶ εὔνοιαν. Καίτοι δὲ αἱ λοιπαὶ μορφαὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ἄλλωστε καὶ τὰ λοιπὰ θρησκεύματα, ἐν ταῖς τοιαύταις Πολιτείαις οὔτε διώκονται, οὔτε ἁπλούστερον ὑφίστανται περιορισμοὺς εἰς τὰ λατρευτικὰ καὶ ἄλλα δικαιώματα αὐτῶν, τὰ ἀπορρέοντα, ὡς εἰκός, ἐκ τῶν περὶ ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως διατάξεων, ἐν τούτοις ἡ δημοσία προπαγάνδισις τούτων ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς αὐξήσεως τῶν μελῶν αὐτῶν θεωρεῖται ὡς ἀπειλὴ κατὰ τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος, καὶ ὅθεν ἡ Πολιτεία αὐτοκλήτως ἔρχεται, ἵνα περιορίσῃ τὴν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον κατατείνουσαν δρᾶσιν αὐτῶν, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ἀπ' εὐθείας περιορισμὸν ἢ ἀλλοίωσιν τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας γενικῶς καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως εἰδικώτερον.

Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται σοβαρῶς νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι, ἐμποδιζομένου τοῦ Προσηλυτισμοῦ, ταλαιπωρεῖται ἰδεολογικῶς αὐτὴ αὕτη ἡ ἱερὰ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ ὅτι κολοβοῦται καταφόρως ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ παρὰ τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου συνηγορίαν, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, τῶν ἐπισήμων κειμένων, τῶν διασφαλιζόντων τὰς βασικὰς μόνον ἐλευθερίας

τῆς διαμάχης καὶ τοῦ σχίσματος μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, μεταξὺ Λατίνων καὶ Βυζαντινῶν, μεταξὺ Λατινοφρόνων καὶ Ὀρθοδοξούντων κλπ. Ἴδε σχετικῶς Oekonomus L., La vie religieuse dans l'Empire Byzantin aux temps des Comnènes et des Anges (Paris 1918), pp. 117 κ. ἑξ., Spinka M., A History of Christianity in the Balkans (Chicago 1933), pp. 146 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Bates M. S., Religious Liberty. An Inquiery (New York - London 1945), pp. 238 κ. ἑξ.

94. Ὑπάρχουσι τέσσαρες κυρίως τύποι Καθεστώτων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦται ἢ ὑφίσταται « περιορισμοὺς » ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία. Εἰς τὸν πρῶτον τύπον ἀνταποκρίνονται τὰ Κράτη ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα μία καὶ μόνη θρησκεία κατέχει θέσιν οὐσιαστικῶς καὶ πραγματικῶς « προνομιοῦχον ». Ἐννοεῖται ὅτι αἱ μὴ ἀνεγνωρισμέναι κρατικῶς θρησκεῖαι ἢ θρησκευτικαὶ κοινότητες δὲν ἀπολαύουσιν εἰς τὰ Κράτη αὐτὰ παρὰ στενῆς τινος ἐλευθερίας, ὁ δὲ θρησκευτικὸς παράγων διαδραματίζει ὕψιστον ρόλον ἐν τῇ ζωῇ καὶ τοῖς δικαιώμασι τῶν πολιτῶν. Ὁ δεύτερος τύπος περιλαμβάνει τὰ Κράτη ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα μία μόνον θρησκεία εἶναι ἁπλῶς ἡ « πνευματικῶς προνομιοῦχος ». Εἰς τὰς Κράτη ταῦτα Κυβέρνησις καὶ Νομοθεσία ἐμπνέονται ὑπὸ τῆς προνομιούχου θρησκείας, ἀλλὰ τὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν, τῶν μὴ ἀνηκόντων εἰς τὴν προνομιοῦχον θρησκείαν δὲν κλονίζονται, οὐδὲ παρορῶνται ὑπὸ τῆς Πολιτείας. Ὁ τρίτος τύπος εἶναι τὰ Καθεστῶτα, τὰ ἐπιλεγόμενα « πλουραλιστικά », ἅτινα ἀναγνωρίζουσιν ἐξ ἴσου ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ τομέως τὰ διάφορα θρησκεύματα καὶ τὰς διαφόρους θρησκευτικὰς κοινότητας, καὶ παραδέχονται ταῦτα ὡς ἐκπολιτιστικὰς δυνάμεις τοῦ Κράτους καὶ τοῦ λαοῦ, καὶ ὡς θεσμοὺς στηρίζοντας τὴν κοινωνίαν. Ὁ τέταρτος τύπος ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ « λαϊκιστικὰ » καθεστῶτα, εἰς ἃ ἔχομεν πλήρη διαχωρισμὸν Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἢ γενικώτερον Θρησκεύματος καὶ Πολιτείας. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ « λαϊκισμὸς » οὗτος ἠμπορεῖ νὰ εἶναι διαφόρου μορφῆς καὶ ἐντάσεως, καὶ ὡς τοιοῦτος περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον ἀνεχόμενος τὰς θρησκευτικὰς ἐλευθερίας τῶν

ἐν τῇ ζωῇ. « Ἐλευθερία ἔννομος » (« Fredom under the Law ») [95], εἶναι ἡ ὁμαλωτέρα καὶ φυσιολογικωτέρα ἐλευθερία διὰ πάντα θεσμὸν καὶ διὰ πᾶν ἄτομον, ὄχι μόνον ἀπὸ πολιτικῆς ἢ πολιτειακῆς πλευρᾶς, ἢ γενικώτερον ἀπὸ εὐρυτέρας οὐμανιστικῆς μεταφυσικῆς προοπτικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς χριστιανικῆς καὶ χριστολογικῆς ἑρμηνείας τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας, καθ' ἣν ἐλευθερία ἐκ μιᾶς ἔξω τοῦ Χριστοῦ καταστάσεως, ὡς λέγει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, εἶναι δουλεία αὐτὸ τοῦτο ἐν Χριστῷ, ἥτις ὅμως πάλιν εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐλευθερία, κατεργαζομένη τὴν δικαιοσύνην ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ [96].

Ἄλλωστε τὴν ἔννοιαν ταύτην τῆς « sub legem », τῆς « ὑπὸ νόμον » ἐλευθερίας ὑπογραμμίζουσι καὶ αὐτὰ τὰ ἐλευθεριώτερα ἐν τῷ θέματι τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας κείμενα. Οὕτω, τὸ περίφημον κείμενον τοῦ Torronto « Περὶ Ἐκκλησίας, Ἐκκλησιῶν καὶ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν », ὅπερ ἀπεριφράστως ἀναφέρει τὸ φυσικὸν καὶ ἀναφαίρετον διὰ τὰς Ἐκκλησίας δικαίωμα τοῦ ἐλευθέρως καὶ « θετικῶς ἀναφέρειν τὴν πίστιν ἑκάστης Ἐκκλησίας . . . », ἐπιλέγει χαρακτηριστικῶς καὶ τοῦτο, ὅτι « . . . ἐνέργειαι ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν ἀδελφικῶν σχέσεων πρὸς ἄλλην ἢ ἄλλας Ἐκκλησίας-Μέλη, παραφθείρουν τὸν πολὺν σκοπόν, δι' ὃν συνεστήθη τὸ Συμβούλιον » [97]. Ἡ χαρακτηριστικωτάτη αὕτη ἐπιφύλαξις τοῦ κειμένου τούτου ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς περιορισμὸν κεφαλαιώδη ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως πρωτίστως. Οὐχ ἧττον, πᾶς τις θὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ἐν ὀνόματι τῆς ἰδεολογικῆς ἐξυπηρετήσεως τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας, νὰ ἀφεθῶσιν ἀχαλίνωτοι αὗται ἢ ἐκεῖναι αἱ ἐνέργειαι ταῖς Ἐκκλησίαις, ἐνέργειαι αἵτινες, λόγῳ τῆς ὑφῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀποβαίνωσιν εἰς βάρος αὐτῆς ταύτης τῆς ἐλευθέρας ἀναπτύξεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, πρὸς σκανδαλισμὸν οἰκείων καὶ ξένων. Τὸ δὲ Π. Σ. Ε. οὐδένα λόγον ἔχει, ἵνα ἀγνοήσῃ τὴν πραγματικότητα ταύτην.

Τρίτη « προϋπόθεσις » ἐν τῷ θέματι τοῦ Προσηλυτισμοῦ εἶναι ἡ γεωγραφικὴ τοιαύτη.

Ταύτην εὑρίσκομεν ὡς ὑπολανθονόντως διακρινομένην εἰς πᾶσαν περί-

---

θεσμῶν καὶ τῶν ἀτόμων. Αὐτονόητον ὅτι ὑπάρχουσι καὶ τὰ ὁλοκληρωτικὰ Καθεστῶτα, ἅτινα διώκουσι τὰς Θρησκείας ἢ δὲν ἀναγνωρίζουσιν αὐτάς. Βεβαίως περιττὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι τὰ Καθεστῶτα τοῦ πρώτου τύπου καὶ τὰ « ἐξτρεμιστικὰ » τελευταῖα τοιαῦτα, εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα αἴρουσι τελείως τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν. Ἡ ἰδεωδεστέρα δὲ Πολιτεία εἶναι ἡ τοῦ δευτέρου τύπου, ἥτις καὶ ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὧδε.

95. Northcott Cecil, Freedom of Religion. A Commentary on « A Charter of Religious Freedom » (London 1948), p. 7.

96. Ρωμ., 6, 16/23.

97. Ἴδε ἐν Ἐκκλησίᾳ, 27 (1951), σελ. 351, κατὰ μετάφρασιν Θυατείρων Γερμανοῦ.

πτωσιν δικαιολογήσεως τῆς ἀσκουμένης ἑκασταχοῦ προσηλυτιστικῆς δράσεως. Οὕτω καὶ εἰς τὴν γνωστὴν περὶ Προσηλυτισμοῦ Ἔκθεσιν τῆς Μεικτῆς Ἐπιτροπῆς καὶ εἰς πάντα τὰ παράλληλα κείμενα, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῆς εὐθύνης τῶν Ἐκκλησιῶν-Μελῶν τοῦ Π. Σ. Ε., ὅπως ἔλθωσιν ἀρωγοὶ ταῖς ἀνάγκαις τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν, ἀφίνεται νὰ νοηθῇ, ὅτι ὑπάρχει πάντως βαθυτέρα τις « θεολογικὴ ἐκγεωγράφισις », οὕτως εἰπεῖν, τοῦ ὅλου θέματος τοῦ Προσηλυτισμοῦ [98], τοῦ τελευταίου τούτου ἐκλαμβανομένου καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς κατὰ τὴν ἰδιαιτέραν θεολογίαν ἑκάστης προσηλυτιζούσης Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας ἐκδοχῆς καὶ ἀντιλήψεως τῆς γεωγραφικῆς ζώνης καὶ τῆς κλίμακος, ἐφ' ἧς δύναται αὕτη νὰ ἀσκήσῃ τὴν προσηλυτιστικὴν αὐτῆς δρᾶσιν.

Κατὰ ταῦτα αὐτονόητον, ὅτι κατὰ τὴν γεωγραφικὴν ταύτην προϋπόθεσιν τοῦ Προσηλυτισμοῦ ὑπάρχει πολλαπλῆ τις ἄποψις καὶ ἐκδοχὴ τῶν γεωγραφικῶν ὁρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων δύναται νὰ ἐπεκταθῇ ὁ Προσηλυτισμός.

Ἐὰν θὰ ἔπρεπε ἐνταῦθα νὰ περιορίσωμεν τὸ θέμα ἡμῶν εἰς μόνας τὰς δύο κυρίως μορφὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ, αἵτινες καὶ ἀσκοῦσι προσηλυτιστικὴν δρᾶσιν, τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸν δηλονότι καὶ τὸν Προτεσταντισμὸν καθόλου, θὰ ἐβλέπομεν ὅτι ὁ γεωγραφικὸς οὗτος παράγων θὰ παρεῖχεν ἡμῖν τὰ ἑξῆς οὐσιώδη θεολογικὰ στοιχεῖα :

Διὰ τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν προκειμένου, πρῶτον, τὸ θέμα τοῦ Προσηλυτισμοῦ μετατρεπόμενον εἰς θέμα εὐρύτητος καὶ ἐκτάσεως γεωγραφικῆς ἀκτῖνος δράσεως, περιλαμβάνει κυρίως εἰπεῖν ὁλόκληρον τὴν ὑδρόγειον σφαίραν. Ἑκάστη περιοχὴ τῆς γῆς εἶναι διὰ τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν καὶ μία γόνιμος καὶ δὴ καὶ ἐκμεταλλεύσιμος προσηλυτιστικῶς ζώνη δράσεως, ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ἐὰν τυγχάνῃ αὕτη περιοχὴ χριστιανικὴ ἢ ἐθνικὴ καθ' ἑαυτήν. Ὑπὸ τοιαύτην προοπτικὴν βεβαίως δὲν δύναται νὰ γεννηθῇ δι' αὐτὴν ζήτημα περιορισμοῦ τῆς προσηλυτιστικῆς αὐτῆς δράσεως καὶ παρὰ τὰς ὑπαρχούσας σοβαρὰς ἑκάστοτε πολλαχόθεν ἐνστάσεις καὶ διαμαρτυρίας τῶν θιγομένων ἐκ τῆς προσηλυτιστικῆς αὐτῆς δράσεως Ἐκκλησιῶν κατὰ τόπους.

Διὰ τὸν Προτεσταντικὸν εἰδικώτερον κόσμον προκειμένου, καὶ διὰ τὰς ἐντὸς αὐτοῦ ἀσκούσας προσηλυτιστικὸν ἔργον Ὁμολογίας αὐτοῦ, ὑπάρχουσιν ἐν ἑκάστῃ περιοχῇ τῆς γῆς καὶ διαφοροποιημέναι τινὲς συνθῆκαι, προσαπαιτοῦσαι καὶ ἀνάλογον προσηλυτιστικὴν τακτικήν, μὲ ἀπώτερον πάντοτε σκοπὸν τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ ἐν τῷ τομεῖ τούτῳ τοῦ Προσηλυτισμοῦ συνύπαρξιν καὶ συνεργασίαν τῶν διαφόρων Προτεσταντικῶν Ὁμολογιῶν καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐκ τοῦ παρομαρτοῦντος τῷ Προσηλυτισμῷ ἀνταγωνισμοῦ, παρε-

98. « Christian Witness, Proselytism and Religious Liberty in the setting of the World Council of Churches. A provisional Report submitted to the member Churches for their consideration », ἐν W.C.C. Minutes and Reports of the Ninth Meeting of the Central Committee, Galyatetö, Hungary, July 28 - August 5, 1956, p. 82.

ξηγήσεων καὶ προστριβῶν, τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς γῆς ἀνακηρυσσομένων ἢ οὔ (κατὰ περιόδους καὶ κατὰ τὰς παρουσιαζομένας ἑκάστοτε περιπτώσεις, ὡς καὶ κατὰ τοὺς δυναμένους νὰ γίνωσιν ἑκάστοτε συνδυασμοὺς δυνάμεων καὶ δυνατοτήτων) εἰς ζώνας ἱεραποστολῆς καὶ προσηλυτιστικῆς δράσεως δι' ἑκάστην Ἐκκλησίαν καὶ Ὁμολογίαν. Τὸ Διεθνὲς Συμβούλιον Ἱεραποστολῶν εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ σῶμα ἐκεῖνο, ὅπερ ἐπωμίζεται τὴν εὐθύνην τῆς ἐξομαλύνσεως τῶν ἑκάστοτε ἐμφανιζομένων δυσκολιῶν καὶ ἀνωμαλιῶν καὶ τὸ διασφαλίζον, κατὰ τὸ ἐνόν, τὴν ὡς ἄνω « συνεργασίαν » τῶν διαφόρων ὁμάδων, καὶ ὅταν ἔτι αὗται περιπλέκονται εἰς δρᾶσιν προσηλυτιστικὴν πρὸς ἀλλήλας. Ὑπὸ τοιαύτην προοπτικὴν καὶ ἀντίληψιν τοῦ θέματας τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἀποβαίνει διὰ τὰς Προτεσταντικὰς Ὁμολογίας θέμα διομολογιακῶν (ἐνδοπροτεσταντικῶν) πολλάκις συναλλαγῶν, πάντως δὲ ἡ προσηλυτιστικὴ δρᾶσις ἐμφανίζεται ἐν αὐταῖς ρυθμιζομένη ἐκ τοῦ ἰσχύοντος κατὰ καιροὺς καὶ κατὰ περιπτώσεις κριτηρίου περὶ τῆς ἀναγνωρίσεως χώρας ἢ περιοχῆς τινος ὡς ζώνης ἀμέσου προσηλυτιστικῆς δράσεως ἢ οὔ.

Ἀπὸ Ὀρθοδόξου πλευρᾶς βεβαίως τὸ θέμα τίθεται ὑπὸ τελείως διάφορον ὄψιν. Καίτοι οἱ ἰσχύοντες διὰ τὰς λοιπὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας λόγοι πρὸς διενέργειαν προσηλυτιστικοῦ ἔργου θὰ ἔδει μειζόνως νὰ ἰσχύωσι καὶ διὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἅτε ταύτης ἀναγνωριζούσης καὶ ἀνομολογούσης, ὅτι εἶναι ἡ « Μία, Ἁγία, Ἀποστολικὴ καὶ Καθολικὴ Ἐκκλησία », καὶ ὡς τοιαύτη δικαιουμένη νὰ ἐπιζητῇ τὴν πρὸς αὐτὴν ἐπιστροφὴν τῶν πεπλανημένων, ὅμως θεωρεῖ τὰς μὲν περιοχὰς ἔνθα ἐκηρύχθη ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ὡς περιοχὰς χριστιανικάς, μελλούσας νὰ γνωρίσωσι τὴν ὀρθὴν πίστιν καὶ νὰ ἐπιστραφῶσιν εἰς αὐτήν, ὅταν αὐτὸς ὁ Κύριος εὐδοκήσῃ καὶ πραγματοποιηθῇ ἡ καθ' ἡμέραν ἀδιάλειπτος δέησις αὐτῆς « ὑπὲρ τῆς τῶν πάντων ἑνώσεως », τὸν δὲ μὴ χριστιανικὸν κόσμον ὡς κόσμον πραγματικῆς ἱεραποστολῆς, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἵνα τὸ εὐαγγέλιον κηρυχθῇ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ καὶ πάντες οἱ καθήμενοι ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου ἴδωσι τὸ μέγα φῶς τῆς ἐπιφανείας τοῦ Κυρίου.

Ἐντὸς τῆς τοιαύτης ἀπὸ μέρους ἑκάστης παρατάξεως προοπτικῆς καὶ ἀντιλήψεως, τῆς ἐκκινούσης ἐκ προϋποθέσεων γεωγραφικῶν, οὕτως εἰπεῖν, κριτηρίων, εἶναι εὔκολον νὰ κατανοηθῇ πῶς καὶ διατὶ περὶ τὸ θέμα τοῦ Προσηλυτισμοῦ καθόλου διεμορφώθη ἡ ἔννοια τῆς « ἐπιθέσεως » ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλας σχέσεσι τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν, ὡς « ἐπιτιθεμένων » χαρακτηριζομένων ἐκείνων, ὡς εἰκός, ὅσαι ἀσκοῦσιν οἱανδήποτε προσηλυτιστικὴν δρᾶσιν εἰς βάρος ἑτέρων.

Ὡς τετάρτη « προϋπόθεσις » ἐν τῷ θέματι τοῦ Προσηλυτισμοῦ θὰ ἠδύναντο νὰ προσαχθῶσιν αἱ σημεριναὶ συνθῆκαι διαρθρώσεως τῶν χριστιανικῶν μαζῶν καὶ τὸ σύγχρονον χριστιανικὸν πνεῦμα.

Τὰ σημεῖα ταῦτα ἰδιαιτέρως τονιζόμενα ἐν τῇ Ἐκθέσει περὶ Προσηλυτισμοῦ τῆς Μεικτῆς Ἐπιτροπῆς, ἰδίᾳ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν εὐθύνην τῶν Ἐκκλησιῶν,

ὅπως παρέχωσι μαρτυρίαν τῆς ἑαυτῶν πίστεως, καὶ καταλλήλως ὑφ' ἡμῶν κριθέντα ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς, ὡς διανοίγοντα τὴν ὁδὸν πρὸς ἄσκησιν προσηλυτιστικῆς δράσεως κατὰ τόπους, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἐνταῦθα ὡς μία ἐκ τῶν κυριωτέρων αἰτιολογήσεων τοῦ Προσηλυτισμοῦ.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ σύγχρονος διάρθρωσις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, μὲ τὰς θρησκευτικάς, ἠθικάς, κοινωνικὰς καὶ ἄλλας ἐλλείψεις καὶ ἀποκλίσεις, αἵτινες ἐπιπολλάζουσιν ἐν τῇ ζωῇ, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον αἱ ἀποχριστιανιζόμεναι καὶ κατ' ὄνομα μόνον χριστιανικαὶ διαμένουσαι πλέον κοινότητες κατὰ τόπους, γεννῶσιν ἐντονωτέραν τὴν ἀνάγκην ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος τῆς ἐσωτερικῆς λεγομένης ἱεραποστολῆς παρὰ ταῖς πλείσταις ἐκ τῶν Ἐκκλησιῶν. Εἰς ἐκείνας ὅμως ἐκ τῶν χριστιανικῶν περιοχῶν, ἔνθα ἡ ἐσωτερικὴ ἱεραποστολὴ δὲν δύναται νὰ λειτουργήσῃ ἀρτίως ἢ καὶ λειτουργοῦσα δὲν ἀποδίδει ἐπαρκῶς δι' ἕνα οἱονδήποτε λόγον, γεννᾶται ἡ σκέψις καὶ ἡ « ἀνάγκη », ὅπως ἄλλαι ἔξωθεν χριστιανικαὶ δυνάμεις ἀναπληρώσωσι τὸ παρουσιαζόμενον ἐσωτερικῶς παρὰ ταῖς ἄλλαις κενόν, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως μὴ ἀποκορυφωθῇ ὁ ἀποχριστιανισμὸς τῶν μαζῶν καὶ μὴ ἐπέλθῃ ὁ μαρασμὸς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος παρ' αὐταῖς, ἀλλ' ἐξασφαλισθῶσιν ἀντιθέτως ὅλα ἐκεῖνα τὰ ψυχικά, ἀλλ' ἐκ παραλλήλου καὶ τὰ ἐξωτερικὰ καὶ τεχνικὰ ἐφόδια, ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἀναβίωσιν τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ [99]. Φυσικῶς ὅθεν, κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, θὰ ὤφειλε νὰ διανοιγῇ εἰς τὰς παρουσιαζομένας τοιαύτας περιπτώσεις ἡ ὁδὸς πρὸς τὸν προσηλυτισμόν, ὁμοῦ μὲ ὅλας τὰς λοιπὰς μεθόδους καὶ ὅλα τὰ παράλληλα μέσα χριστιανικῆς μαρτυρίας.

Ἀσφαλῶς οὐδεὶς δύναται νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν χρησιμότητα τῆς ἐπιβαλλομένης χριστιανοπρεποῦς ἀρωγῆς πρὸς οἱανδήποτε πάσχουσαν ἐκ τῆς νόσου τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ Ἐκκλησίαν ἢ Κοινωνίαν. Πλὴν καὶ πᾶς τις θὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι εἰς πᾶσαν παρουσιαζομένην ἀνάλογον περίπτωσιν ἐνισχύσεως ἢ στηρίξεως Ἐκκλησίας τινὸς ἀποχριστιανιζομένης (ἐὰν ἐπιτρέπηται νὰ γίνηται λόγος περὶ «Ἐκκλησίας » καὶ περὶ « ἀποχριστιανισμοῦ » ταυτοχρόνως), δὲν εἶναι πάντως ὁ Προσηλυτισμὸς τὸ μόνον ἐνδεικνυόμενον μέσον, ἀλλὰ σειρὰ ὅλη ἄλλων ἐνεργειῶν, ἀποβλεπουσῶν εἰς τὴν ἀναζωπύρησιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἀπ' εὐθείας καὶ ἄνευ ἀμέσου κινδύνου ἀποσυνθέσεως τῆς στηριζομένης ἢ ἐνισχυομένης Ἐκκλησίας.

Πέμπτη « προϋπόθεσις » ὑπὲρ τοῦ Προσηλυτισμοῦ θὰ ἦτο ἡ θεολογικὴ τοιαύτη.

Κατὰ ταύτην ὑπάρχει ἓν κοινὸν θεολογικὸν ἔδαφος, δικαιολογοῦν, θεωρητικῶς τοὐλάχιστον, καὶ τὸν Προσηλυτισμὸν ὅσον καὶ πᾶσαν ἄλλην μορφὴν

---

99. « Christian Witness, Proselytism and Religious Liberty in the setting of the World Council of Churches. A Provisional Report...», pp. 82/83.

χριστιανικῆς μαρτυρίας. Καὶ τὸ κοινὸν τοῦτο ἔδαφος θὰ ἔδει νὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀδέσμευτον τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν ρητὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔκφρασιν τῆς Θείας 'Αποκαλύψεως (Β' Τιμ. 2, 9), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ διδασκαλία περὶ τῆς καθολικότητος τῆς Θείας Χάριτος, καθ' ἥν, ἀνεξαρτήτως τῶν δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ κατανομῇ τῆς Χάριτος ὑποκειμενικῶν καὶ ἄλλων κριτηρίων, ἡ χορήγησις ταύτης γίνεται ἀδιακρίτως τῶν κατ' ἄνθρωπον μόνον ἰσχυουσῶν διακρίσεων.

Δὲν νομίζομεν, ὅτι καὶ ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς δύναται νὰ αἰτιολογηθῇ ὁ Προσηλυτισμός.

Καὶ πρῶτον μὲν ὁμολογητέον, ὅτι ἡ ρητὴ τοῦ 'Αποστόλου Παύλου βεβαίωσις, ὅτι « ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ οὐ δέδεται », ὑπῆρξεν ὄντως ἐν τῇ μακρᾷ καὶ ταραχώδει ἱστορίᾳ τοῦ Προσηλυτισμοῦ μία ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων δικαιολογιῶν ἀπὸ μέρους τῶν ἀσκουσῶν τὸν Προσηλυτισμὸν 'Εκκλησιῶν καὶ 'Ομολογιῶν. Εἶναι δὲ θεολογικῶς δύσκολον νὰ ἐξηγηθῇ εἰς πάντας τοὺς ἐν ὀνόματι τῆς ἀρχῆς ταύτης διεξάγοντας τὸν Προσηλυτισμόν, ὅτι ὁ μὴ δεσμευόμενος « λόγος τοῦ Θεοῦ » γνωρίζει πως καὶ περιορισμούς τινας, οἵτινες ἐπιβαλλόμενοι ἐκ λόγων θείας ὅσον καὶ ἀνθρωπίνης ἐμπνεύσεως, δὲν παραβλάπτουσι ποσῶς τὸν οὐσιώδη χαρακτῆρα τοῦ « ἀδεσμεύτου » τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅτι ρυθμιζομένης τῆς ἑκάστοτε μεταδόσεως τοῦ θείου λόγου ἀποφεύγεται ἡ δημιουργία καταστάσεων ἀσυμφόρων αὐτῷ τῷ λόγῳ τοῦ Θεοῦ πρῶτον, ἀλλὰ καὶ τῇ ἐξυπηρετουμένῃ ἐκ τούτου 'Εκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ ὕστερον, καταστάσεων παραβλαπτουσῶν καὶ φθειρουσῶν αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐφ' ὅσον γνωστὸν τυγχάνει, ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦ λόγου, ἀσταθμήτως καὶ ἀρρυθμήτως ἐκκλησιαστικῶς μεταδιδόμενον, ἀποβαίνει στοιχεῖον ἀποσυνθετικὸν ἐν τῷ ἔργῳ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν προσωπικὴν ἐμπειρίαν τοῦ 'Αποστόλου Παύλου, τοῦ παρασχόντος τοῖς ἀκροαταῖς τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ ὁτὲ μὲν γάλα, ὡς πρὸς νήπια, ὁτὲ δὲ στερεὰν τροφήν, ὡς πρὸς ἐνηλικιωθέντας ἐν τῷ μεταξὺ περὶ τὴν πίστιν (Α' Κορ. 3, 1-3). 'Η ἐναλλαγὴ καὶ ποικιλία αὕτη ἐν τῇ μεταδόσει τοῦ κηρύγματος ἦτο ἀσφαλῶς καὶ δέσμευσίς τις τοῦ λόγου, κατ' ἀναλογίαν ποσοῦ καὶ ποιοῦ, δὲν παρέφθειρεν ὅμως τοὺς οὐσιώδεις χαρακτῆρας τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ὅστις καὶ περιοριζόμενος οὑτωσί, δὲν ἐδεσμεύετο πάντως.

Ἄλλωστε τὸ ἀδέσμευτον τοῦ λόγου καταφαίνεται καὶ ἐν εὐρυτέραις τισί προσαρμογαῖς τοῦ πράγματος. Καὶ ἐξηγούμεθα.

Ὅπως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτραπῇ ἐν ὀνόματι τῆς ἀρχῆς ταύτης τοῦ ἀδεσμεύτου τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ κήρυγμά τι, ἐπὶ παραδείγματι, ἀνατρεπτικὸν ἀρχῶν καὶ ἐξουσιῶν ἐν τῇ ζωῇ, ἐπὶ τῇ ἁπλῇ δικαιολογίᾳ ὅτι αἱ ἐξουσίαι αὗται καὶ αἱ συναφεῖς αὐτῶν λειτουργίαι καὶ τὰ ὄργανα αὐτῶν διασαλεύουσι προϋπαρχούσας πεποιθήσεις κοινωνικάς, ἠθικὰς καὶ ἄλλας, ἀλλ' ἀντιθέτως, ἐν ὀνόματι ἄλλης ἀρχῆς καὶ ρήτρας Κυριακῆς (« γίνεσθε φρόνιμοι ὡς οἱ

ἄφεις . . . », Ματθ. 10, 16) ἢ ὑποδείξεως Παυλικῆς (Ρωμ. 13, 1, Τίτ. 3, 1 κ. ἄλλ.) ἀποφεύγονται, καὶ διὰ λόγους ἁπλῆς ἔτι συνέσεως, παράτολμοι ἐνέργειαι, τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καθισταμένου οὕτω « δεσμώτου » οἱονεὶ τῶν συνθηκῶν καὶ συμβατικοτήτων τῆς ζωῆς, χωρὶς ποσῶς νὰ χάνῃ οὗτός τι ἀπὸ τὴν τομότητά του, οὕτω καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τοῦ Προσηλυτισμοῦ, δέον πάντως νὰ ἀναγνωρισθῶσιν καὶ ὡρισμέναι περιοριστικαὶ τοῦ ἀδεσμεύτου καθ' ἑαυτὸν λόγου τοῦ Θεοῦ προϋποθέσεις, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον θέλουσιν αἱ ᾿Εκκλησίαι τὴν τήρησιν καὶ περιφρούρησιν τοῦ πνεύματος τῆς ἀγάπης ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης εἰς τὸ εὐρὺ κεφάλαιον τῶν πρὸς ἀλλήλας χριστιανοπρεπῶν σχέσεων, τῶν οἰκοδομουσῶν τὴν ἑνότητα τῆς ᾿Εκκλησίας.

῞Οσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θέμα τῆς Θείας Χάριτος, εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι « τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ πνεῖ ὅπου θέλει » (᾿Ιωάν. 3, 8), πλὴν δέον νὰ θεωρηθῇ, ὅτι καὶ ἡ καθολικότης αὕτη τῆς Θείας Χάριτος εἶναι κατάστασις δυναμένη πάντως νὰ σταθμίζηται ἑκάστοτε καὶ ὑπὸ παραγόντων, οἵτινες, καίτοι ἀνθρωπίνης προοπτικῆς, ὅμως ἐξασφαλίζουσι τὴν ἰσορροπίαν, τὴν ἀπαραίτητον καὶ ἐν αὐταῖς ἔτι ταῖς ὑπερφυσικαῖς καταστάσεσι, ταῖς ὑπὸ τῆς θείας Χάριτος ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ δημιουργουμέναις.

᾿Εὰν ἐπὶ παραδείγματι ἐπὶ βαπτισθέντος χριστιανοῦ, οὔτε ἐπὶ πλέον Χάρις ἐν ἀναβαπτισμῷ παρέχεται, οὔτε δὲ καὶ ἐὰν δι' ἕνα οἱονδήποτε λόγον ἀναγνωρισθῇ ἐκκλησιαστικῶς ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀναβαπτισμοῦ, παρέχεται οὗτος ἐν πεποιθήσει, ὅτι ἐπιπροστίθεται Θεία Χάρις εἰς τὴν ἤδη ἐλλειπῶς, τρόπον τινά, θεωρουμένην ὡς προϋπάρχουσαν, ἀλλ' ἁπλῶς θεωρεῖται ὡς μηδόλως χορηγηθεῖσα ἐν τῷ προηγουμένῳ ὡς ἀκύρῳ κριθέντι βαπτίσματι, οὕτω πολλῷ μᾶλλον ἐν ταῖς περιπτώσεσι τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἥκιστα δύναται νὰ θεωρηθῇ, ὅτι εἰς τὴν ἀναγνωριζομένην ἔν τινι ἀτόμῳ ἢ χριστιανικῇ κοινότητι παρουσίαν τοῦ ῾Αγίου Πνεύματος καὶ τῆς Χάριτος αὐτοῦ δύναται νὰ ἐπιπροστεθῇ νέα τις κατάστασις Πνεύματος ἐκ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς προσηλυτιστικῖς ἐνεργείας.

᾿Ενταῦθα ἐπιτρέπεται νὰ διατυπωθῇ ἡ ἐρώτησις : Πιστεύεται ὅτι εἰς τὰς πρὸς ἃς ἀσκεῖται ὁ Προσηλυτισμὸς ψυχὰς ἢ χριστιανικὰς κοινότητας, καὶ δὴ τὰς ᾿Ορθοδόξους κυρίως, αἵτινες καὶ ἐνδιαφέρουσιν ἡμᾶς ὧδε, πιστεύεται ὅτι προϋπάρχει καθεστηκυῖα Θεία Χάρις, μεταδοθεῖσα καὶ συνεχιζομένη ἐν τοῖς μυστηρίοις καὶ τῇ κατὰ Χριστὸν καθόλου ζωῇ, ὥστε νὰ ἵσταται « μετέωρος » — ἐπιτραπείτω ἡ ἔκφρασις — ἡ ἣν ἐπαγγέλλεται ὁ προσηλυτίζων ὡς προσκομιζομένην ἀπὸ μέρους αὐτοῦ Θεία Χάρις, ἢ ἀντιθέτως θεωρεῖται ὅτι ἐλλείπει ὁλοσχερῶς ἡ Θεία Χάρις εἰς τοὺς πρὸς οὓς ἀπευθύνεται ὁ Προσηλυτισμός, καὶ ἄρα θεωρεῖται ἀπαραίτητος καὶ ὡς μόνη σωστικὴ ἡ ὑπὸ τοῦ προσηλυτίζοντος μεταδιδομένη Χάρις καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπαγγελλομένη ἐνέργεια τοῦ ῾Αγίου Πνεύματος ; ᾿Εὰν ἰσχύῃ ἡ πρώτη τῶν ἐρωτήσεων, αὐτονόητον ὅτι, τοὐλάχιστον ἀπὸ ταύτης τῆς ἀπόψεως, θὰ πρέπῃ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἄσκοπον πᾶν προσηλυτιστικὸν ἔργον. ᾿Εὰν πάλιν ἰσχύῃ ἡ δευτέρα ἐρώτησις, διαπορεῖται

πᾶς τις ἐν τίνι ἀδεκάστῳ κριτηρίῳ πιστεύεται τοῦτο μὲν ἡ ἀπουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς Θείας Χάριτος παρ' οἷς ἀσκεῖται ἡ προσηλυτιστικὴ δρᾶσις, τοῦτο δὲ ἡ ἀπόλυτος δραστικότης καὶ σωστικότης τῆς οὑτωσὶ ἐπαγγελλομένης Χάριτος, τῶν οὑτωσὶ ἐπαγγελλομένων δωρεῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἀπὸ ταύτης τῆς θεολογικῆς πλευρᾶς θεωρουμένων τῶν πραγμάτων νομίζομεν ὅτι οὐδὲ ἀπὸ τῆς εὐρυτέρας σωτηριολογικῆς ἀπόψεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς αἰτιολογούμενος καὶ εὐσταθῶν ὁ Προσηλυτισμός. Καὶ τοῦτο εἶναι αὐτονόητον.

Ὁ Προσηλυτισμός, ὡς σκοπὸς μιᾶς συγκεκριμένης δράσεως, ἀποβλέπει κυρίως εἰς τὴν ἀπόσπασιν χριστιανοῦ τινος ἢ χριστιανῶν τινων ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας εἰς ἣν ἀνήκουσι καὶ τὴν ἔνταξιν τούτων εἰς τὴν προσηλυτίζουσαν τοιαύτην. Καὶ ὁ σκοπὸς τῆς τοιαύτης « πορείας » τοῦ χριστιανοῦ δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄλλος εἰμὴ ἡ ἑαυτοῦ σωτηρία. Ἄλλως ὁ Προσηλυτισμὸς θὰ κατηγγέλλετο ὡς περὶ ἄλλα μεριμνῶν καὶ διατρίβων, ὅπερ χεῖρον. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διὰ τοῦ ἐν σωτηριολογικῇ προοπτικῇ γενομένου Προσηλυτισμοῦ τίθεται τὸ βαθύτερον θολογικὸν θέμα : « ποία καὶ ποῦ ἡ δραστικωτέρα σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ χριστιανοῦ ; »

Δεδομένου ὅτι πᾶς βεβαπτισμένος χριστιανὸς ἀνήκει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ διότι πιστεύει, ὅτι ἐν ταύτῃ καὶ διὰ ταύτης θὰ εὕρῃ τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν, αὐτονόητον ὅτι τὸ εἶναί τινα μέλος μιᾶς Ἐκκλησίας σημαίνει ἅμα καὶ τὸ εἶναι βεβαπτισμένον ἐν τῇ πίστει, τῇ καταγγελλομένῃ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐκείνης, καὶ ἄρα καὶ τὸ ἀνήκειν κατὰ τὴν ἐν τῷ μυστηρίῳ τοῦ βαπτίσματος ἀναφαίρετον εἰς τὴν πίστιν ἐκείνην Χάριν. Τὸ μεθίστασθαι ὅθεν ἀπὸ πίστεως εἰς πίστιν καὶ ἀπὸ Ἐκκλησίας εἰς Ἐκκλησίαν, δὲν εἶναι τόσον θέμα μονοπλεύρως ἀναγόμενον εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἑκάστου βουλήσεως, ἀλλ' εἶναι πρᾶξις ἐμπλέκουσα, καὶ δὴ καὶ κατ' ἀνάγκην, τὰς σωστικὰς ἐνεργείας καὶ δωρεὰς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ δὲ πρᾶξις τῆς μεταστροφῆς καὶ μεταστάσεως ἀπὸ πίστεως εἰς πίστιν ἀποτελεῖ μορφήν τινα, ἰδιάζουσαν ἴσως καὶ περίεργον, πάντως ὅμως πολὺ σοβαρὰν, ὕβρεως κατὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ Προσηλυτισμὸς ὡς διασπῶν τὴν συνέχειαν τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς ἀρξαμένης διὰ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν ἐν συνεχείᾳ μυστηρίων ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἐν ᾗ ὁ βεβαπτισμένος χριστιανὸς ἐδέξατο καὶ ἐξακολουθεῖ δεχόμενος τὰς δωρεὰς τῆς Θείας Χάριτος, διανοίγει αὐτομάτως τὴν ὁδὸν πρὸς ἀπόκλισίν τινα ἀπὸ τοῦ σωστικοῦ διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ χριστιανοῦ-μέλους μιᾶς Ἐκκλησίας ἔργου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ καθιστᾷ τὸν χριστιανὸν τοῦτον θῦμα ἄβουλον καὶ παθητικὸν τῶν ἐν τῷ Προσηλυτισμῷ ὑποτιθεμένων « ὑπερφυσικῶν ἀλλοιώσεων ».

Οἱ συλλογισμοὶ οὗτοι μειζόνως ἰσχύουσι βεβαίως ἀπὸ ἡμετέρας Ὀρθοδόξου πλευρᾶς. Τὸ εἶναι τὸν ὀρθόδοξον χριστιανὸν μέλος τῆς « Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας », κέκτηται ὅλως ἰδιάζουσαν καὶ δὴ

καὶ ὑπερφυσικὴν σημασίαν καὶ βαρύτητα. Ὄντως ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία θεωρεῖ τὰ ἑαυτῆς μέλη ὡς κλήματα ὑπερφυσικῶς ὅλως ἐνσωματούμενα εἰς τὴν ἄμπελον τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, τὴν δὲ κατὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν τρόπον ἀπόσπασιν τῶν μελῶν αὐτῆς ἀπ' αὐτῆς, ὡς συνεπαγομένην ἄμεσον καὶ τὴν ἀποξήρανσιν καὶ ἀπόπτωσιν ἀπὸ τοῦ κορμοῦ τῆς σωτηρίας. Τὸ εἶναι τὸν χριστιανὸν μέλος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας συνεπάγεται φυσικῶς καὶ τὴν ἀπὸ μέρους αὐτοῦ ὁμολογίαν τῶν ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διδασκομένων, ὡς καὶ τὴν ἀπαρέγκλιτον τήρησιν τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐπιδιωκομένων καὶ ἐπιβαλλομένων ἀρχῶν. Ταῦτα ἰσχύουσιν ὄχι μόνον διὰ τὰς περιπτώσεις ἐκείνας τῶν Ὀρθοδόξων μελῶν, ὅσα τηροῦντα ζῶν τὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως θεωροῦνται καὶ εἶναι ἄριστα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μέλη, ἀλλὰ καὶ διὰ πάντα ἄλλον ὀρθοδόξως βεβαπτισμένον χριστιανόν, ἀνεξαρτήτως μάλιστα ὅλων ἐκείνων τῶν καταστάσεων, ὅσαι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐμφανίσωσιν αὐτὸν ὡς μὴ ἐπαξίως ἀνήκοντα ἢ ἐκπροσωποῦντα τὸ Ὀρθόδοξον πνεῦμα. Πᾶς ὁ ὀρθοδόξως βεβαπτισμένος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διατηρῶν τὸν μυστηριακὸν σύνδεσμον μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀνεξαρτήτως μάλιστα τοῦ βαθμοῦ ζέσεως ἢ χαλαρότητος τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ ἠθικοῦ αὐτοῦ φρονήματος, εἶναι μέλος αὐτῆς, καρπούμενον τῶν σωστικῶν δωρεῶν τῆς Χάριτος, ἐφ' ὅσον δὲν ἐκπίπτει περὶ τὴν πίστιν καὶ δὲν ἐμμένει ἀμετανοήτως ἐν ταῖς πρὸς θάνατον ἁμαρτίαις.

Ἄρα ὁ Προσηλυτισμός, γινόμενος πρὸς Ὀρθόδοξα μέλη, ἀποτελεῖ στραγγαλισμὸν τῶν βασικῶν τούτων ἐννοιῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ περὶ μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν ταῖς σωστικαῖς δωρεαῖς τῆς Θείας Χάριτος.

Ταῦτα περὶ τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἐν προοπτικῇ θεολογικῇ καὶ εἰδικώτερον σωτηριολογικῇ.

Ἀπὸ δὲ ἀπόψεως ἐκκλησιολογικῆς, τέλος, δὲν νομίζομεν ὡσαύτως ὅτι εὐσταθεῖ ἢ δικαιολογεῖται ὁ Προσηλυτισμός. Ἐκκλησιολογικὴ « προϋπόθεσις » κατ' ἀρχὴν ἐν τῷ θέματι τοῦ Προσηλυτισμοῦ δὲν δύναται νὰ τεθῇ.

Κατ' αὐτὴν ἐν ἑκάστῃ διενεργούσῃ τὸν Προσηλυτισμὸν Ἐκκλησίᾳ ἢ Ὁμολογίᾳ ὑπάρχει βαθεῖα ἡ συνείδησις, ὅτι κινεῖται αὕτη ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἀληθοῦς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅτι τὸ ἑαυτῆς κήρυγμα εἶναι τὸ περισσότερον ἀντικειμενικῶς πρὸς τὴν Θείαν Ἀποκάλυψιν ἀνταποκρινόμενον.

Τὴν σειρὰν ταύτην τῶν ἐκκλησιολογικῶν συλλογισμῶν ἀναφέρει καὶ τὸ γνωστὸν κείμενον τῆς περὶ Προσηλυτισμοῦ Ἐκθέσεως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἐκκλησιολογικὴν δικαιολόγησιν τῶν διαφόρων μορφῶν χριστιανικῆς μαρτυρίας μεταξὺ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν των.

Ἐν ὄψει τῶν οὕτω συνοψιζομένων ἐκκλησιολογικῶν σκέψεων δέον εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς νὰ εἴπωμεν, ὅτι πᾶς Προσηλυτισμός, ὅστις δὲν θὰ διαπνέηται ἀπὸ ταύτην τὴν ἐκκλησιολογικὴν ἀντίληψιν, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἶναι ἀνει-

λικρινὴς καθ' ἑαυτὸν καὶ ὅτι ἀσκεῖται ἄνευ βαθυτέρου ἐκκλησιαστικοῦ ἐδάφους. Δὲν νομίζομεν δὲ ὅτι ὑπάρχει περίπτωσις 'Εκκλησίας ἢ 'Ομολογίας προσηλυτιζούσης καὶ μὴ ἐχούσης ἐκ τῶν προτέρων ᾠκοδομημένην ἐκκλησιολογικὴν δι' ἑαυτὴν βάσιν.

Κατὰ ταῦτα ἐν ἑκάστῃ προσηλυτιστικῇ προσπαθείᾳ ὑπάρχει στερρὰ ἡ ἀντίληψις, ὅτι τὸ προσηλυτίζον ὄργανον, ἡ προσηλυτίζουσα δηλονότι 'Εκκλησία ἢ 'Ομολογία εἶναι ἡ μείζονα ἐκκλησιολογικὰ στοιχεῖα ἢ ἐκκλησιολογικοὺς χαρακτῆρας κεκτημένη «'Εκκλησία», ἐν ἀναφορᾷ καὶ συγκρίσει πρὸς τὴν ἣν ἀσκεῖ τὴν προσηλυτιστικὴν αὐτῆς δρᾶσιν 'Εκκλησίαν. Πιστεύει δηλ. ὅτι εἶναι ἡ περισσοτέρως ἀνταποκρινομένη πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς 'Εκκλησίας «'Εκκλησία». Καὶ ἄρα ὅταν 'Εκκλησία τις ἢ 'Ομολογία καλλιερεῖ ἐν ἑαυτῇ τοιαύτην τινα ἀντίληψιν, «ὀ φ ε ί λ ε ι» νὰ διενεργήσῃ τὸν Προσηλυτισμὸν ἐν ὀνόματι αὐτῆς ταύτης τῆς βαθυτέρας ἐν ἑαυτῇ «ἐ κ κ λ η σ ι ο λ ο γ ι κ ῆ ς σ υ ν ε ι δ ή σ ε ω ς»[100].

'Αλλὰ πᾶς τις ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ἡ τοιαύτη ἀκριβῶς ἐκκλησιολογικὴ δικαίωσις τοῦ προσηλυτισμοῦ περικλείει ἐντὸς αὐτῆς καὶ πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ θεολογικῶς ἀνεπαρκοῦς, Καὶ ἐξηγούμεθα.

'Εν τῇ πραγματικότητι ὄχι μόνον ἐν τῷ θέματι τούτῳ τοῦ Προσηλυτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλῷ εὐρυτέρου πεδίου ἡ ἔννοια τῆς ὡς ἄνω «ἐ κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ ς» ἢ «ἐ κ κ λ η σ ι ο λ ο γ ι κ ῆ ς σ υ ν ε ι δ ή σ ε ω ς» ἀποτελεῖ θέμα σοβαρῶν διαμφισβητήσεων. 'Εν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Χριστιανισμοῦ οὐχὶ ἅπαξ καὶ δὶς κοινότητες χριστιανικαί, ἐλάσσονες ἢ μείζονες, ἐθεωρήθησαν ὡς ἐχόμεναι τῆς ἀληθείας τῆς ἀληθοῦς πίστεως καὶ διδασκαλίας, καὶ ἄρα καὶ τῶν ἀληθῶν χαρακτήρων τῆς 'Εκκλησίας, καίτοι γε αὗται ἔκειντο ἐν τῇ πλάνῃ, ἐν ὀνόματι δὲ τῆς τοιαύτης αὐτῶν πεποιθήσεως διεξήχθησαν μακροὶ καὶ αἱματηροὶ ἐνίοτε ἀγῶνες, ἀποβάντες εἰς βάρος αὐτῆς ταύτης τῆς ἑνότητος τῆς 'Εκκλησίας. Πρόκειται περὶ ὅλων ἐκείνων τῶν ἱστορικῶν αἱρέσεων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἡ συζήτησις περὶ τοῦ «τὶς ἡ ἀληθὴς 'Εκκλησία» ἐγνώρισε δραματικὰς αὐτὸ τοῦτο φάσεις, τὴν δὲ προσωνυμίαν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς «ἀληθοῦς 'Εκκλησίας» διεξεδίκησαν ὑπὲρ ἑαυτῶν πᾶσαι αἱ αἱρέσεις, καὶ δὴ τόσον ὅσον τοὐλάχιστον καὶ ἡ ἐν τῇ ἀληθείᾳ ἱσταμένη 'Ορθοδοξία.

'Απὸ ταύτης τῆς πευρᾶς δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ἐὰν λεχθῇ, ὅτι ὁ Προσηλυτισμὸς παρουσιάζει ἔν τινι μέτρῳ καὶ ἐκ δεδομένης τινὸς ἀπόψεως, κοινά τινα στοιχεῖα πρὸς τὰς ἱστορικὰς αἱρέσεις. Καὶ τοῦτο διότι ὁ Προσηλυτισμὸς ὡς κίνησις καὶ ὡς συγκεκριμένη δρᾶσις, παριστᾷ ἐντονώτερον ἐν ἑαυτῷ τὸν

---

100. Περισσότερον τῶν προσδιοριστικῶν τούτων ἐπιθέτων « ἐκκλησιαστικὴ » καὶ « ἐκκλησιολογικὴ » συνείδησις, τὴν ἔννοιαν ἀποδίδει καλλίτερον ὁ ἐπ' ἐσχάτων ἐπιτυχῶς ἀρξάμενος νὰ χρησιμοποιῆται ἐν τῇ γαλλοφώνῳ Θεολογίᾳ ὅρος « ecclésial », ὑπὸ τὸν τύπον « conscience ecclésiale ».

χαρακτῆρα τῆς αἱρέσεως. Ἐφ' ὅσον δηλονότι ἡ ὑφισταμένη τὸν Προσηλυτισμὸν Ἐκκλησία ἔχει τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, ἣν ὁμολογεῖ καὶ προβάλλει εἰς τὴν πίστιν τῶν μελῶν της ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ καὶ σώζουσαν, καὶ ἔχει οὕτω δεδικαιολογημένως ἀνεπτυγμένην ἐν ἑαυτῇ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἐκκλησιολογικὴν συνείδησιν, πᾶσα ἄρα παρεμπίπτουσα διδασκαλία ἀπὸ μέρους τῆς προσυλιτιζούσης παρατάξεως, αὐτομάτως ἐμφανίζεται εἰς τὰ ὄμματα τῶν πρὸς οὓς ἀσκεῖται ὁ Προσηλυτισμὸς ὡς διδασκαλία κατ' ἀρχὴν τοὐλάχιστον— ἐὰν μὴ καὶ κατ' οὐσίαν—ὡς μὴ στοχαζομένου τοῦ ἀληθοῦς, ἡ δὲ διενεργοῦσα τὸν Προσηλυτισμὸν παράταξις ὡς μὴ ἀληθὴς «Ἐκκλησία». Ἀπὸ ταύτης τῆς ἀπόψεως πᾶσα προσηλυτιστικὴ διδασκαλία εἶναι ταὐτοχρόνως καὶ αἱρετικὴ διὰ τὸν πρὸς ὅν ἀσκεῖται ὁ Προσηλυτισμός, θεωρεῖ δὲ ὁ προσηλυτιζόμενος τὴν προσηλυτίζουσαν Ἐκκλησίαν ἢ Ὁμολογίαν ὡς μετέχουσαν τῆς αἱρέσεως.

Ἐννοεῖται, ὅτι τὸ ὅλον θέμα εἶναι πολλῷ εὐρύτερον. Σχετίζεται μὲ τὴν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ἐκδοχὴν καὶ ἀντίληψιν τῆς ἀληθείας, ἢ κάλλιον εἰπεῖν, μὲ τὴν ἐκκλησιολογικὴν ἑρμηνείαν τῆς ἀληθείας. Ὄντως, τὶ εἶναι ἀλήθεια διὰ τὴν Ἐκκλησίαν; Εἶναί τι τὸ καθ' ὁλοκληρίαν κατεχόμενον ὡς θεία παρακαταθήκη τοῦ Παρακλήτου ἐν τῇ «Μιᾷ, Ἁγίᾳ, Καθολικῇ καὶ Ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ἢ ἀντιθέτως εἶναί τι οὗτινος μερίδας κατέχει ἑκάστη Ἐκκλησία ἢ Ὁμολογία χριστιανική, οἱονεὶ ὡς τόσα «vestigia veritatis», («ἴχνη ἀληθείας»), κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν περίφημον θεωρίαν περὶ «vestigia Ecclesiae»;

Φυσικὰ μόνον ἐν τῇ δευτέρᾳ ὑποθέσει εὑρίσκει ἑαυτὸν δικαιολογούμενον ἐκκλησιαστικῶς ὁ Προσηλυτισμός.

Καὶ τὰ μὲν «vestigia veritatis» δὲν δύνανται νὰ διαμφισβητηθῶσι ποσῶς εἰς οἱανδήτινα κοινότητα χριστιανικήν, καταγγέλλουσαν «Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τοῦτον ἐσταυρωμένον» (Α' Κορ. 2,2). Ἀλλ' οὔτε τὰ «vestigia» ταῦτα «veritatis» θεωροῦνται ὡς κατεργαζόμενα τὴν ἔννοιαν καὶ πραγματικότητα τῶν «vestigia Ecclesiae» ταῖς διακατεχούσαις ταῦτα ἑτεροδόξοις Ὁμολογίαις, οὔτε δὲ καὶ πᾶσα χριστιανικὴ κοινότης κατέχουσα δόσιν ἐλάσσονα ἢ μείζονα ἀληθείας χριστιανικῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ ἢ ἀποβῇ Ἐκκλησία ἐν τῇ κυριολεξίᾳ τοῦ πράγματος διὰ μόνον τὸν λόγον τῶν παρ' αὐτῇ «ἰχνῶν ἀληθείας». Ἐκκλησιολογικὴ ὅθεν δικαιολόγησις τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἐν ὀνόματι τῶν «ἰχνῶν ἀληθείας», ἅτινα δύναται ἢ συμβαίνει νὰ διακατέχῃ Ὁμολογία τις δὲν νοεῖται, διότι τὰ «ἴχνη» ταῦτα, ὅσα πολλὰ καὶ ἐὰν εἶναι, Ἐκκλησίαν δὲν οἰκοδομοῦν, οἱ δὲ πραγματικοὶ χαρακτῆρες τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησιας εἶναι πάντως ἄλλοι καὶ διάφοροι ἀπὸ ἐκείνους, οὓς ἐπαγγέλονται αἱ προσηλυτίζουσαι ἀνὰ τὸν κόσμον Ὀργανώσεις.

Καὶ ἤδη τοῦ λόγου ὄντως περὶ τῶν χαρακτήρων τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας, ἐπιτραπείτω ἡμῖν ὧδε νὰ ἐπεκτείνωμεν τὸν λόγον καὶ πρὸς μίαν ἐξ ἄλλης ἐκκλησιολογικῆς πλευρᾶς ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος τοῦ Προσηλυτισμοῦ. Πρό-

κειται περὶ τῆς ὑπὸ μορφὴν θεολογικοῦ ἀξιώματος προσαγομένης ἐννοίας, ὅτι «ἡ ἑνότης καὶ ἡ ἀποστολὴ (ἱεραποστολὴ) ἀποτελοῦν ἐξ ἴσου τὸ εἶναι τῆς Ἐκκλησίας»[101].

Χρῆσιν τοῦ ἀξιώματος τούτου ποιεῖται ἡ σύγχρονος Οἰκουμενιστικὴ Θεολογία οὐχὶ ἀπ' εὐθείας ἐν τῷ θέματι τοῦ Προσηλυτισμοῦ, ἀλλ' ἐν τῇ εὐρυτέραν προοπτικὴν ἐμφανιζούσῃ ὑποχρεώσει τῆς Ἐκκλησίας πρὸς παροχὴν χριστιανικῆς μαρτυρίας, ἐντὸς τῆς γνωστῆς τάσεως ἐν τῷ Π. Σ. Ε. πρὸς συγχώνευσιν τούτου μετὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμβουλίου Ἱεραποστολῶν. Πάντως εἶναι ἐμφανὴς ἡ σημασία, ἣν κέκτηται ὁ ἐκκλησιολογικὸς οὗτος τύπος, ἐν τῷ θέματι τοῦ Προσηλυτισμοῦ. Ἀναλύσωμεν ὅμως τὰ κατ' αὐτόν.

Καίτοι ὁ Προσηλυτισμὸς καθ' ἑαυτὸν ἀποφεύγεται νῦν ὅπως ἐξισῶται πρὸς τὰς λοιπὰς μορφὰς Χριστιανικῆς Μαρτυρίας, τὸ δὲ ὡς ἄνω ἀξίωμα προσάγεται — τονίζομεν τοῦτο ἰδιαιτέρως πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων ἐπὶ τοῦ προκειμένου — διὰ τὴν πρὸς τοὺς ἔξω μαρτυρίαν καὶ ἀποστολήν, οὐχὶ δὲ ἀπ' εὐθείας διὰ τὸν Προσηλυτισμόν, ἐν τούτοις αὐτονόητον ὅτι τῆς βάσεως ταύτης τεθείσης, ὅτι δηλ. ἡ ἀποστολὴ ὅσον καὶ ἡ ἑνότης ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν τῆς Ἐκκλησίας, αἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ταύτης καὶ αἱ παρερμηνεῖαι τῆς ἐννοίας τῆς ἀποστολῆς δὲν θὰ βραδύνωσι νὰ ἐμφανισθῶσιν. Καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Προσηλυτισμοῦ ὡς μιᾶς μορφῆς « ἀποστολῆς » ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ μέρους μιᾶς οἱασδήποτε ὀλιγώτερον ἀγαθῆς πίστεως προσηλυτιστικῆς Ὀργανώσεως δὲν εἶναι ἀπίθανος κατ' ἀρχήν, ὅτε καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρεκκλίσεις θὰ ἀκολουθήσωσιν ἀλλήλας. Διὸ καὶ ἡ ἀναίρεσις τοῦ ὅλου θέματος δὲν ἔγκειται ἐν τῇ ἐξαιρέσει τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἀπὸ τοῦ κύκλου τῆς « ἀποστολῆς » ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ καταδείξει, ὅτι ἥκιστα εὐσταθεῖ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησιολογίας αὐτὸ τοῦτο τὸ θεολογικὸν τοῦτο ἀξίωμα, ὅτι « ἡ ἑνότης καὶ ἡ ἀποστολὴ ἀποτελοῦσιν ἐξ ἴσου τὸ εἶναι τῆς Ἐκκλησίας ».

Κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον περὶ Ἐκκλησίας διδασκαλίαν συνάντησις τῶν ἐννοιῶν « ἑνότης » καὶ « ἀποστολὴ » ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου δὲν νοεῖται, καὶ τοῦτο κατὰ βασικὴν καὶ ἀπαραχάρακτον διδασκαλίαν, καθ' ἣν ἡ « ἀποστολὴ » δὲν ἀποτελεῖ ἰδίωμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καθῆκον αὐτῆς, καθ' ὅτι οἱ μὲν χαρακτῆρες αὐτῆς εἶναι ἡ ἑνότης, ἡ ἁγιότης, ἡ καθολικότης καὶ ἡ ἀποστολικότης αὐτῆς, ἡ δὲ τοὺς τοιούτους χαρακτῆρας κεκτημένη « Μία, Ἁγία, Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία », κατέχουσα τὴν πληρότητα τῆς Ἀληθείας καὶ τῆς Χάριτος, χορηγεῖ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μελῶν αὐτῆς τὴν μὲν ἀλήθειαν

---

101. The Calling of the Church to Witness and to Serve, by Principal J. Russell Chandran, ἐν World Council of Churches Minutes and Repotrs of the Tenth Meeting of the Central Committee, Yale Divinity School, New Haven, Vonn., U.S.A., July 30-August 7, 1957, pp. 89, κ. ἄλλ.

διὰ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν συνδρόμων αὐτῷ στοιχείων, τὴν δὲ χάριν, διὰ τῶν ἐγκύρως τελουμένων μυστηρίων, ἀμφότερα δὲ ταῦτα ἀποτελοῦσι δι' αὐτὴν τὴν ἱερωτέραν τῶν ὑποχρεώσεων καὶ τὸ οὐσιαστικώτερον τῶν καθηκόντων, πλὴν οὐδὲν νέον γνώρισμα ἢ οὐδένα ἐπιπρόσθετον χαρακτῆρα ἀποκτᾷ αὕτη διὰ τῆς οὑτωσὶ ἀναπτυσσομένης « ἀποστολῆς » αὐτῆς.

Ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ « ἀποστολὴ » τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ ἡ « ἑνότης » αὐτῆς ἀποτελοῦν « ἐ ξ ἴ σ ο υ » ἀληθεῖς χαρακτῆρας τῆς οὐσίας τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ξένη πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον διδασκαλίαν. Ὅ,τι ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἑτεροδόξου ἐκκλησιολογίας θεωρεῖται οἰκοδομοῦν τὴν ἔννοιαν τῆς οὐσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἅτε τοῦ κηρύγματος τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐπὶ τῆς τοῦ ἑκάστου ψυχῆς ἐπεκτεινομένης ἀποστολῆς ἀποτελούντων τὰ μόνα ἀληθῆ γνωρίσματα τῆς Ἐκκλησίας, τοῦτο δὲν εὐσταθεῖ ἀπὸ Ὀρθοδόξου πλευρᾶς. Ἐὰν κατὰ τὴν ἑτερόδοξον διδασκαλίαν ὁ Θεὸς εἶναι Ἐκεῖνος, Ὅστις φωτίζει καὶ ἁγιάζει τοὺς ἀπ' αἰώνων ἐκλελεγμένους εἰς σωτηρίαν, ἡ δὲ Ἐκκλησία τέτακται ὅπως ὑπηρετήσῃ, ἐξωτερικῶς ὅλως, δίκην ἐκτελεστικοῦ ὀργάνου, τὸ ἔργον τῆς ἑκάστου σωτηρίας, τοῦθ' ὅπερ αὐτομάτως ἀναβιβάζει τὸ « ἔργον » τῆς Ἐκκλησίας εἰς « οὐσίαν » τῆς Ἐκκλησίας, διότι οὐδὲν πλέον θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἡ Ἐκκλησία, διὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησιολογίαν ὁ μηχανισμὸς τῆς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας σωτηρίας παντὸς ὀρθοδόξου μέλους αὐτῆς κινεῖται κατὰ ὅλως διάφορον τρόπον.

Ἡ χάρις, ὡς ἡ ἀπὸ τοῦ Σταυροῦ τοῦ Κυρίου ἀπορρεύσασα σωστικὴ καὶ ἁγιαστικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἡ διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τῶν δωρεῶν αὐτοῦ χορηγουμένη καὶ ἀποβαίνουσα κτῆμα ἑνὸς ἑκάστου ἐκ τῶν μετεχόντων ἐν τῇ αὐτῇ πίστει, ἐν τῷ αὐτῷ βαπτίσματι καὶ τοῖς αὐτοῖς μυστηρίοις, καὶ ἡ Δικαίωσις, ὡς πραγματικὴ μεταβολὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐν ἀποσβέσει τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς ἐνοχῆς αὐτοῦ καὶ ἐν ἐμφυτεύσει καὶ ἀπαρχῇ νέου βίου ἁγιότητος καὶ δικαιοσύνης, καὶ ἡ ἐκ τούτων συνισταμένη Σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πεπαγιωμένη Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς αὐτοῦ, εἶναι ἐκ τῶν ἀναφαιρέτων ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ὑπερφυσικῶν περὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεων, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἅπαξ συντελεσθὲν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἔργον τῆς σωτηρίας νὰ ἀποτελειῶται, διαιωνιζόμενον καὶ κοινοποιούμενον καὶ μεταβιβαζόμενον εἰς τοὺς αἰῶνας ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν αὐτῇ μόνῃ, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ τὴν « ἀποστολὴν » ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ — ὑπὸ οἱανδήποτε καὶ ὁσηνδήποτε εὐρύτητα καὶ ἐὰν ἤθελεν ἐκληφθῇ αὕτη — θέμα οὐδόλως ἁπτόμενον τῆς οὐσίας καὶ τοῦ βαθυτέρου εἶναι αὐτῆς, ἀλλὰ ἔργον αὐτῆς παραμένον πάντοτε ἐντὸς τῶν πλαισιων τῶν εὐθυνῶν καὶ ὑποχρεώσεων αὐτῆς.

Ἀπὸ ταύτης τῆς πλευρᾶς φαίνεται καὶ εἶναι σχολαία πᾶσα ἐξίσωσις τῶν ἐννοιῶν τῆς « ἑνότητος » καὶ τῆς « ἀποστολῆς » τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀναγωγὴ ἀμφοτέρων ἐξ ἴσου πρὸς τὸ εἶναι αὐτῆς. Ὡς πρὸς δὲ τὸν Προσηλυ-

τισμόν, οὗτος κατ' οὐδένα θεολογικὸν ἢ ἐκκλησιολογικὸν λόγον δύναται νὰ ἀναχθῆ εἰς τὰς μορφὰς τῆς « ἀποστολῆς » τῆς 'Εκκλησίας, ὡς ἄλλωστε καὶ οὐδεμία μορφὴ « ἀποστολῆς » τῆς 'Εκκλησίας δύναται νὰ ἀναχθῆ εἰς τὸ « εἶναι » καὶ τὴν οὐσίαν τῆς 'Εκκλησίας.

'Επιτραπείτω ἡμῖν νὰ θεωρήσωμεν τὴν θεολογικὴν ταύτην συζήτησιν τοῦ θέματος τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἐπαρκῶς γενομένην μέχρι τοῦ νῦν, καὶ τὸν Προσηλυτισμὸν ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ μὴ στηριζόμενον, ἀπό γε πασῶν τῶν ὡς ἄνω πλευρῶν, ὑφ' ἃς ἐξητάσαμεν τοῦτον, καὶ μὴ εὐοδουμένην ποσῶς τὴν δυναμένην νὰ διατυπωθῆ ποικίλην αἰτιολόγησιν αὐτοῦ.

(Συνεχίζεται)

Η ΠΕΡΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΙΔΕΑ (*)

(ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ)

ΥΠΟ

ΑΝΔΡΕΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, δ. Θ.

Κρίνοντες γενικῶς τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους, παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

Τὰ περὶ ἐλευθερίας τῶν πνευματικῶν ὄντων διδάγματα αὐτοῦ δὲν συμβιβάζονται κατὰ πάντα πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ θεολογικοῦ του συστήματος. Κατὰ τὸν Ὠριγένη, ἡ θεία παντοδυναμία, ὡς εἴδομεν, δὲν νοεῖται ἄνευ κόσμων, ἐφ' ὧν ἐξωτερικῶς νὰ ἐκδηλοῦται. Ἀφ' ἑτέρου, κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, τὴν αἰτίαν τοῦ ὑλικοῦ κόσμου προὐκάλεσεν ἡ κατάχρησις τῆς ἐλευθερίας τῶν λογικῶν πνευμάτων. Ἂν ὅμως ὑποτεθῇ, ὅτι ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῶν πάντων ὅλα τὰ πνεύματα ἀνεξαιρέτως χρησιμοποιήσωσιν ἐπ' ἀγαθῷ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν—ὅτε δὲν εἰναι δυνατὴ πλέον ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου—τότε πῶς θὰ ἐκδηλωθῇ ἡ θεία παντοδυναμία; Ἂν πάλιν ὁ θεός, βάσει τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως αὐτοῦ καὶ πρὸς ἄσκησιν τῆς ἀγαθότητος καὶ παντοδυναμίας αὐτοῦ, ἐδημιούργει ἕτερον ἀριθμὸν κόσμων, τότε ἀσφαλῶς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργίας θὰ ἐλάμβανεν ἀλλοίαν τροπὴν καὶ ὄψιν. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἄν συνδέσῃ τις τὰς δύο ἐλευθερίας, θείαν καὶ ἀνθρωπίνην, ἡ μία ἀναιρεῖ τὴν ἄλλην. Ἢ ὁ Θεὸς θὰ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν πνευμάτων, ἤτῶν τελευταίων τούτων ἡ ἐλευθερία θὰ ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς θείας βουλῆς, ὅτε καὶ θὰ ἐξεμηδενίζετο. Ὅτι δ' ἀφ' ἑτέρου ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ὠριγένους ἡ ἐλευθερία τῶν λογικῶν ὄντων αἴρεται ἐπὶ τελευτῆς, φαίνεται καὶ ἀλλαχόθεν. Ἢ τὰ πνεύματα εἶναι ἀναποδράστως προωρισμένα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βαθμηδὸν νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὴν ἀφετηρίαν αὐτῶν, ἢ πάλιν προώρισται νὰ περιπλανῶνται ἐπ' ἄπειρον εἰς τοὺς ἀλληλοδιαδόχους κόσμους τῆς αἰωνιότητος. Καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν ἡ ἐλευθερία ἐλλείπει, εἶναι ἁπλοῦν ἐπιφαινόμενον.

Εἰς τὰ δεδομένα τῆς θείας ἀποκαλύψεως ἡ διδασκαλία τοῦ Ὠριγένους ἀντίκειται ἄρδην, διότι·

α') Αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἡ πρόχρονος πτῶσις τῶν πνευμάτων, ἅτινα οὐδέποτε ὑπῆρξαν, ἀλλ' ἡ θεία ἀγαθότης.

β') Τὰ ὑλικὰ σώματα δὲν εἶναι δεσμωτήρια τῆς μεμολυσμένης ψυχῆς, χρησιμεύοντα πρὸς κάθαρσιν αὐτῆς. Ψυχαὶ καὶ σώματα ἱδρύθησαν ταὐτοχρό-

---

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 50 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

νως ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ὡς ψυχοσωματικὴ ἑνότης, ἣν ἠθέλησεν ὁ Κύριος.

γ') Ἡ ἐν χρόνῳ δημιουργία οὐδόλως παραβλάπτει τὸ ἀναλλοίωτον τῆς θείας οὐσίας. Αἱ κατηγορίαι τῆς μεταβολῆς καὶ τροπῆς εἶναι ἔννοιαι ἄριστα ἁρμόζουσαι εἰς τὸ πεπερασμένον ἀνθρώπινον πνεῦμα, τὸ κινούμενον καὶ διοριζόμενον ἐν χρόνῳ. Τὸ πρότερον καὶ ὕστερον δὲν δύνανται νὰ ἀναφέρωνται καὶ εἰς τὸν ἀναλλοίωτον θεόν, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου σύμπας ὁ χρόνος καθορᾶται ὡς ἁπλῆ τις στιγμὴ ἐν τῇ ἀτελευτήτῳ ροῇ τῆς αἰωνιότητος.

δ') Ἡ παρομοία ἰδέα ὅτι ἡ θεία παντοδυναμία, ὡς οὐσιώδης ἰδιότης τῆς θείας φύσεως, δέον νὰ ᾖ ἀείποτε ἐνεργός, οὐδόλως εὐσταθεῖ διὰ τὴν ἁγ. Τριάδα, τὴν ἔχουσαν ἐν ἑαυτῇ ἀπόλυτον αὐτάρκειαν, ζωὴν καὶ μακαριότητα.

ε') Ἡ αἰωνιότης τοῦ κόσμου ἀπορρέει ἐξ ἐσφαλμένης ἀντιλήψεως τοῦ χρόνου. Πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου οὐδεὶς χρόνος δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ, καθ' ὅσον δὲν ὑπάρχουσι καὶ δημιουργήματα, μέτρον τῆς μεταβολῆς τῶν ὁποίων τυγχάνει οὗτος. Κατὰ ταῦτα καὶ πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὑφίσταται κάλλιστα καθ' ἑαυτὸν ὁ Θεός, χωρὶς νὰ προσδιορίζηται ὑπὸ χρόνου, ὅστις ἁπλούστατα δὲν ὑπάρχει.

στ') Ἡ περιοδικότης τῶν πολλῶν κόσμων τοῦ συστήματος τοῦ Ὠριγένους λυμαίνεται τὸ δόγμα περὶ κόσμου ὡς ἀποκλειστικοῦ τόπου τῆς ἠθικῆς τεκμηριώσεως τῶν ἀνθρώπων.

ζ') Τὰ περὶ μετὰ θάνατον ἐπιστροφῆς τῶν πνευμάτων διδάγματα τοῦ Ὠριγένους συγκρούονται πρὸς τὸ δόγμα τοῦ θανάτου, ὡς ἐπιστεγάσματος τῆς ἠθικῆς ἐξελίξεως τῶν ἀνθρώπων.

η') Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸ «ἐφ' ἅπαξ» τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως, ἐν τέλει δὲ λυμαίνεται τὸ σωτήριον ἔργον τοῦ Χριστοῦ.

ι') Ἡ περὶ τελικῆς σωτηρίας τῶν πάντων ἰδέα ἔρχεται εἰς ὀξεῖαν ἀντίθεσιν πρὸς τὰ περὶ αἰωνίου κολάσεως σαφῆ διδάγματα τῆς ἁγίας Γραφῆς.

Βεβαίως εὑρισκόμεθα πρὸ προβλήματος λογικῶς δυσεπιλύτου. Μὲ τὸ μέτρον τῆς διανοητικῆς μας συγκροτήσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβωμεν τὸ πῶς ἡ καλὴ λίαν δημιουργία τοῦ Θεοῦ μετὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου θὰ καταλήξῃ εἰς οἰκτρὰν δυαρχίαν. Πῶς, παρὰ τὴν θείαν ἀγαθότητα, πρόνοιαν καὶ παντοδυναμίαν, ὡρισμένος ἀριθμὸς λογικῶν δημιουργημάτων θὰ καταδικασθῇ εἰς κόλασιν αἰώνιον, μακρὰν τῶν κόλπων τῆς θείας ἀγαθότητος. Ὁ ἰδανικὸς ὅμως ὀντολογισμὸς τοῦ Ὠριγένους μηδαμῶς ἐπιλύει τὸ πρόβλημα, ἄνευ τῆς καταλύσεως θεμελιωδῶν ἄρθρων τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Αἱ λογικαὶ ἡμῶν ἐπεξεργασίαι δέον νὰ ὑποχωρῶσι πρὸ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ καὶ τῶν ρητῶν αὐτῆς μαρτυριῶν.

Ὅθεν ὁ Ὠριγένης, παρὰ τὰς ἀποπείρας ἐνίων ὅπως ἀποδείξωσι τοῦτον ὀρθοδοξοῦντα[169], ἐγένετο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρχηγὸς κακοδοξίας δογματικῆς. Σημειωτέον βεβαίως ὅτι τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἀπόψεις του οὐδέποτε διετύπωσεν ὡς ἐπίσημον διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα σημεῖα ἀξιοθαυμάστως ἔπραξεν, ἀλλ' ὡς θεολογικὰς ὑποθέσεις περὶ τὰς ὁποίας ᾐσθάνετο μείζονα ἐλευθερίαν σκέψεως καὶ θεολογικοῦ στοχασμοῦ. Ἀφ' ἑτέρου εἶναι φανερὰ ἡ ἐπίδρασις τῆς πλατωνικῆς[170] καὶ νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τῶν σχετικῶν ἀπόψεων αὐτοῦ, χωρὶς νὰ ἐλλείπωσι καὶ ἐπιδράσεις ἀπὸ μέρους τοῦ Γνωστικισμοῦ[171], καὶ δὴ τῆς ἐσχατολογίας τοῦ Βαλεντίνου[172].

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Τὰ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδάγματα τοῦ Ὠριγένους εὗρον ἀπήχησιν καὶ ἐν τῷ θεολογικῷ συστήματι τοῦ ἑτέρου ἐπιφανοῦς θεολόγου τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, Γρηγορίου τοῦ Νύσσης.

Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι πλείστας τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Ὠριγένους σφοδρῶς κατεπολέμησεν ὁ ἱερὸς Γρηγόριος, ἰδίως δὲ τὰς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ προχρόνου δημιουργίας τῶν πνευμάτων, περὶ πτώσεως αὐτῶν καὶ ἐγκλεισμοῦ των εἰς σώματα ὑλικὰ πρὸς κάθαρσιν[173]. Ὁμοίως ἀντιμάχεται τὰ περὶ ἐπιστροφῆς τῶν πνευμάτων εἰς τὴν καθαρὰν αὐτῶν κατάστασιν διδάγματα τοῦ Ὠριγένους, τοὺς ἀλληλοδιαδόχους κόσμους καὶ τὴν διηνεκῆ μεταβολὴν καὶ ἀστάθειαν τῶν ὄντων[174], ὡς ἐπίσης καὶ τὰς περὶ διαφορότητος τοῦ ἀναστησομένου σώματος πρὸς τὸ ἐπίγειον σῶμα ἀντιλήψεις τοῦ μεγαλοφυοῦς διδασκάλου[175]. Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως ὅμως τῶν πάντων ἰδέα, καὶ δὴ ἐν τῇ παγίᾳ

169. Οὕτως ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς (Πρβλ. Φωτίου, P.M. Gr. 103, 1106 κ.ἑ.) καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος Alois Vincenzi, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Sancti Gregorii et Origenis de aertenitate poenarum in vita futura omnimoda cum dogmate catholica concordia, 1864, σ. 278, πειρᾶται νὰ ἀποδείξῃ τὸν Ὠριγένη ὀρθόδοξοῦντα. Πρβλ. Müller, Origenes und die Apokatastasis, σ. 174.

170. G. Oswald, Eschatologie, σ. 68—Louis Bukowski, La réincarnation selon les pères de l' Eglise, ἐν «Gregorianum» Commentarii de Re Theologica et philosophica, Anno IX-1928 Vol. IX, Romae, σ. 85.

171. Mehat, μν. ἔργ. σ. 213

172. Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte, 1 Band, Tüb.1909, σ. 693

173. P.M.Gr. 46, 125—128.

174. Danielou, Origéne, σ. 282.

175. P.M.Gr. 46, 79.

καὶ σταθερᾷ αὐτῆς μορφῇ, ἀπετέλεσεν ἀξίωμα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως τοῦ Γρηγορίου[176].

Κατὰ τὸν ἱερὸν Γρηγόριον Νύσσης ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία συνίσταται εἰς τὴν θέωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἥτις δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν ζωήν, διὰ τῆς ἐκ τῶν παθῶν καὶ τῆς ἁμαρτίας ἐπιμελοῦς καθάρσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κάθαρσις αὕτη ἀναπλάττει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὴν ἀρχαίαν χάριν, τὴν θείαν υἱοθεσίαν, τὴν ἀκριβῆ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου μόρφωσιν τῆς θείας ὁμοιώσεως.

Δι' ὅσους ὅμως ὁ παρὼν βίος διέρρευσεν ἠθικῶς ἄκαρπος, αἱ κηλῖδες δὲ καὶ τὰ στίγματα τῆς ἁμαρτίας οὐδόλως ἐξηλείφθησαν ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, ὁ ἀγαθὸς Θεὸς ἐπιφυλάσσει ἠθικὴν μετὰ θάνατον θεραπείαν, ἄχρις οὗ καθαρισθῇ ἡ φύσις ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ προσγενομένων ξένων τῆς ἁμαρτίας στοιχείων, καὶ καθαρὰ ἀποσωθῇ τῷ Θεῷ[177].

Ἡ ἐν τῇ ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωῇ κάθαρσις θὰ συντελεσθῇ, ὡς καὶ παρ' Ὠριγένει, δι' εἰδικοῦ καθαρσίου πυρός: «Οὕτως καὶ τῆς κακίας τῷ ἀκοιμήτῳ *πυρὶ δαπανωμένης, ἀνάγκη πᾶσα καὶ τὴν ἑνωθεῖσαν αὐτῇ ψυχὴν ἐν τῷ πυρὶ εἶναι ὡς ἂν τὸ κατεσπαρμένον νόθον καὶ ὑλῶδες καὶ κίβδηλον ἀπαναλωθῇ τῷ αἰωνίῳ πυρὶ δαπανώμενον*»[178]. *Ἐν τῷ καθαρσίῳ πυρὶ ῥιπταζομένη ἡ ψυχὴ θὰ αἰσθάνεται* ἀλγηδόνας πολλὰς καὶ δὴ καὶ κατὰ ποσὸν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐν ἑκάστῳ ποσότητα τῆς κακίας, θὰ παρατείνεται δὲ ἡ ἐν αὐτῷ παραμονή της «ὡς ἂν τὸ ὑποτρέφον ᾖ»[179].

Ὡς καὶ παρ' Ὠριγένει, οὕτω καὶ ἐν τῷ συστήματι τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου Νύσσης ὁ Θεὸς ἐκλαμβάνεται ὡς φιλάνθρωπος πατὴρ παιδεύων τὰ τέκνα Του πρὸς ἠθικὴν βελτίωσιν, καὶ ὡς ἐπιδέξιος καὶ σοφὸς ἰατρὸς παραδίδων τὸ πλᾶσμά Του εἰς θεραπείαν ὀδυνηρὰν μέν, πλὴν ὅμως τελεσφόρον καὶ ἀνακαινιστικήν. Ὡς σοφὸς παιδαγωγὸς ὁ θεός, τοῦτο μὲν ἀποστέργων τὴν κατάθλιψιν τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο δὲ θέλων καὶ τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ, ἀφήνει τὸν ἄνθρωπον ἐλεύθερον[180] «*ἐν οἷς ἐβουλήθη γενέσθαι, ἵνα γευσάμενος τῶν κακῶν, ὧν ἐπεθύμησε, καὶ τῇ πείρᾳ μαθών, οἷα ἀνθ' οἵων ἠλλάξατο, παλινδρομήσῃ*

---

176. J. Aufhauser, Die Heilslehre des hl. Gregor von Nyssa, München 1910, σ. 204, ὑποσ. 1.

177. «Οἷς δὲ προσεπωρώθη τὰ πάθη, καὶ οὐδὲν προήχθη τῆς κηλῖδος καθάρσιον· οὐχ ὕδωρ μυστικόν, οὐκ ἐπίκλησις θείας δυνάμεως οὐχ ἡ ἐκ μεταμελείας ὄρθωσις· ἀνάγκη πᾶσα καὶ τούτοις ἐν τῷ καταλλήλῳ γενέσθαι. Κατάλληλον δὲ τῷ κεκιβδηλευμένῳ χρυσίῳ τὸ χωνευτήριον, ὡς τῆς ἐμμιχθείσης αὐτοῖς κακίας ἀποτακείσης, μακροῖς ὕστερον αἰῶσι καθαρὰν ἀποσωθῆναι τῷ Θεῷ τὴν φύσιν» (Λόγ. Κατηχ. Μέγας 35, P.M. Gr. 45. 92).

178. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ., P.M.Gr. 46, 100.

179. Αὐτ. P.M.Gr. 46, 100

180. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ., P.M. Gr. 46, 81

διὰ τῆς ἐπιθυμίας ἑκουσίως πρὸς τὴν πρώτην μακαριότητα, ἅπαν τὸ ἐμπαθὲς καὶ ἄλογον, ὥσπερ τι ἄχθος ἀποσκευάσας τῆς φύσεως, ἤτοι κατὰ τὴν παροῦσαν ζωήν, διὰ προσευχῆς τε καὶ φιλοσοφίας ἐκκαθαρθείς, ἢ μετὰ τὴν ἐνθένδε μετανάστασιν, διὰ τῆς τοῦ καθαρσίου πυρὸς χωνείας»[181]. *Κατὰ τὸν ἱερὸν Γρηγόριον* Νύσσης, ἡ τοῦ κατ' ἀρετὴν ἢ κακίαν βίου διαφορὰ ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα ἔγκειται ἁπλῶς εἰς τὸ ὅτι οἱ μὲν ἐνωρίτερον, οἱ δὲ σχολαιότερον μετέχουσι τῆς ἐλπιζομένης μακαριότητος. Κατὰ τὸ μέτρον δὲ «τῆς ἐγγενομένης ἑκάστῳ κακίας, ἀναλογήσεται πάντως καὶ ἡ τῆς ἰατρείας παράτασις[182]».

Τὰ ἐκ τῆς καθάρσεως ἀπορρέοντα ἀγαθὰ εἶναι ποικίλα. Καταργηθέντος παντὸς νόθου καὶ ἀλλοτρίου ἐκ τῆς φύσεως ἡμῶν, αὕτη ἀσπασίως ἀναθάλλει καὶ καρποφορεῖ, «τὸ κοινὸν εἶδος τὸ ἐξ ἀρχῆς ἡμῖν θεόθεν ἐπιβληθὲν ἀπολαβοῦσα[182]». Τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἐπιστέφουσι θεῖα ἀγαθά, οἷον ἡ ἀφθαρσία, ἡ τιμή, ἡ χάρις, ἡ δόξα, ἡ δύναμις «καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον ἔν τε τῷ Θεῷ ἐπιθεωρεῖσθαι εἰκάζομεν, καὶ τῇ εἰκόνι αὐτοῦ, ἥτις ἐστιν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις[184]». Ἡ πολλότης καὶ ὁ ἐπιμερισμὸς τῶν ὄντων, ἡ ποικίλη κατατομὴ καὶ διαφορότης, προϊόντα τῆς ἠθικῆς νόσου, μετὰ τὸ πέρας τῆς καθάρσεως θὰ ἐκλείψωσιν, ἐπιτευχθησομένης τῆς ἐν τῷ Θεῷ ἑνότητος συμπάσης τῆς δημιουργίας. Τότε, καταργηθέντος καὶ τοῦ ἐσχάτου ἐχθροῦ, «καὶ τῆς κακίας καθόλου πάντων τῶν ὄντων ἐξοικισθείσης, ἓν τὸ θεοειδὲς κάλλος ἀπαστράψῃ τοῖς πᾶσιν, ᾧ κατ' ἀρχὰς ἐμορφώθημεν[185]».

Τὰ πάντα λοιπὸν προώρισται θᾶττον ἢ βράδιον νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ. Ἐκ τῆς καθολικῆς ταύτης ἀποκαταστάσεως δὲν θὰ λείψῃ ἀσφαλῶς οὔτε καὶ ὁ Σατανᾶς.

Ἡ περὶ μεταστροφῆς τοῦ Σατανᾶ διδασκαλία εἶναι ἀναντίρρητος παρὰ τῷ ἱερῷ Γρηγορίῳ. Ἀναπτύσσων ὁ ἱερὸς Πατὴρ τὰς περὶ ἀπολυτρώσεως θεωρίας του, παρατηρεῖ ὅτι ἡ διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀπολύτρωσις ἀπεδείχθη λυσιτελὴς καὶ σύμφορος καὶ δι' αὐτὸν εἰσέτι τὸν διάβολον, τὸν καθ' ἡμῶν τὴν πλάνην ἐνεργήσαντα. Ἀποδεχθεὶς οὗτος τὴν ψυχὴν τοῦ Χριστοῦ ὡς λύτρον ἀντὶ τῶν ἀνθρώπων πάντων, συνελήφθη ἀπὸ τὸ ἄγκιστρον τῆς ὑπὸ τὴν σάρκα τοῦ Κυρίου ἐγκρυπτομένης θεότητος, ἀναγκασθεὶς οὕτω νὰ ἀποδώσῃ τὰς ὑπ' αὐτοῦ κατεχομένας ψυχάς. Ἡ μέθοδος ὅμως αὕτη ἀπεδείχθη σωτήριος οὐ μόνον διὰ τὸν ἐν τῷ κράτει τοῦ διαβόλου γενόμενον ἄνθρωπον, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸν τοῦτον τὸν Σατανᾶν[186].

---

181. De Mortuis, P.M. Gr. 46, 524.
182. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. P.M.Gr. 46, 152.
183. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ, P.M.Gr. 46, 157.
184. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ, P.M.Gr. 46, 160.
185. De Mortuis, P.M.Gr. 46, 536.
186. Λόγος Κατηχ. Μέγας, 26, P.M. Gr. 45, 68 κ.ἑ.

"Οταν λοιπὸν τὰ πάντα ὑποταχθῶσιν εἰς τὸν Χριστόν, ὅταν ἡ κακία παντελῶς ἀφανισθῇ[187], τότε καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ Πατρί, «ἵνα ᾖ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν[188]».

Ἐν τῇ τῶν πάντων ἀποκαταστάσει ἐπιτυγχάνεται, κατὰ τὸν ἱερὸν Γρηγόριον, καὶ ἡ καθολικὴ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἥτις ἀποτελεῖ, ὡς εἴπομεν, τὸν κολοφῶνα τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Ἀνακοπεῖσα διὰ τῆς ἁμαρτίας ἡ θέωσις ἐπιτυγχάνεται τἀνῦν θαυμασίως. Θεωθεῖσα ἡ φύσις ὁλόκληρος, ἐν μακαριότητι καὶ ἑνότητι, θὰ ὑμνῇ καὶ γεραίρῃ αἰωνίως τὸν Κύριον:

«Ὅταν εἰς μίαν χοροστασίαν συναρμοσθῇ πᾶσα ἡ κτίσις, τῶν τε ὑπερκειμένων, τῶν τε ὑποβεβηκότων ἁπάντων, καὶ κυμβάλου δίκην ἡ νοητὴ κτίσις, καὶ ἡ νῦν δι' ἁμαρτίας μεμερισμένη καὶ διεστῶσα, τὸν ἀγαθὸν ἦχον ἐκ τῆς ἡμετέρας συμφωνίας ἀποτελέσει. Ὅταν συνδράμῃ τῷ ἀγγελικῷ τὸ ἡμέτερον. καὶ ἀναλαβοῦσα ἑαυτὴν ἐκ τῆς συγχύσεως ἡ θεία παράταξις, ἐπὶ τῷ φόνῳ τῶν πολεμίων ἀλαλάξει τῷ τροπαιούχῳ τὸ ἐπινίκιον. Τότε γίνεται πάσης πνοῆς ὁ αἶνος εἰς ἀεὶ παρατείνων τὴν χάριν, καὶ δι' αὐξήσεως πλεονάζων εἰς τὸ διηνεκὲς τὸ μακάριον, ἐκεῖνο λέγω τὸ ὄντως μακάριον· ἐξ οὗ ἀργεῖ μὲν ἡ στοχαστικὴ περὶ τὴν γνῶσιν διάνοια, ἀργεῖ δὲ καὶ ἡ ἐλπιστικὴ ἡμῶν ἐνέργεια[189]».

Καὶ αὗται μὲν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς αἱ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέαι τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἄν τις βεβαίως προσεκτικώτερον παρατηρήσῃ θὰ ἀνεύρῃ ποιάν τινα ἀντίφασιν ἐν τῷ συστήματι τούτῳ τοῦ ἱεροῦ Πατρός. Συγκεκριμένως: τοῦ ἀνθρώπου ἡ βούλησις, συμφώνως πρὸς τὰ περὶ ἐλευθερίας διδάγματα τοῦ Γρηγορίου, κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ ἐξαναγκασθῇ εἰς τὴν διάπραξιν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐν τῇ περὶ ἀποκαταστάσεως ὅμως τῶν πάντων θεωρίᾳ αὐτοῦ, τὸ τέλος τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ὁ π ω σ δ ή π ο τ ε καὶ βεβαία ἐπιστροφὴ αὐτῆς εἰς τὸ ἀγαθόν[190]. Ἢ εἶναι ἐλευθέρα ἡ βούλησις τῆς ψυχῆς, ὅτε δύναται καὶ νὰ μὴν ἐπιστρέψῃ, ἢ εἶναι ἠναγκασμένη νὰ ἐπιστρέψῃ, ὅτε δὲν εἶναι καὶ ἐλευθέρα.

Τὴν λύσιν τῆς ἀντιφάσεως ταύτης οἰκονομεῖ, κατά τινα τρόπον, αὐτὸς οὗτος ὁ ἱερὸς Γρηγόριος, διὰ τῆς περὶ τοῦ κακοῦ ἐκδοχῆς αὐτοῦ[191]. Κατὰ τὸν ἡμέτερον Πατέρα, τὸ κακὸν δὲν εἶναι οὐσία τις, ἔχουσα ἴδιον λόγον ὑπάρξεως, ἀλλ' ἁπλῆ στέρησις, ἄρνησις τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ κακία, μὴ ὑφισταμένη ἀπ' αἰῶνος, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ καὶ αἰωνίαν τὴν παράτασιν, ἐνυπάρχουσα ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ

---

187. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. P.M.Gr. 46, 104.

188. Κατὰ Ἀρ. καὶ Σαβελ., ζ', P.M.Gr. 45, 1292.

189. Εἰς τὴν ἐπιγρ. τῶν Ψαλμῶν, P.M.Gr. 44, 485.

190. Fr. Uberweg—M. Heinze, Grundriss der geschichte der Philosophie, II Band, 9 Anfl., Berlin 1905 σ. 118.

191. Πρβλ. Aufhauser, μν. ἔργ., σ. 205 κ. ἑκ.

βουλήσει τῶν ἀνθρώπων. Ἂν ἡ τελευταία αὕτη στραφῇ πρὸς τὸ ἀγαθόν, τότε ἡ κακία παύεται αὐτομάτως ὑφισταμένη. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως ἀπαιτεῖ οἱονδήποτε ἐξαναγκασμὸν τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου. ῾Η ὁλικὴ ἐξαφάνισις τοῦ κακοῦ εἶναι φ υ σ ι κ ὴ ἐντελῶς συνέπεια τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως:

«᾽Αλλ᾽ οὐχ οὕτως ἐστιν ἰσχυρὸν ἡ κακία, ὡς τῆς ἀγαθῆς ὑπερισχύσει δυνάμεως· οὐδὲ κρείττων και μονιμωτέρα τῆς θεοῦ σοφίας ἡ τῆς φύσεως ἡμῶν ἀβουλία. Οὐδὲ γὰρ ἐστι δυνατὸν τὸ τρεπόμενον τε καὶ ἀλλοιούμενον, τοῦ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχοντος, καὶ ἐν τῷ ἀγαθῷ πεπηγότος, ἐπικρατέστερόν τε καὶ μονιμώτερον εἶναι· ἀλλ᾽ ἡ μὲν θεία βουλὴ πάντη τε καὶ πάντως τὸ ἀμετάθετον ἔχει, τὸ δὲ τρεπτὸν τῆς φύσεως ἡμῶν οὐδὲ ἐν τῷ κακῷ πάγιον μένει. Τὸ γὰρ ἀεὶ πάντως κινούμενον, εἰ μὲν πρὸς τὸ καλὸν ἔχοι τὴν πρόοδον, διὰ τὸ ἀόριστον τοῦ διεξοδευομένου πράγματος οὐδέποτε λήξει τῆς ἐπὶ τὰ πρόσω φορᾶς. Οὐδὲ γὰρ εὑρήσει ζητούμενον πέρας οὐδέν, οὗ δραξάμενον στήσεταί τε ποτὲ τῆς κινήσεως. Εἰ δὲ πρὸς τὸ ἐναντίον τὴν ῥοπὴν σχοίη, ἐ π ε ι δ ὰ ν δ ι α ν ύ σ ῃ τ ῆ ς κ α κ ί α ς τ ὸ ν δ ρ ό μ ο ν, κ α ὶ ἐ π ὶ τ ὸ ἀ κ ρ ό τ α τ ο ν τ ο ῦ κ α κ ο ῦ μ έ τ ρ ο ν ἀ φ ί κ η τ α ι· τ ό τ ε τ ῆ ς ὁ ρ μ ῆ ς ἀ ε ι κ ί ν η τ ο ν ο ὐ δ ε μ ί α ν ἐ κ φ ύ σ ε ω ς σ τ ά σ ι ν ε ὑ ρ ί σ κ ο ν, ἐ π ε ι δ ὰ ν δ ι α δ ρ ά μ ῃ τ ὸ ἐ ν κ α κ ί ᾳ δ ι ά σ τ η μ α, κ α τ᾽ ἀ ν ά γ κ η ν ἐ π ὶ τ ὸ ἀ γ α θ ὸ ν τ ρ έ π ε ι τ ὴ ν κ ί ν η σ ι ν. Μ ὴ γ ὰ ρ π ρ ο ϊ ο ύ σ η ς τ ῆ ς κ α κ ί α ς ἐ π ὶ τ ὸ ἀ ό ρ ι σ τ ο ν, ἀ λ λ᾽ ἀ ν α γ κ α ί ω ς π έ ρ α σ ι κ α τ ε ι λ η μ μ έ ν η ς, ἀ κ ο λ ο ύ θ ω ς ἡ τ ο ῦ ἀ γ α θ ο ῦ δ ι α δ ο χ ὴ τ ὸ π έ ρ α ς τ ῆ ς κ α κ ί α ς ἐ κ δ έ χ ε τ α ι[192]».

᾽Εκ τοῦ παρατεθέντος χωρίου βλέπομεν σαφῶς τὴν σκέψιν τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου. Τὸ κακὸν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἄπειρον θείαν οὐσίαν, καθ᾽ ὅ μὴ ὄν, ἔχει πεπερασμένην τὴν ὕπαρξιν καὶ περιωρισμένην ὅλως τὴν δύναμιν. ῾Η φυσικὴ συνέχεια τοῦ κακοῦ θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑπέρβασιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἐν τῷ ἀγαθῷ αὐτόματον ἐπαναφοράν. Αἱ ψυχαί, κατὰ ταῦτα, φυσικῶς καὶ ἀβιάστως θὰ προσέλθωσιν εἰς τὸ κράτος τοῦ ἀγαθοῦ, ἀφοῦ προηγουμένως διασχίσωσι τὸ κράτος τῆς κακίας. Πρὸς τοῦτο ὅμως οὐδεμία ἐξωτερικὴ ἀνάγκη δύναται νὰ ἐπιβληθῇ εἰς αὐτάς.

᾽Εξ ὅσων ἐλέχθησαν γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ ἀποκατάστασις τῶν πάντων διδάσκεται θετικῶς ἐν τῇ ἐσχατολογίᾳ τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου Νύσσης. Καὶ ὑπάρχει μὲν σειρὰ χωρίων ἔνθα ὁ ἱερὸς Πατὴρ ἀποδέχεται τὸ αἰώνιον τῶν κολάσεων[193].

---

192. Περὶ κατασκ. τοῦ ἀνθρώπου, κ. 21, P.M.Gr. 44, 201—Πρβλ. καὶ περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστ., P.M. Gr. 46, 101.

193. Πρβλ. Εἰς τοὺς μακαρ., λόγ. 3. P.M.Gr. 44, 1221, λόγ. 5, Migne 1264- Λόγος Κατ. Μέγας, κ. 40, P.M. Gr. 45, 105— Κατὰ τοκιζόντων, P.M.Gr. 46. 436, 452 —Πρὸς τοὺς ἀχθομ. ταῖς ἐπιτιμ., P.M.Gr. 46, 312 — Πρὸς τοὺς βραδ. εἰς τὸ βάπτ.,

Ταῦτα ὅμως ἀλλαχοῦ σαφῶς ἐκδέχεται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν μακρῶν χρονικῶν περιόδων, τῶν ἀποκλειουσῶν τὴν ἔννοιαν τῆς αἰωνιότητος[194].

Ἡ περὶ παρεμβολῶν ἰδέα (ἣν συνητήσαμεν καὶ παρ' Ὠριγένει), τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ Ἀνταποδοτικὸς ἢ ἀνόθευτος (Φωτίου, Βιβλ. κωδ. 233), καθ' ἣν αἱ περικοπαὶ τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας του, ὑπῆρξαν μεταγενέστεραι προσθῆκαι μὲ ὠριγενιστικὴν ἔννοιαν, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀπόπειρα τοῦ Al. Vincenzi νὰ δικαιώσῃ τὸν Γρηγόριον, ἀπέτυχον, ἰδίως μετὰ τὰς ἐξονυχιστικὰς ἐν προκειμένῳ μελέτας τοῦ Fr. Hilt[195].

Σημειωτέον βεβαίως ὅτι, ὡς ἤδη ἐτονίσαμεν, ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου Νύσσης εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν ἠπιωτέραν αὐτῆς μορφήν, ἐλλειπουσῶν παρ' αὐτῇ πολλῶν ἐκ τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Ὠριγένους, οἵτινες καὶ ἐπέσυραν τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καταδίκην αὐτῶν. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ἐπίδρασις τοῦ διδασκάλου παραμένει σαφὴς καὶ ἀναντίρρητος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα παρὰ τῷ ἱερῷ Γρηγορίῳ τῷ Ναζιανζηνῷ.

Ἄν, καὶ κατὰ πόσον ὁ ἱερὸς Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἀπεδέχθη τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας τοῦ Ὠριγένους, δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν. Ἴσως τινὰς[196] ἐκ τῶν σχετικῶν τούτων ἀπόψεων νὰ ἀπεδέχθη, ἄλλας δὲ πάλιν νὰ ἀπέρριψεν.

Ἐξ ὅσων γνωρίζομεν αἱ σχετικαὶ ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς εἶναι αἱ ἑξῆς.

Αἱ περὶ αἰωνίων ποινῶν ἰδέαι τοῦ Γρηγορίου δὲν ἐμποδίζουσιν ἐν τοσούτῳ αὐτὸν νὰ ὁμιλῇ καὶ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, ἐν ἀναφορᾷ

P.M. Gr. 46, 417, 428 — Περὶ φιλοπτ. καὶ εὐποιΐας, P.M.Gr. 46, 461: «τοῖς δὲ μισανθρώποις καὶ πονηροῖς τιμωρία πυρὸς καὶ αὕτη διαιωνίζουσα»—Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. P.M.Gr. 46,81: «ἢ κατὰ τὸν βραχὺν τοῦτον καὶ ὠκύμορον βίον ἢ κατὰ τοὺς ἀτελευτήτους ἐκείνους αἰῶνας, ὧν πέρας ἡ ἀπειρία ἐστιν».

194. Rihard, Enfer d' après les Pères, Dict, Th· Cath, t. 5. σελ. 70.

195. Fr. Hilt, Des hl. Gregor vom Nyssa Lehre von Menschen systematisch dargestellt, Koln. 1890—Πρβλ. καὶ P. Godet, Gregoire de Nysse, ἐν Dict. Théol. Cath., t. VI, σ. 1852.

196. Πρβλ. Riedmann Al., Die Wahrheit über die letzten Dinge, Freib, σ. 318. M. Schmaus, Von der letzten Dinge, Reg. Münster 1948, σ. 653— Lenz, Apokatastasis, ἐν Reallex. für Ant. und Christentum, σ. 515.

μάλιστα πρὸς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Γραφῆς καὶ ἐν ἐννοίᾳ ἐνίοτε παραπλησίᾳ τῇ τοῦ Ὠριγένους[197].

Κατ' ἀρχάς, τὸν ὅρον «ἀποκατάστασις» χρησιμοποιεῖ ὁ ἱερὸς Γρηγόριος πρὸς δήλωσιν τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος. Σχετικῶς γράφει: «μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάβασιν ἢ ἀποκατάστασιν[198]», «μετὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀποκατάστασιν[199].»

Ἐν τῇ ἀποκαταστάσει ταύτῃ, ἤτοι τῇ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδρᾳ, θὰ βασιλεύσῃ ὁ Χριστὸς μέχρι τῆς ἄλλης ἐκείνης ἀποκαταστάσεως, ἤτοι τῆς τελικῆς ἐπικρατήσεως αὐτοῦ κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Θεοῦ[200]. Ἐνῶ δὲ παρ' Ὠριγένει ἡ ἐπικράτησις αὕτη σημαίνει τὴν καθολικὴν ἀποκατάστασιν τῶν πνευμάτων πλησίον τοῦ Θεοῦ, ὁ ἱερὸς Γρηγόριος ἐν προκειμένῳ διακρίνει διττὴν ἀποκατάστασιν. Ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν καθολικὴν καὶ κυριαρχικὴν βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ πάντων θελόντων καὶ μή, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ὑποταγὴν τῶν σωζομένων, ἑκουσίως ὅμως ὑποτασσομένων εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ[201]. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἱερὸς Γρηγόριος, ἐν προφανεῖ ἀντιθέσει πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Ὠριγένους, ποιεῖται εὐθὺς ἀμέσως διάκρισιν τῶν ὑπηκόων τοῦ Χριστοῦ εἰς σωζομένους καὶ ἀπολλυμένους, ἀναδεικνύων μάλιστα τοὺς πολίτας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ βάσει τῆς ἰδιαιτέρας αὐτῶν ἀξιομισθίας[202].

Ἐν τῇ ἀποκαταστάσει οἱ δίκαιοι θὰ κατέχωσι σταθερὰν καὶ αἰωνίαν τὴν ἐν τῷ Θεῷ παραμονήν, ἄνευ φόβου πτώσεως καὶ ἀπομακρύνσεώς των ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ. Δὲν ἕπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι καὶ οἱ δυσσεβεῖς καὶ ἀπολλύμενοι θὰ ἔχωσιν ὡσαύτως θέσιν παρὰ τῷ Θεῷ. Διὰ μελανῶν χρωμάτων περιγράφων ὁ ἱερὸς Πατὴρ τὴν καταδίκην τῶν ἀσεβῶν, παρατηρεῖ: *«Καὶ οὐκ ἐνὸν φυγεῖν τὸ κράτος τῆς ὀργῆς αὐτοῦ καὶ τὸ τάχος, ὅταν γρηγορήσῃ ἐπὶ τὰ ἀσεβήματα ἡμῶν, καὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ καταδιώκῃ ζῆλος, ἐσθίειν εἰδὼς τοὺς ὑπεναντίους. Οἶδα ἐκτιναγμὸν καὶ ἀνατιναγμόν, καὶ βρασμόν, καὶ καρδίας θρανσμὸν καὶ*

197. Portmann Fr., Die göttliche Paedagogia bei Gregor vonNazianz,1954, σ. 142

198. Λόγος 31. 11, P.M.Gr. 36. 444

199. Λόγος 31. 27, P.M.Gr. 36. 164

200. «Δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεύειν ἄχρι τοῦδε, καὶ ὑπ'οὐρανοῦ δεχθῆναι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως, καὶ τὴν ἐκ δεξιῶν καθέδραν ἔχειν, ἕως τῆς τῶν ἐχθρῶν ἐπικρατήσεως...» (Λόγος 30,4, P.M.Gr. 36. 108).

201. «Βασιλεύειν γὰρ λέγεται, καθ' ἓν μὲν ὡς Παντοκράτωρ, καὶ θελόντων, καὶ μὴ βασιλεύς· καθ' ἕτερον δέ, ὡς ἐνεργῶν τὴν ὑποταγήν, καὶ ὑπὸ τὴν ἑαυτοῦ βασιλείαν τιθεὶς ἡμᾶς, ἑκόντας δεχομένους τὸ βασιλεύεσθαι » (Λόγος 30.4, P.M.Gr. 36, 108).

202. «Τί γὰρ δεῖ τὴν ὑποταγὴν ἐνεργεῖν ὑποτεταγμένων; Μεθ' ἧν ἀνίσταται κρίνων τὴν γῆν, καὶ διαιρῶν τὸ σωζόμενον καὶ τὸ ἀπολλύμενον· μεθ' ἧν ἵσταται Θεός ἐν μέσῳ θεῶν, τῶν σωζομένων, διακρίνων καὶ διαστέλλων τίνος ἕκαστος τιμῆς καὶ μονῆς ἄξιος» (Λόγος. 30. 4, P.M.Gr. 36, 108).

παράλυσιν γονάτων, καὶ τοιαῦτα ὄντα τὰ τῶν ἀσεβῶν ἐπιτίμια· ἐῶ γὰρ λέγειν τὰ ἐκεῖθεν δικαιωτήρια, οἷς ἡ ἐνταῦθα φειδὼ παραδίδωσιν, ὡς βέλτιον εἶναι νῦν παιδευθῆναι καὶ καθαρθῆναι, ἢ τῇ ἐκεῖθεν βασάνῳ παραπεμφθῆναι, ἡνίκα κολάσεως καιρός, οὐ καθάρσεως. Ὥσπερ γὰρ θανάτου κρείττων ὁ ἐνταῦθα Θεοῦ μνημονεύων, καὶ κάλλιστα τῷ θείῳ Δαβὶδ τούτῳ πεφιλοσόφηται· οὕτως οὐκ ἔστιν ἐν ᾅδῃ τοῖς ἀπελθοῦσιν ἐξομολόγησις καὶ διόρθωσις. Συνέκλεισε γὰρ ὁ θεὸς ἐνταῦθα μὲν καὶ βίον καὶ πρᾶξιν, ἐκεῖ δὲ τὴν τῶν πεπραγμένων ἐξέτασιν» [203].

Παρὰ τὰς ἀνωτέρω ὅμως σαφεῖς δηλώσεις τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου, εἰς ἕτερον σημεῖον φαίνεται μᾶλλον πλησιάζων τὰ τοῦ Ὠριγένους διδάγματα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἐν τῇ τελικῇ ἀποκαταστάσει ἀφανισμὸν τῆς πολλότητος καὶ ἑτερότητος τῆς φύσεως, προϊόντων τῆς ἁμαρτίας, καὶ τὴν ἀποκατάστασιν πάσης τῆς ἀνθρωπότητος ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἑνότητι: «Ἔσται δὲ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν, ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀποκαταστάσεως... ὅταν μηκέτι πολλὰ ὦμεν, ὥσπερ *νῦν τοῖς κινήμασι καὶ τοῖς πάθεσιν, οὐδὲν ὅλως Θεοῦ, ἢ ὀλίγον ἐν ἡμῖν αὐτοῖς φέροντες, ἀλλ' ὅλοι θεοειδεῖς, ὅλου Θεοῦ χωρητικοὶ καὶ μόνου· τοῦτο γὰρ ἡ τελείωσις πρὸς ἣν σπεύδομεν· τεκμηριοῖ δὲ μάλιστα Παῦλος αὐτός· ὃ γὰρ ἐνταῦθα περὶ Θεοῦ φησιν ἀορίστως ἀλλαχοῦ σαφῶς περιορίζει Χριστῷ. Τὶ λέγων; Ὅπου οὐκ ἔνι Ἕλλην, οὐδὲ Ἰουδαῖος, περιτομὴ καὶ ἀκροβυστία, βάρβαρος, Σκύθης, δοῦλος ἐλεύθερος· ἀλλὰ τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός»* [204].

Πρὸς τὴν τοιαύτην ἐν τῷ Θεῷ ἑνότητα στρέφεται γενικῶς καὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ὡς δευτέρου Ἀδάμ, καὶ ὡς κεφαλῆς ἀοράτου τοῦ παντὸς σώματος: «*Καὶ Ἀδὰμ ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ γίνεται νέος· καὶ τὸ ἐμὸν ἀνυπότακτον ἑαυτοῦ ποιεῖται, ὡς κεφαλὴ τοῦ παντὸς σώματος. Ἕως μὲν οὖν ἀνυπότακτος ἐγὼ καὶ στασιώδης, τῇ τε ἀρνήσει τοῦ Θεοῦ καὶ τοῖς πάθεσι, ἀνυπότακτος τὸ κατ' ἐμὲ Χριστὸς λέγεται. ὅταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, ὑποταγήσεται δὲ καὶ τῇ ἐπιγνώσει καὶ τῇ μεταποιήσει, τότε καὶ αὐτός, τὴν ὑποταγὴν πεπλήρωκε, προσάγων ἐμὲ τὸν σεσωσμένον*» [205].

Καὶ αὗται μὲν ἐν συντομίᾳ αἱ σχετικαὶ ἰδέαι τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Τὰ περὶ διττῆς ἀποκαταστάσεως διδάγματα αὐτοῦ εἶνα ιβεβαίως διδάγματα ὀρθόδοξα, οὐδεμίαν κακοδοξίαν ἐνέχοντα. Δὲν εἶνοι ὅμως κατὰ πάντα σαφὴς ὁ ἱερὸς Πατὴρ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν τῇ ἀποκαταστάσει ἑνότητα τῶν ἀνθρώπων, ἀφήνει δὲ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὑπαινίσσεται τὰ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδάγματα τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

---

203. Λόγος 16.7, P.M.Gr. 35, 944.

204. Λόγ. 30. σ, P.M.Gr. 36. 112. Νὰ ἀναφέρεται ἆρά γε ἡ ἐν τῷ Θεῷ ἑνότης εἰς τὸ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ σῶμα τοῦ Χριστοῦ εἰδικῶς, ἢ καθολικῶς εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα;

205. Λόγος 30.5, P.M. Gr. 36, 108-109.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ.

Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία τοῦ Διδύμου εὑρίσκεται ἐν ἀμέσῳ ἐξαρτήσει ἐκ τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ Ὠριγένους[206], εἰς τὰ διδάγματα τοῦ ὁποίου πιστῶς ἠκολούθησεν, εἴπερ τις καὶ ἄλλος θεολόγος τῆς ἐποχῆς του[207].

Ἐκφράσεις βεβαίως ὀρθόδοξοι περὶ αἰωνιότητος τῶν ποινῶν καὶ περὶ ἀσβέστου πυρός, ὑπάρχουσιν ἄφθονοι ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Διδύμου. Οὕτως ἀναγινώσκομεν. «Τὴν τοιαύτην τῆς γεέννης ἄσβεστον κατασβέννυσι φλόγα,[208], «τισὶν γὰρ φαύλοις λέγει. Ὑγάγετε εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ[209]», «πυρὶ αἰωνίῳ παραδιδόναι τὸν Σατανᾶν»[210], «τὸ δὲ πῦρ εἰ μὴ δέξωνται τοῦτο, καταφλέγει αὐτοὺς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον»[211], «ὅθεν καὶ ἀναστήσονται οὗτοι εἰς ὀνειδισμὸν καὶ κόλασιν αἰώνιον»[212], «ἅπερ (ζιζάνια) ἐν καιρῷ τοῦ θερισμοῦ πυρὶ παραδίδοται κατὰ τὸν αἰῶνα τὸν μέλλοντα»[213], «...σὺν διαβόλῳ εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον ὡς διάκονοι αὐτοῦ ἀπελευσόμενοι[214]», «...μόνον γὰρ ἐν τούτῳ τῷ αἰῶνι μετανοεῖν καὶ ἐξομολογεῖσθαι οἷόν τε»[215], κ.ἄ.

Τὴν ἀξίαν ὅμως τῶν χωρίων τούτων, τὰ ὁποῖα πολλάκις λέγονται ρητορικῶς, μειοῦσιν ἄλλα χωρία, θετικῶς διδάσκοντα τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πάντων, ὥστε οὐδεμία ἀμφιβολία νὰ παραμένῃ σχετικῶς.

Καὶ πρῶτον μὲν εἰς σειρὰν χωρίων του ὁ Δίδυμος ὁμιλεῖ γενικῶς, ὃν τρόπον καὶ ὁ ἱερὸς Γρηγόριος Νύσσης, περὶ τῆς καθολικότητος τοῦ σωτηρίου

---

206. Leitpoldt. Didymus der Blinde von Alexandria, Leipzig 1905, ἐν Texte und Untersuchungen, N.F. 14, Leip. 1906, σ. 72.

207. Πρβλ. Ἱερωνύμου, adv. Rufin. I. 6. 11. 11, 16, P.M.L. 23, 401-402, 434, 438-439. Βλ. Neander, Allngemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche, 4, 1864, σ. 458 καὶ Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte II, 3 Aufl., σ. 165. Leitpoldt, ἔνθ. ἀνωτ., σ. 68.

208. Περὶ Τριάδος, 2,12, P.M.Gr. 39,669.

209. Κατὰ Μανιχ., 13 P.M. Gr 39, 1104

210. Κατὰ Μανιχ., 14 P.M.Gr. 39, 1104

211. Εἰς τοὺς Ψαλμούς, P.M.Gr. 39, 1244

212. Εἰς τοὺς Ψαλμούς, P.M.Gr. 39, 1316

213. Εἰς τοὺς Ψαλμούς, P.M.Gr. 39, 1585

214. Εἰς τὴν Β' Κορινθ., P.M.Gr., 39, 1724

215. Εἰς τοὺς Ψαλμούς, P.M.Gr. 39, 1372

ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ὡς «σωτῆρος οὐρανοῦ καὶ γῆς»[216], ποιούμενος λόγον περὶ τῆς «τῶν πάντων σωτηρίας»[217], περὶ «καθολικῆς καὶ γενικῆς σωτηρίας»[218], περὶ Χριστοῦ ὡς «σωτῆρος τοῦ κόσμου»[219], κ.ἄ.

Εἰδικώτερον δὲ φέρεται ἀποδεχόμενος καὶ τὴν μεταστροφὴν τῶν πεπτωκότων ἀγγέλων[220], οἵτινες ἔτυχον σωτηρίας ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ[221]. Ὅτι δὲ ἐκ τῆς σωτηρίας ταύτης δὲν ἀπεκλείσθη καὶ ὁ Σατανᾶς, φαίνεται ἐν οἷς ὁ Δίδυμος λέγει. «*Εἰ δὲ περὶ τοῦ Σατανᾶ ταῦτα λέγοιτο, ἐπεὶ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου εἴρηται, παρέρχεται δὲ οὗτος ὁ κόσμος, ζητήσας τις ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τὸν τόπον τούτου τοῦ ἄρχοντος, οὐχ' εὑρήσει*»[222].

Ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ σκέψεως ὁ Δίδυμος διδάσκει, ὅτι ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι ὁ ἀσεβὴς οὐδ' ὅλως εὑρεθήσεται, οὐχὶ ὅτι θὰ ἐκμηδενισθῇ ἡ οὐσία αὐτοῦ, ἀλλ' ὅτι ἡ ἐν αὐτῷ ἁμαρτία, ὡς τις ποιότης, ἄρα ξένη τῆς φύσεως, θὰ ἐξαφανισθῇ[223]. Ὅτι δὲ τὸ κακὸν δὲν εἶναι οὐσία τις, αὐτοτελῶς ὑφισταμένη καὶ ἀποτελοῦσα ἰδίαν ὀντότητα, ἀλλ' ἁπλῆ τις ποιότης, καὶ ὡς τοιαύτη προώρισται νὰ ἐξαφανισθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, πολλαχῶς διδάσκει ὁ Δίδυμος, ἰδίως ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτοῦ κατὰ τῶν Μανιχαίων[224].

Περαιτέρω ἀνευρίσκομεν, παρὰ τῷ Διδύμῳ, τὴν περὶ καθαρσίου πυρὸς διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους, ὡς καὶ τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ περὶ παιδαγωγικοῦ καὶ θεραπευτικοῦ χαρακτῆρος τῶν ποινῶν. Ἐν τῷ θείῳ νοητῷ πυρὶ θὰ παραδοθῇ μετὰ θάνατον ἡ ψυχή, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀχθῇ εἰς πέρας ἡ ἀπὸ τῆς παρούσης ζωῆς ἀρξαμένη ἐν ὕδατι (ἐν τῷ βαπτίσματι) κάθαρσις αὐτῆς[225]. Τόσον οἱ κα-

---

216. In I Petr, P.M.Gr. 39 1770: 39 1770: «quae in coelis et quae in terra sunt».

217. Περὶ Τριάδ. 1.27, P.M.Gr. 39,404: «ἡνίκα διὰ τὴν τῶν πάντων σωτηρίαν ἐγένετο ἐθελοντής».

218. Περὶ Τριάδ., 1.27, P.M. Gr. 39, 405

219. De Spir. Sancto, 45, P. M. Gr. 39, 1073: «et ipse est salvator mundi».

220. In I Petr., P. M. Gr. 39, 1759: «et concupiscere, in eun prospicere angelos, qui in transgressione quadam inventi sunt».

221. αὐτ. P.M.Gr. 39. 1770.

222. Εἰς τοὺς Ψαλμούς, P.M.Gr. 39, 1340

223. «Προελθών, φησι, τῇ διανοίᾳ ἐπὶ τὸν μέλλοντα βίον, οὐκέθ' εὗρον τὸν ἀσεβῆ, ὡς ζητῆσαι τὸν τόπον, καὶ μὴ εὑρίσκεσθαι τοὺς φαύλους μετὰ ταῦτα, οὐ τῆς οὐσίας αὐτῶν ἀφανιομένης, ἀλλὰ τῆς ποιότητος καθ' ἥν εἰσιν τοιοῦτοι» (Εἰς τοὺς Ψαλμούς, P.M Gr. 39, 3140, 1441).

224. «Οὐδὲν κατ' οὐσίαν κακόν, τῷ τὸ κακὸν ποιὸν εἶναι· οὐδὲν δὲ ποιὸν οὐσία· τὸ ἄρα κακὸν οὐκ οὐσία (Κατὰ Μανιχ. 2, P.M.Gr. 39, 1088) «Πᾶς ὁ εὐλόγως ὀρεγόμενός τινος, ἐπιτετευγμένην ἔχει τὴν ὄρεξιν, εἰ εὐλόγως ὀρέγεται. Θεὸς δὲ τοῦ φθεῖραι τὴν κακίαν ὀρέγεται· τῶν φθαρτῶν ἄρα ἐστιν ἡ κακία· τῶν δὲ φθαρτῶν οὖσα ἀφανισθήσεται· ἀφανιζομένη δέ, οὐκ ἔστιν ἀγέννητος» (Κατ. Μανιχ., 2, P.M.Gr. 39, 1089).

225. «Ὀστράκινον γὰρ τὸ ἀνθρώπειον σκεῦος, δεῖται πρότερον τοῦ ἀπὸ ὕδατος καθαρσίου, εἶτα καὶ τοῦ στερέμνιον αὐτὸ ἀποτελοῦντος νοητοῦ πυρὸς (ὁ γὰρ Θεὸς πῦρ καταναλίσκον)» (Περὶ Τριάδος, 2. 12, P.M.Gr. 39, 672-673).

κοὶ ἄνθρωποι, ὅσον καὶ ὁ διάβολος θὰ παραδοθῶσιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ πῦρ τῶν κολάσεων, διότι, ὡς ὄντα τρεπτά, εἶναι ἐπιδεκτικὰ βελτιώσεως καὶ σωτηρίας[226]. «ἀπειλεῖται γὰρ ἡ κόλασις ἐπὶ τῷ μεταβαλεῖν τὰ δένδρα (ἐννοεῖ τοὺς ἀνθρώπους)... οὐδὲ φύσει κακὴ ἡ κόλασις.»[227] Ἡ τοῦ Θεοῦ κρίσις ἐπὶ τῶν ἁμαρτωλῶν γίνεται «βοηθείας χάριν, καὶ τοιοῦτον ἔχει τὸ πέρας»[228].

Τέλος, ἐν τῷ πλαισίῳ περὶ τῶν ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων δοξασιῶν τοῦ Διδύμου κινοῦνται καὶ αἱ ἰδέαι αὐτοῦ περὶ αἰωνιότητος. Κατὰ τὸν Δίδυμον αἰώνιος, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ μὴ ἔχοντος ἀρχὴν οὐδὲ τέλος, μόνον ὁ Θεὸς δύναται νὰπροσαγορευθῇ[229]. Ὁσάκις δὲ τὸ ἐπίθετον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς δημιουργήματα καὶ καταστάσεις, δηλοῖ ἁπλῶς μακρὰν χρονικὴν περίοδον[230]. Ἂν ἐλαμβάνετο ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ ὡς καὶ πρὸς τὸν Θεόν, τότε αἱ καταστάσεις αὗται καὶ τὰ δημιουργήματα θὰ ἀνήγοντο εἰς τὴν περιωπὴν τῆς θεότητος. Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ ἀτοπίαν καὶ ἀσέβειαν[231]. Κατὰ τὸν Δίδυμον, ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ *ἀνάρχως καὶ ἀτρέπτως αἰωνίου καὶ τοῦ ἀπὸ χρόνου καὶ τρεπτοῦ, καὶ ὡς οὐ βραχὺ τοῦτο, οὐδὲ περὶ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ ἄλλο κάλλος ἐστι μόνον, ἀλλὰ τὸ παράπαν ἐξηλλαγμένον*[232]. Τὸ αἰώνιον, κατὰ ταῦτα, τῶν κολάσεων, καθ' ὅ πεπερασμένον, θὰ ἔχῃ ἀσφαλῶς τέλος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄπειρον Θεόν, τὸν «ὑπεραιωνίως» ὄντα[233]. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν τοιούτων ἐπόψεων ἐξεταζόμεναι καὶ αἱ ἐν ἀρχῇ σημειωθεῖσαι ἐκφράσεις τοῦ Διδύμου περὶ αἰωνιότητος τῶν ποινῶν κ.τ.τ., λαμβάνουσιν ἀσφαλῶς νέαν ἔνοιαν, προσαρμοζομένην κάλλιστα εἰς τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας αὐτοῦ.

Ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἐλέχθησαν, κατανοεῖ τις ἀσφαλῶς ἐν οἵῳ μέτρῳ ὁ Δίδυμος παρέμεινε πιστὸς εἰς τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας τοῦ Ὠριγένους. Περιττὸν βεβαίως νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἰς πλεῖστα ἄλλα σημεῖα δὲν ἠκολούθησεν εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ διασήμου διδασκάλου, ὅν τρόπον ἔπραξεν, ὡς εἴδομεν, καὶ ὁ ἱερὸς Γρηγόριος Νύσσης.

---

226. Κατὰ Μανιχ., 2, P.M. Gr. 39, 1088
227. Κατὰ Μανιχ. 17, P.M. Gr. 39, 1108
228. Εἰς Ψαλμούς, P.M. Gr. 39, 1176
229. Περὶ Τριάδος, 2, 6, P.M. Gr. 39, 516-517
230. Leitpoldt, μν. ἔργ. σ. 71.
231. «Ἀναστήσονται οἱ ἐν χώματι γῆς, οἱ μὲν εἰς ζωὴν αἰώνιον, οἱ δὲ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον. Ἄρα οὖν καὶ ἡ κόλασις καὶ ἡ αἰσχύνη θεοί; ὁρᾷς εἰς ὅσην ἀτοπίαν καὶ ἀσέβειαν ἡ κατὰ τὸ αἰώνιον ὁμωνυμία ἐμπίπτει; (Περὶ Τριάδος, P.M.Gr. 39. 517 (
232. Περὶ Τριάδος, 2.6. P.M.Gr. 39 527.
233. Περὶ Τριάδος, 2,6, P.M. Gr. 39, 516.

ΚΕΦΑΛΑΙΑΟΝ ΣΤ'

Συνέχεια τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας ἐν τῇ 'Ανατολικῇ 'Εκκλησίᾳ.

Παραλλήλως πρὸς τὸν Δίδυμον τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας τοῦ 'Ωριγένους ἐνεστερνίσθη καὶ ὁ Εὐάγριος ὁ Ποντικός. Δύο δὲ αἰῶνας μετὰ τὸν θάνατόν του ἀνεθεματίσθη οὗτος, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Διδύμου, ἐν τῇ Ε' Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ ὑπὸ τοῦ προεδρεύοντος αὐτῆς Εὐτυχίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ἀναθεματισμὸν δὲ τοῦτον ἐπανέλαβον ἀργότερον ἥ τε ΣΤ' Οἰκουμ. Σύνοδος (680) καὶ ἡ Ζ' (787)[234]. Κατὰ τὸν Ζωναρᾶν, οἱ δύο οὗτοι θεολόγοι ἀνεθεματίσθησαν, καθ' ὅ πρεσβεύοντες τὰ τοῦ 'Ωριγένους διδάγματα. «οἵτινες τῶν ψυχῶν προΰπαρξιν ἐδογμάτιζον, καὶ τέλος τῆς κολάσεως ἔλεγον, καὶ τῶν δαιμόνων εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκατάστασιν»[235].

'Απήχησιν τῶν περὶ ἀποκαταστάσεως δοξασιῶν ἀνευρίσκομεν ὡσαύτως καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ Συνεσίου τοῦ Πτολεμαΐδος. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Συνέσιος, κατὰ μοναδικὴν ἐξαίρεσιν ἐν τῇ χριστιανικῇ Θεολογίᾳ, φέρεται ἀποδεχόμενος τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας τῆς Στωϊκῆς (καὶ Πλωτινείου) φιλοσοφίας, ἐν τῇ ἀκολούθῳ περικοπῇ αὐτοῦ.

«*Εἰ δέ τις τοῦτο προσβάλοι, χορηγούσης ἀστρονομίας τὰς πίστεις, ἀποκαταστατικὰς εἶναι περιόδους ἀστέρων τε καὶ σφαιρῶν, τὰς μὲν ἁπλᾶς, τὰς δὲ συνθέτους, οὗτος τῇ μὲν ἂν αἰγυπτιάζοι, τῇ δὲ ἑλληνίζοι, καὶ σοφὸς ἂν εἴη τέλειος ἐξ ἀμφοῖν, νοῦν ἐπιστήμῃ συνάπτων. 'Ο τοιοῦτος οὖν οὐκ ἂν ἀπογνοίη τῶν αὐτῶν κινημάτων ἐπανιόντων συνεπανιέναι τὰ αἰτιατὰ τοῖς αἰτίοις, καὶ βιους ἐν γῇ τοὺς αὐτοὺς εἶναι τοῖς πάλαι καὶ γενέσεις, καὶ τροφάς, καὶ γνώμας, καὶ τύχας*»[236]. Νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι αἱ ἰδέαι αὗται ἦσαν ἁπλοῦν λείψανον τῆς φιλοσοφίας, ἥν, παρὰ τὴν εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ἀνάρρησίν του, ἠγάπα καὶ ἐκαλλιέργει, χωρὶς νὰ ἐνστερνίζεται αὐτὰς ἐνδομύχως καὶ κατὰ συνείδησιν; Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, καὶ εἰς ἕτερα σημεῖα φαίνεται νὰ ἐπηρεάσθῃ ὁ Συνέσιος ὑπὸ τῶν δοξασιῶν τοῦ 'Ωριγένους, ἀποδεχθεὶς τὴν προΰπαρξιν τῶν ψυχῶν, τὸ αἰώνιον τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄγαν πνευματικὴν ἐκ τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν[237].

---

234. G o d e t P., Evagre, surnomuné le Pontique, ἐν Dict. Th. Cath.,t. V. Paris 1924, σ. 1611-1612.

235. Ζωναρᾶ χρονικόν, 14,8, P.M.Gr. 134, 1248.

236. Περὶ Προνοίας λόγος, P.M.Gr. 66, 1277- Πρβλ. Stohmann, Überblick über die Geschichte des Gedankes der Ewigen Wiederkunft..., σελ. 44.

237. Πρβλ. Leitpoldt, μν. ἔργ. σ. 73. Βλ. Συνεσίου, ἐπιστ. 105, P.M.Gr. 66. 1485: «Οἶσθα δ' ὅτι πολλὰ φιλοσοφία τοῖς θρυλουμένοις τούτοις ἀντιδιατάττεται δόγμασι. 'Αμέλει τὴν ψυχὴν οὐκ ἀξιώσω ποτε σώματος ὑστερογενῆ νομίζειν. Τὸν κόσμον οὐ φήσω καὶ τἄλλα μέρη συνδιαφθείρεσθαι τὴν καθωμιλημένην ἀνάστασιν ἱερόν τι καὶ ἀπόρρητον ἥγημαι, καὶ πολλοῦ δέω ταῖς τοῦ πλήθους ὑπολήψεσιν ὁμολογῆσαι».

Ἐν τῇ Ἀντιοχειανῇ Σχολῇ τὸ πέρας τῶν ποινῶν ἐδίδαξαν Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας καὶ ὁ Διόδωρος Ταρσοῦ[238].

Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἀποδέχεται ἀναφανδὸν τὸ αἰώνιον τῶν κολάσεων, ἐν ὄψει μάλιστα τῶν παιδαγωγικῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους εἶχον, ὡς τὰ πολλά, αἱ ἐποικοδομητικαὶ του ὁμιλίαι. Παρὰ ταῦτα ὅμως εἰς τὴν 39ην ὁμιλίαν αὐτοῦ εἰς τὴν 1 πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν (P.M.Gr. 61, 341, κ.ἑ) ἀναγινώσκομεν:

«Τὶ δὲ ἐστιν, ἵνα ᾖ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν; Ἵνα ἅπαντα εἰς αὐτὸν ἀνηρτημένα ᾖ, ἵνα μὴ δύο τις ἀρχὰς ἀνάρχους ὑποπτεύῃ, μηδὲ ἑτέραν βασιλείαν ἀπεσχισμένην. Ὅταν γὰρ οἱ μὲν ἐχθροὶ τοῦ παιδὸς ὑπὸ τοὺς πόδας ὦσι κείμενοι τοῦ παιδός, ὁ δὲ ἔχων αὐτοὺς ὑπὸ πόδας ἐρριμμένους μὴ στασιάζῃ πρὸς τὸν γεγεννηκότα, ἀλλ' ὁμονοῇ μετὰ τῆς ἀκριβείας, αὐτὸς ἔσται τὰ πάντα τοῖς πᾶσι. Τινὲς δὲ τῆς κακίας τὴν ἀναίρεσιν δηλοῦντα τοῦτο αὐτὸν εἰρηκέναι φασιν, ὡς πάντων εἰκότων λοιπὸν καὶ οὐδενὸς ἀνθισταμένου οὐδὲ πονηρευομένου. Ὅταν γὰρ ἁμαρτία μὴ ᾖ, εὔδηλον ὅτι ὁ Θεὸς ἔσται τὰ πάντα ἐν πᾶσιν».

Νὰ ὑπαινίσσεται ἆρά γε ὁ ἱερὸς Πατὴρ τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας;

Ἄλλην συνέχειαν ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία δὲν εἶχεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, εἰ μὴ μόνον ἐν τῷ θεολογικῷ συστήματι τοῦ ἐν ἀρχαῖς τοῦ 6 μ.Χ. αἰῶνος ἀκμάσαντος μονοφυσίτου μοναχοῦ Bar Sudaili. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ πάντα τὰ δημιουργήματα εἶναι τῆς αὐτῆς οὐσίας πρὸς τὸν Θεόν, ὡς τοιαῦτα δὲ προώρισται νὰ ἐπιστρέψωσι κάποτε εἰς αὐτόν, ὥστε νὰ ᾖ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν»[239].

ΙΙ. Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία ἐν τῇ Δύσει.

1. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Δύσεως ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα δὲν εὗρεν ὀπαδούς, ἰδίᾳ ἀφ' ὅτου ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος κατεπο-

---

238. Φωτίου, βιβλ. κωδ. 81. J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis, Romae 1725, tomus 3,1, σ. 323: «Inferni poenas tandem aliquando finem habituras,ex Origenis errore complures haeretici in Oriente docuere... Theodoros Mopsuestenus ac Diodorus Tarsensis, Nestorianorum parentes...».

Αἱ περὶ χρονικότητος τῶν ποινῶν ἰδέαι Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας συμβιβάζονται ἄριστα πρὸς τὰς περὶ ἀνθρώπου γενικωτέρας ἰδέας αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Θεόδωρον, ἡ εἰς ἁμαρτίαν πτῶσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἐπιβληθεὶς αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ θάνατος, εἶχον καθαρῶς παιδαγωγικὸν χαρακτῆρα. Ὁ θεὸς προέγνω τὴν πτῶσιν πρὶν ἢ πλάσῃ τὸν ἄνθρωπον, ἐπέτρεψε δ' αὐτὴν ὅπως ὁδηγήσῃ τὸν πεπτωκότα εἰς συναίσθησιν τῆς ἰδίας ἀδυναμίας καὶ εἰς μετάνοιαν. Ἡ ἁμαρτία ἄρα εἶναι θεία παιδαγωγία, συμβάλλουσα εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τῆς ἀνθρωπότητος παρὰ τῷ Θεῷ. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα δὲν ἀποτελεῖ οὐσιώδη ἐκτροχιασμὸν συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' ἁπλοῦν ἐπεισόδιον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ (Θεοδώρου Α., Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας σίας μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Ἀθῆναι 1956, σελ. 54)

239. J. Kostlin, Apokatastasis, ἐν Realencyclopädie für ptotest. Theologie und Kirche, erst. Band, σελ. 617.

λέμησε τὰς κακοδοξίας τοῦ Ὠριγένους[240]. Μόνον ἐν τῇ ἐσχατολογίᾳ τοῦ ἱεροῦ Ἀμβροσίου ἀπαντᾷ αὕτη, ὑπὸ μορφὴν ὅμως ἠπίαν καὶ μεμετριασμένην[241].

2. Ἐν τῷ Μεσαίωνι τὸ ρεῦμα τῆς Ἀλεξανδρινῆς σκέψεως ἀνενεώθη ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Ἰωάννου Σκώτου Erigena, ὑπὸ μορφὴν πανθεϊστικῆς τινος θεοδικίας. Οὗτος, στοιχῶν εἰς τὰ διδάγματα τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἐπίδαξεν ὅτι ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν πάντων τῶν δημιουργημάτων, τὸ δὲ κακὸν εἶναί τι «μὴ ὄν[242]». Καὶ ὑφίστανται μὲν παρὰ τὴν θείαν οὐσίαν καὶ ἕτερα δεδημιουργημένα καὶ πεπερασμένα ὄντα, ταῦτα ὅμως προώρισται νὰ ἀπορροφηθῶσιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ κακία, ὁ θάνατος καὶ ἡ δυστυχία θὰ μετατραπῶσιν εἰς ἀγαθόν, ζωὴν καὶ μακαριότητα. Ἡ τελείωσις τοῦ κόσμου «cousummatio mundi» θὰ πραγματοποιηθῇ, ὅταν ὁ Θεὸς καταστῇ τοῖς πᾶσι τὰ πάντα[243].

3. Ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς Μεταρρυθμίσεως ἡ Διαμαρτύρησις ἀπέρριψε, τόσον ἀπὸ Λουθηρανῆς πλευρᾶς (Conf. Aug., Art. 17), ὅσον καὶ ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ μετερρυθμισμένου Προτεσταντισμοῦ (Conf. Helv.. post. II), τὴν ἰδέαν τῆς τελικῆς σωτηρίας τοῦ διαβόλου καὶ τῶν καταδεδικασμένων, ὡς κακοδοξίας τῶν Ἀναβαπτιστῶν[244]. Τούτων αἱ σχετικαὶ ἰδέαι ἀπεδόθησαν ἐν μέρει εἰς ἐπιδράσεις τοῦ μυστικοῦ λογίου Hans Denk (1495—1527), εἰς τὰ συγγράμματα ὅμως τοῦ ὁποίου ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως ἰδέα δὲν φαίνεται νὰ κατέχῃ προέχουσαν θέσιν.

4. Ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος ἀνακύπτει καὶ αὖθις ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία, συζητουμένη πολλαχῶς ἐν θρησκευτικοῖς καὶ θεολογικοῖς κύκλοις. Τὸ ζήτημα πρώτη ἀνεκίνησεν ἡ ἀγγλὶς Jane Leade, ἐν συσχετίσει πρὸς χιλιαστικὰς δόξας. Αὕτη τὴν διδασκαλίαν της δὲν ἐστήριζεν ἐπὶ τῆς Ἁγ. Γραφῆς, ἀλλ' ἐπὶ ειδικῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύψεων. Τὰ διδάγματα τῆς Jane Leade υἱοθέτησεν ὁ J. W. Petersen, καθηγητὴς εἰς Rostock καὶ ἱερεὺς τῆς Λουθηρ. Ἐκκλησίας, ὅστις συνέγραψε καὶ τρίτομον ἔργον ἐπιγραφόμενον «Μυστήριον ἀποκαταστάσεως πάντων», oder das Geheimniss der Wiederbringung aller Dinge 1701,—1710[245].

240. Meyer H., zur Lehre von der ewigen Wiederkunft aller Dinge. σ. 373 κ.ἑ.

241. Schmaus M., Von der letzten Dingen, σ. 407. Πρβλ. καὶ J. Niederhuber, Die Eschatologie des hl. Ambrosius, 1907.

242. De Divis. Naturae, V. 30, παρὰ Odgers, Universalim, Encyclopaedia of Religion and Ethics, N. York, 1934, σ. 531. Πρβλ. F. Vernet, Erigène Jean Scotus, ἐν Dict. Theol. Cath., Paris 1924, t. V, σ. 419 κ.ἑ.

243. De div. nat., IV. c. XVI, V. c. XXXI, XXXVI, P.M.L.t. CXXII, σελ. 828, 944

244. Dieter Theod., Wiederbringung aller Dinge, ἐν Calver Kirchenlexikon, zw. Band, Stuttg. 1941, σ. 1350

245. Odgers, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 531.

5. Κατὰ τὸν ΙΗ'. αἰῶνα τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ιδέαν ἀπεδέχθη καὶ ἐκήρυξεν ὁ διάσημος θεολόγος F. C. Ötinger. Τὴν διδασκαλίαν του ὁ Ötinger ἐστήριζεν ἐπὶ βιβιλκῶν μαρτυριῶν, συγκεκριμένως δὲ ἐπὶ τῶν χωρίων τῆς Κ. Διαθήκης Ι Κορ. 15 23-28 καὶ Ἐφ. 1, 9-10, ἔνθα λέγεται, ὅτι τὰ πάντα πρέπει νὰ τεθῶσιν ὑπὸ τὴν κυριαρχικὴν τοῦ Θεοῦ ἐξουσίαν. Ὑπὸ θάνατον, ὅστις ὡς ἔσχατος ἐχθρὸς πρέπει νὰ ὑποταγῇ, ἐξεδέχετο ὁ Ötinger πᾶσαν ἀταξίαν ἐν τῇ δημιουργίᾳ. Τὸ ἐπίθετον «αἰώνιος», τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰς ποινὰς τῆς κολάσεως, δὲν ἐδέχετο έν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀπουσίας ἀρχῆς καὶ τέλους.Κατ'αὐτὸν ἡ λέξις δυνατὸν νὰ σημαίνῃ καὶ τὴν ἔν τινι ὡρισμένῳ χρονικῷ διαστήματι ὕπαρξιν. Μετὰ τὴν κρίσιν, ἐπιλέγει ,οὐ μόνον οἱ δίκαιοι, ἀλλὰ καὶ οἱ καταδεδικασμένοι θὰ ἀναπέμπωσιν εὐχαριστίας εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὸ Ἀρνίον διὰ τὰς ποινὰς των[246]. Τὰ πάντα προώρισται νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὸν Θεόν.

6. Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τῆς 18ης ἑκατονταετηρίδος παρετηρήθη παραλλήλως πρὸς τὰ μυστικά, θεοσοφικὰ ρεύματα, καὶ τάσις τις ὀρθολογίζουσα, ἥτις ἐν τῷ περὶ αἰωνιότητος τῆς κολάσεως δόγματι ἔβλεπε ποιάν τινα ἀντίφασιν. Τὴν ἁμαρτίαν ἐδέχετο ὥς τινα φυσικὴν ἀδυναμίαν καὶ οὐχὶ ὡς ἐνεργὸν καὶ πεπωρωμένην καταστρατήγησιν τοῦ θείου θελήματος. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης, ἡ ἔγχρονος ἐνοχὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται νὰ ἐπισύρῃ καταδίκην αἰώνιον. Οἱ ὀρθολογίζοντες οὗτοι θεολόγοι ἐπίστευον, ὅτι διὰ τῶν ποινῶν συντελεῖται βαθμιαία τις ἠθικὴ βελτίωσις τῶν κολαζομένων, εἰς τρόπον ὥστε ἐν τέλει νὰ ἐπιστρέψωσιν οὗτοι ἐλευθέρως εις τὸν Θεόν. Κίνητρον ἄλλωστε πρὸς τὰς ἰδέας ταύτας ἀπετέλει καὶ ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ μακαριότης τῶν δικαίων δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ συναίσθημα, ὅτι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν συνάνθρωποι αἰωνίως κολαζόμενοι.

7. Τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις κυρίως ἐξεπροσώπευσεν ὁ διάσημος θεολόγος F. D. E. Schleiermacher (1768-1834). Κατὰ τὸν Schleiermacher ἀποτελεῖ ἀνήκουστον παραφωνίαν ἡ ἰδέα ὅτι μετὰ θάνατον μέρος τι ἀνθρώπων θὰ ἀποκλειοθῇ τῆς μετὰ Θεοῦ κοινωνίας τῶν λελυτρωμένων. Αἱ ἐκ τῆς συνειδήσεως τῶν κολαζομένων προϊοῦσαι τύψεις ἀποτελοῦσι, δι' αὐτόν, τεκμήριον ὅτι δύνανται καὶ οὗτοι νὰ βελτιωθῶσιν ἠθικῶς, ὅν τρόπον ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ. Συνείδησις τύπτουσα διὰ κακῶς ἀπολεσθεῖσαν μακαριότητα τότε μόνον εἶναι νοητή, ὅταν ὑπάρχῃ εἰσέτι ἐν αὐτῇ ἡ ἱκανότης τῆς ἀναμνήσεως ταύτης, οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ ἡ ἱκανότης συμμετοχῆς εἰς αὐτήν. Τὸ πραγματικὸν ὅμως ἔδαφος τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλίας τοῦ Schleiermacher εἶναι ἡ γνωστὴ αὐτοῦ ἑτεραρχικὴ ἐκδοχὴ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς βουλήσεως καὶ ὁ τρόπος καθ' ὅν ἡ παιδαγωγία τοῦ Σωτῆρος ἐνεργεῖ[247].

---

246. Kostlin. μν. ἔργ. σ. 618-619.

247. Kostlin, μν. ἔργ., σελ. 619-620

8. Ἐκ τῶν συστηματικῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐκεῖνος ὅστις στενώτερον ἠκολούθησεν εἰς τὰ ἐσχατολογικὰ διδάγματα τοῦ Schleiermacher, ἐγένετο ὁ περίφημος καθηγητὴς τῆς Ζυρίχης Alexander Schweizer (1808-1888)[248].

9. Ἡ συντηρητικὴ θεολογία τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος ἤρχισε νὰ κινῆται περιεσκεμμένως πρὸς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ αἰωνίου τῶν ἐν τῇ κολάσει ποινῶν. Ἐν τούτοις οἱ τῆς Σχολῆς τοῦ Ritschl θεολόγοι, συμφωνοῦντες ἀπὸ κοινοῦ εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῶν αἰωνίων ἐν τῇ κολάσει ποινῶν, ὅμως χωροῦσι διαφόρους ἀλλήλων κατευθύνσεις. Ἔνιοι τούτων θέλουσι τὸν ἐκμηδενισμὸν τῶν ὄντως πεπωρωμένων ἁμαρτωλῶν (Häring, Kaftan, Kirn), ἄλλοι πάλιν ὁμιλοῦσι περὶ καθολικῆς τῶν πάντων ἀποκαταστάσεως καὶ ἕτεροι ἀποδέχονται ἠθικοθρησκευτικὴν ἐξέλιξιν τῶν καθυστερημένων πνευμάτων εἰς νέας τοῦ βίου συνθήκας καὶ δυνατότητας (Troeltsch)[249].

10. Ἐν τῇ διαλεκτικῇ θεολογίᾳ τῶν ἡμερῶν μας ἀνεκινήθη αὖθις τὸ ζήτημα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἐν τῷ προσώπῳ δύο διαπρεπῶν ἑλβετῶν θεολόγων, τοῦ Karl Barth καὶ τοῦ Emil Brunner. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρῶτος ἀπεδέχθη τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων θεωρίαν, οὐχὶ ὅμως ἐν οἵᾳ ἐννοίᾳ διετύπωσε ταύτην ὁ Ὠριγένης, ἀλλ' ὅλως ἰδιοτύπως, sui generis, καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν περὶ θείας ἐκλογῆς διδαγμάτων αὐτοῦ, ἐνῷ ἀντιθέτως ὁ Brunner καταπολεμεῖ αὐτήν.

Αἱ βασικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Barth τυγχάνουσιν αἱ ἀκόλουθοι.

Τὰ περὶ θείας ἐκλογῆς, ἐν σχέσει πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, διδάγματα αὐτοῦ προσδιορίζουσι τρεῖς θεμελιώδεις ἀρχαί.

1. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ μόνος ἐνεργῶν τὴν ἐκλογὴν Θεός,
2. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ μόνος ἐκλεγεὶς ἄνθρωπος, καὶ
3. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ αἰωνίως ἐκλεγεὶς ἄνθρωπος[250].

Τὸ μεταφυσικόν, κατὰ ταῦτα, καὶ ἀπόλυτον ἔδαφος τῆς ἐκλογῆς τυγχάνει ὁ Χριστός. Πέραν αὐτοῦ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ οὐδεμία ἐκλογὴ εἶναι δυνατή. Ὁ ἄκρατος οὗτος χριστοκεντρισμὸς τοῦ Barth τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσῃ καὶ ἑτέραν τολμηρὰν ὄντως ἰδέαν: Ὁ μόνος πράγματι ἀπορριφθεὶς ἄνθρωπος εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ[251]. Τί σημαίνει τοῦτο; Προφανῶς ὅτι οὐδεμία ἀπώλεια ἀνθρώπου εἶναι δυνατὴ πλέον, οὐδεμία δυνατότης καταδίκης, οὐδεμία τελικὴ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κρίσις τῆς ἀνθρωπότητος[252]. Ἅπαξ καὶ ὁ Ἰησοῦς

248. H. R. Mackintosh, Studies in christian Eschatology, in Exp., 8th ser., VIII (1914), 128 κ.έ.

249. Calvetr, Kirchenlexikon, zw. Band, Stuttg. 1941. σ. 1350

250. K. Barth, Dogmatik, zweit. Halband, dritte Aufl., Zürich 1948, σ. 111

251. Αὐτ. σ. 350.

252. Brunner Em., Die christl. Lehre von Gott, Dogmatik, Band 1 Zürich, 1946, σ. 376.

ὡς αἰωνίως ἐκλεγεὶς ἄνθρωπος, ἐδέχθη ἐν ἑαυτῷ τὸ ἀνάθεμα παντὸς τοῦ κόσμου, τὴν κρίσιν καὶ τὴν καταδίκην τῆς ἀνθρωπότητος, οὐδεμία καταδίκη ἀνθρώπων ἐπὶ μέρους εἶναι πλέον δυνατή[253]. «Τὸν κλῆρον τῆς ἀπωλείας, λέγει ὁ Barth, πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι ἀνοήτως ἐκτείνουσι τὰς χεῖρας, οὐδέποτε θὰ ἐπιτύχουν»[254]. Καὶ ὁ ἄθεος εἰσέτι ἄνθρωπος εἶναι ἐκλελεγμένος, ἄν καὶ ἀγνοεῖ τοῦτο καὶ δὲν ζῇ συμφώνως πρὸς τὴν θείαν ἐκλογήν. Οἱ ἁμαρτωλοὶ δύνανται μὲν νὰ ὀνειδίζωσι τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, δὲν δύνανται ὅμως νὰ τὴν ἀκυρώσουν καὶ νὰ τὴν κάμουν νὰ παλινδρομήσῃ[255]. "Οπως ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ οὐδεὶς γίνεται μέτοχος τῆς θείας ἀγάπης, οὕτω καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ οὐδένα θὰ καταφάγῃ ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ»[256]. «Ἐκτὸς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ οὐδεὶς ἀπερριμμένος ὑπάρχει»[257], «ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ εἰσέτι οἱ ἀπερριμμένοι ἵστανται ὑπὸ τὸ φῶς τῆς θείας ἐκλογῆς»[258].

Αἱ ἀνωτέρω φράσεις οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν καταλείπουσιν ὅτι ἐν τῷ συστήματι τοῦ Barth οὐδεμία θέσις δύναται νὰ ὑπάρχῃ διὰ καταδεδικασμένους ἀνθρώπους. Πάντες ἀνεξαιρέτως τυγχάνουσι τῆς σωτηρίας ἐν τῷ καθολικῷ ἔργῳ τοῦ Χριστοῦ. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Brunner[259], αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ Barth εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἀντικειμενισμοῦ του (Objektivismus), ἤτοι τῆς ὀξείας ἀντιθέσεως μεταξὺ ἀποκαλύψεως καὶ πίστεως. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν, πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον, ἡ πίστις, εὑρίσκεται εἰς θέσιν πολὺ ὑποδεεστέραν. Κατὰ τὸν αὐτὸν Brunner, αἱ ἀνωτέρω ἀπόψεις ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ περὶ δικαιώσεως καὶ πίστεως διδάγματα τῆς Κ. Διαθήκης, ἔνθα δικαίωσις καὶ πίστις ἵστανται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος. Ἀσφαλῶς διὰ τὸν Barth δὲν ἰσχύει ἡ πρότασις: «"Οπου ἀπουσιάζει ἡ πίστις, ἐκεῖ ἀπουσιάζει καὶ ὁ Χριστός· ὅπου ἐλλείπει ἡ πίστις, ἐκεῖ ἐλλείπει καὶ ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία» (Brunner, αὐτόθι).

Κατὰ τὸν Brunner, ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα τυγχάνει γενικῶς ἀσύστατος καὶ ἀπορριπτέα, καθ' ὅσον ἀντιφάσκει πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ἐν Χριστῷ θείας ἀποκαλύψεως. Ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ρητῶς ἀπαντᾷ ἡ περὶ αἰωνίου κολάσεως διδασκαλία, ἰδιαζόντως δ' ἐξαίρεται ἡ πίστις ὡς παράγων ἀπαραίτητος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Καὶ ἴσως μὲν ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία νὰ ἱκανοποιῇ πως τὸν ἀνθρώπινον λόγον. Διὰ τὸν γνήσιον ὅμως χριστιανὸν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀπόλυτον κριτήριον διὰ τὰ ζητήματα τῆς πίστεως. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ νὰ

253. Αὐτ. σ. 182
254. αὐτ. σ. 351
255. αὐτ σ. 385
256. αὐτ. σ. 391
257. αὐτ. σ. 389
258. αὐτ. σ. 552
259. Brunner, μν. ἔργ. σ. 378.

ἀποφασίση μεταξὺ πίστεως καὶ ἀπιστίας, ἐκ τῆς ἀποφάσεως δὲ ταύτης ἐξαρτᾶται καὶ ὁ κλῆρός του εἰς τὴν αἰωνιότητα. Ὅτι ὅμως ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία φθείρει τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης, ὁδηγοῦσα τὸν ἄνθρωπον εἰς ραστώνην καὶ χαύνωσιν ἠθικήν, εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν[260].

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ

Παρὰ τὴν καταδίκην τῶν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων Ὠριγενείων δοξῶν ὑπὸ τῆς Ε' Οἰκουμ. Συνόδου, ἐν τούτοις τὸ θέμα δὲν ἔπαυσε νὰ ἀπασχολῇ ζωηρῶς τὴν Ὀρθόδοξον Ρωσσικὴν θεολογίαν τῶν τελευταίων χρόνων.[261] Κατὰ τὸν Σέργιον Bulgakow ἡ δόξα αὕτη δύναται, τοὐλάχιστον ὡς θεολογικὴ γνώμη, ὡς θεολογούμενον, νὰ ἐμφιλοχωρήσῃ ἐν τῇ χριστιανικῇ θεολογίᾳ. Οὐδεμία περὶ τὴν δογματικὴν πίστιν αὐστηρότης δύναται να ἄρῃ τὴν ἐλπίδα, τὴν ὁποίαν μᾶς δίδουσιν οἱ θριαμβευτικοὶ λόγοι τοῦ Ἀπ. Παύλου. «συνέκλεισε γὰρ τοὺς πάντας ὁ Θεὸς εἰς ἀπείθειαν, ἵνα τοὺς πάντας ἐλεήσῃ. Ὢ βάθος πλούτου, καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ», (Ρωμ.11,32-33)[262].Κατὰ δὲ τὸν Βούλγαρον Zankow«ὀλίγοι ἐκ τῶν ὀρθοδόξων συμμερίζονται ἀπολύτως τὴν ἰδέαν ὅτι ἐν τῇ αἰωνιότητι, παρὰ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, θὰ ὑπάρχωσιν αἰωνίως καταδεδικασμένοι ἄνθρωποι καὶ αἰώνιος ἁμαρτία». Τὰ φωτεινότερα πνεύματα τῶν τελευταίων χρόνων, ὡς ὁ Solowjew, Berdjajew ἢ καὶ ὁ Florenski, μὲ τεταραγμένας καρδίας ἀναζητοῦσι τὴν ἐπίλυσιν τῆς ἀντιθέσεως ταύτης, ἣν ἀνευρίσκουσιν ἐν τῇ μυστικῇ ἐνοράσει, «διὰ τῆς ἀγάπης καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ». Ἡ ἁπλοϊκὴ δὲ καρδία τοῦ Ὀρθοδόξου λαοῦ, κατὰ τὸν Zankow, ἐπιλύει τὸ πρόβλημα ἐν τούτῳ, ὅτι δι' ὅλους τοὺς ἐν ἁμαρτίαις γενομένους προσεύχεται καὶ προσφέρει θυσίαν, ὑπὸ τῆς ἀκλονήτου πίστεως διακατεχομένη ὅτι ὁ Θεός, διὰ τῶν προσευχῶν τοῦ σώματος τῶν πιστῶν, καὶ τὸν μεγαλύτερον εἰσέτι ἁμαρτωλὸν δύναται νὰ ἁφαρπάσῃ ἐκ τοῦ αἰωνίου πυρὸς τῆς κολάσεως[263].Ἡ ἀπέριττος εὐσέβεια τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ ἀποτελεῖ ἰσχυροτάτην ἀπόδειξιν ὅτι, παρ' ὅλους τοὺς κατὰ τοῦ Ὠριγένους ἐκκλησιαστικοὺς ἀναθεματισμούς, ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλία παραμένει μία τῶν ἰσχυροτάτων παραδόσεων τῆς Ὀρθοδοξίας[264].

---

260. Brunner, μν. ἔργ. σ. 363 κ.ἑ., 379 κ. ἑ.- Τὴν ἐξέλιξιν τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τν πάντων διδασκαλίας ἐν Ἀγγλίᾳ, Σκωτίᾳ καὶ Ἡνωμέναις Πολιτείαις ὅρα παρὰ Odgers, μν. ἔργ., σ. 531-535.

261. Heiler, Urkirche und Ostkirche, München 1937, σι 237 κ.ἑ.

262. S. Bulgakow, L' Orthodoxie, 1930, σ. 260 κ.ἑ.

263. Zankow, Das Orhodoxe Christentum, σ. 61 Πρβλ. Berdjajew, Philosphie des freien Geistes, München 1930, σ. 370 κ. ἑ.

264. Russisches Christentum in «Ostliches Christentum», hsg- Bubnoff-Ehrenberg,II 376.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Καὶ αὕτη μὲν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέας.

Ἡ ἀποκατάστασις, ὡς αἰωνία ἀνακύκλησις τῶν ὄντων, κατέλαβε προέχουσαν θέσιν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, ἀπηχοῦσα ἄλλως τὴν σφοδρὰν ἀγάπην, ἥν ἔτρεφον οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν πρόγονοι πρὸς τὴν παροῦσαν ζωήν. Μὴ ἔχοντες κόρον αὐτῆς κατὰ τὸ σύντομον διάστημα τοῦ ἐπὶ γῆς βίου, ἤθελον ταύτην αἰωνίως ἀνακυκλουμένην. Ἀντιθέτως ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, ἔνθα ἡ ἀγάπη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πιστῶν στρέφεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωήν, τῆς παρούσης παραμενούσης ἐν τῷ περιθωρίῳ, τοιαῦται ἰδέαι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὕρωσιν ἔδαφος καὶ νὰ καλλιεργηθῶσιν.

Ἐν τῇ χριστιανικῇ Θεολογίᾳ ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως διδασκαλία ἔλαβεν ἀλλοίαν τροπήν. Ἀφετηρίαν αὐτῆς ἔσχεν οὐσιώδεις ἰδιότητας τοῦ θείου, τὴν ἄπειρον ἀγάπην καὶ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Εἶδεν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ τὸν τελικὸν θρίαμβον τῆς θείο ς βασιλείας, τὴν ἄρσιν τῆς σκανδαλώδους δυαρχίας τῶν ὄντων, τὴν ἐπιστροφὴν τῶν δημιουργημάτων πάντων εἰς τὴν ἀρχικὴν των πηγήν, τὴν τελικὴν ἁρμονίαν τοῦ σύμπαντος. Ἐδέχθη τὸ κακὸν ὡς ἁπλῆν παραφωνίαν, ὡς στέρησιν, ὡς ἄρνησιν, ὡς τὸ «μὴ ὄν». Εἶδε τὸν Θεὸν ὡς στοργικὸν πατέρα, σοφὸν παιδαγωγόν, ἄριστον ἰατρόν.

Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι αἱ ἀνωτέρω ἰδέαι ἀποσπῶσι τὸν ἡμέτερον θαυμασμόν, ἰδιαιτέρως συγκινοῦσαι, ἰδίως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν συμπάθειαν τὴν ἐπιδεικνυομένην διὰ λογικὰ ὄντα, παραδεδομένα ἄνευ ἐλπίδος εἰς βάσανον αἰώνιον, ἐν ἀποκοπῇ ἐκ τῶν κόλπων τῆς θείας ἀγάπης. Ὁμολογουμένως τὰς καταστάσεις ταύτας ἀδυνατοῦμεν νὰ προσεγγίσωμεν διὰ τῶν πτερύγων τῆς πενιχρᾶς ἡμῶν λογικῆς. Ὁ λόγος ὄντως ἀσφυκτιᾷ ἀτενίζων τὸ δημιούργημα τῆς θείας ἀγαθότητος, σοφίας καὶ παντοδυναμίας, νὰ λαμβάνῃ τοσοῦτον οἰκτρόν καὶἄπελπι τέλος. Πῶς διέφυγε τοῦτο τοῦ Θεοῦ; Διατὶ νὰ θριαμβεύσῃ ἔστω καὶ ἀρνητικῶς τὸ κακόν;

Μὴ λησμονῶμεν ὅμως ὅτι αἱ σκέψεις αὗται εἶναι ἡμέτερα μᾶλλον λογικὰ κατασκευάσματα ἢ ἐξαγόμενα ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ἐφ' ὅσον περὶ τῆς αἰωνιότητος τῶν κολάσεων μαρτυρεῖ ἀψευδῶς αὐτὸς οὗτος ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἀείποτε ἐδίδαξεν ἡ Ἐκκλησία, ὀφείλομεν, ὡς καὶ εἰς ἄλλα ὑπερφυῆ δόγματα τῆς πίστεως, νὰ δεχθῶμεν ἐν ταπεινότητι τὸ ναί τοῦ Θεοῦ. Γνωρίζομεν ὅτι ἡ θεία ἁγιότης καὶ δικαιοσύνη ἀπαιτοῦσι κόλασιν τῶν ἁμαρτωλῶν, οἵτινες αὐτοὶ ἑκουσίως ἀπέκοψαν ἑαυτοὺς ἐκ τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς. Γνωρίζομεν ὡσαύτως ὅτι ἡ σωτηρία ἐν Χριστῷ εἶναι διὰ πάντας ἡμᾶς ἀνεξαιρέτως δυνατή, ἄν ὅμως θελήσωμεν καὶ ἡμεῖς ὄντως τὴν σωτηρίαν ταύτην καὶ

στέρξωμεν νὰ ἐργασθῶμεν πρὸς ἐπιτυχίαν αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν σαφῶς ὅτι ἐκ τῆς ἐν πίστει θέσεως ἔναντι τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, ἐξαρτᾶται ὁ ἐν τῇ αἰωνιότητι κλῆρός μας, τίς θὰ πταίῃ ἄν, ἐν τέλει, λόγῳ τῆς ἀτασθαλίας καὶ ἠθικῆς ἀβελτηρίας ἡμῶν, εὑρεθῶμεν ὑπὸ τὸ βάρος τῆς θείας κρίσεως καὶ δικαιοσύνης; Ἀντὶ λοιπὸν νὰ προσπαθῶμεν νὰ κρίνωμεν ἡμεῖς τὸν Θεόν, καλλίτερον θὰ ἦτο καὶ συμφερώτερον νὰ ἐργασθῶμεν, ὥστε νὰ μὴ κρίνῃ ἡμᾶς ὁ Θεός. Ἀσφαλῶς τότε θὰ ἴδωμεν μὲ νέον ὄμμα τὰς θείας ταύτας καταστάσεις καὶ θὰ δοξάσωμεν ἐν πᾶσι τὸν ἅγιον καὶ πανάγαθον Θεόν.

Η ΠΙΣΤΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΩΣ ΚΑΝΩΝ ΖΩΗΣ (33-600 μ. Χ.)

(ΣΥΜΒΟΛΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ)

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, δ. Θ.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ (*)

Προσαρμογὴ τῆς νομοθεσίας πρὸς τὰς Χριστιανικὰς ἀρχάς.

Καθὼς καὶ ἐπὶ ἄλλων θεμάτων, οὕτω καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν γάμον, ἡ νομοθεσία τῆς Πολιτείας, ἀφ' ὅτου αὕτη ἐγένετο Χριστιανική, ἄρχεται βαθμηδὸν προσαρμοζομένη πλήρως πρὸς τὰς Χριστιανικὰς περὶ ἱερότητος τοῦ γάμου ἀντιλήψεις. Ὁ Εὐσέβιος πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι ὁ πρῶτος Χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, ὁ Κωνσταντῖνος, ἐπανεξέδωκε τοὺς παλαιοὺς νόμους τῆς αὐτοκρατορίας, οὓς μετερρύθμισε συμφώνως πρὸς τὰ χριστιανικὰ ἤθη[1], οὕτως ὥστε νὰ δύνανται οὗτοι νὰ προβλέπωσι περὶ ἐποπτείας τῶν ἠθῶν καὶ περὶ περιστολῆς τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ[2]. Ἐκ τῆς παλαιᾶς νομοθεσίας ἠκύρωσεν ἐντελῶς τὸν νόμον ἐκεῖνον, ὅστις διὰ στερήσεως «τῆς τῶν γονίμων διαδοχῆς» ἐκόλαζεν ὡσανεὶ πεπλημμεληκότας, τοὺς ἀτέκνους «ἄπαιδας μὲν γὰρ πολλοὺς ἡ φύσις ἀνέδειξεν, εὐξαμένους μὲν πολυπαιδίας εὐτυχῆσαι, στερηθέντας δὲ φύσεως ἀσθενείᾳ», πολλοὶ δὲ προυτίμησαν τὸν φιλοσοφίας ἔρωτα τῆς ἐγγάμου ζωῆς, ὡς αἱ παρθένοι, καὶ ἀφιερωθέντες τῷ Θεῷ μετῆλθον σώφρονα καὶ ἁγνὸν βίον. «Τοὺς μὲν οὖν ἀσθενείᾳ φύσεως παίδων ἐπιθυμίας στερουμένους ἐλεεῖσθαι, ἀλλ' οὐ τιμωρεῖσθαι προσήκει, τὸν δὲ κρείττονος ἐραστὴν ἄξιον εἶναι ὑπερθαυμάζειν, ἀλλ' οὐ κολάζειν»[3]. Ἐφεξῆς ὁ νόμος ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου καὶ τὴν ἀποκατάστασιν ἰσότητος δικαιωμάτων μεταξὺ τῶν συζύγων. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ ἱερότητος τοῦ γάμου χριστιανικῆς ἀντιλήψεως τελῶν καὶ ὁ νομοδιδάσκαλος Μοδεστῖνος (3ος αἰ.) καὶ τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ ἐξαίρων, ὁρίζει τὸν γάμον ὡς «συνάφειαν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καὶ συγκλήρωσιν τοῦ βίου παντός, θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνίαν»[4]. Οὕτως, ἀπὸ τοῦ ἔτους 340 μ.Χ., ὁ ἔγγαμος ἀνὴρ δὲν ἐπιτρέπεται πλέον νὰ ἔχῃ

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 90 προηγουμένου τόμου,

1. Βίος Κων. ΥΙ, 26 ΜPC. 20, 1173Β8: «Νόμους ἐκ παλαιῶν ἐπὶ τὸ ὁσιώτερον ἀνενεοῦτο».

2. C. Brace, Cesta Christi σελ. 84.,

3. Εὐσεβ., Βίος Κων. IV, 26 MPG, 20,1173B. Πρβλ. Σωζομ., Ἐ. Ἰ. I, 9 MPG, 67,881Cἑξ.

4. Πανδ. 23. 2, νομ. 1, Βασιλικά, ΚΗ', δ'. 1.

παλλακήν[1], εἰς ἐπίσημα δὲ πρόσωπα μὴ ἔγγαμα ἀπηγορεύθη νὰ ποιῶσι δημοσία γνωστόν, ὅτι συζῶσι μετὰ παλλακῶν[2]. Τὸ καθῆκον τῆς ἠθικῆς ἁγνότητος περὶ τὴν ἀμοιβαίαν πίστιν τῶν συζύγων ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ νόμου ὡς ἱερὰ ὑποχρέωσις[3], ἐνῷ ὁ νομοθέτης ἐκφράζει τὴν πίστιν αὐτοῦ εἰς τὸν Κύριον, λέγων, ὅτι διὰ τοῦ νόμου τούτου περὶ ἠθικῆς ἁγνότητος ἐν τῷ γάμῳ μέγα ὄφελος εἰς τὴν πολιτείαν προσγίνεται[4]. Οἱ νόμοι τοῦ Κωνσταντίνου ἀνεγνώρισαν τὰ ἐκ παλλακείας γεννηθέντα τέκνα ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι οἱ γονεῖς αὐτῶν μετὰ τὴν γένσιν αὐτῶν εἶχον συνάψει νόμιμον γάμον[5]. Δυνάμει τῶν νόμων τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὰ ἐκ παρανόμων σχέσεων γεννώμενα τέκνα ἐγένοντο νόμιμα,εἴτε συνεπείᾳ ἐπιγενομένου γάμου, εἴτε κατόπιν αὐτοκρατορικῆς πράξεως[6]. Ἐτέθη περιορισμὸς εἰς τὰς αἰσθησιακὰς ὑπερβολὰς [7] καὶ τὸ ἔγκλημα τῆς βιαίας ἐπιθέσεως ἐναντίον γυναικός, ὅπερ πρότερον ἐτιμωρεῖτο μόνον ὅταν τὸ θῦμα ἐζήτει ἱκανοποίησιν, ἐτιμωρεῖτο ἤδη διὰ θανάτου καὶ ἂν ἔτι ἡ παθοῦσα δὲν κατήγγελλε τὸ ἔγκλημα[8]. Ὡρισμένοι γάμοι μεταξὺ συγγενῶν ἀπηγορεύθησαν, συμφώνως πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις[9],ὡς καὶ μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων[10]. Η πρότασις γάμου πρὸς μοναχὴν ἐτιμωρεῖτο διὰ θανάτου[11], οἱ νόμοι κατὰ τῆς ἀγαμίας κατηργήθησαν καί, κατ' ἀκολουθίαν, ἡ σωφροσύνη τῶν Χριστιανῶν παρθένων ἐπροστατεύετο ἐναντίον τῶν ἐμπόρων τῆς πορνείας[12]. Ἐνῷ δὲ ὁ Ρωμαϊκὸς νόμος ἐπέτασσεν ὅπως, ἐάν τις ἐλεύθερος ἤθελε συζευχθῆ γυναῖκα, ἥτις προηγουμένως ἦτο δούλη, συνέβαινε δὲ μετὰ ταῦτα νὰ γίνῃ μέλος τῆς συγκλήτου, ὁ γάμος ἕνεκα τούτου ἐλύετο, ὁ νόμος ἤδη δέχεται, ὅτι ὁ τοιοῦτος γάμος εἶναι ἰσχυρὸς καὶ ἐπεξηγεῖ· «Συμφώνως τῷ θείῳ νόμῳ, δὲν εἶναι ἡμῖν ἀνεκτὸν ὅπως ἡ εὐμένεια τῆς τύχης πρὸς τὸν ἄνδρα ἀποβαίνῃ συμφορὰ βαρεῖα διὰ τὴν σύζυγον»[13]. Παρὰ δὲ τὸν μέγαν σεβασμὸν καὶ τὴν τιμήν, ὧν ἀπήλαυεν ὁ ἁγνὸς ἄγαμος βίος, αἱ Ἰουστιάνειοι Νεαραὶ ρητῶς ἀποφαίνονται, ὅτι «οὐδὲν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ εἶναι ἄξιον σεβασμοῦ μεγαλυτέρου τοῦ σεβασμοῦ, οὗτινος εἶναι ἄξιος ὁ γάμος»[14]. Ὁ Ἰουστινιάνειος Κῶδιξ προυχώρησεν ἔτι περαιτέρω

1. C. Brace, Gesta Christi, σελὶς 26, E. Oliver SACC, σελὶς 53.
2. C. Brace, Gesta Caristi, σελὶς 28.
3. Just. Novel., III, 1. 14.
4. Just. Novel., XIV. 3. 1.
5. C. Brace, μν. ἔργ., σελὶς 28.
6. C. Brace, μν, ἔργ., σελὶς 28.
7. Cod. Theod., XV, τίτλ. 8.
8. Cod. Theod., IX, τίτλ. 24.
9. Cod. Theod., III, τίτλ. 12.
10. Cod. Theod., I, 3, 7. 2.
11. Cod. Theod., VIII, 16. 1.
12. Cod. Theod., XV, τίτλ. 8. 1.
13. Cod. Theod., V, τίτλ. 4.
14. De Nuptiis : «Nihil in rebus mortalium perinde venerantoum est, atquae matrimonium». (Παρὰ C. Brace, μν. ἔργ., σελ. 34 καὶ E. Oliver, μν. ἔργ., σελὶς 53).

μέχρι τοῦ σημείου νὰ προστατεύῃ καὶ αὐτὰ τὰ ὑλικὰ πράγματα, ἅτινα εἶχον ἰδιαιτέραν ἀξίαν διὰ τὴν οἰκογένειαν, ὡς ἐνδείκνυται ἐκ τῆς ἑξῆς ἐξηγήσεως αὐτοῦ· «Δὲν εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸν νόμον νὰ ἐπιτρέπηται ἡ πώλησις τῆς οἰκίας ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐπέθανεν ὁ πατὴρ καὶ ἀνετράφησαν τὰ τέκνα· ἐν τῇ ὁποίᾳ τὸ βλέπειν τὰς μαρμαρίνας προτομὰς τῶν προγόνων μὴ οὔσας εἰς τὰς θέσεις αὐτῶν ἢ ἀνατετραμμένας εἶναι τῷ ὄντι μελαγχολικόν»[1].

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ διαζύγιον, ἡ ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία ἦτο λίαν αὐστηρά, ἀπαγορεύουσα ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ εἰς τὸν ἄνδρα νὰ ἀποπέμπῃ τὴν σύζυγον αὐτοῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ συνάψῃ γάμον διὰ δευτέραν φοράν[2], ἀλλ' ἡ Πολιτεία ἐκ φόβου βαρυτέρων ἔτι ἐγκλημάτων παρεδέχθη καὶ ἄλλους λόγους διαζυγίου ἐκτὸς τῆς μοιχείας[3]. Ἀμφότερα τὰ μέτρα ταῦτα ὑποδηλοῦσιν, ὅτι αἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην περιπτώσεις διαζυγίων ἦσαν λίαν συχναί, καθὼς ἐπίσης φαίνεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς σφοδρᾶς κριτικῆς Πατέρων τινῶν ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες ἐπιδιώκοντες διαζύγιον ἐπεκαλοῦντο πλὴν τῆς μοιχείας καὶ ἄλλας αἰτίας. Οὕτως, ὁ Ἀστέριος Ἀμασείας (περὶ τῷ 400 μ.Χ.) ἔγραφε μετὰ περισσῆς ἀγανακτήσεως· «Ἐλέχθη μὲν ταῦτα τοῖς Φαρισαίοις τότε· ἀκούσατε δὲ νῦν οἱ τούτων κάπηλοι, καὶ τὰς γυναῖκας ὡς ἱμάτια εὐκόλως μετενδυόμενοι· οἱ τὰς παστάδας πολλάκις καὶ ῥαδίως πηγνύντες, ὡς πανηγύρεως ἐργαστήρια· οἱ τὰς εὐπορίας γαμοῦντες καὶ τὰς γυναῖκας ἐμπορευόμενοι· οἱ μικρὸν παροξυνόμενοι καὶ εὐθὺς τὸ βιβλίον τῆς διαιρέσεως γράφοντες. Οἱ πολλὰς χήρας ἐν τῷ ζῆν ἔτι καταλιμπάνοντες. Πείθεσθε, ὅτι γάμος θανάτῳ μόνον καὶ μοιχείᾳ διακόπτεται»[4]. Τοὐναντίον, ἄλλοι Πατέρες ἦσαν περισσότερον ἐλαστικοὶ καὶ ἠνείχοντο τὸν μετὰ τὸ διαζύγιον γάμον, ὡς καὶ ὁ νόμος τῆς Πολιτείας. Ἐάν τις εἶναι ἀνίκανος νὰ διατηρήσῃ ἁγνότητα μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου αὐτοῦ, λέγει ὁ Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Κύπρου, ἢ μετὰ τὸ διαζύγιον λόγῳ μοιχείας ἢ λόγῳ ἄλλης αἰτίας, καὶ ἕνεκα τούτου συζευχθῇ δευτέραν γυναῖκα, ἢ ἡ γυνὴ ἄλλον ἄνδρα, ὁ θεῖος λόγος οὔτε καταδικάζει, οὔτε χωρίζει αὐτὸν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς μελλούσης ζωῆς, ἀλλ' ἀνέχεται αὐτὸν διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς φύσεως, οὐχὶ ἵνα ἔχῃ δύο γυναῖκας ταὐτοχρόνως, ἀλλά, χωρισθεὶς τῆς μιᾶς, νὰ λάβῃ νομίμως δευτέραν[5].

Τῷ 330-331 ὁ Κωνσταντῖνος περιώρισε διὰ νόμων τοὺς λόγους διαζυγίου.

---

1. Cod. Just., IX, τίτλ. 37 : «Nec vero domum vendere liceat in qua defecit pater, minor crevit; in qua, majorum imagines, out non videre fixus aut revulsas, videre, satis est lugubre».

2. Ἀποστ. καν. 48 (47), Σύν. Ἐλβίρας, καν. 8 καὶ 10, Σύν. Ἀρελάτης, καν. 10. Πρβλ. C. Hefele, μν. ἔργ., I, σελ. 478.

3. Cod. Theod., III, τίτλ. 16, Θεοδοσίου Β', Nov. τίτλ. 12, J. Gieseler, TBCH, § 105, σελ. 454.

4. Ὁμιλ. εἰς Μτθ. 19. 3, MPG 40,228.

5. Κατὰ Αἱρ. II, Τόμ. I, 4 MPG 41, 1024C7ἑξ. Πρβλ. Ἰ. Χρυσοστόμου, Ὁμιλία εἰς τὸ «Χήρα καταλεγέσθω...», 5 MPG, 51,325.

Κατὰ τοὺς νόμους τούτους ὁ σύζυγος ἠδύνατο νὰ διαζευχθῇ τὴν σύζυγον αὐτοῦ ἐὰν αὕτη κατελαμβάνετο ἐπὶ μοιχείᾳ ἢ ἐπὶ διαπράξει ἄλλων πράξεων κλονιζουσῶν τὸν θεσμὸν τοῦ γάμου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ διαζευχθεὶς σύζυγος ἠδύνατο νὰ συζευχθῇ ἑτέραν γυναῖκα καὶ νὰ κρατήσῃ τὴν προῖκα τῆς πρώτης. Ἀλλ' ἐὰν αὕτη ἤθελεν ἀποδείξει ἑαυτὴν ἀθώαν εἶχεν ἐκ τοῦ νόμου τὸ δικαίωμα οὐ μόνον ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς προικός, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς ὅλης περιουσίας τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἐπὶ τῆς προικὸς τῆς δευτέρας αὐτοῦ συζύγου[1]. Ἡ σύζυγος ἐξ ἄλλου ἠδύνατο νὰ ζητήσῃ διαζύγιον ἀπὸ τὸν ἄνδρα αὐτῆς, ὅταν οὗτος ἦτο δολοφόνος, μάγος, ἢ τυμβωρύχος. Ἐὰν ὅμως διεζευγνύετο αὐτὸν ἀναιτίως ἔχανε τὸ δικαίωμα ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς προικὸς καὶ ἐξωρίζετο εἴς τινα νῆσον[2]. Οἱ νόμοι οὗτοι σκοποῦντες προφανῶς εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς εὐκολίας μεθ' ἧς προηγουμένως ἐλαμβάνετο τὸ διαζύγιον, ἔφερον ἀναμφισβητήτως τὴν ἐπίδρασιν τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας καὶ ἦσαν ἔτι ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς ἀπό τινων ἀπόψεων. Ὁ ἀνὴρ λόγου χάριν, ἠδύνατο νὰ διαζευχθῇ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ ἐπὶ τῇ αἰτίᾳ τῆς μοιχείας, ἀλλ' ἡ γυνὴ δὲν ἠδύνατο νὰ διαζευχθῇ τὸν σύζυγον αὐτῆς ἐπὶ τῇ ἰδίᾳ αἰτίᾳ. Ἐκτὸς τούτου, φαίνεται ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία ὑπεχρεώθη νὰ ἀκολουθήσῃ ἐν τούτῳ τὸν ἀστικὸν νόμον, πρακτικὴν πρὸς τὴν ὁποίαν πολλοὶ Πατέρες διεφώνουν. Οὕτως, ὁ Ἰω. Χρυσόστομος κηρύττει ὅτι ὅ τε ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ ἦσαν ἐξ ἴσου ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπέχωσι πράξεων, ἐνεχουσῶν ἀπιστίαν εἰς τὸν συζυγικὸν δεσμόν[3], ἐνῷ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς κατεδίκαζε τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου γινομένην διάκρισιν εἰς βάρος τῆς γυναικός, ἀναγνωρίζοντος εἰς μὲν τὸν ἄνδρα πλήρη ἐλευθερίαν νὰ ἔχῃ ἐξωγαμικὰς σχέσεις, εἰς δὲ τὴν γυναῖκα ἐπέβαλλε βαρυτάτας ποινὰς διὰ παράβασιν τῆς συζυγικῆς πίστεως καὶ ἐμέμφετο τοὺς ἄνδρας, οἵτινες ὡς νομοθέται ἦσαν ἄδικοι, ἑαυτοὺς μὲν ἐλευθέρους ἀποφηναμένους, τὰς δὲ γυναῖκας ἐνόχους διὰ πράξεις ἐξ ἴσου ἀπηγορευμένας ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἴς τε τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα[4].

Βραδύτερον ὁ Ἰουστινιανὸς ἐνομοθέτησεν ὅπως τὸ διαζύγιον ἐπιτρέπηται οὐ μόνον ὅταν ἡ σύζυγος καταληφθῇ ἀθετοῦσα τὴν συζυγικὴν πίστιν, ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ σύζυγος ἀποδειχθῇ ἔνοχος τοῦ ἀδικήματος τῆς μοιχείας[5]. Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ εἶχον μεγάλως εὐρυνθῇ, οὕτως ὥστε ὁ πολι-

1. C. Brace, μν. ἔργ., σελ. 26.

2. C. Brace, ἔνθ' ἀν.

3 Εἰς 1 Θεσ. Ὁμ. 5η, 2 MPG, 62,424—425. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Εἰς Μτ. Ὁμ. 17η, 4 MPG, 57, 259/60, καὶ Εἰς Ἑβρ. Ὁμ. 33η, 1, MPG, 63, 225.

4 Λόγος 37ος, 6 καὶ 7 MPG, 36, 289A13, 289C7 : «Καὶ γυνὴ μὲν κακῶς βουλευσαμένη περὶ κοίτην ἀνδρὸς μοιχᾶται καὶ πικρὰ ἐντεῦθεν τὰ τῶν νόμων ἐπιτίμια· ἀνὴρ δὲ καταπορνεύων ἀνεύθυνος ; Οὐ δέχομαι ταύτην τὴν νομοθεσίαν, οὐκ ἐπαινῶ τὴν συνήθειαν· ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία... Πῶς οὖν σὺ σωφροσύνην ἀπαιτεῖς, οὐκ εἰσφέρεις δέ; πῶς ὃ μὴ δίδως ἀπαιτεῖς;»

5. Νεαρὰ 28, 7.

τικὸς γάμος, οὐχὶ ὅμως καὶ ὁ θρησκευτικός, ἠδύνατο νὰ διαλυθῇ κατόπιν ἀμοιβαίας συναινέσεως. Ἐν τούτοις ἡ γυνή, ἥτις διεζευγνύετο ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου τὸν ἄνδρα αὐτῆς, ἐνεκλείετο εἰς μοναστήριον, ἡ δὲ περιουσία αὐτῆς διενέμετο εἰς τὰ τέκνα αὐτῆς, ἅτινα ἐλάμβανον τὸ ἓν τρίτον, καὶ εἰς τὸ μοναστήριον, ὅπερ εἶχε δικαίωμα ἐπὶ τῶν δύο τρίτων αὐτῆς. Διὰ τὸ αὐτὸ ἀδίκημα ὁ ἀνὴρ πρῶτον μὲν ἐτιμωρεῖτο διὰ προστίμου, ἐν ὑποτροπῇ δὲ ἐστερεῖτο τῆς περιουσίας αὐτοῦ καὶ ἐφυλακίζετο εἰς μοναστήριον [1]. Τὰ τέκνα ἐνεπιστεύοντο εἰς ἐκεῖνον ἐκ τῶν γονέων, ὃν τὸ δικαστήριον ἔκρινεν ἱκανώτερον νὰ ἀναλάβῃ τὰς ὑπὲρ αὐτῶν φροντίδας, ἢ εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἦτο ἀνεύθυνος τοῦ διαζυγίου [2].

Διάφοροι ἄλλαι βελτιώσεις ἐπενεχθεῖσαι ὑπὸ σειρᾶς νόμων ἐρρύθμισαν τὸ μέχρι τοῦδε ἰσχῦον οἰκογενειακὸν δίκαιον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς. Σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι ἡ τυραννία τῆς potestatis patriae, δυνάμει τῆς ὁποίας ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας ἤσκει ἀπόλυτον ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, περιεστέλλετο καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς κατελάμβανεν ἡ στοργὴ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ χριστιανοῦ οἰκογενειάρχου. Τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ρωμαϊκὴν familiam παρεχώρησαν θέσιν εἰς τὰς περὶ οἰκογενείας χριστιανικὰς ἀρχάς [3]. Ἡ μήτηρ ἀπέκτησε τὰ αὐτὰ δικαιώματα, οἷα καὶ ὁ πατήρ, εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰ τέκνα, ὧν ἀπέβη ἡ νόμιμος παιδαγωγὸς καὶ ἀπεφάσιζε περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν συζύγων τῶν θυγατέρων αὐτῆς [4]. Τὰ τέκνα ἀπέκτησαν ἐπίσης σπουδαιότατα δικαιώματα ἄγνωστα μέχρι τοῦδε. Ὁ Ρωμαῖος πατὴρ δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἐκθέτῃ, ἢ νὰ πωλῇ, ἢ νὰ φυλακίζῃ τὸν υἱὸν αὐτοῦ. Τὸ μόνον, ὅπερ ἠδύνατο νὰ πράξῃ, ἦτο τὸ νὰ προσαγάγῃ αὐτὸν ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων καὶ νὰ εἰσηγηθῇ τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας, ἥτις κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθῇ αὐτῷ. Ὡσαύτως δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ τὴν θέλησιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ υἱοῦ, βιάζων αὐτὸν νὰ δεχθῇ ὡς σύζυγον πρόσωπον, ὅπερ ἀπήρεσκεν αὐτῷ, καίτοι ἠδύνατο νὰ ἀσκήσῃ τὸ πατρικὸν δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας περὶ τοῦ προσώπου, ὅπερ ἔκρινεν ἀκατάλληλον διὰ σύζυγον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. Τὸ δικαίωμα τοῦ πατρὸς νὰ παραδίδῃ τὸν υἱὸν πρὸς υἱοθεσίαν εἰς ἄλλην οἰκογένειαν ἐναντίον τῆς θελήσεως αὐτοῦ δὲν ὑφίσταται πλέον. Κατ' ἀκολουθαίν. καὶ ὁ υἱὸς ἀπέκτησε πλῆρες δικαίωμα ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ περιουσίας, τὸ δὲ κληρονομικὸν δίκαιον ἐτροποποιήθη οὕτως, ὥστε ἡ περιουσία, ἀντὶ νὰ κληρονομῆται ὑπὸ μόνου τοῦ πατρός, νὰ δύναται νὰ διανέμηται εἰς ἴσα μερίδια μεταξὺ ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας [5]. Ἐν πᾶσι τοῖς νομοθετικοῖς τούτοις μέτροις διαφαίνεται σαφῶς ἡ μεγίστη καὶ ἀγαθοποιὸς ἐπίδρασις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος

1. Νεαρὰ 117, 13.
2. C. Brace, μν. ἔργ., σελ. 27.
3. E. Oliver, SACC, σελ. 53.
4. E. Oliver, SACC, ἔνθ' ἀν.
5. E. Oliver, ἔνθ' ἀν.

ἐπὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, ὅπερ προσηρμόσθη βαθμιαίως κατὰ τὰ πλεῖστα καὶ κυριώτερα αὐτοῦ σημεῖα πρὸς τὰς νέας τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἀρχάς.

Μεταχείρισις τῆς παιδικῆς ἡλικίας κατὰ τὰ ἐθνικὰ ἔθιμα

Ἡ σπουδαιοτέρα ὅμως μεταβολὴ τῶν ἠθικῶν περὶ οἰκογενείας ἀντιλήψεων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς καινῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐσημειώθη εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς μεταχειρίσεως τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ὁ σύγχρονος κόσμος ἐπιδεικνύει πολλὴν φροντίδα διὰ τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων, ἅτινα θεωροῦνται ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς, ἡ εὐτυχία τῆς οἰκογενείας, καὶ ἡ νέα γενεὰ εἰς τὰς χεῖρας τῆς ὁποίας ἡ ἀπερχομένη γενεὰ ἐναποθέτει τὸ καθῆκον τῆς διαιωνίσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τῆς προαγωγῆς τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν ἐσκέπτετο οὕτω. Κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν περίοδον ὁ ἀνὴρ φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ βασιλεὺς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ οἴκου καὶ ἤσκει ἀνεξέλεγκτον ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ. Ἡ θέλησις αὐτοῦ ἦτο ἀνώτατος νόμος ρυθμίζων τὰ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς καί, κατ' ἀκολουθίαν, εἶχεν οὗτος καὶ ἤσκει δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐπὶ τῆς συζύγου, τῶν τέκνων καὶ τῶν δούλων αὐτοῦ [1]. Τὸ ἔθος τοῦτο ἀπέβη σταθερὰ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους κληρονομία μεταβιβαζομένη ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ἐκ τῶν ἀπομεμακρυσμένων καὶ πρωτογόνων χρόνων μέχρι καὶ τοῦ πεπολιτισμένου Ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου. Ἓν ἐκ τῶν μᾶλλον ἀποτροπαίων χαρακτηριστικῶν τῆς τοιαύτης κληρονομίας ὑπῆρξε τὸ ἔθος τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων. Εἶναι δὲ λίαν ἐκπληκτικὸν τὸ γεγονός, ὅτι καὶ εἰς αὐτὰς τὰς φιλανθρώπους Ἀθήνας ἡ ἔκθεσις τῶν παίδων ἦτο κοινὴ καὶ νομικῶς ἐπιτετραμμένη συνήθεια. Τὸ δὲ ἐκπληκτικώτερον εἶναι, ὅτι καὶ φιλόσοφοι, ὡς ὁ Πλάτων, ἐπεδοκίμαζον τὴν ἔκθεσιν παίδων ἐκ γονέων ἀνηκόντων εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις καὶ τῶν δυσμόρφων τοιούτων [2]. Ὡσαύτως ἐν Σπάρτῃ ὁ νόμος ἐπέβαλλεν ὅπως τὰ δύσμορφα καὶ ἀσθενῆ βρέφη φονεύωνται ριπτόμενα εἰς τὸ βάραθρον τοῦ Ταϋγέτου. Οὕτω, νεογέννητα βρέφη οὐχὶ σπανίως εὑρίσκοντο ἐκτεθειμένα εἰς ὁδούς, καὶ ἄλλους δημοσίους τόπους, ὧν ἡ σκληρὰ τύχη ἦτο πάντοτε νὰ μεταβάλλωνται εἰς δούλους, εἴτε ὑπὸ τῶν εὑρετῶν αὐτῶν, εἴτε ὑπὸ τῶν δημοσίων ἀρχῶν [3]. Ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος χωρὶς οὐδενὸς αἰσθήματος ἐνοχῆς ἐξέθετε τὰ νεογέννητα βρέφη καὶ ἀνέτρεφε τὰ ἀνευρισκόμενα ἔκθετα, ἵνα καταστήσῃ αὐτὰ δούλους, πόρνας, ἢ ξιφομάχους [4]. Οἱ γονεῖς

1. A. Gurowski, Slavery in History (SH), σελ. 128, W. Blake, The History of Slavery and the Slave Trade (HSST), σελ. 25.

2. Πολιτεία, 5, 460.

3. G. Goltz, Ancient Greek at Work (AGW), σελ. 193, A. Gurowski, SH, σελ. 114.

4. E. Oliver, SACC, σελ. 31.

ἐπώλουν τοὺς ἑαυτῶν υἱούς καὶ ἐθυσίαζον τὴν τιμὴν τῶν θυγατέρων αὐτῶν, ἵνα πληρώνωσι τοὺς φόρους [1]. Ἀκόμη καὶ ὁ ρωμαῖος εὐπατρίδης ἠδύνατο κατὰ τὸν νόμον νὰ πωλῇ τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὡς δοῦλον, καίτοι τοῦτο σπανίως ἐλάμβανε χώραν. Ἡ σκληρότης πρὸς τὰ θήλεα τέκνα ἦτο μεγαλυτέρα ἢ πρὸς τὰ ἄρρενα. Εἰς κωμῳδίαν τῆς ἐποχῆς παρουσιάζεται ἀνήρ τις, ὅστις ὀλίγας στιγμὰς πρὶν ἢ ἀναχωρήσῃ εἰς ταξίδιον, διατάσσει τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ἥτις ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ μετ᾽ ὀλίγον μήτηρ, νὰ φονεύσῃ τὸ βρέφος ἐὰν ἐγεννᾶτο θῆλυ. Ἐν συνεχείᾳ ἡ πλοκὴ τοῦ ἔργου περιγράφει τὴν μητέρα ἐπὶ τοσοῦτον δειλήν, ὥστε ἀντὶ νὰ φονεύσῃ ἐξέθεσε τὸ γεννηθὲν θῆλυ βρέφος. Ὁ αὐτὸς πατὴρ περαιτέρω ἐμφανίζεται ἐπικαλούμενος τὸ φιλάνθρωπον ἀπόφθεγμα· «Ἄνθρωπός εἰμι καὶ οὐδὲν τὸ ἀνθρώπινον εἶναι πρὸς ἐμὲ ξένον», ἐνῷ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐπιτιμᾷ τὴν μητέρα διότι εἶχεν οὕτως φεισθῆ τῆς ζωῆς τοῦ τέκνου αὐτῆς [2]. Ὁ Πλαῦτος [3] ἀναφέρει, ὅτι οἱ γονεῖς ἠδύναντο, συμφώνως πρὸς ὑπάρχον ἔθος, νὰ ἐκθέτωσιν εἰς θάνατον τὰ θήλεα τέκνα αὐτῶν ἄνευ φόβου καταδίκης τινός, ἐνῷ ὁ Στοβαῖος βεβαιοῖ χαρακτηριστικῶς, ὅτι οἱ πτωχοὶ ἀνατρέφουσι τὰ ἄρρενα τέκνα αὐτῶν, ἀλλὰ τὰς θυγατέρας ἐκθέτουσι καὶ οἱ μὴ πτωχοί [4]. Ἐκ παπύρου τινὸς τῆς Ὀξυρύγχου, χρονολογουμένου ἀπὸ 17 Ἰουνίου 1 π.Χ., ἀνακαλυφθέντος καὶ δημοσιευθέντος ὑπὸ τῶν Grenfill καὶ Hunt [5], μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἀπάνθρωπος αὕτη μεταχείρισις μεθ᾽ ἧς ὁ παλαιὸς κόσμος ὑπεδέχετο τὰς εἰς τὴν ζωὴν ἐρχομένας νέας ἀνθρωπίνας ὑπάρξεις, εἶχεν ἐπίσης ἐπικρατήσει καὶ ἐν Ἀνατολῇ. Ἐργάτης τις ἐξ Αἰγύπτου, ὀνόματι Ἱλαρίων, ἀναφέρεται εἰς τὸν πάπυρον τοῦτον, γράφει πρὸς τὴν σύζυγον αὐτοῦ Ἄλιν ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἀναμενομένης λοχείας αὐτῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν παραγγέλλει· « Ἐὰν ἐλευθερωθῇς καὶ γεννήσῃς ἄρρεν, ἄφες αὐτὸ ζῆν, ἐὰν ὅμως γεννήσῃς θῆλυ ἀπόρριψον αὐτό ».

Ὁ Κουϊντιλιανὸς παρέχει ἡμῖν τὴν πληροφορίαν, ὅτι « τὸ μὲν φονεύειν ἄνθρωπον θεωρεῖται πολλάκις ἔγκλημα, ἀλλὰ τὸ φονεύειν τινὰ τὰ ἴδια τέκνα θεωρεῖται ἐνίοτε ἐξαισία πρᾶξις παρὰ τοῖς Ρωμαίοις » [6]. Ὁ Ὀβίδιος περιγράφει παθητικώτατα τὴν εἰκόνα ἐκείνων τῶν νεογεννήτων μικρῶν καὶ ἀπροστατεύτων ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, ὧν « ἡ πρώτη ἡμέρα ἦτο καὶ ἡ τελευταία » τῆς ζωῆς των, διότι ἅμα τῇ γεννήσῃ αὐτῶν ἐξετίθεντο πρὸς βορὰν τῶν θηρίων. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει, ὅτι ὑπῆρχόν τινες, οἱ ὁποῖοι περιήρχοντο κατὰ τὴν νύκτα

---

1. Ζωσίμου, Ἱστ. νέα, II, 38, σελ. 104.
2. Terence (185-159 π.Χ.) Andr., Act. IV, σκηνὴ 5, παρὰ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 72 ἑξ.
3. Act. I, σκηνὴ 3, ἔνθ᾽ ἀν., σελ. 73.
4. Παρὰ C. Brace, ἔνθ᾽ ἀν.
5. Deismann, Light from the Ancient East, σελ. 157, παρὰ E. Oliver, SACC σελ. 32.
6. Guent. Dec., 306, VI, παρὰ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 73.

καραδοκοῦντες τὴν ἔκθεσιν τῶν δυστυχῶν αὐτῶν μικρῶν πλασμάτων, ἅτινα ἐχρησιμοποίουν διὰ τοὺς χειρίστους σκοπούς [1]. Ὁ δὲ Πλίνιος ὁμιλεῖ περὶ ἀσυνειδήτων τινῶν θηρευόντων ἐγκεφάλους καὶ μυελοὺς ὀστέων νηπίων, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίουν πρὸς κατασκευὴν μαγικῶν ἢ ἰατρικῶν φίλτρων [2]. Τὸ ἔθος τῆς θανατώσεως τῶν τέκνων ἦτο δυνατὸν νὰ δικαιολογῆται ἀκόμη καὶ ὑφ' ἑνὸς ἠθικολόγου, ὡς ὁ Σενέκας, ὅστις ὡς ἑξῆς ἀπολογεῖται διὰ τὴν σκληρότητα ταύτην· «Ἡμεῖς, λέγει, τὰ μὲν τερατόμορφα τέκνα φονεύομεν, ὅσα δὲ παιδία εἰσὶν ἐκ γενετῆς ἀσθενῆ καὶ μὴ φυσικῶς διαπεπλασμένα πνίγομεν. Δὲν εἶναι ὁ θυμός, ἀλλ' ὁ ὀρθὸς λόγος, ὅστις ἐπιβάλλει ὅπως οὕτω χωρίσωμεν τὰ ἄχρηστα ἀπὸ τὰ ὑγιᾶ» [3]. Ἡ βάρβαρος καὶ ἐγκληματικὴ αὕτη μεταχείρισις τῶν παίδων ὑπερέβαινεν ἐνίοτε τὰ ὅρια καὶ τῆς τολμηροτέρας ἔτι φαντασίας. Οὕτως ἐν Ρώμῃ οὐδαμῶς ἐδιώκοντο οἱ κατ' ἀπάνθρωπόν τινα συνήθειαν ἀκρωτηριάζοντες μικροὺς παῖδας καὶ ἐκθέτοντες ὕστερον αὐτοὺς εἰς τὰ ὄμματα τῶν φιλανθρώπων χάριν ἐπαιτείας. Ὁ Σενέκας ὁμιλῶν περὶ τῶν δυστυχῶν ἐκείνων πλασμάτων φερόντων ἄκρα συντετμημένα, ἀρθρώσεις ἐθραυσμένας καὶ νῶτα κεκυρτωμένα καὶ ἐκτιθεμένων ὑπὸ ἐπαιτῶν, οἵτινες ἀφοῦ εὗρον ταῦτα ἐγκαταλελειμμένα παρεμόρφωσαν αὐτὰ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἀπαισιωτέρας ἐκμεταλλεύσεως, ἐκσπᾷ μετ' ἄκρας ἀγανακτήσεως· «Θὰ ἐπεθύμουν νὰ γνωρίζω ποῖοι ἐφεῦρον τὸ ἐργαστήριον τοῦτο τῆς ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος, τὸ σφαγεῖον τοῦτο τῶν νηπίων!» [4]

Παιδία οὕτως ἐγκαταλελειμμένα ὑπὸ τῶν ἰδίων γεννητόρων συνελέγοντο εἴτε ὑπὸ μαγισσῶν, αἵτινες ἐχρησιμοποίουν τὰ σώματα αὐτῶν διὰ μαγείας, εἴτε συνηθέστερον ὑπὸ δουλεμπόρων, οἵτινες ἀνέτρεφον αὐτὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐν καιρῷ χρησιμοποιήσεως αὐτῶν εἴτε ὡς δούλων, εἴτε ὡς ἱεροδούλων, ἐὰν ταῦτα ἦσαν θήλεα. Ὁ πατήρ, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω ἐν τῇ κωμῳδίᾳ τοῦ Terence, λέγει περιφρονητικῶς πρὸς τὴν μητέρα, ἐπειδὴ ἐφείσθη ἐκ δειλίας τῆς ζωῆς τῆς νεογεννήτου θυγατρὸς αὐτῆς· «Ποῖον σκοπὸν εἶχες; Τί ἐπεθύμεις; Σκέφθητι· θὰ ἤθελες νὰ ἐγκαταλείψῃς τὴν θυγατέρα σου εἰς χεῖρας τῆς μαγίσσης ἐκείνης; Εἶναι φανερόν· σὺ ἡ ἰδία ἐβοήθησας αὐτὴν νὰ γίνῃ δούλη ἢ πόρνη!» [5].

Ἡ ἔκθεσις ἐγίνετο συνήθως κατὰ τὴν νύκτα καὶ εἰς ἀπόκεντρα σημεῖα τῶν πόλεων, ἔνθα τὰ ἀτυχῆ ἔκθετα, ἐὰν δὲν ἀνευρίσκοντο ἐγκαίρως ὑπ' ἐκείνων, οἵτινες εἶχον ἀναγάγει τὴν περισυλλογὴν τῶν ἐκθέτων εἰς ἐπικερδῆ ἐνασχόλησιν, εὕρισκον βέβαιον θάνατον. Καίτοι δὲ οἱ πατέρες εἶχον οὕτω παραδώσει τὰ ἔκθετα τέκνα αὐτῶν κατὰ τὰς μεγαλυτέρας πιθανότητας εἰς τὸν θάνατον, ἐν

1. Ἐπιστ. XII.
2. Hist. Nat., 28. 3. Παρὰ C. Brace, ἔνθ' ἀν.
3. Παρὰ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 73.
4. Αὐτόθι, σελ. 74.
5. Terence, ἔνθ' ἀν. Παρὰ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 74.

τούτοις ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐκτεθέντα βρέφη, διασῳζόμενα τυχαίως ὑπὸ ἀγαθοεργῶν προσώπων, ἀπέβαινον μετὰ ταῦτα διακεκριμέναι προσωπικότητες [1]. Ὁ Γιουβενάλιος περιγράφει ὡραίαν τινὰ ρωμαίαν δέσποιναν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ μεταβαίνουσαν συνεχῶς εἰς τὸ Velabrum, θέσιν ἔξωθι τῆς Ρώμης, ἔνθα ἐξετίθεντο συνήθως τὰ βρέφη, ἐλπίζουσα νὰ εὕρῃ ἐκεῖ ἐκτεθειμένον τι νήπιον κατάλληλον νὰ λάβῃ τὴν θέσιν τοῦ ἰδίου αὐτῆς τέκνου, οὗτινος ματαίως ἀνέμενε τὴν γέννησιν, ἵνα οὕτω ἐξασφαλίσῃ κληρονόμον [2]. Μετὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων ἦτο στενῶς συνδεδεμένον καὶ τὸ ἔθος τῆς ἐκτρώσεως ἢ τῆς καταστροφῆς τῆς ζωῆς ἐν τῇ πρώτῃ καταβολῇ αὐτῆς, ὅπερ ἦτο λίαν σύνηθες μεταξὺ τῶν πλουσίων Ρωμαίων [3].

Ἀληθῶς εἰπεῖν, τὰ φιλάνθρωπα αἰσθήματα δὲν ἔλειπον ἐντελῶς ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἐν σχέσει πρὸς τὰς σκληρὰς καὶ ὀλεθρίας ταύτας πράξεις. Στωϊκοὶ φιλόσοφοι, ρήτορες καὶ ποιηταὶ ἤγειραν φωνὴν διαμαρτυρίας κατὰ τῶν ἐγκλημάτων τούτων. Οὕτως, ὁ Ἰούλιος Παῦλος, Στωϊκὸς δικαστικός, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σεβήρου (222-225 μ.Χ.), ἀπεφαίνετο περὶ τῶν μητέρων ἐκείνων, αἵτινες κατέστρεφον τὴν ζωὴν ἐν τῇ κοιλίᾳ αὐτῶν, ἢ ἠρνοῦντο νὰ θηλάζωσι τὰ ἴδια τέκνα, ἢ ἐξέθετον αὐτὰ εἰς δημοσίους τόπους, ὅτι ἦσαν ἔνοχοι εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν εἰς ὃν καὶ οἱ φονεῖς [4]. Αὐτοκράτορες ἐξ ἄλλου, ὡς ὁ Σεβῆρος καὶ ὁ Διοκλητιανός, ἐθέσπισαν μέτρα σκοποῦντα εἰς τὴν ἀφαίρεσιν ἀπὸ τοῦ πατρὸς παντὸς δικαιώματος, ὅπερ εἶχε πρότερον νὰ πωλῇ ἢ νὰ δίδῃ τὰ τέκνα αὐτοῦ ὡς ἐνέχυρα τῶν χρεῶν αὐτοῦ [5]. « Καὶ ὅμως, λέγει ὁ Brace, ὡς καὶ διὰ πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε μοιραία τις ἔλλειψις ἰσχύος ὅπως αἱ καλαὶ προθέσεις τεθῶσιν εἰς πρακτικὴν ἐφαρμογήν. Ἡ καταπληκτικὴ πτωχεία τοῦ Κράτους ὡδήγει τοὺς πτωχοὺς ἀκαταπαύστως εἰς τὰς παραβάσεις ταύτας, ἐνῷ οἱ πλούσιοι δὲν ᾐσθάνοντο ἀρκετὴν ἐσωτερικὴν παρόρμησιν νὰ ἀκολουθήσωσι τὰς στωϊκὰς παραινέσεις καὶ ἀντισταθῶσιν εἰς τὸ δέλεαρ τῆς φιλαύτου σκληρότητος. Ρωμαῖοί τινες αὐτοκράτορες ἐπειράθησαν νὰ θεραπεύσωσι τὰ κακὰ ταῦτα διὰ τῆς ἱδρύσεως φιλανθρωπικῆς προνοίας ὑπὲρ τῶν ἐγκαταλελειμμένων εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν μοῖραν μικρῶν ἀνθρωπίνων πλασμάτων. Τὰ πάντα ἀπέβαινον εἰς μάτην. Τὰ ἀδικήματα τῆς ἐκθέσεως, τῆς θανατώσεως καὶ τῆς πωλήσεως τῶν τέκνων ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτῶν γονέων ἐπολλαπλασιάζοντο. Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία οὐδαμῶς φαίνεται νὰ ἤσκησεν ἐπίδρασίν τινα ἐπὶ τῆς νομοθεσίας μεγαλυτέραν ἢ ἐπὶ τῆς πρακτικῆς ἠθικῆς»[6]. Ἡ ἠθικὴ κατάπτωσις τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας ἦτο τόσον βαθεῖα, ὥστε καὶ αὐτὸ τὸ

---

1. C. Brace, ἔνθ. ἀν.
2. Satire, VI. 605. Παρὰ C. Brace, αὐτ. σελ. 75.
3. C. Brace, ἔνθ' ἀν.
4. C. Brace, ἔνθ' ἀν.
5. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 76.
6. Gesta Christi, σελ. 75 ἑξ.

ἰσχυρότερον τῶν φυσικῶν ἐνστίκτων, τὸ πατρικὸν ἢ τὸ μητρικὸν, εἶχεν ὁλοσχερῶς διαστραφῆ. Μόνον δύναμις θεία ἠδύνατο νὰ ἐπεξεργασθῇ τὰ κατάλοιπα τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας καὶ νὰ ἀναπαραγάγῃ ἐξ αὐτῶν νέαν δημιουργίαν, ἐν ᾗ ἡ παιδικὴ ἡλικία θὰ ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ καὶ καρπωθῇ τὴν δέουσαν ἐκτίμησιν καὶ στοργήν. Καὶ τὴν δύναμιν ταύτην ἔφερεν ἐν ἑαυτῇ ἡ καινὴ τοῦ Χριστοῦ διδαχή, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας τὸ παιδὶ εὗρε θέσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ πολὺ διάφορον ἐκείνης, ἣν εἶχεν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Ρωμαϊκοῦ νόμου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἔθους.

Ριζικὴ μεταβολὴ τοῦ τρόπου μεταχειρίσεως τῶν παίδων ἐξ ἐπιδράσεως Χριστιανικῆς

Ἤδη, ἀφ' ὅτου ὁ Ἰησοῦς ἐκάλεσε πλησίον αὐτοῦ τὰ μικρὰ παιδία «καὶ ἐναγκαλισάμενος αὐτὰ κατευλόγει τιθεὶς τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτὰ» (Μάρκ. 10. 16), τὸ παιδὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν ἐκέρδησε διὰ παντὸς τὴν ἀγάπην καὶ τὴν προστασίαν τῶν μεγαλυτέρων αὐτοῦ. Ἡ ἀνθρωπίνη ζωή, κατὰ τὰς χριστιανικὰς ἀρχάς, ὑπολαμβάνεται πάντοτε καὶ πανταχοῦ ὡς δικαίωμα ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον καὶ μάλιστα ἡ ζωὴ τῶν παιδίων. «Φρονοῦμεν ὅτι ἡ γυνή, ἥτις διαπράττει ἄμβλωσιν εἶναι ἀνθρωποκτόνος καὶ ὅτι ἡ ἔκθεσις ἑνὸς παιδίου σημαίνει θάνατον δι' αὐτό», λέγει ὁ Ἀθηναγόρας εἰς τὴν Ἀπολογίαν αὐτοῦ [1]. Οἱ Χριστιανοὶ οὐδέποτε κατελήφθησαν ἔνοχοι τῆς ἐγκληματικότητος ταύτης τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐκθέσεως τῶν νηπίων, λέγει ἄλλος τις ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ [2]. Ἐκ τῆς γραμματείας τῆς ἐποχῆς μανθάνομεν, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς διεξήγαγον ἀκατάπαυστον ἀγῶνα, πρὸς ἐκρίζωσιν τῶν φρικωδῶν τούτων κακιῶν. «Ἡμεῖς ἐδιδάχθημεν, λέγει Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς [3], ὅτι ἡ ἔκθεσις τῶν γεννωμένων τέκνων εἶναι πρᾶξις ἀξιοκατάκριτος ». Ἐν συνεχείᾳ δίδει διέξοδον εἰς τὴν ἐκχειλίζουσαν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀγανάκτησιν κατὰ τοῦ « ἄγους » τῆς ἐπὶ πορνείᾳ προαγωγῆς ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν οὐ μόνον τῶν θυγατέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρρένων τέκνων αὐτῶν, ἅτινα ἀνατρέφονται δίκην ἀγελῶν βοῶν ἢ αἰγῶν ἢ προβάτων ἢ ἵππων φορβάδων, ἵνα χρησιμοποιηθῶσιν διὰ τοὺς πλέον ἀκατονομάστους σκοπούς. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἐπίσης, ὑπαινισσόμενος τὴν ὑπὸ τῶν ἐθνι-

---

1. Πρεσβεία, 35, MPG, 6, 969A12, B3.

2. Ἐπιστ. Πρὸς Διόγνητον, 5 MPG, 2, 1173C2 : «(Οἱ χριστιανοὶ) γαμοῦσιν ὡς πάντες· τεκνογονοῦσιν, ἀλλ' οὐ ρίπτουσι τὰ γεννώμενα ».

3. Ἀπολογία Ι, 27 MPG, 6, 369B : «Ἡμεῖς δέ, ἵνα μηδένα διώκωμεν μηδὲ ἀσεβοῦμεν ἐκτιθέναι καὶ τὰ γεννώμενα πονηρὸν εἶναι δεδιδάγμεθα· πρῶτον μέν, ὅτι τοὺς πάντας σχεδὸν ὁρῶμεν ἐπὶ πορνείᾳ προάγοντας, οὐ μόνον τὰς κόρας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄρσενας, καὶ ὃν τρόπον λέγονται οἱ παλαιοὶ ἀγέλας βοῶν ἢ αἰγῶν ἢ προβάτων τρέφειν ἢ ἵππων φορβάδων, οὕτω νῦν παῖδας εἰς τὸ αἰσχρῶς χρῆσθαι μόνον· καὶ ὁμοίως θηλειῶν καὶ ἀνδρογύνων καὶ ἀρρητοποιῶν πλῆθος κατὰ πᾶν ἔθνος ἐπὶ τούτου τοῦ ἄγους ἕστηκε ».

κῶν κακὴν μεταχείρισιν τῶν ἰδίων αὐτῶν τέκνων, παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρὸς τὰ τέκνα αὐτοῦ σκληρότερος καὶ τῶν ζῴων καὶ ἐλέγχει αὐστηρῶς τὰς γυναῖκας, αἵτινες « τὰ μὲν οἴκοι κυϊσκόμενα ἐκτιθέασι παιδία, τοὺς δὲ τῶν ὀρνίθων ὑπολαμβάνουσι νεοττούς »[1]. Καὶ ὁ Λακτάντιος κατηγορεῖ τοὺς ἐθνικοὺς ὡς « ἐκπαιδεύοντας τὸ ἴδιον αἷμα διὰ τὴν δουλείαν ἢ τὸ πορνεῖον» [2]. Ὁ δὲ Μέγας Βασίλειος καταφέρεται ἐναντίον τοῦ θεάματος ἐλευθέρων παιδίων πωλουμένων ὑπὸ δανειστῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὡς καὶ κατ' ἐκείνων, οἵτινες ἐπώλουν τὰ τέκνα αὐτῶν λόγῳ πτωχείας [3].

Τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἐν σχέσει πρὸς τὴν μεταχείρισιν τῶν παίδων ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐκδηλούμενον εἴτε ὑπὸ μορφὴν αὐστηρᾶς κριτικῆς, ὡς ἀνωτέρω, κατὰ τῆς ἀπανθρώπου καὶ βαρβάρου ταύτης πρακτικῆς, εἴτε ὑπὸ μορφὴν πράξεως εἰς τὸν πρακτικὸν βίον τῶν Χριστιανῶν, καθὼς καὶ ἐπὶ ἄλλων θεμάτων, κατέστησε ταχέως τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ αἰσθητὴν ὑπὸ τῆς νομοθετούσης ἀρχῆς, ἥτις ἤδη διὰ διαφόρων νομοθετικῶν μέτρων ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξάλειψιν τοῦ κακοῦ τούτου. Ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο ὁ πρῶτος, ὅστις κατήργησε τὸ παλαιὸν δικαίωμα τοῦ πατρὸς νὰ φονεύῃ τὰ ἴδια αὐτοῦ τέκνα [4] καὶ ἀνεγνώρισεν ὡς νόμιμα τέκνα, τὰ γεννηθέντα ἐκ γονέων εὑρισκομένων πρὸς ἀλλήλους εἰς σχέσιν παλλακείας, ἐὰν οἱ γονεῖς αὐτῶν συνεζεύχθησαν ὕστερον νομίμως [5]. Ἀλλ' ἡ πλήρης ἐξάλειψις τοῦ ἔθους τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων δὲν ἦτο εὔκολον νὰ πραγματοποιηθῇ ἀμέσως, λόγῳ τῆς τρομερᾶς πτωχείας καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Πάντοτε ἠγείρετο ἡ ἀνυπέρβλητος δυσχέρεια περὶ τοῦ δέοντος γενέσθαι ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῶν ἐκτιθεμένων παίδων. Ἡ δυσχέρεια αὕτη σταθερῶς προβάλλει πάντοτε κατὰ τὴν πρόοδον τῆς νομοθεσίας, τῆς σκοπούσης τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ κακοῦ τούτου. Οὕτως, ὁ Κωνσταντῖνος τῷ ἔτει 315 ἠναγκάσθη νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἀκόλουθον προκήρυξιν· «Ἐπιτάσσομεν ὅπως δημοσιευθῇ τάχιστα νόμος εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας ἀπαγορεύων εἰς τοὺς γονεῖς νὰ ἐκτείνωσι παιδοκτόνον χεῖρα ἐπὶ τῶν νεογεννήτων τέκνων αὐτῶν . . . Ἐὰν πατήρ τις προσαγάγῃ τὸ τέκνον αὐτοῦ λέγων ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ συντηρήσῃ αὐτό, διατάσσομεν ὅπως χωρὶς ἀναβολῆς δοθῶσιν αὐτῷ τρόφιμα καὶ ἐνδύματα, διότι ἡ φροντὶς περὶ τῶν νεογεννήτων οὐδεμιᾶς ἀναβολῆς εἶναι δεκτική, καὶ ὅπως τὸ θησαυροφυλάκιον τοῦ Κράτους βοηθῇ εἰς τὰ ἔξοδα ταῦτα ἐκ τῶν δημοσίων προσόδων»[6]· Εἰς ἄλλην δὲ προκήρυξιν, τῷ ἔτει 321, λέγει· «Ἐπληροφορήθημεν ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν, ὑποφέροντες ἐκ τῆς σπάνιος τροφίμων πωλοῦσι

1. Παιδαγ. III, 4 MPG, 8, 597.
2. Divinarum Inst. lib. VI.
3. Παρὰ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 77.
4. Cod. Theod., XI, 27 (315 μ.Χ.).
5. C. Brace, ἔνθ' ἀν., σελ. 28.
6. Παρὰ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 78.

καὶ ἐνεχυριάζουσι τὰ τέκνα αὐτῶν. Ὅθεν διατάσσομεν ὅπως οἱ ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ τελοῦντες, ὡς οὐδεμίαν πρόσοδον προσωπικὴν ἔχοντες, ὡς καὶ οἱ μόνον μετὰ πολλῆς δυσκολίας δυνάμενοι νὰ συντηρῶσι τὰ τέκνα αὐτῶν, τυγχάνωσι βοηθείας ὑπὸ τοῦ δημοσίου ταμείου πρὶν ἢ ὑποκύψωσιν ὑπὸ τὰ πλήγματα τῆς πτωχείας· διότι εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὰ ἤθη ἡμῶν νὰ ὑπάρχῃ τις ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας, ὅστις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαναγκασθῇ ὑπὸ τῆς πείνης νὰ διαπράξῃ τοιοῦτον ἔγκλημα»[1].

Βραδύτερον, τῷ ἔτει 331, ὁ Κωνσταντῖνος ἐξέδωκε νόμον ἐπιτρέποντα εἰς οἱονδήποτε νὰ ἀναλάβῃ καὶ υἱοθετήσῃ ὡς ἴδιον τέκνον ἐκτεθὲν νήπιον, ἢ νὰ κρατήσῃ αὐτὸ ὡς δοῦλον, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιβάλλῃ κυρώσεις κατὰ τῶν ἐκθετόντων τὰ τέκνα αὐτῶν. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὁ φυσικὸς πατὴρ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀπαιτήσῃ τὸ τέκνον αὐτοῦ, ἐκτὸς ἐὰν κατέβαλλε χρηματικὴν ἀποζημίωσιν, ἢ ἀντικαθίστα αὐτὸ δι' ἑτέρου δούλου[2]. Τῷ 366 ὁ Οὐαλεντινανὸς ἔδωκε μεγαλυτέραν ἔμφασιν εἰς τὸ καθῆκον τῶν γονέων τῆς συντηρήσεως τῶν τέκνων αὐτῶν καὶ ἀπηγόρευσεν ἐπὶ αὐστηροτάτῃ ποινῇ τὴν ἔκθεσιν αὐτῶν, ἀλλ' ὁ ἐκθέσας τὸ τέκνον αὐτοῦ γονεὺς ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπετο νὰ ἀπαιτήσῃ ὡς ἰδικόν του τὸ παιδίον, ὅπερ ὁ ἴδιος εἶχεν ὁδηγήσει εἰς τὸν θάνατον. Οὐχ ἧττον, εἰς πτωχοὺς γονεῖς δὲν ἀπηγορεύθη τελείως ἡ πώλησις τῶν τέκνων, ἀλλ' ἐὰν οὗτοι ἤθελον ἀπαιτήσει τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῶν ὤφειλον νὰ καταβάλωσιν ὁλόκληρον τὴν ἀξίαν, ἣν εἰσέπραξαν κατὰ τὴν πώλησιν, ηὐξημένην κατὰ τὸ ἓν πέμπτον αὐτῆς[3].

Νομικὰ μέτρα σκοποῦντα τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἐκρίζωσιν τοῦ κακοῦ τῆς τοιαύτης μεταχειρίσεως τῶν παίδων ἐλήφθησαν βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅστις ἐθέσπισε νόμους, δυνάμει τῶν ὁποίων ἐγκαταλελειμμένα νήπια, ἀκόμη καὶ ἂν ταῦτα εἶχον περιέλθει εἰς κατάστασιν δουλείας, ἠλευθεροῦντο· Δυνάμει τῶν αὐτῶν νόμων τὰ ἔκθετα δὲν ἀνῆκον πλέον κατὰ κυριότητα οὔτε εἰς τὸν εὑρέτην, οὔτε εἰς τοὺς γονεῖς, οἵτινες ἐξέθεσαν αὐτά[4]. Τῷ 533 βλέπων ὅτι ἡ ὑπάρχουσα νομοθεσία ἦτο ἔτι ἀνίσχυρος νὰ περιορίσῃ τὸ κακὸν τοῦτο, ἐχαρακτήρισε τὴν ἔκθεσιν τῶν παίδων ὡς τὸ μεγαλύτερον ἔγκλημα καὶ ἠπείλησε τοὺς ἐνόχους αὐτοῦ διὰ τῶν αὐστηροτέρων τῶν ποινῶν. Ἐπανέλαβε διὰ τοῦ νόμου τούτου προγενεστέραν διάταξιν, δυνάμει τῆς ὁποίας πάντα τὰ ἔκθετα ἀπέκτων ἅμα τῇ ἰσχύι τοῦ νόμου τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐλευθέρου πολίτου[5], τὴν φροντίδα περὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν ὁποίων ἀνέθετεν εἰς τοὺς κατὰ τόπους ἐπισκόπους καὶ ἐπάρχους[6], καὶ διεκήρυξεν ὅτι ἡ πρᾶξις τῆς ἐκθέσεως τῶν

1. Cod. Theod., XI, τίτλ. 27.
2. Cod. Theod., V, 9, 1.
3. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 78 ἑξ.
4. Cod. Just., I, 4, 24, VIII, 51. 3, Νεαρὰ 153.
5. Cod. Just., XII.
6. Νεαραί, II, 180, 181.

τέκνων εἶναι σκληροτέρα καὶ τοῦ φόνου, καθ᾽ ὅσον πλήττει ἀσθενεῖς καὶ ἀνυπερασπίστους ἀνθρωπίνας ὑπάρξεις δεομένας τοῦ ἐλέους καὶ τῆς προστασίας τῶν γεννητόρων αὐτῶν[1]. Αἱ Νεαραὶ αὐτοῦ ὁμιλοῦσι περὶ τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων ὡς περὶ ἐγκλήματος ξένου πρὸς τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα, ὅπερ οὐδὲ βάρβαροι διαπράττουσιν[2]. Ἐν τούτοις, ὁ νόμος εἰς περιπτώσεις δεινῆς ἀθλιότητος ἐπιτρέπει ἀκόμη εἰς τοὺς γονεῖς νὰ πωλῶσι τὰ τέκνα αὐτῶν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεως, εἰς δὲ τὸν ἀγοραστὴν νὰ κρατῇ αὐτὰ ὡς δούλους[3].

Παραλλήλως πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ ἡ Ἐκκλησία κατέβαλε μεγίστας προσπαθείας πρὸς περιστολὴν τοῦ κακοῦ τούτου. Ἐκκλησιαστικαὶ Σύνοδοι, μολονότι θεωρητικῶς ἠναντιώθησαν πρὸς τὸ ἔθος τοῦτο, ἐν τῇ πράξει ὑπεχρεώθησαν, ὡς καὶ οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες, νὰ συγκατατεθῶσιν εἰς τὴν συνέχισιν τῆς πράξεως, καθ᾽ ἣν οἱ παῖδες ἐπετρέπετο νὰ γίνωνται δοῦλοι, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ σώσωσιν αὐτοὺς «ἐκ τῶν ὀδόντων τῶν κυνῶν», ἀλλ᾽ ἐν ταὐτῷ παραινοῦσι τοὺς Χριστιανοὺς νὰ περισυλλέγωσι τὰ ἐγκαταλελειμμένα παδία καὶ ἢ νὰ υἱοθετῶσιν αὐτὰ ἢ νὰ κρατῶσιν αὐτὰ ὡς δούλους. Ἡ Σύνοδος τῆς Vaison (442) ἐθέσπισε κανόνας ἀφορῶντας εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ τὴν προστασίαν τῶν ἐκθέτων, καθ᾽ οὓς ἐάν τις ἀνεύρισκεν ἐκτεθειμένον παιδίον ὤφειλε νὰ προσκομίσῃ αὐτὸ εἰς τὸν ναόν, ἔνθα τὸ γεγονὸς ἐπιστοποιεῖτο καὶ τυπικῶς[4]. Ἄλλαι διατάξεις προέβλεπον περαιτέρω ὅπως τὸ ἔκθετον παραδίδηται εἰς τοὺς γονεῖς αὐτοῦ, ἐὰν οὗτοι ἤθελον ζητήσει αὐτό, ἢ ἐμπιστεύηται εἰς τὴν φροντίδα ἄλλου τινός, συνήθως χριστιανικῆς τινος οἰκογενείας. Τῇ φροντίδι τῆς Ἐκκλησίας τὰ δυστυχῆ καὶ ἀδύνατα ταῦτα πλάσματα ἐγίνοντο δεκτὰ εἰς νηπιοτροφεῖα ἢ ὀρφανοτροφεῖα, ἅτινα εἶχον ἱδρυθῆ καὶ συνετηροῦντο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ παρεδίδοντο εἰς χριστιανικὰς οἰκογενείας, ἵνα ἀνατραφῶσι καὶ διδαχθῶσι νὰ διάγωσι βίον ὠφέλιμον καὶ παραγωγικόν. Ἡ Ἐκκλησία ὡσαύτως προσεκάλει τὰς ἀγάμους νέας, αἵτινες τυχὸν ἐκ παρανόμων σχέσεων ἔμελλον νὰ γεννήσωσι τέκνα, ὅπως ἀντὶ νὰ ἐκθέτωσιν ἀφήνωσιν αὐτὰ εἰς τὴν θύραν τοῦ ναοῦ[5], ἵνα ἀναλάβῃ τὴν περὶ αὐτῶν φροντίδα ἡ Ἐκκλησία. Διὰ τῶν φιλανθρωπικῶν τούτων μέτρων ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ὡς φορεὺς τοῦ πνεύματος τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, συνέβαλεν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἐκρίζωσιν ἑνὸς κακοῦ, ὅπερ ἠδυνάτει νὰ ἐμποδίσῃ ὁ νόμος, καὶ οὕτως ἀπεξήρανε μίαν πηγήν, ἐξ ἧς ἡ δουλεία καὶ ἡ πορνεία ἐν μεγίστῃ ἀναλογίᾳ ἐπεστράτευον τὰ ἑαυτῶν θύματα.

1. Πανδ. 25, 3, 4.
2. Νεαρὰ III.
3. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 80.
4. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 79.
5. E. Oliver, SACC, σελ. 51.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

Κρατική ἐκπαίδευσις

Πολὺ ὀλίγα σχετικῶς γνωρίζομεν περὶ τοῦ εἴδους καὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς παιδείας, ἣν παρεῖχε τὸ Κράτος κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους [1]. Γνωρίζομεν ἀρκετὰ περὶ ὑπάρξεως θεάτρων, ἀμφιθεάτρων, ἱπποδρόμων, μεγαλοπρεπῶν ναῶν καὶ δημοσίων κτιρίων, δι' ὧν οἱ αὐτοκράτορες ἐκόσμουν τὰς πρωτευούσας αὐτῶν καὶ ἄλλας μεγάλας πόλεις, ἀλλὰ περὶ κρατικῶν σχολείων καὶ περὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ὅπερ ἦτο ἐν χρήσει κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν. Ἡ ἔλλειψις αὕτη μαρτυριῶν βεβαίως οὐδαμῶς δικαιολογεῖ τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὑφίστατο τότε δημοσία ἐκπαίδευσις. Ὅλως τοὐναντίον, αἱ ἀνώτεραι ἰδιωτικαὶ σχολαὶ καὶ ἡ πλουσία γραμματεία τῆς ἐποχῆς εἶναι σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως δημοσίας ἐκπαιδεύσεως εἰς ἀρκούντως ὑψηλὸν ἐπίπεδον [2].

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τοὺς χρόνους τούτους δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν ὅτι τοῦτο ἐβασίζετο εἰς τὰς ἀρχάς, ἃς εἶχον διατυπώσει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης [3] καὶ μάλιστα ἐπὶ τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων τῶν ἑλλήνων καὶ λατίνων συγγραφέων, διότι, τῷ ὄντι, οὐδὲν ἄλλο στοιχεῖον ὑπῆρξεν ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ βασισθῇ. Τοῦτο τεκμαίρεται καὶ ἐκ τοῦ προγράμματος τῶν ἀνωτέρων ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες ἐξεπροσώπουν τὰ ἰδεώδη καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς παιδείας πρὸς κατανόησιν τῶν ὁποίων ἡ εἰς τὰ κατώτερα σχολεῖα διδασκαλία ἦτο προπαρασκευαστική. Αἱ σημαντικώτεραι ἐθνικαὶ σχολαὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦσαν ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ τοιαύτη τῆς Ἀντιοχείας. Ὑπῆρχον ἐπίσης εἰς πολλὰς ἄλλας πόλεις σχολαὶ δευτερευούσης σημασίας, μία δὲ τοιαύτη σχολὴ ἦτο τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὑπὸ τῶν σχολῶν τούτων, πλὴν τῆς φιλοσοφίας, ἀπεδίδετο μεγίστη σπουδαιότης εἰς τὴν τέχνην τοῦ λόγου, ἣν ἐδίδασκον ἱκανώτατοι διδάσκαλοι, ὡς ὁ σοφιστὴς Ἱμέριος καὶ ὁ Προαιρέσιος ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ ὀνομαστὸς Λιβάνιος ἐν Ἀντιοχείᾳ. Αἱ ἀνώτεραι αὗται σχολαὶ ἐσημείωσαν στροφὴν πρὸς τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἧς ἡ ἀνάδειξις καὶ ἡ ἐκτίμησις ὡδήγησαν εἰς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀκμὴν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, πλεῖστοι δὲ σπουδασταί, ἐθνικοὶ καὶ Χριστιανοί, ἐκ πάσης γωνίας τῆς αὐτοκρατορίας συνέρρεον εἰς αὐτὰς πρὸς

1. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς (ΒΒΠ), τόμ. Α (Ι), σελ. 35.
2. Περὶ τῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει σχολείων ὅρα Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ, Α (Ι), ἐν ᾧ εὕρηνται συγκεντρωμέναι ἅπασαι αἱ ὑπάρχουσαι ἐπὶ τοῦ θέματος πληροφορίαι.
3. Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ, τόμ. Α (Ι), σελ. 52.

ἱκανοποίησιν τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν κλίσεως πρὸς τὴν γνῶσιν. Ἐὰν αὗται ἐνισχύοντο οἰκονομικῶς ἢ ὄχι ὑπὸ τῆς Πολιτείας εἶναι ἄγνωστον. Ἀναμφισβητήτως ἐκέκτηντο ἰδίας περιουσίας καὶ χωρὶς ἀμφιβολίας πλούσιοι ἐθνικοί, ὡς καὶ ἐθνικοὶ ναοί, προσέφερον αὐταῖς οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν ὑπὸ μορφὴν κληροδοτημάτων ἢ δωρεῶν. Ἐπίσης οἱ σπουδασταὶ κατέβαλλον δίδακτρα, ἅτινα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦσαν ὑπέρογκα διὰ τοὺς πτωχοὺς σπουδαστάς. Ἐκτὸς τῶν ὠργανωμένων τούτων ἀνωτέρων σχολῶν ὑπῆρχον ἐπίσης καὶ σοφισταί, ποιηταὶ καὶ ἄλλοι διδάσκαλοι, οἵτινες παρέδιδον ἐπ' ἀμοιβῇ ἰδιαίτερα μαθήματα [1].

Τὸ χριστιανικὸν ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες

Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, λόγῳ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ συνεδέθη φυσικῶς καὶ λογικῶς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ σχολείου εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς συστάσεως αὐτῆς. Τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον αὐτῆς ἦτό τι τὸ ἐντελῶς νέον, ὅπερ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἠδύναντο νὰ γνωρίσωσιν εἰ μὴ μόνον κατόπιν διδασκαλίας. Ὁ Ἱδρυτὴς αὐτῆς, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς μετὰ τῶν ἀνθρώπων ἀναστροφῆς αὐτοῦ, ὑπῆρξεν « ὁ Διδάσκαλος », ὁ δὲ περὶ αὐτὸν κύκλος τῶν πρώτων αὐτοῦ ὀπαδῶν « οἱ μαθηταὶ » αὐτοῦ, ἀποτελέσαντες, οὕτως εἰπεῖν, τὸ πρῶτον σχολεῖον, ἐν ᾧ ἐδιδάχθησαν τὴν « καινὴν διδαχὴν » αὐτοῦ, ἧς ἐπρόκειτο νὰ γίνωσιν οἱ ἀνὰ τὸν κόσμον φορεῖς. Τοὺς μαθητὰς τούτους ὁ Ἰησοῦς ἀπέστειλε διδασκάλους, ἵνα μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη, διδάσκοντες αὐτὰ ὅσα ἐκεῖνος ἐνετείλατο αὐτοῖς (Μτ. 16. 19-20). Καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς « καινῆς διδαχῆς » ταύτης εὕρηνται αἱ παραινέσεις τῶν ἱερῶν τῆς Κ. Δ. κειμένων πρὸς τοὺς γονεῖς, ὑπαινισσόμεναι τὸ καθῆκον αὐτῶν νὰ φροντίζωσι περὶ τῆς κατὰ Χριστὸν παιδείας τῶν τέκνων αὐτῶν. Ὡς θεμέλιον τῆς κατὰ Χριστὸν παιδείας τίθενται τὰ « ἱερὰ γράμματα, τὰ δυνάμενα σοφίσαι εἰς σωτηρίαν διὰ πίστεως τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ » (2 Τιμ. 3. 15). Εἶναι δὲ τὰ ἱερὰ γράμματα « πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἔλεγχον, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ, ἵνα ἄρτιος ᾖ ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐξηρτισμένος » (2 Τιμ. 3. 16-17). Κατὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ὀφείλουσιν αἱ μὲν μητέρες «τεκνογονεῖν» (1 Τιμ. 5. 14) καὶ ἀγαπᾶν τὰ τέκνα αὐτῶν (Τίτ. 2. 4), οἱ δὲ πατέρες νὰ μὴ ἐρεθίζουσι τὰ τέκνα αὐτῶν ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν (Κολ. 3. 21, Ἐφ. 6. 4), ἀλλὰ νὰ ἀνατρέφωσιν αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ Κυρίου (Ἐφ. 6. 4). Τὴν αὐτὴν φροντίδα τῶν γονέων τονίζουσιν αἱ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἐντελλόμεναι τοῖς γονεῦσιν· «ἐκδιδάσκετε τὰ τέκνα ὑμῶν τὸν λόγον Κυρίου . . .καὶ ποιεῖτε αὐτὰ ὑποτακτικὰ ἀπὸ βρέφους διδάσκοντες αὐτὰ ἱερὰ γράμματα καὶ θεῖα

1. Χρ. Παπαδοπούλου, Αἱ πρῶται Σχολαὶ τοῦ Βυζαντίου. Πρβλ. Κ. Ἀμάντου, ΙΕΚ, τόμ. Α', σελ. 110 σημ. 1.

καὶ πᾶσαν γραφὴν θείαν παραδιδόντες αὐτοῖς »[1] καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Διδαχῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, λέγων· « οὐκ ἀρεῖς τὴν χεῖρά σου ἀπὸ τοῦ υἱοῦ σου ἢ ἀπὸ τῆς θυγατρός σου, ἀλλ' ἀπὸ τῆς νεότητος διδάξεις τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ »[2].

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἡ εὐθύνη διὰ τὴν ἁρμόζουσαν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων, κατὰ τὰ ἱερὰ κείμενα, πίπτει κατὰ πρῶτον λόγον ἐπὶ τῶν ὤμων τῶν γονέων, οἵτινες ὀφείλουσιν ἐπιμελῶς νὰ προσέχωσι καὶ λαμβάνωσι πρόνοιαν περὶ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἑαυτῶν τέκνων. Τὸ μέγα τοῦτο καθῆκον ἐξαίρων, ἀλλὰ καὶ τὰς τρομερὰς εὐθύνας ἐκ τῆς παραμελήσεως αὐτοῦ τονίζων ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, λέγει πρὸς αὐτούς· « Εἰ γὰρ τῆς τῶν ἄλλων προνοίας ἀπαιτούμεθα τὰς εὐθύνας (ἕκαστος γὰρ μὴ τὸ ἑαυτοῦ ζητήτω, φησίν, ἀλλὰ τὸ τοῦ πλησίον), πόσῳ μᾶλλον τῆς τῶν παίδων; Οὐ κατῴκισά σοί, φησιν, αὐτὸν (τὸν παῖδά σου) ἐξ ἀρχῆς· ἐπέστησα δέ σε αὐτῷ διδάσκαλον καὶ προστάτην καὶ κηδεμόνα καὶ ἄρχοντα; τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ πᾶσαν φέρων εἰς τὰς σὰς ἐνέθηκα χεῖρας ; Ἁπαλὸν ὄντα διαπλάττειν ἐκέλευσα καὶ ρυθμίζειν ; ποίαν ἂν ἔχοις συγγνώμην εἰ περιίδαις αὐτὸν ἀποσκιρτήσαντα;»[3] Εἶναι δ' ὄντως θαυμαστόν, ὅτι εἰς τὴν προτροπὴν τοῦ Παύλου «οἱ πατέρες μὴ ἐρεθίζετε τὰ τέκνα ὑμῶν, ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν» (Κολ. 3, 21) ἀνακαλύπτωμεν τὴν αὐτὴν ἐκπαιδευτικὴν ἀρχήν, ἐφ' ἧς ἡ σύγχρονος ψυχολογία καὶ ἡ ψυχοθεραπευτικὴ στηρίζουσι τὴν ὑγιᾶ διανοητικὴν καὶ ψυχικὴν διάπλασιν τοῦ παιδός.

Συμφώνως πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, ὁ σκοπὸς τῆς παιδείας εἶναι νὰ ἐφοδιάσῃ τὸν μαθητὴν διὰ τῶν ἀπαραιτήτων γνώσεων, αἵτινες θὰ καταστήσωσιν αὐτὸν ἱκανὸν νὰ γίνῃ καλὸν καὶ χρήσιμον μέλος τῆς κοινωνίας, ὡσαύτως δὲ καὶ κυρίως νὰ καταστήσωσιν αὐτὸν ἱκανὸν νὰ ἐννοήσῃ καὶ οἰκειωθῇ τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, δηλαδὴ νὰ προπαρασκευάσῃ αὐτὸν εἰς τὸ νὰ ἀποβῇ πιστὸν μέλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ νέος ἄνθρωπος ἐν Χριστῷ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οἱ χριστιανοὶ παιδαγωγοὶ δίδουσιν εἰδικὰς ὁδηγίας. Ὁ Χρυσόστομος ὁμιλῶν περὶ τῆς δεούσης ἐκπαιδεύσεως τῶν παίδων ἔλεγε· « Δῶμεν αὐτοῖς ὑπόδειγμα ἐκ πρώτης ἡλικίας τῇ τῶν γραφῶν ἀναγνώσει ἐνσχολάζειν»[4], ἵνα διδάσκωνται « τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ διὰ παντὸς ἐν τοῖς χείλεσι στρέφεσθαι καὶ ἐν περιπάτοις, μὴ ἁπλῶς, μηδὲ παρέργως, μηδὲ σπανιάκις, ἀλλὰ διηνεκῶς»[5] καὶ οὕτως ἐντυπῶται εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν τὸ σεμνοπρεπὲς τῶν θείων λογίων, ὡς ἐδί-

---

1. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, Δ', XI, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας (ΒΕΠ), 2, 73, 19.

2. Διδαχή, IV, 9, ΒΕΠ, 2, 217. Πρβλ. καὶ Διαταγὰς Ἀποστόλων, Δ', XI, ΒΕΠ, 2, 73, 10 ἑξ.

3. Ὁμ. εἰς τὸ « Χήρα καταλεγέσθω...», 7 MPG, 51, 327, στ. 39 ἑξ.

4. Εἰς Ἐφεσίους Ὁμιλία 21η, 1, MPG, 62, 151, στ. 6.

5. Περὶ κενοδοξίας, 28, Δ. Μωραΐτου, Χρυσοστόμου, περὶ κενοδοξίας κλπ., σελ. 48.

δασκε καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος.[1] Ἐκ τῶν Ἁγίων Γραφῶν διὰ τοὺς τὸ πρῶτον εἰς τὰ σχολεῖα προσερχομένους μικροὺς μαθητάς, ὡς πρῶτον βιβλίον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον οὗτοι ἔπρεπε νὰ ἀρχίσωσι διδασκόμενοι ἐχρησίμευε τὸ Ψαλτήριον, ὅπερ προετίμων, διότι τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ συνώδευε καὶ ψαλμὸς παρέχων τέρψιν εἰς τοὺς μικρούς[2], καὶ διότι τοῦτο «τὸ ἐκ πάντων ὠφέλιμον περιείληφε»[3]. Μετὰ τὸ Ψαλτήριον ἠκολούθει ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς, ἧς ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς δίδει καὶ κατάλογον τῶν βιβλίων, τῶν ὁποίων συνιστᾷ τὴν ἀνάγνωσιν εἰς τοὺς Χριστιανούς[4]. Ἄλλοι Πατέρες συνιστῶσιν ἐπίσης ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Παροιμιῶν τοῦ Σολομῶντος, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ καὶ τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων[5]. Παλαιότερον ὁ Ἱππόλυτος εἰς τοὺς κανόνας αὐτοῦ συνεβούλευε τὸν χριστιανὸν διδάσκαλον νὰ βεβαιοῖ καθ' ἑκάστην τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, ὅτι εἷς μόνον Θεὸς ὑπάρχει καὶ ὅτι οἱ καλούμενοι θεοὶ τῶν ἐθνικῶν εἶναι δαίμονες[6]. Ἵνα δὲ ἐντυπῶνται βαθύτερον καὶ μονιμώτερον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν τὰ χριστιανικὰ διδάγματα, παρὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Ἁγίων Γραφῶν ἐθεωρεῖτο ἀναγκαία καὶ ἡ ἐκμάθησις τῆς μουσικῆς, ἵνα ψάλλοντες ὕμνους καὶ ψαλμοὺς τῷ Θεῷ ἐκπαιδεύωνται διὰ τῆς ἀκοῆς λανθανόντως ὑποδεχόμενοι τὴν ἐκ τῶν λόγων ὠφέλειαν[7], καθ' ὅσον κατὰ τὴν παιδικὴν ψαλμῳδίαν ὁ Δαυὶδ «τοῖς κατὰ Θεὸν νηπίοις συμπαίζει παιδαγωγῶν τὴν νεότητα»[8]. Καὶ κατὰ κοινὴν παιδαγωγικὴν ἀρχήν, ὅταν ψάλλῃ τὸ στόμα παιδεύεται ὁ νοῦς· « ἂν γὰρ παιδεύσωμεν τὴν γλῶτταν ψάλλειν, αἰσχυνθήσεται ἡ ψυχὴ τῆς ψαλλούσης τἀναντία βουλομένη »[9]. Ὅθεν ὁ παῖς ἔπρεπε νὰ μανθάνῃ νὰ ψάλλῃ τῷ Θεῷ, « ἵνα μὴ σχολάζῃ αἰσχραῖς ᾠδαῖς καὶ διηγήμασιν ἀκαίροις »[10].

Πρὸς τῇ μορφώσει τοῦ ἔσω ἀνθρώπου, ἤτοι τῆς ψυχῆς τοῦ παιδός, περὶ ἧς κυρίως ἐφρόντιζον οἱ χριστιανοὶ παιδαγωγοί, συνιστᾶται καὶ ἡ γυμνασία

---

1. Φ. Κουκουλέ, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαὶ (ΒΜΔΠ), σελ. 21.

2. Φ. Κουκουλέ, ἔνθ' ἀν., σελ. 19, 20.

3. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία εἰς τὸν 1ον Ψαλμόν, 1, MPG, 29, 212A4.

4. MPG, 37, 472, 1593.

5. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, I, 5, 6, MPG, 1, 569B, 572A καὶ ΒΕΠ, 2, 8. Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, IV, Ἐπιστ. 40, MPG, 78, 1092A, Γρηγ. Νύσσης, Ἐξήγησις εἰς τὸ Ἆσμα Ἀσμ., Λόγος 1ος, MPG, 44, 768A.

6. C. Cadoux, ECW, σελ. 323. Ὅρα καὶ Ἄθλησις ἁγίου Μωκίου, Anal. Vol., 31, 164, 17, παρὰ Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ, τόμ. I, σελ. 65 σημ. 1.

7. Μ. Βασίλειος, MPG, 29, 212B6.

8. Γρ. Νύσσης, Εἰς τὴν Χριστοῦ Ἀνάληψιν, MPG, 46, 689C.

9. Χρυσοστ., Εἰς Ρωμ. Ὁμ. 28η, 2, MPG, 60, 651, στ. 37.

10. Χρυσοστ., Περὶ κενοδοξίας κλπ., 34, παρὰ Δ. Μωραΐτου, Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας κλπ., σελ. 52.

τοῦ σώματος, ἥτις δέον νὰ γίνηται μετὰ σωφροσύνης [1], ἵνα παραλλήλως πρὸς τὴν ὡραιότητα τῆς ψυχῆς καλλιεργῆται καὶ ἡ σωματικὴ εὐεξία καὶ ὡραιότης [2].

Σπουδαιότατος παράγων τῆς παιδείας, κατὰ τοὺς χριστιανοὺς παιδαγωγούς, ἦτο ὁ διδάσκαλος. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὡς σκοπὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐτίθετο ἡ κατὰ Χριστὸν μόρφωσις τῶν μαθητῶν, ὁ διδάσκαλος εἰς τὸν ὁποῖον οἱ χριστιανοὶ γονεῖς ὤφειλον νὰ ἐμπιστεύωνται τὴν παίδευσιν τῶν τέκνων αὐτῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι πιστὸς καὶ διδακτικός, ἤτοι νὰ ἔχῃ τὴν ἱκανότητα τοῦ διδάσκειν [3], ἵνα μεταδίδῃ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ τὴν ὀρθὴν καὶ ἀρίστην διδασκαλίαν [4]. Ὁ καλὸς διδάσκαλος ὀφείλει ἐπίσης, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν γονέων, νὰ ἀνακαλύπτῃ τὰς κλίσεις καὶ δεξιότητας τῶν μαθητῶν πρὸς τὰς ὁποίας νὰ προσανατολίζῃ αὐτοὺς ὀρθῶς [5], φροντίζων παραλλήλως καὶ περὶ τῆς κοσμιότητος τῶν ἠθῶν καὶ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν, συμφώνως πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ καλοῦ Χριστιανοῦ καὶ τοῦ χρηστοῦ πολίτου [6].

Ἀλλ' ὁ διδάσκαλος, ἵνα ἐπιτύχῃ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὤφειλε νὰ εἶναι δεδοκιμασμένης ὀρθῆς πίστεως [7], νὰ γνωρίζῃ τὰς Γραφὰς [8] καὶ νὰ εἶναι ὁ βίος αὐτοῦ πρότυπον ἀρετῆς [9], καθ' ὅσον οἱ μαθηταὶ διδάσκονται περισσότερον ἀπὸ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ παράδειγμα τῶν διδασκάλων ἢ ἀπὸ τοὺς λόγους αὐτῶν [10]. Πρὸς τούτοις ὁ καλὸς διδάσκαλος ὀφείλει νὰ εἶναι καὶ φιλόστοργος [11], αἰσθανόμενος ὅ,τι καὶ οἱ γονεῖς θάλποντες τὰ ἑαυτῶν τέκνα [12], καθ' ὅσον κατὰ ἀλήθειαν οἱ μαθηταὶ εἶναι τοῦ διδασκάλου πνευματικὰ τέκνα [13], τὸ δὲ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν μαθητῶν δέον νὰ ὑπερβαίνῃ, εἰ δυνατόν, καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φυσικῶν πατέρων [14]. Ἡ ἀληθὴς καὶ γνησία αὕτη ἀγάπη τοῦ

---

1. Χρυσοστ., Εἰς 2 Τιμ. Ὁμ. 4η, 1, MPG, 62, 619.
2. Κλήμης Ἀλεξ., Παιδ., III, 11, MPG, 8, 640A.
3. Χρυσόστομος, Εἰς 2 Τιμ. Ὁμιλία 4η, 1, MPG, 62, 619, στ. 35.
4. Χρυσόστομος, Εἰς Πράξ. Ὁμιλία 37η, 3, MPG, 60, 266, στ. 14.
5. Γρηγ. Ναζιανζ., Ἐπιστ. 178, Εὐδοξίῳ ῥήτορι, MPG, 37, 289B.
6. Θεοδωρήτου, Ἐπιστ. 32, MPG, 83, 1212, Ἰσιδ. Πηλουσ., V, Ἐπιστ. 317, MPG, 78, 1520C.
7. Χρυσόστομος, Εἰς 2 Τιμ. Ὁμ. 4η, 1, MPG, 62, 619.
8. Μ. Βασίλειος, παρὰ Φ. Κουκουλέ, ΒΜΔΠ, σελ. 10, 14, Νεῖλος ἀσκητής, Λόγος ἀσκητικὸς 45ος, MPG, 79, 772.
9. Χρυσόστομος, Εἰς Πράξεις Ὁμ. 44η, 1, Εἰς 1 Τιμ. Ὁμ. 13η, 1, MPG, 60, 307, 62, 565.
10. Γρηγ. Ναζιανζ., Γνωμικὰ δίστιχα, στ. 124, MPG, 37, 925, Γρηγ. Νύσσης, Ἐπιστ. 17η, MPG, 46, 1065A, Χρυσόστομος, Εἰς 1 Τιμ. Ὁμ. 10η, 3, MPG, 62, 551.
11. Χρυσόστομος, Εἰς 1 Θεσ. Ὁμ. 2α, 3, MPG, 62, 403.
12. Χρυσόστομος, Εἰς Φιλιπ. Ὁμ. 5η, 1, MPG, 62, 213.
13. Μέγας Βασίλειος, παρὰ Φ. Κουκουλέ, ΒΜΔΠ, σελ. 11.
14. Χρυσόστομος, Εἰς 2 Τιμ. Ὁμ. 2α, 2, MPG, 62, 609, στ. 17.

διδασκάλου πρὸς τοὺς μαθητὰς γεννᾷ φυσικῶς εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀντίστοιχον πρὸς τὸν διδάσκαλον ἀγάπην καὶ ἐκτίμησιν. Ἡ ἀμοιβαία δ' αὕτη ἀγάπη διδασκάλου καὶ μαθητῶν θεωρεῖται ὡς ὁ κυριώτερος παράγων ἐπιτυχίας τοῦ διδασκάλου εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, καθόσον, ὡς λέγει ὁ Χρυσόστομος, «οὐδὲν οὕτω πρὸς διδασκαλίαν ἐπαγωγόν, ὡς τὸ φιλεῖν καὶ φιλεῖσθαι» [1]. Κατὰ τὸν ἴδιον Πατέρα, ὁ φιλόπαις διδάσκαλος παιδεύει τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, οὐ μόνον διὰ λόγου ἀλλὰ καὶ διὰ προσευχῆς [2], μία δὲ ἐκ τῶν προσευχῶν, ἃς ἐμάνθανεν ὁ μαθητὴς ἦτο καὶ ἡ ἑξῆς : « Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἄνοιξον τὰ ὦτα καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας μου εἰς τὸ ἀκοῦσαί με τὸν λόγον σου καὶ συνιέναι καὶ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου» [3].

Καθ' ὅσον δὲ ἡ παιδεία, εἴτε ἀναλώμασι τοῦ Κράτους, εἴτε μερίμνῃ καὶ δαπάναις τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ὑπὸ ἰδιωτῶν πολιτῶν παρεχομένη, ἐθεωρεῖτο ὡς ἰδιαίτερον καὶ ἀνώτερον εἶδος εὐποιίας, τὴν εὐθύνην τῆς πνευματικῆς καὶ χριστιανικῆς ἀγωγῆς τῶν πολιτῶν δὲν ἔφερεν ἁπλῶς μόνον ἡ Πολιτεία, ἢ ἡ Ἐκκλησία, ἢ ὁ διδάσκαλος ἐν τῷ σχολείῳ, ἀλλὰ καὶ πᾶς Χριστιανός, δυνάμενος ὁπωσδήποτε νὰ συμβάλῃ εἰς αὐτήν. Διότι, ὡς ἔλεγεν ὁ Χρυσόστομος [4], τίποτε δὲν εἶναι περισσότερον ἀπογοητευτικὸν ἀπὸ τὸ νὰ βλέπῃ τις τοὺς Χριστιανοὺς ἀδρανοῦντας καὶ οὐδὲν ποιοῦντας χάριν τῆς σωτηρίας τῶν ἄλλων. Οὔτε πτωχεία, οὔτε ταπεινὴ κοινωνικὴ θέσις, οὔτε σωματικὴ ἀδυναμία δύναται νὰ ἀπαλλάξῃ εἴτε ἄνδρα εἴτε γυναῖκα τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης. Τὸ νὰ κρύπτῃ τις τὸ χριστιανικὸν φῶς προφάσει ἀδυναμίας εἶναι ὕβρις κατὰ τοῦ Θεοῦ. «Ἂν εἴπῃς ὅτι ὁ χριστιανὸς οὐ δύναται ὠφελεῖν, ὕβρισας τὸν Θεὸν καὶ ψεύστην εἶπας. Εὔκολον γὰρ τὸν ἥλιον μὴ θερμαίνειν, μηδὲ φαίνειν, ἢ τὸν χριστιανὸν μὴ φωτίζειν ». Ἐκ πάντων τούτων δείκνυται, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ μόρφωσις ἀπετέλει τὸ κέντρον τῆς παιδείας καὶ ἡ χριστιανικὴ κατήχησις ἐθεωρεῖτο τὸ σπουδαιότερον αὐτῆς στοιχεῖον.

Χριστιανικὸν ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες καὶ κλασσικαὶ σπουδαὶ

Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο τῆς χριστιανικῆς παιδείας παρέχει ἡμῖν τὴν κλεῖδα τῆς ἑρμηνείας τοῦ φαινομένου τῆς διαφωνίας τῶν πρώτων Χριστιανῶν εἰς τὴν στάσιν αὐτῶν ἔναντι τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ ἐὰν ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἀξία τῶν σπουδῶν τούτων προάγῃ τὸ χριστιανικὸν ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες ἢ τοὐναντίον βλάπτῃ αὐτό. Ἐντεῦθέν τινες μέν, ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, ἐφρόνουν ὅτι « πρὸς κακοῦ ἂν τὴν φιλοσοφίαν εἰσδεδυκέναι τὸν βίον . . .ἐπὶ λύμῃ τῶν ἀνθρώπων, πρός τινος εὑρετοῦ πονηροῦ» [5]

1. Εἰς 1 Τιμόθεον, Ὁμιλία 6η, 1, MPG, 62, 529.
2. Εἰς Ρωμ. Ὁμ. 32α, 2, MPG, 60, 678, στ. 13.
3. Χρυσόστ., Ὁμιλία (νόθος) Περὶ Ὑπομονῆς κλπ., MPG, 63, 940.
4. Εἰς Πράξεις, Ὁμιλία 20ή, 4, MPG, 60, 162 ἑξ.
5. Στρωμ., I, 1, 18, MPG, 8, 708B.

καὶ ὅτι αὕτη « ἐκ τοῦ διαβόλου τὴν κίνησιν ἴσχει» καὶ διὰ τοῦτο « ἐπίβουλος τῆς ἀληθείας γίνεται» [1]· τινὲς δὲ ἀπέρριπτον τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἐπειδὴ αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ καταστῇ προσιτὴ εἰς ὁλόκληρον τὸν λαόν, ὅστις κατὰ τὸ πλεῖστον ἦτο ἀπαίδευτος, καὶ ἐτόνιζον ἐν ἀντιδιαστολῇ τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τῆς «καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας» [2], ἤτοι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ἐπὶ τῆς καθόλου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἐθεωροῦντο ἀσυγκρίτως ἀνώτερα ἐκείνων τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας [3], καὶ συνεβούλευον τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ἀπέχωσι πλήρως τῆς ἀναγνώσεως τῶν συγγραμμάτων τῶν ἐθνικῶν συγγραφέων [4]. Οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι διεκωμῳδοῦντο διὰ τὰς ἀντιφατικὰς καὶ ἀλληλοσυγκρουομένας διδασκαλίας αὐτῶν [5], αἵτινες ἐσκότιζον μᾶλλον ἀντὶ νὰ διαφωτίζωσι τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, καὶ ἠλέγχοντο εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις ὡς ἔνοχοι ἀκόμη καὶ τῶν μᾶλλον αἰσχρῶν ἀνηθικοτήτων [6]. Ὅλως τοὐναντίον πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἡ φιλοσοφία οὐδεμίαν σοβαρὰν ἀποστολὴν ἠδύνατο νὰ ἀναλάβῃ ἐπὶ τῷ τέλει τῆς καθολικῆς ἠθικῆς ἀνυψώσεως τῆς ἀνθρωπότητος, ἐπειδὴ αἱ διδασκαλίαι καὶ θεωρίαι τῶν φιλοσόφων δὲν ἦσαν εἰς πάντα ἄνθρωπον προσιταί [7], ἐνῷ τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ὠφελήματα ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἦσαν πλήρως ἐφικτά, τόσον εἰς τοὺς πεπαιδευμένους, ὅσον καὶ εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους. Ἀλλὰ καὶ δι' αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους ἦτο ἀπείρως προτιμότερον, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, νὰ οἰκειωθῶσι τὴν ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ὠφέλειαν ἢ νὰ εἶναι γνῶσται τῶν ὑψηλοτέρων φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν καὶ νὰ ἀγνοῶσι τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας [8]. Ἀκόμη καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κράτους δι' ἕνα χριστιανὸν ἐνεῖχε τὴν σιωπηρὰν μέν, ἀλλ' οὐχὶ ἀνένοχον ἀναγνώρισιν τῶν ἐθνικῶν θεῶν [9].

Τοὐναντίον ἄλλοι ἀπέδωσαν σπουδαίαν ἀξίαν εἰς τὴν ἐθνικὴν παιδείαν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἐθεώρησαν αὐτὴν ὡς τὰ μέγιστα συμβάλλουσαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἀνωτέρω σκοπῶν τῆς παιδείας. Πρῶτος ὁ Ἰουστῖνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, διετύπωσε τὴν γνώμην, ὅτι τὰ διδά-

---

1. Στρωμ., I, 6, 80, MPG, 8, 796A.
2. Μελίτων Σάρδεων, παρ' Εὐσεβίῳ, Ἐ. Ἱ., IV, 26, MPG, 20,393B15.
3. Τερτυλ., Apologeticus, 49, Ὠριγ., Κατὰ Κέλσ., I, 64, MPG, 11, 780B.
4. Τερτυλ., De testim. animae, I, MPL, 1, 681. Πρβλ. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, MPG, 1, 569, 572 : «Ἀπέχεσθαι πάντων τῶν ἔξωθεν βιβλίων».
5. Πρβλ. Ἑρμείου, Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων, MPG, 6, 1167 ἑξ.
6. Πρβλ. C. Cadoux, ECW, σελ. 360.
7. Κλήμ. Στρωμ. VI, 18, MPG, 9, 400 B, Ὠριγ., Περὶ Ἀρχῶν, VI, 1, 2, MPG, 11, 344A ἑξ., 345A, Κατὰ Κέλσου, VI, 1, 2, MPG, 11, 1289A-B.
8. Εἰρηναίου, Κατὰ Αἱρ., II, 26, 1, MPG, 7, 800A, Ὠριγένους, Κατὰ Κέλσου, I, 9, MPG, 11, 673Αἑξ.
9. Τερτυλ., De idolol., 10, MPL, 1, 750A.

γματα τοῦ Πλάτωνος, τῶν Στωικῶν καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, καίτοι οὐχὶ ἀπολύτως ὅμοια, δὲν ἦσαν ξένα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, « ἕκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς ὁρῶν καλῶς ἐφθέγξατο» [1]. Κατ' ἀκολουθίαν, «ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστι» [2]. Ἐπίσης ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀπέρριπτεν ὡς ἐσφαλμένην τὴν γνώμην Χριστιανῶν τινων, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἦτο ἐφεύρεσις τοῦ πονηροῦ, ἢ ὅτι ὁ διάβολος ἐπενόησεν αὐτὴν «ἐπὶ λύμῃ τῶν ἀνθρώπων» [3] καὶ ἐδίδασκεν, ὅτι ὡρισμέναι ἀλήθειαι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς φιλοσόφους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθ' ὃν καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τρόπον, φρονῶν ἀκόμη, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶναι εἰκὼν τῆς ἀληθείας ἐναργής, ὡς τοιαύτη δὲ «ἐπαιδαγώγει καὶ αὐτὴ τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους, εἰς Χριστόν» [4]. Ὁ ἴδιος ἐπίστευεν, ὅτι οἱ ἀκριβῶς φιλοσοφήσαντες Ἕλληνες φιλόσοφοι εἶχον ἴδει δι' ἐνοράσεως τὸν Θεὸν [5] και ὅτι πρὸ τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἡ φιλοσοφία ἦτο ἀναγκαία διὰ τοὺς Ἕλληνες, οὓς ἐδικαίου ποτὲ «οὐκ εἰς τὴν καθόλου δικαιοσύνην, εἰς ἣν εὑρίσκετο συνεργός» [6] οὕτως, ὥστε «τοῖς κατὰ φιλοσοφίαν δικαίοις οὐχ ἡ πίστις μόνον ἡ εἰς Χριστόν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποστῆναι τῆς εἰδωλολατρίας ἔλλειπεν» [7]. Τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ Κλήμεντα ἀκολουθῶν ἐν τούτῳ καὶ ὁ Ὠριγένης ὡμολόγει ὅτι πολλὰ τῶν διδαγμάτων τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ὁμήρου «καὶ τῆς τῶν παρ' Ἕλλησι γραμμάτων εὑρέσεως πρεσβυτέροις, ἄξια τῆς εἰς αὐτοὺς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ μεγαλονοίας πεπληρωμένα» εἰσίν [8]. Ἅπαξ δ' οὗτος ἀνεγνώρισε τοῦτο, οὐδὲν ἐκώλυεν αὐτὸν ἵνα βεβαιώσῃ περαιτέρω, ὅτι ὁ Πλάτων ἔφθασεν ἀκόμη καὶ εἰς τὴν «περὶ Υἱοῦ Θεοῦ Λόγου» ἀλήθειαν [9], τοῦτο δὲ συνάγει ἐκ χωρίου τοῦ Πλάτωνος ἔχοντος οὕτω· « Καὶ τὸν τῶν πάντων Θεὸν ἡγεμόνα τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων, τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ αἰτίου πατέρα κύριον ἐπομνύντας, ὅν, ἂν ὄντως φιλοσοφῶμεν, εἰσόμεθα πάντες σαφῶς εἰς δύναμιν ἀνθρώπων εὐδαιμόνων» [10]. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι καὶ ὁ Ὠριγένης, παρὰ τὴν ὡς ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ περὶ ἀνεπαρκείας τῆς φιλοσοφίας πρὸς ἠθικὴν ἀνύψωσιν τῶν ἀνθρώπων, εἰσηγεῖται τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, ὡς δευτερευούσης μέν, ἀλλὰ μεγάλως συμβαλλούσης εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ὑψίστων χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Ἑπόμενος τῇ ἀντιλήψει ταύτῃ ἐνεθάρρυνε τοὺς μα-

1. Ἀπολογ., II, 8, 13, MPG, 6, 457B, 465Bἑξ.
2. Ἀπολογ., II, 13, MPG, 6, 465C.
3. Στρωμ., I, 1, 18, 16, 80, MPG, 8, 708B, 796A.
4. Στρωμ., I, 2, 5 καὶ 16, MPG, 8, 709B7, 717D8, 796A10ἑξ.
5. Στρωμ. I, 19, MPG, 8, 812A7.
6. Στρωμ. I, 5, 20, MPC, 8, 717C7, 816/7.
7. Στρωμ., VI, 6, MPG, 9, 263Bἑξ.
8. Κατὰ Κέλσ., VI, 7, MPG, 11, 1297D.
9. Κατὰ Κέλσ., VI, 8, MPG, 11, 1304A.
10. Πλάτωνος, Πρὸς Ἑρμείαν, Ἔραστον καὶ Κορίσκον Ἐπιστ. 6η.

θητὰς αὐτοῦ νὰ περιλάβωσιν εἰς τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν αὐτῶν πάντας τοὺς κλάδους τῆς γνώσεως, ἐκτὸς μόνον τῆς διδασκαλίας τῶν ἀθέων [1], καθ' ὅσον ἐξ ἰδίας πείρας εἶχε πεισθῆ, ὅτι τόσον ἡ φιλοσοφία ὅσον καὶ πᾶσα ἄλλη γνῶσις βοηθεῖ εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν [2] καὶ ὅτι, κατ' ἀκολουθίαν, ἡ παιδεία δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ[3], ὥς τινες τῶν συγχρόνων αὐτοῦ ἐπίστευον. Τῇ ἀνωτέρω γνώμῃ στοιχοῦσι καὶ μεταγενέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες. Οὕτως, ὁ Μέγας Βασίλειος ἀκολουθῶν καὶ τὰς γνώμας τοῦ Πλουτάρχου, ἃς οὗτος ἐκθέτει εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ « Πῶς δεῖ τοὺς νέους ποιημάτων ἀκούειν » (κεφ. 14), ἐφρόνει ὅτι σὺν τῇ χριστιανικῇ παιδείᾳ «οὐκ ἄχαρί γε μὴν οὐδὲ τὴν θύραθεν περιβεβλῆσθαι σοφίαν » [4] καὶ τὰ ἔξωθεν παιδεύματα, ἀφ' ὧν ὤφειλον νὰ ἐκλέγωσι μόνον τὰ ὠφέλιμα καὶ χρήσιμα, καθ' ὅσον ἐν αὐτοῖς διασῴζονται λόγοι καὶ πράξεις ἀγαθῶν ἀνδρῶν [5]. Ὡσαύτως καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης εὑρίσκει χρήσιμον τὴν κλασσικὴν παιδείαν, « ἔστι γὰρ καὶ τῆς ἔξω παιδεύσεως πρὸς συζυγίαν ἡμῶν εἰς τεκνογονίαν τῆς ἀρετῆς οὐκ ἀπόβλητον » [6].

Οὕτω, τὸ ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες τῶν πρώτων Χριστιανῶν μεταβάλλεται ἐπὶ τὸ φιλελευθερώτερον καὶ ἡ χριστιανικὴ παιδεία εἰσέρχεται πλέον εἰς τὴν ὁδὸν τῆς σοφωτέρας προσαρμογῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κτηθείσης ἤδη πείρας. Ἀποδίδουσα ἀπόλυτον ἀξίαν εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ στοιχεῖα, ἅτινα παρεῖχεν ἡ Γραφή, ἀνεγνώριζε παραλλήλως καὶ ἐχρησιμοποίει πᾶν χρήσιμον στοιχεῖον, ὅπερ ἡ θύραθεν παιδεία ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ καὶ οὕτως ἐγένετο ἐκλεκτική. Ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς παιδείας εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἠδύνατο ἤδη νὰ περιλάβῃ τὴν φιλοσοφίαν, τὰ μαθηματικά, τὴν ἀστρονομίαν, τὴν ἰατρικήν, τὴν νομικὴν καὶ γενικῶς πάντα κλάδον ἐπιστήμης ὡς προπαιδευτικὸν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ περίφημος σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας ἱδρυθεῖσα πιθανῶς πρὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὡς κατωτέρα κατηχητικὴ σχολή, προήχθη ἐπὶ Κλήμενος καὶ Ὠριγένους εἰς τὴν ὀνομαστὴν Θεολογικὴν Σχολήν, ἐν ᾗ ἐδιδάσκετο πᾶν εἶδος γνώσεως. Ἡ γνώμη χριστιανῶν τινων προηγουμένων χρόνων, ὅτι ἡ ἄγνοια εἶναι μᾶλλον ἁρμόζουσα εἰς τὴν χριστιανικὴν ἁπλότητα ἢ ἡ γνῶσις, καὶ ὅτι οὐδαμῶς ἔβλαπτε τὸν Χριστιανισμὸν ἡ ἔλλειψις παιδείας, οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἔσχεν ἐπὶ τῆς γενικῆς τάσεως πρὸς ἀποδοχὴν τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀξιῶν, εἰς τὰς ὁποίας περιελαμβάνετο, ἐκτὸς τῆς γνώσεως

---

1. Γρηγορίου Θαυματουργοῦ, Πανηγ. εἰς Ὠριγένην, 8, 15, MPG, 10, 1077Βἑξ., 1096Αἑξ.
2. Κατὰ Κέλσου, VI, 7, MPG, 11, 1297. Πρβλ. Εὐσεβίου, Ἐ. Ἱ., VI, 18, MPG, 20, 560/1Α.
3. Κατὰ Κέλσου, III, 49, MPG, 11, 983Β5.
4. Πρὸς τοὺς νέους..., 2, MPG, 31, 568Β13.
5. Φ. Κουκουλέ, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί, σελ. 22, 23.
6. Θεωρία εἰς τὸν Μωυσέως βίον, MPG, 44, 336D11.

τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καὶ πᾶσα ἄλλη γνῶσις, τὴν ὁποίαν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποκτήσῃ. Ἡ παλαιοτέρα μορφὴ προσταγῆς «μηδεὶς προσίτω πεπαιδευμένος, μηδεὶς σοφός, μηδεὶς φρόνιμος, κακὰ γὰρ ταῦτα λογίζεται παρ' ἡμῖν. Ἀλλ' εἴ τις ἀμαθής, εἴ τις ἀνόητος, εἴ τις ἀπαίδευτος, εἴ τις νήπιος, θαρρῶν ἡκέτω» [1], τὴν ὁποίαν ὁ Κέλσος, προέβαλλεν, ἵνα δείξῃ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο θρησκεία ἁρμοδία μόνον διὰ τοὺς ἀμορφώτους καὶ τοὺς ἀφελεῖς [2], οὐδεμιᾶς σχεδὸν ἐτύγχανε πλέον προσοχῆς [3].

Ἀλλὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς θύραθεν παιδείας διὰ τὰς ἐκπαιδευτικὰς ἀξίας αὐτῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ὑπηγόρευσε καὶ ὁ ἑξῆς ἀκόμη σπουδαιότατος λόγος. Ὡς δείκνυται ἐκ τῆς Γραφῆς οἱ Χριστιανοὶ ἐφρόνουν, ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἦτο τι ἀνώτερον τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Ἦτο ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως σοφία τοῦ Θεοῦ (1 Κορ. 1. 24), ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ (Ἰω. 14. 6), ἥτις κρούει τὴν θύραν τῆς καρδίας παντὸς ἀνθρώπου, τοῦ τε σοφοῦ καὶ τοῦ ἀμαθοῦς (Ἀποκ. 3. 20). Σκοπὸς αὐτῆς ἑπομένως ἦτο νὰ κομίσῃ τὸ φῶς τῆς ἀληθείας τόσον πρὸς τοὺς πεπαιδευμένους, ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ἀπαιδεύτους. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος καθορίζει σαφῶς τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς ἑκάστου πιστοῦ Χριστιανοῦ, παρέχων ὁ ἴδιος ἑαυτὸν ὑπόδειγμα τῆς ὑψίστης ὀφειλῆς αὐτοῦ πρός τε τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς βαρβάρους, τούς τε σοφοὺς καὶ τοὺς ἀνοήτους (Ρωμ. 1. 14). Ἅπαξ οἱ Χριστιανοὶ ἀπεδέχθησαν τὴν ἀποστολὴν ταύτην, εὗρον ἑαυτοὺς δεσμίους τῆς ὀφειλῆς νὰ μεταδώσωσι τὴν χαροποιὸν ἀγγελίαν τῆς καινῆς τοῦ Χριστοῦ διδαχῆς πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τούς τε ἁπλοϊκοὺς καὶ τοὺς φιλοσόφους. Ἀλλ' ἵνα ἡ ἀποστολὴ αὐτῶν ἀποφέρῃ περισσοτέρους καρποὺς ὤφειλον νὰ προσφέρωσι τὸ περιεχόμενον τῆς ἑαυτῶν πίστεως εἰς τὴν ἰδίαν ἑκάστου γλῶσσαν καὶ ὑπὸ μορφὴν οἰκείαν εἰς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι ἐκείνων πρὸς οὓς ἀπηυθύνοντο. Πρῶτος ὁ Παῦλος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας ἐγκαταλείπει τὸ σύνηθες αὐτῷ ὕφος καὶ ὁμιλεῖ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ὥς τις Ἀθηναῖος ῥήτωρ. Ποιεῖται χρῆσιν τῆς φιλοσοφικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν οἰκεῖοι καὶ ἀποδέχεται τὸ ποσοστὸν τῆς ἀληθείας, ὅπερ ἐνυπῆρχεν εἰς ἀποφθέγματά τινα τῶν κατ' αὐτοὺς φιλοσόφων [4]. Τὸ παράδειγμα τοῦ Παύλου ἠκολούθησεν ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς

1. Κέλσου, Ἀληθὴς Λόγος, παρ' Ὠριγένει, Κατὰ Κέλσου, III, 44, MPG, 11, 976 ἑξ. Περισσοτέρας πληροφορίας περὶ τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας, ἣν ἀπέδιδον εἰς τὴν θύραθεν παιδείαν οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, εὑρίσκει ὁ βουλόμενος ἐν C. Cadoux, ECW, σελ. 362 ἑξ. καὶ 495-498.

2. Παρ' Ὠριγένει, ἔνθ' ἀν.

3. Ἡ κατὰ τῆς θύραθεν παιδείας ἀντίδρασις δὲν ἐξέλιπε πλήρως, ἀλλὰ διετηρήθη μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ἣν προέβαλλον ὑπερσυντηρητικοὶ χριστιανοί, οὓς κακίζει ὁ ἱερὸς Πατὴρ (Λόγος 43, 11, MPG, 36, 508 ἑξ. Ὅρα καὶ Π. Δημητροπούλου, Ἡ Ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἐν Ἀθήναις 1954, σελ. 36 σημ. 6).

4. Πράξ. 17, 28 : «Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καί ἐσμεν... τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν» (Ἄρατος, Φαινόμενα, 5, Κλεάνθης, Ὕμνος πρὸς τὸν Δία, ὃν ἴδε ἐν Στοβαίῳ, Ἐκλ. Α', 30.

ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῶν πρώτων χρόνων καὶ ἐπέτυχε νὰ προσελκύσῃ εἰς τὴν νέαν πίστιν καὶ τὰς δύο τάξεις τῶν τε μεμορφωμένων καὶ τῶν ἀμορφώτων, καταστήσασα τὸν Χριστιανισμὸν πανάνθρωπον θρησκείαν, ἱκανοποιοῦσαν τὰς ἀπαιτήσεις παντὸς ἀνθρώπου, τοῦ τε σοφοῦ καὶ τοῦ ἀνοήτου.

Τοιουτοτρόπως αἱ θύραθεν σπουδαὶ ἤρχισαν νὰ κερδίζωσι βαθμηδὸν τὴν ἐκτίμησιν τῶν χριστιανῶν ἐκπαιδευτικῶν, οἵτινες μετεχειρίσθησαν αὐτὰς ὡς θεραπαινίδας τῆς χριστιανικῆς παιδεύσεως [1]. Τὴν ὠφέλειαν, ἣν παρεῖχον αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν εἶχον κατανοήσει ἤδη καὶ οἱ ἐθνικοὶ καὶ διὰ τοῦτο ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μετέχωσι τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἵνα μὴ οὗτοι ἐκ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καθοπλιζόμενοι καθίστανται ἐπικίνδυνοι διὰ τὸν ἐθνισμόν [2]. Ἤδη κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα οὐδεὶς ἔχει πλέον σοβαρὰς ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς μελέτης τῆς ἐθνικῆς γραμματείας. Ἡ μόνη προφύλαξις, ἥτις ἐθεωρεῖτο ἀναγκαία, ἦτο ἡ καθοδήγησις τῶν σπουδαστῶν νὰ εἶναι ἐκλεκτικοί, δηλαδὴ νὰ προσέχωσι νὰ οἰκειῶνται μόνον τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ὠφέλιμον καὶ νὰ ἀποφεύγωσι τὸ κακὸν καὶ τὸ βλαβερόν [3]. Τοῦτο ἐσήμαινε συμβιβασμὸν τῶν ἐν τοῖς κόλποις τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος ὑφισταμένων ἀντιθέτων ἀπόψεων ἔναντι τῆς κλασσικῆς μορφώσεως, ἐφεξῆς δὲ οἱ Χριστιανοὶ σπουδασταὶ ἐπιδίδονται εἰς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, τῶν μαθηματικῶν, τῆς ρητορικῆς καὶ πάσης ἄλλης ἐπιστήμης. Μεγάλοι Πατέρες, ὡς οἱ τρεῖς Γρηγόριοι, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι συνεπλήρωσαν τὰς σπουδὰς αὐτῶν εἰς ἐθνικὰς σχολάς, αἱ ὀνομαστότεραι τῶν ὁποίων ἦσαν ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἐφάμιλλος αὐτῇ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας, εἰς τὴν φήμην τῆς ὁποίας ἡ Ἀντιόχεια ὤφειλε τὴν τιμητικὴν ἐπωνυμίαν «Συριάδες Ἀθῆναι», κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χρυσοστόμου. Μέρος τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν χριστιανικῶν σχολῶν ἦτο ἀφιερωμένον εἰς φιλοσοφικὰς καὶ ἄλλας θύραθεν σπουδάς. Τὰ συγγράμματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος εἶναι πλήρη ἀμέσων ἢ ἐμμέσων παραπομπῶν εἰς τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς, τοὺς φιλοσόφους, τοὺς ρήτορας καὶ τοὺς ποιητάς, ὧν τὰ διδάγματα καὶ τὸ παράδειγμα συχνάκις ἐπικαλοῦνται πρὸς διδακτικοὺς σκοπούς. Ὁ Χρυσόστομος, π.χ., ὁμιλεῖ περὶ τῆς πραότητος τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῆς ἁπλότητος τοῦ Πλάτωνος καὶ παραθέτει χωρία ἐκ τῆς ἀπολογίας τοῦ Σωκράτους, ἵνα δείξῃ ὅτι ἐὰν ὁ Σωκράτης ὀλιγίστην ἀξίαν ἀπέδιδεν εἰς τοὺς ὡραίους λόγους, κατὰ μείζονα λόγον ὀφείλουσι νὰ πράττωσι τοῦτο οἱ Χριστιανοί. Ἐπιθυμῶν νὰ δώσῃ μεγαλυτέραν ἔμφασιν εἰς τὴν ἀξίαν τῆς φιλίας

1. Γρηγορίου Ναζ., Πρὸς Σέλευκον (ποίημ.), 248, MPG, 37, 1593.

2. Σωκράτους, Ἐ. Ἱ., III, 16, MPG, 67, 417C14, Θεοδωρήτου, Ἐ. Ἱ., III, 4, MPG, 82, 1096, Θεοφάνους Χρονογράφου, ἔκδ. Βόννης, 74, 5.

3. Γρηγορίου Ναζ., Πρὸς Σέλευκον (ποίημ.), 39, 40, 55, 56, MPG, 37, 1580, 1581.

παραπέμπει εἰς τὸν Πλάτωνα, προβάλλων ὡς παράδειγμα τὸν Κρίτωνα, ὅστις βεβαιοῖ τὸν ἐν τῇ φυλακῇ Σωκράτην, ὅτι τόσον τὰ ἑαυτοῦ ὅσον καὶ πολλῶν ἄλλων φίλων τὰ χρήματα τίθενται εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ καὶ ὅτι ὁπουδήποτε καὶ ἂν ἤθελε μεταβῇ θὰ ἠδύνατο νὰ εὕρῃ φίλους ἐπὶ τῶν ὁποίων νὰ στηριχθῇ. Ὁ αὐτὸς Πατὴρ χρησιμοποιεῖ τὴν περίφημον παρομοίωσιν τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ Φαέθωνι περὶ τοῦ ἡνιόχου καὶ τῶν ἵππων, ἵνα δείξῃ ὅτι ὅταν ἡ ψυχὴ ἀπολέσῃ τὴν αὐτοκυριαρχίαν αὐτῆς ἕνεκα πάθους τινὸς φέρεται ὑπ' αὐτοῦ, ὡς ὁ ἀπολέσας τὴν ἐπὶ τῶν ἵππων κυριαρχίαν, πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς τὴν τύχην [1]. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἐπίσης ἔγραψεν εἰδικὴν πραγματείαν πρὸς τοὺς νέους τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐπὶ τῷ τέλει τῆς διαφωτίσεως αὐτῶν πῶς θὰ δύνανται νὰ ὠφελῶνται ἐκ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν ἑλλήνων συγγραφέων [2]. Ὁποῖαι δέ τινες ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν Χριστιανῶν περὶ τῆς ὀρθῆς παιδείας κατὰ τοὺς τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνας εἶναι δυνατὸν νὰ πληροφορηθῶμεν ἐκ τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδεῶν τῶν τριῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ Διδασκάλων Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, περὶ τῶν ὁποίων πολλὰ ἀξιόλογα ἔργα κατὰ καιροὺς ἔχουσι γραφῆ [3]. Κατ' αὐτοὺς «ἡ παιδεία εἶναι τὸ πρῶτον τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν» [4], καὶ «τὸ πρῶτον καὶ μέγιστον ἐν ἀνθρώποις καλόν» [5], καθ' ὅσον σκοπεῖ εἰς τὴν κατόρθωσιν τῆς ἀρετῆς, ἧς οὐδέν ἐστιν ἀνώτερον, «κἂν μυρίοις ἱδρῶσι καὶ πολλοῖς πόνοις χρόνῳ τε μακρῷ τυγχάνῃ κρατουμένη» [6]. Κατ' ἀκολουθίαν ἀληθὴς παιδεία εἶναι ἐκείνη, ἥτις βοηθεῖ τοὺς σπουδαστὰς νὰ μορφώσωσιν ἠθικὸν βίον καὶ ἐξυψώσωσιν ἑαυτοὺς εἰς ἀνωτέρας ἠθικὰς προσωπικότητας συμφώνως πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἠθικὰς ἀρχάς. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἐπιτυγχάνεται ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ σπουδαστὴς ὀφείλει νὰ ἐκλέγῃ πᾶν ὅ,τι προάγει τὴν ἀρετήν, καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς σπουδῆς καὶ οἰκειώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἥτις δέον νὰ διέπῃ τὸν ὅλον αὐτοῦ βίον.

Χριστιανικαὶ Σχολαὶ

Αἱ περὶ παιδείας ἀντιλήψεις τῶν Χριστιανῶν τῆς περιόδου ταύτης ἔλαβον

---

1. W. Stephens, St. John Chrysostom, His Life and Times (3η ἔκδ.), σελ. 428.

2. «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», MPG, 31, 564-589.

3. Τινὰ τῶν ἔργων ἡμετέρων τε καὶ ξένων εἶναι τῶν ἑξῆς: G. Butner, S. Heidachen, L. V. Jacks, Φ. Κουκουλέ, Δημ. Μωραΐτου, Fr. Schulte, Vance Milton, Weis Karl, ὧν οἱ τίτλοι σημειοῦνται εἰς τὴν ἐν τῷ τέλει βιβλιογραφίαν.

4. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 43ος, 11, MPG, 36,508B.

5. Γρηγ. Ναζ., Ἔπη ἠθικά, MPG, 37, 682A10.

6. Γρηγ. Ναζ., αὐτόθι, MPG, 37, 695A12.

συγκεκριμένην μορφὴν καὶ ὀργάνωσιν ἐν τῇ πράξει εἰς τὰ προγράμματα τῶν χριστιανικῶν σχολῶν τῆς ἰδίας περιόδου. Ἡ ἀρχαιοτέρα καὶ σπουδαιοτέρα χριστιανικὴ σχολὴ ἦτο ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας. Περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς οὐδὲν εἶναι ἀσφαλῶς γνωστόν. Ὁ Εὐσέβιος [1] λέγει ἀορίστως ὅτι αὕτη ὑφίστατο «ἐξ ἀρχαίου ἔθους», ἐνῷ ὁ Ἱερώνυμος [2] πιστεύει ὅτι ἱδρυτὴς αὐτῆς ἦτο ὁ εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος, Φίλιππος δὲ ὁ Σιδίτης φρονεῖ ὅτι ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ ἀπολογητοῦ Ἀθηναγόρου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος [3].

Ἡ Σχολὴ Ἀλεξανδρείας ἀπέβη ὀνομαστὴ κυρίως διὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸν αὐτῆς σύστημα. Αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ αὐτῆς ἦσαν α) ἡ ἐλευθερία τῆς ἐρεύνης, β) ἡ ἀναγωγὴ τῆς πίστεως εἰς γνῶσιν τῇ βοηθείᾳ τῆς φιλοσοφίας καὶ γ) ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῶν Γραφῶν. Συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς ταύτας αἱ φιλοσοφικαὶ σπουδαὶ καὶ ἡ σπουδὴ τῶν τότε γνωστῶν ἐπιστημῶν προσετέθησαν εἰς τὰ θεολογικὰ μαθήματα. Ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θεολογίας ὑπῆρξε σπουδαιοτάτη, ἀλλ' ἄξιον μεγαλυτέρας ἐξάρσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι κατώρθωσε νὰ προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς τάξεως τῶν πεπαιδευμένων περὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἀπεδέχθη ὡς ὀρθὴν διὰ τὴν χριστιανικὴν σκέψιν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος ἐν τῇ ἐρεύνῃ, ἄνευ τῆς ὁποίας ὁ Χριστιανισμὸς θὰ ἠδύνατο πιθανῶς νὰ ἐπιβιώσῃ μεταξὺ τῶν ἀμορφώτων τάξεων, μεταβαλλόμενος βαθμηδὸν εἰς θρησκείαν δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων, ἀλλ' οὐδέποτε θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποβῇ ἡ πανάνθρωπος θρησκεία, ἑλκύουσα και ἱκανοποιοῦσα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν τε πεπαιδευμένων καὶ τῶν ἀπαιδεύτων. Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος ὡδήγησέ τινας τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς εἰς ὑπερβολὰς καὶ ἐκτροπὰς ἐκ τῆς ὀρθῆς πίστεως. Ἐν τούτοις, καίτοι αἱ ἀπὸ τῆς ὀρθῆς πίστεως παρεκκλίσεις ἦσαν τότε δυναταὶ λόγῳ τῆς μὴ εἰσέτι ὁμοφώνου καὶ ὁριστικῆς διατυπώσεως τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Σχολὴ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς δὲν περιέπεσεν εἰς κακοδοξίας. Τοὐναντίον, ἡ μεσουράνησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας κατὰ τοὺς τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνας ὠφείλετο εἰς τὴν μεγάλην αὐτῆς ἐπίδρασιν, εἰς τὴν διδασκαλίαν δ' αὐτῆς ἐγαλουχήθησαν οἱ σπουδαιότεροι πρόμαχοι τῆς ὀρθῆς πίστεως, ὡς ὁ Ἀλέξανδρος, ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι [4].

Ἄλλη ὀνομαστὴ ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ τῆς περιόδου ταύτης ἦτο ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀντιοχείας, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ περὶ τὸ ἔτος

1. Ἐ. Ἱ., V, 10, MPG, 20, 453C.
2. De vir. ill., 36, MPL, 23, 648B.
3. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, σελ. 127 ἑξ.
4. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, σελ. 129 ἑξ.

260 μ.Χ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἡ Σχολὴ Ἀντιοχείας εἴχετο τῆς ἱστορικῆς ἑρμηνείας τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ ἱστορία δὲ τῶν δογματικῶν ἐρίδων τῆς ἐποχῆς ταύτης δείκνυσιν, ὅτι αὗται ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δογματικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο τούτων Σχολῶν.

Μεταξὺ ἄλλων Θεολογικῶν Σχολῶν ἥσσονος σπουδαιότητος ἦτο καὶ ἡ Σχολὴ Ἐδέσσης, ἱδρυθεῖσα περὶ τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος, ἥτις μετὰ τὴν Σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἦτο ἡ σπουδαιοτέρα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην [1]. Ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Λουκιανὸς εἶχε σπουδάσει εἰς αὐτὴν πρὶν ἢ ἱδρύσῃ τὴν Σχολὴν Ἀντιοχείας [2], ἡ Σχολὴ αὕτη εἴχετο τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς [3]. Ἄλλη τοιαύτη σχολὴ ἦτο ἡ Σχολὴ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους, ὅταν οὗτος ἠναγκάσθη νὰ ἀφήσῃ τὴν Ἀλεξάνδρειαν κατόπιν τῆς δυσμενοῦς ἐξελίξεως τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας Δημήτριον. Ὁ Ὠριγένης ἐδίδαξεν εἰς τὴν σχολὴν ταύτην δέκα ἑπτὰ ἔτη (232-249), εἰς τὴν ὁποίαν ἡ φήμη αὐτοῦ προσείλκυσε «πολλοὺς μαθητὰς οὐ μόνον τῶν ἐγχωρίων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς», μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ ἐκ Πόντου Γρηγόριος, ὁ βραδύτερον ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας, καὶ Ἀθηνόδωρος [4].

Ἀναμφισβητήτως, ἐκκλησιαστικαὶ σχολαὶ παρομοίας ἢ ἥσσονος σπουδαιότητος ἤκμαζον ἐπίσης καὶ εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ἐν Ρώμῃ, Καρχηδόνι, καὶ ἀλλαχοῦ, εἰς τὰς ὁποίας ἐξεπαιδεύετο ὁ κλῆρος τῶν ἐν τῇ Δύσει τοπικῶν Ἐκκλησιῶν.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν Χριστιανικῶν σχολῶν δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν καὶ τὸ Πανδιδακτήριον Κωνσταντινουπόλεως [5], ἀνάλογόν τι πρὸς τὸ σημερινὸν Πανεπιστήμιον, ἱδρυθὲν τῷ 425 μ.Χ. ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου ΙΙ [6], ὅπερ προήγαγε τὴν Νέαν Ρώμην εἰς μέγα πνευματικὸν κέντρον. Τὸ ἱδρυτικὸν διάταγμα προέβλεπε περὶ τριάκοντα καὶ μιᾶς ἑδρῶν, δέκα διὰ τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ δέκα διὰ τὴν λατινικήν, τρεῖς διὰ τὴν λατινικὴν ρητορικὴν καὶ πέντε διὰ τὴν ἑλληνικήν, μίαν διὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ δύο διὰ τὴν νομικήν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑδρῶν εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς μεγάλης ἐμφάσεως, ἣν ὁ νόμος ἔδιδεν εἰς τὴν φιλολογίαν. Οἱ σπουδασταὶ ὤφειλον νὰ ἐκμανθάνωσι πρῶτον τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν καὶ εἶτα νὰ γράφωσι καὶ ὁμιλῶσι κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ρητορικῆς. Ἐκ τοῦ προγράμματος δείκνυται, ὅτι μικρὰ μόνον ὑπεροχὴ ἀνεγνωρίζετο εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, διότι ὁ ἐπισήμως ἐπικρατῶν συντηρητισμὸς ἀπέδιδε πολλὴν σπουδαιότητα εἰς τὴν λατινικήν, ἥτις ἐξηκολούθει

1. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, σελ. 187 ἑξ.
2. Αὐτόθι, σελ. 141.
3. Αὐτόθι, σελ. 501.
4. Εὐσεβίου, Ἐ. Ἱ., VI, 30, MPG, 20, 589B.
5. Ὅρα πλείω ἐν Ἀμάντου, ΙΒΚ, σελ. 162.
6. Cod. Theod, XIV, 9. 3 Cod. Just., XI, 19. 1.

νὰ εἶναι ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Κράτους. Ἐν τῇ πράξει ὅμως εἶναι ἀμφίβολον ἂν ὑπῆρχον πάντοτε οἱ κατάλληλοι διδάσκαλοι τῆς λατινικῆς, ἕνεκα δὲ τούτου ἡ ἑλληνικὴ ἐκτήσατο ἐπικρατεστέραν θέσιν ἐκείνης, περὶ ἧς προὐνόει ὁ νόμος.

Τὸ Πανεπιστήμιον τοῦτο, ἐνισχυθὲν εἰς διδακτικὸν προσωπικὸν ἐκ τῶν ὀνομαστοτέρων τῶν ἐν τῷ Βυζαντίῳ διατριβόντων διδασκάλων τῆς ἐποχῆς [1], ἀπέκτησε λίαν ἐνωρὶς τοιαύτην φήμην, ὥστε νέοι ἐξ ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν συνέρρεον χάριν σπουδῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἥτις ἀπέκτησε πλεονεκτικὴν θέσιν ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα πνευματικὰ κέντρα. Εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦτο προσήρχοντο ἐπίσης φοιτηταὶ ἀλλοδαποί, ὁ περισσότερον ὀνομαστὸς τῶν ὁποίων ἀπέβη ὁ ἀρμένιος Μεσρὼβ (441 μ.Χ.), ὅστις ἀφοῦ ἐξέμαθεν ἐκεῖ τὴν ἑλληνικήν, ἐφεῦρε τὴν ἀρμενικὴν ἀλφάβητον καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν ἀρμενικὴν ἑλληνικὰ καὶ συριακὰ συγγράμματα, ὡς καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ τὴν λειτουργίαν. Οὕτως ἡ ἀρμενικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἀρμενικὴ φιλολογία ὀφείλουσι τὴν καταγωγὴν αὐτῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Κωνσταντινουπόλεως [2].

Σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι αἱ πρόοδοι τῶν χριστιανικῶν σπουδῶν κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βαθμιαίαν παρακμὴν τῶν ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες μάλιστα ἐν ἔτει 529 μ.Χ. ἐκλείσθησαν ἐντελῶς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ αἱ περιουσίαι αὐτῶν ἐδημεύθησαν. Ἐπίσης ἀπηγορεύθη ἐντελῶς καὶ ἡ διδασκαλία ὑπὸ ἐθνικῶν διδασκάλων, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἱκανώτατοι διδάσκαλοι, ὡς ὁ γνωστότατος Σιμπλίκιος τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς καὶ ἑρμηνευτὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὑπεχρεώθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ διδασκαλικὸν αὐτῶν ἐπάγγελμα.

Καὶ τοιαύτη μὲν ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῶν ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες ἀναμφισβητήτως προσήνεγκον πολυτιμοτάτας ὑπηρεσίας καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν χριστιανικὴν παιδείαν, διότι εἰς αὐτὰς ἐσπούδασαν καὶ ἐμορφώθησαν οἱ ὀνομαστότεροι τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν τοιαύτην μεταχείρισιν τῶν ἐθνικῶν σχολῶν ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς Πολιτείας, ἡ μεταχείρισις αὕτη δὲν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως δικαία. Ἴσως ἡ ἀνάγκη τῆς ἐποπτείας τῆς ἐκχριστιανισθείσης ἤδη Πολιτείας ἐπὶ τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τῶν ἐν τῷ Κράτει σχολῶν, ὅπερ αὕτη ἤθελε νὰ φέρῃ τὴν χριστιανικὴν σφραγῖδα, κατέστησαν ἐπιβεβλημένην τὴν κατάργησιν τῶν ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες, ὡς ἦτο φυσικόν, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξυπη-

1. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς διασῴζει τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ τὸ Βυζάντιον ἐκαλεῖτο ἡ προκαθημένη τῆς Ἑῴας πόλις καὶ « ηὐδοκίμει σοφιστῶν τε καὶ φιλοσόφων » (Λόγος 43ος, 14, MPG 36, 513A1).

2. Περισσότερα περὶ τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως ἰδὲ Fuchs, Die Hoeheren Schulen..., σελ. 1 ἑξ., Brehier, Notes sur l'histoire de l'enseignement à Constantinople, ἐν Byzabtium, 1927, τόμ. III, σελ 72, Χρ. Παπαδοπούλου, Αἱ πρῶται σχολαὶ τοῦ Βυζαντίου σελ. 135. Περὶ τῶν ἐξόδων αὐτοῦ ὅρα Ἀ δρεάδου, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τόμ. 18, σελ. 153.

ρετήσωσι τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς αὐτῆς σκοπούς. Ἐξ ἄλλου, καθ' ὅσον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ ἑξῆς αἱ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἱδρυθεῖσαι χριστιανικαὶ σχολαὶ ἤρξαντο ὑποκαθιστῶσαι τὰς ἐθνικὰς τοιαύτας εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν καὶ τὸ Κράτος ἤρχισεν ἐκ παραλλήλου νὰ ἱδρύῃ καὶ συντηρῇ ἀνωτέρας κρατικὰς σχολάς, ἡ ὕπαρξις τῶν ἐθνικῶν σχολῶν κατέστη κατ' ἀνάγκην περιττή.

Ἐκκλησία καὶ λαϊκὴ ἐκπαίδευσις

Ἐκτὸς τῶν ὑπηρεσιῶν, τὰς ὁποίας αἱ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἱδρυθεῖσαι χριστιανικαὶ σχολαὶ προσέφερον εἰς τὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν γενικῶς, ἡ Ἐκκλησία προσέφερεν ἐπίσης εἰς τὴν λαϊκὴν ἐκπαίδευσιν συμβολὴν ὑψίστης σπουδαιότητος. Κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα ἡ λαϊκὴ παιδεία φαίνεται ὅτι εἶχε περιέλθει εἰς κατάστασιν παρακμῆς, κατὰ δὲ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ἕκτου αἰῶνος τὰ λαϊκὰ σχολεῖα εἶχον σχεδὸν ἐκλείψει ἐντελῶς, μάλιστα ἐν τῇ Δύσει. Τότε νέα σχολεῖα, ἱδρυόμενα εἰς τὰς ἐνορίας καὶ τὰ μοναστήρια ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑπ' αὐτῆς συντηρούμενα, ἐλάμβανον τὴν θέσιν αὐτῶν[1]. Οὕτως, ἡ ἐν Ἀρελάτῃ συνελθοῦσα τῷ 529 Σύνοδος ἐξαπέλυσεν ὁδηγίας, καθ' ἃς οἱ ἐφημέριοι ὤφειλον νὰ δέχωνται εἰς τοὺς οἴκους αὐτῶν, συμφώνως πρὸς ἐπικρατοῦν ἐν Ἰταλίᾳ ὑγιὲς ἔθος, τοὺς νέους τῆς ἐνορίας αὐτῶν, ἵνα, τοῦτο μέν, καθοδηγῶσιν αὐτοὺς πνευματικῶς, τοῦτο δέ, διδάσκωσιν αὐτοὺς νὰ μελετῶσι πῶς νὰ συνδέωσιν ἑαυτοὺς μετὰ τῶν ἱερῶν βιβλίων καὶ πῶς νὰ γνωρίζωσι τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ[2]. Δύο αἰῶνας βραδύτερον (799 μ.Χ.), ἡ Σύνοδος τῆς Ὀρλεάνης ἐπιβάλλει εἰς τοὺς ἱερεῖς τῶν χωρίων καὶ τῶν κωμοπόλεων τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διατηρῶσι σχολεῖα, ἵνα οἱ παῖδες δύνανται νὰ φοιτῶσιν εἰς αὐτὰ καὶ λαμβάνωσι τὸ πρῶτον ἔννοιαν τῶν γραμμάτων, καὶ ἀπαιτεῖ παρ' αὐτῶν νὰ πράττωσι τοῦτο χωρὶς νὰ λαμβάνωσι δίδακτρα[3]. Οὕτως, ἡ Ἐκκλησία ἐτόνιζεν ἰδιαιτέρως τὴν ἀξίαν τῆς παιδείας καὶ προσεπάθει νὰ ποιήσῃ αὐτὴν προσιτὴν εἰς πάντας. Ἐνεθάρρυνε τὴν ἵδρυσιν σχολείων διὰ τὰς λαϊκὰς τάξεις καὶ τὴν δημιουργίαν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου. Συνηγόρησεν εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὰς γλώσσας τῶν μὴ ὁμιλούντων τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν λαῶν καὶ οὕτω συνετέλεσεν, ὥστε ἡ παιδεία νὰ γίνῃ κοινὸν τοῖς ἀνθρώποις κτῆμα. Δι' ἐκείνους δὲ τοὺς λαούς, οἵτινες δὲν εἶχον γραφομένην γλῶσσαν, ἐφεῦρον ἀλφαβήτους, ἵνα ἡ παιδεία καὶ ἡ δι' αὐτῆς πνευματικὴ πρόοδος καταστῇ προσιτὴ καὶ δυνατὴ εἰς πάντας.

---

1. E. Oliver, SACE, σελ. 72.
2. E. Oliver, ἔνθ' ἀν., καὶ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 219.
3. C. Brace, ἔνθ' ἀν.

Ἡ πολιτεία αὕτη τῆς Ἐκκλησίας προὐκάλεσεν ἀναντιρρήτως δύο σπουδαῖα ἀποτελέσματα. α) Ἐν Ἀνατολῇ οἱ μᾶλλον δημοφιλεῖς συγγραφεῖς ἦσαν Χριστιανοὶ καὶ ἔγραφον εἰς τὴν ἑλληνικήν, οὕτως ὥστε ἡ λατινικὴ γλῶσσα βαθμιαίως παρημελήθη ἐλλείψει ἐνδιαφέροντος. Σὺν τῇ μεταβολῇ δὲ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδεώδους τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς ἐκπαιδεύσεως μετετέθη ἐπὶ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν σπουδαζόντων τὴν λατινικὴν περιωρίσθη εἰς τὸ ἐλάχιστον. Οὕτως, ἡ ἑλληνική, οὖσα μέχρι τοῦδε ἐπίσημος γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας, ἤρχισε βαθμηδὸν κερδίζουσα ἔδαφος ὡς ἐπίσημος γλῶσσα καὶ τῆς Πολιτείας, τελικῶς δ' ἕνεκα τούτου καὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, οὗτινος φορεὺς ἦτο ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος ὑπέστη ἀναποδράστως ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ἀλλαγήν, μεταβληθὲν εἰς ἑλληνικόν, τοὐλάχιστον ἐν Ἀνατολῇ. Τὸ ἀντίστροφον ἔλαβεν χώραν ἐν τῇ Δύσει. β) Ἡ Ἐκκλησία, συνεπὴς πρὸς τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς πρὸς τοὺς λαοὺς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατορίας, ὑπεστήριξε τὴν πρόοδον καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γλωσσῶν τῶν λαῶν ἐκείνων τῆς αὐτοκρατορίας, οἵτινες ἠγνόουν τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικήν, καὶ οὕτως οὗτοι ἠδυνήθησαν νὰ ἀναπτύξωσιν ἰδίαν γραμματείαν. Τοῦτο ὅμως ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν διάσπασιν τῆς πολιτειακῆς ἑνότητος μεταξὺ τῶν διαφόρου καταγωγῆς λαῶν, οἵτινες συναπετέλουν τὸν λαὸν τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ συνέπεια δ' αὕτη ὑπῆρξε πρόσθετος αἰτία τῆς ἐξασθενήσεως τοῦ Κράτους, εἰς ἣν ὠφείλετο καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἠδυνήθη πάντοτε νὰ προστατεύσῃ ἑαυτὸ ἐναντίον τῶν κατ' αὐτοῦ προσβολῶν τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ.

Ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία οὐδαμῶς δύναται νὰ κατηγορηθῇ διὰ τοῦτο. Ἡ ἀποστολὴ αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ, συνισταμένη εἰς τὴν ὀφειλὴν νὰ ποιήσῃ κοινωνοὺς τῆς νέας πίστεως πάντας, ἀδιάφορον ἂν οὗτοι ἦσαν Ἕλληνες ἢ βάρβαροι (Ρωμ. 1. 14), οὐδὲν περιθώριον ἐπέτρεπεν εἰς αὐτὴν νὰ ἀσχολῆται περὶ τὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ νὰ προβλέπῃ τὰς μελλούσας νὰ λάβωσι χώραν πολιτικὰς ἐξελίξεις. Ἡ πρόνοια διὰ τὴν ἄμυναν τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ παρετηρήσαμεν, ἐνῆκεν εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας, οἵτινες ὤφειλον νὰ διατηρῶσιν ἀκμαίας τὰς δυνάμεις αὐτῆς, ἵνα αὕτη δύναται νὰ ἀντιμετωπίζῃ ἐπιτυχῶς τοὺς ἔξωθεν κινδύνους. Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας, οἰκουμενικὴ οὖσα, δὲν περιορίζεται εἰς τὰ στενὰ ὅρια χώρου καὶ χρόνου. Ἑπομένως ἡ Ἐκκλησία ὤφειλε νὰ εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴν ἱερὰν αὐτῆς ἀποστολήν, τήν τε ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικήν. Τῷ ὄντι δὲ ἡ Ἐκκλησία ἐπέτυχεν εἰς τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς εἰς θέματα εἰς τὰ ὁποῖα τὸ Κράτος εἶχεν ἀποτύχει πλήρως. Ὅταν αἱ προσπάθειαι τοῦ Κράτους ἀπεδεικνύοντο ἀνίσχυροι νὰ ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὰς ὑποχρεώσεις αὐτοῦ νὰ προαγάγῃ τὴν παιδείαν, εἰς περιπτώσεις δὲ βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, καθ' ἃς τὰ σχολεῖα τοῦ λαοῦ τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο ἐξηφανίζοντο, ἡ Ἐκκλησία μόνη ἠμπόδιζε τὴν ἀγραμματωσύνην καὶ τὴν

ἄγνοιαν νὰ ἐπικαλύπτωσι διὰ τῆς ἐρεβώδους σκιᾶς αὐτῶν τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Ἐκκλησία μόνη διετήρη τὴν δᾷδα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γραμμάτων ἀνημμένην· αἱ Μοναὶ αὐτῆς ἀπέβησαν καταφύγιον μαθήσεως καὶ μελετῶν· ἐκεῖ τὰ προϊόντα τῶν μεγαλυτέρων πνευμάτων τοῦ παρελθόντος ὑπομονητικῶς καὶ ἐπιπονώτατα ἀναπαρήγοντο εἰς ἀναρίθμητα χειρόγραφα καὶ ἐγένοντο προσιτὰ εἰς πάντα ἐφιέμενον μαθήσεως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὁ μοναχός, καίτοι ὠθούμενος ὑπὸ ἀντικοινωνικοῦ τινος ἐσωτερικοῦ κινήτρου, ἐγκατέλιπε τὸν κόσμον καὶ ἀπεμόνωσεν ἑαυτὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἐπετέλεσεν ἐντὸς τοῦ στενοῦ καὶ ἀμυδρῶς φωτιζομένου κελλίου αὐτοῦ κοινωνικὸν ἔργον ἀνυπολογίστου σημασίας. Ἄνευ αὐτοῦ, ἐναντίον τοῦ ὁποίου τόσον ἀδίκως ἐστράφη ἡ κριτικὴ διανοουμένων τινῶν τῶν τελευταίων χρόνων, τὰ περισσότερα ἂν μὴ καὶ πάντα, τῶν διανοητικῶν ἐπιτευγμάτων τῶν προγόνων ἡμῶν θὰ εἶχον ἀσφαλῶς ἀπολεσθῆ πρὸς ἀνυπολόγιστον ζημίαν τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν πολιτισμοῦ. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀπέβη ἐξόχως διαφωτιστική. Ἀνεξαρτήτως τῶν ἐλλείψεων καὶ σφαλμάτων τῆς ἑκάστοτε ἡγεσίας αὐτῆς, διὰ τὰ ὁποῖα προθύμως ἤθελόν τινες ψέξει αὐτήν, ὁ πεπολιτισμένος κόσμος οὐδέποτε θὰ δυνηθῇ νὰ ἐξοφλήσῃ τὴν μεγίστην αὐτοῦ ὀφειλὴν πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν διὰ τὴν μεγάλην καὶ ἀποφασιστικὴν αὐτῶν συμβολὴν εἰς τὴν ὑγιᾶ προαγωγὴν τοῦ μεταχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸ ἠθικόν, διανοητικὸν καὶ πνευματικὸν πεδίον.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ

Τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις

Τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας ἦτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις σεβαστὸν ὅπως καὶ εἰς τὰς σημερινὰς Πολιτείας. Ἡ ἰδιοκτησία ἦτο ἡ βάσις τῆς Πολιτείας διότι ἐπ' αὐτῆς ἐθεμελιοῦτο ἡ ἵδρυσις καὶ συντήρησις τῆς οἰκογενείας τοῦ πρώτου τούτου πυρῆνος πάσης ὠργανωμένης πόλεως. Ἡ ἰδιοκτησία ἐλαμβάνετο ὡς μέτρον διὰ τὴν κατάταξιν τῶν πολιτῶν εἰς τάξεις καὶ ἦτο ἡ κυριωτέρα πηγὴ ἐξ ἧς ἡ πόλις ἤντλει διὰ τῆς φορολογίας [1] τοὺς οἰκονομικοὺς πόρους αὐτῆς πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν κοινῶν τῆς πόλεως ἀναγκῶν. Ἐν Ἀθήναις ὁ σεβασμὸς τῆς ξένης ἰδιοκτησίας ἐπεβάλλετο ρητῶς ὑπὸ παλαιοτάτου νόμου ἐπιτάσσοντος «ἃ μὴ κατέθου μὴ ἀνέλῃ» ὃν ὁ Πλάτων τιμᾷ ὡς εὐγενοῦς ἀνδρὸς νομοθέτημα [2]. Ἡ ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας κατὰ τὸν αὐτὸν φιλόσοφον ἦτο « μήτε τις τῶν ἐμῶν χρημάτων ἅπτητο εἰς δύναμιν μηδ' ἂν

1. Πλάτωνος, Νόμοι, 12, 455D.
2. Νόμοι, 11, 913C.

κινήσειε τὸ βραχύτατον ἐμὲ μηδαμῇ μηδαμῶς πείθων »[1]. Συνίστατο δὲ ἡ ἰδιοκτησία εἰς ἀκίνητα καὶ κινητὰ πράγματα, χρήματα, ζῷα καὶ δούλους ἐξομοιουμένους πρὸς τὰ ἄλλα περιουσιακὰ στοιχεῖα.

Τὰ αὐτὰ περὶ ἰδιοκτησίας ἐπεκράτουν καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις οἷα καὶ παρ' Ἕλλησι. Κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἰδιοκτησία σημαίνει τὴν κτῆσιν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὧν ὁ κάτοχος δύναται νὰ ποιῆται ἐλευθέρως χρῆσιν πρὸς ἰδίαν ἀπόλαυσιν ἢ καὶ ἄλλως νὰ διαθέτῃ αὐτὰ κατ' ἰδίαν βούλησιν. Τὸ δικαίωμα τῆς κυριότητος ἐπροστατεύετο ρητῶς ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ νόμου ὁρίζοντος καὶ τοὺς τρόπους καθ' οὓς ἠδύνατο ὁ Ρωμαῖος πολίτης νὰ ἀποκτήσῃ περιουσίαν, εἷς δὲ συνήθης εἰς τοὺς Ρωμαίους τρόπος ἦτο καὶ ἡ διὰ τοῦ πολέμου κατάληψις ἰδ.οκτησίας ἀνηκούσης εἰς τοὺς ὑποτασσομένους εἰς αὐτοὺς λαούς. Πᾶν τὸ ἐν τῷ πολέμῳ βίᾳ καταλαμβανόμενον ἀπετέλει ἀντικείμενον ἀληθοῦς κυριότητος, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ ὁ Γάϊος [2], μηδὲ τῶν αἰχμαλώτων ἐξαιρουμένων, οἵτινες ἢ ἐκρατοῦντο ὑπὸ τῶν συλλαμβανόντων αὐτοὺς ἢ ἐπωλοῦντο ὡς δοῦλοι.

Στενότατα συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἰδέας τῆς ἰδιοκτησίας ἦτο καὶ ἡ ἔννοια τοῦ πλούτου. Πλοῦτος κατὰ μὲν τὸν Πλάτωνα εἶναι « τὸ κεκτῆσθαι πλείστου νομίσματος ἄξια κτήματα »[3], κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη « θησαυρισμὸς χρημάτων πρὸς ζωὴν ἀναγκαίων καὶ χρήσιμος εἰς κοινωνίαν πόλεως ἢ οἰκίας »[4]. Κατὰ τὸν Ξενοφῶντα πλοῦτος εἶναι ἡ κτῆσις πλειόνων ἀγαθῶν, ὧν ἔχει τις ἀνάγκην, « οὐ γὰρ τῷ ἀριθμῷ οὔτε τὰ πολλὰ κρίνονται, οὔτε τὰ ἱκανὰ κρίνονται, ἀλλὰ πρὸς τὰς χρήσεις »[5]. Ὅθεν δὲν ἐλογίζετο πλούσιος ὁ κάτοχος πολλῶν ἀγαθῶν, ὅταν εἶχε συγχρόνως καὶ πολλὰς ἀνάγκας, ὅτε καὶ ὑπελαμβάνετο πτωχότερος ἐκείνου, ὅστις ἐκέκτητο μὲν τὴν αὐτὴν ποσότητα ἀγαθῶν, εἶχεν ὅμως ὀλιγωτέρας ἀνάγκας. Ἐντεῦθεν ὁ πτωχὸς Σωκράτης ὑπελάμβανεν ἑαυτὸν πλουσιώτερον τοῦ ἔχοντος ἀφθονίαν ἀγαθῶν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ πλείστας ἀνάγκας Κριτοβούλου[6]. Δὲν ἐλογίζοντο ὅμως πάντα τὰ κτήματα ἀγαθά, ἀλλὰ μόνον τὰ παράγοντα ὠφέλειαν εἰς τὸν κάτοχον αὐτῶν, διὰ τὸν ὁποῖον, ἐὰν δὲν ἐγνώριζε νὰ χρησιμοποιῇ ταῦτα πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν καὶ τοὐναντίον ἐζημιοῦτο ἐξ αὐτῶν, ζημία μᾶλλον ἐλογίζοντο ἢ χρήματα[7].

---

1. Νόμοι, 11, 913Α. Εἰς προγενέστερον διάλογον αὐτοῦ ὁ Πλάτων, τὴν Πολιτείαν, καταργεῖ ἐντελῶς τὴν ἀτομικὴν ἰδιοκτησίαν εἰσηγούμενος τὴν κοινοκτημοσύνην πάντων τῶν ἀγαθῶν, ὁπότε οἱ πολῖται « διὰ τὸ μηδὲν ἴδιον ἐκτῆσθαι πλὴν τὸ σῶμα », τὰ δ' ἄλλα κοινὰ ἔχοντες, θὰ διαβιῶσιν « ἀστασίαστοι περὶ ὅσα γε διὰ χρημάτων ἢ παίδων καὶ ξυγγενῶν κτῆσιν ἄνθρωποι στασιάζουσιν » (Πολιτεία, 5, 464Dἑξ.).

2. « Maximae enim sua esse credebant quae ex hostibus coepissent », παρὰ Δ. Φρεαρίτῃ, ΙΡΝ, σελ. 617 σημ. (α).

3. Νόμοι, 5, 742Ε.

4. Πολιτικά Α, ΙΙΙ (VIII), 8.

5. Παρὰ Δ. Στεφανίδῃ, Κοινωνικὴ Οἰκονομικὴ (ΚΟ), Α'. σελ. 116 σημ. 3.

6. Ξενοφ., Οἰκονομ. Β, 4.

7. Ξενοφ., Οἰκονομ. Α, 7, 10.

Ὁ πλοῦτος παρεῖχεν εἰς τὸν κάτοχον αὐτοῦ πολλὰ πλεονεκτήματα, μάλιστα δὲ τὴν παραμυθίαν εἰς τὸ γῆρας,[1] ἀλλ' ὁ ὑπέρμετρος πλοῦτος ἦτο συμφυὴς πρὸς πολλοὺς κινδύνους καὶ πολλὰ κοινωνικὰ κακά [2]. Οἱ πλούσιοι, δηλαδή, ὡς ἡ πεῖρα διδάσκει, εἶναι πανταχοῦ μισητοὶ εἰς τοὺς πτωχούς [3], οἵτινες εἶναι πρόθυμοι νὰ ἀκολουθήσωσιν ἐπαναστάτας ἀρχηγούς, ἵνα θέσωσι χεῖρα ἐπὶ τῆς περιουσίας τῶν πλουσίων [4], ὅταν δὲ δὲν δύνανται ἄλλως νὰ βλάψωσι κολακεύουσιν αὐτούς [5]. Ἡ ὑπερβολικὴ συγκέντρωσις πλούτου ὑπελαμβάνετο ὡς ἀντικοινωνικὴ καὶ διὰ τοῦτο λίαν ἐνωρὶς ὁ Σόλων (639-559 π.Χ.) διὰ τῶν περιφήμων νόμων αὐτοῦ ἐπέβαλε τὴν σεισάχθειαν, ἤτοι τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸ βάρος τῶν χρεῶν αὐτοῦ εἰς ὀλίγους πλουσίους, καὶ τὴν δικαιοτέραν κατανομὴν τῶν βιοτικῶν ἀγαθῶν. Ἐπὶ πλέον ὁ ὑπέρμετρος πλοῦτος δὲν προσφέρει εὐτυχίαν εἰς τὸν κάτοχον αὐτοῦ [6], τοὐναντίον μάλιστα ὅταν ἔχῃ ἀποκτηθῇ δι' ἀδικιῶν γεννᾷ τύψεις τῆς συνειδήσεως καὶ οὐδέποτε ὁ ἄδικος πλούσιος εἰρηνεύει ἐν ἑαυτῷ καὶ πρὸ παντὸς ὅταν αἰσθάνηται τὸν θάνατον ἐπικείμενον κατατρύχεται ἀπὸ τὸν φόβον τῆς ἀνταποδόσεως εἰς τὸν κάτω κόσμον [7]. Ὅθεν δὲν πρέπει νὰ ἀποκτᾷ τις πλοῦτον δι' ἀδίκων μέσων, ἵνα γίνῃ δι' αὐτοῦ εὐδαίμων, ἀλλὰ νὰ πλουτῇ δικαίως καὶ σωφρόνως [8], διότι ὁ πλούσιος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀληθῶς εὐδαίμων, ἐὰν δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ ἀγαθός. Ἀλλ' ὁ σφόδρα πλούσιος εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι καὶ ἀγαθός [9] διὰ τὸν ἑξῆς λόγον. Ἡ ὑπέρμετρος κτῆσις πλούτου δὲν εἶναι ἄλλως δυνατὴ εἰ μὴ διὰ παντὸς μέσου δικαίου τε καὶ ἀδίκου. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ διὰ δικαίου τε καὶ ἀδίκου τρόπου κτῆσις εἶναι διπλασία τῆς διὰ δικαίου μόνον τρόπου κτήσεως, ὁ δικαίως τε καὶ ἀδίκως τὰ ἀγαθὰ κτώμενος, ἐὰν τυγχάνῃ νὰ εἶναι καὶ φειδωλός, οὔτε δικαίως οὔτε ἀδίκως ἀναλίσκει ταῦτα καὶ οὕτω γίνεται πλουσιώτερος. Ἐνῷ ὁ δικαίως μόνον κτώμενος καὶ δικαίως ἀναλίσκων, κτᾶται κατὰ τὸ ἥμισυ ὀλιγώτερα καὶ δαπανᾷ διπλασίως περισσότερα τοῦ προηγουμένου καὶ ἄρα δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ πλούσιος. Ὅθεν οἱ σφόδρα πλούσιοι κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον κτώμενοι τὸν πλοῦτον, ὡς πείθει ἡμᾶς ὁ λόγος, δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἀγαθοί, «εἰ δὲ μὴ ἀγαθοί, οὐδὲ εὐδαίμονες» [10]. Κατὰ ταῦτα, ὁ ἐφιέμενος εὐτυχίας

---

1. Πλάτων, Πολιτ., 1; 329Ε.
2. Τὰ ἐκ τοῦ πλούτου πηγάζοντα καλὰ ἢ κακὰ περιγράφει ὁ Ξενοφῶν πολλαχοῦ μὲν ἰδιαίτατα δὲ εἰς τὸν Οἰκονομ. ΙΑ, 9 ἑξ., τὰ Ἀπομνημ. Α, 6, καὶ τὴν Κύρου Παιδείαν Η, 3, 35 ἑξ.
3. Πλάτων. Πολιτεία, 4, 423Α, 8, 551Ε.
4. Πλάτων. Νόμοι, 5, 375Ε.
5. Πλάτων. Πολιτεία, 5, 465C.
6. Πλάτων. Νόμοι, 5, 743Α, 9, 870Β.
7. Πλάτων. Πολιτεία, 1, 330D ἑξ.
8. Πλάτων. Νόμοι, 9, 870Β.
9. Πλάτων. Νόμοι, 5, 742Ε, 743Α.
10. Πλάτων. Νόμοι, 5, 743.

ὀφείλει νὰ μὴ ἐπιζητῇ τὸν πλοῦτον, ἢ μᾶλλον νὰ πλουτῇ δικαίως καὶ μετρίως [1]. Ἐξ ἄλλου ὁ ὑπερμέτρως πλουτήσας γίνεται ἀργὸς καὶ ἀμελής [2], οὐ μόνον οὐδὲν συνεισφέρων εἰς τὴν κοινὴν τῆς πόλεως εὐημερίαν, ἀλλὰ καὶ ὡς κηφὴν ἀποζῶν ἐκ τοῦ κόπου τῶν πολλῶν [3]. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα, ἔνθα οἱ χειρώνακτες πλεονάζουσιν, οἱ ἄρχοντες ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τοὺς πλουσίους τὰ ἀγαθὰ καὶ διανέμουσιν αὐτὰ εἰς τὸν δῆμον, φροντίζοντες νὰ οἰκειοποιῶνται καὶ οἱ ἴδιοι σημαντικὸν μερίδιον [4].

(Συνεχίζεται)

---

1. Πλάτων. Πολιτεία, 9, 591E, Νόμ., 9, 870B.
2. Πλάτων. Πολιτεία, 4, 421D.
3. Πλάτων. Πολιτεία, 8, 564E.
4. Πλάτων. Πολιτεία, 8, 565A.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΜΥΚΛΩΝ ΚΑΙ ΤΡΙΠΟΛΙΤΖΑΣ ΔΑΝΙΗΛ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (*)

ΥΠΟ

ΤΑΣΟΥ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

---

7. Ἔντυπος ἐγκύκλιος πατριάρχου Κυρίλλου Ϛʹ, κατ' Ἰούλιον 1815, πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀκόβων, ἀναφερομένη εἰς τὴν ἐτησίαν ὑποχρέωσιν τοῦ πατριαρχείου πρὸς τὸν βασιλικὸν χαζνέν, τὴν καλουμένην *μιρί*, ἥτις ἐβάρυνε τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας, συνίστατο δὲ εἰς προσφορὰν 105 ὀκάδων προβείου κρέατος ἡμερησίως εἰς τὸ ὀτζάκι τῶν βασιλικῶν ποσταντζήδων. Ἤδη, αὐξανομένης διαρκῶς τῆς τιμῆς τοῦ κρέατος, παρὰ τὴν δημιουργίαν μονίμου χρέους τῆς Μ. Ἐκκλησίας, κατέστη ἀναπόφευκτος ἡ ἐπιβάρυνσις τῶν ἐπαρχιῶν, ἀναλογοῦσα διὰ τὴν Ἀκόβων εἰς προσθήκην 12 γροσίων ἐτησίως. Ἐθν. Βιβλιοθ., φ. Μ 13, ἀριθ. 6.

Καλλίνικος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

† Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπε Ἀκόβων, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος κυρ-⟨Δανιήλ⟩, χάρις εἴη σου τῇ θεοφιλίᾳ καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ.

Ἐπεκράτησε πρὸ χρόνων νὰ δίδεται παρὰ τοῦ κοινοῦ τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καθὼς εἰς τὸν βασιλικὸν χαζνὲν τὸ μιρὶ [1] λεγόμενον, ἄφευκτος καὶ ὡρισμένη ἐτήσιος δασμοφορία, οὕτω καὶ εἰς τὸ εὐτυχὲς ὀτζάκι τῶν βασιλικῶν ποσταντζήδων (ἢ χὰς παχτζὲ) ἑκατὸν πέντε ὀκάδες κρέας προβάτειον καθ' ἑκάστην ἡμέραν χωρὶς διακοπῆς καὶ ἡ διανομὴ τῆς τιμῆς τούτου, καθὼς καὶ ἡ διανομὴ τοῦ ἐτησίου βασιλικοῦ ζητομιρίου, γενομένη εἰς τὰ πρόσωπα τῶν ἐπαρχίας ἐχόντων ἀδελφῶν, συμπεριελαμβάνετο ἐν ταῖς ἐκδιδομέναις παρὰ τοῦ κοινοῦ ἀποδείξεσι καὶ στελλομέναις ἰδίως πρὸς ἕκαστον ἀδελφόν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 130 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Ἡ λ. τουρκική, σημαίνει τὸ δημόσιον καὶ διαφόρους λαμβάνει σημασίας ἐκ τῶν σχέσεων τῶν ὑποτελῶν πρὸς τὴν ἐξουσίαν, ἰδίως φορολογικῶν πάσης φύσεως. Ἡ ἐνταῦθα θιγομένη δασμοφορία καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἀμύθητον τοῦ πατριαρχείου χρέος ἀποτελοῦν θέμα προσεχοῦς μελέτης ἡμῶν, περὶ τῶν οἰκονομικῶν ἐν γένει τοῦ πατριαρχείου ΚΠόλεως ἐπὶ τῇ βάσει ἱκανοῦ γνωστοῦ καὶ ἀγνώστου ὑλικοῦ. Βλ. πρὸς τὸ παρὸν Β. Στεφανίδου, Τὸ χρέος τοῦ κοινοῦ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, « Ν. Ποιμήν », τόμ. Αʹ (1919), σελ. 209 κέξ.

ἐφθηνίᾳ ἦσαν τότε κοινῇ ὅλα τὰ πρὸς διατροφήν, ἔγινεν καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἐτησίου συνεισφορᾶς κατὰ τὴν διατρέχουσαν τότε τοῦ κρέατος διατίμησιν. Ἀλλ' ἡ μὲν τιμὴ τοῦ κρέατος ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀφ' ἡμέρας εἰς ἡμέραν, προστιθεμένη τε καὶ αὐξανομένη κατήντησεν εἰς βαθμὸν τεσσαράκοντα καὶ πεντήκοντα παράδων καὶ ἔτι πρός, ὁ δὲ προσδιορισμὸς τῆς διανομῆς ἔμεινεν ἄχρι τοῦ νῦν ἀμετάτρεπτος καὶ ὁ αὐτός, καθὼς ἐτάχθη τὸ τότε, ὥστε τὸ Κοινὸν τῆς Ἐκκλησίας ποιούμενον ἐξ ἰδίων του τὴν καταβολὴν τῆς προσθήκης καὶ μηδεμίαν περὶ αὐτῆς προσλαμβάνον παρὰ τῶν συναδελφῶν συνδρομήν, δανειζόμενον δὲ καὶ περὶ αὐτῆς ἰδίως τῆς ὑποθέσεως εἰς ἄλλο μὲν ἔτος τριάκοντα, εἰς ἄλλο δὲ τεσσαράκοντα μέχρι καὶ τῶν ἑξήκοντα πουγγείων τὸν καθ' ἕκαστον χρόνον μὲ τόκον βαρύτατον καθυπέπεσεν εἰς ἀμύθητον ὄγκον χρέους καὶ εἰς τοσαύτην ἀμηχανίαν ἦλθεν, ὥστε μήτε ἡ πρὸ τριῶν ἤδη ἐτῶν διὰ προσθήκης τῶν αὐλικῶν ἐπαρχιακῶν χρεῶν γενομένη τῶν χιλίων πουγγείων καταβολὴ ἐξήρκεσε πρὸς τὴν ἀπαιτουμένην οἰκονομίαν. Ὅθεν, ἵνα μὴ τῇ τοῦ καιροῦ παρατάσει καταντήσῃ τὸ πρᾶγμα εἰς τὸ διόλου ἀνοικονόμητον καὶ ἀκολούθως ἐπενεχθῇ βάρος ἀφόρητον ἁπάσῃ τῇ ἱερᾷ ἀδελφότητι, ἐνδημούσῃ τε καὶ ἀποδημούσῃ, γενομένης σκέψεως ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινῆς, παρουσιάζοντος τοῦ τε ἐνδοξοτάτου καὶ περιφανεστάτου ἄρχοντος μεγάλου δραγομάνου τῆς κραταιᾶς βασιλείας κυρίου κυρίου Ἰακώβου Ἀργυροπούλου [1], τοῦ ἐνδοξοτάτου ἄρχοντος μεγάλου λογοθέτου τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας κυρίου κυρίου Θεοδώρου Ρίζου [2], υἱῶν ἡμῶν κατὰ πνεῦμα λίαν ἀγαπητῶν καὶ περιποθήτων, ἔτι δὲ καὶ πάντων τῶν περιφανῶν τοῦ γένους προυχόντων καὶ τῶν τιμιωτάτων ἐπιτρόπων τοῦ κοινοῦ, κέκριται καὶ ἀπεφάνθη, ὅσην μὲν ζημίαν ὑπέστη τὸ κοινὸν ἐν διαστήματι χρόνων τοσούτων, δανειζόμενον περὶ αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως, ὡς ἀνωτέρω διείληπται, ἱκανωτάτην οὖσαν, περὶ αὐτῆς νὰ μείνουν ἀκαταζήτητοι οἱ συναδελφοί,

---

1. Ἐκ μεγάλης βυζαντινῆς οἰκογενείας, ἀνὴρ ἐθνικῆς δράσεως καὶ εὐρείας παιδεύσεως. Βλ. περὶ τοῦ ἀνδρὸς συντόμους εἰδήσεις ὑπὸ Ἐ π α μ ε ι ν. Ἰ. Σ τ α μ α τ ι ά δ η, Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων μεγάλων διερμηνέων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, Ἀθήνησι 1865, σελ. 164-167. Ἰω. Ἰ σ ι δ ω ρ ί δ ο υ Σ κ υ λ ί τ σ η, Ἰάκωβος Ἀργυρόπουλος, « Μύρια Ὅσα », ἔτ. Β' (1869), σελ. 1881-90. — Δ ι ο ν. Φ ω τ ε ι ν ο ῦ, Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας, τανῦν Τρασυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας, τόμ. Α', ἐν Βιέννῃ 1818, ἐν τέλει τοῦ καταλόγου τῶν συνδρομητῶν. Μ α ρ ι έ τ τ α ς Μ ι ν ώ τ ο υ, Ἄγνωστο ἡμερολόγιο τῶν παραμονῶν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, « Ἑλληνικὰ », τόμ. Γ' (1930), σελ. 480, 481.

2. Ὁ Θεόδωρος Ρίζος ἀρχικῶς ἀπὸ τοῦ 1807 καὶ ἐφεξῆς, ἀπαντᾷ ὡς διερμηνεὺς τοῦ στόλου. Ἀ ν τ. Λ ι γ ν ο ῦ, Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὕδρας, τόμ. Γ', ἐν Πειραιεῖ 1922, σελ. 197 κέξ., τόμ. Δ', ἐν Πειραιεῖ 1923, σελ. 2 κέξ. Μετὰ ταῦτα ἀπαντᾷ ὡς ἄρχων Λογοθέτης τῆς Μ. Ἐκκλησίας, εὗρε δὲ τὸν θάνατον τὴν 17 Μαρτίου 1821. Μ α ρ. Μ ι ν ώ τ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 482, κλπ.

ὡς ὄντες καὶ αὐτοὶ βεβαρημένοι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἕκαστος, ἀπὸ τοῦ νῦν δὲ καὶ εἰς τὸ ἑξῆς νὰ πληρώνουν καὶ οὗτοι μετὰ προσθήκης τὰ περὶ τοῦ κρέατος καὶ οὐ κατὰ τὴν πρὸ χρόνων γενομένην διανομὴν καὶ νὰ λαμβάνουν ἰδίως ἀπόδειξιν δηλωτικὴν τῆς ἀποδόσεως ταύτης. Ἐφ' ᾧ καὶ γενομένης τῆς διανομῆς τῶν τριάκοντα χιλιάδων γροσίων, ἅπερ εἰσὶν ἡ μετὰ τὸν παλαιὸν ἐκεῖνον προσδιορισμὸν κατὰ μικρὸν αὐξυνθεῖσα προσθήκη περι τὴν τιμὴν τοῦ διδομένου κρέατος, ἐφάνησαν ἀναλογοῦντα καὶ τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου γρόσια 12 καὶ τὰ μὲν τοῦ τρέχοντος χρόνου καιεμετρήθησαν παρὰ τοῦ ἐνθέρμου ἐφόρου τῶν ὑποθέσεών σου ἐν τῷ παραχρῆμα εἰς τὸ κοινὸν τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα θέλεις φροντίσεις ἀνυπερθέτως νὰ ἐξαποστείλῃς τῇ αὐτοῦ ἱερότητι, περὶ τῶν ἐφεξῆς δὲ γράφοντες διὰ τῆς παρούσης πατριαρχικῆς ἡμῶν καὶ συνοδικῆς ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς, τῆς ἐν τύποις ἐκδεδομένης, ἐντελλόμεθα τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου, πληροφορούμενος καλῶς τὴν διὰ κοινῆς ἀμεταθέτου ἀποφάσεως γενομένην αὐτὴν διαίτησιν καὶ ἀποδεξάμενος ἐν εὐχαρίστῳ διαθέσει ψυχῆς, τὴν εὐθύδικον ἐπὶ ταύτῃ διανομήν, νὰ ἀποστέλλῃς ἐτησίως μετὰ τοῦ ζητομιρίου σου καὶ τὰ λόγῳ κρέατος εἰρημένα γρόσια 12 ἐν ἀρχῇ τοῦ νέου ἔτους, ἤτοι κατὰ τὸν Ἰανουάριον, πρὸς τὸν ἔνθερμον ἔφορον τῶν ὑποθέσεών σου, ἵνα δίδωνται εἰς τὸ Κοινὸν καὶ λαμβανομένη ἀποστέλληται τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου ἡ δηλωτικὴ ἀπόδειξις τῆς παραλαβῆς αὐτῶν. Γίνωσκε δὲ ὅτι καὶ διὰ τοῦδε τοῦ τρόπου ποιούμενος εὔδηλον τῆς προαιρέσεώς σου τὸ εὔγνωμον καὶ τὸν πρὸς τὴν κοινὴν εὐεργέτιδα καὶ τροφὸν ζῆλον, θέλεις ἀξιωθῇ τῶν ἐγκαρδίων εὐχῶν καὶ τῶν προσηκόντων ἐπαίνων, πλουτῶν εἰς πᾶσαν εὐλογοφανῆ αἴτησίν σου ἀδιάλειπτον τὴν ὑπέρμαχον προστασίαν αὐτῆς, ἧς ἡ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μετὰ τῆς ἀρχιερωσύνης σου. Ἔτει ‚αωιε' ⟨= 1815⟩ κατὰ μῆνα Ἰούλιον.

⟨ἰδιοχείρως⟩ † Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός.

Τὰ παπαδικὰ τῆς ἐπαρχί(ας) σου νὰ μὴν ἔλθουν ἕως τώρα, εἶναι σημεῖον ἄκρας ἀμελείας καὶ ἀδιαφορί(ας) σου, φρόντισε λοιπὸν κα(τὰ) τάχος τὴν ἀποστολήν τους καὶ μὴ προσμένῃς ἄλλην μας ὑπόμνησιν[1].

Ὁ Καισαρείας Φιλόθεος	*Ὁ Δέρκων Γρηγόριος*	*Ὁ Νεοκαισαρείας Μελέτιος*
Ὁ Ἡρακλείας Μελέτιος	*Ὁ Σοφίας Θεοφάνης*	*Ὁ Παροναξίας Ἱερόθεος*

---

1. Ὑπογραφὴ καὶ ὑστερόγραφον ἰδιοχείρως ὑπὸ τοῦ πατριάρχου. Τὴν ἐπισημείωσιν εὑρίσκομεν καὶ ὑπὸ Πολ. Συνοδινοῦ, Ὁ Τριπόλεως καὶ Ἀμυκλῶν Δανιήλ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 127, μνημονευομένην καὶ εἰλημμένην ἐκ τοῦ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Μελέτη περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ἐν Ἀθήναις 1916, σελ. 27-28.

Ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος *Ὁ Πόσνας Κολλίνικος* *Ὁ Βάρνης Χρύσανθος*
Ὁ Χαλκηδόνος Γεράσιμος *Ὁ Ἐφέσου Διονύσιος* *Ὁ Σάμου Κύριλλος*
Ὁ Τορνόβου Μακάριος *Ὁ Κυζίκου Κωνστάντιος*
Ὁ Π. Πατρῶν Γερμανὸς *Ὁ Νικαίας Ἰωαννίκιος* *καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί* [1].

8. Συνοδικὸν πατριαρχικὸν ἐπιτίμιον, ἐπὶ πατριάρχου Κυρίλλου ΣΤ΄, κατ' Αὔγουστον 1815, κατὰ τῶν κατακρατούντων καὶ ἰδιοποιουμένων τὰ πατρικὰ χωράφια τοῦ Κωνσταντίνου Μουρούτζου καὶ τῶν περὶ τούτου γινωσκόντων καὶ μὴ μαρτυρούντων [2]. Ἐπὶ χάρτου, διαστ. 0,55 × 0,33 μ. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 10.

Κύριλλος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

/[2] † Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπε Ἀκόβων, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ καὶ ἐντιμότατοι κληρικοί, /[3] εὐλαβέστατοι ἱερεῖς καὶ τίμιοι προεστῶτες καὶ χρήσιμοι γέροντες καὶ πρόκριτοι τῆς ἐπαρχίας ταύτης καὶ τοῦ χωρίου /[4] Λαγκάδια καλουμένου, χάρις εἴη ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ. Ὁ ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου Κωνσταντὴς Μου /[5] ρούτζου ἀνήγγειλεν ὑμῖν δεινοπαθῶς, ὅτι αὐτοῦ ὀρφανοῦ καὶ ἀπροστατεύτου διαμείναντος, τινὲς τῶν αὐτόθι χριστιανῶν, /[6] φιλαδίκῳ καὶ αἰσχροκερδεῖ ἐκνικώμενοι γνώμῃ καὶ προαιρέσει, ἰδιοποιήσαντο καὶ κατεξουσίασαν τῶν πατρικῶν /[7] αὐτοῦ χωραφίων, ἐπιχειροῦντες ἀποξενῶσαι ἀσυνειδήτως αὐτὸν ἐκείνων καὶ τῷ τρόπῳ τούτῳ προξενοῦσιν αὐτῷ οὐ τὴν /[8] τυχοῦσαν βλάβην καὶ ζημίαν, ἥντινα καὶ μὴ ἀνεκτὴν ἡγησάμενος κατὰ τῶν τοιούτων, ὡς φιλαδίκων καὶ κακο /[9] τρόπων, καὶ εἰς μαρτυρίαν ἐν φόβῳ Θεοῦ τῆς ἀληθείας, τὸ παρὸν ἐξῃτήσατο ἡμέτερον πατριαρχικὸν καὶ συνο /[10] δικὸν φρικτὸν ἐπιτίμιον. Καὶ δὴ (εἰ οὕτως ἔχει) γράφοντες ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ /[11] ἡμᾶς ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἵνα /[12] ὅσοι καὶ ὁποῖοι τῶν χριστιανῶν ἔχουσιν, ἐξουσιάζουσι καὶ διακατακρατοῦσι τὰ ἀνωτέρω ἐκεῖνα χωράφια, νεμόμενοι /[13] αὐτά, ἐὰν μὴ τὸν Θεὸν φοβηθέντες καὶ τὴν αἰώνιον κόλασιν ἐν νῷ θέμενοι παύσωνται πάσης διαστροφῆς /[14] καὶ παραλόγου προφάσεως καὶ φιλαδίκου γνώμης καὶ μὴ ὁμολογήσωσιν εὐσυνειδήτως τὴν ἣν μετῆλθον δολιοτροπίαν /[15] καὶ μὴ παραχωρήσωσιν ἀπροφασίστως ὑπὸ τὴν τελείαν ἐξουσίαν καὶ δεσποτείαν αὐτοῦ τὰ εἰρημένα χωράφια /[16] καὶ μὴ φροντίσωσι διορθωθῆναι καὶ ἐξισιασθῆναι μετ' αὐτοῦ περὶ αὐτῶν πάντων

---

1. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 27-28, περίληψις βραχεῖα τοῦ παρόντος γράμματος, χαρακτηριζομένου ὡς σιγιλλίου.

2. Περίληψιν ἐπίσης πενιχρὰν αὐτόθι, σελ. 28 καὶ Γ. Ι. Παπούλα, Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ, Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. γ', σελ. 202. Παρέχεται πανομοιότυπον τοῦ ἐπιτιμίου.

εἰρηνικῶς καὶ χριστιανικῶς καὶ μὴ /[17] ἀποκαστήσωσιν ἀζήμιον ἕως καὶ τοῦ ἐλαχίστου, ἀλλὰ διαστρέψαντες παρακούσωσι καὶ ἐμμείνωσι τῇ φιλα/[18]δίκῳ αὐτῶν γνώμῃ καὶ τῇ ἀσυγγνώστῳ ταύτῃ διακατοχῇ τῶν εἰρημένων χωραφίων καὶ ἐάσωσιν αὐτὸν /[19] μέχρι τέλους ἐστερημένον τῶν κληρονομικῶν τούτων δικαίων καὶ ἐζημιωμένον καὶ ὅλως περίλυπον, αὐτοί τε /[20] ὡς φιλάδικοι, κακότροποι καὶ ἀσυνείδητοι, πρὸς δὲ οἱ γινώσκοντες καλῶς καὶ ἠξεύροντες βεβαίως τὴν περὶ τούτων /[21] πάντων ἀλήθειαν, ἐὰν μὴ μαρτυρήσωσιν ἐν φόβῳ Θεοῦ καὶ καθαρῷ τῆς ψυχῆς αὐτῶν συνειδότι, διὰ τὴν κατὰ /[22] χώραν τῶν δικαίων ἀποκατάστασιν, ἀλλὰ χαριζόμενοι καὶ φιλοπροσωποῦντες ἢ ἄλλως πως σιωπήσωσιν, /[23] οἱ τοιοῦτοι, ὁποῖοι ἂν ὦσιν, ὡς ὁμοιοκαινότροποι, ἀφωρισμένοι ὑπάρχωσι καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι /[24] καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι, αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθείησαν, αὐτοὶ δὲ μηδαμῶς, κληρονομήσειαν τὴν λέπραν τοῦ /[25] Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, στένοντες εἶεν καὶ τρέμοντες ἐπὶ τῆς γῆς, ὡς ὁ Κάιν, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ εἴη ἐπὶ τὰς κε/[26]φαλὰς αὐτῶν καὶ προκοπὴν μήποτε ἴδοιεν ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, ἔχοντες καὶ τὰς ἀρὰς πάντων /[27] τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων καὶ τῶν ὁσίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων τῆς Ἐκκλησίας πατέρων /[28] τῶν τε ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων σεπτῶν καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων, ἕως οὗ ποιήσωσιν ὡς γράφομεν. αωιεῳ ⟨=1815⟩.

/[29] Ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ, Ἰνδικτιῶνος Γης.

/[30] † Ὁ Καισαρείας Φιλόθεος † ὁ Ἐφέσου Διονύσιος † ὁ Ἡρακλείας Μελέτιος † ὁ Κυζίκου Κωνστάντιος.

/[31] † Ὁ Νεοκαισαρείας Μελέτιος † ὁ Πατρῶν Γερμανὸς † ὁ Πόσνας Καλλίνικος /[32] † ὁ Νικαίας Ἰωαννίκιος.

9. Ἔντυπος συνοδικὴ ἐγκύκλιος πατριάρχου Κυρίλλου Ϛ', ἀχρόνιστος, ἀλλὰ τῇ 25 Νοεμβρίου 1815 ἀπολυθεῖσα [1], καὶ ἀφορῶσα εἰς τὴν σύστασιν ἐν ΚΠόλει Μουσικῆς Σχολῆς [2], εἰσαγούσης νέαν μέθοδον θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς

---

1. Εἰς τὸ γνωστὸν περιοδικὸν «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» 1 Ἰανουαρίου 1816, σελ. 10-11, εὑρίσκομεν τὴν εἴδησιν ὅτι εἰς τὸν «Ἑλληνικὸν Τηλέγραφον» ἀριθ. 3-4, τοῦ ἔτους τούτου 1816, ἐδημοσιεύθησαν τὰ σχετικὰ περὶ ἱδρύσεως τῆς Μουσικῆς Σχολῆς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο περιοδικὸν δὲν ἠδυνήθημεν νὰ συμβουλευθῶμεν εἰς τὰς ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθήκας, τὴν σχετικὴν παραπομπὴν ὅμως μετὰ τῆς πληροφορίας τοῦ ἔτους 1815, καθ' ὃ ἡ πατριαρχικὴ πρᾶξις ἀπελύθη, λαμβάνομεν καὶ παρὰ τοῦ Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, ἐν ΚΠόλει [1885-1890], σελ. 683-684, ὑποσ. 1283. Ἐντεῦθεν καὶ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 28-29. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μουσικῆς τοῦ Βυζαντίου νομίζοντες σοβαρὰν τὴν σημασίαν τῆς παρούσης ἐγκυκλίου, ἐπανεκδίδομεν αὐτήν.

2. Ἡ πρώτη προσπάθεια ἱδρύσεως μουσικῆς τινος σχολῆς ἐν ΚΠόλει ὀφείλεται εἰς τὸν πατριάρχην Παΐσιον τὸν Β' κατὰ τὸ ἔτος 1727. Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σελ. 629. Πρβλ. σχετικὸν ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ, εἰς «Ἐκκλ. Ἀλήθειαν», τόμ. Η,

ἐξηγοῦσαν τὴν δυσνόητον παλαιὰν μουσικὴν γραφήν, ὑπὸ τριῶν μουσικῶν διδασκάλων. 'Αρχιερεῖς καὶ πολῖται ἔγκριτοι καὶ φιλόμουσοι τῶν ἐπαρχιῶν καλοῦνται νὰ ἐγγραφοῦν συνδρομηταί, μετέχοντες τοῦ ἐνεργουμένου ἐράνου καὶ παρακινοῦντες εἰς φοίτησιν 2 - 3 καλλιφώνους χριστιανούς, ἀλλ' ἐξασφαλίζοντες τὰς δαπάνας ἐνδυμασίας καὶ διατροφῆς των. 'Εθν. Βιβλιοθ., φ. Μ 13, ἀριθ. 8.

Κύριλλος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπε 'Ακόβων, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος κυρ-⟨Δανιήλ⟩, χάρις εἴη σου τῇ θεοφιλίᾳ καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ.

'Οποῖαι καὶ πόσαι δυσκολίαι συνέβαινον ἄχρι τοῦ νῦν εἰς τὰς προόδους τῶν μουσικῶν μαθημάτων, δὲν λανθάνει βέβαια τοῦτο μήτε τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχιερωσύνης σου. 'Η ἀσάφεια τῶν παραδόσεων, ἡ ἔλλειψις μιᾶς καλῆς μεθόδου, διδακτικῆς τοῦ ποσοῦ τῶν διαστημάτων, τοῦ χρόνου, τὸ ἀκανόνιστον τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῆς σημείων καὶ τῶν ἄλλων προσόντων, ὅσα ἡ καιρικὴ περιπέτεια συγκατέχωσεν εἰς τὸν βυθὸν τῆς φθορᾶς καὶ τῆς λήθης, κατέστησαν ἐξίτηλον σχεδὸν τὴν ἱερὰν ᾀσματικὴν αὐτὴν τέχνην [1] καὶ μόλις εἰς δύο ἢ τὸ πολὺ τρία τῶν ἐνταῦθα μουσικῶν πρόσωπα

(1887 - 88), σελ. 35-36. Περισσότερον συστηματικὴ ἠμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ δευτέρα ἀπόπειρα, ἐπὶ πατριάρχου Σωφρονίου Β', χρησιμοποιηθέντων τοῦ πρωτοψάλτου Δανιὴλ « διὰ νὰ παραδίδῃ μαθηματάρι », τοῦ δὲ λαμπαδαρίου Πέτρου καὶ τοῦ δομεστίκου τοῦ δεξιοῦ χοροῦ Γιακουμάκη « νὰ παραδίδουν παπαδικὴν καὶ στιχάρι ». 'Α θ. Κ ο μ ν η ν ο ῦ - 'Υ ψ η λ ά ν τ ο υ, 'Εκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Θ' καὶ Ι', ἤτοι τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, ἐν ΚΠόλει 1870, σελ. 555. 'Επομένως ἡ προκειμένη σχολὴ δύναται νὰ ὀνομασθῇ τρίτη, καίτοι μόνον αὐτὴ ἀξιοῖ τὸ δικαίωμα ν' ἀποκαλῆται σχολή, λειτουργήσασα ἀποδοτικῶς ἐπὶ ἑξαετίαν, μέχρι τοῦ 1821, μὲ διετῆ φοίτησιν μαθητῶν καταρτιζομένων ἄριστα καὶ ἀποβαινόντων ἐκτελεστῶν καὶ διδασκάλων τοῦ νέου συστήματος εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς σχολάς, ὅπου εἰσήχθη τὸ μάθημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. 'Ικανοποιητικὰς εἰδήσεις, περὶ τῆς ἱδρύσεως, τῶν διδασκάλων, τῆς λειτουργίας κλπ. τῆς σχολῆς εὑρίσκομεν ὑπὸ τοῦ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδα, τοῦ Πελοποννησίου, ἐν τῷ Προλόγῳ (σελ. ε'-ια') τοῦ βιβλίου Χ ρ υ σ ά ν θ ο υ ἀρχιεπισκόπου Διρραχίου, τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ἐν Τεργέστῃ 1832, ἐκδοθέντος ὑπ' αὐτοῦ «διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν », ὧν τὸν σχετικὸν πίνακα εὑρίσκει τις παρατιθέμενον ἐν τέλει, σελ. LIX-LXVI. Βλ. καὶ Γ. Ι. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἐν 'Αθήναις 1890, σελ. 371-375.

1. 'Η μουσικὴ γραφὴ διῆλθεν ἀπὸ πολλὰ στάδια μέχρις ὅτου ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων παραδοθῇ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τῶν χρόνων τούτων, καθ' οὓς ἀναλαμβάνεται ἡ προκειμένη προσπάθεια, ἤτο δηλ. στενογραφικοῦ χαρακτῆρος, δυσκόλως διδασκομένη εἰς τοὺς

σωζόμενον τὸ ἐπὶ τοσοῦτον ψυχωφελέστατον εἰς ὅλον τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα καὶ εἰς εὐπρέπειαν τῶν ἁπανταχοῦ ἱερῶν ἐκκλησιῶν ἀναγκαιότατον χρῆμα, ὥστε διὰ τὰς μεσολαβούσας δυσκολίας καὶ ἀκαταληψίας, ἢ διόλου ἀπεμακρύνοντο οἱ φιλομαθεῖς τῶν μουσικῶν ἀκροάσεων, ἢ προσερχόμενοι προσώχθιζον εἰς τοὺς τόπους καὶ τὴν ἐπὶ ματαίῳ δαπάνην τοῦ καιροῦ καὶ τῶν ὑπερμέτρων ἐξόδων καὶ ἐπέστρεφον μεταμελούμενοι. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ αἴτιον, διὰ τὸ ὁποῖον αἱ λοιπαὶ τῶν ἱερῶν ἐκκλησιῶν, ἐκτὸς μόνον τοῦ καθ' ἡμᾶς πατριαρχικοῦ ναοῦ, τόσον ἐνταῦθα ἐν βασιλευούσῃ, ὅσον καὶ εἰς τὰ λοιπὰ μέρη ἀμοιροῦσι μουσικῶν ἐντέχνων διδασκάλων, ταὐτὸν εἰπεῖν ὑστεροῦνται τῆς ἀναγκαιοτάτης εὐκοσμίας αὐτῆς. Ἀλλ' ὁ χρόνος, ὅστις καθὼς ἠξεύρει νὰ κρύπτῃ τὰ φανέντα, οὕτως ἠξεύρει νὰ ἀνακαλύπτῃ καὶ τὰ ἀφανῆ, κατὰ τὸν εἰπόντα σοφόν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, ἡ θεία πρόνοια καὶ χάρις καὶ δύναμις, ἡ τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, ηὐδόκησε καὶ τὴν κατόρθωσιν καὶ τελειοποίησιν καὶ τούτου τοῦ ἱεροῦ χρήματος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, μὲ τὸν τρόπον καὶ τὴν διδακτικὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν βλέπεις καὶ πληροφορεῖσαι ἐκ τῆς περικλειομένης, τετυπωμένης ὡσαύτως διακηρύξεως, ἡ μέθοδος αὐτὴ τὴν ὁποίαν ἐφεῦρον καὶ ἐπενόησαν οἱ διαλαμβανόμενοι τρεῖς ἀξιέπαινοι ἄνδρες, ὑπερβαίνει τὰς τῶν παλαιῶν παραδόσεων, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν εἶναι ἡ μόνη ἀκριβὴς καὶ φωτιστικὴ καὶ ἀρίστη, ἐξηγοῦσα θεωρητικῶς, ἅμα καὶ πρακτικῶς τὰ μέλη καὶ σχήματα τῶν φωνῶν καὶ δεικνύουσα καλῶς τὰ σημεῖα τῶν χρόνων καὶ ἑνὶ λόγῳ ὅσα αἱ μέθοδοι τῶν παλαιῶν παραδόσεων δὲν ἠδύναντο νὰ κατορθώσωσιν εἰς τὸν μαθητὴν ἐπὶ δέκα καὶ εἴκοσι χρόνους, αὐτὴ ὑπόσχεται νὰ τελειώσῃ ἐν διαστήματι χρόνου ἑνὸς καὶ νὰ ἀναδείξῃ τὸν οἰκεῖόν της μαθητὴν ἱκανόν, ὥστε ἕκαστον μάθημα κατ' αὐτὴν γεγραμμένον νὰ δύναται μὲ μικράν τινα καὶ ὀλίγην καθ' ἑαυτὸν μελέτην νὰ τὸ ψάλλῃ ἀπαραλλάκτως μὲ τὸν ᾀσματογράφον καὶ ποιητήν, χωρὶς νὰ τὸ διδαχθῇ ὑπ' αὐτοῦ πρότερον καὶ αὐτὰ ὅλα, χωρὶς ὅλως νὰ παρεκτρέπηται ἡ μέθοδος ἀπὸ τὸ σεμνὸν ἐκεῖνο καὶ ἐναρμόνιον μέλος, τὸ πρὸς κατάνυξιν καὶ συντριβὴν καρδίας ἐντέχνως πεποιημένον καὶ παρὰ τῶν πρώτων ἐκείνων

πολλούς, μετὰ χρόνου δὲ μακροῦ ἄσκησιν ἐκμανθανομένη. Καὶ ἐγένοντο μὲν ἀπόπειραι ἁπλοποιήσεως τῶν θέσεων, ἰδίᾳ ἐπὶ Κυρίλλου Ε' ὑπὸ τοῦ πρωτοψάλτου Ἰω. Τραπεζουντίου ἀπὸ τοῦ 1749, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἀπαντοῦν εἰς χειρόγραφα ἐξηγήσεις παλαιῶν τεμαχίων, ἤτοι μεταγραφαὶ εἰς ἁπλουστευμένην γραφήν, ἀλλὰ σύστημα γραφικὸν ἁπλοῦν καθιεροῦται μεμαρτυρημένως ἀπὸ τοῦ ἔτους τῆς ἱδρύσεως τῆς τελευταίας μουσικῆς σχολῆς, τῆς παρούσης, διὰ τῆς μεθόδου τῶν τριῶν ἱδρυτῶν καὶ διδασκάλων. Χρήσιμον εἶναι νὰ σημειωθοῦν τὰ ἄρθρα Κ ω ν σ τ. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περὶ τῶν διακονικῶν κλιμάκων τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», τόμ. Ϛ' (1929), σελ. 321-327. Κ. Δ. Π α π α δ η μ η τ ρ ί ο υ, Τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ αἱ σύγχρονοι ἔρευναι, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Ϛ' (1931), σελ. 53-58.

ἱερῶν μελῳδῶν καὶ διδασκάλων παραδεδομένον καὶ χωρὶς νὰ παρεισάγῃ φωνῶν καὶ σχημάτων νεωτερίσματα.

Ταῦτα τοίνυν προηγουμένως πληροφορούμενος ἐκ τῆς περικλειομένης διακηρύξεως, πληροφορεῖσαι ἐξῆς καὶ ὅσην φιλοτιμίαν καὶ προθυμίαν ἐπεδειξάμεθα, τόσον ἡμεῖς μετὰ τῆς περὶ ἡμᾶς ἱερᾶς ἀδελφότητος καὶ ἁγίας Συνόδου, ὅσον καὶ οἱ φιλόκαλοι καὶ φιλόμουσοι προύχοντες τοῦ ἡμετέρου Γένους, εἰς τὴν συγκρότησιν κοινοῦ σχολείου τῶν μουσικῶν παραδόσεων, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ τῆς νέας μεθόδου διδάσκαλοι εἰσαχθέντες, παραδιδόασι μὲ φιλοπονίαν ἄκραν καὶ ἐπιμέλειαν ὑπερβάλλουσαν καὶ πληθύνεται καθ' ἑκάστην ὁ ἀριθμὸς τῶν ἁπανταχόθεν προσερχομένων μαθητῶν κἀντεῦθεν ἀληθεστάτη καὶ ἀναμφίβολος ἡ ἔκβασις τῆς ὑποσχέσεως τῶν διδασκάλων. Καὶ ἡ πεῖρα δὲ προσέτι καὶ ἡ διὰ τῆς πείρας φανεῖσα ἀνωτέρα τῶν κοινῶν ἐλπίδων πρόοδος τῶν μαθητῶν ἐν διαστήματι τετραμηνιαίῳ βεβαιοῖ τῆς ὑποσχέσεως αὐτῆς τὴν ἀλήθειαν.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, περιττὸν κρίνομεν νὰ ἀποτείνωμεν λόγους μακροὺς εἰς τὸ νὰ ἀποδείξωμεν τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου, πόση ἡ ἐκ τούτου πηγάζουσα ὠφέλεια καὶ πόσον προσγίνεται κλέος εἰς ὅλον τὸ Γένος ἡμῶν καὶ πόση ἰδίως ὠφέλεια καὶ εὐπρέπεια εἰς ὅλας τὰς κατὰ μέρος ἱερὰς ἐκκλησίας, ἐπειδὴ ἐξ αὐτοῦ τοῦ σχολείου τοῦ μουσικοῦ, ὡς ἀπό τινος πηγῆς πολυκρούνου καὶ πολυχεύμονος θέλει προχέωνται ἀφθόνως τὰ ζωήρρυτα τῆς ἀγγελομιμήτου ᾀσματικῆς νάματα καὶ θέλει μετοχετεύωνται εἰς ὅλας τὰς κατὰ μέρος ἐπαρχίας, καθὼς βέβαια καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς ἀρχιερωσύνης σου εἰς στολισμὸν καὶ τῶν ἱερῶν αὐτόθι ἐκκλησιῶν. Διὰ τοῦτο καὶ ὅλοι οἱ ἐνταῦθα ὁμογενεῖς κοινῶς τε καὶ κατὰ μέρος συνέδραμον φιλοτίμως καὶ ἐβοήθησαν τῷ μουσικῷ τούτῳ σχολείῳ, τοῦ ὁποίου αἱ κατ' ἔτος δαπάναι, τόσον εἰς μισθοὺς τῶν διδασκάλων, ὅσον και εἰς μεταγραφὴν τῶν σωζομένων παλαιῶν μουσικῶν βιβλίων, εἶναι ὑπέρογκοι καὶ κοινῆς χρήζουσι τῆς βοηθείας πρὸς οἰκονομίαν, προσκαλεῖται δὲ καὶ ἡ ἀρχιερωσύνη σου καὶ μετὰ σοῦ πάντες οἱ φιλόμουσοι ἐπαρχιῶταί σου εὐσεβεῖς εἰς τὸν ἐπωφελῆ ἔρανον τοῦτον. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐντελλόμεθά σοι διὰ τῆσδε τῆς ἐν τύποις ἐγκυκλίου πατριαρχικῆς ἡμῶν καὶ συνοδικῆς ἐπιστολῆς, ὅπως μετὰ τὴν πληροφορίαν τῶν ἀνωτέρω ἐνδειξάμενος πραγματικῶς τὸν ὑπὲρ τῶν καλῶν ζῆλόν σου, νὰ καταγραφῇς πρῶτος ἡ ἀρχιερωσύνη σου συνδρομητὴς εἰς τὸ τέλος τῆς περικλειομένης διακηρύξεως πλουσιοπάροχος καὶ φιλότιμος, εἶτα δὲ νὰ προσκαλέσῃς καὶ ὅλους ἁπλῶς τοὺς φιλομούσους εὐκαταστάτους ἐπαρχιώτας σου καὶ διὰ τοῦ γενναίου παραδείγματός σου καὶ τῶν προτρεπτικῶν λόγων σου καὶ πνευματικῶν συμβουλῶν νὰ καταστήσῃς παρομοίως συνδρομητὰς καὶ νὰ συγκροτήσῃς παρὰ πάντων αὐτῶν καὶ παρὰ τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ σου ἔτι σωζομένων ἱερῶν ἐκκλησιῶν μίαν ἁδρὰν καὶ ἀξιόλογον βοήθειαν καὶ νὰ καταγράψῃς αὐτὴν ἐν τῷ τέλει τῆς διακηρύξεως

καὶ νὰ βεβαιώσῃς μὲ τὴν ὑπογραφήν σου καὶ μὲ τὰς ὑπογραφὰς τῶν προκριτωτέρων ἐπαρχιωτῶν σου καὶ διὰ τοῦ ἐνθέρμου ἐφόρου σου νὰ προφθάσῃς εἰς χεῖρας τῶν ἐφόρων καὶ ἐπιτρόπων τοῦ σχολείου τῆς μουσικῆς, διδοὺς εἴδησιν εἰς ὅλους τοὺς ἐπαρχιώτας σου, διὰ νὰ ἔλθῃ ὅστις ἐξ αὐτῶν διψαλαῖος εἰς τὴν ἀέναον ταύτην πηγὴν καὶ νὰ κορεσθῇ τῶν ναμάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, μᾶλλον δὲ ἡ ἀρχιερωσύνη σου κατὰ χρέος ἀρχιερατικῆς σου προνοίας εὑρὼν δύο ἢ τρεῖς ἐξ αὐτῶν δεξιοὺς καὶ καλλιφώνους νὰ ἐξαποστείλῃς εἰς τὴν σχολήν, φροντίζων μόνον περὶ τῶν ἐξόδων τῆς ἐνδυμασίας καὶ ζωοτροφίας των, διὰ νὰ διδαχθῶσιν ἀνεξόδως τὴν μέθοδον καὶ ἐν διαστήματι χρόνου ἑνὸς ἐπιστρέψαντες νὰ μεταδώσωσι καὶ ἄλλοις τὴν τέχνην καὶ νὰ κοσμήσωσι τὰς ἱερὰς ἐκκλησίας τῆς ἐπαρχίας σου, ἔσο δὲ πεπληροφορημένος, ἀγαπητέ, ὅτι ἡ φιλότιμος αὕτη συνδρομή σου καὶ ἡ βοήθεια θέλει σε ἀναδείξει καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς ὅλον τὸ γένος φιλόκαλον, φιλόμουσον καὶ τῶν καθηκόντων τῷ ἐπαγγέλματί σου τελεσιουργὸν πρόθυμον καὶ ἐκπληρωτήν, θέλει λογισθῇ μία ἐξαίρετος δούλευσίς σου καὶ θέλει σε καταπλουτίσει μὲ τοὺς κοινοὺς ἐπαίνους καὶ τὰ ἐγκώμια, καταστέφουσά σε καὶ μὲ τὰς ἀφθόνους ἐκκλησιαστικὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας. Διὸ καὶ περιμένομεν μετὰ πόθου τὰς ἀποτελεσματικὰς ἀποκρίσεις σου, δηλωτικὰς ὁμοῦ καὶ τῆς ἐφετῆς ἡμῖν ἀγαθῆς ὑγιείας σου, ἣν δῴη σοι μετὰ τῶν σωτηριωδῶν αἰτημάτων ἀμετάπτωτον διὰ βίου ὁ Κύριος, οὗ ἡ χάρις εἴη μετὰ τῆς ἀρχιερωσύνης σου.

⟨ἰδιοχείρως⟩ † Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός.

Ὁ Καισαρείας Φιλόθεος	*Ὁ Ἐφέσου Διονύσιος*
Ὁ Ἡρακλείας Μελέτιος	*Ὁ Κυζίκου Κωνστάντιος*
Ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος	*Ὁ Νικαίας Ἰωαννίκιος*
Ὁ Χαλκηδόνος Γεράσιμος	*Ὁ Δέρκων Γρηγόριος*
Ὁ Τορνόβου Μακάριος	*Ὁ Νεοκαισαρείας Μελέτιος*
Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς	*Ὁ Παροναξίας Ἱερόθεος*
Ὁ Σοφίας Θεοφάνης	*Ὁ Βάρνης Χρύσανθος*
Ὁ Πόσνας Καλλίνικος	*Ὁ Σάμου Κύριλλος*

Καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί.

10. Μακρὰ ἔντυπος διακήρυξις, ἄνευ ὑπογραφῆς καὶ χρονολογίας, ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς Μουσικῆς Σχολῆς, ἐξηγοῦσα διὰ σεμνῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν λόγων, πῶς τρεῖς μουσικοὶ ἄνδρες, διάκονος Χρύσανθος [1], λαμπαδάριος

1. *Περὶ τοῦ Χρυσάνθου, τοῦ ἤδη μὲν διακόνου, μετὰ ταῦτα δὲ διαδοχικῶς γενομένου μητροπολίτου Δυρραχίου, Σμύρνης καὶ τέλος Προύσης, ἐκ Μαδύτου καταγομένου καὶ δι' εὐρυτάτης παιδεύσεως κεκοσμημένου, βλ. Γ. Ι. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 332-335. Τούτου ἐκυκλοφορήθησαν ἐντύπως Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεῖσα*

Γρηγόριος [1] καὶ χαρτοφύλαξ Χουρμούζιος [2], συνέταξαν μέθοδον παραδόσεως νέαν, ἵνα ἐντὸς χρόνου ἑνὸς οἱ μαθητιῶντες ἐκμανθάνουν νὰ ψάλλουν τὰ παλαιὰ ᾄσματα, ἄνευ παραχαράξεως τῶν παραδεδομένων, ἀλλὰ μόνον διὰ μεταβολῆς τῶν δυσνοήτων σημείων ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον. Ἔφοροι καὶ ἐπίτροποι παρὰ τῇ Σχολῇ ὡρίσθησαν οἱ μητροπολῖται Ἐφέσου Διονύσιος καὶ Ἡρακλείας Μελέτιος, ὁ ἄρχων Γ. Μαυροκορδᾶτος καὶ ὁ ἔμπορος Μιχ. Βασιλείου. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 9.

Ἐν ἐκκλησίαις εὐλογεῖν τὸν Θεὸν καὶ ψαλμικοῖς ὕμνοις τὰς εὐχὰς καὶ δεήσεις τῷ Κυρίῳ προσφέρειν ἄνωθεν ὑπὸ τοῦ προφήτου δεδιδαγμένοι, ἐξ ἔθους παλαιοῦ τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἡμῶν καταστάσει κεκρατηκότος καλῶς παρελάβομεν. Οὐδὲν γὰρ οὕτω διανίστησι τὴν ψυχὴν καὶ πρὸς τὰ θεῖα κάλλη ἀναπτεροῖ, τῶν βιοτικῶν δεσμῶν ἀπολῦον, ὡς ἡ ἀπὸ τῶν ἱερῶν ψαλμῶν ἐμμέλεια καὶ τὸ ρυθμῷ συγκείμενον ᾆσμα. Αὕτη καὶ γὰρ οἷά τις πνευματικὴ κιθάρα τοὺς οὐρανίους ἀποδίδωσι φθόγγους καὶ τῶν ἀγγέλων ἐπὶ γῆς ἐκμιμεῖται τὴν μελῳδίαν, οὐκ ἀκοὰς μόνον θέλγουσα, ἀλλὰ καὶ ψυχὰς ἐκπαιδεύουσα καὶ τὸν θεῖον αὐταῖς ὑπαγορεύουσα νόμον εἴς τε τὸν τῆς προσευχῆς κάματον τῇ ποικιλίᾳ καὶ ἡδονῇ, οἷα τινὶ πνευματικῇ ἴυγγι κηλοῦσα καὶ διεγείρουσα καὶ τῶν πόνων τὴν αἴσθησιν ὑποτεμνομένη καὶ ἑνὶ λόγῳ ἡ ἱερὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ᾀσμάτων μελῳδία ἐπῳδή τίς ἐστιν ἁγία, κατὰ τὸν Χρυσορρήμονα, ὥσπερ θηρία πονηρὰ τὰς ἀλόγους ἐπιθυμίας κοιμίζουσα καὶ πᾶν ψυχικὸν καταστέλλουσα πάθος. Ἀλλὰ τοιαύτης οὔσης τῆς ἀγγελομιμήτου ταύτης ᾀσματικῆς καὶ τοῖς εὐσεβέσιν ἡμῖν καθ' ὑπέρτερον οὕτω λόγον ἀναγκαιοτάτης, οὐδενὶ πάντως ἠγνόηται τῶν ὁμογενῶν, ὁπόσα τοῖς προσερχομένοις καὶ μαθεῖν ἱμειρομένοις τὰ χαλεπὰ

πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδαζόντων αὐτὴν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον παρὰ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, διδασκάλου τοῦ θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς, ἐν Παρισίοις 1821, σσ. δ+56 καὶ τὸ 1832 ἐν Τεργέστῃ ἐκτυπωθὲν Θεωρητικὸν μέγα, σημειωθὲν ἤδη,

1. Ὁ ἐκ ΚΠόλεως Γρηγόριος Λευίτης, καλλίφωνος, αὐτοδίδακτος, εἶναι ὁ ἐφευρέτης τῆς νέας μουσικῆς μεθόδου, διδάξας εἰς τὴν σχολὴν τὸ πρακτικὸν μέρος. Μαθητὴς διασήμων μουσικοδιδασκάλων, Ἰακώβου τοῦ πρωτοψάλτου, Πέτρου τοῦ Βυζαντίου καὶ Γεωργίου τοῦ Κρητός, τούτων καὶ ἄλλων παλαιοτέρων τὰ μουσικὰ ἔργα μετέφερεν οὗτος εἰς τὴν νέαν μέθοδον, ἀλλὰ καὶ ἰδίας συνθέσεις κατέλιπε, δικαίως θεωρούμενος ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν νεώτερος μουσικοδιδάσκαλος. Βλ. περὶ αὐτοῦ, καίτοι πενιχρὰ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀξίαν του, Γ. Ι. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ.. σελ. 329-331.

2. Ὁ Γεώργιος Χουρμούζιος, χαρτοφύλαξ τῆς Μ, Ἐκκλησίας, Γιαμαλῆς τὸ ἐπώνυμον, ἐκ Χάλκης, ἑρμηνεύσας τὰ μουσουργήματα τῶν παλαιοτέρων, πολλὰ τύποις ἐξέδωκεν ἔργα καὶ ἀκόμη περισσότερα ἐν χειρογράφοις κατέλιπε. Μετὰ τῶν δύο ἄλλων ἐντατικῶς εἰργάσθη διὰ τὴν μεταγραφὴν δι' ἀναλυτικοῦ συστήματος τῶν παλαιῶν μελῶν, ἀπαλειφθείσης ὁλοσχερῶς τῆς παλαιᾶς γραφῆς, πλήρους ἐρυθροβαφῶν σημείων καὶ ἄλλων παραστάσεων. Βλ. Γ. Ι. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 331-332.

καὶ ἐργώδη συνέβαινε. Πάντα γὰρ τὰ οἰκεῖα συστατικὰ καὶ τὸν χρόνον αὐτὸν ἐσχάτως ἀποβαλοῦσα ἐδόκει, πᾶσάν τε πρὸς τούτους ἑρμηνευτικὴν μέθοδον καὶ ἔντεχνον καὶ κανονικὴν θεωρίαν καὶ κατ' ἐπιστήμονα λόγον τῶν ἀπορουμένων λύσιν συναπολέσασα, μιμήσει μόλις καὶ ἀκοῇ ἐγίνετο μαθητὴ τοῖς ὀξυτέροις καὶ φιλοπονωτέροις, δι' ἅπερ οἱ πλείους οὐδ' ἀντιβλέψαι ὅλως ἠξίωσαν, φρίττοντες πρὸς τὸν ἐπικεχυμένον τῆς ἀκαταληψίας γνόφον. Ἔνιοι δέ, καίτοί ἐν μέσῳ γενόμενοι τῆς ὁδοῦ, πρύμναν ἐφάνησαν κρούοντες, ἵνα μὴ τῆς ἡλικίας τὸ ἐγκαρπότατον καὶ πρὸς ἄλλας ἔνωρον μαθήσεις καταδαπανῶντες, οὐδ' ὡς ἔχουσι πρὸς τὸ τέλος ἀφικέσθαι τοῦ σκοποῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦτο θεραπείας ἠξίωται νῦν τῇ θείᾳ φιλανθρωπίᾳ καὶ χάριτι, ἀφ' ἧς πᾶν ἀγαθὸν ἀγαθύνεται καὶ πᾶν δυσχερὲς εἰς ὁδοὺς λείας μεταποιεῖται καὶ μεταβάλλεται. Τρεῖς γὰρ τῶν ἐν βασιλευούσῃ ἐξ ἐπαγγέλματος, ὅ τε ἱερολογιώτατος ἐν διακόνοις κυρ-Χρύσανθος, ὁ μουσικολογιώτατος λαμπαδάριος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησιας κυρ-Γρηγόριος καὶ ὁ μουσικολογιώτατος κυρ-Χουρμούζιος, ὁ μὲν πρῶτος περὶ τὸ θεωρητικὸν τῆς μουσικῆς μέρος, εἴπερ τις ἄλλος, διὰ μακροῦ χρόνου καὶ πόνων πολλῶν ἐνασχοληθεὶς καὶ ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν ἐγκρατής, εὐρωπαίοις τε μουσικοῖς ὁμιλήσας διδασκάλοις, κἀκ τούτων ὅσα τῷ εἰσαγωγικῷ συμβάλλεται μέρει συλλεξάμενος, οὐδὲ περὶ τὸ πρακτικόν, τὴν παράδοσίν φαμεν τῆς καθ' ἡμᾶς ᾀσματικῆς τέχνης καλῶς ἠσκημένοι καὶ ἰδίᾳ φιλοπόνῳ σπουδῇ ἀξιολόγους προσθήκας ταῖς μουσικαῖς αὐτῶν κτησάμενοι ἐπιδόσεσιν, ὁμοῦ συνελθόντες θεωρητικὴν ἅμα καὶ πρακτικὴν τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς μουσικῆς διδασκαλίαν συνέταξαν καὶ μέθοδον παραδόσεως νέαν ἐξεῦρον, τὸ μὲν σεμνοπρεπὲς ἐκεῖνο καὶ ἐμβριθὲς καὶ ἀξιωματικὸν ὕφος, τὸ ἐν τῇ Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ ἀρχῆθεν ψαλλόμενον οὐδαμῇ οὐδαμῶς παραχαράττουσαν ἢ λυμαινομένην, οὐδὲ πρὸς βραχὺ ἐκπίπτουσαν τούτου καὶ ἀποκλίνουσαν, μᾶλλον δὲ καὶ πρεσβεύουσαν αὐτὸ καὶ ἐκ παντὸς κρατύνουσαν τρόπου, σημείοις δέ τισι καὶ γραμμαῖς ἐπιτηδειοις τὰς μουσικὰς φωνὰς χαρακτηρίζουσαν, τά τε διαστήματα τοῦ χρόνου παρεισάγουσαν καὶ ἀποταμιεύουσαν τῇ ἀναμνήσει, κανόνας τε καὶ ἀναλογίας καὶ ρυθμὸν και ἁρμονίαν καὶ πάντα τὰ οἰκειότατα τῇ μουσικῇ ἐκδιδάσκουσαν, ὥστε τὸν προσερχόμενον καὶ μαθητιῶντα μηδὲν ἀπαντᾶν ἐργῶδες ἢ ἀσαφὲς καὶ δυσξύνετον, ἀλλὰ προάγεσθαι καὶ ἀπροσκόπτως χωρεῖν, τῇ ἀκραιφνεστάτῃ ἑρμηνείᾳ καὶ παραδόσει φωταγωγούμενον. Κἀπειδὰν ὁ τοιοῦτος ἐν διαστήματι χρόνου ἑνὸς ἐγκρατὴς γένηται τῆς μεθόδου, ἱκανῶς ἔχει λοιπὸν πᾶν τὸ προτιθέμενον νεοφανὲς καὶ ἀνέκδοτον μάθημα, τὸ κατ' αὐτὴν γεγραμμένον τὴν μέθοδον, διὰ βραχείας τινὸς καὶ συντόμου ἰδίας μελέτης ἀποδιδόναι καὶ ψάλλειν ἀπαραλλάκτως τῷ ᾀσματογραφήσαντι. Πέρας γοῦν τῷ ἐγχειρήματι αἴσιον ἐπιθέντες οἱ εἰρημένοι φιλόπονοι καὶ ἀξιέπαινοι ἄνδρες, παρέστησαν τῇ τε Ἱερᾷ Συνόδῳ καὶ τοῖς ἐνταῦθα περιφανεστάτοις

προύχουσι καὶ φιλογενέσι καὶ τὸ ἔργον ἐκοίνωσαν ἐγγράφως, διαβεβαιώσαντες τὴν ἐπαγγελίαν. Καὶ περὶ μὲν τῆς παραδόσεως τοῦ συστήματος αὐτῶν ἕνα καὶ μόνον ἱκανὸν ἀπεφήναντο χρόνον, περὶ δὲ τῆς τῶν σωζομένων μουσικῶν βιβλίων ἀναγκαιοτάτης μεταγραφῆς δέκα προσεδιωρίσαντο χρόνους, ὡς ἂν πάντα τὰ μέχρι τοῦδε ᾀσματογραφηθέντα παλαιῶν τε καὶ νέων ποιήματα ἀπὸ τοῦ ἀσαφοῦς ἐπὶ τὸ σαφὲς μετενεχθέντα καὶ οἷον εἰπεῖν μεταφρασθέντα, εὐανάγνωστα εἴη καὶ εὔληπτα τοῖς τῇ νέᾳ μεθόδῳ κατηρτισμένοις. Πρὸς ταῦτα συνελεύσεως γενικῆς ἅπαξ καὶ δὶς ἀποδοθείσης καὶ ἀκριβοῦς ἐπεξεργασίας γενομένης ἐπὶ τῷ πράγματι, ἐπειδὴ ἀνυστὸν κατεφάνη, εἴς τε ὠφέλειαν τῶν ἱερῶν ἐκκλησιῶν τὰ μέγιστα συμβαλλόμενον καὶ μεγίστης εὐκλείας τῷ Γένει περιποιητικόν, ἐγένοντο αἱ προσήκουσαι τῶν ἐτησίων συντάξεων συμφωνίαι καὶ τῶν ἐπὶ τῇ μεταγραφῇ τῶν βιβλίων προσφόρων μισθῶν καὶ διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς ἁπάσης τῆς ἐνδημούσης ἱερᾶς ἀδελφότητος καὶ ἁγίας Συνόδου, τῆς τε χορείας τῶν περιφανεστάτων τοῦ Γένους προυχόντων καὶ πάντων τῶν ἐν βασιλευούσῃ φιλομούσων καὶ φιλοκάλων, συνεκροτήθη σχολεῖον κοινὸν μουσικῆς, ἕτοιμον πρὸς ὑποδοχὴν οὐ μόνον τῶν αὐτοχθόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλλαχόθεν χάριν ἀκροάσεως καὶ μαθήσεως προσφοιτώντων ὁμογενῶν, ἐν ᾧ ἀδιακόπως ἐνεργεῖται ἡ εὐμέθοδος παρὰ τῶν ἐφευρετῶν τριῶν διδασκάλων παράδοσις. Καὶ ἔφοροι δὲ καὶ ἐπίτροποι τῇ σχολῇ κατὰ κοινὴν ἐκλογὴν καὶ ἀξίωσιν διωρίσθησαν καὶ ἐτάχθησαν οἱ φιλογενέστατοι καὶ τῆς κοινῆς ἐπιδόσεως ἐρασταί, ἐκ μὲν τῆς ἐνδημούσης ἱεραρχικῆς ὁμηγύρεως οἱ πανιερώτατοι καὶ θεοπρόβλητοι μητροπολῖται ὅ τε Ἐφέσου κύριος Διονύσιος καὶ ὁ Ἡρακλείας κύριος Μελέτιος, ἐκ δὲ τοῦ ἀρχοντικοῦ καταλόγου ὁ εὐγενέστατος ἄρχων Πάνος κύριος Γεώργιος Μαυροκορδᾶτος, ἐκ δὲ τοῦ ἐμπορικοῦ συστήματος ὁ τιμιώτατος καὶ χρησιμώτατος κύριος Μιχαὴλ Βασιλείου, ἐπιστατοῦντες ἀγρύπνως καὶ διὰ τοῦ ἐνόντος ζήλου ἐπωφελῶς τὰ τῆς σχολῆς διεξάγοντες, ἥτις οὐδεμία προκύπτει ἀμφιβολία, ὅτι τῆς θείας συνεφαπτομένης δυνάμεως, ὡς ἄμπελος εὐθυνοῦσα ὀφθήσεται, γενναῖόν τε καὶ πολύχουν καρποφορήσει τὸν καρπόν, ὅτι καὶ τὴν πεῖραν ἐχέγγυον τοῖς λεγομένοις προβάλλεται. Μήπω γὰρ τοῦ τετάρτου διαδραμόντος μηνός, ἐξ οὗ τὰ τῆς μεθόδου διδάσκεται, ἀνεφάνησαν οὐ μόνον οἱ τῶν παλαιῶν παραδόσεων ἄκρῳ γεγευμένοι δακτύλῳ, γιγαντιαίοις τοῖς ἅλμασι ἐπὶ τὰ πρόσω χωροῦντες, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ πρωτόχειροι θᾶττον ἢ κατ᾽ ἐλπίδας προαγόμενοί τε καὶ ἀνατρέχοντες, ἔνθεν τοι καὶ εὐστόχως συνάγεται ἡ κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ χρόνου τελειοτάτη ἐπίδοσις. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ τὰ πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν ἀφορῶντα καλὰ κοινῆς δέονται καὶ τῆς βοηθείας καὶ ἀντιλήψεως, ἄλλως τε καὶ ἐπὶ δέκα χρόνους ἀλληλοδιαδόχως παραταθήσεται ἡ παράδοσις τῶν εἰρημένων τριῶν διδασκάλων, οὕτω κριθὲν κοινῇ τοῦ Γένους προμηθείᾳ εἰς πολλαπλασιασμὸν

καὶ πληθυσμὸν τοῦ ἐπωφελοῦς χρήματος, μετὰ τὴν γενομένην φιλότιμον καὶ ἁδροτάτην τῶν ἐνταῦθα φιλομούσων διὰ καταστίχου συνεισφοράν, κέκριται ἀναγκαία καὶ ἡ παρὰ τῶν ἑκασταχόσε διατελούντων λοιπῶν ὁμογενῶν φιλότιμος καὶ δαψιλὴς χορηγία καὶ συναντίληψις. Καὶ δὴ καὶ ἡ παροῦσα διακήρυξις ἐπὶ χρησταῖς ταῖς ἐλπίσιν, ἥτις ἐξεδόθη, ὑψηλῷ τῷ κηρύγματι εὐαγγελιζομένη τὴν συγκρότησιν τοῦ νέου σχολείου τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ πηγάζουσαν μεγίστην ὅσην ὠφέλειαν, οἷς ἔρως ἐνέστακται ἀκροάσεων μουσικῶν ἐπὶ προόδῳ προσκαλεῖται ἕκαστον τῶν ὁμογενῶν, ἵνα τὸ φιλογενὲς τοῦ τρόπου καὶ πρόθυμον περὶ τὰ θεάρεστα καὶ κοινωφελῆ τῶν σπουδασμάτων παραστήσας ἐν δέοντι τὴν δυνατὴν συνεισενέγκῃ ἀντίληψιν καὶ βοήθειαν, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ παράδειγμα τῶν ἐνταῦθα φιλογενῶν, ἣν καὶ καταγράψας ἐν τῷ τέλει τῆς διακηρύξεως, ἀποστελεῖ τοῖς ἐνταῦθα ἐξονομασθεῖσιν ἐφόροις καὶ ἐπιτρόποις διὰ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως, τοῦ τὴν προκήρυξιν ἐπίτηδες ἐμφανίζοντος, καταγράφων ὁμοῦ καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ ὄνομα, πρὸς τὴν τῶν ἀνηκόντων ἐπαίνων καὶ τῶν συνοδικῶν ἐγκαρδίων εὐχῶν καὶ εὐλογιῶν ἐπιτυχίαν, λόγῳ τε καὶ ἔργῳ καὶ τοὺς λοιποὺς τῶν δυναμένων διεγείρειν εἰς μίμησιν, ὅπως διὰ τῆς κοινῆς ταύτης συνδρομῆς καὶ δαψιλοῦς χορηγίας τὰ μὲν ὑπέρογκα καὶ βαρύτατα ἔξοδα, ὅσα περὶ τὰς ἐτησίους τῶν διδασκάλων συντάξεις καὶ ὅσα περὶ τὴν μεταγραφὴν τῶν σωζομένων μουσικῶν βιβλίων τῆς ἀφύκτου τύχωσιν οἰκονομίας, ἡ δὲ ἀρτισύστατος αὕτη σχολὴ κρατυνομένη προάγηται τῇ θείᾳ συναντιλήψει, τῇ τε φιλοπόνῳ τῶν διδασκάλων ἐπιμελείᾳ καὶ ταῖς τῶν ζηλωτῶν ἐφόρων φιλοτίμοις ἐπαγρυπνήσεσιν ἀρδευομένη καὶ καλλιεργουμένη, ὡς ἀρχικλεής τις ῥίζα καὶ κλάδους ἀναβλαστήσει κατὰ μέρος εὐθαλεῖς, ὡραίοις τε καὶ γενναίοις καρποῖς βρίθοντας εἰς εὐπρέπειαν τῶν ἁπανταχοῦ ἱερῶν ἐκκλησιῶν καὶ κοινὴν τοῦ Γένους ὠφέλειάν τε καὶ εὔκλειαν. Οἱ δὲ φιλότιμοι καὶ φιλόμουσοι συνδρομηταὶ πρὸς τοῖς παρ' ἀνθρώπων ἐπαίνοις καὶ τῶν θεόθεν ἐπαγγελλομένων ἀντιδόσεων ἀξιωθῶσι, τῆς ἀθανάτου φημὶ δόξης καὶ αἰωνίου μακαριότητος, γένοιτο, γένοιτο.

11. Φιλικὴ καὶ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Δέρκων Γρηγορίου, οὐχὶ ἰδιόχειρος, «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ ἐν Χ(ριστ)ῷ ἡμῖν λίαν ἀγαπητῷ καὶ περιποθήτῳ ἀδελφῷ ἁγίῳ Ἀκόβων κῷ Δανιήλ, ἀσπασίως» (ὄπισθεν), ἐκ ΚΠόλεως 12 Δεκ. 1815. Ἀγγέλλει τὴν λῆψιν ἀποσταλέντων πραγμάτων, εὐχαριστῶν, ὅτι φροντίζει περὶ τῶν ζητημάτων τοῦ Δανιήλ· νὰ ἀποστείλῃ τὸ ἐτήσιον ζητομιρίον, ν' ἀποκριθῇ εἰς τὴν ἔκκλησιν περὶ τῆς Μουσικῆς Σχολῆς, ὑπὸ μορφὴν συστάσεων ὑποδείξεις φιλικαί. Ἐν ὑστερογράφῳ, ὅτι ἀποστέλλεται ἡ καθαίρεσις τοῦ ἀντιδίκου τοῦ Δανιήλ. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 7.

Πανομοιότυπον ἐπιτιμίου πατριάρχου Κυρίλλου Ϛ'
(Αὐγ. 1815). Ἔγγραφον ὑπ' ἀριθ. 8.

Τὴν περιπόθητον ἡμῖν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμεθα.

† Ἐλάβομεν τὸ ἀδελφικόν της, ὁμοῦ καὶ τὰ συναποστελλόμενα δύο ὀκάδες μετάξι καὶ μίαν ὀκὰν νῆμα παρὰ τοῦ ἐν Χριστῷ ἡμῶν ἀγαπητοῦ τέκνου κυρ-Ἀναγνώστου, διὰ τὰ ὁποῖα καὶ τῇ ὑπερευχαριστοῦμεν, ὑποχρεωθέντες μεγάλως διὰ τὴν ἣν διάθεσιν ἔδειξε πρὸς ἡμᾶς, περὶ ἧς οὐδεμίαν ἔχομεν ἀμφιβολίαν, ἀλλὰ νεορῶς φανταζόμενοι καὶ πραγματικῶς ἰδόντες καὶ πρότερον καὶ ἤδη ἀγωνιζόμεθα εἰς ὅσα ὑπὲρ τῆς ὑπολήψεώς της καὶ τοῦ ἀξιεπαίνου τῷ ὄντι ὑποκειμένου της, χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ ποτὲ εἰς τὴν ἀγάπην της ὑπόνοιά τις τοῦ ὅτι ἀμεριμνοῦμεν εἰς ὅσα ἡ πρὸς αὐτὴν μας σχέσις καὶ ἐξιδιασμένη διάθεσις μᾶς ὑπαγορεύει. Φθάνει μόνον νὰ μᾶς γράφῃ συνεχῶς συναποστέλλουσα καὶ τὸ ἐτήσιον ζητομιρίον της μὲ πρώτην ἀσφαλῆ ὀκαζιόνε[1]. *Ἐκ τῆς ἐν τύποις πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς πληροφορεῖται περιστατωμένως τὰ περὶ τῆς μουσικῆς, διὰ τὸ ὁποῖον πρέπει καὶ ἡ πανιερότης της νὰ φιλοτιμηθῇ, παρακινοῦσα καὶ τοὺς ἐπαρχιώτας της νὰ συνδράμωσιν εἰς τὸ κοινωφελὲς τοῦτο σπούδασμα καὶ θέλει ὑποχρεώσει καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, φαινομένη πρόθυμος εἰς τὰ κοινωφελῆ. Τὰ δὲ ἔτη της εἴησαν θεόθεν ὅτι πλεῖστα καὶ πανευτυχῆ. ͵αωιε´ ⟨=1815⟩ Δεκεμβρίου ιβ´.*

Τῆς πανιερότητός της ἐν Χριστῷ ἀγαπητὸς ἀδελφὸς
καὶ ὅλως προθυμότατος
† Ὁ Δέρκων Γρηγόριος

Ἰδοὺ ὁποὺ τῇ ἀποστέλλεται ἡ καθαίρεσις τοῦ ἀντιδίκου της, τῇ συμβουλεύομεν δὲ ἀδελφικῶς νὰ μὴ τὴν ἐνεργήσῃ[2], *καθὼς τῇ γράφει καὶ ὁ κυρ-Ἀναγνώστης*[3], *διὰ νὰ μὴν ἀπελπισθῇ ὁ παιδευόμενος καὶ περιτραπῇ ὡς ἀσυνείδητος ἐπὶ τὰ χείρονα. Ἂς συμβουλευθῇ εἰς τοῦτο καὶ τὸν κυρ-*

---

1. *Εὐκαιρίαν, ἡ λ. ἐν χρήσει παρὰ ταῖς νεολατινικαῖς γλώσσαις ἐκ τῆς λατινικῆς occasio.*

2. *Ὡς φαίνεται, ἡ παροῦσα ἐπιστολὴ τοῦ Δέρκων Γρηγορίου συνοδεύει τὴν προηγουμένην ἔντυπον περὶ τῆς σχολῆς τῆς μουσικῆς πατριαρχικὴν ἐγκύκλιον καὶ μὴ περισωθεῖσαν καθαίρεσιν ἀντιδίκου τινὸς τοῦ Ἀκόβων Δανιήλ. Τὶς ὁ ἀντίδικος οὗτος ἀγνοοῦμεν ἐντελῶς. Περὶ τοῦ Ἀκόβων καὶ Ζαρνάτας Νεοφύτου Δεληγιάννη, καθαιρεθέντος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1764. (Τ. Γριτσόπουλος, «Ἑλληνικά», τ. ΙΓ´, 1953-54, σελ. 133-135), δὲν δύναται βεβαίως νὰ γίνῃ λόγος, ἀποθανόντος ἄλλως τε, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸ 1798, ἐν ἐξορίᾳ (Π. Ζερλέντης, Τάξις ἱεραρχικὴ κλπ., σελ. 12. Σ. Β. Κουγέας, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 293, ὑποσ. 2). Πάντως πρόκειται περὶ ἀρχιερέως παρέχοντος πράγματα τῷ Δανιήλ, πρὸς ὃν ὅμως ὁ Δέρκων συνιστᾷ νὰ μὴ ἐνεργήσῃ τὴν καθαίρεσιν, πρὸς πρόληψιν χειροτέρων ἐνεργειῶν τοῦ παιδευομένου. Πολὺ ἐνδιαφέρον θὰ ἦτο νὰ πληροφορηθῶμεν περὶ τοῦ θέματος τούτου, ἀλλ᾽ ἐλλείπουν αἱ πηγαί.*

3. *Πρόκειται περὶ τοῦ εἰς ΚΠολιν διαμένοντος βεκίλη Ἀναγνώστη Δεληγιάννη, ἀδελφοῦ τοῦ Κανέλου, περὶ οὗ θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, ἔγγρ. 17.*

Γιάννην [1], *ὃν πανοικεσίᾳ ἐκ ψυχῆς εὐχόμεθα καὶ ἂς μὴ διαλείπῃ θαρρούντως, γράφουσα καὶ εἰς τὸ ἑξῆς περὶ πάσης ὑποθέσεώς της, μηδόλως ἀμφιβάλλουσα εἰς τὴν δικαίαν ἐκτέλεσιν.*

12. Ἐπιστολὴ αἰτητικὴ τῶν ἐν Τριπολιτζᾷ προεστώτων Πελοποννήσου πρὸς τὸν Ἀκόβων Δανιήλ, ἐκ Τριπόλεως 9 Ἰουνίου 1816, περὶ ἐκδόσεως ἐπιτιμίου κατὰ πάντων, Τούρκων ἢ Ρωμαίων, οἵτινες ἥρπασαν ἢ γνωρίζουν τὴν περιουσίαν τοῦ καρατομηθέντος μοραγιάνη Ἰω. Δεληγιάννη, κατ' ἐντολὴν τῶν κρατούντων. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 11.

Τὴν σεβασμίαν μοι πανιερότητά της πανευλαβῶς προσκυνοῦμεν ἀσπαζόμενοι τὴν ἱερὰν αὐτῆς δεξιάν.

Μὲ τὸ παρὸν υἱικόν μας ἐρωτῶντες τὰ τῆς πανιέρου ὑγιείας της τῇ δηλοποιοῦμεν ὅτι παρὰ τοῦ ὑψηλοτάτου βελίγγιουν νιὰμ αὐθέντου μας ἐπροστάχθημεν διὰ νὰ τῇ γράψωμεν μαχούς [2] *ὅτι λαμβάνουσα τὸ παρὸν υἱικόν μας νὰ κάμῃ ἕνα φρικτὸν ἐπιτίμιον, γράφουσα πὼς ὅποιος εἶδεν ἢ ἠξεύρει, ὅτι ἐπῆρε τινὰς ἢ Λαγκαδιανὸς Τοῦρκος ἢ Ρωμαῖος, ἢ ἄλλος ἀπὸ κανένα ἄλλον χωρίον, ἢ ὁ βόιβοδας τοῦ καζᾶ Καρύταινας ἢ ἄνθρωπός του ἢ χέιτελης ἀπὸ τὸ πρᾶγμα τοῦ μακαρίτου γέροντος κυρ-Γιάννη Παπαγιαννόπουλου* [3], *ἀφόβως καὶ ἀνυπόπτως, χωρὶς δηλαδὴ νὰ φοβηθῇ παντελῶς ἀπὸ κανένα μέρος, ἐκεῖνος ὁποὺ εἶδεν ἢ ἠξεύρει, ὅτι ἐπῆρε πρᾶγμα ὡς ἄνωθεν καὶ εἰς ποῖον μέρος ἐστάλθη καὶ εἰ δυνατὸν ἂν ἠξεύρῃ τὶ καὶ τὶ ἐπῆρεν καὶ ἡ πανιερότης της τὰ ὅσα ἤθελεν ἀκούσει καὶ τῇ εἰποῦν περὶ τούτου διὰ καθαροῦ καταστίχου της θέλει μᾶς τὸ φανερώσει διὰ νὰ ἀναφέρωμεν αὐτὰ πρὸς τὸ ὕψος του, κατὰ τὴν ἐπιταγήν του. Ἐπειδὴ*

---

1. Ὁ πατὴρ τοῦ Ἀναγνώστη κλπ. Ἰωάννης Δεληγιάννης, ὁ μαραγιάννης, περὶ οὗ τὸ ἀμέσως ἑπόμενον ἔγγραφον.

2. Μαχούς, ἢ μᾶλλον μ α χ σ ο ύ ς, τουρκ. = ἐπίτηδες· οὕτω κυρίως ἐκαλοῦντο οἱ ἐπὶ εἰδικῇ ἀποστολῇ πεμπόμενοι ταχυδρόμοι.

3. Περὶ τοῦ θανάτου τοῦ μοραγιάνη Ἰω. Παπαγιαννοπούλου βλ. σχετικὴν ἐνθύμησιν καὶ βιβλιογραφίαν σχετικὴν ὑπὸ Τ ά σ ο υ Ἀ θ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς Δημητσάνης, ἐν Ἀθήναις 1954, σελ. 87, ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 153 κώδικος, ἀνήκοντος ἄλλοτε εἰς τὴν ἐγγὺς κειμένην μονὴν Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς. Κ α ν έ λ ο υ Δ ε λ η γ ι ά ν ν η, Ἀπομνημονεύματα, τόμ. Α', σελ. 66-71, ὅπου ἡ ἡμερομηνία τῆς θανατώσεως ὁρίζεται 12 Φεβρουαρίου 1816 (σελ. 70), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῆς ἀνωτέρω ἐνθυμήσεως κατὰ μίαν ἑβδομάδα ἐνωρίτερον, 5 Φεβρ. 1816, ἣν θεωροῦμεν ἀσφαλεστέραν. Τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος ἐγγράφου εἶναι ἐξόχως διαφωτιστικόν, διότι τέσσαρας περίπου μῆνας μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ μοραγιάνη ἀπευθυνθὲν ἐντολῇ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δανιήλ, ἀποκαλύπτει τὸ ἀποτέλεσμα τῶν εἰς ΚΠολιν ἐνεργειῶν τῶν υἱῶν του, περὶ ὧν ὁμιλεῖ ὁ Κ α ν έ λ ο ς Δ ε λ η γ ι ά ν ν η ς, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 72-73. Εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς ἰσχύος τῶν Δεληγιανναίων ὅτι, ἐνῷ τῶν ἐκτελουμένων προσώπων ἡ περιουσία συνήθως ἐδεσμεύετο ὑπὸ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ἐν προκειμένῳ ἐζητοῦντο εὐθῦναι τῆς ἁρπαγῆς.

μαχοὺς θέλει νὰ πληροφορηθῇ, μὲ τὸ νὰ ἔχῃ σκοπὸν καὶ ἀπόφασιν, διὰ νὰ εὑρεθῇ τὸ πρᾶγμα τοῦ μακαρίτου καὶ νὰ τὸ ἐβγάλῃ ἀπὸ ἐκείνους, ὁποὺ ἀδίκως ἡρπάγη· ἂν ὅμως ἐξ ἐναντίας ὅποιος εἶδεν ἢ ἠξεύρει καὶ δὲν θελήσῃ νὰ ἔλθῃ πρὸς αὐτήν, νὰ ὁμολογήσῃ τὰ περὶ τούτου, νὰ εἶναι ἔνοχος τῶν ὅσων ἀρχιερατικῶν φρικτῶν ἐπιτιμίων ἤθελε καταγράψει, καὶ γινομένου τοῦ τοιούτου ἐπιτιμίου θέλει ἀναγνώσει αὐτὸ ἐπ' ἐκκλησίας, εἰς ὑπήκοον πάντων μέσα εἰς τὰ Λαγκάδια. Ἡ ἰδία ἡ πανιερότης της ἐπιστέλλουσα αὐτὸ μὲ ἄνθρωπον ἄξιον καὶ εἰς τὰ ἐπίλοιπα χωρία τῆς ἐπαρχίας της ἢ ἄλλο ὅμοιον ἑκάστῳ χωρίῳ ἰδιαιτέρως καὶ ὅ,τι περὶ τούτου ἤθελε ἔλθουν καὶ τῇ εἰποῦν θέλει μᾶς γράψει μὲ πρῶτον ἐμπεριστατωμένως, διὰ νὰ πληροφορηθῇ τὸ ὕψος του κατὰ τὴν ἐπιταγήν του καὶ νὰ τὸ ἐλευθερώσῃ παρὰ τῶν ἁρπαξάντων αὐτό. Ταῦτα διὰ προσταγῆς, αἱ δὲ πανίεροι καὶ θεοπειθεῖς αὐτῆς εὐχαὶ εἴησαν μεθ' ἡμῶν.

1816 Ἰουνίου 9, Τρίπολις.

Τῆς σεβασμίας ἡμῖν πανιερότητος
πρόθυμοι ἐν Χριστῷ υἱοὶ
Ὁ δραγουμάνος (;) Θεοδόσιος (;)
Σωτήριος Χαραλάμπης
Ἀναγνώστης Κοπανίτζας
Παναγιώτης Κρεβατᾶς
Ἀναγνώστης Παπάζογλης
Σωτῆρος Κουγιᾶς
Νικόλαος Λόντος
Νικόλαος Περούκας
Παναγιωτάκης Ζαφειρόπουλος
Κωνσταντῖνος Δημητρίου
Στασινὸς Δαριώτης
Παναγιωτάκης[1].

13. Πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ Κυρίλλου Ϛ' «τῷ θεοφιλεστάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Ἀκόβων, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ τῆς ἡμῶν μετριότητος κυρ-Δανιήλ» (ὄπισθεν), 17 Ἰουνίου 1816, συνοδευτικὴ συνοδικοῦ ἀφο-

1. *Οἱ ὑπογεγραμμένοι ἀνήκουν μὲν εἰς οἰκογενείας Ἑλλήνων προυχόντων τῆς β' περιόδου τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Τουρκοκρατίας, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως ὅλοι τὸ γνωστὸν ὀλιγομελὲς — ἐκ δύο Ἑλλήνων προυχόντων, δύο Τούρκων καὶ τοῦ διερμηνέως — πολιτικὸν συμβούλιον τοῦ ἐν τῇ χώρᾳ Μόρα-Βασελῆ, ἀλλὰ πιθανῶς ἀποτελοῦν τὴν δὶς κατ' ἔτος συνερχομένην γενικὴν συνέλευσιν τῶν προυχόντων. Βλ. σχετικῶς Μιχ. Β. Σακελλαρίου, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821), Ἀθῆναι 1939, σελ. 78 κέξ,, καὶ σελ. 139-140 περὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν προυχόντων.*

ριστικοῦ, κατὰ τῶν κατακρατούντων πράγματα τῶν κληρονόμων Πανάγου Μίχου, ἵνα ἐνεργηθοῦν τὰ δέοντα ἄνευ φιλοπροσωπίας ἢ χάριτος. 'Εθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 12.

Κύριλλος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

† Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπες 'Ακόβων, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος κυρ-Δανιήλ[1], *χάρις εἴη σου τῇ θεοφιλίᾳ καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ. Κατὰ ζήτησιν τῶν υἱῶν καὶ κληρονόμων τοῦ ποτὲ Πανάγου Μίχου, ἐξεδόθη ἤδη γράμμα ἡμέτερον πατριαρχικὸν συνοδικὸν ἀφοριστικόν, κατὰ τῶν κατακρατούντων τὰ πατρικὰ αὐτῶν πράγματα καὶ μὴ προαιρουμένων ἀποδοῦναι αὐτοῖς, ἔτι δὲ καὶ εἰς μαρτυρίαν τῶν γινωσκόντων. Γράφοντες οὖν καὶ διὰ τῆς παρούσης ἡμετέρας πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς, ἐντελλόμεθα καὶ παραγγέλλομέν σοι ἐκκλησιαστικῶς, ὅπως ἐγχειριζόμενον τῇ θεοφιλίᾳ σου τὸ ῥηθὲν ἐκκλησιαστικὸν ἡμῶν γράμμα, μετὰ τὴν ἐντελῆ πληροφορίαν τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ὡς ἀνώνυμον ἐνεργήσῃς ἀμέσως καὶ ἀναγνῷς ἐπ' ἐκκλησιῶν εἰς ἐπήκοον πάντων, ἵνα μαρτυρηθῇ ἡ περὶ τούτων ἀλήθεια παρὰ τῶν γινωσκόντων καὶ ἀποκατασταθῶσι κατὰ χῶρον τὰ δίκαια, ἕως οὗ ἐξισασθῶσι μετὰ τῶν εἰρημένων κληρονόμων τοῦ Πανάγου Μίχου. Οὕτω τοίνυν, ἐπιστατῶν κυριαρχικῶς, ποίησον ὡς γράφομεν καὶ μὴ ἄλλως ἐξ ἀποφάσεως, ἐξισάζων αὐτοὺς ἐκκλησιαστικῶς, χωρίς τινος φιλοπροσωπίας ἢ χάριτος, ἵνα καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μετὰ τῆς θεοφιλίας σου. ,αωις,ω ⟨=1816⟩ 'Ιουνίου ιζ.*

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός[2].

14. Πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ Κυρίλλου Ϛ', 3 Δεκ. 1817, ἀγγέλλουσα τῷ 'Ακόβων Δανιήλ, ὅτι ἐκ τοῦ πρὸ τετραετίας ποσοῦ χιλίων πουγγείων, τοῦ ἀφαιρεθέντος ἐκ τοῦ ὁλικοῦ χρέους τοῦ κοινοῦ καὶ κατανεμηθέντος εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας, ἀναλογεῖ ποσὸν 500 γροσίων τῇ ἀρχιεπισκοπῇ 'Ακόβων, δι' ὃ ἐλήφθη ἀπόφασις ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Δανιὴλ ν' ἀναδεχθῇ τὴν καταβολήν. Τούτου μὴ γενομένου μέχρι τοῦδε, διωρίσθη ὁ Παλ. Πατρῶν Γερμανὸς ν' ἀναλάβῃ τὴν εἴσπραξιν καὶ ἀποστολήν, μετὰ τοῦ ἀναλογοῦντος τόκου πρὸς 60 γρόσια ἀνὰ πουγγεῖον[3], ἄνευ ἀναβολῆς καὶ ἀμελείας, συναποστελλομένων καὶ 25 γροσίων ἐκ παλαιᾶς προσθήκης. 'Εθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 13.

---

1. *Ἔγραψεν ἀρχικῶς Σιλβέστρῳ, μεθ' ὅ, τούτου διαγραφέντος, τὸ ὀρθόν.*

2. *Ἡ ἐπιστολὴ δὲν εἶναι ἀνέκδοτος. Βλ. Γ. Ι. Παπούλα, 'Ανέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως Κυρίλλου τοῦ Ϛ', «Ἁρμονία», τόμ' Α' (1900), σελ. 656.*

3. *Τὸ πουγγεῖον περιεῖχε 250 γρόσια. Ὁ σημειούμενος τόκος 60 γρόσια ἀνὰ πᾶν πουγγεῖον ἰσοδυναμεῖ πρὸς 24% ἐτησίως.*

Κύριλλος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

† Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπε Ἀκόβων, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἡμῶν ἀδελφὲ κυρ-Δανιὴλ [1], χάρις εἴη τῇ θεοφιλίᾳ σου καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ. Πρὸ τεσσάρων σχεδὸν χρόνων, ἀφαιρεθέντων ἀπὸ τοῦ ὁλικοῦ χρέους τοῦ κοινοῦ χιλίων πουγγείων καὶ προστεθέντων ἀναλόγως δι᾽ αὐλικῶν ὁμολογιῶν εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας, τὰς ὑποκειμένας τῷ ἡμετέρῳ ἀποστολικῷ καὶ οἰκουμενικῷ θρόνῳ καὶ γενομένης μετὰ πολλῆς βασάνου τῆς εὐθυδίκου τούτων διανομῆς, κατὰ τὴν δύναμιν ἑνὸς ἑκάστου τῶν συναδελφῶν, ἐφάνησαν ἀναλογοῦντα ἐκ τοῦ κοινοῦ ἐκείνου ἐράνου καὶ τῇ ἀρχιεπισκοπῇ ταύτῃ γρόσια πεντακόσια, ἐφ᾽ ᾧ καὶ ἐγένετο πρὸς τὸν προκάτοχόν σου ἐκκλησιαστικὴ ἐπιταγή, διὰ νὰ φροντίσῃ καὶ νὰ ἐξαποστείλῃ ἐν τάχει τὴν διαληφθεῖσαν ποσότητα, ἀναβληθέντος δὲ τοῦ πράγματος μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς θεοφιλίας σου εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπήν, ἐγένετο ἀπόφασις ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀρχιερατείας σου, διὰ νὰ ἀναδεχθῇς μόνην τὴν ποσότητα αὐτὴν τῶν πεντακοσίων γροσίων [2], ἀλλ᾽ ἐπειδὴ δὲν ἐφάνη μέχρι τοῦδε ἡ ἀπαιτουμένη ἀποστολὴ τῶν γροσίων τούτων, διὰ νὰ μὴ μένωσιν ὀφειλόμενα καὶ προξενῆται ἐκ τούτου ζημία τῇ θεοφιλίᾳ σου, προστιθεμένου τόκου ἐπὶ τόκῳ, διὰ τοῦτο κατὰ κοινὴν ἐπίμονον ἀπόφασιν διορίζεται ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἀχαΐας, λίαν ἡμῖν περιπόθητος ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργὸς κυρ-Γερμανός, ὅπως ἐπιστατήσῃ καὶ λάβῃ παρὰ σοῦ τόσον τὴν διαληφθεῖσαν τοῦ κεφαλαίου ποσότητα, ὅσον καὶ τὰ δεδουλευμένα τεσσάρων ἐτῶν διάφορα, πρὸς ἑξήκοντα τὸ πουγγεῖον λογιζόμενα. Ἐντελλόμεθα δὲ καὶ ἐπιτάττομέν σοι διὰ τῆς παρούσης ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν ἐπιστολῆς, δίχα τινὸς ἀναβολῆς νὰ καταμετρήσῃς εἰς χεῖρας τῆς ἱερότητός του τό τε κεφάλαιον καὶ τὰ τῶν τεσσάρων ἐτῶν διάφορα, συμποσούμενα ὁμοῦ εἰς γρόσια ἑπτακόσια τεσσαράκοντα, πρὸς τούτοις δὲ καὶ εἴκοσι πέντε γρόσια πρὸς ἐξόφλησιν ἑνὸς τεσκερὲ παλαιᾶς προσθήκης, ὅστις σώζεται ἐν τῇ κάσσῃ τοῦ κοινοῦ. Πρόσεχε δὲ καλῶς, ἵνα μὴ συμβῇ ἀμέλεια περὶ τοῦτο,

---

1. Εἰς τὸ ἔγγραφον ἐκ παραδρομῆς ἀναγράφεται Γαβριήλ.

2. Ὡς φαίνεται ἐκ τῶν περαιτέρω ἐγγράφων, ὁ Δανιὴλ ἀγνοεῖ τοιαύτην ἀπόφασιν, μὴ ἀναγραφομένην ἄλλως τε εἰς τὴν ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του πατριαρχικὴν πρᾶξιν τοῦ 1814 (ἔγγραφον 4). Ἂν ἐγένετο ἡ ἀναφερομένη ἐκκλησιαστικὴ ἐπιταγὴ πρὸς τὸν προκάτοχον τοῦ Δανιὴλ ἀρχιεπίσκοπον Ἀκόβων Σίλβεστρον, πρὸ τετραετίας, ἤτοι ἐντὸς τοῦ ἔτους 1813, διὰ καταβολὴν ἀναλογούσης ποσότητος 500 γροσίων, εὐνόητον εἶναι ὅτι ὁ Σίλβεστρος, πενόμενος πάντοτε, ἀδύνατον ἦτο ν᾽ ἀνταποκριθῇ εἰς τοῦτο. Διὸ προστίθεται ἐνταῦθα, ὅτι ἀνεβλήθη τὸ πρᾶγμα μέχρις ἀποκαταστάσεως τοῦ Δανιήλ, καλουμένου ἤδη νὰ ἀναλάβῃ βάρη προϋπάρχοντα εἰς τὴν ἐπαρχίαν του ἐκ 500 γροσίων, καὶ δὴ καὶ ἐντόκως πρὸς 24 %. Εἶναι χαρακτηριστικὰ πάντα ταῦτα διὰ τὸ κεφάλαιον τῶν οἰκονομικῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐν γένει, μάλιστα δὲ διὰ τὴν περίοδον ταύτην.

καθ' ὅτι οὐδόλως συμφέρει σοι. Ὅθεν καὶ ποίησον, καθὼς ἐκκλησιαστικῶς γράφοντές σοι παρακελευόμεθα, ὅτι περιμένομεν τὴν ἐκτέλεσιν, ἡ δὲ τοῦ θεοῦ χάρις εἴη μετὰ σοῦ. ,αωιζῳ ⟨=1817⟩ Δεκεμβρίου γη·

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός.

15. Φιλικὴ καὶ προτρεπτικὴ ἐπιστολὴ Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ τῷ Ἀκόβῳ Δανιήλ, ἐκ Πατρῶν 1 Φεβρ. 1818 [1], συνοδεύουσα τὴν προηγουμένην πατριαρχικὴν καὶ συνιστῶσα τὴν ἐξοικονόμησιν τῆς ὀφειλομένης ποσότητος, «διὰ νὰ μὴ ἀκούῃ ἡ αὐτῆς πανιερότης ἐπιπλήξεις καὶ λόγους δυσφήμους». Ἐπιστολὴ ἐκφράζουσα στοργὴν καὶ εἰλικρινὲς ἐνδιαφέρον, καίτοι μετὰ σοβαρότητος μᾶλλον ἢ τρυφερότητος συντεταγμένη. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 17.

Τὴν περιπόθητόν μοι αὐτῆς πανιερότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμενος ἡδέως προσαγορεύω.

† Καὶ μετὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἐφετῆς μοι ἀγαθῆς ὑγιείας της δηλοποιῶ αὐτῇ, ὅτι ἀναχωροῦντί μοι διὰ τὴν ἐπαρχίαν μου ἐνεχειρίσθη μοι παρά τε τῆς παναγιότητός του καὶ τῶν ἐπιτρόπων τοῦ κοινοῦ ἡ περικλειομένη ἤδη πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν αὐτῆς πανιερότητα, μὲ διορισμὸν ἵνα λάβω τὴν διαλαμβανομένην ἐν τῇ ἐπιστολῇ ποσότητα, ὀφειλομένην παρ' αὐτῆς εἰς τὸ κοινὸν τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ ἀποστείλω αὐτὴν ἀσφαλῶς. Ἰδοὺ λοιπὸν ἀποστέλλεται πρὸς αὐτὴν ἡ ἐπιστολή, ἐξ ἧς πληροφορεῖται, ὁποῖα τὰ ἐπιταττόμενα. Τῇ συμβουλεύω δὲ καὶ ἐγὼ ἀδελφικῶς, νὰ ἐξοικονομήσῃ τὴν ποσότητα ταύτην ὅσον τάχος διὰ νὰ ἀποσταλῇ, ὅτι τὸ κοινόν μας, ἀδελφέ, βεβαρημένον ὑπὸ χρεῶν πολυαρίθμων καὶ δυσοικονομήτων, χρήζει τῆς παρ' ἑνὸς ἑκάστου ἡμῶν προθύμου καὶ ἀνυπερθέτου ἀποπληρώσεως τῶν ὀφειλομένων, εἰ δὲ μή γε, κινδυνεύει εἰς τὸ πάντη ἀνοικονόμητον καὶ διὰ νὰ μὴ ἀκούῃ ἡ αὐτῆς πανιερότης ἐπιπλήξεις καὶ λόγους δυσφήμους, παρά τε τῆς Ἁγίας Συνόδου καὶ τῶν ἐπιτρόπων τοῦ κοινοῦ, ἃς μὴ ἀναβάλῃ ἐπὶ πλέον τὴν ἀποστολὴν τῆς ποσότητος ταύτης. Περιμένομεν δὲ ἀποτελεσματικὴν ἀπόκρισίν της, σὺν τῇ δηλώσει τῆς ἐφετῆς ἡμῖν ὑγιείας της, ἧς εἴησαν τὰ ἔτη πάμπολλα καὶ πανευδαίμονα.

,αωιη' ⟨=1818⟩ Φεβρουαρίου α' ἐν Πάτραις

Τῆς πανιερότητός της ἐν Χριστῷ ἀγαπητὸς ἀδελφὸς
καὶ πρόθυμος εἰς τοὺς ὁρισμοὺς
† Ὁ Πατρῶν Γερμανός.

(ἐν τῇ ᾤᾳ)

Ἂς εἶναι πεπληροφορημένη, ἀδελφέ, ὅτι διά τε τὸ ὁμοπάτριον καὶ

41. *Ἐξεδόθη ὑπὸ Γ. Ι. Παπούλα, Π. Πατρῶν Γερμανοῦ, Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. γ', σελ. 204-205, ὅπου ἐσφαλμένως τὸ ἔτος ᾳωιη'= 1818 ἀνεγνώσθη ᾳωις' =1816.*

τὸ ἀδελφικὸν χρέος σώζομεν πρὸς αὐτὴν ἀγάπην εἰλικρινῆ, ὅθεν ἂς γράφῃ ἡμῖν συνεχῶς τὰ τῆς ὑγιείας της καὶ εἴ τι αὐτῇ μὲν χρήσιμον, ἡμῖν δὲ δυνατόν.

16. Ἐπιστολὴ Νικολάου Παπαγιαννοπούλου [1], ἐκ βασιλευούσης 29 Ὀκτ. 1818, ἀπαντητικὴ «τῷ πανιερωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ ἁγίῳ Ἀκόβων κ(υρί)ῳ Δανιήλ, τῷ σεβασμιωτάτῳ μοι πατρὶ καὶ δεσπότῃ, προσκυνητῶς, εἰς Λαγκάδια». Ἀγγέλλει τὴν λῆψιν ἀποσταλείσης μετάξης καὶ παράδοσιν δικαιούχοις, τὸν προτρέπει ν' ἀπευθύνεται ἐλευθέρως πρὸς αὐτὸν διὰ πᾶσαν ὑπόθεσιν, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ παρέχει σημαντικάς τινας εἰδήσεις, περὶ ἐπικειμένων μεταβολῶν εἰς τὸ πατριαρχεῖον καὶ τὰς ἡγεμονίας. Ἐκ τῆς σταθερᾶς γραφῆς, ἰδιοχείρου τοῦ ὑπογράφοντος, τῆς ἐπιμελείας εἰς τὴν στίξιν, τῆς ἀποφυγῆς σφαλμάτων καὶ τῆς διακριτικότητος καὶ προθυμίας τοῦ ἐπιστολογράφου πιστοῦται ἡ φιλικὴ καὶ υἱικὴ διάθεσίς του, πλὴν τῆς ἐν γένει καλλιεργείας τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 18.

Τὴν σεβαστήν μοι αὐτῆς πανιερότητα ταπεινῶς προσκυνῶ, ἀσπαζόμενος τὴν πανίερόν σας δεξιάν.

Τὰ δύο σας σεβάσμια, τὸ μὲν προλαβόντως, τὸ δὲ κατ' αὐτάς, ἔλαβον, ὑπερήσθην διὰ τὴν δήλωσιν τῆς πανιέρου ἀγαθῆς ὑγείας σας καὶ διεξελθὼν ταῦτα ἔγνων τὰ ἐν αὐτοῖς. Ἔλαβον ἀσφαλῶς καὶ τὸ μετάξι, τὸ ὁποῖον καὶ προσέφερον εἰς τὰ μέρη κατὰ τὴν προτέραν μου ὑπόσχεσιν, ὅθεν καὶ

Πρβλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 28, ὑποσ. 85. Ἡ ἐπιστολὴ ἀναδημοσιεύεται ὑπὸ Πολ. Συνοδινοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 127, ὑποσ. α.

1. Νικολάκης Παπαγιαννόπουλος ἦτο ὁ νεώτερος τῆς δεκάδος τῶν τέκνων τοῦ ἀποκεφαλισθέντος τὸ 1816 μοραγιάνη. Πρὸ τοῦ γεγονότος τούτου, ἐνῷ ἡ οἰκογένεια ἀπηνῶς ἐδιώκετο ὑπὸ τοῦ Βελῆ πασᾶ, μετέβη οὗτος εἰς Ζάκυνθον, τὸ 1812, ὁπόθεν μετὰ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ἐπανῆλθεν εἰς Πελοπόννησον μετ' οὐ πολύ. Οἱ δύο ἄνδρες ἐν εἰδικῇ τελετῇ, παρόντος τοῦ Δανιήλ, ἐγένοντο εἰς Λαγκάδια ἀδελφοποιτοὶ (μπουραζέρηδες). Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. Κ. Μ. Ῥάλλη, Περὶ ἀδελφοποιΐας, «Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς» Πανεπ. Ἀθηνῶν, τόμ. Γ' (1906—1907), σελ. 293—306. Πρὸ τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ ἐπίσης τοῦ πατρός του ὁ Νικολάκης εἶχε μεταβῆ εἰς ΚΠολιν, ὅπου μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐνήργησε ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐκεῖ διαμένοντος βεκίλη ἀδελφοῦ του Ἀναγνώστη καὶ τῶν ἐκ Μορέως ἐλθόντων Θεοδωράκη καὶ Κανέλου, καθὼς καὶ μετὰ προυχόντων, νὰ μὴ δημευθῇ ἡ περιουσία των καὶ ν' ἀπομακρυνθῇ ὁ Σιακὴρ πασᾶς ἐκ Πελοποννήσου, ἐκπίπτων τοῦ ἀξιώματος τοῦ Βεζύρη. Ἐκ ΚΠόλεως ὁ Νικολάκης ἐπανῆλθεν ἐκδιωχθεὶς εἰς Πελοπόννησον ἀρχομένου τοῦ 1819, τοῦ Ἀναγνώστη παραμείναντος, βραδύτερον ὅμως μετέβη ἐκ νέου πλησίον αὐτοῦ. Βλ. ἱκανὰ ὑπὸ τοῦ Καν. Δεληγιάννη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 60 κέξ., ἰδίᾳ σελ. 76-77 χαρακτηριστικὴν καὶ τολμηρὰν ἐνέργειαν τῶν δύο ἀδελφῶν, ἂν ἀληθεύῃ, ἐμφανίσεως πρὸ τῆς σουλτάνας. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς του ὁ Ν. Παπαγιαννόπουλος ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν καλῶν μαθητῶν τοῦ Δανιήλ.

εὐχαριστήθησαν. Αὐτοὶ ὅμως εἶναι λέοντες ἀχόρταστοι καὶ μ' ἐπρόβαλον ὅτι τὸ μετάξι θέλει καὶ νῆμα νὰ κατασκευασθῇ. Ὅθεν καὶ τοὺς ἔδωσα τὴν ἀναγκαίαν ἀπόκρισιν, ὡς ἔδει, καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις τοὺς ἀπεκρίθην, ὅτι μὲ τὸ νὰ σᾶς ὑπεσχέθην ἐγὼ τότε περὶ τούτου, ἔγραψα τῷ ἁγίῳ 'Ακόβων, ἀλλ' αὐτὸς ἀδυνάτως ἔχει, ἄχρι τοῦδε μήτε ἀπόκρισίν του ἔλαβον, διὸ ἐγὼ πλέον, ἀναγκασμένος νὰ μὴ φανῶ παραβάτης τῆς ὑποσχέσεώςμου, ἐξ ἰδίων μου τὸ ἠγόρασα καὶ ἰδοὺ ὁποὺ σᾶς τὸ προσφέρω, καὶ αὐτὸ στοχασθῆτε ὁποὺ τὸ κάμνω ἀπὸ μόνον τὸ τζελεπιλίκι μου [1], διότι οὐκ ἂν λάβοιτε παρὰ τοῦ μὴ ἔχοντος. Ὅθεν καὶ τοὺς ἔκαμα τέφι [2] ἕως ἐδῶ τοὺς μαντρόσκυλους [3].

'Επειδὴ καὶ ὁ ἀδελφὸς κυρ-'Αναγνώστης σᾶς ἀποκρίνεται ἤδη, περὶ τῶν ὅσων τὸν ἐγράφατε, περιττὸν ἐγὼ νὰ ἐκτείνωμαι περὶ τούτου· διότι καταλαμβάνετε ἀπὸ τὰ γραφόμενά του. Καὶ ταῦτα περὶ τούτου, πρὸς εἰδοποίησίν σας.

'Εγώ, ἅγιε δεσπότη, ἤμουν καὶ εἶμαι προθυμότατος εἰς κάθε σας προσταγὴν καὶ ἐκδούλευσιν καὶ εἰς κάθε σας τυχοῦσαν ὑπόθεσιν θέλει ἐπαγρυπνῶ καὶ προσέχω, ὡσὰν νὰ ἦσουν ὁ ἴδιος καὶ ἔτι περισσότερον, διὸ ἀπ' ἐδῶ ἀμερίμνησον καὶ δι' εὐχῶν σας ἁγίων εἰς τὸ ἑξῆς δὲν θέλει σᾶς ἀκολουθήσει κανένας πειρασμὸς καὶ μείνατε κατὰ πάντα ἥσυχοι. Σᾶς παρακαλῶ πολλὰ νὰ μὲ γράφητε συνεχῶς, περὶ τῆς πανιέρου ἀγαθῆς ὑγείας σας, ἥτις εἶναι ἐπιθυμητή, προστάζων με καὶ ἐφ' οἷς μὲ οἴδατε ἱκανὸν καὶ ἔσομαι προθυμότατος.

'Επειδὴ καὶ προλαβόντως ἔγινεν ὁ Καρατζᾶς φυγάς [4], ἐπεριμένετο καὶ

---

1. Τζελέπης εἶναι ὁ ζωέμπορος, τουρκιστί, τζελεπιλίκι δὲ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ζωεμπόρου. Ἡ φράσις ἐνταῦθα ἴσως σημαίνει ἐξ ἰδίων μου.

2. Τουρκ. def, τὸ νόημα τῆς φράσεως : τοὺς ξεφορτώθηκα.

3. Τὰ ἀποσταλέντα εἴδη ὑποθέτομεν ὅτι προσεφέρθησαν ἢ πρὸς πατριαρχικοὺς κύκλους ἢ πρὸς τοὺς διεκδικοῦντας κληρονομικῷ δικαιώματι τὰς προσόδους τῆς παλαιᾶς ἐξαρχίας τῆς Ἄκοβας, περὶ ὧν περιφρονητικῶς ἐκφράζεται ὁ ἐπιστολογράφος.

4. Ὁ 'Ιωάννης Γεωργίου Καρατζᾶς τὸ 1812 διεδέχθη τὸν εἰς δυσμένειαν περιπεσόντα Δημ. Μουρούζην εἰς τὴν θέσιν τοῦ Μ. Διερμηνέως, τὸν δὲ Αὔγουστον τοῦ ἰδίου ἔτους διωρίσθη ἡγεμὼν Βλαχίας, κυβερνήσας μετὰ μεγάλης συνέσεως καὶ συνδεόμενος μὲ τὴν νομοθετικὴν ἐργασίαν τὴν γνωστὴν μὲ τὸ ὄνομα « Κῶδιξ Καλλιμάχη ». Βλ. Διον. Φωτεινοῦ, Ἱστορία τῆς πάλαι ποτὲ Δακίας, τόμ. Β', ἐν Βιέννῃ 1818, σελ. 558 κέξ. Εἰς τὸ Ἡμερολόγιον Κνέζη ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς : 1818 Νοεμβρίου 5, αὐθέντεψε ὁ Σοῦτζος 'Αλέξανδρος β στὴ Βλαχιὰ καὶ ἐμανζηλεύτη (ἐτέθη εἰς διαθεσιμότητα) ὁ 'Ιὰν β Καρατζᾶς, τὴν ὁποίαν ἡμέρα λέγει τὸ μηνολόγι ὅτι δὲν εἶναι καλὴ μέρα καὶ ὅ, τι μεταχειριστῇ κανεὶς δὲν τελεσφορεῖ. Ὁ δὲ 'Ιὰν β ἔφυγε στὴ Νεμζία (= Οὐγκαρία) Σεπτεμβρίου 29. Μαριέττας Μινώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 481·

ἡ πτῶσις τοῦ πατριάρχου καὶ ἦτον ἐλπὶς διὰ νὰ ἔλθῃ ὁ κυρ - Γρηγόριος[1] *ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἄχρι τῆς παρούσης ὥρας δὲν ἐδιωρίσθη νέος αὐθέντης τῆς Βλαχίας, διὰ κάποια αἴτια καὶ ἰντερέσια τοῦ κραταιοῦ δεβλετίου, μένουν τὰ πράγματα εἰς στάσιν, κλονίζονται ὅμως ὅλο ἕνα καὶ μπακαλούμ*[2].

Ἁπαξάπαντες, θείῳ ἐλέει καὶ δι' εὐχῶν σας ἁγίων ὑγιαίνομεν. Εἴησαν λοιπὸν αἱ ἅγιαί σας εὐχαὶ ἀρωγαὶ ἐν παντὶ τῷ βίῳ καὶ μένω ἀναπροσκυνῶντάς σας καὶ ἐν βίᾳ. Τῇ 29 Ὀκτωβρίου 1818 βασιλεύουσα

δοῦλος ταπεινὸς

Νικόλαος Παπαγιαννόπουλος

17. Ἀναγνώστη Παπαγιαννοπούλου, ἐκ βασιλευούσης 29 Ὀκτ. 1818, ἀπαντητικὴ καὶ ἄκρως φιλικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀκόβων Δανιήλ. Βεβαιοῖ λῆψιν ἀποσταλέντος βουτύρου. Παρέχει ὁδηγίας ἀποστολῆς χρημάτων, αἰτήσαντος τοῦ Δανιήλ, τοῦ σχετικοῦ λ/σμοῦ ἀναβαλλομένου. Ἀναφέρεται εἰς λυπηρὰ γεγονότα, παραπεμπόμενα εἰς τὴν λήθην. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 19.

Τὴν πανιερότητά σας ταπεινῶς προσκυνῶ, ἀσπαζόμενος μετ' εὐλαβείας τὴν ἁγίαν σας δεξιάν.

Μετὰ τὴν ταπεινήν μοι προσκύνησιν καὶ ἄκραν ἔρευναν τῆς δεσποτικῆς καὶ εὐτυχισμένης ὑγιείας σας, δηλοποιῶ ὅτι κἀγώ, θείῳ ἐλέει, καὶ διὰ τῶν ἁγίων σας εὐχῶν ὑγιαίνω ἄχρι τοῦδε.

Τὸ ἀπὸ καης Σεπτεμβρίου σεβάσμιόν μοι γράμμα σας διὰ τοῦ Γιαννάκη ἔλαβον, χαίρων ἐπὶ τῇ δηλώσει τῆς ἐφετῆς μοι ἀγαθῆς ὑγείας σας εἶδον τὰ ἐν αὐτῇ. Τὸ πῶς ἐλυπήθη διὰ τὸ συμβεβηκὸς καὶ πληγήν, ὁποὺ ἐπάνω εἰς τὸν μισευμόν μου μὲ ἠκολούθησε. Δὲν τὸ ἀμφιβάλλω, πλὴν καὶ αὐτὸ ἦτον ἐξ ἁμαρτιῶν μου, διὰ νὰ μὲ ἐμποδίσῃ εἰς τὸ νὰ μὴν ἀπολαύσω τὴν πατρίδα, τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους· δόξα τῷ ἁγίῳ Θεῷ παραβλέψας

Ἑπομένως, γράφων ὁ Ν. Παπαγιαννόπουλος, τῇ 29 Ὀκτωβρίου 1818, γνωρίζει ὅτι ὁ Καρατζᾶς ἔγινε φυγάς, μεταβὰς εἰς Οὐγκαρίαν καὶ περαιτέρω ὅτι δὲν ἔγινεν ἀκόμη ἄλλος αὐθέντης τῆς Βλαχίας. Τοιοῦτος τελικῶς ἔγινεν ὁ Ἀλέξ. Σοῦτζος, ὡς ἀναφέρει ὀρθῶς τὸ Ἡμερολόγιον, διορισθεὶς τὴν 5 Νοεμβρίου 1818.

1. Πρόκειται περὶ τοῦ Γρηγορίου Ε', τὴν πρόσκλησιν τοῦ ὁποίου τὸ γ' εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον, ὄντως ἐβοήθησεν ὁ τὸν Καρατζᾶν διαδεχθεὶς εἰς τὴν ἡγεμονίαν τῆς Βλαχίας Ἀλέξ. Σοῦτζος, ὡς προέβλεπον καὶ οἱ κύκλοι τῆς ΚΠόλεως, κατὰ τὴν διδακτικὴν ταύτην περικοπὴν τῆς ἐπιστολῆς. Ἡ παραίτησις τοῦ Κυρίλλου, μετὰ ἑξαετῆ περίπου πατριαρχίαν, ἐγένετο περὶ τὰ μέσα Δεκεμβρίου 1818 καὶ τὴν 14 ἰδίου μηνὸς προσεκλήθη ὁ Γρηγόριος, φθάσας ἐξ Ἁγ. Ὄρους τὴν 19 Ἰανουαρίου 1819.

2. Τουρκ. bakalim= νὰ ἰδοῦμε.

τὰς ἁμαρτίας μου μὲ ἐλύτρωσεν ἀπὸ τὰς πύλας τοῦ θανάτου καὶ μ' ἐχάρισε τὴν ζωὴν καὶ ἀφοῦ ἔγινε περαστικὸν ὡς ἀνθρώπινα συμβεβηκότα καὶ αὐτὸ ξεχάνεται, ὅτι ἄλλαι μὲν αἱ βουλαὶ τῶν ἀνθρώπων, ἄλλαι δὲ τοῦ θεοῦ, διὰ τοῦτο οὔτε ἐλυπήθην, δεσπότη μου, οὔτε λυποῦμαι καὶ ὁ ἅγιος Θεὸς διὰ τῶν ἁγίων σας εὐχῶν ἂς μᾶς διαφυλάξῃ καὶ εἰς τὸ ἑξῆς καὶ ἂς κυβερνήσῃ τὴν ζωὴν ἡμῶν ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς, ὡς οἶδεν ἡ θεία του πρόνοια [1].

Παρὰ τοῦ ἰδίου Γιαννάκη ἔλαβον καὶ τὰς 60 ὀκάδες βούτυρον εἰς δύο τουλούμια, διὰ τὸ ὁποῖον σᾶς εὐχαριστῶ καὶ διὰ τὶ νὰ πειράζησθε, ὡσὰν ὁποὺ ἡμεῖς ἀπὸ τὴν πανιερότητά σας τοιαῦτα δὲν πρετεντέρομεν [2], ἀλλὰ πρετεντέρομεν τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας σας καὶ διὰ νὰ μᾶς ἐνθυμᾶσθε εἰς τὰς ἁγίας σας προσευχάς. Ὅθεν καὶ αὐτὸ μὲ εὐχαρίστησιν τὸ ἐδέχθην ὡς χάριν εὐλογίας καὶ ἄμποτε [3] νὰ μὲ ἀξιώσῃ ὁ ἅγιος Θεὸς διὰ τῶν ἁγίων σας εὐχῶν νὰ ἀπολαύσω καὶ προσωπικῶς τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας σας, ὅταν εὐδοκήσῃ ἡ θεία του πρόνοια. Εἶδον πρὸς τούτοις νὰ μὲ γράφητε, ὅτι μὲ τὸ νὰ ἔχητε ἀνὰ χεῖρας μερικοὺς παράδες, διὰ νὰ μὴ τὰ ἐξοδεύσητε ἀλλαχόσε, νὰ σᾶς διορίσω ἢ αὐτοῦ νὰ τὰ μετρήσετε ἢ ἐδῶ νὰ τὰ στείλετε. Καὶ ἂν ἤθελεν ἠξεύρω, ὅτι ἔχετε παράδες ἀνὰ χεῖρας καὶ δὲν σᾶς ἐπροξενοῦσα στενοχωρίαν, ἤθελε σᾶς γράψω διὰ νὰ πληρώσητε εἰς τὸ μοναστήρι τῆς ἁγίας Λαύρας χίλια γρόσια, ὁποὺ ἐχρεωστοῦσα, διὰ νὰ μὴν ἔχητε μήτε φροντίδα μήτε ρίζικα διὰ νὰ τὰ ἐμβάσητε ἐδῶ, ἀλλὰ μὴ θέλων διὰ νὰ σᾶς στενοχωρήσω ποτέ, δὲν σᾶς ἔγραψα, ἀλλ' ἔγραψα τοῦ κυρ-Θεοδωράκη καὶ τὰ ἐπλήρωσε. Διὰ τοῦτο, ὅσα ἀνὰ χεῖράς σας ἔχετε, χωρὶς νὰ στενοχωρηθῆτε, νὰ κάμητε φλωρία τοῦπλες [4] ἢ καὶ ἄλλα νὰ εἶναι σωστὰ καὶ τὰ κάμετε γρόπον [5] βουλλώνοντάς τα μὲ τὴν βούλλαν σας, τὸν ὁποῖον γρόπον, ἐὰν εἶναι ὁ κυρ-Θεοδωράκης εἰς Τριπολιτζὰν τοῦ τὸν στέλνετε μὲ γράμμα σας συντροφευμένον καὶ μὲ τὰ στέλνει διὰ ταtάρου [6], εἰ δὲ καὶ δὲν εἶναι ὁ κυρ-Θεοδωράκης, τὰ στέλνετε εἰς τὸν κυρ-Νικολῆν, γράφοντάς τον νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἴδιον, καθὼς εἴχατε στείλει

---

1. Τὰ ἐνταῦθα ἀορίστως λεγόμενα ὑπὸ τοῦ 'Αναγνώστη Παπαγιαννοπούλου ἀφοροῦν ἀσφαλῶς εἰς τὴν μεσοῦντος τοῦ Αὐγούστου 1818 δολοφονικὴν ἐναντίον του ἀπόπειραν, καθ' ἣν στιγμὴν ἐπρόκειτο ν' ἀναχωρήσῃ διὰ Πελοπόννησον, περὶ ἧς σχεδὸν ἀποδιδομένης εἰς τὸν 'Αναγνωσταρᾶν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του βλ. Καν. Δεληγιάννη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 81. Φαίνεται ἐκ τῆς παρούσης ἐπιστολῆς ὅτι διὰ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ὁ Δανιὴλ εἶχε σπεύσει νὰ ἐκφράσῃ τὴν συμπάθειάν του πρὸς τὸν ἰσχυρὸν προστάτην αὐτοῦ.

2. Προσδοκῶμεν, ἀναμένομεν.

3. Εἴθε, ὁ Θεὸς νὰ δώσῃ.

4. 'Εννοεῖ διπλᾶ τουρκικὰ φλωρία.

5. Πιθανῶς γρόνθον, σφικτὸν δέσιμον τῶν κερμάτων, ὥστε ν' ἀποτελῇ συμπαγῆ μᾶζαν.

6 Ταχυδρόμου.

καὶ τὸν ἐπερυσινὸν γρόπον. Εἰ δὲ καὶ ἀνὰ χεῖρας δὲν ἔχετε καὶ ἀπὸ ἐντροπήν σας τὸ κάμνετε καὶ θέλει στενοχωρηθῆτε, νὰ μὴ τὸ κάμητε αὐτό, ἐπειδὴ καὶ δὲν θέλω τὴν στενοχωρίαν σας καὶ ὁπόταν εὐκολυνθῆτε, τότε κάμετέ το, χωρὶς νὰ στενοχωρηθῆτε. Καὶ ταῦτα περὶ τούτου, πρὸς εἰδοποίησίν σας.

Μέσα εἰς τὴν σακκούλαν τῶν χαρτίων μου, ὁποὺ ἔφερα μαζί μου, ἡ ὁποία σακκούλα ἦλθεν εἰς Τριπολιτζὰν μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα μου πράγματα εἰς χεῖρας τῶν ἀδελφῶν μου, εἶχον τὴν ἐξοφλητικὴν πατριαρχικὴν ἐπιστολὴν καὶ τοῦ κοινοῦ, διὰ τὰ 500 γρόσια, ὁποὺ σᾶς ἐζητοῦσαν [1], *τῆς ὁποίας τὸ ἴσον σᾶς εἴχομεν προστείλει καὶ ὅλας τὰς ἀποδείξεις ζητομιρίων, κρέατος καὶ ἐξαρχικῶν σας* [2] *μέχρι τέλους τοῦ τρέχοντος ἔτους, τὰς ὁποίας παρὰ τῶν ἀδελφῶν μου ἐλπίζω νὰ ἐλάβατε ἄχρι τοῦδε, τὰ ὁποῖα ὅλα σημειώσατε εἰς τὸ κατάστιχόν σας καθὼς καὶ ἐγὼ τὰ ἔχω σημειωμένα καὶ ὅταν εὐδοκήσῃ ὁ ἅγιος Θεὸς καὶ ἀνταμωθῶμεν, θεωροῦμεν αὐτὴν τὴν δοσοληψίαν τοῦ λογαριασμοῦ καὶ τὴν ξεκόπτομεν, γλυτώνοντες ἀμφότερα τὰ μέρη, εἰ δὲ καὶ ἀγαπᾶτε, γράψετέ με, ὅταν ὁρίζητε, νὰ σᾶς τὸν καταστρώσω τὸν λογαριασμόν, νὰ σᾶς τὸν στείλω· καὶ ταῦτα πρὸς εἰδοποίησίν σας.*

Παρακαλῶ τὴν πανιερότητά σας νὰ μᾶς ἐνθυμῆσθε εἰς τὰς ἁγίας προσευχάς, γράφοντές μας ἐνίοτε, δηλοποιοῦντές μας περὶ τῆς ἀγαθῆς ὑγείας σας πρὸς χαροποίησίν μας, προστάζοντες καὶ ἐφ' οἷς μᾶς γνωρίζετε ἱκανοὺς καί ἐσμεν πρόθυμοι. Μένομεν ἀναπροσκυνοῦντες τῆς πανιερότητός σας.

1818 Ὀκτωβρίου 29, βασιλεύουσα

Ἀναγνώστης Παπαγιαννόπουλος

18. Ἀκόβων Δανιὴλ ἀπαντητικὴ πρὸς Παλ. Πατρῶν Γερμανόν, ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ὑπ' ἀριθ. 15 ἐκείνου, ἐν σχεδίῳ, ἐκ Λαγκαδίων, τὸ 1818, ἀχρονίστως, γραφέντι ἐπὶ τοῦ δευτέρου φύλλου τῆς τοῦ Γερμανοῦ. Παρέχει πληροφορίας περὶ τῆς πτωχείας τῆς ἐπαρχίας του, παραπονούμενος ὅτι ὀφειλαὶ τοῦ προκατόχου του ρίπτονται ἐπ' αὐτόν, μὴ διαμαρτυρηθέντος τοῦ Γερμανοῦ διὰ τοῦτο ,παρακαλουμένου δὲ ἤδη νὰ μεσολαβήσῃ γραπτῶς. Ἔχει γραφῇ ἐν τάχει, ἀλλ' εὐαναγνώστως καὶ ἄνευ διαγραφῶν, πάντως ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ δὲν εἶναι ὁ τοῦ σχεδίου τῆς ὑπ' ἀριθ. 6 ἐπιστολῆς, μαρτυρεῖ δὲ ἰσχυρὰν συγκίνησιν ἕνεκα τοῦ θέματος. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 16.

Ὡς ἱερὰν ἀπαρχὴν ἐδεξάμην σεβάσμιόν της καὶ οὐδ' ἂν εἴποιμι ὅσης

1, *Βλ. ἀνωτέρω, ἔγγραφον 14 καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ σχόλια.*

2. *Ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης καταφαίνεται, ὅτι ὁ Δανιὴλ πλὴν τῶν πρὸς τὸ πατριαρχεῖον ὑποχρεώσεων αὐτοῦ ἐξηκολούθει νὰ καταβάλλῃ καὶ ἐξαρχικὰ δικαιώματα πρὸς τοὺς ἔχοντας τέως τὴν ἐξαρχίαν.*

ἐνεφορήθην τῆς χαρᾶς ἀξιωθεὶς τούτου. Οὕτως μοι πάλαι καὶ ἐλπιζομένου καὶ ποθουμένου συνεδεξάμην καὶ πατριαρχικὴν ἐπιστολήν, ἐπιτάττουσάν με ἵνα ἀποστείλω εἰς χεῖρας τῆς πανιερότητός της, ὡς ὀφειλόμενα παρ' ἐμοῦ γρόσια εὑρεθέντα χρέος αὐλικὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ προκατόχου μου, δι' ἃ καὶ κατηφηάσας οὐκ ὀλίγον ἔκρινα θάρρει πολλῷ, ἵνα περί τε τῆς ἐμῆς καταστάσεως καὶ τῆς σμικρᾶς ταύτης ἐξαρχίας ἀναφέρω μικρόν τι πρὸς τὴν σεβασμιότητά της.

Πανιερώτατέ μοι, ἡ ἐξαρχία αὕτη ναὶ μὲν ὅτι εὑρέθη ἐξ ἀρχῆς καὶ εἶναι καὶ νὰ μένη σμικρά, στενή, δυστυχὴς καὶ ἀθλία, ἀλλ' ὅμως καὶ τὸ μικρόν της εἰσόδημα εὑρέθη νὰ εἶναι τὸ μηδέν, δύο παράδες διδόμενοι ἀπὸ τοὺς ὀλίγους ἐν αὐτῇ ἱερεῖς διὰ τὸ κοινῶς ἐμβατίκι καὶ δύο ἀπὸ τὰς ὀλίγας φαμελίας λόγῳ ζητείας καὶ ὄχι ἄλλο εἰ μὴ αἱ τυχοῦσαι λειτουργίαι καὶ αὗται σπανιώταται καὶ ὀλιγοσταί. Τοῦτο στοχάζομαι ὅτι καὶ ἡ πανιερότης της ἔχει ἐξ ἀκοῆς καὶ εἰς πολλούς ἐστι φανερὸν καὶ μάλιστα ἐφέτος διὰ τὸ βάρος καὶ ἔλλειψιν τῶν καρπῶν, ἐσκορπίσθη τὸ πλέον μέρος αὐτῆς καὶ ἔλλειψαν διόλου καὶ αὐτὰ σχεδὸν τὰ ὀλίγα. 'Αλλὰ καὶ ἡ κατάστασις αὕτη τοῦ προκατόχου μου παρασταίνει πραγματικῶς, τὶ ἦν καί ἐστιν ἡ σμικρὰ αὕτη ἐξαρχία, διότι ἰδίοις ὀφθαλμοῖς βλέπω τοὺς αὐτοῦ συγγενεῖς καὶ λιμοκτονοῦντας καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου ὑστερουμένους. Καὶ τὸ αἴτιον, ἐπειδὴ ἡ ἐξαρχία εὑρέθη σμικρά, γυμνή, δυστυχὴς καὶ ἄκαρπος, δὲν ἠδυνήθη ἐκεῖνος ἵνα ἀποκτήσῃ οὐδέν, ἀλλ' εὑρέθη καὶ ἐνῷ ἐτελεύτα καὶ προτοῦ ἐν ἄκρᾳ ἐνδείᾳ καὶ γυμνότητι, ὡς καὶ ἐγὼ ἤδη κατ' ἀλήθειαν.

Ταῦτα ἡ παναγιότης του ἴσως ἀγνοοῦσα, κατ' ὀρθὸν λόγον ἐπιτάττει με ὅπως ἀναλαβὼν τὸ χρέος αὐτὸ τοῦ προκατόχου μου ἀποστείλω ἐν τάχει, ἡ ὑμετέρα ὅμως σεβασμιότης, παρευρισκομένη ἐκεῖ καὶ αὐτοψεὶ βλέπουσα τὰ διαληφθέντα γρόσια ὄντα ἐπ' ὀνόματι ἄλλῳ, ὡς εἰδυῖα καλῶς τὴν ἀδύνατόν μοι κατάστασιν καὶ εὐτέλειαν καὶ τὸ στενὸν καὶ γυμνὸν τοῦ τόπου τούτου, ἐνῷ ἐνεχειρίζετο ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἐπειράζετο ἴσως ἀπὸ τοῦ νὰ ὁμιλήσῃ ἐν τούτῳ τὸ συμφέρον μοι πρὸς τὴν παναγιότητά του, παριστῶσα οἷς τρόποις οἶδεν, ὡς εἶχε τὸ πρᾶγμα καὶ διὰ τὸ ὁμοπάτριον αὐτὸ καὶ τὴν ἀνέκαθεν οἰκειότητα [1], *ὁποὺ πρὸς ἐμέ ποτε ἔσωζε καὶ σώζει ἤδη*

1. *'Εκ τῶν ἐνταῦθα λεγομένων ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ δύο ἄνδρες συνεδέοντο καὶ διά τινος συγγενείας. Γνωρίζομεν ἄλλως τε ὅτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ πατρὸς τοῦ Γερμανοῦ ἐλέγετο Παναγιωτοπούλου, ταύτης δὲ ὁ υἱὸς Γεώργιος Παναγιωτόπουλος ἢ Γκριντζόπουλος, πρωτεξάδελφος τοῦ Γερμανοῦ, ἠκολούθει αὐτὸν πιστῶς καὶ τὸν ὑπηρέτει μέχρι τοῦ 1825, ὅτ' ἀπέθανε καὶ ἐκληρονομήθη ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ. Εἶναι προφανὴς λοιπὸν ὁ σύνδεσμος τῶν δύο οἰκογενειῶν Γκοζιοπούλου ἀφ' ἑνὸς καὶ Παναγιωτοπούλου ἢ Γκριντζοπούλου ἀφ' ἑτέρου. Βλ. Γ. Ι. Π α π ο ύ λ α, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 204. Δ. Γρ. Κ α μ π ο ύ ρ ο γ λ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 4, ὑποσ. 18, 104-107.*

καὶ διὰ αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν. Εἶχον ἐλπίδας χρηστὰς κατὰ τοῦτο, ὅτι τὴν πανιερότητά της λογίζομαι καὶ πατέρα καὶ καύχημα, μάλιστα ὁποὺ διὰ μέσου της ἴσως ἐγίνετο καὶ παντελὴς ἐξάλειψις τῶν γροσίων ἀπὸ τοῦ ἐμοῦ ὀνόματος. Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἀχρειωθεὶς ἐγὼ τότε δὲν ἔγραψα κατὰ χρέος μου πρὸς τὴν σεβασμιότητά της, οὖσαν ἐκεῖ, ἐκτραγῳδῶν τὰ κατ' ἐμὲ καὶ ἐξαρχίαν, ὡς ἔχει, καὶ ἐκ τούτου ἐπελάθετο ἴσως τῆς εὐτελείας μου. Ἤδη θερμῶς παρακαλῶ, ἵνα, διὰ τὴν κατὰ θεὸν ἀγάπην, τὴν ὁποίαν ἀρχῆθεν ἔσωζε πρὸς ἐμέ, γράψῃ πρὸς τὴν παναγιότητα καὶ ἔνθα δεῖ μὲ πληροφορίαν ἐντελῆ, περί τε τῆς ἐξαρχίας αὐτῆς ὅτι ἐστὶν ψιλὸν ὄνομα καὶ μὴ πρᾶγμα, καθ' ἅ ἐστι ἀληθές, καὶ περὶ τῆς ἐμῆς μικρᾶς καταστάσεως καὶ ἀδυναμίας, διὰ νὰ ἀπαλλαγῶ τῆς ζητήσεως αὐτῆς, τὸ ὁποῖον, ἂν γένηται διὰ μέσου τῆς πανιερότητός της, ἐγὼ μὲν θέλει τὸ γνωρίσω καὶ καθυποχρεωθῶ διὰ βίου, κηρύττων τὸ καλὸν καὶ εὐεργεσίαν τοῖς πᾶσιν, αὕτη δὲ θέλει ἔχει καὶ μισθοὺς πολλοὺς παρὰ Θεοῦ, παρ' οὗ τὰ ἔτη αὐτῆς εἴησαν ὅτι πλεῖστα ⟨1818⟩ [1].

19. Φιλικὴ καὶ παραμυθητικὴ ἐπιστολὴ Φώτη Σιλαϊδοπούλου [2], ἐκ Σμύρνης 25 Φεβρ. 1819, «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ ἁγίῳ Ἀκόβων κυρίῳ κῳ Δανιήλ, προσκυνητῶς, εἰς Λαγκάδια» (ὄπισθεν), διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του Γεωργίου. Θίγεται ἀορίστως καὶ ἄλλη τις ὑπόθεσις, δι' ἣν παρέχεται ἡ βεβαίωσις ὅτι θὰ παραμείνῃ ἀνενέργητος καὶ μυστική. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 20.

Τὴν ἡμετέραν σεβασμιωτάτην μοι πανιερότητα δουλοπρεπῶς προσκυνῶ καὶ πανευλαβῶς ἀσπάζομαι τὴν ἁγίαν αὐτῆς δεξιάν.

Δεόμενος τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ, εἰ καὶ ἀνάξιος, ἵνα σκέπῃ καὶ διαφυλάττῃ αὐτὴν εἰς τὸν ἅγιόν της θρόνον· εἰς τὰς 18 τοῦ παρόντος σεβάσμιον αὐτῆς γράμμα ἔλαβον, γεγραμμένον ἀπὸ 12 Δεκεμβρίου, φανερώνοντάς μοι τὸν ἀνόλπιστον θάνατον τοῦ μακαρίτου αὐταδελφοῦ σας καὶ πολυγαπημένου μου φίλου Γεωργίου. Ἀγκαλὰ τὸ εἴχαμεν πρωτύτερις μαθημένον ἀπὸ Ὕδραν, γράφοντάς μας ὁ γυναικάδελφός μου Γιαννακός, ὅτι ἔτζι ἤκουσε,

1. Τὸ ἔτος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἔτος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 15 ἐγγράφου, φέροντος χρονολογίαν 1 Φεβρ. 1818, ἴσως καὶ ὁ μὴν εἶναι ὁ αὐτός, διότι καὶ τὸ θέμα ἦτο ἐπεῖγον.

2. Ὁ ἐπιστέλλων ὑπογράφει μὲν ἰδιοχείρως τὴν ἐπιστολήν, ἐχρησιμοποίησεν ὅμως γραμματέα ἐγγράμματον καὶ ὄχι λόγιον, ὅστις ἀποφεύγει σοβαρὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, ἀλλ' ἀσυνειδήτως μεταπλάσσων πιθανώτατα καταχωρίζει, ὑπαγορεύοντος τοῦ Σιλαϊδῆ, τὴν λαϊκὴν σκέψιν μὲ ὅλην αὐτῆς τὴν ἀφέλειαν. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς μαρτυρεῖται διὰ μέσου τοῦ λογίου περιβλήματος ἡ ὄχι ἐπιτυχὴς συνεργασία δύο ἰσχυρῶν τάσεων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ λογιωτέρα καὶ ἡ δημωδεστέρα.

ἡμεῖς ὅμως δὲν τὸ ἠλπίζαμεν, ἔχοντάς το ἀβέβαιον, ἔχοντας καὶ τὴν ὑποψίαν. Λαμβάνοντας δὲ τὸ πανίερόν της, μεγάλως μᾶς ἐτάραξε καὶ μᾶς ἐθρήνησε, καθοῦ καὶ τοῦ ἰδίου μακαρίτου Παναγιώτη τὸ ὅμοιον, ἐγνωρίζοντας καὶ τὴν λύπην τῆς πανιερότητός της, ὁποὺ εἶναι καὶ θέλει εἶναι διὰ τὸν ἀκριβόν της ἀδελφὸν μεγάλη λύπη καὶ στενοχωρία, μάλιστα καὶ διὰ τὴν δυστυχῆ φαμελίαν του, ὁποὺ δὲν εἶχον τύχην. Ὁ ἅγιος Θεὸς ἔτζι ἠθέλησε, εἴη τὸ ὄνομά του εὐλογημένον καὶ νὰ τὸν ἀναπαύσῃ εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Ἀβραάμ. Ὅλοι, δεσπότη μου, ὑποκείμενοι εἴμεθα εἰς τὸν αὐτὸν θάνατον, ἡ πανιερότητά της ὅμως, ὡς γνωρίζει κατὰ τὸ ἐπάγγελμα τὸ ἀρχιερατικόν σας, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὄχι μόνον τὸν ἑαυτόν σας θὰ παρηγορήσετε, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀδύνατα μέρη τοῦ δυστυχοῦς ὀσπιτίου του, θέλει εἴσασθε εἰς τὰ πάντα παρηγορητὴς καὶ νὰ ἔχητε καὶ ἡ πανιερότης σας ὑγείαν, διὰ νὰ ἀπαντᾶτε λόγῳ τε καὶ ἔργῳ τὰ τοιαῦτα.

Εἶδον νὰ μοῦ φανερώνετε ἀκόμη περὶ τῆς ὑποθέσεως, ὁποὺ μοῦ εἴχατε εἰπεῖ αὐτοῦ· μείνετε ἥσυχοι, ὅτι δὲν εἶχα λάβει καιρὸν νὰ τὸ ἀναφέρω καὶ ἔτζι θέλει μείνει ἄκαιρον, καθὼς μοῦ γράφετε, ἀλλὰ μήτε τινὰς ἠξεύρει. Καμμίαν φορὰν πάλιν, ἂν εἶναι ὁρισμός της, νὰ λαμβάνωμεν εὐχετικόν της γράμμα καὶ ἀκούωμεν τὴν ποθητὴν ὑγείαν σας καὶ χαιρώμεθα, ἧς καὶ τὰ ἔτη σας εἴησαν θεόθεν πλεῖστα καὶ πανευδαιμονα.

1819 Φεβρουαρίου 25, Σμύρνη.

Πρόθυμος καὶ ὅλως εἰς τὰς προσταγάς της

Φώτης Σιλαϊδόπουλος

(ἐν τῇ ᾤᾳ)

Ὁ πενθερός μου καὶ συμβία μου Πιπῖνα μὲ υἱόν μου γονυκλιτῶς προσκυνοῦν, ἀσπαζόμενοι τὴν ἁγίαν αὐτῆς δεξιάν.

19α. Συστατικὸν καὶ συμμαρτυρικὸν γράμμα τοῦ Ἀκόβων Δανιήλ, ἀχρόνιστον, ἐν σχεδίῳ [1], ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ ὑπ' ἀριθ. 19 ἐγγράφου, ἑπομένως μετὰ τὴν 25 Φεβρ. 1819 γραφέν, ἀφορῶν δὲ εἰς μέλλοντα ν' ἀποδημήσῃ εἰς Βουκουρέστιον διὰ κληρονομικὰς ὑποθέσεις ἱερέα Γεώργιον Παπαγιαννόπουλον ἢ Παπαμιχαλόπουλον, ἐκ Λαγκαδίων. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 20.

Διὰ τοῦ παρόντος ἡμῶν συστατικοῦ τε καὶ συμμαρτυρικοῦ δηλοποιοῦμεν, ὅτι κατ' αὐτὰς ἔχων διὰ βουλήσεως ἀποδημίας ἐντεῦθεν ὁ ἐπιφέρων

1. Τὸ σχέδιον εἶναι ἰδιόχειρον τοῦ Δανιήλ, ἀλλὰ πλῆρες διαγραφῶν καὶ συμπληρώσεων, κακόγραφον μάλιστα.

τοῦτο παπα-Γεώργιος τοὔνομα ἐκ τῆς ἡμῶν ἐπαρχίας Ἄκοβας, ἐκ κώμης Λαγκάδια, εἰς ἀναζήτησιν κληρονομίας συγγενοῦς αὐτοῦ, οἰκοῦντος εἰς Βουκουρέστιον καὶ ἀποθανόντος πρὸ χρόνου, Παναγιωτάκη ὀνομαζομένου, ἀδελφοῦ γνησίου παπᾶ Νικολάου, τελευτήσαντος, υἱῶν ἀμφοτέρων παπᾶ Μιχάλη, ἀπὸ Λαγκαδίων καταγομένου καὶ τελευτήσαντος ἐνταῦθα, ἐνεφανίσθη ἡμῖν ζητῶν ἔγγραφον συμμαρτυρίαν καὶ ἀληθῆ παράστασιν τῆς τε γενεᾶς αὐτοῦ καὶ γνησιότητος τῆς συγγενείας του. Καὶ δὴ ἡμεῖς διὰ τὴν κατὰ τὸν τόπον ἀρχιερατείαν ἡμῶν εἰδότες καλῶς τὴν τούτου γενεὰν ἐνταῦθα καὶ συγγένειαν, συνιστῶμεν αὐτὸν διὰ τούτου καὶ ἐφοδιάζομεν, πληροφοροῦντες πάντας, πρὸς οὓς ἂν ἀπέλθοι λόγῳ κληρονομίας τῆς τοῦ ἀποθανόντος θείου του περιουσίας, ὅτι ὑπάρχει ὁ διαληφθεὶς ἐρχόμενος παπα-Γεώργιος τῇ ἀληθείᾳ γνήσιος υἱὸς τοῦ ῥηθέντος παπα-Νικολάου Παπαγιαννοπούλου, γνησίου ἀδελφοῦ τοῦ προτετελευτηκότος αὐτόθι Παναγιωτάκη Παπαγιαννοπούλου ἢ Παπαμιχαλοπούλου ἐπονομαζομένου. Ὅτι δὲ τὰ τῆς συγγενείας του ἔχει οὕτω διαμαρτυρούμεθα αὐτοὶ τὸν ἀληθῆ Θεόν, διὸ καὶ εἰς πίστωσιν καὶ πληροφορίαν βεβαίαν δεδώκαμεν αὐτῷ τὸ παρὸν συστατικόν, ἐπιβεβαιωμένον παρ' ἡμῶν καὶ συμμεμαρτυρημένον παρά τε τῶν ἱερέων καὶ προκρίτων τῆς κώμης ταύτης.

20. Δέρκων Γρηγορίου[1] ἀπαντητικὴ «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ ἐν Χριστῷ ἡμῖν λίαν ἀγαπητῷ καὶ περιποθήτῳ ἀδελφῷ ἁγίῳ 'Ακόβων κ(υρί)ῳ Δανιήλ, ἀσπασίως» (ὄπισθεν), ἐκ ΚΠόλεως 23 Μαΐου 1819, οὐχὶ ἰδιόχειρος[2]. Καθιστᾷ γνωστὸν ὅτι ἡ ὑπόσχεσις ἑνώσεως τῆς ἐπαρχίας 'Ακόβων ἐκ νέου μετὰ τῆς Ζαρνάτας συναντᾷ ἐμπόδια, λόγῳ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Πετρόμπεη. Μελετᾶται ὅμως μετὰ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε' ἄλλη λύσις ὑπὲρ τοῦ Δανιὴλ προτιμοτέρα. 'Εθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 15.

Τὴν περιπόθητον ἡμῖν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμεθα.

† Τὸ ἀπὸ της τοῦ παρελθόντος δεξάμενοι σήμερον ἀδελφικόν της, ἐκ μέσης ψυχῆς ἤσθημεν, ἐπί τε τῇ ἐξαγγελθείσῃ ἡμῖν ὑγιείᾳ της καὶ ἐφ' οἷς ἀναμιμνήσκουσα αὐθαιρέτως ἡμῖν καθυποσχεθεῖσιν εὐλόγως οὐ μεῖον εἴπερ ἀπαραιτήτως ἐξαιτεῖται. Ἡμεῖς, ἀδελφέ, ἅμα μαθόντες τὴν τοῦ μακαρίτου

1. *Ἡ ἐπιστολὴ ἐξεδόθη καὶ προηγουμένως. Βλ. Σ. Ν. Θωμοπούλου, Ὁ μέγας Δέρκων Γρηγόριος, «Δελτίον Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρείας», τόμ. Ι' (1928-29), τ. β' σελ. 81-83. Σ. Β. Κουγέα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 304-306.*

2. *Δὲν φαίνεται ἰδιόχειρος ἡ ἐπιστολή, ἀλλὰ διὰ χειρὸς ἐγγραμμάτου τινός. Ἡ ὑπογραφὴ μαρτυρεῖ τρέμουσαν γεροντικὴν χεῖρα, γνωστοῦ ὄντος ἄλλως τε ὅτι ἦγε τὸ ἑβδομηκοστὸν τῆς ἡλικίας αὐτοῦ ἔτος ὁ Δέρκων Γρηγόριος ἤδη τὸ 1819.*

Ζαρνάτας ἀποβίωσιν συγχρόνως μετὰ τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου ἀπὸ γραμμάτων ἐκεῖθεν ἡμῖν ἀποσταλέντων παρά τε τοῦ Πετρό⟨μ⟩πεη καὶ τῶν ἐκεῖσε προυχόντων, μήτε ἐπελαθόμεθα μήθ' ὁπωσοῦν παρημελήσαλεν εἰς πρᾶξιν βαλεῖν τὴν πρὸς αὐτὴν ὑπόσχεσίν μας. Τὸ γὰρ μὴ ἐμμένειν ἐφ' οἷς ὑπεσχέθημεν ἀδικημάτων οὐδὲν οὕτω φαυλότατον εἶναι ἡμῖν δοκεῖ. Ὅθεν ἀμέσως καὶ ἐντόνως ἐλαλήσαμεν πρὸς τὴν παναγιότητά του ὅσα ἂν εἴποι τις εἰς κατόρθωσιν τοῦ σκοπουμένου, ἐπαινοῦντες δηλαδὴ τὸ ἱεροπρεπὲς ὑποκείμενόν της, διατρανοῦντες τὴν χρυσαυγίζουσαν σειρὰν τῶν προτερημάτων της καὶ ἐπιμένοντες εἰς τὴν κατὰ λόγον δικαίου ὀφειλομένην ἕνωσιν τῶν δύο αὐτῶν παροικιῶν καὶ ἤδη ἔγκαιρον ἐν αὐταῖς ἐμπρέπουσαν ἀποκατάστασιν τῆς φιλτάτης ἡμῖν πανιερότητός της. Ἡ παναγιότης του ὅμως, χαροποιηθεὶς ὁλοτρόπως καὶ ἀγαλλιασάμενος τῷ πνεύματι ὑπερβαλλόντως, ἐφ' οἷς παρ' ἡμῶν περιεστατωμένως προσεκτικῶς ἤκουσε καὶ ἐναποφήνας τὴν μεταξύ σας συγγένειαν, ἐν ἀγνοίᾳ εἰς δεῦρο ἡμῖν οὖσαν, ἀπεκρίνατό μοι εὐμενέστατα, ὅτι μελήσει ἡμῖν περὶ τῆς πανιερότητός της ἔτι γε κρεῖττον καὶ μᾶλλον συμφερώτερον, τοῦτο δ' ἔστι τὸ νὰ ἑνώσωμεν τὴν παροικίαν της τῇ Δημητζάνῃ, μετατιθεμένου δηλαδὴ τοῦ νῦν Δημητζάνης ἢ πρὸς τὴν ἄλλην ζωήν, ἢ πρὸς ἄλλην ἐπαρχίαν. Ἐν τούτῳ λοιπὸν συμφωνήσαντες ἀμφότεροι, μηδενὸς ἄλλου τῶν ἁπάντων εἰδότος, ἐνεδώκαμεν μὲν εἰς τὰς ἐπιμόνους αἰτήσεις τῶν εἰρημένων καὶ οὕτως ἐγένετο ὁ νῦν Ζαρνάτας, μετάπεμπτον δὲ ἐποιησάμεθα τὸν ἅγιον Δημητζάνης. Ὅθεν ἡ ἀγάπη της, οὐχ ὡς ἀποτυχοῦσα ἤδη ἢ ποτὲ παραλογισθεῖσα, ἀλλ' ὡς πεπεισμένη ὅτι σὺν Θεῷ ἐπαπολαύσει καὶ ἔτι πλέον ᾗπερ[1] ἤλπιζε καὶ ἐφαντάζετο, προθυμοποιουμένων ἡμῶν εἰς πέρας ἀγαγεῖν τὰ ὑποσχεθέντα, ὅ ἐστιν εἰς τὴν παρ' αὐτῆς ἐπίτευξιν τῶν κρειττόνων καὶ μεγαλυτέρων. Ἄξιον γάρ, ὥσπερ τῶν ἔργων καὶ τῆς φροντίδος, οὕτω καὶ τῶν βραβείων τοὺς ἐργάτας τὸ πλέον μετέχειν, ἂς μένῃ εὔελπις, καταγινομένη εἰς τὸ νὰ συγκροτῇ ὡς οἷόν τε καὶ νὰ ἐξοικονομῇ τὴν βελτίωσιν καὶ πρόοδον τῶν αὐτόθι μαθητούντων, ὡς φιλογενὴς τῷ ὄντι καὶ φιλόκαλος. Ἀγαθῶν γὰρ ἀνδρῶν τὸ μὲν εὔελπι κεκτῆσθαι καὶ τὰ δέοντα πράττειν, ἕπεσθαι δὲ τοῖς ἀναγκαίοις τοῦ δαίμονος. Τοῦτο δ' αὐτῇ δῶρον τό γε νῦν οἶδα μικρὸν μὲν ὅπερ ἐστὶ καὶ μήνυμα ἁπλοῦν, χαρίεν δὲ φίλῳ παρὰ φίλου οἴκοθεν οἴκαδε, κατὰ τὸν σοφὸν Πίνδαρον. Ἂς γράφῃ δ' ὅμως εἰς τὸ ἑξῆς συνεχέστερον καὶ ὅσον βούλεται βραχύστιχον. Ἡμῖν γὰρ καὶ γράμμα παρ' αὐτῆς μικρὸν ὅτουπερ ἂν εἴποι τις ἀγαθοῦ κάλλιον εἶναι κρίνεται.

---

1. Ἐν τῷ ἐγγράφῳ καὶ τοῖς ἐκδόταις ἤ π ε ρ, ὅπερ ἀνύπαρκτον, ᾗ π ε ρ ὅμως τὸ ὀρθόν, ἤτοι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὡς, ἀπαραλλάκτως ὡς.

Μένομεν δὲ τῆς περιποθήτου ἡμῖν πανιερότητος ἐν Χριστῷ ἀγαπητὸς ἀδελφός. ͵αωιθῳ ⟨=1819⟩ Μαΐου κγῃ.

Καὶ ὅλως προθυμότατος
Ὁ Δέρκων Γρηγόριος

21. Ἔντυπος ἐγκύκλιος Γρηγορίου Ε΄, ἐν ἔτει 1819 ἀπολυθεῖσα πρὸς ἅπαν τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα, κατόπιν ὑψηλοῦ ὁρισμοῦ καὶ ἀπαγορεύουσα τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ραγιάδων μετὰ τῶν Φράγκων, τὴν συγκέντρωσιν ὁμογενῶν εἰς τὰς ἐν Γαλατᾷ λοσταρίας, ὅπου πηγὴ πάσης διαφθορᾶς ἠθῶν, χαρτοφορίαι καὶ ἄλλαι φαυλότητες, ἐπὶ ποινῇ κατέργου [1]. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 26.

Γρηγόριος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

Οἱ τῷ καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτῳ πατριαρχικῷ ἀποστολικῷ καὶ οἰκουμενικῷ θρόνῳ ὑποκείμενοι ἱερώτατοι μητροπολῖται καὶ ὑπέρτιμοι καὶ θεοφιλέστατοι ἀρχιεπίσκοποί τε καὶ ἐπίσκοποι, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητοὶ ἀδελφοὶ καὶ συλλειτουργοὶ καὶ ἐντιμότατοι κληρικοὶ τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ἑκάστης ἐπαρχίας καὶ εὐλαβέστατοι ἱερεῖς καὶ ὁσιώτατοι ἱερομόναχοι, οἱ ψάλλοντες ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς πόλεως, τοῦ Γαλατᾶ καὶ τοῦ καταστένου καὶ λοιποὶ ἁπαξάπαντες εὐλογημένοι χριστιανοί, χάρις εἴη ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ. Ἡ ἀδιάλειπτος πρόνοια τῆς θεόθεν ἐφ' ἡμᾶς τεταγμένης κραταιᾶς καὶ ἀηττήτου βασιλείας, ἡ διηνεκὴς μέριμνα καὶ σπουδή, ἡ ἐπεξερχομένη ἀγρύπνως τὰς πράξεις τῶν ὑποτελῶν αὐτῆς εὐπειθῶν ρεγιάδων ὁμογενῶν μας καὶ διενεργοῦσα μὲν πολυειδῶς τὴν ἐξάλειψιν τῶν ὑπὸ κακοηθείας τινῶν παρεισαγομένων εἰς τὸ πολίτευμα καταχρήσεων, πραγματευομένη δὲ τὴν κοινὴν εὐνομίαν καὶ εὐταξίαν, ἐξέδωκεν ἤδη ἔγγραφον ὑψηλὸν προσκυνητὸν ὁρισμὸν καὶ προσφάτως ἀπέστειλε πρὸς ἡμᾶς περιέχοντα μετ' ἐμβριθείας βασιλικῆς καὶ ἐντόνου διακελεύσεως τὰ ἀκόλουθα. Ὅτι ἡ ἐπιμειξία τῶν γνησίων ρεαγιάδων τῆς κραταιᾶς βασιλείας μετὰ τῶν Φράγκων καὶ εἰς ἑτέρας αὐλὰς ὑποκειμένων ἦτον εἰς κάθε καιρὸν ἀσυγχώρητος. Ἐντεῦθεν ἦτον ἀναγκαῖον νὰ ἐμποδίζωνται πάντοτε οἱ ὁμογενεῖς ἡμῶν ἀπὸ τοῦ νὰ εἰσέρχωνται πρὸ πάντων εἰς τὰς ἐν Γαλατᾷ λοσταρίας, ἔνθα εἶναι προδήλως

---

1. *Περίληψιν εὑρίσκομεν μετὰ σχολίου ὑπὸ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 30 ἐν ὑποσ. Πράγματι οἱ λόγοι, δι' οὓς ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἐζήτησεν ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖον ν' ἀπολύσῃ τὴν παροῦσαν ἐγκύκλιον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦσαν ἠθικοὶ ὑπὲρ τῶν ραγιάδων, ἀλλὰ καθαρῶς ὑπολογιστικοὶ καὶ ὑστερόβουλοι. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ περιεχόμενον τῆς ἐγκυκλίου εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς.*

ἡ πηγὴ πάσης διαφθορᾶς ἠθῶν, μ' ὅλον τοῦτο ἐγνώσθη μετὰ πληροφορίας, ὅτι ἀπό τινος καιροῦ μερικοὶ τῶν ἡμετέρων ὁμογενῶν, ἐκδεδιητημένοι ὑπὸ συνηθείας κακίστης ἀπέρχονται ἀνυποστόλως εἰς αὐτὰς καὶ μετέρχονται διάφορα εἴδη χρηματικῶν παιγνιδίων, οἷον χαρτοφορίας καὶ ἄλλας παρομοίους κακοτεχνίας, ἐκτρεπόμενοι καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας φαυλότητας καὶ ἀρρητοποιίας. Ὅθεν καὶ ἐξηνέχθη ὑψηλὴ ἀπαραίτητος βούλησις, ἵνα, διὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἐπιμελείας καὶ ἀγρύπνου τοὐντεῦθεν φροντίδος, ἐμποδίζηται ἡ εἴσοδος τῶν βασιλικῶν ρεγιάδων εἰς τὰς φραγκικὰς λοσταρίας καὶ διὰ τοῦτο **σφοδρῶς** *προσταζόμεθα, κοινοποιήσαντες τὴν ὑπόθεσιν πρὸς πάντας ἁπαξαπλῶς τοὺς ὁμογενεῖς, νὰ διαδώσωμεν ἐντονωτάτας παραγγελίας καὶ ἀπαγορευτικὰς προσταγάς, δηλοποιοῦντες δι' ἀρζίου ἡμῶν μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐγκλήματος τοὺς ὁπώσποτε φανησομένους ἀνυποτάκτους καὶ ἀπειθεῖς, διὰ νὰ καθυποβάλλωνται εἰς ποινὴν κατέργου. Ταῦτα περιέχει ὁ ἐκδοθεὶς ὑψηλὸς βασιλικὸς προσκυνητὸς ὁρισμός, καθ' ὃν καὶ ἀμέσως γράφοντες ἐντελλόμεθα καὶ ἐπιτάττομεν σφοδρῶς πᾶσιν ἡμῖν τοῖς ὁμογενέσιν ἡμῖν πιστοῖς καὶ εὐπειθέσι ρεγιάδες τῆς κραταιᾶς βασιλείας ἑκάστης ἡλικίας καὶ ἑκάστου ἐπαγγέλματος καὶ βαθμοῦ, νὰ προσέχητε καλῶς ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς καὶ νὰ μὴ τολμήσητε καθ' οἱονδήτινα τρόπον νὰ ἀπέλθητε ἢ εἰς τὰς ἐν Γαλατᾷ ἢ εἰς τὰς ἐν ἄλλοις μέρεσι καὶ τόποις φράγκικας λοσταρίας καὶ κουφεταρίας, διημερεύοντες ἢ διανυκτερεύοντες ἐκεῖ, ἢ μέχρι στιγμῆς ἐνδιατρίβοντες καὶ συναναστρεφόμενοι μὲ τοὺς ἐκεῖ εὑρισκομένους καὶ καταγινόμενοι εἰς τὰ δαιμονιώδη ἐκεῖνα χρηματικὰ παιγνίδια καὶ τὰς χαρτοφορίας καὶ εἰς ἀργολογίας καὶ ἄλλας ἠθῶν διαφθορὰς καὶ φαύλας καὶ ἀθεμίτους πράξεις. Ἐπειδὴ τὰ τοιαῦτα ὄχι μόνον εἶναι ἀπαρέσκοντα εἰς τὰς περὶ κοινῆς εὐνομίας προνοητικὰς τοῦ ὑψηλοῦ τεβλετίου θελήσεις καὶ ἀποφάσεις, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν θείων νόμων καὶ ἱερῶν κανόνων διόλου ἀπηγορευμένα καὶ μισητὰ καὶ ἀνοίκεια τοῦ χριστιανικοῦ ἐπαγγέλματος καὶ κατὰ ψυχὴν καὶ σῶμα πολλαχῶς ἐπιζήμια.*

Διό, τέκνα ἡμῶν ἀγαπητὰ ἐν Κυρίῳ, ἀποθέμενοι τὰ ἔργα τοῦ σκότους, ἐνδύσασθε τὰ ἔργα τοῦ φωτός, ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατοῦντες, κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον, μὴ κώμοις καὶ μέθαις, μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ[1] *καὶ τοιαύτας κακοτεχνίας σατανικαῖς καὶ ἀθεμιτουργίαις, δι' ἃς ἔρχεται ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας. Ἰδίως δὲ παραγγέλλομεν ὑμῖν τοῖς κατὰ τόπους ἀρχιερατικῶς προϊσταμένοις καὶ τοῖς ὁσιωτάτοις προεστῶσι τῶν ἱερῶν ἐκκλησιῶν, νὰ ἐπαγρυπνῆτε εἰς τὸ πολίτευμα τῶν ἰδίων ἐπαρχιωτῶν καὶ ἐνοριτῶν σας καὶ συνεχῶς ὑπαγορεύοντες καὶ διδάσκοντες αὐτοὺς τὴν ἔντονον ταύτην προσκυνητὴν ἐπιταγήν, νὰ παρατηρῆτε διηνεκῶς καὶ ἂν καταδιδητέ τινα ἐξ*

1. *Παύλ., πρὸς Ρωμ. ιγ'. 12-13.*

αὐτῶν παρεκτρεπόμενον καὶ ἐμφιλοχωροῦντα εἰς τὰς ἀπηγορευμένας φράγκικας ἐπιμειξίας τῶν κατὰ μέρος λοσταριῶν, νὰ ἀναγγέλλητε ὀνομαστὶ πρὸς ἡμᾶς, διὰ νὰ λαμβάνωσιν οἱ τοιοῦτοι ἀμέσως τὴν προωρισμένην βασιλικὴν τοῦ κατέργου ποινήν, γνωστοὶ διὰ τακριρίου ἡμετέρου γινόμενοι, πρὸς δὲ νὰ ἐπιφέρηται κατ' αὐτῶν καὶ ἡ πρέπουσα ἐκκλησιαστικὴ βαρυτάτη παιδεία, πρὸς παράδειγμα καὶ σωφρονισμὸν τῶν ἐπιλοίπων, ἐν βεβαιότητι ὅτι, ἂν ἀκολουθήσῃ τοὐντεῦθεν καμμία παρεκτροπὴ καὶ παρομοία κατάχρησις, ἀποδιδομένης τῆς αἰτίας κατ' εὐθεῖαν εἰς τὴν ἐδικήν σας ἀμέλειαν καὶ παράβλεψιν, πρῶτον ὑμεῖς πειραθήσεσθε τῆς ἀποτόμου ὀργῆς, ἀναπολόγητοι μένοντες καὶ ὑπεύθυνοι καθιστάμενοι. Ὅθεν προσέχοντες σύμπαντες καλῶς ποιήσατε, καθὼς γράφοντες συμφώνως τῷ ὑψηλῷ ὁρισμῷ παρακελευόμεθα καὶ μὴ ἄλλως ἐξ ἀποφάσεως, ἵνα καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν. ͵αωιθ' ⟨=1819⟩.

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς καὶ εὐχέτης.

Ὁ Καισαρείας Ἰωαννίκος	*Ὁ Ἐφέσου Διονύσιος*	*Ὁ Ἡρακλείας Μελέτιος*
Ὁ Κυζίκου Κωνστάντιος	*Ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος*	*Ὁ Χαλκηδόνος Γεράσιμος*
Ὁ Δέρκων Γρηγόριος	*Ὁ Βεροίας Ζαχαρίας*	*Ὁ Κρήτης Γεράσιμος*
Ὁ Πρόεδρος Σηλυβρίας Ἰωαννίκιος	*Ὁ Ἀγκύρας Μεθόδιος*	*Ὁ Εὐρίπου Γρηγόριος*
Ὁ Σοφίας Θεοφάνης *Ὁ Σκοπίων Ἄνθιμος*	*Ὁ Ἀγχιάλου Εὐγένιος*	*Ὁ Μαρωνείας Κωνστάντιος*
Ὁ Δυρραχίου Σαμουήλ	*Ὁ Σίφνου Καλλίνικος*	*Ὁ Δεβρῶν Δοσίθεος*

22. Ἰδιόγραφος καὶ ἐνυπόγραφος μετὰ σφραγῖδος δανειστικὴ ὁμολογία τοῦ Τριπόλεως Δανιήλ, διὰ γρόσια 12.958 ἐκ μέρους τοῦ Δέρκων Γρηγορίου, πρὸς 60 γρ. τὸ πουγγεῖον, συναφθεῖσα τῇ 14 Φεβρ. 1820 [1]. Ἐθν. Βιβλ., φ. Μ 13, ἀριθ. 21.

Ἡ ταπεινότης ἡ ἐμὴ διὰ τῆς παρούσης αὐτῆς ἐνυπογράφου καὶ ἐνσφραγίστου ὁμολογίας δηλοποιεῖ ὡς ἔλαβεν ἤδη δανειακῶς δι' ἰδίαν αὐτῆς χρείαν καὶ ἀνάγκην παρὰ τοῦ πανιερωτάτου καὶ σεβασμιωτάτου

---

1. *Παρὰ τὴν ὑπογραφὴν ἡ σφραγὶς τοῦ Δανιήλ, ἔνθα κύκλῳ ἀναγινώσκομεν Ο ΤΑΠΕΙΝΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΑΜΥΚΛΩΝ ΔΑΝΙΗΛ ΑΩΙΘ', εἰς δὲ τὸ κέντρον ὑπάρχουν λέξεις τινὲς τουρκικαί. Ὄπισθεν τῆς ὁμολογίας ἔχουν καταχωρισθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων τὰ ἑξῆς :*

1830 27 7βρίου ἔλαβον ἀπὸ τὸν ἅγιον Τριπόλεως κυρ-Δανιὴλ ἀπ' αὐτὸ τῶν ὅπιστεν γροσίων πεντακόσια, ἤτοι Νο 500. Γεώργιος Τριανταφυλλόπουλος.

Τῇ 27 8βρίου 1830 ἐν Ναυπλίῳ ἐδόθησαν παρὰ τοῦ Μιχαὴλ Οἰκονόμου πρὸς τὸν κύριον Γεώργιον Τριανταφυλλόπουλον γρόσια τριακόσια Νο 300.

Σχετικὰ πρὸς τὸ δάνειον εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθ. 29 καὶ 30 ἔγγραφα. Τῆς παρούσης ὁμολογίας βλ. τὸ παρατεθὲν πανομοιότυπον. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἂς σημειωθῇ, ὅτι ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἐξοφλητικοῦ, καὶ ἄλλα ποσὰ κατὰ καιροὺς εἶχαν μετρηθῆ πρὸς τοὺς κληρονόμους τοῦ Δέρκων, μὴ σημειωθέντα.

ἁγίου γέροντος Δέρκων κυρίου κυρίου Γρηγορίου γρόσια τὸν ἀριθμὸν χιλιάδες δώδεκα καὶ ἐννεακόσια πεντήκοντα ὀκτὼ γρόσια, ἤτοι νούμερον 12958, κεφάλαιον, ἐπὶ συμφωνίᾳ τόκου πρὸς ἑξήκοντα γρόσια εἰς τὸ πουγγεῖον τὸν χρόνον, τὰ ὁποῖα ὑπόσχεται πληρῶσαι τῇ αὐτοῦ σεβασμιότητι καὶ ἐξοφλῆσαι ἀνελλιπῆ εἰς διορίαν χρόνου ἑνὸς ὁλοκλήρου μὲ τὸ δεδουλευμένον διάφορον. Διὸ καὶ εἰς τὴν περὶ τούτου ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ ἡ παροῦσα αὐτοῖς ἐνυπόγραφος ὑποσχετικὴ ἰδία ὁμολογία καὶ ἐπεδόθη τῇ αὐτοῦ σεβασμιότητι. 1820 Φεβρουαρίου 14

† Ὁ Τριπόλεως Δανιὴλ ὑπόσχεται.

23. Πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ Γρηγορίου Ε', 13 Μαρτίου 1821, καταδικαστικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἀπευθυνομένη «τῷ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Τριπόλεως καὶ Ἀμυκλῶν ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ Μανδινείας καὶ πάσης Πελοποννήσου ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ τῆς ἡμῶν μετριότητος κυρ-Δανιὴλ» (ἐξωτερικῶς) [2]. Ἐπὶ συνήθους χάρτου, διαστ. 0,345 × 0,232 μ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀρχεῖον Ρ. Παλαμήδη, φ. 252.

Γρηγόριος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

|[2] † Ἱερώτατε μητροπολῖτα Τριπόλεως καὶ Ἀμυκλῶν κυρ-Δανιήλ, ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀγαπητὲ ⟨ἀδελφὲ⟩ τῆς |[3] ἡμῶν μετριότητος, χάρις εἴη σου τῇ ἱερότητι καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ. Φήμη ψευ|[4]δὴς διεδόθη ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὸν Μορέαν τινὲς κακότροποι πλανῶσι τοὺς πιστοὺς ῥα|[5]γιάδες τῆς κραταιᾶς βασιλείας, ἧς τὸ κράτος εἴη διαιωνίζον καὶ ἀκαταμάχητον, |[6] εἰς τὸ νὰ φανοῦν ἀχάριστοι εἰς τὸ κράτος καὶ νὰ ἐξακολουθήσουν εἰς τὸ πνεῦ|[7]μα τῆς ἀνταρσίας καὶ ἀχαριστίας τοῦ ἀχρειεστάτου καὶ ἀσυνειδήτου Μπογ|[8]δάμπεη. Λοιπὸν ἡμεῖς ἐδώσαμεν ἱκανὰς ἀποδείξεις καὶ ἀπολογίας ὑπὲρ |[9] τῆς πίστεως καὶ ἄκρας ὑποταγῆς παντὸς τοῦ Γένους καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ |[10] Μορέως καὶ ἐγένοντο γράμματα συνοδικὰ εἰς ἅπαντας τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ |[11] προεστῶτας πάσης ἐπικρατείας καὶ ἔχει νὰ σταλθῇ καὶ αὐτόθι ἀρχιερεὺς |[12] ἐξεπίτηδες εἰς ἐνέργειαν τῶν συνοδικῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ἐκδοθέντα |[13] εἰς ἡμᾶς βασιλικὸν ὁρισμόν. Ὅθεν προλαμβάνομεν, δίδοντες εἴδησιν |[14] διὰ μέσου τῆς ἱερότητός σου πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς ἀρχιερεῖς καὶ προε|[15]στῶτας αὐτόθι, διὰ νὰ προλάβετε μὲ κοινὴν ἀναφορὰν σας πρὸς ἡμᾶς, |[16] ὑπογεγραμμένην ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ προεστῶτας

---

1. Τὰ ἐπ' αὐτῆς σχετικὰ σχόλια βλ. εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον τῆς κυρίως μελέτης κατὰ τὸ πρῶτον μέρος.

μὲ τὰς σφραγῖ/[17]δάς των, σημειοῦντες νὰ φανερώσωμεν εἰς τὸ κράτος τὸ ψευδὲς τοῦτο χα/[18]βαδίσι καὶ ὅτι εἶσθε ὑπὲρ πάντας εὐπειθέστεροι εἰς τὴν κ⟨ρ⟩αταιὰν βασι/[19]λείαν καὶ ὅτι δὲν ἀνέχεσθε τὴν τοιαύτην ψευδῆ καὶ ἀνύπαρκτον ψευδολο/[20]γίαν. Ὅθεν ἀμέσως ἡ ἱερότης σου νὰ γράψῃ εἰς ὅλους καὶ νὰ/[21] ἐνεργήσῃς τὴν ἀνωτέρω ἀναφορὰν ὅσον τάχιστα, προφθάνοντάς /[22] μας μὲ ἐπίτηδες ἄνθρωπον. Οὕτω ποίησον ἐν τάχει καὶ μὴ ἄλλως /[23] ἐξ ἀποφάσεως, ἵνα καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις εἴη μετὰ τῆς ἱερότητός σου.

/[24] ,αωκαῳ ⟨=1821⟩, Μαρτίου ιγῃ

/[25] † ὁ Κωνσταντινουπόλεως ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀδελφός.

(ἐν τῇ ἀριστερᾷ ῷα.)

/[26] Μηνύσατε τὰ αὐτὰ καὶ εἰς τὸν Μπέη τῆς Μάνης, /[27] διὰ νὰ γράψῃ τὰ αὐτὰ πρὸς ἡμᾶς καὶ πρὸς τὸ κράτος.

(Συνεχίζεται)

ΠΑΤΕΡΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ
Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΑΣΚΗΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

ΥΠΟ
ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, δ. Θ.

Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν Μία, Ἁγία, Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία, ἔχει, βεβαίως, καθορισμένην διδασκαλίαν καὶ περὶ Ἀσκητισμοῦ, ἥτις εἶναι μία παράδοσις, ἀρξαμένη ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ συνεχιζομένη μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ παράδοσις δὲ αὕτη δὲν εἶναι προσωπικαὶ θεωρίαι, οὔτε ἄθροισμα γνώσεων ἑνὸς μόνον ἐξόχου πνευματικοῦ συγγραφέως. Κυρίας πηγὰς αὐτῆς τῆς παραδόσεως συνιστοῦν: 1) Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἡ Ἁγία Γραφὴ δηλ., 2) οἱ ὅροι καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τῶν Τοπικῶν Συνόδων, 3) τὰ Λειτουργικὰ Κείμενα καὶ 4) τὰ συγγράμματα τῶν ἁγίων Πατέρων. Δύναται, μάλιστα, ἄνευ ὑπερβολῆς, νὰ λεχθῇ ὅτι στυλοβάται τῆς τοιαύτης παραδόσεως εἶναι οἱ οὕτω καλούμενοι «Μεγάλοι Ἱεράρχαι καὶ Οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι», ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, τοῦ ὁποίου ἡ θεολογία ἀποτελεῖ τὴν ἐπίσημον ἐν πολλοῖς διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς, ὁ ἅγ. Βασίλειος ὁ Μέγας, τοῦ ὁποίου οἱ Μοναστικοὶ Κανόνες ἀσφαλῶς κατηύθυναν πρὸς «τὸ μακάριον τέλος» τὴν πνευματικὴν ζωὴν χιλιάδων ἀνθρώπων, καὶ ὁ ἅγ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ὁ ἐπαξίως κληθεὶς «Θεολόγος», καὶ περὶ οὗ Ρουφῖνος ὁ Ἀκηλυΐας ἔγραψε: «Τὸ νὰ μὴ συμφωνῇ τις μὲ τὴν πίστιν τοῦ Γρηγορίου, τοῦτο ἀποτελεῖ βασικὸν ἐπιχείρημα ὅτι οὗτος πλανᾶται»[1].

Ἡ ἄκρα ταπείνωσις καὶ αὐταπάρνησις τοῦ Κυρίου ἡμῶν, καλῶς μελετηθεῖσα ὑπὸ ἁπλῶν καὶ εὐσεβῶν ψυχῶν, προὐκάλεσε τὴν γένεσιν ἑνὸς μοναδικοῦ εἴδους ἀσκητισμοῦ, οὐχὶ μὲν ἀγνώστου ἐν τῇ Δύσει πλὴν περισσότερον ἀναπτυχθέντος καὶ προσαρμοζομένου εἰς τὴν Ἀνατολήν: τοῦ ἀσκητικοῦ τρόπου νὰ εἶναί τις «μωρὸς διὰ Χριστόν» (Α΄ Κορινθ. 4,10). Καὶ εἶναι γεγονὸς μὲν ὅτι πολλοί, καὶ ἐκ τῶν θεολόγων εἰσέτι, κάμνουν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ ἀσκητισμοῦ τῆς ἐρήμου καὶ τῆς «Εὐαγγελικῆς» Μοναστικῆς παραδόσεως τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἀλλὰ μία περισσότερον προσεκτικὴ μελέτη τοῦ πνεύματος τῆς Ἁγίας Γραφῆς θὰ καταδείξῃ, ὅτι ὁ μὴ νοσηρὸς καὶ Ὀρθόδοξος Ἀσκητισμὸς ἔχει βαθείας τὰς ῥίζας του εἰς τὸ ἱ. Εὐαγγέλιον. Οὕτω ὁ ἅγιος Ἀντώνιος, εἰς ἡλικίαν 20 ἐτῶν, ἀκούσας τοὺς λόγους: «Εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὕπαγε πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δὸς πτωχοῖς... καὶ δεῦρο ἀκολούθει μοι»[2], ἐγκατέλειψε

---

1. Ε.Π.Μ. 36,736.
2. Ματθ. 19,21.

τὸν κόσμον καὶ ἀνεχώρησεν εἰς τὴν ἔρημον, τοῦθ' ὅπερ ἐμιμήθησαν πλεῖστοι ἄλλοι ἔπειτα. Ὡσαύτως, ὁ ἅγιος Φραγκῖσκος ὁ Ἀσσίζης ἐδημιούργησε τὸ Μοναχικὸν αὐτοῦ Τάγμα καὶ τὴν «Κίνησιν τῆς Ἐρήμου», ἐμπνευσθεὶς ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀπαρνήσεως τοῦ ἱ. Εὐαγγελίου.

Ἀλλ' ὁ Κύριος ἡμῶν δὲν εἶχε καλέσει τοὺς πρώτους ἀναχωρητὰς Πατέρας ἵνα ἀκολουθήσωσιν Αὐτὸν εἰς τὰ ἱεραποστολικὰ Αὐτοῦ ταξίδια. Ἐκάλεσεν αὐτοὺς ἵνα ἀκολουθήσωσιν Αὐτόν, κυρίως, ὡς «ἀναγόμενον εἰς τὴν ἔρημον ὑπὸ τοῦ Πνεύματος»[1]. Ὡμίλησεν εἰς τὰ ὦτα καὶ εἰς τὰς καρδίας αὐτῶν μὲ τοὺς ἰδίους λόγους, τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς εἶχεν ἀπευθύνει εἰς Ὠσηὲ διὰ τὴν πλάνην τῆς συζύγου του: «Ἕνεκα τούτου θὰ δελεάσω αὐτὴν καὶ θὰ τὴν φέρω εἰς τὴν ἔρημον, καὶ θὰ ὁμιλήσω πρὸς αὐτὴν παρηγορητικῶς»[2].

Ἐπίσης ἔχομεν σχετικῶς καὶ τὸ παράδειγμα τῆς προφήτιδος Ἄννης, «ἣ οὐκ ἀφίστατο ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ νηστείαις καὶ δεήσεσι λατρεύουσα νύκτα καὶ ἡμέραν (τὸν Θεόν)»[3]. Ἡ δὲ ἀνταμοιβὴ αὐτῶν ἦτο ὅτι «τὰ ἄγρια καὶ τὰ βαλτώδη μέρη ἐπληρώθησαν χαρᾶς ἕνεκα αὐτῶν, καὶ ἡ ἔρημος ἀγαλλιάσῃ καὶ ἀνθήσῃ ὅπως τὸ ρόδον»[4].

Ὁ Ὀρθόδοξος Ἀσκητισμὸς δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ, ἐὰν ἡ Ὀρθόδοξος ἀντίληψις περὶ τῆς «ἀκεραιότητος» [5] τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καλλιεργουμένης συμφώνως τῷ προτύπῳ τῆς τοῦ Χριστοῦ, δὲν γίνῃ πλήρως ἀποδεκτή. Μόνον τοιουτοτρόπως θὰ ἐννοήσωμεν διατὶ οἱ «Πατέρες τῆς Ἐρήμου» ἐθεώρουν τὴν ἀ π ά θ ε ι α ν ὡς τὴν ὑψίστην ἰδεολογίαν. Εἰρήσθω, ἐν παρόδῳ, ὅτι ἡ λέξις «ἀπάθεια» ἔσχεν πολλὰς παρερμηνείας. Συχνὰ μεθερμηνεύθη ὡς «ἀπαθής», «ψυχραιμία», «ἀπουσία πάθους», «ἀναισθησία» κατὰ τοὺς Στωϊκούς. Ἀλλ' ἡ ἀ π ά θ ε ι α τῶν Πατέρων αὐτῶν σημαίνει κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸν ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς «ἀναισθησίας» τῶν Στωϊκῶν. Ἡ ἀ π ά θ ε ι α τῶν «Πατέρων τῆς Ἐρήμου» εἶναι ὁ καρπὸς τῆς ἀγάπης ἢ τῆς ἀφοσιώσεως· τουτέστιν, ἡ κατάστασις, πράγματι, τῆς ψυχῆς, καθ' ἣν ἡ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἀγάπη εἶναι τόσον πλατεῖα καὶ φλογερά, ὥστε νὰ μὴν ἀφήνῃ κανένα τόπο διὰ τὰ ἀνθρώπινα (ἐγωκεντρικὰ) πάθη. Διάδοχος ὁ Φωτικῆς ὡμίλησε τόσον θαυμασίως, ἀλλὰ καὶ παραδόξως εἰς τὴν ἀρχήν, περὶ «τοῦ πυρὸς τῆς ἀπαθείας».

Ἐπίσης, μία ἄλλη παρεξήγησις διετυπώθη κατὰ τῶν «Πατέρων τῆς Ἐρήμου» ὅτι ὡς ἀσκηταί, κυρίως, καὶ μετανοοῦντες οὗτοι, δὲν ἔσχον στενὴν πεῖραν τῶν ἐνδομύχων χαρῶν τῆς μυστικῆς ζωῆς. Τὸ νὰ εἴπωμεν ὅτι οὗτοι εἶχον σχετισθῇ μὲ μυστικιστικὴν πεῖραν θὰ ἦτο πολὺ μικρόν. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ

1. Ματθ. 4,1.
2. Ὠσηὲ 2,14.
3. Λουκ. 2,37.
4. Ἡσαΐας 35,1.
5. Ματθ. 10,16.

των συνωδεύετο ἀπὸ ὁράσεις καὶ ἐπικοινωνίας μὲ τὸν οὐράνιον κόσμον. Ὁ μυστικισμὸς τῆς ἐρήμου ἦτο μία πρόγευσις δι' αὐτοὺς τῆς Ἀγγελικῆς μακαριότητος. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ὁμιλεῖ περὶ τῶν φλογῶν τῆς ἀγάπης κατὰ τρόπον ὑπενθυμίζοντα τὰ ὡραῖα ποιήματα τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Σταυροῦ. Ὁ Κασσιανὸς δὲ περιγράφει τὴν «πυρίνην ἀγάπην».

Ἀλλ' ἡ μεγαλυτέρα παρεξήγησις καὶ ἀδικία διὰ τοὺς ἥρωας τούτους τῆς ἐρήμου ὑπῆρξεν ἡ γνώμη, ὅτι οἱ μονασταὶ καὶ ἀσκηταὶ ἦσαν ἀδιάφοροι διὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Εὐάγριος ὁ Ποντικὸς λέγει: «Καλύτερος εἶναι ἕνας λαϊκός, ὁ ὁποῖος ὑπηρετεῖ τὸν πλησίον του, παρὰ ἕνας ἀναχωρητής, ὅστις δὲν ἔχει συμπόνοιαν διὰ τὸν ἀδελφόν του»[1]. Θεωρεῖ δηλ. ὁ Πατὴρ οὗτος βασικὸν καθῆκον τῶν Μοναχῶν, τὸ ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἀδελφικὸν ἐνδιαφέρον, ἰδίως, ἐν ταῖς θλίψεσιν αὐτῶν. Βεβαίως, χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἀσκητισμοῦ εἶναι ἡ νέκρωσις τῆς σαρκός, ἡ Προσευχή, ἀναγκαῖον ὄργανον πρὸς σωτηρίαν, καὶ ἡ θεωρία (θέωσις - ἔκστασις), εἰς ἣν καταλήγει ἡ ἐπίμονος καὶ ἔνθερμος προσευχή, ἡ κυριαρχία, κατὰ τὸν Ὠριγένην, τοῦ νοῦ ἐφ' ὅλου τοῦ ἀνθρώπου, τούτέστιν ὁλόκληρος ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ γίνῃ νοῦς, ὅστις ὅπως γράφει ὁ ἅγ. Ἀθανάσιος εἶναι «ὁ καθρέπτης τοῦ Λόγου, ποὺ πολὺ εὐκόλως δύναται νὰ κηλιδωθῇ», καὶ ὅστις κατὰ τὸν Εὐάγριον γεννᾷ τὴν φρόνησιν, ἤτοι τὴν ὀρθὴν πρακτικὴν κρίσιν. Πλήν, ὅμως, πρὸς τὴν πνευματικὴν μάχην τοῦ Ἀσκητισμοῦ, πρὸς «τὸν ἀγῶνα τὸν καλόν», κατὰ μίαν δυνατὴν ἑλληνικὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀπ. Παύλου[2], ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Παράδοσις συνιστᾷ τέσσαρας κυρίας ἀσκητικὰς μεθόδους: τὴν φυλακὴν τῆς καρδίας, ἥτις ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου ἐδιδάχθη καὶ ἥτις εἶναι εἷς αὐστηρὸς καὶ συνεχὴς ἔλεγχος τῆς φαντασίας, τὴν ἐγκράτειαν, τὴν νηστείαν καὶ τὴν φιλανθρωπίαν[3], τοῦθ' ὅπερ, ὡς καὶ ἡ διὰ τῶν αἰώνων ἐμπράκτως ἀποδειχθεῖσα εὐεργετική, κοινωνικῶς τε καὶ ἐθνικῶς, ἐπίδρασις τοῦ θεσμοῦ τοῦ Μοναχισμοῦ καταρρίπτουσι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν προκατειλημμένων διωκτῶν του.

Ὁ Ὠριγένης ἀπαριθμεῖ τοὺς ἑξῆς σταθμοὺς εἰς τὴν μάχην πρὸς ἐπικράτησιν τοῦ «Λόγου»: Εἰς τοὺς ἀρχαρίους, αἱ ἐπαναστάσεις τῆς σαρκὸς ἀρχίζουν νὰ χάνουν μέρος τι τῆς ἐπιρροῆς καὶ δυνάμεώς των. Εἰς τοὺς προηγμένους, αὗται ἐξασθενοῦν. Εἰς δὲ τοὺς τελείους σβύνονται ὁλοτελῶς.

Ὁλόκληρος ὁ ἀσκητισμὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὡραιότατα ἐκφράζεται εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ ἁγ. Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, ἡ ὁποία ἀπαγγέλλεται καθ' ὅλας τὰς Ἀκολουθίας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς: «Ὦ Κύριε καὶ ἄρχων τῆς ζωῆς μου, δῶσε μου ὄχι πνεῦμα νωθρότητος, ἀποθαρρύνσεως, ἀσελγείας καὶ φλυαρίας. Ἀλλὰ διαφύλαξον εἰς τὸν Σὸν δοῦλον τὸ

1. Προτάσεις, Ε.Π.Μ. 40,1280.
2. Β' Τιμ. 4,7.
3. Ἰ. Χρυσοστ. Ὁμιλ. εἰς Ματθ. 50. Πρβλ. Ὁμιλ. εἰς Πρ. Ἀπ. 45 καὶ εἰς Β' Κορ. 20ήν.

πνεῦμα τῆς ἐγκρατείας, τῆς πραότητος, τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς ἀγάπης! Ναί, Κύριε καὶ Βασιλεῦ, δῶσε ὥστε νὰ συναισθανθῶ τὰς ἰδικάς μου παραβάσεις καὶ νὰ μὴ κρίνω τὸν ἀδελφόν μου»[1].

Τὸ μυστικὸ κάθε πνευματικῆς νίκης εἶναι νὰ ἔχῃ κανεὶς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς του ἐστραμμένους πρὸς τὸν Κύριον Ἰησοῦν, πάντοτε, καὶ ὄχι μόνον κατὰ τοὺς πειρασμοὺς καὶ τὰς δυσκολίας. Καθ' ὅσον χρόνον ὁ Ἀπ. Πέτρος προσέβλεπεν εἰς τὸν Διδάσκαλόν του, ἦτο ἱκανὸς νὰ περιπατῇ ἐπὶ τῆς θαλάσσης· ὅταν, ὅμως, ἡ προσοχή του ἐστράφη εἰς τὰ μαινόμενα κύματα, ἤρχισε νὰ βυθίζεται. Μία θερμὴ καὶ διαρκὴς προσήλωσις εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν ὁλόκαρδη προσπάθεια τῆς μιμήσεως τῆς ζωῆς Του, εἶναι ἡ πλέον σύντομος καὶ ἡ πλέον ἀσφαλῆς καὶ βεβαία ἀσκητικὴ μέθοδος. Ἡ Χριστιανικὴ ζωὴ εἶναι κάτι περισσότερον ἀπὸ Χριστοκεντρισμόν· εἶναι Χριστοποίησις. Τοῦτο σημαίνει τὸ «ἐν Χριστῷ»[2], ὅπερ κατ' ἐπανάληψιν χρησιμοποιεῖ ὁ Παῦλος εἰς τὰς ἐπιστολάς του. Ἡ δὲ λέξις «Θεολογία» διὰ τὸν ἅγ. Διάδοχον Φωτικῆς σημαίνει θείαν ἔλλαμψιν καὶ οὐχὶ ἀνθρωπίνην συζήτησιν ἢ ἐπιστήμην περὶ Θεοῦ, καὶ «Θεολόγος», καὶ κατὰ μίαν ὑπ' αὐτοῦ ἐπινοηθεῖσαν βαθυστόχαστον ἔκφρασιν «Θεολόγος ψυχή», τὴν ἐνοίκησιν τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ἡμῶν. Ἐὰν ἔχῃ τόσην ἀνάπτυξιν καὶ ἔκτασιν ἡ δαιμονολογία ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ, τοῦτο ὀφείλεται, ἀναμφιβόλως, εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν «Πατέρων τῆς Ἐρήμου», ὧν ὁλόκληρος ἡ ζωὴ ἦτο εἷς διαρκὴς ἡρωϊκὸς ἀγὼν ἐναντίον τῶν δυνάμεων τοῦ διαβόλου καὶ τοῦ σκότους καὶ μία ἀντιγραφὴ καὶ μίμησις τελεία, κατὰ τὸ ἀνθρωπίνως ἐφικτόν, τοῦ ὑπάτου ἠθικοῦ ἀρχετύπου, τοῦ Χριστοῦ.

Ἀλλ' εἶναι ἡ ἰδέα τῆς τοιαύτης μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ ξένη πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν;

Ἐλέχθη, πολλάκις, ὅτι ἡ ἰδέα τῆς μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ προῆλθεν ἐκ τῆς Δύσεως τοῦ μεσαίωνος καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν Ὀρθόδοξον ἀντίληψιν. Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶναι ἐπιπόλαιος καὶ ἀναλήθης. Ὁ Μ. Βασίλειος μετ' ἰδιαιτέρας ἐμφάσεως ποιεῖται λόγον περὶ τῆς μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ, ὄχι μόνον ὑπὸ τὴν γενικὴν αὐτῆς ἔννοιαν—«τοῦτο γὰρ φρονήσθω ἐν ὑμῖν καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»[3]—ἀλλά, κυρίως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς βιώσεως ὑφ' ἡμῶν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ αὐτῶν τῶν ἐπὶ μέρους πράξεων καὶ λόγων τοῦ Σωτῆρος. Γράφει, λοιπόν, ὁ ἱερὸς Πατήρ: «Ἡ μίμησις αὐτὴ παρέχει ἡμῖν ἕνα θαυμάσιον τρόπον ζωῆς». Καὶ πάλιν: «Κάθε πρᾶξις καὶ κάθε λόγος τοῦ Κυρίου ἡμῶν εἶναι εἷς κανών»[4]. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ἐπίσης, ἀναπτύσσει

1. Τριῴδιον.

2. Ρωμ. 8,9.12,5.16,7. Α' Κορ. 1,2.1,30.4,15,17.15,31.16,24. Β' Κορ. 5,17. Γαλ. 1,22.2,4.3,14,28. Ἐφεσ. 1,3.2,10,13. Φιλιπ. 4,7. Κολ. 1,4,28. Β' Τιμ. 3,12.

3. Φιλιπ. 2,5,20. Α' Κορ. 4,16.11,1.

4. Βιβλ. Περὶ Ἁγίου Πνεύματος 19.

τὴν αὐτὴν ἰδέαν. Ὀφείλομεν, κατ' αὐτόν, νὰ ἐρευνήσωμεν καὶ ἐμβαθύνωμεν εἰς κάθε φᾶσιν καὶ ἐκδήλωσιν τοῦ ἐπιγείου βίου τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ ἐπεισόδια τῆς ζωῆς Του, ὅπως π.χ. τὰ σχετιζόμενα μὲ τοὺς Μάγους, μὲ τοὺς ἀργυραμοιβούς τοῦ Ναοῦ, μὲ τὴν Χαναναίαν γυναῖκα, τὸν Λάζαρον, κλπ. νὰ γίνουν ἐπεισόδια καὶ τῆς ἰδικῆς μας αὐτῆς ζωῆς· ὁ Ἰησοῦς ἐκοιμήθη διὰ νὰ εὐλογήση τὸν ὕπνον μας, ἐκοπίασε διὰ νὰ εὐλογήση τοὺς κόπους μας, ἔκλαυσε διὰ νὰ εὐλογήση τὰ δάκρυά μας!

Ὁ Βλαδίμηρος Σολόβιεφ, τέλος, ἐκφράζων, μετὰ σπανίας λυρικότητος τὸ πλούσιον θρησκευτικὸν αὐτοῦ συναίσθημα γράφει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «Πρὶν ἀπὸ κάθε σοβαρὰν ἀπόφασιν, ἄς ἀνακαλῶμεν εἰς τὴν ψυχήν μας τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Ἄς συγκεντρώνωμεν τὴν προσοχήν μας ἐπ' αὐτῆς καὶ ἄς ἐρωτῶμεν ἡμᾶς αὐτούς: Θὰ ἔκαμνεν ὁ Κύριος τὴν πρᾶξιν, ποὺ ἀποφασίζομεν; Ἤ, μὲ ἄλλα λόγια: Θὰ ἐγκρίνη αὐτὴν ἢ ὄχι; Πρὸς ὅλους προτείνω τὸν κανόνα τοῦτον, ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ πλανεύση: Εἰς κάθε περίπτωσιν ἀμφιβολίας, μὲ τὴν πρώτην εὐκαιρίαν, ἐνθυμεῖσθε τὸν Χριστόν! Ἀντιγράψετε εἰς τὴν ψυχήν σας τὸ ζῶν Αὐτοῦ πρόσωπον, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα, καὶ ἐμπιστευθῆτε εἰς Αὐτόν τὸ φορτίον τῶν προβλημάτων σας. Ἄς ἐφαρμώσουν τὸ κριτήριον τοῦτο οἱ ἄνθρωποι, εἴτε ὡς ἄτομα, εἴτε ὡς κοινωνικοὶ παράγοντες, ἢ ὡς ἡγέται ἐθνῶν καὶ λαῶν, καὶ θ' ἀποβοῦν ἀσφαλῶς ἱκανοί, ἐν ὀνόματι τῆς ἀληθείας, νὰ δείξουν εἰς τοὺς ἄλλους τὸν δρόμον πρὸς τὸν Θεόν[1].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ Λειτουργικὰ κείμενα, ὡς πηγῆς τοῦ Ὀρθοδόξου Ἀσκητισμοῦ, δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος πνευματικότης καὶ Ἀσκητικὴ παράδοσις εἶναι, κατὰ πολλοὺς τρόπους, καὶ Λειτουργική. Ὁλόκληρος παράταξις ἁγίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων συνέλαβον τὴν βαθυτέραν ἔννοιαν τῆς Χριστιανικῆς ζωῆς συμφώνως πρὸς ἕν λειτουργικὸν τύπον καὶ ρυθμόν, τουτέστιν ἐντὸς τοῦ τελετουργικοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἐζήτησαν καὶ εὗρον τοὺς διαδοχικοὺς σταθμοὺς τῆς κανονικῆς ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς. Οὕτω Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων (4ος αἰὼν) καὶ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας ἔγραψαν Κατηχήσεις, δι' ὧν περιέγραψαν τὴν Χριστιανικὴν ζωὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁγίων Μυστηρίων[2]. Ὡσαύτως καὶ ὁ Ψευδοδιονύσιος ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἱεραρχίᾳ» καὶ ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ἐν τῇ Μυσταγωγίᾳ του, ὁ ἅγ. Γερμανὸς, Πατριάρχης Κων/πόλεως, ὁ ἐσφαλμένως θεωρηθεὶς ὡς συγγραφεὺς τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ Μυστικῆς Θεωρίας», τῆς ἀποτελούσης ἕν, πράγματι, ὑπόμνημα εἰς τὰς τρεῖς εὐχαριστιακὰς λειτουργίας τὰς ἐν χρήσει ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ[3], καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ περὶ τοῦ Ναοῦ[4]. Ἐπίσης, ὁ μεγαλύτερος

1. Soloviev, Conclusion of the Spiritual Foundations of life.
2. Ε. Π. Μ. 33,1066-1127 καὶ 66,73.
3. Ε. Π. Μ. 98,384-454.
4. Ε. Π. Μ. 150,387-491.

τῶν Λειτουργιολόγων θεολόγων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας Νικόλαος Καβάσιλας (1371), ὅστις συχνάκις συγχέεται μετὰ τοῦ Νείλου Καβάσιλα καὶ τοῦ αὐλικοῦ Καβάσιλα Σακελλαρίου, ἐν τῇ «Ἑρμηνείᾳ τῆς Θείας Λειτουργίας»[1] καὶ ἐν τῷ βασικῷ αὐτοῦ ἔργῳ «Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωή»[2], ὅπερ εἰς ἑπτὰ βιβλία διαιρούμενον, εἶναι μία ἀνάλυσις τῶν Μυστηρίων καὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς καθιερώσεως τοῦ Ναοῦ.

Τοῦ λόγου ὄντος περὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα δέον νὰ προστεθῇ, ὅτι οὐδὲν τὸ ἀποκλειστικῶς καὶ στενῶς τυπικιστικὸν συναντᾶται παρ' αὐτῷ. Ἀντιθέτως ἡ ἀνησυχία καὶ ἡ προσπάθειά του εἶναι νὰ συνδέσῃ τὴν λειτουργικὴν ζωὴν καὶ εὐσέβειαν μὲ τὴν Χριστολογίαν καὶ τὸν ἀσκητισμόν. Συνιστᾷ περισυλλογήν, μελέτην καὶ νοερὰν προσευχήν, ὡς τὸν ἀσφαλῆ τρόπον πρὸς ἕνωσιν μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Μετ' ἐμφάσεως τονίζει: «Τὸ μοναδικὸν πρότυπον εἶναι ὁ Ἰησοῦς...Ὁ Σωτὴρ εἶναι περισσότερον οἰκεῖος πρὸς ἡμᾶς ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν ψυχήν μας...Ἐνσωματούμεθα μετ' Αὐτοῦ, ζῶντες τὴν ζωήν Του, καὶ καθιστάμενοι μέλη Του». Τὸ Πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ, κατὰ τὸν Καβάσιλαν, εἶναι ἡ καρδία τοῦ Μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Βοσσουέτος δὲ εἶπε περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἶναι «εἷς ἐκ τῶν πλέον σταθερῶν καὶ ἀντιπροσωπευτικῶν θεολόγων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας». Τέλος, ἀναφέρομεν τὸν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους δράσαντα Νικόλαον Βούλγαριν (1684), ὅστις ἔγραψε «Ἱερὰν Κατήχησιν» (1683).

Ἐξόχως χαρακτηριστικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περὶ τοῦ Ἀσκητισμοῦ πίστις καὶ διδασκαλία τῶν Πατέρων καὶ τῶν πρώτων Χριστιανικῶν αἰώνων, ὅτε τὸ μαρτύριον καὶ οἱ ἀπηνεῖς κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμοὶ κατεῖχον τὴν κεντρικὴν θέσιν τῆς Χριστιανικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο, ἀναμφιβόλως, συνετέλεσεν, ὥστε ὑπὸ πολλῶν Πατέρων νὰ ταὐτίζεται ἡ ἔννοια τοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τοῦ μαρτυρίου. Οὕτω συμφώνως τῷ Ὠριγένει καὶ Τερτυλλιανῷ ἡ ζωὴ τοῦ Χριστιανοῦ πρέπει νὰ εἶναι μία προπαρασκευὴ πρὸς τὸ μαρτύριον, ὁ δὲ ἀσκητισμὸς τῶν μοναχῶν καὶ τῶν παρθένων ἀποτελεῖ ὑποκατάστατον τοῦ αἵματος τοῦ μαρτυρίου. Ὁ ἀσκητὴς διὰ τοῦ ἡρωϊκοῦ ἀγῶνος ἐναντίον τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν ἀποβαίνει εἷς «ἀθλητής». Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ οἱ «ἀσκηταὶ» κατέλαβον ἰδιάζουσαν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν θέσιν, πρὶν ἢ ἐμφανισθῇ εἰσέτι ὁ Μοναχισμός. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν «Ἀσκητῶν» ἦσαν ἡ πτωχεία, ἡ νηστεία καὶ πρὸ πάντων ἡ ἐγκράτεια. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 110 μ.Χ. παρθένοι καὶ χῆραι μνημονεύονται ὡς μία προνομιοῦχος τάξις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Σμύρνης. Ὁ Ἑρμᾶς καὶ ὁ Ἰουστῖνος ὁμιλοῦν περὶ τούτων. Τὸ «Συμπόσιον τῶν Δέκα Παρθένων» τοῦ ἁγ. Μεθοδίου τοῦ Ὀλύμπου (311)

1. Ε. Π. Μ. 155,732-733.
2. Ε. Π. Μ. 150,493-725.

εἶναι μία ἐξύμνησις τῆς Παρθενίας[1]. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἠκολούθησε τὴν παράδοσιν ταύτην καὶ ἐν τοῖς μετέπειτα.

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι καὶ Πατέρες δὲν ἦσαν μόνον διανοούμενοι καὶ ἐξαίρετοι συγγραφεῖς. Ἦσαν, ἐπίσης, καὶ ἡρωϊκοὶ ἀσκηταί. Ὁ Ὠριγένης ἔγραψε μίαν Προτροπὴν πρὸς τὸ Μαρτύριον, ἀλλὰ καὶ σφοδρῶς ἐπεθύμει ἕν τοιοῦτον τέλος. Ὁ μέγας οὗτος ἀλληγοριστὴς μετετρέπετο εἰς ἀρκετὰ ἰσχυρὸν κατὰ γράμμα ἑρμηνευτὴν εἰς ὅ,τι ἀφοροῦσεν εἰς τὴν χριστιανικὴν πρᾶξιν καὶ ζωήν. Τοιουτοτρόπως ἀναγνώσας τοὺς λόγους: «Εἰ δὲ ἡ χείρ σου ἢ ὁ πούς σου σκανδαλίζει σε, ἔκκοψον αὐτά...»[2], καὶ τοὺς περὶ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, «οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»[3], ἐσκεμμένως ἠκρωτηρίασεν ἑαυτόν. Κατὰ ταῦτα, αἱ ὕψισται Ἀλεξανδριναὶ θεωρίαι ἠδύναντο νὰ σχετίζωνται μὲ τὸν ἔμπρακτον Χριστιανισμὸν καὶ Ἀσκητισμόν.

Ἡ Χριστιανικὴ ζωή, κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον, συνίσταται εἰς τὴν τελείαν ὑποταγὴν εἰς τὸν Λόγον, μία ὑποταγὴ ὄχι μόνον τοῦ νοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς σαρκός, διὰ τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ «ἡ σὰρξ ἔχει γίνῃ ἱκανὴ πρὸς λογοποίησιν» (σαρκὸς λογοθέωσις)[4].

Σημειωτέον, ἐνταῦθα, ὅτι ὁ «Λόγος» τοῦ Μ. Ἀθανασίου σημαίνει τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι ἀκόμη ὁ μεσάζων μεταξὺ Πατρὸς καὶ ἀνθρώπου, τὸ φῶς τῆς ψυχῆς, ὁ διδάσκαλος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Περὶ δὲ τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἔγραψεν ὁ Heiler ὅτι: «Ὁ Χριστολογικὸς μυστικισμὸς τοῦ Ἀθανασίου εἶναι ἡ καρδία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας»[5]. Ὡσαύτως καὶ οἱ λοιποὶ δογματολόγοι Πατέρες τοῦ 4ου αἰῶνος ὑπῆρξαν πράγματι ἀκριβεῖς καὶ ἀσφαλεῖς ὁδηγοὶ καὶ διερμηνεῖς τῆς Ὀρθοδόξου σκέψεως καὶ εὐσεβείας. Οἱ Χριστολογικοὶ ὁρισμοὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, συμπληροῦντες ὅ,τι ὁ ἅγ. Εἰρηναῖος πρὸ πολλοῦ εἶχε γράψῃ ἐπὶ τῆς «ἀνακεφαλαιώσεως» ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἐν Χριστῷ, ἔχουν διαφωτίσει καὶ διαλευκάνει πλεῖστα σημεῖα ὄχι μόνον τῆς Πίστεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν. Οἱ σύντομοι καὶ στερεότυποι οὗτοι ὅροι, φαίνονται νὰ προέρχωνται καὶ ἐκπηγάζουν ἐκ προσωπικῆς πείρας. Καὶ τῷ ὄντι. Ἡ Χριστολογία τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνελθούσης Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, καθοριζούσης τὴν σχέσιν μεταξὺ τῶν δύο ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Χριστοῦ φύσεων, τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης, χαράσσει τὰς βασικὰς γραμμὰς καὶ τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς, παρέχουσα αὐτῷ ὡς δυνατὸν καὶ βιώσιμον πάντοτε ἠθικὸν πρότυπον τὸν Χριστόν, καθ' ὅτι κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον Του ὁ Κύριος ἦτο καὶ ἄνθρωπος καὶ οὐχὶ μόνον Θεός, ὅμοιος ἡμῖν κατὰ πάντα, ἐκτὸς μόνον ἁμαρτίας[6]. Αἱ λεπτομε-

1. Ε. Π. Μ. 28,9-408.
2. Ματ. 18,8.
3. Ματ. 19,12.
4. Μ. Ἀθανασίου, Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν, 111,33.
5. F. Heiler, Im Ringe um der Kirche, 2α ἔκδ. (Munich, 1931), σ. 65.
6. Α. Πέτρου 2,22.

ρεῖς, ἐξ ἄλλου, συζητήσεις ἐπὶ τῶν λέξεων «ὁμοούσιος» καὶ «ὁμοιούσιος», ὡς καὶ αἱ βιαιότητες ἀκόμη Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας, ἐξηγοῦνται καὶ προέρχονται ἐκ τοῦ βαθυτέρου φόβου μήπως ριψοκινδυνεύσῃ καὶ ταλαιπωρηθῇ ὄχι μόνον ἡ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ πεῖρα τῆς ἀληθείας ἐκείνης, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἐξασθενήσῃ ἡ ἠθικὴ ἐπιρροὴ τῆς Ἐνσαρκώσεως ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἁπλοῦ καὶ ταπεινοῦ Χριστιανοῦ.

Ἰδιάζουσα, ὡσαύτως, καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσα τυγχάνει καὶ ἡ σχετικὴ διδαχὴ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (662), τοῦ μεγαλυτέρου τούτου ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ αὐθεντικωτέρου ὑπομνηματιστοῦ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Ψευδοαρεοπαγείτου καὶ κορυφαίου ἀντιπροσώπου τῆς ἀσκητικῆς καὶ μυστικιστικῆς πνευματικότητος. Ἡ ἐσωτερικὴ ὀξυδέρκεια καὶ ψυχολογικὴ βαθύτης τῆς διδασκαλίας του καὶ ὁλόκληρος ἡ ζωή του εἶναι ἀξιοθαύμαστος. Τὰ σχόλια αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Διονυσίου, ἡ Μυσταγωγία του, τὰ Κεφάλαια Ἀγάπης, ἐκφράζουν τὸν ὑψηλότερον μυστικισμόν· παρὰ ταῦτα ὁ αὐτὸς ἅγ. Μάξιμος, ὅστις κηρύττει τὴν θέωσιν ἡμῶν καὶ τὴν γνῶσιν τῆς Ἁγίας Τριάδος διὰ νοερᾶς προσευχῆς καὶ ἐσωτερικῆς ἐλλάμψεως, εἰς τὴν Ἀσκητικὴν βίβλον του, καθορίζει τὰς πλέον ἁπλᾶς καὶ πρακτικὰς πνευματικὰς μεθόδους τοῦ ἀσκητισμοῦ. Οὗτος δὲν διακρίνει τὴν θέωσιν ἀπὸ τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ. Κατὰ τὸν Μάξιμον ἡ θέωσις ἡμῶν κατορθοῦται διὰ τῆς ταὐτίσεως τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεώς μας μετὰ τῆς Θείας τοιαύτης. Ἐνταῦθα, ἔχομεν ἓν δυνατὸν παράδειγμα τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Χριστολογικοῦ, καὶ πάλιν, δόγματος εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωήν: Ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, διαρκῶς καὶ σταθερῶς ἐκράτει τὴν ἀνθρωπίνην Αὐτοῦ θέλησιν ὑποτεταγμένην ἐλευθέρως εἰς τὴν Θείαν Αὐτοῦ τοιαύτην· τὸ αὐτὸ ὀφείλομεν καὶ ἡμεῖς νὰ πράττωμεν. Ὁ ἅγ. Μάξιμος, ὅστις κατὰ τὸν ἀγῶνα του ἐναντίον τοῦ μονοθελητισμοῦ, ὑπέφερε ἀρκετὰ χάριν τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ δόγματος τῶν δύο ἐν Χριστῷ θελήσεων, ἐφήρμοσε τὴν Χριστολογίαν αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν προσωπικήν του μοναχικὴν ζωήν.

Ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀρχικοῦ τούτου Ἀσκητισμοῦ καὶ Μοναχισμοῦ ἔχει διατηρηθῇ καὶ παραμείνει ἐντὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ σήμερον! Εἷς ὀρθόδοξος δυσκόλως δύναται νὰ ἀντιληφθῇ τὴν σωτηρίαν ἄνευ τῆς ὁριστικῆς ἀποκοπῆς ἐκ τοῦ κόσμου, ἄνευ μιᾶς πλήρους αὐταπαρνήσεως. Δυσκόλως ἐννοεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ἐὰν αὕτη στερεῖται τῆς ἐσωτερικῆς δυνάμεως καὶ ὡραιότητος τῆς ζωῆς τῆς Μαρίας, ἥτις τὴν «ἀγαθὴν μερίδα ἐξελέξατο»[1]. Νομίζει καὶ πιστεύει ὅτι τὸ πρῶτον καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ κατάκτησις τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς ψυχῆς του αὐτῆς[2] καὶ ὅτι τοῦτο ἐπιτυγχάνεται εὐκολώτερον διὰ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» ἐν τῇ ἡσυχίᾳ τοῦ ἀναχωρητηρίου καὶ διὰ τῆς ἀσκήσεως. Ἕνεκα τούτου, ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ σημαίνει δι' αὐτὸν τὴν ζωὴν τοῦ ἀρχικοῦ Μοναχισμοῦ. Οἱ πρωταρχικοὶ δὲ οὗτοι μοναστικοὶ τρόποι ζωῆς ἔχουν ἐπιζήσει πε-

1. Λουκ. 10,42.
2. Ματθ. 6,33. Πρβλ. Λουκ. 17,21.

ρισσότερον εἰς τὴν Ἀνατολὴν παρὰ εἰς τὴν Δύσιν. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ εὕρῃ στυλίτας εἰς τὴν Ρωσσίαν καὶ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, ὡς ἀνευρίσκει καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὴν Μοναστηριακὴν ζωὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Πάτμου, τῆς Πάρου κλπ. σεβασμίας ἀσκητικὰς μορφάς, αἵτινες ὑπενθυμίζουσιν ἀρχαιοτάτας τοιαύτας.

Συμπερασματικῶς, τέλος, ἐπιβάλλεται νὰ διευκρινίσωμεν ἓν ἀμφίβολον σημεῖον, ὅπερ ἐγείρει διχογνωμίας καὶ συζητήσεις καὶ μεταξὺ τῶν θεολόγων, καὶ τὸ ὁποῖον σχετίζεται μὲ τὸ πρόβλημα τίνων ἐπιδράσεις ἔσχεν ὁ Ὀρθόδοξος Ἀσκητισμὸς ἐν τῇ ἱστορικῇ πορείᾳ καὶ ἐξελίξει αὐτοῦ; Συχνάκις, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐχαρακτηρίσθη ὡς «Πλατωνινιστική» Ἐκκλησία. Πλὴν δὲν εἶναι δυνατόν, βεβαίως, αὕτη, ὡς διερμηνεὺς ἐ.π. τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως νὰ συνδέηται μὲ οἱανδήποτε ἀνθρωπίνην φιλοσοφίαν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι πολλοὶ Ἕλληνες Πατέρες ἐχρησιμοποίησαν μίαν Πλατωνικὴν ἢ Νεο-Πλατωνικὴν ὁρολογίαν, καὶ ἐξεδήλωσαν θερμὴν συμπάθειαν πρὸς τὰς κυριωτέρας ἰδέας τοῦ Πλατωνισμοῦ. Ἀλλ' οἱ Πατέρες οὗτοι, καθ' ἑαυτοί, ἦσαν μᾶλλον Πλατωνίζοντες παρὰ «Πλατωνισταί». Ἐπὶ πλέον, ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν, παραλλήλως, καὶ μίαν Ἀριστοτελίζουσαν Ὀρθόδοξον Παράδοσιν, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (8ος αἰὼν)[1] κυρίως, καὶ ἀφικνεῖται μέχρι τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου (15ος αἰών). Τελικῶς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θέμα εἰδικῶς τοῦ Ἀσκητισμοῦ, τὸ καὶ ἀπασχολοῦν περισσότερον ἡμᾶς ἐν προκειμένῳ, δέον νὰ λεχθῇ ὅτι ἐὰν τὸ πλεῖστον τῆς Ὀρθοδόξου ὁρολογίας καὶ διδασκαλίας ἐν σχέσει μὲ τὴν Θεωρίαν καὶ τὸν Ἡσυχασμὸν ἔχει ἐμπνευσθῇ καὶ ληφθῇ παρὰ τοῦ Πλατωνισμοῦ, ἡ Ὀρθόδοξος ἠθικὴ καὶ ὁ Ὀρθόδοξος ἀσκητισμός, τοὐναντίον, ἔχουν ἐπηρεασθῇ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ καὶ τοῦ Στωϊκισμοῦ.

Μόλις δὲ καὶ παρίσταται ἀνάγκη, νομίζομεν, νὰ τονισθῇ, ὅτι παρὰ τὰς ἐξωτερικὰς ταύτας ἐπιδράσεις ἡ ἡμετέρα Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀνέκαθεν καὶ σήμερον παραμένει ἡ κατ' ἐξοχὴν «Παραδοσιακὴ» τῆς Πατερικῆς Παραδόσεως Ἐκκλησία. Δι' αὐτὴν ἡ Παράδοσις εἶναι εἷς ἀνεκτίμητος ἱερὸς θησαυρός. Πλὴν δέον αὕτη νὰ μὴ συγχέηται μὲ «γραώδεις μύθους»[2] καὶ ἀτόπους συνηθείας. Ἡ γνησία Ὀρθόδοξος Παράδοσις εἶναι μία ἀδιάκοπος γραμμὴ Ὀρθοδόξου σκέψεως καὶ προσευχῆς, ἡ ὁδὸς τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἁγίων, μία ὁδὸς ἐκ τῆς ὁποίας δὲν δυνάμεθα νὰ παρεκκλίνωμεν ἄνευ κινδύνου σοβαροῦ. Μακρὰν ἀπὸ τοῦ νὰ συνιστᾷ ἕνα ἐξωτερικὸν νεκρὸν τύπον, πρὸς ὅν δέον νὰ συμμορφοῦταί τις μηχανικῶς, εἶναι αὕτη μία ζῶσα κληρονομία καὶ ἱερὰ παρακαταθήκη, ἥτις ἐλευθέρως πρέπει νὰ γίνηται ἀποδεκτή, ὀργανικῶς νὰ ἀφομοιοῦται, καὶ μετὰ θερμῆς καὶ βαθείας καὶ ἀνυποκρίτου πίστεως νὰ μεταδίδηται.

---

1. Ἴδε ἡμετ. μελέτην περὶ τῆς συμβολῆς Ἰ. τοῦ Δαμασκηνοῦ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς Θεολογίας, ἐν Περ. «Ἀκτῖνες» Δεκ. 1958, σ. 441-449.

2. Α'. Τιμ. 4,7.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΥΣ ΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἡ προσοχὴ τῶν ἐξηγητῶν τῆς Παλ. Διαθήκης στρέφεται μετ' ἰδιαιτέρας προτιμήσεως πρὸς τὴν συμπαθεστάτην μορφὴν τοῦ προφήτου Ἱερεμίου. Ἡ ἰδιαιτέρα δὲ αὕτη στροφὴ τῆς συγχρόνου ἡμῖν βιβλικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὸν ἤδη «ἐν μήτρᾳ ἡγιασμένον» προφήτην (Ἱερ. α' 5, Σοφ. Σειρ. μθ', 7) ὑπενθυμίζει πως τὴν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ συγχρόνου πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ὑψηλὴν θέσιν αὐτοῦ (Ματθ. ις' 14). Ἡ πολυμερὴς μάλιστα ἐξέτασις τοῦ βιβλίου τοῦ προφήτου τούτου ὡδήγησε πολλοὺς ἐρευνητὰς εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίσουν αὐτὸν ὡς τὸν μέγιστον τῶν προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης. Ἰδιαιτέρως δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἑλκύουν τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Ἱερεμίου τινὲς τῶν ἐν τῷ Α' μέρει τοῦ βιβλίου του ἐγκατεσπαρμένων παραδόξων πως, ἀλλὰ καὶ ἐκ πάσης ἐπόψεως σπουδαιοτάτων μονολόγων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἰδίᾳ ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς κ. Β. Βέλλας, ὅστις καὶ ἰδιαιτέρως ἀπό τινων ἐτῶν ἀσχολεῖται περὶ τὸν μέγαν τοῦτον προφήτην. Ἀκριβῶς δὲ ἡ παρακολούθησις τῆς μέχρι τοῦδε σχετικῆς πρὸς τοὺς μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου ἐρεύνης ἔπεισεν ἡμᾶς νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ τὸ θέμα τοῦτο, τοῦ ὁποίου μόνον ἐλάχισται ἐπόψεις ἔχουν μέχρι τοῦδε ὅλως σποραδικῶς ἐξετασθῆ, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχῃ καὶ εἰδικὴ περὶ αὐτοῦ μονογραφία.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι τοιοῦτο ἔργον πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ εὔκολον· ἀλλὰ δὲν ἐδιστάσαμεν, ἐν τῷ μέτρῳ τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν δυνάμεων, νὰ ἀναλάβωμεν τὴν προσπάθειαν ταύτην, καρπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ παροῦσα πραγματεία, μὴ φιλοδοξοῦσα ἄλλο τι, εἰμὴ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μικρά τις συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ σπουδαίου τούτου θέματος.

Ἐπὶ τούτῳ ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ ἐξετασθοῦν πρῶτον μέν, οἱονεὶ εἰσαγωγικῶς, τὰ γενικὰ ζητήματα τῶν μονολόγων, οἷα εἶναι ἡ ἔννοια, αἱ μορφαὶ καὶ τὰ εἴδη τοῦ μονολόγου, καὶ δὴ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὰ συγγενέστερα φιλολογικὰ εἴδη, ὡς καὶ ἡ φύσις τοῦ μονολόγου, ὡς ψυχολογικοῦ φαινομένου, δεύτερον δὲ τὰ εἰδικὰ προβλήματα τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου, φιλολογικά τε καὶ ἑρμηνευτικὰ καὶ γενικώτερον θεολογικὰ καὶ αἰσθητικά, καὶ ἐν τέλει νὰ συναχθοῦν τὰ γενικὰ τῆς ἐρεύνης ἡμῶν συμπεράσματα.

Ὡς καὶ ἀνωτέρω ὑπεδείξαμεν καὶ ἐκ τοῦ σχεδιαγράμματος τῆς παρούσης

πραγματείας πρόδηλον καθίσταται, ἡ ἐκ τοσούτων πλευρῶν ἐξέτασις τοῦ θέματος τούτου, ἀπαιτοῦσα πεῖραν ὄχι μόνον ἑρμηνευτικὴν καὶ γενικώτερον θεολογικήν, ἀλλὰ καὶ φιλολογικὴν καὶ ψυχολογικὴν καὶ αἰσθητικήν, ἦτο ἐγχείρημα ἥκιστα εὐχερές, μάλιστα διὰ πρωτόπειρον ἐρευνητήν, καὶ διὰ τοῦτο ἐλπίζομεν ὅτι θέλει τοῦτο κριθῆ ἐπιεικῶς, ἰδίᾳ εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη, ὅπου, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, δὲν ὑπάρχει οὐδὲ ξένη σχετικὴ φιλολογία, ἵνα συμβουλευθῇ τις αὐτήν, πρὸ παντὸς δὲ προκειμένου περὶ τῆς ἐξετάσεως τοῦ μονολόγου ὡς ψυχολογικοῦ ἐν γένει φαινομένου καὶ ὡς φιλολογικοῦ εἴδους ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ.

Καὶ διὰ μὲν τὴν ἐκθύμως παρασχεθεῖσαν εἰς ἡμᾶς διὰ τοσοῦτο δυσχερὲς ἔργον βοήθειαν ἐκφράζομεν καὶ ἐνταῦθα τὰς θερμὰς ἡμῶν εὐχαριστίας πρὸς τοὺς σεβαστοὺς καθηγητὰς ἡμῶν, κατὰ πρῶτον μὲν λόγον πρὸς τὸν κ. Β. Βέλλαν καὶ πρὸς τὸν πατέρα ἡμῶν, ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἐν Γερμανίᾳ κ. κ. Hamp, Rost, Maass, Westermann καὶ Eissfeldt. Ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ἐπιεικοῦς κρίσεως τῆς παρούσης διατριβῆς, ἄς ἐπιτραπῇ εἰς ἡμᾶς νὰ ἐκφράσωμεν τὴν εὐχήν, ὅπως ἡ μικρὰ αὕτη προσπάθεια δώσῃ παρ' ἡμῖν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐμβριθεστέρων καὶ πληρεστέρων μελετῶν ἐπὶ τοῦ σπουδαίου τούτου φιλολογικοῦ καὶ ἑρμηνευτικοῦ θέματος.

Ν. Π. Μ.

I ΜΕΡΟΣ

Α′ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΟΝΟΛΟΓΟΥ *

1. ΓΕΝΙΚΑ Ὁ ἄνθρωπος αἰσθανθεὶς ἔκπαλαι τὴν ἀνάγκην νὰ ἐκφράσῃ τὰ ποικίλα συναισθήματα καὶ βιώματά του, ἐχρησιμοποίησεν ὡς

---

* ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Βάμβα Ν., Ρητορικὴ (ἐκδ. Ι. Βάμβα), Ἀθῆναι 1856[3].
Βαρδαλάχου Κ., Ρητορικὴ Τέχνη, Βιέννη 1815.
Birt T., Der Monolog und die Selbstanrede, (Rh. M. N. F. 80, 1931).
» » Zu Catulls Carmina minora (Phil. 63, 1904).
Bruns I., Marc Aurel (Vorträge und Aufsätze), München 1905.
Croiset A., *M.*, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (μετάφρ. Α. Πουρνάρα), Ἀθῆναι 1938.
Goes A., Über das Gespräch, Hamburg 1954.
Gunkel H. - *Begrich*, Einleitung in die Psalmen, Göttingen 1933.
Heiler F., Das Gebet, München 1921[4].
Hentze C., Die Monologe in den homerischen Epen (Phil. 63, 1904).
König E., Stilistik, Rhetorik, Poetik in Bezug auf die Biblische Literatur, Leipzig 1900.
Leo F., Der Monolog im Drama (Abh. Cött. G. Wiss. N. F. 10, 5 1908).
Meissner B., Die Babylonisch-Assyrische Literatur, Potsdam 1928.
Norden E., Die Antike Kunstprosa, Leipzig 1898.
» » Die Römische Literatur, Leipzig 1954[5].
Οἰκονόμου Κωνστ., Τέχνη Ρητορική, Βιέννη 1813.
Παπανικολάου Κ., Νεοελληνικὴ Καλολογία, Ἀθῆναι 1952.
Pieper M., Die Aegyptische Literatur, Potsdam 1927.
Pritchard J., Ancient Near Eastern Textes relating to the Old Testament, New Jersey 1955[2].
Schadewaldt W., Monolog und Selbstgespräch, Berlin 1926.
Schmid - *Stählin*, Geschichte der Griechischen Literatur, II, München 1934, III, 1940.
Schmidt H., Die religiöse Lyrik im A. Testament, Tübingen, 1912.
Staerk W., Lyrik, Göttingen 1920.
Τωμαδάκη Ν., Ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμ. Μελωδοῦ, Ἀθῆναι 1956.
Walzel O., Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters, Potsdam 1923.
Wendel T., Die Gesprächsanrede im griechischen Epos und Drama der Blütezeit, Stuttgart 1929.
Westermann Cl., Das Loben Gottes in den Psalmen, Berlin, 1953.
» » Struktur und Geschichte der Klage im A. T. (Z.A.W. N. F. 25, 1954).
Ζαλούχου Δ., Ἐπίτομος Καλολογία, Ἀθῆναι 1885[4].

τρόπον ἐκφράσεως καὶ τὸν λόγον, τὸν προφορικὸν κατ' ἀρχάς, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καὶ τὸν γραπτόν. Ἡ δὲ ἀνάγκη ἡ ὠθήσασα τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ λόγου εἶναι ἡ ἀνάγκη ἡ κοινωνική, ἥτις οὖσα συναφὴς καὶ πρὸς τὴν κοινωνικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι φαινόμενον πανανθρώπινον, ὅσον καὶ ὁ λόγος. Ἡ χρῆσις τοῦ λόγου ποικίλλει ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐπικοινωνῇ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ δὴ πρὸς προσωπικόν τι ἀντικείμενον, χρησιμοποιεῖ τὸν διάλογον, ἐνῷ ὅταν τὸ ἀντικείμενον, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀπευθύνεται εὑρίσκεται εἰς τὸν ἐσωτερικὸν αὐτοῦ κόσμον ἢ εἶναι ἀφῃρημένον τι, π.χ. ἰδέα τις κλπ., ἔχομεν μονόλογον.

Ὁ μονόλογος ἐκαλλιεργήθη ἔν τε τῇ θύραθεν καὶ τῇ ἱερᾷ λογοτεχνίᾳ, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται καὶ οἱ μονόλογοι τοῦ Ἱερεμίου. Πρὶν ἢ ὅμως χωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μονολόγων τούτων, θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐπ' ὀλίγον περὶ τὰς εἰρημένας δύο μορφὰς τοῦ λόγου, ἤτοι τόν τε διάλογον καὶ τὸν μονόλογον, καθὼς καὶ περὶ τὴν μεταξὺ ἀμφοτέρων σχέσιν. Ἡ δὲ ἐξέτασις αὕτη ἔχει σκοπὸν νὰ διασαφηνίσῃ τὰς μορφὰς ταύτας τοῦ λόγου καὶ νὰ εἰσαγάγῃ ἡμᾶς εἰς τὰ διάφορα προβλήματα τούτων, ὧν ἡ γνῶσις εἶναι ἀπαραίτητος, διὰ τὴν ἐν τῷ ΙΙ μέρει ἀνάλυσιν τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου.

2. Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ Ἐν πρώτοις θέλομεν ἐξετάσει τὸν διάλογον, διασαφοῦντες τὴν ἔννοιαν καὶ διακρίνοντες τὰς μορφάς, ὡς καὶ τὰ εἴδη αὐτοῦ.

α) Ἔννοια τοῦ διαλόγου. Ὁ διάλογος ἢ συζήτησις ἢ συνομιλία ἢ συνδιάλεξις, εἶναι ἡ ἐνέργεια καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διαλέγεσθαι μεταξὺ δύο ἢ καὶ περισσοτέρων προσώπων, ἐκ περιτροπῆς ὅμως διαλεγομένων [1]. Ἐὰν ἔχωμεν τρία ἢ περισσότερα πρόσωπα συμμετέχοντα ταυτοχρόνως εἰς τὴν συνομιλίαν, δὲν πρόκειται πλέον περὶ διαλόγου (τρίλογος κλπ.) [2]. Ἀντιθέτως δὲ ἡ παρουσία τριῶν προσώπων δὲν ἀλλοιοῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ διαλόγου, ἐφ' ὅσον ταῦτα δὲν λαμβάνουν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν συζήτησιν, ἥτις περιορίζεται εἰς τὴν ἐναλλὰξ συμμετοχὴν μόνον δύο ἐκ τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ εἶναι πάντοτε τὰ αὐτά. Κατὰ τὴν συζήτησιν τὰ ἑκάστοτε ὁμιλοῦντα πρόσωπα ἐκδηλώνουν τὰ αἰσθήματά των, διατυπώνουν τὰς σκέψεις των καὶ ἐκφράζουν τὰς ἀντιλήψεις των, αἱ ὁποῖαι συνήθως δὲν συμπίπτουν, πολλάκις δὲ εἶναι καὶ ἀντίθετοι. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ὁ συνήθης σκοπὸς τοῦ διαλόγου εἶναι ἡ προσπάθεια ἄρσεως τῶν ὑφισταμένων ἀντιθέσεων καὶ διαφορῶν

---

1. Πρβλ. W. Schmid-Stählin: Geschichte der Griechischen Literatur: τόμ. II, σελ. 121, τόμ. III, σελ. 783, πρβλ. καὶ Κ. Παπανικολάου: Νεοελληνικὴ Καλολογία, σελ. 241 ἑξ.

2. Πρβλ. W. Schmid-Stählin: μν. ἔργ. τόμ. II, σελ. 591.

καὶ ἡ συμφωνία (τὸ « ὁμολογεῖν ») [1] μεταξὺ τῶν συνομιλούντων προσώπων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κατὰ τὴν συνδιάλεξιν διατυπωθεισῶν ἀντιλήψεων καὶ συναισθημάτων καὶ τοῦ ἀμοιβαίου ἐλέγχου αὐτῶν. Ὁ δὲ σκοπὸς οὗτος κρύπτεται ὑπὸ τὴν προσπάθειαν τῆς ἀλληλοεπιδράσεως, ὡς καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς φιλικῆς ἢ καὶ ἐχθρικῆς, μεγάλης ἢ μικρᾶς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῶν διαλεγομένων [2].

β) Μορφαὶ τοῦ διαλόγου. Ἐξ ἐπόψεως διαλεγομένων προσώπων διακρίνομεν ἐξωτερικὸν ἢ πραγματικὸν καὶ ἐσωτερικὸν ἢ πλασματικὸν διάλογον. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἐξωτερικοῦ διαλόγου ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι οὗτος εἶναι ἡ γνωστὴ μορφὴ τοῦ πραγματικοῦ διαλόγου, ὅπου δηλαδὴ πραγματικῶς συνομιλοῦν δύο διάφορα πρόσωπα. Ὁ δὲ ἐσωτερικὸς διάλογος [3] φαινομενικῶς μόνον προϋποθέτει δύο συνδιαλεγόμενα πρόσωπα, ἐνῷ ἐν τῇ πραγματικότητι εἷς μόνον εἶναι ὁ ὁμιλῶν ἐκ μέρους τῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ κόσμῳ ὑπαρχόντων καὶ ἔναντι ἀλλήλων ἱσταμένων δύο προσώπων, ἐν ἄλλοις λόγοις πρόκειται περὶ πλασματικοῦ ἢ φανταστικοῦ διαλόγου. Ὁ διάλογος οὗτος διεξάγεται ἐν τῇ φαντασίᾳ καὶ τῇ συνειδήσει τοῦ ὁμιλοῦντος, ὅστις ἐναλλὰξ παρουσιάζει τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα παριστᾷ ὡς συζητοῦντα καὶ εἰς τὸ στόμα τῶν ὁποίων θέτει τὰς καταλλήλους ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις, προσδίδων οὕτω ζωηρότητα, φυσικότητα καὶ κίνησιν εἰς ὅσα ὁ ἴδιος θέλει νὰ ἐκφράσῃ. Ἐνίοτε τὴν θέσιν τοῦ ἑνὸς τῶν οὕτω πλασματικῶς συνομιλούντων προσώπων κατέχει ὁ ἴδιος ὁ ὁμιλῶν, ἐν γένει δὲ τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου τούτου δυνατὸν νὰ εἶναι πραγματικά, ἀλλὰ καὶ φανταστικά. Ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος χαρακτηρίζεται ἁπλῶς ὡς διάλογος [4] ἢ ὡς διαλογισμὸς [5] κλπ. Ἡμεῖς προτιμῶμεν τὸν ἐν ἀρχῇ δοθέντα χαρακτηρισμὸν «ἐσωτερικὸς διάλογος», διότι ὁ μὲν ὅρος διάλογος δὲν προσδιορίζει ἀκριβῶς τὴν μορφήν, ὁ δὲ διαλογισμὸς εἶναι εὐρὺς περιλαμβάνων, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ ἄλλας μορφὰς τοῦ λόγου [6].

γ) Εἴδη τοῦ διαλόγου. Ἀναλόγως τῆς ὑφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ ὁ διάλογος δύναται νὰ ὑποδιαιρεθῇ εἰς δύο κυρίως εἴδη, ἤτοι εἰς τὸν φιλολογικὸν καὶ εἰς τὸν φιλοσοφικόν. Ὁ φιλολογικὸς διάλογος εἶναι ὁ πλέον διαδεδομένος. Ὡς βάσις αὐτοῦ ὑπόκειται

---

1. Sshmid-Stählin: μν. ἔ., τόμ. III, σελ. 219-220.
2. Ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. II, σελ. 121.
3. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκη: Ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος τῶν ὕμνων τοῦ Ρ. Μελωδοῦ. Πρβλ. T. Birt: Der Monolog und die Selbstanrede (Rh. M. N. F. 80), σελ. 249.
4. Κ. Οἰκονόμου: Τέχνη Ρητορικῆς (Βιβλ. Γ'), σελ. 232, T. Birt: μν. ἔργ., σελ. 249.
5. Κ. Βαρδαλάχου: Ρητορικὴ Τέχνη, σελ. 185, Κ. Παπανικολάου: μν. ἔργ., σελ. 124.
6. Πρβλ. G. v. Wilprecht: Sachwörterbuch der Literatur: «Dialogismus».

ὁ συνήθης διάλογος τοῦ καθ' ἡμέραν βίου καὶ ἀπαντᾷ εἰς διάφορα εἴδη τῆς παγκοσμίου γραμματείας, εἴτε αὐτοτελῶς (ὡς π.χ. ἐν τῷ δράματι), εἴτε ὡς ἀφηγηματικὸς διάλογος [1] (ὡς π.χ. ἐν τῷ ἔπει, τῇ ἱστοριογραφίᾳ κλπ.). Χαρακτηριστικὸν τοῦ φιλολογικοῦ διαλόγου εἶναι ἡ φυσικότης καὶ τὸ αὐθόρμητον καὶ ἡ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἔλλειψις προδιαγεγραμμένου σκοποῦ. Ἐνταῦθα γίνεται μὲν χρῆσις τοῦ νοῦ, κυριαρχεῖ ὅμως συνήθως τὸ συναίσθημα. Ἀντιθέτως ὁ φιλοσοφικὸς διάλογος διακρίνεται διὰ τὸν σκοπόν, πρὸς ὃν κατατείνει. Δὲν εἶναι δὲ οὗτος αὐθόρμητος καὶ ἕδραν ἔχει τὸν νοῦν, ἂν καὶ πολλάκις συμμετέχει καὶ τὸ συναίσθημα, τοῦτο δὲ ἵνα καταστῇ φυσικώτερος καὶ πλησιάσῃ οὕτω τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν χάριν τοῦ φιλολογικοῦ διαλόγου. Τοῦ εἴδους τούτου γίνεται χρῆσις ὑπὸ τῶν φιλοσόφων καὶ τὴν μεγίστην ἀνάπτυξίν του, εὑρίσκει ὁ διάλογος οὗτος κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σωκράτους [2], μάλιστα δὲ ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς διαλόγοις.

Ἀρχαιότερος τῶν δύο διαλόγων εἶναι ὁ φιλολογικός, τοῦ ὁποίου τὴν ἀρχὴν δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἐπακριβῶς. Ἀκριβῶς δὲ ὡς ἀρχαιότερος εἶναι μᾶλλον ἀνεπιτήδευτος, φυσικώτερος καὶ ἁπλούστερος. Παραδείγματα ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἔχομεν ἤδη ἐν τῷ Ὁμηρικῷ ἔπει [3]. Ὁ δὲ φιλοσοφικὸς διάλογος δὲν φαίνεται ἔχων ὡς πατρίδα του τὴν Ἑλλάδα, παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην ὅτι εἰσηγητής του ὑπῆρξεν ὁ Ζήνων ὁ Ἐλεάτης καὶ ὁ Ἀλεξαμενὸς ὁ Τήϊος [4]. Μέχρι στιγμῆς ἡ παλαιοτέρα διαλογικὴ μορφή, τὴν ὁποίαν κατέχομεν, εἶναι ἡ ἐν Αἰγύπτῳ εὑρεθεῖσα καὶ εἰς τὴν τρίτην χιλιετηρίδα π.Χ. ἀναγομένη «Ὁμιλία ἑνὸς κουρασμένου ἐκ τῆς ζωῆς μετὰ τῆς ψυχῆς του» [5], περὶ ἧς θὰ γίνῃ καὶ ἰδιαίτερος λόγος κατωτέρω. Ἔκτοτε δὲ ἡ παγκόσμιος λογοτεχνία καὶ ἡ φιλοσοφοῦσα ἀνθρωπότης δὲν ἔπαυσαν χρησιμοποιοῦσαι τὸν διάλογον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξεφράσθησαν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ποικιλώτατα βιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τῶν ἁπλουστέρων μέχρι τῶν πλέον συνθέτων.

Τέλος ὡς πρὸς τὴν ἐν γένει σπουδαιότητα τοῦ διαλόγου, ὡς φιλολογικοῦ εἴδους, ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν, ὅτι αὕτη εἶναι μεγίστη, διότι δίδει ζωηρότητα καὶ κίνησιν καὶ εἰς τὴν πλέον ἀνιαρὰν ὑπόθεσιν καὶ ὑποβοηθεῖ νὰ ἀξιολογήσωμεν τὰ ἐν αὐτῷ συμμετέχοντα πρόσωπα, τῶν ὁποίων τὰς ἰδέας καὶ τὰ συναισθήματα ἀκούομεν, ἄνευ τῆς ἐκ τῆς συνεχοῦς ἐκθέσεως δημιουργουμένης μονοτονίας.

Ἰδιαιτέρως ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος ἐπιτρέπει νὰ διεισδύσωμεν καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἐνδομύχους σκέψεις καὶ νὰ λάβωμεν γνῶσιν καὶ τῶν βαθυτέρων

1. Πρβλ. Κ. Παπανικολάου: μν. ἔργ., σελ. 241 ἑξ., ἔνθα ὁ λόγος α) περὶ Πλατωνικοῦ ἢ τῆς ἀμέσου συναναστροφῆς καὶ β) περὶ διηγηματικοῦ.
2. Schmid-Stählin: μν. ἔργ., τόμ. III, σελ. 219 ἑξ.
3. Ἔνθ' ἀνωτ., σημ. 2.
4. Πρβλ. Κ. Παπανικολάου: ἔνθ' ἀνωτ.
5. Πρβλ. Schmid-Stählin: μν. ἔργ., σελ. 219, σημ. 2.

συναισθημάτων, ἅτινα ἴσως δὲν εἶναι σαφῶς γνωστά, οὐδὲ εἰς αὐτὸν τὸν διαλεγόμενον. Γ ν ώ ρ ι σ μ α τέλος τοῦ ἐσωτερικοῦ διαλόγου εἶναι ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ « πιστεύω » τοῦ ὁμιλοῦντος. Ἡ δὲ καὶ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἐπόψεως ἀξιολογωτάτη, ὅσον καὶ ἀσυνήθης αὕτη μορφὴ ἀποτελεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν γέφυραν μεταξὺ διαλόγου καὶ μονολόγου.

δ) Διάλογος καὶ Προσευχή. Ἀναλύοντες τὴν μορφὴν τῆς προσευχῆς, εὑρίσκομεν πολλὰς ὁμοιότητας μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐξετασθέντος διαλόγου. Αἱ δὲ ὁμοιότητες αὗται προδίδουν τὴν συγγένειαν ἀμφοτέρων καὶ δὴ τὴν ἐξάρτησιν τῆς προσευχῆς ἀπὸ τοῦ διαλόγου ἐξ ἐπόψεως φιλολογικῆς τε καὶ ψυχολογικῆς. Καὶ ἐν πρώτοις, ὡς παρατηρεῖ ὁ Heiler ἐν τῷ κλασσικῷ ἔργῳ του «Das Gebet», «ἑκάστη προσευχὴ εἶναι μία στροφὴ (Hinwendung) τοῦ ἀνθρώπου πρὸς μίαν ἄλλην ὕπαρξιν» καὶ «ὁμιλία τοῦ ἐγὼ πρὸς ἓν σὺ ἀνθρωπομορφοποιούμενον συνήθως»[1]. Τοῦτο συμβαίνει διότι κατὰ τὴν προσευχὴν ὑπάρχουν αἱ ἑξῆς δύο ἐσωτερικαὶ προϋποθέσεις, ἤτοι πρῶτον μὲν ἡ πίστις εἰς Θεὸν προσωπικὸν καὶ πολλάκις ἀνθρωπομόρφως νοούμενον καὶ δεύτερον ἡ ἐσωτερικὴ βεβαιότης περὶ τῆς κατὰ τὴν προσευχὴν παρουσίας τοῦ Θεοῦ [2]. Ἕνεκα τούτου, ἔχομεν ἐν τῇ π ρ ο σ ε υ χ ῇ διάλογον μεταξὺ τοῦ προσευχομένου ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ [3].

Θεωροῦντες συστηματικώτερόν πως τὴν προσευχήν, βλέπομεν ὅτι αὕτη ἀναλύεται εἰς «ζῶσαν ἀναφορὰν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ἄμεσον συνάφειαν, ἐσωτερικὴν ἐπαφήν, προσωπικὴν σχέσιν, ἀμοιβαίαν ἀνταλλαγήν, συνομιλίαν, συναναστροφήν, κοινωνίαν, συνένωσιν μεταξὺ ἑνὸς ἐγὼ καὶ ἑνὸς σύ » [4]. Ὅθεν κατὰ τὴν προσευχὴν πληροῦνται οἱ ἀπαραίτητοι ὅροι, ἵνα ἔχωμεν διάλογον. Ὑπάρχει δηλαδὴ καὶ τὸ ὁμιλοῦν « ἐγώ », ὅσον καὶ τὸ « σύ », τὸ ὁποῖον εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁ Θεός. Διότι καὶ τὸ γεννώμενον εὔλογον ἐρώτημα, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον τὸ « σὺ » τοῦτο ὁμιλῇ, εὑρίσκει τὴν ἀπάντησίν του εἰς ὅσα ἀνωτέρω ἀναλύοντες τὴν προσευχὴν ἀνεφέρομεν, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἀκούηται ἡ ἀπάντησις τοῦ « σύ », ὡς συμβαίνει μὲ τὸ « ἐγώ ».

Ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῆς προσευχῆς, ὅστις εἶναι κατ' ἐξοχὴν πνευματικός, εὔλογον εἶναι ἡ ἀπάντησις τοῦ « σὺ » (Θεὸς) νὰ ἀκούηται μᾶλλον διὰ τῶν ἐσωτερικῶν αἰσθήσεων καὶ δὴ διὰ τῶν πνευματικῶν ὤτων τῆς εὐσεβοῦς

---

1. Σελ. 490.

2. F. H e i l e r : Das Gebet, σελ. 210 καὶ 213.

3. Πολλάκις ἐν ταῖς εἰδωλολατρικαῖς θρησκείαις τὴν θέσιν τοῦ Θεοῦ δυνατὸν νὰ κατέχουν οἱ προπάτορες τοῦ προσευχομένου, ὡς παρατηρεῖ ὁ Heiler ἐν μν. ἔργ., σελ. 51, 52. Πρβλ. A. V e t t e r : Natur und Person, σελ. 256.

4. A. V e t t e r : «Den betenden wird im Wart die Gottheit unmittelbar gegenwärtig und seine Begegnung mit sich selbst vollzieht sich vor einem unbendingten Du...», μν. ἔργ., σελ. 256.

καρδίας τοῦ προσευχομένου καὶ οὐχὶ διὰ τῶν σωματικῶν[1]. Ἀλλὰ εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις τὸ ὁμιλοῦν θεῖον « σύ » ἀκούεται καὶ δι' αὐτῶν ἔτι τῶν σωματικῶν ὤτων, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν, ὅπου ἔχομεν τὰς περιπτώσεις τοῦ Ἀβραὰμ ἢ τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν Προφητῶν κλπ., ἐξ ὧν γέμει ἡ Ἁγ. Γραφή [2], περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι ἔτι μᾶλλον δικαιολογοῦν τὸν χαρακτῆρα τῆς προσευχῆς, ὡς διαλόγου μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου.

Ἡ προσευχὴ ἐξεταζομένη ἐξελικτικῶς, διακρίνεται εἰς δύο εἴδη. Τὸ πρῶτον εἶδος εἶναι ἡ ἁπλῆ προσευχή, ἡ καὶ ἀρχαιοτέρα μορφὴ αὐτῆς, εἰς ἣν καὶ ἀναφέρονται τὰ πλεῖστα τῶν ἀνωτέρω περὶ προσευχῆς λεχθέντων, καὶ ἥτις εἶναι αὐθόρμητος καὶ πηγαία, διακρινομένη διὰ τὴν ἁπλότητα καὶ φυσικότητα τῶν λόγων καὶ σχημάτων αὐτῆς. Εἶναι δηλαδὴ ἡ συνήθης καὶ τελείως προσωπικὸν χαρακτῆρα ἔχουσα προσευχὴ τῆς εὐσεβοῦς ψυχῆς, ὅταν τις προσεύχηται κατ' ἰδίαν καὶ ἄνευ τυπικοῦ (ritus). Τὸ δὲ δεύτερον εἶδος είναι ἡ στερεότυπος προσευχὴ μετὰ τῶν ποικίλων παραλλαγῶν της. Χαρακτηριστικὸν τῆς προσευχῆς ταύτης εἰναι ἡ συστηματικότης, ὡς πρὸς τὴν τάξιν καὶ τὸ περιεχόμενον, ὅπερ εἶναι καθωρισμένον ἐκ τῶν προτέρων [3].

Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς προσευχῆς ἐξεταστέα καὶ δύο ἄλλα φιλολογικὰ εἴδη εὐρύτατα διαδεδομένα ἀνὰ τὴν παγκόσμιον θρησκευτικὴν γραμματείαν [4]. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ Ὕμνος, ὅστις περιλαμβάνει πάσας ἐκείνας τὰς ἑνότητας, ἐν αἷς τὸ ἐπικρατοῦν στοιχεῖον εἶναι ἡ ὕμνησις καὶ δοξολογία τοῦ Θεοῦ [5]. Αὐτὸς δὲ οὗτος ὁ σκοπὸς τοῦ ὕμνου εἶναι ἡ ὕμνησις τοῦ Θεοῦ ὡς παντοδυνάμου, πανσόφου καὶ παναγάθου. Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Ed. Norden, ὁ ὕμνος « γεννᾶται ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάγκης νὰ ἐξυμνήσῃ τις ἐν ποιήματι τὸν δημιουργὸν καὶ τὰ ἔργα του » [6]. Τὸ φιλολογικὸν εἶδος τῶν ὕμνων ἀπαντᾷ παρ' ἅπασι τοῖς λαοῖς καὶ τοῖς πολιτισμοῖς τῆς ἀνθρωπότητος [7].

---

1. F. Heiler : μν. ἔργ., σελ. 231.
2. Αἱ γνωσταὶ περιπτώσεις τῆς θεοφανείας, ὡς εἶναι εὐνόητον, ἁπλῶς καὶ μόνον ἀναφέρονται ἐνταῦθα, χωρὶς νὰ ὑπεισέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ φαινομένου τούτου.
3. Ἐκτὸς τῆς γενικῆς ταύτης διακρίσεως, τὴν ὁποίαν εὑρίσκομεν ἐν τῷ μοναδικῷ, εἰς τὸ εἶδος του, ἔργῳ τοῦ Heiler, τὴν προσευχὴν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν καὶ εἰς ἀτομικὴν καὶ ὁμαδικήν, ἔτι δὲ καὶ εἰς ἰδιωτικὴν καὶ δημοσίαν κλπ.
4. Περὶ αὐτῶν ποιεῖται σύντομον καὶ διαφωτιστικὸν λόγον ὁ R. Kittel : Die Psalmen, σελ. XXV ἑξ. κλπ.
5. F. Heiler : μν. ἔ., σελ. 168, ἐπίσης R. Kittel : μν. ἔ., σελ. XXXVII, Staerk : Lyrik, σελ. 16, Gunkel-Begrich : Einleitung in die Psalmen, σελ. 32, 70 ἑξ. κλπ., Cl. Westermann : Das Loben Gottes in den Psalmen, σελ. 8 ἑξ. κλπ., O. Eissfeldt : Einleitung in das Alte Testament, σελ. 123 κλπ.
6. Die Antike Kunstprosa, σελ. 841.
7. R. Kittel : μν. ἔργ., σελ. XXV, Staerk : μν. ἔργ., σελ. 210 ἑξ., Cl. Westermann : μν. ἔργ., σελ. 11, 24 κλπ., ἐπίσης F. Heiler : μν. ἔργ., σελ. 183 ἑξ.

Καίτοι ὅμως ἡ διάθεσις πρὸς ὕμνησιν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον αὐθόρμητος καὶ πηγαία, δὲν περιορίζεται ἐν τῇ σφαίρᾳ ταύτῃ τοῦ συναισθήματος, θὰ ἔλεγέ τις, ἀλλὰ δέχεται καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νοῦ, ἔστω καὶ ἐν τῇ προσπαθείᾳ τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐκφράσῃ τὰ ὑπερεκχειλίζοντα τὴν καρδίαν του συναισθήματα εὐλαβείας, θαυμασμοῦ καὶ ἀγάπης. Ἐνταῦθα γίνεται χρῆσις τοῦ νοῦ, προσπαθοῦντος νὰ διερμηνεύῃ τὰ πλούσια ταῦτα συναισθήματα διὰ λόγων καταλλήλων καὶ ἐκφράσεων ἐπιτυχῶν ἐν τῷ Ὕμνῳ, ὅστις οὕτως ἐξελισσόμενος φθάνει μέχρι τοῦ νὰ ἀκολουθῇ ὡρισμένον, ὡς καὶ ἡ προσευχή, τύπον [1]. Ὁ τύπος (ritus) εὑρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν γενεσιουργὸν αἰτίαν τῶν ὕμνων, ἥτις εἶναι ἡ πηγαία ἔκφρασις τῶν διαφόρων συναισθημάτων θαυμασμοῦ, ὑποταγῆς, ἀφοσιώσεως, εὐγνωμοσύνης κλπ., εἰς ἃ καὶ ἐν τέλει ἀναλύεται ὁ ὕμνος·

Τὸ δεύτερον τῶν ἐξεταζομένων εἰδῶν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς προσευχῆς εἶναι ὁ θρῆνος [2]. Πολλοὶ θέλουν τοῦτον ὡς ὑποδιαίρεσιν καὶ παραλλαγὴν τοῦ Ὕμνου [3], ἄλλοι δὲ ὡς αὐτοτελὲς φιλολογικὸν εἶδος [4]. Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῶν θρήνων εἶναι ἡ ἔντονος ἔκφρασις παραπόνου, ἥτις εἶναι καὶ τὸ προσδίδον εἰς αὐτοὺς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ κύριον θέμα. Τὸ παράπονον τοῦτο, ἢ πολλάκις σειρὰ παραπόνων, προέρχονται ἐκ διαφόρων αἰτίων καὶ πλημμυρίζουν τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ὑπὸ τὴν πίεσιν αὐτῶν καὶ ὑπὸ τὸ βάρος δυσκολιῶν καὶ κινδύνων, στρέφεται πρὸς τὸν Θεόν του καὶ ἀφοῦ ἐκθέσῃ τὰ ὅσα συμβαίνουν εἰς αὐτὸν καὶ ἐκφράσῃ τὰ παράπονά του, ἐπικαλεῖται ἐν ἐμπιστοσύνῃ τὴν θείαν ἀντίληψιν, ἥτις θὰ τὸν λυτρώσῃ. Πολλάκις δὲ τὸ παράπονον εἶναι ἐντονώτατον καὶ ἔχει θρηνώδη χαρακτῆρα στρεφόμενον κατὰ τοῦ Θεοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ αἰτιᾶται διότι τὸν ἐγκατέλιπεν ἐν μέσῳ τῶν διαφόρων ἐχθρῶν [5]. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο συντεταγμέναι ἑνότητες ὠνομάσθησαν θρῆνοι (Klagen, Lamentationen). Ἐν δὲ τῇ Π. Διαθήκῃ εὑρίσκεται πλῆθος τοιούτων θρήνων καὶ ὕμνων, οἵτινες ὑποδιαιροῦνται εἰς διάφορα εἴδη, ἀναλόγως τῶν παραλλαγῶν, εἰς ἃς ἀπαντοῦν.

Καὶ τὰ δύο ἀνωτέρω ἐξετασθέντα φιλολογικὰ εἴδη τῆς θρησκευτικῆς φιλολογίας ἀνήκουν εἰς τὴν προσευχήν, διότι προϋποθέτουν τὴν ἰδιαιτέραν καὶ στενὴν προσωπικὴν σχέσιν τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων,

---

1. F. Heiler: μν. ἔργ., σελ. 182 ἑξ. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἔχει δημιουργηθῇ ὁλόκληρος φιλολογία.

2. Καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐπίσης ἐδημιουργήθη πλουσιωτάτη φιλολογία. Ἡμεῖς θὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα τὴν νεωτέραν καὶ ἐμπεριστατωμένην μελέτην τοῦ C. Westermann: Struktur und Geschichte der Klage im A. T.

3. R. Kittel: μν. ἔργ., σελ. XXVII, F. Heiler: μν. ἔργ., σελ. 175, 177, 181 κλπ.

4. Gunkel-Begrich: ἔνθ' ἀνωτ., κλπ.

5. Περὶ τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τοῦ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἰδιαιτέρως διαμεμορφωμένου φιλολογικοῦ εἴδους τῶν θρήνων πρβλ. καὶ Baumgartner: Die Klagegedichte des Jeremia, σελ. 7 κλπ., Westermann: Das Loben Gottes in den Psalmen, σελ. 48, τοῦ αὐτοῦ: Struktur und Geschichte der Klage, σελ. 48 κλπ.

ἥτις, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴδομεν, εὑρίσκει τὴν ἔκφρασίν της εἰς τὴν προσευχήν [1]. Θὰ ἠδυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ σχέσις τῶν δύο τούτων εἰδῶν πρὸς τὴν προσευχὴν εἶναι ὡς ἡ σχέσις εἰδῶν πρὸς γένος. Περὶ τοῦ θέματος τούτου ὁ Heiler παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ὕμνος (εἰς ὅν, ὡς εἴδομεν, περιλαμβάνει καὶ τὸν θρῆνον) «δὲν εἶναι οὔτε σκέψις (Meditation) οὔτε ὁμιλία, ἢ μονόλογος, οὔτε ἔπος, ἀλλὰ πραγματικὴ προσευχή» [2]. Ἰσχύουν δὲ διά τε τὸν ὕμνον καὶ διὰ τὸν θρῆνον, ὅσα ἀνωτέρω περὶ τῆς σχέσεως διαλόγου πρὸς τὴν προσευχὴν ἐλέχθησαν, διότι εἶναι εὔλογον, ἐφ' ὅσον ἐχαρακτηρίσαμεν ἐκείνην ἐξ ἐπόψεως φιλολογικῆς μορφῆς ὡς διάλογον, νὰ ἰσχύῃ τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰ δύο ὡς ἄνω εἴδη, ἤτοι τὰς ἐπὶ μέρους μορφὰς τῆς προσευχῆς. Ὅτι δὲ ὅ τε ὕμνος καὶ ὁ θρῆνος εἶναι διάλογος ἐν τῇ ἐννοίᾳ, τὴν ὁποίαν εἴδομεν καὶ ἀνωτέρω, πείθεταί τις ἀναγινώσκων τούτους ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ, ἀλλὰ καὶ ὅπου ὑπάρχουν τοιοῦτοι ἐν τῇ θρησκευτικῇ γραμματείᾳ τῶν διαφόρων λαῶν. Ἔνιοι δὲ μεξικανικοὶ καὶ βεδικοὶ ὕμνοι εἶναι συντεταγμένοι εἰς τὴν μορφὴν δραματικοῦ διαλόγου, ὅπου ἡ φωνὴ τοῦ ἱερέως ἐναλλάσσεται μὲ τὴν φωνὴν ἑνὸς ἢ περισσοτέρων Θεῶν [3].

Πρὶν ἢ κλείσωμεν καὶ τὴν παράγραφον ταύτην καὶ μεταβῶμεν εἰς τοὺς μονολόγους, θὰ πρέπῃ ἴσως νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι εἰς τὴν διαλογικὴν μορφὴν ὑπάγονται καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἐξομολογήσεις (Confessio, Konfession) [4], ἐν ταῖς ὁποίαις ἡ θρησκεύουσα ψυχὴ ἀτόμου τινὸς ἀποκαλύπτει τὸν ἐσωτερικόν της κόσμον εἰς τὸν Θεόν, πρὸς ὃν καὶ ἀπευθύνεται, χρησιμοποιοῦσα, ὡς καὶ ὁ θρῆνος καὶ ὁ ὕμνος, τὸ β' πρόσωπον (σύ). Καὶ τὸ εἶδος τοῦτο, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει ἀριστουργήματα τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας (πρβλ. Ἐξομολογήσεις τοῦ Αὐγουστίνου κλπ.), ἀνήκει εἰς τὴν προσευχήν.

3. ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ διαλόγου ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸν μονόλογον, ἤτοι εἰς τὴν ἑτέραν τῶν δύο μορφῶν τοῦ λόγου, περὶ ὧν εἴπομεν ἀνωτέρω [5].

α) Ἔννοια τοῦ μονολόγου. Ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς λέξεως

1. Ὁ Westermann ἐκφράζει τοῦτο ὡς ἑξῆς· «Dieses ganze ist rufen zu Gott. Man kann es auch als Gebet bezeichnen...», Struktur und Geschichte der Klage, σελ. 48.

2. Μν. ἔ., σελ. 180, πρβλ. σελ. 165 καὶ 215.

3. Heiler : μν. ἔ., σελ. 168, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.

4. Ὡς βάσις τοῦ ὅρου τούτου ὑπόκειται, ὁ βιβλικὸς ὅρος ἐξομολόγησις δι' οὗ, μάλιστα ἐν τοῖς Ψαλμοῖς, δηλοῦται ἡ πρὸς τὸν Θεὸν δοξολογία καὶ εὐχαριστία ἐπὶ τῷ ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰσραὴλ ἀποκαλυπτομένῳ θείῳ μεγαλείῳ.

5. Ἡ μελέτη τῶν μονολόγων γίνεται ἐνταῦθα κατ' ἀνάγκην ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ τοῦ παρεχομένου κυρίως ὑπὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἔνθα τὸ φιλολογικὸν τοῦτο εἶδος εὑρίσκεται ὄχι μόνον ἐν μεγάλῃ ἀφθονίᾳ καὶ πλουσιωτάτῃ ποικιλίᾳ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ κλασσικὴν μορφήν, οὕτως ὥστε νὰ διευκολύνηται ἡ εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς βιβλικοὺς μονολόγους, εἰς οὓς ἀνήκουν καὶ οἱ τοῦ Ἱερεμίου μονόλογοι.

εἶναι δυνατὸν νὰ νοῶνται δύο τινά, δηλαδὴ εἴτε ὅτι τὸ ὁμιλοῦν πρόσωπον εἶναι μεταξὺ ἄλλων παρόντων προσώπων τὸ μόνον ἐνεργοῦν, εἴτε πάλιν ὅτι κατὰ τὴν ὁμιλίαν ἐλλείπει τὸ ἀκροατήριον [1] καὶ οὕτω τὸ πρόσωπον ὁμιλεῖ κατὰ μόνας. Ἐκ τῶν δύο τούτων στοιχείων τὸ πλέον χαρακτηριστικὸν καὶ οὐσιῶδες διὰ τὸν μονόλογον εἶναι τὸ πρῶτον, διότι ὁ μονόλογος εἶναι πράγματι ὁμιλία ἑνὸς μόνον ἀτόμου καὶ τοῦτο μάλιστα ἀποτελεῖ τὴν οὐσιαστικὴν προϋπόθεσιν καὶ τὸν ἀπαραίτητον ὅρον τῆς ὑπάρξεως τῆς μονολογικῆς μορφῆς τοῦ λόγου. Ἀντιθέτως ἡ δευτέρα θέσις, ἥτις ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν κατὰ τὸν μονόλογον ἔλλειψιν ἀκροατηρίου καὶ τὴν κατὰ μόνας ὁμιλίαν τοῦ ἀτόμου, δημιουργεῖ, ἐκ πρώτης τοὐλάχιστον ὄψεως, ζήτημά τι. Τοὐτέστιν γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἡ κατὰ τὴν ὁμιλίαν ἑνὸς ἀτόμου ἀπουσία τοῦ ἀκροατηρίου εἶναι τοσοῦτον ἀποφασιστικὴ καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν, ἵνα χαρακτηρισθῇ ἡ τοιαύτη ὁμιλία ὡς μονόλογος.

Ὑπεστήριξάν τινες τὴν γνώμην, ὅτι τὸ « εἶναι μόνον » ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς μονολογικῆς μορφῆς τοῦ λόγου [2]. Εἶναι δὲ γεγονός, ὅτι τὸ ὁμιλεῖν ἐν τῷ « εἶναι μόνον » ὑποδηλοῖ καὶ τὸ ἐν τῇ πρώτῃ θέσει ὑπάρχον « μόνον ὁμιλεῖν », τὸ ὁποῖον ἐμπερικλείεται ἐν τῇ πρώτῃ ἐννοίᾳ. Εἶναι ὅμως ἆράγε δυνατὸν νὰ εἶναι ὀρθὴ ἡ δευτέρα θέσις, δεδομένου ὅτι μέγα μέρος μονολόγων, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς παγκοσμίου φιλολογίας, εὑρίσκεται ἤδη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τραγῳδίᾳ, ὅπου, ὡς εἶναι γνωστόν, ὑπάρχει τὸ ἀκροατήριον ἔν τε τῇ συνήθει ἐννοίᾳ, ἀλλὰ καὶ ὡς χορός ; Τὸ « εἶναι μόνον » εἰς πλείστας ὅσας περιπτώσεις φαίνεται ἀδύνατον. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν μονόλογος, παρ' ὅλον ὅτι τὸ ὁμιλοῦν πρόσωπον εἶναι ἕν ; Ἐν τούτοις ἡ παρουσία τοῦ ἀκροατηρίου εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ εἶναι ἀποφασιστική, καὶ δὴ νὰ μὴ εἶναι οὐσιαστική, ἀλλὰ μόνον φαινομενική. Προτιμῶμεν τὴν γνώμην, καθ' ἣν τὸ « εἶναι μόνον » ἐπιτυγχάνεται καὶ ἐκεῖ, ὅπου τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον, ἤτοι ὅπου ὑπάρχουν ἀκροαταί. Τοιοῦτο δέ τι ἐπιτυγχάνεται ἀφ' ἑνὸς ἀναλόγως τῆς αὐτοσυγκεντρώσεως τοῦ μονολογοῦντος ἀτόμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀναλόγως τοῦ ποσοῦ, τοῦ βάθους, τῆς ἐκτάσεως τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν σκέψεων καὶ ἰδεῶν, αἵτινες κατακλύζουν τὴν καρδίαν καὶ τὸν νοῦν τοῦ μοναδικοῦ ὁμιλοῦντος προσώπου καὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν ὁποίων ἔχομεν ἐν τῷ μονολόγῳ. Δεχόμεθα λοιπόν, ὅτι τὸ « εἶναι μόνον » ἐπιτυγχάνεται καὶ ὅταν ἔτι ὑπάρχῃ ἀκροατήριον, ἐφ' ὅσον ὁ ὁμιλῶν ἀδιαφορεῖ, λησμονεῖ, ἢ καὶ ἀγνοεῖ τὴν παρουσίαν ἄλλων προσώπων [3], καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν διαταράσσεται τὸ « εἶναι μόνον », ὅπερ ἐν τοιαύταις περιπτώσεσι δὲν εἶναι ἐξωτερικὸν καὶ φαινομενικόν, ἀλλ'

1. A. Goes : Über das Gespräch, σελ. 11.
2. Τοιαύτην γνώμην ὑπεστήριξεν καὶ ὁ F. Leo : Der Monolog im Drama, ὃν καὶ ἀντέκρουσεν ὁ W. Schadewaldt : Monolog und Selbstgespräch, σελ. 5 ἑξ.
3. Πρβλ. R.L.d.D.L., Schmid-Stählin : μν. ἔργ., τόμ. III, σελ. 784.

ἐσωτερικὸν καὶ οὐσιαστικόν [1]. Ὅθεν τὸ « εἶναι μόνον » παραμένει τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν καὶ τὸ οὐσιῶδες κριτήριον τοῦ μονολόγου, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἀνεπτύχθη τοῦτο ἀνωτέρω. Τὸ δὲ κριτήριον τοῦτο εἶναι ἡ εἰδοποιὸς διαφορά, τρόπον τινά, τοῦ μονολόγου ἔναντι τοῦ τε διαλόγου καὶ τῆς ὁμιλίας καθ' ὅλου.

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν τὸν μονόλογον ὡς *τὴν συνήθως βραχεῖάν πως καὶ ποιητικήν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἑνότητα ἐκείνην, τὴν περιλαμβάνουσαν τὴν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν διάλογον ὁμιλίαν ἑνὸς μόνον ἀτόμου, ἀδιαφοροῦντος ἐὰν ὑπάρχωσιν ἀκροαταί.*

Περιεχόμενον καὶ θέμα τοῦ μονολόγου εἶναι συνήθως αἱ σκέψεις ἢ τὰ συναισθήματα, ἅτινα πληροῦν τὴν ψυχὴν τοῦ μονολογοῦντος καὶ τὸν ὠθοῦν εἰς τὸ νὰ ἐκσπάσῃ εἰς τοιούτου εἴδους ὁμιλίαν καθ' ἑαυτόν. Ὁ δὲ χαρακτηρισμός, τὸν ὁποῖον ὁ Fr. Hebbel [2] ἔδωκεν εἰς τὸν μονόλογον, ὡς «laute Atemzüge der Seele», φαίνεται λίαν ἐπιτυχής, ὡς ὑποδηλῶν καὶ τὴν σημασίαν τούτου διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν, σημασίαν παρομοιαζομένην πρὸς τὴν τῆς εἰσπνοῆς ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος διὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Πᾶν δὲ βίωμα, ἀπὸ τοῦ πλέον εὐγενοῦς μέχρι τοῦ πλέον χυδαίου καὶ ἀπὸ τοῦ ἁπλουστέρου μέχρι τοῦ συνθετωτέρου, δύναται νὰ εὕρῃ τὴν ἔκφρασίν του ἐν τῷ φιλολογικῷ τούτῳ εἴδει. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ μονολόγου ἐν γενικαῖς γραμμαῖς.

β) Μορφαὶ τοῦ μονολόγου : Συστηματικωτέρα ἔρευνα τοῦ μονολόγου ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν δύο ἐπὶ μέρους μορφὰς αὐτοῦ, πρὸς ἃς θὰ στρέψωμεν ἐπ' ὀλίγον τὴν προσοχήν μας, ἤτοι τὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου καὶ τὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ μονολόγου [3]. Κριτήριον εἰς τὸ ἔργον τῆς διακρίσεως ταύτης ἰσχύει τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῶν διαλόγων, ἤτοι τὸ ποῦ στρέφεται ὁ μονολογῶν κατὰ τὴν ὁμιλίαν του [4].

Καὶ νῦν εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν μορφῶν τούτων.

Ἐξωτερικὸν μονόλογον ἔχομεν, ὅταν ὁ ὁμιλῶν στρέφηται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀπευθύνηται εἴτε πρὸς ἀφηρημένον τι ἢ καὶ συγκεκριμένον ἀντικείμενον, εἴτε πρὸς βωβὸν ἢ ἀπὸν πρόσωπον, ὅπερ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαντήσῃ. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, ὅπου δηλ. ὑπάρχει ἀπάντησις, διακόπτεται ὁ μονόλογος μεταβαλλόμενος εἰς διάλογον. Τοιαύτης μορφῆς μονόλογον παρέχει π.χ. ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῷ « Αἴαντι », ὅπου ὁ ὁμώνυμος ἥρως τῆς τρα-

---

1. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τραγῳδίᾳ πλεῖστα τῶν μονολογούντων προσώπων δὲν φαίνονται λαμβάνοντα ὑπ' ὄψίν των τὸ ἀκροατήριον (χορόν). Π.χ. ὁ Αἴας ἐν τῇ φερωνύμῳ τραγῳδίᾳ, στ. 429 ἑξ. κλπ.

2. Ἐν R.L.d.D.L., ἔνθ' ἀνωτ.

3. Ὁ μνημονευθεὶς γνωστὸς φιλόλογος Schadewaldt διακρίνει μεταξὺ Monolog (ὅστις εἶναι ὁ ἡμέτερος ἐξωτερικὸς μονόλογος) καὶ Selbstgespräch (ὁ ἡμέτερος ἐσωτερικὸς μονόλογος), ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 5 καὶ ἑξ.

4. Birt : μν. ἔργ., σελ. 329.

γῳδίας ἀπευθύνεται πρὸς τὸν θάνατον, ὀλίγον πρὶν ἢ τερματίσῃ τὴν ζωήν του καὶ εἰς δραματικὸν μονόλογον του καλεῖ τοῦτον νὰ ἔλθῃ· *«Ὦ θάνατε, θάνατε, νῦν μ' ἐπίσκεψαι μολὼν»*, (στ. 854). Ἡ χρῆσις τῆς προσωποποιΐας εἶναι συνηθέστατον φαινόμενον εἰς τοιούτου εἴδους μονολόγους, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω παραδείγματος. Ὁ ὁμιλῶν θέλει καὶ τὰ ἄψυχα ἀντικείμενα [1] καὶ τὰς καταστάσεις καὶ τὰς ἰδέας [2] ὡς προσωπικὰ ὄντα, δι' ὃ καὶ ἀπευθύνεται πρὸς ταῦτα, ὡς πρὸς ζῶντα πρόσωπα [3]. Παράδειγμα ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ μονολογῶν ἀπευθύνεται πρὸς προσωπικόν τι ἀντικείμενον, ἔχομεν ἐν τῇ Μηδείᾳ τοῦ Εὐριπίδου, ἥτις ἀπευθύνεται ἐν δραματικῷ ἐξωτερικῷ μονολόγῳ πρὸς τὰ ζῶντα ἔτι, ἀπόντα ὅμως τέκνα της, τὰ ὁποῖα πρόκειται ἐντὸς ὀλίγου, ἐκδικουμένη τὸν Ἰάσονα, νὰ φονεύσῃ :

Ὦ τέκνα, τέκνα, σφῷν μὲν ἔστι δὴ πόλις
καὶ δῶμ', ἐν ᾧ λιπόντες ἀθλίαν ἐμὲ
οἰκήσετ' ἀεὶ μητρὸς ἐστερημένοι....., (στ. 1021 ἑξ.) [4].

Τέλος ἓν ἔτι παράδειγμα, ὅπου τὸ ἀντικείμενον εἶναι προσωπικόν, ἀλλὰ

---

1. Ὡς παράδειγμα θὰ λάβωμεν τὸν μονόλογον τοῦ Αἴαντος ἐν τῇ φερωνύμῳ τραγῳδίᾳ τοῦ Σοφοκλέους :

ἰὼ πόροι ἁλίρροθοι,
πάραλά τ' ἄντρα καὶ νέμος ἐπάκτιον,
πολύν, πολύν με, δαρόν τε δή,
κατείχετ' ἀμφὶ Τροίαν χρόνον· ἀλλ' οὐκ ἔτι μ', οὐκ
ἔτ' ἀμπνοὰς ἔχοντα. τοῦ-
το τις φρονῶν ἴστω.
ὦ Σκαμάνδριοι
γείτονες ῥοαὶ
εὔφρονες Ἀργείοις,
οὐκέτ' ἄνδρα μὴ
τόνδ' ἴδητ', ... (στ. 412 - 422).

Ἐπίσης ὁ τῆς φερωνύμου τραγωδίας μονόλογος τῆς Ἀντιγόνης

Ὦ γῆς Θήβης ἄστυ πατρῷον,..... (στ. 937).

2. Π.χ. ὁ Kant ἀπευθύνεται πρὸς τὸ καθῆκον (ἐν Kritik der Praktischen Vernunft, I Teil, I Buch, 3 Hauptstück κ.τ.λ.).

3. Ὁ συγκινητικώτατος μονόλογος τῆς Ἀντιγόνης ἐν τῇ φερωνύμῳ τραγωδίᾳ τοῦ Σοφοκλέους παρέχει πλεῖστα ὅσα παραδείγματα·

Ὦ τύμβος, ὦ νυμφεῖον, ὦ κατασκαφὴς
οἴκησις ἀείφρουρος, οἷ πορεύομαι ..... (στ. 891 ἑξ.).

4. Πρβλ. ἐνταῦθα καὶ τὸν Αἴαντα ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν ἀπόντα Ὀδυσσέα·

ἰὼ πάνθ' ὁρῶν, ἁπάντων τ' ἀεὶ
κακῶν ὄργανον, τέκνον Λαρτίου,
κακοπινέστατόν τ' ἄλημα στρατοῦ,
ἦ που πολὺν γέλωθ' ὑφ' ἡδονῆς ἄγεις. (στ. 379-382).

μὴ ζῶν πλέον, ἔχομεν πάλιν ἐν τῷ Αἴαντι, ἔνθα ὁ Τεῦκρος ἀπευθύνεται πρὸς τὸν νεκρὸν ἤδη ἥρωα·

ὦ φίλτατ' Αἴας, τὸν σὸν ὡς ἐπῃσθόμην
μόρον, διώκων κἀξιχνοσκοπούμενος.
ὀξεῖα γάρ σου βάξις, ὡς θεοῦ τινος,
διῆλθ' Ἀχαιοὺς πάντας, ὡς οἴχει θανών.... (στ. 996 ἑξ.) [1].

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ὅσα περὶ ἐξωτερικῶν μονολόγων εἴπομεν, παρατηροῦμεν ὅτι ἐν τούτοις ὑπάρχει, πλὴν τοῦ ὁμιλοῦντος ὑποκειμένου, καὶ ἀντικείμενον, ὅπερ δέον νὰ μὴ ἀκούῃ, πολλῷ δὲ μᾶλλον νὰ μὴ ἀπαντᾷ. Εὑρίσκεται δὲ ἔξω τοῦ ὑποκειμένου, μὴ ταυτιζόμενον πρὸς τοῦτο. Χαρακτηριστικὸν τοῦ τοιούτου ἀντικειμένου εἶναι τὸ ὅτι δέχεται παθητικῶς, χωρὶς νὰ δίδῃ [2].

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὸν ἐσωτερικὸν μονόλογον [3]. Ἐν αὐτῷ ἐμφανίζεται ὁ ὁμιλῶν στρεφόμενος πρὸς τὰ ἔσω, πρόκειται δηλ. περὶ τοῦ «πρὸς ἑαυτὸν ὁμιλεῖν» τοῦ Ἀντισθένους [4]. Τούτέστι τὸ ἀντικείμενον εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ μονολογοῦντος ἀτόμου. Συνήθης δὲ εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς μονολόγους εἶναι ἡ αὐτοπροσφώνησις [5]. Κατ' αὐτὴν δηλ. ὁ ὁμιλῶν προσφωνεῖ ἑαυτὸν διὰ τοῦ ἰδίου του ὀνόματος, ἢ μέλος τι τοῦ σώματός του [6] καὶ ἰδίᾳ τὴν ψυχήν του [7]. Ἐν γένει δέ, ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη, ὁ μονολογῶν ἀπασχολεῖται συνήθως περὶ τὸ ἄτομόν του, ἤτοι τὰς σκέψεις, ἰδέας καὶ τὰ ποικίλα αἰσθήματά του, τά τε ἁπλᾶ καὶ σύνθετα. Ὁ ἐσωτερικὸς μονόλογος ὀνομάζεται καὶ διαλογισμὸς [8] ἢ καὶ διάλογος [9], ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Καὶ εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου ἀνήκουν πλεῖσται ὅσαι ἑνότητες. Ὡς παράδειγμα

1. Ἐπίσης ἔνθ' ἀνωτ., στ. 976 ἑξ.
2. Ἐπίσης A. Goes : μν. ἔργ., σελ. 10.
3. Συνήθως ὑπὸ τὸν ὅρον « ἐσωτερικὸς διάλογος » νοοῦνται καὶ ἄλλα τινά, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐσωτερικὸς μονόλογος. Πρβλ. Gero v. Wilprecht : ἔνθ' ἀνωτ., κλπ.
4. Βλ. T. Birt : Der Monolog und die Selbstanrede, σελ. 249.
5. Περὶ αὐτοπροσφωνήσεως ἔγραψε καὶ ὁ T. Birt συνοπτικὴν καὶ διαφωτιστικὴν μελέτην (ἔνθ' ἀνωτ.).
6. Ὅπως π.χ. ὁ Ἡρακλῆς ἐν ταῖς Τραχίνιαις τοῦ Σοφοκλέους μονολογεῖ·

...ὦ χέρες,
ὦ νῶτα καὶ στέρν', ὦ φίλοι βραχίονες,
ὑμεῖς ἐκεῖνοι δὴ καθέσταθ'... (στ. 1091 ἑξ.).

7. Αὐτοπροσφωνήσεων γέμει καὶ ὁ Ὅμηρος.
8. Schadewaldt : μν. ἔργ., σελ. 189, πρβλ. Hentze : Die Monologe in den homerischen Epen, σελ. 15.
9. Κ. Βαρδαλάχου : μν. ἔργ., σελ. 185, πρβλ. Παπανικολάου : μν. ἔργ., σελ. 124.

πρόχειρον τῆς αὐτοπροσφωνήσεως τοῦ μονολογοῦντος ἀναφέρομεν τὸ τοῦ Πολυμήστορος ἐν τῇ « Ἑκάβῃ » τοῦ Εὐριπίδου·

ᾤ μοι ἐγώ,
πᾷ βῶ, πᾷ στῶ, πᾷ κέλσω; (στ. 1056 ἑξ.) [1].

Ἐκ δὲ τῆς ἡμετέρας ὑμνογραφίας ἔχομεν τὸ παράδειγμα τῆς προσφωνήσεως τῆς ψυχῆς παρὰ Ῥωμανῷ τῷ Μελῳδῷ *«ψυχή μου, ψυχή μου, ἀνάστα τί καθεύδεις; τὸ τέλος ἐγγίζει καὶ μέλλεις θορυβεῖσθαι...»* (Κοντάκιον τῆς Ε', ἑβδ., Πέμπτης τοῦ Μ. Καν.),

Παράδειγμα διαλογισμοῦ εἶναι π.χ. καὶ τὸ τῆς Κ. Διαθήκης *«καὶ διελογίζετο ἐν ἑαυτῷ λέγων : τί ποιήσω, ὅτι οὐκ ἔχω ποῦ συνάξω τοὺς καρπούς μου»* (Λουκ. ιβ', 17). Γενικῶς παρατηροῦμεν, ὅτι ἐκ τῶν ὡς ἄνω δύο μορφῶν τοῦ μονολόγου ἡ μὲν τοῦ ἐξωτερικοῦ μονολόγου παρουσιάζει σχέσιν πρὸς τὴν ἀφήγησιν καὶ τὸ φιλολογικὸν εἶδος τῆς ὁμιλίας ἐν γένει, ἡ δὲ ἑτέρα μορφή, ἡ τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου, ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν διάλογον καὶ δὴ τὸν ἐσωτερικόν, ὡς θέλομεν ἴδει καὶ κατωτέρω. Παλαιοτέρα τέλος τῶν δύο μορφῶν φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου καὶ ὄχι ἡ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅστις καὶ κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Schadewaldt «δὲν ἵσταται ἐν τῇ ἀρχῇ, ἀλλ' ἐν τῷ τέλει τῆς ἐξελίξεως» [2].

γ) Εἴδη τοῦ μονολόγου. Ὡς ἐν τῷ διαλόγῳ, οὕτω καὶ ἐν τῷ μονολόγῳ διακρίνομεν ἐξ ἐπόψεως ὑφῆς καὶ περιεχομένου διάφορα εἴδη [3], τὰ κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἀκόλουθα : 1) Ὁ λυρικὸς μονόλογος, ἐν τῷ ὁποίῳ αὐτοαποκαλύπτονται τὰ ποικίλα συναισθήματα τοῦ ἥρωος. 2) Ὁ στοχαστικὸς μονόλογος [4], ὅστις περιλαμβάνει διαλογισμοὺς ἢ συλλογισμούς ἢ στοχασμοὺς καὶ σκέψεις περὶ τῆς ἐν τῷ μονολόγῳ ὑποτιθεμένης

---

1. Ν. Βάμβα : Ρητορική, σελ. 195, πρβλ. Κ. Οἰκονόμου : μν. ἔργ. (Βιβλ. Ι), σελ. 232 καὶ Παπανικολάου : ἔνθ' ἀνωτ.

Ζωηρὰν αὐτοπροσφώνησιν ἔχομεν ἐν τῇ Μηδείᾳ τοῦ Εὐριπίδου, ἔνθα ἡ ἡρωΐς μονολογεῖ·

ἀλλ' εἶα· φείδου μηδὲν ὧν ἐπίστασαι,
Μήδεια, βουλεύουσα καὶ τεχνωμένη·
ἕρπ' ἐς τὸ δεινόν· νῦν ἀγὼν εὐψυχίας.
ὁρᾷς ἃ πάσχεις;... (σ. 400 ἑξ.).

2. « Der Monolog steht nicht am Anfang, sondern am Ende der Entwiklung » (μν. ἔργ., σελ. 35), καὶ « Ehe der Monolog als die geheime Zwiesprache der Seele mit sich sebst, das Alleinsein als der gemässe äussere Leib des einsam Redenden zu völlig neuer Bedeutsamkeit gelangen konnte.....» (μν. ἔργ., σελ. 262). Πρβλ. καὶ τὴν *«Ὁμιλίαν ἑνὸς κουρασμένου ἐκ τῆς ζωῆς πρὸς τὴν ψυχήν του»*, περὶ τῆς ὁποίας ἤδη ὡμιλήσαμεν καὶ ἥτις ἀπαντᾷ ὑπὸ μορφὴν ἐσωτερικοῦ μονολόγου.

3. Πρβλ. καὶ Gero v. Wilprecht : ἔνθ' ἀνωτ., R.L.d.D.L., κλπ.

4. Ὁ ἀντίστοιχος γερμανικὸς ὅρος εἶναι Reflektierender ἢ Gedankenmonolog.

θέσεως ἢ καταστάσεως τοῦ μονολογοῦντος ἢ περὶ ἐνεργειῶν ἀναγομένων εἰς τὸ παρελθὸν ἢ καὶ τὸ μέλλον. Ἕτερον εἶδος εἶναι 3) ὁ μονόλογος τῶν ἐσωτερικῶν συγκρούσεων, ὅστις ἔχει δραματικὴν μορφὴν μεγίστης περιπλοκῆς. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ παρουσιάζονται ἐν αὐτῷ οἱ ψυχικοὶ ἀγῶνες τοῦ ἥρωος πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του διὰ τὴν λῆψιν σημαντικῆς τινος ἀποφάσεως. Ἐπίσης ὑπάρχει 4) καὶ ὁ ἐπικὸς μονόλογος, ὅστις καὶ περιγράφει καταστάσεις ἢ διηγεῖται κατορθώματα ἢ συμβάντα ἰδιαιτέρας σημασίας συνήθως. Ἡ διάκρισις τοιούτων εἰδῶν μονολόγων ἔχει ὡς κριτήριον τὴν ὑφὴν καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, ὡς εἴπομεν, ὁ τοιοῦτος δὲ τρόπος διακρίσεως εἶναι καὶ ὁ πλέον συνήθης καὶ ἐπιτυχής [1]. Θὰ ἠδύνατο ὅμως ἡ διάκρισις αὕτη, εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις τοὐλάχιστον, νὰ ἔχῃ ὡς βάσιν εἴτε τὸ ὑποκείμενον εἴτε τὸ ἀντικείμενον, πρὸς ὃ ἀπευθύνονται. Ἀλλὰ καὶ εἰς ποιητικοὺς καὶ πεζοὺς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τοὺς μονολόγους. Ἐν τούτοις ἡ φυσικωτέρα ἐξ ἐπόψεως χαρακτῆρος καὶ μορφῆς φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἡ διάκρισις δύο βασικῶν κατηγοριῶν, ἤτοι α) τῶν φυσικῶν καὶ ἀνεπιτηδεύτων καὶ β) τῶν ἐντέχνων μονολόγων.

Πρὶν ἢ τελειώσωμεν καὶ τὴν παράγραφον ταύτην, θὰ ἠθέλομεν νὰ ἀναφέρωμεν, ὅτι εἰς τοὺς μονολόγους (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς κατὰ τὴν μορφὴν) ἀνήκουν καὶ ἐκεῖναι ἐκ τῶν «ἐξομολογήσεων», αἵτινες δύνανται πολλάκις νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς στοχασμοὶ ἢ φιλοσοφικαὶ σκέψεις καὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐλλείπει ὁ Θεὸς («σύ»), ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἐνίοτε ἡ θρησκευτικότης, ἐφ' ὅσον ἐν αὐταῖς κυριαρχεῖ μόνον τὸ «ἐγώ» [2].

δ) Βραχυτάτη ἐπισκόπησις τοῦ μονολόγου ἐν τῇ ἀρχαιότητι. Εἰς τὸ εὔλογον ἐρώτημα, ὅπερ γεννᾶται εἰς ἡμᾶς περὶ τῆς πατρίδος τοῦ μονολόγου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπαντήσῃ τις ἀδιστάκτως ὅτι ταύτην πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἀνατολῇ [3]. Ἤδη κατὰ τὴν 3ην χιλ. π.Χ.[4] ἡ Αἴγυπτος φαίνεται, ὅτι γνωρίζει νὰ χρησιμοποιῇ ἐξειλιγμένον καὶ δὴ ἐσωτερικὸν μονόλογον ἐν τῇ *«ὁμιλίᾳ ἑνὸς κουρασμένου ἐκ τῆς ζωῆς πρὸς τὴν ψυχήν του»* [5]. Παρ' ὅλον δὲ ὅτι ἀπώλετο ἡ ἀρχὴ τῆς ἐν λόγῳ φιλο-

---

1. Πρβλ. καὶ Hentze: μν. ἔργ., σελ. 15 κλπ.

2. Ἓν ἐκ τῶν πλέον ἀντιπροσωπευτικῶν παραδειγμάτων τοῦ φιλολογικοῦ τούτου εἴδους εἶναι τὰ «*Εἰς ἑαυτὸν*» τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἴδε καὶ Ivo Bruns: Marc Aurel (ἐν Vortr. u. Aufsätze), καὶ E. Norden: Die Römische Literatur. σελ. 124 κλπ.

3. Πρβλ. τὴν ἐκ ψυχολογικῶν κριτηρίων παρατήρησιν τοῦ T. Birt: «Der Monolog ist im Süden entstanden und dort, nicht bei uns,...» μν. ἔργ., σελ. 238.

4. Πρβλ. Schmid-Stählin: ἔνθ' ἀνωτ., III, σελ. 219 ὑποσημ. 2, πρβλ. M. Pieper: Agyptische Literatur, σελ. 28, 29, ἔνθα καὶ σύντομος ἀνάλυσις τούτου.

5. Τὸν ἐν λόγῳ μονόλογον ἔφερεν εἰς φῶς ἐκ τῶν θησαυρῶν τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου ὁ πολὺς αἰγυπτιολόγος Adolf Erman, ὅστις ἔδωκεν εἰς αὐτὸν καὶ τὴν οὐχὶ κατὰ πάντα ἐπιτυχῆ ὀνομασίαν «Gespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele». Τὸ ἔργον ἐξέδωκεν ἐπίσης ὁ A. Scharff (Münch. Ak. S. Berichte, 937, ἀρ. 9) κ. ἄ.

λογικῆς ἑνότητος, σώζεται κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ ὑπόλοιπον καὶ μεγαλύτερον μέρος αὐτῆς, ὅπερ δίδει εἰς ἡμᾶς νὰ ἐννοήσωμεν σαφῶς περὶ τίνος πρόκειται. Εἷς δυστυχισμένος καὶ κεκμηκὼς ἐκ τῆς ζωῆς ζητεῖ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς αὐτήν. Οὕτως ἀρχίζει συνομιλία ἐν διαλογικῇ μορφῇ [1], μεταξὺ τοῦ ἀπηλπισμένου τούτου καὶ τῆς ψυχῆς του, ἤτοι « εἷς ἐσωτερικὸς μονόλογος» [2] διακρινόμενος διὰ τὴν ζωηρότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὸ περιεχόμενόν του. Ἀσφαλῶς δὲ κρύπτεται ἐνταῦθα εἷς τῶν μεγάλων ποιητῶν τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας [3].

Καὶ πέρα ὅμως τῆς Αἰγύπτου καὶ ἡ λοιπὴ Ἀνατολὴ χρησιμοποιεῖ τὸν μονόλογον. Οὕτω π.χ. τὸ σουμεριακὸν καὶ ἀκκαδικὸν κατ' ἀρχάς, κατόπιν δὲ ἀσσυριοβαβυλωνιακὸν καὶ χεττιτικὸν καταστὰν περίφημον ἔπος τοῦ Gilgamesch [4] ποιεῖται χρῆσιν τοῦ μονολόγου [5].

Ἡ δὲ Παλαιὰ Διαθήκη μὴ ἀγνοοῦσα τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος φιλολογικὸν εἶδος παραδίδει εἰς ἡμᾶς ἐξαίρετα δείγματα ἔν τε τοῖς ἱστορικοῖς (ὅπως ἐν τῇ Γενέσει, Ἐξόδῳ κλπ.) καὶ τοῖς ποιητικοῖς (Ἐκκλησιαστής, Ἰώβ, Ψαλμοὶ κλπ.), ἔτι δὲ καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς προφητικοῖς αὐτῆς βιβλίοις, τῶν τε μειζόνων προφητῶν (π.χ. Ἡσαΐου ς' 5, ι' 13-15, κβ' 4-5, λη' 10-15 κλπ.) καὶ τῶν ἐλασσόνων (π.χ. Μιχαίου ζ' 1-6). Ἐξαίρετα δὲ δείγματα μονολόγων ἔχομεν παρὰ τῷ Ἱερεμίᾳ, εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἐξέτασιν θὰ εἰσέλθωμεν μετ' ὀλίγον [6].

Τέλος ἡ Ἑλλὰς ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου [7] κατέλιπεν εἰς ἡμᾶς ἄφθαστα δείγματα μονολόγων, οἵτινες ἐν Ἑλλάδι γνωρίζουν τὴν μεγίστην ἀκμὴν καὶ δὴ καὶ τὴν κλασσικὴν αὐτῶν μορφήν, ἰδίᾳ παρὰ τοῖς τραγικοῖς Αἰσχύλῳ, Σοφοκλεῖ καὶ Εὐριπίδῃ. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ρώμη δὲν παρημέλησε τὸ φιλολογικὸν τοῦτο εἶδος διὰ τοῦ Βιργιλίου, τοῦ Κατούλλου, τοῦ Μ. Αὐρηλίου [8] κ. ἄ.

4. ΣΧΕΣΙΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΛΟΓΟΥ Πραγματευθέντες περὶ τῶν δύο μορφῶν τοῦ λόγου, τοῦ τε διαλόγου καὶ τοῦ μονολόγου, θὰ ἀσχοληθῶμεν διὰ βραχέων περὶ τὴν ἀναζήτησιν τῶν μεταξὺ τούτων σχέσεων [9].

---

1. Πρβλ. ὅσα καὶ περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ διαλόγου λέγονται, σελ. 228 ἑξ.

2. Πρβλ. Max Pieper: Aegypt. Liter., σελ. 28 « Das Werk ist ein Selbstgespräch eines Menschen der mit sich selbst in Zwiespalt ist.....».

3. Ὁ M. Pieper ἐν μν. ἔργ. αὐτοῦ δέχεται τὸν συγγραφέα τοῦ ἐν λόγῳ μονολόγου ὡς «τὸν πρῶτον μέγαν γνωστὸν ποιητὴν» (σελ. 29).

4. « Sa nagta imuru » (αὐτὸς ποὺ ἔβλεπε τὰ πάντα) εἶναι ὁ ἀκριβὴς τίτλος τοῦ ἔπους.

5. Περὶ αὐτοῦ βλ. J. Pritchard: Ancient Near Eastern Texts, σελ. 44 ἑξ.

6. Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μονολόγων τῆς Π.Δ. θὰ ἐπανέλθωμεν ἐν ἰδίῳ μελετήματι.

7. Εἰδικῶς περὶ τὸ θέμα τῶν μονολόγων παρ' Ὁμήρῳ ἠσχολήθη καὶ ὁ διαπρεπὴς φιλόλογος C. Hentze: Die Monologen in den homerischen Epen.

8. E. Norden: Die Römische Literatur, σελ. 124.

9. Πρβλ. καὶ Hentze: μν. ἔργ. σελ. 13 καὶ R.L.d.D.L. κλπ.

α) Γενικὴ σχέσις. Γενικὴν σχέσιν λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν ἐκ πρώτης ὄψεως μεταξὺ τῶν δύο τούτων μορφῶν ὁμοιότητα, ἥτις ἐμφανίζει τὸν μονόλογον, ὡς, τρόπον τινά, εἶδος τοῦ διαλόγου. Τοῦτο δὲ διότι, ὡς συμβαίνει ἐν τῷ διαλόγῳ, ὅπου ἔχομεν δύο ἔναντι ἀλλήλων ἱστάμενα καὶ διαλεγόμενα πρὸς ἄλληλα πρόσωπα, οὕτω καὶ ἐν τῷ μονολόγῳ (τῷ ἐσωτερικῷ) ἀποκαλύπτεται εἰς ἡμᾶς μία μορφὴ διαλόγου διεξαγομένου ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ψυχῆς τοῦ μονολογοῦντος, ὅστις ἀπευθύνεται πρὸς τὴν ψυχήν του ἢ τὸ « ἐγώ » του κλπ., ὡς πρὸς ἕτερα πρόσωπα, καὶ συνομιλεῖ μετ᾽ αὐτῶν. Πολλάκις μάλιστα, ὡς ἄλλως τε εἴδομεν, ὑπάρχουν καὶ σαφεῖς προσφωνήσεις τοῦ ὁμιλοῦντος πρὸς τὴν ψυχήν του κλπ. [1]. Ἐν τούτοις ἡ τοιαύτη ὁμοιότης, ἐνῷ προσδίδει καὶ εἰς τὸν μονόλογον τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕφους τοῦ διαλόγου, ἤτοι κίνησιν, ζωηρότητα καὶ φυσικότητα, δὲν εἶναι οὐσιαστική, ἀλλὰ μόνον φαινομενική, εἰς δὲ τὴν πραγματικότητα ὁ μονόλογος παραμένει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν διάλογον, ὁμιλία ἑνὸς ἀτόμου.

β) Εἰδικαὶ σχέσεις. Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς γενικῆς σχέσεως εἰσερχόμεθα εἰς τὰς ἐπὶ μέρους σχέσεις καὶ διαφοράς. Ἐκ τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ τε διαλόγου καὶ τοῦ μονολόγου, ἡ σπουδαιοτέρα σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἐσωτερικῶν διαλόγων καὶ τῶν ἐσωτερικῶν μονολόγων, ἐγκειμένη εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ δὴ οὐσιαστικὴν μεταξὺ ἀμφοτέρων ὁμοιότητα. Πράγματι δὲ ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον εἶναι διάλογος, ἐπειδὴ κατὰ τὴν συζήτησιν, ἥτις διεξάγεται ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου (ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ μονολόγῳ), φαινομενικῶς παρουσιάζονται πλείονα πρόσωπα διαλεγόμενα ἐν τῇ συνειδήσει, διότι τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον θέτει εἰς τὸ στόμα των τὰς φανταστικὰς ἢ καὶ ὑποτιθεμένας ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις [2], ἐνῷ ἐν τῇ πραγματικότητι μόνον εἷς εἶναι ὁ ὁμιλῶν, παρ᾽ ὅλην τὴν παρουσίαν καὶ ἄλλων διαλεγομένων προσώπων. Ἀκριβῶς δὲ ἡ τοιαύτη μεγάλη ὁμοιότης μεταξὺ τῶν δύο ἐσωτερικῶν μορφῶν ὡδήγησέ τινας εἰς τὴν ταύτισιν αὐτῶν καὶ τὴν ἐναλλὰξ χρῆσιν τῶν δύο ὅρων (ἐσωτ. μονολόγου καὶ ἐσωτ. διαλόγου), ἄνευ διακρίσεως, προκειμένου περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μορφῆς [3]. Ἡμεῖς προτιμῶμεν τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ μορφῶν, παρ᾽ ὅλον ὅτι ἀνωτέρω διεπιστώσαμεν τὴν οὐσιαστικὴν αὐτῶν ὁμοιότητα, τοῦτο δὲ διὰ λόγους συστηματικούς, ἂν καὶ τὰ μεταξὺ ἐσωτερικοῦ μονολόγου καὶ ἐσωτερικοῦ διαλόγου ὑφιστάμενα ὅρια εἶναι πολλάκις δυσδιάκριτα.

Περαιτέρω παρατηροῦμεν, ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέσις μεταξὺ τοῦ ἐξω-

---

1. Πρβλ. Birt: Der Monolog und die Selbstanrede σ. 337 ἑξ.

2. Νικ. Τωμαδάκη: μν. ἔ., σελ. 6, 23, πρβλ. καὶ G. v. Wilprecht: μν. ἔ. (« innere Monolog ») κ. ἀ.

3. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκη: μν. ἔ., σελ. 8 καὶ 25.

τερικοῦ μονολόγου καὶ τῆς προσευχῆς [1]. Διότι ἐν μὲν τῇ προσευχῇ τὸ δεύτερον τῶν διαλεγομένων προσώπων (ἤτοι ὁ Θεὸς) δὲν εἶναι, ὡς τὸ πρῶτον, ἐμφανές, ἀλλ' ὑποκρύπτεται, οὕτως εἰπεῖν, διαφαινόμενον μόνον ἐν τῇ μυστικῇ σχέσει μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἥτις ὑφίσταται, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴδομεν, ἐν τῇ προσευχῇ. Ἐν δὲ τῷ ἐξωτερικῷ μονολόγῳ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο δύναται εὐχερῶς ἀπὸ ἀπροσώπου ἢ καὶ προσωπικοῦ, ἀλλὰ βωβοῦ κλπ. προσώπου νὰ μεταβληθῇ εἰς προσωπικόν, ἀκοῦον καὶ ἀπαντῶν. Κατὰ τὸν τρόπον δηλ. τοῦτον, ὡς συχνάκις συμβαίνει εἰς θρησκευτικὰς φύσεις, ἀπὸ ἐξωτερικοῦ μονολόγου καταλήγομεν εἰς προσευχὴν (ἐξωτερικὸν διάλογον) καὶ τἀνάπαλιν. Τὴν δὲ μετάβασιν ταύτην ἀπὸ τῆς μιᾶς μορφῆς εἰς τὴν ἑτέραν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν τῇ παγκοσμίῳ φιλολογίᾳ πασῶν τῶν ἐποχῶν [2]. Εἰδικώτερον δὲ διαπιστοῦται ἤδη ἔν τισι πρωτογόνοις προσευχαῖς μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ προσευχῇ διαλόγου πρὸς τὸν Θεὸν εἰς τὸν μονόλογον, τοῦ προσευχομένου συναισθανομένου τὴν ἐγγύτητα τοῦ Θείου, τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν προστασίαν αὐτοῦ. Τὸ φαινόμενον δὲ τοῦτο ὑπενθυμίζει τὸν καὶ παρὰ τοῖς μυστικοῖς ἐμφανιζόμενον διπλοῦν χαρακτῆρα τῆς προσευχῆς, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται οὕτω συγχρόνως πραγματικὸς διάλογος πρὸς τὸν Θεὸν καὶ μονόλογος [3]. Τὸ ἀληθὲς ὅμως εἶναι, ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ μονολόγου καὶ προσευχῆς δὲν παύει νὰ ὑφίσταται, ἔγκειται δὲ ὄχι μόνον εἰς τὰς συνήθεις διαφορὰς μεταξὺ μονολόγου καὶ διαλόγου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν οὐσιώδη διαφορὰν τῆς φύσεως τοῦ μονολόγου ἀπὸ τῆς προσευχῆς. Ἐνῷ δηλ. ὁ μονόλογος δὲν ἀναφέρεται πάντοτε εἰς τὸν Θεόν, πολλάκις δὲ μάλιστα οὐδὲ λόγος περὶ αὐτοῦ γίνεται [4], ἡ προσευχὴ ἔχει ὡς βάσιν τὸν Θεόν, πρὸς ὃν καὶ ἀναφέρεται.

Τὰ ἀνωτέρω περὶ προσευχῆς λεχθέντα ἐν τῇ πρὸς τὸν μονόλογον σχέσει αὐτῆς ἰσχύουν διά τε τὸν ὕμνον καὶ τὸν θρῆνον. Ὡς πρὸς μὲν τὸν ὕμνον, ση-

---

1. Πρβλ. Hentze: μν. ἔ., σελ. 25.

2. Ἤδη ὁ Ὅμηρος παρουσιάζει τὴν ἐναλλαγὴν ταύτην π.χ. ἔνθα ἡ Πηνελόπη ἄρχεται προσευχομένη εἰς τὴν Ἄρτεμιν, ταχέως ὅμως ἡ προσευχὴ αὕτη καταλήγει εἰς μόνολογον-διαλογισμὸν (Ὀδ. Κ 61). Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τραγῳδίᾳ τὰ παραδείγματα ἀφθονοῦν. Πρβλ. καὶ ὅσα περὶ τοῦ Εὐριπίδου παρατηροῦν οἱ Schmid-Stählin: μν. ἔ., III, σελ. 784, ὡς καὶ Ἀριστοφάνους Νεφέλας, στ. 1476, ἔτι δὲ καὶ τὰς Ἐξομολογήσεις τοῦ Αὐγουστίνου.

Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἰσχύουν κυρίως περὶ τῆς θεοσεβοῦς προσευχῆς, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τῆς φιλοσοφικῆς προσευχῆς, εἰς ἣν ὁ Heiler ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ του ἀφιερώνει ὁλόκληρον κεφάλαιον (σελ. 202-219) καὶ ἡ ὁποία προσευχὴ διαλύεται εἰς μονόλογον, ὅπως θέλουν ὁ Diderot, ὁ Kant, ὁ Ed.v. Hartmann καὶ εἴ τις ἕτερος ἐκ τῶν ἀποκρουόντων τὴν θεοσεβῆ προσευχήν.

3. Heiler: μν. ἔ., σελ. 94.

4. Πολλάκις μάλιστα ἐν μονολόγῳ ὁ ἄνθρωπος ἀρνεῖται τὸν Θεὸν π.χ. « εἶπεν ἄφρων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ οὐκ ἔστι Θεόν....» (Ψαλμ. νβ 1). Ἀλλ' ὅμως καὶ πολλάκις ὁ μονόλογος φέρει θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, ὅπως π.χ. παρὰ τῷ Ἱερεμίᾳ, ὡς θέλομεν ἴδει καὶ κατωτέρω.

μειοῦμεν ὅτι πολλάκις προτάσσεται τούτου μονόλογος, ἰδίᾳ δὲ ἐν τῷ Ψαλτηρίῳ [1]. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν θρῆνον, ἡ σχέσις εἶναι στενωτέρα, λόγῳ τῆς συγγενείας καὶ πολλάκις ποιᾶς τινος ταυτότητος τοῦ περιεχομένου ἀμφοτέρων. Ὡς μάλιστα θέλομεν ἴδει καὶ κατωτέρω, τὸ στοιχεῖον « θρῆνος » τοῦ φερωνύμου φιλολογικοῦ εἴδους εἶναι πολλάκις μονόλογος καὶ τὸ ἀντίστροφον, συχνάκις δηλ. ὁ μονόλογος εἶναι θρῆνος. Τοῦτο δὲ δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν καλύτερον ἐν τῇ γενέσει τοῦ δραματικοῦ μονολόγου, ὅστις πρόδρομόν του εἶχε τὴν μονῳδίαν [2], διατελοῦσαν ἐν στενωτάτῃ σχέσει πρὸς τὸν θρῆνον, πρὸς ὃν ἔν τινι μέτρῳ καὶ ταυτίζεται αὕτη. Ἐπὶ πλέον πολλάκις ἡ αἰτία, ἡ γεννῶσα τόν τε θρῆνον καὶ τὸν μονόλογον, δύναται νὰ εἶναι ἡ αὐτή, καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῆς αὐτῆς ἀφορμῆς ἢ ἀρχίζει μετὰ μονολόγου, ἵνα καταλήξῃ εἰς τὸν θρῆνον (ὡς εἶδος προσευχῆς λαμβανόμενον), ἢ καὶ τἀνάπαλιν. Τοιούτου δὲ εἴδους ἐναλλαγὰς ἔχομεν ἔν τε τῇ θρησκευτικῇ καὶ τῇ καθ' ὅλου λογοτεχνίᾳ, τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ νεωτέρᾳ.

Ἐν τέλει τῆς παραγράφου ταύτης θὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὡς ἐν συμπεράσματι, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν οὐσιαστικὴν σχέσιν ἐσωτερικοῦ μονολόγου καὶ διαλόγου, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ τὴν ἐπίσης οὐσιαστικὴν διαφορὰν τῆς μορφῆς τοῦ μονολόγου ἀπὸ τῆς τοῦ διαλόγου, ἥτις ἀφορᾷ εἰς τὴν ὁμιλίαν ἑνὸς μόνον ἀτόμου κατὰ τὴν πρώτην καὶ ὁμιλίαν δύο προσώπων ἐναλλὰξ κατὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν.

---

1. Πρβλ. Gunkel-Begrich : Einleitung in die Psalmen, σελ. 39.
2. Πρβλ. E. Norden : Die Antike Kunstprosa, σελ. 420-421. Πρβλ. T. Birt : μν. ἔργ., σελ. 247 κλπ.

Β΄. ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

Ο ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ ΩΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΝ *

Εἶναι εὔλογον, ἀσχολούμενοι περὶ τοὺς μονολόγους νὰ μὴ περιορισθῶμεν εἰς ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν μορφὴν τούτων, ἀλλὰ νὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐρευνήσωμεν διὰ βραχέων καὶ τοὺς ὅρους τῆς γενέσεως αὐτῶν. Καὶ ἐν πρώτοις θὰ ἐξετάσωμεν τὰς ποικίλας προϋποθέσεις τῶν μονολόγων, ἀκολούθως δὲ τὰ αἴτια τῆς γενέσεως αὐτῶν, ὡς καὶ τὰ διάφορα προβλήματα, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ μονολόγου καὶ τὴν μετ' αὐτὸν ἐπακολουθοῦσαν ψυχικὴν κατάστασιν.

1. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΟΝΟΛΟΓΩΝ Ταύτας διακρίνομεν εἰς τὰς ἀφορώσας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἤτοι τὰς ψυχικάς, καὶ εἰς τὰς περιστατικὰς ἢ ἐξωτερικάς.

α) Ψυχικαὶ προϋποθέσεις. Εἰς τὴν διακρίβωσιν τῶν ψυχικῶν τοῦ μονολόγου προϋποθέσεων νομίζομεν, ὅτι ρίπτει ἱκανὸν φῶς πρὸ παντὸς ἡ λεγομένη ψυχολογία τοῦ βάθους καὶ ἀκριβέστερον ἡ θεωρία τοῦ Carl Jung περὶ ἐνδοστρεφῶν τύπων («Die Introvertierte Typen»)[1]. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ἐνδοστρεφῶν ψυχολογικῶν τύπων εἶναι ἡ μεγάλη ροπὴ πρὸς

---

*. Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ διαλαμβάνομεν τὰ πορίσματα τῆς ἡμετέρας περὶ τοῦ θέματος τούτου ἐρεύνης ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως πολλῶν καὶ ποικίλων μονολόγων, ὧν ἐλάχιστα μόνον μέρη παρατίθενται κατωτέρω. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν δὲ ταύτην εἴχομεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἑξῆς βοηθήματα :

Adler A., (μετάφρ. Γ. Παλαιολόγου) : Ἀνθρωπογνωσία, Ἀθῆναι 1948 [2].
Ἀνδρούτσου Χ. : Γενικὴ Ψυχολογία, Ἀθῆναι 1934.
Βορέα Θ. : Ψυχολογία, Ἀθῆναι 1933.
Girgensohn K. : Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens (Bearb von Gruehen W.), Gütersloh 1930 [2].
Gruehen W. : Ψυχολογία τῆς Θρησκείας (μετάφρ. Β. Ἐξάρχου), Ἀθῆναι 1938.
Jung C. : Psychologische Typen, Zürich 1950[8].
Καλλιάφα Σ. : Χαρακτῆρες ἢ Ψυχολογικοὶ Τύποι, Ἀθῆναι 1935.
» » Ψυχολογία τοῦ βάθους. Ἀθῆναι 1950.
Kretschmer E. : Physique and Charakter, London 1949 [2].
Σακελλαρίου Γ.: Γενικὴ Ψυχολογία, Ἀθῆναι 1947.
Stern W. : Allgemeine Psychologie, Haag 1935.
Vetter A. : Natur und Person, Stuttgart 1949.

1. C. Jung : Psychologische Typen, σελ. 511, ἔνθα ὁ λόγος περὶ ἐνδοστρεφῶν τύπων. Πρβλ. Σ. Καλιάφα : Χαρακτῆρες ἢ Ψυχολογικοὶ τύποι, σελ. 61 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ Ψυχολογία τοῦ Βάθους, σελ. 41 ἑξ. Ἐπίσης πρβλ. A. Adler : Ἀνθρωπογνωσία (μετάφρ. Γ. Παλαιολόγου), σελ. 174 ἑξ. καὶ ὁ E. Kretschmer : Physique and Charakter, ἐν II μέρει, σελ. 113 ἑξ. ὁμιλεῖ περὶ ψυχοσωματικῶν τύπων.

τὴν ὑποκειμενικότητα, πρὸς τὸν ἔσω κόσμον, ὡς καὶ ἡ ἐπιδίωξις τῆς μονώσεως καὶ τῆς ἀποφυγῆς παντὸς εἴδους θορύβου. Μία τοιαύτη ἰδιοσυγκρασία μετὰ διαρκοῦς διαθέσεως πρὸς αὐτοσυγκέντρωσιν, εἶναι εὔλογον νὰ ἀποφεύγῃ τὴν ἰδιαιτέραν ἐπαφὴν μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ προσπαθῇ νὰ ἐπιλύῃ τὰ διάφορα συνήθη προβλήματα τοῦ καθ' ἡμέραν βίου τελείως μόνη σκεπτομένη καὶ ἀποφασίζουσα. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι εὔκολον, εὑρισκόμενος εἰς ἐκτάκτους περιστάσεις νὰ ἀντιδρᾷ καὶ ἐκτάκτως. Ἤτοι μὴ ἀρκούμενος εἰς σκέψεις καὶ διαλογισμούς, μὴ θέλων δὲ ἢ καὶ μὴ δυνάμενος ἐκ διαφόρων αἰτίων, νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετ' ἄλλων ἀνθρώπων, νὰ ἀνταλλάξῃ μετ' αὐτῶν σκέψεις, νὰ ἀκούσῃ τὰς συμβουλάς του καὶ οὕτω νὰ λάβῃ τὰς ἀποφάσεις ἢ τὰς λύσεις τῶν ἐκτάκτων προβλημάτων του, ἀναπληροῖ τὴν ἔλλειψιν ταύτην κατὰ δύο τρόπους. Εἴτε δηλαδὴ δι' ἐνάρθρου ὁμιλίας πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του [1], ἐχούσης μάλιστα πάντα σχεδὸν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συνήθους ὁμιλίας, ἔτι δὲ καὶ τὰς ἀρετὰς αὐτῆς, τήν τε ζωηρότητα καὶ τὴν φυσικότητα καὶ τὴν κίνησιν κλπ., εἴτε πάλιν ἐκφράζει τὰ ψυχικὰ αὐτοῦ βιώματα, ὁμιλῶν οὐχὶ ἐσωτερικῶς, ἀλλὰ στρεφόμενος πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον [2] καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου προσπαθῶν νὰ δώσῃ διέξοδον εἰς τὸν χείμαρρον, τὸν κατακλύζοντα τὴν ψυχήν του. Ἡ δὲ ἐξωτερίκευσις αὕτη γίνεται κατὰ τρόπον μὴ προϋποθέτοντα ἀκροατήριον, οὕτως ὥστε ὁ ἐνδοστρεφής, καὶ εἰς ἐξαιρετικὰς ἔτι περιστάσεις, νὰ μὴ ἀφίσταται τῶν ἰδιαζόντων γνωρισμάτων τοῦ χαρακτῆρός του, παραμένων καὶ ἐπιλύων κατ' οὐσίαν μόνος πάντα τὰ προβλήματά του.

Ἡ ἔμφυτος ψυχικὴ προδιάθεσις τοῦ ἀνθρώπου ἐπιδρᾷ εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις ὡς προϋπόθεσις διὰ τὴν γένεσιν τοῦ μονολόγου [3]. Τουτέστιν ἄνθρωποι ῥέποντες πρὸς τὴν μελαγχολίαν ἢ τὴν ἀπαισιοδοξίαν, ἢ ὄντες ἐκ φύσεως σκεπτικισταὶ ἢ στοχαστικοί, τείνουν πρὸς τὸν μονόλογον [4]. Ἐπίσης μία λεπτὴ καὶ καλλιεργημένη ψυχὴ εἶναι πολὺ εὔκολον νὰ κάμῃ χρῆσιν τοῦ μονολόγου εἰς διαφόρους περιπτώσεις, καθὼς ἐπίσης καὶ μία εὐαίσθητος φύσις, εἰς περιπτώσεις δηλαδὴ μὴ προσιδιαζούσας ἀπαραιτήτως εἰς τὸν ψυχολογικὸν τύπον τοῦ ἐνδοστρεφοῦς. Αἱ δὲ τοιαῦται φύσεις, πεπροικισμέναι δι' εὐαισθήτου συνειδήσεως καὶ ὑψηλῆς ἀντιλήψεως καὶ συναισθήσεως τοῦ καθήκοντος, καταφεύγουν συχνὰ εἰς τὸν μονόλογον, ἵνα ἐπαναφέρουν τὴν κλονισθεῖσαν ἐσωτερικὴν ἰσορροπίαν καὶ ἐπανεύρουν τὴν πρὸς στιγμὴν ἀπολεσθεῖσαν ψυχικὴν ἠρεμίαν.

Τὸν μονόλογον χρησιμοποιοῦν τέλος οἱ γνωστοὶ ὡς συναισθηματικοὶ τύποι, οἱ ἔχοντες βάθος καὶ ἔντασιν συναισθημάτων, ἅτινα εἰς τινας περι-

---

1. Ἔχομεν δηλαδὴ ἐσωτερικὸν μονόλογον.
2. Τουτέστιν ἐν ἐξωτερικῷ μονολόγῳ.
3. Μονόλογον ἔχομεν ἐπίσης εἰς πλείστας ὅσας νοσηρὰς περιπτώσεις καὶ ἐν γένει διαταραχὰς τοῦ ὁμαλοῦ ψυχικοῦ βίου, περὶ ὧν ὅμως δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος.
4. Ἰδὲ καὶ παραδείγματα παρὰ Heiler: μν. ἔ., σελ. 214 ἑξ.

πτώσεις εὑρίσκουν διέξοδον ἐν τῷ μονολόγῳ, εἰς ὃν καὶ καταφεύγουν ἐνίοτε καὶ αἱ μυστικίζουσαι φύσεις [1].

Εἰς τὰ ἀνωτέρω προσθετέαι καὶ αἱ ἑξῆς δύο ἀπαραίτητοι εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν καὶ κατανόησιν τῶν μονολόγων προϋποθέσεις, ἤτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ σημασία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ « ἐγὼ » καὶ τῆς ἀτομικότητος τοῦ ἀνθρώπου ἐν γένει, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ βαθμὸς τῆς θρησκευτικότητος τοῦ μονολογοῦντος ἀνθρώπου [2]. Καὶ ἡ μὲν ἀτομικότης συνδέεται στενώτατα πρὸς προβλήματα καὶ ἐννοίας, ὡς ἡ τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, οὕτως ὥστε μία τυχὸν προσβολὴ τῆς μὲν νὰ ἔχῃ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν δὲ καὶ εὐκόλως νὰ ὁδηγῇ εἰς μονόλογον. Πρὸς διασάφησιν δὲ τῆς σημασίας τῆς θρησκευτικότητος ἢ καὶ αὐτῆς τῆς ἀθρησκείας, ὡς προϋποθέσεως τοῦ μονολόγου, ἂς χρησιμεύσῃ τὸ παράδειγμα δύο ἀτόμων, ἐξ ὧν τὸ μὲν θρησκεύει τὸ δὲ δὲν θρησκεύει, καὶ τὰ ὁποῖα ἄτομα, ὅταν εὑρεθοῦν πρὸ σοβαρῶν δυσκολιῶν, ἀντιδροῦν κατὰ τελείως διάφορον τρόπον. Οὕτω τὸ μὲν θρησκεῦον ἄτομον βλέπον τὴν ἀδυναμίαν του ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου αἰσθανόμενον τὸν οὐρανὸν ἀνοικτόν, ἀπευθύνεται, ὡς ἐν συνομιλίᾳ πρὸς τὸν Θεόν, ἐν τῇ προσευχῇ, ἵνα εὕρῃ τὴν λύσιν κλπ. Τὸ μὴ θρησκεῦον ὅμως ἄτομον, ἔχον συνήθως ὑπερμέτρως ἀνεπτυγμένην τὴν ἀτομικότητα καὶ μὴ τελοῦν ὑπὸ οὐδεμίαν ἄλλην ἐξάρτησιν, ἐκτὸς τῆς ἀπὸ τοῦ « ἐγὼ » του, καταφεύγει εἰς αὐτὸ καὶ ἀπὸ τῆς μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνίας, καρπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ὁ μονόλογος, προσπαθεῖ νὰ εὕρῃ τὰς κατὰ τὸ δοκοῦν λύσεις κλπ. Ἐν ἄλλοις λόγοις τὸ δεύτερον τοῦτο ἄτομον μεταχειρίζεται τὸν μονόλογον, καθὼς τὸ πρῶτον τὴν προσευχήν [3].

β) Ἐξωτερικαὶ προϋποθέσεις. Αὗται εἶναι ἀφ' ἑνὸς τὸ πνευματικὸν καὶ πολιτιστικὸν περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται ὁ ἄνθρωπος, ὑφιστάμενος τὴν ἐπίδρασίν του καὶ προδιατιθέμενος ἔστιν ὅτε ἐξ αὐτοῦ καὶ εἰς τὸν μονόλογον. Ὁπόση δὲ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος εἰς τὴν γένεσιν τοῦ μονολόγου, τεκμαιρόμεθα ἐκ τῶν σωζομένων μονολόγων τῆς Ἀρχαίας Ἀνατολῆς καὶ δὴ καὶ τῆς Π. Διαθήκης καὶ μάλιστα ἐκ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μονολόγων, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν λατινικῶν. Ἀλλὰ καὶ τὸ φυσικὸν περιβάλλον καὶ δὴ καὶ αἱ κλιματολογικαὶ καὶ ἄλλαι παρεμφερεῖς συνθῆκαι ἐπιδρῶσαι ἀναποδράστως ἐπὶ τοῦ ἀτόμου, δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς σπουδαῖαι προϋποθέσεις τῆς γενέσεως τοῦ μονολόγου [4]. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο ἔχων ὑπ' ὄψίν του ὁ T. Birt [5] ὑποστηρίζει

1. Περὶ μυστικιστῶν γενικῶς ἰδὲ καὶ W. Gruehn : Ψυχολογία τῆς Θρησκείας (μετάφρ. Β. Ἐξάρχου), σελ. 80 ἑξ. κ.ἄ.

2. W. Gruehn : μν. ἔ., σελ. 163. Πρβλ. Girgensohn : Der seelische Aufbau des Religiösen Erlebens, σελ. 383 ἑξ., καὶ 511 ἑξ.

3. Heiler : μν. ἔ., σελ. 215, 216.

4. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου καθ' ὅλου, βλ. Π. Πατριαρχέα, Ἱστορία τῆς θεωρίας τοῦ περιβάλλοντος, Α. καὶ Β. Ἀθῆναι 1956.

5. Μν. ἔ. σελ. 338: «Es wäre zu zeigen, dass dies im Temperament des Südländers wohlbegründet ist.....».

τὴν γνώμην, ὅτι ὁ μονόλογος ἐγεννήθη ἐν ταῖς νοτίαις χώραις (Südländer) καὶ ὅτι οὗτος δὲν φαίνεται γνήσιος ἐν τῷ γερμανικῷ καὶ λοιπῷ δυτικῷ κόσμῳ, προσιδιάζει δὲ πλήρως εἰς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ κατοίκου τῶν νοτίως τῆς Γερμανίας χωρῶν. Ταῦτα ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς καὶ περὶ τῶν ἐξωτερικῶν προϋποθέσεων τοῦ μονολόγου.

2. ΑΙΤΙΑ ΤΩΝ ΜΟΝΟΛΟΓΩΝ Παραλλήλως πρὸς τὰς ἀνωτέρω προϋποθέσεις, ἵνα ὑπάρξῃ μονόλογος, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ὑπάρχουν ὡρισμένα αἴτια, ὡς καί τινες ἀφορμαί. Ταῦτα γενικῶς διακρίνομεν εἰς δύο, ἤτοι εἰς ἐκεῖνα, ἅτινα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἀφοροῦν μόνον εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, καὶ εἰς ἐκεῖνα ἅτινα ἔχουν τὴν προέλευσίν των ἔξωθεν τοῦ ἀτόμου. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν αἴτια ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά.

α) Ἐσωτερικὰ αἴτια. Ἐνταῦθα ὑπάγονται πάντα τὰ ἔντονα βιώματα, ἅτινα ζῇ ὁ ἄνθρωπος, δηλ. πᾶν ἔντονον συναίσθημα ἐκ τοῦ ἐν ἑαυτῷ συναισθηματικοῦ πλούτου, ὅπερ ἀναμένει τὴν κατάλληλον μόνον ἀφορμήν, ἵνα ἐκδηλωθῇ. Ἡ ποικιλία αὕτη τῶν συναισθημάτων, ὁποῖα εἶναι π.χ. τὸ τῆς τιμῆς, τῆς ἐλευθερίας, τὸ θρησκευτικόν, τὸ κοινωνικόν, ἤ τινα μόνον τούτων εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσουν ἀτμόσφαιραν, ἐν τῇ ὁποίᾳ νὰ γεννηθῇ μονόλογος. Ἐξ ἄλλου ὁ φόβος καὶ ἡ ἀγανάκτησις, ἡ ἔντονος λύπη, ὡς καὶ ἡ χαρὰ ἢ ἡ ἀμηχανία ἢ ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἀπελπισία καὶ ἡ ἀγανάκτησις εἰς πλείστας ὅσας περιπτώσεις ἀποτελοῦν τὰ αἴτια τῆς γενέσεως μονολόγων. Ἐπίσης δὲ τὰ καλολογικὰ συναισθήματα, ἅτινα ἐκδηλοῦνται ἀφθόνως ἐν τοῖς δημιουργήμασι τῶν τραγικῶν. Ἀλλὰ καὶ ἠθικαὶ καταστάσεις, ὡς π.χ. ἡ τῆς ἐνοχῆς ἢ τῆς ἁμαρτίας κλπ., αἱ ὁποῖαι εὐλόγως ἐπιδροῦν ἐπὶ τὴν ψυχήν, προκαλοῦσαι διαταραχὰς ἐν τῇ ἰσορροπίᾳ τῆς συνειδήσεως, εἶναι εὔλογον νὰ ὁδηγοῦν καὶ εἰς τὸν μονόλογον, ὅτε τὸ ἄτομον εἶναι ἀπηλπισμένον ἢ τελεῖ ἐν ἀπογνώσει [1]. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὰς ὡς ἄνω καταστάσεις καὶ βιώματα, ὡς ἡ μετάνοια [2], ἢ ζωηραὶ ἀντιθέσεις, ὡς ἡ ἀντίθεσις ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ κόσμου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐσωτερικαὶ συγκρούσεις (ὡς ἡ τῶν καθηκόντων) καὶ ἡ ἀγωνία διὰ τὴν ἔκβασιν πράγματός τινος [3], ὑποκρύπτονται πολλάκις ὑπὸ τὸν μονόλογον. Ἐπίσης ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἔναντι τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ζωῆς, καὶ δὴ τῶν μεταφυσικῶν [4], ὡς καὶ αἱ ἐκ διαφόρων αἰτίων προερχόμεναι

---

1. Πρόχειρον παράδειγμα ἔχομεν ἐν τῇ ἀριστουργηματικῇ, καὶ ἐξ ἐπόψεως ψυχολογικῆς, παραβολῇ τοῦ ἀσώτου (Λουκ. ιε' 11-22).

2. Πρόκειται περὶ καταστάσεων, αἵτινες εἶναι γνωσταὶ ὡς σύνθετα φαινόμενα. Πρβλ. W. Gruehen: μν. ἔ., σελ. 146.

3. A. Goes: μν. ἔ., σελ. 10.

4. Μίαν τοιαύτην θέσιν λαμβάνει καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ μνημονευθέντος μονολόγου Gespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele ἤδη πολὺ ἐνωρίς, ἐν Αἰγύπτῳ μάλιστα·

ἐσωτερικαὶ πιέσεις. Πάθη καὶ ἀψιθυμίαι, τουτέστιν αἰφνίδιαι ἐκρήξεις τοῦ συναισθήματος, αἵτινες συνταράσσουν βαθέως τὴν πνευματικὴν καὶ σωματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου [1], εἶναι ἐκ τῶν κυριωτέρων καὶ συνηθεστέρων αἰτίων τοῦ μονολόγου, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ φαντασία, ἥτις πολλάκις εὑρίσκει τὴν κίνησιν καὶ ἔκφρασιν της ἐν αὐτῷ.

β) Ἐξωτερικὰ αἴτια. Τοιούτου εἴδους αἴτια δέον νὰ ἀναζητήσωμεν, ἐν πρώτοις, ἐν τῷ ἰδίῳ σώματι τοῦ ἀνθρώπου. Ἀσθένειαι καὶ πάθη τοῦ σώματος, ἀλλὰ καὶ τιμωρίαι ἢ περιορισμοὶ καὶ στέρησις τῆς ἐλευθερίας εἶναι πολλάκις ἐκ τῶν αἰτίων τοῦ μονολόγου, γνωστῆς οὔσης μάλιστα τῆς ἀλληλεπιδράσεως ψυχῆς καὶ σώματος [2]. Προκειμένου δὲ περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐλευθερίας, τῆς ὁποίας ἡ στέρησις ἢ ὁ περιορισμὸς ἐπιδρᾷ ὡς αἴτιον διὰ τὴν γένεσιν τῶν μονολόγων, παρατηροῦμεν καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὁ παράγων ἐξωτερικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀλληλένδετος πρὸς σειρὰν ὅλην λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς καὶ πρὸς πλεῖστα ὅσα βιώματα αὐτῆς. Τὸ ποσὸν τῆς ἐλευθερίας, ἡ μερικὴ ἢ καθ' ὁλοκληρίαν στέρησις αὐτῆς ἐκ διαφόρων ἐξωτερικῶν αἰτίων, ἐπιδρᾷ βαθύτατα ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀτόμου, ὅσον ὀλίγαι ἄλλαι καταστάσεις, ἡ δὲ ἀναγκαστικὴ μόνωσις καὶ ἡ ἔλλειψις περιβάλλοντος καταλλήλου εἰς ὡρισμένας φύσεις, ἰδίᾳ τὰς κοινωνικάς, ὁδηγεῖ εἰς τὸν μονόλογον, ὡς εἰς διέξοδον τῆς ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης προκαλουμένης ἐσωτερικῆς ἀντιδράσεως.

Ἐπίσης αἱ ἑκάστοτε δύσκολοι περιστάσεις καὶ ἀτομικαὶ καὶ ἐθνικαὶ συμφοραί, αἱ εὐθῦναι καὶ αἱ ἔκτακτοι ὑποχρεώσεις καὶ γενικῶς πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ ἄρῃ ἢ διαταράξῃ ἐκ τῶν ἔξωθεν μίαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μόνιμον ψυχικὴν κατάστασιν, ὅπως ἐπίσης καὶ νὰ διασαλεύσῃ τὴν ἐν τῇ συνειδήσει ὑπάρχουσαν ἠρεμίαν καὶ τὴν πνευματικὴν ἰσορροπίαν, δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς μονόλογον. Ὁμοίως δὲ καὶ αἱ ποικίλαι ἐκδηλώσεις τοῦ στενωτέρου ἢ εὐρυτέρου ἐμψύχου περιβάλλοντος, ὡς π.χ. συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια, ἀγάπη ἢ μῖσος, προσβολὴ τῆς τιμῆς ἢ μείωσις τῆς προσωπικῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου καὶ ἐν γένει ζωηρά, εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα συναισθήματα, ἀποτελοῦν σπουδαίους παράγοντας τοῦ μονολόγου.

Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐξωτερικὰ αἴτια, ἅτινα ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῶν ἄλλων προϋποθέσεων, δημιουργοῦν τοὺς μονολόγους καὶ τὴν παρεμφερῆ πλουσίαν φιλολογίαν τῶν διαφόρων ἐξομολογήσεων, τῶν ἡμερολογίων ἢ απο-

---

1. Χ. Ἀ ν δ ρ ο ύ τ σ ο υ : Γενικὴ Ψυχολογία, σελ. 317, πρβλ. 282 καὶ 333. Περὶ ἀψιθυμίας ἰδὲ καὶ Θ. Β ο ρ έ α : Ψυχολογία, σελ. 317 ἑξ.

2. Πολλὰ ἐγράφησαν ἐπὶ τοῦ θέματος, ἀρκούμεθα δ' ἐνταῦθα νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὸν Θ. Β ο ρ έ α ν : μν. ἔργ., σελ. 64 ἑξ. Χ. Ἀ ν δ ρ ο ῦ τ σ ο ν : μν. ἔργ., σελ. 82 ἑξ. Δέον δὲ νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἄλλοι τε καὶ ὁ Kretschmer ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν ἀλληλεπίδρασιν ταύτην. Πρβλ. καὶ Σ. Κ α λ λ ι ά φ α : Χαρακτ. ἢ Ψυχολογ. Τύποι, σελ. 17 ἑξ. Ἐπίσης δὲ καὶ G i r g e n s o h n : μν. ἔργ., σελ. 125 καὶ 229.

μνημονευμάτων ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρος, ἅτινα κατέλιπον εἰς ἡμᾶς προσωπικότητες, ὡς ὁ Κάτουλλος, ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος, ὁ Αὐγουστῖνος καὶ ὁ Ρουσσώ, ἵνα ἀναφέρωμεν τὰ πλέον γνωστὰ ὀνόματα[1]. Θὰ ἤρκει δὲ καὶ μόνον προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τοῦ Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου, ἵνα διαπιστωθοῦν διὰ πλήθους παραδειγμάτων, ὅσα ἐν τῇ παρούσῃ παραγράφῳ ἐλέχθησαν περὶ τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν αἰτίων τῆς γενέσεως τοῦ μονολόγου. Τέλος ὡς πρὸς τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν αἰτίων, ἂς σημειωθῇ ὅτι εἶναι μόνον θεωρητικὴ καὶ γίνεται διὰ λόγους συστηματικούς, διότι ἐν τῇ πράξει ὑπάρχει μεταξὺ τούτων ἀλληλεπίδρασις καὶ συνεργασία.

3. ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΜΟΝΟΛΟΓΟΥ Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν περὶ τὴν γένεσιν τοῦ μονολόγου θεμάτων ἐρχόμεθα ἤδη εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν αὐτοῦ. Ὡμιλήσαμεν ἤδη περὶ τῶν διαφόρων αἰσθημάτων καὶ συναισθημάτων, ἅτινα κατακλύζουν τὴν ψυχὴν τοῦ μονολογοῦντος ἀνθρώπου. Τὰ ἁπλᾶ καὶ σύνθετα ταῦτα ψυχικὰ φαινόμενα ὑπέστησαν ἐξέλιξιν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου. Ἤρχισαν ὡς ἁπλοῖ ἐρεθισμοὶ καὶ ἀπέβησαν συναισθήματα ἐντάσεως καὶ βάθους, συνεπαγόμενα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπώλειαν τῆς ψυχικῆς ἠρεμίας καὶ συσκότισιν τοῦ νοῦ. Τὸ ἄτομον πολλάκις εὑρίσκεται εἰς κατάστασιν ἀμηχανίας ἢ ὑπερδιεγέρσεως, οὐχὶ δὲ σπανίως καὶ ἀπελπισίας, προσπαθοῦν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς νέας καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι τὸν συνταράσσουν ἢ τὸν ἄγουν καὶ πρὸς ἀδιέξοδον[2]. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας τὸ ἄτομον ἀντιδρᾷ δι' ὅλων του τῶν μέσων. Ὡς μίαν τοιαύτην ἀντίδρασιν πρέπει νὰ ἐρευνήσωμεν τὸν μονόλογον. Ψυχολογικὴ δὲ ἀνάλυσις αὐτοῦ ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν τρεῖς κυρίας ψυχικὰς καταστάσεις, εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν ὁποίων εἰσερχόμεθα ἐφεξῆς[3].

α΄) Ἡ κατάστασις τῆς ὑπερεντάσεως. Κατ' αὐτὴν τὰ συναισθήματα εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν, διότι ἔχουν τοσαύτην ἔντασιν καὶ βάθος καὶ εἶναι τόσον πολλά, ὥστε συμπλέκονται μεταξύ των καὶ ὑπερεκχειλίζουν τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου εἰς βαθμόν, ὥστε πολλάκις νὰ

---

1. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τὰς θρησκευτικὰς ἐξομολογήσεις πρβλ. K. Girgensohn: μν. ἔργ., σελ. 584 ἑξ., ὡς πρὸς δὲ τὰς μὴ θρησκευτικὰς πρβλ. Heiler: μν. ἔργ., σελ. 213 ἑξ. καὶ συμπληρώματα.

2. Ὁ Εὐριπίδης, μεταξὺ ἄλλων θέτει ἐπὶ σκηνῆς τὸν Μενέλαον μονολογοῦντα ἐν μεγάλῃ ἀμηχανίᾳ.

τί φῶ; τί λέξω; συμφορὰς γὰρ ἀθλίας
ἐκ τῶν πάροιθε τὰς παρεστώσας κλύω,..... (Ἑλένη 483 ἑξ.).

3. Ἂς ἐπιτραπῇ εἰς ἡμᾶς νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ τοιαύτη τριμερής, ὡς καὶ ἡ διὰ παραδειγμάτων διασάφησις αὐτῆς εἶναι καρπὸς τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος ἰδίας ἡμῶν ἐρεύνης καὶ μελέτης. Ἐπίσης ὅμως ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τριμερῆ διάκρισιν ποιεῖ-

αἴρωνται αἱ ὑπόλοιποι ψυχικαὶ καὶ νοητικαὶ λειτουργίαι τοῦ ἀνθρώπου [1]. Ἡ δὲ τοιαύτη ἐπικράτησις τοῦ συναισθήματος ἐμφανίζει τὸν μονολογοῦντα κυριαρχούμενον σχεδὸν ὑπὸ τοῦ συναισθήματος, ὅπερ ἐκρηγνυόμενον παράγει συνήθως τοὺς ἐξωτερικοὺς μονολόγους, διότι ἐν τῇ μορφῇ ταύτῃ τοῦ μονολόγου δὲν ὑπάρχει τὸ διαλογικὸν στοιχεῖον [2]. Τοῦτο συμβαίνει ἕνεκα τοῦ πλήθους καὶ τῆς σφοδρότητος τῶν συναισθημάτων, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, ἀναστέλλουν συνήθως καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς διανοητικὰς λειτουργίας καὶ δὲν ἐπιτρέπουν εἰς τὸν μονολογοῦντα ἄνθρωπον νὰ καταφύγῃ εἰς διαλογισμοὺς καὶ στοχασμούς [3], οὐδὲ εἰς τὴν διαλογικὴν μορφὴν τοῦ μονολόγου (ἐσωτερικοῦ), πράγματα τὰ ὁποῖα προϋποθέτουν μᾶλλον ἠρεμίαν, δι' ὃ καὶ χαρακτηρίζουν συνήθως τὸν ἐσωτερικὸν μονόλογον. Ἀντιθέτως ὁ ἐν ὑπερεντάσει μονολογῶν, μὴ χρησιμοποιῶν τὸ διαλογικὸν στοιχεῖον, ἐκφράζει τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ συναισθήματά του ἐν συνεχεῖ μονολόγῳ, οὐχὶ μεγάλης ὅμως διαρκείας [4]. Ἡ τοιαύτη ὁμιλία εἶναι ζωηρὰ καὶ ἔντονος, ὁ δὲ μονολογῶν ἐκρήγνυται, θὰ ἔλεγέ τις. Δὲν ἐπιλέγει τὰς ἐκφράσεις, αἵτινες συχνάκις προσβάλλουν ὄχι μόνον τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους [5], ἀλλὰ καὶ αὐτὰς ταύτας τὰς ἠθικὰς ἀξίας, φθάνουσαι ἐνίοτε μέχρι τοῦ

ται ἤδη ὁ προμνημονευθεὶς ἔγκριτος ψυχολόγος τῆς θρησκείας Gruehen, ἀλλὰ προκειμένου μόνον περὶ τῶν παραψυχολογικῶν φαινομένων διακρίνων· α) καταστάσεις ὑ π ε γ ρ η γ ό ρ σ ε ω ς (Unterwache Zustände), β) ὁ μ α λ ὴ ν ἐ γ ρ ή γ ο ρ σ ι ν (Normalwachsein) γ) καταστάσεις ὑ π ε ρ ε γ ρ η γ ό ρ σ ε ω ς (Überwachen Zustände), μν. ἔ., σελ. 88 ἑξ.

1. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἀψιθυμικῶν καταστάσεων, καθ' ἃς, ὡς παρατηρεῖ ὁ Χ. Ἀνδροῦτσος, «τὸ ποσὸν τῆς θυμικῆς διαθέσεως εἶναι ἀόριστον ἐκδηλούμενον καὶ διὰ τῆς ἀοριστίας τῶν γλωσσικῶν ἐκφράσεων...». Μν. ἔργ., σελ. 282.

2. Πρόχειρον παράδειγμα ἔχομεν ἐν τῇ Μηδείᾳ τοῦ Εὐριπίδου.

Αἰαῖ αἰαῖ.
ἔπαθον τλάμων ἔπαθον μεγάλων
ἄξι' ὀδυρμῶν, ὦ κατάρατοι
παῖδες ὄλοισθε στυγερᾶς μητρὸς
ξὺν πατρί, καὶ πᾶς δόμος ἐρρόι. (στ. 111-114).

Ἐν τῷ βραχυτάτῳ τούτῳ μονολόγῳ ἀποκαλύπτεται εἰς ἡμᾶς ἡ ἐν τῇ ψυχῇ τῆς ἡρωΐδος ἐπικρατοῦσα τρικυμία. Τὰ συναισθήματα ποικίλλουν καὶ εἶναι μεγάλης ἐντάσεως, ὥστε νὰ διαταράσσουν τὴν ἐν τῇ συνειδήσει κρατοῦσαν τάξιν. Ὁ ἀτομικὸς πόνος, τὸ τρωθὲν ἐγὼ καταπνίγει καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ μητρικὸν φίλτρον *(«ὦ κατάρατοι παῖδες ὄλοισθε!»).*

3. «...Κατὰ γενικὸν κανόνα ἡ θέλησις αὕτη ἐλάχιστα σκέπτεται. Δὲν δίδει λαβὴν εἰς ἐσωτερκὴν συζήτησιν, ἐκφραζομένην εἰς μονόλογόν τινα....» καθὼς παρατηροῦν οἱ Alfr. καὶ Maur. Croiset, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας (μετάφρ. Α. Πουρνάρα), ΙΙΙ, σελ. 423.

4. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐκ τῶν ἀρχαίων τραγῳδιῶν παραδειγμάτων ἄξιος μνείας ἐκ τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου ὁ ς', 10 ἑξ., ὁ δ', 19-21 κλπ.

5. Πρβλ. τὸν μονόλογον τοῦ Ἱερεμίου *«ἐπικατάρατος ὁ ἄνθρωπος ὁ εὐαγγελισάμενος τῷ πατρί μου λέγων...»* κλπ. (κ' 15).

νὰ καθάπτωνται καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ [1]. Τὰ αἴτια τὰ προκαλοῦντα τὴν κατάστασιν ταύτην τῆς ὑπερεντάσεως εἶναι ποικίλα, ὡς π. χ. ἔντονος χαρὰ ἢ λύπη. Δυσάρεστόν τι ἄγγελμα, ἀλλὰ καὶ μικρά τις ἀφορμή, προϋποθέτουσα κόπωσιν ἢ ψυχικὸν καὶ σωματικὸν πάθος, εἶναι ἐπίσης δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ τὴν διὰ βραχέων περιγραφεῖσαν κατάστασιν, ἥτις, ὡς εἴδομεν, ὁδηγεῖ πολλάκις εἰς τὸν μονόλογον.

β) Ἡ κατάστασις τῆς ἠρεμήσεως. Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς καταστάσεως ταύτης εἶναι ἡ καὶ φαινομενικὴ πολλάκις ἠρέμησις. Γενικῶς εἰπεῖν ἡ κατάστασις αὕτη διαφέρει τῆς πρώτης εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ νοῦ καὶ τῶν διανοητικῶν λειτουργιῶν παραμερισμὸν τοῦ συναισθήματος. Ἐπικρατεῖ ὁ νοῦς, ἡ σκέψις, ἡ νηφαλιότης, δαμάζουσα καὶ τὰ συναισθήματα, ἅτινα ἀπωθούμενα παραχωροῦν τὴν θεσίν των εἰς τὴν λογικήν, ἥτις ἔχει εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας τὸν λόγον. Ὁ μονόλογος, ὁ ὁποῖος ἀκούεται ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εὑρισκομένου ἀνθρώπου, εἶναι διάφορος τοῦ τῆς προηγουμένης περιγραφείσης καταστάσεως. Εἶναι συνήθως ἐσωτερικὸς καὶ ἔχει πλούσιον διαλογικὸν στοιχεῖον. Ὁ ἄνθρωπος συνομιλεῖ μεθ' ἑαυτοῦ [2]. Αἱ σκέψεις ἐκφράζονται ἐν τῷ μονολόγῳ καὶ συνήθως ἐπακολουθεῖ συζήτησις ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου. Διατυποῦνται αἱ διάφοροι γνῶμαι καὶ ἐξ αὐτῶν ἐκλέγεται ἡ καλυτέρα. Ὁ μονολογῶν πολλάκις προσπαθεῖ νὰ τακτοποιήσῃ τὰς σκέψεις του καὶ νὰ εὕρῃ τὴν λύσιν εἰς τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα τὸν ἔχουν ὁδηγήσει εἰς πραγματικὴν ἀμηχανίαν [3]. Αἰσθάνεται ἑαυτὸν τελείως μόνον καὶ ἐκτιμᾷ τὰς διανοητικάς του δυνάμεις, πολλάκις περισσότερον τοῦ δέοντος.

Ὑπάρχουν ὅμως ἀρκεταὶ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ μονολογῶν δὲν εὑρίσκεται εἰς ἔκτακτον τινὰ κατάστασιν, ἀλλ' ἁπλῶς προβαίνει εἰς αὐτοεξέτασιν καὶ εἰς διαπιστώσεις καὶ λαμβάνει θέσιν ἔναντι τῶν διαφόρων προβλημάτων τῆς ζωῆς, φιλοσοφῶν κλπ. Ἄλλοτε πάλιν ἡ ἠρεμία, ἥτις ἐπικρατεῖ,

1. Εἰς τοιαύτας καταστάσεις εἶναι συνήθης καὶ ἡ αὐτοκατάρα ἐν μονολογικῇ μορφῇ, ὡς αὕτη ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους π.χ. τῆς Π. Δ. παρ' Ἱερεμίᾳ κ', 14 ἑξ. καὶ Ἰὼβ γ' 1 ἑξ. κλπ. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ αὐτοκατάρα δὲν ἀπαντᾷ μόνον ἐν τῇ ὑπερεντάσει, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ.

2. Τὸ φαινόμενον εἶναι συνηθέστατον καὶ ἀπαντᾷ ἀφθόνως ἤδη καὶ ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ ἐποχῇ, ὡς θέλομεν καὶ κατωτέρω ἴδει, ὡς πρόχειρον δὲ παράδειγμα ἔστω τὸ τοῦ Ἱερεμίου ε' 4-6 κλπ.

3. Ὁ Ντοστογιέφσκη παρέχει ἐξαίρετον μονόλογον ἐν τῷ ἔργῳ του « Μία δραματικὴ αὐτοκτονία », ἔνθα ὁ σύζυγος τῆς αὐτοκτονησάσης προσπαθεῖ νὰ τακτοποιήσῃ τὰς σκέψεις του. Τοῦ μονολόγου τούτου, ὅστις σημειωτέον ἀποτελεῖ ὁλόκληρον τὸ ἀναφερθὲν ἔργον, προηγεῖται διαφωτιστικωτάτη ἐπὶ τοῦ θέματός μας εἰσαγωγὴ τοῦ συγγραφέως. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὸν ἀνωτέρω ἀναφερθέντα εὐριπίδειον μονόλογον τοῦ Μενελάου (Ἑλένη στ. 483 ἑξ.).

εἶναι μόνον φαινομενική [1], ὁ δὲ μονολογῶν εὑρίσκεται ἐν ἐσωτερικῇ διαμάχῃ, ἐν ᾗ προσπαθεῖ νὰ κυριαρχήσῃ διὰ τοῦ μονολόγου του.

Εἰς περιπτώσεις τῆς πραγματικῆς ἢ καὶ τῆς φαινομενικῆς ἠρεμίας ὁ παράγων Θεὸς ἐμφανίζεται εἴτε ὡς ἐκτιμώμενος δεόντως εἴτε ὡς ὑποτιμώμενος. Συμβαίνει δὲ ἐνίοτε ἡ θέσις τοῦ μονολογοῦντος ἔναντι τοῦ Θεοῦ νὰ εἶναι τελείως ἀρνητική. Καὶ ἐνταῦθα ἀκούονται βαρεῖαι ἐκφράσεις, ἔστιν ὅτε καὶ ἐναντίον αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ, αἱ ὁποῖαι δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἐκ τῆς ἀκουσίας ἴσως ὑποτιμήσεως τῆς Θείας Προνοίας κλπ. καὶ ὑπερτιμήσεως τῶν ἰδίων δυνάμεων. Ὁπωσδήποτε αἱ τυχὸν ὕβρεις, αἵτινες ἐκφεύγουν τοῦ στόματος, δὲν ἔχουν διαφύγει τὸν ἔλεγχον τοῦ νοῦ, διότι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκφράζονται κατόπιν σκέψεως. Ἐπὶ πλέον δὲ τὴν κατάστασιν τῆς φαινομενικῆς ἠρεμίας προκαλοῦν ποικίλα αἴτια, ἅτινα εἶναι δυνατὸν νὰ συνεπάγωνται καὶ συγκρούσεις καθηκόντων. Ταῦτα καὶ περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἐν ἠ ρ ε μ ί ᾳ ἀναπτυσσομένου μονολόγου.

γ) Η κατάστασις ὑποτονίας. Τὴν ψυχὴν τοῦ μονολογοῦντος ἀτόμου ἐν τοιαύτῃ καταστάσει δὲν διακρίνει ἡ ὑπερένταsις τῆς πρώτης περιπτώσεως, οὔτε ἡ πραγματικὴ ἢ φαινομενικὴ νηφαλιότης τῆς δευτέρας, ἀλλὰ κατάπτωσις γενική. Ἡ δὲ κατάπτωσις αὕτη, ἥτις εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος τῆς πρώτης, ἐπηρεάζει καὶ τὰς διανοητικάς, καὶ δὴ καὶ τὰς ἠθικάς, καθὼς καὶ αὐτὰς τὰς σωματικὰς δυνάμεις. Τὰ ὅσα κατὰ τὸν μονόλογον τῆς τοιαύτης καταστάσεως λέγονται δὲν διακρίνει ζωηρότης τῶν ἐκφράσεων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐμφαίνει ἀπελπισίαν ἢ ἀμφιβολίαν περὶ πάντων, ὡς καὶ περὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἰδίου «Ἐγὼ» τοῦ ἀνθρώπου [2]. Πρόκειται περὶ καταστάσεως ἐγγιζούσης ἐνίοτε τὰ ὅρια τοῦ πραγματικοῦ μηδενισμοῦ. Ὁπωσδήποτε ἐλλείπει ἡ αὐτοπεποίθησις καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἐλπὶς ἰδίᾳ εἰς τὰς βαρυτέρας μορφάς, χωρὶς νὰ σημαίνῃ τοῦτο ὅτι ἐλλείπει καὶ ἡ πρὸς ἐκεῖνον πίστις. Ἡ ἀπελπισία καὶ ὁ πρόδρομος ταύτης, ἡ ἀμφιβολία, συσκοτίζουν τὸν νοῦν καὶ ἐπιδροῦν ἀρνητικῶς ἐπὶ τῆς βουλήσεως, ἥτις εἶναι χαλαρά, ἐν ἀντι-

---

1. Φαινομενικὴν ἠρεμίαν ἐμφανίζει ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῷ Αἴαντι:

Ἅπανθ' ὁ μακρὸς κἀναρίθμητος χρόνος
φύει τ' ἄδηλα καὶ φανέντα κρύπτεται·
κοὐκ' ἔστ' ἄελπτον οὐδέν, ἀλλ' ἁλίσκεται
χὠ δεινὸς ὅρκος, χαὶ περισκελεῖς φρένες. (646 ἑξ.).

Πρβλ. καὶ τὸν ἐν τῇ αὐτῇ τραγῳδίᾳ:

«Ὁ μὲν σφαγεὺς ἕστηκεν, ᾗ τομώτατος
γένοιτ' ἄν, εἴ τῳ καὶ λογίζεσθαι σχολή,
δῶρον μὲν ἀνδρὸς Ἕκτορος,...» κλπ. (815 ἑξ.).

2. Πρβλ. τὸ τοῦ σαιξπηρείου Ὀθέλου: «to be or not to be ?».

θέσει πρὸς τὰς προηγηθείσας καταστάσεις [1]. Ὁ δὲ οὕτω μονολογῶν ἄνθρωπος δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσῃ δεόντως τήν τε κατάστασιν, εἰς ἣν εὑρίσκεται, ἀλλὰ καὶ τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις, ὡς καὶ τὴν ἔξωθεν ἢ ἄνωθεν βοήθειαν.

Ἐνδεικτικὰ τῆς τοιαύτης καταστάσεως τῆς ὑποτονίας τοῦ συναισθήματος καὶ καταπτώσεως τοῦ ἠθικοῦ εἶναι τὰ διάφορα ἐπιφωνήματα ἀπελπισίας, ἅτινα χρησιμοποιεῖ τὸ ἄτομον ἐν τοῖς μονολόγοις του [2]. Ὁ μονόλογος εἰς τὰς καταστάσεις ταύτας εἶναι εἴτε ἐσωτερικός, ὅπου ἐπικρατεῖ δηλ. τὸ διαλογικὸν στοιχεῖον καὶ ἡ σκέψις, εἴτε πάλιν ἐξωτερικός, ὅπου δηλαδὴ κυριαρχεῖ τὸ συναίσθημα. Τόσον ὅμως τὸν νοῦν καὶ τὴν σκέψιν, ὅσον καὶ τὸ συναίσθημα, δὲν χαρακτηρίζει ἡ ἔντασις, ἀλλὰ ἡ ὑ π ο τ ο ν ί α.

Ἤδη πρὶν ἢ κλείσωμεν τὴν παράγραφον ταύτην, θὰ πρέπῃ νὰ ἀσχοληθῶμεν καὶ εἰς ἄλλο τι, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὸν μονόλογον γενικῶς καὶ ἰδιαιτέρως τὸν ἐσωτερικόν. Ἐννοῦμεν τὴν ἐν αὐτῷ παρουσιαζομένην διάστασιν τοῦ «ἐγώ» [3]. Οὐχὶ σπανίως ἐν τῷ μονολόγῳ διακρίνομεν δύο «ἐγώ». Τοῦτο δὲ συμβαίνει κυρίως ἐν τῷ ἐσωτερικῷ μονολόγῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ γίνεται ἄλλωστε ἡ διάστασις αὕτη καὶ πλέον ἐμφανής, ὅτε ἔχομεν διάλογον μεταξὺ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ «ἐγώ» του, εἰς τόνον ζωηρὸν καὶ μετὰ τῶν ἄλλων χαρακτηριστικῶν τοῦ διαλόγου.

Ἐν τούτοις ἡ συνήθως φαινομενικὴ καὶ συμβατικὴ μόνον διάκρισις αὕτη, δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ βαθυτέρα καὶ πραγματική, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὰς περιπτώσεις συγκρούσεως τῶν καθηκόντων κλπ. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος διάκρισις εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσῃ μέχρις αὐτοῦ τοῦ διχασμοῦ, ὅστις συμβαίνει ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἐμφανὴς ἐν τῷ μονολόγῳ, διαταράσσων τὸν ψυχικὸν κόσμον μετὰ πάντων τῶν ἐπακολούθων τοῦ διχασμοῦ τούτου. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει δὲν εἶναι ἀσύνηθες τὸ φαινόμενον τοῦ κλονισμοῦ καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς πνευματικῆς ἰσορροπίας, κλονισμοῦ ἐξικνουμένου μάλιστα καὶ εἰς βαθμὸν ψυχικῆς ἀνωμαλίας [4]. Πάντα ταῦτα τὰ στάδια τῆς ἐσωτερικῆς

---

1. Ὁ μνημονευθεὶς Αἴας μονολογεῖ·

αἶ αἶ· τίς ἂν ποτ' ᾤεθ' ὧδ' ἐπώνυμον
τοὐμὸν ξύνοισειν ὄνομα τοῖς ἐμοῖς κακοῖς; (στ. 430 ἑξ.).

Ἐν δὲ τῷ μονολόγῳ τούτῳ ἀποκαλύπτεται εἰς τοὺς ὀφθαλμούς μας ὁ βαθύτατος πόνος τοῦ Σαλαμινίου ἥρωος, ὅστις ἀλγεῖ μέχρι τῶν τρισβάθων τῆς καρδίας του, πληγείσης καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς ἀξιοπρεπείας του. Οὕτως ὁ Αἴας δὲν ἔχει ἀκμαῖον τὸ ἠθικόν του καὶ ἡ ἀπελπισία σκοτίζει τὸν νοῦν του.

2. Αἱ τραγῳδίαι τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν εἶναι πλήρεις τοιούτων ἐπιφωνημάτων. Περαιτέρω δὲ ἐπιφωνήματα κλπ. παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι δίδει εἰς ἡμᾶς ὁ W e n d e l T h i l d e: Die Gesprächsanrede im Griech. Epos und Drama der Blütezeit. (1929).

3. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ φαινόμενον τοῦτο πρβλ. T. B i r t : ἔργ. μν., σελ. 241.

4. Ὁ μονόλογος εἰς τὰς τοιαύτας περιπτώσεις μεταβάλλεται εἰς παραλήρημα

διαμάχης πρὸς τὸ ἕτερον ἐγὼ κλπ. δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἐν τοῖς διαφόροις μονολόγοις καὶ ἰδίᾳ ἐν τοῖς ἐσωτερικοῖς [1].

Προσπαθοῦντες νὰ δώσωμεν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τούτου τοῦ ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ, ἀποδίδομεν τοῦτο συνήθως εἰς τὴν σύγκρουσιν καὶ ἀντίθεσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πρὸς τὸν διάφορον αὐτοῦ ἐσωτερικόν. Οἱ δὲ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας μονόλογοι εἶναι πλήρεις τοιούτων ζωηρῶν ἀντιθέσεων καὶ ἐσωτερικῶν συγκρούσεων, αἵτινες παρουσιάζουν εἰς ἡμᾶς τὸ ἄτομον ἀντιτιθέμενον πρὸς τὰς ἰδικάς του σκέψεις ἢ καὶ ἀπαρνούμενον τὰς ἰδέας του καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν ἑαυτόν του ἐν ζωηρῷ διαλόγῳ τῶν δύο ἐγώ του. Καταφεύγων εἰς τὸν μονόλογον ὁ ἄνθρωπος, ὅστις εὑρίσκεται εἰς δυσκόλους στιγμάς, καὶ δὴ συνήθως εἰς στιγμὰς ἀγωνίας, προσπαθεῖ διὰ τοῦ διαλόγου τῶν δύο ἐγὼ νὰ λύσῃ τὴν ἀμηχανίαν του καὶ νὰ ἐπανέλθῃ, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὴν προτέραν ἠρεμίαν. Κάτωθεν δὲ τοῦ τοιούτου διαλόγου ὑποκρύπτεται ἡ τάσις τοῦ ἀτόμου νὰ διαφυλάξῃ τὴν ἀκεραιότητα τῆς ἀτομικότητος καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ἰσορροπίαν εἰς τὰς ἀντιρρόπους δυνάμεις τοῦ ἐσωτερικοῦ του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνεται, πλὴν τῶν περιπτώσεων ψυχασθενείας, ὅπου ἡ διάστασις, ὡς εἴπομεν, εἶναι πραγματικὴ καὶ τὸ χάσμα ἀγεφύρωτον [2].

4. Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΜΟΝΟΛΟΓΟΝ Καὶ ἤδη ὀλίγα τινὰ μόνον διὰ τὴν ψυχικὴν κατάστασιν μετὰ τὸν μονόλογον. Αὐτὴ διαφέρει τῶν προηγηθεισῶν καὶ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν κατὰ τὸν μονόλογον κρατοῦσαν κατάστασιν, οὕτως ὥστε καὶ ἐνταῦθα νὰ ἔχωμεν ἀντιστοίχως τρεῖς καταστάσεις [3].

α) Μετὰ τὴν ὑπερέντασιν. Μετὰ τὸν μονόλογον τῆς α' ψυχικῆς καταστάσεως, ἥτις εἶχεν ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τὴν ὑπερέντασιν

---

1. Ἄριστον, ὅσον καὶ παλαιότατον παράδειγμα, εἰς ὃ δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν ταύτην διαμάχην, ἔχομεν καὶ εἰς τὸν ἤδη μνημονευθέντα μονόλογον τῆς Αἰγύπτου *«ὁμιλία ἑνὸς κουρασμένου ἐκ τῆς ζωῆς πρὸς τὴν ψυχήν του»*. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τούτῳ μονολόγῳ ὁ μὲν κεκμηκὼς ἐκδηλοῖ τὴν ἀπόφασίν του νὰ ἀποθάνῃ, ἐκφράζων ταὐτοχρόνως τὴν ἀηδίαν του πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε ζωήν. Ἐκ παραλλήλου δέ, ἡ ψυχὴ προσπαθεῖ νὰ τὸν μεταπείσῃ. Πρβλ. ἐπίσης ὑποσημείωσιν 2 σελ. 239.

2. Μεταξὺ τῆς καταστάσεως τῆς ὑπερεντάσεως καὶ τῆς ἠρεμήσεως θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ κατάστασις τῆς ἐντάσεως, ὁπότε αἱ καταστάσεις θὰ ἦσαν οὐχὶ πλέον τρεῖς, ἀλλὰ τέσσαρες, ἤτοι ὑπερέντασις, ἔντασις, ἠρέμησις, ὑποτονία. Παρὰ ταῦτα, προτιμῶμεν τὴν τριμερῆ διαίρεσιν περιλαμβάνοντες τὴν ἔντασιν εἰς τὴν ὑπερέντασιν, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὰ μεταξὺ τῶν δύο ὅρια δὲν εἶναι πάντοτε τοσοῦτον σαφῆ, δεδομένου ὅτι ὁ ἐν ἐντάσει διατελῶν εὐκόλως ὑφίσταται μετάπτωσιν εἰς τὴν ὑπερέντασιν.

3. Αἱ καταστάσεις αὗται εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὴν πορείαν τῶν συναισθημάτων, ἤτοι ἀπὸ τῆς ἐντάσεως εἰς τὴν χαλάρωσιν ἢ ἀπὸ τῆς διεγέρσεως εἰς τὴν ἠρέμησιν (τῇ συμμετοχῇ καὶ τῆς βουλήσεως) κλπ., καθὼς παρετήρησεν ἤδη ὁ Wundt, (παρὰ Θ. Βορέα: μν. ἔργ., σελ. 315, πρβλ. Stern: μν. ἔργ., σελ. 710 ἑξ.).

τοῦ συναισθήματος, ἐὰν δὲν αὐξηθῇ εἰς ἔτι μεγαλύτερον βαθμὸν ἡ ὑπερέντασις, πρᾶγμα οὐχὶ σπάνιον, ἀκολουθεῖ κατάστασις χαλαρώσεως καὶ ἀνακουφίσεως, πολλάκις δὲ καὶ γαλήνης συνοδευομένης ὑπὸ χαλαρώσεως καὶ τῶν σωματικῶν δυνάμεων. Ὁ νοῦς, ὅστις κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν κατάστασιν τῆς ὑπερεντάσεως εἶχε σκοτισθῇ ἐκ τῆς ἐντάσεως τοῦ συναισθήματος, ἀνακτᾷ πάλιν τὴν θέσιν του, ἐνῷ ἀντιθέτως τὸ συναίσθημα ὑποχωρεῖ καὶ δίδει τὴν θέσιν του εἰς τὰς σκέψεις. Ἡ νέα αὕτη κατάστασις δίδει τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὴν λογικὴν νὰ ἐλέγξῃ τὰ ὅσα συνέβησαν καὶ ἐλέχθησαν ἐν τῷ μονολόγῳ. Ἐκ τῆς ἀναθεωρήσεως ταύτης πολλάκις προέρχεται νέα ψυχικὴ κατάστασις τελείως διάφορος τῆς πρώτης [1]. Ἡ δὲ μεταμέλεια διὰ τὰ λεχθέντα χαρακτηρίζει συνήθως τὴν νέαν ταύτην ψυχικὴν κατάστασιν τοῦ μονολογήσαντος [2].

β) Μετὰ τὴν ἠρέμησιν. Ἡ μετὰ τὸν μονόλογον ἀντίστοιχος κατάστασις πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν κατ᾽ αὐτὸν κατάστασιν τῆς ἠρεμήσεως εἶναι δυνατὸν νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τὴν κατὰ τὸν μονόλογον κατάστασιν τῆς ὑπερεντάσεως τοῦ συναισθήματος, ἢ σπανιώτερον πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς ὑποτονίας [3]. Τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἐμφανίσεως εἰς τὸ προσκήνιον τοῦ μέχρι στιγμῆς δευτερευόντως δρῶντος συναισθήματος καὶ τῆς ὑποχωρήσεως τῶν νοητικῶν λειτουργιῶν. Πολλάκις ἐπίσης ἡ βούλησις ἐκδηλοῦται ἐν ὅλῃ τῇ ἰσχύϊ της, ἵνα πραγματοποιήσῃ τὰ ἀποφασισθέντα κατὰ τὸν ἐσωτερικὸν μονόλογον [4]. Ὡς πρὸς δὲ τὸν συναισθηματικὸν κόσμον, ὡς ἀνωτέρω ἤδη εἴπομεν, τοῦτον εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρίζῃ ἔντασις, ὅτε τὸ ἄτομον διακρίνεται διὰ τὴν αὐτο-

---

1. Πρβλ. Χ. Ἀνδρούτσου: μν. ἔργ., σελ. 318. «...Ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀψιθυμίᾳ εἶναι ἐκτὸς ἑαυτοῦ, λέγων καὶ πράττων τοιαῦτα, δι᾽ ἃ μετανοεῖ, εὐθὺς ὡς συνέλθῃ».

2. Πολλάκις ὅμως ἡ κατάστασις παραμένει καὶ μετὰ τὸν μονόλογον ἡ αὐτή, ὅπως π.χ. μετὰ τὸν μνημονευθέντα (σελ. 29 ὑποσ. 2) μονόλογον τῆς Μηδείας ἀκολουθεῖ ἕτερος στρεφόμενος ἐναντίον αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως τῆς ἡρωΐδος·

αἰαῖ·
Διά μου κεφαλᾶς φλὸξ οὐρανία
βαίη· τι δέ μοι ζῆν ἔτι κέρδος;
Φεῦ φεῦ· θανάτῳ καταλυσαίμαν,
βιοτὰν στυγερὰν προλιποῦσα. (στ. 143 ἑξ.).

3. Πρόχειρον παράδειγμα μεταπτώσεως ἀπὸ ἠρεμήσεως εἰς ὑποτονίαν ἔστω ὁ προμνημονευθεὶς μονόλογος τοῦ Αἴαντος (στ. 814 ἑξ.). Ἐν συνεχείᾳ δηλ. ὁ ὑποψήφιος αὐτόχειρ μεταβάλλει ψυχικὴν κατάστασιν (στ. 853) καὶ ἡ φαινομενικὴ ἠρεμία του δίδει τὴν θέσιν της εἰς τὴν ὑποτονίαν. Ἡ μεταστροφὴ αὕτη γίνεται ὀλίγον κατ᾽ ὀλίγον καὶ φθάνει πλέον εἰς τὴν ἐπίκλησιν τοῦ θανάτου «*Ὦ θάνατε, θάνατε, νῦν μ᾽ ἐπίσκεψαι μολών.....*» (στ. 854 ἑξ.) κλπ.

4. Οὕτως ἐν τῇ καὶ ἀνωτέρω ἀναφερθείσῃ παραβολῇ τοῦ Ἀσώτου, οὗτος, ἀφοῦ ἐμονολόγησε (στ. 17-19) καὶ ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐπιστροφῆς του, θέτει εὐθὺς εἰς ἐφαρμογὴν τὰ ἀποφασισθέντα (στ. 20 ἑξ.).

πεποίθησίν του, εἴτε πάλιν ἐνδέχεται νὰ διακατέχηται ὑπὸ ὑποτονίας τοῦ συναισθήματος καὶ ἀμφιβολίας, ἥτις ἀρχίσασα ἤδη διὰ τοῦ μονολόγου νὰ ἐμφιλοχωρῇ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μονολογοῦντος, ὥστε νὰ κλονίζῃ τὴν πίστιν πρός τε τὸν ἑαυτόν του καὶ πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀξίας καὶ αὐτὸν τὸν Θεόν.

γ) Μετὰ τὴν ὑποτονίαν. Τὴν κατὰ τὸν μονόλογον κατάστασιν τῆς ὑποτονίας τοῦ συναισθήματος εἶναι δυνατὸν νὰ διαδέχηται εἴτε μία ἀνόρθωσις τούτου [1] μετ' ἀντιστοίχου ἐπενεργείας ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ τοῦ ἀτόμου, ἢ ἡ ἔτι ἐντονωτέρα κατάστασις ὑποτονίας τοῦ συναισθήματος, καὶ δὴ καὶ ἡ εἰς μεγαλύτερον ἔτι βαθμὸν κατάπτωσις τοῦ ἠθικοῦ τοῦ μονολογήσαντος. Ἡ δὲ κατάπτωσις αὕτη συνοδευομένη ὑπὸ ἀπελπισίας, ἐξικνουμένης πολλάκις μέχρις ἀπογοητεύσεως, ἥτις σκοτίζει τὸ λογικόν, ὁδηγεῖ οὐχὶ πλέον εἰς μονόλογον, ἀλλ' εἰς ἀπονενοημένον ἐνίοτε διάβημα, ὡς διέξοδον, πρὸς ἀνακούφισιν καὶ λύτρωσιν [2].

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις καὶ περὶ τῶν τριῶν μετὰ τὸν μονόλογον καταστάσεων, αἵτινες, θὰ πρέπῃ νὰ τονίσωμεν (καὶ τοῦτο ἰσχύει ἐπίσης καὶ διὰ τὰς τρεῖς ψυχολογικὰς καταστάσεις κατὰ τὸν μονόλογον), δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ συμβαίνουν ἐπακριβῶς, ὡς προδιεγράψαμεν, ἀλλὰ συχνάκις ἡ ψυχολογικὴ

1. Ἡ ἀνόρθωσις αὕτη φθάνει πολλάκις τὴν ὑπερέντασιν. Π.χ. ὁ Οἰδίπους (τύραννος) ἀπὸ τῆς σειρᾶς τῶν μονολόγων τῆς ὑποτονίας (π. χ. στ. 1307 ἑξ., 1313 ἑξ. κλπ.) καταλήγει εἰς τὸν μονόλογον·

ὄλοιθ' ὅστις ἦν, ὃς ἀπ' ἀγρίας πέδας
νομάδος ἐπιποδίας ἔλαβέ μ', ἀπό τε μόνου
ἔρρυτο κἀνέσωσεν, οὐδὲν εἰς χάριν πράσσων. (στ. 1349ἑξ.),

ἐν ᾧ καταρᾶται τὸν ἄνθρωπον, ὅστις τὸν διέσωσε κλπ.

2. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐπικαλεσθῇ πλῆθος μονολόγων. Θὰ περιορισθῶμεν ὅμως ἐνταῦθα εἰς τὸν μονόλογον τῆς Δηϊανείρας, ὀλίγας στιγμὰς πρὸ τῆς αὐτοκτονίας της·

Ὦ λέχη τε καὶ νυμφεῖ' ἐμά,
τὸ λοιπὸν ἤδη χαίρεθ', ὡς ἔμ' οὔποτε
δέξεσθ' ἔτ' ἐν κοίταισι ταῖς δ' εὐνήτριαν. (Τραχίνιαι στ. 922ἑξ.)

καὶ εἰς τὸν μονόλογον τοῦ Αἴαντος, κατεχομένου ἤδη ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς αὐτοκτονίας·

Ἰὼ σκότος, ἐμὸν φάος,
ἔρεβος ὦ φαεννότατον, ὡς ἐμοί,
ἕλεσθ', ἕλεσθέ μ' οἰκήτορα,
ἕλεσθέ μ'· (στ. 394 ἑξ. τῆς φερωνύμου τραγῳδίας).

Ἐνταῦθα ὁ ἥρως, ἐν καταστάσει ὑποτονίας διατελῶν, μονολογεῖ καί, ὡς ὁ Θησεὺς (ἐν τῷ Ἱππολύτῳ, στ. 836 ἑξ.) καὶ ὁ Κρέων (ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ 1329 ἑξ.) κλπ., ἐπιθυμεῖ διακαῶς τὸν θάνατον. Καὶ ἐνῶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων οἱ δύο τελευταῖοι ἀρκοῦνται εἰς τοὺς λόγους, ὁ Αἴας μετ' ὀλίγον αὐτοκτονεῖ. Δέον ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι οὐχὶ μόνον ἐν τῇ καταστάσει τῆς ὑποτάσεως αὐτοκτονεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ πολλάκις καὶ μετὰ μονόλογον φαινομενικῆς ἠρεμίας ἢ καὶ ὑπερεντάσεως.

κατάστασις κατὰ καὶ μετὰ τὸν μονόλογον εἶναι σύνθεσις ἐκ τῶν δύο πρώτων, ἢ ἀκόμη καὶ τῆς πρώτης καὶ τῆς τελευταίας. Δηλαδὴ δυνατὸν ἐν τῇ ψυχῇ νὰ ἐναλλάσσωνται τοιαῦται μεταπτώσεις ἀπὸ ὕψους εἰς βάθος καὶ ἀπὸ βάθους εἰς ὕψος. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία, ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπαριθμηθοῦν καὶ περιγραφοῦν πλῆθος ἄλλων ψυχολογικῶν καταστάσεων τῶν μονολογούντων, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ τοποθετηθοῦν μεταξὺ τῶν τριῶν μνημονευθεισῶν καὶ τῶν ἀντιστοίχων τούτων. Κατὰ βάσιν ὅμως αἱ καταστάσεις μετὰ καὶ κατὰ τὸν μονόλογον παραμένουν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τοιαῦται περίπου, ὁποίας περιεγράψαμεν, αἱ δὲ λοιπαὶ εἶναι ἀποκλίσεις ἐξ ἐκείνων. Τοῦτο δέ, ὡς εἶναι εὔλογον, ἐξαρτᾶται ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων αἰτίων, ἅτινα προὐκάλεσαν τὰς καταστάσεις ταύτας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς ψυχοσυνθέσεως τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ φυσικοῦ καὶ ἐμψύχου περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ζῇ καὶ μονολογεῖ ὁ ἄνθρωπος.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1957 (*)

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤ. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

ΓΕΝΙΚΟΝ ΜΕΡΟΣ

§ 1. *Ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας*

Διὰ τὴν κατάτμησιν τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ κόσμου εἰς αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας

1. * Γρ. Εὐθυμίου: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος, Ἀθῆναι 1957.

2. Μεθοδίου Φούγια: Ἡ ὀρθοδοξία ἐν διασπορᾷ ἐν Πάνταινος τ. 48 (1956) σ. 14-15, 115-117, 134-136, 155-157, 173-175, 195-197, 215-216, 248-251, 270-274, 293-295, 313-315, 332-334 (συνέχεια τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ δελτίῳ ἀρ. 10 σημειουμένης μελέτης).

3. Τοῦ αὐτοῦ: Τὰ προηγηθέντα τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ρουμανικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας εἰς πατριαρχεῖον αὐτόθι τ. 48 (1956) σ. 31-35, 45-48, 73-77, 90-94.

4. Τοῦ αὐτοῦ: Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας αὐτόθι τ. 48 (1956) σ. 24-26.

5. Τοῦ αὐτοῦ: Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ αὐτοκεφάλου ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ Ἀλβανίας αὐτόθι τ. 48 (1956) σ. 54-56, 65-69, 105-109, 126-130, 145-150.

6. Τοῦ αὐτοῦ: Ἡ αὐτοανύψωσις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Βουλγαρίας εἰς Πατριαρχεῖον ἐν Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα τ. 24 (1957) σ. 104.

7. Τοῦ αὐτοῦ: Ἡ σύστασις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Πολωνίας καὶ τὸ αὐτοκέφαλον αὐτῆς ἐν ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 39-48, 115-122.

(*) Τὰ δύο πρῶτα δελτία, ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἔτη 1954-1956, ἐδημοσιεύθησαν ἐν Θεολογίᾳ τ. 28 (1957) σ. 134 ἑπ., 293ἑπ., 457ἑπ. καὶ τ. 29 (1958) σ. 125 ἑπ., 312 ἑπ. Ἐνταῦθα τ. 28 σ. 134 ἑπ. ἐκτίθενται διὰ βραχέων αἱ ἀκολουθούμεναι κατὰ τὴν σύνταξιν αὐτοῦ ἀρχαὶ καὶ παρέχεται (βλ. καὶ τὰς ἐν τ. 29 σ. 125 συμπληρώσεις) ὁ κατάλογος τῶν χρησιμοποιουμένων βραχυγραφιῶν. Τὸ παρὸν τρίτον δελτίον ἐκτὸς τῆς νομοθεσίας, νομολογίας, πηγῶν καὶ βιβλιογραφίας τοῦ ἔτους 1957 περιέχει καί τινας μελέτας, δημοσιευθείσας μὲν κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἀλλὰ περιελθούσας εἰς γνῶσιν μου μετὰ τὴν σύνταξιν τῶν προηγουμένων δελτίων.

§ 2. Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον

8. W. D. Marsch: Ist das Recht eine notwendige Funktion der Kirche ? Zur Auseinandersetzung mit Rudolf Sohm ἐν Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht τ. 5 (1956) σ. 117 ἑπ.

9. W. Maurer: Von Ursprung und Wesen des kirchlichen Rechts αὐτόθι τ. 5 (1956) σ. 1 ἑπ.

§ 5. Συλλογαὶ πηγῶν καὶ γενικὰ βοηθήματα

10. Α. Χριστοφιλοπούλου: Τὸ ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον κατὰ τὰ ἔτη 1954 καὶ 1955 ἐν Θεολογίᾳ τ. 28 (1957) σ. 134 ἑπ., 293 ἑπ., 457 ἑπ.

11. Τοῦ αὐτοῦ: Θέματα βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἐνδιαφέροντα τὴν σύγχρονον πρακτικήν, Ἀθῆναι 1957.

12. J. Gaudemet: La formation du droit séculier et du droit de l' église aux IVe et Ve siècles, [Paris] 1957.

13. G. Oesterlè: (Jean - Baptiste) Pitra ἐν Dict. dr. can. τ. VI [1957] στ. 1507 ἑπ.

14. Π. Παναγιωτάκου: Σύστημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ, τ. Δ': Τὸ δίκαιον τῶν μοναχῶν, Ἐν Ἀθήναις 1957.

15. Γερβ. Παρασκευοπούλου: Οἱ ἱεροὶ κανόνες, τὰ θεμέλια τῆς ὀρθοδοξίας ἐν Ἐνορίᾳ τ. 11(1956) σ. 8-9, 23, 42, 56, 72-73, 138, 151 (συνέχεια τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ δελτίῳ ἀρ. 17 σημειουμένης μελέτης).

16. Τὸ ὑπὸ τοῦ M. Buchberger ἐκδοθὲν ἐν ἔτεσιν 1930-1938 εἰς 10 τόμους Lexikon für Theologie und Kirche ἤρχισεν ἐπανεκδιδόμενον ὑπὸ τῶν J. Höfer καὶ K. Rahner τ. I, Freiburg 1957.

§ 6. Βοηθητικοὶ ἐπιστημονικοὶ κλάδοι

Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας διὰ τὴν δογματικὴν τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας

17. Ἰ. Καρμίρη: Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1955/1956, Ἀθῆναι 1957 σ. 67-176.

Διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ γενικὴν ἱστορίαν

18. Κ. Ἀμάντου: Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τ. Β' ², Ἀθῆναι 1957.

19. Γ. Κονιδάρη: Γενικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τ. Α' ², Ἐν Ἀθήναις 1957.

20. D. M. Nicol: The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

Διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἐν γένει ἑλληνικῶν γραμμάτων

21. * F. Cayrè: Patrologie et histoire de la théologie, τ. II, Paris 1955.

22. * M. Pellegrino: Letteratura greca cristiana, Roma 1956.

23. * J. Quasten: Initiation aux Pères de l' Église trad. J. Laporte, τ. I-II, Paris 1955-1957.

24. N. Τωμαδάκη: Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, Ἐν Ἀθήναις 1955.

25. Τοῦ αὐτοῦ: Βυζαντινὴ γραμματολογία (1204-1453). Φραγκοκρατία καὶ Παλαιολόγειοι χρόνοι, τεῦχ. Α': Ὁ δέκατος τρίτος αἰών, Ἐν Ἀθήναις 1957.

§ 9. Ἡ ἔναντι τῆς Πολιτείας στάσις τῆς Ἐκκλησίας

26. * Fr. Casavola: Le idee politiche dei Cristiani pregiustinianei ἐν Labeo τ. 1 (1955) σ. 55 ἑπ.

27. * O. Culman: The State in the New Testament, New-York 1956.

28. * A. Strobel: Zum Verständnis von Rm. XIII ἐν Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft τ. 47 (1956) σ. 67 ἑπ.

29. * A. Weithaas: Kirche und Staat in paulinischer Sicht ἐν Theologie und Glaube ἔτ. 1955 σ. 433 ἑπ.

§ 10. Θέσις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει

30. Ἱερωνύμου Κοτσώνη: Ἡ πολιτικὴ τοῦ ρωμ. κράτους ἔναντι τῶν Χριστιανῶν ἐν Νέα Σιὼν τ. 52 (1957) σ. 136-159, 223-245.

31. * Th. Mayer-Maly: Der rechtsgeschichtliche Gehalt der Christenbriefe von Plinius ἐν Studia et documenta historiae et juris τ. 22 (1956) σ. 311 ἑπ.

32. * J. Moreau: La persécution du Christianisme dans l' empire romain, Paris 1956.

33. *R. Morgenthaler: Roma Sedes Satanae. Röm. XIII 1ff im Lichte von Luk. IV 5–8 ἐν Theologische Zeitschrift τ. 12 (1956) σ. 289-304.

34. W. Seston: Diocletianus ἐν Reallexikon τ. III [1957] στ. 1036—1053.

35. Marta Sordi: I primi rapporti fra lo stato romano e il Cristianesimo e l' origine delle persecuzioni ἐν Rendiconti dell' Accademia Nazionale dei Lincei, Ser. VIII τ. 12 (1957) σ. 58–93.

36. *J. Zeiller: Sur un passage énigmatique de l' Apologie de Méliton de Sardes ἐν Comptes rendus de l' Académie des Inscriptions et Belles lettres 1956 σ. 312.

§ 11. Πηγαὶ ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου

37. *A. Adam: Erwägungen zur Herkunft der Didache ἐν Theologische Literaturzeitung τ. 81 (1956) σ. 353 ἑπ.

38. *J. P. Audet: La Didachè, Paris 1957.

39. *H. v. Lilje: Die Lehre der zwölf Apostel,eine Kirchenordnung des 1. christlichen Jahrhunderts [2], Hamburg 1956.

40. J. Schmid: Didache ἐν Reallexikon τ. III [1957] στ. 1009—1013.

§ 12. Σχέσεις ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει

41. K. Aland: Kaiser und Kirche von Konstantin bis Byzanz ἐν Aus der byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik herausg. v. J. Irmscher τ. I, Berlin 1957 σ. 188-212.

42. *M. V. Anastos: Church and State during the first Iconoclastic Controversy ἐν Rivista di Studi storico-religiosi τ. 1 (1957) σ. 279 ἑπ.

43. *H. Kraft: Kaiser Konstantin und das Bischofsamt ἐν Saeculum τ. 8(1957) σ. 32 ἑπ.

44. *Ch. Martin : L' empereur Constantin fut-il un chrétien sincère? ἐν Nouvelle revue théologique τ. 88 (1956) σ. 95 ἑπ.

45. *G. Ricciotti: Giuliano l' Apostata, Milano 1956.

46. *J. Straub: Kaiser Konstantin als ἐπίσκοπος τῶν ἐκτὸς ἐν Studia Patristica (Texte und Untersuchungen 63), 1957 σ. 678-695.

47. E. Werner: Die Krise im Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz. Theodor von Studion ἐν Aus der byzantinischen Arbeit κ.λ.π. (ἀνωτ. ἀρ. 41) σ. 113—133.

§ 13. Ἀνώνυμα κωδικοποιητικὰ ἔργα ἐκ τῆς βυζαντινῆς περιόδου

48. G. Bardy: Octateuque de Clément ἐν Dict. dr. can. τ. VI [1957] στ. 1066-1067.

49. *B. Botte: L' origine des Canons d' Hippolyte ἐν Revue des sciences religieuses τ. 33(1956) σ. 53 ἑπ.

Διὰ τὴν Ἀποστολικὴν παράδοσιν τοῦ Ἱππολύτου, ἐφ' ἧς στηρίζονται ἐν μέρει αἱ Διαταγαὶ βλ.

50. *J. Blanc: Lexique comparé des versions de la Tradition Apostolique de Saint Hippolyte ἐν Recueil théologique τ. 22(1955) σ. 173 ἑπ.

51. *B. Botte: Le texte de la Tradition Apostolique αὐτόθι σ. 161ἑπ.

§ 15. *Κανόνες, ἀποφάσεις καὶ πρακτικὰ οἰκουμενικῶν καὶ λοιπῶν συνόδων*

52. E. Delebecque: Sur une lettre du concile d' Ephése (431) ἐν Bulletin de l' Association G. Budé σειρὰ 4η Nr. 2(1956) σ. 74 - 78.

53. G. Hofmann: Andreas de Santa Croce, advocatus consistorialis. Acta latina Concilii Florentini (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores Ser. B, vol. VI), Roma 1955.

54. *A. Mozillo: La convocazione del Concilio di Costantinopoli [sc. τοῦ ἔτους 381] ἐν Labeo τ. 3 (1957) σ. 60-71.

§ 16. *Κανόνες πατέρων*

55. *A. Favale: Teofilo d' Alessandria (345-c.412). Scritti, vita e dottrina, Torino [1957].

§ 18. *Συλλεκτικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ ἔργα καὶ νομολογία*

56. J. Darrouzès: Un discours de Nicétas d' Amasée sur le droit de vote du Patriarche ἐν Ἀρχεῖον Πόντου τ. 21(1956) σ. 162 ἑπ. Ἐκδίδεται τὸ κείμενον.

57. N. Τωμαδάκη: Οἱ λόγιοι τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἐν ΕΕΒΣ τ. 27(1957) σ. 3-62. Ἰδίᾳ δι' Ἰωάννην Ἀπόκαυκον καὶ Δημήτριον Χωματιανόν.

§ 19. *Ἔγγραφα, ἐπιγραφαί, σφραγῖδες καὶ φιλολογικαὶ πηγαὶ*

Α'. Ἔγγραφα ἐπὶ παπύρων

58. Pubblicazioni della Societâ Italiana per la ricerca dei papiri. Papiri greci e latini τ. XIV ἔκδ. V. Bartoletti (PSI XIV), Firenze 1957 ἀρ. 1425 (Ε' αἰ). Περιλαμβάνει ἐπιστολὴν «κοινοβίου» τινός, ζητοῦντος οἰκονομικὴν ἀρωγήν.

59. Δὲν γνωρίζω, ἐὰν περιέχῃ ἔγγραφα ἐνδιαφέροντα τὰς ὑπὸ τὴν ἀραβικὴν κυριαρχίαν ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις ἡ ἀπρόσιτός μοι παραμείνασα δημοσίευσις τοῦ *A. Dietrich: Arabische Briefe aus der Papyrussammlung der Hamburger Staats—und Universitätsbibliothek, Hamburg 1955.

Β'. Λοιπὰ ἔγγραφα

60. *S. Cirkovic: Ἐπὶ τῆς γνησιότητος ἐγγράφων τινῶν τῆς ἡγεμονίδος Μιλίτσας καὶ τοῦ δεσπότου Στεφάνου Λαζάροβιτς (σερβ.) ἐν Istor. Casopis τ. 6(1956) σ. 132 ἑπ. Πρόκειται περὶ τριῶν ἐγγράφων ἐτ. 1405–1414 ἀφορώντων ἁγιορειτικὰς μονάς.

61. F. Dölger: Neues vom Berg Athos ἐν Studi bizantini τ. 9 (1957) σ. 80 ἑπ. Ἐκδίδεται χρυσόβουλλον τοῦ Μιχαὴλ Η' ἔτ. 1259 διὰ τὴν μονὴν τῶν Ἰβήρων.

62. A. Guillou: Actes de Lavra I (Supplement) ἐν Bulletin de correspondance hellénique τ. 81 (1957) σ. 717 ἑπ. Ἔγγραφον ἔτ. 1097 μὲ μνείαν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων.

63. Β. Λαούρδα: Μητροφάνους Βίος τοῦ ὁσίου Διονυσίου τοῦ Ἀθωνίτου ἐν Ἀρχεῖον Πόντου τ. 21 (1956) σ. 77 ἑπ. Ἐκδίδεται πατριαρχικὸν σιγίλλιον ἔτ. 1389.

64. P. Lemerle: Autour d' un prostagma inédit de Manuel II ἐν Studi bizantini τ. 9(1957) σ. 271 ἑπ.

65. L. R. Ménager: Notes et documents sur quelques monastéres de Calabre à l' époque normande ἐν B.Z. τ. 50(1957) σ. 7-30, 321-361. Παρατηρήσεις ἰδίως ἐπὶ τῆς γνησιότητος ἐγγράφων ἐκ τῶν ΙΑ'—ΙΓ' αἰώνων.

66. Sp. Vryonis jr.: The will of a provincial magnate, Eustathius Boilas (1059) ἐν Dumbarton Oaks papers τ. 11 (1957) σ. 263-277.

Γ'. Ἐπιγραφαὶ

67. Δ. Ζακυθηνοῦ: Κάστρον Λακεδαίμονος ἐν Ἑλληνικὰ τ. 15 (1957) σ. 95-111. Νέα ἔκδοσις τῆς ἐν CIG IV 8704 ἐπιγραφῆς, περιεχούσης βραχὺ κτιτορικὸν τυπικὸν ἐκ τοῦ ἔτους 1027.

Δ'. Φιλολογικὰ κείμενα

68. R. Browning — Β. Λαούρδα: Τὸ κείμενον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ κώδικος BM 36749 ἐν ΕΕΒΣ τ. 27 (1957) σ. 151-212. Μνεία ἐκκλ. ἀξιωμάτων. Ἡ ὑπ' ἀρ. 68/67 ἐπιστολὴ (σ. 191) ἀναφέρεται εἰς τὴν ἔκτασιν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου.

69. Ὀ. Λαμψίδου: Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ Ὁποῖον χρὴ εἶναι τὸν πνευματικὸν πατέρα ἐν ΛΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 190 ἑπ. Ἐκδίδεται τὸ κείμενον.

70. R.—J. Loenertz: Demetrius Cydones Correspondance (Studi e Testi 186) Città del Vaticano 1956. Πληροφορίαι διὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ πατριάρχου (σ. 165, 170 ἑπ.), διὰ τὴν ἐπισκοπικὴν ἄδειαν γάμου (σ. 166 ἑπ.), τὴν μετάθεσιν ἀρχιερέως (σ. 173). Μνεία ἐκκλ. ἀξιωμάτων (σ. 24, 170).

71. Τοῦ αὐτοῦ: Gregorii Acindyni epistulae selectae IX ἐν ΕΕΒΣ τ. 27 (1957) σ. 89 ἑπ. Μνεία ἐκκλησ. ἀξιωμάτων (σ. 92, 101, 107).

72. Τοῦ αὐτοῦ: Dix-huit lettres de Grégoire Acindyne analysées et datées ἐν OCP τ. 23 (1957) σ. 114 ἑπ. Ἀνάλυσις τῶν ἐν τῷ ἀμέσως προηγουμένῳ δημοσιεύματι ἐκδιδομένων ἐννέα ἐπιστολῶν καὶ ἰσαρίθμων ἀνεκδότων. Μνεία ἐκκλ. ἀξιωμάτων (σ. 132, 136, 142).

73. J. Sevcenko: Nicolas' Cabasilas «Anti-Zealot» discourse. A reinterpretation ἐν Dumbarton Oaks papers τ. 11 (1957) σ. 79 ἑπ. Ἐκδίδεται «Λόγος περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων», στρεφόμενος κατὰ δημευτικῶν, ὡς φαίνεται, τάσεων τῶν Ζηλωτῶν ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστηριακῆς περιουσίας.

74. *R. Draguet: Un morceau grec inédit des vies de Pachôme apparié à un texte d' Evagre ἐν Le Muséon τ. 70 (1957) σ. 267 ἑπ.

75. *G. Garitte: Vies géorgiennes de S. Syméon stylite et de S. Ephrem, Louvain 1957.

76. F. Halkin: Une passion grecque abregée de Sainte Lucie ἐν Classica et mediaevalia τ. 17 (1956) σ. 71 ἑπ. Πληροφορίαι διὰ διωγμοὺς ἄνευ ἱστορικῆς ἀξίας.

77. Β. Λαούρδα: Μητροφάνους Βίος τοῦ ὁσίου Διονυσίου τοῦ Ἀθωνίτου ἐν Ἀρχεῖον Πόντου τ. 21 (1956) σ. 43 ἑπ. Πληροφορίαι διὰ τὴν ἀνάδειξιν μητροπολίτου (σ. 59) καὶ τὴν ἵδρυσιν μονῆς (σ. 61).

78. V. Laurent: La vie merveilleuse de Saint Pierre d' Atroa († 837), Bruxelles 1956. Πολυάριθμοι καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσαι πληροφορίαι διὰ προϋποθέσεις χειροτονίας, τρόπον ἀναδείξεως ἡγουμένου, μοναχικὴν κουράν, ἐκκλησ. ἀξιώματα κλπ.

79. Ὁ ὑπὸ τῶν Βολλανδιστῶν καταρτισθεὶς γνωστὸς κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων ἐπανεξεδόθη εἰς τρίτην συμπεπληρωμένην ἔκδοσιν ὑπὸ τοῦ Fr. Halkin: Bibliotheca hagiographica graeca [3], τ. I—III, Bruxelles 1957.

80. Φ. Κουκουλέ: Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς τ. Ϛʹ, Ἀθῆναι 1957. Ἐν σ. 336-451 (Παροιμιογραφικὰ) ἐπανεκδίδονται μελέται τοῦ ἀειμνήστου συγγραφέως, ἀναφερόμεναι εἰς βυζαντινὰς παροιμίας, ἐν αἷς καὶ περὶ τῆς «αὐθήμερον ἅγιον πλαττόμενον» (σ. 379) περὶ ἧς βλ. ἀνωτ. (ἀρ. 11) μελέτην μου σ. 28.

Εʹ. Κατάλογοι χειρογράφων

81. Ν. Βέη: Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου ἐν Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τ. 7 (1957) σ. 5 ἑπ. Ὁ ὑπ' ἀρ. 173 κῶδιξ περιεῖχε τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου

Βλάσταρη, ὁ ὑπ' ἀρ. 211 συλλογὴν κανόνων καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 229 νομοκάνονα.

82. Εὐθυμίου Διονυσιάτου: Συμπληρωματικὸς κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους ἐν ΕΕΒΣ τ. 27 (1957) σ. 233 ἐπ. Πρβλ. Κ. Μανάφη: Σημείωμα περὶ τῶν συμπληρωματικῶν καταλόγων τῶν χειρογράφων τῆς ἱ. μ. Διονυσίου αὐτόθι σ. 387 ἐπ. Ὁ ὑπ' ἀρ. 609 κῶδιξ περιέχει τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη.

83. H. Hunger: Katalog der griechischen Handschriften der Oesterreichischen National- Bibliothek. Supplementum graecum, Wien 1957 ἀρ. 15, 24, 25, 113, 120 (συλλογαὶ κανόνων, νομοκάνονες, ἄλλα κείμενα ἐκκλ. δικαίου, ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος), 31 (Σύνταγμα Ματθαίου Βλάσταρη).

§ 20. *Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει*

84. Γ. Κορδάτου: Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, τ. Α': Τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1957 ἰδίᾳ σ. 43 ἐπ., 157 ἐπ.

§ 21. *Πηγαὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἐκ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας*

85. Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ: Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας [6], Ἀθῆναι 1957.

86. Δ. Γκίνη. Τὸ «Κοινάριον» τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου ἐν Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 32 (1957) σ. 247 ἐπ.

Μεταβυζαντινὰ ἔγγραφα δημοσιεύονται ἐν

87. πρ. Λήμνου Βασιλείου Ἀτέση: Ὁ Εὐβοίας Νεόφυτος Ἀδὰμ ἐν Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν μελετῶν τ. 4 (1955) σ. 58 ἐπ.

88. Τοῦ αὐτοῦ: Γεράσιμος Ῥάλλης μητροπολίτης Αἰγίνης, Ὕδρας καὶ Πόρου ἐν Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τ. 40 (1957) σ. 97 ἐπ., 166 ἐπ., 395 ἐπ.

89. Τοῦ αὐτοῦ: Ὁ Φαναριοφερσάλων Γεράσιμος τοποτηρητὴς Σαλώνων ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 216-220.

90. Τοῦ αὐτοῦ: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγίου Ὄρους αὐτόθι σ. 280-283.

91. Ν. Βέη: Ὁ τρίτος κῶδιξ τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας ἐν Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τ. 6 (1956) σ. 3 ἐπ.

92. Φιλαρέτου Βιτάλη: Ἀνέκδοτον σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Κων)λεως Γρηγορίου Ε' περὶ τῆς Ἱερᾶς μονῆς Βρύσεως Σίφνου ἐν Κυκλαδικὰ τ. 1 (1956) σ. 229 ἐπ.

93. Τοῦ αὐτοῦ: Ὁ κῶδιξ Α τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως Πρεβέζης

(1854-1869) ἐν Ἠπειρωτικὴ Ἑστία τ. 6 (1957) σ. 28 ἑπ., 322 ἑπ., 416 ἑπ., 619 ἑπ.

94. Λ. Βρανούση: Ἡ ἐν Ἠπείρῳ μονὴ Σωσίνου ἐν Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τ. 6 (1956) σ. 72 ἑπ. Ἐκτὸς πέντε πατριαρχικῶν σιγιλλίων ἐτ. 1598-1744 δημοσιεύονται ἐπιγραφαὶ μὲ μνείαν τοῦ σταυροπηγιακοῦ χαρακτῆρος τῆς μονῆς καὶ ἐνθυμήσεις μὲ μνείαν ἐκκλ. ἀξιωμάτων.

95. Κ. Δημαρᾶ: Ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὰ 1800 ἐν Ἑλληνικὰ τ. 15 (1957) σ. 141 ἑπ. Δημοσιεύεται ἐγκύκλιος τοῦ πατρ. Καλλινίκου Ε′ ἔτ. 1801.

96. Εὐθυμίου Διονυσιάτου ἔνθ' ἀνωτ. (ἀρ. 82) σ. 227 ἑπ. Περιγράφεται κῶδιξ τῆς μονῆς Διονυσίου ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1733 ἀλλὰ περιλαμβάνων καὶ ἀντίγραφα παλαιοτέρων ἐγγράφων.

97. Τ. Γριτσοπούλου: Ἡ μονὴ τοῦ Φιλοσόφου κατὰ τὸν ΙΗ′ αἰῶνα ἐν ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 97 ἑπ.

98. Τοῦ αὐτοῦ: Αἱ πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς Φιλοσόφου ἐν ΕΕΒΣ τ. 27 (1957) σ. 75 ἑπ.

99. Τοῦ αὐτοῦ: Ἡ μονὴ τοῦ Φιλοσόφου κατὰ τοὺς ΙΣΤ′—ΙΖ′ αἰῶνας ἐν Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος τ. 12 (1957/1958) σ. 103 ἑπ.

100. Θ. Κωστάκη: Ἕνα ἀνέκδοτο σιγίλλιο κι' ἕνα μπουγιουρτὶ ἐν Πελοποννησιακὰ τ. 2 (1957) σ. 368 ἑπ.

101. Σ. Κουγέα: Ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας Ἰγνάτιος ὁ Τζαμπλάκος (Ἐξαμπλάκων 1776-1802) καί τινα περὶ αὐτὸν ἔγγραφα ἐν Πελοποννησιακὰ τ. 2 (1957) σ. 141 ἑπ.

102. Κ. Μέρτζιου: Ἕν ἀνέκδοτον πατριαρχικὸν γράμμα τοῦ 1698 ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 418 ἑπ.

103. Ι. Νικολαΐδου: Παλαιογραφικὰ Ζαγορίου ἐν Ἠπερωτικὴ Ἑστία τ. 6 (1957) σ. 9 ἑπ. (συνέχεια τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ δελτίῳ ἀρ. 73 σημειουμένης μελέτης).

104. Δ. Πασχάλη: Βυζαντιναὶ καὶ μεταβυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου ἐν Θεολογία τ. 28 (1957) σ. 276 ἑπ., 440 ἑπ. (συνέχεια τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ δελτίῳ ἀρ. 75 σημειουμένης μελέτης). Ἐκτὸς ἐκκλ. ἐγγράφων δημοσιεύονται καὶ ἐπιγραφαὶ μὲ μνείαν ἐκκλ. ἀξιωμάτων.

105. Β. Σφυρόερα: Γάμοι καὶ διαζύγια στὴ Νάξο τὸν ΙΖ′ καὶ ΙΗ′ αἰῶνα ἐν Κυκλαδικὰ τ. 1 (1956) σ. 33 ἑπ., 95 ἑπ., 265 ἑπ.

106. Χρυσοστόμου Θέμελη: Ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Ὠρεῶν Δωροθέου ἐν ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 29 ἑπ.

107. Ν. Μηλιώρη: Παροιμίες τῶν Βουρλῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐν Μικρασιατικὰ Χρονικὰ τ. 7 (1957) σ. 411 ἰδίως ἀρ. 57 καὶ 285.

108. Π. Μπιμπέλα: Λαογραφικὰ Κυδωνιῶν ('Αϊβαλῆ), Μοσχονησίων (νησὶ) καὶ Γενητσαροχωρίου (χωριό), 'Αθῆναι 1956 σ. 106 ἑπ. 'Εκ τῶν ἐνταῦθα ἐκδιδομένων παροιμιῶν ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἐκκλ. δίκαιον παρουσιάζουν ἰδίᾳ αἱ ἐν σ. 106 καὶ 111.

§ 22. *Σχέσεις 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ 'Ελλάδι. Ι. 'Ιστορικῶς*

109. Νουβίας 'Ανθίμου: 'Ο Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὡς κανονολόγος ἐν 'Εκκλησία τ. 34 (1957) τ. 485 ἑπ.

110. S. Nanakos: Staat und Kirche in der griechischen Orthodoxie ἐν Ostkirchliche Studien τ. 6 (1957) τ. 268 ἑπ.

111. Μεσσηνίας Πολυκάρπου Συνοδινοῦ: 'Η δρᾶσις τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ἐξ Οἰκονόμων μετὰ τὴν εἰς 'Ελλάδα ἐγκατάστασίν του ἐν 'Εκκλησία τ. 34 (1957) σ. 508 ἑπ.

§ 23. *Σχέσεις 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ 'Ελλάδι. ΙΙ. Δογματικῶς*

112. Γ. Μουρίκη: 'Η συνταγματικὴ προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐν ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 32–38, 90-96 (συνέχεια τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ δελτίῳ ἀρ. 112 σημειουμένης μελέτης).

113-115. Αἱ Σ.Ε. 1772/1956 ἐν ΕΕΝ τ. 24 (1957) σ. 744 καὶ 2058/1957 ἐν ΑΕΚΔ τ. 13(1958) σ. 70 ἀσχολοῦνται μὲ τὰς προϋποθέσεις τῆς ἀσκήσεως τῆς λατρείας καὶ τῆς πρὸς ταύτην κρατικῆς ἀδείας, ἡ δὲ Α.Π. 309/1957 ἐν 'Εκκλησία τ. 35 (1958) σ. 214 μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ προσηλυτισμοῦ ὡς ἀξιοποίνου ἀδικήματος.

§ 24. *Αἱ πηγαὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν σημερινὴν ἰσχύν των*

116. Κ. Κυριαζῆ: Τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ἐν Θεολογία τ. 28 (1957) σ. 49 ἑπ., 190 ἑπ., 376 ἑπ.

117. Γνωμ. Εἰσαγγελέως Α. Πάγου (Α. Τούση) 23/1957 ἐν Ν.Β. τ. 6 (1958) σ. 179=ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 194 ἑπ. διὰ τὴν συνταγματικὴν κατοχύρωσιν μόνων τῶν δογματικῶν κανόνων.

§ 27. *'Επιστημονικὴ καὶ αὐθεντικὴ ἑρμηνεία. Οἰκονομία*

118. 'Ιερωνύμου Κοτσώνη: Προβλήματα τῆς «ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας», 'Εν 'Αθήναις 1957.

§ 28. Ἔκτασις ἐφαρμογῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ σχέσεις πρὸς τὰς λοιπὰς ἐκκλησίας

119. Ἀπόφασις τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου ἀπὸ 20 Μαρτίου 1957 ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 116 ὥρισεν «ὅπως ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μὴ μετέχη τῆς οἰκουμενικῆς κινήσεως ὡς ὀργανικὸν μέλος τῶν διαφόρων συμβουλίων αὐτῆς, ἀλλὰ παρακολουθῇ τὰς ἐργασίας αὐτῶν διὰ λαϊκῶν καθηγητῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, παρισταμένων ὡς παρατηρητῶν».

120. Ἡ Β′ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Ἔβανστον (1955). Ἔκθεσις ἐν Ὀρθοδοξία τ. 32 (1957) σ. 20 ἑπ., 158 ἑπ., 297 ἑπ.

120α. Σάμου καὶ Ἰκαρίας Εἰρηναίου: Ἀπόψεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς πρὸς τὴν οἰκουμενικὴν χριστιανικὴν κίνησιν ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 10 ἑπ.

121. Χρυσοστόμου Κωνσταντινίδου: Προσηλυτισμός, οἰκουμενικὴ κίνησις καὶ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἐν Θεολογία τ. 28 (1957) σ. 517 ἑπ.

122. Β. Σταυρίδου: Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτόθι σ. 23 ἑπ. (συνέχεια τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ δελτίῳ ἀρ. 131 σημειουμένης μελέτης).

(Συνεχίζεται)

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Pierre Canivet. S. J. Histoire d' une entreprise apologétique au Ve siècle Paris. Bloud et Gay. 1959. Σελ. XXIV+384.

Τὸ παρὸν ἔργον, ὅπερ δημοσιεύεται τῇ συνδρομῇ τοῦ γαλλικοῦ Ὑπουργείου ἐθνικῆς παιδείας καὶ περιλαμβάνεται εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον Bibliothèque de l' histoire καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ E. Jarry ἐκδιδομένην σειρὰν μελετῶν, εἶναι ἀφιερωμένον μετὰ πάθους εἰς τὸ περισπούδαστον ἔργον τοῦ κλεινοῦ ἐπισκόπου Κύρου Θεοδωρήτου «Ἑλληνικῶν Θεραπευτικὴ παθημάτων». Τῆς λαμπρᾶς συνθετικῆς ταύτης μελέτης τοῦ Γάλλου Ἰησουΐτου προηγήθη ἡ ἐν ταῖς Sources Chrétiennes περιληφθεῖσα καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ τεύχει τῆς «Θεολογίας» βιβλιογραφηθεῖσα ὑφ' ἡμῶν δίτομος ἔκδοσις τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου τοῦ Θεοδωρήτου, ἥτις ὑπόκειται ἐνταῦθα ὡς βάσις. Ἡ μετὰ χεῖρας λίαν ἐμπεριστατωμένη μελέτη διαιρεῖται εἰς τρία κύρια μέρη, ὧν προτάσσεται διαφωτιστικὸς πρόλογος (σ. V-VIII) καὶ ἐκτενεστάτη βιβλιογραφία (IX-XXIV). Ἐν μὲν τῷ I μέρει, ἐπιγραφομένῳ «Situation et genèse de l' entreprise apologétique de Théodoret» (σελ. 3-128), ἐξετάζεται μετὰ πάσης ἐπιμελείας κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάστασις κατὰ τοὺς χρόνους ἀπὸ 385-30 καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον ἐν Ἀντιοχείᾳ, εἰς ὅ προτίθεται καὶ τὸ μοναστικὸν περιβάλλον, ἐν ᾧ ἔζησεν ὁ Θεοδώρητος, εἶτα δὲ καὶ ἡ γένεσις τοῦ ἀπολογητικοῦ αὐτοῦ ἐγχειρήματος καὶ δὴ καὶ ἡ πολεμικὴ κατά τε τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ ἀπολογητικὸν σχέδιον τοῦ Θεοδωρήτου. Ἐν δὲ τῷ II μέρει, ἐπιγραφομένῳ La mèthode apologétique et les citations d' auteurs profans (σ. 129-256), γίνεται μακρότατος λόγος περὶ τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς μεθόδου ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς, περὶ τῆς ἀπολογητικῆς μεθόδου τοῦ Θεοδωρήτου καὶ περὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιουμένων χωρίων τῶν θύραθεν συγγραφέων καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν πηγῶν, ἐξ ὧν ἀντλεῖ οὗτος. Ἐν τῷ III μέρει, ἐπιγραφομένῳ La culture profane de Thèodoret (σ. 257-324), ἐξετάζεται ἡ θύραθεν μόρφωσις τοῦ Θεοδωρήτου καὶ εἰδικώτερον ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἄμεσος καὶ ἔμμεσος γνῶσις τῶν τε ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων καὶ τῶν ἐθνικῶν θρησκειῶν, ὡς καὶ ἡ ἱστορικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ μόρφωσις τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὰ μέσα καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἀπολογητικῆς αὐτοῦ ἐργασίας, μεθ' ἃ ἐπακολουθοῦσι τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης τῆς παρούσης μελέτης καὶ δὴ καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Θεοδωρήτου, ὅπερ δὲν φέρει τοσοῦτον χαρακτῆρα ἀπολογητικόν, ὅσον προτρεπτικόν, παιδαγωγικὸν καὶ ἀποδεικτικὸν ἢ μᾶλλον ἐπιδεικτικὸν καὶ ἐὰν δὲν εὗρε τὴν προσήκουσαν ἠχὼ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἔτυχεν ὅμως πολλῆς προσοχῆς κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Ἕπεται παράρτημα, ἐν ᾧ ἐξετάζεται ἡ χριστολογία τοῦ ἀπολογητικοῦ τούτου ἔργου τοῦ Θεοδωρήτου (σ. 333-343) καὶ ἐπακολουθοῦσι πίνακες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων, ὡς καὶ τῶν ἑλληνικῶν λέξεων, ἔτι δὲ καὶ ἀναλυτικὸς πίναξ κυρίων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, ὡς καὶ πίναξ τῶν περιεχομένων. Τέλος ἐπισυνάπτονται αὐτοτελεῖς πίνακες ἐναρμονιστικοί, ἀκολουθοῦντες τὴν διαδοχικὴν σειρὰν τῶν ἐν τῇ «Θεραπευτικῇ» τοῦ Θεοδωρήτου παρατιθεμένων χωρίων, διαφωτιστικοὶ δὲ τῆς ἐν τῇ παρούσῃ ἀξιολογωτάτῃ μελέτῃ παρατιθεμένης μακρᾶς ἐρεύνης τῶν πηγῶν τῶν παρατιθεμένων χωρίων (σελ. 170-253). Κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ σ., ἡ «Θεραπευτικὴ» τοῦ Θεοδ. δὲν ἀποτελεῖ πλουσίαν τινὰ σύνθεσιν φθάνουσαν εἰς τὸ ἀνάστημα ἄλλων προηγηθέντων μεγάλων ἀπολογητικῶν ἔργων, οὐχ ἧττον ὅμως παρουσιάζει ὡραίαν προσπάθειαν συμβιβασμοῦ τῶν διαφερομένων καὶ ἀνταγωνιζομένων ἰδεολογιῶν, κατὰ τρόπον ἀποδεικνύοντα, ὅτι δύναταί τις νὰ εἶναι χριστιανὸς καὶ δὴ καὶ μοναχός, χωρὶς νὰ ἀρνῆται τὰς αὐθεντικὰς ἀξίας τοῦ κλασσικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Καὶ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ κ. Canivet, καρπὸς πραγματικοῦ πρὸς θέμα πολὺ συμπαθητικὸν ἔρωτος καὶ ἐμπεριστατωμένων μελετῶν, ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν καὶ θεολογικῶν, εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ καὶ ἔρχεται νὰ διαφωτίσῃ ὄχι μόνον ἓν ἀξιόλογον προϊὸν τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας καὶ μίαν τοσοῦτον σπουδαίαν προσωπικότητα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὸν Ε´ αἰῶνα, τὴν ἐνδοξοτάτην ταύτην ἐποχὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας. Εἰς τὸν συγγραφέα ὀφείλονται πολλαὶ εὐχαριστίαι ἐπὶ τῇ συμπαθεστάτῃ ταύτῃ προσπαθείᾳ, ἥτις περιποιεῖ τιμὴν εἰς τὴν γαλλικὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

***Denys l'Aréopagite**. La Hiérarchie céleste. Sources Chrétiennes. No 58. Les éditions du Cerf. Paris, 1958. Σελ. 40.*

Τὸ περίφημον ἔργον τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς χριστιανικῆς γραμματείας «περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας», τὸ ἐσφαλμένως ἀποδιδόμενον εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην καὶ τεραστίαν ἐπὶ τοὺς μεταγενεστέρους, ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, ἀσκῆσαν ἐπίδρασιν, πολυμερεστάτης δὲ μέχρι τοῦδε τυχὸν ἐξερευνήσεως, εἶναι εὐχάριστον ὅτι, ὡς ἦτο καὶ ἑπόμενον, τὴν προσήκουσαν καταλαμβάνει θέσιν καὶ ἐν τῇ λαμπρᾷ σειρᾷ τῶν Sources Chrétiennes. Συνεργάζονται ἐν τῇ παρούσῃ ἐκδόσει ὁ κ. René Roques, ἐκλεκτὸς συνεργάτης τοῦ Centre national de la recherche scientifique, ὅστις ἔχει καὶ τὴν ἐποπτείαν ἐπὶ τῆς παρούσης ἐκδόσεως καὶ καὶ εἰς ὃν ὀφείλεται καὶ ἡ προτασσομένη ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγὴ (σελ. V-XCI), ὁ φιλόλογος Günther Heil, ὅστις ἐπεμελήθη τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου κειμένου ἐπὶ τῇ βάσει ὡρισμένου ἀριθμοῦ καλῶν χειρογράφων καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς Σορβόνης κ. Maurice

de Candillac, ὁ γνωστὸς μεταφράστης τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου, ὅστις καὶ ὑπομνηματίζει τὸ ἔργον. Οὕτως ἐφωδιασμένον προσφέρεται εὐπρόσιτον εἰς τὸ εὐρύτερον κοινὸν τὸ ἐξαίρετον τοῦτο ἔργον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔπαυσε εἰσέτι νὰ προκαλῇ τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν εὐλάβειαν πολυαρίθμων ἀναγνωστῶν, ὄχι μόνον θεολόγων, ἀλλὰ καὶ φιλολόγων καὶ φιλοσόφων καὶ ἱστορικῶν καὶ εὐσεβῶν χριστιανῶν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Alfred de Rievaulx, Quand Jésus eut douze ans. Sources Chrétiennes. No 60. 1958. Paris. Σελ. 133.

Guillaume de Saint - Thierry. La contemplation de Dieu. Sources Chrétiennes No 61. Paris 1959.

Τὰ μετὰ χεῖρας μικρὰ ἔργα ἀνήκουν εἰς τὴν σειρὰν τῶν δυτικῶν μοναστικῶν ἔργων, ἥτις περιλαμβάνεται εἰς τὰς Sources Chrétiennes. Τὸ μὲν πρῶτον, ἐκδιδόμενον ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν Anselme Hoste καὶ Jos. Dubois, ὀφείλεται εἰς τὸν κάλαμον ἑνὸς τῶν σπουδαιοτέρων δυτικῶν μοναστικῶν συγγραφέων τοῦ ΙΒ´ αἰῶνος καὶ διαλάμπει ἐν αὐτῷ τὸ πνεῦμα τοῦ Ὠριγένους καὶ ἐν γένει τῆς μεγάλης πατερικῆς ἀλληγορικῆς μυστικῆς παραδόσεως, ἀνευρισκούσης ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Θεοτόκου τὸν δωδεκαετῆ Ἰησοῦν ἐν τῷ ναῷ, τ.ἔ. ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τὸ δὲ δεύτερον ἔργον, ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ Dom Jacques Hourlier, εἶναι μελέτη τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη τοῦ Γουλιέλμου de St Thierry, φίλου καὶ βιογράφου τοῦ ἁγίου Βερνάρδου τοῦ ἐκ Κλαιρβώ, περὶ τῆς θέας τοῦ Θεοῦ καὶ παρουσιάζουσα ἱκανὰς ὁμοιότητας πρὸς ἔργα τοῦ μεγάλου ἐκείνου μυστικοῦ συγγραφέως τῆς Δύσεως.

Π. Ι. Μ.

Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, Νομικὸν Πρόχειρον. Τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενον ἐκ χειρογράφου κώδικος τοῦ κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου, ὑπὸ Παν. Ζέπου, τακτικοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι 1959, Σελ. ιβ-304.

Τὸ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἔργον τοῦ ἐκ Χίου ἕλληνος λογίου, διαπρέψαντος ἐν Βλαχίᾳ κατὰ τὴν ιη´ αἰῶνα, εἶναι σπουδαιοτάτη καὶ συστηματικὴ ἐπιλογὴ νομοθετικῶν διατάξεων, ἀπὸ βυζαντινῶν πηγῶν, καὶ συντεταγμένη ἑλληνιστὶ ἐν ἔτει 1766, φέρουσα δὲ τὴν σφραγῖδα τῆς ἐξεχούσης προσωπικότητος τοῦ ἐκδότου. Καίτοι δὲ πρόκειται περὶ βλαχικῆς νομικῆς συλλογῆς, τὸ ἔργον τοῦτο παρέχει κατὰ τὸν κ. Ζέπον «ἀπόδειξιν σαφῆ περὶ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ πνεύματος ἐπὶ τῆς νομοθεσίας τῆς Βλαχίας», ἥτις ἐπιβολὴ «ἀρξαμένη παλαιότερον ἀνεπτύχθη ἐντονώτατα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡγεμονείας τῶν Φαναριωτῶν κατὰ τὸν ιη´ αἰῶνα καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ´, δύναται δὲ νὰ παραβληθῇ μόνον πρὸς τὴν κατὰ τὸν ιδ´ αἰῶνα σημειωθεῖσαν

ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου συμβολὴν τοῦ Κωνστ. Ἀρμενοπούλου». Τοῦ ἔργου προτάσσεται εἰσαγωγὴ συντεταγμένη ὑπὸ τοῦ κ. Ζέπου καὶ πραγματευομένη περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐκδιδομένου ἔργου, τῶν πηγῶν, καὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν χειρογράφων τοῦ «Νομικοῦ προχείρου», ὡς καὶ περὶ τῆς παρούσης ἐκδόσεως αὐτοῦ.

Ἡ ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» βιβλιογράφησις τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἐξηγεῖται ἐκ τῆς σπουδαιότητος τοῦ περιεχομένου αὐτῆς οὐ μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Κανονικοῦ δικαίου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐν γένει ἱστορίαν, ὡς βλέπομεν μάλιστα ἐν τῷ Γ′ βιβλίῳ, τῷ περιέχοντι «ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις». Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἔργου τούτου, ὅπερ ἐκδίδεται ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐκδόσεων τοῦ «Ἀρχείου Ἰδιωτικοῦ δικαίου» (Τόμος ΙΖ′), διευκολύνεται διὰ τῶν ἐν τέλει παρατιθεμένων πινάκων πηγῶν, κυρίων ὀνομάτων καὶ λεξιλογίου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Athenagoras Kokkinakis*, *Parents and Priests as servants of Redemption. N. York. Morehouse Gorham. 1958. Σελ. 205.

Τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ Θεοφιλ. Ἐπισκόπου Ἐλαίας καὶ προέδρου τῆς ἐν Βοστώνῃ Ὀρθοδόξου Θεολογ. Σχολῆς «τοῦ Τιμίου Σταυροῦ», ὅπερ χαρακτηρίζεται ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως ὡς ἑρμηνεία τῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τῶν μυστηρίων τοῦ Γάμου καὶ τῆς Ἱερωσύνης καὶ στηρίζεται ἐπὶ διαλέξεων αὐτοῦ γενομένων κατὰ καιροὺς περὶ τῶν δύο τούτων μυστηρίων, ἀποτελεῖται, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἐκ δύο κυρίων μερῶν, ὧν τὸ α′ ἀφιεροῦται εἰς τὸ μυστήριον τοῦ Γάμου καὶ τὸ β′ εἰς τὸ τῆς Ἱερωσύνης. Ἐν μὲν τῷ α′ μέρει, ἀποτελουμένῳ ἐκ 16 κεφαλαίων, ἐξετάζεται ὁ γάμος ἐν τῇ ἱστορικῇ του ἐξελίξει, ὡς θεῖος θεσμός, ἡ ἁγιότης αὐτοῦ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἡ ἐν Χριστῷ παλινόρθωσις τοῦ γάμου, τὸ ἰδανικὸν τοῦ γάμου θεωρουμένου ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς ἑνώσεως τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὀρθόδοξος περὶ γάμου ἀντίληψις, ἡ πολυγαμία, τὸ διαζύγιον, τὰ κωλύματα τοῦ γάμου, ἡ καταστρατήγησις τοῦ γάμου ἐν τῷ ἐλέγχῳ τῶν γεννήσεων, ὁ γάμος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, οἱ μεικτοὶ γάμοι, ἡ σημασία τῆς ὀρθοδόξου τελετῆς τοῦ γάμου. Ἐν δὲ τῷ β′ μέρει, ἀποτελουμένῳ ἐξ ἄλλων 11 κεφαλαίων, ἐξετάζεται ἡ ἱστορικὴ βάσις καὶ ἡ φύσις τῆς Ἱερωσύνης καὶ ἰδία τῆς Χριστιανικῆς, ἡ ἱερωσύνη τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ (βασίλειον Ἱεράτευμα), ἡ ὀρθόδοξος ἱερωσύνη, ἡ ἱερωσύνη ὡς μυστήριον, ἡ ἱεραρχία τῆς Χριστ. Ἐκκλησίας, ἡ ὀρθόδοξος τελετουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Ἱερωσύνης καὶ ἡ χειροτονία.

Ἡ ἐξέτασις τῶν ἐπὶ μέρους ζητημάτων δὲν στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων, ἀλλὰ διεξάγεται καὶ κατὰ τρόπον ἐπιστημονικὸν ὑπὸ μορφὴν ὅμως ἐκλαϊκευτικήν, πάντως δὲ διανοίγει εὐρεῖς ὁρίζοντας

εἴς τε τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς κληρικοὺς περὶ τῶν δύο σπουδαιοτάτων τούτων, παρ' ὅλον τὸν προαιρετικόν των χαρακτῆρα, μυστηρίων.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἀρχιμ. Ἰ ω ά ν ν ο υ Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Ποιμαντική. Ἀθῆναι 1959. Σελ. 270.

Ἡ ἑλληνικὴ ποιμαντικὴ ἐπιστήμη, εἰς ἣν εἶναι ἀφιερωμένα τρία μέχρι τοῦδε ἑλληνικὰ ἔργα, ἤτοι τοῦ Νικηφόρου Καλογερᾶ, τοῦ Μητροπολίτου Πενταπόλεως Νεκταρίου καὶ τοῦ κ. Σπυρ. Γ. Μακρῆ, πλουτίζεται διὰ νέου ἔργου ὀφειλομένου εἰς τὸν κάλαμον τοῦ διευθυντοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογ. Σχολῆς τῆς Βοστώνης καὶ ἀδελφοῦ τοῦ ἀειμνήστου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου, γνωστοῦ δὲ καὶ ἐξ ἄλλων θεολογικῶν ἔργων. Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον διαιρεῖται εἰς τρία κύρια μέρη, ὧν τὸ α', ἐπιγραφόμενον «Γενικὴ ποιμαντική», ἀσχολεῖται περὶ τὰς προϋποθέσεις, τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμοὺς καὶ τὸν ποιμένα (σ. 21-46), τὸ β', φέρον τὸν τίτλον «Εἰδικὴ Ποιμαντική», ἀσχολεῖται περὶ τὴν ποιμαντορίαν καθόλου, περὶ τὸ ἁγιαστικόν, διδακτικὸν καὶ ποιμαντικὸν ἔργον τοῦ ἱερέως (σ. 41-146) καὶ τὸ μάλιστα ἐνδιαφέρον γ' μέρος, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἀτομικὴ Ποιμαντική» (σ. 147-264), πραγματεύεται περὶ τῶν ἀτομικῶν προβλημάτων τῆς ποιμαντορίας κατὰ ἡλικίαν, κοινωνικὴν κατάστασιν καὶ τὰς μετ' αὐτῆς συνδεομένας σχέσεις (γάμος, διαζύγια, οἰκογένεια, ἔλεγχος τεκνογονίας, ἐξωεκκλησιαστικὰ καθήκοντα). Διαφωτιστικὸς διὰ τὰ ἐν Ἀμερικῇ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα πρόλογος τοῦ συγγραφέως, δύο πολὺ ἐνδιαφέρουσαι περὶ τοῦ βιβλίου κρίσεις τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Μιχαὴλ καὶ λιτὸς ἐπίλογος καὶ ἡ κυριωτέρα βιβλιογραφία πλαισιοῦσι τὸ ἔργον, ὅπερ εἶναι προϊὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν πολλῶν μελετῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ μακρᾶς προσωπικῆς ποιμαντορικῆς καὶ διδακτικῆς πείρας καὶ ἀρτίας γνώσεως τῆς ἐν Ἀμερικῇ ἑλληνικῆς πραγματικότητος, συνδυάζει δὲ ἄριστα ἀμερικανικὴν μετὰ εὐρωπαϊκῆς καὶ δὴ καὶ ἑλληνικῆς σοφίας. Τοιοῦτο δὲ ὂν τὸ ἔργον τοῦτο προώρισται νὰ ἀποβῇ πολύτιμος ὁδηγὸς οὐ μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ ἱεροῦ κλήρου τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλὰ καὶ ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου.

Π. Ι. Μ.

Ἀρχιμ. Ἰ ω ά ν ν ο υ Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Ἑλληνικὰ γράμματα. Ἑλληνιστὶ καὶ ἀγγλιστί, ἀνὰ σελ. 35. Boston. 1959.

Πρόκειται περὶ ἐμπεριστατωμένης ὁμιλίας τοῦ συγγραφέως, ἀπαγγελθείσης ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Μιχαὴλ σοφῶς καὶ ἐθνοπρεπῶς καθιερωθείσης «Ἑβδομάδος τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων». Ἡ ὁμιλία αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐμπνευσμένον ὕμνον πρὸς τὸν ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Τριῶν ἱεραρχῶν ἐνσαρκωθέντα καὶ ἐν τῇ ἑορτῇ αὐτῶν ἐξόχως συμβολιζόμενον ἄριστον συνδυασμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ὅταν ἡ ἐν Ἀμερικῇ ὁμογένεια καὶ δὴ καὶ ἡ νεολαία αὐτῆς τοιούτων

ἐμφορῆται ὑψηλῶν αἰσθημάτων καὶ ἰδεῶν καὶ διὰ τοιούτων ἐκτρέφεται διδαγμάτων καὶ νουθεσιῶν, δικαιούμεθα νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι θὰ διατηρήσῃ οὐ μόνον τὴν ὀρθόδοξον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν. Καὶ πρέπει καὶ δύναται νὰ τὴν διατηρήσῃ ἔχουσα ὑπ' ὄψιν, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ ὑπὸ μιᾶς ἄλλης φυλῆς ἐπὶ εἴκοσι καὶ πλέον αἰῶνας ἐπιτελεσθὲν θαῦμα τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, τῆς ἑβραϊκῆς.

Π. Ι. Μ.

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς 1956-1957. Ἀθῆναι 1958, σελ. λβ' + 289. Σχ. 8ον.

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τιμῶσα τὸν ἐκδημήσαντα πρὸς Κύριον τῇ 23 Αὐγούστου 1958 ὁμότιμον καθηγητὴν αὐτῆς καὶ διαπρεπῆ ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν ἀρχιμανδρίτην Βασίλειον Κ. Στεφανίδην, ἀφιέρωσεν αὐτῷ τὸν ἀνὰ χεῖρας τόμον τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος της. Τούτου προτάσσεται πρόλογος τοῦ κοσμήτορος Κ. Μπόνη, ἀφιερωμένος εἰς τὸν τιμώμενον (σ. ε'-ξ'), ἕπονται δὲ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Γ. Κονιδάρη, περιέχουσα ἀνάλυσιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ, (σ. θ'-κζ') καὶ ὁ ἐπικήδειος εἰς αὐτὸν λόγος τοῦ καθηγητοῦ Β. Βέλλα (σ. κθ'-λβ'). Εἶτα ἀκολουθοῦσιν αἱ ἑπόμεναι ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι τῶν τακτικῶν καὶ ὁμοτίμων καθηγητῶν τῆς Σχολῆς: Παναγιώτου Μπρατσιώτου, Ἡ ἐργασία κατὰ τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας (σ. 1-22), Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου, Τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Μητροπολίτης Ἐπίσκοπος καὶ ἰδίᾳ ὁ Ρώμης (σ. 23-34), Βασιλείου Βέλλα, Ἡ Ἁγία Γραφὴ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ (σ. 35-55), Ἀνδρέου Φυτράκη, Ἡ ἀξία τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος κατὰ τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας (σ. 57-99), Ἰωάννου Καρμίρη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (σ. 100-139), Βασιλείου Ἰωαννίδου, Ἡ χριστολογία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου (σ. 141-213), Παναγιώτου Τρεμπέλα, Ἡ Μήτηρ τοῦ Λυτρωτοῦ (σ. 215-229) καὶ Κωνσταντίνου Μπόνη, Μεγάλου Βασιλείου εἰς τὸ «Πρόσεχε σεαυτῷ» (σ. 231-261). Ἡ ἐπετηρὶς κατακλείεται διὰ Παραρτήματος (σ. 263-287), ἐν ᾧ περιέρχεται ἡ τελετὴ τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ Ἐθνάρχου Κύπρου Μακαρίου Γ' εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 13 Ἰουνίου 1957, ἤτοι ἡ προσφώνησις τοῦ Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Χωρέμη, ἡ προσφώνησις τοῦ κοσμήτορος Κωνσταντίνου Μπόνη, ὁ λόγος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ Ἐθνάρχου Κύπρου Μακαρίου Γ', τὸ ψήφισμα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ἡ ἀναγόρευσις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ Ἐθνάρχου Κύπρου Μακαρίου εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς μετὰ τοῦ σχετικοῦ διπλώματος.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ Λ΄ ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ ΤΕΥΧΟΣ Γ΄

DIE BEDEUTUNG DER GRIECHISCH-ORTHODOXEN KIRCHE FÜR DAS ABENDLAND

VON

PROF. D. DR. ERNST BENZ (MARBURG)

I.

Schon der Wortlaut des Titels unserer heutigen Vorlesung führt uns mitten in das Thema hinein. Wenn wir das Wort «Kirche» mit dem Zauberstab der Philologie berühren, so stellt sich heraus, dass es sich hier um ein altes Fremdwort handelt, das aus dem Griechischen in die deutsche Sprache eingedrungen ist. Wie aber gerät ausgerechnet ein griechisches Wort in die deutsche Sprache als Bezeichnung für eine Sache, in der sich im Bereich der romanischen Sprachen das lateinische «ecclesia» durchgesetzt hat, das seinerseits die latinisierte Form des griechischen «ekklesia» ist? Die Antwort auf diese Frage führt uns darauf, dass die germanischen Stämme nicht von der lateinischen Kirche, sondern zuerst von der griechischen Kirche missioniert worden sind. Die von Rom aus gelenkte Missionierung der deutschen Stämme durch Bonifatius im 8. Jahrhundert ist erst die zweite Phase einer Christianisierung, die noch auf die Reste einer älteren, von der griechischen Kirche ausgehenden Christianisierung aus dem vierten Jahrhundert zurückgreifen konnte. Zeugnis für diese älteste, von der griechischen Kirche ausgehende Christianisierung der deutschen Stämme ist unsere heutige Sprache. Wir können noch heute sprachgeschichtlich zwei Schichten christlicher Lehnwörter unterscheiden, eine ältere Schicht, die aus der griechischen Kirche in der Zeit der Gotenmission übernommen wurde und die die erste Lautverschiebung noch mitgemacht hat, und eine zweite Schicht der von Rom ausgehenden Mission des Bonifatius, die die erste Lautverschiebung nicht mehr mitgemacht hat. Solche älteren christlichen Lehnwörter aus dem Griechischen sind: «Pfaffe», von dem griechischen Wort «papa», das Wort «Bischof» — griechisch «episkopos». Das Wort «Bischof» muss wegen seines auslautenden «f» schon vor dem 8. Jahrhundert im althochdeutschen Sprachgebiet eingebürgert gewesen sein. Ebenso geht die althochdeutsche Bezeichnung für Christus, «Krist», auf diese älteste Schicht christlicher Lehnwörter zurück. Nach den westgermanischen Auslautregeln musste ein um 500 gesprochenes

«Christus» bis zum 8. Jahrhundert zu «Krist» werden. Auch unser Wort «Teufel» kann nicht erst im 8. oder 9. Jahrhundert aus einem lateinischen «diabolus» entstanden sein, sondern geht auf die griechische Form «diabolos» zurück. Ebenso geht das Wort «Samstag» auf das gotische «sambaton» zurück, das als Lehnwort die Wiedergabe des griechischen «sambaton» ist. Wie das Wort «Teufel» ist auch unser Wort «Engel» ein Lehnwort aus dieser ältesten Schicht. Zu dieser alten Gruppe gehört auch das Wort für «Kirche». Das griechische «kyriakon» wird gotisch zu «küriko» und im althochdeutschen nach der ersten Lautverschiebung zu «chiricha» und nach der zweiten Lautverschiebung zu «Kirche».

Diese Schicht griechischer Fremdwörter ist in die deutsche Sprache eingedrungen durch die gotische Bibelübersetzung des griechischen Bischofs Wulfila. Wulfila war kein reinblütiger Germane. Seine Grosseltern stammten aus Kappadozien. Er war zwar väterlicherseits germanischer Abstammung, mütterlicherseits jedoch kleinasiatischer Grieche. Von Kindheit an war er zweisprachig, wurde Kleriker und hat als Lektor den Auftrag erhalten, die Bibel aus dem Griechischen ins Gotische zu übersetzen. Von dem Patriarchen von Konstantinopel wurde er zum «Bischof der Goten» geweiht. Er hat auch durch seine Bibel-Übersetzung das Gotische zum ersten Mal in den Rang einer Literatursprache erhoben. Durch diese Übersetzung ist Wulfila zum grössten deutschen Sprachschöpfer geworden. Auf ihn gehen nicht nur die genannten christlichen griechischen Fremdwörter zurück, sondern er hat auch eine Reihe fundamental deutscher Begriffe als Übersetzungen griechischer Begriffe neu geschaffen. Dies gilt z.B. für das Wort «Gott», das im Gotischen nur als Neutrum existierte und das Wulfila als Maskulinum verwandt hat. Für das griechische Wort «hamartia» hat er den Begriff der «Schuld» neu geprägt, und für «aphesis ton hamartion» das Wort «Ablass». Als Übersetzung von «pistis» hat er das Wort «Glaube» neu geschaffen.

Dies mag als Andeutung eines Vorgangs unendlich tiefgreifender geistiger Formung der gotischen Sprache im Zusammenhang mit der Missionierung durch das kleinasiatische und byzantinische Christentum griechischer Prägung genügen. Das Ausmass dieses Einflusses der griechischen Kirche auf die germanischen, vor allem auf die gotischen Stämme wird deutlich, wenn man sich klar macht, dass der Herrschaftsbereich dieser Stämme von Kleinasien, der Wolga, dem Donau- und Balkangebiet hinauf über Ober- und Mittelitalien, Süddeutschland, Gallien, Spanien und Nordafrika reicht und sich im Gesamtbereich der ostgotischen Stämme, der westgotischen Stämme und der Langobarden auswirkt.

Was für den Bereich der Sprache — und d.h. der kirchlichen Lehre, der Predigt, der Liturgie und des Gebetes — im westgotischen Arianismus gilt, das gilt in einem noch stärkerem Masse in der christlichen Kunst und zwar sowohl in der Architektur, wie in der Plastik, wie in der Wandmalerei, der Mosaikkunst, der Elfenbeinabmusterei, wie auch im Bereich der liturgischen Musik. Die gesamte kirchliche Kunst ist in den Ostgoten- und Westgotenreichen, wie vor allem der Blick auf Ravenna und das Reich Theoderichs zeigt, aufs stärkste von dem griechisch — byzantinischen Vorbild geprägt. Die erste grosse germanische Kultur auf europäischem Boden im italischen Reich Theoderichs ist durch den Geist der griechischen Kirche geformt.

Es tut hier nichts zur Sache, dass diese geistige Formung der Germanen von einer theologischen Richtung der griechischen Kirche ausging, die arianisch galt und als häretisch verfemt wurde. Zur Zeit der Gotenmission handelte Wulfila als Bischof des ökumenischen Patriarchen, und erst im Verlauf der kirchenpolitischen Entwicklung seiner Zeit ist die von ihm vertretene theologische Richtung von seinen theologischen Gegnern als Arianismus abgestempelt worden. Diese Prägung durch die Formen der griechischen Kirche hat das gesamte sogenannte «arianische» Christentum der gotischen Stämme bestimmt.

Die byzantinischen Formen des Kirchbaus, die byzantinischen Ornamente, die Symbolik der griechischen Kirche und der Stil der griechischen Ikonographie sind auch noch aus den Resten den Kirchbauten der westgotischen Könige auf spanischem Boden abzulesen ; und bis zum heutigen Tag wird an einem Altar der Kathedrale von Sevilla die Liturgie in der mozarabischen Liturgie gelesen, die auf die gotische Liturgie zurückgeht, die ihrerseits durch die griechische Liturgie geprägt ist.

Später ist dieses arianische Kirchentum, das immer ein Stammeskirchentum geblieben ist, durch die Mission der römischen Kirche beseitigt und vernichtet worden. Die letzten Spuren sind im Zusammenhang mit der Uniformierung der karolingischen Reichskirche nach dem römischen Modell beseitigt worden. Lediglich das «Kyrie eleison» — in der mittelalterlichen Sprachform «Kyrieleis» — ist auch noch in der lateinischen Liturgie als ein archaisches Rudiment der alten griechischen Liturgie erhalten geblieben.

Trotzdem hat sich das Erbe dieser ältesten griechischen Mission auf deutschem Boden unterirdisch weiter gehalten.Man könnte dies an vielen Symptomen nachweisen. Hier sei nur eines erwähnt : Es war ein Grundprinzip der Mission der griechischen Kirche, den von ihr missionierten

Völkern das Evangelium, die Predigt und die Liturgie in ihrer Sprache zu bringen. Die orthodoxe Kirche hat nicht das Prinzip der Uniformierung der Kirche durch eine einheitliche Kultsprache vertreten, sondern hat im Anschluss an das pfingstliche Sprachwunder Wert darauf gelegt, dass das Evangelium in einer Vielheit der Zungen verbreitet wurde. Sie ist bei der Missionierung der Slawen ebenso vorgegangen wie bei der Missionierung der Germanen. Was Wulfila als Sprachschöpfer für die Germanen bedeutete, das bedeuteten die beiden Brüder Cyrill und Method, die Schöpfer der slawischen Liturgie, der slawischen Schrift und der slawischen kirchlichen Literatur, für die Welt der West- und Ostslawen. Allerdings ist der Versuch der Einführung einer slawischen Liturgie im Bereich der Westslawen im mährischen Reich misslungen; sie wurde im Zuge der organisatorischen und liturgischen Romanisierung der Kirche in Böhmen und Mähren ebenso beseitigt wie die Reste des gotischen arianischen Landeskirchentums durch die römische Kirche auf deutschem, gallischem, spanischem und nordafrikanischem Boden. Aber das Kirchenvolk hat in der Zeit der Überfremdung durch die lateinische Kirchensprache nie vergessen, dass ihm einmal die Predigt und die Liturgie in seiner Muttersprache dargereicht wurde. Es ist höchst bezeichnend, dass der Widerstand gegen die Romanisierung gerade zuerst im 15. Jahrhundert auf böhmisch-mährischem Boden, und im 16. Jahrhundert auf deutschem Boden erfolgte, auf den Gebieten also, in denen die Mission der griechischen Kirche schon in früheren Jahrhunderten volkssprachliches Kirchentum geschaffen hatte.

II.

Es ist dem Griechentum zu verdanken, dass das Christentum nicht als eine jüdische Sekte, sondern als eine Universalreligion im Abendland sich verbreitet hat. Bereits Paulus hat das Christentum seiner Bindung an das Judentum entschränkt, indem er einerseits den Gedanken aussprach, dass Gott sein Gesetz allen Menschen ins Herz gelegt hat, andererseits verkündete, dass die an das jüdische Volk gerichteten Heilsverheissungen auf die Griechen übergegangen sind, die im Glauben diese Verheissungen empfangen. Aber erst die griechischen Theologen haben den Universalismus des Christentums theologisch begründet. Dies ist das Verdienst der griechischen Apologeten, die die schwierige Aufgabe übernommen haben, die Wahrheit der christlichen Glaubenslehre gegen die Angriffe der philosophischen Gegner des Christentums mit den Mitteln der Philosophie zu verteidigen. Sie haben nicht nur die christliche Glaubenslehre als die «wahre Philosophie» dargestellt, sondern haben

auch einen inneren Zusammenhang zwischen der Universalgeschichte der Menschheit und der Heilsgeschichte erhellt. Ihnen erschien es als unzulänglich, die christliche Kirche lediglich als Erfüllung der alttestamentlichen Verheissungen darzustellen, für sie war die Vorgeschichte des Christentums nicht nur der Bereich der jüdischen Religionsgeschichte, sondern das Feld der allgemeinen Religionsgeschichte.

Der Grundbegriff dieses universalen Verständnisses war für die Apologeten der Begriff des Logos. War im Johannes-Evangelium der Logos noch verstanden als der himmlische Mensch, als das himmlische Äonenwesen, als der göttliche Urmensch, so verstanden die Apologeten mehr und mehr diese Gestalt als den Logos im Sinn der göttlichen Vernunft. Dieser göttliche Logos, die göttliche Weltvernunft, äusserte sich nicht nur in den Propheten und in der inneren Linie der alttestamentlichen Heilsgeschichte, sondern in der gesamten Menschheitsgeschichte. Überall, in allen Völkern, hat sich der göttliche Logos bekundet, überall in der Philosophie der Ägypter, der Perser, der Inder und vor allem der Griechen finden sich Funken des göttlichen Logos, und Gestalten wie Plato und Sokrates werden als Künder des Logos verstanden, deren Wahrheitserkenntnisse schon ganz in die Nähe des prophetischen Logos hinführen. Bezeichnenderweise war es ein zum christlichen Glauben bekehrter Berufsphilosoph, Justin der Philosoph, der diese universalistische Logoslehre entwarf und einen solchen universalistischen Aspekt der Heilsgeschichte entwickelte. Selbst die christliche Deutung antiker Götter- und Heroenmythen findet sich bei den Apologeten von dem Grundgedanken aus, dass selbst in der vorchristlichen heidnischen Religion sich schattenhaft einige Spuren der in Christus in ihrer Fülle hervortretenden und erscheinenden Wahrheit aufleuchten. In den grossen Leitern der alexandrinischen Katechetenschule, der ersten christlichen Lehrstätte, an der es zur Ausbildung einer wissenschaftlich-systematischen Theologie kam, ist diese Anschauung von dem Universalismus des Christentums voll entwickelt worden.

Mit dieser Anschauung vom Logos Spermatikos ist die theologische Begründung für eine Entwicklung von allergrösster Bedeutung für die Zukunft des europäischen Geistes erschaffen worden : auf fast allen Gebieten hat der Sieg des Christentums zu einem Bruch der Kontinuität der vorchistlichen Kultur geführt, und zwar nicht nur auf dem Gebiet der Religion, sondern auch auf dem Gebiet der Sozialethik, der Individualethik, der gesellschaftlichen Sitten, der Kunst, der Ehe, des geschlechtlichen Lebens. Auf dem Gebiet der Philosophie dagegen wurde die innere

Kontinuität gewahrt und damit nicht nur die Grundlage für eine wissenschaftliche Theologie, sondern auch für eine christliche Wissenschaft, für einen wissenschaftlichen christlichen Universalismus geschaffen.

Es ist interessant festzustellen, wie sich schon früh eine Art von griechischem Sendungsbewusstsein entwickelt, das deutlich mit dem messianischen Sendungsbewusstsein des jüdischen Volkes rivalisiert. Im Johannes - Evangelium, dessen scharfe Stellungnahme gegen die Juden sich an vielen Stellen äussert, findet sich die höchst auffällige Szene, die im 12. Kapitel beschrieben wird : Unter den Pilgern, die zum Passahfest nach Jerusalem kommen, sind auch einige Griechen, die wenden sich an Philippus mit den Worten : Herr, wir wollten Jesum gerne sehen. Dieser Wunsch wird Jesus von Philippus und Andreas mitgeteilt. Jesus aber antwortet ihnen mit den Worten : «Die Zeit ist gekommen, dass des Menschen Sohn verkläret werde». Der Wunsch der Griechen, Jesus zu sehen, hat also eine endzeitliche heilsgeschichtliche Bedeutung : in der Person dieser Griechen wendet sich die Welt, wendet sich die griechische Welt Christus zu, wird die Hinwendung zu Christus universal. Erst mit dieser tatsächlich erreichten wirklichen Universalität der Hinwendung zu Jesus ist der Augenblick seiner Verklärung gekommen, die vom Himmel her durch Donnergetöse bestätigt wird. Jesus betet : «Vater, verkläre deinen Namen», und eine Stimme vom Himmel antwortet : «Ich habe ihn verklärt und will ihn abermals verklären». Die Griechen repräsentieren hier, wie im übrigen auch in den paulinischen Briefen, die nicht-jüdische Menschheit.

Dem entspricht im Grunde der kulturgeschichtliche Befund der Epoche : die griechische Sprache ist die Sprache der Ökumene, deren Gültigkeitsbereich im Osten noch weit über die politischen Grenzen des römischen Reiches hinausreicht. Und dieses Griechisch war nicht nur die Handelssprache und lingua franca dieser Periode, sondern auch die Sprache der Wissenschaft, der Philosophie und der Dichtung dieser Epoche, und so ist sie auch die übernationale Kirchensprache geworden. Bis in das dritte Jahrhundert hinein war Griechisch die Sprache nicht nur der römischen Gemeinde, sondern auch die Sprache der südgallischen Gemeinden von Lyon. Die Inschriften der Katakomben dieser Gemeinden sind griechisch, ebenso wir die theologischen Werke ihrer grossen Bischöfe bis ins dritte Jahrhundert hinein, wie des Irenäus von Lyon und des Hippolytus von Rom. Im Grunde hat sich die Romanisierung der römischen und gallischen Kirche erst nach der Verlagerung des Reichsmittelpunktes von Rom nach Byzanz durchgesetzt.

III.

Die tiefgreifende Beeinflussung des europäischen Christentums durch die griechische Kirche ist eine Tatsache, die ausserhalb jeder Diskussion steht. Wir können uns dies am eindrucksvollsten an der Formel Adolf von Harnacks verdeutlichen, der das christliche Dogma als solches als Produkt der Hellenisierung des Christentums bezeichne-hat. In der Tat ist die Zusammenfassung der christlichen Glaubenswahrheiten zu einem System christlicher Lehre ein Ergebnis des griechischen Geistes und einer Denkarbeit der griechischen Kirche, und die Harnack'sche These ist in ihren positiven wie negativen Folgerungen noch heute zutreffend. Die Tatsache, dass die christliche Botschaft die griechische Sprache als Werkzeug ihrer Weltmission benutzt hat, hat es sozusagen von selber mit sich gebracht, dass diese Botschaft ihre lehrhafte Formulierung und Auslegung in den Begriffen des griechischen Denkens und der griechischen Philosophie fand.

Dieser Vorgang der Hellenisierung hat vom ersten Augenblick an eingesetzt, in dem das Evangelium in griechischer Sprache verkündigt wurde. Er lässt sich bereits deutlich in den griechischen Schriften des Apostels Paulus feststellen,der eine Reihe von Begriffen benutzt, die bereits in der Philosophie der Stoa einen bestimmten Bedeutungsgehalt angenommen hatten ,und setzt sich im Gesamtbereich der griechischsprechenden christlichen Theologie immer stärker durch, bis am Ende des dritten Jahrhunderts Origenes in seiner Schrift: «Peri Archon», über die Grundprinzipien des christlichen Glaubens, die erste Summe der christlichen Theologie vorlegt, die ihre starke Beeinflussung durch die Begriffssprache der neuplatonischen und stoischen Philosophie in keiner Zeile verleugnet. Es kann gar kein Zweifel darüber bestehen, dass damit auch inhaltlich eine Beeinflussung des Evangeliums durch die griechische Philosophie eingetreten ist.

Harnack hat versucht, diese inhaltliche Veränderung des Evangeliums, die durch seine Hellenisierung eintrat, als Abfall zu deuten. Er erblickt in der Tatsache, dass aus dem Christentum dank seiner Hellenisierung eine Lehre geworden ist, den Sündenfall des Christentums selber. Wir beurteilen heute diesen Prozess anders. An und für sich lebt in jeder echten Glaubenserfahrung der Impuls, sich begrifflich zu klären und intellektuell zu läutern. Die augustinische Formel, «Credo, ut intelligam», enthält gleichzeitig einen Aufschluss über die Psychologie des Glaubens selbst, der von sich aus dazu drängt, sich auf die Ebene des Begriffs und der Intuition zu erheben. Dieser Impuls steht am Anfang

jeder theologischen Lehrbildung. Die Formel des Anselm von Canterbury, «Fides quaerens intellectum», steht bezeichnenderweise am Anfang der Systembildung der lateinischen Scholastik. Die griechische Sprache, die bereits durch die gewaltige Denkarbeit der griechischen Philosophie geprägt und zu einem Instrument intellektueller Bewältigung der Wirklichkeit geschliffen worden war, als sie die lingua franca des römischen Reiches und des vorderen Orient wurde, hat auch für die Vorkämpfer des christlichen Glaubens einen besonders dringlichen Anstoss gegeben, den Inhalt des christlichen Glaubens in die Sphäre des Begriffs zu erheben.

Entscheidend ist nun dabei, dass sich die christliche Theologie nicht einer einzigen Linie der griechischen Philosophie verschrieben hat, sondern dass sie die gesamte Tradition der griechischen Philosophie in ihrer Mannigfaltigkeit der Denkformen in sich aufgenommen und verarbeitet hat und zwar sowohl den Platonismus in seiner älteren und neueren Form wie auch die Stoa und den Aristotelismus. So hat die christliche Theologie das philosophische Gesamterbe des griechischen Denkens in seiner Pluralität und Universalität angetreten und damit dem christlichen Abendland gerettet. Die grösste Bedeutung fiel allerdings von Anfang an Platon zu. Er galt schon den altkirchlichen Apologeten als der eigentliche Paidagogos eis Christon, der Lehrer auf Christus hin. Es war vor allem der Neuplatonismus mit seiner Substanzmetaphysik, seiner Logos - Idee, seiner Emanationslehre, der sowohl die dogmatische Lehrbildung wie auch die mystische Theologie der christlichen Kirche inspiriert hat. Der eindrucksvollste Beweis hierfür ist die Tatsache, dass das christliche Glaubensbekenntnis, das heute noch von allen Konfessionen anerkannt ist und als eucharistisches Symbol verwandt wird, das Nicaenum, in der begrifflichen Darlegung der Gottheit Christi und des Verhältnisses der göttlichen Personen Begriffe verwendet, die nicht biblischen Ursprungs sind, sondern der neuplatonischen Substanzmetaphysik entstammen, wie vor allem den Begriff der ousia, des Wesens, und den Begriff der Homoousia, der Wesensgleichheit. Der Platonismus mit seiner idealistischen Grundkonzeption und seiner Urbild-Abbild-Idee hat nicht nur die Christologie und die christliche Anthropologie geformt, sondern hat auch ganz entscheidend die christliche Kunst beeinflusst. Die Ikone (eikon = Bild) wird verstanden als direktes Abbild des himmlischen Archetypos : die Ikone ist auf diese Weise die Selbstabbildung des himmlischen Urbildes, und gerade ihr Eikon-Charakter bestimmt den Traditionalismus der byzantinischen Kunst : die Ikone darf nicht verändert werden, da sie das himmlische

Urbild selbst wiedergibt. Ebenso beherrscht der platonische Bildgedanke die griechische Auffassung von der Kirche : die irdische Kirche ist das Abbild der archetypischen himmlischen Kirche in allen ihren Lebenssphären, und das gilt selbst für die Verfassung der Kirche. Die Hierarchie der irdischen Kirche mit dem monarchischen Bischof an der Spitze ist das Abbild der archetypischen himmlischen Hierarchie, und die Liturgie der irdischen Kirche ist die mystagogische Abbildung der Liturgie, die die Engel und Heiligen der himmlischen Kirche darbringen.

Der Platonismus ist in immer neuen Schüben in die griechische Theologie eingedrungen und hat ein völlig christliche Gewand erhalten. Am deutlichsten tritt dies wohl im Schrifttum des sogenannten Dionysios Areopagita in Erscheinung, das die Grundlage der mystischen Theologie der griechischen Kirche bildet und das seit seiner Übersetzung ins Lateinische durch Scotus Eriugena auch die Entwicklung der mystischen Theologie des europäischen Westens bestimmt hat. Dieses umfangreiche Schrifttum knüpft unmittelbar an die Werke der neuplatonischen Religionsphilosophie, vor allem des Proklos an ; es ist am Ende des 5. Jahrhunderts auf syrischem Boden entstanden und geschichtlich gesehen christianisierter Neuplatonismus. Dieses Schrifttum hat aber dadurch ein gewaltiges apostolisches Ansehen in der griechischen Kirche erhalten, da es als ein Werk jenes Dionysios vom Areopag galt, der nach dem Bericht der Apostelgeschichte ein Schüler des Apostels Paulus in Athen und Haupt der dortigen Christengemeinde war. Auf diese Weise hat sich also ein verchristlichter Neuplatonismus im Gesamtbereich der griechischen Kirche als eine Lehre ausgebreitet, die in den Augen der Leser und Hörer auf den Apostel Paulus selbst zurückging und dadurch die Autorität der Apostolizität erhielt.

Einen führenden Einfluss gewann der Platonismus in der christlichen Theologie auch dadurch, dass die erste christliche Theologenschule, die Katechetenschule von Alexandrien, vor allem an die platonische Philosophie anknüpfte und auch die Methode der allegorisch-theologischen Mythen-Exegese, die die alte alexandrinische Schule unter dem Einfluss der platonischen Philosophie entwickelt hatte, auf die Exegese des Alten und Neuen Testamentes übertrug. Schon bei Clemens von Alexandrien, noch deutlicher bei Origenes lässt sich dieses Vorherrschen der platonischen Philosophie in dem Gesamtaufriss der systematischen Theologie deutlich nachweisen. Kein Wunder, wenn dann die entscheidenden dogmatischen Auseinandersetzungen über die Christologie und über das Verhältnis der trinitarischen Personen zueinander

sich der Termini der Vorstellungswelt der neuplatonischen Philosophie und der Begriffe ihrer Substanz-metaphysik bedienten.

Hat die platonische Philosophie ihren Rückhalt in der alexandrinischen Theologenschule und dogmatisch ihren stärksten Ausdruck in dem Entwurf der alexandrinischen Theologie gefunden, so hat der Realismus der aristotelischen Philosophie die denkerische Leistung der anderen grossen Theologenschule bestimmt, die für die Interpretation des christlichen Glaubens massgeblich wurde : die Schule von Antiochien. Es kann hier nicht im einzelnen dargelegt werden, wie sich Aristotelismus und Platonismus auf die Ausbildung der verschiedenen Typen der griechischen philosophie ausgewirkt haben ; vor allem kann hier nicht auf den Anteil der verschiedenen griechischen Formen philosophischen Denkens an der Entwicklung der verschiedenen Typen der Christologie, der Trinitätslehre, wie auch vor allem der verschiedenen Typen der Auslegung der Heiligen Schrift eingegangen werden. Jedenfalls eines ist sicher : die Entwicklung der Theologie zur Wissenschaft und zwar sowohl auf dem Gebiet der Systematik wie der Exegese ist ein Werk des griechischen Geistes.

Eine grosse geistige Bedeutung für Europa fällt der griechischen Kirche nicht nur dadurch zu, dass sie das Erbe der griechischen Philosophie in ihrer Pluralität in sich verarbeitet und in ihre eigene Theologie aufgenommen hat, sondern auch dadurch, dass sie immer wieder direkt das Erbe der griechischen Philosophie und Wissenschaft dem Westen vermittelt hat. Alle grossen Plato- und Aristoteles-Renaissancen auf europäischem Boden gehen unmittelbar auf die griechische Kirche zurück. So hängt die Aristoteles-Renaissance des Hochmittelalters mit den Besuchen lateinischer Kardinäle in Byzanz zusammen, die von dort die Handschriften des Aristoteles mitbrachten. Noch erstaunlicher ist die Tatsache, dass auch diejenigen aristotelischen Schriften, die auf dem Umweg über die arabische Philosophie nach Spanien kamen und dort aus dem Arabischen ins Lateinische übersetzt wurden, zum grossen Teil durch die Vermittlung der griechischen Kirche und zwar vor allem der nestorianischen und monophysitischen Kirchen Kleinasiens in die Hände der Araber kamen. zum Teil auf dem Umweg über syrische Übersetzungen, so dass die griechische Theologie auch bei diesem seltsamen Umweg als Mittlerin des griechischen philosophischen Erbes erscheint. Aber auch die Plato-Renaissance des 15. Jahrhunderts hängt damit zusammen, dass griechische Theologen, die nach der Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 in den Westen flohen, Handschriften Platos mitbrachten und dem Westen so ein bisher verschüttetes Erbe griechischen Geistes neu vermittelten.

IV.

In den ersten beiden Jahrhunderten erscheint die Kirche in Westeuropa fast als ein Ausläufer der griechischenKirche. Wie schon erwähnt, ist die Kirchensprache auch in Rom und in Südgallien das Griechische, und Kultus und Liturgie sind aufs stärkste von der griechischen Kirche bestimmt. Selbst das Taufsymbol der römischen Kirche liegt in seiner ältesten Fassung in griechischer Sprache vor. Aber vom 4. Jahrhundert an hat sich im Zusammenhang mit der Verselbständigung der römischen Kirche eine immer stärkere Spannung zwischen der griechischen und der römischen Kirche ergeben, eine Spannung, deren tragische Folgen die griechische Kirche an den Rand des Abgrunds geführt haben. Es ist erforderlich, die Ursachen dieser Spannung kurz darzustellen. Ihre Entwicklung hängt eng mit der Wandlung der politischen Situation im römischen Reich zusammen. Rom war Mittelpunkt des römischen Kaiserreiches in der Zeit seines grandiosen Aufstiegs. Rom war auch gleichzeitig Mittelpunkt der harten Verfolgungen der christlichen Kirche von seiten des römischen Imperium, das der christlichen Kirche nie verzieh, dass es sich seinem System einer grundsätzlich toleranten Religionspolitik nicht einfügen und nicht als eine Religion neben den andern bestehen wollte. Im christlichen Geschichtsbild erscheint Rom als die Stadt, da die apokalyptische Hure auf den sieben Hügeln thront, als das Babel und die Stätte des Greuels der Verwüstung.

Diese Situation änderte sich vollständig in dem Augenblick, als Konstantin die traditionelle Religionspolitik des römischen Reiches grundsätzlich änderte und die bisher vom römischen Staat verfolgte christliche Kirche zur Reichskirche erhob in der Absicht, die eine Kirche zur religiösen und geistigen Grundlage des Imperium Romanum zu machen. Die Verlagerung des politischen Schwergewichts vom Westen nach dem Osten hatte es an sich schon mit sich gebracht, dass die Kaiser mehr und mehr im Ostteil des Reiches residierten. Konstantin nahm nunmehr die Gelegenheit wahr, dem christlichen Imperium einen neuen christlichen Mittelpunkt in Byzanz zu schaffen. Der Mythus von Byzanz kommt am deutlichsten in seinem Ehrentitel, «das zweite Rom», zum Ausdruck.

Das neue Rom am Bosporus führt die Tradition des alten Rom als Mittelpunkt des Reiches weiter, und Konstantin hat den grössten Wert auf die Aufrechterhaltung der Kontinuität im Aufbau des Regierungs- und Verwaltungsapparates in der neuen Hauptstadt gelegt. Ebenso deutlich ist die Distanzierung des Neuen Rom vom Alten Rom.

Das alte Rom ist das Rom, das sich mit dem Blut der Märtyrer befleckt hat, das heidnische Rom der Christus-Feinde. Byzanz dagegen, das neue Rom, ist die Hauptstadt des christlichen Imperium, dort sollte die Hagia Sophia, die herrlichste Kirche des Reiches, entstehen. So enthielt die Gründung von Byzanz ebenso wie sein Mythos eine deutliche Absage an Rom. Als das alte Rom selbst im Jahre 410 eine Beute der westgotischen Stämme wurde, erblickte man im christlichen Osten in diesem Untergang der alten Hauptstadt die Rache Gottes an der christusfeindlichen Stadt.

In Byzanz fiel dem Patriarchen von Konstantinopel von selber die Funktion des obersten Bischofs der byzantinischen Reichskirche zu, eine Funktion, die in seinem Titel als «Ökumenischer Patriarch» deutlich genug zum Ausdruck kam. Dort konnte sich allerdings der Anspruch des Ökumenischen Patriarchen niemals so weit erheben, dass der Bischof auch weltliche Herrschaftsrechte für sich beanspruchte. Die Gegenwart des Kaisers, der sehr energisch seine politischen Aufsichtsrechte über die Kirche ausübte, wies den Ökumenischen Patriarchen von selbst in den Bereich seiner geistlichen Führungsrechte innerhalb der Kirche zurück. Da diese Rechte ihrerseits von den Inhabern der älteren Patriarchate Rom, Alexandrien, Antiochien und Jerusalem eifersüchtig überwacht wurden, ist der kirchliche Rechtsanspruch des Ökumenischen Patriarchen innerhalb der gesamten Kirche nie über den Anspruch des Ehrenvorsitzes in der Versammlung der orthodoxen Patriarchen und Bischöfe hinaus entwickelt worden. Immerhin haben die Patriarchen von Konstantinopel in steigendem Masse auf ihre Sonderstellung als Ökumenische Patriarchen gepocht und versucht, sie wenigstens im kirchlichen Bereich durchzusetzen, soweit es die politische Situation gestattete.

Ganz anders verlief die Entwicklung im Westen. Nach dem Abzug des Kaisers und der massgeblichen Regierungs-und Verwaltungsbehörden von Rom nach Konstantinopel blieb der Bischof von Rom als die höchste und einzige Autorität zurück. Für die weitere Entwicklung Roms und des ganzen Westens blieb es von entscheidender Bedeutung, dass die höchste Instanz in Rom im Augenblick des Einbruchs der germanischen Stämme in den westlichen Teil des römischen Reiches durch die Autorität des Bischofs von Rom repräsentiert war. In den 200 Jahren, in denen die westgotischen Stämme ihre Reiche auf dem Boden des weströmischen Reiches gründeten und Italien, den nördlichen Teil des Balkan, Gallien, Spanien und Nordafrika beherrschten, ist dem Bischof von Rom ein gewaltiges moralisches Ansehen im Westen zugewachsen. Das römische Papsttum ist gross geworden in dem politischen Vakuum, das durch den

Abzug des römischen Kaisers nach Byzanz und nach dem Zusammenbruch der römischen Verwaltung in der Westhälfte des römischen Reiches nach dem Einbruch der gotischen Stämme entstanden war.

In diesem politischen Vakuum, in der die politische Macht des Kaisers im fernen Osten dem Westen keine Hilfe mehr leisten konnte, bildete die römische Kirche im Westen die einzige noch funktionierende Institution, die aus der Zeit Konstantins übrig geblieben war. In ihren Sprengeln lebte die Einteilung des alten römischen Reiches weiter. Ein grosser Teil der römischen Aristokratie, die bisher die höheren Verwaltungsämter bekleidet hatte, rückte in die Bischofsämter ein und brachte als Mitgift die Regierungs- und Verwaltungskunst des römischen Reiches der Kirche mit. Tatsächlich fiel der Kirche von Rom und ihrem Bischof in dieser Zeit des politischen Vakuums eine sehr viel grössere Bedeutung als geistige und sittliche Ordnungsmacht zu, als sie jemals in früheren Zeiten besass. Die gelegentlich in Rom auftauchenden germanischen Könige und Stammesfürsten, die immer wieder abgesetzt oder ermordet wurden und sich alle untereinander bekämpften, stellten keinerlei Gegengewicht gegen die Autorität des römischen Bischofs dar. So ist es zur Entfaltung der Macht des römischen Papsttums gekommen, die ihren deutlichsten Ausdruck in einer Rechtsfälschung des 8. Jahrhunderts findet, die unter dem Namen der Konstantinischen Schenkung bekannt ist.

Der Grundgedanke dieser päpstlichen Rechtsurkunde ist, dass der Kaiser Konstantin von dem Papst Silvester auf wunderbare Weise vom Aussatz geheilt wurde und aus Dankbarkeit hierfür dem Papst eine Schenkung aufsetzte. Der Umfang dieser Schenkung ist aussergewöhnlich. Einmal erklärt der Kaiser, er wolle seine Residenz nach Konstantinopel verlegen, da unmöglich neben dem Herrn der Kirche, dem Papst von Rom, der Herr des Reiches in derselben Stadt residieren könne. Der dankbare Kaiser überlässt dem Bischof von Rom weiter seinen Palast, den Lateran, mit dem Recht, die päpstliche Kurie nach dem Modell des kaiserlichen Hofes zu gliedern. Er überlässt ihm sämtliche kaiserliche Insignien und gleichzeitig die politische Oberherrschaft über den gesamten Westen. Das bedeutet : nach dieser Rechtsfiktion weicht der Kaiser aus Rom und geht nach Byzanz ; er überlässt dem Papst als dem neuen geistlichen und weltlichen Souverän den Westen. In diesem Dokument ist bereits die Idee des Kirchenstaates begründet und der Gedanke von der politischen Souveränität des Papstes ausgesprochen.

Eine solche Ideologie zu entwickeln war in der Tat nur möglich in einem Rom, in dem der Bischof von Rom einen Kaiser nicht mehr

neben sich hatte. Praktisch durchgesetzt haben die römischen Päpste diese kühne Ideologie, die den Jahrhunderten weit vorausgriff, in einem zähen, durch drei Jahrhunderte hindurch geführten Kampf, auf der einen Seite durch heimliche oder offene Rebellion gegen Byzanz, dessen politische Machtlosigkeit benutzt wurde, um sich mehr und mehr jeglicher personalpolitischer, verwaltungsmässiger und steuerlicher Abhängigkeit von der fernen Reichshauptstadt zu entziehen, und auf der andern Seite durch eine nicht minder verwegene Koalitionspolitik mit den neuen Herren der germanischen Königtümer, die sich im Westen erhoben.

Die Entscheidung fiel dadurch, dass es dem Papsttum gelang, die katholischen Franken gegen die arianischen Langobarden und die übrigen arianischen germanischen Stämme und Königreiche auszuspielen und die Revolution der fränkischen Hausmeier, der Karolinger, gegen das angestammte, aber politisch entmächtigte fränkische Königtum der Merowinger zu legalisieren. Damit war de facto ein grosser Teil der Ansprüche des römischen Papsttums von der stärksten jungen Barbarenmacht des Westens anerkannt, und unter dem Schutz der Karolinger hat sich dann einerseits die Errichtung und Ausbreitung der römisch-katholischen karolingischen Reichskirche auf westeuropäischem Boden, andererseits die letzte Loslösung Roms von der legalen Herrschaft des römischen Kaisers in Byzanz und die Anerkennung des grössten Teils der italienischen Halbinsel als des der Souveränität des römischen Papstes unterstehenden Kirchenstaates vollzogen. Erst jetzt hört auch die Reihe der Griechen auf dem Papstthron auf. Am Anfang der Entwicklung des abendländischen Christentums steht der Abfall Roms von Byzanz und die Koalition mit den jungen politischen Kräften des germanisch-romanischen Mittel- und Westeuropas. Praktisch hat damit die römische Kirche im Westen das Erbe des Imperium Romanum angetreten, halb legal, halb revolutionär.

Es kann nicht unsere Aufgabe sein, hier die ganze konfliktreiche Auseinandersetzung zwischen Rom und Byzanz durch die Jahrhunderte zu verfolgen. Verhängnisvoll war an dieser Entwicklung, dass sie zur politischen Machtfrage wurde und dass der Konflikt mit militärischen Waffen ausgefochten wurde, und zwar eindeutig durch die Initiative des Westens. Die Kreuzzüge haben sich mehr und mehr nicht nur gegen den Islam, sondern auch gegen Byzanz gewandt. In den von den Kreuzfahrern eroberten kleinasiatischen Kreuzfahrerstaaten und auf den griechischen Inseln des Ostmittelmeeres etablierte sich eine römische Hierarchie, die die einheimische griechische zu verdrängen suchte. Schliesslich richtete sich der vierte Kreuzzug gegen Byzanz selbst und

führte im Jahr 1204 zur Eroberung von Byzanz und zur Errichtung eines lateinischen Kaisertums und einer lateinischen Hierarchie in Byzanz. Zwar ist die lateinische Herrschaft 1261 wiederzusammengebrochen, aber Byzanz hat sich von diesem Schlag nie mehr erholt. In der Zeit des lateinischen Kaisertums, in dem der vertriebene griechische Kaiser und der griechische Patriarch in Nicaea residierten, ist die ganze militärische, wirtschaftliche und Verwaltungsorganisation des byzantinischen Reiches so zusammengebrochen, dass sich das Reich davon nie mehr erholt hat, nachdem der Kaiser aus dem Exil wieder in die Hauptstadt zurückkehren konnte. Die Macht von Byzanz wurde vom Westen aus gebrochen, längst bevor es 1453 dem türkischen Sultan zum Opfer fiel, und diese Tatsache hat der griechischen Kirche das Misstrauen gegen Rom bis zum heutigen Tag wachgehalten. Und die Erinnerung daran ist wieder wachgerufen worden, als unmittelbar nach der Besetzung Griechenlands durch Mussolini im letzten Weltkrieg von Rom aus ein römisch-katholisches Erzbistum in Athen errichtet wurde, obwohl die kleine Gemeinde römischer Katholiken in Athen bis dahin mit einem Gemeindepfarrer ausgekommen war, und dieses Erzbistum ist auch nach dem Abzug der Italiener und der Deutschen 1945 aus Griechenland geblieben, obwohl die griechische Regierung die offizielle Anerkennung dieser Neugründung der Besatzungszeit verweigerte.

Eine neue Phase intensiver Beschäftigung mit der griechischen Kirche auf europäischem Boden wurde durch die Reformation Luthers eröffnet. Luther hat sich in seiner Opposition gegen viele Lehren und Gebräuche der römisch-katholischen Kirche seiner Zeit durch die Berufung auf die griechisch-orthodoxe Kirche legitimierte. Im Kampf der Reformation gegen die mittelalterliche römische Kirche haben sich die Reformatoren nachdrücklich auf die griechische Kirche zur Rechtfertigung ihres Anspruches berufen, dass die römische Kirche von den Lehren und Gebräuchen der alten Kirche abgefallen sei. So ist der Höhepunkt der Leipziger Disputation der Kampf zwischen Eck und Luther über die Beurteilung der griechischen Kirche. Luther beruft sich sowohl für seine Auffassung von Messe und Herrenmahl wie auch in seiner Bekämpfung des Primatsanspruches des römischen Papstes auf die griechische Kirche. Eck vertritt demgegenüber den Standpunkt, dass die Griechen, «da sie von der römischen Kirche abgefallen sind, auch den christlichen Glauben verloren haben». Eck äussert hier ein sehr extremes Urteil, nach dem die Griechen nicht nur Schismatiker, sondern auch Häretiker sind. Luther dagegen tritt im weiteren Verlauf der Diskussion als ein eifriger Apologet der Rechtgläubigkeit der griechischen Kirche

auf und beruft sich dabei nicht nur auf die alte byzantinische Kirche, sondern auch auf die gegenwärtige unter der Türkenherrschaft existierende Kirche.

Diese erstmalige öffentliche Berufung auf die griechische Kirche durch Luther ist von den übrigen Reformatoren eifrig aufgenommen und weiter entwickelt worden. Besonders Philipp Melanchthon hatte schon auf Grund seiner humanistischen Erziehung zu den Vätern der griechischen Kirche ein besonders nahes Verhältnis. Sie erschienen ihm als die massgeblichen Interpreten des Neuen Testaments schon deswegen, weil sie dem neutestamentlichen Griechisch sprachlich am nächsten waren und seinen ursprünglichen Sinn noch unmittelbar verstanden. Deswegen waren seine Schriften besonders stark mit Zitaten aus den griechischen Vätern durchsetzt. Dieser Standpunkt erhielt seine besondere Bedeutung dadurch, dass auf Melanchthon die Reaktion der verschiedenen lutherischen Bekenntnisschriften zurückgeht. So ist vor allem die Apologie des Augsburgischen Bekenntnisses mit Zitaten aus den griechischen Vätern belegt. Melanchthon war auch der erste Reformator, der persönlich mit der griechischen Kirche seiner Zeit in Verbindung getreten ist. 1559 erhielt er den Besuch eines griechischen Diakonen mit Namen Demetrios, der vom Ökumenischen Patriarchen in Konstantinopel den Auftrag erhalten hatte, sich an Ort und Stelle über das Wesen der deutschen Reformation zu orientieren. Demetrios wurde von Melanchthon in sein eigenes Haus freundlich aufgenommen; es wurde ihm Gelegenheit gegeben, sich mit den Lehren, den gottesdienstlichen Formen des Protestantismus und seiner Kirchenordnung vertraut zu machen, während Demetrios Melanchthon und den ihm befreundeten Häuptern der Reformation von dem Leben und der Lehre der griechischen Kirche unter dem türkischen Joch erzählte.

Eine vertiefte Kenntnis der griechischen Kirche wurde dann den Reformatoren durch einen Schüler Melanchthons, David Chytraeus, vermittelt, der vom Kaiser Maximilian II. nach Österreich berufen wurde, um dort die Reformation einzuführen. Chytraeus machte verschiedene Reisen durch Österreich und Ungarn bis an die türkische Grenze und kam dabei mit griechischen Theologen in Verbindung, die ihm ausführlich über die Verhältnisse in Griechenland und im türkischen Reich berichteten. Mit seinem Werk «über den heutigen Stand der Kirchen in Griechenland, Kleinasien...», 1569, lenkte Chytraeus zum ersten Mal die Aufmerksamkeit einer breiteren Öffentlichkeit des reformatorischen Kirchenvolkes auf die griechische Kirche.

Schon Melanchthon versuchte, durch Demetrios eine unmittelbare

Verbindung des Zentrums der deutschen Reformation mit dem ökumenischen Patriarchat herbeizuführen, doch ohne Ergebnis, da Demetrios auf seiner Rückreise Konstantinopel nicht mehr erreichte. Eine unmittelbare Verbindung wurde erst hergestellt durch die beiden württembergischen evangelischen Gesandtschaftsprediger in Konstantinopel, Stephan Gerlach und Salomon Schweigger, die einen ausführlichen theologischen Briefwechsel zwischen den Tübinger Theologen und dem Patriarchen Jeremias II. von Konstantinopel eröffneten. In diesem Briefwechsel sind die Anfänge einer ökumenischen Begegnung der deutschen Reformation mit der griechischen Kirche zu erblicken. Die Veröffentlichung des Briefwechsels hat in ganz Europa, vor allem unter den römischen Katholiken, grösstes Aufsehen und eine Menge von Gegenschriften römisch-katholischer Theologen hervorgerufen, die ihrerseits dazu beitrugen, dass die griechische Kirche noch stärker als bisher in den Interessenkreis der theologischen Auseinandersetzung zwischen Reformation und römischer Kirche rückte. Die Vertiefung des ökumenischen Gedankens im Zeitalter des Pietismus hat dann zu erneuten Begegnungen des Protestantismus mit der griechischen Kirche geführt. August Hermann Francke, 1701, hat an der theologischen Fakultät in Halle ein Collegium Oriental gegründet, in dem auch griechisch-orthodoxe und russisch-orthodoxe Theologen Aufnahme fanden. Auf seine Veranlassung sind auch zahlreiche Schriften pietistischer Mystik, vor allem Johann Arndts «Die vier Bücher vom wahren Christentum» ins Griechische übersetzt worden. Eine Reihe von ökumenisch gesonnenen Weltreisenden, vor allem der Sprachforscher Ludolf, haben Reisen in den Orient unternommen und lebendige Berichte von dem Leben der zeitgenössischen griechischen Kirche auf griechischem und kleinasiatischem Boden, in Jerusalem und Alexandrien mit nach Deutschland gebracht. Die Zeit des Pietismus ist auch die Zeit, in der im Zeichen des beginnenden Historismus eine Anzahl bedeutsamer Werke zur Geschichte der griechischen Kirche in deutscher Sprache erschienen sind, deren bedeutendstes das Werk von Johann Michael Heineccius «Eigentliche und Wahrhaftige Abbildung der alten und neuen griechischen Kirche», 1711, darstellt.

Durch die Reisen Peters des Grossen in Europa ist dann die Begegnung und Auseinandersetzung mit der griechischen Kirche erneut aktiviert worden und zwar dadurch, dass die Theologen der Sorbonne in Paris 1717 Peter dem Grossen während seines Aufenthaltes in Paris einen Entwurf der Union zwischen der griechischen Kirche und der katholischen Kirche vorlegten. Die Theologen der Sorbonne stellten eine solche Union nicht nur als eine dogmatisch sehr leicht vollziehbare

Möglichkeit dar, sondern schilderten auch die kirchenpolitischen Vorteile einer solchen Union für den Kaiser und das russische Reich im schönsten Licht. Dieser Unionsvorschlag der Sorbonne rief die protestantische Theologie erneut auf den Plan. Der berühmte Jenenser Theologe Buddeus hat den Unionsvorschlag der Sorbonner Theologen genau untersucht und seine scharfsinnige Stellungnahme in dem Werk «Romana Ecclesia cum ruthenica irreconciliabilis» (Über die Unmöglichkeit einer Wiederversöhnung der russischen Kirche mit der römischen), Jena 1719, veröffentlicht. So hat der Blick auf die griechische Kirche die gesamte europäische Diskussion zwischen der römisch-katholischen Kirche und den Kirchen der Reformation ständig verfolgt, so dass man sagen kann, dass es kein Jahrhundert der europäischen Kirchen- und Geistesgeschichte gegeben hat, in der nicht die griechische Kirche massgeblich einen lebendigen geistigen Beitrag zu dem theologischen, kirchlichen und liturgischen Leben Europas geliefert hätte.

Dieser Beitrag der griechischen Kirche betrifft auch noch ein anderes Gebiet ihres Frömmigkeitslebens, nämlich den umfassenden Bereich der griechisch-orthodoxen Mystik und Liturgie. Wieder ist es hier der Pietismus, der in einer bahnbrechenden Weise auf grund der allgemeinen Hochschätzung der persönlichen religiösen Erfahrung einer Wiederentdeckung auch der östlich-orthodoxen Mystik veranlasste. Gerade der führende Geist des radikalen Pietismus, Gottfried Arnold, hat durch seine Übersetzung und Ausgabe der mystischen Schriften Makarius des Ägypters das Zeichen zu einer intensiven Beschäftigung mit der östlichen Mystik gegeben. In einem besonderen Masse ist auch Zinzendorf zum Anreger einer Beschäftigung mit der griechischen Kirche geworden. Er hat nicht nur darauf gedrängt, dass die bischöfliche Verfassung und der Gedanke der apostolischen Sukzession in der Kirchenverfassung der Brüdergemeine beachtet wurde, sondern hat auch ausdrücklich die Anerkennung des Bischofsamtes apostolischer Sukzession in der Brüdergemeine durch den Ökumenischen Patriarchen von Konstantinopel erbeten und erhalten. Auch ist bemerkenswert, dass Zinzendorf für die Liturgie der Brüdergemeine zahlreiche Gebete und Hymnen der Liturgie der griechisch-orthodoxen Kirche ins Deutsche übersetzt und innerhalb der Gottesdienste der Brüdergemeine benutzt hat. Schon in der Zeit des Pietismus hat die liturgische Erneuerungsbewegung sich von der Liturgie der griechischen Kirche inspirieren lassen.

Im 19. und 20. Jahrhundert hat die griechische Kirche in einer verstärkten Weise ihren Einfluss in Europa geltend gemacht. Die moderne Wiederentdeckung der griechischen Kirche in Westeuropa steht in einem

unmittelbaren Zusammenhang mit den grossen Wandlungen der europäischen Politik im Zeitalter der napoleonischen Kriege und der anschliessenden Epoche der Restauration. Den Hauptanstoss zu einer erneuten Beachtung der griechischen Kirche gaben die griechischen Freiheitskämpfe gegen die türkische Oberhoheit. Die Führer in diesem Befreiungskampf Griechenlands, das seit der Mitte des 15. Jahrhunderts einen Bestandteil des osmanischen Reiches bildete, waren zum grössten Teil Bischöfe, die das griechische Volk im Gegensatz zu den islamischen türkischen Regierungsbeamten als seine eigentliche Obrigkeit anerkannte. Der politische Freiheitskampf der Griechen selbst wurde im Zeichen eines Glaubenskampfes, als Kampf des Kreuzes gegen den Halbmond geführt. Dieser griechische Freiheitskampf rief in ganz Europa einen Sturm der Anteilnahme und Begeisterung hervor. Aus vielen europäischen Ländern strömten begeisterte Freiwillige zusammen, unter ihnen auch Dichter wie Lord Byron und Freiligrath. Die orthodoxe Kirche erschien in einem romantisch verklärten Licht als die Märtyrer-Kirche eines von den muselmanischen Türken unterdrückten Christenvolkes, und plötzlich erinnerte man sich, dass kein Geringerer als der Apostel Paulus selbst die erste Gemeinde der griechischen Kirche gegründet hatte. Das Pathos des Kampfes um die politische Freiheit wurde durch das Pathos des Kampfes um die Freiheit des christlichen Glaubens noch gesteigert. Das Bild von langbärtigen Bischöfen, die in vollem Ornat mit erhobenem Kreuz die Freiheitskämpfer in die Schlacht führten, erregte ebenso die Herzen wie die Phantasie der europäischen Öffentlichkeit. Zum ersten Mal erschienen auch Darstellungen der orthodoxen Kirche aus deutscher Feder.

Die deutsche Öffentlichkeit wurde um so mehr als die anderen Länder mit den Ereignissen in Griechenland beschäftigt, als ein deutscher Fürst, ein katholischer Wittelsbacher, als erster König auf den Thron des befreiten Griechenland gerufen wurde. Die katholischen Kreise Süddeutschlands und des Rheinlandes setzten es zunächst als selbstverständlich voraus, dass Otto I. von Griechenland sein Volk der römischen Kirche zuführte, aber siehe da, das Umgekehrte trat ein : Otto legte vor seiner Krönung seinen römischen Glauben ab und trat zur griechisch-orthodoxen Kirche über, und die neugeschaffene griechische Kirche erhielt eine Synodalverfassung, in der dem orthodoxen König eine massgebliche Rolle innerhalb der Leitung der griechisch-orthodoxen Kirche zufiel.

All dies erregte die Aufmerksamkeit in Deutschland aufs höchste und schuf ein neues vitales Interesse für die griechisch-orthodoxe Kirche.

Die Begeisterung für diese Kirche war in den dreissiger Jahren schon vorbereitet durch die napoleonischen Kriege und die Politik der Heiligen Allianz, die Alexander I. nach dem Sieg über Napoleon 1815 in Paris proklamierte. Der Kampf gegen Napoleon wurde von allen Beteiligten als heiliger Krieg der verbündeten Machte des christlichen Europa gegen die Mächte der Revolution und des Atheismus geführt. Napoleon erschien nicht nur im Aspekt des russischen Widerstandes, sondern auch im Aspekt der deutschen Erweckungsbewegung als der Antichrist schlechthin. 1815 vereinigten sich die drei christlichen Mächte, der orthodoxe Kaiser von Russland, der katholische Kaiser von Österreich und dee protestantische König von Preussen zum «Heiligen Bund», in dem sir sich verpflichteten, die politische Neuordnung Europas auf einer gemeinsamen christlichen Grundlage zu errichten. Bereits in den napoleonischen Kriegen und in der Zeit der Heiligen Allianz trat die orthodoxe Kirche in Gestalt der russisch-orthodoxen Kirche in das Bewusstsein der Öffentlichkeit. Die Siege, die die preussischen, österreichischen und russischen Truppen über Napoleon errangen, wurden mit gemeinsamen Gottesdiensten aller drei Konfessionen gefeiert. Zeugnis dieser Begegnung ist z. B. die orthodoxe Kirche, die in dem Ort der Völkerschlacht von Leipzig errichtet wurde.

Allerdings schlug die Politik der Heiligen Allianz schon auf dem Wiener Kongress um in eine Politik der Restauration, die alle geistigen, politischen und sozialen Erneuerungsbestrebungen in Europa zu ersticken versuchte, und gerade im Zeichen der Restauration gewann die neueste Entwicklung Griechenlands und der griechischen Kirche eine neue Bedeutung und regte die Gemüter in Europa noch einmal aufs stärkste auf.

Die griechische Revolution war ganz und gar nicht im Sinne Metternichs, denn hier spielte sich ein politischer Vorgang ab, der das Grundprinzip der Restaurationspolitik, das Prinzip der Legitimität, aufs gründlichste störte. Bislang hatten die europäischen Monarchen die Revolution in Frankreich und ihre krisenhaften Anfänge in Spanien und Italien mit gutem christlichem Gewissen bekämpft, weil die Führer der Revolution ein offen antichristliches und antikirchliches Programm vertraten. Hier aber, auf griechischem Boden, spielte sich eine Revolution gegen die legitime Obrigkeit des türkischen Sultans ab, die von den Griechen im Namen des christlichen Glaubens geführt wurde, und gerade im russisch-orthodoxen Volk war die griechische Revolution ungeheuer populär. Die allgemeine Volksstimmung drängte den Zaren zum Krieg gegen die Türkei und zur bewaffneten Unterstützung der

Glaubensgenossen in Griechenland, die sich gegen ihre Obrigkeit erhoben hatten. Es schien als die heiligste Sendung des orthodoxen Russland, das Schandzeichen des Halbmonds von der Kuppel der Hagia Sophia zu beseitigen und ihr das orthodoxe Kreuz wiederaufzusetzen.

Es war eine der schwierigsten Aufgaben und einer der grössten Triumphe Metternichs, dem russischen Kaiser den Krieg gegen die Türkei, zu dem ihn die Stimmung des russischen Volkes und sein eigenes Herz drängten, aus den Händen zu winden und ihm klar zu machen, dass die christlichen Monarchen als Vorkämpfer des Prinzips der Legitimität unmöglich eine Revolution unterstützen dürften, die sich gegen eine legitime Obrigkeit, nämlich den Sultan, richtete, und dass die Tatsache, dass die Griechen ihre Revolution mit christlichen Glaubensmotiven rechtfertigten, nicht darüber hinwegtäuschen dürfte, dass eine Revolution eben eine Revolution und damit unchristlich sei und auf derselben Stufe wie die der Carbonari stehe. Diese Argumentation Metternichs hat erneut zu einer lebhaften Beschäftigung mit der griechischen Frage geführt, um so mehr als diese durch die hervorragende Politik eines Kappodistrias in einer eindrucksvollen Weise bei den europäischen politischen Kongressen verteten wurde.

In der neueren und neusten Zeit hat die griechisch—orthodoxe Kirche ihren grössten Einfluss auf Europa auf dem Weg über die ökumenische Bewegung ausgeübt. Die ersten Versuche eines ökumenischen Gespräches mit der östlich-orthodoxen Kirche gehen schon auf die Zeit der Heiligen Allianz zurück. Damals hat Franz von Baader, der sich sehr um eine Verständigung zwischen dem deutschen Katholizismus und Protestantismus einerseits und der östlich-orthodoxen Kirche andererseits bemühte, die entscheidende Formel gefunden : Audiatur et tertia pars. Baader hat zum ersten Mal darauf hingewiesen, dass die in der Reformation des 16. Jahrhunderts sich vollziehende Kirchenspaltung nicht der Anfang der Kirchentrennung war, wie dies normalerweise in Europa verstanden wird, sondern dass diese Spaltung nur die notwendige Folge der ersten Trennung zwischen der abendländischen und der morgenländischen Kirche ist, in der sich der altkirchliche Katholizismus selbst zerspalten hat. Die Katholizität der Kirche ist nicht erst in der Reformation verloren gegangen, sondern bereits im Schisma des Photius im 9. Jahrhundert. Die Reformation ist nur die Gegenbewegung gegen die spezifisch abendländische Form des Christentums, die sich in der Zeit nach dem Schisma der morgenländischen und abendländischen Kirche im Westen herausgebildet hat. Eine Vereinigung der griechischen und der römischen Kirche ist nach Franz von Baader gar nicht möglich,

solange nicht die römische und die griechische Kirche gleichermassen anerkennen, dass die ursprüngliche Katholizität der Kirche durch jenes erste Schisma selbst verletzt wurde und jede der beiden Kirchen daraufhin von der andern «nur die Subordination fordert, anstatt sich zur Koordination» zu bequemen. Ebenso sind auch die Unionsgespräche und -versuche zwischen römischen Katholiken und Protestanten allein aussichtslos, denn auch der römische Katholizismus stellt bereits eine zerbrochene Katholizität dar, und Katholiken und Protestanten zusammen ergeben niemals die katholische Kirche : es muss die griechische Kirche als membrum tertium notwendigerweise dazugenommen werden. Wie einst die Spaltung zur Dreiheit geführt hat, so kann sich die Union nur in der Drei-Einheit vollenden. Von hier aus wird die ständige Mahnung Baaders im Hinblick auf die Ostkirche verständlich : Audiatur et tertia pars.

Allerdings haben sich diese Gedanken nicht sofort ausgewirkt, im Gegenteil, das Verhältnis des Protestantismus zur orthodoxen Kirche wurde aufs stärkste durch die Tatsache getrübt, dass die russisch-orthodoxe Kirche in den baltischen Ländern im Zusammenhang mit ihren Russifizierungstendenzen einen heftigen Kulturkampf gegen das baltische Luthertum inszenierte. Die äusserst negativen Urteile der baltischen lutherischen Theologen und Pfarrer über die Rückständigkeit und Sterilität der Orthodoxie haben vor allem über Adolf von Harnack und andere berühmte baltische Professoren das Gesamturteil der deutschen evangelischen Öffentlichkeit über die Orthodoxie negativ beeinflusst.

Eine Veränderung trat erst dadurch ein, dass nach der russischen Revolution zahlreiche orthodoxe Geistliche, Priester und Laien aus Russland nach Mitteleuropa flohen, dort eigene theologische Schulen gründeten und der Westen auf diese Weise Gelegenheit erhielt, die orthodoxe Frömmigkeit, Liturgie und Theologie aus unmittelbarer Anschauung und in direkter persönlicher Begegnung kennenzulernen.

Die von der russischen Revolution so hart betroffene orthodoxe Kirche trat dann nach dem Krieg als erste mit dem entscheidenden Aufruf zur Bildung eines Kirchenbundes hervor. Im Jahre 1920 erliess der Patriarchatsverweser Dorotheos auf der Synode von Konstantinopel einen Aufruf «an alle Kirchen Christi». Dieser Aufruf schlug als Analogie zum Völkerbund die Bildung eines Kirchenbundes zum Zweck des besseren gegenseitigen Verstehens und geistlichen Zusammenwirkens gegen den Geist des Materialismus und Bolschewismus vor, der sich in einer so radikalen Politik der Vernichtung der Kriche entlud. Der Exarch des Patriarchats von Konstantinopel, 1922-1951, Metropolit Germanos von

Thyateira, spielte als Führer der orthodoxen Delegationen auf den ökumenischen Konferenzen, die später in Tätigkeit traten, eine grosse Rolle, und wurde 1948 in das Präsidium des ökumenischen Rates gewählt. Von der ersten ökumenischen Weltkirchenkonferenz an, die 1925 in *Stockholm* von dem schwedischen Erzbischof Söderblom einberufen wurde, waren orthodoxe Kirchenführer und Theologen Rolle an der ökumenischen Bewegung massgeblich beteiligt. Erst durch die ökumenische Bewegung ist der Zustand erreicht worden, dass die griechisch-orthodoxe Kirche von allen europäischen Kirchen wieder als eine Gemeinschaft und als geistige Grösse betrachtet wird, die nicht nur ihrerseits an dem Leben der übrigen christlichen Kirchen Anteil nimmt, sondern deren Mitarbeit an den ökumenischen Versammlungen und Kommissionen von grosser Bedeutung für die übrigen Kirchen ist. Vertritt doch die griechische Kirche eine Form der Verfassung und der Lehre, für deren Richtigkeit sie die gewichtigsten Autoritäten der alten Kirche anführen kann.

Das Selbstverständnis der griechischen Kirche hat sich allerdings in einer verschiedenen Form geäussert, die zum Teil gewisse Krisen in der Zusammenarbeit mit den nicht-orthodoxen Kirchen im Weltkirchenrat herbeigeführt hat. So hat der offizielle ebenerwähnte Metropolit Germanos namens der orthodoxen Delegation 1927 in Lausanne erklärt, dass für alle orthodoxen Kirchen als Voraussetzung für eine Wiedervereinigung der Kirche die Einheit im Glauben gilt und dass für die orthodoxe Kirche nur die noch nicht durch die sieben ökumenischen Synoden entschiedenen Themen diskussionsfähig sind. Eine Arbeitsgemeinschaft auf sittlichem und sozialem Gebiet auf der Grundlage der christlichen Liebe sei aber schon jetzt möglich und erwünscht. Die orthodoxe Kirche Griechenlands ist nur zögernd 1950 dem Ökumenischen Rat beigetreten, hat aber im Jahr 1957 beschlossen, in Zukunft nur noch nicht-ordinierte Laientheologen zu den ökumenischen Konferenzen zu entsenden, eine Haltung, gegen die jedoch viele Theologen Einspruch erhoben haben. Zahlreiche andere orthodoxe Kirchen sind indes Mitglieder des Ökumenischen Rates, und ihre kirchlichen und theologischen Führer leisten einen bedeutsamen Beitrag in der theologischen Studienarbeit. Die griechische Theologie selbst nimmt einen sehr regen aktiven Anteil an der Diskussion der entscheidenden neutestamentlichen, systematischen und kirchengeschichtlichen Fragen, so dass man sagen kann, dass zum mindesten im Bereich der europäischen Theologie die griechische Kirche heute lebendiger und gegenwärtiger ist, als dies jemals in früheren Epochen der Fall war.

Dies gilt vor allem auf zwei Gebieten. Nachdem im Protestantismus im Zeichen einer einseitigen Betonung der Predigt die liturgische Seite des Gottesdienstes und das sakramentale Leben der Kirche weitgehend in Verfall geraten war, hat sich gerade die moderne liturgische Bewegung und die Neubesinnung auf die Stellung der Sakramente und auf den Zusammenhang von Wortgottesdienst und Sakramentsgottesdienst aufs stärkste dem Studium der griechisch-orthodoxen Liturgie zugewandt. Die Liturgie der griechisch-orthodoxen Kirche, die die abschliessende liturgische Form des altkirchlichen Gottesdienstes darstellt, spielt in der modernen liturgischen Bewegung des europäischen Protestantismus eine wichtige Rolle als Ausgangspunkt und Orientierungspunkt liturgischer Neubesinnung. Dasselbe gilt auch für die römisch-katholische Kirche. Gerade im Zusammenhang mit der neuen liturgischen Bewegung im Bereich der römisch-katholischen Kirche hat ein intensives Studium der Liturgie der griechisch-orthodoxen Kirche eingesetzt, und es ist sehr bezeichnend, dass es gerade Forscher des Benediktiner- und Augustiner-Ordens sind, die sich in Deutschland besonders dem Studium der östlich-orthodoxen Liturgie gewidmet haben.

Ebenso entwickelt ist heute das Studium der Mystik der griechischen Kirche. Auch im Bereich der römisch-katholischen Kirche hat sich die Erkenntnis durchgesetzt, dass die moderne, stark vom römischen Kirchenrecht und von der aristotelischen Philosophie her bestimmte neuthomistische Theologie nicht die gesamte Fülle christlicher Katholizität umfasst, sondern dass das mystische Element innerhalb der kirchlichen Frömmigkeit nicht unterdrückt werden darf, sondern seinen berechtigten Ort im kirchlichen Leben finden muss. Gerade von dieser Erkenntnis aus hat in den beiden letzten Jahrzehnten eine erstaunlich umfangreiche Erforschung der Mystik der griechisch-orthodoxen Kirche eingesetzt, deren Früchte in Form hervorragender Übersetzungen der Erbauungsschriften und Hymnen der grossen Mystiker der griechisch-orthodoxen Kirche vom 4. bis zum 12. Jahrhundert vorgelegt wurden. Es vollzieht sich heute ein ähnlicher Prozess der Wiederentdeckung der östlich-orthodoxen Mystik, wie er sich bereits schon einmal im Zeitalter des Barock in der Epoche der pietistischen Mystiker vollzogen hat, nur in einem ungleich umfassenderen Ausmass und auf einer wissenschaftlich sorgfältiger geklärten kritischen Grundlage.

Der Apostel Paulus, der Apostel der Griechen, sagt im ersten Brief an die griechische Gemeinde in Korinth, er sei den Juden ein Jude, und «denen ohne Gesetz», d.h. den Griechen ein Grieche geworden, um die Griechen zu gewinnen. In der Tat ist das Evangelium dadurch, dass

es sich zuerst in dem griechischen Sprachleib inkarnierte, griechisch geworden. Wir haben kein lateinisch geschriebenes Evangelium ; die westliche Kirche lebt von einer übersetzung des Evangeliums aus dem Griechischen.

Aber das ist nur eine Ansicht dieses geschlichtlichen Vorgangs, den wir als einen heilsgeschichtlichen anerkennen müssen. Der andere Aspekt aber ist der : Der griechische Geist selbst hat dadurch, dass er zum Leib und zum Medium des Evangeliums und zum Instrument der Verkündigung der griechischen Kirche wurde, eine innere Verwandlung und eine Erhebung zu einer vollen Universalität erfahren. Die griechische Philosophie hat Rom und den Westen erreicht, das griechische Evangelium hat durch das Medium der griechischen Kirche und der von ihr aus nach Osten und Westen getragenen Mission die Welt erreicht. So ist das Licht des griechischen Geistes in das universale Licht der christlichen Offenbarung eingegangen und in ihm aufgehoben und ist durch diese Aufhebung fähig geworden, allen alles zu werden.

ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ, ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ (*)

ΥΠΟ
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΧΑΛΚΗΣ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΥ.

Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ τοῦ θέματος τοῦ Προσηλυτισμοῦ, ἐκτὸς τῆς γενικωτέρας θεολογικῆς καὶ ἄλλης συζητήσεως τοῦ ὅλου ζητήματος, σημασίαν ἰδιαιτέραν ἔχει καὶ ὁ καθορισμὸς συγκεκριμένων τινῶν χαρακτήρων αὐτοῦ, οἵτινες καὶ ἐμφανίζουσιν αὐτὸν ὡς καθεστὼς «παραεκκλησιαστικὸν» ὕποπτον καὶ ἀπόβλητον. Καὶ ὕποπτον μὲν ἐν τῷ ὄμματι ὁλοκλήρου τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἐὰν ἔτι ἑκασταχοῦ ἀσκῆται οὗτος καὶ χαίρῃ ὑπολήψεως καὶ τυγχάνῃ θεολογικῆς καὶ ἄλλης εὐρυτέρας δικαιολογήσεως, τοποθετούμενος μεταξὺ τῶν ἀναφαιρέτων, ὡς εἴδομεν, τῆς Ἐκκλησίας εὐθυνῶν ἐν τῇ ἀποστολῇ αὐτῆς, καὶ θεωρούμενος ὡς ἡ φυσικωτέρα ἐκδήλωσις τῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν προσφερομένης ὑπηρεσίας, ὡς συμβαίνει καὶ διὰ τὸν λοιπὸν μὲν καθόλου Δυτικὸν Χριστανισμόν, μάλιστα δὲ καὶ κυρίως διὰ τὴν Λατινικὴν Δύσιν, ἀπόβλητον δὲ κυρίως, ἐὰν ὄχι βεβαίως δι' ὁλόκληρον τὸν Χριστιανικὸν κόσμον, τοὐλάχιστον ὅμως διὰ τὴν ὑγιῶς σκεπτομένην μερίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διὰ τὰς θιγομένας ἐκ τούτου Ἐκκλησίας, ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθὺς κατωτέρω.

Ἀναφέρομεν προλαβόντως τὴν οὐσιώδη διαφοράν, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ τῆς Χριστιανικῆς Μαρτυρίας καὶ τοῦ Προσηλυτισμοῦ. Ὅ,τι καθιστᾷ τὴν Χριστιανικὴν Μαρτυρίαν πρᾶξιν περικλείουσαν ἐν αὐτῇ τὴν ἠθικὴν αὐτῆς ἀξίαν, εἶναι τοῦτο μὲν ἡ ἱερότης τοῦ εὐαγγελικοῦ σκοποῦ, οὗτινος στοχάζεται αὕτη, τοῦτο δὲ ἡ τιμιότης καὶ ἀκεραιότης τῶν μέσων, φυσικῶν ὅσον καὶ ὑπερφυσικῶν, προσέτι δὲ καὶ τεχνικῶν καὶ ἄλλων εὐρυτέρως, ἅτινα χρησιμοποιεῖ αὕτη.

Ἀντιθέτως ὅ,τι καθιστᾷ τὸν Προσηλυτισμὸν πρᾶξιν ἠθικῶς ἀνεδαφικὴν εἶναι γενικώτερον ὁ τρόπος ἐνεργείας κατ' αὐτὸν καὶ δὴ περισσότερον συγκεκριμένως τὰ μέσα ὅσα χρησιμοποιεῖ, συμπεριλαμβανομένων καὶ ὅλων ἐκείνων τῶν συνήθων μεθόδων βίας, ἐξαναγκασμοῦ, δωροδοκίας, ἐκφοβισμοῦ, παραπλανήσεως, ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἐνισχύσεως, κοινωνικῆς συμπαραστάσεως, ψυχικῶν πιέσεων κλπ. Δὲν θὰ μακρηγορήσωμεν ἐπὶ ὅλων τούτων τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων, τῶν ἐπαρκῶς γνωστῶν ἐν εὐρυτάτῃ διαχριστιανικῇ κλίμακι καὶ ἰδίᾳ

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 178 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

ἐν ταῖς περιοχαῖς ἐκείναις ἔνθα ἀπτότερον ὁ Προσηλυτισμὸς ἀσκεῖται καὶ ἐφαρμόζεται, καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀπαρίθμησις ἢ περιγραφὴ εἰς οὐδὲν θὰ ὠφέλει, εἰμὴ εἰς τὴν παρουσίασιν τῆς τραγικότητος τοῦ πράγματος ὑπὸ τὰς θλιβερωτέρας τῶν λεπτομερειῶν αὐτοῦ. Πάντως εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι τὰ χρησιμοποιούμενα ταῦτα ἐν τῷ Προσηλυτισμῷ μέσα εἶναι ἐκεῖνα, ἅτινα καθιστῶσι κατ' ἀρχὴν τὸν Προσηλυτισμὸν ὕποπτον καθ' ἑαυτόν. Εἶναι δὲ τὸ ὕποπτον τοῦτο ἐν τῷ Προσηλυτισμῷ ὁ κυριώτερος καὶ ἐμφανέστερος αὐτοῦ χαρακτήρ.

Ἀλλὰ τὸ θέμα τοῦτο περὶ τοῦ ὑπόπτου χαρακτῆρος ἐν τῷ Προσηλυτισμῷ ἔχει καὶ εὐρύτερον περιεχόμενον. Διότι δὲν εἶναι μόνον τὰ ἃ χρησιμοποιεῖ μέσα, τὰ προσδίδοντα εἰς αὐτὸν τὸν χαρακτῆρα τοῦ ὑπόπτου. Τί γίνεται ὅταν ὁ Προσηλυτισμὸς δὲν διενεργεῖται πάντοτε καὶ κατ' ἀνάγκην μὲ μέσα παράνομα καὶ ἀνήθικα, ἀλλ' ἀντιθέτως, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τιμίας πως διαθέσεις, χρησιμοποιεῖ νομίμους μόνον μεθόδους; Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Προσηλυτισμοῦ καὶ παρόμοιοι περιπτώσεις, ἡ δὲ πειθώ, π.χ., καὶ ἡ ἐλευθέρα καὶ λογικὴ συζήτησις δὲν δύνανται ἀσφαλῶς νὰ θεωρηθῶσιν, εἰς τὰς τυχὸν περιπτώσεις ἐπιστροφῆς διὰ τούτων, ὡς μέσα ὕποπτα καθ' ἑαυτά.

Δυνάμεθα, νομίζω, νὰ εἴπωμεν ἀνεπιφυλάκτως, ὅτι ὁ χαρακτὴρ τοῦ ὑπόπτου δὲν αἴρεται καὶ ἐν ταῖς περιπτώσεσι ταύταις ἀπὸ τὸν Προσηλυτισμόν, τοὐλάχιστον κατ' ἀρχήν. Διότι ἀσφαλῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπόπτου εἰς μόνα τὰ χρησιμοποιούμενα κατ' αὐτὸν μέσα. Ὑπὸ ταῦτα κεῖται, ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ἢ συνηθέστερον ὑπολανθανόντως, ὁλόκληρος ψυχολογικὴ καὶ ἄλλη «κληρονομία» σκέψεων, αἰσθημάτων, ἐπιδιώξεων, ἀντιλήψεων κλπ.. ἥτις καὶ καθιστᾷ τὸν Προσηλυτισμὸν λειτουργίαν τῆς σκέψεως καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνθρώπου ἐν πολλοῖς ἀνεξέλεγκτον καὶ ἀστάθμιτον, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐμφανίζει, ὡς εἰκός, τοῦτον ὡς καθ' ἑαυτὸν ὕποπτον. Ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν οὐσιώδη διαφορὰν μεταξὺ Μαρτυρίας καὶ Προσηλυτισμοῦ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εὐσταθῇ ὁ καὶ πρότερον ὑφ' ἡμῶν μνημονευθεὶς χαρακτηρισμὸς τοῦ Λατίνου θεολόγου π. Yves Kongar, ἀποκαλέσαντος τὴν μὲν Μαρτυρίαν-Ἱεραποστολὴν «ζῆλον», τὸν δὲ Προσηλυτισμὸν «ἀδιακρισίαν», τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ καθιστᾷ τὸν Προσηλυτισμὸν ὕποπτον. Ἰδοὺ δὲ πῶς:

Ἡ Μαρτυρία ἔγκειται ἐν τῷ ἐκθέτειν τινὰ τὴν ἀλήθειαν τῷ ἑτέρῳ, καθὼς ἀντιλαμβάνεται ταύτην οὗτος, ἀφιεμένου τοῦ ἑτέρου ἐλευθέρου, ἵνα κρίνῃ καὶ καθορίσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ ἀκρίβειαν τῆς ἀληθείας, ἥτις τῷ μεταδίδεται. Τὸ ζήτημα μεταπείσεως, ἀποδοχῆς καὶ ἀκολούθως καὶ μεταστροφῆς εἰς τὴν ἀλήθειαν ἔρχεται εἰς δευτέραν μοῖραν καὶ εἶναι τὸ χρονικῶς ὕστερον ἐν τῇ ὅλῃ ὑποθέσει. Ὁ οὑτωσὶ κινούμενος μηχανισμὸς τῆς Μαρτυρίας ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν εἶναι μόνον μορφὴ μεταδόσεως ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ καὶ μορφὴ λήψεως, διότι ὁ παρέχων μαρτυρίαν τῆς ἑαυτοῦ ἀληθοῦς «θέσεως», τείνει εὐήκοον οὖς καὶ ἔχει πρόθυμον τὴν διάθεσιν, ὅπως πλουτισθῇ ἀμοιβαίως ἀπὸ τὰς μορφὰς τῆς ἀληθείας, ὡς αὗται συναντῶνται παρὰ τῷ πρὸς ὃν παρέχεται ἡ Μαρτυρία. Ὁ ἀλληλοπλουτισμὸς ἐν ταῖς διαχριστια-

νικαῖς σχέσεσιν οὕτω μόνον νοεῖται καὶ ἐπιτυγχάνεται, ὅταν καὶ ὁ παρέχων τὴν Μαρτυρίαν καὶ ὁ δεχόμενος αὐτήν, ἐν ταπεινότητι ψυχῆς παραδέχονται, ὅτι ὁ Κύριος καὶ εἰς τὸν μὲν καὶ εἰς τὸν δὲ ἀπεκάλυψε, κατ' ἴδιον τρόπον, καὶ κατὰ τὴν ἀνεξερεύνητον Βουλὴν Αὐτοῦ, ὅ,τι καὶ ὅσον Αὐτὸς ἐβούλετο. Ὅταν οἱ Ἀπολογηταὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρεῖχον Μαρτυρίαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκεκαλυμμένης Ἀληθείας, δὲν ἐδίστασαν νὰ διατυπώσωσι τὴν περίφημον θεωρίαν αὐτῶν περὶ τοῦ «Σπερματικοῦ Λόγου», κατὰ τὴν ἀδιάψευστον μαρτυρίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὅτι οὐχὶ πάντως «ἀμάρτυρον» ἀφῆκεν ὁ Θεὸς Ἑαυτὸν καὶ ἐν τοῖς Ἔθνεσιν (Πράξ. 14,17). Τοῦτο λοιπὸν εἶναι τὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῆς Μαρτυρίας.

Ἀντιθέτως ὁ Προσηλυτισμὸς προϋποθέτει κυρίως καὶ πρωτίστως τὴν κρίσιν καὶ κατάκρισιν τῆς διδασκαλίας ἢ τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ἣν διενεργεῖται οὗτος. Ἀρέσκεται εἰς τὴν ὑπογράμμισιν τῶν ἀδυναμιῶν ἢ τῶν πλανῶν τῆς ἀντιπάλου παρατάξεως, ἐφ' ὅσον μόνον ἐπὶ μιᾶς τοιαύτης προϋποθέσεως ἠμπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ τὸ προσηλυτιστικὸν οἰκοδόμημα. Διὸ καὶ συναντᾶται συνήθως ὁ Προσηλυτισμὸς συμβαδίζων ἢ μὲ τὴν «στενοκέφαλον» νοοτροπίαν τοῦ προσηλυτίζοντος, ὅτι αὐτὸς μόνος κατέχει τὴν πᾶσαν ἀλήθειαν, ἢ μὲ τὸν «ὁμολογιακόν, λεγόμενον, φανατισμόν» («confessional elocentrism») ,ὅστις δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ παθολογικὴ ἐκδήλωσις ὁμολογιακῆς ἐγωπαθείας. Καὶ ἀκριβῶς τοῦτο τὸ ἠθικῶς ἀνεδαφικὸν «σύμπλεγμα» εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ καθιστᾷ τὸν Προσηλυτισμὸν σύστημα καταφεῦγον εἰς ὕποπτα μέσα καὶ ἀποβαῖνον θεσμὸς ἀπόβλητος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Εἶναι δὲ καὶ ἀπόβλητος ὁ Προσηλυτισμός, διότι κατ' οὐδένα λόγον δύναται νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ἠμπορεῖ νὰ συνυπάρξῃ μετὰ τῆς οὐσιώδους ἰδιότητος ἑκάστου βεβαπτισμένου χριστιανοῦ ὡς μέλους μιᾶς Ἐκλησίας. Τοῦτο εἶναι ἕν ἕτερον στοιχεῖον ἐν τῷ προσηλυτισμῷ, ἐμπλέκον εὐρυτέρως τὴν περὶ Χάριτος καὶ Μυστηρίων διδασκαλίαν τῆς Ἐκλησίας, περὶ ἧς ἐλέχθησαν τὰ εἰκότα ἐν τῷ εὐθὺς ἀνωτέρω κεφαλαίῳ τῆς παρούσης μελέτης ἡμῶν.

Ἐνταῦθα σημειωτέον τοῦτο κυρίως, ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀκριβῶς ἐξεταζόμενος ὁ Προσηλυτισμὸς ἐμφανίζεται ἐνώπιον ἡμῶν ὡς σύστημα περισσοτέρως ἀπόβλητον, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οὗτος ἀσκεῖται καὶ κατευθύνεται καὶ πρὸς αὐτὴν ἔτι τὴν παιδικήν, ἐπὶ παραδείγματι, ἡλικίαν ἢ πρὸς τὴν μαθητιῶσαν ἡλικίαν, τὴν μήπω ἐμπεδωθεῖσαν θρησκευτικῶς ἐν τῇ πίστει τῆς ἑαυτῆς Ἐκκλησίας, ἢ καὶ πρὸς τὰς κατηγορίας ἐκείνας τῶν χριστιανῶν, αἵτινες ἀποτελοῦσαι τὴν μᾶζαν τῆς Ἐκκλησίας, εὑρίσκονται εἰς κατάστασιν ὑποαναπτύξεως θρησκευτικῆς, θεολογικῆς, ἠθικῆς καὶ ἄλλης. Ἄλλαις λέξεσιν, ὅσον εὐκολωτέρα καὶ «ἀποδοτικωτέρα» ἐμφανίζεται ἡ προσηλυτιστικὴ δρᾶσις ἔν τινι κοινωνίᾳ, τόσον περισσοτέρως ἀπόβλητος δέον ὅπως χαρακτηρίζηται ὁ Προσηλυτισμός.

Ἄλλωστε τὸ ἀπόβλητον τοῦ Προσηλυτισμοῦ τυγχάνει σήμερον καὶ ἀπὸ

εὐρυτέρας οἰκουμενιστικῆς πλευρᾶς διαπεπιστωμένον, διαφαίνεται δὲ καὶ εἰς πλείστας ὅσας ἐκ τῶν ἀποφάσεων ἐπὶ μέρους διαχριστιανικῶν ἐπαφῶν καὶ συναντήσεων, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς ἔγγραφά τινα αὐτῶν τούτων τῶν ἰθυνόντων κύκλων τοῦ Π.Σ.Ε. Σημειωτέον δέ, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, ὅτι καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ ἀποτελέσασα ἐνταῦθα θέμα εὐρυτέρας μελέτης ὑφ' ἡμῶν Ἔκθεσις περὶ Προσηλυτισμοῦ ἀποδοκιμάζει τὸν Προσηλυτισμόν, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον καὶ πλείστων ἄλλων παραλλήλων κειμένων, σχετικῶν πρὸς τὸ ἐπίμαχον καθ' ἑαυτὸ θέμα τῆς συγχωνεύσεως τοῦ Διεθνοῦς Συμβουλίου Ἱεραποστολῶν μετὰ τοῦ Π.Σ.Ε., περὶ ἧς ὑφίστανται ὀρθόδοξοι ἀπὸ μέρους ἡμῶν ἐνστάσεις, σχετιζόμεναι ἀπ' εὐθείας καὶ μετὰ τοῦ θέματος τούτου τοῦ Προσηλυτισμοῦ.

Ἐκ τῶν εὐρυτέρων ἀποδοκιμαστικῶν τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἀποφάσεων ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν ἐνεργειῶν τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως ἔχομεν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν τοῦτο μὲν τὰς ἀποφάσεις τῆς Ἐπιτροπῆς «Σχέσεων μεταξὺ τῶν Χριστιανικῶν Κοινοτήτων τῆς Αἰγύπτου» τῶν ἐτῶν 1950-1951 καὶ τοῦ «Ἐθνικοῦ Χριστιανικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἰνδῶν» τοῦ ἔτους 1954 [102], τοῦτο δὲ τὴν σύνοψιν τῶν ὑπὲρ τῆς ἀπορρίψεως τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἐπιχειρημάτων, ἣν κατεχώρησεν εἰς εἰσηγητικὴν Ἔκθεσίν του ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Π.Σ.Ε. κ. W. A. Visser t' Hooft ἐν τῷ ὑπὸ στοιχεῖα πολυγραφήσεως (Gen. Secr. No 10), κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1956, κυκλοφορήσαντι διὰ τὴν Μικτὴν ἐπὶ τοῦ Προσηλυτισμοῦ Ἐπιτροπὴν κειμένῳ. Ἐπιτραπείτω ἡμῖν ἵνα παράσχωμεν ἐνταῦθα ἐν μεταφράσει τὰς παρατηρήσεις τοῦ τελευταίου τούτου:

«Διατὶ ὁ «Προσηλυτισμὸς» εἶναι ἀπόβλητος.

Ἐν τοῖς κειμένοις, τὰ ὁποῖα ἐδέχθημεν, διάφοροι λόγοι παρέχονται ἐπὶ τοῦ θέματος διατὶ ὁ Προσηλυτισμὸς δέον ὅπως ἀπορρίπτηται.

α) Ὑπάρχει ὁ ἁπλοῦς ἠθικὸς λόγος, καθ' ὃν τόσον ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὅσον καὶ ἐν παντὶ ἄλλῳ ζητήματι, δέον ὅπως τηρῆται καὶ ἐφαρμόζηται ὁ χρυσοῦς κανών. Ἡ τιμιότης ἀπαιτεῖ, ὅπως οὐδεμία Ἐκκλησία ἐπωφελῆται ἐκ τῆς πτωχείας ἑτέρας Ἐκκλησίας. Ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ ὅπως οὐδεμία Ἐκκλησία προβαίνῃ εἰς παροχὴν τῆς ἑαυτῆς μαρτυρίας ἄνευ τῆς ἐκ τῶν προτέρων ἀποκαλύψεως τῆς «ταὐτότητός» της.

β) Ὑπάρχει ὡσαύτως ὁ θεολογικὸς λόγος, καθ' ὃν μόνον ἡ ἔχουσα πνευματικὴν σημασίαν μαρτυρία, εἶναι μαρτυρία, ἡ ὁποία ἠμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐλευθέρα καὶ δυναμένη νὰ καταστήσῃ ἑαυτὴν μέτοχον καὶ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν,

γ) Ὑπάρχει ἐπίσης ὁ πρακτικὸς λόγος, καθ' ὃν ὁ Προσηλυτισμὸς εἶναι στοιχεῖον ἀποσυνθετικὸν ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ, καθ' ὃν χρόνον

---

102. Specific proposals concerning a possidle egreement between the Churches on Proselytism and Religions Liberty. Gen. Secr. Pap., No 4, April, 1956, pp. 2/3.

χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς μαρτυρίας, ὑπάρχει ἄμεσος ἀνάγκη πραγματικῆς χριστιανικῆς συναδελφοσύνης,.

δ) Ὑπάρχει, τέλος, ὁ ἐ κ κ λ η σ ι ο λ ο γ ι κ ὸ ς λόγος, καθ' ὃν ὁ Προσηλυτισμὸς δὲν πρέπει νὰ βαίνῃ ἀπὸ κοινοῦ μετὰ οἱασδήτινος ἀναγνωρίσεως, ἀκόμη καὶ τῆς πλέον περιωρισμένης, τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν ὡς Ἐκκλησιῶν [103].

Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ τοιουτότροπος ἀναγνώρισις τοῦ ἀποβλήτου καὶ τοῦ ἠθικῶς ὅσον καὶ θεολογικῶς ἀνεδαφικοῦ τοῦ Προσηλυτισμοῦ γίνεται καὶ ἐν ἄλλαις ἐπισήμοις ἀποφάνσεσι καὶ γνωματεύσεσι τῶν ἰθυνόντων κύκλων τῆς Οἰκουμενιστικῆς Κινήσεως, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς ὧδε νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι τὸ θέμα τοῦτο τοῦ Προσηλυτισμοῦ καὶ ἐὰν ἔτι δὲν βαίνῃ πρὸς τὴν λύσιν αὐτοῦ —τοῦτο ὄντως δὲν δύναταί τις νὰ τὸ συλλάβῃ ὡς ἰδέαν ἢ ὡς πραγματικότητα καὶ νὰ προΐδῃ τι ἐπ' αὐτοῦ—ὅμως λαμβάνει μίαν ὄψιν ὁμολογουμένως ἐνδιαφέρουσαν, αἱ δὲ συζητήσεις, αἵτινες μέλλουσι νὰ ἀκολουθήσωσι ἐν τῷ ἐγγὺς μέλλοντι ἐπ' αὐτοῦ, θὰ παρουσιάσωσι ἀναμφισβητήτως πολὺ ἐνδιαφέρον. Καὶ εἶναι μὲν δυνατὸν νὰ βλέπωμεν συνεχιζομένην ἑκασταχοῦ τὴν προσηλυτιστικὴν δρᾶσιν, καὶ δικαιολογουμένην ταύτην ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν πολλαπλῶν «προϋποθέσεων» αὐτῆς, ὡς τοὐλάχιστον ἐμφανίζονται αὗται ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων μὲ τὸ θέμα παρατάξεων τοῦ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ καθόλου, ἀλλὰ ταὐτοχρόνως, ἐντὸς περιέργου τινὸς διχοτομίας σκέψεων καὶ ἐνεργειῶν, νὰ τυγχάνῃ ὁ Προσηλυτισμὸς καθ' ἑαυτὸν καὶ τῆς γενικωτέρας ταύτης ἀποδοκιμασίας. Διὸ καὶ θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως, ἔν γε τῷ παρόντι, νὰ συμμερισθῶμεν τὴν ἄποψιν τοῦ Stephen C. Neill, παρατηροῦντος, ὅτι «ἀτμόσφαιρά τις εἰρήνης, ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ ἀλληλοκατανοήσεως δύναται νὰ δημιουργηθῇ, ἥτις καὶ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ βασικοῦ τούτου προβλήματος [104].

Καὶ τὴν ἀντιμετώπισιν ταύτην τοῦ προβλήματος, ὡς βασικοῦ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ καὶ διὰ τὰς διαχριστιανικὰς σχέσεις, δέον νὰ συνειδητοποιήσωσιν αἱ Ἐκκλησίαι ἐν ἑαυταῖς καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν συνεργασίαν αὐτῶν ἐντὸς τοῦ Π.Σ.Ε. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀπὸ Ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἀντιμετώπισις τοῦ ὅλου τούτου θέματος, καὶ ἐπὶ τὸ σαφέστερον εἰπεῖν, ἡ θέσις τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας ἀπέναντι τούτου, εἶναι σαφὴς ἀφ' ἑαυτῆς, διαφαίνεται δέ, ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτῆς γραμμαῖς, ἐκ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ λεχθέντων. Ἡ γενομένη θεολογικὴ καὶ λοιπὴ εὐρυτέρα ἀναίρεσις τῶν προβαλλομένων «προϋποθέσεων» τοῦ Προσηλυτισμοῦ ἀπέδειξε, νομίζομεν, ἐπαρκῶς τὴν ὀρθόδοξον θέσιν ἐν τῷ θέματι. Ὑπάρχει ὅμως, καὶ παρὰ τὰ λεχθέντα, μία περισσότερον ἀναλελυμένως δυναμένη νὰ ἐμφανισθῇ καὶ διατυπωθῇ ὀρθόδοξος ἀντιμετώπισις τοῦ ζητήματος, καὶ ταύτην θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐν τῷ ἀκολουθοῦντι τελευταίῳ τούτῳ κεφαλαίῳ τῆς παρούσης ἐργασίας ἡμῶν.

(Συνεχίζεται)

103. Notes for the Commission on Proselytism and Religious Liberty, by W. A. Visser' t Hooft, Gen. Secr. Pap., No. 10, April. 1956, p. 2.

104. Neill Steph. C., Proselytism and Church Unity, FOC Pap., 35, August 1953, p. 5.

Η ΠΙΣΤΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΩΣ ΚΑΝΩΝ ΖΩΗΣ (33-600 μ. Χ.) (*)

(ΣΥΜΒΟΛΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ)

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, δ. Θ.

Πηγαὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν

Αἱ πηγαὶ ἐξ ὧν ἤντλει τις τὰ ἀποτελοῦντα τὴν ἰδιοκτησίαν αὐτοῦ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ ἦσαν διάφοροι, ὧν ὡς πρώτη καὶ κυρία ἐθεωρεῖτο ἡ ἐργασία. Ἡ ἐργασία κατανέμεται εἰς τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα, τὰ ὁποῖα εἶναι δημιουργήματα τῶν ἀναγκῶν τοῦ συλλογικοῦ τῶν ἀνθρώπων βίου. Ἡ ἀνωτέρα μορφὴ τοῦ συλλογικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ἦτο ἡ κοινότης ἢ ἡ πόλις. Τὴν πόλιν ὁ Πλάτων ἀντιλαμβάνεται ὡς δημιούργημα τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν ἑξῆς σειρὰν συλλογισμῶν. Οὐδεὶς εἶναι καθ' ἑαυτὸν αὐτάρκης, ἀλλ' ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει πολλὰς ἐλλείψεις, ἃς δύναται νὰ ἀναπληρώσῃ μόνον τῇ βοηθείᾳ τῶν συνανθρώπων αὐτοῦ. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀμοιβαίας βοηθείας ὡδήγησεν εἰς τὴν σύστασιν τῆς κοινότητος καὶ βραδύτερον εἰς τὴν ὀργάνωσιν αὐτῆς εἰς πόλιν, ἧς οἱ πολῖται συναλλάσσονται μεταξύ των, δίδοντες καὶ λαμβάνοντες ἀμοιβαίως. Καθὼς δὲ αἱ κυριώτεραι ἀνάγκαι τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ τροφή, ἡ κατοικία, ἡ ἐνδυμασία καὶ τὰ τοιαῦτα, εὐνόητον ὅτι πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τούτων τῆς κοινότητος ἐγεννήθησαν τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ γεωργοῦ, τοῦ οἰκοδόμου, τοῦ ὑφαντοῦ, τοῦ ξυλουργοῦ, τοῦ σιδηρουργοῦ, τοῦ ἐμπόρου, τοῦ μικρεμπόρου καὶ ἡ πληθὺς τῶν ἄλλων ἐπαγγελμάτων [1]. Οὕτω, δοθέντος ὅτι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ μετέρχηται πολλὰς τέχνας συγχρόνως μετ' ἐπιτυχίας [2], ἡ συνύπαρξις τῶν ποικίλων ἐπαγγελμάτων ἀναπληροῖ διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ὑφ' ἑκάστου παραγομένων βιοτικῶν ἀγαθῶν τὰς ἐλλείψεις τῶν ἀτόμων καὶ καθιστᾷ τὸν βίον εὐκολώτερον καὶ ἀνετώτερον. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἕκαστος ἄνθρωπος ἠδύνατο διὰ τῆς ἐργασίας αὐτοῦ νὰ παραγάγῃ ἓν ἢ καὶ περισσότερα εἴδη βιοτικῶν ἀγαθῶν, ἀλλ' ὁ ἴδιος εἶχεν ἀνάγκην πλειόνων εἰδῶν, τὰ ὁποῖα παρῆγον ἄλλοι καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὤφειλε νὰ προμηθεύηται αὐτὰ δι' ἀνταλλαγῆς τοῦ πλεονάσματος τῶν ὑπὸ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἐργασίας παραγομένων. Ἀλλ' ἡ ἀνταλλαγὴ αὕτη εἰς πλείστας περιπτώσεις δὲν ἦτο δυνατὴ καὶ ἕνεκα τούτου λίαν ἐνωρὶς

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 234 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Πολιτεία, 2, 369-371.

2. Αὐτόθι, 374Α.

ἐπενοήθησαν τὰ νομίσματα ἢ χρήματα, ἅτινα, ἐνῷ καθ' ἑαυτὰ δὲν εἶναι βιοτικὰ ἀγαθά, ἀποκτῶσι συμβατικῶς τὴν ἔννοιαν βιοτικῶν ἀγαθῶν, ἐφ' ὅσον δύνανται νὰ ἀνταλλαγῶσι δι' αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα τὰ χρήματα ὡς μορφὴ ἰδιοκτησίας ἐμμέσως μόνον δύνανται νὰ λογισθῶσιν ὡς ἀγαθά, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὑπάρχουσιν εἰς χεῖρας τρίτων τὰ βιοτικὰ ἀγαθά, ὧν ἔχει τις ἀνάγκην καὶ δύναται νὰ προμηθευθῇ ταῦτα ἀντὶ χρημάτων [1]. Ὅταν ὅμως δὲν ὑπάρχωσιν ἀναλώσιμα ἀγαθὰ προσφερόμενα ἐπ' ἀνταλλαγῇ χρημάτων, τὸ χρῆμα στερεῖται πάσης ἀξίας ὡς ὑλικὸν ἀγαθόν. Δὲν εἶναι ἐπίσης ἀγαθὸν τὰ χρήματα, ὅταν χρησιμοποιῶνται κακῶς, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ὠνητοῦ ἔρωτος [2]. Ἅπαξ τὸ χρῆμα ἀπέκτησε συμβατικῶς τὴν ἀξίαν βιοτικῶν ἀγαθῶν ἠδύνατο πλέον πᾶς ἐργαζόμενος νὰ προσφέρῃ ἔναντι χρηματικῆς ἀμοιβῆς τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ πρὸς παραγωγὴν ἀναλωσίμων ἀγαθῶν πρὸς χρῆσιν ἄλλων. Ὅθεν ἡ ἐργασία ἐθεωρήθη παλαιότατα ὡς ἡ μοναδικὴ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ δὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ χρήματος.

Ἐκ πασῶν τῶν ἐργασιῶν ὡς ἀποδοτικωτέρα πηγὴ ἀγαθῶν ἐθεωρεῖτο ἡ γεωργία, ἥτις ὑπὸ μὲν τοῦ Πλάτωνος κατατάσσεται εἰς τὰς εὐγενεστέρας τέχνας [3], κατὰ δὲ τὸν Ξενοφῶντα εἶναι ἡ μήτηρ καὶ τροφὸς πασῶν τῶν ἄλλων τεχνῶν [4]. Γεωργία ἦτο γενικώτερος ὅρος περιλαμβάνων πλὴν τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς, τὴν δενδροκομίαν, τὴν κτηνοτροφίαν, τὴν μελισσοκομίαν, τὴν πτηνοτροφίαν καὶ τὰ τοιαῦτα [5], ὑπελαμβάνετο δὲ ὡς ἡ εὐγενεστέρα ἀπασχόλησις, διότι συνεργάζεται μετὰ τῆς φύσεως καὶ παράγει τὰ σπουδαιότερα διὰ τὸν ἀνθρώπινον βίον οἰκονομικὰ ἀγαθά.

Ἄλλαι πηγαὶ βιοτικῶν ἀγαθῶν εἶναι ἡ θήρα, ἡ ἁλιεία καὶ δὴ καὶ αὐτὴ ἡ λῃστεία. Τὸν ἀπὸ τῶν πηγῶν τούτων πορισμὸν ἀγαθῶν ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης « κτητικὴν κατὰ φύσιν », ἣν θεωρεῖ στηριζομένην ἐπὶ ἀπολύτως ἠθικῶν βάσεων καὶ οὐδὲν παρουσιάζουσαν τὸ ἐπίμεμπτον [6]. « Φύσει κτητική πως » καλεῖται ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἡ πολεμική, ἥτις πλὴν τῶν ἄλλων προμηθεύει καὶ τὰ ἔμψυχα ὄργανα τῆς παραγωγῆς, ἤτοι τοὺς δούλους [7]. Ἡ χρηματιστικὴ ὡς πηγὴ ἀγαθῶν δὲν εἶναι κτητικὴ κατὰ φύσιν, ἀλλ' «οὐ φύσει», τουτέστι παρὰ φύσιν, διότι εἶναι ἀκόρεστος, ὁδηγεῖ εἰς τὴν πλεονεξίαν καὶ εὐνοεῖ τὸν ἀπεριό-

---

1. Πρβλ. Ἀριστοτ., Ἠθ. Νικ. Ε', 8.
2. Ξενοφῶντος, Οἰκονομικὸς Α', 13.
3. Νόμοι, 10, 889D.
4. Οἰκονομικὸς Ε', 17 : « Καλῶς δὲ κἀκεῖνος εἶπεν, ὅς ἔφη τὴν γεωργίαν τῶν ἄλλων τεχνῶν μητέρα καὶ τροφὸν εἶναι. Εὖ μὲν φερομένης τῆς γεωργίας ἔρρωνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι ἅπασαι, ὅπου δ' ἂν ἀναγκασθῇ ἡ γῆ χερσεύειν ἀποσβέννυνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι σχεδόν τι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ».
5. Ἀριστοτ., Πολιτικά, Α', 3, 4 ἑξ.
6. Αὐτόθι.
7. Πολιτικά, Α', 3, 8.

ριστον πλουτισμόν, ὅστις κρίνεται ἀνήθικος. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουσι τὸ ἐμπόριον, τὸ χρῆμα, ἡ μισθαρνία, ἤτοι ἡ μίσθωσις τῆς σωματικῆς ἐργασίας πρὸς παραγωγὴν ἀγαθῶν, ἢ τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου ἱκανοτήτων, ὡς ἡ τοῦ πολεμιστοῦ τοῦ διδασκάλου καὶ τὰ τοιαῦτα. Ὁ ἐκ τῆς χρηματιστικῆς κτώμενος πλοῦτος, ὡς παρὰ φύσιν πλοῦτος, εἶναι ἄξιος περιφρονήσεως [1]. Περισσότερον ὅμως καταδικάστέος ὡς πηγὴ αὐξήσεως τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν εἶναι ὁ δανεισμὸς ἐπὶ τόκῳ, ὃν ὁ μὲν Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὡς παρὰ φύσιν χρηματισμόν [2], ἀνάξιον ἐλευθέρου καὶ ἠθικῶς ἀνωτέρου ἀνδρὸς ἔργον, κατατάσσων τοὺς τοκιστὰς παραπλεύρως τῶν πορνοβοσκῶν [3], ὁ δὲ Πλάτων καυτηριάζει δριμύτατα καὶ εἰσάγει εἰς τοὺς Νόμους αὐτοῦ τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν ὁ δανεισθεὶς χρήματα ἐπὶ τόκῳ οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν ἔχει οὐ μόνον τὸν τόκον, ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ κεφάλαιον νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὸν δανειστήν [4].

Ἐκ πασῶν τῶν πηγῶν βιοτικῶν ἀγαθῶν περισσότερον ἐτιμᾶτο ἡ προσωπικὴ ἐργασία. Ἀείποτε ἡ προσωπικὴ ἐργασία ὑπελαμβάνετο ὡς καθῆκον παντὸς ἀνθρώπου καὶ ὡς παράγων εὐημερίας, ἐνῷ τοὐναντίον ἡ ἀργία κατεδικάζετο ὡς κατάστασις μὴ ἁρμόζουσα εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ μήτηρ πάσης κακίας. Ὁ Ἡσίοδος, ὅστις περισσότερον παντὸς ἄλλου ὑπῆρξε κήρυξ καὶ ὑμνητὴς τῆς ἐργασίας, ὑπενθυμίζει ὅτι διὰ τῆς ἐργασίας ἀποκτῶσιν οἱ ἄνθρωποι πολλὰ ἀγαθά, εὐημεροῦσι καὶ γίνονται ἀγαπητοὶ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῷ οἱ ἀργοὶ τοὐναντίον τὰ μάλα μισητοί [5]. Ἐπίσης ὁ Εὐριπίδης λέγει, ὅτι ὁ ἐκ τῆς ἐργασίας κόπος εἶναι τῆς εὐκλείας πατήρ [6], ὁ δὲ Σοφοκλῆς « μοχθεῖν ἀνάγκη τοὺς θέλοντας εὐτυχεῖν », « τοῖς δὲ ἀργοῦσι θεὸς οὐ παρίσταται » [7]. Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης υἱοθετεῖ τὴν ἀντίληψιν ἐκείνων, οἵτινες ὑπολαμβάνουσιν ὡς δικαίους « τοὺς μὴ ἀφ' ἑτέρων ζῶντας », τοιοῦτοι δὲ εἶναι οἱ ἀπὸ τοῦ ἐργάζεσθαι ποριζόμενοι τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα, μάλιστα δὲ οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ χειρώνακτες [8]. Διὰ τοῦτο, ἐνῷ ἡ ἐργασία, πλὴν τῆς εὐημερίας, πορίζει τιμὴν καὶ δόξαν εἰς τὸν ἐρζαγόμενον, ἡ ἀργία, σὺν τῇ κακοδαιμονίᾳ, προσάπτει καὶ ὄνειδος εἰς τὸν ἀργὸν καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἐπιζήμιον βάρος τῆς κοινότητος ἐν τῇ ὁποίᾳ ζῇ. Ἐντεῦθεν ὁ μὲν Ἡσίοδος παρομοιάζει τοὺς ἀργοὺς πρὸς κηφῆνας, οἵτινες τρέφονται κατεσθίοντες τὸν κάματον τῶν ἐργατίδων μελισσῶν [9], ὁ δὲ Μένανδρος λέγει, ὅτι « ἀργὸς ὑγιαίνων τοῦ πυρέσσοντος πολὺ ἀθλιώτερος, διπλάσια γοῦν ἐσθίει μάτην» [10].

1. Ὅρα Δ. Στεφανίδου, ΚΟ, σελ. 125.
2. Πολιτικά, Α', 3, 23 : «Ὁ δὲ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος, ὥστε καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματιστῶν ἐστιν ».
3. Ἠθ. Νικομ., Δ', 1.
4. Νόμοι, 5, 742C, 11, 921D.
5. Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 309 ἑξ.
6. Παρὰ Στεφανίδῃ, ΚΟ, σελ. 106 σημ. 1.
7. Αὐτόθι.
8. Ρητορική, Β', IV, 8.
9. Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 305.
10. Παρὰ Δ. Στεφανίδῃ, ἔνθ' ἀν.

Καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας, ἡ ἐργασία ἐθεωρεῖτο ὡς ὑψηλόν τι καὶ εὐγενὲς λειτούργημα, ἴσως δὲ καὶ ἱερὰ ἀπασχόλησις, καὶ ἀπετέλει τιμητικὴν διάκρισιν διὰ πάντα ἐργαζόμενον, εὐγενῆ ἢ πληβεῖον. Καθὼς δὲ παραδίδεται μέχρις ἡμῶν, ὁ Κιγκιννᾶτος (519 - 439 ; π.Χ.), περίφημος ρωμαῖος πολιτικὸς καὶ στρατηγός, ἐκαλλιέργει ὁ ἴδιος τὸν ἀγρὸν αὐτοῦ καὶ ἀσφαλῶς τὸ παράδειγμα αὐτοῦ δὲν ἦτο τὸ μόνον.

Διάστροφοι περὶ ἐργασίας ἀντιλήψεις

Αἱ ὑγιεῖς αὗται ἀντιλήψεις, καθ' ἃς ἡ ἐργασία παρίσταται ὡς ἱερὰ ὑποχρέωσις παντὸς δυναμένου νὰ ἐργάζηται, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι μετεβλήθησαν. Ἐνῷ δηλαδὴ ἀνεγνωρίζετο πάντοτε ἡ ἐργασία ὡς σπουδαιότατος οἰκονομικὸς παράγων, παραλλήλως πρὸς τὴν ὀργάνωσιν τῆς πόλεως εἰς πολιτικὸν ὀργανισμὸν καὶ τῆς βαθμιαίας ἀναπτύξεως εἰς σύστημα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἐργάζεσθαι περιωρίσθη εἰς ὡρισμένην κατηγορίαν ἀνθρώπων, οἵτινες ἀπετέλεσαν τὴν τάξιν τῶν δούλων. Ἐντεῦθεν ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας κατέστη ἀναγκαῖος ὡς βάσις τῆς ἀρχαίας οἰκονομίας καὶ κατωχυρώθη φιλοσοφικῶς καὶ νομικῶς, ὡς θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ ἐκθέσωμεν εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον. Οὕτως ἡ ἐργασία ἔπαυσε νὰ θεωρῆται ὡς τιμητικὴ ὑποχρέωσις καὶ καθῆκον παντὸς ἱκανοῦ πρὸς ἐργασίαν μέλους τῆς κοινότητος καὶ ἀντὶ τούτου ὑπελαμβάνετο ὡς ἀπασχόλησις ἀξία καταφρονήσεως καὶ μόνον διὰ τὴν τάξιν τῶν δούλων ἁρμοδία. Ἡ σφαλερὰ αὕτη ἀντίληψις δὲν ἦτο ἁπλῶς ἀπότοκος τῆς φυγοπονίας τῶν καθ' ἕξιν ὀκνηρῶν, ἀλλ' εὕρισκεν ἐρείσματα καὶ εἰς φιλοσοφικὰ καὶ πολιτειακὰ θεωρήματα, καθ' ἃ ὁ πολίτης ὤφειλε νὰ ἐκπαιδεύηται εἰς τὴν τέχνην τοῦ διοικεῖν καὶ διοικεῖσθαι, ἥτις ἀπήτει πολλὴν μελέτην καὶ πολλῶν εἰδῶν γνώσεις καὶ συνεπῶς δὲν εἶχε καιρὸν νὰ μετέρχηται βάναυσα καὶ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα [1], ἅτινα ἐθεωροῦντο ὡς μὴ προσήκοντα εἰς τὴν ἰδιότητα τοῦ πολίτου καὶ ὡς ὄνειδος φέροντα [2], οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ ἐξασθενίζοντα τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν [3]. Ὄχι δὲ μόνον οἱ χειρώνακτες, ἀλλὰ καὶ « πάντα τὰ περὶ τὴν καπηλείαν καὶ ἐμπορίαν καὶ πανδοκείαν γένη διαβέβληνταί τε καὶ ἐν αἰσχροῖς γέγονεν ὀνείδεσιν » [4]. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου προέκυψεν ἰδιάζουσά τις τάξις πολιτῶν, ἥτις εἶχε κύριον ἔργον νὰ ἀσχολῆται περὶ τὰ κοινὰ τῆς πόλεως πράγματα, ἀποφεύγουσα τὴν ἐργασίαν ἀκόμη καὶ ὡς δευτερεύουσαν ἀπασχόλησιν, ὡς μὴ προσήκουσαν εἰς αὐτὴν καὶ ἀξιοῦσα νὰ συντηρῆται ἀναλώμασι τῆς πόλεως, ὅπερ λόγῳ τῆς δουλείας καὶ τῆς φύσεως τοῦ ἐν ἰσχύι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εὐχερῶς

---

1. Πλάτωνος, Νόμ., 1, 643E, 8, 846D. Πρβλ. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ', II(IV), 9.
2. Πλάτ., Πολ., 9, 590C.
3. Ξενοφῶντος, Οἰκ., Δ', 2, Ἀπομν., Β', 8.
4. Πλάτωνος, Νόμ., 11, 918D.

ἐπετύγχανεν. Ἤδη, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πλάτωνος, «τὸ ἥμισυ περίπου τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἀπέζη de facto ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου, αἱ ἄμετροι δ' αὐταὶ ἐλευθεριότητες εἶχον ὡς ἐπιπρόσθετον ἀποτέλεσμα τὴν ἀνηθικοποίησιν καὶ ἀποθράσυνσιν τοῦ δήμου» [1].

Ἡ πρὸς ἐργασίαν ἀπέχθεια δὲν ἦτο ἀσθένεια προσιδιάζουσα μόνον εἰς τὴν Ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν, ἀλλ' εἶχε διαδοθῇ ὥς τις μεταδοτικὴ νόσος εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, λαβοῦσα ἐπικίνδυνον μορφήν, ἰδίως μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον. Ἐν Σπάρτῃ, παρὰ τὸ λιτοδίαιτον τοῦ λαοῦ, οἱ πολῖται, μοναδικὴν ἀπασχόλησιν ἔχοντες τὴν ἐκγύμνασίν των εἰς τὴν τέχνην τῶν ὅπλων, εἶχον ἐκ τοῦ νόμου τὸ δικαίωμα νὰ μὴ ἐργάζωνται οἱ ἴδιοι πρὸς πορισμὸν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων, ἀλλ' ἀπέζων ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν εἱλώτων, οἵτινες προωρίζοντο νὰ καλλιεργῶσι τοὺς ἀγροὺς καὶ νὰ ἐκτελῶσι πᾶν εἶδος βαναύσου ἔργου. Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς μεγάλας πόλεις τὰ παραγωγικὰ ἔργα ἐγίνοντο ὑπὸ τῶν δούλων, οἱ δὲ ἐλεύθεροι Ἕλληνες περὶ τὰ πολιτικὰ πράγματα μόνον καὶ τὴν ἀπραγμοσύνην ἀσχολούμενοι συνείργουν ἀνεπιγνώστως εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν αὐτῶν ἐξασθένησιν καὶ τὴν μετ' οὐ πολὺ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν ζυγὸν ὑποδούλωσιν αὐτῶν.

Παραλλήλως καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἀφοῦ ὑπέταξαν τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον πάντας τοὺς λαοὺς καὶ διήρπασαν τὰ ἀγαθὰ αὐτῶν, περιήγαγον αὐτοὺς εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων. Ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία, ἰδίως ἐν Ἰταλίᾳ περιῆλθε βαθμηδὸν εἰς χεῖρας ὀλίγων γαιοκτημόνων καὶ οὕτω ἐδημιουργήθησαν τὰ περίφημα latifundia (ἐκτεταμένα γεωργικὰ κτήματα) πρὸς καλλιέργειαν τῶν ὁποίων οὗτοι ἐχρησιμοποίουν στρατιὰς δούλων, τοὺς ὁποίους ἐξεμεταλλεύοντο σκληρότατα καὶ ἀπανθρώπως μετεχειρίζοντο. Ἡ μεγάλη ἔγγειος ἰδιοκτησία ἤρξατο κατισχύουσα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ α' μετὰ Χριστὸν αἰῶνος καὶ μολονότι κατεκρίνετο δριμύτατα ὑπὸ πλείστων Ρωμαίων συγγραφέων τῆς ἐποχῆς [2], ὁλονὲν ἐπαγιοῦτο καὶ ἀπετέλεσεν ἐν τέλει μόνιμον καθεστώς. Ὡς κυριώτερα μειονεκτήματα αὐτῆς ἐτονίζοντο ἡ ἀτελὴς ὑπὸ δούλων καλλιέργεια τῆς γῆς, ἡ ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μικροϊδιοκτητῶν καὶ ἡ ἀπότοκος αὐτῆς ἀστυφιλία καὶ ἡ ἔκλυσις τῶν ἠθῶν, ἡ αὔξησις τῆς πενίας καὶ ὁ κίνδυνος κοινωνικῶν ἀναστατώσεων, ὡς ἡ περίφημος συνωμοσία Κατιλίνα, σκοποῦσα εἰς τὴν ἄρσιν τῶν χρεῶν ἢ καὶ τὴν διαρπαγὴν τῶν περιουσιῶν τῶν πλουσίων. Ἐκ τοῦ Γαΐου Πλινίου τοῦ πρεσβυτέρου (23 - 79 μ.Χ.) μανθάνομεν ὅτι τὸ ἥμισυ τῆς Ἀφρικῆς κατείχετο ὑπὸ ἓξ μεγάλων γαιοκτημόνων, οὗτος δὲ εἶναι ὁ περισσότερον παντὸς ἄλλου καταφερόμενος κατὰ τῆς λατιφουντιακῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, ἣν ἐχαρακτήριζε καταστροφικὴν διὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰς ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους [2]. Ἀνάλογος ὑπῆρξεν ἡ κατάστασις καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους

1. Δ. Στεφανίδης, ΚΟ, σελ. 163.
2. Δ. Στεφανίδης, ΚΟ, Α', σελ. 192 ἑξ.
3. Historia naturalis, XVIII, 6 : « Latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias. Sex domini semissem Africae possidebunt ».

Ρωμαϊκάς ἐπαρχίας, εἰς δὲ τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα καὶ μάλιστα ἐν Ρώμῃ ἡ οἰκονομικὴ ἀθλιότης καὶ ἠθικὴ διαφθορὰ κατὰ τὸν α' μ.Χ. αἰῶνα εἶχον ὑπερβῆ πᾶν νοητὸν ὅριον, ὁ δὲ λαός, οὔτε εὐκαιρίας ἔχων, ἀλλ' οὔτε θέλων νὰ ἐργάζηται, ἀπῄτει τὰ πάντα ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας, καὶ ἦτο ἀρκούντως ἱκανοποιημένος ἐὰν οὗτοι ἐξησφάλιζον εἰς αὐτὸν ἄρτον καὶ θεάματα.

Ὁ θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας παρὰ τῇ Ἰουδαϊκῇ κοινωνίᾳ

Αἱ αὐταὶ περὶ ἰδιοκτησίας ἀρχαὶ κρατοῦσι περίπου καὶ παρ' Ἰουδαίοις οἷαι καὶ παρ' Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις. Οὐσιώδης μόνον διαφορὰ ὑπάρχει εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι τόσον ἡ γῆ ὅσον καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἀνήκουσι κατὰ κυριότητα εἰς τὸν Θεὸν (Ἐξόδ. 19. 5), ὅστις διαθέτει τὰ ἀγαθὰ αὐτῆς χάριν τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ σεβασμὸς τῆς ξένης ἰδιοκτησίας ἐπιβάλλεται ρητῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, ἐπιτάσσοντος « οὐ κλέψεις » καὶ « οὐκ ἐπιθυμήσεις . . . ὅσα τῷ πλησίον σού ἐστιν » (Ἐξόδ. 20. 14, 17, Δευτ. 5. 17, 21). Ἡ ἐπιταγὴ ὅμως αὕτη ἀφορᾷ μόνον εἰς τὸν σεβασμὸν τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ὁμοεθνῶν Ἰουδαίων, καθ' ὅσον ἐν περιπτώσει πολέμου ἴσχυε καὶ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἡ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις πρᾶξις τῆς καταλήψεως τῆς γῆς καὶ τῶν κινητῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῶν πολεμίων ὡς πολεμικῶν λαφύρων.

Οἱ τρόποι κτήσεως οἰκονομικῶν ἀγαθῶν ἦσαν καὶ παρ' Ἰουδαίοις ἡ ἐργασία, ἡ γεωργία, ἡ θήρα, ἡ ἐμπορία, ἐνίοτε δὲ καὶ ὁ πόλεμος. Ἡ προσωπικὴ ἐργασία ὅμως ἦτο ὁ ἠθικώτερος τρόπος κτήσεως ἀγαθῶν, διὸ καὶ ἐμφανίζεται, κατὰ τὰ ἱερὰ τῶν Γραφῶν κείμενα, ὡς θεία ἐντολὴ καὶ μάλιστα ὡς ἡ πρώτη ἐντολή, ἥτις ἐδόθη εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ περὶ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου διήγησις τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως, ἐνῷ προϋποθέτει τὸν Δημιουργὸν προνοοῦντα πατρικῶς περὶ τῆς ἀκόπου συντηρήσεως τοῦ ἀνθρώπου, χάριν τοῦ ὁποίου οὗτος ἐφύτευσε τὸν παράδεισον, ἵνα ἐκ τοῦ καρποῦ τῶν ἐν αὐτῷ δένδρων δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ προμηθεύηται τὴν τροφὴν αὐτοῦ (Γεν. 1. 29, 2. 9, 16), παρέχει καὶ τὴν ἐξήγησιν ὅτι ὁ Θεὸς δὲν προώρισε τὸν ἄνθρωπον νὰ μένῃ ἀργός, ἀλλ' « ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάττειν » (Γεν. 2. 15). Ἐκ τούτων εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἡ ἐργασία δὲν ἐδόθη εἰς τὸν ἄνθρωπον μετὰ τὴν πτῶσιν ὡς ποινὴ διὰ τὴν ἁμαρτίαν, ἀλλὰ πρὸ τῆς πτώσεως ἔνθεν μὲν ὡς ὑποχρέωσις, ἔνθεν δὲ ὡς εὐχάριστος ἀπασχόλησις. Ποιναὶ διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἦσαν οὐχὶ ἡ προσωπικὴ ἐργασία, ἀλλ' ὁ ἱδρὼς τοῦ προσώπου, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ ἔκπτωτος τοῦ παραδείσου ἄνθρωπος ὤφειλε νὰ τρώγῃ τὸν ἄρτον αὐτοῦ, καὶ αἱ ἄκανθαι καὶ οἱ τρίβολοι, οὓς θὰ ἀπέδιδεν αὐτῷ ἡ ὑπ' αὐτοῦ καλλιεργουμένη γῆ, ἀντὶ τῶν προσδοκωμένων πλουσίων καρπῶν αὐτῆς (Γεν. 3. 18, 19, 23). Περαιτέρω ὁ Μωσαϊκὸς Νόμος παρουσιάζει τὴν ἐργασίαν ὡς θείαν ἐντολήν, καθ' ἣν ὁ πιστὸς Ἰουδαῖος ὀφείλει νὰ ἐργάζηται ἓξ ἡμέρας καθ' ἑβδομάδα [1], πολλαχοῦ δὲ ἡ Παλαιὰ Δια-

1. Πρβλ. Ἐξ. 20.9, 23.12, 31.15, 34.21, 35.2, Λευ. 23.3, Δευτ. 5.13.

θήκη συνιστᾷ τὴν ἀγάπην πρὸς οἱανδήποτε ἐργασίαν καὶ κυρίως τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, ὡς ἐν τοῖς χωρίοις· «μὴ μισήσῃς ἐπίπονον ἐργασίαν». (Σοφ. Σειρ. 7:1), «ἐργάζου τὴν γῆν σου» (῾Ησ. 23.10), καὶ παρέχει τὴν βεβαίωσιν ὅτι «ὁ ἐργαζόμενος τὴν ἑαυτοῦ γῆν πλησθήσεται ἄρτων» (Παρμ. 28.19).

Τὸ δικαίωμα τῆς κυριότητος ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν δὲν εἶχεν ἀπόλυτον χαρακτῆρα παρ' ᾿Ιουδαίοις, διότι ὁ νόμος, ἵνα ἀποτρέψῃ τὴν συγκέντρωσιν ὑπερμέτρου πλούτου εἰς χεῖρας τῶν ἐπιτηδειοτέρων, θεσπίζει τὴν ἀνὰ πᾶν ἕβδομον ἔτος ἀπόσβεσιν τῶν χρεῶν (Δευτ. 15. 2) καὶ τὴν χειραφέτησιν τῶν δούλων ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς (᾿Εξόδ. 21. 2, Δευτ. 15. 12). ῾Ως πρὸς τὴν ἔγγειον ὅμως ἰδιοκτησίαν ὁ νόμος ὥριζεν ὅπως ἀνὰ πᾶν πεντηκοστὸν ἔτος ἐπιστρέφωνται εἰς τὸν πρῶτον ἰδιοκτήτην πάντα τὰ πωληθέντα ἢ ὡς ἐνέχυρον δοθέντα ἀγροτικὰ κτήματα ἢ οἰκίαι ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ καὶ δὴ ἄνευ ἀποζημιώσεως (Λευιτ. 25. 10, 13, 32, ᾿Ιεζ. 46. 17). Τὸ μέτρον τοῦτο ἐθεμελιοῦτο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας ἐπὶ τῆς ἐγγείου περιουσίας ἦτο προσωποπαγὲς καὶ ἀναπαλλοτρίωτον καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ ἰδιοκτήτης δὲν ἠδύνατο νὰ μεταβιβάσῃ αὐτὴν εἰς ἄλλον εἰ μὴ μόνον εἰς τοὺς κληρονόμους αὐτοῦ. ᾿Ηδύνατο ὅμως νὰ πωλῇ τὴν ἐπικαρπίαν αὐτῆς, διὸ καὶ ἡ ἀξία τῆς πωλήσεως ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐτῶν ἀπὸ τῆς πωλήσεως μέχρι τοῦ ἰωβηλαίου ἔτους, ἤτοι τοῦ ἔτους τῆς ἀφέσεως (Λευιτ. 25. 15-17), καὶ τοῦτο, ἵνα μή τις ἐκ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἐξωσθῇ διὰ παντὸς ἀπὸ τὴν περιουσίαν αὐτοῦ (᾿Ιεζ. 46. 18) [1]. ῾Η διάταξις αὕτη δὲν ἴσχυε προκειμένου περὶ πωληθείσης οἰκίας ἐντὸς πόλεως περιβαλλομένης ὑπὸ τειχῶν, ἣν ὁ πωλήσας ἠδύνατο νὰ ἐξαγοράσῃ ἐκ νέου ἐντὸς ἑνὸς ἔτους, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ ὁποίου αὕτη ἀνῆκε πλέον μονίμως εἰς τὸν ἀγοραστὴν καὶ δὲν ἀπεδίδετο εἰς τὸν ἀρχικὸν κάτοχον αὐτῆς οὔτε κατὰ τὸ πεντηκοστὸν ἔτος τῆς ἀφέσεως (Λευιτ. 25. 29-30) εἰ μὴ μόνον ἐὰν ἀνῆκεν εἰς Λευΐτην (Λευιτ. 25. 33).

Θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ νόμου ὑπῆρξεν ἡ ἰδέα, ὅτι οὐδεὶς ἔπρεπε νὰ εἶναι πτωχὸς μεταξὺ τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ (Δευτ. 15. 4) τόσον, ὥστε νὰ στερῆται τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησιν αὐτοῦ. Διὰ τοῦττο ὁ εὔπορος ἰσραηλίτης ὑπεχρεοῦτο νὰ δανείζῃ τὸν πτωχὸν ἔστω καὶ ἐὰν τὸ ἔτος τῆς ἀφέσεως τῶν χρεῶν ἦτο ἐγγὺς (Δευτ. 15. 7-9). ᾿Εντεῦθεν καὶ ὁ δανεισμὸς ἐπὶ τόκῳ μεταξὺ ᾿Ιουδαίων ἀπηγορεύετο [2], ἐπετρέπετο ὅμως εἰς ᾿Ιουδαῖον νὰ δανείζῃ ἐπὶ τόκῳ μὴ ᾿Ιουδαῖον (Δευτ. 23. 20).

Αἱ διατάξεις αὗται τοῦ νόμου εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῶν κοινωνιστικῶν ἀρχῶν, αἵτινες διεῖπον τὸ ἰουδαϊκὸν δίκαιον, ὅπερ, θεωροῦν τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ ὡς δῶρα τοῦ Θεοῦ πρὸς πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους, ἐπέβαλλεν, ἂν μὴ

1. ᾿Αθ. Χαστούπη, Παλαιὰ Διαθήκη, ἔκδ. Δ. Δημητράκου, τόμ. Α', σελ. 860β.

2. ᾿Εξόδ., 22. 25, Λευιτ. 25. 37, Δευτ. 23.19. Πρβλ. Ψαλ. 54. 12 καὶ ῾Ιερ. 9. 5 : « Τόκος ἐπὶ τόκῳ »· κατὰ τὸ ῾Εβρ. κείμενον ἡ φράσις αὕτη ἔχει « ἀδικίαν ἐπὶ ἀδικίας », μετάφρασις ᾿Αθ. Χαστούπη, Παλαιὰ Διαθήκη, ἔκδ. Δ. Δημητράκου, τόμ. Β', σελ. 638.

τὴν ἴσην κατανομὴν αὐτῶν μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, τοὐλάχιστον τὴν καλὴν χρῆσιν αὐτῶν ὑπὸ τῶν πλουσίων, οἵτινες ὡς καλοὶ οἰκονόμοι ὤφειλον νὰ παρέχωσι μέρος αὐτῶν εἰς τοὺς ἐνδεεῖς, ὥστε οὐδὲν μέλος τῆς κοινότητος νὰ στερῆται τῶν στοιχειωδῶν μέσων τῆς ζωῆς [1]. Ἐν τούτοις ἐν τῇ πράξει αἱ ἀρχαὶ αὗται δὲν ἐτηροῦντο πάντοτε [2], ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων, οὓς σφοδρότατα ἐπικρίνουσιν οἱ προφῆται ὡς συντρόφους κλεπτῶν, ὡς ἀγαπῶντας τὴν δωροδοκίαν καὶ τὴν δωροληψίαν καὶ ὡς ἀδιαφοροῦντας διὰ τὸ δίκαιον τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν [3], ἐὰν δὲ κρίνωμεν ἐκ παρομοίου ἐλέγχου τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τῶν γραμματέων καὶ τῶν Φαρισαίων [4], αἱ ἀρχαὶ αὗται τοῦ νόμου ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ εἶχον ἐντελῶς λησμονηθῆ ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας τοῦ Ἰσραήλ.

Ἡ περὶ ἰδιοκτησίας χριστιανικὴ διδασκαλία.

Τὰ ἱερὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ κείμενα δὲν ἐκτίθενται συγκεκριμένην οἰκονομικὴν θεωρίαν καὶ ἑπομένως δὲν ἀσχολοῦνται εἰδικῶς περὶ τὸν καθορισμὸν ὡρισμένων κανόνων διεπόντων τὸν θεσμὸν τῆς ἰδιοκτησίας. Οὐχ ἧττον ἐκ τοῦ εἰς αὐτὰ ἐγκατεσπαρμένου ὑλικοῦ δυνάμεθα νὰ συνθέσωμεν πλήρως τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας, περὶ τῶν πηγῶν τῶν ἀποτελούντων τὴν ἰδιοκτησίαν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν καὶ περὶ τῆς ὀρθῆς καὶ νομίμου χρήσεως αὐτῶν.

Μελετῶντες τὰς χριστιανικὰς πηγάς, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν εὐαγγελίων, παρατηροῦμεν ὅτι τὸ μὲν τέταρτον εὐαγγέλιον ἐπὶ καθαρῶς πνευματικοῦ ἐδάφους κινούμενον οὐδόλως ἅπτεται τοῦ ζητήματος τῆς ὑλικῆς ἰδιοκτησίας, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς πλήρους ἀπουσίας ἐξ αὐτοῦ ἐκφράσεων καὶ λέξεων δηλωτικῶν τῆς πτωχείας ἢ τοῦ πλούτου, τὸ δὲ δεύτερον εὐαγγέλιον ἐλάχιστον προσφέρει ὑλικὸν ἀφορῶν εὐθέως εἰς τὸ περὶ ἰδιοκτησίας θέμα. Οὕτω τὴν περὶ ἰδιοκτησίας χριστιανικὴν διδασκαλίαν ὀφείλομεν νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὰ εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Λουκᾶ, παρ' οἷς εὑρίσκομεν ἄφθονον ὑλικόν, τὰ λοιπὰ τῆς Κ. Δ. βιβλία καὶ τὰ συγγράμματα τῶν κοινωνιολογησάντων Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐξετάζοντες τὴν εἰς τὰ εὐαγγέλια περιεχομένην διδασκαλίαν παρατηροῦμεν ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι ὁ Ἰησοῦς εὐνοεῖ μᾶλλον τὴν ἀκτημοσύνην ἢ τὴν ἀτομικὴν ἰδιοκτησίαν. Ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται ὡς μηδὲν κεκτημένος, μὴ ἔχων οὐδὲ «ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνῃ» (Μτ. 8.20, Λκ. 9.58). Ἐντέλλεται τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ «μὴ κτήσεσθε χρυσὸν μηδὲ ἄργυρον μηδὲ χαλκὸν εἰς τὰς ζώνας ὑμῶν, μὴ πήραν μηδὲ δύο χιτῶνας μηδὲ ὑποδήματα εἰς τοὺς πόδας, μηδὲ

---

1. Πρβλ. Ψαλμ. 40.1, Δευτ. 15.11, Παρμ. 14.21, Ἡσ. 6.7.
2. Πρβλ. Νεεμ. 5.1ἑξ. Ἡσ. 5.8.
3. Ἡσ. 1.23. Ἰερ. 5.28, 22.13—14, 17, Μιχ. 3.11, 7.3.
4. Ματθ. 23.13, Μάρκ. 12.40, Λουκ. 30.47.

ῥάβδον» (Μτ. 10.9-10, Λκ. 9.3). Εἰς περιπτώσεις περιουσιακῶν διαφορῶν, ἐν μιᾷ μὲν συγκεκριμένῃ περιστάσει δὲν ἀποδέχεται τὸν ρόλον τοῦ μεριστοῦ τῆς πατρικῆς κληρονομίας μεταξὺ ἀδελφῶν (Λκ. 12.14), δι' ἄλλας δὲ περιπτώσεις συμβουλεύει γενικῶς· «τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι καὶ τὸν χιτῶνά σου λαβεῖν, ἄφες αὐτῷ καὶ τὸ ἱμάτιον» (Μτ. 5.40), καὶ «ἀπὸ τοῦ αἴροντός σου τὸ ἱμάτιον καὶ τὸν χιτῶνα μὴ κωλύσῃς» (Λκ. 6.29). Παραγγέλλει πρὸς πάντας «μὴ θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυροὺς ἐπὶ τῆς γῆς» (Μτ. 6.19), πρὸς δὲ τὸν πλούσιον νεανίσκον «εἰ θέλεις τέλειος εἶναι ὕπαγε πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δὸς πτωχοῖς» (Μτ. 19.21, Λκ. 18.22) καὶ βεβαιοῖ περαιτέρω, ὅτι «δυσκόλως οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες εἰσελεύσονται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» (Λκ. 18.24). Ἀλλαχοῦ μακαρίζει τοὺς πτωχοὺς (Λκ. 6.20) καὶ ταλανίζει τοὺς πλουσίους (Λκ. 6.24), συνιστᾷ μὴ μεριμνᾶν περὶ τροφῆς καὶ ἐνδύματος (Μτ. 6.25, Λκ. 12.22) καὶ προσομοιάζει τοὺς ὑπὸ τῶν μεριμνῶν τοῦ βίου καὶ τοῦ πλούτου κατεχομένους πρὸς σπόρον πεσόντα εἰς ἀκανθώδη γῆν, συμπνιγέντα ὑπὸ τῶν ἀκανθῶν καὶ ἄκαρπον γενόμενον (Μτ. 13.22, Μρ. 4.19, Λκ. 8.14). Ἐν μιᾷ μάλιστα περιπτώσει, ὑπὸ τὸ κράτος ἱερᾶς ἀγανακτήσεως κατὰ τῶν βεβηλούντων τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ ἐμπόρων, οὐ μόνον ἐκδιώκει αὐτοὺς βιαίως ἐκ τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ καί, οἱονεὶ περιφρονῶν τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῶν, προξενεῖ αὐτοῖς πολλὴν ζημίαν, καταστρέψας τὰς καθέδρας τῶν πωλούντων τὰς περιστερὰς καὶ τὰς τραπέζας τῶν κολλυβιστῶν, ὧν τὰ κέρματα διεσκόρπισε (Μτ. 21.12, Μρ. 11.15, Ἰω. 2.15).

Ἐν τούτοις τὰ ἀνωτέρω δὲν σημαίνουσιν ἀναγκαίως, ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἰσηγεῖται τὴν ἀκτημοσύνην καὶ ἀποδοκιμάζει τὴν ἰδιοκτησίαν. Τὰς πραγματικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἰησοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδιοκτησίαν δυνάμεθα νὰ διακριβώσωμεν ὀρθῶς ἐκ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὰς διαφόρους κοινωνικὰς τάξεις, εἰς τὸ περιβάλλον τῶν ὁποίων εἰσῆλθε καὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινεῖτο καὶ ἔδρα. Ἐκεῖνοι, οἵτινες πρῶτοι ἀμέσως καὶ ἀσμένως ὑπεδέχθησαν αὐτὸν ἀνῆκον ἀσφαλῶς οὐχὶ εἰς τὴν τάξιν τῶν πλουσίων ἢ τῶν ἀρχόντων, ἀλλὰ κατὰ κανόνα εἰς τὸν ἁπλοῦν καὶ ἀπαίδευτον λαόν. Μεταξὺ τοῦ λαοῦ, ὅστις συνωστίζετο καθ' ἑκάστην περὶ τὸν γλυκὺν Διδάσκαλον, οὗτινος τὸ κήρυγμα ἀνενέωνε τὰς ἐλπίδας αὐτοῦ περὶ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν καταθλιβόντων αὐτὸν δεινῶν, ἦσαν ἀναντιρρήτως πλεῖστοι πένητες καὶ κοινωνικῶς ἀπόβλητοι. Ὑπῆρχον ὅμως καὶ πρόσωπα ἀνήκοντα εἰς ὅλας τὰς οἰκονομικὰς βαθμίδας τῆς εὐημερούσης τάξεως. Οἱ ἁλιεῖς, τοὺς ὁποίους πρώτους ἐκάλεσεν ὁ Ἰησοῦς ὡς μαθητὰς αὐτοῦ, δὲν ἦσαν πένητες καὶ ἄστεγοι, ἀλλ' ἄνθρωποι κεκτημένοι ἁλιευτικὰ πλοῖα καὶ τὰ μέσα πρὸς ἐκμίσθωσιν ἐργατῶν εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν (Μς. 1.20). Εἷς μάλιστα ἐξ αὐτῶν εἶχε καὶ κοινωνικὰς σχέσεις μετὰ τῆς ἀρχούσης τάξεως, «ὢν γνωστὸς τῷ ἀρχιερεῖ» (Ἰω. 18.15). Ὁ Πέτρος ἦτο οἰκογενειάρχης ἀρκούντως εὔπορος, συντηρῶν καὶ τὴν πενθερὰν αὐτοῦ (Μτ. 8.14). Ὁ Ματθαῖος ἦτο τελώνης, εἰς τὴν οἰκίαν δ' αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς παρεκάθησεν εἰς δεῖπνον μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων (Μτ. 9.10, Μρ. 2.15),

γεγονὸς ὅπερ ἐμφαίνει τοῦτον λίαν εὐημεροῦντα. Ἐκ δὲ τοῦ εὐρυτέρου κύκλου τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ὁ ἀρχιτελώνης Ζακχαῖος «ἦν πλούσιος», καὶ ὅμως ὁ Ἰησοῦς προτείνει αὐτῷ «σήμερον ἐν τῷ οἴκῳ σου δεῖ με μεῖναι» (Λουκ. 19.2, 5). Ὁ φαρισαῖος Νικόδημος, «ἄρχων τῶν Ἰουδαίων», γίνεται ἀσμένως δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ καὶ οὐδαμῶς ἐλέγχεται ὑπ' αὐτοῦ διὰ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ (Ἰω. 3.2). Ἡ «Ἰωάννα γυνὴ Χουζᾶ, ἐπιτρόπου Ἡρώδου καὶ Σουσάνα καὶ ἕτεραι πολλαὶ» πλούσιαι γυναῖκες «διηκόνουν αὐτῷ ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων αὐταῖς» (Λκ. 8.3). Ὁ οἶκος τοῦ φίλου αὐτοῦ Λαζάρου ἐν Βιθανίᾳ ἔνθα ὁ Ἰησοῦς κατ' ἐπανάληψιν εὗρεν ἡσυχίαν καὶ ἀνάπαυσιν ἀπὸ τὸν κάματον τῆς δημοσίας δράσεως αὐτοῦ, ἦτο οἶκος διαθέτων πολλὰς ἀνέσεις, παρ' ᾧ ὑπῆρχε καὶ «λίτρα μύρου νάρδου πιστικῆς πολυτίμου» (Ἰω. 12.3). Καὶ τέλος ὁ φαρισαῖος καὶ ἄρχων τῶν Ἰουδαίων Νικόδημος καὶ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας Ἰωσήφ, «βουλευτὴς ὑπάρχων», «μαθητὴς τοῦ Ἰησοῦ», καὶ «προσδεχόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ», προσφέρουσιν, ἅμα τῷ θανάτῳ τοῦ Ἰησοῦ, ὁ μὲν «μῖγμα σμύρνας καὶ ἀλόης ὡς λίτρας ἑκατόν», ὁ δὲ τάφον λαξευτὸν διὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ [1].

Ἀποδίδων ὁ Ἰησοῦς τὴν πρέπουσαν ἀξίαν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα, δὲν μεταχειρίζεται οἰκονομικὰ ἢ κοινωνικὰ κριτήρια, ἵνα ρυθμίσῃ τὴν ἔναντι τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων συμπεριφορὰν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο αἰσθάνεται τὴν αὐτὴν ἄνεσιν, τόσον ὅταν παρακάθηται εἰς τὴν τράπεζαν τῶν φιλοξενούντων αὐτὸν πλουσίων [2], ὅσον καὶ ὅταν συναντᾷ τυχαίως πτωχοὺς ἐπαίτας παρὰ τὴν ὁδὸν προσαιτοῦντας (Μρ. 10.46) καὶ ἀποκαλύπτει τὰς ὑψηλοτέρας θείας ἀληθείας εἰς τὴν ἀφελῆ καὶ ἀμαθῆ Σαμαρείτιδα (Ἰω. 4.7-26) μετὰ τόσης προθυμίας καὶ ἐλευθερίας, μεθ' ὅσης καὶ πρὸς τὸν πεπαιδευμένον ἄρχοντα τῶν Ἰουδαίων Νικόδημον (Ἰω. 3.1-21). Τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ εἶναι ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ἣν διέπει ὅλως ἰδιάζουσα ἠθικὴ τάξις ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ περὶ πτωχῶν καὶ πλουσίων καὶ αἱ λοιπαὶ κοινωνικαὶ διακρίσεις δὲν εὑρίσκουσι θέσιν. Τὸ ἰδεῶδες τῆς βασιλείας, ἀγνοοῦν τὰς οἱασδήποτε διακρίσεις, ἐξαίρει τὴν ἀξίαν πάντων τῶν ἀνθρώπων ὡς τέκνων τοῦ Θεοῦ, θεωρεῖ αὐτοὺς κινουμένους καὶ ζῶντας ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπάρχει κοινότης ἰδεωδῶν καὶ ἀναγκῶν, ἥτις συνθέτει πάσας τὰς κοινωνικὰς ὁμάδας εἰς μίαν πανανθρώπινον ἀδελφότητα (Μτ. 23.8), ἣν ὁ Παῦλος παραστατιτώκατα παρομοιάζει πρὸς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα (1 Κορ. 12.14-17). Κατὰ συνέπειαν, ἐκεῖνο, ὅπερ ἀποδοκιμάζει ἢ ἐπιδοκιμάζει ὁ Ἰησοῦς, εἶναι πᾶν ὅ,τι ἐμποδίζει ἢ συμβάλλει εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸ κύριον πρὸς τοῦτο ἐμπόδιον εἶναι κατὰ τὸν Ἰησοῦν ἡ ἁμαρτία, ἥτις δύναται νὰ ἐμφωλεύῃ ὑπὸ τὰ διάφορα εἴδη τῆς κακίας εἰς τὰς καρδίας τόσον τῶν πλουσίων ὅσον καὶ τῶν πτωχῶν, μία δὲ ἐκ τῶν συνηθεστέρων μορφῶν

1. Μρ. 15.43, Λκ. 23.50,53, Ἰω. 19.38,39,41.
2. Μτ. 9.10, 26.6, Μρ. 2.15, 14.3, Λκ. 8.36, Ἰω. 12.2.

τῆς κακίας εἶναι καὶ ἡ ὑπέρμετρος εἰς τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ προσκόλλησις, ἥτις βαθμηδὸν καὶ ἀνεπιγνώστως ἐκτρέπει εἰς τὴν πλεονεξίαν, «ἥτις ἐστὶν εἰδωλολατρία» (Κολ. 3.5, Ἐφ. 5.5), καλλιεργεῖ τὴν νοσηρὰν φιλαυτίαν καὶ διώκει ἀπὸ τὴν καρδίαν τοῦ πλεονέκτου τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἀπόβλητον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' ἡ ἀγάπη τοῦ πλούτου δὲν εἶναι μόνον ἐμπόδιον διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ὀρθὴν λογικήν, τοῦτο μὲν διὰ τὴν ἀδηλότητα τοῦ πλούτου (1 Τιμ. 6.17), συχνότατα ἀλλάσσοντος κάτοχον, ὡς ἡ πεῖρα καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος διδάσκουσι, τοῦτο δέ, διότι «ὁ θησαυρίζων ἑαυτῷ καὶ μὴ εἰς Θεὸν πλουτῶν» ἐμβάλλει ἑαυτὸν εἰς πολλὰς ἀνησυχίας καὶ μωρὰς φροντίδας, μετὰ δὲ τὸν θάνατον, ὅστις εἶναι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐπικείμενος, ὁ πλοῦτος εἰς οὐδὲν ὠφελεῖ (Λκ. 12.15-21)[1]. Ἔτι πλέον ἡ μετὰ πάθους τοιαύτη προσκόλλησις εἰς τὸν πλοῦτον σημαίνει διὰ τὸν Ἰησοῦν διαστροφὴν τῆς ἀρχῆς τῆς κυριότητος, καθ' ὅσον ἐν τῇ πραγματικότητι ἀντιμεθιστᾷ τὸν πλοῦτον εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἑαυτοῦ κυρίου καὶ τἀνάπαλιν οὕτως, ὥστε ὁ πλοῦτος, ὅστις προορισμὸν ἔχει νὰ ὑπηρετῇ τὸν κάτοχον αὐτοῦ ἀποβαίνει κύριος αὐτοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσι, σημαίνει τὴν θεοποίησιν καὶ λατρείαν τοῦ πλούτου καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ οὐδεὶς δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς δύο κυρίους, τουτέστι «Θεῷ δουλεύειν καὶ μαμωνᾷ» (Ματθ. 6.24, Λκ. 16.13). Διὰ τοῦτο παραγγέλλει ὁ Ἰησοῦς μὴ θησαυρίζειν θησαυροὺς ὑλικούς, ἀλλὰ θησαυροὺς πνευματικοὺς ἐν οὐρανῷ, «ὅπου γὰρ ὁ θησαυρὸς ὑμῶν ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν» (Μτ. 6.19-21, Λκ. 12.33-34), ἐκ δὲ τῆς ποιότητος τοῦ θησαυροῦ τῆς καρδίας αὐτοῦ κρίνεται ἕκαστος ὡς ἀγαθὸς μὲν ἐὰν ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῆς καρδίας αὐτοῦ ἐκβάλλῃ ἀγαθά, πονηρὸς δὲ ἐὰν τοὐναντίον ἐκβάλλῃ πονηρὰ (Μτ. 12.35, Λκ. 6.45), εἴτε πλούσιος εἴτε πτωχὸς εἶναι οὗτος εἰς ὑλικὰ ἀγαθά. Ἐντεῦθεν καὶ πρὸς τὸν γραμματέα, ὅστις τὸ ἀγαπᾶν τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ὡμολόγησεν ὅτι εἶναι «πλεῖον πάντων τῶν ὁλοκαυτωμάτων καὶ τῶν θυσιῶν», εἶπεν «οὐ μακρὰν εἶ ἀπὸ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν» (Μτ. 12.33, 34), καὶ τὸν πλούσιον Ζακχαῖον, ὅταν ἤκουσε παρ' αὐτοῦ «ἰδοὺ τὸ ἥμισυ τῶν ὑπαρχόντων μου δίδωμι τοῖς πτωχοῖς καὶ εἴ τινος ἐσυκοφάντησα ἀποδίδωμι τετραπλοῦν, ἐβεβαίωσε· «σήμερον σωτηρία τῷ οἴκῳ τούτῳ ἐγένετο» (Λκ. 18.8, 9), μολονότι καὶ μετὰ τὴν διανομὴν τοῦ ἡμίσεος τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ καὶ τὴν τετραπλῆν ἐπανόρθωσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων ἀδικιῶν ὁ Ζακχαῖος παρέμεινεν εἰσέτι πλούσιος, ἐνῷ τοὐναντίον τὸν μηδὲν κεκτημένον πονηρὸν δοῦλον ἀποφαίνεται αὐστηροτάτης καταδίκης ἄξιον, διότι δὲν ἠλέησε τὸν ὀφειλέτην σύνδουλον αὐτοῦ, ὡς ὁ ἴδιος ἠλεήθη ὑπὸ τοῦ κυρίου ἀμφοτέρων (Μτ. 18.28-34). Ἡ ἀγάπη τοῦ πλούτου καὶ οὐχὶ ὁ πλοῦτος καθ' ἑαυτὸν ἐμποδίζει τὸν πλούσιον νεανίσκον νὰ εἰσέλθῃ

1. Πρβλ. 1 Τιμ. 6,9: «Οἱ βουλόμενοι πλουτεῖν ἐμπίπτουσιν εἰς πειρασμὸν καὶ παγίδα καὶ ἐπιθυμίας πολλὰς ἀνοήτους καὶ βλαβεράς, αἵτινες βυθίζουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς ὄλεθρον καὶ ἀπώλειαν».

εἰς τὴν αἰώνιον ζωήν, διότι ὑπερμέτρως προσκεκολλημένος ὢν εἰς τοὺς ἐπιγείους θησαυροὺς αὐτοῦ μόλις ἤκουσε τὴν συμβουλὴν τοῦ Ἰησοῦ «ὕπαγε πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ διάδος πτωχοῖς, καὶ ἕξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ . . . ἀπῆλθε λυπούμενος· ἦν γὰρ ἔχων κτήματα πολλά» (Μτ. 19.21, 22).

Ἐντεῦθεν συνάγεται σαφῶς ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲν διετύπωσεν, ὥς τις ἀστικὸς νομοθέτης, κανόνας διέποντας τὰ τῆς ἰδιοκτησίας. Θεωρεῖ τὰς σχέσεις τῶν πλουσίων καὶ τῶν πτωχῶν ἐκ τῶν ἄνω ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἰδεώδους τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἣν ἦλθε νὰ ἐγκαθιδρύσῃ εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους. Ἀνώτατος σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ τε πλουσίου καὶ τοῦ πτωχοῦ εἶναι ἡ ὑπηρεσία τῆς Βασιλείας. Δὲν ὑπάρχει εἰ μὴ μία ἀπόφασις δι' ἀμφοτέρους· ἡ ἀπόφασις ἐὰν θὰ ὑπηρετῶσι τὸν Θεὸν ἢ τον μαμωνᾶν [1]. Ἐὰν μακαρίζῃ τοὺς πτωχοὺς καὶ ἐνιαχοῦ ταλανίζῃ τοὺς πλουσίους, πράττει τοῦτο οὐχὶ ἐκφραζόμενος ὑπὲρ τῆς ἀκτημοσύνης ἢ κατὰ τῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλ' ἔνθεν μέν, ἵνα ἐξυψώσῃ ἠθικῶς τὴν κοινωνικῶς περιφρονουμένην τάξιν τῶν πτωχῶν, ἔνθεν δέ, ἵνα καυτηριάσῃ τὴν ἀδιαφορίαν καὶ τὴν ἔλλειψιν ἀγάπης ἐνίων πλουσίων πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἵνα διδάξῃ ὅτι ὁ ὁπωσδήποτε κτώμενος, πλὴν κακῶς χρησιμοποιούμενος, πλοῦτος καταδίκης μᾶλλον ἢ εὐλογίας εἶναι πρόξενος. Ἔμμεσον ἀποδοκιμασίαν τῆς κατηγορίας ταύτης τῶν πλουσίων καὶ τῆς κακῆς χρήσεως τοῦ πλούτου ἀνακαλύπτωμεν εἰς τὰς παραβολὰς τοῦ ἄφρονος πλουσίου (Λκ. 12.16-21) καὶ τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ πτωχοῦ Λαζάρου (Λκ. 16.19-31), οἵτινες τὴν ἰδίαν ἀπόλαυσιν ὡς μοναδικὸν σκοπὸν τῆς ζωῆς αὐτῶν τιθέντες, ἀντιπαρήρχοντο ἀνάλγητοι τὴν πρὸ τῶν ὀμμάτων αὐτῶν παρελαύνουσαν ἀθλιότητα τῶν πτωχῶν.

Κατὰ ταῦτα εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ δὲν ὑπάρχει ἔδαφος, ἐφ' οὗ θὰ ἠδύνατο νὰ θεμελιωθῇ ἡ ὑπόθεσις ὅτι οὗτος σκοπεῖ εἰς τὴν κατάργησιν τῆς ἰδιοκτησίας. Ὅλως τοὐναντίον, καθὼς ἀπώτερος σκοπὸς αὐτοῦ δὲν εἶναι νὰ ἀνατρέψῃ τοὺς ὑφισταμένους κοινωνικοὺς θεσμούς, ἀλλὰ νὰ ἐξυψώσῃ καὶ ἁγιάσῃ αὐτοὺς καὶ σὺν αὐτοῖς καὶ τὸν ὅλον ἀνθρώπινον βίον, οὕτω καὶ ἡ περὶ ἰδιοκτησίας διδασκαλία αὐτοῦ ἀποβλέπει εἰς τὴν ἠθικὴν ἐξύψωσιν τοῦ θεσμοῦ, ἵνα θέσῃ αὐτὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Βασιλείας. Τῆς ὅλης διδασκαλίας αὐτοῦ διήκει ἡ ἀρχή, ὅτι τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ πηγάζουσιν ἐκ τοῦ Θεοῦ (Μτ. 6.11, Λκ. 11.3), ὅστις ὡς φιλόστοργος πατὴρ χορηγεῖ αὐτὰ ἀφθόνως, ἵνα ἀπολαύωσιν αὐτῶν μετ' εὐχαριστίας (1 Τιμ. 4.3, 4) πάντες οἱ ἄνθρωποι ὡς τέκνα Θεοῦ, καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι ἠθικῶς ἀνεκτὸν οἱ μὲν πλούσιοι νὰ περισσεύωσιν ἀγαθῶν, οἱ δὲ πτωχοὶ νὰ στερῶνται καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου. Ἡ ἀρχὴ αὕτη προσδιορίζει καὶ τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τῆς ἰδιοκτησίας εἰς τὰ πλαίσια τοῦ νέου τρόπου ζωῆς, ὃν ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ εἰσηγεῖται. Κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθά, εἴτε κληρονομίας, εἴτε προσωπικῆς ἐργασίας, εἴτε ἄλλης τινὸς οἰκονομικῆς πηγῆς εἶναι προϊόντα, δὲν ἀνήκουσιν οὐσιαστικῶς εἰς τὸν

1. Fr. Peabody, Jesus Christ and the Social Question, σελ. 207.

κάτοχον αὐτῶν, ἀλλ' εἰς τὸν Θεόν, ὅστις ἐνεπιστεύθη ταῦτα εἰς αὐτόν, ὡς εἰς οἰκονόμον αὐτοῦ, σὺν τῇ ἐντολῇ νὰ διαχειρίζηται αὐτὰ νομίμως καὶ δικαίως ἐπὶ ἀποδόσει λογαριασμοῦ. Καὶ γενικῶς μὲν ὡς χορηγὸν τῶν βιοτικῶν ἀγαθῶν εἰς πάντα ἄνθρωπον ἐμφαίνει τὸν Θεὸν ἡ ἐν τῇ Κυριακῇ Προσευχῇ ἐπίκλησις «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς . . . τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον» (Μτ. 6.11, Λκ. 11.3), εἰδικῶς δὲ ὡς μεριζόμενον τὰ ὑπ' αὐτοῦ ποιηθέντα ὑλικὰ ἀγαθὰ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς εἰς διαχειριστὰς καὶ οἰκονόμους αὐτοῦ κατὰ τὴν ἑκάστου δύναμιν, ὑποδηλοῦσιν αὐτὸν αἱ παραβολαὶ τοῦ ἀποδημοῦντος εὐγενοῦς [1] καὶ τοῦ κυρίου τοῦ ἀμπελῶνος [2]. Ἐν ταῖς παραβολαῖς ταύταις ὁ Θεὸς εἰκονίζεται ἔνθεν μὲν ὡς ἄνθρωπος εὐγενής, ὅστις, σκοπῶν νὰ ἀποδημήσῃ εἰς ἄλλην χώραν, ἐμπιστεύεται τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ εἰς τοὺς ἰδίους δούλους, ἵνα διαχειρίζωνται αὐτὰ μέχρι τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ, ἔνθεν δὲ ὡς κύριος ἀμπελῶνος, ὃν ὁ ἴδιος ἐφύτευσε καὶ ἐξέδοτο γεωργοῖς, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐν τῷ καιρῷ τοῦ τρυγητοῦ ἀπέστειλε τὸν δοῦλον αὐτοῦ, ἵνα λάβῃ ἀπὸ τοῦ καρποῦ τοῦ ἀμπελῶνος. Οἱ δοῦλοι, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ κύριος αὐτῶν ἐνεπιστεύθη τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ καὶ οἱ γεωργοί, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ κύριος τοῦ ἀμπελῶνος ἐξέδοτο τὸν ἀμπελῶνα, ὑποδηλοῦσι σαφῶς ἐκείνους εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς ἀναθέτει τὴν διαχείρισιν τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν ἀγαθῶν συμφώνως πρὸς τὸ θέλημα αὐτοῦ. Ἐκ τούτων, οἱ μὲν πιστοὶ οἰκονόμοι αὐτοῦ ἀποδειχθέντες ἐπαινοῦνται καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν καλῶς διαχειρισθέντα ἀγαθὰ κατακυροῦνται ὁριστικῶς καὶ μονίμως εἰς τὴν κυριότητα αὐτῶν, οἱ δὲ τοὐναντίον ἐκπίπτουσι τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ κυρίου αὐτῶν καὶ ὑποβάλλονται εἰς αὐστηροτάτην καταδίκην. Εἶναι δὲ κατὰ ἀλήθειαν πιστὸς οἰκονόμος ἐκεῖνος, ὅστις διαθέτει τὰ εἰς αὐτὸν πιστευθέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀγαθὰ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν σκοπῶν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἤτοι διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ συνανθρώπων καὶ τέκνων τοῦ Θεοῦ, τῶν δεομένων βοηθείας. Οὕτω πώς τις διαχειριζόμενος τὰ εἰς τὴν προσωρινὴν κατοχὴν αὐτοῦ ὑλικὰ ἀγαθὰ ἀποταμιεύει ταῦτα ὡς ἰδίους θησαυροὺς ἐν τῷ οὐρανῷ, τουτέστιν εἰς τὴν μέλλουσαν ζωήν, κατὰ τὴν βεβαίωσιν αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ· «ὅσα ἔχεις πώλησον καὶ δὸς πτωχοῖς καὶ ἕξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ».

Ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ βαθύτερον νόημα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ περὶ ἰδιοκτησίας βεβαιούμεθα ἔνθεν μὲν ἐκ τῆς πράξεως τῆς πρώτης ἐν Ἱεροσολύμοις χριστιανικῆς κοινότητος, ἥτις, ἐγγύτατα ἱσταμένη πρὸς τὸν Ἰησοῦν, οὕτως ἐνόησε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ καὶ ἐπειράθη πρακτικῶς νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτὴν εἰς τὸν συλλογικὸν βίον τῶν μελῶν αὐτῆς, ἔνθεν δὲ ἐκ τῆς διδασκαλίας τῶν σπουδαιοτέρων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ Διδασκάλων. Οἱ πρῶτοι μαθηταὶ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἐντόνου πρὸς τὸν Διδάσκαλον αὐτῶν καὶ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης παρῃτήθησαν ἑκουσίως τῆς κυριότητος ἐπὶ

1. Ματθ. 25. 14 ἑξ., Μάρκ. 13.34 ἑξ., Λουκ. 19.12 ἑξ.
2. Μάρ. 12.1 ἑξ.

τῶν περιουσιῶν αὐτῶν «καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἄν τις χρείαν εἶχε» (Πρ. 2.44-45). Ἡ πρᾶξις ὅμως αὕτη οὐδὲν εἶχε τὸ κοινὸν πρὸς τὸ σημερινὸν κομμουνιστικὸν σύστημα, οὔτε δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς λόγος πρὸς δικαίωσιν αὐτοῦ. Ὅλως τοὐναντίον, ἐνῷ κατὰ τὴν κομμουνιστικὴν περὶ ἰδιοκτησίας ἀντίληψιν ὁ πολίτης οὐδέν τι ἔχει ἴδιον, ἀλλ' ἅπαντα ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν κυριότητα τῆς κοινότητος ὡς ὅλον λαμβανομένης, εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν πρώτων χριστιανῶν ἴσχυεν ὁ κανών, καθ' ὅν, κατὰ τὴν σαφῆ ἐξήγησιν τοῦ Πέτρου (Πρ. 5.4), τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ἑκάστου μέλους τῆς κοινότητος, εἴτε μένοντα ὡς εἶχον, εἴτε πωλούμενα, ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ καὶ μόνον ἑκουσίως προσφερόμενα διετίθεντο διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἐνδεῶν μελῶν αὐτῆς. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐθελουσίας προσφορᾶς πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐνδεῶν διέπει ἐφεξῆς τὴν πρᾶξιν τῶν Χριστιανῶν καὶ οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ περίπτωσίς τις ἐνδεικτικὴ βιαίας ἢ διὰ πειθαναγκασμοῦ στερήσεως τοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας. Ἀναγνωρίζεται εἰς ἕκαστον πλήρης ἐλευθερία καὶ ἐπαινεῖται «ἡ προθυμία τοῦ θέλειν» [1] νὰ προσφέρῃ «καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ, μὴ ἐκ λύπης ἢ ἐξ ἀνάγκης· ἱλαρὸν γὰρ δότην ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς» (2 Κορ. 9.7). Εἰς τὴν ἐλευθέραν θέλησιν τῶν πλουσίων μελῶν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθεισῶν Ἐκλησιῶν ἀποτείνεται ὁ Παῦλος, προτρέπων αὐτὰ «ἐργάζεσθαι τὸ ἀγαθὸν πρὸς πάντας, μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως» (Γαλ. 6.10). Συνιστᾷ τὴν αὐτάρκειαν [2] καὶ παραγγέλλει διὰ τοῦ Τιμοθέου πρὸς τοὺς πλουσίους τοῦ νῦν αἰῶνος «μὴ ἠλπικέναι ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι, ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ τῷ ζῶντι, τῷ παρέχοντι ἡμῖν πάντα πλουσίως εἰς ἀπόλαυσιν, ἀγαθοεργεῖν, πλουτεῖν ἐν ἔργοις καλοῖς, εὐμεταδότους εἶναι, κοινωνικούς, ἀποθησαυρίζοντας ἑαυτοῖς θεμέλιον καλὸν εἰς τὸ μέλλον, ἵνα ἐπιλάβωνται τῆς αἰωνίου ζωῆς» (1 Τιμ. 6.17-18). Ὁ ἴδιος πάλιν ἐπαφίεται εἰς τὴν ἐλευθέραν προαίρεσιν τῶν μελῶν τῶν Ἐκκλησιῶν Γαλατίας καὶ Κορίνθου, συνιστῶν αὐτοῖς· ἕκαστος «κατὰ μίαν σαββάτων ἑαυτῷ τιθέτω θησαυρίζων ὅτι ἂν εὐοδῶται» (1 Κορ. 16.2, 2 Κορ. 9.7) διὰ τὰς λογίας πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς δοκιμαζομένης ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων καὶ ἀποδέχεται ἀσμένως τὰς διὰ τοῦ Ἐπαφροδίτου σταλείσας αὐτῷ προαιρετικὰς εἰσφορὰς τῶν Φιλιππησίων ὡς «ὀσμὴν εὐωδίας, θυσίαν δεκτήν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ» (Φιλ. 4.18). Πλὴν ὅμως διευκρινίζει σαφῶς ὅτι καὶ ἡ ἐλευθέρα διάθεσις τῶν ὑπαρχόντων τινὸς δὲν εἶναι ἀναγκαίως ἔνδειξις ἁγιότητος ἐὰν αὕτη δὲν γίνεται ἐξ ἀγάπης, ὡς δείκνυται ἐκ τοῦ κλασσικοῦ ῥητοῦ αὐτοῦ «καὶ ἐὰν ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου . . . ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι» (1 Κορ. 13.3).

1. Πρβλ. 2 Κορ. 8.11 ἑξ.: «Νυνὶ δὲ καὶ τὸ ποιῆσαι ἐπετελέσατε, ὅπως καθάπερ ἡ προθυμία τοῦ θέλειν, οὕτω καὶ τὸ ἐπιτελέσαι ἐκ τοῦ ἔχειν· εἰ γὰρ ἡ προθυμία πρόκειται καθὸ ἐὰν ἔχῃ τις εὐπρόσδεκτος, οὐ καθὸ οὐκ ἔχει· οὐ γὰρ ἵνα ἄλλοις ἄνεσις, ἡμῖν δὲ θλίψις ἀλλ' ἐξ ἰσότητος...».

2. 2 Κορ. 9.8-9, 1 Τιμ. 6.6-7, Φιλιπ. 4.11-12, Ἑβρ. 13.5.

Ἔτι σαφέστερον συνάγεται, ὅτι ἡ ἰδιοκτησία ἔχει ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως τὴν ἔννοιαν παρακαταθήκης εἰς χεῖρας τοῦ πιστοῦ ὡς οἰκονόμου τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς διδασκαλίας τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν πατερικὴν διδασκαλίαν οὔτε ἡ ἀκτημοσύνη οὔτε ἡ ἰδιοκτησία ἀποτελοῦσι καθ' ἑαυτάς, ἡ μὲν πρώτη ἀσφαλὲς ἐχέγγυον, ἡ δὲ δευτέρα ἀπόλυτον κώλυμα διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Οὕτως, ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς, ἂν καὶ ἀναγνωρίζῃ τοὺς ἐκ τοῦ πλούτου πνευματικοὺς κινδύνους [1], διδάσκει ὅτι μολονότι δύσκολον, εἶναι δυνατὸν εἰς τὸν πλούσιον νὰ σωθῇ, ἐὰν εἶναι πλούσιος ἐν ἀρεταῖς καὶ ἔργοις ἀγαθοῖς, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου οὐχὶ πάντες οἱ πτωχοὶ εἶναι μακάριοι, ἀλλὰ μόνον «οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην» (Μτ. 5.3, 6)[2], καὶ τοιοῦτοι δύνανται νὰ εἶναι οἵ τε πτωχοὶ καὶ οἱ πλούσιοι ἀδιακρίτως. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ὁ Γρηγόριος Νύσσης, περὶ πλούτου τὸν λόγον ποιούμενος, διδάσκει· «Δύο πλούτους παρὰ τῆς Γραφῆς μεμαθήκαμεν· ἕνα σπουδαζόμενον καὶ ἕνα κατακρινόμενον. Σπουδάζεται μὲν ὁ τῶν ἀρετῶν πλοῦτος, διαβάλλεται δὲ ὁ ὑλικός τε καὶ γήϊνος· ὅτι ὁ μὲν τῆς ψυχῆς γίνεται κτῆμα, ὁ δὲ πρὸς τὴν τῶν αἰσθητηρίων ἀπάτην ἐπιτηδείως ἔχει... Εἰ οὖν ἀντιδιαστέλλεται ἡ πενία τῷ πλούτῳ, πάντως κατὰ τὴν ἀναλογίαν καὶ διπλῆν ἐστι διδαχθῆναι πενίαν, τὴν μὲν ἀπόβλητον, τὴν δὲ μακαριζομένην». Ὁ μὲν οὖν τῶν ἀρετῶν «πένης τε καὶ πτωχὸς καὶ ἀκτήμων καὶ πτωχὸς εὑρισκόμενος, ἄθλιος τῆς πενίας καὶ ἐλεεινὸς τῆς τῶν τιμίων ἀκτημοσύνης· ὁ δὲ πάντων τῶν κατὰ κακίαν ἑκουσίως πτωχεύων... τὴν τῶν κακῶν πενίαν ἑαυτῷ θησαυρίζων, εἴη ἂν οὗτος ἐν τῇ μακαριζομένῃ πτωχείᾳ ὑπὸ τοῦ Λόγου δεικνύμενος, ἧς καρπὸς βασιλεία οὐρανῶν ἐστι»[3]. Ὁ δὲ Χρυσόστομος ἔτι σαφέστερον ἀποφαίνεται· «Μὴ τοὺς ἐν πλούτῳ, ἀλλὰ τοὺς ἐν ἀρετῇ ζῶντας μακαρίζωμεν· μὴ τοὺς ἐν πενίᾳ, ἀλλὰ τοὺς ἐν κακίᾳ ταλανίζωμεν· μὴ τὴν ἔξωθεν περιβολήν, ἀλλὰ τὸ ἑκάστου συνειδὸς ἐξετάζωμεν, καὶ τὴν ἐκ τῶν κατορθωμάτων ἀρετὴν καὶ χαρὰν διώκοντες, ζηλώσωμεν Λάζαρον καὶ πλούσιοι καὶ πένητες»[4]. «Ἀκουέτωσαν ταῦτα οἱ πλούσιοι», λέγει ἀλλαχοῦ, «μᾶλλον δὲ οὐχὶ οἱ πλούσιοι, ἀλλ' οἱ ἀνελεήμονες· οὐ γὰρ ἐπειδὴ πλούσιος ἦν ἐκολάζετο, ἀλλ' ἐπειδὴ οὐκ ἠλέησε». Ἔνεστι γὰρ πλουτοῦντα καὶ ἐλεοῦντα τυχεῖν παντὸς ἀγαθοῦ»[5].

Κοινὴ τῶν Πατέρων ἀρχὴ εἶναι, ὅτι τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ ἐκτίσθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς χρῆσιν τῶν ἀνθρώπων, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ὑπ' οὐδενὸς ὁ πλοῦτος καθ' ἑαυτὸν καταδικάζεται, ἔνθα δὲ ἀπαντᾷ δριμεία τοῦ πλούτου ἐπίκρισις,

1. Παιδαγ. ΙΙΙ, 6, MPG, 8,604/5: «Ἐοικέναι γοῦν μοι δοκεῖ ὁ πλοῦτος ἑρπετῷ... ἰλυσπώμενος παρὰ τὴν ἔμπειρον ἢ ἄπειρον αὐτοῦ λαβὴν προσφύναι καὶ δάκνειν».

2. Τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ ταύτην ἀναπτύσσει ὁ Κλήμης εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Τίς ὁ σῳζώμενος πλούσιος;» ἐν MPG, 9,603-652.

3. Εἰς Μακαρισμούς, Λόγος 1ος MPG, 44,1200A.

4. Εἰς τὸν πτωχὸν Λάζαρον.. Λόγος 1ος, 11, MPG, 48, 980/1.

5. Ὑπόμν. εἰς Φιλιπ. Ὁμ. 2α, 5, MPG, 62,196.

αὕτη ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀδίκως κτώμενον καὶ κακῶς χρησιμοποιούμενον πλοῦτον. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην ὁ μὲν Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς προτρέπει· «Πλούτησον μὴ περιουσίαν μόνον, ἀλλὰ καὶ εὐσέβειαν· μὴ τὸ χρυσίον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρετήν, μᾶλλον δὲ ταύτην μόνον»[1], ὁ δὲ Χρυσόστομος λέγει· «Οὐ κελεύομεν μὴ πλουτεῖν, ἀλλὰ κακῶς μὴ πλουτεῖν· ἔξεστι γὰρ πλουτεῖν, ἀλλὰ χωρὶς πλεονεξίας, χωρὶς ἁρπαγῆς καὶ βίας»[2]. Ὡς δὲ φρονεῖ καὶ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς, «οὐκ ἀπορριπτέον τὰ καὶ τοὺς πέλας ὠφελοῦντα χρήματα, κτήματα γάρ ἐστι κτητὰ ὄντα, καὶ χρήματα, χρήσιμα ὄντα καὶ εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων παρεσκευασμένα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ»[3]. Καὶ ὁ Ὠριγένης ὁμοίως λέγει· «Δικαίως καὶ καλῶς λαμβάνοντες, ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς προνοίας αὐτοῦ λαμβάνομεν»[4], διὸ «καὶ οὐ παραιτητέον ἡμῖν τὸ χρῆσθαι μετ' εὐχαριστίας τῆς πρὸς τὸν κτίσαντα τοῖς δι' ἡμᾶς αὐτοῦ δημιουργήμασιν»[5]. Ἡ κτῆσις ἄρα περιουσίας δὲν ἀντίκειται εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, διότι, ὡς πρεσβεύει ὁ Χρυσόστομος, «οὐκ ἁμαρτία τὰ χρήματα· τοῖς πτωχοῖς δὲ μὴ διανέμειν αὐτὰ ἁμαρτία καὶ κακῶς χρῆσθαι. Οὐδὲν γὰρ ὁ Θεὸς κακὸν ἐποίησεν, ἀλλὰ πάντα καλὰ λίαν· ὥστε καὶ τὰ χρήματα καλά, ἀλλ' ἐὰν μὴ κρατῇ τῶν κεκτημένων, ἐὰν τὰς πενίας τῶν πλησίον λύῃ»[6]. Ὅθεν ὁ ἀληθῶς πλούσιος δὲν εἶναι «ὁ ἔχων καὶ φυλάττων, ἀλλ' ὁ μεταδιδοὺς πλούσιος· καὶ ἡ μετάδοσις τὸν μακάριον, οὐχ ἡ κτῆσις δείκνυσιν», ὡς ἀποφαίνεται καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς [7]. Ἀναχωρῶν ὁ ἴδιος ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ ἐποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν ἀνάγκαις ἀνθρώπων, προβάλλει καὶ τὸ ἀρχαῖον γνωμικὸν «κοινὰ τὰ τῶν φίλων» [8], ἵνα καὶ διὰ τῆς θύραθεν σοφίας πείσῃ τοὺς ἀναγνώστας αὐτοῦ περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ὑπ' αὐτοῦ λεγομένων. «Εἰ δὲ κοινὰ τὰ φίλων», λέγει, «θεοφιλὴς δὲ ὁ ἄνθρωπος τῷ Θεῷ...γίνεται δὴ οὖν τὰ πάντα τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων»[9]. Ἐντεῦθεν ἕπεται ὅτι οἱ πλούσιοι ὀφείλουσι νὰ διαχειρίζωνται τὸν πλοῦτον αὐτῶν ὡς οἰκονόμοι Θεοῦ, διανέμοντες αὐτὸν τοῖς χρείαν ἔχουσι καὶ οὐχὶ ἀποκλειστικῶς ὥς τι ἴδιον καὶ πρὸς ἰδίαν ἀπόλαυσιν, ἐπειδὴ «κοινὰ τὰ πάντα καὶ μὴ πλεονεκτούντων οἱ πλούσιοι. τὸ οὖν, «Πάρεστί μοι καὶ πλεονάζει μοι, διὰ τὶ μὴ τρυφήσω;» οὐκ ἔστιν ἀνθρώπινον οὐδὲ κοινωνικόν. Ἐκεῖνο δὲ μᾶλλον ἀγαπητικόν, «Πάρεστί μοι, διὰ τί μὴ μεταδῶ τοῖς δεομένοις;» Δέδωκε γὰρ ὁ Θεός, οἶδ' ὅτι, τῆς χρήσεως

1. Λόγος 14ος, Περὶ φιλοπτωχίας, 26, MPG, 35,892C10.
2. 1 Κορ. Ὁμιλία 11η, 5, MPG, 61,94, στ. 33.
3. Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος, 14, MPG, 9, 617C.
4. Κατὰ Κέλσου VIII, 67, MPG, 11, 1617C14.
5. Κατὰ Κέλσου VIII, 33 MPG, 11, 1565B3.
6. 1. Κορ. Ὁμιλία 13η, 4, 5, MPG, 61, 112-113, ἑξ.
7. Παιδαγωγός, III, 6, MPG, 8, 605C.
8. Πλάτωνος, Λυσ. 207C, Φαίδρ. 279B, Πολιτεία 5, 449C, Νόμ. 5, 739C.
9. Προτρεπτ. 12, MPG, 8, 244/5.

ἡμῖν τὴν ἐξουσίαν, ἀλλὰ μέχρι τοῦ ἀναγκαίου· καὶ τὴν χρῆσιν κοινὴν εἶναι βούλεται. Ἄτοπον δὲ ἕνα τρυφᾶν πενομένων πλειόνων. Πόσῳ μὲν εὐκλεέστερον τοῦ πολυτελῶς οἰκεῖν τὸ πολλοὺς εὐεργετεῖν; πόσῳ δὲ συνετώτερον τοῦ εἰς λίθους καὶ εἰς χρυσίον τὸ εἰς ἀνθρώπους ἀναλίσκειν;»[1] Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος ἐπικρίνει δριμύτατα τὴν πρὸς τὴν φιλαργυρίαν καὶ τὴν φιλοχρηματίαν τάσιν τῶν πλουσίων, ἣν ὡς δεινὴν μανίαν χαρακτηρίζει[2], καὶ ταλανίζει αὐτοὺς διότι δὲν διαθέτουσι τὸν πλοῦτον αὐτῶν πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῶν ἐνδεῶν. «Ἄθλιε καὶ ταλαίπωρε», λέγει πρὸς τὸν ἀδιάφορον πλούσιον, «πόσους δύναται εἷς σου δακτύλιος χρεῶν ἀπολῦσαι· πόσους οἴκους καταπίπτοντας ἀνορθῶσαι! Μία σου κιβωτὸς τῶν ἱματίων δύναται δῆμον ὁλόκληρον ριγοῦντα περιβαλεῖν»[3]. Πλούσιος ὁ ἴδιος ὢν καὶ εἰς ἔργα φιλανθρωπίας διαθέσας ὁλόκληρον τὴν περιουσίαν αὐτοῦ δύναται μετὰ παρρησίας καὶ αὐθεντίας νὰ ἀσκῇ δριμύτατον ἔλεγχον κατὰ τῶν κακῶς μεταχειριζομένων τὸν πλοῦτον αὐτῶν πλουσίων καὶ οὐχὶ ὡς οἰκονόμων Θεοῦ. «Ποῖα εἰπέ μοι σαυτοῦ;» ἐρωτᾷ τὸν τοιοῦτον πλούσιον. «Πόθεν λαβὼν εἰς τὸν βίον εἰσήνεγκας;.... Εἰ μὲν ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου λέγεις, ἄθεος εἶ, μὴ γνωρίζων τὸν κτίσαντα, μηδὲ χάριν ἔχων τῷ δεδωκότι· εἰ δὲ ὁμολογεῖς εἶναι παρὰ Θεοῦ, εἰπὲ τὸν λόγον ἡμῖν δι' ὃν ἔλαβες. Μὴ ἄδικος ὁ Θεός, ὁ ἀνίσως ἡμῖν διαιρῶν τὰ τοῦ βίου; Διατί σύ μὲν πλούσιος, ἐκεῖνος δὲ πένεται; Ἢ πάντως ἵνα καὶ σὺ χρηστότητος καὶ πιστῆς οἰκονομίας μισθὸν ὑποδέξῃ, κἀκεῖνος τοῖς μεγάλοις ἄθλοις τῆς ὑπομονῆς τιμη-

1. Παιδαγωγὸς ΙΙ, 12, MPG 8, 541C—544A.

2. «Βαβαί! ὅτι οὐκ ἠδυνήθη ταῖς μυρίαις ἐπινοίαις ἐκδαπανῆσαι τὸν πλοῦτον, τότε αὐτὸν εἰς τὴν γῆν ἀπεκρύψατο. Καὶ δοκεῖ μοι τὸ πάθος τῆς τοῦ πλουσίου ψυχῆς τῷ τῶν γαστριμάργων προσεοικέναι, οἵ διαρραγῆναι μᾶλλον ὑπὸ λαιμαργίας αἱροῦνται, ἤ τι τῶν λειψάνων μεταδοῦναι τοῖς ἐνδεέσι... Μανία δεινή· ἕως μὲν ἐν μετάλλοις ἦν ὁ χρυσὸς ἀνηρεύνα τὴν γῆν· ὅτε φανερὸς ἐγένετο πάλιν αὐτὸν ἐν τῇ γῇ ἀφανίζει» (Περὶ πλούτου καὶ πενίας, Λόγος 5ος, 1, MPG, 32, 1168B,C). «Ἕως πότε χρυσός, τῶν ψυχῶν ἡ ἀγχόνη, τοῦ θανάτου τὸ ἄγκιστρον, τὸ τῆς ἁμαρτίας δέλεαρ; Ἕως πότε πλοῦτος ἡ τοῦ πολέμου ὑπόθεσις, δι' ὃν ἀκονᾶται ξίφη, δι' ὃν συγγενεῖς ἀγνοοῦσι τὴν φύσιν, καὶ ἀδελφοὶ κατ' ἀλλήλων φονικὸν βλέπουσι; τίς ἐστιν ὁ ψεύδους πατήρ; τίς ὁ πλαστογραφίας δημιουργός; τίς ὁ τὴν ἐπιορκίαν γεννήσας; Οὐχ ὁ πλοῦτος; οὐχ ἡ περὶ τοῦτον σπουδή;» (Αὐτόθι 3, MPG, 32, 1172A). «Ἡ τοῦ πλεονέκτου ψυχὴ τῇ φιλοχρηματίᾳ καταχωσθεῖσα, πάντα χρυσόν, πάντα ἄργυρον βλέπει. Εὔχεται πάντα πρὸς τὴν τοῦ χρυσοῦ φύσιν μεταβληθῆναι. Ποίαν γὰρ μηχανὴν διὰ χρυσὸν οὐ κινεῖ; Ὁ σῖτος χρυσὸς αὐτῷ γίνεται· ὁ οἶνος εἰς χρυσὸν μεταπήγνυται· τὰ ἔρια αὐτῷ ἀποχρυσοῦνται· πᾶσα ἐμπορία, πᾶσα ἐπίνοια χρυσὸν αὐτῷ προσάγει. Αὐτὸς ἑαυτὸν ὁ χρυσὸς ἀπογεννᾷ ἐν δανείσμασι· καὶ τέλος τῆς ἐπιθυμίας οὐκ ἐξευρίσκεται. Τὸ πῦρ ἐπειδὰν καταπρήσεως ἅψηται, σπεύδει πᾶσαν ἐπινεμηθῆναι· καὶ αὐτὸ στῆσαι δύναται, πρὶν ἂν ἐπιλείπῃ ἡ ὕλη. Τὸν δὲ πλεονέκτην τί δύναται ἐπισχεῖν; πυρός ἐστι χαλεπώτερος. Ἔλαβε τὰ τοῦ πλησίον· ἄλλος ἀνεφάνη γείτων, καὶ τὰ ἐκείνου ἐξιδιοποιήσατο» (Περὶ πλεονεξίας Λόγος 6ος, 2 MPG, 32, 1181C).

3. Περὶ πλεονεξίας Λόγος 6ος, 1, MPG, 32, 1181C3.

θῇ;»[1] Μὴ διαθέτων δὲ ὁ πλούσιος τὸν πλοῦτον αὐτοῦ ὡς οἰκονόμος Θεοῦ, οὐδὲν διαφέρει τοῦ λωποδύτου, τοῦ πλεονέκτου καὶ τοῦ ἅρπαγος. Διότι «τίς ἐστιν ὁ πλεονέκτης; ὁ μὴ ἐμμένων τῇ αὐταρκείᾳ. Τίς δ' ἐστιν ὁ ἀποστερητής; ὁ ἀφαιρῶν τὰ ἑκάστου....Σὺ δὲ οὐ πλεονέκτης; σὺ δὲ οὐκ ἀποστερητής; ἃ πρὸς οἰκονομίαν ἐδέξω ταῦτα ἴδια σεαυτοῦ ποιούμενος; Ἢ ὁ μὲν ἀπογυμνῶν τὸν ἐνδεδυμένον λωποδύτης ὀνομασθήσεται· ὁ δὲ τὸν γυμνὸν μὴ ἐνδύων, δυνάμενος τοῦτο ποιεῖν, ἄλλης τινός ἐστι προσηγορίας ἄξιος; Τοῦ πεινῶντός ἐστιν ὁ ἄρτος, ὃν σὺ κατέχεις· τοῦ γυμνητεύοντος τὸ ἱμάτιον, ὃ σὺ φυλάττεις ἐν ἀποθήκαις· τοῦ ἀνυποδέτου τὸ ὑπόδημα, ὅ παρὰ σοὶ κατασήπεται· τοῦ χρήζοντος τὸ ἀργύριον, ὅ κατορύξας ἔχεις. Ὥστε τοσούτους ἀδικεῖς, ὅσοις παρέχειν ἐδύνασο»[2]. Δὲν εἶναι ἄρα ὁ πλούσιος κύριος τῶν ὧν κατέχει ἀγαθῶν, ἀλλ' οἰκονόμος τῶν παρὰ Θεοῦ καὶ «ἀγαθοῦ Θεοῦ ὑπηρέτης καὶ οἰκονόμος τῶν ὁμοδούλων»[3].

Κατὰ ταῦτα ἡ κτῆσις τοῦ πλούτου εἶναι θεμιτὴ μόνον ὅταν συνδυάζηται μετ' αὐταρκείας, «ἐπεί, εἰ τὸ πρὸς παραμυθίαν τῆς ἑαυτοῦ χρείας ἕκαστος κομιζόμενος, τὸ περιττὸν ἠφίει τῷ δεομένῳ, οὐδεὶς μὲν ἄν ἦν πλούσιος, οὐδεὶς δὲ ἐνδεής»[4]. Τὴν αὐτάρκειαν ἐπιβάλλει ὁ νόμος τῆς ἀγάπης, διότι «ὁ ἀγαπῶν τὸν πλησίον ὡς ἑαυτόν, οὐδὲν περισσότερον κέκτηται τοῦ πλησίον. Ὅσον λοιπὸν πλεονάζει τις τῷ πλούτῳ, τοσοῦτον ἐλλείπει τῇ ἀγάπῃ»[5]. Εἰς μίαν δὲ ἀπὸ τὰς πολλὰς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὁμιλίας αὐτοῦ ὁ φιλανθρωπότατος οὗτος Πατὴρ ποιεῖται τὴν ἑξῆς πρὸς τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ θαυμασίαν ἀποστροφήν· «Λαοί, ἀκούσατε, χριστιανοὶ ἐνωτίσασθε...Μὴ φανῶμεν οἱ λογικοὶ τῶν ἀλόγων ὠμότεροι. Ἐκεῖνα γὰρ τοῖς ἐκ τῆς γῆς φυομένοις παρὰ τῆς φύσεως ὡς κοινῇ κέχρηται... ἡμεῖς δὲ ἐγκολπιζόμεθα τὰ κοινά, τὰ τῶν πολλῶν μόνοι ἔχομεν. Αἰδεσθῶμεν Ἑλλήνων τὰ φιλάνθρωπα διηγήματα. Παρά τισιν ἐκείνων νόμος φιλάνθρωπος μίαν τράπεζαν, καὶ κοινὰ σιτία, μίαν ἑστίαν σχεδὸν τὸν πολυάνθρωπον δῆμον ἀπεργάζεται. Καταλείψωμεν τοὺς ἔξωθεν καὶ ἐπέλθωμεν τὸ τῶν τρισχιλίων ὑπόδειγμα·

1. Ὁμ. Εἰς τὸ «Καθελῶ μόν τὰς ἀποθήκας», 7, MPG, 31, 276B. Περὶ πλούτου καὶ πενίας, Λόγος 5ος, 2, MPG, 32, 1169A.

2. Ἔνθ' ἀν. MPG, 31, 276/7. Τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς διδάσκει καὶ ὁ Χρυσόστομος. Πρβλ. Εἰς τὸν πτωχὸν Λάζαρον καὶ τὸν πλούσιον Λόγος 2ος. MPG 48, 988: «Οὐ τὸ τὰ ἀλλότρια ἁρπάζειν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ τὰ ἑαυτοῦ μὴ μεταδιδόναι ἑτέροις, καὶ τοῦτο ἁρπαγὴ καὶ πλεονεξία καὶ ἀποστέρησίς ἐστι...Δεσποτικὰ γάρ ἐστι τὰ χρήματα ὅθεν ἂν ταῦτα συλλέξωμεν... Καὶ διὰ τοῦτό σοι πλείονα ἔχειν συνεχώρησεν ὁ Θεός, οὐχ ἵνα εἰς πορνείαν καὶ μέθην καὶ ἀδηφαγίαν καὶ ἱματίων πολυτέλειαν καὶ τὴν ἄλλην βλακείαν ἀναλώσῃς, ἀλλ' ἵνα τοῖς δεομένοις αὐτὰ διανείμῃς».

3. Εἰς τὸ καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας 2 MPG 31, 264 C6.

4. Εἰς τὸ «Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας» 7, MPG, 31, 276B11, Περὶ πλούτου καὶ πενίας, Λόγος 5ος, 2, MPG, 32, 1169B14.

5. Πρὸς πλουτοῦντας 1, MPG, 31, 281B5,9.

τὸ πρῶτον τῶν Χριστιανῶν ζηλώσωμεν σύνταγμα· ὅπως ἦν αὐτοῖς ἅπαντα κοινά, ὁ βίος, ἡ ψυχή, ἡ συμφωνία, ἡ τράπεζα κοινή»[1].

Τὰ αὐτὰ διδάσκων καὶ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς προτρέπει· «Μηδαμῶς, ὦ φίλοι καὶ ἀδελφοί, μὴ γινώμεθα κακοὶ τῶν δοθέντων ἡμῖν οἰκονόμοι, ἵνα μὴ ἀκούωμεν Πέτρου λέγοντος· Αἰσχύνθητε οἱ κατέχοντες τὰ ἀλλότρια, καὶ μιμήσασθε ἰσότητα Θεοῦ καὶ οὐδεὶς ἔσται πένης. Μὴ κάμνωμεν θησαυρίζοντες καὶ φυλάσσοντες, ἄλλων πενίᾳ καμνόντων... Μιμησώμεθα νόμον Θεοῦ ὅς γῆν χερσαίοις πᾶσιν ἥπλωσεν ἄνετον, καὶ κρήνας καὶ ποταμοὺς καὶ ὕλας κοινὰς τὰς αὐτὰς καὶ πλουσίας καὶ οὐδὲν παρὰ τοῦτο ἐνδεεστέρας προέθηκε· τό τε τῆς φύσεως ὁμότιμον ἰσότητι τῆς δωρεᾶς ἡμῶν δεικνὺς τὸν πλοῦτον τῆς ἑαυτοῦ χρηστότητος... Σὺ τοίνυν, ὦ δοῦλε Χριστοῦ, μὴ πάθῃς μηδὲν ἀγενές... μὴ παραδράμῃς τὸν ἀδελφόν...σόν ἐστι μέλος καὶ ἐν τῇ συμφορᾷ κάμπτεται· σοὶ ἐγκαταλέλειπται ὁ πτωχός... Πᾶς ὁ πλέων ἐγγύς ἐστι τοῦ ναυαγίου, καὶ τόσῳ μᾶλλον, ὅσῳ περ ἂν τολμηρότερον πλέῃ... Ἕως πλῆς ἐξ οὐρίας τῷ ναυαγοῦντι δὸς χεῖρα· ἕως εὐεκτῆς καὶ πλουτῆς τῷ κακοπαθοῦντι βοήθησον. Μὴ ἀναμένῃς ἐπὶ σεαυτοῦ μαθεῖν, ὅσον κακὸν ἀπανθρωπία»[2].

Ἔτι σαφέστερον καὶ παραστατικώτερον ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἰδιοκτησίας ὡς παρακαταθήκης Θεοῦ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, πολλαχοῦ μέν, ἰδιαίτατα δὲ εἰς τὰ ἐφεξῆς παρατιθέμενα χωρία. «Ὁ πλούσιος, λέγει, ὑποδέκτης τίς ἐστι τῶν τοῖς πένησιν ὀφειλομένων χρημάτων διανεμηθῆναι, ἐπιταχθεὶς αὐτὰ διανέμειν τῶν ἑαυτοῦ συνδούλων τοῖς πενομένοις. Ἂν οὖν πλέον τι τῆς χρείας εἰς ἑαυτὸν ἀναλώσῃ, χαλεπωτέρας ἐκεῖ δώσῃ τὰς εὐθύνας. Οὐ γάρ ἐστιν αὐτοῦ τὰ αὐτοῦ, ἀλλὰ τῶν συνδούλων τῶν ἑαυτοῦ... Ἔλαβες ἑτέρων πλείονα καὶ ὑπεδέξω, οὐχ ἵνα αὐτὰ ἀναλώσῃς μόνος, ἀλλὰ ἵνα καὶ ἑτέροις οἰκονόμος γένῃ καλός»[3]. «Πάντα γὰρ παρὰ τοῦ Χριστοῦ ἔχομεν... τὸ δὲ ἐμὸν καὶ σὸν τοῦτο ῥήματά ἐστι ψιλὰ μόνον. Καὶ γὰρ εἰ τὴν οἰκίαν σὴν εἶναι φής, ῥῆμά ἐστι πράγματος ἔρημον. Καὶ γὰρ καὶ ὁ ἀὴρ καὶ ἡ γῆ καὶ ἡ ὕλη τοῦ Δημιουργοῦ, καὶ σὺ αὐτὸς ὁ κατασκευάσας αὐτήν, καὶ τὰ ἄλλα δὴ πάντα. Εἰ δὲ ἡ χρῆσις σή, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἄδηλος, οὐ διὰ θάνατον μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ θανάτου διὰ τὸ τῶν πραγμάτων εὐρίπιστον... Πῶς οὖν ἀναλίσκεις εἰς οὐδὲν δέον τὰ μὴ σά; οὐκ οἶδας ὅτι διὰ τοῦτο μέλλομεν ἐγκαλεῖσθαι, κακῶς αὐτοῖς χρησάμενοι; ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἔστιν ἡμέτερα, ἀλλὰ τοῦ Δεσπότου, εἰς τοὺς ὁμοδούλους ἐχρῆν δαπανᾶν... Μὴ τοίνυν λέγε, ὅτι ἐκ τῶν ἐμῶν ἀναλίσκω καὶ ἐκ τῶν ἐμαυτοῦ τρυφῶ. Οὐκ ἀπὸ τῶν σαυτοῦ ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἀλλοτρίων... Γίνεται δὲ σὰ τὰ ἀλλότρια, ἂν εἰς ἑτέρους ἀναλώσῃς· ἂν δὲ εἰς σαυτὸν ἀναλώσῃς ἀφειδῶς, ἀλλότρια γέγονε

1. Ἐν λιμῷ καὶ αὐχμῷ, 8, MPG, 31, 324/5. Πλείω τῆς περὶ πλούτου καὶ ἰδιοκτησίας διδασκαλίας τοῦ Μ. Βασιλείου ὅρα ἐν Π. Χρήστου, Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, σελ. 101-110.

2. Λόγος 14ος, Περὶ φιλοπτωχείας, 24, 25, 27, 28, MPG 35, 889A, C, 893 C7, 896A.

3. Λόγος 2ος, Εἰς τὸν πτωχὸν Λάζαρον καὶ τὸν πλούσιον, MPG, 48, 988.

τὰ σά»[1]. «Τί γὰρ ὄφελος ἀνθρώπῳ ἀλλότρια ἔχοντι καὶ τὰ ἑαυτοῦ οὐκ ἔχοντι; Ἐάν τίς σοι δώσῃ παρακαταθήκην, μὴ δύναμαί σε καλέσαι πλούσιον; οὐχί. Διὰ τί; ἀλλότρια γὰρ κέκτεσαι. Τοῦτο γὰρ παρακαταθήκη ἐστίν»[2].

Ἐκ τῆς ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ ἐκτεθείσης χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ ἰδιοκτησίας, ἐδείχθη πλέον ἢ ἐπαρκῶς, ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας οὐ μόνον δὲν ἀποδοκιμάζεται ἀπὸ χριστιανικῆς σκοπιᾶς ἐξεταζόμενος, ἀλλὰ καὶ τὰ μάλιστα ἀναγκαῖος θεωρεῖται διὰ τὴν εὔρυθμον καὶ εὐτυχῆ κοινωνικὴν ζωήν. Διότι ἡ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ μόνον προσιδιάζουσα ἔνοια τῆς ἰδιοκτησίας ὡς παρακαταθήκης Θεοῦ εἰς χεῖρας τοῦ ἰδιοκτήτου ὡς οἰκονόμου καὶ διαχειριστοῦ αὐτῆς, συμφώνως πρὸς τὸν νόμον τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης, αἴρει τὴν ἄλλως ὑφισταμένην ἀντίθεσιν καὶ ἐχθροτήτητα πενίας καὶ πλούτου, ,ἀποκαθιστᾷ σχέσεις ἀλληλεγγύης καὶ ἀγάπης μεταξὺ πλουσίων καὶ πτωχῶν, ἀποτελεῖ τὴν ἀσφαλῆ βάσιν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἐκτεταμένης καὶ λελογισμένης φιλανθρωπίας σκοπούσης εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν δυστυχῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων καὶ παντὸς δεομένου βοηθείας, καὶ εἰς τὴν ἀνάληψιν φροντίδος πρὸς ἀνακούφισιν καὶ σωτηρίαν οὐ μόνον τῶν σωμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ψυχῶν αὐτῶν καί, πρὸς τούτοις, παρέχει τὴν μόνην καὶ ἀσφαλῆ κλεῖδα τῆς λύσεως τοῦ δυσκολωτάτου προβλήματος τῆς δικαίας κατανομῆς τῶν βιοτικῶν ἀγαθῶν κατὰ τὸν ἰδεωδέστερον τρόπον. Ἐν ὀλίγαις λέξεσιν, ἡ ἰδιοκτησία ἐν τῇ χριστιανικῇ αὐτῆς ἐννοίᾳ καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὴν χρησιμοποιουμένη, ἀποβαίνει πηγὴ εὐλογίας καὶ εὐτυχίας διὰ τὸν κάτοχον αὐτῆς, παράγων κοινωνικῆς εὐημερίας σπουδαιότητος καί, τοῦτ᾿ αὐτό, ἀληθὴς ὑπηρέτις τῶν σκοπῶν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Αἱ πηγαὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς.

Καίτοι, ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν, αἱ πηγαὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, μὴ ἐκτιθέμεναι ἰδίαν οἰκονομικὴν θεωρίαν, δὲν καθορίζουσι συστηματικῶς τοὺς τρόπους, καθ᾿ οὓς ἐπιτρέπεται ἡ κτῆσις οἰκονομικῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν σύστασις ἰδιοκτησίας, ἐν τούτοις, ἐφ᾿ ὅσον ὁ νόμος τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης εἶναι ὁ θεμελιώδης κανὼν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς, ὁ ρυθμίζων τὰς πρὸς ἄλληλα σχέσεις τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, εἶναι εὔκολον νὰ καθορίσωμεν ποῖαι ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ προχριστιανικοῦ κόσμου ὡς ἠθικῶς παραδεδεγμένων πηγῶν, ἐξ ὧν ἠδύνατό τις νὰ πορισθῇ οἰκονομικὰ ἀγαθά, εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὴν Χριστιανικὴν Ἠθικὴν καὶ ποῖαι οὐχί. Ἡ ἐντολὴ «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον

1. 1 Κορινθ. Ὁμιλία 10η, 3, MPG, 61, 85-68.

2. Εἰς πτωχὸν Λάζαρον καὶ τὸν πλούσιον, Λόγος 6ος, MPG, 48, 1039. Βλέπε καὶ εἰς πτωχὸν Λάζαρον κ.λ.π. Λόγον 2ον, MPG. 48 988. Τὴν περὶ πλούτου διδασκαλίαν τοῦ Χρυσοστόμου ἰδὲ MPG, 57, 465, 58, 603, 62, 459 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

σου ὡς σεαυτόν»[1], ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτῆς εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς κοινότητος εἶναι ταὐτόσημος πρὸς τὴν παραίνεσιν τοῦ Παύλου «μηδεὶς τὸ ἑαυτοῦ ζητήσω ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος» (1 Κορ. 10.24) καὶ «μὴ τὰ ἑαυτῶν ἕκαστος σκοπεῖτε, ἀλλὰ καὶ ἑτέρων ἕκαστος» (Φιλ. 2.4.»), ἥτις σημαίνει ὅτι τὸ οἰκονομικὸν ἑνὸς ἑκάστου συμφέρον ὀφείλει νὰ εὑρίσκηται ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὸ συμφέρον τῶν συνανθρώπων αὐτοῦ[2]. Καθόσον δὲ ἡ ἀγάπη «οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς», «οὐ λογίζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ» (1 Κορ. 13-5-6) καὶ τῇ δικαιοσύνῃ, πᾶν τὸ ἐν ἀγάπῃ πραττόμενον εἶναι ἀγαθὸν καὶ σύμφωνον πρὸς τὰ οἱαδήποτε συμφέροντα τοῦ πλησίον, ἐπειδὴ «ἡ ἀγάπη τῷ πλησίον κακὸν οὐκ ἐργάζεται» (Ρωμ. 13. 10) Ἐντεῦθεν καὶ τὰ ποικίλα ἐπαγγέλματα, ἅτινα ὀφείλουσι τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς συμβιώσεως τῶν εἰς κοινωνίας ὠργανωμένων ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον σκοπὸς αὐτῶν εἶναι ἡ διὰ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν θεραπεία τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, θεωροῦνται κατ' ἀρχὴν πηγαὶ σύμφωνοι πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς. Ἐὰν ὅμως οἱ μετερχόμενοι αὐτὰ ἐκτρέπωνται τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης καί, ἐκμεταλλευόμενοι τὰς ἀνάγκας τῶν συνανθρώπων αὐτῶν, ἀδικῶσιν αὐτοὺς πρὸς ἴδιον συμφέρον, οὐχὶ τὰ ἐπαγγέλματα καθ' ἑαυτά, ἀλλ' αἱ μέθοδοι πρὸς αὔξησιν τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν πέραν τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς ἀγάπης διαγραφεμένων ὁρίων εἶναι ἀνήθικοι καὶ καταδικαστέαι[3]. Ὁμοίως καὶ πᾶσα ἄλλη πληγή. συνεπαγομένη ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν ζημίαν τρίτου τινὸς ἐπὶ σκοπῷ πλουτισμοῦ, εἶναι κατὰ ταῦτα ἠθικῶς καταδικαστέα. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ληστεία, ἡ διὰ τοῦ πολέμου κατάληψις τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν τῶν πολεμίων[4] καὶ ἡ δουλεία, αἵτινες ὡς πηγαὶ

---

1. Ματθ. 19. 19, 22. 39, Μάρκ. 12.31, 33, Λουκ. 10.27, Ρωμ. 13.9, Γαλ. 5.14, Ἰακ. 2.8.

2. Πρβλ. Χρυσοστόμου, Εἰς 1 Κορ. Ὁμιλίαν 25ην, 4, MPG, 62, 211: «...Τότε τὸ ἑαυτοῦ συμφέρον ὁ πλησίον ζητεῖ, ὅταν τὸ σὸν σκοπήσῃ... Τοῦτο μὲν οὖν ἀνθρώπινον, τὸ οὕτως ἐπὶ τὸ τοῦ πλησίον συμφέρον ἰέναι· δεῖ δὲ μὴ ἐντεῦθεν, ἀλλ' ἀπὸ τῶν τῷ Θεῷ δοκούντων πείθεσθαι».

3. Πρβλ. Ματθ. 23.13, Μάρκ. 12.40, Λουκ. 20.49, Ἰακ. 4.13 ἑξ.

4. Ὁ πόλεμος εἶναι ἓν τῶν μᾶλλον δυσεπιλύτων προβλημάτων, ὅπερ χρῄζει ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ μελέτης. Μολονότι δὲ τὸ περὶ πολέμου πρόβλημα ἐμπίπτει εἰς τὰ πλαίσια τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας, λόγῳ τῶν περιωρισμένων αὐτῆς ὁρίων καὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ θέματος καταλείπομεν τὴν μελέτην αὐτοῦ εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν περιοριζόμενοι ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς τὰ ὀλίγα ταῦτα ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ περὶ ἰδιοκτησίας κεφάλαιον. Δυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν ἀπὸ τοῦδε, ὅτι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ὁ πόλεμος δὲν εὑρίσκει ἐρείσματα εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ὅλως τοὐναντίον ὁ πόλεμος ὡς μέσον ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν ἐθνῶν εἶναι χριστιανικῶς ἀπολύτως καταδικαστέος. Ὁ Ἰησοῦς εἰπὼν εἰς τὸν Πέτρον· «βάλε τὴν μάχαιραν εἰς τὴν θήκην» (Ἰων. 18.11) ἀφώπλισεν αὐτὸν καὶ σὺν αὐτῷ ὅλους τοὺς στρατοὺς τοῦ κόσμου πάσης ἐποχῆς. Μόνον ὁ ἀμυντικὸς πόλεμος ἴσως δύναται νὰ ἔχῃ δικαιολογίαν τινά, ἀλλὰ προτιμότερον εἶναι νὰ ἀποφεύγηται καὶ οὗτος διὰ τῆς προσφυγῆς εἰς τὴν διαιτησίαν.

οἰκονομικῶν ἀγαθῶν εὕρισκον ἐρείσματα εἰς τὴν προχριστιανικὴν ἠθικήν, ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως ἐξεταζόμεναι, εἶναι σφοδρῶς ἀποδοκιμαστέαι, οὐ μόνον διότι προϋποθέτουσι τὴν καταπάτησιν τῶν θεμελιωδῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ διότι ἀνατρέπουσι πᾶσαν ἔννοιαν ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξεως καὶ δημιουργοῦσι δυστυχίαν καὶ κακοδαιμονίαν ἀφάνταστον εἰς τοὺς ὑπὸ τῆς βίας πληττομένους καὶ προξενοῦσιν αὐτοῖς οἰκονομικὰς καὶ ἠθικὰς πληγὰς δυσθεραπεύτους.

Περὶ τοῦ τόκου ὡς πηγῆς πλουτισμοῦ οὐδέν τι εὐθέως διδασκόμεθα ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων. Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ὁ Ἰησοῦς, ὁμιλῶν ἐν παραβολῇ, παρουσιάζει ἄνθρωπόν τινα ἐλέγχοντα τὸν πονηρὸν δοῦλον αὐτοῦ ὡς μὴ κατατιθέντα εἰς τράπεζαν τὸ ἐμπιστευθὲν εἰς αὐτὸν τάλαντον, ἵνα οὗτος ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἀποδημίας εἰσπράξῃ αὐτὸ σὺν τόκῳ (Μτ. 25.27. Λκ. 19.23).Καίτοι ἐνταῦθα ὁ λόγος δὲν ἀφορᾷ εἰς τὸ περὶ τόκου θέμα, ἐν τούτοις λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰησοῦ τὸ τραπεζιτικὸν ἐπάγγελμα ἐξυπηρέτει συγκεκριμένας κοινωνικὰς ἀνάγκας καὶ ἐθεμελιοῦτο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ, ὡς καὶ σήμερον, συστήματος καταθέσεων καὶ παροχῆς δανείων ἐπὶ τόκῳ, οὐδὲν δὲ ὁ Κύριος λέγει ἐναντίον αὐτοῦ ἐνταῦθα ἢ ἀλλαχοῦ, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ τραπεζιτικὸς τόκος ἦτο εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἰησοῦ τοὐλάχιστον ἀνεκτὸς ἠθικῶς. Προκειμένου ὅμως περὶ δανεισμοῦ χρημάτων ἐπὶ τόκῳ ὑπὸ ἰδιώτου πρὸς ἰδιώτην ἡ κρίσις ἡμῶν ὀφείλει νὰ εἶναι λίαν διάφορος. Ἐξ ὡρισμένων χωρίων τῶν εὐαγγελίων, καθ' ἃ ὁ Ἰησοῦς συνιστᾷ τὸ μὴ θησαυρίζειν θησαυροὺς ἐπὶ τῆς γῆς (Μτ. 6.19), καθόσον «ὁ θησαυρίζων ἑαυτῷ καὶ μὴ εἰς Θεὸν πλουτῶν» ζημιοῦται τὴν ψυχὴν αὐτοῦ (Λκ. 12.21), καὶ διευκρινίζει ὅτι οἱ ἀκροαταὶ αὐτοῦ πρέπει νὰ δανείζωσιν οὐχὶ ὡς οἱ ἁμαρτωλοί, οἵτινες «ἁμαρτωλοῖς δανείζουσιν, ἵνα ἀπολάβωσι τὰ ἴσα», ἀλλὰ πρὸς ἀγαθοεργίαν καὶ οὐχὶ ἐπὶ σκοπῷ ὑλικοῦ κέρδους, ἀλλ' ἐπ' ἐλπίδι μισθοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς (Λκ. 6.34-35), εὐκόλως ἀντιλαμβανόμεθα, ὅτι ὁ δανεισμὸς ἐπὶ τόκῳ δὲν εἶναι θεμιτὸς ἀπὸ καθαρῶς χριστιανικῆς σκοπιᾶς ἐξεταζόμενος. Οὐ μόνον δὲ ἡ τοκοληψία δὲν θεωρεῖται θεμιτή, ἀλλ' ἐν περιπτώσει ἀδυναμίας τοῦ ὀφειλέτου νὰ ἐπιστρέψῃ τὸ δάνειον, ὁ δανειστὴς ὀφείλει ἐξ ἀγάπης πρὸς αὐτὸν νὰ χαρίσηται αὐτῷ καὶ τὸ κεφάλαιον (Μτ. 18.33, Λκ. 7.42).

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς ταύτης οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες [1] μετὰ πολλῆς δριμύτητος καταφέρονται κατὰ τῆς τοκοληψίας. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς περιγράφων τὰ καθήκοντα τοῦ Χριστιανοῦ πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ, ἐπικαλεῖται σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν ἁγίαν Γραφὴν (Ἰεζ. 18.7-8) καθ' ἣν ὁ δίκαιος ἄνθρωπος «ἐνεχυριασμὸν ὀφείλοντος ἀποδώσει καὶ ἅρπαγμα οὐχ ἁρπάσει.

1. Πρβλ. Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθ. Ὁμ, 56n,6, MPG, 58, 558: «Καὶ ὁ μὲν Θεὸς οὔτε τὸ διδόμενον κελεύει λαβεῖν, Δίδετε γάρ, φησι, παρ' ὧν οὐ προσδοκᾶτε λαβεῖν. Σὺ δὲ καὶ τοῦ διδομένου πλέον ἀπαιτεῖς καὶ ὅπερ οὐκ ἔδωκας, τοῦτο ὡς ὀφειλόμενον ἀναγκάζεις καταθῆναι τὸν εἰληφότα».

Τὸν ἄρτον αὐτοῦ τῷ πένητι δώσει καὶ γυμνὸν περιβαλεῖ. Τὸ ἀργύριον αὐτοῦ ἐπὶ τόκῳ οὐ δώσει καὶ πλεόνασμα οὐ λήψεται»[1]. «Ὁ τόκος», λέγει ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, «τὴν γῆν ἐμίανε, συνάγων ὅθεν οὐκ ἔσπειρε, καὶ θερίζων ὅπου μὴ διεσκόρπισε, γεωργῶν οὐ τὴν γῆν, ἀλλὰ τὴν χρείαν τῶν δεομένων», ἐπὶ ἐγκλήματι δ' ἐλέγχεται ὑπ' αὐτοῦ ὁ τοκολήπτης, ὡς «πενήτων συλλέγων τὰς συμφοράς, ἀλλοτρίαν κάκωσιν καρπούμενος»[3]. Ὁ δὲ Χρυσόστομος, τὴν ψυχολογίαν τοῦ τοκολήπτου περιγράφων, λέγει παραστατικώτατα· «Οὐδέποτε ἀπολαύει τῶν ὄντων ὁ δανειστής, οὐδὲ εὐφραίνεται ἐπὶ τούτοις, ἀλλ' ὅταν ὁ τόκος ἐνεχθῇ, οὐ χαίρει ὅτι πρόσοδος γέγονεν, ἀλλὰ λυπεῖται ὅτι οὐδέπω τὸ κεφάλαιον ἔφθασεν ὁ τόκος· καὶ πρὶν ἢ τέλειον τεχθῆναι τὸ κακὸν γέννημα τοῦτο, καὶ αὐτὸ τίκτειν ἀναγκάζει τοὺς τόκους κεφάλαιον ποιῶν»[4]. «Τὶ γὰρ ἂν τούτου γένοιτ' ἂν ἐλεεινότερον τοῦ πλουσίου», λέγει ὁ ἴδιος ἀλλαχοῦ, «τοῦ καθ' ἑκάστην ἡμέραν εὐχομένου γενέσθαι λιμόν, ἵνα αὐτῷ γένηται χρυσίον;»[5] Μολονότι δὲ φιλοπτωχότατος ὤν, ἀπεχθάνεται τόσον τὴν ἐκ τῶν τόκων ἐλεημοσύνην, ὥστε βεβαιοῖ, ὅτι «βέλτιον μὴ διδόναι πένητι, ἢ ἐντεῦθεν διδόναι»[6].

Ἔτι δριμύτερον καταδικάζει τὴν τοκοληψίαν ὁ Νύσσης Γρηγόριος, ὅστις τὴν ἐπίνοιαν τοῦ τόκου ὀνομάζει λῃστείαν καὶ μιαιφονίαν. Διότι, λέγει, τὶ διαφέρει ὁ τοκολήπτης τοῦ λῃστοῦ, ὅστις λαθραίως διὰ τῆς τοιχωρυχίας εἰσέρχεται καὶ λῃστεύει τὰ ἀλλότρια διὰ νὰ οἰκειοποιηθῇ αὐτὰ καὶ διὰ τοῦ φόνου τοῦ πλησίον αὐτοῦ ποιεῖ ἑαυτὸν δεσπότην τῶν ἐκείνου πραγμάτων, ὅταν διὰ τῆς μεθόδου τοῦ τόκου λαμβάνει εἰς τὴν κατοχὴν αὐτοῦ τὰ μὴ εἰς αὐτὸν ἀνήκοντα;[7] Μετὰ τῆς αὐτῆς δριμύτητος ἐλέγχει τὸν τοκολήπτην καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος. «Τί ποιεῖς ἄθλιε», λέγει πρὸς αὐτόν, «χρήματα καὶ πόρους ἐπιζητεῖς παρ' ἀπόρου; εἰ πλουσιώτερόν σε ἀποφαίνειν ἠδύνατο, τί ἐζήτει παρὰ τὰς θύρας τὰς σάς; Ὢ τῆς συμφορᾶς! Ἐπὶ συμμαχίαν ἐλθὼν πολέμιον εὗρεν· ἀλεξιφάρμακα περιζητῶν δηλητηρίοις ἐνέτυχε. Δέον παραμυθεῖσθαι τοῦ ἀνδρὸς τὴν πτωχείαν, σὺ δὲ πολυπλασιάζεις τὴν ἔνδειαν»[8]. Ἐντεῦθεν καὶ ὡς «ἀπανθρωπίας ὑπερβολὴν» χαρακτηρίζει «τὸ μὴ ἀρκεῖσθαι τῷ κεφαλαίῳ, ἀλλ' ἐπινοεῖν ἐκ τῶν συμφορῶν τοῦ πένητος προσόδους ἑαυτῷ καὶ εὐπορίας συναγαγεῖν»[9]. Κατὰ τὸ αὐτὸν ἱερὸν Πατέρα, ὁ τοκολήπτης ἐπὶ τοσοῦτον εἶναι προσκεκολλημένος εἰς τὸ ἀτομικὸν αὐτοῦ συμφέρον, ὥστε εὔχεται τὰς συμφορὰς τῶν ἄλλων, ἵνα

1. Παιδαγωγὸς I, 10, MPG, 8,364.
2. Λόγος 16ος, 18, MPG, 35, 956-960.
3. Κατὰ πλουτούντων, ποιήματα ἠθικά, 76, 77, MPG, 37, 862.
4. Εἰς Ματθαῖον, Ὁμιλία 56η, 6, MPG, 58, 558.
5. Εἰς 1 Κορινθ. Ὁμιλία 38η, 8, MPG, 61, 343.
6. Εἰς Ματθαῖον, Ὁλιλία 56η, 6, MPG, 58, 557.
7. Εἰς Ἐκκλησιαστήν, Ὁμιλία 4η, MPG, 44, 672C.
8. Περὶ πλούτου καὶ πενίας, Λόγος 5ος, 4, MPG, 32, 1172/3.
9. Ὁμιλία εἰς 14ον Ψαλμόν. 1, MPG, 29, 265B9 ἑξ.

ταύτας ἀφορμὰς πόρων ποιῇ. Καὶ καθὼς οἱ γεωργοὶ ὄμβρους εὔχονται εἰς πολυπλασιασμὸν τῶν σπερμάτων, οὕτω καὶ ἐκεῖνος ἐνδείας καὶ ἀπορίας ἀνθρώπων ἐπιζητεῖ, ἵνα καὶ αὐτῷ ἐνεργὰ τὰ χρήματα γίνωσι. «Οἱ κύνες λαβόντες ἡμεροῦνται· ὁ δανειστὴς λαμβάνων προσερεθίζεται. Οὐ παύεται ὑλακτῶν, ἀλλὰ τὸ πλεῖον ἐπιζητεῖ... Ἀλλὰ πολλοί, φησι, καὶ ἐκ δανείσματος ἐπλούτισαν. Πλεῖστοι δ' οἶμαι καὶ βρόγχων ἥψαντο. Σὺ δὲ τοὺς ἀπαγξαμένους οὐκ ἀριθμεῖς, οἵ τὴν ἐπὶ ταῖς ἀπαιτήσεσιν αἰσχύνην μὴ φέροντες, τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον τοῦ ἐπονειδίστως ζῆν προετίμησαν»[1]. Ἐκ τούτων δείκνυται ὅτι καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς αἴτιον φόνου καταδικάζει τὸν τοκολήπτην, τούτου δ' ἕνεκα δὲν δέχεται εἰς τὴν ἱερωσύνην τὸν δανείζοντα χρήματα ἐπὶ τόκῳ ἐὰν μὴ πρῶτον «καταδέξηται τὸ ἄδικον κέρδος εἰς πτωχοὺς ἀναλῶσαι καὶ τοῦ λοιποῦ τοῦ νοσήματος τὴν φιλοχρηματίας ἀπαλλαγῆναι»[2]. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐθεώρησε πάντοτε ὡς βαρὺ ἁμάρτημα καὶ τῆς ἱερωσύνης κωλυτικὸν τὴν τοκοληψίαν[3].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἄλλα ἔντιμα ἐπαγγέλματα[4] καὶ τὰς τέχνας, «ὅσαι τὸ εἰρηνικὸν καὶ ἀθόρυβον τῆς ζωῆς ἡμῶν συντηροῦσιν,»[5] ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως ἡ χρησιμότης καὶ ἀναγκαιότης αὐτῶν διὰ πᾶσαν ὠργανωμένην κοινωνίαν. Εἰς τὴν ὕπαρξιν καὶ χρησιμότητα ταύτην τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων διαβλέπει ὁ Χρυσόστομος τάξιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεθειμένην, σκοποῦσαν τὴν ἀλληλοσυμπλήρωσιν τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας εἰς τὰς ποικίλας ἀνάγκας αὐτῶν, ἥν ὡς ἑξῆς περιγράφει· «Εἶδες πόσους συνδέσμους ἀγάπης ὁ Θεὸς εἰργάσατο; εἶδες πόσοις τρόποις ἡμᾶς συνέδεσεν; Ἀλλ' ὅμως οὐδὲ ταῦτα αὐτῷ ἤρκεσεν, ἀλλὰ καὶ ἀλλήλων χρήζειν παρεσκεύασεν, ἵνα καὶ οὕτως ἡμᾶς συναγάγῃ... Διὰ δὴ τοῦτο καὶ πόλεις κατεσκεύασε, καὶ πάντας ἡμᾶς ὁμοῦ συνήγαγεν»[6]. Διότι αὐτὴ αὕτη ἡ φύσις τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων ἐξ ἀνάγκης ὑπηρετεῖ εἰς τὰς χρείρας τῶν πολλῶν, ἐπιβάλλουσα τὴν ἐναρμόνισιν τοῦ συμφέροντος τοῦ καθ' ἕκαστον ἀνθρώπου πρὸς τὸ συμφέρον τῶν συνανθρώπων αὐτοῦ. Ὁ «γεωργὸς», παραδείγματος χάριν, «οὐ τοσοῦτον σπείρει σῖτον, ὅσον ἀρκέσαι ἑαυτῷ· ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν ζητεῖ...Καὶ ὁ ἔμπορος οὐ τοσαῦτα κομίζει, ὅσα αὐτῷ μόνον ἀρκέσαι, ἀλλ' ὅσα καὶ ἑτέροις πολλοῖς... Ἐπειδὴ γὰρ ἑτέρως οὐκ

1. Περὶ πλούτου καὶ πενίας, Λόγος 5ος, 4,5,6, MPG, 32, 1173A, 1173D, 1177C3.

2. Ἐπιστ. 188η, πρὸς Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, 14, MPG, 32, 681C.

3. Ὁ 44ος κανὼν τῶν Ἀποστόλων ἀπαγορεύει τοῖς κληρικοῖς τὸν δανεισμὸν ἐπὶ τόκῳ ἐπὶ ποινῇ καθαιρέσεως, ἡ δὲ Α' Οἰκ. Σύνοδος (καν. 17) ἀπειλεῖ καθαίρεσιν, οὐ μόνον κατὰ τῶν ἐπὶ ἑκατοστιαίῳ τόκῳ δανειζόντων χρήματα κληρικῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν παρεχόντων τοῖς χρήζουσι χρήματα ἐπὶ συμμετοχῇ εἰς τὰ ἐκ τῆς ἐμπορίας κέρδη.

4. Ὡς μὴ ἔντιμα ἐπαγγέλματα καὶ ἑπομένως ζημιοῦντα ἠθικῶς τοὺς ἀσκοῦντας αὐτὰ ἐθεωρήθησαν τὸ τοῦ ἠθοποιοῦ, τὸ τοῦ μονομάχου, κ.τ.τ., περὶ ὧν ὅρα εἰς τὸ περὶ δημοσίων θεμάτων κεφάλαιον τῆς παρούσης.

5. Μ. Βασίλειος, Ὅροι κατὰ πλάτος, ἐρ. 38, MPG, 31, 1017A3.

6. Εἰς 1 Κορινθ., Ὁμιλία 34η, 4 MPG, 61, 290, 291.

ἠνείχοντο ἄνθρωποι τῶν τὰ πλησίων ζητεῖν, εἰ μὴ εἰς ταύτην κατασταῖεν τὴν ἀνάγκην, διὰ τοῦτο οὕτως αὐτὰ συνέζευξεν ὁ Θεὸς καὶ οὐκ ἀφίησι πρότερον ἐπὶ τὸ οἰκεῖον συμφέρον ἐλθεῖν, μὴ διὰ τῶν ἀλλοτρίων συμφερόντων ὁδεύσαντας»[1]. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ ἔμπορος οὐχὶ εἰς τὸ ἑαυτοῦ συμφέρον ἀποκλειστικῶς ἀποβλέπων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ συμφέρον ἐκείνων μεθ' ὧν συναλλάσσεται, ὀφείλει νὰ εἶναι δίκαιος καὶ ἀληθὴς εἰς τὰς συναλλαγὰς αὐτοῦ ὥστε, ὡς διδάσκει ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς, «ὁ πολῶν τί ἢ ὠνούμενος, μήποτε εἴπῃ δύο τιμὰς ὧν ἄν ὠνῆται ἢ πιπράσκῃ· ἁπλῆν δὲ εἰπών, καὶ ἀληθεύειν μελετῶν, ἄν μὴ τυγχάνῃ ταύτης, τυγχάνων τῆς ἀληθείας, πλουτεῖ τῇ διαθέσει ὀρθῇ... Τοὺς δὲ παρὰ ταῦτα πράττοντας,τοὺς φιλαργύρους, τοὺς ψεύτας, τοὺς ὑποκριτὰς, τοὺς καπηλεύοντας τὴν ἀλήθειαν, τῆς πατρώας ἐξέβαλεν αὐλῆς ὁ Κύριος, μὴ βουλόμενος ἀδίκου ἐμπορίας ἢ λόγων ἢ τῶν ἐξ ὕλης κτημάτων οἶκον εἶναι τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ τὸν ἅγιον»[2]. Ἰδιαζόντως ἐκ τῶν ποικίλων ἐπαγγελμάτων καὶ τεχνῶν ἐξαίρεται ὡς «ἀναγκαιοτέρα πασῶν ἡ γεωργική, ἣν πρώτην εἰσήγαγεν ὁ Θεός, τὸν ἄνθρωπον πλάσας. Ὑποδημάτων μὲν γὰρ ἄνευ καὶ ἱματίων δυνατὸν ζῆν, γεωργικῆς δὲ χωρὶς ἀμήχανον»[3]. Διὰ τοῦτο ἡ θέσις τῶν ἐπαγγελλομένων τὴν γεωργικήν, ἥτις «αὐτόθεν ἔχουσα τῶν ἀναγκαίων τὸν πορισμόν»[4], εἶναι πλεονεκτικωτέρα τῆς τῶν ἀσκούντων ἄλλα ἐπαγγέλματα. Οὕτως ἡ γεωργικὴ καὶ μετ' αὐτὴν ἡ ὑφαντικὴ καὶ ἡ οἰκοδομική, ἀναλόγως τῶν ἀντιστοίχων ἀναγκῶν, ἅς ἑκάστη τούτων θεραπεύει, ἀποτελοῦσι τὰς τρεῖς κυρίας τέχνας, «αἵ καὶ ἀναγκαῖαι σφόδρα εἰσὶν καὶ μάλιστα συνέχουσιν ἡμῶν τὸν βίον», αἱ δὲ ἄλλαι, ἤτοι ἡ χαλκευτική, ἡ τεκτονική, ἡ ποιμαντική, εἶναι «αἱ διάκονοι» τούτων τέχναι[5]. Μεταξὺ τῶν τεχνῶν ὁ Χρυσόστομος, συμφωνῶν τῷ Πλάτωνι, καταλέγει καὶ «τὸ ἄρχειν», ὅπερ δὲν εἶναι μόνον ἀξίωμα, ἀλλὰ καὶ «τέχνη τεχνῶν ἁπασῶν ἀνωτέρα»[6], ἀξιολογικῶς δὲ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ προηγεῖται τῆς πολιτικῆς, καθόσον τῆς μὲν πρώτης ἔργον εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῶν ψυχῶν, τῆς δὲ δευτέρας ἡ ἐπιμέλεια τῶν σωμάτων τῶν ἀρχομένων [7].

Ἡ ἐργασία κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐργασίαν ὡς πηγὴν βιοτικῶν ἀγαθῶν ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις εἶναι ἐκ διαμέτρου διάφορος ἐκείνης τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου.

1. Εἰς 1 Κορ., Ὁμ. 25η, 4, MPG, 61,211.
2. Παιδαγ. III, 11, MPG 8, 656/7.
3. Χρυσοστόμου, Εἰς 2 Κορ. Ὁμιλία 15η, 3, MPG, 61, 506.
4. Μ. Βασιλείου, Ὅροι κατὰ πλάτος, ἐρ. 38, MPG, 31, 1017C1.
5. Χρυσοστόμου. Εἰς 2 Κορ. Ὁμιλία 15, 3, MPG 61,506.
6. Χρυσοστόμου, Εἰς 2 Κορ. Ὁμιλία 15, 3. MPG, 61. 506.
7. Πρβλ. Sommerbanb, Das Witschaftsprogramm der Kirche Mittelaltes 1903, σελ. 162, παρὰ Π. Μπρατσιώτη, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ Κοινωνικὸν πρόβλημα, ἔκδ. 2α, ἐν Ἀθήναις 1939, σελ. 15 σημ. 5.

Παρά τε τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις, ὡς ἤδη εἴδομεν, καίτοι ἡ ἐργασία ὑπελαμβάνετο ὡς ὁ θεμέλιος λίθος τῆς δημοσίας οἰκονομίας, ἐν τούτοις ἀπεφεύγετο ὡς μὴ προσήκουσα εἰς τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, ἀποβᾶσα σὺν τῷ χρόνῳ συνώνυμος τῇ δουλείᾳ. Ὑπὸ τὸ φῶς ὅμως τῆς νέας ἐν Χριστῷ πίστεως ἡ προσωπικὴ ἐργασία, ἡ παντὸς εἴδους ἔντιμος ἐργασία, ἔτυχεν ἰδιαιτέρας ἀξιολογήσεως καὶ ἀπέκτησεν εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Χριστιανῶν τιμὴν καὶ ἀξίαν ἐντελῶς ἄγνωστον εἰς τὸν εἰδωλολατρικὸν κόσμον. Καὶ δὴ αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐγεννήθη ὑπὸ πτωχῆς Παρθένου, ὀρφανῆς γονέων καὶ τελούσης ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ μνήστορος δικαίου Ἰωσήφ, ἀνδρὸς ἐπαγγελλομένου τὸ ἔργον τοῦ τέκτονος, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἡ ἰδία εἰργάζετο προσωπικῶς ἐκτελοῦσα πᾶσαν ἐργασίαν εἰς τὴν φύσιν αὐτῆς ἐπιτηδείαν, τούτου δ' ἕνεκα οἱ ἐθνικοὶ ἀπεκάλουν τὸν Ἰησοῦν χλευαστικῶς υἱὸν ἐργατρίας τινός. Τὴν προσωπικὴν ἐργασίαν πρὸς πορισμὸν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων ἡγίασεν αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς [1] μετερχόμενος ἀπὸ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας αὐτοῦ τὸ ἔργον τοῦ τέκτονος, ὢν γνωστὸς εἰς τοὺς κύκλους τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος ὡς «ὁ τέκτων» (Μρ. 6.3). Τὴν ἐκτίμησιν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐργασίαν ἐξεδήλωσεν ὁ Ἰησοῦς καὶ δι' ἄλλων μὲν λόγων καὶ πράξεων, ἰδιαίτατα δὲ διὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, οὐχὶ ἐκ τῆς τάξεως τῶν πλουσίων, οἵτινες ἀπέφευγον τὴν προσωπικὴν καὶ μάλιστα τὴν χειρονακτικὴν ἐργασίαν, ἀλλ' ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἐργαζομένων καὶ δὴ τῶν ἁλιέων, ὧν ἡ ἐργασία ἦτο σκληροτάτη. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἁλιέων ὡς μαθητῶν καὶ συνεχιστῶν τοῦ ἔργου αὐτοῦ δὲν εἶχε μόνον συμβολικὸν χαρακτῆρα, ὡς ὁ ἴδιος ἡρμήνευσε τὴν κλῆσιν τῶν ἀδελφῶν Σίμωνος καὶ Ἀνδρέου, εἰπὼν αὐτοῖς «δεῦτε ὀπίσω μου καὶ ποιήσω ὑμᾶς ἁλιεῖς ἀνθρώπων» (Μτ. 4. 19, Μρ. 1.17), ἀλλ' ἐκφράζει ἐν ταὐτῷ καὶ τὴν ἰδιάζουσαν ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τὴν τάξιν τῶν ἐργαζομένων.

Ἡ ἐργασία ἑπομένως εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἰησοῦ προσκτᾶται ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸν ὅλον ἀνθρώπινον βίον καὶ ἀποβαίνει ὑποχρέωσις ἱερὰ παντὸς δυναμένου νὰ ἐργάζηται (Μτ. 20.6). Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ὁ Ἰησοῦς ἀποκαθιστᾷ τὸν ἐργάτην εἰς τὴν κοινὴν ἐκτίμησιν, κατοχυροῖ τὸ δικαίωμα τῆς ἐργασίας καὶ καθορίζει τὰς ὀρθὰς σχέσεις ἐργοδότου καὶ ἐργάτου. Ὁ ἐργάτης δὲν εἶναι πλέον δοῦλος ὑποκείμενος εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ κυρίου αὐτοῦ, ἀλλ' ἐλεύθερον πρόσωπον δυνάμενον νὰ προέρχηται εἰς συμφωνίαν μετὰ τοῦ ἐργοδότου περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἐργασίας αὐτοῦ, ὁ δὲ ἐργοδότης ὀφείλει νὰ ὑπολαμβάνῃ τὸν ἐργάτην ὡς κεκτημένον ἀνθρωπίνην ἀξίαν καὶ νὰ ἀμείβῃ αὐτόν, οὐχὶ κάτα τὸ ποσὸν τῆς ἐργασίας, ἣν οὗτος δύναται νὰ προσφέρῃ, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ[2], «ἄξιος γὰρ ὁ ἐργάτης τῆς τροφῆς αὐτοῦ»[3]. Ἔτι μᾶλ-

1. Πρβλ. Π. Μπρατσιώτου, Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 1941, σελ. 15.

2. Πρβλ. Ματθ. 20.1-15.

3. Ματθ. 10.10, 1 Τιμ. 5.18, Πρβλ. καὶ Ἰακ. 5.4: «Ἰδοὺ ὁ μισθὸς τῶν ἐργατῶν τῶν

λον ἀναδεικνύει τὴν ἐργασίαν ὡς ὑποχρέωσιν ἱερὰν ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, καθ' ἣν πᾶς δυνάμενος ὀφείλει νὰ ἐργάζηται «ταῖς ἰδίαις χερσὶν» «1 Θεσ. 4.11), ἔνθεν μέν, ἵνα μὴ παραμένων ἀργὸς βάρος τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ προσγίνηται (1 Θεσ. 2.9, 2 Θεσ. 3.8), ἔνθεν δέ, ἵνα διὰ τῆς ἐργασίας αὐτοῦ συντηρῇ οὐ μόνον ἑαυτὸν (1 Θεσ. 4.12), ἀλλὰ καὶ ἵνα «ἔχῃ μεταδιδόναι τοῖς χρείαν ἔχουσιν» (Ἐφ. 4.28.). Τὴν ὑποχρέωσιν πρὸς ἐργασίαν παντὸς πιστοῦ διδάσκοντες καὶ οἱ ἀπόστολοι παρεῖχον ἑαυτοὺς παραδείγματα πρὸς μίμησιν (2 Θεσ. 3.9)[1], μάλιστα δὲ ὁ Παῦλος, ὅστις, ὡς λέγει, καίτοι εἶχεν ἐξουσίαν ἀπὸ τοῦ Κυρίου, διατάξαντος «τοῖς τὸ εὐαγγέλιον καταγγέλλουσιν ἐκ τοῦ εὐαγγελίου ζῆν» (1 Κορ. 9.14), νὰ τρέφηται ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν, δὲν ἐποιεῖτο χρῆσιν τοῦ δικαιώματος τούτου (1 Κορ. 9.12,15), ἀλλ' εἰργάζετο «νυκτὸς καὶ ἡμέρας πρὸς τὸ μὴ ἐπιβαρῆσαί τινα» (1 Θεσ. 2.9. 2 Θεσ. 3. 8) καὶ πρὸς τὸ ἐπαρκέσαι ταῖς χρείαις αὐτοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ (Πρ. 20.34). Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀργία σφοδρῶς καταδικάζεται (2 Θεσ. 3. 10), βραδύτερον δὲ ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Διδαχῆς τῶν Ἀποστόλων προτρέπει τοὺς ἀναγνώστας αὐτοῦ ὅπως προνοῶσι «πῶς μὴ ἀργὸς μεθ' ὑμῶν ζήσεται χριστιανός» [2].

Τὴν περὶ ἐργασίας διδασκαλίαν ταύτην τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων πλατύτερον ἑρμηνεύοντες οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ὁμοφώνως τὴν μὲν ἐργασίαν ὑπερβαλλόντως ἐξαίρουσι, τὴν δὲ ἀργίαν σφοδρῶς καταδικάζουσι, ἰδιαίτατα δὲ οἱ Μέγας Βασίλειος καὶ Ἰωάννης Χρυσόστομος. Ὁ Μέγας Βασίλειος συνιστᾷ ὡς καθῆκον τὴν ἐργασίαν συχνάκις ἀναφερόμενος καὶ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Παύλου «ὁ κλέπτων μηκέτι κλεπτέτω, μᾶλλον δὲ καὶ κοπιάτω, ἐργαζόμενος ταῖς ἰδίαις χερσίν, ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι τῷ χρείαν ἔχοντι» (Ἐφ. 4.28) καὶ «εἴ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι μηδὲ ἐσθιέτω» (2 Θεσ. 3.10). Ὁ ἴδιος δὲ φωρᾶται ποῦ μὲν συντέμνων τὸν ἐπ' ἐκκλησίαις λόγον αὐτοῦ ἐκ φειδοῦς πρὸς τὸν χρόνον τοῦ τεχνίτου[3], ποῦ δὲ συνιστῶν τὴν εἰς τὸ ἴδιον ἑκάστου ἔργον ἀφοσίωσιν, ἣν θεωρεῖ ὡς ἀπαραίτητον ὅρον πρὸς τελειοποίησιν αὐτοῦ[4]. Περὶ τῆς μοναχικῆς δὲ πολιτείας λόγον ποιούμενος, λέγει ὅτι «οὐ πρόφασιν ἀργίας, οὐδὲ ἀποφυγὴν πόνου τὸν τῆς εὐσεβείας σκοπὸν ἡγεῖσθαι χρή, ἀλλ' ὑπόθεσιν ἀθλήσεως καὶ πόνων περισσοτέρων... Καὶ ὅσον μὲν κακόν ἐστι τὸ τῆς ἀργίας,

---

ἀμησάντων τὰς χώρας ὑμῶν ὁ ἀπεστερημένος ὑφ' ὑμῶν κράζει, καὶ αἱ βοαὶ τῶν θερισάντων εἰς τὰ ὦτα Κυρίου Σαβαὼθ εἰσεληλύθεσαν».

1. Πρβλ. 1. Κορ. 4.9, 12: «Δοκῶ γὰρ ὅτι ὁ Θεὸς ἡμᾶς τοὺς ἀποστόλους ἐσχάτους ἀπέδειξεν ὡς ἐπιθανατίους, ὅτι θέατρον ἐγενήθημεν τῷ κόσμῳ καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις... καὶ κοπιῶμεν ἐργαζόμενοι ταῖς ἰδίαις χερσί». Πρβλ. καὶ 1, Θεσ. 2.9, καὶ 2 Θεσ. 3.8.

2. Διδαχή, XII, 4, ΒΕΠ, 2,219.

3. Εἰς Ἑξαήμερον Ὁμ. 4η, 10, MPG, 29,77.

4. Ὅροι κατὰ πλάτος, ἐρώτ. 42, MPG, 31, 1024/5. Ὅρα καὶ Π. Μπρατσιώτου, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ Κοινωνικὸν Πρόβλημα, σελ. 14.

τὶ χρὴ λέγειν, τοῦ ἀποστόλου φανερῶς παραγγέλλοντος, τὸν μὴ ἐργαζόμενον μηδὲ ἐσθίειν. Ὡς οὖν ἀναγκαῖον ἑκάστῳ ἡ καθημερινῇ, οὕτως ἀναγκαῖον τὸ κατὰ δύναμιν ἔργον»[5]. «Ἔμπρακτον τὸ ζῶον τοῦτο (δηλ. τὸν ἄνθρωπον) ἐποίησεν ὁ Θεός», διδάσκει καὶ ὁ Χρυσόστομος, «καὶ κατὰ φύσιν αὐτῷ ἐστι ἐργάζεσθαι, παρὰ φύσιν δὲ τὸ ἀργεῖν»[2]. Ὁ ἴδιος Πατήρ, ἐκφράζων τὴνν ζωηρὰν ἀντίθεσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις κρατοῦσαν δυσμενῆ περὶ τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας ἀντίληψιν κα σκοπῶν νὰ ἐμπεδώσῃ τοῖς ἀκροαταῖς αὐτοῦ τὴν πρέπουσαν εἰς τὴν ἐργασίαν ἐκτίμησιν, συμβουλεύει· «Καὶ τὸν σκηνοποιὸν καὶ τὸν ἐπ᾽ ὀχήματι φερόμενον.,., ἀδελφὸν νόμιζε· μᾶλλον δὲ τοῦτον πλέον ἢ ἐκεῖνον... Ὅταν οὖν ἴδῃς ὑλοκοποῦντα, σφυροκοποῦντα, ἠσβολωμένον, μὴ διὰ τοῦτο καταφρόνει, ἀλλὰ διὰ τοῦτο θαύμαζε· ἐπεὶ καὶ Πέτρος διεζώσατο καὶ σαγήνην μετεχείριζε καὶ ἡλίευε. Καὶ τὶ λέγω Πέτρον:; Παῦλος γὰρ αὐτὸς οὗτος...ἐπὶ σκηνορραφείου ἑστώς, δέρματα ἔρραπτε καὶ οὐκ ἠσχύνετο λέγων· ταῖς χρείαις μου καὶ τοῖς οὖσι μετ᾽ ἐμοῦ ὑπηρέτησαν αἱ χεῖρες αὗται. Καὶ τὶ λέγω οὐκ ἠσχνετο; Καὶ ἐνεξαλλωπίζετο μὲν οὖν τούτῳ»[3].. «Μηδεὶς τοίνυν αἰσχυνέσθω τῶν τέχνην ἐχόντων, ἀλλ᾽ ἰο εἰκῇ τρεφόμενοι καὶ ἀργοῦντες, οἱ διακόνοις κεχρημένοι πολλοῖς καὶ ἀφάτου θεραπείας ἀπολαύοντες. Τὸ γὰρ διὰ παντὸς ἐργαζόμενον τρέφεσθαι, φιλοσοφίας εἶδός ἐστι· τούτων αἱ ψυχαὶ καθαρώτεραι, τούτων αἱ διάνοιαι εὐτονώτεραι... Μὴ τοίνυν καταφρονῶμεν τῶν ἀπὸ χειρὸς τρεφομένων, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον αὐτοὺς μακαρίζωμεν διὰ τοῦτο»[4].

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τῶν ἐκκλησιαστικῶν τούτων Πατέρων, ἀποδίδουσαι τὸ πλῆρες νόημα τῆς περὶ ἐργασιας διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, εἶναι πρὸς τούτοις ἐνδεικτικαὶ καὶ τῆς μεγίστης ἐκτιμήσεως, ἧςἀπήλαυον ὁ ἐργάτης καὶ ὁ χειρῶναξ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς τῆς ἐποχῆς αὐτῶν ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τῆς καταφρονήσεως καὶ τῆς καταισχύνης, ἀφ᾽ ἑτέρου, ὧν ἐθεωροῦντο ἄξιοι, οὐ μόνον οἱ ἐκ συστήματος φυγόπονοι, ἀλλὰ καὶ οἱ πλούσιοι ἐκεῖνοι, οἵτινες εἶχον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῶν πληθὺν διακόνων καὶ δούλων, ἐκ τοῦ κόπου τῶν ὁποιων ἐπορίζοντο πλοῦτον καὶ εὐμάρειαν. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν περὶ ἐργασίας χριστιανικῶν ἀντιλήψεως, ὁ ἐργάτης ἐξυψώθη εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν ὡς παράγων ὑλικῆς εὐημερίας, ἡ ἐργασία ἐπεβλήθη ὡς ὑποχρέωσις ἱερὰ παντὸς δυναμένου νὰ ἐργάζηται, ἡ ὑπὸ οἱονδήποτε πρόσχημα ἑκουσία ἀργία κατεδικάσθη ὡς κοινωνικὸν ἀδίκημα θανάσιμον, ἐβελτιώθη ἡ θέσις τῶν δούλων, ἐδείχθη θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς τὸ ἀστήρικτον τοῦ θεσμοῦ τῆς

1. «Ὅροι κατὰ πλάτος, ἐρ. 37.MPG. 31 10090, 1012A. Πλείω περὶ τῆς ἐργασίας διδασκαλίας τοῦ Μ. Βασιλείου ὅρα ἐν Π. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἡ Κοινωνιολογία Ν. τοῦ Βασιλείου, σελ. 91-96.

2. Εἰς Πράξεις, Ὁμιλία 35η, 3, MPG, 60,251.

3. Εἰς 1 Κορινθ. Ὁμιλία 20ή, 6, MPG. 62,168ς.

4. Εἰς 1 Κορινθ., Ὁμιλία 5η 6. MPG, 61, 47.

δουλείας καὶ ἐμειώθη σημαντικῶς ἡ σημασία αὐτοῦ ὡς θεμελίου τῆς δημοσίας καὶ ἰδιωτικῆς οἰκονομίας, ὡς γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῆς εἰς τὴν δουλείαν ἀφορώσης νομοθεσίας τῆς περιόδου ταύτης, ἣν διέπουσι φιλανθρωπότεραι ἔναντι τῆς τάξεως τῶν δούλων ἀρχαί. Ἐπὶ πλέον δὲ ἡ περὶ ἐργασίας νέα ἀντίληψις ὡς καθήκοντος παντὸς δυναμένου νὰ ἐργάζηται, ἵνα συντηρῇ μὲν ἑαυτόν, δύναται δὲ νὰ ἀσκῇ καὶ φιλανθρωπικὸν ἔργον ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ ὅλως νέα σημασία τῆς ἰδιοκτησίας ὡς παρακαταθήκης Θεοῦ εἰς χεῖρας τοῦ ἰδιοκτήτου, ὅστις ὡς οἰκονόμος Θεοῦ ὀφείλει νὰ ποιῆται χρῆσιν αὐτῆς πρὸς θεραπείαν τῶν τε ἰδίων ἀναγκῶν καὶ τῶν ἀναγκῶν τῶν δεδικαιολογημένως ἐνδεῶν ἀφ' ἑτέρου, ὑπῆρξαν τὰ δύο εὐγενέστατα χριστιανικὰ κίνητρα, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλεται ἡ εἰς μεγίστην κλίμακα λαβοῦσα χώραν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἄσκησις τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας, ἥτις προυκάλεσε τὸν θαυμασμὸν καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐχθρῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ θὰ ἀποτελῇ εἰς τὸ διηνεκὲς ἄφθαστον παράδειγμα πρὸς μίμησιν.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΥΣ ΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ*

ΥΠΟ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΠΡΑΤΙΩΤΟΥ

ΙΙ ΜΕΡΟΣ

Α′ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΟΝΟΛΟΓΩΝ ΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ

Ἐν τῷ κατ' ἐξοχὴν προφητικῷ βιβλίῳ τοῦ Ἱερεμίου δὲν περιλαμβάνονται μόνον προφητεῖαι ὑπὸ τὰς γνωστὰς ἐκ τῶν παλαιοτέρων προφητῶν μορφάς, ἀλλὰ καὶ σειρὰ ἄλλων στοιχείων μὴ ἐχόντων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, σχέσιν πρὸς τὴν ἐν αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ λαμβανομένην προφητείαν. Τὰ δὲ στοιχεῖα ταῦτα, ἅτινα ὁμοιάζουν περισσότερον πρὸς τὰ ποιητικὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, εἶναι κυρίως αἱ ἐξομολογήσεις καὶ οἱ μονόλογοι, καθὼς ἐπίσης καὶ σειρὰ ἄλλων φιλολογικῶν εἰδῶν [1]. Ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ πρόκειται νὰ ἀσχοληθῶμεν μόνον περὶ τοὺς μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου, εἰς οὓς καθ' ἡμᾶς ἀνήκουν αἱ ἑξῆς ἑνότητες: δ′ 19-21, 30-31, ε′ 4-6, ς′ 10-12β, 28-30, η′ 18-23, θ′ 1-5, ιδ′ 17β-18, ιε′ 10, κ′ 7β-11, 14-18, κγ′ 9.

1. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ Πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἔρευναν τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου, θεωροῦμεν ἐπιβεβλημένην σύντομον ἀνασκόπησιν τῆς ἱστορίας τῆς ἐρεύνης τῶν ἐν λόγῳ μονολόγων. Δεδομένου ὅμως ὅτι μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστόν, οὐδεμία ad hoc ἐργασία ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὑπάρχει, ἡ ἀνασκόπησις ἡμῶν θὰ περιορισθῇ εἰς τὰ ὀλίγα ἐκεῖνα, ἅτινα εὑρίσκονται ἐν ταῖς κατὰ καιροὺς ἐπὶ συναφῶν θεμάτων εὐαρίθμοις μελέταις, καὶ εἰς ὅσα ἐν γένει ἐσταχυολογήσαμεν ἐκ τῶν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας, ἐν ἑρμηνευτικοῖς κυρίως ἔργοις, γραφέντων καὶ ὁπωσδήποτε πρὸς τοὺς μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου σχετιζομένων.

Ἐξ ἁπλῆς ἀναγνώσεως τῶν διαφόρων Εἰσαγωγῶν εἰς τὴν Π. Δ., Ὑπομνημάτων, βιογραφιῶν καὶ μονογραφιῶν, αἵτινες ἀφοροῦν εἰς τὸν Ἱερεμίαν καὶ εἰς τὸ βιβλίον του, διαπιστοῦται ὅτι ὁ ὅρος «μονόλογος» πρὸς χαρακτηρισμὸν ὡρισμένων ἑνοτήτων τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου, καίτοι σπανίζει, δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς κυριωτέρους ἐκπροσώπους τῆς φιλολογικῆς ἐρεύνης τῆς Π. Δ. Οὕτω τὸν ὅρον «μονόλογον», ἐν τῇ ὡς ἄνω ἐννοίᾳ, μεταχειρί-

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 312 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Ταῦτα διέκρινεν ἤδη ὁ J. Wellhausen: Israelitische und Jüdische Geschichte, Berlin 1914[7], σελ. 140.

ζονται οἱ μὲν R. Kittel [1], Skinner[2], Eissfeldt [3], Gelin [4], Steinmann [5], ὁ κ. Β. Βέλλας [6] κ. ἄ. αὐτολεξεί, οἱ δὲ Volz [7], Nötscher [8] κλπ. ἐν μεταφράσει [9]. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν τὴν ἀποδιδομένην εἰς τὸν ὅρον « μ ο ν ό λ ο γ ο ς », παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Eissfeldt φαίνεται ταυτίζων μονόλογον καὶ ἐξομολόγησιν, ὅταν ὁμιλῇ περὶ «Monologen oder Konfessionen» τοῦ Ἱερεμίου [10], ἐξετάζει δὲ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον τὰς ἐξομολογήσεις, αἵτινες ἀνήκουν εἰς τὴν προσευχήν, ἔχουσαν διαλογικὴν μορφήν, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ἀντιθέτως οἱ λοιποὶ τῶν μνημονευθέντων ἑρμηνευτῶν δὲ φαίνονται ταυτίζοντες τὰ δύο φιλολογικὰ εἴδη [11]. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω καὶ ὁ Herm. Gunkel, ὁ εἰδικῶς εἰς τοιαῦτα θέματα ἐγκύψας ἱδρυτὴς τῆς γνωστῆς «Formgeschichtliche Schule», παρ' ὅλον ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον « μ ο ν ό λ ο γ ο ν » οὔτε αὐτολεξεὶ οὔτε ἐν μεταφράσει, διακρίνει τὰς πλείστας σχετικὰς ἑνότητας (δ' 19-21, ε' 4 ἑξ., ς' 10 ἑξ., η' 18-23 κλπ.) ὡς ἰδιαιτέραν ὁμάδα, δι' ἣν καὶ μεταχειρίζεται τὸν ὅρον «Persönliche Ergüsse» [12] (προσωπικαὶ ἐκχύσεις), ὅστις ἀποδίδει τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐν λόγῳ ἑνοτήτων καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν τούτων.

Τέλος ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἀφ' ἑνὸς ὁ W. Baumgartner [13], ὅστις ἠσχολήθη περὶ τὰ ἐπὶ μέρους φιλολογικὰ εἴδη τοῦ Ἱερεμίου, ἐρευνήσας τὰ θρηνώδη ποιήματα τούτου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ τελευταίως περὶ τὰς ἐξομολογήσεις τοῦ Ἱερεμίου διὰ βραχέων ἀσχοληθεὶς J. J. Stamm [14]. Ἀμφότεροι ἐν ταῖς ἐν λόγῳ ἐργασίαις των, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἑνοτήτων, ἐξετάζουν καὶ

1. Gestalten und Gedanken in Israel, σελ. 370, πρβλ. 361.

2. Prophecy and Religion, σελ. 202 κλπ.

3. Einleitung in das A. Testament, σελ. 425.

4. Jérémie (D B) στ. 881.

5. Le prophète Jérémie, σελ. 51 κλπ.

6. Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς Π. Διαθήκης, σελ. 306, 311. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ: Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος κατὰ τοὺς προφήτας τῆς Π. Διαθήκης, σελ. 33 κλπ. Τὸν ὅρον «μονόλογον», διὰ νὰ χαρακτηρίσουν ἑνότητάς τινας τοῦ Ἱερεμίου, ἐχρησιμοποίησαν καί τινες ἄλλοι, π.χ. ὁ A. N e h e r : L'Essence du Prophétisme, Paris 1955, σελ. 324 κ. ἄ.

7. Der Prophet Jeremias (KAT), σελ. XL.

8. Das Buch Jeremias (HS), σελ. 14 κλπ.

9. « Selbstgespräch ».

10. Μνημ. ἔργ., σελ. 425 ἑξ.

11. Τὴν διάκρισιν εὑρίσκομεν καὶ παρὰ H y a t t J.-H o p p e r S t.: The Book of Jeremiah (IB) : « They are usual called his « confessions » but the term is not very appropriate. Some of the passages have the form of a m o n o l o g u e or rather, outcry of the prophet....», τόμ. V, σελ. 782.

12. Einleitungen εἰς H. S c h m i d t : Die grossen Propheten, σελ. LX.

13. Die Klagegedichte des Jeremia.

14. Die Bekenntnisse des Jeremia. Πρβλ. καὶ E. L e s l i e : Intimate papers of Jeremiah.

τινας ἐκ τῶν μονολόγων, οὓς ὅμως δὲν περιλαμβάνουν οὔτε εἰς τὸ φιλολογικὸν εἶδος τῶν θρήνων οὔτε εἰς τὸ τῶν ἐξομολογήσεων, δεχόμενοι τὰς ἑνότητας ταύτας ὡς αὐτοτελεῖς ἔναντι τῶν ἄλλων φιλολογικῶν εἰδῶν. Ἐν τούτοις οἱ ἐν λόγῳ ἐρευνηταὶ ἀποφεύγουν τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἑνοτήτων τούτων ὡς «μονολόγων», ἀρκούμενοι εἰς τὴν σύντομον ἀνάλυσιν καὶ τὴν εὕρεσιν διαφορῶν καὶ ὁμοιοτήτων πρὸς τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐξεταζόμενα εἴδη. Ἐπίσης καὶ ὁ Gerhard v.Rad συνεξετάζει καὶ ταυτίζει οὐσιαστικῶς τὸν μονόλογον πρὸς τὰς ἐξομολογήσεις, ἐν ἰδιαιτέρᾳ περὶ αὐτῶν ἐργασίᾳ, θεολογικοῦ μᾶλλον διαφέροντος [1]. Ἀλλ' ἐν τῇ μελέτῃ του ταύτῃ δὲν διακρίνει, ὡς οἱ δύο τελευταῖοι, ἑνότητας ἀνηκούσας εἰς τοὺς μονολόγους ἀπὸ ἑνοτήτων ἀνηκουσῶν εἰς τὰς ἐξομολογήσεις. Ἡ δὲ παροῦσα μελέτη ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξετάσῃ αὐτοτελῶς τὰς ἑνότητας, τὰς ἀποτελούσας τοὺς μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐνομίσαμεν ὅτι ἔδει νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ ἄλλας τινας, οἷαι εἶναι αἱ δ' 19-21, 30-31, ε' 4-6, ϛ' 10-12β, 28-30, η' 18-23, θ' 1-5, ιδ' 17β-18, καὶ κγ' 9, αἵτινες ὑπὸ ἄλλων παραβλέπονται ἢ ὁπωσδήποτε παραλείπονται.

2. ΟΙ ΜΟΝΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ Ἐνταῦθα θὰ παραθέσωμεν ἕνα ἕκαστον τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου κατ' ἐλευθέραν πως μετάφρασιν ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ κειμένου, ὡς καὶ τὰς κυριωτέρας διορθώσεις τοῦ κειμένου τούτου, ἀκολούθως δὲ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο' καὶ ἑρμηνευτικὰς παρατηρήσεις, ὡς καὶ ἀνάπτυξιν ἑκάστης ἑνότητος, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ πληρεστέρα κατανόησις ἑνὸς ἑκάστου μονολόγου. Εἰς δὲ τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν χωροῦμεν καθ' ὁμάδας [2].

α) Ὁ Προφήτης καὶ ὁ Θεός. 1) Αἱ θλιβεραὶ διαπιστώσεις περὶ τῆς γενικῆς διαφθορᾶς (ε' 4-6):

Στίχ. 4 *Καὶ ἐγὼ εἶπα μόνον οἱ μικροὶ κάμνουν ἀνοησίας,*
ἐπειδὴ ἀγνοοῦν τὸν δρόμον τοῦ Γιαχβέ,
τὰ καθήκοντα πρὸς τὸν Θεόν των.
5 *Θὰ ὑπάγω λοιπὸν πρὸς τοὺς μεγάλους καὶ θὰ ὁμιλήσω μετ' αὐτῶν,*
διότι αὐτοὶ γνωρίζουν τὸν δρόμον τοῦ Γιαχβέ,
τὰ δικαιώματα τοῦ Θεοῦ των.

1. Die Confessionen Jeremias. Πλὴν τῶν τριῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐρευνητῶν, εἰδικῶς ἐπὶ τῶν ἐξομολογήσεων ἔγραψαν καὶ οἱ· S. H. Blank, The confessions of Jeremiah and the meaning of prayer (ἐν HUCA 21, 1948) καὶ J. Leclerq : Les «confessions» de Jérémie, (ἐν Études sur les prophètes d' Israël, Lectio Divina, 14), Paris 1954.

2. Περὶ τῶν ὁμάδων τούτων θὰ γίνῃ καὶ κατωτέρω λόγος (Β' Κεφ. § 1: ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ).

Ἀκριβῶς ὅμως ὅλοι αὐτοὶ ἔσπασαν τὸν ζυγὸν
καὶ συνέτριψαν τὰ δεσμά.
6 *Δι' αὐτὸ καὶ τοὺς κτυπᾶ ὁ λέων ἀπὸ τὸ δάσος,*
ὁ λύκος τῆς στέππης θὰ τοὺς καταστρέψῃ,
ὁ πάνθηρ θὰ παραμονεύῃ ἔξω ἀπὸ τὰς πόλεις των.
Ὅποιος ἐξέρχεται ἀπὸ αὐτάς, θὰ κατασπαράσσεται.
Διότι πολλαὶ εἶναι αἱ ἁμαρτίαι των,
δειναὶ αἱ παρεκτροπαί των.

Ο'

Στίχ. 4 Καὶ ἐγὼ εἶπα· ἴσως πτωχοί εἰσιν, διότι οὐκ ἐδυνάσθησαν, ὅτι οὐκ ἔγνωσαν ὁδὸν Κυρίου καὶ κρίσιν Θεοῦ.
5 Πορεύσομαι πρὸς τοὺς ἁδροὺς καὶ λαλήσω αὐτοῖς, ὅτι αὐτοὶ ἐπέγνωσαν ὁδὸν Κυρίου καὶ κρίσιν Θεοῦ· καὶ ἰδοὺ ὁμοθυμαδὸν συνέτριψαν ζυγόν, διέρρηξαν δεσμούς.
6 Διὰ τοῦτο ἔπαισεν αὐτοὺς λέων ἐκ τοῦ δρυμοῦ, καὶ λύκος ἕως τῶν οἰκιῶν ὠλέθρευσεν αὐτούς, καὶ πάρδαλις ἐγρηγόρησεν ἐπὶ τὰς πόλεις αὐτῶν· πάντες οἱ ἐκπορευόμενοι ἀπ' αὐτῶν θηρευθήσονται, ὅτι ἐπλήθυναν ἀσεβείας αὐτῶν, ἴσχυσαν ἐν ταῖς ἀποστροφαῖς αὐτῶν.

Ἡ ἑνότης αὕτη εἶναι παρένθεσις, τρόπον τινά, μεταξὺ λόγων τοῦ προφήτου πρὸς τὸν Γιαχβὲ καὶ λόγων τοῦ Γιαχβέ, δὲν εἶναι δὲ διάλογος [1], ἀλλὰ μονόλογος[2]. Διάλογον ἔχομεν ἐν τῷ προηγηθέντι στ. 3. Παρὰ πᾶσαν ἀντίθετον γνώμην [3], ὁ στ.6 ἀνήκει εἰς τὴν ἑνότητα ταύτην, διότι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐν αὐτῷ μονολογεῖ ὁ Ἱερεμίας [4], συνεχίζων οὕτω τὴν ἤδη ἀπὸ τοῦ στ. 4 ἐξαγωγὴν τῶν συμπερασμάτων τῶν προσωπικῶν αὐτοῦ παρατηρήσεων περὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων τῶν συμπατριωτῶν του. Εὑρίσκεται ἴσως ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς δυσκόλου ἀποστολῆς καὶ εἶναι νέος τὴν ἡλικίαν [5], καθὰς δὲ παρατηρεῖ ὁ B. Duhm [6], μόλις ἔχει ἔλθει εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ.Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους της, ἐπλησίασε τοὺς μικρούς, τ. ἔ. τὰς χαμηλὰς

1. Ὡς διάλογον μετὰ τοῦ Θεοῦ δέχονται τὴν ἑνότητα ταύτην καὶ οἱ Rudolph: Jeremia (HAT), ἡ IB κ.ἄ.
2. Πρβλ. Steinmann: Le prophète Jérémie.
3. Πρβλ. P. Volz: Der Prophet Jeremias (KAT), W. Rudolph: ἔνθ' ἀνωτ., F. Nötscher: Das Buch Jeremias (HS), κλπ.
4. Πρβλ. γνώμην τοῦ B. Duhm (Das Buch Jeremia), καθ' ἣν τὸ ἥμισυ τοῦ στίχου εἶναι τοῦ Ἱερεμίου καὶ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ Γιαχβέ.
5. Ὁ Leslie τὴν ἑνότητα ταύτην τοποθετεῖ μεταξὺ 624-621. (Jeremiah).
6. Μν. ἔ., σελ. XIV κλπ. Ἀντιθέτως ὁ Erbt τοποθετεῖ τὴν ἑνότητα ταύτην εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωακεὶμ (Jeremia und seine Zeit, σελ. 137).

κοινωνικὰς τάξεις, δὲν εὗρε δὲ παρ' αὐτοῖς τὴν ἀπαιτουμένην κατανόησιν. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὴ ἡ κατανόησις, τὴν ὁποίαν δεικνύει ὁ προφήτης πρὸς τοὺς «μικρούς». Δὲν θυμώνει, οὐδὲ ἀγανακτεῖ, ἀλλὰ μόνον λυπεῖται καὶ συμπονεῖ διὰ τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἑκούσιον ἄγνοιάν των. Καθ' ἑαυτὸν λοιπὸν ὁμιλῶν καὶ κάμνων, τρόπον τινά, εἶδος ἀπολογισμοῦ, ἐξηγεῖ τὴν κατάστασιν ταύτην τῆς ἀμεριμνησίας καὶ ἀμβλυνοίας τῆς κατωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, χωρὶς ὅμως νὰ δικαιολογῇ αὐτήν. Ἡ ἐνοχὴ διὰ τὴν ἔλλειψιν ἠθικότητος (מִשְׁפָּט) καὶ φιλαληθείας (אֱמוּנָה) [1] βαρύνει τοὺς μεγάλους, τοὺς ὁποίους κατὰ σειρὰν ἐπεσκέφθη ὁ προφήτης. Ὁ δὲ στ. 6 δεικνύει, πλὴν τῶν ἄλλων, καὶ τὰς ἐλπίδας, ἃς εἶχε στηρίξει ὁ προφήτης εἰς τοὺς συμπατριώτας του τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῆς νέας ταύτης ἐπαφῆς ὑπῆρξαν ἀποκαρδιωτικά. Κατ' αὐτὴν ὁ νεαρὸς προφήτης δὲν εὑρέθη ἀντιμέτωπος ἀγνοίας, ὡς ἐν τῇ προηγουμένῃ περιπτώσει συνέβη, ἀλλὰ πρὸ πωρώσεως γενικῆς. Ἅπαντες οἱ γνωρίζοντες τὸν θεῖον νόμον καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐξηγέρθησαν κατὰ τοῦ Γιαχβέ, ἔθραυσαν τὸν ζυγόν του καὶ διέρρηξαν τοὺς μετ' αὐτοῦ δεσμούς.

Εἰς τοὺς δύο πρώτους στίχους (4-5) ἔχομεν τὴν δυνατότητα νὰ ρίψωμεν σύντομον, ἀλλὰ καὶ διαφωτιστικὸν βλέμμα εἰς τὸν τρόπον τῆς προφητικῆς δράσεως. Ὁ προφήτης πλησιάζει τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην τὰς κοινωνικὰς τάξεις, ἃς διακρίνει ἀναλόγως τῆς γνώσεως ἢ μὴ τοῦ θείου θελήματος. Ἐκεῖ ὅμως, ὅπου ἑνοῦνται αἱ δύο τάξεις, εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποστασία καὶ ἡ διάρρηξις τῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ δεσμῶν. Ταῦτα εἶναι τὰ συμπεράσματα τῆς πρώτης ἐπαφῆς πρὸς τοὺς συμπατριώτας του, καθ' ἣν ὁ Ἱερεμίας ὑπῆρξεν πρωτίστως παρατηρητής, ἔκαμε δηλ. ἀναγνώρισιν τοῦ ἐδάφους, ἐκτίμησιν τῆς κρατούσης ἠθικῆς καταστάσεως καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ ὑλικοῦ, ὅπερ ἐκλήθη νὰ διαμορφώσῃ. Ὡς ἄνθρωπος κλείει τὸν ἀπολογισμόν του ἐν τῷ τέλει τοῦ στ.5, ὅπου διατυπώνει τὰ ἤδη λεχθέντα θλιβερὰ συμπεράσματα. Τὸν λόγον ἔχει πλέον ὁ προφήτης, ὅστις ἐν τῷ στ.6, ὡς ἐν κατακλεῖδι τοῦ μονολόγου του, ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα ἔχει ἡ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποστασία. Τὰ δὲ ἐπακόλουθα ταῦτα διατυπώνει ὁ Ἱερεμίας κατὰ τρόπον μὴ ἐπιτρέποντα νὰ ἴδωμεν, ἐὰν εἶναι ἤδη παρόντα ἢ ἐὰν πρόκειται νὰ συμβοῦν λίαν προσεχῶς. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ἐπίσης, ὅτι ὁ προφήτης ἀντιδιαστέλλει τὸν ἑαυτόν του ἀπὸ τὸν λαόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν χρῆσιν τοῦ γ', ἀντὶ τοῦ α' προσώπου, διότι εὑρίσκεται παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Θεοῦ. Τὰ ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ ἀναφερόμενα θηρία (λέων—λύκος—πάνθηρ) εἶναι γνωστὰ καὶ ἐκ τῶν Ψαλμῶν [2], ὅπου, ὅπως ἐνταῦθα, ὑποδηλοῦν τοὺς διαφόρους ἐχθρούς, μὴ κυριολεκτούμενα. Τοῦτο δὲ διότι καὶ προηγουμένως ὁ προφήτης ἔκαμε

1. ε' 1, 3.

2. Πρβλ. A. Weiser: Das Buch des Propheten Jeremias (ATD), IB, κλπ·

χρῆσιν τῶν θηρίων τούτων (λέων ἐν δ' 7, πάνθηρ δ' 16), ἵνα δηλώσῃ τοὺς μέλλοντας νὰ πλήξουν τὴν χώραν ἐχθρούς.

2) Ὁ Θυμὸς τοῦ προφήτου (ϛ' 10-12β):

Στίχ. 10 Πρὸς ποῖον (πρέπει) νὰ ὁμιλήσω
καὶ (ποῖον) νὰ προειδοποιήσω, διὰ νὰ προσέξῃ;
Ἰδοὺ τὰ ὦτά των εἶναι ἀπερίτμητα
καὶ δὲν ἠμποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν.
Ἰδοὺ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἔγινε δι' αὐτοὺς καταισχύνη.
Δὲν τοὺς εὐχαριστεῖ.
11 Καὶ ἐγὼ [α] εἶμαι ὅμως πλήρης ἀπὸ τὸν θυμὸν τοῦ Γιαχβὲ
καὶ ἐκουράσθην (πλέον) νὰ τὸν συγκρατῶ.
Πρέπει νὰ τὸν ἐκχύσω [β] εἰς τὰ παιδία εἰς τὸν δρόμον
καὶ εἰς τὸν κύκλον τῶν νέων.
Διότι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ ὁμοῦ θὰ αἰχμαλωτισθοῦν,
ὁ γέρων, ὡς καὶ ὁ πλήρης ἡμερῶν.
12β Αἱ οἰκίαι των μεταβαίνουν εἰς ἄλλους,
τὰ χωράφια (των) καὶ αἱ γυναῖκες [γ] (των) [δ].

α) Ἀντί: וְאֵת, διόρθ. וַאֲנִי (Ehrlich, Condam., Nötsch., Rudolph).

β) Ἀντί: שְׁפֹךְ, διόρθ. שָׁפֹךְ (Volz., Cond., Nötsch., πρβλ. Ο' κ.τ.λ. Ἀντιθ. Gelin, IB. κ.τ.λ.).

γ) Ἀδικαιολόγητον θεωροῦμεν τὴν ὑπὸ πλείστων ἐξηγ. διόρθ. τοῦ שָׂדוֹת וְנָשִׁים εἰς שְׂדוֹתֵיהֶם לְיֹרְשִׁים

δ) Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ στίχου δὲν ἀνήκει ἐνταῦθα.

Ο'

Στίχ. 10 Πρός τίνα λαλήσω καὶ διαμαρτύρωμαι, καὶ ἀκούσεται; Ἰδοὺ ἀπερίτμητα τὰ ὦτα αὐτῶν, καὶ οὐ δύνανται ἀκούειν· ἰδοὺ τὸ ῥῆμα Κυρίου ἐγένετο αὐτοῖς εἰς ὀνειδισμόν, οὐ μὴ βουληθῶσιν αὐτὸ ἀκοῦσαι.

11 Καὶ τὸν θυμόν μου ἔπλησα καὶ ἐπέσχον καὶ οὐ συνετέλεσα αὐτούς ἐκχεῶ ἐπὶ νήπια ἔξωθεν καὶ ἐπὶ συναγωγὴν νεανίσκων ἅμα, ὅτι ἀνὴρ καὶ γυνὴ συλλημφθήσονται, πρεσβύτερος μετὰ πλήρους ἡμερῶν.

12β Καὶ μεταστραφήσονται αἱ οἰκίαι αὐτῶν εἰς ἑτέρους, ἀγροὶ καὶ αἱ γυναῖκες αὐτῶν ἐπὶ τὸ αὐτό.

Καὶ ὁ μονόλογος οὗτος εἶναι ἡ συνέχεια μιᾶς ἐκ νέου προτροπῆς τοῦ Γιαχβὲ πρὸς τὸν προφήτην, καθ' ἣν ὁ Γιαχβὲ μεταχειρίζεται τὴν εἰκόνα τοῦ ἀμπελουργοῦ, προτρέπων τὸν Ἱερεμίαν νὰ μιμηθῇ εὐσυνειδήτως τὸ ἔργον ἐκεί-

νου,καὶ διὰ τῆς ὁποίας ἐκαλεῖτο οὗτος νὰ ἀναλάβῃ νέαν προσπάθειαν.Οὕτως ἐν τῷ νέῳ μονολόγῳ ἔχομεν τὸν ἀπολογισμὸν τῆς νέας ταύτης προσπαθείας. Πᾶσαι αἱ προσπάθειαι, αἱ ὑπομνήσεις καὶ ἀπειλαὶ ἐγένοντο εἰς μάτην. Καὶ ἤδη ἐρωτᾷ ἑαυτὸν ὁ προφήτης, πρὸς ποῖον πρέπει νὰ ὁμιλήσῃ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον θὰ εἰσακουσθῇ ; Τὰ πνευματικά των ὦτα διὰ τὴν ἀκρόασιν καὶ ἀποδοχὴν τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος εἶναι ἀπερίτμητα, εἶναι κεκλεισμένα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ εἰς αὐτὰ ὑποδοχὴ τῶν θείων λόγων. Ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Volz, « ὁ λαὸς δὲν στερεῖται θελήσεως, ἀλλ' ἀντιλήψεως ». Ἡ ἔννοια « ἀπερίτμητα ὦτα » ἀπαντᾷ διὰ πρώτην φορὰν ἐνταῦθα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Π. Δ., δὲν ἐπαναλαμβάνεται δὲ πλέον παρὰ μόνον ἐν τῇ Κ. Δ. ὑπὸ τοῦ ἀρχιδιακόνου Στεφάνου (Πράξ. ζ' 51). Ἡ παροῦσα ἑνότης εἶναι σχετικὴ πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν (ε' 4-6). Βεβαίως ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν νὰ κάμωμεν πλέον μὲ τὸν ἀντικειμενικὸν μόνον προφήτην, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν φλεγόμενον ὑπὸ τῆς θείας φλογὸς τοῦ θυμοῦ τοῦ Γιαχβέ. Εἶναι δὲ διαφωτιστικὸς ὁ στ. 10,διότι ἐν αὐτῷ μανθάνομεν διὰ πρώτην φορὰν περὶ τοῦ προσωπικοῦ μαρτυρίου τοῦ προφήτου, ὅπερ προέρχεται ἀπὸ τὴν πικρὰν διαπίστωσιν, ὅτι ὁ λόγος τοῦ Κυρίου ἀπέβη εἰς τὸν λαὸν ἀντικείμενον ἐσχάτης περιφρονήσεως. Δηλαδὴ ὅ,τι δι' αὐτὸν εἶναι τὸ ἁγιώτατον, εἶναι διὰ τὸν λαὸν ἀντικείμενον εἰρωνείας.

Ἐν στ. 11 ὁ Ἱερεμίας δὲν εἶναι μόνον πλήρης συντριβῆς, ἀλλὰ καὶ πλημμυρίζεται ὑπὸ τῆς θείας ὀργῆς. Εἰς τὸν θεῖον θυμόν, τὸν ὁποῖον αἰσθάνεται, προστίθεται καὶ ὁ ἰδικός του. Διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζεται ὠργισμένος ὁ προφήτης. Ὁ δὲ θυμός του δὲν γνωρίζει μέτρον, οὐδὲ ὅρια. Οὐδεὶς εἶναι ἀθῷος, οὐδ' αὐτὰ τὰ νήπια σχεδόν, τὰ ὁποῖα ἀμέριμνα παίζουν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Ἱερουσαλήμ, εἶναι ἀθῷα, διότι εἶναι τέκνα ἀσεβῶν γονέων. Πρὸς ὅλους ἐκχύνεται ὁ θυμὸς οὗτος, ὅπως πρὸς ὅλους ἐστράφη καὶ τὸ θεῖον κήρυγμα. Καθὼς δὲ ἅπαντες ἐπέδειξαν τὴν αὐτὴν ἀμβλύνοιαν καὶ κοινὴ ὑπῆρξεν ἡ πώρωσις, οὕτω καὶ ἡ αἰχμαλωσία καὶ τὰ πολλὰ δεινὰ ἐπακόλουθά της θὰ πλήξουν πᾶσαν τάξιν καὶ πᾶσαν ἡλικίαν.

Οἱ ἰδιοκτῆται ἐν στ. 12 ἐξαγγέλλεται, ὅτι θὰ ἀπολέσουν πάντα τὰ ἀγαθά, δι' ἃ τοσοῦτον ἐμόχθησαν, ἢ τὰ ὁποῖα ἐκληρονόμησαν. Ἡ ἔννοια τῆς οἰκίας εἶναι καὶ ἐνταῦθα εὐρεῖα, διότι ἐν τῇ οἰκίᾳ εὕρηνται πολλὰ κειμήλια καὶ μέρος τῆς περιουσίας τοῦ ἀνθρώπου διαφυλάσσεται ἐν αὐτῇ. Ἀλλὰ καὶ ταύτας θὰ ἀπολέσουν οἱ « ἀπειθεῖς ». Δὲν ἐγκαταλείπουν δὲ ἁπλῶς τὴν ἰδιοκτησίαν των, λόγῳ τῆς αἰχμαλωσίας, οὕτως ὥστε νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἐλπὶς νὰ ἐπανεύρουν μέγα μέρος τῶν ἐγκαταλειφθέντων, ἅμα τῇ ἐπιστροφῇ των. Ξένοι ἔρχονται καὶ τὰ ἀφαιροῦν ἀπ' αὐτούς. Τὸ πλῆγμα εἶναι βαρύτατον καὶ ἐν τῷ τέλει τοῦ μονολόγου γίνεται δυσβάστακτον, ὅταν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν του, ὅτι οἱ ἅρπαγες δὲν θὰ φεισθοῦν οὐδὲ αὐτῶν τῶν γυναικῶν των. Διότι καὶ ταύτας θὰ ἀπολέσουν μετὰ τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν ἀγρῶν των κατὰ τὴν αἰχμαλωσίαν. Ἐνταῦθα εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι ἡ γυνὴ παρουσιάζεται ὡς τὸ πολυτιμότερον καὶ προσφιλέστερον ἀγαθὸν τοῦ ἀνδρός. Ὁ καθ' ἑαυτὸν ὁμιλῶν προ-

φήτης ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ στ. 11 ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τήν τε αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Ἱερουσαλήμ, τὰ μέγιστα μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δεινά, τὰ ὁποῖα θὰ ἔπληττον τὸν Ἰσραήλ. Διὰ τῶν προφητικῶν του ὀφθαλμῶν βλέπει καὶ τὴν ἁρπαγὴν τῶν ἀγαθῶν του, ἔτι δὲ καὶ τὴν εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας ἐγκατάστασιν ξένων φύλων, ἥτις θὰ ἐνόθευεν ἐν μέρει τὸν ἐκλεκτὸν λαόν. Τὴν δὲ ταραχὴν τοῦ προφήτου, πρὸς τοῖς ἄλλοις, μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπανάληψις « γέρων — πλήρης ἡμερῶν » κλπ.

Ὡς πρὸς τὴν χρονικὴν τοποθέτησιν τοῦ μονολόγου τούτου προτιμῶμεν καὶ ἐνταῦθα τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωσίου, πρὸς ἣν συμφωνεῖ, ἄλλωστε, καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ἑρμηνευτῶν [1]. Παραιτούμεθα ὅμως ἀκριβεστέρου προσδιορισμοῦ, ὡς ἐπιχειροῦν τινες [2]. Τέλος ὡς πρὸς τὴν μορφὴν τῆς ἑνότητος ταύτης, διετυπώθησαν καὶ ἀντιρρήσεις ἐκ μέρους τινῶν ἐκ τῶν παλαιοτέρων, δεχομένων ταύτην ὡς διάλογον μετὰ τοῦ Θεοῦ, τοῦτο δὲ διότι καὶ τὸν στ. 9 δὲν δέχονται ὡς ἀφήγησιν, ἀλλ' ὡς ἀπ' εὐθείας λόγους τοῦ Θεοῦ. Ὅμως ὑπὲρ τοῦ μονολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἑνότητος ταύτης συμφωνοῦν αἱ σχέσεις πρός τε τὴν προηγουμένην καὶ πρὸς τὴν ἑπομένην ἑνότητα καὶ γενικῶς ἡ ὅλη κατασκευὴ καὶ τὸ περιεχόμενον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔλαβον ὑπ' ὄψιν ἕτεροι ἐκ τῶν ἑρμηνευτῶν [3] καὶ ἐδέχθησαν ταύτην ὡς μονόλογον [4].

3) Ὁ Προφήτης δοκιμαστὴς μετάλλων (ς' 28-30):

Στίχ. 27 Δοκιμαστὴν τοῦ λαοῦ μου σὲ κατέστησα,
ἵνα τὸν δοκιμάσῃς ἐπισταμένως.
28 Ὅλοι των ἔγιναν ἀποστάται, περιφέρονται συκοφαντοῦντες.
(Κατήντησαν) χαλκὸς καὶ σίδηρος [α], ὅλοι αὐτοὶ (εἶναι) διεφθαρμένοι.
29 Ἐφύσησεν ὁ φυσητήρ,
ἀπὸ τὸ πῦρ ἔμεινεν ἄθικτος [β] ὁ μόλυβδος.
Εἰς μάτην ἐχώνευσεν ὁ χωνευτήρ,
ἡ σκωρία δὲν ἀποσπᾶται.
30 Ἀποδεδοκιμασμένον ἄργυρον τοὺς ὀνομάζουν,
διότι ὁ Γιαχβὲ τοὺς ἀπεδοκίμασεν [γ].

α) Τὸ נְחֹשֶׁת וּבַרְזֶל ὑπάρχον καὶ παρ' Ο' ἀδίκως διαγράφεται (Volz, Nötsch., Rud. κ. ἄ.), ὡς δῆθεν προελθὸν ἐκ τοῦ α' 18.

β) Ἀντὶ מֵאֵשׁתַּם ὀρθῶς προτιμᾶται ὑπὸ πλείστων ἐξηγ. τὸ מֵאֵשׁ תַּם

γ) Τὸ כִּי־מָאַס יְהוָה בָּהֶם ὑπάρχον καὶ παρ' Ο' ἀδίκως διαγράφ. ὑπό τινων.

1. Ὁ Volz (μν. ἔ.) τοποθετεῖ τοῦτον εἰς τὸ 625-622, ὁ δὲ Leslie (μν. ἔ.) εἰς τὸ 624-621.

2. Ὡς π.χ. οἱ Duhm: (μν. ἔ.), Cornill: (μν. ἔ.) κ.ἄ. Πρβλ. Hempel: Worte der Propheten, σελ. 150, Steinmann: μν. ἔ., IB.

3. Volz: μν. ἔ., Condamin: Le livre de Jérémie (EB), Nötscher: μν. ἔ., Gelin: μν. ἔ., « Reflexion de Jérémie ».

4. Ὡς μονόλογον δέχονται τὴν ἑνότητα ταύτην τόσον ὁ Volz (μν. ἔ.), ὅσον καὶ ὁ Nötscher (μν. ἔ.).

Ο΄

Στίχ. 28 Πάντες ἀνήκοοι, πορευόμενοι σκολιῶς, χαλκὸς καὶ σίδηρος, πάντες διεφθαρμένοι εἰσίν.
29 Ἐξέλιπεν φυσητὴρ ἀπὸ πυρός, ἐξέλιπεν μόλιβος· εἰ κενὸν ἀργυροκόπος ἀργυροκοπεῖ, πονηρία αὐτῶν οὐκ ἐτάκη.
30 Ἀργύριον ἀποδεδοκιμασμένον καλέσατε αὐτούς, ὅτι ἀπεδοκίμασεν αὐτοὺς Κύριος.

Ἐν στ. 27 ἔχομεν τὴν ἐντολὴν τοῦ Γιαχβὲ πρὸς τὸν προφήτην, ἵνα δοκιμάσῃ ἐπισταμένως τὸν λαόν, διότι καὶ ὡς δοκιμαστὴν μετάλλων ἐκάλεσε τοῦτον ὁ Θεός. Μεταξὺ δὲ τῆς ἀρχικῆς θείας ἐντολῆς (α΄ 10, 18) καὶ τοῦ μονολόγου τούτου ἐμεσολάβησε διάστημα, καθ' ὃ ὁ προφήτης προσεπάθησεν, ὅσον ἦτο εἰς αὐτὸν δυνατόν, νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰ κατὰ τὴν κλῆσιν του παραγγελθέντα ὑπὸ τοῦ Γιαχβέ. Ἤδη μετὰ τῆς νέας ὑπομνήσεως τοῦ Θεοῦ, ὡς πρὸς τὴν ἀποστολήν του, ἀνέρχεται ὁ αὐθόρμητος οὗτος μονόλογος εἰς τὰ χείλη τοῦ Ἱερεμίου. Εἶναι ἡ θλιβερὰ διαπίστωσις, ἥτις ἐπέχει θέσιν ἐσωτερικῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεώς του. Ἡ δὲ νέα αὕτη ἑνότης ἐξέρχεται ὡς συνέχεια, τρόπον τινά, τῶν προηγουμένων (ε΄ 4-6, ς΄ 10-12β), πρὸς ἃς καὶ ἐξ ἐπόψεως ἰδεῶν συμφωνεῖ.

Ἀποκαρδίωσις χαρακτηρίζει τὰς πρώτας λέξεις τοῦ προφήτου (στ. 28). Ὁ λαὸς δὲν εἶναι διὰ τίποτε πλέον ἱκανός, ἀλλὰ ὥριμος μόνον διὰ τὴν θείαν τιμωρίαν. Ἡ συκοφαντικὴ διάθεσις του εἶναι ἓν ἐκ τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τῆς ἠθικῆς ἐκλύσεως, τῆς ὁποίας ἕτερον χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ἀπείθεια. Ὁ χαλκὸς καὶ ὁ σίδηρος, πρὸς οὓς παρομοιάζεται ὁ λαός, εἶναι χρησιμώτατα μέταλλα, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουν διαφθαρῇ τελείως ἀπὸ τὴν ὀξείδωσιν, διότι ὅταν τοῦτο συμβῇ, εἶναι οὐχὶ μόνον τελείως ἄχρηστα, ἀλλὰ καὶ εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις θανατηφόρα. Ἐν τῷ στ. 29 ὁ Ἱερεμίας δὲν εἶναι πλέον ὁ παρατηρητής, ὅπως ἐνεφανίσθη εἰς ἡμᾶς προηγουμένως, ἀλλ' ὁ δοκιμαστὴς τῶν μετάλλων. Δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ἀξιολόγησιν, ἀλλὰ προβαίνει καὶ εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ παραληφθέντος ὑλικοῦ. Διὰ τοῦτο κινεῖται ὁ ἴδιος μεταξὺ τοῦ λαοῦ του και διερευνᾷ ἕνα πρὸς ἕνα τοὺς ἀνθρώπους, ἵνα καταλήξῃ εἰς τὴν τελικὴν ἀπόφασιν περὶ τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας των. Ἐν τῇ ὑπαίθρῳ, ἐν τῇ πόλει κατόπιν, ἐπιδίδεται εἰς τὸ βαρὺ ἔργον του. Οὐδὲ ἐπὶ στιγμὴν παύει ὁ προφήτης νὰ ἐργάζηται καὶ ἀναλίσκηται ὡς ὁ φυσητήρ, ὅστις εἴτε καίεται ἀπὸ τὸ πῦρ, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος προεκάλεσεν, εἴτε φθείρεται ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴν χρῆσιν. Τὸ ἔργον του εἶναι ἐπίμοχθον· εἶναι τὸ ἔργον τοῦ σιδηρουργοῦ, ὅστις καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν δοκιμάζεται καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν πολλὴν ἐργασίαν καὶ τὴν ἰδιάζουσαν φύσιν της, ὅπως καὶ τὰ μέταλλα, ἅτινα κατεργάζεται. Παρ' ὅλην δὲ τὴν ὑπερβολικὴν θερμότητα τῆς πυρᾶς καὶ τὸν ἐξαιρετικὸν ζῆλον τοῦ μεταλλουργοῦ, οὐδὲν τὸ εὐγενὲς ἐξέρχεται,

εἰμὴ μόνον μόλυβδος. Εἰς τὰ πρὸς χώνευσιν ὑλικὰ δὲν ὑπάρχει τίποτε πλέον τὸ ἄξιον λόγου. Τίποτε δὲν ἔχει μείνει σῶον ἀπὸ τὴν φθοροποιὸν ἐπίδρασιν τῆς σκωρίας. Τὸ ἄλλοτε χρησιμώτατον καὶ εὐγενὲς μέταλλον, ὁ Ἰσραήλ, δὲν εἶναι πλέον ἄλλο τι παρὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα σκωρίας (ἁμαρτίας), τὰ ὁποῖα τὸ πῦρ τοῦ θείου λόγου καὶ ὁ σιδηρουργὸς - προφήτης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποσπάσουν, ὥστε νὰ ἐμφανισθῇ τι τὸ εὐγενές, ὅπερ εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει πλέον. Ὅλη ἡ ἐργασία αὕτη γίνεται ἐπὶ ματαίῳ. Σκωρία καὶ σίδηρος ἔχουν γίνει ἤδη ἓν σῶμα. Ἐν δὲ τῷ στ. 30 ὁ μονολογῶν προφήτης ἐκφράζει τὸ τελικόν του συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον καὶ ἠχεῖ ὡς καταδικαστικὴ ἀπόφασις. Ὁ Ἰσραὴλ δὲν ἀπώλεσεν τὴν εὐγενικὴν καταγωγήν του καὶ ἕνεκα τούτου διατηρεῖ τὴν ὀνομασίαν «ἄργυρος» (כֶּסֶף), ἄχρηστος ὅμως, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχει ἀπορριφθῆ ὑπὸ τοῦ Κυρίου, διότι ἀπώλεσε τελείως τὴν ἀξίαν του. Ἐνῷ ὁ συγγενὴς μονόλογος ϛ′ 10–12β, εἶναι πλήρης συναισθήματος, ἐνταῦθα κυριαρχεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ σοβαρότης. Δὲν ὑπάρχει πλέον ὁ θυμός, ὁ πληρῶν τὴν προφητικὴν καρδίαν καὶ θέλων νὰ ἐκχυθῇ πρὸς ὅλους. Ἤδη, καθὼς προσφυέστατα παρατηρεῖ ὁ Volz [1], πνέει ὁ ψυχρὸς ἄνεμος τοῦ θανάτου. Εἰς τοῦτο δὲ ἀκριβῶς ὁ μικρὸς οὗτος μονόλογος ὑπενθυμίζει ἕνα ἄλλον μονόλογον τοῦ Γιαχβὲ ἐν τῷ κη′ κεφ. τῆς Γενέσεως, πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν Σοδόμων καὶ τῆς Γομόρρας, πρὸς τὸν ὁποῖον καὶ ὑπάρχει σχέσις περιεχομένου. Ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφασις τῶν τελευταίων λέξεων τοῦ προφήτου, ἥτις εἶναι ἐπανάληψις τῆς θείας κρίσεως, ἠχεῖ εἰς τὰ ὦτα τοῦ Ἱερεμίου, ὡς ἄλλοτε ἡ ἀπόφασις ἐκείνη τῆς καταστροφῆς εἰς τὰ ὦτα τοῦ Ἀβραάμ. Τὸ κείμενον εἶναι παρεφθαρμένον καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐν πολλοῖς ἀσαφὲς εἰς τὰ ἐπὶ μέρους. Δὲν συμμεριζόμεθα ὅμως τὴν γνώμην τοῦ Skinner, καθ' ὅν, « λόγῳ τῆς καταστάσεως ταύτης τοῦ κειμένου καὶ τοῦ ἀβεβαίου μέτρου εἶναι ἀδύνατος ἡ διακρίβωσις τῆς ἀκριβοῦς σημασίας τῆς χρησιμοποιηθείσης εἰκόνος» [2], ἀλλὰ προτιμῶμεν μᾶλλον τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Hertzberg, ὅτι «ὅσον ἀσαφὲς εἶναι τὸ κείμενον, τοσοῦτον ἀπολύτως καθαρὰ εἶναι ἡ ἔννοια τῶν λόγων τοῦ Ἱερεμίου » [3], τὴν ὁποίαν ἄλλωστε εἴδομεν καὶ ἀνωτέρω. Τέλος, ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν καὶ τοῦ μονολόγου τούτου, προτιμητέα ἡ πρώτη περίοδος τῆς δράσεως τοῦ Ἱερεμίου, ἤτοι ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰωσίου.

4) Ἡ Τελεία ἀπογοήτευσις ἀπὸ τὸν λαὸν (θ′ 1-5) :

Στίχ. 1 Ποῖος θὰ μοῦ ἔδιδεν εἰς τὴν ἔρημον διὰ κατάλυμα μίαν καλύβην,
νὰ ἐγκατέλειπον τὸν λαόν μου καὶ νὰ ἔφευγον ἀπὸ αὐτούς.
Διότι μοιχοὶ εἶναι ὅλοι των, συνάθροισις ἀπατεώνων.

1. Μν. ἔ.
2. Prophecy and Religion, σελ. 156. Πρβλ. Condamin : μν. ἔ., Erbt : μν. ἔ., σελ. 134, Volz : μν. ἔ.
3. Prophet und Gott, σελ. 77.

2 *Τεντώνουν τὴν γλῶσσάν των (ὡς) τὸ τόξον των.*
Ψεῦδος καὶ ὄχι εἰλικρίνεια[α] *κυριαρχεῖ*[β] *εἰς τὴν χώραν.*
Σπεύδουν ἀπὸ κακίας εἰς κακίαν
καὶ ἀγνοοῦν τὸν Γιαχβέ[γ,δ].
3 *Φυλαχθῆτε ἀπὸ τὸν φίλον σας*
καὶ μὴ ἐμπιστεύεσθε εἰς οὐδένα[ε] *ἀδελφόν.*
Διότι πᾶς ἀδελφὸς πανούργως ἀπατᾷ
καὶ πᾶς πλησίον πορεύεται, ἵνα συκοφαντήσῃ.
4 *Ὁ εἷς ἀπατᾶ τὸν ἄλλον,*
καὶ δὲν λέγουν τὴν ἀλήθειαν.
Τὴν γλῶσσάν των ἐσυνήθισαν εἰς τὸ ψεῦδος,
ἐνεργοῦν διεστραμμένως, δὲν θέλουν 5 *νὰ ἐπιστρέψουν.*
Καταπίεσις[ϛ] *ἐπὶ καταπιέσεως, ἀπάτη ἐπὶ ἀπάτης !*
Ἀποποιοῦνται τὴν γνῶσιν τοῦ Γιαχβέ[ζ,δ].

α) לֶאֱמוּנָה ὀρθῶς κατὰ τοὺς Ο′ ἀπαλείφεται τὸ לֶ

β) Ἀντί גָּבְרוּ, διόρθ. גְּבֻרָה καθ' Ο′ (πρβλ. Volz, Nötsch., Rud. κ.ἄ.),

γ) וְאֹתִי διόρθ. אֶת־יְהוָה μετὰ τῶν πλ. ἐξηγ.

δ) נְאֻם־יְהוָה ἐλλεῖπον καὶ παρ' Ο′ διαγρ. μετὰ τῶν πλ. ἐξηγ.

ε) כָּל ἐλλεῖπον παρ' Ο′ διαγράφ. ὑπό τινων (Volz, Steinm. κ.ἄ)[1], ἄνευ ἀποχρ. λόγου.

ϛ′) Διόρθ. καθ' Ο′ (πρβλ. Ewald, Nötsch., Rud, κ.ἄ.)[2].
הֶעֱווּ נִלְאוּ שְׁבִתְךָ

ζ) Ἀντί אוֹתִי, διόρθ. אֶת־יְהוָה. μετὰ πλ. ἐξηγ.

Ο′

Στίχ. 1 Τὶς δῴη μοι ἐν τῇ ἐρήμῳ σταθμὸν ἔσχατον καὶ καταλείψω τὸν λαόν μου καὶ ἀπελεύσομαι ἀπ' αὐτῶν; Ὅτι πάντες μοιχῶνται, σύνοδος ἀθετούντων.

2 Καὶ ἐνέτειναν τὴν γλῶσσαν αὐτῶν ὡς τόξον· ψεῦδος καὶ οὐ πίστις ἐνίσχυσεν ἐπὶ τῆς γῆς, ὅτι ἐκ κακῶν εἰς κακὰ ἐξήλθοσαν καὶ ἐμὲ οὐκ ἔγνωσαν.

3 Ἕκαστος ἀπὸ τοῦ πλησίον αὐτοῦ φυλάξασθε καὶ ἐπ' ἀδελφοῖς αὐτῶν μὴ πεποίθατε, ὅτι πᾶς ἀδελφὸς πτέρνῃ πτερνιεῖ, καὶ πᾶς φίλος δολίως πορεύσεται.

4 Ἕκαστος κατὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ καταπαίξεται, ἀλήθειαν οὐ μὴ λαλήσωσιν· μεμάθηκεν ἡ γλῶσσα αὐτῶν λαλεῖν ψευδῆ, ἠδίκη-

---

1. Πρβλ. Α. Χαστούπη: Τὸ φιλολογικὸν πρόβλημα τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου, σελ. 41.

2. Πρβλ. Α. Χαστούπη: ἔνθ. ἀν. σελ. 147.

σαν καὶ οὐ διέλιπον τοῦ ἐπιστρέψαι.
5 Τόκος ἐπὶ τόκῳ, δόλος ἐπὶ δόλῳ· οὐκ ἤθελον εἰδέναι με.

Μετὰ τὰς ἑνότητας ε′ 4-6, ς′ 10-12β καὶ 28-30 ἀκολουθεῖ καὶ ὁ νέος οὗτος μονόλογος [1]. Ἐν ἀρχῇ ἤδη παρουσιάζεται ὁμοιότης πρὸς τὸν κατωτέρω ἐξετασθησόμενον (η′ 18-23), ἥτις ὅμως δὲν ἀφορᾷ, εἰ μὴ μόνον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν των, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὴν οὐσίαν, ἤτοι τὸ περιεχόμενον καὶ τὰς ἰδέας, περὶ ὧν ἰδὲ καὶ κατωτέρω.

Ἡ ἀθυμία τοῦ Ἱερεμίου εἶναι καταφανής, προέρχεται δὲ ἀπὸ τὴν ἠθικὴν ἐξαθλίωσιν τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία τὸν κάμνει νὰ ζητῇ νὰ φύγῃ ἀπὸ αὐτόν, εἰ δυνατὸν εἰς τὴν ἔρημον. Παρὰ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ὑπομονήν του, παρ' ὅλον τὸν θυμόν του καὶ τὰς ἐπανειλημμένας συστάσεις καὶ ἀπειλάς του, ἡ κατάστασις δὲν βελτιοῦται, ἀλλ' ἀποβαίνει κυριολεκτικῶς ἀφόρητος διὰ τὸν προφήτην, ὅστις μὴ δυνάμενος νὰ ἀνθέξῃ εἰς τὴν ἠθικὴν ἐξαχρείωσιν, ἡ ὁποία τὸν περιβάλλει, ζητεῖ εἰς τὴν φυγὴν τὴν λύτρωσίν του, ὡς ἄλλοτε ἔπραξε τοῦτο ὁ Ἠλίας εἰς παρομοίας περιστάσεις εὑρισκόμενος (Α′ Βασιλ. ιθ′ 4). Ἄλλως τε εἶναι δυνατὸν ὁ Ἱερεμίας νὰ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν του τὸ παράδειγμα ἐκείνου. Ἐν τούτοις ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο, διότι ὁ μὲν Ἠλίας φεύγει πράγματι πρὸς τὸν Κάρμηλον, ἐνῷ ὁ ἡμέτερος προφήτης, πειθαρχικὸς καὶ πλήρης αὐτοθυσίας, παραμένει πλησίον τοῦ λαοῦ, πιστὸς εἰς τὸ καθῆκον του. Δὲν εἶναι δὲ ἡ ἐπιθυμία ἢ ἡ ἀγωνία τοῦ θανάτου, ἥτις ὤθησεν ἄλλοτε τὸν Ἠλίαν, ἀλλ' ἡ ἀηδία, ἡ ἀσφυξία ἐν μέσῳ ἀτμοσφαίρας τοσοῦτον ἀποπνικτικῆς. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον βλέπομεν ἤδη ἀπὸ τοῦ ε′ 4-6 καὶ τῶν ἄλλων δύο μονολόγων τὴν αὔξουσαν δυσθυμίαν τοῦ Ἱερεμίου, ἥτις θὰ κορυφωθῇ εἰς τοὺς μονολόγους τοῦ ιε′ καὶ κ′ κεφαλαίων. Τὰ αἴτια τῆς δυσθυμίας ταύτης εἶναι ἡ ἠθικὴ κατάπτωσις, ἥτις συνίσταται εἰς τὴν ἔλλειψιν πίστεως, εἰς τὴν ἄγνοιαν τοῦ Γιαχβὲ καὶ τὴν ἠθικὴν ἐξαχρείωσιν. Ἤδη ἐν τῷ στ. 1 ζητεῖ ὁ προφήτης τὴν מִדְבָּר, δηλαδὴ τὴν ἀπόλυτον μόνωσιν τῆς ἐρήμου (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐν ις′ 5 ἑξ.). Ἐκεῖ ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἥτις θὰ ἔχῃ σχέσιν καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐποχήν, καθ' ἣν τὸ Ἰσραηλιτικὸν ἔθνος εὑρίσκετο ἐν τῇ ἐρήμῳ μέν, ἀλλ' ἐν ἀσυγκρίτως ἀνωτέρᾳ ἠθικῇ καταστάσει ἀπὸ τὴν ἐποχήν, εἰς ἣν εὑρίσκετο ὁ προφήτης, θέλει μίαν מְלוֹן אֹרְחִים, τουτέστιν ἓν κενὸν πρόχειρον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον προσφέρει μόνον στέγην καὶ ἀπολύτως οὐδεμίαν περιποίησιν. Οἱ Ο′ ἀνέγνωσαν φαίνεται אַחֲרוֹן (ἔσχατον) [2], ὅπερ καὶ ἔτι μᾶλλον ἐπιτείνει τὴν ἔννοιαν καὶ ἐκφράζει τὴν ἐρήμωσιν τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τοῦ προφήτου μας. Ἓν τοιοῦτο κατάλυμα ζητεῖ εἰς τὴν ἔρημον, πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὸν λαόν του, τοῦ ὁποίου αἱ

1. Πρβλ. Β. Βέλλα: Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες Π. Δ., σελ. 206 ἑξ.
2. Πρβλ. Α. Χαστούπη: μν. ἔ. σελ. 143.

πολυάριθμοι παραβάσεις συνεχίζονται περιλαμβανόμεναι εἰς τὴν διπλῆν ἔννοιαν τοῦ μοιχοῦ καὶ τοῦ ἀπατεῶνος. Εἶναι μοιχοὶ ἐν πραγματικῇ καὶ μεταφορικῇ ἐννοίᾳ, ἤτοι καὶ ἐν τῇ σχέσει πρὸς τὸν Θεόν, γνωστῇ καὶ ἐκ τῶν παλαιοτέρων προφητῶν (Ὡσηέ, Ἠσαΐου). Ἡ δὲ ἀπάτη εἶναι ἡ δημιουργοῦσα τὴν ἀποπνικτικὴν ἀτμόσφαιραν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ζητεῖ νὰ φύγῃ ὁ Ἱερεμίας.

Ἐν στ. 2 συνεχίζεται ἡ ἔκθεσις τῶν αἰτίων, ἅτινα ὠθοῦν τὸν προφήτην νὰ ἐπιθυμῇ διακαῶς τὴν μόνωσιν τῆς ἐρήμου. Ἡ γλῶσσα παρουσιάζεται ὡς ἡ μεγάλη ἁμαρτωλή, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Volz, καὶ παρομοιάζεται πρὸς τόξον ἐξαποστέλλον θανατηφόρα βέλη, ἤτοι τὰ φαρμακερὰ λόγια, τὰ πλήρη συκοφαντίας, μίσους, ψεύδους καὶ ἀπάτης κλπ., ἅτινα δηλητηριάζουν τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ καταστρέφουν τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως. Ἡ παρομοίωσις αὕτη δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορά, καθ' ἣν χρησιμοποιεῖται (Ψαλ. ι' 2, λϛ' 14, Μιχ. ζ' 5). Ἡ ἀπάτη δημιουργεῖ ἀτμόσφαιραν ἐλλείψεως ἐμπιστοσύνης, ἥτις κυριαρχεῖ εἰς τὴν χώραν, ἀντὶ τῆς πίστεως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ πίστεως πρὸς τὸν Θεόν, τὸν ὁποῖον δὲν θέλουν νὰ γνωρίζουν, παραμένοντες ἐθελουσίως κωφοί. Ἄνευ δὲ ἠθικοῦ τινος φραγμοῦ σπεύδουν ἀπὸ κακίας εἰς κακίαν. Ἀλλ' ἡ ἀθλία αὕτη κατάστασις τῆς ἐλλείψεως τῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν καὶ τῆς κυριαρχίας τῆς ἀπάτης, τοῦ ψεύδους καὶ τῆς συκοφαντίας, ἥτις συνεχίζεται καὶ ἐν στ. 3-5, εἰσέρχεται καὶ εἰς τὰς στενὰς μεταξὺ φίλων σχέσεις καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν οἰκογένειαν. Τὸ τέλος τοῦ στ. 3 εἶναι σχῆμα χιαστί. Καὶ ἐνταῦθα ἐπιπολάζει ἡ ἀπάτη, ἡ ὑπουλία, ἡ συκοφαντία, ἡ διαβολή. Τὸ **יַעְקֹב** (**עָקַב** = ἐξαπατᾶν), τοῦ στ. 3, ὅπερ ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐν τῇ Γενέσει (κε' 26, κζ' 36, πρβλ. Ὡσ. ιβ' 4) καὶ συνδέεται μετὰ τῆς ἀπάτης τοῦ Ἰακώβ, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, μετὰ τῶν Erbt, Rudolph κ.ἄ., ὅτι ἀκριβῶς τοῦτο τὸ ἐπεισόδιον ὑπαινίσσεται ὁ προφήτης, τὸ ὁποῖον ἐπανελήφθη εἰς ἀσυγκρίτως μεγαλύτερον βαθμὸν εἰς βάρος αὐτοῦ τοῦ ἰδίου (Ἱερ. ια' 18 ἑξ., ιη' 18 ἑξ.). Εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν, ὅτι καὶ εἰς ἐπισήμους μεταφράσεις (πρβλ. Zürcher Bibel κ.ἄ.) ἀναφέρεται αὕτη ὀνομαστί.

Τὸ ψεῦδος δηλητηριάζει τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου (στ. 4), ἔχει ἀποβῆ δευτέρα φύσις πλέον, κατόπιν τῆς συνεχοῦς ἀσκήσεως. Δὲν δύνανται νὰ κάμουν τίποτε ἄλλο. Βία ἐπὶ τῆς βίας, ἀπάτη ἐπὶ τῆς ἀπάτης. Εἰς πᾶσαν περίστασιν γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ ἀπάτη (στ. 5) καὶ ὅπου ἂν στρέψῃ τὰ βλέμματά του ὁ προφήτης, ἀντικρύζει τὴν καταπίεσιν. Ἡ θλιβερὰ διαπίστωσις τοῦ στίχου, ὅτι εἶναι πάντες τελείως διεφθαρμένοι, ἔχει τὴν βάσιν της ἐν τοῖς προηγουμένοις μονολόγοις, ὅπου καὶ θεμελιοῦται ἡ πεποίθησίς του αὕτη περὶ τῆς πωρώσεως τῶν συμπατριωτῶν του, οἵτινες δὲν θέλουν νὰ γνωρίζουν τίποτε περὶ τοῦ Θεοῦ. Δὲν φθάνει ὅμως ἡ ἀνηθικότης ἐν στενῇ καὶ εὐρείᾳ ἐννοίᾳ, ἀλλ' εἰς αὐτὴν προστίθεται καὶ ἡ περιφρόνησις τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο εἶναι καὶ ἡ ἀποκορύφωσις τῆς ἀπογοητεύσεως τοῦ πρώτου σταδίου

τῆς ἀπελπισίας τοῦ προφήτου ἀπὸ τὸν λαόν του. Ὁ Ἱερεμίας ἀπέκαμεν.

Ὁ μονόλογος οὗτος πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς β′ περιόδου τῆς προφητικῆς δράσεως, τοῦτο δὲ διότι ἡ ἀπογοήτευσις ἀφορᾷ μόνον εἰς τὸν λαόν. Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξεν καὶ ὁ Nötscher, ὅστις ἐν τῇ περιγραφομένῃ καταστάσει βλέπει τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ δὴ καὶ τὰ πρῶτα ἔτη αὐτῆς, ὡς καὶ ὁ κ. Βέλλας[1], ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλους τινὰς δεχθέντας τὴν α′ περίοδον[2].

β) Ὁ Προφήτης καὶ ὁ λαός του. 1) Ὁ Ἱ ε ρ ε μ ί α ς β λ έ π ε ι κ α ὶ ἀ κ ο ύ ε ι τ ὸ ν ἐ χ θ ρ ὸ ν (δ′ 19-21) :

στ. 19 Εἰς τὰ σπλάγχνα μου, εἰς τὰ σπλάγχνα μου πονῶ,
τὰ τοιχώματα τῆς καρδίας μου.
Ἡ καρδία μου [α] τρέμει μέσα μου.
Δὲν (ἠμπορῶ) νὰ σιωπήσω.
Διότι φωνὴν σάλπιγγος ἀκούει [β] ἡ ψυχή μου,
πολεμικὴν ἰαχήν.
20 Συντρίμματα ἐπὶ συντριμμάτων ἀγγέλλονται,
(διότι) ἠρημώθη ὅλη ἡ χώρα.
Αἰφνιδίως κατεστράφησαν αἱ καλύβαι μου,
ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ αἱ σκηναί μου.
21 Ἕως πότε (πρέπει) νὰ βλέπω σημαίας,
νὰ ἀκούω φωνὴν σάλπιγγος ;

α) Τὸ δὶς ἀπαντῶν לִבִּי καὶ τὸ κατώτερω נַפְשִׁי ἔχουν τὴν θέσιν των ἐνταῦθα, συμφωνούντων καὶ τῶν Ο′, καὶ δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ διόρθωσις τοῦ δευτέρου לִבִּי, εἰς τὸ κατωτέρω ἀκολουθοῦν נַפְשִׁי (Erbt, Volz κ.ἄ.).

β) Ἀντὶ שָׁמַעַתְּי, διόρθ. κατὰ τοὺς Ο′ שָׁמְעָה

Ο′

Στίχ. 19 Τὴν κοιλίαν μου, τὴν κοιλίαν μου ἀλγῶ, καὶ τὰ αἰσθητήρια τῆς καρδίας μου· μαιμάσσει ἡ ψυχή μου, σπαράσσεται ἡ καρδία μου, οὐ σιωπήσομαι, ὅτι φωνὴν σάλπιγγος ἤκουσεν ἡ ψυχή μου, κραυγὴν πολέμου.

20 Καὶ ταλαιπωρίαν, συντριμμὸν ἐπικαλεῖται, ὅτι τεταλαιπώρηκε πᾶσα ἡ γῆ· ἄφνω τεταλαιπώρηκεν ἡ σκηνή, διεσπάσθησαν αἱ δέρρεις μου.

21 Ἕως πότε ὄψομαι φεύγοντας ἀκούων φωνὴν σαλπίγγων;

1. Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς Π. Δ., σελ. 206 ἑξ.

2. Ὁ Skinner (μν. ἔ.) τοποθετεῖ τοῦτον εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς α′ περιόδου καὶ ὁ Leslie (μν. ἔ.) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 624-621.

Τὸ εἶδος τοῦ μονολόγου τούτου εἶναι καθαρῶς προφητικόν. Διότι ἐν αὐτῷ ὁ Ἱερεμίας βλέπει ἐν πνεύματι καὶ ἀκούει ὡρισμένα συμβησόμενα, ὡς ἤδη συμβάντα. Εἰς τοῦτο δὲ ἔγκειται καὶ ἡ ἰδιάζουσα σημασία τοῦ μονολόγου τούτου. Δὲν εἶναι ἡ χώρα (στ. 19) ἢ ὁ λαός, ἐξ ὀνόματος τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ἐνταῦθα ὁ προφήτης, ὡς ὑπεστήριξάν τινες (Giesebrecht, Volz, Nötscher κ. ἄ.), ἀλλ' ὁ ἴδιος ὁ Ἱερεμίας ἐκφράζει τὰ ἰδικά του προσωπικὰ βιώματα καὶ τὸν σωματικόν του πόνον, ὡς δέχονται οἱ πλεῖστοι τῶν ἑρμηνευτῶν [1] καὶ βεβαιοῖ καὶ τὸ Ταργκούμ, ὅπερ ἐπιγράφει τὴν ὅλην ἑνότητα διὰ τοῦ אמר נבי[2]. Ὁ Ἱερεμίας λοιπὸν ἀκούει καὶ βλέπει τὸν ἐχθρὸν ὡς ἤδη ἐπελαύνοντα. Ἀκούει τὰς σάλπιγγας, βλέπει ἀκόμη καὶ τὰς σημαίας των. Εἰς τὰ ὦτά του ἀντηχοῦν αἱ πολεμικαὶ ἰαχαί. Τὰ ὁράματα ταῦτα καὶ τὰ φοβερὰ ἀκούσματα δημιουργοῦν εἰς αὐτὸν σωματικὰ αἰσθήματα. Πονοῦν τὰ σπλάγχνα του καὶ ὁ πόνος εἶναι πραγματικός. Ἡ καρδία τοῦ προφήτου πάλλει ἐντός του, σπαράσσεται κυριολεκτικῶς καὶ τείνει νὰ ἀποκολληθῇ ἀπὸ τὰ τοιχώματά της. Εἶναι δὲ τοῦτο μία ἀπὸ τὰς παραστατικωτάτας ἐξηγήσεις τοῦ σωματικοῦ πόνου τοῦ Ἱερεμίου εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην. Τὰ πάντα συντρίβονται, ὁλόκληρος ἡ χώρα ἐρημοῦται. Ἥ τε ὕπαιθρος καὶ αἱ πόλεις καταστρέφονται. Καὶ ὁ προφήτης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ζήσῃ δύο φορὰς τὰς τρομακτικὰς ταύτας στιγμάς. Τώρα τὰς ζῇ ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐν πνεύματι, λόγῳ τῆς προφητικῆς του ἰδιότητος, ὅταν δὲ θὰ ἔλθουν πράγματι αἱ συμφοραί, θὰ εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος θὰ πονέσῃ καὶ θὰ θρηνήσῃ, ὡς θέλομεν ἴδει. Τὸ מֵעֶה εἶναι τὰ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέντα σπλάγχνα, ὡς ἕδρα τῆς μητρότητος κ.λ.π., εἶναι ὅμως συγχρόνως ἕδρα τῶν ἐσωτάτων αἰσθημάτων καὶ συναισθημάτων, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Orelli. Ὁ προφήτης δὲν συμπονεῖ μόνον, ἀλλὰ καὶ συμπάσχει ἡνωμένος μετὰ τοῦ λαοῦ του εἰς ἓν σῶμα. Ὁ Ἡσαΐας ἢ ὁ Ἀμὼς θὰ περιωρίζοντο ἴσως εἰς μίαν λέξιν, διὰ νὰ ἐκφράσουν τοιαῦτα συναισθήματα. Ἡ τρυφερὰ ὅμως καρδία τοῦ Ἱερεμίου «μᾶς ἀφήνει νὰ ἴδωμεν εἰς τὸ ἐσωτερικόν της καὶ νὰ ἀκούσωμεν καὶ τὸν προσωπικὸν σωματικόν της πόνον»· [3] ἡ δὲ λεπτοτάτη καρδία του καταγράφει ὡς σεισμογράφος τὰς ἀλλεπαλλήλους συγκρούσεις, παρατηρεῖ προφυέστατα ὁ Skinner [4].

Τὸ אֹהֶל (καλύβη) καὶ τὸ יְרִיעָה (σκηνὴ) ἦσαν ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔπεισαν τοὺς Giesebrecht, Volz καὶ ἄλλους νὰ δεχθοῦν ἐνταῦθα ὡς ὁμιλοῦσαν τὴν χώραν. Τόσον ὅμως αἱ καλύβαι (οἱ Ο' ἔχουν, ὡς εἴδομεν, « δέρρεις »), ὅσον καὶ αἱ σκηναὶ τῆς χώρας καὶ τοῦ λαοῦ (Ἀββάκ. γ' 7) εἶναι ἐπίσης καλύβαι

---

1. Οἱ Cornill: μν. ἔ., Orelli: μν. ἔ., Duhm: μν. ἔ., Condamin: μν. ἔ., Skinner: μν. ἔ., Rudolph: μν.ἔ., Weiser: μν. ἔ., Gelin: μν. ἔ., Leslie: μν. ἔ., σελ. 54 κλπ.

2. Παρὰ Cornill: μν. ἔ., σελ. 52.

3. Hempel: μν. ἔ., σελ. 49.

4. Μν. ἔ., σελ. 38.

καὶ σκηναὶ καὶ τοῦ προφήτου [1]. Ἐν στ. 21 ἠκούσαμεν τὸ ἀγωνιῶδες ἐρώτημα τοῦ πληγέντος λαοῦ καὶ τοῦ βαθέως ἀλγοῦντος προφήτου νὰ ὑψοῦται ἐν μέσῳ τῶν μοναδικῶν εἰς ζωηρότητα καὶ συναισθηματικότητα δραματικῶν ἀφηγήσεων [2] περὶ συγκρούσεων, ἰαχῶν πολέμων, πολεμικῶν σαλπίγγων κλπ. «Ἕως πότε» (עַד־מָתַי). Ἕως πότε δηλαδὴ ἡ ἀφάνταστος αὕτη κατάστασις; Τὸ עַד־מָתַי τοῦτο εἶναι τὸ δεύτερον κατὰ σειράν. Τὸ πρῶτον ἦτο τοῦ Γιαχβέ, ὁ ὁποῖος ἠρώτα περὶ τῆς ἐξαχροιώσεως καὶ ἠθικῆς ἐκλύσεως τοῦ λαοῦ του (δ΄ 14 β), τὸ δὲ παρὸν εἶναι ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ θεῖον ἐκεῖνο «ἕως πότε». Τὸ μαρτύριον τοῦ προφήτου εἶναι πράγματι φρικτόν. Ὡς κινηματογραφικὴ ταινία ἐκτυλίσσονται τὰ καταστρεπτικὰ γεγονότα. Παρελαύνουν οἱ ἐχθροί, ἀκούονται αἱ γοεραὶ κραυγαὶ τοῦ λαοῦ, οἱ θρῆνοι τῶν γυναικῶν, αἱ σπαραξικάρδιοι οἰμωγαὶ τῶν πληγωμένων, τὸ θέαμα τῶν νεκρῶν, τῶν καπνιζόντων ἐρειπίων καὶ ὅλα ἐκεῖνα, ὅσα τὸν συνταράσσουν βαθύτατα, μάλιστα δὲ εἰς ἐποχήν, καθ' ἣν ὁ λαὸς οὐδὲ κἂν ὑποψιάζετο τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς, τὴν ὁποίαν προεξήγγειλεν ὁ προφήτης.

Περὶ τοῦ μονολόγου τούτου, ὅστις πρέπει νὰ κατάγηται ἐκ τῶν πρώτων χρόνων τῆς προφητικῆς του δράσεως, δέον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι συνδέεται μεθ' ἑνὸς ἐκ τῶν ἀλύτων σχεδὸν προβλημάτων τῆς Ἑβραϊκῆς ἱστορίας. Ἤτοι, ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦ ποῖοι ἦσαν οἱ ἐχθροί, οὓς ἔχει ὑπ' ὄψιν του ἐδῶ ὁ προφήτης. Πολλοὶ ἐδέχθησαν τοὺς Σκύθας, ἐξ οὗ ἐδόθη καὶ τὸ ὄνομα εἰς μίαν σειρὰν ποιημάτων τοῦ προφήτου, εἰς τὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται καὶ τὸ παρόν. Τοῦτο δὲ διότι ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τοῦ Ἡροδότου (Ι΄ 10,3) [3], ὅστις ὁμιλεῖ περὶ ἐπιδρομῆς τῶν Σκυθῶν, οἵτινες ἔφθασαν μέχρι τῆς περιοχῆς τῆς ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ ἠπείλησαν καὶ αὐτὴν τὴν Ἱερουσαλήμ. Τὴν γνώμην ταύτην, ἣν ὑπεστήριξαν πολλοὶ ἐκ τῶν παλαιοτέρων διαπρεπῶν ἑρμηνευτῶν [4], ἀποκρούουν οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν νεωτέρων [5] εὐλόγως, ὡς νομίζομεν, προτιμῶντες τὴν ἐκδοχήν, ὅτι πρόκειται περὶ τῶν Χαλδαίων, οἵτινες καὶ πράγματι προσέβαλον τὴν χώραν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἱερεμίου. Ἀλλὰ ταῦτα εἰρήσθω μόνον ὡς ἐν παρόδῳ ἐνταῦθα.

2) Ἡ πλήρης θλίψεως εἰρωνεία τοῦ προφήτου (δ΄ 30—31):

Στίχ. 30 Καὶ σὺ [α] τί κάμνεις, ποὺ ἐνδύεσαι πορφύραν,
ποὺ στολίζεσαι μὲ χρυσᾶ κοσμήματα,
ποὺ μεγαλώνεις μὲ ψιμύθιον τοὺς ὀφθαλμούς σου;

1. Duhm: μν. ἔ., Weiser: μν. ἔ.
2. Πρβλ. H. Schmidt: Die grossen Propheten, σελ. 208.
3. Ὡς πρὸς τὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βλέπε Rudolph: μν.ἔργ.
4. Ἤδη διεξοδικῶς ὁ Duhm (μν. ἔ.).
5. Πρβλ. B. Βέλλα: μν. ἔ., σελ. 287 ἑξ., Volz: μν. ἔργ., σελ. 57 ἑξ.

Μάταια καλλωπίζεσαι!
Σὲ περιφρονοῦν οἱ ἐρασταί σου,
τὴν ζωήν σου ζητοῦν.
31 *Ναὶ κραυγὴν ὡς ὠδινούσης (γυναικὸς) ἀκούω,*
στεναγμὸν [β] *ὡς διά πρώτην φορὰν τικτούσης,*
ἡ φωνὴ τῆς θυγατρὸς Σιὼν (ἡ ὁποία) στενάζει,
ἐκτείνει τὰς χεῖράς της.
«Ὢ ἀλλοίμονόν μου χάνεται ἡ ζωή μου ἐν μέσῳ φονέων»!

α) Τὸ שָׁדוּד ἐλλεῖπον παρ' Ο', δὲν ἔχει θέσιν ἐνταῦθα (Volz, Notsch., Rud.)[1].

β) Ἀντὶ צָרָה, διόρθ. צָרַח (Ehrl., Volz, Rud. κλπ. Πρβ. Ο').

Ο'

Στίχ. 30 Καὶ σὺ τί ποιήσεις, ἐὰν περιβάλῃ κόκκινον
καὶ κοσμήσῃ κόσμῳ χρυσῷ καὶ ἐὰν ἐγχρίσῃ
στίβι τοὺς ὀφθαλμούς σου; Εἰς μάτην ὁ ὡραϊσμός σου·
ἀπώσαντό σε οἱ ἐρασταί σου, τὴν ψυχήν σου ζητοῦσιν.
31 Ὅτι φωνὴν ὡς ὠδινούσης ἤκουσα, τοῦ στεναγμοῦ σου
ὡς πρωτοτοκούσης, φωνὴ θυγατρὸς Σιών·
ἐκλυθήσεται καὶ παρήσει τὰς χεῖρας αὐτῆς.
Οἴμοι ἐγώ, ὅτι ἐκλείπει ἡ ψυχή μου ἐπὶ τοῖς ἀνῃρημένοις.

Ὁ Ἱερεμίας ἐν τῷ νέῳ τούτῳ μονολόγῳ μετὰ φαινομενικῆς εἰρωνείας, ἀλλὰ πράγματι μετὰ προσπαθείας νὰ συγκαλύψῃ τὸν βαθὺν ἀπὸ τὴν ὅλην κατάστασιν πόνον του, ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ, ἐν τῷ προσώπῳ τῆς ὁποίας βλέπει ὅλον τὸν λαόν. Εἶναι βαθὺς ὁ πόνος τοῦ προφήτου, ὅστις ἐξ ἑνὸς μὲν βλέπει τὸν ἐπερχόμενον ἐχθρόν, ἐξ ἑτέρου δὲ τὴν ἀθλιότητα καὶ ἐξαχρείωσιν τοῦ λαοῦ του, ὁ ὁποῖος μέχρι τελευταίας στιγμῆς ἔχει ἀπόλυτον πεποίθησιν εἰς τὴν διπλωματικὴν ἱκανότητά του, κυριαρχούμενος ὑπὸ πνεύματος αἰσιοδοξίας. Ἡ προσπάθεια τοῦ λαοῦ νὰ απομακρύνῃ τὸν ἐπαπειλούμενον κίνδυνον τὸν ὁδηγεῖ εἰς τὰς συνήθεις ὑποχωρήσεις, εἰς βάρος τῶν ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν του παραδόσεων. Ὁ λαός, θέλων νὰ γίνῃ εὐάρεστος καὶ νὰ ὁμοιάσῃ πρὸς τὰς μεγάλας τότε δυνάμεις, λησμονεῖ τὴν καταγωγήν του καὶ μιμεῖται τοὺς εἰδωλολάτρας. Ταῦτα ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ προφήτης, ὅταν μονολογῇ. Διὰ τοῦτο προσωποποιεῖ τὴν Σιὼν καὶ τὴν παρουσιάζει ὡς πόρνην, ἥτις προσπαθεῖ νὰ ἑλκύσῃ οὐχὶ τοὺς συνήθεις ἐραστάς της. Ἐδῶ πρόκειται περὶ μεγιστάνων. Ἐνδύεται λοιπὸν πορφύραν, στολίζεται μὲ χρυσᾶ κοσμήματα καὶ προσπαθεῖ διὰ τοῦ פּוּךְ (antimonium ἢ stibium) νὰ μεγαλώσῃ τοὺς ὀφθαλμούς της, δημιουργοῦσα

1. Πρβλ. Ἀ. Χαστούπη: μν. ἔργ., σελ. 48.

μαῦρον κύκλον πέριξ ἑκάστου ἐξ αὐτῶν. Οὕτως ἐστολισμένη ἀναμένει τοὺς ἐραστάς της. Φαίνεται ὅτι ὁ προφήτης ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὸ ζωντανὸν παράδειγμα τῆς Ἰεζάβελ (Δ' Βασ. θ' 33), συζύγου τοῦ Ἀχαάβ. Εἰς μάτην ὅμως αἱ πολιτικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ παραχωρήσεις. Ἡ ἐμπιστοσύνη της δὲν στηρίζεται εἰς τὸν Γιαχβέ, ἀλλὰ εἰς τὸ ἐπίπλαστον καὶ παροδικὸν κάλλος, τὸ ὁποῖον δὲν ἐκτιμοῦν οἱ ἰσχυροί, ἀλλ' ἀγροῖκοι ἐρασταί. Τὴν καταφρονοῦν. Τί θὰ τοὺς ἐχρειάζετο ἡ φιλία της; Θέλουν τὸν θάνατόν της, τὴν καταστροφήν της, οὕτω μόνον δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ στολισθῇ διὰ νὰ προκαλέσῃ τυχὸν νέους ἐραστὰς εἰς πρώτην εὐκαιρίαν. Μετὰ ζωηρότητος περιγράφει ὁ προφήτης τὴν περιφρόνησιν τῶν ἐραστῶν, οἱ ὁποῖοι διψοῦν δι' αἷμα καὶ οὐχὶ δι' ἔρωτα. Ἀφήνει δὲ νὰ ἐννοηθῇ καὶ ὁ βαθὺς πόνος καὶ ἡ μεγάλη ἀπογοήτευσις, ἥτις πλήττει τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τὴν περιφρόνησιν τοῦ κάλλους της. Ἡ προσβολὴ αὕτη διὰ μίαν γυναῖκα εἶναι θανάσιμος [1]. Καὶ ἡ εἰκὼν συμπληροῦται ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ μονολόγου (στ. 31). Ἡ σπαραξικάρδιος κραυγὴ τῆς τικτούσης ἀκούεται. Δὲν ἐμφαίνει ὅμως τὸ χαρμόσυνον γεγονὸς τῆς γεννήσεως παιδίου, ἀλλὰ τὸν θάνατον τῆς Ἱερουσαλήμ. Τὴν δὲ δύναμιν καὶ τὸν πόνον, ὅστις κρύπτεται εἰς τὴν φωνήν, παριστᾷ εἰς ἡμᾶς ὁ προφήτης χρησιμοποιῶν καὶ ἄλλας παρομοίας ἐκφράσεις. Ἡ θυγάτηρ Σιὼν (בַּת־צִיּוֹן) ἐκτείνει τὰς χεῖράς της. Εἶναι ἄραγε ἡ τελευταία προσπάθειά της νὰ ἀπωθήσῃ τοὺς ἐραστάς, οἱ ὁποῖοι ζητοῦν τὴν ζωήν της, ἵνα ὑπεραμυνθῇ τῆς ζωῆς της, ἢ μήπως πρόκειται περὶ τῆς εἰκόνος τῆς τελικῆς συντριβῆς, ὅτε οἱ ἐχθροί της δίδουν τὸ κτύπημα, τὸ ὁποῖον τὴν ρίπτει χαμαί, ἵνα μὴ ἐγερθῇ πλέον, ὡς ἄλλοτε ἡ Ἰεζάβελ ἐρρίφθη ἐκ τῶν ἀνακτόρων καὶ εὗρε τὸν θάνατον. Ἡ ἔκτασις τῶν χειρῶν εἶναι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἐνστικτώδης καὶ λίαν χαρακτηριστική. Τὸν μονόλογον κλείει τὸ «ἀλλοίμονόν μου» (אוֹי־נָא לִי) τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ τοῦ προφήτου, ὅστις τόσον βαθέως ἀλγεῖ. Τὸ δὲ אוֹי συνδέεται καὶ μετὰ τοῦ נָא (τῆς παρακλήσεως), καὶ ἀποτελεῖ ἔκφρασιν βαθυτάτου πόνου καὶ ὑστάτης ἐκκλήσεως εἰς βοήθειαν πρὸ τῶν φονέων. Διὰ τὴν χρονολόγησιν καὶ τοῦ μονολόγου τούτου ἰσχύουν ὅσα περὶ τοῦ προηγηθέντος μονολόγου ἐλέχθησαν, διότι καὶ αἱ δύο αὗται ἑνότητες ἀποτελοῦν μέρη μιᾶς μεγαλυτέρας, ἥτις ἔχει ὡς θέμα τὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἀπὸ βορρᾶ ἐχθροῦ.

3) Ὁ βαθύτατος πόνος τοῦ προφήτου διὰ τὰ δεινὰ τοῦ λαοῦ του (η' 18—23):

Στίχ. 18 α *Θλῖψις μὲ κατέλαβεν,* β *ἡ καρδία μου (εἶναι) ὅλη ἀσθενής.*
19 Ἰδού, κραυγὴ τῆς θυγατρὸς τοῦ λαοῦ μου ζητούσης βοήθειαν ἀνὰ [τὴν ἐκτεταμένην χώραν γ.

1. Κατὰ τὸν Birmingham (Jeremiah the Prophet, σελ. 55) ἡ ἑνότης αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὰς γυναῖκας τῆς Σιών.

«Δὲν εἶναι (πλέον) ὁ Γιαχβὲ εἰς τὴν Σιών;
Δὲν εἶναι (πλέον) ὁ βασιλεύς της εἰς αὐτήν;[δ]
20 *Παρῆλθεν ὁ θερισμός, ἐτελείωσε τὸ φθινόπωρον,*
ἀλλ' ἡμεῖς δὲν ἐβοηθήθημεν»!
21 *Διὰ τὴν συντριβὴν τῆς θυγατρὸς τοῦ λαοῦ μου συντρίβομαι,*[ε]
βαθέως θλίβομαι. Τρόμος μὲ κατέλαβεν!
22 *Βάλσαμον δὲν ὑπάρχει (πλέον) ἐν Γαλαάδ;*
ἢ δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ ἰατρός;
"Αχ! Διατί δὲν ἔρχεται ἴασις εἰς τὴν θυγατέρα τοῦ λαοῦ μου;
23 *Ποῖος θὰ ἔδιδε (ἔκαμε) τὴν κεφαλήν μου (πλήρη ἀπὸ) ὕδωρ*
καὶ τοὺς ὀφθαλμούς μου πηγὰς δακρύων,
ἵνα θρηνήσω ἡμέραν καὶ νύκτα
τοὺς πληγέντας τῆς θυγατρὸς τοῦ λαοῦ μου;[ς]

α) Τὸ מַבְלִיגִיתִי δὲν ἔχει θέσιν ἐνταῦθα, ἀλλ' εἰς τὸ τέλος τοῦ στ. 17 (ἤδη ὁ Ehrl. κ. ἄ.).

β) Ἀντὶ עָלַי, διόρθ. יַעֲלֶה (Volz, Rothst., Rud., κ.ἄ.).

γ) Τὸ מֵאֶרֶץ מַרְחַקִּים ὑπάρχον καὶ παρ' Ο' δὲν εἶναι γλῶσσα (Volz κ.ἄ.), ἀλλ' ἔχει θέσιν ἐνταῦθα.

δ) Τὸ מַדּוּעַ הִכְעִסוּנִי בִּפְסִלֵיהֶם בְּהַבְלֵי נֵכָר δὲν ἔχει θέσιν ἐνταῦθα, συμφωνούντων πάντων σχεδὸν τῶν ἐξηγ.

ε) Τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν Ἱερεμίαν ἡμιστίχιον τοῦτο ἀδίκως διαγράφεται ὑπό τινων (πρβλ. Volz κ.ἄ.), ὡς δῆθεν ἐξ ἄλλης χειρός.

ς) Ὁ στίχος οὗτος εἰς πλείστας ὅσας ἐκδόσεις τῶν Ο' καταχωρεῖται εἰς τὸ θ' κεφ., ὡς πρῶτος στίχος ἐκείνου.

Ο'

Στίχος 18 Ἀνίατα μετ' ὀδύνης καρδίας ὑμῶν ἀπορουμένης.
19 Ἰδοὺ φωνὴ κραυγῆς θυγατρὸς λαοῦ μου
ἀπὸ γῆς μακρόθεν μὴ Κύριος οὐκ ἔστιν
ἐν Σιών; ἢ βασιλεὺς οὐκ ἔστιν ἐκεῖ;
[Διά τὶ παρώργισάν με ἐν τοῖς γλυπτοῖς αὐτῶν
καὶ ἐν ματαίοις ἀλλοτρίοις;]
20 Διῆλθε θέρος, παρῆλθεν ἄμητος, καὶ ἡμεῖς οὐ διεσώθημεν.
Ἐπὶ συντρίμματι θυγατρὸς λαοῦ μου ἐσκοτώθην·
ἀπορίᾳ κατίσχυσαν με ὠδῖνες ὡς τικτούσης.
22 Μὴ ρητίνη οὐκ ἔστιν ἐν Γαλαάδ, ἢ ἰατρός οὐκ ἔστιν ἐκεῖ;
Διὰ τί οὐκ ἀνέβη ἴασις θυγατρὸς λαοῦ μου;
23 Τίς δώσει κεφαλῇ μου ὕδωρ καὶ ὀφθαλμοῖς μου πηγὴν δακρύων,
καὶ κλαύσομαι τὸν λαόν μου τοῦτον ἡμέρας καὶ νυκτός,
τοὺς τετραυματισμένους θυγατρὸς λαοῦ μου;

Ἓν ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐρωτημάτων, τὰ ὁποῖα γεννῶνται περὶ τὸν νέον τοῦτον μονόλογον ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου στίχου, εἶναι τὸ κατὰ πόσον οὗτος εἶναι προφητικός. Τινὲς τῶν ἐρευνητῶν δέχονται, ὅτι ἡ ἐνταῦθα περιγραφομένη συμφορὰ εἶναι μελλοντική [1], καὶ ὁ χαρακτὴρ τοῦ συγκινητικωτάτου τούτου μονολόγου εἶναι προφητικός, ὡς καὶ τοῦ δ′ 19-21. Ἀντιθέτως ὅμως ἄλλοι δέχονται, ὅτι ἡ χώρα ἔχει ἤδη πληγῇ [2], τοὐτέστιν ὅτι ἐνταῦθα ὁ προφήτης συνθρηνεῖ καὶ συμπάσχει μετὰ τοῦ λαοῦ του διὰ παρούσας συμφοράς, ὅπερ καὶ καθ' ἡμᾶς φαίνεται πιθανώτερον. Ἕτερον ἐρώτημα ἀφορᾷ εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς περιγραφομένης δυστυχίας. Τινὲς ὑπέθεσαν τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ 597 [3]. Τὴν ἐκδοχὴν ὅμως ταύτην ἀντέκρουσεν κυρίως ὁ Volz [4], λίαν πειστικῶς μάλιστα. Πράγματι δὲ ἐν τῷ μονολόγῳ τούτῳ ὁ λόγος εἶναι περὶ πληγέντων καὶ οὐχὶ περὶ ἀπαχθέντων. Ἄλλως τε καὶ ἡ ὅλη ἑνότης δὲν φαίνεται εὐνοοῦσα τοιαύτην ὑπόθεσιν. Βεβαίως ἐν στ. 19 γίνεται μνεία אֶרֶץ מַרְחַקִּים, ὅπερ συνήθως ἀποδίδεται ὡς «χώρα μακρυνή», ἀλλὰ ἡ ἑρμηνεία τοῦ Duhm εἶναι ἐπιτυχεστάτη [5]. Ὁ ἐν λόγῳ ἑρμηνευτὴς τὸ אֶרֶץ מַרְחַקִּים ἀποδίδει διὰ τοῦ «ἐκτεταμένη χώρα», ἤτοι ὁλόκληρος ἡ χώρα, τὴν ὁποίαν ἑρμηνείαν καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ μεταφράσει προτιμῶμεν, χωρὶς ὅμως νὰ δεχώμεθα καὶ τὴν περαιτέρω ἐκδοχὴν τοῦ Duhm, καθ' ἣν ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Σκυθῶν [6]. Ὑπάρχει βεβαίως καὶ τὸ חַלְלֵי (חָלָל = ὁ φονευόμενος διὰ μαχαίρας ἢ λόγχης) τοῦ στ. 23, ὅπερ ὅμως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Volz, δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἀφορᾷ ἀμέσως εἰς πόλεμον, διότι ἐν τοῖς Θρήνοις (δ′ 9) π.χ. ἀναφέρεται εἰς τὴν πεῖναν. Ἕτεροι πάλιν ἀναζητοῦν στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν ἐν ιδ′ κεφαλαίῳ περιγραφόμενον λιμόν [7]. Προτιμότερον νὰ συμφωνήσωμεν μετὰ τοῦ Rudolph περὶ τοῦ ἐνεστῶτος τῆς συμφορᾶς, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποπειραθῶμεν νὰ προσδιορίσωμεν αὐτὴν εἴτε ὡς λιμὸν ἢ λοιμὸν εἴτε ὡς ἐπιδρομήν. Διότι, ἀποκλειομένης τῆς περὶ αἰχμαλωσίας διατυπωθείσης θεωρίας, εἶναι εὐκολώτερον νὰ εὑρίσκεται ἡ ἀλήθεια εἰς συνδυασμὸν τῶν ἄλλων ὑποθέσεων διὰ τῆς τοποθετήσεως καὶ τοῦ μονολόγου τούτου εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωσίου.

Ἐν τῷ στ. 18 ἔχομεν τὸν ἀσθενοῦντα εἰς τὴν καρδίαν Ἱερεμίαν, λόγῳ τῆς δεινῆς συμφορᾶς τοῦ λαοῦ του, μὴ δυνάμενον νὰ συγκρατήσῃ τὴν θλῖψιν του, ἱστάμενον δὲ παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ λαοῦ του. Ἔν τε τοῖς δύο προηγουμένοις,

1. G. v. Rad: Die Confessionen Jeremias, σελ. 270 ἑξ., πρβλ. Duhm, Cornill, Weiser κ. ἄ.

2. Volz, Nötscher καὶ δὴ καὶ ὁ Rudolph (ἐν μν. ἔργ.).

3. Orelli, Giesebrecht, Nötscher (ἐν μν. ἔργ.).

4. Καὶ πρὸ αὐτοῦ ἤδη ὁ Duhm: μν. ἔργ.

5. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Duhm ἀσπάζονται καὶ πολλοὶ νεώτεροι ἑρμηνευταί, ὡς π.χ. ἡ IB, Rudolph κ.ἄ.

6. Πρβλ. Erbt: μν. ἔργ.

7. Πρβλ. Volz: μν. ἔργ.

ὅσον καὶ ἐν τῷ παρόντι μονολόγῳ, βλέπει τις τὴν μεγάλην ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς μονολόγους τῆς α΄ ὁμάδος, ὅπου ἔχομεν τὸν προφήτην ἱστάμενον παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖ δὲν ἠδύνατο νὰ συγκρατήσῃ τὸν θυμὸν καὶ τὴν ἀγανάκτησίν του διὰ τὴν ἠθικὴν ἐξαχρείωσιν, ἐνταῦθα δὲν δύναται νὰ συγκρατήσῃ τὰ δάκρυά του καὶ τὴν θλῖψιν, ἥτις βαθέως τὸν συνταράσσει διὰ τὴν συμφορὰν τῆς «θυγατρὸς τοῦ λαοῦ του». Ὀλίγον κατ᾽ ὀλίγον ὁ προφήτης πλησιάζει περισσότερον τὸν πληγέντα λαόν του, τοῦ ὁποίου τὴν συμφορὰν αἰσθάνεται πλέον τελείως ὡς ἰδικήν του, ἑνώνων καὶ τὸν ἑαυτόν του εἰς τοὺς πληγέντας, ὡς εἰκάζομεν ἐκ τοῦ «ἡμεῖς δὲν ἐβοηθήθημεν». Ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι «θυγάτηρ λαοῦ μου» ἔγκειται ἡ ζωηρὰ ἀντίθεσις τοῦ Ἱερεμίου πρός τε τοὺς προηγουμένους καὶ τοὺς μετ᾽ αὐτὸν προφήτας. Ὁ λαὸς δὲν ἀναφέρεται, ὡς παρ᾽ ἄλλοις προφήταις, ἁπλῶς ὡς עַם ,ἀλλ᾽ ἐπὶ τὸ τρυφερώτερον ὡς בַּת־עַמִּי, ὅπερ μόνον ἐν τῷ παρόντι μονολόγῳ ἀπαντᾷ τετράκις. Ἀπὸ ὁλόκληρον τὴν χώραν καὶ ἀπὸ ἕκαστον σημεῖόν της ἀκούεται ἡ φωνή, ἥτις ζητεῖ βοήθειαν, διότι ἡ συμφορὰ ἔπληξεν καὶ τὴν ὕπαιθρον χώραν. Ἀκολουθεῖ ἡ διπλῆ ἐρώτησις ἐν στ. 19, ἥτις ἐκ τῆς ἀλληλουχίας τοῦ λόγου ἔχει τὴν μορφὴν ποιήματος [1]. Ἡ ἀπουσία τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Σιὼν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴν τῆς χώρας. Ὡς πρὸς δὲ τὸν βασιλέα, ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ τὸν ἐκλάβωμεν ὡς τὸν ἐπίγειον, ἀλλ᾽ ὡς τὸν Γιαχβέ, τὸν βασιλέα τοῦ Ἰσραήλ. (πρβλ. Ἡσ. λγ΄ 22). Τὸ ἐν τῷ κειμένῳ εὑρισκόμενον «διότι μὲ παρώργισαν μὲ τὰ εἴδωλα των, μὲ τὰς ξένας ματαιότητάς των», ὅπερ κατὰ τὴν γνώμην τῶν περισσοτέρων ἑρμηνευτῶν εἶναι προσθήκη, δὲν ἔχει τὴν θέσιν του ἐνταῦθα καὶ ἐκ ψυχολογικῶν λόγων καὶ ὡς παραβλάπτον τὴν ἀλληλουχίαν καὶ τὴν σημασίαν τῆς ἑνότητος ὡς μονολόγου, προσετέθη δέ, ἵνα ἐξηγήσῃ τὴν ἀπουσίαν τοῦ Γιαχβὲ ἐκ τῆς Σιὼν κλπ.[2]. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡμεῖς δὲν τὸ συμπεριελάβομεν ἐν τῇ μεταφράσει ἡμῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλωστε θὰ κατέστρεφε καὶ τὴν μορφὴν τοῦ μονολόγου, ὅστις οὕτω θὰ ἀπέβαινεν διάλογος. Οἱ μῆνες διαδέχονται ἀλλήλους «ἐτελείωσεν ὁ θερισμὸς κλπ.» (στ. 20). Εἶναι τὰ λόγια τοῦ λαοῦ, εἰς ἃ ὁ προφήτης προσθέτει καὶ τὰ ἰδικά του. Οὐδεμία ἐλπὶς πλέον ὑπάρχει, ἐξέλιπον, ὡς οἱ μῆνες, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην. Ὅτι ὑπάρχει στενώτατος σύνδεσμος πρὸς τοὺς προηγουμένους δύο στίχους, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν. Εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον, πῶς ὁ Erbt δέχεται ἐν τῷ αὐτῷ μονολόγῳ δύο ἑνότητας[3]. Ὁ προφήτης θρηνεῖ, συντρίβεται διὰ τὸν συντριμμὸν τῆς θυγατρὸς τοῦ λαοῦ του (στ. 21). Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ αὐθορμήτου λογοπαιγνίου ἀποδί-

1. Πρβλ. G. Wallis: Die Zeile, das Zeilenpaar und das Doppelzeilenpaar als Ausdrucksformen der althebräischen Dichtkunst (Diss.), Berlin 1954, σελ. 80.

2. Ὁ Volz δέχεται ὅτι τοῦτο ἀναφέρεται εἰς ζ΄ 18 (μν. ἔργ.). Πρβλ. Hertzberg: μν. ἔργ., σελ. 106.

3. Ἡ μὲν πρώτη καταγομένη ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωακεὶμ περιλαμβάνει τοὺς στ. 18-19, ἡ δὲ δευτέρα ἐξ ἄλλης ἐποχῆς περιλαμβάνει τοὺς στ. 20-23 (μν. ἔργ., σελ. 257-258).

δοντος τὴν ὅλην ψυχικὴν κατάστασιν τοῦ προφήτου. Ἔχομεν δηλαδὴ τὴν ρίζαν שבר ὡς οὐσιαστικὸν (שֶׁבֶר) καὶ ὡς ρῆμα (ἐν ὀφαλ הָשְׁבַּרְתִּי). Τὸ ἐν τῷ νέῳ τούτῳ στίχῳ ἀπαντῶν τριπλοῦν ἐρώτημα εἶναι τοῦ Ἱερεμίου [1]. Ἐν αὐτῷ (στ. 22α) βλέπουν τινὲς λαϊκὸν γνωμικὸν διὰ τὰς συμφοράς, ὡς καὶ ἐν στ. 20. Ὁ λαὸς παρουσιάζεται ὡς πληγωμένος καὶ ἡ ἐθνικὴ συμφορὰ ὡς βαρύτατον τραῦμα. Τὸ צְרִי εἶναι κατά τινας [2] ἡ ρητίνη τοῦ μαστιχοδένδρου ἢ τερεβίνθη μετὰ τῶν θεραπευτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ βαλσάμου. Ὡς τοιοῦτον τὸ צְרִי ἦτο καὶ ἐκ τῶν ἐξαγομένων προϊόντων τῆς Παλαιστίνης, παραγόμενον ἀφθόνως ἐν αὐτῇ καὶ ἰδίᾳ ἀφθονοῦν ἐν Γαλαάδ. Ἡ ὅλη ἔκφρασις δηλοῖ τὸ φάρμακον, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς καὶ ἀλλαχοῦ ἀπαντώσης χρήσεώς του, ὁ δὲ ἰατρὸς (רֹפֵא) δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἄγνωστος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολῇ, ὡς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐν τῷ κώδικι Hammurapi μνεία αὐτοῦ [3]. Δὲν θὰ πρέπη δὲ νὰ συνδεθῇ μετὰ τῆς Γαλαὰδ μόνον, ἀλλὰ μεθ' ὅλης τῆς ἰσραηλιτικῆς γῆς. Ἡ βαθυτέρα ἔννοια ἰδίᾳ τοῦ στίχου τούτου εἶναι ἡ ἔλλειψις τῆς δυνατότητος ἀνθρωπίνης βοηθείας πρὸ τῆς συμφορᾶς τῆς πληξάσης τὴν χώραν. Ὁ Duhm προσφυῶς παρατηρεῖ, ὅτι ὁ στ. 23 θὰ ἠδύνατο νὰ εὑρίσκηται ἐν τῷ προηγηθέντι μονολόγῳ δ' 19-21. Εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, φέρεται ἐν πλείσταις ἐκδόσεσι (Ο' καὶ ἄλλας μεταφρ.) προσηρτημένος εἰς τὸ θ' κεφ. ὡς πρῶτος στίχος αὐτοῦ, ἴσως καὶ ἐκ τῆς διὰ τοῦ מִי ἀρχομένης προτάσεως, ἥτις ὁμοιάζει πρὸς τὸ θ' 1 ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου. Ὁ προφήτης ζητεῖ ἡ κεφαλή του νὰ εἶναι πλήρης ὕδατος καὶ οἱ ὀφθαλμοί του νὰ μεταβληθοῦν εἰς ἀληθεῖς πηγὰς δακρύων, ὥστε νὰ κατορθώσῃ νὰ διοχετεύσῃ εἰς αὐτὰς ὅλην τὴν «συντριβήν» του, περὶ ἧς ἤδη ἀπὸ τοῦ στ. 18 ἐγένετο λόγος. Θέλει νυχθημερὸν νὰ θρηνῇ, νὰ θρηνῇ [4]. Δὲν ἔχει λησμονήσει τὰ ὅσα ἐναντίον τοῦ λαοῦ ἐν τοῖς μονολόγοις τῆς α' ὁμάδος εἶπεν, ὡς διαπίστωσιν τῆς ἐξαχρειώσεως ἐκείνου. Εἰς ταῦτα ὅμως προστίθενται αἱ ἀλλεπάλληλοι συμφοραὶ καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ δυστυχία τοῦ λαοῦ του, ἤ, ὅπως λέγει, τῆς בַּת־עַמִּי. Εἶναι δὲ λίαν ἐπιτυχὴς ἡ παρατήρησις τοῦ Gerh. v. Rad [5], χαρακτηρίζοντος τὸν ὅλον μονόλογον ὡς συντομωτάτην τραγῳδίαν, ἥτις ἐξελίσσεται εἰς πολλὰς πράξεις. Ἡ ἀνάγκη - συμφορά, αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐρωτήσεις, ἡ παράκλησις, ἡ ἰδιάζουσα κατάστασις, ἐν τῇ ὁποίᾳ δὲν ἐπιδρᾷ οὐδεμία παρηγορία καὶ τέλος ὁ μονολογικὸς

---

1. Wallis: μν. ἔργ., σελ. 95.
2. Πρβλ. Orelli, Duhm, Volz (ἐν μν. ἔργ.).
3. § 215-225 (παρὰ Volz: μν. ἔργ., Rudolph: μν. ἔργ. κ.ἄ.).
4. Εὐλόγως παρετηρήθη ὅτι «ἴσως νὰ μὴ ὑπάρχουν χωρία εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἁγ. Γραφήν, τὰ ὁποῖα νὰ εἶναι τοσοῦτον συγκινητικά, ἐξαιρέσει τῆς φωνῆς τοῦ Δαυΐδ· «Ἀβεσαλὼμ...» (Β' Βασιλ. ιθ' 1 ἑξ.) καὶ τοῦ ὑψηλοῦ προφητικοῦ θρήνου τοῦ Ἰησοῦ· «Ἱερουσαλὴμ...» (Ματθ. κγ' 37), ὡς παρατηρεῖ ἡ IB
5. Μν. ἔργ., σελ. 269.

θρῆνος, ὅστις, κατὰ τὸν προσφυέστατον χαρακτηρισμὸν τοῦ Cornill, εἶναι «. . . ein erschütender Abschluss eines erschüttenden Abschnittes» [1]. Ἐν τέλει, ὡς ὀρθῶς ἤδη ὑπὸ πολλῶν παρετηρήθη, ἡ ὁμοιότης τοῦ Ἱερεμίου πρὸς τὸν Ἰησοῦν ὑπάρχει καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ἑνότητι, διότι καὶ ἐκεῖνος ἔμελε νὰ κλαύσῃ διὰ τὴν Ἱερουσαλήμ του (Λουκ. ιθ′ 41), ὡς πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἱερεμίας εἶχε κάμει ὡς πρόδρομος ἐκείνου.

4) Ὁ Ἱερεμίας θρηνεῖ τὴν νέαν συμφορὰν τοῦ λαοῦ του (ιδ′ 17β-18):

Στίχ. 17β [α] *Οἱ ὀφθαλμοί μου νύκτα καὶ ἡμέραν ἀναλύονται εἰς δάκρυα*
καὶ δὲν ἠμποροῦν νὰ ἡσυχάσουν.
Διότι σφοδρὰ συντριβὴ ἔπληξε τὴν παρθένον [β] *κόρην τοῦ [λαοῦ μου,*
πλῆγμα ἐντελῶς ἀθεράπευτον.
18 Ἂν ἐξέλθω εἰς τὴν ὕπαιθρον, ἰδοὺ οἱ διὰ ξίφους διαπερασμένοι,
καὶ ἐὰν ὑπάγω εἰς τὴν πόλιν, ἰδοὺ τὸ βάσανον τῆς πείνης.
Ναὶ τόσον ὁ προφήτης, ὅσον καὶ ὁ ἱερεὺς περιπλανῶνται ἀνὰ [γ] *[τὴν χώραν*
καὶ δὲν ἔχουν ἐπίγνωσιν.

α) Τὸ וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶם אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה δὲν ἀνήκει ἐνταῦθα, ἀλλὰ εἰς τὸν προηγούμενον στίχον, κατὰ τοὺς πλ. ἐξηγ.

β) Τὸ בְּתוּלַת μὴ ὑπάρχον παρ' Ο′ ἀδίκως διαγράφ. ὑπὸ Rud. κ.ἄ.

γ) Ἡ διόρθωσις τοῦ אֶל εἰς אֶת־ (Riccioli, Rud. κ.ἄ.) δὲν εἶναι ἀπαραίτητος.

Ο′

Στίχ. 17β Καταγάγετε ἐπ' ὀφθαλμοὺς ὑμῶν δάκρυα ἡμέρας καὶ νυκτός,
καὶ μὴ διαλειπέτωσαν, ὅτι συντρίμματι συνετρίβη θυγάτηρ
λαοῦ μου καὶ πληγῇ ὀδυνηρᾷ σφόδρα.
18 Ἐὰν ἐξέλθω εἰς τὸ πεδίον, καὶ ἰδοὺ τραυματίαι μαχαίρας,
καὶ ἐὰν εἰσέλθω εἰς τὴν πόλιν, καὶ ἰδοὺ πόνος λιμοῦ·
ὅτι ἱερεὺς καὶ προφήτης ἐπορεύθησαν εἰς γῆν, ἣν οὐκ ᾔδεισαν.

Καὶ ἐν τῷ μονολόγῳ [2] τούτῳ ὁ προφήτης ἐπιθυμεῖ νὰ κλαίῃ συνεχῶς. Ἡ νὺξ ἐν τῷ ἑβρ. κειμένῳ προτάσσεται τῆς ἡμέρας (לַיְלָה וְיוֹמָם), ὁ δὲ λόγος εἶναι προφανής, καθ' ὅσον κατὰ τὴν νύκτα, καθ' ἣν εἶναι τις μόνος μετὰ τῆς ψυχῆς του καὶ τῆς δυστυχίας του, κλαίει περισσότερον τῆς ἡμέρας. Ἡ בַּת־עַמִּי

1. Μν. ἔργ., σελ. 123. Ἐπ' αὐτοῦ καὶ ὁ I. Bewer : (The Literature of the Old Testament, N. York 1945⁹, σελ. 149) παρατηρεῖ· «in the judgement of literary critics belong to the finest in the Literature of the World». Πρβλ. Leslie : μν. ἔργ., σελ. 80.

2. Τὸ κείμενον τῶν Ο′ δὲν διασώζει τὴν μονολογικὴν μορφὴν καὶ τὸ ἐν στ. 17β α′ προσ. τοῦ Μασωριτ. ἀπαντᾷ παρ' αὐτοῖς ὡς β′ κλπ.

κεῖται συντετριμμένη μὲ ἀνίατα τραύματα, ἑτοιμοθάνατος. Ἰδοὺ διατὶ ὁ προφήτης θρηνεῖ. Ἡ συμφορὰ ἴσως εἶναι μέλλουσα, ἄρα δὲ καὶ ὁ μονόλογος προφητικός. Ἀλλὰ ποίαν ἐθνικὴν συμφορὰν ἔχει ἆράγε ὑπ' ὄψει του ἐδῶ ὁ προφήτης ; Πρόκειται περὶ πολιορκίας ; Ἀλλὰ τότε πῶς ἐξέρχεται εἰς τὴν ὕπαιθρον ; Εἶναι λιμός ; Οὐδὲ τοῦτον δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν, ὡς θέλει ὁ Duhm· προτιμητέα ὅμως ἡ λύσις τοῦ Volz [1], καθ' ἣν οἱ προφητικοὶ ὀφθαλμοὶ βλέπουν ὁλόκληρον τὴν σειρὰν τῶν συνταρακτικῶν γεγονότων, ἤτοι τὰς φάσεις τοῦ ἀπολεσθέντος πολέμου, κατὰ τὸν ὁποῖον τόσαι οἰκογένειαι ἐπλήγησαν βαρύτατα, ἀπολέσασαι προσφιλῆ των πρόσωπα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, κείμενα ἄταφα, βορὰ τῶν ἁρπακτικῶν θηρίων κλπ. Οὕτω περιγράφονται αἱ σκηναὶ τῆς πολιορκίας, αἵτινες, πλὴν τῶν ἄλλων, συνεπάγονται καὶ τὰ δεινὰ τοῦ λιμοῦ καὶ τοῦ λοιμοῦ. Εἰς ὅσους ὁ πόλεμος δὲν ἐσκόρπισε τὸν θάνατον ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ἐχθρικῆς μαχαίρας, ἔρχεται τώρα ὁ λιμὸς καὶ λοιμὸς διὰ νὰ τοὺς δώσουν τὸν βανανιστικὸν θάνατον καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις. Αἱ θλιβεραὶ σκιαὶ τῶν σκελετωμένων πλέον μορφῶν καταδιώκουν τὴν σκέψιν τοῦ προφήτου νύκτα καὶ ἡμέραν, δίκην τρομακτικοῦ ἐφιάλτου. Ἴσως καὶ ὁ μονόλογος οὗτος νὰ κατάγηται ἀπὸ τὴν α' περίοδον δράσεως τοῦ προφήτου. Εἰς τὴν γνώμην ταύτην ἐνισχύει ἡμᾶς καὶ ἡ παρατηρουμένη μεγάλη ὁμοιότης τοῦ μονολόγου τούτου πρὸς τὸν πρῶτον τῆς ὁμάδος ταύτης.

Πρὸ τῆς περιγραφομένης καταστάσεως τὸ λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου σαλεύεται. Οἱ ἄλλοτε ὁδηγοὶ τοῦ λαοῦ, ὁ προφήτης δηλ. καὶ ὁ ἱερεὺς (גַּם־נָבִיא גַּם־כֹּהֵן), ὅλοι ὁμοῦ παραφρονοῦν καὶ περιφέρονται τῇδε κακεῖσε, χωρὶς νὰ γνωρίζουν διατί. Περιπλανῶνται, ὅπως ἄλλοτε καὶ αὐτοὶ ἐπλανήθησαν καὶ ἐπλάνησαν τοὺς ἄλλους μὲ τὰς παραβάσεις των τοῦ νόμου καὶ τῶν παραδόσεων. Τώρα πλέον ἀπὸ τὰς ἀλλεπαλλήλους συμφοράς, αἵτινες ἔπληξαν τὴν χώραν καὶ τὰς ὁποίας καὶ οἱ ἴδιοι δὲν δύνανται νὰ ἀντιμετωπίσουν, μεταβάλλονται εἰς πλανοδίους περιφερομένους ἐν μεγίστῃ ἀμηχανίᾳ, χωρὶς νὰ δύνανται νὰ βοηθήσουν οὐδένα, χρήζοντες καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι βοηθείας. Καὶ μετὰ τῆς λογικῆς ἀπόλλυται καὶ ἡ ἀξιοπρέπειά των. Ὁ προφήτης μετὰ συντριβῆς κάμνει τὴν νέαν ταύτην διαπίστωσιν, ἥτις δίδει εἰς αὐτὸν τὸ τελικὸν πλῆγμα. Ὅλα κρημνίζονται διὰ μιᾶς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ νεαροῦ πάντως προφήτου. Εἰς δὲ τὸ βάθος τῆς σκηνῆς κρύπτονται ὅλα τὰ φοβερὰ γεγονότα τῆς συγκεκριμένης συμφορᾶς, ἀλλὰ καὶ τῆς μεγαλυτέρας, ἤτοι τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τῶν σπαραξικαρδίων σκηνῶν τῆς ἁλώσεως, τὰς ὁποίας ἔμελλεν νὰ ζήσῃ ὁ προφήτης, πρὶν ἢ ἀποθάνῃ. Οὐχὶ δὲ μόνον πρὸς τὸν μονόλογον τοῦ δ' 19-21, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν τοῦ η' 18-23 ὑπάρχει στενωτάτη σχέσις, καὶ δὴ τοῦ τελευταίου στίχου ἐκείνου πρὸς τὸν πρῶτον τοῦ παρόντος [2].

---

1. Πρβλ. Nötscher, Rudolph ἐν μν. ἔργ.
2. Πρβλ. καὶ Skinner : μν. ἔργ., σελ. 128.

γ) Ὁ προφήτης καὶ τὸ ἴδιον ἐγώ. 1) Τὸ παράπονον τοῦ Ἱερεμίου διὰ τὴν ὕπαρξίν του (ιε´ 10):

Στίχ. 10 Ἀλλοίμονόν μου μητέρα μου, διότι μὲ ἐγέννησες,
ἄνδρα ἔριδος καὶ ἄνδρα[α] *διαμάχης πρὸς ὅλην τὴν γῆν.*
Δὲν ἐδάνεισα οὔτε μὲ ἐδάνεισαν·
(ὅμως) πάντες μὲ καταρῶνται. [β]

11 Ἀλήθεια, Γιαχβέ, σὲ ὑπηρέτησα πάρα πολὺ καλῶς.
Σὲ παρεκάλεσα καὶ δι' αὐτὸν τὸν ἐχθρόν.
εἰς τον καιρὸν τῆς δυστυχίας (του) καὶ τῆς ἀνάγκης (του) [1]

α) Τὸ δεύτερον אִישׁ ἀδίκως διαγράφεται ὑπὸ τῶν πλ. ἐξηγ. καθ' Ο´.

β) Ἀντὶ כֻּלֹּה מְקַלְלַונִי, ἀνάγν. μετὰ τῶν πλ. ἐξηγ. [2] כֻּלְּהֶם קִלְלוּנִי

Ο´

Στίχ. 10 Οἴμοι ἐγώ, μῆτερ, ὡς τίνα μὲ ἔτεκες;
ἄνδρα δικαζόμενον καὶ διακρινόμενον πάσῃ τῇ γῇ·
οὔτε ὠφέλησα, οὔτε ὠφέλησεν με οὐδείς·
ἡ ἰσχύς μου ἐξέλιπεν ἐν τοῖς καταρωμένοις με.

Μετὰ τοῦ μονολόγου τούτου εἰσερχόμεθα εἰς τὴν γ´ ὁμάδα, ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ προσωπικὸν παράπονον τοῦ προφήτου. Ἐνταῦθα ἔχομεν τὸν ἄνθρωπον Ἱερεμίαν, τόσον πολυπαθῆ, ἐν τῷ ὁποίῳ κυριαρχεῖ ἡ ἀπογοήτευσις. Ἡ βαθεῖά του θλῖψις ἀπὸ τὰς καθημερινὰς διαμάχας, ἡ ἀχαριστία ἐκ μέρους τῶν συμπατριωτῶν του, αἱ ἀλλεπάλληλοι συμφοραί, αἵτινες, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴδομεν, τὸν συντρίβουν, καὶ ἡ θεία ἐγκατάλειψις — ἔστω καὶ φαινομενικὴ — δημιουργοῦν ἐν αὐτῷ ἀφόρητον κατάστασιν πόνου καὶ πικρίας, ἡ ὁποία καὶ εὑρίσκει διέξοδον ἐν τῷ νέῳ τούτῳ μονολόγῳ [3]. Ὁ προφήτης ἔχει πλέον ἐσωτερικῶς καμφθῆ, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, τὸν ἐγκαταλείπουν αἱ ἐσωτερικαί του δυνάμεις. Ἀκριβῶς δὲ ἐνταῦθα ἐξέρχονται οἱ λόγοι οὗτοι ἐκ τῶν χειλέων του. Εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινοι καὶ ἀναπηδοῦν ἐκ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ προφήτου καὶ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ δὲ εἶναι ἡ ὑπερεκχείλισις τῆς ψυχῆς τοῦ προφήτου, διὰ τοῦτο χαρακτηρίζονται λίαν ἐπιτυχῶς, ὡς ἀνήκοντες εἰς τὰς «προσωπικὰς

---

1. Ὁ στ. 11 ὡς προσευχὴ-θρῆνος δὲν μετέχει τοῦ μονολόγου, τιθέμενος ἐνταῦθα διὰ τὴν καλυτέραν κατανόησιν τοῦ προηγηθέντος στίχου.

2. Πρβλ. καὶ Ἀ. Χαστούπη: μν. ἔργ., σελ. 76.

3. Πρβλ. Β. Βέλλα: μν. ἔργ., σελ. 311. Ὁ Balla (Die Botschaft der Propheten, σελ. 211) τὸν χαρακτηρίζει ὡς πιθανὸν ἀπόσπασμα.

ἐκχύσεις» (Persönliche Ergüsse)[1]. Εἰς δυσκόλους στιγμὰς καὶ εἰς τὸν ἄνδρα ἀκόμη ἐξυπνᾷ τὸ παιδίον. «Μανοῦλα μου» (אִמִּי), θὰ ἐλέγομεν. Καὶ ὁ προφήτης, τὸ «φρούριον», ὁ «σιδηροῦς στῦλος» καὶ τὸ «ὀρειχάλκινον τεῖχος» (α′ 18), εἶναι ἕτοιμος νὰ πέσῃ καὶ νὰ κλαύσῃ ἐπὶ τοῦ μητρικοῦ στήθους. Μόνον ἐκεῖ θὰ εὕρῃ τὴν παρηγορίαν καὶ τὴν ἀνακούφισιν. Μόνον πλησίον τῆς μητρός του θὰ εἶναι ἀσφαλής. Ἐκεῖ εἰς τὸν μητρικὸν κόλπον δὲν θὰ ἀκούῃ καὶ δὲν θὰ βλέπῃ τὴν ἀθλιότητα, ἡ ὁποία τὸν συμπνίγει. Ἐκεῖ δὲν θὰ τὸν φθάνουν τὰ φαρμακερὰ βέλη, τὰ ὁποῖα δηλητηριάζουν ὁλόκληρον τὴν ὕπαρξίν του καὶ περὶ ὧν καὶ ἐν ἄλλῳ μονολόγῳ ὡμίλησεν (θ′ 1 ἑξ.). Δὲν εἶναι ὁ πρῶτος, οὐδὲ ὁ τελευταῖος, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὴν μητέρα του (ἄχ μάννα μου!). Οὔτε πάλιν εἶναι ἀνάγκη νὰ ζῇ ἡ μήτηρ του καὶ νὰ εὑρίσκεται ἐκεῖ που πλησίον του, ὡς θέλει ὁ Duhm. Διατί; Μήπως καὶ ὁ γέρων κατὰ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του δὲν ἐπικαλεῖται εἰς δυσκόλους στιγμὰς τὴν μητέρα του, ἥτις πρὸ πολλῶν δεκάδων ἐτῶν ἴσως, ἔχει ἀποθάνει; Δὲν ἐπιθυμεῖ τὸν θάνατον. Εἶναι ἀηδιασμένος ἀπὸ τὴν ζωήν, δὲν ζητεῖ δὲ νὰ φύγῃ πλέον εἰς τὴν ἔρημον (θ′ 1), ἀλλ' ἐὰν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ εἶχε οὐδέποτε γεννηθῇ. Ἐπιθυμεῖ τὴν ἀνυπαρξίαν! Προσπαθῶν δὲ νὰ ἀνεύρῃ τὰς αἰτίας τοῦ ἐναντίον του μίσους τῶν συμπατριωτῶν του, παρατηρεῖ μὲ δόσιν τινὰ πικρᾶς εἰρωνείας, ὅτι οὐδέποτε ἐδάνεισεν ἢ ἐδανείσθη. Ὡς δὲ σημειώνει ὁ κ. Βέλλας, πρόκειται περὶ «ὡραίας παρατηρήσεως ὅτι αἱ χρηματικαὶ διαφοραὶ εἶναι πολλάκις ἀφορμαὶ ἔριδος»[2]. Ὁ Ἱερεμίας κατήντησεν ἀνὴρ διαμάχης καὶ ἔριδος λόγῳ τῆς προφητικῆς του ἰδιότητος. Τοῦτο αἰσθάνεται βαθύτατα καὶ εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησις, ὅτι ὁ μονόλογος οὗτος, ὡς καὶ ἄλλαι τινὲς ἑνότητες (π.χ. αἱ ἐξομολογήσεις), εἰσάγουν βαθύτατα εἰς τὴν συντετριμμένην καρδίαν τοῦ προφήτου καὶ οὕτως ἐπιτρέπουν νὰ ἴδωμεν, ὅτι οἱ προφῆται, οἱ ἐξαγγέλλοντες τὰς θείας βουλάς, δὲν παύουν νὰ εἶναι ἄνθρωποι αἰσθανόμενοι βαθύτατα τὰ ἐπακόλουθα τοῦ κηρύγματος των. Τὸν δὲ μονόλογον τοῦτον, ὃν ὁ Baumgartner χαρακτηρίζει ὡς «Ἰώβειον ποίημα»[3], δὲν θὰ τοποθετήσωμεν εἰς ὡρισμένην ἐποχὴν τῆς προφητικῆς δράσεως τοῦ Ἱερεμίου, ὡς ἐπιχειροῦν τινές, τοποθετοῦντες τοῦτον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰωακείμ[4], ἀλλὰ θεωροῦντες μᾶλλον ἀπίθανον τὴν α′ περίοδον, προτιμῶμεν τὴν β′ ἢ καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν γ′ περίοδον, ὅτε ὁ προφήτης εἶχε πράγματι μαρτυρήσει εὑρισκόμενος ἐν μέσῳ ἀνυπερβλήτων ἀντιξοοτήτων.

2) Τὸ προφητικὸν ἀξίωμα εἶναι δυσβάστακτον (κ′ 7β—9):

Στίχ. 7 Μὲ ἐξηπάτησες Γιαχβὲ καὶ ἐξηπατήθην

---

1. Ἤδη ὁ Giesebrecht: μν. ἔργ., σελ. XIII.
2. Μν. ἔργ., σελ. 312. Τινὲς μάλιστα διαβλέπουν ἐνταῦθα σχετικὸν γνωμικόν, πρβλ. Cornill, Orelli, Giesebrecht, Nötscher (Echt. B.) κλπ.
3. Μν. ἔργ., σελ. 61.
4. Volz, Nötscher, Rudolph κ.ἄ.

μὲ κατέβαλες καὶ μὲ ὑπερενίκησες! [α]
ἔγινα καταγέλαστος ὅλην τὴν ἡμέραν,
πάντες μὲ χλευάζουν.
8 *Διότι ὁσάκις ὁμολογῶ, πρέπει νὰ κραυγάζω·*
«ἀδικία καὶ βιαιοπραγία» νὰ φωνάζω,
διότι ὁ λόγος τοῦ Γιαχβὲ ἔγινεν εἰς ἐμὲ ὄνειδος καὶ χλεὺη ὅλην
9 *Καὶ ἂν εἴπω «δὲν θὰ τὸν σκεφθῶ (πλέον)* *[τὴν ἡμέραν.*
καὶ δὲν θὰ λαλήσω (πλέον) ἐν τῷ ὀνόματί του»,
γίνεται (τότε) ὡς πῦρ καῖον εἰς τὴν καρδίαν μου [β]
περιωρισμένον [γ] *εἰς τὰ ὀστᾶ μου.*
Μοχθῶ νὰ τὸν ὑποφέρω
καὶ ὅμως δὲν ἠμπορῶ.

α) Τὸ α′ κῶλον ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Γιαχβέ, ἄρα δὲν ἀνήκει εἰς τὸν μονόλογον.

β) Τὸ בְּלִבִּי ἐλλεῖπον παρ' Ο′ θεωρεῖται ἀδίκως ὡς γλῶσσα (Duhm).

γ) Τὸ עָצֻר ἔχει θέσιν ἐνταῦθα καὶ δὲν πρέπει νὰ διαγραφῇ ἢ νὰ διορθωθῇ (כִּצָרָב καθ' Ο′, Ehrl., Volz κ.ἄ.).

Ο′

Στίχ. 7β Ἐγενόμην εἰς γέλωτα, πᾶσαν ἡμέραν διετέλεσα μυκτηριζόμενος·
8 ὅτι πικρῷ λόγῳ μου γελάσομαι[2], ἀθεσίαν καὶ ταλαιπωρίαν ἐπικαλέσομαι, ὅτι ἐγενήθη λόγος κυρίου εἰς ὀνειδισμὸν ἐμοὶ καὶ εἰς χλευασμὸν πᾶσαν ἡμέραν μου.
9 Καὶ εἶπα οὐ μὴ ὀνομάσω τὸ ὄνομα κυρίου καὶ οὐ μὴ λαλήσω ἔτι ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ· καὶ ἐγένετο ὡς πῦρ καιόμενον φλέγον ἐν τοῖς ὀστέοις μου, καὶ παρεῖμαι πάντοθεν καὶ οὐ δύναμαι φέρειν.

Ὁ μονόλγος οὗτος εἶναι ἔκφρασις πικροῦ παραπόνου πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τὰς ταλαιπωρίας καὶ τὸ ψυχικὸν μαρτύριον τοῦ προφητικοῦ ἔργου. Ἤδη ἐν στ. 7α ὁ Ἱερεμίας ἐστράφη πρὸς τὸν Θεόν, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἤρχισεν νὰ παραπονῆται μετὰ πικρίας καὶ βαθείας θλίψεως, μεταχειριζόμενος ἐκφράσεις ἀσυνήθεις ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ [3]. Εὐθὺς ἀμέσως ὅμως ὁ μετὰ τοῦ Θεοῦ διά-

---

1. Πρβλ. Ἀ. Χαστούπη: μν. ἔργ., σελ. 135.

2. Περὶ τῆς ἐνταῦθα παρατηρουμένης οὐσιώδους διαφορᾶς τῶν δύο κειμένων βλ. Ἀ. Χαστούπη: ἔνθ. ἀν.

3. Ὡς παρατηρεῖ δὲ ὁ Rudolph (μν. ἔργ., σελ., 120) «Es sind direkt blasphemische Worte, die Jer. hier gegen Jahwe in den Mund nimmt...».

λογος μετατρέπεται εἰς μονόλογον[1], ὅπου ἐξιστοροῦνται αἱ συνθῆκαι,ὑφ' ἃς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ζῇ ὁ προφήτης. Ὁ βίος του κατέστη πλέον πράγματι ἀβίωτος. Ἡ προφητική του ἰδιότης τὸν ἀναγκάζει νὰ κάμῃ πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι τελείως ἀντίθετα πρὸς τὸν χαρακτῆρα του. Ἐν τῷ μονολόγῳ τούτῳ ὁ Ἱερεμίας ἀφήνει νὰ ἀκουσθοῦν αἱ σκέψεις του, αἱ διαπιστώσεις του. Ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ ἁπλότης, ἡ εὐαισθησία καὶ ἡ ἀπογοήτευσις χαρακτηρίζουν τὴν ὅλην ἑνότητα. Τὰ δεινά, τὰ ὁποῖα τοῦ καθιστοῦν μαρτυρικὴν τὴν ὕπαρξιν του, δὲν εἶναι μόνον σωματικά, ἀλλὰ καὶ ψυχικά, προσβάλλοντα τὸ λεπτότατον μέρος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ψυχήν.

Στίχ. 7β. Δὲν ὑπάρχει, ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ προφήτης νὰ μὴ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀκούσῃ τὰς ἀποδοκιμασίας, τὰς ὕβρεις, τοὺς ἐμπαιγμοὺς καὶ τοὺς εἰρωνικοὺς γέλωτας τῶν συμπατριωτῶν του. Ὅπου καὶ ἐὰν διέλθῃ, θὰ πρέπῃ νὰ ἀκούῃ ψιθύρους, εἰρωνείας καὶ ἀποδοκιμασίας.

Στίχ. 8α. Ὅταν ὁμιλῇ, δὲν θὰ πρέπῃ νὰ ἀπευθύνεται ὡς πρὸς φίλους. (Πρβλ. ιε' 17, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς μονώσεως τοῦ προφήτου μας). Δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ συζητήσῃ μετὰ τῶν συμπολιτῶν του, ἀλλ' εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ φωνάζῃ, νὰ καταγγείλῃ τὴν ἀθλιότητα, τὴν ἠθικὴν ἔκλυσιν, ἥτις κυριαρχεῖ, συχνὰ δὲ ἐπαναλαμβάνει τὰς λέξεις βία, ἀδικία, καταπίεσις (חָמָס), βιαιοπραγία (שֹׁד), οὕτως ὥστε αὗται ἀπέβησαν χαρακτηριστικαὶ δι' αὐτόν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα συμπεριφορὰ τοῦ λαοῦ ἔναντι τοῦ προφήτου εἶναι εὐνόητος κατόπιν τῆς συνεχοῦς καὶ αὐστηρᾶς κριτικῆς, ἣν ἀσκεῖ ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ ἡ λεπτὴ καὶ πλήρης ἀγάπης πρὸς τοὺς συνανθρώπους της προσωπικότης αὕτη. Ἡ εἰρωνεία καὶ ἡ χλεύη, ὁ συγκεκρατημένος, ἢ καὶ ἠχηρὸς μετὰ θρασύτητος γέλως προσβάλλουν καιρίως τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ Ἱερεμίας εἶναι κατ' ἐξοχὴν εὐαίσθητος ἄνθρωπος, εὔλογον δὲ νὰ κάμπτηται πρὸ τῆς ἀφορήτου ταύτης καταστάσεως, ὅπου κατεξευτελίζεται ἡ προσωπικότης του. Ὁ προφήτης ἐξανίσταται, προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρῃ τὰ αἴτια τῆς ἀθλιότητός του. Εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ἤτοι ἡ προφητική του ἰδιότης, ἐκείνη, ἥτις πταίει ! Ἐναντίον αὐτῆς, ὅλως ἀνθρωπίνως, στρέφεται πρὸς στιγμὴν ὁ προφήτης καὶ ἐμμέσως, τρόπον τινά, ἐναντίον αὐτοῦ τούτου τοῦ καλέσαντος αὐτὸν Θεοῦ. Ὁ Γιαχβέ, οὕτως εἰπεῖν, εὐθύνεται ὄχι μόνον διότι ἀνέχεται νὰ ἐμπαίζουν τὸν ἐργάτην τοῦ ἀμπελῶνός του, ἀλλὰ κυρίως, διότι τὸν ἐξαπέστειλεν ὡς κήρυκα τοῦ λόγου του καὶ τοῦ θελήματός του πρὸς τοσοῦτον ἀγνώμονα καὶ πεπωρωμένον λαόν, τοῦ ὁποίου ἑκάστη πρᾶξις εἶναι παράβασις.

Ἐν στ. 9 ἔχομεν σπουδαιότατον χωρίον σχετικὸν πρὸς τὰ προφητικὰ

1. Πρβλ. Volz (μν. ἔργ., σελ. 206) «Mit 7β wendet sich der Prophet gleichsam von Gott ab zum Selbstgespräch (nicht erst 9β)». Ἐπίσης Neher (L' Essance du Prophétisme, σελ. 324) «Detail émouvant: iln' ose pas en faire la confession à Dieu même, mais à son âme torturée seulment, dans un bref monologue...».

βιώματα, λίαν διαφωτιστικόν, ἂν μὴ καὶ τὸ διαφωτιστικώτατον, ὅσον καὶ συγκλονιστικώτατον τῆς Π. Διαθήκης, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν προφητείαν ὡς φαινόμενον καθ' ὅλου[1]. Καὶ ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ ὁ προφήτης ἄρχεται μετὰ τοῦ γνωστοῦ πλέον καὶ ἐξ ἄλλων μονολόγων וְאָמַרְתִּי (καὶ εἶπα) καὶ ἀποκαλύπτει καὶ τὰ ἐσώτερα συναισθήματα του καὶ τὰ μυστήρια τῆς ψυχῆς του. Ἐν τῷ μονολόγῳ τούτῳ ὁ προφήτης ὁμιλεῖ τὴν ἀπέριττον γλῶσσαν, τὴν γλῶσσαν τῆς εἰλικρινείας. Τὸ עֶצֶם χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὡς ἔκφρασις τῶν σωματικῶν αἰσθημάτων. Ἔχουν ἆράγε οἱ προφῆται, πλὴν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, καὶ σωματικά; Ἡ δύναμις τῆς προφητείας εἶναι τοσοῦτον ἰσχυρά, ὥστε δημιουργεῖ, ὡς μανθάνομεν καὶ ἐξ ἄλλων χωρίων, καὶ σωματικὰ αἰσθήματα[2]. Σχολιάζων δὲ τὸν στίχον τοῦτον ὁ Volz παρομοιάζει τὴν δύναμιν τοῦ προφητικοῦ λόγου πρὸς τὴν τοῦ ἠλεκτρικοῦ ρεύματος. Θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ ὑπενθυμίσωμεν καὶ τὰς διηγήσεις περὶ τῆς Κιβωτοῦ (Α' Βασ. ϛ' 19, Β' Βασ. ϛ' 7), ἡ ὁποία ἐπέδρα ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ὡς τὸ ἠλεκτρικὸν ρεῦμα. Τὸ Θεῖον ὑπερεκχειλίζει τὴν καρδίαν, τὸν νοῦν καὶ ὁλόκληρον τὸ εἶναι τοῦ Ἱερεμίου, ζητεῖ διέξοδον διὰ τοῦ στόματος τοῦ προφήτου. Θέλει νὰ γίνῃ ὁπωσδήποτε ἀκουστὸν τὸ κήρυγμά του. Εἰς μάτην οὗτος κατέβαλε πᾶσαν δυνατὴν προσπάθειαν, ἵνα καθυποτάξῃ ἀφ' ἑνὸς τὴν δύναμιν ταύτην τοῦ θείου λόγου, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ καταπνίξῃ τὴν θείαν φωνήν, ἥτις τόσας μεγάλας ἐχθρότητας τοῦ ἐδημιούργησεν καὶ φαίνεται αἰτία τοῦ καθημερινοῦ κατεξευτελισμοῦ του. Ἀλλ' ἐστάθη ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ τὸ ποθούμενον. Ὀφείλει λοιπὸν νὰ παραμείνῃ προφήτης, ἀδιακόπως κηρύττων τὰς βουλὰς τοῦ Θεοῦ. Ὅσα λέγει, δὲν εἶναι συνήθως ἰδικά του. Πλὴν ὅμως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ Ἱερεμίας διακρίνει εὐσυνειδήτως τὰ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου λεγόμενα. Προσπαθεῖ, ὡς ἤδη εἴπομεν, νὰ λησμονήσῃ τὴν κλῆσιν του. Θέλει καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ μὴ σκέπτεται πλέον τὸν Γιαχβέ. Εἰς μάτην ὅμως, διότι μᾶλλον ἐπιδεινώνει τὴν ταλαιπωρίαν του.

Τέλος, ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν καὶ τοῦ μονολόγου τούτου, τὸν ὁποῖον καὶ ἡμεῖς διακρίνομεν τοῦ ἐπακολουθοῦντος (κ' 10-11), δέον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νὰ τοποθετηθῇ εἰς τοὺς πρώτους χρόνους μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ Ἰωακείμ[3].

3) Ἡ θεία μέθη καὶ τὰ συμπτώματά της (κγ' 9):

Στίχ. 9 α Συντρίβεται ἡ καρδία μου εἰς τὸ ἐσωτερικόν μου.
Τρέμουν πάντα τὰ ὀστᾶ μου.
Εἶμαι ὡς ἄνθρωπος μεθυσμένος

1. Πρβλ. G.v. Rad: μν. ἔργ., σελ. 271 καὶ Duhm, Cornill, Volz, Nötseher (μν. ἔργ.).
2. Πρβλ. μονόλογον δ' 19—21.
3. Μετὰ τῶν Erbt, Nötscher (μν. ἔργ.) κ.ἄ.

καὶ ὡς ἀνὴρ κυριευμένος ἀπὸ οἶνον,

ἔμπροσθεν τοῦ Γιαχβὲ καὶ πρὸ τῶν ἁγίων λόγων του.

α) Τὸ προτασσόμενον לַנְּבִאִים δὲν εὑρίσκετο ἀρχικῶς ἐνταῦθα καὶ δέον νὰ διαγραφῇ κατὰ τὸν Volz, ὡς μεταγενεστέρα προσθήκη, διαφωνούντων τῶν Nötsch., Rud., Steinm., Χαστ. κ.ἄ.

Ο΄

Στίχ. 9 Συνετρίβη ἡ καρδία μου, ἐν ἐμοὶ ἐσαλεύθη πάντα τὰ ὀστᾶ μου, ἐγενήθην ὡς ἀνὴρ συντετριμμένος καὶ ὡς ἄνθρωπος συνεχόμενος ἀπὸ οἴνου ἀπὸ προσώπου Κυρίου καὶ ἀπὸ προσώπου εὐπρεπείας δόξης αὐτοῦ.

Μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «εἰς τοὺς προφήτας» (לַנְּבִאִים) ἄρχεται ὁ νέος οὗτος μονόλογος. Ἡ ἐπιγραφὴ ὅμως αὕτη δὲν φαίνεται ἔχουσα ἄμεσον σχέσιν μόνον πρὸς τὴν ἀκολουθοῦσαν αὐτῇ ἑνότητα, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἄλλας τινὰς διεσκορπισμένας τῇδε κακεῖσε ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἱερεμίου, ἴσως δὲ νὰ ἐτέθη πολὺ βραδύτερον [1]. Ὁ προφήτης φαίνεται ὅτι εὑρίσκεται ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς δράσεώς του [2] καὶ αἰσθάνεται ζωηρότατα τὰ βιώματα τῆς προφητικῆς του κλήσεως. Ἐνταῦθα ἡ παροῦσα ἑνότης παρουσιάζει σχέσιν στενὴν πρὸς τὸν μονόλογον κ΄ 9 [3], διότι ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἀμφότεροι ὁμιλοῦν περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς προφητικῆς ἰδιότητος, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ καὶ αἱ χρησιμοποιούμεναι ἐκφράσεις παρουσιάζουν ὁμοιότητας (π.χ. τὸ עֶצֶם ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰς δύο ἑνότητας). Δημιουργὸς τῆς περιγραφομένης καταστάσεως εἶναι ἡ προφητικὴ ἰδιότης, ἥτις τὸν φέρει εἰς ἐπαφὴν ἐξ ἑνὸς μὲν πρὸς τὸν σκληροκάρδιον καὶ ἀποστάτην λαόν, τοῦ ὁποίου αἱ πολυπληθεῖς παραβάσεις συντρίβουν, ὡς εἴδομεν, τὴν προφητικήν του καρδίαν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ πρὸς τὸν ἅγιον Θεόν, πρὸ τῆς μεγαλειότητος τοῦ ὁποίου, ὡς ταπεινὸς ὑπηρέτης ἵσταται τρέμων, αἰσθανόμενος τὴν ἀναξιότητά του καὶ τὸ μέγεθος τῆς θείας συγκαταβάσεως, ἥτις τὸν μεταχειρίζεται ὡς κήρυκα ἢ μᾶλλον ὡς τὸ στόμα αὐτῆς. Δὲν συμμεριζόμεθα δὲ τὴν γνώμην τοῦ Duhm, ὅστις διαγράφει τὸ β΄ ἡμιστίχιον ὡς μὴ γνήσιον. Ὑπάρχει ἐπίσης σχέσις τοῦ μονολόγου τούτου πρὸς τὸ ὅραμα τῆς κλήσεως τοῦ Ἡσαΐου (ς΄ 1 ἑξ.), ὅστις ἐπίσης μονολογεῖ. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ παρὼν μονόλογος εὕρηται ἐν μέσῳ

---

1. Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξαν ἤδη οἱ Giesebrecht (μν. ἔ.) καὶ Mowinckel (Zur Komposition des Buches Jeremias). Πρβλ. Weiser μν. ἐργ.

2. Πρβλ. Skinner (μν. ἔργ.), Volz (μν. ἔ), Condamin (μν. ἔ.), Rudolph (μν. ἔ.), Weiser (μν. ἔ). Ὁ Leslie μάλιστα θέλει αὐτὸν εἰς τὴν ἐποχὴν 626-624. Ὁ δὲ Gelin παρατηρεῖ, ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωακείμ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Σεδεκίου.

3. Ἀπὸ τοῦ Orelli ἤδη ὑπεστηρίχθη ἡ τοιαύτη σχέσις.

λόγων πρὸς τοὺς ποιμένας καὶ βασιλεῖς. Τοῦτο διότι, παραλλήλως πρὸς τοὺς ἄρχοντας, καὶ οἱ προφῆται διεδραμάτιζον σπουδαιότατον μέρος, ὡς πνευματικοὶ ἡγέται, οὐχὶ μόνον τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ πολλάκις καὶ αὐτῶν τῶν ἀρχόντων, ἀναλόγως τῆς εὐσεβείας τούτων. Πολλάκις ὅμως οἱ παρουσιαζόμενοι ὡς προφῆται δὲν ἦσαν ἄλλο τι, εἰμὴ ψευδοπροφῆται, οἵτινες δὲν διέφερον τῶν αὐλοκολάκων καὶ τῶν κοινῶν ἀπατεώνων. Καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἱερεμίου ὑπῆρχε πλῆθος τοιούτου εἴδους προφητῶν (πρβλ. Ἱερ. λε΄). Τούτους ἔχων ὑπ' ὄψίν του ὁ Ἱερεμίας ἀντιδιαστέλλει ἑαυτὸν πρὸς ἐκείνους. Ἐν τῷ μονολόγῳ τούτῳ ἀντιπαραβάλλει πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς ἐκείνων ἐκδηλώσεις τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐσωτερικάς. Οὐχὶ μόνον ὁ λαός, ἀλλὰ κυρίως οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ ψευδοπροφῆται εἶναι οἱ παραβαίνοντες τὸν θεῖον νόμον, οἱ μὴ ἔχοντες οὐδένα ἠθικὸν φραγμόν. Καθημερινῶς ὁ Ἱερεμίας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ζῇ τὴν σκληρὰν πραγματικότητα τῆς ἠθικῆς ἐξαχρειώσεως τοῦ λαοῦ του καὶ τῶν ἀρχόντων του. Καθημερινῶς δὲ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἵσταται πρὸ τῆς θείας μεγαλειότητος, νὰ ἐπικοινωνῇ μετ' αὐτῆς ἀκούων τὰς θελήσεις καὶ τοὺς λόγους της, τῶν ὁποίων ὀφείλει νὰ εἶναι διερμηνεύς. Ἡ ἐναλλαγὴ αὕτη ἀπὸ τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἁγιότητος εἰς τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἁμαρτίας προκαλεῖ εἰς αὐτὸν ζάλην, τὸν μεταβάλλει ἀπὸ νηφαλίου εἰς μεθυσμένον (אִישׁ שִׁכּוֹר). Ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἄνθρωπον τὸν διαπεποτισμένον ἀπὸ οἶνον, ὅστις παρουσιάζεται ὡς ράκος ψυχικὸν καὶ σωματικόν. Ἡ εἰκὼν τοῦ μεθυσμένου εἶναι λίαν ἰσχυρὰ καὶ ἐμπερικλείει τὴν ἔντασιν καὶ τὸ εἶδος τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα εἶναι σωματικά τε καὶ ψυχικά. Ἡ ἁμαρτία καὶ ἡ ἁγιότης ἐπιδροῦν ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὡς ὁ οἶνος.

4) Ἐν μέσῳ παγίδων μετὰ μοναδικοῦ ὑπερασπιστοῦ τοῦ Γιαχβὲ (κ΄ 10—11):

Στίχ. 10 Διότι ἤκουσα ψιθυρισμοὺς πολλῶν, τρόμος πέριξ [α].
«Καταγγείλατε (τον)! Θὰ τὸν καταγγείλωμεν!»
Πάντες οἱ φίλτατοί μου παραφυλάττουν τὴν πτῶσιν μου [β].
«Ἴσως θὰ παραπλανηθῇ καὶ θὰ κατισχύσωμεν ἐπ' αὐτὸν
καὶ θὰ λάβωμεν τὴν ἐκδίκησιν ἡμῶν ἀπ' αὐτόν».
11 Ὁ Γιαχβὲ ὅμως (εἶναι) μετ' ἐμοῦ [γ] *ὡς κραταιὸς πολεμιστής.*
Διὰ τοῦτο θὰ προσκόψουν οἱ διῶκταί μου καὶ δὲν θὰ κατισχύσουν.
Θὰ καταισχυνθοῦν σφόδρα, δὲν θὰ ἐπιτύχουν (τίποτε).
Καταισχύνη αἰωνία, δὲν θὰ λησμονηθῇ.

α) Διατηρητέον τὸ מָגוֹר מִסָּבִיב, ὅπερ δὲν εἶναι παρεμβολὴ ἐκ τοῦ κ΄ 3, ὡς θέλουν οἱ Volz, Nötsch. κ.ἄ.

β) Τὸ צַלְעִי ἐκ τοῦ צֶלַע καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ צֵלָע

γ) Ἀντὶ אוֹתִי, διόρθ. אִתִּי μετὰ τῶν πλ. ἐξηγ.

Ο΄

Στίχ. 10 Ὅτι ἤκουσα ψόγον πολλῶν συναθροιζομένων κυκλόθεν· ἐπισύστητε **καὶ** ἐπισυστῶμεν αὐτῷ, πάντες ἄνδρες φίλοι αὐτοῦ· τηρή**σατε** τὴν ἐπίνοιαν αὐτοῦ, εἰ ἀπατηθήσεται καὶ δυνησόμεθα αὐτῷ **καὶ** λημψόμεθα **τὴν ἐκδίκησιν** ἡμῶν ἐξ αὐτοῦ.
11 Καὶ **Κύριος** μετ᾽ ἐμοῦ καθὼς μαχητὴς ἰσχύων· διά τοῦτο ἐδίωξαν καὶ νοῆσαι οὐκ ἠδύναντο· ᾐσχύνθησαν σφόδρα, ὅτι οὐκ ἐνόησαν ἀτιμίας αὐτῶν, αἵ δι᾽ αἰῶνος οὐκ ἐπιλησθήσονται.

Ἡ νέα αὕτη ἑνότης ὀρθῶς, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, τοποθετεῖται κεχωρισμένως ἀπὸ τῆς προηγουμένης (7β-9) [1]. Ἡ σχέσις τῶν δύο τούτων ἑνοτήτων ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν μορφὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα μόνον. Πρέπει δὲ καὶ ὁ μονόλογος οὗτος νὰ κατάγηται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ δὴ ἐκ τῶν πρώτων χρόνων τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Ὁ προφήτης, ὡς καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ μονολόγῳ (7β-9) εἴδομεν, διεκτραγῳδεῖ τὴν ἀθλιότητα τοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ζῇ. Συνεχίζων δὲ ὅσα ἐν τοῖς στίχοις ἐκείνοις ἔλεγεν, δίδει μίαν ἔτι περιγραφὴν τῆς καταστάσεως του. Οἱ πάντες τὸν ἔχουν ἐγκαταλείψει καί, ὡς ἐὰν νὰ μὴ ἤρκει τοῦτο, ὁ Ἱερεμίας κάμνει τὴν θλιβερὰν διαπίστωσιν, ὅτι οὐδεὶς ἄνθρωπος παραμένει ἔμπιστος εἰς αὐτόν. Καὶ οἱ τοῦ στενοῦ ἀκόμη περιβάλλοντός του τὸν παραφυλάττουν [2]. Πανταχόθεν ἀκούει ψιθύρους συκοφαντικοὺς (דִּבָּה), πλήρεις μίσους καὶ ὑπουλότητος. Τοῦτο εἶναι πράγματι ἀφόρητον. Τὸ «τρόμος πέριξ» ἔχει πράγματι τὴν θέσιν του ἐν τῷ στίχῳ, τὴν ἔννοιαν τοῦ ὁποίου ὄχι μόνον δὲν παραβλάπτει, ἀλλὰ συμπληροῖ. Ἡ δυστυχία τοῦ Ἱερεμίου κορυφοῦται εἰς τὴν ἀγωνίαν, ἥτις τὸν καταλαμβάνει, ὅταν διαπιστοῖ ὅτι ἅπαντες, καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ φίλτατοι του, τὸν παραμονεύουν, προσπαθοῦντες νὰ συλλάβουν τὸ παραμικρὸν παράπτωμά του, τὸν πρῶτον λόγον ὅστις ἤθελεν ἐξέλθει τῶν χειλέων του. Δὲν ἔρχονται δὲ κατὰ πρόσωπον, ἀλλὰ ὑπούλως, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ προφυλαχθῇ. Ὁ προφήτης παραθέτει ἐν τῷ μονολόγῳ του τοὺς ἰδίους αὐτῶν λόγους, εἰσαγομένους, ἐν ἐσωτερικῷ διαλόγῳ (πρβλ. σελ. 7), ἀπ᾽ εὐθείας διὰ τῆς προστακτικῆς «καταγγείλατε» (הַגִּידוּ). Ἀφοῦ δὲ πάλιν διακόψῃ τὴν παράθεσιν τῶν λόγων τῶν συμπατριωτῶν του, ἵνα σημειώσῃ τὴν πικράν διαπίστωσιν, ὅτι πάντες τὸν ἐγκατέλιπον, συνεχίζει παραθέτων τοὺς λόγους τῶν ἀντιπάλων του, οἵτινες ζητοῦν νὰ ὑπερισχύσουν αὐτοῦ καὶ νὰ τὸν ἐκδικηθοῦν.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ וְנִקְחָה נִקְמָתֵנוּ (לקח = λαμβάνειν, נקם = ἐκδικεῖσθαι), διὰ τοῦ ὁποίου ἐκφράζεται ἀνάγλυφον τὸ θανάσι-

1. Πρβλ. Volz, Nötscher, Steinmann κ.ἄ.
2. Αἱ σχέσεις τοῦ παρόντος στίχου πρός τινας ψαλμοὺς εἶναι καταφανής. Πρβλ. π.χ. τὸν Ψαλμ. λζ΄ 7 ἑξ.

μον μῖσος τῶν διωκτῶν τοῦ τρυφερῶς ἀγαπῶντος Ἱερεμίου. Γνωρίζουν ἆράγε τὴν ἀγάπην τοῦ προφήτου πρὸς αὐτούς; Γνωρίζουν, ὅτι ἐκεῖνος κλαίει καὶ ζητεῖ πηγὰς δακρύων, ἵνα θρηνήσῃ τὰς συμφοράς των (η΄ 23, ιδ΄ 17β); καὶ ὅμως οἱ λόγοι των εἶναι πλήρεις δηλητηρίου. Ὁ ἴδιος ὁ προφήτης εἰς ἄλλον του μονόλογον παρομοιάζει τοὺς λόγους των πρὸς φαρμακερὰ βέλη (θ΄2). Εἰς τοῦτο δὲ ὁ μονόλογος οὗτος παρουσιάζει στενὴν συγγένειαν πρὸς δύο προηγηθέντας ἤδη μονολόγους (θ΄ 1 ἑξ., κ΄ 7β ἑξ.).

Ἀκριβῶς ἐν τοιαύτῃ στιγμῇ πικρίας καὶ ἐνῷ τὸ αἴσθημα τῆς ἀπολύτου μονώσεως κυριαρχεῖ, ἐν τῷ προφητικῷ τούτῳ μονολόγῳ, ὁ Ἱερεμίας ἀναλογίζεται (στίχ. 11) ποίου Κυρίου δοῦλος εἶναι. Εἶναι ὅλως ἰδιαιτέρας σημασίας ἡ ὕπαρξις ἑνὸς τοιούτου στίχου μεταξὺ τοσούτων ἐκφράσεων ἀπελπισίας καὶ ἀπογοητεύσεως.

Σημειωτέον δέ, ὅτι ἐν τοῖς μονολόγοις τοῦ Ἱερεμίου, οἵτινες ἀποπνέουν τὴν βαρυθυμίαν καὶ τὴν μελαγχολίαν, διὰ πρώτην καὶ τελευταίαν φορὰν ἀκούονται οἱ λόγοι οὗτοι, οἵτινες προδίδουν τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐλπίδος ἐν τῇ τεταραγμένῃ προφητικῇ καρδίᾳ. Ὅσον δὲ πρόσκαιρος καὶ ἂν εἶναι αὕτη, ἀναπαύει ὅμως ὁπωσδήποτε τὴν μαρτυρικὴν ὕπαρξιν τοῦ Ἱερεμίου καὶ δίδει εἰς αὐτὸν θάρρος διὰ τοὺς περαιτέρω ἀγῶνας. Συγχρόνως οἱ στίχοι οὗτοι ἀποκαλύπτουν τὴν ζῶσαν πίστιν τοῦ προφήτου, τὴν ὁποίαν εὐστόχως χαρακτηρίζει ὁ Weiser ὡς «βεβαιότητα περὶ τῆς νίκης» (Siegesgewissen Glauben)[1]. Καὶ ἐνταῦθα παρατηρεῖται σχέσις πρὸς τοὺς Ψαλμούς. Ὁ Γιαχβὲ «ὡς κραταιὸς πολεμιστὴς» (גִּבּוֹר) καὶ ὑπέρμαχος τοῦ δικαίου εἶναι ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων γνωστὸς (πρβλ. ἤδη Ἐξόδ. ιε΄ 2 ἑξ.), πολλάκις δὲ ὁ Ἰσραὴλ ἐδοκίμασε τὴν προστασίαν του, ἥτις κατίσχυσε καὶ κατήσχυνε καὶ τοὺς πλέον ἰσχυροὺς ἀντιπάλους του. Τῶν γεγονότων τούτων ἡ ἀνάμνησις ἐν ταῖς στιγμαῖς ταύταις τῆς καταθλίψεως τοῦ προφήτου, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς προσωπικῆς καὶ ἐθνικῆς του πείρας, παρέχει εἰς αὐτὸν ἐλπίδας καὶ δύναμιν, ἵνα συνεχίσῃ τὸ βαρύτατον ἔργον του.

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ Ἱερεμίου ἀπὸ τοῦ χριστιανικοῦ προτύπου. Παρ' ὅλον δὲ ὅτι οὗτος ἐκπροσωπεῖ ἐν πολλοῖς τὴν πλέον ἐξειλιγμένην μορφὴν τῆς Ἰσραηλιτικῆς θρησκείας, δὲν δύναται νὰ φθάσῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, τῆς ὁποίας τὸ «ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν», εἶναι μακρὰν τῆς διανοίας καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ προφήτου, τοὐλάχιστον ἐν τῷ μονολόγῳ τούτῳ. Ὁ Ἱερεμίας ἐμμέσως εὔχεται νὰ προσκόψουν καὶ νὰ καταισχυνθοῦν ἀντ' αὐτοῦ οἱ ἀντίπαλοί του. Ἐν τέλει δὲ ἐπιθυμεῖ καὶ πιστεύει ἀκραδάντως, ὅτι ἡ καταισχύνη καὶ ὁ ἐξευτελισμὸς τούτων θὰ εἶναι αἰώνιος καὶ ἀλησμόνητος εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς.

1. Μν. ἔργ.

5) «Κατηραμένη ἡ ἡμέρα τῆς γεννήσεώς μου!» (κ΄ 14—18):

Στίχ. 14 Κατηραμένη ἡ ἡμέρα ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐγεννήθην!
Ἡ ἡμέρα ποὺ ἡ μητέρα μου μὲ ἐγέννησεν!
Ἂς μὴ εἶναι εὐλογημένη (ἡ ἡμέρα αὕτη)!
15 Κατηραμένος ὁ ἀνήρ, ὁ ὁποῖος εὐηγγελίσθη εἰς τὸν πατέρα μου λέγων·
«Ἐγεννήθη εἰς σὲ τέκνον ἄρρεν»
καὶ τὸν ἐχαροποίησε πολύ.
16 Καὶ ἂς εἶναι [α] *ὁ ἀνὴρ* [β] *ἐκεῖνος ὡς αἱ πόλεις,*
τὰς ὁποίας συνέτριψεν ὁ Γιαχβὲ καὶ δὲν μετεμελήθη.
Ἂς ἀκούῃ κραυγὴ τὸ πρωΐ
καὶ θόρυβον πολέμου κατὰ τὸν χρόνον τῆς μεσημβρίας.
17 Διότι δὲν μὲ ἐφόνευσεν εἰς [γ] *τὴν μητρικὴν κοιλίαν,*
ὥστε νὰ γίνῃ εἰς ἐμὲ ἡ μητέρα μου τάφος
καὶ ἡ μητρικὴ κοιλία της ἔγκυος αἰωνίως.
18 Διατί ἐγὼ νὰ ἐξέλθω ἀπὸ τὴν μητρικὴν κοιλίαν,
ἵνα βλέπω μόχθον καὶ πόνον
καὶ νὰ τελειώνουν ἐν καταισχύνῃ αἱ ἡμέραι μου;

α) Ἀντὶ וְהָיָה, ἀνάγν. καθ' Ο΄ καὶ πλ. ἐξηγ. יְהִי.

β) Προτιμῶμεν μετὰ τῶν Ο΄ (Πρβλ. Condam., Nötsch., Gelin, IB, Χαστ. κ.ἄ.) τὴν παροῦσαν κατάστασιν τοῦ κειμένου, ἀντὶ τοῦ προτεινομένου הַיּוֹם (Duhm, Volz, Rud. κ.ἄ.).

γ) Ἀντὶ מֵרֶחֶם, ἀνάγν. μετὰ τῶν Ο΄ בְּרֶחֶם.

Ο΄

Στίχ. 14 Ἐπικατάρατος ἡ ἡμέρα, ἐν ᾗ ἐτέχθην ἐν αὐτῇ· ἡ ἡμέρα, ἐν ᾗ ἔτεκέν με ἡ μήτηρ μου, μὴ ἔστω ἐπευκτή.
15 Ἐπικατάρατος ὁ ἄνθρωπος ὁ εὐαγγελισάμενος τῷ πατρί μου λέγων ἐτέχθη σοι ἄρσεν εὐφραινόμενος.
16 Ἔστω ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ὡς αἱ πόλεις, ἃς κατέστρεψε Κύριος ἐν θυμῷ καὶ οὐ μετεμελήθη, ἀκουσάτω κραυγῆς τῷ πρωῒ καὶ ἀλαλαγμοῦ μεσημβρίας.
17 Ὅτι οὐκ ἀπέκτεινέν με ἐν μήτρᾳ μητρὸς καὶ ἐγένετό μοι ἡ μήτηρ μου τάφος μου καὶ ἡ μήτρα συλλήμψεως αἰωνίας.
18 Ἵνα τι τοῦτο ἐξῆλθον ἐκ μήτρας τοῦ βλέπειν κόπους καὶ πόνους, καὶ διετέλεσαν ἐν αἰσχύνῃ αἱ ἡμέραι μου;

Ὁ μονόλογος οὗτος εἶναι ὁ ἐκτενέστερος, ὁ περιεκτικώτερος καὶ ὁ σημαντικώτερος. Δὲν ὁμιλεῖ, ὡς οἱ ἄλλοι τῆς ὁμάδος ταύτης, περὶ τῶν βαθυτάτων

βιωμάτων οὐδὲ περὶ τοῦ προφητικοῦ ἀξιώματος καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἱερεμίου. Καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ ἐχθροί του, ὁ λαὸς καὶ τὰ δεινά του ὑποχωροῦν ἐνταῦθα, διὰ νὰ ἀφήσουν νὰ ἀκουσθῇ ὁ ἐξ αὐτῶν προκληθεὶς πόνος τῆς πολυπαθοῦς καὶ λεπτῆς καρδίας τοῦ Ἱερεμίου. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν ὁ παρὼν μονόλογος, ὅστις εἶναι καὶ ὁ τελευταῖος, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ τρόπον τινὰ καρπὸς τῶν ἄλλων. Εἶναι τὸ ἐπιβλητικὸν τέλος τῆς σειρᾶς τῶν μονολόγων, τοὺς ὁποίους ἐξητάσαμεν, καὶ τὸ τραγικὸν τούτων ἀποτέλεσμα. Ἐντύπωσιν ἐμποιεῖ οὐχὶ μόνον τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ ὁ τόνος καὶ ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἐν λόγῳ μονολόγου. Διότι ὁ Ἱερεμίας ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτει τὰς ἐσωτερικάς του σκέψεις, τὰ συναισθήματα καὶ γενικῶς εἰπεῖν τὴν διάθεσίν του. Ὁ προφήτης πρωτοτυπεῖ, καινοτομεῖ. Τὸ κῦμα τῆς ἀπογοητεύσεως, τὸ ὁποῖον παρηκολουθήσαμεν διὰ τῶν ἄλλων μονολόγων ὀγκούμενον, θραύεται πλέον καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ ἡ τελευταία ἐλπίς, ἥτις ἐν τῇ προηγηθείσῃ ἑνότητι εἶχε φωτίσει τὴν βαρύθυμον προφητικήν του καρδίαν. Ἤδη δέ, κατὰ τὴν προσφυεστάτην παρατήρησιν τοῦ G.v.Rad [1], «ἡ νὺξ ἁπλοῦται εἰς ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν» τοῦ πολυπαθοῦς προφήτου. Τὸ δὲ σκότος της καλύπτει τήν τε καρδίαν καὶ τὸν νοῦν καὶ πλημμυρίζει ὁλόκληρον τὴν ψυχὴν μὲ ἀπελπισίαν, ἥτις εὑρίσκει τὴν ἔκφρασίν της ἐνταῦθα. Ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτου σκότους εὑρισκόμενος ὁ Ἱερεμίας δὲν δύναται νὰ ἴδῃ ὅ,τι καὶ ἐν τῇ προηγουμένῃ ἑνότητι (κ' 10-11). Εἶναι δὲ ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ὅτι δὲν ἐνθυμεῖται τὸν Θεόν, οὐδὲ κἂν τὸν ἀναφέρει, πολὺ δὲ περισσότερον δὲν ζητεῖ τὴν παρηγορίαν, οὐδὲ τὴν θείαν ἀντίληψιν εἰς τὴν ἀγωνίαν θανάτου, ἐντὸς τῆς ὁποίας ζῇ. Ἡ μόνη του ἀντίδρασις εἶναι, ὅτι καταρᾶται πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἀθλίαν του ὕπαρξιν, ἀπὸ τὴν ἄψυχον ἡμέραν μέχρι τοῦ ἀθώου ἀγγέλου τῆς γεννήσεώς του.

Ἐν τοιαύτῃ ψυχικῇ καταστάσει μηδενισμοῦ, θὰ ἔλεγέ τις, προβάλλουν τὰ πλέον προσφιλῆ πρόσωπα, τὰ συνδεόμενα μὲ τὴν ὕπαρξίν του, τὴν ὁποίαν ἤδη καταρᾶται. Ὁ Ἱερεμίας ὅμως τόσον τὴν μητέρα του, ὅσον καὶ τὸν πατέρα του, ἀναφέρει μετὰ στοργῆς καὶ τρυφερότητος, ἰδίᾳ δὲ τὴν μητέρα του. Ἐν τῷ στ. 14 ἀκούεται ἡ κατάρα αὐτολεξεὶ καὶ ἀμέσως «κατηραμένη ἡ ἡμέρα» (אָרוּר הַיּוֹם). Ἴσως ὁ Ἱερεμίας νὰ ἐνθυμῆται τὴν ἡμέραν τῆς κλήσεώς του, τὴν ἡμέραν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Γιαχβὲ τοῦ εἶχεν εἴπει ὅτι ἦτο εὐλογημένος ἐκ κοιλίας μητρὸς ὡς προφήτης. Πρὸς τὴν ἡμέραν λοιπὸν ἐκείνην ἀντιτίθεται ἡ κατάρα τῆς γενεθλίου του ἡμέρας [2]. Δὲν στρέφεται ἐναντίον τῆς προφητικῆς του ἀποστολῆς [3], τοὐλάχιστον ἐμφανῶς, ἀλλὰ μόνον ἐναντίον τῆς γυμνῆς ἀνθρωπίνης του ὑπάρξεως. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ γενέθλιος ἡμέρα προσωποποιεῖται ὡς ἄσπονδος προσωπικὸς ἐχθρός, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ὁ Ἱερεμίας μεταχειρίζεται

1. Μν. ἔργ., σελ. 272.
2. Steinmam: μν. ἔργ., σελ. 190.
3. Πρβλ. Orelli: μν. ἔργ.

τὸ τελευταῖον καὶ φοβερώτερον ὅπλον του. ἐκστομίζων τὸ διπλοῦν אָרוּר, τὸ δεύτερον τῶν ὁποίων εἶναι περιφραστικόν· «ἂς μὴ εἶναι εὐλογημένη» (אַל־יְהִי בָרוּךְ).

Ἐν δὲ τῷ ἀκολουθοῦντι στ. 15 ὁ προφήτης, συνεχίζων τὸν δραματικὸν μονόλογόν του, στρέφεται ἀπὸ τοῦ ἀφῃρημένου πρὸς τὸν συγκεκριμένον ἄνθρωπον, ὅστις ἀνήγγειλεν εἰς τὸν πατέρα του τὴν χαρμόσυνον εἴδησιν τῆς γεννήσεως τέκνου, ἴσως τοῦ πρωτοτόκου καὶ δὴ καὶ ἄρρενος. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπευθύνῃ τὸν νέον אָרוּר κατὰ τῶν προσφιλῶν γονέων του; Τοῦτο διὰ τὸν Ἱερεμίαν εἶναι ἀδιανόητον καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀκούεται τὸ «κατηραμένος ὁ ἀνήρ». Εἶναι πολὺ ψυχολογημένη ἡ κατάρα αὐτη. Αἰσθανόμεθα πολλάκις φυσικὴν ἀντιπάθειαν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἀναγγέλλουν δυσάρεστα πράγματα καὶ ἀντιθέτως. Ἀνάλογος δὲ πρὸς τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς, ἥτις ἀνακοινοῦται, εἶναι καὶ ἡ ἀντιπάθεια, ἥτις ἐγγίζει ἐνταῦθα τὸ μῖσος, τὸ ὁποῖον εἶναι διάφορον τοῦ συνήθους, διότι εἶναι στιγμιαῖον καὶ οὐσιαστικῶς ὁ Ἱερεμίας δὲν στρέφεται ἐναντίον ἄλλου τινός, εἰ μὴ μόνον ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του. Εἰς τὴν ἄδικον ταύτην συμπεριφορὰν ἀπέναντι τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἀθώου ἀγγέλου, ὅστις ἤθελε νὰ κομίσῃ χαρὰν καὶ εὐτυχίαν διὰ τῆς εἰδήσεώς του, ὁδηγεῖται ἀπὸ τὴν παράφορον ἀπελπισίαν καὶ τὸν ἀφόρητον πόνον καὶ τὴν δυστυχίαν του. Τί τρομερὰ διαφορά; Ὅ,τι διὰ τὸν πατέρα του ὑπῆρξεν εὐφροσύνη καὶ εὐτυχία, ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν πηγὴν πάσης δυστυχίας. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἀνδρὸς τούτου οἱ ραββῖνοι διεῖδον τὸν Πασχώρ [1]. Ἀλλὰ καὶ ἕτερα ἐρωτήματα συνδέονται πρὸς τὸ ἐν λόγῳ πρόσωπον. Ὁ Erbt ἀπορεῖ πῶς, εἰς ἱερατικὴν οἰκογένειαν κατοικοῦσαν εἰς πολίχνην κειμένην πλησίον τῆς Ἱερουσαλήμ, ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τοῦ γυναικωνίτου, οὕτως εἰπεῖν, καὶ τοῦ ἱερέως πατρὸς τοῦ Ἱερεμίου θὰ ἐγίνετο διά τινος ἀνδρὸς καὶ οὐχὶ διὰ μιᾶς δούλης ἐκ τοῦ γυναικωνίτου. Ἑπομένως θὰ πρόκειται περὶ φθορᾶς τοῦ κειμένου, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθε καὶ τὸ הָאִישׁ [2]. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὁμιλεῖ καὶ ὁ Cornill [3], ἐνῷ ἀντιθέτως οἱ πλεῖστοι τῶν ἑρμηνευτῶν δὲν ἀπασχολοῦνται περὶ τοιαύτας λεπτολογίας. Πάντως φαίνεται, καθ' ἡμᾶς, πολὺ εὐκολώτερον εἷς φίλος ἢ συγγενὴς ἢ δοῦλος νὰ δυνηθῇ νὰ ἐξέλθῃ καὶ κυκλοφορήσῃ εἰς τὰς ὁδούς, ἀκολούθως δὲ νὰ πλησιάσῃ τὴν συναναστροφὴν τῶν ἀνδρῶν, ἢ νὰ εἰσέλθῃ ἐν τῷ ναῷ, ἵνα εὕρῃ τὸν ἱερέα - πατέρα καὶ νὰ τοῦ ἀναγγείλῃ τὸ χαρμόσυνον ἄγγελμα.

Ἀλλὰ ποῖον ἐννοεῖ καὶ ἐναντίον τίνος στρέφεται πάλιν ὁ προφήτης ἐν στ. 16; Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ὑποκείμενον τοῦ «καὶ ἂς εἶναι» τὸ «ὁ ἀνήρ». Ποῖον εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς νέας ταύτης ἀρᾶς; Πολλοὶ ὑπεστήριξαν, ὅτι

1. Παρὰ Orelli: μν. ἔργ.
2. Μν. ἔργ., σελ. 187.
3. Μν. ἔργ., σελ. 239.

ὡς ὑποκείμενον τοῦ וְהָיָה νοεῖται «ἡ ἡμέρα» (הַיּוֹם)[1], διότι τὸ «ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος» εἶναι γλῶσσα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ δεχθῶμεν τὸ «ἡ ἡμέρα», ὡς ὑποκείμενον, ἔχομεν κατάραν τῆς γενεθλίου ἡμέρας τοῦ Ἱερεμίου καὶ οὕτως ἀποφεύγεται ἡ ἄδικος ἐκ δευτέρου κατάρα τοῦ εὐαγγελισαμένου τὴν γέννησίν του εἰς τὸν πατέρα. Ἡμεῖς, παρ' ὅλα ταῦτα, ἀκολουθοῦμεν καὶ ἐνταῦθα μετά τινων ἑρμηνευτῶν τὸ κείμενον, δεχόμενοι ὡς ὑποκείμενον καὶ τῆς νέας ἀρᾶς τὸ הָאִישׁ, ὡς καὶ ἐν τῷ στ. 15[2]. Ὁ Ἱερεμίας τὸν καταρᾶται νὰ ἔχῃ τὴν αὐτὴν τύχην τῶν Σοδόμων καὶ τῆς Γομόρρας (Γεν. ιθ' 21 ἑξ.), ταύτην δὲ τὴν ἔννοιαν ἔχει τὸ «ὡς αἱ πόλεις», τὴν καταστροφὴν τῶν ὁποίων φαίνεται, ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψίν του ὁ Προφήτης. Ἡ νέα αὕτη καὶ συγκεκριμένη ἀρὰ εἶναι φοβερά. Προδίδει δὲ ἀκριβῶς τὸν βαθμὸν τῆς ἀπογνώσεως καὶ τὴν ψυχικὴν ἐρήμωσιν τοῦ προφήτου. Ἐπικαλεῖται τὴν τρομακτικὴν θείαν ὀργήν, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας εἶναι τὰ μέγιστα δεινά, ὅσα δύνανται νὰ πλήξουν τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, καὶ πρὸ τῶν ὁποίων ἀδυνατεῖ τις οὐχὶ μόνον νὰ βοηθήσῃ, ἀλλὰ ἔτι καὶ νὰ σκεφθῇ. Οὐχὶ δὲ μόνον τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀνθρώπου τούτου εὔχεται ὁ Ἱερεμίας, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον «νὰ ἀκούῃ κραυγὴν καὶ θόρυβον πολέμου», καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἡμέρας, ἀκούσματα καὶ ὁράματα φοβερά, τὰ ὁποῖα κάμνουν τὸν ἄνθρωπον νὰ ζῇ ἐν ἀφορήτῳ ἀγωνίᾳ. Περὶ τίνος πρόκειται λοιπόν; Ἀσφαλῶς ὁ προφήτης, χωρὶς νὰ κατονομάζῃ τὴν ἀσθένειαν, περιγράφει μόνον ταύτην, εὐχόμενος ἵνα ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος πάθῃ διασάλευσιν τῶν φρενῶν ἢ νὰ προσβληθῇ ὑπὸ δαιμονίου, οὕτως ὥστε ἡ ζωή του νὰ εἶναι ἐπίγειος κόλασις. Ἀλλὰ μήπως ἡ ζωὴ τοῦ προφήτου δὲν εἶναι ἤδη κόλασις, παρ' ὅλον ὅτι εἶναι ἀπεσταλμένος καὶ στόμα τοῦ Θεοῦ; Διότι εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀκούει εἰρωνείας, νὰ βλέπῃ τὴν διαφθοράν, νὰ ἐξαγγέλλῃ τὴν καταστροφήν, νὰ ὑφίσταται καὶ σωματικὰ μαρτύρια παρὰ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ νὰ θρηνῇ διὰ τὰ δεινά των, ἐνῷ ταὐτοχρόνως ἀκούει, βλέπει, καὶ αἰσθάνεται, ὡς λέγει ἐν τῷ μονολόγῳ του δ' 19-21, ὅσα καταρᾶται, ἅτινα ὅμως εἰς τὴν περίπτωσίν του δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν θείαν ὀργήν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν θείαν ἀποστολὴν καὶ τὸ ἰδιαίτερον χάρισμα, τοῦ ὁποίου ὡς προφήτης τοῦ Γιαχβὲ μετέχει. Ὅπως αὐτὸς συντρίβεται, πάσχει καὶ καθημερινῶς στενάζει ὑπὸ τὸ βάρος τῆς θείας κλήσεώς του, οὕτω καὶ ἐκεῖνος ὅστις ἀνήγγειλεν τὴν γέννησίν του, ὡς χαρμόσυνον γεγονός, πρέπει νὰ δοκιμάσῃ τὸ ἰδικόν του μαρτύριον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀκούῃ εἰρωνείας καὶ νὰ δέχηται προσβολὰς καὶ νὰ κινδυνεύῃ καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ ζωή του, ὡς συμβαίνει μὲ τὸν Ἱερεμίαν. Ἡ νοοτροπία τοῦ Ἱερεμίου εἶναι ἡ τοῦ βαθύτατα ἀλγοῦν-

---

1. Μεταξὺ ἄλλων οἱ Duhm, Cornill, Erbt, Volz, Weiser καὶ Skinner: μν. ἔργ., σ. 208.

2. Δὲν νομίζομεν ὅτι ἡ προτεινομένη διόρθωσις εἶναι ἱκανοποιητική, φαίνεται δὲ μᾶλλον βεβιασμένη ἔχουσα σκοπὸν νὰ περισώσῃ ὁπωσδήποτε τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἱερεμίου, καὶ δὴ παρ' ὅλον ὅτι ὑπάρχει ὁ στ. 15.

τος ἀνθρώπου, ἥτις πάλιν πλησιάζει τὴν τοῦ παιδὸς εἰς τὸν πρωτογονισμόν, τὸν ὁποῖον περιέχει. Πρέπει καὶ ὁ ἄλλος νὰ δοκιμάσῃ τὰ δεινά, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος εἶναι ὑποχρεωμένος καθημερινῶς νὰ ὑποφέρῃ. Εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ μονολόγου του (στ. 17) ὁ προφήτης ἐρωτᾷ πάλιν τὸ «διατί» του (לָמָּה), τὸ ὁποῖον, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα τοῦ εἴδους τούτου, ἔμεινεν ἀναπάντητον. Τὸ παρὸν ὅμως לָמָּה εἶναι πρωτότυπον διότι δὲν διατυποῦται ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ κρύπτεται ὑφ' ὅσα λέγονται. Ἐνταῦθα δηλαδή, ἀφοῦ ὁ Ἱερεμίας ἐπιστρέψῃ ὀπίσω εἰς τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ἦτο εἰσέτι ἔμβρυον, ἐρωτᾷ διατὶ δὲν ἐφονεύθη ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς μητρός του! Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ὁ Ἱερεμίας ζητεῖ ἀπίθανα πράγματα ἀπὸ τὸν ἄνδρα, ὅστις εὐηγγελίσατο τὴν γέννησίν του. Διότι ἐδῶ πλέον εἶναι καταφανὴς ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀνδρός. Πάλιν προβάλλει τὸ ἐρώτημα εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν προσωπικότητα τοῦ μυστηριώδους πλέον הָאִישׁ. Μήπως πρόκειται περὶ ἰατροῦ; Διότι μόνον αὐτὸς θὰ ἠδύνατο νὰ μετέλθῃ τὴν ἔκτρωσιν. Ὁ Duhm θέτει τὸ βασικόν πως ἐρώτημα, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἡ Ἰσραηλιτικὴ οἰκογένεια ἐγνώριζε τὸν θεσμὸν τοῦ ἰατροῦ. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται ἀπίθανον, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπὸ τῶν πλείστων προτεινομένη ἀντικατάστασις τοῦ הָאִישׁ διὰ τοῦ הַיּוֹם δὲν λύει τὸ πρόβλημα καὶ δημιουργεῖ καὶ ἕτερα προβλήματα[1]. Διὰ τοῦτο καλύτερον νὰ δεχθῶμεν τὴν παροῦσαν κατάστασιν τοῦ κειμένου, ὁμολογοῦντες ἀδυναμίαν διὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, ὅπερ, ὡς εἴδομεν, δὲν ἐμφανίζεται πρῶτον ἐδῶ, ἀλλὰ γεννᾶται ἤδη ἐν τῷ στ. 15. Καὶ πάλιν ἐν τῷ προσκηνίῳ ἡ μήτηρ τοῦ προφήτου. Ὁ τρυφερὸς υἱὸς ἐκφράζει τὴν εὐχὴν νὰ εἶχε ταφῇ ἐν τῇ μητρικῇ κοιλίᾳ. Ὁποῖος τρυφερὸς καὶ παρήγορος τάφος! Μόνον ἐὰν δὲν ἐξήρχετο ἐκ τῆς μητρικῆς κοιλίας εἰς τὸν κόσμον, δὲν θὰ ἔβλεπεν, οὐδὲ θὰ ἤκουε καὶ θὰ ἔζῃ ὅλην ταύτην τὴν ἀθλιότητα (στ. 18)[2]. Τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, πρὸ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ προφήτης μας, λύεται κατὰ τὸν πρωτότυπον τοῦτον τρόπον. Καλύτερον θὰ ἦτο νὰ μὴ ἐγεννᾶτο! Ὁ προφήτης δὲν φαίνεται ζῶν sub specie aeternitatis[3]. Ἐν τούτοις οὗτος δὲν ἐπιδιώκει, οὐδὲ ἐπιθυμεῖ τὸν θάνατον διὰ τὸ παρὸν ἢ τὸ ἐγγὺς μέλλον του. Ἁπλῶς ἐκφράζει τὸ βαθύτατον παράπονον του διατὶ νὰ γεννηθῇ, πρᾶγμα ὅπερ ἀφορᾷ εἰς τὸ παρελθόν. Ἐπιθυμεῖ νὰ εἶχε μείνῃ ἐν τῇ ἀνυπαρξίᾳ. Τώρα

1. Τὰ ὑπὸ τοῦ Volz λεγόμενα (μν. ἔργ., σελ. 210 ἑξ.) δὲν μᾶς πείθουν.

2. Καὶ πάλιν ὁ Ἱερεμίας ἐρωτᾷ. Ἤδη ὅμως τὸ לָמָּה τοῦ προφήτου εἶναι σύνθετον. Τὸ πρῶτον μέρος αὐτοῦ ἔχει ὡς ἑξῆς· (לָמָּה) לִרְאוֹת עָמָל וְיָגוֹן «(διατὶ) νὰ βλέπω μόχθον καὶ πόνον;» καὶ τὸ δεύτερον (לָמָּה) וַיִּכְלוּ בְּבֹשֶׁת יָמָי «(διατὶ) νὰ τελειώνουν ἐν καταισχύνῃ αἱ ἡμέραι μου;» Καὶ τὰ δύο ταῦτα μέρη συγκεφαλαιοῦνται εἰς τὸ βασικὸν ἐρώτημα τοῦ προφήτου· לָמָּה זֶּה מֵרֶחֶם יָצָאתִי «διατὶ ἐγὼ νὰ ἐξέλθω ἀπὸ τὴν μητρικὴν κοιλίαν;», ὅπερ συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὴν ὕπαρξιν τοῦ προφήτου.

3. Πρβλ. Duhm καὶ Rudolph: μν. ἔργ.

ὅμως, ὅτε ζῇ, δὲν ἐξουσιάζει πλέον τὴν ζωήν του, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς κλήσεώς του ἤδη ἀνήκει εἰς τὸν Γιαχβέ.

Δὲν δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν ἐπακριβῶς ἐξ ἐπόψεως χρονολογικῆς τὸν παρόντα μονόλογον, ὅστις ἐγεννήθη εἰς ὅλως ἐξαιρετικῶς κρίσιμον στιγμὴν τοῦ βίου του. Ἐν τῷ βίῳ του ὅμως ὁ Ἱερεμίας ἀριθμεῖ πολλὰς τοιαύτας ἐξαιρετικῶς κρισίμους στιγμάς. Διὰ τοῦτο δὲν θὰ εἶναι σκόπιμον νὰ προσπαθήσωμεν νὰ ὁρίσωμεν ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον τὸν χρόνον τῆς γενέσεως τοῦ μονολόγου τούτου. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπό τινων προταθεῖσαν γνώμην, ὅτι οὗτος εἶχεν ἀφορμὴν τὴν βιαιοπραγίαν τοῦ Πασχὼρ ἐναντίον τοῦ Ἱερεμίου (κ′ 2 ἑξ.) [1], δεδομένου μάλιστα ὅτι ἐν αὐτῷ, ἀντιθέτως πρὸς ἄλλους μονολόγους, δὲν ἀναφέρονται εἰ μὴ μόνον ψυχικαὶ ταλαιπωρίαι. Οὔτε πάλιν ὑπὲρ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωακεὶμ [2] ἢ τοῦ Σεδεκίου συνηγοροῦν ἰδιαίτερα ἐπιχειρήματα. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει θὰ ἦτο προτιμοτέρα ἡ ἐποχὴ ἡ συνδεομένη πρὸς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς μακρᾶς προφητικῆς δράσεως τοῦ Ἱερεμίου[3]. Τέλος ὁ μονόλογος οὗτος, ὅστις διὰ τὴν πλημμυρίζουσαν αὐτὸν ἀγωνίαν, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ Γεσθημανῆ τῆς Π. Δ., ἀνήκει εἰς τὸ σπανίζον φιλολογικὸν εἶδος τῆς αὐτοκατάρας ἢ αὐτοαναθέματος, καὶ ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἡ σχέσις του πρὸς τὸν μονόλογον τοῦ Ἰὼβ (γ′ 1 ἑξ.) εἶναι προφανής [4].

Μετὰ τοῦ μονολόγου τούτου ἐπερατώσαμεν καὶ τὴν περὶ τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου παράγραφον.

3. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΟΝΟΛΟΓΩΝ

α) Γνησιότης. Ἓν ἐκ τῶν εὐλόγων φιλολογικῶν ἐρωτημάτων, ἅτινα δύνανται νὰ γεννηθοῦν ἐκ τῆς ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἱερεμίου παρουσίας τῶν ὡς ἄνω μονολόγων, εἶναι καὶ τὸ κατὰ πόσον αἱ ἑνότητες αὗται εἶναι γνήσιαι. Πρόκειται ἄραγε περὶ πραγματικῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου; Παρ᾽ ὅλον ὅτι ἡ σύνθεσις τοῦ βιβλίου τοῦ ἐν λόγῳ προφήτου ἤγειρε πλείστας ὅσας συζητήσεις καὶ πολλαὶ λύσεις προὐτάθησαν διὰ τὴν ἐπίλυσιν τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου φιλολογικοῦ προβλήματος, οὐδεὶς μέχρι στιγμῆς, καθ᾽ ὅσον εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστόν, ἠρνήθη σοβαρῶς τὴν γνησιότητα τῶν περιεχόντων τοὺς μονολόγους τεμαχίων. Ἤδη δὲ αὐτὸς ὁ Duhm, ὁ περιορίσας τὰς ἀμέσως ἀπὸ τὸν Ἱερεμίαν προερχομένας ἑνότητας εἰς τὰς ὑπὸ μορφὴν προφητικῶν ποιημάτων (Prophetische Gedichte) [5], περιλαμβάνει τοὺς μονολόγους μεταξὺ τούτων, ἄρα δέχεται τὴν

1. Erbt: μν. ἔργ., σελ. 187, πρβλ. J. Hempel: Worte der Propheten, σελ. 152, Birmingham: Jeremiah, σελ. 131 ἑξ.

2. Ὡς θέλουν οἱ Weiser, Nötscher, (μν. ἔργ.) κ.ἄ.

3. G.v.Rad: μν. ἔργ., σελ. 272.

4. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐλπίζομεν συντόμως νὰ ἐπανέλθωμεν ἐν ἰδιαιτέρῳ μελετήματι.

5. Das Buch Jeremia (KHC), σελ. X, Israels Propheten, σελ. 242.

γνησιότητα αὐτῶν. Τὸ παράδειγμα τοῦ Duhm ἠκολούθησαν καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν παλαιοτέρων, ὡς π.χ. ὁ Giesebrecht [1], ἔχων ὡς κριτήριον τὴν χρῆσιν τοῦ α΄ προσώπου κλπ. Ἐπίσης καὶ ὁ κορυφαῖος τῶν Σκανδιναυῶν παλαιοδιαθηκολόγων Sigm. Mowinckel [2], ὁ περὶ τὴν σύνθεσιν τοῦ βιβλίου ἰδιαιτέρως ἐνδιατρίψας, διατυπώσας μάλιστα τὴν κατὰ βάσιν μέχρι σήμερον ἰσχύουσαν θεωρίαν περὶ τῆς συνθέσεως αὐτοῦ, ἀποδέχεται τὴν γνησιότητα τῶν μονολογικῶν τεμαχίων, συμπεριλαμβάνων τούτους εἰς τὴν Α΄ πηγήν, ἥτις κατ' αὐτὸν εἶναι αὐθεντικὸν ἔργον τοῦ προφήτου [3]. Ἕτερος ἐνδιατρίψας περὶ τὰ φιλολογικὰ προβλήματα τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι ὁ Baumgartner [4], ὅστις κατέδειξε τὴν αὐθεντικότητα καὶ τῶν ἑνοτήτων, ἃς ἡμεῖς δεχόμεθα ὡς μονολόγους, «μὴ καταλιπὼν πλέον οὐδεμίαν ἀντίρρησιν ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο» [5]. Μετὰ παρομοίων κριτηρίων δέχονται τὴν αὐθεντικότητα τῶν μονολόγων ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ἐκ τῶν κεφ. α΄ - κε΄ τμήματος, τοῦ συνήθως χαρακτηριζομένου ὡς «ἀρχετύπου» (Urrolle), ὡς «λόγων Ἱερεμίου» [6], οἱ πλεῖστοι τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν [7]. Καὶ εὐλόγως, νομίζομεν, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν ἑνότητες, τῶν ὁποίων ὁ χαρακτὴρ εἶναι τοσοῦτον προσωπικὸς καὶ τοσοῦτον αὐθόρμητος, νὰ εἶναι ἔργον συντάκτου (Redaktor), οὐδὲ καὶ τοῦ ἐπιστηθίου φίλου καὶ μαθητοῦ τοῦ Ἱερεμίου Βαρούχ, εἰμὴ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου προφήτου, ὡς «προσωπικαί του ἐκχύσεις» (Persönliche Ergüsse), κατὰ τὴν παρατήρησιν τῶν Giesebrecht [8] καὶ Gunkel [9], εἰς τοὺς μονολόγους δὲ τούτους συμπεριελήφθησαν καὶ ἑνότητες, ὡς αἱ ιε΄ 10καὶ κ΄ 14-18, ἃς μόνον ὁ ἴδιος ὁ προφήτης θὰ ἠδύνατο νὰ γράψῃ. Ἄλλως τε ὁ «συντάκτης» (Redaktor) θὰ εἶχε συνήθως ἄλλα διαφέροντα καὶ οὐχὶ τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀτομοκρατίας (Individualismus) τῆς Π.Διαθήκης.

Παραλλήλως πρὸς τὸ θεμελιῶδες φιλολογικὸν πρόβλημα τῆς γνηστιότητος τῶν μονολόγων ὑφίσταται καὶ ἕτερον, σχέσιν ἔχον πρὸς τὴν καταγραφὴν τούτων. Ἤτοι ποῖος ὑπῆρξεν ὁ καταγράψας τὸ πρῶτον τοὺς μονολόγους; Ἡ ἐν τῷ κεφ. λε΄ (μγ΄ καθ' Ο΄) ἀναφερομένη ἀφήγησις περὶ τοῦ πρώτου χειρογράφου βιβλίου, ὅπερ ὁ Ἱερεμίας ὑπηγόρευσεν εἰς τὸν Βαροὺχ κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τοῦ Ἰωακείμ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰωσίου, βασιλέως τοῦ Ἰούδα (στ. 1 ἑξ.), ἀφήνει ἄραγε περιθώριον εἰς ἰδιόχειρον ὑπὸ τοῦ προφήτου συγ-

1. Μν. ἔργ., σελ. XX-XXI.
2. Ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ: Zur Komposition des Buches Jeremia.
3. «Authentische, wortgetreue Überlieferung» (μν. ἔργ., σελ. 63).
4. Μν. ἔργ., σελ. 68.
5. Ὡς δικαίως παρατηρεῖ ὁ J. Stamm: μν. ἔργ., σελ. 354.
6. «Worte Jeremia». (μν. ἔργ., σελ. XXI).
7. Πρβλ. Condamin: μν. ἔργ., σελ. XXII-XXIV. Κυρίως πρβλ. τὰ λεγόμενα ἐν τῇ νεωτάτῃ καὶ ἀρτιωτάτῃ ἤδη μνημονευθείσῃ Einleitung in das A. Testament τοῦ O. Eissfeldt.
8. Μν. ἔργ., σελ. XIII.
9. Einleitungen ἐν H. Schmidt: Die grossen Propheten, σελ. LX.

γραφήν, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ συμπεριελήφθησαν καὶ ὡρισμένα προσωπικὰ βιώματα, ὡς εἶναι οἱ μονόλογοι ἢ καί τινες προσευχαὶ (ἐξομολογήσεις κλπ); Ἤ μήπως ἔτι καὶ τοιούτου εἴδους ἑνότητας συμπεριέλαβεν εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὑπαγορευθέντα; [1].

Ἐνταῦθα θὰ πρέπῃ νὰ ἀναφέρωμεν, ὅτι ὁ Ἱερεμίας εἶχε τὰς εἰς τοῦτο ἀναγκαίας προϋποθέσεις, διότι, καθὼς ἤδη παρετηρήθη, δὲν ἔμεινε τὸ παράπαν «ἀμέτοχος σχετικῆς μορφώσεως» [2], πρᾶγμα ἄλλως τε διαπιστούμενον ὑπὸ παντὸς ἀναγινώσκοντος τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον, πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ ὁποίου παρουσιάζεται λίαν καλλιεργημένη ὅσον καὶ ταλαντοῦχος φύσις. Ὅταν δὲ ἐπὶ πλέον λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν ὅλως ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τοῦ περιεχομένου, ὅσον καὶ τῆς μορφῆς τῶν μονολόγων, ὡς καθαρῶς ἀτομικῶν καὶ τελείως προσωπικῶν ἑνοτήτων, τότε πλέον πειθόμεθα ἀδιστάκτως, ὅτι ὁ Ἱερεμίας εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις καὶ κατέγραψεν ἰδιοχείρως τοὺς μονολόγους του καὶ ἄλλα τινὰ συναφῆ πρὸς ἐκείνους, καὶ δὴ διὰ τὸν ἑαυτόν του [3]. Τοῦτο δὲ διότι οὐδεὶς ἄλλος θὰ ἠδύνατο νὰ γράψῃ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ δή, ὡς παρατηρεῖ ὁ Rothstein, «μετὰ τοσαύτης αἰσθητῆς ἐσωτερικῆς ἀληθείας, ὅπως τὴν εὑρίσκομεν ἐν τῷ ιε' 10» [4]. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἰδιόχειρον καταγραφὴν αὐτῶν, εἷς τῶν ἀξιολογωτέρων ἐρευνητῶν καὶ γνώστης βαθὺς τοῦ Ἱερεμίου, ὁ Volz, λέγει ὅτι «ἑνότητας, ὡς τὸ ιε' 10 καὶ κ' 7, δὲν θὰ ἠδύνατο οὐδείς, ἐκτὸς αὐτοῦ, νὰ καταγράψῃ, τοῦτο δὲ οὐχὶ ἀργότερον καὶ ἀπὸ μνήμης... καὶ τὸ καλύτερον θὰ ἦτο νὰ δεχθῶμεν ἰδιόχειρον σχεδίασιν»[5].

Ἀλλὰ καὶ ἡ φύσις τοῦ Ἱερεμίου ἦτο τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ εἰς αὐτὸν νὰ ὑπαγορεύσῃ εἰς ἕνα τρίτον τοιούτου εἴδους τεμάχια, ὅπου ἀποκαλύ-

---

1. Ἡ IB (σελ. 787) θέλει τοὺς μονολόγους τῶν κεφ. δ', ε', ς', καὶ ἴσως καὶ η', ὡς τὸν «Baruch's Scroll», τοὺς δὲ λοιποὺς ὡς τὴν «Second Collection». Ὁ H. G. May ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ: Towards an objektive Approach to the book of Jeremiah: The Biographer (ἐν J.B.L. I, XI: 1942, σελ. 139-155), διετύπωσε τὴν γνώμην περὶ βιογράφου. Ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης τοῦ May πρβλ. καὶ H. Rowley: The Old Testament and modern Study, Oxford 1951, σελ. 151.

2. Β. Βέλλα: μν. ἔργ. σελ. 277 ἑξ. Ὁ δὲ Birmingham (μν. ἔργ., σελ. 28 ἑξ.) παρατηρεῖ: «...as a son of the family with many traditions, it is reasonable to suppose, that the young Jeremiah had more education than that provided for every country lad by the fields, the beast and the birds around him....».

3. Ἐνταῦθα φαίνονται συμφωνοῦντες πλεῖστοι ἐκ τῶν διαπρεπῶν ἐρευνητῶν τοῦ Ἱερεμίου, ὡς π.χ. οἱ Duhm: μν. ἔργ. (KHC), σελ. XII, Volz: μν. ἔργ. (KAT), σελ. XXXIX, Rudolph: μν. ἔργ., σελ. 91,93 κτλ., Skinner: μν. ἔργ., σελ. 201, Leslie μν. ἔργ., σελ. 137, W. Williams: Les Prophétes (trand. J. Villard), Paris 1957 σελ 228, Balla: μν. ἔργ., σελ. 174 κ.ἄ.

4. HSAT, σελ. 722.

5. Μν. ἔργ. σελ. XLII, πρβλ. XLIV, ἐπίσης R. Kittel: Gestalten und Gedanken in Israel, σελ. 370-371. C. Steuernagel: Lehrbruch der Einleitung in das Alte Testament, Tübingen 1912, σελ. 540 ἑξ.

πτεται ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικόν του μετὰ τοσαύτης εἰλικρινείας. Καὶ κατὰ τὰς πλέον δυσκόλους στιγμάς του ὁ ἐντροπαλὸς καὶ ἐπιφυλακτικὸς προφήτης δὲν θὰ ἤθελε νὰ καταφύγῃ εἴς τινα καὶ ἐκ τῶν πλέον οἰκείων του, ἵνα τῷ ὑπαγορεύσῃ τι, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξωτερίκευε τὰς ἐνδομύχους σκέψεις του, τοὺς ἐσωτερικούς ἀγῶνάς του, τὰ πρὸς τὸν Θεὸν παράπονά του, ὡς ἐπίσης νὰ κάμῃ φανερὰν καὶ τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ τὴν ἀπελπισίαν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε θὰ προσέκρουεν ἐπὶ πλέον καὶ πρὸς τὴν εὐσυνειδησίαν του, διότι θὰ ἐσκανδάλιζε τὸν ἀκούοντα. Ἀκριβῶς δὲ ἡ εὐσυνειδησία τοῦ προφήτου εἶναι ἐκείνη, ἥτις ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν ὅσα οὗτος ἰδιοχείρως ἐσχεδίασεν, εἰς ἃ οὐχὶ σπανίως εἰσάγει διὰ τοῦ וָאֹמַרְתִּי (καὶ εἶπα). Εἶναι ἐπίσης πολὺ δύσκολον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις, καθ' ἃς ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ μονολογήσῃ ἢ καὶ εὐθὺς μετ' αὐτὰς θὰ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἀναζητήσῃ τὸν Βαροὺχ ἢ ἄλλον τινά, ἵνα τοῦ ὑπαγορεύσῃ. Μάλιστα θὰ πρέπῃ νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν μας, ὅτι, ὡς εἴδομεν ἤδη ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους καὶ ἀκολούθως θέλομεν εἴπει, πλεῖστοι τῶν μονολόγων κατάγονται ἐκ τῆς α' περιόδου τῆς προφητικῆς δράσεώς του, καθ' ἣν ὄχι μόνον κύκλον μαθητῶν δὲν θὰ εἶχεν ἀκόμη, ἀλλ' οὐδὲ κἂν τὸν Βαρούχ, ἐφ' ὅσον ἐπί τι διάστημα εὑρίσκετο ἐν Ἀναθώθ, καθὼς παρατηρεῖ καὶ ὁ B. Duhm [1]. Μία δὲ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἀπὸ μνήμης ὑπαγόρευσις θὰ ἦτο εἰς βάρος τῆς τε ζωηρότητος καὶ τοῦ πηγαίου τῶν μονολόγων, τῶν ὁποίων ἄλλως θὰ ἐμειοῦτο καὶ ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία.

Ἐξ ὅσων ἤδη εἴπομεν, δὲν θὰ πρέπῃ, ὡς νομίζομεν, νὰ ὑπάρχῃ ἀντίρρησις, ὅτι τὰ ἐν τῷ μνημονευθέντι κεφ. λε' τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου περὶ καταγραφῆς ὑπὸ τοῦ Βαροὺχ βιβλίου ὑπαγορευθέντος ὑπὸ τοῦ προφήτου, ἀφήνουν περιθώριον καὶ διὰ ἰδιόχειρον συγγραφὴν ὡρισμένων καθαρῶς προσωπικῶν τεμαχίων[2], ἥτις ἐγένετο εὐθὺς ὡς ὁ προφήτης ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ μονολογήσῃ καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἀπὸ μνήμης [3]. Οὕτω δὲ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξηγεῖται πλήρως ἡ ἁπλότης καὶ τὸ αὐθόρμητον τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διαφυλάσσεται ἀλώβητος ἡ ἐγνωσμένη λεπτότης καὶ ἡ εὐσυνειδησία αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω ὑπεδείχθη. Σημειωτέον δὲ ἐνταῦθα, ὅτι τὴν ἰδιόχειρον καταγραφὴν ἑνοτήτων τῆς φύσεως τῶν μονολόγων φαίνονται δεχό-

---

1. Ἔνθ. ἀν.

2. Πρβλ. Steuernagel: μν. ἔργ., σελ. 540 ἑξ., Leslie: μν. ἔργ., σελ. 137, διότι ὡς παρατηρεῖ ὁ Birmingham: (μν. ἔργ., σελ. 139), «...that he could write we know, for he wrote letter to the nobles in captivity». Ὁ δὲ κ. Β. Βέλλας σημειώνει (μν. ἔργ., σελ. 313), ὅτι «..ὁ ἴδιος ὁ προφήτης διὰ τῆς γραφίδος αὐτοῦ ἐζωγράφισε καὶ παρέδωκεν εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους τὴν σκιερὰν ταύτην τοῦ βίου του περίπτωσιν...» (πρόκειται περὶ τῆς ἑνότητος ιε' 10 ἑξ.).

3. Ὡς θέλει ὁ W. Caspari (Die Israelitishen Propheten, σελ. 87), παρατηρῶν ὅτι «...später hat Jeremia jene Rede aus dem Gedächnis aufgeschrieben....».

μενοι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιφανεστέρων ἐρευνητῶν, ὡς οἱ Duhm [1], Caspari [2], R. Kittel [3], Rothstein [4], Volz [5], Nötscher [6], Weiser [7], Eissfeldt [8], Rudolph [9], Leslie [10] καὶ ἄλλοι [11].

β) Ἡ ἀρχικὴ μορφὴ καὶ ἡ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἱερεμίου θέσις τῶν μονολόγων. Καταδειχθείσης τῆς γνησιότητος καὶ τοῦ ἰδιογράφου τῶν ἤδη παρατεθέντων μονολόγων,εἶναι εὔλογον νὰ στραφῶμεν πρὸς τὴν ἐξερεύνησιν τῆς ἀρχικῆς τούτων μορφῆς καὶ τῆς ἐν τῷ βιβλίῳ θέσεως διότι, ὡς εἶναι φανερόν, ἡ παροῦσα θέσις αὐτῶν ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἱερεμίου δὲν θὰ ἦτο καὶ ἡ ἀρχική, ἐφ' ὅσον μάλιστα γνωρίζομεν, ὅτι δὲν εἶναι ὁ προφήτης οὗτος ὁ δώσας τὴν σημερινὴν μορφὴν αὐτοῦ, ἥτις φαίνεται ὡς προϊὸν μακρᾶς ἐξελίξεως.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν μονολόγων ἀπησχόλησε τοὺς ἑρμηνευτάς. Ἐκ δὲ τῶν σποραδικῶς διατυπωθεισῶν σχετικῶν ἐπόψεων σημειοῦμεν τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Volz, ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς ἐνίων ἐκ τῶν μονολόγων (καὶ συγκεκριμένως τοῦ κεφ. δ' κ. ἄ.), δέχεται, ὅτι ἐγράφησαν ὑπὸ μορφὴν προκηρύξεων (Flugblatt) [12]. Ἑτέρα ἐκδοχὴ εἶναι ἡ τῆς «ἐπιστολῆς» [13] τουτέστιν, ὅτι τοιούτου εἴδους ἑνότητας ἔγραψεν ὁ Ἱερεμίας διὰ τοὺς αἰχμαλώτους πρὸς παρηγορίαν των ὑπὸ μορφὴν ἐπιστολῆς του πρὸς ἐκείνους.Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου, ὁ Volz [14] διετύπωσε καὶ ἑτέραν γνώμην, ἥν ἠκολούθησε καὶ ὁ Rudolph [15], καθ' ἥν τὰ ὡρισμένα ταῦτα τεμάχια ἀπετέλεσαν συγγραφὴν ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρος, ἥτις ὅμως εὐθὺς μετ' ὀλίγον εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

Καθ' ἡμᾶς τὰ πράγματα ἔχουν μᾶλλον ὡς ἑξῆς. Ἐν πρώτοις προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ ὑλικοῦ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου πείθει, ὅτι τοῦτο εἶναι διαφόρου προελεύσεως. Τὸ δεδομένον τοῦτο ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνώμης περὶ αὐτοτελῶν συλλογῶν (Sammlungen) [16], αἱ ὁποῖαι

1. Μν. ἔργ., σελ. XII.
2. Ἔνθ' ἀν.
3. Μν. ἔργ., σελ. 370.
4. Ἔνθ' ἀν.
5. Ἔνθ' ἀν.
6. Das Buch Jeremias (HS), σελ. 35.
7. Μν. ἔργ., σελ. 136, 464.
8. Μν. ἔργ., σελ. 433.
9. Ἔνθ' ἀν.
10. Ἔνθ' ἀν.
11. Πρβλ. J. Kroeker: Jeremia, σελ. 19.
12. Ἔνθ. ἀν.
13. Νεωστὶ ὁ Kremer (ἐν E.K.L. Jeremia).
14. Prophetengestalten des Alten Testaments, σελ. 242.
15. Μν. ἔργ., σελ. 33.
16. Περὶ «συλλογῶν» ὁ Mowinckel: μν. ἔργ., σελ. 39 κλπ., καθὼς καὶ οἱ λοιποί. Πρβλ. μν. ἔργ. (HS), σελ. 3, Skinner: μν. ἔργ., σελ. 38.

ἀπετέλεσαν τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον μετὰ βάσεως τῶν προφητικῶν αὐτοῦ μερῶν. Μία δὲ τῶν συλλογῶν τούτων δύναται νὰ εἶναι καὶ ἡ περιέχουσα τοὺς μονολόγους ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐξομολογήσεων καὶ ἄλλων τινῶν παρεμφερῶν ἑνοτήτων. Δυσκολευόμεθα δὲ πολὺ νὰ δεχθῶμεν τὰς δύο ὡς ἄνω διατυπωθείσας θέσεις, καὶ ἐν μέρει καὶ τὴν τρίτην τῶν Volz καὶ Rudolph, καθ' ἃς ἑνότητες, ὡς οἱ μονολόγοι, θὰ ἠδύναντο νὰ γραφοῦν ἀκριβῶς διὰ νὰ λάβουν θᾶττον ἢ βράδιον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, προοριζόμεναι δι' ἓν στενὸν ἢ καὶ εὐρύτερον κοινὸν καὶ δὴ καὶ κατὰ πανηγυρικόν πως τρόπον (ὡς προκηρύξεις). Ἐναντίον δὲ τῶν τοιούτων ὑποθέσεων ὀρθοῦνται ὡς ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἰδιάζων χαρακτὴρ τῶν μονολόγων, ὡς προσωπικῶν ἐκχύσεων (Persönliche Ergüsse) [1], ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ὅλως ἰδιάζουσα φύσις τοῦ προφήτου Ἱερεμίου, περὶ ἧς καὶ κατωτέρω ὁ λόγος. Διὰ τοὺς λόγους τούτους δεχόμεθα, ὅτι ὁ Ἱερεμίας μετὰ τῆς λεπτοτάτης ψυχῆς του καὶ ἕνεκεν τῶν ποικίλων ἀντιξοοτήτων, ἃς συνήντησεν ἐν τῷ βίῳ του, κατέφυγεν καὶ εἰς τοὺς μονολόγους, ἵνα ἐξωτερικεύσῃ τὰ βιώματά του, κατέγραφε δὲ ἑκάστοτε καὶ αὐτοὺς καὶ τὰς ἐξομολογήσεις του. Ἡ καταγραφὴ αὕτη, ἥτις πάντως ἐγένετο κατ' ἰδίαν, ἢ καὶ ὡς λέγει ὁ Gunkel, «... im stiller Kammer sein Herz ausgeschüttelt hat» [2], ἀπετέλεσεν αὐτοτελῆ συλλογὴν [3] ἐν εἴδει «ἡμερολογίου» [4]. Μόνον δ' ἐν τοιαύτῃ ἐντελῶς ἰδιωτικῇ συλλογῇ, ἥτις δὲν θὰ προωρίζετο διὰ τὸ κοινόν, ἀλλὰ δι' αὐτὸν τὸν Ἱερεμίαν [5], θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκαλύψῃ οὗτος τὸν πόνον καὶ τὴν ἀγανάκτησίν του, τὴν ἀγωνίαν καὶ ἀπογοήτευσίν του καὶ τὴν τελείαν ἀπελπισίαν του. Τοῦτο δὲ διότι θὰ ἐγνώριζεν, ὅτι οὐδεὶς πρόκειται νὰ λάβῃ γνῶσιν τῶν ὅσων ἐκεῖνος εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην ἐνεπισεύθη, ὡς καὶ ὅτι οὐδεὶς ἐπρόκειτο νὰ σκανδαλισθῇ ἐκ τοῦ πολλάκις λίαν τολμηροῦ περιεχομένου αὐτῆς, μηδὲ τοῦ Βαροὺχ ἐξαιρουμένου[6], τὸν ὁποῖον μάλιστα ὁ ἡμέτερος προφήτης παρουσιάζεται παρηγορῶν (με' 1-5, καθ' Ο' να' 31-35). Ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης συνηγοροῦν πάλιν ὅ τε προμνημονευθεὶς χαρακτὴρ

1. Giesebrecht: μν. ἔργ., σελ. XIII, πρβλ. Gunkel: Einleitungen ἐν H.Schmidt: Die grossen Propheten, σελ. LX. Ὁ Leslie: (μν. ἔργ., σελ. 137) τὰς χαρακτηρίζει ὡς «genuine outpouring». Πρβλ. Kittel: μν. ἔργ., σελ. 370.

2. Die Propheten, σελ. 121, Πρβλ. Balla: μν. ἔργ., σελ. 223.

3. Τοιούτου εἴδους συλλογὴν φαίνεται δεχόμενος καὶ ὁ Miller (Das Verhältnis Jeremia und Hesekiel sprachlich und theologisch untersucht, σελ. 103).

4. Πρβλ. τὸν χαρακτηρισμόν, τὸν ὁποῖον δίδει εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ἡμερολογίου ὁ Gelin (μν. ἔργ., σελ. 21) ὁμιλῶν περὶ «precieux feuillet», Πρβλ. ΙΒ, σελ. 157. Ἐπίσης καὶ ὁ Leslie (μν. ἔργ. σελ. 137) δέχεται τοῦτο ὡς τὰ «intimate papers», πρβλ. τοῦ αὐτοῦ μνημ. ἤδη εἰδικὴν ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον μελέτην.

5. Πρβλ. καὶ A.Weiser: μν. ἔργ., σελ. 136.

6. Ὁ A. Lods (Histoire de la littérature Hébraique et Juive, Paris 1950, σελ. 228) διατυπώνει τὴν γνώμην, ὅτι τὰς τοιαύτας ἑνότητας, παρ' ὅλον ὅτι κατ' ἀρχὴν δὲν προώριζε διὰ πολλοὺς ἀνθρώπους, ἔδωκεν ὁ ἴδιος εἰς τὸν Βαρούχ. Πρβλ. ΙΒ, σελ. 157.

τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου [1] καὶ ἡ φύσις αὐτοῦ τοῦ προφήτου. Ὡς πρὸς τὸν ἰδιωτικὸν χαρακτῆρα τῶν τοιούτων μονολόγων, ἂς προστεθῇ καὶ ἡ γνώμη τοῦ Skinner [2], καθ' ὃν αἱ ἑνότητες αὗται δὲν ἦσαν γενικοῦ διαφέροντος, ἀλλ' εἰδικοῦ, ὡς ἐκ τοῦ προσωπικοῦ των τόνου καὶ τοῦ ἰδιάζοντος περιεχομένου των.

Ἐξ ἄλλου ἡ τοιαύτη συλλογὴ δὲν θὰ ἦτο καθαρῶς θρησκευτικῆς φύσεως, οὕτως ὥστε νὰ δικαιολογῶνται αἱ ὑποθέσεις τινῶν, ἐξεταζόντων καὶ τὰς ἀποτελούσας τὴν συλλογὴν ταύτην ἑνότητας ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς λατρείας τοῦ Ἰσραὴλ [3]. Οὐχὶ δὲ μόνον ὁ θρησκευτικός, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ διδακτικὸς σκοπὸς δέον νὰ ἀμφισβητηθῇ, δεδομένου ὅτι ἐν τῇ ἐν λόγῳ συλλογῇ ὑπάρχουν καὶ μονόλογοι, ὡς ὁ ς' 10 ἑξ. καὶ ε' 4 ἑξ. καὶ δὴ καὶ ὁ ιε' 10 καὶ ὁ κ' 14-18, οἵτινες εἶναι εἴτε διαπιστώσεις μελαγχολικαί, εἴτε ἐκχειλίσματα ἀπογοητεύσεως καὶ ἀπελπισίας. Ὅτι δὲ εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην, ὡς εἰς ἡμερολόγιον, θὰ ἔπρεπε νὰ κατέφευγεν ὁ ἡμέτερος προφήτης, ὁσάκις ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην, ἵνα μονολογήσῃ καὶ νὰ σημειώσῃ τὰς σκέψεις του καὶ τὰ συναισθήματά του, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν. Ἄλλως τε, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Erbt, οἱ μονόλογοι εἶναι «γεννήματα τῆς στιγμῆς» [4], διότι μία τυχὸν ἀναβολὴ τῆς καταγραφῆς θὰ ἐσήμαινε μετάθεσιν τοῦ προφήτου εἰς ἄλλας ψυχικὰς καταστάσεις καὶ νέα βιώματα καὶ πλεῖστοι ἐκ τῶν μονολόγων τοῦ προφήτου ἴσως νὰ μὴ ὑπῆρχον, ὡς π.χ. οἱ μονόλογοι ιε' 10 καὶ κ' 14-18 κλπ. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ μέγεθος τῆς συλλογῆς ταύτης, θὰ ἔδει νὰ εἶναι αὕτη λίαν περιωρισμένη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας περιλαμβανούσας προφητείας κλπ., ὁ δὲ χαρακτὴρ τῆς αὐτοτελοῦς ταύτης συλλογῆς, λόγῳ τῆς φύσεώς της, θὰ ἦτο ἀποσπασματικός.

Καὶ ἤδη ἐπὶ τὸ ἕτερον σκέλος τοῦ ἐρωτήματος, ὅπερ ἐτέθη ἤδη ἐν ἀρχῇ. Πῶς δηλαδὴ εἰσῆλθεν εἰς τὸ κείμενον καὶ πῶς διεφυλάχθη ἐν αὐτῷ ἡ οὕτως ἀποτελεσθεῖσα συλλογή, ὑφ' ἣν μορφὴν ἀπαντᾷ αὕτη σήμερον. Βεβαίως ἐνταῦθα δὲν πρόκειται νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ πάντα τὰ προβλήματα τῆς συνθέσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε θὰ ἐξέφευγεν τῆς δικαιοδοσίας ἡμῶν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς παρούσης ἐργασίας. Ἐν τούτοις, θὰ πρέπῃ νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς ὡρισμένα ἐκ τῶν πραγμάτων τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς καὶ τῆς καθ' ὅλου ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ βιβλίου τοῦ προφήτου τούτου. Καὶ ἐν πρώτοις δέον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἀπετελέσθη 1) ἐξ ὅσων ὁ Ἱερεμίας ὑπηγόρευσεν ἢ ἰδιοχείρως, ὡς εἴδομεν, ἔγραψεν, 2) ἐξ ὅσων ὁ Βαροὺχ ἀπὸ μνήμης συνέγραψε καὶ 3) ἐξ ὅσων μεταγενεστέρως διὰ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν δύο πρώτων πηγῶν προῆλθον. Ἡ δὲ ἐπεξεργασία καὶ ἡ ὁριστικὴ μορφὴ τοῦ βιβλίου εἶναι ἔργον τῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως κυρίως τῶν πρώτων δεκαετηρίδων, ἂν μὴ καὶ πεντηκονταετηρίδων

1. Πρβλ. H. Schmidt: Die grossen Propheten, σελ. 208.
2. Μν. ἔργ., σελ. 200.
3. Πρβλ. Weiser: ἔνθ' ἀν., J.J. Stamm: μν. ἔργ., σελ. 373 ἑξ. κλπ.
4. Μν. ἔργ., σελ. 187.

μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἱερεμίου. Οὕτω δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν αἱ ὑφιστάμεναι διαφοραὶ μεταξὺ τοῦ κειμένου τῶν Ο' καὶ τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν κυρίαν βάσιν τῆς παρούσης μελέτης Μασωριτικοῦ [1]. Τὴν ὡς ἄνω γνώμην ἐδέχθη, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ διετύπωσεν συστηματικώτερον ὁ Mowinckel ἐν τῇ καὶ ἀνωτέρω ἤδη μνημονευθείσῃ μελέτῃ του, ἐν ᾗ ὑποστηρίζει μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὰ προφητικὰ βιβλία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἔργα συλλογῆς [2] καὶ ὅτι τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον δὲν ἔχει σχέδιον εἰς τὴν σύνθεσίν του [3], ἐπὶ πλέον δὲ ὅτι ἔχει ὡς βάσιν του πλείστας συλλογὰς καὶ πηγάς [4], ἐκ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον καί τινες ἔχουσαι χαρακτῆρα ἀνεκδότων, παρατηρήσεις, αἵτινες ἐνδιαφέρουν ἡμᾶς τὰ μάλιστα. Τέλος τὴν γνώμην ταύτην περὶ τῆς συνθέσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου δέχεται σειρὰ ὅλη Γερμανῶν ἑρμηνευτῶν ἀπὸ τοῦ Duhm μέχρι καὶ τῶν συγχρόνων, ὧν τὰς κυριωτέρας γνώμας εὑρίσκει τις ἐν τῇ μνημειώδει β' ἐκδόσει τῆς περισπουδάστου Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Π. Δ. τοῦ ἐγκρίτου ἐρευνητοῦ O. Eissfeldt, ὡς καὶ Ἄγγλων ἐρευνητῶν τῆς περιωπῆς τοῦ Th. Robinson[5] καὶ Γάλλων, ὡς τοῦ Condamin [6] κλπ.

Ἐὰν λοιπόν, ἵνα ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ ἀρχικῶς λεχθέντα, δεχθῶμεν ὅτι οἱ μονόλογοι ἀποτελοῦντες συλλογὴν συμπεριελήφθησαν εἰς τὸ βιβλίον, ὡς ἀνήκοντες εἰς τὴν πρώτην πηγήν, ὑπολείπεται νὰ προσπαθήσωμεν νὰ δώσωμεν πρῶτον μίαν ἐξήγησιν τοῦ πῶς εἰσῆλθον τοιούτου ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρος τεμάχια εἰς βιβλίον κατ' ἐξοχὴν προφητικόν, δεύτερον δὲ μίαν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα, πῶς ἰδιόγραφος συλλογὴ αὐστηρῶς προσωπικοῦ χαρακτῆρος ἦτο δυνατὸν νὰ διαφύγῃ τῶν χειρῶν τοῦ Ἱερεμίου καὶ νὰ περιέλθῃ εἰς χεῖρας εἴτε τοῦ Βαρούχ εἴτε ἄλλων συντακτῶν τοῦ βιβλίου, οἵτινες τὴν συμπεριέλαβον εἰς τὸ ἐν λόγῳ προφητικὸν βιβλίον. Διότι καθ' ἡμᾶς εἶναι ἀπίθανον, ὡς ἤδη εἴπομεν, νὰ ἔδωκεν ὁ ἴδιος καὶ τὴν συλλογὴν ταύτην μετὰ τῶν προφητειῶν εἴτε καθ' ὑπαγόρευσιν, εἴτε πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὸν Βαρούχ [7], μάλιστα δὲ περισσότερον ἐν τῇ πρώτῃ προφητικοῦ περιεχομένου ὑπαγορεύσει του. Ὅτι δὲ δὲν συμβαίνει τοῦτο, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ «ἀρχετύπου» (Urrolle) καὶ τῆς βραχύτητος αὐτοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν εἴσοδον ἐξωπροφητικῶν, ὑπ' αὐστηρὰν ἔννοιαν, στοιχείων, ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν μονολόγων. Ἐὰν δέ, παρὰ ταῦτα, δεχθῇ τις, ὅτι περιελήφθησαν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον, τότε θὰ πρέπῃ

1. Πρβλ. Π. Μπρατσιώτου: Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, σελ. 400 ἑξ., 404 ἑξ. καὶ Ἐπίτομος Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, σελ. 187, 188.

2. Μν. ἔργ., σελ. 3. Πρβλ. Nötscher: μν. ἔργ. (HS), σελ. 21, IB, σελ. 787 κλπ.

3. Μν. ἔργ., σελ. 5.

4. Μν. ἔργ., σελ. 14.

5. Baruch' s Roll, σελ. 213, 215. Περὶ τῆς συστάσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου ἰδὲ καὶ Lods: μν. ἔργ., σελ. 412-414, Williams: μν. ἔργ., σελ. 215 κ.ἄ.

6. Μν. ἔργ.

7. Ὡς θέλουν οἱ Volz, Nötscher κ. ἄ. Πρβλ. Lods: ἔνθ' ἄν. Ἀντιθέτως ὁ Mowinckel ἐν μν. ἔργ., σελ. 21-22.

ἐπίσης νὰ δεχθῇ, ὅτι θὰ ἐκάησαν μετὰ τοῦ ὅλου βιβλίου, ἄρα δὲ ὅτι οἱ παλαιότεροι τούτων, τοὺς ὁποίους ἔχομεν σήμερον, εἶναι ἀντιγραφὴ ἀπὸ μνήμης, πρᾶγμα μὴ συμβιβαζόμενον πρὸς τὸν αὐθορμητισμὸν καὶ τὸ πηγαῖόν των.

Διὰ ταῦτα προτιμότερον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Ἱερεμίας διεφύλαξε δι' ἑαυτὸν τὴν δίκην ἡμερολογίου ἀποτελεσθεῖσαν συλλογήν του, μετὰ δὲ τὴν ἀπαγωγήν του εἰς Πηλουσίας Δάφνας ὑπὸ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ὄχλου, θὰ ἀνευρέθησαν ἴσως ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ προφήτου ὑπὸ τῶν μαθητῶν του, μεταξὺ τῶν ἄλλων, καὶ τὰ προσωπικῆς φύσεως ἰδιόγραφα σημειώματα, ὡς οἱ μονόλογοι καὶ αἱ ἐξομολογήσεις, τὰ ὁποῖα εὑρίσκοντο, ὡς ἤδη εἴπομεν, ἐν ἀποσπασματικῇ μορφῇ. Διεφυλάχθησαν δὲ καὶ ἐτακτοποιήθησαν οὕτως, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν μίαν ἰδιαιτέραν ἑνότητα ὑπὸ μορφὴν συλλογῆς, ἥτις θὰ ἐχρησίμευσε διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ βιβλίου ἐν εὐθετωτέρῳ χρόνῳ. Ἐπί τι διάστημα θὰ ὑφίστατο ἴσως ὡς ἀνεξάρτητος συλλογή, οὖσα γνωστή, παραλλήλως πρὸς τὰς ἐπὶ μέρους συλλογὰς προφητικῶν λόγων, εἰς τὸν στενὸν ὅμως κύκλον τῶν πιστῶν μαθητῶν καὶ ὀπαδῶν τοῦ προφήτου, οἵτινες διεφύλασσον ἀνόθευτα τὰ ἱερὰ δι' αὐτοὺς κειμήλια ταῦτα. Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ προφήτου [1], ὅτε ἤρχισεν ἡ προσπάθεια πρὸς ἀποτέλεσιν τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, αἱ ἐν λόγῳ ἑνότητες συμπεριελήφθησαν εἰς τὰς συλλογὰς τῶν προφητικῶν λόγων καὶ διὰ λόγους συναισθηματικούς, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ ἐπιγενόμεναι γενεαὶ ἤθελον νὰ ἔχουν οὐχὶ μόνον προφητείας, ἀλλὰ καὶ ὅσον τὸ δυνατὸν πιστοτέραν καὶ πληρεστέραν εἰκόνα τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς δράσεως τοῦ προφήτου. Ὡς ἐκ τούτου καὶ οἱ «συντάκται» τοῦ σημερινοῦ βιβλίου θὰ ἠναγκάσθησαν νὰ διασκορπίσουν τὰ ἐν λόγῳ χωρία κατὰ τὴν κρίσιν των, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ σχέσις αὐτῶν πρὸς τὸ ὑπόλοιπον κείμενον [2]. Κατὰ δὲ τὸν τρόπον τοῦτον καὶ αἱ προφητεῖαι ἀπέκτησαν κίνησιν περισσοτέραν καὶ φυσικότητα καὶ ἡ αὐθεντία των ηὐξήθη. Ὡς πρὸς τὰ σημεῖα ταῦτα, οἱ «συντάκται» κατέβαλον πᾶσαν δυνατὴν προσπάθειαν, ἥτις ἐστέφθη ἐν πολλοῖς ὑπὸ ἐπιτυχίας. Εἰς τοῦτο δὲ ἐβοήθησεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτὴρ τῶν μονολόγων κλπ., ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ βραχύτης τούτων. Μόνον δὲ μία τοιαύτη λύσις, κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν, διαφυλάσσει ἀλώβητον ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν χαρακτῆρα τῶν μονολόγων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν χαρακτῆρα τοῦ συγγραφέως των καὶ ἐπὶ πλέον ἐξηγεῖ τὴν εἴσοδον των εἰς τὸ κείμενον [3]. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαφύλαξιν τῶν οὕτως ἐν τῷ κειμένῳ εἰσελθουσῶν ἑνοτήτων, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν. Διότι ἅπαξ εἰσῆλθον αὗται εἰς τὸ κείμενον, εὔλογον ἦτο νὰ διατηρηθῶσιν ὑπὸ τῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως ἐν τῷ προφητικῷ βιβλίῳ διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἀντιθέτως μάλιστα πρὸς ἄλλα τεμάχια τοῦ βιβλίου

1. Miller: ἔνθ. ἀν., Skinner: μν. ἔργ., σελ. 200, 201. Πρβλ. Gelin: μν. ἔργ., σελ. 21.
2. Skinner: μν. ἔργ., σελ. 201, 211, 214, κλπ.
3. Παρατηρητέον ἐνταῦθα ὅτι ὁ Ἱερεμίας πιθανὸν νὰ συνέγραψε περισσοτέρας ἑνότητας τοῦ χαρακτῆρος τῶν μονολόγων, ἐκ τῶν ὁποίων περιεσώθησαν μόνον αἱ ἤδη γνωσταὶ εἰς ἡμᾶς.

τούτου, ἅτινα ὑπέστησαν τυχὸν μεταβολάς, ἑνότητες, ὡς οἱ μονόλογοι καὶ αἱ ἐξομολογήσεις, διετηρήθησαν ἀνόθευτοι [1], λόγῳ τῆς αὐθεντικότητος αὐτῶν, ὡς ἀνήκουσαι δηλαδὴ εἰς τὸν ἰδιαιτέρως τιμώμενον ὡς «ἐν μήτρᾳ ἁγιασθέντα προφήτην», καθὼς λέγει ἡ Σοφία Σειρὰχ (μθ' 7). Ὡς ἐκ τούτου λοιπὸν ἔχομεν τοὺς μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου ὑφ' οἵαν μορφὴν ἐξῆλθον ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ προφήτου ἢ τῆς γραφίδος αὐτοῦ, κατὰ βάσιν βεβαίως, καὶ οὕτως ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ὑπάρχουν μονόλογοι, ὡς ὁ ιε' 10 καὶ κ' 14-18 κλπ., διαφυλαχθέντες διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀναλλοίωτοι.

γ) Χρόνος καὶ τόπος συγγραφῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ἔχομεν ἐν πρώτοις νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς στερούμενον σημασίας τὸ γεγονὸς τῆς τοποθετήσεως τῶν μονολόγων μεταξὺ τῶν κεφ. α'-κε', δεδομένου ὅτι τὰ κεφάλαια ταῦτα θεωροῦνται ὡς τὸ πρωταρχικὸν βιβλίον (Urrolle), ἤτοι οὐχὶ μόνον ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱερεμίειον μέρος τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ ἀρχαιότερον. Τὰ ἐν τῷ τμήματι τούτῳ τοῦ βιβλίου διαλαμβανόμενα μέρη ἀφοροῦν εἰς τὰς πρώτας περιόδους τῆς μακρᾶς προφητικῆς δράσεως τοῦ Ἱερεμίου. Μελέτη δὲ τοῦ μέρους τούτου τοῦ βιβλίου ἀποκαλύπτει νεαρὸν καὶ ἐν πολλοῖς πρωτόπειρον προφήτην, ὅστις ἀφ' ἑνὸς ταράσσεται ὑπὸ τῶν πρώτων καὶ ἐντόνων ὁραμάτων του, ἀφ' ἑτέρου δὲ συντρίβεται ἐκ τῆς σκληροκαρδίας καὶ τῶν δεινῶν τῶν συμπατριωτῶν του. Ἀσφαλῶς δὲ ἀργότερον ὁ Ἱερεμίας ἐξοικειώθη σὺν τῷ χρόνῳ πρὸς τὰ ἔκτακτα βιώματά του, καὶ ἴσως ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ὅτι βαθμηδὸν σπανίζουν πλέον οἱ μονόλογοι, ἵνα ἐκλείπουν ἤδη ἀπὸ τοῦ κγ' κεφαλαίου, ὅπου εὕρηται, ὡς εἴδομεν, ὁ τελευταῖος μονόλογος.

Εἰς τὴν α' περίοδον τῆς δράσεως του δυνάμεθα, ὡς εἴπομεν, νὰ τοποθετήσωμεν τὰς ἑνότητας δ' 19-21, 30-31, ε' 4-6, ς' 10-12β, 28-30 καὶ ἴσως η' 18-23, καὶ κγ' 9 [2], αἱ δὲ ὑπόλοιποι ἀνήκουν εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Ἰωακείμ (κ' 7-9, 10-11 κλπ.), ἐνῷ περὶ ἄλλων ἐξ αὐτῶν (κ' 14-18 ἢ ιε' 10 κλπ.) οὐδὲν δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῇ [3].

Ἄς ἴδωμεν τώρα πῶς τοποθετοῦνται ὑπό τινων αἱ μεγάλαι ἑνότητες, ἐν αἷς περιέχονται καὶ οἱ μονόλογοι. Ὁ Rudolph [4] καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Volz [5] τοποθετοῦν γενικῶς τὰ κεφ. α'-ς' εἰς τὴν περίοδον τοῦ Ἰωσίου, τὰ ζ'-κ' εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ τὰ κα'-κδ' εἰς μεταγενεστέρας περιόδους. Ἀντιθέτως ὁ H. Schmidt [6] τοποθετεῖ ἅπαντας τοὺς μονολόγους (ἐξαιρέσει τοῦ κγ' 9)

1. Volz: μν. ἔργ. σελ., XLII.
2. Ὁ Lods (μν. ἔργ., σελ. 413) ἰσχυρίζεται, ὅτι πρὸ τοῦ 604 οὐδὲν ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου.
3. Πρβλ. Bewer: μν. ἔργ., σελ. 159 κλπ.
4. Μν. ἔργ., σελ. XVII, J. J. Stamm: μν. ἔργ., σελ. 355.
5. Μν. ἔργ., σελ. XLII.
6. Μν. ἔργ., σελ. 207-282.

εἰς τὴν περίοδον τῶν ἐτῶν 628-622, ἐνῷ ὁ Condamin [1] προσπαθεῖ νὰ τακτοποιήσῃ τούτους ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον οὕτω πως. Ἐπὶ τοῦ Ἰωσίου, ἢ κατὰ τὰ πρῶτα μόλις ἔτη τοῦ Ἰωακείμ, ἐγράφησαν οἱ ἀπὸ δ'-ς' κεφ., κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωακεὶμ οἱ τοῦ η' τοῦ θ' καὶ κ' κεφ., κατὰ δὲ τὰ ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἱεχονίου καὶ Σεδεκίου ὁ τοῦ κγ' κεφαλαίου. Τοὺς δὲ τῶν ιδ' καὶ ιε' εὐσυνειδήτως δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τοποθετήσῃ ἀκριβῶς [2]. Ὄντως δέ, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ἔνιοι τῶν μονολόγων δὲν παρέχουν ἐνδείξεις εἰδικάς, ἵνα τοὺς χρονολογήσωμεν. Διότι μὲ μοναδικὸν χαρακτηριστικὸν τὴν ἀπελπισίαν, ἢ τὴν ἀπογοήτευσιν [3], ἥτις ὑπάρχει εἰς ἰδιαίτερον βαθμὸν ἔν τισι τούτων, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμέν τι τὸ ἀσφαλές, ἐφ' ὅσον μάλιστα πολλάκις ὁ προφήτης κατὰ τὴν μακρὰν δρᾶσιν του ἐπὶ μίαν 45ετίαν περίπου (ἀπὸ τοῦ 627 ἴσως μέχρι τῶν πρώτων ἐτῶν μετὰ τὸ 586) εὑρέθη ἐν μέσῳ δυσκολωτάτων περιστάσεων, καθ' ἃς ἠπειλήθη καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ ζωή του. Καὶ ταῦτα μὲν γενικῶς περὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν μονολόγων, εἰδικώτερον δὲ περὶ αὐτῶν ἠσχολήθημεν ἤδη ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους (σελ. 39 ἑξ.).

Ὡς πρὸς δὲ τὸ β' σκέλος τῆς ἐρωτήσεως, ἤτοι τὸν τόπον, ἔνθα ἐγράφησαν οἱ μονόλογοι, εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον δι' ἅπαντας, ἐφ' ὅσον μάλιστα, ὡς εἴδομεν, δὲν ἐγράφησαν ὅλοι ὁμοῦ καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον. Αἱ πρὸς καθορισμὸν τοῦ τόπου δυσχέρειαι εἶναι μεγαλύτεραι ἐκείνων τοῦ χρόνου. Δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταί· ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ περὶ Ἀναθώθ, πατρίδος τοῦ προφήτου καὶ τοῦ πιθανωτέρου τόπου τῆς κλήσεώς του, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ περὶ Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς δράσεώς του θὰ ἐγκατεστάθη ὁ προφήτης. Περὶ δὲ τῶν Πηλουσίων Δαφνῶν, οὐδεμία σοβαρὰ συζήτησις ἐπιτρέπεται [4], δεδομένου μάλιστα ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ συμβάντα, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ θανάτου τοῦ προφήτου, καλύπτονται ὑπὸ τοῦ πέπλου τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ θρύλου. Ἐν Ἀναθὼθ [5] ἴσως θὰ ἐγράφησαν οἱ ἀρχαιότεροι τῶν μονολόγων (δ' 19-21, 30-31), οἵτινες εἶχον σχέσιν πρὸς τὰ ἔντονα πρῶτα προφητικὰ βιώματα καὶ τὰς φοβερὰς ὁράσεις κλπ, τοῦτο δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι εἴτε ἀμέσως, εἴτε ἐμμέσως, μαρτυρεῖται ἐν αὐτοῖς ἡ ὕπαιθρος χώρα. Ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἐξ αὐτῶν δὲν θὰ ἦτο ἀπίθανον νὰ ἔγραψεν ἐν Ἀναθώθ, κατὰ μίαν τῶν ἐπισκέψεων του εἰς

1. Μν. ἔργ., σελ. XXII - XXIV.

2. Ὁ Pfeiffer (Introduction to the Old Testament, 1941 (1953), σελ. 479) χρονολογεῖ τὰς ἐξομολογήσεις, εἰς ἃς συμπεριλαμβάνει καὶ τινας τῶν μονολόγων, εἰς τὰ ἔτη 605-598. Πρβλ. IB, σελ. 788. Ὁ Leslie (μν. ἔργ., σελ., 137), ὡς ἀκολούθως κατατάσσει τὰς ἐν λόγῳ ἑνότητας· ιδ' 17-18 καὶ κγ' 9 εἰς τὸ 626-24, δ' 19-21, 30-31, ε' 4-6, ς' 10-12, 28-30, η' 18-23, θ' 1-5 εἰς τὸ 624-21 καὶ ιε' 10, κ' 7-9, 10-11, 14-18, εἰς τὸ 608-605.

3. Bewer: ἔνθ. ἀν., Πρβλ. ὅσα λέγει ὁ Gelin περὶ τοῦ κγ' 9 κλπ.

4. Πρβλ. Mowinckel: μν. ἔργ., σελ. 56.

5. Ὁ Skinner (μν. ἔργ., σελ. 208-210) προσπαθεῖ νὰ τοποθετήσῃ χρονολογικῶς καὶ τοπικῶς ἐν Ἀναθὼθ ὡρισμένας ἐκ τῶν ἐξομολογήσεων.

τὴν πατρικὴν οἰκίαν. Περὶ δὲ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὡς τόπου συγγραφῆς τινῶν ἐξ αὐτῶν, μαρτυρεῖ ἡ μνεία ὁδῶν, κοινωνικῶν τάξεων, ἱερέων, ἐργαστηρίων χαλκουργικῶν κλπ., ἅτινα συνήθως ἀπαντοῦν εἰς τὰς πόλεις, κυρίως δὲ ἡ ἐπανειλημμένη προσφώνησις τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐν τῇ ὁποίᾳ καὶ φαίνεται κατοικῶν ὁ προφήτης, ὅτε ποθεῖ τὴν ἔρημον καὶ τὴν ὕπαιθρον χώραν, ἵνα ἀναπαυθῇ. Τοὺς δὲ ἀπροσδιορίστους χρονολογικῶς μονολόγους μᾶλλον ἐν Ἱερουσαλὴμ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν, διότι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐν αὐτῇ ἔδρασεν καὶ ὑπέστη τὰ πάνδεινα ὁ προφήτης.

(Συνεχίζεται)

Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΕΦΡΑΙΜ ΚΑΙ ΜΑΝΑΣΣΗ
(ΙΗΣΟΥ ΝΑΥΗ ΚΕΦ. 16-17)

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΣΙΜΩΤΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὰ κεφάλαια 16-17 τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἐμβριθοῦς μελέτης, λόγῳ τοῦ ἰδιάζοντος καὶ περιέργου πως χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον παρουσιάζουν ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν συνόρων τῶν φυλῶν Ἐφραὶμ καὶ Μανασσῆ.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι πολλαχοῦ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ παρουσιάζονται ἀσάφειαι καὶ συγχύσεις ὡς καὶ παραφθοραὶ ἐν τῷ κειμένῳ[1]*, ὀφειλόμεναι ἐν πολλοῖς καὶ εἰς τὴν πληθὺν τῶν κυρίων καὶ δὴ τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων, καὶ ὅτι παρομοίαν τινὰ περίπτωσιν ἀσαφοῦς συνοριακῆς περιγραφῆς ἔχομεν καὶ ἐν 19,34, ἔνθα ἡ περιγραφὴ τῶν ὁρίων τῆς φυλῆς Νεφθαλί, οὐχ ἧττον ὅμως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ περικοπῇ προβάλλονται ἀσυνήθεις δυσχέρειαι διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου καὶ τὴν θετικὴν ἀποκατάστασιν τῶν συνόρων τῶν δύο ἀδελφῶν φυλῶν. Ὁ συντάκτης ἄρχεται ἀπὸ τῆς περιγραφῆς τῶν κοινῶν συνόρων τῶν δύο φυλῶν, ὡς ὅλου λαμβανομένων, ἀλλὰ διακόπτει ἀποτόμως, ἵνα κεχωρισμένως σκιαγραφήσῃ τὰ σύνορα τῆς φυλῆς Ἐφραίμ, εἶτα δὲ τοῦ Μανασσῆ ἐν μέσῳ βραχυλογιῶν, χασμάτων καὶ ἀσαφειῶν, καὶ ἵνα ἐν τέλει παραθέσῃ ἱστορικόν τι σημείωμα, ἀναφερόμενον εἰς μεταγενέστερα γεγονότα σχετικὰ πρὸς τοὺς «υἱοὺς Ἰωσήφ».*

Τὸ ἀσύνηθες τῆς περιγραφῆς καὶ τὸ ὡς ἐκ τούτου ἀδύνατον τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συνόρων, ἤγαγεν τοὺς εἰδικοὺς εἰς τὴν διατύπωσιν διαφόρων, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀλληλοσυγκρουομένων ἀπόψεων, οἷον περὶ κολοβώσεως, παραφθορᾶς, κακῆς διατηρήσεως τοῦ κειμένου, ἢ περὶ αὐτῆς, ἢ ἐκείνης τῆς προθέσεως τοῦ συντάκτου τῆς περιγραφῆς.

Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Albright[2] *οἱ μὲν ἀρχαιότεροι σχολια-*

---

1. *N o t h, Das Buch Josua, 7, ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ* W *u t z, Die Transkriptionen, ἔνθα ὁ σ. διασαφηνίζει 150 περίπου χωρία τοῦ βιβλίου τούτου.*
2. *σ. 152.*

σταὶ οὐδὲν προσφέρουν σχετικῶς, ὡς στερούμενοι τῶν ἀπαραιτήτων γεωγραφικῶν γνώσεων, οἱ δὲ νεώτεροι ἐρευνηταὶ προσπαθοῦν νὰ ἐμφανίσουν τὸ κείμενον πλέον τοῦ πραγματικοῦ συγκεχυμένον, ἵνα οὕτω δικαιολογήσουν τὰς θεωρίας αὐτῶν.

Ὁπωσδήποτε μία κριτικὴ ἐπεξεργασία καὶ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου τυγχάνει, βεβαίως, τὰ μέγιστα ἀπαραίτητος διὰ τὴν διαφώτισιν τοῦ ὑπάρχοντος προβλήματος, τοσούτῳ μᾶλλον καθ᾽ ὅσον ἡ μορφὴ τοῦ σημερινοῦ κειμένου προκαλεῖ οἱονεὶ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ μίαν ἑρμηνευτικὴν προσπάθειαν, ἀλλὰ θὰ ἦτο ἐξ ἴσου ἐπάναγκες, ὅπως ἐξετασθοῦν συγχρόνως καὶ οἱ λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους πρόκεινται ἡμῖν τοιαῦται δυσχέρειαι, ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου, καὶ τὰ πιθανὰ αἴτια τὰ προκαλέσαντα τὰς τυχὸν μεταβολὰς τοῦ οὕτως μέχρι σήμερον διασωθέντος κειμένου. Τοῦτο θὰ ἀποτελέσῃ καὶ τὸ ἔργον τῆς παρούσης διατριβῆς, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι οὕτω θὰ ἀποκατασταθῇ ἐπιτυχέστερον ἢ ὡς μέχρι τοῦδε τὸ κείμενον, καὶ θὰ δοθῇ ἀφορμή, μετὰ τὴν πληρεστέραν κατανόησιν αὐτοῦ, εἰς τὴν ἀσφαλεστέραν ἀποκατάστασιν τῶν συνόρων τοῦ Ἐφραὶμ καὶ Μανασσῆ.

Ἐντεῦθεν προσεπάθησα ὅπως παραθέσω ἱκανὰ στοιχεῖα διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος τῶν ἀπόψεών μου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν τῶν συνοριακῶν περιγραφῶν, τὸ ἔργον τῆς συντάξεως καὶ τοὺς πιθανωτέρους λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους τὸ κείμενον ἔλαβε τὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν παρουσιάζεται σήμερον. Σημειωτέον δ᾽ ὅτι ἡ κριτικὴ ἐξέτασις τῶν ἐν τοῖς διαπραγματευομένοις ἐνταῦθα κεφαλαίοις ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν στοιχείων ὄχι μόνον δὲν παραβλάπτει τὴν ἐν αὐτοῖς θρησκευτικὴν ἀποκάλυψιν ἀλλὰ καὶ συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάδειξιν ταύτης. Τοῦτο ἄλλως τε ὀρθῶς ἔχει παρατηρηθῆ καὶ περὶ τῆς ἱστορικοφιλολογικῆς πλαισιώσεως τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν τῆς Π. Διαθήκης[1].

Κατεβλήθη φροντίς, ὅπως ἐπαρκῶς διαφωτισθῇ τὸ μασωριτικὸν κείμενον ὅπου δεῖ ὑπὸ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο', ἡ ὁποία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἄλλας μεταφράσεις, διετήρησε τὸ σχετικῶς γνησιώτερον κείμενον, ἐλήφθησαν δ᾽ ὑπ᾽ ὄψιν πλὴν τῆς διεθνοῦς ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίας καὶ ἄλλα κριτικὰ βοηθήματα ἔχοντα ὁπωσδήποτε σχέσιν πρὸς τοῦτο. Αἱ μετά τινος σχολαστικότητος ἐπεξηγήσεις τῶν διὰ τῶν περιπετειῶν τοῦ κειμένου προκυψασῶν μεταβολῶν ἄλλων τε ὅρων καὶ δὴ τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων, ἐπεδιώχθησαν κυρίως πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως ἐλεγχθοῦν ὡς ἄστοχοι αἱ ἀντίστοιχοι προσπάθειαι ἐρευνητῶν τινῶν, ἐν οἷς καὶ ἡ Danelius, οἵτινες ὁρμώμενοι ἐξ ἐσφαλμένων ἀποδόσεων τῶν Ο', καταφεύγουν εἰς ἀπιθάνους τοπωνυμικὰς συσχετίσεις[2].

Αἰσθάνομαι βαθεῖαν τὴν ἀνάγκην, ὅπως εἰς τὸν σεβαστὸν Καθηγητὴν κ.

---

1. Βλ. Ἀ. Χαστούπη, Ἡ Π. Διαθήκη ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀρχαιολογίαν, Θεσσαλονίκη, 1957 σ. 8 ἑξ.

2. Βλ. κατωτέρω.

'Αθανάσιον Χαστούπην ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου διά τε τὰς πολυτίμους αὐτοῦ συμβουλὰς καὶ ὑποδείξεις καὶ διὰ τὴν εὐμενῆ αὐτοῦ εἰσήγησιν πρὸς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀφείλω χάριτας διὰ τὴν ἔγκρισιν.

῾Ωσαύτως εὐχαριστῶ ἅπαντας τοὺς σεβαστοὺς Καθηγητάς, οἵτινες διὰ τῶν παρατηρήσεών των συνετέλεσαν εἰς τὴν βελτίωσιν καὶ ἀρτιωτέραν ἐμφάνισιν τῆς παρούσης μελέτης.

Θὰ ἦτο ὅμως παράλειψις νὰ μὴ ἐκφράσω ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμὰς εὐχαριστίας καὶ πρὸς πάντας τοὺς καθ' οἱονδήποτε τρόπον συμβαλόντας εἰς τὴν ἐπιστημονικήν μου κατάρτισιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τοὺς ξένους ἑβραιολόγους Καθηγητὰς κ. κ. Coppens (Louvain), De Vaux (Jerusalem), Noth (Bonn), ἰδιαιτέρως δὲ τὸν κ. Elliger (Tübingen), ὅστις δὲν ἐφείσθη κόπου καὶ χρόνου προκειμένου νὰ παρακολουθήσῃ ἐπιμελῶς τὴν πορείαν τῆς ἐργασίας μου, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὸν Διδάσκαλόν μου κ. Βασίλειον Βέλλαν, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐνέπνευσεν τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς Π. Διαθήκης καὶ ῾Εβραιολογίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ (*)

I

Ἔξοδος τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐξ Αἰγύπτου καὶ κατάκτησις τῆς γῆς Χαναάν.

Ἤδη ἐν Αἰγύπτῳ ὄντες οἱ Ἰσραηλῖται ἔλαβον τὴν ἐπαγγελίαν [1] περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῶν «ἐκ τῆς καταδυναστείας τῶν Αἰγυπτίων» [2] καὶ τῆς

* ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

AASOR	Annual of the American schools of Oriental Research.
AJT	The American journal of Theology.
ATD	Das Alte Tenstament deutsch.
BA	Biblical Archaeologist.
Bibl.	Biblica.
BWANT	Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament.
DB	Dictionary of the Bible.
D. de la B.	Dictionaire de la Bible.
EB	Echter Bibel.
HAT	Handbuch zum Alten Testament
HKAT	Hand-Kommentar zum Alten Testament.
JPOS	The journal of the Palestine oriental society.
KHCAT	Kurzer Hand-Commentar zum Alten Testament.
ON	Orientalia Neerlandica.
PEQ	Palestina Exploration Quarterly.
PJB	Palästin. Jahrbuch.
RB	Revue Biblique.
RGG	Die Religion in Geschichte und Gegenwart (2α ἔκδοσις).
REJ	Revue des études Juives.
RSPhTh	Revue des sciences Philosophiques et Theologiques.
SBJ	La Sainte Bible de Jérusalem.
SL	The Schweich lectures.
VT	Vetus Testamentum.
WDB	The Westminster Dictionary of the Bible.
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins.

1. Γεν. 48, 21 βλ. καὶ 50,24. Πρβλ. καὶ 35,12.
2. Ἐξ. 6,7.

ἐγκαταστάσεως αὐτῶν εἰς τὴν εὔφορον γῆν Χαναάν, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν παλαιὰν ὑπόσχεσιν τοῦ Θεοῦ, τὴν δοθεῖσαν πρὸς τὸν Ἀβραάμ [1]. Μετὰ δὲ τὴν κατὰ θαυμαστὸν τρόπον διάσωσίν των ἐκ τῆς χειρὸς τῶν Αἰγυπτίων, ἀνεχώρησαν ἐκεῖθεν οἱ Ἰσραηλῖται ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν «γῆν τῶν πατέρων», ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς ἐξεχούσης μορφῆς τοῦ Μωϋσέως [2], ὅστις κατὰ τὴν μακρὰν καὶ περιπετειώδη ταύτην πορείαν [3] προσέλαβεν παρ' αὐτῷ ὡς βοηθὸν κατ' ἀρχήν, ἐξαίσιον ἄνδρα «ἔχοντα πνεῦμα ἐν ἑαυτῷ» [4], ἐκ τῆς φυλῆς Ἐφραὶμ καταγόμενον [5], τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ [6].

Οὗτος ἐπεδείξατο τοιοῦτον ζῆλον διὰ τὸ ἀνατεθὲν αὐτῷ ἔργον καὶ ἀπεδείχθη, μετὰ πολλὴν δοκιμασίαν, τοσοῦτον ἱκανὸς καὶ δραστήριος, ὥστε ἐκρίθη ὡς ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος διὰ τὴν διαδοχὴν τοῦ Μωϋσέως [7]. Ὑπῆρξε δ' ἐκ τῆς γενεᾶς τῆς ἐξόδου ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ ὡσαύτως ἱκανοῦ καὶ εὐκλεοῦς Χάλεβ, εἰσῆλθεν εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας [8], τῆς ἰδιαιτέρας ταύτης εὐνοίας τοῦ Θεοῦ μὴ ἐπιδειχθείσης οὐδὲ δι' αὐτὸν τοῦτον τὸν θεόπτην Μωϋσέα [9].

Ὅθεν ὁ Μωϋσῆς, ἀποθνήσκων ἐπὶ τοῦ ὄρους Ναβαῦ, ἐν τῇ γῇ Μωάβ [10], παραδίδει αὐτῷ τὴν ἀρχηγίαν διὰ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ λαοῦ [11], τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἔργου τῆς κατακτήσεως τῆς γῆς Χαναὰν (δοθέντος ὅτι ὑπ' αὐτοῦ μόνον τὰ ἀνατολικῶς τοῦ Ἰορδάνου ἐδάφη εἶχον κατακτηθῆ, ἐνῷ ὑπελείπετο ἡ κατάκτησις ὁλοκλήρου τῆς δυτικῶς τοῦ Ἰορδάνου χώρας), καὶ τὴν διαίρεσιν τῆς κατακτηθησομένης γῆς εἰς τὰς δικαιούχους φυλάς [12].

Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, χωρῶν μετὰ ζήλου εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἐνθαρρύνει καὶ προπαρασκευάζει τὸν λαὸν διὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ νέου ἀποφασιστικοῦ ἀγῶνος [13], καὶ διέρχεται ἐπὶ κεφαλῆς τούτου τὸν Ἰορδάνην [14]. Κατόπιν σκληρῶν μαχῶν ἐκπορθεῖ ἐν τέλει τὰ ἰσχυρότατα ὀχυρὰ τῶν ἤδη ἐγκατεστημένων

1. Ἐξ. 3,8.
2. Ἐξ. 12,33 ἑξ. 13,17 ἑξ. 14,15 ἑξ. 15,1 ἑξ. Ψαλμ. 77,12-13. 104,37. 113,3.
3. Ἐξ. 15,22-25. 16,1 ἑξ. 17,1 ἑξ. 19,3 ἑξ. 24,4 ἑξ. 32,1 ἑξ. 32,31 ἑξ. 34,28. 35,5 ἑξ.
4. Ἀριθ. 27,18.
5. Α' Παρ. 7,27.
6. Ἐξ. 24,13. 32,17. 33,11. Ἀριθ. 11,28.
7. Ἀριθ. 14,6-8. 17,9,13,14. 27,18 ἑξ., βλ. καὶ Δευτ. 31,14,23. 34,9. Ἰησ. Ν. 1, 6,7,9. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ συγκρίνεται πρὸς τὸν Μωϋσέα, ὡς ἡ σελήνη πρὸς τὸν ἥλιον: Τὸ πρόσωπον τοῦ πρώτου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ τῆς σελήνης, τὸ δὲ τοῦ δευτέρου ὡς τὸ τοῦ ἡλίου. (Cohen, σ. XVI).
8. Ἀριθ. 14,38.
9. Ἀριθ. 20,12.27,13,14.
10. Δευτ. 32,48 ἑξ.
11. Δευτ. 31,7-8.
12. Ἀριθ. 34,17. Δευτ. 1,38. 3,28. Ἰησ. Ν. 1,1-9.
13. Ἰησ. Ν. 1,10-15.
14. Ἰησ. Ν. 3,1 ἑξ.

ἐν Παλαιστίνῃ ἐχθρῶν, καὶ κατακτᾷ τὰς κυριωτέρας πόλεις, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ Ἰεριχὼ καὶ Γαί [1].

Οὕτω ἡ γῆ Χαναὰν περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Ἰσραηλιτῶν, καίτοι βεβαίως, αἱ πεδιναὶ περιοχαὶ τῆς χώρας ἐξηκολούθουν νὰ κατέχωνται ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων ἐχθρῶν, διὰ τὴν καθυπόταξιν τῶν ὁποίων ἐχρειάσθησαν βραδύτερον ἀγῶνες ἐπίπονοι καὶ συνεχεῖς [2].

II

Διανομὴ τῆς κατακτηθείσης γῆς.

Μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς χώρας, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, συμφώνως πρὸς τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ ἐντολήν, προέβη εἰς τὴν διαίρεσιν καὶ διανομὴν αὐτῆς εἰς τὰς 9½ φυλὰς (Ἰούδα, Ἐφραίμ, ½ Μανασσῆ, Βενιαμίν, Συμεών, Ζαβουλών, Ἰσσάχαρ, Ἀσσήρ, Νεφθαλί, Δὰν), τῶν λοιπῶν 2½ (Ρουβίν, Γάδ, ½ Μανασσῆ) ἐχουσῶν τὸν κλῆρον αὐτῶν ἀνατολικῶς τοῦ Ἰορδάνου [3].

Λεπτομερεῖς περιγραφαὶ τῆς περιοχῆς ἑκάστης τῶν κληρονόμων φυλῶν παρέχονται ἐν τῷ βιβλίῳ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ δὴ ἐν τοῖς κεφαλαίοις 15-19, μᾶλλον δ' εἰπεῖν ἐν τοῖς 13-19, ἐφ' ὅσον ἐν μὲν τῷ κεφ. 14 παρέχεται ἡ περιγραφὴ τῆς ἰδιαιτέρας μερίδος τοῦ Χάλεβ, ἐν δὲ τῷ 13 ἡ τῶν κλήρων τῶν φυλῶν Ρουβίν, Γὰδ καὶ ½ Μανασσῆ. Περὶ τῆς κληρονομίας τῶν τελευταίων τούτων φυλῶν, γίνεται λόγος ἤδη καὶ ἐν Ἀριθ. 32, 33, Δευτ. 3,12-17. 29,7, Ἰησ. Ν. 12, 6.13,8.22,4, οὐχ ἧττον ὅμως ἐκτενεῖς συνοριακαὶ περιγραφαὶ μόνον ἐν' Ιησ. Ν. 13 εὕρηνται [4]. Τοῦτο δύναταί τις νὰ ἐξηγήσῃ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ κεφάλαιον τοῦτο τυγχάνει βραδυτέρας ἐποχῆς καὶ διὰ τοῦτο παρέχει συστηματικὴν περιγραφὴν τῶν ὁρίων τῶν φυλῶν τούτων, ἥτις περιγραφὴ οὐδαμοῦ προηγουμένως ἀπαντᾷ. Μεταγενέστερα δὲ εἶναι καὶ τὰ κεφάλαια 18-19, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς περιγραφὰς τῶν λοιπῶν 7 φυλῶν, ἤτοι τῶν Βενιαμίν, Συμεών, Ζαβουλών, Ἰσσάχαρ, Ἀσσήρ, Νεφθαλὶ καὶ Δάν, ὡς θὰ ἴδῃ τις κατωτέρω.

Αἱ φυλαὶ αὗται θεωροῦνται ἥττονος σημασίας, καὶ δὲν φαίνεται νὰ διεδραμάτισαν ρόλον τοσοῦτον σημαντικὸν, ὅσον ἄλλαι σπουδαιότεραι φυλαί, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ. Αἱ πρῶται ἐμφανίζονται ὡς μικραὶ φυλαί, ἐνῷ αἱ ἄλλαι, ὡς αἱ τοῦ Ἰούδα, Ἐφραὶμ καὶ Μανασσῆ, ἐπεβλήθησαν ὡς μεγάλαι φυλαὶ καὶ ἀπέκτησαν μείζονα σπουδαιότητα [5]. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον φαίνεται ὅτι προηγήθησαν τῶν μικροτέρων φυλῶν καὶ κατὰ τὴν

1. Ἰησ. Ν. 6—11.
2. Βλ. καὶ RGG, III, 439-440.
3. Ἰησ. Ν. 13,1 ἑξ.
4. Ἐκ τῶν δύο χαρακτηριστικῶν πληροφοριῶν, τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν κληρονομίαν τῶν φυλῶν τούτων, ἡ ἐν Ἀριθ. 32,34-38 παρουσιάζει τὸν Ρουβὶν ἀριθμητικῶς μικρότερον καὶ τὰς πόλεις αὐτοῦ ἐν μέσῳ τῶν πόλεων τοῦ Γάδ, ἡ δ' ἐν Ἰησ. Ν. 13,15-28 ἀμφοτέρας τὰς φυλὰς ἴσας καὶ σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων κεχωρισμένας. (βλ. καὶ Du Buit, σ. 134).
5. Εἰδικώτερον ὁ Ἐφραὶμ ἀπετέλει τὴν σπουδαιοτέραν τῶν βορείων φυλῶν (Ἰεζ.

διανομὴν τῆς γῆς[1]. Οὕτω κατ' ἀρχὴν λαμβάνουν ὁ 'Ιούδας καὶ αἱ δύο ἀδελφαὶ φυλαὶ τῶν «υἱῶν 'Ιωσήφ», ἤτοι 'Εφραὶμ καὶ Μανασσῆ, τὴν κληρονομίαν αὐτῶν. 'Η ἀποκατάστασις τῶν λοιπῶν φυλῶν ἐγένετο μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν προαναφερθεισῶν μεγάλων φυλῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐν τῇ οἰκείᾳ περιγραφῇ παρουσιάζεται τὸ ἔργον τοῦτο ὡς ἰδιαιτέρα καὶ βεβαίως βραδυτέρα ἐνέργεια τοῦ ἡγέτου[2].

'Αρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ μικροτέρου Βενιαμίν[3], λαμβάνουν τὴν μερίδα αὐτῶν, ἐν συνεχείᾳ οἱ Συμεὼν[4], Ζαβουλών[5], 'Ισσάχαρ,[6], 'Ασσὴρ[7], Νεφθαλὶ[8] καὶ Δάν[9].

'Η διανομὴ τῆς κατακτηθείσης γῆς ἐγένετο διὰ κλήρου[10], συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν τὴν ὁποίαν εἶχε λάβει ὁ 'Ιησοῦς τοῦ Ναυῆ παρὰ τοῦ Θεοῦ[11]. 'Η ρητὴ αὕτη ἐντολὴ μαρτυρεῖ προφανῶς, ὅτι ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας θεωρεῖται οἱονεὶ ἰδιοκτησία τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν παρέχει ὡς δῶρον εἰς τὸν περιούσιον αὐτοῦ λαόν, τὸν 'Ισραὴλ καὶ κατὰ συνέπειαν θὰ ἔδει ὅπως μετὰ μεγάλου σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἱερότητα τῆς γῆς ταύτης γίνῃ ἡ διανομὴ μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους φυλῶν. Θὰ ἦτο σοβαρὸν παράπτωμα, ἐὰν τὴν ἰδιοκτησίαν ταύτην τοῦ Θεοῦ διεχειρίζετό τις κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, ἢ ἀπετέλει αὕτη ἀντικείμενον ἐξυπηρετήσεως μερικῶν συμφερόντων. Αὐτὸς δ' ὁ συντάκτης ἔχων κατὰ νοῦν τὴν περὶ τῆς ἱερότητος τῆς γῆς ἰδέαν τονίζει ἐν ταῖς σχετικαῖς περιγραφαῖς τὴν διὰ κλήρου διανομὴν[12].

Περὶ τοῦ ὅτι ἡ γῆ αὕτη ἀνήκει εἰς τὸν Θεὸν καὶ συνεπῶς εἶναι ἱερά, μαρτυροῦν καὶ πλεῖσται διατάξεις περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς μεταθέσεως ὁρίων, ἢ σφετερισμοῦ ξένης περιουσίας[13], χρησιμοποιήσεως ἐν ἀνάγκῃ εἰδῶν διατροφῆς

37,16. 'Αμ. 5,15. Ζαχ. 10,6.), ἐδηλοῦτο δ' ἐνίοτε διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου σύμπας ὁ ἰσραηλιτικὸς λαὸς (Ψαλμ. 77,16. 80,2. 81,6. 'Οβδ. 18).

1. 'Ιησ. Ν. 15, 1-20 βλ. καὶ 15,21 ἑξ.

2. Συνεπῶς ἔλαβον χώραν δύο διανομαὶ τῆς γῆς, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὁποίων μετέσχον αἱ μεγάλαι φυλαί, εἰς δὲ τὴν δευτέραν αἱ λοιπαὶ μικραὶ φυλαὶ (Πρβλ. καὶ Fernandez, σ. 2).

3. 'Ιησ. Ν. 18,11 ἑξ.

4. "Ενθ' ἀν. 19,1-9.

5. "Ενθ' ἀν. 19,10-16.

6. "Ενθ' ἀν. 19,17-23.

7. "Ενθ' ἀν. 19,24-31.

8. "Ενθ' ἀν. 19,32-39.

9. "Ενθ' ἀν. 19,40-48.

10. 'Η πρωταρχικὴ σημασία τοῦ κλήρου (גּוֹרָל) ἦτο ὁ λίθος διὰ τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἡ κλήρωσις, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐσήμαινεν ἡ λέξις ἐν συνεχείᾳ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ κληρούμενον ἀντικείμενον, ὡς καὶ αὐτὴν τὴν διανεμομένην γῆν (βλ. καὶ Dreyfus, σ. 13).

11. 'Ιησ. Ν. 14,2. βλ. καὶ 'Αριθ. 33,54. 34,13 κλπ. (Δέον ὅπως μὴ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἐνταῦθα τὰ χωρία τῶν Ο': Δευτ. 3,18. 'Αριθ. 34,14, ὡσαύτως καὶ τὰ 'Αριθ. 32,19 καὶ 'Ιησ. Ν. 14,13,14, δι' οὓς λόγους θὰ ἐκθέσω κατωτέρω (βλ. σ. 452).

12. Πρβλ. σ. 452 ἑξ.

13. Βλ. κυρίως Γ' Βασ. 21.

ἐκ ξένης περιουσίας καὶ τῶν τοιούτων [1]. Πλὴν δὲ καὶ πολλῶν ἑτέρων ρητῶν σχετικῶν μαρτυριῶν, ὡς ἐν Λευῒτ 25,23. Δευτ. 32,43. Β' Παρ. 7,20. Ψαλ. 85,2. Ἰωὴλ 2,18 κλπ, ὑπάρχουν καὶ ἔμμεσοι, ὡς ἐν Δευτ. 8,17-18.9,4 ἑξ. Ψαλμ. 44,4. Ἰησ. Ν. 24,12 κλπ. ἔνθα ἀναφέρεται, ὅτι ἡ γῆ κατεκτήθη ὑπὸ τοῦ Ἰσραὴλ οὐχὶ λόγῳ ἰσχύος, ἢ ἄλλης ἱκανότητος, ἀλλὰ διὰ τῆς παραχωρήσεως τοῦ Θεοῦ [2]. Πᾶς τις δὲ ἐκ τοῦ λαοῦ γνωρίζει τοῦτο, κυρίως ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως [3]. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται σαφές, ὅτι ἡ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ διανομὴ τῆς ἁγίας γῆς εἶναι ἔργον ἱερόν, ὡς εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ γῆ ἱερά, ὡς ἰδιοκτησία τοῦ Θεοῦ.

III

Ὁ κλῆρος τῶν «υἱῶν Ἰωσήφ».

Οἱ υἱοὶ τοῦ Ἰωσήφ, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ διαμονῆς ἔτυχον ἰδίας μεταχειρίσεως καὶ ἰδιαιτέρων προνομίων καὶ τιμῶν [4].

Ὁ λόγος δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ ὅτι ὁ Ἰωσήφ, μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Βενιαμίν, ἠγαπᾶτο ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἰακὼβ περισσότερον τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν [5] κυρίως διότι προήρχετο ἐκ τῆς Ραχήλ, τῆς γυναικὸς τὴν ὁποίαν οὗτος ὑπερβαλλόντως ἠγάπα [6]. Διὰ τοῦτο καὶ ηὐλόγησεν ὁ Ἰακὼβ τοὺς υἱοὺς τοῦ Ἰωσήφ, καὶ σπουδαίαν προφητείαν περὶ αὐτῶν προαπήγγειλεν [7]. Ἔλαβον δὲ οὗτοι οὐχὶ μίαν ἀλλὰ δύο μερίδας κατὰ τὴν διανομὴν τῆς γῆς Χαναάν, τοῦ Λευῒ στερηθέντος τῆς κληρονομίας αὐτοῦ χάριν τῶν εὐνοουμένων υἱῶν τοῦ Ἰωσήφ [8].

Ἐκ τούτων ὁ Ἐφραὶμ εἶχε λάβει τὴν πρώτην εὐλογίαν παρὰ τοῦ Ἰακώβ, καίτοι ἦτο δευτερότοκος υἱὸς τοῦ Ἰωσὴφ [9], ἡ φυλὴ δ' αὐτοῦ ἦτο ἡ μεγαλυτέρα τῶν ἐκ τῆς Ραχὴλ φυλῶν, ἀριθμοῦσα κατὰ τὸ β' ἔτος τῆς ἐξόδου 40.500 ψυχάς, τῆς τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Μανασσῆ ἀριθμούσης κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον 32.200 καὶ τῆς τοῦ Βενιαμὶν 35.400 ψυχάς [10]. Θὰ ἀνέμενέ τις συνεπῶς, ὅπως ἡ φυλὴ Ἐφραὶμ καταλάβῃ περιοχὴν εὐρυτέραν τῆς τοῦ Μανασσῆ, ἐφ' ὅσον ἔτυχε τῆς ἰδιαιτέρας ταύτης εὐνοίας καὶ ἦτο, πράγματι, πολυαριθμοτέρα ταύτης φυλή. Παραδόξως ὅμως συναντᾶται αὕτη βραδύτερον εἰς μικρὰν τινα περιοχὴν περιωρισμένη παρὰ τὴν φυλὴν Μανασσῆ, ἡ ὁποία καίτοι, θεωρητικῶς τοὐλάχιστον,

1. Δευτ. 23,25 ἑξ. Βλ. καὶ Osterloh-Engelland, σ. 97.
2. Βλ. καὶ Bolle, σ. 149.
3. Nötscher, Die Psalmen, σ. 86.
4. Βλ. Γεν. 48,5 ἑξ., 16.
5. Ἔνθ' ἀν. 37,3. 42,4.
6. Ἔνθ' ἀν. 29,30,31. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ τῆς ὅλης ἐν Γεν. 29,16-28 διηγήσεως.
7. Ἔνθ' ἀν. 48,5-6, 15-16.
8. Ἀριθ. 18,20,23. 26,62. Δευτ. 10,9. 18,1,2. Ἰησ. Ν. 13,14.
9. Γεν. 41,52. 48,17-19. Πρβλ. καὶ Δευτ. 33,17.
10. Ἀριθ. 1,30-35.

μὴ εὐνοηθεῖσα κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ Γεν. 48,19 κατέλαβεν οὐ μόνον περιοχὴν εὐρυτέραν τῆς τοῦ Ἐφραὶμ δυτικῶς τοῦ Ἰορδάνου ἀλλὰ καὶ ἑτέραν ἀνατολικῶς αὐτοῦ [1].

Τοῦτο ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ νομισθῇ, ὅτι ἡ κληρονομία τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ» περιῆλθεν κυρίως εἰς τὸν πρωτότοκον Μανασσῆ, διὰ τὸν Ἐφραὶμ ἐπιφυλαχθέντος εἰδικοῦ τινος τμήματος μόνον [2]. Ἡ ἐπιδειχθεῖσα ὅμως ἀσυνήθης εὔνοια διὰ τὸν Ἐφραὶμ καὶ ἡ αἰσιόδοξος δι' αὐτὸν προφητεία τοῦ Ἰακὼβ [3], πείθουν περὶ τῆς εὐημερίας καὶ τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἐφραὶμ καὶ δὴ καὶ τῆς ὑπεροχῆς αὐτοῦ ἔναντι τοῦ Μανασσῆ καὶ κατὰ λογικὴν συνέπειαν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελοῦν ταῦτα σημεῖα ἀντιτασσόμενα πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις [4]. Ἐπειδὴ δ' ὡς ἀνεφέρθη [5], αἱ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, κυρίως μάλιστα αἱ ἐν τοῖς ἡμετέροις κεφαλαίοις, ὑπάρχουσαι πληροφορίαι εἶναι ἀρκούντως συγκεχυμέναι, δέον νὰ τονίσωμεν πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῆς περικοπῆς, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ὑπολειμμάτων πλήρων συνοριακῶν περιγραφῶν τοῦ Ἐφραὶμ καὶ Μανασσῆ [6], βάσεις τῶν ὁποίων ἐτέθησαν πίνακες ὁροθετικῶν γραμμῶν [7].

Οἱ πίνακες οὗτοι ἀποτελοῦν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Noth [8], τὴν κυρίαν ἀφορμὴν διὰ τὴν οὕτω διασωθεῖσαν συνοριακὴν περιγραφὴν, λόγῳ τῶν χασμάτων καὶ κενῶν, τὰ ὁποῖα οὗτοι παρουσιάζουν. Ἀντιθέτως ὁ Z. Kallai—Kleinman [9] ἰσχυρίζεται, ὅτι αἱ περιγραφαὶ εἶναι πλήρεις, δὲν ὑπάρχουν χάσματα κλπ, ἀλλὰ ἁπλῶς, ἐνιαχοῦ, βραχυλογίαι τινές. Θὰ ἠδύνατο τις νὰ θεωρήσῃ τὴν τελευταίαν ταύτην ἄποψιν ὡς πιθανήν, καὶ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν κατάστασιν τοῦ κειμένου ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ ἀσήμαντοι πόλεις, αἱ μὴ σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραὴλ διαδραματίσασαι, δὲν ἀναφέρονται εἰς τοὺς σχετικοὺς πίνακας, μνημονευομένων μόνον τῶν ἱστορικῶς σημαντικῶν πόλεων. Πᾶσαι αἱ ἀναφερόμεναι πόλεις εἶναι ἱστορικῶς γνωσταί.

Ἡ ἐν 16,6 ἀπαντῶσα πόλις הַמִּכְמְתָת [10] δὲν εἶναι βεβαίως ἄλλοθεν γνωστή, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἐνταῦθα τὸ κέντρον τῆς περιγραφῆς τῶν βορείων συ-

1. Δευτ. 3,13. 29,7. Ἰησ. Ν. 12,6. 13,18. 22,4.
2. Βλ. κυρίως Noth, Studien..., σ. 204 ἑξ. Das Buch Josua, σ. 100 ἑξ.
3. Γεν. 48,19. Δευτ. 33,17.
4. Phythian-Adams, σ. 229 ἑξ. βλ. καὶ Simons, The structure, σ. 191. Τὴν ἐν προκειμένῳ ἄποψιν ἡμῶν βλ. κατωτέρω, ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ 17,1.
5. Βλ. κατωτέρω.
6. Elliger, Die Grenze, σ. 268. Πρβλ. καὶ Fernandez, σ. 24, Ὁ τελευταῖος οὗτος συμφωνεῖ περὶ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν περιγραφῶν, καίτοι δὲν υἱοθετεῖ τὴν ἄποψιν τοῦ Elliger.
7. Βλ. ἐκτενῶς Noth, ἔνθ' ἀν. σ. 185-235.
8. Ἔνθ' ἀν.
9. σ. 135.
10. Ἰκασμών, Ὀκλομόν, Μαχθὼθ παρ' Ο'.

νόρων καὶ οὕτω δικαιολογεῖται ἡ παρουσία αὐτῆς ἐν τῷ παρόντι κειμένῳ.

Ὁπωσδήποτε οἱ πίνακες τῶν ὁροθετικῶν γραμμῶν δημιουργοῦν, ὡς φρονεῖ ὁ Noth [1], δυσχέρειάν τινα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου ἐκ τῆς ἑξῆς ἀπόψεως : Οἱ πίνακες οὗτοι προῆλθον λόγῳ διοικητικῶν καὶ ἄλλων ἀναγκῶν καὶ παρελήφθησαν οὕτω ὑπὸ τοῦ συντάκτου, ὅστις προσέθεσεν τὸ σχετικὸν κείμενον. Ἕτερος ὅμως συντάκτης ἐπιχειρήσας τὴν ἀνασύνταξιν τοῦ βιβλίου, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀντιληφθῇ ἀρκούντως τὸ παραληφθὲν κείμενον, ὡς εὑρισκόμενος πρὸ νέας ἤδη καταστάσεως (τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐποχῆς), καὶ προσπαθῶν νὰ ἀποφύγῃ τὰς δυσκολίας, ἀφῆκεν πολλὰ σημεῖα τῆς περιγραφῆς κενὰ (ὡς π.χ. ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς περὶ τὴν הַמִּכְמְתָת περιοχῆς τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία ἦτο λίαν σκοτεινή).

Οὕτω τὸ κείμενον παρέμεινεν ἀσαφὲς καὶ αἰνιγματῶδες [2].

Ἑτέρα τις ἰδιορρυθμία ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἐν τῷ κειμένῳ εἶναι καὶ ἡ ἐν 16,1-3 περιγραφὴ τῶν συνόρων τῆς φυλῆς τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ» κατά τινα ἀσυνήθη τρόπον, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον δὲν συνεχίζεται αὕτη πέραν τῶν νοτίων συνόρων.

Βεβαίως ὁ σκοπὸς τοῦ συντάκτου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σαφής. Προσεπάθησε νὰ περιγράψῃ τὰ σύνορα τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ» καὶ εὑρεθεὶς πρὸ δυσχερειῶν ἐγκατέλειψε τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ σχέδιον, ἤτοι τὴν πλήρη περιγραφὴν τῶν συνόρων τοῦ Οἴκου Ἰωσήφ; Ἢ ἐξέπεσέν τι ἐκ τῆς, ἴσως, πλήρους περιγραφῆς;

Ἀνεξαρτήτως τοῦ ποῖον ἐκ τῶν δύο τούτων συμβαίνει, βέβαιον παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ δύο φυλαὶ παρουσιάσθησαν ὑπὸ τοῦ συντάκτου κατ' ἀρχὴν ὡς ἑνιαία φυλὴ (Οἶκος Ἰωσὴφ) καὶ ἐν συνεχείᾳ ὡς κεχωρισμέναι καὶ αὐτοτελεῖς [3]. Καὶ τοῦτο διότι ὁ συντάκτης γνωρίζων προφανῶς τὰ περὶ τῆς ἑνότητος

1. Ἔνθ' ἀν.

2. Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀσαφὲς εἶναι καὶ τὸ κείμενον τῶν Ο', δημιουργηθεισῶν σημαντικῶν σχετικῶν παραφθορῶν, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς μεταγλωττίσεως τοῦ κειμένου. Ἐνίοτε ὁ μεταφράστης δὲν ἦτο βέβαιος ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητα τοῦ μετὰ χεῖρας αὐτοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου. Ἄλλοτε δὲ συνέβαινε σύγχυσις μεταξὺ τῶν ἑβραϊκῶν γραμμάτων. Ὡσαύτως ἐγένοντο μεταβολαί, ὁτὲ μὲν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ μεταφράστου ὁτὲ δὲ ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων, οἵτινες ἐνόμιζον ὅτι κατεῖχον ἐπαρκῶς τὴν Ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, ὥστε νὰ δύνανται νὰ βελτιώνουν τὸ κείμενον. Οὐχὶ δ' ὀλίγα σφάλματα θὰ ἐγένοντο λόγῳ ἀκόμη καὶ σχετικῆς ἀγνοίας τῆς γλώσσης τοῦ πρωτοτύπου (βλ. Redpath, The Geography of the Septuagint, σ. 289. πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, The present position, σ. 1-19. πρβλ. Ἀ. Χαστούπη, Τὸ φιλολογικὸν πρόβλημα τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰερεμίου, Ἀθῆναι 1952, σ. 19. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐν τῷ ὑπ' ὄψει κειμένῳ περιγραφὴ τυγχάνει κατ' ἐξοχὴν γεωγραφική, ἦτο ἀναπόφευκτον νὰ σημειωθοῦν σημαντικὰ λάθη, εἴτε λόγῳ ἀγνοίας τῆς γεωγραφίας τῆς Παλαιστίνης, εἴτε λόγῳ ἐλλείψεως ἐνδιαφέροντος ἐκ μέρους τοῦ μεταφράστου δι' ἀγνώστους δ' αὐτὸν τοποθεσίας. Οὕτω εἰς πλεῖστα σημεῖα τοῦ κειμένου, οἱ Ο' οὐ μόνον δὲν βοηθοῦν εἰς τὴν διασάφησιν καὶ κατανόησιν τούτου, ἀλλ' ἐπιτείνουν τὴν προκύψασαν σύγχυσιν (βλ. καὶ Schramm, σ. 17).

3. Βλ. καὶ Simons, ἔνθ' ἀν. σ. 190, Fernandez, αὐτόθι.

τῶν δύο ἀδελφῶν φυλῶν καὶ τὰ τῆς ἐν συνεχείᾳ διαιρέσεως αὐτῶν, θέλει νὰ παρουσιάσῃ ταύτας κατ' ἀρχὴν ὡς ἡνωμένας, εἶτα δὲ νὰ παραθέσῃ τὰ μεταξὺ τούτων ὅρια, συμφώνως πρὸς τὴν μεταγενεστέραν κατάστασιν [1]. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ αἱ ἐπὶ μέρους περιγραφαὶ τῶν Ἐφραὶμ καὶ Μανασσῆ δὲν παρουσιάζονται ἀπηλλαγμέναι ἀσαφειῶν καὶ χασμάτων καὶ ἄλλων ἀνωμαλιῶν, θὰ ὑπέθετέ τις, ὅτι καὶ ἐν τῇ ἐν 16,1-3 περιγραφῇ πρόκειται περὶ παρομοίας περιπτώσεως. Ἀλλ' ἡ παροῦσα περιγραφὴ εἶναι διάφορος τῶν δύο προηγουμένων, διότι δὲν ὑπάρχει ἁπλῶς χάσμα τι ἐν αὐτῇ ἀλλὰ πλήρης διακοπή.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἄποψις τοῦ Fernandez [2], καθ' ἣν ὁ συντάκτης ἀρκεῖται νὰ περιγράψῃ τὰ νότια μόνον σύνορα ὡς ἔχοντα σπουδαιότητα διὰ τὸν διαχωρισμὸν τῆς φυλῆς Βενιαμὶν ἀπὸ τῆς τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ», τὰ βόρεια δὲ σκοπίμως παραλείπει λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν ἦσαν ἀκόμη γνωστά, δὲν φαίνεται πιθανή. Διότι προκειμένου περὶ τῶν ἐν συνεχείᾳ ἀναφερομένων ἐπὶ μέρους φυλῶν, παραθεωρουμένων πρὸς στιγμὴν τῶν χασμάτων καὶ τῶν ἀσαφειῶν, ὑπάρχει πλήρης περιγραφὴ καὶ δὴ οὐ μόνον διὰ τὰ βόρεια σύνορα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ δυτικὰ (τὴν Μεσόγειον Θάλασσαν). Συνεπῶς εἶναι ἴσως πιθανώτερον ὅτι ἐκ τῆς τόσον ὁμαλῶς ἐκτιθεμένης περιγραφῆς, ἐξέπεσεν μετὰ τὸν στ. 3 τμῆμά τι, ἀναφερόμενον εἰς τὰ βόρεια, ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ σύνορα τῆς φυλῆς τῶν «υἱῶν Ἰωσήφ». Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβεβαιωθῇ, ἐλλείψει σχετικῶν θετικῶν πληροφοριῶν, ὡς θὰ ἴδῃ τις κατωτέρω [3].

---

1. Βλ. καὶ Simons, ἔνθ' ἀν. σ. 199.

2. Ἔνθ' ἀν. σ. 24.

3. Βλ. κατωτέρω. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀντιλαμβάνεταί τις πόσον πολύπλοκον εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συνόρων, ἐφ' ὅσον παρουσιάζονται τοσαῦται δυσχέρειαι, ἀφορῶσαι εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ σχετικοῦ κειμένου. Παραδόξως ὅμως ἡ Danelius (βλ. PEQ, 1957,56) φρονεῖ ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο δὲν τυγχάνει δυσχερές, διότι τῇ βοηθείᾳ κυρίως τῆς μεταφράσεως τῶν Ο' εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκατασταθῇ τὸ κείμενον καὶ διὰ τούτου νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐξακρίβωσις τῶν συνόρων τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος φυλῶν. Τὰ σύνορα, κατ' αὐτήν, θὰ ἦσαν τοῖς πᾶσι γνωστὰ καὶ ὑπὸ πάντων σεβαστά, διότι ἐφ' ὅσον διὰ τὸν σεβασμὸν τῶν ὁρίων τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν ὑπῆρχον σχετικαὶ νομικαὶ διατάξεις, κατὰ μείζονα λόγον θὰ ἴσχυεν τοῦτο προκειμένου καὶ περὶ τῶν ὁρίων τῶν διαφόρων φυλῶν.

Ἡ ἄποψις ὅμως αὕτη εἶναι ἄστοχος, καθ' ἃ νομίζω, διότι αἱ διατάξεις τὰς ὁποίας ἡ Danelius ἐπικαλεῖται (Δευτ. 27,17. Ἄς παραβάλῃ τις καὶ 19,14), ἀναφέρονται ἁπλῶς εἰς τὴν ἀποφυγὴν τῆς κατὰ τοῦ πλησίον ἀδικίας, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος καὶ ἐν Ἠσ. 5,8. Ὠσ. 5,10 (πρβλ. καὶ Παρ. 22,28. 23,10. Ἰὼβ 24,2), καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὰ σύνορα τῶν φυλῶν. Περὶ τούτου δὲ δύναταί τις νὰ πεισθῇ ἐὰν λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς παρομοίας διατάξεις τὰς ἀπαντώσας καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς τῆς Ἀνατολῆς, αἱ ὁποῖαι ἐπιλαμβάνονται τοῦ ζητήματος τῆς μεταθέσεως ὁρίων κλπ. ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀτομικῆς ζημίας καὶ ἀδικίας. (Περὶ τοιούτων διατάξεων βλ. παρὰ Bolle, σ. 51).

ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΙΗΣ. Ν. κεφ. 16 - 17.

I

Αἱ συνοριακαὶ περιγραφαί.

α) Ἡ περιγραφὴ τῶν ὁρίων τῆς φυλῆς τῶν «υἱῶν Ἰωσήφ».

Κεφ. 16. Ὁ στ. 1 παρουσιάζει μεγάλην παραφθοράν [1]. Τὴν φράσιν וַיֵּצֵא הַגּוֹרָל μεταφράζουν οἱ Ο΄ «καὶ ἐγένετο τὰ ὅρια», ἔχοντες προφανῶς πρὸ αὐτῶν וַיְהִי הַגְּבוּל, ἐνῶ «οἱ λοιποὶ» ἐν τοῖς Ἑξαπλοῖς μεταφράζουν ἅπαντες «καὶ ἐξῆλθεν ὁ κλῆρος».

Γνησιώτερον κείμενον ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ μασωριτικὸν διὰ τὸν ἑξῆς λόγον: Διὰ τὰς ἐν τῇ πέραν τοῦ Ἰορδάνου χώρᾳ κληρονομησάσας φυλὰς χρησιμοποιεῖ ὁ συντάκτης τὴν λέξιν גְּבוּל, ὅπερ σημαίνει κυρίως ὅρια, περιοχή, κληρονομία, ἐνῷ διὰ τὰς ἐντεῦθεν τοῦ ποταμοῦ τούτου φυλάς, τὴν λέξιν גּוֹרָל ἤτοι κλῆρος κατ᾽ ἐξοχήν.

Τοῦτο εἶναι σύμφωνον πρὸς μαρτυρίας κατὰ τὰς ὁποίας ὁ Θεὸς διατάσσει, ὅπως διανεμηθῇ ἡ δυτικῶς τοῦ Ἰορδάνου χώρα ταῖς 9½ φυλαῖς «διὰ κλήρου», ἐνῷ διὰ τὰς ἀνατολικῶς τοῦ Ἰορδάνου 2½ φυλὰς δὲν ὑπάρχει παρομοία διάταξις διὸ καὶ λαμβάνουν αὗται ἁπλῶς «ἰδιοκτησίαν», μὴ γινομένου λόγου περὶ «κλήρου» προκειμένου περὶ αὐτῶν [2]. Ὡσαύτως ἐνῷ διὰ τὰς 9½ φυλὰς ἀναφέρεται ὅτι θὰ λάβουν τὸ μερίδιον αὐτῶν διὰ κλήρου (בְּגוֹרָל) [3], διὰ τὰς 2½ ὑπενθυμίζεται ὅτι ἔλαβον ἤδη τὴν κληρονομίαν αὐτῶν, χωρὶς καὶ πάλιν νὰ γίνεται λόγος περὶ κλήρου [4].

Καὶ ναὶ μὲν ὑπάρχει ἐντολὴ δι᾽ ἁπάσας τὰς 12 φυλάς, ὅπως κληρονομήσουν διὰ κλήρου [5], ἀλλὰ παρὰ τοῦτο αἱ 2½ φυλαί, λόγῳ εἰδικῶν συνθηκῶν, δὲν ἔλαβον διὰ κλήρου. Ζητήσαντες δηλονότι οἱ Ρουβίν, Γὰδ καὶ τὸ ἥμισυ τῆς φυλῆς Μανασσῆ τὴν πέραν τοῦ Ἰορδάνου χώραν ἡ ὁποία ἦτο κατάλληλος καὶ ἀπαραίτητος διὰ τὴν νομὴν τοῦ πλήθους τῶν κτηνῶν τὰ ὁποῖα οὗτοι κατεῖχον, ἔλαβον αὐτὴν κατὰ χάριν, παρὰ τὴν ἀρχικῶς δοθεῖσαν ἐντολὴν περὶ τῆς διὰ κλήρου διανομῆς τῆς χώρας. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἀναφέρεται μετὰ ταῦτα ὅτι οὗτοι ἔλαβον τὴν γῆν αὐτῶν διὰ κλήρου, ἀλλ᾽ ὅτι ἐκληρονόμησαν αὐτὴν «διὰ

---

1. Βλ. καὶ Holzinger, Kautzsch κλπ.
2. Πρβλ. τὰ χωρία. Ἀριθ. 33,54. Ἰησ. Ν. 14,2., πρὸς Ἀριθ. 32,5, εὔστοχος. ἀπόδοσις τοῦ ὁποίου εὕρηται παρὰ Ἀ. Π. Χαστούπη, Π. Διαθήκη, τόμ. Α΄, σ. 424.
3. Ἀριθ. 34,13.
4. Ἔνθ᾽ ἀν. 34,14.
5. Ἀριθ. 26,52-56.

προστάγματος Κυρίου»[1]. Τὸ ἀναφερόμενον δὲ ὑπὸ τῶν Ο' ἐν Δευτ. 3,18[2] καὶ 'Αριθ. 34,14[3], ὅτι καὶ αἱ 2½ φυλαὶ ἔλαβον καὶ αὗται διὰ κλήρου, δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ πρωτοτύπῳ κειμένῳ ἔνθα χρησιμοποιοῦνται αἱ λέξεις נַחֲלָתָם, לְרִשְׁתָּהּ. Ὡσαύτως καὶ τὰ παρόμοια χωρία ἐν 'Αριθ. 32,19[4] καὶ Ἰησ. Ν. 14,14[5], δὲν ἀπαντοῦν οὕτως ἐν τῷ μασωριτικῷ κειμένῳ, χρησιμοποιουμένης ἐν προκειμένῳ τῆς λέξεως נַחֲלָה. Αἱ διαφοραὶ αὗται δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθοῦν εἰς σύγχυσιν καὶ ἐσφαλμένην ἐκ μέρους τῶν Ο' κατανόησιν τῶν λέξεων גְּבוּל καὶ גּוֹרָל, ὡς θὰ ἔσπευδέ τις νὰ ὑποθέσῃ.

Τὸ χωρίον Ἰησ. Ν.18,11[6] μαρτυρεῖ, ὅτι οἱ Ο' γνωρίζουν νὰ διακρίνουν εὐχερῶς τὸ גְּבוּל τοῦ גּוֹרָל. Ἄλλως τε ἡ παρέκκλισις αὕτη τῶν Ο' παρουσιάζεται σκόπιμος, διότι ὑπάρχει μόνον εἰς τὰς 3 φυλὰς τὰς λαβούσας μέρος εἰς τὴν πρώτην διανομήν, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὴν ἐντεῦθεν τοῦ Ἰορδάνου χώραν (Ἰούδα, Ἐφραὶμ καὶ Μανασσῆ). Ἐνταῦθα οἱ Ο' ἐπιμόνως ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν λέξιν גְּבוּל ἐνῷ προκειμένουπερὶ τῶν ἄλλων φυλῶν ὑπάρχει ἀπόλυτος συμφωνία πρὸς τὸ μασωριτικὸν κείμενον[7].

Ἡ τοιαύτη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ μασωριτικοῦ κειμένου καὶ τῶν Ο' καὶ ἡ διαπίστωσις ὅτι διὰ τὰς 2½ φυλὰς χρησιμοποιεῖται τὸ גְּבוּל ἐνῷ διὰ τὰς 9½ τὸ גּוֹרָל, ὁδηγεῖ εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: προφανῶς ὑπάρχουν δύο παραδόσεις-περιγραφαί, ἀναλόγως πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῶν φυλῶν. Ἡ περὶ τῶν σπουδαιοτέρων φυλῶν (Ἰούδα, Ἐφραὶμ, Μανασσῆ) παράδοσις, φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιοτέρα, ὡς τοιαύτη δὲ ἀναφέρει ἁπλῶς ὅτι αἱ φυλαὶ αὗται ἔλαβον τὴν κληρονομίαν αὐτῶν, τοῦ συντάκτου μὴ ἐνδιαφερομένου νὰ πληροφορήσῃ διὰ ποίου τρόπου ἐγένετο ἡ διανομή, ὡς ἀκριβῶς καὶ προκειμένου περὶ τῶν πέραν τοῦ Ἰορδάνου 2½ φυλῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὁ λόγος ἐν Ἰησ. Ν. 13,15,24,29. Βραδύτερον καὶ δὴ ὅτε συνετάσσετο ἡ περιγραφὴ τῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ διανομῇ συμμετασχουσῶν ὑπολοίπων φυλῶν, διεμορ-

---

1. Ἰησ. Ν. 22, 4,9. Πρβλ. καὶ 'Αριθ. 32,29 καὶ Ἰησ. Ν. 1,13, 15.
2. «Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν ἔδωκε ὑμῖν τὴν γῆν ταύτην ἐν κλήρῳ».
3. «δύο φυλαὶ καὶ ἥμισυ φυλῆς ἔλαβον τοὺς κλήρους αὐτῶν πέραν τοῦ Ἰορδάνου».
4. «'Απέχομεν τοὺς κλήρους ἡμῶν ἐν τῷ πέραν τοῦ Ἰορδάνου».
5. «Διὰ τοῦτο ἐγενήθη ἡ Χεβρὼν τῷ Χάλεβ... ἐν κλήρῳ».
6. «Ἐξῆλθεν ὅρια κλήρου αὐτῶν».
7. Τὸ γεγονὸς ὅτι προκειμένου περὶ τοῦ Μανασσῆ χρησιμοποιεῖ ὁ συντάκτης τὴν λέξιν גּוֹרָל ἐν ἀρχῇ, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὴν λέξιν גְּבוּל πάντοτε, σημαίνει ὅτι ὑπάρχει συμφωνία πρὸς τὰς περιγραφὰς καὶ τῶν ἄλλων φυλῶν, ἔνθα ἐν ἀρχῇ χρησιμοποιεῖται τὸ גּוֹרָל (πρὸς δήλωσιν τοῦ κλήρου), μετὰ τοῦτο δὲ τὸ גְּבוּל (πρὸς δήλωσιν τῶν συνόρων). Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν Ἐφραίμ, ἔνθα ἐχρησιμοποιεῖτο κατ' ἀρχὴν τὸ גּוֹרָל κατὰ πᾶσαν πιθανότητα.

φοῦτο ἐξ ἐπιδράσεως τῆς κατὰ τὸ 621 δευτερονομιακῆς κινήσεως [1] ἡ περὶ τῆς ἱερότητος τῆς κατακτηθείσης γῆς ἰδέα διὸ καὶ ἀναφέρεται ὅτι αἱ φυλαὶ αὗται ἔλαβον τὴν κληρονομίαν αὐτῶν διὰ κλήρου τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ γῆ ἐθεωρεῖτο ἁγία ὡς ἰδιοκτησία τοῦ Θεοῦ καὶ δῶρον αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ, ἔδει ὅπως μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ εὐλαβείας διανεμηθῇ καὶ δὴ διὰ κλήρου πρὸς ἀποφυγὴν διενέξεων καὶ παραπόνων. Γίνεται, συνεπῶς, διὰ τὰς φυλὰς αὐτὰς χρῆσις τοῦ גּוֹרָל ἐνῷ διὰ τὰς προηγουμένας ἁπάσας τοῦ גְּבוּל. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὅμως αὐτὴν ἐγένετο βραδύτερον ἡ ἀλλαγὴ τοῦ גְּבוּל εἰς גּוֹרָל προκειμένου καὶ περὶ τῶν ὑπολοίπων φυλῶν τῶν δυτικῶς τοῦ Ἰορδάνου ἐγκατασταθεισῶν, ἐφ' ὅσον ἐπεκράτει πλέον ἡ περὶ ἱερότητος τῆς γῆς Χαναὰν ἄποψις. Δύναταί τις λοιπὸν νὰ δεχθῇ, ὅτι τὰ κεφ. 15-17 ὑπέστησαν βραδύτερον τὴν θεολογικὴν ἐπίδρασιν τῶν 18-19 καὶ ἀνεθεωρήθησαν κατὰ τὸ πνεῦμα αὐτῆς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγεται, ὅτι ἡ ἐπελθοῦσα λόγῳ θεολογικῶν διαφορῶν μεταβολὴ ἐν τῷ κειμένῳ, ὑπῆρξεν ἔργον τῶν Ἑβραίων τῆς Παλαιστίνης, τοὺς ὁποίους ἐνδιέφερεν ἡ ἔκφρασις καὶ τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον αὐτῆς, οἱ δὲ Ο′ ὡς ἐξελληνισθέντες Ἑβραῖοι τῆς Ἀλεξανδρείας ἀφῆκαν τὸ κείμενον ὡς ἀρχικῶς εἶχεν, ἐπειδὴ ἠγνόουν τὴν τοιαύτην θεολογικὴν σκέψιν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ Ἑβραίων, ἢ ἐπειδὴ εἶχον πρὸ αὐτῶν χειρόγραφον, προφανῶς ἀρχαιότερον, μὴ περιέχον τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολήν. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ μεταξὺ τοῦ μασωριτικοῦ κειμένου καὶ τοῦ τῶν Ο′ διαφορά, ἀποδεικνύεται δὲ θεολογικῶς προτιμοτέρα ἡ μασωριτικὴ γραφή.

Ἡ ἑπομένη φράσις לִבְנֵי יוֹסֵף μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ ἐν στ. 1-3 συνοριακὴ περιγραφὴ ἀφορᾷ εἰς ἀμφοτέρας τὰς φυλὰς ὁμοῦ, σύμπαντα τὸν «Οἶκον Ἰωσήφ».

Αἱ λέξεις לְמֵי יְרִיחוֹ δὲν ὑπάρχουν παρ' Ο′, ἐν δὲ τῷ μασωριτικῷ κειμένῳ δημιουργοῦν ἑρμηνευτικὸν σκόπελον.

Ὁ Abel [2] προτείνει νὰ ἀναγνωσθῇ לִפְנֵי ἀντὶ לְמֵי, ὅπερ δὲν θεωρῶ ἀπαραίτητον, διότι καὶ μετὰ τὴν μεταβολήν, δὲν διευκολύνεται ἡ κατανόησις τοῦ κειμένου.

Ὁ Noth μεταφράζει: πρὸς τὰ ὕδατα τῆς Ἰεριχώ. Ἡ μετάφρασις αὕτη θὰ ἐδικαιολογεῖτο, νομίζω, ἐὰν ἀνεγίνωσκέ τις אֶל מֵי יְרִיחוֹ καὶ οὐχὶ לְמֵי יְרִיחוֹ, διότι τὸ לְ δὲν σημαίνει κίνησιν, ἀλλὰ δεικνύει ἀπ-

---

Κατὰ τὴν μετάθεσιν ὅμως τῆς περιγραφῆς (περὶ τῆς ὁποίας βλ. κατωτέρω) θὰ ἐξέπεσεν ἡ φράσις ἡ περιλαμβάνουσα τὸ גּוֹרָל ἴσως ἐπειδὴ προηγεῖτο ἡ ἰδία λέξις ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν «υἱῶν Ἰωσήφ».

1. Περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς δι' ἀναθεωρήσεων ἐξηγήσεως τῶν παλαιοτέρων ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης βλ. Ἀ. Χαστούπη, Ἡ Π. Διαθήκη ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀρχαιολογίαν, σ. 14.

2. Geographie, II σ. 55 σημ. 1.

λῶς καὶ κατὰ γενικόν τινα τρόπον, μίαν κατεύθυνσιν, κυρίως δὲ χρησιμοποιεῖται ἐν μεταφορικῇ μᾶλλον ἐννοίᾳ [1].

Πρέπει λοιπόν, νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ לְ τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς προσθέσεως אֶל δι' ἐκπτώσεως ἑνὸς א [2]. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Noth οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τοιαύτης μετατροπῆς, πιθανὸν νὰ υἱοθετῇ τὸ לְ, ἐκλαμβάνων τοῦτο ὡς δηλωτικὸν τῆς κινήσεως, ὡς συμβαίνει τοῦτο καὶ ἐν Γ' Βασ. 12,16 καὶ εἰς τὰς συνοριακὰς περιγραφάς, ὡς ἐν Ἰησ. Ν.15,3, 6.19,11, ἴσως δὲ καὶ ἐν Α' Βασ. 9,12.25,35. Δὲν φαίνεται ὅμως πιθανὸν νὰ χρησιμοποιῆται τὸ לְ ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν ἐν τῷ κειμένῳ τῆς Π. Διαθήκης. Ἐξ ἄλλου καὶ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Baumgartner [3] ἀναφερόμενα χωρία, ἔχει ἁπλῶς μεταφορικὴν ἔννοιαν τὸ לְ [4].

Διὰ τοῦτο ἡ ἄποψις αὕτη καὶ συνεπῶς καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ Noth δὲν ἔχει σοβαρὸν ἔρεισμα, δεδομένου μάλιστα, ὅτι οὐ μόνον δὲν εἶναι βεβαία ἡ ἐκ τοῦ אֶל προέλευσις τοῦ לְ καὶ ἡ χρῆσις τοῦ τελευταίου πρὸς δήλωσιν τῆς κινήσεως, ἀλλὰ καὶ οὐδεμίαν δικαιολογίαν ἀναφέρει ὁ Noth διὰ τὴν προτεινομένην μετάφρασιν.

Πιθανὸν ἡ φράσις αὕτη νὰ προέρχεται ἐκ διττογραφίας [5] (מִירִיחוֹ—לְמֵי יְרִיחוֹ) ὀφειλομένης εἰς ἀπροσεξίαν τοῦ ἀντιγραφέως. Ἡ τοιαύτη ἄποψις δικαιολογεῖ τὴν παράλειψιν τῆς φράσεως ἐν τῷ κειμένῳ τῶν Ο', ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ μεταφράστης ἢ ἀντελήφθη τὸ λάθος καὶ δὲν συμπεριέλαβε ταύτην, ἢ ὅτι δὲν εὗρε κἄν ταύτην εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιηθὲν χειρόγραφον [6].

Διὰ τοῦ לְמֵי יְרִיחוֹ φαίνεται ὅτι ὁ συντάκτης προσδιορίζει ἐπακριβέστερον τὴν προηγουμένην τοποθεσίαν (יְרִיחוֹ). Ἐπιδιώκει δηλονότι νὰ διευκρινήσῃ, ὅτι τὰ σύνορα δὲν διήρχοντο ἀκριβῶς ἐκ τῆς πόλεως Ἰεριχώ,

---

1. Βλ. καὶ Gesenius, Hebr. Grammatik, 369.

2. Δὲν εἶναι ἀσυνήθης ἡ παρουσία τοῦ אֶל εἰς τὰς συνοριακὰς περιγραφάς. Βλ. καὶ 15,7 (καὶ δὴ 15,7β), 8, 9, 10,11. 18,12,13,15,16,17,18. 19,11,12,27. Πρβλ. ὡσαύτως καὶ 16,2,3. 17,7,8 κλπ. Οὕτω ἐὰν ἀναγνώσῃ τις אֶל מֵי יְרִיחוֹ θὰ ἔχῃ ὁμοιότητα πρὸς τὸ παράλληλον χωρίον 18,12β (אֶל כֶּתֶף יְרִיחוֹ).

3. Lexicon V. Test.

4. Βλ. κυρίως Ἱερ. 7,24. Ἡσ. 7,11. 37,31. 53,6. Β' Παρ. 3,13. Ψαλμ. 44,21. Ἡσ. 5,30. Β' Παρ. 3,11. Ψαλμ. 44,26. Ἰὼβ 33,22. Ἀριθ. 11,10. Παρ. 8,3. (κατὰ τὴν παρὰ Baumgartner σειρὰν τῶν χωρίων).

5. Φαινόμενον οὐχὶ ἀσύνηθες ἐν τῷ κειμένῳ τῆς Π. Διαθήκης.

6. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δύναται καὶ νὰ σημαίνῃ, ὅτι τὸ λάθος θὰ ἐγένετο προφανῶς εἰς μεταγενέστερον τῶν Ο' ἑβραϊκὸν χειρόγραφον.

ἀλλ᾽ ἐκ σημείου τινὸς βορειότερον αὐτῆς κειμένου, ἤτοι ἐκ τῶν «ὑδάτων τῆς Ἰεριχώ». (Καὶ τοῦτο διότι ἡ Ἰεριχὼ ἀνῆκεν εἰς τὴν φυλὴν Βενιαμὶν καὶ συνεπῶς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται ὡς συνοριακὴ πόλις τῶν Ἰωσηφιτῶν) [1]. Ἡ ἐκ τοῦ κειμένου τῶν Ο′ ἀπουσία τῆς εἰδικῆς ἀλλ᾽ ἀπαραιτήρου ταύτης διασαφήσεως ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα, ὅτι ἐθεωρήθη ὑπ᾽ αὐτῶν περιττή, τοσούτῳ μᾶλλον καθ᾽ ὅσον οὗτοι δὲν ἀπέβλεπον εἰς λεπτομερείας ἀφορώσας εἰς περιγραφομένας τοποθεσίας τὰς ὁποίας ἠγνόουν προφανῶς.

Διὰ δὲ τὴν καὶ ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ἑβραϊκοῦ κειμένου ἐνδεχομένην ἀπουσίαν τῆς ὡς ἄνω φράσεως, παρεισαχθείσης ἴσως βραδύτερον, δύναταί τις νὰ δώσῃ τὴν ἀκόλουθον ἐξήγησιν· ἡ περιγραφὴ τῶν Ἐφραὶμ καὶ Μανασσῆ, ὡς ἀρχαιοτέρα [2], συνετάχθη πρὸ τῆς τοῦ Βενιαμίν. Ὁ βραδύτερον ἀσχοληθεὶς πρὸς σύνταξιν τῆς Βενιαμινιτικῆς συνοριακῆς περιγραφῆς, διαπιστώσας ὅτι ἡ Ἰεριχὼ ἀνεφέρετο εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωσηφιτῶν, ἐνῷ αὕτη ἀνῆκεν εἰς τὸν Βενιαμίν, προσέθεσεν τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος διευκρίνησιν, διὰ νὰ δηλώσῃ, ὅτι ἡ Ἰεριχὼ ἀνῆκεν εἰς τὸν Βενιαμὶν καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Ἰωσήφ, τοῦ ὁποίου τὰ ὅρια διήρχοντο βορειότερον αὐτῆς καὶ δὴ παρὰ τὰ «ὕδατα τῆς Ἰεριχώ».

Κατὰ ταῦτα δέον ὅπως αἱ λέξεις לְמֵי יְרִיחוֹ τεθῶσιν ἐντὸς παρενθέσεως, ὡς ἐπεξηγηματικαί, καὶ ὑπὸ τὴν φράσιν יְרִיחוֹ לְמֵי יְרִיחוֹ ἐννοηθῇ ἡ αὐτὴ περιοχή [3].

Οὕτω ἄλλως τε θὰ δικαιολογῆται καὶ ἡ συνέχισις τῆς περιγραφῆς πάλιν ἐκ τῆς Ἰεριχὼ καὶ οὐχὶ ὡς θὰ ἀνέμενέ τις, ἐκ τῶν «ὑδάτων τῆς Ἰεριχώ» [4].

Ὅθεν, δύναταί τις νὰ μεταφράσῃ: ἀ π ὸ τ ο ῦ Ἰ ο ρ δ ά ν ο υ τ ο ῦ π α ρ ὰ τ ὴ ν Ἰ ε ρ ι χ ὼ (π α ρ ὰ τ ὰ ὕ δ α τ α τ ῆ ς Ἰ ε ρ ι χ ώ).

Οὐχὶ μικροτέραν σύγχυσιν δημιουργοῦν ἐν τῷ κειμένῳ αἱ ἀκολουθοῦσαι λέξεις מִזְרָחָה הַמִּדְבָּר·

---

1. Ὁ E l l i g e r ὑποστηρίζει ὀρθῶς, ὅτι κατὰ τὴν περιγραφὴν ἑκάστης τῶν φυλῶν, αἱ ἀναφερόμεναι πόλεις ἀνῆκον εἰς τὴν φυλὴν τῆς ὁποίας τὰ ὅρια περιεγράφοντο (βλ. D i e G r e n z e, σ. 272).

2. Βλ. καὶ σ. 452.

3. Ἐὰν δὲ ληφθοῦν ὑπ᾽ ὄψιν καὶ αἱ ἀπόψεις τοῦ N ö t s c h e r περὶ τῆς σημασίας τοῦ לְ (βλ. Z u m E m p h a t i s c h e n L a m e d, σ. 372, 378), κατὰ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖται τοῦτο, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὡς ἐμφατικὸν καὶ δὴ καὶ ἐπεξηγηματικὸν (βλ. π.χ. Γεν. 23,10. Ἰησ. Ν. 17,16. Β′ Παρ. 2,12. 5,12. 23,1. Ἔσδρ. 8,24. Νεεμ. 9,32. Ψαλμ. 135,10 ἑξ. 136,18-20 κλπ), ἐνισχύεται ἀρκούντως ἡ δοθεῖσα ἐξήγησις.

4. Ποία τοποθεσία καὶ ποῖα «ὕδατα» ἐννοοῦνται διὰ τῆς φράσεως ταύτης, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένον.

Ἐφ᾽ ὅσον ἐν 16,7 ἀναφέρεται, ὅτι τὰ σύνορα διέρχονται παρὰ τὴν Ἰεριχώ, φαίνεται

Ὁ Simons [1] παραλείπων τὸ מִזְרָחָה πρὸς ἀποφυγήν, προφανῶς, τῆς δυσχερείας, προχωρεῖ εἰς τὸ β′ ἡμιστίχιον καὶ διὰ τοῦ הַמִּדְבָּר עֹלֶה, ὁ δὲ Elliger [2] μεταφράζει: πρὸς Ἀνατολάς, εἰς τὰς στέππας καὶ συνέχιζον (τὰ ὅρια). Ἀλλ᾽ ὁ Noth, ὅστις ἀναγκάζεται νὰ μεταφράσῃ καθ᾽ οἷον τρόπον καὶ ὁ Elliger [3], φρονεῖ, ὅτι τὸ μὲν מִזְרָחָה εἶναι ἐσφαλμένον, τὸ δὲ הַמִּדְבָּר μεταγενεστέρα προσθήκη, καὶ συνεπῶς ἡ φράσις δὲν εἶναι σαφής [4].

Ἡ γνώμη αὕτη φαίνεται ὀρθή, καὶ ἴσως ἐξ αὐτῆς ἐπηρεασθεὶς ὁ Elliger ἀμφιβάλλει διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ὡς ἄνω μεταφράσεως αὐτοῦ, καθὼς προφορικῶς ἐδήλωσεν.

Νομίζω πάντως, ὅτι ἐὰν μεταφράσῃ τις: ἀνατολικῶς τῆς ἐρήμου, κλείεται ὁμαλῶς τὸ α′ ἡμιστίχιον, καὶ ἄρχεται τὸ β′ ἀπὸ τοῦ עֹלֶה, διορθουμένου εἰς וְעָלָה, ὡς ἔχει τὸ κείμενον τῶν Ο′ καὶ προτείνεται καὶ ὑπὸ

ὅτι καὶ τὰ «ὕδατα τῆς Ἰεριχὼ» θὰ εὑρίσκωνται πλησίον. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Cohen φρονεῖ, ὅτι διὰ τοῦ «Ἰεριχὼ» τοῦ 16,7 ἐννοοῦνται τὰ «ὕδατα τῆς Ἰεριχὼ» (σ. 97), ὅπερ εἶναι ὀρθόν, λαμβανομένων ὑπ᾽ ὄψει καὶ τῶν ἐν σ. 455 ἀναφερθέντων. Πλησίον τῆς πόλεως ὑπάρχει ἡ πηγὴ τοῦ Ἐλισαίου,καλουμένη οὕτω (βλ. καὶ Baldi, σ. 347) ἐκ τοῦ ἐπ᾽ αὐτῆς γνωστοῦ θαύματος τοῦ ἐν λόγῳ προφήτου (Δ′ Βασ. 2,19-22), καὶ ἴσως διὰ τοῦτο οἱ γεωγράφοι, προσκυνηταὶ καὶ ἐν γένει ἐπισκέπται τῆς Παλαιστίνης (βλ. π.χ. Khitrowo, σ. 31, Geyer, σ. 136, 146, Tobler, σ. 116, Laurent, σ. 58 κλπ), ἐν ταῖς σχετικαῖς πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς Ἰεριχὼ περιγραφαῖς αὐτῶν, μεταξὺ τῶν ἄλλων μνημονεύουν καὶ αὐτῆς.

Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἰώσηπος ἐγνώριζε ταύτην καὶ δὴ ὡς ἀναβλύζουσαν «παρὰ τὴν παλαιὰν πόλιν τῆς Ἰεριχὼ» (Ἰουδ. Πολ. IV, 8,3). Θὰ ἐνόμιζέ τις, λοιπόν, ὅτι πρόκειται περὶ ταύτης (βλ. καὶ Holzinger, μν. ἔ. σ. 66).

Κατὰ τὸν Noth ὅμως δὲν ἐννοεῖται ἐνταῦθα ἡ πηγὴ τοῦ Ἐλισαίου, ἀλλὰ πρόκειται περὶ τῶν ὑδάτων ʽEN EN-NUE ʽIME καὶ ʽEN ED-DOK (βλ. Das Buch Josua, σ. 101). Τοῦτο θεωρῶ πιθανὸν διὰ τὸν ἑξῆς λόγον: Ἡ πηγὴ τοῦ Ἐλισαίου, ὡς πηγὴ τῆς πόλεως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν πόλιν καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι νὰ ἀποκόπτεται αὐτῆς κατὰ τὴν συνοριακὴν περιγραφήν, καὶ συνεπῶς εἶναι ἀπίθανον νὰ χρησιμοποιῇ αὐτὴν ὁ συντάκτης προκειμένου περὶ μιᾶς ἀπαραιτήτου καὶ σαφοῦς ἀντιδιαστολῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἰεριχὼ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ,πλὴν τῶν προταθεισῶν, ἑτέρα τις ἀξιόλογος πηγὴ (πρβλ. καὶ Abel μν. ἔ. I, σ. 146), καὶ ἐπειδὴ εἶναι δίδυμοι αἱ δύο αὗται πηγαί, εἶναι λίαν πιθανὸν νὰ ἐννοῶνται αὗται ἐν προκειμένῳ. Ἄλλως τε ἐπειδὴ τὰ ὕδατα τῆς πηγῆς τοῦ Ἐλισαίου ῥέουν ἀνατολικῶς τῆς Ἰεριχὼ (Tell-es Sultan) ἐνῷ τὰ σύνορα, συμφώνως πρὸς τὴν παροῦσαν περιγραφὴν ὡς καὶ τὴν παράλληλον βενιαμινιτικήν, διήρχοντο βορειοδυτικῶς τῆς Ἰεριχώ, δέον ὅπως καὶ δι᾽ αὐτὸν ἀκόμη τὸν λόγον ἀποκλείηται ἡ πηγὴ αὐτή.

1. The Structure, σ. 213.
2. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 306.
3. Noth. ἔνθ᾽ ἀν. σ. 96.
4. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 101.

τῶν Biblia Hebraica, Elliger κ. ἄ[1]. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν διόρθωσιν τοῦ עָלֶה εἰς וְעָלָה, αὕτη δικαιολογεῖται οὐ μόνον ἐκ τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὸ παράλληλον χωρίον 18,12, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Elliger[2], ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐν ταῖς συνοριακαῖς περιγραφαῖς χρήσεως τοῦ τύπου וְעָלָה ἢ וַיַּעַל καὶ οὐχὶ עָלֶה, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν τελείως διάφορον ἔννοιαν τοῦ κοινοῦ ῥήματος ἀναβαίνειν (עָלָה)[3]. Τὰ σύνορα ἐν συνεχείᾳ ἀνήρχοντο ἐκ τῆς Ἰεριχὼ[4], διὰ τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς, πρὸς τὴν Βαιθὴλ (מִירִיחוֹ בָּהָר בֵּית־אֵל).

Ἐκ δὲ τῆς Βαιθὴλ (στ. 2), ἐξήρχοντο πρὸς τὴν Λούζ (וְיָצָא מִבֵּית־אֵל לוּזָה)[5]. Οἱ Ο' ἔχουν: εἰς Βαιθήλ. Τοῦτο προέρχεται μᾶλλον ἐκ συγχύσεως τοῦ ἐκ πρὸς τὸ εἰς, ὡς συνέβη τοῦτο καὶ ἀλλαχοῦ παρ' Ο'[6]. Ἐκ τῆς τοιαύτης συγχύσεως ἐπῆλθε μεταβολὴ τοῦ Κ εἰς IC καὶ οὕτω προέκυψεν ΕΙC ἀντὶ

---

1. Elliger, Die Grenze, σ. 266. βλ. καὶ Noth, Herzberg ὑπομνήματα.

2. Ἔνθ' ἀνωτέρω.

3. Βλ. π.χ. Γεν. 38,13. Δευτ. 32,50. Β' Βασ. 15,30.

4. Οὐχὶ ἀπὸ τῶν «ὑδάτων τῆς Ἰεριχὼ»! βλ. καὶ σ. 455.

5. Λοὺζ εἶναι τὸ πρωταρχικὸν ὄνομα τῆς πόλεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Ἰακὼβ εἶδεν τὸ γνωστὸν παράδοξον ἐνύπνιον (Γεν. 28, 11-19. 35,6. Κριτ. 1,23). Μεταγενεστέρως γίνεται διάκρισις μεταξὺ Βαιθὴλ καὶ Λούζ. Ἡ πρώτη, κειμένη ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἱερουσαλὴμ-Συχέμ, καὶ δὴ ἀνατολικῶς τῆς Λούζ, εἶναι καὶ σήμερον, ὑπὸ τὸ ὄνομα Burdsch-Betin, γνωστή, ὡς ὀνομαστὸς τόπος λατρείας, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ πόλις, γνωστὴ σήμερον ὑπὸ τὸ ὄνομα Betin (βλ. Schlatter, σ. 239-242, Noth, Bethel und AI, σ. 15, τοῦ αὐτοῦ, Geschichte Israels, σ. 37, τοῦ αὐτοῦ, Das Buch Josua, σ. 101, Haag, 189, Eugesippi, παρὰ Migne, 133,997).

Θὰ ἐνόμιζέ τις, ὅτι οἱ Ο', παρασυρθέντες ἐκ τῆς καταλήξεως הָ, τῆς δηλούσης τὴν κατεύθυνσιν-κίνησιν, μετέφρασαν Λουζὰ ἀντὶ Λούζ (לוּז) — ὡς καὶ ἐν Γεν. 35,6. Ἰησ. Ν. 18,13. Δὲν εἶναι ὅμως τοῦτο πιθανόν, διότι μεταφράζουν καὶ ἀλλαχοῦ Λουζὰ τὸ לוּז (Κριτ. 1,23,26), ὅπερ δέον νὰ σημαίνῃ, ὅτι παρ' αὐτοῖς ἡ ἀντίστοιχος λέξις πρὸς τὸ לוּז ἦτο Λουζὰ (πλὴν τῆς ἐν Γεν. 28,19 εἰδικῆς περιπτώσεως, ἔνθα ἐκ λάθους, προφανῶς, γίνεται συγχώνευσις τοῦ אוּלָם (οὐ μὴν ἀλλὰ) μετὰ τοῦ לוּז καὶ προκύπτει τὸ ἀκατανόητον Οὐλαμλούζ.

Σημειωτέον ὅτι ἡ Βαιθὴλ ἐδόθη ἀρχικῶς εἰς τὸν Βενιαμὶν (Ἰησ. Ν. 18,22) βλ. καὶ Α' Παρ. 7,28 ἀλλὰ κατεκτήθη ὑπὸ τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ» (Κρ. 1,22-26) καὶ περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ Ἐφραὶμ (βλ. καὶ D. de la B. καὶ Buhl, 77). Τὸ δ' ἐν Ἰησ. Ν. 18,12 παράλληλον בֵּית־אָוֶן εἶναι παρεπώνυμον δοθὲν τῇ Βαιθὴλ μετὰ τὴν αὐτόθι ἐγκατάστασιν τοῦ χρυσοῦ μόσχου, καὶ σημαίνει «οἶκον ματαιότητος», «οἶκον εἰδώλων» (ὁ οἶκος Ὢν, κατὰ τὸν Ἀμώς. βλ. Ἀμ. 4,15). Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ταύτης ἐν Ἰησ. Ν. 18,12, μαρτυρεῖ τὴν ἐπέμβασιν μεταγενεστέρας χειρὸς (βλ. καὶ Du Buit, σ. 126).

6. Βλ. Κρ. 4,9,10 (ἐκ Κάδης = εἰς Κάδης), Β' Βασ. 5,13 (ἐκ Χεβρὼν = εἰς Χεβρὼν) κλπ.

ΕΚ[1]. וְעָבַר אֶל־גְּבוּל הָאַרְכִּי עֲטָרוֹת: καὶ κατηυθύνοντο πρὸς τὴν περιοχὴν τῶν אַרְכִּי. Ὑπὸ τούτους ἐννοοῦνται οἱ ἰθαγενεῖς πόλεώς τινος, ἀνηκούσης εἰς χαναανιτικὴν φυλήν, κειμένην παρὰ τὴν Ἀταρώθ. Ἡ ἔλλειψις πληροφοριῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορίαν, τὴν προέλευσιν καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς ἀγνώστου ταύτης φυλῆς [2], δημιουργεῖ σύγχυσιν καὶ εἰς τοὺς Ο', οἱ ὁποῖοι, ἑνώσαντες, προφανῶς, τὰς δύο λέξεις הָאַרְכִּי עֲטָרוֹת ἔχουν Ἀ χ α τ α ρ ω θ ί [3].

Κατὰ τὴν πρὸς δυσμὰς πορείαν διήρχοντο διὰ τῆς περιοχῆς τῶν יַפְלֵטִי (Ἀπταλὶμ παρ' Ο') [4]. Πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ ἑτέρας τινὸς ἀγνώστου—χαναανιτικῆς προελεύσεως—φυλῆς, ἐγκατεστημένης ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἤδη πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ» αὐτόθι. Πιθανὸν δὲ νὰ ὑπῆρχε ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συντάξεως τῆς συνοριακῆς περιγραφῆς [5].

Ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀναφερομένη πόλις בֵית־חֹרוֹן תַּחְתּוֹן σχετίζεται πρὸς τὴν ἐν στ. 5. בֵית־חֹרוֹן עֶלְיוֹן. Ἡ πρώτη ἔχει σήμερον ταυτισθῇ πρὸς τὸ Bet 'ur Et-Tahta, ἡ δὲ δευτέρα πρὸς τὸ Bet 'ur El-Foka [6]. Ἡ ταὔτισις ἑκατέρας τούτων ἔχει σπουδαιότητα, διότι οὕτω ἀποκλείεται πᾶσα περὶ τῆς ἱστορικότητος αὐτῶν ἀμφιβολία ἥτις πιθανὸν νὰ προέκυπτεν ἐκ τῆς ἀσαφείας, τῆς παρατηρουμένης—κυρίως παρ' Ο'—ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν δύο πόλεων, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσῳ ἀναφέρεται ὁτὲ μὲν ἡ ἐξ αὐτῶν ἄνω Βαιθωρών, ἢ τἀνάπαλιν, ὁτὲ δὲ ἡ Βαιθωρὼν ὡς μία πόλις [7].

(Συνεχίζεται)

1. Βλ. καὶ Wutz, σ. 22.

2. Βλ. καὶ Albright, μν. ἔ. σ. 155. Simons, The Structure, σ. 213. Ἐκ τῆς φυλῆς ταύτης κατήγετο καὶ ὁ Χουσί, ὁ φίλος τοῦ Δαυὶδ (Β' Βασ. 15,32. 16,16.17, 5,14. Α' Παρ. 27,33. βλ. καὶ Baumgartner καὶ DB).

3. Περὶ Ἀταρὼθ βλ. κατωτέρω,

4. Εἴς τινα χειρόγραφα (gn, b2. βλ. καὶ Brooke, σ. 742), ὑπάρχει ἐπὶ τὰ ὅρια Νεφθαλεὶμ ὡς καὶ Νεφθαλί. Τοῦτο, βεβαίως, σημαίνει πόσον μεγάλη σύγχυσις ἐγίνετο προκειμένου περὶ τοποθεσιῶν τῆς Παλαιστίνης, τὰς ὁποίας ἠγνόουν οἱ ἀντιγραφεῖς. Προφανῶς ὁ ἀντιγραφεὺς ἀναγνώσας «ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἐπὶ τὰ ὅρια Ἀπταλείμ», μὴ γνωρίζων διὰ ποίαν περιοχὴν ἐγίνετο ὁ λόγος, ἐνόμισεν — παρὰ τὴν προηγηθεῖσαν γνωστοτάτην πόλιν Βαιθήλ! -ὅτι πρόκειται περὶ τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος, ἡ ὁποία εὑρίσκεται ἐγγὺς τῆς περιοχῆς τῆς φυλῆς Νεφθαλείμ, καὶ οὕτω «διώρθωσεν» τὸ ὡσαύτως ἀκατανόητον «Ἀπταλείμ» εἰς Νεφθαλείμ.

Οὕτω δύναταί τις νὰ ἐξηγήσῃ καὶ πλεῖστα ἄλλα σφάλματα παρ' Ο', ὀφειλόμενα εἰς τὴν ἐκ μέρους τοῦ μεταφράστου, ἢ ἀντιγραφέως ἄγνοιαν τῆς γεωγραφίας τῆς Παλαιστίνης.

5. Περὶ τῆς φυλῆς ταύτης βλ. καὶ Albright, ἔνθ' ἀνωτέρω, Herzberg, 101, D. de la B., DB.

6. Βλ. Haag, σ. 189, Schlatter, σ. 52, Noth, Das Buch Josua, σ. 101, 105.

7. Οὕτω ἐν Ἰησ. Ν. 10,10,11. Α' Βασ. 13,18. Α' Παρ. 6,53 (68). Β' Παρ. 25,13,

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΩΤΗΣΙΝ ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ

ΥΠΟ

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΣ *

—«*Nonne nominatis deum: deum?*

—*Nominamus.*

—*Vel verum dicitis, vel falsum?*

—*Neque alterum: neque ambo. Non enim dicimus verum, quod hoc sit nomen ejus, nec diciuus falsum, quia hoc non est falsum, quod sit nomen ejus. Neque dicimus verum et falsum, quum ejus simplicitas omnia tam nominabilia quam non nominabilia antecedat*»[1]**.

Εἰς τὸν διάλογον τοῦ Νικολάου Κουζάνου «De deo abscondito», κατὰ τὴν αὐγὴν τῆς Ἀναγεννήσεως, ἡ νεωτέρα σκέψις συνειδητοποιεῖ διὰ πρώτην φορὰν τὴν ἀντίφασιν τοῦ ὅρου <Θεός>. 350 ἔτη ἀργότερον εἰς τὴν «Kritik der Urteilskraft», ὁ Immannuel Kant ἀπαιτεῖ μίαν «ὑπεραισθητὴν δυνατότητα», διὰ νὰ δυνηθῶμεν «ἁπλῶς νὰ σκεφθῶμεν τὸ δεδομένον Ἀπόλυτον ἄνευ ἀντιφάσεως»[2].

Ὁ ὅρος «Θεὸς» εἶναι ἡ ἀντίφασις τῆς σκέψεως κατ' ἐξοχήν. Θεὸς εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ λόγου, ἡ ὁποία ἀναιρεῖ ἑαυτήν. Ἡ ἀντιφατικότης τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ ἔγκειται εἰς τὴν ἰδέαν ἑνὸς Εἶναι ὑπερβάλλοντος τὸ συμβατικὸν καὶ τῆς παραστάσεως συγχρόνως τῆς ἰδέας αὐτῆς διὰ τῶν τύπων τῆς λογικῆς καὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὄντος. Ἡ λέξις Θεὸς σημαίνει δύο ἐννοίας, αἱ ὁποῖαι ἀλληλαναιροῦνται . Ἡ πρώτη ἔννοια θέλει νὰ ὑπερπηδήσῃ τὸν κόσμον, νὰ ταυ-

* Τὸ δημοσιευόμενον ὡς πρῶτον τμῆμα τῆς παρούσης διατριβῆς κεφάλαιον ἡ «Προοπτικὴ» ἀποτελεῖ τὴν κατακλεῖδα τοῦ ὅλου ἔργου, περατωθέντος περὶ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1957 εἰς τὴν Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας. Λόγοι συμπτύξεως ἰδίως ἐπέβαλον τὴν ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς πρόταξιν τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ κατὰ τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν.

** —«Δὲν ὀνομάζετε τὸν Θεόν: Θεόν;

—Τὸν ὀνομάζομε.

—Εἶναι ὁ λόγος σας ἀληθὴς ἢ ψευδής;

—Οὔτε ἓν ἐκ τῶν δύο, οὔτε ἀμφότερα. Δὲν λέγομε δηλαδὴ ἀλήθειαν, διότι δῆθεν αὐτὸ εἶναι τὸ ὄνομά του, οὔτε ψεῦδος, διότι αὐτὸ δὲν εἶναι ψευδές, ὅτι εἶναι ἁπλῶς ἓν ὄνομα δι' αὐτόν. Καὶ οὔτε λέγομεν ἀλήθειαν καὶ ψεῦδος, διότι ἡ ἁπλότης του ὑπερβάλλει πᾶν ὀνομαζόμενον καὶ μὴ ὀνομαζόμενον».

τίση τὸ ἀντικείμενόν της πρὸς ὅ,τι αἴρει τὴν ἀντικειμενικότητα ἐξ ὁλοκλήρου. Ἡ δευτέρα θεᾶται μίαν ὑποκειμενικήν ἀρχήν, προικισμένην μὲ χαρακτῆρας καὶ ἐνεργοῦσαν συμφώνως πρὸς νόμους. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἀόριστος ἔκφρασις τοῦ ὑπεραντικειμενικοῦ. Ἡ δευτέρα εἶναι τὸ σύμβολόν της, ἡ κοσμικὴ ἀντίληψις τοῦ ὑπερκοσμίου. «Ἡ λέξις Θεὸς ἐμφανίζει εἰς τὴν συνείδησιν μίαν ἀντίφασιν μεταξὺ ἑνὸς ἀκαταλλήλως νοουμένου, τὸ ὁποῖον εἶναι περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως καὶ ἑνὸς καταλλήλως νοουμένου, τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ» [3]. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ παρουσιάζει τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς ὑπερβάσεως τοῦ περιεχομένου της. Ἡ θέσις της εἶναι ἡ ἄρσις της καὶ ἡ συναλληλία θέσεως-ἄρσεως ὁ χαρακτὴρ της.

Ἡ θέσις τῆς ἀντιφάσεως εἶναι ἡ ἑξῆς: Ἡ ἀντίληψις τοῦ Θεοῦ ὡς προσώπου ἔχοντος ὡρισμένας ἰδιότητας εἶναι ἀναγκαία εἰς τὴν παραστατικὴν δύναμιν τῆς διανοίας· ἐὰν αἱ ἰδιότητες ἀρθοῦν, αἴρεται καὶ ἡ παράστασις τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἄρσις ἀντιτείνει: α. Εἰς τὸν Θεὸν συμπίπτουν ὑποκείμενον καὶ κατηγόρημα, ἰδιότητες ὅμως τοῦ ὑποκειμένου θὰ ἦσαν τὰ κατηγορήματά του· ἐπομένως ὀφείλουν αἱ ἰδιότητες νὰ ἀρθροῦν ἐκ τοῦ Θεοῦ. β. Ἐφ ὅσον ἡ ὑπερβατικότης, ἀπαιτοῦσα ἀπόλυτον ἁπλότητα, εἶναι simplex omnino, αἱ διάφοροι ὅμως ἰδιότητες συνιστοῦν πολλότητα, ἡ sancta simplicitas εἶναι ἀδύνατον νὰ χαρακτηρισθῇ δι' ἰδιοτήτων, θεωρουμένη ἐν ταυτῷ perfectione infinita. γ. Ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ τελείου, ἡ δὲ φύσις τῆς ἰδιότητος εἶναι πεπερασμένη, Θεὸς καὶ ἰδιότητες εἶναι ἔννοιαι ἀποκλειστικαὶ ἀλλήλων. [4] δ. Ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι τὸ Εἶναι καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐπίσης <εἶναι>, ἀμφότεροι παρουσιάζονται συγχρόνως συμβατικοὶ καὶ ὑπερβατικοί· ὅπερ ἄτοπον [5]*. Εἰς τὴν προσυνείδητον ἐποχὴν τῆς ἀντιφάσεως τὴν θέσιν υἱοθέτησεν ἡ Φυσικὴ Θεολογία καὶ τὴν ἄρσιν ἡ νεοπλατωνικὴ Ἀκοσμία. «Πᾶσα ὑπεκφυγὴ εἶναι ἐπίσης

---

* Ἡ ἐπιδίωξις τῆς σκέψεως νὰ ὁρίσῃ τὴν <πάλαι τε καὶ νῦν καὶ ἀεὶ ζητουμένην καὶ ἀεὶ ἀπορουμένην> ἔννοιαν τοῦ Εἶναι χαρακτηρίζει τὴν κατ' ἐξοχὴν τάσιν τῆς συγχρόνου θεωρητικῆς Φιλοσοφίας. Οἱ ὅροι «Sein» «Etre» καὶ «Being» εἶναι οἱ συνηθέστεροι καὶ ἀσαφέστεροι τῆς φιλοσοφικῆς ὁρολογίας τοῦ παρόντος. Ὁ ὅρος Εἶναι ἐγκλείει τὴν ἀντίφασιν τοῦ ὅρου Θεός. Εἶναι εἶναι τὸ προσδιοριστικὸν ἀπροσδιόριστον. «Ἡ λέξις Εἶναι εἶναι εἰς τὴν σημασίαν της ἀόριστος καὶ ἐν τούτοις τὴν ἀντιλαμβανόμεθα ὡρισμένως. Τὸ Εἶναι παρουσιάζεται ὡς ἓν ὕψιστον βαθμὸν ὁριστικὸν πλήρως ἀκαθόριστον. Κατὰ τὴν συνήθη λογικὴν πρόκειται ἐνταῦθα μία πασίδηλος ἀντίφασις. Ἓν πρὸς ἑαυτὸ ἀντιφάσκον δὲν δύναται νὰ εἶναι. Οὐδεὶς τετράγωνος κύκλος ὑπάρχει. Καὶ ὅμως ὑπάρχει ἡ ἀντίφασις αὐτή: τὸ Εἶναι ὡς τὸ ὡρισμένον πλήρως ἀόριστον» [6]. Τὸ ἀντιφατικὸν Εἶναι θεωρεῖ ὁ Martin Heidegger, ὁ κύριος ἀντιπρόσωπός του εἰς τὴν νεωτέραν Ὀντολογίαν, τὸ αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ (ταυτότης), ἄσχετον τοῦ ὄντος καὶ τοῦ Θεοῦ (αὐθύπαρξις), παρὸν καὶ ἀπὸν ταυτοχρόνως (ἄχρονον). «Τί εἶναι τὸ Εἶναι; Εἶναι ὁ ἑαυτός του: Τὴν ἀντίληψιν καὶ ἔκφρασιν αὐτὴν ὀφείλει νὰ μάθῃ ἡ μέλλουσα σκέψις. Τὸ Εἶναι δὲν εἶναι Θεός, οὔτε εἷς κοσμικὸς λόγος. Τὸ Εἶναι εἶναι πέραν παντὸς ὄντος καὶ εἶναι ἐν τούτοις εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐγγύτερον παντὸς ὄντος, εἴτε τοῦτο εἶναι βράχος, ζῷον, καλλιτέχνημα, μηχανή, εἴτε ἄγγελος ἢ Θεός. Τὸ Εἶναι εἶναι τὸ ἐγγύτατον. Ἡ ἐγγύτης ὅμως αὐτὴ παραμένει εἰς μεγίστην ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἀπόστασιν» [7]. Διὰ τῆς

ἐνταῦθα ματαία. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἄλυτον, νὰ ἐπιμείνωμεν δηλαδὴ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ Ἰδεώδους καὶ ἐν τούτοις ν' ἀναιρέσωμεν τὴν ἀνθρωπίνην, πεπερασμένην μορφὴν καὶ ποικιλίαν» [22]. Τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ δὲν δύναται νὰ θέσῃ ἡ σκέψις, «χωρὶς νὰ καταντήσῃ εἰς ἀντίφασιν πρὸς ἑαυτὴν [23] καὶ ἡ αἰχμὴ τῆς ἀντιφάσεως εἶναι ὀξυτέρα, «ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐπιχειρῇ νὰ τὴν ὑπερνικήσῃ» [24].

Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφούσης Θελογίας εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἀντιφάσεως τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ Θεολογία εἰς τὴν ἱστορικήν της ζωὴν ὑπῆρξεν ἡ ἀσυνείδητος ἢ ἐνσυνείδητος προσπάθεια τοῦ λόγου νὰ ὑπερβάλῃ τὴν ἀντίφασιν τῆς σημαντικωτάτης τῶν ἐννοιῶν του διὰ τῶν δυνατοτήτων του καὶ τῶν

ὑπερβατικότητός του τὸ Εἶναι ὑπερβάλλει καὶ τοὺς ἀξιολογικοὺς [8] καὶ τοὺς ὀντολογικοὺς καθορισμούς. «Εἶναι εἶναι τὸ ἀπολύτως ὑπερβατικόν» [9] καὶ ὡς ἐκ τούτου κλειστὸν εἰς τὴν ἀλήθειάν του: «Τὸ Εἶναι καθ' αὑτὸ εἶναι τὸ Εἶναι εἰς τὴν ἀλήθειάν του, ἡ ὁποία ἀλήθεια ἀνήκει εἰς τὸ Εἶναι» [10α]. Ἐνῷ τὸ Εἶναι κατ' οὐσίαν ἀπουσιάζει ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ὄντος [10β], «ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψις σκέπτεται συνεχῶς, ἀντὶ τοῦ Εἶναι καὶ τῆς ἀληθείας του, τὸ ὂν ὡς τοιοῦτον» [10γ]. Τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Εἶναι ἀντικατέστησεν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας ἡ χρονικότης τοῦ ὄντος, ὥστε «ἡ ἐποχικὴ οὐσία τοῦ Εἶναι» παριστᾷ τὴν ὡς ἐὰν ὑπερχρονικὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χρόνου» [10δ]. Τὸ Εἶναι, ὡς ἄρσις τοῦ χρόνου, εἶναι «ἁπλῶς ἓν μηδέν, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει» [11] καὶ ὁ ὅρος του «ὁ σκοτεινότατος» [12] τῆς χρονικῆς σκέψεως. Τὸ συγκεκριμένον ἀδιανόητον «Εἶναι» εἶναι ὁ crux philosophorum τοῦ παρόντος.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὀντολογικῆς σκέψεως τὸ Εἶναι, θεωρηθὲν ὡς ὁ λόγος τοῦ κόσμου, ὑπῆρξε συνώνυμον τοῦ Θεοῦ. Ἔννοια ὑπερβάλλουσα τὸν κόσμον ὡς προϋπόθεσίς του, ἀλλὰ διάφορος τοῦ Θεοῦ, ὑπῆρξε μέχρι τοῦ Heidegger ἀδιανόητος. Ἡ παραλληλία δύο ἀνεξαρτήτων κοσμογονικῶν ἀρχῶν θὰ ἐσήμαινε διθεΐαν ἢ ἀθεϊσμόν. Οὕτω ἀπὸ τοῦ Π λ ά τ ω ν ο ς, ὁ ὁποῖος πρῶτος συσχετίζει τὸ λογικὸν Εἶναι τοῦ παρμενιδείου παλλογισμοῦ πρὸς τὸ Ἀγαθὸν («Πολιτεία»), τὴν Αἰτίαν («Φίληβος») καὶ τὸν Δημιουργόν «(Τίμαιος»), ὑπανισσόμενος τὸν ὑπερβατικὸν Θεόν, μέχρι τοῦ Σχολαστικισμοῦ («Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ Εἶναι, ἡ πληρότης τοῦ Εἶναι, τὸ πλῆρες Εἶναι» [13]) καὶ διὰ τοῦ Γερμανικοῦ Ἰδεαλισμοῦ («Ἐπειδὴ τὸ πεπερασμένον, ἡ καθ' αὑτὴν ἀντιφάσκουσα ἀντίθεσις, δὲν εἶναι, τὸ Ἀπόλυτον ε ἶ ν α ι!» [14]) καὶ Νεοκαντιανισμοῦ (Μεταξὺ Εἶναι καὶ Θεοῦ ὑπάρχει «αὐστηρὰ ταυτότης. Μόνον ὁ Θεὸς ἔχει Εἶναι. Μόνον ὁ Θεὸς εἶναι Εἶναι. Ὑπάρχει μόνον ἓν εἶδος Εἶναι, μόνον ἓν μοναδικὸν Εἶναι. Τὸ μοναδικὸν αὐτὸ Εἶναι εἶναι ὁ Θεός [15]. Ὁ μοναδικὸς Θεὸς εἶναι τὸ μοναδικὸν Εἶναι» [16]) μέχρι τῶν συγχρόνων φιλοσοφικῶν τάσεων («Ὁ Θεός, ἀντικειμενικῶς ἐκλαμβανόμενος, εἶναι τὸ Εἶναι ἀπολύτως [17]. Τὸ Εἶναι καθ' αὑτὸ = ὁ Θεός [18]. Θεὸς εἶναι ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἡ ὁποία ἐγκλείεται εἰς τὸ Εἶναι [19α]. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ Εἶναι καθ' αὑτό. [19β]. Τὸ καθ' Αὑτό, ἡ Ὑπερβατικότης, τὸ Ἀπόλυτον, ἡ Θεότης εἶναι συνώνυμα αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εἰς τὸν ὅρον τοῦ Εἶναι ἐκλαμβάνει τὴν ὑψίστην ἔκφρασίν του» [20]), τὸ Εἶναι ὑπῆρξεν ὁ γενικὸς φιλοσοφικὸς ὅρος πρὸς συμβολισμὸν τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῆς θεωρητικῆς σκέψεως.

Ἐὰν τὸ Εἶναι καὶ ὁ Θεὸς εἶναι τὰ σύμβολα τῆς Ὑπερβατικότητος, ἡ ἑτερότης ἢ ἡ ταυτότης των εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀναπόδεικτος. Τὸ Εἶναι τῆς Μεταφυσικῆς καὶ ὁ Θεὸς τῆς Θρησκείας εἶναι ἡ περὶ τοῦ Ἐπέκεινα ἐρώτησις τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Τὸ Εἶναι, εἴτε ταυτιζόμενον πρὸς τὸν Θεὸν εἴτε διακρινόμενον τοῦ Θεοῦ, ἔχει ἓν νόημα μόνον ὡς ἐρώτησις. «Ἡ ἐρώτησις διὰ τὸ Εἶναι εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία ἐρώτησις τῆς Φιλοσοφίας» [21]. Εἶναι εἶναι ἡ ἐρώτησις τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ νοήματος

δεδομένων τοῦ κόσμου. Τὰ θεολογικὰ συστήματα, τῶν ὁποίων διαπραγματευσις θὰ ἐπιχειρηθῇ διὰ τοῦ παρόντος ἔργου, ὑπῆρξαν αἱ μέθοδοι, τὰς ὁποίας ἐφεῦρεν ὁ λόγος εἰς τὴν ἱστορικήν του ἐξέλιξιν πρὸς ὑπερνίκησιν τῆς διαστάσεως πρὸς ἑαυτόν, κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἐντός του εὑρισκομένην ἰδέαν τοῦ Θεοῦ. Ἄλλοτε καταφάσκων καὶ ἄλλοτε ἀρνούμενος ἑαυτὸν καὶ τὸν κόσμον, (Καταφατική—Ἀποφατικὴ Θεολογία), ἄλλοτε ζητῶν τὴν ταύτισιν (Μυστικισμὸς) καὶ ἄλλοτε ἀναγγέλων τὴν ταυτότητά του πρὸς τὸ ἀπόλυτον Ἰδεῶδες του (Ἰδεαλιστικὸς Μονισμὸς), ἄλλοτε βεβαιῶν τὴν αὐταπάτην (Ἀθεϊσμὸς) καὶ ἄλλοτε τὴν θεογονικήν του δύναμιν (Φιλοσοφία τοῦ γινομένου Θεοῦ), ὁ λόγος ἀγωνίζεται νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παρουσίαν καὶ ἑρμηνεύσῃ τὸ νόημα τῆς ἀντιφατικῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ ἐντός του. Αἱ αὐτοβέβαιοι θεωρίαι τῆς ἱστορικῆς Θεολογίας, εἰς τὴν ἀτομικήν των προσπάθειαν νὰ διαψεύσουν τὰς λοιπὰς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεις καὶ ν' ἀποδείξουν τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ἀληθείας των, ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἀντιφατικότητα τοῦ Θεοῦ, θεωρουμένου ὡς ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον ὑπόκειται εἰς τὴν λογικὴν κριτικήν. Διὰ τῆς δια-π ρ α γ μ α-τεύσεως τοῦ Θεοῦ ὁ λόγος ἐξέφρασε τὴν ἀντίφασιν ὡς βασικὸν χαρακτῆρα τῆς φύσεώς του. Ὁ λόγος ἔχει τὴν μοῖραν νὰ εἶναι δέκτης ἑνὸς ὑπερκοσμίου πομποῦ, τὴν γλῶσσαν τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ καὶ ἐν τούτοις διαθέτει ἕν πλῆθος διαφερομένων ἑρμηνειῶν, ἀναλόγων πρὸς τὰς ἀπόψεις τῆς γνωστῆς του πραγματικότητος. Ἡ ἑκάστοτε θεολογία τοῦ λόγου εἶναι ἡ ἑρμηνεία τοῦ χρόνου sub specie aeternitatis.

Ἡ προσπάθεια τῆς θεωρητικῆς Θεολογίας νὰ διαφωτίσῃ <τὸν γνόφον, οὗ ἦν ὁ Θεός>, διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ κόσμου, ἐπύκνωσεν τὸ μυστήριόν του. Αἱ aeternae tenebrae ὑπῆρξαν τὸ ὕφασμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ὀντολογικὴ Θεολογία ἐζωγράφησε τὸν κόσμον καὶ ἐθεώρησε τὸ ἔργον ὡς προσωπογραφίαν τοῦ Θεοῦ. Αἱ ἀλληλοσυγκρουόμεναι ἀπαντήσεις κατέδειξαν οὐχὶ μόνον τὴν ἔλλειψιν ἀπαντήσεως, ἀλλὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς ἐρωτήσεως περὶ Θεοῦ. Ἡ πρὸς ἀπάντησιν τάσις καὶ μέθοδος τῶν προερωτηματικῶν θεολογικῶν συστημάτων ὑπῆρξεν ἡ π ρ α γ μ άτωσις τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ὑπερβατικότης παρέμεινεν εἰς τὰ ὀντολογικὰ συστήματα τῆς ἱστορικῆς Θεολογίας ἀδιανόητος.

τοῦ ὄντος ὡς ἄρσις του καὶ θὰ ὑπάρχῃ ὡς ἐρώτησις, ἐφ' ὅσον ἡ σκέψις θὰ παραμένῃ σκέψις. Ἡ διάκρισίς του ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι δ ι α φ ο ρ ὰ ἀ π ό ψ ε ω ς. Τὸ Εἶναι, ἀπασχολεῖ τὴν Ὀντολογίαν ὡς μορφή, ὁ Θεὸς ἐνδιαφέρει τὴν πίστιν ὡς σχέσις. Τὸ Εἶναι εἶναι ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἐφέσεως πρὸς γνῶσιν, ὁ Θεὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ πόθου πρὸς λύτρωσιν. Ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς ὅ,τι ὑπερβάλλει τὸν ἄνθρωπον, πρὸς τὴν κατάκτησιν τοῦ Ὑπερβατικοῦ καὶ τὴν κατάκτησίν του ὑπὸ τοῦ Ὑπερβατικοῦ, πρὸς τὴν διάγνωσιν καὶ τὴν ἐπίγνωσιν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πεπερασένος, μία τάσις πρὸς γνῶσιν καὶ λύτρωσιν. Ὡς ἐκφράσεις τῆς αὐθυπερβάσεως, ἡ γνῶσις καὶ ἡ λύτρωσις εἶναι προϋποθέσεις ἀλλήλων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ζητητὴς τοῦ ὑπερανθρωπίνου. Τὸ ὑπερανθρώπινον δὲν ὁδηγεῖ εἰς τὴν οὐτοπίαν τοῦ ὑπερανθρώπου, ἀλλ' εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ Ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ζητητὴς τοῦ Ἀνθρώπου: μία τάσις πρὸς τὸ ὑπερανθρώπινον.

Ὁ λόγος εἶναι ἡ ὑπέρβασις τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ἡ ἔρευνα τοῦ <αὐτὸ> ὑπὸ τοῦ <ἐγώ>, ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἐλευθερίας ἐπὶ τῆς ἀνάγκης. Ὁ Θεὸς ὅμως εἶναι ὁ λόγος καὶ τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ <ἐγὼ> καὶ τοῦ <αὐτὸ> καὶ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ ὑποκειμένου: Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ λόγος τοῦ λόγου καὶ διὰ τοῦτο ἐπέκεινα πάσης ὑπερβάσεως, ἐρεύνης καὶ ἐπιβολῆς. Ἀλλ' ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ὑπεραντικειμενικὸς λόγος τῆς ἀντικειμενικότητος, θέμα τῆς κριτικῆς Θεολογίας δὲν εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ ἑρμηνεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἡ ἀντίληψις τῆς ἐρωτήσεως περὶ τοῦ ἀναιροῦντος τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμένου ὑπερβατικοῦ Θεοῦ. Ἡ θεολογικὴ φιλοσοφία ὀφείλει νὰ κατανοήσῃ καὶ διατυπώσῃ τὴν λογικὴν σχέσιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ τοῦ ὑπεραντικειμενικοῦ καὶ νὰ παρασκευάσῃ τὸν χῶρον διὰ μίαν δυνατὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Οὐχὶ νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴν ἀντινομίαν, ἀλλὰ νὰ τὴν φέρῃ «εἰς πλῆρες φῶς καὶ νὰ ἴδῃ, ἐὰν πρόκειται περὶ οὐσιαστικοῦ ἢ κενοῦ λογικοῦ ἀδιεξόδου» [25], εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας. Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ σκότους εἶναι ἐκείνη ἡ διαφώτισις τοῦ σκότους, ἡ ὁποία δὲν τὸ διαλύει, ἀλλὰ τὸ ἐπικυροῖ. Τὸ σκότος-Ἐπέκεινα εἶναι ἡ ἐρώτησις τοῦ φωτός-Ἐνθάδε. «Τὸ σκότος εἶναι τὸ μυστήριον τοῦ φωτός, τὸ ὁποῖον φωτίζει τὸ φῶς» [26]. Ἀναγνώρισις σκότους σημαίνει σεβασμὸν μυστηρίου. Συνείδησις μυστηρίου εἶναι τελικῶς ἡ ὑπεύθυνος στάσις τοῦ λόγου πρὸ τοῦ Ὑπερβατικοῦ. Οὐχὶ ὁ progressus ad infinitum, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι reductio ad adsurdum ἢ progressus in simile, ἀλλ' ἡ reductio ad mysterium, ἡ ὁποία ὑπερβάλλει καὶ τὴν plenam scientiam καὶ τὴν doctam ignorantiam, ἐκφράζει τὴν αὐτοσυνείδησιν τοῦ λόγου πρὸ τῆς ὑπερβατικῆς πρωταρχῆς του. Οὐχὶ illustratio, adoratio mysterii εἶναι ἡ αὐγὴ τοῦ Θεοῦ.

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΩΤΗΣΕΩΣ

Ἡ σκέψις εἶναι τὸ <μεταξὺ> ἑνὸς ἔχειν καὶ ἑνὸς μὴ ἔχειν, ἑνὸς γινώσκειν καὶ ἑνὸς ἀγνοεῖν, τὸ μεταίχμιον τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἀπουσίας τοῦ Εἶναι. Ἡ βεβαιότης τοῦ Εἶναι καὶ συγχρόνως τὸ Εἶναι ὡς πρόβλημα, ἡ κατοχὴ καὶ ἡ ἔλλειψίς του ἐν ταυτῷ, ἐμφυτεύουν εἰς τὴν σκέψιν τὴν ἐρώτησιν. Ἐρώτησις εἶναι ἡ ἀγωνία τοῦ φαινομένου πρὸ τοῦ πραγματικοῦ.

Ἐρώτησις εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς σκέψεως. Ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ἐκπορθεῖ ἡ σκέψις, εἶναι ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς ἑπομένης ἐρωτήσεως. Ἡ σκέψις-ἐρώτησις εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινον εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ens interogativum. Ὁ συλλογισμός: «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῷον ἀπαντητικὸν κατ' ἐξοχὴν [27α] - respondeo ergo sum» [27β], εἶναι δευτέρου βαθμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἀπαντᾷ συχνότερον ἴσως ἀπ' ὅσον ἐρωτᾷ, εἰς τὴν οὐσίαν της ὅμως ἡ βεβαιοῦσα ἀπάντησις εἶναι μορφὴ ἐρωτήσεως. Ὁ ἄνθρωπος ἀπαντᾷ, διότι ἐντός του εἶναι διάπυρος ἡ ἀνησυχία πρὸ τοῦ ἀγνώστου, ἡ ἐρώ-

τησις. Ἡ ἀπάντησις εἶναι τὸ ἔνδυμα τῆς ἐρωτήσεως. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀπαντήσεως. Ἡ ἀπάντησις, ἡ ὁποία μεταβάλλει τὸ ἄγνωστον εἰς γνωστόν, εἶναι ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία μετατρέπει τὴν ἄγνοιαν εἰς γνῶσιν. Ἡ ἀπάντησις πρὸ τοῦ ἀγνώστου, τὸ ὁποῖον παραμένει ἄγνωστον, εἶναι ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία παρεγνώρισεν καὶ τὸ ἄγνωστον καὶ ἑαυτήν. Ἡ ὑπόθεσις: «Ἐὰν γενικῶς μία ἐρώτησις δύναται νὰ τεθῇ, κατ' ἀκολουθίαν δύναται νὰ εὕρῃ ἀπάντησιν»[28], ἐκφράζει τὴν προερωτηματικὴν αὐτοπεποίθησιν τῆς σκέψεως εἰς τὴν ἀξίαν τῆς κρίσεως. Αἱ ἐρωτήσεις τῆς σκέψεως δύνανται νὰ εὕρουν ἀπαντήσεις, ἀλλ' αἱ ἀπαντήσεις δύνανται νὰ μὴ συνιστοῦν τὴν ἀπάντησιν. Αἱ ἀπαντήσεις τῆς μιᾶς ἐρωτήσεως εἶναι αἱ δυνατότητες προβολῆς της ἄνευ ἐρωτηματικοῦ. Ἡ ἐρώτησις εἶναι τὸ ἀπόλυτον τοῦ πνεύματος, ἡ ἀπεριόριστος δυνατότης του, ἡ προϋπόθεσις τοῦ ὑπερβατισμοῦ του. Ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι πάντοτε ὁ σκοπὸς τῆς ἐρωτήσεως. Ἡ ἐρώτησις εἶναι τὸ πρωταρχικόν, ἡ οὐσία τῆς σκέψεως, ἡ τόλμη καὶ τὸ ἅλμα πέραν τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τῆς βαρύτητος τῆς ἀνάγκης. Αἱ θεμελιώδεις ἐρωτήσεις τοῦ πνεύματος εἶναι οἱ πλανῆται δορυφόροι του, οἱ ὁποῖοι τοῦ ἀνήκουν, χωρὶς νὰ εἶναι ἰδικοί του. Αἱ ἐρωτήσεις, <ἀπὸ γῆς ἄνω μετέωροι ἀρθεῖσαι, αἰθεροβατοῦσι καὶ συμπεριπολοῦσι ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ τῷ σύμπαντι οὐρανῷ>, περικυκλώνουν τὸ πνεῦμα καὶ συγχρόνως εἶναι ἀνεξάρτητοι τοῦ πνεύματος. Κινοῦνται ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ οὐρανοῦ οὐχὶ μόνον διὰ νὰ συναντήσουν τὴν ἀπάντησιν, ἀλλὰ κυρίως διὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ζωὴν τοῦ πνεύματος. «Διὰ τοῦτο ἡ ἁγνὴ ἐρώτησις δὲν αἴρεται διὰ τῆς εὑρεθείσης ἀπαντήσεως»[29]. Ἡ σκέψις, ἡ ὁποία θέλει νὰ ὑπερπηδήσῃ τὴν σκέψιν, «εἶναι ἡ διαρκὴς τάσις πρὸς τὸ ἕτερον» καὶ ἑπομένως «παραμένει ἐρώτησις[30]. Ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τὴν ἰδιαιτέραν μοῖραν εἰς ἓν εἶδος τῶν γνώσεών της ν' ἀσχολῆται μὲ ἐρωτήσεις, τὰς ὁποίας δὲν δύναται ν' ἀπορρίψῃ, διότι τῆς ὑπεβλήθησαν διὰ τῆς ἰδίας τῆς φύσεώς της, ἀλλ' εἰς τὰς ὁποίας δὲν δύναται ν' ἀπαντήσῃ, διότι ὑπερβάλλουν πᾶσαν ἀνθρωπίνην διανοητικὴν δύναμιν»[31]. Ἡ μετερωτηματικὴ ἀπάντησις εἶναι ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία ὡρίμασεν. Ἡ προερωτηματικὴ ἀπάντησις, εἶναι ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία δὲν ἐπρόλαβε νὰ ὡριμάσῃ. Ἡ ἀπάντησις τοῦ ἀναπαντήτου εἶναι ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία δὲν ἤρχισε νὰ ὡριμάζῃ.

Ἡ ἐνσυνείδητος ἐρώτησις εἶναι ἡ αὐτοβεβαίωσις τοῦ ἐρωτῶντος. Ἡ συνείδησις τῆς ἐρωτήσεως εἶναι ἡ αὐτοσυνείδησις τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου· Ἡ ἐρώτησις εἶναι τάσις ἄρσεως τοῦ μὴ δεδομένου, ἀλλὰ συγχρόνως αὐτοκατάφασις τοῦ δεδομένου ἐρωτηματικοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τὴν παροδικότητά του εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς ἀναιρέσεώς της. Ἡ συνυφὴ τῆς παροδικότητος καὶ τῆς τάσεως πρὸς ἄρσιν τοῦ παροδικοῦ, ἡ ἐρώτησις, εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ αὐτανίχνευσις τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν ἐρώτησιν ἀποκαλύπτεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν ἄνθρωπον. Interrogo ergo sum.

Ἡ ἐρώτησις διὰ τὸν Θεὸν εἶναι ἡ ἐρώτησις κ α τ ' ἐ ξ ο χ ή ν. «Εἶναι ἡ πλέον ἀποφασιστικὴ ἐρώτησις τῆς αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεως τοῦ

Εἶναι καὶ τῆς αὐτοσυνειδήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος [32], ἡ πρώτη καὶ σπουδαιοτέρα ζωτικὴ ἐρώτησις τῆς Φιλοσοφίας [33], τὸ κεντρικὸν θέμα δι' ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ τὰ γένη [34], ἡ θεμελιώδης ἐρώτησις πάσης ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως» [35]. Ἡ ἀντιφατικότης τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἔκφρασις τοῦ ἐρωτηματικοῦ χαρακτῆρος της. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ λόγου ὁ Θεὸς μόνον ὡς Θεός-ἐρώτησις δύναται νὰ τεθῇ. Ἡ ἐρώτησις περὶ Θεοῦ εἶναι «τὸ πάλαι τε καὶ νῦν καὶ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀεὶ ἀπορούμενον τὶ τὸ ὄν» [36]. Τὸ ἐρωτᾶν διὰ τὸν Θεὸν εἶναι ἡ ἰδιοτυπία τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ πλασματικοῦ κόσμου. Ἡ ἐρωτηματικὴ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπον, τὴν ἐρώτησιν-σύνδεσιν τοῦ <κατὰ συμβεβηκὸς> καὶ τοῦ <κατ' ἐξοχήν>. Ἡ ἐρώτησις τοῦ Θεοῦ χαρακτηρίζει τὴν ἐσωτάτην ἀπαίτησιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ εὕρῃ τὸν μίτον τοῦ εἶναι. «Ἡ μεταφυσικὴ ἐρώτησις εἰς τὴν πληρότητά της καθιστᾷ συνειδητὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον, τί εἶναι εἰς τὸ βάθος τῆς οὐσίας του: Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἐρωτᾷ διὰ τὸ Εἶναι» [37]. Ἡ περὶ Θεοῦ ἐρώτησις ζητεῖ νὰ ἄρῃ τὸ ἐνταῦθα, νὰ ὑπερνικήσῃ τὸ πέρας, ν' αὐθυπερβληθῇ, νὰ φθάσῃ εἰς τὴν θέαν τοῦ Ἑτέρου. Προσπαθεῖ νὰ ἐκτοξευθῇ πέραν τοῦ κόσμου, νὰ συναντήσῃ τὴν πρωταρχήν της. Χαρακτηρίζει, ὅσον οὐδεμία ἄλλη μεθοριακὴ ἔφεσις τοῦ πνεύματος, τὸ μή-παρ'-ἑαυτῷ-δύνασθαι-μένειν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν βασικὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα, τὸν ὑπερβατισμόν. Εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ τοῦ Θεοῦ αὐτοσυνειδητοποιεῖται ὁ ἄνθρωπος ὡς «ἡ κίνησις, ἡ τάσις, ἡ ὑπέρβασις πρὸς τὸ Θεῖον» [38]. Ἐνταῦθα ἀγρυπνεῖ πρωταρχικώτερον ὁ πόθος καὶ ὁ ἀγὼν πρὸς <μετάβασιν εἰς ἄλλο γένος>, πρὸς ἀνάγνωσιν τῆς ἱερογλυφικῆς γλώσσης τοῦ ὑπερβατικοῦ, πρὸς <ἀποκρυπτογράφησιν> τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἐ ν θ ά δ ε θέλει νὰ ὑπερπηδήσῃ τὴν φύσιν του, νὰ θεωρήσῃ τὸ Ἐ π έ κ ε ι ν α. Ὁ χ ρ ό ν ο ς ζητεῖ ν' αὐθυπερβληθῇ, νὰ περιγράψῃ τὸν Α ἰ ῶ ν α. Τὸ π έ ρ α ς ἀγωνίζεται ν' ἀρνηθῇ τὸ πέρας, νὰ συλλάβῃ τὸ Ἀ π ό λ υ τ ο ν. Εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ κορυφοῦται ἡ ἀντινομία τοῦ πνεύματος. Ὁ λόγος τείνει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν ἀρχήν του, νὰ ὑπερβάλῃ τὸν λόγον καὶ συγχρόνως νὰ ἐρευνήσῃ ὡς λόγος τὸν λόγον του.

Ἡ ἐρώτησις περὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀλήθειά της. Ὡς προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ ὑπερβῇ τὸ ἀνθρώπινον, εἶναι αὐτοσκοπός. Ἀπάντησίς της εἶναι ἡ συνείδησις της ὡς ἐρωτήσεως, ἡ αὐτοσυνείδησις ὡς τάσεως πρὸς ἄρσιν τῆς συμβατικότητός της. Διὰ τοῦτο ἡ θέασις τοῦ Θεοῦ μόνον ὡς προσπάθεια ἀξιώσεως τῆς θεάσεως εἶναι δυνατή. «Ὁ ἰδεῖν τὸν Θεὸν ἐπιθυμῶν, ἐν τῷ ἀεὶ αὐτὸν ἀκολουθεῖν ὁρᾷ τὸ ποθούμενον καὶ ἡ τοῦ προσώπου αὐτοῦ θεωρία ἐστὶν ἡ ἄπαυστος πρὸς αὐτὸν πορεία» [39]. Ἡ προτροπὴ τῆς προστακτικῆς: «Ἐνταῦθα πάντοτε ἄς ἀναζητῶμεν καὶ καρπὸς τῆς εὑρέσεως ἄς μὴ εἶναι τὸ τέλος τῆς ζητήσεως [40α]. Ὁ Θεὸς πρέπει νὰ ζητῆται πάντοτε ὡς ἀδιανόητος» [40β], προϋποθέτει τὴν κρίσιν τῆς ὁριστικῆς ἐγκλίσεως. Ὡς αὐτοσκοπός, ἡ ἐρώτησις δὲν εἶναι μόνον <εὐφροσύνη καλοῦ>: «Τοῖς μὲν οὖν φιλοθέοις τὸ ὄν ἀναζητοῦσι, κἄν μηδέποτε εὕρωσι, συγχαίρωμεν· ἱκανὴ γὰρ προσευφραίνειν ἐστὶν ἡ τοῦ καλοῦ

ζήτησις, κἂν ἀτυχῆται τὸ τέλος» [41], ἀλλὰ συναρπαγὴ καὶ ἀνύψωσις. «Οὐ μὴν διὰ τοῦτό γε ἀπογνωστέον ἡμῖν τῆς ἐπιθυμίας ταύτης, ὅτι ὑψηλοτέρα φαίνεται τῆς καταλήψεως, ἀλλ' ὅσῳ μέγα τὸ ζητούμενον ὁ λόγος ἀπέδειξε, τοσούτῳ μᾶλλον ὑψοῦσθαι χρὴ τὴν διάνοιαν καὶ συνεπαίρεσθαι τῷ μεγέθει τοῦ ζητουμένου» [42]. Εἰς τὴν κόπωσιν: «Ἡ περὶ Θεοῦ ἐρώτησις πρέπει ὡς ἀναπάντητος νὰ ‹βουβαθῇ›» [43], ἀντιτάσσεται ἡ ἀνάτασις τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον γνωρίζει, ὅτι δὲν πρόκειται νὰ διαφύγῃ τὴν βαρύτητα, ἀλλ' εὑρίσκει εἰς τὸν ἀγῶνα τὴν καταξίωσιν. «Διώκω δὲ εἰ καὶ καταλάβω» [44].

Ἡ ἐνσυνείδητος, αὐτοσκόπιμος ἐρώτησις περὶ Θεοῦ ἐγκλείει τὴν ὑπέρβασίν της. Ἡ αὐθυπέρβασις δὲν εἶναι ὁ σκοπός της, ἀλλ' ἡ ἀκολουθία της. Ἡ ὥριμος ἐρώτησις διὰ τὸν Θεὸν εἶναι ἐρωτωμένη ἐρώτησις. Ἡ ὡρίμασις τῆς ἐρωτήσεως αὐτῆς εἶναι ἡ προπαρασκευὴ τῆς δυνατότητος ἀντιστροφῆς τοῦ ἐρωτῶντος εἰς ἐρωτώμενον. Ἡ τελικὴ ἀπάντησίς της εἶναι ἡ μεταβολὴ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἐρωτᾶν εἰς τὴν εὐθύνην τοῦ ἐρωτᾶσθαι. Ὁ Θεὸς «παραμένει πάντοτε ὁ ζητούμενος» [45] καὶ «τὸ ὡραιότερον ὄνομα διὰ τὸν ἄνθρωπον» εἶναι «ὁ αἰωνίως ἀνήσυχος ζητητὴς τοῦ Θεοῦ» [46], ἐνῷ παραλλήλως «τοιαύτη ζήτησις σημαίνει εὕρεσιν» [47], ἡ πολικότης ὅμως μεταξὺ ζητοῦντος καὶ ζητουμένου, «κατὰ τὴν ὁποίαν συνεχῶς ἐξ ἀρχῆς ὑπερνικῶμεν τὴν μίαν ἄποψιν διὰ νὰ κερδίσωμεν τὴν ἑπομένην» [48], εἶναι ἡ μετάπτωσις τῆς ἐρωτήσεως-ἐμοῦ-διὰ-τὸν-Θεὸν εἰς ἐρώτησιν-τοῦ-Θεοῦ-δι'-ἐμέ. Ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία θέτει τὸ γνωστὸν ὑπὸ αἵρεσιν καὶ ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία θέλει νὰ ἄρῃ τὸ ἄγνωστον, εἶναι ἡ προϋπόθεσις καὶ ὁ χαρακτὴρ τοῦ λόγου. «Ἡ ἐρώτησις εἶναι..τὸ μοναδικὸν ‹ἀνερώτητον›, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι δεμένος ὁ ἐρωτῶν ἄνθρωπος» [49α]. Ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία θέτει τὸν ἐρωτῶντα ὑπὸ αἵρεσιν, εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἰδιοτυπία τῆς πίστεως. Ὁ Θεὸς τοῦ λόγου εἶναι ὁ ἐρωτώμενος. Ὁ Θεὸς τῆς πίστεως εἶναι ὁ ἐρωτῶν. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ὁ κρίκος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἀρχὴ τῆς σχέσεως. Εἰς τὸν ὁρίζοντα τῆς ἐρωτήσεως τοῦ λόγου ἀνατέλλει ἡ ἀπαντῶσα ἐρώτησις τῆς πίστεως.

Ἡ ἐρώτησις περὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ σημαντικωτέρα μορφὴ τῆς ἐρωτήσεως περὶ τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς ἐρωτήσεως δὲν ἐρωτᾶται μόνον τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ κυρίως καὶ ἀρχικῶς ἡ ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ τῆς ἐρωτήσεως. Ἡ ἐρώτησις περὶ τοῦ Θεοῦ «στρέφεται ἐναντίον ἑαυτῆς» [49β]. Εἶναι ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία θέτει τὴν ἐρώτησιν ἐν ἐρωτήσει. Τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον πρόβλημα. Ἐὰν ἡ προβληματικὴ ἐρώτησις τοῦ Θεοῦ ἀπουσίαζεν, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἐγνώριζεν οὔτε τὸν διχασμόν, οὔτε τὴν εὐθύνην, οὔτε τὴν αὐθυπέρβασιν. Χωρὶς τὴν ἀνησυχίαν τοῦ Ὑπερβατικοῦ, ὁ ἄνθρωπος θὰ ἦτο ἕν ἐν-ἑαυτῷ-μένον ἥσυχον καὶ ἀνεύθυνον δημιούργημα. Ἡ ἐρώτησις διὰ τὸν Θεὸν εἶναι τὸ θεμέλιον καὶ ἡ στέγη τοῦ ἀνθρωπίνου ὑπερβατισμοῦ. Ὁ ὑπερβατικὸς Θεὸς δὲν εἶναι μόνον ὁ λόγος τῆς δημιουργίας πρὸ τοῦ χρόνου, ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος τῆς αὐτοδημιουργίας τοῦ

ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ χρόνου. Ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ δύναμις καὶ ἡ σμίλη τῆς αὐτομορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς καὶ πρὸς ἄρσιν τοῦ χρόνου.

Ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἑκάστοτε ἡ ἐρώτησις τοῦ Θεοῦ, δὲν ὀξύνει μόνον τὴν αἰχμήν της, ἀλλ' εἶναι ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ ἄνθρωπος εἰς ἑαυτὸν περὶ ἑαυτοῦ, ἡ δημιουργὸς αὐτοέκφρασις τοῦ ἀνθρώπου.Κατ' οὐσίαν Θεὸς καὶ ἄνθρωπος εἶναι ἡ διπλῆ ἐμφάνισις τοῦ αὐτοῦ προβλήματος. Ἡ ἀπάντησις, ἡ ὁποία δίδεται ἑκάστοτε εἰς τὴν περὶ Θεοῦ ἐρώτησιν, εἶναι τὸ κριτήριον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ ἀπαντῶντος, ὡς ἀτόμου καὶ ὡς ἐποχῆς. Ἐρώτησις συνυφασμένη πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐκφράζει τὸν ἄνθρωπον. Ἡ σκέψις, εἰς τὴν προσπάθειάν της νὰ διαφωτίσῃ τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ, φέρει εἰς φῶς τὴν ἀπόκρυφον φύσιν της. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι ὁ ζητούμενος Θεός, ἀλλ' ὁ ζητῶν ἄνθρωπος τὸ ζητούμενον. «Ὁ ἄνθρωπος, ἀναζητῶν τὸν Θεόν, ἀναζητεῖ ἑαυτόν» [50], τὸν ἄνθρωπον καὶ ὅταν ἀκόμη αὐτονομάζεται Θεός. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἐρωτηματικὸν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως ἡ ζήτησις καὶ ἔφκρασις τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ Θεοῦ. Εἴτε «Σοφὴ ἄγνοια»: N. Cusanus, εἴτε «Ἄλογον:» J. Böhme, εἴτε «Ἀπόλυτος ἐξάρτησις»: F. Schleiermacher, εἴτε «Ἀντινομία τοῦ ἠθικοῦ νόμου»: I. Kant, εἴτε «Ἠθικὴ Κυβέρνησις τοῦ κόσμου»: J. Fichte, εἴτε «Ἀπόλυτον Πνεῦμα»: G. Hegel, εἴτε «Θέλησις»: A. Schopenhauer, εἴτε «Ἔφεσις δυνάμεως»: F. Nietzsche, εἴτε «Ἀσυνείδητον»: E.v. Hartmann, εἴτε «Ζωτικὴ Φορά»: H. Bergson, εἴτε «Τὸ ἀπολύτως Ἕτερον»: R. Otto, εἴτε «Μηονικὴ Ἐλευθερία»: N. Berdiajew, εἴτε «Ὁρμή»: M. Scheler, εἴτε «Ἀνύπαρκτον»: H. Schwarz, εἴτε «Εἶναι»: M. Heidegger, εἴτε «Μηδέν»: J.—P. Sartre, εἴτε «Συνέχον»: K. Jaspers, καλεῖται ἡ βασικὴ ἔννοια τοῦ πνεύματός του, ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ καὶ ἐκφράζει, ἐνσυνειδήτως ἢ ἀσυνειδήτως ἀναφερόμενος εἰς τὸν Θεόν, τὸν ἄνθρωπον.

Σήμερον ἡ ἐρώτησις «Θεὸς» εὑρίσκεται ἴσως εἰς τὴν ὀξυτάτην φάσιν τῆς ἱστορίας της. Ἡ ἐποχή μας εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς μεγίστης καὶ τῆς ἐλαχίστης ἀνθρωπίνης γνώσεως. Οὐδέποτε ἄλλοτε ἐγνώριζεν ὁ ἄνθρωπος τόσα πολλὰ περὶ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' οὐδέποτε ἄλλοτε ἀντελήφθη σαφέστερον καὶ τραγικώτερον τὴν ἄγνοιάν του ὡς πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὸν Θεόν. Σήμερον ἡ γνῶσις ὑποπίπτει καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀντίληψίν της, ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς ἑαυτήν, νὰ εὕρῃ τὸ πέρας της, νὰ ὁρισθῇ, νὰ ἄρῃ ὡς αὐτονόησις τὸ αὐτονόητον. Ἡ <κλασσικιστικὴ> αὐτὴ τάσις τῆς γνώσεως συνειδητοποιεῖ τὸ παλαιὸν πρόβλημα τοῦ «Θεαιτήτου». Ἡ γνῶσις ἐνδοσκοπεῖ τὴν γνῶσιν, δοκιμάζει τὴν γνῶσιν τῆς γνώσεως. Ἡ αὐτοσυνείδησίς της ὡριμάζει τὸν καρπὸν τῆς ἀμφιβολίας. Ἡ γνῶσις δὲν ἀμύνεται σήμερον οὔτε κατὰ τῆς <σοφῆς γνώσεως> τοῦ Γνωστικισμοῦ, οὔτε κατὰ τῆς <σοφῆς ἀγνοίας> τοῦ Ἀγνωστικισμοῦ, οὔτε κατὰ τῆς <σοφῆς ἀρνήσεως> τοῦ Ἀθεϊσμοῦ, ἀλλ' ἐναντίον τῆς γνώσεως. Ἡ αὐτοκριτικὴ τῆς γνώσεως ἀναγγέλει τὴν εἴσοδον τῆς γνώσεως εἰς τὴν γνῶσιν. Ἡ αὐτοσυνείδησις

τῆς γνώσεως δὲν σημαίνει σίγησιν τοῦ <πόθου πρὸς τὸ ἀπέραντον>, ἀλλὰ συνείδησιν τῆς εὐθύνης τῆς γνώσεως ἐνώπιον ἑαυτῆς καὶ τοῦ Θεοῦ. Ἡ γνῶσις δὲν ἐρίζει πρὸς τὰς θεολογικὰς ἀπόψεις της, ἀλλὰ πρὸς ἑαυτήν, ὡς προϋπόθεσιν τῶν ἀπόψεών της. Σήμερον ἡ scientia non inflat, sed admirat.

Ἐὰν ἡ κλασσικὴ ἐποχὴ ἠρώτησε, κατὰ ποῖον τρόπον δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸν Θεὸν καλύτερον ἀπ' ὅ,τι πιστεύεται εἰς τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν, κατὰ πόσον δηλαδὴ ἠδύνατο ν' ἀντικατασταθῇ ἡ <δόξα> διὰ τῆς <ἐπιστήμης>, ἡ σημερινὴ ἐποχὴ ἐρωτᾷ, ἐὰν πράγματι εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις ἑνὸς Εἶναι, τὸ ὁποῖον ὀφείλει νὰ ὑπερβάλῃ τὸ <κατὰ συμβεβηκός>. Ἐὰν ὁ Μεσαίων ἐθώρησε τὸν κόσμον σκιὰν τοῦ Θεοῦ: mundus umbra dei καὶ ἐὰν ὁ Ἰδεαλισμὸς ἀντελήφθη τὸν Θεὸν ὡς σκιὰν τῆς νοήσεως: deus umbra mentis, ἡ σύγχρονος σκέψις θ' ἀναιρέσῃ καὶ τὴν ἀκοσμίαν καὶ τὸν ἀθεϊσμὸν καὶ θὰ ἐρωτήσῃ, ποία εἶναι ἡ γνῶσις τῆς γνώσεως κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸ ὑπερβατικόν. Ἡ σύγχρονος Φιλοσοφία δὲν θὰ ἐξάρῃ οὔτε τὸ Π λ έ ο ν τοῦ καταφατικοῦ οὔτε τὸ Ἕ τ ε ρ ο ν τοῦ ἀποφατικοῦ Θεϊσμοῦ, οὔτε τὴν Ἕ ν ω σ ι ν τῆς μυστικιστικῆς οὔτε τὸ Ἐ γ ὼ τῆς ἰδεαλιστικῆς Φιλοσοφίας, οὔτε τὸ Μ η δ ὲ ν τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ οὔτε τὸ Γ ί γ ν ε σ θ α ι τοῦ δυναμικοῦ Ἀθεϊσμοῦ. Ἡ σύγχρονος Φιλοσοφία θὰ αἰσθανθῇ τὸν συγκλονισμὸν τοῦ Μ υ σ τ η ρ ί ο υ, «τὸ δέος πρὸ τοῦ μυστηρίου ὡς τὸν βαθύτατον πυρῆνα τοῦ πνεύματος» [51]. Τὸ Μυστήριον φωτίζει τὸ φῶς τῆς ἀγνοίας τῆς γνώσεως. Ἀνατέλλει, ὅταν ἡ γνῶσις ἀντικρύσῃ τὸ εἴδωλον της εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγνώστου. Εἶναι ὁ πρόλογος καὶ ὁ ἐπίλογος τῆς ἐρωτήσεως.

Ἡ διάνοια θέλει νὰ παύσῃ σήμερον νὰ εἶναι ἁπλῆ μορφὴ διανοητικότητος, ν' ἀναιρέσῃ τὰς προδιανοητικὰς ἐκφράσεις της, τὸν διανοητισμὸν καὶ τὸν ἀντιδιανοητισμὸν καὶ νὰ συνειδητοποιήσῃ ἐξ ἀρχῆς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπερδιανοητοῦ. Ἐὰν ἡ ἀντιδιανοητικὴ Θεολογία διέταζεν: «Ὀφείλεις νὰ ἐκριζώσῃς [52] καὶ νὰ φονεύσῃς τὴν διάνοιαν» [53] καὶ ὁ νοησιαρχικὸς Ἰδεαλισμὸς ἐπίστευε δι' ἑαυτόν: «Ὁ ὑπερβατικὸς Ἰδεαλισμὸς εἶναι τὸ <κλειδὶ> πρὸς διάνοιξιν παντὸς μυστικοῦ ὁλοκλήρου τοῦ κοσμικοῦ συστήματος» [54], ἡ σημερινὴ Φιλοσοφία πιστεύει, ὅτι «ἡ σκέψις ἀρχίζει μόλις τότε, ὅταν ἀντιληφθῶμεν, ὅτι ἡ ἀπὸ αἰώνων λαμπρυνθεῖσα διάνοια εἶναι ἡ πλέον πείσμων ἀντίπαλος τῆς σκέψεως»[55]. Σήμερον ἡ Φιλοσοφία δυσπιστεῖ ὡς πρὸς τὰς δυνατότητάς της, εὑρίσκεται «ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς καταβάσεως εἰς τὴν πτωχείαν τῆς προσωρινῆς της οὐσίας» [56], ἀναλογίζεται μήπως, ὅ,τι ἐθεώρει «χρυσὸν καὶ ἀδάμαντας», εἶναι «χαλκὸς καὶ ὕαλος» [57] καὶ ἐὰν κάποτε χαρακτηρίζῃ τὸν αὐτοχλευασμὸν ὡς «ἀληθῶς φιλοσοφεῖν» [58], δὲν πιστεύει ἐν τούτοις, ὅτι ἡ πολεμικὴ κατὰ τῆς νοήσεως εἶναι ἡ σωτηρίατης, διότι ἡ αὐτεπίσχεσις τοῦ νοεῖν εἶναι φυγὴ πρὸ τοῦ ἀποφασιστικοῦ, προδιανοητικὴ ἀδυναμία ἐνώπιον τοῦ προβλήματος. Συγχρόνως ὅμως ἡ παροῦσα Φιλοσοφία ἀντιλαμβάνεται περισσότερον πάσης ἄλλης φορᾶς, ὅτι εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐρωτηματική, Φιλοσοφία τοῦ;

Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σκέψεως. Σκέψις εἶναι μία κυκλοφορία ἐντὸς τῆς ἐρωτήσεως, ὁ πνευματικὸς ἀγὼν δρόμου εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐρωτήσεως. Ἔδαφος, ἀφετηρία καὶ τέρμα τῆς σκέψεως εἶναι ἡ ἐρώτησις. Ἡ ἐρώτησις-ἀρχὴ εἶναι ἡ ἔναρξις τοῦ λόγου. Ἡ ἐρώτησις τέρμα εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς σιωπῆς. «Τὸ τελευταῖον τῆς σκέψεως εἶναι ἡ σιωπή» [59]. Ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι σιωπηλὴ ἔκπληξις. Φιλοσοφία εἶναι ἡ ὁμιλοῦσα ἔκπληξις. Τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἐκπλησσομένη σιωπή. «Ἡ γνῶσις ἀρχίζει εἰς τὴν φιλοσοφίαν δι' ἑνὸς σιωπηλοῦ θαυμασμοῦ καὶ τλειώνει δι' ἑνὸς ἀκόμη βαθυτέρου θαυμασμοῦ, τὸν ὁποῖον ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφράσῃ ἡ γλῶσσα» [60].

Ἡ σιωπὴ δὲν αἴρει τὴν σκέψιν-ἐρώτησιν, ἀλλὰ τῆς δίδει τὴν εὐκαιρίαν νὰ βυθισθῇ εἰς ἑαυτήν. Σιωπὴ εἶναι τὸ ‹ἔνδον σκάπτειν› τοῦ λόγου. Ὅταν «ἡ γλῶσσα σταματᾷ πρὸ αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον χάνομεν, ἐὰν γίνῃ ἀντικείμενον»[61], ἀρχίζει ἡ περισυλλογὴ τῆς σιωπῆς. Ἡ σιωπὴ ὁμιλεῖ, ὅταν σωπαίνῃ ὁ λόγος, ἡ ὁμιλία ὅμως τῆς σιωπῆς δὲν εἶναι ἀποσιώπησις τοῦ λόγου, ἀλλὰ τὰ ‹εἰς ἑαυτὸν› τοῦ λόγου, ὁ μονόλογος τοῦ λόγου. Ἡ σιωπὴ κλέπτει τοὺς λόγους τοῦ λόγου, ἀλλ' ἡ ἁρπαγὴ αὐτὴ τῆς εὐφραδείας ὁδηγεῖ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν λεγομένων. Ὁ λόγος κλείει τοὺς ὀφθαλμούς του πρὸ τῶν παραισθήσεων τοῦ σκότους. Ἀλλὰ μένει ἄγρυπνος. Ὁ λόγος σιωπᾷ, ἀλλ' ἡ σιωπὴ εἶναι ὁ πυρὴν τοῦ λόγου πρὸ τοῦ Ἀφάτου.

Iam facundus eram, nunc taciturnitas
Vocem surripuit: quin vigiles modo
Conniuent oculi : dum taceo loquor [62] (α).

Ἡ σιωπὴ πρὸ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐρώτησις, ἡ ὁποία ὡρίμασεν. Ἡ σιωπηλὴ ἐρώτησις εἶναι ἡ αὐτοσυλλογὴ τοῦ ἐρωτηματικοῦ λόγου, οὐχὶ ἡ ἄρσις του. Εἰς τὴν σιωπὴν ὁ λόγος ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν· γίνεται incurvatus in se λόγος. Ἡ σιωπὴ εἶναι τὸ ‹κουκούλι›, τὸ ὁποῖον ὑφαίνει ἡ ἐρώτησις, διὰ νὰ μεταμορφωθῇ. Ἡ ἐρώτησις τοῦ λόγου κυοφορεῖ τὴν σιωπήν, ἕως ὅτου ἔλθῃ τὸ ‹πλήρωμα τοῦ χρόνου› της. «Ὅπου παύεται ὁ λόγος, ἀρχίζει ἡ σιωπή. Ἀλλὰ δὲν ἀρχίζει ἐπειδὴ παύεται ὁ λόγος. Τότε γίνεται μόνον εὐκρινής» [63]. Ἡ σιωπὴ εἶναι τὸ φράγμα, τὸ ὁποῖον ἀναγκάζει τὸ ῥεῦμα τοῦ λόγου νὰ σταματήσῃ, ἀλλ' ἡ στάσις αὐτὴ σημαίνει ἀνύψωσιν τῆς ἐπιφανείας τοῦ λόγου. Διὰ τῆς σιωπῆς μεταβάλλεται ὁ κατερχόμενος λόγος εἰς ἀνυψούμενον λόγον. Ἡ σιωπὴ δὲν εἶναι ἀρνητικὴ στάσις τοῦ λόγου πρὸ τοῦ προβλήματός του, σιωπὴ δὲν εἶναι μή-λόγος, ἀλλ' ἡ αὐτεπίσχεσις ἐκείνη τοῦ λόγου, τῆς ὁποίας οὐσία εἶναι ἡ ἀναγνώρισις καὶ σκοπὸς ἡ ἑτοιμασία. Σιωπὴ εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ λόγου νὰ συλλέξῃ καὶ παρασκευάσῃ ἑαυτὸν ἐν ἀναμονῇ τοῦ ἐρχομένου. Altum silentium» ὡς αἶνος Θεοῦ: «Σιγῇ τὸ ἄρρητον αὐτοῦ ἀνυμνεῖν [64]. Τὸ Θεῖον σιωπῇ

(α) «Πρότερον ἤμην εὐφραδής, τώρα ἡ σιωπὴ / μοῦ ἥρπασε τὴν φωνήν. Ἂν καὶ ἄγρυπνοι, / οἱ ὀφθαλμοί μου κλείουν. Ὅμως ὁμιλῶ διὰ τῆς σιωπῆς».

τιμᾶν [65]. Διὰ σὲ ἡ σιγὴ εἶναι ἔπαινος [66]. Ὁ Θεὸς τιμᾶται διὰ τῆς σιγῆς» [67], εἶναι μεταβατικὴ κατάστασις. Ἐνσυνείδητος, ὑπεύθυνος, ἐρευνητικὴ σιωπὴ εἶναι περίοδος ὡριμάσεως. «Ἡ σιωπὴ ὡριμάζει τοὺς καρποὺς τῆς ψυχῆς, ὅπως ὁ ἥλιος τοὺς καρποὺς τῆς γῆς μας» [68]. Τὴν ὡρίμασιν ἀκολουθεῖ ἡ δρέψις ἢ ἡ σῆψις. Σιωπὴ εἶναι ἑτοιμασία καὶ ἀναμονή. Ἡ σιωπὴ μορφώνει τὴν ἐρώτησιν· μετὰ τὴν μαθητείαν ὅμως ἀκολουθεῖ ἡ εὐθύνη τῆς ἐλευθερίας. Σιωπὴ εἶναι τὸ <λουτρὸν> τῆς ἐρωτήσεως πρὸ τοῦ ἐρχομένου ἑορτασμοῦ, τὸ <ἐν ὕδατι> βάπτισμα πρὸ τοῦ προσδοκωμένου <ἐν πνεύματι> βαπτίσματος. Οὐχὶ ὡς ἀδιαφορία: «Ἀλλοίμονον εἰς ὅσους σιωποῦν περὶ Σοῦ, ἐφ' ὅσον οἱ ὁμιλοῦντες εἶναι ἄφωνοι» [69], οὔτε ὡς ἀπελπισμός: «Ἢ σιωπήσαντας δεῖ ἀπελθεῖν καὶ ἐν ἀπόρῳ τῇ γνώμῃ θεμένους μηδὲν ἔτι ζητεῖν» [70], οὔτε ὡς ἀδυναμία: «Τὸν ἔθιξα, δὲν τὸ ἔθιξα; Ἀδιάφορον! Μόνον νὰ σιωπῶ, νὰ σιωπῶ περὶ αὐτοῦ δὲν δύναμαι» [71], ἀλλ' ὡς ἔκφρασις συνειδητοῦ καὶ ἀγωνιστικοῦ ὑπερβατισμοῦ ὀφείλει ἡ σιωπὴ ν' αὐθυπερβληθῇ, νὰ περιμένῃ <ἐν τῇ ἐρήμῳ> τὸν ἐπισκέπτην, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν της. Ὁ <ὀπίσω ἐρχόμενος> εἶναι ἡ ἄρσις καὶ ἡ καταξίωσις τῆς σιωπῆς.

Η ΣΧΕΣΙΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΣ

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γερμανικοῦ Ἰδεαλισμοῦ ἡ σχέσις τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ Ἐ γ ὼ καὶ τοῦ Α ὐ τ ό, ὑπῆρξε τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς σκέψεως. Ἡ ἀπολυτοποίησις τῆς ὑποκειμενικότητος καὶ ἡ θεώρησις παντὸς μή-Ἐγὼ ὡς ἀντικειμένου τοῦ Ἐγώ, ἡ «πανίσχυρος <Ἐγώτης>(Ichheit) μὲ πᾶν τὸ περὶ αὐτὴν Αὐτό» [72], κατέταξεν τὸν Θεὸν εἰς τὰ πρὸς γνῶσιν ἀντικείμενα. Ὁ Θεὸς ἐθεωρήθη ἓν πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὴν οὐσίαν τοῦ ὁποίου ὀφείλει ἡ διάνοια νὰ ἐρευνήσῃ καὶ καταγράψῃ. Εἴτε λογική, εἴτε φυσική, εἴτε ψυχολογική, εἴτε βιολογικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀντίληψις τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ἡ φιλοσοφικὴ μέθοδος ὑπῆρξαν οἱ magni inquisitores του. Ὡς Θεὸς ἐθεωρήθη ἓν φαινόμενον, περὶ τῶν ἰδιοτήτων καὶ ὅρων ὑπάρξεως τοῦ ὁποίου ὤφειλον ἡ Ἐπιστήμη καὶ ἡ Φιλοσοφία νὰ κάμουν τὰς παρατηρήσεις των <ἐκ τοῦ φυσικοῦ>, κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἐμφάνισίν του εἰς τὸν κόσμον καὶ τὴ συνείδησιν, ἐφ' ὅσον ἦτο δύσκολον νὰ προσαχθῇ ὁ ἴδιος εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἐργαστήριον ἢ πρὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἕδρας τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἀλλὰ Θεός, ὡς «πρακτικὸς λόγος» ἢ «χωρόχρονος» ἢ «ζωτικὴ φορὰ» ἢ «ψυχολογικῆς ὑφῆς» δὲν εἶναι ὁ Θ ε ό ς, ἀλλ' ἡ θ έ ω σ ι ς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο ν οὔτε τῆς Φιλοσοφίας, οὔτε τῆς Κοσμολογίας, οὔτε τῆς Βιολογίας, οὔτε τῆς Ψυχολογίας. Δὲν τὸν ἀνακαλύπτει οὔτε ἡ ὑπερβατικὴ κριτική, οὔτε τὸ τηλεσκόπιον, οὔτε τὸ μικροσκόπιον οὔτε τὸ ψυχολογικὸν κριτήριον. Ὁ Θεὸς δὲν ὑπόκειται εἰς ἔρευναν ὡς τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, ἀλλ' εἶναι ἡ Ὑπερβατικότης, ἡ ὁποία ὡς ὑποκεί-

μενον <ἐτάζει νεφροὺς καὶ καρδίας>. Disputare de deo σημαίνει disputare de se ipso. Δὲν εἶναι ἕν πρὸς διαπραγμάτευσιν <τί>, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ὁ λεγόμενος, ἀλλ' ὁ καλούμενος. Οὐχὶ λόγος περὶ Θεοῦ, ἀλλὰ λόγος πρὸς τὸν Θεὸν καταξιώνει τὸν λόγον πρὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ συνομιλία τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Σύ, οὐχὶ ἡ πραγματεία τοῦ Αὐτό, συνδέει τὸν ἄνθρωπον μετὰ τοῦ Θεοῦ. «Ὁ Θεὸς εἶναι δυνατὸν μόνον νὰ προσφωνηθῇ, οὐχὶ νὰ ἐκφωνηθῇ [73]. Προσευχὴ πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι ὁ μόνος δυνατὸς τρόπος σκέψεως τοῦ Θεοῦ» [74]. Ἀντὶ τῆς συναφείας νόησις-νοούμενον, «λόγος - ἀπάντησις» [75], ἀντὶ τῆς διαλέξεως, ὁ διάλογος εἶναι ἡ συσχέτησις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ. Ἡ κυριαρχία τοῦ τρίτου προσώπου, ἡ ὁποία ἐδέσποσεν μέχρι σήμερον, εἶναι τὸ <τεῖχος τοῦ ἤχου> μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Μόνον ἡ ὁμιλία πρὸς τὸ Σύ, τὸ δεύτερον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον οὐσιαστικῶς εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ὁ ὁμιλῶν τὸ δεύτερον, ἐπιτρέπει τὴν ὑπέρβασιν καὶ τὴν σύνδεσιν, διότι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι οὔτε «πρῶτον ὄν» [76], οὔτε «ἄπειρος οὐσία» [77]: ὄν καὶ οὐσία εἶναι μόνον ὁ χρόνος, ὁ Θεὸς εἶναι ὁ λόγος τοῦ χρόνου, οὔτε «γενικὸν περιεχόμενον» [78], οὔτε «ἀντικείμενον ἐγκλεῖον τὴν ὕπαρξιν» [79]: ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἔχων, οὐχὶ ὁ ἐχόμενος, ἡ προϋπόθεσις τῆς ἀντικειμενικότητος καὶ τῆς ὑπάρξεως, οὔτε «ἀναγκαία ὑπόστασις» [80], οὔτε «ἀναγκαῖον πρᾶγμα» [81]: Θεὸς εἶναι ὁ Ὑπερβατικός, ἡ ἄρσις τοῦ εἶναι καὶ τῆς ἀνάγκης. Ἐν συνειδήσει τῆς εὐθύνης τῆς οἰκειότητος ἐξομολογούμενος τὸν ἀγῶνα του: «Ἐν ὅλῃ καρδίᾳ μου ἐξεζήτησά σε» [82 α], ὁμολογῶν τὴν εὕρεσιν: «Ἰδοὺ ἔγνων, ὅτι Θεός μου εἶ σύ» [82 β], ὑποσχόμενος ὑπακοήν: «Σὺ φωτιεῖς τὸν λύχνον μου Κύριε» [82 γ], ἐκφράζων ἐμπιστοσύνην: «Ἐν σκιᾷ τῶν πτερύγων σου ἐλπιῶ» [82 δ], ἀνατεινόμενος: «Πρὸς σὲ κύριε ἦρα τὴν ψυχήν μου [82 ε], προσευχόμενος: «Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου [82 στ], ἀγαπῶν: «Ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου πρὸς σὲ ὁ Θεός» [82 ζ], ὁ ἄνθρωπος ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Θεὸν καὶ δὲν διηγεῖται περὶ τοῦ Θεοῦ,μορφοῦται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν κατασκευάζει τύπους Θεοῦ, ὁδηγεῖται εἰς τὸν Θεὸν καὶ δὲν διασύρει τὸν Θεόν. Εἰς τὴν προσφώνησιν καὶ τὴν ὑπακοήν, εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ καλοῦντος ὡς καλουμένου, δὲν ἀποκαλύπτεται ἡ <οὐσία>, ἀλλὰ γεννᾶται ὁ σύνδεσμος. «Ἡ στροφὴ πρὸς τὸ αἰώνιον Σύ [83], ἡ Ἐγὼ-Σὺ σχέσις» [84], κατ' οὐσίαν ἡ σχέσις δύο προσώπων, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἕν εἶναι γραμματικῶς καὶ τὸ ἄλλο ἀξιολογικῶς πρῶτον, εἶναι ἡ ἀνατολὴ τοῦ Θεοῦ.

Εἶναι ὅμως ὁ Θεὸς πρόσωπον; Ἡ διαφωνία τῆς ἱστορικῆς Θεολογίας ἐπισημαίνει τὴν ἀντιφατικότητα τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐρώτησις διαθέτει καὶ τὴν θετικὴν καὶ τὴν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν. Ἡ θετικὴ ἀνήκει εἰς τοὺς θεολόγους: «Τὸ ὄνομα πρόσωπον λέγεται περὶ τοῦ Θεοῦ κατ' ἐξοχήν [85]. Ὁ Θεὸς εἶναι ἕν προσωπικὸν ὄν. Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπὸ τὴν ὑψίστην ἔννοιαν καθαρὰ προσωπικότης [86]. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτος προσωπικότης [87]. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ὕψιστον πρόσωπον [88]. Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπὸ τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα τῆς λέξεως προσωπικός» [89]. Τὴν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν ἀναπτύσσουν οἱ φιλόσοφοι: «Ὁ Θεὸς τῶν φιλοσόφων δὲν εἶναι προσωπικὸς Θεός» [90]. Ἡ ὀρθολογιστικὴ Φιλοσοφία «στερεῖται τοῦ Σύ» [91] (ist

Du–los). Γενικὴ κοσμικὴ Νόησις, ὑπερβατικὴ Διάνοια, ἠθικὴ Τάξις τοῦ κόσμου, Ordo ordinas, «ὑπερπροσωπικὸν Ἀσυνείδητον», εἶναι «ὑποκατάστασις τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ» [92]. Τὴν κριτικὴν αὐτὴν ἐπικυροῦν οἱ κρινόμενοι: «Προσωποποιοῦμεν ὅ,τι εἶναι ἀπρόσωπον— Οὐρανόν, Φύσιν Μοῖραν—ἀλλ' ὁ προσωπικὸς Θεὸς εἶναι μόνον μία <σιλουέττα> Θεοῦ. Μόνον εἷς σχετικὸς Θεός [93]. Βλέπει τις, ὅτι ἐνταῦθα νοοῦμε μόνον πράξεις, δεδομένα, μίαν διαρκῆ ῥοήν, οὐδὲν Εἶναι, οὐδεμίαν παγίαν ὕπαρξιν: μίαν δημιουργίαν, διατήρησιν, κυβέρνησιν, κατ' οὐδένα τρόπον ἕνα δημιουργόν, συντηρητήν, κυβερνήτην [94]. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀπολύτως ἀπρόσωπον ὄν» [95].

Εἶναι τὸ βαβελικὸν πεπρωμένον τῆς σκέψεως ν' ἀντιφάσκῃ, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐπιχερεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς ὀφείλει νὰ εἶναι πρόσωπον, διότι τοῦτο εἶναι θρησκευτικὴ ἀπαίτησις. Ὁ Θεὸς ὀφείλει νὰ μὴ σχετίζηται πρὸς κοσμικοὺς ὅρους, διότι τοῦτο εἶναι ἀξίωσις τοῦ λόγου. Ἡ ἀντίφασις εἶναι τὸ ἔνδυμα τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς σκέψεως. Ὁπωσδήποτε ἡ θεολογικὴ Φιλοσοφία ὁρίζει τὴν διάφορον τῆς προσωπικότητος ἔννοιαν τοῦ π ρ ο σ ώ π ο υ ὡς ἑξῆς: «Πρόσωπον εἶναι ἀτομικὴ ὑπόστασις διανοητικῆς φύσεως [96]. Πρόσωπον εἶναι ἡ δυνάμει τοῦ πνεύματος αὐτοτιθεμένη εἰς τὰς πράξεις της καὶ αὐτομορφουμένη ὕπαρξις [97]. Πρόσωπον εἶναι ἡ συγκεκριμένη, κατ' ἐξοχὴν ὀντικὴ ἑνότης πράξεων διαφόρου οὐσίας [98 α]: ἀφετηρία ἐννόμων διανοητικῶν πράξεων [98 β]. Πρόσωπον εἶναι τὸ ὑποκείμενον, ἐφ' ὅσον μετὰ τῶν ὑπερβατικῶν του πράξεων, ἤτοι εἰς τὴν συμπεριφοράν του, εἶναι φορεὺς ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ ἀπαξιῶν» [99]. Πλὴν τῆς στατικότητος τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν ἀνωτέρω ὁρισμῶν, τοῦ ὁποίου πρότυπον εἶναι ὁ ἀριστοτέλειος Θεὸς <νόησις νοήσεως>, τοὺς ἄλλους ὁρισμοὺς χαρακτηρίζει ὁ δυναμισμός. Ἡ ἀτομικότης ἐκείνη, ἡ ὁποία εἶναι πρόσωπον, συνίσταται εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν πράξεων, διὰ τῶν ὁποίων αὐτομορφοῦται. Ἡ δραστικὴ ἑνότης ἀτομικῶν δυνατοτήτων, κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὰς ἀξίας καὶ τείνουσα πρὸς αὐτοπραγμάτωσιν, εἶναι ἡ οὐσία τοῦ προσώπου. Συμφώνως πρὸς τὴν γενικὴν ἀνωτέρω ἀντίληψιν, π ρ ό σ ω π ο ν ε ἶ ν α ι ἡ ἐ ν σ χ έ σ ε ι π ρ ὸ ς δ ε δ ο μ έ ν α ς ἀ ξ ί α ς μ ε τ ο υ σ ί ω σ ι ς τ ῆ ς δ υ ν α μ ι κ ό τ η τ ο ς ε ἰ ς ἐ ν ε ρ γ η τ ι κ ό τ η τ α, π ρ ὸ ς α ὐ τ ο μ ό ρ φ ω σ ι ν τ ῆ ς ἐ ν σ υ ν ε ι δ ή τ ο υ ἀ τ ο μ ι κ ό τ η τ ο ς. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μονιμότητα τοῦ ὀντικοῦ ἀτόμου, τὸ πρόσωπον χαρακτηρίζει ἡ ἐξέλιξις, ἡ μεταβολὴ καὶ ὁ ἀγὼν τῆς αὐτοδημιουργίας. Πρόσωπον εἶναι ἐνσυνείδητον γίγνεσθαι, ἤτοι ἡ «ζωτικοδυναμικὴ ὑπόστασις» [100] ἐκείνη, ἡ ὁποία, ὡς «ὂν ἐπιτελεστικὸν πράξεων» [101 α], ὑπάρχει «μόνον εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν πράξεών της», [101 β], ἐγκλείουσα οὐσιωδῶς εἰς ἑαυτὴν τὸ φαινόμενον τῆς δυναμικότητος» [102 α] καὶ ἡ ὁποία τείνει «πρὸς αὐτομόρφωσιν συνεχῶς ἐξ ἀρχῆς» [102 β], ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ὡρισμένας ἀξίας, «εἰς τὴν ἀντίληψιν καὶ πραγμάτωσιν τῶν ὁποίων προσωποποιεῖται ἐντὸς τῆς ἀτομικότητός της» [103] καὶ ἐνῷ «εἰς πᾶν τῶν βιωμάτων της μεταβάλλεται» [104 α], διατηρεῖ τὴν ἑνότητά της «εἰς τὴν ποιοτικὴν κατεύθυνσιν τῆς καθαρᾶς αὐτῆς μεταβολῆς» [104 β].

Π ρ ο σ ω π ι κ ό τ η ς ἐξ ἄλλου θεωρεῖται τὸ ἰδεῶδες τοῦ προσώπου. Ἡ φύσις τοῦ προσώπου εἶναι ὀντολογική, τῆς προσωπικότητος ἀξιολογική. Τὸ πρόσωπον ὑπάρχει, ἡ προσωπικότης ἀποκτᾶται. Προσωπικότης ε ἶ ν α ι ἡ τ ά σ ι ς τ ο ῦ π ρ ο σ ώ π ο υ π ρ ὸ ς ἐ κ π λ ή ρ ω σ ι ν τ ο ῦ δ υ ν ά μ ε ι ἐ ν τ ό ς τ ο υ ὑ π ά ρ χ ο ν τ ο ς τ ύ π ο υ. Τὴν προσωπικότητα χαρακτηρίζει ὡς ἀξιολογικὸν πλήρωμα τοῦ προσώπου, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἀνθρωπολογίαν, καὶ ἡ φιλοσοφικὴ θεολογία: «Ἡ προσωπικότης εὑρίσκεται δυνάμει εἰς τὴν ἀτομικότητα» [105], ὡς «ἡ ἐνεργητικὴ πραγμάτωσις τοῦ προσώπου δι' ἑαυτοῦ [106]. Τὸ πρόσωπον, ὡς προϋπόθεσις διὰ τὴν προσωπικότητα, «ε ἶ ν α ι, ἡ προσωπικότης», ὡς ἐπιστέγασμα τοῦ προσώπου, «γ ί ν ε τ α ι» [107]. Ἡ προσωπικότης εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ προσώπου, διὰ τοῦτο «πρόσωπον ἄνευ προσωπικότητος εἶναι ἀδιανόητον», διότι «τὸ εἶναι τοῦ προσώπου» ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς γένεσιν προσωπικότητος» [108 α]. Τὸ πρόσωπον, ὡς «ὀντολογικὸν περιεχόμενον» καὶ ἡ προσωπικότης, ὡς «ἀξιολογικὸν

περιεχόμενον» [108] β τοῦ ἀνθρώπου, ἀλληλοπροϋποτίθενται. Ἡ προσωπικότης, ὡς πλήρωμα τοῦ προσώπου, ἐκφράζει τόν «κατ' ἀναφορὰν πρὸς ὡρισμένον σκοπόν» [109] ὑπερβατισμόν του, διὰ τοῦ ὁποίου «ὑπερβάλλεται τὸ ἁπλοῦν ἀντίτυπον τοῦ εἴδους» [110].

Ἐὰν πρόσωπον καὶ προσωπικότης ἀποτελοῦν ἔκφρασιν τῆς τάσεως τῆς πεπερασμένης συνειδήσεως πρὸς αὐτοτελείωσιν, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ Θεὸς προσωπικός; Κατηγορηματικῶς ἀρνητικὴν ἀπάντησιν δίδει ἡ νεωτέρα Φιλοσοφία τοῦ Θεοῦ, θεωροῦσα τόσον τὴν ὀντολογικὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου ὡς ἀπαράδεκτον διὰ τὸν Θεόν, ὅσον καὶ τὴν δυναμικὴν ἰδιότητα τῆς προσωπικότητος ὡς «ἰδιοτυπίαν τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ὡς πεπερασμένου» [111]. Ἡ ἀντίληψις, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ «ἄπειρον Πρόσωπον ἀπολύτως» [112], θεωρεῖται contradictio in adjecto. «Προσωπικότης καὶ Ἀπόλυτον εἶναι ὅροι ἀποκλείοντες ἀλλήλους, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ὁ εἷς, οὐχὶ ἀμφότεροι ταυτοχρόνως, δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸ Πνεῦμα [113]. Ἀπόλυτος προσωπικότης εἶναι μόνον ἕν, δι' ἀποσπάσεως ἐκ τῶν ὅρων τῆς ὑπάρξεώς του, ὡς ἀπόλυτον παρασταθὲν πεπερασμένον πνεῦμα [114]. Ἡ ἀντίληψις τοῦ Θεοῦ ὡς προσωπικότητος ἀναιρεῖ τὴν ἔννοιάν του ὡς ἀπολύτου καὶ τὸν ὑποβιβάζει εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πεπερασμένου [115]. Ἀπόλυτον καὶ προσωπικότης ἀποκλείονται [116]. Νὰ σκεπτώμεθα τὸν Θεὸν ὡς προσωπικότητα σημαίνει νὰ τὸν καταβιβάζωμεν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην περιοχήν. Προσωπικότης εἶναι ὑψίστη μορφὴ τῆς πραγματικότητος», ἀλλ' αὕτη δὲν παύει νὰ εἶναι «κοσμικὸν εἶναι», ἡ δὲ θεώρησίς της ὡς θείου κατηγορήματος «δὲν εἶναι θεμελιωδῶς ἀληθεστέρα οἱασδήποτε ἄλλης μεταβιβάσεως κοσμικοῦ εἶναι εἰς τὸν Θεόν» [117]. Ἡ κατ' ἀναλογίαν ἀπόδοσις τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος εἰς τὸν Θεὸν ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ σκέψις «δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποσπασθῇ ἐκ τοῦ πεπερασμένου» [118], ἔστω καὶ ἂν ἐπεκτείνῃ ταύτην via eminentiae in infinitum. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου προσωπικότης εἶναι γνωστὸν μόνον ἐκ τοῦ παραστατικοῦ κύκλου τοῦ ἀνθρώπου καὶ μόνον περὶ αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν [119]. Ὁ Θεὸς ἀπέχει τόσον τοῦ νὰ εἶναι ὑψίστη τάξις τοῦ προσώπου, ὥστε θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ εἶναι ἡ κατωτάτη τάξις του, ἓν ἀπόλυτον minimum εἰς προσωπικότητα, τρόπον τινὰ ὁ status evanescens = 0 τῆς προσωπικότητος ἀπολύτως. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τὸ ὕψιστον καὶ ἀπόλυτον, ἀλλ' ἡ ἀρνητικὴ ὁροθετικὴ ἔννοια τῆς προσωπικότητος ἀπολύτως» [120]. Εἰς τὰ ἀνωτέρω πορίσματα ἡ ὑπέρμαχος τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ Θεολογία ἀπαντᾷ: «Δὲν εἶναι ἡ ἰδιότης τῆς προσωπικότητος εἰς τὸν Θεὸν ἀνθρωπομορφισμός, ἀλλ' ἀντιθέτως ἡ ἰδιότης τοῦ προσώπου εἰς τὸν ἄνθρωπον εἶναι θεομορφισμός. Μόνος ὁ Θεὸς εἶναι ἀληθὲς πρόσωπον, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁμοιωματικῶς πρόσωπον. Ὁ Θ ε ό ς εἶναι καθαρὰ προσωπικότης, οὐχὶ ὁ ἄνθρωπος [121]. Ἡ προσωπικότης εἶναί τι «ὑπερφυσικόν» [122], ἐνῷ ἡ θεογονικὴ Φιλοσοφία τῶν νεωτέρων χρόνων προϋποθέτει, ὅτι «ὑπάρχει εἰς τὸν Θεὸν προσωπικότης», διὰ νὰ συμπεράνῃ «κατ' ἀκολουθίαν», ὅτι «εἰς αὐτὸν ὑπάρχει μία προοδευτικὴ κίνησις» [123].

Ἐκτὸς τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ θεωριῶν, μία τρίτη θεολογικὴ τάσις προσπαθεῖ ν' ἀντιληφθῇ τὸν Θεὸν ὡς «πλέον ἢ πρόσωπον [124]. Ἐπὶ αἰῶνας ἔβλεπον οἱ ἄνθρωποι κάτω, διὰ νὰ εὕρουν τὸν Θεὸν μεταξὺ τῶν ζώων, τῶν φυτῶν καὶ τῶν φυσικῶν πραγμάτων. Τελικῶς ἔμαθον νὰ κυττάζουν ὁριζοντίως εἰς προσωπικότητας. Μίαν ἡμέραν πιθανῶς θὰ μάθουν νὰ κυττάζουν πρὸς τὰ ἄνω, διὰ νὰ ἴδουν τὸν Θεὸν ὡς μίαν κορυφήν, ἡ ὁποία φθάνει πολὺ ὑψηλότερον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς προσωπικότητος [125]. Ἡ ὑψίστη πραγματικότης πρέπει νὰ εἶναι ὑπερ-προσωπική [126]. Τὸ πρόσωπον εἰς τὸν Θεὸν δύναται νὰ εἶναι μόνον ἕν τι ἀπολύτως προϋποθέτον τὴν προσωπικότητα, ἀλλὰ τοῦτο ὑπερβαῖνον βεβαίως εἰς τὴν ὑπερ-προσωπικότητα [127]. Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπερ-κοινότης ὡς ὑπερ-προσωπικότης. Εἶναι τὸ ἀδιανόητον ἐπέκεινα ἀμφοτέρων» [128].

Ἡ θεώρησις τοῦ Θεοῦ ὡς <ὑπερπροσωπικότητος>δεικνύει τὴν ἀγωνίαν τῆς σκέψεως νὰ διατηρήσῃ τὴν ὑπὸ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως ἀπαίτησιν ζῶντος προσωπικοῦ Θεοῦ καὶ συγχρόνως νὰ ἄρῃ τὴν σχετικότητα τῆς προσωπικότητος καὶ νὰ θεωρήσῃ τὸν Θεὸν ἄσχετον

πρὸς οἱονδήποτε ὅρον τοῦ κόσμου, συμφώνως πρὸς τὴν περὶ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ ἀξίωσιν τοῦ λόγου. Ἡ σκέψις ἑνὸς «ὑπερπροσωπικοῦ» Θεοῦ εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀντιφατική. Εἰς τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν ὁ Θεὸς εἶναι προσωπικός. Ὁ Θεὸς τῆς Πίστεως εἶναι ὁ μέγας καὶ ἀνεξερεύνητος εἰς τὰς βουλάς του πατὴρ καὶ λυτρωτής. Ὁ Θεὸς τῆς Μεταφυσικῆς εἶναι ὁ ὑπερβατικὸς κοσμικὸς λόγος, ἕν ἐπέκεινα - αἴτιον τοῦ συμβατικοῦ κόσμου. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύει καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς προσωπικότητος τὴν σύμφυτον πρὸς τὴν λογικήν της φύσιν ἀντίφασιν. Ἡ σκέψις εἶναι ἠναγκασμένη νὰ θεωρήσῃ τὸν Θεὸν προσωπικὸν καὶ ἀπρόσωπον ταυτοχρόνως. Ἡ ἀντίληψις, ὅτι «ὁ Θεὸς ὑπάρχει ὡς πρόσωπον, ἀποκλεῖον πᾶσαν ἀνθρωπόμορφον παράστασιν» [129], εἶναι ἄνευ περιεχομένου συνδυασμὸς τῆς Καταφατικῆς καὶ τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας. Θεὸς ἐντὸς τῶν ὁρίων μιᾶς ἀνθρωπίνης ἰδιότητος καὶ συγχρόνως ἄρσις τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρωπίνων ἰδιοτήτων, εἶναι μία pugna verborum. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι οὔτε πρόσωπον οὔτε μή-πρόσωπον, ἀλλ' ἡ ὑπερβατικότης ἀμφοτέρων. Ἐν τούτοις ὁ Θεός, ὡς Θεὸς καὶ οὐχὶ ὡς μεταφυσικὸς ὅρος, εἶναι νοητὸς μόνον ὡς πρόσωπον. Ἡ προσωποποίησις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ πύλη εἰσόδου τοῦ πεπερασμένου πνεύματος εἰς τὸν ναὸν τῆς πίστεως. Ὁ ὑπερβατικὸς Θεὸς ὑπερβάλλει τὴν συμβατικότητα τοῦ προσώπου, ἀλλὰ μόνον ὡς ὑποκείμενον εἶναι προσιτὸς εἰς τὸν ὑποκειμενικὸν κόσμον. Μόνον κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν σχέσιν μας ὁ Θεὸς εἶναι πρόσωπον. Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται ὡς πρόσωπον, διὰ νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὡς δημιουργὸς τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος, δὲν περιορίζεται εἰς ὅ,τι ἐδημιούργησε. Τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται ὡς φίλος, συνομιλητής, σύμβουλος, κριτὴς καὶ σωτήρ, εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς θεότητος του ἐντὸς τοῦ προσωπικοῦ πνεύματος, διότι τοῦτο μόνον πρὸς ἕν πρόσωπον δύναται ν' ἀναπτύξῃ θρησκευτικὴν σχέσιν. Ἡ εἴσοδος τοῦ Θεοῦ ὡς προσώπου εἰς τὴν συνείδησιν δὲν σημαίνει, ὡς ἡ πίστις τῆς ὑπὲρ τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ τεταγμένης Θεολογίας συνεπάγεται, περιορισμὸν τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς κοσμικῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου. Ἐὰν ὁ Θεὸς ὡς μή-πρόσωπον παύῃ νὰ εἶναι Θεός, τοῦτο δηλοῖ τὴν ἀδυναμίαν τῆς πλασματικῆς σκέψεως νὰ συλλάβῃ τὴν ὑπερβατικότητά του, διότι ἡ δυνατότης της φθάνει μέχρι τῆς προαισθήσεως ἑνὸς Μυστηρίου, ἀλλ' οἱ λογικοὶ προβολεῖς της δὲν δύνανται νὰ διασχίσουν τὴν κοσμικήν των ἀτμόσφαιραν. Ὅ,τι εἶναι ὁ Θεὸς ἐκτὸς τῆς προσωπικῆς του ἀποκαλύψεως, τοῦτο αἴρει τὴν ἔννοιάν του ὡς Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀναιρεῖ τὴν ὑπερβατικότητά του καθ' αὑτήν. Ὅθεν, «ὁ Θεὸς δὲν εἶναι Αὐτό, ἀλλὰ Σύ, τὸ ὁποῖον μᾶς προσφωνεῖ» [130 α], ἀλλ' ἡ ἀκολουθία: «ὁ ὅρος πρόσωπον» εἶναι «διὰ τὸν Θεὸν ὁ μοναδικὸς σύμφωνος τῆς πραγματικότητος» [130 β], ἀπολυτοποιεῖ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ τὸ περιεχόμενον τῆς σκέψεως. Ἡ «πραγματικότης» ἐν σχέσει πρὸς τὸν Θεὸν δὲν εἶναι ἀνθρωπίνη δικαιοδοσία. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ συνδεθῇ οὐχὶ πρὸς «τὸ Ἀπόλυτον, τὸ ὁποῖον πρὸς οὐδὲν σχετίζεται» [131], ἀλλὰ πρὸς τὸν Θεὸν ὡς τὸ Σὺ κατ' ἐξοχήν, τὸ ὁποῖον ὡς πρωταρχικὸν Ἐγὼ τὸν καλεῖ εἰς ἄμεσον σχέσιν, διότι τότε μόνον εἶναι προσιτὸς ὁ Θεὸς ἐντὸς τῆς περατῆς σκέψεώς του, ὀφείλει ὅμως νὰ μὴ φαντάζηται, ὅτι διὰ τῶν ἐννοιῶν τοῦ προσώπου καὶ τῆς προσωπικότητος ἠχμαλώτησε τὴν ὑπερβατικὴν ὑπεροχὴν τοῦ Θεοῦ.

Ἀφ' ἧς στιγμῆς «ἐνώπιος ἐνωπίῳ» ἀπευθύνεται ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν Θεόν, παύει νὰ «θεολογῇ». Συνομιλία πρὸς τὸν Θεὸν σημαίνει πίστιν. Ἡ Θεολογία, ἡ ὁποία, ὡς fides quaerens intellectum, ἐρωτοτροπεῖ καὶ πρὸς τὸ δόγμα καὶ πρὸς τὸν λόγον, σχετικοποιεῖ καὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν κρίσιν. Ἡ πεποίθησις, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ Θεολογία εἶναι ἡ «ἐπιστήμη τοῦ Θεοῦ» [132], ἡ νόμιμος κριτικὴ ἔρευνα τῆς θείας οὐσίας, ὑπῆρξεν ὁ νοσογόνος βάκιλλος

τῆς θρησκευτικότητος ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον. Ἡ ἐπιστημονικοποίησις τῆς Θεολογίας κατέταξε τὸν Θεὸν εἰς τὴν τάξιν τῶν πρὸς ἔρευναν ἀντικειμένων. Ἡ Σχολαστικὴ ἀντίληψις, ὅτι ἡ Θεολογία, ὡς«θεωρητικὴ Ἐπιστήμη» [132], δύναται νὰ προσπορίσῃ« ἐπιστημονικὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ» [134], ἢ ὅτι δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν περὶ τοῦ Θεοῦ,«ὡς ὁμιλεῖ τις περὶ ἑνὸςσυναδέλφου, τοῦ ὁποίου τὰς σκέψεις πλήρως ἀντιλαμβάνεται καὶ ἐξετάζει» [135], ὑπῆρξε τὸ <πρῶτον ψεῦδος> τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐπίστευσεν, ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἱστοριογράφος τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν συγκατάθεσιν καὶ τὴν εὐλογίαν του. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψις τοῦ Θεοῦ, ἀναλόγως τῶν ἑκάστοτε ἰσχυόντων εἰς τὴν Φυσικὴν καὶ τὴν Μεταφυσικήν, ὡδήγησεν εἰς τόσας περὶ Θεοῦ θεωρίας, ὅσα καὶ τὰ κοσμοθεωρητικὰ συστήματα, κατὰ τὰ πορίσματα τῶν ὁποίων ἐπεχείρησε τὴν ἑρμηνείαν τῶν ὑπερβατικῶν δεδομένων τῆς Ἀποκαλύψεως [136]. Ἡ διάσπασις τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, αἱ αἱρέσεις καὶ οἱ ἀμοιβαῖοι ἀφορισμοί, δὲν ἠπείλησαν μόνον τὴν θρησκείαν«εἰς τὸ κεντρικὸν νεῦρον τῆς ζωῆς της» [137], ἀλλὰ κατέστησαν τὴν χριστιανικὴν Θεολογίαν πεδίον λογοτεχνικῆς καὶ ἐνίοτε αἰτίαν ἐνόπλου διαμάχης, οὐσιαστικῶς Θεολογίαν ἄνευ Θεοῦ καὶ θρησκευτικότητος. Ἡ summa theologia ὑπῆρξεν εἰς τὴν ἱστορίαν της summa irreligio. Αἱ κατὰ καιροὺς καὶ πρόσωπα ποικίλλουσαι παραστάσεις τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Γραφῆς ἐξέφρασαν τὴν περὶ ἑαυτοῦ μεταβαλλομένην παράστασιν τοῦ Ἐγὼ sub specie revelationis. Ἡ θεολογία ὡς <ἐγωλογία>, «στρεφομένη περὶ τὸν ἄνθρωπον, ὅπως τὸ ἄνθος πρὸς τὸ φῶς τοῦ ἡλίου» [138], ἡ ἀνθρωπολογία ὡς «ἀρχὴ τῆς θεολογίας» [139] καὶ ὁ Θεὸς ὡς «τὸ βαθύτατον περιεχόμενον τῆς λέξεως Ἐγώ»[140], ὑπῆρξαν ἀποτέλεσμα καὶ κριτικὴ τῆς αὐθυποβολῆς, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐπίστευσεν, ὅτι ἡ παράστασις τοῦ Λόγου εἶναι ἔργον τῆς λογικῆς. Ἡ διανοητικὴ theologia perennis ὑπῆρξεν ὁ Προκρούστης τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ κόσμου. Τὸ ens ab alio ὑπῆρξεν ἡ κλίνη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὤφειλε τὸ ens a se νὰ προσαρμορθῇ ἑκὸν ἢ διὰ τῆς βίας. Ξένη πρὸς τὴν ὑπερβατικότητα τῆς πίστεως, ἐπιχειροῦσα νὰ ἐξισώσῃ τὸν κόσμον καὶ τὴν ἄρσιν του, ἡ Σχολαστικὴ θεολογοῦσα φιλολογία δὲν ἀντιπροσωπεύει οὔτε τὴν Χριστιανικὴν Θρησκείαν, οὔτε τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν. Ἡ theologia rationalis εἶναι ἡ ἀρνητικότης καὶ τῆς πίστεως καὶ τοῦ λόγου.

Ἡ ἄσχετος πρὸς τὴν πίστιν <πρώτη φιλοσοφία>, ἡ Μεταφυσική, συνεδέθη ἀνέκαθεν πρὸς τὸ Θεόν, ὥστε ἡ ἱστορία της εἶναι ἡ ἔκθεσις τῶν περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας ἐσχημάτισεν ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς σκέψεώς του. Ὁ Θεός, ὡς τὸ Π ρ ῶ τ ο ν τῆς πραγματικότητος κ α τ ᾽ ἐ ξ ο χ ή ν, ὑπῆρξε τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς μεταφυσικῆς σκέψεως καθ᾽ ὅλην τὴν ἱστορικήν της ζωήν. Εἴτε ὡς πλατωνικὸς «ἔρως», εἴτε ὡς σπινοζικὸς «apetitus», εἴτε ὡς κουζανικὸς «amor intellectualis», ὁ λόγος ἀνεζήτησεν ἐξ ἀρχῆς τὴν Πρωταρχήν του. Ἡ Μεταφυσικὴ ὑπῆρξεν <Πρωτολογία> ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της

μέχρι σήμερον. Ὅ,τι διακρίνει τὰ μεταφυσικὰ συστήματα ἑνὸς Ἡρακλείτου καὶ ἑνὸς Ἀριστοτέλους, ἑνὸς Αὐγουστίνου καὶ ἑνὸς Hegel, ἑνὸς H. Schwarz καὶ ἑνὸς K. Barth, ἐκτὸς τῶν λεπτομερειῶν, εἶναι ἡ διαφορετικὴ ἀντίληψίς των περὶ τοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦ Πρωταρχικοῦ διὰ τὴν ἀξίαν καὶ τὸ νόημα τοῦ εἶναι. Εἴτε ὡς <ἀγαθοφάνεια> εἰς τὸν Πλάτωνα, εἴτε ὡς <ἑνοφάνεια> εἰς τὸν Πλωτῖνον, εἴτε ὡς <θεοφάνεια> εἰς τὸν Eriugena, εἴτε ὡς <ὀντοφάνεια> εἰς τὸν Heidegger, ὁ εἷς Θεὸς ἐμφανίζεται ὑπὸ διάφορον ἔνδυμα [141]. Ὅτι ἡ Φιλοσοφία ὑπῆρξε καὶ θὰ παραμείνῃ «μία σύνδεσις πρὸς τὸν Ἕνα, διὰ τῆς ἐρευνητικῆς σκέψεως τοῦ ὑπάρχοντος ἀνθρώπου» [142], εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ προοπτικὴ τοῦ μέλλοντος. Ἡ σκέψις θὰ ζητῇ τὴν προϋπόθεσίν της, ἐφ' ὅσον ζῇ ὡς σκέψις, ἕν <διατὶ> ἐντὸς τοῦ <τί>. Ἡ ἐρώτησις περὶ Θεοῦ θὰ παραμείνῃ ἀκοίμητος, ἐφ' ὅσον ἡ ὕπαρξις θὰ προσπαθῇ ν' ἀντιληφθῇ τὴν κρυπτογραφικὴν γλῶσσαν τῆς φύσεώς της καὶ τοῦ Θεοῦ. Ὁ λόγος θὰ ἐρωτᾷ διὰ τὴν πηγὴν καὶ τὴν ἐκβολήν του, τὸ μυστήριον τοῦ a quo καὶ τοῦ ad quen, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ὡς λόγος, μία ἀστραπὴ ἐντὸς τοῦ χάους τοῦ χρόνου.

Ἐφ' ὅσον ὁ λόγος, θ' ἀναζητῇ τὸν Λόγον, θὰ μείνῃ φιλόσοφος. Ἐφ' ὅσον ὁ λόγος θὰ διδάσκῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ Λόγου θὰ εἶναι φιλόλογος. Ἡ θεολογία τοῦ λόγου εἶναι ἡ αὐτοβιογραφία του sub specie dei. Ἡ μοῖρα τοῦ λόγου ὡς θεοσόφου εἶναι ἡ <φιλολογία>. Ἡ Μεταφυσικὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Kant ἔπαυσεν οὐσιαστικῶς νὰ ἰσχύῃ ὡς ἀποκρυπτογραφικὸς κῶδιξ τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν ἰδέαν τῆς σχετικότητος ὅμως ἡ Μεταφυσικὴ δὲν ἐσυνήθισεν ἀκόμη. Τὸ μεγαλεῖον τοῦ παρελθόντος, ὁ τίτλος τῆς <πρώτης φιλοσοφίας> καὶ ἡ δικαιοδοσία της ἐπὶ τοῦ ὑψίστου ὄντος αἰχμαλωτίζουν μέχρι σήμερον τὴν σκέψιν. Ἀλλ' ὅσον συντομώτερον προσαρμοσθῇ ἡ Μεταφυσικὴ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς πλασματικότητός της, τόσον ταχύτερον θ' ἀπαλλαγῇ τῆς αὐταπάτης. Ἡ Μεταφυσικὴ ὑπῆρξε μέχρι σήμερον ὀντολογική. Ὡμίλησε περὶ τῆς Ὑπερβατικότητος ὡς πραγματικότητος. Παρέστησε «τὸ ὂν εἰς τὸ εἶναι του» καὶ ἐσκέφθη «τὸ εἶναι τοῦ ὄντος» [143]. Ἡ πρώτη φιλοσοφία ὑπῆρξεν ὀντολογία [144], «διδασκαλία τοῦ ὑφισταμένου, τοῦ Εἶναι ὡς ὄντος» [145]. Ἐνώπιον τοῦ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ ἡ μεταφυσικὴ σκέψις διηγήθη «τὶ εἶναι τὸ ὄν, φέρουσα τὴν ὀντότητα τοῦ ὄντος εἰς τὴν ἔννοιαν» [146]. Σήμερον ἡ Μεταφυσικὴ «δὲν εἶναι πλέον δυνατὴ κατὰ τὸ εἶδος τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως» [147], σκοπός της δὲν εἶναι ἡ περιγραφὴ οὔτε τοῦ λόγου τοῦ ὄντος οὔτε τοῦ ὄντος καθ' αὑτοῦ, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸν λόγον του. Ἀντικείμενον τῆς Μεταφυσικῆς δὲν εἶναι ὁ Θεός, ἀλλ' ἡ ἐρώτησις περὶ Θεοῦ. Ἡ Μεταφυσικὴ δὲν εἶναι περιγραφικὴ ἐπιστήμη, εἶναι φιλοσοφία, ἓν <θαυμάζειν> καὶ <ἐρωτᾶν> ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν ὄντων. Ἡ ἀντίληψις τοῦ προβλήματος τοῦ Θεοῦ καὶ οὐχὶ ἡ ἀνατομία τῆς θείας οὐσίας, εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς Μεταφυσικῆς . Ἡ Μεταφυσικὴ

δὲν εἶναι «ἡ Ἐπιστήμη τῆς ἀπολύτου πραγματικότητος» [148], ἀλλὰ «παριστᾷ τὴν θεωρητικὴν προσπάθειαν τῆς συλλήψεως τοῦ Ἀπολύτου» [149], ἐκφράζει τὴν διαλεκτικὴν τοῦ ἐρωτηματικοῦ <Ὑπερβατικότης> ἐντὸς τοῦ λόγου. Θέμα της δὲν εἶναι ἕν δεδομένον ἢ γεγονός, ἀλλ' ἕν πρόβλημα, τὸ μέγιστον πρόβλημα, λογικὴ λύσις τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ παράστασις του καὶ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὴν σημασίαν του, ὡς προπαρασκευὴ μιᾶς δυνατότητος λύσεως ἐκ τοῦ μετὰ τὴν φύσιν πρὸς τὴν Μεταφυσικήν.

Μεταφυσικὴ εἶναι ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν ἀποκτᾷ ἐντὸς τοῦ χρόνου ἡ μεταφυσικότης. Μεταφυσικὴ εἶναι ὁ βλαστὸς εἰς τὸ ἐλεύθερον ἔδαφος καὶ κλῖμα τοῦ χρόνου, μεταφυσικότης εἶναι τὸ φύτρον εἰς τὸ κλειστὸν φυτώριον τοῦ πνεύματος. Μεταφυσικότης εἶναι τὸ σπέρμα τῆς ἐρωτήσεως τοῦ πνεύματος διὰ τὸν λόγον καὶ τὸ νόημα τῆς ὑπάρξεώς του. Διὰ τοῦτο ὁ <θρυμματιστὴς> τῆς Μεταφυσικῆς, ὁ Kant, δὲν συνέτριψε τὴν μεταφυσικότητα τοῦ πνεύματος, ἐφ' ὅσον τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἐρώτησις τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀρχῆς του, ἀλλὰ τὴν ἱστορικὴν ἐμφάνισιν τῆς μεταφυσικότητος. Ἡ κριτικὴ τοῦ λόγου τοῦ Kant καὶ ἡ ὀντολογικὴ κριτικὴ τοῦ Heidegger σήμερον ἀναιροῦν τὴν Μεταφυσικὴν ὡς σύστημα, τὸ χρονικὸν ἔνδυμα τῆς μεταφυσικότητος. Ἡ Μεταφυσική, ὡς ἡ βασικὴ ἔκφρασις τοῦ ὑπερβατισμοῦ τοῦ πνεύματος, «ὡς ἡ καθαρὰ δυναμικότης τῆς σκέψεως» [150], εἶναι συνυφασμένη πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος παραμένει τὸ <σοφὸν ζῶον>, τὸ «animal rationale», θὰ εἶναι τὸ «animal metaphysicum» [151]. Ἡ μεταφυσικὴ συνείδησις δὲν χρειάζεται νὰ ἑορτάσῃ «ἀνάστασιν» [152], διότι ἡ κριτικὴ καταδίκη της ὑπὸ τῶν Kant καὶ Heidegger εἶναι ἡ αὐτοκριτική της. Ἡ ἄρσις της ὡς ἐπιστημονικοῦ συστήματος, εἶναι ἡ κατάφασίς της ὡς πυρῆνος τοῦ πνεύματος. Ἡ μεταφυσικότης οὔτε ἀπέθανεν, οὔτε κατήντησε σήμερον «περιγραφὴ τῆς χωροχρονικῆς συναφείας» [153]. Ὅσοι ἑορτάζουν τὸν θάνατον τῆς Μεταφυσικῆς, ἑορτάζουν τὰ γενέθλια τῆς μεταφυσικότητος. Ὀφείλουν ὅμως νὰ ἐννοήσουν, ὅτι« ἡ ἀπόρριψις πάσης Μεταφυσικῆς εἶναι εὐκολωτέρα τῆς διαπραγματεύσεως τῆς ἀπορριπτικῆς κρίσεως» [154], ὅτι ἡ ἄρνησις δὲν ἰσοδυναμεῖ οὔτε πρὸς θεμελίωσιν τῆς ἀρνήσεως, οὔτε πρὸς ἐκμηδένισιν τοῦ πρὸς ἄρνησιν. Οἱ ἑορτάζοντες τὴν δύσιν τῆς Μεταφυσικῆς δὲν ἑορτάζουν τὸν ἀφανισμόν της, ἀλλὰ τὴν ἐξαφάνισιν μιᾶς ἡμέρας, ὡς ἄγγελον τῆς ἑπομένης ἀνατολῆς. Ἡ μεταφυσικότης ζῇ, ὅταν ἀκριβῶς πεθαίνῃ, ὅταν ἀναιρῇ τὴν αὐτάρκειαν καὶ ἀναζητῇ ἐξ ἀρχῆς τὴν Ἀρχήν. Πυρὴν τῆς μεταφυσικότητος εἶναι τὸ «ἀπαράδεκτον» [155], ἡ αὐταναίρεσις, ἡ αὐθυπέρβασις. Ἡ Μεταφυσικὴ τῶν Μονάδων τοῦ Leibniz ἢ τοῦ Λόγου τοῦ Kant ἢ τῆς Θελήσεως τοῦ Schopenhauer ἢ τῆς Ζωτικῆς Φορᾶς τοῦ Bergson ἢ τοῦ Εἶναι τοῦ Heidegger, εἶναι τὰ κύματα, τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος, ὡς <ὂν μεταφυσικόν>, ὀφείλει ν' ἀπωθήσῃ διὰ νὰ κρατηθῇ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πνεύματος καὶ νὰ προσεγγίσῃ τὴν terram incognitam. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ μεταφυσικότης ὡς τάσις ἀναιρέσεως τῆς

Μεταφυσικῆς. «Ἡ μεταφυσικὴ Ἐπιστήμη εἶναι ἕν ἱστορικῶς περιωρισμένον φαινόμενον, ἡ μεταφυσικὴ συνείδησις τοῦ προσώπου εἶναι αἰωνία [156]: εἶναι ἡ ὕπαρξις καθ' ἑαυτήν» [157]. Ἡ μεταφυσικότης ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη «διάστασιν» [158] τοῦ πνεύματος, εἶναι ἡ διεύθυνσις ἀπὸ τοῦ ἐνθάδε πρὸς τὸ ἐπέκεινα, ὁ λόγος καὶ ἡ οὐσία τοῦ ὑπερβατισμοῦ.

Ὁ μεταφυσικὸς ὅμως λόγος ὀφείλει ν' ἀντιληφθῇ, ὅτι ὁ καρπὸς τοῦ <δένδρου τῆς γνώσεως> τὸν ὡδήγησε πρὸ τοῦ ἀγνώστου. Καρπὸς τῆς γνώσεως δὲν ὑπῆρξεν ἡ παγγνωσία, ἀλλ' ἡ προϋπόθεσις τῆς γνώσεως τοῦ ἀγνώστου ὡς ἀγνώστου. Ἡ γνῶσις εἶναι γνῶσις, ἀκριβῶς ἐπειδὴ προϋποθέτει τὸ ἄγνωστον. Ἐὰν «τὸ ὄν λέγεται πολλαχῶς» [159 α], αὐτὸ σημαίνει ὅτι κατ' οὐσίαν τὸ <ὄν> λέγεται ο ὐ δ α μ ῶ ς, διότι δὲν εἶναι ὄν, ἀλλὰ «χωριστόν» [159 β], ὁ ἐπέκεινα λόγος τοῦ ὄντος. Ὁ λόγος, δι' «ἅπερ φύσεως ὑπερῆρται», [160 α] δὲν δύναται νὰ λογοδοτήσῃ, διότι ὁ ἴδιος εἶναι φυσικὸς καὶ ὁ λόγος του, κατὰ φυσικὸν λόγον, <φυσικὸς> λόγος. Ἡ <φυσικότης> τοῦ λόγου εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς μεταφυσικότητος του. Φυσικότης εἶναι τὸ δεδομένον, Μετά-φυσικότης τὸ ζητούμενον. Ἡ Μετα-φυσικότης καθ' ἑαυτὴν εἶναι ἡ ἄρσις τοῦ φυσικοῦ λόγου. Ἡ μεταφυσικότης ὡς πνευματικὴ τάσις εἶναι ἡ βεβαίωσις τῆς φύσεως τοῦ λόγου. Ὁ λόγος εἶναι ἐκείνη ἡ φύσις, ἡ ὁποία θέλει νὰ ἐγγίσῃ τὰ μετὰ τὴν φύσιν. Ὁ μεταφυσικὸς λόγος θέλει νὰ ὑπερνικήσῃ τὸν φυσικὸν λόγον, ἀλλ' ὡς φυσικὸς λόγος νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἄρσιν του. Ἡ πολικότης μεταξὺ τοῦ Μεταφυσικοῦ εἰς τὴν ἀλήθειάν του καὶ τῆς μεταφυσικότητος ἐντὸς τοῦ λόγου εἶναι ἡ ῥίζα τῆς πνευματικῆς ἀντινομίας καὶ συγχρόνως ἡ πηγὴ τοῦ πνευματικοῦ ὑπερβατισμοῦ. Ὁ μεταφυσικὸς φυσικὸς λόγος ὀφείλει ἐν τούτοις νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν φύσιν του καὶ ν' ἀντιληφθῇ, ὅτι δὲν εἶναι <πολίτης δύο κόσμων>, ἀλλ' ἐκπρόσωπος ἑνὸς κόσμου μεταβατικοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι οὔτε αὐτὸς οὔτε ὁ <ἄλλος> κόσμος, ἀλλ' ὁ κρίκος των. Ὁ λόγος εἶναι ξένος καὶ πρὸς τὸ ἐνθάδε καὶ πρὸς τὸ ἐπέκεινα, εἶναι ὅμως ὁ σύνδεσμος τοῦ ἐνθάδε καὶ τοῦ ἐπέκεινα. Ὁ λόγος εἶναι ἡ πορεία ἐκ τοῦ χρόνου πρὸς τὴν ὑπέρβασιν τοῦ χρόνου, ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ ἐνταῦθα πρὸς τὴν ὑπερβατικότητα, οὔτε ἐνταῦθα οὔτε ὑπερβατικότης ὁ ἴδιος. Οὐχὶ ὁ λόγος, ἡ πρὸς ἄρσιν τῆς φύσεως τείνουσα φύσις, ἀλλ' ὁ ὑπὲρ τὴν φύσιν λόγος τῆς φύσεως ἔχει δικαίωμα λόγου περὶ τοῦ Ὑπερφυσικοῦ. Περὶ Θεοῦ δύναται νὰ ὁμιλήσῃ μόνον ὁ Θεός. Ὁ λόγος δὲν δύναται οὔτε νὰ κατανοήσῃ οὔτε ν' ἀπορρίψῃ ὅσα «ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον εἰσίν» [160 β], δύναται ὅμως νὰ σκέπτεται, ἐφ' ὅσον ἐνταῦθα ὑπάρχουν πραγματικότης καὶ ὀφειλή, φαινόμενα καὶ ἀξίαι καὶ συγχρόνως «νὰ διακρίνῃ τὸ διανοητὸν καὶ διὰ τούτου τὸ ἀδιανόητον» [161], νὰ κατανοήσῃ τὴν φύσιν τῆς φύσεως καὶ οὕτω τὴν <φύσιν> τοῦ Ὑπερφυσικοῦ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν φύσιν του ὡς λόγου. Ἡ διάκρισις καὶ κατανόησις αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ λόγου εἰς τὴν λογικήν του.

Ἡ προκατάληψις ἐξ ἄλλου τοῦ λόγου, κατὰ τὴν ρωμαντικὴν ἐποχὴν τῆς δυσαρεσκείας του πρὸς ἑαυτόν, ὅτι δύναται ὡς <αἴσθημα> νὰ ἐννοήσῃ τὸν Θεόν,

εἶναι ἡ ἐπιδεικτικὴ αὐτοβεβαίωσίς του ὡς ἀντιλόγου. Οὔτε τὸ «αἴσθημα τοῦ Ἀπολύτου» [162], οὔτε τὸ «αἴσθημα τῆς κατανύξεως» παρέχουν «θετικὴν γνῶσιν» [163] τοῦ Θεοῦ: «Ἡ καρδία», ἡ ὁποία «αἰσθάνεται τὸν Θεόν» [164], εἶναι ὁ λόγος, τὸν ὁποῖον ἀναμοχλεύει ἡ παροῦσα ἀπουσία τῆς Ὑπερβατικότητος, ἡ ὁποία δὲν ἑρμηνεύεται οὔτε λογικῶς οὔτε ἀλόγως. Oculo cordis deus incomprehensibilis. Τὴν αὐτοσυνείδητον ὕπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου συγκλονίζει ἡ πραγματικότης τοῦ Θεοῦ, εἴτε πιστεύεται, εἴτε περιγράφεται, εἴτε διασύρεται, ἀλλὰ τὴν <πραγματικότητα> αὐτὴν οὔτε ὁ λόγος,ὡς res cogitans, οὔτε ἡ logique du cœur δύνανται νὰ ἑρμηνεύσουν. Ἀκριβῶς ἐνταῦθα ἔγκειται ἡ ὑπερβατικότης τοῦ Θεοῦ: Εἰς τὴν ἀ ν α μ ό χ λ ε υ σ ι ν τῆς ὑπάρξεως καὶ παραλλήλως εἰς τὴν ἀ π ο υ σ ί α ν της, εἰς τὴν ἄμεσον ἐ γ γ ύ τ η τ α καὶ συγχρόνως εἰς τὴν μεγίστην ἀ π ό σ τ α σ ι ν, εἰς τὴν ὑπερλογικὴν συναίρεσιν τοῦ ἐν τ α ῦ θ α καὶ τοῦ ἐ π έ κ ε ι ν α, τοῦ ἐ γ ὼ καὶ τοῦ ἀπολύτως ἑ τ έ ρ ο υ. Αὐτὴν τὴν «ἐσωτερικὴν ὑπερβατικότητα (intra-transcendance) τοῦ Θεοῦ» [165], τὴν «τάσιν μεταξὺ ἐγκοσμίου καὶ ὑπερκοσμίου (Inner und Überweltlichkeit) [166], τὴν «διάστασιν ἀφάτου ἐγγύτητος καὶ ἀφάτου ἀποστάσεως», τὸ «ἄπειρον φῶς, τὸ ὁποῖον ἀπομακρύνεται ὅσον πλησιάζομε» [167], τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ὑπερβατικοῦ ὡς «μηδενός, ἐφ' ὅσον πᾶν, ὅ,τι εἶναι δι' ἡμᾶς, εὑρίσκεται εἰς τὴν μορφὴν τῆς ὑπάρξεως» καὶ ταυτοχρόνως ὡς «παντός, ἐφ' ὅσον ὅ,τι εἶναι δι' ἡμᾶς εἰς τὴν ὕπαρξιν κατ' ἐξοχὴν Εἶναι ὑπάρχει μόνον κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν Ὑπερβατικότητα» [168], τὴν ἐντός του καὶ συγχρόνως ὑπὲρ τὰς κατηγορίας του συνυφὴν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ aliud valde τοῦ κόσμου, ὀφείλει νὰ συνειδητοποιήσῃ ὁ λόγος καὶ ν' ἀντιληφθῇ, ὅτι ἐτάχθη νὰ γίνῃ ὁ ἀνιχνευτὴς καὶ ὁ ἄξιος τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς ὑπάρξεως. Ὁ λόγος εἶναι ὁ <διώκτης> τοῦ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ κόσμου, ἀκούων εἰς πᾶν βῆμα του τὴν ἀποτροπήν:

«Τίπτε με.. ποσὶν ταχέεσι διώκεις,
αὐτὸς θνητὸς ἐὼν θεὸν ἄμβροτον; οὐ δέ νύ πώ με
ἔγνως, ὡς θεός εἰμί, σὺ δ' ἀσπερχὲς μενεαίνεις» [169],

καὶ ὅμως ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ὁ ἀγὼν αὐτὸς δὲν εἶναι μάταιος, διότι εἶναι ἡ πραγμάτωσις τοῦ ὑπερβατισμοῦ του. Σκοπὸς τῆς <διώξεως> τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἡ σύλληψις τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἡ προσέγγισις εἰς τὸν Θεὸν καὶ προσέγγισις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ αὐξανομένη ἀπόστασις ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ὁ δρόμος σημαίνει τὴν προετοιμασίαν τοῦ λόγου. Ὁ λόγος <διώκει εἰ καὶ καταλάβει> καὶ συγχρόνως κατανοεῖ, ὅτι ἡ ἀπόστασις τοῦ Θεοῦ μεγαλώνει ὅσον ἡ ταχύτης του αὐξάνεται, ἀλλ' ἡ μεγεθυνομένη αὐτὴ ἀπόστασις σημαίνει τὴν ἑτοιμασίαν του νὰ δεχθῇ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀσυλλήπτου τὸν Ἀσύλληπτον, διότι <πολὺ ἠγάπησε>. Ἡ ἀγωνιστικὴ αὐτὴ ἀγάπη τοῦ λόγου ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα του, τὴν προάγγελον τῆς εὑρέσεως τοῦ Ἀνεξιχνιάστου. «Ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἐὸν καὶ ἄπορον» [170]. Ὁ στρατευόμενος λόγος, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνεται ὡς ὑψίστην ἀποστολήν του τὴν «γνω-

σιν τοῦ Θεοῦ»[171] καὶ τὴν «τοῦ Θεοῦ θεραπείαν[172] — ἄμεινον γὰρ οὐδὲν τοῦ ζητεῖν τὸν ἀληθῆ Θεόν»[173] καὶ συγχρόνως, ὅτι θεᾶται «ἐν αἰνίγματι»[174], κατανοεῖ εἰς τὴν διαλεκτικὴν ἄγνοιάν του, τὴν ἀργοναυτικὴν ζήτησιν καὶ τὴν ἀκοίμητον ἐρώτησίν του, τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ του, ὡς προσπάθειαν «δημιουργίας τοῦ χώρου»[175] καὶ τῆς δυνατότητος εἰσόδου Ἐκείνου, τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ὁποίου καταξιώνει ὁ ἀγών του. «Ἡ οὐσία τοῦ λόγου» δὲν «εἶναι ἡ πίστις»[176], ἀλλ' ὁ λόγος: ἡ ἐρώτησις — ὁ λόγος δὲν «ζῇ ἐξ ἰδίας πίστεως»[177], ἀλλ' ἐκ τῆς λογικότητός του, ὁ λόγος εἶναι δικαιολογία καὶ οὐχὶ παραδοχή. Διὰ τοῦτο ὁ λόγος εἶναι <ἀδόκιμος περὶ τὴν πίστιν>, ὡς ἀναζητητὴς ὅμως τοῦ Θεοῦ, ὁ λόγος εἶναι τὰ π ρ ο λ ε γ ό μ ε ν α τῆς πίστεως. Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι οὔτε ancilla οὔτε regina theologiae, δύναται ὅμως νὰ γίνῃ praeambula fidei.

Ὁ πυρὴν τῆς Φιλοσοφίας εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τῆς λύσεως, τὴν ὁποίαν δίδει τὸ πνεῦμα εἰς τὸ κεντρικόν του πρόβλημα, ἐξαρτᾶται ἡ ὅλη στάσις του ἀπέναντι τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀξιῶν. Διὰ τοῦτο μία Φιλοσοφία, ἡ ὁποία δὲν ἀπήντησεν ἀκόμη εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ, παραμένει εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, προπαρασκευὴ τῆς σκέψεως πρὸς σκέψιν. «Ὁ ὕψιστος σκοπός, πρὸς τὸν ὁποῖον τείνει πᾶσα Φιλοσοφία, εἶναι καὶ θὰ παραμείνῃ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ»[178] καὶ ἡ ἰδέα αὐτή, ἀντιφατικὴ καὶ ἀνεπίτευκτος, οὐσιαστικῶς ἄνευ περιεχομένου, εἷς ἐρωτηματικὸς τίτλος διὰ τὸ ὕψιστον τοῦ πνεύματος, εἶναι ὁ ἀποκλειστικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῆς φύσεως, ἡ πορεία τοῦ χρόνου πρὸς ὑπάντησιν τοῦ Αἰωνίου.

Ἡ τάσις καὶ οὐχὶ τὸ ἐπίτευγμα, ἡ προέλασις καὶ οὐχὶ ἡ κατοχὴ συνιστοῦν, ἐκτὸς τῆς ἰδιοτυπίας τοῦ θεμελιώδους προβλήματος τοῦ πνεύματος, αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ φιλοσοφεῖν. Φιλοσοφία δὲν εἶναι μία συσσώρευσις γνώσεως, ἀλλὰ μία πρόοδος ἀγῶνος. Ἡ οὐσία της δὲν ἔγκειται εἰς τὴν κτῆσιν. ἀλλ' εἰς τὴν πρόσκτησιν. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις δὲν ἀρχίζει οὔτε τελειώνει μὲ τὴν ἄρσιν, ἀλλὰ μὲ τὴν συνείδησιν τῆς ἀγνοίας. Οὐχὶ ἡ γνῶσις, ἡ ἀμφιβολία τῆς γνώσεως διὰ τὴν γνῶσιν εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς Φιλοσοφίας. Φιλοσοφία εἶναι ἡ ὑπέρβασις τῆς ἑκάστοτε ἀγνοίας πρὸς μίαν βαθυτέραν ἄγνοιαν.

Ἡ Φιλοσοφία ἀρχίζει, ὅταν τὸ σύνηθες καταστῇ ἔκτακτον. Φιλοσοφεῖν σημαίνει erectoris ingenii ἔρευναν τοῦ ἐκτάκτου, ἀναζήτησιν τοῦ Εἶναι ὑπὸ τοῦ λόγου. «Φιλοσοφεῖν εἶναι ἀσυνήθης ἐρώτησις περὶ τοῦ Ἀ-συνήθους»[179], ἡ μετουσίωσις τοῦ αὐτονοήτου εἰς αὐτονόησιν. Ἡ σκέψις διὰ τῆς Φιλοσοφίας, δὲν ἐγκαταλείπει τὴν τάσιν της πρὸς τὸ ἀπόλυτον—ἡ σκέψις ζῇ μόνον ὡς ἔκφρασις ἢ ἀξίωσις τοῦ ἀπολύτου: ὡς ἀπόλυτος πίστις ἢ ὡς ἀπόλυτος ἀπαίτησις—ἁπλῶς ἀντιλαμβάνεται βαθύτερον τὴν σημασίαν τοῦ ἀπολύτου καὶ δὲν θεωρεῖ πλέον ἑαυτὴν ὡς ἐκπρόσωπόν του, ἀλλ' ὡς αὐστηρὸν καὶ ὑπεύθυνον ζητητήν του. Ὡς τάσις τοῦ ἀσυνήθους πρὸς τὸ Ἀσύνηθες, ἡ Φιλοσοφία εἶναι τὸ <μεταξὺ> ψευδοῦς καὶ ἀληθοῦς Ἀπολύτου. Τὸ <ψευδὲς Ἀπόλυτον> εἶναι ἡ βεβαιότης

τῆς γνώσεως διὰ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ περιεχομένου της, ἡ πίστις τῆς γνώσεως εἰς τὴν ἀναμφίβολον ἀλήθειάν της, ἡ αὐτοθέωσις τῆς γνώσεως. Τὸ <ἀληθὲς Ἀπόλυτον> εἶναι ἀπαίτησις τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία γνωρίζει τὰ ὅριά της. Ἡ διαλεκτικὴ τῆς αὐθυπερβάσεως, τῆς συνεχοῦς ἀπομακρύνσεως ἐξ ἑαυτοῦ καὶ συνεχοῦς προσεγγίσεως πρὸς τὴν ἀπαίτησίν του, εἶναι ἡ οὐσία τοῦ φιλοσοφεῖν.

Ἡ σκέψις πραγματοποιεῖται διὰ τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων. Σκέψις εἶναι δυνατότης καθορισμοῦ. Φιλοσοφία εἶναι ὁ amor intellectualis τοῦ καθωρισμένου. Ἡ Φιλοσοφία δωρίζει ἑαυτὴν εἰς τὸ ὅριον καὶ οὕτω δωρίζει ἑαυτὴν εἰς ἑαυτήν. Κατ᾽ οὐσίαν Φιλοσοφία εἶναι περάτωσις τοῦ ἀπεράντου=τοῦ μὴ εἰσέτι πέρατος, κατ᾽ ἀναφορὰν πρὸς τὸ Ἄπειρον=τὴν ἄρσιν τοῦ πέρατος. Ἡ ἀγάπη τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ Ἄπειρον ζῇ ἐκ τῆς ὑπερβάσεως τῶν ὁρίων. Εἰς τὸ ἄπειρον ἐγγύτερον εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ὁρίζει τὰ ὅριά του, ὁ ἀπελευθερούμενος ἐκ τοῦ ἀορίστου, ὁ καθορίζων τὴν φύσιν του. Εἰς τὴν Φιλοσοφίαν ἐκεῖνος γνωρίζει περισσότερα, ὅστις ἔχει ἐπισημάνει τὰς περισσοτέρας ἀγνοίας. Φιλοσοφεῖν εἶναι ἀλλεπάλληλος εὕρεσις καὶ ἄρσις ἀγνοίας. Ἀκριβῶς ὅμως αὐτὴ ἡ συνεχὴς ὑπερπήδησις εἶναι δυνατὴ διὰ τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ. Ὅστις οὐδὲν ὅριον δύναται νὰ σύρῃ, γνωρίζει δῆθεν τὸ πᾶν, ἑπομένως δὲν φιλοσοφεῖ. Ὅστις δὲν δύναται νὰ ὁρισθεῖ, δὲν γνωρίζει τὶ γνωρίζει, δὲν αἴρει τὴν ἄγνοιαν, δὲν δύναται ὅθεν οὔτε νὰ ὑπερβαθῇ, ἄρα οὔτε νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα τῆς ὑπερβάσεως, δηλαδὴ νὰ φιλοσοφήσῃ, διότι δὲν ἔμαθεν ἀκόμη ν᾽ ἀμφιβάλλῃ.

Τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἀμφιβάλλει διὰ τὸ κῦρος του, διατηρεῖ <ὄμματ᾽ ἀτειρέα> ἐνώπιον τοῦ θαυμαστοῦ. «Ἀμφιβολία» δὲν «εἶναι μεταφυσικὴ ἔλλειψις χαρακτηρισμοῦ καὶ θελήσεως», δὲν «εἶναι ἀδυναμία, εἶναι ἀντιθέτως ὁ βαθύτατος μεταφυσικὸς χαρακτὴρ, ἡ αὐτοσυνείδησις τῆς θελήσεως ὡς τάσεως πρὸς ὑπέρβασιν, ἡ λογικὴ δύναμις, ἡ ὁποία δὲν θέλει μόνον νὰ διασαφήσῃ τοὺς ὅρους τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ νὰ ὑπερπηδήσῃ ἐξ ὁλοκλήρου τὴν πραγματικότητα. Φιλοσοφία εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἀμφιβολίας, ἡ ὑπέρβασις ἐκ τοῦ κόσμου πρὸς τὸν λόγον τοῦ κόσμου, ἐκ τοῦ χρόνου πρὸς τὴν ἄρσιν τοῦ χρόνου. Ἀμφιβολία εἶναι ἡ ἀξίωσις τοῦ αἰωνίως ἰσχύοντος, ὁ ἐσώτατος συγκλονισμὸς τοῦ πνεύματος εἰς τὸν ἀγῶνα του πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς Ἀρχῆς τοῦ εἶναι. Ὑπεύθυνος ἀμφιβολία εἶναι ὁ αὐτοέλεγχος τοῦ ἐνθάδε πρὸ τοῦ ἀπαιτουμένου Ὑπερβατικοῦ. Σκοπός της δὲν εἶναι ἡ παρουσίασις τοῦ ἀναμενομένου, δὲν ἀποβλέπει εἰς ὑποκατάστασιν τῆς γνώσεως, ἀλλὰ διὰ τοῦ συστηματικοῦ ἐλέγχου τοῦ παροδικοῦ ἑτοιμάζει ἐντὸς τῆς συνειδήσεως τὸν χῶρον, ὅπου θὰ ἠδύνατο νὰ κατοικήσῃ τὸ Μέγα. Ἀμφιβολία εἶναι ὁ τραγικὸς προφήτης τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος δὲν προαναγγέλει ἐνθουσιαστικῶς τὴν ἔλευσιν, οὔτε καταγίνεται εἰς τὴν ἐκ τῶν προτέρων περιγραφὴν τοῦ ἐρχομένου, ἀλλ᾽ ἀναγκάζει τὸν λόγον εἰς <μετάνοιαν> εἰς ἀναθεώρησιν τῆς μέχρι τοῦδε λογικῆς δογματικῆς του. Ἀμφιβολία εἶναι ἡ αὐτοκριτικὴ τῆς κρίσεως ἐν ἀναμονῇ τοῦ Ὑπερτάτου.

Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΠΙΣΤΙΣ

Εἴτε <'Επιστήμη τοῦ Θεοῦ>, εἴτε <Φιλοσοφία τοῦ Θεοῦ>, εἴτε Θεολογία, εἴτε Μεταφυσικὴ καλεῖται ὁ πρὸς τὸν Θεὸν προσανατολιζόμενος λόγος, ἀναγνωρίζει σήμερον, ὅτι περὶ τοῦ 'Υπερβατικοῦ δύναται νὰ ὁμιλήσῃ μόνον ὁ 'Υπερβατικός. 'Ο λόγος δὲν πιστεύει, ὅτι εἶναι ὁ «ἀγγέλων πρεσβύτατος» [180] τοῦ Θεοῦ, δὲν θέλει νὰ εἶναι πλέον μυθολόγος, ἀλλὰ λόγος, ἡ ἐνσυνείδητος περὶ ἑαυτοῦ ἐρώτησις τοῦ ὄντος. 'Ο λόγος δὲν κατανοεῖ, ἀλλ' οὔτε διαψεύδει τὴν πίστιν, δὲν θέλει νὰ εἶναι οὔτε ὀρθολογισμὸς οὔτε πολυλογία, ἀλλὰ λόγος φιλόθεος, ἐρευνητὴς καὶ ἀκροατὴς τοῦ ὑπερβατικοῦ κατὰ συνθήκην ὁμωνύμου του. Ἔργον τοῦ λόγου εἶναι ἡ καταξίωσις τοῦ χρόνου ἐνώπιον τοῦ Αἰωνίου. 'Ο λόγος εἶναι ὁ <μάγος>, ὁ ὁποῖος ἀκάματος, μὲ ἐπιμονὴν πρὸ τῆς θέας ἑνὸς ὁδηγητικοῦ συμβόλου, διασχίζει ἐρήμους, ἀναρριχᾶται εἰς ὄρη καὶ κατέρχεται εἰς κοιλάδας, παλαίων πρὸς τὸν καύσωνα, τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἀπαγοήτευσιν, ἐλπίζων,ἀλλ' ἀβέβαιος, ἀγωνιζόμενος νὰ εὕρῃ τὸν προσδοκώμενον. 'Ως <μάγος>, ὁ λόγος δὲν ἀνέρχεται εἰς τὸν οὐρανόν, ἀλλὰ πορεύεται ἐπὶ τῆς γῆς, ὑφιστάμενος τὰς συνεπείας τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ κόσμου τῆς πατρίδος του καὶ ἀκολουθῶν <αὐτοῦ τὸν ἀστέρα> εὑρίσκει τὸν Θεὸν ἤδη <γεννηθέντα>. 'Ο ὁδοιπόρος λόγος δὲν εἶναι ἐκπορθητής, οὔτε νομάς, εἶναι προσκυνητής.

'Ο λόγος εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς σχέσεως. Σχέσις δὲν σημαίνει μόνον ἐρωτᾶν ἀλλὰ συγχρόνως ἐρωτᾶσθαι, δὲν εἶναι μόνον νοεῖν, ἀλλ' ἐπίσης νοεῖσθαι. «Συνείδησις τοῦ Θεοῦ» «δὲν εἶναι ἕν ἔχειν τοῦ Θεοῦ» [181], ἀλλ' ἕν ἔχεσθαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὸ <ἔχειν> ὡς συνείδησιν τοῦ <ἔχεσθαι>. Τὸ ἐν-σχέσει-ἵστασθαι εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν χαρακτὴρ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ. 'Η σχέσις ὅμως πρὸς τὸν Θεὸν δὲν «εἶναι»,ἀλλ' ὀφείλει νὰ γίνῃ «πλήρως ἀναμφίβολος» [182]. Οὔτε ἡ γνῶσις, οὔτε ἡ κατοχή, ἡ ἀφοσίωσις καὶ ἡ πρᾶξις εἶναι ἡ οὐσία τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. In actu γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ παρουσία ἑνὸς συνεργοῦ καὶ διδασκάλου, ἑνὸς συμπορευομένου ὁδηγητοῦ. Εἰς τὴν «στροφὴν πρὸς τὴν νέαν κατεύθυνσιν»[183], εἰς τὴν «θρησκευτικὴν πρᾶξιν»[184], ἀνοίγεται ἡ πραγματικὴ προοπτικὴ τῆς συνδέσεως πρὸς τὸν Θεόν «κατὰ παρουσίαν ἐπιστήμης κρείττονα» [185]. 'Αντὶ τῆς καταγραφῆς τῶν ὅρων τῆς οὐσίας, ἡ εὐθύνη τῆς φιλίας, «ἀντὶ τῆς γνώσεως ἡ συμπεριφορὰ [186], ἀντὶ τῆς κατοχῆς ἡ σχέσις» [187] ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἄνθρωπον «τὴν ἐπαφήν», οὐχὶ «πρὸς τὸ 'Απόλυτον» [188], ἀλλὰ πρὸς τὸν Θ ε ό ν. 'Ως μέγας 'Αδελφός, οὐχὶ ὡς μεταφυσικὸς ὅρος, ὁ Θεὸς * συμπαρίασταται εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ πνεύματος ἐντὸς τοῦ χρόνου.

---

* «σφίγγει τὸ χέρι στὶς ἄφεγγες νύχτες...
Τί εἶναι ὁ Θεός, κανείς μας
Στοὺς αἰῶνες δὲν θὰ μάθη,
Ὅμως ζητεῖ παντοτεινά,
Νὰ συνδεθῆ πιστὰ μαζί μας» [189].

Ὡς φίλος εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου νὰ διακρίνῃ τὰ ἴχνη τῆς ὁδοῦ τῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἐκάλυψεν τὸ <χιόνι τῆς ἀμφιβολίας> καὶ οὐχὶ ὡς μηδενικὸν Ἄπειρον, εἶναι γνωστὸς ὁ Θεὸς ὡς *Θεός*. Ἡ γνῶσις αὐτὴ τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι λογιστικὴ διάγνωσις οὐσίας, ἀλλ' ἀγωνιστικὴ ἐπίγνωσις ἀγάπης. «Ὁ μὴ ἀγαπῶν οὐκ ἔγνω τὸν Θεόν, ὅτι ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν» [190]. Ἡ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ *ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐμπνεόμενος ἀγὼν καταξιώσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸ τοῦ Θεοῦ*.

Τὸ τέλος τοῦ λόγου εἶναι ἡ ἐρώτησις. Τὸ τέλος τῆς ἐρωτήσεως εἶναι ἡ πίστις. Ἡ ἐρώτησις δὲν αἴρει τὸν λόγον καὶ δὲν αἴρεται ὑπὸ τῆς πίστεως, ἀλλὰ βοηθεῖ καὶ τὸν λόγον καὶ τὴν πίστιν νὰ μὴ βυθισθοῦν εἰς τὸ αὐτονόητον. Ὡς τέλος τοῦ λόγου, ἡ ἐρώτησις δὲν σημαίνει ἐκμηδένισιν, ἀλλὰ συνείδησιν τῶν ὁρίων τοῦ λόγου. Ὡς τέλος τῆς ἐρωτήσεως, ἡ πίσις δὲν σημαίνει ἐκμηδένισιν, ἀλλὰ συνείδησιν τῶν ὁρίων τῆς ἐρωτήσεως. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἀπεριόριστος ὡς δυνατότης, ἀλλὰ περατὴ ὡς δεδομένον. Ἡ πίστις αἴρει τὴν ἐρώτησιν, ἀλλὰ δὲν τὴν καταστρέφει. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς ζωῆς τῆς πίστεως. Ἡ πίστις παραμένει πίστις, μόνον ἐφ' ὅσον αἴρει τὴν ἐρώτησιν. Ἡ οὐσία της εἶναι ὁ ἀγών, οὐχὶ ὁ ὕπνος τῆς βεβαιότητος. Ἡ πίστις εἶναι ἡ ἄρσις τῆς ἐρωτήσεως. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἡ ἐγρήγορσις τῆς πίστεως.

Ὅταν ἡ πίστις εἶναι ἀπόκτημα καὶ οὐχὶ εὕρημα, ὅταν ἐπιστεγάζῃ ἀγῶνα ἐναντίον τῆς ἀμφιβολίας καὶ δὲν μεταβιβάζεται ὡς αὐτονόητον κληρονομικὸν ἀγαθόν, ἡ ἐνσυνείδητος πίστις, εἶναι τὸ ἀποφασιστικώτερον τόλμημα. Εἰς τὴν πίστιν ὁ ἄνθρωπος ἀρνεῖται τὸν ἄνθρωπον, ὁ λόγος θέλει νὰ σιωπήσῃ, ὁ ἐγωϊσμὸς ζητεῖ ὑποταγήν, ἡ σκέψις αὐταναιρεῖται. Εἰς τὴν ἀπάρνησιν καὶ σιωπήν, εἰς τὴν ταπείνωσιν καὶ τὴν ἀναίρεσιν ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιεῖ, ὅσον εἰς οὐδεμίαν ἄλλην ἐκδήλωσίν του, τὴν πλασματικότητα καὶ τὴν σημασίαν της. Ἡ αὐτοσυνείδησις, εἰς τὴν ὁποίαν ὁδηγεῖ ἡ πίστις, εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς οὐσιαστικωτέρας αὐθυπερβάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πίστις ἀποτελεῖ τὴν μεθόριον τοῦ πλασματικοῦ καὶ τοῦ αἰωνίου. Εἰς τὴν κροῦσιν τῆς πίστεως ἡ πύλη τοῦ Ὑπερτάτου ἀνοίγει, ὁ Αἰτούμενος ἐντὸς τῶν μορφῶν τῆς παροδικότητος προσκαλεῖ εἰς ὑπέρβασιν τοῦ παροδικοῦ. Ὁ χρόνος διὰ τῆς πίστεως μεταλαμβάνει τοῦ Αἰῶνος. Ἡ μετάληψις αὐτὴ δὲν εἶναι μετοχὴ οὐσίας, εἶναι ὑποδοχὴ τοῦ Ἁγίου, δὲν εἶναι μετουσίωσις, εἶναι *μεταξίωσις*. Τὸ πέρρς εἰς τὴν πίστιν παραμένει πέρας—ἡ πίστις δὲν εἶναι μυστικισμός. Ὑπέρβασις τοῦ πέρατος δὲν σημαίνει μεταβολὴν τοῦ πέρατος εἰς ἄπειρον. Τὸ πέρας δὲν αἴρει τὸ πέρας, ἀλλ' ἀντιθέτως συνειδητοποιεῖ τὴν εὐθύνην τῆς περατότητος του καὶ ἀγωνίζεται ὡς πέρας νὰ γίνῃ ἄξιον τοῦ δημιουργοῦ Ἀπολύτου. Ἡ πίστις δὲν εἶναι θέωσις, ἀλλ' ἀξιολόγησις τοῦ πέρατος, δὲν εἶναι κατοχή, ἀλλὰ *καταξίωσις*.

«Ἡ πίστις εἶναι ἓν φοβερὸν παράδοξον» [191]. Τὸ ἄλογον ὑπόσχεται τὴν

ἀλήθειαν. Ἓν δέος καταλαμβάνει τὸν λόγον, τὸν πιστὸν τῆς ἀληθείας ἐντὸς τοῦ κόσμου. Ὑπάρχει ἡ Ἀλήθεια εἰς ὅ,τι ὁ λόγος δὲν ἐπαληθεύει; Ἡ πίστις εἶναι τὸ ἀδιανόητον, τὸ ἀναπόδεικτον, τὸ ἀναντίρρητον καὶ τὸ ὑποσχόμενον. Ἀρχίζει ἐκεῖ, ὅπου σταματᾷ ἡ σκέψις. Ὁμιλεῖ, ὅταν ὁ λόγος σιωπᾷ. Δίδεται εἰς τὸν ἤδη δοθέντα. Ἡ πίστις εἶναι τὸ μυστήριον τῆς ὑπάρξεως. Ὁ λόγος αἴρεται καὶ συγχρόνως <ἀφουγκράζεται> εἰς τὴν ἄρσιν του τὴν ἀπάντησιν, διὰ τὴν ὁποίαν ἠγωνίσθη. Ἡ ἀπάντησις εἶναι <ἀκατάληπτος> καὶ ὁ λόγος δὲν τὴν κατανοεῖ, ἀλλὰ διαισθάνεται, ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ πρῶτος εἰς τὴν πραγματικότητα, ἀλλ' εἷς ἄλλος ὑπέρλογος Λόγος, ὁ ὁποῖος τὸν θέτει καὶ τὸν αἴρει ὡς λόγον καὶ εἶναι ὅ,τι αὐτὸς ἐρωτᾷ.

Πίστις εἶναι ἡ ἀντίφασις μεταξὺ τῆς ὑποκειμενικῆς πεποιθήσεως καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀβεβαιότητος. «Ἐὰν δύναμαι νὰ συλλάβω τὸν Θεὸν ἀντικειμενικῶς, δὲν πιστεύω, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἔχω τὴν δυνατότητα αὐτήν, δι' αὐτὸ πρέπει νὰ πιστεύω»[192]. Ἡ μαθηματικὴ ἀπόδειξις εἶναι ἡ πλέον ἄτεγκτος ἐπιβολὴ τῆς ἀναγκαιότητος, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ ἐπὶ τοῦ κόσμου τῶν δεδομένων. Ἀλλ' ὁ πυρὴν τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἐλευθερία εἶναι ἀκριβῶς ἡ διαμαρτυρία τοῦ πνεύματος κατὰ τῆς ἀνάγκης. Ἡ πίστις εἶναι ὁ ῥιζικώτερος ἡρωϊσμὸς τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως πρὸ τοῦ ἀπόντος Ἐγγυτάτου. Πίστις εἶναι ἐλευθέρα πτῆσις εἰς τὸν οὐρανὸν τοῦ Θείου, ἡ ὁποία διαρκεῖ, ἐφ' ὅσον ἡ ἀγωνιστική μου παραμένη ἄγρυπνος, ἐφ' ὅσον ἡ ἐλευθερία μου ἐπιζητεῖ τὴν ὑπέρβασιν τῆς ἀναγκαιότητος καὶ παραλλήλως ἡ γηΐνη βαρύτης, συνεχῶς ὑπερβαλλομένη, οὐδέποτε ἐκμηδενίζεται ῥιζικῶς.

Ἡ πίστις δὲν εἶναι μία ὑποδιαίρεσις τῆς γνώσεως, δὲν συμπληροῖ τὴν γνῶσιν, δὲν εἶναι ἐπαύξησις τοῦ εἰδέναι. Δὲν εἶναι ὑπηρέτις τῆς γνώσεως ἡ πίστις. Γνῶσις εἶναι μία μορφὴ ἠρεμίας καὶ ἱκανοποιήσεως, χαρακτήρ της εἶναι ἡ ἐπάρκεια, σύμβολόν της ὁ κύκλος, σκοπός της ὁ ἄνθρωπος. Πίστις εἶναι μία τάσις πρὸς ὑπέρβασιν, χαρακτὴρ της εἶναι ἡ ἔνδεια, σύμβολόν της τὸ βέλος, σκοπός της ὁ Θεός.

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς γνώσεως ἀντιπαρατίθενται ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον, πρόσωπον καὶ πρᾶγμα. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ἡ ὑποταγὴ τοῦ ἀντικειμένου εἰς τὸ ὑποκείμενον, ἡ γνωστικὴ κατάληψις τοῦ πράγματος ὑπὸ τοῦ προσώπου. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πίστεως ἀντίκεινται δύο ὑποκείμενα, δύο πρόσωπα. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ἡ σχέσις τῶν δύο ὑποκειμένων, ἡ ἀμοιβαιότης τῆς ἀγάπης.

Προκειμένου περὶ γνωσεολογικῶν συστημάτων, ὅ,τι ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ἀντικειμενικότης τοῦ ὑποτιθεμένου, ἡ ἀλήθεια αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον πρεσβεύει τὸ σύστημα, οὐδέποτε ἡ συγκεκριμένη ὕπαρξις αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος συνέγραψε τὴν θεωρίαν. Προκειμένου περὶ τῆς πίστεως, τὸ ἐνδιαφέρον κατευθύνεται πρὸς τὸν πιστευόμενον ὡς συγκεκριμένον ὑποκείμενον, πρὸς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ὡς πρόσωπον ἀπευθύνεται πρὸς συγκεκριμένα καὶ ὑπεύθυνα πρόσωπα.

Ὅταν ἡ πίστις καταντήσῃ αὐθικανοποίητος γνῶσις, ἔγινεν ἤδη δεισι-

δαιμονία: φαινομενικὴ κατάκτησις τοῦ Αἰωνίου ὑπὸ τοῦ παροδικοῦ.

Ἐὰν ἡ πίστις εἶναι ἀνεξάρτητος τῆς γνώσεως, δὲν χρειάζεται τὰς μεθόδους τοῦ γνωστικοῦ κύρους διὰ νὰ ζήσῃ. Ἡ πίστις εἶναι ὁ ἐσώτατος συγκλονισμὸς τῆς ὑπάρξεως πρὸ τοῦ Εἶναι, ἡ ὁλοκληρωτικὴ συναρπαγὴ τῆς προσωπικότητος ἐνώπιον τοῦ ἐπιτάσσοντος ὑπερβατικοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν βασίζεται ἐπὶ ἀποδείξεων. Ὅταν ἡ Ὑπερβατικότης ἀναμοχλεύῃ τὰ μύχια τῆς καρδίας, εἶναι περιττὴ ἡ ἀπόδειξίς της. Μόνον οἱ κενοὶ ζητοῦν ν' ἀποδείξουν ὅ,τι δὲν κατέχουν. Ὅταν πετᾷ τις, διατὶ ὀφείλει νὰ ἀποδείξῃ ὅτι πετᾷ; Ἡ πίστις, μετάρσιος καὶ ἐρευνητική, ταπεινὴ ἐνώπιον τοῦ Ἁγίου καὶ ἀξιοπρεπὴς πρὸ τῆς εὐθύνης, ὑπερπηδῶσα τὰ τείχη τοῦ χρόνου καὶ ἐπιζητοῦσα πάσῃ θυσίᾳ ν' ἀνταποκριθῇ πρὸς τὸ βαθύτατον νόημα τοῦ Εἶναι, ζῇ ὡς ἐνθουσιασμὸς καὶ ὑπέρβασις, ὡς ἀγωνιζομένη ἐλευθερία ἐνώπιον τῆς ἀγαπωμένης καὶ ἀγαπώσης ὑπερβατικῆς Ἐλευθερίας.

Ἡ πίστις εἶναι τὸ ἕτερον καὶ τὸ πλήρωμα τοῦ λόγου. Ὡς λόγος τοῦ Ὑπερλόγου, ἡ πίστις δὲν εἶναι λογικὴ ἀπόδειξις, ἀλλ' ὑπακοή. Δὲν εἶναι κριτικὴ στάσις, ἀλλὰ συναρπαγή. Δὲν εἶναι ἐξαγόμενον συλλογισμοῦ· εἶναι εὐθύνη. Πίστις εἶναι ἀγὼν καταξιώσεως. Οὔτε «credimus ut cognoscamus», οὔτε «cognoscimus ut credamus» [193]. Credimus ut credamus. Ἡ πίστις εἶναι αὐτοσκοπός. Πίστις εἰς Θεὸν δέν «εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ μακαριότης ἐπὶ τῆς γῆς»[194]. Τὸ <κατ' ἐξοχὴν> τῆς πίστεως εἶναι ἡ ἀ ν ά β α σ ι ς καὶ ἀνάβασις δὲν εἶναι μόνον ἀνύψωσις, ἀλλ' ἐκπόρθησις τοῦ ὕψους, ἀγὼν καὶ πόνος. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ Σ ὺ καὶ ἡ ἀντίληψις τοῦ Σὺ ὡς ἀξιολογικῶς πρώτου προσώπου, ἡ εὐθύνη τῆς προσωπικῆς σχέσεως ἐνώπιον τοῦ Σὺ καὶ ἡ μετουσίωσις τοῦ θέλω εἰς γενηθήτω, εἶναι ἡ ἀξίωσις, ἡ ἀξία καὶ ἡ καταξίωσις τῆς πίστεως. Οὐχὶ ὡς δεδομένον, ἀλλ' ὡς πρόσληψις, οὐχὶ ὡς γεγενὸς μιᾶς στιγμῆς τοῦ βίου, ἀλλ' ὡς ἐξ ἀρχῆς τιθεμένη καὶ ἐκπορθουμένη ἀξία, οὐχὶ ὡς κτῆμα, ὡς πρόσκτησις ἡ πίστις καταξιοῦται. Π ί σ τ ι ς ε ἶ ν α ι ἀ γ ὼ ν π ρ ὸ ς π ί σ τ ι ν. Ἡ πίστις σχετίζεται πρὸς τὴν ἀπιστίαν. Πίστις δὲν εἶναι τὸ ἀντίθετον τῆς ἀπιστίας. Ἡ ἀπιστία εἶναι ὁμοούσιος τῆς πίστεως. Ἀπιστία εἶναι ἐκείνη ἡ πίστις, ἡ ὁποία χαίρεται τὴν αὐτάρκειαν. Πίστις εἶναι ἐκείνη ἡ ἀπιστία, ἡ ὁποία ἀγωνίζεται ν' αὐθυπερβληθῇ. Δὲν δωρίζεται ἑπομένως ἡ πίστις, ἀλλ' ἐκπορθεῖται, ἀναλόγως τοῦ πρὸς ἀπόκτησίν της ἀγῶνος καὶ τῆς πρὸς ἀγῶνα δυνάμεως. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἀξία τῆς πίστεως καὶ ὁ ἀγὼν ὁ κριτής της. Ἐν τούτοις ἡ πίστις, ὡς κατάκτησις καὶ οὐχὶ ὡς παροχή, δὲν εἶναι ἄμεσον ἀποτέλεσμα τῆς θελήσεως. Δὲν πιστεύομεν εὐθὺς ὡς ἐπιθυμήσωμεν νὰ πιστεύσωμεν. Δὲν εἶναι ἡ ἐπιθυμία ἡ μήτηρ τῆς πίστεως. Ἡ πίστις εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἀγωνιστικῆς ἐλευθερίας. Δὲν ἀνατέλλει εἰς ὅσους ἐπιθυμοῦν τὴν ἀνατολήν της, ἀλλ' εἰς ὅσους πορεύονται πρὸς τὴν ἀνατολήν. Τὸ <μέτρον πίστεως> δὲν εἶναι εὕρημα, οὔτε δῶρον, εἶναι ἐπιβράβευσις. Ἡ πίστις δὲν ἔρχεται εἰς τὸν ἀναμένοντα, ἀλλ' ἀναμένει τὸν ἐρχόμενον. Οὔτε ἡ ἀποδεικτικὴ κρίσις, οὔτε ἡ

αὐτονόητος πεποίθησις εἶναι ἡ πίστις. Λόγος καὶ ἀναμφίβολος γνῶσις εἶναι προβαθμίδες τῆς πίστεως. Πίστις εἰς τὸν Θεὸν δὲν εἶναι ἡ πλέον ἀναξιόπιστος βαθμὶς τῆς πλατωνικῆς γνωσεολογίας· πίστις δὲν εἶναι ἕν εἶδος πίστεως, οὔτε ἕν εἶδος γνώσεως, ἀλλ' ἕν εἶδος ἀγῶνος. Ἡ πίστις δὲν εἶναι δογματικὴ Μεταφυσική, εἶναι ἡ συνεχὴς ὑπέρβασις καὶ τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλλείψεως τοῦ λόγου, διὰ τοῦτο δὲν παραμένει «ἀνέκκλητος βεβαιότης» [195], ἀλλ' ἀναιρουμένη ἀμφιβολία, δὲν εἶναι ἡ νάρκη τῆς αὐτοπεποιθήσεως τοῦ λόγου, ἀλλ' ἡ ἀφύπνησις τῆς ἀμφιβολίας τοῦ λόγου εἰς ἑαυτόν. Ἡ ἀμφιβολία εἶναι ὁ ὄρθρος τῆς πίστεως καὶ τὸ κριτήριον τῆς ἀξίας της. Ἡ βαθύτης τῆς πίστεως ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ βάθους τῆς ἀμφιβολίας, τὴν ὁποίαν ἀγωνίζεται νὰ ἄρῃ. «Ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἡ βαθυτάτη πηγὴ τῆς τιμίας πίστεως» [196], ἡ προϋπόθεσις τῆς αὐτοσυνειδήσεως τῆς πίστεως ὡς πίστεως. Ἡ ἀμφιβολία δὲν εἶναι ὁ ἀντίπους τῆς πίστεως, διότι πίστις δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ παθητικὴ παραδοχὴ ἑνὸς ἀπιστεύτου, ἀλλ' ὁ ἀγὼν μεταξὺ τοῦ ἐγὼ καὶ τῆς ἀμφιβολίας εἰς τὸ ἐγὼ πρὸ τοῦ Ὑπερβατικοῦ. «Ἡ πίστις ἐγκλείει ἐντός της τὴν ἀμφιβολίαν εἰς τὴν πίστιν» [197] καὶ μόνον ὡς ὑπερνίκησις τῆς ἀμφιβολίας αὐτῆς, ὡς διαρκὴς αὐθυπέρβασις ἡ πίστις γρηγορεῖ. Χωρὶς ἀμφιβολίαν ἡ πίστις θὰ ἦτο ἀσυνείδητος <βιοφάνεια>. Χάρις εἰς τὴν ἀμφιβολίαν ἡ πίστις ἀγρυπνεῖ, ἀναγνωρίζει ἑαυτὴν ὡς ὑπέρβασιν πέρατος καὶ ἀντιλαμβάνεται τὴν εὐθύνην τῆς τόλμης της. Ὡς τὸ παράδοξον κατ' ἐξοχήν, ἡ πίστις δὲν ἐξαφανίζει τὴν ἐρώτησιν τῆς ἀμφιβολίας, ἀλλὰ τὴν ὁδηγεῖ εἰς τὴν συνείδησιν τῆς σχετικότητός της. Τὸ <ῥῆμα τῆς πίστεως>, δὲν διαλύει τὸν λόγον — fides non destruit rationem, οὔτε θέλει νὰ τοῦ ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειάν του, ἐφ' ὅσον αὕτη <οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου> — fides excedit rationem, ἀλλὰ τοῦ ὑποδεικνύει τὴν πλασματικότητά του καὶ τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας του. Οὐχὶ ὁ λόγος, ὁ ὀρθολογισμὸς εἶναι ἀρνητὴς τῆς πίστεως. Οὐχὶ ἡ πίστις, ἡ μισαλλοδοξία εἶναι ὁ ἐχθρὸς τοῦ λόγου. Rationalismns ὅμως καὶ fideismus δὲν εἶναι οὔτε ὁ λόγος οὔτε ἡ πίστις. Λόγος καὶ πίστις, ὡς παράλληλοι προσπάθειαι ὑπερπηδήσεως τοῦ πέρατος, δὲν εἶναι ἀντίπαλοι, ἀλλὰ συναγωνισταί. Ὁ λόγος προετοιμάζει τὴν εἴσοδον τῆς πίστεως καὶ τῆς διδάσκει κατόπιν τὴν εὐθύνην της. Ἡ πίστις βοηθεῖ τὸν λόγον ν' ἀπαλλαγῇ ἐκ τοῦ ἐμφύτου ἐγωϊσμοῦ του. Ὁ λόγος εἶναι ἡ <φάτνη> καὶ τὸ <δοκίμιον τῆς πίστεως>. Ἡ πίστις δὲν θέλει νὰ <καταλύσῃ>, ἀλλὰ νὰ <πληρώσῃ> τὸν λόγον.

Εἰς τὴν συνειδητὴν καὶ ἀγωνιστικὴν πίστιν, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ὡς σκοπὸν τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου κατάκτησιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὴν καταξίωσιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ Θεοῦ, ἐκπληροῦται τὸ βαθύτατον νόημα τῆς ὑπάρξεως. Ἀγὼν πρὸς καταξίωσιν τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ τελικὸς προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πίστις, ὡς τὸ <μέγιστον μάθημα> τῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἶναι ἡ συνυφὴ τοῦ δέους πρὸ τοῦ Θεοῦ, τῆς δεήσεως πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοῦ δέοντος ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν ἡ πίστις, εἰς τὸν ἀγῶνα της πρὸς ὑπέρβασιν τοῦ παροδικοῦ

ἐρωτᾷ, δεικνύει τὴν ἀγωνιστικὴν εὐθύνην τῆς ἐλευθερίας της. Ἡ ἐρώτησις εἶναι τὸ <πνεῦμα μαθητείας> τῆς πίστεως. Ἡ δυσπιστία τῆς πίστεως πρὸς ἑαυτὴν ἐπιζητεῖ καὶ ἐκφράζει τὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν Θεόν. «Πιστεύω, Κύριε· βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ» [198].

ΠΑΡΑΠΟΜΠΑΙ

1. Nic. Cusanus: De deo abscondito (Opera - J. F. Stapulensis MDXIIII, vol. II, fol. 2v-3r). **2.** Kritik der Urteilskraft, 1799, S. 92 (PAW 5. Bd.— W. Windelband, 1908, S. 254-EC 5. Bd. 1914, S. 326). **3.** P. Tillich: Religiöse Verwirklichung, 1930, S. 102. **4.** W. Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften (WW I. Bd.—B. Groethysen 1922, S. 287. **5.** G. E. Mueller: Analogia entis and dialectic: «Sophia» XXIV 1,1956, p. 35. **6.** M. Heidegger: Einführung in die Metaphysik, 1953, S. 59. **7.**—Über den Humanismus, 1947, S. 19/20 - Platons Lehre von der Wahrheit, 1954, S. 76. **8.** — Holzwege, 1952, S. 239/40. **9.** — Sein und Zeit, 1953, (1927), S. 38. **10α.**—Holzw. S. 245, **β.** 244, **γ.** 238/39, **δ.** 311. **11.** — Zur Seinsfrage, 1956, S. 38. **12.** — Sein und Zeit, S. 3/4. **13.** M. Eckhart: (Textbuch — O. Karrer, 1926, S. 65, 291). **14.** G. W. F. Hegel: Wissenschaft der Logik I (WW 4. Bd.—L. von Henning 1834), S. 73. **15.** H. Cohen: Die Religion der reinen Vernunft, 1919, S. 48. **16.** — Judische Schriften, I. Bd. 1924, S. 91. **17.** P. Simon: Zur natürlichen Gotteserkenntnis, 1940, S. 64. **18.** R. Otto: Das Gefühl des Überweltlichen I, 1932, S. 273. **19α.** P. Tillich: Systelatic Theology, vol. I 1953, p. 163, **β.** pp247, 289. **20.** K. J. Fischer: Der Unfug des Seins, 1955, S. 14. **21.** W. Veauthier: Analogie des Seins und ontologische Differenz. «Sylposion» IV. Bd. 1955, S. 7. **22.** W. Dilthey: Ὡς ἀν. S. 290. **23.** H. Wagner: Existenz, Analogie und Dialektik, 1953, S. 170. **24.** F. Gogarten: Der Zerfall des Humainsmus, 1937, S. 14. **25.** K. Jaspers: Vernunft und Existenz, 1949, S. 91. **26.** M. Heidegger: Grundsätze des Denkens (Διάλεξις, ἀνακοινωθεῖσα τὴν 22-5-1957 εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Freiburg). Πρβ.— Holzwege S. 310. **27α.** F. Heinemann: Jenseits des Existentialismus, 1957, S. 158. **β.** 153. **28.** L. Wittgenstein: Tractatus Logico - Philosophicus, 1922, p. 186/87. **29.** M. Heidegger: Was ist Metaphysik?, 1955, S. 44. **30.** K. Jaspers: Existenzphilosophie, 1956, S. 50. **31.** I. Kant: Kritik der reinen Vernunft, 1781, S. VII (PAW 4. Bd.— B. Erdmann, 1903, S. 7, EC 3. Bd.— A. Görleand, 1913, S. 5). **32.** P. Wust: Der Mensch und die Philosophie, 1946, S. 19. **33.** C. Nink: Philosophische Gotteslehre, 1948, S. 13. **34.** E. Spranger: Der unbekannte Gott, 1954, S. 61. **35.** Th. Spoerri: Die Herausforderung des Existentialismus, 1954, S. 27. **36.** Ἀριστοτέλης: Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Z1 (1028β 2/7). **37.** K. Rahner: Geist in Welt, 1957, S. 72. **38.** M. Scheler: Der Formalismus in der Ethik, 1954, S. 302. **39.** Γρηγόριος Νύσσης: Ἐξήγ. ἀκρ. εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμ., ὁμιλ. IB (MPG t. 44 <I> 1863, p. 1025D-1026A). **40α.** Αὐγουστῖνος: In Ioannis evangel. tractatus LXIV, 1, cap. XIII (MPL t. XXXV <III²> 1845, p. 1804) β.—De trinitate lib. XV. cap. II, 2, (t. XLII <VIII> 1886, p, 1057). **41.** Φίλων Ἀλεξανδρεύς: Περὶ τῶν τοῦ δοκησισόφου Κάϊν ἐγγόνων 21,6. (L.

Cohn - D. Wendland, vol. II MDCCCXXXVII, p. 5). **42.** Γρηγόριος Νύσσης: Περὶ παρθενίας κεφ. I (MPG t. 46<III> 1863, p. 361D). **43.** M. Schoch: Der Gotterglaube des modernen Menschen, 1956, S. 66. **44.** Πρὸς Φιλιππισίους Γ, 12. **45.** H. de Lubac: De la connaissance de Dieu, 1948, p. 135. **46.** P. Wust: Ungewissheit und Wagnis, MCMXXXVI, S. 48, E. Spranger: Ὡς ἀν. S. 35, M. Scheler: Ὡς ἀν. S. 305. **47.** R. Guardini: Vom lebendingen Gott, 1936, S. 93. **48.** K. Heim: Glaube und Denken, 1934, S. 211. **49α.** K. Racnher: Ὡς ἀν. S. 71, **β.** 72. **50.** N. Berdiajew: Die Philosophie des freien Geistes, 1930, S. 230. **51.** P. Wust: D. Mensch u. d. Philosophie, S. 44. **52.** M. Luther: Auslegung deis Evangel. Iohannsi IV, 432 (WW.—G. Walch, VII. Bd. 1741, S. 2160). **53.** —Sermo am Tag der. hl. Dreifalitgkeit (WW 12. Bd.—P. Pietsch, 1891, S. 589). **54.** I. Kant: Opus postumum: «Altpreussische Monatschrift»—R. Reicke, XXI. Bd. 1884, S. 339. **55.** M. Heidegger: Holzwege, S. 247. **56.** —Über den Humanismus, S. 47-Platons Lehre v. d. Wahrheit, S. 119. **57.** Descartes: Discours de la Méthode I (Oeuvres — C. Adam et P. Tannery, t. VI 1902, p. 3). **58.** B. Pascal: Pensées I, 4 (Oeuvres— L. Brunschvicg, t. XII, 1904, p. 18). **59.** K. Jaspers: Vernunft und Existenz, 1949, S. 82. **60.** D. Wust: Der Mensch u. d. Phphlosophie, S. 43. **61.** K. Jaspers: Eiführung in die Philosophie, 1950, S. 47. **62.** Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης: (Die Lieder des Hl. Franciscus von Assisi—F. Schlosser und E. Steinle, 1842, S. 118). **63.** M. Picard: Die Welt des Schweigens, 1948, S. 9. **64.** Πρόκλος: Εἰς τὴν Πλάτωνος θεολογίαν βιβλ. II, κεφ. IV. (Aem. Portus, MDCXVIII, p. 106). **65.** Γρηγόριος Νύσσης: Κατὰ Εὐνομίου λόγος Γ (MPG t. 45 <II> 1863, p. 601B). Πρβ. Ἐξήγ. ἀκρ. εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν τοῦ Σαλομ., ὁμιλ. Ζ (t. 44 <I> p. 732C). **66.** Ψαλμὸς ΞΔ, 2, κατὰ παράθεσιν καὶ ἑρμηνείαν τοῦ Ἰουδαίου Μωϋσέως Μαιμούν. (Le guide des égarées, t. I1856, L, IX, p. 253 - Führer der Unschlüssigen, Buch I 1923, 59, S. 207). **67.** Θωμᾶς Ἀκυϊνάτης: (In Boetium de Tinitate qu. II art. I ad 6 (Opuscla selecta, t. II 1881, p. 27). **68.** M. Maeternick: Le trésor des Humbles, MCMI, p. 19. **69.** Αὐγουστῖνος: Confessiones lib. LIV, 4 (MPL t. XXXII <I> 1877, p. 663). **70.** Πλωτῖνος: Ἐννεάδων VI,8, 11 (H. F. Mueller, vol. II MDCCCLXXXp. 427). **71.** H. Sieker: Fracht des Lebens, 1944, S. 270. **72.** M. Buber: Gottesfinsternis, 1953, S. 152/53. **73.** — Ich und Du (Dialogisches Leben, 1947), S. 89. **74.** G. Marcel: Être et avoir, 1935, p. 42. Πρβλ. Du refus à l' invocation, 1940, p. 194. **75.** E. Brunner: Der Mensch im Widerspruch, 1937, S. 89, A. Schüler: Verantwortung vom Sein und Ethos der Person 1948, S, 32, H. Thielicke: Theologie der Anfechtung, 1949, S. 33, S. Frank: Das Absolute: «Idealismus» I. Bd. MCMXXXIV, S. 161. **76.** I. Duns Scotus: Quaestiones in librum primum Sententiarum, dist. III, qu. II (Oo. — Patres Franciscani, t. IX MDCCCXCIII, p. 9a). **77.** E. Gilson: L' être et l' essence, 1948, p. 113. **78.** G. W. F. Hegel: Vorlesungen über die Philosophie der Religion I (WW 11. Bd. P.—Marheinek, 1832, S. 77). **79.** S. Behn: Einleitung in die Metaphysik, 1933, S. 281. **80.** A. G. Baumgarten: Metaphysica, 1743, 836, 838, (p 280). **81.** C. A. Crusius: Entwurf der notwendigen Vernunftwartheiten, 1753, 204, (S. 355). **82α.** Ψαλμὸς ΡΙΗ, 10, **β.** ΝΕ, 10, **γ.** ΙΖ, 29, **δ.** ΝΣΤ, 2, **ε.** ΚΔ, 1, **στ.** ΡΜ, 2, **ζ.** ΜΑ, 2. **83.** K. Heim: Glaube und Denken, 1934, S. 213. **84.** A. Schüler: Ὡς ἀν. S. 32. **85.** Θω-

μᾶς Ἀκ.: Summa theologica I, qu. 29, III (corp.) (Kathol. Akademikerverband, 3. Bd. 1939, p. 52). **86.** S. Kierkegaard: Religion der Tat (E. Geismar, 1952, S. 86). **87.** F. Klimke: Der Monismus, 1911, S. 210. **88.** R. Otto: Freiheit und Notwenidgkeit, 1940, S. 8. **89.** A. Kirchner-Ist das Dasein Gottes ein theologisches Rätsel?: «Philosophisches Jahrbuch» 57. Bd. 2 H. 1947, S. 154. **90.** W. Fulton: Divine Personality: «The Expository Times» vol. 47, 1935/36, p. 199. **91.** E. Brunner: Ὡς ἀν. S. 97. **92.** M. Scheler: Der Formalismus in der Ethik, 1954, S. 407. **93.** Lavater an F. H. Jakobi, 13-12-1787 (F. H. Jakobi's Auserlesener Briefweschsel —F. Roth, I. Bd. 1825, S. 438/39. **94.** I. G. Fichte: Rückerinnerungen, Antworten, Fragen (WW—I. H. Fichte V. Bd. 1845, S. 366). **95.** N. Hartmann: Ethik, 1949, S. 248. **96.** M. S. Boetius: Liber de persona et duabus naturis cap. III (MPL t. LXIV <II> 1891, p. 1343C). **97.** T. Steinbüchel: Die philosophische Ghrundlegung der Katholischen Sittenlehre, I. Bd. 1947, S. 340. **98α.** M. Scheler: Ὡς ἀν. S. 393, **β.** 382. **99.** N. Hartmann: Ὡς ἀν. S. 227. **100.** T. Steinbüchel: S. 339. **101α.** M. Sheler: S. 396, **β.** 51. **102α.** L. Soukoup: Grundzüge einer Ethik der Personlichkeit, 1951, S. 79, **β.** 70. **103.** T. Steinbüchel: S. 349. **104α.** M. Scheler: S. 432. **β.** 397. **105.** A. E. Biedermann: Christliche Dogmatik II, Bd. 1885, S. 542. **106.** T. Steinbüchel: S. 350. **107.** A. Schüler: S. 62. **108α.** T. Steinbüchel: S. 349, **β.** 337. **109.** A. Drews: Deutsche Religion, 1935, S. 44. **110.** W. Windelband: Einleitung in die Philosophie, 1923, S. 341. **111.** A. E. Biedermann: S. 538. **112** M. Scheler: S. 528. **113.** E. von Hartmann: Die. Religion des Geistes, 1882, S. 155. **114.** A. E. Biedermann: S. 543 **115.** Z. Drews: Ὡς ἀν. **116.** H. Scholz: Religionsphilosophie, 1921, S. 429. **117.** K. Jaspers: Scheling, 1955, S. 184. **118.** A. E. Biedermann: S. 539. **119.** N. Hartmann: Ethik, 1949, S. 247. Πρβλ. I. G. Fichte: Üeber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung (WW V. Bd. 1845, S. 187- Die Schriften zu I. G. Fichtes Atheismussreit — H. Lindau, 1912, S. 34. **120.** N. Hartmann: S. 248. **121.** E. Brunner: Die christliche Lehre von Gott I, 1946, S. 144/45. **122.** W. W. Moock: Natur und Gottesgeist, 1948, S. 153. **123.** F. W. J. von Schelling: Die Weltalter (M. Schröter, 1946 S. 67/68). **124.** I. S. Eriugena: De divisione nature, lib. II, 20 (MPL t. CXXII 1853, p. 558A). **125.** H. N. Wiemann: God is more than we can think: «Christendom» vol. I, 1, 1935, p. 432. **126.** F. E. Bradley: Essays on Truth and Reality, 1914, p. 436. **127.** K. Leese: Die Religionskrisis, 1948, S. 356. **128.** E. Przywara: Gott, 1926, S. 58/59. **129.** A. Schüler: S. 31. **130α** E. Brunner: S. 127, **β.** 144. **131.** F. H. Bradley: S. 428. **132.** H. Renard: The Philosophy od God, 1952, p. VII. **133.** C. A. Crusius: Ὡς ἀν. 204 (S. 356). **134** G. Gransfeld: Die Schophfung, 1952, S. 5. **135.** F. Paulsen: Einleitung in die Philosophie, 1909, S. 284. **136.** Πρβλ. A. M. Horwáth: Die einzelnen Arten der Theologie in ihrem Verhältnis zum Gottesbegriff: «Divus Thomas» 19. Bd. 1941, S. 42. **137.** L. Ziegler: Gestaltwandel der Götter, 1920, S. 99. **138.** W. Fulton: Ὡς ἀν. S. 203. **139.** F. M. Müller: Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion, 1881, S. 42. **140** E. Brunner: Ὡς ἄν. S. 132. **141.** Περὶ τοῦ ὅρου «Πρωτολογία» πρβλ. P. Tillich:

Religiöse Verwirklichung, 1930, 131. Τοὺς ὅρους «ἀγαθοφάνεια», «ἐνεφάνεια» ἴδε εἰς E. Gilson: L'être et l' et l' essence, p. 323. Περὶ «θεοφανείας», «ὀντοφανείας» συγκρ. I. S. Eriugena: Commentarius in S. Evangel· secundum Ioannem I (MPL t. CXXII, 1853, p. 302 B), R. Corti: Die Mythopoese des «werdenden Gottes», 1953, S. 34. **142.** K. Jaspers: Vernunft und Existenz, 1949, s. 109. **143.** M. Heidegger: Über den Humanismus, 1947, S. 12-Platons Lehre von der Wahrheit, 1954, J. 65. **144.** Πρβλ. P. Tillich: Systematic Theology, vol I 1953, p. 20, M. Heidegger: Holzwege, 1952, S. 194. **145.** K. Jaspers: Der Phiplosophische Glaube, 1948, S. 130. **146.** M. Heidegger: Was ist Metaphysik? 1955, S. 45. **147.** K. Jaspers: Die geistige Situation der Zeit, 1955, S. 164. **148.** W. Windelband: Einleitung in die Philosophie, S. 214. **149.** A. Liebert: Mythus und Kultur, 1925, S. 32. **150.** Novalis: Philosophie und Physik (WW — L. Tieck, F. Schlegel. II Theil 1837, S. 108). **151.** M. Heidegger. Ὡς ἀν. S. 9. **152.** H. Meyer: Metaphysik als Wissenschaft: «Philosophia perennis» II.Bd. MCMXXX, S. 1071. **153.** A. Gisler: Der Modernismus, 1912, S. 320. **154.** H. Höffding: Der Begriff der Analogie, 1924, S. 99. **155.** G. Marcel: Jurnal metaphysique, 1935, 17-10-1922 (p. 279). **156.** W. Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften (WW I. Bd.—B. Groethuysen, 1922, S. 386). Πρβλ. A. Riehl: Der Philosopihsche Kritizismus 1908, S. 584, K. Joël: Die pihlosophische Krisis der Gegenwart 1919, S. 14. **157.** M. Heidegger: Ὡς ἀν. S. 41. **158.** E. Spranger: Weltfrömmigkeit, 1941, S. 35. **159α.** Ἀριστοτέλης: Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Γ 2 (1003α, 1), Z1 (1028α, 1), **β.** Δ7 (1005α, 10). **160α.** Ἑρέννιος: Ἐξήγησις εἰς τὰ μετὰ τὰ φυσικὰ (<C. A.> Brandis: Die Aristotelischen Handschriften im Vatican, 1832, S. 80), **β.** 81. **161.** L. Wittgenstein: Tractatus Logico-Philosophicus, 1922, p. 76/77 Πρβλ. K. Jaspers: Vernunft und Existenz 1949, S. 112,—Existenzphihlosophie, 1956, S. 72. **162.** F. Schleiermacher: Über die Religion, 1799 II, S. 54. **163.** R. Otto: Kantisch-Fries'sche Religionsphilosophie, 1921, S. 112. **164.** B. Pascal: Pensées II, 278 (Ouvres- L. Brunschwicg, t. XIII 1904, p. 201). **165.** R. Le Senne: La découverte de Dieu, MCMLV, p. 285. **166.** O. Karrer: Das Religiöse in der Menschheit und das Christentum, 1949, S. 170. **167.** F. Przywara: Gott, 1926, SS 59/60, 136. **168.** K. Jaspers: Existenzphilosophie, S. 71. **169.** Ἰλιάδος X, 8/11. **170.** Ἡράκλειτος: (H. Diels IB 18, S. 155). **171.** B. Spinosa: Ethices pars IV, prop. XXVIII (Oo—G. Gebhardt, 1924, II Bd. S. 228). **172.** «Μόνον καὶ πάντα τὸν σοφὸν ἐπιστήμην ἔχειν τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας». (Stoicorum veterum fragmenta—I. ab. Arnim, vol. III, MCMIII, 544, p. 146). **173.** Φίλων Ἀλεξανδρεύς: Περὶ μοναρχίας 5, 36/38 (ὡς ἀν. vol. V MCMVI, p. 9). **174.** Πρὸς Κορινθίους Α, ΙΓ,12. **175.** E. Mayer: Dielektik und Nichtwissen, 1950, S. 369. **176.** E. Frank : Knowledge, Will and Belief, 1955, pp 327, 312. **177.** K. Jaspers: Vern. u. Exist. S. 113. **178.** M. Müller: Leben und Religion, (1906), S. 157. **179.** M. Heidegger: Einführung in die Metaphusik 1953, S. 10. **180.** Φίλων Ἀλεξ. : Περὶ συγχύσεως διαλέκτων 146 (p. 257). **181.** F. Schleiermacher: Über die Religion (WW 1. Bd. 1843, II, S. 255. **18?.** W. Windelband: Einl. in d. Philosph. S. 395. **183.** K. Heim : Glaube und Denken, 1934, S. 213. **184.** D. Tillich: Religionsphilosophie: «Lehrbuch der Philosophie» II. Bd. 1925, SS 778, 804. **185.** Πλω-

τῖνος: Ἐννεάδων VI 9,4 (ὡς ἀν. vol. II, p. 445). **186.** K. Jaspers: Einführung in die Philosophie, 1950, S. 46. **187.** R. M. Rilke: an I. Jahr, 22-2-1923 (Briefe aus Muzot—R. Sieber—Rilke, C. Sieber, 1935, p. 185). **189.** F. M. Müller: Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion, S. 52. **189.** C. F. Meyer: In Harmesnänchten (WW—W. Linden I. Teil 1929, S. 36. **190.** Ἰωάννης: Ἐπιστολὴ Α, δ 8. **191.** S. Kierkeggaard: Furcht und Zittern (WW 3. Bd.—H. Gottsched, 1909, SS 47, 50. **192.** S. Kierkegaard: Post-Scriptum aux miettes philosophiques, 1949, p. 135. **193.** Αὐγουστῖνος: In Ioannis evang. tractatus XL, 9 CMPL t. XXXV <III²> 1845, p. 1690). Πρβλ. S. Anselmus: Proslogion cap. I (MPL t. CLVIII <I> 1853, p. 227B—O o—F. S. Schmitt vol. I MDCCCXLVI, p. 100). **194.** Goethe: Maximen und Reflexionen (WW — Eduard v. d. Hellen, 4. Bd. <1902> S. 243). **195.** F. Köhler: Gotteserkenntnis und Gottesgeheimnis, 1948, S. 29. **196.** M. Müller: Leben und Religion, (1906), S. 65. **197.** D. Tillich: Die biblische Religion und die Frage nach dem Sein, 1956, S. 74. **198.** Κατὰ Μάρκον Θ, 24.

IOANNES KYPARISSIOTES
STOICHEIODES EKTHESIS TON THEOLOGIKON THESEON *
(IHRE ÜBERLIEFERUNG UND IHR GEHALT)

VON

BASILEIOS L. DENTAKIS

Lic. THEOL. (UNIV. ATHEN) - Dr. PHIL. (UNIV. MÜNCHEN)

Anwesend waren der Kaiser persönlich, der Patriarch Joannes Kalekas mit dem ganzen höheren Klerus und der Grossdomestikos Joannes Kantakuzenos.[101] Barlaam wurde aufgerufen und entwickelte seine Anklagen. Als Verteidiger der Mönche sprach Gregorios Palamas. Die Synode sprach Palamas frei und tadelte Barlaam dafür, dass er zur Unzeit dogmatische Streitigkeiten ausgelöst habe. Mit einer tieferen theologischen Erörterung befasste sich die Synode nicht, verbot aber auf alle Fälle[102] jede Fortsetzung der dogmatischen Auseinandersetzung. Patriarch Joannes Kalekas erliess nach der Synode ein Patriarchal-

---

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 420 τοῦ προηγουμένου τόμου.

101. Joannes VI. Kantakuzenos spielte eine Hauptrolle im hesychastischen Streit. Grossdomestikos unter Andronikos III., nahm er nach dessen Tod gegen die Kaiserin-Regentin Anna von Savoyen Stellung. Am 26 Oktober 1341 liess er sich in Didymoteichos zum Kaiser krönen, aber erst nach Jahren des Bürgerkrieges konnte er den Thron in Kontantinopel selbst besteigen (3. Febr. 1347). Im Dezember 1354 musste er abdanken. Er wurde Mönch zuerst im Kloster τῶν Μαγγάνων dann auf dem Heiligen Berge, wo er unter dem Namen Joasaph lebte. Er starb in Mystras am 15. Juni 1383. Er schrieb neben seinem Geschichtswerk auch eine ganze Reihe theologischer Abhandlungen, nicht zuletzt gegen die Antipalamiten. Vgl. Ehrhard, 105-106; Jugie, I 445 und passim; Mercati, Notizie 273-275. 509-510 und passim; Moravcsik, 177-179; V. Parisot, Cantacuzène, homme d' Etat et historien, Paris 1845; DTC II 1072-75 (L. Loevenbruck) und XI 1779 (M. Jugie); Catholicisme II 480-481 (M. Jugie); LTK V 507 (F. Dölger); R. J. Loenertz, Hospitaliers et Navarrais en Grèce 1376-1383, Regestes et Documents, Or. Chr. Per. 22 (1956) 348.

102. «Ἐπέτρεψεν ἡ μετριότης ἡμῶν ἀναγνωσθῆναι εἰς ἐπήκοον τῆς συνόδου τοὺς ἱεροὺς καὶ θείους κανόνας, δι' ὧν ἀπηγόρευται, μὴ μόνον τοῖς κατ' αὐτὸν (τὸν Βαρλαάμ), ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι μηδέν τι περὶ δογμάτων κινεῖν καὶ τοῖς ἄλλοις ἐντεῦθεν πάντως ἀνάγκην ἐπιτιθέναι, περὶ τοιούτων ἀπολογεῖσθαι, μηδὲ διδασκαλικὸν ἑαυτοῖς περιτιθέντας ἀξίωμα διεξιέναι περί τινων ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων. Μόνοις γὰρ ἐδόθη τοῦτο τοῖς ἀρχιερεῦσι Θεοῦ παρὰ τῆς ἄνωθεν χάριτος». Miklosich-Müller, Acta I 203-204; P.G. 151, 681C.

schreiben zum Zwecke der Vernichtung der Schriften Barlaams.[103] Vier Tage nach der Synode starb Kaiser Andronikos III. Palaiologos.[104] Damit hob im Umkreis der Kaiserin-Witwe Anna von Savoyen ein grosses Tauziehen um die Macht an, das zu allen möglichen Intrigen führte. Auch die Auseinandersetzung über den Hesychasmus wurde in diesen Wirbel hineingezogen. Der Synodalbeschluss bedeutete durchaus nicht das Ende des Streites. Barlaam «τὴν ὑστεραίαν ᾤχετο φεύγων ἀδήλως»[105] «πρὸς Ἰταλίαν καὶ συμφρονήσας Λατίνοις, ὥσπερ καὶ πρότερον, ἐπίσκοπος ὑπ' αὐτῶν Ἱέρακος ἀνεδείχθη».[106] Dafür nahm Gregorios Akindynos seine Stellung als Protagonist der Gegner der Hesychasten ein. Der Streit ging weiter und es stellte sich deshalb die Notwendigkeit heraus, eine neue Synode in der Hagia Sophia zusammenzurufen unter dem Vorsitz des Joannes Kantakuzenos, des Vormundes des noch unmündigen Thronfolgers Joannes V. Palaiologos (August 1341).[107]

---

103. Miklosich-Müller, Acta I 201-202 und PG 152, 1241. Der Brief trägt kein Datum. Er kann aber erst nach Beendigung der Synode geschrieben worden sein und vor der Einberufung der zweiten Synode, da nur Barlaam als verurteilt erwähnt wird.

104. Kantakuzenos, Historia II 40: I 555 (Bonn); Gregoras, Historia XI 11: I 559-560 (Bonn).

105. Cod. Dionys. Athous. 147, fol. 265 bei M. Jugie, DTC XI 1782.

106. Kantakuzenos, Historia II 40: I 555-556 (Bonn); vgl. Gregoras, Historia XI 10: I 559 (Bonn): «ᾤχετο ἀπιὼν εἰς Ἰταλίαν καὶ τὰ Λατίνων ἤθη καὶ δόγματα, οἷς καὶ συντέθραπται».

107. Philotheos, Enkom. PG 151, 601 AC; Kantakuzenos, Historia II 40: I 556-557 (Bonn); Joannes Kantakuzenos spricht eindeutig von der Auflösung der ersten Junisynode (II 40: I 555,21 und 557,10) und der Einberufung einer zweiten Synode: αὖθις δὲ στάσεως κατὰ τὴν ἐκκλησίαν ἀναφυομένης, ἐν δεινῷ τιθέμενος ὁ Πατριάρχης...... σύνοδον καὶ αὖθις δευτέραν συναθροίζει κατὰ τὸν αὐτὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας νεών, συνεδριάζοντος αὐτῷ καὶ μεγάλου δομεστίκου». A. a. O. 556. Ähnlich setzt sich auch Philotheos in seinem Enkomion die Geschehnisse auseinander (a. a. O.) Schwierig ist eine Entscheidung über die Teilnahme des Patriarchen Joannes Kalekas an dieser zweiten Synode, der in seiner Erklärung des nach Beendigung der Synode herausgegebenen Synodaltomos seine Teilnahme an der Synode leugnet, aber zugibt, dass er zur Unterschrift unter den Tomos gezwungen wurde - freilich ohne zu überzeugen. Seine Rechtfertigung ähnelt jenen Rechtfertigungen, die nachträglich bei Misslingen eines Anschlages erfunden werden; siehe die Rechtfertigung PG 150, 901 AB. Es verdient angemerkt zu werden, dass Philotheos deutlich erklärt, dass «ἐξετέθη τόμος...ὑπογραφαῖς κατησφαλισμένος τῶν κορυφαίων τῆς ἐκκλησίας καὶ πρὸ πάντων τοῦ πάντων προκαθημένου καὶ τὸν πατριαρχικὸν ἔχοντος τότε θρόνον» PG 151, 601C. Kantakuzenos sagt: «ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ τόμον συνθέντες... καὶ ὑπογράψαντες αὐτὸν ὅ τε Πατριάρχης Ἰωάννης καὶ ἀρχιερέων ὅσοι τότε παρῆσαν (ὕστερον γὰρ καὶ ἕτεροι πολλοὶ τοῖς προτέροις ὑπογεγράφασι σύμ-

Nach dieser Synode «ὁ κατὰ τῆς αἱρέσεως καὶ τῶν ταύτης ἀρχηγῶν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας, ψήφῳ τῆς ἐκκλησίας κοινῇ, καλῶς ἐξετέθη τόμος, συνεπτυγμένως ὁμοῦ πάντα περιλαμβάνων»,[108] d. h. die Exposition der Geschehnisse auf der Synode und die Bekämpfung der Ideen des Barlaam. In diesem Tomos wird Akindynos nicht verurteilt, wenigstens nicht unmittelbar und namentlich.

Eine Verurteilung des Akindynos erfolgte jedenfalls indirekt; das ergibt sich deutlich aus folgendem Passus des Tomos: «καὶ γοῦν

ψῆφοι γεγενημένοι), Παλαμᾷ καὶ τοῖς αὐτῷ συνοῦσιν ἐγχειρίζουσιν εἰς δικαίωσιν». Historia II 40: I 557 (Bonn).

108. Dieser Tomos (inc. Ἐπαινετὸς ἀληθῶς ὁ εἰπὼν) wurde ediert a) von Dositheos v. Jerusalem in Τόμος Ἀγάπης, κατὰ Λατίνων συλλεγεὶς καὶ τυπωθείς, (Jasion) 1698, S. 40-51; b) PG 151, 679-692 unter der Überschrift «Συνοδικὸς τόμος γεγραμμένος ἐπὶ ταῖς ἐξελεγξάσαις καὶ ἀποβαλλομέναις τὴν τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου δυσσέβειαν μεγάλαις συνόδοις» und trägt das Datum August 1341; c) PG 152, 1241-1253 ohne Überschrift und mit dem Datum Juli 1341; d) von Miklosich-Müller, Acta I 202-216 mit dem Datum Juli 1341; e) von A. Tischendorf, Anecdota sacra et profana, Lipsiae 1855, S. 44-54 mit dem Datum August 1341; f) von J. Karmiris, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα, τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Band I, S. 299-310. In den Editionen c und d geht dem Tomos die oben erwähnte Enzyklika des Patriarchen Joannes Kalekas voraus (Miklosich-Müller I 201-202; PG 152, 1241), welche sich mit der Vernichtung der Werke des Barlaam befasst. Über das Problem der Zeit, wann der Tomos veröffentlicht wurde, vgl. G. Papamichel a. a. O. 89-91, Anm. 19 und M. Jugie, DTC XI 1778-1784. Wir schliessen uns der Meinung Papamichaels an, wonach der Tomos unmittelbar nach der ersten Synode abgefasst und paraphiert wurde, offizielle Geltung jedoch erst nach der August-Synode desselben Jahres erhielt, um die Beschlüsse der ersten Synode zu bestätigen. Vgl. Papamichael a.a.O. 90. Zu dieser Schlussfolgerung führt uns die Tatsache, dass Akindynos im Tomos nicht wörtlich aufgeführt wird. Andererseits fehlt der Name des Akindynos überhaupt auch in dem Prooemium dieses Tomos, dem ein Prologos aus der Feder des Mönches Christodulos (Joannes Kantakuzenos) vorausgeht (PG 154, 699 B). Hier wird der Tomos bezeichnet als «Τόμος γεγονὼς παρὰ τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου καὶ τῆς συνόδου κατὰ τῆς τοῦ Βαρλαὰμ (so ausschliesslich) κακοδοξίας...» (NB. Irrtümlich hält Papamichael dafür, dass der Tomos auch hier (PG 154, 693) vollständig veröffentlicht sei (Papamichael a. a. O. S. 89). Der nächste Patriarch, Isidoros Bucheras, schreibt andererseits in seinem Testament über diesen Tomos folgendes: «τὸν ἐκτεθέντα συνοδικὸν τόμον κατὰ τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου δογμάτων κατὰ πρώτην καὶ δευτέραν κρίσιν, ὧν ἡ μὲν ἔξαρχον εἶχε τὸν ἀοίδιμον ἐν βασιλεῦσι καὶ μακαρίτην κὺρ Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον, τῆς δευτέρας ἐξῆρχεν ὁ νυνὶ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων κοσμῶν, παρόντος καὶ τοῦ τότε πατριαρχοῦντος καὶ τῆς ἄλλης συνόδου .....» Miklosich-Müller, Acta I 290. Joannes Kantakuzenos berichtet ganz klar, dass der Tomos nach der zweiten Synode verfasst wurde: Historia II 40: I 557 (Bonn), vgl. auch IV 23: III 169 (Bonn).

ἀποφαινόμεθα, ὡς εἰ μὲν ἐνδείξηται (ὁ Βαρλαὰμ) ἀληθῶς μετάνοιαν καὶ διορθώσηται ἑαυτὸν καὶ οὐδαμῶς οὐκέτι περὶ τῶν τοιούτων λέγων καὶ συγγραφόμενος φωραθείη εὖ ἂν ἔχοι, εἰδ' οὖν, ἀποκήρυκτος ἔσται καὶ ἀποτετμημένος τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ὀρθοδόξου τῶν Χριστιανῶν συστήματος, ἀλλὰ καί, εἴ τις ἕτερός τι τῶν ὑπ' ἐκείνου βλασφήμως καὶ κακοδόξως κατὰ τῶν μοναχῶν, μᾶλλον δὲ τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς, λαληθέντων φανείη πάλιν τῶν μοναχῶν κατηγορῶν.... ἀποκήρυκτος ἔσται καὶ αὐτὸς καὶ ἀποτετμημένος τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς 'Εκκλησίας..». [109] Doch die Ereignisse nahmen ihren Lauf. Ein neuer Bürgerkrieg brach aus, wie wir schon erwähnt haben. Joannes Kantakuzenos verlor seinen Einfluss auf den Regentschaftsrat der Kaiserin - Mutter und liess sich am 26 Oktober 1341 zum Gegenkaiser in Didymoteichos ausrufen, während statt seiner den Vorsitz im Regentschaftsrat der Patriarch Joannes Kalekas übernahm. Diese politische Veränderung hatte zur Folge auch einen kirchlichen Wandel. Die Kaiserin-Mutter, aus dem Westen gekommen, hatte keine Sympathie für die Hesychasten, aber auch Joannes Kalekas war ihr Feind und wurde darin auch von seinem Mitarbeiter Gregorios Akindynos bestärkt. Der Patriarch lässt Palamas mit Gewalt aus Herakleia nach Konstantinopel bringen und dort einsperren. Folge davon war eine engere Zusammenarbeit zwischen Joannes Kantakuzenos und den Hesychasten. Kirchliche und politische Partei fallen zusammen, und das Reich zerfällt in zwei Heerlager, das der Hesychasten und das ihrer Gegner.Im Juni 1342 wird eine Synode versammelt, welche die Schriften des Palamas verurteilt. Die Akten der Synode sind uns nicht erhalten. Die Verurteilung wurde durch eine neue Synode bestätigt, die wahrscheinlich im September 1342 stattfand. [110] Da sich die Sachlage günstig anliess, [111] wurde zwei Jahre später eine neue Synode versammelt (4 Nov. 1344), in der Palamas und seine Gefolgsleute dem Kirchenbann überantwortet wurden. [112] Palamas selbst wurde wie-

---

109. Miklosich-Müller, Acta I 216; PG 151, 691D; PG 152, 1252CD. J. Karmiris, a.a. O., S. 310.

110. Auch davon sind keine Akten erhalten. Bericht des Akindynos bei F. Uspenskij, Sinodik S. 90-91.

111. Enzyklika des Patr. Kalekas, PG 15O,891D-894C; desselben Erläuterungen zum Tomos: PG 150, 900B- 903B.

112. Τὸν Παλαμᾶν καὶ τοὺς ὁμόφρονας αὐτοῦ καὶ πάντα τὰ ἀσεβῆ αὐτῶν δόγματα. . . . . τῷ ἀπὸ τῆς θεαρχικῆς καὶ ἁγίας Τριάδος δεσμῷ καθυποβάλλομεν καὶ τῷ ἀναθέματι ἀναπέμπομεν. 'Η ὑπογραφή· 'Ιωάννης ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. M. Le Quien, Oriens Christianus I, Paris 1740, 299 und Enzyklika des Kalekas: Miklosich—Müller, I 238-242 und PG 152, 1269-1273.

der eingekerkert, und seine Freunde wurden mit verschiedenen Repressalien bedroht. [113] Aber das Rad dreht sich weiter. Joannes Kantakuzenos, in Didymoteichos gekrönter Kaiser, befindet sich vor den Toren von Konstantinopel. Die Kaiserin ändert ihre Politik und reicht Joannes Kantakuzenos notgedrungen die Hand. Die Metropoliten verlangen die Absetzung des Patiarchen. [114] Am 2. Februar 1347—das heisst einen Tag vor dem Einzug des Kantakuzenos in die Hauptstadt-versammelt sich eine Synode; Akindynos wird verurteilt, Palamas und seine Anhänger werden als die Vorkämpfer der Rechtgläubigkeit und Frömmigkeit in der Kirche gepriesen, [115] und der Patriarch Kalekas wird abgesetzt [116]. Palamas wird aus dem Gefängnis entlassen und bildet mit Anna von Savoyen und Joannes Kantakuzenos ein Herz und eine Seele.

Eine der ersten Kaiserhandlungen des Kantakuzenos nach seinem Einmarsch in die Hauptstadt war ein Prostagma, das die Absetzung des Kalekas bestätigte. [117] Statt seiner kam am 17. Mai 1347 auf den Patriarchenthron einer der ältesten Gefolgsmänner des Palamas, Isidoros Bucheras, Metropolit von Monembasia. [118] Der neue Patriarch erhob Gregorios Palamas auf den Metropolitenstuhl von Thessalonike, ohne dass dieser freilich diesen Stuhl zunächst hatte einnehmen können, da dort die Zeloten, die Gegner des Kantakuzenos, das Heft in der Hand hatten. [119] Zur gleichen Zeit wurde Philotheos Kokkinos Metropolit von Herakleai. [120] Doch die Schwierigkeiten waren noch nicht behoben.

---

113. Damals wurde auch der schon erwähnte spätere Patriarch Isidoros Bucheras abgesetzt, der in der Zwischenzeit Metropolit von Monembasia geworden war. Mercati, Notizie 202-203.

114. PG 151, 767-770 enthält ihre diesbezügliche Eingabe an die Kaiserin.

115. PG 152, 1238A; Miklosich-Müller, Acta I 254.

116. Athous Dionys. 147, fol. 263-272, enthält den vollständigen Text des entsprechenden Synodaltomos, lückenhaft veröffentlicht PG 152, 1273-1284 und Miklosich-Müller Acta I 243-255; V. Laurent, La date de l' entrée de Jean V Cantacuzène à Byzance et de la déposition du Patriarche Jean Calekas...EO 36 (1937) 169-170; ders., La chronologie des Patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294-1350), Rev. Et. Byz. 7 (1949) 153-154.

117. PG 151, 769-774.

118. PG 152, 1283-1284B; Miklosich-Müller, Acta I 256, V. Laurent, La chronologie des Patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294-1350) Rev. Et. Byz. 7 (1949) 154-155.

119. Erst 1350 konnte Palamas seinen Sitz einnnehmen; vgl. Ostrogorsky S. 414.

120. Philotheos Kokkinos war zuerst Mönch auf dem Sinai und dann auf dem Athos in der grossen Laura. 1353 wurde er ökumenischer Patriarch, wurde aber

Im Juli desselben Jahres konnten zehn Antipalamiten, die Bischöfe waren, darunter Matthaios von Ephesos, Joseph von Ganos und Neophytos von Philippoi, eine Synode veranstalten, die Absetzung des Gregorios Palamas und des Patriarchen Isidoros beschliessen und einen Tomos voll überheblicher Bemerkungen gegen diese veröffentlichen. [121] Dagegen berief etwas später (August 1347) Patriarch Isidoros eine Synode, wobei die einen als Häretiker verurteilt, andere einfach abgesetzt wurden. Auch diese Synode erliess einen Tomos gegen die Lehre des Barlaam und Akindynos. [122] Bald darauf starb Patriarch Isidoros(1350), und statt seiner wurde am 10. Juni 1350 Kallistos zum Patriarchen erhoben, der einst den Hagioritischen Tomos unterschrieben hatte und zu den begeisterten Gefolgsleuten des Hesychasmus gehörte. Auch Akindynos war inzwischen gestorben und an seiner Stelle übernahm Nikephoros Gregoras [123] die Führung der Antipalamitischen Partei, der schon vor geraumer Zeit sich dieser Partei genähert hatte. Der neue Patriarch beschloss zusammen mit dem Kaiser, eine neue Synode einzuberufen, um den kirchlichen Frieden wieder herzustellen. Die Synode, bis dahin die grösste in dieser Frage, kam am 27. Mai 1351 zusammen ἐν τῷ τρικλίνῳ,τῷ οὕτω πως ἔτι λεγομένῳ 'Αλεξιανῷ τῶν ἱερῶν Βλαχερνῶν.[124]

1354 zur Abdankung gezwungen. 1364 wurde er in seine alten Rechte wieder eingesetzt. 1376 dankte er wegen zu hohen Alters ab. Vgl. DTC XI 1796 (M. Jugie) und XII 1498-1509 (V. Laurent); LTK VIII 248 (A. Michel); Ehrhard 107-108; Emerau, Hymnographi Bizantini, EO 24 (1925) 168; Jugie I 449; O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Warschau 1930, bes. 152-154. 235-242; Mercati, Notizie S. 242-246; S. Lampros, 'Ιωάννης Ε' ὁ Παλαιολόγος καὶ ὁ Πατριάρχης Κόκκινος in Neos Hellenomnemon 14 (1917-20))403 ff. und bes. G. Niggl, Prolegomena zu den Werken des Patriarchen Philotheos von Konstantinopel (1353-1354 und 1364-1376) (ungedr. Dissertation), München 1955.

121. PG 150, 877-885.

122. P. Uspenskij, Christ. Vostok, Athos III, Petersburg 1892, 728-736; vgl. Jugie, EO 30 (1931) 415 und DTC XI 1790.

123. Der Historiker Gregoras wurde geboren 1295 im pontischen Herakleia; er stellte sich gegen die Lehren des Palamas und wurde von der Synode 1351 gebannt und in das Chora-Kloster verbannt. 1354, als Joannes V. wieder zur Regierung kam, wurde er befreit. Er starb 1359 oder 1360.Er schrieb eine byzantinische Geschichte (ed. L. Schopen und J. Bekker, Bonn 1829-55 und PG 148, 149) und verschiedene Schriften gegen Palamas. Vgl. DTC XI 955-67. (V: Laurent); LTK IV 687-688 (F. Dölger); Ehrhard S. 205; Krumbacher S. 293-298; T. Hart, Nicephorus Gregoras, historian of the hesychast controversy, Journ. Eccl. History 2 (1952) 169-179; R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926; ders. Correspondance de Nicéphore Grégoras, Paris 1927; Jugie I 474-475; Moravcsik I, 275-277.

124. J. D. Mansi, XXVI 134B; PG 151, 721A; Gregoras, Historia XVIII-XXI: II 868-1035 (Bonn).

Den Vorsitz führte Joannes VI. Kantakuzenos zusammen mit dem Patriarchen Kallistos. Natürlich nahm auch Gregorios Palamas daran teil, der zu diesem Zwecke nach Konstantinopel gerufen worden war. Aus den erhaltenen Akten [125] kennen wir die Einzelheiten der Synodalverhandlungen. Auch Nikephoros Gregoras [126] gibt einen ausführlichen Bericht, Kantakuzenos verweist in seinem Geschichtswerk auf den veröffentlichten Tomos. [127] Da diese Synode besonders wichtig war, geben wir im folgenden einige Einzelheiten. Die Synode traf sich zu fünf Sitzungen, deren letzte am 9. Juni 1351 stattfand. Die vier ersten Sitzungen befassten sich mit den Differenzpunkten der beiden Parteien. Nikephoros Gregoras, Matthaios von Ephesos und Joseph von Ganos formulierten ihre Anklagen gegen Palamas. [128] Palamas erwiderte mit einem Glaubensbekenntnis, worauf auch seine Gegner ihr Bekenntnis vortrugen. Die Hauptklage war, dass Palamas «ἔν τισι τῶν ἑαυτοῦ συγγραμμάτων γράφει πολλάκις δύο καὶ πολλὰς θεότητας καὶ ταύτας ὑπερκειμένας καὶ ὑφειμένας». [129] In seiner Antwort bestreitet Palamas dies kategorisch, und die Synode stimmt ihm bei. [130] In der folgenden Sitzung bekräftigen beide Parteien ihre Ansichten durch Zitate aus den Lehren der Heiligen Väter, die sie freilich verschieden interpretieren. [131] Dann wurde der unter Patriarch Isidoros verfasste Tomos verlesen, der «ἐπὶ καθαιρέσει μὲν προβὰς πρὸ καιροῦ τινος, τοῦ Ἐφέσου, τοῦ Γάννου καὶ ἑτέρων, ὡς τὰ Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου νενοσηκότων· μήπω δὲ εἰς ἔργον προβάς, διὰ τὸ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῶν καὶ μετάνοιαν ἀναμένειν». [132] Die Frage wurde beendet in der vierten Sitzung durch eine neue Verurteilung der genannten Personen und ihrer Gesinnungsgenossen. [133] Nach einigen Tagen berief der Kaiser die Synode nochmals, damit sie sich in einer durchgängigen Sitzung mit der Klärung von fünf bestimmten dogmatischen Kapiteln befasse. [134] Nach einer detailierten Untersuchung

---

125. Sie finden sich im Tomos der Synode: PG 151, 717-763 und Mansi XXVI 127-198.

126. Historia, XVIII-XXI: II 868-1036 (Bonn).

127. Historia IV 23: III 169 (Bonn).

128. PG 151, 724 B; Mansi XXVI 138 A

129. PG 151, 724 B; Mansi XXVI 138 A

130. PG 151, 725 AD; Mansi XXVI 138-139

131. PG 151, 726-731; Mansi XXVI 140-146

132. PG 151, 731 A; Mansi XXVI 147 BC

133. PG 151, 731 D; Mansi XXVI 150 A

134. PG 151, 732 A; Mansi XXVI 150 B

dieser fünf Kapitel[135] fasste die Synode darüber Beschluss.[136] Nachdem dann das schriftliche Votum der zur Teilnahme an der Synode geladenen Hagioriten[137] verlesen worden war, schritt die Synode zu ihrem Schlussvotum.[138] Darin wurden Barlaam und Akindynos gebannt, desgleichen ihre Gefolgsleute, sofern sie nicht bereuten.[139] Gregorios Palamas, den Metropoliten von Thessalonike, pries man «σύμφωνον τοῖς ἱεροῖς θεολόγοις..... καὶ συνήγορον Χριστοῦ».[140] Man nannte ihn: ἀσφαλέστατον τῆς Ἐκκλησίας καὶ εὐσεβείας πρόμαχον καὶ πρωταγωνιστὴν καὶ βοηθόν».[141]

Später wurde ein ausführlicher Synodaltomos abgefasst,[142] der die Geschehnisse der Synode und die orthodoxe Lehre über die Kontroversgegenstände enthielt. Der Tomos wurde nicht nur vom Patriarchen und den geistlichen Teilnehmern an der Synode unterschrieben, sondern auch vom Kaiser Joannes VI. Kantakuzenos und etwas später auch von Joannes V. Palaiologos.[143] Diesen Tomos übergab Kantakuzenos «πᾶσαν σκευὴν βασιλικὴν ἐνδὺς καὶ τῶν ἀδύτων ἐντὸς γενόμενος» an den Patriarchen Kallistos, der von der ganzen Schar der Bischöfe umgeben war, bei einer feierlichen, eigens aus diesem Anlass zelebrierten Liturgie am Koimesis-Feste des Jahres 1351.[144]

Im Juli 1352 tagte eine weitere Synode, ebenfalls im Triklinon des

135. PG 151, 732 AB; Mansi XXVI 150 BC

136. PG 151, 732 C-756 B; Mansi XXVI 150 D-190 D

137. PG 151, 757 CD; Mansi XXVI 190 D-191 A

138. PG 151, 757-761; Mansi XXVI 191-194

139. PG 151, 757; Mansi 191 B

140. PG 151, 759 B-760 A; Mansi XXVI 194 B; J. Karmiris, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Band I, S.342.

141. PG 151, 758 D-759 A; Mansi XXVI 191 E; I. Karmiris, a. a. O.

142. Nach dem Zeugnis des Joannes Kyparissiotes ist Philotheos Kokkinos der Verfasser zusammen mit Neilos Kabasilas (PG 152, 677 D); der Tomos steht in PG 151, 717-764, Mansi XXVI 127-198, und in J. Karmiris, a. a. O. S. 310-342. Vgl. P. Lemerle, Le tomos du concile de 1351 et l' horismos de Matthieu Cantacuzène, Rev. Et. Byz. 9 (1951) 55-64; E. Honigmann, Die Unterschriften des Tomos des Jahres 1351, BZ 47 (1954) 104-115.

143. F. Dölger, Ein byzantinisches Staatsdokument in der Universitätsbibliothek Basel, Hist. Jahr. 72 (1953) 205-221; R. J. Loenertz, Wann unterschrieb Joannes V. Palaiologos den Tomos von 1351? BZ 47 (1954) 116. Vgl. auch Kantakuzenos, Historia IV 24: III 170 (Bonn): «ὕστερον δὲ καὶ ὁ Παλαιολόγος Ἰωάννης βασιλεὺς ὁ νέος σύμψηφος γενόμενος τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐρυθροῖς καὶ αὐτὸς γράμμασιν ὑπεσημήνατο».

144. Kantakuzenos, Historia IV 24: III 170-171 (Bonn) und Gregoras, Historia XXI 6: II 1029 (Bonn).

Alexios, welche in das Synodikon des Sonntags der Orthodoxie acht Anathematismen gegen die Barlaamiten einführte.[145] Eine weitere feierliche Anerkennung der Handlungen der Synode ereignete sich, als in Gegenwart des Kaisers Joannes Kantakuzenos, des neuen Patriarchen Philotheos[146] und der ganzen Synode der Sohn und Mitkaiser des Joannes VI., nämlich Matthaios Kantakuzenos, den Tomos unterschrieb.[147] Die Unterschrift erfolgte am 7. Februar 1354, als Matthaios auch den ents sprechenden Horismos erliess. Seit dem Erlass des Synodalbeschlusse- von 1351 gehören Barlaam und Akindynos und ihre Jünger eindeutig zu den Häretikern der orthodoxen Kirche, deren Bann Jahr für Jahr am Feste der Orthodoxie wiederholt wird. Durch dieselbe Synode von 1351 wurde die Lehre des Palamas offiziell bestätigt und, könnte man sagen, der Streit aus kirchlicher Ebene feierlich beendet. Theoretisch freilich bekamen die Barlaamiten eine unerwartete Hilfe seitens verschiedener byzantinischer Gelehrter, die in der Zwischenzeit die scholastische Theologie der Lateiner kennengelernt hatten und sich auf diese stützten.[148] Der Gegensatz zwischen Barlaamiten und Palamiten bekam dadurch eine neue Gestalt: er wird zum Gegensatz zwischen Lateinerfreunden und Orthodoxen, zwischen Unionsfreunden und Unionsgegnern. In dieser Epoche kämpfen die Barlaamiten mit den Waffen der scholastischen Methode. Der Athosmönch Prochoros Kydones[149] erschloss aus der von seinem Bruder Demetrios Kydones,[150] einem mächti-

---

145. Uspenskij, Sinodik 30-34. J. Karmiris, a. a. O. S. 346-347.

146. Kallistos war 1353 zur Abdankung gezwungen worden, weil er sich weigerte, Matthaeos Kantakuzenos zum Mitkaiser zu krönen. Vgl. Mercati, Notizie, S. 250.

147. P. Lemerle a.a.O. 61-62. Den Horismos siehe a.a.O 59-60 und PG 151, 764.

148. Vgl. bes. M. Jugie, Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance aux XIV et XVe siècles, EO 27 (1928) 385-402.

149. Geboren um 1330 in Thessalonike, wurde er Mönch der Athos Laura. Nach dem Regierungsantritt des Kaisers Joannes V. im Jahre 1354 beschäftigt er sich mit der ganzen hesychastischen Frage und stellte sich dabei auf die Seite der Barlaamiten. Er kannte die lateinische Sprache sehr gut, beherrschte die Theologie des Augustinus, des Thomas von Aquin und die aristotelische Dialektik. Er verwandte diese Kenntnis der scholastischen Theologie im Kampfe mit seinen Gegnern. Er übersetzte verschiedene Werke der lateinischen Theologie. Sein Hauptwerk ist De essentia et operatione (PG 151, 1191-1242), das fälschlich unter dem Namen des Gregorios Akindynos veröffentlicht wurde. Er starb 1368 oder 1369. Vgl. Catholicisme III 396 (R. Loenertz): DTC XI 1805-6 (M. Jugie); LTK VI 321 (V. Laurent); Jugie I 480-481; Mercati, Notizie 1-61 und passim und M. Rackl, Die griechischen Augustinus—Übersetzungen, Miscellanea Fr. Ehrle I, Rom 1924, 1-38.

150. Geboren um 1324, lernte er bei einem Dominikaner Joannes Latein. Die-

gen Antipalamiten, hergestellten Übersetzung der Werke des Thomas von Aquin, dass der Aquinate eine wertvolle und unentbehrliche Hilfe gegen die palamitische Lehre darstelle. Damals war Philotheos[151] neuerdings Patriarch geworden. Er bemerkte sehr wohl, welche Gefahr für den kirchlichen Frieden bestand, wenn man Prochoros freie Hand liess, um die Feuer der Kontroverse neuerdings zu schüren, und er beschloss, wiederum eine Synode einzuberufen. Man hätte eine mächtige Opposition der unionsfreundlichen, lateinerfreundlichen und zugleich antipalamitischen Partei erwarten können, vorab des Kaisers Joannes V. Palaiologos, eines Freundes der Union, der allem aus dem Wege gehen wollte, was die Differenz zwischen Rom und Byzanz vermehren konnte. Aber die einzige Frucht dieser Opposition war allein die Apostasie des Kaisers selbst,[152] der ausserdem eine viel schwächere Persönlichkeit war als der Patriarch Philotheos. So kam also die Synode zustande, ohne dass sich Widerstand erhoben hätte, und zwar im April 1368. Es ist dies einer der Fälle, in denen die Kirche über den Staat triumphierte. «Προσεκλήθη.... καὶ ὁ Πρόχορος, ὥστε εἰπεῖν.... ἅπερ ἔλεγε».[153] Er

---

ser gab ihm die Summa contra gentiles des Thomas von Aquin, die Kydones übersetzte. Auch die Summa theologica übersetzte er. Um 1360 wurde er Katholik. 1369/70 begleitete er Kaiser Joannes V. nach Rom. Er starb 1397 oder 1398 auf Kreta. Vgl. Catholicisme III 395 (R. Loenertz); DTC III 2454-2458 (A. Palmieri); LTK VI 320-321 (V. Laurent); H. Beck, Der Kampf um den thomistischen Theologiebegriff in Byzanz, Divus Thomas 13 (1935) 1-22; G. Cammelli, Démétrius Cydonès Correspondance, Paris 1930; M. Jugie, Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance au XIVe et XVe siècles. EO 27 (1928) 385-402; M. Jugie, I 476-480; V. Laurent, La correspondance de Démétrius Cydonès, EO 30 (1931) 339-354; R. Loenertz, Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès, Vatikan 1947; ders. Demétrius Cydonès citoyen de Venise, EO 37 (1938) 125-126; ders. Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, EO 36 (1937) 271-287. 474-487. 37 (1938) 107-124; Mercati, Notizie passim; ders. Un' allusione di Demetrio Cidone male intesa, Studi Bizantini 4 (1935) 316; M. Rackl, Demetrius Kydones als Verteidiger und Übersetzer des hl. Thomas von Aquin, Mainz 1915; ders. Die griechische Übersetzung der Summa Theologiae des hl. Thomas von Aquin, BZ 24 (1925) 48-60; M. Treu, Demetrius Kydones, BZ 1 (1892) 60.

151. Nach der Machtergreifung des Kaisers Joannes V. im Dezember 1354 musste Philotheos den Patriarchenthron aufgeben; dafür wurde Kallistos wieder eingesetzt (gest. 1363). Jetzt wurde Philotheos wiederum Patriarch (1364). E. Herman, a.a.O., S. 300.

152. O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Warschau 1930, 188-212; sein Glaubensbekenntnis; PG 154, 1299-1308 und A. Theiner-F. Miklosich, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Graecae et Romanae, Vindobonai 1872, 188-212.

153. PG 151, 704-705.

erschien und nahm an den ersten Sitzungen und den dabei gepflogenen Erörterungen teil, verblieb aber fest bei seinem barlaamitischen Standpunkt.[154] Da er trotz eines vorherigen Versprechens zur letzten Sitzung nicht erschien[155], wurde er zu Absetzung und Kirchenbann verurteilt. Die ganzen Umstände der Verurteilung werden genau erzählt in einem eigenen Synodaltomos, der nachträglich abgefasst wurde.[156] Auch diese Synode besiegelte gleichsam nochmals feierlich die Orthodoxie der Lehre des Gregorios Palamas[157] und reihte diesen unter die Heiligen der orthodoxen griechischen Kirche ein.[158]

Damit endigten schliesslich und endlich die hesychastischen Wirren, die mehr als dreissig Jahre Kirche und Staat in Unruhen gestürzt hatten. Entstanden auf philosophischer Ebene, eroberten sie sich später das theologische Terrain. Der Unterschied der Methoden und der philosophischen Voraussetzungen zunächst, dann die verschiedenen theologischen Ansichten, eine jeweils verschiedene Mentalität, die Vermischung von geistigen, politischen und wirtschaftlichen Gesichtspunkten, all das brachte einen Kampf mit sich, der selbst für jene Zeit unerhört scharf geführt wurde. Gegen Ende dieses Kampfes und nach seinem Abschluss nimmt, theoretisch wenigstens, auch unser Joannes Kyparissiotes daran teil.

Es bleibt unsere Aufgabe, kurz zusammenzufassen, was wir an — spärlichen — Nachrichten über sein Leben und Wirken besitzen, um dann seine Stellung in der theologischen Auseinandersetzung seiner Zeit zu präzisieren, indem wir seine «Στοιχειώδης ἔκθεσις τῶν θεολογικῶν ῥήσεων» analysieren.

---

154. A. a. O. 705-713.

155. PG 151. 713 B.

156. A. a. O. 693-716 und Dositheos, Τόμος ἀγάπης, Jasion 1698, Prolegomena S. 93-114

157. Inzwischen (1359) verstorben.

158. «Νῦν δὲ ἀπόφασιν δεδώκαμεν καὶ γνώμην κοινὴν ἵνα ἑορτάζηται». PG 151, 711-712. Sein Andenken wird seitdem von der ganzen orthodoxen Kirche am zweiten Sonntag der Fastenzeit gefeiert, den G. Papamichael versehentlich Sonntag der Orthodoxie nennt (a. a. O. S. 151), während es sich bei diesem um den ersten Fastensonntag handelt. Ohne Kommentar erwähnen wir, dass in der Ausgabe des Triodions, das von den Unierten im Jahre 1879 in Rom abgedruckt wurde, alle Hymnen, die am 2. Fastensonntag auf Gregorios Palamas gesungen werden, weggelassen wurden, ja Gregorios Palamas nicht einmal als Heiliger erwähnt wird.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1957

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

§ 29. *Γενικά*

123. M. V. Anastos : The transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-733 ἐν Studi bizantini τ. 9 (1957) σ. 14 ἑπ.

124. Νουβίας Ἀνθίμου : Ὁ χαρακτὴρ τοῦ πολιτεύματος τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας ἐν Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα τ. 24 (1957) σ. 102 — 103.

125. C. de Clercq : Patriarche en droit oriental ἐν Dict. dr. can. τ. VI (1957) στ. 1255 ἑπ.

126. F. Dvornik : L'idée de l'apostolicitè à Byzance et la légende de l'Apôtre André ἐν Actes du Xe Congrès international d'études byzantines, Istanbul 1957 σ. 323-326.

127. B. Giannakakis : International status of the Ecumenical Patriarchate ἐν Greek theological review τ. 3 (1957) σ. 26-46.

128. * Φιλαδελφείας Ἰακώβου : Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον (ἀνατ. ἐκ τοῦ «Ἀποστόλου Ἀνδρέου»), Ἰσταμποὺλ 1957.

129. D. Obolensky : Byzantium, Kiev and Moscow. A study in ecclesiastical relations ἐν Dumbarton Oaks Papers τ. 11 (1957) σ. 21-78. Διὰ τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὲ τὴν ρωσσικὴν ἐκκλησίαν.

130. Π. Παναγιωτάκου : Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἁγιωτάτης ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου ἐν ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 65 ἑπ.

131. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου : Ἡ ἐκκλησία Βουλγαρίας (865-1938), Ἐν Ἀθήναις 1957.

132. Μεθοδίου Φούγια : Ἡ ἑνότης τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα τ. 24 (1957) σ. 102 καὶ 103.

133. A. Schenermann : Diözese (Dioikesis) ἐν Reallexikon τ. III [1957] ἰδίᾳ στ. 1056 ἑπ.

134. Π. Τρεμπέλα : 'Αρχαὶ κρατήσασαι ἐν τῇ ἀνακηρύξει τοῦ αὐτοκεφάλου ἐν Θεολογία τ. 28 (1957) σ. 5 ἑπ.

Διὰ τὸ παπικὸν πρωτεῖον ἐξ ὀρθοδόξου ἐπόψεως

135. * N. Afanassief : La doctrine de la primauté à la lumière de l'écclesiologie ἐν Istina τ. 4 (1957) σ. 401 ἑπ.

136. *P. L'Huillier : Le problème de la papauté au Concile de Florence ἐν Messager de l'Exarchat τ. 7 (1957) σ. 7 ἑπ.

137. Τοῦ αὐτοῦ : «Tu es Petrus». Essai d'interprétation du chapitre XVI de l'Evangile selon Matthieu αὐτόθι σ. 197-212.

138. *H. Marot : Les conciles romains des IVe et Ve siècles et le développement de la primauté ἐν Istina τ. 4 (1957) σ. 435 ἑπ.

139. * J. Meyendorff : La primauté romaine dans la tradition canonique jusqu'au concile de Chalcédoine αὐτόθι σ. 463 ἑπ.

§ 30. Εἴσοδος εἰς τὴν 'Εκκλησίαν. Βάπτισμα καὶ χρῖσμα

140. 'Η ὑπ' ἀρ. 934/26 Νοεμβρίου 1957 ἐγκύκλιος τῆς Διαρκοῦς 'Ιερᾶς Συνόδου ἐν 'Εκκλησία τ. 34 (1957) σ. 539 ἐπιτάσσει καὶ πάλιν ὅπως δίδηται ἓν μόνον ὄνομα εἰς τὸν βαπτιζόμενον καὶ δὴ ἑορταζομένου ἁγίου καὶ ὑπὸ ἑνὸς μόνον ἀναδόχου.

§ 32. Διακρίσεις τῶν μελῶν τῆς 'Εκκλησίας. Λαϊκοὶ

141. Πρ. Νευροκοπίου Γεωργίου : Κριτικὴ μελέτης ἀρχιμανδρίτου 'Ιερων. Κοτσώνη, 'Εν 'Αθήναις 1957. Πρόκειται περὶ τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ δελτίῳ ὑπ' ἀρ. 143 σημειουμένης μελέτης.

142. 'Ιερωνύμου Κοτσώνη : 'Η θέσις τῶν λαϊκῶν εἰς τὸν ἐκκλησιαστικόν μας ὀργανισμόν ἐν 'Ακτῖνες τ. 19 (1956) σ. 193 ἑπ.

143. B. Schultze : Die byzantinisch-slawische Theologie über den Dienst der Laien in der Kirche ἐν Ostkirchliche Studien τ. 5 (1956) σ. 243 ἑπ.

144. Π. Τρεμπέλα : Οἱ λαϊκοὶ ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ. Τὸ βασίλειον ἱεράτευμα, 'Αθῆναι 1957.

§ 33. Κληρικοί. ῎Εννοια, διακρίσεις, ἐξουσία αὐτῶν. 'Εκκλησιαστικὰ ἀξιώματα

145. Δ. Βαγιακάκου : Περὶ τοῦ ὀνόματος Δικαῖος ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νέα ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐν 'Επετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου τ. 6 (1956) σ. 210 ἑπ.

146. *J. Colson : Les fonctions ecclésiales aux deux premiers siècles, Bruges 1956.

147. *G. Dix : Le ministère dans l'église ancienne, Neuchatel 1955.

148. A. Kalsbach : Diakonisse ἐν Reallexikon τ. III (1957) στ. 917 ἑπ.

149. Γ. Κονιδάρη : Ἡ φερομένη διαφορὰ μορφῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος ἐν τῷ ἀρχικῷ Χριστιανισμῷ (34-156 μ.Χ.). Πορίσματα ἐρεύνης ἐν Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 32 (1957) σ. 17 ἑπ.

150. Th. Klauser : Diakon ἐν Reallexikon τ. III (1957) στ. 888 ἑπ.

§ 34. *Κτῆσις καὶ ἀπώλεια τῆς ἰδιότητος τοῦ κληρικοῦ*

151-152. Αἱ ὑπ' ἀρ. 891/11 Φεβρουαρίου 1957 καὶ 907/17 Ἰουνίου 1957 ἐγκύκλιοι τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 62 καὶ 264 ἀναφέρονται εἰς τὰς «παρ' ἐνορίαν» χειροτονίας, ἡ δὲ ὑπ' ἀρ. 914/26 Σεπτεμβρίου 1957 ἐγκύκλιος τῆς αὐτῆς ἀρχῆς αὐτόθι σ. 391, ἀνακαλεῖ παλαιοτέραν ἐγκύκλιον, καθ' ἣν διὰ τὴν χειροτονίαν ἀγάμων κληρικῶν ἀπῃτεῖτο ἡ ἔγκρισις αὐτῆς.

152α. C. de Clercq : Ordre dans l'église orientale ἐν Dict. dr. can. τ. VI (1957) στ. 1150 ἑπ.

153. B. Kötting : Digamus ἐν Reallexikon τ. III (1957) στ. 1016 ἑπ. Ἰδίᾳ διὰ τὴν δευτερογαμίαν ὡς κώλυμα πρὸς χειροτονίαν.

154. Π. Τρεμπέλα : Ἡ ἀνεξάλειπτος σφραγὶς ἐν τοῖς μυστηρίοις καὶ ἰδίᾳ ἐν τῇ ἱερωσύνῃ ἐν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1955/1956, Ἀθῆναι 1957 σ. 49-63.

§ 35. *Μοναχοὶ*

155. E. Amand de Mendieta : Le système cénobitique basilien comparé au système cénobitique pachômien ἐν Revue de l'histoire des réligions τ. 152 (1957) σ. 31-80.

156. * G. Garitte - H. Bacht κλπ. : Antonius magnus eremita, Roma 1956.

157. * H. Henne : Documents et travaux sur l'Anachoresis ἐν Akten des VIII. Internationalen Kongresses für Papyrologie, Wien 1956 σ. 59 ἑπ.

158. Φ. Κουκουλὲ ἔνθ' ἀνωτ. (ἀρ. 80) σ. 73-109 (Ἐκ τοῦ μοναχικοῦ βίου).

159. Π. Παναγιωτάκου : Περὶ κανονικοῦ τρόπου τελέσεως μονα-

χικῆς κουρᾶς ἐπὶ γυναικῶν ἐν Νέα Σιὼν τ. 52 (1957) σ. 172-186.

160. Ι. Α. Παπαδοπούλου : Τινὰ περὶ τῆς πρὸ τῆς μοναχικῆς κουρᾶς δοκιμασίας ἐν Νέα Σιὼν τ. 51 (1956) σ. 53-60, 152-158 καὶ ἐν 'Εκκλησιαστικὸν Βῆμα τ. 24 (1957) σ. 104.

161-162. 'Η Α.Π. 39/1957 (ὁλομ.) ἐν Ν. Β. τ. 5 (1957) σ. 519 = ΕΕΝ τ. 24 (1957) σ. 484 = ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 49 συνεφώνησε μὲ τὸ Β' τμῆμα (βλ. τὸ προηγούμενον δελτίον ἀρ. 163-164) ὅτι ἡ κουρὰ γυναικῶν δύναται νὰ γίνῃ καὶ ὑπὸ πρεσβυτέρου, ἡ δὲ Α.Π. 445/1957 ἐν Ν. Β. τ. 6 (1958) σ. 40 ἀξιοῖ, διὰ νὰ ἀποτελῇ ἡ κατὰ τὸ ν. δ. 1918/1942 βεβαίωσις τοῦ μητροπολίτου πλήρη ἀπόδειξιν περὶ τῆς μοναχικῆς ἰδιότητος, ὅπως αὕτη περιλαμβάνῃ τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν νὰ δεικνύηται ἡ ὕπαρξις τῶν νομίμων προϋποθέσεων τῆς κουρᾶς.

§ 37. Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας. Διαρκὴς Ἱερὰ Σύνοδος καὶ Βασιλικὸς Ἐπίτροπος

163. Ν.δ. 3772 τῆς 11/12 'Οκτωβρίου 1957 Περὶ παρατάσεως ὑπηρεσίας ἐκκλησιαστικῶν συμβουλίων κλπ. ἄρθρ. 3. Διὰ τὴν θητείαν τῶν μελῶν τῆς Διαρκοῦς 'Ιερᾶς Συνόδου.

164. 'Ιωακεὶμ μητρ. Δημητριάδος : Συνοδικὸν πρόγραμμα ἀνακαινίσεως τῆς 'Εκκλησίας, Βόλος 1956.

§ 38. Πατριαρχεῖα, ἀρχιεπισκοπαί, μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπαί. Προϊστάμενοι τούτων

165. Ι. Βισβίζη : 'Η ἐκλογὴ τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν (1685-1715) ἐν 'Επετηρὶς τοῦ 'Αρχείου τῆς 'Ιστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τ. 7 (1957) σ. 1 ἑπ. 'Εκδίδεται καὶ ψήφισμα τῆς 'Ενετικῆς Γερουσίας ἔτ. 1696.

166-169. 'Η γνωμ. Νομικοῦ Συμβουλίου 1181/1957 ἐν ΑΕΚΔ τ. 13 (1958) σ. 65 ἑπ. δέχεται ὅτι οἱ ἐγγεγραμμένοι εἰς τὸν κατάλογον τῶν πρὸς ἀρχιερατείαν ἐκλογίμων διαγράφονται ἅμα τῇ συμπληρώσει τοῦ πεντηκοστοῦ πέμπτου ἔτους. 'Η γνωμ. τοῦ αὐτοῦ συμβουλίου 1261/1957 αὐτόθι σ. 67 ἀσχολεῖται μὲ τὰ προσόντα πρὸς ἐγγραφὴν εἰς τὸν αὐτὸν κατάλογον, αἱ δὲ 1297/1957 καὶ 1399/1957 αὐτοῦ αὐτόθι σ. 68 καὶ 69 μὲ τὰ προσόντα τοῦ βοηθοῦ ἐπισκόπου.

§ 39. Ναοί, ἐνορίαι, ἐφημέριοι, κατώτεροι κληρικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικὰ συμβούλια

170. Ν.δ. 3772 (ἀνωτ. ἀρ. 163) ἄρθρ. 7 (προϋποθέσεις ἱδρύσεως ἐνορίας) καὶ 1 (θητεία τῶν μελῶν τῶν ἐκκλησ. συμβουλίων).

§ 40. *Μοναὶ*

171. I. R e s a c : De forma unionis monasteriorum Sancti Pachomii ἐν OCP τ. 23 (1957) σ. 381 ἑπ.

§ 41. *Ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ ὀργανισμοὶ*

172. Ν.δ. 3772 (ἀνωτ. ἀρ. 163) ἄρθρ. 4 (διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου τοῦ ΟΔΕΠ), 5 (διὰ τὸν διευθύνοντα σύμβουλον τοῦ ΤΑΚΕ), 6 (διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας).

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ

Δ Ι Ο Ι Κ Η Σ Ι Σ Τ Η Σ Ε Κ Κ Λ Η Σ Ι Α Σ

§ 43. *Ἰδιαιτέρα νομικὴ μεταχείρισις κληρικῶν*

173. III. Ἡ ὑπ᾽ ἀρ. 933/26 Νοεμβρίου 1957 ἐγκύκλιος τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 539 ὑπομιμνήσκει παλαιοτέραν ἐγκύκλιον, ἀπαγορεύουσαν εἰς τοὺς κληρικοὺς τὴν κτῆσιν ἐκλογικοῦ βιβλιαρίου καὶ τὴν ἄσκησιν τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος.

174. IV. Ν. 3681 τῆς 16/24 Ἀπριλίου 1957 Περὶ τροποποιήσεως ποινικῶν τινων διατάξεων ἄρθρ. 6. Τροποποιοῦνται τὰ ἄρθρα 111 καὶ 112 τοῦ Κώδικος Ποινικῆς Δικονομίας, ἀφορῶντα μεταξὺ ἄλλων τὴν ἰδιάζουσαν δωσιδικίαν τῶν ἀρχιερέων.

175. Φ. Π α π α δ ή μ α : Τὸ ἀπόρρητον τοῦ μυστηρίου τῆς ἐξομολογήσεως ἐν Νέον Δίκαιον τ. 11 (1955) σ. 258 ἑπ.

176. V. Κατὰ τὴν πρότασιν Εἰσαγγελέως Πλημμελειοδικῶν Κῶ (Κ. Δ η μ η τ ρ ι ά δ ο υ), ἐφ᾽ ἧς τὸ 16/1957 βούλευμα τοῦ αὐτοῦ δικαστηρίου ἐν Ν. Β. τ. 5 (1957) σ. 762, ὡς πνευματικὰ τέκνα ἐν ἄρθρ. 342 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος νοοῦνται πάντες οἱ Χριστιανοί.

§ 44. *Ἰδιαιτέρα νομικὴ μεταχείρισις μοναχῶν. Κληρονομικὴ τούτων διαδοχὴ*

177. Ἀ. Λ ι τ ζ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ : Κληρονομικὸν Δίκαιον [2] [τεῦχ. Α΄, Ἀθῆναι 1957], σ. 69 καὶ 79.

178. *R. O r e s t a n o : Beni dei monaci e monasteri nella legislazione giustinianea ἐν Studi in onore di P. de Francisci τ. III, Milano 1956 σ. 561 ἑπ.

§ 45. *Μυστήρια καὶ ἱεραὶ τελεταὶ*

179. Ἱερωνύμου Κοτσώνη : Ἡ κανονικὴ ἄποψις περὶ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων (intercommunio), Ἐν Ἀθήναις 1957.

180. Τοῦ αὐτοῦ : Περὶ τοῦ κύρους τῆς ἱερωσύνης τῶν ἀγγλικανῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἐν Θεολογία τ. 28 (1957) σ. 354 ἑπ., 532 ἑπ.

181. Τοῦ αὐτοῦ : Ἡ ἀπὸ κανονικῆς ἀπόψεως ἀξία τῆς μυστηριακῆς ἐπικοινωνίας ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν ἐπὶ Λατινοκρατίας καὶ Ἑνετοκρατίας ἐν Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τ. 40 (1957) σ. 173 ἑπ., 329 ἑπ.

§ 46. *Γάμος. Σύστασις καὶ λύσις*

182. Π. Βάλληνδα γνωμ. ἐν ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 131 ἑπ. διὰ τὸ κῦρος μικτοῦ γάμου μετὰ ρωμαιοκαθολικοῦ, ἱερολογηθέντος τῷ 1945 ὑπὸ μόνου ρωμαιοκαθολικοῦ κληρικοῦ.

183. *G. Delling : Das Logion Mark. X 11 und seine Abwandlungen im Neuen Testament ἐν Novum Testamentum τ. 1 (1956) σ. 263 ἑπ. Διὰ τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου.

184. *F. Delpini : Divorzio e separazione dei coniugi nel diritto romano e nella dottrina della Chiesa fino al secolo V (Scrinium theologicum—5), Torino 1956.

185. Δ. Εὐρυγένη : Οἱ μικτοὶ γάμοι ἐν ΕΕΝ τ. 24 (1957) σ. 10 ἑπ.

186. Ι. Κισκήρα : Ὁ γάμος κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὕδρας ἐν Τὸ μέλλον τῆς Ὕδρας τ. 17 (1957) σ. 261 ἑπ.

187. Δ. Ματαράγκα : Συγγενομιξίας μιάσματα ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 505 ἑπ.

188. Γ. Μπαλῆ : Οἰκογενειακὸν δίκαιον, Ἀθῆναι 1956.

189. Ἀ. Τούση : Οἰκογενειακὸν Δίκαιον [2], Ἀθῆναι 1956.

190. *A. Vaccari : Il divorzio nei Vangeli ἐν Civiltà Cattolica τ. 107 (1956) σ. 350-359, 475-484.

191-194. Ἡ Ἐφετ. Ἀθηνῶν 535/1957 ἐν ΕΕΝ τ. 24 (1957) σ. 588 καὶ ἡ ἐγκύκλιος εἰρηνοδίκου Τήνου 115/1957 ἐν ΑΕΚΔ τ. 12 (1957) σ. 129 ἑπ. ἀναφέρονται εἰς τὸν τύπον τελέσεως μικτῶν γάμων. Κατὰ τὴν Ἐφετ. Ἀθηνῶν 4138/1956 ἐν ΕΕΝ τ. 24 (1957) σ. 651 ἡ τῇ αἰτήσει ἑνὸς τῶν συζύγων ἐπιχειρηθεῖσα καὶ ἀποτυχοῦσα ἀπόπειρα διαλλαγῆς δὲν χρειάζεται νὰ ἐπαναληφθῇ, ἐὰν ἡ ἀγωγὴ διαζυγίου ἠγέρθη ὑπὸ τοῦ ἑτέρου συζύγου κατὰ δὲ τὴν Πρωτ. Πειραιῶς 1125/1957 ἐν **Ν. Β.** τ. 5 (1957) σ. 394 ἑπ. = ΕΕΝ τ. 24 (1957) σ. 717 ἡ ἀπόπειρα διαλλαγῆς ἐπὶ ἀλλοθρήσκων συζύγων γίνεται ἐνώπιον τοῦ Πρωτοδικείου.

§ 47. Κήρυγμα καὶ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις

195. Ν.δ. 3775 τῆς 11/12 Ὀκτωβρίου 1957 Περὶ ἱδρύσεως ἐν Τήνῳ Ἀνωτέρου Ἐκκλησιαστικοῦ Φροντιστηρίου.

196. Κ. Διαμάντη: Ἓν βιβλίον τοῦ διδασκάλου τοῦ γένους Γεωργίου Γενναδίου ἀπαγορευθὲν ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐν Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον. Εἰς μνήμην Χρ. Σούλη, Ἀθῆναι 1956 σ. 119-128.

§ 48. Διοικητικὴ ἐξουσία ἐπὶ προσώπων

197. Πρ. Νευροκοπίου Γεωργίου: Κανονικὰ σημειώματα ἐν Ἐκκλησία τ. 34 (1957) σ. 15. Διὰ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἐπισκόπου ἐπὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν φυσικῶν καὶ νομικῶν προσώπων.

§ 49. Διοικητικὴ ἐξουσία ἐπὶ πραγμάτων. Ἐκκλησιαστικὴ περιουσία

198. *Δ. Ἄγγελωφ: Περὶ τοῦ ἐξηρτημένου πληθυσμοῦ ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἐν Ἱστορ. Πρεγκλεντ τ. 13 (1957) σ. 30-66 (βουλγ.). Διὰ τοὺς ἐξηρτημένους χωρικοὺς τῶν μοναστηριακῶν ἀγροκτημάτων.

199. A. Dumas: Personnes morales ἐν Dict. dr. can. τ. VI (1957) στ. 1359 ἑπ.

200. F. M. Heichelheim: Domäne ἐν Reallexikon τ. IV [1957] στ. 49 ἑπ.

201. A. Kalsbach: Diakonie αὐτόθι τ. III [1957] στ. 909 ἑπ.

202. Κ. Κυριαζῆ: Ἡ διοίκησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ 33-1453 μ.Χ. ἐν Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τ. 40 (1957) σ. 152-155 (συνεχ.).

203. *L. Stan: Τὰ ἱδρύματα κοινωνικῆς προνοίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ ἐν Ortodoxia τ. 9 (1957) σ. 94 ἑπ., 259 ἑπ. (ρουμανιστί).

204. Δ. Σταύρου: Συμβολὴ εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν νομικῶν σχέσεων ἐπὶ τῶν κοιμητηρίων ἐν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τ. 3 (1957) σ. 257 ἑπ.

Πρβλ. ἀρ. 178.

§ 50. Διαχείρισις περιουσίας μητροπόλεων, ναῶν καὶ μονῶν

205. Ν.δ. 3772 (ἀνωτ. ἀρ. 163) ἄρθρ. 2. Διὰ τὴν σύνταξιν καὶ ἔγκρισιν προϋπολογισμοῦ καὶ ἀπολογισμοῦ ἐνοριακῶν ναῶν.

206. Ν.δ. 3801 τῆς 18/23 Δεκεμβρίου 1957 Περὶ καθορισμοῦ ἐνίων δαπανῶν ἀνοικοδομήσεως ἀνεγειρομένων ὑπὸ τοῦ ΟΔΕΠ ἀστικῶν ἀκινήτων

καὶ τοῦ τρόπου καλύψεως αὐτῶν καὶ περὶ τροποποιήσεως τῆς περὶ τοῦ ΤΑΚΕ νομοθεσίας. Διατάξεις λεπτομερειακαί.

207—208. Α. Π. 545/1957 ἐν Ν. Β. τ. 6 (1958) σ. 227 διὰ τὸν τρόπον παραιτήσεως ἀπὸ ἰδιωτικοῦ δικαιώματος τῶν ἐνοριακῶν ναῶν καὶ Α.Π. 482/1957 αὐτόθι σ. 127 διὰ τὴν ὑπὸ μονῆς κατάρτισιν ἀνωνύμου συναλλάγματος.

§ 51. *Ἔσοδα καὶ ἀσφάλισις κληρικῶν*

208α. Ἀπόφασις Ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων ὑπ' ἀρ. 44953 τῆς 27 Ἀπριλίου/14 Μαΐου 1957 Περὶ συμπληρώσεως τῆς § 2 τοῦ ἄρθρ. 13 τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ ΤΑΚΕ. Χρονικὰ ὅρια ἰσχύος τῆς ἐν ἐπικεφαλίδι παραγράφου ἀφορώσης τοὺς βιαίους θανάτους τῶν ἠσφαλισμένων.

209. Ἀπόφασις τοῦ αὐτοῦ Ὑπουργοῦ ὑπ' ἀρ. 59651 τῆς 25 Μαΐου/6 Ἰουνίου 1957 Περὶ προσθήκης ἐδαφίου εἰς τὴν παράγραφον 3 τοῦ ἄρθρου 18 τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ ΤΑΚΕ. Ἀφορᾷ τὴν παροχὴν εἰδικοῦ ἐπιδόματος.

ΤΜΗΜΑ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΠΟΙΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

§ 53. *Ἐκκλησιαστικαὶ ποιναὶ ἐπιβαλλόμεναι εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας*

210. R. Janin: Pénitence en droit oriental ἐν Dict. dr. can. τ. VI (1957) στ. 1324 ἑπ.

211. *A. Raes: Les formulaires grecs du rite de la pénitence ἐν Mélanges Mgr. M. Andrieu, Strassbourg 1956 σ. 365 ἑπ.

212. *K. Rahner: Die Busslehre des Hirten des Hermas ἐν Zeitschrift für katholische Theologie τ. 77 (1955) σ. 385 ἑπ.

ΤΜΗΜΑ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

§ 58. *Γενικὰ*

213. *M. J. N. Bakhuizen van den Brink: Episcopalis audientia ἐν Mededelingen K. Nederl. Akad. Wetensch. Afd. Letterkunde NR 19, 8, (1956) σ. 247-301.

214. *L. Vischer: Auslegungsgeschichte von I Kor. VI 1—11 Rechtsverzicht und Schlichtung, Tübingen 1955.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

§ 67. *Κρήτη*

215. Κατὰ τὴν Ἐφ. Κρήτης 112/1955 ἐν ΕΕΝ τ. 24 (1957) σ. 165 τὸ πρ. δ. τῆς 23 Ἰουνίου/5 Ἰουλίου 1932 ἀφορῶν τὸν καθορισμὸν τῶν διατηρουμένων καὶ διαλυομένων μονῶν ἐν Κρήτῃ εἶναι ἀνίσχυρον, ὡς ἐκδοθὲν καθ' ὑπέρβασιν τῆς νομοθετικῆς ἐξουσιοδοτήσεως.

ΠΙΝΑΞ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

D. Heinz-Dietrich Wendland, Die Kirche in der modernen Gesellschaft. Entscheidungsfragen für das Kirchliche Handeln im Zeitalter der Massenwelt. 2 Auflage. Furche-Verlag. Hamburg 1958. Σελ. 285.

Σκοπὸς τοῦ μετὰ χεῖρας περισπουδάστου ἔργου τοῦ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Münster καθηγητοῦ τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνικῆς Ἠθικῆς εἶναι ὁ καθορισμὸς καὶ ἡ θεολογικὴ διασάφησις τῆς θέσεως καὶ τῆς εὐθύνης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ συγχρόνῳ τεχνοκρατουμένῃ καὶ μαζικῇ κοινωνίᾳ, ἐννοεῖται κυρίως τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1955 καὶ ἐξηντλήθη ἐντὸς 15 μηνῶν, ὅπερ γεγονὸς ὀφείλεται κυρίως μὲν εἰς τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου, ἔπειτα δέ, ὡς ὁμολογεῖται ὑπ' ἄλλων τε καὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, καὶ εἰς τὴν παραμέλησιν τοῦ καθήκοντος τῆς προτεσταντικῆς (τοὐλάχιστον τῆς Γερμανικῆς) θεολογίας πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων τῆς συγχρόνου κοινωνίας, ἂν καὶ ὁσημέραι καθίσταται μᾶλλον αἰσθητὴ καὶ ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς Ἐκκλησίαις, ὡς ἤδη ἐνωρίτερον ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ, ἡ ἀνάγκη τῆς καλλιεργείας μιᾶς «θεολογίας τῆς κοινωνίας» καὶ μιᾶς «χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας», τοῦ ὁποίου ὅρου ἡ χρῆσις δὲν ἔπαυσε νὰ σκανδαλίζῃ πολλοὺς διαμαρτυρομένους θεολόγους. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἐξέτασις τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ τοῦ καθ' ὅλου ἔργου τῆς «Θεολογίας τῆς κοινωνίας» ἀποτελεῖ τὸν κύριον σκοπὸν τοῦ βιβλίου τούτου, ὡς βάσις τοῦ ὁποίου τίθεται θεολογικὴ ἀνάλυσις στηριζομένη εἰς τὰ δεδομένα ἀφ' ἑνὸς τῆς βιβλικῆς θεολογίας καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν προβλημάτων ἔν τε τῷ οἰκουμενικῷ συνεδρίῳ τοῦ Evanston (1954) καὶ ἐν ταῖς συνόδοις τῆς Γερμανικῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 13-19) γίνεται λόγος περὶ τῆς νέας ἐποχῆς καὶ τῶν νέων δρόμων εἰς τὰς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν σύγχρονον τεχνοκρατουμένην κοινωνίαν καὶ ἔναντι τῶν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπομακρυνομένων τάξεων τῶν ἐργατῶν, ὑπαλλήλων καὶ διανοουμένων καὶ τονίζεται ὅτι ἡ νέα σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸν κόσμον εἶναι ἡ τῆς διακονίας, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς οἰκουμενικῆς κοινωνικῆς κινήσεως, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὁποίας διακονίας εἶναι ἀναγκαῖος ὁ θεολογικὸς κοινωνιολογικὸς διάλογος καὶ ἀπαραίτητος ἡ καλλιέργεια τῆς Κοινωνιολογίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἡ δημιουργία μιᾶς Κοινωνιολογίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπακολουθοῦσιν ὀκτὼ κεφάλαια, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων (σ. 20-37) ἀναπτύσσεται ἡ θέσις τοῦ θεολόγου ἐν τῇ νέᾳ κοινωνίᾳ καὶ σχεδιαγραφεῖται μία «Θεολογία τῆς κοινωνίας», εὐρυτέρα τῆς λεγομένης «Εὐαγγελικῆς Κοινωνικῆς Ἠθικῆς», νέα ἐπιστήμη, τὴν ὁποίαν ὀρθῶς, κατὰ

τὸν κ. W., ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία ὀνομάζει «Χριστιανικὴν» ἢ «Καθολικὴ Κοινωνιολογίαν»· ἐν τῷ δευτέρῳ (σ. 38-62) ἐξετάζονται αἱ βιβλικαὶ βάσεις τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας· ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ (σ. 63-107) ἐκτίθενται τὰ δεδομένα τῆς Προτεσταντικῆς κοινωνιολογίας καὶ αἱ ἐλλείψεις αὐτῆς, ἡ διδασκαλία περὶ δύο αἰώνων, ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ἡ διαλεκτικὴ τῶν λεγομένων ἐν τῇ Προτεσταντικῇ ἠθικῇ «χριστιανικῶν θεσμῶν» (Christliche Ordnungen)· ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ (σ. 108-126) ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῆς Ἐσχατολογίας πρὸς τὴν Κοινωνικὴν Ἠθικὴν καὶ ἀναδεικνύεται ἡ σημασία τῆς ἐλπίδος διὰ τὸ χριστιανικὸν ἦθος· ἐν τῷ πέμπτῳ κεφ. (σ. 127-158) ἀναπτύσσεται ἡ ἐν τοῖς οἰκουμενικοῖς συνεδρίοις τοῦ Amsterdam καὶ τοῦ Evanston διατυπωθεῖσα κοινωνικὴ διδασκαλία περὶ «ὑπευθύνου κοινωνίας»· ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ (σ. 159-183) καθορίζονται αἱ ἔννοιαι καὶ αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις τοῦ «κοινωνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ» καὶ τῆς «ἀγάπης»· ἐν τῷ ἑβδόμῳ κεφ. (σ. 184-204) ἀντιδιαστέλλεται ἡ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἀντίληψις περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὀργάνου (Instrumentaler Mensch) πρὸς τὴν χριστιανικὴν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος καὶ ἐλευθερίας ἀντίληψιν καὶ ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ (σ. 205-239), ὅπερ ἐπιγράφεται «Masse und Gemeinde», ἀναπτύσσεται ἡ ἔννοια τῆς λαϊκῆς μάζης καὶ ἡ μετ' αὐτῆς συνάφεια τῆς Ἐκκλησίας, ἡ μεταμόρφωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς παρεκκλησιαστικῆς (δι' ὀργανώσεων καὶ διαφόρων θεσμῶν) κοινωνικῆς χριστιανικῆς δράσεως ἐν τῇ κοινωνίᾳ.

Τέλος ἐν τῷ μακρῷ ἐπιλόγῳ (σ. 240-255) συνοψίζονται τὰ ἐκ τῆς «Θεολογίας τῆς κοινωνίας» πορίσματα διὰ τὸ εὐαγγελιστικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, διακρίνεται δὲ τὸ ἱεραποστολικὸν ἀπὸ τοῦ ἐνοριακοῦ κηρύγματος, διεξαγομένου ἐν γλώσσῃ ἁπλῇ καὶ σαφεῖ, ἀνταποκρινομένῃ πρὸς τὴν νοοτροπίαν καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς συγχρόνου κοινωνίας, μὴ ἀφισταμένῃ δὲ κατ' οὐσίαν τοῦ πνεύματος τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς ἀρχεγόνου χριστιανικῆς γλώσσης. Ἐπακολουθοῦσι παρατηρήσεις καταλαμβάνουσαι 22 σελίδας καὶ πίνακες βιβλικῶν χωρίων, πραγμάτων καὶ προσώπων.

Τὸ βιβλίον τοῦτο, ὅπερ εὐλόγως ἐκρίθη εὐμενῶς οὐ μόνον ὑπὸ τῆς προτεσταντικῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς κριτικῆς, χαρακτηρισθὲν ὡς Markstein πρὸς θεολογικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν «σημείων τῶν καιρῶν», διακρίνει ἐπιστημονικὴ καὶ θεολογικὴ ἐμβρίθεια μετὰ πλήρους θεολογικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς ἐνημερώσεως, ἐν συνδυασμῷ μετὰ σαφηνείας, νηφαλιότητος κρίσεως, θερμότητος πίστεως καὶ ἀγάπης πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, νοουμένην προφανῶς ἐν προτεσταντικῇ ἐννοίᾳ.

Ὡς δείγματά τινα τῆς νηφαλιότητος τῆς κρίσεως καὶ ἀμεροληψίας ἀναφέρομεν τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀναγνώρισιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἀσκητικοῦ καὶ τοῦ ἐσχατολογικοῦ στοιχείου ἐν τῇ χριστιανικῇ ἠθικῇ, τὴν σχετικὴν κατανόησιν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὴν ἀναγνώρισιν τῆς παραμελήσεως τῶν κοινωνιολογικῶν μελετῶν ἐν τῇ προτεσταντικῇ θεολογίᾳ, τὴν ἀποφυγὴν τῆς συγχύσεως Θεολογίας καὶ Κοινωνιολογίας κ. τ. τ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Paul Evdokimov, *La femme et le salut du monde.-Etude d'Anthropologie chrétienne sur les charismes de la femme. Casterman. Tournai - Paris 1958. Σελ. 273.*

Ἐκ τῶν δύο τίτλων τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου τοῦ ἐν Γαλλίᾳ διαβιοῦντος ὀρθοδόξου Ρώσου θεολόγου κ. P. Evdokimv, ὁ μὲν πρῶτος καὶ κύριος ἀποτελεῖ τὴν διήκουσαν ἔννοιαν, ὁ δὲ δεύτερος χαρακτηρίζει τὸ εἶδος τοῦ θεολογικοῦ τούτου δοκιμίου, τοῦ ὁποίου σκοπὸς εἶναι νὰ δειχθῇ ἡ μεγίστη σημασία τῆς γυναικὸς διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ κόσμου, οὐ μόνον ἐν θρησκευτικῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν γενικωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Τοῦ ἔργου προτάσσεται μακρὰ εἰσαγωγὴ (σελ. 7-36), ἐν ᾗ καθορίζονται ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ διαστάσεις τῆς σκέψεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ μέθοδος καὶ ἡ κατευθυντήριος ἀρχὴ καὶ γραμμὴ αὐτοῦ. Τὸ κύριον σῶμα τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦσι τρία ἄνισα μέρη, εἰς ἃ διαιρεῖται τοῦτο ,ὧν τὸ α' ἐπιγράφεται «'Ανθρωπολογία» (σ. 37-132), τὸ β' «Ἡ βιβλικὴ Εὔα καὶ ἡ γυνὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ» (σ. 133-184) καὶ τὸ γ' «Τὰ ἀρχέτυπα» (σ. 185-244). Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει, τῷ ἀνθρωπολογικῷ, ἐξετάζεται ἡ σύστασις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ εἰκὼν καὶ ἡ ὁμοίωσις τοῦ Θεοῦ, αἱ ἀρχαὶ καὶ τὸ τέλος, ἡ ἄσκησις, ἡ μυστικὴ πεῖρα, ἡ ἀντιμετώπισις τῆς ἁγιότητος, τὸ βασίλειον ἱεράτευμα καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τὰ ἔσχατα. Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει, τῷ ἱστορικῷ, ἀναπτύσσονται τὰ βιβλικὰ δεδομένα καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς γυναικὸς διὰ μέσου τῶν αἰώνων <μητραρχία ἢ γυναικοκρατία, πατραρχία ἢ ἀνδροκρατία, φεμινισμὸς ὑπὸ τὴν φωτεινὴν καὶ τὴν σκοτεινήν του ὄψιν>. Ἐν τῷ τρίτῳ μέρει, τῷ οὕτως εἰπεῖν θεολογικῷ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους τοῦ Jung, προβάλλονται τὰ ἀρχέτυπα γενικῶς καὶ ἐφεξῆς τὸ γυναικεῖον ἀρχέτυπον ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Θεοτόκου καὶ τὸ ἀνδρικὸν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου. Τέλος ἐν τῷ μακρῷ ἐπιλόγῳ (σ. 145-266) ἐξετάζονται τὰ χαρίσματα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς καὶ ἐπισυνάπτεται λεξικόν, ἐν ᾧ διασαφοῦνται διάφοροι ὅροι, φιλοσοφικοὶ καὶ θεολογικοί, χρησιμοποιούμενοι ἐν τῷ βιβλίῳ (σ. 267-272).

Τὸ βιβλίον τοῦτο, ὅπερ ποικίλλεται φιλοκάλως διὰ χαρακτηριστικῶν βυζαντινορωσικῶν εἰκόνων, εἶναι καρπὸς πολλῶν καὶ ποικίλων μελετῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν πρώτην θέσιν, μετὰ τὴν Ἁγ. Γραφήν, κατέχουσιν ἡ πατερικὴ γραμματεία, ἡ ὑμνογραφία καὶ ἡ βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ ἐν γένει ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Παραλλήλως δὲ πρὸς τὰ βιβλικὰ δεδομένα, τυπολογικῶς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἑρμηνευόμενα, χρησιμοποιοῦνται δαψιλῶς καὶ τὰ πορίσματα, ἔτι δὲ καὶ ἰσχυρισμοὶ ἀναπόδεικτοι, ἄλλων ἐπιστημῶν, ἐν αἷς οὐ μόνον ἡ ψυχολογία τοῦ βάθους, ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνιολογία καὶ ἡ ἐθνολογία, πρὸς κατοχύρωσιν ἑνὸς χριστιανικοῦ φεμινισμοῦ κορυφουμένου εἰς τὰ δεδομένα τῆς σοβιετοκρατουμένης ρωσικῆς πραγματικότητος, καθορωμένης ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ mysterium crucis, καθ' ἃ δεδομένα «ἡ πίστις ἐν τῇ σοβιετικῇ Ρωσίᾳ διασώζεται διὰ τῆς ρωσίδος, ἡ δὲ θρησκευ-

τικὴ ἀναγέννησις, ὡς καὶ ἡ συνέχισις τῆς παραδόσεως, ἀνάγονται εἰς τὴν μητέρα καὶ τὴν σύζυγον (σελ. 264). Παρά τινας ὑπερβολάς, εἰς ἃς περιπίπτει ὁ εὐρυμαθὴς καὶ στοχαστικὸς συγγραφεύς, ὅπως ὑποστηρίξῃ τὴν θέσιν του, τὸ βιβλίον του ἀναγινώσκεται μετὰ πολλῆς ὠφελείας, οὐ μόνον ὑπὸ τῶν θεολόγων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ παντὸς λογίου ἐνδιαφερομένου περὶ τοῦ σπουδαίου θέματος αὐτοῦ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Irénée-Henri Dalmais, O. P. Les Liturgies orientales. Librairie Arthème Fayard. Paris 1959. Σελ. 122.

Τὸ παρὸν μελέτημα τοῦ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ λειτουργικῷ Ἰνστιτούτῳ τῶν Παρισίων καθηγητοῦ κ. Dalmais, ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ X μέρους τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Je sais-je crois» Encyclopédie du Catholique du XXe Siecle‘ ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ παράσχῃ εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον εἰσαγωγήν τινα εἰς τὰς λειτουργίας καὶ τὰς ἱερὰς ἀκολουθίας τῶν ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς διευκολύνσεως τοῦ μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως διαλόγου. Δὲν ἐθεωρήσαμεν κατώτερον τοῦ βιβλιογραφικοῦ καὶ βιβλιοκριτικοῦ δελτίου ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ τὸ μελέτημα τοῦτο, οὐ μόνον διὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων λειτουργικῶν ἔργων, καὶ διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς μελέτας καὶ ἐρεύνας, ἃς προϋποθέτει, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὑπόδειξιν τῆς σημασίας, ἥτις ἀποδίδεται σήμερον εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀνατολικῶν λειτουργιῶν ἐν τῇ Δύσει. Ἀποτελεῖται δὲ τοῦτο ἐκ 10 κεφαλαίων, ἐν οἷς ἐξετάζονται διὰ βραχέων αἱ ἀνατολικαὶ ἐκκλησίαι κατὰ τόπον καὶ χρόνον, αἱ μεγάλαι λειτουργικαὶ οἰκογένειαι τῆς Ἀνατολῆς ἐν τῇ ἱστορικῇ των ἐξελίξει καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλας σχέσει των, ἡ ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν λειτουργιῶν ἐν γένει καὶ αἱ ἱεραὶ Ἀκολουθίαι τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος, τῆς Θ. Εὐχαριστίας, τῆς Ἐξομολογήσεως, τοῦ Εὐχελαίου, τῶν Νεκρῶν, τοῦ Γάμου καὶ τῆς Ἱερωσύνης καὶ αἱ λοιπαὶ ἱεραὶ ἀκολουθίαι τῆς ἡμέρας, τῆς ἑβδομάδος καὶ τοῦ ἐνιαυτοῦ. Τὰ πράγματα ἐκτίθενται μετ᾽ ἐπιστήμης, ἀλλὰ πάντως ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἐμμανουὴλ Καρπαθίου, Μητροπολίτου Κῶ. Ἐξομολογητική, Τόμος Α'. Ἔκδοσις Β' ἀναθεωρηθεῖσα καὶ ἐπαυξηθεῖσα. Ἐν Ἀθήναις 1957, Σελ. 659.

Ἡ διακονία τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐξομολογήσεως μυστηρίου ὅσον εἶναι ὑψηλὴ καὶ πολυτιμοτάτη, τοσοῦτον καὶ παρημελημένη τυγχάνει παρ᾽ ἡμῖν, ὡς μὴ ὤφελε. Κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη πολὺς λόγος γίνεται καὶ παρ᾽ ἡμῖν ἔν τε τῇ Ἱεραρχίᾳ καὶ ἐν ἱερατικοῖς συνεδρίοις καὶ ἐν τῷ Τύπῳ, καὶ δὴ οὐ μόνον τῷ ἐκκλησιαστικῷ, ἀλλὰ καὶ τῷ ἡμερησίῳ, περὶ τοῦ μυστηρίου τούτου καὶ

δημοσιεύματα ἀξιόλογα ἔρχονται εἰς φῶς. Τὸ πρᾶγμα εἶναι τοσοῦτο μᾶλλον εὐχάριστον, καθ' ὅσον οὐ μόνον ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ προτεσταντικῷ κόσμῳ, καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ ψυχιατρικῷ κόσμῳ,γίνεται σήμερον συχνότατος καὶ σοβαρώτατος λόγος καὶ εἰς τὴν ἐξομολόγησιν ἀποδίδεται καὶ ψυχοθεραπευτικὴ σημασία. Διὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν ἐξάσκησιν τῆς διακονίας ταύτης δὲν ἐξαρκεῖ μόνον γνῶσις βαθεῖα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ εὐσέβεια καὶ κρίσις ὑγιής, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ βοηθήματα συγχρονισμένα. Ἓν ἐκ τῶν καλῶν καὶ χρησιμωτάτων βοηθημάτων, ἅτινα εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη,εἶναι καὶ τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ εὐπαιδεύτου Μητροπολίτου Κῶ Σεβ. Ἐμμανουήλ, περὶ πολλοῦ ποιουμένου τὴν σωτηρίαν τοῦ ποιμνίου, οὐ μόνον τοῦ ἰδικοῦ του, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τοῦ ἑλληνορθοδόξου ποιμνίου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐκδίδεται νῦν εἰς β' ἔκδοσιν, πολὺ ἀρτιωτέραν τῆς πρώτης, προϋπολογιζομένην νὰ περιλάβῃ τρεῖς τόμους. Καὶ ἐν μὲν τῷ μετὰ χεῖρας Α' τόμῳ, τῷ εἰσαγωγικῷ, ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται περὶ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ ἔργου τῆς ἱερᾶς Ἐξομολογήσεως, ἐν δὲ τῷ Β' προτίθεται νὰ ἐξετάσῃ τὰ ἁμαρτήματα καθ' ἕκαστον, καὶ δὴ τὴν φύσιν, τὴν παθολογίαν, τὴν διάγνωσιν καὶ τὴν θεραπείαν καὶ τὸν κανονισμὸν ἑκάστου ἁμαρτήματος καὶ ἐν τῷ Γ' τόμῳ θέλει ἀσχοληθῇ περὶ τὰ μέσα τοῦ Πνευματικοῦ πρὸς ἑδραίωσιν τῆς μετανοίας καὶ ἐπιστροφῆς τοῦ ἁμαρτωλοῦ. Τὸ βιβλίον προϋποθέτει κατοχὴν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, εὐρεῖαν γνῶσιν τῶν πατέρων καὶ τῶν ἱερῶν κανόνων, ὡς καὶ τῆς ὑπαρχούσης γραμματείας, μάλιστα μὲν τῆς ἑλληνικῆς, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς ξένης σχετικῆς γραμματείας.

Π. Ι. Μ.

Ἐμμανουὴλ Καρπαθίου, Μητροπολίτου Κῶ, Ἀρχεῖον Ἱ. Μητροπόλεως Κῶ. Τεῦχος Α'. Ὁ Κῶδιξ Α' ἀρχείου δουλείας. Ἐν Ἀθήναις 1958. Σελ. 155.

Ἐν τῷ παρόντι ἀξιολόγῳ τεύχει ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Κῶ ἐμφανιζόμενος ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ ὀργανωτοῦ καὶ τοῦ ἱστοριοδίφου, δημοσιεύει τὸ ἀρχεῖον τῆς Μητροπόλεώς του, ἀρχόμενον ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς δουλείας καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος. Ἡ διὰ τὴν παντοίαν ἱστορικὴν ἔρευναν σπουδαιότης τοῦ δημοσιεύματος τούτου, ἥτις ὑπενθυμίζει ἄλλας παρεμφερεῖς ἐργασίας, περὶ ὧν ἐπανειλημμένως ἐγένετο λόγος ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων, εἶναι πρόδηλος καὶ θέλει ἀσφαλῶς ἐκτιμηθῆ ὑπὸ τῶν πάσης φύσεως ἱστοριοδιφῶν. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἡ συνέχισις καὶ τῆς ὡραίας ταύτης προσπαθείας καὶ ἡ μίμησις αὐτῆς.

Π. Ι. Μ.

Ἀρχιμ. Μαξίμου Δασκαλάκη, Διευθυντοῦ τῆς Πατμιάδος Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς. Ἐγχειρίδιον Ἐξομολογητικῆς. Ἐν Ἀθήναις 1959. Σελ. 211.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐξομολογητικὴ βιβλιοθήκη πλουτίζεται διὰ νέου ἀξιολόγου

καὶ δὴ εὐσυνόπτου ἔργου, τοῦ παρόντος Ἐγχειριδίου Ἐξομολογητικῆς. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἐξ 6 κεφαλαίων, τὸ α΄ τῶν ὁποίων εἶναι εἰσαγωγικὸν (περὶ μυστηρίων ἐν γένει καὶ ἰδίᾳ περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Μετανοίας), τὸ β΄ περιέχει συνοπτικὴν ἱστορίαν τοῦ μυστηρίου τούτου, τὸ γ΄ πραγματεύεται περὶ τῶν ὅρων τοῦ μυστηρίου τῆς Μετανοίας, τὸ δ΄ περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ πνευματικοῦ πατρός, τὸ ε΄ περὶ τῆς ἁμαρτίας, τὸ ς΄ περὶ τῶν καθ' ἡλικίαν, φῦλον καὶ ἰδιαιτέρας περιπτώσεις ψυχικῶν τῶν χριστιανῶν ἀναγκῶν, χρῃζουσῶν τῆς εἰδικῆς μερίμνης τοῦ Ἐξομολογητοῦ. Ἐν τῇ διερευνήσει καὶ ἀναπτύξει τῶν θεμάτων εἶχεν ὁ σ. πρὸ ὀφθαλμῶν, ἐκτὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς παρὰ τοῖς πατράσι ἀποκρυσταλλουμένης ἱερᾶς παραδόσεως, καὶ νεώτερα βοηθήματα, ἑλληνικά τε (μάλιστα τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου) καὶ εὐρωπαϊκά· ἐκτίθενται δὲ τὰ πράγματα μεθοδικῶς καὶ μετὰ σαφηνείας, οὕτως ὥστε νὰ καθίσταται τὸ βιβλίον πολὺ χρήσιμον οὐ μόνον εἰς τοὺς ἱεροσπουδαστάς, πρὸς οὓς πρὸ παντὸς ἀπευθύνεται καὶ εἰς πνευματικοὺς πατέρας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ εὐσεβὲς ποίμνιον.

Π. Ι. Μ.

Ἀρχιμ. Ἰωὴλ Γιαννακοπούλου, Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄. Κείμενον, ἑρμηνευτικὴ παράφρασις, σχόλια, προβλήματα, χάρται.

Ἐξεδόθησαν οἱ τόμοι 14, 15, 16, καὶ 17, περιέχοντες τὰ βιβλία Α καὶ Β Ἔδραν, Νεεμίαν, Τωβίτ, Ἰουδεὶθ καὶ Ἐσθὴρ καὶ τὸ Α΄, Β΄, Γ΄, Μακκαβαίων. Οὕτω συμπληροῦται τὸ μάλιστα ἐκτεταμένον τμῆμα τῆς Παλ. Διαθήκης, τὸ περιέχον τὰ ἱστορικὰ αὐτῆς βιβλία, ὁ δὲ ὡραῖος καὶ ἀξιοθαύμαστος ἆθλος τοῦ ζηλωτοῦ καὶ φιλοτίμου ἐπαρχιώτου θεολόγου κληρικοῦ συνεχίζεται μετὰ καλπάζοντος ρυθμοῦ, ὅστις εὐχόμεθα νὰ διατηρηθῇ μέχρι τέλους. Πᾶσα δὲ ἄλλη κρίσις τυγχάνει, νομίζομεν, περιττή.

Π. Ι. Μ.

Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Τὸ μέγα ἀξίωμα. Νεοελληνικὴ ἀπόδοσις τῶν Δώδεκα «Κατηχήσεων» τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου. Ἔκδοσις τῶν ἐργαστηρίων γραφικῶν τεχνῶν «Τὸ φῶς». Ἐν Ἀθήναις 1959. Σελ. 147.

Περὶ τῶν «Κατηχήσεων» τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, αἵτινες ὑπενθυμίζουσι τὰς γνωστὰς «Κατηχήσεις» τοῦ ἁγ. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ τὰς ὁποίας, ἀνεκδότους κατὰ τὸ πλεῖστον οὔσας, ἐξέδωκε τῷ 1957, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6 κώδικος τῆς Ἱ. Μονῆς Σταυρονικήτα τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐκδόσεων Sources Chrétiennes ὁ ἀσσομψιονιστὴς P. Antoine Venger, ἔχομεν ἤδη ὁμιλήσει ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων κατὰ τὸ ἔτος 1958 ἐν τῇ «Θεολογίᾳ»,(τόμος ΚΘ΄, σελ.138-39). Τὰς Κατηχήσεις ταύτας,ἀπευθυνομένας πρὸς τοὺς μέλλοντας νὰ βαπτισθῶσι καὶ πρὸς τοὺς νεοβαπτισθέντας, εἰς ἃς προσθέτει καὶ ἑτέρας τέσσαρας, ἐκδίδει ὁ θεολόγος κ. Παναγ. Στάμος, ἐν ἰδίᾳ νεο-

ελληνικῇ μεταφράσει, συνεχίζων τὴν προηγουμένην καὶ ἐπανειλημμένως ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων μνημονευθεῖσαν προσπάθειαν τῆς ἐκλαϊκεύσεως ἔργων τοῦ μεγάλου τῆς Ἐκκλησίας πατρὸς καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου.

Π. Ι. Μ.

Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν συνερανισθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν. Ἐκδοτ. Οἶκος «Ἀστὴρ» Ἀλεξ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου. Ἐν Ἀθήναις, Τόμος Α' Σελ. κδ' + 334 Τόμος Β' 958. Σελ. 320.

Τὸν ὅρον «φιλοκαλία», πρὸς δήλωσιν ἐκλογῶν ἐκ πατερικῶν ἀσκητικῶν κειμένων, ἐχρησιμοποίησαν τὸ πρῶτον οἱ ἰσάδελφοι φίλοι ἅγιοι Βασίλειος καὶ Γρηγόριος, ὁ Θεολόγος, ὡς τίτλον τῆς ὑπ' αὐτῶν περὶ τὸ ἔτος 362 ἐκπονηθείσης ἀνθολογίας ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους, ἀρίστην κριτικὴν τῆς ὁποίας ἔκδοσιν, ἐδημοσίευσεν ὁ J. Armitage Robinson ἐν Cambridge τῷ 1893. Ὁ τίτλος «Φιλοκαλία» εἶναι χαρακτηριστικὸς τῆς ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ταυτίσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὑπὸ τὸν τίτλον δὲ τοῦτον ἐφιλοπόνησαν οἱ ὅσιοι Μακάριος, ὁ Νοταρᾶς, ἐπίσκοπος Κορίνθου († 1805), καὶ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης (1809) νέαν ἀνθολογίαν συνερανισθεῖσαν ἐκ τῶν ἔργων τῶν νηπτικῶν (ἀσκητικῶν) λεγομένων πατέρων ἐπὶ τῇ βάσει παλαιοτέρων ἐργασιῶν, ἀναγομένων εἰς τὰ μέσα τοῦ ΙΔ αἰῶνος, μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων, ὡς φαίνεται, καὶ ἀποκειμένων κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν διαφόροις ἁγιορειτικαῖς βιβλιοθήκαις. Ἡ νέα αὕτη Φιλοκαλία ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν Βενετίᾳ τῷ 1782, ἔκτοτε δὲ μεταφράσθη ὄχι μόνον ρωσιστί, ἐπανειλημμένως, καὶ ῥουμανιστὶ (ἡ τελευταία ῥουμανιστὶ ἔκδοσις τοῦ καθηγητοῦ Staniloae ἐν Sibiu χρονολογεῖται μόλις ἀπὸ τοῦ 1944-48)[1], ἀλλὰ καὶ εἰς νεωτέρας γλώσσας, ὡς ἡ ἀρίστη τῶν ὁποίων λογίζεται ἡ γαλλική, ἐκπονηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Jean Gouillard (Paris 1953). Τὸ διαφέρον τοῦτο αὐξάνει κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ὑποβοηθούσης καὶ τῆς μεγάλης προόδου τῆς τεχνοκρατίας, ἥτις προκαλεῖ εὐνόητον ἀντίδρασιν καὶ ῥοπὴν πρὸς τὸν ἡσυχασμόν. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸν ἔτος 1959-60 θὰ φιλοξενῇ ἡ Ἀποστολικὴ Διακονία νεαρὸν Γερμανὸν θεολόγον, ἐλθόντα εἰς Ἑλλάδα, ἵνα μελετήσῃ ἐγγύτερον τὸν Ἡσυχασμὸν καὶ ζητήσαντα ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενον τὴν Φιλοκαλίαν.

Ἡ Φιλοκαλία τῶν ὁσίων **Μ**ακαρίου καὶ Νικοδήμου ἐπανεκδοθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1861 καὶ ἐπηυξημένη ἐν Ἀθήναις τῷ 1893 ὑπὸ τοῦ Π. Τζελάτη, ἔπειτα δὲ καὶ ἐν ἔτει 1900 (τῆς πυκνότητος ταύτης τῶν ἐκδόσεων μαρτυρούσης περὶ τοὺς βαθείας ἀπηχήσεως, τὴν ὁποίαν εὑρίσκει τὸ βιβλίον παρὰ τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ, καὶ μὴ ὀφειλομένης μόνον εἰς θεολογικὸν

1. Εἰς τὴν ἐν Ρουμανίᾳ φιλοκαλιακὴν κίνησιν, χρονολογουμένην ἤδη ἀπὸ τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἀφιεροῦται ἐνδιαφέρουσα πραγματεία, δημοσιευομένη ἐν τῷ περιοδικῷ Istina 1958 τεύχη 3 καὶ 4.

ἢ ἄλλο τι διαφέρον, ὡς νομίζει ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἄρθρου τῆς Istina), ἐπανεκδίδεται σήμερον ὑπὸ τῶν εὐσεβοφρόνων ἀδελφῶν Παπαδημητρίου μετὰ πολλῆς κατ' ἄμφω φιλοκαλίας, ἐπιμελείᾳ τοῦ ἱεροδιακόνου Ἐπιφανίου Θεοδωροπούλου. Προβλέπεται, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς χρήσεως, ἡ ἔκδοσις τοῦ πλουσιωτάτου ὑλικοῦ εἰς τέσσαρας τόμους, ὧν ἐξεδόθησαν ἤδη οἱ μετὰ χεῖρας δύο πρῶτοι. Οὕτω θὰ δοθῇ ἡ εὐκαιρία ὄχι μόνον εἰς παλαιοὺς εὐσεβεῖς Ἕλληνας νὰ ἀπολαύσωσι τὸ ἐποικοδομητικώτατον βιβλίον, εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ὁποίου ὀφείλουσι μυριάδες ὀρθοδόξων (Ἑλλήνων, Σέρβων, Ρουμάνων, Βουλγάρων, Ρώσων καὶ ἄλλων) τὴν πνευματικήν των ἀναγέννησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς θεολόγους, Ἕλληνάς τε καὶ ἀλλοδαπούς, νὰ τὸ μελετήσωσι καὶ νὰ οἰκοδομηθῶσι δι' αὐτοῦ. Εὐχόμεθα δὲ νὰ μὴ βραδύνῃ πολὺ ἡ ὁλοκλήρωσις τοῦ πολυτίμου τούτου θησαυροῦ, ὅστις χαρακτηρίζεται ὡς «κωδικοποίησις τῆς ὀρθοδόξου μυστικῆς θεολογίας».

Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Prof. Ernst Benz, Die Bedeutung der griechisch - orthodoxen Kirche für das Abendland.

Ὁ γνωστὸς ἡμῖν καὶ ἐξ ἄλλων σοβαρῶν μελετῶν του, ἀναφερομένων εἰς τὴν ἡμετέραν Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ βιβλιοκριθεισῶν ὑφ' ἡμῶν εἰς προηγουμένους τόμους τῆς «Θεολογίας», καθηγητὴς κ. E. Benz, δημοσιεύει γερμανιστὶ ἐν τῷ παρόντι τεύχει τῆς «Θεολογίας» σελ. 331 ἑξ. νέαν λίαν ἐνδιαφέρουσαν μελέτην—παράδοσιν, ὑπὸ τὸν τίτλον: «ἡ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τὴν Δύσιν», ἧς ἑλληνικὴν περίληψιν μετά τινων κριτικῶν παρατηρήσεων παρέχομεν ἐνταῦθα διὰ τοὺς Ἕλληνας ἀναγνώστας.

Ἐν ἀρχῇ τῆς μελέτης του ὁ συγγραφεύς, ἐξαίρων τὴν μεγάλην σημασίαν καὶ προσφορὰν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Δύσιν, διαπιστοῖ ὅτι αἱ Γερμανικαὶ φυλαὶ ἐξεχριστιανίσθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, βραδύτερον δέ, μόλις κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία διὰ τοῦ Βονιφατίου ἐσυνέχισε τὸ ἔργον τοῦτο τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Γερμανῶν ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας μαρτυρεῖται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν ἑλληνικῶν χριστιανικῶν λέξεων. Οὕτως ἀναφέρει τὴν ἐτυμολογικὴν παραγωγὴν τῶν γερμανικῶν λέξεων «Pfaffe», «Bischof», «Krist-Christus», «Teufel», «Engel», «Samstag», «Ecclesia - Kirche» ἐκ τῶν ἀντιστοίχων ἑλληνικῶν λέξεων «πάπας», «ἐπίσκοπος», «Χριστός», «διάβολος», «ἄγγελος», «σάββατον», «Ἐκκλησία - κυριακόν». Ἡ εἴσοδος τῶν ἑλληνικῶν τούτων λέξεων εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς γοτθικῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος ἐπισκόπου Οὐλφίλα, οὗτινος οἱ πρόγονοι καὶ ἡ μήτηρ ἦσαν Ἕλληνες ἐκ Καππαδοκίας, μόνον

δὲ ὁ πατήρ του ἦτο γερμανικῆς καταγωγῆς. Ὁ Ἕλλην λοιπὸν οὗτος ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως «ἐπίσκοπος τῶν Γότθων». Ὁ Φιλοστόργιος (Ἐκκλ. Ἱστορ. 2,5) μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ Οὐλφίλας ὑπὸ «Εὐσεβίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐπισκόπων ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος τῶν ἐν Γετικῇ (Γοτθικῇ) χριστιανιζόντων». Πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ ἀρειανοῦ ἐπισκόπου Νικομηδείας, τοῦ καὶ Κωνσταντινουπόλεως γενομένου, Εὐσεβίου. Ὁ Ἕλλην λοιπὸν Οὐλφίλας μετέφρασε τὴν Ἁγίαν Γραφὴν εἰς τὴν γοτθικὴν γλῶσσαν, ἣν οὕτω ἀνύψωσεν πρῶτος αὐτὸς εἰς φιλολογικὴν γλῶσσαν, εἰσαγαγὼν καὶ νέας ἐννοίας καὶ λέξεις εἰς αὐτήν, οἷον Θεὸς = Gott (ἀρσενικοῦ γένους), ἁμαρτία = Schuld, ἄφεσις ἁμαρτιῶν = Ablass, πίστις = Glaube κ.λ.π. Γενικώτερον ὁ κ. Benz διαπιστοῖ βαθεῖαν καὶ εὐρεῖαν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιῶν οὐ μόνον τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ καὶ τῶν περὶ τὸν Δούναβιν καὶ τὴν Βαλκανικὴν χωρῶν, ἔτι δὲ τῆς Γαλλίας, τῆς Βορείου Ἰταλίας, τῆς Ἱσπανίας μέχρι τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, καὶ δὴ ἐπίδρασιν ἐπεκτεινομένην εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν, τὴν λειτουργίαν, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴν τέχνην. Βραδύτερον ἤρχισεν ἐπικρατοῦσα ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Δύσεως ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίδρασις, ὁλοκληρωθεῖσα κατὰ τὴν Καρολίνειον ἐποχήν. Πάντως ὁ πρῶτος ἀξιόλογος γερμανικὸς πολιτισμὸς ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους ἐν τῷ Ἰταλικῷ κράτει τοῦ Θεοδωρίχου διεμορφώθη διὰ τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Ἄξιον ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι κυρίως εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν ὀφείλεται ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν οὐχὶ ὡς τινος Ἰουδαϊκῆς αἱρέσεως, ἀλλ' ὡς θρησκείας παγκοσμίου. Ἤδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἶχεν ἐργασθῇ διὰ τὴν ἀπαγκίστρωσιν καὶ χειραφέτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἀλλὰ κυρίως πρῶτοι οἱ Ἕλληνες θεολόγοι ἐθεμελίωσαν θεολογικῶς τὸν οἰκουμενικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ δὴ πρῶτοι οἱ Ἕλληνες ἀπολογηταὶ τοῦ β' αἰῶνος καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς Ἰουστῖνος διὰ τῆς περὶ Λόγου θεωρίας του καὶ εἶτα οἱ Ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι. Ἐνωρὶς ἀναπτύσσεται ἡ συνείδησις τῆς οἰκουμενικῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων, στηριζομένη ἐπὶ τῆς παρ' Ἰωάννῃ 12,20 ἑξ. γνωστῆς σκηνῆς τῶν ἀναβάντων εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα Ἑλλήνων, τῶν ἐκπροσωπούντων τὸν ἐξωιουδαϊκὸν κόσμον, καὶ ζητησάντων νὰ ἴδωσι τὸν Ἰησοῦν, ὅστις εἶπεν: «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου... Πάτερ, δόξασόν σου τὸ ὄνομα· ἦλθεν οὖν φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ· καὶ ἐδόξασα καὶ πάλιν δοξάσω». Ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων ἐστράφη πρὸς τὸν Χριστὸν ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος καὶ μετ' αὐτοῦ ὁλόκληρος ὁ κόσμος, καὶ διὰ τοῦτο ἐλήλυθεν ἡ ὥρα τῆς δόξης τοῦ Ἰησοῦ. Ἐντεῦθεν οἱ Ἕλληνες ἀπέβησαν τὸ ὄργανον τῆς ἐξωτερικῆς διαμορφώσεως καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς ὁλόκληρον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον, χρησιμοποιήσαντες πρὸς τοῦτο τὴν παγκόσμιον τότε ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἥτις ἀπέβη ἡ ὑπερεθνὴς ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα τῆς

Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως μέχρι τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτευούσης τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ἀπὸ τῆς Ρώμης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἀλλ' ἐνταῦθα ὁ κ. Benz ἐπροχώρησε πέραν τοῦ δέοντος, ἀποδεχθεὶς τὴν ἐξ ὀρθοδόξου ἐπόψεως ἀπαράδεκτον θεωρίαν τοῦ Adolf von Harnack καὶ ἄλλων πρὸ καὶ μετ' αὐτόν[1], καθ' ἣν «τὸ χριστιανικὸν δόγμα καθ' ἑαυτὸ εἶναι προϊὸν τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ». Φρονεῖ δῆλα δή, ὅτι «ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ σύνοψις καὶ διατύπωσις τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως εἰς ἓν σύστημα χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς ἐργασίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἡ δὲ θέσις τοῦ Harnack κατά τε τὰς θετικὰς καὶ τὰς ἀρνητικὰς ἀκολουθίας αὐτῆς εἶναι ὀρθὴ καὶ σήμερον ἀκόμη». Πρὸς ὑποστήριξιν δὲ τῆς γνώμης του ταύτης ὁ σ. ἀναζητεῖ τὸν ἐξελληνισμὸν ἤδη εἰς τὰς ἑλληνιστὶ γραφείσας ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, χρησιμοποιήσαντος ἐννοίας ἐκ τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων θεολόγων, καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ «περὶ ἀρχῶν» δογματικὸν σύστημα τοῦ Ὠριγένους, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνευρίσκει «ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῆς Νεοπλατωνικῆς καὶ τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας», καὶ προσθέτει ὅτι «οὐδεμία ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρχῃ, ὅτι καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον ἠσκήθη ἐπίδρασις τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου». Ἀνέλαβε δὲ ἡ χριστιανικὴ Θεολογία ὁλόκληρον τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν Πλατωνικήν, τὴν Στωϊκὴν καὶ τὴν Ἀριστοτελικήν. Ἐν ἀρχῇ ἀνέλαβε τὸν Πλατωνισμὸν καὶ δὴ ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ὅστις ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Χριστολογίας τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας, ἐπὶ τῆς Ἀνθρωπολογίας, ἐπὶ τῆς θείας Λειτουργίας καὶ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ μάλιστα τῆς Εἰκονογραφίας. Πρὸ πάντων ὑπὸ ἰσχυρὰν πλατωνικὴν ἐπίδρασιν ἵστανται ὁ Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι καὶ ἰδιαίτατα ὁ Κλήμης καὶ ὁ Ὠριγένης. Ἀντιθέτως ὁ Ἀριστοτελισμὸς ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀντιοχείας. Τοιουτοτρόπως ἡ καθόλου ἐξέλιξις τῆς Θεολογίας εἰς ἐπιστήμην ἐπί τε τοῦ συστηματικοῦ καὶ τοῦ ἐξηγητικοῦ πεδίου εἶναι ἔργον τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐπὶ πλέον ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία μετέδωκε καὶ εἰς τὴν Δύσιν τὴν κληρονομίαν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, ἐντεῦθεν δὲ εἰς αὐτὴν ὀφείλονται καὶ ἡ Ἀριστοτελικὴ ἀναγέννησις ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ ἡ Πλατωνικὴ ἀναγέννησις ἐν αὐτῇ κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα, συνεπείᾳ τῆς καταφυγῆς Ἑλλήνων θεολόγων εἰς τὴν Δύσιν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Αὕτη συντόμως εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμη τοῦ κ. Benz, ὅστις ἀποδεχθεὶς τὴν παλαιὰν μονομερῆ καὶ ἁπλῆν περὶ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Χρι-

---

1. Πρβλ. W. Glawe, Die Hellenisierung des Christentums in der Geschichte der Theologie von Luther bis auf die Gegenwart, Berlin 1912.

στιανισμοῦ θεωρίαν[2], υἱοθέτησεν, ὡς εἴπομεν, κυρίως τὴν γνωστὴν ἄποψιν τοῦ Harnack περὶ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, ὡς περὶ «ἔργου τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπὶ εὐαγγελικοῦ ἐδάφους»[3], ὑποστηρίζων ὅτι ἀκόμη καὶ «κατὰ τὸ περιεχόμενον ἠσκήθη ἐπίδρασις τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου». Ἀλλ' ἡμεῖς οἱ Ὀρθόδοξοι δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν θεωρίαν ταύτην, τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸς ὁ Harnack φαίνεται ὅτι δὲν ἐπανέλαβε βραδύτερον, τοὐλάχιστον μετὰ τῆς αὐτῆς ὀξύτητος καὶ εὐρύτητος[4], ἐγκατέλιπον δὲ καὶ ἱκανοὶ σημαίνοντες ἑτερόδοξοι θεολόγοι. Τοὐναντίον οἱ Ὀρθόδοξοι θεολόγοι πιστεύομεν, ὅτι τὰ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ περιληφθέντα συνεπτυγμένως χριστιανικὰ δόγματα προέρχονται ἐξ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, ἢ μᾶλλον εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἡ ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Υἱῷ καὶ Λόγῳ αὐτοῦ κορυφωθεῖσα καὶ τελειωθεῖσα καὶ ἔκτοτε ἀμετάβλητος ἐσαεὶ παραμένουσα κατὰ τὴν οὐσίαν. Ὡς τοιαῦται δὲ θεόθεν ἀποκεκαλυμμέναι καὶ αἰώνιον κῦρος κεκτημέναι ἀλήθειαι τὰ χριστιανικὰ δόγματα δὲν ὑπόκεινται εἰς ἐξελληνισμὸν ἢ ἐξιουδαϊσμὸν ἢ ἐκρωμανισμὸν ἢ ἐκγερμανισμὸν ἢ εἰς οὐσιώδη ἀλλοίωσιν καὶ μεταβολήν τινα ἢ ἐξέλιξιν καὶ πρόοδον κατὰ τὴν οὐσίαν. Ἡ δὲ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας γενομένη ἀνάπτυξίς τινων ἐξ αὐτῶν, ἰδίως τοῦ Τριαδικοῦ καὶ τοῦ Χριστολογικοῦ, πρέπει νά νοηθῇ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐμβαθύνσεως καὶ λογικῆς διασαφήσεως καὶ ἀναπτύξεως καὶ διατυπώσεως αὐτῶν, ἄρα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ὅλως ἐξωτερικῆς μεταβολῆς τῆς μορφῆς μόνον αὐτῶν,καὶ οὐχὶ τῆς οὐσίας ἢ τοῦ πυρῆνος τῆς ἀντικειμενικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ὅστις παρέμεινεν ἄθικτος.Κυρίως διὰ τῆς θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς θεωρίας οἱ ἀρχαῖοι Πατέρες ἐπεζήτησαν νὰ διαφωτίσωσιν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον τὸ περιεχόμενον τῶν θείων δογμάτων καὶ νὰ προσεγγίσωσιν αὐτὸ εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἔτι δὲ νὰ συγκροτήσωσι συστηματικὴν καὶ λογικῶς καὶ ὀργανικῶς συνηρμολογημένην ἔκθεσιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀντικρούοντες ἅμα καὶ τὰς ἐκ μέρους τοῦ λογικοῦ προβαλλομένας ἐνστάσεις τῇ βοηθείᾳ τῆς φιλοσοφίας. Ὥστε ἡ θεολογικὴ θεωρία ἐκρίθη ἀναγκαία διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ δικαίωσιν καὶ συστηματοποίησιν τῶν θείων δογμάτων καὶ οἰκείωσιν ὑποκειμενικὴν αὐ-

---

2. L. Goppelt, Christentum und Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert, Gütersloh 1954, σ. 317: «Die Erklärung des Frühkatholizismus als Hellenisierung und Judaisierung des Christentums ist zu einfach».

3. A. v. Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte 1[5], 20.

4. A. Grillmeier, Hellenisierung–Judaisierung des Christentums als Deuteprinzipien der Geschichte des kirchlichen Dogmas, ἐν «Scholastik» 33 (1958) 352: «Möglich, dass Harnack diese Schärfe später in etwa gemildert hat. In seinen 6 Bonner Vorlesungeu vom Jahre 1926 über «Die Entstehung der christlichen Theologie und des kirchlichen Dogmas» kehrt die oben zitierte Formel vom kirchlichen Dogma als Werk des griechischen Geistes...» nicht mehr wieder. Auch die Abfallsidee scheint aufgegeben zu sein. Nun wird sogar die positive Bedeutung der Philosophie für das Christentum unterstrichen».

τῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, οὕτως ὥστε δὲν ἐδημιουργήθησαν καινὰ δόγματα, ἀλλὰ τὰ αὐτὰ ἀμετάβλητα κατὰ τὴν οὐσίαν ἀποκεκαλυμμένα δόγματα διετυπώθησαν καινῶς, τῇ ἐπικουρίᾳ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὡς ἁπλοῦ μέσου καὶ ὀργάνου καὶ ἐπιστημονικῆς, οὕτως εἰπεῖν, τεχνικῆς. Ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ θιγῇ ἡ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἥτις ἔμεινεν ἀναλλοίωτος.

Κατὰ ταῦτα δὲν ἐγένετο ἐξελληνισμὸς ἢ ἀλλοίωσις τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν ἢ ἔκπτωσις ἀπ' αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ὁ θεῖος λόγος, ὁ διὰ τῶν αἰώνων διϊών, παραμένει κατὰ τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος ἐσαεί, κἂν ἔτι φαίνηται ἀλλάσσων ἑκάστοτε ἐξωτερικὴν μορφὴν καὶ περίβλημα καὶ διατύπωσιν, ἅτε ὑπερκείμενος τῶν ἐπηρειῶν τοῦ χρόνου ἢ τῶν μέσων τῆς οἰκειώσεως καὶ κατανοήσεως καὶ ἀναπτύξεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν διαφόρων ἀτόμων ἢ τῶν θεολογικῶν σχολῶν σκέψεως ἢ τῶν ἑκάστοτε ἀρχόντων φιλοσοφικῶν καὶ λοιπῶν πνευματικῶν καὶ πολιτιστικῶν συστημάτων καὶ ῥευμάτων. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐχρησιμοποίησεν ἐν ἀρχῇ τὸν Πλατωνισμὸν καὶ ἔπειτα τὸν Ἀριστοτελισμὸν μᾶλλον ὡς εἰδολογικὸν ὄργανον καὶ ὡς λογικὴν τέχνην καὶ ὡς ἐξωτερικὸν περικάλυμμα καὶ ἐπιστημονικὴν μέθοδον καὶ μορφὴν πρὸς συστηματοποίησιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν θείων δογμάτων, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς ὑποκειμενικῆς ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων προσοικειώσεως αὐτῶν ὑπὸ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφὴν ἢ τῆς ὑπερασπίσεως αὐτῶν κατὰ τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς αἱρέσεως. Οἱονεὶ ἐνέδυσε τὰς ἀποκαλυφθείσας ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ ἀναλλοιώτους διαμεινάσας θείας ἀληθείας διὰ τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν καὶ κατηγοριῶν σκέψεως καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ὁρολογίας καὶ τῶν λογικῶν τύπων καὶ τῶν ἄλλων ἐνδυμάτων τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ γλώσσης, ἵνα ἑρμηνεύσῃ καὶ προσφέρῃ αὐτὰς εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς καταστήσῃ περισσότερον καταληπτάς, καθὼς πρότερον ἐγένετο περιωρισμένως εἰς τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν τῆς Π. Διαθήκης ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ σημαίνῃ ἐξελληνισμὸν καὶ ἐξιουδαϊσμὸν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, καθ' ὅσον ἡ οὐσία καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς διέμειναν ἀναλλοίωτα.

Βεβαίως ἀρχαῖοί τινες Ἕλληνες Πατέρες, γαλουχηθέντες καὶ ἀνατραφέντες διὰ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἦτο φυσικὸν νὰ ὑποστῶσιν, αὐτοὶ μόνοι, τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς, δυνάμενοι νὰ χαρακτηρίζωνται ἐκ τούτου ὡς Πλατωνίζοντες ἢ ὡς Ἀριστοτελίζοντες, ἀλλ' ὅμως ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἰς τοὺς περισσοτέρους ἦτο περιωρισμένη καὶ ὅλως ἐξωτερική, ὡς π.χ. εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ ἄλλους. Ἐντεῦθεν καὶ ἐχρησιμοποίουν οὗτοι κατὰ προτίμησιν τὴν Νεοπλατωνικὴν καὶ βραδύτερον τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν μόνον εἰς ὅ,τι δὲν προσέκρουεν εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ τὴν Ἱερὰν Παράδοσιν καὶ δὲν ἔθιγε τὴν οὐσίαν τῶν δογμάτων, φρονοῦντες ὅτι ἡ Φιλοσοφία συμβάλλεται εἰς τὸ «οἰκονομεῖν ἐν κρίσει τὴν ἀλήθειαν

τῶν ἡμετέρων δογμάτων» [5]. Ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ θαυμαστὴς τοῦ Ὠριγένους καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ψευδοδιονυσίου Ἀρεοπαγίτου θεολογικοφιλοσοφικῶς ἱστάμενος Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀποφεύγει νὰ απομακρύνηται τῆς διδασκαλίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ νὰ παρασύρηται ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας, διότι τοῦτο «ἀπαγορεύει ὁ θεῖος λόγος» [6]. Τοιουτοτρόπως ἡ ἀνάπτυξις τῶν δογμάτων ἐγίνετο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, τῶν δύο τούτων πηγῶν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τῆς φιλοσοφίας χρησιμοποιηθείσης ἐπικουρικῶς μόνον ὡς εἰδολογικοῦ ὀργάνου καὶ μέσου ἀναπτύξεως καὶ διατυπώσεως τῶν δογμάτων, ἐξαρθείσης δ' ἀντιστοίχως τῆς σημασίας καὶ ἀναγκαιότητος τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως μέχρι τοῦ βαθμοῦ ὥστε ἡ ὅλη Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία νὰ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς Ἐκκλησία τῆς Παραδόσεως. ούτων οὕτως ἐχόντων δὲν ἦτο δυνατὸν ἡ ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ περιέπουσα τὴν ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων κατιοῦσαν δογματικήν της Παράδοσιν Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία νὰ ἐπιτρέψῃ νοθείαν ἢ παραποίησιν ἢ ἀλλοίωσιν αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐξελληνισμοῦ αὐτῆς. Ὅπου δὲ ἐσημειώθησαν παρεκτροπαί τινες καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τοῦ κανόνος τούτου, εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀντιμετώπισαν τὴν ἀντίδρασιν τῶν ὀρθοδόξων Πατέρων καὶ τὴν καταδίκην τῆς Ἐκκλησίας, ὡς συνέβη ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Ὠριγένους. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ἀκριβῶς ἀνάμιξις φιλοσοφικῶν καὶ θρησκειολογικῶν ἰδεῶν ἐκ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἢ τῶν ἀνατολικῶν θρησκευμάτων μετὰ τῶν χριστιανικῶν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθειῶν ἤγαγεν εἰς τὰς κατακριθείσας γνωστὰς ἀρχαίας αἱρέσεις. Ταύτας δὲ καταδικάσασα ἡ Ἐκκλησία διέσωσε τὴν καθαρότητα καὶ γνησιότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀπεμάκρυνε τὸν κίνδυνον τοῦ ἐξελληνισμοῦ ἢ τοῦ ἐξιουδαϊσμοῦ αὐτοῦ. Πρὸς ἀπόκρουσιν ἀκριβῶς τοῦ κινδύνου τούτου εἶναι γνωστὸν ὅτι ἠγέρθησαν ἀρχαῖοι χριστιανοὶ καὶ Πατέρες τινές, οἵτινες ἔλαβον ἐχθρικὴν στάσιν κατὰ τῆς φιλοσοφίας ἐν γένει, καταπολεμήσαντες τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῆς εἰς τὴν χριστια-

5. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 2, 35. Migne P.G.35, 444.

6. Γρηγορίου Νύσσης, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον. Migne P.G. 44,377. Ὁμοίως ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, καίπερ ἀριστοτελίζων καὶ εἰσαγαγὼν τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν, ἐν τούτοις «πρὸς τὸν ἐπίσκοπον δῆθεν τῆς Δαραίας τὸν Ἰακωβίτην» ἐπιστέλλων ἔγραφεν, εἰς εἰρωνικὸν προφανῶς ὕφος: «Τίς τοῦτο τῶν θεοπνεύστων εἴρηκε πώποτε; εἰ μή που τὸν παρ' ὑμῖν ἅγιον Ἀριστοτέλην ἡμῖν ὡς τρισκαιδέκατον ἀπόστολον εἰσαγάγοιτε καὶ τῶν θεοπνεύστων τὸν εἰδωλολάτρην προκρίνοιτε» (Migne P.G. 94,1441). Ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι οἱ ἱεροὶ Πατέρες εἰς τὰ ζητήματα τῆς πίστεως ὡς ἀποκλειστικὴν πηγὴν ἐχρησιμοποίουν τὴν «θεόπνευστον» Γραφήν, οὐδόλως δὲ τοὺς «εἰδωλολάτρας» φιλοσόφους, οὐδὲ καὶ τοὺς ὑπ' αὐτῶν καθ' ὑπερβολὴν τιμωμένους, ὡς ἐν προκειμένῳ περὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκφράζεται ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός. Ἐπίσης καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ψέγει τὸν Εὐνόμιον καὶ τοὺς ἄλλους ἀντιτριαδικοὺς αἱρετικούς, οὐ θεολογοῦντας «κατὰ τὴν Ἀριστοτέλους τέχνην...τῆς ἀπὸ τῆς θείας Γραφῆς ἑαυτοὺς ἀποσεμνύνοντες», ἀλλ' «ἐκ μαθημάτων τοῦ Ἀριστοτέλους ὁρμώμενοι» (Θησαυρός, λόγ. 11. Migne P.G. 75,145/8).

νικὴν Θεολογίαν καὶ ἄρα τὸν λεγόμενον ἐξελληνισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Εἰδικώτερον, τέλος, ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων θεολόγων μόνον ὁ Ὠριγένης καὶ ὁ Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης ἐπηρεάσθησαν βαθύτερόν πως ὑπὸ τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ δύνανται νὰ κατηγορηθῶσιν ἐπὶ ἀποπείρᾳ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλ' ἡ ἀπόπειρα αὐτῶν αὕτη κατεπολεμήθη ἐγκαίρως καὶ ἀποτελεσματικῶς ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων Πατέρων καὶ κατεδικάσθη ἐπισήμως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλως τε οὗτοι δὲν ἀνεγνωρίσθησαν ὡς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (ὁ δεύτερος μάλιστα εἶναι καὶ ἄγνωστός τις ψευδώνυμος), ἡ δὲ διδασκαλία των δὲν ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐπίσημον καὶ αὐθεντικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐθεολόγησαν καὶ ἐφιλοσόφησαν οἱονεὶ ὡς ἰδιῶται, «ζητοῦντες καὶ γυμνάζοντες». Οὕτως ὀρθῶς ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀντιδιέστειλε τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους ὡς μάρτυρος τῆς Παραδόσεως ἀπὸ ὅσα οὗτος πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς σοφοὺς καὶ τοὺς αἱρετικοὺς «ἔγραψεν ὡς ζητῶν καὶ γυμνάζων» [7], ἅτινα καὶ κατεδίκασεν ἐπισήμως ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ Ε' Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ [8], δὲν ἀπεδέχθησαν δὲ οὐδ' αὐτοὶ οἱ ὀπαδοὶ καὶ θαυμασταὶ τοῦ Ὠριγένους. Ὡς πρὸς δὲ τὸν ψευδώνυμον Διονύσιον παρατηροῦμεν, ὅτι οὔτε ὁ ὑπὸ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων μνημονευόμενος πρῶτος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν εἶναι, οὔτε ἕτερός τις Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, οὔτε γνωστός τις ὀρθόδοξος θεολόγος ἐν ὀνόματι τῆς Ἐκκλησίας θεολογήσας εἶναι, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἄγνωστός τις μαθητὴς τοῦ Πρόκλου, ἀναπαραγαγὼν καὶ μεταμορφώσας χριστιανικῶς τὸν Νεοπλατωνισμὸν ἐκείνου, οὕτω δὲ κατασκευάσας κρᾶμά τι, ὅπερ ἀποτελεῖ μᾶλλον ἐκχριστιανισμὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἧττον ἐξελληνισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει οὔτε ἀμιγὴς Νεοπλατωνισμὸς εἶναι, οὔτε ἀμιγὴς ὀρθόδοξος Χριστιανισμός. Ἡ δὲ ἐπίδρασις τῶν ἐπ' ὀνόματι τοῦ πλαστωνύμου τούτου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου φερομένων συγγραμμάτων («περὶ οὐρανίου Ἱεραρχίας», «περὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας», «περὶ θείων ὀνομάτων» καὶ «περὶ μυστικῆς Θεολογίας» μετὰ τῶν δέκα γνησίων ἐπιστολῶν του) ἐπὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μυστικισμοῦ δὲν σημαίνει βεβαίως καὶ οὐσιαστικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων, ἅτινα εἶχον ἤδη προηγουμένως διατυπωθῆ κατὰ τὸ πλεῖστον, πολλῷ δὲ ἧττον δύναται νὰ σημαίνῃ ἐξελληνισμὸν αὐτῶν καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν γένει. Ἄλλως τε, καὶ ἄνευ τῶν ψευδοαρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων, ἡ Ἀνατολικὴ Ὀρθοδοξία καὶ Λατρεία καὶ γενικώτερον ἡ Χριστιανικὴ Θρησκεία, ὡς τοιαῦται, φέρουσι μυστικόν τινα χαρακτῆρα, οὕτως ὥστε δὲν δικαιολογεῖται ἡ ὑπερβολικὴ ὑπό τινων ἔξαρσις τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐπιδράσεως τῶν μεταγενεστέρων συγγραμμάτων τοῦ Ψευδοδιονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

---

7. Μ. Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος... ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς Ἀρειανικῆς αἱρέσεως τὰ ὁρισθέντα, 27. Migne P.G. 25, 464.

8. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1952, τ.Ι. σ. 172,178 ἑξ.

Συνεχίζοντες τὴν ἀνάλυσιν τῆς μελέτης τοῦ κ. Benz παρατηροῦμεν, ὅτι οὗτος ὀρθῶς θεωρεῖ τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν τῶν δύο πρώτων αἰώνων ὡς παραφυάδα καὶ προέκτασιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, διότι οὐ μόνον ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ καὶ τῇ νοτίῳ Γαλλίᾳ ἦτο ἡ Ἑλληνική, ἀλλὰ καὶ ἡ Λειτουργία καὶ ἡ Λατρεία καθόλου ἐν τῇ Δύσει καθωρίσθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἀκόμη καὶ τὸ βαπτιστήριον σύμβολον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ μορφῇ του σῴζεται ἑλληνιστί. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος ἡ διαμορφωθεῖσα νέα πολιτικὴ κατάστασις, διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτευούσης τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους εἰς Κωνσταντινούπολιν, συνετέλεσεν ὥστε νὰ ὑψωθῇ μὲν ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως—νέας Ρώμης, ὀνομασθεὶς «οἰκουμενικὸς», νὰ ἀποκτήσῃ δὲ ὑψίστην αὐθεντίαν ἐν τῇ Δύσει ὁ μόνος ἐναπομείνας ἐκεῖ Πατριάρχης τῆς παλαιᾶς Ρώμης. Πράγματι οὗτος, χαλκεύσας κατὰ τὸν η' αἰῶνα τὴν γνωστὴν «ψευδοκωνσταντίνειον δωρεὰν» καὶ θέσας ἑαυτὸν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Φράγκων ἡγεμόνων, ἐπέτυχε νὰ χειραφετηθῇ πλήρως ἀπὸ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑδρεύοντος νομίμου Ρωμαίου Αὐτοκράτορος καὶ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τῶν ἀναφανέντων ἐν τῇ Δύσει νέων ἡγεμόνων οὐ μόνον ὡς ἐκκλησιαστικός, ἀλλὰ συνάμα καὶ ὡς πολιτικὸς ἄρχων τοῦ μεγαλυτέρου τμήματος τῆς Ἰταλίας. Τοιουτοτρόπως ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐκληρονόμησε τὸ Imperium Romanum ἐν τῇ Δύσει ἐν μέρει μὲν νομίμως, ἐν μέρει δὲ ἐπαναστατικῶς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔπαυσαν πλέον νὰ ἀνέρχωνται καὶ Ἕλληνες κληρικοὶ ἐπὶ τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὡς μέχρι τότε συνέβαινεν.

Ἔκτοτε ἤρχισαν ἀλλεπάλληλοι συγκρούσεις μεταξὺ Ρώμης καὶ Βυζαντίου, ὁδηγήσασαι εἰς τὸ μέγα σχίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν θ' καὶ τὸν ια' αἰῶνα. Τινὲς μάλιστα τῶν συγκρούσεων τούτων διεξήχθησαν καὶ διὰ τῶν στρατιωτικῶν ὅπλων, τῶν ἀφορμῶν δοθεισῶν πάντοτε ἀπὸ τῆς Δύσεως. Οὕτως αἱ Σταυροφορίαι ἐστρέφοντο οὐχὶ τόσον ἐναντίον τοῦ Ἰσλάμ, ὅσον καὶ κυρίως ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Διὰ τοῦτο πανταχοῦ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ὅπου ἐγκαθίσταντο οἱ Σταυροφόροι, ἀπεμάκρυνον ἐκεῖθεν τὴν κανονικὴν Ἑλληνικὴν Ἱεραρχίαν καὶ ἐγκαθίδρυον ἀντικανονικῶς Λατινικὴν Ἱεραρχίαν. Τέλος διὰ τῆς Δ' Σταυροφορίας κατέλαβον τῷ 1204 καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἵδρυσαν Λατινικὸν Κράτος μετὰ Λατίνου Πατριάρχου καὶ Λατινικῆς Ἱεραρχίας. Τοιουτοτρόπως πολὺ πρὸ τοῦ 1453 εἶχε καταστραφῆ ἡ ἰσχὺς τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῆς παπικῆς Δύσεως καὶ εἶχε προπαρασκευασθῆ ἡ ὁριστικὴ κατάλυσις αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο δὲν ἠδυνήθη μέχρι σήμερον νὰ λησμονήσῃ καὶ συγχωρήσῃ ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὴν παπικὴν Ρώμην. Σημειωτέον ὅτι ἐνταῦθα ἀνακριβῶς ἀναφέρει ὁ κ. Benz, ὅτι εὐθὺς ἅμα τῇ κατοχῇ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ἰταλικῶν στρατευμάτων τοῦ Μουσολίνι τῷ 1940 τὸ Βατικανὸν ἵδρυσεν ἐν Ἀθήναις ρωμαιοκαθολικὴν ἀρχιεπισκοπήν, διότι αὕτη προϋπῆρχεν ἀπὸ τοῦ 1912, αὐθαιρέτως καὶ παρανό-

μως ἐγκαθιδρυθεῖσα καὶ μὴ ἀναγνωριζομένη ἔκτοτε οὔτε ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους οὔτε ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Παρατηρητέον ἐπίσης ὅτι ὁ κ. Benz, ἐπαναλαμβάνων τὴν ἱστορικῶς καὶ θεολογικῶς ἡμαρτημένην φρασεολογίαν τῶν ῥωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, ὁμιλεῖ περὶ «σχίσματος τοῦ Φωτίου κατὰ τὸν θ' αἰῶνα». Ἀλλ', ὡς ἀλλαχοῦ ὑπεδείξαμεν, «δὲν εἶναι δίκαιον νὰ γίνεται λόγος περὶ «σχίσματος ἑλληνικοῦ» ἢ «βυζαντινοῦ» ἢ «ἀνατολικοῦ» ἢ «τοῦ Φωτίου» ἢ «τοῦ Κηρουλαρίου», ἀλλὰ μᾶλλον περὶ «σχίσματος λατινικοῦ» ἢ «δυτικοῦ» ἢ «παπικοῦ» ἢ «τοῦ Νικολάου» ἢ «τοῦ Οὐμβέρτου» ἢ «σχίσματος τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας», ἥτις, τοπικὴ οὖσα καὶ εἰς ἑτεροδοξίας περιπεσοῦσα, ἀπέσχισεν ἑαυτὴν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, καί, ἓν μόνον Πατριαρχεῖον ἀποτελοῦσα, «ἀπεσχίσθη τῆς τῶν ἑτέρων τεσσάρων ἁγίων Πατριαρχῶν πνευματικῆς κοινωνίας καὶ ἀπεσχοινίσθη πρὸς ἔθη καὶ δόγματα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ὀρθοδόξων ἀλλότρια», ἵνα κατὰ τὸν Θεόδωρον Βαλσαμῶνα εἴπωμεν[9].

Ἀπὸ δὲ τῆς ἐκρήξεως τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως ἐν τῇ Δύσει ἐπεκαλέσθησαν τὴν Ἑλληνικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ οἱ πρῶτοι Μεταρρυθμισταὶ κατὰ τῶν ἀγνώστων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν λατινικῶν καινοτομιῶν, ὡς π.χ. συνέβη κατὰ τὴν ἐν Λειψίᾳ διεξαχθεῖσαν τῷ 1519 θεολογικὴν συζήτησιν μεταξὺ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ παπικοῦ θεολόγου Eck[10]. Ὁμοίως ὁ Μελάγχθων ἐπεκαλεῖτο τοὺς Ἕλληνας Πατέρας, τοὺς ὁποίους, λόγῳ τῆς ἑλληνομαθείας των, ἐθεώρει ὡς αὐθεντικοὺς ἑρμηνευτὰς τῆς Κ. Διαθήκης, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐχρησιμοποίησε μαρτυρίας αὐτῶν ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ ἐν ἄλλαις συγγραφαῖς του. Πλὴν τούτου ὁ Μελάγχθων ἐφιλοξένησε τῷ 1559 τὸν διάκονον Δημήτριον, ἀποσταλέντα ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ὅπως μελετήσῃ ἐπὶ τόπου τὴν θρησκευτικὴν Μεταρρύθμισιν. Ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Δαυῒδ Χυτραῖος κατέστησεν εὐρύτερον γνωστὴν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὸν προτεσταντικὸν κόσμον δι' εἰδικοῦ συγγράμματός του τῷ 1569. Ἠκολούθησεν ἡ περιάκουστος ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου ΙΙ καὶ τῶν Βυρτεμβεργίων Λουθηρανῶν θεολόγων κατὰ τὰ ἔτη 1573-1581, ἡ ἐκτὸς τῶν παλαιῶν καὶ νέων ἐκδόσεών της ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ ἐκδοθεῖσα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος καὶ γερμανιστί[11], ἥτις ἤγειρε μέγα συγγραφικὸν ἐνδιαφέρον

---

9. Γ. Ῥάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα ἱερῶν Κανόνων, Ἀθῆναι 1852, τ. IV. σ. 460. Ἰω. Καρμίρη, The Schism of the Roman Church, Athens 1950, σ. 25. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ διαίρεσις τῆς Χριστιανοσύνης καὶ δυνατότης ἐπανενώσεως αὐτῆς, Ἐπὶ τῇ 900ῇ ἐπετείῳ τοῦ Σχίσματος, 1054—1954, «Ὀρθοδοξία», Κωνσταντινούπολις 1954, τ. 15-16.

10. Βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἀθῆναι 1937 σ. 24 ἑξ.

11. Βλέπ. ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογίᾳ» 29 (1958) 596-600.

μεταξὺ τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων [12]. Βραδύτερον ὁ Εὐσεβισμός, ἐλθὼν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, πολλὰ παρέλαβεν ἐξ αὐτῆς, καὶ μάλιστα ἐκ τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καὶ τοῦ μυστικισμοῦ αὐτῆς.

Κατὰ τὸν ιθ' καὶ τὸν κ' αἰῶνα ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀπησχόλησε τὴν Δύσιν διὰ τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, καθ' ἣν ὁ Ἑλληνικὸς κλῆρος ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀγῶνος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τῶν ἑτεροθρήσκων Τούρκων. Ἐνταῦθα ὁ σ. γράφει, ὅτι ὁ πρῶτος βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων Ὄθων, ἀπαρνηθεὶς τὸν Ῥωμαιοκαθολικισμόν, προσῆλθεν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, τοῦθ' ὅπερ εἶναι ἀνακριβές. Ἐπὶ τοῦ Ὄθωνος εἰσήχθη εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος τὸ αὐτοκέφαλον καὶ τὸ συνοδικὸν σύστημα. Κατὰ δὲ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἤσκησε μεγάλην ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς Εὐρώπης διά μέσου τῆς οἰκουμενικῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως. Ἤδη ὁ Franz von Baader ἐζήτησεν, ὅπως εἰς τὰς φιλενωτικὰς προσπαθείας μεταξὺ τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς καὶ τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν προστεθῇ ἀπαραιτήτως καὶ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὡς «τρίτον μέλος», ρίψας τὸ σύνθημα «audiatur et tertia pars». Ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ Ῥώσσων θεολόγων τῆς διασπορᾶς ἱδρύθη ἐν Παρισίοις τὸ γνωστὸν Ὀρθόδοξον Θεολογικὸν Ἰνστιτοῦτον, δι' οὗ αἱ ἑτερόδοξοι Ἐκκλησίαι τῆς Δύσεως ἐγνώρισαν ἐγγύτερον τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν καὶ Λατρείαν καὶ εὐσέβειαν.

Παραλλήλως τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐξαπέλυσε τῷ 1920 τὸ ἱστορικὸν διάγγελμα αὐτοῦ «πρὸς τὰς ἁπανταχοῦ Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ», διὰ τοῦ ὁποίου ἐπρότεινε τὸν σχηματισμὸν «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν», κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς τότε «Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν», ἑδραζομένης δὲ ἐπὶ τῆς «ἀγάπης μεταξὺ αὐτῶν», πρὸς συνεργασίαν τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ κοινωνικοῦ καὶ ἠθικοῦ πεδίου, ἀντιπρόσωποι δὲ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων αὐτοκεφάλων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἔλαβον μέρος εἰς τὰ ἔκτοτε συνελθόντα παγχριστιανικὰ συνέδρια. Διὰ τῆς συμμετοχῆς της ταύτης εἰς τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν τῶν Ἐκκλησιῶν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐγένετο περισσότερον γνωστὴ εἰς τὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας, παρ' ὧν ἀνεγνωρίσθη ἡ μεγάλη σημασία τῆς συμμετοχῆς καὶ συνεργασίας αὐτῆς διὰ τὰς ἄλλας χριστιανικὰς Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας, ἐφ' ὅσον ἡ Ὀρθοδοξία διατηρεῖ ἀμετάβλητον τὴν διδασκαλίαν, τὴν λατρείαν καὶ τὸ πολίτευμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Εἰς τὸ συνέδριον τῆς Λωζάννης τῷ 1927 ἡ Ὀρθόδοξος Ἀντιπροσωπεία ἔθηκεν ὡς προϋπόθεσιν τῆς ἐπανενώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν τὴν ἑνότητα ἐν τῇ δογματικῇ πίστει, ἀποκλείσασα τὴν συζήτησιν τῶν ὑπὸ τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων θεσπισθέντων δογμάτων

---

12. Βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα, τ. Ι.σ. 368 ἑξ. — Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 79 ἑξ.

καὶ ἀπαιτήσασα ὅπως αἱ συζητήσεις ἐν τοῖς συνεδρίοις περιορίζωνται μόνον ἐπὶ διδασκαλιῶν μὴ ἀναπτυχθεισῶν καὶ διατυπωθεισῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Γενικῶς διὰ τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἑλλήνων θεολόγων εἰς τὰ παγχριστιανικὰ συνέδρια καὶ εἰς τὰς διαφόρους ἐπιτροπὰς μελετῶν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν προσφέρεται παρ' αὐτῶν σημαντικὴ συμβολὴ εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν καὶ ἐμφανίζεται οὕτως ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς τοὐλάχιστον Θεολογίας ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ Θεολογία περισσότερον ζῶσα καὶ δρῶσα καὶ παροῦσα ὅσον οὐδέποτε ἄλλοτε εἰς τὸ παρελθόν. Ἰδιαίτατα ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀσκεῖ σήμερον, μέσῳ τῆς λειτουργικῆς κινήσεως, βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν διὰ τῆς Λατρείας καὶ τοῦ Μυστικισμοῦ αὐτῆς, ἐντεῦθεν δὲ καὶ πληθὺς ἑτεροδόξων θεολόγων ἐρευνᾷ τὴν ὀρθόδοξον λειτουργίαν καὶ τὴν μυστικὴν θεολογίαν καὶ ζωὴν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Καρπὸς τῆς ἐργασίας ταύτης εἶναι μεταφράσεις ἐποικοδομητικῶν συγγραφῶν καὶ ὕμνων τῶν μεγάλων μυστικῶν θεολόγων τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ δ' μέχρι τοῦ ιβ' αἰῶνος.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταλήγει ὁ κ. Benz εἰς τὸ ὀρθὸν συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὑπῆρξεν αἰὼν τις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτιστικῆς Ἱστορίας, καθ' ὅν ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία δὲν προσέφερε σοβαρὰν πνευματικὴν συμβολὴν εἰς τὴν θεολογικήν, ἐκκλησιαστικήν, λειτουργικὴν καὶ πολιτιστικὴν ἐν γένει ζωὴν τῆς Εὐρώπης. Καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις συμπεραίνει ἐν τέλει τῆς ὡραίας μελέτης του, ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, γενόμενον σῶμα καὶ ὄργανον τοῦ κηρύγματος τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀπέκτησε παγκοσμιότητα καὶ οἰκουμενικότητα. Τοιουτοτρόπως δὲ τὸ φῶς τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, εἰσελθὸν ἐν τῷ καθολικῷ φωτὶ τῆς χριστιανικῆς Ἀποκαλύψεως καὶ ἐξυψωθὲν ἐν αὐτῷ, κατέστη ἱκανὸν νὰ ἀκτινοβολήσῃ ἐπὶ παγκοσμίου κλίμακος καὶ νὰ γίνῃ «τοῖς πᾶσι τὰ πάντα».

Τοιοῦτον εἶναι, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, τὸ περιεχόμενον τῆς ὡραίας μελέτης τοῦ καθηγητοῦ κ. Benz περὶ «τῆς σημασίας τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τὴν Δύσιν». Ὡς δὲ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπιστημονικαῖς συγγραφαῖς του περὶ αὐτῆς, οὕτω καὶ ἐν τῇ παρούσῃ (παρὰ τινας παραλείψεις) διαπιστοῦμεν εὐγνωμόνως καὶ ἐκτιμῶμεν προσηκόντως ἡμεῖς οἱ Ὀρθόδοξοι οὐ μόνον τὴν ἀμεροληψίαν καὶ τὴν ἐπιστημοσύνην τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγάπην καὶ τὸν σεβασμόν του πρὸς τὴν πρεσβυγενῆ Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις, διὰ πάντα ἀμερόληπτον ἐρευνητὴν καὶ κριτήν, ἀνεδείχθη ὄντως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι σήμερον, ἰδιαίτατα δὲ κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα, τὸ δίδον μέρος, αἱ δὲ ἄλλαι Ἐκκλησίαι τὰ λαμβάνοντα μέρη. Ἀδιαμφισβητήτως δὲ ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θεολογία προδιεχάραξε τὴν τροχιάν, ἐφ' ἧς ἐκινήθη ἡ Θεολογία τῆς Δύσεως, εἰς βαθμὸν ὥστε αἱ ἀρχαὶ πάσης θεολογικῆς ἐξελίξεως ἐν τῇ Δύσει δύνανται νὰ ἀνευρεθῶ-

σιν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Πατερικῇ Θεολογίᾳ, ἥτις δι᾽ ἐκείνην ἔχει τὴν αὐτὴν σημασίαν, οἵαν ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ φιλοσοφία διὰ τὴν φιλοσοφικὴν τῆς Δύσεως διανόησιν πάντων τῶν αἰώνων. Κατὰ τὴν ἀκράδαντον δὲ πεποίθησιν καὶ πίστιν ἡμῶν, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Θεολογία προώρισται νὰ συνεχίσῃ μετ᾽ αὐξούσης ἐντάσεως καὶ εἰς τὸ μέλλον τὴν πολύτιμον προσφοράν της πρὸς τὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας καὶ νὰ διαδραματίσῃ σημαντικώτατον ρόλον εἰς τὰς διεκκλησιαστικὰς συζητήσεις καὶ σχέσεις. Κατ᾽ αὐτὰς πιστεύομεν ὅτι ἡ Ὀρθοδοξία —λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ ἀναλλοιώτως ἀποτεθησαυρισμένης θείας διδασκαλίας καὶ ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως— κέκληται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν γέφυραν Ἐκκλησίαν, πρὸς γεφύρωσιν καὶ ἐπανένωσιν τῶν διεστώτων, ὀψέποτε ἤθελε πνεύσει καὶ πάλιν τὸ Πνεῦμα τῆς Πεντηκοστῆς, ἵνα «καλέσῃ εἰς ἑνότητα πάντας» τοὺς χριστιανοὺς καὶ πάσας τὰς χριστιανικὰς Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΜΙΡΗΣ

«Ἀ ρ γ ο ν α ύ τ η ς». Ἐτησία Ἑλληνοαμερικανικὴ ἔκδοσις φιλολογίας καὶ δράσεως. Ἱδρυταί: Μπ. Μαλαφούρης καὶ Ἠλ. Ζιώγας. Διευθυντής: Ἠλίας Ζιώγας. Ἀρχισυντάκτης: Θεόδωρος Γιαννακούλης. Νέα Ὑόρκη 1959, τόμος Α', σελ. 324.

«Π α σ χ α λ ι ν ὴ Π ν ο ή». Ἐτησία λογοτεχνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἔκδοσις. Ἰδιοκτήτρια—Διευθύντρια: Ἕλενα Ἀθανασιάδου. Κωνσταντινούπολις 1959, ἔτος Γ', σελ. 209-294.

Δοκιμάζομεν αἴσθημα βαθείας ἐθνικῆς ἱκανοποιήσεως καὶ ὑπερηφανείας μελετῶντες τὰ ἀνωτέρω δύο ἐξαίρετα φιλολογικὰ περιοδικὰ συγγράμματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς τὸ πρῶτον καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ δεύτερον. Ἐν αὐτοῖς ἔχουσιν ἀποθησαυρισθῆ ἐκλεκταὶ συνεργασίαι διακεκριμένων ἐκπροσώπων τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐντεῦθεν καὶ πρὸ πάντων ἐκ τῶν ἐν Ἀμερικῇ καὶ Τουρκίᾳ βιούντων καὶ δρώντων Ὁμογενῶν. Καὶ μὲ εὐχάριστον ἔκπληξιν διαπιστοῖ ὁ ἀναγινώσκων τὰ ἀνὰ χεῖρας περιοδικά, ὅτι εἶναι πολλοὶ καὶ ἐκλεκτοὶ οἱ ζῶντες ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ διαπρέποντες ἐν τοῖς γράμμασιν Ὁμογενεῖς. Ποικιλία θεμάτων, ὧν τινα καὶ θρησκευτικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, βαθύτης καὶ λεπτότης σκέψεως, λογοτεχνικὴ χάρις καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἀρεταὶ εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν δημοσιευομένων μελετῶν. Ὑπερεκατὸν διαπρεπεῖς συγγραφεῖς παρελαύνουν ἀπὸ τῶν σελίδων τοῦ «Ἀργοναύτη» τῆς Ἀμερικῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Κ. Παλαμᾶς, Α. Σικελιανός, Κ. Τσάτσος, Γ. Μελᾶς, Ἠ. Ζιώγας, Θ. Γιαννακούλης, Δ. Καλλίμαχος, Κ. Καρκατσούλης, Ἠ. Κούτσης, Θ. Ἄθας, Κ. Καβαρνός, Λ. Στελλάκης, Π. Πεκλάρης, Ν. Λοῦρος, Ο. Βαρβιτσιώτης, Μπ. Μαλαφούρης καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Δύο δεκάδες περίπου λόγιοι πληροῦν τὰς σελίδας τῆς «Πασχαλινῆς Πνοῆς» Κωνσταντινουπόλεως, μεταξὺ τῶν

ὁποίων οἱ Σεβ. Μητροπολίτης Χίου Παντελεήμων, Ἕλ. Ἀθανασιάδου, Σ. Μυριβήλης, Π. Παπαχριστοδούλου, Λ. Γιωτάκης, Κ. Παράσχος, Β. Ἀνδρεάδου, Ι. Δεπούντης, Ρ. Παπαδημητρίου καὶ ἄλλοι. Ὅλοι αὐτοὶ διὰ τῆς ἀρθρογραφίας των ἀποβλέπουν εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξύψωσιν τῆς ἁπανταχοῦ Ὁμογενείας καὶ εἰς τὴν σύνδεσιν αὐτῆς μετὰ τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος.

Ἐντεῦθεν εἶναι ἄξιοι θερμῶν συγχαρητηρίων οἱ ἐκδίδοντες τὰ ἀξιολογώτατα ταῦτα ἑλληνικὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ διὰ τὸν ἀπόδημον Ἑλληνισμόν, διότι διὰ τῶν περιοδικῶν τούτων τιμᾶται τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ διακηρύσσεται ἡ ἀνεξάντλητος ζωτικότης καὶ δραστηριότης τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς. Ὅθεν εὐχόμεθα πρῶτον μὲν τὴν ἀπρόσκοπτον συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν, δεύτερον δὲ ὅπως τὸ λαμπρὸν ἔργον καὶ ἡ προσπάθεια αὐτῶν τύχωσιν ἐθνικῆς ἀναγνωρίσεως καὶ ὑποστηρίξεως.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Βασιλείου Μ. Βέλλα, Γραμματικὴ τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης, Ἀθῆναι, 1959, σελ, 140.

Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ Καθηγητοῦ κ. Βέλλα, ἐγένετο ἐνθουσιωδῶς δεκτὸν ἐκ μέρους τοῦ φοιτητικοῦ ἅμα δὲ καὶ τοῦ εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου. Καὶ τοῦτο διότι διὰ τῆς ἐκδόσεως ταύτης οὐ μόνον συνεπληρώθη τὸ σοβαρὸν κενόν, τὸ ὁποῖον εἶχε δημιουργηθῆ μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῆς Γραμματικῆς τοῦ Ν. Παπαγιαννοπούλου, ἀλλὰ καὶ ἐπετελέσθη σημαντικὴ πρόοδος εἰς τὸν τομέα τῆς παρ' ἡμῖν γραμματικῆς ἐπεξεργασίας τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης. Δὲν πρέπει νὰ ἀγνοῇ τις ὅτι αἱ προηγούμεναι προσπάθειαι συγγραφῆς ἑλληνιστὶ τοιούτου ἔργου δὲν εἶχον πᾶσαι ἐπιτύχει ἀπολύτως. Τινὲς τῶν ἐκδοθεισῶν Γραμματικῶν δὲν διεκρίνοντο ἐπὶ ἱκανοποιητικῇ σαφηνείᾳ καὶ μεθοδικότητι, ἢ δὲν ἦσαν ἀπηλλαγμέναι ὡρισμένων στοιχείων, χαρακτηριζομένων συνήθως ὡς ἀνιαρῶν, τὰ ὁποῖα προεκάλουν τὴ ἀποστροφὴν τῶν φοιτητῶν πρὸς τὴν σπουδὴν τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης, ἐνῷ ἄλλαι παρουσίαζον ἐλλείψεις, αἱ ὁποῖαι ἠνάγκαζον τοὺς ἐνδιαφερομένους ὅπως καταφεύγουν πολλάκις εἰς ξενόγλωσσα ἔργα, ἵνα διαφωτισθοῦν πληρέστερον. Ἡ πρόοδος ἐν προκειμένῳ, τὴν ὁποίαν ἐπετελεσεν ὁ κ. Βέλλας ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἐπέτυχε νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἔργον του τὴν ἐνδεδειγμένην μορφὴν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς παρ' ἡμῖν σχετικὰς ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας, πρὸς τὰς ὁποίας λίαν ἐπιτυχῶς φαίνεται τοῦτο προσηρμοσμένον.

Οὕτως ἀπέφυγε νὰ ἐνδιατρίψῃ περὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν διαφόρων γραμματικῶν μορφῶν, ὡς θὰ ἔπραττέ τις ἀπευθυνόμενος πρὸς ἤδη προκεχωρημένους φοιτητάς, καὶ περιέλαβε μόνον τὸ ὑλικὸν ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου ἡ πρόσληψις καθίσταται εὐχερεστέρα ἐκ μέρους τοῦ Ἕλληνος ἀναγνώστου.

Ἐξ ἄλλου δὲν περιωρίσθη εἰς τὸ φθογγολογικὸν καὶ τυπολογικὸν (τυ-

πικὸν) μέρος, ἀλλὰ παρέσχε καὶ τὰ κυριώτερα στοιχεῖα τοῦ συντακτικοῦ τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης καὶ δὴ κατὰ τρόπον συστηματικὸν καὶ ἐπαγωγικόν, ὥστε νὰ δύναται ὁ σπουδαστὴς τῆς Π. Διαθήκης νὰ ἔλθη εἰς στενωτέραν ἐπαφὴν πρὸς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον, κατανοῶν πληρέστερον τοῦτο, καὶ νὰ βοηθηθῇ σημαντικῶς προκειμένου καὶ περὶ κριτικῶν ἔτι ἐπ' αὐτοῦ ἐργασιῶν. Ὡσαύτως συνεπλήρωσε τὸ σύνηθες ὑλικὸν μὲ διαφωτιστικὰ στοιχεῖα, παρουσιάζων τοῦτο ἁπλούστερον καὶ σαφέστερον.

Τοῦ ὅλου ἔργου προτάσσεται βραχεῖα μὲν ἀλλ' ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγὴ (σ. 9-17), ἔνθα καὶ ὁ πολλῶν ἔτι ἀπαιτήσεων ἀναγνώστης ἐνημεροῦται κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικὸν ἐφ' ὅλων τῶν ζητημάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Ἑβραϊκὴν γλῶσσαν.

Οὕτως ἐξετάζονται τὰ τῆς προελεύσεως τοῦ ὅρου «Ἑβραϊκὴ γλῶσσα» (σ. 9) καὶ τὰ τῶν Σημιτικῶν γλωσσῶν[1] γενικῶς (σ. 9-12), ἀναφέρονται ἐν συνεχείᾳ τὰ μνημεῖα τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης (σ. 12-13) καὶ παρέχονται λίαν διαφωτιστικαὶ πληροφορίαι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν γραμματικὴν ἐπεξεργασίαν ταύτης (13-15), ὡς καὶ εἰς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον τῆς Π. Διαθήκης (σ. 15-17), παρατιθεμένης ἐν τέλει καὶ τῆς κυριωτέρας συγχρόνου ξένης βιβλιογραφίας, ὡς καὶ τῆς ἡμετέρας (σ. 17).

Ἐν σ. 13 ἀναφέρει ὁ σ. ὅτι ἡ πρωταρχικὴ γλῶσσα τῶν Ἑβραίων πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῶν ἐν Παλαιστίνῃ ἦτο ἡ Ἀραμαϊκή· Βεβαίως τοιοῦτό τι δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἐκ γραπτῶν μνημείων, ἀλλ' ἡ ἄποψις αὕτη δέον νὰ θεωρῆται ἀναμφισβήτητος καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ διὰ τὸ ὅτι ἡ μετανάστευσις τῶν Ἰσραηλιτῶν, ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς ἐκτεινομένης ἀπὸ τῶ ἀνατολικῶν στεππῶν μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου θαλάσσης, σχετίζεται πρὸς τὰς περιπλανήσεις τῶν Ἀραμαίων.

Μετὰ τὴν περιεκτικὴν ταύτην εἰσαγωγὴν ὁ σ. εἰσέρχεται εἰς τὸ φθογγολογικὸν μέρος τῆς Γραμματικῆς του (σ. 19-32), τὸ ὁποῖον ἐκθέτει μετὰ πάσης σαφηνείας ἀλλὰ καὶ βραχύτητος. Οὕτως π. χ. διασαφηνίζει τὰ περὶ οἰκείων φωνηέντων προκειμένου περὶ τῶν γραμμάτων ו καὶ י (σ. 24), ἐνῷ ἀποφεύγει νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὴν περὶ τονισμοῦ παράγραφον, περιοριζόμενος νὰ ἀναφέρῃ τὰ σπουδαιότερα μόνον σημεῖα τονισμοῦ (σ. 26-27).

Τὴν αὐτὴν σαφήνειαν παρουσιάζει καὶ τὸ τυπολογικὸν μέρος (σ. 33-96). Ὁ σ. χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπῃ τὴν ἐπιστημονικήν του μέθοδον, προσπαθεῖ καὶ ἐνταῦθα νὰ ὑποβοηθήσῃ σχετικῶς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην, διασαφηνίζων πλεῖστα σημεῖα καὶ τοῦ τμήματος τούτου, τὰ ὁποῖα οὕτως καθίστανται πλέον προσιτὰ εἰς αὐτόν. Τοῦτο μαρτυροῦν κυρίως ἡ εἰδικὴ περὶ ἀορίστων ἀντωνυμιῶν παράγραφος (σ. 35), τὰ ἀναφερόμενα περὶ συνεζευμένης καταστάσεως τῶν ὀνομάτων (σ. 38-39), περὶ ἀντωνυμικῶν ἐπιθημάτων τοῦ πλη-

1. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοῦ 1781 ὅτε ὁ Schlözer βάσει τοῦ Γέν. 10, ἐχαρακτήρισε μίαν σειρὰν ἀνανολικῶν γλωσσῶν ὡς σημαντικάς.

θυντικοῦ ἀριθμοῦ (σ. 42), περὶ μεταβολῶν τοῦ συνδέσμου ו (σ. 94), περὶ τῶν διαφόρων μορίων ἐρωτήσεως, ἀρνήσεως καὶ εὐχῆς (σ. 95) κλπ.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος, τὸ συντακτικὸν (σ. 97-114), διακρίνει τις τὴν αὐτὴν ἐπιτυχῆ μέθοδον. ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς παραγράφους περὶ συντάξεως τοῦ ρήματος (σ. 103-108) καὶ περὶ προτάσεων (σ. 109-114).

Οἱ ἐπακολουθοῦντες πίνακες τῶν ρημάτων (σ. 115-135), οἱ ὁποῖοι ἐπισυνάπτονται εἰς πάσας σχεδὸν τὰς συγχρόνους Γραμματικάς, εἶναι χρησιμώτατοι. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ χρῆσις τοῦ ἑβραϊκοῦ τυπογραφείου δὲν τυγχάνει ἔργον εὐχερὲς παρ' ἡμῖν, ἦτο ἑπόμενον ἡ ἐκτύπωσις τὰ παρουσιάσῃ ἐλλείψεις τινάς. Ἂς μοὶ ἐπιτραπῇ δὲ νὰ σημειώσω τάς κυριωτέρας ἐξ αὐτῶν πρὸς διαφώτισιν τῶν ἐνδιαφερομένων ἀναγνωστῶν καὶ δὴ τῶν χρησιμοποιούντων τὴν—μοναδικὴν σήμερον παρ' ἡμῖν—Γραμματικὴν ταύτην, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον εἶναι προβληματικὴ ἡ ἐνημέρωσίς των ἄλλοθεν ἐπ' αὐτῶν.

Οὕτως ἐφωνηεντίσθησαν ἐλλειπῶς αἱ παθ. μετοχαὶ τῆς Κὰλ τῶν ρημάτων קָטַל (קטול ἀντὶ קָטוּל, σ. 116), שָׁחַט (שטוט ἀντὶ שָׁחוּט, σ. 121), מָצָא (מצוא ἀντὶ מָצוּא, σ. 130), καὶ גָּלָה (גלוי ἀντι גָּלוּי, σ. 132), ὡς καὶ ἡ μετοχὴ τῆς Νιφὰλ τοῦ ῥήματος יָשַׁב (נושב ἀντὶ נוֹשָׁב, σ. 126). Ἐσφαλμένως ἐφωνηεντίσθη τὸ α' τοῦ μὴ τετελ. τῆς Κὰλ τοῦ ρήματος סבב (נָסֹב ἀντὶ נָסֹב, σ. 134). Ὑπὸ τὸ א τοῦ β' θηλ. ἑνικ. τοῦ μὴ τετελ. τοῦ ρήματος מָצָא καὶ εἰς τὰς διαθέσεις Ἱφεἱλ, Ὀφὰλ καὶ Ἰθπααἱλ, ὡς καὶ ὑπὸ τὸ ת τοῦ γ' πληθ. τοῦ ἰδίου ρήματος εἰς τὴν Ἰθπααἱλ, παρελείφθη τὸ χεῖρεκ (σ. 131). Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ τὸ י τοῦ γ' ἀρσ. τοῦ πληθ. τοῦ μὴ τετελ. εἰς τὴν Νιφάλ (σ. 121).

Γενικῶς ἡ ἐκτύπωσις τῶν φωνηέντων δὲν ὑπῆρξεν ἐπιτυχὴς καὶ λόγῳ τοῦ τεχνικοῦ τούτου μειονεκτήματος δυσχεραίνεται ἔν τινι μέτρῳ ἡ ἀνάγνωσις ἐκ μέρους κυρίως τοῦ ἐκμανθάνοντος τὴν γλῶσσαν ἀναγνώστου μὴ δυναμένου νὰ γνωρίζῃ ἐὰν πρέπῃ νὰ ἀναγνώσῃ π.χ. ֵ, ἢ ֶ ἢ ָ κλπ. Εἰς τυπογραφικὸν σφάλμα ὡσαύτως δέον νὰ ἀποδοθῇ καὶ ἡ ἐνιαχοῦ ἄστοχος τοποθέτησις τῶν φωνηεντικῶν σημείων ὑπὸ τὰ οἰκεῖα σύμφωνα (ὡς συμβαίνει τοῦτο προκειμένου καὶ περὶ τοῦ μακκαίφ). Παραλείψεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν φωνηεντισμὸν παρατηροῦνται καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ βιβλίου ὡς ἐν σ. 25, στ. 30 (פי ἀντὶ פִּי), ἐν σ. 32, στ. 29 (יעברו ἀντὶ יַעַבְרוּ), καὶ ἐν σ. 34, στ. 18 (היום ἀντὶ הַיּוֹם)·

Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ β' θηλ. τοῦ ἑνικ. τῆς Κὰλ τοῦ ῥήματος קוּם (σ. 128) δέον νὰ ἀναγνώσῃ τις קָמָה καὶ οὐχὶ קָמד. Τὰ διὰ τὰ παραδείγματα Δ' καὶ ΙΓ' χρησιμοποιηθέντα ῥήματα שָׁחַט (σ. 121) καὶ גָּלָה (σ. 133), ἐκ συγχύσεως τῶν γραμμάτων ט καὶ ה πρὸς τὰ מ καὶ ה, ἐγράφησαν ἐσφαλμένως ὡς

שחמ καὶ נָלָח. Ἡ σύγχυσις μεταξὺ ט καὶ מ συνέβη καὶ ἐν σ. 26 στ. 5 (ט ἀντὶ מ). καὶ ἐν στ. 6 (עטם ἀντὶ עמם), καὶ ἐν σ. 25, στ. 8 (ἀντὶ יַעֲמֹד יַעֲטֹד). Ἐν σ. 25, στ. 30 ἐγένετο σύγχυσις μεταξὺ ד καὶ ן ἀντὶ בִּד־נוּד) בִּן־נוּד).

Τέλος ἐν σ. 56, στ. 16, ἔνθα τὰ περὶ τῆς ἀριθμητικῆς ἀξίας τῶν טו, δέον νὰ ἀναγνώσῃ τις 9+6 καὶ οὐχὶ 9+16.

Αἱ ἐλλείψεις ὅμως αὗται οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου, διότι ἀναφέρονται εἰς τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα. Ἄλλως τε ἡ ὑπεροχή του ἔναντι πάντων τῶν μέχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν ἐκδοθέντων εἶναι προφανής, ὡς ἐβεβαίωσεν καὶ ὁ σεβαστός μοι Καθηγητὴς κ. Μπρατσιώτης, ὁ ὁποῖος ἤδη πρὸ ἐμοῦ παρουσίασε τοῦτο ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς «Θεολογίας»[1].

Θὰ ἦτο δὲ εὐχῆς ἔργον ἐὰν ἡ ὡραία αὕτη ἐργασία ἐδημιούργει ἀφορμὴν πρὸς προσέλκυσιν περισσοτέρων νέων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς συστηματικωτέρας καὶ παρ' ἡμῖν ἐρεύνης τῆς Π. Διαθήκης ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ἑβραϊκοῦ κειμένου.

Π. ΣΙΜΩΤΑΣ

2. Βλ. τόμ. ΚΘ' (1958), τεῦχ. Δ', σ. 586.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Van der Aalst P., Le Christ dans la piété orientale. «Proche - Orient Chrétien» 8 (1958) 99-116, 295-312.

Abramowski L., Ein unbekanntes Zitat aus Contra Eunomium des Theodor von Mopsuestia. «Le Museon» 71 (1958) 97-104.

Alexander P., The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire. Oxford (Clarendon Press) 1958, σ. XII+287.

Τοῦ αὐτοῦ, Church Councils and Patristic Authority: The Iconoclastic Councils of Hiereia (754) and St. Sophia (815). «Harvard Studies in Class. Philol.» 63 (1958) 493-505.

Allmen J.—J., Diener sind wir. Stuttgart (Quell Verlag der Evang. Gesellschat) 1958, σ. 224.

Alphandéus P.-Dupront A., La chrétienté et l' idée de croisade. Paris (Albin Michel) 1959, σ. 336.

Althaus P., Die christliche Wahrheit. 4 Aufl. Güttersloh (Carl Bertelsmann Verlag) 1958, σ. 728.

Τοῦ αὐτοῦ, Grundriss der Dogmatik. 4 Aufl. Gütersloh (Carl Bertelsmann Verlag) 1958, σ. 276.

Τοῦ αὐτοῦ, Die letzten Dinge. 7 Aufl. Gütersloh (Carl Bertelsmann Verlag) 1958, σ. 386.

Τοῦ αὐτοῦ, Paulus und Luther über den Menschen. 3 Aufl. Gütersloh (Carl Bertelsmann Verlag) 1958, σ. 131.

Τοῦ αὐτοῦ, Das sogenannte Kerygma und historische Jesus. Gütersloh (Carl Bertelsmann Verlag) 1958, σ. 52.

Aman A., Über das Gebet für die Wiedervereinigung der Kirchen. (Ein Briefwechsel). «Orientalia Christiana Periodica» 24 (1958) 276-308, 25 (1959) 114-126.

Amand de Mendieta E.-Rudberg S., Eustathius: Ancienne version latine des neuf homélies sur l' Hexaéméron de Basile de Cesarée. Édition critique avec prolégomènes et tables. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 66 Band - V. Reihe, Band 11). Berlin (Akademie Verlag) 1958, σ. LXIV+132.

Amand de Mendieta E., Le système cénobitique basilien comparé au système cénobitique pachômien. «Rev. Hist. Rel.» 152 (1957) 31-80.

Angelov D., Zur Geschichte des Bogomilismus in Thrakien in der 1. Hälfte des 14. Jahrhunderts. «Byzantinische Zeitschrift» 51 (1958) 374-378.

The Apocrypha of the Old Testament, by Thomas Nelson and Sons. London 1958, σ. 250.

The Apostolic Ministry. Essays on the history and the doctrine of Episcopacy. London (Hodder and Stoughton) 1957, σ. 550.

Die Arbeiterpriester. Dokumente. Übers. A. Günther u. J. Janés. Heibronn (Eugen Salzer - Verlag) 1957, σ. 227.

Archiv für Liturgiewissenschaft. Bd. V/1,2. Ratisbonne (Pustet) 1957-1958, σ. 232, IX+240.

Argenti Ph., The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566. Vol. I. Text, XXIII+713 pages with 2 plates and I map. Vol II.Codex and Documents. Vol. III. Notarial. Deeds (paginated continnously) XVII+981 pages with 2 plates. Cambridge (University Press) 1958.

Athanase D' Alexandrie, Apologie à l' empereur Constance. Apologie pour sa fuite. Texte critique, traduction et notes par J.-M. Szymusiak (Coll. Sources chrétiennes No 56). Paris (Cerf) 1958, σ. 192.

Audet J., La Didachè, Instructiones des Apôtres. Paris (Gabalda) 1958, σ. XVI+498.

L'avénement philocalique dans l'Orthodoxie roumaine, (par un moine de l' Eglise Orthodoxe de Roumanie). «Istina» 1958, σ. 295-328, 443-474.

de Baciocchi J., Présence eucharistique et transsubstantiation. «Irénikon» 32 (1959) 139-161.

Ball H., Byzantinisches Christentum. 2 Aufl. Einsiedeln - Zürich - Köln (Benziger) 1958, σ. 311.

Bartelink G., *Μισόκαλος*, épithète du diable. «Vigiliae Christ.» 12 (1958) 37-44.

Τοῦ αὐτοῦ, Mensch und Mitmensch. 3 Aufl. Göttingen (Vandenhoeck - Ruprecht) 1958, σ. 85.

Τοῦ αὐτοῦ, Christ et Adam d' après Romains 5. Contribution à l' étude du problème de l' homme et de l' humanité. (Les Cahiers du Renouveau, 19). Genève (Labor et Fides) 1958, σ. 80.

Baur J., Kleine Liturgik der heiligen Messe. Innsbruck (Rauch) 1957, σ. 100.

Beach W., Ecclesiology and Race. «Union Seminary Quarterly Review» 14 (1959) 19-25.

Beaupère R., La Conférence de «Foi et Constitution» à Oberlin (U.S.A.). (3-10 Septembre 1957). «Istina» 1958, σ. 491-510.

Beck E., Ascétisme et monachisme chez saint Éphrem. «L'Orient Chrétien» 3 (1958) 275-298.

Beck H. G., Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München 1959, σ. 835.

Benz E,. Die Bedeutung der griechisch - orthodoxen Kirche für das Abendland (Sonderdruck aus der «Theologia» 1959). Athen 1959, σ. 27. — Besprechung von *J. Karmiris*, in «Theologia» (1959).

Berichte zum XI. Intern. Byzantin. Kongress. München 1958.

Birdsall J., The Text of the Acts and the Epistles in Photius. «Journ. Theol. Stud.» 9 (1958) 278-291.

Blaha D., Das unmittelbare Wissen insbesondere um die Aussenwelt. Wien (Herder) 1959, σ. 114.

Bobrinsky B., Onction chrismale et Vie en Christ chez Nicolas Cabasilas. «Irénikon» 32 (1959) 6-22.

Bohlin T., Die Theologie des Pelagius und ihre Genesis. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala (Bokhandeln) 1957, σ. 110.

Bolton W., Parable, Allegory and the Legend of Barlaam and Josaphat. «Traditio» 14 (1958) 359-366.

Bonhoeffer D., Ethik. 4 Aufl. München (Chr. Kaiser Verlag) 1958, σ. 304.

Τοῦ αὐτοῦ, Nachfolge. 6 Aufl. München (Chr. Kaiser Verlag) 1958, σ. 232.

Τοῦ αὐτοῦ, Gemeinsames Leben. 9 Aufl. München (Chr. Kaiser Verlag) 1958, σ. 88.

Τοῦ αὐτοῦ, Creation and Fall. A Theological Interpretation of Genesis 1-3. New York (Mc Millan) 1958, σ. 96.

Boularand E., L' eucharistie d' après le pseudo - Denys l' Aréopagite. «Bulletin Lit. Ecclés». 58 (1957) 193-217.

De Bovis A., Philosophie ou theologie de l' histoire? «Nouvelle Revue Théologique» 81 (1959) 355-375, 448-461.

Bratsiotis P., Die Orthodoxe Kirche in griechischer Sicht. Die Kirchen der Welt. Bd. 1. Stuttgart (Evangelisches Verlagswerk) 1959, σ. 208.

Bridston K., The Future of Faith and Order. «The Ecumenical Review» 11 (1959) 249-258.

Brinkmann B., Inspiration und Kanonizität der heiligen Schrift in ihren Verhältnis zur Kirche. «Scholastik» 33 (1958) 208-233.

Brown E., The Cistercians in the latin empire of Constantinopel and Greece 1204-1276. «Traditio» 14 (1958) 63-120.

Brown R., The Semitic Background of the N.T. Mysterion (I). «Biblica» 39 (1958) 426-448.

Brunner E., Gott und sein Rebell. Eine theologische Anthropologie. Hamburg (Rowohlt Taschenbuch Verlag) 1958, σ. 157.
Buchheit V., Studien zu Methodios von Olympos. Berlin (Akademie-Verlag) 1958, σ. XVI-181.
Τοῦ αὐτοῦ, Rufinus von Aquileja als Fälscher des Adamantios-Dialogs. «Byz. Zeitschrift» 51 (1958) 314-328.
Buda C., Il tomismo a Bisanzia nel sec. XIV. Arch. Stor. Calabria e Luc. 26 (1957) 291-323, 27 (1958) 3-33.
Bujnoch J., Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodiosnach den Pannonischen Legenden und der Klemens vita. (Slavische Geschichtsschreiber, hrsg. von G. Stokl. Band I). Graz (Styria) 1958, σ. 197.
Buri F., Weg des Glaubens. München (Ernst Reinhardt) 1958, σ. 124.
Callahan J., Greek Philosophy and the Cappadocian cosmology. «Dumbarton Oaks Papers» 12 (1958) 29-57.
Candal M., Juan Ciparisiota y el problema trinitario palamitico. «Orientalia Christiana Periodica» 25 (1959) 127-164.
Canivet P., Histoire d' une entreprise apologétique au Ve siècle (Coll. Bibliothèque de l' Histoire de l' Église). Paris (Bloud et Gay) 1958, σ. XXIV+384.
Carnell E., The Case of Orthodox Theology. Philadelphia (Westminster Press) 1958, σ. 162.
Carrillo de Albornoz A., Roman Catholicism and Religious Liberty. «The Ecumenical Review» 11 (1959) 405-421.
Carter R., Saint John Chrysostom's theoretical use of the Socratic distinction between Kingship and Tyranny. «Traditio» 14 (1958) 367-371.
Cavarnos C., Byzantine Sacred Art. Selected Writings of the Contemporary Greek Icon Painter Fotis Kontoglous on the Sacred Arts according to the tradition of Eastern Orthodox Christianity. New York (Vantage press) 1957, σ. IX+111+12.
Cerfaux L., *-Tondriau J.*, Un concurrent du christianisme. Le culte des souverains dans la civilisation grécoromaine. Paris-Tournai (Desclée) 1957, σ. 577.
Chadwick H., Ossius of Cordova and the presidensy of the Council of Antioch, 325. «Journ. Theol. Stud.» 9 (1958) 292-304.
Chazottes Ch., Grégoire le Grand. (Coll. Église d' hier et d' aujourd' hui). Paris (Éd. Ouvrières) 1958, σ. 106.
Chenu M. - D., La Theologie est - elle une science? Coll. Je sais-Je crois. Paris (Fayard) 1957, σ. 124.

Chronique des fouilles et decouvertes archéologiques en Grèce en 1957. «Bulletin de Correspondance Hellénique» 82 (1958) 644-830.

Clement R., Études Œcuméniques; l' œcuménisme en Orient. «Bulletin d' orientations œcuméniques», 1958-N° 17, σ. 5-21.

Colosio J., La prima traduzione italiana ditutte le opere di Dionigi Areopagita ed una nuova soluzione della questione dionisiana. Riv. Asc. e Mist. 2 (1957) 295-302.

Come A., Human Spirit and Holy Spirit. Philadelphia (Westminster Press) 1959.

Congar V., Le Mystère du Temple. (L' économie de la présence de Dieu à sa creature, de la Genèse à l' Apocalypse). (Collection «Lectia Divina», 22). Paris (Du Cerf) 1958, σ. 348.

Τοῦ αὐτοῦ, Christus - Maria-Kirche. Mainz (Matthias-Grünewald) 1959, σ. 112.

Τοῦ αὐτοῦ, Der Laie. Entwurf einer Theologie des Laientums. Stuttgart (Schwabenverlag) 1958, σ. 795.

Τοῦ αὐτοῦ, Wenn ihr meine Zeugen seid. Über das Apostolat und das Prophetenamt des Laien in der Kirche. Stuttgart (Schwabenverlag) 1958, σ. 196.

Conord P., Brève histoire de l' œcumenisme. Coll. «Les Bergers et les Mages». Paris 1958, σ. 233.

Crubellier M., Sens de l' Histoire et Religion. (Coll. Questions actuelles). Bruges (Desclée de Brouwer) 1957, σ. 212.

Cuttat J.-A., La rencontre des Religions. Avec une Étude sur la Spiritualité de l' Orient Chrétien. (Les Religions 12). Paris (Aubier) 1957, σ. 200.

Dalmais J., Les Liturgies d' Orient. Paris (Fayard) 1958, σ. 120.

Daniélou J., L'état du Christ dans la mort d' après Grégoire de Nysse. «Hist. Jahrbuch» 77 (1958) 63-72.

Τοῦ αὐτοῦ, Die heiligen Heiden des Alten Testaments. Stuttgart (Schwabenverlag) 1958, σ. 143.

Darrouzès J., Les calendriers byzantins en vers. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 59-84.

Τοῦ αὐτοῦ, Notes pour servir à l' histoire de Chypre. «*Κυπριακαὶ Σπουδαὶ*» 22 (1958) 223-270.

Davies J.-G., Der heilige Geist, die Kirche und die Sakramente. Stuttgart (Evangelisches Verlagswerk) 1958, σ. 256.

Decoutray A., La conception johannique de la foi. «Nouvelle Revue Théologique» 81 (1958) 561-576.

Delekat F., Über den Begriff der Säkularisation. Heidelberg (Quelle-Meyer) 1958, σ. 73.

Dentakis B., Joannes Kyparissiotes, Stoicheiodes ekthesis ton theologikon theseon. (Ihre Überlieferung und ihr Gehalt). *«Θεολογία»* 29 (1958) 115-124, 301-311, 411-420, 437-447.

Denys l'Aréopagite, La Hiérarchie céleste. Introduction par R. Roques, étude et texte critique par G. Heil, traduction et notes par M. de Gandillac. (Coll. Sources chrétiennes Nº 58). (Paris (Cerf) 1958, σ. 440.

Devos P., Deux œuvres méconnues de Pierre, sousdiacre de Naples au Xe siècle: La Vie de S. Grégoire le Thaumaturge et la Passion de Ste Restitute. «Analecta Bollandiana» 76 (1958) 336-353.

Diem H., Was ist schriftgemäss? Neukirchen Krs. Moers. (Verlag der Buchhandlung des Erziehungsvereins) 1958, σ. 76.

Documents du deuxième Congrès Mondiale pour l' Apostolat des Laics. Rome 5-13 Octobre 1957. I. Les Laics dans l' Église, σ. 245. II. Face au monde d' aujourd'hui, σ. 287. Rome (Palazzo delle Congregazioni) 1958.

Doelger F. J., Lumen Christi. Paris (Éd. du Cerf) 1958, σ. XX+268.

Downey G., The Byzantine Church and the presentness of the past. «Theology Today» 15 (1958) 84-99.

Τοῦ αὐτοῦ, Coptic Culture in the Byzantine World. Nationalisme and Religious Independence. «Greek and Byzantine Studies» 1 (1958) 119-135.

Dubarle A. - M., Le péché originel dans l' Ecriture. Paris (Du Cerf) 1958, σ. 204.

Dupout J., «Ceci est mon corps», «Ceci est mon sang». «Nouvelle Revue Theologique» 80 (1958) 1025-1041.

Duprey P., Réactions orthodoxes au pontificat de Jean XXIII et à ses premiers actes. «Proche -Orient Chretien» 9 (1959) 56-63.

Van Dusen H., Spirit, Son and Father. New York (Charls Scribner's Son) 1958, σ. 180.

Duthilleul P., Les reliques de Clément de Rome. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 85-98.

Dvornik F., The Idea of Apostolicity in Byzantium and the legend of the Apostle Andrew. (Dumbarton Oaks Studies, 4), Cambridge Mass. (Harvard University Press) 1958, σ. X+342.

Τοῦ αὐτοῦ, The Byzantine Church and the Immaculate Conception. Ed. by D. O' Connor. Notre Dame, Indiana (University) 1958, σ. 25.

Τοῦ αὐτοῦ, Der Patriarch Photios im Lichte neuer Forschungen. «Una Sacta» 13 (1958) 274-280.

Egender D. N., Vers une doctrine eucharistique commune dans la théologie protestante d' Allemagne. «Irénikon» 32 (1959) 165-177.

L' Église Orthodoxe Russe. Organisation, situation, activité. Éditions du Patriarchat de Moscou 1958, σ. 232.

Elert W., Morphologie des Luthertums. 2 Aufl. München (C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung) 1958. Bd. I Theologie und Weltanschauung des Luthertums, σ. XVI+465. Bd. II. Soziallehren und Wirkungen des Luthertums, σ. XV+544.

Τοῦ αὐτοῦ, Der Ausgang der altkirchlichen Christologie. Eine Untersuchung über Theodor von Pharan und seine Zeit als Einführung in die Dogmengeschichte. Berlin (Luther-Verlagshaus) 1957), σ. 363.

Emmi B., Indroduzione alla Theologia orientale. Roma (Pontificio Ateneo «Angelicum») 1958, σ. 99.

Eudokimou P., La Femme et le salut du monde. Paris (Casterman) 1959, σ. 276.

Eusèbe de Césarée, Histoire ecclésiastique, t. III. Texte grec, traduction et notes par G. Bardy. (Coll. Source chrétienne N° 55) Paris. (Cerf) 1958, σ. 174.

Falco G., Geist des Mittelalters. Kirche-Kultur - Staat. Frankfurt a. M. (H. Scheffler) 1958, σ. 342.

Favale A., Teofilo d' Alessandria (345-c. 412) Scritti, Vita e Dottrina. Torino (Bibliotheca del «Salesianum», 41) 1958, σ. 236.

Feiner J.- Trütsch J.,- Böckle F., Fragen der Theologie heute. Einsiedeln-Zürich-Köln (Benziger) 1957, σ. 588.

Fendt L., Einführung in die Liturgiewissenschaft. Berlin (Alfred Töpelmann) 1958, σ. XII+287.

Fernandez D., De perpetua Mariae Virginitate iuxta S. Epiphanium. «Marianum» 20 (1958) 129-154.

Fischer J., Die Lebensalter der Ehe. (Bd. 2). Hamburg (Furche- Verlag H. Renneback) 1957, σ. 208.

Fleisch P., Die Pfingstbewegung in Deutschland. Hannover (Heinr. Feesche) 1957, σ. 404.

Fortin E., Christianisme et culture philosophique au Ve siècle. Paris 1959, σ. 242.

Gaechter P., Petrus und seine Zeit. Neutestamentliche Studien. Insbruck (Tyrolia- Verlag) 1958, σ. 457.

Galtier P., L' Occident et le neo - chalcédonisme. «Gregorianum» 40 (1959) 54-74.

Gamber K., Das Eucharistiegebet von Dêr-Balizeh und die Samstag-abend-Agapen in Ägypten. «Ostkirchl. Studien» 7 (1958) 48-65.

Garitte G., Le témoignage de Georges l' Hagiorite sur l' origine du «Barlaam» grec. «Le Museon» 71 (1958) 57-68.

Geanakoplos D., Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282. A Study on Byzantine- Latin relations. Cambridge Mass. (Harvard University Press) 1959, σ. XII+434.

Τοῦ αὐτοῦ, A Byzantine looks at the Renaissance. The Attitude of Michael Apostolis toward the rise of Italy to Cultural Eminence. «Greek and Byzantine Studies» 1 (1958) 157-162.

Geoghegan W. D., Platonism in recent religious thought. New York 1958, σ. VII+200.

Gibbon E., The triumph of Christendom in the Roman empire. Ed. by J. Bury. New York (Harper and Brothers) 1958, σ. 411.

Gilkey L., Maker of Heaven and Earth. A study of the Christian Doctrine of Creation. New York (Doubleday) 1958, σ. 311.

Gill J., The Council of Florence. Cambridge (University Press) 1959, σ. XVIII+453.

Τοῦ αὐτοῦ, Personalites of the Council of Florence. I. Pope Eugenius IV.- II. Cardinal Bessarion. III. Joseph II. Patriarch of Constantinople. «Unitas» 9 (1957) 236-244, 10 (1958) N. 2-N. 4.

Τοῦ αὐτοῦ, A Tractate about the Council of Florence attributed to George Amiroutzes. «Journ. Eccl. Hist.» 9 (1958) 30-37.

Τοῦ αὐτοῦ, The year of the death of Mark Eugenicus. «Byzantinische Zeitschrift» 52 (1959) 23-31.

Gilmore A. - Payne E., Christian Babtism. A fresh Attempt to Understand the Rite in terms of Scripture, History and Theology. London (Lutherworth Press) 1958, σ. 343.

Gogarten F., Die Wirklichkeit des Glaubens. Stuttgart (Fr. Vorwerk-Verlag) 1957, σ. 196.

Τοῦ αὐτοῦ, The Reality of Faith. The problem of subjectivism in Theology. Philadelphia (Westminster Press) 1959.

Τοῦ αὐτοῦ, Der Mensch zwischen Gott und Welt. Stuttgart (Fr. Vorwerk-Verlag) 2 Aufl. 1957, σ. 444.

Τοῦ αὐτοῦ, Entmythologisierung und Kirche. 3 Aufl. Stuttgart (Fr. Vorwerk - Verlag) 1958, σ. 116.

Τοῦ αὐτοῦ, Verhängnis und Hoffnung der Neuzeit. Stuttgart (Friedrich-Vorwerk - Verlag) 3 Aufl. 1958, σ. 220.

Gollwitzet H., Les chrétiens et les armes atomiques. Trad. de l' allemand par V. Phildius. (Coll. Croire, penser, espérer). Genève (Labor et Fides) 1958, σ. 100.

Goubert P., Autour du voyage à Byzance du pape saint Jean I. (523-526). «Orient. Christ. Periodica» 24 (1958) 339-352.

Grabar A., L' iconoclasme byzantin. Dossier archéologique. Paris (Collège de France) 1957, σ. 277.

Gray G., The Anglican Communion. A brief Sketch. London 1958, σ. 180.

de Greeff E., Psychiatrie et Religion. Paris (Arthème Fayard) 1958, σ. 120.

Mac Gregor G., Coprus Christi. The Nature of the Church according to the Reformed Tradition. Philadelphia (Westminster Press) 1959.

Gregorius Nyssenus, Opera. Auxilio aliorum virorum doctorum edendo curavit W. Jaeger. Leiden Vol. III, 1. Opera Dogmatica Minora, Pars I. Ed. Fr. Mueller 1958, σ. LXII+233.

Gribomont J., Eustathe le Philosophe et les voyages du jeune Basile de Césarée. «Revue d' Histoire Ecclésiastique» 54 (1959) 115-124.

Grillmeier A., Hellenisierung - Judaisierung des Christentums als Deuteprinzipien der Geschichte des kirchlichen Dogmas. «Scholastik» 33 (1958) 321-355, 628-558.

Grivec F., Konstantin - Cyrils Freundschaft mit Photios. «Südostforschungen» 17 (1957) 46-51.

Grondijs L., Der Heilige Geist in den Schriften des Niketas Stethatos. «Byz. Zeitschrift» 51 (1958) 229-354.

Grumel V., La Chronologie. Tome I du Traité d' études byzantines, publié par P. Lemerle. Paris (Presse Universitaires de France) 1958, σ. XII+488.

Τοῦ αὐτοῦ, Homélie de Saint Germain sur la délivrance de Constantinople. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 183-205.

Guillou A.- Bompaire J., Recherches au Mont Athos. «Bull. Corr. Hell.» 82 (1958) 172-192.

Le Guillou M.-J., Eglise et «Communion». Essai d' Ecclésiologie comparée. «Istina» 6 (1959) 33-82.

Τοῦ αὐτοῦ, Les Eglises Orthodoxes devant le monde moderne. «Istina» 5 (1959) 417-442.

Guy J. - Cl., La collation des douze anachorètes, *περὶ τῶν δώδεκα ἀναχωρητῶν*. «Analacta Bollandiana» 76 (1958) 419-427.

Haag H., Die Handschriftenfunde aus der Wüste Juda. «Archiv für Liturgiewissenschaft», V/2 (1958) 233-273.

Haas A., Naturphilosophische Erwägungen zum Menschenbild des Schöpfungsberichtes und der modernen Abstammungstheorie. «Scholastik» 33 (1958) 355-375.

Habicht Ch., Zur Geschichte des Kaisers Konstantin. «Hermes» 86 (1958) 360-378.

Habra G., The sources of the doctrine of Gregory Palamas on the divine energies. «The East Church Quarterly» 12 (1957-58) 244-252, 294-303, 338-347.

Hammond P., La redécouverte de l' Orthodoxie. «Contacts» 1958, σ. 63-67, 86-90.

Haendler O., Grundriss der praktischen Theologie. Berlin (Alfred Töpelmann) 1957, σ. XII+391.

Halecki O., From Florence to Brest (1439-1596). From «Sacrum Poloniae Millenium», vol. V. Roma 1958, σ. 444.

Halkin F., Bibliotheca hagiographica graeca. 3e édition. Bruxelles (Société des Bollandistes) 1957. *Τόμοι* 1-3.

Τοῦ αὐτοῦ, La Passion grecque de saintes Libyè, Eutropie et Léonis, martyres à Nisibe. «Analecta Bollandiana» 76 (1958) 293-315.

Τοῦ αὐτοῦ, Études patristiques et byzantines. Coup d' œil sur des publications récentes. «Analecta Bollandiana» 76 (1958) 224-244.

Τοῦ αὐτοῦ, Une nouvelle Vie de Constantin dans un légendier de Patmos. *Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις μεγάλου βασιλέως καὶ ἰσαποστόλου Κωνσταντίνου*. «Analecta Bollandiana» 77 (1959) 63-107.

Hamel J., Le Combat de l' Église dans l' Allemagne de l' Est. Genève (Labor et Fides) 1958, σ. 62.

Hamer J., Le fondement biblique et théologique de l'apostolat des fidèles. «Evangéliser» 13 (1959) 416-436.

Hammerschmidt E., Die anglikanischen Auffassungen von der Kirche und dem Amt und ihr Verhältnis zu den Altkatholischen. «Internationale Kirchliche Zeitschrift» 48 (1958) 157-171.

Die Häresie des Spiritismus: «Herder-Korrespondenz» 13 (1959) 489-495.

Häring B., Macht und Ohnmacht der Religion. Religionssoziologie als Anruf. 2 Aufl. Salzburg (Otto Müller) 1959, σ. 488.

Τοῦ αὐτοῦ, Soziologie der Familie. Die Familie und ihre Umwelt. Salzburg (Otto Müller) 1959, σ. 240.

Heinz M., Kommunismus in christlicher Sicht. «Internationale Kirchliche Zeitschrift» 49 (1959) 48-59.

Hendry G., The Holy Spirit in Chtistian Theology. Philadelphia (Westminster) 1956.

Hennecke E., Neutestamentliche Apokryphen. Band I. Tübingen (Mohr) 1958, σ. 377.

Heppe H., Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche. 2 Aufl. Neu-Kirchen Krs. Moers 1958, σ. XCVI+586.

Hermas. Le Pasteur. Texte grec, introduction, traduction et notes par R. Joly. (Coll. Source chrétiennes Nº 53). Paris (Éd. du Cerf) 1958, σ. 410.

Hess H., The Canons of the Council of Sardica A.D. 343. A Landmark in the early development of Canon Law. (Oxford Theological Monographs). Clarendon Press, Oxford University Press 1958, σ. VIII+170.

Hirsch E., Hilfsbuch zum Studium der Dogmatik. 3 Aufl. Berlin 1958, σ. XIII+446.

Hoch G., - *von Ivanka E.*, Sakramentalmystik der Ostkirche. Das Buch von Leben in Christus des Nicolas Kabasilas. Klosternaiburg-München (Volksliturgisches Apostolat) 1958, σ. 248.

Hofmann G., Die Freiheit des Metropoliten Antonios von Herakleia in Thrazien auf dem Konzil in Florenz (1438/1439). «*Ἀρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησ.*» 22 (1957) 7-11.

Hornus J. - M., Le Protestantisme au Proche-Orient. «Proche- Orient Chétien» 8 (1958) 149-167, 243-262, 9 (1959) 42-55.

Hughey J., Die Baptisten. Einführung in Lehre, Praxis und Geschichte. Kassel (J. Onken) 1958, σ. 172.

L' Huillier P., Hiérarchie ecclésiastique et magistère. «Messager de l' Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale» 8 (1959) 4-19.

Hunger H. Byzantinische Geistwelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels. Baden-Baden 1958, σ. 325.

Hussey J. - M., Le monde de Byzance. Paris (Payot) 1958, σ. 230.

Hutten K., Seher, Grübler, Enthusiasten. Sekten und religiöse Sondergemeinschaften der Gegenwart. Überarb. und erweit. Aufl. Stuttgart (Quell-Verlag der Evang. Gessellschaft) 1958, σ. 768.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Glaubenswelt des Sektierers. Hamburg (Furche-Verlag H. Rennebach) 1957, σ. 148.

Iakovos Archbishop of America, The Contribution of Eastern Orthodoxy to the Ecumenical Movement. «The Ecumenical Review» II (1959) 394-404.

Im Namen Jesu ist Heil. Von einem Mönch der Ostkirche. Übersetzt und eingeleitet von Oswald Loretz. Insbruck - Wien - München (Tyrolia) 1959, σ. 89.

Ioannou P., Aus den unedierten Schriften des Psellos. Das Lehrgedicht zum Messopfer u. der Traktat gegen die Vorbestimmung der Todesstunde. «Byz. Zeitschrift» 51 (1958) 1-14.

Iragui - Abarzuza S., Manuale Theologiae Dogmaticae. Vol. I. Theologia fundamentalis. Madrid (Ediciones Studium) 1959, σ. 658.

Istavridis V., The Work of Germanos Strenopoulos in the Field of inter-Orthodox and inter - Christian Relations. «The Ecumenical Review» 11 (1959) 291-299.

Istoria Bisericeasca Universala. Due volumi, Editura Institutului Biblicsi de Misiune Ortodoxa. Bucuresti 1956, σ. 394 *καὶ* 467.

von Ivânka E., Pseudo-Dionysius and Julian. «Wiener Studien» 70 (1957) 168-178.

Iwand H., The ecumenical contribution of the Churches in Eastern Europe. «The Ecumenical Review» II (1959) 282-290.

Janin R., L' Église latine à Thessalonique de 1204 à la conquête turque. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 206-216.

Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. VI (1957).

Jaspers K., Philosophie und Welt. Reden und Aufsätze. München 1958, σ. 404.

Jaubert A., La date de la cène. Calendrier biblique et liturgie chrétienne. Études Bibliques. Paris (Gabalda) 1957, σ. 159.

Johannes Chrysostomus, Die «Pomorskie otvety» als Denkmal der Anschauungen der russischen Altgläubigen gegen Ende des 1. Viertels des XVIII Jahrhunderts. «Orientalia Christiana Analecta» 148. Rom (Pont. Inst. Orient. Studiorum) 1957, σ. XIX+209.

Joussard G., Ad Theodorum lapsum. «Hist. Jahrbuch» 77 (1958) 140-150.

Τοῦ αὐτοῦ, Aperçu sur l' importance de l' Ancien Testament dans la vie liturgique des premiers siècles chrétiens. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 104-115.

Journet Ch., Théologie de l' Église. Paris (Desclée de Brouwer) 1958, σ. 444.

Jurji E., The Ecumenical Era in Church and Society. New York (Mc Millan) 1959.

Karmiris Joh., Abriss der dogmatischen Lehre der Orthodoxen Katholischen Kirche. *'Εν* «Die Kirchen der Welt». Bd. 1. Die Orthodoxe Kirche in griechischer Sicht. Stuttgart 1959, σ. 15—120.

Kassing A., Die Kirche und Maria. Ihr Verhältnis im 12. Kapitel der Apokalypse. Düsseldorf (Patmos-Verlag) 1958, σ. 176.

Katsanevakis B., «Vox Veritatis». Napoli 1959, σ. 129.

Τοῦ αὐτοῦ, Chiarificazione su tre punti fondamentali della dottrina cristiana. Napoli 1959, σ. 40.

Kaweran P., Amerika und die orientalischen Kirchen. Ursprung und Anfang der amerikanischen Mission unter den Nationalkirchen Westasiens. (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 31) . Berlin (W. de Gruyter) 1958, σ. 772.

Kehnscherper G., Die Wiederbesetzung des Patriarchats Moskau. (Ost-) Berlin (Union-Verlag) 1957, σ. 28.

Kelber W., Die Logoslehre von Heraklit bis Origenes. München 1958, σ. 300.

Kelly J., Early Christian Doctrines. New York (Harper and Brothers) 1958, σ. XII+500.

Kern C., Philarète, metropolite de Moscou. Cinquante ans de gloire épiscopale. «Istina» (1958) 261-282, 389-414.

Khoury P., Jean Damascène et l' Islam. - II. Son appréciation de l' Islam - Motifs et valeur. «Proche- Orient Chrétien» 8 (1958) 313-339.

Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, hrsg. von R. Stupperich). Band I (1958). Stuttgart (Evangelischer Verlagswerk) 1958, σ. 189.

Klauser Th., Die römische Petrustradition im Lichte der neuen Ausgrabungen unter der Peterskiche. Köln (Westdeutscher Verlag) 1956, σ. 122+20 Taf.

Τοῦ αὐτοῦ, Studien zur Enstehungsgeschichte der christlichen Kunst I. «Jahrbuch für Antike und Christentum» I (1958) 20-51.

Koch H., Constantin le Grand. «Byzantion» 25 /7 (1955/57) 457-472.

Koch R., Erbe und Auftrag. München (Chr. Kaiser Verlag) 1957, σ. 164.

Köberle A., Die Einladung Gottes. Hamburg (Furche- Verlag) 1958, σ. 236.

Köhler L., Wahres Leben. Ein Buch von der Seelsorge. 2 Aufl. Witten (Luther-Verlag) 1958, σ. 300.

Kokkinakis Athenagoras, Parents and Priests as Servants of Redemption. New York (Morehouse - Gorham CO) 1958, σ. 205.

Kologriwow I., Das andere Russland. Versuch einer Darstellung des Wesens und der Eigenart russischer Heiligkeit. München (Manz Verlag) 1958, σ. 379.

Konidaris G.. Zur Frage der Enstehung der Diocese des Erzbistums von Achrida und der Notitiae N° 3 bei Parthey. (Sonderabdruck aus der «Theologia», Band XXX). Athen 1959, σ. 21.

Kopp Cl.,Die heiligen Stätten der Evangelien. Regensburg (Pustet) 1959, σ. 544.

Kotsonis I., Verfassung und Aufbau der Orthodoxen Kirche. *'Εν* «Die Kirchen der Welt» 1, 169—174.

Kovalevsky P., Saint Serge et la spiritualité russe. Paris (du Seuil) 1958, σ. 189.

Kraemer H., A Theology of the Laity. London (Lutterworth Press) 1958, σ. 192.

Krause W., Die Stellung der frühchristlichen Authoren zur heidnischen Literatur. Wien (Herder) 1958, σ. 320.

Krïvocheine B., The Holy Trinity in Greek Patristic Mystical Theology. «Sobornost» Nο 21,22 (1957) 462-469, 529-537.

Kümmel W., Das Neue Testament. Geschichte der Erforschung seiner Probleme. Freiburg - München (K. Alber) 1958, σ. 597.

Küng H., Rechtfertigung. Die Lehre Karl Barths und eine katholische Besinnung. Einsiedeln 1957, σ. 304.

Ladner G., The philosophical anthropology of saint Gregory of Nyssa. «Dumbarton Oaks Papers» 12 (1958) 59-94.

Ladrille G., Brèves réflexions sur la vérité et les premiers principes. «Salesianum» 21 (1959) 100-124.

Lagny G., Le Réveil de 1830 à Paris et les origines des Diaconesses de Reuilly. Paris («Association des Diaconnesses») 1958, σ. 200.

Lalou M., Les Religions du Tibet. Paris (P. U. F.) 1957, σ. 102.

Lammert F., Über die Neueausgabe der Schrift *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* des Nemesios von Emesa. *Πεπραγμένα Θ'. Διεθν. Βυζαντινολ. Συνεδρίου (Θεσσολονίκη* 1953) Γ' (1958) 169-177.

Lang A., Wesen und Wahrheit der Religion. Einführung in die Religionsphilosophie. München (Max Hueber) 1957, σ. 263.

Lang D., The Life of the Blessed Johasaph. A new Oriental Christian version of the Barlaam and Joasaph romance. «Bull. Or. and African Stud.» 20 (1957) σ. 387-407.

Τοῦ αὐτοῦ, The Wisdom of Balahvar. London 1957, σ. 135.

Laurent V. - Nowack G., Janin R., Le R. P. Salaville et l' Orient chrétien. Bibliographie du R.P. Salaville. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 7-28.

Laurent V., Le rituel de la proscomidie et le métropolite de Crète Élie. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 116-142.

Τοῦ αὐτοῦ, Hiérothée, moine et polémiste antilatin du XIIIe S. «Catholicisme» 19 (1958) σ. 728 ἑξ.

Leben, kirchliches, in U.S.A.Hrsg. Fr. Heiler. München (Ernst Reinhardt) 1958, σ. 144.

Lebret L.-J., Dimensions de la charité. Paris (Éd. Ouvrières)1958, σ. 176.

Lefort L., L' homelie de S. Athanase des papyrus de Turin. «Le Museon» 71 (1958) 5-10.

Lemarié J., La manifestation du Seigneur: La liturgie de Noël et de l' Épiphanie. Paris (du Cerf) 1957, σ. 537.

Lietzman H., Kleine Schriften, II. Studien zum Neuen Testament. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Kirche. Berlin (Akademie Verlag) 1958, σ. X+303.

von Lilienfeld Fairy, Der athonitische Hesychasmus des 14. und 15. Jahrhunderts im Lichte der zeitgenössischen russischen Quellen. «Jahrbücher Gesch. Osteur.» 6 (1958) 436-448.

Littell F. H., Von der Freiheit der Kirche. Bad Neuheim (Christian-Verlag) 1957, σ. 188.

Llorca B., El problema de la caida de Osio de Cordoba. «Estudios Eccles». 33 (1959) 39-56.

Lods M., Confesseurs et martyrs, successeurs des prophetes dans l' Église de trois premiers siècles. (Cahiers theologiques de l' actualité protestante, 41). Neuchâtel-Paris (Delachaux - Niestlé) 1958, σ. 83.

Loenertz R-J., Athènes et Neopatras. Regestes et documents pour servir à l' histoire ecclésiastique des Duschès Catalans (1311-1394). «Archivium Fratr. Praedic.» 28 (1958) 100-112, 428-431.

Τοῦ αὐτοῦ, Jean V. Paleologue à Venise (1370-1371). «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 217-232.

Loewenich W., Der moderne Katholizismus. 3 Aufl. Witten (Luther-Verlag) 1958, σ. 461.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Geschichte der Kirche. 5 Aufl. Witten (Luther Verlag) 1958, σ. 444.

Lohff W., Glaube und Freiheit. Das theologische Problem der Religionskritik von Karl Jaspers. Gütersloh (Carl Bertelsmann Verlag) 1957, σ. 236.

Lossky V., The Mystical Theology of the Eastern Church. London (James Clarke) 1957, σ. 252.

Lot - Borodine M., Un maitre de la spiritualité byzantine au XIV siècle: Nicolas Cabasilas. Paris (Éd. de l' Orante) 1958, σ. XIII+196.

Louf M. A., La vie monastique vue par un moine du mont Athos. «Istina» 6 (1959) 9-32.

G. da Costa Louillet, *Saints* de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles. «Byzantion» 27/7 (1955/57) 783-852.

Mango C., The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople. (Dumbarton Oaks Studies, 3). English translation, introduction and

commentary. Cambridge Mass. (Harvard Univ. Press) 1958, σ. XII+327.

Marrou H., Augustinus in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Hamburg (Rowohlt Taschenbuch) 1958, σ. 176.

Martinez L. - M., Le Saint - Esprit, I. La vraie dévotion au Saint Esprit. Paris (Tequi) 1958, σ. 158.

Massai F., Platonisme et Christianisme au XVe siècle. «Rev. Université de Bruxelles» Juillet - Sept. 1958, 1-21.

Mastroyiannopoulos El., Nostalgia for Orthodoxy. Athens («Zoe» Brotherhood of Theologians) 1959, σ. 208.

Matéos J., La diversité de rites dans l' Église. «Proche - Orient Chrétien» 9 (1959) 3-9.

Maurich F. D., The Kingdom of Christ. Hints to a Quaker respecting the Principles,Constitution and Ordinances of the Catholic Church. London (SCM Press) 1958, *τόμ.* I σ. XXVIII+228, *τόμ.* II σ. 370.

Maury P., Évangélisation et Politique. Genève (Labor et Fides) 1957, σ. 166.

Mécérian J., Un tableau de la diaspora arménienne. «Proche - Orient Chrétien» 8 (1958) 340-366.

van der Meer F., - *Mohrmann*, Atlas of the Early Christian World. Trans. by M. Hedlund and H. Rowley). London (Nelson) 1958, σ. 216.

Meersseman G., L' Hymne acathiste en l'honneur de la Mère de Dieu. Text grec, traduction et introduction. Fribourg S. (Éd. univesitaires) 1958, σ. 80.

Τοῦ αὐτοῦ, Der Akathistos im Abendland. I. Akathistos. Akoluthie und Grusshymnen. München 1959, σ. XII+228.

Mégas G., Greek Calendar Customs. Athènes 1958, σ. 159.

Ménager L., La «Byzantinisation» religieuse de l' Italie méridionale (IXe—XIIe siècles) et la politique monastique des Normands d' Italie. «Revue d' Histoire Ecclésiastique» 53 (1958) 747-774, 54 (1959) 5-40.

Merk A., Novum Testamentum, Graece et latine, apparatu critico instructum. Octava editio. Roma 1958, σ. 855.

Le Message des moines à notre temps. Paris (Fayard) 1958, σ. 390.

Meyendorff J., St. Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe. «Maitres spirituels». Aux éditions du Seuil. Bourges 1959, σ. 190.

Michels Th., Gregor von Nazianz, Macht des Martyriums. Sechs geistliche Reden an den Hochtagen der Kirche, eingeleitet und übersetzt. Düsseldorf (Patmosverlag) 1956, σ. 126.

Minisci T., Il Cardinale Bessarione: l' homo e l' apostolo dell' Unione. «Boll. B. gr. Grottaferr.» 12 (1958) 121-130.

Un moine de l' Église d' Orient, La prière de Jésus. Chevetogne 1959, σ. 127.

Il Monachesimo Orientale. «Orientalia Christiana Analecta» 153. Roma (Pont. Instituto Orientale) 1958, σ. 362.

Moravcsik G., Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin (Akademie - Verlag) 1958, σ. 609.

Morgenthaler R., Statistik des neutestamentlichen Wortschatzes, 65 Seiten Kommentar, 123 Seiten Tabellen und graphische Darstellungen. Zürich - Frankfurt a. M. (Gotthelf Verlag) 1958.

Mosconas J., La correspondance de Théolepte de Philadelphie avec Irène Paléologue. Analecta 1958. (*Ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας 7).* Alexandreia 1958, σ. 32-36.

Mueller F., Gregorii Nysseni opera dogmatica minora. Pars I. (Jaeger vol. III. (Pars I). Leiden 1958, σ. 236.

Müller A., Der geistige in der Psychotherapie der Gegenwart und seine grundsätzliche und praktische Bedeutung für die Seelsorge. Τιμητ. τόμος Α. Ἀλιβιζάτου, Ἀθῆναι 1958, σ. 293-312.

Müller E., Gespräch über den Glauben. Hamburg (Furche -Verlag) 1957, σ. 212.

Musurillo H., New horizons in Patristic Theology: a survey of recent Work. «Traditio» 14 (1958) 33-61.

Muyldermans J., Les homélies d' Eusèbe d' Emèse en version arménienne. (Cod. Ven. Mech. 1706). «Le Muséon» 71 (1958) 51-56.

Nachtwey R., Der Irrweg des Darwinismus. Berlin (Morus) 1959, σ. 304.

Mc Namara K., The Problem of Theodore of Mopsuestia. «The Irish Theol. Quarterly» 24 (1957) 175-184.

Neill St., Anglicanism. Harmondsworth, Middlesex (Penguin Books) 1958, σ. 466.

Netz zerriss. Die Grosskirchen in Selbstdarstellungen. Stuttgart (Quell-Verlag der Evang. Gesellschaft) 1957, σ. 456.

Neuhäusler A., Der Mensch und die Abstammungslehre. Dalp - Taschenbücher 345. Bern und München (Francke und Lehnen) 1958, σ. 118.

Newbigin L., One Body, One Gospel, One World. «The ecumenical Review» 11 (1959) 143-156.

Τοῦ αὐτοῦ, L' Église, peuple des croyants, corps du Christ, temple

de l' Esprit. Neuchâtel, Paris (Delachaux et Niestlé) 1958, σ. 203.

Niles D., Studies in Genesis. Philadelphia (The Westminster Press) 1958, σ. 109.

Nitschke H., Im Hause des Herrn. Stuttgart (Ehrenfried Klotz) 1958, σ: 172.

Nowack G., Un manuscrit hagiographique de l' ancien fonds du monastère du Prodromes (Serres). «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 143-157.

Obolensky D., Byzance et la Russie de Kiev. «Messager de l' Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale» 8 (1959) 20-35.

O'Connor E., The Dogma of the immaculate Conception. History and Significance. Notre Dame (Univesrity Press) 1958, σ. XX+648.

Oger H. M., Le problème moral de l' adoption. «Nouvelle Revue Théologique» 81 (1959) 617-638.

Ogiermann H., Materialistische Dialektik. (Ein Diskussionsbeitrag). München (Pustet) 1958, σ. 275.

Onasch K., Das Weihnachtsfest im orthodoxen Kirchenjahr. Liturgie und Ikonographie. (Quellen und Untersuchungen zur Konfessionskunde der Orthodoxie, 2). Berlin (Evangel. Verlagsanstalt) 1958, σ. 296.

Τοῦ αὐτοῦ, Der Apostel Paulus in der byzantinischen Slawenmission. «Zeitschrift für Kirchengeschichte» 69 (1958) 219-246.

Ortiz de Urbing J., Mariologia Amphilochii Iconiensis. «Orient. Christ. Per.» 23 (1957) 186-191.

Τοῦ αὐτοῦ, Patrologia syriaca. Roma (1958), σ. 250.

Östergaard - Nielsen H., Scriptura sacra et viva vox. München (Chr. Kaiser Verlag) 1957, σ. 216.

Ostrogorsky G., Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur. «Historia Mundi» 6 (1958) 445-473.

Otis B., Cappadocian Thought as a coherent system. «Dumbarton Oaks Papers» 12 (1958) 95-124.

Pannenberg W., Christologie II. Dogmengeschichtlich. «Rel. in Gesch. u. Gegenw». I^3 (Tübingen 1958) 1762-77.

Paton D., Essays in anglican self -ctriticism. London (S.C.M. Press) 1958, σ. 238.

Payne E., Some Illusions and Errors. «The Ecumenical Review» 10 (1958) 294-310.

Payne R., The Holy Fire. The story of the Fathers of the East Church. New York (Harper and Bross) 1957, σ. XXII+313.

Pertusi A., L'encomio di S' Anastasio, martire persiano. «Analecta Bollandiana» 76 (1958) 5-63.

Perler O., Pseudo - Ignatius und Eusebius von Emesa. «Hist. Jahrbuch» 77 (1958) 73-82.

Pfürtner S., Das christliche Menschenbild und sein Anspruch in der nicht-abendländischen Welt. «Die neue Ordnung» 13 (1959) 1-15.

Philipos K., The Malabar Church: South India. «The Ecumenical Review» 11 (1959) 300-306.

Pichard J., Images de l' Invisible. Vingt siècles d' art chrétien. Tournai - Paris (Casterman) 1958, 228 pages, 69 planchesen heliogravure, 6 hors-texte en couleurs.

Pichery E., Jean Cassien, Conférences VIII-XVII. (Introduction, texte latin, traduction et notes). (Sources Chrétiennes 54). Paris (du Cerf) 1958, σ. 286.

Pieper J., Hinführung zu Thomas von Aquin. München (Kösel) 1958, σ. 248.

Pollard T. E., The Origins of Arianism. «Journ. Theol. Stud.» 9 (1958) 103-111.

De la Potterie I., L' onction du Chrétien par la foi. «Biblica» 40 (1959) 12-69.

Problemi e orientamenti di Teologia Dommatica, a cura della Pontificia Facoltà Teologica di Milano. *Τόμοι* I-II. Milano (Dott. Carlo Marzorati - Editore) 1956-1957.

de Pury R., Le Libérateur. Notes sur l' Exode. Genève (Labor et Fides) 2e Éd. 1957, σ. 102.

Racoveanu G., «Oekumenizität» aus der Sicht der rumänischen Orthodoxie. «Ostkirchliche Studien» 7 (1958) 267-284.

Raes A., L' authenticité de la liturgie byzantine de saint Basile. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 158-161.

Τοῦ αὐτοῦ, Le Mariage dans les Églises d' Orient. Collection «Irénikon». Chevetogne 1958, σ. 200.

Rahner K., Über die Schriftinspiration. Freiburg (Herder) 1958, σ. 88.

Τοῦ αὐτοῦ, Zur Theologie des Todes. Freiburg (Herder) 1958, σ. 106.

Τοῦ αὐτοῦ, Visionen und Prophezeiungen. Freiburg (Herder) 1958, σ. 108.

Τοῦ αὐτοῦ, Das dynamische in der Kirche. Freiburg (Herder) 1958, σ. 148.

Ratschow C. H., Der angefochtene Glaube. Gütersloh (Carl Bertelsmann Verlag) 1957, σ. 328.

Rendtorff T., Die soziale Struktur der Gemeinde. Hamburg (Furche-Verlag) 1958, σ. 160.

Renwart L., L' intention du ministre des sacraments, problème mal posé? «Nouvelle Revue Théologique» 81 (1959) 469-488.

Reuss J., Matthäus - Kommentare aus der griechischen Kirche. Aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben. (Texte und Untersuchungen, 61). Berlin (Akademie - Verlag) 1957, σ. XLVII- 463.

Rhein Chr., Paul Tillich. Philosoph und Theologe. Stuttgart (Evangelisches Verlagswerk) 1957, σ. 200.

Richard M., Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs. 2e éd. Publications de l'Institut de recherche et d' histoire des Textes, 1) Paris (Centre national de la recherche scientifique) 1958, σ. XIX+277.

Richardson C., The Doctrine of the Trinity. Nashville (Abingdon) 1958.

Rodriguez F., El horario de trabajo del concilio de Ferrara - Florencia. «Estudios Eccles.» 33 (1959) 159-184.

Roguet A. M., Le temps de l' Espérance. Paris (Éd. du Cerf) 1958, σ. 108.

Romanides J., Justin the martyr and the fourth Gospel. (Repr. from «The Greek Orthodox Theological Review» 4 (1959) 115-134.

Rondot P., L' Islam et les Musulmans d' aujourd'hui. Paris (Editions de l' Orante) 1958, σ. 374.

Rousseau O., Monachisme et vie religieuse. Chevetogne 1957.

Routley E., The Wisdom of the Fathers. Philadelphia (The Westminster Press) 1958, σ. 128.

Routley H., Eleven years of Bible Bibliography. The Books Lists of the Society for Old Testament Study, 1946-1956. Colorado U.S.A. (The Falcon's Wing Press) σ. 800.

Rückert H., Die Einheit der Kirche und der Zwiespalt der Konfessionen. Stuttgart (Calwer Verlag) 1957, σ. 24.

van Ruijven A. D., 958-1958. Premier millenaire de l' arrivé de saint Athanase au Mont Athos. «Irénikon» 31 (1958) 156-164.

Runciman St., Geschichte der Kreuzzüge. II Band. Das Königreich Jerusalem und der fränkische Osten 1100-1187. (Aus dem Englischen übertragen von P. de Mendelssohn). München (Beck) 1958, σ. 574.

The Russian Orthodox Church: Organization, Situation, Activity. Publisched by the Moskow Patriarchate 1958, σ. 230.

Ryan Joseph J., Cardinal Humbert De Romana ecclesia: Relics of Roman - Byzantine relations 1053- 1054. «Medieval Studies» 20 (1958) 206-238.

Saitschick R., Die innere Welt Jesu. 3 Aufl. Tübingen (Katzmann - Verlag) 1957, σ. 227.

Sacramental - Mystik der Ostkirche. Klosterneuburg - München 1958, σ. 246.

Salaville S., Quelques précisions pour la biographie de Nicolas Cabasilas. (*Ἀνάτ. ἐκ τῶν Πεπραγμένων τοῦ Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, (1953). *Τόμος Γ'. σ.* 215—226. *Ἀθῆναι* 1958.

Savvas S., Étude de quatre Églises du XIIe siècle se trouvant en Argolide. Athènes 1958, σ. 48.

Sayegh A., Melodecte. Recueil de chants byzantins. I (1956), σ. 202.

Scanzillo C., Le Pseudo - atanasiano «Quod Deus sit unus» e l' interpretazione apollinaristica del Lequien. «Studi in on. di D. Mallardo». Neapel 1957, σ. 119-136

Scazzoso P., Note sulla tradizione manoscritta dela «Theologia mystica» dello Pseudo - Dionigi l' Areopagita. «Aevum» 32 (1958) 222-239.

Schaeder H., Opferdienst und Wächteramt. «Τιμητικὸς τόμος Α. Ἀλιβιζάτου», Ἀθῆναι 1958, σ. 373-384.

Scheidweiler F., Zur Kirchengeschichte des Eusebios von Kaisareia. «Zeitschr. Kirchengesch.» 49 (1958) 123-129.

Schieder J., Unsere Predigt. München (Chr. Kaiser Verlag) 1957, σ. 120.

Schiro G., Un poemetto bizantino inedito per gli apostoli Pietro e Paolo. Atti Istit. Veneto di Sc. Lett. ed Arti 115 (Classe. di Sc. mor. e. lett.) 115 (1957) 187-209.

Schlier H., Mächte und Gewalten im Neuen Testament. Freiburg (Herder) 1958, σ. 64.

Schlink E., Wandlungen im protestantischen Verständnis der Ostkirche. *«Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Ἀμ. Ἀλιβιζάτου». Ἐν Ἀθήναις* 1958, σ. 385—399.

Schlötermann H., Mystik in den Religionen der Völker. Basel (Reinhardt) 1958, σ. 126.

Schmid K. D., Grundriss der Kirchengeschichte. 2 Aufl. Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht) 1957, σ. 607.

Schnackenburg R., Gottes Herrschaft und Reich. Freiburg (Herder) 1959, σ. XVI+256.

Schnackenburg R., Jesusforschung und Christusglaube. «Catholica» 13 (1959) 1-16.

Schneemelcher W., Der Sermo «De anima et corpore» ein Werk Alexanders von Alexandrien? «Festschrift G. Dehn» (1957), σ. 119-143.

Schreiber G., Medizin and Charisma. Die hl. Ärzte Kosmas und Damian. «Münch. Theol. Zeitschr». 9 (1958) 257-266.

Schulte R., Die Messe als Opfer der Kirche. Die Lehre Frühmittelal-

terlicher Autoren über das Eucharistische Opfer. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, Heft 35). Münster Westfalen (Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung) 1959, σ. 190.

Schulz H. -J., Die «Höllenfahrt» als «Anastasis». «Zeitschrift für Katholische Theologie» 81 (1959) 1-66.

Schürmann H., Das Gebet des Herrn. Freiburg-in-Br. (Herder) 1958, σ. 144.

Sciacca M., Saint Augustin et le néoplatonisme. La possibilité d' une philosophie chrétienne. (Chaire Cardinal Mercier 1954). Louvain (Publ. Universitaires) 1956, σ. 69.

Segelberg E., *Εὐχὴ τοῦ θυμιάματος*. Towards the history of a prayer in the liturgy of St. James. *«Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος 'Αμ. 'Αλιβιζάτου». 'Εν 'Αθήναις* 1959, σ. 400—408.

de Senarclens J., La personne et l' oeuvre de Jésus - Christ. Genève (Labor et Fides) 1958, σ. 104.

Sherrard Ph., Athos. Der Berg des Schweigens. (Stätten des Geistes, 2). Olten (Urs Graf-Verlag) 1959, σ. 120.

Sherwood P., Maximus and Origenism. *'Αρχὴ καὶ τέλος*. Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten — Kongress. III, 1. München 1958, σ. 27.

Τοῦ αὐτοῦ, Exposition and use of scripture in St. Maximus as manifest in the Quaestiones ad Thalassium. «Or. Christ. Period.» 24 (1958) 202-207.

Siegmund G. -W., Eine Untersuchung über ihren Wirklichkeitswert. Berlin (Morus) 1958, σ. 158.

Siewerth G., Heidegger und die Frage nach Gott. 1958, σ. 400.

Simon O. - H., La Littérature du péché et de la grâce, 1880-1850. Coll. Je sais - Je crois. Paris (Fayard) 1957, σ. 124.

Siouzioumov M., Le Schisme de 1054. «Recherches intern. à la lumière du marxisme», 6 (1958) 64-86.

Skard B., Die Inkarnation. Stuttgart (W. Kohlhammer) 1958, σ. 131.

Slijepcevic D., Die bulgarische orthodoxe Kirche 1944-1956. (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas, hrsg. vom Südost - Institut München I). München (R. Oldenburg) 1957, σ. 67.

Slonim M., An Outline of Russian Literature. London (O.U.P.) 1958, σ. 257.

Smit G. C., Epiklèse et Théologie des sacraments. «Mélanges Sc. Relig.» 15 (1958) 95-136.

Smith M., An unpublished life of St. Isidore of Pelusium. *«Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος 'Αμ. 'Αλιβιζάτου». 'Εν 'Αθήναις* 1958, σ. 429-438.

Soe N. H., Christliche Ethik. 2 Aufl. München (Chr. Kaiser Verlag) 1957, σ. 548.

Solowiew Wl., Die geistlichen Grundlagen des Lebens. Übers v. L. Müller. Freiburg im Breisgau (Erich Wewel Verlag) 1957, σ. 183.

Spicg C., Agapè dans le Nouveau Testament. T. I. Analyse des textes. (Études bibliques). Paris (J. Gabalda) 1958, σ. 336.

Τοῦ αὐτοῦ, Vie morale et Trinité sainte selon saint Paul. Paris (du Cerf) 1958, σ. 96.

Spülbeek O., Der Christ und das Weltbild der modernen Naturwissenschaft. Berlin (Morus) 1959, σ. 272.

Spuler B., Die orthodoxen Kirchen. «Internationale Kirchliche Zeitschrift» 48 (1958) 129-156, 49 (1959) 16-47.

Τοῦ αὐτοῦ, Die westsyrische (monophysitische) Kirche unter dem Islam. «Saeculum» 9 (1958) 322-344.

Stählin W., Über die Bedeutung der Partikel *ὡς*. *«Εὐχαριστήριον. Τιμητικός τόμος 'Αμ. 'Αλιβιζάτου»*. *'Εν 'Αθήναις* 1958, σ. 449-456.

Staniloae D., Jesus Hristos ca prototip al icoanei sale. Mitropolia Moldovei si Sucevei 34 (1958) 244-272.

Stenzel A., Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Taufliturgie. (Forschungen zur Geschichte der Theologie und innerkirchlichen Lebens. Heft VII/VIII). Innsbruck (Verlag F. Rauch) 1958, σ. 319.

Stenzel J., Kleine Schriften zur griechischen Philosophie. 2 Aufl. Darmstadt (Gentner) 1957, σ. 350.

Stephanidis V., Grundzüge der Geschichte der Orthodoxen Kirche. *'Εν* «Die Kirchen der Welt» 1, 141—156.

Strauss G., Schriftgebrauch, Schriftauslegung und Schriftbeweis bei Augustin. Tübingen (J.C.B. Mohr) 1958, σ. 175.

Strotmann D. T., Quelques aperçus historiques sur le culte marial en Russie. « Irénikon» 32 (1959) 178-202.

Suggs M., Eusebius and the Gospel Text. «Harvard Theologikal Review» 50 (1957) 307—310.

Suitbertus A., S. Joanne a Cruce, Die Vollkommenheitslehre des ersten Johannesbrief. «Biblica» 39 (1958) 319-333, 449-470.

Szulkarski Wl. etc., Deutsche Gesamtausgabe der Werke von Wladimir Solowjew. Freiburg im Breisgau (Erich Wewel Verlag) 1957, σ. 513.

Szymusiak J.-M., Athanase d' Alexandrie, Apologie à l' empereur Constance, apologie pour sa fuite. (Introduction, texte critique, traduction et notes). (Sources Chrétiennes, 53) Paris (du Cerf) 1958, σ. 276.

Taeger F., Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes. Bd. I. Hellas. Stuttgart (Kohlhammer) 1957, σ. 460.

Tappert Th., Book of Concord. The confessions of the Evangelical Lutheran Church. Philadelphia (Muhlenberg Press) 1959.

Tarchnisvili M., Les deux récensions du «Barlaam» georgien. «Le Muséon» 71 (1958) 65-86.

Τοῦ αὐτοῦ, Le roman de Balahvar et sa traduction anglaise. «Or. Christ. Per.» 24 (1958) σ. 83-92.

Teichtweier G., Die Sündenlehre des Origenes 1958, σ. 363.

Telfer W., The Fourth Century Greek Fathers as Exegetes. «Harvard Theol. Rev.» 50 (1957) 91-105.

Terbovich J., Mary's last end in byzantine tradition. «The East Church Quarterly» 12 (1957-1958) 218-242.

Ternus J., Mensch und Geschichte. Zu R. Bultmanns jüngsten Buch. Geschichte und Eschatologie. «Scholastik» 33 (1958) 407-422.

Testini P., Archeologia Cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del s. VI. Propedeutica - topografia cimiteriale - epigraphia - edifici di culto. Roma - Paris - Tournai-New York (Desclée) 1958, σ. XIV+774.

Tdéodoret de Cyr, Thérapeutique des maladies helléniques. Texte critique, introduction, traduction et notes par P. Canivet. (Coll. Sources chrétiennes N° 57). Paris (Cerf) 1958, Deux vol., σ. 288+244.

Theodorou A., Die Mystik in der Ostkirche. *'Εν* «Die Kirchen der Welt» 1, 175—208.

Theodorou E., The Church of Greece. Athens (Apostoliki Diakonia) 1959.

Theologie heute. Vierzehn Vorträge aus der Sicht der beiden Konfessionen (hrsgb. von L. Reinisch). München (C. Beck) 1959, σ. 210.

Thielicke H., Theologische Ethik. Band II. Entfaltung. Tübingen (Mohr) 1958, σ. 644.

Τοῦ αὐτοῦ, Das Gebet, das die Welt umspannt. Veränderte Aufl. Stuttgart (Quell-Verlag der Evang. Gesellschaft) 1958, σ. 176.

Τοῦ αὐτοῦ, Das Bilderbuch Gottes. 2 Aufl. Stuttgart (Quell- Verlag Evang. Gesellschaft) 1958, σ. 328.

Thurian Max, Evangelische Beichte. München (Chr. Kaiser Verlag) 1958, σ. 174.

Thurian M., L' Eucharistie. Neuchâtel, Paris (Delachaux- Niestlé) 1958, σ. 278.

Thurneysen E., Le Sermon sur la Montagne. Genève (Labor et Fides) 1958, σ. 70.

Tillich P., Systematische Theologie. Bd. I. 2 Aufl. Stuttgart (Evangelisches Verlagswerk) 1957, σ. 352.

Τοῦ αὐτοῦ, Biblische Religion. Stuttgart (Evangelisches Verlagswerk) 1957, σ. 80.

Τοῦ αὐτοῦ, Das neue Sein. 2 Aufl. Stuttgart (Evang. Verlagswerk) 1958, σ. 160.

Τοῦ αὐτοῦ, Theology of Culture. Oxford University Press. 1958.

Torrance T., Conflict and Agreement in the Church. London (Luther worth Press) 1958, σ. 331.

Τοῦ αὐτοῦ, What is the Church? «The Ecumenical Review» 11 (1958) 6-21.

Τοῦ αὐτοῦ, Kingdom and Church. A Study in the Theology of the Reformation. Edimburg (Oliver and Boyd) 1956, σ. 168.

Trembelas P., Der Orthodoxe christliche Gottesdienst. *'Εν* «Die Kirchen der Welt» 1, 157—168.

Trillhaas W., Der Dienst der Kirche am Menschen. Pastoraltheologie. 2 Aufl. München (Chr. Kaiser) 1958, σ. 224.

Trois antiques rituels du Baptême. Introduction, traduction et notes par A. Salles. (Coll. Sources chrétiennes N° 59). Paris (Cerf) 1958, σ. 68.

Trooster S., De Heilige Geest en de menswording bij Cyrillus van Alexandrie. «Bijdragen» 18 (1957) 375-397.

Tsakonas D., Platon und der Sozialismus. Bonn (Verlag L. Leopold) 1959, σ. 87.

Tyciak J., Untergang und Verheissung. Düsseldorf (Patmos -Verlag) 1957, σ. 186.

Union Académique Internationale, Monumenta Musicae Byzantinae. Transcripta editerunt Garsten Höeg—H. J. X. Tillyard - Egon Wellesz. Vol. VIII: The hymns of the Hirmologion. Part III, 2. Transcribed by Aglaia Ayoutanti, revised and anotated by H. J. W. Tillyard. Copenhagen (Ejnar Munksgaard) 1956, σ. IX+95. Vol. IX: The Akathistos Hymn, introduced and transcribed by Egon Wellesz. Copenhagen 1957, σ. XCII+108.

Vaganay L., La Formation des Évangiles. (Recherches bibliques II). Bruges (Desclée de Brouwer) 1957, σ. 222.

Valensin A., Froh im Glauben. Freiburg in Br. (Herder) 1958, σ. 350.

Vanneste R., Le mystère de Dieu. Essai sur la structure rationnelle de la doctrine mystique du Pseudo - Denys l' Aréopagite. Bruges (Desclée de Brouwer) 1959, σ. 264.

Vellas B., The authority of the Bible according to the Eastern Orthodox Church. (Reprinted from the Festival Volume of the 45th anniversary of Prof. Hamilcar Alivisatos D. D.). Athens 1958, σ. 16.

Τοῦ αὐτοῦ, Die hl. Schrift in der Griechisch—Orthodoxen Kirche. *'Εν* «Die Kirchen der Welt» 1, 121-140.

Vers un Concil œcuménique, «Bulletin d' Orientations Œcumeniques» Janvier - Février 1959, N° 19, σ. 4-24.

Vilain M., Introduction à l' Œcumenisme. Paris (Casterman) 1959, σ. 264.

Völker W., Kontemplation und Ekstase bei Pseudo - Dionysius Areopagita. Wiesbaden (Steiner Verlag) 1958, σ. XV+263.

Volbach W., Frühchristliche Kunst. Die Kunst der Spätantike in West- und Ostrom. Aufnahmen von M. Hirmer. München (Hirmer-Verlag) 1958, Quartformat, 96. S. Text, 258 Tafeln.

De Vries W., Das eschatologische Heil bei Theodor von Mopsuestia «Orientalia Christiana Periodica» 24 (1958) 309-338.

Τοῦ αὐτοῦ, Das Problem der «communicatio in sacris cum dissidentibus» in Nahen Osten zur Zeit der Union (17 und 18 Jahrhundert). «Ostkirchliche Studien» 6 (1957) 81-106.

Waldmeier J., Bericht über die Theologentagung in Wien. «Internationale Kirchliche Zeitschrift» 49 (1959) 60-68.

Walter R., *Tyciak J.*, Russische Mystik. Eine Anthologie. Düsseldorf (Patmos- Verlag) 1957, σ. 256.

Warnach V., Die Tauflehre des Römerbriefes in der neueren theologischen Discussion. «Archiv für Liturgiewissenschaft» V/2 (1958) 274-332.

Webb L., The Conciliar Element in the Anglican Tradition. Canberra (St. Mark's Library Publications Nº 2) 1957, σ. 24.

Weber O., Karl Barths Kirchliche Dogmatik. 4 Aufl. Neukirchen Kr. Moers (Verlag der Buchhandlung des Erziehungsvereins) 1958, σ. 284.

Wendland H. D., Die Kirche in der modernen Gesellschaft. 2 Aufl. Hamburg (Furche - Verlag) 1958, σ. 290.

Wenger A., Un nouveau témoin de l' Assomption: une homélie attribuée à saint Germain de Constantinople. «Revue des Études Byzantines» 16 (1958) 43-58.

Werner M., *Die* Enstehung des christlichen Dogmas problem - geschichtlich dargestellt. 2 Aufl. Bern (P. Haupt) 1958, σ. 755.

West Ch., Communism and the Theologians. Philadelphia (Westminster Press) 1958, σ. 399.

Westin G., Geschichte des Freikirchentums. 2 Aufl. Kassel (J. G. Oncken Nacht) 1958, σ. 336.

Wetter G., Der dialektische Materialismus und das Problem der Enstehung des Lebens. Zur Theorie von A. I. Oparin. München (Verlag A. Pustet) 1958, σ. 71.

Williams G., The Role of the Laymen in the Ancient Church. «The Ecumenical Review» 10 (1958) 225-249.

Witte J., Ist Barths Rechtfertigungslehre grundsätzlich katholisch? «Münchener Theologische Zeitschrift» 10 (1959) 38-48.

De Wolf L. H., The Case for Theology in liberal Perspective. Philadelphia (Westminster Press) 1958, σ. 206.

Wolfson H., Philosophical implications of Arianism and Apollinarism. «Dumbarton Oaks Papers» 12 (1958) 3-28.

Wolter H., Theologie über Ort und Berufung des Laien in der erlösten Welt. «Scholastik» 34 (1959) 161-189.

«Χάλικες». Festgabe für die Teilnehmer am XI. Internationalen Byzantinistenkongress. München 15-20 September 1958. München 1958, σ. 201.

Xyngopulos A., Nouveaux temoignages de l' activité des peintres macédoniens au Mont Athos. «Byzantinische Zeitschrift» 52 (1959) 61-67.

Zamfirescu D., Probleme teologice si hagiografice legate de supranumele sfîntului Simion Noul Teolog. «Orthodoxia» 10 (1959) 395-429.

Zander L., L' Orthodoxie Occidentale. Traduction de Jaques Touraille. Paris (Centre d' Études orthodoxes) 1958, σ. 51.

Zankow S., Die Bulgarische Orthodoxe Kirche. «Internationale Kirchliche Zeitschrift» 48 (1958) 189-208.

Τοῦ αὐτοῦ, Einheitsbestrebungen unter den Orthodoxen Kirchen des Ostens. *«Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Ἀμ. Ἀλιβιζάτου». Ἐν Ἀθήναις 1958*, σ. 516-531.

Zenkovsky B., Une Philosophie chrétienne est-elle possible? Αὐτόθι σ. 532-536.

Zerwick M., Analysis philologica Novi Testamenti Graeci. Roma (Pontificio Instituto Biblico) 1955, σ. XV+608.

Zunrdeeg W., An analytikal Philosophy of Religion NewYork and Nashville (Abingdon Press) 1958, σ. 320.

IOANNIS KARMIRIS

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ Λ΄ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ ΤΕΥΧΟΣ Δ΄

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΑΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΤΡΕΜΠΕΛΑ

1. Θέσις τοῦ ζητήματος

Νεώτεροι διανοούμενοι ἐπεζήτησαν παραπλεύρως τῶν ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας ἐπιδράσεων ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας νὰ ἀνεύρωσι καὶ ἐπιδράσεις ἐκ τῶν ἐθνικῶν λατρειῶν, μάλιστα δὲ ἐπιδράσεις ἐκ τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν, τὰς ὁποίας παρέστησαν τόσον ριζικὰς καὶ βαθείας, ὥστε νὰ διατείνωνται ὅτι ἐξηγοῦσιν αὗται καὶ αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν τῆς νέας λατρείας. Αἱ ἔρευναι τῶν κριτικῶν τούτων ὑπῆρξαν μακραὶ καὶ ἐπίμονοι, ἔφεραν δὲ εἰς φῶς γεγονότα, ὀνομασίας, τελετάς, ἀναλογίας καὶ ὁμοιότητας, ἅτινα ἐκ πρώτης ὄψεως προεκάλεσαν ἐντύπωσίν τινα. Βαθυτέρα ὅμως καὶ περισσότερον ἐπισταμένη ἐξέτασις δὲν ἐβράδυνε νὰ καταδείξῃ, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὁμοιοτήτων ἐπιπολαίων καὶ ὅλως ἐξωτερικῶν, ἐνῷ κατ' οὐσίαν παρουσιάζοντο διαφοραὶ ἐμφανεῖς καὶ ἀσυμβίβαστοι, πείθουσαι, ὅτι αἱ ἐπιπόλαιαι μὲν ὁμοιότητες ἦσαν τυχαῖαι ὅλως, τὰ δὲ δάνεια ἦσαν ὅλως ἀσήμαντα καὶ ἐστερημένα οἱασδήποτε σοβαρότητος.

2. Ἡ πρὸς τὸν Ἐθνισμὸν ἀπέχθεια τῶν Χριστιανῶν.

Ἀντιμετωπίζοντες τὸν περὶ εἰδωλολατρικῶν ἐπιδράσεων ἰσχυρισμὸν τοῦτον θὰ εἴχομεν νὰ παρατηρήσωμεν κατ' ἀρχήν, ὅτι ἡ ἀπέχθεια τῶν πρώτων χριστιανῶν πρὸς πᾶν τὸ ἐθνικὸν ἢ εἰδωλολατρικόν, ἡ ἐμπνευσθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων, ὑπῆρξε τοιαύτη, ὥστε νὰ καθιστᾷ δυσπαράδεκτον, ἔτι δὲ καὶ ὅλως ἀδύνατον τὴν ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ὑποτιθεμένην ταύτην ἐπίδρασιν. Πράγματι. Αὐτὸς ὁ Κύριος διδάσκων, πῶς πρέπει νὰ προσεύχωνται οἱ μαθηταί του, ἐπέστησεν εἰς αὐτοὺς τὴν προσοχήν, ἵνα μήποτε «βαττολογήσωσιν, ὥσπερ οἱ ἐθνικοί», οἵτινες «δοκοῦσιν, ὅτι ἐν τῇ πολυλογίᾳ αὐτῶν εἰσακουσθήσονται» (Ματθ. ς΄ 7). Ἀποφυγὼν δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δημοσίας αὐτοῦ δράσεως νὰ κηρύξῃ τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας εἰς ἐθνικοὺς καὶ νὰ ἐξέλθῃ τῶν ὁρίων τῆς Παλαιστίνης, ὅταν παρὰ τὰ σύνορα Τύρου καὶ Σιδῶνος εὑρίσκεται πρὸ τῆς τοσαύτην πίστιν ἐπιδειξαμένης Χα-

ναναίας, δὲν διστάζει νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῶν ἐθνικῶν ὡς κυναρίων (Ματθ. ιε' 26, 27). Ἀλλὰ πρὸ παντὸς ὁ θεῖος Παῦλος διακηρύττει σαφῶς, ὅτι δὲν ὑπάρχει σχέσις καὶ «συγκατάθεσις ναῷ Θεοῦ μετὰ εἰδώλων», οὐδὲ «κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος» καὶ «συμφώνησις Χριστοῦ πρὸς Βελίαρ» (Β' Κορινθ. ς' 14-16). Καὶ βεβαιοῖ τοὺς Κορινθίους, ὅτι οἱ ἐθνικοὶ «ἃ θύουσιν, δαιμονίοις καὶ οὐ Θεῷ θύουσιν», οἱ τρώγοντες δὲ τῇ συνειδήσει τοῦ εἰδώλου τὰ θυόμενα εἰς τὰ εἴδωλα κρέατα, καθίστανται «κοινωνοὶ τῶν δαιμονίων». Κατ' ἀκολουθίαν λοιπὸν δὲν ἐπιτρέπεται οὐδὲ δύνανται οἱ χριστιανοὶ «ποτήριον Κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων» οὐδὲ «τραπέζης Κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων», «παραζηλοῦσι» δὲ καὶ ἐξοργίζουσι τὸν Κύριον οἱ εἰς τοιαύτας εἰδωλολατρικὰς κοινωνίας καὶ συμμετοχὰς παρασυρόμενοι (Α' Κορινθ. ι' 20-22). Ἐπὶ πλέον μεταξὺ τῶν ἀποφάσεων, τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις Σύνοδος τῶν Ἀποστόλων, ὑπῆρξε καὶ τὸ «ἀπέχεσθαι εἰδωλοθύτων» (Πράξ. ιε' 29). Οὕτως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων χρόνων τῆς συστάσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐξεδηλώθη σφοδρὰ ἀπέχθεια κατὰ τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων, τὴν ὁποίαν ἐνίσχυον καὶ οἱ ἐκ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ κόσμου, τοῦ σφόδρα ἀποστρεφομένου τοὺς ἐθνικούς, προερχόμενοι πρῶτοι χριστιανοὶ προσήλυτοι, οἱ καὶ ἀποτελοῦντες τοὺς πρώτους πυρῆνας τῶν πλείστων καὶ ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης ἐκκλησιῶν, ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, οἱ κηρύττοντες εἰς τὰ ἔθνη τὸ εὐαγγέλιον ἀπόστολοι εἰς τὰς συναγωγὰς τῆς Διασπορᾶς πρῶτον ἀπηυθύνοντο. Ἐμίσουν ἐντεῦθεν καὶ οἱ χριστιανοί, ὡς οἱ Ἰουδαῖοι, πᾶν τὸ ἐκ τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων προερχόμενον, ὑπάρχουσι δὲ πράγματι εἰς τὴν λατρείαν τῶν πρώτων αἰώνων πολλὰ σημεῖα, ἀποκαλύπτοντα τὴν ἀπέχθειαν καὶ τὸ μῖσος τῶν πρώτων χριστιανῶν πρὸς τὸν ἐθνικὸν κόσμον. Οὕτως ὑπὸ ἕκαστον εἴδωλον ἔβλεπον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ καὶ ἀνὰ ἓν δαιμόνιον κατὰ τὸ ψαλμικὸν «οἱ θεοὶ τῶν εἰδώλων δαιμόνια», ἐξώρκιζον δὲ τὸ ὕδωρ, τὸ ἅλας, τὸ ἔλαιον καὶ τὰς ἄλλας οὐσίας ὡς στοιχεῖα κόσμου κυριαρχούμενα ὑπὸ τῶν δαιμόνων. Ἡ ἀπόταξις ἀπὸ τοῦ σατανᾶ, ἡ ἤδη εἰσαχθεῖσα ἀπ' αὐτοῦ τοῦ δευτέρου αἰῶνος εἰς τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος, ἡ ἀποκήρυξις τῶν πομπῶν καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὸ σύνολον τῶν τελετῶν καὶ τῶν ἐρωτήσεων τῆς ἀκολουθίας τῶν κατηχουμένων καθιερώθησαν ἔκτοτε διὰ τοὺς ἐκ τοῦ ἐθνισμοῦ προσχωροῦντας εἰς τὸν Χριστιανισμὸν μᾶλλον παρὰ διὰ τοὺς ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ προσηλύτους. Ἐνωρίτατα δὲ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν λειτουργίαν εἰσήχθησαν αἱ ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων δεήσεις, εἰς τὰς ὁποίας οἱ πιστοὶ καλοῦνται νὰ παρακαλέσωσι τὸν Θεόν, ὅπως «ἐξέληται αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ ἀτόπου πράγματος· ἀπὸ παντὸς ἁμαρτήματος διαβολικοῦ καὶ πάσης περιστάσεως τοῦ ἀντικειμένου» καὶ «λυτρώσηται αὐτοὺς τῆς παλαιᾶς πλάνης καὶ τῆς μεθοδείας τοῦ ἀντικειμένου» [1]. Εἰς τὰς αἰτήσεις ταύτας ἀναμφιβόλως ὑπονοεῖται ἡ εὐχή,

1. Εὐχὴ κατηχουμένων ἐπὶ Προηγιασμένων.

ὅπως οἱ κατηχούμενοι καταλίπωσι τὰ εἴδωλά των. Πῶς ἦτο λοιπὸν δυνατόν, ἀφοῦ τοιαύτην ἀπέχθειαν ἐπέδειξε πρὸς τὸν ἐθνισμὸν ἐξ ἀρχῆς ἡ Ἐκκλησία, νὰ δεχθῇ ἐπιδράσεις ἐξ αὐτοῦ εἰς τὴν λατρείαν αὐτῆς, ἥτις ἀποτελεῖ τὸν ἐξωτερικὸν παλμὸν τῆς σφιζούσης ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτῆς ζωῆς της;

3. Ἀντίθεσις ὀξεῖα τοῦ μονοθεϊσμοῦ πρὸς τὸν πολυθεϊσμόν.

Ἔπειτα, ὡς ὀρθῶς τονίζει ὁ Cabrol[2], πολυθεϊσμὸς καὶ μονοθεϊσμὸς εἶναι θρησκεῖαι καὶ συστήματα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα. Ὁ κύριος χαρακτὴρ τῆς θρησκείας τῶν ἐθνικῶν εἶναι οὐ μόνον οἱ πολλοὶ θεοί, οἵτινες σχεδὸν εἶναι ἴσοι πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ ἡ πεποίθησις, τὴν ὁποίαν ἴσως δὲν συνεμερίζοντο ἀνώτεροί τινες διανοούμενοι, ὅτι οἱ θεοὶ κατῴκουν εἰς τοὺς ναούς των καὶ ἦσαν ἀχώριστοι τῶν ἀργυρῶν ἢ χρυσῶν ἢ ξυλίνων ἢ μαρμαρίνων εἰδώλων των, ἅτινα δὲν ἦσαν ἁπλαῖ τινες παραστάσεις τῶν θεῶν τούτων, ἀλλ' αὐτοὶ οὗτοι οἱ θεοί, ταυτιζόμενοι ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς τὰ εἴδωλά των. Συντρίβειν τὸ εἴδωλον ἐταυτίζετο κατὰ τὴν πίστιν τῶν προσκυνούντων αὐτὸ πρὸς τὸ συντρίβειν αὐτὸν τὸν θεόν. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ ἀντίληψις αὕτη καθίστα τὴν λατρείαν τοῦ εἰδώλου τοῦτ' αὐτὸ φετιχισμόν. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ παρὰ τοῖς πιστοῖς τῶν εἰδώλων ἐκράτει θεοσέβειά τις παχυλὴ καὶ χονδροειδής, στενὴ καὶ ἐστερημένη ἀνωτέρας γνώσεως, κατανέμουσα τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ψυχῆς καὶ διασπῶσα τὴν λατρείαν αὐτῆς εἰς τὸ πλῆθος τῶν θεῶν, εἰς τρόπον ὥστε ὁ λάτρης ἀμφεταλαντεύετο καὶ κατείχετο ὑπὸ ἀσυγκρατήτου δισταγμοῦ, ἀγνοῶν εἰς ποῖον ἐκ τῶν θεῶν τούτων νὰ ἀφοσιωθῇ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ θεοὶ ἦσαν ἀκολαστότεροι οὗτοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀκόμη δὲ μερικοὶ ἐξ αὐτῶν καὶ ἀλλόκοτοι καὶ γελοῖοι, διεφημίζοντο δὲ διὰ τὰς ζηλοτυπίας των, τὰς αἱμομιξίας των, τὰ φονικά των μίση καὶ τὰς ἀπεχθεῖς παρεκτροπάς των, οἱ λάτρεις τούτων ὄχι μόνον δὲν ἐλάμβανον ὤθησίν τινα πρὸς τελειοποίησιν ἑαυτῶν, ἀλλ' ἐκ τοῦ κακοῦ παραδείγματος τῶν θεοτήτων καὶ ἐκ τῆς οὐχὶ σπανίως εἰδεχθοῦς τούτων λατρείας ἤγοντο εἰς μεγαλειτέραν ἠθικὴν κατάπτωσιν καὶ ἐξαχρείωσιν. Ὅπως δὲ ἐξακολουθεῖ παρατηρῶν ὁ Cabrol, ἐκ τῆς φετιχιστικῆς ταύτης ἀντιλήψεως ἀπέρρεε καὶ αὕτη ἡ συνέπεια, ὅτι δηλαδὴ ἡ θρησκεία ἦτό τι καθαρῶς ἐξωτερικόν, ἐπί τινας μόνον στιγμὰς θεραπευόμενον, τοῦτο δὲ ἀπήτει λατρείαν ἐξωτερικήν, θυσίας τινὰς δαπανηρὰς ἢ καὶ ὀλιγοδαπάνους πρὸς καταπραΰνσιν τῆς ἐξωργισμένης θεότητος, δῶρα ἀργυρᾶ, οἶνον καὶ ἄλλα τινὰ τρόφιμα πρὸς ἐπίσπασιν τῆς εὐνοίας αὐτῆς, ἐξωτερικάς τινας ἀσκήσεις, προσευχὰς μεγαλοφώνους, θυμιάματα καὶ βαθείας προσκυνήσεις πρὸ τοῦ ἀγάλματος τοῦ πραϋνομένου καὶ ἱκετευομένου θεοῦ. Τούτων γενομένων ὁ λάτρης ἀνεπαύετο ὡς

---

2. Culte Chrétien ἐν A. D' Alés. Dict. Apologétique. Τόμ. Α', στήλη 842 καὶ ἑξῆς.

ἐκπληρώσας πᾶν ὅ,τι ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ του ἐπέβαλλε καὶ ὡς ἐξοφλήσας ἅπαν τὸ πρὸς αὐτὸν χρέος του. Ἐξερχόμενος λοιπὸν τοῦ ναοῦ ἐθεώρει ἑαυτὸν ἐλεύθερον καὶ ἀδέσμευτον ἔναντι οἱουδήποτε ἠθικοῦ φραγμοῦ. Συνεπῶς ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς λατρευομένους θεοὺς δὲν εἶχεν οὐδεμίαν πραγματικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ λάτρου καὶ ἐν γένει ἐπὶ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Ἐσωτερικὴ ζωὴ καὶ προσπάθεια πρὸς ἀναγέννησιν καὶ καθαρμὸν τῆς καρδίας δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν λατρείαν τοῦ εἰδώλου. Ἀντιθέτως ὁ Χριστιανισμός, ὡς ἤδη ἐλάβομεν ἀφορμὴν νὰ τονίσωμεν ἐπανειλημμένως, ἐκζητῶν τὴν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείαν, ὠθεῖ πρὸς κατεύθυνσιν οὐχὶ ἁπλῶς διάφορον, ἀλλ' ὅλως ἀνατρεπτικὴν καὶ ριζικῶς ἐπαναστατικὴν πρὸς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν διέγραφεν ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία πρὸ παντὸς εἶναι ἐσωτερικότης καὶ δημιουργεῖται ἐκ τοῦ πλεονάσματος τῆς ἐσωτερικότητος. Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀφοσίωσις καὶ ἡ εὐλάβεια τοῦ λάτρου ἑλκύονται ἀπὸ ἕνα καὶ μόνον Θεόν. Δὲν διασπῶνται περὶ πολλὰ καὶ διαφέροντα ἀλλήλων ἢ καὶ ἀντιτιθέμενα πρὸς ἄλληλα λατρευτικὰ ἀντικείμενα. Καὶ ἡ ἀφιέρωσις εἶναι ὁλοκληρωτική, οὐχὶ δὲ μόνον κατὰ τὰς ὥρας τῆς λατρείας, ἀλλὰ καὶ συνεχιζομένη κατὰ τὰ παρεμπίπτοντα μεταξὺ τῶν ὡρῶν τούτων ἐνδιάμεσα χρονικὰ διαστήματα. Εὑρισκόμεθα οὕτω μεταξὺ δύο ὅλως ἀντιθέτων καὶ ἐξ ὁλοκλήρου αἱρουσῶν καὶ ἀναιρουσῶν ἀλλήλας λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων. Πῶς λοιπὸν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαρτηθῇ ἡ μία ἀπὸ τῆς ἄλλης καὶ νὰ χρησιμεύσῃ ἡ μία πηγὴ καὶ γεννήτρια τῆς ἑτέρας;

4. Αἱ ἀναλογίαι καὶ ἐξωτερικαὶ ὁμοιότητες δὲν ὑπονοοῦσι δάνεια.

Τῆς ἐσωτερικότητος, ὡς ἐξεθέσαμεν ταύτην καὶ ἀνωτέρω καὶ ἀλλαχοῦ, ἀποτελούσης αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν τῆς λατρείας, εἶναι αὐτονόητον, ὅτι καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ μεταπίπτει εἰς ἄνευ ἀξίας τινὸς καὶ ὠφελείας ἀπομίμησιν, ὅταν, καθ' ὃν χρόνον διαγράφομεν αὐτὸ διὰ τῆς χειρός, δὲν πάλλῃ καὶ ὁ ἐσωτερικὸς ἡμῶν ἄνθρωπος ἐξ εὐγνωμοσύνης διεγειρομένης ὑπὸ τῆς πίστεως εἰς τὸν ἀπολυτρωτικὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν δύναμιν καὶ ἰσχὺν τὴν ἀπορρέουσαν ἀπὸ τοῦ θανάτου τούτου. Πᾶν ἐξωτερικὸν σημεῖον ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ ἔχει πάντοτε καὶ περιεχόμενον, ὑπὸ τοῦ ὁποίου δέον νὰ διεγείρηται ἡ ψυχὴ τοῦ λάτρου, συμμετέχουσα ἐν ἐπιγνώσει τῆς σημασίας τούτου, ὥστε τοῦτο ν' ἀποτελῇ ὑπερεκχείλισιν τῆς ἐσωτερικῆς λατρευτικῆς διαθέσεως. Λόγοι καὶ σημεῖα καὶ χειρισμοὶ καὶ ἀνατάσεις χειρῶν εἶναι σύμβολα ἐξωτερικὰ ἰδεῶν καὶ σκέψεων τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας. Ὅταν λοιπὸν τελῶνται κεχωρισμένως τούτων καταντῶσι νεκρὸς τύπος, τοιαύτην παρουσιάζοντα διαφοράν, ὁποίαν καὶ εἷς νεκρὸς ἔναντι ζῶντος καὶ μετὰ δυνάμεως μείζονος ἢ ἥττονος δρῶντος ὀργανισμοῦ. Ἰσχύει δὲ καὶ τὸ

ἀντίθετον. Οὕτω δὲν διεκδικοῦμεν διὰ τὸν Χριστιανισμὸν τὸ μονοπώλιον τῶν ἐννοιῶν τῆς θυσίας, τῆς ἐξιλεώσεως, τῆς ἀπολυτρώσεως ἢ τὰς τελετὰς τῆς μυήσεως, τοῦ καθαρμοῦ, τοῦ φωτισμοῦ κλπ. Αὗται ἀποτελοῦσι στοιχεῖα, ὑποκείμενα ὡς βάσεις ἐν πάσῃ θρησκείᾳ καὶ ἀνευρίσκονται εἰς μέγαν ἀριθμὸν θρησκειῶν, κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων διὰ τοῦ διαστήματος καὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ χωρῇ ὑπόνοια, ὅτι αὗται ἐπέδρασαν ἐπ' ἀλλήλων. Ἑπόμενον λοιπὸν εἶναι ἐξωτερικαὶ τινες ἀναλογίαι νὰ ὑπάρχωσιν μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρικῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν τελετῶν. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποδεικνύει οὐδ' ὑπονοεῖ δάνειόν τι, οὔτε ἡ ἀναλογία ὑποθέτει ἀναγκαίως σχέσιν ἐξαρτήσεως καὶ ὑποταγῆς, ἀφοῦ, ὡς εἴπομεν, τὸ πᾶν ἐν τῇ λατρείᾳ εἶναι ἐσωτερικότης. Καὶ αἱ λειτουργικαὶ ὕλαι ἐν τῇ λατρείᾳ, ὅπως τὸ ἔλαιον, τὸ ὕδωρ, ἡ τέφρα, καθὼς καὶ διάφοροι χειρισμοί, οἷον ἡ ἐπίθεσις τῶν χειρῶν, ὑπάρχουσι κοιναὶ εἰς πολλὰς θρησκείας. Ἡ χρησιμοποίησις ὅμως τούτων ἐνέχει σημασίαν συμβολικήν, εἰς διάφορον καὶ εἰς ἄλλην ἀναφερομένην ἔννοιαν παρ' ἑκάστῃ τῶν θρησκειῶν. Δὲν πρέπει δὲ νὰ φανῇ κατ' οὐδὲν παράδοξον, ὅτι καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ ἀνευρίσκονταί τινα ἐκ τῶν λειτουργικῶν τούτων στοιχείων ἢ συμβόλων, ἐφ' ὅσον τὸ οὐσιῶδες ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἔννοια, τὴν ὁποίαν ἡ Ἐκκλησία ἐκφράζει διὰ τῶν συμβόλων τούτων, ἥτις ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον αὐτῶν. Τὰ στοιχεῖα ἢ σύμβολα ταῦτα καθ' ἑαυτὰ καὶ μεμονωμένως ἐξεταζόμενα εἶναι ἀδιάφορα καὶ ὡς ἐνδύματα ἐξωτερικὰ δύνανται νὰ προσλάβωσι διάφορον παρ' ἑκάστῃ θρησκείᾳ περιεχόμενον. Ἐὰν λοιπὸν θὰ ἠθέλομεν νὰ πληροφορηθῶμεν, τί ἡ Ἐκκλησία ἐκφράζει διὰ τῶν συμβόλων καὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν ὑλῶν ἢ τῶν χειρισμῶν τούτων, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὰ καθ' ὅλην τὴν σύνθεσιν αὐτῶν, τουτέστιν οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν παρέχουσιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ ἀλήθειαν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸν περιεχόμενόν των. Καὶ ἵνα καταστήσωμεν τὸ πρᾶγμα αἰσθητότερον διὰ παραδειγμάτων, ἀναφερόμεθα εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ὕδατος καὶ ἐν τοῖς καθαρμοῖς τῶν ἐθνικῶν. Ἡ χρῆσις αὕτη καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ τῶν εἰδώλων δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐδανείσθη ἐκεῖθεν τὸ βάπτισμα αὐτοῦ. Τὸ χριστιανικὸν βάπτισμα προσλαμβάνει τὴν ὑψηλὴν καὶ σπουδαίαν σημασίαν του ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ συμβολισμοῦ του καὶ ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ἄλλων τελετῶν, αἵτινες τὸ συνοδεύουν. Συνθαπτόμεθα μετὰ τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ βαπτίσματος, γινόμενοι σύμφυτοι τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ συσταυροῦται ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος ἐν τῷ ὕδατι, ἵνα, ὥσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν (Ρωμ. ϛ' 4-5). Τοιαύτην σημασίαν καὶ μυστικὴν ἔννοιαν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ ἀπαντῶμεν, ὡς πρὸς τὴν τελετὴν τοῦ ἐν τῷ ὕδατι βαπτίσματος, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦτο καὶ καλεῖται ὑπὸ τοῦ θείου Παύλου «λουτρὸν παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος ἁγίου» (Τιτ. γ' 5). Παρόμοιά

τινα θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ περὶ τῆς χρήσεως ἄρτου καὶ οἴνου ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ. Ἄρτου καὶ οἴνου χρῆσιν δὲν εἶναι δύσκολον νὰ συναντήσῃ τις καὶ εἰς ἄλλας λατρείας. Τὴν ἀλήθειαν ὅμως τῆς μεταβολῆς τῶν στοιχείων τούτων εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Κυρίου καὶ τῆς ταυτίσεως τῆς χριστιανικῆς Εὐχαριστίας πρὸς τὴν ἀπολυτρωτικὴν θυσίαν τοῦ Σταυροῦ μόνον ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ καὶ μόνον εἰς αὐτὴν καὶ εἰς οὐδεμίαν ἄλλην εὑρίσκομεν διακηρυττομένην καὶ πιστευομένην. Εἰς ποίαν δὲ θὰ παρεσύρετο πλάνην ὁ ἐκ τῆς ἁπλῆς χρήσεως τῶν δύο τούτων στοιχείων καὶ ἐν ἄλλαις λατρείαις συνάγων τὸ συμπέρασμα, ὅτι κατ' ἐξάρτησιν ἐξ αὐτῶν εἰσήχθη ἡ χρῆσις τούτων καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ, δύναται ν' ἀντιληφθῇ τις ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ἀναφερομένων περὶ τῶν μυστηρίων τοῦ Μίθρα. Κατὰ τὸν ἀπολογητὴν τοῦτον δηλαδή, τὴν αὐτὴν χρῆσιν «καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες», διότι «ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μυουμένου τελεταῖς» [3]. Ἀλλὰ ποία εἶναι ἡ ἔννοια καὶ τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου, τῶν χρησιμοποιουμένων ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ, εἴπομεν ἤδη. Πόσον δὲ διαφόρως ἐχρησιμοποιοῦντο ταῦτα καὶ ἐν ταῖς τελεταῖς τοῦ Μίθρα ἀντιλαμβάνεταί τις, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἐν τῷ μυστηριακῷ δείπνῳ τοῦ Μίθρα παρετίθεντο καὶ σάρκες ἐκ τοῦ θυσιασθέντος ταύρου, τὸ δὲ ποτήριον δὲν περιεῖχεν ἁπλοῦν ὕδωρ, ἀλλὰ ποτόν τι, τὸ ὁποῖον ὁ Loisy [4] καλεῖ haoma καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ὁποίου ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ τὸ σπέρμα τοῦ ταύρου!

5. Λείψανα εἰδωλολατρικὰ ἐξαλλάσσουσιν ἔννοιαν ὑπὸ χριστιανικοῦ περιεχομένου.

Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας τινὰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας λείψανά τινα ἐκ τῆς παλαιᾶς εἰδωλολατρικῆς συνηθείας καὶ λατρείας παρεισέδυσαν εἰς τὰς χριστιανικὰς λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις ἐπιστραφέντων ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου εἰς τὸν Χριστιανισμόν, λόγῳ τοῦ νέου χριστιανικοῦ περιεχομένου, τὸ ὁποῖον ταῦτα προσέλαβον, οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον καὶ ταῦτα ἐμείωσαν τὴν πρωτοτυπίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ὁ Cabrol [5] ἀναφέρει περίπτωσίν τινα τοιαύτην, ἀντιταχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ P. Drews [6] καὶ ἀναφερομένην εἰς τελετὴν τοῦ βαπτίσματος ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Ἱσπανίᾳ. Κατ' αὐτὴν ὁ νεόφυτος ὑπεχρεοῦτο νὰ ποδοπατήσῃ γυμνόπους δέρμα κτήνους. Τοῦτο δὲ ὑπενθυμίζει τὴν δεισιδαίμονα πεποίθησιν τῶν εἰδωλολατρῶν, ὅτι οἱ δαίμονες περιβάλλονται διὰ δερμάτων ζώων [7]. Καὶ ὅτι μὲν ἀποτελεῖ δεισιδαιμονίαν τὸ φρόνημα τοῦτο τὸ σχετιζόμενον

3. Α' Ἀπολογ. § 66. Βεπ. 3,198.
4. Les mystères paiens et le mystère Chrétien, σελ. 194.
5. Ἔνθ' ἀνωτ. στήλη 844.
6. Theologische Literaturzeitung 1908, n. 4, col. 115.
7. Πρβλ. Rohde, Psyche, ἐκδ. 3 II 75.

πρὸς τὴν περιβολὴν τοῦ δαίμονος, οὐδεὶς θὰ ἠμφεσβήτει. Ὅτι δὲ καὶ ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς εἰδωλολατρικῆς ταύτης δεισιδαιμονίας ὑποδηλοῦται διὰ τοῦ νέου ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ περιεχομένου ἔνθεν μὲν ἡ περιφρόνησις τοῦ σατανᾶ καὶ ἡ ἀπάρνησις αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ δηλοῦται καὶ διὰ τοῦ συμβολικοῦ πτύσματος, τοῦ διδομένου ὑπὸ τοῦ ἀποτασσομένου αὐτῷ κατηχουμένου, ἔνθεν δὲ καὶ ἡ καταπάτησις τοῦ Σατανᾶ διὰ τῆς ἰσχύος τῆς παρεχομένης ὑπὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν λοιπῶν μυστηρίων, καὶ τοῦτο εἶναι προφανές. Παρὰ ταῦτα λοιπόν, τὸ ἐμφιλοχωρῆσαν παλαιὸν ἀπόλειμμα, ὑπενθυμίζον εἰδωλολατρικὴν δεισιδαιμονίαν, τοῦτο διὰ τοῦ νέου περιεχομένου, ὅπερ προσέλαβε, μετεβλήθη εἰς σύμβολον ἐκφράζον μεγάλας καὶ ὑψηλὰς χριστιανικὰς ἐννοίας.

6. Ἡ ἀρχέγονος ἁπλότης τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ ἡ ἑνότης αὐτῆς.

Δὲν πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ παρατρέχηται τὸ γεγονός, ὅτι ἡ σημερινὴ χριστιανικὴ λατρεία παρουσιάζεται μὲν πολυσύνθετος, προῆλθεν ὅμως ἐκ πυρῆνός τινος ἀρχικοῦ καταπληκτικῆς ἁπλότητος, ἀποτελουμένου ἐξ ὡρισμένων τελετῶν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐν αὐτῇ τῇ κοιτίδι τοῦ Χριστιανισμοῦ συσταθεισῶν, συνδεομένων δὲ πρὸς ἀλλήλας δι' ἑνότητος ἀρχῆς καὶ σκοποῦ καὶ κυριαρχουμένων ὑπὸ μητρικῆς τινος ἰδέας ταξιθετούσης αὐτὰς καὶ προδιαγραφούσης σαφῶς καὶ αὐστηρῶς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν καὶ τούτων καὶ τῆς ὅλης λατρείας. Τὸ Βάπτισμα, ἡ Εὐχαριστία, ἡ δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων μετάδοσις τῶν δωρεῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς πάντας τοὺς πιστοὺς καὶ ἡ καθιέρωσις τῶν εἰς τὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας ἐκλεγομένων καὶ ἀφοσιουμένων πιστῶν, ὑπῆρξαν αἱ ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν καὶ ἐτῶν τῆς συστάσεως τῆς Ἐκκλησίας παρουσιαζόμεναι ὡς ἐν πλήρει ἰσχύϊ τελεταί, διαμορφωθεῖσαι δὲ ἐν αὐτῷ τῷ κέντρῳ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τῷ τοσοῦτον μισαλλοδόξῳ καὶ μετ' ἀπεχθείας καὶ ἀποτροπιασμοῦ ἀσυγκρατήτου κατὰ παντὸς ὅ,τι εἰδωλολατρικὸν ἀντιτιθεμένῳ. Ἡ ἁπλότης καὶ ἡ ἑνότης τοῦ πυρῆνος αὐτοῦ εἶναι πρόδηλος καὶ εἰς πάντας ἐμφανής. Δὲν παρουσιάζει οὗτος τὴν μορφὴν μωσαϊκοῦ, ὅπως θὰ ἐνεφανίζετο, ἐὰν ἀπετελεῖτο ἐκ δεδανεισμένων τεμαχίων. Κυριαρχεῖ ἐν αὐτῷ, ὡς ἤδη εἴπομεν, ἑνότης σκοποῦ καὶ ἀρχῆς. Οὕτω διὰ τοῦ Βαπτίσματος οἱ προσήλυτοι τῆς νέας πίστεως εἰσάγονται εἰς τὴν νέαν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ· διὰ τῆς Εὐχαριστίας προσλαμβάνουσι τὴν οὐρανίαν τροφήν, τὴν ἐνισχύουσαν τὴν νέαν ταύτην ζωὴν καὶ αὐξάνουσαν αὐτὴν εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον καὶ ἑνοῦνται οἱ τῆς ζωῆς αὐτοῦ μετασχόντες καὶ εἰς αὐτὴν αὐξάνοντες καὶ προαγόμενοι· διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν, τῆς ἀντιστοιχούσης πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ Χρίσματος, λαμβάνουσιν οὗτοι τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὴν ἐνεργοῦσαν μὲν καὶ ἐν τοῖς μυστηρίοις τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς Εὐχαριστίας, συντελοῦσαν δὲ καὶ ἐν αὐτοῖς

τὴν τελείωσιν τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ κτίσεως. **Αἱ πρῶται λοιπὸν αὗται τελεταί, αἱ ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας τεθεῖσαι ἐν ἰσχύϊ,** προδήλως συνδέονται στενῶς πρὸς ἀλλήλας, ἐξαρτώμεναι ἡ μία ἐκ τῆς ἄλλης καὶ ἀπορρέουσαι πᾶσαι ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς, κυριαρχούμεναι καὶ ἐμψυχούμεναι ὑπ' αὐτῆς. Πᾶς χριστιανὸς δηλαδὴ εἶναι μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ καὶ μέλος αὐτοῦ. Πάντες δὲ οἱ χριστιανοὶ εἶναι τὸ νέον γένος, τὸ ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ καταγόμενον καὶ εἰς τὸν Χριστὸν ἐνσωματούμενον, ὡς μυστικὸν σῶμα αὐτοῦ. Ἕκαστος χριστιανὸς λοιπὸν γεννᾶται ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ βαπτίσματος· διατηρεῖται καὶ αὐξάνει ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστοῦ, τρεφόμενος ἐκ τῆς ζωοποιοῦ καὶ ἀθανάτου τροφῆς τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ τρώγει τὴν σάρκα τοῦ Χριστοῦ καὶ πίνει τὸ αἷμα αὐτοῦ· ἐκ τῆς αὐτῆς ὑπερφυοῦς καὶ οὐρανίας τροφῆς τρέφονται καὶ οἱ λοιποὶ ἀδελφοί του, συνενούμενοι δι' αὐτῆς καὶ πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ συναποτελοῦντες οὕτω, διὰ τῆς ἐνσωματώσεως αὐτῶν, τὴν μίαν, ἁγίαν Ἐκκλησίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ, πρὸς διαχείρισιν τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ ὑπάρχουσιν εἰδικοὶ οἰκονόμοι καὶ λειτουργοί, ὡς τοιοῦτοι δὲ ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐγκατεστάθησαν ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς οἱ ἀπόστολοι. Ἐάν τις τῶν πιστῶν πέσῃ, ὡς ὁ κατ' αὐτοὺς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς Ἐκκλησίας παρεκτραπεὶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Κορίνθου αἱμομίκτης, ἀνίσταται διὰ τῆς μετανοίας, ἡ ὁποία, ἐφ' ὅσον εἶναι εἰλικρινής, ἀποκαθιστᾷ τὸν πεπτωκότα εἰς τὴν πρὸ τῆς πτώσεως αὐτοῦ κατάστασιν τῆς χάριτος, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν τῶν κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα συγγραφέντων εὐαγγελίων, ἔδωκεν ὁ Χριστὸς εἰς τοὺς ἀποστόλους του καὶ δι' αὐτῶν εἰς τὴν ταμιοῦχον τῆς χάριτος Ἐκκλησίαν του. Ἐπὶ πλέον οἱ πιστοὶ ἐπισυνάγονται ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁμοῦ δὲ καὶ κατ' ἰδίαν ἕκαστος προσεύχονται πρὸς τὸν ἀληθινὸν Θεόν, ἑνιαῖον μέν, ἀλλὰ καὶ τριαδικὸν καὶ τρισυπόστατον, ἀναφέροντες τὰς εὐχαριστίας καὶ δεήσεις των πρὸς αὐτὸν διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς μόνου μεσίτου καὶ μεγάλου ἀρχιερέως καταλλάσσοντος αὐτοὺς πρὸς τὸν Πατέρα. Δὲν προσάγουσιν εἰς αὐτὸν θυσίας ζώων καὶ αἵματος ταύρων καὶ τράγων καὶ σποδὸν δαμάλεως. Λατρεύουσιν Αὐτὸν ἐν Πνεύματι, ἀφιεροῦντες εἰς Αὐτὸν πάσας τὰς πνευματικὰς καὶ σωματικάς των δυνάμεις καὶ διὰ τῆς πλήρους ὑποταγῆς ὁλοκλήρου τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν εἰς τὸ θέλημά του, προσπαθοῦσι νὰ παριστῶσιν τὰ σώματα αὐτῶν θυσίαν ζῶσαν, ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ, λογικὴν λατρείαν εἰς αὐτόν. Αὗται εἶναι αἱ κύριαι καὶ θεμελιώδεις γραμμαὶ τῆς νέας λατρείας, ἥτις διὰ μέσου τῶν αἰώνων παρουσίασεν ἀναμφιβόλως πλουσίαν ἐξέλιξιν ἀπὸ ἁπλουστάτης, ὁποία ὑπῆρξεν ἐν ἀρχῇ, ἀποβᾶσα πολυσύνθετος. Πάντοτε ὅμως αἱ θεμελιώδεις αὗται γραμμαὶ παρέμειναν ἀμετάβλητοι καὶ πᾶσαι αἱ ἐπιγενόμεναι εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν μεταβολαὶ καὶ προσαυξήσεις ἐγένοντο ἐντὸς τοῦ πλαισίου, τοῦ ὑπ' αὐτῶν ἐξ ἀρχῆς διαγραφέντος, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν εἰς τὴν περιφέρειαν παρεισῆλθον καὶ στοιχεῖα

τινα ἐκ τοῦ περιβάλλοντος, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐξηπλώθη ἡ μία Καθολικὴ καὶ Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία. Ἡ ὤθησις λοιπὸν πρὸς ἐξέλιξιν τῆς νέας λατρείας ἐδόθη ἐκ τῶν ἔνδον, ἐκ τῶν ἐξ ἀρχῆς ὡς θεμελίων λίθων ταύτης τεθεισῶν γραμμῶν, ἔξωθεν δὲ μόνον ἀφορμαὶ ἐδόθησαν διὰ τὴν ἐξέλιξιν ταύτην, ἐντεῦθεν δὲ παρὰ τὴν ἐκ τῆς ἐξελίξεως προελθοῦσαν πλουσίαν καὶ δαψιλῆ σύνθεσιν, κατ' οὐσίαν ἡ νέα λατρεία παρέμεινεν ἀμετάβλητος καὶ ἐξακολουθοῦσι νὰ εἶναι εὐδιάκριτοι καὶ σήμερον ἔτι, αἱ ἀποτελέσασαι τὴν πρώτην ἐκείνην ἁπλότητα τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀρχαί. Τί παρεισῆλθεν εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ περιβάλλοντος, θὰ εἴπωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Πρὸς τὸ παρὸν περιοριζόμεθα νὰ τονίσωμεν, ὅτι αἱ δευτερεύουσαι καὶ λεπτομερειακαὶ αὗται ἐπιδράσεις κατ' οὐδὲν θίξασαι τὸ ἀρχέγονον πνεῦμα καὶ τὰς θεμελιώδεις γραμμὰς τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἀφῆκαν αὐτὴν κατ' οὐσίαν ἀνέπαφον καὶ ἀμετάβλητον ὡς αὕτη εἶχε διαμορφωθῆ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ περιβάλλοντος τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον ὑψοῦτο ὡς ἀδιαπέραστον τεῖχος εἰς πᾶσαν εἰδωλολατρικὴν διείσδυσιν, ἱκανὴν νὰ ἐπιδράσῃ ὁπωσδήποτε εἰς τὴν λατρείαν τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, οἵτινες ἐπὶ ἀρκετὰ ἐν τῇ ἀρχῇ ἔτη προήρχοντο ἐκ τῶν τρεφόντων ἀδιάλλακτον μῖσος πρὸς πᾶν ὅ,τι εἰδωλολατρικὸν ἀπογόνων τοῦ Ἰσραήλ. Ἐφ' ὅσον δὲ εἰς τὸ περιβάλλον τοῦτο ἡ πρώτη Ἐκκλησία ἐδέξατο τὴν ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας ἐπίδρασιν, δὲν ἀπέμενε κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Cabrol οὐδεὶς πλέον χῶρος, τοὐλάχιστον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρώτης περιόδου, ὅπως ἐμφιλοχωρήσωσι καὶ εἰδωλολατρικαὶ ἐπιδράσεις, οἵας ἐξεδέχθησαν ταύτας νεώτεροί τινες συγγραφεῖς [8].

7. Οἱ περὶ ἐπιδράσεων ἐκ τοῦ Γνωστικισμοῦ ἀντιφατικοὶ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Renan.

Ἐρχόμενοι ἤδη καὶ εἰς ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους ἰσχυρισμῶν καὶ θεωριῶν, αἵτινες προεβλήθησαν ἐκ μέρους τῶν ὑποστηριζόντων, ὅτι ἐνεφιλοχώρησαν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ἐθνικαὶ ἐπιδράσεις, θὰ ἐσημειοῦμεν πρωτίστως, ὅτι πρὸς παράκαμψιν τοῦ κωλύματος, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργει ὁ ἀνυπέρβλητος φραγμός, ὁ χωρίζων τὸν Ἰουδαϊκὸν ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου καὶ λόγῳ τοῦ ὁποίου καθίστατο ἀδύνατος ἡ παρείσδυσις εἰδωλολατρικῶν ἐπιδράσεων εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἅτινα ἀπετέλουν τὴν κοιτίδα τῆς νέας λατρείας, ὑπεστηρίχθη, ὅτι οὐχὶ ἀμέσως, ἀλλ' ἐμμέσως ἐνεφιλοχώρησαν αἱ ἐπιδράσεις αὗται. Καὶ περισσότερον συγκεκριμένως κατὰ τὸν Renan ἀμέσως μὲν ἐκ τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων δὲν ἤντλησεν ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς ἰδικῆς του λατρείας, ὁ Γνωστικισμὸς ὅμως ἐχρησίμευσεν ὡς γέφυρα, διὰ τῆς ὁποίας ἐμμέσως καὶ ὡς διὰ πλαγίας, οὐχὶ δὲ τοσοῦτον ἐμφανοῦς πηγῆς, εἰσέρρευσεν ἡ

8. Dom Cabrol, La prière des premiers Chrétiens, σελ. 261.

ἐθνικὴ ἐπίδρασις, χωρὶς νὰ συναντήσῃ πολλὰς καὶ ὀξείας ἀντιδράσεις. Οὕτω κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Renan ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει τὸ πᾶν ἢ σχεδὸν τὸ πᾶν εἰς τὸν Γνωστικισμόν, καὶ ἰδίᾳ τὴν χρῆσιν φυλακτῶν, τὴν λατρείαν τῶν ἀγγέλων, τῶν μαρτύρων καὶ τῶν εἰκόνων, τὰς χρίσεις, τὸ πλεῖστον τῶν ἑορτῶν τῆς Παρθένου καὶ τῶν ἁγίων κλπ. [9]. Διὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ ἡ Ἐκκλησία ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὰ ἀρχαῖα μυστήρια καὶ προσέλαβεν ἐξ αὐτῶν ὅ,τι θὰ ἱκανοποίει τὸν λαόν της. Χάρις εἰς τὸν Γνωστικισμὸν κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα κατέστη δυνατόν, ἵνα ὁ κόσμος μεταπηδήσῃ ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας εἰς τὸν Χριστιανισμόν, χωρὶς νὰ ἀντιληφθῇ τοῦτο, καὶ πρὸ παντὸς χωρὶς νὰ εἰσχωρῇ εἰς αὐτὸν ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι δὲν προσεχώρει εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν. Ἡ ὀρθοδοξία ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς Γνωστικοὺς πλῆθος εὐτυχῶν ἰδεῶν λαϊκῆς ἀφοσιώσεως. Ἐκ τῆς θεουργίας δὲ ἡ Ἐκκλησία κατήρτισε τὰς μυσταγωγίας της. Αἱ ἑορταί της, τὰ μυστήριά της, ἡ τέχνη της προέρχονται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν αἱρέσεων τούτων, τὰς ὁποίας ἡ Ἐκκλησία κατεδίκασε [10].

Εἰς τὰς ἀοριστολογίας ταύτας καὶ τὰς ἄνευ πραγματικοῦ ἐρείσματος ὑποθέσεις ταύτας τοῦ Renan θὰ εἴχομεν νὰ ἀντιτάξωμεν πρωτίστως, ὅτι ὁ Matter, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Renan παραπέμπει καὶ ἀπὸ τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν Cabrol [11] δανείζεται πάσας τὰς περὶ Γνωστικισμοῦ πληροφορίας του, ὑποστηρίζει τὴν ὅλως ἀντίθετον θέσιν. Βεβαιοῖ δηλαδὴ ὁ Matter, ὅτι ὅλως τοὐναντίον ὁ Γνωστικισμὸς ἐδανείσθη ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ μέγα μέρος τὰς λειτουργικάς του πράξεις καὶ ἀσκήσεις [12]. Τὴν αὐτὴν θέσιν ὑπεστήριξαν καὶ ὁ Probst [13], ἐκτενέστατα δὲ καὶ ὁ Cabrol [14] καθὼς καὶ ἄλλοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Duchesne.

Ἔπειτα ἰσχυρίζεται μὲν ὁ Renan, ὅτι οἱ Γνωστικοὶ «καθίδρυσαν τὴν γέφυραν, διὰ τῆς ὁποίας πλῆθος εἰδωλολατρικῶν συνηθειῶν καὶ πράξεων παρεισέδυσαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν», δὲν ἀποδεικνύει ὅμως τοῦτο, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον δι' ἐκείνων, τὰ ὁποῖα συγχρόνως καὶ παραλλήλως παραδέχεται ὁ ἴδιος, οὐ μόνον ἐξασθενίζει, ἀλλὰ καὶ ἀνατρέπει τὸν ἰσχυρισμὸν αὐτοῦ τοῦτον. Ἀναφερόμενος δηλαδὴ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους διδασκαλίας τοῦ Γνωστικισμοῦ ὁμολογεῖ ὁ Renan [15], ὅτι «πάντα ταῦτα ἦσαν ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Ἡ μεταφυσικὴ αὕτη τῶν ὀνειροπολημάτων, ἡ ἠθικὴ αὕτη τῶν ἐρημιτῶν, ἡ βραχμανικὴ αὕτη ἀλαζονεία, ἥτις θὰ ἐπανέφερεν, ἐὰν τὴν ἄφιναν

9. Dom Cabrol, Culte Chrétien, ἔνθ' ἀνωτ. στήλη 839.

10. Renan, Origines du Christianisme, Τόμ. VI, σελ. 154-156 καὶ σελ. 509. Πρβλ. καὶ τόμ. VII, σελ. 145 καὶ 540-545.

11. Ἔνθ' ἀνωτ. στήλη 840.

12. Matter, Histoire du Gnosticisme, ἔκδ. 2, τόμ. II, σελ. 358, 387, 446.

13. Liturgie der dreiersten Christl. Jahrhunderte, σελ. 393.

14. Origines liturgiques, σελ. 58 καὶ ἐν τῇ Revue pratique d'Apologétique 15 Νοεμβρ. 1906 ἐν ἄρθροις περὶ τῶν Origines du Culte catholique.

15. Ἔνθ' ἀνωτ. L'Église chrétienne, Paris 1879, σελ. 176-177 καὶ 183-184.

ἀνεμπόδιστον, τὸ καθεστὼς τῶν ἰνδικῶν φυλῶν, θὰ ἐφόνευον τὴν Ἐκκλησίαν, ἐὰν ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶχε λάβει τὰ προφυλακτικά της μέτρα». «Ἡ καταστροφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ θὰ ἐπήρχετο, διότι αὐτὴ ἦτο εἰς τὸ βάθος τῶν θεωριῶν τούτων. Κατήργουν τὸν ζῶντα Ἰησοῦν· δὲν ἄφηναν παρὰ μόνον φάσμα τι τοῦ Ἰησοῦ ἄνευ δυνάμεως, ἱκανῆς πρὸς ἐπιστροφὴν τῆς καρδίας, ἀντικαθίστων τὴν ἠθικὴν προσπάθειαν διὰ φαινομενικῆς τινος ἐπιστήμης· ἐτοποθέτουν τὸ ὀνειρόπόλημα εἰς τὴν θέσιν τῶν χριστιανικῶν πραγματικοτήτων, ἑκάστου ἀποκτῶντος τὸ δικαίωμα νὰ σχηματίζῃ κατ' ἀρέσκειαν Χριστιανισμὸν τῆς φαντασίας του ἐν τοῖς δόγμασι καὶ τοῖς προγενεστέροις βιβλίοις. Οὕτως ὁ Χριστιανισμὸς ἔπαυε νὰ ὑπάρχῃ καὶ καθίστατο ξένον τι παράσιτον, τὸ ὁποῖον ἐζήτει νὰ ἐμφανισθῇ ὡς κλάδος τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς». «Ὁ Γνωστικισμὸς θὰ ἐφόνευε τὴν Ἐκκλησίαν, ἐὰν αὕτη δὲν προελάμβανε»[16]. Ἦτο λοιπὸν ὁ Γνωστικισμὸς ἐχθρὸς θανάσιμος τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις θὰ ἐφονεύετο ὑπ' αὐτοῦ, ἐὰν αὕτη δὲν εἶχε λάβει ἐγκαίρως τὰ μέτρα της. Ἀλλ' ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία ἐγκαιρότατα ἀντιμετώπισε τὸν Γνωστικισμὸν ὡς θανάσιμον ἐχθρὸν καὶ ἐξουδετέρωσε τὸν ἐξ αὐτοῦ κίνδυνον, πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ πορισθῇ ἐξ αὐτοῦ δάνεια διὰ τὸ τελετουργικόν της; Ἰδοὺ ἡ ἀντίφασις.

8. Ὁ κατὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ ἀγὼν τῆς Ἐκκλησίας ἀπ' αὐτῶν τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων.

Πράγματι δὲ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων χρόνων τῆς συστάσεως αὐτῆς, ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπισε τὸν Γνωστικισμὸν δραστικῶς, ὡς ἐχθρὸν ἀδιάλλακτον. Ἐν αὐτῇ τῇ Κ. Δ. συναντῶμεν τὰς πρώτας ἀποκηρύξεις τῶν Γνωστικῶν κακοδοξιῶν, ἐν συνεχείᾳ δ' ἔπειτα καὶ ἄνευ διακοπῆς συνεχίζεται ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένων καὶ συγγραφέων ὁ κατ' αὐτῶν ἀγών. Οὕτως, ἵνα παραλίπωμεν Σίμωνα τὸν Μάγον, ὅστις «διὰ τὸ ἱκανῷ χρόνῳ ταῖς μαγείαις ἐξεστακέναι» τοὺς Σαμαρείτας ἐκαλεῖτο «ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡ μεγάλη», ἀλλὰ καὶ κατεκρίθη ἤδη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πέτρου (Πράξ. η' 10, 11, 20), ἐν τῇ πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολῇ αὐτοῦ, μόλις τὴν ἕκτην μετὰ Χριστὸν δεκαετηρίδα, ὁ θεῖος Παῦλος ἀποκηρύσσει τὴν γνωστικίζουσαν «θρησκείαν τῶν ἀγγέλων» καὶ τὴν φυσίωσιν τῶν ἀποπειρωμένων νὰ ἐμβατεύσωσιν εἰς «ἃ μὴ ἑωράκασι, φυσιούμενοι ὑπὸ τοῦ νοὸς τῆς σαρκὸς αὐτῶν, καὶ προσεχόντων εἰς ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας ἀνθρώπων, ἅτινά ἐστι λόγον ἔχοντα σοφίας» μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ πραγματικὴν δύναμιν, συνιστάμενα δὲ «ἐν ἐθελοθρησκείᾳ» καὶ ψευδοταπεινοφροσύνῃ καὶ «ἀφειδίᾳ σώματος πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκὸς» (Κολοσ. β' 18, 22, 23). Ἐξαίρων δὲ τὴν ἀσύγκριτον ὑπεροχὴν τοῦ Κυρίου, ὑπὲρ τοὺς ἀγγέλους καὶ ὑπὲρ πᾶσαν τὴν κτίσιν ὑψουμένου, ἅτε ὢν δημιουργὸς

---

16. Παρὰ G. Bareille ἐν ἄρθρῳ Gnosticisme ἐν Dict. de Théol. Cath. τόμος 6, στήλ. 1463 - 1464.

αὐτῶν, μεταχειρίζεται τὸν ὅρον «πλήρωμα», πιθανῶς δανειζόμενος τοῦτον παρὰ τῶν Γνωστικῶν, ἵνα δείξῃ τὴν ὀρθὴν ἔννοιαν αὐτοῦ, τονίζων, ὅτι «ἐν αὐτῷ (τῷ Χριστῷ) κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα» (Κολοσσαεῖς β' 9). Πράγματι· ἡ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου συσχέτισις αὕτη, κατὰ τὸν Β. Στεφανίδην [17] ἦτο ἐπιτυχής. Ἑνώνων τις τοὺς αἰῶνας τῆς θεότητος σωματικῶς ἔχει τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν, δι' οὗ συνετελέσθη ἡ δημιουργία. Χωρίζων ὅμως αὐτὸν εἰς πολλὰ ἰδιαίτερα ὄντα ἔχει τοὺς αἰῶνας τῶν Γνωστικῶν. Ἀλλὰ ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ αἱ κατὰ «γενεαλογιῶν ἀπεράντων» καὶ «βεβήλων καὶ γραωδῶν μύθων» (Α' Τιμοθ. α' 4 καὶ δ' 7) συστάσεις τοῦ θείου Παύλου εἰς τὰς Ποιμαντικὰς ἐπιστολάς, ἐθεωρήθησαν ὑπό τινων νεωτέρων ὡς ἀναφερόμεναι εἰς τὰς γενεαλογίας τῶν αἰώνων, περὶ τὰς ὁποίας ἠσχολοῦντο οἱ Γνωστικοί. Καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει δέ, ὅτι ἐν τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις ὁ θεῖος Ἀπόστολος ἔχει ὑπ' ὄψιν «ἰουδαϊκοὺς μύθους» ὠθοῦντας εἰς «μάχας νομικάς» κατὰ τὰ Τίτ. α' 14, γ' 9, καὶ πάλιν «αἱ βέβηλοι κενοφωνίαι καὶ ἀντιθέσεις τῆς ψευδωνύμου γνώσεως», ἀπὸ τῶν ὁποίων συνιστᾷ ὁ ἀπόστολος εἰς τὸν Τιμόθεον ν' ἀπέχῃ, καθὼς καὶ οἱ «ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγοι, οἱ κεκαυτηριασμένοι τὴν ἰδίαν συνείδησιν καὶ κωλύοντες γαμεῖν» καὶ συνιστῶντες «ἀπέχεσθαι βρωμάτων» [18] σχετίζονται ἀσφαλῶς πρὸς τὸν Γνωστικισμὸν καὶ τοὺς προδρόμους αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Στεφανίδην [19] εἰς τοὺς ἐν τῇ Κ. Δ. πολεμουμένους Γνωστικοὺς ἀποδίδεται ἀσκητισμός, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετον αὐτοῦ, ἔκλυσις ἠθῶν. Πράγματι δὲ εἰς τὰς Καθολικὰς ἐπιστολὰς γίνεται λόγος περὶ ψευδοδιδασκάλων, οἵτινες «τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς δεσπότην ἀρνούμενοι» «ἐξακολουθήσουσιν αὐτῶν ταῖς ἀσελγείαις», «ὀπίσω σαρκὸς ἐν ἐπιθυμίᾳ μιασμοῦ πορευόμενοι» (Β' Πέτρ. β' 1, 2, 10), «ἀσεβεῖς, τὴν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν χάριν μετατιθέντες εἰς ἀσέλγειαν» (Ἰουδ. 4). Τούτους δὲ φαίνεται ἔχων ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ Ἰωάννης ἐν τῇ Ἀποκαλύψει αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει ὡς «κρατοῦντας τὴν διδαχὴν Βαλαὰμ καὶ τὴν διδαχὴν Νικολαϊτῶν» (Ἀποκάλ. β' 14-15). Τέλος ὁ Γνωστικὸς Κήρινθος εἶναι σύγχρονος τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, εἰς τὰ πρῶτα δὲ κηρύγματα τοῦ δοκητισμοῦ ἀναφέρεται τὸ χωρίον τῆς Α' Ἰωάν. δ' 1-3, τὸ ποιούμενον λόγον περὶ πολλῶν ψευδοπροφητῶν ἐξεληλυθότων εἰς τὸν κόσμον καὶ διακηρύττον σαφῶς, ὅτι «πᾶν πνεῦμα ὃ μὴ ὁμολογεῖ Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔστιν· καὶ τοῦτό ἐστιν ἐκ τοῦ ἀντιχρίστου». Καὶ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει ὁ θεῖος ἀπόστολος καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ Καθολικῇ ἐπιστολῇ του (στίχ. 7), τονίζων πρὸς οὓς ἐπιστέλλει, ὅτι «πολλοὶ πλάνοι ἐξῆλθον εἰς τὸν κόσμον, οἱ μὴ ὁμολογοῦντες Ἰησοῦν Χριστὸν ἐρχόμενον ἐν σαρκί· οὗτός ἐστιν ὁ πλάνος καὶ ὁ ἀντίχριστος».

---

17. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησ. Ἱστορία, σελ. 57 ἐν ὑποσημ.
18. Α' Τιμοθ. στ' 20, δ' 2-3, Β' Τιμοθ. β' 16-17.
19. Ἔνθ' ἀνωτ, σελ. 52.

9. Ὁ κατὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ ἀγὼν κατὰ τοὺς μεταποστολικοὺς χρόνους.

Δὲν ἀπομένει λοιπὸν οὐδ' ἐλαχίστη τις ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι ἤδη αὐτοὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐκήρυξαν σφοδρὸν τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ τῶν προδρόμων αὐτοῦ. Ὁ ἐξ ἀρχῆς δὲ τῆς καθιδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀρξάμενος ἀγὼν οὗτος συνεχίσθη ἀδιαπτώπτως, ὡς καταδεικνύεται ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστολικοῦ πατρὸς Ἰγνατίου, ἐν ταῖς ὁποίαις κατακρίνονται «ὥσπερ τινὲς ἄθεοι ὄντες, τουτέστιν ἄπιστοι» οἱ λεγόντες τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν «τὸ δοκεῖν πεπονθέναι» καὶ βλασφημοῦντες αὐτὸν μὴ ὁμολογοῦντες σαρκοφόρον», ἀπεχόμενοι δὲ «εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» [20]

Μετὰ τὸν θεοφόρον Ἰγνάτιον κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ κατὰ τὸν τρίτον, δὲν ὑπῆρξεν ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς, ὅστις νὰ μὴ ἔγραψε κατὰ τῶν αἱρετικῶν μὲν γενικῶς, εἰδικώτερον δὲ κατὰ τῶν Γνωστικῶν. Οὕτως Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς δὲν περιωρίσθη μόνον νὰ συγγράψῃ τὸ «Σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων αἱρέσεων» [21], οὐδὲ ἁπλῶς ἀπεκήρυξε καὶ κατέκρινε τοὺς γνωστικοὺς Σίμωνα καὶ Μένανδρον καὶ Μαρκίωνα κατονομάζων αὐτοὺς ρητῶς ἐν τῷ Α'. Ἀπολογίᾳ του [22] ἀλλ' ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς ὁ Εἰρηναῖος [23] καὶ εἰδικὸν «σύνταγμα πρὸς Μαρκίωνα, συνέγραψε κατακρίνων τὴν περί δύο δημιουργῶν διδασκαλίαν τούτου καὶ βεβαιῶν κατηγορηματικῶς, ὅτι «αὐτῷ τῷ Κυρίῳ οὐδ' ἂν ἐπείσθην, ἄλλον θεὸν καταγγέλοντι παρὰ τὸν Δημιουργόν» καὶ ὅτι παρὰ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ, ὅστις ἐποίησε τὸν κόσμον τοῦτον καὶ ἔπλασεν ἡμᾶς καὶ πάντα συνέχει καὶ διακυβερνᾷ ἦλθεν ὁ μονογενὴς Υἱὸς πρὸς ἡμᾶς.Τὸν γνωστικὸν Βασιλείδην ἐξ ἄλλου ἀνήρεσεν ὁ ἐντοῖς τότε γνωριμώτατος συγγραφεὺς Ἀγρίππας Κάστωρ[24] ἐνῷ ἕτερος ἀπολογητὴς ὁ Ἀντιοχείας Θεόφιλος συνέγραψε τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «πρὸς τὴν αἵρεσιν Ἑρμογένους» σύγγραμμά του, ἀλλὰ καὶ τὸν «κατὰ Μαρκίωνος λόγον» [25], κατὰ τὸν αὐτὸν δέ που χρόνον καὶ Φίλιππος ὁ Γορτύνης ἐπίσκοπος «σπουδαιότατον καὶ αὐτὸς πεποίηται κατὰ Μαρκίωνος λόγον», καθὼς καὶ ὁ Μόδεστος «διαφερόντως παρὰ τοὺς ἄλλους ὡς ἔκδηλον τοῖς πᾶσι κατεφόρησε πλάνην» τοῦ αὐτοῦ γνωστικοῦ, ἀλλὰ «καὶ ἄλλοι πλείους, ὧν παρὰ πλείστοις εἰσέτι νῦν οἱ πόνοι διαφυλάττονται» [26]. Ἀλλὰ καὶ ὁ μαθητευθεὶς παρὰ τῷ Τατιανῷ Ρόδων ἀντε-

---

20. Τραλλιάν. 10. Σμύρν. 5 καὶ 7. — Βεπ. 2,273,280,281.
21. Ἀπολογία 26 § 8. Βεπ. 3,175.
22. Αὐτοθ. σελ. 174-175.
23. Ἔλεγχος...IV 6, 2 Migne 7,937.
24. Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. IV Migne 20,317.
25. Αὐτοθ. IV 24 Μ. 20,389.
26. Αὐτοθ. 25, σελ. 389.

πεξελθὼν διὰ συγγραφῆς κατὰ τῆς αἱρέσεως τοῦ Μαρκίωνος ὀνομάζει αὐτὸν «τὸν Ποντικὸν λύκον», τῷ ὁποίῳ κατηκολούθησαν ὁ Ἀπελλῆς, «ὁ πειθόμενος ἀποφθέγμασι παρθένου δαιμονώσης ὄνομα Φιλουμένης» καὶ ἕτεροι «ἀφ' ὧν εἰσι Ποτῖτός τε καὶ Βασιλικὸς» καὶ ἄλλοι «ἐπὶ τὸ χεῖρον ἐξοκείλαντες ὧν ἐστιν ἀρχηγὸς καὶ προστάτης Σύνερως»[27]. Ἐπακολουθεῖ ἔπειτα ἡ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρίτου αἰῶνος σειρὰ περιφανῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ὁμοφώνως καὶ ἐν συμφωνίᾳ ἀναλαμβάνουσι νὰ ἀναιρέσωσι τὰς πλάνας τοῦ Γνωστικισμοῦ. Οὕτως ὁ Εἰρηναῖος δὲν συνέγραψε μόνον τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἔλεγχος καὶ ἀποτροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως» βιβλία πέντε, τὰ περισωθέντα εἰς ἡμᾶς κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν Λατινικῇ μεταφράσει, ἀλλὰ καὶ ἕτερον «περὶ ὀγδοάδος» κατὰ τῆς «Οὐαλεντίνου πλάνης» σύγγραμμα, καθὼς καὶ τὴν πρὸς Φλωρῖνον ἐπιστολὴν «περὶ μοναρχίας ἢ περὶ τοῦ μὴ εἶναι τὸν Θεὸν ποιητὴν κακῶν»[28], ἅτινα ἀπωλέσθησαν. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐξ ἄλλου συνέγραψεν εἰδικὰ ἔργα κατὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ οἷα τὰ Adversus Marcionem, Adversus Hermogenem, Adversus Valentinianos,, καθὼς καὶ τὰ ἀπολεσθέντα, μνημονευόμενα δὲ ὑπ' αὐτοῦ εἰς ἄλλα διασῳζόμενα συγγράμματά του, De censu animae contra Hermogenem[29] καὶ Adversus Appellicianos[30]. Ἐπακολουθεῖ τέλος ὁ Ἱππόλυτος, ὅστις εἰς τὸν «Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχον» αὐτοῦ, τὸν συνήθως καὶ φιλοσοφούμενα καλούμενον, ὁμιλεῖ περὶ τῶν αἱρετικῶν τριάκοντα καὶ δύο τὸν ἀριθμὸν ἐκθέτων τὰ συστήματα αὐτῶν καὶ περιλαμβάνων ταῦτα ὑπὸ τὸ ὄνομα Γνωστικοί. Εὐθὺς δ' ἐξ ἀρχῆς χαρακτηρίζων αὐτὰ βεβαιοῖ κατηγορηματικῶς, ὅτι τὰ ὑπὸ τούτων «δοξαζόμενα ἀρχὴν ἐκ τῆς Ἑλλήνων σοφίας ἔλαβον, ἐκ δογμάτων φιλοσοφουμένων καὶ μυστηρίων ἐπικεχειρημένων καὶ ἀστρολόγων ρεμβομένων». Ὡς ἐκ τούτου ἐθεώρησεν, εὔλογον ἵνα ἐκθέσῃ πρῶτον «τὰ δόξαντα τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφοις», ἔπειτα δὲ νὰ παραβάλῃ πρὸς αὐτὰ «ἑκάστην αἵρεσιν»,ἵνα οὕτως ἀποδειχθῇ, ὅτι ἕκαστος «πρωτοστάτης τῆς αἱρέσεως ἐπλεονέκτησε λαβόμενος τὰς ἀρχὰς» ἐκ τῶν φιλοσόφων καὶ λοιπῶν εἰδωλολατρῶν «καὶ ἐκ τούτων ἐπὶ τὰ χείρονα ὁρμηθεὶς δόγμα συνεστήσατο»[31]. Ὡς συγγράμματα λοιπὸν εἰδωλολατρικὰ ἀντιμετώπισαν τὰς συγγραφὰς τῶν Γνωστικῶν οἱ σύγχρονοι αὐτῶν Πατέρες καὶ ἐκκλησ. συγγραφεῖς. Τοῦτο ἄλλως τε ἐμφαίνεται καὶ ἐξ ὧν περὶ τοῦ Μαρκίωνος γράφει ὁ Τερτυλλιανὸς βεβαιῶν , ὅτι ὁ Θεὸς αὐτοῦ ἐκ τῶν Στωϊκῶν προῆλθε, καθὼς καὶ ὅτι τὴν δοξασίαν αὐτοῦ, περὶ τοῦ ὅτι ἡ ψυχὴ ἀπόλλυται, παρὰ τῶν Ἐπικουρείων παρέλαβε καὶ ἄλλα τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ στοιχεῖα εἴτε ἐκ τοῦ Ζήνωνος, εἴτε

27. Αὐτοθ. V 13 Μ. 20, 460.
28. Αὐτοθ. V 20 Μ. 20, 484.
29. Πρβλ. De anima 3 M. L. 2, 646, 652.
30. Πρβλ. De carne Christi 8 M. L. 2,769.
31. Ἔλεγχος κατὰ πασῶν αἱρέσεων. Πρόλογος Βεπ. 5, 199

ἐκ τοῦ Ἡρακλείτου ἐδανείσθη [32] Ἐν μέσῳ λοιπὸν τοιούτου συγγραφικοῦ ἀγῶνος κατὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ ἄλλων προφορικῶν κηρυγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ μὴ ἐγένοντο εἰς τὰς συνάξεις τῶν πιστῶν, καὶ διὰ τῶν ὁποίων πάντων ὁ Γνωστικισμὸς προεβάλλετο εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ὡς γέννημα καὶ σύμπίλημα εἰδωλολατρικόν, πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν ἡ Ἐκκλησία ν' ἀντλήσῃ ὡς ἀπὸ πηγῆς διαυγοῦς ἐκ τῶν πεπλανημένων τούτων συστημάτων ἔστω καὶ δευτερεύοντά τινα στοιχεῖα τῆς λατρείας της;

10. Δάνεια τοῦ Γνωστικισμοῦ ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Δάνεια λοιπὸν ἐκ τοῦ Γνωστικισμοῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ συντελεσθοῦν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, τῆς καθορισάσης τὰς κεντρικὰς καὶ θεμελιώδεις γραμμὰς τῆς λατρείας αὐτῆς ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεώς της, μάλιστα δὲ καθ' ὅν χρόνον δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπεκταθῆ πέραν τῆς Ἰουδαϊκῆς κοιτίδος αὐτῆς. Τοὐναντίον ὁ Γνωστικισμός, ὡς ἤδη ἀπέδειξεν ὁ Matter καὶ ἄλλοι, ἐδανείσθη πολλὰ ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ παραμορφώσας ταῦτα καὶ συναναμίξας μετὰ στοιχείων εἰδωλολατρικῶν καὶ ἐθνικῶν ἀνήγειρε τὸ οἰκοδόμημα αὐτοῦ δαπάναις καὶ εἰς βάρος τῆς ἀληθείας, ἔχων κύριον σκοπὸν οὐχὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Χριστὸν τοὺς ἐθνικούς, ἀλλὰ νὰ διαστρέψῃ τοὺς Χριστιανοὺς κατὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Τερτυλλιανοῦ [33]. Ὅτι δὲ οἱ Γνωστικοὶ ἐδανείσθησαν ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διέστρεψαν κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν πλάνας τὰ δεδανεισμένα, ἐμφαίνεται καὶ ἄλλοθεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν τίτλων πολλῶν ἐκ τῶν ὑπ' αὐτῶν συγγραφέντων καὶ εἰς κυκλοφορίαν τεθέντων Ἀποκρύφων. Οὕτως κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου [34] ὁ Βασιλείδης συνέταξεν «εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τέσσαρα πρὸς τοῖς εἴκοσι βιβλία», κατὰ δὲ τὸν Εἰρηναῖον [35] ἀμύθητον πλῆθος ἀποκρύφων καὶ νόθων γραφῶν παραφέρουσιν» οἱ Γνωστικοὶ καὶ «ἔνια τῶν ἐν Εὐαγγελίῳ κειμένων μεθαρμόζουσι» παρερμηνεύοντες αὐτὰ καὶ διαστρέφοντες, τοιούτων δὲ παραποιήσεων καὶ διαστροφῶν δείγματα παρατίθενται ἐν συνεχείᾳ ἱκανὰ [36]. Ἐκ τοῦ πλήθους τούτου τῶν Ἀποκρύφων ἀναφέρει ὁ Εἰρηναῖος μόνον τὸ κατ' Ἰούδαν εὐαγγέλιον [37], ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεστήριζον, ὅτι ὁ προδότης μόνος

32. Praescript 7 M. L. 2,19. «Marcionis Deus a stoicis venerat. Et ut anima interire dicatur ab epicureis observatur. Et ut carnis rumitutio negetur, de una omniun philosophorum schola sumitur. Et ubi materia cum Deo aequatur, Zenonis disciplina est. Et ubi aliquid de igneo Deo allegatur, Heraclitus intervenit».

33. De pracscript. 42 M. L. 2,57. «Opus eorum nonde suo proprio aedificio venit, sed de veritatis destructione. Nostra suffodium, ut sua aedificent». «Non ethnicos convertendi, sed nostros evertendi».

34. Ἐκκλ. Ἱστ. IV 7 M. 20,317.

35. Ἔλεγχος I 20, 1 καὶ 2 M. 7,653,

36. Αὐτοθ. στήλ. 653—657 καὶ 661 καὶ ἑξῆς.

37. Αὐτοθ. 31, Migne 7,704.

ἐκ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων ἐγνώριζε τὴν περὶ τοῦ Ἰησοῦ ἀλήθειαν,, δι' αὐτὸ δὲ καὶ προέδωκεν αὐτόν, ὀρθῶς ἐνεργῶν καὶ οὐδὲν τὸ ἀξιοκατάκριτον πράττων. Ἐντεῦθεν καὶ Τερτυλλιανὸς [38], μέμφεται τῶν Οὐαλεντινιανῶν καὶ τῶν Μαρκιωνιτῶν, διότι ἀλλοιοῦσι καὶ ἑρμηνεύουσι πεπλανημένως τὴν Γραφὴν καὶ προσθέτουσιν εἰς τὰ ἱερὰ κείμενα βλασφήμους μύθους καὶ ἀποκρύφους διδασκαλίας. Ὁ Ἱππόλυτος ἐξ ἄλλου ποιούμενος λόγον περὶ τῶν διδασκαλιῶν τῶν Νaασσηνῶν καὶ τῶν Σηθιανῶν ἀναφέρει, ὅτι «τὰς ἐξαλλαγὰς ταύτας τὰς ποικίλας», τὰς ὁποίας οὗτοι ἀπετόλμησαν ἐπὶ τῶν ἱστορουμένων ὑπὸ τῆς Γραφῆς, ἔχουσιν «ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ κατ' Αἰγυπτίους εὐαγγελίῳ» καὶ «ἐν τῷ κατὰ Θωμᾶν ἐπιγραφομένῳ εὐαγγελίῳ», ἔνθα ἀπαντᾶται ἡ ῥῆσις: «Ἐμὲ ὁ ζητῶν εὑρήσει ἐν παιδίοις ἀπὸ ἐτῶν ἑπτά· ἐκεῖ γὰρ ἐν τῷ τεσσαρεκαιδεκάτῳ αἰῶνι κρυβόμενος φανεροῦμαι» [38]. Χαρακτηριστικαί εἰσι καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν Ἀποκρύφων τοῦ Γνωστικισμοῦ «ἐρωτήσεις Μαρίας» ἐν αἷς περιελαμβάνοντο ἀποκαλύψεις τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν Μαρίαν· καὶ «Γέννα Μαρίας» [40]. Ταῦτα δὲ πάντα μαρτυροῦσιν, ὅτι δανειζόμενοι οἱ Γνωστικοὶ ὀνόματα καὶ γεγονότα ἐκ τῆς Βίβλου ἔπλαττον ἰδίας γραφὰς Ἀποκρύφους, διαστρέφοντες αὐτὰ καὶ νοθεύοντες κατὰ τὰς πλάνας αὐτῶν. Καὶ ἵνα κατὰ Εἰρηναῖον εἴπωμεν, ὁ Μαρκίων καὶ ἄλλοι Γνωστικοὶ ἐτόλμων νὰ περικόπτωσι τὰς Γραφὰς («Circumcidere Scripturas») καὶ νὰ ἀκρωτηριάζωσι τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, μόνα ταῦτα λέγοντες ὅτι εἶναι νόμιμα καὶ γνήσια, ἅτινα αὐτοὶ συνέστειλαν (‹Secundum Lucam autem Evangelium et Epistolas Pauli decurtates, haec sola legitima esse dicunt, quae ipsi minoraverant› [41].

(Συνεχίζεται)

---

38. De resurrectione carnis 63 M. L. 2, 886.

39. Ἱππολύτου Ἔλεγχος... Ε, 7 Βεπ. 5,247,248

40. Ἐπιφαν. Πανάριον Αἵρεσις 26,8 καὶ 12. Ἔκθεσις Πρωσ. Ἀκαδημ. τόμ. 1 σ. 284,290.

41. Ἔλεγχος Ι 27,4 καὶ ΙΙΙ 12, 12 Μ. 7,689,906.

Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ Ι. ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΧΑΛΚΗΣ

Ἡ συμβολὴ τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν, ἐκτὸς ἄλλων, ἀνάγεται καὶ εἰς τὸν τομέα τῆς συγγραφικῆς δράσεως. Ἡ ἱστορία καὶ αἱ ἄλλαι πτυχαὶ τοῦ Οἰκουμενισμοῦ ἀποτελοῦσιν ἰδιαίτερον μάθημα εἰς ἐνίας ἐκ τῶν ὁμοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν. Ἐκτὸς τῶν εἰδικῶς μὲ τὸ θέμα τοῦτο ἀσχολουμένων καὶ συγγραφόντων, εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι σχεδὸν οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν Ὀρθοδόξων Θεολόγων, ἀνεξαρτήτως τοῦ κλάδου αὐτῶν, λαμβάνουσι μέρος εἰς τὴν συζήτησιν τῶν Οἰκουμενικῶν θεμάτων καὶ πλουτίζουσι κατά τι τὴν ἐπὶ τῆς Κινήσεως βιβλιογραφίαν. Οὗτοι, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, χρησιμοποιοῦσι τὰς ἐθνικὰς αὐτῶν γλώσσας, ἐν ταὐτῷ δὲ καὶ τὰς διεθνεῖς τοιαύτας, ὡς εἶναι ἡ ἀγγλική, ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ γερμανική.

Ἡ παροῦσα ἐργασία θὰ συμπεριλάβῃ τὰς ὑπὸ Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων Θεολόγων εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτῶν ἐμφανισθείσας συγγραφὰς καὶ τὰς ὑπὸ τῶν ἰδίων εἰς ξένας γλώσσας δημοσιευθείσας μελέτας. Αἱ συγγραφαὶ ἢ μελέται αὗται ἔχουσι δημοσιευθῆ αὐτοτελῶς εἰς διάφορα περιοδικά, ἐξ ὧν ἐγένοντο ἀνατυπώσεις τινές, εἰς συλλογικὰς ἐκδόσεις καὶ εἰς τοὺς τόμους, τοὺς περιλαμβάνοντας τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ καὶ τὰς ὁμιλίας τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὰ κυριώτερα συνέδρια τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως. Ἐπίσης σημασίαν κέκτηνται καὶ βιβλιοκρισίαι τινές, αἵτινες ἀναλύουσι καὶ μεταφέρουσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔργα γραφέντα εἰς ξένας γλώσσας.

Ὁ βουλόμενος νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἡμετέραν ἐν γένει Θεολογικὴν βιβλιογραφίαν, τὴν περιέχουσαν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως τοιαύτην, δύναται νὰ προστρέξῃ εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ Δ. Σ. Μπαλάνου, Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι (ἐφ. Ἀθ.), 1931, τοῦ κ. Π. Μπρατσιώτου, Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν, Ἀθ., 1948, τοῦ κ. Ἰ. Καρμίρη, Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία τῆς τελευταίας δεκαετίας (1945-1955), Σταμποὺλ (ἐφ. Στ.), 1956, τοῦ ἰδίου ἀνὰ πᾶν ἔτος ἐν τῇ Θεολογίᾳ δημοσιευόμενον Βιβλιογραφικὸν Δελτίον, τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν ἐτησίως γαλλιστὶ ἐκδιδόμενον Ἀναλυτικὸν Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, τοῦ π. Τιμοθέου Ἀνδρέου διὰ τὰ ἀγγλιστὶ γραφέντα ἔργα, The Eastern Orthodox Church, A Bibliography, Sec. ed., New York, 1957, καθὼς καὶ περιοδικὰ θεολογικὰ ἡμέτερά τε καὶ

ξένα, ἀφιερούμενα εἰδικῶς εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν. Τὰ περιοδικὰ ταῦτα, ἐκτὸς τῶν ἐπὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως μελετῶν καὶ τῶν νέων ἐκδόσεων, περιέχουσι καὶ σωρείαν ὁλόκληρον χρονικῶν τῆς ρηθείσης Κινήσεως. Κυριώτερα εἶναι τὰ ἑξῆς :

Ἡ μ έ τ ε ρ α ἐ ν Β ρ α χ υ γ ρ α φ ί ᾳ :

ΑΑ = Ἀπόστολος Ἀνδρέας.
ΓΠ = Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς.
Δ = Μηνιαῖον Δελτίον Πληροφοριῶν, ἐκδιδόμενον προνοίᾳ τῆς παρὰ τῷ ΠΣΕ Ἀντιπροσωπείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.
Ε = Ἐκκλησία.
ΕΑ = Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια.
ΕΒ = Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα.
ΕΚ = Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ.
ΕΦ = Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος.
Ἐν. = Ἐνορία.
Θ = Θεολογία.
ΝΠ = Νέος Ποιμήν.
ΝΣ = Νέα Σιών.
Ο = Ὀρθοδοξία.
ΟΠ = Ὀρθόδοξος Παρατηρητής.
ΟΣ = Ὀρθόδοξος Σκέψις.
Π = Πάνταινος.
Ποιμ. = Ποιμήν.

Ξ έ ν α :

Bulletin d' Orientations Oecuméniques.
Ecumenical Press Service.
Herder - Korrespondenz.
Irenikon.
Istina.
Okumenische Rundschau.
Proche-Orient Chretien.
Revue d'Histoire Ecclésiastique.
St. Vladimir's Seminary Quarterly.
Syndesmos.
The Christian East.
The Ecumenical Review.
The Greek Orthodox Theological Review.
Vers l'Unité Chretienne.

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς ὅσα εἰσαγωγικῶς ἐλέχθησαν παρατίθεται νῦν ὁ κατάλογος τῶν σχετικῶν ἐκδόσεων.

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΜΕΡΟΣ

Α΄. ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ

Ἄχρι τοῦδε δὲν ἐξεδόθη πλῆρες κείμενον τῆς Ἱστορίας τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν. Τὸ κενὸν τοῦτο διὰ τοὺς ἀγνοοῦντας τὰς ξένας γλώσσας πληροῦσιν αἱ ἐργασίαι :

Καρμίρη Ἰ., Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, τ. Α΄, Ἀθ., 1937.
Σταυρίδου Β., Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὸ ΠΣΕ, Ἀθ., 1957.
– Σημειώσεις εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, ἀνέκδοτον.
– Βιβλιοκρισία - Ἀνάλυσις τοῦ ἔργου A History of the Ecumenical Movement, 1517-1948, London, 1954 by R. Rouse & St. Ch. Neill, Ο 29 (1954), 341-7. 30 (1955), 141, 248-51, 408-10.

Εὐρύτερον δὲ τὰ Ἐγχειρίδια Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας :

Ἀλιβιζάτου Ἁ., Ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, Ἀθ., 1958.
– Orthodoxy, Protestantism and the WCG, The Ecumenical Review 6 (1953/4), 277-86.
Βαφείδου Φ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, 3 τόμοι καὶ παράρτημα, Κωνσταντινούπολις (ἐφ. ΚΠ), Ἀλεξάνδρεια (ἐφ. Ἀλ.), 1884-1928.
Καλλινίκου Κ., Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθ., 1958, ἀγγλιστί, Λονδῖνον, 1931.
Παπαδοπούλου Χρυσ., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, Ἀθ., 1954.
Στεφανίδου Β., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Ἀθ., 1948.

Β΄. ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ — ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ

1. Γενικά.

Ἀλιβιζάτου Ἁ., Ἡ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας συνέχεια μετὰ τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, Ἀλ., 1934, ἀγγλιστί, Λονδῖνον, 1934.
– Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Πανορθοδόξου Θεολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθ., 1939.
– Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, ΟΣ 1 (1958), 17-8, 33-5.
Ἀμβράζη Ν., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν σχέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας Χριστιανικὰς Ἐκκλησίας ἐξεταζομένη, 2 τόμοι, Ἀθ. 1902-3.

Ἀναγνωστοπούλου Β., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, Ο 29 (1954), 204-11.
Ἀνδρούτσου Χρ., Αἱ βάσεις τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὰ ἀρτιφανῆ τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν Γράμματα, ΚΠ, 1905.
Ἀρεοπαγίτου, Ἡ Ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν, ΕΑ 38 (1918), 147-8, 157-8, 175-6, 182-3, 187-9, 195-6, 203-4, 211-2.
Δημητροπούλου Π., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, Ἀθ., 1958.
Ζωῆς, Ἡ Νοσταλγία τῆς Ὀρθοδοξίας, Ἀθ., 1956.
Ἰακώβου Ἀμερικῆς, Ἡ θέσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῷ ΠΣΕ, ΑΑ 6 (1956), ἀρ. 280.
— The Signiricance of the WCC for the Older Churches, The Ecumenical Review, 9 (1956/7), 16-8.
— Ἡ θέσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῷ ΠΣΕ, Δίπτυχα Ὀρθοδοξίας, τ. Α′-Β′ (1 Σεπτ. 1955 - 31 Αὐγ. 1957), Ἀθ., 1957, σελ. 166-70.
— Orthodoxy and the Ecumenical Movement. The Student World, 51 (1958), 6-13.
Ἰωαννίδου Β., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἡ Οἰκουμεινκὴ Κίνησις, ΑΑ 3 (1954), ἀρ. 147.
Καλογήρου Ἰ., Die Orthodoxe Kirche im Licht der Ökumenischer Bewegung, Bern, 1948.
— Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ Κίνησις, Θεσσαλονίκη (ἐφ. Θεσσ.), 1951.
Καρμίρη Ἰ., Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας καὶ τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθ., 1949.
— Ἡ Δ′ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ μέλλουσα Πανορθόδοξος Προσύνοδος, Ἀθ., 1951.
Κονιδάρη Γερ., Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ «Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν», δύο μελέται, Ἀθ., 1949-1953.
Κοτσώνη Ἱερ., Τὸ μήνυμα τῆς Ὀρθοδοξίας πρὸς τὸν σύγχρονον κόσμον, Ἀθ., 1956.
Λώλη Σ., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, Ἀθ., 1952.
Μπαλάνου Δ., Die Griechische Kirche und ihr Verhaltnis zu den anderen, Berlin, 1938.
— Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας, Ἀθ., 1940.
Μπρατσιώτου Π., Ἡ Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Κίνησις, Ἀθ., 1937.
Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἡ περὶ τῶν σχέσεων τῶν Αὐτο-

κεφάλων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ περὶ ἄλλων γενικῶν ζητημάτων Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Ἐγκύκλιος τοῦ 1902, αἱ εἰς αὐτὴν ἀπαντήσεις τῶν Ἁγίων Αὐτοκεφάλων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ ἡ Ἀνταπάντησις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ΚΠ, 1904.

— Πρακτικὰ καὶ Ἀποφάσεις τοῦ ἐν ΚΠ Πανορθοδόξου Συνεδρίου (10 Μαΐου - 8 Ἰουνίου 1923), ΚΠ, 1923.

— Πρακτικὰ τῆς Προκαταρκτικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἁγίων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς συνελθούσης ἐν τῇ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱ. Μεγίστῃ Μονῇ τοῦ Βατοπεδίου (8-23 Ἰουνίου 1930), ΚΠ, 1930.

Π., Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς περὶ ἑνώσεως τελευταίας Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς πρὸς τὰς Ὀρθοδόξους Αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας ἐπιστολῆς, ΕΑ 23 (1903), 329-30.

Παντελεήμονος Θεσσαλονίκης, 1. Οἰκουμενικά, Θεσσ., 1959.

Ρώση Ζ., Περὶ ἑνώσεως πασῶν τῶν Θρησκειῶν καὶ Ἐκκλησιῶν, Ἀθ., 1868.

Σταυρίδου Β., Ποία ἡ συμβολὴ τῆς Ὀρθοδοξίας ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ Κινήσει, Τιμητικὸς Τόμος Ἀμ. Ἀλιβιζάτου, Ἀθ., 1958.

Stephanou E., The Orthodox Church and the Ecumenical Movement, Boston, 1957.

— The Challenge or the Ecumenical Movement ror the Orthodox Church, Boston, 1957.

2. Ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίαι.

α′) Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Τὸ Διορθόδοξον καὶ Διαχριστιανικὸν Ἔργον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ΚΠ, 1932.

Μπρατσιώτου Π., Οἰκουμενικὴ Κίνησις καὶ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Ε 29 (1952), 197-8.

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἐγκύκλιος Συνοδικὴ τῆς Ἐκκλησίας ΚΠ πρὸς τὰς ἁπανταχοῦ Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ΚΠ, 1920 καὶ ἀγγλιστί, γαλλιστί, ρωσσιστί.

— Ἐγκύκλιος περὶ τοῦ ΠΣΕ, Ο 27 (1952), 96-9.

Σταυρίδου Β., Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὸ ΠΣΕ, Ἀθ., 1957.

β′) Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας.

Ρωσίας Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, Ἡ Ἐκκλησία Ρωσίας ἀναθεωρεῖ τὴν στάσιν της ἔναντι τοῦ ΠΣΕ, Δ., Ἀπρ.-Μαΐου 1958, ἀρ. 14.

Σταυρίδου Β., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ρωσσίας καὶ τὸ ΠΣΕ, Ε 33 (1956), 160-4, 179-83.

γ') Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος.

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Πανηγυρικὸς Τόμος ἑορτασμοῦ τῆς 1900ῆς ἐπετείου τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἀπ. Παύλου εἰς Ἑλλάδα, Ἀθ., 1953.
— Ἰωαννίδου Β., Τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἡ ἐν αὐτῷ συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθ., 1952.
Εἰρηναίου Σάμου, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθ., 1952.
— Ὁ Ο.Η.Ε. καὶ ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, Ἀθ., 1956.
— Ἀπόψεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς πρὸς τὴν Οἰκουμενικὴν Χριστιανικὴν Κίνησιν, Ἀθ., 1957.
— Εἰσηγητικὸν Ὑπόμνημα εἰς τὴν Συνέλευσιν τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἑλλάδος «περὶ τῶν σχέσεων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας πρὸς τὰς ὁμοδόξους καὶ τὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας καὶ πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν», Ἀθ., 1958.
Μπρατσιώτου Π., Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον περὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, Ἐν. 4 (1949), ἀρ. 71 ἑξ.
Παντελεήμονος Θεσσαλονίκης, Περὶ τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ ΠΣΕ, Ἀθ., 1958.

3. Ὀρθόδοξος Νεολαία.

Ἀναγνωστοπούλου Β., Ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις καὶ ἡ Νεολαία, ΑΑ 3 (1954), ἀρ. 140-1.
Γενναδίου Θεσσαλονίκης, Τὸ περὶ τῆς Χριστιανικῆς Νεολαίας τῶν Ὀρθοδόξων Ἐθνῶν Συνέδριον, Ο 6 (1931), 109-14.
Σταυρίδου Β., Τὸ Συνέδριον τῆς Χριστιανικῆς Νεολαίας Ἐγγὺς καὶ Μέσης Ἀνατολῆς ἐν Βηρυττῷ, 18-26 Ἀπριλίου 1955, Ἔκθεσις πρὸς τὴν ΑΘΠ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, ΑΑ 4 (1955), ἀρ. 208-10.
— Περὶ τὸ Συνέδριον τῆς Ὀρθοδόξου Νεολαίας, Ἔκθεσις πρὸς τὴν ΑΘΠ, Ο 31 (1956), 477-82.
— Ἡ Ὀρθόδοξος Νεολαία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, Θεσσ.. 1956, ἀγγλιστί, The Greek Orthodox Theological Review, 2 (1956), 81-8.

4. Βιογραφίαι.

Ἀθηναγόρου Ἐλαίας, Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς καὶ τὰ προβλήματα αὐτῆς, ΟΠ 23 (1957), ἀρ. 451, σελ. 233-5.
— Holy Cross Greek Orthodox Theological School, Twenty Years of Progress, 1937-57, Ib., pp. 238, 240-2, 248 and in The Greek Orthodox Theological Review, 3 (1957), 15-22.

Ἀθηναγόρου Θυατείρων, Σημειώματα περὶ τὴν ἵδρυσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θεολογικῆς μας Σχολῆς, ΟΠ, αὐτ., σελ. 229-33.
Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Ἡ ἐπιστημονικὴ δρᾶσις τῶν Ζ. Ρώση, Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἰ. Μεσολωρᾶ, Ἀθ., 1933.
— Ἐπιστημονικὸν Μνημόσυνον Κ. Δυοβουνιώτου, Ἀθ., 1948.
Κονιδάρη Γερ., Τιμητικὸς Τόμος τοῦ καθηγητοῦ Ἀμ. Ἀλιβιζάτου, Ἀθ., 1958.
Ἀμερικῆς Ἰ. Ἀρχιεπισκοπή, Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Θεολογικὴ Σχολὴ «ὁ Τίμιος Σταυρός», Ο 32 (1957), 211-7.
— Ἔκτακτον τεῦχος ἀφιερούμενον εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν «ὁ Τίμιος Σταυρὸς» ἐπὶ τῇ 20ετηρίδι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς, ΟΠ 23 (1957), ἀρ. 451.
Ἀνδρεάδου Γ., Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσ., 1932.
Βαφείδου Φ., Θάνατος τοῦ Μητροπολίτου Ἡρακλείας Φιλαρέτου, Ο 8 (1933), 290-1.
Βέλλα Β., Βασίλειος Στεφανίδης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (ἐφ. ΕΕΘΣΑ), ἔτους 1956-7, Ἀθ., 1958, σελ. κθ'-λβ'.
Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Μητροπολίτης Θυατείρων Γερμανός, Ο 26 (1951), 39-42.
— Νεκρολογία, Ο 31 (1956), 113-4.
Γερμανοῦ Θυατείρων, Τὰ κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Θυατείρων Κυροῦ Γερμανοῦ, Ο 26 (1951), 124-7.
Γρηγορᾶ Γερμανοῦ, Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ Σχολή, Ἀλ., 1907.
Δυοβουνιώτου Κ., Ἐπιστημονικὸν Μνημόσυνον Ζ. Ρώση, Ἀθ., 1935.
Εἰρηναίου Σάμου, Τὰ κατὰ τὴν τελετὴν τιμητικῆς διακρίσεως εἰς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Σάμου κ. Εἰρηναῖον ἐπὶ τῇ τριακονταετεῖ ποιμαντορικῇ του ζωῇ, Ἀθ., 1957.
Ἰακώβου Μυτιλήνης, Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ καὶ τὸ ἔργον του, Ἀθ., 1956.
Καρμίρη Ἰ., Ἐπιστημονικὸν Μνημόουνον Κ. Δυοβουνιώτου, Ἀθ., 1946.
— Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Ἀθ., 1956.
Κόλλια Σ., Κωνσταντῖνος Καλλίνικος, Νέα Ὑόρκη, 1952.
Κονιδάρη Γ., Ὁ καθηγητὴς ἀρχιμανδρίτης Βασίλειος Στεφανίδης, Ἀθ., 1958.
Μέξη Ἀπ., Ἡ ἐν Χάλκῃ Ἰ. Θεολογικὴ Σχολή, 3 τόμοι, Στ., 1935-57.
Μιχαὴλ Ἀμερικῆς, Ἡ Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς Α. Σ. τοῦ Μητροπολίτου Θυατείρων Κου Κου Γερμανοῦ, Ἐξάρχου Δυτικῆς καὶ Κεντρῴας Εὐρώπης, Θεσσ., 1939.
Μπαλάνου Δ., Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθ., 1931.

— Συνοπτικὴ Ἱστορία τῶν Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν, Α' Θεολογικὴ Σχολή, Νέα Ἑστία, 22 (1937).
— Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Ἀθ., 1938.
— Ἐπιστημονικὸν Μνημόσυνον Κ. Δυοβουνιώτου, Ἀθ., 1948.
Μ π ό ν η Κ., Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσ., 1945.
— Δημήτριος Σ. Μπαλᾶνος, Ἀθ., 1957.
Μ π ρ α τ σ ι ώ τ ο υ Π., Χρῖστος Ἀνδροῦτσος (1869-1935), Ἀθ. 1939.
— Ὑπόμνημα Π. Ι. Μπρατσιώτου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, περὶ τῶν σπουδῶν, τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς καθόλου δράσεως αὐτοῦ, Ἀθ., 1955.
Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ Χ ρ., Ζῆκος Δ. Ρώσης, Ἀλ., 1912.
— Ρώση - Μεσολωρᾶ, Ἑορτασμὸς ἐπιστημονικῆς δράσεως Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ρώση καὶ Μεσολωρᾶ, Ἀθ., 1934.
— Νεκρολογία, Θ 16 (1938), 369-408.
— Μνημόσυνα ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τριμήνου ἀπὸ τῆς τελευτῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κυροῦ Χρυσοστόμου, Θ 17 (1939), 257-72.
Π α π α μ ι χ α ὴ λ Γ ρ., Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μακαρ. Χρυσόστομος, Θ 1 (1923), 113-27.
— Ἐναίσιμα ἐπὶ τῇ 35ῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μακαρ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἀθ., 1931.
— Β. Α. Ἀντωνιάδης, Νεκρολογία, Θ 10 (1932), 191-2.
— Νεκρολογία, Θ 27 (1956), 148-63.
— Νεκρολογία, ΕΕΘΣΑ, ἔτους 1954-5, Ἀθ., 1956, σελ. α'-ιθ'.
Π α ν α γ ι ω τ ί δ ο υ Ἰ., Ἡ Τριακονταετηρὶς τοῦ κ. Ἰ. Παναγιωτίδου, Ο 30 (1955), 261-89.
Σ τ α υ ρ ί δ ο υ Β., Ἰωάννης Γ. Παναγιωτίδης, Στ., 1954.
— Ὁ Βασίλειος Ἀντωνιάδης καὶ τὸ Θεολογικὸν αὐτοῦ ἔργον, Στ., 1956.
— Ὁ Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος, Θ 27 (1956), 341-4.
— Τὸ Διορθόδοξον καὶ Διαχριστιανικὸν Ἔργον τοῦ Γερμανοῦ Στρηνοπούλου πρὸ τῆς ἀνυψώσεώς του εἰς τὴν Μητρόπολιν Θυατείρων, Ο 34 (1959), τεῦχος Β', ἀγγλιστί, The Ecumenical Review, 11 (1958/9), 291-9.
Τ ρ ε μ π έ λ α Π., Ἐπικήδειος εἰς Γρηγόριον Παπαμιχαήλ, ΕΕΘΣΑ, ἔτους 1954-6, Ἀθ., 1956, σελ. δ'-η'.
Τ ω μ α δ ά κ η Ν., Ὁ Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων Γεννάδιος, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 25 (1955), 374-6.
Φ ι λ ι π π ί δ ο υ Λ., Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ΕΕΘΣΑ, ἔτους 1954-5, Ἀθ., 1956, σελ. α'-γ'.

Χάλκης Θεολογικὴ Σχολή, Ἔκτακτον τεῦχος ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἱ. Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, Ο 19 (1944), 289-370.
— Ἡ νέα περίοδος τῆς Ἱ. Θεολογικῆς Σχολῆς, Ο 26 (1951), 385-402.

Γ'. ΕΤΕΡΟΔΟΞΟΙ — ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ

Γερμανοῦ Θυατείρων, Εὐγένιος Michaud, Νεκρολογία, ΝΠ 2 (1920), 185-90.
— Ἀρχιεπίσκοπος Οὐψάλης Δρ. Νάθαν Σόδερμπλομ, Ο 6 (1931), 435-41.
Ἰ(ακώβου) Μ. (Ἀμερικῆς;). Δρ. Βίλλεμ Βίσσερ Τούφτ, ΑΑ 5 (1956), ἀρ. 237.
Ἰακώβου Φιλαδελφείας, Ἡ στάσις τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, ΑΑ 4 (1955), ἀρ. 193-4.
Ἰωαννίδου Β., Ἡ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν, ΓΠ 33 (1950), 233-9, 290-303.
Καλογήρου Ἰ., Οἱ Παλαιοκαθολικοὶ καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ Κίνησις, ΓΠ 42 (1959), 195 ἑξ.
Κωνσταντινίδου Χρ., Ὁ Ἐπίσκοπος Τσίτσεστερ Δρ. Γ. Κ. Α. Μπέλλ, ΑΑ 8 (1958), ἀρ. 382-3.
— Ὁ Πριμᾶτος Σουηδίας Μπρίλιοθ, ΑΑ 8 (1959), ἀρ. 140.
Μὸττ Ι., Ὁ Δρ. Τζὼν Μόττ, ΑΑ 6 (1956), ἀρ. 281.
Μπρατσιώτου Π., Βατικανὸν καὶ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, Ε 27 (1950), 302-4.

Δ'. Ο ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΦΙΛΙΑΣ ΔΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Ὁ Παγκόσμιος Σύνδεσμος Διεθνοῦς Φιλίας διὰ τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθ., 1930.
Α. Γ., Παγκόσμιος Σύνδεσμος περὶ Φιλίας τοῦ Κόσμου διὰ τῶν Ἐκκλησιῶν, ΕΑ 41 (1921), 131-3, 147-9, 165-6, 339-40, 355-6, 363-4.
— Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παγκοσμίου Συνδέσμου, ΕΑ 41 (1921), 243-4.
Γερμανοῦ Θυατείρων, Ὁ Παγκόσμιος Σύνδεσμος Διεθνοῦς Φιλίας διὰ τῶν Ἐκκλησιῶν, ΝΠ 2 (1920), 34-43, 168-72.
Κάλφογλου Ἰ., Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐν Κοπεγχάγῃ συνελθούσης διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς τοῦ Παγκοσμίου Συνδέσμου περὶ Φιλίας τοῦ Κόσμου διὰ τῶν Ἐκκλησιῶν, ΝΠ 4 (1922), 625-33.
Λουκαρᾶ Ἐμμ., Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων κατὰ τὸ ἐν Γενεύῃ συγκροτηθὲν Συνέδριον τοῦ «Παγκοσμίου Συνδέσμου περὶ Φιλίας τοῦ Κόσμου διὰ τῶν Ἐκκλησιῶν», ΕΑ 41 (1921), 315-7, 323-4.
Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἐκθέσεις τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου περὶ τῶν ἐν Λονδίνῳ, Γενεύῃ καὶ Βεάτενβεργ

συνελθόντων Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Χριστιανικῶν Συνεδρίων κατὰ τὸ 1920, ΝΠ 3 (1921), 513-623.

Παπαδοπούλου Χρ., Τὸ ἐν Μπεάτεμβεργ Συνέδριον, ΕΚ 11 (1920), ἀρ. 275.

Ε΄. ΚΙΝΗΣΙΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1. Στοκχόλμη (1925), ὡς πρὸ καὶ μετὰ ταύτην.

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Αἱ σύγχρονοι εἰρηνευτικαὶ τάσεις καὶ τὰ ἐν Στοκχόλμῃ Συνέδρια, Ἀθ., 1927.

— Ἡ βιβλικὴ καὶ ἱστορικοδογματικὴ βάσις τῆς κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Ἀθ., 1933, μετεφράσθη γερμανιστί.

Γερμανοῦ Θυατείρων, Γενικὸν Συνέδριον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ «περὶ Ζωῆς καὶ Ἔργου», ΝΠ 4 (1922), 634-42.

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἡ δεκάτη ἐπέτειος τοῦ ἐν Στοκχόλμῃ Παγχριστιανικοῦ Συνεδρίου, Ο 10 (1935), 407-10.

2. Ὀξφόρδη (1937).

Γερμανοῦ Θυατείρων, Τὰ δύο Παγχριστιανικὰ Συνέδρια τοῦ παρόντος ἔτους, Ο 12 (1937), 47-50, 82-6.

Μπρατσιώτου Π., Ἔκθεσις πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον περὶ τῶν Συνεδρίων Ὀξφόρδης καὶ Ἐδιμβούργου, Ε 16 (1938), 75-7, 82-6.

— Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Κίνησις εἰς τὰ Συνέδρια Ὀξφόρδης καὶ Ἐδιμβούργου τοῦ ἔτους 1937, Κάϊρον, 1938.

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Τὸ ἐν Ὀξφόρδῃ Συνέδριον, Ο 12 (1937), 319-21.

ΣΤ΄. ΚΙΝΗΣΙΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑΞΕΩΣ

1. Γενεύη (1920).

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Das Program der Orthodoxen Kirche, Geneve, 1920.

Ἀρεοπαγίτου, Ἡ ἐν ταῖς Η.Π.Α. Ἐπισκοπιανὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Παγχριστιανικὸν Συνέδριον, ΝΠ 1 (1919), 553-63, 659-63.

Γερμανοῦ Θυατείρων, Ἑνωτικὴ Κίνησις, Γενικὴ Συνδιάσκεψις τῶν Ἐκκλησιῶν, ΕΑ 41 (1921), 235-6.

Ἡλιοῦ Α., Σκέψεις ἐπὶ τῆς μελετωμένης ἱδρύσεως «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν», ΝΠ 1 (1919), 410-4.

— Στάδια συνεργασίας ἐν τῇ Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν, ΝΠ 1 (1919), 538-42.

Κομνηνοῦ Π., Παγχριστιανικὸν Συνέδριον, ΕΑ 39 (1919), 27-8.

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἐκθέσεις τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου περὶ τῶν ἐν Λονδίνῳ, Γενεύῃ καὶ Βεάτενβεργ συνελθόντων Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Χριστιανικῶν Συνεδρίων κατὰ τὸ 1920, ΝΠ 3 (1921), 513-623.

Παπαδοπούλου Χρ., Τὰ ἐν Ἑλβετίᾳ Θρησκευτικὰ Συνέδρια, ΕΚ 11 (1920), ἀρ. 270.

— Τὸ Παγχριστιανικὸν Συνέδριον. Παρατηρήσεις καὶ Ἐντυπώσεις, ΕΚ 11 (1920), ἀρ. 272.

2. Λωζάννη (1927).

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Τὸ Συνέδριον τῆς Λωζάννης, Ε 5 (1927), 185-6, 193-5, 201-4.

— Die Welt Konferenz für Glauben und Verfassung und die Orthodoxe Kirche, 1929.

Γερμανοῦ Θυατείρων, Τὸ Παγκόσμιον Συνέδριον Πίστεως καὶ Διοικήσεως (Ἔκθεσις τῆς Ἀντιπροσωπείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου), Ο 2 (1927/8), 304-17, 461-5.

— Παγκόσμιος Σύνδεσμος περὶ Πίστεως καὶ Διοικήσεως. Ἐκθέσεις τοῦ Συνεδρίου τῆς Λωζάννης (ἐν μετ.), Ο 2 (1927/8), 362-4, 404-7, 3 (1928), 91-6, 128-31, 186-8.

— Τὸ Συνέδριον περὶ Πίστεως καὶ Διοικήσεως, Ο 6 (1931), 106-8, 186-8, 578-83.

— Ἡ Κίνησις τῆς Λωζάννης ἤτοι ἡ «περὶ Πίστεως καὶ Διοικήσεως» Ὀργάνωσις, Ο 9 (1934), 119-23, 165-70, 198-203.

Μιχαὴλ Ἀμερικῆς, Τὸ Παγκόσμιον Συνέδριον τῆς Λωζάννης περὶ Πίστεως καὶ Διοικήσεως, Ε 5 (1927), 257 ἑξ.

Μπαλάνου Δ., Ἀνακοινώσεις καὶ Ὁμιλίαι ἐν τῷ Συνεδρίῳ τῆς Λωζάννης, Ἀθ., 1927.

3. Ἐδιμβοῦργον (1937).

Γερμανοῦ Θυατείρων, Τὰ δύο Παγχριστιανικὰ Συνέδρια τοῦ παρόντος ἔτους, Ο 12 (1937) 47-50, 82-6.

Μπρατσιώτου Π., Ἔκθεσις πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον περὶ τῶν Συνεδρίων Ὀξφόρδης καὶ Ἐδιμβούργου, Ε 16 (1938), 75-7, 82-6.

— Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Κίνησις εἰς τὰ Συνέδρια Ὀξφόρδης καὶ Ἐδιμβούργου τοῦ ἔτους 1937, Κάϊρον, 1938.

Νικολάου Ἀξώμης, Διάσκεψις Ἐδιμβούργου ἔτους 1937, Κάϊρον, 1938.

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Τὸ ἐν Ἐδιμβούργῳ Συνέδριον, Ο 12 (1937), 374-7.

4. Λούνδ (ἐντὸς τοῦ Π Σ Ε, 1952) καὶ τὰ μετὰ ταύτην.

Κωνσταντινίδου Χρ., Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐν Μποσσαὶ τῆς Ἑλβετίας συσκέψεως τῆς διαρκοῦς Θεολογικῆς Ὑποεπιτροπῆς τῆς Ἐπιτροπῆς Πίστεως καὶ Τάξεως τοῦ ΠΣΕ (11-19 Αὐγ. 1953), Ο 28 (1953), 339-49.
— Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς Διαρκοῦς Ὑποεπιτροπῆς «περὶ Πίστεως καὶ Τάξεως» ἐν Νταβὸς τῆς Ἑλβετίας (26-30 Ἰουλίου 1955), ΑΑ 5 (1956), ἀρ. 241-2.
Μπρατσιώτου Π., Περὶ τὸ Συνέδριον τῆς Λούνδης, Ἐν 7 (1952) 214.
Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ΠΣΕ, Τὸ ἐν Λοὺνδ Συνέδριον τῆς Ἐπιτροπῆς «περὶ Πίστεως καὶ Διοικήσεως», Ο 27 (1952), 248-51.

Ζ΄. ΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ (ΠΣΕ)

1. Ἱστορία.

α΄) Περίοδος Προπαρασκευῆς-Διαμορφώσεως (1938-48).

Γερμανοῦ Θυατείρων, Τὸ ἐν Οὐτρέχτῃ Συμβουλευτικὸν Συνέδριον, Ε 16 (1938), 162-3.
Μπρατσιώτου Π., Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν, Ε 24 (1947), 257-60.
Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἡ εἰς τὰ Πατριαρχεῖα Ἐπίσκεψις τῆς Ἀντιπροσωπείας τοῦ ΠΣΕ, Ο 22 (1947), 46-59.

β΄) Α΄ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Ἄμστερδαμ (1948).

Ἀθηναγόρου Ἐλαίας, Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν ἐξ ἀπόψεως Ὀρθοδόξου, Νέα Ὑόρκη, 1949.
Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἄμστερδαμ, Ἀθ., 1950.
Γερμανοῦ Θυατείρων, Ἔγγραφα τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Ἄμστερδαμ (ἐν μετ.), Θ 20 (1949), 18-59.
Εἰρηναίου Σάμου, Ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ Χριστιανικοῦ Συνεδρίου τοῦ Ἄμστερδαμ, Ἀθ., 1948.
— Ἔκθεσις περὶ τῆς ἐν Ἄμστερνταμ Γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν, Ἀθ., 1950.
— Περὶ τὸ Χριστιανικὸν Συνέδριον τοῦ Ἄμστερνταμ, Ἀθ., 1951.
Ἰωαννίδου Β., Τὸ ἐν Ἀμστελλοδάμῳ πρῶτον Συνέδριον τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν, Θεσσ., 1949.
Μπόνη Κ., Ἡ καθολικὴ (παγκόσμιος) Ἐκκλησία ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Θεοῦ, ΓΠ 33 (1950), 12-25.

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Τὸ ἐν Ἀμστελλοδάμῳ Συνέδριον τοῦ ΠΣΕ, Ο 23 (1948), 379-90.

γ') Τὰ πρῶτα ἓξ ἔτη (1948-54).

Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Ἡ τελευταία Παγχριστιανικὴ Σύσκεψις εἰς τὸ Τσίτσεστερ τῆς Ἀγγλίας καὶ αἱ ὀρθόδοξοι ἀντιλήψεις, Ο 24 (1949), 212-4.

Γερμανοῦ Θυατείρων, Audiatur et altera pars, Ε 26 (1949), 122-3.

Μιχαὴλ Ἀμερικῆς, Κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν, Ε 26 (1949), 65-6.

— Περὶ τὸ Συνέδριον τοῦ Ἀμστελλοδάμου, Ε 26 (1949), 210-1.

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ΠΣΕ, Σύγκλησις Κεντρικῆς καὶ Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς (ἐν Τορόντο), Ο 25 (1950), 319-32.

Παντελεήμονος Θεσσαλονίκης, Κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν, Ε 26 (1949), 123-4.

δ') Β' Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Ἔβανστον (1954) καὶ τὰ μετὰ ταύτην.

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Ὁ Σταυρωθεὶς καὶ Ἀναστὰς Κύριος ἡ Ἐλπὶς τοῦ κόσμου, Ἀθ., 1952.

Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Ἡ περὶ Ἐκκλησίας διδασκαλία τοῦ Ἰ. Χρυσοστόμου (ὀρθόδοξος ἀπάντησις εἰς τὸ θέμα τοῦ ΠΣΕ «Ἡνωμένοι ἐν Χριστῷ διῃρημένοι ὡς Ἐκκλησίαι»), Στ., 1954, γαλλιστί, Στ., 1954.

— Διάγγελμα πρὸς τὴν Β' Γενικὴν Συνέλευσιν τοῦ ΠΣΕ ἐν Ἔβανστον (23 Αὐγ. 1954), Ο 30 (1955), 34-6.

Εἰρηναίου Σάμου, Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἐν Ἔβανστον τῆς Ἀμερικῆς Δευτέρα Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, Σάμος, 1954.

Ἰακώβου Φιλαδελφείας, Σύγκλησις τῆς Ἐκτελεστικῆς καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐν Νταβὸς τῆς Ἑλβετίας κατὰ Ἰούλιον 1955, ΑΑ 5 (1955), ἀρ. 231-2, 235-6, 238.

— Περὶ τὴν Β' ἐν Ἔβανστον Γενικὴν Συνέλευσιν τοῦ ΠΣΕ, Ο 30 (1955), 40-9.

— Ἡ Β' Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ ΠΣΕ Ἔβανστον (15-31 Αὐγ. 1955). Α' Τὸ Κύριον Θέμα (ἐν μετ.), Στ., 1956.

— Β' Ἐκθέσεις τῶν Τμημάτων (ἐν μετ.), Ο 31 (1956) 163-84, 32 (1957), 20-34, 158-70, 297-308.

— Περὶ τὸ ἐν Οὐγγαρίᾳ Συνέδριον τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς, ΑΑ 6 (1956), ἀρ. 267-70.

Ἰωαννίδου Β. — Χύσλοπ Ρ. Ντ., Ἵνα ὦμεν ὁμοῦ μάρτυρές Του καὶ κήρυκες, Ἀθ., 1954.
— Ἡ Β′ Συνέλευσις τοῦ ΠΣΕ ἐν Ἔβανστον τῶν ΗΠΑ (15-31 Αὐγ. 1954), Θεσσ. 1955.
Καλογήρου Ἰ., Περὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Συνέδριον τοῦ Ἔβανστον καὶ τὸ κατ᾽ αὐτὸ ἔργον τῶν Ὀρθοδόξων, Θεσσ., 1954.
Κονιδάρη Γ., Ἡ Β′ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ ΠΣΕ, Ε 31 (1954), 348-9, 32 (1955), 17-9, 41-2, 70-1, 133-4, 162-3, 183-8, 217, 258-60, 275-8.
Κωνσταντινίδου Χρ., Ἐντυπώσεις ἐκ τοῦ Συνεδρίου τοῦ Ἔβανστον, Ο 25 (1955), 49-59, ἀγγλιστί, The Ecumenical Review, 7 (1954/5), 14-20.
— Ἐν ὄψει τῆς Γ′ Γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ ΠΣΕ, ΑΑ 8 (1958), ἀρ. 369-70.
— Τὸ Συνέδριον τῆς Ρόδου, ΑΑ 8 (1959), ἀρ. 411-5.
Μιχαὴλ Ἀμερικῆς, Τὸ Συνέδριον τοῦ Ἔβανστον, ΟΠ 20 (1954), ἀρ. 412, σελ. 3-4.
— Ἔβανστον, ΟΠ 21 (1955), ἀρ. 419, σελ. 27-9.
Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἡ Β′ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ ΠΣΕ, ἐν Ἔβανστον (15-31 Αὐγ. 1954), Ο 30 (1955), 5-59.
— Ἡ Ἔκθεσις τῶν Σεβασμιωτάτων Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Μιχαὴλ καὶ Μητροπολίτου Μελίτης Ἰακώβου (1957, Σύγκλησις Ἐκτελεστικῆς καὶ Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΣΕ ἐν Ἀμερικῇ), ΑΑ 7 (1957), ἀρ. 331-6, 338.
Σταυρίδου Β., ΠΣΕ, Ἡ ἐν Ἔβανστον τοῦ Σικάγου Συνέλευσις αὐτοῦ, 15-31 Αὐγ. 1954, ΑΑ 3 (1954), ἀρ. 137.

2. Διοργάνωσις.

α) Γενικά.

Κ. Μ., Σκιαγράφημα τοῦ ΠΣΕ, ΑΑ 5 (1955), ἀρ. 213-4.

β′) Τὸ Καταστατικὸν τοῦ ΠΣΕ.

Κωνσταντινίδου Χρ., Τὸ Ἄρθρον — Βάσις τοῦ ΠΣΕ, ΑΑ 4 (1954), ἀρ. 162-4.

γ′) Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Νεολαίας.

Ἴδε μελέτας ἐν Β 3 «Ὀρθόδοξος Νεολαία».

δ′) Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς συνεργασίας Ἀνδρῶν καὶ Γυναικῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ Κοινωνίᾳ.

Σταυρίδου Β., Σύντομος Ἔκθεσις περὶ τῆς θέσεως τῆς Γυναικὸς ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Ο 33 (1958), 62-5.

— Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς συνεργασίας Ἀνδρῶν καὶ Γυναικῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ Κοινωνίᾳ τοῦ ΠΣΕ, Ο 34 (1959), 67-79, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ε') Ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν Λαϊκῶν.

Κοτσώνη Ἰ., Ἡ θέσις τῶν Λαϊκῶν ἐντὸς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ὀργανισμοῦ (κατὰ τὸ Κανονικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας), Ἀθ., 1956.

Τρεμπέλα Π., Οἱ Λαϊκοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (Τὸ Βασίλειον Ἱεράτευμα), Ἀθ., 1958.

στ') Τμῆμα Διεκκλησιαστικῆς Βοηθείας καὶ Ὑπηρεσίας πρὸς τοὺς Πρόσφυγας.

Ἰακώβου Φιλαδελφείας, ΠΣΕ, Διεύθυνσις Διεκκλησιαστικῆς Βοηθείας, ΑΑ 8 (1958), ἀρ. 366, 368, 371-2.

ζ') Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς Χριστιανικῆς Μαρτυρίας, τοῦ Προσηλυτισμοῦ καὶ τῆς Θρησκευτικῆς Ἐλευθερίας.

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Προσηλυτισμὸς καὶ Θρησκευτικὴ Ἐλευθερία, Ἀθ., 1956.

Γκιάκα Γ., Τὸ ἀδίκημα τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, Ἔδεσσα, 1956.

Εἰρηναίου Σάμου, Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ αἱ ξέναι Προπαγάνδαι (διὰ τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν), Σάμος, 1956.

Ἰακώβου Φιλαδελφείας, Περὶ τὸ θέμα τοῦ Προσηλυτισμοῦ, ΑΑ 6 (1956), ἀρ. 284-5, 287-9.

Κωνσταντινίδου Χρ., Προσηλυτισμός, Οἰκουμενικὴ Κίνησις καὶ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, Θ 28 (1957), 517 ἑξ., ἔνθα καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

η') Ἕνωσις ΠΣΕ-ΔΣΙ (Διεθνοῦς Συμβουλίου Ἱεραποστολῶν).

Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Περὶ τῆς ζητουμένης ἑνώσεως τοῦ ΔΣΙ πρὸς τὸ ΠΣΕ, Ο 33 (1958), 481-93.

II. ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΕΡΟΣ

Α΄. Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀλιβιζάτου Ἁμ., Ἡ σύγχρονος θέσις τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας, Ἀθ., 1937.

— Σύγχρονοι Θεολογικαὶ τάσεις ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὀρθοδοξίᾳ, Ἀθ., 1949.

Ἀνδρούτσου Χρ., Συμβολική, β΄ ἔκδ., Ἀθ., 1930.

— Δογματική, β΄ ἔκδ., Ἀθ., 1956.

Ἀντωνιάδου Β., Τὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδοξίας, Ο 1 (1926/7), 3-6.

Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Οἱ ὅροι Ὀρθόδοξος καὶ Ὀρθοδοξία, Ο 26 (1951), 233-5.

Δαμαλᾶ Ν., Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας, Λειψία, 1865.

— Ἡ Ὀρθόδοξος Πίστις . . . καὶ ἡ μόνη δυνατὴ βάσις τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἑνώσεως, Ἀθ., 1877.

Ἰακώβου Ἀμερικῆς, Ποία ἡ ἀληθὴς Οἰκουμενικότης τῆς Ὀρθοδοξίας, ΑΑ 7 (1958), ἀρ. 363-4.

Καρμίρη Ἰ., Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, 2 τόμοι, Ἀθ., 1952-3.

— Ἡ Ὀρθοδοξία καὶ τὰ προβλήματα αὐτῆς, Ε 32 (1955), 182-3.

— Σύνοψις τῆς Δογματικῆς Διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθ., 1957.

Κωνσταντινίδου Χρ., Σημειώσεις Δογματικῆς Θεολογίας, κείμενον πολυγραφημένον.

Μπαλάνου Δ., Ἡ νεωτέρα Ὀρθόδοξος Θεολογία ἐν σχέσει πρὸς τὴν Πατερικὴν Θεολογίαν καὶ πρὸς τὰς νεωτέρας ἀντιλήψεις καὶ μεθόδους, Ἀθ., 1937.

Μπόνη Κ., Αἱ Πατρολογικαὶ Σπουδαὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν (1945-55) καὶ αἱ τάσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Θεολογίας, Ἀθ., 1956.

Μπρατσιώτου Π., Αὐθεντία καὶ ἐλευθερία ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ Ἀθ., 1931.

— Περὶ Θεμελιωδῶν Ἀρχῶν καὶ Γνωρισμάτων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθ., 1937.

Τρεμπέλα Π., Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Α΄, Ἀθ., 1959.

Β΄. ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΑ, ΕΝΟΤΗΣ, ΕΝΩΣΙΣ, ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Ἀγαθαγγέλου Χαλκηδόνος, Περὶ θρησκευτικῆς συνεργασίας ἁπασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, ΚΠ, 1928.

Ἀδάμ Πρ., Συνεργασία καὶ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν, Ο 12 (1937), 344-8, 363-8.

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Ἡ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας συνέχεια μετὰ τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, Ἀλ., 1934, ἀγγλιστί, Λονδῖνον, 1934.

— Σύγχρονοι Ἑνωτικαὶ Προσπάθειαι, Ἀθ., 1937.

— Περὶ τῆς φύσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου, Ἀθ., 1950.

Ἀντωνιάδου Β., Σκέψεις περὶ Θεολογικῶν τινῶν ζητημάτων ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἀποπειρῶν, Ο 1 (1926/7), 151-60, 202-9, 256-65, 302-13, 351-64.

Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Union ou Rapprochement des Eglises Chrétiennes, CP, 1920.

— Ἡ περὶ Ἐκκλησίας διδασκαλία τοῦ Ἰ. Χρυσοστόμου, Στ., 1954, γαλλιστί, Στ., 1954.

Ἐξάρχου Β., Θέσεις περὶ τῆς φύσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἀπόψεως Ὀρθοδόξου Καθολικῆς, Ο 28 (1953), 58-64.

Ἰακώβου Φιλαδελφείας, Ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν ἕνωσιν, ΑΑ 8 (1959), ἀρ. 413-4, 416.

Ἰωαννίδου Β., Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Ἀπ. Παῦλον, Ἀθ., 1958.

Καρμίρη Ἰ., Ἡ διαίρεσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἱ ἑνωτικαὶ προσπάθειαι, Ἀθ., 1946.

— Ἐκκλησιολογικά, Ἀθ., 1953.

— Ἡ διαίρεσις τῆς Χριστιανοσύνης καὶ ἡ δυνατότης ἐπανενώσεως αὐτῆς, Στ., 1954, ἀγγλιστί, The Greek Orthodox Theological Review, 1 (1955), 160-75.

— Τὸ ἱερὸν αἴτημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐξ ἀφορμῆς προσφάτου Ἐπιστολῆς τοῦ Πάπου Πίου ΙΒ', Στ., 1955.

— Α' Τὸ δόγμα τῆς Σωτηρίας. Β' Τὸ ἱερὸν αἴτημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθ., 1956.

— Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ἀθ., 1958.

Κονιδάρη Γ., Διατὶ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος καὶ διατὶ ΡΚαθολική, Θεσσ., 1947.

Κοτσώνη Ἰ., Ἡ κανονικὴ ἄποψις περὶ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων (Intercommunio), Ἀθ., 1957.

Μπαλάνου Δ., Ἡ ἀνάγκη τῆς συνεργασίας τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθ., 1932.

Μουρατίδου Κ., Ἡ οὐσία καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου, Ἀθ., 1958.

Γ'. ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ

Ἀλιβιζάτου Ἀμ., Ἡ λατρεία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθ., 1952.
Καλλινίκου Κ., Ὁ Χριστιανικὸς Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, β' ἔκδ., Ἀθ., 1958.
Τρεμπέλα Π., Ἡ λατρεία καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς, ΓΠ 41 (1958), 312 ἑξ.

15 Ἰουλίου 1959.

Η ΠΙΣΤΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΩΣ ΚΑΝΩΝ ΖΩΗΣ (33-600 μ. Χ.) (*)

(ΣΥΜΒΟΛΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ)

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, δ. Θ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

Ἡ εὐποιΐα παρ' ἐθνικοῖς

Τὸ πνεῦμα τῆς εὐποιίας, εἶναι ἀληθές, δὲν ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστον εἰς τὸν Ἑλληνορρωμαϊκὸν κόσμον. Πολλοὶ ἐθνικοὶ πλούσιοι ἐποιοῦντο δαπάνας δι' ἔργα σκοποῦντα εἰς τὴν κοινὴν εὐημερίαν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἦτο ἀρκούντως διαδεδομένον. Τοιαῦται προσφοραὶ διὰ τὴν κατασκευὴν ἰδίως ἔργων κοινῆς ὠφελείας ἦσαν συνήθως ἑκούσιοι, ἀλλ' ἡ κοινὴ γνώμη, ἣν συνεμερίζετο καὶ ἡ Πολιτεία, ἀπῄτει τοῦτο ὡς καθῆκον ἐκείνων, οἵτινες εἶχον τὰ μέσα. Οἱ αὐτοκράτορες ἦσαν λίαν γενναιόδωροι διὰ τοιαῦτα ἔργα, πρῶτος δ' ἐξ αὐτῶν, ὅστις ἔδωκε τὸ παράδειγμα, ἦτο ὁ Αὔγουστος. Πλεῖστοι ἐκ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ πολλοὶ ἰδιῶται ὑπῆρξαν ἐπίσης μεγαλόδωροι εἰς προσφοράς. Ἐκ τῶν δωρεῶν τούτων σχολεῖα καὶ βιβλιοθῆκαι ἱδρύθησαν καὶ ἐχρηματοδοτήθησαν, ναοί, δημόσια λουτρά, θέατρα, ἀγοραὶ καὶ δημόσια κτίρια ᾠκοδομήθησαν, καὶ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες καὶ ἄλλαι δημόσιαι διασκεδάσεις ὠργανοῦντο χάριν τοῦ λαοῦ. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ὅτε ἤρχισαν νὰ κάμπτωνται τὰ δημόσια οἰκονομικά, ἡ προηγουμένη πρᾶξις συνεχίζετο καίτοι εἰς φθίνουσαν κλίμακα.[1] Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦτο τῆς δημοσίας εὐποιίας ὑπηγόρευον μᾶλλον πολιτικοὶ λόγοι ἢ ἡ ἀντίληψις περὶ ἠθικοῦ καθήκοντος, οὐδέποτε δὲ ἐν τῷ ἐθνικῷ κόσμῳ ἡ φιλανθρωπία εἶχεν ὡς κίνητρον τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὡς ἀνωτέραν ἀξίαν, ὡς ἐν τῷ Χριστιανισμῷ.

Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἐν τῇ πράξει

Ἅπαξ ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἐξησφάλισεν, ὡς ἤδη ἀλλαχοῦ εἴδομεν, καὶ ἐστερέωσε τὴν θέσιν αὐτῆς ἐντὸς τῆς κοινωνίας, ἠδύνατο ἐλευθέρως

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 389 τοῦ προηγουμένου τόμου.

1. K. Latourette, HEC, τόμ. I, σελ. 265. Πλείω περὶ τῆς φιλανθρωπίας παρ' ἐθνικοῖς, ὅρα Dill, Roman Society from Nero to Marcus Aurelius σελ 196-250, W. Lecky, A History of European Morals, τόμ. II, σελ. 62-81, καὶ Case, The Triumph of the Ancient Chruch, σελ. 17-21, ἔνθα καὶ παραπομπαὶ εἰς τὰς πηγάς.

νὰ ἀσκῇ τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς δρᾶσιν καὶ νὰ ἀναπτύσσῃ τὰς δραστηριότητας αὐτῆς. Τὸ χριστιανικὸν ἠθικὸν ἰδεῶδες ἐκχέον καὶ διοχετεῦον εἰς τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμὸν τῆς ἐποχῆς διὰ μέσου πολλῶν ὁδῶν τὴν μεταποιὸν αὐτοῦ δύναμιν μετέβαλε τὴν στάσιν τῶν ἀνθρώπων ἔναντι τοῦ συνθέτου κοινωνικοῦ προβλήματος, ὅπερ ἤδη ἤρξατο ἐξεταζόμενον καὶ ἀντιμετωπιζόμενον ὑπὸ τὸ λαμπρὸν φῶς τῶν ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς. Οὕτως αἱ χριστιανικαὶ ἀντιλήψεις σχετικῶς πρὸς τοὺς δυστυχοῦντας, αἵτινες δυσκόλως θὰ ἠδύναντο νὰ μεταποιηθῶσιν εἰς πρᾶξιν εἰς μεγάλην κλίμακα ὑπὸ τὸ εἰδωλολατρικὸν Κράτος, ἐνεσωματώθησαν ἤδη εἰς πλῆρες σύστημα φιλανθρωπίας. Τὸ Κράτος, σὺν τῇ ἐπιστροφῇ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς δημευθείσης περιουσίας αὐτῆς κατὰ τοὺς διωγμούς, κατεκύρωσεν ἐπίσης ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τὰς περιουσίας τῶν ἐγκαταλειφθέντων ἐθνικῶν ἱερῶν[1], ὡς καὶ τὴν τῶν ναῶν τῶν αἱρετικῶν[2]. Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐπετράπη ἐπίσης ὑπὸ τοῦ νόμου νὰ δέχηται κληρονομίας καὶ δωρεὰς ἢ ἀφιερώσεις, ἃς εὐσεβεῖς χριστιανοὶ προσέφερον διὰ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς [3]. Καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες ἦσαν λίαν γενναιόδωροι, τόσον εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοκρατορικῶν χρημάτων πρὸς διανομὴν εἰς τοὺς ἐνδεεῖς[4], ὅσον καὶ εἰς ὑλικὴν ὑποστήριξιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς περιπτώσεις ἀνάγκης[5]. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀπέκτησεν ἀρκετὰ οἰκονομικὰ μέσα, ἅπερ ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν θεραπείαν τῶν πολλαπλῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς.

Οὐχ' ἧττον, ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ Ἐκκλησία οὐδέποτε ἠμέλησε τὸ φιλανθρωπικὸν αὐτῆς ἔργον, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν περίοδον, καίτοι εὑρίσκετο ὑπὸ δυσμενεστάτας συνθήκας λόγῳ τῶν διωγμῶν. Ὁ Κύριος καὶ Ἱδρυτὴς αὐτῆς εἶχεν εἴπει· «Τοὺς πτωχοὺς πάντοτε ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν» (Ἰω. 2.8) καί, ἀληθῶς εἰπεῖν, ἡ Ἐκκλησία εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῶν πτωχῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς. Τὰ πρῶτα αὐτῆς μέλη προῆλθον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς τάξεως τῶν πτωχῶν. Ὑπῆρξεν ἐν κυριολεξίᾳ ἡ «Ἐκκλησία τῶν πτωχῶν». Ἀπόδειξις τούτου εἶναι αἱ ἐξακολουθητικαὶ προτροπαὶ τῶν Ἀποστόλων πρὸς τοὺς συγχρόνους αὐτῶν νὰ ἀναλάβωσι τὴν μέριμναν τῶν πτωχῶν. Ὁ Παῦλος εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις εἰσηγεῖται εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Γαλατίας καὶ τῆς Κορίν-

1. Cod. Theod, XVI, 20.
2. Cod. Theod., XVI, 43,52,65 κλπ.
3. Εὐσεβ. Ἐ. Ἱ. Χ, 2, MPG, 20,845Bἑξ. Cod. Theod., XVI, 2.4, Γρηγορ. Ναζιανζ. Ἐπιστ. 6, MPG. 37,121A9: «Πολλοὶ καὶ ὅλων οἴκων ἐμποιουμένων εἰς ἐκκλησίας ἠνέσχοντο οἱ δὲ καὶ παρ' ἑαυτῶν πᾶσαν προήκαντο τὴν περιουσίαν καὶ τὴν καλλίστην ἐπραγματεύσαντο πραγματείαν γενέσθαι διὰ τὸ ἐκεῖ πλοῦτον πένητες. Μὴ τοίνυν σπείρητε φειδομένως, ἵνα πλουσίως θερίσητε... Πάντα μεθ' ἡδονῆς καὶ φαιδρότητος ἐπιδόντες ἡμῖν ἢ ἀποδόντες ὡς οἰκεῖα τὰ τοῦ Θεοῦ».
4. Ὅρα πλείω ἐν Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ, τόμ. Β (Ι), σελ. 81/2.
5. Θεοδωρήτου, Ἐ. Ἱ. Ι,. 10, MPG.

θου τὸ σύστημα τῶν λογιῶν ἀνὰ πᾶσαν πρώτην ἡμέραν τῆς ἑβδομάδος, ἵνα δι' αὐτῶν ἀνακουφίσωσι τὴν πάσχουσαν ἀδελφὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων (1 Κορ. 16.1-3). Τὸ πρόβλημα τῶν πτωχῶν ἐγένετο ὀξύτερον κατὰ τοὺς διωγμοὺς λόγῳ τῆς δημεύσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ τῆς τῶν ἰδιωτῶν Χριστιανῶν. Ἐν τούτοις ἀκόμη καὶ τότε ἡ Ἐκκλησία εὗρε τρόπον νὰ ἀποκτήσῃ τὰ μέσα πρὸς συνέχισιν τοῦ φιλανθρωπικοῦ ἔργου αὐτῆς. Αἱ οἰκονομικαὶ αὐτῆς πηγαὶ κυρίως αἱ προσφοραὶ διὰ τὴν θείαν Εὐχαριστίαν, ἑκούσιοι ἑκούσιοι δωρεαί, «τὰ διδόμενα κατ' ἐντολὴν Θεοῦ τῶν δεκατῶν καὶ τῶν ἀπαρχῶν τῶν καρπῶν» καὶ τὰ ἑκουσίως ὑπὲρ τῶν πτωχῶν προσφερόμενα, τιθέμενα εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐπισκόπου[1], ἔρανοι ἐν τοῖς ναοῖς ἀνὰ πᾶσαν Κυριακήν, τὴν τοῦ Κυρίου λεγομένην ἡμέραν[2], καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις[3]. Εἰς εὐπόρους χριστιανοὺς καὶ μάλιστα γυναῖκας ἀνετίθετο ἡ ἐπίσκεψις τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν ἐν θλίψεσι καὶ ἀνάγκαις[4]. Μέγα μέρος τῆς ὑπὲρ τῶν πτωχῶν μερίμνης αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία ἀνέθεσεν εἰς τοὺς διακόνους, οἵτινες ὤφειλον νὰ ἐπισκέπτωνται πάντας τοὺς δεομένους ἐπισλέψεως καὶ νὰ ἀναγγέλλωσιν εἰς τὸν ἐπίσκοπον αὐτῶν περὶ τῶν θλιβομένων καὶ τῶν ἐχόντων ἀνάγκης βοηθείας. ὁ δὲ ἐπίσκοπος, ἐὰν δὲν διέθετεν ὁ ἴδιος τὰ μέσα πρὸς βοήθειαν τῶν πασχόντων, ἐποιεῖτο ἔκκλησιν πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς καὶ ἐξ αὐτῶν συλλογὴν ποιούμενος, διηκόνει τοῖς ὀρφανοῖς καὶ ταῖς χήραις ἐν δικαιοσύνῃ[5]. «Ἐκ τῶν δικαίου οὖν κόπου τῶν πιστῶν, παραγγέλλει ὁ συγγραφεὺς τῶν Ἀποστολικ,ν Διαταγῶν, τρέφετε καὶ ἀμφιέννυτε τοὺς ὑστερουμένους καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν χρήματα διατάσσετε διακονοῦντες εἰς τοὺς ἀγορασμοὺς τῶν ἁγίων, ρυόμενοι δούλους, αἰχμαλώτους, δεσμίους, ἐπηρεαζομένους, ἥκοντας ἐκ καταδίκης, διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τυράννων εἰς μονομαχίαν εἰς θάνατον»[6]. Αἱ τοπικαὶ ἐκκλησίαιού οὐδέποτε ἠμέλουν τὸ καθῆκον τῆς ἀρωγῆς ἀδελφῶν ἐκκλησιῶν ὁπωσδήποτε πασχουσῶν ἢ ἐν θλίψεσι διατελουσῶν, καὶ μάλιστα εἰς περιπτώσεις διωγμῶν

1. Διδαχή, XIII, 3-7, ΒΕΠ, 2,219/20, Διαταγαὶ Ἀποστόλων, Β, XXV, 2-3, ΒΕΠ, 2,32/3.

2. Ἰουστίνου, Ἀπολογία I, 67, MPG, 6, 429C6 ἑξ.: «Ο ἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι, κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ βούλεται δίδωσι· καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε χήραις καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξένοις καὶ ἁπλῶς τοῖς ἐν χρείᾳ κηδεμὼν γίνεται».

3. Ὁ Μαρκίων προσέφερε τὸ μυθῶδες διὰ τὴν ἐποχήν του ποσὸν τῶν 200.000 σηστερτίων εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινότητα τῆς Ρώμης, ἥτις ἐπέστρεψεν αὐτῷ τοῦτο, ὅτε οὗτος κατεδικάσθη ὡς αἱρετικός. Συχνότατα εἰς περιπτώσεις κοινῶν συμφορῶν ἢ διωγμῶν, οἱ ἐπίσκοποι ἀπετείνοντο πρὸς τοὺς χριστιανοὺς αὐτῶν, αἱ εἰσφοραὶ δὲ αὐτῶν ἀνήρχοντο συνήθως εἰς ποσὰ λίαν σημαντικά. Κατὰ μίαν τοιαύτην εὐκαιρίαν ἐν Καρχηδόνι συνελέγησαν 100.000 σηστερτίων (Κυπριανοῦ, Ἐπιστ. 62, MPL, 3,375).

4. E. Oliver, SACC σελ. 33.

5. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, Δ' VIII, 4, ΒΕΠ, 2, 72.

6. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, Δ' IX, 2, ΒΕΠ, 2, 72.

ἢ ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν. Ὀνομαστὴ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο εἶχε καταστῇ ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἥτις ἐκέρδησεν ἐπαξίως τὸν τίτλον τῆς «προκαθημένης τῆς ἀγάπης», ὅν ἐπένειμεν αὐτῇ ὁ Θεοφόρος Ἰγνάτιος λίαν ἐνωρίς, περὶ τὸ τέλος τοῦ πρώτου αἰῶνος[1]. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὁ Διονύσιος Κορίνθου οὐχὶ ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου ἠδύνατο νὰ γράφῃ πρὸς τοὺς Ρωμαίους. «Ἐξ ἀρχῆς γὰρ ὑμῖν ἔθος ἐστὶ τοῦτο, πάντας μὲν ἀδελφοὺς ποικίλως εὐεργετεῖν, ἐκκλησίαις τε πολλαῖς ταῖς κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐφόδια πέμπειν ὧδε μὲν τὴν τῶν δεομένων πενίαν ἀναψύχοντες, ἐν μετάλλοις δὲ ἀδελφοῖς ὑπάρχουσιν ἐπιχορηγοῦντες, δι' ὧν πέμπετε ἀρχῆθεν ἐφοδίων πατροπαράδοτον ἔθος Ρωμαίων Ρωμαῖοι διαφυλάττοντες, ὃ οὐ μόνον διατετήρηκεν ὁ μακάριος ὑμῶν ἐπίσκοπος Σωτήρ, ἀλλὰ καὶ ἐπηύξησεν»[2]. Ἐκ τοῦ Κυπριανοῦ μανθάνομεν ἐπίσης ὅτι ὅταν ἄγριαι ὀρδαὶ καὶ λησταὶ τῶν πέριξ εἰσέβαλον εἰς τὴν Νουμιδίαν, ἡ ἐκκλησία τῆς Καρθαγένης συνέλεξεν 100.000 σηστερτίους πρὸς βοήθειαν τῶν πληγεισῶν ὑπὸ τῶν ἐπιδρομέων ἐκκλησιῶν[3]. Κατὰ γενικῶς καθιερωθεῖσαν πρακτικήν, ὅταν ἐκκλησία τις σκληρῶς ἐδοκίμαζετο ὑπὸ συμφορῶν, προκαλουμένων συνήθως ὑπὸ διωγμῶν, λοιμῶν, λιμῶν καὶ πολέμων, αἱ ἀδελφαὶ ἐκκλησίαι ἔσπευδον εἰς βοήθειαν αὐτῶν.

Ἀλλ' εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἠθικὴ περὶ καθήκοντος ἀντίληψις τῆς περιόδου ταύτης δὲν περιώριζε τὴν ἄσκησιν τῶν ἔργων τῆς ἀγάπης εἰς ἀδελφοὺς ἐν τῇ πίστει μόνον, ἀλλ' ἀπεξέτεινεν αὐτὴν καὶ ἔξω τοῦ κύκλου τῶν πιστῶν, εἰς τοὺς ἐθνικούς, οὓς ἐξ ἴσου ὑπελάμβανεν ἀξίους τοῦ χριστιανικοῦ ἐλέους. Καὶ αὐτὸς ὁ διώκτης τῶν Χριστιανῶν Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης, ἀδυνατεῖ νὰ ἀποκρύψῃ τὸν θαυμασμὸν αὐτοῦ διὰ τὴν ἀπεριόριστον ἀγάπην τῶν Χριστιανῶν μεθ' ἧς εὐηργέτουν ἀδιακρίτως τοὺς πάσχοντας, ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐθνικὸν ἀρχιερέα τῆς Γαλατίας Ἀρσάκιον, πρὸς ὃν γράφει· «Ἐπειδὴ γάρ, οἶμαι, συνέβη τοὺς πένητας ἀμελεῖσθαι παρορωμένους ὑπὸ τῶν ἱερέων, οἱ δυσεβεῖς Γαλιλαῖοι, κατανοήσαντες ἐπέθεντο ταύτῃ τῇ φιλανθρωπίᾳ» τρέφουσιν οὐ μόνον τοὺς ἑαυτῶν πτωχούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἡμετέρους[4]. Ὁποίαν δὲ ἐντύπωσιν προυξένει ἡ μετ' ἀγάπης καὶ πρὸς πάντας ἀδιακρίτως ἄσκησις τῆς φιλανθρωπίας ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, δείκνυται καὶ ἐκ τῆς ἀποπείρας τοῦ Ἰουλιανοῦ νὰ εἰσαγάγῃ τὰς χριστιανικὰς μεθόδους φιλανθρωπίας εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἀναζωογονηθέντα πρὸς στιγμὴν ἐθνισμόν[5]. Ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας περιγράφει τὴν ἐξαίρετον διαγωγὴν τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀλεξανδρείας κατὰ τὴν διάρκειαν λοιμοῦ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ,

1. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμ., πρόλογος, ΒΕΠ, 2,274.
2. Παρ' Εὐσεβίῳ, Ἐ. Ἱ. IV., 23, MPG, 20,388Β.
3. Ἐπιστολὴ 62, MPL, 4,375 ἑξ.
4. Ἰουλιανοῦ Ἀποστ. Ἐπιστ. 89, Σωζόμ., Ἐ. Ἱ. V, 16, MPG, 67, 1261-65.
5. K. Latourette, HEC, Τόμ, I, σελ. 246.

οἵτινες ἐκ πολλῆς ἀγάπης καὶ φιλανθρώπων αἰσθημάτων κινούμενοι ἐπέδειξαν τοιαύτην αὐταπάρνησιν, ὥστε ἐθυσίασαν ἑκουσίως καὶ αὐτὴν τὴν ζωήν των περιθάλποντες, πλὴν τῶν Χριστιανῶν, καὶ τοὺς ἐθνικοὺς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι πληγέντες ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ ἔκειντο ἀσθενεῖς καὶ ἀβοήθητοι, ἢ καὶ ἀπερριμμένοι εἰς τὰς ὁδοὺς ἡμιθανεῖς, ἢ νεκροὶ καὶ ἀκήδευτοι, ἐγκαταλελειμμένοι καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν συγγενῶν αὐτῶν[1]. Παρομοίαν εἰκόνα παρέχει ἡμῖν καὶ ὁ διάκονος Πόντιος περὶ τῆς διαγωγῆς τῶν Χριστιανῶν τῆς Καρχηδόνος κατὰ τὸν ἐπισυμβάντα ἐκεῖ λοιμόν, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κυπριανοῦ[2]. Ἐπίσης, ὡς ἱστορεῖ ὁ Εὐσέβιος[3], συνεπείᾳ τοῦ κατ' Ἀρμενίων πολέμου τοῦ Μαξιμίνου, οὗτινος ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἀφάνταστος δυστυχία τοῦ λαοῦ ἐκ λοιμοῦ καὶ λιμοῦ ἀποθνήσκοντος κατὰ μυριάδας εἰς ἑκάστην πόλιν, οἱ Χριστιανοὶ μόνοι «ἐν τηλικαύτῃ κακῶν περιστάσει τὸ συμπαθὲς καὶ φιλάνθρωπον ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενοι διὰ πάσης ἡμέρας» ἀνέλαβον τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν καὶ τὴν διατροφὴν καὶ περίθαλψιν τῶν πενήτων καὶ τῶν ἀσθενῶν.

Πόσον μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ στοργὴ καὶ ἡ μέριμνα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας περὶ τῶν πτωχῶν καὶ τῶν δυστυχῶν, δείκνυται καὶ ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ διακόνου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης Λαυρεντίου, ὅστις, ἐπὶ τῇ διαταγῇ τοῦ διοικητοῦ τῆς Ρώμης ὅπως ἡ Ἐκκλησία παραδώσῃ εἰς αὐτὸν πάντας τοὺς θησαυροὺς αὐτῆς, συνεκέντρωσεν ὅλους τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τοὺς πτωχούς, οὓς συνετήρει ἡ Ἐκκλησία, καὶ δεικνύων αὐτοὺς εἰς τὸν διοικητὴν εἶπεν εἰς αὐτόν· «Ἰδοὺ οἱ θησαυροὶ ἡμῶν. Λάβε αὐτοὺς καὶ ποίησον χρῆσιν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς πόλεως καὶ σαυτοῦ»[4]. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου μνημονευόμενον γεγονός, ὅτι τῷ ἔτει 250 μ.Χ. ἡ χριστιανικὴ κοινότης τῆς Ρώμης συνετήρει δι' ἰδίων μέσων ὑπὲρ τὰς 1500 «χήρας σὺν θλιβομένοις»[5], παρέχουσιν ἡμῖν ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δυστυχῶν καὶ τῶν ἐν διαφόροις θλίψεσι καὶ ἀνάγκαις εὑρισκομένων, οὓς ἐπροστάτευε καὶ συνετήρει ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα. Ἀναρίθμητα δὲ εἶναι τὰ χωρία εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν τῶν πρώτων χρόνων καὶ ἄπειρα τὰ παραδείγματα, ἅτινα ζωγραφίζουσι ζωηρῶς τὴν μητρικὴν στοργήν, μεθ' ἧς ἡ Ἐκκλησία περιέθαλπε τὰς δυστυχεῖς καὶ ἀπηλπισμένας ἀνθρωπίνας ὑπάρξεις, αἵτινες

Συστηματοποίησις καὶ ὀργάνωσις τῶν ἔργων τῆς ἀγάπης

Ἀλλ' ὁσονδήποτε μέγα καὶ ἂν ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν πτωχῶν καὶ τῶν δυστυχῶν κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου περίοδον ἀνεκόπτετο σοβαρῶς ὑπὸ τῶν εἰδικῶν καὶ ἐξόχως δυσμενῶν συν-

1. Παρ' Εὐσεβίῳ, Ἐ. Ἱ., VII. 22. 7, MPG, 20,688C.
2. Pontius, De vita et passioni St. Cypriani, C. ix. MPL, 3,1548-9.
3. Ἐ. Ἱ., IX, 8. 14,MPG, 20, 816C-817CD.
4. Ἀμβροσίου, De off. Ministrorum, II, MPL, 16,149.
5. Παρ' Εὐσεβίῳ Ἐ. Ἱ., VI, 43, MPG, 20,621A9.

εἶχον πέσει θύματα τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας τῆς ἐποχῆς, καὶ διὰ τὰς ὁποίας πολὺ ὀλίγην συμπάθειαν ἠσθάνετο ὁ ἐθνικὸς κόσμος.
θηκῶν, ὑφ' ἃς αὕτη ἐτέλει ἐντὸς τοῦ ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὴν διακειμένου εἰδωλολατρικοῦ Κράτους. Ὅταν ὅμως αὐτὸ τοῦτο τὸ Κράτος προσηλυτίσθη εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἡ Ἐκκλησία οὗρε πᾶσαν εὐκαιρίαν καὶ ἄνεσιν νὰ ὀργανώσῃ συστηματικώτερον τὸ ἔργον τῆς φιλανθρωπίας. Τὸ Κράτος ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας οὐδεμίαν προσπάθειαν κατέβαλλεν ἐπὶ σκοπῷ καλλιτερεύσεως τῆς καταστάσεως τῶν πτωχῶν, καταλιπὸν τὸ ὅλον ἔργον τῆς ἀνακουφίσεως καὶ προστασίας αὐτῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπίσκοποι, οἵτινες οὐχὶ σπανίως διέθετον τὴν προσωπικὴν αὐτῶν περιουσίαν εἰς τὴν περίθαλψιν τῶν πτωχῶν, ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς τὰ μᾶλλον ἔμπιστα ὄργανα εἰς χεῖρας τῶν ὁποίων τὸ Κράτος ἠδύνατο νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν διαχείρισιν τῆς μερίμνης αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν πτωχῶν[1]. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ Κράτος ἀπέδειξεν ἑαυτὸ ἀληθῶς ἀνεκτίμητον συνεργάτην τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ κοινωνικὸν αὐτῆς ἔργον. Οἱ αὐτοκράτορες οὐ μόνον ἐνεθάρρυνον τοὺς ἐπισκόπους νὰ ἀνοικοδομήσωσι τοὺς ἐκ τῶν διωγμῶν καταστραφέντας ναούς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι ἀνήγειρον θαυμάσια χριστιανικὰ ἱερὰ δι' ἐξόδων τοῦ Κράτους καὶ ἐπροίκιζον αὐτὰ διὰ σημαντικῶν εἰσοδημάτων[2]. Οἱ ναοὶ ἤρχισαν ἤδη νὰ ἐξελίσσωνται εἰς σπουδαῖα κέντρα οὐ μόνον θρησκευτικῆς λατρείας, ἀλλ' ἐν ταὐτῷ καὶ εἰς κέντρα κοινωνικῆς δραστηριότητος καὶ πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων. Ἵνα πραγματοποιήσῃ τοὺς ὑψηλοὺς αὐτῆς σκοποὺς ἡ Ἐκκλησία ἀνήγειρε καὶ ὠργάνωσε παρὰ τοὺς ναοὺς οἰκοδομήματα παντὸς εἴδους, ἅτινα ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐπιτελείων τῆς πνευματικῆς καὶ φιλανθρωπικῆς αὐτῆς δράσεως. Ἰδέαν τινὰ τῆς κατὰ τοιοῦτον τρόπον βαθμηδὸν ὀργανουμένης χριστιανικῆς φιλανθρωπίας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Εὐσεβίου ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων τῆς ἐν Τύρῳ Βασιλικῆς, ἣν ᾠκοδόμησεν ὁ Κωνσταντῖνος δι' ἰδίων ἐξόδων καὶ ἐπλούτισε διὰ προσθέτων «ἐκτὸς τοῦ νεὼ ἐξεδρῶν καὶ οἴκων μεγίστων εὐτέχνως συνεζευγμένων ταῖς πλευραῖς τοῦ ναοῦ καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον εἰσβολαῖς» ἡνωμένων[3]. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς λέγει, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει περιεβάλλετο ὑπὸ ἐκτεταμένου ὑπαιθρίου περιβόλου,

1. Uhlhorn, CCAC, σελ. 264

2. Ὁ μέγας Κωνσταντῖνος, πλὴν τῆς Βασιλικῆς ἐν Τύρῳ, ᾠκοδόμησε τὸν ναὸν τῶν Ἀποστόλων καὶ ἄλλα χριστιανικὰ ἱερά, δι' ὧν ἐκόσμησε τὴν πρωτεύουσαν αὐτοῦ. Ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἑλένη ἔκτισε τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἄλλους τοιούτους ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἄλλαις πόλεσιν. Ἡ Εὐδοκία, σύζυγος Θεοδοσίου τοῦ ΙΙ, τῷ 437, μεταβαίνουσα εἰς Ἁγίους τόπους ἐπεσκέφθη τὴν Ἀντιόχειαν δι' ὀλίγον χρόνον. Ἐπιστρέψασα ἔπεισε τὸν Θεοδόσιον νὰ κτίσῃ μεγάλην Βασιλικὴν καὶ δημόσια λουτρὰ εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην πόλιν (Ἀμάντου, μν. ἔργ., σελ. 103Ξ. Τόσον ἡ Εὐδοκία, ὅσον καὶ ἡ ἀδελφὴ τοῦ Θεοδοσίου Πουλχερία ἀφιέρωσαν τὰ βασιλικὰ αὐτῶν εἰσοδήματα εἰς φιλανθρωπικὰ ἔργα (ἔνθ' ἀν., σελ. 104).

3. Εὐσεβ., Ἐ. Ἱ., X, 4, MPG, 20,868A.

περικλειομένου ὑπὸ συστήματος ὑποστέγων, κατοικιῶν, λουτρῶν καὶ καταφυγίων διὰ τὴν φρουρὰν μετὰ πολλῆς τέχνης ᾠκοδομημένων[1].

Σαφεστέραν ἰδέαν περὶ τῆς περὶ τοὺς ναοὺς ὀργανωθείσης χριστιανικῆς φιλανθρωπίας λαμβάνομεν ἐκ τοῦ διασωθέντος σχεδίου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ πρὸ τῆς μετατροπῆς αὐτοῦ εἰς τὸν σημερινὸν ναὸν κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα. Παρομοίας μαρτυρίας ἀποτελοῦσι τὰ διασωθέντα ἐρείπια μεγάλων οἰκοδομημάτων πέριξ παλαιῶν ναῶν ἐν Συρίᾳ (Turmanim, Calet — Serman καὶ ἀλλαχοῦ), ὡς καὶ πληροφορίαι κατεσπαρμέναι εἰς τὰ διάφορα ἔργα ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἄλλων συγγραφέων, ἑλλήνων καὶ λατίνων[2]. Τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἑλληνικῶν βασιλικῶν, ἐχρησίμευον ὡς κατηχουμενεῖα, κατοικίαι τῶν κληρικῶν τῶν ναῶν, ἑστίαι μετ' ἐπικοινωνουσῶν αἰθουσῶν, ἢ ἑστιατορίων διὰ τοὺς πτωχοὺς καὶ ἄλλα διαμερίσματα διὰ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς, ἔνθα οἱ ξένοι, οἱ ἀσθενεῖς, οἱ γέροντες καὶ τὰ ὀρφανὰ ἐτύγχανον περιθάλψεως[3].

Ἀλλ' ἡ περίθαλψις τῶν πτωχῶν ὑπὸ μορφὴν μεμονωμένης ἑκουσίας φροντίδος, ἢ δώρων ἀτομικῶν, ἢ τοῦ ὅλου ἐκκλησιάσματος, ἀπεδείχθη ἀνεπαρκὴς πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ὅλου προβλήματος, οὕτω δέ, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, ἐγεννήθη ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματικωτέρας ὀργανώσεως αὐτῆς. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ περὶ τῶν δεομένων βοηθείας μέριμνα ἤρξατο προσλαμβάνουσα μορφὴν διαρκοῦς καὶ ἐπιμεμελημένης ἐπιστασίας, ἥτις ὡδήγησε βαθμηδὸν εἰς τὴν συστηματικὴν ὀργάνωσιν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων ἐφωδιασμένων δι' εἰδικευμένου προσωπικοῦ καὶ εἰδικῶν ἐγκαταστάσεων[4]. Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου ἡ φιλανθρωπία ὀργανοῦται εἰς ὡρισμένην μορφὴν καὶ ὡλοκληρωμένον σύστημα. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος, βεβαίως, καὶ τὸ ἐθνικὸν Κράτος εἶχον νὰ ἐπιδείξωσι σποραδικάς τινας πράξεις ἐλέους καὶ συμπαθείας πρὸς τοὺς πάσχοντας, ἀλλ' ἡ συμπάθεια καὶ ἡ καλωσύνη οὐδέποτε εἰς τὸ παρελθὸν εἶχον ὀργανωθῆ εἰς σύστημα ἐνεργοῦ φιλανθρωπίας, ὡς ἐκείνη, ἣν ἐνέπνευσεν ἡ «δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη» Χριστιανικὴ Πίστις.

Εἰς τὴν συστηματικωτέραν ὀργάνωσιν τῆς φιλανθρωπίας συνετέλεσε τὰ μέγιστα καὶ τὸ κῦρος τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου εἶχεν ὑπαχθῆ βαθμιαίως ἡ διανομὴ τῆς πρὸς τοὺς πτωχοὺς βοηθείας. Ὁ ἐπίσκοπος ὅστις μέχρι τοῦδε ἤσκει ἁπλῆν ἐποπτείαν ἐπὶ τοῦ ἔργου τῆς περιθάλψεως τῶν πτωχῶν, ἐγένετο ἤδη προστάτης τῶν πτωχῶν καὶ διαχειριστὴς τῶν ἐλεημοσυνῶν. Ἀνώτεροι ἐκκλησιαστικοὶ λειτουργοὶ πλαισιούμενοι ὑπὸ τοῦ καταλλήλου προσωπικοῦ διένεμον εἰς τὰς πτωχὰς τάξεις βοηθήματα εἰς τεραστίαν

4. Εὐσεβίου, Βίος Κωνστ., IV, 59, MPG, 20,1209B.
2. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντ. Ἀρχαιολογία, I, σελ. 241.
3. Γ. Σωτηρίου, ἔνθ' ἀν., σελ. 238.
4. E. Oliver, SACC, σελ. 55.

κλίμακα. Παρὰ τάς συνεχεῖς ἀνταραχὰς τῆς ἐποχῆς ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ γενικὸν κανόνα ἀπήλαυεν ἀπολύτου σεβασμοῦ, ἀκόμη καὶ ἐκ μέρους τῶν πλέον ἀγροίκων βαρβάρων, καὶ οὕτως ἡ Ἐκκλησία, ὡς προνομιοῦχος γαιοκτήμων, διεχειρίζετο πλεῖστα ὅσα μέσα καὶ οἰκονομικοὺς πόρους διὰ νὰ ἀνταποκρίνηται πλήρως εἰς τὸ φιλανθρωπικὸν αὐτῆς ἔργον[1]. Καί, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Uhlhorn, «ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χάους τῶν χρόνων ἐκείνων ἡ Ἐκκλησία ἵστατο ὡς ἡ μόνη δύναμις, ἥτις διέφευγε τὴν γενικὴν καταστροφὴν καὶ συνέχιζε τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς, ἀποβᾶσα τὸ καταφύγιον ὅλων τῶν καταπιεζομένων καὶ πασχόντων. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς συγχύσεως, ὅτε πᾶσα ἄλλη βοήθεια ἀπετύγχανεν, ἡ Ἐκκλησία μόνη ἔτεινε χεῖρα βοηθείας πρὸς τὸν διωκόμενον καὶ περίτρομον λαόν» [2]. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἑξῆς δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὸ φιλανθρωπικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας ἀναπτυσσόμενον εἰς μεγάλα καὶ ἀνεξάρτητα ἱδρύματα, νοσοκομεῖα, πτωχοκομεῖα, παρθεναγωγεῖα, γηροκομεῖα, ξενοδοχεῖα κ.τ.τ., ἱδρυθέντα ὑπὸ μεγάλων Πατέρων καὶ ὑπὸ ἁπλῶν Χριστιανῶν. Ὁ Σωζόμενος[3] μνημονεύει τῆς ἱδρύσεως τοῦ πρώτου νοσοκομείου ἐν Ἐδέσῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ τετάρτου αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου. Ὁ Βασίλειος, ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, ᾠκοδόμησεν ἰδίαις δαπάναις τὴν περίφημον Βασιλειάδα (370 μ.Χ.)[4], συνισταμένην ἐκ μεγάλου ἀριθμοῦ οἰκοδομημάτων, ἐν οἷς ἐστεγάζοντο νοσοκομεῖον διὰ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ ποικίλα ἄλλαι ὑπηρεσίαι πρὸς παροχὴν παντὸς εἴδους βοηθείας εἰς τοὺς ξένους, τοὺς πτωχούς, τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τοὺς ὁπωσδήποτε ἐν ἀνάγκαις διατελοῦντας. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἱδρύματος τούτου, λέγει· «Μικρὸν ἀπὸ τῆς πόλεως πρόελθε, καὶ θέασαι τὴν καινὴν πόλιν, τὸ τῆς εὐσεβείας ταμεῖον, τὸ κοινὸν τῶν ἐχόντων τὸ θησαύρισμα, εἰς ὃ τὰ περιττὰ τοῦ πλούτου, ἤδη δὲ καὶ τὰ ἀναγκαῖα ταῖς ἐκείνου (τοῦ Βασιλείου) παραινέσεσιν ἀποτίθεται... ἐν ᾧ νόσος φιλοσοφεῖται καὶ συμφορὰ μακαρίζεται καὶ τὸ συμπαθὲς δοκιμάζεται»[5]. Ὁ Βασίλειος ἐβοήθησεν ἐπίσης εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ ἄλλων νοσοκομείων, καὶ πτωχοτροφείων εἰς τὴν πέριξ τῆς Καισαρείας χώραν[6], καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἓν ἐξ αὐτῶν πρὸς περίθαλψιν τῶν λεπρῶν, τὸ πρῶτον νοσοκομεῖον ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς ἱστορίας γνωστῶν νοσοκομείων τοῦ εἴδους τούτου[7]. Ὁ Χρυσόστομος ἐπίσης, κατὰ τὸν βιογράφον αὐτοῦ Παλλάδιον[8], οἰκοδομεῖ νοσοκο-

---

1. E. Oliver, SACC, σελ. 56.
2. G. Uhlhorn, CCAC, σελ. 264.
3. Ἐ. Ἱ., III, 16, MPG, 67,1092C.
4. Μ. Βασιλ. Ἐπ. 94 MPG, 32,488B.
5. Ἐπιτάφιος εἰς Μασίλειον, 63, MPG, 36,577C.
6. Βασιλείου, Ἐπιστ. 142, 143, MPG, 32,592/3.
7. E. Oliver, SACC, σελ. 62.
8. Βίος Ἰω. Χρυσοστόμου, 5, MPG, 47,20, στ. 42.

μεῖα, ἐν οἷς τοποθετεῖ ὡς προσωπικὸν δύο εὐλαβεῖς πρεσβυτέρους, ἰατρούς, μαγείρους καὶ ἀνεγνωρισμένης τιμιότητος ἀγάμους ἐργάτας, ἵνα δύνανται ἀπερισπάστως νὰ περιθάλπωσι τοὺς ἐν τῇ πόλει ξένους ἐκείνους, οἵτινες ἐν περιπτώσει ἀσθενείας δὲν θὰ εἶχόν τινα νὰ μεριμνήσῃ περὶ αὐτῶν, καὶ τοῦτο διά τε τὸ ἀγαθὸν καθ' ἑαυτὸ καὶ τὴν τοῦ Σωτῆρος δόξαν. Ὁ δὲ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς «πᾶσαν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καθιέρωσε τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ τῇ κατὰ Ναζιανζόν, εἰς τὴν τῶν πτωχῶν διακονίαν»[1].

Μικρὸν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἡ Φαβιόλα, εὐγενὴς Ρωμαία κυρία, ἵδρυσε νοσοκομεῖον ἐν Ρώμῃ[2], πιθανῶς τὸ πρῶτον ὠργανωμένον νοσοκομεῖον εἰς τὴν Δύσιν, ὡς ἔργον μετανοίας, καί, καθὼς λέγει ὁ Lecky, «τὸ δένδρον τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, ὅπερ ἐφυτεύθη διὰ χειρὸς τῆς γυναικὸς ταύτης, ἥπλωσε τὴν σκιὰν αὐτοῦ εἰς ὅλα τοῦ κόσμου τὰ πλάτη, ὑπὸ τὴν ὁποίαν θὰ εὑρίσκωσιν ἀνακούφισιν μέχρι τέλους τοῦ παρόντος αἰῶνος οἱ ὀδυνηρότεροι πόνοι τῆς χειμαζομένης ἀνθρωπότητος»[3]. Εἰς τὸ νοσοκομεῖον τῆς Φαβιόλας πάσχοντα πρόσωπα ἐκ τῶν τρομερωτέρων παραμορφώσεων καὶ ἀσθενειῶν εὕρισκον καταφύγιον καὶ περίθαλψιν. Τοιαύτης στοργῆς δ' ἀπήλαυον ἐκεῖ οἱ ἀσθενεῖς, ὥστε, καθὼς λέγει ὁ Ἱερώνυμος, «οἱ πτωχοὶ ηὔχοντο νὰ ἀσθενήσωσιν, ἐὰν ἐπρόκειτο μόνον νὰ τύχωσι τῆς φροντίδος ταύτης»[4]. Οἱ φίλοι τοῦ Ἱερωνύμου, ἐκτὸς τῆς ἄλλης φιλανθρωπικῆς δράσεως αὐτῶν, κατέβαλον μεγάλας προσπαθείας εἰδικῶς πρὸς ἵδρυσιν νοσοκομείων, ἐξ ὧν γνωστὰ τυγχάνουσιν ἕν, τὸ ὁποῖον ἵδρυσεν ὁ Παμμάχιος ἐν Πόρτῳ, καὶ ἕτερον ἕν, ὅπερ ἵδρυσαν ὁ Παυλῖνος καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Θηρεσία εἰς Νόλαν[5]. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἡ Πουλχερία, ἀδελφὴ Θεοδοσίου τοῦ νεωτέρου, ᾠκοδόμησε καὶ ἐπροικοδότησε διάφορα ἄλλα νοσοκομεῖα ἐν Κωνσταντινουπόλει[6]. Γενικῶς δ' εἰπεῖν, καθ' ὅλους τοὺς μετέπειτα χρόνους, ἱδρύματα τοιούτου εἴδους ἠγέρθησαν εἴτε ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ὑπὸ εὐπόρων καὶ εὐσεβῶν Χριστιανῶν εἰς πᾶσαν γωνίαν τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας[7] πρὸς ἄσκησιν κοινωνικοῦ ἔργου εἰς τοιαύτην κλίμακα, ἥτις ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστος μέχρι τοῦδε. Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ Σύνοδοι ἐξ ἄλλου ἐνέπνεον τὸ φιλανθρωπικὸν τοῦτο κίνημα, τονίζουσαι τὸ καθῆκον τῶν τε κληρικῶν καὶ τῶν λαϊκῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας νὰ συντηρῶσι, τρέφωσι καὶ ἐνδύωσι τοὺς πτωχούς, αἱ προτροπαὶ δ' αὗται ἐτύγχανον κοινῆς ἀποδοχῆς προσεπικυρούμεναι καὶ ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν πασῶν τῶν πόλεων[8].

---

1. Ἴσον τῆς Διαθήκης, MPG, 37,589.
2. Θεοδωρ., Ἐ. Ἱ. V, 19, MPG, 82,1237.
3. Παρὰ E. Oliver, SACC σελ. 62.
4. E. Oliver, ἔνθ' ἀν.
5. E. Oliver, ἔνθ' ἀν.
6. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 103.
7. Cod Theod., I, 2. 17. 22.
8. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 103.

Πρὸς τούτοις καὶ πολλοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας οὐδόλως ὑστέρησαν καὶ εἰς προσφορὰν πάσης φύσεως ἄλλων κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν, οἰκοδομήσαντες μόνιμα μνημεῖα ἐνδεικτικὰ τοῦ μεγάλου ἐνδιαφέροντος αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ. Εἷς ἐξ αὐτῶν ἦτο καὶ ὁ Θεοδώρητος, ἐπίσκοπος Κύρου, ὅστις ἀνήγειρε δημόσια οἰκοδομήματα, στοὰς καὶ λουτρὰ καὶ γεφύρας καὶ τῶν ἄλλων κοινωφελῶν ἔργων εἰς τὴν πόλιν αὐτοῦ ἐπεμελεῖτο ἐξόδοις τῆς Ἐκκλησίας[1].

Τὸ Κράτος ἀνεγνώρισεν ἐνωρὶς τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς φιλανθρωπίας, ὡς αὕτη ἐνηργεῖτο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, γενόμενον καὶ τὸ ἴδιον κήρυξ τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας. «Ἡ ἀληθὴς λατρεία», λέγει εἰς τοὺς νόμους αὐτοῦ ὁ Οὐαλεντινιανὸς τῷ 364, «συνίσταται εἰς τὴν βοήθειαν τῶν πτωχῶν καὶ τὴν περίθαλψιν τῶν ἐν ἀνάγκαις»[2], καὶ ἐπιφορτίζει τοὺς ἐπισκόπους νὰ μεριμνῶσι περὶ τῶν πτωχῶν, ἵνα μὴ καταντῶσιν εἰς ἐπαιτείαν. Ἄλλοι αὐτοκράτορες ἀνέλαβον ὑπὸ τὴν εἰδικὴν προστασίαν αὐτῶν ὀρφανοτροφεῖα καὶ ἄσυλα ἀσθενῶν[3] καὶ διεκήρυττον, ὅτι ἡ ὑποστήριξις τῶν ἀσύλων, τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν πτωχῶν εἶναι εὐσεβέστατον καθῆκον[4]. Ὁ Θεοδόσιος ὁ Μέγας διέταξεν ὅπως τὰ ἐκ τῆς χωνεύσεως τῶν εἰδώλων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ προελθόντα χρήματα διατεθῶσιν ὑπὲρ τῶν πτωχῶν[5], ὁ δὲ Θεοδόσιος ὁ μικρὸς ἀπέστειλεν εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων χρήματα πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐνδεῶν τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ[6]. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 475 ἡ κρατικὴ νομοθεσία ἐπέτρεψε τὰς δωρεὰς καὶ τὰ κληροδοτήματα πρὸς νοσοκομεῖα καὶ πτωχοκομεῖα[7]. Οὕτως οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ ἐπλουτίζοντο σταθερῶς ὑπὸ τῶν δωρεῶν καὶ τῶν ἄλλων προσφορῶν τῶν Χριστιανῶν, ἐνῷ οἱ κληρικοί, ἐὰν ἠδύναντο νὰ ἀποδείξωσιν ὅτι εἶχον διαθέσει τὴν περιουσίαν αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ἐτύγχανον εἰδικῶν προνομίων[8]. Ὁ νόμος ἐξηκολούθει παρέχων ἐλευθερίαν εἰς τοὺς βουλομένους νὰ διαθέτωσι τὴν προσωπικὴν αὐτῶν περιουσίαν ὑπὲρ ναῶν, βρεφοκομείων, ὀρφανοτροφείων, γηροκομείων ἢ οἱωνδήποτε ἄλλων παρομοίων ἱδρυμάτων. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς ὀργανώσεως τῆς δι' αὐτοσυντηρήτων ἱδρυμάτων ἀσκουμένης φιλανθρωπίας. Ὁ Θεοδοσιανὸς Κῶδιξ μνημονεύει ρητῶς τῶν ἑξῆς φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων: Ξενοδοχείων, πτωχείων ἢ πτωχοκομείων, ὀρφανοτροφείων καὶ βρεφοτροφείων. Κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὰ ἱδρύματα ταῦτα ἀπέβησαν συνήθη. Ἐκτὸς τούτων ὁ Ἰουστινιανὸς μνημονεύει καὶ χηροτροφείων καὶ γεροντοκομείων. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον μνη-

---

1. Θεοδωρήτου, Ἐπιστολὴ 79, MPG, 83,1256D.
2. Corp. Jur. I, 3. 32.
3. Corp. Jur. I, 4. 1.
4. Corp. Jur. I, 1. 3.
5. Θεοφάνους Χρονογρ., 111,18 (ἔκδ. Bonn).
6. Θεοφάνους Χρονογρ., 133,19 (ἔκδ. Bonn).
7. E. Oliver, SACC, σελ. 62.
8. Cod. Theod., XVI, 2. 10.

μονεύονται ἐπίσης καὶ ἰατρεῖα, ἔνθα παρείχετο βοήθεια εἰς ἐπιτόκους γυναῖκας καὶ προστασία εἰς παραστρατημένας γυναῖκας. Καταφύγια ἢ πανδοχεῖα διὰ τοὺς ξένους εἶχον οἰκοδομηθῆ καὶ συνετηροῦντο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἰδιαζόντως κατὰ μῆκος τῶν δημοσίων ὁδῶν δι' ὧν ἐταξίδευον οἱ προσκυνηταί. Ἓν τοιοῦτον καταφύγιον ὑπῆρχεν ἐν Ὀστίᾳ καὶ ἕτερον ἐν Ἱερουσαλήμ, οἰκοδομηθὲν ὑπὸ τῶν Παούλας καὶ Μελανίας τῆς νεωτέρας[1]. Ἐὰν δὲ κρίνωμεν ἐκ τῆς μεταγενεστέρας νομοθεσίας, ρυθμιζούσης εἰδικῶς τὰ περὶ τῶν ξενώνων τούτων[2], δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ὑπῆρξε μέγας.

Αἱ ποσότητες τῶν τροφίμων, αἵτινες διετίθεντο πρὸς περίθαλψιν τῶν πτωχῶν ἡμερησίως ἦσαν λίαν σεβασταί, ἰδίως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις λόγῳ τοῦ ἐν αὐταῖς μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν πτωχῶν. Ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει ὅτι ἐν Ἀντιοχείᾳ ἡ Ἐκκλησία συνετήρει τρεῖς χιλιάδας χηρῶν καὶ παρθένων, καὶ πλείστους ἄλλους ἀσθενεῖς καὶ ἐν δεσμωτηρίοις διατελοῦντας[3], καὶ πέντε χιλιάδας ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μεγάλοι ἀριθμοὶ πτωχῶν συνετηροῦντο καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἔν τε τῇ Ἀλεξανδρείᾳ καὶ τῇ Ῥώμῃ. Ἡ εἰς τοιαύτην ἔκτασιν ἄσκησις τῆς φιλανθρωπίας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐδημιούργησε τὴν ἀνάγκην εἰδικευμένου προσωπικοῦ, ὅπερ εἶχεν ἐπιφορτσθῆ τὴν εὐθύνην τῆς καλῆς λειτουργίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων. Εἰς τοὺς ἀποτελοῦντας τὸ προσωπικὸν τοῦτο ἀπενέμετο κληρικός τις βαθμὸς καὶ ἐπεβάλλετο ἡ συμμόρφωσις πρὸς ὡρισμένους κανόνας πειθαρχίας. Διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου καὶ ὑπέκειντο εἰς τὴν ἐποπτείαν αὐτοῦ. Παρὰ τοῖς προϊσταμένοις τοῦ ἔργου τούτου ἦσαν καὶ ὁ ἐλεημοσυνάριος καὶ ὁ οἰκονόμος[4].

Πάντα τὰ φιλανθρωπικὰ ταῦτα ἱδρύματα προῆλθον εἰς τὸ εἶναι ὡς ἀποτέλεσμα ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης πρὸς συλλογικὴν συστηματοποίησιν τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, ἣν ἐπέβαλε σὺν τῷ χρόνῳ μακρὰ πεῖρα, καθ' ἣν μόνον οὕτως ἠδύναντο νὰ ἀντιμετωπισθῶσιν ἀποτελεσματικῶς αἱ μέγισται καὶ σύνθετοι ἀνάγκαι τῆς καθ' ἡμέραν αὐξούσης χριστιανικῆς κοινωνίας καὶ τὰ εἰδικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς. Ὡς ἦτο ἑπόμενον τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ἐν τῇ ἐνεργῷ αὐτοῦ ἐκδηλώσει ὑπὸ μορφὴν ὠργανωμένης φιλανθρωπίας, ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ Κράτους μεγίστην ἐπίδρασιν μαρτυρουμένην ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων ἱδρυθέντων ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν αὐτοκρατόρων, ὑπὸ πολιτικῶν ἀρχόντων καὶ ὑπ' ἄλλων ἐξεχόντων πολιτῶν τῆς αὐτοκρατορίας εἰς διάφορα μέρη καὶ πόλεις[5]. Ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐμφα-

1. Κ. Ἀμάντου, μν. ἔργ., σελ. 104. Ὅρα καὶ βιογραφίαν αὐτῆς, Analecta Volant., vol. XXII, 1905, σελ. 7 ἑξ.
2. Νεαραὶ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, παρὰ PII, τόμ. 3ος, σελ. 261, καὶ 280.
3. Εἰς Ματθ. Ὁμιλία 66η, 3, MPG, 58, 630.
4. Σύν. Χαλκηδ. καν. 26. Πρβλ. E. Oliver, SACC, σελ. 62/3.
5. Ἀμβροσίου, De off. ministrorum, II, 28, MPL, 16,148/9.

νίζεται καθαρωτέρα εἰς τὴν νομοθεσίαν τῶν αὐτοκρατόρων, μάλιστα δὲ εἰς τὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα. Πλεῖστα ὅσα νομοθετήματα, περιλαμβανόμενα εἰς τὸν Κώδικα τῶν νόμων καὶ τὰς Νεαρὰς αὐτοῦ, ὁρίζουσι σαφέστερον ἢ ἐν τῷ παρελθόντι τὸν τρόπον ἀποκτήσεως περιουσίας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, προνοοῦσι περὶ τῆς ἀσφαλείας αὐτῆς καὶ τῆς χρήσεως αὐτῆς ὑπὲρ ἀγαθοεργῶν σκοπῶν. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐθεώρησεν ἐπίσης ἑαυτὸν ὑποχρεωμένον νὰ νομοθετήσῃ εἰδικῶς περὶ τῶν κληροδοτημάτων ἐκείνων, ὧν οἱ διαθέται, λόγῳ βαθείας τινὸς καὶ ἀφελοῦς ἅμα εὐσεβείας, ὥριζον ἀορίστως ὡς κληρονόμους αὐτῶν εἴτε ἁγίους, εἴτε ἀγγέλους, εἴτε καὶ αὐτὸν τὸν Κύριον, τοῦθ' ὅπερ παρεῖχε νόμιμον λόγον ἀκυρώσεως τῶν διαθηκῶν αὐτῶν. Καθώρισεν ἐπίσης ἀκριβῶς τὰς σχέσεις μεταξὺ ἰδιωτῶν συγκληρονόμων τῶν ναῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς προστασίας τῶν δικαιωμάτων τῶν δευτέρων ἀπὸ τὰς παρανόμους ἀξιώσεις τῶν πρώτων. Σπουδαιότατον ὡσαύτως εἶναι τὸ διάταγμα αὐτοῦ, ὅπερ καθώριζεν ὅπως τόσον ἡ Ἐκκλησιαστικὴ περιουσία ὅσον καὶ ἡ τῶν ἱδρυμάτων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐλεύθεραι πάσης φορολογίας. Εἰς τὸ εὐεργέτημα τοῦτο περιελαμβάνοντο καὶ τὰ ἐργαστήρια δι' ἀπόρους ἐργάτας, ἅτινα ὁ νόμος περιέβαλλε δι' εἰδικῆς προστασίας, προνοῶν περὶ ἐπαυξήσεως αὐτῶν καὶ περὶ χορηγήσεως τῶν ἀπαραιτήτων τεχνικῶν μέσων πρὸς τελειοτέραν λειτουργίαν αὐτῶν[1].

Ἡ ὑπὲρ τῶν δεομένων βοηθείας ἐκκλησιαστικὴ αὕτη πρακτικὴ ἐποιήσατο τὴν ἐπίδρασιν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης αἰσθητὴν ἀκόμη καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτως ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παρεχομένην ἀδιακρίτως βοήθειαν καὶ εἰς τοὺς μὴ χριστιανοὺς πτωχούς, παραπονεῖται κατὰ τῶν ἱερέων τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, οἵτινες, κυρίαν μέριμναν αὐτῶν θεωροῦντες νὰ συχνάζωσιν εἰς τὰ θέατρα καὶ τὰ οἰνοποτεῖα, ἐπεδίδοντο συγχρόνως εἰς παντὸς εἴδους ἐπονείδιστα ἔργα καὶ εἶχον παραμελήσει τοὺς πτωχοὺς αὐτῶν. «Οὐδείς», γράφει πρὸς τὸν Ἀρσάκιον, ἀρχιερέα τῆς Γαλατίας, «θὰ ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ ἐν νῷ πρότινος χρόνου τοιαύτην τινὰ μεταβολὴν εἰς τόσον μικρὸν διάστημα χρόνου» καὶ προτρέπει τοὺς ὀπαδοὺς τῆς παλαιᾶς θρησκείας νὰ ἀκολουθῶσι τὸ παράδειγμα τῶν Χριστιανῶν, «διότι ἐὰν μεταξὺ τῶν Ἑβραίων ἢ καὶ ἀκόμη μεταξὺ τῶν ἀσεβῶν Γαλιλαίων οὐδεὶς ὑπάρχει ἐπαίτης, ἐπὶ πλέον δὲ σὺν τῇ φροντίδι ὑπὲρ τῶν ἑαυτῶν προνοῶσιν οὗτοι καὶ περὶ τῶν ὑμετέρων πτωχῶν, εἶναι ἐντροπὴ δι' ἡμᾶς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ πτωχοὶ ἡμῶν στεροῦνται τῆς ἡμετέρας βοηθείας»[2]. Κατὰ μίμησιν δ' ὅσων «τῆς ἡμετέρας σαφῶς ἐστιν εὐταξίας», ἵδρυσε «ξε-

---

1. Ἁ. Ἀλιβιζάτου, Ἡ βιβλικὴ καὶ ἱστορικοδογματικὴ βάσις τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας..., ἐν Ἀθήναις 1933, σελ. 49.

2. Ἰουλιανοῦ Ἀποστάτου Ἐπιστ. 49. Ὅρα καὶ Σωζομ., Ἐ. Ἱ., V, 16, MPG, 67,1261C.

νῶνας, ἁγνευτήριά τε καὶ παρθενῶνας, καὶ φροντιστήρια, καὶ τὴν εἰς τοὺς δεομένους φιλανθρωπίαν, τήν τε ἄλλην ὁπόσην καὶ τὴν ἐν τοῖς ἐπιστολιμαίοις συνθήμασιν, οἷς ἡμεῖς ἐξ ἔθνους εἰς ἔθνος τοὺς χρήζοντας παραπέμπομεν· ἃ δὴ καὶ μάλιστα τῶν ἡμετέρων εἶχε θαυμάσας»[1].

Ἐπαγγελματικὴ πτωχεία καὶ φιλανθρωπία

Ἡ ὑπὲρ τῶν πτωχῶν φροντὶς ἄγει ἡμᾶς πρὸ τοῦ προβλήματος τοῦ κατὰ πόσον ἡ φιλανθρωπία τοῦ εἴδους τούτου περιώρισεν ἢ προήγαγε τὴν ἀριθμὸν τῶν ἐνδεῶν, ὑποθάλπουσα σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴν πτωχείαν (pauperismus). Ἡ Ἐκκλησία βεβαίως οὐδεμίαν προέβαλλεν εἰδικὴν θεωρίαν πρὸς ἐξάλειψιν τῆς πτωχείας, θὰ ἠδύνατο δέ τις κακοβούλως νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ πολιτεία αὐτῆς εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἀντὶ νὰ ἐξαλείψῃ ηὔξησε τὸν ἀριθμὸν τῶν πενήτων. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε σοφώτατα εἴπει, ὅτι ὁ μόνος τρόπος ἀποτελεσματικῆς περιθάλψεως τῆς πτωχείας εἶναι ὅπως οἱ εὔποροι προλαμβάνωσιν αὐτὴν παρέχοντες εἰς τὸν πτωχὸν τὰ μέσα νὰ ἀποκτήσῃ μικρὰν ἔκτασιν γῆς καλλιεργησίμου ἢ χρήματα πρὸς δημιουργίαν γεωργικοῦ ἢ ἐμπορικοῦ ἐπαγγέλματος[2]. Ἡ Ἐκκλησία ἀσφαλῶς δὲν ἤσκει ἐν μεγάλῳ βαθμῷ τὸ κοινωνικὸν αὐτῆς ἔργον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σοφῆς ταύτης τοῦ Ἀριστοτέλους συμβουλῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ ὑπ' αὐτῆς ἀσκουμένη φιλανθρωπία παρείχετο τοῖς πᾶσιν ἀδιακρίτως. Ὑπάρχουσι περιπτώσεις ἀκουσίας πτωχείας εἰς τὰς ὁποίας τὸ σοφὸν ἀξίωμα τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἐφαρμογὴν καὶ καθ' ἃς ἡ Ἐκκλησία οὐδαμῶς ἠδύνατο ἢ ἐπετρέπετο νὰ ἀδιαφορῇ. Κατὰ κανόνα δὲ ἡ Ἐκκλησία περιέθαλπεν ἐκεῖνα τὰ ἄτομα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀνίκανα νὰ ἐργασθῶσι τὴν γῆν ἢ νὰ ἀσκήσωσιν ἐπάγγελμά τι, τοιαῦτα δὲ ἄτομα ἦσαν ὀρφανὰ καὶ χῆραι ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν (Ἰακ. 1,27), πτωχαὶ παρθένοι, αἰχμάλωτοι πολέμου, γέροντες καὶ γραῖαι, ἀσθενεῖς, ἀνάπηροι καὶ σωματικῶς παραμεμορφωμένοι[3]. Περιέθαλπε δηλαδὴ πάντας ἐκείνους, οἵτινες ἐδέοντο οὐχὶ τῆς καλλιεργησίμου γῆς ἢ τῆς εὐκαιρίας νὰ λύσωσι διὰ προσωπικῆς ἐργασίας τὸ πρόβλημα αὐτῶν, ἀλλὰ τῆς φροντίδος τῶν εὐπορούντων,

1. Γρηγορ. Ναζιανζ. Λόγος 4ος, Κατὰ Ἰουλιανοῦ 111, MPG, 35,648C.

2. Πολιτικὰ VI, 3. 4.«Ὅπου δ' εἰσὶ πρόσοδοι, μὴ ποιεῖν ὁ νῦν οἱ δημαγωγοὶ ποιοῦσιν τὰ γὰρ περιόντα νέμουσιν. Λαμβάνουσι δ' ἅμα, (οἱ ἄποροι) καὶ πάλιν δέονται τῶν αὐτῶν· ὁ τετρημένος γάρ ἐστι πίθος ἡ τοιαύτη βοήθεια τοῖς ἀπόροις. Ἀλλὰ δεῖ τὸν ἀληθῶς δημοτικὸν ὁρᾶν ὅπως τὸ πλῆθος μὴ λίαν ἄπορον ᾖ· τοῦτο γὰρ αἴτιον τοῦ μοχθηρὰν εἶναι τὴν δημοκρατίαν. Τεχναστέον οὖν ὅπως ἂν εὐπορία γένοιτο χρόνιος. Ἐπειδὴ δὲ συμφέρει τοῦτο καὶ τοῖς εὐπόροις, τὰ μὲν ἀπὸ τῶν προσόδων γινόμενα συναθροίζοντας, ἀθρόα χρὴ διανέμειν τοῖς ἀπόροις, μάλιστα μὲν εἴ τις δύναται τοσοῦτον ἀθροίζων ὅσον εἰς γηδίου κτῆσιν, εἰ δὲ μή, πρὸς ἀφορμὴν ἐμπορίας καὶ γεωργίας».

3. Πρβλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιτάφ. εἰς Βασίλειον 34, MPG, 36,541: «Προστασίαι τῶν δεομένων, αἱ μὲν πλείους πνευματικαί, οὐκ ὀλίγαι δὲ καὶ σωματικαί... πτωχοτροφίαι, ξενοδοχίαι, παρθενοτροφίαι».

ἡ πρᾶξις δ' αὐτη ἀκριβῶς ἦτό τι τὸ νέον οὐ μόνον διὰ τὸν Ἑλληνορρωμαϊκὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ διὰ ὅλην τὴν ὑπόλοιπον ἀνθρωπότητα. Οἱ ἐνδεεῖς λοιπὸν καὶ οἱ καθ' οἱονδήποτε τρόπον δυστυχεῖς ὑπῆρξαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ ἀντικείμενον τῆς φιλανθρώπου φροντίδος τῆς Ἐκκλησίας. Χάριν αὐτῶν πλεῖστοι ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες ἐποιοῦντο μετ' ἀσυνήθους εὐγλωττίας ἔκκλησιν εἰς τὰ αἰσθήματα τῶν χριστιανῶν πλουσίων τῆς ἐποχῆς αὐτῶν, τονίζοντες ὅτι τὸ ἐνδύειν καὶ τρέφειν τοὺς πτωχοὺς εἶναι τὸ ὑψηλότερον καὶ ἱερώτερον τῶν καθηκόντων αὐτῶν ὡς οἰκονόμων Κυρίου. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, παραδείγματος χάριν, διὰ νὰ παρακινήσῃ τοὺς πλουσίους τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ νὰ συντρέχωσι τοὺς δεινῶς ὑπὸ τῆς ἐνδείας μαστιζομένους, προβάλλει ὡς παράδειγμα τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις καίτοι ἔχουσα πρόσοδον ἴσην πρὸς τὴν πρόσοδον ἑνὸς τῶν ἐσχάτων εὐπόρων καὶ τῶν μὴ σφόδρα πλουτούντων περιέθαλπε καθημερινῶς οὐχὶ ἄλλο τι εἶδος πτωχῶν, ἀλλὰ χήρας καὶ παρθένους, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἔφθανε τὰς τρεῖς χιλιάδας, ἀσθενεῖς, οὓς περιεποιεῖτο εἰς τοὺς ξενῶνας αὐτῆς, ἠκρωτηριασμένους σωματικῶς καὶ ἐν φυλακαῖς διατελοῦντας[1], ἤτοι πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀνίκανα πρὸς ἐργασίαν. Ὁ αὐτὸς Πατὴρ ἀλλαχοῦ χρησιμοποιεῖ τὴν παροιμιώδη εὐγλωττίαν αὐτοῦ, ἵνα προκαλέσῃ φιλάδελφα αἰσθήματα εἰς τὰς καρδίας τῶν πλουσίων Χριστιανῶν τῆς Ἀντιοχείας ὑπὲρ τοῦ πλήθους τῶν δυστυχῶν ἐκείνων συνανθρώπων των, οἵτινες ἐν μέσῳ χειμῶνι ἔκειντο εἰς τὴν ἀγοράν, ἐξ ὧν ἄλλοι μὲν ἐστεροῦντο χειρῶν καὶ ποδῶν, ἄλλοι ἦσαν τυφλοὶ καὶ ἄλλοι πλήρεις σωματικῶν ἑλκῶν καὶ πυορρουσῶν πληγῶν[2], μὴ δυνάμενοι ἀφ' ἑαυτῶν νὰ πράξωσι τὸ ἐλάχιστον διὰ νὰ ἀπαλύνωσι τὸν πόνον καὶ τὴν δυστυχίαν αὐτῶν[3]. Ὁ Ἀμβρόσιος, ἐπίσκοπος Μεδιολάνων, παρέχει ἐπίσης ἀκριβῆ εἰκόνα τοῦ ἔργου τῶν κληρικῶν τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν καθηκόντων τῶν ὁποίων συγκαταριθμεῖ καὶ τὴν μέριμναν ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων καὶ τῶν πασχόντων καὶ τὴν προστασίαν τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ὁποίων ἡ Ἐκκλησία ὤφειλε νὰ προορίζῃ τὰ κτήματα αὐτῆς[4]. Καὶ παραβάλλων τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐκπροσώπων τῶν χριστιανικῶν ναῶν πρὸς τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ἐθνικῶν προεκάλει αὐτοὺς νὰ παρουσιάσωσι τοὺς ἀριθμοὺς τῶν αἰχμαλώτων, οὓς οἱ ναοὶ αὐτῶν ἐξηγόρασαν, τὰς ποσότητας τροφίμων, ἅτινα διένειμον εἰς τοὺς πτωχούς, καὶ νὰ ἀποδείξωσιν εἰς ποίους ἐξορίστους παρέσχον χεῖρα βοηθείας[3]. Τοιαῦται μαρτυρίαι εὑρίσκονται ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὰ συγγράμματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τῆς περιόδου ταύτης. Τὰ μνημεῖα καὶ αἱ ἰδιωτικαὶ ἐπιστολαὶ τῆς ἐποχῆς δεικνύουσιν ἐπίσης ὅτι

---

1. Εἰς Ματθ. Ὁμιλία 66η, 3, MPG, 58,630, στίχ. 24 ἑξ.
2. Περὶ ἐλεημοσύνης, 1, MPG, 51,261.
3. Πρβλ. Παλλαδίου, Βίος Χρυσοστόμου, 13, MPG, 47,45, στ. 52.
4. De off. ministrorum, II, 29, MPL, 16,150.
5. Παρὰ E. Oliver, SACC, σελ. 58.

ἀκόμη καὶ ἰδιῶται Χριστιανοὶ δὲν ὑπελείποντο εἰς φιλανθρώπους φροντίδας ὑπὲρ τῶν χηρῶν, τῶν ὀρφανῶν, τῶν ξένων καὶ τῶν πτωχῶν. Ἄνδρες εὐποροῦντες διέθετον τὰς περιουσίας αὐτῶν πρὸς ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν ὀρφανοτροφείων, ὑπὲρ τῶν ἐν φυλακαῖς καὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν δούλων.[1] «Ὁ φίλος τῶν πτωχῶν» ὑπῆρξε συνήθης χαρακτηρισμὸς ἀπείρων ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Ἐν τοιαύτῃ τινὶ ἐπιγραφῇ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ναματίου ἐπισκόπου Βιέννης (522 μ.Χ.) ἀναγράφεται· «Ὁ πτωχὸς ἀπήρχετο ἀπ' αὐτοῦ εὐτυχής, ὁ γυμνὸς ἐνδεδυμένος καὶ ὁ ἐν αἰχμαλωσίᾳ χαίρων διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ»[2].

Τὸ διδόναι ἐθεωρεῖτο πάντοτε μακαριώτερον τοῦ λαμβάνειν (Πρ. 20,35) καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε πάντοτε συνεπὴς πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην. Οὕτως ἡ Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων προτρέπει «παντὶ τῷ αἰτοῦντι σε δίδου (Λουκ. 6,29) καὶ μὴ ἀπαίτει»· καὶ «μακάριος ὁ διδοὺς κατὰ τὴν ἐντολήν· ἀθῷος γάρ ἐστι», ἀλλ' ἐν ταὐτῷ προειδοποιεῖ· «οὐαὶ τῷ λαμβάνοντι» χωρὶς ἀνάγκης[3]. Ὁ Μέγας Βασίλειος, οἱ τρεῖς Γρηγόριοι, ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ἄλλοι περιγράφουσι τὴν ἐλεημοσύνην ὡς εὐγενῆ πρᾶξιν, δι' ἣν ὁ Θεὸς παρέχει τὰς εὐλογίας αὐτοῦ καὶ τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν τῶν ἐλεημόνων. «Ἡ ἐλεημοσύνη φέρει συγγνώμην ὁσάκις δίδεται», βεβαιοῖ ὁ Ἀμβρόσιος[4], ἐνῷ ὁ Κυπριανὸς φρονεῖ ὅτι αὕτη ἦτο τρόπος τις σωτηρίας[5]. Ὁ Χρυσόστομος ἔλεγεν ὅτι «λύτρον ψυχῆς ἐστιν ἐλεημοσύνη»[6], «ἱκανὴ καὶ ἄλλας ἁμαρτίας ἐξαλεῖψαι καὶ τὴν κρίσιν ἀπελάσαι· τοῦ σιωπῶντος ἕστηκε καὶ συνηγορεῖ»[7]. Ὁ αὐτὸς Πατὴρ διεκήρυττεν ὅτι «οὐδὲν ἡμᾶς ἴσους Θεῷ ποιεῖ ὡς τὸ εὐεργετεῖν»[8] καὶ προέτρεπε τοῖς Χριστιανοὺς τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ νὰ ἀφήνωσι κατὰ μέρος χρηματικόν τι ποσὸν καθ' ἑκάστην χάριν ἐλεημοσύνης, ἵνα οὕτω μεταβάλλωσι τοὺς οἴκους αὐτῶν εἰς ναοὺς θεματοφύλακας ἱερῶν κεφαλαίων[9].

Ἀλλ' ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἡ πρᾶξις τοῦ «διδόναι», περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ «ἐργάζεσθαι», ἵνα τις διὰ τῆς ἐργασίας καθίσταται ἱκανὸς νὰ δίδῃ. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία κατεδίκαζε τὴν ὀκνηρίαν καὶ κατεφέρετο ἐναντίον τῶν παρασίτων καὶ τῆς ἀγυρτείας τῶν ἐπαιτῶν. Τὸ παράδειγμα τοῦ

1. C. Cobern, The New Archeological Discoveries, σελ. 427.
2. G. Uhlhorn, CCAC, σελ. 321.
3. Διδαχὴ I, ΒΕΠ, 2, 215.
4. E. Oliver, SACC, σελ. 61.
5. E. Oliver, ἔνθ' ἀν. Πρβλ. Διδαχή, VI, 6, ΒΕΠ, 2,216: «Ἐὰν ἔχῃς διὰ τῶν χειρῶν σου, δώσεις λύτρωσιν ἁμαρτιῶν σου».
6. Περὶ Ἐλεημοσύνης, 2, MPG, 49,294, στ. 36.
7. Αὐτόθι, 49,295, στ. 18.
8. Εἰς Ματθ. Ὁμιλία 35η, MPG, 47,411, στ. 31.
9. Περὶ ἐλεημοσύνης, 4, MPG, 51, 265/6, πρβλ. καὶ 69,372/3.

ἀποστόλου Παύλου, ὅστις διὰ προσωπικῆς ἐργασίας ἐκέρδιζε τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα δι' ἑαυτὸν καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ [1], προυβάλλετο συχνότατα[2] ὡς ἐνδεικτικὸν τῆς ὑποχρεώσεως παντὸς Χριστιανοῦ νὰ ἔχῃ ἐργασίαν τινά, ἵνα κερδίζῃ ἐξ αὐτῆς οὐ μόνον τὰ διὰ τὴν ἰδίαν ζωὴν χρήσιμα, ἀλλ' ἐπίσης νὰ βοηθῇ καὶ τοὺς ἐνδεεῖς[3]. Κατὰ ταῦτα, ἐκεῖνοι, οἵτινες, καίτοι ἠδύναντο νὰ ἐργασθῶσιν, ἀπέφευγον τὴν ἐργασίαν, ἐθεωροῦντο ἄξιοι τιμωρίας τοῦ ἐκ πείνης θανάτου, ἐφ' ὅσον ἡ Γραφὴ ἐπέτασσεν «ὁ μὴ ἐργαζόμενος μηδὲ ἐσθιέτω» (2 Θεσ. 3.10). Ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Διδαχῆς παρήγγελλεν· «ἱδρωσάτω ἡ ἐλεημοσύνη σου εἰς τὰς χεῖράς σου μέχρι οὗ γνῷς τίνι δῷς»[4] καὶ προτρέπει περαιτέρω τοῖς Χριστιανοῖς ὅπως προνοῶσιν «πῶς μὴ ἀργὸς μεθ' ὑμῶν ζήσεται Χριστιανός»[5].

Ὁποίαν ὄντως μεταβολὴν ἐπέφερε τὸ πνεῦμα τῆς καινῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν! Ἡ ἐργασία εἰς τὸν ἐθνικὸν κόσμον ἐθεωρεῖτο ὥς τι ἄξιον καταφρονήσεως καὶ μόνον εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων ἁρμόζον. Ἀκόμη καὶ φιλόσοφοι τῆς περιωπῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπρέσβευον ὅτι οἱ ἀγαθοὶ ἄνδρες καὶ οἱ πολιτικοὶ δὲν ὤφειλον νὰ μανθάνωσι τὰ ἔργα, τὰ διὰ τὰς κατωτέρας τάξεις ἁρμόδια, εἰ μὴ μόνον ἠδύναντο νὰ ἐργάζωνται τοιαῦτα ἔργα εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις καὶ χάριν ἑαυτῶν, διότι ἐὰν ἤσκουν ταῦτα ἐξακολουθητικῶς καὶ χάριν ἄλλων θὰ ἔπαυε πλέον πᾶσα διάκρισις μεταξὺ κυρίων καὶ δούλων, τὰ δὲ ὑπ' αὐτῶν τελούμενα ἔργα θὰ ἐθεωροῦντο χειρωνακτικὰ καὶ δουλικά[6]. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἐργασία παρ' ἐθνικοῖς εἶχεν ἀποβῇ συνώνυμος τῇ δουλείᾳ, ὁ δὲ ἐργάτης ὑπελαμβάνετο ὡς οὐδὲν ἄλλο, ἢ ὡς ἄξιον καταφρονήσεως ὄν. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίστροφον ἐκείνου, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν ὡς προσῆκον μόνον εἰς πρόσωπα φέροντα τὸν τίτλον τοῦ ἐντίμου, ἐπρέσβευον οἱ Χριστιανοί, παρ' οἷς ὁ ἐργάτης ἀπήλαυε ἀνωτέρας ἐκτιμήσεως, ἐνῷ ἐκεῖνοι, οἵτινες καίτοι δυνάμενοι νὰ ἐργάζωνται ἀπέφευγον τὴν ἐργασίαν ἐπέσυρον ἐφ' ἑαυτοὺς τὴν δημοσίαν περιφρόνησιν. Ἡ ἐργασία συνεπῶς, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς νέας πίστεως, ἀπέκτησεν ἀπόλυτον ἀξίαν καὶ ἀπέβη ὑποχρέωσις γενική[7], ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύτης ἡ χριστιανικὴ φιλανθρωπία ἀπεδείχθη παράγων ἀνασχετικὸς καὶ οὐχὶ ὑποθαλπτικὸς τῆς πτωχείας.

---

1. Πράξ. 20.34, 18.3, 1 Κορ. 4.12. 1 Θεσ. 2.9 καὶ 2 Θεσ. 3.8.

2. Πρβλ. Χρυσοστόμου Εἰς 1 Κορ. Ὁμ. 20ή, 6, MPG, 61,168.

3. Πράξ. 20.35: «Πάντα ὑπέδειξα ὑμῖν ὅτι οὕτω κοπιῶντες δεῖ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἀσθενούντων». Πρβλ. καὶ Ἐφ. 4.28: «Ὁ κλέπτων μηκέτι κλεπτέτω μᾶλλον δὲ καὶ κοπιάτου ἐργαζόμενος τὸ ἀγαθὸν ταῖς ἰδίαις χερσὶν, ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι τῷ χρείαν ἔχοντι».

4. Διδαχή, I, 6, ΒΕΠ, 2,215.

5. Διδαχή, XII, 4, ΒΕΠ, 2,219.

6. Πλάτωνος, Νόμοι 8,846Ε, Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, III, II (IV), 9, VIII, 2.

7. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ ἐργασίας ἀντιλήψεως ταύτης τελοῦσα καὶ ἡ Πολιτεία ἐθέσπισε νομοθεσίαν καθ' ἣν εἰδικὴ κρατικὴ ὑπηρεσία ἠρεύνα καὶ ἐξήταζε τοὺς λόγους δι'

Εἰδικὴ μέριμνα περὶ τῶν ἐν φυλακαῖς καὶ αἰχμαλωσίᾳ

Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐνεργοῦ καὶ ζώσης χριστιανικῆς ἀγάπης ἐπὶ τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ταύτης γίνεται φανερὰ καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων μεταβολῶν τῆς κρατικῆς πολιτικῆς, ἰδιαίτατα δὲ ἐκ τῆς καθιερώσεως ὑπὸ τοῦ Κράτους εἰδικῆς προνοίας ὑπὲρ τῶν ἐν φυλακαῖς καὶ αἰχμαλωσίᾳ τελούντων. Μέχρι τοῦδε οὐδεὶς νομοθέτης εἶχε μεριμνήσει ποτὲ περὶ τῆς ἀτυχοῦς τάξεως τῶν ἐν δεσμωτηρίοις κεκλεισμένων. Ἤδη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἡ Πολιτεία θεωρεῖ καθῆκον αὐτῆς νὰ λάβῃ εἰδικὴν περὶ αὐτῶν νομοθετικὴν πρόνοιαν. Ἀπὸ τοῦ 314 μ.Χ. ἡ νομοθεσία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου προνοεῖ περὶ τῆς καλῆς μεταχειρίσεως τῶν καταδίκων. Ἀπηγόρευσε ρητῶς εἰς τοὺς δικαστὰς νὰ ἐπιβάλλωσι θανατικὰς ποινὰς ἄνευ τῆς ὁμολογίας τῶν κατηγορουμένων ἢ ἐνόρκου μαρτυρίας τῶν κατηγόρων[1]. Οἱ καταδικαζόμενοι εἴτε εἰς ξιφομαχικὰς ἐπιδείξεις, εἴτε εἰς τὰ ὀρυχεῖα ἀπηγορεύθη νὰ στιγματίζωνται διὰ πεπυρακτωμένου σιδήρου ἐπὶ τοῦ μετώπου, διότι «τὸ εἶδος τοῦ προσώπου ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα τοῦ οὐρανίου κάλλους», τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ ἀτιμάζηται[2]. Οἱ κατηγορούμενοι δι' ἐγκληματικὴν πρᾶξιν ὤφειλον νὰ ἀνακρίνωνται ταχύτατα, ἵνα μὴ ἐπιτείνηται ὁ περιορισμὸς αὐτῶν, ἐνῷ οἱ φυλακιζόμενοι ἔδει νὰ τυγχάνωσι καλῆς μεταχειρίσεως καὶ νὰ κρατῶνται εἰς φυλακὰς ὑπὸ ὑγιεινὰς συνθήκας[3]. Ἕτερος νόμος τῷ 340 ἀπηγόρευσε νὰ φυλακίζωνται ἀναμὶξ ἄνδρες καὶ γυναῖκες[4]. Ὁ αὐτοκράτωρ Ὀνώριος (384-423) ὑπεχρέωσε τοὺς δικαστὰς νὰ ἐπισκέπτωνται ἀνὰ πᾶσαν Κυριακὴν τὰς φυλακάς, ἵνα ἐξακριβώνωσιν ἐὰν οἱ ἐν αὐταῖς κρατούμενοι ἐλάμβανον ἱκανὴν τροφὴν καὶ ἐπιβλέπωσι μήπως οἱ κατάδικοι δὲν ἐτύγχανον τῆς δεούσης ἀνθρωπίνης μεταχειρίσεως ὑπὸ διεφθαρμένων δεσμοφυλάκων[5]. Κατὰ τὸ ἔτος 400 μ.Χ. ἡ νομοθεσία τοῦ Κράτους παρέσχεν ἐξουσιοδότησιν καὶ εἰς τὸν ἐπίσκοπον νὰ βεβαιοῖ, κατόπιν τακτικῶν ἐπισκέψεων αὐτοῦ εἰς τὰς φυλακάς, ὅτι οὐδεὶς ἐκρατεῖτο ἐν αὐταῖς παρανόμως καὶ ὅτι οἱ κρατούμενοι ἐτύγχανον καλῆς μεταχειρίσεως[6]. Βραδύτερον ἡ Ἐκκλησία προυχώρησεν ἔτι περαιτέρω εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς προνοίας αὐτῆς πρὸς περίθαλψιν τῶν δυστυχούντων τῆς κατηγορίας ταύτης.

οὓς πολλοὶ διέτριβον ἐν ταῖς πόλεσιν ἀργοὶ ζῶντες ἐκ τῆς ἐλεημοσύνης τῶν φιλανθρώπων καὶ τοὺς μὲν ἀνικάνους πρὸς ἐργασίαν περιέθαλπε τοὺς δὲ ἱκανοὺς ἠνάγκαζεν ἢ νὰ ἀπέλθωσιν εἰς τὰς ἰδίας πατρίδας ἢ διώριζεν εἰς ἐργασίαν ἀναλόγως τῆς εἰδικότητος ἑκάστου (Πρβλ Ἰουστ. Νεαρὰ 80, 5, Βασιλ. 6, τίτλ. 6, 9).

1. Cod. Theod. IX, 40, 22, 2.
2. Cod. Theod. IV, 8, 21.
3. Cod. Theod. IX, 5.
4. Cod. Theod. XV, 8, 1.
5. Cod, Theod. X, 3, 27.
6. Cod. Theod. IX, 3.

Ἡ Σύνοδος τῆς Ὀρλεάνης τῷ 549 καθώρισεν ὅπως ὁ ἀρχιδιάκονος ἑκάστης Ἐκκλησίας ἐπισκέπτηται ὑποχρεωτικῶς τοὺς ἐν φυλακαῖς κρατουμένους, ἵνα, συμφώνως ταῖς θείαις ἐντολαῖς, διὰ τῆς οὕτω ἐπιδεικνυομένης συμπαθείας ἀνακουφίζηται κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ δυστυχία αὐτῶν, ὁ δὲ ἐπίσκοπος ὤφειλε νὰ ὁρίζῃ πιστόν τινα καὶ φιλόπονον ἄνδρα, ἵνα λαμβάνῃ πρόνοιαν περὶ τῶν ἀναγκῶν τῶν φυλακισμένων καὶ παρέχῃ αὐτοῖς τὰ ἀναγκαῖα τρόφιμα ἐκ μέρους καὶ δαπάναις τῆς Ἐκκλησίας [1].

Ἐκτὸς τούτου ἡ Ἐκκλησία ἐπέδειξεν εἰδικώτερον τὸ ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον αὐτῆς μᾶλλον ὑπὲρ ἐκείνων, οἵτινες ὑπῆρξαν τὰ τραγικώτερα θύματα μιᾶς τεταραγμένης ἐποχῆς, διότι εἶχον πέσει αἰχμάλωτοι εἰς χεῖρας σκληρῶν καὶ βαρβάρων ἐχθρῶν ἢ ὑπὲρ ἐκείνων, ὧν ἡ χεὶρ τῆς δικαιοσύνης εἶχε δεδικαιολογημένως περιορίσει τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν ἐν τῇ φυλακῇ. Ἡ ἐξαγορὰ τῶν αἰχμαλώτων λαμβάνει ἐξαιρετικῶς προέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ ἐλέους κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται, ὡς ὁ Ἀμβρόσιος, ἐπίσκοπος Μεδιολάνων, καὶ ἄλλοι, διεκήρυττον ὅτι ἡ ἐξαγορὰ τῶν αἰχμαλώτων ἐπὶ τῷ τέλει τῆς ἀπαλλαγῆς αὐτῶν ἐκ τῶν χειρῶν τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν, τῆς σωτηρίας ἀνδρῶν ἐκ βεβαίου θανάτου καὶ γυναικῶν ἐκ τῆς ἐντροπῆς, τῆς ἀποδόσεως γονέων εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν καὶ πολιτῶν εἰς τὴν πατρίδα εἶναι πρᾶξις ἀνωτέρων καὶ ἐλευθέρων ἀνθρώπων [2]. Οἱ ἀκατάπαυστοι πόλεμοι καὶ αἱ συνεχεῖς βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαὶ ἔσυραν εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν πλῆθος πολιτῶν, ὧν ὁ ἀριθμὸς συχνάκις ἦτο μέγιστος. Λέγεται ὅτι, ὅταν οἱ Γότθοι εἰσέβαλον εἰς τὴν Θράκην καὶ τὸ Ἰλλυρικόν, μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Οὐάλεντος, ἐξηνδραποδίσθη ὑπ᾽ αὐτῶν τόσον πλῆθος λαοῦ, ὥστε ἐὰν ἦτο δυνατὸν νὰ τύχωσι πάντες ἐξαγορᾶς ἤθελον καταλάβει ὁλόκληρον ἐπαρχίαν [3]. Τὸ αὐτὸ συνέβη ἐπὶ Βανδάλων καὶ Λομβαρδῶν εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἐπὶ τῶν Ἰσαύρων ἐν Ἀνατολῇ. «Πάντες οἱ αἰχμάλωτοι», λέγει ὁ Uhlhern, οἵτινες δὲν ἐτύγχανον ἐξαγορᾶς ἀντεμετώπιζον εἴτε τὴν δουλείαν, τυγχάνοντες τῆς ἀπανθρωποτέρας μεταχειρίσεως, ἢ τὴν ἀνηλεῆ σφαγήν. Ἦτο τῷ ὄντι λυπηρὸν τὸ φαινόμενον νὰ βλέπῃ τις τοὺς πρῴην αὐθέντας τοῦ κόσμου, φέροντας εἰς τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας τὰς ἁλύσεις τοῦ δούλου, δεδεμένους εἰς τὸ πολεμικὸν ἅρμα τοῦ ἐπιδρομέως καὶ ἀπαγομένους, κεκαλυμμένους ὑπὸ αἱμάτων καὶ κονιορτοῦ. Συνήθως οὗτοι ὑπέκυπτον εἰς τὴν δυστυχίαν αὐτῶν καὶ τὴν πεῖναν καὶ ἂν τὰ λύτρα ἐβράδυνον πέρα τοῦ δέοντος κατεσφάττοντο ὁμαδικῶς» [4]. Οἱ Χριστιανοὶ τῶν χρόνων ἐκείνων ἐξ αἰσθημάτων ἀγάπης μόνον κινούμενοι ἔσπευδον εἰς βοήθειαν τῶν θυμάτων τούτων τῆς βαρβαρότητος, ἐξαγοράζοντες τὴν ἐλευθε-

1. Κανὼν 20.
2. De off. ministrorum II, 15, MPL. 16,129A.
3. Ἀμβροσίου, De off. ministrorum, 15, MPL, 16,129A.
4. G. Uhlhorn, CCAC, σελ. 388 ἑξ.

ρίαν αὐτῶν. Ὅ,τι πολλάκις ἠδυνάτει νὰ πράξῃ τὸ Κράτος ἠδύνατο καὶ ἔπραττεν ἡ Ἐκκλησία καὶ ἔτι πλέον, ἐν τῷ ὑπὲρ τῶν δυστυχῶν καὶ ἀναξιοπαθούντων ἐνδιαφέροντι αὐτῆς, ἐκδηλουμένῳ οὐχὶ ἁπλῶς εἰς τὰ κηρύγματα τῶν ἡγετῶν αὐτῆς, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἐν τῇ πράξει. Οὕτως ὁ Χρυσόστομος, καίτοι ἐν ἐξορίᾳ, τὰ χρήματα, ἅτινα ἡ Ὀλυμπιὰς καὶ πολλοὶ τῶν φίλων αὐτοῦ ἔστελλον πρὸς αὐτὸν πρὸς κάλυψιν τῶν ἰδίων ἀναγκῶν, διέθετε πρὸς ἐξαγορὰν ἀναριθμήτων αἰχμαλώτων ἀπὸ τοὺς ἀγρίους Ἰσαύρους, οὓς καὶ ἐβοήθει νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς οἰκογενείας αὐτῶν[1]. Ὁ Παυλῖνος, ὁ ἐκ Νόλης, ἐδαπάνησε πᾶν ὅ,τι εἶχεν ἵνα ἐξαγοράσῃ ὅσους ἠδύνατο περισσοτέρους αἰχμαλώτους ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Βανδάλων, ὧν ἄλλως ἡ τύχη θὰ ἦτο νὰ ἀποσταλῶσιν ὡς δοῦλοι εἰς τὴν Ἀφρικήν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Μέγας ἐξαπέλυσε γράμματα πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησιαστικοὺς λειτουργούς, δι' ὧν παρεῖχεν αὐτοῖς ὁδηγίας καὶ προτροπάς, συνιστῶν τὴν ἐξαγορὰν τῶν αἰχμαλώτων διὰ χρημάτων τῆς Ἐκκλησίας, μεγάλως συμβαλὼν εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀγάπης τοῦ εἴδους τούτου. Ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ αἰχμάλωτοι εἶχον ἀπαχθῇ μακρὰν εἰς τὰς βαρβαρικὰς χώρας ἡ Ἐκκλησία ἀπέστελλε πρεσβυτέρους μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων χρημάτων πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν[2].

Καθόσον ὅμως ὁ ἀριθμὸς τῶν αἰχμαλώτων ἦτο ἐνίοτε καθ' ὑπερβολὴν μέγας, τὰ δὲ χρηματικὰ μέσα πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν ἦτο δύσκολον νὰ ἐξευρεθῶσιν, ἡ Ἐκκλησία οὐδένα δισταγμὸν ἐδοκίμαζε νὰ θέσῃ εἰς χρῆσιν πάσας τὰς οἰκονομίας αὐτῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἰδιῶται Χριστιανοὶ ἤρχοντο πάντοτε ἐπίκουροι εἰς τὴν ἀγαθοποιὸν ταύτην τῆς Ἐκκλησίας προσπάθειαν. Καὶ ἐὰν οὐδὲν ἄλλο μέσον ἀπέμενε διαθέσιμον, ἡ Ἐκκλησία ἢ ἐδανείζετο χρήματα, ἢ ἐπώλει καὶ αὐτὰ τὰ ἱερὰ σκεύη τῶν ναῶν. Ἡ ἱστορία διέσωσε μέχρις ἡμῶν πληροφορίας περὶ σειρᾶς ὅλης ἐπισκόπων, οἵτινες οὐδαμῶς ὠρρώδησαν πρὸ τοιούτων πράξεων. Οὕτως ὁ Exsuperius, ἐπίσκοπος Τουλούζης, λέγεται ὅτι διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αἰχμαλώτων ἐπώλησε πάντα τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη τῶν ὑπ' αὐτὸν ναῶν καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐχρησιμοποίει ὑάλινα σκεύη κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας[3]. Ὁ Γρηγόριος ὁ Μέγας ἔπλεκε συχνάκις τὸ ἐγκώμιον ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι εἶχον πολιτευθῆ οὕτως, καθόσον, ὡς ἔλεγεν, εἶναι ἁμαρτία θανάσιμος καὶ ἔγκλημα μέγα τὸ θεωρεῖν τὰ ἐκκλησιαστικὰ σκεύη πολυτιμότερα τῶν αἰχμαλώτων, καὶ προέβη εἰς δριμύτατον ἔλεγχον ἐπισκόπου τινός, ὅστις ἠρνήθη νὰ διαθέσῃ ἐκκλησιαστικὰ χρήματα πρὸς ἐξαγορὰν αἰχμαλώτου παιδός[4]. Οὐδεὶς ὅμως ἄλλος ὑπεστήριξε τὴν ὀρθότητα τῆς πράξεως ταύτης τόσον, ὅσον ὁ Ἀμβρόσιος, ὃν οἱ Ἀρει-

1. Σωζομ. Ἐ. Ἱ. VI, 27, MPG, 67,1592A.
2. G. Uhlhorn, CCAC, σελ. 338 ἑξ.
3. Αὐτόθι, σελ. 389.
4. Αὐτόθι, σελ. 391.

ανοὶ ἐμέμφοντο, διότι εἶχε πωλήσει τὰ ἱερὰ σκεύη τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. «Εἶναι ἀσυγκρίτως ὠφελιμώτερον», ἔλεγεν, ἀντικρούων τοὺς κατηγόρους αὐτοῦ, «τὸ σῴζειν ψυχὰς διὰ τὸν Κύριον ἢ τὸ διατηρεῖν τὸν χρυσόν. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀποκτᾷ χρυσὸν πρὸς θησαυρισμόν, ἀλλ' ἵνα διανέμῃ αὐτὸν καὶ βοηθῇ δι' αὐτοῦ τοὺς δυστυχεῖς. Διότι τί θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν, ἐὰν ὁ Κύριος ἤθελεν ἐρωτήσει ἡμᾶς· Διατί ἀφήσατε νὰ ἀποθάνωσι τόσοι πτωχοὶ ἐκ πείνης; Διατί τόσοι αἰχμάλωτοι ἀπήχθησαν εἰς ξένας χώρας καὶ δὲν ἐξηγοράσθησαν; Διατί ἐφονεύθησαν τόσοι πολλοὶ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν; Θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ σώσητε τὰ ζῶντα παρὰ τὰ μετάλλινα σκεύη. Καὶ τί ἤθελες ἀπαντήσει; Θὰ ἠδύνασο νὰ εἴπῃς, ὅτι ἐφοβήθην μήπως ὁ ναὸς τοῦ Θεοῦ στερηθῇ τῶν ἀπαραιτήτων κοσμημάτων; Εἰς ταῦτα οὗτος θὰ σοῦ ἀπήντα· Τὰ μυστήρια, μὴ ὄντα ἀντικείμενα ἀγορᾶς, οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀνάγκην χρυσοῦ, οὐδὲ γίνονται ἀποδεκτὰ χάριν τοῦ χρυσοῦ. Διακόσμησις τῶν μυστηρίων εἶναι ἡ σωτηρία τῶν αἰχμαλώτων. Ὁ Χριστὸς ἠλευθέρωσεν αὐτούς. Ἰδοὺ εἶδος χρυσοῦ μεγίστης ἀξίας, χρήσιμος χρυσός, ὁ χρυσὸς τοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἐλευθεροῖ ἀπὸ τοῦ θανάτου, περισῴζει τὴν σεμνότητα καὶ διατηρεῖ τὴν ἁγνότητα. Προυτίμησα νὰ ἐλευθερώσω τοὺς αἰχμαλώτους τούτους μᾶλλον ἢ νὰ φυλάξω τὸν χρυσόν. Οἱ μακροὶ κατάλογοι τῶν ἐξαγορασθέντων εἶναι ἀσυγκρίτως ἑλκυστικώτεροι ἢ ἡ λάμψις τοῦ χρυσοῦ»[1].

Τὸ ἔργον τῆς ἀγάπης τῆς Ἐκκλησίας δὲν περιωρίζετο εἰς τὰ ὅρια ἐκείνου, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὡς καθαρὰ φιλοπατρία ἐκδηλουμένη εἰς τὴν ἐκ νέου ἀπόδοσιν πολιτῶν εἰς τὴν πατρίδα καὶ κληρικῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἐξετείνετο καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Οὕτως, ὅταν κατόπιν τῆς νίκης τοῦ Θεοδοσίου τοῦ II ἐναντίον τῶν Περσῶν (τῷ 422 μ.Χ.) ἔπεσαν εἰς χεῖρας τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ πολλοὶ Πέρσαι αἰχμάλωτοι, ὁ Ἀκάκιος, ἐπίσκοπος Ἀμίδης, συνεκάλεσε τὸν κλῆρον τῆς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίας καὶ εἶπεν εἰς αὐτόν· «Ὁ Θεὸς ἡμῶν οὔτε δίσκων, οὔτε ποτηρίων χρῄζει. Οὔτε γὰρ ἐσθίει, οὔτε πίνει, ἐπὶ μὴ προσδεής ἐστιν. Ἐπεὶ τοίνυν πολλὰ κειμήλια χρυσᾶ τε καὶ ἀργυρᾶ ἡ ἐκκλησία ἐκ τῆς εὐγνωμοσύνης τῶν προσηκόντων αὐτῇ κέκτηται, προσήκει ἐκ τούτων ρύσασθαί τε τοὺς στρατιωτῶν αἰχμαλώτους καὶ διαθρέψαι αὐτούς». Καὶ τῇ συναινέσει σύμπαντος τοῦ κλήρου, τὰ πολύτιμα σκεύη ἐπωλήθησαν καὶ διὰ τῶν εἰσπραχθέντων χρημάτων ἐξηγοράσθησαν οἱ αἰχμάλωτοι καὶ ἐστάλησαν εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν, ἐφοδιασθέντες δι' ὅλων τῶν ἀναγκαιούντων αὐτοῖς κατὰ τὸ ταξίδιον[2].

Γενικὸν συμπέρασμα

Ἡ ὑπὸ τῆς νέας πίστεως ὑπαγορευομένη καὶ ἐμπνεομένη ἐν τῇ πράξει πρόνοια περὶ τῶν ἐνδεῶν καὶ ὅλων τῶν ἐν ἀνάγκαις εὑρισκομένων, ἀρξαμένη

---

1. De off. ministrorum, II, 28 MPL, 16,147A.
2. Σωκράτους, Ἐ. Ἱ., VII, 21, MPG, 67,748C5 ἑξ.

ὑπὸ μορφὴν ἐλεημοσύνης τῶν ἰδιωτῶν Χριστιανῶν καὶ βαθμιαίως διὰ μέσου τῆς ἐνορίας εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπισκόπου μεταβιβασθεῖσα, προήχθη τελικῶς εἰς πλήρως ὠργανωμένον σύστημα κοινωνικῆς προνοίας ὑπὸ μορφὴν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων. Ἐν τῇ μητρικῇ αὐτῆς φροντίδι ἡ Ἐκκλησία ἤνοιξε τὰς ἀγκάλας αὐτῆς, ἐν αἷς πᾶν εἶδος ἀνθρωπίνης δυστυχίας εὗρε καταφύγιον καὶ θεραπείαν. Ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ καὶ τὰ μετ' αὐτῆς ἀρρήκτως συνδεδεμένα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἀδιάφορον ἂν οὗτος ἀνῆκεν εἰς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως ἢ οὔ, περιεβλήθησαν ἀνωτέραν ἀξίαν ἐντελῶς ἄγνωστον μέχρι τοῦδε, πλεῖστα δὲ ἐξέχοντα πρόσωπα μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τῆς νέας πίστεως οὐδαμῶς ἐθεώρησαν ἀνάξιον δι' ἑαυτὰ ἔργον νὰ ἀφιερώσωσιν ὁλόκληρον τὴν ζωὴν αὐτῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀγάπης ὑπὲρ τῶν δυστυχῶν, δι' οὓς ὁ παλαιὸς κόσμος πολὺ ὀλίγην, εἰ καί τινα, συμπάθειαν ᾐσθάνετο. Πράγματι δέ, ὡς λίαν εὐγλώττως παρατηρεῖ ὁ Uhlhorn[1], «ἦτο λαμπρὸν τὸ θέαμα νὰ βλέπῃ τις τὸν ἐπίσκοπον καθ' ἑκάστην ἐν τῷ μέσῳ τῶν πεινόντων, ὡς τὸν γενναιόδωρον διανομέα τῆς ἐλεημοσύνης, ἀπὸ τὸν ὁποῖον οἱ πάντες προσδοκῶσιν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀποτελεσματικωτέραν βοήθειαν... τὸν ἐπίσκοπον, παρὰ τῷ ὁποίῳ ὁ ξένος εὑρίσκει ἄσυλον, ὁ ἀσθενὴς περίθαλψιν, τὸν ἐπίσκοπον, ὅστις πωλεῖ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα καὶ τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη τὰ διὰ τὴν θείαν Εὐχαριστίαν προορ;ιζόμενα. ἵνα ἀποδώσῃ τὴν ἐλευθερίαν εἰς αἰχμαλώτους, καὶ διάγει ὁ ἴδιος ζωὴν πτωχοῦ, ἵνα καταστήσῃ νοητὸν εἰς τοὺς πτωχούς, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἡ Ἐκκλησία ἔχει ὡς ἴδιον εἰς τὴν ἑαυτῆς κατοχὴν ἀνήκει κατ' ἀποκλειστικὸν δικαίωμα εἰς τοὺς πτωχούς. Νὰ βλέπῃ ἕνα Βασίλειον περιποιούμενον τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τοὺς λεπροὺς ἰδίαις χερσίν· ἕνα Χρυσόστομον ἐν μέσῳ τῆς Βυζαντινῆς τρυφῆς, ζῶντα ἐν ἁπλότητι καὶ σεμνοπρεπείᾳ, τρέφοντα ἡμερησίως ἑπτακισχιλίους πτωχούς· ἕνα Ἀμβρόσιον, ὑπερήφανον Ρωμαῖον, ἀλλ' ἐν ταὐτῷ καὶ ταπεινόφρονα Χριστιανόν, ἀντιμετωπίζοντα καὶ ἐλέγχοντα τὸν αὐτοκράτορα, πλὴν εὑρισκόμενον εἰς καθημερινὴν ἐπαφὴν μεθ' ὅλων τῶν πτωχῶν τῆς Ἐκκλησίας του· ἕνα Αὐγουστῖνον φλεγόμενον ὑπὸ της ἐπιθυμίας νὰ ἔχῃ δι' ἑαυτὸν μὲν οὐδὲν ἔνδυμα, πλὴν ὅμως νὰ διαθέτῃ τόσα πολλά, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐνδύῃ πάντα πτωχὸν ἀδελφόν· ἕνα Γρηγόριον αἰσθανόμενον καιρίως καὶ βαθέως, καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν, τὴν δυστυχίαν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ καὶ ὅμως γινόμενον ἐκτὸς ἑαυτοῦ ἐξ ἀγανακτήσεως, ὅταν ἄτομόν τι ἀπέθνησκεν ἐκ τῶν στερήσεων». Τὸ σύστημα φιλανθρωπίας, ὅπερ ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις καὶ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης δὲν ἤσκησεν ἐπίδρασιν εὐεργετικὴν μόνον ἐπὶ τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς ἐφεξῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνικῆς προνοίας τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας, ὡς ὁ πρόδρομος καὶ τὸ κατὰ πρόληψιν ὑπόδειγμα τῶν θαυμασίων ἱδρυμάτων κοινωνικῆς φιλανθρωπίας τῶν μετὰ ταῦτα, ἀκόμη δὲ καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς, χρόνων.

---

1. G. Uhlhorn, CCAC, σελ. 271,

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΥΣ ΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ*

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΩΝ ΜΟΝΟΛΟΓΩΝ ΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ

Ἀλλ' ἤδη δυνάμεθα νὰ χωρήσωμεν εἰς τὴν καθ' ὅλου ἀνάλυσιν τῶν μονολόγων τοῦ προφήτου, οὓς θὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον ἐξωτερικῶς (αἰσθητικαὶ παρατηρήσεις) καὶ κατόπιν καὶ ἐσωτερικῶς (ψυχολογικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ ἀνάλυσις).

1. ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐξέτασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς δομῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ὕφους τῶν ἡμετέρων μονολόγων.

α) Δομὴ τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου. 1) Ἔκτασις: Οἱ μονολόγοι τοῦ Ἱερεμίου, ὡς εἴδομεν, περιλαμβάνουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικρὰς ἑνότητας ἐξ ἑνὸς (ιε΄10, κγ΄ 9) μέχρι τὸ πολὺ ἓξ (η΄ 18-23, κ΄ 14-18) στίχων, οἵτινες συνήθως εἶναι βραχύτατοι [1]. Τοῦτο ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ μέγεθος ἄλλων ἑνοτήτων περιλαμβανομένων εἴτε ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἱερεμίου εἴτε γενικῶς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ (πρβλ. Ψαλμούς). Ἡ μικρὰ ὅμως ἔκτασις τῶν μονολόγων τούτων οὐδόλως ἐπηρεάζει τήν τε ἔννοιαν καὶ ὑπόστασιν αὐτῶν καθόλου, ὡς θέλομεν ἴδει καὶ κατωτέρω[2]. Τὸ δὲ βραχὺ τῆς ἐκτάσεως εἶναι ἓν ἐκ τῶν μάλιστα χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων αὐτῶν, ὡς πραγματικῶν καὶ δὴ αὐθορμήτων καὶ πηγαίων μονολόγων, οἵτινες ἀκριβῶς ἐν τῇ βραχύτητί των μόνον δίδουν διέξοδον εἰς τὰ ψυχικὰ βιώματα, ἐξυπηρετοῦντες πραγματικὴν ψυχικὴν ἀνάγκην καὶ οὐχὶ σκηνικὴν ἢ ἔστω καὶ διδακτικὴν ἢ λογοτεχνικήν, ὡς συνέβαινεν π.χ. περὶ τὸ ἀρχαῖον θέατρον, ἔνθα ὁ μονόλογος ἦτο πολλάκις λύσις ἀνάγκης πρὸς συμπλήρωσιν τῶν μεταξὺ κενῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἦτο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκτενής, ἀναλόγως τῶν ἑκάστοτε ἀναγκῶν, ἃς εἶχεν οὗτος νὰ θεραπεύσῃ [3].

2) Διάκρισις καὶ συνοχή: Τὰ σύντομα ταῦτα μονολογικὰ χωρία δὲν εἶναι πάντοτε εὔκολον νὰ διακριθοῦν τῶν ἄλλων, ἅτινα ἀνήκουν εἰς διαφόρους φιλολογικὰς μορφάς. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, ἐκ πρώτης τοὐλάχιστον ὄψεως, διότι οἱ ἡμέτεροι μονόλογοι δὲν εὑρίσκονται μόνον ἐν διαφόροις κεφαλαίοις τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου, ἀλλὰ πολλάκις παρεντίθενται μεταξὺ ἄλλων εἰδῶν καὶ κυρίως συχνάκις ἀπαντοῦν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐξομολογήσεων, αἵτινες,

(*) Συνέχεια ἐτῆς σελ. 439 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Πρβλ. Duhm: μν. ἔργ., (KHC), σελ. XII, Β. Βέλλα: μν. ἔργ., σελ. 360, H. Gunkel: Die Propheten, σελ. 117.

2. Πρβλ. καὶ H. Gunkel: Literaturgeschichte des A. T. (RGG ²), στ. 1678.

3. R.L.d.D.L. (Monolog, Selbstgespräch).

ὡς εἴδομεν, συνδέονται μετὰ τῶν διαλογικῶν μορφῶν (πρβλ. σελ. 12) καὶ τὰς ὁποίας ἐξομολογήσεις διακόπτουν, ἵνα συνεχίσουν ὅ,τι ἐκεῖναι ἤρχισαν. Θὰ ἐλέγομεν δὲ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐξέλιξις καὶ ἀνάπτυξις ἀπὸ τῆς μιᾶς μορφῆς εἰς τὴν ἄλλην, ἥτις ὀφείλεται εἰς τὴν στενωτάτην σχέσιν ἀμφοτέρων, δίδει ἐκ πρώτης τοὐλάχιστον ὄψεως, ὡς εἴπομεν, τὴν ἐντύπωσιν ἑνότητος τῶν δύο διαφόρων μορφῶν, τ. ἔ. τῆς τε μονολογικῆς καὶ τῆς διαλογικῆς [1]. Ἄλλοτε ὅμως διακόπτεται ὀφθαλμοφανῶς ἡ συνοχὴ τῆς ἑνότητος, ὡς συμβαίνει π.χ. ἐν τῷ μονολόγῳ κγ΄ 9, καὶ πολλάκις, ἐνῷ ὁ προφήτης ἄρχεται προσευχόμενος, καταλήγει μονολογῶν καὶ τἀνάπαλιν (ιε΄10). Ἐν τῷ κ΄ κεφαλαίῳ τὰ δύο ταῦτα εἴδη συστηματικῶς πως ἐναλλάσσονται, αἱ δὲ τοιαῦται ἐναλλαγαὶ εἶναι ἀποτελέσματα τῆς μεταπτώσεως ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ προφήτου, ὡς συμβαίνει ἐν τῷ κεφ. κ΄, ἔνθα, ὡς εἴδομεν, ἡ καρδία τοῦ Ἱερεμίου παρουσιάζεται πρὸς στιγμὴν κυριαρχουμένη ὑπὸ τῆς ἐλπίδος καὶ εὐθὺς ὑπὸ τῆς ἀπελπισίας. Παρ᾽ ὅλην ὅμως τὴν συνήθη σύνδεσιν τῶν μονολόγων μετὰ τῶν ἄλλων φιλολογικῶν εἰδῶν τοῦ προφητικοῦ του βιβλίου, οὗτοι δὲν χάνουν τὴν αὐτοτέλειάν των. Τὰ δὲ μεταξὺ τῶν εἰδῶν ὑφιστάμενα ὅρια, παρ᾽ ὅλον ὅτι εἶναι δυσδιάκριτα, δὲν παύουν νὰ ὑπάρχουν σταθερὰ καὶ οὐσιαστικά[2]. Χαρακτηριστικὸν δὲ αὐτῶν γνώρισμα εἶναι ὅτι δὲν ἀναφέρονται εἰς ἐξωτερικὰ φαινόμενα (π.χ. διάκρισις κεφαλαίων πολλάκις δὲ καὶ στίχων), ἀλλ᾽ εἰς τὸ ἐσωτερικόν, καὶ δὴ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τῶν ἑνοτήτων, ἤτοι τὸν χαρακτῆρα, τὸ βαθύτερον περιεχόμενον κτλ., ὡς καὶ εἰς τὴν μορφὴν τοῦ λόγου, ἤτοι τὸ φιλολογικὸν εἶδος. Τὴν δὲ ἐλλείπουσαν μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους μονολόγων ἐξωτερικὴν ἑνότητα ἀντικαθιστᾷ ἡ ἐσωτερική, ἥτις, ἀντὶ τῶν ὑπὸ τῶν συμβατικῶν κεφαλαίων τιθεμένων ὁρίων, συνδέει τοὺς ἐγκατεσπαρμένους μονολόγους διὰ τῆς ταυτότητος τοῦ χαρακτῆρος, τῆς φιλολογικῆς μορφῆς καὶ τῶν ἰδεῶν καὶ εὐστόχως χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Skinner ὡς «ἑνότης ψυχολογική» [3].

3) Γενικὸν διάγραμμα καὶ περιεχόμενον: Ἐν πρώτοις γεννᾶται τὸ εὔλογον ἐρώτημα, κατὰ πόσον ὑπάρχει ἐν τοῖς μονολόγοις τοῦ Ἱερεμίου γενικὸν διάγραμμα, ἐν αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ λαμβανόμενον. Ἡ ἐντύπωσις ἡμῶν ἐκ τῆς μελέτης τούτων εἶναι, ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνεται λόγος περὶ τοιούτου διαγράμματος, τοῦτο δὲ διότι ἡ ὕπαρξις αὐτοῦ θὰ ἦτο ἴσως ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν βασικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῶν τούτων τῶν μονολόγων (πρβλ. καὶ κατωτέρω σελ. 104 ἑξ.). Ἐὰν ὅμως εἶναι ματαία ἡ ἀναζήτησις γενικοῦ διαγράμματος ἐν τοῖς μονολόγοις τοῦ Ἱερεμίου, εἶναι ἀντιθέτως εὔκολον, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων, νὰ εὕρωμεν τοιοῦτο, ἐν εὐ-

---

1. Π.χ. κ΄ 7β πρὸς 12-13 καὶ 14-18. Πρβλ. Neher: μν. ἔργ., σελ. 324.

2. «Die Grenzen lassen sich nicht immer scharf ziehen....», παρατηρεῖ καὶ ὁ Nötscher ἐν μν. ἔργ. (HS), σελ. 25.

3. Μν. ἔργ., σελ. 210.

ρυτέρα ὅμως ἐννοίᾳ λαμβανόμενον, εἰς τὰ τρία σημεῖα, πέριξ των ὁποίων κινοῦνται οἱ μονόλογοι τοῦ ἐν λόγῳ προφήτου. Τὰ δὲ τρία ταῦτα σημεῖα, ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ ἐκ πρώτης μόνον ὄψεως ἐλλεῖπον σύνηθες γενικὸν διάγραμμα, εἶναι τὰ σημεῖα τῆς τριπλῆς σχέσεως, ἥτις, φαίνεται, ὅτι κυριαρχεῖ εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἑνότητας καὶ ἐπηρεάζει βαθέως τὴν καθόλου ὕπαρξιν καὶ τούτων καὶ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως αὐτῶν. Ταῦτα δὲ εἶναι: ὁ Θεός, ὁ λαὸς καὶ ὁ ἄνθρωπος, πρὸς τὰ ὁποῖα σημεῖα ἀντιστοιχεῖ ἡ τριπλῆ σχέσις τοῦ μονολογοῦντος Ἱερεμίου πρὸς τὸν Θεόν, τὸν λαὸν καὶ τὸν ἑαυτόν του. Μία τοιαύτη σχέσις, χαρακτηρίζουσα μάλιστα τὴν ὅλην ὕπαρξιν τοῦ προφήτου, προσδιορίζουσα δὲ τόν τε κόσμον τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἔντασιν τῶν συναισθημάτων του, εὔλογον εἶναι νὰ κυριαρχῇ καὶ ἐν τοῖς μονολόγοις αὐτοῦ, οἵτινες εἶναι τρόπον τινὰ τὸ ἀπαύγασμα, ὡς εἴπομεν, μιᾶς τοιαύτης ζωῆς καὶ κατανέμονται ἀναλόγως τῶν τριῶν τούτων θεμάτων (Motive). Τοιούτου εἴδους εἶναι τὸ γενικὸν διάγραμμα τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου, ὅπερ διευκολύνει ἡμᾶς εἰς τὴν καλυτέραν κατανόησιν πάντων ἐκείνων τῶν ἐσωτερικῶν ἀγώνων καὶ τῶν συγκρούσεων καὶ σκέψεων καὶ συναισθημάτων, ἅτινα εὑρίσκουν τὴν ἔκφρασίν των εἰς τὰς ἑνότητας ταύτας, ὡς μίαν ὁδὸν πόνου καὶ μαρτυρίου, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ δ′ 19-21 καὶ καταλήγουσαν εἰς τὸ κ′ 14-18 τοῦ φερωνύμου βιβλίου.

Συμφώνως πρὸς τὸ ἤδη διατυπωθὲν διάγραμμα τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὸ περιεχόμενον αὐτῶν εἰς τρεῖς ὁμάδας, καθ' ἃς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν παρεθέσαμεν καὶ ἀνεπτύξαμεν αὐτοὺς (σελ. 39 ἑξ.). Καὶ τῆς μὲν α′ ὁμάδος, ὅπου ὁ προφήτης ἵσταται παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι τὸ ὄργανον καὶ δὴ τὸ στόμα αὐτοῦ, κατὰ τὸν ἰδικόν του πάντως τρόπον, τὸ περιεχόμενον χαρακτηρίζει ἡ ἀπογοήτευσις διὰ τὴν ἀνηθικότητα τοῦ περιουσίου λαοῦ. Οἱ μονόλογοι δηλ. τῆς ὁμάδος ταύτης περιέχουν ἀφ' ἑνὸς ἀπολογισμὸν τῆς προφητικῆς προσπαθείας πρὸς ἐγγυτέραν ἐπαφὴν καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ λαοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου κρίσεις περὶ αὐτοῦ μετὰ θεμελιώσεως καὶ δικαιολογίας αὐτῶν. Τῆς δὲ β′ ὁμάδος τὸ περιεχόμενον εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὴν θέσιν, ἣν ἔλαβεν ὁ προφήτης ἔναντι τῶν συμπατριωτῶν του, ὡς εἴδομεν δὲ καὶ ἀνωτέρω, τὴν φορὰν ταύτην ὁ προφήτης εὑρίσκεται παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ λαοῦ. Τὸ περιεχόμενόν των εἶναι ἐν πολλοῖς θρηνῶδες καὶ βλέπομεν πῶς ὁ προφήτης συμμετέχει ὄχι μόνον εἰς τὰς παρούσας, ἀλλὰ καὶ τὰς μελλούσας ἔτι συμφορὰς τοῦ λαοῦ του[1]. Περιγράφων δὲ ταύτας μετὰ ζωηρῶν χρωμάτων ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ ἴδωμεν καὶ τὸν ἰδικόν του προσωπικὸν πόνον[2], ὅστις οὐχὶ μόνον εἰς τὴν ψυχήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ μέλη τοῦ σώματός του γίνεται αἰσθητός. Τὸ περιεχόμενον τέλος τῆς γ′ ὁμάδος χαρα-

---

1. Πρβλ. καὶ τὸν δοθέντα προσφυέστατον χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἱερεμίου ὡς· «weeping prophet» (IB, σελ. 783).

2. Πρβλ. Steuernagel: μν. ἔργ., σελ. 573.

κτηρίζεται διὰ τῆς αὐξανομένης ἀπογοητεύσεως, καταληγούσης εἰς ἀπόγνωσιν, ἀφοῦ πρὸς στιγμὴν ἀναφανῇ ἡ ἐλπίς, ὡς ἀκτὶς ἡλίου, διαπερῶσα πυκνὰ νέφη ἐπικειμένης καταστρεπτικῆς θυέλλης, ἥτις καὶ δὲν ἀποφεύγεται ἐν τέλει. Ἐν τῇ ὁμάδι ταύτῃ ἀσχολούμενος ὁ προφήτης περὶ τὸν ἑαυτόν του, ἐξιστορεῖ τὰς δυσκολίας καὶ τὰς βασάνους του, αἱ ὁποῖαι τὸν κάμνουν νὰ ἐπιθυμῇ τὴν ἀνυπαρξίαν καὶ νὰ καταρᾶται τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεώς του κτλ.

Γενικῶς δὲ εἰπεῖν, τὸ περιεχόμενον καὶ τῶν τριῶν ὁμάδων διαθέει γραμμὴ ἀπογοητεύσεως καὶ πόνου, ἀπελπισίας καὶ ἀπογνώσεως, ἀνάλογος πρὸς τὴν προσιδιάζουσαν εἰς τὸν προφήτην ὁδὸν τοῦ πόνου καὶ τοῦ μαρτυρίου.

4) Μορφή: Ἐκ τῶν δύο κυρίων στοιχείων, ἅτινα ἔχει τις νὰ ἀναζητήσῃ ἐν τῷ μονολόγῳ καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀφ' ἑνὸς τὸ ὑποκείμενον καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ ἀντικείμενον, περὶ μὲν τὸ πρῶτον δὲν ἔχομεν νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα, ἐφ' ὅσον οἱ προκείμενοι μονόλογοι ἀνήκουν εἰς τὸν Ἱερεμίαν, ὅστις εἶναι καὶ ὁ μονολογῶν. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ἀντικείμενον, περὶ ὃ στρέφεται οὗτος, ὡμιλήσαντες ἤδη γενικῶς ἐν τῷ I μέρει τῆς παρούσης πραγματείας (σελ. 14 ἑξ.) περὶ τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων τῶν συνδεομένων πρὸς αὐτό, ἀρκούμεθα νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι τοῦτο εἶναι εἴτε πρόσωπόν τι ἢ προσωποποιημένον τι ἄψυχον εἴτε ἀκαθόριστον. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ἔχομεν ἐνταῦθα· α') ταύτισιν ἀντικειμένου πρὸς τὸ ὑποκείμενον, καθ' ἃς περιπτώσεις ὁ προφήτης ὁμιλεῖ πρὸς τὸν ἑαυτόν του (π.χ. ε' 4-6), β') τὸν λαὸν ἢ πολλάκις τὴν προσωποποιημένην ὡς θυγατέρα τοῦ λαοῦ Ἱερουσαλὴμ (בַּת-עַמִּי ἢ בַּת-צִיּוֹן) ὡς ἀντικείμενον (δ' 30, η' 18 ἑξ. κλπ.), γ') ἄλλα ἀντικείμενα, οἷα εἶναι π.χ. ἡ μήτηρ τοῦ Ἱερεμίου (ιε' 10), ἡ ἡμέρα τῆς γεννήσεως τοῦ προφήτου (κ' 14), ἢ ὁ ἄγγελος τῆς γεννήσεως αὐτοῦ (κ' 15) καὶ τέλος δ') δυσδιάκριτόν τι ἢ καὶ ἀκαθόριστον ἀντικείμενον (π.χ. η' 23, θ' 3 κλπ.).

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρατηρήσεων τούτων, ὡς καὶ τῶν ἐν τῷ εἰσαγωγικῷ I μέρει τῆς πραγματείας ταύτης ἐκτεθέντων περὶ τῶν μορφῶν τῶν μονολόγων, δυνάμεθα καὶ τοὺς μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου νὰ διακρίνωμεν, ἐξ ἐπόψεως μορφῆς εἰς δύο κυρίως εἴδη, ἤτοι ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικούς. Καὶ ἐσωτερικοὶ μὲν εἶναι οἱ μονόλογοι δ' 19-21, 31, ε' 4-6, ς' 10-12β, 28-30, θ' 1-5, ιδ' 17β - 18, κ' 7β-9, 10-11, κγ' 9, ἔνθα ὁ προφήτης φαίνεται ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἑαυτόν του. Ἐξωτερικοὶ δὲ εἶναι οἱ δ' 30, ιε' 10, κ' 14-18, ἔνθα ὁ προφήτης ἀπευθύνεται πρὸς ὡρισμένα ἢ ἀόριστα ἀντικείμενα.

β) Ὕφος τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου. Προκαταβολικῶς εἰρήσθω ἐνταῦθα, ὅτι πρὸς κατανόησιν καὶ ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ ὕφους τῶν μονολόγων τούτων, πρέπει νὰ ληφθοῦν πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ ἰδιάζοντες παράγοντες αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἡ προφητικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἱερεμίου, τὸ φυσικὸν

καὶ πνευματικόν του περιβάλλον, αἱ ἱστορικαὶ συνθῆκαι τῆς ζωῆς καὶ δράσεως αὐτοῦ καὶ πρὸ παντὸς ἡ ψυχοσύνθεσις καὶ ὁ χαρακτὴρ ἐν γένει τοῦ προφήτου, δεδομένου ὅτι τὸ ὕφος τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα κυρίως τὸ ἀπαύγασμα τοῦ προσωπικοῦ αὐτῶν χαρακτῆρος.

1) Ἀρεταί: Τό ὕφος τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου διακρίνουν αἱ ἑξῆς ἀρεταί. α') Ἡ ἑνότης αὐτοῦ, περὶ ἧς ἤδη καὶ προηγουμένως ὡμιλήσαμεν, καὶ ἡ ὁποία διατηρουμένη, παρ' ὅλην τὴν διαφορὰν τῶν θεμάτων, ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἑνότητα τῶν συναισθημάτων καὶ τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν τοῦ προφήτου.—β') Τὸ ἐπαγωγόν, ὅπερ προκαλεῖ τὸ ζωηρὸν καὶ ἀδιάπτωτον διαφέρον τοῦ ἀναγνώστου τῶν μονολόγων τούτων.—γ') Ἡ φυσικότης καὶ ἡ ἁπλότης, ἀρεταὶ σχετιζόμεναι πρὸς τὸ πηγαῖον καὶ τὸ αὐθόρμητον αὐτῶν, ὅπερ πάλιν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ μονόλογοι στηρίζονται ἐπὶ ὡρισμένων γεγονότων, καὶ ἔστω καὶ ἂν δὲν δυνάμεθα ἐπακριβῶς νὰ ὁρίσωμεν τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον, ἐν τούτοις γνωρίζομεν τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν. Τὰ διάφορα δὲ στιγμιότυπα ἢ αἱ περιγραφαί, αἱ ὑπάρχουσαι ἐν αὐτοῖς, προϋποθέτουν πραγματικὰ γεγονότα καί, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Volz [1], πάντα ὅσα εὑρίσκονται ἐν τοῖς μονολόγοις παρίστανται ὡς παρόντα διά τε τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν φυσικότητα τῆς διατυπώσεως αὐτῶν.—δ') Ἡ σαφήνεια, ἥτις δὲν παραβλάπτεται ὑπὸ τῶν μικρῶν καὶ ἀσημάντων ἀνωμαλιῶν τοῦ κειμένου, ὀφειλομένων εἰς εὐλόγους παραφθορὰς κατὰ τὴν διὰ μέσου τοσούτων αἰώνων παράδοσιν αὐτῶν μέχρις ἡμῶν. Ἡ δὲ σαφήνεια εἶναι τοσαύτη, ὥστε ὁ μελετητὴς νὰ δύναται ὄχι μόνον νὰ κατανοήσῃ τὴν σημασίαν τῶν λεγομένων, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναγνώσῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ προφήτου τάς τε αἰτίας καὶ ἀφορμάς, αἵτινες προὐκάλεσαν τοὺς διαφόρους μονολόγους του.—ε') Ἡ πρωτοτυπία, ἥτις δὲν ἀφορᾷ μόνον εἰς τὴν γλῶσσαν, τὰ σχήματα καὶ τὴν ἔκφρασιν γενικῶς, ἀλλ' εἶναι καὶ ἐσωτερικὴ καὶ οὐσιαστική, ἀναφερομένη εἰς τὰς ἰδέας, καὶ τὰ συναισθήματα, οὕτως ὥστε ὑπὸ τὴν φαινομενικὴν νὰ κρύπτεται ἡ βαθυτέρα πρωτοτυπία, ἡ χαρακτηρίζουσα ἄλλως τε τὸ ὅλον ἔργον τοῦ προφήτου. Αὐτὴ δὲ αὕτη ἡ ὕπαρξις τῶν μονολόγων τούτων εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ ἔκφρασις πρωτοτυπίας.—ς') Ἡ ποικιλία τέλος ἀποτελεῖ μίαν τῶν ἀρετῶν τοῦ ὕφους τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου. Πρόκειται περὶ ποικιλίας περιεχομένου, διαφερόντων τοῦ μονολογοῦντος, ἰδεῶν, συναισθημάτων καὶ ἐκφράσεων, σχημάτων καὶ τρόπων, περὶ τὰ ὁποῖα ἐφεξῆς θὰ ἀσχοληθῶμεν.

2) Τρόποι καὶ σχήματα: Ὡς καὶ ἐν τῇ παραθέσει τῶν ἐπὶ μέρους ἑνοτήτων καὶ τῇ ἑρμηνείᾳ αὐτῶν εἴδομεν, περιέχουν αὗται σχήματα καὶ τρόπους, τῶν ὁποίων ποιεῖται εὐρυτάτην καὶ ἐπιτυχεστάτην χρῆσιν ἐν τοῖς μονολόγοις του ὁ προφήτης. Οἱ κυριώτεροι τῶν τρόπων καὶ σχημάτων τούτων εἶναι οἱ ἑξῆς: α') Μεταφοραί, αἵτινες ποικίλλουν ἐνταῦθα ἀπὸ

1. Μν. ἔργ. (ΚΑΤ), σελ. XXXVII.

τῶν συνήθων, ὡς π.χ. ἡ «ὁδὸς Κυρίου» ἢ «ὁ θεῖος ζυγὸς» (ε' 4-6) καὶ τὰ νοητὰ «δεσμὰ» (αὐτόθ.) τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ θείου θελήματος μέχρι τῶν σπανιζουσῶν, ὅπως τῶν ἐχθρῶν, οἵτινες εἶναι «ὁ λέων καὶ ὁ πάνθηρ» ἢ «ὁ λύκος τῆς στέππης» (ς' 11) κλπ. Ἀλλὰ καὶ ἀσυνήθεις καὶ πρωτοτύπους μεταφορὰς ἔχομεν. Ὁ λαὸς εἶναι «χαλκὸς καὶ σίδηρος», ὁ προφήτης εἶναι ὁ «μεταλλουργὸς» καὶ ὁ «φυσητήρ», τὸ «πῦρ» εἶναι ὁ λόγος τοῦ Κυρίου καὶ ὁ εἰς τὴν «σκωρίαν» τῆς ἁμαρτίας ἐπιμένων Ἰούδας εἶναι «μόλυβδος» ἢ «ἄργυρος ἀποδεδοκιμασμένος» (ς' 28-30). Μεταφοραὶ δὲ διὰ πρώτην φορὰν ἐν χρήσει ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν «ἡ ἀκροβυστία» τῶν ὤτων τοῦ Ἰσραὴλ (ς' 10) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐν τῷ τελευταίῳ μονολόγῳ παράστασις τῆς μητρικῆς κοιλίας ὡς «τάφου» (κ' 17).—β') Υ π ε ρ β ο λ α ί. Ὡς καὶ αἱ μεταφοραί, οὕτω καὶ αἱ ὑπερβολαί, προσιδιάζουν εἰς τοὺς ἀσιάτας, ἄρα δὲ καὶ εἰς τὸν Ἱερεμίαν. Θέλει οὗτος π.χ. «τὴν κεφαλὴν πλήρη ὕδατος» ἢ τοὺς ὀφθαλμοὺς «πηγὰς δακρύων» (η' 23), τὴν δὲ μητρικὴν κοιλίαν «ἔγκυον εἰς τὸν αἰῶνα» (κ'17) κλπ.—γ') Π ρ ο σ ω π ο π ο ι ΐ α ι. Τὸ πλεῖστον τούτων ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἤδη δὲ ἔν τινι τῶν ἀρχαιοτέρων μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου (δ' 30) προσωποποιεῖται ἡ Ἱερουσαλὴμ ὡς πόρνη, ἥτις μάλιστα φαίνεται ἐνδυομένη πορφύραν, ἵνα δελεάσῃ τοὺς ἐπερχομένους ἐχθρούς. Ἡ αὐτὴ πόλις παρουσιάζεται συχνότατα ὡς «θυγάτηρ» (η' 18 ἑξ.) ἢ «παρθένος» (δ' 31) τοῦ λαοῦ του, ἥτις ἐκτείνει τὰς χεῖράς της πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐπερχομένων ἐχθρῶν. Πρὸς τὴν πόλιν δὲ ταύτην, ἥτις ἐπλήγη βαρέως (ιδ' 17β), ὁ Ἱερεμίας δεικνύει τὰ τρυφερώτατα συναισθήματά του, ἱστάμενος ἀπέναντι αὐτῆς θρηνῶν διὰ τὴν καταστροφήν της καὶ τὰ δεινὰ τῶν κατοίκων της.—δ') Ἀ π ο σ τ ρ ο φ α ί. Οὕτω π.χ. ἐν τῷ μονολόγῳ τοῦ κεφ. ιε' ὁ προφήτης πλήρης τρυφερότητος καὶ πόνου ἀπευθύνεται πρὸς τὴν ἀποῦσαν ἢ καὶ θανοῦσαν ἤδη μητέρα του. «Ἀλλοίμονόν μου μητέρα μου..» (ιε' 10).—ε') Ε ἰ κ ό ν ε ς. Π.χ. ὁ Ἱερεμίας παρουσιάζει τὸν θεῖον λόγον ἐπενεργοῦντα «ὡς πῦρ καῖον ἐν τῇ καρδίᾳ κεκλεισμένον ἐν τοῖς ὀστέοις του» (κγ'9). κλπ.—ς') Π α ρ ο μ ο ι ώ σ ε ι ς. Τοιαύτας εὑρίσκομεν ἱκανάς, παραλλήλως πρὸς τὰς μεταφορὰς καὶ τὰς εἰκόνας. Ἤδη ἐν παλαιοτάτῳ μονολόγῳ ἡ Ἱερουσαλὴμ παρουσιάζεται «ὠδίνουσα ὡς ἡ διὰ πρώτην φορὰν τίκτουσα» (δ' 31). Ἀλλαχοῦ πάλιν παρομοιάζονται ὁ Γιαχβὲ πρὸς «κραταιὸν μαχητήν», ἐμπνέοντα τὸν φόβον (κ' 10) καὶ ἡ γλῶσσα τῶν ἐχθρῶν πρὸς «τόξον» (θ' 2). Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τῆς θείας ἐμπνεύσεως τελῶν ὁ προφήτης, αἰσθάνεται καθὼς ὁ μεθυσμένος καὶ παρομοιάζει ἑαυτὸν πρὸς ἄνθρωπον «διαπεποτισμένον ὑπὸ τοῦ οἴνου» (κγ'9). Λίαν δὲ πρωτότυπον παρομοίωσιν ἔχομεν, ὅτε ὁ προφήτης καταρώμενος τὸν ἄνθρωπον, τὸν εὐαγγελισάμενον εἰς τὸν πατέρα του τὴν γέννησίν του, εὔχεται εἰς αὐτὸν νὰ ὁμοιάσῃ πρὸς τὰς πόλεις τῶν Σοδόμων καὶ Γομόρρας (κ' 16).—ζ') Ἀ ρ α ί, τοιαύτη εἶναι καὶ ἡ μόλις ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα. Πρόκειται περὶ τῆς τετραπλῆς ἀρᾶς τῆς γεννήσεως τοῦ Ἱερεμίου, ἥτις στρέφεται ἐναντίον τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν

ἐγεννήθη καὶ ἐναντίον τοῦ ἀνδρός, ὅστις ἀνήγγειλε τὴν γέννησίν του εἰς τὸν πατέρα του ὡς χαρμόσυνον γεγονὸς (κ΄ 14-16). — η΄) Ἐπιφωνήματα, ὡς τὸ אוֹי, ὅπερ ἀπαντᾷ εἴτε ὡς προερχόμενον ἀπὸ ἀτομικὸν πόνον (ιε΄ 10) εἴτε πάλιν ὡς ἐξερχόμενον τῶν χειλέων τῆς βαρέως πληγείσης Ἱερουσαλὴμ (δ΄ 31). — θ΄) Ἐρωτήσεις, τῶν ὁποίων συχνάκις ποιεῖται χρῆσιν ὁ προφήτης. Ἀπαντοῦν δὲ αὗται ὡς ἁπλαῖ (θ΄ 1) ἢ «διπλαῖ» ἢ καὶ τριπλαῖ π.χ. «βάλσαμον δὲν ὑπάρχει ἐν Γαλαάδ; Οὔτε ἰατρὸς ὑπάρχει ἐκεῖ; Διατί δὲν ἔρχεται ἴασις...;» (η΄ 22).—ιθ΄) Ὑποφορὰς καὶ ἀνθυποφορὰς ἔχομεν ἐπίσης ἐν τοῖς μονολόγοις. Ἐρωτᾷ π.χ. ὁ Ἱερεμίας «πρὸς ποῖον θὰ ἀπευθυνθῶ;» κτλ. καὶ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος· «ἰδοὺ τὰ ὦτά των εἶναι ἀπερίτμητα» (ς΄10).—ια΄) Λεκτικὰ σχήματα, ἐξ ὧν τὰ κυριώτερα εἶναι, ἡ ἐπαναφορά. Π.χ. διὰ τοῦ הִנֵּה (ς-10) כִּי (κ΄8α-β) ἢ τοῦ אָרוּר (κ΄ 14-15) ἢ τοῦ אִם (ιδ΄ 18) κτλ., αἱ παρηχήσεις, συνηθέστατα ἀπαντῶσαι μετὰ τῶν συμφώνων π.χ. τοῦ שׁ (κ΄ 10-15) τοῦ ל (δ΄ 19, ε΄ 6, ς΄ 10, κ΄ 7 κ.τ.λ.) τοῦ ר (π.χ. ε΄ 6, η΄ 23, κ΄ 17), τοῦ ת (η΄ 23), τοῦ מ (θ΄ 1, η΄ 22) τοῦ נ (κ΄ 11 κτλ.) κ. ἄ., ἐπιζεύξεις διὰ τοῦ מֵעַי (δ΄ 19), τοῦ שֶׁבֶר (δ΄ 20), τοῦ אִישׁ (ιε΄ 10), τοῦ μετὰ τῆς προθέσεως συνθέτου מִפְּנֵי (κγ΄ 9), ἢ καὶ σειρὰν ὁλόκληρον ἐπιζεύξεων ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ[1].

3) Περιγραφαί: Οἱ μονόλογοι δὲν στεροῦνται περιγραφῶν. Αὗται δὲ μάλιστα εἶναι οὐχὶ μόνον ἄφθονοι, ἀλλ' ἐπὶ πλέον ζωηραὶ καὶ λίαν χαρακτηριστικαὶ τῆς φύσεως τῶν μονολόγων, οἵτινες πολλάκις φέρουν δραματικὸν χαρακτῆρα. Εἰς τὰς τοιαύτας περιπτώσεις εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ περὶ τίνος ἀκριβῶς πρόκειται[2]. Ὀλίγαι μόνον λέξεις ἀρκοῦν, ἵνα περιγράψῃ ὁ προφήτης ἐντόνως καὶ ἀριστοτεχνικῶς κατάστασίν τινα κτλ. Πολλάκις ὅμως, καὶ ἰδίᾳ ἐν τοῖς μονολόγοις τῆς νεαρᾶς του ἡλικίας, χρησιμοποιεῖ στίχους ὁλοκλήρους ἢ καὶ σειρὰν μονολόγων, διότι καὶ τὰ βιώματα τὰ προκαλοῦντα τὸν μονόλογον εἶναι ζωηρότατα καὶ συνεχῆ. Ἡ δὲ δύναμις τῶν περιγραφῶν εἶναι πολὺ μεγάλη, ὁ χαρακτήρ των τελείως προσωπικός, τὰ συναισθήματα ἐντονώτατα καὶ αἱ ἰδέαι συνδυάζουν βάθος καὶ ἁπλότητα. Διὰ τῶν περιγραφῶν του ὁ Ἱερεμίας μεταθέτει τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ γεγονότα, ἅτινα περιγράφει, καὶ τὰς καταστάσεις, ὑφ' ἃς ζῇ, μετὰ τοσαύτης φυσικότητος καὶ ζωηρότητος, ὥστε οὐδὲ κἂν ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν ἡ διαφορὰ τῶν χιλιάδων ἐτῶν, ἡ ὁποία χωρίζει ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ προφήτου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Εἰς ὡρισμένας δὲ περιγραφάς του νομίζομεν, ὅτι βλέπομεν οἱ ἴδιοι, ἔν τινι μέτρῳ, ὅσα καὶ ὁ προφήτης

1. Π.χ. לִבִּי (δ΄ 19 α-β), שׁדד (δ΄ 20 α-β), עֲדִי עדה (δ΄ 30), כֻּלָּם (ς΄ 28,) צרף (ς΄ 29β) שֶׁבֶר שׁבר (η΄ 21, ιδ΄ 17 γ), עקב (θ΄ 3β), תּוֹךְ (θ΄ 5), מִרְמָה (θ΄ 5), נגד (κ΄ 10α) κλπ.

2. Π.χ. δ΄ 19-21, ιδ΄ 17β ἑξ., η΄ 18-23.

ἔβλεπε τότε καὶ ἀκούομεν, ὅσα κατ᾽ ἐκείνην τὴν συγκεκριμένην ἐποχὴν τὰ ὦτά του ἤκουσαν.

Τὰς περιγραφὰς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς γενικὰς καὶ εἰς ἀτομικάς. Καὶ γενικαὶ μὲν περιγραφαὶ εἶναι ἐκεῖναι, αἵτινες ἀφοροῦν εἴτε εἰς σκηνὰς ἐκ τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἴτε εἰς ἐξαιρετικὰ καὶ ἔκτακτα γεγονότα. Οὕτω π.χ. ἔχομεν τὸ σιδηρουργεῖον μετὰ τοῦ καταπεπονημένου ἐκ τοῦ δυσκόλου ἔργου του σιδηρουργοῦ καὶ τοῦ ἀδιακόπως φυσῶντος φυσητῆρος (ϛ′ 28), τὰς κοινωνικὰς τάξεις (ε′ 4-5) ἢ τὰ ἀνὰ τὰς ὁδοὺς παίζοντα παιδία καὶ τὰς συναθροίσεις τῆς χαρᾶς τῶν νέων (ϛ′ 11), ὡς καὶ τὴν ἐστολισμένην πόρνην μετὰ τῶν ἐψιμυθιωμένων ὀφθαλμῶν, τῆς βαρυτίμου ἐκ πορφύρας ἐνδυμασίας καὶ τῆς ἐν γένει ἐπιτηδεύσεως καὶ προκλητικότητος αὐτῆς (δ′ 30). Ἐπίσης ἔχομεν τὰς ἐθνικὰς συμφοράς, αἵτινες εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μόνον διὰ τῶν προφητικῶν ὀφθαλμῶν ὁραταί. Τοιούτου εἴδους συμφορὰς ἔχομεν ἐκεῖ, ὅπου γίνεται λόγος περὶ ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς ἐναντίον ὄχι μόνον τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τῆς Παλαιστίνης. Ἠχοῦν αἱ πολεμικαὶ σάλπιγγες, ἀκούονται αἱ ἄγριαι πολεμικαὶ ἰαχαί, διακρίνονται πλέον αἱ σημαῖαι, οἱ ἀντίπαλλοι συμπλέκονται καὶ οἱ πρῶτοι νεκροὶ καλύπτουν τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ παρουσιάζονται τὰ ἐρείπια καὶ ἡ ἐρήμωσις τῆς χώρας (δ′ 19-21, 31). Πλὴν τῆς περιγραφῆς ταύτης παρουσιάζεται καὶ ἡ ἀκαθόριστος ἐθνικὴ συμφορὰ τοῦ μονολόγου τοῦ κεφ. η′, ἡ βαρέως πλήττουσα καὶ τὸν προφήτην, ὅστις ἐν πνεύματι ἴσως ἀκούει τὰς θρηνώδεις φωνὰς τῶν αἰτουμένων βοήθειαν. Καὶ ἡ αἰχμαλωσία ὅμως πρὸς στιγμὴν περιγράφεται, προφητικῷ τῷ τρόπῳ, μεθ᾽ ὅλων τῶν ἀποτελεσμάτων της (ϛ′ 11β-12). Τέλος ἡ ἐπίσης ἀκαθόριστος συμφορά, ἥτις τοσοῦτον ζωηρῶς περιγράφεται ἐν τῷ κεφ. ιδ′, ὅπου παρουσιάζονται τὰ πεδία καλυπτόμενα ὑπὸ νεκρῶν καὶ τραυματιῶν τοῦ πολέμου, ἡ δὲ πόλις πλήρης νεκρῶν ἐκ πείνης ἢ τινος λοιμοῦ. Τὴν ὅλην περιγραφὴν κλείει ἡ μνεία ἱερέων καὶ προφητῶν περιφερομένων τῇδε κακεῖσε, εἴτε ὡς ἐπαιτῶν, εἴτε καὶ ὡς διανοητικῶς ἀσθενῶν, λόγῳ τῆς συμφορᾶς τῆς πληξάσης τὴν χώραν.

Ἀτομικαὶ δὲ περιγραφαὶ εἶναι ἐκεῖναι, ἐν αἷς ὁ Ἱερεμιας, περισσότερον παντὸς ἄλλου καὶ κατὰ μοναδικὸν τρόπον, ἐκθέτει τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασίν του, καθὼς καὶ τὰς ἐκ τῆς κηρύξεως τοῦ θείου θελήματος ἀντιδράσεις τῶν συμπατριωτῶν του, τῶν ὁποίων, προσθέτων εἰς τὴν δύναμιν τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν φυσικότητα τῆς περιγραφῆς, παραθέτει, ἐν ἐσωτερικῷ, ὡς εἴδομεν, διαλόγῳ, τοὺς εἰρωνικοὺς καὶ πλήρεις μοχθηρίας λόγους, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπιβούλους σκέψεις ἐναντίον του (κ′ 7β′ ἑξ.), ὅταν ἐπενεργῇ ὁ θεῖος λόγος (κγ′ 9), ὅταν αἰσθάνηται ἀκόμη καὶ σωματικά, ὡς εἴδομεν, αἰσθήματα (δ′ 19, κ′ 9, κγ′ 9), ἢ ὅταν πλημμυρῇ ἡ καρδία του ὑπὸ ἐλπίδος (κ′ 11), ἀλλὰ συνήθως καὶ ὑπὸ ἀπογοητεύσεως, ἀπελπισίας καὶ ἀπογνώσεως, ὑπὸ τὸ βάρος τῆς πιέσεως τῶν ὁποίων τέλος κάμπτεται καὶ μονολογῶν καταρᾶται τὴν ὕπαρξίν του καὶ τὰ πρὸς αὐτὴν περιστατικὴν μόνον σχέσιν ἔχον-

τα πρόσωπα καὶ πράγματα (κ′ 14-18). Ἅπασαι δὲ αἱ περιγραφαὶ πλεονεκτοῦν τῶν συνήθων, διότι εἰς ὅσα περιγράφονται ἐν αὐταῖς συμμετέχει ἔν τινι βαθμῷ καὶ αὐτὸς ὁ προφήτης, καὶ ὅταν ἔτι δὲν περιγράφῃ τὰς ἰδικάς του καταστάσεις.

4) Ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς γλώσσης καὶ ποιητικῆς τέχνης τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου: Ἡ γλῶσσα τοῦ Ἱερεμίου εἶναι καὶ ἐν τοῖς μονολόγοις του ποιητικὴ καὶ πλουσία, πολλάκις δὲ χρησιμοποιεῖ διαφόρους λέξεις ἢ καὶ προτάσεις πρὸς ἔκφρασιν τῶν αὐτῶν νοημάτων κ.τ.λ., πρᾶγμα σύνηθες ἄλλως τε εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς καὶ τὴν ἑβραϊκὴν φιλολογίαν. Ἀρχαϊσμοὶ δὲν παρατηροῦνται συνήθως, σπανίως δὲ χρησιμοποιεῖ τὸ ἅπαξ λεγόμενον. Γενικῶς δ' εἰπεῖν ἡ γλῶσσα τῶν μονολόγων εἶναι ἀνεπιτήδευτος καὶ εὔληπτος. Περὶ δὲ τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς τῶν ἐν λόγῳ ἑνοτήτων σημειοῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἅπασαι σχεδὸν ἀπαντοῦν ἐν ποιητικῇ μορφῇ [1]. Οἱ ἐπὶ μέρους στίχοι δὲν παρουσιάζουν μεγάλας ὁμοιότητας μεταξύ των[2]. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι τὰ μεγέθη τῶν διαφόρων μονολογικῶν ποιημάτων δὲν εἶναι πάντοτε τὰ αὐτά. Γενικὸν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς πλοκῆς τῶν στίχων τῶν μονολόγων εἶναι ἡ βραχύτης, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εὐκαμψία. Δὲν παρατηρεῖται τι τὸ ἐπιτηδευμένον καὶ δύσμορφον ἐν αὐτοῖς. Αἱ λέξεις ἐξέρχονται συνεχεῖς εἴς τε τὰ νοήματα καὶ τὴν πλοκήν.

Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν ποιητικὴν τέχνην τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου παρατηρητέα καὶ τὰ ἑξῆς. Ἡ βαθεῖα συναίσθησις τῶν διαφόρων καταστάσεων καὶ ἡ ἰδιάζουσα ἱκανότης τοῦ προφήτου νὰ μετατίθηται καὶ διεισδύῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν διαφόρων προσώπων, ὥστε νὰ κατανοῇ τὴν ψυχολογίαν των, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ βάθος τῆς σημασίας τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα προσπαθεῖ νὰ ἀναλύῃ, μὴ ἀρκούμενος νὰ τὰ περιγράφῃ ζωηρῶς, ἀποτελοῦν μετὰ τοῦ ταλάντου, ὅπερ ἐκ φύσεως εἶχε, τὴν βάσιν τῆς ὑψηλῆς ποιήσεώς του καὶ τὸν ἰδιαίτερον αὐτῆς τόνον καὶ τὸν χαρακτῆρα, ὅστις οὐδέποτε παύει νὰ εἶναι προσωπικός. Διότι ἡ δύναμις τῆς ποιητικῆς τέχνης τοῦ Ἱερεμίου καὶ ὁ λυρισμὸς αὐτοῦ δοκιμάζεται κυρίως ἐν τεμαχίοις, ὡς εἶναι οἱ μονόλογοι [3], ἔνθα διαλάμπουν πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ ἑνὸς ποιήματος, ἀλλὰ καὶ τὸ τάλαντον τοῦ ποιητοῦ, ὅστις φαίνεται παρακολουθῶν καὶ ἐκθέτων ἐπιγραμματικῶς ἐν τῇ ποιήσει του οὐχὶ μόνον τὰ ἰδικά του συναισθήματα, ἀλλ' ἐπὶ πλέον καὶ τοῦ λαοῦ

1. Παρὰ ταῦτα, διετυπώθησαν ἀντιρρήσεις τινὲς ὡς πρὸς τὴν ποιητικὴν μορφὴν ὡρισμένων ἐκ τῶν μονολόγων (π.χ. ς′ 10 ἑξ. πρβλ. κ′ 10 ἑξ.).

2. Παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὸν Ἱερεμίαν δὲν ἦτο ἄγνωστος ἡ ἐσωτερικὴ ὁμοιοκαταληξία, (π.χ. עָלַי...דַוָּי η′ 18, מַלְכָּהּ...בָּהּ η′ 19 κλπ.), ποιεῖται χρῆσιν τονικῶν μέτρων καὶ δὴ τοῦ kinâ, τοῦ ὁποίου βάσις, ὡς γνωστόν, εἶναι ἡ ἀνισότης τῶν ἡμιστιχίων, ἤτοι τὸ β′ κῶλον βραχύτερον τοῦ α′ (π.χ. 3+2). καὶ τοῦ ὁποίου ποιεῖται χρῆσιν ἰδία ἐν τοῖς μονολόγοις δ′ 19-21, 30-31, ε′ 4-6, η′ 18-23, θ′ 1-5, κ′ 7-9, κλπ.

3. Καὶ ὁ Skinner ὁμιλεῖ περί· «Lyrical monologues» (μν. ἔργ., σελ. 135). Πρβλ. Π. Μπρατσιώτου: Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, σελ. 406, Ἐπίτομος, σελ. 189.

του, πράγματι ἀριστοτεχνικῶς. Δικαίως δὲ οὗτος ὑπὸ τῶν πλείστων ἐρευνητῶν χαρακτηρίζεται ὡς ὁ μέγιστος ποιητὴς τῆς Π. Διαθήκης, [1] καθὼς ὁ Ἡσαΐας ὡς ὁ μέγιστος ρήτωρ[2]. Ὅτι δὲ ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος δὲν εἶναι οὐδόλως αὐθαίρετος, ἀλλὰ τοὐναντίον μάλιστα τελείως δικαιολογημένος, ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὰς ἀφθάστους ἐκείνας ἑνότητας, εἰς ἃς ἀνήκουν καὶ οἱ μονόλογοι, ὡς π. χ. οἱ τῶν κεφ. δ', η', ιδ' καὶ κ'. Εἰς τοιαύτας συνθέσεις ἀποκαλύπτεται ἡ δύναμις τῆς ποιητικῆς τέχνης τοῦ Προφήτου Ἱερεμίου, διερμηνεύοντος ἀριστοτεχνικῶς ἀπὸ τῶν πλέον ἁπλῶν συναισθημάτων μέχρι τῶν σοβαρωτέρων σκέψεών του καὶ ἀπὸ τῶν προσωπικῶν του βιωμάτων μέχρι τῶν ἐντυπώσεών του ἐκ τῶν ἐθνικῶν συμφορῶν κτλ. Δὲν περιορίζεται δὲ ἐν τοῖς μονολόγοις του εἰς ποίησιν, ἥτις κρούει μόνον τὰς καλλιτεχνικὰς ἡμῶν χορδὰς καὶ συγκινεῖ βαθέως, ἀλλ' ἱκανοποιεῖ γενικώτερον τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Δι' ὃ καὶ δυνάμεθα ἀνεπιφυλάκτως νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ ἡ μονολογικὴ ποίησις τοῦ προφήτου ἀποβαίνει πολλάκις ἄφθαστος. Τὴν ἐν πολλοῖς λυρικὴν αὐτοῦ ποίησιν ταύτην, ἃς τὸ ἐπαναλάβωμεν, χαρακτηρίζει, πλὴν τῶν ἄλλων καὶ τὸ πρωσωπικὸν στοιχεῖον. Οἱ μονόλογοι εἶναι ἰδικοί του, ἀνήκουν εἰς αὐτὸν καὶ φέρουν τὴν σφραγῖδα τοῦ «ἐγὼ» τοῦ Ἱερεμίου [3]. Ἀσχέτως δὲ πρὸς τὸ ἐὰν αἱ ἀφορμαὶ καὶ τὰ θέματα τῶν ποιητικῶν μονολόγων δὲν ἀφοροῦν οἴκοθεν εἰς τὸ πρόσωπόν του, μετ' ὀλίγον ὁ προφήτης γίνεται τὸ κέντρον καὶ τὸ θέμα τῆς ποιήσεώς του, ἀναμειγνυόμενος εἰς τὰ θέματα, λαμβάνων ἰδίαν θέσιν καὶ ἐκδηλῶν τὰ διακατέχοντα αὐτὸν συναισθήματα καὶ ἐκφράζων τὰς σκέψεις του διὰ τὰ συμβαίνοντα. Διὰ πάντα ταῦτα ὁ Volz, ὁμιλῶν περὶ τῶν μεγάλων συνθέσεων, ἰδίᾳ δὲ τῶν κεφ. δ' καὶ ιδ', ὅπου ὑπάρχουν καὶ μονόλογοι, χαρακτηρίζει ταύτας ὡς «Perlen der Dichtung» [4]. Πράγματι δὲ μόνον εἷς ἐκ κοιλίας μητρὸς οὐχὶ μόνον προφήτης, ἀλλὰ καὶ ποιητής, θὰ ἠδύνατο νὰ γράψῃ συνθέσεις, ὡς οἱ ποιητικοὶ μονόλογοι τοῦ Ἱερεμίου.

2. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΩΝ ΜΟΝΟΛΟΓΩΝ Μετὰ τὰς αἰσθητικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάλυσιν, αὐτῶν ἥτις ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξάρῃ τὰ ψυχολογικά, θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ σημεῖα τούτων. Ἀφοῦ δὲ προηγουμένως ἀναζητήσωμεν τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰ αἴτια τῶν μονολόγων, θὰ ἀναφερθῶμεν ἀκολούθως εἰς τὸν σκοπόν, τὰ νοήματα, τὰ συναισθήματα κτλ. τούτων, οὕτως

---

1. Ὁ Leslie (μν. ἔργ., σελ. 137) παρατηρεῖ χαρακτηριστικῶς «...Jeremiah who was a poet as well as prophet, sought in these confessions both spiritual relief and intelectual charity...».

2. Πρβλ. Volz: Prophetengestalten des A.T., σελ.249 ἑξ., καὶ KAT, σελ. XXXVI, ἐπίσης Nötscher: μν. ἔργ., σελ. 24.

3. Duhm: μν. ἔργ. (KHC), σελ. XII.

4. Prophetengestalten des A.T., σελ. 249.

ὥστε νὰ κατορθώσωμεν νὰ ἐκτιμήσωμεν καλύτερον τὴν σημασίαν τῶν μονολόγων τοῦ Ἱερεμίου.

α) Προϋποθέσεις τῶν μονολόγων. Ὡς εἴδομεν ἐν τῷ I μέρει (σελ.23 ἑξ.), πρὸς πληρεστέραν ἀνάλυσιν τῶν μονολόγων, θὰ πρέπῃ νὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἀνεύρωμεν τὰς βασικὰς προϋποθέσεις αὐτῶν, αἵτινες ἀποτελοῦν οὕτως εἰπεῖν τὸ ἔδαφος, ἐν τῷ ὁποίῳ φύεται καὶ ἀναπτύσσεται ὁ μονόλογος. Αἱ δὲ προϋποθέσεις αὗται δέον νὰ ἀναζητηθοῦν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν εἰς τὸν ψυχικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτοῦ περιβάλλον.

1) Ψυχικαὶ προϋποθέσεις: Ἐκ τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου καὶ ἰδίᾳ τῶν ἰδιορρύθμων ἐκείνων ἑνοτήτων, ὡς εἶναι οἱ μονόλογοι, εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον καὶ τὴν ψυχοσύνθεσιν τοῦ προφήτου [1]. Ἡ δὲ ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης ἀποκτωμένη εἰκὼν εἶναι περίπου ἡ ἑξῆς. Ὁ Ἱερεμίας εἶναι κάτοχος σπανίως λεπτοτάτης ψυχῆς, ἥτις εἶναι πεπροικισμένη δι᾽ ἐξαιρετικῶν πράγματι ἰδιοτήτων. Ἡ ἁγνότης καὶ ἡ καθαρότης τῶν διαθέσων, ἡ εὐγένεια καὶ εἰλικρίνεια τῶν σκέψεων, ἡ εὐαισθησία καὶ ἡ ἐν γένει τρυφερότης τῆς καρδίας καὶ τὸ βάθος τῶν συναισθημάτων [2] προδίδουν φύσιν πεπλασμένην διὰ τὸν εἰρηνικὸν βίον, τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἐν ἀγάπῃ κοινωνικὴν συμβίωσιν καὶ ἰδίᾳ διὰ τὴν ἥρεμον καὶ ἁπλῆν οἰκογενειακὴν ἀτμόσφαιραν. Πράγματι δὲ ὁ Ἱερεμίας δὲν ἐγεννήθη διὰ τὸν θόρυβον τῶν πόλεων, οὐδὲ διὰ τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἠθικῆς τάξεως δημιουργουμένην πνιγηρὰν ἀτμόσφαιραν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐν εὐθύτητι καὶ ἀμοιβαίᾳ ἐμπιστοσύνῃ συμβίωσιν. Περαιτέρω διαπιστοῦμεν καὶ τὰς ἰδιαιτέρας ἀρχὰς τοῦ προφήτου μας, αἵτινες εἶναι ἡ πίστις, ἡ εὐθυκρισία καὶ σοβαρὰ ἀντιμετώπισις τοῦ καθήκοντος, τὸ βαθὺ συναίσθημα τῆς δικαιοσύνης, ἡ ὑπομονή, ἡ καρτερία καὶ ἡ αὐτοθυσία, ὡς ἐπίσης τὸ συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας, εἰς βαθμὸν μάλιστα ἀξιοθαύμαστον διὰ τὴν ἐποχήν του, ἡ ἔννοια τῆς τιμῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ταπείνωσις καὶ ἀγαθότης, πάντα δὲ ταῦτα ἐν συνδυασμῷ μετά τινος ρωμαντικῆς διαθέσεως καὶ ἰδεαλισμοῦ, μεταβαλλομένων ὅμως εἰς ρεαλισμόν, ἰδίᾳ ὅταν τὸ ἔργον του ἐπέβαλλεν τοῦτο. Ἐν προηγουμένῃ παραγράφῳ ὡμιλήσαμεν καὶ περὶ τοῦ ποιητικοῦ ταλάντου του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι συνυφασμένον μετὰ τῆς φύσεως τοῦ ἡμετέρου προφήτου. Ἐν ὀλίγοις, ἐν τοῖς μονολόγοις τοῦ Ἱερεμίου παρέχεται ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσωμεν ἀδαμάντινον τῷ ὄντι χαρακτῆρα, πλουσίαν εἰς ἀρετὰς καὶ αὐτοτελῆ προσωπικότητα, κατέχουσαν

---

1. Πολλοὶ ἐπιχειροῦν τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τοιούτων αὐτοβιογραφικῶν ἑνοτήτων ψυχολογικὴν βιογραφίαν τοῦ Ἱερεμίου, ὡς π.χ. ὁ Gelin (Jérémie εἰς D.B. στ. 876 ἑξ.).

2. Πρβλ. R. Kittel: μν. ἔργ., σελ. 370 ἑξ., E. Sellin: Jeremia von Anatoth (NKZ, 10), σελ. 272, J. Kroeker: μν. ἔργ., σελ. 130 ἑξ., Volz: μν. ἔργ. (KAT), σελ.

ἕνα κόσμον ἠθικῶν ἀξιῶν[1] καὶ θαυμαστὴν ἀντικειμενικότητα κρίσεως, ἔμπλεων προσηλώσεως εἰς τὸ καθῆκον καὶ ἀγάπης μέχρις αὐτοθυσίας πρὸς τοὺς συνανθρώπους, διακρινομένην δὲ διὰ τὴν ἐσωτερικότητα, τὸν πλοῦτον τῶν συναισθημάτων καὶ τὴν ῥοπὴν πρὸς τὸ σκέπτεσθαι καὶ μελετᾶν καὶ ἀναλύειν καὶ κρίνειν. Πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν τὰς ἐξαιρέτους ἐκείνας προϋποθέσεις, ἵνα γεννηθῇ ὁ μονόλογος, ἐφ' ὅσον ὑπάρξουν συγκεκριμένα αἴτια.

2) Ἐξωτερικαὶ προϋποθέσεις: Ἡ λεπτοτάτη αὕτη φύσις καὶ ἡ σχεδὸν πάντοτε παιδικὴ καρδία ἤδη ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ἐκλήθη εἰς τὸ προφητικὸν ἀξίωμα, διὰ τὸ ὁποῖον, ὡς ἔμβρυον ἀκόμη, εἶχεν ἁγιασθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ (α' 5). Τὸ ἐξόχως δύσκολον τοῦτο ἔργον, ἐν μέσῳ ἑνὸς λαοῦ μάλιστα σκληροκαρδίου καὶ ἀχαρίστου, θὰ ἐπετελεῖτο εἰς ἐποχὴν κρισιμωτάτην διὰ τὸν Ἰσραὴλ καὶ δι' αὐτὴν τὴν ὕπαρξίν του, ἀλλὰ καὶ ἀποφασιστικὴν διὰ τὰς τύχας τῆς Ἀνατολῆς. Εἶναι δὲ λίαν χαρακτηριστικὰ διά τε τὸν προφήτην καὶ τὸ εἶδος καὶ τὴν σοβαρότητα τῆς ἀποστολῆς του ὅσα ὁ Γιαχβὲ εἶπεν εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κλήσεώς του εἰς τὸ προφητικὸν ἀξίωμα· «ἰδοὺ καθέστακά σε σήμερον ἐπὶ ἔθνη καὶ βασιλείας ἐκριζοῦν καὶ κατασκάπτειν καὶ ἀπολλύειν καὶ ἀνοικοδομεῖν καὶ καταφυτεύειν» (α' 10), συγχρόνως δὲ καὶ «ὡς πόλιν ὀχυρὰν καὶ ὡς τεῖχος χαλκοῦν ὀχυρὸν ἅπασιν τοῖς βασιλεῦσι Ἰούδα καὶ τοῖς ἄρχουσιν αὐτοῦ καὶ τῷ λαῷ τῆς γῆς» (α' 18). Οὕτως, εἰς ὅσα ἐκ φύσεως εἶχε δῶρα ὁ προφήτης, προσετέθησαν ἤδη ἀπὸ τῆς νεανικῆς ἡλικίας καὶ ἄλλα «ἐκ κλήσεως» πλέον. Πλὴν τούτων ὅμως, εἰς τὰς ἐξωτερικὰς προϋποθέσεις θὰ πρέπῃ νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν καταγωγὴν τοῦ Ἱερεμίου[2]. Οὗτος, ὡς γνωστόν, ἐγεννήθη καὶ ἔζησεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου, ὡς εἴδομεν ἐν τῷ I μέρει, ἐγεννήθη ἐπίσης καὶ εὗρε πρόσφορον ἔδαφος ἀναπτύξεως καὶ ὁ μονόλογος, διότι ἡ ψυχοσύνθεσις τοῦ Ἀσιάτου εἶναι τοιαύτη, ὥστε τὸν κάμνει ἐκ φύσεως νὰ ῥέπῃ πρὸς τὸ μονολογεῖν, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν καὶ ὡς εἴδομεν ὁ Birt[3], καὶ λόγῳ τῶν ἰδιαζουσῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν. Ταῦτα περὶ τῶν ἐξωτερικῶν προϋποθέσεων καὶ ἐν γένει ἐκείνων, αἵτινες ἐκ φύσεως, ἐκ κλήσεως καὶ περιβάλλοντος συνδεδεμέναι μετὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἱερεμίου, προδιέθεσαν αὐτὸν διὰ τοὺς μονολόγους.

β) Αἴτια τῶν μονολόγων. Καὶ ἐνταῦθα τὰ αἴτια τῆς γενέσεως τῶν μονολόγων διακρίνομεν εἰς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (πρβλ. σελ. 26).

1) Ἐσωτερικὰ αἴτια: Εἰς τὰ τοιούτου εἴδους αἴτια συγκαταλέγον-

---

XXXVI ἑξ., Τοῦ αὐτοῦ: Prophetengestalten des A.T., σελ. 245 ἑξ., Orelli: μν. ἔργ., σελ. XI, Weiser: μν. ἔργ. (ATD), σελ. 460. Ὁ A. Neher: (μν. ἔργ., σελ. 317) παρατηρεῖ «Personne n' a eté d'un naturel plus sensible plus débordant et avide d' amour que Jérémie...» κ.ἄ.

1. Πρβλ. Β. Βέλλα, μν. ἔργ., σελ. 283.
2. Πρβλ. Birmingham: μν. ἔργ., σελ. 33 ἑξ.
3. Der Monolog und die Selbstanrede (Rh. M., N.F. 80), σελ. 238.

ται πάντα τὰ ἐσωτερικὰ βιώματα, ἅτινα τοσοῦτον ἐντόνως ἔζησεν ὁ Ἱερεμίας, ὡς προφήτης καὶ ὡς ἄνθρωπος, κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις τοῦ πολυκυμάντου βίου του, περιστάσεις πράγματι δυσκολωτάτας, αἵτινες ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς εὐγενοῦς καὶ λίαν εὐαισθήτου ψυχῆς του. Ἐνταῦθα ἀνήκουν αἱ μεγάλαι καὶ ἰδιάζουσαι συγκινήσεις τοῦ προφητικοῦ ἀξιώματος. Πράγματι δὲ συχνάκις τὸν βλέπομεν νὰ μονολογῇ ἀναλογιζόμενος τὸ βάρος τῆς εὐθύνης, ἥτις πιέζει τὴν ὕπαρξίν του ὁλόκληρον καὶ ἀποκαλύπτει τὸ μέγεθος τῆς ἐπιδράσεως καὶ τὴν σημασίαν τοῦ θείου λόγου διὰ τὴν ζωήν του. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ταύτην τελῶν αἰσθάνεται ὁ προφήτης ἑαυτὸν ὡς μεθυσμένον μετὰ τῶν γνωστῶν ἀποτελεσμάτων. Προσπαθεῖ λοιπὸν εἰς μάτην νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν ταύτην, διότι αἰσθάνεται τὸν Θεὸν «ὡς πῦρ καῖον ἐν τῇ καρδίᾳ του, κεκλεισμένον ἐν τοῖς ὀστέοις του» καὶ δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ τὸ ὑποφέρῃ (κγ′ 9). Περαιτέρω εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀκούῃ καὶ βλέπῃ τὰ φοβερὰ ὁράματα, ἀπὸ τῶν πολεμικῶν σαλπίγγων (δ′ 10 ἑξ.) καὶ τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων μέχρι τῶν οἰμωγῶν τῶν θυμάτων, εἴτε εἶναι ταῦτα τραυματίαι μάχης εἴτε κατ᾽ ἄλλον τρόπον πληγέντες. Ζῇ τὴν ἐρήμωσιν τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου, βλέπει τὴν αἰχμαλωσίαν, τὰς καταστροφάς, τοὺς λιμοὺς καὶ λοιμούς, τὰ πάντα, πολλάκις δὲ πρὶν ἀκόμη συμβοῦν, λόγῳ τῆς προφητικῆς του ἰδιότητος (δ′ 19 ἑξ. 30 ἑξ, 18 ἑξ. ιδ′. 17β ἑξ.). Καὶ ἀκριβῶς ἐν μέσῳ τοσούτων συνθηκῶν εὑρισκόμενος μονολογεῖ, ἐρωτῶν συγχρόνως πλήρης πόνου καὶ μελαγχολίας τὸ «διατὶ» (κ′ 19 ἑξ., η′ 18 ἑξ., κ′ 18) καὶ τὸ «ἕως πότε» (δ′ 21). Ἡ αὐτὴ ἰδιότης εἶναι ἐκείνη, ἥτις τὸν φέρει εἰς στενὴν πρὸς τὸν λαόν του, ὡς σύνολον καὶ κατ᾽ ἄτομον λαμβανόμενον, ἤτοι πρὸς γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους, φίλους καὶ ἐχθρούς, τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις καὶ τοὺς πλουσίους, ὅσον καὶ τοὺς πτωχοὺς καὶ ταπεινοὺς τὴν καταγωγὴν (ε′ 4 ἑξ.). Ἡ ἐπαφὴ ὅμως αὕτη δὲν γίνεται, καθ᾽ ὃν τρόπον θὰ ἐπεθύμει. Δὲν ἔρχεται ὡς φίλος, ἢ ὡς ἁπλοῦς ἄνθρωπος,διὰ εἰρηνικὴν καὶ συνήθη ἐπαφήν, ἀλλ᾽ ὡς ἐξάγγελος τῶν συνταρακτικῶν γεγονότων, ἵνα ἐλέγξῃ τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποστασίαν, διὰ νὰ στιγματίσῃ τὴν πείσμονα ἄρνησιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐπιμονὴν εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ κακοῦ, ἵνα καυτηριάσῃ τὴν ἀχαλίνωτον ἀνηθικότητα καὶ νὰ ἀπειλήσῃ διὰ τῶν τρομακτικῶν ἀπειλῶν του ὅλους ἐκείνους, οὓς ἠγάπα καὶ διὰ τοὺς ὁποίους οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ ἐνδιαφέρηται, εἰς τοιοῦτον μάλιστα βαθμόν, ὥστε νὰ συμπάσχῃ κυριολεκτικῶς καὶ νὰ θρηνῇ ὄχι μόνον διὰ τὰ παρόντα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ μέλλοντα δεινά. Κατ᾽ ἀρχὰς ἐπιχειρεῖ, κατόπιν ἀδείας τοῦ Θεοῦ, νὰ σχηματίσῃ καὶ ἰδίαν περὶ τῶν συμπατριωτῶν του ἀντίληψιν. Πορεύεται πρὸς αὐτοὺς μὲ τὰς καλυτέρας διαθέσεις, ἀλλὰ δοκιμάζει εὐθὺς βαθεῖαν ἀπογοήτευσιν. Αἱ διαπιστώσεις του εἶναι ἀποκαρδιωτικαί, δὲν εὑρίσκει οὐδὲ ἕνα, πρὸς ὃν νὰ δύναται νὰ ὁμιλήσῃ καὶ ὅστις νὰ θέλῃ νὰ δεχθῇ τὴν ἐν πνεύματι κατανοήσεως στοργικὴν πράγματι νουθεσίαν του (πρβλ. ε′ 4-6, ς′ 10-12, 28-30). Τὸ γεγονὸς τοῦτο,

ἀφ' ἑνὸς μὲν δικαιώνει πλήρως τὰς θείας κρίσεις, ἀφ' ἑτέρου ὅμως τὸν συνταράσσει καὶ ἀναστατώνει ὁλόκληρον τὴν ὕπαρξίν του. Πάλιν λοιπὸν καταφεύγει εἰς τὸν μονόλογον. Τὸ κῦμα τῆς ἀπογοητεύσεως συνεχῶς ὀγκοῦται, ὅταν διαπιστώνῃ τὴν ἐθελουσίαν καὶ σκληροτράχηλον πώρωσιν καὶ ἐπιμονὴν εἰς τὴν ἀποστασίαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. «Ὅλοι των ἔγιναν ἀποστάται» (ς' 28 ἑξ.), μονολογεῖ.

Ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ Ἱερεμίου, ὡς εἴδομεν, εἶναι κόσμος ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἔρχεται εἰς τελείαν ἀντίθεσιν πρὸς ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον εἶναι ὑποχρεωμένος τώρα νὰ ἀντιμετωπίζῃ καὶ τῷ προκαλεῖ ἐσωτερικὴν ταραχήν, ἥτις, καθὼς παρατηρεῖ ὁ κ. Β. Βέλλας, «τοσούτῳ μᾶλλον ἀποβαίνει ἰσχυροτέρα, ὅσον ἡ ἀντίθεσις τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον εἶναι μεγαλυτέρα»[1]. Εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ὁ ἡμέτερος προφήτης γράφει μονολόγους, ὡς «ποῖος θὰ μοῦ ἔδιδεν εἰς τὴν ἔρημον μίαν καλύβην (θ' 1)[2]. Παρὰ ταῦτα, δὲν παύει οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν νὰ ἀγαπᾷ καὶ συμπονεῖ βαθέως τὸν λαόν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἰς πρώτην εὐκαιρίαν, ὁπότε ἐκφράζει ὅλον τὸν βαθὺν πόνον του, πάλιν ἐν μονολόγῳ (ιδ' 17-18 ἑξ.). Ζῇ τὸ δρᾶμα τοῦ λαοῦ του, πονεῖ δέ, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ἔτι καὶ εἰς τὸ σῶμα καὶ ἀναλύεται εἰς θερμὰ δάκρυα, ἵνα θρηνήσῃ τὰ δεινὰ «τῆς θυγατρός τοῦ λαοῦ του» (η' 18-23 κλπ.).

Ἀλλὰ τὸ προφητικὸν ἀξίωμα, ὡς αἴτιον τῶν μονολόγων, δὲν περιορίζεται μόνον εἰς ὅσα εἴπομεν. Ὁλόκληρος σειρὰ συνεπειῶν, ἥκιστα εὐχαρίστων, ἀκολουθοῦν τὴν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦτο κλῆσιν τοῦ Ἱερεμίου, αἵτινες ἐπηρεάζουν, ὡς θὰ ἴδωμεν, βαθύτατα τὸν ψυχικόν του κόσμον[3]. Οὕτω π.χ. παρ' ὅλον ὅτι, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἐπόθει ὡς γνήσιος Ἰσραηλίτης τὴν ἥσυχον οἰκογενειακὴν ζωήν, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μείνῃ ἄγαμος[4], ἐπειδὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ προσταγὴ τοῦ Θεοῦ (ις' 1 ἑξ.). Δὲν δύναται νὰ ἔχῃ φίλους καὶ δὲν τῷ ἐπιτρέπεται νὰ παρακάθηται εἰς τὰς συναναστροφὰς τῆς χαρᾶς (ιε' 17). Πάντες τὸν ἀποφεύγουν[5]. Ὅλοι τὸν εἰρωνεύονται καὶ τὸν συ-

---

1. Μν. ἔργ., σελ. 283.

2. Πρβλ. G.v.Rad: μν. ἔργ., σελ. 274, Kittel: μν. ἔργ., σελ. 361, Βέλλα: μν. ἔργ., σελ. 306.

3. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πρβλ. Orelli: μν. ἔργ., σελ. 5-6, Liechtenhan: Jeremia, σελ. 40, Sellin: μν. ἔργ., σελ. 272, Kittel: μν. ἔργ., σελ. 360, Volz: Prophetengestalten des A.T., σελ. 241, 251, 258, τοῦ αὐτοῦ: Der Prophet Jeremias, σελ. 26-27, Stamm: Das Leiden der Unschuldigen in Babylon und Israel, σελ. 63 ἑξ., Kroeker: μν. ἔργ., σελ. 130, IB, σελ. 782 ἑξ. κλπ.

4. «....Le célibat de Jérémie: signe de la rupture de l' amour...» παρατηρεῖ ὁ Neher (μν. ἔργ., σελ. 350, πρβλ. ἐπίσης 232 ἑξ.).

5. «Il n' a pas connu la douceur d' une amitié, ni le fremissement d' un amour conjugal.... il mourra seul, sans la consolation d' un pleur...» (Neher: μν. ἔργ., σελ. 317-18).

κοφαντοῦν, καὶ ἐὰν διέλθῃ, θὰ ἀκούσῃ τοὺς πολυσημάντους ψιθύρους (κ΄7ἑξ.). Καὶ αὐτοὶ δὲ ἔτι οἱ συγγενεῖς του διάκεινται ἐχθρικῶς καὶ ὑπούλως καὶ οἱ φίλοι του τὸν πληγώνουν διὰ τῶν φαρμακερῶν, ὡς βέλη, λόγων των (θ΄ 2 ἑξ.). Πάντες ἀνεξαιρέτως εἶναι ἐναντίον του καὶ μόνον ὁ Θεὸς εἶναι μετ' αὐτοῦ (κ΄ 11) καὶ αὐτὸς οὐχὶ ἐπὶ πολύ, φαινομενικῶς. Τὸν ἐπιβουλεύονται, προσπαθοῦν νὰ στήσουν εἰς αὐτὸν παγίδας, ζητοῦν ἐπιμόνως τὴν ἐξόντωσίν του. Καὶ ὅμως αὐτὸς οὐδένα ἀπολύτως ἔβλαψε, κυριολεκτικῶς «πεινᾷ δι' ἀνθρώπους», ὡς παρατηρεῖ προσφυῶς καὶ ὁ Volz [1]. Δὲν τοῦ μένει πλέον οὐδεμία ἄλλη παρηγορία ἐπὶ τῆς γῆς. Στρέφεται λοιπὸν πρὸς τὸν οὐρανόν. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ὑπερασπιστής του, πρὸς αὐτόν, ὡς πρὸς καταφύγιον, στρέφεται ὁ προφήτης διὰ θερμῶν προσευχῶν. Αὗται εἶναι τελείως προσωπικαὶ καὶ πλούσιαι εἰς ὑψηλὰ νοήματα. Ἤδη ὁ J. Wellhausen ἐξῇρε τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν τοῦ Ἱερεμίου διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς καθόλου προσευχῆς[2], χαρακτηρίσας μάλιστα τοῦτον ὡς «πατέρα τῆς ἀληθοῦς προσευχῆς»[3].
Ἀλλὰ καὶ τοῦ καταφυγίου τούτου ἐπρόκειτο νὰ στερηθῇ, διότι καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν προσευχὴν ὑπὲρ τοῦ λαοῦ του ἀπαγορεύει εἰς αὐτὸν ὁ Θεὸς (ζ΄ 16, ια΄ 14, ιδ΄, 11, πρβλ. ιε΄ 1). Τὸ γεγονὸς τοῦτο τὸν ἀναγκάζει νὰ καταφύγῃ καὶ πάλιν εἰς τὸν μονόλογον, ἵνα εὕρῃ ἐκεῖ τὴν διέξοδον. Ὅ,τι δὲν δύναται νὰ λέγῃ ἐν τῇ προσευχῇ ἐνώπιον τοῦ Γιαχβέ, τὸ λέγει καθ' ἑαυτόν, ὑπὸ τοῦτο δὲ τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ ἐξετάζωμεν τὴν σειρὰν τῶν ἑνοτήτων η΄ 18-23, ιδ΄ 17β-17, ὡς καὶ τῶν ιε΄ 10 καὶ κ΄ 14-19. Οἱ μονόλογοι ἀκουσίως ἔχουν σχεδὸν ἀντικαταστήσει καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν χρῆσιν τῆς προσευχῆς. Ἐν αὐτοῖς δὲ πολλάκις ὁ προφήτης εὑρίσκει τοὺς φίλους, τοὺς συγγενεῖς, τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀπέκτησεν, διότι μόνον εἰς αὐτοὺς ἐμπιστεύεται τὸν πόνον, τὴν ἀμφιβολίαν, τὰς σκέψεις καὶ τὴν ἀγανάκτησίν του, ὅταν πέριξ αὐτοῦ ἀκούωνται οἱ ἀνυπόφοροι ἐμπαιγμοί, τὰ σκώμματα κτλ. τῶν συμπατριωτῶν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προσβάλλει τὴν λεπτοτέραν χορδὴν τῆς εὐγενοῦς ψυχῆς του διὰ τὴν καταρράκωσιν τῆς στοιχειώδους ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας (πρβλ. καὶ κατωτέρω).

Βεβαίως εἷς Ἡσαΐας θὰ ἀντέδρα κατ' ἄλλον τρόπον, θὰ ἐπλήρωνεν ἴσως τὴν εἰρωνείαν δι' ὀξυτέρας εἰρωνείας, ὁ Ἱερεμίας ὅμως, ὡς εἴδομεν σιωπᾷ καὶ μονολογεῖ· «ἔγινα καταγέλαστος ὅλην τὴν ἡμέραν, πάντες μὲ χλευά-

---

1. Prophetengestalen des A.T., σελ. 258, πρβλ. Kroeker: ἔνθ' ἀν.

2. Μν. ἔργ., σελ. 138, πρβλ. Hempel: μν. ἔργ., σελ. 153, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι «...man hat Jeremia mit recht den betenden der Propheten genannt...». Ὁ Williams ἐξετάζει τὸν Ἱερεμίαν ἐν κεφαλαίῳ ἐπιγραφομένῳ «Ὁ Ἱερεμίας ὁ προφήτης τῆς προσευχῆς» (μν. ἔργ., σελ. 214-228 ἰδία 219,223). Πρβλ. Skinner: μν. ἔργ., σελ. 213 ἑξ.) 227 ἑξ., Leslie: μν. ἔργ., σελ. 339, Neher: μν. ἔργ., σελ. 343 ἑξ. Τέλος ὁ Balla (μν. ἔργ., σελ. 213, πρβλ. καὶ 280) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Ἱερεμίας ὑπῆρξεν «der grosse Vorbeter seines Volkes....».

3. «Er ist der Vater des wahren Gebets...» (μν. ἔργ., σελ. 141).

ζουν» (κ΄ 7), «διότι ὁ λόγος τοῦ Κυρίου ἔγινεν εἰς ἐμὲ ὄνειδος καὶ χλεύη ὅλην τὴν ἡμέραν» (κ΄ 8). Ἡ ψυχή του διέρχεται διὰ τῶν συμπληγάδων, ἤτοι τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ, τῶν δύο τούτων ἀντικειμένων τῆς ἀγάπης καὶ μέχρις αὐτοθυσίας ἀφοσιώσεως τοῦ προφήτου καὶ ἀνθρώπου. Ἔχει νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸν διμέτωπον πλέον ἀγῶνα, ἱστάμενος μεταξὺ «δύο πόλων», ὡς παρατηρεῖ ὁ Nötscher [1]. Παλαίει ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν πώρωσιν καὶ τὸ μῖσος τῶν συμπατριωτῶν του, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ πρὸς τὸν Θεόν, ὅστις, ἂν μή τι ἄλλο, ἀνέχεται τοσαύτας συμφοράς, ταλαιπωρούσας τὸν λαόν του, ἀπὸ δὲ τὸν ἴδιον ζητεῖ τὴν ἀποκλειστικότητα. Ταὐτοχρόνως ὅμως αἰσθάνεται πρὸς αὐτὸν σχέσιν τοσοῦτον στενήν, ὅσην οὐδεὶς ἄλλος ᾐσθάνθη, καθὼς λέγει ὁ Skinner[2]. Εἰς τὴν εὐγενικὴν ψυχήν του ὀρθοῦται ἤδη εἷς ἐσωτερικὸς διχασμός. Δύο «ἐγὼ» [3] προβάλλουν, τὸ ἀνθρώπινον καὶ τὸ θεῖον, τὰ ὁποῖα ἀντιμάχονται πρὸς ἄλληλα, «εἷς διαρκὴς ψυχικὸς ἀγὼν μία ἀέναος ὑπερνίκησις τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ, τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιθυμιῶν καὶ συμπαθειῶν διὰ τοῦ Γιαχβὲ ὑπάρχει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωήν του»[4].

Ἐδῶ ἀκριβῶς προστίθεται καὶ ἄλλος ἀντίπαλος, ὅστις πάντοτε μὲν ὑπῆρχε, τώρα ὅμως ἀποκαλύπτεται πλέον. Εἶναι ὁ ἑαυτός του. Ὁ ἀγών, τὸν ὁποῖον ἔχει ἐφεξῆς νὰ διεξαγάγῃ, εἶναι τριμέτωπος καὶ ὑπάρχει μονίμως πλέον ἐν τῇ καρδίᾳ του[5]. Ὁ Ἱερεμίας ἤδη ἀντιπαλαίει πρὸς τὸν ἑαυτόν του τὸν λαόν του καὶ αὐτὸν τὸν Θεόν. Συγκρούσεις ἐσωτερικαὶ καὶ ψυχολογικαὶ καταστάσεις διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλην, διὰ πρώτην φορὰν εἰς τοσοῦτον βαθμὸν καὶ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐν τῇ Π.Διαθήκῃ[6]. Ἐν ἑκάστῃ δὲ συγκρούσει γεννᾶται καὶ εἷς μονόλογος. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν, ἡ πλήρης συμπαθείας ἀγάπη πρὸς τὸν λαόν του καὶ τέλος ἡ φυσικὴ πρὸς ἑαυτὸν ἀγάπη ἀντιμάχονται. Ἐν τέλει ὅμως ὑπερτερεῖ πάντοτε τὸ καθῆκον. Ὁ ψυχικὸς πόνος εἶναι πολὺ βαθύτερος τοῦ φυσικοῦ, διότι κατ᾽ αὐτὸν πάσχει αὐτὴ αὕτη ἡ προσωπικότης εἰς ὅλον της τὸ βάθος. Εἰς δὲ τὸν ἀτομικὸν τοῦτον πόνον προστίθεται καὶ ὁ πόνος τοῦ λαοῦ του, ὃν ὡς ἴδιον πράγματι πόνον ᾐσθάνθη καὶ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εὑρισκόμενος, ὅτε ἀλγεῖ τὸ εἶναι του ὁλόκληρον, εἶναι τελείως ἀπομεμονωμένος ἀπὸ

1. Μν. ἔργ. (HS), σελ. 14.

2. Μν. ἔργ., σελ. 202.

3. «Il y a deux Jérémies, celui de ses tendances personelles, naturelles, et l' autre, en quoi la prophetie l' a transpformé.Les deux son engagés dans une lutte impitoyable, car ils sont antithétiques..», παρατηρεῖ καὶ ὁ Neher (μν. ἔργ., σελ. 316). Πρβλ.Balla: «Ja in ihm gerieten Mensch und Prophet in Widerspruch zu einander...» (μν. ἔργ., σελ. 277).

4. Wellhausen: μν. ἔργ., σελ. 139, πρβλ. Orelli: μν. ἔργ., σελ. 6.

5. Ὁ Welch παρατηρεῖ· «he was in opposition all his life, and the opposition he met extended to all classes in the community...» (Jeremiah, σελ. 235). Πρβλ. Kroeker: μν. ἔργ., σελ. 24, κλπ., Stamm: μν. ἔργ., σελ. 64.

6. Πρβλ. Skinner: ἔνθ᾽ ἀν.

τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, διότι ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία τοῦ ἀποκλείει τὴν κοινωνίαν μετὰ τῶν ἀνθρώπων. Ἀποβαίνει λοιπὸν «μέγας μονήρης» [1], αἰσθανόμενος ἑαυτὸν ὑφ' ἁπάντων ἐγκαταλελειμμένον εἴς τε τὴν ἐξωτερικὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ζωήν του. Ἐν στιγμαῖς τοιαύτης μονώσεως καὶ μεγάλης ἀπελπισίας ἓν τεράστιον κενὸν δημιουργεῖται ἐντός του κενόν, ὅπερ τὸν κάμνει νὰ ἐπιθυμῇ σφοδρῶς τὴν ἀνυπαρξίαν, διότι ἡ ζωή του εἶναι πλέον ἓν διαρκὲς καὶ ἀφόρητον ἐσωτερικὸν μαρτύριον. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποκαλύπτει εἰς τοὺς δύο τραγικοὺς μονολόγους του, ὅπου, ἀφοῦ αἰτιᾶται τοὺς γονεῖς του, ἔτι δὲ καὶ πρόσωπα τελείως ἔμμεσον σχέσιν πρὸς αὐτὸν ἔχοντα, καταρᾶται τὴν γενέθλιον ἡμέραν του.

Δι' ὅσων εἴπομεν, νομίζομεν ὅτι κατεδείχθη ὁ βαθμὸς καὶ ἡ ἔκτασις τῆς ἐπιδράσεως τῆς προφητικῆς κλήσεως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τοῦ Προφήτου. Θὰ ἠδυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ προφητικὴ ἰδιότης τοῦ Ἱερεμίου ἐσήμαινεν δι' αὐτὸν μίαν ἅλυσιν βασάνων καὶ ἀγώνων ἐσωτερικῶν. ἀναστατώσεων εἰς τὸν ψυχικὸν αὐτοῦ κόσμον, ἓν διαρκὲς μαρτύριον, διότι οὐδέποτε ὑπῆρξε μόνον προφήτης, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος ζήσας μάλιστα τὰς τραγικωτέρας στιγμὰς τῆς ἱστορίας τοῦ ἐνδόξου ἔθνους του. Οὕτω γεννῶνται οἱ μονόλογοι ἐν τῇ καρδίᾳ ἑνὸς ἀνδρὸς «χυμένου ἀπὸ ὀρείχαλκον καὶ διαλελυμένου εἰς δάκρυα», κατὰ τὸν ἐπιγραμματικὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Kroeker[2].

2) Ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὰ α ἴ τ ι α: Ὡς πρῶτον ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν αἰτίων θὰ ἀναφέρωμεν τὴν ἐπανειλημμένην ἀπειλὴν καὶ τὴν στέρησιν αὐτῆς ταύτης τῆς ἐλευθερίας τοῦ προφήτου, ὅστις πλέον ἢ ἅπαξ ἐφυλακίσθη (Ἱερ. ιθ' 14 κ' 2, κς' (καθ' Ο' λγ') 8 ἑξ., λζ' (καθ' Ο' μδ') 13, λη' (με') 13), ἐξ ὧν περίοδων κατάγονται οἱ μονόλογοί του. Εἶναι δὲ εὐνόητον ποῖα συναισθήματα καὶ ψυχικὰς ἀντιδράσεις γεννᾷ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου ἡ στέρησις τῆς ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α ς, μάλιστα δὲ ὅταν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἄτομον ἔχῃ ἀνεπτυγμένας εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν τήν τε προσωπικότητα καὶ ἀτομικότητα, ὡς εἴδομεν, αἵτινες τοσοῦτον στενῶς συνδέονται μετὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐλευθερίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅταν ἡ δέσμευσις τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἄδικος καὶ τελείως αὐθαίρετος, ὡς συνέβη εἰς τὰς περιπτώσεις τοῦ Ἱερεμίου. Ἐπὶ πλέον εἰς αὐτὸν ἀπηγορεύθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως, κατὰ καιρούς, τὸ ὁμιλεῖν καὶ δρᾶν δημοσίᾳ. Ἐν παρομοίᾳ καταστάσει εὑρισκόμενος ὁ Ἀμώς, ὅτε δηλαδὴ ἀπηγορεύθη καὶ εἰς ἐκεῖνον ἡ δρᾶ-

---

1. Hempel: μν. ἔργ., σελ. 136, Volz: Der Prophet Jeremias, σελ. 25, Neher: μν. ἔργ., σελ. 336. Ὁ Westermann ἰδίᾳ κάμνει ἰδιαίτερον λόγον περὶ τῆς μονώσεως τοῦ προφήτου, περιγράφων ταύτην ὡς ἔχουσαν τριπλῆν ἔκτασιν. Ἐν δὲ τῷ τοιούτῳ πλαισίῳ ἐξετάζει τήν τε ἀγαμίαν καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς προσευχῆς καὶ τῶν πάσης φύσεως συναναστροφῶν κτλ. (Tauseud Jahre und ein Tag σελ. 224-234, ἰδίᾳ 228-229).

2. «... Gegossen aus Erz und zerrinnend in Tränen...» (μν. ἔργ., σελ. 24).

σις, μεταβάλλεται εἰς συγγραφέα (Ἀμ. ζ' 10 ἑξ.)[1]. Ὁ Ἱερεμίας μονολογεῖ. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι τρεῖς τῶν μονολόγων του τοποθετοῦνται ὑπὸ τοῦ συντάκτου τοῦ βιβλίου εὐθὺς μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῆς φυλακίσεώς του.

Ἕτερα ἐξωτερικὰ αἴτια εἶναι αἱ παντὸς εἴδους βιαιοπραγίαι καὶ κακώσεις, ἃς κατὰ καιροὺς ὑπέστη οὗτος ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του. Οἱ μέχρι θανάτου κίνδυνοι καὶ ἡ καταδίκη εἰς ὀδυνηρὸν θάνατον, ἐξ οὗ, ὡς ἐκ θαύματος σώζεται ἐν τέλει (κς' 11, πρβλ. λη' 4 ἑξ.). Πάντα ταῦτα, πλὴν τοῦ σώματος, ἐπιδροῦν βαθέως καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς του. Ἀλλὰ καὶ αἱ ταλαιπωρίαι καὶ περιπέτειαι τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ἐπιδροῦν ὡς ἴδιαι ἀτομικαὶ συμφοραί, αἵτινες, πλὴν τῆς ψυχῆς, πλήττουν καὶ τὸ σῶμα τοῦ Ἱερεμίου. Ἄλλοι προφῆται ἐγκαταλείπουν τὸν λαόν, ἵνα ἀποσυρθοῦν εἰς τὴν ἔρημον. Ἐκεῖνος ὅμως παραμένει καὶ συμπάσχει, ὅτε ἔρχονται αἱ ἀπειληθεῖσαι θεομηνίαι. Πεινᾷ, διψᾷ, κακουχεῖται ἐθελουσίως καὶ θρηνεῖ ἐν τοῖς μονολόγοις του διὰ τὰ βαρέα πλήγματα καὶ τὰς ἐθνικὰς καὶ ἀτομικὰς συμφοράς. «Οἱ ὀφθαλμοί μου νύκτα καὶ ἡμέραν ἀναλύονται εἰς δάκρυα καὶ δὲν ἠμποροῦν νὰ ἡσυχάσουν» (ιδ' 17β ἑξ.).

Πολλοὶ χαρακτηρισμοὶ ἐδόθησαν ἤδη ἀπὸ τῆς Π.Δ. (Σοφ. Σειρ. μθ' 6) εἰς τὸν Ἱερεμίαν, ὅστις κατὰ τὸν Skinner «εἶναι ὁ τύπος τοῦ ἁγίου τῆς Π.Δ.»[2]. Τὸν ἄριστον ὅμως καὶ τιμητικώτατον χαρακτηρισμὸν περιέχει ἡ Κ.Δ. (Ματθ. ις' 14), ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐξέλαβον τὸν Θεάνθρωπον ὡς τὸν Ἱερεμίαν.

γ) Σκοπὸς τῶν μονολόγων. Ἐξ ὅσων ἤδη εἴπομεν, καθίσταται πρόδηλος ὁ σκοπός, ὃν ἐξυπηρετοῦν οἱ ἡμέτεροι μονόλογοι, προκειμένου περὶ μιᾶς τοσοῦτον λεπτῆς καὶ εὐγενοῦς καὶ ἐσωτερικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς φύσεως, ἥτις ὁπωσδήποτε, καὶ καλῶς ἔτι ἐχόντων τῶν πραγμάτων, θὰ ἤθελεν νὰ ἐκδηλωθῇ. Ἦσαν λοιπὸν οἱ μονόλογοι ἡ ποθητὴ ἀνακούφισις τοῦ προφήτου κατὰ τὰς τρικυμιώδεις ἡμέρας τῆς ζωῆς του, ἡ διέξοδος εἰς τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα ποικίλα συναισθήματά του, ἡ ἔκχυσις ἐντόνου ψυχικῆς διαθέσεως[3], γεννωμένη ἑκάστοτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θυελλώδους προφητικῆς του δράσεως. Ἔχουν σκοπόν, ὡς ἤδη εἴπομεν, νὰ διαδραματίσουν τὸν ρόλον τοῦ ἐμπίστου φίλου καί τοῦ στενοῦ συγγενοῦς, εἰς οὓς καὶ μόνους θὰ ἠδύνατο νὰ ἐμπιστευθῇ τὰς σκέψεις του, τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ ἀπελπισίαν του, τὸν πόνον καὶ τὴν ὀργήν, τὴν στιγμιαίαν ἐλπίδα καὶ τὴν ἀπέραντον ἀπόγνωσιν, ὡς καὶ τὴν βαθεῖαν πικρίαν του ὁ προφήτης[4].

---

1. Πρβλ. Gunkel: Die Propheten, σελ. 113, Volz: Prophetengestalten des A.T., σελ. 248.

2. Μν. ἔργ., σελ. 223.

3. Αἱ «Seelenergüsse» τοῦ Kittel (μν. ἔργ., σελ. 370-371).

4. Ὁ Skinner παρατηρεῖ χαρακτηριστικῶς· «...Reading between the lines of the «confessions», we can trace, in the next place a process of selfexamination ou thepart of the prophet» (μν. ἔργ., σελ. 212).

Ἀλλὰ καὶ ἕτερον σκοπὸν ἐξυπηρετοῦν οἱ μονόλογοι τοῦ Ἱερεμίου, ὡς εἴδομεν, διότι ἀντικαθιστοῦν ἀκουσίως τὴν προσευχήν. Ὅταν δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι τὸν ἀποφεύγουν καὶ τὸν ἐπιβουλεύωνται καὶ νομίζῃ, ὅτι δὲν τὸν ἀκούει οὐδὲ αὐτὸς ὁ Οὐρανός, τοῦ ὁποίου εἶναι πρέσβυς ἐπὶ τῆς γῆς, τότε ἀκριβῶς στρέφεται πρὸς τὸν ἑαυτόν του, διὰ νὰ εὕρῃ εἰς τὸν μονόλογον τὴν ἀνακούφισιν καὶ τὴν ψυχικὴν ἠρεμίαν, τὴν παρηγορίαν καὶ τὸν σύμβουλον. Ὅ,τι δὲν θὰ εὕρισκεν ἐν τῇ προσευχῇ, ἀναγκάζεται νὰ τὸ ἀναζητήσῃ εἰς τὸν μονόλογον. Ὁ προφήτης δὲν εἶναι ὑπεράνθρωπος, ἀλλὰ παραμένει πάντοτε ἄνθρωπος καὶ δι' αὐτὸν καὶ μόνον τὸν λόγον μονολογεῖ. Οὕτω προφανῶς ὁ σκοπὸς τῶν μονολόγων εἶναι, ὡς καὶ ὁ χαρακτὴρ των, καθαρῶς ἰδιωτικὸς καὶ προσωπικός.

δ) Ἰδέαι καὶ νοήματα. Εἶναι ἀξιοσημείωτον πόσον οἱ τοσοῦτον περιωρισμένοι εἰς ἀριθμὸν καὶ ἔκτασιν μονόλογοι εἶναι πλούσιοι εἰς ἰδέας καὶ νοήματα. Ἐξ αὐτῶν θὰ ἀναφέρωμεν μόνον τὰ κυριώτερα.

1) Ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ ἀντίληψις: Ὁ Ἱερεμίας τὸν Θεόν, τὸν ὁποῖον ὑπηρετεῖ, τὸν ἐννοεῖ διαφόρως ἀπὸ τῆς κρατούσης τότε ἀντιλήψεως. Οὗτος δὲν εἶναι ἀπρόσωπος, ἀλλὰ τελείως προσωπικὸν ὄν. Δὲν θέλει τοὺς ὑπηρέτας του καὶ γενικῶς τοὺς ἀνθρώπους τυφλὰ αὐτοῦ ὄργανα, ἀλλὰ ἀντιθέτως, ἐνῷ ζητεῖ τὴν τελείαν ὑποταγήν των εἰς τὸ θέλημά του, ἀφήνει εἰς αὐτοὺς περιθώριον, ἵνα ἐκλέξουν καὶ εὐσυνειδήτως ἀποφασίσουν περὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς των, περὶ τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ τοῦ θείου θελήματος. Ἀπὸ τὸν Ἱερεμίαν θέλει τὴν τελείαν ἀφοσίωσιν, ἀλλ' ἐκ παραλλήλου συγκατατίθεται, ἵνα δοκιμάσῃ καὶ ὁ προφήτης ὅσα ἐκεῖνος λέγει, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον γίνεται ὑπὸ τοῦ προφήτου. Πάντα ταῦτα πληροφορούμεθα ἀπὸ τῶν μονολόγων τῆς α' ὁμάδος, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα διέπει ἅπαντας τοὺς μονολόγους. Ἡ δὲ ὕπαρξις τοιούτων μονολόγων, οἵτινες, ὡς εἴπομεν, εἶναι τρόπον τινὰ τὸ «ἐγὼ εἶπα» τοῦ Ἱερεμίου [1], ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸ «τάδε λέγει Κύριος», ἀποτελεῖ τεκμήριον, ὅτι ὁ Θεὸς αὐτὸς ἠνείχετο τὴν ἐκδήλωσιν καὶ τῶν προσωπικῶν κρίσεων καὶ συναισθημάτων τοῦ προφήτου. Πράγματι δὲ ὄχι μόνον ὁ Ἱερεμίας, θείᾳ ἀνοχῇ, θρηνεῖ διὰ τὰς καταστροφάς, ἃς ἐπιτρέπει ὁ Κύριός του καὶ εὔχεται τὴν ἴασιν τοῦ τετραυματισμένου λαοῦ του, ἀλλὰ καὶ ὁ Θεὸς τοῦ προφήτου, ὡς φαίνεται ἰδίᾳ ἐν τοῖς μονολόγοις δ' 19 ἑξ., η' 18 ἑξ. καὶ ιδ' 17-18, ἀνέχεται τὸν ἐργάτην του ἀντιτιθέμενον, τρόπον τινά, πρὸς ὅσα ἐκεῖνος θέλει ἢ ἐπιτρέπει. Ὁποία πράγματι διαφορὰ πρὸς τὴν παλαιοτέραν ἐποχήν!

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἰδιώματα, τὰ ὁποῖα ἐν τοῖς μονολόγοις ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου εἰς τὸν Θεόν, εἶναι ἐπηρεασμένα βαθύτατα ἀπὸ τὴν μόλις σκιαγραφηθεῖσαν εἰκόνα, ἣν ἔχει οὗτος περὶ τοῦ Θεοῦ. Ἐξ αὐτῶν ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ δοκιμάζεται ὑπὸ τοῦ προφήτου, καὶ ἐντεῦθεν ἀπο-

1. Ὡς πρὸς τὴν παρεμβολὴν τοῦ «καὶ ἐγὼ εἶπα», ἴδε καὶ Duhm: Israels Propheten, σελ. 251, Volz: Prophetengestalten des A.T., σ. 242, Hertzberg: μν. ἔργ., σελ. 107 κλπ.

δεικνύεται πλέον περιτράνως, ὅτι εἶναι δίκαιος [1]. Δι' ὃ καὶ αἱ καταστροφαί, αἱ ὁποῖαι, ὡς βαρύτατα πλήγματα, θὰ τιμωρήσουν τὴν χώραν, δὲν ἔρχονται ἀδίκως, ἀλλὰ κατόπιν ἐξαντλήσεως τοῦ μέτρου τῆς ὑπομονῆς καὶ μακροθυμίας τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἀναζητεῖ διὰ τοῦ προφήτου ἔστω καὶ ἕνα δίκαιον καὶ οὐδένα εὑρίσκει καθ' ὁλόκληρον τὴν χώραν (ϛ' 28 ἑξ.). Ὁ Θεὸς ζητεῖ τὸν σεβασμὸν τῶν δικαιωμάτων του, ἐπιθυμεῖ ὅπως οἱ ἄνθρωποι ἀκολουθοῦν τὴν ὁδόν του (ε' 4-6). Καὶ ὅμως οἱ συμπατριῶταί του κωφεύουν, ἀγνοοῦντες ἐθελουσίως καὶ συστηματικῶς τὴν ὁδὸν τοῦ Κυρίου (ε' 4-6, ϛ' 10-12), ἡ δὲ τοιαύτη στάσις των στρέφεται κατὰ τοῦ Θεοῦ ὡς προσωπικὴ προσβολή.

(Συνεχίζεται)

Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΕΦΡΑΙΜ ΚΑΙ ΜΑΝΑΣΣΗ
(ΙΗΣΟΥ ΝΑΥΗ ΚΕΦ. 16-17)
ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΣΙΜΩΤΑ

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ 16,3, τὰ σύνορα διήρχοντο διὰ τῆς κάτω Βαιθωρών, κατὰ δὲ τὴν ἐν 16,5 διὰ τῆς ἄνω Β. Ὁ Steuernagel [1] φρονεῖ, ὅτι διὰ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν ὀνομάτων τούτων δὲν μεταβάλλεται ἡ πορεία τῶν συνόρων. Τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται εὔστοχον, δοθείσης τῆς πλέον τῶν 2 χιλμ. ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν δύο πόλεων– προκειμένου μάλιστα περὶ συνοριακῶν τοιούτων—καὶ τῆς σημασίαν ἐχούσης, ἐνταῦθα, γειτνιάσεως μετὰ τῆς φυλῆς τοῦ Βενιαμίν.

Πάντως ἡ κάτω Βαιθωρὼν ἀνήκει ἀδιαφιλονεικήτως τῷ Οἴκῳ Ἰωσήφ, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσα πρὸς τὸν Βενιαμίν. Ἐξ ἄλλου αἱ ἐν 16,1-3 ἀναφερόμεναι πόλεις τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ» ἀνήκουν τῷ Ἐφραίμ. Πρὸς τὴν περιγραφὴν δὲ ταύτην εἶναι ὁμοία οὐσιωδῶς καὶ ἡ ἐν 16,5, ἀναφέρουσα ἐπὶ πλέον καὶ τὴν ἄνω Βαιθωρὼν. Ἄρα ἀμφότεραι αἱ πόλεις ἀνήκουν τῷ Ἐφραίμ, ἡ δ' ἐξ αὐτῶν ἄνω Βαιθωρὼν πιθανὸν νὰ εἶχεν εἰδικήν τινα σημασίαν διὰ τὴν φυλὴν τοῦ Ἐφραίμ, ὡς φρονεῖ καὶ ὁ Noth [2].

Τὸ ἀκολουθοῦν ἡμιστίχιον וְעַד גֶּזֶר וְהָיוּ תֹצְאֹתָו יָמָּה κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Holzinger δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸ πρωταρχικὸν κείμενον [3]. Τοιοῦτό τι θὰ ἦτο σύμφωνον καὶ πρὸς σχετικὰς ἀπόψεις τοῦ Noth [4], ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ Elliger [5], καὶ θὰ ἐπεβεβαίου τὰ περὶ βραδυτέρας ἐκ μέρους τῶν Ἰσραηλιτῶν κατακτήσεως τῆς δυτικῆς πεδιάδος τῆς Παλαιστίνης.

Ἡ Danelius προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τοιαύτη ἄποψις εἶναι ἐσφαλμένη, καὶ ὅτι ἤδη ἐξ ἀρχῆς εἶχεν κατακτηθῆ ἡ περιοχὴ αὐτή. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης αὐτῆς ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριθ. 34,6, ἔνθα ἀναφέρεται, ὅτι τὰ δυτικὰ ὅρια τῆς χώρας ἀπετέλει ἡ θάλασσα, πρὸς δὲ καὶ τὸ γεγονός,

---

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 458 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Βλ. ὑπόμν.

2. Ὁ Noth ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ ἄνω Β. ἀπετέλει τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τῶν ὁρίων τοῦ Ἐφραίμ, τὰ ὁποῖα ἐκ τοῦ σημείου ἐκείνου ἔστρεφον πλέον πρὸς βορρᾶν. Οὕτω ὅμως προσπαθεῖ νὰ ἀλλοιώσῃ σημαντικῶς τὸ κείμενον, μὴ δεχόμενος τὰ 16,6α1 (וְיָצָא הַגְּבוּל הַיָּמָּה) καὶ 16,7β₂ (וְיָצָא הַיַּרְדֵּן) ὡς γνήσια τμήματα τοῦ κειμένου. (Βλ. Das Buch Josua, σ. 105 καὶ Studien, σ. 214. Πρβλ. καὶ Simons, The Structure, σ. 204 σημ. 1).

3. μν. ἔ. σ. 67.

4. Ἔνθ' ἀνωτέρω. βλ. καὶ Simons, ἔνθ' ἀν.

5. Die Grenze, σ. 305, σημ. 1. Βλ. σχετικῶς καὶ Danelius, σ. 58.

ὅτι ἡ πεδιὰς Σαρὼν ἦτο εὔφορος καὶ ἀπαραίτητος διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ καταλάβουν αὐτήν [1].

Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως τοῦτο δὲν φαίνεται σοβαρόν, διότι εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ πεδιὰς αὕτη ἦτο εὔφορος καὶ ὠφέλιμος εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας καὶ δὴ καὶ ὅτι ἀνῆκεν αὐτοῖς [2], ἀλλὰ τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ὅτι περιῆλθεν ἀμέσως εἰς χεῖρας αὐτῶν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Ἰσραηλῖται δὲν ἠδύναντο νὰ ἐμφανισθοῦν εἰς τὴν πεδιάδα, διότι ἐτρομοκρατοῦντο ἀπὸ τὰ ἅρματα τῶν ἀντιπάλων Χαναναίων [3], ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἀπὸ τὰ τῶν Φιλισταίων [4] καὶ ὅπως ἄλλοτε ἀπὸ τὰ τῶν Αἰγυπτίων [5], διότι δὲν διέθετον ἱππικόν. Ἐὰν εἶχον οἱ Ἰσραηλῖται ἱππικόν, δὲν θὰ εἶχεν ἀποτελέσει δι' αὐτοὺς τὸ πολυάριθμον ἱππικὸν τῶν ἐχθρῶν [6] αἰτίαν τρομοκρατίας καὶ δὲν θὰ ἀντελαμβάνετό τις διὰ ποῖον λόγον ᾐσθάνθη ὁ συντάκτης τοῦ βιβλίου Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ τὴν ἀνάγκην νὰ καθησυχάσῃ καὶ ἐνθαρρύνῃ τοὺς Ἰσραηλίτας, διαβεβαιῶν τούτους, ὅτι ὁ Γιαχβὲ θὰ ἐνισχύσῃ αὐτούς, ἵνα «τοὺς ἵππους αὐτῶν νευροκοπήσουν καὶ τὰ ἅρματα αὐτῶν κατακαύσουν ἐν πυρί» [7].

Οὕτω παρέμεινεν ἡ περιοχὴ αὕτη εἰς χεῖρας τῶν Χαναναίων [8] μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Σολομῶντος [9], ὅτε ἀπέκτησαν οἱ Ἰσραηλῖται ἀξιόλογον ἱππικὸν [10] καὶ καθυπέταξαν τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν [11]. Ἐκ τούτων φαίνεται μᾶλλον ὀρθὴ ἡ ἄποψις περὶ μεταγενεστέρας προσθήκης ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος τμῆμα καὶ δὴ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς περιοχῆς ταύτης χρόνους [12].

Τοὐλάχιστον ἡ גֶּזֶר [13], ἡ ὁποία κατεκτήθη μόλις ὑπὸ τοῦ Φαραὼ τῆς Αἰγύπτου «ἐμπρησθεῖσα ἐν πυρὶ», καὶ ἐδόθη ὡς προὶξ διὰ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς τὸν Σολομῶντα [14], δὲν ἔχει θέσιν ἐν τῷ κειμένῳ καὶ ὀρθῶς προτείνει ὁ Elliger τὴν διαγραφὴν αὐτῆς [15]. Τοῦτο θὰ εὕρισκε σύμφωνον καὶ

---

1. Βλ. Danelius, ἔνθ' ἀν.
2. Βλ. καὶ Ἰησ. Ν. 15,4, 45-47. Α' Παρ. 7,28.
3. Βλ. Ἰησ. Ν. 17,16. Κρ. 1,19.
4. Βλ. Α' Βασ. 13,5.
5. Βλ. Ἔξ. 14,7. 15,1,4.
6. Βλ. Ἰησ. Ν. 11,4.
7. Αὐτόθι, 11, 6 βλ. καὶ Marmier, Recherches Geographiques, σ. 8.
8. Βλ. καὶ Ἰησ. Ν. 16,10. Πρβλ. καὶ 17,12-13 καὶ γενικώτερον Κρ. 1,18-21, 27-36. 3,3.
9. Εἶναι γνωστοὶ οἱ ἀγῶνες τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν ὁ Σολομὼν διὰ τὴν καθυπόταξιν τῶν ἐν τῇ γῇ Χαναὰν ἐγκατεστημένων ἐχθρικῶν λαῶν. (Βλ. καὶ Meyer, σ. 511).
10. Βλ. καὶ Carmignac, σ. 93 καὶ Barrois, σ. 98.
11. Βλ. Γ' Βασ. 5,6.9,16. Πρβλ. καὶ Smith, σ. 216.
12. Βλ. Noth, ἔνθ' ἀνωτέρω.
13. Σήμερον Tell Dschezer (βλ. καὶ Noth, Das Buch Josua, σ. 101),
14. Ἰησ. Ν. 16,10β (παρ' Ο'), Γ' Βασ. 9,15-16. Κρ. 1,29.
15. Die Grenze, σ. 305, σημ. 1.

τὸ κείμενον τῶν Ο', τὸ ὁποῖον ἀγνοεῖ τὴν λέξιν ἐνταῦθα, θὰ συνεφώνει δ' ὁμοίως καὶ πρὸς τὴν σχετικὴν πληροφορίαν τοῦ 16,10 (16,10α παρ Ο'), κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἠδυνήθησαν οἱ Ἰσραηλῖται νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Χαναναίους, καὶ παρέμενον οὗτοι ἐπὶ μακρὸν («ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης») αὐτόθι. Ἡ παρουσία ὅμως τῆς αὐτῆς λέξεως ἐν 16,5 παρ' Ο', δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Ο', ἐν τῇ συνηθείᾳ αὐτῶν ὅπως διευκρινίζουν τὸ κείμενον, προσέθεσαν ἐν 16,10β (παρ' Ο' μόνον) τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἡ πόλις αὕτη κατελήφθη βραδύτερον, ἐπὶ τοῦ Σολομῶντος, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐπεχείρησαν καὶ τὴν προσθήκην ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν συνόρων καὶ δὴ τῇ τοῦ Ἐφραίμ, διότι ὁ Ἐφραὶμ διεξεδίκει τὴν πόλιν ἀρχαιόθεν, καὶ περιῆλθεν αὕτη ἀποκλειστικῶς αὐτῷ καὶ οὐχὶ τῷ μὴ ὑφισταμένῳ πλέον «Οἴκῳ Ἰωσὴφ». Βραδύτερον καὶ δὴ εἰς ἑβραϊκὸν χειρόγραφον, θὰ μετεφέρθη ἡ λέξις αὕτη ἐκ τοῦ κειμένου τῶν Ο' ἐν στ. 3, ἴσως δὲ ὑπὸ τινος, ἐνδιαφερομένου ὅπως συμπληρώσῃ τὰ δυτικὰ ὅρια τῆς Ἰωσηφιτικῆς κληρονομίας, καὶ ἐπιχειρήσαντος τὴν προσθήκην τοῦ 16, 3β, λόγῳ τῆς νέας ἱστορικῆς καταστάσεως.

Μετὰ τὴν σκιαγράφησιν τῶν νοτίων συνόρων τῆς Ἰωσηφιτικῆς κληρονομίας, ὁ συντάκτης διακόπτει ἀποτόμως καὶ στρέφει τὴν προσοχὴν αὐτοῦ πρὸς τὰς ἐπὶ μέρους δύο φυλάς, τῶν ὁποίων περιγράφει τὰς περιοχάς. Τὸ παράδοξον σχέδιον τοῦ συντάκτου παρεκίνησεν τὸν Fernandez [1] νὰ προτείνῃ ὅπως μετατεθῇ τὸ 17,14-18 μετὰ τὸ 16,3, μετ' ἐκεῖνο δὲ νὰ ἀκολουθήσουν αἱ ἐπὶ μέρους δύο περιγραφαί. Ἡ ἄποψις αὕτη θὰ ἐγίνετο δεκτὴ μόνον ἐὰν ἦτο βέβαιον, ὅτι εἶχεν προηγηθῇ πλήρης συνοριακὴ περιγραφὴ τῆς κληρονομίας τῶν «υἱῶν Ἰωσὴφ» ἐν 16,1 ἑξ., διότι τότε μόνον θὰ ἐγνώριζον οὗτοι τὰ ἀκριβῆ ὅρια αὐτῶν, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἐκφράσουν παράπονα διὰ τυχὸν ἄδικον μεταχείρισιν ἐκ μέρους τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Ἀφοῦ ἐν 16, 1-3 δὲν παρέχεται πλήρης περιγραφή, δέον ὅπως ἀποδειχθῇ, ὅτι μετὰ τὸ χωρίον τοῦτο ἐξέπεσεν ἡ συνέχεια τῆς περιγραφῆς, μετὰ τὴν ὁποίαν θὰ εἶχε θέσιν τὸ 17,14-18. Ἀλλὰ τοῦτο, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη [2], δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ. Ἄλλως τε τοῦτο θὰ ἔφερεν τὸν Fernandez εἰς ἀντίφασιν, δεδομένου ὅτι ἀλλαχοῦ [3] ὑποστηρίζει οὗτος, ὅτι ἡ παράλειψις τῆς περιγραφῆς τῶν βορείων συνόρων ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἦσαν εἰσέτι γνωστὰ ταῦτα, ἐνῶ ἡ περιγραφὴ εἶναι ὁμαλή [4].

Συνεπῶς ἡ τοιαύτη μετάθεσις τοῦ κειμένου εἶναι ἀδικαιολόγητος. Λίαν φυσικὴ φαίνεται ἡ σειρὰ τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὁ Elliger ὡς πρωταρχικὴν [5] καὶ δέχεται καὶ ὁ Noth [6], καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν μετὰ τὸ 16,3 θὰ ὑπῆρχεν ἡ περιγραφὴ τοῦ Μανασσῆ, ὡς πρωτοτόκου (17,1-13), μετὰ ταύτην δὲ ἡ τοῦ Ἐφραὶμ (16,5-10).

---

1. Μν. ἔ. σ. 28.
2. Βλ. σ. 14.
3. Fernandez, σ. 24.
4. Βλ. σχετικῶς ἐν σ. 14.
5. Die Grenze, σ. 267.
6. Das Buch Josua, σ. 100, Studien, 203, σημ. 3.

Διότι πλὴν τῶν ἄλλων φυσικῶν λόγων, συνηγορεῖ καὶ τὸ ὅτι ἐν 16,8 μνημονεύεται ἡ תַּפּוּחַ [1] ὡς ἤδη γνωστή, ἐπειδὴ ἀκριβῶς προηγεῖται ἐν τῇ Μανασσιτικῇ περιγραφῇ [2]. Ἄλλως τε θὰ ἐθεωρεῖτο ἀδικαιολόγητος καὶ ἄνευ σημασίας τινός ἡ—οἱονεὶ προτεραιότητα διὰ τὸν Μανασσῆ δηλοῦσα—ἐν 17,1 φράσις: «ὅτι οὗτος πρωτότοκος τῷ Ἰωσήφ», ἐὰν προηγεῖτο ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἐφραὶμ. Βεβαίως ἡ παροῦσα μορφὴ τοῦ κειμένου μαρτυρεῖ, ὅτι θὰ ἐγένετο βραδύτερον, δι' ἱστορικοὺς λόγους, μετάθεσις τῶν δύο περιγραφῶν [3]. Οὕτω, ἐξηγεῖται διατὶ ἐν στ. 4 προτάσσεται τὸ ὄνομα τοῦ Μανασσῆ, ἐνῷ ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἡ συνοριακὴ περιγραφὴ τοῦ Ἐφραίμ. Εἶναι ὅμως παράδοξον, ὅτι ἐν τῷ κειμένῳ τῶν Ο' πλὴν τῆς περιγραφῆς, προτάσσεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐφραίμ, παρατηρουμένης οὕτω σχετικῆς ἀσυμφωνίας μεταξὺ τῶν δύο κειμένων. Πιθανὸν νὰ μετεφέρθη ὑπὸ τοῦ μεταφράστου τὸ ὄνομα εἰς τὴν φυσικὴν αὐτοῦ θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδει νὰ εὑρίσκετο, λόγῳ τοῦ ὅτι προηγεῖτο τότε ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἐφραίμ.

Δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ εἶχον οἱ Ο' μεταφράσει ἄλλο κείμενον, ἐν τῷ ὁποίῳ νὰ εἶχεν ἤδη συμβιβασθῇ ἡ ὑπάρχουσα ἀσυμφωνία.

β) Ἡ περιγραφὴ τῶν ὁρίων τῆς Φυλῆς Ἐφραίμ.

Ὁ συντάκτης ἀρχόμενος πάλιν ἀπὸ τῶν νοτίων συνόρων, περιγράφει οὐσιωδῶς τὴν αὐτὴν συνοριακὴν γραμμήν, ὡς αὕτη ἐξετέθη ἐν 16, 1-3 προκειμένου περὶ τῶν Νοτίων Ἰωσηφιτικῶν συνόρων. Ἀλλ' ἡ νέα αὕτη περιγραφὴ εἶναι βραχυτέρα τῆς προηγουμένης, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει, ὅτι μέχρι τῆς Ἀταρὼθ οὐδεμία ἄλλη τοποθεσία ἀναφέρεται.

Κατὰ τὸν Noth ἡ παρατηρουμένη σχετικὴ συντομία, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως τῆς περιγραφῆς [4]. Οὕτω δικαιολογεῖ καὶ ὁ Simons τὴν βραχύτητα [5], φρονῶν προσέτι, ὅτι αὕτη δύναται νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι πρὸ τῆς Ἀταρὼθ (ἀνατολικῶς αὐτῆς), οὐδεμία τοποθεσία ὑπάρχει ἀξία μνείας, πλὴν τῆς ἐρήμου, ἡ ὁποία ἁπλοῦται ἀπὸ τῆς Ἰεριχὼ μέχρι τῆς πόλεως ταύτης [6]. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πλάνη, δεδομένου ὅτι ἐν τῇ ἐν 16,1-3 παραλλήλῳ περιγραφῇ, ἀναφέρονται καὶ ἄλλαι συνοριακαὶ τοποθεσίαι, ἤδη πρὸ τῆς Ἀταρώθ.

Διὰ τοῦτο θὰ ἦτο πλήρως δεδικαιολογημένη ἡ ἄποψις τοῦ Elliger, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κείμενον ἐνταῦθα εἶναι κολοβωμένον [7].

Διότι ὑπὸ τὸ מִזְרָחָה τοῦ 5β δέον νὰ ἀναζητήσῃ τις τὸ τέλος περιγραφῆς, ἀναφερομένης εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῶν νοτίων ἐφραϊμιτικῶν συνόρων,

1. Θαφθώθ, Τάφος, παρ' Ο'.
2. Elliger, ἔνθ' ἀνωτέρω.
3. Αὐτόθι. βλ. καὶ Noth, Das Buch Josua, 101.
4. Das Buch Josua, σ. 105.
5. The structure, σ. 205.
6. Ἔνθ' ἀν. σημ. 3.
7. Elliger, ἔνθ' ἀν. 307, σημ. 3.

τὸ ὁποῖον τμῆμα, κατὰ τὴν ὀρθὴν γνώμην τοῦ Herzberg[1], θὰ ἐξέπεσεν, προφανῶς, ἐξ ἀντιγραφικοῦ σφάλματος. Καὶ ἀνεξαρτήτως πρὸς τὴν προσπάθειαν τοῦ Elliger, ὅπως ἀνεύρῃ ἐνταῦθα[2] δύο περιγραφὰς (ὡς συμβαίνει τοῦτο καὶ ἐν 16, 6β-8α προκειμένου περὶ τῶν βορείων Ἐφραϊμιτικῶν συνόρων), ἤτοι μίαν διὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα καὶ ἑτέραν διὰ τὸ δυτικὸν[3], τὸ κείμενον ὡς ἔχει σήμερον εἶναι μᾶλλον ἐλλιπὲς καὶ ἄνευ συνοχῆς, ἐφ' ὅσον μεταφέρει ἀποτόμως τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τῶν νοτίων συνόρων[4] (עֲטְרוֹת עֲדָר κ. ἑξ.). Ἡ ἀπουσία δὲ τοῦ מִזְרָחָה ἐκ τῆς συριακῆς μεταφράσεως[5], πιθανὸν νὰ σημαίνῃ, ὅτι ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ μεταφράστου ὡς ὑπόλειμμα, σύγχυσιν καὶ ἀνωμαλίαν προκαλοῦν ἐν τῇ συναφείᾳ τοῦ κειμένου, καὶ διὰ τοῦτο δὲν περιελήφθη ἐν αὐτῇ.

Εἰς καλλιτέραν πως κατάστασιν—καίτοι οὐχὶ πλήρως ἱκανοποιητικήν—διεσώθη τὸ β' ἡμιστίχιον τοῦ 16,5, ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ עַטְרוֹת אַדָּר. Ἡ πόλις αὕτη, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐν 16,7 ἀναφερομένην, ταυτίζεται δὲ πρὸς τὴν ἐν 18,13[6] καὶ πρὸς τὴν ἐν 16,2, ὁπόθεν ἐξέπεσεν τὸ אַדָּר πιθανῶς ἐκ λάθους[7]. Ἡ γεωγραφικὴ αὐτῆς θέσις δὲν ἔχει εἰσέτι ἐπακριβῶς καθορισθῇ[8]. Ἡ ὑπὸ τῶν Ο' δὲ μεταγραφὴ τῆς λέξεως διὰ τοῦ Ἀ τ α ρ ὼ θ καὶ Ἐ ρ ὼ κ δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς σφάλμα, προελθὸν ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως (ארן ἀντὶ אדר)[9], ἐκληφθέντος τοῦ ד ὡς ר καὶ τοῦ ר ὡς ן.

Περὶ τῶν δύο Βαιθωρὼν καὶ τῆς (παρ' Ο') πόλεως Γκέζερ, ἐλέχθησαν ἤδη ἱκανὰ ἐν σ. 22-25.

Ἐν στ. 6 συμπληροῦται ἡ περιγραφὴ τῶν Νοτίων συνόρων διὰ τοῦ וְיָצָא הַגְּבוּל הַיָּמָּה θεωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Noth ὡς μεταγενεστέρας προσθήκης[10].

Ἐν συνεχείᾳ ὁ συντάκτης προσπαθεῖ νὰ περιγράψῃ τὰ Βόρεια σύνορα, ἀρχόμενος ἀπό τινος κεντρικοῦ σημείου, τὸ ὁποῖον λίαν ἀσαφῶς καθορίζει διὰ τῆς φράσεως הַמִּכְמְתָת מִצָּפוֹן

1. μν. ἔ. σ. 100.
2. 16,5β-6α$_1$.
3. E l l i g e r, ἔνθ' ἀν. σ. 306.
4. Ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος (ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν τμῆμα τῶν νοτίων συνόρων), χρησιμοποιούμενος χάριν ἀπαραιτήτου διαχωρισμοῦ, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν σχετικὴν εἰκασίαν τοῦ E l l i g e r.
5. Βλ. B i b l i a H e b r a i c a
6. Ὁ A b e l ἀμφισβητεῖ τὴν γραφὴν עַטְרוֹת אַדָּר ἐν 18,13. βλ. G e o g r a p h i e, II, σ. 256.
7. N o t h, S t u d i e n, σ. 214, D a s B u c h J o s u a, σ. 101.
8. Βλ. σχετικῶς A b e l μν. ἔ. σ. 256. A l t, N e u e E r w ä g u n g e n, 11-12. N o t h, D a s B u c h J o s u a, σ. 101. S i m o n s, ἔνθ' ἀν. 213, σημ. 5.
9. Βλ. καὶ G r ä t z, σ. 14 καὶ DB.
10. S t u d i e n, σ. 214. Πλείονα ἐλέχθησαν ἤδη ἐν σ. 24.

Ἡ πρώτη λέξις, הַמִּכְמְתָת, τυγχάνουσα παντελῶς ἄγνωστος ἐκ τῆς λοιπῆς Βίβλου, δημιουργεῖ οὐ μικρὰν δυσχέρειαν διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου. Ἡ ἐν 17,7 παράλληλος περιγραφή, παραδόξως τυγχάνει καὶ αὕτη ἐλλιπής, καὶ οὕτω εἶναι δύσκολον νὰ σχηματίσῃ τις εἰκόνα τινὰ περὶ τῆς πορείας τῶν συνόρων ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ.

Τὸ κείμενον τῶν Ο΄ παρουσιάζεται ὡσαύτως ἀσαφές, ἀποδίδον τὴν φράσιν διὰ τοῦ Ἰ κ α σ μ ὼ ν ἀ π ὸ β ο ρ ρ ᾶ Θ ε ρ μ ά. Φαίνεται λίαν πιθανόν, ὅτι ἡ περιγραφὴ ἔχει ὑποστῆ κολόβωσιν, ἢ παρέμεινεν ἡμιτελὴς ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ὑπὸ μεταγενεστέρου ἐπεξεργαστοῦ, ὁ ὁποῖος προσπαθῶν νὰ προσαρμόσῃ ταύτην πρὸς τὴν βραδύτερον δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν, λόγῳ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Ἐφραὶμ καὶ τῆς προωθήσεως αὐτοῦ πρὸς Βορρᾶν, δὲν ἐπέτυχεν, καὶ ἀφῆκεν τὸ κείμενον ἐν τῇ παρούσῃ μορφῇ αὐτοῦ.

Προσπάθεια συμπληρώσεως καὶ βελτιώσεως τοῦ κειμένου, ἐπιχειρεῖται ἐν Biblia Hebraica διὰ τῆς εἰκασίας, ὅτι ἐξέπεσεν ἐνταῦθα ῥῆμά τι, ὅπερ ὅμως δὲν θεωρῶ πιθανόν [1].

Νομίζω ὅτι δὲν ἀπουσιάζει ῥῆμά τι ἐκ τῆς περιγραφῆς ἀλλ' ἡ λέξις תַּפּוּחַ [2] καὶ δὴ μετὰ τὸ מִצָּפוֹן.

Ἐνδέχεται δ' οὕτω τὸ Θ ε ρ μ ὰ τῶν Ο΄ νὰ ἀντιπροσωπεύῃ τὴν ἐνταῦθα ζητουμένην תַּפּוּחַ.

Ἰδοὺ δὲ πῶς φαίνεται νὰ μετεβλήθη ἡ תַּפּוּחַ εἰς Θερμά: Ἐν πρώτοις εἶναι πιθανώτατον νὰ διεσώθη ἡ λέξις תַּפּוּחַ ὑπὸ τὴν λέξιν תִּפְסַח, ὡς συνέβη τοῦτο καὶ ἐν Δ΄ Βασ. 15,16, ἔνθα οἱ Ο΄ ἀναγινώσκουν Θ ε ρ σ ὰ [3]. Διὰ τῆς μεταβολῆς δὲ τῶν γραμμάτων ח εἰς ה, ὅπερ εἶναι σύνηθες [4] καὶ ס εἰς מ ὡς συμβαίνει συνηθέστατα [5], προῆλθεν ἡ λέξις תפמה ἡ ὁποία μετεγράφη

1. Βλ. σχετικῶς καὶ E l l i g e r, ἔνθ' ἀν. σ. 272. Οὐχὶ εὔστοχος φαίνεται καὶ ἡ πρότασις τοῦ S i m o n s, περὶ ἐκπτώσεως εἰσαγωγικῆς τινος φράσεως («καὶ τὰ ὅρια διήρχοντο», ἢ παρομοίας), διότι οὕτω δέον νὰ δεχθῇ τις, ὅτι ἐξέπεσεν ὁλόκληρον τμῆμα τῆς περιγραφῆς, καὶ ἄρα δὲν ἄρχεται αὕτη ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν Βορείων συνόρων, ὅπερ ὅμως τυγχάνει πλέον ἢ βέβαιον.

2. Ὁ E l l i g e r εἶχεν προτείνει τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ תַּפּוּחַ π ρ ὸ τοῦ מִצָּפוֹן, ὅπερ δι' οὓς λόγους θὰ ἴδῃ τις κατωτέρω δὲν φαίνεται πιθανώτερον (βλ. E l l i g e r, αὐτόθι).

3. Ἤδη ὁ A l b r i g h t εἶχεν προτείνει τὴν ἀνάγνωσιν תַּפּוּחַ ἀντὶ תִּפְסַח, βασιζόμενος εἰς τοὺς Ο΄ καὶ τοὺς ὑπομνηματιστὰς (βλ. μν. ἔ. σ. 152, σημ. 1).

Ὡς δὲ βεβαιεῖ ὁ F e r n a n d e z (σ. 37), ἡ ἀνάγνωσις αὕτη ἔχει ἤδη ἐπιβληθῆ, δεδομένου ὅτι ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τῶν πλείστων ἑρμηνευτῶν, ὡς τῶν S a n d, D a n d e s d o r f e r, K a m p h a u s e n, K i t t e l (B i b l i a H e b r a i c a), κ. ἄ.

4. Βλ. καὶ Β έ λ λ α, L' importance des traductions, σ. 5. καὶ D e l i t z s c h, σ. 109.

5. Βλ. W u t z, σ. 240.

ὑπὸ τῶν Ο' Θ Ε Φ Μ Α. Βραδύτερον, κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου, μετεβλήθη τὸ Φ εἰς Ρ, ὅπερ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι σπάνιον [1], καὶ συνέβη καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι χωρίῳ Δ' Βασ. 15,16 [2].

Οὕτω ἐκ Θ Ε Φ Μ Α εὐκόλως προῆλθεν Θ Ε Ρ Μ Α, ἡ λέξις τῶν Ο'. Ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀπεδείχθη πῶς προέκυψεν ἡ γραφὴ Θ Ε Ρ Μ Α ἐκ תִּפְסַח, ἤτοι תַּפּוּחַ, δὲν ὑπάρχει πλέον ἀμφιβολία, ὅτι ὑπὸ τὸ Θ Ε Ρ Μ Α τῶν Ο' ἐννοεῖται ἡ πόλις תַּפּוּחַ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, συγχρόνως ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ κείμενον τῶν Ο', ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, εὑρίσκεται ἐγγύτερον πρὸς τὸ πρωτότυπον [3].

Συνεπῶς δύναταί τις νὰ ἀποκαταστήσῃ οὕτως τὸ κείμενον: הַמִּכְמְתָת מִצְּפוֹן תַּפּוּחַ καὶ νὰ μεταφράσῃ Μ ι χ μ ε θ ά θ, (ἡ ὁποία κεῖται) β ο ρ ε ί ω ς τ ῆ ς Τ α π ο ύ α χ. Τοιαύτη δὲ μετάφρασις εἶναι καὶ λίαν φυσική, οὐ μόνον διότι ἐν 16,8 ἀναφέρεται ὡς γνωστὴ ἡ תַּפּוּחַ, ὅπερ προϋποθέτει πρόταξιν αὐτῆς ἐν τῷ παρόντι στίχῳ (ἀνεξαρτήτως μάλιστα τοῦ ἐὰν ἀναφέρωνται λεπτομέρειαι περὶ αὐτῆς ἐν τῇ Μανασσιτικῇ περιγραφῇ 17,7β-8, ὡς ἤδη ἐλέχθη ἐν σ. 26), ἀλλὰ καὶ διότι φαίνεται συμφωνοῦσα καὶ πρὸς τὴν ἄλλην ἔννοιαν τοῦ 17,7, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τῶν δύο πόλεων Μιχμεθὰθ καὶ Ταπούαχ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐνταῦθα ἡ Μιχμεθάθ κεῖται βορείως τῆς Ταπούαχ καὶ ἐν 17,7 ἡ Ταπούαχ κεῖται Νοτίως τῆς Μιχμεθὰθ.

Οὕτω κατανοεῖται εὐχερέστερον τὸ κείμενον καὶ αἴρονται δύο σοβαραὶ δυσκολίαι πρὸς τὰς ὁποίας ἔχει νὰ ἀντιπαλαίσῃ ὁ ἑρμηνευτής, ἤτοι ἡ ἀσάφεια τοῦ Μασωριτικοῦ κειμένου καὶ ἡ ἐξήγησις τῆς προελεύσεως τοῦ Θ Ε Ρ Μ Α ἐν τῷ κειμένῳ τῶν Ο'. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο, φρονῶ, ὅτι ἡ λέξις εὗρεν τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν αὐτῆς καὶ συνεπῶς δέον νὰ θεωρηθῇ λίαν ἀπίθανος ἡ γνώμη τοῦ Marmier, κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπὸ τὸ παρὸν Θ Ε Ρ Μ Α ἐννοεῖται τὸ σημερινὸν Khirbet Oumm El—Hammam, προελθόν, δῆθεν, ἐκ μεταφράσεως τοῦ Θ Ε Ρ Μ Α [4].

Διὰ τοὺς ἑπομένους τρεῖς σοβαροὺς λόγους, ἡ γνώμη τοῦ Marmier εἶναι ἄστοχος : α) ὅτι ἐτυμολογικῶς εἶναι ἀδύνατον ἐκ Θερμὰ νὰ προέλθῃ τὸ ὄνομα Hammam β) ὅτι ἐκ μεταφράσεως εἶναι ὡσαύτως ἀδύνατον τοῦτο, διότι σημαίνει μὲν τὸ Hammam ἀραβιστὶ θ ε ρ μ ό ς, ἀλλ' ἡ ἀραβικὴ μετά-

1. Πρβλ. ἔνθ' ἀν. σ. 18.

2. Ἔνθ' ἀνωτέρω.

3. Ἡ τοιαύτη παραφθορὰ τῆς λέξεως δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι μεταγενεστέρως ἦτο ἄγνωστος ἡ πόλις תַּפּוּחַ καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπεχειρήθη διόρθωσις τῆς οὕτω ἐξ ἀντιγραφικῶν ἀβλεπτημάτων διασωθείσης λέξεως. Περὶ τοῦ ὅτι δὲ ἡ πόλις αὕτη ἦτο ἄγνωστος εἰς βραδυτέρους χρόνους, ὁμιλεῖ διὰ μακρῶν ὁ E l l i g e r (βλ. d i e G r e n z e, σ. 296).

4. Βλ. L e s t e r r i t o i r e s, σ. 184.

φρασις, ἵνα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ἔδει ὄχι μόνον νὰ ἀντιστοιχῇ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μετάφρασιν ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποδίδῃ ἑβραϊκὴν ἐν τῷ πρωτοτύπῳ κειμένῳ σημασίαν, ὅπερ ὅμως δὲν φαίνεται πιθανὸν[1], καὶ γ) ὅτι τοῦτο κεῖται-κατὰ τὸν Marmier[2]-πολὺ μακρὰν τῆς ἡμετέρας τοποθεσίας καὶ δὴ πολὺ δυτικῶς αὐτῆς, παρὰ τὴν Γιάφαν[3].

Ἴσως παρεσύρθη ὁ Marmier ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου, ὁ ὁποῖος ὀνομάζει Θ ε ρ μ ά, τοποθεσίαν τινὰ παρὰ τὴν Τιβεριάδα[4], τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα προερχόμενον ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ חַמָּה, εἶναι Ἀ μ μ α ο ὺ ς[5]. Ἀλλὰ τὸ חַמָּה τοῦτο χρησιμοποιεῖται συνηθέστατα προκειμένου περὶ πάσης τοποθεσίας, ἡ ὁποία ἔχει θερμὰ ὕδατα-πηγάς[6]. Ὑπάρχουν δὲ ἐν Παλαιστίνῃ πολυάριθμοι τοιαῦται τοποθεσίαι-πηγαί, καὶ δὴ καὶ παρὰ τὸ Nablus, καὶ ἐν τῇ πεδιάδι τῶν Φιλισταίων καὶ παρὰ τὴν Γκέζερ κλπ.[7].

Κατὰ πολλοὺς ἑρμηνευτὰς καὶ τὸ Ἐμμαοὺς τῆς Ἰουδαίας, 30 χλμ. Βορειοδυτικῶς τῆς Ἱερουσαλήμ, προῆλθεν ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ חַמַּת θεωρούμενον καὶ ὡς μεταγραφή[8]. Οὕτω καὶ τὸ ἡμέτερον Hammam, ἔδει νὰ ἦτο τοὐλάχιστον μεταγραφὴ ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ ἐφ' ὅσον δὲν προέρχεται ἐκ μεταφράσεως ἐκ τοῦ πρωτοτύπου.

Ὡσαύτως ἀστοχεῖ, νομίζω καὶ ἡ Danelius, ἡ ὁποία ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτῆς, ὅπως ὑπὸ τὰ παρ' Ο' ἀπαντῶντα γεωγραφικὰ ὀνόματα ἀνεύρῃ ἀντιστοίχους τοποθεσίας, προτείνει ταύτισιν τῆς ἀκατανοήτου λέξεως τῶν Ο' Ἰ κ α σ μ ῶ ν πρὸς ἀρχαίαν τινὰ πόλιν, γνωστὴν ἐκ τῶν χρονικῶν τοῦ Ἀσσυρίου βασιλέως Tiglath—Pileser III ὡς al- quaspuna, κειμένην ἐπὶ τῆς παραλιακῆς περιοχῆς, καὶ ἡ ὁποία δέον νὰ ἀναζητηθῇ ὑπὸ τὸ tell qasile[9] περαιτέρω δὲ καὶ ταύτισιν λόφου τινός, Βορειοδυτικῶς τοῦ Ἰκασμῶν τούτου κειμένου, πρὸς τὴν ἐνταῦθα μνημονευομένην πόλιν Μιχμεθάτ[10]. Τοιαῦται

1. Βλ. καὶ σημ. 3.
2. Ἔνθ' ἀν.
3. Οὕτω καταπίπτει καὶ τυχὸν ἰσχυρισμός τις, ὅτι πιθανὸν λόγῳ τῆς διασώσεως τῶν τοποθεσιῶν ὑπὸ Ἑλληνικὰ ὀνόματα, ἅτε τῆς μεταφράσεως τῶν Ο' πρὸς Ἑλληνοεβραίους ἀναγνώστας ἀπευθυνομένης, ὡς ὑποστηρίζει ἡ D a n e l i u s (σ. 56), τὸ בַּפּוּחַ τοῦ πρωταρχικοῦ κειμένου ἦτο γνωστὸν ὡς ΘΕΡΜΑ, ὅπερ μεταφρασθὲν ἐδημιούργησεν τὸ παρὸν H a m m a m καὶ ἄρα τὸ H a m m a m ἀντιπροσωπεύει τὴν πόλιν תַּפּוּחַ ἐφ' ὅσον γίνεται ὑπὸ τοῦ M a r m i e r τοσοῦτον σημαντικὴ μετατόπισις τῆς πόλεως.
4. Βλ. Ἰησ. Ν. 19, 35.
5. Ἀρχ. XVIII, 2,3, Πόλ. IV, I, 3. βλ. καὶ 11,21,6. Πρβλ. B u h l, σ. 114, 115.
6. Βλ. καὶ N e u b a u e r, σ. 34 καὶ S c h r a m m, σ. 35.
7. N e u b a u e r, σ. 38.
8. Πρβλ. σχετικῶς καὶ D. d e l a B.
9. D a n e l i u s, σ. 65. πρβλ. καὶ σ. 59.
10. Αὐτόθι, σ. 66.

ὑποθέσεις εἶναι, ἀναμφιβόλως, τολμηραί, οὐ μόνον διὰ τὴν ἀδικαιολόγητον μετατόπισιν τῶν συνοριακῶν τούτων σημείων, ἀλλά καὶ διὰ τὴν βεβιασμένην ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον αἱ ἀρξάμεναι ἀνασκαφαὶ εἰς τοὺς οἰκείους τόπους, δὲν ἔχουν περατωθῆ, τοῦ δὲ tell qasile ἡ ἀρχαία ὀνομασία δὲν ἔχει καὶ αὕτη εἰσέτι ταυτισθῆ [1]. Ἄλλως τε ἐὰν ἡ Μιχμεθὰθ ἔκειτο τοσοῦτον μακρὰν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῶν βορείων συνόρων, ἡ οἰκεία περιγραφὴ θὰ παρουσίαζεν ἀδικαιολόγητον χάσμα, ἐφ' ὅσον μετὰ τὴν πόλιν ταύτην θὰ ἐμνημονεύετο ὡς ἀμέσως ἑπομένη, ἡ λίαν ἀπομεμακρυσμένη αὐτῆς πόλις תַּאֲנַת שִׁלֹה. Τέλος, δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ πεδιὰς Σαρών, διὰ λόγους ἱστορικούς, δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς συνοριακὰς περιγραφάς, καὶ συνεπῶς ἀποτελεῖ πλάνην ἡ ἀναζήτησις ἐν τῇ πεδιάδι ταύτῃ συνοριακῶν πόλεων, ἀναφερομένων ἐν ταῖς σχετικαῖς περιγραφαῖς. Φρονῶ, ὅτι ἡ ἐνταῦθα μνημονευομένη Ἰκασμών, προῆλθεν μᾶλλον ἐκ λάθους, ὡς συμβαίνει τοῦτο συνηθέστατα παρ' Ο' προκειμένου περί τῶν κυρίων καὶ τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων. Συνεπῶς ἡ Μιχμεθὰθ δέον νὰ ἀναζητηθῇ οὐχὶ ἐν τῇ δυτικῇ περιοχῇ τῆς κληρονομίας τῶν Ἐφραϊμιτῶν, ἀλλ' «ἔναντι Συχὲμ», συμφώνως καὶ πρὸς τὴν ἐν 17,7 παράλληλον περιγραφὴν [2].

Εὐστόχως δὲ ταὐτίζεται ὑπὸ τοῦ Elliger πρὸς τὸ Chirbet Dschuled-schil [3], τῆς γνώμης ταύτης γενομένης ἀποδεκτῆς καὶ ὑπὸ τῶν Abel [4], Noth [5] κ. ἄ., μετὰ τὴν ἀτυχῆ προσπάθειαν τοῦ Buhl, ὅπως ταὐτίσῃ ταύτην πρὸς τὸ Khirbet Kefr Beita [6].

Μετὰ τὸ κεντρικὸν τοῦτο τμῆμα, περιγράφεται τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα

---

1. Βλ. Maisler, σ. 43.

2. Ἡ Danelius ἀντιμετωπίζει τοῦτο διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ἡ φράσις עַל־פְּנֵי שְׁכֶם ἀγνοεῖται ὑπὸ τῶν Ο' (90 (1958), σ. 33). Λαμβάνει δ' ὑπ ὄψει κυρίως τὸ ἀκατανόητον Δηλανὰθ τοῦ 17,7, τὸ ὁποῖον, μεταβαλλόμενον ὑπ' αὐτῆς εἰς Δηλ-αναθ, σημαίνει ἱερὸν τόπον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεκαλύπτετο ἡ Ἀνάθ. Ὁ τόπος οὗτος ἐκαλύπτετο, ὑπό ἄλσους, ἐν τῷ ὁποίῳ εὑρίσκετο ἱερόν τι τῆς Ἀνάθ (αὐτόθι, σ. 34). Ἀλλὰ ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι φαντασιώδης καὶ δὲν δύναται νὰ ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψει, ἐφ' ὅσον μάλιστα δημιουργεῖται ἐξ ἐσφαλμένης καὶ δυσνοήτου μεταφράσεως.

Γενικῶς αἱ ἀπόψεις τῆς Danelius εἶναι ἄστοχοι καὶ διὰ τὸν ἑξῆς λόγον: Ἡ περιγραφὴ τῶν Βορείων Ἐφραϊμιτικῶν συνόρων, βαίνουσα ἀπὸ τὸ κέντρον πρὸς τὸ δυτικὸν τμῆμα πρῶτον, εἶτα δὲ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναφέρῃ τὰ ἔσχατα ταῦτα δυτικὰ σημεῖα καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸ κέντρον. Ἄλλως τε ἐν 17,7 ἡ παράλληλος περιγραφὴ ἄρχεται πάλιν ἐκ τοῦ κέντρου καὶ βαίνει πρὸς Δυσμάς, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε τὸ ἀντίθετον νὰ συνέβαινεν ἐὰν ἡ ἄποψις τῆς Danelius ἦτο ὀρθή.

3. Die Grenze σ, 285 ἑξ.

4. Μν. ἔ., 11,σ. 57.

5. Das Buch Josua, σ. 103, 105.

6. Βλ. σ. 202.

τῶν Βορείων συνόρων (תַּאֲנַת שִׁלֹה, יָנוֹחָה עֲטָרוֹת, נַעֲרָה, יְרִיחוֹ), εἶτα δὲ τὸ δυτικὸν (תַּפּוּחַ, נַחַל קָנָה).

Οὕτω τὰ σύνορα διήρχοντο διὰ τῆς Ταανάθ-Σιλώ, Γιανωχά, Ἀταρώθ, Νααράθ, Ἰεριχώ, καὶ ἔφθανον μέχρι τοῦ Ἰορδάνου.

Τὸ תַּאֲנַת שִׁלֹה οἱ Ο' μετέγραψαν Θηνασὰ καὶ Σελλησά, προφανῶς λόγῳ ἐσφαλμένου διαχωρισμοῦ.

Ἑτέραν μνείαν τῆς πόλεως ταύτης, οὐδαμοῦ ποιεῖται ἡ Π. Διαθήκη. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον καὶ Ἱερώνυμον ἔκειτο αὕτη 10 ρωμ. μίλλια ἀνατολικῶς τῆς Νέας Πόλεως καὶ ἐκαλεῖτο Thena—Θηνά[1].

Ὑπὸ τοῦ von De Welde ἐταυτίσθη πρὸς τὸ περὶ τὰ 7 μίλλια ἀνατολικῶς τοῦ Nablus καὶ 2 μίλ. βορείως τοῦ Janun κείμενον Ta 'na[2], ὑπὸ δὲ τοῦ Elliger πρὸς τὸ Khirbet Ta 'na et Tahta[3], ὅπερ πιθανώτερον λόγῳ πειστικῆς ἐπιχειρηματολογίας.

Φαίνεται ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ παρὰ τὴν Σιλώ, ὀρθῶς δὲ κατὰ τὸν Alt καὶ Elliger σχετίζεται πρὸς τὴν πόλιν ταύτην[4], διότι κατὰ τὸν Gesenius ἡ λέξις ἑρμηνεύεται παρὰ τὴν Σιλώ[5], ὁ δὲ Εὐσέβιος ἀναφέρει, ὅτι ἡ Σιλὼ κεῖται 12 μίλλια ἀπὸ Νέας Πόλεως[6] καὶ ἡ Θηνὰθ «ἀπὸ σημείων ι'»[7].

Ἡ ἑπομένη πόλις יָנוֹחָה (Γιανωχὰ) ταυτίζεται πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Janun[8], ἡ δὲ עֲטָרוֹת (Ἀταρὼθ), οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσα πρὸς τὴν ἐν 16,2 καὶ 16,5 עֲטָרוֹת καὶ עֲטָרוֹת אַדָּר, ταυτίζεται ὑπὸ τοῦ Elliger πρὸς τὸ Tell Schech Ed-Diab[9], ὑπὸ τοῦ Noth δὲ πρὸς τὸ Chirbet El-'Odscha El-Foka[10].

Τὸ וְנַעֲרָתָה τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν Ο' διὰ τοῦ καὶ αἱ κῶμαι αὐτῶν[11], ἀντιπροσωπεύει τὸ σημερινὸν Tell Ed-Dschisr[12] καὶ τοῦτο

---

1. Klontermann, σ. 98.
2. Βλ. D B.
3 Die Grenze, σ. 277. Ἡ γνώμη αὕτη υἱοθετήθη καὶ ὑπὸ τοῦ Noth (ἔνθ. ἀν. σ. 105).
4. Elliger, ἔνθ' ἀν. σ. 271, σημ. 2.
5. Wörterbuch.
6. Klostermann, σ. 156.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 98.
8. Βλ. Noth, ἔνθ' ἀν. σ. 105.
9. Die Grenze, σ. 279 ἑξ.
10. Βλ. Noth, ἔνθ' ἀνωτέρω.
11. Ὁ Wutz (σ. 99), φρονεῖ ἐν προκειμένῳ, ὅτι ἐν τῷ μεταγραφέντι κειμένῳ οἱ Ο' ἀνέγνωσαν Οὐβανοθέα (ἀντὶ Οὐναρωθᾶ) ἐκ ובנותיה ὡς ἐν 17,11 καὶ ἀλλαχοῦ. Δὲν φαίνεται δὲ τοῦτο ἀπίθανον, διότι ἐκ σφάλματος ἴσως μετεβλήθη τὸ Ρ εἰς Β καὶ διὰ μεταθέσεως τοῦ Β καὶ Ν παρήχθη ἄλλη, διάφορος, λέξις.
12. Βλ. Noth, ἔνθ' ἀνωτέρω.

φαίνεται νὰ συμφωνῇ καὶ πρὸς σχετικὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου (5 ρωμ. μίλ. ἀπὸ Ἰεριχὼ) [1].

Διὰ βραχέων ἀλλ' ὁμαλῶς περιγράφεται ἐν στ. 8 τὸ δυτικὸν τμῆμα τῶν Βορείων συνόρων. Ἡ συντομία αὕτη ὀφείλεται, ἴσως, εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῇ συνοριακῇ ταύτῃ γραμμῇ δὲν ὑπῆρχον τοποθεσίαι ἄξιαι λόγου ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς, ὡς ἐν τῇ ἀντιστοίχῳ ἀνατολικῇ γραμμῇ, ἔνθα μνημονεύονται πολλαὶ πόλεις, διαδραματίσασαι σπουδαιότατον ρόλον ἐν τῇ Ἰσραηλιτικῇ ἱστορίᾳ. Οὕτω ἀναφέρονται μόνον ἡ πόλις תַּפּוּחַ [2] καὶ ὁ χείμαρρος קָנָה.

Ἐν τῷ ἑπομένῳ στίχῳ 9 ἀναφέρεται, ὅτι πλὴν τῆς περιγραφείσης περιοχῆς, ἀνῆκον τῇ Ἐφραϊμιτικῇ φυλῇ καὶ ἄλλαι τινὲς πόλεις μετὰ τῶν χωρίων αὐτῶν, ἀλλ' ἐν μέσῳ τῆς περιοχῆς τοῦ Μανασσῆ. Ὀρθῶς, ὅθεν, φρονεῖ ὁ Herzberg [3], ὅτι ἐκ τῆς πληροφορίας ταύτης δύναταί τις νὰ ἀντιληφθῇ πόσον, οἱονεί, ρευστὰ ἦσαν τὰ σύνορα ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῃ.

Ἐν στίχῳ 10 παρέχεται ἡ πληροφορία, ὅτι ἡ Γκέζερ ἐξηκολούθει νὰ παραμένῃ εἰς χεῖρας τῶν Χαναναίων καίτοι ἀνῆκεν τῷ Ἐφραίμ. Τοῦτο φαίνεται νὰ συμφωνῇ πρὸς τὸ πρωταρχικὸν κείμενον τοῦ 16,3 [4], καὶ εἶναι παράλληλον πρὸς τὰ ἐν 17,12-13 καὶ Κρ. 1,29 ἀναφερόμενα [5].

(Συνεχίζεται)

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΩΤΗΣΙΝ ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ

ΥΠΟ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

I. Η ΚΑΤΑΦΑΣΙΣ

«Διὸ τολμητέον εἰπεῖν τὸν μὲν ἐπίγειον ἄνθρωπον εἶναι θνητὸν θεόν, τὸν δὲ οὐράνιον θεὸν ἀθάνατον ἄνθρωπον» [1].

Τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ ἐξέφρασεν ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις ὡς ἐρώτησιν: «Τί εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον μὲ καταυγάζει καὶ συγκλονίζει τὴν καρδίαν μου ἄνευ βλάβης; Φρίττω καὶ συγχρόνως φλέγομαι: φρίττω καθ' ὅσον εἶμαι πρὸς αὐτὸ ἀνόμοιος, φλέγομαι καθ' ὅσον εἶμαι ὅμοιός του» [2]. Ὅτε εἰς τὸν Μεσαιῶνα τὸ πνεῦμα ἔπαυσε νὰ ἐρωτᾷ, διετύπωσε τὴν ἐρώτησιν περὶ τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ ὡς κρίσιν: «Οὐδὲν εἶναι τόσον ἀνόμοιον, ὅσον δημιουργὸς καὶ δημιούργημα – οὐδὲν εἶναι τόσον ὅμοιον ὅσον δημιουργὸς καὶ δημιούργημα – οὐδὲν εἶναι πρός τι ἄλλο τόσον ὅμοιον καὶ συγχρόνως τόσον ἀνόμοιον, ὅσον ὁ Θεὸς καὶ οἱονδήποτε δημιούργημα. Διότι οὐδὲν εἶναι συγχρόνως τόσον ὅμοιον καὶ τόσον ἀνόμοιον, ὅσον ὁ λόγος ὑπάρξεως ἑνὸς πράγματος καὶ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό» [3]. Ἡ διαίσθησις τῆς συναφείας ἀναντιρρήτου ὁμοιότητος καὶ ῥιζικῆς ἑτερότητος* τοῦ Φυσικοῦ καὶ τοῦ Ὑπερβατικοῦ ὑπῆρξεν ἀποφασιστικὴ διὰ

*. Ἐπὶ τῆς συσχετίσεως ὁμοειδείας καὶ ἑτερότητος εἰς τὴν βίωσιν τοῦ Θείου, διατυπωθείσης ὑπὸ τῶν ἐπισήμων ἐκπροσώπων τοῦ Καθολικοῦ πνεύματος [: «Εἰς τὴν (μεταξὺ Θείου καὶ ἀνθρωπίνου) ὁμοιότητα ταύτην ὀφείλει τις νὰ διακρίνῃ μεγάλην ἀνομοιότητα: Αὐγουστῖνος [4]. Καίτοι τὸ πλᾶσμα εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸν Θεόν, ἐν τούτοις εἶναι πλέον ἀνόμοιον ἢ ὅμοιον: Bonaventura [5]. Ὁ Θεὸς κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ λεχθῇ ὅμοιος πρὸς τὰ πλάσματα, ἀλλὰ τὰ πλάσματα δύνανται νὰ λεχθοῦν ὅμοια πρὸς τὸν Θεόν [6α]. Ἡ ἀπόλυτος διάστασις πλάσματος καὶ Θεοῦ δὲν αἴρει τὴν προαναφερθεῖσαν ὁμοιότητα» [6β]: Θωμᾶς], βασίζεται ἡ διδασκαλία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας: «Μεταξὺ Δημιουργοῦ καὶ δημιουργήματος δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ τοσαύτη ὁμοιότης, ἥτις νὰ μὴ εἶναι θεωρητέα ὡς μεγαλυτέρα μεταξύ των ἀνομοιότης» [7]. Ἡ ἀναλογία τῆς ἑκάστοτε μεγαλυτέρας ἀνομοιότητος [8], «κατὰ τὴν ὁποίαν μεταξὺ Θεοῦ καὶ πλάσματος» σημειοῦται μὲν «συμφωνία εἰς τὸ εἶναι», ἀλλ' ὁ «διαφορισμὸς» ὀφείλει νὰ ἐκληφθῇ «μεγαλύτερος τῆς συμφωνίας» [9], ὥστε «τὸ δημιουργηθὲν ὂν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὅμοιον πρὸς τὸν Θεόν—ὅμοιον ὅμως «εἰς μίαν ἀπόλυτον ἑτερότητα» [10], θεωρεῖται σήμερον ὑπὸ τῆς Καθολικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ὡς θεμελιώδης ἀρχή της.

τὴν ἱστορίαν τῆς Θεολογίας. Ἐντεῦθεν ἐκπηγάζουν ἡ Καταφατικὴ Θεολογία, καὶ ὁ Μυστικισμὸς ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία καὶ ὁ Ἀθεϊσμὸς ἀφ' ἑτέρου. Ἡ ἑρμηνεία τῆς ἀντιφατικῆς συνυφῆς τοῦ Ἐνταῦθα καὶ τοῦ Ἐπέκεινα ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τῆς θεωρητικῆς Θεολογίας.

Εἰς τὴν πεποίθησιν τῆς συγγενείας τοῦ ἀνθρώπου, ὡς <μεθέξει ὄντος>: ens per participationem, πρὸς τὸν Θεόν, ὡς <αὐτουσίαν>: ens per essentiam, θεμελιοῦται ἡ ὅλη παράδοσις τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας, ἡ ὁποία, ἀναχωροῦσα ἐκ τῆς ὡς δεδομένον θεωρουμένης ὀντολογικῆς αὐτῆς σχέσεως, ἀποδίδει εἰς τὸν Θεὸν ἀπολυτοποιηθέντα τὰ κατηγορήματα τοῦ ὄντος. Ἡ Θεολογία αὐτὴ ἐστηρίχθη εἰς τὸν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐκφραζόμενον ἰσχυρισμόν, ὅτι ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θεία, εἰς τὴν κριτικὴν ἀντίληψιν τοῦ Κικέρωνος: «Ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια, ἀποσπασθεῖσα τοῦ θείου νοῦ, πρὸς οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν... δύναται νὰ συγκριθῇ» [11] ἢ εἰς τὴν μυστικὴν διαίσθησιν τοῦ Πλωτίνου: «Τὸ γὰρ ὁρῶν πρὸς τὸ ὁρώμενον συγγενές—Οὐ γὰρ ἂν εἶδεν ὀφθαλμὸς ἥλιον, ἡλιοειδὴς μὴ γεγενημένος [12α]*. Διαφέρει γὰρ οὐδὲν τὸ ὁρῶν πρὸς τὸ ὁρώμενον» [12β], ἀλλ' ὀφείλει τὴν εἰς σύστημα ἀναγωγὴν καὶ τὸ κῦρος της εἰς τὴν δεσποτικὴν διὰ τὸν Καθολικισμὸν μορφὴν τοῦ Θωμᾶ Ἀκυϊνάτου, αἱ βασικαὶ σκέψεις τοῦ ὁποίου (: «Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ὡς γενικὴ ἀρχὴ πάντων, εἶναι ἡ τελεία ὁμοιότης πάντων, κατ' ἀναφορὰν πρὸς πᾶν, ὅ,τι εὑρίσκεται εἰς τὰ πράγματα [14α]. Πᾶσαι αἱ εἰς τὰ πράγματα ἐν διαιρέσει καὶ πολλαπλῶς ὑπάρχουσαι τελειότητες προϋπάρχουν εἰς τὸν Θεὸν ἐν ἑνότητι [14β]. Πᾶσα τελειότης ὀφείλει νὰ προσγραφῇ εἰς τὸν Θεόν [14γ], ὡς εἰς ἀρχὴν καὶ αἰτίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχουν κατ' ἐξοχὴν πᾶσαι αἱ τελειότητες τῶν πραγμάτων» [14δ]), ὡδήγησαν εἰς τὴν <Φυσικὴν Θεολογίαν>, ἤτοι εἰς τὸ θεολογικὸν σύστημα τῆς εἰς τὸ ἀπόλυτον ὑπερθέσεως τῶν ἀρετῶν τῆς φύσεως καὶ ἀποδόσεως αὐτῶν via positionis εἰς τὸν Θεόν, τὸ γνωστὸν γενικῶς ὡς «theologia naturalis» [15]. Ὁ theologus excelsus Θωμᾶς, συστηματοποιήσας καὶ μορφώσας τὴν Καθολικὴν πίστιν, ἰσχύει ὡς αὐθεντία καὶ ἐγγύησις τῆς Καθολικῆς Θεολογίας μέχρι σήμερον.

Τὴν περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ Θωμᾶ ἐπαναλαμβάνουσα καὶ ἀναπτύσσουσα ἡ ἐντὸς τοῦ Καθολικοῦ φρονήματος θεολογοῦσα Φιλοσοφία τοῦ παρόντος, θεωρεῖ «τὸ Σύμπαν, μετὰ τῶν ἀναριθμήτων ὄντων, διὰ τῶν ὁποίων συνίσταται, καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἀπείρου πληρότητος τοῦ οὐσιαστικοῦ Ὄντος»

---

* Ὁ Goethe ἔθεσεν εἰς στίχους τὴν ἤδη ποιητικὴν αὐτὴν ἔκφρασιν:
«Ἂν δὲν ἦταν τὸ μάτι ἡλιογέννητο,
Δὲν θἄβλεπε ποτὲ τὸν ἥλιο.
Ἂν τοῦ Θεοῦ ἡ δύναμι ἐντός μας δὲν ὑπῆρχε,
πῶς θἄναβε στὸ στῆθος μας θεία φωτιά;» [13].

[16], διότι τοῦτο εἶναι «τὸ πρότυπον τῆς αὐθυποστάτου πραγματικότητος τῆς ὕλης» [17], ἐμπεριέχον «πάσας τὰς τελειότητας, τὰς ὁποίας δύνανται νὰ μᾶς προσφέρουν τὰ ἄμεσα ἀντικείμενα» [18]. Ὁ ἐκτὸς τοῦ κόσμου κοσμικὸς λόγος δὲν ἀναιρεῖ τὰς κοσμικὰς κατηγορίας, ἀλλ' εἶναι ἡ ἰδανική των προϋπόθεσις, ἡ causa exemplaris τῆς πραγματικότητος καί, ὡς αἰτιῶδες «πλήρωμα πάσης τελειότητος» [19], συνίσταται ἐκ τῶν ἀγαθῶν ἰδιοτήτων τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου, θεωρουμένων «εἰς κατ' ἐξοχὴν ἀπόλυτον βαθμὸν καὶ ἄνευ ὁρίων» [20]. Ἐφ' ὅσον αἱ τελειότητες τοῦ κόσμου εἶναι ὁμοούσιοι τῶν θείων, ἀλλὰ πεπερασμέναι, ὀφείλουν νὰ ὁδηγήσουν τὴν σκέψιν νὰ ἐξάγῃ «ἐξ αὐτῶν τῶν ἰδίων τοιαύτας ἐννοίας περὶ Θεοῦ, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν καὶ παριστοῦν θετικῶς καὶ ἀληθῶς...τὴν ὑπόστασιν τοῦ Θεοῦ, κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ ποιότητά του» [21]. Βαθυτέρα ὅμως διάγνωσις τοῦ Θεοῦ προκύπτει ἐκ τῆς αὐτοπαρατηρησίας, διότι ἡ «ἀληθὴς αὐτογνωσία εἶναι ἡ κλεὶς τῆς Θεογνωσίας. Ἡ πεποίθησις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ κορωνὶς τῆς Δημιουργίας καὶ ὅτι εἰς αὐτόν, ὡς εἰς τὸ ἐκπρεπέστατον παντός, ὅ,τι ἡ φύσις παρουσιάζει, τὸ Σύμπαν κατέχει τὸ κεντρικὸν καὶ ὕψιστον σημεῖον του...,πρέπει νὰ καθοδηγήσῃ ἀναγκαστικῶς τὸν ἄνθρωπον νὰ παρατηρῇ ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἀτομικήν του φύσιν τὴν καλυτέραν εἰκόνα τῆς θείας οὐσίας» [22] καὶ «νὰ προσγράφῃ πάσας τὰς καθαρὰς τελειότητας κατ' ἐξοχὴν καὶ ἀπολύτως εἰς τὸν Θεόν» [23].

Ἐκ τῆς νεωτέρας, ἐκτὸς τοῦ Καθολικοῦ κλίματος ἀναπτυχθείσης φιλοσοφικῆς παραδόσεως, ποσοτικὴ διάκρισις μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀπαντᾶται εἰς τὸν G.W. Leibniz, ὁ ὁποῖος διακρίνει μεταξύ των μίαν «ἄπειρον διαφοράν», ὡς πρὸς τὴν «τελειότητα καὶ ἔκτασιν», ἀλλὰ παραδέχεται ὡς «πάντοτε ἀληθές», ὅτι ἡμεῖς καὶ ὁ Θεὸς «συμφωνοῦμεν κατὰ τὴν αὐτὴν σχέσιν» [24], διότι αἱ θεῖαι ἰδιότητες δὲν διαφέρουν τῶν ἰδικῶν μας, εἰμὴ κατὰ τὸ ὅτι εἶναι ἀπολύτως τελειότεραι [25]α. Αἱ ἰδιότητες τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐκεῖναι τῶν ἰδικῶν μας ψυχῶν, ἀλλ' αὐτὸς κατέχει ταύτας ἀπεριορίστως» [25]β. Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι ὁ θεόσοφος F.C. Oetinger: «Πᾶν, ὅ,τι κατέχει ἡ φύσις ἐν σώματι, ὡς ἰδιότητας διαμορφώσεως, ὀργανισμοῦ καὶ μεταμορφώσεως, ἀκριβῶς αὐτὸ καὶ κατ' οὐδέν σημεῖον ὀλιγώτερον ἔχει ὁ Θεὸς ἐν πνεύματι καί, ἐπειδὴ διαθέτει τὸ πᾶν εἰς ὕψιστον βαθμὸν πρέπει πᾶσα ἀτέλεια νὰ χωρισθῇ ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι καθαρὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐνέχει πᾶσαν ἰδιότητα, οὐδεμίαν ὡς μόνον κακὴν ἀποκλεῖον [26]. Ὁ Θεὸς ἔχει ὅ,τι εὑρίσκεται εἰς τὰ πλάσματα κατ' ἐξοχήν [27]. Τὸ Ἄνω εἶναι ὅπως τὸ Κάτω, τοῦ χονδροειδοῦς μόνον καὶ τῆς δυσμορφίας καὶ ἄλλων τυχαίων ἀποκλειομένων» [28]. Τὸν Θεὸν ἐπίσης θεωρεῖ σύμφωνον πρὸς τὴν πραγματικότητα ὁ A.G. Baumgarten: «Τὸ τελειότατον ὂν εἶναι τὸ πραγματικώτατον ὄν. Ἑπομένως εἰς τὸ τελειότατον ὂν ἁρμόζει τὸ σύνολον τῶν πραγματικοτήτων [29]α. Εἰς τὸ τελειότατον ὂν ὑπάρχουν τόσαι κατ' ἐξοχὴν ὁμοφωνοῦσαι τελειότητες, ὅσαι συγχρόνως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν εἰς τὸ ὄν» [29]β. Ἡ ἰδία πεποίθησις ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τοῦ G.E. Lessing: «Ὁ Θεὸς ἐσκέφθη τὰς τελειότητάς του μερικῶς, ἤτοι ἐδημιούργησεν ὄντα, ἕκαστον τῶν ὁποίων διαθέτει ἓν στοιχεῖον ἐκ τῶν τελειοτήτων του [30]α. Ἐφ' ὅσον τὰ ἁπλᾶ ταῦτα ὄντα εἶναι τρόπον τινὰ περιωρισμένοι θεοί, πρέπει ἐπίσης αἱ τελειότητές των νὰ εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τελειότητας τοῦ Θεοῦ, ἀκριβῶς ὅπως τὰ μέρη

πρὸς τὸ ὅλον[30β], ὑπὸ τοῦ F. Schiller: «Ὅλαι αἱ τελειότητες τοῦ Σύμπαντος εἶναι ἡνωμέναι εἰς τὸν Θεόν. Θεὸς καὶ φύσις εἶναι δύο μεγέθη τελείως ὅμοια μεταξύ των. Τὸ ὅλον ἄθροισμα τῆς ἁρμονικότητος, ἡ ὁποία ὑπάρχει εἰς τὴν θείαν οὐσίαν ἀδιαχώριστος, εἶναι εἰς τὴν φύσιν, τὸ ἀπείκασμα τῆς οὐσίας αὐτῆς, ἀπομεμονωμένον εἰς ἀπείρους βαθμούς[31α]. Ἡ προσέλκυσις τῶν πνευμάτων, εἰς ἄπειρον πολλαπλασιασθεῖσα καὶ ἐπεκταθεῖσα, θὰ ἔπρεπε ἐν τέλει... νὰ παραγάγῃ τὸν Θεόν»[31β] καὶ ὑπὸ τοῦ F. W. J. von Schelling, εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς σκέψεώς του: «Ἡ αἰωνία φύσις εἶναι τὸ αὐτὸ εἰς τὸν Θεόν, ὅ,τι εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ φύσις του[32]. Πᾶν θεῖον εἶναι ἀνθρώπινον καὶ πᾶν ἀνθρώπινον θεῖον»[33].

Τὸ θεολογικὸν σύστημα ἀναγωγῆς τῶν ὀντικῶν ἰδιοτήτων <κατ' ἐξοχήν>: via eminentiae* εἰς τὸν Θεὸν ὑπῆρξε γέννημα καὶ ἔκφρασις τοῦ Σχολαστικοῦ πνεύματος τοῦ Μεσαιῶνος. Ὠνομάσθη, ἀπὸ τῆς μεθόδου τῆς καταφάσεως τῆς φύσεως πρὸς χαρακτηριστισμὸν τοῦ Θεοῦ, «θετική», «καταφατικὴ» καὶ «φυσικὴ» Θεολογία (theologia positiva, affirmativa, naturalis). Προϋπόθεσις τῆς Θεολογίας αὐτῆς εἶναι ἡ παραδοχὴ ἑνὸς ἐκτὸς τοῦ κόσμου Θεοῦ (deus extramundanus), ἡ φύσις καὶ ὕπαρξις τοῦ ὁποίου νοεῖται καὶ βεβαιοῦται πλήρως ὑπὸ τῆς φυσικῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ὄν (analogia entis): «Ὁ Θεὸς εἶναι δυνατὸν νὰ γνωσθῇ καὶ ἀποδειχθῇ μετὰ βεβαιότητος διὰ τοῦ φυσικοῦ φωτὸς τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας[34]. Ἡ Φυσικὴ Θεολογία πιστεύει, ὅτι τὸ πεπερασμένον ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ συλλάβῃ τὸ ἄπειρον: finitum capax infiniti, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς homo capax divinitatis, δύναται ν' ἀναχθῇ αἰτιολογικῶς: via causalitatis μέχρι τοῦ Θείου, διὰ νὰ βεβαιωθῇ οὐχὶ μόνον περὶ τῆς existaentiae, ἀλλὰ προσέτι περὶ τῆς essentiae divinae, διότι ἡ ἐντός του θεία ἰδέα: deus interior ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἀντικειμενικῶς ἐκτός του ὑπάρχοντα Θεόν: deus exterior. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀπολύτως γνωστός: deus notissimus καί, ὡς δημιουργὸς τῶν μορφῶν, εἶναι παντόμορφος[35]: deus omniformis. Ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς Φυσικῆς Θεολογίας ἀξιοῖ νά «τεθοῦν εἰς τὸ τελειότατον ὂν πᾶσαι αἱ πραγματικότητες καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ ἀρθοῦν πᾶσαι αἱ ἀρνήσεις[36]. Ὁ Θεὸς εἶναι καθαρὰ θετικότης, ἄνευ ὁρίου καὶ ἐλαττώματος»[37]. Χαρακτηρίζουσα τὴν φύσιν ὡς deiformitam καὶ τὴν διάνοιαν ὡς intellectum ectypum, τοῦ Θεοῦ νοουμένου ὡς intellecti archetypi, ἡ Φυσικὴ Θεολογία ἐθεώρησε τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ ὡς αὐταποδείκτως λελυμένον, ἐφ' ὅσον ὁ πλασματικὸς κόσμος εἶναι repraesentatio dei, ἡ κατάφασις :via affirmationis καὶ <ἀπειροποίησις>: in infinitum τοῦ ὁποίου ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν substantiam dei καὶ καθιστᾷ τὴν συμβολὴν τῆς πίστεως περιττήν. «Φυσικὴ Θεολογία εἶναι ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις, καθ' ὅσον οὗτος δύναται νὰ γνωσθῇ ἄνευ πίστεως»[38].

* Κατὰ λέξιν μετάφρασιν τῶν παραφραζομένων καὶ ἀνερμηνεύτων λατινικῶν ὅρων ἴδε εἰς τὴν «Ἑρμηνείαν τῶν λατινικῶν ἐκφράσεων» εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου.

Πρόθεσις τῆς Φυσικῆς Θεολογίας ὑπῆρξεν ἡ ἐξιδανίκευσις τῆς παραστάσεως τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς ὤφειλε νὰ συνίσταται ἐκ τῶν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν ἐκείνων ἰδιοτήτων, τὰς ὁποίας ἡ σκέψις θεωρεῖ ἀγαθάς, μετὰ τῆς διαφορᾶς, ὅτι αὗται πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ἀπολύτως. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτό, ὡς Θεὸς ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ἡ εἰς πρόσωπον σύνθεσις τῶν ἀρετῶν τῆς φύσεως καὶ τῶν ἀξιῶν τοῦ πνεύματος. «Τὸ πρόσωπον αὐτὸ εἶναι ἡ πραγματικὴ κανονικὴ συνείδησις, ἡ προσωπικότης ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν πραγματικὸν εἶναι ὅ,τι ὀφείλει νὰ εἶναι καὶ δὲν εἶναι ὅ,τι ὀφείλει νὰ μὴ εἶναι: ἡ πραγματικότης ὅλων τῶν ἰδανικῶν»[39]. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ προσέκρουσεν ἐνωρὶς εἰς τὴν ἔνστασιν, ἡ ὁποία ἤλεγχε τὸ κριτήριον ἀγαθότητος τῶν κοσμικῶν χαρακτήρων. Ἡ κριτικὴ σκέψις ἀντέτεινεν, ὅτι ἡ διάκρισις ἀγαθῶν καὶ κακῶν ἰδιοτήτων ἢ <καθαρῶν> καὶ <μὴ καθαρῶν> τελειοτήτων εἶναι σχετικὴ καὶ ποικίλλει ἀναλόγως τοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐποχικοῦ πνεύματος, ὥστε ἡ προσγραφὴ τῶν χαρακτήρων αὐτῶν εἰς τὸν Θεὸν χαρακτηρίζει, ἀντὶ τῆς θείας οὐσίας, τὴν περὶ Θεοῦ ἀντίληψιν τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ καιροῦ *.

* Ἡ ἔννοια τῆς Κινήσεως συγκεκριμένως, θεωρηθεῖσα ἀρχικῶς ὡς ἀτέλεια τοῦ ὄντος, ἀπεκλείσθη τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς ὤφειλε νὰ μὴ μετέχῃ τῆς κινήσεως, διότι αὕτη σημαίνει μεταβολήν, ἔννοιαν ἀπᾴδουσαν πρὸς τὴν τελειότητα, ἀλλὰ νὰ θεωρῆται ἀμετάβλητον esse in se, forma permanens. Ἡ Δυναμικὴ Θεολογία τῶν Νεωτέρων χρόνων ἐθεώρησε τὴν κίνησιν, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν Δυναμικὴν Φυσικήν, ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν ἰδιότητα τοῦ ὄντος καί, ὡς τοιαύτην, ἔκφρασιν τελειότητος καὶ ἁρμόζουσαν εἰς τὸν Θεόν (*).

Τὴν ἔννοιαν τῆς Κινήσεως ἠκολούθησεν ἡ τοῦ Γίγνεσθαι. Ὁ Θεὸς δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἓν πάγιον, νεκρὸν Εἶναι, ἀλλὰ ζωή, ἐνέργεια, δημιουργία καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀδιάλειπτος αὐτοδημιουργία, esse in fieri, forma fluens. Ἡ ἔννοια τῆς δυναμικῆς δημιουργικότητος ἀπεδείκνυεν ὅμως, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀτέλεστος καὶ ἑπομένως ἀτελής, ἡ δυναμικότης ἄρα ὤφειλε νὰ ἀρθῇ ἐκ τοῦ Θεοῦ. Οὕτω, ἡ Καταφατικὴ Θεολογία διεσπάσθη εἰς καινοτόμον καὶ συντηρητικήν, εἰς χαρακτηρίζουσαν τὸν Θεὸν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς νέας, δυναμικῆς περὶ τοῦ ὄντος ἀντιλήψεως καὶ εἰς περιοριζομένην εἰς τὴν ἀναγωγὴν τῶν στατικῶν ἰδιοτήτων τῆς μεσαιωνικῆς παραδόσεως, εἰς <ἡρακλήτειον>, ὁμιλοῦσαν περὶ ἀενάως δημιουργουμένου Θεοῦ καὶ εἰς <παρμενίδειον>, ἐκλαμβάνουσαν τὸν Θεὸν ὡς ἀμετάβλητον Εἶναι. Τόσον ἡ σύγχρονος δυναμικὴ θεωρία, ἡ παριστῶσα τὸν Θεὸν ὡς κινούμενον κινοῦν, εὑρισκόμενον εἰς διαρκῆ ἀνέλιξιν τῆς οὐσίας του, ὅσον καὶ ἡ Σχολαστική, ἡ ἐμμένουσα εἰς τὴν ἀριστοτέλειον παράδοσιν ἑνὸς ἀκινήτου κινοῦντος Θεοῦ, αὐτοθεωροῦνται ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωποι τοῦ πνεύματος τῆς Φυσικῆς Θεολογίας, ὡς theologia perennis, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν παροδικότητα τῆς theologiae temporalis. Ἡ Θεολογία αὐτὴ ἐνσυνειδήτως δὲν ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν ὑπερβατικῶν δεδομένων τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ προσεπάθησε νὰ συναγωνισθῇ τὴν πίστιν καὶ νὰ γίνῃ ἐπιστημονικὴ γνῶσις περὶ τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος sine fide certo cognosci potest[41]. Ἡ doctrina sacra καὶ ὁ deus revelatus ἐθυσιάσθησαν εἰς τὸν βωμὸν τῆς κοσμολογίας.

(*) «Φοβοῦνται νὰ προσδώσουν εἰς τὸν Θεὸν τὴν κίνησιν, διότι αὕτη δεικνύει μίαν ἔλλειψιν, μίαν ἀνάγκην συμπληρώσεως. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι

Ἤδη ἀπὸ τοῦ Μεσαιῶνος ἡ Καταφατικὴ Θεολογία προσεπάθησε νὰ προλάβῃ τὴν περὶ ἀξιολογικοῦ κριτηρίου τῶν ὀντικῶν τελειοτήτων ἔνστασιν, ὁμιλήσασα περὶ τοῦ Θεοῦ οὐχὶ μόνον ὡς ἐξ ἀγαθῶν κοσμικῶν ἰδιοτήτων συνισταμένου, ἀλλ' ὡς σπέρματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεξελίκτως: deus implicitus ἐνυπάρχει τὸ ἰδανικὸν πρότυπον πάσης ἐντὸς τοῦ χρόνου ὑφισταμένης οὐσίας. Ἡ ἀντίληψις ἑνὸς σπερματικοῦ Θεοῦ ἦτο γνωστὴ ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε οἱ Στωϊκοὶ ὠνόμαζον τὸν Θεόν «σπερματικὸν λόγον τοῦ κόσμου»: Ζήνων [42] καὶ κατὰ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους, ὅτε ὁ Θεὸς ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τῶν Γνωστικῶν ὡς «σπέρμα τι ἕν, ἔχον ἐν ἑαυτῷ τὴν τοῦ κόσμου πανσπερμίαν»: Βασιλείδης [43]. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτήν, τὸ θεολογικὸν σύστημα τῶν Καταφάσεων διδάσκει, ὅτι «ὅσα πολλαπλῶς καὶ ἐν διαιρέσει ὑπάρχουν ἐντὸς πάντων, εὑρίσκονται εἰς τὸν Θεὸν ἁπλῶς καὶ ἐν ἑνότητι: Θωμᾶς [44]. Πᾶν, ὅ,τι εἰς τὸ Θεῖον πνεῦμα εἶναι σαφῶς ὁριστικόν, εὑρίσκεται εἰς τὸ ἰδικόν μας συγκεχυμένον καὶ ἀτελές: G.W. Leibniz [45]. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀδιαίρετος ἑνότης, ἀπόλυτος πυρὴν τοῦ ὄντος: J. Behn [43]. Ὁ Θεὸς εἶναι μία ἄπειρος οὐσία, ἡ ὁποία ἐμπεριέχει κατ' ἐξοχὴν τὴν αἰτίαν πάσης δυνατῆς μετοχῆς της: E. Gilson [47]. Τὸ ἄπειρον τοῦ Θεοῦ...ἀρνεῖται πάντα πεπερασμένον τρόπον τοῦ ὄντος εἰς τὴν ἰδιοτυπίαν του (μορφολογικῶς), τὸν ἐγκλείει ἐν τούτοις εἰς ὑψηλοτέραν βαθμίδα (κατ' ἐξοχήν)»: M. Past [48].

Ἡ θεώρησις τοῦ Θεοῦ ὡς φυτωρίου τοῦ κόσμου ὑπῆρξεν ἀπόπειρα ἑρμηνείας τῆς ἠθικῆς ἀντινομίας ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Φυσικῆς Θεολογίας. Ἡ cognitio dei naturalis, διὰ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ analogia attributionis καὶ ἡ communicatio idiomatum μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ ἀφ' ἑνός καὶ διὰ ν' ἀμβλυνθῇ ἡ ἀντινομία: simplex omnino - perfectione infinitum ἀφ' ἑτέρου, ἠναγκάσθη νὰ μὴ ἀποκλείῃ πλέον τοῦ Θεοῦ ‹τὸ χονδροειδὲς καὶ τὴν δυσμορφίαν καὶ ἄλλα τυχαῖα› [49] καὶ νὰ μὴ τὸν θεωρῇ μόνον ὡς «τελείωσιν πάσης πνευματικῆς τελειότητος» [50], ἀλλὰ νὰ παραδεχθῇ ὡς δυνάμει συστατικὸν τῆς οὐσίας του τὴν ὁλότητα τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος. Ἡ θεία οὐσία παραμένει divina simplicitas, ἀλλ' εἰς τρόπον ὥστε νὰ συναιρῇ ἐντός της, ὡς concordia discors, πάσας τὰς κοσμικὰς ἀντιθέσεις.

Οὕτω, ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας ἀνεπτύχθη ἡ θεωρία τῆς «Συμπτώσεως τῶν ἐναντίων» (coincidentia oppositorum). Ἡ ἀρχὴ τῆς θεωρίας αὐτῆς ὀφείλει ν' ἀναζητηθῇ εἰς τὴν συναίρεσιν καὶ ἀναίρεσιν τῶν ἀντιθέσεων ὑπὸ τοῦ ὑπερβατικοῦ λόγου τοῦ Ἡρακλείτου.

ἡ ἔλλειψις κινήσεως εἶναι ἐλάττωμα, ἡ ἀπουσία τῆς δυναμικῆς ἰδιότητος τοῦ ὄντος, τῆς ζωτικῆς δυναμικότητος»[40]. Πρβλ. κατωτ. κεφ. «Ἡ Γένεσις», παραθέσεις 12—21.

Ὁ πύρινος ἡρακλείτειος Θεός, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται εἰς τὸν κόσμον ὡς «ἡμέρη εὐφρόνη, χειμών, θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος, λιμός»[51α], ἀλλὰ συναιρεῖ ἐντός του τὴν ἀντινομίαν εἰς μίαν «παλίντροπον ἁρμονίην» καί, παρὰ τὴν ῥευστότητα τῶν μορφῶν του, «ἑαυτῷ ὁμολογέει»[51β], ὑπῆρξε τὸ σπέρμα τοῦ <σπερματικοῦ Θεοῦ> τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας. Ὁπωσδήποτε, συγκεκριμένως ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν Αὐγουστῖνον, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῶν «Soliloquiorum» αἴρει τὰ «διαφωνοῦντα» ἐκ τοῦ Θεοῦ, διότι εἰς αὐτόν «τὰ κακὰ συνηχοῦν πρὸς τὰ ἀγαθά»[52]*.

---

* Ἐκεῖνος ὅμως, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε κατὰ τρόπον μαθηματικὸν τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ ὡς σύμπτωσιν τῶν ἐναντίων, μολονότι ἐπίσημος ὑπέρμαχος τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας, εἶναι ὁ πρῶτος στοχαστὴς τῶν Νέων χρόνων, ὁ καρδινάλιος Νικόλαος Κουζᾶνος. Τὴν θεωρίαν του, τὴν ὁποίαν ἐνεπνεύσθη ἐπὶ τοῦ πλοίου κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως [53α](1437-38), ὁ Κουζᾶνος προσεπάθησε νὰ θεμελιώσῃ more geometrico. Ἐὰν ἡ διάμετρος ἑνὸς κύκλου ἀναπτυχθῇ ἀπεριορίστως, ἡ καμπύλη τῆς περιφερείας θὰ ἐκλείψῃ καὶ εἰς τὸ ἄπειρον θὰ συμπέσῃ πρὸς τὴν εὐθεῖαν. Ἐκ τοῦ ὑποθετικοῦ συλλογισμοῦ αὐτοῦ συνάγεται, ὅτι, «ἐὰν ὑπῆρχεν ἄπειρος γραμμή, ἡ ἰδία θὰ ἦτο εὐθεῖα, τρίγωνον, κύκλος καὶ σφαῖρα, καὶ παρομοίως: ἐὰν ὑπῆρχεν ἄπειρος σφαῖρα, ἡ ἰδία θὰ ἦτο τρίγωνον, κύκλος καὶ γραμμή. Τὸ αὐτὸ ὀφείλει νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ ἀπείρου τριγώνου καὶ ἀπείρου κύκλου»[53β]. Ἡ ἀπόλυτος ἑπομένως γραμμὴ εἶναι κύκλος, τρίγωνον, τετράγωνον, πεντάγωνον. Οὕτω, πάντα τὰ ἀπόλυτα σχήματα συμπίπτουν πρὸς τὴν γραμμήν[54]. Κατὰ ταῦτα ὁ Θεός, ὡς Ἀπόλυτος, εἶναι ἡ σύμπτωσις πάσης ἐναντιότητος (coincidentia differentium — contrariorum — oppositorum)[55], ἤτοι «ἑνότης τῆς πληθυντικότητος τῶν γενῶν, εἰδῶν, οὐσιῶν, συμβεβηκότων καὶ ἁπάντων τῶν πλασμάτων — ἑνιαία ἐξίσωσις πάντων τῶν ἴσων καὶ ἀνίσων, σύνδεσμος πάντων τῶν ἑνιαίων καὶ διισταμένων»[56]. Ἐπηρεασμένος ὑπὸ τοῦ Ν. Κουζάνου, ἀναπτύσσει παρεμφερῆ ἑρμηνείαν τῆς <Πανενότητος> ὁ ὀλίγον μεταγενέστερός του Jordano Bruno. Εἰς τὸν Θεὸν ὑπάρχουν τὰ πάντα καί, ἐνῷ ὁ ἴδιος δὲν εὑρίσκεται «οὔτε εἰς ἑαυτόν», ἐμπεριέχει ἐν τούτοις «πάντα τὰ ἐναντία, ἤτοι ὅμοιον καὶ ἀνόμοιον, πολλὰ καὶ ὀλίγα, πεπερασμένα καὶ ἄπειρα»[57]. Τὴν θεώρησιν τοῦ Θεοῦ ὡς «τόπου τῆς συρρεύσεως τῶν ἀντιθέσεων» θ' ἀποδεχθῇ καὶ ἀναπτύξῃ ἡ νεωτέρα Δυναμικὴ Θεολογία, ἐν συνειδήσει τῶν συνεπειῶν της. Εἰς τὸν Θεὸν συμπεριλαμβάνονται «κόσμος, ὑπέρκοσμος, πρόσωπον, ἀπρόσωπον, ὑπερβατικότης, ἐνυπαρξία» καὶ πρὸς τούτοις «γίγνεσθαι» καί «μάλιστα καλὸν καὶ κακόν»[58].

Ἡ θεωρία τῆς Συμπτώσεως τῶν ἐναντίων, ἡ ὁποία προσεπάθησε νὰ κατανοήσῃ «τὰ ἀδιανόητα ἀδιανοήτως»[59], ἐθεωρήθη ἀργότερον κατὰ τὸν ἐναντίον τῆς νοησιαρχίας ἀγῶνα τῶν ῥωμαντικῶν, ὡς ὁ «μοναδικὸς ἀποχρῶν λόγος» διὰ νὰ θέσῃ «ἓν τέρμα εἰς τὸν καθαρὸν λόγον»[60]. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ θεωρία αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ κατακλεὶς τοῦ μεσαιωνικοῦ διανοητισμοῦ, κατὰ περίεργον τρόπον ἀναπτυχθεῖσα ὑπὸ τοῦ στοχαστοῦ, ὁ ὁποῖος ἔμελλε πρῶτος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν σχολαστικισμὸν καὶ νὰ γίνῃ προάγγελος τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ πνεύματος. Ὡς προσπάθεια λογικῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τῆς Θεοδικίας, ἡ coincidentia oppositorum, ἀντὶ νὰ ἄρῃ, ἐνεσφήνωσε τὴν ἀντινομίαν ἐντὸς τῆς Θεότητος. Ἡ ἠθικὴ ἀντινομία ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ὁ <ἀλάστωρ δαίμων> πάσης Θεολογίας, αὐτὴν δὲ τὴν φοράν, θεωρηθεῖσα ὡς θεῖον στοιχεῖον, ὡδήγησεν εἰς τὴν ἀντίληψιν ἑνὸς πρὸς ἑαυτὸν διισταμένου Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται «εἰς αἰώνιον ἀγῶνα πρὸς ὅ,τι δὲν πρέπει νὰ εἶναι»[61]. Ὁ Θεός, ὡς τὸ ἀπόλυτον πρότυπον τοῦ πεπερα-

Ἡ Φυσικὴ Θεολογία ὑπῆρξεν ἔκφρασις τῆς προερωτηματικῆς πεποιθήσεως τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν αὐτονόητον ἀντικειμενικότητα τῆς κρίσεως. Ἡ διάνοια ἐθεώρησε τὸν Θεὸν ὡς «ἓν ἀναγκαῖον πρᾶγμα» [74] ἐκτὸς τοῦ κόσμου, ἀλλὰ κοσμικῆς ὑφῆς, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ὑποτάξῃ εἰς τὰς λογικάς της κατηγορίας καὶ νὰ περιγράψῃ, ἐφαρμόζουσα τὰς μεθόδους ἐρεύνης τοῦ ἐπιστητοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ «Θεὸς διὰ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν δὲν εἶναι οὔτε ἄβυσσος, οὔτε σκοτεινὸν αἴνιγμα» [75], ἀλλὰ naturae humanae et mundanae exemplar, καὶ ἑπομένως «μετ' ἀναγκαστικοῦ κύρους διαγνωστός» [76]. Ὁ Θεὸς τῆς Φυσικῆς Θεολογίας ὑπῆρξε <φυσικός>, διακρινόμενος μόνον τῆς φύσεως κατὰ ποσότητα, ἤτοι res, ἀλλὰ res infinita, ens, ἀλλὰ ens absolutum: ens absolute infinitum [77α]. Ὡς γενικὴ ἀρχή της ἰσχύει, mutatis mutandis, τὸ ἀξίωμα τοῦ Spinoza: «Ὅσον περισσότερον ἐννοοῦμεν τὰ κατ' ἰδίαν πράγματα, τόσον περισσότερον ἐννοοῦμεν τὸν Θεόν» [77β]. Ἡ Φυσικὴ Θεολογία ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ, ὡς περὶ ἐμβίου, τὸ ὁποῖον ὑπόκειται εἰς τὴν ἀντιληπτικὴν καὶ παραστατικὴν δύναμιν τῆς διανοίας, θεωροῦσα τὴν visionem essentiae divinae ὡς per se notam, ἐφ' ὅσον μόνον διαφορὰ μεγέθους τὴν διαστέλλει τῆς λοιπῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, μεγέθους ὅμως μικροτέρου τῆς περιληπτικῆς ἰσχύος τοῦ λόγου καὶ ἐγκλειομένου ἐντός του. Εἰς ὅλας τὰς ἀποχρώσεις τῆς Φυσικῆς Θεολογίας ὁ Θεὸς «λέγεται ὥσπερ τὸ ὄν» [78]. Ἡ θεωρία τῆς θεολογικῆς Καταφάσεως τοῦ ὄντος εἶναι κατ' οὐσίαν ὀντολογία sub specie dei, <ὀντοθεολογία>.

Ἡ ὅλη διδασκαλία τῆς Φυσικῆς Θεολογίας βασίζεται ἐπὶ τοῦ ἀξιώματος

σμένου, ὤφειλε νὰ ἔχῃ «εἰς ὕψιστον βαθμόν» πᾶν, ὅ,τι ὑπάρχει εἰς τὰ δημιουργήματα, ἤτοι «ἐνεργητικότητα καὶ παθητικότητα» [62] καὶ ἑπομένως νὰ ἐγκλείῃ μίαν ἀπόλυτον ἀντινομίαν, ν' ἀγωνίζεται πρὸς ὑπερνίκησιν ἑνὸς ἀπολύτου ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ, νὰ εἶναι ἓν ὂν ἐν συγκρούσει πρὸς τὸ ἄγνωστον καὶ τὸ ἄπειρον καὶ τὰς δυνάμεις τοῦ Θανάτου» [63]. Διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἀναγωγῆς τῶν χρονικῶν ἰδιοτήτων θετικῶς καὶ ἀπολύτως εἰς τὸν Θεόν, ὤφειλε καὶ ἡ «τραγικότης νὰ κατοικῇ ἐντὸς τοῦ Θείου» [64 α], οὐχὶ ὡς ἀτέλεια, ἀλλ' ὡς «ἔκφρασις τελειότητος τῆς θείας Ζωῆς» [64 β]. Οὕτω, ὁ Θεός, ἐγκλείων ἐντός του μίαν «πραγματικὴν τραγῳδίαν» [64 γ], παρεστάθη «ὡς τραγικὸς ἥρως, εἰς τὸ μεγαλεῖον τοῦ ὁποίου ἀνήκει οὐσιαστικῶς διάστασις καὶ ἀντινομία» [65]. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι πλέον ἀφῃρημένη ἔννοια, ἀλλὰ ζωὴ ὁμοία πρὸς τὴν χρονικὴν καί, ὡς ζωή, ὑπόκειται εἰς τὴν μοῖραν, τὸν πόνον καὶ τὴν μεταβολήν, διότι «πᾶσα ζωὴ ἔχει ἓν πεπρωμένον καὶ εἶναι ὑποτελὴς εἰς τὸ πάθος καὶ εἰς τὸ γίγνεσθαι» [66]. Ἡ φύσις τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς θείας ζωῆς «οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἔρις, ἀγωνία καὶ ἀντίφασις» [67], ἐφ' ὅσον δὲ ζωὴ σημαίνει ἐξέλιξιν, ὁ Θεὸς εἶναι «ἓν αἰώνιον γίγνεσθαι [68], ἀλλὰ γίγνεσθαι εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ τελείωσις τοῦ ἀτελέστου, ἑπομένως ὁ «Θεός, οὕτως ὁριζόμενος, οὐδὲν τετελεσμένον διαθέτει» [69], εἶναι ὁ ἀπολύτως ἀνέτοιμος, εὑρισκόμενος «καθ' ὁδὸν πρὸς ἑαυτόν» [70], ὡς «αἰωνίως μόνον δημιουργουμένη θεότης» [71], οὐχὶ ὡς «Α» καὶ «Ω», ἀλλ' ἡ πορεία ἀπὸ τοῦ «Α» πρὸς τὸ «Ω» [72], ἀγωνιζόμενος νὰ πραγματώσῃ ἓν ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον «ἵσταται εἰς τὸ τέλος τῆς γενετικῆς του πορείας» [73].

τῆς ἀναλογίας, τὴν ὁποίαν « ἡ διαφορὰ φύσεως, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ πλάσματος καὶ Θεοῦ, δὲν δύναται ν' ἀναχαιτίσῃ» [79]. Ἡ ἀναλογία ἐκφράζει τὴν συνάφειαν τῶν ἑτέρων, ἐφ' ὅσον ταῦτα εἶναι ὄντα. Ἡ theologia naturalis, εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν καὶ νεωτέραν Σχολαστικὴν ἐποχήν της, στηριχθεῖσα ἐπὶ τῶν κλασσικῶν ὀντολογικῶν ὁρισμῶν τῆς ἀναλογίας τῶν Ἀριστοτέλους καὶ Kant: «Κατ' ἀναλογίαν δὲ ὅσα ἔχει ὡς ἄλλο πρὸς ἄλλο [80]. Ἡ γὰρ ἀναλογία ἰσότης ἐστὶ λόγων [81]. Ἀναλογία εἶναι ἡ ταυτότης τῆς σχέσεως μεταξὺ λόγων καὶ ἀκολουθιῶν» [82], ἐθεώρησε τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογίας ὡς ἰσχύουσαν ἀπολύτως, «ὡς σχέσιν ἀμοιβαίας ἑτερότητος» [83], οὐχὶ μόνον ἐντὸς τῆς ὀντικῆς περιοχῆς, ἀλλ' ὡς σύνδεσμον τῆς Ὑπερβατικότητος καὶ τῶν ὄντων, ὡς ὑπερβατικὸν νόμον, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ ens ut sic δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὑπὸ καὶ διὰ τοῦ ens in modo essendi [84]. Ἡ analogia entis, θεωρηθεῖσα ὡς «ἄφθαρτον κατόρθωμα» τῆς σκέψεως, δυνάμει τῆς ὁποίας καθίσταται δυνατὴ ἡ «ἐπιστημονικὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ» [85], ὑπῆρξεν ἡ λογικὴ ἐπικύρωσις τῆς <ὀντοποιήσεως> τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν ἀξιώσεων καὶ ἀξιωμάτων τῆς Φυσικῆς Θεολογίας. Τὸ ἀξίωμα τῆς ἀναλογίας μετέβαλε τὸν αὐθυπόστατον a se et per se Θεὸν εἰς deum occasionatum, Θεὸν <κατὰ συμβεβηκός>. Παραγόμενος κατ' ἀναλογίαν ἐκ τοῦ κόσμου, ὁ Θεὸς ἔγινεν ἀνάλογος τοῦ κόσμου, Θεὸς ὀντικός, ὑποκείμενος εἰς ἓν tertium comparationis, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πρωταξίωμα τῆς σχέσεως, κατ' οὐσίαν ὅμως δὲν εἶναι ἀνεξάρτητον τρίτον, ἀλλ' ἀπόρροια τοῦ γνωστοῦ δεδομένου τῆς συγκρίσεως. Ἡ ἰσότης λόγων, θεωρηθεῖσα ὡς μέθοδος ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, ἐξίσωσε τὸν Θεὸν πρὸς τὸν λόγον.

Ἡ ἀναλογία καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι διήγησις, ἀλλ' ἐρώτησις. Ἡ φύσις της δὲν εἶναι ἀποκαλυπτική, ἀλλ' ἐρωτηματική. «Ἡ ἀναλογία» ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν πραγματικῶν καὶ τῶν λογικῶν σχέσεων «ἐρωτᾷ» [86]. Δι' ὅ,τι ὑπερβάλλει τὴν πραγματικότητα καὶ τὸν λόγον ἡ ἀναλογία σιωπᾷ. Ἡ οὐσία τῆς ἀναλογίας εἶναι ἡ εἰκασία τῶν ὄντων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὄντων, ὅταν ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ αὐτὸ γένος [87]. Ἡ ἀναλογία μεταξὺ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ Θεοῦ, δημιουργοῦ καὶ τοῦ ὄντος καὶ τῆς ἀναλογίας, εἶναι <νόθος λογισμός>. Τόσον ἡ analogia attributionis, ὅσον καὶ ἡ analogia proportionalitatis, ἀπαιτοῦν τὸν αὐτὸν modum existendi τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ὄντος, διότι ἀναλογία* ἰσχύει πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς συσχέσεως εἰς μίαν εἰδητικὴν

---

* Μία proportio συνίσταται ἐκ τεσσάρων στοιχείων: $\frac{3}{6}=\frac{4}{8}$, ἐκ τῶν ὁποίων, ἐὰν τὰ τρία εἶναι γνωστά, δύναται νὰ εὑρεθῇ τὸ ἄγνωστον: $\frac{3}{6}=\frac{X}{8}: X=4$. Ἐὰν δύο ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἀναλογίας εἶναι ἄγνωστα, οὐδεμία νέα γνῶσις προκύπτει, διότι αἴρεται ἡ σχέσις. Πόρισμα τῆς σχέσεως $\frac{3}{6}=\frac{X}{y}$, θεωρουμένης ὡς ἀναλογίας, εἶναι ἡ

ἑτερότητα, ἀλλὰ προϋποθέτει τὴν entitatem τῶν analogatorum. Ὁ ἀπροϋπόθετος Θεὸς ἀναιρεῖ τὴν λογικὴν ἔκφρασιν καὶ ὑπερβάλλει τὰ τεχνάσματα τοῦ διανοητισμοῦ πρὸς χαρακτηρισμόν του, ὡς ὑπερβατικὸς λόγος καὶ τοῦ λόγου: verbum καὶ τοῦ λόγου: ratio.

Πρόγονος τοῦ Θεοῦ τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας εἶναι ὁ διανοητικὸς Θεὸς τοῦ Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς. Ἡ Σχολαστικὴ intelligentia divina καὶ ἡ σύγχρονος «σκεπτομένη μόρφωσις» [89] ἀνάγονται εἰς τὴν <νοήσεως νόησιν>. Σχετισθεῖσα πρὸς τὴν Ἰδέαν τῶν ἰδεῶν, διὰ τῆς συναιρέσεως τοῦ συνόλου τῶν πλατωνικῶν <ἰδεῶν> εἰς μίαν ἑνιαίαν <Ἰδέαν>[90], ἡ «νοήσεως νόησις» [91α], χαρακτηρίζουσα κατ' ἐξοχὴν τὸν ἀριστοτέλειον Θεόν «ζῷον ἀΐδιον ἄριστον» [91β], ἀπετέλεσε τὸ ἔρεισμα καὶ τὴν ἐγγύησιν τῆς πανωνύμου Διανοίας τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας. Ἡ ἀντίληψις τοῦ Θεοῦ ὡς ἀρχετύπου διανοίας, γενεσιουργοῦ αἰτίας τῆς ἐκτύπου διανοίας τοῦ ἀνθρώπου, ὑπῆρξεν ἡ προϋπόθεσις ὅλου τοῦ θεολογικοῦ διανοητισμοῦ τοῦ Μεσαιῶνος. Μόνον ἡ ἄρσις τῆς εἰδητικῆς διαφορᾶς μεταξὺ Θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως, διὰ μιᾶς adaequationis τοῦ intellectus humani πρὸς τὸν intellectum extramentalem, ἐπιτρέπει εἰς τὴν αὐτογνωσίαν νὰ θεωρηθῇ «κλεὶς πάσης θεογνωσίας» [92], διότι ὁ «Θεὸς δὲν δύναται νὰ νοηθῇ, εἰμὴ ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν» [93] καὶ εἰς τὴν διάνοιαν, «ἐφ' ὅσον γνωρίζῃ ἑαυτήν», νὰ προσκτᾷ κατ' ἀνάγκην «γνῶσιν τοῦ Θεοῦ» [94].

Ἡ theologia affirmativa ὑπῆρξε γέννημα μιᾶς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἐθεώρησε τὸν ἄνθρωπον ὡς κεντρικὴν μορφὴν τόσον τῆς γῆς, ὅσον καὶ τοῦ οὐρανοῦ, ἐφ' ὅσον «ὁ Οὐρανὸς παριστᾷ εἰς τὴν ὁλότητα καὶ τὰ μέρη του τὸν ἄνθρωπον» [95]. Τὸ εἴδωλον τοῦ Θεοῦ, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ γεωκεντρικὸν κοσμοείδωλον, εἶναι νοοκεντρικόν. Ἡ φυσικὴ «Ἐπιστήμη τοῦ Θεοῦ» [96] ἐξέφρασε τὸν <πτολεμαϊκὸν> ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος πιστεύει, ὅτι τὸ Σύμπαν στρέφεται περὶ αὐτόν. Αὐτοθεωρουμένη ὡς διανοητικὴ ἐπικύρωσις τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ πιστεύουσα, ὅτι αἱ ἀρχαί της εἶναι veritates aeternae, οὐχὶ ὅμως ὡς ἄρθρα ὑπερβατικῆς πίστεως, ἀλλ' ὡς ἀρχαὶ τοῦ λόγου, ἡ καταφάσκουσα τὴν φύσιν Θεολογία εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἔκφρασις τοῦ μεσαιωνικοῦ Σχολαστικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξέλαβε τὴν διάνοιαν ὡς κέντρον τοῦ Σύμπαντος, πέριξ τοῦ ὁποίου δὲν πλανᾶται μόνον ὁ ἀστρικὸς κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁ Θεός, ὡς ὁ μέγιστος πλανήτης. Ἡ φυσικὴ Θεολογία ὑπῆρξε καὶ παραμένει <προκοπ-

ἐπανάληψις τοῦ δεδομένου: $\frac{3}{6} = \frac{3}{6}$ Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν κατηγορημάτων τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ κόσμου, δεδομένα εἶναι ὁ κόσμος καὶ τὰ κατηγορήματά του καὶ ζητούμενα ὁ Θεὸς καὶ τὰ θεῖα κατηγορήματα. Ἀναλογικὴ γνῶσις τῶν ζητουμένων ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἐπανάληψιν τῆς σχέσεως τῶν δεδομένων [88].

περνική>. Εἰς τὴν χωρολογικήν της ἀντίληψιν ὁ Θεὸς εἶναι ἕν ὂν πλησίον τοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου ἡ ἱκανότης περιορίζεται εἰς τὴν κατασκευὴν πηλίνων ἀντιτύπων τῶν μελῶν του. Ὁ Θεὸς αὐτὸς εἶναι ὁ ἄριστος γλύπτης καὶ ζωγράφος, ὁ ὁποῖος ἠσχολήθη ἢ συνεχῶς ἀσχολεῖται εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀδριάντος του καὶ τῆς αὐτοπροσωπογραφίας του. Διὰ τῆς ὀντολογικῆς θεωρήσεως τοῦ Θεοῦ ἡ διάνοια ἐπεδίωξε ν' ἀφομοιώσῃ τὸν Θεὸν πρὸς τὴν οὐσίαν της, νὰ διανοητικοποιήσῃ τὴν πίστιν καὶ νὰ προβληθῇ ὡς πρωταρχικὴ μορφὴ τῆς πραγματικότητος. Ἡ Φυσικὴ Θεολογία, ἐκκινήσασα ὡς theologia gloriae, ὡς θεολογία τῆς ἐξάρσεως τῶν ἰδιοτήτων τοῦ κόσμου πρὸς δόξαν Θεοῦ, κατέληξεν εἰς ὁλοκληρωτικὴν κοσμικοποίησιν τοῦ Ὑπερβατικοῦ, διπλασιάσασα τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον ὡς ἔχουν ἐντὸς τοῦ χρόνου. Ἀκολουθήσασα τὴν νοολογικὴν θεολογίαν τοῦ «δεκάτου τρίτου Ἀποστόλου», τοῦ <Ἁγίου> Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς [97], ἡ κριτικὴ σκέψις τοῦ ὁποίου ἐγνώριζε τὴν διαλεκτικὴν ἀμφιβολίαν καὶ προσεπάθησε νὰ ὑπερβάλῃ τὴν νόησιν ὡς μέτρον τοῦ <ὄντος ἢ ὄντος> [α], ἀνεπτύχθη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ principis philosophorum Θ ω μ ᾶ, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλε τὸν Σταγειρίτην εἰς τὸν Καθολικισμὸν ὡς «πρόδρομον τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὰ φυσικὰ πράγματα, ὡς ὁ Βαπτιστὴς ὑπῆρξεν εἰς τὰ πράγματα τῆς χάριτος» [97], εἰς αὐτοβέβαιον θεολογικὸν ὀρθολογισμόν, διὰ ν' ἀντιταχθῇ πρὸς τὸν ἀντιδιανοητισμὸν καὶ τὸν fideismum τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Ἀποτέλεσμα τῆς θεολογικῆς αὐτῆς τάσεως εἶναι ἡ θεωρητικὴ μεταβολὴ τῆς οὐσίας τοῦ πέρατος, ἀπὸ ἁπλοῦ vestigii dei, εἰς substantiam divinam. Ὁ ἄνθρωπος προέβαλεν εἰς τὸ ἐπέκεινα τὸ εἴδωλόν του, ἀντελήφθη τὸν Θεόν «ὅμοιον πρὸς ἕνα καθρέπτην, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βλέπει τις τὴν ἀτομικήν του εἰκόνα» [100] καὶ ἐξέλαβεν ἐν συνεχείᾳ τὴν αὐτοπροβολὴν ὡς αὐτουσίαν τοῦ Θεοῦ (aseitas dei). Ὁ Θεὸς τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας ὑπῆρξεν «ἡ ὑψίστη ἔκφρασις τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως: Ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἰδέας». [101] Ἡ ἐπιθυμία ἀντικατέστησε τὴν ἀπόδειξιν. Ἀντὶ τοῦ ζητουμένου: quod erat demonstrandum, προεβλήθη τὸ προσδοκώμενον: quod desideratur. Ἡ νόησις ἀντήλλαξε τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπερβατικότητος διὰ τῆς ὑπερθετικοποιήσεως τοῦ <ἐνθάδε>, ἀλλὰ δὲν ἔγινε <νοήσεως νόησις> καὶ δὲν ἀμφέβαλεν ὡς πρὸς τὸ κῦρος τοῦ περιεχομένου της. Ἡ ratio ἐνόμισεν, ὅτι νοεῖ τὴν intelligentiam divinam, ἀλλὰ τῆς διέφυγεν ὁ intellectus humanus. Ὁ λόγος δὲν ἠρεύνησε τὸν λόγον καὶ δὲν ἠρώτησεν, ἐὰν δύναται πράγματι νὰ θεωρῆται conditio sine qua non τοῦ λόγου του. Ἡ ἰδέα ἑνὸς ἀπροϋποθέτου Θεοῦ παραμένει διὰ τὴν μεσαιωνικὴν συνείδησιν τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας ἀδιανόητος. Ἡ θεολογία αὐτὴ ἐξέφρασε τὸ φρό-

α. «Χαλεπὸν δ' ἔστι τὸ γνῶναι εἰ οἶδεν ἢ μή. χαλεπὸν γὰρ τὸ γνῶναι εἰ ἐκ τῶν ἑκάστου ἀρχῶν ἴσμεν ἢ μή· ὅπερ ἐστὶ τὸ εἰδέναι [98]. Ὅτι γὰρ ἐννοεῖ τι καὶ ὑπὲρ τὸν νοῦν ὁ Ἀριστοτέλης, δῆλός ἐστι πρὸς τοῖς πέρασι τοῦ περὶ εὐχῆς βιβλίου σαφῶς εἰπών, ὅτι ὁ Θεὸς ἢ νοῦς ἐστιν ἢ ἐπέκεινα τοῦ νοῦ» [99].

νημα μιᾶς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἐπεδίωξε ν' αὐτοπροβληθῆ εἰς τὸν Θεόν, ἀλλὰ δὲν ἔμαθε νὰ «διακρίνῃ τὸ γενόμενον τοῦ πεποιηκότος»[102]. Ὁ ἄνθρωπος ἀπέδωσεν εἰς τὸν Θεὸν τὰ κατηγορήματα τῆς ἐμπειρίας του, ἀντελήφθη τόν «οὐράνιον Θεόν» ὡς «ἀθάνατον ἄνθρωπον» καὶ συγχρόνως ὠνόμασε ἑαυτόν «deum humanum»[103], ἀλλὰ δὲν ἐγνώρισε τὴν ἐρώτησιν διὰ τὸ ἀντικειμενικὸν κῦρος τῆς παραστάσεως τοῦ ὡς ἀντικειμένου θεωρηθέντος Θεοῦ. Αἱ ἀπαντήσεις, τὰς ὁποίας ἔδωσε, προηγήθησαν τῆς ἐρωτήσεως περὶ Θεοῦ.

Ἡ Θεολογία τῶν Καταφάσεων ὑπῆρξε προερωτηματική. Ἐχαρακτήρισε τὴν αὐτοπεποίθησιν τοῦ πνεύματος καὶ συγχρόνως τὴν ἀπουσίαν τῆς συνειδήσεως τοῦ χρονικοῦ του χαρακτῆρος. Ὡς φιλοσοφικὴ ἔκφρασις, ἀπέδειξεν, ὅτι ὁ λόγος δὲν διέβη τὰ ὅρια τῆς μυθολογίας, ὅτι θέλει νὰ εἶναι <λόγος ἀποφαντικὸς> καὶ οὐχὶ ἐρωτηματικός, λόγος θεόσοφος καὶ οὐχὶ φιλόσοφος. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας, ἐπέδειξεν ἔλλειψιν <πνεύματος μαθητείας> τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος δὲν προσεπάθησε νὰ ὁδηγηθῆ εἰς τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς πίστεως, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύει, ἀλλὰ νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν πίστιν διὰ τῶν ἑκάστοτε δοξασιῶν του. Ὡς προσπάθεια αὐθυπερβάσεως, ἐξέφρασε τὸν ἀγῶνα τοῦ λόγου πρὸς ὑπερπήδησιν τῶν ὁρίων του, ὑπερβατικὴ εἰς τὴν τάσιν της πρὸς τὸν Ὑπερβατικόν, ἀλλ' ὑπερβαθεῖσα ὡς περιγραφή του. «Ἀλλ' ἔστιν ἡμῖν γνῶσις εἴδεσιν ἐπερειδομένη. ὅσῳ δ' ἂν εἰς ἀνείδεον ἡ ψυχὴ εἴη, ἐξαδυνατοῦσα περιλαβεῖν τῷ μὴ ὁρίζεσθαι καὶ οἷον τυποῦσθαι ὑπὸ ποικίλου τοῦ τυποῦντος ἐξολισθαίνει καὶ φοβεῖται, μὴ οὐδὲν ἔχῃ. διὸ κάμνει ἐν τοῖς τοιούτοις καὶ ἀσμένη καταβαίνει πολλάκις ἀποπίπτουσα ἀπὸ πάντων, μέχρις ἂν εἰς αἰσθητὸν ἥκῃ ἐν στερεῷ, ὥσπερ ἀναπαυομένη»[104].

ΠΑΡΑΠΟΜΠΑΙ

1. Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος : Κλεὶς 25 (Hermetica – W. Scott, vol. I 1924, p. 204). **2.** Αὐγουστῖνος : Confessiones, lib. 11, cap. IX, II (MPL t. XXXII <I>, 1877, p. 813). **3.** Meister Eckhart : (Textbuch – O. Karrer, 1926, S. 82). **4.** De trinitate, lib. XV, cap. XX, 39 (MPL <VIII>, 1886, p. 1088), **5.** Commentaria in IV libros Sententiarum M. P. Lombardi, lib. I, dist. XIII, dub. VIII (Opera theologica selecta – PP. Colegii a S. Bonaventura, t. I. MDCCCLXXXII, p. 241). **6α.** De veritate, qu. II, art. 11, ad 1 (Quaestiones disputatae – R. P. Mandonnet, 1925, p. 68), **β.** Ad 4 (p. 69). **7.** Conc. Lateranense IV, 1215 (Enchiridion symbolorum – H. Denziger, MCMXLVII, 432 (p. 202). **8.** E. Przywara : Analogia entis, 1932, S. 97. Πρβλ. : Kant Heute, 1930, S. 104/5. **9.** C. Ninc : Philosophische Gotteslehre, 1948, S. 195. **10.** B. Rosenmöller : Zur Gotteserkenntins: «Wissenschaft und Weisheit», 6. Jg. 1939, S. 160. **11.** Tusculanorum disputationum, lib. V, cap. XIII, 38 (I. C. Orelius, MDCCCXXIX, p. 147). **12α.** Ἐννεάδων I 6, 9 (H. F. Mueller, vol. I, MDCCCLXXVIII, p. 53/54), **β.** V 3, 5 (vol. II, MDCCCLXXX, p. 160). **13.** Zahne-Xenien, III, 724/7 (W W – Ed. v. d. Hellen, 4. Bd. <1902>, S. 59. Πρβλ. : Zur Farbenlehre, I, Einleitung (ὡς ἀν. 40. Bd., S. 71). **14α.** Summa theologica, I. qu. 84, art. 2, ad 3 (Kathol. Akademikerverband, 6. Bd. 1937, S. 261/2), **β.** Qu. 13, ad 5 <corp.> (I. Bd., 1934, S. 272), **γ.** Q. 29, ad 3 <corp.> (3. Bd. 1939, S. 52), **δ.** Q. 13, ad 5 <corp.> (1. Bd., S. 274). **15.** Ὁ ὅρος, προερχόμενος ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Οὐάρρωνος «Antiquitates rerum humanarum et divinarum», ἀπαντᾶται ἀρχικῶς εἰς τὸν Αὐγουστῖνον : De civitate dei, lib. VI, cap. V, I (MPL, t. XLI <VII> 1841, p. 181). **16.** J. Bittremieux : Similitudo creaturae cum deo : «Divus Thomas», t. XLIII, 1940, p. 323. **17.** F. B. von Brandenstein : Der Aufbau des Seins, 1950, S. 255. **18.** J. Defever : La preuve réelle de Dieu, 1953, p. 68. **19.** H. Pfeil : Gott im Denken der Gegenwart : «Kathol. missionärztl. Fürsorge», Jg. 1940, S. 101. **20.** R. Jolivet : Le dieu des philosophes et des savants, 1956, p. 81. **21.** M. J. Scheeben : Handbuch der kathol. Dogmatik, II. Buch 1948, 45 (S. 20). **22.** L. Braun : Die Persönlichkeit Gottes, II. Teil 1931, S. 193/4. **23.** C. Nink, ὡς ἀν., S. 196. Πρβλ. F. Brentano : Vom Dasein Gottes, 1929, S. 476/8 — Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, 1955, S. 138. **24.** Nouveau essais sur l'entedement, livr. IV, chap. V (W W – C. J. Gerhardt, V. Bd. 1882, p. 378). **25α.** Essais de Théodizée (ὡς ἀν. VI. Bd. 1885, p. 51, **β.** p. 27). **26.** C. A. Auberlen : Die Theosophie F. C. Oetinger's, 1847, S. 174. **27.** Theologia ex idea vitae deducta, 1765, p. 34. **28.** Die Theos. F. C. Oetinger's, S. 336. **29α.** Metaphysica, 1743, 807 (p. 272), **β.** 804 (p. 272). **30α.** Das Christentum der Vernunft, 13 (W W - K. Lachmann, 14. Bd. 1898, S. 176/7), **β.** 22 (S. 178). **31α.** Theosophie des Julius (W W – Ed. v. d. Hellen, 11, Bd. I <1905>, S. 126), **β.** 127. **32.** Die Weltalter (W W – K. F. A. Schelling, 8. Bd. 1861, S. 265). **33.** Die Weltalter (M. Schröter, 1946, S. 249). **34.** Pius X : Jusjurandum contra errores mondernismi (Enchiridion symbolorum—H. Denziger, MCMXLVII, 2145, p. 607). Πρβλ. Constit. dogm. de fide catholica, cap. 2 (ὡς ἀν. 1785, p. 492). **35.** Ὁ ὅρος ἀπαντᾶται εἴς τι κείμενον τῆς αἱρέσεως τῶν «Γνωστικῶν» τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (Gnostische

Schriften — C. Schmidt, 1892, SS 239, 288). **36.** A. G. Baumgarten: ὡς ἀν., 800 (p. 271). **37.** F. B. v. Brandenstein, ὡς ἀν., S. 251. **38.** A. G. Baumgarten: Metaphysica, 1743, 808 (p. 273). **39.** W. Windelband: Präludien, 1903, S. 376. **40.** N. Denzinger, ὡς ἀν., 2145 (p. 607). **41.** N. Berdiajew: Von der Bestimmung des Menschen, 1935, S. 46. Πρβλ.: —Die Philosophie des freien Geistes, 1931, S. 225. **42.** Stoicorum veterum fragmenta (I. ab Arnim, vol. I, MCMV) 102 (p. 28). **43.** S. Hippolytus: Τοῦ κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλέγχου, βίβλ. Z, 21 (L. Dunker, F. G. Scheidewin, 1859, p. 358). **44.** Summa theologica, I, qu. 13, art. 4, ad 3 (Kath. Akademikerverband, 1. Bd. 1934, S. 269). **45.** An Jaquelot, Sept. 1704 (W W — C. J. Gerhardt, VI. Bd. 1885, p. 559). **46.** Einleitung in die Metaphysik, 1933, S. 282. **47.** L'être et l'essence, 1948, p. 112/3. **48.** Welt und Gott, 1952, S. 107. **49.** F. C. Oetinger, ὡς ἀν., S. 336. **50.** H. Schell: Die Göttliche Wahrheit des Christentums, 1. Buch: Gott und Geist, I, 1895, S. 363. **51α.** H. Diels: I B, 67 (S. 165), **β.** 51 (S. 162). **52.** Lib. I, cap. 1, 2 (MPL t. XXXII <I>, 1877, p. 869). **53α.** Πρβλ. De docta ignorantia, lib. III, peroratio (Opera — J. F. Stapulensis, vol. I, MDXIIII, fol. 34 r.), **β.** Lib. I, cap. 13 (fol. 5 v.). **54.** Idiotae de sapientia, lib. II (ὡς ἀν. fol. 80 r.). **55.** Πρβλ.: De visione dei cap. IX (fol. 103 v.), De filiatione dei (ὡς ἀν. fol. 67 r.), De Beryllo cap. I (fol. 184 r.), De posset (fol. 183 v.), Idiotae de mente lib. III, cap. VI (fol. 85 v.), De docta ignorantia lib. I, cap. IV (fol. 2 r.), De coniecturis lib. II, cap. 1 (51 r.), Directio speculantis cap. IV (L. Baur, P. Wilpert, MCMXXXIV, p. 9). **56.** De coniecturis lib. I, cap. 7 (fol. 43 r.). **57.** De triplici minimo et mensura, I, cap. IV (Opera latine conscripta — F. Tocco et H. Vitelli, vol. I, pars III, MDCCCLXXXIX, p. 147). **58.** W. Hauer: Deutsche Gottschau, 1934, S. 207. **59.** Nicolaus Cusanus: De docta ignorantia lib. III, peroratio (ὡς ἀν. fol. 34 r.). **60.** J. G. Hamann: An Herder, 27. April 1781 (W W — F. Roth, VI. Bd. 1824, S. 183). **61.** I. Volkelt: Ästhetik des Tragischen, 1917, S. 512. **62.** F. C. Oetinger: Theologia . . . , ὡς ἀν., p. 34. **63.** H. G. Wells: God the invisible king, 1917, p. 67. **64α.** N. Berdiajew: Von der Bestimmung des Menschen, 1935, S. 50, **β.** S. 46, **γ.** S. 42. **65.** I. Volkelt, ὡς ἀν. **66.** F. W. J. von Schelling: Philos. Untersuchungen über das Wesen der menschl. Freiheit (W W — K. F. A. Schelling, 7. Bd. 1860, S. 403). **67.** Die Weltalter (8. Bd. 1861, S. 267. Πρβλ. SS 246, 265). **68.** Stuttgarter Privatvorlesungen (7. Bd. 1860, S. 432). **69.** H. Bergson: L'évolution créatrice, 1908, p. 270. **70.** W. R. Corti: Die Mythopoese des « werdenden Gottes», 1953, S. 30. **71.** M. Sceler: Philosophische Weltanschauung, 1929, S. 101 (103). **72.** F. Schelling: Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen (8. Bd. 1861, S. 81). **73.** M. Scheler, ὡς ἀν., S. 148/9. **74.** C. A. Crusius: Entwurf der notw. Vernunft = Wahrheiten, 1753, S. 204 (S. 355). **75.** A. Kirchner: Ist das Dasein Gottes ein theol. Rätsel?: «Philos. Jahrbuch», 57. Bd. 2. Heft, 1947, S. 168. **76.** F. B. von Brandenstein: Der Aufbau des Seins, 1950, S. 251. **77α.** B. Spinosa: Ethices pars IV, prop. XXVIII (Opera — C. Gebhardt, II. Bd. 1924, p. 228), **β.** V, XXIV (p. 296). **78.** Ἀριστοτέλης: Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Z, 4 (1030β, 10). **79.** Θωμᾶς Ἀκυϊνάτης: De veritate, qu. II, art. 11, ad 5 (Quaestiones disputatae — R. P. Mandonnet, t. I, 1925, p. 69). **80.** Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Δ, 6 (1016β, 34/5). **81.** Ἠθικῶν Νικομαχείων E, 6 (1131α, 31). **82.** Kritik der Urteilskraft, 1799, S. 448 (PAW 5. Bd. 1908 — W. Windelband, S. 464- EC 5.

Bd. 1914 – O. Bueck, S. 546). **83.** E. Przywara : Analogia entis, 1932, S. 95. **84.** Πρβλ. H. E. Hengstenberg: Das Band zwischen Gott und Schöpfung, 1940, S. 19, H. Wagner: Existenz, Analogie und Dialektik, 1. Halbband, 1953, S. 157, W. Veauthier: Analogie des Seins und ondologische Differenz : «Symposion», IV. Bd. 1955, SS 36, 63. **85.** G. Dransfeld : Die Schöpfung, 1952, S. 5. **86.** H. Höffding: Der Begriff der Analogie, 1924, S. 45. **87.** Ἀριστοτέλης: Τῶν μ. τ. φυσικά Δ, 6 (1017α, 2/3) : «Ὅσα δὲ ἀναλογίᾳ οὐ πάντα γένη». **88.** Πρβλ. E. Le Roy : Dogme et Critik, 1907, p. 146, T. Barth: Zur Grundlegung der Gotteserkenntnis: «Theol. Gegenwartsfragen», Jg. 1940, S. 87 (80). **89.** H. Schell, ὡς ἀν., S. 258. **90.** Πρβλ. H. Bergson: Les deux sources de la moral et de la religion, 1932, p. 259/60. **91α.** Τῶν μ. τ. φυσικὰ Λ, 9 (1074β, 34), **β.** Λ, 7 (1072β, 29). **92.** L. Braun, ὡς ἀν., S. 193. **93.** E. Swendeborg : Himmel und Hölle, ἄν. χρ., S. 55. **94.** B. Spinosa, ὡς ἀν., V, XXX (p. 229). **95.** E. Swendeborg, ὡς ἀν., S. 48/50. **96.** H. Renard: The philosophic of God, 1952, p. VII. **97.** Πρβλ. N. Söderblom: Natürliche Theologie, 1913, S. 28. **98.** Ἀναλυτικῶν ὑστέρων A, 9 (76α, 26/28). **99.** Σιμπλίκιος : Εἰς τὸ δεύτερον τῶν Ἀριστοτέλους περὶ οὐρανοῦ, 12, 218α, 20/22 (I. L. Heiberg, MDCCCLXXXXIIII, p. 485). **100.** J. Böhme : Sex Puncta Theosophica, I, kap. 1, 7 (W W – K. W. Schiebler, VI. Bd. 1846, S. 332). **101.** P. Natorp : Religion innerhalb d. Grenzen der Humanität, 1894, S. 20. **102.** Φίλων: Περὶ τοῦ τίς ὁ τῶν θείων ἐστὶν κληρονόμος, 205 (Oo – L. Cohn, P. Wendland, vol. III, MDCCCLXXXVIIII, p. 47). **103.** Nicolaus Cusanus : De coniecturis, lib. II, cap. XIV (Opera – J. F. Stapulensis, MDXIIII, vol. I, fol. 60 r.). **104.** Πλωτῖνος : Ἐννεάδων VI 9, 3 (H. F. Mueller, vol. II, MDCCCLXXX, p. 443).

II. Η ΑΠΟΦΑΣΙΣ

«Ἀτενὲς δὲ δρακεῖν
Ἐπὶ σοὺς πυρσοὺς
Θέμις οὐδὲ θεοῖς.
Πίπτων δὲ νόος
Ἀπὸ σᾶς σκοπιᾶς
Τὰ πέλας σαίνει»[1].

Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὴν Καταφατικὴν Θεολογίαν, ἡ ὁποία ἐθεώρησε τὴν φύσιν καὶ τὸν νοῦν ὡς manifestationem Dei, ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία διακηρύσσει, ὅτι ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κόσμου ἀντίληψις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἓν mixtum compositum πεπερασμένων ἰδιοτήτων εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀπολύτως ἑτερογενοῦς καὶ ἀσυμμέτρου πρὸς πᾶσαν ἔννοιαν Θεότητος. Τὴν φορὰν αὐτὴν ὁ Θεὸς εἶναι X: qualitas occulta=incoprehensibilitas, ἡ δὲ παράστασις, τὴν ὁποίαν τοῦ προσδίδει ἡ Θεολογία τῆς καταφάσεως τῆς Φύσεως, εἶναι μία συμβατικὴ μορφὴ τῆς παροδικότητος. Ἐνῷ τὸ ens creatum εἶναι ἐσφραγισμένον ἐντὸς τοῦ κόσμου, ἐπιχειρεῖ νὰ συλλάβῃ διὰ τῆς θεολογίας του τὴν Ὑπερβατικότητα <κατ' ἀλήθειαν>. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι <κατ' ἄνθρωπον>, πλοῦτος κοσμικῆς πενίας, οὐτοπικὴ αὐτοσύλληψις τοῦ πνεύματος ὡς Θεοῦ. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἀπεριόριστον ὄν (ens illimitissimum), ἀλλ' ὑπερόριος καὶ ἐπομένως δὲν ὑπόκειται εἰς ὁρισμόν. Μεταξὺ τῆς θείας οὐσίας καὶ τῆς νοήσεως χαίνει ἀπόλυτος inadaequatio καί, ὡς ἐκ τούτου, Θεὸς δὲν εἶναι ὅ,τι ἡ εἰς ἄπειρον ἀναγωγὴ τῆς φύσεως θέλει νὰ παραστήσῃ, ἀλλὰ τὸ Ἕτερον τοῦ πλάσματος, ὁ Ἄλλος παντὸς ἐπιστητοῦ καὶ νοητοῦ, ὁ ὁποῖος ἐσχημάτισεν «ἐκ τῆς εὐθρίπτου ὕλης τῆς γῆς τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς εἰκόνα τῆς ἀτομικῆς του οὐσίας»[2]. Ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία τονίζει μὲ ἔμφασιν τὴν ῥιζικὴν alietam existentiae et essentiae μεταξὺ ἀνθρωπίνης καὶ θείας φύσεως, ἀρνεῖται οἱανδήποτε scientiam speculativam Dei καί, ἀπορρίπτουσα πᾶσαν communicationem idiomatum, προσπαθεῖ διὰ τῶν ἀρνήσεων: via negationis νὰ ἄρῃ τοὺς modos essendi ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ὑπερκοσμικότης, κρυπτότης καὶ ἀγνωσία: deus transmundanus, absconditus, ignotus, εἶναι τὰ μόνα κατηγορήματα τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Θεὸς λοιπὸν ὑπερβάλλει τοὺς ἀναλογικοὺς συλλογισμούς, εἶναι «ὁ μὴ ἔχων ἀναλογίαν», δὲν σχετίζεται πρὸς τὰ ὄντα, εἶναι «ὁ κατὰ μηδὲν τῶν ὄντων ὤν», (τῆς Μετοχῆς νοουμένης ἄνευ ὀντολογικῆς σημασίας, ἐφ' ὅσον ὁ Θεός, ὡς ἀρχὴ τῶν ὄντων, εἶναι «Προών» καὶ «Ὑπερών»), ἐπομένως «φρικτὸς νοηθῆναι», ἡ ἀπόλυτος ἑτερότης τῆς φύσεως: «τὸ τέρας πάντων», ὁ πάντῃ «ἀνείκαστος» καὶ ἀντικειμενικῶς ἀνέκφραστος: «ὁ μὴ πρός τι λεγόμενος», τὸ ἕτερον παντὸς λεγομένου: «ὁ ἑτερώνυμος»[3]. Ἡ διάνοια ἐπομένως δὲν δύναται νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀπρόσιτον οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἐν τού-

τοις, δύναται καὶ ὀφείλει ν' ἀφαιρέσῃ ἐκ τῆς ἐννοίας του τὰς κοσμικὰς ἰδιότητας αἱ ὁποῖα τὸν ὑποβιβάζουν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πεπερασμένου. Ὁ Θεὸς δὲν ὁρίζεται: Deus definiri non potest καί, ὡς κατ' ἐξοχὴν indefinitus, εἶναι «ἀκατάληπτος» καὶ «ἀκατάγνωστος» * Ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Καταφατικήν, τὴν Θεολογίαν τοῦ ἐπιθέτου Παν—, εἶναι ἡ Θεολογία τοῦ στερητικοῦ Ἀ—.

Τὴν μέθοδον τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας καθορίζει χαρακτηριστικῶς, ἐπηρεασμένος ἐκ τῶν νεοπλατωνιζόντων Διονυσίου τοῦ ψευδο-Ἀρεοπαγίτου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ ἰσχύων ὡς αὐθεντία τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας Θωμᾶς Ἀκυϊνάτης. «Πρὸς ἀντίληψιν τῆς Θείας οὐσίας ὀφείλομεν νὰ κάμωμεν χρῆσιν τῆς ὁδοῦ ἀπομακρύνσεως (via remotionis), διότι ἡ θεία οὐσία διαφεύγει ἕνεκα τῆς ἀμετρίας της πάντα τύπον, τὸν ὁποῖον θίγει ἡ διάνοιά μας καὶ οὕτω ἀδυνατοῦμεν νὰ τὴν συλλάβωμεν, γιγνώσκοντες τὶ εἶναι, ἀλλ' ἀποκτῶμεν γνῶσίν τινα, γιγνώσκοντες τὶ δὲν εἶναι. Τόσον περισσότερον πλησιάζομεν εἰς τὴν γνῶσιν της, ὅσον περισσότερα θὰ δυνηθῶμεν διὰ τῆς διανοίας μας ν' ἀφαιρέσωμεν ἐξ αὐτῆς» [7]. Οὕτω καὶ εἰς τὴν Ἀποφατικὴν Θεολογίαν ὁ Θεὸς γιγνώσκεται, ἀλλ' αὐτὴν τὴν φορὰν ἀρνητικῶς, διὰ τῆς ὁμολογίας τοῦ ἀνεφίκτου τῆς γνώσεως καὶ τοῦ συστηματικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν κοσμικῶν ἰδιοτήτων.

«Ὁ Θεὸς γιγνώσκεται καλύτερον διὰ τῆς ἀγνοίας [8] 2*, διότι ἡ ἀξία τῆς ἀρνήσεως ὑπερβάλλει τὴν τῆς καταφάσεως, προκειμένου περὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς «κρυπτομένης Θεότητος (Deitas latens)» [12]. Γνῶσις Θεοῦ σημαίνει διάγνωσιν τοῦ «τὶ δὲν εἶναι» καί «κατὰ ποῖον τρόπον δὲν εἶναι» ἡ θεία οὐσία [13]. Ἀντὶ τῶν καταφατικῶν κατηγορημάτων, τὰ ὁποῖα «εἰς ἀπείρως ἐλάχιστον βαθμόν: per infinitu diminute» ἁρμόζουν εἰς τὸν Θεόν, διότι τοῦ ἀποδίδονται κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὰ πλάσματα [14], μόνον «κατ' ἀφαίρεσιν ἔσται δὴ πρώτη μὲν αὐτοῦ νόησις» [15]. Ἡ ἀντίληψις τῆς Ἀπολύτου Πραγματικότητος ἐπιτυγχάνεται «διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν ἀποφάσεων» [16], διότι, «αἱ μὲν ἀπο-

---

* Ὁ ὅρος «ἀκατάληπτος», χαρακτηρίζων ἤδη εἰς τὸν Ἰουδαῖον Φίλωνα τήν «τοῦ Θεοῦ φύσιν [4α]: πανθ' ὅσα μετὰ τὸν Θεὸν τῷ σπουδαίῳ καταληπτά, αὐτὸς δὲ μόνον ἀκατάληπτος [4β] — ἀκατάληπτος ὁ κατὰ τὸ εἶναι Θεὸς» [4γ], παρουσιάζεται εἰς τὴν Χριστιανικὴν φιλολογίαν, ὡς χαρακτὴρ τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν πρὸς Κορινθίους τοῦ, ὡς Πάπα τῆς Ρώμης (88-97 μ. Χ.) ὑπὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας θεωρουμένου, Κλήμεντος: «Οὐρανοὺς ἐστήρισε καὶ τῇ ἀκαταλήπτῳ αὐτοῦ συνέσει διεκόσμησεν αὐτούς» [5]. Ὁ ὅρος «ἀκατάγνωστος» ἐμφανίζεται εἴς τι κοπτικὸν κείμενον ἀνωνύμου συγγραφέως τῆς αἱρέσεως τῶν Γνωστικῶν, μεταξὺ β' καὶ γ' ἑκατονταετηρίδος. μ. Χ. [6].

2* «Negatione scitur Deus; est enim incomprehensibilis [9]. Plus negationis quam affirmationis virtus valet [10]. Τὰ γὰρ ὄντα ὡς ἔστι γιγνώσκουσι, τοῦτο δέ ἐστι καταφάσεως ἴδιον, τῇ δὲ ἐνθεαστικῇ περὶ τὸ ἓν ἐνεργείᾳ τὸ ἀποφατικόν ἐστι καὶ ἐν ταύταις τῆς γνώσεως· οὐ γὰρ ὅ,τι ἐστὶ τὸ ἓν γιγνώσκουσιν, ἀλλ' ὅ,τι οὐκ ἔστι κατὰ τὸ κρεῖττον τοῦ ἔστιν. Ἡ δὲ τοῦ οὐκ ἔστι νόησις ἀπόφασίς ἐστιν» [11].

φάσεις... ἀρχοειδέστεραι τῶν καταφάσεων οὖσαι, γεννητικαί... αὐτῶν ὑφεστήκασι»[17] καὶ μόνον αὗται «ἐπὶ τῶν θείων» δέον νὰ θεωρηθοῦν «ἀληθεῖς, αἱ δὲ καταφάσεις ἀνάρμοστοι»[18]. Ὁ νοῦς «δι' ἀποφάσεως γιγνώσκει»[19] τὸν Θεὸν καὶ ὀφείλει «ἐκ τῆς πάντων ἀφαιρέσεως ποιεῖσθαι τὸν λόγον»[20], ὑμνῶν «τὸν ὑπερούσιον ὑπερουσίως διὰ τῆς πάντων τῶν ὄντων ἀφαιρέσεως»[21], καθ' ὅσον «τὰ περὶ Θεοῦ ὀνόματα τόσον ἐγγύτερον πλησιάζουν εἰς τὴν πραγματικότητα, ὅσον ἀρνητικώτερα γίνονται»[22].

Τυπικὴν μεθοδολογίαν τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας ἔγραψεν ὁ νεοπλατωνίζων Ἰουδαῖος ἰατροφιλόσοφος Μωϋσῆς Μπὲν Μαιμοὺν (1135 - 1294 μ. Χ.), ἡ διδασκαλία τοῦ ὁποίου, διαδοθεῖσα διὰ τῆς Ἀραβικῆς ἐπεκτάσεως εἰς τὴν Δύσιν, συνέτεινεν, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν λοιπὴν νεοπλατωνικὴν παράδοσιν, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς theologiæ negativæ τοῦ Μεσαιῶνος: «Τὰ ἀληθῆ κατηγορήματα τοῦ Θεοῦ εἶναι τὰ ἀρνητικὰ κατηγορήματα, διὰ τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ λάβῃ χώραν ἀνακριβὴς ἔκφρασις καὶ τὰ ὁποῖα γενικῶς εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν περιέχουν ἐλάττωμα ἐν σχέσει πρὸς τὸν Θεόν»[23α]. Ἐπειδὴ «κατ' οὐδένα τρόπον ἁρμόζει εἰς τὸν Θεὸν ἓν θετικὸν κατηγόρημα»[23β], μόνον «τὰ ἀρνητικὰ κατηγορήματα σὲ πλησιάζουν πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ ἀντίληψιν τοῦ Θεοῦ. Πρέπει ὅμως νὰ προσέχῃς πολύ, ὥστε νὰ προσθέτῃς εἰς ἑκάστην ἄρνησιν, τὴν ὁποίαν ἐκφράζεις καὶ τὴν ἀπόδειξιν... Ὅθεν, καθ' ὃ μέτρον θ' ἀντιληφθῇς ἐκ μιᾶς ἀποδείξεως, ὅτι ἓν πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον πιστεύει τις, ὅτι ὑφίσταται εἰς τὸν Θεόν, πρέπει νὰ τὸ ἀρνηθῶμεν ἐξ αὐτοῦ, θὰ ἔχῃς ἀναμφισβητήτως πλησιάσει πρὸς αὐτὸν κατὰ ἕνα βαθμὸν περισσότερον[23α], διότι αἱ ἀρνήσεις εἶναι κατά τινα τρόπον ἰδιότητες»[23γ].

Ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία, καθαπτομένη τοῦ κοσμολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς καταφασκούσης τὴν φύσιν Θεολογίας καὶ ἐπιδιώκουσα νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Θεὸν διὰ τῆς ἀρνήσεως τοῦ κόσμου, εἶναι κατ' οὐσίαν ἀ κ ο σ μ ί α. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἄγνοιαν τῆς γιγνωσκούσης Θεολογίας, αὐτοθεωρούμενος ὁ <Ἀγνωστικισμὸς> ὡς πηγὴ γνώσεως, δὲν διαφέρει ταύτης ὡς πρὸς τὴν προϋπόθεσιν καὶ τὴν προοπτικήν, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, εἰς τὴν οὐσίαν του παραμένων ἐκ τοῦ κόσμου νοητικὴ προσπάθεια συλλήψεως τοῦ Ὑπερκοσμίου. Ἡ θεώρησις τοῦ Θεοῦ ὡς mysterii tremendi et stupendi, κρυπτομένου in tenebris aeternis, ὑπῆρξεν ἀφετηρία ἀτελευτήτου περιγραφῆς του διὰ τῶν κοσμικῶν κατηγορημάτων τῇ προσθήκῃ ἑνὸς ἀ—. Ἡ <ζωγραφικὴ> τῆς Καταφατικῆς Θεολογίας παραχωρεῖ τὴν θέσιν της εἰς τὴν <γλυπτικήν>. Ἡ πρόσθεσις χρωμάτων ἀντικαθίσταται διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ὕλης. Οἱ ἀποφατικοὶ θεολόγοι μεθοδεύουν «ὥσπερ οἱ αὐτοφυὲς ἄγαλμα ποιοῦντες, ἐξαιροῦντες πάντα τὰ ἐπιπροσθοῦντα τῇ καθαρᾷ τοῦ κρυφίου θέᾳ κωλύματα, καὶ αὐτὸ ἐφ' ἑαυτοῦ τῇ ἀφαιρέσει μόνῃ τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀναφαίνοντες κάλλος»[24]. Ὁ Deus incognitus εἶναι αὐτὸς ὁ Deus notissimus, παρασταθεὶς δι' ἄλλης τέχνης.

Ἀμφότεραι αἱ Θεολογίαι προσπαθοῦν νὰ ἐπικυρώσουν τὴν ἀλήθειάν των διὰ τῆς Γραφῆς. Ἐνῷ ἡ Καταφατικὴ βασίζεται εἰς τὰ χωρία «Γενέσεως» Α', 27 καὶ «Πρὸς Ρωμαίους» Α', 20, ἔνθα ὁ λόγος περὶ εἰκόνος καὶ ὁμοιώσεως καὶ νοητῆς καθοράσεως τῶν ἀοράτων διὰ τῆς κτίσεως, ὡς ἐρείσματα τῆς Ἀποφατικῆς ἰσχύουν οἱ loci classici: «Ἐξόδου» Γ', 14: «Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν, —Κ', 4: Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον,- - Κ', 21: Εἰς τὸν γνόφον, οὗ ἦν ὁ Θεός, «Ψαλ-

μῶν» ρλθ', 6: Ἐθαυμαστώθη ἡ γνῶσις σου, ἐξ ἐμοῦ ἐκραταιώθη, οὐ μὴ δύνωμαι πρὸς αὐτήν, «Πρὸς Ρωμαίους» Α', 23: Ἤλλαξαν τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος φθαρτοῦ ἀνθρώπου, Α' «Πρὸς Κορινθίους» Β', 11: Τὰ τοῦ Θεοῦ, οὐδεὶς οἶδεν εἰμὴ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, Α' «Πρὸς Τιμόθεον» Στ', 16: Φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον» *.

Α' Η ΑΡΧΗ

Τὴν συνείδησιν τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀμφιβολίαν ὡς πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς σκέψεως ἐκφράζει πρῶτος ὁ πατὴρ τῆς Φιλοσοφίας, ὁ Ἐφέσιος Ἡ ρ ά κ λ ε ι τ ο ς (—483). Διὰ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἡ ρ α κ λ ε ί τ ο υ ἡ σκέψις ἐπιστρέφει διὰ πρώτην φορὰν εἰς ἑαυτὴν καὶ γίνεται αὐτοσυνείδησις. Ὁ λόγος θέτει εἰς ἑαυτὸν ὅρια, ἀντιλαμβάνεται τὴν συμβατικὴν φύσιν του καὶ τολμᾷ νὰ εἰρωνευθῇ τὴν κριτικήν του δύναμιν [α]. Ὁ αὐτοσυνείδητος ἡρακλείτειος λόγος διαισθάνεται τὸν ὑπερβατικὸν Λόγον καὶ ἀναιρεῖ τὸν ἀνθρωπολογικὸν χαρακτῆρα τῆς συγκρίσεώς του — «ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς θεὸν πίθηκος φανεῖται καὶ σοφίαι καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι» [26β]—καὶ τὸ κῦρος παντὸς χαρακτηρισμοῦ: «Ἓν τὸ σοφὸν μοῦνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα» [26γ]. Ὁ κριτικὸς λόγος τοῦ Ἡ ρ α κ λ ε ί τ ο υ ὑπῆρξεν ἡ πρώτη κριτικὴ τῆς κρίσεως τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔναντι τοῦ Λόγου παραμένουν «ἀξύνετοι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον» [26δ] καὶ τῆς ἐν γένει κοσμολογικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία δὲν «ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γιγνώσκειν, ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον» [26ε]. Ἡ κριτικὴ τοῦ ἡρακλειτείου λόγου εἶναι ἡ πρώτη αὐτοκριτικὴ τῆς σκέψεως εἰς τὴν Ἱστορίαν.

Κατὰ τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῆς θεολογικῆς παραδόσεως ἐστράφη συγκεκριμένως καὶ ἀπροκαλύπτως ὁ πρῶτος θεολόγος, ὁ Κολοφώνιος

---

* Πρβλ. τὴν ἑρμηνείαν τοῦ χωρίου ὑπὸ τοῦ Ἰ ω ά ν ν ο υ τ ο ῦ Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ: «Ἐνταῦθα στῆθι καὶ ἐρώτησον τὸν αἱρετικόν, τί ποτέ ἐστι τοῦτο, τὸ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, καὶ πρόσεχε τῇ ἀκριβείᾳ τοῦ Παύλου. Οὐκ εἶπε, Φῶς ὢν ἀπρόσιτον, ἀλλὰ Φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ἵνα μάθῃς, ὅτι εἰ ὁ οἶκος ἀπρόσιτος, πόσῳ μᾶλλον ὁ ἐνοικῶν αὐτὸν Θεός. Ταῦτα δὲ ἔλεγεν, οὐχ ἵνα οἶκον καὶ τόπον περὶ Θεοῦ ὑποπτεύσῃς, ἀλλ' ἵνα ἐκ πολλῆς περιουσίας τὸ ἀκατάληπτον μάθῃς. Ἀλλ' οὐδὲ φῶς οἰκῶν ἀκατάληπτον εἶπεν, ἀλλὰ ἀπρόσιτον, ὃ τοῦ ἀκαταλήπτου πολλῷ μεῖζόν ἐστι. Τὸ μὲν γὰρ ἀκατάληπτον λέγεται, ὅταν ἐρευνηθὲν καὶ ζητηθὲν μὴ καταληφθῇ παρὰ τῶν ζητούντων αὐτό· ἀπρόσιτον δὲ ἔστιν ὃ μηδὲ ἐρευνᾶσθαι ἀνέχεται τὴν ἀρχήν, μηδὲ ἐγγὺς αὐτοῦ γενέσθαι δύναται» [25α]. Ὁμοίως τὴν ἑρμηνείαν τοῦ χωρίου «Πρὸς Ἐφεσσίους» Γ', 8: «Τί ἐστιν ἀνεξιχνίαστον; Μὴ δυνάμενον ζητηθῆναι· οὐ μόνον δὲ μὴ δυνάμενον εὑρεθῆναι, ἀλλ' οὐδὲ ἀνιχνευθῆναι» [25β].

α. «Ἡράκλειτος π α ί δ ω ν ἀ θ ύ ρ μ α τ α νενόμικεν εἶναι τὰ ἀνθρώπινα δοξάσματα» [26α].

Ξ ε ν ο φ ά ν η ς (–480). Διὰ τῆς θεολογικῆς κριτικῆς τοῦ Ξενοφάνους :

«Πάντα θεοῖσ' ἀνέθηκαν Ὅμηρός θ' Ἡσίοδός τε,
ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνείδεα καὶ ψόγος ἐστίν,
κλέπτειν, μοιχεύειν καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν [27α].

Ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκέουσι γεννᾶσθαι θεούς,
τὴν σφετέρην δ' ἐσθῆτα ἔχειν φωνήν τε δέμας τε [27β].

Αἰθίοπές τε ⟨θεοὺς σφετέρους⟩ σιμοὺς μέλανάς τε
Θρῇικές τε γλαυκοὺς καὶ πυρρούς ⟨φασι πέλεσθαι⟩ [27γ].

Ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες ⟨ἵπποι τ'⟩ ἠὲ λέοντες
ἢ γράψαι χείρεσσι καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες,
ἵπποι μέν θ' ἵπποισι βόες δὲ τοῖς βουσὶν ὁμοίας
καί ⟨κε⟩ θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποίουν
τοιαῦθ' οἷόν περ καὐτοὶ δέμας εἶχον ⟨ἕκαστοι⟩ [27δ].

Καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὔτις ἀνὴρ ἴδεν οὐδέ τις ἔσται
εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν τε καὶ ἅσσα λέγω περὶ πάντων·
εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπών,
αὐτὸς ὅμως οὐκ οἶδε, δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται» [27ε].

δὲν κρημνίζεται μόνον τὸ πάνθεον τοῦ Ὀλύμπου χάριν ἑ ν ὸ ς Θεοῦ «ἕν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι», ὁ ὁποῖος ἀναιρεῖ καὶ τὴν σωματικὴν καὶ τὴν διανοητικὴν φύσιν — «οὔτε δέμας θνητοῖσιν ὁμοίιος οὐδὲ νόημα» [27στ] —, ἀλλ' ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν ῥιζικῶς ὁ γνωσεολογικὸς σκεπτικισμός («δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται»), ὁ ὁποῖος ἔμελλεν ἔκτοτε νὰ συνοδεύσῃ τὴν εὐρωπαϊκὴν σκέψιν μέχρι σήμερον.

Τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῶν παραστάσεων τοῦ Θεοῦ τῆς λαϊκῆς θρησκείας θὰ ἐλέγξῃ κατὰ παρόμοιον τρόπον ὁ Ἀκραγαντῖνος Ἐ μ π ε δ ο κ λ ῆ ς (—430) διὰ τῶν στίχων :

«Οὐκ ἔστιν πελάσασθαι ἐν ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτὸν
ἡμετέροις ἢ χερσὶ λαβεῖν, ᾗπέρ τε μεγίστη
πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἁμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει...
Οὐδὲ γὰρ ἀνδρομέηι κεφαλῆι κατὰ γυῖα κέκασται,
οὐ μὲν ἀπαὶ νώτοιο δύο κλάδοι ἀίσσονται,
οὐ πόδες, οὐ θοὰ γοῦν(α), οὐ μήδεα λαχνήεντα,
ἀλλὰ φρὴν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μοῦνον,
φροντίσι κόσμον ἅπαντα καταΐσσουσα θοῇσιν» [28].

Τὴν «ἱερὰν» αὐτὴν «φρένα» θὰ λαμπρύνῃ ὁ Κλαζομένιος Ἀ ν α ξ α γ ό ρ α ς (–428/27) διὰ τῆς ἰδέας μιᾶς ἀπείρου καὶ αὐτάρκους Θεότητος [29], τοῦ «Νοῦ», ὁ ὁποῖος «ἐστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατές, καὶ μέμεικται οὐδενὶ χρήματι, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐπ' ἑωυτοῦ ἐστιν» [30]. Ὁ Ἀβδηρίτης σοφιστὴς Π ρ ω τ α γ ό ρ α ς (–410) θὰ ἐκφράσῃ τὸν ἔσχατον θεολογικὸν ἀγνωστικισμόν, ἀρνούμενος κατηγορηματικῶς τὴν γνῶσιν καὶ τοῦ εἴδους καὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ : «Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὔθ' ὡς εἰσιν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσὶν

οὐθ' ὁποῖοί τινες ἰδέαν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι ἥ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου» [31].

Ἐκεῖνος ὅμως, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς οὐσιαστικὸς γενάρχης τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας, εἶναι ὁ Πλάτων (-347), ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαπραγματεύσεως τῆς ὀντολογίας τοῦ Παρμενίδου εἰς τὸν ὁμώνυμον διάλογον *. Ὁ Παρμενίδης (-470;) ἦτο ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀνήρεσε τὴν ἑνότητα τῆς ὕλης (Θαλῆς), τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου (Ἀναξίμανδρος), τὸ κράτος τοῦ λόγου (Ἡράκλειτος), τὴν πολλότητα τοῦ λόγου (Πυθαγόρειοι) καὶ τὸ ἓν-πᾶν=Θεὸς (Ξενοφάνης) 2* διὰ τοῦ παλλογισμοῦ. Τὸ Εἶναι, ταυτισθὲν πρὸς τὸ νοεῖν α, ἀποβάλλει πᾶσαν θεολογικὴν ἔν-

---

*. Τὸν Πλάτωνα, μάλιστα τὸν Πλάτωνα τοῦ «Παρμενίδου», εἶχεν ἤδη ὁ Νικ. Κουζᾶνος θεωρήσει ὡς πρωτοπόρον τῆς θεολογικῆς Ἀποφάσεως [«(Plato) unde omnia de eo (Deo) negans, ipsum ante omnia ineffabiliter vidit» [32]]. Ἂν καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Raymond Klibansky δικαίως ὑποθέτῃ, ὅτι ὁ Κουζᾶνος ὀνομάζει μὲν τὸν Πλάτωνα, ἀλλ' ἀφετηρία του εἶναι ὁ Πρόκλος καὶ ἰδίως τὸ ὑπόμνημα τούτου εἰς τὸν «Παρμενίδην» [33], ἐν τούτοις, ἀνεξαρτήτως τῆς κρίσεως τοῦ Κουζάνου, ὁ Πλάτων τοῦ «Παρμενίδου» ἐμφανίζεται ὡς ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας [34]. Ἀποφατικὴ διάθεσις ὅμως, ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ὑπομνηματογράφου του ἢ τοῦ ψευδο-Ἀρεοπαγίτου, εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παρμενιδείου φιλοσοφίας ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος. Ὁ «Παρμενίδης», διὰ τοῦ ὁποίου, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν «Σοφιστήν», συνετελέσθη εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος «ἡ στροφὴ τῆς σκέψεως εἰς ἑαυτήν» [35], εἶναι ἴσως ἡ μεγαλυτέρα προσπάθεια αὐθυπερβάσεως τοῦ λόγου, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξε <θεολογία> — τὸ παρμενίδειον ἄλλως τε Εἶναι δὲν εἶναι θεολογική, ἀλλ' ὀντολογικὴ ἔννοια. Ὁ «Περὶ ἰδεῶν» διάλογος δὲν εἶναι θεολογικός, ἀλλά, συμφώνως πρὸς τὸν ὑπότιτλόν του, «λογικός», δὲν εἶναι οὔτε ἁπλῆ ὀντολογία οὔτε μόνον θεολογία, ἀλλ' ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ὄντος πρὸς τὸν Θεόν, ἡ διαλεκτικὴ λογική. Ἐν τούτοις, ἡ τάσις πρὸς ὑπερπήδησιν τοῦ πεπερασμένου, χάριν ἑνὸς θείου Ὑπερβατικοῦ, ἐχρησίμευσεν ὡς ἀφετηρία καὶ ἐγγύησις τῆς νεοπλατωνικῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας.

2*. «Μίαν δὲ τὴν ἀρχήν, ἤτοι ἓν τὸ ὂν καὶ πᾶν» [36α-38]. Ὅτι ἓν τὸ πᾶν [36β]. Ἓν εἶναι τὸ πᾶν καὶ τὸν θεὸν σύμφυτον τοῖς πᾶσιν [36γ]. Δογματίσαντα δὲ μόνον τὸ εἶναι πάντα ἓν καὶ τοῦτο ὑπάρχειν θεόν [36δ]. Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων (Ἐλεατῶν) ἑνίσας . . . τὸ ἓν εἶναί φησι τὸν Θεόν [37]. Τὸ γὰρ ἓν τοῦτο καὶ πᾶν τὸν θεὸν ἔλεγεν ὁ Ξενοφάνης» [38]. Ἡ παράδοσις αὐτή, ἡ ὁποία ἐπαρουσίασε τὸν Ξενοφάνην ὡς πανθεϊστήν, ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἀντίληψιν ἑνὸς Θεοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ὑπερβατικότητός του ἀναιρεῖ οὐχὶ μόνον τὴν σωματικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν διανοητικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου («οὔτε δέμας θνητοῖσιν ὁμοίιος οὐδὲ νόημα» [27στ]). Ὁ Ξενοφάνης δὲν ἐταύτισε τὸν Θεὸν καὶ τὸν κόσμον, ἀλλ' ἐδημιούργησεν, ὡς παρατηρεῖ ὁ Werner Jaeger, «τὸν χῶρον διὰ μίαν ὑψηλὴν θεώρησιν, ἀρνούμενος τὸν ἀνθρωπομορφισμόν» [39]. Ἐν τούτοις, ὁ Κολοφώνιος θεολόγος συγκεκριμένως περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου «οὐθὲν διεσαφήνισεν, οὐδὲ τῆς φύσεως τούτων οὐδετέρας ἔοικεν θιγεῖν» [40], ὥστε ἡ μονοθεϊστική του ἀντίληψις ἴσχυσεν οὐχὶ μόνον διὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν νεωτέραν σκέψιν, εἰς τὴν κριτικὴν ἀντιπροσώπων της, ὡς οἱ H. Diels, J. Geyser καὶ W. Windelband, ὡς «στενὸς πανθεϊσμός» [41].

α. Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι [42α]. Ταὐτόν δ' ἔστιν νοεῖν τε καὶ οὕνεκέν ἐστι νόημα [42β].

νοιαν καὶ νοεῖται ὀντολογικῶς ὡς «ἀγέννητον, ἀνώλεθρον, οὐλομελές, ἀτρεμές, ἀτέλεστον» [42 γ]. Τό «λογικὸν πάθος» [43] τοῦ πρώτου μεθοδικοῦ φιλοσόφου αἴρει οὐχὶ μόνον τὸν θρησκευτικὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῆς λαϊκῆς πίστεως καὶ τὴν πανθεϊστικὴν τάσιν τοῦ διδασκάλου * Ξ ε ν ο φ ά ν ο υ ς, ἀλλ' ὑποτάσσει τὸ Θεῖον εἰς τὸν λόγον. Οὕτω, ὁ Π α ρ μ ε ν ί δ η ς ἀνέπτυξεν ἀντὶ θεολογίας <λογοθεΐαν>, καταστὰς μετὰ τοῦ ἀντίποδός του Ἡ ρ α κ λ ε ί τ ο υ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς μεταγενεστέρας εὐρωπαϊκῆς σκέψεως. Ὁ Π λ ά τ ω ν, <αἰσχυνόμενος> [48] περισσότερον παντὸς ἄλλου προγενεστέρου του φιλοσόφου τὸν <πατέρα> [49 α] καὶ <μέγα> [49 β] Π α ρ μ ε ν ί δ η ν καὶ αἰσθανόμενος ἰδιαιτέραν συγγένειαν πρὸς τό «παντάπασι γενναῖον βάθος» [49 γ] τοῦ ἀνδρός, ἀναπτύσσει τὴν παρμενίδειον ὀντολογίαν κατὰ τρόπον τόσον βαθέως ἀποφατικόν, ἀναιρῶν συλλήβδην τοὺς ὀντολογικοὺς χαρακτῆρας, ὡς ἀπᾴδοντας πρὸς τὸ αἴτημα τῆς ὑπεροντικῆς αὐθυποστάσεως τοῦ Ε ἶ ν α ι, τὸ ὁποῖον ἤδη, ὡς τὸ Ἀ γ α θ ὸ ν τῆς «Πολιτείας», ἡ Α ἰ τ ί α τοῦ «Φιλήβου» καὶ ὁ Δ η μ ι ο υ ρ γ ὸ ς τοῦ «Τιμαίου», σχετίζεται πρὸς τὴν Θεότητα [50], ὥστε ὁ διάλογος αὐτὸς θ' ἀποτελέσῃ τὴν ἀφετηρίαν τοῦ πρὸς τὸν ἐπέκεινα Ἕνα νεοπλατωνικοῦ ἔρωτος καὶ διὰ τοῦ Π λ ω τ ί ν ο υ καὶ τοῦ ὑπομνηματιστοῦ Π ρ ό κ λ ο υ θὰ ἐπηρεάσῃ ἀποφασιστικῶς ὅλην τὴν ἀνατολικοδυτικὴν παραγωγὴν τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας.

Ἐνῷ εἰς τὸν «Τίμαιον» ἐκφράζεται ἡ δυσχέρεια ἀνευρέσεως καὶ ἀνακοινώσεως τοῦ ποιητοῦ-πατρὸς τοῦ κόσμου [α], ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν «Πολιτείαν», τὸ ζητούμενον <Ἀγαθὸν> θὰ χαρακτηρισθῇ εἰς τὸν «Παρμενίδην», «τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας» [52], ἐπέκεινα τῆς οὐσίας [β], καὶ ἑπομένως ἐπέκεινα πάσης ἐννοίας ὁμοιότητος, ὀντολογικῆς σχέσεως [γ] καὶ

---

*. Παρὰ τὴν ἐκφραζομένην ἀμφιβολίαν ὡς πρὸς τὸ ποῖος τῶν δύο ὑπῆρξεν ὁ διδάσκαλος τοῦ ἄλλου [44], φαίνεται, ὅτι, διὰ λόγους παραδόσεως, ὁ νεώτερος Π α ρ μ ε ν ί δ η ς ὑπῆρξεν ὁ μαθητής, ὁ ὁποῖος οὐχὶ μόνον «ἀνέπτυξεν εἰς πλήρη μεταφυσικὴν σαφήνειαν» [45] τὰς σκέψεις τοῦ διδασκάλου, ἀλλ' ἀνήρεσε διὰ τοῦ παλλογισμοῦ του καὶ τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου καὶ τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξις τῶν ὁποίων εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς θεολογίας τοῦ Ξ ε ν ο φ ά ν ο υ ς (Πρβλ. τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς: «Ὁ γὰρ Παρμενίδης τούτου (Ξενοφάνους) λέγεται μαθητὴς γενέσθαι» [46] καὶ τοῦ Σ ι μ π λ ι κ ί ο υ: «Ξενοφάνην τὸν Κολοφώνιον τὸν Παρμενίδου διδάσκαλον ὑποτίθεσθαί φησιν ὁ Θεόφραστος» [38 - 47].

α. «Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν» [51].

β. «Οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας [53]. Οὐδαμῶς ἄρα τὸ ἓν οὐσίας μετέχει [54α].

γ. «Οὐδὲν μὴν ὅμοιόν τινι ἔσται οὐδ' ἀνόμοιον οὔθ' ἑαυτῷ οὔθ' ἑτέρῳ [54β]. Οὐδὲ ὅμοιον ἄρα δυνατὸν αὐτὸ εἶναι οὔτε ἄλλῳ οὐδ' ἑαυτῷ. Οὔτε ἄρα ὅμοιον οὔτε ἀνόμοιον οὔθ' ἑτέρῳ οὔτε ἑαυτῷ ἂν εἴη τὸ ἕν [54γ]. Οὐδὲ μὴν ὁμοιότης γε οὐδὲ ἑτεροιότης οὔτε πρὸς αὐτὸ οὔτε πρὸς ἄλλα ἂν εἴη αὐτῷ» [54δ].

κατηγορίας [α]. Ὥστε τὸ Ἕν, καταχρηστικῶς ἓν λεγόμενον, διότι ἀναιρεῖ καὶ τὴν ἀριθμητικὴν κατηγορίαν τοῦ ἑνός [β], εἶναι ἀνώνυμον, ἀδιανόητον καὶ ἄγνωστον. «Οὐδ' ἄρα ὄνομά ἐστιν αὐτῷ οὐδὲ λόγος οὐδέ τις ἐπιστήμη οὐδὲ αἴσθησις οὐδὲ δόξα. Οὐ φαίνεται. Οὐδὲ ὀνομάζεται ἄρα οὐδὲ λέγεται οὐδὲ δοξάζεται οὐδὲ γιγνώσκεται, οὐδέ τι τῶν ὄντων αὐτοῦ αἰσθάνεται» [54ζ]. Ἡ ἄρσις τοῦ λογικοῦ κύρους πρὸ τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ ἑνὸς Εἶναι, τὸ ὁποῖον οὔτε ἓν εἶναι οὔτε εἶναι, ἀλλ' «ἔστιν ὅπως οὐκ ἔστιν» [55α], εἶναι τὸ αἴτημα, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει ὁ λόγος εἰς ἑαυτόν, διὰ νὰ κρατηθῇ εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ἀντιφατικῆς οὔσης ἐννοίας τοῦ «μὴ ὄντος» καὶ νὰ μὴ χαθῇ, πλανώμενος ἐντὸς τῆς πολλότητος τῶν ὄντων. Ἡ χαρακτηριστικὴ τοῦ λογικοῦ Εἶναι τοῦ Παρμενίδου πλατωνικὴ ἔννοια τοῦ ἀγνώστου καὶ ἀρρήτου «μὴ ὄντος» [γ], κληροδοτεῖται ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν μετακλασσικὸν πλατωνισμόν, διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ, ὡς Θεότης πλέον, οὐχὶ μόνον τὴν ὑψίστην ἔκφρασιν τῆς νεοπλατωνικῆς Μεταφυσικῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλην μεταγενεστέραν, ἀπότοκόν της, ἀποφατικὴν σκέψιν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Β΄. Η ΑΚΜΗ

1. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ

α. Οἱ φιλόσοφοι

Ἡ προσπάθεια τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος νὰ ἄρῃ τὸν ὀντολογικὸν χαρακτῆρα τῆς ἐννοίας τῆς Θεότητος, κορυφωθεῖσα διὰ τῆς μεγαλοφυοῦς διαπραγματεύσεως τοῦ προβλήματος τοῦ παρμενιδείου Εἶναι ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, ἀπετέλεσε τὸ πνευματικὸν κλῖμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθη καὶ ἤκμασεν ἡ φιλοσοφία τῆς δύσεως τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψεως, ὁ Νεοπλατωνισμὸς καὶ ἡ more christiano μετατροπή του, ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Οὐδεμία ἑλληνικὴ φιλοσοφία δονεῖται τόσον ὑπὸ τοῦ πόθου τῆς Θεότητος καὶ συγχρόνως τῆς πεποιθήσεως τοῦ ἀνεφίκτου τῆς γνωστικῆς καταλήψεώς της, ὅσον ἡ νεοπλατωνική [57]. Ἡ ἔφεσις τῆς ἑνώσεως πρὸς τὸν ἐπέκεινα

α. «Τί δέ; τὸ ἐκείνου ἢ τὸ ἐκείνῳ, ἢ τὸ τί, ἢ τὸ τοῦτο ἢ τὸ τούτου, ἢ ἄλλου ἢ ἄλλῳ, ἢ ποτὲ ἢ ἔπειτα ἢ νῦν, ἢ ἐπιστήμη ἢ δόξα ἢ αἴσθησις ἢ λόγος ἢ ὄνομα ἢ ἄλλο ὁτιοῦν τῶν ὄντων περὶ τὸ μὴ ὂν ἔσται; Οὐκ ἔσται. Οὕτω δὴ ἓν οὐκ ὂν οὐκ ἔχει πως οὐδαμῇ. Οὔκουν δὴ ἔοικέ γε οὐδαμῇ ἔχειν» [54ε].

β. Οὐδ' ἄρα οὕτως ἔστιν ὥστε ἓν εἶναι· εἴη γὰρ ἂν ἤδη ὂν καὶ καὶ οὐσίας μετέχον, ἀλλ' ὡς ἔοικε, τὸ ἓν οὔτε ἕν ἐστιν οὔτε ἔστιν» [54στ].

γ. Οὔτε γὰρ ἂν γνοίης τό γε μὴ ἐὸν (οὐ γὰρ ἀνυστὸν) οὔτε φράσαις [55β]. Οὐδ' ἄρα δόξα τοῦ μὴ ὄντος παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐστὶν οὐδέ τι φάντασμα, οὐδὲ δοξάζεται οὐδαμῇ οὐδαμῶς τὸ μὴ ὂν ἐπὶ τῶν ἄλλων [56].

παντὸς τρόπου ὑπάρξεως Ἕνα, κύριον γνώρισμα τῆς μυστικιστικῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ἀπετέλεσε τὴν πηγήν, ἐκ τῆς ὁποίας θὰ ἀντλοῦν ὁ Μυστικισμὸς καὶ ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ Μεσαιῶνος. Ὁ Πλωτῖνος (205-270), εἰς τὸν ὁποῖον ἐμαθήτευσαν ὅλοι σχεδὸν οἱ χριστιανοὶ καὶ <ἐθνικοί> λόγιοι τῶν πρώτων μ.Χ. αἰώνων, ἐξωθεῖ τὴν Θεότητα πέραν τοῦ κόσμου, εἰς ἀπρόσιτον πρὸς πᾶσαν αἴσθησιν καὶ νόησιν <ἐπέκεινα>. Ἡ ἰδέα τοῦ Ὑπερκοσμίου δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἔκφρασιν μεγαλοπρεπεστέραν ὅσης ἀπολαύει εἰς τὴν <Ἑνολογίαν> τῶν «Ἐννεάδων». Ὁ Πλωτῖνος εἶναι ὁ μεγαλύτερος <ἐπεκεινολόγος> τῆς Ἱστορίας.

Ὁ «Θεὸς» εἰς τὴν πλωτινικὴν φιλοσοφίαν εἶναι «τὸ πρῶτον ἐπέκεινα ὄντος [58α], ἐπέκεινα οὐσίας [58β], ἐπέκεινα αὐταρκείας [58γ], ἐπέκεινα ἐνεργείας [58δ], ζωῆς [58ε], κινήσεως [58στ], λόγου [58ζ], ἐπέκεινα νοῦ καὶ νοήσεως [58η], ἐπέκεινα ἁπάντων [58θ], διὸ καὶ ἄρρητος τῇ ἀληθείᾳ· ὅ,τι γὰρ ἂν εἴπῃς τί ἐρεῖς» [58ι]. Ὅ,τι λέγομεν περὶ Θεοῦ ἀφορᾷ εἰς «ὃ μή ἐστιν, ὃ δέ ἐστιν, οὐ λέγομεν· ὥστε ἐκ τῶν ὕστερον περὶ αὐτοῦ λέγομεν» [58ια]. Ὑψίστη γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι «ὅτι ἐστὶ — οἷον δέ ἐστι τοῦτο ἀφεὶς» [58ιβ] — τοῦ «ἐστι» καταχρηστικῶς ἐκλαμβανομένου — «ἔστι δὲ οὐδὲ τὸ ἔστι» [58ιγ]*. Ἡ Θεότης τοῦ Πλωτίνου εἶναι «ἓν ψιλόν» [60α], χωρὶς ἀριθμητικὴν ἔννοιαν — «ὀνομάζομεν ἓν ἐξ ἀνάγκης τοῦ σημαίνειν ἀλλήλοις αὐτὴν τῷ ὀνόματι» [60β]—, πέριξ τοῦ ὁποίου στρέφεται ἡ σκέψις, μὴ δυναμένη νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν του — «καὶ ἀεὶ μὲν περὶ αὐτό, οὐκ ἀεὶ δὲ εἰς αὐτὸ βλέπομεν» [60γ]—, ὑποδηλοῦται ὡς ἄρσις τοῦ κόσμου — «εἰ δὲ θέσις τις τὸ ἕν, τό τε ὄνομα τό τε δηλούμενον, ἀσαφέστερον ἂν γίγνοιτο τοῦ εἰ μή τις ὄνομα ἔλεγεν αὐτοῦ» [60δ] —, ἀλλ' ὑπέρκειται τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου, «ὅτι μὴ νοῦς τὰ τοιαῦτα πέφυκεν ὁρᾶν» [60ε].

Συστηματικὸς ὅμως θεμελιωτὴς τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας ὑπῆρξεν ὁ ὑπομνηματογράφος τοῦ Πλάτωνος, τελευταῖος Ἕλλην νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος, ὁ Πρόκλος (410-485 μ.Χ.). Διὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου συνειδητοποιεῖται ἡ <Ἀπόφασις> ὡς μέθοδος καὶ ὑπερθεματίζονται ὅλαι αἱ προηγούμεναι ἐκφράσεις της.

Ὁ Θεός, «ἐκβεβηκὼς τῶν ὅλων, ἐν ἀγνώστῳ τῆς ἁπλότητος ὑπερβολῇ» [61α], ἐπιτρέπει ἁπλοῦν προσδιορισμὸν τῆς ὑπερκοσμίου φύσεώς του μόνον διὰ τῆς ἄρσεως 2* τῶν κοσμικῶν ἰδιοτήτων, διότι πᾶσα προσθήκη σημαίνει ἐλάττωσίν του: «ὅ,τι γὰρ ἂν προσθῇς, ἐλαττοῖς τὸ ἕν [61β]. Πᾶν γὰρ παρὰ τὸ ἓν τῷ ἑνὶ προστεθὲν ἐλαττοῖ τὴν ἐξῃρημένην ὑπεροχὴν τοῦ ἑνός» [62]. Τὸ πρώτιστον ἀγαθόν, «ὃ καὶ συνενίζοντες τοὔνομα, τἀγαθὸν εἰώθαμεν ἀποκαλεῖν [63α], ἐν ἀβάτοις ἀποκέκρυπται καὶ πάντων ἐξῄρηται τῶν ὄντων» [63β]. Ὡς ἐκ τούτου «ἐκβέβηκε τῶν τε γνωστικῶν δυνάμεων καὶ τῶν τοῦ λόγου μορίων» [63γ], ὥστε εἶναι «παντελῶς ἄγνωστον [63δ] καὶ ἄρρητον» [63ε] ὡς «πάντων ἐπέκεινα [63στ]. Καθάπερ ἐκεῖνο τῶν ὅλων προτέτακται κατὰ μίαν ὑπεροχήν, ἀδύνατον φήσομεν» [63ζ]. Ἐπειδὴ ὁ «ἐπέκεινα τῶν ὅλων» Θεὸς «ἀφίησιν οὐδεμίαν ἔχειν πρὸς τὰ μετ' αὐτὸν συμπλοκήν» [63η], πᾶσα ἐπιστημονική, ἐμπειρική, λογικὴ καὶ ἐκφραστικὴ προσπάθεια εἶναι κενὴ σημασίας — «οὐδὲ γὰρ ἐπιστήμη, οὐδ' αἴσθησις οὐδὲ λόγος οὐδ' ὄνομα οὐδ' ἄλλο ὁτιοῦν» [64]

---

*. «Ὃ οὖν μήτε ἦν μήτε ἔσται, ἀλλ' ἐστὶ μόνον» [58ιδ]. Τὸ «ἐστὶ» ὀφείλει νὰ ἐννοηθῇ πέραν τῆς χρονικῆς σημασίας τοῦ γραμματικοῦ ὅρου [59].

2*. Πρβλ. ἀνωτέρω παραθέσεις 11, 17.

καὶ ὑπερβάλλων τὴν νόησιν, παραμένει «πρὸ γνώσεως πάσης [65]. Οὔτε οὖν δοξαστὸν τὸ θεῖον, οὔτε διανοητόν, οὔτε νοητόν» [66].

Ἰδιαιτέρας σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας εἶναι οἱ Ἰουδαῖοι θεολόγοι Φίλων (30 π.Χ. - 50 μ.Χ.) καὶ Μωϋσῆς Μπὲν Μαιμούν (1135-1204 μ.Χ.). Ὁ Φίλων, Ἰουδαῖος τὸ δόγμα, ἀλλ' Ἕλλην τὴν σκέψιν, ἀποτελεῖ ἓν τῶν παραδοξοτέρων φαινομένων τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Εἰς τὰ ἔργα του συρρέουν τὸ ἑλληνικὸν καὶ ἑβραϊκὸν πνευματικὸν ῥεῦμα, ἡ θεότης τοῦ ἔθνους: ὁ Γιαχβὲ καὶ ὁ ἐθνικὸς λόγος καὶ συμφύρονται κατὰ τρόπον πρωτοφανῆ. Ὁ λόγος εἰς τὴν ἑλληνοϊσραηλιτικὴν θεολογίαν τοῦ Φίλωνος εἶναι ὁ «πρωτόγονος υἱός» [67] τοῦ Θεοῦ, ὁ «ἀγγέλων πρεσβύτατος» [68], ὁ «Ἀρχάγγελος» [67], εἰς τὸν ὁποῖον «δωρεὰν ἔδωκεν ἐξαίρετον ὁ τὰ ὅλα γεννήσας πατήρ, ἵνα μεθόριος στὰς τὸ γενόμενον διακρίνῃ τοῦ πεποιηκότος» [69]. Εἰς τὴν πραγματικότητα, ὁ Φίλων, διὰ τοῦ ἀναχωρητισμοῦ του «εἰς τὰς ἀδύτους καὶ ἀειδεῖς περὶ τοῦ ὄντος ἐννοίας» [70 α], <ἀπροσωποποιεῖ> τὸν Θεὸν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους καὶ ἐπιτρέπει εἰς τὸν «ὕπαρχον» λόγον νὰ σφετερισθῇ τὰ δικαιώματα τοῦ «μεγάλου βασιλέως» [67] καί, χωρὶς νὰ γίνῃ ἀντιληπτός, νὰ ἐπαναλάβῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν παλαιὰν ἀποτυχοῦσαν ἀπόπειραν ἐκθρονίσεως τοῦ Θεοῦ ἑνὸς ἄλλου σφετεριστοῦ ἀγγέλου, ὁ ὁποῖος δὲν διέθετε τὴν πανουργίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου.

Κατὰ τὸν ἑλληνίζοντα Φίλωνα, ἡ διάνοια δύναται νὰ γνωρίσῃ μόνον τὰ <δευτερογενῆ> πράγματα τοῦ κόσμου, ἀποτυγχάνει ὅμως νὰ ἐννοήσῃ τὸν πρῶτον Θεόν: «Πανθ' ὅσα μετὰ τὸν Θεὸν τῷ σπουδαίῳ καταληπτά, αὐτὸς δὲ μόνος ἀκατάληπτος» [70β]. Ὁ Θεός, εἰς τὴν αἴτησιν τοῦ Μωϋσέως «ἐμφάνισόν μοι σεαυτόν», διὰ τῆς γραφίδος τοῦ Φίλωνος ἀπαντᾷ: «Τὴν δ' ἐμὴν κατάληψιν οὐχ οἷον ἀνθρώπου φύσις, ἀλλ' οὐδ' ὁ σύμπας οὐρανός τε καὶ κόσμος δυνήσεται χωρῆσαι» [71]. Ὁ Θεὸς εἶναι κατ' οὐσίαν ἀσύλληπτος [72], διότι ὁ ἄνθρωπος στερεῖται καταλλήλου ὀργάνου πρὸς ἀντίληψιν τῆς Θείας φύσεως. «Οὐ μέντοι νομίσῃς τὸ ὄν. . . ὑπ' ἀνθρώπου τινὸς καταλαμβάνεσθαι. ὄργανον γὰρ οὐδὲν ἐν ἑαυτοῖς ἔχομεν, ᾧ δυνησόμεθα ἐκεῖνο φαντασιωθῆναι, οὔτε αἴσθησιν . . . οὔτε νοῦν» [73]. Διὰ τοῦτο «ὁ περὶ Θεοῦ σκεπτόμενος οὐσίας» εἶναι «εὐήθης» [74] καὶ πρὸς τούτοις «τῷ περιαυγεῖ τῶν ἀκτίνων πρὶν ἰδεῖν πηρὸς ἔσται» [75]. Ὡς μόνη λοιπὸν γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος «οὐδὲ τῷ ἀρίστῳ τῶν φύντων ὅμοιός (ἐστιν)» [76] καὶ «διαφεύγει δύναμιν ἀνθρωπίνην» [77], δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐνσυνείδητος ἄγνοια, ἡ κατανόησις τοῦ ἀκαταλήπτου: «Ὅταν οὖν ἡ φιλόθεος ψυχὴ τὸ τί ἐστι τὸ ὂν κατὰ τὴν οὐσίαν ζητῇ εἰς ἀειδῆ καὶ ἀόρατον ἔρχεται ζήτησιν, ἐξ ἧς αὐτῇ περιγίγνεται μέγιστον ἀγαθόν, καταλαβεῖν ὅτι ἀκατάληπτος ὁ κατὰ τὸ εἶναι Θεός» [78].

Ἕνδεκα αἰῶνας ἀργότερον ὁ Μωϋσῆς Μπὲν Μαϊμούν, ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν Φίλωνα ἔθνους προερχόμενος καὶ δι' ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίσης ἀνατραφείς, ἐπιχειρεῖ διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν νὰ συσχετίσῃ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ἕνα παράδοξον νεοπλατωνικὸν ἀριστοτελισμόν, πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμόν, τὸν ὁποῖον «ἀνύψωσεν εἰς κλασσικὸν ὕψος» [79 α] καὶ τῆς θεολογίας τοῦ ὁποίου αὐτὸς «ἔγραψε τὸ κλασσικὸν ἔργον» [79 β] καὶ ἐπηρεάζει διὰ τοῦ κυρίου συγγράμματός του «Ὁδηγὸς τῶν ἀμφιγνώμων», μέσῳ τοῦ εἰς τὴν Δύσιν ἐπεκταθέντος Ἀραβισμοῦ, τὴν Σχολαστικὴν θεολογίαν τῶν Μέσων

Χρόνων. Ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία ἀποκτᾷ διὰ τοῦ «ὑπερχρονικοῦ Μαιμονίδου» [79α] τὴν τυπικήν της μορφήν.

Αἱ ἀρνήσεις τῶν κοσμικῶν ἰδιοτήτων, αἱ ὁποῖαι ὀφείλουν νὰ μὴ ἀναφέρωνται δογματικῶς, ἀλλὰ νὰ στηρίζωνται ἐπὶ ἀποδείξεων, εἶναι ἡ ὁδὸς προσεγγίσεως εἰς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν τῆς πραγματικότητος τοῦ Θεοῦ. «Ὁσάκις πείθεσαι ἐπὶ τῇ βάσει ἀποδείξεων*, ὅτι ἓν ὡρισμένον πρᾶγμα πρέπει νὰ τὸ ἀρνηθῶμεν ἐκ τοῦ Θεοῦ, θὰ εἶσαι ἐκ τούτου τελειότερος καί . . . ὁσάκις θὰ τοῦ ἀποδίδῃς καταφατικῶς ἓν πρᾶγμα, προστιθέμενον (εἰς τὴν οὐσίαν του), θὰ τὸν ἀφομοιῇς (πρὸς τὰ δημιουργήματα) καὶ θὰ εὑρίσκεσαι μακρὰν τοῦ νὰ γνωρίσῃς τὴν πραγματικότητά του» [80α]. Τὸ σύνολον τῶν κοσμικῶν ἰδιοτήτων πρέπει νὰ ἀρθῇ ἐκ τοῦ Θεοῦ, διότι, κατ' ἀναφορὰν πρὸς αὐτόν, «ὅ,τι θεωροῦμεν ὡς τελείωσιν» εἶναι ἡ «μεγίστη ἀτέλεια» [80β], ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι ἄσχετος πρὸς πᾶν εἶδος τελειότητος, τὴν ὁποίαν διαθέτομεν [80γ]. Ἡ ἔλλειψις δυνατότητος προσδιορισμοῦ τῆς θείας οὐσίας [80δ] ὀφείλεται εἰς τὴν ἄπειρον τελειότητά της καὶ τὴν ἀτέλειαν τῆς διανοίας ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀπουσίαν τοῦ μέσου, τὸ ὁποῖον θὰ ἐμεσίτευε τὴν διάγνωσίν της [81].

Οὕτω, ὁ Θεός, ὅμοιον τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἀπαντᾶται εἰς τὴν φύσιν [82α], εἶναι τρόπον τινὰ μία ὑπάρχουσα «ἀνυπαρξία», ἡ ὁποία ὑπερβάλλει τὴν διανοητικὴν δύναμιν [82β]. Πρὸ τοῦ ὑπερνοητοῦ αὐτοῦ Θεοῦ ὀφείλομεν νὰ ἱστάμεθα μετὰ δέους καὶ νὰ τὸν ἀνυμνῶμεν ὡς ἀκατάληπτον. «Εὐλογητὸς ὁ Θεός, τοῦ ὁποίου ἡ οὐσία εἶναι τοιαύτη, ὥστε, προσπαθοῦντες νὰ τὴν διασκοπήσωμεν, ἡ νόησίς μας, γίνεται ἄνοια, ἡ σοφία μας . . . μωρία καὶ ἡ πλησμονὴ τῶν λέξεων, ὅταν πᾶσα γλῶσσα προτίθηται νὰ τὸν ἐξυμνήσῃ δι' ἰδιοτήτων, καταντᾷ ἄτονος τραυλισμός» [82γ].

β. Οἱ Πατέρες

Ἀνατραφέντες δι' ἑλληνικῆς παιδείας οἱ πλεῖστοι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, δὲν διέφυγον τὴν ἐπίδρασίν της, ἡ ὁποία ἐνίοτε εἶναι περιωρισμένη, ὡς εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν, ἄλλοτε καθορίζει τὸ ἰδεολογικὸν περιεχόμενον, ὡς εἰς τὴν περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους, εἰς ὡρισμένας ὅμως περιπτώσεις, π.χ. εἰς τὰ ἔργα τοῦ ψευδο-Ἀρεοπαγίτου Διονυσίου, ἐκτείνεται μέχρι τῆς κατὰ λέξιν ἀναπαραγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Διὰ τοῦ ἰσχύοντος τότε Νεοπλατωνισμοῦ ἐκπαιδευθέντες οἱ ἱεράρχαι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, εἶναι φυσικόν, εἰς ὅ,τι δὲν ἀφεώρα εἰς τὸ δόγμα καὶ δὲν προσέκρουεν εἰς τὴν παράδοσιν, νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίδρασίν του καὶ ν' ἀναπτύξουν τὴν Ἀποφατικὴν Θεολογίαν, ἐπιδιώξαντες νὰ καταδείξουν τὴν ἀσύλληπτον ὑπεροχὴν τοῦ Θεοῦ, πρὸς ἔξαρσιν τοῦ θαύματος τῆς σαρκώσεώς του καὶ ἀντιτιθέμενοι πρὸς τὴν τάσιν τῆς διανοητικοποιήσεως τῆς πίστεως ὑπὸ τῆς τότε ἀκμαζούσης αἱρέσεως τῶν «Γνωστικῶν».

Ἰδιαιτέρως δριμὺν κατὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ ἀγῶνα διεξήγαγεν ὁ σημαντικώτερος λόγιος τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ὠριγένης († 254). Ἰσχύων ὡς ὁ μεγαλύτερος Θεολόγος τῆς Ἐκκλησίας καὶ παρὰ τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν θύραθεν φιλοσοφίαν, ὁ Ὠριγένης ὑπῆρξε μέγας μεσάζων

*. Πρβλ. ἀνωτέρω παράθεσιν 23.

μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ καὶ παραλλήλως ὁ πρῶτος φιλόσοφος τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, ἐπηρεάσας ὅλους τοὺς ἕλληνας θεολόγους μεταξὺ 3. καὶ 5. ἑκατονταετηρίδος καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἐναντίον του ἀγωνισθέντας [83]. Εἰς τὴν συσχέτισιν ἐν τούτοις τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος δὲν ἐκαινοτόμησεν ὁ Ὠριγένης. Οἱ «Γνωστικοί», τὴν αἵρεσιν τῶν ὁποίων μετὰ ζήλου ἐπολέμησε, προηγήθησαν καὶ τοῦ ἔδειξαν τὴν κατεύθυνσιν [84]. Ἡ Γνωστικὴ Θεολογία, κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, ἐβάδισε πρώτη τὴν ὁδὸν τῆς «κοσμικοποιήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ» [85].

Ἐξελληνισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρὰ τὰς προθέσεις του, ἐπεχείρησε καὶ ὁ Ὠριγένης, ἰδίως διὰ τοῦ περὶ Θεοῦ συστήματός του. Ὁ Ὠριγένης ὑπῆρξεν ὡς φιλόσοφος πλατωνικός, βασικὴ ἀφετηρία τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Ὁ Πλάτων ἦτο ὁ διδάσκαλος, ὁ ἐμπνευστὴς καὶ τὸ πρότυπόν του ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ ἐπίδρασις τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης εἶναι ἐξωτερική, σχεδὸν ἐπιπρόσθετος. Ὁ Ὠριγένης, «Ἕλλην ἐν Ἕλλησι παιδευθεὶς λόγοις» καί «κατὰ μὲν τὸν βίον χριστιανικῶς ζῶν κατὰ δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ Θεοῦ δόξας ἑλληνίζων» [86], εἶναι ὁ <ἑταῖρος> καὶ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος — «συνῆν γὰρ ἀεὶ τῷ Πλάτωνι», μαρτυρεῖ χαρακτηριστικῶς ὁ Πορφύριος [86] —, ὁ ὁποῖος ζητεῖ νὰ ἐκπλατωνίσῃ τὸν Θεὸν τῆς Ἀποκαλύψεως: «Ζητητέον δὲ καί, εἰ οὐσίαν μὲν οὐσίαν οὐσιῶν λεκτέον καὶ ἰδέαν ἰδεῶν» [87] *.

---

* Ἡ Ἑλληνικότης τῆς περὶ Θεοῦ ἰδέας τοῦ Ὠριγένους ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν περὶ πεπερασμένου Θεοῦ διδασκαλίαν του. Ἡ ἔννοια τοῦ Ἀπείρου, ἐξαιρουμένου τοῦ Ἀναξιμάνδρου, εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σκέψιν. Τὸ «ἄπειρον» εἶναι ἔννοια ἀρνητική, ὁμοία πρὸς τὸ ἀτέλεστον καὶ τὸ ἀτελές. Διὰ τὴν κλασσικὴν σκέψιν ἡ ἀλήθεια δὲν γνωρίζει progressum ad infinitum, ἀλλ' εἶναι <εὔκυκλος> Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἐζήτησε τὸ σαφὲς πέρας, τὴν εὐκρινῆ τομήν, τὴν σαφήνειαν τῶν ὁρίων καὶ οὐχὶ τὸ ἀχανὲς καὶ ἀπροσδιόριστον ἄπειρον. Τὸ κλασσικὸν πνεῦμα ἐπιδιώκει νὰ καταδείξῃ «τᾶς τῶ ἀπείρω καὶ ἀνοήτω καὶ ἀλόγω φύσιος τὸ ψεῦδος» [88], ἑρμηνεῦον τὸ ἄπειρον οὐχὶ ὡς ἀναίρεσιν τοῦ πέρατος καὶ ἑπομένως ἀδυναμίαν περιορισμοῦ, ἀλλ' ὡς «δυνατότητα ἀπειρίας τοῦ ὁρισμοῦ» [89]. Διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἀντίληψιν γενικῶς «οἱ τὸ ἄπειρον ποιοῦντες λανθάνουσιν ἐξαιροῦντες τὴν τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν» [90], ἡ δέ «ἀπειρία» εἶναι «παντάπασιν ἀγνώμων καὶ ἄλογος καὶ μὴ προσιεμένη θεόν, ἀλλὰ χρωμένη πρὸς πάντα τῷ κατὰ τύχην καὶ αὐτομάτῳ» [91]. Πιστὸς μαθητὴς τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, ὁ Ὠριγένης μεταφέρει τὸ <πάθος τοῦ πέρατος> εἰς τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν. Ὁ ἕλλην Ὠριγένης πιστεύει, ὅτι τὸ πεπερασμένον εἶναι τελειότερον τοῦ ἀπείρου καὶ ὅτι μόνον ἓν πεπερασμένον δύναται νὰ συνειδητοποιήσῃ ἑαυτό, ἐνῷ, ἀντιθέτως, «ἄπειρα τῇ φύσει οὐχ οἷόν τε περιλαμβάνεσθαι» [92]. Διὰ τὴν λογικὴν τοῦ Ὠριγένους, ἐὰν ὁ Θεὸς ἦτο ἄπειρος, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ συνείδησιν τῆς ὑπάρξεώς του, διὰ τοῦτο ὀφείλει τὸ πέρας ν' ἀποτελῇ ὅριον καὶ τοῦ Θεοῦ: «Πεπερασμένην γὰρ εἶναι καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ λεκτέον καὶ μὴ προφάσει εὐφημίας τὴν περιγραφὴν αὐτῆς περιαιρετέον. ἐὰν γὰρ ᾖ ἄπειρος ἡ θεία δύναμις, ἀνάγκη αὐτὴν μηδὲ ἑαυτὴν νοεῖν. τῇ γὰρ φύσει τὸ ἄπειρον ἀπερίληπτον [93α]. Μηδεὶς προσκοπτέτω τῷ λόγῳ, εἰ μέτρα ἐπιτίθεμεν καὶ τῇ Θεοῦ δυνάμει· ἄπειρα γὰρ περιλαβεῖν τῇ φύσει ἀδύνατον τυγχάνει» [93β].

Ὡς «μονὰς» καὶ «ἑνάς» [93γ], ὁ Θεὸς τῆς Ἀγάπης θὰ χαρακτηρισθῇ, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ «Παρμενίδου», «ὥσπερ οὐ . . . μέρος οὕτως οὐδὲ ὅλον [94], σοφίας κρείττων καὶ διαφέρων ἢ ἡ σοφία, τῆς ἀληθείας πλείων καὶ διαφέρων ἢ ἡ ἀλήθεια [95], ἀπρόσιτος [96], ὑπερέκεινα τῆς οὐσίας [97], ἐπέκεινα τῶν νοητῶν [98], ἐπέκεινα νοῦ» [99α]. Οὕτω, ὁ Ὠ ρ ι γ έ ν η ς, εἰσάγων τὴν ἀποφατικὴν μέθοδον εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, θὰ θεωρήσῃ «μείζονα ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν εἶναι τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ» [99β] καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν ἀντίληψιν ὡς ἀνεδαφικήν, «ἐπεὶ περὶ Θεοῦ πάντες μὲν ὑπολαμβάνομέν τι, ἐννοοῦντες ἅτινα δή ποτε περὶ αὐτοῦ», ἀλλ' οὐχὶ «ὅ ἐστι» [100], συμφωνῶν δὲ πρὸς τὸν ἀντίπαλόν του ἐθνικὸν Κ έ λ σ ο ν, θὰ ὁμολογήσῃ «οὐδὲν ἄτοπον καὶ ἡμᾶς παραδέξασθαι, ὅτι ο ὐ δ έ ν ἐ σ τ ι τ ῷ Θ ε ῷ ὧ ν ἡ μ ε ῖ ς ἴ σ μ ε ν, κρείττονα γάρ ἐστι πάντων, ὧν οἶδεν οὐ μόνη ἡ τοῦ ἀνθρώπου φύσις, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπεραναβεβηκότων αὐτὴν τὰ προσόντα τῷ Θεῷ» [101], ἑρμηνεύων τὸ «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς» τῆς Κ. Διαθήκης ὡς θείαν προτροπὴν πρὸς ἀποχωρισμόν «τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ πάντων τῶν γεννητῶν» [102] καὶ τὸ ἐπίμαχον χωρίον τῆς Π. Διαθήκης περὶ τῆς <κατ' εἰκόνα Θεοῦ> κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου οὐχὶ ὡς μετοχὴν τοῦ ἀνθρωπίνου εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Θείου (participatio divinitatis) ἢ ὡς κοσμικὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ ἀνθρώπου (repraesentatio Dei τῆς Δυτικῆς Φυσικῆς Θεολογίας), ἀλλ' ὡς ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν τοῦ πεπερασμένου ἀνθρώπου (α). Κατὰ ταῦτα, ὁ Θεός, τὸν ὁποῖον ἀγνοοῦν καὶ «αἱ ἀνωτάτω δυνάμεις» [104], εἶναι ἀδιανόητος, ὁ δὲ ἄνθρωπος ὀφείλει τελικῶς νὰ «κατανοήσῃ τό . . . περὶ Θεοῦ θεωρημάτων καὶ γνώσεως ἄληπτον τυγχάνον ἀνθρωπίνῃ φύσει» [105]. Γενικὸν συμπέρασμα τῆς θεολογίας τοῦ Ὠ ρ ι γ έ ν ο υ ς εἶναι, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀσύλληπτος καὶ ἀνέκφραστος : «οὐκ ἔστιν ἐφικτὸς τῷ λόγῳ ὁ Θεὸς (οὔτε ἐνδιαθέτῳ οὔτε προφορικῷ)» [106] καὶ ἑπομένως τὸ ὄνομά του «οὐκ ἴσασιν οὐ μόνον οἱ πολλοί, ἀλλ' οὐδὲ ἡ Γραφή» [107α], διότι ὁ Θεὸς εἶναι ἀπολύτως «ἀκατανόμαστος, ἄφθεγκτος» [107β] καὶ «ἄρρητος» [108].

Ἐκτὸς τοῦ ἀπολογητοῦ Ἰ ο υ σ τ ί ν ο υ († 166), ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὴν ἀπόδοσιν ἰδιοτήτων τοῦ κόσμου εἰς τὸν «μηδενὶ ὀνόματι θετῷ» [109α] καλούμενον Θεὸν ὡς βλασφημίαν : «ἐφ' ὕβρει τοῦ Θεοῦ γίγνεσθαι, ὃς ἄρρητον δόξαν καὶ μορφὴν ἔχων ἐπὶ φθαρτοῖς καὶ δεομένοις θεραπείας πράγμασιν ἐπονομάζεται» [109β], ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὠ ρ ι γ έ ν ο υ ς Κ λ ή μ η ς ὁ Ἀλεξανδρεὺς († 215), δύναται νὰ θεωρηθῇ οὐσιαστικῶς ὡς ὁ πρῶτος χριστιανὸς συγγραφεύς, ὁ ὁποῖος, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ Φ ί λ ω ν ο ς, ἐπετέθη συστηματικῶς κατὰ τῆς ἀνθρωποποιήσεως τοῦ Θεοῦ.

Διαπραγματευόμενος ὁ Κ λ ή μ η ς τὴν συνομιλίαν Θεοῦ καὶ Μωϋσέως, ἀπαντᾷ εἰς τὴν αἴτησιν τοῦ τελευταίου «ἐμφάνισόν μοι σεαυτόν» διὰ λόγων τοῦ Φ ί λ ω ν ο ς (β). Ὁ Θε-

---

(α) «Λείπεται δὴ τὸ ,κατ' εἰκόνα' τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς λεγομένῳ ἔσω ἀνθρώπῳ καὶ ἀνακαινουμένῳ καὶ πεφυκότι γ ί ν ε σ θ α ι κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος νοεῖσθαι (τὸ ,κατ' εἰκόνα'), ὅτε γίνεταί τις τέλειος, ὡς ὁ πατὴρ ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστι καὶ ἀκούει ὅτι ,ἅγιοι ἔσεσθαι, ὅτι ἐγὼ ἅγιος κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν' καὶ μανθάνων τὸ ,μιμηταὶ τοῦ Θεοῦ γίνεσθε' ἀναλαμβάνει εἰς τὴν ἑαυτοῦ ἐνάρετον ψυχὴν τοὺς χαρακτῆρας τοῦ Θεοῦ» [103].

(β) «'Ἐμφάνισόν μοι σεαυτόν» φησι καὶ εἰς τὸν γνόφον, οὗ ἦν ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ, εἰσελθεῖν βιάζεται, τουτέστιν εἰς τὰς ἀδύτους καὶ ἀειδεῖς περὶ τοῦ ὄντος ἐννοίας· οὐ γὰρ ἐν γνόφῳ ἢ τόπῳ ὁ Θεός, ἀλλ' ὑπεράνω καὶ τόπου καὶ χρόνου καὶ τῆς τῶν γεγονότων ἰδιότητος» [110α].

ός, τὸν ὁποῖον προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ διὰ τῆς νοήσεως ὁ ἄνθρωπος, εἶναί «τι ἐξαναχωροῦν ἀεὶ καὶ πόρρω ἀφιστάμενον τοῦ διώκοντος» [110β], ἀλλ' ἐνῷ, ὡς δημιουργός, ὑπερβάλλει τὸ ἔργον του, «ἡμεῖς . . . οὐ παυόμεθα σαρκικῶς νοοῦντες . . . καὶ ἀπὸ τῶν ἡμετέρων παθῶν ἀναγόμενοι . . ., οὕτως ἔχειν ἐπὶ τοῦ παντοκράτορος ὑπολαμβάνοντες» [110γ]. Ἀλλ' ὁ Θεὸς εἶναί τι «ἀσχημάτιστον [110δ], ἀναπόδεικτος» καί «οὐκ ἐπιστημονικός [110ε], ἤτοι «οὐδὲ ἐπιστήμῃ λαμβάνεται τῇ ἀποδεικτικῇ» [110στ], ἑπομένως εἶναι ἀσύλληπτος καί «ἀνωνόμαστος [110δ] — πῶς γὰρ ἂν εἴη ῥητόν, ὃ μήτε ἐστὶ μήτε διαφορὰ μήτε εἶδος μήτε ἄτομον μήτε ἀριθμός, ἀλλὰ μηδὲ σύμβεβηκός τι μηδὲ ᾧ συμβέβηκέν τι;» [110γ]. Ἐὰν νομίζωμεν, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὡς δύναται νὰ τὸν παραστήσῃ ἡ νόησις, «ἀθέως πλανώμεθα» [110ζ]. Ὅ,τι εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν καὶ νὰ λεχθῇ, ἀναφέρεται ἀναποφεύκτως εἰς τὰ πράγματα καὶ τὰς σχέσεις των καί, ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἄσχετον τοῦ Θεοῦ. «Τὰ γὰρ λεγόμενα ἢ ἐκ τῶν προσόντων αὐτοῖς ῥητά ἐστιν ἢ ἐκ τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως, οὐδὲν δὲ τούτων λαβεῖν οἷόν τε περὶ τοῦ Θεοῦ» [110η]. Ἡ κατάληψις τοῦ ἀκαταλήπτου εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ γνῶσις περὶ Θεοῦ (α).

Οἱ μετὰ τὸν Ὠ ρ ι γ έ ν η ν Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διεκήρυξαν ἀνεξαιρέτως τὸ «ἀκατάληπτον» τοῦ Θεοῦ, ὡρισμένοι δὲ ἐξ αὐτῶν, ὡς ὁ Ἐ φ ρ α ὶ μ ὁ Σύρος, ὁ Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς Νύσσης καὶ ὁ Ἰ ω ά ν ν η ς ὁ Χρυσόστομος, διεξήγαγον ἔντονον ἀγῶνα κατὰ πάσης διανοητικῆς διαπραγματεύσεως τοῦ Θείου, συγγράψαντες πρὸς τοῦτο ἐκτενῆ συγγράμματα. Ἐκτὸς τῶν τριῶν ἀνωτέρω Πατέρων, ἱεράρχαι, ὡς οἱ Ἀ θ α ν ά σ ι ο ς ὁ Μέγας, Β α σ ί λ ε ι ο ς ὁ Μέγας καὶ Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς ὁ Θεολόγος, διεκήρυξαν ἐπ' εὐκαιρίᾳ παρεμφερῆ γνώμην, ὑπερασπιζόμενοι ὡσαύτως τὴν ὑπερβαίνουσαν τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν ἑτερότητα τοῦ Θεοῦ.

Οὕτω, ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀ θ α ν α σ ί ο υ († 373) χαρακτηρίζεται ὁ Θεὸς ὡς «ὑπερέκεινα πάσης οὐσίας καὶ ἀνθρωπίνης ἐπινοίας ὑπάρχων» [111α] καὶ ἑπομένως ἀδιανόητος διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος, τὸ ὁποῖον ἀπηξιώθη τοιαύτης γνώσεως. «Ἀόρατος καὶ ἀκατάληπτός ἐστι τὴν φύσιν, ἐπέκεινα πάσης γεννητῆς οὐσίας ὑπάρχων καὶ διὰ τοῦτο ἔμελλε τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀτυχεῖν τῆς περὶ αὐτοῦ γνώσεως» [111β]. Εἰς τὸν Μέγαν Β α σ ί λ ε ι ο ν († 379) ἀπαντᾶται ἡ πρώτη σαφὴς ἔκφρασις χριστιανοῦ συγγραφέως τῆς ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Ν. Κ ο υ ζ ά ν ο υ λαμπρυνθείσης σ ο φ ῆ ς ἀ γ ν ο ί α ς (docta ignorantia). «Εἴδησις ἄρα τῆς θείας οὐσίας ἡ αἴσθησις αὐτοῦ τῆς ἀκαταληψίας» [112]. Διὰ τὸν Γ ρ η γ ό ρ ι ο ν τὸν Θεολόγον († 389/90) ὁ Θεὸς εἶναι ἐπίσης ἀκατάληπτος — «μὴ ληπτὸν εἶναι ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ τὸ θεῖον» [113α] —, ἡ γνῶσις τῆς φύσεώς του οὔτε εὑρέθη οὔτε θὰ εὑρεθῇ : «Θεόν, ὅτι ποτὲ μέν ἐστι τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν, οὔτε τις εὗρεν ἀνθρώπων πώποτε, οὔτε μὴν εὕρῃ» [113β], μόνη δὲ δυνατὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ αὐτοσυνείδησις τ ο ῦ Θεοῦ : «Θεός μέν ἐστι φῶς τὸ ἀκρότατον καὶ ἀπρόσιτον καὶ ἄρρητον, οὔτε νῷ καταληπτόν, οὔτε λόγῳ ῥητόν . . . αὐτὸ ἑαυτοῦ θεωρητικόν τε καὶ καταληπτικόν» [113γ]*.

(α) «Καίτοι φασί τινες τὸν σοφὸν ἄνθρωπον πεπεῖσθαι εἶναί τινα ἀκατάληπτα, ὡς καὶ περὶ τούτων ἔχει τινὰ κατάληψιν, καταλαμβάνοντος, ὅτι ἀκατάληπτα ἔσται τὰ ἀκατάληπτα» ([110θ]).

* «Θεὸν νοῆσαι μὲν χαλεπόν, φράσαι δὲ ἀδύνατον, ὥς τις τῶν παρ' Ἕλλησι θεολόγων ἐφιλοσόφησεν (πρβλ. Πλάτωνος «Τίμαιον» V, 28 C: Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν), οὐκ ἀτέχνως, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ. Ἀλλὰ φράσαι μὲν ἀδύνατον, ὡς ὁ ἐμὸς λόγος, νοῆσαι δὲ ἀδυνατώτερον» [113δ]. Οὕτω ὑπερθεματίζει ὁ Χριστιανὸς τὸν Ἐθνικόν.

Ἰδιαιτέρως ἔντονον ἀγῶνα κατὰ τῆς γνωστικῆς τάσεως διεξήγαγεν ὁ περίφημος <κλασσικὸς> τῆς πρωτοχριστιανικῆς Θεολογίας ὑμνογράφος καὶ συγγραφεὺς Ἐ φ ρ α ὶ μ ὁ Σύρος († 373), συγγράψας εἰδικὸν «Κατὰ ἐρευνητῶν» πολεμικὸν ἔργον *.

Ὁ Ἐ φ ρ α ὶ μ καταδικάζει τὴν παραγωγὴν τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ διὰ συλλογισμῶν καὶ συγκρίσεων μεταξὺ τῶν ὄντων, διότι «ἄμετρον χάος» χαίνει μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς φύσεως τοῦ Δημιουργοῦ [114α]. Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ὡς πρωτουργοῦ τοῦ κόσμου, δὲν ὑπόκειται εἰς λογικὸν ἔλεγχον, διό «ὅστις νομίζῃ, ὅτι ἡ αἰωνία ἐκείνη φύσις δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὰ ὑπ' αὐτῆς κατασκευασθέντα, μεγάλως πλανᾶται» [114β]. Τὸν Θεὸν δὲν δύναται νὰ θίξῃ οὔτε ὁ ἁπλοῦς οὔτε ὁ ὀξύτατος νοῦς, διότι ἡ ἐκθαμβωτικὴ φύσις του τὸν καθιστᾷ ἀπρόσιτον πρὸς πᾶσαν αἴσθησιν καὶ νόησιν [114γ]. Ὁ Ἐ φ ρ α ὶ μ δὲν φείδεται τῆς περιγραφῆς φοβερῶν συνεπειῶν δι' ὅσους ἐπιμένουν νὰ ἐξερευνοῦν τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ : «Ὅστις τολμᾷ νὰ διερευνήσῃ τὰ ὕψη του, κρημνίζεται καὶ συντρίβεται αἰσχρῶς καὶ ὅστις προσπαθεῖ νὰ διεισδύσῃ εἰς τὰ βάθη του βυθίζεται καὶ ἀφανίζεται. Τὸν ὑπερφίαλον ἀνιχνευτὴν θλιβερὸς θάνατος ἀναρπάζει καὶ τὸν περίεργον δύτην καταβροχθίζει τὸ πέλαγος» [114δ]. Οὕτω, ἐναπομένει μόνον θαυμασμὸς πρὸ τοῦ κάλλους τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἀπόστασις πρὸ πάσης ἐρεύνης τοῦ κτίστου [114ε], «τοῦ ὁποίου ἡ φύσις ὑπερβάλλει τὴν ἀντιληπτικὴν δύναμιν» [114δ] καὶ ἐνώπιόν του ταπεινὴ ὁμολογία ἀδυναμίας πρὸς σύλληψιν τοῦ μεγαλείου του : «Περιωρισμένη εἶναι ἡ ἱκανότης τοῦ νοῦ μας, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ σὲ συλλάβῃ καὶ ἡ διανοητικὴ δύναμις, ἡ ὁποία διέρχεται καὶ ἐπισκοπεῖ τὰ πάντα, σὲ ὅμως ἀδυνατεῖ νὰ ἐρευνήσῃ καὶ ἐκφράσῃ, ὡς ἐμφανίζεσαι εἰς τοὺς ἐπουρανίους καὶ ὑποχθονίους. Οἱανδήποτε ὁδὸν καὶ ἂν πορευθῇ τις, εἶναι ἀδύνατον νὰ σὲ διασκοπήσῃ» [114στ].

Μετ' ἐπιμονῆς καὶ ἐμφαντικῶν ῥητορισμῶν ὑπεραμύνεται ἑνὸς ἀσπίλου Θεοῦ ὁ Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς Νύσσης († 394). Ἡ Θεολογία τοῦ Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ, πρόδρομος τῶν ἔργων τοῦ Δ ι ο ν υ σ ί ο υ τοῦ ψευδο-Ἀρεοπαγίτου, προσπαθεῖ νὰ θεμελιωθῇ εἰς τὴν Γραφήν, ὡς ἀποκλειστικὴ ἑρμηνεία της, παραιτουμένη ἐπιδεικτικῶς τῆς προσωπικῆς γνώμης. Ἐν τούτοις, οὐδεὶς δύναται σήμερον ν' ἀρνηθῇ, ὅτι, ἐκτὸς τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου ἑρμηνείας, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐχρησιμοποίησαν τόσον ὁ Φ ί λ ω ν, ὅσον καὶ ὁ Ὠ ρ ι γ έ ν η ς, ἡ ὑφὴ καὶ διάρθρωσις τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου του προσδιορίζεται ὑπὸ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ἂν καὶ οὐδαμοῦ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα ἑνὸς Ἰουδαίου Φ ί λ ω ν ο ς, ἢ ἑνὸς Ἐθνικοῦ Π λ ω τ ί ν ο υ 2*. Εἰς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἔγραφεν ὁ Νύσσης, ὁ Ἀρεοπαγιτικὸς κύκλος δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη, ὥστε εἶναι πιθανὴ ἡ εἰκασία, ὅτι ὁ ἱεράρχης εἶχεν ἄμεσον γνῶσιν τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας.

---

* Λατινικὴ μετάφρασις τοῦ συριακοῦ ἔργου εὑρίσκεται εἰς τὴν βατικανικὴν ἔκδοσιν τῶν ἁπάντων τοῦ Ἐ φ ρ α ί μ, ἐκ τῆς ὁποίας τὰ παρατιθέμενα χωρία.

2* Μεταξὺ τῶν ποικίλων ἀπόψεων, τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν καταγωγὴν τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας, ἐξεφράσθη ἐσχάτως ἡ γνώμη, ὅτι γενάρχης της ὑπῆρξεν ὁ Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς Νύσσης. Τὸ ὅτι ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία «ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης» [115] μαρτυρεῖ ἔλλειψιν γνώσεως καὶ τῶν κειμένων καὶ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ 1895 διεπίστωνεν ὡς πηγὰς τῆς περὶ Θεοῦ ἰδέας τοῦ Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ τὸν Φ ί λ ω ν α καὶ Π λ ω τ ῖ ν ο ν [116]. Οὔτε ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως δύναται ὁ Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς νὰ θεωρηθῇ ἀρχὴ τῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας, διότι ἤδη ὁ Ὠ ρ ι γ έ ν η ς († 254) καὶ μετ' αὐτὸν οἱ Ἀ θ α ν ά σ ι ο ς († 373), Β α σ ί λ ε ι ο ς († 379) καὶ Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς

Ὁπωσδήποτε, ὁ Γρηγόριος ἐπιδιώκει νὰ παραμείνῃ πιστὸς εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν. «Ἀπαγορεύει γὰρ ἐν πρώτοις ὁ θεῖος λόγος πρὸς μηδὲν τῶν γιγνωσκομένων ὁμοιοῦσθαι παρὰ τῶν ἀνθρώπων τὸ Θεῖον· ὡς παντὸς νοήματος κατά τινα περιληπτικὴν φαντασίαν, ἐν περινοίᾳ τινὶ καὶ στοχασμῷ τῆς φύσεως γινομένου, εἴδωλον Θεοῦ πλάσσοντος καὶ οὐ Θεὸν καταγγέλλοντος» [117]. Ἡ λατρεία ἑνὸς ἐπακριβῶς νοητοῦ Θεοῦ βασίζεται εἰς τὴν ἄγνοιαν, περὶ τῆς ὁποίας ὡμίλησεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν Σαμαρεῖτιν*, διότι ὁ Θεὸς εἶναι ἀπροσδιόριστος: «Οὐδὲν γὰρ ἐν περιγραφῇ νοούμενον, Θεῖόν ἐστιν. Προσκυνεῖτε ὃ οὐκ οἴδατε, ὡς Θεῷ μὲν λατρεύοντες, ἀγνοοῦντες δέ, ὅτι πάσης τῆς ἐξ ὀνομάτων σημασίας καὶ περιλήψεως ὑπερπίπτει τοῦ Θείου τὸ ἀόριστον» [118]. Ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀκαταληψίας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ <κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν> πλάσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία προβάλλεται ὡς θεμελιῶδες ἐπιχείρημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ὡς ὁμοίου πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὑπὸ τῆς Φυσικῆς Θεολογίας. «Ἐπειδὴ ἓν τῶν περὶ τὴν θείαν φύσιν θεωρουμένων ἐστὶ τὸ ἀκατάληπτον τῆς οὐσίας, ἀνάγκη πᾶσα καὶ ἐν τούτῳ τὴν εἰκόνα πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἔχειν τὴν μίμησιν. Εἰ γὰρ ἡ μὲν τῆς εἰκόνος φύσις κατελαμβάνετο, τὸ δὲ πρωτότυπον ὑπὲρ κατάληψιν ἦν, ἡ ἐναντιότης τῶν ἐπιθεωρουμένων τὸ διημαρτημένον τῆς εἰκόνος διήλεγχεν. Ἐπειδὴ δὲ διαφεύγει τὴν γνῶσιν ἡ κατὰ τὸν νοῦν τὸν ἡμέτερον φύσις, ὅς ἐστι κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος, ἀκριβῆ πρὸς τὸ ὑπερκείμενον ἔχει τὴν ὁμοιότητα, τῷ καθ' ἑαυτὸν ἀγνώστῳ χαρακτηρίζων τὴν ἀκατάληπτον φύσιν» [119] (α). Τὸ ἀδιερεύνητον καὶ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ δηλοῖ σαφῶς ἡ περικοπὴ ΙΑ', 33 (β) τῆς «Πρὸς Ρωμαίους» ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου: «Ταῦτα τοίνυν μαθόντες ὑπὸ τοῦ Παύλου, θαρροῦντες ἀποφαινόμεθα, ὅτι οὐ μόνον τὰ κρίματα τοῦ Θεοῦ τῆς τῶν ἐρευνᾶν ἐπιχειρούντων δυνάμεώς ἐστιν ὑψηλότερα, ἀλλὰ καὶ τῆς γνώσεως αἱ ὁδοί, μέχρι τοῦ νῦν ἀτριβεῖς τε καὶ ἐνεπίβατοι μένουσιν. Τοῦτο γὰρ ἡγούμεθα τὸν Ἀπόστολον σημᾶναι βουλόμενον, ἀνεξιχνιάστους εἰπεῖν τὰς ὁδούς, αἳ πρὸς τὸ ἀκατάληπτον προφέρουσι, δεικνύοντα διὰ τῆς λέξεως, ὅτι ἀνεπίβατός ἐστι λογισμοῖς ἀνθρωπίνοις ἡ γνῶσις ἐκείνη, καὶ οὔπω τις ἐπέστησεν αὐτοῦ τὴν διάνοιαν τῇ τοιαύτῃ τοῦ λόγου πορείᾳ, οὔτε τι ἴχνος οὔτε σημεῖον καταληπτικῆς ἐφόδου τοῖς ἀλήπτοις ἐσημήνατο» [121] (γ).

Τὸ «Θεῖον» λοιπόν, κατὰ τὸν Γρηγόριον, ὡς «ἀειδὲς πάντη καὶ ἀσχημάτιστον» [123α], εἶναι ἀδύνατον διὰ συγκρίσεως πρὸς τὰ δημιουργήματα νὰ δηλωθῇ, διότι «ὑπόδειγμα τοῦ ζητουμένου ἐν τοῖς οὖσιν οὐκ ἔστιν οὐδέν» [123β], εἶναι ἑπομένως «πάσης γνώσεως καὶ καταλήψεως ἀνώτερον» [124]. Ἐὰν τὸ κτίσμα μᾶς ἀνάγῃ εἰς τὸν Κτίστην

ὁ Ναζιανζηνὸς († 389/90) ἐθεμελίωσαν τὴν μετέπειτα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ ἰδίως διὰ τοῦ ψευδο-Ἀρεοπαγίτου Διονυσίου κορυφωθεῖσαν Ἀποφατικὴν Θεολογίαν. Ἐν πάσει περιπτώσει ὁ Νύσσης μετὰ τοῦ Διονυσίου ἀνήκουν εἰς τοὺς συστηματικοὺς τῆς Θεολογικῆς Ἀποφάσεως, κατέχοντες εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν τὴν θέσιν τῶν Πλωτίνου καὶ Πρόκλου εἰς τὴν φιλοσοφικὴν παράδοσιν τοῦ Ἀποφατικοῦ συστήματος.

* Ἰω. Δ, 22.

(α) «Εἰ βούλει γνῶναι Θεόν, προλαβὼν γνῶθι σεαυτόν· ἐκ τῆς σεαυτοῦ συνθέσεως, ἐκ τῆς σεαυτοῦ κατασκευῆς . . . ἐκ τῶν ἐντὸς σεαυτοῦ. Εἴσιθι ὑποδεὶς ἐν σεαυτῷ, διάβλεψον ὡς ἐν ἐσόπτρῳ τινὶ τῇ ψυχῇ σεαυτοῦ, διάκρινον τὴν ταύτης κατασκευὴν καὶ ὄψει σεαυτὸν κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ τυγχάνοντα. Ἀνώνυμός σου καὶ ἄγνωστος ἡ νοερὰ καὶ ἀθάνατος τῆς ψυχῆς οὐσία κατ' εἰκόνα τυπικὴν τοῦ ἀνωνύμου καὶ ἀγνωρίστου καὶ ἀθανάτου Θεοῦ καθέστηκεν . . . Πᾶσα δὲ ἡ περὶ αὐτὸν ἀκαταληψία καὶ ἀσάφεια καὶ ἀδηλία οὐδὲν ἕτερον αἰνίττεται εἰμὴ τὸ κυρίως καὶ ἀληθῶς εἰκόνα αὐτὴν εἶναι τοῦ ἀκαταλήπτου Θεοῦ» [120].

(β) «Ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ».

(γ) «Διὸ καὶ ἀνεξιχνιάστους τὰς ὁδοὺς αὐτοῦ ὁ μέγας ὀνομάζει Ἀπόστολος, σημαίνων διὰ τοῦ λόγου τὸ ἀνεπίβατον εἶναι λογισμοῖς τὴν ὁδὸν ἐκείνην, ἣ πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς θείας οὐσίας ἄγει» [122].

τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ φύσις τοῦ δημιουργοῦ καθορᾶται εἰς τὸ δημιούργημά του, ἀλλὰ μαρτυρεῖ μόνον τὴν εἰς τὸ ἔργον ἔκδηλον τεχνικὴν ἱκανότητα τοῦ τεχνίτου καὶ οὐδὲν πέραν αὐτῆς : «Καθάπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων δημιουργημάτων ὁρᾶται τρόπον τινὰ τῇ διανοίᾳ ὁ δημουργὸς τοῦ προκειμένου κατασκευάσματος, τὴν τέχνην τῷ ἔργῳ ἐναποθέμενος. Ὁρᾶται δὲ οὐχ ἡ φύσις τοῦ τεχνητεύσαντος, ἀλλὰ μόνον ἡ τεχνικὴ ἐπιστήμη, ἣν ὁ τεχνίτης τῇ κατασκευῇ ἐναπέθετο» [125]. Ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ, ἀναιροῦσα τὰ κοσμικὰ καὶ λογικὰ κατηγορήματα, «ὑπὸ οὐδενὸς περιέχεται ὅρου, οὐδὲν γάρ ἐστι περὶ αὐτὴν θεωρούμενον, οὐ χρόνος, οὐ τόπος, οὐ χρῶμα, οὐ σχῆμα, οὐκ εἶδος, οὐκ ὄγκος, οὐ πηλικότης, οὐ διάστημα, οὐδὲ ἄλλο τι τῶν περιγραπτικῶν ὄνομα ἢ πρᾶγμα ἢ νόημα» [126] καὶ εἶναι κατ' οὐσίαν ἀδιανόητος ὡς ὑπερβάλλουσα τὴν δύναμιν τῆς σκέψεως ἀπολύτως. «Ἡ θεία φύσις αὐτὴ καθ' αὑτήν, ὅ,τι ποτὲ κατ' οὐσίαν ἐστί, πάσης ὑπέρκειται καταληπτικῆς ἐπινοίας, ἀπρόσιτος καὶ ἀπροσπέλαστος οὖσα ταῖς στοχαστικαῖς ἐπινοίαις καὶ οὔπω τις ἀνθρώποις πρὸς τὴν τῶν ἐκπλήκτων κατανόησιν ἐξευρήσεται δύναμις» [127]. Ἡ μόνη χαρακτηρίζουσα ἰδιότης τήν «ὑπερέκεινα πάσης γνώσεώς τε καὶ καταλήψεως» [128] Θεότητα εἶναι ἡ ἔλλειψις χαρακτηριστικῆς [129] ἰδιότητος: «Ἴδιον γνώρισμα τῆς θείας φύσεώς ἐστι τὸ παντὸς ὑπερκεῖσθαι γνωρίσματος. Τοῦτο γὰρ αὐτῆς ἰδιαίτατον γνώρισμα, τὸ παντὸς χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος ὑψηλοτέραν αὐτῆς εἶναι τὴν φύσιν» [130α] (α). Ὅθεν, τόν «οὔτε ὀνόματι, οὔτε διανοήματι, οὔτε τινὶ ἄλλῃ καταληπτικῇ ἐπινοίᾳ περιληφθῆναι δυνάμενον, οὐ μόνον ἀνθρωπίνης, ἀλλὰ καὶ ἀγγελικῆς καὶ πάσης ὑπερκοσμίου καταλήψεως ὑψηλότερον μένοντα, ἄφραστόν τε καὶ ἀνεκφώνητον καὶ πάσης τῆς διὰ λόγων σημασίας ἀνώτερον» [130β] μόνον διὰ τῆς σιωπῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξυμνήσῃ τις, συμφώνως πρὸς τὸν Ἐκκλησιαστήν [131] : «Ἐν τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις, ὅταν μὲν περὶ τῆς οὐσίας ἡ ζήτησις ᾖ, καιρὸς τοῦ σιγᾶν» [132] (β). Σιωπὴν ἐπίσης ὑποδηλοῖ ἡ ἔλλειψις ἀπαντήσεως τοῦ δι' ὀνομάτων καλουμένου Θεοῦ εἰς τὰ «Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων» [134]. «Ἐκάλουν αὐτὸν ἐξ ὀνόματος, ὧν ἦν μοι δυνατὸν ἐξευρεῖν ἐπὶ τοῦ ἀκατανομάστου ὀνόματος. Ἀλλ' οὐκ ἦν ὀνόματος ἔμφασις ἡ καθικνουμένη τοῦ ζητουμένου. Πῶς γὰρ ὁ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα ὢν διὰ τῆς ὀνομαστικῆς κλήσεως ἐξευρεθείη; Οὗ χάριν φησίν, ὅτι ἐκάλεσα αὐτὸν καὶ οὐχ ὑπήκουσέ μου» [135]. Διὰ τοῦτο ἡ ὁμολογία τῆς ἀμαθείας ἐκφράζει τιμίαν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνεπαρκείας τῆς διανοίας πρὸ τοῦ ὑπερδιανοητοῦ Θεοῦ : «εἰ δέ τις ἀπαιτοίη τῆς θείας οὐσίας ἑρμηνείαν τινὰ καὶ ὑπογραφὴν καὶ ἐξήγησιν, ἀμαθεῖς εἶναι τῆς τοιαύτης σοφίας οὐκ ἀρνησόμεθα . . , ὅτι οὐκ ἔστι τὸ ἀόριστον κατὰ φύσιν ἐπινοίᾳ τινὶ ῥημάτων διαληφθῆναι» [136], ἡ δὲ ὑψίστη γνῶσις τοῦ νοῦ περὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἀγνοίας του : «Προϊὼν δὲ ὁ νοῦς καὶ διὰ μείζονος ἀεὶ καὶ τελειοτέρας προσοχῆς ἐν περινοίᾳ γινόμενος τῆς ὄντως κατανοήσεως, ὅσῳ προσεγγίζει μᾶλλον τῇ θεωρίᾳ, τοσούτῳ πλέον ὁρᾷ τὸ τῆς θείας φύσεως ἀθεώρητον . . , ἕως ἂν διαδυῇ τῇ πολυπραγμοσύνῃ τῆς διανοίας πρὸς τὸ ἀθέατόν τε καὶ ἀκατάληπτον κἀκεῖ τὸν Θεὸν ἴδῃ. Ἐν τούτῳ γὰρ ἡ ἀληθής ἐστιν εἴδησις τοῦ ζητουμένου, τὸ ἐν τούτῳ τὸ ἰδεῖν, ἐν τῷ μὴ ἰδεῖν . . . τότε γνῶναι ὅτι ἐκεῖνό ἐστι τῇ φύσει τὸ θεῖον ὃ πάσης γνώσεώς τε καὶ καταλήψεώς ἐστιν ἀνώτερον» [137]. Ἐναπόκειται νὰ προσκυνοῦν οἱ πιστοί, «ὁμολογοῦντες ἐλάττους εἶναι τῶν ὑπερβαινόντων τὴν γνῶσιν», αὐτό, τὸ ὁποῖον πλέον γιγνώσκουν : Τὸν ἀκατάληπτον Θεόν : «Προσκυνεῖν φαμεν ἀληθῶς ὅπερ οἴδαμεν. Οἴδαμεν δὲ τὸ ὕψος τῆς δόξης τοῦ προσκυνουμένου, αὐτῷ τῷ μὴ δύνασθαι τοῖς λογισμοῖς καταλαβεῖν» [138].

Παρομοίως πρὸς τὸν Γρηγόριον Νύσσης σκέπτεται ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος († 407), ὁ ὁποῖος, ὡς ὁ Ἐφραὶμ καὶ εἰδικὸν ἔργον «Περὶ Ἀκαταλήπτου» συνέγραψεν.

(α) «Ἓν ὄνομα γνωστικὸν τῆς ἰδίας ἔχοντα φύσεως, τὸ μόνον αὐτὸν ὑπὲρ πᾶν εἶναι ὄνομα» [130β].

(β) «Ἐπεὶ οὖν κρεῖττόν ἐστι καὶ ὑψηλότερον τῆς ὀνομαστικῆς σημασίας τὸ Θεῖον, σιωπῇ τιμᾶν τὰ ὑπὲρ λόγον τε καὶ διάνοιαν μεμαθήκαμεν» [133].

Ὁ Χρυσόστομος, ὡς σύγχρονος γνωσεολόγος, ὑποδεικνύει ἀρχικῶς τὸ ἀδιανόητον τῆς ὑφῆς — τὸ «ὑπερδιανοητόν», ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Nicolai Hartmann—τῶν ἀμέσων ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας *, διὰ νὰ καταδείξῃ κατὰ μείζονα λόγον τὴν ὑπέρλογον φύσιν τοῦ Θεοῦ. «Ταῦτα, ἅπερ βλέπομεν καθ' ἑκάστην.. ἀγνοοῦμεν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ πολυπραγμονοῦμεν;»139α (α). Χαρακτηρίζων τὸν Θεὸν ὁ Χρυσόστομος ὡς «διεστηκὸς καὶ πάντων ἀνακεχωρηκός», προσπαθεῖ νὰ καταδείξῃ τό «ἄπειρον ἐκεῖνο μέγεθος», ὡς πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν μόνον νὰ γνωσθῇ, «ὅτι ἐστί, τὸ δὲ τὴν οὐσίαν» παραμένει ἄγνωστον. Πρὸς ἁπλοῦν συμβολισμὸν τοῦ «μεγέθους» αὐτοῦ ἀδυνατεῖ νὰ ἐξεύρῃ καταλλήλους λέξεις, ἀλλ' «ἐπειδὴ οὐκ ἔστιν ἑτέρως φθέγγεσθαι», καταφεύγει ἀναγκαστικῶς «τοῖς ἐγχωροῦσι ῥήμασιν» 140, τελικῶς ὅμως συμβουλεύει τὴν παραίτησιν πάσης πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ ἐπιμονῆς, διότι «ὑβρίζει τὴν οὐσίαν αὐτοῦ» ὁ «περιεργαζόμενος» 141α, τοῦτο δὲ εἶναι ἴδιον τῶν αἱρετικῶν : «Διὸ παρακινῶ φεύγειν αὐτῶν τὴν μανίαν. μανίας γὰρ ἐσχάτης φιλονικεῖν εἰδέναι τί τὴν οὐσίαν ἐστὶν ὁ Θεός» 141β. Χαρακτηριστικὸς τῆς σκέψεως καὶ ἐκφραστικῆς δυνάμεως τοῦ Ἰωάννου εἶναι ὁ ἑπόμενος ῥητορικὸς χείμαρρος, διὰ τοῦ ὁποίου αἴρεται ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀγγέλων καὶ πάσης ἄλλης δημιουργηθείσης φύσεως : «Καλῶμεν τοίνυν αὐτὸν τὸν ἀνέκφραστον, τὸν ἀπερινόητον Θεόν, τὸν ἀόρατον, τὸν ἀκατάληπτον, τὸν νικῶντα γλώττης δύναμιν ἀνθρωπίνης, τὸν ὑπερβαίνοντα θνητῆς διανοίας κατάληψιν, τὸν ἀνεξιχνίαστον ἀγγέλοις, τὸν ἀθέατον Σεραφίμ, τὸν ἀκατανόητον Χερουβίμ, τὸν ἀόρατον ἀρχαῖς, ἐξουσίαις, δυνάμεσι καὶ ἁπλῶς πάσῃ κτίσει . . . Καὶ οἶδα μὲν ὅτι ἀλαζονείαν καταγνώσονται τοῦ λόγου, ὅτι καὶ ταῖς ἀνωτέρω δυνάμεσιν ἀκατάληπτον αὐτὸν εἶπον εἶναι· ἐγὼ δὲ διὰ τοῦτο πολλὴν αὐτῶν καταγνώσομαι μανίαν καὶ ἀπόνοιαν· ἀλαζονεία γὰρ οὐ τὸ λέγειν, ὅτι τῆς τῶν γεννητῶν ἁπάντων καταλήψεως ἀνώτερός ἐστιν ὁ δημιουργός, ἀλλὰ τὸ λέγειν, ὅτι τὸν ταῖς ἄνω δυνάμεσιν ἀκατάληπτον δυνατὸν αὐτοῖς τοῖς χαμαὶ ἐρχομένοις καὶ τοσοῦτον ἐκείνων ἀφεστηκόσι, τῇ τῶν οἰκείων λογισμῶν ἀσθενείᾳ περιγράψαι καὶ περιλαβεῖν» 141γ.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, ὡς μόνη γνῶσις ἐν σχέσει πρὸς τὸν Θεόν, προκύπτει καὶ διὰ τὸν Χρυσόστομον ἡ συνείδησις τῆς ἀγνοίας καὶ ἡ κατανόησις τοῦ Ἀκαταλήπτου (β) 2*.

Ἡ θεολογικὴ αὐτὴ διαλεκτικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ φιλοσοφοῦντος Χριστιανισμοῦ συρρέει εἰς τὴν «Ἔκδοσιν τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως» τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ († 750), ἔνθα μορφοῦται εἰς σύστημα.

«Τὸ Θεῖον», ὡς «ὑπερούσιον» 144α, εἶναι ἀόριστον καὶ ἀδιάγνωστον, «αὐτὸ δὲ μόνον ἑαυτοῦ θεωρητικόν» 144β. Τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ «ἀγνοοῦμεν καὶ λέγειν οὐ δυνάμεθα» 144γ, ὅταν δὲ προσπαθῶμεν νὰ τὴν ἐντάξωμεν εἰς γνωστικοὺς τύπους, «τὰ καθ' ἡμᾶς ἀναγκαζόμεθα, ἐπὶ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς λέγειν» 144δ, διότι ὁ Θεός, «ὥσπερ οὐ τῆς οὐσίας αὐτοῦ μετέδωκεν, οὕτως οὐδὲ τῆς γνώσεως τῆς οὐσίας αὐτοῦ» 144ε. Διὰ τοῦτο ἡ καταφατικὴ ἀπόδοσις κοσμικῶν ἰδιοτήτων εἰς τὸν Θεὸν εἶναι ψευδής, «οἰκειότερον» δὲ ὀφείλει ἡ Θεολογία «ἐκ τῆς πάντων ἀφαιρέσεως ποιεῖσθαι τὸν λόγον» 144στ. Οὕτω καὶ διὰ

---

* Πρβλ. κατωτέρω παράθεσιν 330.

(α) Πρβλ. : «Ἄνθρωπος ὢν Θεὸν πολυπραγμονεῖς; Ἀρκεῖ γὰρ τὰ ὀνόματα ψιλὰ τῆς ἀνοίας δεῖξαι τὴν ὑπερβολήν, ἄνθρωπος γῆ καὶ σποδὸς ὑπάρχων . . . σκιὰ καὶ καπνὸς καὶ ματαιότης καὶ εἴ τι τούτων ἀδρανέστερον καὶ ἀτελέστερον» 139β.

(β) «Ἔστι γὰρ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ γνῶσιν καὶ ἐν γνώσει ἄγνοιαν εἶναι. Τί δὲ ἐπὶ Θεοῦ; Ἐὰν εἴπῃ τις . . . ἀκατάληπτον αὐτόν, ἕτερος δὲ καταληπτόν· ἆρ' οὐχ οὗτός μέν ἐστιν ὁ ἀγνοῶν, ἐκεῖνος δὲ ὁ εἰδώς;» 142.

2* Καὶ διὰ τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων († 144) ἡ συνείδησις τοῦ «ἀκαταλήπτου», ὡς εὐγνώμων ὁμολογία ἀμαθείας, εἶναι τὸ συμπέρασμα τῆς ὅλης περὶ Θεοῦ ἐρεύ-

τὸν συστηματικὸν τῆς πρώτης Χριστιανικῆς Θεολογίας Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ὁ Θεὸς εἶναι ἀνώνυμος — «ἀγνοοῦντες οὖν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, τῆς οὐσίας αὐτοῦ μὴ ἐκζητήσωμεν ὄνομα· δηλωτικὰ γὰρ τῶν πραγμάτων ἐστὶ τὰ ὀνόματα» [144α] — «ἄρρητος [144ζ], ἀπερινόητος [144δ], ἄγνωστος» [144η] καὶ μόνον ὡς ἀκατάληπτος καταληπτός. «Ἄπειρον οὖν τὸ θεῖον καὶ ἀκατάληπτον καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ ἀκαταληψία» [144στ].

Ὁ κατ' ἐξοχὴν ὅμως νεοπλατωνικὸς μεταξὺ τῶν Πατέρων τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων εἶναι ὁ φερόμενος ὡς Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὁ ὁποῖος δὲν ἐκαλλιέργησεν ἁπλῶς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν ἐντὸς τοῦ κλίματος τῆς νεοπλατωνικῆς Μεταφυσικῆς, ἀλλ' ἐπεδίωξε νὰ μεταμορφώσῃ χριστιανικῶς τὸν Νεοπλατωνισμὸν καὶ νὰ τὸν κάνῃ ἀρεστὸν εἰς τοὺς κατὰ τῶν, ὡς εἰδωλολατρῶν θεωρουμένων, Ἑλλήνων ἐχθρικῶς τότε διακειμένους πιστούς. Ὁ Διονύσιος ἠθέλησε νὰ συγχωνεύσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν εἰς μίαν ὑψηλοτέραν ἑνότητα, τελικῶς ὅμως κατεσκεύασεν ἓν μεῖγμα, τὸ ὁποῖον οὔτε ὡς ὀρθόδοξος χριστιανικὴ διδασκαλία δύναται νὰ θεωρηθῇ οὔτε ὡς ἀμιγὴς νεοπλατωνισμός. Ὁπωσδήποτε, ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰ ἔργα του εἶναι μικρότερος τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ νεοπλατωνίζοντος χριστιανισμοῦ καὶ οὐχὶ περὶ χριστιανίζοντος νεοπλατωνισμοῦ, ὡς πολλάκις ὑποστηρίζεται [145].

Κύριος ἐγγυητὴς τοῦ Διονυσίου εἶναι ὁ Πρόκλος καὶ οὐχὶ ὁ Πλάτων, ὡς παλαιότερον ἐπιστεύετο [α]. Ἐὰν διὰ τὴν ἄμεσον γνῶσιν τῶν κειμένων τοῦ Πλωτίνου ἐκφράζωνται ἀμφιβολίαι [147], οὐδεὶς δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ, ὅτι ὁ Διονύσιος ὑπῆρξεν εὐμαθὴς μαθητὴς τοῦ Πρόκλου, ὁ ὁποῖος καὶ τοῦ ἐπέβαλε τὰ θέματα καὶ τὰς ἰδέας τῆς φιλοσοφίας του, ὥστε ἐνίοτε δυσνόητα χωρία τοῦ ἔργου του νὰ ἑρμηνεύωνται μόνον ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰ τοῦ προτύπου του «πλατωνικοῦ Διαδόχου», ἄνευ τοῦ ὁποίου ὁ ὅλος <Ἀρεοπαγιτικὸς> κύκλος εἶναι «ἀδιανόητος» [148]. Ἐν τούτοις, ἡ διαπραγμάτευσις τῶν θεμάτων καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἰδεῶν τοῦ διδασκάλου δὲν περιορίζεται εἰς κατὰ λέξιν μόνον ἀντιγραφήν [149], ἀλλὰ δεικνύει ἀσυνήθη ἱκανότητα ἀναπαραγωγῆς, ἀναπτύξεως καὶ συχνάκις μεταμορφώσεως τοῦ δανείου *. Διὰ τοῦτο, ἂν καὶ ὁ Διονύσιος οὐδέποτε ἀπηλλάγη τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Πρόκλου, διὰ τὴν ἀσυνήθως ἐναργῆ γλωσσοπλαστικὴν ἱκανότητα, τὴν νεοπλατωνικὴν μεταμφίεσιν βιβλικῶν χωρίων, τὴν προσπάθειαν συγχωνεύσεως τῶν ἐχθρικῶς διακειμένων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστια-

---

νης, «λέγομεν γὰρ οὐχ ὅσα δεῖ περὶ Θεοῦ (μόνῳ γὰρ αὐτῷ ταῦτα γνώριμα), ἀλλ' ὅσα κεχώρηκεν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις . . . Οὐ γὰρ τὸ τί ἐστι Θεὸς ἐξηγούμεθα, ἀλλ' ὅτι τὸ ἀκριβὲς περὶ αὐτοῦ οὐκ οἴδαμεν μετ' εὐγνωμοσύνης ὁμολογοῦμεν» [143].

α. «Divinus Plato in Parmenide, tali modo in Deum conatus es viam pandere, quem adeo divinus Dionysius imitatus est»: Νικ. Κουζᾶνος [146].

* Τὴν σχέσιν τοῦ Διονυσίου πρὸς τὸν Πρόκλον δεικνύει ἡ κατω-

νισμοῦ, δὲν δύναταί τις εἰς τὴν πλέον ἀξιοπαρατήρητον θεολογικὴνφαντασίαν α του ν' ἀρνηθῇ τήν «ἀναγνώρισιν τῆς μεγαλοπρεπείας» [153]*.

Ὡς ἡ Θεότης τοῦ Πρόκλου, οὕτω καὶ ἡ τοῦ Διονυσίου εἶναι ἄγνωστος, ἐπέκεινα τῆς οὐσίας, ἀδιανόητος, ἄφατος καὶ ἀπροσδιόριστος: «Ἀγνοοῦμεν τὴν ὑπερούσιον αὐτῆς καὶ ἀνόητον καὶ ἄρρητον ἀοριστίαν» [154]. Ἐὰν ἐπιχειρήσωμεν νὰ διεισδύσωμεν εἰς «τὰς τῆς ὑπεραρρήτου καὶ ὑπεραγνώστου μονιμότητος κρυφίας καὶ ἀνεκφοιτήτους ὑπεριδρύσεις» [155], διὰ νὰ εὕρωμεν «τὴν ὑπεραρρήτως ἐξῃρημένην ὑπεράρχιον ἀκρότητα» [156], ἀντ' αὐτῆς «ἀλογίαν παντελῆ καὶ ἀνοησίαν εὑρήσομεν» [157]. Ὅθεν, ὀφείλομεν νὰ παραιτηθῶμεν παντὸς λόγου καὶ νοήματος, ἐκτὸς τῶν δια τῆς Ἱερᾶς Ἀποκαλύψεως παραδεδομένων: «Καθόλου τοιγαροῦν οὐ τολμητέον εἰπεῖν, οὔτε μὴν ἐννοῆσαί τι περὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ κρυφίας Θεότητος, παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα» [158]α, διότι πᾶσα σκέψις εἶναι ἀναφορὰ πρὸς μίαν οὐσίαν, ἀλλ' «ὑπέρκειται τῶν οὐσιῶν ἡ ὑπερούσιος ἀοριστία..., ἀλογία καὶ ἀνοησία καὶ ἀνωνομία, κατὰ μηδὲν τῶν ὄντων οὖσα..., ὡς πάσης

τέρω ἀντιπαράθεσις:

ΠΡΟΚΛΟΣ	ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
«Ὅτι οὔτε ὅλον, οὔτε μέρος, οὔτε ἀρχὴν ἔχον, οὔτε μέσην, οὔτε τελευτήν. Ὅτι οὐδὲν ἔχει πέρας· ὅτι ἀσχημάτιστον· ὅτι οὔτε ἐν ἄλλῳ ἐστίν, οὔτε κινεῖται οὔτε ταυτόν ἐστιν, οὔτε ἕτερον· ὅτι οὔτε ὅμοιον, οὔτε ἀνόμοιον· ὅτι οὔτε ἴσον, οὔτε μεῖζον, οὔτε ἔλαττον· ὅτι οὔτε πρεσβύτερον οὔτε νεώτερον· ὅτι γενέσεως οὐδαμῇ μετέχει, χρόνου μὴ μετέχον· ὅτι οὐδὲ τοῦ εἶναι μετέχει, ὅτι οὔτε ὀνομαστὸν οὔτε ῥητόν ἐστιν, ὅτι οὔτε δοξαστὸν οὔτε ἐπιστητόν ἐστι [150].	«Οὔτε σχῆμα οὔτε εἶδος οὔτε ποιότητα ἢ ποσότητα ἢ ὄγκον ἔχει... οὐδὲ ἀλλοίωσιν ἢ φθορὰν ἢ μερισμὸν ἢ στέρησιν ἢ ῥεῦσιν· οὔτε ἄλλο τι τῶν αἰσθητῶν οὔτε ἐστὶν οὔτε ἔχει [151]α. Οὔτε μέγεθος οὔτε σμικρότης, οὔτε ἰσότης οὔτε ἀνισότης, οὔτε ὁμοιότης ἢ ἀνομοιότης· οὔτε ἕστηκεν οὔτε κινεῖται, οὐδὲ οὐσία ἐστίν, οὔτε αἰὼν οὔτε χρόνος... οὐδέ τι τῶν ὄντων ἐστίν... οὐδὲ λόγος αὐτῆς ἐστιν, οὔτε νόημα οὔτε γνῶσις [151]β. Οὔτε αἴσθησις αὐτῆς, οὔτε φαντασία, οὔτε δόξα, οὔτε ὄνομα, οὔτε λόγος, οὔτε ἐπαφή, οὔτε ἐπιστήμη [151]γ.

α. Perhaps theological philosophic fantasy has never constructed anything more remarkable [152].

* Ποῖος ὑπῆρξεν ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης; Ὁπωσδήποτε, δι' ἱστορικοὺς καὶ φιλολογικοὺς λόγους ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ «ἐξ Ἀρείου Πάγου Παύλῳ τῷ θείῳ θείως ζωγρηθεὶς θηγόρος Διονύσιος» [161], κατὰ τὰς «Πράξεις τῶν Ἀποστόλων» [162] καὶ ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, «πρῶτος τῆς Ἀθηναίων παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν ἐγκεχείριστο» α [163]. Σπανίως ἀναφέρει ἡ Ἱστορία παρόμοιον παράδειγμα ἀνεξιχνιάστου ἀπάτης καὶ ἴσως εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωσις, καθ' ἣν ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας ὁ πλαστώνυμος συγγραφεὺς τῶν «Περὶ τῆς οὐρανίας» καὶ «Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας», «Περὶ θείων ὀνομάτων», «Περὶ Μυστικῆς Θεολογίας» συγγραμμάτων καθὼς καὶ δέκα «Ἐπιστολῶν» πρὸς διαφόρους παραλήπτας διαφεύγει τὴν ὅλην κριτικὴν ἔρευναν, θεωρούμενος ἄλλοτε ἄλλος, παλαιότερον ὡς ὁ Σεβῆρος Ἀντιοχείας [164], σήμερον ὡς ὁ Πέτρος Ναβαρνούγιος [165] καὶ φαίνεται, ὅτι εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ τῆς μυστηριώδους προσωπικότητός του «ἡ Σφὶγξ θέλει ν' ἀρνηθῇ αἰωνίως τὴν ἀπάντησιν» [166].

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου φερόμενα ἔργα προέκυψαν μεταξὺ τέλους τοῦ πέμπτου καὶ ἀρχῶν τοῦ ἕκτου αἰῶνος (terminus post quem: 462 — terminus ante quem: 528) [167] εἰς τὴν Συρίαν, ἥτις, πατρὶς ἑνὸς

οὐσίας ἐπέκεινα» [158β]. Συμπέρασμα καὶ ἐπιταγὴ ἑπομένως διὰ τοὺς θεολογοῦντας εἶναι ἡ διάγνωσις τοῦ ἀδιαγνώστου, ὡς μόνη γνῶσις καὶ φώτισις τοῦ «Θείου γνόφου» [159]. «Αὐτὸς δὲ ὑπὲρ νοῦν καὶ ὑπὲρ οὐσίαν ὑπεριδρυμένος, αὐτῷ τῷ καθόλου μὴ γιγνώσκεσθαι... γιγνώσκεται. Καὶ ἡ κατὰ τὸ κρεῖττον παντελὴς ἀγνωσία γνῶσίς ἐστι τοῦ ὑπὲρ πάντα τὰ γιγνωσκόμενα» [160].

Διὰ τοῦ Διονυσίου τοῦ ψευδο-Ἀρεοπαγίτου ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολῆς ἔφθασεν εἰς τὸ ὕψιστον σημεῖον της. Ἀλλ' ἡ ἀποφατικὴ αὐτὴ θεολογία, ἡ ὁποία τόσον ἰσχυρῶς δονεῖται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς ἀτελείας τῆς γνώσεως ἔναντι τοῦ ἀπολύτως ἑτέρου καὶ ἀκαταλήπτου Θεοῦ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν analogia entis θεοσοφίαν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, εἶναι τρόπον τινὰ <θετική>. Πηγάζει ἐκ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν Ἐπέκεινα καὶ ἐκφράζει τὴν ταπείνωσιν ἐνώπιόν του καὶ τὴν πίστιν της. Ὁ μηδενισμός, εἰς τὸν ὁποῖον κατέληξεν ἡ Δυτικὴ Θεολογία τῶν ἀρνήσεων, εἶναι ἐνταῦθα ἄγνωστος. Τὸ «ἀκατάληπτον» τῆς Ἀνατολικῆς Θεολογίας ὁδηγεῖ εἰς προσκύνησιν, παρακινεῖ εἰς

ψευδο-Κλήμεντος καὶ ψευδο-Ἰγνατίου, δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ γενέτειρα τοῦ ψευδο-Διονυσίου [168] καί, ἐκληφθέντα ὡς ἔργα τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, περιεβλήθησαν τὸν σεβασμὸν ἁγίων γραφῶν. Ἡ μετάφρασίς των εἰς τὴν Λατινικὴν ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ Hilduin τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τῶν Παρισίων ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος (827 -), ἀλλὰ διεδόθησαν μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐκτάκτως ἑλληνομαθοῦς Io. Sc. Eriugena, κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Charles le Chauve, περὶ τὸ ἔτος 858 γενομένην μετάφρασιν [169], σταλέντα εἰς τὴν Γαλλικὴν Αὐλὴν τῷ 760, ὡς δῶρον τοῦ Πάπα Paul Ι' πρὸς τὸν Φράγκον βασιλέα Pepin Ι' καὶ παραμείναντα ἀνερμήνευτα καὶ ἐν συνεχείᾳ δωρηθέντα ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ ΙΙ' τοῦ Τραυλοῦ κατὰ τὸ ἔτος 825 πρὸς τὸν ἔγγονον τοῦ Pepin Louis le Pieux, πατέρα τοῦ εἰς τὸν Eriugena τὴν μετάφρασιν ἀναθέσαντος Charles [170]. Ἔκτοτε, παρὰ τῷ «Θείῳ Διονυσίῳ» [171] τῆς Ἀνατολῆς φοιτοῦν ὅλοι σχεδὸν οἱ λόγιοι τοῦ Σχολαστικισμοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων, ἐκτὸς τοῦ Ioannes Eriugena, οἱ Petrus Lombardus, Albertus Magnus, Θωμᾶς Ἀκυϊνάτης καὶ Νικόλαος Κουζᾶνος, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Διονύσιος εἶναι ὁ theologorum maximus[172α], «πλησιάσας περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὴν ἀλήθειαν» [172β], ὁ δὲ Νικόλαος Κουζᾶνος αἰσθάνεται τὴν συγγένειαν τῆς σκέψεώς του πρὸς τὸν Σύρον Ἅγιον τόσον ἰσχυρῶς, ὥστε τοῦ προσγράφει πρὸς ἐπικύρωσιν τὰς σημαντικωτέρας τῶν ἰδεῶν του (*).

(*) Π.χ. τὰς βασικωτέρας ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας τοῦ <docta ignorantia>: «Magnus Dionysius... sacram autem ignorantiam me instruit [173]. — Nam Dionysius ad Gaium [174] ignorantiam perfectissimam scientiam affirmat» [175] καὶ <coincidentia oppositorum>: «Sicut Dionysius theologus Deum oppositorum vidit oppositionem»[176] Ὁ Νικόλαος ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1438 κατεῖχε χειρόγραφον ἔργον τοῦ Διονυσίου, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατὰ τὴν ἐκεῖσε μετάβασίν του, ἐν τούτοις ἐχρησιμοποίει πρὸς μελέτην λατινικὴν μετάφρασιν, πιθανώτατα τὴν τοῦ Hilduin, διότι αἱ ἑλληνικαὶ γνώσεις του δὲν ἦσαν μεγάλαι. Χαρακτηριστικὴ ὡς πρὸς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Διονυσίου ἐπὶ τοῦ Κουζάνου, εἶναι ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρώτου ἐκδότου τῶν ἔργων του Jak. Faber Stapulensis πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Τουλώνης Denis Briçonnet, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν συμβουλεύει νὰ ἐντρυφήσῃ εἰς «τὰ ἱερὰ ἄδυτα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου» [177]. Καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων μελετητῶν ἡ ἐπήρεια τοῦ Διονυσίου θεωρεῖται «ἓν τόσον προφανὲς γεγονός, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ τεθῇ ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ νὰ διαψευσθῇ»[178]·

ἀφοσίωσιν, «πλέκει δι' ἀρνητικῶν κατηγορημάτων δοξαστικὰς ὁμολογίας καὶ προσευχάς» [180]. Ἡ ἑορτάσιμος αὐτὴ ὁμολογία τοῦ Ἀγνώστου καὶ ἡ πίστις εἰς τὴν ὑπερβατικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Ἀρρήτου εἶναι ἡ θετικὴ προσφορὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἀποφατικῆς Θεολογίας.

Ἀλλὰ κυρίως ὁ Διονύσιος ὑπῆρξεν ὁ τροφεὺς τοῦ Μυστικισμοῦ (*), ὁ ὁποῖος ἐκληρονόμησεν ἐξ αὐτοῦ οὐχὶ μόνον τὰς τρεῖς «ὁδοὺς» πρὸς τὸν Θεόν : via purgativa, illuminativa, unitiva (2*), ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀποφατικοῦ Θεοῦ, ὥστε νὰ δύναταί τις νὰ ὁμιλήσῃ περὶ ἑνὸς <διονυσιακοῦ> Θεοῦ τῆς ἀποφατικῆς-μυστικιστικῆς Δύσεως.

(*) Τὸν Διονύσιον ὀνομάζουν συνήθως «Πατέρα τοῦ Μυστικισμοῦ» [179]. Ὁ μυστικισμὸς τοῦ <Ἀρεοπαγίτου> ἐθεωρήθη πράγματι ὑπὸ τῆς μυστικιστικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Μεσαιῶνος ὡς πρόγονός της, οὐσιαστικῶς ὅμως ὑπῆρξεν ὁ παιδαγωγός της. Ἐὰν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ καταγωγῆς τοῦ μεσαιωνικοῦ Μυστικισμοῦ, τὸ δίκαιον δὲν ἔχει ὁ μαθητής, ἀλλ' ὁ διδάσκαλος, οὐχὶ ὁ Διονύσιος, ἀλλ' ὁ Πλωτῖνος, ὁ πρῶτος καὶ οὐσιαστικὸς διαμορφωτὴς τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ εἰς φιλοσοφικὸν σύστημα. Πρβλ. κατωτέρω σ. 82 κ. ἑ., 86.

(2*) Πρβλ. κατωτ. κεφ. «Ἡ Ταύτισις», παραθέσεις 16—19.

(Συνεχίζεται)

Σημείωσις: Αἱ παραπομπαὶ τοῦ Κεφ. «Ἡ Ἀπόφασις» ἀναφέρονται εἰς τὸ ἤδη κυκλοφορῆσαν αὐτοτελὲς ἔργον «Προλεγόμενα εἰς τὴν Ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ».

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Η ΕΚΤΗ ΕΒΔΟΜΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΕΡΓΙΟΥ

Τὴν πρώτην ἑβδομάδα τοῦ παρελθόντος Ἰουλίου μηνὸς συνεκλήθη εἰς τὸ ἐν Παρισίοις Ὀρθόδοξον ρωσικὸν Θεολογικὸν Ἰνστιτοῦτον τοῦ Ἁγίου Σεργίου ἡ ἕκτη ἑβδομὰς λειτουργικῶν σπουδῶν. Εἰς αὐτὴν παρευρέθησαν ὑπὲρ τὰ τριάκοντα μέλη, περὶ τὴν λειτουργικὴν ἀσχολούμενοι ἐπιστήμονες, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, ἐκ διαφόρων χωρῶν καὶ διαφόρων δογμάτων, κυρίως Ὀρθόδοξοι καὶ Ρωμαιοκαθολικοί.

Ἡ ἐφετινὴ σειρὰ τῶν διαλέξεων* θέμα εἶχε τὰς χειροτονίας, αἵτινες ἐξητάσθησαν ἀπὸ λειτουργικῆς κυρίως ἐπόψεως, παραλλήλως ὅμως καὶ ἀπὸ κανονικῆς, δογματικῆς καὶ ἱστορικῆς πλευρᾶς.

Τὰ πλεῖστα τῶν θεμάτων ἦσαν ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα καί τινα ἐξ αὐτῶν προσέφερον πολλὰ τὰ νέα εἰς τὴν ἐπιστήμην, γενόμενα ἀφορμὴ μακρῶν συζητήσεων.

Μικρὰν περίληψιν τῶν διαλέξεων τούτων ἐπιχειροῦμεν κατωτέρω.

Ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Κατάνης κ. Κασσιανὸς ἀνέπτυξε τὸ θέμα «Χριστός : ἱερεύς, ἐπίσκοπος, ποιμὴν» κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην. Ὁ ὅρος «Ἱερεὺς» καὶ «Ἀρχιερεὺς» χρησιμοποιεῖται ἐκεῖ πρὸς δήλωσιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς τοῦ ὑπερτάτου ἱερέως ἐν ἀντιδιαστολῇ καὶ ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐξ ἀνθρώπων λαμβανομένους ἱερεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοὺς περικειμένους ἀσθένειαν. Ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι καταφανὴς καὶ εἰς τοὺς συνοπτικούς, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὸν Ἰωάννην καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν. Ἡ θυσία τοῦ Κυρίου παρουσιάζεται ἐκεῖ ὡς μία κατ' ἐξοχὴν τελετουργικὴ πρᾶξις, ὡς ποτήριον καὶ ἰδίως ὡς θυσία πασχαλίου ἀμνοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ὀστοῦν δὲν συντρίβεται καὶ ὁ ὁποῖος ὑπὲρ τοῦ κόσμου ἁγιάζει ἑαυτόν. Εἰς τὸ «τετέλεσται» καὶ εἰς τὸ «τελειοῦσθαι» ὑποκρύπτεται ἡ τελετουργικὴ ἔννοια τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς θυσίας. Ἀλλ' ὁ Κύριος φέρει καὶ ἐνδύματα ὑπενθυμίζοντα τὰ τοῦ ἀρχιερέως τῆς Π.Δ. Κατὰ τὸ πάθος του εἶναι ἐνδεδυμένος χιτῶνα ἄρραφον, ὑφαντὸν καὶ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν παρουσιάζεται μὲ ὅλην τὴν λαμπρότητα καὶ τὴν πληρότητα τῆς ἀρχιερατικῆς στολῆς. Καὶ τὰ ἐν τῇ ζωῇ ἔργα του εἶναι ἔργα ἱερέως. Τὸ κήρυγμα τῆς καλῆς ἀγγελίας καὶ αἱ ἰάσεις, ἰδίᾳ δὲ αἱ θεραπεῖαι τῶν δαιμονιζομένων, τὸ ἐν πνεύματι καὶ ὕδατι βάπτισμα, τὸ εὐχαριστιακὸν δεῖπνον εἶναι ἔργα κατ' ἐξοχὴν ἱερατικά. Τέλος ἡ ἱερωσύνη τοῦ Κυρίου δὲν εἶναί τι τὸ παροδικὸν καὶ καταργούμενον, ἀλλ' αἰώνιον καὶ ἀκατάλυτον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λευϊτικὴν ἱερωσύνην. Μεταδίδεται δὲ καὶ εἰς τοὺς πιστοὺς τῆς Ἐκκλησίας Του διὰ τοῦ βαπτίσματος καὶ εἰς τοὺς ἱερεῖς τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς χειροτονίας, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι οὗτοι δὲν κέκτηνται ἰδίαν τινὰ ἱερωσύνην, ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν ἱερωσύνην τοῦ Κυρίου, εἰσερχόμενοι εἰς τὸ ἔργον Αὐτοῦ καὶ συμμετέχοντες εἰς τὴν ἱερατικὴν Αὐτοῦ ἰδιότητα. Ὁ ὅρος «Ἐπίσκοπος» χρησιμοποιεῖται διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίου εἰς τὴν Α' Πέτρου 2, 25, τιθέμενος παραλλήλως πρὸς τὸ «Ποιμήν». Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ ἐπίσκοπος καὶ ὁ ἀρχιποιμήν, ὁ ποιμὴν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἐθνῶν καὶ ὁ ἀναζητητὴς τοῦ πλανηθέντος προβάτου, ἐκτελῶν ἔργον, ὡς ὁ ποιμὴν ὁ καλός, ἀπολύτως μοναδικὸν διὰ τῆς

* Περὶ τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος συγκληθείσης πέμπτης ἑβδομάδος λειτουργικῶν σπουδῶν βλ. ἡμέτερον ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον «Λειτουργικαὶ σπουδαὶ» εἰς τὸν «Ἀπόστολον Ἀνδρέαν» Κωνσταντινουπόλεως, φύλλον ὑπ' ἀρ. 368 (30/7/1958).

θυσίας τῆς ἰδίας ζωῆς πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ σωτηρίαν αὐτοῦ. Ἐν τῇ μοναδικῇ του ταύτῃ ἀποστολῇ ὁ Κύριος δὲν δύναται νὰ ἔχῃ διαδόχους, διότι οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ εἶναι ὁ ζῶν ποιμήν. Ἔθηκε μὲν τὴν ζωήν του, ἀλλὰ καὶ ἔλαβεν αὐτήν, ὡς ἐξουσίαν ἔχων, παραμείνας αἰώνιος Ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας Αὐτοῦ. Οἱ ὅροι οὗτοι (ἱερεύς, ποιμήν, ἐπίσκοπος) ἀπεδόθησαν κατὰ τὴν ἀποστολικὴν καὶ κυρίως μεταποστολικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν, οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀντικαταστάσεως ἢ ὑποκαταστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς εἰς τὰς ἰδιότητας Αὐτοῦ.

«Ἡ χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν τυπικὸν» ἦτο τὸ θέμα τοῦ π. B. Botte, διευθυντοῦ τοῦ λειτουργικοῦ Ἰνστιτούτου Παρισίων. Ἀπὸ τὰ πρῶτα σωζόμενα κείμενα (Ἀποστολικὴ Παράδοσις τοῦ Ἱππολύτου) παρηκολούθησε τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχετικῶν εὐχῶν ἀναλύσας καὶ ὑπομνηματίσας αὐτάς. Ἐξήτασε κατόπιν τὴν ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν τύπον προσιδιάζουσαν χρίσιν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν χειρῶν δι᾽ ἁγίου Μύρου, τοῦ ᾄσματος Veni Creator καὶ τῶν συνοδευόντων τὴν ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν καὶ τὴν χρίσιν λειτουργικῶν φράσεων, τέλος τὴν παράδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς μίτρας, ράβδου κλπ. Εἴς τινα τῶν νεωτέρων αὐτῶν στοιχείων ἀπεδόθη ἰδιαιτέρα ὑπὸ τῶν θεολόγων σημασία μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρηθοῦν ἀπαραίτητα καὶ βασικὰ σημεῖα τῆς χειροτονίας αὐτὸ τὸ «εἶδος» τοῦ μυστηρίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προεκάλεσε τὴν παραμέλησιν καὶ παραγνώρισιν τῆς ἀξίας τῶν ἀρχικῶν στοιχείων τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν καὶ τῆς καθαγιαστικῆς εὐχῆς. Τέλος ὑπέδειξε μερικὰς ἐνδεικνυομένας τροποποιήσεις εἰς νέαν τυχὸν μεταρρύθμισιν τῆς τάξεως τῶν χειροτονιῶν.

Ὁ π. J. Lécuyer, τοῦ ἐν Ρώμῃ γαλλικοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου, ὡμίλησε περὶ τῆς ἐννοίας τῶν χειροτονιῶν κατὰ τοὺς Πατέρας. Καὶ πρῶτον τῆς χειρονοτίας τοῦ ἐπισκόπου ἄμεσος πάντοτε εἶναι ἡ σύνδεσις πρὸς τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἢ πρὸς εἰδικήν τινα χάριν αὐτοῦ. Ὁ παραλληλισμὸς δὲ πρὸς τὴν χειροτονίαν τοῦ Ἀαρὼν καὶ τῶν υἱῶν του, τῆς χρίσεως τοῦ Δαυῒδ καὶ δὴ καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως, εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸς τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ρόλου τοῦ ἐπισκόπου ὡς ἡγέτου τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Σῦροι κυρίως Πατέρες ἀναζητοῦν καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ Κυρίου ἀνάλογον χειροτονίαν, πάντων τοποθετούντων αὐτὴν εἰς τὸ ἐν Ἰορδάνῃ βάπτισμα, ἀλλ᾽ ἄλλων εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου, τοῦ καταγομένου ἐξ ἱερατικῆς οἰκογενείας, χειροθεσίαν, ἄλλων εἰς τὴν ἀόρατον παρουσίαν τοῦ Πατρός. Τῶν Ἀποστόλων ἡ χειροτονία παρ᾽ ἄλλων ἀναζητεῖται εἰς τὴν Πεντηκοστήν, ὑπ᾽ ἄλλων εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου, ὅτε ὑψώσας τὰς χεῖρας Αὐτοῦ ηὐλόγησεν αὐτούς. Ἡ ἐπὶ τὸν ἐπίσκοπον ἐπίθεσις τοῦ Εὐαγγελίου ἑρμηνεύεται ἢ ὡς ὁρατὸν σημεῖον τῆς καθόδου τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν εἴδει πυρίνης γλώσσης κατὰ τὸ γεγραμμένον «πῦρ ἦλθον βαλεῖν εἰς τὴν γῆν» ἢ ὡς τιάρα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ νέου Ἰσραὴλ ἢ ὡς σημεῖον τῆς ὑποταγῆς τοῦ νομοθέτου - ἐπισκόπου ὑπὸ τὸν Νόμον τοῦ Θεοῦ ἤ, συνηθέστερον, ὡς σημεῖον τῆς μεταδόσεως τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐξουσίας τῆς διδαχῆς τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ χειροτονία τοῦ πρεσβυτέρου παραλληλίζεται συνήθως πρὸς τὴν τῶν 70 Ἀποστόλων ἢ τῶν 70 πρεσβυτέρων τῶν Ἀριθμῶν, θεωρεῖται δ᾽ ὡς μεταδοτικὴ εἰδικῆς τινος χάριτος διαφερούσης — παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ Ἱερωνύμου — τῆς τοῦ ἐπισκόπου. Ἡ χειροτονία τοῦ διακόνου παρέχουσα τὴν χάριν τοῦ ὑπηρετεῖν, παραλληλίζεται πρὸς τὸ ἀξίωμα τῶν ἑπτὰ διακόνων — διαφωνούντων τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου καί τινων ἄλλων, ταυτιζόντων αὐτοὺς πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους — καὶ δὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ Κυρίου, ὅστις «οὐκ ἦλθε διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι».

Ὁ ἀγγλικανὸς π. D. Webb ἐξήτασε τὴν τάξιν τῶν χειροτονιῶν τῆς Νεστοριανικῆς Ἐκκλησίας. Ὡς γνωστὸν εἰς τὴν Νεστοριανικὴν Ἐκκλησίαν ἡ τάσις τοῦ παραλληλισμοῦ τῶν ἱερατικῶν τάξεων πρὸς τὰ ἐννέα ἀγγελικὰ τάγματα παρήγαγεν ἐννέα ἱερατικοὺς βαθμούς : τοῦ ἀναγνώστου, ὑποδιακόνου, διακόνου, ἱερέως-πρεσβυτέρου, περιοδεύοντος, χωρεπισκόπου, ἐπισκόπου, μητροπολίτου καὶ τοῦ πατριάρχου. Δι᾽ ἑκάστην ἐξ αὐτῶν ἀνεζητήθη καὶ ἓν παράλληλον εἰς τὸν βίον τοῦ Κυρίου, καθ᾽ ὃ αὐτὸς ὁ Κύριος ἐξεπλήρωσε τὴν

εἰδικὴν δι' ἑκάστην τάξιν λειτουργίαν, ἐπὶ πδ. ἀναγνώστου εἰς τὴν συναγωγὴν τῆς Ναζαρέτ, ὑποδιακόνου, ὅτε εἰς τὸν ναὸν ἐξεδίωξε τοὺς ἐμπόρους, διακόνου κατὰ τὴν πλύσιν τῶν ποδῶν, ἱερέως κατὰ τὸν μυστικὸν Δεῖπνον κλπ. Ὁ π. Webb λεπτομερῶς ἀνέλυσε καὶ περιέγραψε τὸ τυπικὸν τῆς χειροτονίας ἑκάστου βαθμοῦ καὶ παρουσίασε τὸ κείμενον τῶν εὐχῶν.

Σχετικὸν ἦτο καὶ τὸ θέμα τοῦ π. A. Raes, καθηγητοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰνστιτούτου ἐν Ρώμῃ, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν τοῦ Χαλδαϊκοῦ τύπου». Δεδομένης τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας τῶν χαλδαϊκῶν χειροτονιῶν λόγῳ τῆς ἀρχαιότητος αὐτῶν καὶ τῆς ἐκ τοῦ λοιποῦ χριστιανικοῦ κόσμου ταχείας ἀποκοπῆς τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας λόγῳ ἱστορικῶν, γεωγραφικῶν καὶ δογματικῶν λόγων, προσλαμβάνει ἰδιαιτέραν σημασίαν τὸ πρόβλημα ἂν αἱ ἐννέα προαναφερθεῖσαι ἱερατικαὶ τάξεις θεωροῦνται ὡς ἐννέα πραγματικοὶ βαθμοὶ τῆς ἱερωσύνης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς λοιπὰς Ἐκκλησίας ἐχούσας, ὡς γνωστόν, τρεῖς : τοῦ ἐπισκόπου, πρεσβυτέρου καὶ διακόνου. Ἀπὸ ὡρισμένας λειτουργικὰς πράξεις καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν εὐχῶν δύνανται νὰ συναχθοῦν στοιχεῖά τινα. Ἐν πρώτοις ἡ ἐπίθεσις τῶν χειρῶν δὲν ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸν γνώρισμα τῶν τριῶν βαθμῶν· ὑπάρχει καὶ εἰς τινας ἄλλους,ὡς τοῦ ἀναγνώστου καὶ τοῦ ὑποδιακόνου. Ἐὰν κατὰ τὴν ἀνάδειξιν τῶν χωρεπισκόπων καὶ ἀρχιδιακόνων πρέπει νὰ ἐπιτίθενται αἱ χεῖρες ἠγέρθησαν διχογνωμίαι ἐν τῇ χαλδαϊκῇ ἐκκλησίᾳ. Οὐδὲν ἄρα ἀσφαλὲς συμπέρασμα ἐκ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν δύναται νὰ συναχθῇ. Ἡ στάσις τοῦ χειροτονουμένου κατὰ τὴν χειροτονίαν δὲν εἶναι περισσότερον διαφωτιστική. Ὁ διάκονος κλίνει τὸ ἓν γόνυ, ὁ πρεσβύτερος τὰ δύο καὶ ὁ ἐπίσκοπος χειροτονεῖται ὄρθιος, ἑρμηνευόμενα ὡς ἐνδεικτικὰ τῶν παρεχομένων ταλάντων, τοῦ ἑνός, δύο καὶ τῶν πέντε, ἢ συσχετιζόμενα πρὸς τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἢ καὶ θεωρούμενα ὡς πρᾶξις μετανοίας. Πλὴν ὅμως γονυκλινεῖς χειροτονοῦνται καὶ οἱ χωρεπίσκοποι καὶ οἱ ἀρχιδιάκονοι, ἐνῷ ὁ ὑποδιάκονος ὄρθιος. Αἱ χειρονομίαι τῶν χειροτονουμένων κατὰ τὴν ὥραν τῆς εἰσόδου εἰς τὸ θυσιαστήριον δίδουν στοιχεῖόν τι. Ὁ διάκονος καλύπτει διὰ τῶν δύο χειρῶν του τὰ ὦτα, ἑρμηνευόμενον ὡς συμβολίζον τὴν ὑποταγὴν αὐτοῦ εἰς τὸν ἱερέα καὶ ἐπίσκοπον, ὁ ἱερεὺς καλύπτει τοὺς ὀφθαλμούς, εἴτε ἐκ δέους πρὸ τῶν ἀποκαλυπτομένων μυστηρίων, ἢ διότι λαμβάνει τὴν δύναμιν νὰ ἐπικαλῆται τὸ ἅγιον Πνεῦμα καὶ νὰ δίδῃ εὐλογίας. Διὰ τὸν ἐπίσκοπον ὅμως ὡς καὶ διὰ τὰς ἄλλας τάξεις δὲν ὑπάρχει ἀνάλογόν τι. Ἡ κατὰ τὴν χειροτονίαν τῶν τριῶν βαθμῶν σημείωσις διὰ σταυροῦ ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ χειροτονουμένου δὲν εἶναι περισσότερον διαφωτιστική, διότι ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ ἀρχιδιακόνου. Τὸ μόνον διαφωτιστικὸν στοιχεῖον παρέχεται ἀπὸ τὰς εὐχάς. Αἱ εὐχαὶ τῆς χειροτονίας τοῦ διακόνου, πρεσβυτέρου καὶ ἐπισκόπου ἔχουν συνταχθῆ κατὰ τὸ αὐτὸ σχῆμα : Ὁ Θεὸς ἐξέλεξε τὴν Ἐκκλησίαν Του, ἐγκαθίδρυσε προφήτας, ἀποστόλους κλπ., ἡ διαδοχὴ ἔφθασε μέχρις ἡμῶν. Ἀκολουθεῖ ἡ ἱκεσία διὰ τὴν κάθοδον τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τὸν χειροτονούμενον διὰ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν τὴν χάριν (διὰ τὸν διάκονον), νὰ ἐπισκιάσῃ αὐτὸν (διὰ τὸν πρεσβύτερον), νὰ ἐγκατοικήσῃ ἐν αὐτῷ (διὰ τὸν ἐπίσκοπον). Εἰς οὐδεμίαν ἐκ τῶν λοιπῶν τάξεων ὑπάρχει ἀνάλογον σχῆμα καὶ ἐπίκλησις τοῦ ἁγίου Πνεύματος· εἶναι ἁπλαῖ εὐλογίαι, εἶδος ἐγκαθιδρύσεως εἰς ἓν ἀξίωμα. Ἑπομένως καὶ ἐν τῇ χαλδαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ οὐσιαστικῶς πρόκειται περὶ τριῶν μόνον βαθμῶν, ὡς καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς Ἐκκλησίαις.

Ὁ π. E. Lanne, τῆς Μονῆς Chevetogne, ἀνέπτυξε τὸ θέμα : «Αἱ χειροτονίαι ἐν τῷ Κοπτικῷ τύπῳ· ἡ σχέσις των πρὸς τὰς Ἀποστολικὰς διαταγὰς καὶ τὴν Ἀποστολικὴν παράδοσιν τοῦ Ἱππολύτου». Ἀναλύσας φιλολογικῶς τὰς κοπτικὰς εὐχὰς ὁ π. Lanne παρουσίασε τὴν ἐξάρτησιν αὐτῶν ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ δι' αὐτῶν ἐκ τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως τοῦ Ἱππολύτου. Τὸ σημερινὸν βοχαϊρικὸν κείμενον εἶναι μετάφρασις ἀπολεσθείσης σαχιδικῆς μεταφράσεως ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, ὑποστὰν βραδύτερον συριακὰς ἐπιδράσεις, ὡς καὶ ἐλαφρὰς θεολογικὰς τροποποιήσεις καὶ διασκευάς. Μερικὰ δ' εὐεξήγητα μεταφραστικὰ καὶ ἀντιγραφικὰ σφάλματα ἠλλοίωσάν πως τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ κειμένου.

Ἡ διάλεξις, ἡ ὁποία προεκάλεσε τὴν μεγαλυτέραν συζήτησιν καὶ τὰς περισσοτέρας ἀντιρρήσεις ἦτο ἡ τοῦ π. N. Afanassieff, τοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Ἁγ. Σεργίου, μὲ θέμα : «Μερικαὶ σκέψεις ἐπὶ τῶν εὐχῶν τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου κατὰ τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν». Ὁ ἐν τῇ εὐχῇ τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου χρησιμοποιούμενος ὅρος «ἀρχιερεύς», ἀποδιδόμενος εἰς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ἱππολύτου ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν εἰς μόνον τὸν Κύριον καὶ ἡ φράσις «ἁμαρτίας συγχωρεῖν» ἄνευ περιοριστικῶν ὁρίων, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς κρατούσας τότε ἰδέας καὶ ἔριδας ἐν σχέσει ἰδίως πρὸς τοὺς πεπτωκότας, δίδουν ἀφορμὴν εἰς τὸν π. Afanassieff νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι τὸ πρῶτον τότε συνετάχθη ἡ εὐχὴ τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὸ πρῶτον τότε εἰσήχθη εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν παρομοία εὐχή. Καὶ ὑπῆρχε μὲν ἐξ ἀρχῆς ὁ βαθμὸς τοῦ ἐπισκόπου ὡς μοναρχικὸν ἀξίωμα συγκεντροῦν τὴν διοικητικὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐξουσίαν, λειτουργικῶς ὅμως ἡ χειροτονία ἦτο μία : ἡ τοῦ πρεσβυτέρου. Εἷς ἐκ τῶν πρεσβυτέρων ἐν περιπτώσει χηρείας τῆς θέσεως τοῦ ἐπισκόπου, κατόπιν ἐκλογῆς, κατελάμβανε τὴν κεντρικὴν ἐν τῷ συνθρόνῳ θέσιν καὶ ἐγκαθίστατο ἰσοβίως ἐπίσκοπος, ἄνευ ἰδιαιτέρας χειροτονίας, εἰ μὴ μόνον διὰ τελετῆς τινος — τοῦ σημερινοῦ ἐνθρονισμοῦ. Δύο ὑποθετικὰς ἀντιρρήσεις ἀντέκρουσεν ὁ π. Afanassieff : πρῶτον τὴν ἔλλειψιν πληροφοριῶν διὰ τὴν πρὸ τοῦ Ἱππολύτου ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν. Ἡ σιγὴ δὲν σημαίνει πάντοτε καὶ ἔλλειψιν σχετικῶν κειμένων ἀπολεσθέντων, ἀλλ' οὔτε καὶ ὕπαρξιν· δεύτερον ὅτι ὁ Ἱππόλυτος, ἐκπρόσωπος τῆς συντηρητικῆς μερίδος, ἔχει συνείδησιν ὅτι δὲν καινοτομεῖ, ἀλλ' ἐκφράζει γνησίαν ἀποστολικὴν παράδοσιν οὐδὲν προσθέτων ἢ ἴδιον ἐπινοῶν. Πλὴν εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτῆς μορφήν, ὑπάρχοντος δ' ἐξ ἀρχῆς τοῦ πράγματος, ἓν βῆμα ὑπελείπετο διὰ νὰ δημιουργηθῇ καὶ ὁ τελετουργικὸς του καθαγιασμός, ὡς καὶ βραδύτερον διὰ τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης, ἀλλὰ καὶ Μόσχας, ἓν βῆμα μόνον ἠδύνατο νὰ φέρῃ τὸν καθαγιασμὸν οὐσιαστικῶς ἤδη ὑπάρχοντος βαθμοῦ. Ἡ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἀστάθεια τῆς ὁρολογίας (πρεσβύτερος - ἐπίσκοπος) ἀκριβῶς δεικνύει τὴν ἀστάθειαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον καθ' ὃν ὁ ἐπίσκοπος ἔπαυε νὰ εἶναι πρεσβύτερος.

Ἡ ὑπὸ τοῦ π. Botte προσήχθησαν τρία ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς θέσεως ταύτης : Ἡ ὕπαρξις οὐ μόνον σαφῶς διακρινομένου βαθμοῦ τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυπριανοῦ, ἀλλὰ καὶ σώματος τῶν ἐπισκόπων. Ὁμοίως, παλαιότερον ἀκόμη, ἡ ὑπὸ Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου μαρτυρουμένη ὕπαρξις σώματος πρεσβυτέρων, διαστελλομένου τοῦ ἐπισκόπου καὶ τρίτον ἡ ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης προέλευσις τοῦ ἐπισκοπικοῦ προνομίου τοῦ «ἀφιέναι ἁμαρτίας».

Ὁ καθηγητὴς κ. G. Hoffmann ἐξέθεσε τὴν θεολογικὴν θέσιν τῆς Λουθηρανικῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν χειροτονιῶν καὶ στοιχεῖά τινα τοῦ κατ' αὐτὰς τηρουμένου τυπικοῦ.

Ἐνδεικτικὴ ἐξαιρετικῶς βαθείας μελέτης καὶ ἐμβαθύνσεως εἰς τὰ πατερικὰ κείμενα ἦτο ἡ διάλεξις τοῦ π. C. Montdésert, διευθυντοῦ τῆς πατρολογικῆς σειρᾶς «Sources Chrétiennes», ἀναφερθεῖσα εἰς τοὺς ὑπὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως χρησιμοποιουμένους ὅρους ἐπίσκοπος, διάκονος, πρεσβύτερος, λαϊκὸς κλπ. Ὁ ὅρος «ἐπίσκοπος», ἀποδιδόμενος συνήθως εἰς τὸν Κύριον, συχνάκις λαμβάνεται πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐπισκόπου ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ ὅρου ἔννοιαν. Οὕτω ἐπίσκοπος ἀποκαλεῖται ὁ δίκαιος Ἰάκωβος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου, ὁ ἕτερος εἰς τὸ ἐπεισόδιον Ἰωάννου τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ ληστοῦ, ὡς καὶ οἱ «ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σημειούμενοι» ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας. Διάκονος τοῦ Θεοῦ ἀποκαλεῖται αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Τὸ «λαϊκὸς» ἅπαξ ἀπαντώμενον ἐν τῇ συνήθει ἐννοίᾳ, τίθεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πρεσβύτερος καὶ διάκονος. Ὁ ὅρος «πρεσβύτερος» ἀπαντᾶται συχνὰ δηλῶν τὴν σχετικὴν ἐκκλησιαστικὴν διακονίαν, τιθεμένην παραλλήλως πρὸς τὸ ἔργον τῶν ἀγγέλων, οὐδέποτε ὅμως χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ἱερεύς». «Πρεσβυτέριον»,

«πρωτοκαθεδρία» καὶ «ἱεραρχία» ἐν πνευματικῇ ἐννοίᾳ, ὡς δηλοῦσα τὴν οὐράνιον ἱεραρχίαν, εἰκόνα τῆς ἐπιγείου. Ἡ ἱστορία τῶν Ἀποστόλων ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ ἐπιγείῳ ἱεραρχίᾳ. Καὶ ἐδῶ, ὡς καὶ ἐκεῖ, διακρίνονται τὰ στάδια τῆς κλήσεως, εὐλογίας, ἀποστολῆς. Παρὰ ταῦτα πᾶς ἀληθὴς «γνωστικὸς» εἶναι καὶ ἱερεύς. Ἡ τελευταία αὕτη ἰδέα ὡς καὶ ὁ ἰδιαίτερος τονισμὸς τῆς ἰδέας τῆς ἐμπράκτου ἀγάπης, ἑρμηνεύεται ὡς ὑποδηλοῦσα ἀντικληρικὴν ἢ ἀντιϊεραρχικήν τινα τάσιν.

Ὁ π. Hardy ὡμίλησεν περὶ τῶν ἀπὸ ἱστορικῆς, λειτουργικῆς καὶ δογματικῆς ἀπόψεως κυρίων σημείων τῆς χειροτονίας. Δύο εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα τῶν χειροτονιῶν εἰς πάσας τὰς Ἐκκλησίας καὶ εἰς πάσας τὰς ἐποχάς : ἡ ἐπίθεσις τῶν χειρῶν καὶ ἡ συνοδεύουσα ταύτην εὐχή. Αἱ εἰς τὰς λεπτομερείας διαφοραὶ δὲν ἠλλοίωσαν τὰ βασικὰ ταῦτα σημεῖα. Εἰς τὴν δύσιν ὅμως ἡ προσθήκη ἄλλων περισσότερον ἐντυπωσιακῶν πράξεων, ὡς ἡ παράδοσις τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων καὶ αἱ χρίσεις, συνετέλεσαν οὐχὶ μόνον εἰς τὸ νὰ ἐπισκιασθοῦν τὰ δύο κεντρικὰ σημεῖα, ἀλλὰ καὶ νὰ τεθῇ ἐν τῇ σχολαστικῇ θεολογίᾳ τὸ πρόβλημα τοῦ εἴδους τοῦ μυστηρίου τούτου. Εἰς τὴν ἀνατολὴν ἡ τέλεσις τῆς χειροτονίας ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος μακρὰν τῶν βλεμμάτων τοῦ λαοῦ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ὑπερτονισθῇ ἡ σημασία τῶν ἔξω τοῦ βήματος πράξεων, τῆς προσαγωγῆς καὶ τῆς ἐνδύσεως. Πλὴν ὅμως πρόβλημα τοῦ εἴδους τοῦ μυστηρίου δὲν ἐτέθη. Εἰς τὴν ἀγγλικανικὴν ἐκκλησίαν ἡ κατὰ σχολαστικὴν ἐπίδρασιν εἰσαγωγὴ τῆς «προστακτικῆς μορφῆς» ἐπεσκίασε τὴν σημασίαν τῆς χειροτονητηρίου εὐχῆς. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὰς χειροτονίας τῶν νοτίων Ἰνδιῶν. Καὶ τὰ συμπεράσματα : α) χωρὶς νὰ ἀπορριφθοῦν τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, ἡ προσοχὴ κατὰ τὴν τελετὴν καὶ ἐν τῇ θεολογίᾳ πρέπει νὰ στραφῇ πρὸς τὰ δύο ἀρχέγονα καὶ οὐσιώδη σημεῖα : τὴν εὐχὴν καὶ τὴν ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν. β) Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιον εἶναι ὅτι αἱ χειροτονίαι ἐγίνοντο πάντοτε ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς θ. λειτουργίας. γ) Δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἀμφιβάλλῃ τις διὰ τὸ ἔγκυρον τῆς χειροτονίας ἂν ἡ προσοχὴ τοῦ χειροτονοῦντος ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὰ δευτερεύοντα, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχον καὶ τὰ πρωτεύοντα στοιχεῖα. δ) Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι ἡ ἱερωσύνη εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα ἐν τῇ χειροτονίᾳ ἔχουν βεβαίως σημασίαν, ἀλλ' ἡ σημασία αὕτη δὲν πρέπει νὰ ὑπερτονίζεται.

Τέλος ἡ ὁμιλία τοῦ π. P. Schneirla, τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Brooklyn, εἶχεν ὡς θέμα τὴν μὴ κανονικὴν χρησιμοποίησιν τῶν τάξεων τῶν χειροτονιῶν, τὰς παρεκτροπὰς δῆλον ὅτι ἀπὸ τὴν κανονικὴν καὶ παραδεδομένην ἀκολουθίαν τῆς χειροτονίας. Τοιαύτας ἀπηρίθμησεν : α) Τὰς χειροτονίας γυναικῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ καὶ νῦν παρά τισι τῶν προτεσταντῶν. β) Τὴν ἀνύψωσιν τοῦ διακόνου ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν βαθμὸν παραλειπομένης τῆς εἰς πρεσβύτερον χειροτονίας. γ) Τὴν χειροτονίαν εἰς πρεσβύτερον ἢ ἐπίσκοπον τελουμένην παρὰ πρεσβυτέρων. δ) Τὴν περίπτωσιν τῆς χειροτονίας τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας. ε) Τὰ προνόμια τῶν ἡγουμένων τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. στ) Τὰς ἐν τῇ συγχρόνῳ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἐπισυμβάσας ἀναλόγους ἐξαιρέσεις (Οὐκρανικὴ Ἐκκλησία). ζ) Τὴν χρῆσιν ἑνὸς ἀκύρου ἢ ἀμφισβητησίμου ἐγκυρότητος τυπικοῦ ἢ ἄκυρον χρῆσιν ἑνὸς ἐγκύρου τυπικοῦ. η) Τὴν ἀναχειροτονίαν ἐπισκόπου διὰ τὴν ἀνάδειξίν του εἰς Πατριάρχην. θ) Τὰς χειροτονίας αἱρετικῶν ἢ σχισματικῶν. Ἀνεφέρθη δὲ καὶ εἰς τὰς κατὰ καιροὺς προταθείσας ἢ χρησιμοποιηθείσας λύσεις, ὡς τὴν Οἰκονομίαν ἐν τῇ ἀνατολικῇ καὶ τὴν Sanatio in radice εἰς παραλλήλους περιπτώσεις ἐν τῇ δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ. Εἰς τὰς ὡς ἄνω ἀπαριθμουμένας παρεκτροπὰς θὰ ἠδύναντο νὰ προστεθοῦν ἡ ἐξ ἀποστάσεως χειροτονία Δανιὴλ τοῦ στυλίτου, αὐτοῦ μὲν ἱσταμένου ἐπὶ τοῦ κίονός του τοῦ δ' ἀρχιεπισκόπου Γενναδίου παρὰ τὴν βάσιν αὐτοῦ (βλ. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δανιὴλ τοῦ στυλίτου, § 42-43 ἐν H. Delehaye, Les saints stylites, Subsidia Hagiographica 14, Bruxelles-Paris 1923, σελ. 38-40) καὶ τὴν παρὰ τὴν θέλησιν τῶν χειροτονουμένων ἀναγκαστικὴν χειροτονίαν ὡς ἡ ἀνωτέρω καὶ ἄλλαι, ὧν βρίθουσι τὰ μοναχικὰ κείμενα.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ MONT-CÉSAR
(20-25 Ἰουλίου 1959)

Τὰ ὑπὸ τοῦ λειτουργικοῦ Κέντρου τῆς ἐν Louvain τοῦ Βελγίου μονῆς τῶν Βενεδικτίνων τοῦ Mont-César ὀργανούμενα ἀπὸ τοῦ 1910 λειτουργικὰ συνέδρια ἔδωσαν μεταπολεμικῶς τὴν θέσιν των εἰς τὰς «Ἑβδομάδας μελέτης διὰ τοὺς καθηγητὰς τῆς λειτουργικῆς» τῶν Σεμιναρίων, μὲ διάφορον ἐντελῶς χαρακτῆρα. Εἰς τὰ πρῶτα συμμετεῖχον κατ' ἀρχὴν ὅλοι οἱ κληρικοὶ τοῦ Βελγίου, τὰ δὲ ἀναπτυσσόμενα θέματα ἀφεώρων κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ ποιμαντικὰ προβλήματα, τὰ ἀναφυόμενα εἰς τὴν καθ' ἡμέραν λειτουργικὴν δραστηριότητα τοῦ ἐφημερίου, χωρὶς νὰ παραθεωρῆται καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ καταρτισμοῦ τῶν συμμετεχόντων εἰς αὐτά. Αἱ λειτουργικαὶ ἑβδομάδες, ἀπευθυνόμεναι μόνον πρὸς τοὺς εἰδικοὺς καθηγητὰς τῆς λειτουργικῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν Σχολῶν, ἀποβλέπουν εἰς τὸν καλλίτερον καταρτισμὸν τούτων καὶ συγχρονισμὸν τῆς μορφώσεως των ἐπὶ τῇ προοπτικῇ τῆς ἐν τοῖς Σεμιναρίοις διδασκαλίας. Εὐνόητον εἶναι ὅτι τὰ μαθήματα-διαλέξεις κατέστησαν εἰδικώτεραι καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρος καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα συζήτησις ἀκαδημαϊκωτέρα, τὸ δὲ κλῖμα μᾶλλον διεθνὲς διὰ τῆς συμμετοχῆς μελῶν οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ Βελγίου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἄλλων γαλλοφώνων χωρῶν καὶ ὅλων τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καὶ τῆς Ἀγγλίας καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Ἀμερικῆς. Περιττὸν εἶναι νὰ ἐξαρθοῦν οἱ ἐξαιρετικοὶ καρποὶ τῶν ἑβδομάδων τούτων· ἡ σοβαρότης καὶ τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον τῶν ἀναπτυσσομένων θεμάτων, ἡ πρὸς τοὺς καθηγητὰς ἐπαφή, ἡ ἀμοιβαία γνωριμία καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῆς διδακτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς πείρας, ἡ ἐπὶ τῶν φλεγόντων προβλημάτων συζήτησις καὶ ἡ διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰς ἀκολουθίας, τράπεζαν καὶ τὴν ἐν γένει ὑποδειγματικὴν ζωὴν τῆς Μονῆς προσγιγνομένη ὠφέλεια.

Ἡ ἐφετινὴ ἑβδομὰς* ἤρχισε τὸ ἑσπέρας τῆς Κυριακῆς 19ης Ἰουλίου καὶ ἐτερματίσθη τὴν μεσημβρίαν τοῦ Σαββάτου τῆς 25ης Ἰουλίου, περιέλαβε δὲ ἐκτὸς τοῦ κανονικοῦ προγράμματος καὶ τὸν ἑορτασμὸν τῆς πεντηκονταετηρίδος τῆς λειτουργικῆς κινήσεως καὶ μίαν ὁμαδικὴν ἐπίσκεψιν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Chevetogne πρὸς ὑποβολὴν τῶν σεβασμάτων εἰς τὸν ἱδρυτὴν τῆς κινήσεως π. Lambert Beauduin (ἀπόγευμα Τετάρτης καὶ Πέμπτης 22ας καὶ 23ης Ἰουλίου).

Αἱ διαλέξεις - μαθήματα, ἀκολουθούμεναι ὑπὸ ὡριαίας συζητήσεως πρὸς λύσιν ἀποριῶν κλπ., εἶχον κατανεμηθῇ ὡς ἑξῆς :

Ὁ προηγούμενος τοῦ Mont-César καὶ ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Louvain π. B. Capelle εἰς δύο μαθήματα ἠσχολήθη μὲ τὴν εὐλογίαν τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος καὶ τὴν προέλευσιν καὶ ἱστορίαν τῶν σχετικῶν λειτουργικῶν πράξεων, τὴν σύνδεσιν πρὸς τὴν νυκτερινὴν ἀκολουθίαν τοῦ Πάσχα καὶ τοῦ πασχαλίου φωτός. Ὑπομνηματίσας δὲ τὰς σχετικὰς εὐχάς, ἠρεύνησε τὰς θεωρίας περὶ συγγραφῆς αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ραβέννης Πέτρου τοῦ Χρυσολόγου ἢ τῆς Γαλλικανικῆς ἢ Ρωμαϊκῆς προελεύσεως αὐτῶν.

Σχετικὸν ἦτο καὶ τὸ θέμα τοῦ ἱερομονάχου π. B. Botte, διευθυντοῦ τοῦ Λειτουργικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Παρισίων, εἰς δύο ὁμοίως διαλέξεις : «Τὰ τυπικὰ τῆς μυήσεως ἐν τῇ ἀνατολῇ». Περιγράψας τὰς ἀκολουθίας ταύτας διὰ τὸν καλλίτερον κατατοπισμὸν τῶν ἀκροατῶν, ἀνέλυσε τὴν γένεσιν καὶ ἐξέλιξιν αὐτῶν συγκριτικῶς καὶ ἐν παραλληλισμῷ πρὸς τὰ ἐν τῇ δύσει κρατοῦντα. Ἀκολούθως ἐξήτασε τὰ ἀκανθώδη προβλήματα τῆς προελεύσεως τοῦ

* Πλείονα περὶ τῆς ἱστορίας τῶν λειτουργικῶν ἑβδομάδων καὶ μίαν περίληψιν τῶν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος γενομένων διαλέξεων βλ. εἰς τὸ περιοδικὸν τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Μυτιλήνης «Ὁ Ποιμὴν» ἔτος ΚΓ' (1958), σελ. 321-324 εἰς ἡμέτερον ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον : «Ἡ λειτουργικὴ ἑβδομὰς τοῦ Mont-César (16-21 Ἰουλίου 1958)».

ὅρου «σύνταξις» καὶ τῆς προσιδιαζούσης εἰς τὴν ἀνατολὴν σχετικῆς ἀκολουθίας τῆς «συντάξεως» καὶ τοῦ περιπεπλεγμένου θέματος τῶν ἐν τῇ ἀνατολῇ προβαπτισματικῶν καὶ μεταβαπτισματικῶν χρίσεων καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὰ χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τοῦ μυστηρίου δηλονότι τοῦ χρίσματος. Τέλος ἐδικαιολόγησε τὴν σκανδαλίζουσάν πως τοὺς δυτικούς, ὡς ἀθετοῦσαν ἀποστολικὴν παράδοσιν καὶ καταργοῦσαν ἀποστολικὸν καὶ ἐπισκοπικὸν προνόμιον, παροχὴν τοῦ μυστηρίου τοῦ χρίσματος ὑπὸ πρεσβυτέρου, ὡς προσπάθειαν διασώσεως τῆς ἑνότητος ἐν τῇ χριστιανικῇ μυήσει καὶ μὴ καταργοῦσαν, διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἁγιαζομένου μύρου, ἀπολύτως τὸ ἐπισκοπικὸν προνόμιον. Κατέληξε δ' εἰς μίαν χρησιμωτάτην συμβουλήν : «Τὸ πρόβλημα εἶναι πολὺ λεπτόν· καὶ αἱ δύο πράξεις εἶναι ἔγκυροι καὶ αἱ δύο ἔχουν ὑπὲρ αὐτῶν ἐπιχειρήματα καὶ αἱ δύο πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ μὴ καταφρονῶμεν τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην. Ἑκάστη ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖ τὴν πρᾶξιν μιᾶς τοπικῆς ἐκκλησίας· καὶ αἱ δύο τῆς οἰκουμενικῆς».

Συναφῆ ἦσαν καὶ τὰ τέσσαρα μαθήματα τοῦ ἐν Στρασβούργῳ καθηγητοῦ π. Chavasse : «Τὰ scrutinia τοῦ βαπτίσματος». Συγκεντρώσας καὶ ἀναλύσας μὲ θαυμαστὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἀκρίβειαν τὰ λειτουργικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα, καθώρισε τὴν ἔννοιαν, ἱστορίαν καὶ τὸ περιεχόμενον τούτων. Κατ' ἀρχὰς τρία, κατόπιν ἑπτά, κατὰ τὰ χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὰ scrutinia, ἀπετέλουν προβαπτισματικὰς συγκεντρώσεις τῶν κατηχουμένων καὶ τῶν πιστῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς μὲ πολλαπλοῦν σκοπόν. Προηγεῖτο ἐξέτασις τῶν διαθέσεων καὶ τῶν γνώσεων τῶν κατηχουμένων, ἥπετο ἐξορκισμὸς καὶ ἡ ὅλη συγκέντρωσις ἐπεστέφετο διὰ τῆς θ. λειτουργίας, εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ὁποίας οἱ μετέχοντες κατηχούμενοι ἠκροῶντο καὶ τῆς ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἀναγνωσμάτων κατηχητικῆς διδασκαλίας, ἀποχωρούντων δ' αὐτῶν οἱ πιστοὶ προσέφερον ὑπὲρ τούτων τὴν θ. εὐχαριστίαν. Βαθμηδὸν ἡ ἔννοια τῆς λέξεως ἐξέπεσεν εἰς τὴν ἔννοιαν «ἐξορκισμός», τοῦ πλέον ἐντυπωσιακοῦ μέρους τῆς ὅλης συγκεντρώσεως. Εἰς τὰ κείμενα τῶν ἐξορκισμῶν τούτων ὡς καὶ εἰς τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα, τὰ κοινωνικὰ καὶ λοιπὰ κινητὰ μέρη τῆς θ. λειτουργίας δύναταί τις ἐπακριβῶς νὰ ἴδῃ τὰ ἴχνη καὶ νὰ ἀνασυντάξῃ τὸ πρόγραμμα τῆς συνοδευούσης τὰς συναθροίσεις ταύτας κατηχητικῆς διδασκαλίας.

Τὰ τρία μαθήματα τοῦ καθηγητοῦ π. Martimort εἶχον ὡς θέμα τὰς λιτανείας ἔν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ τῇ δύσει. Ἡ ἀλληγορικὴ καὶ θεολογικὴ ἑρμηνεία αὐτῶν, ὡς εἰκονιζουσῶν τὸν νέον λαὸν τοῦ Θεοῦ ἐν ταξειδίῳ καὶ ἐν τῇ ὁδῷ πρὸς τὴν νέαν Ἱερουσαλήμ, τὰ ἐν τῇ Γραφῇ πρότυπα καὶ τὰ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησίας παραδείγματα ἀπετέλεσαν τὸ πρῶτον μέρος τῶν ἐν λόγῳ μαθημάτων. Αἱ σήμερον ἐν τῇ πράξει τῆς ἐκκλησίας περισωθεῖσαι λιτανεῖαι διηρέθησαν ὑπὸ τοῦ π. Martimort εἰς τὰς ἑξῆς κατηγορίας : α') τὰς ἀναμνηστικὰς γεγονότος τινὸς ἐπισυμβάντος ἐν τῷ παρελθόντι, τὸ ὁποῖον προτίθενται νὰ ἀναπαραστήσουν (διὰ τὴν ἀνατολήν : τοῦ Ἐπιταφίου καὶ τῆς Κυριακῆς τῆς Ὀρθοδοξίας ἐν τῇ Βυζαντινῇ ἐκκλησίᾳ, τῶν Βαΐων εἰς τοὺς Σύρους· διὰ τὴν δύσιν : τῆς Ὑπαπαντῆς, τῶν Βαΐων καὶ τῆς νυκτὸς τοῦ Πάσχα) β') τὰς λιτανείας τῆς μετανοίας ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ φοβερῶν πολέμων, κινδύνων, λιμῶν, ἀνομβρίας, ἐκ τῶν ὁποίων πολλαὶ βαθμηδὸν κατέληξαν νὰ καταστοῦν ἐνιαύσιοι (ὡς ἡ litania major τῆς 25ης Ἀπριλίου ἐν Ρώμῃ), ἢ νὰ προσλάβουν σταθερὸν περιεχόμενον καὶ συγκεκριμένον λειτουργικὸν τύπον (ὡς αἱ «ἀκολουθίαι εἰς διαφόρους λιτὰς» τοῦ βυζαντινοῦ εὐχολογίου), γ') εἰς τὴν λιτανείαν τῆς Κυριακῆς ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ τύπῳ, ἔχουσαν ἐξιλεωτικὸν καὶ καθαρκτικὸν χαρακτῆρα καὶ τέλος δ') τὰς λιτανείας τὰς ἀποβλεπούσας εἰς ἕνα πρακτικὸν σκοπὸν ὡς τοῦ γάμου, τοῦ βαπτίσματος, τῆς κηδείας, τῆς μεταβάσεως εἰς τὴν πηγὴν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων καὶ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἐπισκόπου ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων, μεταφορᾶς τῆς θ. κοινωνίας, τῆς κηδείας καὶ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν ἁγίων ἐλαίων κατὰ τὴν μεγάλην Πέμπτην ἐν τῇ δύσει καὶ τὰς κατὰ τὴν θ. λειτουργίαν λιτανευτικὰς εἰσόδους εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐκκλησίας. Ἠσχολήθη τέλος καὶ μὲ τὸ συναφὲς θέμα τῶν «λιτανειῶν τῶν ἁγίων» τῆς

ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας.

Ὁ π. Gy εἰς δύο μαθήματα ἐξήτασε τὴν εὐλογίαν τοῦ ἄρτου, τοῦ μέλιτος καὶ τοῦ γάλακτος κατὰ τὸ βάπτισμα, τοῦ ἅλατος, τῶν νέων καρπῶν, τοῦ τυροῦ καὶ τῶν ἐλαιῶν, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ ὕδατος, τῆς πασχαλινῆς λαμπάδος καὶ τοῦ πασχαλινοῦ ἀμνοῦ ἀπὸ ἱστορικῆς, θεολογικῆς καὶ κανονικῆς ἔτι πλευρᾶς.

Τέλος ὁ π. Molin ἀπετέλεσε ἕνα ζῶν ὑπόδειγμα ἀκαμάτου καρποφόρου ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἥτις ἀρχομένη ἐκ τοῦ μηδενὸς ἄνευ μέσων οἰκονομικῶν καὶ ἐπιτελείου συνεργατῶν μεθ' ἱκανὸν χρόνον εὑρίσκεται πρὸ ἑνὸς κολοσσιαίου καὶ ἀνυπολογίστου ἀξίας ἔργου. Ὁ π. Molin, ἀσχολούμενος μὲ τὰ προβλήματα τῶν ἐργατῶν καὶ ἀγροτῶν καὶ περιερχόμενος διὰ ποιμαντικοὺς λόγους τὰς διαφόρους πόλεις τῆς Γαλλίας, ἐπεσκέπτετο τὰς κατὰ τόπους βιβλιοθήκας καὶ ἐκεῖ ἐπὶ τόπου ἐπιμελῶς ἠρεύνα τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ ἔντυπα εὐχολόγια. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἐργαζόμενος ἐπὶ ἔτη ἱκανὰ ἔχει μελετήση ἕνα μέγαν ἀριθμὸν εὐχολογίων, ἐξέδωκε δὲ τὰ πρῶτα πορίσματα τῆς ἐνδελεχοῦς αὐτοῦ ἐρεύνης. Συμφώνως πρὸς ταῦτα τὸ Rituale Romanum διῆλθε τρεῖς περιόδους διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν σημερινήν του μορφήν : τὴν προμεταρρυθμιστικήν, τὴν κατὰ τὴν μεταρρύθμισιν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν αὐτὴν ἀντιμεταρρυθμιστικὴν περίοδον καὶ τέλος τὴν μετ' αὐτὴν τελευταίαν πρόσφατον περίοδον. Κατὰ τὴν πρώτην τὰ εὐχολόγια ἦσαν ἀτελεῖς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συλλογαί, διαφόρου περιεχομένου, μὲ ἀρκετὰς κατὰ τόπους διαφοράς, ἀναλόγους πρὸς τὴν τοπικὴν παράδοσιν ἑκάστης ἐπισκοπῆς, μὲ σταθερὸν περιεχόμενον τὴν θ. λειτουργίαν καί, εἰ καὶ οὐχὶ πάντοτε, τὴν ἀκολουθίαν τοῦ γάμου καὶ λίαν συντόμους τυπικὰς διατάξεις. Κατὰ τὴν ἀντιμεταρρυθμιστικὴν περίοδον τὰ εὐχολόγια καθίστανται περισσότερον σύμφωνα πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν πρᾶξιν, παραμένουν ὅμως τοπικά τινα ἔθιμα, ἐκπίπτουν δὲ ἀκολουθίαι ἢ τύποι οἱ ὁποῖοι ἐφαίνοντο ὡς αἰτία σκανδάλου. Τέλος ἡ τρίτη καὶ κλασσικὴ περίοδος, ἡ ὁποία διαρκεῖ μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εἴσοδον τυπικῶν διατάξεων, ἐπεξηγήσεων καὶ εὐχῶν ἀκόμη εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ λαοῦ λαλουμένην γλῶσσαν, ὡς καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θεολογίας, ἀρχαιολογίας, τοῦ Ἰανσενισμοῦ, τοῦ Γαλλικανισμοῦ καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ Ὀρθολογισμοῦ.

ΤΟ ΙΩΒΗΛΑΙΟΝ ΤΗΣ ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ

Τὴν 23ην Ἰουλίου τρέχοντος ἔτους ἑωρτάσθη σεμνοπρεπῶς εἰς τὴν μονὴν τῶν Βενεδικτίνων τοῦ Mont-César ἐν Louvain τοῦ Βελγίου ἡ πεντηκονταετηρὶς τῆς Λειτουργικῆς κινήσεως.

Παρόντες ἦσαν πλὴν τῶν συμμετεχόντων εἰς τὴν λειτουργικὴν ἑβδομάδα τοῦ Mont-César καθηγητῶν τῆς λειτουργικῆς τῶν Σεμιναρίων καὶ ἐκλεκτοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἐν Βελγίῳ Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Louvain, οἱ ἡγούμενοι τῶν ἐν Βελγίῳ Μονῶν καὶ ἄλλοι τινές.

Ἐν ἀρχῇ ὁ π. B. Botte ἐχαιρέτησε τὴν συγκέντρωσιν, ἐπιμνησθεὶς ἡμερῶν ἀρχαίων καὶ παρόντων καὶ ἀπόντων πρωτεργατῶν τῆς λειτουργικῆς κινήσεως. Ἀκολούθως ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Malines καὶ πριμᾶτος τοῦ Βελγίου Καρδινάλιος Van Roey ἀπηύθυνε θερμοὺς πατρικοὺς λόγους πρὸς τὴν ὁμήγυριν. «Ἐθεώρησα καθῆκόν μου — εἶπε μεταξὺ ἄλλων — νὰ ἔλθω διὰ νὰ παραστῶ εἰς τὴν ἀναμνηστικὴν αὐτὴν συνεδρίασιν διὰ νὰ ἐκδηλώσω διὰ τῆς παρουσίας μου τὸ μέγα ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον ὡς ἐπίσκοπος τρέφω διὰ τὴν λειτουργικὴν κίνησιν, ὡς καὶ τὴν βαθεῖάν μου ἀναγνώρισιν πρὸς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀφοσιώνονται καὶ ἀφωσιώθησαν ἀπὸ πεντηκονταετίας εἰς τὴν εὐεργετικὴν αὐτὴν ἀποστολήν». Ἀνέγνωσεν ἀκολούθως ἐπιστολὴν τοῦ Καρδιναλίου Tardini, ὁ ὁποῖος ἐκ μέρους τῆς Α.Α. τοῦ Πάπα Ἰωάννου ΚΓ' ἐχαιρέτισε τοὺς παρισταμένους καὶ ηὐχήθη ἀγλαοὺς καρποὺς διὰ τὸ μέλλον.

Ἀποχωρήσαντος τοῦ Καρδιναλίου ὁ ἐκ τῆς Μονῆς τοῦ Mont-César π. A. Robeyns

διὰ μακρῶν ἀνέπτυξε τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς λειτουργικῆς κινήσεως.

Τέλος ὁ π. Martimort, διευθυντὴς τοῦ Κέντρου ποιμαντικῆς λειτουργικῆς τῶν Παρισίων, ἀνεφέρθη εἰδικῶς εἰς τὸ ἔργον τοῦ πατρὸς καὶ πρωτεργάτου τῆς νεωτέρας λειτ. κινήσεως π. Lambert Beauduin καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν συμβολὴν τούτου εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ πρόοδον τοῦ ἀνωτέρω κέντρου καὶ τῆς ἐν γένει γαλλικῆς λειτουργικῆς κινήσεως κατὰ τὴν ἐπὶ εἰκοσαετίαν (1931-1951) ἐν Γαλλίᾳ ἐξορίαν του.

Μία τιμητικὴ δὲ ἐπίσκεψις τῶν συμμετασχόντων εἰς τὸν ἑορτασμὸν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν Chevetogne, ὅπου διέρχεται τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ ἐπιγείου βίου του ὁ π. Beauduin, ἦτο τὸ ὡραῖον συμπλήρωμα τοῦ ἑορτασμοῦ.

Πράγματι ἡ νεωτέρα λειτουργικὴ κίνησις, ἡ ὁποία τόσην ἐπανάστασιν προεκάλεσεν εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀρχὴν καὶ σπονδυλικὴν στήλην ἔχει τὸ ἔργον τοῦ π. Beauduin. Ἡ ἔμπνευσις ὠφείλετο εἰς τὸν εἰς ἅγιον ἀνακηρυχθέντα Πάπαν Πῖον τὸν Ι΄, τὸν λειτουργικὸν ἀποκληθέντα Πάπαν. Ἀλλ᾽ ἡ ἐκκίνησις ἐγένετο ἀπὸ τὴν φλογερὰν καρδίαν καὶ ἡ θεμελίωσις ἀπὸ τὸν τετραγωνικὸν νοῦν καὶ τὰς ρωμαλαίας χεῖρας τοῦ π. Lambert. Πρὸ αὐτοῦ μόνον περὶ προϊστορίας τῆς λειτ. κινήσεως δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν. Εἰς τὴν Γερμανίαν ἡ ὁδὸς ἦτο ἐσφαλμένη. Τὸ ἰδεῶδες τῆς θείας λατρείας ἐτίθετο εἰς μίαν χιμαιρώδη ἐπιστροφὴν εἰς μίαν ὡς ἰδανικὴν θεωρουμένην ἐποχὴν εἴτε τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας εἴτε τῶν πατερικῶν ἢ μεσαιωνικῶν χρόνων. Κατ᾽ ἀνάγκην ἡ λειτ. κίνησις περιέπεσεν εἰς ἕνα ἀρχαιολογισμόν· κατέστη θέμα καὶ ἀπασχόλησις τῶν λογίων καὶ ἡ σημερινὴ λατρεία, ἡ νόμιμος καὶ ἀληθὴς λατρεία τῆς ἐκκλησίας, ἐθεωρήθη νόθον τέκνον μιᾶς λαμπρᾶς ἐποχῆς. Εἰς τὴν Γαλλίαν (Solesme) τοὐναντίον ἡ βάσις ἦτο ἐσφαλμένη. Ἠγνοήθη τὸ κύριον καὶ πραγματικὸν πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅλαι αἱ προσπάθειαι ἀπέβλεπον πρὸς μίαν ἰδεώδη καὶ ὑπαρκτὴν μόνον εἰς ὡρισμένας Μονὰς κοινότητα. Ἀλλ᾽ ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συνόλου πολὺ ἀπεῖχεν ἀπὸ ἀπόψεως καταρτισμοῦ καὶ πνευματικότητος τῶν μοναστικῶν κοινοτήτων καὶ ἡ λειτ. κίνησις ἔσπειρε εἰς τόπον χέρσον. Οὕτω παρὰ τὰς προσπαθείας καὶ τοὺς κόπους τῶν προδρόμων αὐτῶν ἡ κατάστασις τῆς Θ. λατρείας ὀλίγον διέφερεν ἀπὸ τὸν πρόσφατον μεσαίωνα : Παντελὴς ἀδιαφορία τοῦ λαοῦ διὰ τὴν ἀκατάληπτον, συνυπουργούσης καὶ τῆς ἀκατανοήτου γλώσσης, λατρείας, ἡ ὁποία οὕτω παρέμενε ὑπόθεσις τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν. Τυπικὴ παρακολούθησις τῆς λειτουργίας τῆς Κυριακῆς διὰ τὴν ἀποφυγὴν τοῦ θανασίμου ἁμαρτήματος ὑπὸ κωφῶν καὶ ἀλάλων προσώπων. Παντελὴς ἄγνοια καὶ παραμέλησις τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας εἰς τὴν κατήχησιν, τὸ κήρυγμα καὶ τὸν ἀτομικὸν καταρτισμὸν καὶ τέλος ὄργιον τῶν λεγομένων εὐλαβειῶν ἢ ἀφοσιώσεων (devotiones) καὶ τῶν παραλειτουργικῶν πράξεων — ροδαρίου, λατρείας τῆς θ. εὐχαριστίας, δρόμου τοῦ Σταυροῦ, ἰδιωτικῶν προσευχῶν κατὰ τὴν θ. λατρείαν κλπ. —, αἵτινες διέσπων τὸν κοινωνικὸν χαρακτῆρα τῆς λατρείας, ὡς ἐν ἑνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ λατρείας τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Τὸ ἐξαιρέτως κριτικὸν πνεῦμα τοῦ π. Beauduin διεῖδε τὰ σφάλματα τῶν παλαιῶν προσπαθειῶν καὶ ἔλαβε διδάγματα ἀπὸ αὐτά. Ἐργασθεὶς ἐπὶ μακρὸν ὡς ἐφημέριος, καὶ δὴ μεταξὺ ἀγροτῶν καὶ ἐργατῶν, εἶχε σαφῆ συνείδησιν τῆς ἀληθοῦς ποιότητος τῶν χριστιανῶν, νοῦς δὲ κατ᾽ ἐξοχὴν πρακτικὸς ἀπέφυγε τὸν σκόπελον τῆς ἀρχαιολογίας. Ἀντεμετώπισε τὰ λειτουργικὰ κείμενα ὡς ἔχουν καὶ τὸν λαὸν ὡς εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι. Μοναχὸς τότε καὶ καθηγητὴς τῆς θεολογίας εἰς τὴν μοναχικὴν σχολὴν τοῦ Mont César ἐν Louvain ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ στραφῇ καὶ νὰ μελετήσῃ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ ἰδιαιτέρως αὐτὰ ὡς πηγὴν δογματικῆς καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας καὶ ὡς μέσα ἐξαίρετα, δι᾽ ὧν τὸ πάλαι ἡ ἐκκλησία ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε τὴν κατὰ Χριστὸν προαγωγὴν τῶν πιστῶν. Κατανόησις λοιπὸν τῶν ἐν τῇ θ. λατρείᾳ τελουμένων, συστηματικὴ χρησιμοποίησις τοῦ λειτουργικοῦ ὑλικοῦ εἰς τὴν κατήχησιν καὶ τὸ κήρυγμα, ἐνεργὸς συμμετοχὴ εἰς τὴν λατρείαν

τῆς ἐκκλησίας, ἐντονωτέρα ἀτομικὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ ἀνασύνδεσις πρὸς τὰς παλαιὰς λειτουργικὰς παραδόσεις ἰδοὺ αἱ βασικαὶ ἰδέαι καὶ ἀρχαὶ τῆς συλληφθείσης ἤδη λειτ. κινήσεως, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι μία τοιαύτη λειτουργικὴ ἀναγέννησις θὰ συνεπήγετο μίαν ὁριστικὴν καὶ βαθεῖαν μεταβολὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

Ἡ πρώτη ἀπόπειρα παρουσιάσεως δημοσίᾳ τῶν ἰδεῶν τούτων ἐγένετο πρὸ πεντηκονταετίας εἰς τὸ ἐν Malines «Συνέδριον τῶν καθολικῶν ἔργων» (Σεπτέμβριος τοῦ 1909). Ἡ ὑποδοχὴ ὑπῆρξε ψυχρά. Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ π. Lambert μόλις εὗρε θέσιν εἰς τὸ τμῆμα «ἐπὶ τῆς τέχνης» τοῦ συνεδρίου. Ἀλλ' ὁ ριφθεὶς σπόρος ἔσχεν ἄμεσον καρποφορίαν. Τῇ ὑποστηρίξει τοῦ περιφήμου Καρδιναλίου Mercier καὶ ὑπὸ τὴν ἐνεργὸν αὐτοῦ προστασίαν οἱ λόγοι ταχέως ἐγένοντο ἔργον. Ὁλόκληρος ἡ Μονὴ τοῦ Mont-César μετεβλήθη εἰς φυτώριον καὶ ἐργαστήριον διὰ τὴν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν τῆς λειτ. κινήσεως. Ἡ κίνησις ἐστράφη πρὸς τοὺς ἱερεῖς. Ὅταν κατεκτᾶτο ὁ ἱερεὺς καὶ μετεβάλετο εἰς ἀπόστολον τῶν ἰδεῶν τὸ ἔργον θὰ ἦτο πολὺ εὐχερέστερον. Ἑκάστη ἐνορία θὰ εἶχε τὸν ἀπόστολόν της. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ ἑπομένου ἔτους (1910) διοργανούμεναι λειτουργικαὶ ἑβδομάδες μὲ διαλέξεις, συζητήσεις, ἀποφάσεις καὶ μὲ τοὺς ὀγκώδεις τόμους τῶν πρακτικῶν των ἀπηυθύνοντο κυρίως πρὸς τοὺς ἱερεῖς. Καὶ τὸ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1909 ἐκδοθὲν καὶ μέχρι σήμερον συνεχιζόμενον ὑπὸ ἄλλο ὄνομα καὶ μορφὴν («Questions liturgiques et paroissiales»), περιοδικὸν τῆς κινήσεως «La vie liturgique» κυρίως πρὸς τοὺς ἱερεῖς ἀπέβλεπεν.

Ἀμέσως ἤρχισε καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ Λειτουργικοῦ (Missale) μετὰ τῶν ἑσπερινῶν διὰ νὰ δοθῇ εἰς χεῖρας τοῦ λαοῦ βιβλίον, δι' οὗ θὰ ἠδύνατο νὰ παρακολουθήσῃ καὶ νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὰ ἐν τῷ ναῷ τελούμενα, παρακαμπτομένου οὕτω τοῦ ἐμποδίου τῆς λειτουργικῆς γλώσσης.

Τὸ 1914 ἐξεδόθη ἐν Louvain τὸ πρῶτον ὁ καταστατικὸς οἱονεὶ χάρτης τῆς λειτ. κινήσεως, τὸ περίφημον καταστὰν συγγραμμάτιον τοῦ π. Beauduin: «La pieté de l'Eglise, principes et faits», τὸ ὁποῖον, παρὰ τὰς προκληθείσας πολλαχόθεν, ἰδίως ἐκ τῶν ἐκπροσώπων τῆς παραδοσιαρχικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμμῆς καὶ εὐσεβείας Ἰησουϊτῶν κ.ἄ., ἐσημείωσε μέχρι σήμερον μίαν ἄνευ προηγουμένου ἐκδοτικὴν ἐπιτυχίαν.

Ἐντὸς ὀλίγου ἐδημοσίευσεν καὶ τὸ «Σχέδιον ἐγχειριδίου τῆς λειτουργικῆς» καὶ πλῆθος σχετικῶν ἄρθρων.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ - ἱστορικοφιλολογικὴ πλευρὰ τῆς λειτουργικῆς δὲν παρημελήθη. Ἰδίως οἱ δύο ἐξαίρετοι λειτουργιολόγοι ὁ ἡγούμενος τοῦ Mont-César π. B. Capelle καὶ ὁ ἐν τῇ αὐτῇ Μονῇ ἱερομόναχος π. B. Botte ὑπῆρξαν οἱ ἐπιστημονικοὶ παραστᾶται τῆς κινήσεως.

Ὁ πόλεμος ἀνέκοψε τὰς προσπαθείας· μετ' αὐτὸν ὅμως ἡ ἠνδρωμένη πλέον καὶ ἡ εἰς ἄλλας χώρας ἤδη προπολεμικῶς διαδοθεῖσα λειτ. κίνησις (Γερμανία, Ὁλλανδία, Ἰταλία, Γαλλία), ἐδημιούργησε νέα κέντρα καὶ ἐπανενεφανίσθη μὲ ὅλην της τὴν σφριγηλότητα. Τὸ Κέντρον τῆς ποιμαντικῆς Λειτουργικῆς εἰς Παρισίους μὲ τὰς λαμπρὰς του ἐκδόσεις (Maison Dieu, Lex Orandi, Fêtes et Saisons κλπ.), τὸ ἐσχάτως ἱδρυθὲν Ἰνστιτοῦτον λειτουργικῆς εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν, τὸ παλαιὸν λειτ. κέντρον τῆς Maria Laach καὶ τῶν Τρεβίρων εἰς τὴν Γερμανίαν, αἱ εἰς ἑκάστην ἐπισκοπὴν ἐπιτροπαὶ ἐπὶ τῆς θ. λατρείας καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐκδιδόμενα Τυπικά, τὰ εἰς διαφόρους πόλεις κατ' ἔτος σχεδὸν συγκαλούμενα εὐχαριστιακὰ ἢ λειτουργικὰ συνέδρια καὶ αἱ ἐν τῇ πρώτῃ κοιτίδι τῆς λειτ. κινήσεως λειτουργικαὶ ἑβδομάδες διὰ τοὺς καθηγητὰς τῆς λειτουργικῆς εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς Σχολάς, τὸ λειτουργικὸν Κέντρον μὲ τὰς σπουδαιοτάτας του ἐκδόσεις, τὸ λειτουργικὸν Ἰνστιτοῦτον καὶ τὸ προαναφερθὲν περιοδικὸν τῆς αὐτῆς Μονῆς, τέλος τὸ λειτουργικὸν κέντρον τῆς ἱεραποστολικῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐν Bruges μὲ τὰς ἐκδόσεις καὶ τὰ περιοδικά του καὶ αἱ εἰς τὴν ἀνατολικὴν λατρείαν ἀφορῶσαι ἐκδόσεις τῆς Μονῆς τῆς Chevetogne ἐπιτελοῦν ἕνα ἀνυπολογίστου ἐκτάσεως καὶ βάθους ἔργον.

Ἡ μεταπολεμικὴ λειτ. κίνησις κατώρθωσε νὰ ἐπιρρεάση καὶ τό, ἐκ καθήκοντος ἄλλως τε, συντηρητικὸν καὶ ἐπιφυλακτικὸν κέντρον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας, τὸ Βατικανόν. Αἱ τελευταῖαι ἐπὶ Πίου τοῦ ΙΒ' μεταρρυθμίσεις τῶν περὶ νηστείας διατάξεων, τῆς εὐχαριστιακῆς νηστείας, τῆς μεγάλης ἑβδομάδος καὶ τῶν διγλώσσων εὐχολογίων, παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἔχῃ διά τινας τοὐλάχιστον ἀπὸ αὐτάς, ἐξεπήγασαν ἀπὸ τὴν μακρὰν καὶ σοβαρὰν ἐργασίαν τῶν λειτουργικῶν κέντρων καὶ ἀποβλέπουν εἰς τὸ νὰ διευκολύνουν τὸν λαὸν πρὸς καλλιτέραν συμμετοχήν του εἰς τὴν θ. λατρείαν *.

Ἴσως θὰ ἠδύνατο νὰ προσαχθῇ κατὰ τῆς λειτ. κινήσεως ποιά τις ἀναρχία καὶ αὐθαιρεσία εἰς τὰς ἐνεργείας μερικῶν ἐκ τῶν οὐχὶ καὶ πρώτης τάξεως, πάντως ὅμως καλῆς θελήσεως, ἐκπροσώπων αὐτῆς. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῆται ὅτι ἡ κίνησις διανύει ἀκόμη μεταβατικὴν περίοδον καὶ ἀνάλογα φαινόμενα εἰς παρομοίας περιστάσεις εἶναι ἀναπόφευκτα· Ἐπίσης καὶ ἡ παράκαμψις τοῦ θέματος τῆς λειτουργικῆς γλώσσης. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται τὸ ἄκρως ἀκανθῶδες καὶ ἀπὸ πάσης ἐπόψεως δυσεπίλυτον τοῦ θέματος τούτου. Πλὴν ὅμως καὶ τὸ φαινόμενον τοῦ ἐκκλησιάσματος — ἀναγνωστηρίου δὲν εἶναι καὶ τόσον ἐνθαρρυντικόν. Ἂν ἕκαστος πιστὸς ἀγωνίζεται εἰς τὸ ἀνὰ χεῖρας βιβλίον του νὰ ἀνεύρῃ τὰ τῆς θ. λατρείας, νὰ παρακολουθήσῃ τὸν ἱερέα, νὰ ἀναγνώσῃ τὴν μετάφρασιν τῶν λεγομένων ἢ ψαλλομένων, νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τὰ κινητὰ μέρη, δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι κατανοεῖ τὰ τελούμενα καὶ λεγόμενα, ἀλλ' οὐχὶ ὅτι καὶ συμμετέχει ἐνεργῶς εἰς αὐτά. Τὰ πρῶτα βήματα βεβαίως ἔχουν γίνει καὶ διὰ τὴν γλῶσσαν. Θὰ ἦτο ἀσύνετον καὶ ἀνάρμοστον ὁ συνετὸς αὐτὸς βηματισμὸς νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀγῶνα δρόμου.

Καὶ ὁ π. Beauduin, ὁ ὁποῖος ἠξιώθη κατὰ μίαν ἰδιαιτέραν τῆς θείας προνοίας εὔνοιαν, ὄχι μόνον νὰ σπείρῃ καὶ νὰ ποτίσῃ τὴν λειτ. κίνησιν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἴδῃ τὰς χώρας λευκὰς πρὸς θερισμὸν καὶ νὰ θερίσῃ ἰδίαις χερσὶ καρποὺς παρ' ἐλπίδα δαψιλεῖς καὶ εἰς πεντήκοντα καὶ εἰς ἑκατὸν περὶ τὸ τέλος τώρα τοῦ βίου του ἠξιώθη νὰ ἴδῃ καὶ τὸ ἰωβηλαῖον τοῦ ἔργου του.

Ἰδοὺ οἱ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ πρὸς τὸ συνέδριον ἀπὸ μαγνητοφώνου ἀκουσθέντες γεροντικοὶ λόγοι του.

«Ἐπιθυμῶ ἐν πρώτοις νὰ εὐχαριστήσω τὸν π. B. Botte διὰ τὴν ἐπινοητικὴν εὐφυΐαν, τὴν ὁποίαν ἐπέδειξε διὰ νὰ μὲ κάμῃ νὰ χαρῶ, παρὰ τὰς ἀναπηρίας μου, τὸ ἰωβηλαῖον τοῦ ἔργου μας, τοῦ ἔργου σας. Ἡ φυσικὴ ἀκινησία δὲν θὰ μὲ ἐμποδίσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ μετάσχω εἰς τὴν χαρὰν τοῦ γεγονότος τούτου.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἐνθυμηθῶ μερικὰ ἐπεισόδια τῆς ἱστορίας του, τὰ ὁποῖα θὰ ἐνδιαφέρουν τοὺς φίλους μας τῆς λειτουργίας.

Τὰ πρῶτα βήματά της εἰς τὴν ζωὴν ἦσαν διστακτικά· ἔπρεπε κατὰ πρῶτον νὰ ἀποκτήσῃ μίαν θέσιν ὑπὸ τὸν ἥλιον. Ματαίως ἐπεχείρησα πολλὰς προσπαθείας : κατὰ πρῶτον νὰ τοποθετήσω τὴν λειτουργικὴν διάλεξιν εἰς τὸ ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τμῆμα τοῦ πρώτου Συνεδρίου τῆς Malines τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1909. Κατηγορηματικὴ ἄρνησις τοῦ προϊσταμένου τοῦ τμήματος αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τὴν διάλεξιν αὐτὴν ὡς τὴν στακτοποῦταν τοῦ μύθου. Ἕνα δεύτερον διάβημα εἰς τὸ ἠθικὸν τμῆμα ἔσχε τὴν ἰδίαν τύχην. Τὸ τρίτον εἰς τὸ τμῆμα τῆς εὐσεβείας ὑπῆρξεν ἀκόμη περισσότερον ἀτυχές. Ἐθεώρουν τὴν λειτουργίαν ὡς μίαν φανταστικὴν εὐσέβειαν, ἡ ὁποία δὲν ἠδύνατο νὰ εὕρῃ θέσιν εἰς τὴν πνευματικὴν ζωήν. Τέλος τῇ συμβουλῇ ἑνὸς ἀρχιτέκτονος δὲν εὗρον θέσιν ὡς ὁμιλητὴς παρὰ μόνον εἰς τὸ τμῆμα τῆς τέχνης, ὅπου παρουσιάσθη ὡς κἄτι τὸ περίεργον.

Ἡ ἱστορία τῆς κινήσεως ἀνακαλεῖ συχνὰ εἰς τὴν μνήμην χαρακτηριστικὰ ἐπεισόδια,

---

* Πλείονα περὶ τῆς λειτουργικῆς κινήσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας βλ. O. Rousseau, Histoire du mouvement liturgique, Lex orandi 3, Paris 1945 — Π. Τρεμπέλα, Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πρᾶξις τῆς ἀνατολῆς, Ἀθῆναι 1949.

τὰ ὁποῖα εἶναι χρήσιμα εἰς τοὺς διαδόχους. Ἄλλοτε εἰς τὴν Louvain οἱ φοιτηταὶ εἶχον τὴν συνήθειαν νὰ μεταβιβάζουν εἰς τοὺς νεωτέρους των μίαν χαρακτηριστικὴν ἱστορίαν. Ἕνα πολυτελὲς ἐμπορικὸν κατάστημα προσήλκυε ὅλα τὰ βλέμματα ἐξ αἰτίας τῆς λαμπρότητος τῆς προθήκης του. Ἡ ἀληθινὴ ἱστορία ἀπεκάλυπτεν ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ ἐγκατάστασις ὠφείλετο εἰς μίαν θαρραλαίαν καὶ ἐπιχειρηματικὴν γενεάν, ἡ ὁποία κατόπιν προσπαθειῶν, μετεμόρφωσε μὲ ἐπιμονὴν διὰ τῆς ταπεινῆς της ἐργασίας τὸ κατ' ἀρχὰς πτωχὸν ἐμπορικὸν κοφίνι. Μὲ κατενόησαν . . . Θὰ ἦτο μεγάλη πλάνη ἐὰν ἐφαντάζοντο τὴν ἀρχὴν μεγαλειώδη, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουν ὅτι ὅλαι αἱ ἐπιτυχίαι τῆς λειτ. κινήσεως ὀφείλονται εἰς τοὺς πρώτους ἐργάτας.

Τοῦτο μὲ φέρει εἰς τὸ νὰ ἀποδώσω τιμὴν εἰς τὸν ἡγούμενον π. Capelle ὁ ὁποῖος ἐθυσίασε τὴν ἐπιστημονικήν του σταδιοδρομίαν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς κινήσεως· εἰς τὸν π. B. Botte, ὁ ὁποῖος κατέστη ἡ ψυχὴ τῆς λειτουργικῆς δράσεως εἰς τὰς χώρας μας, τοῦ ὁποίου θὰ ἑορτάσωμεν ἐντὸς ὀλίγου μὲ ἐνθουσιασμὸν τὸ ἰωβηλαῖον· εἰς τὸν νέον ἡγούμενον π. Rombaut, ὁ ὁποῖος προσεφέρθη ὁλόκληρος διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀποστολῆς· ἐν συντόμῳ εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀδελφότητα τοῦ Mont-César, ἡ ὁποία ἔκαμε κύριον ἔργον της τὴν διάδοσιν τῆς λειτουργίας.

Οἱ ἀπόστολοι τῆς κινήσεως ἔχουν διαποτισθῆ ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἁγίου Πάπα Πίου τοῦ Ι' καὶ ἔκαμαν τοὺς λόγους του διαταγὴν διὰ τὴν δρᾶσιν : «Ἐπειδὴ ἡ πλέον ζῶσα ἐπιθυμία μας εἶναι νὰ ἐπανανθίσῃ μὲ κάθε μέσον καὶ νὰ διατηρηθῇ εἰς ὅλους τοὺς πιστοὺς ἓν ἀληθὲς χριστιανικὸν πνεῦμα, εἶναι ἀνάγκη πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ φροντίσωμεν διὰ τὴν ἁγιότητα καὶ τὸν πρὸς τὸν ναὸν ὀφειλόμενον σεβασμόν, ὅπου οἱ πιστοὶ συγκεντρώνονται ἀκριβῶς διὰ νὰ εὕρουν αὐτὸ τὸ πνεῦμα εἰς τὴν πρώτην καὶ ἀπαραίτητον πηγήν του, ἤτοι τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν εἰς τὰ ἁγιώτατα μυστήρια καὶ τὴν δημοσίαν καὶ ἐπίσημον προσευχὴν τῆς Ἐκκλησίας».

Ἀλλ' ἰδοὺ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ παρόντος Πάπα ἀναγνώρισις καὶ ἐπευλογία τοῦ ἔργου εἰς ἓν χαρακτηριστικὸν ἀπόσπασμα τῆς μέσῳ τοῦ Καρδ. Tardini ἀπευθυνθείσης ἐπιστολῆς :

«Ὁ παρὼν ἑορτασμὸς ἐπιτρέπει νὰ ἀναμετρήσωμεν τὸν ἀπὸ πεντηκονταετίας διανυθέντα δρόμον! Πόσοι Χριστιανοὶ ἠδυνήθησαν νὰ ἐπωφεληθοῦν τοὺς θησαυροὺς τοὺς περιεχομένους εἰς τὰς ἀκολουθίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ πόσαι ἐνορίαι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπανεῦρον, χάρις εἰς τὰς ἐπιτηδείους προσπαθείας τῶν ποιμένων των, μίαν πνευματικὴν ζωτικότητα περὶ τὸ θυσιαστήριον. Καὶ εἶναι παρήγορον νὰ παρατηρήσῃ τις τὴν ταχύτητα, μετὰ τῆς ὁποίας παρόμοιαι πρωτοβουλίαι διεδόθησαν πολὺ μακρὰν τῶν βελγικῶν συνόρων . . . Μὲ αἴσθημα λοιπὸν ἐλπίδος καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴν θείαν πρόνοιαν ὁ ἄκρος Ἀρχιερεὺς συγχαίρει ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι χθὲς καὶ σήμερον εἰργάσθησαν μετὰ ζήλου διὰ νὰ καταστήσουν ζωντανωτέραν τὴν θ. λειτουργίαν . . . καὶ παρέχει εἰς αὐτοὺς ἐξ ὅλης καρδίας, εἰς ἐγγύησιν τῶν θείων χαρίτων καὶ τῆς πατρικῆς του εὐνοίας, πλουσίαν τὴν ἀποστολικὴν εὐλογίαν».

Ὅτε ὁ ὑπέργηρος καὶ παράλυτος πλέον κατὰ τὰ κάτω ἄκρα π. Lambert Beauduin, φερόμενος ἐπὶ τῶν ὤμων δύο νέων μοναχῶν κινῶν πρὸς χαιρετισμὸν καὶ εὐλογίαν τὰς δύο τρεμαμένας χεῖράς του, ἀπεχαιρέτα τοὺς ἐλθόντας εἰς τὴν Μονήν του διὰ νὰ ὑποβάλλουν τὰ σεβάσματά των καθηγητὰς τῆς λειτουργικῆς — μαθητὰς καὶ συνεχιστὰς τοῦ ἔργου του, πόσον ἡ σκηνὴ ὑπενθύμιζε ἕνα ἀνάλογον ἀποχωρισμὸν καὶ μίαν ἀνάλογον δέησιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης : «Γενηθήτω δὴ διπλᾶ ἐν πνεύματί σου ἐφ' ἡμᾶς . . . Πάτερ, πάτερ· ἅρμα Ἰσραὴλ καὶ ἱππεὺς αὐτοῦ» (Βασιλ. Δ' 2, 9.12).

Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Νικολάου Λιβαδάρα, Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ. Ἀθῆναι, 1959. Σελ. 170.

Ἐν τῇ ἀξιολόγῳ ταύτῃ πραγματείᾳ, ἥτις ὑποβληθεῖσα ὡς διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστρ. Πανεπιστημίου ἐνεκρίθη ὑπ' αὐτῆς, ἐξετάζεται τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς ῥωμανολογικῆς ἐρεύνης, ὅπερ προέκυψεν αὐτομάτως ὀξύτερον κατὰ τὴν σύντονον περὶ τοὺς ὕμνους Ρωμανοῦ, τοῦ μελῳδοῦ, ἐνασχόλησιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Ν. Τωμαδάκη καὶ τῶν ἀφωσιωμένων του μαθητῶν, τ.ἔ. περὶ τῆς γνησιότητος τῶν εἰς ἁγίους ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ρωμανοῦ φερομένων ὕμνων, τινῶν τῶν ὁποίων εἶχεν ἀμφισβητηθῇ αὕτη ὑπὸ τοῦ Pitra κ. ἄ., πλείστων δὲ ὑπὸ τοῦ P. Maas. Τὴν ἐργασίαν του ὁ κ. Λ. διαιρεῖ εἰς δύο μέρη, ἐν μὲν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων πραγματεύεται κυρίως τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν θεωρουμένων γνησίων ὕ-ὕμνων καὶ ὅσα ἠδύναντο νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν ἔρευναν, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνὰ ἕκαστον ὕμνον ἔρευνα πρὸς διαπίστωσιν γνησιότητος ἢ νοθείας. Οὕτως ἐν μὲν τῷ α' ἐν μέρει (σ. 16—55) διεξάγεται ἔλεγχος τῶν περὶ τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων ἐπόψεων καὶ διερεύνησις τῶν ρωμανικῶν μελῶν, ἐξετάζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν θεωρουμένων ὡς γνησίων ὕμνων καὶ ἡ συμβολὴ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ὕμνων, ἐν δὲ τῷ β' μέρει (σ. 56—128) ἀνακρίνονται οἱ ὑπὸ ἔλεγχον ἁγιολογικοὶ ὕμνοι, οἱ γνήσιοι, οἱ ὕποπτοι καὶ οἱ νόθοι καὶ ἐπακολουθοῦσι τὰ ἐπιλεγόμενα. Ἐν ἐπιμέτρῳ (σ. 131-160) παρατίθενται τέσσαρες εἰς τὸν Ρωμανὸν ἀποδιδόμενοι ὕμνοι, ἤτοι εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους, Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν, Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, τὴν ἀπόστολον Φίλιππον καὶ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον. Ἐπακολουθοῦσι δὲ πίνακες α) τόπων, λέξεων καὶ ὀνομάτων καὶ β) ὕμνων, οἴκων καὶ στίχων.

Ὁ φιλότιμος καὶ φιλόπονος συγγραφεύς, μὴ φιλοδοξῶν ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ του νὰ λύσῃ τελικῶς τὸ πρόβλημα τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ρωμανοῦ φερομένων ἁγιολογικῶν ὕμνων, προσεπάθησε νὰ ἀποδείξῃ ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν στοιχείων, ἐπὶ συνόλου τριάκοντα καὶ δύο ἁγιολογικῶν ὕμνων, τὴν γνησιότητα δέκα καὶ ἕξ καὶ νὰ καταδείξῃ τὴν ἔκτασιν τῆς νοθείας ἐπὶ δέκα ἄλλων ὕμνων, τοὺς δὲ λοιποὺς ἕξ ὕμνους θεωρεῖ ὡς ὑπόπτους, ἅτε ἐμφανίζοντας στοιχεῖα ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς γνησιότητος. Καίτοι δὲν ἔσχομεν τὸν καιρὸν νὰ παρακολουθήσωμεν κατὰ πόδας τὴν ἔρευναν τοῦ Λ., δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι αὕτη, γενικῶς εἰπεῖν, γίνεται μετ' εὐσυνειδήτου ἐπιστασίας, γνώσεως τῶν πραγμάτων, καλοῦ γλωσσικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ καταρτισμοῦ, καὶ διὰ τῆς χρήσεως ὀρθῆς φιλολογικῆς μεθόδου καὶ

ὑγιοῦς κρίσεως. Ἐνισχύεται δὲ ἡ πίστις ἡμῶν, ὅτι καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς γνησιότητος τῶν ρωμανικῶν ἐν γένει ὕμνων ἡ τελευταία λέξις ἀνήκει εἰς τοὺς ἕλληνας ἐρευνητὰς βοηθουμένους σπουδαίως καὶ ὑπὸ τοῦ πολυτιμοτάτου γλωσσικοῦ αἰσθήματος, χωρὶς νὰ διανοώμεθα νὰ ὑποτιμήσωμεν τὸ παράπαν τὴν πολύτιμον συμβολὴν τῶν ξένων ἐρευνητῶν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Θεοκλήτου Διονυσιάτου, Μοναχοῦ, Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του, 1749—1809. Ἐκδοτ. οἶκος «Ἀστὴρ» Ἀλεξ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου. Ἐν Ἀθήναις 1959. Σελ. 379.

Περὶ τῆς ἐκλεκτῆς μορφῆς Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, εὐφήμως γνωστοῦ καὶ ἔξω τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου, ἐπ' ἐσχάτων δ' ἐπαξίως ἀνακηρυχθέντος ὑπὸ τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας ὡς ἁγίου, ἔχουσι πλεῖστα ὅσα καὶ παρ' ἡμῖν καὶ εἰς ξένας γλώσσας καὶ δὴ καὶ ὑπὸ ἑτεροδόξων γραφῆ, ἔλειπεν ὅμως συστηματικὴ καὶ πλήρης βιογραφία αὐτοῦ, συντεταγμένη μάλιστα οὐ μόνον μετὰ γνώσεως τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ μετὰ βαθείας κατανοήσεως καὶ ἐκτιμήσεως τῆς εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς αὐτοῦ. Τὸ κενὸν δὲ τοῦτο ἀνέλαβε νὰ πληρώσῃ ἐν τῷ μετὰ χεῖρας ἔργῳ του ὁ γνωστὸς λόγιος μοναχὸς τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱ. Μονῆς τοῦ ἁγίου Διονυσίου πατὴρ Θεόκλητος, στηριχθεὶς οὐ μόνον εἰς παλαιοτέρας σχετικὰς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ εἰς ἁγιορειτικὰς παραδόσεις, τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον ὁ ἅγιος Νικόδημος ἦτο ἀρχικῶς μοναχὸς τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ ἁγ. Διονυσίου, καὶ δὴ εἰς καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα ἄριστα κατέχει καὶ ζῇ ἐν αὐτοῖς ὁ συγγραφεύς, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν ἀλληλογραφίαν τοῦ ἁγίου.

Τοῦ ἔργου προτάσσεται ἡ πρᾶξις τῆς ἐν ἔτει 1955 ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἀνακηρύξεως τοῦ βιογραφουμένου ὡς ἁγίου, πρόλογος τοῦ καθηγουμένου τοῦ ἱ. Κοινοβίου τοῦ ἁγ. Διονυσίου πατρὸς Γαβριὴλ καὶ προοίμιον καὶ εἰσαγωγὴ τοῦ συγγραφέως. Τὴν κυρίως μονογραφίαν ἀποτελοῦσι δέκα τέσσαρα κεφάλαια, ἐν τοῖς ὁποίοις ἡ ὕλη ἀκολουθεῖ τὴν χρονολογικὴν σειράν, συνυφαινομένης τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ ἁγίου μετὰ τῆς βιογραφίας αὐτοῦ καὶ πλαισιουμένης ἐντὸς τοῦ μοναχικοῦ καὶ ἀσκητικοῦ αὐτοῦ περιβάλλοντος, τὸ ὁποῖον ἄριστα καὶ μετὰ πάθους ἱεροῦ, ἀλλὰ καὶ χάριτος λόγου σκιαγραφεῖ ὁ πατὴρ Θεόκλητος. Ἡ ἔκθεσις τῆς περιπετειώδους ἁγίας ζωῆς καὶ ἡ ἀνάλυσις τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Νικοδήμου γίνεται κατὰ τρόπον λίαν ἐπαγωγόν, ἅμα δὲ καὶ ἐποικοδομητικὸν καὶ κατακλείεται δι' ἐμνευσμένης μακρᾶς προσφωνήσεως πρὸς τὸν βιογραφούμενον ἅγιον καὶ δι' ὡραίου ἅμα καὶ στοχαστικοῦ ἐπιλόγου, περιέχοντος καὶ λαμπρὰν κρίσιν περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ.

Π. Ι. Μ.

Constantine Cavarnos, Anchored in God. Life, art and thought on the holy Mountain of Athos. Astir publishing Company. Athens 1959. Σελ. 230.

Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ Ἕλληνος τὴν καταγωγὴν καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Βορείου Καρολίνας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Β. Ἀμερικῆς, κατόχου δὲ τῆς βυζαντινῆς θεολογικῆς τέχνης, ἀποτελεῖ ἄριστον ὁδηγὸν τῶν ἀλλοδαπῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους. Τὸ βιβλίον ἔχει συνταχθῆ ἐπὶ τῇ βάσει οὐ μόνον πολλῶν μελετῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς προσωπικῆς πείρας καὶ κατανοήσεως τοῦ συγγραφέως, κτηθείσης διὰ τριῶν ἐπισκέψεων αὐτοῦ εἰς Ἅγιον Ὄρος, μιᾶς ἐν ἔτει 1952, ἑτέρας τῷ 1954 καὶ τρίτης τοῦ 1958, καὶ ἐν αὐτῷ ἀπεικάζεται καὶ διαχέεται ὅλος ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ἀγάπη αὐτοῦ πρὸς τὸ ἁγιώνυμον Ὄρος καὶ πρὸς τὸν ὀρθόδοξον μοναχικὸν καὶ ἀσκητικὸν βίον.

Σκοπὸς δὲ τῶν ἐν λόγῳ ἐπισκέψεων τοῦ συγγραφέως, ὅστις διήκει καὶ δι' ὅλου τοῦ βιβλίου τούτου, εἶναι ἀφ' ἑνὸς νὰ γνωρίσῃ οὗτος τὸν ὀρθόδοξον ἀνατολικὸν μοναχισμὸν διὰ τῆς ἀμέσου ἐποπτείας καὶ μελέτης αὐτοῦ ὑπὸ τὴν καθαρωτέραν του μορφήν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἔλθῃ εἰς ἄμεσον ἀπαφὴν πρὸς τὰ λεπτότατα δείγματα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ζωγραφικῆς καὶ μουσικῆς. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ, τὸ ὁποῖον ἐκρίθη εὐμενῶς καὶ ὑπὸ τῶν ξένων κριτικῶν (βλέπε π.χ. τὴν κριτικὴν τοῦ Church Times τοῦ Λονδίνου, φύλλον τῆς 16/10/1959), ἐκτίθενται οἱ σκοποὶ καὶ τὸ νόημα τοῦ ἀθωνιτικοῦ μοναχισμοῦ, καταδεικνύεται ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰ. Χριστοῦ, τοῦ Παύλου καὶ τῶν Ἑλλήνων πατέρων καὶ περιγράφεται ἡ καθημερινὴ καὶ νυκτερινὴ ζωὴ τῶν μοναχῶν. Ἔχει δὲ τοῦτο καὶ τόδε τὸ προσόν, ὅτι ἐκθέτει καὶ τὰς σχετικὰς ἐπόψεις αὐτῶν τῶν μοναχῶν περὶ τοῦ μοναχικοῦ κόσμου, ἐρημίας, νηστείας, προσευχῆς κλπ. ἐμμέσως δὲ καὶ τὰς ἀντιλήψεις ἀπεικάζει καὶ τὸν πλουσιώτατον ἐσωτερικὸν κόσμον καὶ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως. Κοσμεῖται δὲ τὸ βιβλίον τοῦτο δι' ἀρίστων εἰκόνων καὶ διὰ λεπτοτάτων παρατηρήσεων περὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ὅστις τυγχάνει ἄριστος γνώστης αὐτῆς, ὡς βλέπομεν ἐν τῷ ἔργῳ του «Byzantine Sacred art». Ὁ συγγραφεὺς προσφέρει ἐνταῦθα πολυτιμοτάτας ὑπηρεσίας ὄχι μόνον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τῶν πλουσιωτάτων καλλιτεχνικῶν, φιλολογικῶν καὶ πνευματικῶν θησαυρῶν του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ὀρθόδοξον μοναχισμὸν καὶ τὴν Ὀρθόδοξον ἐν γένει Ἐκκλησίαν, ἐφ' ᾧ τυγχάνει πολλῶν συγχαρητηρίων καὶ εὐγνωμοσύνης ἄξιος.

Π. Ι. Μ.

Archimandrite Elias Mastroyiannopoulos, Nostalgia for Orthodoxy. Broderhood Zoé. Athens 1959. Σελ. 208.

Ἐν τῷ μετὰ χεῖρας βιβλίῳ, συμφώνως πρὸς τὸν ἐκφραστικὸν τίτλον αὐτοῦ, παρίσταται ἡ ἐν τῷ ἑτεροδόξῳ κόσμῳ, τῷ τε ρωμαιοκαθολικῷ καὶ

τῷ προτεσταντικῷ, παρατηρουμένη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη στροφὴ πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν, ὡς παρουσιάζεται αὕτη ἐν ταῖς ἐκδηλώσεσιν ἐγκρίτων ἀντιπροσώπων τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου κόσμου. Τὸ βιβλίον συγγραφὲν καὶ δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ἑλληνιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Νοσταλγία πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν», ἔτυχε τοιαύτης ὑποδοχῆς, ὥστε ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ μεταφρασθῇ καὶ κυκλοφορήσῃ καὶ ἐν ἀγγλικῇ μεταφράσει, συμφώνως πρὸς τὴν ἐξ Ἀμερικῆς ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι οὐ μόνον τῶν αὐτόθι ὁμοδόξων θὰ ἐνισχύσῃ τὸ αὐτοσυναίσθημα, ἀλλὰ καὶ τῶν ἑτεροδόξων θὰ ἑλκύσῃ τὴν προσοχήν.

Π. Ι. Μ.

Irénée de Lyon, Démonstration de la prédication apostolique. Nouvelle traduction de l'Arménien avec l'introduction et notes par L. M. Froidevaux. Les éditions du Cerf. Paris. 1959. Σελ. 184.

Ἐν τῷ παρόντι τεύχει τῆς γνωστῆς σειρᾶς Sources chrétiennes δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ κ. Froidevaux τὸ περισπούδαστον ἀπολογητικὸν ἔργον τοῦ Εἰρηναίου «ἀπόδειξις τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος» ἐν νέᾳ γαλλικῇ μεταφράσει ἐκ τοῦ Ἀρμενικοῦ, μᾶλλον ἐπιμεμελημένῃ, τῆς ὁποίας προτάσσεται εἰσαγωγὴ σχετικὴ πρὸς τὸ Ἀρμενικὸν χειρόγραφον καὶ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν, κάτωθεν δὲ τῆς μεταφράσεως ταύτης παρατίθενται ἀρκετὰ φιλολογικὰ σχόλια, ἐν οἷς συσχετίζεται ἡ διδασκαλία τῆς πραγματείας ταύτης πρὸς τὸ «Κατὰ αἱρέσεων» μέγα σύγγραμμα τοῦ μεγίστου τούτου θεολόγου τοῦ β' αἰῶνος.

Π. Ι. Μ.

Placide Deseille, Les saints moines d'Orient du IV siècle. Les éditions du soleil levant. Namur (Belgique). 1959. Σελ. 186.

Τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἓν ἐπὶ πλέον δεῖγμα τῆς νέας συντόνου ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν στροφῆς τῆς Δύσεως πρὸς τοὺς ἀρχαίους μοναχοὺς καὶ πατέρας, περιέχει ἐν γαλλικῇ μεταφράσει τὸν βίον τοῦ ἁγ. Ἀντωνίου ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τὸ κανόναν τοῦ Παχωμίου καὶ ἀσκητικὰ ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγίου Κασσιανοῦ.

Π. Ι. Μ.

Moravcsik Gyula, Byzantinoturcica I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage. [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für griechischrömische Altertumskunde. Berliner byzantinische Arbeiten, 10 - 11]. Akademie Verlag, Berlin 1958. Σχῆμα μέγα 8ον. Α' τόμος. Σελ. XXVIII + 609, μάρκα 77. Β' τόμος. Σελ. XXV + 376, μάρκα 68.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος ἔτους εἶδε τὸ φῶς ἡ μετὰ τόσης ἀνυπομονησίας ὑπὸ πάντων τῶν περὶ τὸ Βυζάντιον ἀσχολουμένων ἀναμενομένη δευτέρα, μετ' ἐπεξεργασίαν, ἔκδοσις τοῦ κλασσικοῦ πλέον καταστάντος ἔργου τούτου. Ἡ ἐξεύρεσις καὶ ἀγορὰ ἔστω καὶ ἑνὸς μόνον ἀντιτύπου αὐτοῦ πρὸ τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἐθεωρεῖτο σπουδαῖον κατόρθωμα. Πρέπει δὲ νὰ εἴμεθα εὐγνώμονες πρὸς τὴν Γερμανικὴν Ἀκαδημίαν τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου καὶ τὸν διευθύνοντα τὸ Βυζαντινὸν τμῆμα τοῦ Ἰνστιτούτου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνο - Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος καὶ τὰς ἐν τῇ σειρᾷ Berliner byzantinische Arbeiten ἐκδόσεις καθηγητὴν κ. J. Irmscher, διότι κατέστησαν δυνατὴν τὴν πραγματοποίησιν τῆς μνημειώδους ταύτης ἐκδόσεως.

Δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ παρουσιάσωμεν τὸν Οὗγγρον τὴν καταγωγὴν καὶ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βουδαπέστης, ἕνα δὲ ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων βυζαντινολόγων τῆς ἐποχῆς μας συγγραφέα, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λείπῃ ὡς παραπομπὴ ἀπὸ κανὲν σχεδὸν σοβαρὸν ἔργον, σχέσιν ἔχον πρὸς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰς βυζαντινὰς σπουδάς. Καρπὸς πολυετῶν προσπαθειῶν— ἤδη ἀπὸ τῆς ἐν Σιβηρίᾳ πενταετοῦς αἰχμαλωσίας του, μετὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ὁ συγγραφεὺς ἔθεσε τὰς βάσεις τοῦ συγγράμματος τούτου—καὶ ἐξαντλητικῶν κόπων καὶ μόχθων, τῶν ὁποίων τὸ μέγεθος ἴσως μόνον οἱ ἐγκύψαντες εἰς παρομοίας μελέτας δύνανται νὰ φαντασθῶσι, τὸ ἔργον τοῦτο προσέφερε καὶ προσφέρει ἀνεκτίμητον βοήθειαν καὶ ἐξαιρέτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ Βυζαντίου.

Ἀρχικῶς ὁ συγγραφεύς, τῇ προτροπῇ τοῦ καθηγητοῦ αὐτοῦ Z. Gombocz, εἶχε σκοπὸν νὰ προβῇ εἰς τὸν καταρτισμὸν ἑνὸς ὀνομαστικοῦ, ἤτοι μιᾶς συλλογῆς, τῶν ἐν ταῖς βυζαντιναῖς πηγαῖς ἀναφερομένων τουρκικῶν ὀνομάτων. Κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν ὅμως τοῦ θέματός του παρουσιάσθησαν πολλαὶ δυσκολίαι, κυρίως λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ ὑπάρχουσαι ἐκδόσεις δὲν ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὰς ἀπαιτήσεις μιᾶς τοιαύτης ἐργασίας. Ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ διερευνήσῃ αὐτοπροσώπως τὰ χειρόγραφα, τῶν ὁποίων εἴτε δὲν ὑπῆρχον ἐκδόσεις, εἴτε αἱ ὑπάρχουσαι δὲν ἦσαν ἄξιαι ἐμπιστοσύνης. Χάρις εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Οὐγγρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν ἠδυνήθη νὰ ἐπισκεφθῇ τὰς σπουδαιοτέρας τῶν βιβλιοθηκῶν, ἐν αἷς φυλάσσονται ἑλληνικὰ χειρόγραφα, καὶ νὰ μελετήσῃ ἐπὶ τόπου τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν.

Οὕτως ὁ συγγραφεὺς ὄχι μόνον ἠδυνήθη, συμφώνως πρὸς τὸν ἀρχικὸν σκοπὸν αὐτοῦ, νὰ διακριβώσῃ τοὺς ἀρχικοὺς τύπους τῶν μέχρι τότε γνωστῶν τουρκικῶν ὀνομάτων μετὰ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνακαλύψῃ νέον ὑλικὸν ἐκ τῶν πηγῶν [1]. Πρῶτος καρπὸς τῆς ὅλης προεργασίας πρὸς ἔκδοσιν τοῦ ὀνομαστικοῦ τούτου, ὑπῆρξε τὸ κατὰ τὸ 1934 οὑγγριστὶ ἐκδοθὲν ἔργον τοῦ συγγραφέως «Αἱ Βυζαντιναὶ Πηγαὶ τῆς Οὑγγρικῆς Ἱστορίας» [2]. Τὸ ἔργον τοῦτο, συμπληρωθὲν ἐν συνεχείᾳ διὰ τῶν πηγῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς ὅλα τὰ τουρκικὰ φῦλα, ὡς καὶ διὰ τοῦ μνησθέντος ὀνομαστικοῦ, ἐξεδόθη ἐν τῇ συλλογῇ: «Magyar-Görög Tanulmányok Οὑγγροελληνικαὶ Μελέται 20/21» εἰς δύο τόμους, ὧν ὁ μὲν πρῶτος περιεῖχε πάντα τὰ σχετικὰ πρὸς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς τῆς ἱστορίας τῶν τουρκικῶν φύλων, ὁ δὲ δεύτερος τὸ ὀνομαστικόν [3]. Τούτου τὴν δευτέραν ἔκδοσιν ἀποτελεῖ τὸ μετὰ χεῖρας σύγγραμμα.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ ὅλη κοπιώδης προσπάθεια τοῦ συγγραφέως ἀπέβλεψε κυρίως εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐν ταῖς βυζαντιναῖς πηγαῖς περιεχομένων τουρκικῆς προελεύσεως γλωσσικῶν λειψάνων, τῶν ὁποίων ἡ σημασία [4] διά τε τὴν φιλολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔρευναν εἶναι προφανής. Ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος μέχρι τῆς ἁλώσεως αἱ μεταναστευτικαὶ κινήσεις τῶν λαῶν εἶναι συνεχεῖς. Οὖννοι, Ἄβαροι, Πετσενέγοι, Βούλγαροι, Σελτζοῦκοι κ.λ.π. ἔχουν σημαντικώτατα ἐπιδράσει ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ ποῖαι αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι καὶ ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων; Ἓν ἔργον, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς εἰς τὴν εὕρεσιν παντὸς ὅ,τι αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ ἀναφέρουν, θὰ ἀπετέλει σημαντικωτάτην διὰ τὴν ἐπιστήμην προσφοράν. Ταύτην τὴν βαρεῖαν ἀποστολὴν ἀνέλαβε καὶ ἔφερεν εἰς πέρας ὁ συγγραφεύς. Πρὸς τοῦτο διεξῆλθεν οὗτος οὐχὶ μόνον τὰ καθαρῶς ἱστορικὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν ἱστοριογράφων καὶ χρονογράφων, ἀλλὰ καὶ πᾶν ἄλλο εἶδος λόγου ἱστορικοῦ περιεχομένου, ὡς λ. χ. ἱστορικὰ ποιήματα, ὁμιλίας, ἐπιστολάς, ἀλλὰ καὶ γεωγραφικοῦ καὶ νομικοῦ περιεχομένου, καθὼς καὶ ἐκκλησιαστικὰ συγγράμ-

---

1) Onomastikon der in den byzantinischen Quellen aufbewahrten türkisch—ungarischen Eigennamen. Deuxième Congrès International des Études Byzantines, Belgrade 1927. Compte-rendu par D. Anastasijevic et Ph. Granic, Belgrade 1929, σ. 72-73.

2) A magyar történet bizanci forrásai [A magyar történettudomány kézikönyve. Szerkeszti Hóman Bálint I. Kötet - 6/b füzet], Budapest 1934.

3) Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Budapest 1942. — Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Budapest 1943.

4) Περὶ τῆς σημασίας ταύτης βλ. τὸν πρόλογον τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου σελ. IX—XI.

ματα, ἐπισκοπικοὺς καταλόγους, ἐπίσημα ἔγγραφα, ἐπιγραφάς, σφραγίδας κ.λ.π., ἤτοι πᾶν γραπτὸν μνημεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἦτο δυνατὸν νὰ εὕρῃ ὑλικὸν χρήσιμον εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Χρονικὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινήθη, εἶναι ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῶν Οὕννων ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου (375 μ. Χ.) ἀφ' ἑνὸς καὶ ὁ θάνατος Σουλεϊμὰν τοῦ II (1566) ἀφ' ἑτέρου, ἤτοι διάστημα δώδεκα περίπου ἑκατονταετηρίδων.

Ἡ διάθεσις τῆς ὕλης, ὁμοία πρὸς τὴν τῆς πρώτης ἐκδόσεως, ἔχει ὡς ἑξῆς [5].

Α' τόμος: Πρόλογος α' ἐκδόσεως σ. VI - XX, β' ἐκδόσεως σ. XXI - XXVI.

Εἰσαγωγή. Μέρος I. Βυζάντιον καὶ τουρκικοὶ λαοί: 1) Βυζάντιον, ἤτοι α) εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην τῆς Βυζαντινολογίας· β) συντομωτάτη ἐπισκόπησις τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου (σ. 1 - 37). 2) Οἱ τουρκικοὶ λαοί, ἤτοι ἡ σύντομος ἱστορία ἑνὸς ἑκάστου τῶν λαῶν τούτων καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τὸ Βυζάντιον (σ. 37 - 164). Μέρος II. Αἱ βυζαντιναὶ πηγαί: 1) Χαρακτηρισμὸς τῶν πηγῶν κατὰ τὰ διάφορα εἴδη αὐτῶν (σ. 165 - 185). 2) Μεθοδολογία τῆς ἐρεύνης αὐτῶν (σ. 185 - 200).

Ἐν τῷ εἰσαγωγικῷ τούτῳ τμήματι τοῦ ἔργου ἐπεξειργάσθη ὁ συγγραφεὺς τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τῆς πρώτης ἐκδόσεως, τὰ ὁποῖα καὶ συνεπλήρωσε βάσει τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν νεωτάτων ἐρευνῶν, κατέταξε κατ' ἄλλην σειράν, προσέθεσέ τινα (ὡς π. χ. τὸ κεφάλαιον περὶ Βαρδαριωτῶν) καὶ ἐπλούτισε διὰ τῆς νεωτάτης βιβλιογραφίας, ἥτις εἶναι, ὡς καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν, κυριολεκτικῶς ἐξαντλητική.

Ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερον καὶ κύριον τμῆμα τοῦ τόμου, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰς πηγὰς (σ. 201 - 580). Τοῦτο περιέχει κατὰ τὴν ἀλφαβητικὴν τάξιν τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν συγγραφέων [π. χ. Konst. Porph = Konstantinos Porphyrogennetos (Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος)] τὰς εἰς τὰ ἀναφερθέντα χρονικὰ ὅρια ἀνηκούσας βυζαντινὰς πηγάς, αἱ ὁποῖαι περιέχουν πληροφορίας περὶ τῶν τουρκικῶν φύλων. Παρέχονται ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, βάσει τῶν νεωτάτων ἐρευνῶν, αἱ ἀπαραίτητοι βιογραφικαὶ πληροφορίαι καὶ ἀναφέρονται τὰ σπουδαιότερα φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ

5) Ὁ συγγραφεὺς εἰργάσθη κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ σπουδαίου ἔργου τοῦ A. F. Gombos, Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI ab Academia Litterarum de Sancto Stephano rege nominata editus, Budapestini MCMXXXVII καὶ ἑξῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ οὗτος ἀνέλαβε τὴν κολοσσιαίαν προσπάθειαν ὅπως, μετὰ μελέτην ὅλων τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῆς Δύσεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ σλαυικῆς Ἀνατολῆς τῆς ἀνωτέρω περιόδου, παραθέσῃ κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τὸ διὰ τὴν οὐγγρικὴν ἱστορίαν τῆς περιόδου ταύτης χρήσιμον ὑλικόν, τὸ παρεχόμενον ὑπὸ τῶν πηγῶν τούτων.

προβλήματα τῶν καθ' ἕκαστον ἔργων, ἡ χειρογραφικὴ αὐτῶν παράδοσις, αἱ ἐκδόσεις, αἱ μεταφράσεις καὶ αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰ σχετικὰ χωρία, εἰς ἃ γίνεται μνεία τῶν τουρκικῶν φύλων.

Καὶ ἐνταῦθα προστίθεται ἐξαντλητικὴ καὶ ἀπολύτως ἐνημερωμένη ἡ εἰς ἕκαστον συγγραφέα καὶ ἔργον ἀναφερομένη εἰδικὴ φιλολογικὴ παραγωγή. Ἐνταῦθα δέον νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἔχει ὑπ' ὄψει του καὶ παραθέτει πληρεστάτην ἐπίσης τὴν σχετικὴν ρωσικὴν καὶ οὑγγρικὴν βιβλιογραφίαν, ἥτις δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας» τοῦ K. Krumbacher.

Ἕπονται οἱ πίνακες: 1) Αἱ πηγαί, ἔνθα ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, ἀναφερομένων καὶ κατὰ τὴν ἀλφαβητικὴν τάξιν τῶν ἐπωνύμων αὐτῶν, δι' ὅσους ὑπάρχουν τοιαῦτα (σ. 581-592). 2) Χειρόγραφα, ἀναφερόμενα ἀλφαβητικῶς κατὰ τόπους (σ. 593-607). 3) Λαοί, (σ. 607-609).

Ὁ Β' Τόμος ἀκολουθεῖ, οὕτως εἰπεῖν, κατὰ πόδας τὸν πρῶτον καὶ παραθέτει τὸ ἄπειρον ὑλικὸν τῶν πηγῶν ὑπὸ μορφὴν ὀνομαστικοῦ.

Ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους ὁ τόμος οὗτος ἔχει ὡς ἑξῆς.

Εἰσαγωγή. 1) Χαρακτηρισμὸς τῶν γλωσσικῶν λειψάνων τῶν τουρκικῶν φύλων (σ. 1—23). 2) Ἡ προφορικὴ παράδοσις αὐτῶν (σ. 23—41). 3) Ἡ γραπτὴ παράδοσις (σ. 41—49). Ἐν τοῖς εἰσαγωγικοῖς τούτοις κεφαλαίοις ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τοὺς τρόπους, καθ' οὓς εἰσῆλθον τὰ γλωσσικὰ λείψανα εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Βυζαντινῶν, τοὺς ὅρους τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν λειψάνων τούτων ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, τὰ συστήματα καθ' ἃ ταῦτα μετεγράφοντο εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν, τοὺς τρόπους ἀποδόσεως τῶν τουρκικῶν φθόγγων καὶ ἄλλα συναφῆ ζητήματα.

Ἕπεται τὸ ὀνομαστικόν, ἤτοι ἡ κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν λεξικογραφικὴ παράθεσις τῶν γλωσσικῶν λειψάνων (σ. 51—350). Κυρίως μὲν ὀνόματα προσώπων, ἀλλὰ καὶ λαῶν, χωρῶν, προσηγορικὰ τοιαῦτα καὶ γενικῶς πᾶσα λέξις τουρκικῆς προελεύσεως παρατίθεται εἰς τὰς σελίδας ταύτας. Ἐκτὸς τούτων ὁ συγγραφεὺς κατεχώρησεν ἐνταῦθα καὶ τὰ βιβλικά, ἑλληνικὰ καὶ σλαυικὰ ὀνόματα, τὰ φερόμενα ὑπὸ προσώπων ἀνηκόντων εἰς τὰ τουρκικὰ φῦλα, ὡς καὶ τὰ καθαρῶς Ἑλληνικά, ὅταν ταῦτα εἶναι μεταφράσεις τουρκικῶν προτύπων.

Ἕκαστον λῆμμα παρατίθεται μετὰ τῶν παραλλαγῶν αὐτοῦ πάντοτε κατὰ τὰς νεωτάτας ἐκδόσεις. Εἶτα δίδεται ἡ προέλευσις καί, ὅπου τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον, ὡς προκειμένου περὶ προσώπου ἢ λειτουργήματος, ὁ ἱστορικὸς προσδιορισμός, ὡς καὶ πᾶν ἄλλο σχετικὸν στοιχεῖον. Τέλος ἀναγράφονται τὰ χωρία ἔνθα τοῦτο ἀπαντᾷ μετὰ τῶν σχετικῶν παραπομπῶν. Ἡ ἀφθονία καὶ ἡ πληρότης τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἐν τῷ τμήματι τούτῳ ἀφίνει ἔκπληκτον τὸν ἀναγνώστην καὶ πληροφορεῖ περὶ τῆς πολυμαθείας τοῦ συγγραφέως.

Ἐν τέλει ἀκολουθοῦν οἱ περιληπτικοὶ πίνακες κεχωρισμένως κατὰ φῦλα, πρόσωπα, γένη, χώρας, προσηγορικὰ καὶ γεωγραφικὰ ὀνόματα (σ. 358—365), ὡς καὶ οἱ τουρκικοί, βουλγαρικοὶ καὶ οὐγγρικοὶ τύποι τῶν ὀνομάτων, μετ' ἀναφορᾶς εἰς τὰς σελίδας τοῦ τόμου (σ. 361—376).

Τοιοῦτο τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐχαιρετίσθη ὑπὸ τῆς κριτικῆς μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκδόσεως αὐτοῦ. Ἡ παροῦσα ὅμως δευτέρα ἔκδοσις, ἀπολύτως ἐνημερωθεῖσα καὶ συμπληρωθεῖσα διὰ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιευθείσης βιβλιογραφίας, τῆς εἰς αὐτὸ ἀναφερομένης, ἀποτελεῖ ἀληθῶς μνημειῶδες ἐπίτευγμα. Τὸ ὅλον ἔργον διετήρησε τὸν ἴδιον τύπον τῆς πρώτης ἐκδόσεως μετά τινων μεταβολῶν καὶ συμπληρώσεων ἐκ πηγῶν, αἱ ὁποῖαι εἴτε πρότερον δὲν εἶχον χρησιμοποιηθῆ—αὗται εἶναι ἐλάχισται—, εἴτε ἐδημοσιεύθησαν μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς πρώτης ἐκδόσεως[1]

Ὁ Οὔγγρος σοφὸς εἰργάσθη ἐπὶ ἔτη μακρὰ καὶ κατέβαλεν ἀληθῶς ὑπερανθρώπους προσπαθείας, προσέφερεν ὅμως ἀνεκτίμητον ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ Βυζαντίου. Τὸ ἔργον δεικνύει ἀκάματον ἐργατικότητα καὶ κατοχὴν ἀπόλυτον ὅλων τῶν προβλημάτων καὶ θεμάτων. Ὁ συγγραφεὺς οὐδὲν ἐκ τούτων, καὶ τῶν πλέον ἀκόμη δυσκόλων, παρακάμπτει. Αἱ κρίσεις του εἶναι πάντοτε διαυγεῖς καὶ καθαραὶ καὶ δίδουν διαρκῶς ἀφορμὰς πρὸς περαιτέρω ἔρευναν, αἱ δὲ περὶ χειρογράφων πληροφορίαι του ἀποτελοῦν ἀξιολογωτάτην συμβολὴν εἰς μελλούσας ἐκδοτικὰς ἐργασίας. Ἡ βασανιστικὴ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ, ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, πληρότης αὐτῶν ἀποδεικνύουν τὴν ἐξαίρετον εὐσυνειδησίαν, μεθ' ἧς οὗτος εἰργάσθη καὶ καθιστοῦν τὸ ἔργον ἀπαραίτητον ὁδηγὸν διὰ πάντα ἔστω καὶ ἄκρῳ δακτύλῳ τῆς περὶ τὸ Βυζάντιον ἐρεύνης ἁψάμενον.

Αἱ παρατηρηθεῖσαι ὑπό τινων δευτερευούσης σημασίας ἀτέλειαι, ὧν τινας μὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν καὶ διώρθωσεν εἰς τὴν παροῦσαν δευτέραν ἔκδοσιν ὁ συγγραφεύς, ἄλλας δὲ ἐδικαιολόγησεν, ὀφείλονται, νομίζομεν, εἴτε εἰς τεχνικοὺς λόγους, εἴτε εἰς λόγους τακτικῆς καὶ οὐδαμῶς δύνανται νὰ μειώσουν, ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον, τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου.

Οὕτως ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται πολὺ πέραν τοῦ ἀρχικοῦ στενοῦ σκοποῦ τῆς ἁπλῆς ἀναγραφῆς τῶν ἐν ταῖς μεσαιωνικαῖς ἑλληνικαῖς πηγαῖς ἀναφερομένων τουρκικῶν γλωσσικῶν λειψάνων καὶ περιέχει πολὺ περισσότερα, ἢ ὅσα ὁ τίτλος αὐτοῦ μαρτυρεῖ. Ἰδίᾳ χάρις εἰς τὸν πρῶτον τόμον, δυνάμενον καὶ αὐτοτελῶς νὰ χρησιμοποιῆται, ὁ ἐρευνητὴς ἔχει τὴν εὐχέρειαν νὰ ἐπισκοπήσῃ εὐκολώτατα καὶ συστηματικῶς ἐν σημαν-

1) Παραβ. π.χ. τὰ ἐν σ. 264 περὶ Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, ἔνθα ἀναφέρονται αἱ ἐξαίρετοι ἐργασίαι τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Μπόνη: Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, Μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) δύο ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' Κομνηνὸν (1143/80), Θεολογία 19 (1941—48) 513—558 καὶ τὰ εἰς αὐτοὺς Σχόλια, Θεολογία 19 (1941—1948) 708—717. 20 (1949) 140—156, 280—300.

τικώτατον τμῆμα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ὡς εἶναι ἡ ἱστοριογραφία καὶ ἡ χρονογραφία. Χωρὶς νὰ ἀφίσταταί τις οὐδὲ κατὰ κεραίαν τῆς ἀληθείας, θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀποτελεῖ οὗτος μίαν, βάσει τῶν τεραστίων προόδων τῶν ἐρευνῶν τῆς τελευταίας ἑξηκονταετίας, συστηματικῶς ἐπεξειργασμένην νεωτάτην ἔκδοσιν τοῦ τμήματος τούτου τῆς «Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας» τοῦ K. Krumbacher. Καθ' ὅσον περιλαμβάνονται ἐν αὐτῷ πάντες σχεδὸν οἱ βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι καὶ χρονογράφοι, δεδομένου ὅτι σχεδὸν πάντες οὗτοι ἔχουν πάντοτε νὰ ἀναφέρουν τι τὸ σχετικὸν πρὸς τὰ τουρκικὰ φῦλα ἢ πρὸς πρόσωπα τοιαύτης καταγωγῆς.

Ἀλλὰ τὸ ἔργον, ὡς τοιοῦτο, δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τοὺς φιλολόγους καὶ τοὺς ἱστορικούς. Ἀρκεῖ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ ἐν αὐτῷ ἀναφερόμενοι συγγραφεῖς ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν, ὅσον καὶ ἂν προσπαθοῦν νὰ κρατηθοῦν ἐν τῷ ἐδάφει τῆς θύραθεν ἱστορίας, ἐγγίζουν κατ' ἐπανάληψιν καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς τοιαύτης καὶ παραδίδουν πολυτιμωτάτας δι' αὐτὴν πληροφορίας. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Ehrhard, «ὁλόκληρος ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία φέρει ἐν ἑαυτῇ χαρακτῆρα οὐσιωδῶς ἐκκλησιαστικὸν καὶ θεολογικόν» [1]. Εἶναι λοιπὸν προφανὴς ἡ σημασία τὴν ὁποίαν ἔχει τοῦτο διὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν καὶ τὸν θεολόγον ἐν γένει καὶ πρὸ παντὸς διὰ τὸν περὶ τὴν Βυζαντινὴν Θεολογίαν ἀσχολούμενον.

Μολονότι δὲ ἐν τῷ μεταξὺ ἐξεδόθη τὸ εἰδικὸν ἔργον τοῦ H. G. Beck [2], τὸ μετὰ χεῖρας πόνημα οὐδαμῶς χάνει δι' αὐτὸν τὴν σημασίαν του, καθ' ὅσον τὸ πρῶτον δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ καθαρῶς ἱστορικὰ ἔργα τῶν ἐν αὐτῷ ἀναφερομένων συγγραφέων.

Κρίνοντες γενικῶς τὴν ἐργασίαν τοῦ σοφοῦ βυζαντινολόγου, ὁμολογοῦμεν, ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ μίαν ἀνεκτίμητον διὰ τὴν ἐπιστήμην προσφοράν, ἕνα ὁδηγὸν ἀπαραίτητον καὶ πηγὴν ἀνεξάντλητον μαθήσεως καὶ σοφίας καὶ ὅτι διὰ τοῦτο ὀφείλονται αἰσθήματα βαθυτάτης εὐγνωμοσύνης καὶ ἐξαιρέτων εὐχαριστιῶν τόσον πρὸς αὐτόν, ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ἐν ἀρχῇ ἀναφερθέντας συντελεστὰς τῆς ἐκδόσεως ταύτης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Λ. ΔΕΝΤΑΚΗΣ

---

1) A. Ehrhard παρὰ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur², München 1897, σ. 37. Μεταφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. I. Ἀθῆναι 1900, σ. 65.

2) H.-G. Beck, Kirche und Theologie im byzantinischen Reich, München 1959. Παραβ. Β. Λ. Δεντάκη, Ἡ ὑπὸ Hans—Georg Beck δευτέρα ἔκδοσις τῆς Βυζαντινῆς Θεολογίας τοῦ Ehrhard, Θεολογία 29 (1958) 165—169.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἀλεξανδρουπόλεως Ἰωακείμ, Ἐκκλησιαστικοὶ ἀντίλαλοι. Λόγοι περιστατικοί, ἐγκύκλιοι, ἀνέκδοτοι ἱστορικαὶ σελίδες, ποιήματα. Τόμοι δύο. Ἀλεξανδρούπολις 1958, σ. 795.

Ἀξώμης Χριστοφόρου, Ἑρμηνεῖαι ἀπὸ τῶν Εὐαγγελικῶν Περικοπῶν. τ. Α'. Ἀλεξάνδρεια 1958, σ. 266.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἑρμηνεῖαι ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Περικοπῶν. τ. Β'. Ἀλεξάνδρεια 1958, σ. 241.

Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος Ἰακώβου, Τέσσαρες εἰσηγήσεις εἰς τὴν ΙΓ' Σύνοδον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Νοεμβρίου 1958. Γενικὴ εἰσήγησις ἐπὶ τοῦ γενικοῦ θέματος «Ἐφημεριακὸς Κλῆρος». Μισθοδοσία Ἐφημεριακοῦ Κλήρου καὶ ἐνοριακὴ εἰσφορά. Συνταξιοδότησις καὶ περίθαλψις Ἐφημερ. Κλήρου. Παλαιοημερολογητικόν. Κηφισσία 1959, σ. 80.

Ἀχαΐας Παντελεήμονος, Αἱ αἱρέσεις. 4. Θεραπευταὶ τῆς καλουμένης Χριστιανικῆς Ἐπιστήμης. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 29.

Ἀγουρίδου Σ., Τὰ γνωστικὰ χειρόγραφα τοῦ Nag Hammadi. Ὁ κῶδιξ Jung. Ὁ πάπυρος Bodmeer II τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Τὰ χειρόγραφα τῆς νεκρᾶς θαλάσσης καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη. Ἀθῆναι 1959, σ. 80.

Τοῦ αὐτοῦ, Χρόνος καὶ Αἰωνιότης (Ἐσχατολογία καὶ Μυστικοπάθεια) ἐν τῇ θεολογικῇ διδασκαλίᾳ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 82.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἁμαρτία καὶ ἀναμαρτησία κατὰ τὴν Α' Ἐπιστολὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου τοῦ Καθηγητοῦ Α. Ἀλιβιζάτου). Ἀθῆναι 1958, σ. 36.

Τοῦ αὐτοῦ, Οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες περὶ προβλημάτων τινῶν τῆς ἐποχῆς των. Ἀθῆναι 1959, σ. 38.

Ἀδελφότητος Θεολόγων ἡ «Ζωή», Ἡ Ἐκκλησία τῶν Μαρτύρων. Ἀθῆναι 1959, σ. 320.

Τῆς αὐτῆς, Ἡ Παναγία. Ἐποικοδομητικὴ ἐμβάθυνσις εἰς τὸν βίον καὶ τὴν προσωπικότητα τῆς Θεομήτορος. Ἀθῆναι 1959, σ. 190.

Τῆς αὐτῆς, Μὲ τὴ σημαία τῆς ἀγάπης. Ἐποικοδομητικαὶ βιογραφίαι μεγάλων χριστιανικῶν μορφῶν. Ἀθῆναι 1959, σ. 152.

Τῆς αὐτῆς, Λόγοι τῆς Χάριτος. Ἐποικοδομητικὰ ἄρθρα ἐπὶ ῥητῶν τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἀθῆναι 1959, σ. 284.

Τ ῆ ς α ὐ τ ῆ ς, Θρησκεία καὶ Ζωή. Τεῦχος 8. Ὁ ἄνθρωπος (ὅπως τὸν ἔπλασεν ὁ Θεός). Ἀθῆναι 1959.

Τ ῆ ς α ὐ τ ῆ ς, Ἐκκλησία καὶ Κοινωνία. (Γ′ σειρὰ μαθημάτων διὰ τὰ Ἀνώτερα Κατηχητικὰ Σχολεῖα). Ἔκδοσις Γ′. Ἀθῆναι 1959, σ. 318.

Ἀ κ α δ η μ ί α ς Ἀ θ η ν ῶ ν, Δεξίωσις καὶ ὁμιλία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κωνστ. Χωρέμη: «Τὸ κοινωνικὸν συναίσθημα ἢ ἡ ἠθικὴ συνείδησις ἀπὸ βιολογικῆς ἐπόψεως». Ἀνάτ. ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 34 (1959) I-XXVI.

Ἀ λ ε ξ ί ο υ Ἰ., Μάρτυρες τῆς ἐλευθερίας. Ἱστορικὲς διηγήσεις διὰ τὸν Σαλώνων Ἡσαΐαν, τὸν Ῥωγῶν Ἰωσὴφ καὶ τὸν Ἐφέσου Διονύσιον. Ἀθῆναι 1959, σ. 118.

Ἀ λ ι β ι ζ ά τ ο υ Α., Περὶ τὴν ὑπὸ τῆς Α.Α. τοῦ Πάπα προτεινομένην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ὀρθοδόξου Σκέψεως»). Ἀθῆναι 1959, σ. 32.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἡ προσωπικότης τοῦ Παύλου. (Ἀνάτ. ὁμοίως). Ἀθῆναι 1959, σ. 21.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν 2 πρώτων ἄρθρων τοῦ Συντάγματος. Ἀθῆναι 1959, σ. 14.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἡ κωδικοποίησις τῶν Ἱ. Κανόνων τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Θεολογίας», τόμ. ΚΘ′ 1958). Ἀθῆναι 1958, σ. 24.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Μητροπολίτης ἐπίσκοπος καὶ ἰδίᾳ ὁ Ῥώμης. Ἀθῆναι 1958, σ. 14.

—Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 45ρίδι ἐπιστημονικῆς δράσεως Ἀμ. Ἀλιβιζάτου. Ἀθῆναι 1958, σ. 651+LXXXVIII.

Ἀ ν α γ ν ω σ τ ο π ο ύ λ ο υ Ἰ., Οἱ χαιρετισμοὶ τῆς Παναγίας (κείμενον καὶ ποιητικὴ ἀπόδοσις στὰ νεοελληνικὰ σύμφωνα μὲ τὸ τονικὸν μετρικὸν σύστημα τοῦ πρωτοτύπου). Ἀθῆναι 1959.

Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ Ι., Οἱ Παυλικιανοί. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ διδασκαλία των ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. (Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ). Ἀθῆναι 1959, σ. 224.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Ἡ ἱστορία, ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ ὑμνογραφία τῆς ἑορτῆς. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 110.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ὁ Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς περὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 73-85.

Ἀ ν ω τ. Σ χ ο λ ῆ ς Β ι ο μ η χ α ν ι κ ῶ ν Σ π ο υ δ ῶ ν, Ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς Ἐπιτροπῆς Παιδείας. Ἀθῆναι 1958.

Ἀ π ο σ τ ο λ ί δ η Η., Παναγία Λυκοδήμου. Ἀθῆναι 1959, σ. 77.

Ἀ π ο σ τ ο λ ι κ ῆ ς Δ ι α κ ο ν ί α ς τ ῆ ς Ἐ κ κ λ η σ ί α ς τ ῆ ς Ἑ λ λ ά δ ο ς, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγ-

γραφέων, Ἀθῆναι 1959, τόμος 18 (Μεθόδιος, Πέτρος Ἀλεξανδρείας, Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδρείας, Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, σ. 419), τόμος 19 (Τίτος Βόστρων, Θεόδωρος Ἡρακλείας, Ἀλέξανδρος Λυκοπόλεως, Εὐσέβιος Καισαρείας, μέρος Α΄, σ. 432), τόμος 20 (Εὐσέβιος Καισαρείας, μέρος Β΄, σ. 415), τόμος 21 (Εὐσέβιος Καισαρείας, μέρος Γ΄, σ. 432).

Τῆς αὐτῆς, Μηναῖον τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἀθῆναι 1959, σ. 186.

Τῆς αὐτῆς, Πεντηκοστάριον. Ἀθῆναι 1959, σ. 246.

Τῆς αὐτῆς, Ὁ Πνευματικὸς καὶ τὸ ἔργον του. Ἀθῆναι 1959, σ. 132.

Τῆς αὐτῆς, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἡμέρα τοῦ ἐργάτου. (Ὁ πρῶτος ἑορτασμός). Ἀθῆναι 1959, σ. 64.

Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Τόμος Β΄. Θεσσαλονίκη 1957.

Ἀσπιώτη Α., Ἀνθρωπολογικὴ βάσις ἀγωγῆς. Α΄. Ἡ ψυχικὴ ὡριμότης τοῦ ἀνθρώπου. Ἀθῆναι 1959, σ. 204.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα τοῦ παιδιοῦ. Α΄. Τὸ παιδὶ καὶ ἡ οἰκογένεια. Ἀθῆναι 1959, σ. 192. Β΄. Τὸ παιδὶ καὶ ἡ πειθαρχία. Ἀθῆναι 1959, σ. 148.

Βαλιούλη Π., Ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ καὶ μετὰ θάνατον. Ἀθῆναι 1959, σ. 100.

Βάλληνδα Π., Δίκαιον, χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ δικαιοσύνη. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Ἀρμενοπούλου»). Θεσσαλονίκη 1959.

Βασιλάκη Μ., Χιακὰ Ἐκκλησιαστικὰ χρονικά. Τόμ. Γ΄, τεῦχος Γ΄, Γρηγόριος Φωτεινός. Τεῦχος Δ΄, Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος καὶ τὸ ἔργον του. Ἀθῆναι 1959.

Μεγάλου Βασιλείου, Πρόσεχε στὸν ἑαυτό σου. Παράφρασις ὑπὸ Χρ. Καλύβα. Ἄνω Γλυφάδα Ἀττικῆς 1959, σ. 20.

Βασιλείου Π., Παναγία ἡ Δομιανίτισσα Εὐρυτανίας. Ἱστορία, Ἐπιγραφές, Τοιχογραφίες καὶ Εἰκόνες. Ἀθῆναι 1959, σ. 16.

Βασιλοπούλου Χ., Αὐτοὶ εἶναι οἱ Χιλιασταί. Ἀθῆναι 1959, σ. 62.

Βέλλα Β., Ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης. Τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὸ Βιβλίον τοῦ Ἀββακούμ. Ἀθῆναι 1958, σ. 60.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος κατὰ τοὺς Προφήτας τῆς Π. Διαθήκης. Ἀθῆναι 1959, σ. 17.

Βιτάλη Φ., Ἡ ἀποστολὴ τοῦ χριστιανοῦ στὴ σύγχρονη κοινωνία. Ἀθῆναι 1958, σ. 32.

Τοῦ αὐτοῦ, Οἱ ἐν τῇ Ἱ. Μητροπόλει Πρεβέζης διατελέσαντες Ἀρχιερατικοὶ Ἐπίτροποι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1854 μέχρι σήμερον. Ἰωάννινα 1958.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἱερὰ Μονὴ Ζαλόγγου. Ἀθῆναι 1959, σ. 196.

Βουρβέρη Κ., Ἀνθρωπισμὸς καὶ τεχνικὴ εἰς τὴν σύγχρονον ζωήν. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Σπουδαὶ» τῆς Ἀνωτ. Βιομ. Σχολῆς). Ἀθῆναι 1959, σ. 15.

Τοῦ αὐτοῦ, Ψυχολογία καὶ Κοσμοθεωρία τῆς μεταπολεμικῆς νεολαίας εἰς τὴν Εὐρώπην. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἑλληνοχριστιανικῆς Ἀγωγῆς» Φεβρ.-Μάρτ. 1959). Ἀθῆναι 1959, σ. 11.

Γαβριήλ, Καθηγουμένου Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Διονυσίου, Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱ. Μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου. Ἀθῆναι 1959, σ. 224.

Γαληναίου Α., Χιλιασμός. Ἕνας σύγχρονος ἐχθρὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἔθνους. Ἀθῆναι 1959.

Γερομιχαλοῦ Α., Ἔχομεν ἐν τῷ Ἰωάννῃ Wesley ἀπόλυτον προορισμόν; «Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Ἁ. Ἀλιβιζάτου». Ἀθῆναι 1958, σ. 25-36.

Γερουλάνου Μ., Ἰατρικὴ καὶ Ἐκκλησία. «Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Ἁ. Ἀλιβιζάτου». Ἀθῆναι 1958, σ. 37-44.

Γεωργούλη Κ., Ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐργασίας. Νέα ἑλληνικὴ κοινωνικὴ οἰκονομικὴ θεωρία. Ἀθῆναι 1958, σ. 14.

Γιαννακοπούλου Ἰωήλ, Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο′. (Κείμενον–Ἑρμηνευτικὴ παράφρασις—Σχόλια—Προβλήματα—Χάρται). Τόμος 14ος, Α′ καὶ Β′ Ἔσδρας, Νεεμίας. Ἀθῆναι 1959, σ. 240.
Τόμος 15ος, Τωβίτ, Ἰουδείθ, Ἐσθήρ. Ἀθῆναι 1959, σ. 224.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικὴ ἀξιοπιστία καὶ θεοπνευστία τῆς Παλ. Διαθήκης. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 42 (1959) 363 ἑξ.

Γκίκα Σ., Ἔλεγχος τῆς περὶ γενικῆς Ἱερωσύνης θεωρίας. (Ὀρθὴ ἑρμηνεία τοῦ βασιλείου ἱερατεύματος). Ἀθῆναι 1959.

Δασκαλάκη Α., Ἡ θεοποίησις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τὰ σχέδια ἑλληνοασιατικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀθῆναι 1960, σ. 179.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἑλληνικὴ νεότης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. «Πλάτων» 11 (1959) 97-145. Ἀθῆναι 1959.

Δασκαλάκη Μ., Ἐγχειρίδιον Ἐξομολογητικῆς. Ἀθῆναι 1959, σ. 216.

Δελιάλη Ν., Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Κοζάνης. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ Α′ τόμου τῆς «Οἰκοδομῆς»). Κοζάνη 1958, σ. 19+ πίνακες Η′.

Δεντάκη Β., Παλαιοκαθολικά. Γ′. Ἡ μετάφρασις τῆς διαλέξεως τοῦ Καθηγητοῦ κ. Werner Küppers: Προϋποθέσεις ἐπαφῶν μεταξὺ Παλαιοκαθολικῶν καὶ Ὀρθοδόξων. Ἀθῆναι 1958, σ. 16.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ὑπὸ Hans - Georg Beck δευτέρα ἔκδοσις τῆς Βυζαντινῆς Θεολογίας τοῦ Ehrhard. Ἀθῆναι 1958, σ. 6.

Δημητροπούλου Π., Ἡ πίστις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ὡς κανὼν ζωῆς καὶ ὁ Κόσμος. Ἀθῆναι 1959, σ. 244.
Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ παράδοσις Παπίου καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου. Μελέτη κριτικῆς κειμένων. Ἀθῆναι 1959, σ. 40.
Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Βήματος»). Ἀθῆναι 1958, σ. 43.
Dölger Fr., Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ διὰ τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου εἰς Ἅγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν 1359-1959. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 88-181.
Ἑρμουπόλεως Εὐαγγέλου, Βυζαντινῆς Μουσικῆς ὑπεροχὴ καὶ ἐπίδειξις. «Ἀνάλεκτα» 8 (1959) 5-28.
Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς Κορίνθου, Ἀφιέρωμα τῶν Ἱεροσπουδαστῶν εἰς τὴν Σχολήν. Κόρινθος 1959, σ. 70.
Ἐνισλείδου Χ., Ὁ θεσμὸς τῆς νηστείας. Ἀθῆναι 1959, σ. 224.
Ἑρμωνικοῦ Ι., Ματιὲς στὴ σύγχρονη νεότητα. «Ἀκτῖνες» 22 (1959) 5-12, 61-66, 97-104.
Ζακυθηνοῦ Δ., Σκέψεις τινὲς περὶ Εἰκονομαχίας. «Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Α. Ἀλιβιζάτου». Ἀθῆναι 1958, σ. 90-102.
Ζερβάκου Φ., Μέγα καὶ θαυμαστὸν προσκύνημα εἰς Παλαιστίνην καὶ Σινᾶ. Ἀθῆναι 1959, σ. 204.
Ζώρα Γ., Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα. Β΄. Σολωμός, Τερτσέτης, Τυπάλδος, Βαλαωρίτης, Μαρκορᾶς, Θωμαζαῖος, Σύμμεικτα. Ἀθῆναι 1959, σ. η΄+404.
Ἠλείας Γερμανοῦ, Ἡ χριστιανικὴ οἰκογένεια. Ἀθῆναι 1958.
Ἠλία Γ., Ἡ συμβολὴ τοῦ Κατηχητικοῦ σχολείου εἰς τὴν Ἑλληνοχριστιανικὴν ἀγωγὴν τῶν μαθητῶν. Βόλος 1959, σ. 12.
Θεσσαλονίκης Παντελεήμονος, 1. Οἰκουμενικά. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 64.
Τοῦ αὐτοῦ, 2. Ποιμαντορικά. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 112.
Θαυμακοῦ Χρυσοστόμου, Αἱ Ἐκκλησιαστικαὶ ἐνθυμήσεις τῶν Ἱ. Ναῶν τῆς Ἱστιαίας. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Ἀρχείου Εὐβοϊκῶν Μελετῶν» τ. ΣΤ΄). Ἀθῆναι 1959, σ. 44.
Τοῦ αὐτοῦ, Α΄. Ἔλεγχος τῶν παρατηρήσεων τοῦ Γ. Μπεκατώρου ἐπὶ τοῦ Ἡμερολογίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1959. Β΄. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς «τάξεως» αὐτοῦ τοῦ ἔτους 1959. Ἀθῆναι 1959, σ. 40.
Θεοδωρακοπούλου Ι., Πλάτων, Πλωτῖνος, Ὠριγένης. Ἀθῆναι 1959, σ. 78.
Θεοδωροπούλου Ε., Ἡ σχετικὴ ἢ τιμητικὴ προσκύνησις ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ. Ἀθῆναι 1959, σ. 30.

Θεοδωροπούλου Θ., Ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἀνθρώπου. Τόμος Β΄. Ἀθῆναι 1958.

Θεοδώρου Α., Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα (ἱστορικὴ ἐπισκόπησις). (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 71.

Θεοδώρου Ε., Ἡ νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος παρὰ τοῖς ἑτεροδόξοις. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 11.

Θεοχαρίδου Γ., Οἱ ἱδρυταὶ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Μονῆς τῶν Βλαττάδων. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 5 ἑξ., 350 ἑξ.

Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Πρακτικὰ τῆς ΙΓ΄ Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. (1-29 Νοεμβρίου 1958). Λόγοι-Εἰσηγήσεις-Πορίσματα- Μήνυμα. Ἀθῆναι 1959, σ. ζ΄+427.

Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, Ἀριθ. 8. Ἀνάλεκτα. (Ἐτησία ἔκδοσις τοῦ Ἰνστιτούτου). Ἀλεξάνδρεια 1959, σ. 250.

Ἰωαννίδου Β., Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον. «Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Α. Ἀλιβιζάτου». Ἀθῆναι 1958, σ. 170-188.

Ἰωαννίδου Γ., Ἡ Μεγάλη Ἡμέρα τοῦ Θεοῦ τοῦ Παντοκράτορος. (Ἡ τηρητέα πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος συμφώνως μὲ τὴν Ἁγίαν Γραφήν. Οἱ ἔσχατοι καιροὶ ἐπὶ θύραις). Ἀθῆναι 1959, σ. 110.

Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, Ἡ Κλῖμαξ. Ἀκριβὲς ἀντίτυπον τῆς ἐκδόσεως Κωνσταντινουπόλεως 1883. Ἔκδοσις καὶ ἐπιμέλεια «Ἐκθέσεως Χριστιανικοῦ βιβλίου». Ἀθῆναι 1959, σ. ιδ΄+428.

Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Τὸ μέγα ἀξίωμα. Εἰσαγωγή, νεοελληνικὴ ἀπόδοσις, σχόλια ὑπὸ Π. Στάμου. Ἀθῆναι 1959, σ. 148.

Κορινθίας Προκοπίου, Εἰσηγητικὴ Ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ σχεδίου Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1959, σ. 11.

Κερκύρας καὶ Παξῶν Μεθοδίου, Τελετουργικὴ τῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἁγίας Ἐκκλησίας. Τόμος Α΄. Κέρκυρα 1959, σ. 287.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Τιμόθεος ὁ Α΄ (1935-1955). (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Νέας Σιών»). Ἱεροσόλυμα 1958, σ. 76.

Κίτρους Βαρνάβα, Ἡ Βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσική. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1958, σ. 10.

Κεντρῴας Ἀφρικῆς Κυπριανοῦ Παπαδοπούλου, Ἀπὸ τὴν πηγὴν τοῦ Βυζαντίου. Ὁδοιπορικὸν εἰς Κων/πολιν. Ἔκδοσις Β΄. Ἀθῆναι 1959, σ. 48.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ζήτημα τῶν πεπτωκότων ἐν τῇ Ἀφρικανικῇ Ἐκκλησίᾳ. «Ἀνάλεκτα» 8(1959) 40-46.

Καρθαγένης Παρθενίου, Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία τῆς ἐποχῆς μας. Ἀλεξάνδρεια 1959, σ. 11.

Κῶ Ἐμμανουήλ, Ἀρχεῖον Ἱ. Μητροπόλεως Κῶ. Τεῦχος πρῶτον. Ὁ Κῶδιξ Α' Ἀρχείου Δουλείας. Ἀθῆναι 1958, σ. 159.

Καβαρνοῦ Κ., Anchored in God. (Ἀγκυροβολημένη εἰς τὸν Θεόν). Life, art, and thought on the Holy Mountain of Athos. Athens 1959, σ. 230.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ σύμπαν καὶ ὁ ἄνθρωπος στὴν Ἀμερικανικὴ Φιλοσοφία. Ἀθῆναι 1959, σ. 116.

Καλογερᾶ Β., Ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. «Ἀκτῖνες» 22 (1959) σ. 145-152.

Καλογήρου Ι., Ἡ κίνησις Una Sancta κατὰ παλαιοκαθολικὴν θεώρησιν. Ἀθῆναι 1959, σ. 16.

Τοῦ αὐτοῦ, Οἱ Παλαιοκαθολικοὶ καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ κίνησις. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 195 ἑξ.

Καλοκύρη Κ., Ἰωάννης Παγωμένος ὁ Βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. (Ἀνάτ. ἐκ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»). Ἡράκλειον Κρήτης, 1959, σ. 347-367+πίν. ΙΗ'-ΜΓ'.

Καλύβα Χ., Στὰ δόντια τῶν θηρίων. Χαλκὶς 1959, σ. 192.

Καντιώτου Αὐγ., Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. (Συναξάριον-Διδαχαὶ-Προφητεῖαι-Ἀκολουθίαι). Ἔκδοσις Β'. Ἀθῆναι 1959, σ. 368.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἁγία Συγκλητική. Προλεγόμενα, Μετάφρασις, Σημειώσεις. Ἀθῆναι 1959.

Καπενεκᾶ Ἰ., Τὸ Προσκύνημα τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῶν Σέρβων κ. κ. Γερμανοῦ εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους. «Νέα Σιών» 54 (1959), σ. 119-131.

Καρδαμίτση Ἰ., Τὸ Μοναστῆρι τῆς Τήνου. Ἀθῆναι 1959, σ. 32.

Καρμίρη Ἰω., Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀθῆναι 1959, σ. 55.

Τοῦ αὐτοῦ, Abriss der dogmatischen Lehre der Orthodoxen Katholischen Kirche. Ἀνάτ. ἐκ Die Kirchen der Welt, Stuttgart 1959, τόμος Ι, τεῦχ. 1, σελ. 117.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ πρόβλημα τῆς ἑνώσεως τῆς Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 16.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ προσφορὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Δύσιν καὶ ὁ λεγόμενος ἐξελληνισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ. (Βιβλιοκρισία. Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Θεολογίας» 1959). Ἀθῆναι 1959, σ. 13.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ῥώμης κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν καὶ ἡ ἐξαγγελθεῖσα νέα «Οἰκουμενικὴ» Σύνοδος αὐτῆς. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 25.

Κασταν ᾶ Θ., Ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε. (Θέματα ἀπὸ τὴν Συζυγικὴν Ψυχολογίαν). Ἀθῆναι 1959, σ. 60.

Τοῦ αὐτοῦ, Maurice Blondel, Φιλοσοφικὴ ἑρμηνεία τῶν Μακαρισμῶν. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 69 ἑξ.

Κατσῆ Δ., Τὸ ἡμερολόγιον καὶ ὁ κανὼν τοῦ Πάσχα. Ἀθῆναι 1959, σ. 80.

Κέκη Β., Ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ ἡ Ἰατρική. «Ἀκτῖνες» 22 (1959) 13-17.

Κιρκασίου Θ., Τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης. Ἀθῆναι 1959, σ. 8.

Κόλλια Γ., Ἐκκλησία καὶ Αὐτοκράτωρ εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐν Ἀθήναις 1959.

Κολιτσάρα Ἰ., Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία. (Αἱ διαφοραί της πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον). Ἀθῆναι 1959, σ. 144.

Τοῦ αὐτοῦ, Οἱ Οὐνῖται. Ἀθῆναι 1959, σ. 122.

Κομίτη Α., Πηγαὶ τοῦ εἰς τὸν Νιπτῆρα ὕμνου Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ. «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» 27 (1957) 224-232.

Κόμπου Ἀ., Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς. Κόρινθος 1959, σ. 100.

Κονιδάρη Γ., Περὶ τῆς φερομένης διαφορᾶς μορφῶν ἐν τῷ πολιτεύματι τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ (34-156 μ.Χ.). Πορίσματα φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐρεύνης. Συμπεπληρωμένη καὶ βελτιωμένη ἔκδοσις τοῦ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας (1957 σ. 17-51) κειμένου. Ἀθῆναι 1959, σ. 74.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ σπουδαιότης τῶν περὶ τὸ πολίτευμα τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας ἐρευνῶν καὶ διὰ τὴν Οἰκουμενικὴν κίνησιν. (Μετὰ στοιχείων τῆς λύσεως). «Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Α. Ἀλιβιζάτου». Ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 189-215.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Καθηγητὴς Βασίλειος Κ. Στεφανίδης. Ἀθῆναι 1958, σ. 22.

Κοραῆ Ἀδ., Ἐπιστολαὶ πρὸς πρωτοψάλτην. Ἀθῆναι 1959.

Κορναράκη Ι., Ἡ συμβολὴ τῆς ψυχολογίας τοῦ C. G. Yung ἐν τῇ Ποιμαντικῇ Ψυχολογίᾳ. Ἀθῆναι 1958, σ. 58.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου περιεχομένη Ποιμαντικὴ Ψυχολογία. Ἀθῆναι 1958, σ. 66.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πρὸς Λητόϊον κανονικὴ ἐπιστολὴ Γρηγορίου Νύσσης ἐξ ἐπόψεως Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 147-152, 219-231.

Κοτρώνη Α., Ἡ μεγάλη κοινωνικὴ ἀρετὴ τῆς Ἀγάπης. Ἀθῆναι 1959, σ. 88.

Κουγέα Σ., Βερολίνειος παραλλαγὴ τοῦ περὶ νηστείας ἐμμέτρου κανόνος Λουκᾶ τοῦ Χρυσοβέργη. «Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος Α. Ἀλιβιζάτου». Ἀθῆναι 1958, 216-226.

Κουμανταρέα Π., Τὰ δύο ἄστρα. Χριστουγεννιάτικη σκηνή. Ἀθῆναι 1958, σ. 24.

Κύρκου Μ., Ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ὁ δημοκρατικὸς καὶ λαϊκὸς χαρακτὴρ αὐτῆς. Ἀθῆναι 1959, σ. 38.

Κωνσταντίνου Θ., Ὁ Μωϋσῆς. Ἀθῆναι 1959, σ. 64.

Κωνσταντινίδη Ἰ., Ὀπτᾶτος ὁ Μιλήβης. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Θεολογίας» 1959). Ἀθῆναι 1959, σ. 12.

Κωνσταντινίδου Ε., Θρησκειολογικὴ ἀνάλυσις τῆς ῥαψῳδίας Η´ τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὁμήρου. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Φοιτητικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου 1957-58). Ἀθῆναι 1959, σ. 23.

Κωνσταντινίδου Χρ., Τεχνητὴ γονιμοποίησις καὶ Θεολογία. Κων/πολις 1959, σ. 92.

Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ποιηταὶ καὶ Ὑμνογράφοι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. «Νέα Σιών» 53 (1958) 5 ἑξ., 99 ἑξ., 187 ἑξ., 290 ἑξ., 54 (1959) 20 ἑξ.

πρ. Λήμνου Βασιλείου Ἀτέση, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν Σκύρῳ ἱερῶν Μονῶν. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 138 ἑξ.

Λήμνου Διονυσίου, Πιστοὶ ἄχρι θανάτου. Ἀθῆναι 1959, σ. 512.

Τοῦ αὐτοῦ, Εἰσήγησις ἐνώπιον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἐξομολόγησις. Πνευματικὸν Φροντιστήριον. Ἀθῆναι 1958, σ. 16.

Λαούρδα Β., Ὁ Καστορίας Γερμανὸς Καραβαγγέλης (1866-1935) «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 215-219.

Λιβαδάρα Ν., Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι. Τόμος Γ´, μέρ. Α´. Κανδακάρια τοῦ Σινᾶ. Ἀθῆναι 1957, σ. 460.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων τοῦ Ῥωμανοῦ. Ἀθῆναι 1959, σ. 170.

Λυμπέρη Χρυσάνθου, Ὁ Ἕλλην Ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας Θεόδωρος. «Νέα Σιὼν» 53 (1958) 36 ἑξ., 117 ἑξ.,

Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τῶν πρώτων Μοναχῶν. «Νέα Σιὼν» 54 (1959) 35 ἑξ.

Μεσσηνίας Χρυσοστόμου, Ἀναδιοργάνωσις τοῦ Μοναχικοῦ βίου, διοίκησις, διαχείρισις καὶ διασφάλισις τῆς διατηρητέας μοναστηριακῆς περιουσίας. Καλαμάτα 1958, σ. 36.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἔκδοσις τῆς Ἀκολουθίας τοῦ βίου τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Ἱεροθέου τοῦ ἐκ Καλαμῶν (†1745), ψαλλομένης τῇ 13 Σ/βρίου. Ἐγκρίσει τῆς Ἱ. Συνόδου. Καλαμάτα 1959, σ. 32.

Μυτιλήνης Ἰακώβου, (Ἐπιμελείᾳ), Εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Μυτιλήνης Ἰακώβου τοῦ ἀπὸ Δυρραχίου 1878-1958. Ἀθῆναι 1959, σ. 47.

Μιλήτου Αἰμιλιανοῦ, Ἀρχειοφυλάκιον, Αἴθουσα χειρογράφων Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. (Περιεχόμενα-Βεράτια- Φιρμάνια- Κώδικες Μητροπολιτῶν). (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ὀρθοδοξίας»). Κωνσταντινούπολις 1959, σ. 10.

Μαζαράκη Ε., Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς Λαογραφίας. Ἀθῆναι 1959, σ. 209.

Μαμώνη Κ., Χειρόγραφοι κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τῆς «Ἑστίας» Ν. Σμύρνης. Ἀθῆναι 1959, σ. 26.

Μαστρογιαννοπούλου Η., Nostalgia for Orthodoxy. Ἀθῆναι 1959, σ. 208.

Μιτσίδου Α., Ἡ περὶ εἰρήνης καὶ τάξεως διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κατὰ τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 32 λόγον αὐτοῦ. Λευκωσία 1959, σ. 24.

Μοσχονᾶ Θ., Ἡμερολόγιον ταξειδίου τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας καὶ πάσης Ἀφρικῆς κ. κ. Χριστοφόρου εἰς Ρωσίαν καὶ Ρουμανίαν. Ἀλεξάνδρεια 1958, σ. 64.

Μοσχονᾶ Σ., Μπροστὰ στὴν ἐφηβικὴ ψυχή. Ἀθῆναι 1959, σ. 119.

Μουρατίδου Κ., Ἀπεδέχετο ὁ Ἱερὸς Χρυσόστομος τὸ Παπικὸν πρωτεῖον; (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 43.

Μουρίκη Γ., Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. «Νέα Σιὼν» 53 (1948) 131 ἑξ., 227 ἑξ., 308 ἑξ., 54 (1959) 43 ἑξ.

Μουστάκη Β., Σεραφεὶμ Παπακώστας. Ἀθῆναι 1959.

Μουστάνη Ν., Ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Νίκαια 1958.

Μπάρλα Χ., Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν Βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Ἀθῆναι 1959.

Μπαστιᾶ Κ., Ὁ ἀναστημένος Χριστὸς καὶ οἱ ἀναστήτοι ἄνθρωποι. Δραματικὸ σχεδίασμα. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Ἐφημερίου»). Ἀθῆναι 1959, σ. 13.

Μπατιστάτου Δ., Ἡ συμβολὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ Ἔθνους μετὰ τὴν ἅλωσιν. Ἀθῆναι 1959, σ, 16.

Μπεκατώρου Γ., Τάξις τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν 1960 κατὰ τὸ τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1959, σ. ιβ'+224.

Μπεμπῆ Γ., Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Γρηγ. Παλαμᾶ»). Θεσσαλονίκη 1959, σ. 16.

Μπουγάτσου Ν., Ἡ ἰδεολογικὴ ἐπίδρασις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐπὶ τοῦ

ἔργου τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ Διον. Σολωμοῦ. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»)· Ἀθῆναι 1958, σ. 44.

Μπρατσιώτου Ν., Εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς Μονολόγους τοῦ Ἱερεμίου. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ). Ἀθῆναι 1959, σ. 133.

Μπρατσιώτου Π., Χριστιανισμὸς καὶ ἐργασία. Ἀθῆναι 1959, σ. 30.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ χριστιανικὴ προσευχὴ ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 15.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ Κυριακὸν Σχολεῖον ἐν Ἑλλάδι. Ἀθῆναι 1959, σ. 13.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Kirchen der Welt. Stuttgart 1959, τόμος I, τεῦχος 2, σελ. 192, ἰδ. σ. 49-69.

Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας Δαμασκηνοῦ, Περὶ Οὐνίας. Εἰσήγησις εἰς τὴν ΙΓ' Σύνοδον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Πειραιεὺς 1959, σ. 16.

Νικήτα Κ., Περὶ προφορικοῦ λόγου καὶ ῥητορικῆς. Ἀθῆναι 1959, σ. 170.

Νικολαΐδη Μ., Κυπριανὸς ὁ Μάγος. Ἱστορικὸ ἀφήγημα. Ἀθῆναι 1958, σ. 176.

Νικολαΐδου - Δημουλίτσα Ὄλγας, Ὠδαὶ ἀφιερωμέναι εἰς τοὺς θαυματουργοὺς Ἁγίους Νεκτάριον καὶ Ἰωάννην τὸν Θεολόγον. Ἀθῆναι 1958, σ. 8.

Νικοπούλου Θ., Ἡ ἐλεημοσύνη κατὰ τὴν Π. καὶ Κ. Διαθήκην καὶ ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐξαγγελλομένη. Ἀθῆναι 1958, σ. 62.

Νινιοῦ Ἠ., Ἠθικὴ διαπαιδαγώγησις τῶν παιδίων κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς των. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 354 ἑξ.

Northridge W. (Μετάφρασις Σ. Ἀγουρίδου). Ψυχολογία καὶ τὸ ἔργον τῆς καθοδηγήσεως τῶν ψυχῶν. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 192.

Οὐλῆ Θ., Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτική. (Ἀνάτ. ἐκ τῶν «Τριῶν Ἱεραρχῶν»). Ἀθῆναι 1958, σ. 144.

Παναγίου Μ., Πῶς ζοῦν αἱ ψυχαὶ εἰς τὸ ὑπερπέραν. Ἀθῆναι 1959, σ. 120.

Παναγιωτάκου Π., Ἐγχειρίδιον περὶ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου κατὰ τὸ ἰσχύον ἐν Ἑλλάδι δίκαιον. Ἀθῆναι 1959, σ. 182.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἁγιωτάτης Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. («Ἀρχεῖον Ἐκκλ. καὶ Καν. Δικαίου»). Ἀθῆναι 1959, σ. 24.

Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τελετὴ ἀναγορεύσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ Ἐθνάρχου Κύπρου Μακαρίου Γ' εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου (13.6.1957). Ἀθῆναι 1957, σ. 28.

Παπαδοπούλου Ἰ., Ἑλληνικὰ γράμματα. Ἑλληνιστὶ καὶ ἀγγλιστί. Boston 1959, σ. 35+35.

Παπαδοπούλου Α. Ι., Σχέσεις ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινῆς ποινικῆς δικαιοδοσίας. Ἀθῆναι 1959, σ. 15.

Τοῦ αὐτοῦ, Τινὰ περὶ τῆς ἡλικίας τῶν εἰς τὸν Μοναχισμὸν προσερχομένων. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Βήματος»). Ἀθῆναι 1958, σ. 12.

Παπαδοπούλου Κ., Ἀπαγόρευσις τῆς κωδωνοκρουσίας καὶ προνομιακὴ κατὰ τόπους χρῆσις ἐκκλησιαστικῶν κωδώνων καὶ σημάντρων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 42 (1959) 110-118, 204-214.

Παπαευγενίου Α., Ἡ θέσις καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἕλληνος Ἐκπαιδευτικοῦ εἰς τὰ ξένα σχολεῖα. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 24.

Παπαζαχαρίου Ἰ., Μελέται ἐκ τοῦ Δικαίου Ἀνηλίκων. Ἀθῆναι 1959, Τεῦχος Α', σ. 240. Τεῦχος Β', σ. 96.

Παπαϊωάννου Ἰ., Ἡ ἠθικὴ κρίσις τῆς ἐποχῆς μας. Πάτραι 1959, σ. 42.

Παπαπαναγιώτου Κ., Ὁ ἄσωτος υἱός. Δρᾶμα. Ἀθῆναι 1958.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ποίηση στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Ἀθῆναι 1959, σ. 63.

Παπαφωτίου Γ., Ἔλεγχος τοῦ «Νέου συστήματος ἠθικῆς ἀγωγῆς» τοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ Παν/μίῳ Ἀθηνῶν Γεωργ. Σακελλαρίου. Β' ἔκδοσις ἐπηυξημένη. Ἀθῆναι 1958, σ. 42.

Παπουτσοπούλου Χ., Ὁ Χιλιασμός. Εἰσήγησις εἰς τὸ Β' Συνέδριον τῶν Ἱεροκηρύκων. Ἀθῆναι 1959, σ. 27.

Παυλίδου Γ., Τροφὸς καὶ φρουρός. (Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τροφὸς καὶ φρουρὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους). Ἀθῆναι 1959, σ. 28.

Πιερίου Α., Ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως τῶν ὄντων. Γ' ἔκδοσις. Ἀθῆναι 1959, σ. 92.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἱκανοποίησις τῆς θείας δικαιοσύνης καὶ ὁ προφητισμός. Ἐν Ἀθήναις 1959, σ. 46.

Πλουμίδη Β., Εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἀθῆναι 1958, σ. 237.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας. Διήγημα μὲ θέμα τὸν προδότην Ἰούδαν. Ἀθῆναι 1959, σ. 92.

Ῥάμφου Ι., Μνῆμαι Σεισμῶν. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου Α. Ἀλιβιζάτου). Ἀθῆναι 1958, σ. 30.

Τοῦ αὐτοῦ, (Ἐπιμελείᾳ). Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου μάρτυρος Μάμαντος, ποιηθεῖσα ὑπὸ Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου. Ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 20.

Ῥοδοπούλου Π., Ἡ ἀναφορὰ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ). Θεσσαλονίκη 1959, σ. 65.

Ῥόκκου Σ., Ὁ El. Grego καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 158-162.

Ῥούσκα Γ., Ἡ ἐξέλιξη τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος στὰ παιδιὰ καὶ στοὺς ἐφήβους. Ἀθῆναι 1959, σ. 93.

Ῥ ω μ α ν ο ῦ τ ο ῦ Μ ε λ ῳ δ ο ῦ, Ὕμνοι. Ἔκδοσις κριτική. Τόμος Δ'. Μέρος Α'. Ὕμνοι ΛΖ'-Μ'. Μετ' εἰσαγωγῶν, σχολίων καὶ μεταφράσεως. Ἐκδιδόντων Βασιλικοπούλου Α., Δημήτραινα Δ., Κοντοσοπούλου Ν. καὶ Μιχαηλίδου Ι. Ἀφιέρωμα εἰς Ν. Β. Τωμαδάκην. Ἀθῆναι 1959, σ. 192.

Σ ά μ ο υ Ε ἰ ρ η ν α ί ο υ, Ἡ Ὀρθοδοξία ἔναντι τῆς Οἰκουμενικῆς Χριστιανικῆς Κινήσεως. Ἀθῆναι 1959, σ. 22.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ λεγομένη χριστιανικὴ κίνησις. Ἀθῆναι 1959, σ. 16.

Σ ύ ρ ο υ, Τ ή ν ο υ κ λ π. Φ ι λ α ρ έ τ ο υ, Εἰσήγησις ἐνώπιον τῆς ΙΓ' Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος περὶ τῆς ψήφου τῶν Κληρικῶν. Ἀθῆναι 1959, σ. 16.

Σ ε ρ β ί ω ν κ α ὶ Κ ο ζ ά ν η ς Δ ι ο ν υ σ ί ο υ, Λόγος ἐνθρονιστήριος. Αθῆναι 1958.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Λόγος ἐπικήδειος εἰς τὸν ἀείμνηστον Μητροπολίτην Βερροίας καὶ Ναούσης Ἀλέξανδρον Δηλανόν. Ἀθῆναι 1958.

Ἱ ε ρ ᾶ ς Μ η τ ρ ο π ό λ ε ω ς Σ ε ρ β ί ω ν κ α ὶ Κ ο ζ ά ν η ς, «Οἰκοδομή». Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπετηρίς. Ἔτος Α'. Κοζάνη 1958, σ. 334.

Σ ι ώ τ ο υ Μ., Ἐπίκλησις τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ἐν τῷ κειμένῳ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου Α. Ἀλιβιζάτου). Ἀθῆναι 1958, σ. 20.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἡ ἀφοσίωσις τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Γρηγ. τοῦ Παλαμᾶ»). Θεσσαλονίκη 1959, σ. 21.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καὶ ἡ μετάφρασις τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικήν. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 55.

Σ κ ο ρ δ ᾶ Ε., Ὁ Ἅδης κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, Ἑβραίους καὶ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 40.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ψυχαγωγία καὶ κληρικοί. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 232-237.

Σ π ε ρ ά ν τ σ α Θ., (Μετάφρασις). Οἱ περὶ Ἱερωσύνης λόγοι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀθῆναι 1959, σ. 176.

Σ π ε τ σ ι έ ρ η Κ., Ἡ παιδευτικὴ λειτουργία τῆς Τέχνης καὶ ὁ Παλαμᾶς. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς Ἐπιστ. ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1959-60). Ἀθῆναι 1960, σ. 22.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Τὸ ἑλληνικὸν ἦθος. Λόγος πανηγυρικός. Ἀθῆναι 1959, σ. 15.

Σ π υ ρ ο π ο ύ λ ο υ Γ., Αἱ περὶ λέπρας καὶ λεπρῶν κοινωνικαὶ ἀπόψεις Γρηγορίου τοῦ Νύσσης. (Ἀνάτ. ἐκ τῶν «Ἀκτίνων» Ἀπριλίου 1959). Ἀθῆναι 1959, σ. 8.

Σταυρίδου Β., Ποία ἡ συμβολὴ τῆς Ὀρθοδοξίας ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ κινήσει. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου τοῦ Καθηγητοῦ Α. Ἀλιβιζάτου). Ἀθῆναι 1958.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἀλεξανδρινὴ Σχολὴ μετὰ τὸν Ὠριγένη. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ὀρθοδοξίας»). Κων/πολις 1959, σ. 93.

Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Ὠριγενιστικαὶ ἔριδες. Ἀθῆναι 1958, σ. 83.

Στεφανίδου Δ., Ἡ συμβολὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς τὴν Οἰκονομικὴν Ἐπιστήμην. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ Ε΄. τ. τῆς «Οἰκονομικῆς καὶ λογιστικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας»). Ἀθῆναι 1959, σ. 30-50.

Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, Τὰ εὑρισκόμενα πάντα. Ἀθῆναι 1959, σ. η΄+564+η΄+84+2.

Σωτηρίου Γ., Περὶ τῆς κατὰ τόπους δράσεως τῶν Χιλιαστῶν καὶ τοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως αὐτῶν. Μυτιλήνη 1959, σ. 16.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἑόρτια κηρύγματα. 70 σύντομα κηρύγματα εἰς τὰς κινητὰς καὶ ἀκινήτους ἑορτάς. Μυτιλήνη 1959, σ. 154.

Σωφρονίου Ἁγιοπαυλίτου, Θησαυροὶ Ἁγίου Ὄρους. Ἀθῆναι 1959, σ. 220.

Τάδρου Μ., Προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον. Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβή. (Παράρτημα τοῦ Γ΄ τόμου τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Θεσσαλονίκη 1959, σ. 116.

Τζεδάκη Θ., Ὁ Νεομάρτυς Μανουὴλ ὁ Κρής. Ἡράκλειον Κρήτης 1959, σ. 15.

Τιμιάδου Αἰμ., Ἡ Λειτουργία μας. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Ποιμένος»). Μυτιλήνη 1959, σ. 29.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ «Ἀμὴν» ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀντιοχείας. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 118-122.

Τρεμπέλα Π., Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1959, τόμος Α΄, σ. 568, τόμος Β΄, σ. 422.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ λατρεία καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 35-40, 190-194, 261-267.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Θ. Εὐχαριστία κατὰ τὴν συνάρθρωσιν αὐτῆς πρὸς τὰ ἄλλα Μυστήρια καὶ μυστηριοειδεῖς τελετάς. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου Α. Ἀλιβιζάτου). Ἀθῆναι 1958, σ. 13.

Τσιάκα Κ., Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης Παγγαίου. Δράμα 1958, σ. 86.

Τσιρπανλῆ Αἰμ., Περὶ ἱερῶν ἀμφίων γενικῶς. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 42 (1959) 153-157.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ὀρθόδοξος ἀσκητικὴ Παράδοσις. «Νέα Σιὼν» 54 (1959) 79 ἑξ.

Φειδᾶ Β., Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου κατὰ τὴν Α' Κλήμεντος. Ἀθῆναι 1959, σ. 30.

Φιλιππαίου Θ., Ἔγγραφα ἐπισκοπῆς Αἰγίνης λόγου ἄξια. (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1958, σ. 27.

Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Περίοδος δευτέρα. Τόμος Θ'. Ἀθῆναι 1958-1959, σ. 596.

Τῆς αὐτῆς, Τὸ ζήτημα τῆς ἐπικειμένης ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως. Ἀθῆναι 1959, σ. 18.

Φούγια Π., Συμβολὴ εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Κτητορικὸν Δίκαιον. Ἀθῆναι 1959, σ. 30.

Φουντούλη Ἰ., Λεσβιακὸν Ἑορτολόγιον. Α'. Οἱ Ἅγιοι Γεώργιοι, Ἀρχιεπίσκοποι Μυτιλήνης. Ἀθῆναι 1959, σ. 52.

Χρήστου Π., Ἡ ὑμνογραφία τῆς Ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 55.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΜΙΡΗΣ

ΠΙΝΑΞ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΟΥ Λ΄ ΤΟΜΟΥ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΞΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΟΥ Α' ΤΟΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Λ΄ ΤΟΜΟΥ (1959)

Α΄ ΜΕΛΕΤΑΙ

Β΄ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Γ'. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΛΤΙΑ

Δ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ